

TÜRKİYE İKTİSAT KONGRESİ 2023

BİLDİRİLER KİTABI

19-20 TEMMUZ 2023

Yayına Hazırlayanlar

Yunus Pustu

Ayşenur Şenel

Hande Yaren Karacabey

TÜRK TARİH KURUMU

TÜRKİYE İKTİSAT KONGRESİ
(19-20 TEMMUZ 2023)
BİLDİRİLER KİTABI

TÜRKİYE İKTİSAT KONGRESİ
(19-20 TEMMUZ 2023)
BİLDİRİLER KİTABI

Yayına Hazırlayanlar

Yunus Pustu

Ayşenur Şenel

Hande Yaren Karacabey

TÜRK TARİH KURUMU

ANKARA ♦ 2024

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI VIII. DİZİ - SAYI: 42

Sertifika No: 43191

Türkiye İktisat Kongresi 2023
(19-20 Temmuz 2023) Bildiriler Kitabı

Turkish Economic Congress 2023
(19-20 July 2023) Proceedings Book

Ankara 2024

e-ISBN 978-975-17-5888-0

Sayfa Tasarımı

Elif İrem Doğan Demir

Kapak Tasarımı

Emine Çakır

Türk Tarih Kurumu

Hacettepe Mahallesi Kızılay Caddesi No: 1 06230 Altındağ/ANKARA

Tel: +90 312 310 23 68 ♦ Fax: +90 312 310 16 98

ttk.gov.tr ♦ emagaza-ttk.ayk.gov.tr

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Türk Tarih Kurumuna aittir.

Bildiri kitabında yer alan bildiri metinlerinin sorumluluğu yazarlarına aittir.

İÇİNDEKİLER

Sunuş	XIII
Abbâsilerde Kabâle/Damânlık Sisteminin Gelişimi	1
Mustafa Demirci	
Abbâsilerin Çöküş Sürecinde Yahudi Cehbezler ve Bankerler	33
Abdullah Burgu	
Selçuklu ve Memlûklerin Doğu Akdeniz Ekonomi Politliğinde Kıbrıs'a Dair Tespitler (13-14. Yüzyıllar).....	55
Altan Çetin	
Ahmedi-i Germiyânî'nin Mirkâtu'l-edeb İsimli Eserinde Müzâraa'nın Mahiyeti Hakkında Yaptığı Açıklama	73
Ali Temizel	
İlhanlılar Devrinde İktâ'	89
Alican Kirişoğlu	
Yeni Çağ'da İstanbul'da Şahıs, İşletme ve Kurumların İflası: Ekonomik ve Hukuki Boyut (1550-1839).....	119
Metin Ziya Köse	
1574 Tarihli İlbasan (Elbasan) Kanunnamesine Göre Osmanlı Arnavutluk'unda İktisadi Hayat.....	153
Galip Çağ	
Osmanlı İmparatorluğu'nda Avcılığa İktisadi Bir Bakış: 1678 Yılı Av Organizasyonu	175
Gökay Karaduman - Dorukhan Selçuk	

Osmanlı Ekonomisinde Bir Finansman Modeli: Mudarebe (16., 17. ve 18. Yüzyıllar)	203
Çiğdem Gürsoy	
Osmanlı İktisat Tarihi Araştırmalarının Önemli Kaynaklarından Olan Muhasebe Defterlerine Göre İzmir Esnafı (1189/1775 Tarihli Defter Örneği)	225
Mehmet Demirtaş	
H. 1151-1168/ M. 1738-1755 Yılları Arasında Sakız Muhassılığına Bağlı Bazı Mukataalardan Yapılan Havaleler	251
Bülent Çelik	
Tedmür Memlehası (Tuzlası) Mukataası: Devlet ve Deruhteciler.....	289
Günay Korkmaz Samıkıran	
Osmanlı Devleti İdaresinde Kıbrıs'ta Terekelerin Gündelik Hayattaki Yansımaları.....	305
Ali Efdal Özkul	
Osmanlı Yönetimindeki Kıbrıs'ta Tahıl Üretimi ve Esasları (1571-1610).....	357
Soyalp Tamçelik	
XVII. Yüzyıl Başlarında Kıbrıs Avarız Vergisi: Kıbrıs'ın "Etrak" ve "Nev-Müslim"leri.....	399
Mehmet Demiryürek	
Sultan II. Mahmut Devri Servet Vergisi Uygulamasında: Lefke Emlak Defteri Örneği.....	427
Ayla Efe	
Osmanlı Taşra Belediyelerinde Mali Kriz: Tabip Maaşlarının Ödenme Sorunları.....	449
Serhat Aras Tuna	
Modern Osmanlı Bahriyesinde Tedârik Sözleşmeleri	471
Funda Songur - Cafer Çiftci	

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Ticareti 499
Naim Ürkmez - Tansu Hilmi Haçer
19. Yüzyılda Çölün İncisi Gadames'ten Trablus Limanına
Uzanan Uluslararası Fildişi Ticareti..... 529
Emine Şahin
- İlm-i Servet'ten Modern İktisat Bilimine: Türkiye'de Ekonomi ve
Finansal Bilimlerin Gelişiminde Mekteb-i Mülkiye Faktörü 547
Resul Babaoğlu
- Ekonomi Politikler Üzerinden İktisat Bilimini Okumak:
Musa Akyığıtzade ve Ohannes Efendi'nin Ekonomi
Politiklerinde Bir Bilim Olarak İktisada Yaklaşımları 573
Engin Çağman
- Türk Düşüncesinde 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın
Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi Üzerindeki Etkilerine
Dair Tartışmalar 597
Elif Türkislamoğlu
- İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ekonomi Politikalarına Basından
Eleştiri: Şehrah Gazetesi Örneği..... 625
Mustafa Güncü - Özlem Özanlı
19. Yüzyıl Akdeniz ve Osmanlı Bağcılığında Sözleşme Biçimleri 635
Ali Onur Peker
- II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-Avrupa Ticarî İlişkilerinde
Bağcılığın Önemi 647
Ahmet Çandır
- Örneklerle Osmanlı'nın Son Döneminde Pamuk Çırçır
Fabrikası Yatırımları 679
Fatih Damlıbağ
- Milli Ekonomiye Geçiş Sürecinde Kamu Bankacılığı
Örneklerinden Biri: Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası..... 697
Mehmet Balyemez

Osmanlı Maliyesinde Radikal Reformların Arkasındaki Maliye Nazırı: Agop Kazazyan Paşa (1886-1891).....	715
Elif Yeşiltepe Turşucu - Selma Yel	
Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna: Deniz Ticaretinde Milli İktisadın Yansımaları	739
Mehmet Saya	
İzmir İktisat Kongresi'nde Kooperatifleşme Yoluyla Millileşme Anlayışı	755
Ersin Gürdamar	
Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Büyükelçisi Semyon İvanoviç Aralov'un Gözünden İzmir İktisat Kongresi	789
Uğur Yılmaz	
İstikbal Gazetesine Göre İzmir İktisat Kongresi	815
Uğur Üçüncü	
İzmir İktisat Kongresi Nazmi Çekli Resim Sergisi	847
Celal Öcal	
Kongredeki Muzika.....	855
Ersin Antep	
İsmail Hakkı Paşa'nın Almanya'nın Sultançayır Bor Tesisi ve Rezervlerini Ele Geçirme Girişimlerine Karşı İzlediği Milli Şirket Politikası (Ekim 1916- Kasım 1918)	873
Kemal Özden	
1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Ekonomik Sonuçları	911
Kemal Arı	
Bursa Şehri'nin Ekonomik Durumu (1923-1950)	923
Mehmet Kaya - Muttalip Ata	
Cumhuriyet'in En Erken Evresinde İstanbul'un Ekonomik Yaşamından Bir Kesit: Şehremini Emin Bey Döneminde Ucuz Ekmek Arayışı.....	951
Eminalp Malkoç	

I. Umûmî Müfettişlik Raporlarına Göre I. Umûmî Müfettişlik Bölgesinde Tarım (1928-1932).....	987
Adem Özdemir	
Cumhuriyet'in Kuruluş Döneminde Sanayi Politikaları ve Sosyal Mühendislik	1021
Murat A. Yülek - Betül Gür	
Cumhuriyet'in Birinci Yüzyılında Sanayileşmenin Finansmanı	1055
Fikret Kartal	
1923-1941 Yıllarında Yugoslav Dıplomasısı Raporlarında ve Basında Türkiye Cumhuriyeti Ekonomisinin Modernizasyonu.....	1091
Vladan Vırjević	
Fransız Maliye Uzmanı Hervé Alphand'ın Türkiye Cumhuriyeti'nin Mali Durumu Hakkındaki Görüşleri (1935)	1111
Safa Furkan Karacakaya	
Cumhuriyet Döneminde Kadının Çalışma Hayatındaki Konumu.....	1159
Meltem İnce Yenilmez	
1933 Üniversite Reformu ile İstanbul Üniversitesine Gelen Alman İktisatçıların İktisadi ve Sosyal Hayatımıza Katkıları	1171
Gökalp Çiftcioğlu - İnan Kalaycıoğulları	
Türk-Sovyet Ekonomik İlişkilerinde 1937 Kliring Ticaret Anlaşması'nın Yeri	1191
Erdal Bilgiç	
Atatürk ve İktisat Diplomasisi.....	1213
Ali Engin Oba	
Mustafa Kemal Atatürk'ün Politik Ekonomi Yönetimine Dair Bir Analiz: "Yönetim Bilimi İlkeleri" Açısından	1225
Özgür Üzelakçıl	

İktisadi Kalkınmaya Destek Aracı: Gümrük Muafiyetleri (1923-1950).....	1249
Suna Altan	
Türkiye’de Süt Endüstrisinin Kuruluşu: Bursa Süt Tozu ve Buz Fabrikası Kolektif Şirketi Örneği.....	1273
Ayşegül İnginar Kemaloğlu	
İki Rapor İki Politika: 1929 Buhranı Sonrası Türkiye’de “Millî” İktisat Politikası Belirlemede Rus ve Amerikan Uzman Raporlarının Rolü	1293
Mustafa Yaşar Özoyumlu	
Liberalizm-Korumacılık Tartışmaları ve Erken Cumhuriyet Döneminde Yerli-Yabancı İlaç Rekabeti.....	1329
Ergül Ballı - Murat Koraltürk	
Türkiye’nin İktisat Politikasının Değişim Sürecinde Kongreler Dönemi: Birinci Sanayi Kongresi ve Birinci Türkiye Ziraat Kongresi (1930-1931).....	1370
Mehmed Gökhan Polatoğlu	
1929 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Ali İktisat Meclisi.....	1403
Mehmet Pınar	
Merkez Bankalarının Hisse Yapısının Tarihsel Gelişimi: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Örneği	1421
Cemil Günay	
1935 - 1938 Cumhuriyet Dönemi Ekonomi Politikaları: Güdümlü Ekonomi ve İkinci Sanayi Planı.....	1453
Kaan İrfan Ögüt - Mehmet Ali Tuğtan - Cenk Yaltırak	
Cumhuriyet Döneminde Ekonomik Büyüme ve Kalkınmanın Değerlendirilmesi	1485
Eylül Kabakçı Günay - Çağatay Tunçsiper	

Türkiye Cumhuriyeti'ne Dönüşüm Yıllarında Devletin İktisadi Amaç Fonksiyonlarındaki Rolünün Muhtelif Sanayi Kolları İtibariyle İncelenmesi	1497
Merter Mert	
Türkiye'de Tekstil Sanayiine Tarihsel Bir Bakış	1535
Gizem Nur Bulut	
Türkiye'de Ayçiçeğinin Sosyo-ekonomik Tarihi: Toplum, Ziraat ve Ekonomi	1567
Okan Ceylan	
İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Bakır İhracatı Yoluyla Savaş Araç-Gereçlerinin Temini	1607
Özkan Demir	
II. Dünya Savaşı Yıllarında Sivas'ın Sosyo-Ekonomik Durumu (1939-1945).....	1627
Hasan Öztürk	
1947 Yılı Recep Peker Hükümeti'nin Ekonomi Bakanlığı Programında Yer Alan Sümerbankça Girişilen İthal Teşebbüsleri Hakkında Rapor	1683
Muhammed Aslaner	
PTT'nin İngiliz Mühendisleri.....	1701
Yücel Yiğit	
Arşiv Belgeleri Işığında 1948-1950 Yıllarında Türkiye'ye Yapılan Marshall Yardımları	1725
Zeynep Müjde Sakar - Cengiz Atlı	
Türkiye Cumhuriyeti'nin ABD ve Avrupa'da Tanıtılma Çabası Tarsus Vapuru Seyyar Sergisi	1743
Cengiz Mutlu	
Türkiye-Uluslararası Para Fonu İlişkilerinin Türk Siyasi ve Sosyal Hayata Etkileri (1961-2013)	1763
Muhabbet Doyran	

Devrim'den TOGG'a Türkiye'nin Otomobil Yolculuğu.....	1795
Süleyman Aşık - Fahrettin Tepealtı	
Lojistik Sektöründeki Gelişmelerin Türkiye Ekonomisine Etkisi	1811
Burcu Aracıoğlu	
İzmir'in İmarının Yüz Yılda Değişimi.....	1831
Hülya Koç	
İzmir Ticaretinde İhracat	1859
Mustafa Tanyeri	

SUNUŞ

17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir’de toplanan Türkiye İktisat Kongresi, ülke ekonomisi için olduğu kadar yaklaşık sekiz ay sonra ilan edilecek olan cumhuriyetin hangi ilkeler üzerine inşa edileceğine dair ip uçlarını içermesi bakımından da tarihî öneme sahiptir. Cumhuriyet’in kuruluşu arifesinde, Lozan’daki barış görüşmeleri henüz tamamlanmadan toplanan kongrede, yalnızca ülkede çağdaş bir iktisadi yapının kurulmasına yönelik yol haritası belirlenmemiş, Türkiye’nin iktisadi bağımsızlık konusundaki kararlılığı tüm dünyaya ilan edilmiştir.

Türk Tarih Kurumu bu önemli kongrenin 100. yıl dönümünde, Türkiye’nin iktisat tarihi ve iktisadi düşünce birikimini değerlendirmek üzere “Türkiye İktisat Kongresi 2023”ü düzenlemiştir. Hazırlıkları Türk Tarih Kurumunun İktisat Tarihi Komisyonu tarafından yürütülen Kongre; İzmir Valiliği, Yükseköğretim Kurulu ve İzmir’de bulunan tüm devlet ve vakıf üniversitelerinin katkılarıyla gerçekleşmiştir.

Her ne kadar 100 yıl önce Türkiye İktisat Kongresi’nin yapıldığı mekânda, kongreye yakın tarihlerde yapılması planlansa da şubat ayında yaşanan depremler nedeniyle ertelenen Kongre, 19-20 Temmuz 2023 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Yurt içinden ve yurt dışından 91 bilim insanının katıldığı Kongreye, yeniden inşası aynı yıl tamamlanan “İzmir İktisat Kongre Merkezi” ev sahipliği yapmıştır.

İki gün boyunca dört salonda gerçekleşen yirmi beş oturumda geçmişten günümüze iktisat teorileri, iktisat politikaları ve iktisadi dönüşümlerin konuşulduğu kongreyi değerli kılan diğer bir husus da Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu üyesi ve İktisat Tarihi Komisyonu başkanı olan Prof. Dr. Zafer Toprak’ın Kurum için gerçekleştirdiği son faaliyet olmasıdır. İktisat tarihi ile cumhuriyet tarihi alanının duayenlerinden Prof. Dr. Zafer Toprak, maalesef büyük bir emek sarf ettiği kongrenin gerçekleştirilmesinden kısa bir süre önce hayatını kaybetmiştir. Merhum hocamızı bu vesileyle bir kere daha saygıyla anıyoruz.

Gerek bu anlamlı etkinliğin düzenlenmesinde gerek bildiri kitabının yayına hazırlanmasında emeği geçenlere bir kez daha teşekkür ediyor, Kongre'nin ve Cumhuriyet'in 100. yılına yaraşır bir eser ortaya ıkardığımızı umuyoruz.

Türk Tarih Kurumu

Abbâsîlerde Kabâle/Damânlık Sisteminin Gelişimi

Mustafa Demirci*

Giriş

Her şeyden önce konunun değişik zaman ve mekânda farklı kullanımlarına bağlı bir kavram yumağı bulunmaktadır. Erken İslam kaynakları daha çok “kabâle” kavramını kullanmıştır. “Taahhütnâme” manasında isim olan kabâle en geniş şekliyle kefalet, zeâmet, iltizam, damân, garâmet, ırâfe ve hamâle gibi kelimelerle eş anlamlıdır. Ârâmîce kanalıyla Akkadca’daki kabâlu/kapâlu (bağlamak, tomar yapmak) kelimesiyle ilişkilendirilmesi mümkün görünen kabâle Arapça’dan Türkçe’ye ve Batı dillerine de geçmiştir. Kabâle sözleşmesiyle tekeffül edilen işe (hizmet) kibâle, arazisini kabâle usulüyle işletene veya sipariş ya da iş verene mukabbil, yükleniciye de mütekabbil, kabbâl veya kabîl denir. İlkinin yaptığı hukukî işlem takbîl, diğerininki tekabbül kelimesiyle ifade edilir.¹ Kabâle erken İslami dönemde Mısırda yaygın olarak zirai ortaklığın değişik şekilleri hakkında yaygın ve uzun süreli bir kullanıma sahiptir. Bu kavram ile eş zamanlı olarak “iltizam” kavramı da kullanılmıştır.² Makrîzî, iki yerde, farkın ne olduğunu açıklamadan ikisi arasında bir ayırım yapar. Arap fethinden hemen sonraki durumu anlatırken, toprak almak anlamına gelen fiilin yatakabele olduğunu ve mutekabilin toprağı dört yıl süreyle aldığını anlatır. Ancak birkaç satır sonra, vergilerini ödemedede geç kalan ve her yıl önemli borçlara neden olan “damman” (pl. of damin, mültezim) ve ‘mutekabilun’dan bahseder.³ Bir kira sözleşmesi anlamına gelen kabala ve kiracı anlamına gelen muta-kabbal

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Tarih Bölümü, Konya/TÜRKİYE, mdemirci@selcuk.edu.tr

1 Cengiz Kallek, “Kabale”, *DİA*, İstanbul, 2001, C 24, s. 10-12.

2 Bu kavramın ve ilişkili diğer mali kavramların kullanımı ve semantik gelişimi hakkında bk. Richard S. Cooper, “The Assessment and Collection of Kharāj Tax in Medieval Egypt”, *Journal of the American Oriental Society*, Jul. - Sep., 1976, Vol. 96, No. 3 (Jul. - Sep., 1976), p. 365-382.

3 Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ali Makrizi (ö. 845/1441), *el-Mevâ’iz ve’l-İtibâr bi Zikri’l-Hitât ve’l-Âşar*, C I, (I-II), Beyrut, s. 155-156.

Arapça papirüslerde sıkça geçer.⁴ Lüzûm kökünden türeyen iltizâm sözlükte “gerekli sayma, üzerine alma, bir tarafı tutma” gibi anlamlara gelir. En temelde kabâle ya da damanlık sistemi ise vergi takdiri değil, bir vergi toplama usulü idi. Bu usulün, Abbâsilerin ilk devrinden itibaren toprak sisteminde kabâle veya damanlık adıyla bilinen nakdi gelir usulleri vergi toplama aracı olarak kullanılagelmiştir. Sözlükte “bir şeyi üstlenme, taahhüt ve garanti etme”⁵ anlamlarını taşıyan damanlık Abbâsilerin mali sisteminde vergi toplama yetkisinin, belli bir peşin ücret mukabilinde zengin bir şahsa verilmesiyle gerçekleşen bir mali uygulamaydı. Yeterli mali güce malik bir şahıs, belli bir vilayetin yıllık vergilerini toplamak karşılığında Beytü'l-Mâl'a muayyen bir tutar verme taahhütünde bulunurdu⁶. Özellikle diyâ (devlet veya kamu çiftliği) olan devlet arazileri ve uzak eyaletlerin gelirleri uzun bir müddet boyunca peşin ödeme mükellefiyetiyle, garantör dâminler aracılığı ile toplanmıştır. Bu sistemin İslam dünyasında ne zaman başladığı tartışmalı bir konudur. Bize göre Emevîlere kadar geri gider. Terim olarak “özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması” demektir. Bu işi yapan kişiye mültezim denir. İltizamla eş anlamlı olarak deruhde, tevcih, ihale ve taahhüt tabirleri de kullanılmıştır.⁷ Terim olarak “özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması” demektir. Bu işi yapan kişiye mültezim denir. İltizamla eş anlamlı olarak deruhde, tevcih, ihale ve taahhüd tabirleri de kullanılmıştır.⁸

2. Emevîler Devrinde Damalık ve İltizam

Kabâle usulüne dair Sevâd bölgesinde çok net tarihî verilere rastlanmamaktadır. Amiller aracılığıyla vergi toplanması konusunda da gördüğümüz üzere Emevîler zamanında İslami devlet geleneğine aykırı olarak siyasi ve mali otoriteyi birleştirerek Irak valileri bazen bölge haracının garantörü olarak tayin edilmişlerdir. Muâviye döneminde 'Ubeydullah b.

4 Adolf Grohmann, *Arabic Papyrus in the Egyptian Library*, çev. Hasan İbrahim Hasan (APEL), I-VI, Kahire 1934-62, vol. 2, p. 40; Ayrıca bk. Cl. Cahen'in “Kabala”, EI, Vol. 4, s. 323-324.

5 Hamza Aktan, “Damân”, *DİA*, VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 450.

6 Ebu'l-Hasan Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Tuhfetü'l-Ümera fi't-târibü'l-vüzerâ*, thk. Abdussettar Ahmed Ferrâc, Mektebetü'l-Ayân, Kahire 1958, s. 15. Ayrıca bk. Abdulazîz ed-Dürî, *Dirâsât fi'l-'uşûri'l-'Abbâsiyyeti'l-müte'ahhîre*, Merkez-i Dirâsâtü'l-Vaddeti'l-Arabiyye, Beyrut 2001, s. 143.

7 Freed Lökkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, Copenhagen 1950, s. 92-108; Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA*, İstanbul 2000, C 22, s. 154-158.

8 Lökkegaard, *age.*, s. 92-108; Genç, *agm.*, s. 154-158.

Ziyâd ve sonraki valiler bölge haracının garantörü olarak görevlendirilince kendileri “dâmin” olarak isimlendirilmişler ve vergi tahsilinden sorumlu tutulmuşlardır. ‘Ubeydullah b. Ziyâd da birlikte çalışacağı ekibi seçerek bu görevi kendi sorumluluğunda dihkânlar aracılığıyla gerçekleştirmiştir. Burada verilen sorumluluğun kapsamını ve içeriğini tam olarak bilemediğimizden bunun daha sonraki aldığı ekil itibariyle iltizamlık anlamında kabâle olup olmadığı açık değildir. Ancak burada klasik kabâle usulüne uymayan taraflar; valilerin herhangi bir ihale sonucunda değil de devlet tarafından zorunlu olarak görevlendirilmeleri ve hizmetleri karşılığında topladıkları vergiden kendilerine herhangi bir pay verildiğine dair bir bilginin olmamasıdır.

Mısır’da eskiden beri süregelen kabâle usulünün uygulandığı bilinmektedir. Erken İslami dönemde ise fetihlerin hemen sonrasında daha Hulefâ-i Râşidîn döneminde bölgede kabâlenin uygulandığına dair güçlü işaretler vardır. Lokkegard’a göre bu durum Bizans’ın “locatio conductio” uygulamasının bir devamıdır⁹. Abdülmelik b. Mervân döneminde Mısır’da Amr b. Âs camiinde düzenlenen açık artırmalar (nidâ ve ziyâde), Emevîler döneminde kabâle usulünün uygulandığına ciddi bir delil teşkil etmektedir. Bu ihaleler aynı zamanda “kabâle” işlerinin nasıl yürütüldüğüne ve kimlerin nasıl “mütekabbil” olduğuna da ışık tutmaktadır. Makrîzî’ye göre,

Arazilerin kabâle vakti geldiğinde haraç mütevellisi Amr b. Âs camiinde oturur, köylerden ve şehirlerden kabâle ile yer almak isteyen kişiler toplanırdı. Bir görevli ayağa kalkarak bölgeleri ilan eder ve açık artırmayı başlatırdı. Haraç görevlisinin yanında bulunan haraç kâtipleri de her bölgenin hangi miktara ulaştığını ve kiminle anlaşma yapıldığını yazarlardı. Anlaşmalar dört yıl süre ile yapılırdı. Açık artırmadan sonra herkes kabâlesini aldığı bölgeye giderek bölgenin zirai durumuna bakar, köprülerinin ıslahına çalışır ve diğer işlerin durumunu gözetleyerek kendi yakınlarından adamlar görevlendirirdi. Üzerinde anlaşılan meblağlar taksitler halinde divanı haraça getirilirdi. Kabâle sahibinin masrafları divan-ı haraç tarafından karşılanırdı. Söz konusu meblağdan ertesi yıla kalan olursa buna “bakiye” denmekle beraber, buna karşı idarecilerce tedbirler alınmaya çalışılır bazen de duruma göre müsamaha gösterilirdi. Her otuz yılda bir gerçekleştirilen tâdil çalışmaları dolayısıyla vergi miktarlarında değişiklikler olurdu...¹⁰

9 Løkkegaard, *age.*, s. 92-108.

10 Makrîzî, *Httat*, C I, s. 155; Mustafa Demirci, *İslam’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, s. 412.

Yukarıdaki metin, açık artırmaların ve ihaleye esas muhammen bedellerin spekülâtif rakamlar ve kaba tahminler üzerinden yapılmadığını, devlet görevlilerince daha önceden kabâle bölgeleri ile ilgili geçmiş yıllara dayalı “kanun” ya da “sicil” denilen bir vergi-gelir hesaplamaları çıkarıldığını, açık artırmaya ise devletçe tanınan üst düzey vergi ödeyicileri, eski bürokratlar, amiller, mutasarrıflar ve tüccarların katıldıkları göstermektedir.¹¹ Mültezimlerin devlet görevlileri tarafından kontrol edilmesi ve denetimlere tabi tutulması sistemin iyi işlemesi açısından önemliydi. Mütেকabil ihaleyi kazandığı zaman hem devletin gelirini hem de kendi kârını garanti edecek şekilde kullanacağı usuller konusunda idareyi bilgilendirir, zora başvurulacak durumları da paylaşırdı. İstenilen verginin toplanılamaması kendi başarısızlığı sayıldığından idarece de affedilmemesi durumunda kendisi için büyük bir borç yükü altına girme riski ortaya çıkardı. Sonradan bu sistemle ilgili ortaya çıkan şikâyetlere bakılırsa bu tam anlamıyla yapılmıyor veya hiç yapılmıyordu.¹²

Emevi halifesi Ömer b. Abdülazîz vergi toplanması sırasında kötü yöntemlerden uzak durulmasını isterken, aynı şekilde kabâleyi yasaklamıştı. Onun nazarında “kabâle” ve “ribâ” aynı şeydi. Adı b. Ertât ve Basra halkına kabâleyi yasaklayan bir mektup yazmıştı.¹³ Ancak Irak bölgesinde iltizamlık anlamında kabâle uygulamasına dair bir bilgi olmadığından, onun bu yasağı muhtemelen devlet arazilerin işletilmesine dair bir kabâle yasağı idi. Zaten Ceşîyârî ve Belâzürî'nin aynı vakiya dayalı olarak Hişâm b. Abdülmelik zamanında (725-744) Irak'ta uygulandığını söyledikleri kabâle de bu tür bir kabâle idi ve iltizamlıkla bir alakası yoktu¹⁴. Ca'fer es-Sâdık da haraç mükelleflerince benimsenen ancak “güvenilir varlıklı birisinin” onlar adına haracı ödemeyi tekeffül etmesi durumunda ilgili bölgenin kendisine kabâle olarak verilebileceği fetvasını vermişti. Onun zamanında toprak vergisinden başka meyveliklerden ve avlak olarak da kullanılan sazlıklardan elde edilen kamış, balık, kuş vb. ürünlerin haracını üstlenerek de kabâle yapılmıştı¹⁵.

11 Ibn Mammâti, *Kavanin al- Davawin*, neşr A. Atiya, Kahira, 1943; Ayrıca bk. Cooper, “The Assessment and Collection of Kharâj Tax in Medieval Egypt”, s. 366-368.

12 Salih Ali, *et-Tanzîmâtül-İctimâ'îyye ve İktisâdiyye fi'l-Basra li Karnî'l-Evvel*, Bağdâd 1953, s. 198.

13 Ebû Muhammed Abdullah İbn Abdülhakem (ö. 214/829), *Sîretü Ömer b. Abdülazîz 'ala mâ Revâhu Mâlik b. Enes ve Ashâbuhu*, thk. Ahmed 'Ubeyd, Dımaşk 1954. s. 82-83; Belâzürî, “Ebû Bekr ve Ömer b. Hattâb”, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. İhsan Sadıkuyul-'Amid, Kuveyt 1979, C VIII, s. 165.

14 Muhammed b. 'Abdûs Ceşîyârî, (ö.332/942), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, neşr. M. Sakkâ-i. Ebyârî-A.Sa'lebî, Kahire 1401/1980, s. 43; Belâzürî, *Ensâb*, C IX, s. 94.

15 Ebû Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak el-Küleyni er-Razi, 329/940 *el-Fürû' mine'l-Kafi*,

Bu olumsuzluklara dikkate aldığımızda, İslam'ın ilk döneminde henüz devlet teşkilatının tam olarak teşekkül etmediği, fethedilen bölgelerde merkezî otoritenin sağlanamadığı, eskiden tevarüs eden bazı şahıs ve uygulamaların mecburen devam ettiği; bu durumun da Emevîlerin son dönemlerinde uygulamalarda ciddi haksızlıklara yol açtığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen daman/iltizam sisteminin devlet için pratik ve faydalı unsurları ve yönleri de bulunmaktaydı. Henüz tam bir vergi toplama sisteminin kurulamadığı Emevîler devrinde bu işin bazı kişilere havale edilmesi hem harcamalardan imtina ediliyor hem de sorumluluk devlet görevlilerinden mültezimlere geçiyordu. Mültezimler vergiyi kaynağında ve devlet görevlilerinden daha hızlı toplayabiliyorlardı. Diğer taraftan vergilerin peşin tahsil ediliyor olması hazinenin rahatlamasına ve risk unsurunun azaltılmasına fayda sağlıyordu. Çünkü kâr ve zarar tamamen mütekabilin üzerinde bulunuyordu. Devletçe bütçe gelir tahminleri daha rahat yapılabilirdi.

İlk dönem İslam tarihinde merkezî otoritesinin güçlü, devlet teşkilatının sağlam işlediği ilk dönemlerinde genellikle devlet vergiyi doğrudan kendi görevlendirdiği “amil” adı verilen memurları tarafından toplandı. Hatta vergi işine sivillerin karışması ve özelleşmesi teklif ve teşebbüslerine karşı, İslam tarihinin ilk devrilerinden beri haksızlığa sebep olacağı gerekçesiyle genel bir menfi bakış vardır. Hz. Ömer, Hicaz bölgesindeki vergileri toplamak amacıyla amiller tayin etmekle beraber, onun zamanında devletin sınırları hızla genişlediğinden, yeni fethedilen bölgelerin haracını toplamak için ilk dönemlerde, Sâsânîler döneminde ki köy reisleri ve vergi toplayıcısı durumunda bulunan dihkânlar ile iş birliği yaparak toplama yoluna gitmiştir. Hz. Ömer'in Sevâd'dan bir dihkâna “senin köyüne şu kadar vergi düşmektedir. Bu vergiyi kendi aranızda toplayın bana getir” dediği rivayet edilmektedir.¹⁶

Ancak devletin sınırları genişledikçe, yerel unsurlar ile iş birliği yapmak zarureti tekrar doğdu. Ayrıca sulh ile fethedilen bölgelerin vergi tahdir ve toplanması, zaten sistem gereği kendi iç organizasyonlar ile yapıldığından, memurlar tarafından değil, kendileri tarafından toplanarak hazineye teslim ediliyordu. Bu sistemde doğal olarak eski İran ve Roma devrinin yerleşik kurumsal yapıları ve temsilcileri kullanıldığından, Emevîler döneminde de mahallî görevliler vasıtasıyla vergilerin toplanmasına devam edildi. Hatta

neşr. Ali Ekber el-Gaffârî, ofs 3. bs., Beyrut Dâru Saab; Darü't-Tearuf li'l-Matbuat, 1401, C V, s. 270; Ayrıca bk. Cengiz Kallek, “Kabale”, *DİA*, 2001, C 24. s. 10-12.

16 Ebû 'Ubeyd Kasım b. Sellam, (ö. 224/839), *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halil Harrâs, Beyrût 1986, (Türkçesi: *Kitâb-ül Emvâl*, çev. Cemâlettin Soyuluk, İstanbul 1981), s. 56 (t. 74).

İran bölgesinde “dihkânların vergi konusunda daha güvenilir oldukları ve daha çok gelir getirdikleri” yönünde bir kanaat vardır. Belâzurî, Arap vergi görevlilerinin kendi aşiretlerini korudukları, başkalarına fazla vergi koydukları için dihkânların tercih edildiğini haber verir. Üstelik “onlar daha basiretli, daha maharetli ve daha mülayim bir şekilde daha çok vergi toplamaktadır” denilmektedir.¹⁷ Nitekim papirüs belgelerinde, Emevîler devrinde vergi görevlilerinin mahallî kişiler tarafından yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.¹⁸

3. Abdullah İbn Mukaffâ'nın Önerileri ve Abbasilerin Kuruluş Yıllarında Mali Reformlar

Abbasiler kuruluş yıllarında devletin yeniden yapılandırılması için Halife Mansur'a siyasi bir layiha sunan İbn Mukaffâ'nın “*Risâletü's Sahabe*” adlı layihasında bir başlık da vergi ve iktisat meselelere ayrılmıştır.

Abbâsiler iktidara geldikleri zaman, Emevîlerin yıkılış devrinin olumsuzlukları, toprak ve vergi düzenini de etkilemiş, bu yüzden bir dizi idari-mali problem ile karşı karşıya kalmışlardı. Ebû Câ'fer Mansûr'un halifelığının ilk dönemlerinde, Sevâd'dan bir grup köylü gelerek, fiyatların aşırı düşmesinden elde edilen ürünün haracı karşılayamaz hale geldiğini, bundan dolayı birçok köylünün arazilerini terk etmek zorunda kaldığını ve Sevâd'ın harap olma tehlikesi ile yüz yüze olduğunu şikâyet ettikten sonra,¹⁹ halifeden vergilerinin yarıcılık usulüyle alınmasını istediler.²⁰

Aynı günlerde İranlı kâtip İbn Mukaffâ, Mansûr'a sunduğu ve yeni kurulmakta olan Abbasi devleti için pek çok alanda bir ıslah ve reform önerdiği Risâletü's-sahabe adlı layihada, halifenin dikkatini özellikle bu konulara çekerek şöyle demektedir;

Emiru'l-mü'mininê hatırlatılması gereken en önemli ve en tehlikeli, aynı zamanda en hassas konuların başında “haraç meselesi” gelir. Amilleri bağlayıcı kurallar ve muhasebe edilecekleri ilkeler mevcut değildir. Bundan dolayı çiftçinin aleyhine aldığı kararları engelleyecek bir durum

17 Bk. Belâzurî, *Ensâb*, C I/4, s. 223.

18 C. J. Kraemer, *Excavations at Nassan'a: Non Literary Papyri*, Princentan Üniversitesi, C I-III, 1958, 153, No. 55, 172, 202, No. 27.

19 Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö.450/1058), *el-Abkâmü's-Sultâniyye*, Beyrut 1985, s. 176. (Türkçesi: *el-Abkâmü's-Sultâniye: İslamda Devlet ve Hilâfet Hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yay., İstanbul 1994)

20 Belâzurî, *Fütubul Buldan*, s. 379 (t. 389).

da yoktur. Haraç sicillerinde alınacak miktarlar belli değildir, bununla da kalmayarak vergi miktarları sürekli değiştirilmektedir. Bunun için halife tek bir vergi sistemi çıkarmalı, her arâziden ne kadar vergi alınacağı önceden belli olmalıdır. Her köyün veya bölgenin vergi miktarını gösteren belgeler hazırlanmalıdır. Bu şekilde hem haksızlıkların önüne geçilir hem verim artar hem de her tarafa huzur gelir”.²¹

İbnü'l-Mukaffâ'nın iltizam usulüne yönelik teşviki, halife Mansûr döneminde özellikle Sevâd bölgesinin gelirlerinde yaşanan düşüşle doğrudan ilgili olduğu görülmektedir. Emevîlerin ihmalkâr politikaları ve cebri vergi tahsilleri neticesinde ürünler haracı karşılamayacak seviyeye gerilemişti. Dolayısıyla İbnü'l-Mukaffâ'nın toprak ıslahı ile ilgili görüşlerinin önceliğinde gerileyen vergilerin yeniden canlanmasına yönelik tavsiyeler yer almıştır²².

Yedinci yüzyılın sonu ile sekizinci yüzyılın başları arasında Irak'ta toprak sahibi Müslüman bir elit oluşumu, vergi tahakkuku sisteminde bir değişikliği teşvik etti. Iraklılar, Emevî himaye sisteminden ve Sevâd'dan elde edilen fazlalığı kontrol etmelerinden zarar görmüşlerdi. Diğer sosyal gruplar (iktidardaki hanedanın üyeleri veya müşterileri ve Suriye birlikleri), eski Sasani kraliyet topraklarının Emevî kontrolünden ve Misâha vergi değerlendirmesine dayalı gaddar vergilendirme politikalarından yararlanmıştı. Iraklı Araplar arasındaki hoşnutsuzluk, yeni bir hanedanın yükselişine katkıda bulunarak, Sevâd'daki fazla dağıtım sorununa yeni bir çözüm çağrısına yol açtı. Sekizinci yüzyılın Müslüman hukukçularına göre, mukaseme sistemini getirmek, riskleri ve faydaları devlet ile haraç arazisinin sahipleri arasında bölüştürerek, devlet ile toprak sahibi seçkinler arasında artık dağıtım konusunda bir çatışmanın önlenmesine yardımcı olacaktır. Artı ürünün elde edilmesinin doğasına ilişkin bir analiz hem geç Sasani İmparatorluğu'nda hem de erken Abbasi döneminde arazi vergisi tahakkuku reformlarının, yönetici sosyal gruplar arasında farklı bir artı dağıtım sistemine duyulan ihtiyaçtan kaynaklanıyordu. Sebep olarak merkezî otorite ile yerel seçkinler içindeki çeşitli gruplar arasındaki farklı güç ilişkilerinin evrimi gibi görünüyor. Irak'ta, birim yüzey alanı (Misaha) başına sabit miktarda nakit veya ürüne dayalı (mukaseme) bir vergi değerlendirmesinin benimsenmesi, eski bir pers uygulamasıyla ilişkili görünüyor. Devlet artık üretimi merkezileştirdiçe,

21 Abdullah İbnü'l-Mukaffâ, “Risâletü's-Sahâbe”, *Cemheratu Resâilil-Arab fi 'usûri'l-arabiy-ye'z-zâbira*, C III, thk. Ahmet Zeki Saffet, Mektebetü'l-ilmiyye, Beyrut 1993, s. 44-45.

22 Abdulazîz ed-Dürî, *el-'Aşrû'l-'Abbâsiyyü'l-evvel, dirâset fi't-târîhi's-siyâsî ve'l-idâri ve'l-mâli*, Dârü't-Tali'a, Beyrut 1997, s. 80.

büyük toprak ağalarından oluşan bağımsız aristokrasinin (dihkan) gücü, en azından Irak'ta, zayıfladı. Abbasilerin himayesi ve merkezî iktidar sistemine bağlı sosyal gruplar bu değişimden yararlandı²³.

Vergi ve toprak meselelerinin içinde bulunduğu dağınıklık karşısında, Halife Mansûr (754-774) iktidarının ilk yıllarından itibaren, bir dizi düzenleme yapmak mecburiyetinde kalmıştı. Nitekim İbn Mukaffa da Halifeye sunduğu devletin yapılandırılması ile ilgili bu Risalede, vergilerin tamamen keyfileştiğinden, sabit kurallarının ve kıstaslarının olmadığından şikayetle şöyle diyordu: “amillerin uydukları, hesap verdikleri ve çiftçilerin aleyhine aldıkları kararları engelleyen bir durum yoktur. Ayrıca sicillerde alınacak vergi miktarları belli değil, her yerin vergisi sürekli değişmektedir”.²⁴

İbnü'l-Mukaffâ'nın uyarıları arasında o zamanki bilinen adıyla iltizamın “müminlerin emiri” eliyle gerçekleştirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir²⁵. İbnü'l-Mukaffâ'nın üzerinde ısrarla durduğu ıslahat uyası hayli dikkat çekicidir: müellif, ordu mensuplarına haraç vergileriyle ilgili herhangi bir iş verilmemesini; verildiği takdirde haraç işlerini yönetmenin kumandanlar için ifsat sebebine dönüşeceğini vurgulamıştır. Çünkü İbnü'l-Mukaffâ'a göre ordu kumandanları dinar ve dirhem tahsiliyle cüretlerini artırıp, esas sorumluluklarını unutmaya dolayısıyla itaatten uzaklaşmaya başlayacaklardır²⁶.

İbnü'l-Mukaffâ'nın endişeleri, fazlanın yerel toprak sahiplerine (“kira” olarak) veya merkezî otoriteye yeniden dağıtılması biçimini alabilen, yönetici sınıfın farklı grupları arasındaki artık dağıtım biçimleriyle ilgilidir.²⁷ Toprak sahibi Müslüman seçkinlerin kurulmasının ve Abbasi devriminin getirdiği siyasi değişikliklerin neden olduğu yeni bir toplumsal güçler dengesi, seçkinler arasında artık dağıtım sisteminde bir değişikliği gerektirdi. Onun yeni artık dağıtım sistemi, Irak'ta haraç topraklarında muqāsama adı verilen yeni bir vergi tahakkuk sisteminin yayılmasında görülebilir. El-Balazuri'ye göre, Mansûr'un saltanatının (754-775) sonunda Irak Müslümanları vergi

23 Bk. Michele Campopiano, “Land Tax alā l-misāha and muqāsama: Legal Theory and the Balance of Social Forces in Early Medieval Iraq (6th-8th Centuries C.E.)”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 54, 2011, s. 239-269.

24 İbn Mukaffâ, *Risâletü's-Sabâbe*, s. 44-45.

25 İbn Mukaffâ, *age.*, s. 45.

26 İbn Mukaffâ, *age.*, s. 46.

27 John Haldon, *The State and the Tributary Mode of Production*, London New York, 1993, s. 85-87.

matrahında değişiklik istediler. Mehdî döneminde, mahsulün payına dayalı yeni vergilendirme sistemi uygulandı. Bildiğimiz gibi, bu sisteme mukâseme denilmiştir: “Yahyâ İbn Âdem Sevâd’daki mukaseme hakkında şöyle demiştir; “Halife Mansûr’un saltanatının son döneminde halk (en-nâs) bunu hükümdardan istedi”.

Bu uyarılardan sonra halife iki önemli mali çalışma yaptırdı. Birincisi bütün ülkedeki yiyecek fiyatlarını yakinen takip etmeye başladı. Bunun için Mansûr, posta ve istihbarat teşkilatı vasıtasıyla, bütün bölgelerdeki hububat fiyatlarının bilgilerini günlük olarak alıyordu. Bu fiyatlar kadıların onayı ve valilerin Beytül-Mâl’deki usullerle yazılıyordu. Halife her akşam namazından sonra fiyatları inceler, değişen fiyatların sebebini soruşturur, bu hususta görevlileri yakın takibe alırdı.²⁸

İkincisi ise Şâm’da, Irak’ta, Cezîre’de kapsamlı bir şekilde ta’dil çalışmaları başlatılmıştır. Böylece, toprağın verimliliğine ve konumuna göre vergilendirme yapılmış, haracî ve oşrû arâziler yeniden tespit edilmiş ve bunlara ilişkin maliye sicilleri güncelleştirilmişti. Ancak mukaseme usulüne geçiş için zamanı olmamıştı. Belâzurî, Halife Ebu Ca’fer Mansûr ile Mezepotomyalı çiftçilerin mukâseme konusunu görüştüklerine dair bilgiyi aktardıktan sonra “ancak halife halkın mukâseme usûlü ile ekmesinden önce vefat etti” notunu düşmektedir. Bu tatbikatın ilk defa el-Mehdî tarafından gerçekleştirildiğini bildiriyor.²⁹ Buradaki temel mesele, aynı vergi toplanmasından dolayı vergi tahsil döneminde herkes elindeki mahsulü satmaya çalıştığından fiyatlar aşırı derecede düşmekte, köylünün elindeki mahsulün çoğunu satmak zorunda kalmasından kaynaklanmaktadır. Buğday tüccarları vergi mevsiminde ucuza aldıkları bu mahsulleri, daha sonra fiyatları yükselterek aşırı arlar elde etmekteydiler.

Abbâsiler kurulduklarında Emevîlerden intikal eden birçok mali problemi devralmışlardı. Bundan İlk dönemlerinde eskiden beri devam edip gelen vergilendirmelere yeni usullerin eklendiğini görmekteyiz. Bu usulleri Mâverdî iki ana vergi koyma metodu olarak şöyle sınıflandırmaktadır³⁰ İlki, Toprağın

28 Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Taribu’r-Rusul ve Mülük*, thk. Ebul Fazl İbrahim, I-XII, Beyrut, ty, VIII, s. 96.

29 Belâzurî, *Futuhul-Buldan*, s. 379 (t. 389).

30 Mâverdî’nin bu tasnifi, farklı unsurları ihmal etmesi bakımından sakıncalı görülmele beraber, farklı metotları ve istisnai durumları birleştirmesi bakımından geneli yansıtır. Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 450/1058), *el-Abkâmüs-Sultâniyye*, Beyrut 1985, s.194. (Türkçesi: *el-Abkâmüs-Sultâniyye: İslam’da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yay. İstanbul

büyükliğini esas alan mesâha sistemi ki bu da arazinin zirâî istikrarını dikkate alarak kendi içinde “Mesâhâyı cerîbî” ve “Mesâhâyı dirhemî” şeklinde ikiye ayrılmıştır. Ekili arazilere göre vergilendirme (mesâhay-ı cerîbî) daha çok Sasânî Irak'ında yaygınken, genel olarak vergilendirme (mesâhay-ı dirhemî) Bizans topraklarında uygulanıyordu³¹.

Abbâsilerin kuruluş yıllarında Emevîlerde olduğu gibi bütün bir bölgeyi kapsayacak şekilde vergi koyma usulü, yaşanan göçler ile toprak-nüfus dengesinin bozulması karşısında, toptan haraç koymayı imkânsız hâle getirmişti.³² Ömer b. Abdülaziz'in kabâle uygulamasını yasaklamasının geri planında bu tür toplumsal ve idari zaruretler vardı. Toprağın nadasa bırakıldığı durumlarda ya vergi alınmıyordu veya verginin yarısı alınıyordu.³³ Diğerleri ise topraktan yetişen ürünü dikkate alarak vergilendirme yapan Mukâseme (Keylî/aynî) sistemi, ilk defa Abbâsilerde uygulanmaya başlanmıştır. Böylece hem piyasada fiyat dalgalanmalarını önlemek hem kamunun ihtiyaç duyduğu malları temin etmek, hem de köylülerin düşen fiyatlar karşısında mağdur olmasını önlemek amacıyla “aynî-nakdî” karma bir sistem geliştirmişlerdi.³⁴

Daha yaygın olarak kullanılan ve ekilen araziye esas alan “mesaha sistemini” yani bir arazinin genişliğine göre vergi takdirinin yapılabilmesi için öncelikle arazilerin ölçümünün yapılarak, arazinin büyüklüklerinin tespit edilmesi ve belirlenen oranda verginin kayıtlara geçirilmesi (kanun ya da sicil) gerekir ki buna Abbâsiler döneminde ta'dîl denilmiştir. Bu vergilendirme sistemine

1994); Ayrıca bk. Ebu'l-Ferec Abdurrahman İBN Receb el Hanbelî (ö.795/1392), *el-İstibrâc li Ahkâmî'l-Haraç*, thk. Komisyon, Beyrût 1979, s. 71-72.

31 Cehşiyârî, *Vüzerâ*, s. 4, 5; İbn Receb, *age.*, s. 8-9.

32 Bu konu Ebü Yûsuf zamanında da gündeme gelmiş, konunun uzmanı bir heyetle yapılan toplantının sonunda ekilemeyen yerlerin artık çoğaldığı, emek ve sermaye yetersizliğinden kısa zamanda da imarının mümkün olmadığı gerekçesi ile ancak ekilebilir yerlere haraç takdiri yapılabileceği, aksi takdirde işlenen yerlerin de harap olacağı sonucuna varılmıştır. Bk. Ebü Yûsuf, *age.*, s. 48 (t. 92); Lokkegeard, *age.*, s. 109.

33 Mâverdî, *age.*, s. 195-196. Bu sorun Ebü Yûsuf'un da gündemine gelmiş ve uzmanlarla tartışılmıştır. Bk. *age.*, s. 48 (t. 92).

34 İbnü'l-Mukaffâ', Halife Mansur'a sunduğu *Risaletus Sahabe*, adlı layihada bu durumu açıkça tasvir ederek, nasıl bir siyaset güdülmesine dair önerilerde bulunur. Bu konuyu ileride inceleyeceğiz. Bu risale ve yorumu hakkında bk. Mustafa Demirci, “Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffâ ve “Risâletü's-Sahâbesi”, *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXI, İzmir 2005, s. 117-148.

de mesâha sistemi denilmiştir³⁵. Ta'dil çalışmaları umumiyetle devletin belli periyodlarla gerçekleştirdiği toprak ve vergi düzenlemeleri olduğundan sâdece mesâha sistemi ile sınırlı bir uygulama değildi. Fakat Abbâsiler devrindeki ta'dil çalışmaları daha çok mesâha sistemine göre vergi takdiri için yapılmıştır. Zaten bu sistem İrânlılar döneminden beri Irak'ta uygulanıyordu. Erken dönem mâliyesinde ta'dil olarak adlandırılmaktaydı.³⁶

Arazi, ta'dilleri, tarihte ve İslam tarihinde devletlerin sosyal, siyasi mali hedefler gözeterek gerçekleştirmiş oldukları en dikkat çekici faaliyetlerden biridir. Bu çalışmalar öncelikle devletin hâkimiyeti altında bulundurduğu arazileri üzerinde mülkiyet haklarını muhafaza ederek bu arazilerden diğer öşür arazilerine göre daha yüksek oranda almakta olduğu haraç gelirlerini yeniden takdir ve tanzim amacıyla yapılmıyordu. Konunun mali boyutundan ayrı olarak, toprağın belli ellerde toplanarak soysuzlaşması, zamanla sosyal bünyeyi tahrip ederek kendi içinden haksız bir toprak aristokrasisi çıkarması ve devlet görevlileri ve güçlü şahısların suiistimallerinin önüne geçmek gibi hedeflerde gözetiliyordu. Nitekim Taberi, Şam bölgesinde yapılan bir ta'dil çalışması için “zâlim ve bid'atçıların haksızlıklarının önüne geçilerek mazlumların göz yaşlarının kaldırılması” hedefleniyor diyordu.³⁷ Buna ilaveten, meseleyi memleket çapında düşünen ve gören bir devlet iradesinin, hâkimiyeti altında bulunan bölgelerde, sosyal, siyasi ve iktisadî istikrarı temin için ayarlayıcı ve planlayıcı müdahaleler olarak da ta'diller yapılmıyordu.³⁸ Dönemin Süryani tarihçisi Telmehri “amaçları mümkün olan en çok vergiyi toplamak ve arazinin haracını artırmaktır” diyor. Elbette bu çalışmalarda devletin vergi kaçaklarının önlenmesi ve gelirlerinin artırılması esas hedefti.³⁹

35 M. Ziyâuddîn Reyys, *el-Haraç ve'n-Nuzumi'l-Mâliye*, Kahire 1977, s. 403.

36 Maliye tarihinin en eski uygulamalarından bir olan bu uygulama için eski bir İrân'da “tırız” denilmekteydi. Farsça kökenli olan kelime eşit ve benzerlik manasına gelir. Bu kelime ilk emvâle kitaplarında da hakkaniyetli bir dağıtım anlamında “tatriz” kalıbında fiil şeklinde kullanılmıştır. Anlamı ise, mesâhaya göre vergilendirme sisteminin genel adıdır. Tırız ve ta'dilin Mısır'daki karşılığı ise “Ravk” kelimesidir. Ravk kelimesi Mısır'da Firavunlar devrinden biri kullanılan bir kelime olup, Mısır'daki ta'dilin karşılığıdır. Bu uygulamanın Osmanlı dönemindeki karşılığı ise “Tahrir” idi, Es'ad İBN Memmati (ö. 606/1209), *Kitâbu Kavânini'd-Devâvîn*, thk. Aziz Suryal 'Atiyye, Kahire 1943, s. 29-30.

37 Taberî, *Târib*, C VIII, s. 67-8.

38 Ö. L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 126.

39 Donisiyus Telmehri (III/IX.yy), *Târibu'l-Menbûl*, Süryânice'den çev. Yunus Metta İshak, Beyrût Amerikan Üniversitesi 1979, s. 75-6. (Fransızcası: *Chronique de Denys de Tell-Mabrê*, Sür-

Buraya kadar anlattıklarımız, Abbasilerin kuruluş yıllarındaki geçiş döneminde vergi konusunda yaşanmakta olan dağınıklığa dikkat çekmek ve vergilerin tespiti ve takdiri konusunda yapılan çalışmalar hakkında kısa bilgi vermektir. Abbâsiler, yaşadıkları tecrübeleri iyi değerlendirecek ayrıntıları çok iyi düşünülmüş ve hesaplanmış bir harâç toplama nizamı kurmuşlardır. Bunun için Abbasiler, idare ettikleri bütün yerleri 14 büyük bölgeye ve 83 “kûre” denilen harâç bölgesine ayırmışlardır.⁴⁰ Abbâsiler devrinden günümüze ulaşan mulahhas vergi listelerindeki bölgeler bu taksime göre düzenlenmişlerdir.⁴¹ Her bir harâç bölgesine siyasi ve hukuki otoriteden bağımsız, doğrudan halife tarafından özel emirler (İmâretü'l-hassa) atayarak mali otoriteyi bağımsızlaştırdılar. Bunların görevleri sadece vergi toplamak değil, toplanan vergilerin korunması, nakliyesi, hesaplarının yapılması gibi Beytü'l-Mâl'a teslim edilinceye kadar ki gerekli bütün muamelelerinden sorumlu tutuluyorlardı.⁴²

Devlet arazilerinin boş bırakılmasının önüne geçmek için çıkarılan kabâle usulü başlangıçta ürünlerin ticari değeri ve iç piyasaya yönelik hububat tedariki sağlanmış⁴³ ve vergilerle devlet hazinesine katkı sağlanmıştır. Fakat Abbâsilerin ilk kurulduğu zamandan itibaren damânlık usulüyle vergi toplama yöntemlerine rastlamak mümkündür. Abbâsî halifesi Mansur, Irak harâç amili İsa b. Musa'ya gönderdiği mektupta; “Kesker bölgesinin önceki yıl toplanan vergisi şu kadardır. Bu yıl bunun iki katı vergi toplanabilir. Sana geçen yılki miktarda o bölgeyi kabâle olarak verdim”⁴⁴ derken damânlık usulünün bir prototipini belirlemiştir. Uygulamanın ilk defa Mısır'da görülüp, daha sonra diğer bölgelere yayılması; çok eskiden beri, özellikle ilk İslam fetihleriyle birlikte zirai işletimde kabâlenin tercih edildiğini göstermektedir.

Devlet çiftliklerinin çok olmasından dolayı kabâle uygulaması Mısır'da çok uzun bir dönem önce başlamış, Helenistik Mısır'dan itibaren Emevîlere kadar gelmiştir⁴⁵. Halife Mansûr zamanında Mısır vergilerinin damânlık

yâniceden çev. J. H. Chabot, Paris 1895)

40 Bu taksimatı Ceşşiyârî ve İbn Hurdazbih'in verdikleri harâç gelir listelerine dayanarak çıkarıyoruz. Bk. İbn Hurdazbih, Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neşr. M. J. De Goeje, Leiden 1889, s. 5, 74; Z. Reyys, *age.*, s. 510-516; Ceşşiyârî, *age.*, s. 281-288.

41 Bk. Ceşşiyârî, *age.*, s. 280-288; İbn Hurdazbih, *age.*, s. 8.

42 Ceşşiyârî, *age.*, s. 253.

43 Hububat tedariki üzerinden çoğunlukla istihkar yöntemiyle yapılan depolamalar sıklıkla isyanla sonuçlanmıştır.

44 Taberî, *Târib*, VII, s. 487.

45 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 10-11; Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 411.

usulüyle toplanmasına yönelik bir adım atılmış ve Muhammed b. Eşâs'ın vali tayin edildikten sonra (141/758) halife tarafından Nevfel b. Furât Mısır'a gönderilerek haraç ödemesinin damânlığa geçirilmesini teklif ettirmiş, eğer kabul edilmezse Dîvânu'l-Harac'ın başına kendisinin geçmesini söylemiştir. Mısır'a giden Nevfel b. Furât, halifenin teklifini iletmiş fakat kâtibine danışan Muhammed b. Eşâs el-Huzâî buna karşı çıkmıştır ve Nevfel b. Furât mezkûr divanın yönetimini devralmıştır⁴⁶. Mehdî-Billâh (ö. 169/785) döneminde ise Fazl b. Yâhya el-Bermekî (ö. 193/808) 1.000.000 dirhem karşılığında Fars bölgesinin haraç işlerini damîn olarak ele almıştı⁴⁷. Fakat bu Sevâd ve Irak'ın genelinde h. III. asrın sonlarında ve IV. asırda yaygın hale gelebilmiştir⁴⁸.

Abbâsiler iktidar geldikten sonra yukarıda bahsettiğimiz bir dizi mali, sosyal ve vergi problemi ile karşı karşıya idiler. Vergi toplama ile ilgili en temel değişiklik 148/765 yılından sonra, yani Halife Ebu Ca'fer Mansur'un son beş yılında meydana geldi. Bu tarihte ilk defa yerli ileri gelenler görevlerinden alınarak yerlerine merkezî idare tarafından vergi koymak ve toplamaktan sorumlu görevliler(amil) atandılar.⁴⁹ Abbâsiler kurulmalarından kısa bir zaman sonra Dîvânu'l-Haracın başına müstakil görevliler atamak suretiyle, siyasi-askeri otoriteyi temsil eden vali ve hukuki otoriteyi temsil eden kadılardan bağımsız olarak bütün eyaletlerde mali teşkilatın çalışmasını ayırmışlar ve bağımsızlaştırmışlardı.⁵⁰ Böylece diğer siyasi ve adli birimlerle bir birini kontrol eden, güçler siyasi-adli ve mali erkleri bir birinden ayıran bir yapı oluşturmuşlardır. Başından itibaren eyaletlere doğrudan Abbâsî halifesi tarafından Dîvânu'l-Harac görevlilerinin atanması, bu idari reformun bir gereği idi.⁵¹ Devlet, bu şekilde aracıları ve mahalli unsurları devreden çıkararak hem daha güçlü bir merkezî otorite kuruyor, hem de vergi mükellefleriyle doğrudan devletin görevlendirdiği memurları vasıtasıyla muhatap hale geliyordu. Bu süreci Ebu Yusuf'un Harun Reşid'e yaptığı önerilerinde bütünüyle görmekteyiz.

46 Kindi, *Vulat*, s. 109; Makrizî, *Hitat*, I, s. 306.

47 Cehşiyârî, *age.*, s. 197; Dürî, *el-'Aşrû'l-'Abbâsiyyü'l-evvel*, s. 209.

48 Dürî, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 170.

49 Yerel seviyede görevlendirilen hükümet görevlisine dair en eski belge 148/765 tarihli bir cizye tediyeğine dair makbuzda görülür. Bk. A. Grohman, *age.*, III, 197 nolu belge.

50 Mısır'a atanan görevliler konusundaki atamalar için bk. Makrizî, *Hitat*, I, 309 vd.

51 Cehşiyârî, *age.*, s. 124, 134, 167, 177, 277, 281; Makrizî, *Hitat*, I, s. 309; Taberî, *Tarih*, VIII, s. 189; Ayrıca Salih Ahmed Ali, Dîvânu'l-Harac görevlilerinin tam bir listesini sunan çalışmasına bk. *ed-Dirâsât fi'l-İdâre*, Bağdâd 1989, s. 210-219.

4. Harun Reşid ile Ebu Yusuf Arasında Kabâle (Damanlık) Tartışması

Haraç amilliğinin problemleri yapısından dolayı Ebû Yûsuf ile Hârûn er-Reşid arasındaki görüşmelerde de geniş yer tutmuş ve etraflıca tartışılmış görünür. Bunun sebebi, Hârûn er-Reşid'in vergi toplama esnasında yaşanmakta olan haksızlıkların önüne geçmek için sabit kurallar getirme arzusu idi.⁵² Ebû Yûsuf'un *Kitâbu'l-Haraç*'ının belki de en dikkat çekici bölümü, vergi toplama ve amiller konusunu ele aldığı "Takbîlu's-Sevâd" adlı bölümüdür.⁵³ Abbasiler döneminde bu sistemle alakalı olarak Ebû Yûsuf tarafından Harun Reşid'e sunulan bilgiler arasında en önemli vurgu, sistemin suiistimal edilebilirliği ve halk açısından iyi bir sistem olmadığı yönündedir. Devlet ile aracı kimse arasında bir tür zirai ortaklık anlamına gelen ve bir noktada da kamu özelleştirmesine işaret eden damânlık garantörlük çerçevesinde işlevsellik kazanmıştır. Abbâsilerin gerilemeye başladığı dönemler itibarıyla da kamu açıklarını kapatmaya yönelik bir mali bir araca dönüşmüştür. Bu açıdan bakıldığında damânlığın, vergi toplama imtiyazı ve devlet arazilerini işletmeden müteşekkil uygulama alanı mevcuttur⁵⁴.

Uygulamanın daha çok toplumsal yönüyle ilgilenen Ebu Yusuf ilk olarak Sevâd arazilerinin iltizamına karşı çıkarak; "eğer mültezimin iltizam sözleşmesinde haraç miktarından fazla taahhüt varsa, haraç mükelleflerine zulmün önü açılır, onlara vacip dışı vergi yüklenir. Böylece başı sıkışan mültezim, çareyi halka haksızlık etmekte arar. Bu da memleketleri harap, halkın helakına sebebiyet verir. Mültezim ise işinin uygunluğuna yoğunlaşıp, halkın düştüğü sıkıntıya aldırmaz" gerekçesiyle damânlık uygulamasına sıcak bakmamıştır. Ebû Yûsuf kitabında "Kabâle" meselesi hakkında şu ifadeler yer vermektedir:

İctihad neticesinde hâsıl olan görüşüme göre Sevâd veya diğer memleketlerden hiçbir araziye, mültezimlik usulü ile satıp karşılığında bir şey almamalıdır. Çünkü eğer mültezimin iltizamı dolayısıyla daha fazla bir vergi tahsil edilecek olursa bu durumda haraç mükelleflerine zulmetmiş, onlara vacip olmayan bir yük yüklemiş olursun. Mültezim mükellefleri aciz kalacakları vergi yükünü taşımaya zorlar. İşte bu ve benzeri hareket

52 Ya'kûb b. İbrâhim Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Haraç*, Dâru'l-Mâ'rife, Beyrut 1979, s. 206 (Türkçesi: Ali Özek, *Kitâbu'l-Haraç*, İstanbul 1973); Ayrıca bk. A. Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*.

53 Ebû Yûsuf, *Haraç*, s. 105-119.

54 Mustafa Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 409.

55 Ebu Yusuf, *age.*, s. 105.

tarzı memleketlerin harap, halkın helak olması demektir.⁵⁶

Ebû Yûsuf tavsiyelerinin devamında mültezimin iltizam anlaşmasında belirlenen meblağdan daha fazla vergi tahsil etme isteğinin ancak halka yapılacak şiddetli baskı ve haksız tasarruflar yoluyla gerçekleşebileceğini, bunun da caiz olmadığını söylemektedir. Ebû Yûsuf'un mültezimliğinin yıkıcı etkilerini bertaraf etmek için önerdiği sistem ise mültezimlere halka iyi muamele edilmesinin emredilmesi, bunun tutulmaması halinde şiddetle cezalandırılmaları, sıkı bir şekilde denetlenmeleri, bu amaçla dindarlığı ve güvenilirliği bilinen kişilerin mültezimlerle birlikte giderek onların işlemlerini denetlemelerini, hatta halkın birini getirip, "Bu bizim mültezimimizdir ve bize uygundur" deseler dahi o kişinin ehil olduğunun tetkik edilerek tayin edilmesinin daha doğru olacağı yönündedir.⁵⁷

Ebû Yûsuf, bütün bu olumsuzluktan şikâyet etmekle kalmamakta, tam aksine alternatif önerilerde sunmaktadır: Hz. Ömer'in yaptığı gibi emin, dindar ve iffetli, Allah yolunda kimseden korkmayan, yaptığı işte sadece cenneti uman, şahitliği kabul olunan kimselerden haraç amillerinin seçilmesini teklif etmektedir. Hatta,

Ben görüyorum ki amel olarak atanacak kimseler konusunda dikkatli davranılmamaktadır. Zira vergi memuru olmak isteyenler, günlerce vâli ve emirlerin kapısında beklemekte, vazife için ısrar etmektedirler. Vâlilerde muhtemelen bu şahısların vazifeye ehil, doğru istikamet sâhibi ve görevlendirilecekleri bölgeler hakkında bilgi sâhibi olup olmadıklarını bilmeden tâyin ediyorlar. Bu itibarla, vergi işlerine tâyin edilecek kimseler, aynen kâdîlık ve idârî görevlere tayin edilenlerde olduğu gibi mezhep ve meşreplerini, yaşayışlarını ve haraç konusunda bilgili olup olmadığını araştırılması gerekir⁵⁸

diyerek canlı müşâhedelerini ve tesbitlerini aktarır.

Hârûn er-Reşîd'e vergi toplama ile ilgili tavsiyelerini sıralarken de "amillerin halka iyi davranması sağlanmalı, alınacak haracın önceden belirlenerek amillerin keyfi durumlarının önüne geçilmeli, her kim olursa olsun eşit muamele yapılmalı şeklindedir. Ayrıca görevlilerin yanlarına, maaşları dîvândan ödenen askerler görevlendirilmeli, haraç ehlinde kesinlikle para almamalıdır. Eğer haraç ehli ücretini ödemek isteseler dahi buna asla izin verilmemelidir" demektedir.

56 Ebû Yûsuf, *age.*, s. 112.

57 Ebû Yûsuf, *age.*, s. 113 (T.175-176).

58 Ebû Yûsuf, *age.*, s. 106-107.

Ebu Yusuf'un kabâle sistemi le ilgili çekinceleri ve uyarı mahiyetindeki söz konusu düşüncelerinin doğruluğu daha sonra pratik hayatta karşılık bulmuştur. Ne var ki Abbâsilerin çöküşüne giden süreçte bununla ilgili bolca suiistimal örnekleriyle karşılaşmıştır. Zaman içerisinde devlet bu tür suiistimler karşısında adeta çaresiz kalmış ve kabullenmekten başka çözüm üretilmemiştir. Ayrıca Muktedir-Billâh zamanında Abbâsî idari mekanizması Vâsîr dâminî Hâmid b. Abbas'ın vezârete getirilmesiyle acı bir tecrübe yaşamış ve onun görevden azlinden itibaren Vezir İbnü'l-Furât'ın reformlarıyla kumandanlarla ve eşrafla damânlık anlaşması yapmak yasaklanmıştır⁵⁹.

Ebu Yusuf, “çirkin bir iş” olarak tanımladığı iltizamda, şu gerekçeleri ileri sürmüştü: “

Benim içtihadıma göre Sevâd ve diğer bölgelerde hiçbir yeri kabâle usulüyle vermemelisin. Çünkü kabâle sahibi, haraç miktarını fazla alırsa halka zulmetmiş ve onlara sorumlu olmadıkları vergileri yüklemiş olur. İçine düştüğü durumdan kurtulmak için mükelleflere haksızlık yapar, taşıyamayacakları vergileri koyar. Bu ve benzeri usuller sonuçta memleketi harap, halkı helak eder. kabâleci daima kâr peşinde koşacağından, halkın sıkıntıya düşmesine aldırmayacaktır. Ayrıca kabâlecinin, anlaşmada belirtilen miktardan daima fazlasını tahsil emek istemesi muhtemeldir. Bu yüzden kabâle usulünü çirkin sayarım. Bu usul uygulanırsa fesat ve zulüm yaygınlaşır, doğruluk ve adalatten sapılır. Fesat ve zulüm üzere hiçbir şey devam edemez.⁶⁰

Anlaşılan halife Mansûr zamanından itibaren mültezimin köylülerden vergi akdini aşan miktarda tahsilatta bulunması sıklıkla karşılaşılan bir durum haline gelmişti.⁶¹ Ebu Yusuf kendi döneminin temel problematikleri arasında gördüğü kabâle uygulamasının; mültezimin baskı, dayak, güneş altında çalıştırma, insanların boynuna taş bağlama gibi haksızlıkları

59 İbn Miskeveyh, *Tecâribül-ümem, Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 74; bu dönem daminler, uygulamalar ve suiistimallerin Abbâsilerin mali sistemini nasıl çökerttiği görmek için bk. Abdullah Burgu, *Abbâsilerin Yıkılış Sürecinde Vezir İbnü'l-Furat ve Ailesi*, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2022 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

60 Ebu Yusuf, *age.*, s. 106.

61 Abbâsilerin kuruluş yıllarında el-Cezire bölgesinde yerel vergi memurları ile köylüler arasında yaşanan haksızlıklar hakkından geniş bilgi için bk. Mustafa Demirci, “Abbâsiler Devrinde Yukarı Mezopotamya'da (le-Cezire) Köylü Hareketleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2006, S. 29, s. 1-24.

uygulayacağına dikkat çekerek Allah'ın fazla vergi yükünü yasakladığını; çünkü bunların toplumu helaka sürükleyeceğini vurgulamıştır. Nitekim daha halife Mansûr'dan itibaren kabâle uygulamasının Müslümanlar üzerinde bir zulüm aracına dönüşmesini eleştiren kimseler olmuştur⁶².

Ebu Yusuf, değişen sosyal ve ekonomik şartları da dikkate alarak damânlık sisteminin adil bir şekilde uygulanabilmesinin de yöntemini izah etmeye çalışmıştır “eğer bir bölge kasaba veya köy halkı, kendisinden memnun ve razı olduklarını söyledikleri bir kimse ile gelerek; o kimse “ben bu köyün haracını kabâle olarak alıyorum, onlarda buna razı oldular” derse, köy veya kasaba halkı da bunu doğrularsa, mesele yine dikkatle tetkik edilmelidir. Eğer bu kimseye söz konusu bölgenin kabâle edilmesi, o bölge halkının menfaatine ise, o zaman kabâle anlaşması yazılır, şahitlerin huzurunda imzalanır. Ayrıca onun muhtemel haksız tutumlarını engellemek amacıyla, halife veya onun adına bir yetkili tarafından, dindarlığı ve güvenilirliği ile meşhur bir kimse, maaşı doğrudan Beytü'l-Mâl'den ödenerek görevlendirilir ve kabâleciye karşı yetki verilir. Ayrıca bu yetkili kabâleci herhangi bir haksızlığa kalkışırsa onu engeller⁶³.

Bunlara ilave olarak Ebû Yûsuf bütün bu olup bitenin önüne geçilmesi için Halifenin askerler tayin etmesini ve muttakî kimselerden müşrifler seçmesini teklif ediyor.⁶⁴ Ebû Yûsuf döneminde vezirlik makamında bulunan Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî, Filistin bölgesinde vergi görevlilerinin suistimalleri dolayısı ile çıkan isyanı bastırmak üzere bölgeye atanan ünlü komutan Herseme b. 'Ayûn'a yazdığı emirnamede, her vergi amilinin yanına onun bütün muamelelerinde yanında hazır bulunacak ve gözetecek görevliler atanmasını emrediyordu. Vali de gelen bu emre uygun olarak her vergi amilinin yanına bir kişi görevlendirmiş ve vergi amiliyle bu kişinin bir birbirinden asla ayrılmamaları emrini vermişti. Ayrıca amil ve müşrifin her muâmele için birbirinden ayrı belgeler düzenlemelerini istemişti. Vergi toplama işi bittikten sonra merkeze teslim edilen bu belgelerin karşılaştırılması sûretiyle, varsa aralarındaki farklılıktan hareketle yapılan suistimalin tesbiti mümkün olabilmekte idi. Mahzûmî, bu metodu aktardıktan

62 Takîyedîn el-Makrîzî, *el-Muḳaffâ'l-kebir*, II, thk. Muhammed el-Ya'lâvî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1427/2006, s. 91.

63 Ebu Yusuf, *Haraç*, s. 106.

64 Ebû Yûsuf, *age.*, 106. Taberî, “amil, kâtip gibi görevlilerin ücreti 300 dirhemdi. Bu durum değişmeden el-Me'mûn zamanına kadar devam etti”, ifadesiyle maaş sistemine bağlı bir görevlendirmenin bulunduğuna işaret etmiş oluyor. Bk. Taberî, *Târîh*, VIII, s. 95-96; Cehşiyârî, *age.*, s. 126, 132.

sonra, “bu zamana kadar bundan daha güzel bir yol bulunamadı” demektedir. Bu kimselerin müşrif ve emîn olarak görevlendirildiğini, zaman zaman bunlarında da ihanetlerinin söz konusu olduğundan şikâyetle şu şiiri aktarır; “Koyunları kurttan koruyan çobandır. Ya kurtlar çoban olmuşsa!”⁶⁵. Bu tedbirlerden de anlaşıldığı üzere, vergi memurlarının kontrolü ve haksızlıkları daima devletlerin başını ağrıtan bir problem olarak kalmıştır. Ancak eminler ile amillerin anlaşarak yolsuzluk yaptıkları haberlerinin yaygınlaşması ve amiller karşısında yetersiz kalmaları üzerine “şuhûd” statüsünde, doğrudan halife tarafından atanan görevliler ihdas edilmişti. Bunlar eyaletlerin vergi muhasebeleri yapılırken halifenin huzurunda görevli oldukları bölgelerin hesapları konusunda “delîl” veya “şâhid” olarak hazır bulunurlardı.⁶⁶

Elbette köylülerin doğrudan devletin atadığı vergi amillerine ödeme yapmaları, vergi toplama düzeni ile ilgili problemleri tamamen çözmedi. Hicri II. ve III. asırlardaki müelliflerin aktardığı birçok örnekte, vergi memurları tarafından toplanan vergiler, halktan toplayamadıkları gerekçeleriyle merkezî hükümete göndermediklerine şahit olunmaktadır.⁶⁷ Abbâsîlerin tarihi boyunca uğraşmak zorunda kaldıkları en problemlili konuların başında vergi memurlarının haksız tutumları gelmektedir. Merkezî hükümete bağlı vergi görevlilerinin keyfi tutumları, ağır vergi koymaları, vergi tahsili sırasındaki sert tavırları, sürekli huzursuzluk sebebi olmuş, devletin adalet dağıtan imajına gölge düşürmüştür. Bazen bu olaylar öyle boyutlara vardı ki bu huzursuzluklar bütün bir bölgeyi kaplayacak şekilde geniş çaplı isyanlara sebep olmuştu. Ayrıca yeni sistem haraç amillerine, toplayamadıkları ya da kaybettikleri malları tazmin zorunluluğu getirmemişti. Onlar sadece toplanması gerekeni toplamak ve hesaplamalarını tam olarak yaptıktan sonra merkeze ödenmesi gereken miktarı teslim etmekle mükelleftiler. Onlar tıpkı vekiller gibi adeta emanetçi durumundaydılar.⁶⁸

Abbâsîlerin ilk asrında İbnü'l-Mukaffa ve Kadı Ebu Yusuf'un dikkatleri çekmelerine rağmen yaygınlaştırılması zaruret halini almıştı. Öncelikle hilafet çok geniş alanlara yayılmış, merkezden uzak bölgelerin mali kontrolünde sıklıkla aksaklıklar yaşanmıştır. Haraç gelirleri merkezîyetçi bir formülle toplanmak istenmiş, bu da zamanla başta devlet memurları olmak üzere birçok kimsenin servet zengini bir statü kazanmasının önünü

65 Mahzûmî, *age.*, s. 35.

66 Mahzûmî, *age.*, s. 35.

67 Bk. Taberî, VIII, s. 67.

68 Mâverdi, *Abkâmu's-Sultâniyye*, s. 222 (t. 329).

açmıştır. Ancak Abbâsiler bu değişen bürokratik yapı karşısında yeni bir önlem geliştirerek köle asıllı Türk kumandanlara ikta sistemini tatbikiyle yeni bir güç dengesinin temellerini atmışlardır. Mahalli yöneticilere ve uzak eyaletlerde zamanla güçlenen devlet temsilcilerine yönelik karşı hamleyle hilafetin başkentinde yeni bir merkezîyetçi reform gerçekleştirilmiştir.

Damânlık olarak ise Harunurreşid zamanında tatbik edilmeye başlanmıştır ki Mahfuz b. Süleyman Mısır'da bu işi başlatan ilk kişi olarak kayıtlara geçmiştir⁶⁹. Çünkü Mısır, Abbâsî hilafetinin en uzak eyaletlerinden biri olması bakımından merkezîyetçi yönetimin sarsıntıya uğradığı bölgelerin başında gelmekteydi. Merkezden atanan valiler ve amiller sıklıkla isyanlar çıkmasını tetikleyecek ağır vergi rejimi ve halktan despotik yöntemlerle vergi toplama gibi olumsuz politikalar izlemişlerdir. Bu sebepten hilafet bölgedeki temsilcilerinin cebri uygulamalarına bir önlem aracı olarak damânlık sisteminin Mısır'da yaygınlaşmasını sağlayacak adımlar atarak isyanların önüne geçmeye çalışmışlardır. Nitekim Harunurreşid zamanında yaşanan Huf bölgesindeki isyandan sonra, isyanın sebebi olarak görülen amillerin karşısına damânlık çıkarılmıştır⁷⁰.

Memûn'un hilafetiyle birlikte damânlık hilafet kâtiplerine ve memurlarına yönelik bir tasarrufla yeni bir düzleme çekilmeye çalışılmıştır. Meşhur kâtip Ali b. İsâ'ya kendi bölgesinin haraç ve diyâ işlerinin damînliği verilmiş, hatta taahhüt ettiği miktarın 40.000 dinarlık kısmı zorla alınmıştı⁷¹. Yine Sind eyaletinde vali olan Dâvud b. Yezîd vefat edince (205/813) yerine oğlu Bişr b. Dâvud atanarak senelik 1.000.000 dirhem getirmek üzere kabale edilmişti⁷². Bişr'in bu meblağı göndermemesi üzerine bu defa bölgeye Gassân b. Abbâd görevlendirilmişti. Daha sonra ise İmran b. Musâ el-Bermekî, yine 1.000.000 dirhem karşılığında bölgeye dâmin atanmıştı (221/836)⁷³. Aynı dönemde Ahvâz 94.000.000 dirhem karşılığında Fazl b. Mervân'a, Horasan

69 Makrizî, *Hitat*, II, s. 97; Ayrıca bk. Seyfüddin Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmi' u'l-gurer*, V, thk. Dorothea Krawulsky, Wiesbaden-Beyrut 1413/1992, s. 128.

70 Kindi, *Vulat*, s. 140.

71 Ebû Ali el-Muhassin b. Ali b. Muhammed el-Kâdi et-Tenûhî, *el-Müstecâd min fe'alâti'l-e-cvâd*, thk. Yusuf Büstânî, Kahire 1985, s. 110.

72 Taberî, *Târib*, VIII, s. 487; İbn Haldun, *Tarih*, VIII, s. 539.

73 Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neşr. M. J. De Goeje, Leiden 1889, s. 57.

ve civarı 44.000.000 dirhemle Tâhîrilere damân olarak verilmişti⁷⁴. Böylece dâminlerin resmî bir konuma sahip görevliler arasından seçilmesi, onların kontrolünün ve sadakatının sağlanmasını kolaylaştırmayı amaçlamıştı. Nitekim Cibâl bölgesindeki Mazyar tehlikesinin bertaraf edilmesi için Mazyar'ın yiğeni Kârûn'a, amcasına karşı çıkması karşılığında Cibâl ve Cürçân'a kadar uzanan bölgenin damânlığı vaat edilmişti⁷⁵.

5. Geç Abbasi Döneminde Damânlık Sistemini Yaygınlaşması ve Siyasi ve Sosyal Etkileri

1. Kabâle Uygulaması: Abbâsî tarihi açısından damânlık birtakım siyasi gelişmelerin paralelinde şekillenmiştir. Mesela Abbâsîler kuruldukları ve hâkim oldukları coğrafya itibarıyla eski İran dihkân ailelerinin hala yoğun bir şekilde faaliyet gösterdiği bir zirai bölgenin yönetimini devralmışlardı. Burada yaşayan dihkân aileleri büyük toprak ve servet sahibi kimselerden meydana gelmekteydi. Daha sonradan büyük bir kısmı divanlarda kâtip olarak görev yapmaya başlamış, bürokrasi içerisinde hızla ilerleyerek vezâret makamına dahi çıkabilmişlerdi. Özellikle Emevîler Irak'ta vergi tahsili işlemlerini mahalli eşraf statüsündeki dihkânlarla vermişlerdi⁷⁶. Dihkân aileleri büyük ve kalabalık bir mayete sahip buldukları kadar genellikle de kendilerini koruma amacıyla askeri birlikleri de yanlarında tutmaktaydılar. Bu açıdan dihkânlarla yapılan anlaşmalar sayesinde dihkânların ve köylülerin merkezileştirilmesini sağlayan bir unsura dönüşmüştür. Nitekim İbn Kuteybe'ye atfedilen bir sözde; “Şuûbiye içinde köylü çiftçilerin çocuklarından, Nabatîlerin sefillerinden ve ayaktakımı insanlardan daha sert ve köklü Arap düşmanı kimse görmedim,”⁷⁷ denilmiştir.

2. Mukataa Sistemi: Diğer yandan Abbâsîler Türk gulamların askerî teşkilatta kullanılmaya başlamasıyla idari mekanizmada etkin bir unsur haline gelmişler ve zaman içerisinde nüfuzlarını geliştirerek hilafeti tahakkümleri altına almışlardı ve böylece “Türk hegemonyası” adı verilen dönem başlamıştı. Abbâsîlerin ikinci asrına kadar da Türklerin siyasi faaliyetlerde etkin bir konuma yükselmesini sağlayacak gelişmeler yaşanmıştır. Maverâünnehir bölgesinden köle olarak getirilen Türkler, getirildikleri bölgenin eski

74 İbn Hurdazbih, *age.*, s. 42-43.

75 Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 421; Taberî, *Tarih*, s. 89-90.

76 Dürî, *el-'Aşrû'l-'Abbâsiyyü'l-evvel*, s. 14.

77 Muhammed Kürd Ali, *Mecelletü'l-Muktebes*, LVI, t.y., s. 1-2; Dürî, *el-'Aşrû'l-'Abbâsiyyü'l-evvel*, s. 14.

sakinleri ve zengin devlet temsilcileri karşısında mali açıdan oldukça zayıf bir konumdaydılar. Türk kumandanlar ve seçkinlerin, siyasi ve mali gücüyle meşhur bu kimselerin devletle anlaşarak elde ettikleri mali güç ve nüfuzla sahip olmaları imkânsız görünmektedir. Muhtemelen bürokraside bir denge unsuru haline gelebilmelerinin yolu aranmış ve böylece ikta sistemini yaygınlaştırılmıştır. Daha ilk zamanlarda Halife Mansûr tarafından, itimat ettiği kumandanlarından olan ve Halid b. Bermek'in de güvenilir adamlarının arasında yer alan Mübârek Et-Türki'ye Bağdat şehri kurulduktan sonra iktalar verilmiştir. Aynı dönemde en ilginç olaylardan birisi ise, Bağdat'ın kuruluşunda hazır bulunan Hammad et-Türki'nin takriben 152/769 yılında, Sevad'ın siyasi ve iktisadi kontrolünü yürütmekle görevlendirilmesi⁷⁸.

Ayrıca Sâmerâ şehrin kurulduğu günden itibaren yönetimin farklı kademelerindeki Türklere iktalar dağıtıldığı ve bu bölgelerin “bişeria Berğamiş et-Türki” örneğinde görüldüğü gibi aynı yerleşimcilerin isimlerle anıldığı bilinmektedir⁷⁹.

Mu'tasım'ın Sâmerâ şehri inşa ederek burada Türk birliklerini iskâna tabi tutması Abbâsî idari mekanizmasında çok yönlü değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Sâmerâ'nın kurulmasıyla birlikte halife Mu'tasım; Afşin, Aşnas, Hakan Uruc, Vasif ve İnak gibi Türk komutanlara ayrı ayrı araziler tahsis etmişti. Mesela Eşnâs et-Türki'ye ve başka Türk komutanlara Kerh mahallesinde iktalar verilmişti⁸⁰. Çünkü onlara maaş yerine arazi ikası yaparak bir hayli servet sahibi olmalarının da önü açılmıştı⁸¹. Eşnas, 865 senesinde Mütevekkil'in ölümünden sonra ödüllendirilmek maksadıyla bazı bölgelerin iktasını almıştı. İkta edilenlerden bazıları Küfe sevâdından birkaç köy olmuştu. Bağır buraları Bârû-Semâ halkından bir adamdan 2.000 dinar karşılığında iltizam usulüyle almıştı⁸².

Abbâsilerde Türk asrı adı verilen dönemde birçok meşhur kumandana ikta usulüyle iltizam tevcihi yapılmıştı. Boğa es-Sağîr'e, Hicaz bölgesinin geliri, Vasîf'e de el-Cibâl ve çevresinin gelirleri verilmişti⁸³. Halife

78 Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ*, s. 134; Taberî, *Tarih*, VII, s. 618.

79 Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb ibn-i Vâdih el-Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, Dâru'l-Kitâbü'l-İlmiyye, Beyrut 1422, s. 48, 63; Câhız, *Menakib*, s. 29.

80 Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, s. 59.

81 İbnü't-Tiktâka, *age.*, s. 171-172; Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, s. 250-251.

82 İbnü'l-Esir, VII, s. 118.

83 Taberî, IX, s. 343-344.

seçilmesinin hemen akabinde Müstâin, H.248/M.862 yılında Mâsebezân, Mihricankazef, Hulvan şehirlerini ve Kufe'den bazı bölgeleri Boğa es- Sağîr' a ikta olarak belirlemiştir⁸⁴. Daha sonra yeni bir düzenlemeyle Filistin de Boğa es- Sağîr'in iktalarından biri olmuştur⁸⁵. Yine Müstâin, Boğa el-Kebîr' in iktalarını ve askeri birliklerini oğlu Mûsa b. Boğa el-Kebîr et-Türki' ye devretmiştir⁸⁶. 254/868 yılında Mu'tezz, Bayık Bey'in yönetim üzerindeki etkisini kırmak için, onu Sâmerrâ'dan uzaklaştırmak amacıyla Mısır'ı ona ikta' olarak verdi. Fakat Bayık Bey, Sâmerrâ'daki etkisini kaybetmemek için oraya kendisi gitmedi. Dürüst yaşantısından etkilendiği Ahmet b. Tolun'u gönderdi⁸⁷. Ahmed b. Tolun, Mısır'a gittiği zaman, Mısır'ın haraç amili Ahmed el-Müdebbir ile hâkimiyet mücadelesine girişerek, Ahmed b. Tolun, Bayık Bey'in hilâfetteki etkisinden istifade ederek Mısır'ın hâkimiyetini elde etmeyi başardı ve Mu'tez, Mısır'da gittikçe kendi nüfuzunu yerleştirmeye çalışan kâtip Ahmed el-Müdebbir'i görevden aldı⁸⁸.

Abbâsilerde Türk komutanları geniş iktalar sayesinde servet edinmekle kalmamışlar askerî başarılarla da nüfuzlarını iyice artırmışlardı. Bu defa damânlık sistemi idarenin sivilleşmesinin pratik bir yolu olarak kullanılmış ve köklü ailelerden gelen dâminler Türk kumandanlara karşı bir denge gözetilmesi amacıyla mali idarede tercih edilir olmuşlardır. Damânlık bu haliyle bürokrasinin sürekliliğini sağlayan bir unsur haline gelmiştir. Damânların tüccar ve kâtip sınıfından seçilmesi, askerî sınıfın devlet idaresindeki etkisini giderek azaltmıştır⁸⁹.

3. Damanlık Sistemi: Abbâsilerin çöküş devrine tekabül eden IX. yüzyılın son çeyreği ile X. yüzyılın ise neredeyse tamamında tercih edilmiştir. Damânlık zaman içerisinde çoğunlukla iktisadi gerileme dönemlerinin bir çıkış yöntemi olarak yaygınlık kazanmıştır ve X. yüzyıl boyunca Abbâsî iktisadi sisteminde bütçe açıklarını kapatmanın temel figüranı haline gelmiştir. Özellikle Mu'tazîd-Billâh'ın mali reformlarında karşımıza çıkmakta; bu tarihten itibaren de Muktedir-Billâh döneminin neredeyse

84 Esîr, *age.*, C VII, s. 103-105

85 Esîr, *age.*, C VII, s. 108-109.

86 Esîr, *age.*, C VII, s. 144.

87 Taberî, IX, s. 381.

88 Ya'kûbî, II, s. 503-504.

89 Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 421-423. Hatta bu konuda İbnü'l-Furât kâtiplere dâminlerin zengin tacirler ve amillere verilmesi gerektiğini, askerlerin dâmin olarak görevlendirilmesinin onları itaatten çıkıp isyan etmelerine neden olacağını tavsiye etmiştir. Bk. Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 82.

tüm siyasi olaylarının arka planında görülmektedir. Mu'tazîd-Billâh'ın maliyeci kâtiplerinin hazırladığı mali reformlarla Ahvâz, Vâsıt, Şam ve Mısır gibi bölgelerin haraç gelirlerinin toplanmasında sıklıkla başvuru yöntem olmuştur. Abbâsilerin kurulduğu VIII. yüzyıl ile gerilemeye başladığı IX. yüzyıl arasındaki damânlık uygulamasındaki farklılık; devletin müesseseseleşmediği süre boyunca uzak eyaletlerde vergi ceminin işleyişini kolaylaştırmakken, gerileme devrinde merkezî bütçenin açığını kapatmaya yönelik adımlar haline gelmiştir. Abbâsiler kurulduğu coğrafya itibarıyla merkez Bağdat ve etrafındaki nehirler ve birçoğu çok önceden kazılmış olan geniş sulanabilir arazilerin yönetiminde birtakım tasarruflar geliştirmişlerdir. Bununla birlikte merkezînin dışında kalan Horasan, Mısır, Şam gibi çok daha geniş arazilerin bulunduğu bölgelerde de genellikle damîn aileleri olarak tanımlanan nüfuzlu kimselerle diyaların (devlet çiftliği) ekilip-biçilmesi yönünde anlaşmalar akdetmişlerdir. Damânlık için verilecek para miktarının belirlenmesinde, söz konusu bölgenin geçmiş üç yıllık gelirlerinin ortalaması dikkate alınmıştır Abbasi maliyesinde söz konusu üç yıllık ortalamaya "ibre" adı veriliyordu⁹⁰.

Damanlık İkinci Abbasi döneminde ortaya çıkmasında iki unsur etkili olmuştur. İlki uzun süren ve maliyeye ağır bir maliyete dönüşen Babek Hüremi isyanı, Zenc isyanı, Zeydi isyanı gibi isyanlar Abbasi maliyesini çökertmişti. Geniş bir alanda hakimiyeti sürdürmek için askeri harcamaları karıştırmak, geniş katipler kadrosunun maaşlarını ödemek ve kalabalık Abbasi sarayının lüks giderleri için lazım olan acil para ihtiyacının karşılanması için Damanlık bir çözüm olarak ortaya çıkmıştır. Bir anlamda Yaygın kurumsal manasıyla damânlık sistemi, III/IX. asrın sonlarında, devletin askerî ve idârî görevlilerinin maaşını ödeyeceği paraya acil ihtiyaç duyması neticesinde doğmuş ve yaygınlaşmıştır.⁹¹ Bu gelişmeyi kâtib Ebu'l-Fazl b. Abdulhamîd'in ağzından Hilâl es-Sâbî şöyle aktarmaktadır; "Ebu'l-Kâsım 'Ubeydullah b. Süleyman, el-Mu'tezîd'in vezirliğine atandığı zaman dünya haricilerle kaplanmış, bütün bölgelere mahallî yöneticiler el koymuş vaziyetteydi. Gelir az, mallar yok olmuş, İsmail b. Bülbül, Sevâd'ın iki yıllık vergisini bir yıl önce toplamıştı. Hazine bomboş, günlük harcamalar için en az 7000 dinara ihtiyaç vardı. Vezir ne yapacağını şaşırılmıştı."⁹²

90 Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Havârzimî, *Mefâtihü'l-Ulûm*, thk. İbrahim Ebyârî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabiyye, Beyrut 1989, s. 86-87; Frede Lokkegaard, *İslâmîc Taxation in the Classic Period*, Sind Sagar Academy, Lahor 1979, s. 105, 107.

91 Taberî, *Târîh*, age., s. IX, 161, 216-217, 221.

92 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 13.

İkincisi Abbâsî idari sistemini fiilen kontrol etmekte olan ordu mensuplarının sistem üzerindeki ağırlığını ve etkisini azaltmak için, ikta gibi tahsislerden uzaklaştırılarak merkezî hazineye bağlı hale getirmek için en uygu ve hızlı çözüm olarak damanlık sistemi ortaya çıkmıştır. Daha önceleri hazinenin krize girdiği tarihlerde devlet çiftlikleri ve devletin toplamakta olduğu vergiler askerî şahıslara maaşlarına karşılık veriliyordu. İktâ'u'l-İstiğlâl olarak adlandırdığımız bu sistem, asker ile maliyeyi iç içe geçirdiğinden doğal olarak idare üzerindeki askerlerin nüfuzunu artırıyordu. Askerlerin erzakının İktâ'-ı İstiğlâl ile değıilde hazineden nakdi olarak ödenmesinde damanlık sisteminin rolü büyük olmuştur. Çünkü damanlık ile devlet artık hazinede nakit para toplayabildiğinden, askerlerin maaşları da nakdî olarak ödenmeye başlanmıştır. Bu da askerlerin idare üzerindeki etkisini kırmış, onun yerine damanlık sisteminden faydalanan kâtip-tüccar aristokrasisine dayalı bir yapıyı ortaya çıkarmıştır. Böylece kılıç aristokrasisinin yerini küttâb-tüccâr aristokrasisi almıştır ki bu da idaredeki kısmî istikrarı temin etmiştir.⁹³ Bu gelişmeler doğal olarak idarede sivil yöneticilerin etkisini tekrar geri getirmiştir. İdârî mekanizma üzerinde kâtiplerin artan etkisini ibn Miskeveyh şu sözlerle özetlemektedir; “Memleketi el-Mu'tezîd zamanından beri kâtipler ve divandakiler yönetmektedir. Bunların başında ise Ali ibn Furat ve Ebu'l-Abbas (Ali b. İsa) gelmektedirler. Bunlardan başka da memleketin işlerini iyi bilen ve doğru yönetecek kimse kalmamıştı.”⁹⁴ Damanlık sistemi kısa sürede merkezî otoriteyi tahkim ettiği gibi, devlet içinde birbiri ile rekabet halinde olan askerler, katipler ve vezirler arasındaki denge ve uyum da sağlamıştıdır. Hilâl es-Sâbî bu dönemi şu sözlerle dile getirir;

hiçbir dönemde vezir, kâtip ve ordu komutanı el-Mu'tezîd dönemindeki gibi bir araya gelmemişti. Bu dönemde vezir Ebi'l-Kâsım 'Ubeydullah b. Süleymân, Divân emîri Ebi'l-Abbas ibn Furat, ordu komutanı Bedr. Bu dört şahıs vasıtasıyla yönetim istikrar kazandı, işler düzeldi, memlekete bolluk geldi. Öyleki bütün harcamalar çıktıktan sonra hazinede 9.000.000 dinar fazla para kalmıştı. Sevad'ın gelirleri Ömer b. Hattab zamanındaki miktara ulaştı. Mâliye yönetimine bakan ibn Furat kısa zamanda işleri yoluna koymuştu.⁹⁵

93 Makoto Shimizu, “Les Finans Publique de L'Etat Abbâsîde”, *Der İslâm*, IVL, Berlin 1966, s. 5.

94 İbn Miskeveyh, *age.*, s. I, 26.

95 Sâbî, *age.*, s. 209-210.

Ancak dâminlik yapanların birçoğu aradan 20 yıl geçtikten sonra, iç karışıklıkların ve isyanların tesiri altında yarı askeri bir misyon yüklenerek damânlığını aldıkları bölgelerin merkeze kısmen bağlı idârecisi durumuna gelmeye başlamışlardır. Daha önce Musûl bölgesinin dâminliğini yapan Hamdâniler, daha sonra burada emirliklerini kurmuşlardır. Kısacası damânlık ile işe başlayanlar, daha sonra buldukları bölgenin adeta müstakil bir devlet halinde hâkimi durumuna geliyorlardı.⁹⁶ Ancak bu gelişme dâminliğin mukâta'a haline dönüşmesi ile meydana gelmişti.

Dâminlerin Abbâsî toplumunda zaman içinde belli bir sosyal statü kazandıkları noktasında önemli işaretler bulunmaktadır. Tarihçiler, bazı dâminleri sofrasında günlük olarak binlerce kişinin yemek yediğine ve maiyetinde binlerce insanın çalıştığına vurgu yapmaları, onların ellerindeki servet ve maiyetlerinde çalışan insan sayısı ile belli bir sosyal, iktisadi ve siyasi nüfuz sâhibi olduklarını gösterir. Ünlü Dâmin Hâmid b. Abbas'ın 1.000.000 dinarın üzerinde bir servet biriktirdiğinden söz edilmesi, damanlık vasıtasıyla nasıl geniş servetlere malik bir tüccar aristokrasisinin oluştuğuna işaret eder. Hâmid b. Abbas hakkında İbn Miskeveyh'in şu sözleri hayli dikkat çekicidir: "Onun halife ve vezirlerle yakın ilişkileri vardır (zaten kendisi de bir dönem vezirlik yapmıştır). Divan kâtipleri arasında taraftarları bulunmaktadır. Zaman zaman vezirleri tehdit eden tavırlara bile girebiliyordu. Ödemelerde gecikme olduğu durumlarda (onu isteyen görevlilere) hakaretler yağırdırıyordu, âdeta devlet içinde bir güçtü."⁹⁷

Abbâsilerin ikinci asrında damânlık tamamen iktisadi gerilemeye geçici bir tampon görevini üstlenmiştir. Ancak bu yöntem çoğunlukla isyanlar ve devlet bütçesini istismara dönüşmüştür. Mesela devleti tekrar eski gücüne kavuşturmayı amaçlayan Mu'tazid-Billâh maliye kâtiplerinin danışmanlığında bir dizi mali reform yapmaya çalışmıştı. Daha yeni hilafete geçtiğinde (892) eski vezir İsmail b. Bülbül, mali danışmanları Benî Furât'ın teşvikiyle Sevâd'ın iki yıllık vergisini bir yıl önce toplamıştı⁹⁸. Ayrıca Zenc isyanının bastırılmasının ağır maliyeti yeni halife Mu'tazid-billâh'ın üzerine kalmıştır. Bu nedenle onun döneminde, sarayın günlük masrafını karşılamak ve bütçe açığını hızlı bir şekilde kapatmak için Benî Furât tarafından Ahmed b. Muhammed et-Tâî (ö. ?)'ye Sevâd'ın büyük bir kısmı yıllık 2.521.000

96 Ashtor, *age.*, s. 171.

97 İbn Miskeveyh, *age.*, s. I, 71.

98 Sâbi, *el-Vüzerâ*, s. 13.

dinar karşılığında iltizam olarak verildi⁹⁹. Böylece devlet hazinesine peşin para girişi sağlanmıştı. Fakat dâmin olan Ahmed b. Muhammed et-Taî kendi masraflarını çıkarabilmek için halka kişi başı 1 dinar vergi koydu. Bundan rahatsızlık duyan bir grup, Kûfe'de bulunan İsmâîlî dâisi Hamdân b. Eş'as Karmat (ö. 293/906)'ın önderliğinde büyük bir isyan başlattı. Köylüler arasında hızla yayılan bu isyan bedevileri de etkiledi. Güneyde Bahreyn, kuzeyde el-Cezire ve Suriye, batıda Filistin'i yağmalayan Karmatîler 20.000 kişilik silahlı güç ile Abbâsîlerin haraç gelirlerinin azalmasına ve askerî yönden zayıflamasına neden oldular.

Birçok eyalet kontrolden uzak bir şekilde amil ailelerine iltizam ve ikta şeklinde tevcih edildi. Mesela IX. yüzyılın ikinci yarısında Müdebber ailesi Mısır'ın haracını toplamakla görevliyken¹⁰⁰, Muktedir-billâh döneminde Suriye ve Mısır'ın vergilerini toplama işi Mazeraî ailesine verildi. Bu aileler arasında bir rekabet ortamı doğururken, bürokraside de taraf ve hizipleşmeye neden oldu. X. yüzyıla gelindiğinde ise Azerbaycan ve Ermeniyye bölgesi ise Sâc Oğullarına yıllık 120.000 dinar karşılığında ikta verildi. Bundan istifade eden Yûsuf b. Ebi's-Sâc (ö. 315/927) Rey'i ele geçirerek, bu bölgenin de dâminliğini istedi ve merkezden uzak olmasının verdiği avantajla istediği bölgelere sahip olmakta güçlük çekmedi¹⁰¹.

99 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 15.

100 Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, çev. Selçuk Alkın, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997, s. 85.

101 İbn Miskeveyh, *Tecâribül-ümem*, s. 17, 26, 46-47.

Sonuç

Kısacası bu sistemin gelişim aşamaları kendini üç kavram ile dışa vurmuştur. Başlangıçta haraç toplama sisteminde “kabâle”, devlet çiftliklerinin ve bazı küçük bölgelerin vergi gelirlerinin toplanması için uygulanan bir sistem iken, Abbasilerin merkezî otoritesine Türk unsurların hâkim olmasına bağlı olarak komutanlara maaş yerine devlet arazileri veya bazı bölgelerin vergi gelirleri verilmeye başlanmıştır bu uygulama da kendini “Mukaata” kavramı ile dışa vurmuştur. Devlet arazileri ve çiftliklerinin işletilmesi yöntemiyle ortaya çıkan kabâle sistemi, Harunürreşid döneminde vergi mültezimliğine dönüşmüştür. Nihayet Abbasilerin IX. asrın sonların uzun süren büyük isyanlar ve başka nedenlerden dolayı mali bakımdan çökünce, ihtiyaç duyulan sıcak parayı karşılamak için “damân” sistemi geliştirilmiştir. Eyaletlerin haraç gelirlerinin toptan bir şahsa havale edildiği ya da sabit bir miktar üzerinden bir bölgenin tüm gelirlerinin dâminler (garantörler) aracılığıyla toplanmaya verildiği bir şekilde dönüşmüştür. Bunların birbirinden farkı; kabâle, daha çok şahıslar ve veya valilerin hazine arazilerinin, sabit bir miktarla işletilmesinde kullanılırken; damân doğrudan halife tarafından uygun görülen geniş bir bölgenin vergi toplama hakkına sahip olmuştur. Her iki sistemde de ödenecek miktar maktu olarak belirlenmekteydi¹⁰².

Damânlık sistemi başlangıç itibariyle devletin en kısa ve pratik yoldan yükümlülerden vergilerini toplamanın bir aracı olarak kullanılmasına rağmen zaman içerisinde üç tür suiistimali beraberinde getirmiştir. Bunlardan ilki Ebu Yusuf’un da işaret ettiği gibi köylüler üzerinde damânın haksızlığa dayanan bir otorite kurmasıydı. İkincisi, devlet bütçesine tam anlamıyla ve çeşitli bahanelerle vergilerin gönderilmemesiydi. Üçüncüsü; Abbâsî idari sistemine en fazla sarsan biçimiyle belli bir bölgede idari ve mali yetkiler elde eden mültezimlerin mahalli hanedana dönüşmesinin önünü açmıştı.

Damânlık zamanla siyasi bir güç haline gelen ailelerin çıkmasıyla Abbâsilerin merkezî yapısının bozulmasında küçümsenmeyecek bir rol oynamıştır. Başlangıç aşaması toprağa bağlı bir köy sınıfından müteşekkil olan damân aileleri, merkeze göndermeyi türlü bahanelerle erteledikleri ya da tamamen iptal ettikleri vergi meblağları sayesinde servet sahibi zümreler haline dönüşmüşlerdir.

102 Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 414.

Kaynaklar

Aktan, Hamza, “Damân”, *DİA*, VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

Alı, Salih Ahmed, *ed-Dirasât fi'l-İdâre*, Bağdâd 1989.

Ali, Salih Ahmed, *et-Tanzîmâtü'l-İctimâ'iyye ve İktisâdiyye fi'l-Basra li Karnî'l-Evvel*, Bağdâd 1953.

Belâzürî, “Ebû Bekr ve Ömer b. Hattâb”, *Ensâbü'l-Eşraf*, thk. İhsan Sadıkuyu'l-'Amîd, Kuveyt 1979.

Cahen, Claude, “Kabala”, *EI*, Vol. 4.

Campopiano, Michele, “Land Tax alâ l-misâha and muqâsama: Legal Theory and the Balance of Social Forces in Early Medieval Iraq (6th-8th Centuries C.E.)” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 54 2011.

Cehşiyârî, Muhammed b. 'Abdûs (ö.332/942), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, neşr. M. Sakkâ-İ. Ebyârî-A.Sa'lebî, Kahire 1401/1980.

Cooper, Richard S., “The Assessment and Collection of Kharâj Tax in Medieval Egypt”, *Journal of the American Oriental Society*, Jul.-Sep., 1976, Vol. 96, No. 3 (Jul. - Sep., 1976).

Demirci, Mustafa, “Abbasiler Devrinde Yukarı Mezopotamya'da(İle-Cezire) Köylü Hareketleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2006, S. 29.

Demirci, Mustafa, “Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffâ ve “Risâletü's-Sahâbesi”, *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXI, İzmir 2005.

Demirci, Mustafa, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.

Devâdârî, Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek, *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer*, V, thk. Dorothea Krawulsky, Wiesbaden-Beyrut 1413/1992.

Dûrî Abdulazîz ed., *Dirâsât fi'l-'uşûri'l-'Abbâsiyyeti'l-müte'ahhîre*, Merkez-i Dirâsâtü'l-Vaddeti'l-Arabiyye, Beyrut 2001.

Dûrî, Abdulazîz ed., *el-'Aşrû'l-'Abbâsiyyü'l-evvel, dirâset fi't-târîhi's-siyâsi ve'l-idâri ve'l-mâlî*, Dârü't-Talî'a, Beyrut 1997.

Dûrî, Abdulazîz, *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, Beyrût 1997.

Ebû 'Ubeyd Kasım b. Sellam, (ö. 224/839), *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halil Harrâs, Beyrût 1986, (Türkçesi: *Kitâb-ül Emvâl*, çev. Cemâlettin Soyuluk, İstanbul 1981).

Ebu Yusuf, Ya'kûb b. İbrâhim, *Kitâbu'l-Haraç*, Dâru'l-Mâ'rife, Beyrut 1979.
ed-Dûrî, Abdulazîz, *el- 'Aşrû 'l- 'Abbâsiyyü 'l-evvel, dirâset fi 'l-târîhi 's-siyâsi ve 'l-idâri ve 'l-mâlî*, Dârü't-Talî'a, Beyrut 1997.

Elçibey, Ebülfez, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, çev. Selçuk Alkın, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997.

Grohman, Adolf, "New Discoveries in Arabic Papyrus an Arabic Tax-Account Book", *Bulletin De L'institu D'Egypte*, XXXII, Kahira 1949-1950.

Grohman, Adolf, *el-Evrâku'l-Berdiyyi'l-Arabiyye*, çev. Hasan İbrâhim Hasan, tashih Abdulhamîd Hasan, I-VI, Kahire 1967-1968, İngilizcesi: *Arabic Papyri in the Egyptian Library (APEL)*, I-VI, Kahire 1934.

Grohmann, Adolf, *Arabic papyri in the Egyptian Library*, çev. Hasan İbrahim Hasan(APEL), I-VI, Kahire 1934-62.

Haldon, John, *The State and the Tributary Mode of Production*, London New York 1993.

Havârzimî, Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf, *Mefâtihu'l-Ulûm*, thk. İbrahim Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, Beyrut 1989.

Havârzimî, Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf, *Mefâtihu'l-Ulûm*, thk. İbrahim Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, Beyrut 1989.

İbn Abdülhakem, Ebû Muhammed Abdullah (ö. 214/829), *Sîretü Ömer b. Abdülâzîz 'ala mâ Revâhu Mâlik b. Enes ve Ashâbuhu*, thk. Ahmed 'Ubeyd, Dımaşk 1954.

İbn Hurdazbih, Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neşr. M. J. De Goeje, Leiden 1889.

İbn Hurdazbih, Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neşr. M. J. De Goeje, Leiden 1889.

İbn Memmatî (ö.606/1209), *Kitâbu Kavânini'd-Devâvîn*, thk. Aziz Suryal 'Atiyye, Kahire 1943.

İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem, Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

İbn Mukaffâ, Abdullah, "Risâletü's-Sahâbe", *Cemheratu Resâilil-Arab fi 'usûri'l-arabiyye'z-zâhira*, III, thk. Ahmet Zeki Saffet, Mektebetü'l-ilmiiyye, Beyrut 1993.

İbn Receb, Ebu'l-Ferec Abdurrahman el Hanbeli (ö.795/1392), *el-İstibrâc li Abkâmi'l-Haraç*, thk. Komisyon, Beyrût 1979.

İbnu'l-Mukaffâ, "Risâletü's-Sahâbe", *Cemheratu Resâilil-Arab fi 'usûri'l-arabiyye'z-zâhira*, III, thk. Ahmet Zeki Saffet, Mektebetü'l-ilmiiyye, Beyrut 1993.

Kallek, Cengiz, "Kabâle", *DİA*, İstanbul 2001, C 24.

Kraemer, A.J., *Excavations at Nassan'a: Non Literary Papyri*, Princetian University, (I-III) 1958.

Küleyni, Ebû Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak el- er-Razi, 329/940 *el-Füru' mine'l-Kafi*, neşr. Ali Ekber el-Gaffârî . -- ofs 3. bs. -- Beyrut Dâru Saab; Darü't-Tearuf li'l-Matbuat, 1401.

Lokkegeard, Frede, *Islâmic Taxation in the Classic Period*, Lahor 1979, II. Baskı.

Lokkegeard, Frede, *Islâmic Taxation in the Classic Period*, Sind Sagar Academy, Lahor 1979.

Mahzûmî, Ebu'l-Hasan Ali b. Osman (ö.585/1189), *Kitâbü'l-Minhâc fi İlmi Haraç-ı bi Mısr*, thk. Claude Cahen, Kahire 1986.

Makrîzî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (ö.845/1441), *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsar*, I-II, Beyrut.

Makrîzî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (ö.845/1441), *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsar*, I-II, Beyrut.

Makrîzî, Takîyeddîn, *el-Mukaffâ'l-kebir*, II, thk. Muhammed el-Ya'lâvî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1427/2006.

Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö.450/1058), *el-Abkâmu's-Sultâniyye*, Beyrut 1985, (Türkçesi: *el-Abkâmü's-Sultâniye: İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yay. İstanbul 1994).

Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf* (Coğrafya ve Tarih), çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Murphy, Gladys Franz, "Land Tenure in Early Islâmic Egypt", *Land Tenure And Social Transformation in the Middle East*, ed. Tarif Khalidi, Amerikan Üniversitesi Yay., Beyrut.

Reyyis, M. Ziyâuddîn, *el-Haraç ve'n-Nuzumi'l-Mâliye*, Kahire 1977, IV. Baskı.

Sâbî, Ebu'l-Hasan Hilâl b. Muhassin es- *Tuhfetü'l-Ümera fi't-târihu'l-vüzerâ*, thk. Abdussettar Ahmed Ferrâc, Mektebetü'l-Ayân, Kahire 1958.

Sâbî, Ebu'l-Hasan Hilâl b. Muhassin, *Tuhfetü'l-Ümera fi't-târihu'l-vüzerâ*, thk. Abdussettar Ahmed Ferrâc, Mektebetü'l-Ayân, Kahire 1958.

Samarrâî, Husamüddin, "Tatavvuru Mülkiyeti'l-'Arz fi'l- 'Usûri'l-Abbâsiyye", *İdâretü'l-Mâliye fi'l-İslâm*, II, Amman 1989.

San'ânî, Ebû Bekr İbn Abdürrezzak b. Hammâm (ö.211/826), *el-Musannaf*, neşr. Habîburrahmân 'Azamî, I-XI, Beyrut 1403/1982.

Taberî, Muhammed b. Cerir (ö. 310/922), *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XI, Beyrût 1964.

Telmehrî, Donius (III/IX. yy), *Târihu'l-Menhûl*, (Süryânice'den çev. Yunus Metta İshak, Beyrût Amerikan Üniversitesi 1979), (Fransızcası: *Chronique de Denys de Tell-Mabré*, Süryâniceden trc. J. H. Chabot, Paris 1895).

Tenûhî, Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kâdî, (ö.384/994), *el-Müstecâd min Fi'alâti'l-Ecvâd*, thk. Yûsuf Büstânî, Kahire 1985.

Tenûhî, *el-Müstecâd min fe'alâti'l-ecvâd*, thk. Yûsuf Büstânî, Kahire 1985.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb ibn-i Vâdîh (ö. 292/905), *Kitâbü'l-Büldân*, neşr. M. J. De Goeje, Leiden 1896.

Ya'kûbî, *Târihu Ya'kûbî*, II, Dâru's-Sadr, Beyrut 1422.

Abbâsîlerin Çöküş Sürecinde Yahudi Cehbezler ve Bankerler

Abdullah Burgu*

Giriş

Farsça bir kelime olan “Cehbez” kavramı Arapçaya sonradan girmiştir ve “içinde maden eritilen kap” anlamına gelen “kehbed”den türemiştir. Nitekim Abbâsîlerin ikinci asrında Bağdat, Ahvâz, Vâsıt ve diğer şehirlerde faaliyet gösteren cehbezlerin büyük bir kısmı sarraflık yapan kimselerdi ve “sayrafi” adıyla da bilinirlerdi. Cehbezlik zaman içerisinde belli bir iktisadi faaliyet zümresini tanımlamanın yanı sıra “ulu bilgin”, “bilge”, “efendi”, “sahip”, “müdür”, “adil”, “tenkitçi” ve “tahlilci” gibi çeşitli ıstıhlalarda da kullanılmıştır¹. Ancak en yaygın kullanımı İslâm iktisat tarihinde bankacılar, bankerler, sarraflar, muhasipler, âmiller, haznedarlar² olarak bilinen ve X. yüzyılda yaygın bir şekilde faaliyet gösteren Yahudi bankerlerin meslek grubunu ifade ederken şekillenmiştir³. İslâm iktisat tarihi çalışmalarıyla bilinen A. Dürî (ö. 2010), cehbezlerin Zerdüşî din adamlarına verilen “cehâbize” adından geldiğini ileri sürerek, cehbezlerin faaliyetlerini eski İran toplumuna kadar götürmesine rağmen finans sektöründeki yerlerini Abbâsîler dönemi Irak bölgesi üzerinden ilişkilendirmiştir⁴.

- * Dr. Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, Tarih Bölümü, Konya/TÜRKİYE, aburgu@selcuk.edu.tr
- 1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Yayınları, Ankara 1988, s. 377; Celal Yeniçeri, “Cehbez”, C VII, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 222; Cemşid Salehpur, *Ferhengi Câme Farsi be Türki İstanbuli*, C I, Neşrû'l-İlm, Tebriz 1370, s. 373.
- 2 Walter Fischel, “The Origin of Banking of Mediaeval Islam: A Contribution to the Economic History of The Jews of Baghdad in the Tenth Century”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 2, April 1933, s. 341-342. Ayrıca bk. İhsan Arslan, *Muktedir-Billâh Döneminde Abbâsîler*, Okur Akademi Yayınları, İstanbul 2014, s. 172.
- 3 Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, Varlık Yayınları, İstanbul 1972, s. 371; Gene W. Heck, *Şarhman, Hz. Muhammed ve Kapitalizmin Arap Kökenleri*, çev. Öznur Özdemir, Albaraka Yayınları, İstanbul 2022, s. 132-133.
- 4 Abdulaziz ed-Dürî, *İslam Kurumları Tarihi*, çev. Kasım Koç, Albaraka Yayınları, İstanbul

Anlaşıldığı kadarıyla cehbez kavramı, Abbâsî hilafetinin kuruluşundan önce ortaya çıkmış, Sâsânî iktisat sisteminin bir parçası halinde İslâmî döneme ulaşmış ve cehbez unvanıyla bilinen kimseler divanlarda istihdam edilmiştir. X. yüzyıl itibarıyla mali gerilemeden dolayı da dönemin literatüründe yaygın bir biçimde kullanılır hale gelmiştir. Bilindiği gibi Abbâsî devlet hazinenin bütçesinin çoğunluğunu eyaletlerden gelen haraç, ticaret ve gümrük rüsumları, mukataâ ile çeşitli nakdî ve aynî gelirler meydana getirmekteydi. Hilafete yönelik isyanlar, süregelen savaşlar ve mahalli hanedanların yükselmesi sonucu bunların ciddi derecede düşüşü yeni bütçe arayışlarını beraberinde getirmiştir. Genellikle müsadere ve damânlık (garantörlük) usulü ile mali sistemdeki açıkları kapatmak için uygulanmaya başlanmıştır. Bu tür tedbirlerin yetersiz kaldığı durumlarda ise cehbez olarak bilinen Yahudi tüccar ve bankerlerden borç alınma yoluna gidilmiştir. Aşağıda örnekleri görüleceği üzere Yahudi cehbezler vasıtasıyla şekillenen finans ve bankacılık sektörü, Abbâsî maliyesi ve toplumunu uzun bir dönem etkisi altına almıştır.

1. Abbâsîlerde Cehbezliğin Ortaya Çıkışı

Abbâsîlerde ticaret ağı genişleyip, para akışı canlandıkça servet dağılımı da buna paralel oranda değişiklik göstermiştir. Toplum içerisinde tüccar sınıfıyla birlikte sarraflar da zengin sınıfın içerisinde yerlerini almışlardır. Aralarında zimmîlerin yoğunlukta bulunduğu tacir ve sarrafların bir kısmı Halife Mansûr'dan (754-775) itibaren Abbâsî mali sisteminin ihtiyacı olan parayı karşılamak için devlete kredi vermeye başlamışlardı ve devlet ricalinin parasını muhafaza işleri ile meşgullerdi⁵. X. yüzyıl Abbâsî saray ve toplumundan ilginç örnekler sunan Kadî Ebû Ali Tenûhî'nin (ö. 384/994) bir kaydına göre ise Me'mûn zamanında (813-833) cehbezlerin çalıştığı bir devlet dairesinin varlığından söz etmek mümkündür. Fakat anlaşılan bu dönemde harac divânında maliyeden sorumlu kâtiplerin yanında bulunan cehbez sadece muhasebe işlerinde çalışan bir yardımcıydı⁶. Nitekim W. Fischel (ö. 1973), cehbezlerin Beytül-Mâl'a vergi olarak gelen paralara değer biçme ile ilgili bir uzmanlık görevinde bulduklarını da iddia etmiştir⁷.

2019, s. 185.

5 Muhammed b. 'Abdûs Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, neşr. M. Sakkâ-İ. Ebyârî-A. Sa'lebî, Kahire 1401/1980, s. 65-66; Yeniçeri, "Cehbez", s. 222-223.

6 Ebû Ali el-Muhassin b. Ali b. Muhammed el-Kadî et-Tenûhî, *Kitâb-ı el-Ferec Bade'ş-Şidde*, C I, thk. Abbûd eş-Şalecî, Beyrut 1978, s. 39-40.

7 Fischel, "The Origin of Banking of Mediaeval Islam", s. 343.

Halife Mansûr dönemine dair Cehşiyârî (ö. 331/942-43) tarafından kaydedilen bilgi, açıkça cehbezlerin ilk günlerden itibaren zimmîlerden oluştuğunu ve para muhafaza etme, emanet alma ve işletme faaliyetlerinde bulduklarını ortaya koymaktadır. Sonraki süreçte cehbezlerin tecrübe ve birikimi dîvânlarda istihdamlarının önünü açmıştır. Ama X. yüzyıla kadar kurumsal bir yapıda ve finans sektörünün ana hattında olduklarını söylemek mümkün görünmemektedir. Abbâsîler çöküş sürecine girdiğinde bürokraside müsadere ve rekabetin artması, mal ve paranın kayıt dışı yöntemlerle korunması gibi durumlar, emanet verme fikrini doğurmuştur. Çünkü örneklerle sabit olduğu üzere çoğu zaman malın gelecek nesillere intikalini sağlama aracına dönüşen vakıf hukuku dahi delinmekte⁸ ve sıklıkla üst düzey memurlar azledilip, mallarına müsadereyle el konulmaktaydı.

Hilafetin ciddi gelir kaynaklarının toplandığı Bağdat, Ahvâz ve Vâsıt gibi şehirlerde bulunan cehbez zümresinin çoğunluğunu Yahudi sarraflar oluşturmaktaydı. Bu sistemin gelişmesindeki temel etken sadece iktisadi gerileme ile açıklanabilecek bir olgu değildir. Her devlet ve toplumda olduğu gibi Abbâsîlerde de bir servet burjuvazisi doğmuştu. Bu zenginliğin muhafazası ve istikrarın devamı için yeni sistemler geliştirmek gerekliydi. Mali sistemde görev yapan Fars, Hıristiyan ve Yahudi memurlar finansal yeniliğin de mimarıydılar⁹. Diğer yandan, memurlar ve vezirler de müsadereye korunmak ve kârlı bir ticaret ortaklığı için cehbezlere para emanet ediyorlardı.

Yahudi araştırmacı S. Goitein'e (ö. 1985) göre Yahudi cehbezler, İslâm dünyasında burjuva sınıfının doğuşuyla, bu topluluğun tüccar sınıfına dönüşmesi neticesinde ortaya çıkıp yaygınlaşmıştır¹⁰. Abbâsîler açısından cehbezliğin bankerliğe dönüşümü ise, Karmatiler ve Zencîlerin isyanıyla uğraşmak zorunda kalan devletin mali ve toplumsal reformlara duyduğu ihtiyaçla ilgiliydi. Bataklik bölgelerde çalıştırılan kölelerin yaklaşık on beş yıl süren isyanı boyunca endüstri ve ticaretin gelişmiş olduğu Vâsıt, Ahvâz, Basra gibi şehirler merkezden koparılmış, Bahreyn ve Hûzistan gibi bölgeler asiler ta-

8 Ebû Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribül-Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 229.

9 Benedikt Koehler, *İslam'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, çev. İsmail Kurun, Liberte Yayınları, İstanbul 2016, s. 162. Yahudilerin Orta Çağ Avrupa'sında da faiz karşılığı borç verme faaliyetlerini sürdürdükleri bilinmektedir. Bk. Jacques Le Goff, *Ya Paranı Ya Canını Ortaçağda Ekonomi ve Din*, çev. Enes Öztürk, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021, s. 39.

10 Shelomo Dov Goitein, "Jewish Society and Institutions Under Islam", *Jewish Society Through the Ages*, ed. Haim-Hillel Ben-Sasson-Samuel Ettinger, New York 1969, s. 178.

rafından işgal edilmişti¹¹. Mısır¹² ve Biladü’ş-Şam’daki bereketli topraklar Tolunoğulları, Sistan gibi deniz ticaretinde önemli gelir kaynaklarını içeren limanlar da Saffâriler tarafından ele geçirilmişti. Merkezî hazineye Mısır’ın, Biladü’ş-Şam’ın ve 250.00 dinar tutarındaki Siraf Limanı’nın vergileri artık gelmiyordu¹³. Ahmed b. Tolun (ö. 270/884), Dımaşk’ın 300.000, Ürdün’ün 100.000 Filistin’in 300.000 dinar olan toplam 700.000 yıllık gelirine de el koymuştu. Halife Mutemi’d-Alellah (ö. 279/892) mahalli hanedanlar üzerindeki kontrolü iyice kaybedince, Naib Muvaffak (ö. 278/891) tarafından istikrarın sağlanması için ilk adımlar atıldı. 292-293/905 yılında her ne kadar artık Mısır’da Tolunoğulları etkilerini kaybetmiş olsalar da¹⁴, bu sefer bölgeye tayin edilen âmil ailelerinin haraç ve cizye gelirlerini usulünce gönderdikleri şüpheliydi. Hatta zamanla güçlü mahalli hanedanlığa dönüşen bu aileler, kendi içlerinde bile mali problemler yaşamaktaydılar¹⁵.

Cehbezlerin, Abbâsî idaresi tarafından gittikçe zayıflayan iktisadi duruma karşı bir tedbir seçeneği olarak kullanılması Mu’tazîd-Billâh’ın (ö. 289/902) mali reformlarının en başında gelmiştir. Bütçe seviyesi düşük, idari mekanizması bozuk bir hilafet devralan Mu’tazîd-Billâh, ilk iş olarak idari-mali düzenlemeler yapma ihtiyacı duymuştur. Bu nedenle bazı kâtip ailelerinden yardım talep etmiş ve onların yönlendirmeleriyle Abbâsîleri yeniden toparlama sürecini başlatmıştır. İşinde başarılı olduğu anlaşılan ve köklü bir dihkân ailesinden gelen maliyecî kâtip Ahmed Muhammed b. Furât (ö. 291/903-904), daha önce Beytü’l-Mâl adına eyaletlerde vergi tahsilini gerçekleştiren

11 Eliyahu Ashtor, *A Social And Economic History Of The Near East In The Middle Ages*, University of California Press, London 1976, s. 119; Mustafa Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 125-129.

12 Ashtor, *Social And Economic History*, s. 129; Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997, s. 126.

13 Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm’ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 576.

14 Tolunoğulları da artık eski mali güçlerini kaybetmişler, merkez hazineye ödeme yapmaktan ziyade kendi ihtiyaçlarını karşılamaktan aciz duruma düşmüşlerdi. Nitekim Ahmed b. Tolun’un oğlu Abbas’ın, babası Şam’da savaştığı sıralarda isyan edip Fustat’ta bazı esnaflardan 200.000 dinar borç aldığı bilinmektedir. Elçibey, *Tolunoğulları*, s. 107-108.

15 Mısır’daki maliyecî (âmil) ailelerinden İbn Müdebber’in faaliyetleri ve Mısır’ın gelirlerindeki değişim süreci için bk. Mustafa Demirci, “Abbâsîler’de Reformcu Bir Bürokrat: Ahmed İbnü’l-Müdebber’in Toprak ve Vergi Reformları”, *İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-2*, ed. Mustafa Öztürk-Ahmet Aksın, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, Elazığ 2013, s. 547-566.

“mâ’el-cehbeze” adıyla bilinen mültezimlerle asker maaşlarını ödeme koşulu- nu taşıyan bir anlaşma yapmıştır. Böylece Ahvâz’ın gelirleri nakit para karşılığında Yahudi bir cehbeze tevdi edilmiş ve Divânü’l-Cehbez’in ilk temelleri atılmıştır¹⁶.

Zaman içerisinde belli ailelerin uhdesinde tekelleşerek, “el-Cehbeziyân-ı el-Yahûdiyyân”¹⁷ isimleri ile anılan bu zümre X. yüzyıl Abbâsî iktisadi teşekküllerinin en aktif isimlerini de içinde barındırmıştır. Mu’tazîd-Billâh döneminde, 278-279/892 yılında bir tacir ve banker olan Yahudi Netira, halifeye hizmet etmeye başlamıştı. Zenginliği ile şöhretini artıran ve saray tarafından muteber bulunan mezkûr cehbezin Abbâsîlere hizmeti 297-298/910 yılındaki ölümüne kadar sürmüştü. Mu’tazîd-Billâh’ın Netira ile olan yakın ilişkisi Yahudi cemaatinin vergi mükellefiyetinin değiştirilmesine kadar gitmiştir. Ancak Yahudileri cizyeden muaf tutmak isteyen halifeye, Netira devlet himayesinden mahrum kalma kaygısından dolayı itiraz etmiştir¹⁸. Netira’dan sonra oğlu Selh b. Netira bu faaliyetleri devam ettirmiş ve Yahudi cehbezler arasında kuvvetli aile bağları kurulmuştu. Cehbez Netira, diğer bir meşhur cehbez Yûsuf b. Finhâs’ın kızıyla evlenmişti ve Selh, Yûsuf’un torunuydu¹⁹.

2. Abbâsîlerin Çöküş Sürecinde Cehbezlik

a. Cehbezliğin Kamusallaşması

Yukarıda belirtildiği gibi Mu’tazîd-Billâh zamanında resmî olarak devletle çalışmaya başlayan cehbezler esas işlevlerini Abbâsîlerin mali çöküş sürecinde kazandı. Kriz ortamında cehbezler mal muhafazasının daha ötesinde, devletle iş birliği içerisinde resmî bir fonksiyona sahip olmuşlardır. X. yüzyıl itibarıyla kamu borçlanması sonucunda, devlete ve tüccar sınıfına kredi ve borç veren bankacılık sektörü gelişti. Bu nedenle cehbezler en yoğun faaliyetlerini Muktedir-Billâh (ö. 320/932) zamanında, 295/908 ila 320/932 seneleri arasında yani Abbâsîlerin çöküş sürecinde göstermişlerdir. Mezkûr halifenin döneminde devlet bütçesi en fazla askerî harcamalarda tüketilmekteydi ve sadece merkezî aylık veya belirli periyodlarla aldığı maaş miktarı

16 M. Louis Massignon, *İslâm’ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr’un Çilesi (La Passion de Hallaj martyr mystique de l’Islam)*, C I, çev. İsmet Birkan, Ardiç Yayınları, İstanbul 2006, s. 198.

17 Arîb b. Sa’d el-Kurtubî, *Sılatu Târihi’t-Taberî*, (Târihu’t-Taberî’nin içinde) nşr. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrahim, Dârü’l-Ma’ârif, Beyrût 1964, s. 74.

18 Bk. Mark R. Cohen, *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*, çev. Ahmet Fethi, Köprü Kitapları, İstanbul 2013, s. 122.

19 Ashtor, *Social And Economic History*, s. 145.

yıllık 1.000.000 dinarı geçmekteydi²⁰. Asker maaşları nedeniyle gittikçe artış gösteren bütçe açıklarının kapatılması için belirli bölgelerin vergi gelirleri tıpkı dâmanlık²¹ uygulamasında olduğu gibi ama bu defa peşin alınan borç para karşılığında cehbezlere bırakılmıştır.

Muktedir-Billâh halife olmasıyla İbnü'l-Mu'tez (ö. 295/908) fitnesinin getirdiği kaos ortamı yeni vezir İbnü'l-Furât'ın (ö. 312/924) mali ve idari bazı tedbirler almasını zorunlu kılmıştır. Özellikle mahalli hanedanların isyan teşebbüsleri ve iktidarın sağlanmasında etkin güç haline gelen askerlerin maaşların ödenmesi sonucu mali yetersizlikler en üst seviyeye ulaşınca saray cehbezliği yani resmi bankerlik yoğunluk kazandı. Bu duruma bir de Vezir İbnü'l-Furât'ın yolsuzluk teşebbüsleri eklenince hilafetin mali dengesinde ciddi sarsıntılar gerçekleşmişti²². Mesela bu süreçte Muktedir-Billâh'ın biat merasimi için 700.000 dinar hazırlanmış, vezir aynı miktara tekabül eden oranda kendi hazinesine de para aktarılmasını kâtiplerine emretmiştir²³. Bu gibi durumların devlet bütçesine ağır maliyeti sonucunda 299-300/912 yılında, Bağdat'ta Yahudi bankacılığı yapan Yûsuf b. Finhâs resmî bir cehbez olarak faaliyetlerine başladı. İbnü'l-Furât'ın aynı yıl içerisinde azledilmesinden sonra göreve gelen dönemin meşhur vezirlerinden Ali b. İsâ (ö. 334/946) tarafından 302-303/915'de Hûzistan ve Vâsıt mültezime verildi ve çok bir zaman geçmeden 305-306/918'de İbnü'l-Furât'ın ikinci vezâretinde, Mısır ve Babilonya da aynı şekilde bir uygulamaya tabi kılındı²⁴. Buna benzer uygulamalar devlet ricalinde suiistimalleri de beraberinde getirmiştir. Bu sistemin ısrarla yürürlükte kalmasını sağlayan İbnü'l-Furât ikinci vezâretinden azledilince sorgu esnasında mezkûr Yahudi cehbezlerde 700.000 dinarlık emanet hesabı olduğunu itiraf etmiştir²⁵.

Vezâretleri boyunca birbirine komplo kurup, ağır sorgulamalarla müsadere süreçlerini başlatan İbnü'l-Furât ve Ali b. İsâ, genellikle mali reformlar ve

20 Ashtor, *age.*, s. 132-133.

21 Abbâsiler devri toprak yönetiminde bir tür vergi garantörlüğüne tekabül eden dâmanlık sistemi için bk. Mustafa Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 408-423.

22 Sâbî, *age.*, s. 237; Tenûhî, *Nişvâr*, C II, s. 120-121.

23 Sâbî, *age.*, s. 133; Tenûhî, *Nişvâr*, C V, s. 75.

24 Ebu'l-Hasan Hilâl b. Muhassin es- Sâbî, *Tuhfetü'l-ümera fi't-târibü'l-vüzerâ*, thk. Abdussettar Ahmed Ferrâc, Kahire, s. 107; Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanlar*, s. 121; Elçibey, *Tolunoğulları*, s. 197.

25 Arib, *Sılatu Târibi't-Taberi*, s. 74.

tedbirlerden dolayı Dîvân-ı Mezâlim'de tartışmışlar, her biri diğerine ağır suçlamalarda bulunmuştur. Yahudi cehbezlerle yapılan anlaşmalar ve onlar vasıtasıyla mal kaçırma teşebbüsleri bu mahkemelerde gündeme gelmiştir.

Cehbez esasında, daha önce de belirtildiği gibi erken Abbâsî toplumunda vergi toplama sırasında paranın teslim alınımı ve kaydını yapan kimseler için kullanılan unvandı. Fakat devletin mali krizde borçlanma ihtiyacı karşısında cehbezler vergi muhasipliği ve sarraflığın ötesinde para bankerleri durumuna geldi²⁶. Cehbezlerin iktisadî hayatta borç para verme, emanet para kabul etme, para işletme, darphane ile halk arasında aracılık etme, devlete kredi verme gibi faaliyetlerde buldukları söylenebilir. Muktedir-Billâh dönemine gelindiğinde ise merkezden uzak bölgelerin haraç gelirlerini elde etmek için cehbezlerle anlaşmalar yapılmış, mesela Kum şehri gibi yerlerde vergi işlerine cehbezler bakmışlardır²⁷. Kredi ve bankerlik şeklindeki cehbezlik uygulaması kısa süre içerisinde yaygınlaşmış, bir kez daha aynı isimle dîvân kurulmuştur. 316/928 yılında ise resmî bir hüviyette var olduğu kaydedilen Dîvânü'l-Cehbez'in reisliğine yine Ali b. İsâ'nın ekibinden zımmî bir kâtip olduğu anlaşılan İbrahim b. Eyyub en-Nasrânî atanmıştır²⁸.

Abbâsîlerde cehbezler devlete avans ve kredi vererek, karşılığında bazı bölgelerin vergisini alıyorlardı. Buna ek olarak, devlet adına haraçlarını aldıkları insanlardan da "Hakku'l-Cehbez" (cehbeze parası) adıyla bir para daha topluyorlardı²⁹. Cehbezlerin vergi tahsili sırasında hesap ücreti niteliğinde aldıkları bu paranın bir diğer adı da "revâc" olarak geçmektedir ve her 100 dirhemden 1 revac alındığı bilinmektedir³⁰. Söz konusu para Abbâsî bürokrasisinde Muktedir-Billâh zamanında rakip vezirler arasında tartışmaya dönüşen bir mesele haline gelmişti. Nitekim Vezir İbnü'l-Furât'ın ısrarla kalmasını istediği fakat Ali b. İsâ'nın halka zulüm olduğu gerekçesiyle karşı

26 Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 404. Bunlardan farklı olarak Ahmet Tabakoğlu ve Benedikt Koehler, cehbezliğin uzak mesafeli ticareti kolaylaştırmak için, suftaceler vasıtasıyla parasız alışveriş ve bankacılık modelinde tesis edilen bir sistem olduğunu söylemektedirler. Krş. Ahmet Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 433; Koehler, *Kapitalizm*, s. 162.

27 Abdulazîz ed-Dûrî, *Târîhu'l-'Irâkı'l-iktisâdî fi'l-karni'r-râbi 'i'l-bicri*, Matbaatü'l-maârif, Bağdat 1948, s. 185; Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik 295-530/908-1136*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s. 65.

28 Arîb, *Sılatu Târîhi't-Taberî*, s. 117.

29 Dûrî, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 185.

30 Bk. Sâbi, *el-vüzerâ*, s. 349; Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 349; Arslan, *Muktedir-Billâh*, s. 194.

çıkıldığı cehbez parası bu idi³¹. Zamanla işlevi değişikliğe uğrayan cehbezlik, X. yüzyılın ilk yarısından itibaren artık bir vergi memurluğunu değil bankacılık ve tefecilik sektörünü ifade etmeye başlamıştır³².

b. Bütçe Dengesini Sağlamada Cehbezlik

Mu'tazîd-Billâh zamanında ilk temelleri atılan Dîvânü'l-Cehbez, Muktedir-Billâh zamanında mali yetersizlikler ve bütçe açıklarından dolayı resmîleşerek çok faal olarak kullanılmıştır. Özellikle bu dönemde Abbâsîlerin kudretli vezirleri İbnü'l-Furât ve Ali b. İsâ cehbezlerle anlaşma yaparak bütçe eksikliklerini kapatmanın yollarını aramışlardır. İbnü'l-Furât'ın ilk vezirliğinden itibaren sıkı ilişkiler geliştirdiği Harûn b. İmrân ve Yûsuf b. Finhâs isimli iki tane meşhur Yahudi cehbez dikkatleri fazlasıyla çekmiştir. İbnü'l-Furât, bu iki sarrafi, daha kamu borçlanmasına gidilmeden önce, 295/908 yılı itibarıyla resmî cehbez statüsünde görevlendirmişti³³. Aralarında akrabalık ilişkileri de bulunan ve sarraflığın yanında tüccar da olan mezkûr cehbezler uzun süre vezirle kredi verme, ticarî iş birliği ve devletin acil borç ihtiyacı gibi durumlarda birlikte çalışmışlardır. Ayrıca İbnü'l-Furât'ın zor zamanlarında maddî yardımlarda bulunup, adeta vezirin kasası rolünü de üstlenmişlerdi³⁴. Hatta İbnü'l-Furât'ın Harûn b. İmrân ile para ilişkilerine dayanan tanışıklığı çok eski zamanlara kadar inmekteydi ve ilişkileri İsmâil b. Bülbül'ün vezirliğinden (272/885-886-278/891) itibaren başlamıştı³⁵. Uzun yıllar boyunca devam eden bu dostluk neticesinde cehbezler ve onların sistemleştirdiği kredi uygulaması Abbâsî mali sisteminin kurtarıcı fonksiyonu haline gelmiştir.

Cehbezler kendi dîvânlarında sadece kredi ve ticarî işlemlerle uğraşmamışlar; aynı zamanda müsadere mallarının da kaydını tutmuşlardır. İbnü'l-Furât'ın 304/917 senesinde ikinci defa vezarete çıkmasıyla, eski vezirin yani Ali b.

31 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 255.

32 Hassan Mneymneh, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, çev. Tarık Akarsu, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 307.

33 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 90; Ebû Alî el-Muhassin b. Ali b. Muhammed el-Kadî et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve abbârü'l-muzâkere (I-VIII)*, C II, thk. Abbûd eş-Şalecî, Darû's-Sadr, Beyrut 1995, s. 38. Kadî Yûsuf, Irak bölgesinde Yahudilerin yapmış olduğu ticarî faaliyetler arasında cehbezliğin önemine vurgu yapmaktadır. Bk. Kadî Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâç*, çev. Ali Özek, Albaraka Yayınları, İstanbul 2019, s. 197.

34 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 90. Ashtor, *Social And Economic History*, s. 145.

35 Salâhuddîn Halil b. Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, C IX, thk. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafa, *Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî*, Beyrut 1420/2000, s. 60.

İsâ'nın ekibinden olmaları gerekçesiyle görevden alınan kâtiplerin ve diğer devlet memurlarının müsadere malları bu iki cehbeze emanet edilmişti³⁶. Buna mukabil kısa süre içerisinde İbnü'l-Furât ilk vezirliğinden azledilip, tutuklandığında bu cehbezler de soruşturma geçirmiştir ve vezire ait paraları kendilerinde mahfuz bulunduğunu açıklamışlardır. Yahudi cehbezlerde 700.000 dirhem tutarında bir meblağın İbnü'l-Furât adına emanette olduğu ve Ali b. İsâ'nın bu miktarın yaklaşık 200.000 dirhemine el koyduğu bilinmektedir³⁷. Dolayısıyla idari mekanizmada üst düze görevlere de atanan Yahudi cehbezler bu dönemdeki yolsuzlukların sivil ayağı haline gelmişlerdir.

İbnü'l-Furât, 295/908-299/912 yılları arasındaki ilk vezirliği sırasında Yûsuf b. Finhâs'tan kredi almak istemiştir. Bu yüzden ona bir mektup göndererek, şu teklifte bulunduğu kaydedilmiştir:

Her aybaşında ilk altı gün benim, piyadelere (fursân ve hayyâle³⁸) ödemek üzere 30.000 dinara ihtiyacım var. Ancak ben ne ilk gün ne ikinci gün bu parayı bulamamaktayım. Bu nedenle senden, her ayın ilk günü 150.000 dirhem borç vermeni istiyorum. Biliyorsun ki, bu miktar, ayın ilerleyen günlerinde Ahvâz'dan gelecek, Ahvâz'ın gelirleri de sana ait ve Ahvâz'ın bu geliri de sana avans olsun.³⁹

Görüldüğü gibi, Ahvâz'ın tüm aylık gelirleri, yapılan anlaşma gereği 150.000 dirhem, yani muhtemelen 10.000 dinar karşılığında Yûsuf b. Finhâs'a bırakılıyordu. Ahvâz gelirleri üzerine akdedilen kredi anlaşmasından yaklaşık dört yıl sonra 305/917 yılında ise İbnü'l-Furât bu defa daha uzun vadeli ve faiz karşılığında cehbezlere borçlanmanın yolunu açtı. Buna göre her ay alınan 10.000 dinar borç karşılığında her dinar için yarım dirhem faiz ödenmesi kararlaştırılmıştır. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'nin (ö. 448/1056) kaydından anlaşıldığı kadarıyla bu faiz aylık 2500 dirhem tutarındaydı⁴⁰. Aynı dönemde, özellikle maaşları karşılamada bütçe eksikliğinden dolayı yaşanan mali zorluk kredi ile aşılmaya çalışılmış ve genellikle Yûsuf b. Finhâs'tan istenilen borç için %30 faiz uygulanmıştır⁴¹.

36 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 90.

37 Arîb, *Sılat*, s. 74; Tenûhî, *Nişvâr*, C VIII, s. 41. Ashtor, *Social And Economic History*, s. 145.

38 Mustafa Zeki Terzi, *Emevîler ve Abbasiler Döneminde Askeri Teşkilat*, Üniversite Yayınları, İstanbul 2021, s. 186.

39 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 178; Tenûhî, *Nişvâr*, C VIII, s. 41.

40 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 50.

41 Mez, *Rönesans*, s. 540.

Abbâsilerin tahıl ambarı olarak bilinen Ahvâz'a burada özellikle değinmek gerekmektedir. Cehbezlerin yoğun olarak Ahvâz'da faaliyet göstermesi, bölgenin iltizama çok uygun bir coğrafya olmasıyla ilişkiliydi. İlk cehbez ailelerinden birinin temsilcisi olan Selh b. Netîra, Ahvâz âmilinden daha üst bir makamı temsil etmeyi başarmıştır. Oldukça zengin bir cehbez olan Selh b. Netîra daha önceden nakit para karşılığında Ahvâz'ın gelirlerini satın almıştı⁴².

Abbâsilerde kamu borçlanması İbnü'l-Furât ile sınırlı kalmamış, Ali b. İsa da vezirliği döneminde yukarıda adı geçen bu iki Yahudi cehbezle memurların maaşlarının ödenmesi hususunda gelecekteki on altı yıl boyunca geçerli kalacak yeni bir anlaşmaya varmıştır. Buna göre, çok önemli ticaret ve ziraat merkezi Ahvâz'ın yıllık vergi gelirlerinin⁴³ cehbezlere verilmesi şartıyla, her ayın başı memur maaşları cehbezler tarafından karşılanmıştır. Nitekim bu iki Yahudi cehbez "el-Cehbetü'l-Ahvâz" (Ahvâz Cehbezleri) ismiyle meşhur olmuşlardır ve burada aynı şehirde âmil Ebu Abdullah el-Berîdî için de bankerlik yapmışlardır⁴⁴. Esasında eyaletler ve şehirlerdeki harac görevlisinin (Sâhibü'l-harac, Âmil) sorumluluğundaki vergi toplama işini bu cehbezler işletme mantığıyla devralmışlardır. Dolayısıyla devletin ciddi vergi gelirleri vardı ama eyaletlerde faaliyet gösteren damînlerin taahhüt paraları Beytü'l-mâl'a uzun bir zaman geçtikten sonra ulaştığı için kamu ödemeleriyle ortaya çıkan bütçe açığı faizle kapanmak istenmiştir. Dahası İbnü'l-Furât ve Ali b. İsa tarafından yapılan anlaşma ve uygulamalar iki cehbezden ölümünden sonra çocuklarına intikal etmiştir.

Vezir İbnü'l-Furât'ın Yahudi cehbezlerle kişisel ilişkisi İbn Miskeveyh tarafından kaydedilmiştir. Muktedir-Billâh döneminde isimleri geçen iki Yahudi cehbez Yûsuf b. Finhâs ve Harûn b. İmrân ile olan münasebeti evrakları günümüze ulaşmamasına rağmen, emanet verilen paralarla ilgili anekdotlar, bunların kullanım yerleri için yazılan mektuplar ve tembihler, bu ilişki ağının ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir⁴⁵. İbnü'l-Furât ikinci vezirliğinden

42 Massignon, *Hallac*, s. 203.

43 İslam coğrafyacılarına göre 7 idarî bölgeden oluşan Ahvâz'dan 30.000.000 dirhem haraç toplanmaktaydı. Bk. Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 48; Muhammed b. Ahmed Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahşenüt-Takâsîm)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 436.

44 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 93; Tenûhî, *Nişvâr*, C VIII, s. 38-39. Ayrıca bk. Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler (Abbâsî ve Fâtîmîler Dönemi)*, İFAV Yayınları, İstanbul 2009, s. 53.

45 İbn Miskeveyh, *Tecâribül-ümem*, s. 108.

azlinden sonra yeni vezir Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ubeydullah b. Yahya el-Hâkânî (ö. 312/924) tarafından 160.000 dinar parası cehbezlerden tahsil edilmişti. Yine İbnü'l-Furât son vezirliğinden 312/924 yılında alındığı zaman ise Ali b. İsâ, İbnü'l-Furât'ın ilişkilerini çok iyi bildiği için bir kez daha Yahudi cehbezlerden vezirin emanet paralarını istemiştir⁴⁶.

Abbâsî iktisat tarihçisi A. Durî cehbezlerin faaliyetleri ve sarayla ilişkilerine dair bazı tespitlerde bulunmuştur. O, İbnü'l-Furât'ın cehbezlerle olan hukukunun şahsi çıkara dayandığını belirtmiştir. Ama Ali b. İsâ'nın bir anlaşma ile resmîleştiği durumu tamamen devletin kriz yönetimi ile ilgili bir sonuçtan doğduğunu iddia etmiştir⁴⁷. Ali b. İsâ'nın anlaşma ile açık bir şekilde cehbezlerle resmî iş yapması, buna mukabil İbnü'l-Furât'ın mallarını müsadere eden korumak için parasını gizli bir şekilde emanet bırakması bu kanaati doğrulamaktadır. Bir başka dikkat çeken özelliğe de değinmek gerekirse; cehbezler sadece tüccar statüsünde değillerdi. Resmî iş birliklerinden dolayı saray ve çevresinde üst düzey bir bürokrat niteliğinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Nitekim Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ubeydullah b. Yahya el-Hâkânî'nin kısa süren vezâretinde (299-300/912-913) adı geçen bu iki Yahudi cehbez, mali danışmanlık görevini yürüten Ali b. İsâ'nın mali reformlarıyla resmî saray cehbezliğine getirilmişlerdir. Bu şekilde hem dışarıdan yapılan yolsuzlukların önü alınmak istenirken aynı zamanda piyasadaki gayri meşru iş yapan cehbezler legalize edilmiştir. Böylece cehbezler mali işlerden sorumlu bir bürokrat gibi yirmi beş yıl boyunca sarayla iş birliği içinde çalışmışlardır⁴⁸. Bazı vezirler ve zengin aileler şahsî sermayelerinin işletilmesini özel cehbezlerine havale etmişlerdi. Bunlar paralarını emniyet altına almak düşüncesiyle cehbezlerin yanında tutmuşlar ve işletilen sermayelerin elde edilen kârlarından onlara bir miktarda pay ödemişlerdir⁴⁹.

Vezirler mallarının müsadereye uğraması korkusundan, servetlerinin muhafazası için cehbezlerle sıkı ilişki içerisine girmişlerdir. Bu duruma rüşvet/merafık (المرفق) gibi yollardan elde edilen kazançlarının aklanmasını da eklemek gerekmektedir⁵⁰. İbnü'l-Furât da başlangıçta daha bir kâtipken, aslen Yahudi olmayan Abdullah b. Cessâs (ö. ?)⁵¹ isimli bir sarrafla çalışmıştı. Hat-

46 İbn Miskeveyh, *Tecâribül-ümem*, s.132-133; Tenûhî, *Nişvâr*, C VIII, s. 37.

47 Dürî, *Tarihü'l-İraki'l-İktisadi*, s. 186-188.

48 Tenûhî, *Nişvâr*, C VIII, s. 39; Arslantaş, *Yahudiler*, s. 173.

49 Yeniçeri, "Cehbez", s. 223; Mneymneh, *Büveyhiler*, s. 307.

50 Koehler, *Kapitalizm*, s. 166.

51 Ebi Cağfer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihü'l-Taberî Tarihî'r-rusul ve'l-mulûk*, C X, thk.

ta Muktedir-Billâh'ın halife olmasıyla cereyan eden fitne olaylarında, darbecilerin halife adayı İbnü'l-Mu'tez bu sarrafın; Muktedir-Billâh taraftarı İbnü'l-Furât ise Basralı bir tacirin evinde saklanmıştı⁵². Ayrıca İbnü'l-Furât yukarıda anlatıldığı gibi çoğu zaman malını koruyabilmek için veya oğullarına miras bırakabilmek için cehbezlere emanet para bırakıyordu. Fitne bastırıldıktan sonra bir soruşturma geçiren Abdullah b. Cessâs'ın milyonlarca dinarı müsadere edilmişti⁵³. Fakat Abdullah Abdullah b. Cessâs'ın, sarraf ve tacir olarak bilinmesine rağmen, Muktedir-Billâh döneminde bir cehbez olduğuna dair bir bilgi kaydedilmemektedir.

Cehbezlerle ilgili dikkat edilmesi gereken bir hususa daha dikkat çekmek gerekmektedir: Saray bankerliği yapan Yahudi cehbezlerin, devletin ihtiyacı olan parayı kendilerinin doğrudan karşılması söz konusu değildi. Çoğu zaman güven ve itimat sağladıkları Yahudi tacirlerden devlet adına borç alıyorlardı⁵⁴. Bu nedenle her tüccarın cehbez veya banker yaptığını ve her bankerin de tacir sınıfından olduğunu düşünmek doğru değildir. Esasında Abbâsiler döneminde Yahudilerin iktisadi hayattaki üst düzey rollerinin; kuyumcu, saray banker (Cehbezü'l-hazra) ve tüccar şeklinde üç sınıfa ayrıldığı görülmektedir. Her biri bazen aynı şahısta bazen de farklı kişilerde birleşiyordu. Ama kaynakların ittifakla üzerinde durmuş olduğu Cehbezü'l-Ahvâz şeklinde tanımlanan⁵⁵ Yûsuf b. Finhâs, Hârûn b. İmrân ve Sehl b. Netira söz konusu üç fonksiyonu da yerine getiren üst düzey ilişkilere sahip kişilerdi. Mezkûr cehbezlerin yoğun bir şekilde faaliyet göstermeleri İbnü'l-Furât'ın 295/908 yılındaki ilk vezirliğiyle başlamış ve 312/924 senesindeki ölümüne kadar sürmüştür. Bu maktul vezirin bürokraside etkin olduğu dönemlerde isimlerine sıklıkla rastlanılmış ancak azli ve ölümünden sonra ise faaliyetlerine dair bilgiler kaynaklarda gittikçe azalmıştır⁵⁶.

Cehbezlik uzun yıllar Abbâsî mali sisteminde uygulanmaya devam etmiş, bankerler Emîrî'l-ümerâlik döneminde bile faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Dâri'l-Ma'arif-i Mısır, Kahire 1380/1960, s. 30, 39; Tenûhî, *Nişvâr*, C I, s. 25; Ashtor, *Social And Economic History*, s. 144; Elçibey, *Tolunoğulları*, s. 131-132.

52 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 37.

53 Tenûhî, *Nişvâr*, C I, s. 25-26; Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehb ve me'âdinü'l-cevher*, C IV, neşr. Yûsuf Es'ad Dâğır, Beyrut 1385/1965, s. 219.

54 S. D. Goitein, *Araplar ve Yahudiler Çağlar Boyu İlişkileri*, çev. Nuh Arslantaş-Emine Buket Sağlam, İz Yayınları, İstanbul 2010, s. 202.

55 Arîb, *Sılatu Târihi't-Taberî*, s. 74.

56 Tenûhî, *Nişvâr*, C VIII, s. 42; Fischel, "The Origin of Banking of Mediaeval Islam", s. 351-352.

Büyük ihtimalle Hârûn b. İmrân'ın oğlu olan Ali b. Hârûn el-Yahudi bu dönemin yani Müttakî-Lillâh zamanının (329/940-332/944) en meşhur cehbezlerindendi. Fakat idari çöküşün bir tezahürü olarak 330/941-942 senesinde Vâsıt'ta tutuklanıp malları müsadereye uğramıştı⁵⁷. Daha sonraki yıllarda da Yahudi cehbezler farklı bölgelerde ve devletlerde faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Mesela çeşitli İslâm şehirlerini gezen Nâsır-ı Hüsrev, (ö. 465/1073'ten sonra) Fâtımîler zamanında, Mısır'da 439/1048-441/1050 yılları arasında Ebû Nasr isimli bir Yahudi sarrafın, sultana 200.000 mağribî dinar vermeyi teklif ettiğini anlatmaktadır⁵⁸.

Abbâsîlerin, X. yüzyılda ekonomik hayatında önemli bir rol oynayan cehbezler birkaç nesil boyunca bu faaliyetlerine devam etmişlerdir. Benî Netira veya Netiraoğulları olarak bilinen meşhur cehbez ailesi kırk yıl boyunca görevlerini sürdürmüşlerdir. Benî Hârûn yani Hârûn b. İmrân'ın oğulları ve Benî Finhâs adıyla tanınan Yûsuf b. Finhâs'ın çocukları da XI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar aktif bankerliklerini sürdürmüşlerdir⁵⁹. Abbâsî toplumunda Yahudi cehbezlerin yanı sıra Hıristiyan bankerler de devlet ile iş birliği içerisinde çalışmışlardır. Bunlardan en meşhurları Zekeriya b. Yuhannâ ve İbrahim b. Yuhannâ muhtemelen diğer iki Yahudi cehbezle birlikte sarayın resmî bankerliğini yürütmüşlerdi⁶⁰. Benî Furât'ın iktidardan düşmesinden sonra yaklaşık 315/927 yılında vekil-i harç statüsünde bazı alacak-verecek hesaplarının kaydını tutan cehbez İbn Ebi Meymun adından da anlaşılacağı üzere bir Yahudiydi ve Ali b. İsâ'nın vezirliği esnasında kâtip İbn Şirzad⁶¹ için çalışmaktaydı⁶². Bunun yanı sıra zamanla Ali, Ebubekir gibi isimleri olan ve muhtemelen ihtida eden cehbezlere de rastlanılmaktadır.

Abbâsîlerin çöküş sürecinde mali ve siyasi faaliyetleri ile dikkat çeken âmil kökenli Berîdî ailesinin Sûs, Ahvâz ve Cündişapur gibi bölgelerdeki iktisadi işlerini cehbez olarak yürüten İsrail b. Selh ile sarraf Ya'kub isimlerinde de anlaşılacağı üzere köklü ailelerden gelen Yahudi cehbezlerdendir. Ebu Abdullah Berîdî ile kardeşi Ebu Yûsuf Berîdî damınlik yaptıkları bölgeden 321-324/933-936 seneleri arasında masraflarının neredeyse üç katı 8.000.000 dinar

57 Ebubekir Muhammed b. Yahyâ b. Abdullah es-Sûlî, *Abbâru'r-Razi-Billâh ve'l-Müttaki-lillâh*, thk. J. Heyworth Dunne, Matbaatu's-Sâvî, Mısır 1935, s. 147, 148, 199, 204.

58 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. A. Naci Tokmak, Demavend Yayınları, İstanbul 2020, s. 96.

59 Ashtor, *Social And Economic History*, s. 146.

60 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 177, 248.

61 İbn Şirzad, Müstekfi-Billâh zamanında (944-946) vezirliğe getirilmişti.

62 İbn Miskevîh, *Tecâribül-ümem*, s. 156.

elde etmişlerdi⁶³. Dolayısıyla onların geniş bir mali idareye sahip oldukları görülmektedir. Bu nedenle ihtiyaçlarını karşılamak için hizmetlerinde çok sayıda profesyonel cehbez çalışmıştır.

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı kadarıyla cehbezliğin çıkışı üç nedene dayanmaktadır:

1. Süreklilik gösteren isyanlar ve savaşlar neticesinde mali sistemi zayıflayan ve hazinesi yetersiz kalan devletin acil nakit para ihtiyacı. Nitekim Zenc isyanı bastırılmasında bile Mu'temid-Alellah tarafından ek harcamalar için borç para tedariki gerçekleştirilmiştir⁶⁴.
2. Tüccarlardan ve zanaatçılardan oluşan, zamanla burjuvalaşan sınıfın kazançlarını devam ettirme isteği.
3. Yüksek makamlarda görev alan memurların ve vezirlerin cehbezler üzerinden para aklama faaliyetleri.

B. Cehbezlerin Diğer Faaliyetleri

Cehbezler eyaletlerdeki nakdî vergileri topluyor ve bunların karşılığında "haku'l-cehbez" adıyla bilinen bir ücret alıyorlardı. Bunun oranı belirtilmediği için suüstümale açıktı ve cehbezler ile âmiller kendi tasarruflarını kullanarak, duruma göre miktar belirliyorlardı⁶⁵. Hatta yukarıda da anlatıldığı gibi Ali b. İsâ'nın, cehbezlerin aldığı bu vergiye; halkın başına bela olması ve devlete intikalinin gecikmesi nedeniyle karşı çıktığı görülmektedir⁶⁶. Fakat Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (ö. 288-289/901) vezirliğinde Abbâsî maliyesini yöneten Benî Furât kardeşlerden özellikle İbnü'l-Furât, veziri ikna ederek cehbezliğin kurumsallaşmasını sağlamıştır⁶⁷. Sonradan Dîvânü'l-Cehbez adıyla devlet dairesine dönüşmüş ve merkezi Bağdat'ta olan bu dîvânın, neredeyse tüm şehirlerde bir de temsilciliği açılmıştır. Fakat esasında Dîvânü'l-Cehbez'in ciddi gelir akışı gerektiren bütçe kaynakları ile ilgili tam bir netlik bulunmamaktadır. Hatta A. Mez de bu konuda bazı hasılatların nerden geldiğini anlayamadığını belirtmiştir.⁶⁸

Yûsuf b. Finhâs ve Hârûn b. İmrân gibi Bağdat bankerlerinin müesseselerine "sarrafu'l-hazra" (kapı sarrafı) adı verilmekteydi. Böylece resmî bankerler

63 İbn Miskeveyh, *Tecâribül-ümem*, s. 330, 454.

64 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, C II, s. 25.

65 Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 404.

66 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 277.

67 Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 404.

68 Yeniçeri, "Cehbez", s. 223; Mez, *Rönesans*, s. 102, 143.

kapı sarrafı tesmiyesine benzer bir ifadeyle “cehbezü'l-hazra” olarak isimlendiriliyordu. Sayrafi ismiyle de zikredilen bu cehbezler arasında “maksab” adı verilen para yatırıp-ışletme usulü de yaygındı. Özellikle harac ve diğer vergi gelirlerinin yüksek seviyede bulunduğu şehirlerde cehbezlerin işlettiği ulusal bankaya ise “cehbezeh” adı verilirdi. Her kentte de “kuy-i serrafân” adıyla bir banker pazarı bulunurdu⁶⁹. Bu muhtemelen bir pazardan ziyade banka işletmelerinin bulunduğu bir sokaktı. Cehbezlerin faaliyet gösterdiği birçok şehirde bir tür bankerler caddesi vardı ve içlerinde en meşhuru başkent Bağdat'ta Avn caddesiydi⁷⁰.

Cehbezlerin bir diğer faaliyeti de emanet para kabul etmek ve bunları yatırım aracına dönüştürerek, tefecilik yöntemiyle kâr ortaklığı (kırâz/mü-dârebe) işletmektir. Kâtiplerin, vezirlerin ve diğer bürokratların bu amaçla tüccar ve cehbezlere emanet para verdikleri bilinmektedir. Ayrıca daha önce belirtildiği gibi kâr beklentisinin yanında Abbâsî üst bürokrasisinin Yahudi cehbezlere para emanet etmelerinin bir diğer nedeni mallarının müsadereye uğramasından çekinmeleri idi. Özellikle Muktedir-Billâh döneminde görev gelen vezirlerin çoğunluğunun akıbeti, mallarının müsaderesi ile sonuçlanmıştır. Muâmera (المؤامرة) adı verilen komplo ve sorgulama yöntemiyle görevden alınan vezirlerin malları hazineye devredilmiştir. Bunun için Dîvânü'l-Mahcûze, Dîvânü'l-Merâfik, Dîvânü'l-Müsâderin ve Dîvânü'l-Makbûzat gibi farklı isimlerle dîvânlar kurulmuştur⁷¹. Hatta Vezir İbnü'l-Furât tarafından Dîvânü'l-Müsâderin'in başına Yûsuf b. Finhâs ile Hârûn b. İmrân getirilmiş, müsadere işlemleri bu cehbezler tarafından gerçekleştirilmiştir⁷². Müsadere durumuna düşmek istemeyen bürokratlar hem mallarının korunması hem de paralarının mücevher ve ticaretle değer kazanması için cehbezlerle iş birliği içine girmişlerdir. Dolayısıyla Muktedir-Billâh zamanında neredeyse her vezir ve bürokratin bir cehbezi veya kuyumcu anlamına gelen sayrafisi olmuştur⁷³.

69 Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanlar*, s. 370.

70 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 581; Fischel, “The Origin of Banking of Mediaeval Islam”, s. 349; Ashtor, *Social And Economic History*, s. 145; Heck, *Kapitalizmin Arap Kökenleri*, s. 133-134.

71 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 48; Cengiz Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi Harâc ve Emvâl Kitapları*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, s. 60.

72 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 90.

73 Arslantaş, *Yabudiler*, s. 169.

Cehbezlerin bir diğer iktisadî rolü de süftece adı verilen ve yaygın bir şekilde kullanılan havale sistemiydi. Süfteceye sahip tacirler, farklı şehirlerde anlaşmalı bir şekilde, mektup mahiyetindeki teminatı nakit paraya çeviriyordu. İbnü'l-Furât bizzat cehbez ortakları vasıtasıyla devletin mali işlerinde bu uygulamayı kullanmıştır. 305/917 yılında, vezirin kâtibi, Fârs, İsfahân ve diğer doğu memleketlerinin gelirlerini süftece yöntemiyle hazineye göndermişti⁷⁴. Tacirlerden ve cehbezlerden her 1 dinar karşılığında 1.5 dânek (dörtte bir dirhem) ödemek koşuluyla 10.000 dinar borç para alan Ali b. İsa başta olmak üzere diğer vezirlerin de sık sık bu yola başvurdukları bilinmektedir⁷⁵.

Yahudi cehbezler, şeker üretimi ve kumaş imalatının merkezi haline gelen ve Ahvâz'ın idarî bölgelerinden oluşan Sûs ve Tüster şehirlerinde de faaliyet göstermekteydiler⁷⁶. Bu açıdan Ahvâz, Sûs ve Tüster, Yahudi tacirlerin ön planda olduğu büyük şehirlerdi⁷⁷. Taşra ve saray arasındaki para akışını sağlamalarıyla dikkat çeken bu cehbezler, şeker ve kumaşa yatırım yaparak, elde edilen kârlarının bir kısmını senet usulü yani süftece ile Beytü'l-mâl'a veriyorlardı⁷⁸.

Zengin ve güçlü Yahudi cehbezler, bankerliğin yanı sıra bir tür vergi garantörlüğü olduğu bilinen damînlük görevini de yerine getirmişlerdir⁷⁹. Fakat zamanla Abbâsilerin idari-mali çöküş sürecine girmesiyle ve Bağdat'ta yaşanan siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle tüccar zümreleri ve cehbezler şehri terk etmeye başlamışlardır. Hilafet merkezinde idareyi ele alıp, devletin bürok-

74 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, s. 44.

75 Tenûhî, *Nişvâr*, C VIII, s. 41-42.

76 Mukaddesî, *Ahsenü't-takâsîm*, s. 418; Arslantaş, *Yahudiler*, s. 90.

77 Arslantaş, *Yahudiler*, s. 249. Ahvâz şehri sikkeler üzerinde dahi "Sükü'l-Ahvâz" şeklinde adlandırılmıştır. Makdisî'nin aktardığına göre bölgede X. yüzyıla kadar fuar niteliğinde büyük pazarlar kurulmuştur. V. V. Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, çev. Ömer Alkaç, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 202.

78 Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 1983, s. 143; Arslantaş, *Yahudiler*, s. 136. Muktedir-Billâh döneminde "cehbez" tabirinin bu iki tüccar haricinde, başkası için kullanılmadığını söylemek mümkündür. Muhassîn es-Sâbi de her ikisinin ismini vermiştir (Sâbi, *el-Vüzerâ*, s. 90). Fakat daha sonraki dönemlerde cehbez İsrâil b. Sulh ve Selh b. Nazîr isimlerine rastlanılmaktadır. Bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, s. 330, 455.

79 İslâm toplumunun daha Hz. Peygamber'in risaletinden itibaren Yahudilerle muhtelif ilişkiler içerisine girdiği bilinmektedir. Bu dönemde Yahudiler çoğunlukla ziraatle meşgul olan bir topluluktu. S. D. Goitein, Yahudilerin ziraatten ticarete geçişine dair ayrıntılar vermekte ve bu hızlı dönüşüme dikkat çekmektedir. Bk. Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 62, 73-74.

ratik sistemine son veren emîrül-ümerâlar arasındaki nüfuz mücadelesi ve Karmatî saldırıları bu göçün en önemli sebeplerini oluşturmaktadır. Mesela 325/936-937 senesinde cehbez ve tacirler için mühim ve hazin bir olay yaşanmıştır. Karmatîler Bağdat'ı işgal etmek için harekete geçmişler ve emîrül-ümerâlığı uhdesine alan Türk asıllı komutan Tüzün (ö. 334/945) ordusuyla birlikte Bağdat'a girmiştir. Bu olaylar esnasında özellikle sarraflardan müteşekkil Kerh mahallesinde dükkânları bulunan tacirler zulme uğramış ve Yahudi ve Mecusî cehbezler şehirden ayrılarak Şam'a kaçmışlardır⁸⁰. Bu cehbezlerden Sehl b. Netira 325//937 senesinde Beckem tarafından Vâsıt'ta tutuklanıp, işkence yapılarak mal vermesi istenmiş, sonrasında ise serbest bırakılmıştır⁸¹.

Cehbezler iktisadi sisteme adaptasyonlarını mali uzmanlıklarını yansıtarak gerçekleştirmişlerdir. Yaptıkları her işlemi bir şekilde kayıt altına alarak, Dîvânül-Cehbez'in günlük, aylık ve yıllık gelir-gider cetvellerini tutmuşlardır. Günlük "rûznâmec", aylık "hatme", yıllık "el-hatmetül-câmia" adıyla listelenmiştir. Diğer yandan maliyeci kökenden gelen vezirlerin bu dîvânın gelir-giderlerinin takipçisi oldukları kaynaklara geçmiştir. Mesela İbnü'l-Furât, vezirliği sırasında kâtibi İbn Ferceveyh'i cehbezlerin hesaplarını kontrol ve devletin alacaklarını tespit etmek amacıyla görevlendirdiği bilinmektedir⁸².

80 Ebubekir Muhammed b. Yahyâ b. Abdullah es-Sûlî, *Abbâru'r-Razi-Billâh ve'l-Muttaki-Lil-lâh*, thk. J. Heyworth Dunne, Matbaatu's-Sâvî, Mısır 1935, s. 251.

81 İbn Miskeveyh, *Tecâribül-ümem*, s. 360.

82 Yeniçeri, "Cehbez", s. 223.

Sonuç

Emevîlerde ve Abbâsîlerde, devlet dairelerinde ve özellikle dîvân sisteminde çok sayıda gayrimüslim kâtiplik yapmıştır ve bunların çoğunluğu Zerdüş, Kıptî, Nebâti ve Rum asıllı olmuştur. Yahudilerin dîvânlarda diğer gayrimüslim tebaada olduğu gibi istihdam edilmemeleri, bu topluluğu toplumsal kabul görme adına ticari faaliyetlere sürüklemiştir. Zaman içerisinde belli bir servet kazanımı elde eden Yahudiler, servetlerini katlama amacıyla tefecilik gibi usullere başvurmuşlardır. Abbâsî toplumunda da tabandan başlamak suretiyle faiz karşılığı borç verme işlemleri devletin çöküş sürecinde merkezî idarenin temsilcileri vezirlere kadar uzanmıştır. Ali b. İsa ve İbnü'l-Furât gibi vezirler, cehbezlerin konumunu resmîleştirerek, onları kamu borçlanmalarıyla Abbâsî idaresinin bir parçası haline getirmişlerdir. Bütçe açığının had safhaya ulaştığı Muktedir-Billâh döneminde 295/908'den 320/932 yılına kadar çeşitli reform ve düzenlemelerle ya da cehbezler aracılığıyla bütçe açıkları giderilmeye çalışılmış fakat bu teşebbüsler başarı gösteremediği gibi Abbâsî mali sisteminde çeşitli tahriplere neden olmuştur.

Cehbezler sadece mali sistemde değil, dönemin siyasi olaylarında da yer almışlar ve çoğunlukla birlikte çalıştıkları vezirin azledilmesiyle cezalandırılmışlardır. Bu süreçte ismi geçen iki meşhur Yahudi cehbez Hârûn b. İmrân ve Yûsuf b. Finhâs, İbnü'l-Furât ve Ali b. İsa gibi vezirlerin en yakın çalışma arkadaşları arasına girmişlerdir ve çocukları kendilerinin bir parçası olduğu bankerlik sistemini uzun yıllar devam ettirmişlerdir. İktisadi zayıflamanın neticesinde bürokrasinin sivil ayağında nüfuzlu bir konum elde eden cehbezler, siyasi kaos ortamında güçlerini korumayı da başarmışlardır. Böylece günümüze kadar gelen finans söz sahipliğinin temellerini Abbâsî hilafetinin sağladığı imkânlarla atmışlardır.

Kaynaklar

- Arslan, İhsan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsiler*, Okur Akademi Yayınları, İstanbul 2014.
- Arslantaş, Nuh, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler (Abbâsi ve Fâtimiler Dönemi)*, İFAV Yayınları, İstanbul 2009.
- Ashtor, Eliyahu, *A Social and Economic History Of the Near East in the Middle Ages*, University of California Press, London 1976.
- Barthold, V. V., *İran Tarihî Coğrafyası*, çev. Ömer Alkaç, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.
- Cehşiyârî, Muhammed b. ‘Abdûs, *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-küttâb*, nşr. M. Sakkâ-İ. Ebyârî-A. Sa’lebî, Kahire 1401/1980.
- Cohen, Mark R., *Haç ve Hilal Altında Orta Çağda Yahudiler*, çev. Ahmet Fethi, Köprü Kitapları, İstanbul 2013.
- Demirci, Mustafa, “Abbâsiler’de Reformcu Bir Bürokrat: Ahmed İbnu’l-Müdebbir’in Toprak ve Vergi Reformları”, *İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-2*, ed. Mustafa Öztürk-Ahmet Aksın, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, Elazığ 2013.
- Demirci, Mustafa, *İslam’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- Demirci, Mustafa, *Siyah Öfke - Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İşyanı (869-883)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.
- ed-Dürî, Abdulazîz, *İslam Kurumları Tarihi*, çev. Kasım Koç, Albaraka Yayınları, İstanbul 2019,
- ed-Dürî, Abdulazîz, *Târihu’l-İrâkı’l-İktisâdî fi’l-karni’r-râbi’i’l-hicrî*, Matbaatü’l-maârif, Bağdat 1948.
- Elçibey, Ebülfez, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997.
- el-Kurtubî, Arîb b. Sa’d, *Sılatu Târihi’t-Taberî*, (*Târihu’t-Taberî*’nin içinde) neşr. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrahim, Dârü’l-Ma’ârif, Beyrût 1964.
- el-Mes’ûdî, Ebû’l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî, *Mürûcû’z-zeheb ve me’âdinü’l-cevher*, C I-IV, neşr. Yûsuf Es’ad Dâğır, Beyrut 1385/1965.

el-Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, *İslâm Coğrafyası (Absenü't-Takâsim)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

es-Sâbî, Ebu'l-Hasan Hilâl b. Muhassin, *Tuhfetul-ümera fi't-târihu'l-vüzerâ*, thk. Abdussettar Ahmed Ferrâc, Kahire 1958.

es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdillâh, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, C IX, thk. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1420/2000.

es-Sûlî, Ebubekir Muhammed b. Yahyâ b. Abdullah, *Abbâru'r-Razi-Billâh ve'l-Muttaki-Lillâh*, thk. J. Heyworth Dunne, Matbaatu's-Sâvî, Mısır 1935.

et-Taberî, Ebî Cağfer Muhammed b. Cerîr, *Târihu't-Taberî Târihi'r-rûsul ve'l-mulûk*, C I-XI, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Dâri'l-Ma'arif-i Mısır, Kahire 1380/1960.

et-Tenûhî, Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kadî, *Kitâb-ı el-Ferec Bade's-Şidde*, C I, thk. Abbûd eş-Şalecî, Beyrut 1978.

et-Tenûhî, Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kadî, *Nişvâru'l-muhâdara ve abbâru'l-muzâkere*, C II, thk. Abbûd eş-Şalecî, Daru's-Sadr, Beyrut 1995.

Fischel, Walter, "The Origin of Banking of Mediaeval Islam: A Contribution to the Economic History of The Jews of Baghdad in the Tenth Century", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 2, April 1933.

Goff, Jacques Le, *Ya Paramı Ya Canını Ortaçağda Ekonomi ve Din*, çev. Enes Öztürk, Dergah Yayınları, İstanbul 2021.

Goitein, Shelomo Dov, "Jewish Society and Institutions Under İslam", *Jewish Society Through the Ages*, ed. Haim-Hillel Ben-Sasson-Samuel Ettinger, New York 1969.

Goitein, Shelomo Dov, *Araplar ve Yahudiler Çağlar Boyu İlişkileri*, çev. Nuh Arslantaş-Emine Buket Sağlam, İz Yayınları, İstanbul 2010.

Hançabay, Halil İbrahim, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik 295-530/908-1136*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.

Heck, Gene W., *Şarلمان, Hz. Muhammed ve Kapitalizmin Arap Kökenleri*, çev. Öznur Özdemir, Albaraka Yayınları, İstanbul 2022.

İbn Hurdazbih, Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecâribül-Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

Kadı Ebû Yüsuf, *Kitâbu'l-Harâç*, çev. Ali Özek, Albaraka Yayınları, İstanbul 2019.

Kallek, Cengiz, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi Harâc ve Emvâl Kitapları*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

Koehler, Benedikt, *İslâm'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, çev. İsmail Kurun, Liberte Yayınları, İstanbul 2016.

Lombard, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 1983.

Massignon, M. Louis, *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi (La Passion de Hallaj martyr mystique de l'Islam, C I*, çev. İsmet Birkan, Ardıç Yayınları, İstanbul 2006.

Mazaherî, Ali, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, Varlık Yayınları, İstanbul 1972.

Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.

Mneymneh, Hassan, *Büveyhiler Devleti Tarihi*, çev. Tarık Akarsu, Selenge Yay., İstanbul 2021.

Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. A. Naci Tokmak, Demavend Yayınları, İstanbul 2020.

Salehpur, Cemşid, *Ferbengi Câme Farsî be Türki İstanbulî*, Neşrü'l-ilm, İsfahan 1370.

Tabakoğlu, Ahmet, *İslâm İktisadına Giriş*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.

Terzi, Mustafa Zeki, *Emeviler ve Abbasiler Döneminde Askeri Teşkilat*, Üniversite Yayınları, İstanbul 2021.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Yayınları, Ankara 1988.

Yeniçeri, Celal, "Cehbez", C VII, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

Selçuklu ve Memlûklerin Doğu Akdeniz Ekonomi Politiginde Kıbrıs'a Dair Tespitler (13-14. Yüzyıllar)

Altan Çetin *

Giriş

Türklerin, Türkistan'dan Doğu Akdeniz'e doğru süren hareketleri sırasında İslam dinini kabulü sonrası kurulan İslamî devir Türk devletleri Doğu Akdeniz coğrafyasında etkin güç olarak ortaya çıktılar. Anadolu, Suriye ve Mısır merkezli olarak ortaya çıkan bu yapılarda Türkler muhtelif devletler kurarak bölgenin siyasi, sosyal ve ekonomik hayatında etkili oldular. Türkistan ile Doğu Akdeniz arasında Yakın Şark'ta Selçukluların kurduğu düzen iki ana hat üzerinde batıya doğru genişledi. Bunlardan biri Türkiye olacak olan Anadolu diğer ise ed-Devle et-Türkiye'nin kurulacağı Mısır-Suriye sahalarıdır. Selçukluların siyasi ve kültürel etkisinde gelişen süreçler sonucunda oluşan Türkiye Selçukluları ve Mısır Türkiye Devlet/Memlûkler Doğu Akdeniz'de Türk siyasi, sosyal ve iktisadi hayatı adına medeni bir düzen kurmuşlar ve Doğu Akdeniz'deki harici güçlere bölgeyi geçilmez bir yer haline getirmişlerdir. Bu bakımdan gerek Haçlılar gerek Moğollarla yaşanan mücadelelerde bu iki coğrafya ve devletin tarihi birbiri içine geçen zamanları ve olayları taşıyan bir nitelik gösterir. Bu cümleden olmak üzere Doğu Akdeniz ve hususen Kıbrıs bu cümleden Türkiye Selçukluları ve Memlûkler açısından siyasi ve iktisadi manada ilişkiler kurdukları bir coğrafya olarak ortaya çıkmaktadır. Şüphesiz ekonomik alakalar bu cümleden dünyanın ticari hayatının aktığı bu bölgede öncelikli olarak öne çıkan hususlardan biridir. Doğu Akdeniz'i bir Türk gölü haline getiren Anadolu ve Mısır'a Türkiye denilmesini sağlayan bu iki devlet Kıbrıs ile batı doğu hattında gelişen ticari faaliyet bağlamında ilişkiler kurmuşlar ve birtakım mücadeleler içinde olmuşlardır.

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, altanoides@yahoo.com

Kıbrıs İslam tarihinin başlarından itibaren Doğu Akdeniz ile bağlamında alakamıza dokunur. Hz. Ömer devrinde İran, Irak, Suriye ve Mısır'a doğru genişleyen İslam hâkimiyeti bu süreçte Doğu Akdeniz'de de etkin bir unsur olmaya başlamıştır. Hz. Osman'ın hilafeti sırasında, 648/9'da İslam kuvvetleri ilk defa Kıbrıs'a sefer düzenleyerek burada başarı sağlamış ve Doğu Akdeniz'in bu ehemmiyetli ve stratejik önemdeki adası İslam tarihine dahil olmaya başlamıştır. Bu esnada Bizans kuvvetleri 7bin dinar vergi vermek şartıyla İslam hâkimiyetini kabul ettiler. Hala Sultan olarak bilinen Hz. Peygamberin süt halası Ümmü Haram da kocası Usame b. Sabit ile bu sefer esnasında adaya çıkmış ve attan düşerek bugün türbesinin olduğu yerde hayatını kaybetmiştir. Müteakip zamanlarda Bizans ve Haçlılar tarafından ele geçirilen ada, bir üs olarak kullanılmıştır. Memlûkler devrinde, Sultan Baybars'tan itibaren muhtelif seferler düzenlenen Kıbrıs, 1424, 1425 ve 1426 yıllarında yapılan üç sefer neticesinde Sultan Barsbay zamanında fethedilmiştir.

Kıbrıs, ilerleyen zamanda Venedik hâkimiyeti altına girip, Osmanlıların Akdeniz'deki çıkarlarını tehdit edince II. Selim devrinde fethedilecektir. Buna göre; 1570'de harekete geçen Lala Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı donanması, Kıbrıs'ı 1571'de ele geçirdi. Bu devirde ada vergi bağımlılığının ötesine geçilerek, İçel ve Konya'dan göçürülen halk ile burada bir iskân ve yerleşme politikasının da uygulandığı görülecektir. Böylece asırlara sâri Türk ve İslam hâkimiyeti bu safhada Ada'nın bir vatan toprağına dönüşmesi ile devam edecektir.

Selçuklular ve Kıbrıs

Türkler Anadolu'ya ulaştıklarında bölgenin vaziyeti durumu -iktisadi- pek de iyi değildi. Bizans devrinde Anadolu iktisaden zarar görmüş ve ticaret yollarının ve akışının dışında kalmıştı. Bizans-İslam gerginliği Anadolu'yu bu manada kenarda bırakmış ve Bizans'ın para darlığından dolayı Anadolu'daki Hıristiyan çiftçi halk ağır vergi yüklerine tabi olmuştu. İşte bu vaziyette Oğuz göçleri ile oluşan toplum, Selçuklu devlet nizamı ve tanzim yahut yenilerini tesis ile oluşan şehir teşkilatı ile Anadolu'da Selçuklu devri medeni yapısı teşekkül etmiştir. Bütün bu medeni hareket elbette kendi ekonomik gerçekleri içerisinde ortaya çıkmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti bu süreçte siyasî ve askerî açılardan durumunu tahkim etmiş, güney ve kuzeyden denizlere ulaşılmış, düzenli bir idare ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda, siyasi ve sosyal hayat ile birlikte sadece dâhili ticaret değil, dış ticaretin de ilerlemiş ve hükümdarların ticarete önem verip muhafaza etmeleri,

önlemler almaları, doğal olarak şehir hayatı ve ekonominin gelişmesinde katkı sağlamıştır. Selçuklular döneminde Anadolu'da şehir ve hayatının gelişmesi halin gereği olarak evvelen Orta ve Doğu Anadolu'da yaşanmış, Batı Anadolu'da ise müteakip zamanlarda olmuştur ki buralar esasen ticaret merkezlerinin de yoğunluk kazandığı yerlerdi. 13. yüzyılın ilk yarısında, Karadeniz ve Akdeniz'de önemli limanlar elde eden ve ülkede sükûneti sağlayarak büyük ticaret yollarını ve ticaret emniyetini düzenleyen Selçuklu yönetimi, Anadolu şehir hayatının güçlenmesini ve bunun doğal sonucu olarak, büyük şehirlerde kültür düzeyinin yükselmesini sağlamıştır. Moğol istilası akabinde Moğol hudutlarından Anadolu'ya ilim adamı, sanatkâr, varlıklı tüccarlar ve mutasavvıflar gelmişlerdi. Bu vaziyet memlekette fikri ve ekonomik faaliyetleri canlandırmıştı. 14. yüzyılda Akdeniz sahilleri ve Adalar denizinde önemli deniz güçleri bulunduran beylikler kurulduktan sonradır ki, bu kıyı memleketlerinde şehrin deniz kıyısında değil, dahilde oluşması dikkat çekicidir.

Selçuklular devrinde Kıbrıs adası ve burayla kurulacak her tür ilişki Haçlıların buradaki varlıkları ve buna bağlı gelişmeler cümlesinden yaşanacaktır. Haçlıların 1191'de Kıbrıs adasına yerleştikten sonra gıda tedariki maksadıyla Anadolu sahil şehirleriyle ticari münasebete buldukları bilinmektedir. Selçukluların karşısında Antalya'da yerleşmiş olan Aldo Brandini Kıbrıs kralı tarafından bir tâbii olarak bu meyanda korunmaktaydı. Bu bilinen durumlar Antalya'nın fethini sağlayan önemli sebeplerdendir ki şehrin ele geçirilmesi Anadolu ekonomik faaliyetlerinde önemli etkilerde bulunacak Selçuklular ilk defa Haçlılar ile ticari antlaşmalar yapacaklardı.¹ Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev bu şekilde doğu-batı ve kuzey güney ticaretinin Anadolu'dan geçmesi, güzergâhın burada oluşması ve Türkiye'nin bir uluslararası ticaret merkezi olmasını temin ile bu cümleden tebliğ konumuz olan Kıbrıs, Venedik gibi yerlerle antlaşmalar yapılarak ticaret geliyordu. İşte biz bu vesile ile Kıbrıs'ın Selçuklu ekonomi-politiğindeki yerini de böylece tespit başlanmış oluruz.

Türkiye'nin ekonomik gelişmesi ve kalkınması Selçukluların ülkeyi Türkiye yapma sürecinde buradaki medeni gelişme içerisinde öncelikli stratejik hedeflerinden idi. 4. Haçlı Seferi'yle 1204'de İstanbul'da bir Latin İmparatorluğu tesis olunduğu bilinmektedir. Bizans İmparatorluğu bu suretle bölünürken, Antalya bölgesinde bahsedilen Aldo Brandini'nin

1 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 284, 285.

varlığı, oluşan bu değişiklik ile Antalya üzerinden Türkiye, Mısır ve Avrupa meyanında ilerlemiş olan ticari etkinlikler zarar görmüş idi. Konumuz açısından daha önemli olarak bu kişi Kıbrıs Kralı'nı metbu tanıyor idi ve bir Türk kervanını yağmalaması ile Selçuklular ile Kıbrıslılar arasında bir çatışmaya sebep olacak ilk münasebet de vuku bulur. Görüleceği gibi Kıbrıs Selçuklu ekonomi politikasında bu manada umumi akış açısından hayati bir yerde durmaktadır ve vaki saldırı da bu hassasiyeti tespit bakımından dikkat çekicidir. Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ileri görüşlü ticari siyaseti sonucu hükümdar Bizanslıları bozguna uğratarak Sinop istikametindeki kervan yolunu açıp ve birçok ülkelerden gelip Sivas'ta yığılan ticaret kervanlarını harekete geçirdikten sonra hemen Antalya üzerine yürümüştü². İşte burada ekonomi politik merkezli gelişen bu siyasi ve askeri faaliyet esnasında Kıbrıs'ın mukabil hareketleri de görülmektedir. Aldobrandini Kıbrıs'tan yardım istemiş ve iki yüz kişilik bir Latin kuvveti gönderilmiştir. "Attaleia şehrinin Selçuklular tarafından kuşatılması ve fetih girişimi Kıbrıs'taki Lusignan Krallığı'nı oldukça yakından ilgilendirmiştir. Zira kendileri her zaman deniz yoluyla Kıbrıs'ın Kyrenia Limanı ile bağlantısı bulunan ve önemli bir ticaret merkezi olan Attaleia'yı ele geçirmeyi arzulamışlardır. Aldobrandini Selçuklu saldırısına karşı Kıbrıs'taki Lusignan Krallığından yardım istediği sırada Kıbrıs Kralı I. Hugh henüz on iki yaşındaydı ve Kıbrıs Krallığı geçici süreliğine kralın kız kardeşiyle evli olan eniştesi Gautier (Walter) de Montbeliard tarafından yönetilmekteydi. Montbeliard 1207 yılı başlarında bizzat kendisinin komuta ettiği küçük bir donanmayla Kyrenia Limanı'ndan Attaleia'ya hareket etmiştir." Antalya'nın fethi sırasında görüleceği üzere Kıbrıs'taki Frankların bölgedeki Rumlara yardım gönderdiği buna rağmen 1207'de fethin tamamlandığı görülmektedir.³ Görüleceği üzere Kıbrıs Doğu Akdeniz güçleri jeopolitiğinde önemli bir yer durmakta ve Selçukluların Kıbrıs ile ilişkilerinde de bu meyanda etkili olmaktadır.

Bu devirde görüleceği üzere içeride ticareti güçlendirmeye ve önündeki engelleri aşmaya gayret eden Sultanlar diğer ülkelerle antlaşmalar da akit ediyorlardı. Savaş kadar diplomasi de bu süreçte cari idi. Bu antlaşmalar içerisinde Kıbrıs ile olanlarının da varlığının bilinmesi Selçuklu ekonomi politikasında Kıbrıs'ın askeri çatışmalar ve diplomasi geriliminde yaşanan bir

2 Osman Turan, "Orta Çağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri", *Belleten*, C 26, 1964, s. 24.

3 Gregory Abū'l-Farac, *Abū'l-Farac Tarihi*, (Süryancadan İngilizceye çev. E. Bugge-Türkçeye Ömer Rıza Doğrul), C II, Ankara, 1987, s. 488; Mahmut Demir, "Antalya'nın Türkiye Selçukluları Tarafından Fethi", *Cedrus*, C 6, Haz. 2018, s. 560.

ilişki pratiği oluşturduğu görülmektedir. Bu meyanda örneğin; Kıbrıs Kralı Hugh ile 1210 senesinde ticari amaçlı bir antlaşma yapılmıştı⁴. Bu cümleden olarak, Akdeniz ve Karadeniz çıkışlarının Türkiye bakımından sahip olduğu önem ortadadır. İşte bu ticari yolların güvenliğinin ziyanına uğraması bazı askeri hareketleri de zorunlu kılıyordu.

Bu devir ahitnamelerinde Türk ve Hıristiyan tüccarlara müteakbil olarak diğerinin ülkesinde, gümrük vergisi ödemek şartıyla ticaret serbestisi, denizde ve karada can ve mal güvencesi tanıyan, zararlarının tazmini, öldükleri takdirde de mallarının korunarak iade edileceği garantisi veren hükümler bulunmaktadır. Bu devirde feodal Avrupa ülkelerinde ölen bir yabancıнын mallarının o bölgenin Senyörüne ait olduğu göz önüne alınırsa, Batı Avrupa ülkelerine göre ahitnamelerle, ticaret ve seyr ü sefere ilişkin daha adil ilkeler ortaya konduğu görülmektedir⁵.

Selçuklu Kıbrıs ekonomi politiği süreklilik arz eden bir karakterde devam etmiştir. I. Gıyaseddin Keyhüsrev akabinde I. İzzeddin Keykavus da mümasil ekonomi ve ticaret siyasetini devam ettirmiştir. Sultan 1213'de elçi ve mektup göndererek Kıbrıs Kralı Hugue ile ticari faaliyetlerin gelişmesini ve devamını sağlamaya çalışmıştır. Bu devirde Haçlılar elinde bulunan Kıbrıs adası Anadolu sahilleri ile sıkı bir iktisadi faaliyette olduğu gibi Avrupalı tacirler de Türkiye'ye Kıbrıs yolu ile gelmekteydiler. Kıbrıs kralının 1214'te gönderdiği mektupta iki taraf tüccarlarının birbirlerinin ülkelerine rahatça girip çıkacakları karar bağlanırken Antalya fethi ile başlayan dostluğun ve anlaşmanın devamı bu süreçte onaylanmıştır. Bu münasebetler 1261 senesine kadar devam etmiştir. "Buna göre hepsine serbest ticaret yapmak, mutat vergileri ödemek, iki tarafın batan gemilerinin mallarına dokunulmaması, korsan saldırısına uğrayan tacire iltica hakkı tanınması ve ölen tüccarın terekesinin ülkesine devri gibi şartlar söz konusu idi."⁶

Selçukluların benzer faaliyetleri Kıbrıs odağında devam eden yıllarda da sürmüştür.

I. Alâeddin Keykubad ticaret kabilelerinin denizde ve karada saldırıya uğraması ve yolların emniyetinin bozulması dolayısıyla 1225 senesinde

4 Peter W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and The Crusaders, (1191-1374)*, London, 1991, s. 46.

5 Melek Delilbaşı, "Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Batı ile Ticari İlişkilere Genel Bir Bakış", *Tarihî Türk Devletleri*, Ankara 1987, s. 484; Işın Demirkent, "Kıbrıs-Tarih", *DİA*, C 25, Ankara 2022, s. 371-373.

6 Turan, *age.*, s. 302.

Suğdak (Kırım) seferine girişirken cenup yollarında kervanlara baskın yapan Kilikya Ermeni Krallığı'na ve Kıbrıslılar'a karşı da Suriye, Toroslar ve Antalya sahillerine ordular sevk etmişti⁷. Böylece O, bir yandan Anadolu'da ekonomik bütünlüğü sağlarken, bir yandan da Anadolu'yu dünya ekonomisine açıyordu⁸.

Alâeddin Keykubad, Moğol istilası ile Suğdak şehrinin perişan olması ve Rumlarını bu büyük ticaret limanına yerleşmeye çalışmalarını ve yağmaya girişmeleri sebebiyle deniz aşırı bir sefere karar verdi. Zira burası gerek Anadolu tacirlerinin gerek İskenderiye-Antalya-Sinop yolunu daha emniyetli bulan Mısır tacirlerinin Sinop merkez olmak üzere bugünkü güney Rusya ile yaptıkları ticaretin merkeziydi. Sultan bu ticareti güvenlik altına almak amacıyla Hüsameddin Çoban'ı 1227'de Sinop'tan Kırım'a gönderilen askerini kumandanlığına tayin ederek, Suğdak şehri ele geçirmişti⁹. Bunu takip eden bazı seferler de planlı ve çapul, yağma maksadı taşımayan hareketlerdi. Yine Sultan I. Alâeddin Keykubad Anadolu ile İtalya arasındaki deniz ticaretinin emniyetini sağlamak için 1225 yılında Kızılkuş'u yaptırmıştı¹⁰.

Mübarizeddin Ertokuş 1226-1228 yılları arasında Anamur ve Manavgat gibi birçok kaleyi zapt etti. Magfa, Aydos, Andusanc, Silifke ve Anamur başta olmak üzere 40 kaleyi fetih ettiğini İbn Bibi kayıt etmektedir. Frenklerin bu sefer sırasında gece gemilerine binerek bölgeyi boşalttıkları ve Emir Mübarizeddin'in alınan malları ve mülkleri korumak için her yere kale komutanı ve naibler tayin ettiği görülür. Sultan bu haberi duyunca bahsedildiği üzere Tüccarların mallarının bulunup onlara verilmesini istemesi bu seferin iktisadi mahiyetini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bundan daha ilginç ise Emir Mübarizeddin "Sahil civarının işleri, saltanat görüşü ve isteği doğrultusunda halledilip sonuca bağlandı. Eğer izin verilirse Kıbrıs adasına (Cezire-i frengân) gidip oraları o sapık mezheplilerin elinden alayım" dediğine dair kayıttır.¹¹ Selçuklular Doğu Akdeniz'in siyasi

7 Turan, agm., s. 24.

8 M. Altay Köymen, "Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası", *Bellekten*, C 50, S 198, 1986, s. 615.

9 Fuat Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1988, s. 53; *Mustafa Safran, Codex Comanicus'a göre Kuman, Kıpçaklarda Ticari Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1986, s. 16.

10 Fredrich Karl Kienitz, "Osmanlılar'dan Önceki Anadolu Türklerinin Politik ve Kültür Bakımından Dünya Tarihindeki Önemi", *Bellekten*, çev. Mithat San, S 196, 1986, s. 286.

11 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Alaiyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, haz. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 354;

ve iktisadi hayatına dair aldıkları bu tedbirlerde görüleceği üzere Kıbrıs bir düşman merkezi olarak hedef haline gelmiş gözükmektedir.

Antalya bu aktivitesini Moğol istilasını müteakip kurulan Anadolu beylikleri devrinde de devam etmiştir. Bu devirde pek çok hadise vukua gelmişti. Karamanlı Alaüddin Ali Bey ile Mübarizüddin Mehmed (Teke) Bey, Alaiye ve Manavgat Beyleri ittifak yaparak, Kıbrıs'a çıkmağa hazırlandıkları bir sırada Kral Pierre, Rodos Şövalyeleri ve Ceneviz gemilerini de yanına alarak, Antalya üzerine sefer yapmış, 12 günlük bir kuşatmadan sonra, 24 Ağustos 1391'de Antalya'yı işgal etmişti. İki asırdan beri Akdeniz ticaretiyle pek zengin olan şehri yağma ederek altın, ipekli kumaşlar ve bütün servetini ele geçirmişti¹².

Selçuklu devrinin en önemli merkezlerinden birisi de Alanya idi. Burası şehri fetih eden Sultan Alaeddin Keykubad'a nispeten Alaiyye ismini almıştı¹³. Orta Çağlarda Batılılar buraya Candelore adını vermekteydiler. Burası gerçek bir Türk ticaret şehri idi. Tarihin ilk çağında bu sahillerde gemilere, "Lübnan-Çamı (cedre)" kerestesi yükletilen iskeleler ve deniz korsanlarına melce hisarlar bulunmaktaydı¹⁴. Burası çok ağaçlık bir şehirdi. Buraya Mısır'dan, İskenderiye'den ve Suriye'den pek çok tüccar gelirdi. Mısır kereste ihtiyacını buradan karşılamaktaydı¹⁵. Alanya mevkii itibarıyla Kıbrıs adası ile de çok sıkı münasebetler kurmuştur.¹⁶ Burası Bilad-ı Rum'un limanlarından birisi idi.¹⁷ Alâeddin Keykubad'da burada ilk Selçuklu tersanesini inşa ettirmişti¹⁸. Alanya etkinliğini beylikler devrinde de devam ettirmiştir Alaiye'nin 1427'de Emir Karaman b. Savcı Şemsü'd-Din tarafında Mısır Memlûklu Sultanlarına satıldığı ve Sultan Barsbay (1422-1438)'ın buraya Memlûk'ü Ayas'ı vali tayin ettiği de kaynaklarda geçmektedir¹⁹. 13. yüzyılın yarısından

Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 344; Osman Turan, "Mübarizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", *Belleten*, C 11, 1947, s. 418.

12 Turan, agm., s. 222.

13 el-Kalkaşandı, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali, *Subhu'l-Aşa fi Sinâ'ati'l-İnşa*, C 5, Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, s. 330.

14 Besim Darkot, "Alaiye", *MİA*, C 1, İstanbul 1955, s. 286.

15 M. Yınanç, "Alaiye", *MİA*, C 1, İstanbul 1955, s. 288; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 1975, s. 611.

16 Heyd, *age.*, s. 611.

17 el-Kalkaşandı, *age.*, s.320.

18 Atan, *Türk Gümrük Tarihi*, C I, Ankara 1990, s. 100.

19 M. Yınanç, "Alaiye", *MİA*, C 1, İstanbul 1955, s. 288.

itibaren Ayas Limanı inkişaf eden merkezlerdendi. Doğudan gelen kervan yolları ile Ayas'a her türlü baharat, ipekli kumaş, deri, kürk, pamuk v.b. gelir ve batıya sevk edilirdi. Doğu'ya ise şarap, zeytinyağı, her türlü dokumalar gönderilirdi. 13. ve 14. yüzyıllarda Ayas ile Kıbrıs ve Suriye limanları arasında çok hareketli bir ticaret vardı. Ancak burası Memlûk akınları ve Ermeni-Memlûk mücadelesinden zarar görmüş, 1347'de Memlûkler Ayas'ı kati olarak ele geçirmişler bu da bu merkezin önemini yitirmesine sebep olmuştu²⁰.

Alanya'ya dair olarak 1230'lara dair verilen bir diğer kayıta ise Alanya dizdarının sultanın emrinden çıkacağına dair bir haber gelmesi esnasında bu kumandanın Kıbrıslı kumaş tüccarlarıyla bir olup sultana itaatten çıkacağı haber veriliyordu. Sultan bunun üzerine buraya gelerek olayı incelemiş ve kale kumandanı parçalanmış ve cesedi oraya asılmış idi. Kaynak sahil meliklerinin bunu duyunca sultana bağlılık konusunda ciddiyetle davranarak vergilerini yollamışlardı.²¹ Anlaşıyor ki Selçuklular sahil bölgesinin siyasi, askeri ve iktisadi önemine binaen burada zaaf oluşmamasına dikkat ediyorlardı. Bu olayın gösterdiği üzere Kıbrıs bölgede etkili olmaya çalışmakta ve tüccarları üzerinden bu amacına ulaşmaya çalışmaktaydı.

Kıbrıs Selçuklu münasebetlerindeki son malumatlardan birisi 1291/2'de Kıbrıs Haçlılarının Alaiyye'yi işgal teşebbüsü ve Karaman oğullarının müdahalesi ile bunun püskürtülmesi hadisesidir.²²

On üçüncü yüzyılın ortalarına doğru Anadolu'dan Çin Denizi'ne Hindistan'dan Orta Avrupa'ya uzanan geniş sahada ticari ve siyasi bakımdan bir birlik dönemi başlamış, Moğol idaresi altındaki kavimler din ve dil bakımdan geniş bir imtiyaza sahip oldukları için kendi kültürlerini serbestçe geliştirebilmişlerdir²³. Böylece Moğollar Uzakdoğu ile Yakındoğu'yu birleştirmiş oluyorlardı. Bu durumda İlhanî İmparatorluğu hudutlarına giren Anadolu- Avrupa-İran transit ticareti için müsait bir hal almış, hudut engellerinden kurtulmuştur. Sivas coğrafi mevkii itibarıyla bu ticaretin odak noktalarından olmuştu. Bunun yanında İlhanlılar Selçuklular zamanında

20 M. Kemal Özergin, *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1959, s. 52-54.

21 İbn Bibi, *age.*, s. 418-419.

22 Turan, *age.*, s. 606.

23 Abdulkadir Yuvalı, "Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (13.yy.)", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1988, s. 3, 66.

olduğu gibi, Venedik, Ceneviz, Kıbrıs ve diğer Latin devletleriyle ticari münasebetleri ve muahedeleri eski şart ve ananelere göre kurmuşlardır²⁴.

Anadolu beylikleri Selçuklular zamanında olduğu gibi Venedikliler, Cenevizliler, Kıbrıslılar ve diğer Latinlerle ticari münasebetleri ve antlaşmaları eski şart ve ananelere göre kurmuşlardır²⁵. Meselâ, 1331'de Mentешеoğlu Orhan Bey'le Girit dükası Marino Morosini arasında ticaret antlaşması imzalanmıştır. Yine 1337'de Girit dükası Giovanni Sanudo ile Aydınoğlu Hızır Bey arasında antlaşmalar yapılmıştır²⁶. Bu devirde şehirlerde sayıları çok olmamakla beraber, tüccarlar ayrı bir zümre teşkil ediyordu. Tüccarlar, ülke içindeki şehirlere ve diğer ülkelere kervanlar gönderiyorlar, iç ve dış pazarlardan şehrin iâşesini sağlıyorlardı²⁷.

Selçukluların ekonomi politığı içerisinde Kıbrıs adası Anadolu'nun dünya ticaretine açılması, Avrupa ile kurulacak ilişkilerin geliştirilmesi ve doğu batı ticaretinde merkezi rol kazandırılmak istenen Türkiye'nin iktisadi gelişmesi için buradaki siyasi güçlerle kimi zaman askeri kimi vakit de diplomasi yoluyla ekonomik ilişkilerin sürdürülmesi ve korunması şeklinde gerçekleşmiştir. Türkler yeniden Anadolu'yu dünya ticaretinin parçası yaparken Kıbrıs'ta yer alan ve esasında düşmanca niyetler ile Selçuklulara bakan güçlere karşı ekonomi politiklerini yürütmek adına yukarı anlatılan seyir içerisinde ilişkilerini gerçekleştirmişlerdir. Böylece Doğu Akdeniz'de yükselen Türk gücünün ekonomi politığı gelişerek Mısır'da kurulan diğer bir devletin de güneyden etkisi ile Kıbrıs adası askeri ve diplomasi yoluyla kuşatılarak iktisadi faaliyet devam etmiştir. Yapılan antlaşmalar bu ekonomi politığı birtakım ilkelere bağlamış lakin Kıbrıs hâkimlerinin Doğu Akdeniz'de bitmeyen siyasi ve ekonomik hırsları nedeniyle çatışma da zaman zaman kaçınılmaz olmuştur.

Gümrük kelimesinin Türkçede kullanıldığına dair tespit edilebilen eski tarihi belgeler, Anadolu Selçuklu hükümdarı İzzeddin Keykavus tarafından Kıbrıs Kralı Hugues'e gönderilen 1216 tarihli ferman ile, Alaeddin Keykubad tarafından 1220'de Venediklere verilen müsaade fermanıdır. Gümrük kelimesine her iki belgede de yer verilmiştir. Gümrük kelimesinin Türkçeye Haçlı seferleri esnasında latince "commercium" veya Rumca "kommerkiüm" veya "kümerki" kelimesinden alındığına dair bazı görüşler mevcuttur²⁸.

24 Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 55; Turan, agm., s. 221.

25 Turan, agm., s. 221.

26 Delilbaşı, agm., s. 486-487.

27 Atan, *age.*, s. 125.

28 Atan, *age.*, s. 115.

Memlûkler ve Kıbrıs

Kıbrıs'ın Memlûk yazımındaki yerini anlamak bakımından el-Kalkaşandî'nin (1355–1418) Memlûk Mısır'ını çevreleyen ülkelerden bahsettiği (el-Memalik ve el-büldan el-muhita bi-memleket ed-Diyâr el-Misriyye) kayıtlarında, kuzeyde bulunan beldeler (el-büldan eş-şimâliyye) babında coğrafi konumu itibariyle şu şekilde kaydedilmiştir: “Günümüzde Müslümanların elinde bulunan Anadolu (Bilâd er-Rum) ve Hıristiyanların elinde bulunan Akdeniz (Bahr er-Rum) Adaları; Kıbrıs Adası, Rodos Adası, Akritiş (Girit) Adası, el-Mustaki (Sakız) Adası, Sicilya Adası ve benzerleri Akdeniz'in kuzeyindedirler. Bunun yanında Kuzeyde Konstantiniyye, Venedik, Ceneviz, Roma, Fransa vardır”²⁹ el-Kalkaşandî'nin kayıtlarından, Kıbrıs ile ilişkilerin önemli bir göstergesi olan, vaki diplomatik yazışmalarda Ada'nın Memlûk İnşâ Divânı'ndaki diplomatikaya göre mertebesi ve idarecilerine verilen lakaplardan söz edilebilir. Buna göre, Memlûk diplomatikasında Sahibu Kubrus olarak kaydedilen Kıbrıs idarecileri ile yazışmalar “mükatebe”nin dördüncü mertebesi olan mertebet el-hazret el-mükeremme seviyesinde idi. El-Kalkaşandî bazı ed-Desâtir eş-Şâmiyye'de (Kuzey ülkeleriyle yapılan resmi yazışmalarda uyulacak kaideler) gördüğü Kıbrıs kralı için kullanılan lakapları da kayıt eder. Buna göre Kıbrıs hâkimleri “el-Hazret el-Mükerreme, Hazret el-Melik el-Celil, el-Batal, el-Bâsil, el-Hümâm, es-Sümeйда' ed-Dirgâm, el-Gazanfer, el-Kamkâm, Müeyyid el-Mille el-Mesihyye, 'Îmâd Beni el-M'amudiyye, Zühr el-Mille en-Nasrâniyye, Hâmî el-Cezâ'ir el-Kubrusiyye, Müvâddi el-Müslimin, Sadik el-Mulûk ve es-Selâtin, Melik fülân. Yine Kıbrıs hâkimlerinden mütemellik Kubrus olarak da bahsediliyordu”³⁰ Görüleceği üzere Türkiye bu devirde Müslüman bir ülke olarak görülürken Doğu Akdeniz adaları ve Kıbrıs gayri Müslim bir mekân olarak algılanmaktadır. Selçuklular olduğu gibi Memlûklerin ekonomi-politiğinde bu bakış açısı savaş ve diplomasi akisleriyle kendisini gösterecektir.

Memlûklerin Doğu Akdeniz'de ilk ticari alâkaları Zahir Baybars devrinde başlamıştı. 1271'de Memlûk Sultanı Baybars, Filistin ve Suriye'de Haçlılara ait son kaleleri ve şehirleri zapt ederken Kıbrıs üzerine on yedi gemiden oluşan bir filo gönderdiği, fakat çıkan fırtına sebebiyle saldırı başarısız kaldığı bilinmektedir. Sultan Baybars Ancona idarecisi Şarl ve İşbiliye idarecisi

29 El-Kalkaşandî, *age.*, s. 44.

30 El-Kalkaşandî, *age.*, C 6, s. 167; C 8, s. 54.

Alfonso ile, antlaşmalar yapmıştı. Yine Sultan, Kıbrıs'a giden tüccarlara zarar veren ve onları hapsedip mallarına el koyan Beyrut hâkimiyle tüccarları serbest bırakması şartıyla barış yapmıştı.³¹ Ondan sonra Kalavun (1280-1290) Kastilya kontu Alfonso ve Sicilya kralı James ile antlaşmıştı. Kalavun İtalyan Cumhuriyetleriyle de antlaşmıştı. Ayrıca Filistin, Tarablus, Akka v.b. yerlerin hakimleriyle antlaşmalar imzalamıştı. Son devirde Sultan Kansu Gavri (1501-1516) Floransa ile antlaşmalar yapmıştı. Memlûkler devrindeki yoğun diplomatik ilişkiler ticaretin de canlanmasını sağlamıştı³². Görüleceği üzere Kıbrıs ve ticaret dengesi Memlûk tarafı için de söz konusudur ve diplomasi burada öncelikli olarak işlemekteydi.

İskenderiye şehri, zamanın en büyük ticari merkezlerinden biriydi. Uzak şarkın filfil, zencefil ve baharatları, bu şehir limanlarından Avrupa'ya taşınırdı. Şehir çok zengin bir haricî ticaret hayatına sahipti. İskenderiye, Dimyat ve Reşit şehirlerinde Venedik, Ceneviz ve Piza şehir Cumhuriyetleri'nin konsoloslukları vardı. Bu konsolosluklardan sorumlu idiler. İfade ettiğimiz gibi, buralarda yabancı devlet tüccarlarına mahsus hanlar (funduk) mevcuttu. Her devletin bir hanı vardı. Fransız, Ceneviz, Venedik, Katalonya, Kıbrıs, Napoli, Ancon, Marsilya ve Narbonlulara ait merkezler vardı³³.

Haçlı Seferlerinin klasik çağı sonrasında da Doğu Akdeniz benzer mantalite ile saldırılara maruz kalmıştır. Bunun en bariz örneği 1365 tarihli İskenderiye faciasıyla bitenidir. Kıbrıs'a o dönem hâkim olan Haçlılar müttefikleriyle birlikte düzenledikleri bir saldırla kendilerince en büyük güç merkezine darbe vurmaya düşünmüşlerdir. Sultan Zeyneddin II. Şaban el-Eşref (1363-1376) devrinde 3. Haçlı Seferinden itibaren (1192) Haçlı kuvvetlerinin bir üssü haline gelen Kıbrıs adası bahsedildiği üzere Lusignan hanedanının elinde bulunmaktadır. Kıbrıs hâkimleri adayı hem İslam ülkelerine düzenlenen seferlerde bir üs hem de Memlûk deniz ticaretini engellemek için bir merkez olarak kullanmışlardır. Müslüman ticaret gemilerine saldırarak stratejik olmak yanında, ticari ehemmiyeti de olan şehirlere hücum etmişlerdir. Adanın bu özel konumlanışına, sözde Kudüs kralı unvanı taşıyan babası IV. Hugh'ın yerine tahta geçen Pierre de Lusignan'ın (1359-1369) zamanın Haçlı ruhundan etkilenmiş fanatik yapısı da eklenince Mısır 1365'te Haçlı seferleri tarihinin en büyük ve tahripkâr saldırısına uğramıştır.

31 El-Aynî, Bedreddin, *İkdu'l-Cuman fi Tarib-i Eblî'z- Zaman*, (Tah. Muhammed Mustafa Ziyade), C 2, Kahire 1989, s. 9.

32 Tefvik Yüzbeği, *Tarihu Ticaret-i Mısır el-Babriyye fi-Asri'l-Memalik*, Musul 1975, s. 57-60.

33 İsmail Yiğit, *Memlûkler Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, C 7, İstanbul 1991, s. 232.

Bu saldırının görünür sebebi ise Kıbrıs krallarının adet olarak Sur'da bulunan bir sütunun üzerine oturmasıyla krallık ritüelinin tamamlanması söz konusu iken Memlûklerin buna izin vermediklerine dair bir rivayette de söz konusudur.³⁴ Pierre bundan önce 1361'de Antalya'ya saldırarak burayı ele geçirmiştir. Kral Rodos Şövalyeleri ve Ceneviz gemilerini ve Famagusta (Magosa)'dan yola çıkan 20 gemilik donanmayı da yanına alarak 12 günlük bir kuşatmadan sonra 12 Ağustos 1361'de burayı alarak buradaki Türkleri öldürür, şehir yağmalanır, burada Kıbrıs'a bağlı bir Latin kilisesi de kurulur. Bu arada donanma kumandanı Jean de Sur Antalya'nın batısındaki Myra kasabasını işgal edip Teke Bey'e mensup garnizonu yenerek Roma ve Bizans döneminden beri orada olan ve Türklerin de dokunmadığı Aya Nikola Kilisesi ve mukaddes eşyalar yağmalanarak Aya Nikola'ya ait tablo da Kıbrıs'taki Aya Nikola Kilisesine taşınır. 1373'te Teke Bey geri alana kadar Kıbrıs Haçlılarının elinde kalmıştır.³⁵ Planlı bir saldırı düzeni izlediği düşünülebilecek olan Pierre stratejik ve ekonomik yönden son derece önemli gördüğü İskenderiye saldırısı öncesinde Paphos Limanı'ndan ayrılarak 1362'de başladığı geziyle Avrupa ülkelerini dolaşarak³⁶ Papa V. Urbanus ve Venedik'ten destek sağlamış, ayrıca Fransa Kralı II. Jean ve Almanlardan da destek sözü alarak, Memlûk Mısırına saldırı için asker ve savaş malzemesi toplamış, gizlilik içinde yürüttüğü seferin Suriye üzerine olacağı izlenimi vermek istemiştir. Planlı bir saldırı düzeni izlediği düşünülebilecek olan Pierre stratejik ve ekonomik yönden son derece önemli gördüğü İskenderiye saldırısı öncesinde Paphos Limanı'ndan ayrılarak 1362'de başladığı geziyle Avrupa ülkelerini dolaşarak Papa V. Urbanus ve Venedik'ten destek sağlamış, ayrıca Fransa Kralı II. Jean ve Almanlardan da destek sözü alarak, Memlûk Mısırına saldırı için asker ve savaş malzemesi toplamış, gizlilik içinde yürüttüğü seferin Suriye üzerine olacağı izlenimi vermek istemiştir. Ancak el-Markîzi ve Nuveyrî gibi müelliflerin ifadesine göre İskenderiye'ye böyle bir saldırı olacağı haberi buraya gelip giden tüccarlar tarafından Memlûklere bildirilmişti. Bu haberleri alan şehrin o zamanki idarecisi Emir Zeyneddin Halid Bâb el-Ahdar tarafındaki surları yükseltmeye gayret etmiş ve

34 P. M. Holt, *Haçlı Devletleri ve Komşuları*, çev. T. Akad, İstanbul 2007, s. 96, 114; Yunus Emre Aydın, "Haçlıların 1365 İskenderiye Saldırısı", *14. Yüzyılda Haçlılar ve Türkler*, ed. Altan Çetin, İstanbul 2023, s. 383-418.

35 Osman Turan, "Orta Çağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri", *Türkler ve İslamiyet*, İstanbul 1993, s. 142, 143; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 263-264.

36 Anıl Avcu, "Kıbrıs Kralı I. Pierre de Lusignan'ın Avrupa'ya Haçlı Seferi Çağrısı Seyahati (1362-164)", *14. Yüzyılda Haçlılar ve Türkler*, ed. Altan Çetin, İstanbul, 2023, s. 359-382.

Mukaddem el-Cuyüş el-Mansura yani Memlûk ordusunun komutanı olan Emir Yelboğa'ya durumu bildirmiş ancak Emir Yelboğa Kıbrıslıları küçük görmüş onların böyle bir saldırıyı yapacak adeta son yer olduğunu ifade etmiştir.³⁷ Ne yazık ki bu ihmal devlete pahalıya mal olacaktır. Saldırı olduğu sırada Sultan adeti olduğu üzerede Siryakos'ta geziye gitmiş, Emir Yelboğa ise Abbase'de bulunuyordu. 1365 Ekim'inin 10'nunda 70 veya 80 parçalık bir Venedik, Ceneviz ve Rodos gemilerinden müteşekkil bir donanma ve 1400'ü şövalye 10 bin kişilik (Neyl el-Emel'de 30 bin kişi) bir ordu ile Rodos'tan ayrılan donanma³⁸ ile İskenderiye'ye hücum edilmiştir. Buhayra Araplarından bir grup da bu savaşta Haçlıların yanında yer almıştır.³⁹ Bu donanmadaki gemilerden 25'i Venedik'e, 2'si Ceneviz'e, 10'u Rodos'a, 5'i Fransa'ya gerisi ise Kıbrıs Haçlılarına ait olup⁴⁰ Rodos'tan ayrılırken "Yaşa! Yaşa! İnançsız Müslümanlara karşı olan Kudüs ve Kıbrıs kralı Pierre" sedaları duyulmuştu. İskenderiye'deki muhtelif Hıristiyan cemaatlerin her birinin kendi "Funduk"u yani mallarını depo edip, aynı zamanda içinde oturdukları binaları vardı⁴¹. İskenderiye bu ticari canlılığıyla beraber Anadolu şehirleri gibi dış saldırılara uğruyordu. Kıbrıs kralı başta olmak üzere 1365 senesinde İskenderiye'ye yeni bir saldırı yaparak 4000 kişiyi öldürdüler, yağma ve tahribat yaptılar, Venedik ve Cenevizlerin "funduk"(han)larını dahi soydular. Bu haber üzerine Sultan Şaban harekete geçti. Haçlılar İskenderiye'den çekildiler. Mısır Sultanı Venedik ve Cenevizlilerin mallarına el koydu. Mısır ve Suriye'de Haçlılara ticareti yasak etti. Bu durum İtalyan cumhuriyetleri kralın karşısına çıkarak tekrar Sultan'la anlaşılabilir; yine iktisadi zaruretler daha önce de bahsettiğimiz gibi Haçlı gayelerine üstün gelmişti⁴². Kaynaklarda bu saldırı sırasında Eşref Şaban'ın 11 yaşında bir çocuk ve Emir Yelboğa'nın devlet işlerinden hâkim durumda olduğu ve şehir valisi Selahaddin Halil b. Arram'ın da o sırada hacca gittiği ve yerini bıraktığı emir aşara rütbesindeki

37 el-Makrizî, *Sulûk*, C 3, s. 105; el-Makrizî, *Sulûk, Mülbak (Vasf Gazv Batrus Luzincan Melik Kubrus li'l-İskenderiyye sene 764*, C 3, s. 414; John France, *The Crusader and the Expansion of Catholic Christendom 1000–1714*, Routledge, USA-Canada, 2005, s. 272.

38 Seferin bura merkezli olmasının sebebi Rodos'un Haçlı gemilerinin yapım yeri (*dâru's-sınaa*) olmasıdır. Gemiler burada inşa edilmiş ve saldırıya buradan yol verilmiştir, bk. el-Makrizî, *Sulûk, Mülbak*, C 3, s. 413.

39 Zeyneddin Abdulbasit b. Halil b. Şahin ez-Zâhiri, *Neyl el-Emel fi Zeyl ed-Düvel*, 2002, tah. Ömer Abdusselam Tedmüri, C 1, Beyrut, s. 374.

40 el-Makrizî, *Sulûk*, C 3, s. 106.

41 Rhuven Guest, "İskenderiye", *MİA*, C 5/II, İstanbul, 1993, s. 1084-1088.

42 Turan, "Orta Çağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri", s. 224.

Cangara'nın ise böyle bir saldırıya karşı koyacak derecede yeterli ve tecrübeye sahip olmadığı ifade edilmektedir. İşin tuhafı İskenderiyeliler gelen bu Haçlı donanmasını her sene mutad gelen baharat sattıkları ve mal aldıkları Venedik tüccarları sanmışlardır.⁴³ Ancak sabah olunca her şey tersine dönmüştü. Şehrin sokaklarında yağmaya başlayan Haçlılar 1099'da Kudüs ve 1204'da İstanbul'da yaptıkları vahşeti burada da sergileyerek erkekleri katletmiş kadın ve çocukları esir almışlar, han ve dükkânları yakmışlardır. Bütün şehir ve liman insan cesetleri ve hayvan leşleri ile dolmuştu. Şehirde yağma, talan ve yangın gibi felaketlere yol açan Haçlılar gemilere doldurdukları 5000 esirle Kahire'den şehri kurtarmak üzere hareket eden kuvvetleri haber alınca 5 (İbn Kadı Şuhbe) veya 8 (el-Makrizî) gün kaldıkları ve yağmaladıkları şehri terk etmişlerdir.

“Kral I. Pierre'in 1369'da öldürülmesinden sonra Kıbrıs Krallığı ile Memlûkler arasında bir anlaşma imzalandı (1370). Ancak Kıbrıslılar Müslümanların elindeki Suriye kıyılarına saldırılarını sürdürdüler. Bu yıllarda adanın ekonomik hayatı Venedik ve Cenova'nın eline geçti. Rakipleri Venedik'e üstün gelen Cenevizler, 1374'te Kıbrıs kralı ile anlaşma yaparak adada doksan yıl ekonomik hâkimiyeti ellerinde tuttular.”⁴⁴

Memlûkler devrinde iktisadi ilişkilerde Dimyat limanı Kıbrıs ve Türkiye'den gelen malların yanaştığı bir liman durumunda idi. el-Aynî'deki “ Şaban'ın yirmi üçünde pazartesi günü (22 Mayıs 1397) uçları hakimi, Melik Osman Oğlu Ebuyezid'in elçileri, pek çok hediyelerle geldiler. Hediyeler arasında köleler, yırtıcı kuşlar ve kumaş vardı. Beraberlerinde beş tanede Frenk esiri getirmişlerdi. Onların kendi memleketlerinin kralları idiler. Sonra onlardan iki tanesi Müslüman oldu. Bu elçiler Akdeniz yoluyla Dimyat'tan gelmişlerdi” şeklinde kayıta bu bilgiyi desteklemektedir⁴⁵.

İktisadi faaliyetlerde kullanılan paralar içinde biz bu devirde Kıbrıs etkisini görmekteyiz. Kaynakların ifade ettiği kadarıyla Sultan Barsbay devrinde, ed-Derahim el-Eşrefiyyeler dışında Frank ülkesinde basılan el-Bundukiyye, Anadolu'da bulunan Beni Karaman tarafından basılan el-Karamaniyye, Acem ülkesinde basılan el-Lenkiyye, Kıbrıs'ta darb olunan el-Kıbrısıyye, Şeyh Müeyyed devrinde basılan Müeyyediyye, ed-Derahim ez-Zağl denilen

43 el-Makrizî, *Sulûk, Mülbak*, C 3, s. 416; el-Aşkar, *el-Melbame el-Misriyye*, s. 32, 34.

44 Demirkent, “Kıbrıs”, s. 373.

45 Kâzım Yaşar Koprıman, *el-Aynî'nin İkdu'l-Cuman'ında 15. Yüzyıla ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1971, s. 2.

kaplı para olan Zağliyyeler ve mağşuş paralar tedavüldeki diğer dirhemlerdi.⁴⁶

Memlûkler ilk zamanlar ihtiyaçları olan keresteyi Cenovalı tüccarlar vasıtasıyla temin etmişlerdi. 14 yy.'ın ortası ve ikinci yarısında Küçük Ermenistan Krallığı'nın yıkılması üzerine bu ticaret Müslüman tacirler vasıtasıyla yapılmaya başlanmıştı⁴⁷. Meşhur seyyah İbn Battuta'da Lazkiye (Suriye)'den Alaiye'ye Cenovalı denizciler vasıtasıyla gelmişti⁴⁸. Haçlı Seferleri esnasında, Kıbrıslılar Anadolu sahillerine kadar akınlar yapıyor; Haçlıların bir üssü olarak Suriye'deki Frankları besliyor; takviye ediyor, Antalya-İskenderiye arası mübadeleyi ve bilhassa Mısır'a yapılan kereste nakliyatını tehdit ediyorlardı⁴⁹.

Kıbrıs Memlûk ekonomi politığı için tehdit oluşturan bir imkân olarak görülmektedir. Bura üzerinden Avrupa ile sürdürülen ticaret yine burası tarafından tehdit edildiğinden ilişkiler bir diplomasi ve savaş geriliminde devam etmiştir.

46 el-Makrizî, *Kitab Sulûk li-Marifeti Duvelü'l-Mulûk*, tah. M. Mustafa Ziyade- Said Abdulfet-tah Aşûr, C 4, Kahire 1956, s. 852; es-Sayrafî, *Nüzhetü'n-Nufûs ve'l-Ebdân fi Tevarihî'z-Ze-man*, tah. Hasan Habeşi, C 3, Kahire 1971, s. 217.

47 Eliyahu Asthor, *Levant Trade in The Later Middle Ages*, U.S.A., 1983, s. 28; Peter W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and The Crusaders*, (1191-1374), London 1991, s. 134.

48 Heyd, *age.*, s. 610.

49 Turan, "Orta Çağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri", s. 220.

Kaynaklar

- Abû'l-Farac, Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, C II, Ankara, 1987. (Süryancadan İngilizceye E. Bugge-Türkçeye Ömer Rıza Doğrul),
- Asthor, Eliyahu, *Levant Trade in The Later Middle Ages*, U.S.A., 1983.
- Atan, Turan, *Türk Gümrük Tarihi*, C I, Ankara, 1990.
- Avcu, Anıl, "Kıbrıs Kralı 1. Pierre de Lusignan'ın Avrupa'ya Haçlı Seferi Çağrısı Seyahati (1362-164)", *14. Yüzyılda Haçlılar ve Türkler*, ed. Altan Çetin, İstanbul 2023.
- Aydın, Yunus Emre, "Haçlıların 1365 İskenderiye Saldırısı", *14. Yüzyılda Haçlılar ve Türkler*, ed. Altan Çetin, İstanbul 2023.
- Darkot, Besim, "Alaiye", *MİA*, C 1, İstanbul 1955.
- Delilbaşı, Melek, "Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Batı ile Ticari İlişkilere Genel Bir Bakış", *Tarihte Türk Devletleri*, Ankara 1987.
- Demirkent, Işın, "Kıbrıs-Tarih", *DİA*, C 25, Ankara 2022.
- Edbury, Peter W., *The Kingdom of Cyprus and The Crusaders, (1191-1374)*, London 1991.
- el-Aynî, Bedreddin, *İkdu'l-Cuman fi Tarib-i Ehli'z- Zaman*, tah. Muhammed Mustafa Ziyade, C 2, Kahire 1989.
- el-Kalkaşandî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali, *Subbu'l-Aşa fi Sinâ'ati'l-İnşa*, C 5, tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1987.
- el-Makrizî, *Kitab Sulûk li-Marifeti Duvelu'l-Mulûk*, tah. M. Mustafa Ziyade-Said Abdulfettah Aşûr, C 4, Kahire 1956.
- es-Sayrafi, *Nüzhetü'n-Nufûs ve'l-Ebdân fi Teverihi'z-Zeman*, tah. Hasan Habeşi, C 3, Kahire 1971.
- France, John, *The Crusader and the Expansion of Catholic Christendom 1000-1714*, Routledge, USA-Canada 2005.
- Guest, Rhuvan, "İskenderiye", *MİA*, C 5/II, İstanbul 1993.
- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Ter. Enver Ziya Karal), Ankara, 1975.
- Holt, P. M., *Haçlı Devletleri ve Komşuları*, çev. T. Akad, İstanbul 2007.

İbn Bibi, *el-Evamirül-Alaiyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, haz. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.

Kienitz, Fredrich Karl, "Osmanlılardan Önceki Anadolu Türklerinin Politik ve Kültür Bakımından Dünya Tarihindeki Önemi", ter. Mithat San, *Bellekten*, S 196, 1986.

Kopraman, Kâzım Yaşar, *el-Ayni'nin İkdül-Cuman'ında 15. Yüzyıla ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1971.

Köprülü, Fuat, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1988.

Köymen, M. Altay, "Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası", *Bellekten*, C 50, S 198, 1986.

Özergin, M. Kemal, *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1959.

Safran, Mustafa, *Codex Comanicus'a göre Kuman, Kıpçaklar'da Ticari Hayat*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1986.

Turan, Osman, "Mübarizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", *Bellekten*, C 11, 1947.

Turan, Osman, "Orta Çağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri", *Bellekten*, C 26, 1964.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.

Yınanç, M., "Alaiye", *MİA*, C 1, İstanbul 1955.

Yiğit, İsmail, *Memlûkler Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, C 7, İstanbul 1991.

Yuvalı, Abdulkadir, "Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (13 yy.)", *Ondokuzmayıs Üniv., Eğt.Fak.Dergisi*, 1988.

Yüzbekî, Tevfik, *Tarihu Ticaret-i Mısır el-Babriyye fi-Asri'l-Memalik*, Musul 1975.

Zeyneddin Abdulbasit b. Halil b. Şahin ez-Zâhirî, *Neyl el-Emel fi Zeyl ed-Düvel*, tah. Ömer Abdusselam Tedmüri), C 1, Beyrut 2002.

Ahmedî-i Germiyânî'nin *Mirkâtu'l-edeb* İsimli Eserinde Müzâraa'nın Mahiyeti Hakkında Yaptığı Açıklama

Ali Temizel*

Giriş

Bir şairin veya yazarın fikirlerini ve yazılarını daha iyi anlayabilmenin kurallarından bir de şairin yaşadığı dönemin ve coğrafyanın siyasi, sosyal, kültürel ve benzeri olaylarını iyi bilmektir. Ahmedî'nin yaşadığı ve ilmî faaliyetlerini yaptığı dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş sürecindeki kritik dönemlerden birine denk gelmektedir. Zira Anadolu'nun birçok yerinde beylikler dönemi devam etmektedir. Aynı zamanda Anadolu'da bir taraftan beylikler sık sık el değiştirmekte ve diğer taraftan bazı beylikler Osmanlı'nın Anadolu'da Türk birliğini sağlamasına destek amacıyla Osmanlı yönetimine katılmaktadır. Timur, Anadolu'ya saldırılarda bulunmaktadır. Timur ile Yıldırım Bayazıt arasında Ankara savaşı meydana gelmiştir. Anadolu'da hem Beyliklerde hem de Osmanlı'da eğitim-öğretim, edebî ve kültürel faaliyetler, sanat çalışmaları ve benzeri bilimsel hareketlilikler başlamış ve kurumsallaşma yolunda adım atılmıştır. Ahmedî de kaleme aldığı eserlerle tarihten dil ve edebiyata, sanattan tıbbı, dinî ve tasavvufi konulardan astronomi ve astrolojiye o günkü entelektüel kesimin, şehzadelerin ve devlet erkanının bilmesi gereken konularda eserler vermiştir. Eserlerindeki bu konulardan birisi de insanın var olduğu günden beri yaşamasını sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu ve de her daim stratejik önemi olan buğday, arpa ve benzeri tahıl ürünlerinin ekilip biçilmesinin hukuki yönünün nasıl olacağıdır. Bu da o günkü adıyla müzâraa olarak bilinen zirai ortaklık konusudur. Ahmedî bir tahıl ürününün ekilip biçilmesinden ürünün ortaya konulmasına ve ortaklarına ulaştırılmasına kadar geçen sürecin kanunlar çerçevesinde nasıl yapılması gerektiğine dair öğretici bilgiler ortaya koymuştur. Bu açıklamadan da

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Konya/TÜRKİYE, temizel46@yahoo.com

günümüzde olduğu gibi on dördüncü yüz yılda da tarımın ve tahıl üretiminin stratejik öneminin olduğu ve bu üretimim bir ticaret hukuku çerçevesinde yapılması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada bu konuya geçmeden önce müzâraa konusunun yazarı Ahmedî'nin edebî, tarihi, ilmi, dinî ve tasavvufî diğer özelliklerinin arka planına ışık tutmak için kendisi ve eserleri hakkında özet bir bilgi verilmesi yerinde olacaktır. Zira Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan Beylikler döneminde ve kuruluş dönemindeki Osmanlı zamanında Farsça ve Türkçe birçok eser yazan Ahmedî'nin telif ettiği Türkçe eserlerin, Osmanlı dönemi Türkçesinin yazı, edebiyat ve bilim dilinin ilk örneklerinden olması dolayısıyla Türk dilinin gelişmesinde ve kullanılmasında büyük katkı sağladığı muhakkaktır. Selçuklulardan sonra Anadolu'da Beylikler döneminde Türkçenin önem kazanmasıyla birlikte Türk diliyle yazılan eserlerin sayısı artmaya başlamıştır. Fakat henüz tam Türkçe karşılıkları bulunamayan yerlerde Arapça kelime ve terimler, Farsça sözcük ve kurallar kullanılmaya devam edilmiştir.

Ahmedî-i Germiyânî (735/1334-5-815/1412-3)'nin Hayatı

1334-35 yılında doğduğu sanılan Ahmedî'nin doğum yerini tezkire yazarları ve araştırmacılar Sivas, Germiyan, Amasya, Uşak'ın Sivasslı köyü, Germiyan'ın başkenti Kütahya, Anadolu ve Rum'u¹ gösterirken Tunca Kortantamer, Ahmedî'nin üç şiirine atıfta bulunmuş ve Brockelmann'ın, Aşık Paşa ile aynı bölgeden olduğu görüşüne dayanarak Ahmedî'nin Amasyalı olması gerektiğini savunmuştur.²

Tezkire yazarları ve araştırmacılar, Ahmedî'nin bilgisini artırmak ve öğrenimini tamamlamak için Mısır'a gittiği, orada müderris Ekmelüddin el-Bâbertî (ö. 1384)'den ders aldığı, İslâmî ilimlerden başka tıp ve geometri sahalarında da esaslı bilgiler edindiği ve daha sonra "devrinin şâir-i pür-ma'ârifî" unvanını alarak Anadolu'ya döndüğü konusunda ittifak halindedirler.³

Anadolu'ya döndükten sonra tarihleri tam belli olmamakla birlikte ilk önce Germiyan ve Aydınogulları sarayına intisap etmiştir. Germiyan Beyi Süleyman Şah (ö.1387)'in yanında bulunmuş, Süleyman Şah'a muallimlik

1 M. Fuad Köprülü, "Ahmedî", *İslam Ansiklopedisi*, İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati, C I, İstanbul 1993, s. 216-217; E. J. Wilkinson Gibb, *Osmanlı Şiir Tarihi (A history of Ottoman poetry)*, I-IV, çev. Ali Çavuşoğlu, Ankara 1999-2000, s. 172.

2 Tunca Kortantamer, *Eski Türk Edebiyatı-Makaleler*, Ankara 1993, s. 6-8.

3 Gibb, *age.*, s. 173; Köprülü, *age.*, s. 216-217.

yapmış ve bir süre Aydınoğulları'ndan Mehmed Bey'in beşinci ve en küçük oğlu İsa Bey (ö. 1395?)'in hizmetine girmiştir. Burada İsa Bey'in oğullarından olan Hamza Bey için *Bedâyi'us-sibr fî sanâyi'îş-sîr*, *Mirkâtü'l-edeb*, *Mizânü'l-edeb* ve *Mi'yârü'l-edeb* isimli dört adet ders kitabı hazırlamıştır. Emir Süleyman Çelebi'nin ölümünden sonra Ahmedî, çeşitli şiiirlerle Çelebi Sultan Mehmed'in çevresine girmeye çalışmıştır. Genel olarak kaynaklar, Ahmedî'nin 815/1412-13 yılında 80 yaşlarında divan kâtibi görevinde bulunduğu Amasya'da vefat ettiğinde ittifak etmektedirler.⁴

Ahmedî'nin bugüne kadar tespit edilen yedisi Türkçe, dördü Farsça olmak üzere toplam on bir eseri bulunmaktadır ve bu eserler hakkındaki bazı kısa açıklamalar aşağıda sunulmaktadır:

Ahmedî-i Germiyânî'nin eserleri

Ahmedî-i Germiyânî'nin Türkçe eserleri

a. *Divân*

Hacimli bir divanı vardır. Tunca Kortantamer, Ahmedî'nin Divânı'nın altı nüshasından yararlanarak Almanca bir doktora çalışması yapmıştır. Bu doktora çalışması, yine Tunca Kortantamer tarafından özetlenerek "Yeni Bilgilerin Işığında Ahmedî'nin Hayatı" başlığıyla Türkçeye çevrilmiştir.⁵ Yaşar Akdoğan tarafından Ahmedî *Divân*'ının tenkitli metni ve dil hususiyetleri konusunda bir doktora çalışması hazırlanmıştır.⁶ Şiiirlerinden yayınlanmış ve ayrıca *Divân*'ı Emrah Gülüm tarafından "*Ahmedî Divânı-İnceleme-Tenkitli Basım*" adıyla tam olarak neşredilmiştir.⁷

b. *İskendernâme*

Ahmedî, Türk edebiyatında en çok İskender'in efsanevi hayatıyla ilgili bu mesnevisi ile tanınmıştır. Batı Türklerinin ilk önemli manzum eserlerinden olan bu mesnevîdeki amaç öğretmektir, edebiyat ise bu amaca hizmet etmek için bir araç durumundadır.⁸

4 Gibb, *age.*, s. 174; Köprülü, *age.*, s. 216-218; Günay Kut, "Ahmedî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 2, İstanbul 1989, s. 165-166.

5 Kortantamer, *age.*, s. 1-30.

6 Yaşar Akdoğan, "*Ahmedî Divânı, Ahmedî Divânı ve Dil Hususiyetleri: gramer, sentaks, sözlük*", C I-II, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1979.

7 *Ahmedî Divânı-İnceleme-Tenkitli Basım*, haz. Emrah Gülüm, DBY Yayınları, İstanbul, 2022.

8 Gibb, *age.*, s. 175; İsmail Ünver, *Ahmedî-İskender-nâme (İnceleme-tıpkıbasım)*, Ankara 1983, s. 9.

c. *Dâstân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân*

Mesnevî tarzında Türkçe ilk manzum gazavât-nâme örneği olan *Dâstân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân*, bugünkü bilgilerimize göre türünün en önemli eseri olup, 334 beyitten müteşekkildir. Sultan Alâeddin, Ertuğrul Gazi, Osman Gazi, Orhan Gazi, Sultan Murad, Sultan Bâyezid ve Emir Süleyman'ın kısaca fütuhâtını anlatan bu eser aynı zamanda Türk Mesnevî edebiyatının dinî, dasitanî olmayan ilk örneği sayılır.⁹

d. *Cemşid u Hurşid*

Ahmedî, Emir Süleyman'ın isteği üzerine 806/1403'de telif ettiği 4798 beyit hacmindeki bu mesnevisini, Selmân-i Sâvecî'nin aynı addaki mesnevîsinden Türkçeye çevirmiş ve adeta yeni bir eser meydana getirircesine yeni kısımlar ilave etmiştir. Eser üzerinde Mehmet Akalın tarafından “*Ahmedî - Cemşid u Hurşid (inceleme-metin)*” adlı bir doktora çalışması yapılmış ve İsmail Ünver de bu çalışma ve yapılan neşir hakkında bir makale kaleme almıştır.¹⁰

e. *Tervihül-ervâh*

Tıp konusunda Türkçe bir mesnevi olan eserin adı bazı yerlerde sehven “*Tefrihül-ervâh*” olarak yazılmıştır. Teşhis, tedavi, anatomi ve patolojiye dair bilgileri muhtevi 10.010 beyitten oluşan manzum eserde çeşitli hastalıkların belirti ve tedavisi anlatılan bazı konular ve hijyen ve farmakolojiye ait bilgiler bulunmaktadır. Eserin Bedi N. Şahsuvaroğlu tarafından tanıtımı yapılmıştır.¹¹ Osman Özer tarafından “*Ahmedî Tervihül-ervâh*” adıyla bir doktora tezi hazırlanmıştır.¹²

f. *Mevlid*

İskendernâme'nin içinde yer alan bu eser, Bursa'da 1405 veya 1412'de kaleme alınmış olup türünün ilk örneği sayılır.¹³

g. *Mirâcnâme*

Mevlid'le aynı tarihte telif edilen eser, yazılış tarihi bilinen en eski Mirâcnâme

9 Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi (Giriş)*, Ankara 1988, s. 388.

10 İsmail Ünver, “Ahmedî'nin Cemşid ü Hurşid Mesnevisi Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, C VII, Ankara 1977, s. 171-180.

11 Bedi N. Şahsuvaroğlu, *Şair ve Hekim Ahmedî*, İstanbul 1953.

12 Osman Özer, *Ahmedî-Tervihül-ervâh*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ, 1995.

13 Âmil Çelebioğlu, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1998, s. 358.

olup 479 beyittir. Eserin yarısında Miraç olayı anlatılmış ve diğer yarısında da şerhi yapılmıştır.

Ahmedî-i Germiyânî'nin Farsça eserleri

a. *Bedâyi'us-sibr fî sanâyi'îş-şi'r*

Edebî sanatların açıklamasını ve bu sanatlarla ilgili Arapça, Farsça ve Türkçe örnekleri içeren eser, Farsçadır. Edebi sanatlara dair 72 varaktan meydana gelen eser manzum mensur karışık olarak kaleme alınmıştır.

Eserin kime ithaf edildiği açık olarak belli olmasa da Ahmed Ateş, bu eserin Aydınogullarından İsa Bey (749/1348- 793/1391) adına yazıldığını söylemektedir.¹⁴ Eser hakkında tarafımızdan bir doktora tezi yapılmıştır.¹⁵

b. *Mirkâtü'l-edeb*

Ahmedî'nin *Mirkâtü'l-edeb* isimli bu eseri, "Kıt'a" başlıkları altında 50 bölümden meydana gelen Arapça-Farsça 816 beyitlik manzum bir lügattir. Eserin sonunda tıp, astronomi, astroloji, matematik, fıkıh gibi değişik konuları içeren 22 ayrı kıt'a vardır. Bu eser, yapılan bu çalışmanın kaynaklarından birisi olacaktır. Eser hakkında tarafımızdan bir doktora tezi yapılmıştır.¹⁶

Mirkâtü'l-edeb'in sonunda yer alan özel konular şunlardır:

Birinci Kıt'a, "Ebced Hesabı hakkında" olup 817-824 beyitler arasında 8 beyittir.

İkinci Kıt'a, "Birler basamağının birler başmağıyla çarpımı hakkında" olup 825-827 beyitler arasında 3 beyittir.

Üçüncü Kıt'a, "Muhâyâe (Menfaatlerin paylaşımı)'ye dair meseleler hakkında"¹⁷ olup 828-834 beyitler arasında 7 beyittir.

14 Ahmed Ateş, "Konya Kütüphanelerinde Bulunan Bazı Mühim Yazmalar", *Bellekten*, C XVI, S 61, 1952, s. 116.

15 Ali Temizel, *Ahmedî'nin Farsça Eserleri, Tenkitli Metin-İnceleme-Tercüme ve İndeks*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002, Farsça kısım, s.3-106.

16 Temizel, *agt.*, Farsça kısım, s.107-276.

17 Muhâyâe: Taksimi mümkün olmayan veya taksimi istenmeyen ortak malların paylaşılması yahut bölünemeyen bir şeyin nöbetleşe kullanılmasıdır (Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, C VIII, çev. Ahmet Efe- Beşir Eryarsoy- H. Fehmi Ulus- Abdurrahman Ural- Yunus Vehbi Yavuz- Nurettin Yıldız, İstanbul 1990 s. 183).

Dördüncü Kıt'a, "Müzâraa'da caiz olmanın ve caiz olmamanın mahiyeti hakkında" olup 835-838 beyitler arasında 4 beyittir. Bu bölüm, bu çalışmanın küçük bir kısmını teşkil etmektedir.

Beşinci Kıt'a, "Koyundan yenmesi haram olan şeyler ve dört kefaretin açıklaması hakkında" olup 839-841 beyitler arasında 3 beyittir.

Altıncı Kıt'a, "Ramazan ayında yemesi caiz olanlar hakkında" olup 842. ve 843. beyitlerdir.

Yedinci Kıt'a, "Bağıştan vazgeçilmeyi engelleyen haller ve engellerin kaldırıldığı durumlar hakkında" olup 844. ve 845. beyitlerdir.

Sekizinci Kıt'a, "Ayların ilk günlerin tespiti hakkında" olup 846-852 beyitler arasında 7 beyittir.

Dokuzuncu Kıt'a, "Mizaçların sayısı ve terkiplerin tanınması hakkında" olup 853-855. beyitler arasında 3 beyittir.

Onuncu Kıt'a, "Kalıtsal ve bulaşıcı hastalıklar hakkında" olup 856. ve 857. beyitler.

On birinci Kıt'a, "Cisimlerin (maddelerin) ve madenlerin (metallerin) ağırlıkları hakkında" olup 858-860. beyitler arasında 3 beyittir.

On ikinci Kıt'a, "Gezegenlerin ve burçların sayıları hakkında" olup 861-863. beyitler arasında 3 beyittir.

On üçüncü Kıt'a, "Yedi gezegenin şeref (buldukları) yerler hakkında" olup 864-869. beyitler arasında 6 beyittir.

On dördüncü Kıt'a, "Ayın doğuş ve batış saatleri hakkında" olup 870-875. beyitler arasında 6 beyittir.

On beşinci Kıt'a", "Burçların payları/hisseleri hakkında" olup 876-882. beyitler arasında 7 beyittir.

On altıncı Kıt'a, "Tüm burçlarda Güneşin kalış süresinin beyanı hakkında" olup 883. ve 884. beyitlerdir.

On yedinci Kıt'a, "Burçlar, dereceler ve dakikalar hakkında" olup 885-888. beyitler arasında 4 beyittir.

On sekizinci Kıt'a, "Aydınlığın ve Güneşin (Burçlar açısından) yeri hakkında" olup 889-892. beyitler arasında 4 beyittir.

On dokuzuncu Kıt'a, "Tüm zamanlarda ayın yeri hakkında" olup 893. ve 894 beyitlerdir.

Yirminci Kıt'a, "Peygamber'in ashabından Aşere-i Mubeşşere hakkında" olup 895-899. beyitler arasında 5 beyittir.

Yirmi birinci Kıt'a, "Ulü'l-azm Peygamberlerin isimleri hakkında" olup 900. ve 901. beyitlerdir.

Yirmi ikinci Kıt'a, "Hâtimü'l-Kitâb" olup 902-907. beyitler arasında 6 beyittir.

c. *Mizânu'l-edeb*

Toplam 195 beyitten meydana gelen eser, Arapça sarf bilgisi kurallarını anlatan Farsça bir kasidedir. *Mizânu'l-edeb* ve aşağıda gelecek olan *Mi'yâru'l-edeb* isimli eser, tarafımızdan edisyon kritik yapılarak Türkçeye tercüme edilmiş ve Farsça metniyle birlikte yayımlanmıştır.¹⁸

d. *Mi'yâru'l-edeb*

Toplam 170 beyitten meydana gelen *Mi'yâru'l-edeb*, Arapça nahiv bilgisi kurallarını anlatan Farsça bir kasidedir.

Müzâraa'nın Mahiyeti

Yukarıda da açıklandığı üzere "Müzâraa" kelimesi ziraî ortaklık anlamında kullanılan fikhî bir terimdir. Müzâraa, bir tarafın arazi vererek, diğer tarafın da iş veya ziraat yaparak katkıda bulunduğu ve gelirin ortaklar arasında yarı veya üçte bir gibi oranla paylaşıldığı bir şirket çeşididir.¹⁹

Ahmedî-i Germiyânî, *Mirkâtü'l-edeb* isimli eserinin sonunda yer alan özel konular kısmında "Dördüncü Kıt'a" bölümünde *الرَّابِعُ فِي مَعْرِفَةِ مَا يَجُوزُ مِنَ الْمُرَارَعَةِ وَ مَا لَا يَجُوزُ* /müzaraada caiz olmanın ve caiz olmamanın mahiyeti hakkında" başlığı altında 835-838 beyitler arasında müzaraanın uygulama koşullarını ve şeklini aşağıdaki Farsça beyitlerle açıklamaktadır:²⁰

18 Ali Temizel, *Ahmedî'nin Mizân'l-edeb ve Mi'yâru'l-edeb'i ve Tercümesi*, Konya 2005.

19 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, C VII, İstanbul 1985, s. 123.

20 Temizel, *agt.*, Farsça kısım s. 171.

۵۳۸

ضعفد ارض و عمل بقر شد بذر
نیست در ضدعق از فسادی بیم

۶۳۸

ضق عد و ضع قذ است و ق و عضد

عقض و ذ از فساد و خیم

۷۳۸

این همه فاست لیک ض و عقد

همچو که ع با ضعفد شد جیم

۸۳۸

از کتاب مزارعه در فقه

یاد گیر این که کردم تعلیم

Yukarıdaki beyitlerin daha iyi anlaşılması için Türkçeye tercüme etmeden önce beyitlerde yer alan ve ض ع ق ذ harfleri ile kodlanan müzâraa konusunun temel dört unsurunun açıklanmasında fayda vardır.

Harf	Kelime karşılığı	Okunuşu	Türkçe anlamı
ض	ارض	arz	arazi
ع	عمل	'amel	iş
ق	بقر	bakar	ziraatta kullanılacak hayvan
ذ	بذر	bazr	ziraatta kullanılacak tohum

Yukarıdaki Farsça beyitlerde ve tabloda da görüldüğü üzere ضعفد harfleri: ض = ارض (arz) = arazi, ع = عمل ('amel) = iş, ق = بقر (bakar) = ziraatta kullanılacak hayvan ve ذ = بذر (bazr) = ziraatta kullanılacak tohum anlamına gelmektedir. Buradan hareketle Farsça beyitler şu şekilde tercüme edilebilir.

835. ضعفد (harfleri) arazi, amel (iş), ziraatta kullanılacak hayvan ve tohumdur. ضد (bir tarafın arazi ve tohum vermesi) ve عق (diğer tarafın amel/iş ve hayvanla katkıda bulunması)'da bir bozukluk korkusu yoktur.

836. ضق (bir tarafın arazi ve hayvan vermesi), عد (diğer tarafın amel ve tohumla katkıda bulunması) veya ضع (bir tarafın arazi verip işle katkıda

bulunması), قَدْ (diğer tarafın tohum ve hayvanla katkıda bulunması) yahut ق (bir tarafın hayvanla katkıda bulunması), عَضْ (diğer tarafın iş, arazi ve tohumla katılması) ya da عَقْص (bir tarafın iş, hayvan ve arazi ile katkıda bulunması), ذ (diğer tarafın tohum vermesi) şeklinde yapılan kötü bir bozukluktur (fâsiddir).

837. Bu tamamen فَا (fasid) tir. Fakat عَيْن (bir taraf işle katkıda bulunur)'nın ضَعْف (diğer taraf arazi, hayvan ve tohumla katılırsa)'la olduğu gibi ض (bir tarafın araziyi vermesi) ve عَقْص (diğer tarafın iş, hayvan ve tohumla katkıda bulunması) caiz (sahih müzâraa)'dir.

838. Fıkıhta müzâraa bölümünü öğrenesin diye bunu sana öğrettim.

Müzâraa konusu Osmanlı döneminde Kadı Şeriye Sicillerinde Zirâ'î Ortaklık Da'vâsı, Tarla tasarrufu Da'vâsı, Alacak Da'vâsı (Zirâ'î Ortaklıkta Anlaşmazlık ve Alacak Da'vâsı), (Hubûbat ve Saman Alacak Da'vâsı), Ortak Tarla Ekiminde Anlaşmazlık, Zirâ'î Ortaklıkta Hesâblaşıp Ayrılmayı Tescil, Zirâ'î Ortaklık Da'vâsında Sulh" gibi başlıklarla mahkemelerde dava konusu olduğu görülmektedir. Bunun bir örneği aşağıda sunulmaktadır:

Zirâ'î Ortaklık Anlaşmazlığı Da'vası:

Belvirân Kazâsı'na tâbî 'Alibegüyüğü nâm karye sâkinlerinden 'Ali bin 'Abdullah nâm kimesne meclis-i şer'-i hatîr-ı lâzımü't-tevkîrde Topraklık Mahallesi sâkinlerinden işbu râfi-'ül-kitâb el-Hâc Mustafâ bin Halîl nâm kimesne mahzarında üzerine da'vâ ve tekrîr-i kelâm idüp târîh-i kitâbdan dört sene mukaddem merkûm el-Hâc Mustafâ ile tohum anun ve zemîn ve 'amel benim olmak üzere 'akd-ı şirket-i müzâra'a idüp merkûm el-Hâc Mustafâ'dan otuziki guruş karz aldım ve on guruş tohum akçası alup on guruşluk buğday ve arpa tohumu iştirâ idüp zer' eyledim ba'dehu mahsul hâsıl oldukda beş yarım buğday ve dört kile arpa ve bir araba saman hissesine isâbet etmekle teslim idüp ve bana karz verdiği otuz kuruşu dahi teslim eyledim lâkin şirketimiz şirket-i fâside olmağla mârû'z-zikr buğday ve arpa ve samanı taleb iderim su'âl olunup alıverilmesi matlubumdur didikde gıbbe's-su'âl merkûm el-Hâc Mustafâ cevâbında müdde'î-i mezbûr 'Alî minvâl-i meşrûh üzere câri olan kelâmını tasdik idüp beynimizde olan şirket fi'l-hakîka fâsid olmağla tohum için virdiğim on guruşu makbuzum olan mârû'z-zikr buğday ve arpa ve saman hesâb olunup bâkî kalan meblâğı taleb iderim didikde merkûm el-Hâc Mustafâ'nın mârû'z-zikr buğday ve arpa ve saman kaht senesinde vâkî' olmağla hîn-i kabzda olan kıymetleri beş yarım buğday bir guruşa ve dört kile arpa iki guruş bir zolata ve bir araba

saman iki guruş min haysi'l-mecmû' beş guruş bir zolataya bâliğ olmağla bâkî kalan dört guruş bir sülsü merkûn el-Hâc Mustafâ'ya teslime mezbur 'Ali'ye tenbih birle mâ-vaka'a bi't-taleb ketb olundu fi'l-yevmi'l-hâdi 'aşer min Cemâziye'l-ûlâ li-sene semân ve 'ışrîn ve mi'ete ve elf (11 Cemâziye'l-evvel 1128 / 3 Mayıs 1716).

Mustafâ bin Hasan, el-Hâc Ahmed bin Mehmed, Ahmed bin el-Hâc Hasan, Mustafâ bin Sefer.²¹

Müzâraa konusu Osmanlı döneminde Mecelle'de "Müzârea beyanında" başlığı altında 1431-1440. maddeler arsında yer almaktadır. 1431. Maddede müzâraa'nın tarifi şöyle yapılmaktadır: Müzârea, bir taraftan arazi ve diğer taraftan amel yani ziraat olarak hasılat beyinlerinde taksim olunmak üzere bir nevi şirkettir.²²

Müzâraa konusu Ali Haydar Efendi'nin *Dürerü'l-Hukkam Şerbu Mecelleti'l-Abkam* isimli eserinde üçüncü cildinin "Bâb-ı Sâmin" bölümü, yani Sekizinci Bölüm "Müzâraa ve Müsâkât Beyanında olup iki fasla münkasımdır" başlığı altında yer almaktadır. Burada ilk önce müzâraa'nın tarifi, bölümleri ve esasları hakkında açıklama yapılmaktadır²³. Mecelle'nin 1431. maddesinde müzâraa'nın tarifi yapıldıktan sonra müzâraa'nın tarla, tohum, iş ve hayvan olmak üzere dört esastan meydana geldiği açıklanmaktadır. Bu dört esas dikkate alınarak müzâraa yedi kısım üzerine inşa edilmiştir. Bu yedi kısımdan da üçü caiz görülmüş ve dördüne ise cevaz verilmemiştir.

Caiz olan zirai ortaklıklar şunlardır:

1. Birinden arazi ve tohum, diğerinden işçilik ve hayvan.
2. Birinden yalnızca işçilik, diğerinden arazi, hayvan ve tohum.
3. Birinden arazi ve tohum, diğerinden işçilik, hayvan ve tohum.

Caiz olmayan zirai ortaklıklar şunlardır:

1. Birinden arazi ve hayvan, diğerinden işçilik ve tohum.

21 *Konya Kadı Sicili (1128-1129/1716-1717) Defter 47*, haz. İzzet Sak, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2014, s. 8.

22 Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, İstanbul 1973, s. 349-350.

23 Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hukkam Şerbu Mecelleti'l-Abkam*, C 3, Osmanlıca Aslından Çeviren: Raşit Gündoğdu-Osman Erdem, İstanbul, Tarihsiz, Osmanlı Yayınevi, s. 448.

2. Birinden arazi ve işçilik, diğerinden hayvan ve tohum.
3. Birinden yalnızca hayvan ve diğerinden tarla, tohum ve işçilik.
4. Birinden yalnızca tohum ve diğerinden tarla, işçilik ve hayvan.²⁴

Yukarıda caiz olan zirai ortaklıklardan birinci madde olan “birinden arazi ve tohum, diğerinden işçilik ve hayvan” şeklinde anlaşma çerçevesinde Anadolu'nun bir şok köyünde henüz makinalı tarıma geçilmediği 1980'li yılların sonuna kadar uygulandığına bu makalenin yazarı bizzat şahit olmuştur.

Müzâraa konusu önemine binaen Ali Haydar Efendi'nin Dürerü'l-Hukkam Şerhu Mecelleti'l-Ahkam isimli eserinin üçüncü cildinin “Bâb-ı Sâmin” yani Sekizinci Bölümde 1431. maddeye ilave olarak müzâraa'nın geçerli olmasının şartları, müzâraa'yı kimlerin yapabileceği, gelirin nasıl paylaşılacağı, anlaşmanın süresi, anlaşmanın bozulmasının şartları gibi hususlar 1432.-1440. maddeler arasında da geniş bir şekilde açıklanmıştır.²⁵

Tarım alanında çalışmanın, ekmenin, üretmenin önemi her dönemde kendini ortaya koymuştur. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yıllarında zirai üretimi artırmak amacıyla tarımda çalışma ve ekme yükümlülüğüne dair “Seferberlik Devam Ettikçe Her Köyde Müşterek Amale-i Mükellefe Marifetiyle Tarlaların Suret-i Zer'i Hakkında” 4 Teşrin-i Evvel 1330/17 Ekim 1914 tarihinde 12 maddeden oluşan talimatname yayınlanmıştır.²⁶

Buraya kadar yapılan açıklamalardan sonra tarımın önemi ortaya koymak için aşağıdaki açıklamayı da ilave etmek yerinde olacaktır:

Toprak ve tarım sektörünün stratejik önemi vardır. Bu yüzden tarım toprakları, birey ve toplumların yaşamında önemli bir yer tutmaktadır. Fert ve toplumların tarımsal faaliyetleri toprak üzerinde meydana gelmektedir. Tarım toprakları, tarımsal yerleşme, barınma, çalışma ve diğer ihtiyaç ve faaliyet alanlarını, birey ve toplumların beslenmede gerekli bitkisel gıda maddelerinin üzerinde yetiştirilip üretildiği temel alanlardır.²⁷ Tarım

24 Ali Haydar Efendi, *age.*, s. 449.

25 Ali Haydar Efendi, *age.*, s. 451-457.

26 A. Gündüz Ökçün, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914-1922*, 2. Baskı, Sermaye Piyasası Kurulu Yayın No: 57, Ankara, 1997, s. 3-4.

27 Fikret Eren-Veyssel Başpınar, *Toprak Hukuku*, Güncellenmiş ve Genişletilmiş 5. Baskı, Ankara, 2017, s. 5-6.

sektörü yalnızca ülke ekonomisinde millî bir sektör değil, bunun yanında bütün insanlığı ilgilendiren evrensel bir sektördür. Bunun sebebi tarım sektörünün insanlığı besleyen, kendisinden vaz geçilmesi mümkün olmayan hayatî değerdeki gıda maddelerini üretmesidir. Bu bakımdan tarım ürünleri stratejik madde olarak nitelendirilmektedir.²⁸ Konunun önemi dikkate alınarak 1858 yılında “Kanunname-i Arazi-i Hümayun” adıyla Osmanlı toprak hukuku ve arazi kanunnamesi çıkarılmıştır. İnsan toprak ilişkilerinin, özellikle tarıma ait toprakların verimli bir şekilde işletilmesi, geliştirilmesi, üretimin artırılması amacıyla 1970’li yılların başında da kapsamlı olarak Toprak ve Tarım Reformu Kanunu kabul edilmiş ve ilerleyen yıllarda bu kanunun güncellenmiştir.

Sonuç

XIV. yüzyılda Anadolu’da gelişen iktisadi hayat çerçevesinde hazırlanan bu çalışmada bu coğrafyada yaşamış, Aydınogulları ve Germiyanogulları saraylarında ve daha sonra da Osmanlı sarayında çeşitli görevlerde bulunmuş, tarihçi, yazar, şair, muallim, doktor ve bilim adamı Ahmedî’nin *Mirkâtü’l-edeb* isimli eserinde yer alan müzâraa konusu bilim, tarih ve edebiyat çevrelerine tanıtılmaya çalışıldı. Bu çalışmayla XIV. yüzyıl Anadolu coğrafyasında çeşitli bilim dallarının kuramsallaşmaya başladığı bir dönemde ticaret hukukunun da önemli olduğu ortaya konuldu. Özellikle orta çağda Anadolu’da entelektüel kesimin, şehzadelerin ve devlet yöneticilerinin faydalanması için hazırlanan manzum edebi eserler ve yapılan çalışmalar, o günkü bilim, sanat, kültür, tarih, edebiyat, din, tasavvuf ve benzeri çevrelerindeki alimlerin, yazarların, şairlerin ve sanatçıların düşünce ve çalışma dünyalarını da ortaya koymaktadır. Böylece, bu çalışmayla batıda sürekli orta çağ karanlığı diye söz edilen dönemin, Anadolu coğrafyasında hukuk, iktisat, bilim, edebiyat, aydınlanma ve gelişme dönemi olduğu hatırlatılmaya ve de adı geçen alanlar ve benzeri alanlarda çalışma yapacak bilim çevrelerine katkı sağlanmaya çalışıldı.

Ahmedî’nin yukarıdaki Farsça şiirde müzâraa konusunda yaptığı tarifi, şartları ve uygulaması, daha sonraki yıllarda Osmanlı toplumunda ve hukukunda, yani *Mecelle’de* yer alan kanunlar ile uygunluk göstermektedir. Buradan Ahmedî’nin Ehl-i sünnet Hanefi fihhına göre amel ettiği ve öğretilerini bu doğrultuda yaptığı anlaşılmaktadır.

Aslında müzâraa sistemi ile yapılan tarımsal faaliyetin faydası göz ardı edilmemelidir. Çok ortaklı veya hisseli arazi ve tarlaların ekiminin tek kişi tarafından yapılması kâr amaçlıdır. Öyle tarım arazileri var ki, ortaklarının sayısı onlarla ifade edilir. Bu tür arazilerin bütün sahiplerinin bir arada tarım yapmaları imkansızdır. Zira hem zaman kaybı olmaktadır hem de verim düşmektedir. Çünkü bir kişinin yapacağı işe onlarca kişi katılarak zaman ve enerji israfı olmaktadır. Ayrıca çok ortaklı tarım alanlarının çoğu zaman sahipleri tarafından verimli kullanılmadığı ve boş bırakıldığı da bilinmektedir. Bunun için hiç olmazsa bir çiftçinin ekip biçmesiyle ve ürün ortaya koymasıyla hem tarla boş kalmamış olur hem ekip-biçen çiftçi bir şeyler kazanır ve hem de tarla sahiplerine az da olsa bir gelir gelmiş olur. Böylelikle milli ekonomiye de dolaylı olarak katkı sağlamış olur. Diğer taraftan arazi sahipleri parçalanmış küçük tarım alanında az verim ve gelirle zaman kaybetmezler ve başka bir işe bakarlar.

Tahıl konusu, tarih boyunca gıda güvenliği konusunda stratejik öneme sahip olmuştur. Günümüzde dünyadaki tahıl ve tarım ürünleri ile ilgili krizler dikkate alındığında, bir tarımsal alanın boş bırakılmamasının önemi daha iyi görülmektedir.

Yukarıdan beri görüyoruz ki, Türkler gerek orta çağda gerek yeni çağda gerekse yakın çağda tarım ve toprağı emek, hak, verimlilik ve kazanç gözetilerek bir hukuka dayalı olarak kullanmışlardır ve tarım toprakları her zaman hukukunun konusu olmuştur.

Kaynaklar

Akdoğan, Yaşar, “*Ahmedi Divân’ı, Ahmedi Divânı ve Dil Hususiyetleri: gramer, sentaks, sözlük*”, I-II, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1979.

Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-Hukkam Şerhu Mecelleti’l-Abkam*, C 3, Osmanlıca Aslından Çeviren: Raşit Gündoğdu-Osman Erdem, İstanbul, Tarihsiz, Osmanlı Yayınevi.

Ateş, Ahmed, *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler I*, İstanbul 1968.

Ateş, Ahmed, “Konya Kütüphanelerinde Bulunan Bazı Mühim Yazmalar”, *Bellekten*, C XVI, S 61 1952.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhat-ı Fıkhiyye Kamusu*, C VII, İstanbul 1985.

Çelebioğlu, Âmil, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1998.

Eren, Fikret- Başpınar, Veysel, *Toprak Hukuku*, Güncellenmiş ve Genişletilmiş 5. Baskı, Ankara 2017.

Furûzanfer, Bedî’u’z-zamân, *Suben ve Subenverân*, Tahran 1369/1990.

Gibb, E. J. Wilkinson, Osmanlı Şiir Tarihi (A history of Ottoman poetry), I-IV, çev. Ali Çavuşoğlu, Ankara 1999-2000.

Konya Kadı Sicili (1128-1129/1716-1717) Defter 47, haz. İzzet Sak, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya, 2014.

Kortantamer, Tunca, *Eski Türk Edebiyatı- Makaleler*, Ankara 1993.

Köprülü, M. Fuad, “Ahmedi”, *İslam Ansiklopedisi, İslâm âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, C I, İstanbul 1993.

Kut, Günay, “Ahmedi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 2, İstanbul 1989.

Levend, Agâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi (Giriş)*, Ankara 1988.

Ökçün, A. Gündüz, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914-1922*, 2. Baskı, Sermaye Piyasası Kurulu Yayın No: 57, Ankara 1997.

Özer, Osman, *Ahmedî-Tervîhül-ervâh*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ 1995.

Öztürk, Osman, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, İstanbul 1973.

Şahsuvaroğlu, Bedi N., *Şair ve Hekim Ahmedî*, İstanbul 1953.

Temizel, Ali, *Ahmedî'nin Farsça Eserleri, Tenkitli Metin-İnceleme-Tercüme ve İndeks*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.

Temizel, Ali, *Ahmedî'nin Mizân'l-edeb ve Mi'yârü'l-edeb'i ve Tercümesi*, Konya 2005.

Ünver, İsmail, "Ahmedî'nin Cemşid ü Hurşid Mesnevîsi Üzerine", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, VII, Ankara 1977.

Ünver, İsmail, *Ahmedî-İskender-nâme (İnceleme-tıpkıbasım)*, Ankara 1983.

Zuhaylî, Vehbe, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, çev. Efe, Ahmet- Eryarsoy, Beşir-Ulus, H. Fehmi- Ural, Abdurrahman-Yavuz, Yunus Vehbi-Yıldız, Nurettin, C I-X, İstanbul 1990.

İlhanlılar Devrinde İktâ*

Alican Kirişoğlu**

Moğol Dönemi İrân'ına Kadar İktâ' İstılahı ve Tatbikatına Dair Kısa Bir Değerlendirme

Tarihi kaynaklardan ve bu kaynaklar doğrultusunda kaleme alınan çeşitli araştırmalardan anlaşıldığı kadarıyla İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren devletin uhdesinde bulunan arazi, maden ocakları gibi çeşitli gayrimenkuller hükümdarın özel izniyle herhangi bir şahsa işletim hakkını (istiğlâl) veya mülkiyetini (temlik) devredebilmekteydi. Bilindiği kadarıyla tarihi süreç içerisinde iktâ sisteminin yürürlüğe konulmasının temelini iki ana gerekçe oluşturmuştur. Askerî/siyasî ve iktisadî nedenler. Söz konusu düzen, devlet masraflarını hafifletmek, atıl kalmış toprakları üretime kazandırmak, arazileri ve maden ocaklarını işler halde tutarak buradan elde edilen muhtelif mahsulatin devlet katma değeri içinde bulundurulabilmesi ayrıca hudut bölgelerin ve mühim yol güzergâhlarının asayişini tesis etmek ve asker giderlerini karşılamak gibi türlü gayelerle oluşturulmuştur.¹ Kat' (قطع) kökünden gelen “kesmek”, “kesime ayırmak” ve “ayırmak” gibi manalarda

* Desteklerini ve vaktini esirgemeyerek fikirleriyle bu çalışmamın şekillenmesine katkı sağlayan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Kansu Ekici'ye ve Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Aylar'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

** Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta/TÜRKİYE, alicankirisoglu@hotmail.com

1 Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdî, *el-Abkâmü's Sultaniye. İslâm'da Devlet ve Hilafet Hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul 2018, s. 356-358; Kadı Ebü Yüsuf, *Kitâbü'l-Harâç*, çev. Ali Özek, Albaraka Yayınları, İstanbul 2019, s. 99-100; el-Belâzurî, *Fütübu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 15-18 vd.; Celâl Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, Şamil Yayınları, İstanbul 1980, s. 47-48; Mustafa Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 223-224; Mustafa Demirci, “İktâ”, *DİA*, C XXII, İstanbul 2000, s. 43-44. Tebliğin konusu gereği burada iktâ' özelinde daha tafsilatlı bir anlatım yapma gereği duymadık. Ancak ileri okumalar için ayrıca şu eserlere bakılabilir; Claude Cahen, “İktâ”, *EF*, C III, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 1088-1091; A. K. S. Lambton, “Eqta'”, *Elr.*, C VIII, London and New York 1998, s. 520-533; Ali Şafak, *İslâm Arazî Hukuku*

“iktâ/iktâ (الاقطاع/القطاع)” adıyla anılmış ve uygulanmış bir sistemdir.²

Hız Muhammed dönemi ve İslâmî toprak rejiminin ilk örneklerinden evvel Avrupa ve Anadolu coğrafyasında Antik Yunan, Roma ve Bizans, Mezopotamya bölgesinde Sümer, Ahamenîş (Akhamenid), Part ve Sâsânî ve son olarak İslâm'dan önceki Türk ülkelerinde (Uygurlar burada özel bir yer teşkil eder) “iktâ’ yönetimine benzer” çeşitli toprak idare usulleri farklı dönemler ve medeniyetlerce uygulandığı şimdikiye kadar yapılan muhtelif tetkiklerde malumdur.³ İşaret edilen bu medeniyetlerin uyguladıkları toprak yönetim tarzlarının her birinin kendi içlerinde ayrı dinamikler barındırdıkları ortadadır. Konumuz dışında kaldığı ve ayrı bir çalışma sahası olduğundan burada teferruata girmek anlamlı olmayacaktır. Ancak İrân coğrafyası özelinde Ahamenîş ve Sâsânîlerin oluşturduğu toprak yönetiminin hususi bir yeri olduğu muhakkaktır. Nitekim bu uygarlıkların toprak idare tatbikatı (örneğin Sâsânîler devrindeki dihkân sistemi gibi)⁴ İslâmî dönemdeki iktâ’ ile benzerliklerini akıllara getirmektedir.⁵ Bazı görüşlere

ve Tatbikatı (İlk Devirler), Türedav Yayınları, İstanbul 1977; Demirci, *age.*, s. 223 vd.

- 2 Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr b. Ali, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sadr, C VIII, Beyrut (tarihsiz), s. 276; Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, Part 8, Ed. Stanley Lane-Poole, London 1893, s. 1990; Roohi Baalbaki, *Al Marwid-A Modern Arabic-English Dictionary*, Beirut 1995, s. 867; Muhammad Ali Alkhuli, *A Dictionary of Islamic Terms. English-Arabic and Arabic-English*, Riyad 1989, s. 88; İlyas Karşlı, *Arapça-Türkçe Yeni Sözlük*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, s. 1804-1805. Ayrıca sözlüklerde “derebeylik”, “feodalite” ve “tumar” anlamları verilmiştir. Bk. Baalbaki, *age.*, 149; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, s. 718; Kadir Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Mektep Yayınları, İstanbul 2015, s. 963.
- 3 Sadri Maksudi Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1948, s. 69, 77, 95, 138-141, 166-168, 427-429; Claude Cahen, “L'évolution de l'iqṭā' du IXe au XIIIe siècle: Contribution à une histoire comparée des sociétés médiévales”, *Annales*, Cambridge University Press, Cambridge 1953, s. 28; A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia. A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, London-New York 1991, s. 10-13; Matthew W. Stolper, *Entrepreneurs and Empire. The Muraşû Archive, the Muraşû Firm and Persian Rule in Babylonia*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul, Leiden 1985, s. 25-26; Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu (M.Ö. 3000-330)*, C II, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 418; Şafak, *age.*, s. 36-45.
- 4 V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 196, 328. Ayrıca bk. ‘Aliakbar Dehhodâ, *Lûgatnâme-i Dehhodâ*, C VIII, Müessesesi-i İnteşârât-i Daneşgâh-i Tehran, Tahran 1377, s. 11316-11318.
- 5 Aly Asgar Baylor, *Administration of Land Reform in Iran*, University of Southern California, Yayınlanmamış Doktora Tezi, California 1960, s. 41-43; Muhammed A. Dandamayev,

göre İslâm fetihlerinin ardından Sâsânîlerin tesis ettikleri organizasyon örnekleri diğer devlet teşkilatlarında olduğu gibi iktâ' nizamında da birtakım düzenlemeler sonrasında sözü edilen bölgede uygulanmaya devam edilmiştir. Sâsânî döneminde uygulanan toprak rejiminin benzeri Müslümanlarca sürdürülmüştür ve bu toprak düzeni uzun müddet Müslüman İrân sahasında varlığını korumuştur.⁶ Ancak bunun tersini savunan fikirler de mevcuttur. Tanınmış şarkiyatçı Ann Lambton, Sâsânî-İslâm etkileşiminin ve ilişkilerinin bürokratik alanda sınırlı kaldığı, toprak yönetim sisteminin buna dâhil olmadığı şeklindeki görüşü sabittir.⁷

Orta Çağ Doğu ve Batı medeniyetlerindeki toprak idare meselesi, özellikle iktâ' ile ilgili günümüze kadar farklı görüşler ortaya koyan pek çok çalışma yapılmıştır. Bu araştırma ve düşüncelerin kayda değer bir kısmında Avrupa feodalizmi ile İslâm ve Türk-İslâm iktâ' sistemi mukayese edilerek iktâ' rejimi feodal bir düzen (fief) şeklinde yorumlanmıştır.⁸ Orta Çağ boyunca doğu ve batı ülkelerindeki toprak yönetiminin usul ve yöntemlerinin birbirinden farklı seyrettiği, bu karşılaştırmanın doğru olmadığı, İslâm, Türk-İslâm ve Moğol medeniyetlerindeki bu sistemin kendi dinamikleri özelinde çok yönlü bakış açısı ve mukayeseli kaynak tenkidıyla hususî olarak ele alınması gerekliliği ve bu konuyla alakalı ve sair meseleler bundan yıllar evvel büyük âlim Köprülü'nün çalışmasında dile getirilmiştir.⁹ Nitekim Köprülü'nün bu eleştirisini destekleyici pek çok görüş yıllar içerisinde ilgililere farklı yayınlarla

“Ahemeniş Devleti”, *İrân Tarîhi. En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla*, ed. Mihail Sergeyeviç İvanov, çev. Hasan Demiroğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 66-67; Fariz Öncü, *M.Ö. 6. ve 5. Yüzyıllarda Achaemenid/Pers İmparatorluğu Yönetiminde Anadolu'da Ekonomik Durum*, AÜ SBE, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018, s. 58-59; Ahmet Altungök, *İslâm Öncesi İrân'da Devlet ve Ekonomi. Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)*, Hikmet Yayınları, İstanbul 2015, s. 121, 209-210, 268-272.

6 M. Fuad Köprülü, “Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri”, *İkinci Türk Tarih Kongresi*, Kenan Matbaası, İstanbul 1943, s. 401-402; Javad Sajadieh, *Organisation und Administration unter den Mongolen in İrân. nach dem Dastür al-kâtib fî ta'jîn al-marâtib des Muhammad b. Hindüşab*, Für das Doktorat der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Wien 1958, s. 33; Şafak, *age.*, s. 43. Ayrıca bk. ve karşılaştır. Baylor, *age.*, 44-47.

7 A. K. S. Lambton, “The Evolution of the Iqtâ' in Medieval Iran”, *Iran*, C V, British Institute of Persian Studies, 1967, s. 41-42.

8 Satō Tsugitaka, *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's, and Fallahun*, E. J. Brill, Leiden-New York-Köln 1997, s. viii.

9 M. Fuad Köprülü, “Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi”, *Belleten*, C V, S. 19, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1941, s. 319-334.

arz olunmuştur.¹⁰ Bu açıdan Cengiz (Çinggis/Çingiz) İmparatorluğu ve onun İrân ve Âzerbâycân sahasındaki bakiyesi İlhanlı Devleti'nde uygulanan incü ve iktâ' gibi nizamlarının Avrupa'daki feodalizm ıstılahıyla benzerlik taşımadığı malum olan bir diğer konudur.

İslâmiyetin ortaya çıkışından bir süre sonra Arap-Müslüman orduları Sâsânî sınırlarında görölmeye başlamış, ilk kez Hz. Ebû Bekir döneminde cereyan eden Sâsânî-İslam savaşları Hz. Ömer döneminde mühim muharebelerle devam etmiş ve bu dönemde Sâsânî otoritesi ve ordusu kâmilen dağılmıştır.¹¹ İslamiyetin İrân sahasındaki yayılım hızını pekiştirmek amacıyla Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde diħkan sahiplerinin statüleri korunmuştur. Hz. Osman'dan itibaren Emeviler devrinde İrân'ın muhtelif bölgelerinde eski toprak sahipleri malları üzerindeki tasarruf haklarının sürdürölmesine müsaade edilmiş diğer taraftan iktâ' uygulaması da devam ettirilmiştir.¹² Emevi Devleti'nin inkrâzının ardından Abbâsî yönetimindeki İrân toplumundan bazı şahsiyetlerin peyderpey sarayda mühim kademelerde görev almalarıyla İslam-Halife Devleti öncelikle bürokratik anlamda kadim İrân-Sâsânî kültüründen etkilenmeye başlamıştır. Bu yolla Sâsânî kültürü İrân ve 'Irâk sahasında kısmen de olsa varlığını sürdürmüştür. IX. yüzyıla kadar siyasî, iktisadî ve kültürel alanlarda devam eden müspet ilişkiler, Abbâsî Halifeliliğinin tedrici şekilde nüfuzunu yitirmeye başlamasıyla münasebetlerin tam tersi yönde dönüşmesine sebebiyet vermiştir. Takip eden süreçte geniş İrân sahası içerisinde ve civarında Abbâsî Devlet riyaseti çözümlenerek ilk müstakil ve mahalli Müslüman devletlerin ya da hanedanların kurulduğunu görmekteyiz.¹³ İrân ve 'Irâk sahasında hâkimiyet kuran

10 Bk. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1979, s. 56; Tsugitaka, *age.*, s. viii.

11 Osman Gazi Özgüdenli, "İrân. Fetihden Safeviler'e Kadar", *DİA*, C XXII, İstanbul 2000, s. 395-396.

12 el-Belâzurî, *age.*, s. 392; İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî, *Mesâlikül-memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, E. J. Brill, Leiden 1927, s. 157-158; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019, s. 157-160; 'Abdulaziz ed-Dürî, "İslâm Topluluklarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı", Arapçadan çev. Kâzım Yaşar Koprıman, Nihat Yazılıtaş, Altan Çetin, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XXV, S 39, Ankara 2006, s. 228; Şafak, *age.*, 209-218. İslam fethi sonrasında İrân coğrafyasında yaşanan toprak yönetimindeki dönüşüm ve etkileşim için ayrıca bk. ve krş. Lambton, *age.*, s. 20-27; Farhad Nomani, *The Origin and Development of Feudalism in Iran: 300-1600 A. D.*, University of Illinois at Urbana-Champaign, Department of Economics, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Urbana-Illinois 1972, s. 25-28.

13 Gene R. Garthwaite, *İrân Tarihi. Pers İmparatorluğundan Günümüze*, çev. Fethi Aytuna,

Büveyhiler, Mâverâünnehir ve Horâsân bölgesinde Sâ mânîler dönemlerinde askerî giderlerin devlet hazinesi üzerindeki yükü hafifletmesi, bu masrafları toprak gelirleriyle karşılamak amacıyla askerî iktâ' icra edilmiştir. Sâ mânî bünyesinde Gazne merkezli kurulan Gazneliler Devleti de bu sistemi aynen Sâ mânîlerden iktibas ederek uygulamıştır. Devlet bünyesinde önemli kademelerde görev yapan komutanlara temlik edilen bu toprakların devlete kazançtan ziyade hazine ve üretime tahribat verdiği anlaşılmaktadır. Zira temlik edilen topraklar, şahsi menfaatler doğrultusunda idare edilerek nitelikli yönetilemediğinden tarım, ziraat uğraşları ikinci plana itilmiştir.¹⁴

Gazneli Devleti'ni derinden sarsarak Mâverâünnehir sahasında yayılma alanı bulan ve ardından adeta bir imparatorluğa dönüşen Büyük Selçuklu Devleti'nde iktâ' sisteminin temeli her ne kadar Büveyhî ve Gazneli Devleti'nden iktibas edilmiş olsa da eksik ve kusurlu yönleri düzenlenerek nitelikli hale getirilmiştir. Hemen hemen pek çok tarihçinin ittifak ettiği üzere büyük devlet adamı Nizâmülmülk'ün şahsi düzenlemeleriyle Selçuklular devri İrân'ında iktâ' nizamı başarılı şekilde uygulanmıştır. Ayrıca Selçuklular döneminde tıpkı Büveyhî ve Gazneli devletlerinde olduğu gibi sadece askerî iktâ' uygulanmamış daha sofistike bir intizam fiiliyata geçirilmiştir.¹⁵

İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2011, s. 115-116; Özgüdenli, agm., s. 396-397.

14 C. E. Bosworth, *The Ghaznavids. Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Munshiran Manoharlal Publishers, New Delhi 1992, s. 41-42, 124-125; Syed Habibul Haq Nadvi, "Al-"İqtâ'" – or Theory of Land Ownership in Islam "عاطلا", *Islamic Studies*, C X, S 4, International Islamic University, Islamic Research Institute, Islamabad 1971, s. 261; Cahen, agm., s. 32; Abdulaziz ed-Dürî, *İslam İktisat Taribine Giriş*, çev. Sabri Orman, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 119-123; Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni. Sâ mânîler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s. 371-372. Ayrıca bk. Syed Jabir Raza, "Ghaznavid Origins of the Administrative Institutions of the Delhi Sultanate", *Proceedings of the Indian History Congress*, C LII, New Delhi 1991, s. 234-235.

15 Burada Selçuklu iktâ' sistemini tüm yönleriyle ele almamız tabii ki imkânsız. Nitekim konuyla alakalı pek çok tetkik yapılmıştır. İleri okumalar için ayrıca Bk. Ann K. S. Lambton, *Contributions to the Study of Seljuq Institutions*, University of London, School of Oriental and African Studies, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London 1939, s. 209-274; Lambton, *age.*, s. 53-76; Cahen, agm., s. 38-45; Cahen, *age.*, s. 55-59; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Rusçadan çev. İlyas Kamalov, Ötügen Yayınları, İstanbul 2011, s. 158-164; ed-Dürî, *age.*, s. 132-136; S. Sadi Kucur, "İktâ' (Selçuklular)", *DİA*, C XXII, İstanbul 2000, s. 47-49; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 79-113; Erkan Göksu, "İktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", *Taribin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C I, S 1, Konya 2009, s. 83-96.

Cengiz İmparatorluğu ve İlhanlı Dönemlerinde Toprak Yönetim-Mülkiyet Anlayışı ve İlhanlı İrân'ında İktâ' Sistemi

Cengiz Han'ın liderliğinde tek bir sancak altında birleşen Moğol- Türk kabile ve boyları kısa müddet içerisinde bir imparatorluğa dönüşerek büyük bir fütuhat silsilesi gerçekleştirmişlerdir. Moğol/Cengiz İmparatorluğu Doğu'da Çin, Batı'da Deşt-i Kıpçak, Güney'de Kafkaslar, İrân, 'Irâk ve Kuzey Suriye sahasına kadar hâkimiyet kurmuştur. Her ne kadar bu fütuhat süreci Cengiz Han tarafından başlatılmış olsa da oğulları ve torunları bir müddet daha cihan hâkimiyeti düşüncesini devam ettirmiştir. Sonu gelmeyen büyük taarruz dalgaları aynı zamanda umumiyetle göçer savaşçıların yerleşik savaşçılara karşı askerî ve siyâsî üstünlük sağlayabildiği önemli ve sıra dışı bir merhaleydi. Şüphesiz bu devasa alanı idare etmek fethetmek kadar önemli bir husustu. Cengiz Han döneminde Moğol yayılmacılığının itici unsuru, tüm dünyayı hâkimiyet altına almak anlayışı olmuştur. Ancak onun devrinden sonra Cuci, Çağatay, Ögeday ve Tuluy neslinden gelen Moğol hükümdarları ve soyluları yalnızca fütuhat ve alelade yağma anlayışıyla hareket etmemiş, fethedilen bölgelere hükmetmeye ve yerleşmeye başlamışlardır. Moğol akınlarından nasibini almış yerleşim yerlerinin yeniden canlandırılması, harap olmuş toprakların tekrar ekonomiye kazandırılması Moğol yöneticilerinin önünde duran sorunlardan sadece biri olmuştur. XIII. yüzyılda başlayan ve etkileri en az bir yüzyıl kadar daha devam eden bu süreçte en büyük değişim ve dönüşümün yaşandığı hususlardan biri iktisadî gelişmeler olmuştur. Moğol hegemonyasındaki bölgelerde toprak mülkiyet anlayışı, ziraat ve ticaret gibi ekonominin en önemli sacayaklarında yer yer müspet ve menfi değişiklikler meydana gelmiştir.

Cengiz-Moğol İmparatorluğu'nda iktisadî hayatın en önemli noktasını hayvancılık ve göçebe ekonomisi oluşturmuş olsa da toprak mülkiyet anlayışı mevcuttu. Kadim teamüllere göre Cengiz İmparatorluğu'nda fethedilen tüm topraklar (yurt)¹⁶ hükümdara, yani büyük kağana bağlıydı.¹⁷ Onun müsaadesi olmadan topraklar paylaşamaz ve yönetilemezdi. Hükümdarın ardından imparatorluk toprakları onun dört oğlu (Cuci, Çağatay, Ögeday ve Tuluy) ve soyundan gelenlere (altan uruğ) ve son olarak Moğol aristokrasisinde önemli

16 Fethedilen toprakları işaret etmesi yanında çeşitli kaynaklarda ikametgâh ya da konaklama yeri olarak "yurt" kelimesine tesadüf etmekteyiz. Bk. M. Quatremere, *Moğollar Tarihi. Kütüphane-i Kralinin gayri matbu el yazması kitapları*, C I, TTK, Yayınlanmamış tercüme, s. 7-8.

17 A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 286; Lambton, *age.*, s. 77.

yeri olan nöker ve noyanlara aitti. Nitekim Hei Ta shi lu (Kara Tatarlara Dair Muhtasar) isimli Çince kaynaktaraporda bu durum teyit edilmektedir.¹⁸ Ayrıca Moğolların Gizli Tarihi'nden öğrenebildiğimiz kadarıyla Cengiz Han'ın meşakkatli zamanında yararlılıkları dokunan Sorghan-Şira isimli komutanına ve oğullarına istekleri üzerine eskiden Merkitlere ait olan Selenge civarındaki topraklar vergiden muaf şekilde hükümdar tarafından ihsan edilmiştir. Bu kayıt da Cengiz dönemi Moğollarda toprak mülkiyetini kanıtlar niteliktedir.¹⁹

Üçüncü büyük han Mōngke (Mengü), hükümdar seçilmesinin ardından 1253 yılında kardeşi Hülâgû (Hülegü)'yu, Ön Asya'da (öncelikle Bağdat-Abbâsî Halifeliği ve tüm İslâm beldeleri) gerçekleştirilecek şümlü Moğol taarruzunun ve fethedilen bölgeleri büyük han adına yönetecek kişi olarak görevlendirmiştir.²⁰ Her ne kadar Moğol atlı birlikleri bölgeye öncesinde akınlar tertip etmiş olsalar da bunlar alelade yağma ve tabiiyet altına alma girişimlerinden öteye gitmemiştir. Hülâgû önderliğindeki bu sefer ile XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İrân/Âzerbâycân merkezli Moğol şube devleti kurulmuş oluyordu.

Gerek Cengiz Han gerekse Hülâgû Han dönemlerinde Moğol ordularının İrân ve Âzerbâycân sahasına intikal etmesiyle asker ve hayvanların iâşe ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bir yandan Moğol kuvvetlerinin saldırdığı bölgelerde iâşe ihtiyacıyla birlikte her türlü erzaka el konulması, diğer yandan canını kurtarma gayesine düşen ahalinin bölgeyi terk etmesiyle ekilebilir, verimli topraklar boşalmış, yerleşim yerleri virane haline dönmüştür. Ayrıca yerel toprak sahipleri ve

18 Peng Da Ya, Xiu Ting, "Hei Ta shi lu", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s. 150-151; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İktimai Teşkilatı. Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, TTK, Ankara 1995, s. 168-169.

19 Anonim, *The Secret History of the Mongols*, İng. çev. Francis Woodman Cleaves, C I, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1982, s. 159; Anonim, *The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, İng. çev. Igor de Rachewiltz, C I, Brill, Leiden-Boston 2004, s. 149-150; Togan, *age.*, s. 288. Özel mülkiyet ve devlet gelir türleri için ayrıca bk. ve krş. Nasîrüd-din et-Tûsî, *Risâle der resm vo âyin-e ilkhâni. Devlet Finansı Üzerine Düşünceler*, F. neşr. ve çev. Mehmet Bayrakdar, Ankara, s. 16-17, 21-22.

20 Waltraut Abramowski, "Die chinesischen Annalen des Mōngke: Übersetzung des 3. Kapitels des Yüan-shih", *Zentralasiatische Studien*, C XIII, Wiesbaden 1979, s. 22; Minhâceddin Osman b. Muhammed el-Cüzcâni, *Tabakât-ı Nâşiri: A General History of the Muḥammadan Dynasties of Asia*, İng. çev. Major H. G. Raverty, C II, New Delhi 1970, s. 1226; 'Alâ'ud-din 'Atâ-Melik Cuveynî, *Târib-i Cihân-guşâ*, neşr. Muhammed-i Kazvîni, C III, Tahran 1389, s. 90-96.

köylü ahali mülklerini terk ettikleri için tabii olarak mülkiyet de el değiştirmiş oluyor, fethedilen araziler Moğol savaşçı ve aristokrat sınıf tarafından taksim ediliyordu.²¹ Hülâgü Han önderliğindeki Âzerbâyçân merkezli yeni siyasi teşekkül olan Moğol şube devleti İlhanlı'nın inkişafıyla İrân, Anadolu, 'Trâk-i Acem ve 'Trâk-i 'Arab gibi oldukça geniş bir bölgede sadece politik yönden değil aynı zamanda iktisadi ve içtimaî yapıda kayda değer gelişim ve değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Zira Moğol göçebe zümreler ve savaşçı taife, hâkimiyet altına aldıkları bölgelerdeki tarımla uğraşan ahali ve toprak sahiplerini adeta yerinden söküp atarak, sahipsiz kalan mülkler devletçe kamulaştırılmış, yani devlet uhdesine alınmış ya da el değiştirerek bazı şahıslara tevcih edilmiştir. Hal böyleyken bu süreçte bölge ekonomisi ve toplum yapısı tamamen yeni bir oluşum ve bocalama evresine girmiştir.²²

Öte yandan verimli tarım alanlarının Moğol ordularınca adeta meraya dönüştürölme süreci oldukça dikkat çekicidir. Sadece tek Moğol süvarisinin, takriben beş-altı ata sahip olduğu düşünülürse (bu sayı daha da yükselebilmekteydi) ve askerlerin ihtiyaçları için küçükbaş hayvanlar da dâhil edilirse bir Moğol ordusuna eşlik eden ve sayıları yüz binlerle (bazen milyonlarla) ifade edilebilen muazzam bir hayvan sürüsünün bu orduyla birlikte hareket ettiği tahayyül edilebilir. Bu durumda sadece atların hayatta kalabilmesi ve mobilizasyon faaliyetlerini sürdürebilmesi adına

21 Dönemin önemli çağdaş kaynakları -bunlardan birisinin İlhanlı veziri, tabibi ve resmi tarihçisi olduğu göz önünde bulundurulmalıdır- İbnü'l-Esir ve Reşidu'd-din Moğol taarruzlarının şehirler üzerindeki olumsuz tesirlerini tafsilatlı ve alenen ifade ederler. Ibn al-Athir, *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kâmil fi'l-ta'rikh*, C III (The Years 589-629/1193-1231: The Ayyubids after Saladin and the Mongol Menace), İng. çev. D.S. Richards, Ashgate Publishing, New York 2016, s. 213-220; Cuveynî, *age.*, C I, s. 118; Reşidu'd-din Fazlullâh-i Hemedânî, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Târih-i Mubârek-i Gâzânî des Reşid al-Din Fadlallâh b. 'Imâd al-Daula Abül-Hair*, London 1940, 350; Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia. Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, London 1988, s. 118; Hend Gilli-Elewy, *Bagdad nach dem Sturz des Kalifats: Die Geschichte einer Provinz unter ilhânischer Herrschaft (656-735/1258-1335)*, Berlin 2000, s. 165; Farhad Nomani, "Notes on the Origins and Development of Extra-Economic Obligations of Peasants in Iran, 300-1600 A.D.", *Iranian Studies*, C IX, S 2/3, International Society of Iranian Studies, (Spring - Summer, 1976), s. 128.

22 A. A. Ali-zâde, *Sotsialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaycana XIII-XIV vv.*, ed. İ. P. Petruşevski, Baku 2012, s. 143-145; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi*, C I (1243-1453), Tekin Yayinevi, Ankara 1979, s. 44.

devasa büyüklükte otlak ve su ihtiyacı hâsıl olması şaşkıncı değildir.²³ Bu sebeplerden dolayı Moğol birliklerinin bölgeye intikali ile birlikte ekilebilir alanlar, Moğol sürülerinin otlama alanı haline dönüşüp, arazilerdeki mahsulün yok olduğu ve bu doğrultuda saldırıya uğrayan bölgelerde ansızın üretimin durma noktasına gelerek iktisadî buhranların yaşandığı akla yatkın olacaktır. Nitekim İlhanlı dönemi Âzerbâyçân, İrân, Anadolu, 'Irâk-i Acem ve 'Irâk-i 'Arab gibi merkez ve vasal bölgelerden elde edilen gelirlerin tamamı Selçuklu devrine kıyasla muazzam oranda azalmıştır. Gâzân devrine kadar devletin elde ettiği gelirler düşmüş, devlet kasasındaki hasılda uzun müddet stabilizasyon sağlanamamış, Gâzân Han'ın reformları sonucunda mali bilanço girdilerinde kısa süreli artı yönlü bir ivmelenme gözükse de bu olumlu hareket kalıcı olamamıştır.²⁴ Bunda tabii ki fasılasız sürececek savaşlar ve iç karışıklıklarla birlikte devletin mali yönetiminden sorumlu memurların usulsüzlük faaliyetleri de etkili olmuştur. İfade edilen son derece menfi gelişmelere karşın bazı müspet olaylar da vuku bulmuş, henüz İlhanlı Devleti'nin tebarüz ettiği dönemde Hülâgû Han, virane olmuş bölgelerin yeniden imar edilerek mamur hale getirilmesini emretmiştir.²⁵ İlerleyen süreçte, diğer il-hanlar döneminde benzer imar faaliyetlerinin peyderpey devam ettiğine, çeşitli vakıf çalışmalarının yapıldığına şahit olmaktadır.

Moğol devri yönetiminde İrân, Âzerbâyçân, Anadolu, 'Irâk-i Acem ve 'Irâk-i 'Arab (Bağdat ve civarı) gibi bölgelerde toprak mülkiyet ve yönetimi kısmen karmaşık bir yapıyla karşımıza çıkmakta, toprak türleri arasındaki ayrımlar

- 23 Timothy May, *The Mechanics of Conquest and Governance: The Rise and Expansion of the Mongol Empire, 1185-1265*, University of Wisconsin-Madison, Department of History, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Madison 2004, s. 88-90; D. O. Morgan, "The Mongol Armies in Persia", *Der Islam: Journal of the History and Culture of the Middle East*, C LVI/1, Hamburg 1979, s. 85-86; Karénina Kollmar-Paulenz, *Moğollar. Cengiz Han'dan Günümüze*, çev. Hakan Aydın, Runik Yayınları, İstanbul 2020, s. 34-35. Ayrıca bk. Mustafa Uyar, "İlhanlı Memlûk Mücadelesi ve Suriye Ekolojik Yaklaşımlar", *Beşinci Uluslararası Ortadoğu Semineri. İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu*, ed. Mustafa Öztürk, Enver Çakar, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2012, s. 205-213.
- 24 İlya Pavloviç Petroşevski, "The Socio-Economic Condition of Iran Under the Il-Khâns", *The Cambridge History of Iran*, C V, The Saljuq and Mongol Periods, ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 497-499.
- 25 Reşidu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*, C III, neşr. 'Abdu'l Kerim 'Ali-oğlı 'Ali-zâde, Bakü 1957, s. 30-31; Giyasu'd-dîn b. Husâmud-dîn H'ândemir, *Târih-i Habibu's-siyer fi Âbbâr-i Efrâd-i Beşer*, neşr. Muhammed Debîr Siyâki, C III, Tahran 1372, s. 102.

sarih olarak anlaşılamamaktadır.²⁶ Zira dönemin muhtelif kaynaklarında toprak mülkiyeti manasını karşılayan farklı ıstılahlara tesadüf etmekteyiz. Bunlardan biri olan “incü (اينجو)/incü-yi hâs (has emlak/emlak-i şahane)”, doğrudan hükümdar ve maiyetine ait, en önemli toprak birimini ifade etmekle birlikte bu toprakların tüm tasarruf hakkı sahibine aitti. Buradan elde edilen gelirler devlet hazinesine aktarılırdı. Moğolların İrân, Âzerbâycân ve civarını ele geçirmesiyle birlikte incûların sayılarında hızlı bir artış yaşanmıştı. İncü arazileri oldukça büyük bir yekûn teşkil ediyordu. Hatta bazı araştırmalara göre incûlar tüm İlhanlı topraklarının üçte birini teşmil ediyordu. Bu topraklar, vergiden muaf tutulmuş, alınıp-satılabilmiş ya da sahibi tarafından bağışlanabilmiştir. İdaresi ise dîvân-ı incü çatısı altında resmi görevliler tarafından yürütülmekteydi.²⁷ Nitekim dönem kaynaklarından hareketle bu toprak idaresinin İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan neredeyse inkırazına değin fasılasız şekilde uygulandığına dair çeşitli delillere rastlamaktayız.²⁸ İncü ıstılahı ile birlikte “dalay” terminolojisi de burada zikredilmesi gereken

26 Seyyid Muhammed Dâmâdi, “Resm-i iktâ' der-'asr-i İlhanân bâ işârâtı be evzâ' ve ahvâl-i içtimâ'i-yi merdom-i İrân”, *Nâme-yi Encumen*, S 17, 1384/2005, s. 135.

27 Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, C II, Wiesbaden 1967, s. 220-225; Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 173; Şemis Şerik Emin, *Ferheng-i ıstılahât-i divâni-yi dövrân-i Mogûl*, Tahran 1357, s. 51-55; Quatremere, *age.*, s. 21-23; *The Mongol Empire. A Historical Encyclopedia*, ed. Timothy May, C I, California 2017, s. 15; Bertold Spuler, *İrân Moğolları. Siyaset İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 357; Togan, *age.*, s. 286-287; Nomani, *agt.*, s. 28-29; Osman G. Özgüdenli, “İncü”, *DİA*, C XXII, İstanbul 2000, s. 281; Kansu Ekici, *İlhanlı Hükümdarı Geybâtü ve Zamanı*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012, s. 51 dpn. 117. Gerard Clauson, incü ıstılahını Orta Çağ fief/feodalite düzeniyle eş değer görmekte ve açıklamaktadır. Bk. Clauson, *age.*, s. 173. Tafsilatlı bilgi için ayrıca bk. İlya Pavloviç Petroşevski, *Keşâverzi ve Munâsebât-ı Arz-ı İrân der 'abd-i Mogûl*, Farsçaya çev. Kerim Keşâverz, C II, Tahran 1344, s. 13-23; Sanae Takagi, “The İnġü in Iran under the İlkhane”, *Orient*, C L/1, The Society for Near Eastern Studies in Japan, 2015, s. 77-90.

28 Akşerâyi, *Die Seltshuken-Geschichte des Akşerâyi*, Almancaya çev. Fikret İşıltan, Leipzig 1943, s. 76, 87, 112; Şihâbu'd-in 'Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şirâzi Vassâf, *Tabrîr-i târib-i Vassâf*, yay. 'Abdu'l-Muhammed Âyeti, Tahran 1346, s. 74, 75, 124, 132, 137, 138, 160, 193, 194, 202, vd.; Reşîdu'd-dîn/Âli-zâde, *age.*, s. 22, 102, 105, 110, 113, 171, 206, 211, 218, 263, 291, 425, 479, 513-514, 519, 537, 553, 559, 596, 598; Gottfried Herrmann - Gerhard Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlaß aus dem Jahr 725/1325”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, C CXXV/2, Harrassowitz Verlag 1975, s. 319-320, 329; Kazuhiko Shiraiwa, “Inġü in the Jâmi' al-tavârikh of Rashîd al-Dîn”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C XLII/2-3, Akadémiai Kiadó 1988, s. 372-376.

bir diğer mevzu olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar kaynaklarda dalay ıstılahına incü kadar rastlamasak da mana açısından birbirine son derece yakın, hatta bazen birlikte kullanıldığını görmekteyiz.²⁹ Bu ifade hükümdarın ve devletin şahsî toprakları, malı ve tebaası için söz edilmesine karşın İlhanlı döneminde oldukça az kullanılmıştır.³⁰ İncü, taşıdığı anlam itibarıyla sadece toprakları ifade etmemekte, mülk sahibinin toprak üzerindeki tüm emlak ve hayvanları da kapsadığı anlaşılmaktadır. Son olarak toprak mülkiyet ve idaresi ile ilgili “soyurgal” terminolojisinden de kısaca bahsetmekte yarar olacağı kanısındayız. Hükümdar tarafından devlete yararlılıkta bulunmuş çeşitli komutan ya da memurlara bir çeşit armağan ya da ücret/maaş olarak ihsan edilen, vergiden muaf tutulan topraklardır. Bu toprakların mülkiyet hakları şahıslara ait değildi. Yani alınıp satılamazdı.³¹

Tıpkı Selçuklularda, Harezmsahlarda ve İrân'da kurulan veya bu bölgede yayılma alanı bulan diğer İslam devletlerinde olduğu gibi İlhanlı Devletinde de iktâ' sisteminin tatbik edildiğini görüyoruz. Ancak Gâzân dönemine kadar bu nizamın başarılı biçimde uygulanabildiğini söylemek pek mümkün değildir.³² Toprak sahibi kimseler ve ziraatla uğraşan ahalinin vergisi her

29 Bk. Vassâf, *age.*, s. 161; Ekici, *agt.*, s. 53-54. Dönemin önemli bürokrat ve tarihçilerinden Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni'nin manzum tarzda ve edebi üslupla kaleme aldığı “Zafer-nâme” adlı eserin Gâzân dönemi bahsinin tafsilatlı anlatılarının satır arasında incü ve dalayla ilintili ifadeler bulmak mümkün. Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni, *The Zafer-Nâmâh of Hamdallâh Mustavfî and the Il-Khân Dynasty of Iran*, İng. çev. L. J. Ward, C II, University of Manchester Department of Near Eastern Studies, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Manchester 1983, s. 429. Kaynaklardaki incü ve dalay ıstılahlarına dair örnekleri çoğaltmak olası gözükse de biz burada ifade ettiğimiz örneklerle iktifa edeceğiz.

30 Aķserâyî, *age.*, s. 87; Mahmud b. Muhammed el-Kerim Aksarâyî, *Musâmeretu'l-Abbâr ve musâyeretu'l-ahyar*, neşr. Osman Turan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 180 dpn. 4; A. K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988, s. 118; Emin, *age.*, s. 134-135; Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Helsinki 1969, s. 130; Osman Gazî, *Moğol İrânında Gelenek ve Değişim. Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 186.

31 Quatremere, *age.*, s. 34-35; Doerfer, *age.*, s. 351; Spuler, *age.*, s. 359. Soyurgal ıstılahıyla ilgili tafsilatlı bilgi için ayrıca bk. I. P. Petrushevskii, “On the History of the Institution of the Soyurghâl”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, İngilizceye çev. August N. Samie, John E. Woods, C LXIV, Brill, Leiden 2021, s. 1035-1071; Gottfried Herrmann, *Der historische Gehalt des “Nâmâ-ye nâmî” von Hândamîr*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität zu Göttingen, Göttingen 1968, s. 227-234.

32 Ali-zâde, *age.*, s. 180-181; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk

ne kadar divanda, yani devlet hazinesinde toplanıyor olsa da vergi toplama usulündeki zafiyetler, vergi tahsildarlarının menfi davranışları ve bunlar üzerinde sistemli denetim mekanizmasının kurulamaması bütçeyi sürekli zarara uğrattıyor, diğer taraftan vergi vermekle yükümlü ahaliyi amansızca darboğaza sokuyordu. Nitekim İlhanlı Devleti'nin en önemli vergi kaynaklarından olan Anadolu'da ve 'Irâk-i Acem'de bunun örnekleriyle karşılaşmaktayız. Adeta İlhanlı yönetiminde Anadolu'daki Türkmen ahali ve 'Irâk-i Acem beldeleri Hülâgû Han'dan Gâzân Han'a kadar İlhanlı Devleti'nin hazine açıklarının karşılanması için farklı çeşitlerde vergi yükünü zorla (kılan, kobçur ve tağâr gibi)³³ ödemekle yükümlendirilmiştir. Arkası kesilmeyen Moğol vergilerinin tahsil edilebilmesi için devlete ait (mîrî) topraklar özelleştirilmiş, bazen de Selçuklu devlet adamları şahsi mülklerini satarak nakde çevirmek mecburiyetinde kaldıklarına şahit olmaktayız. Bu doğrultuda İlhanlı devri Anadolu'sunda iktâ' düzeni de büsbütün dağılmış olmaktadır. Diğer taraftan tebaanın durumu bundan daha fenaydı. Çıkar yolu kaçmakta bulan ahali bazı dönemlerde çaresizlik içerisinde Moğol vergi tahsildarlarının uğramadığı Batı Anadolu istikametinde muhaceret etmişler ya da dağlara çıkmışlardır.³⁴ İlerleyen süreçte aksayan bu sorunlar daha da büyüyerek iktisadî buhranlara yol açtı. Gerek toprak düzeni gerekse vergilendirme sisteminde yaşanan kayda değer aksaklıklar neticesinde nihayet daha sistematik, adilane ve denetlenebilir iktisadî düzene geçilme isteği hâsıl oldu. Bu da ancak kısmen Gâzân Han döneminde mümkün olabildi. Öte yandan iktâ' sisteminin İlhanlı Devleti'nde uygulanmaya başlanmasının temel sebeplerinden birisinin yüksek ordu giderlerini karşılayabilme ihtiyacı olarak görmekteyiz. Moğol ordusunun en büyük geçim kaynağını

Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 237.

33 İlhanlı devri vergi türleri hakkında tafsilat için Bk. Sajadieh, *agt.*, s. 68-72; Muhammed Takî İmâmî, *İran Moğollarının Devlet Teşkilatı*, AÜ DTCF, Orta çağ Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1971, s. 94-121. Gâzân Han dönemi vergi reformuyla ilgili detaylı bilgi için ayrıca bk. Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim. Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 288-297.

34 Akşerâyi/Işltan, s. 79-80 v.d.; Akşerâyi/Turan, 145-160; Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni, *Târib-i guzide*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'i, İntişârât-ı Emir-i Kebîr, Tahran 1364, s. 604; İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", *AÜ DTCF TAD*, S 33, Ankara 2003, s. 54-56; Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", *XI. Türk Tarih Kongresi*, C II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 583-586; Özgüdenli, *age.*, s. 285-287; Kansu Ekici, "Anadolu Selçukluları'nda Türkmen İşyanlarının Nedenlerine İlişkin Tespitler", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 13, Isparta 2005, s. 99-100.

yağma faaliyetlerinden elde edilen ganimetler ve halktan toplanan türlü vergiler oluşturmaktaydı. Ancak bu durum Moğolların İrân'da yönetimi ele almalarıyla birlikte sürdürülebilir gelir kaynağı olamazdı. Nitekim ordu giderlerinin karşılanabilmesi ve kuvvetlerin her an muharebeye hazırlıklı tutulabilmesi İlhanlı Devleti'nin önemli sorunlarından birisi haline geldi.³⁵

Geç dönem İlhanlı bürokratlarından Muhammed b. Hindüşâh b. Sencer Nahcivânî, eserinde iktâyâ dair hususi bir bölüm ayırmış ve bu ıstılahın mahiyetine dair önemli izahatlarda bulunmuştur. Ayrıca İlhanlı devlet adamı ve meşhur müverrih Reşidu'd-dîn Fazlullâh'ın Câmî'u't-Tevârih'inde geçen bir yarlıg vasıtasıyla Gâzân Han döneminde iktâ' topraklarının düzenlenmesi ve maiyetine ilişkin bilgi sahibi olabilmekteyiz. Her iki kaynaktaki İlhanlı devrinde iktâ' hakkında birbirini tamamlayıcı malumatlara ulaşabilmekteyiz.

İktâ', divanda verilen kararlar doğrultusunda ve hükümdar tarafından tayin olunan emir ve komutanlara masraflarının karşılanabilmesi üzere bahşedilen topraklardır. Sözü edilen bu masrafların içerisinde emirlerin komutasında bulunan askerler, onların teçhizatları ve bu kapsamdaki her türlü masarifi kapsamaktaydı.³⁶ İktâ' bahşedilen kişi ya da görevli ve toprağı işlemekle mükellef ahali toprağını terk edemezdi. Ayrıca bu topraklar devredilemez ya da satılamazdı. Aksi bir durumda 19,5 dînâr³⁷ tutarında cezalandırılması

35 Cuveynî, *age.*, C I, s. 21-23; İlya Pavloviç Petroşevski, *Tarih-i içtimâ-i iktisâdî-yi İrân der dovre-yi Mogûl*, Farsçaya çev. Yakub Ajend, İntişârât-ı İttılaât, Tahran 1366, s. 46; Nomani, *agt.*, s. 44; Dâmâdî, *agm.*, s. 135-136. Petroşevski, 'Atâ-Melik Cuveynî'nin Târih-i Cihân-guşâ adlı eserinden hareketle ilk altı İlhanlı hükümdarının, yani Gâzân dönemine kadar askeri iktânın tatbik edildiği düşüncesini belirtmiş ancak Reuven Amitai bu fikre katılmayarak bunun bir yanlış anlama olduğunu ifade etmekte, buradaki iktâ' topraklarından kastedilenin Moğol düşmanlarından ele geçirilen toprakların işaret edildiğini ifade etmektedir. Bk. Reuven Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ System in the Islamic Middle East (Ca. 1000-1400 Ad)", *Nomads in the Sedentary World*, ed. Anatoly M. Khazanov, André Wink, Curzon Press, Curzon 2001, s. 156-157.

36 Muhammed b. Hindüşâh b. Sencer Nahcivânî, *Destûru'l-kâtib fi ta'yin'l-merâtib*, neşr. 'Abdu'l-Kerim 'Alioglu 'Ali-zâde, C II, Baku 1976, s. 48.

37 İlhanlılar döneminde oldukça sık kullanılan ve en değerli altından müteşekkil para birimidir. 1 altın dînâr, 6 gümüş dirheme eşitti. Hindistan'a sürekli altın ihracından dolayı İlhanlı maliyesinde zamanla dinar biriminde ciddi düşüş yaşanmış, bundan dolayı dirhem piyasada daha yaygın hale gelmiştir. Hatta dinar sayılarında öylesine bir azalma olmuştur ki piyasadaki bu paranın silinmemesi adına çeşitli spekülasyonlar uygulanmış ancak bu da bir çözüm sağlamamıştır. Kansu Ekici, "Some Remarks About the Ilkhanid Ruler Geikhatu's Coins", *Research & Reviews in Social, Human and Administrative Sciences*, ed. Ayşe Çatalcalı Ceylan, Çağla Melisa Kaya, Gece Kitaplığı, Ankara

dahi mümkündü. Gelişigüzel bir toprak dağıtımı yapılmaz, kime hangi iktâ' ihvan edilmişse bunlar kayıt altında tutulur ve muhafaza edilirdi. Askerî iktâ'lerde paye esasına göre dağılım gerçekleştirilmekteydi. Buna göre en üst rütbe sahibi “tümen (emir-i tümen)³⁸” ardından gelen “hezâre”, “sâde” ve “dehe” askerler arasında taksimat düzenlenebilmekteydi. İktâ' topraklarından sorumlu görevliler ahalinin sahibi olmamakla birlikte onların refahından da mesuldü. Buna ilaveten sulh zamanlarında görevliler, hem bölgenin kalkınmasını sağlayarak reyanın refahını ve güvenliğini tesis etmek, hem de askerlerin savaşa hazır şekilde onların tüm giderlerinden sorumlu kişilerdi. Kısacası iktâ' sahibinin birden çok görevi olmakla devlete karşı önemli yükümlülükleri bulunmaktaydı. Devlet sadece toprakları dağıtmakla kalmamış aynı zamanda onları denetlemeye de özen göstermiş, senenin belli zamanlarında bitikçi (bitigçi) isimli devlet görevlileri toprakların durumu hakkında raporlar hazırlayarak bunları askerî iktâ' kumandanına ve divana bildirirlerdi. Bu doğrultuda iktâ' arazilerin mevcut durumu hakkında bilgi sahibi olunmaktaydı.³⁹ İlhanlılarda askerî iktâ' ile birlikte bazı bölgelerin denetiminin sivil idarecilere de terk edildiği örneklere rastlamaktayız. Ayrıca yukarıda zikredildiği gibi iktâ' topraklarının böylesi bir nizama oturtulması Gâzân Han'dan önce ne ölçüde gerçekleştiği belirsizdir.

İlhanlılar döneminde geniş İrân ve Âzerbâyçân topraklarında hangi bölge ve şehirlerin iktâ' olarak tahsis edildiği kayda değer bir diğer husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendi dönemiyle ilgili önemli eserler kaleme almış tarihçi ve coğrafyacı Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni'nin Nüzhetü'l-kulûb'unda bu hususla alakalı birtakım bilgilere ulaşabilmekteyiz. Bu bağlamda Âzerbâyçân, Şîrvân, Gûştâsfî ve Horâsân'da iktâ' toprakları tahsis

2022, s. 169. Konuyla ilgili ileri okumalar için ayrıca bk. John Mason Smith-Frances Plunkett, “Gold Money in Mongol Iran”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C XVI/3, Brill, Leiden 1968, s. 275-297; John Mason Smith, “The Silver Currency of Mongol Iran”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C XII/1, Brill, Leiden 1969, s. 16-41. Türkçe çevirisi: John Mason Smith, “Moğol İrânı'nda Gümüş Para”, çev. Kansu Ekici, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C XIII/2, İzmir 2013, s. 344-369.

38 Bu rütbenin mahiyeti hakkında ayrıca Bk. Sajadieh, *agt.*, s. 33.

39 Reşîdu'd-dîn/Jahn, *age.*, s. 308-309; A. P. Martinez, “The Third Portion of the History of Ğâzân Xân in Raşîdu 'd-Dîn's Ta'rix-i Mobâarak-e Ğâzânî”, (Part One), *Archivum Eurasiae Medii Aevii*, C VI, Wiesbaden 1986 [1988], s. 105-108; Nahcivânî, *age.*, s. 48-50; Uzunçarşılı, *age.*, s. 237-240; Osman Turan, “İktâ”, *İslâm Ansiklopedisi*, C VI/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul (tarihsiz), s. 958; Petroşevski, “The Socio-Economic Condition of Iran Under the II-Khâns”, s. 519; Alî-zâde, *age.*, s. 192-193; Özgüdenli, *age.*, s. 314-316; İmâmî, *agt.*, s. 81-82; Hamîd Tenkâbenî, *Der-âmedi ber Divan-ı Salârî der İrân*, Tahran 1383, s. 145.

edildiğini görmekteyiz.⁴⁰ Hamdullâh Mustevfî, Gûştâsfî'de pek çok askerî iktânın olduğunu vurgulamaktadır. Öte yandan zikrolunan kaynak, İlhanlı Devleti'nin en önemli eyaleti ve asker deposu olan Horâsân'da askerî iktâ' için toprak tahsis edildiği, Ebû Sa'îd Bahadır Han zamanında bu bölgedeki usulsüzlüklere son verilerek bir düzenleme yapıldığı bilgilerini ifade etmektedir.⁴¹ Moğol kardeş uluslar arasında yaşanan ve İlhanlı Devleti'nin inkişafından inkırazına fasılasız şekilde devam eden İlhanlı-Altın Orda ve İlhanlı-Çağataylı mücadeleleri XIII. ve XIV. yüzyıl Asya siyasi tarihinde malum olan bir husustur. Gerek Âzerbâyçân gerekse Horâsân, iktisadî potansiyelleri başta olmak üzere pek çok nedenden dolayı dönemin şube Moğol devletlerince paylaşılammış, taraflar bölge üzerinde hak talep ederek uzlaşma sağlanamadığından savaş nedeni sayılmış, bu durum bir anlamda Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kati sınırlarla parçalanma sürecini etkilemiştir. Neticede İlhanlılar, Âzerbâyçân ve Horâsân'ı hükümlerlik süresince elde tutmayı başarmış olsa da bunu gerçekleştirebilmek adına bazı tedbirler almak mecburiyetinde kalmıştır. Bu önlemlerden birisi askerî iktâ'dır. Buradan anladığımız kadarıyla iktâ' alanlarının dağılımında kardeş ulusların yol açtığı sınır güvenliği ve düşman tehdidi etkili olmuştur. Altın Orda ile yapılan savaşlarda bölge emniyeti ve ordunun hazır bulundurulması adına yukarıda belirtildiği gibi Şirvân ve Gûştâsfî'de iktâ' alanları tesis edilmiştir.⁴² İlhanlı-Çağataylı ilişkilerinde ise yaşanan fasılasız savaşlar nedeniyle ordunun masraflarının karşılanabilmesi adına Horâsân'da daimî bir askerî iktânın oluşturulması akla yatkın olacaktır. Çok geniş İrân platosunda büyük bir ordunun masraf ve iaşenin karşılanabilmesi oldukça güçlü. Nitekim Horâsân'da bulundurulmuş bu ordu, bölge ahalisine, köylü ve çiftçiye iktisadî yönden büyük tahribata neden olmuştur.⁴³

40 Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni, *Nuzhetu'l-kulûb, The Geographical Part of the Nuzbat-al-Qulub Composed by Hamd-Allah Mustawfî of Qazwin in 740 (1340)*, İng. çev. G. Le Strange, Leyden-London 1919, s. 93-94, 146; Petroşevski, *Tarih-i içtimâ-i iktisâdî-yi İrân*, s. 46; Amitai, *agm.*, s. 162. Reşîdu'd-dîn, iktâ' hususunda oldukça detaylı bilgiler vermesine karşın hangi bölgelerin iktâyâ ayrıldığıyla ilgili son derece mahdut sayılabilecek bir malumat paylaşmıştır. Bu doğrultuda müellif, Ceyhun'dan Mısır'a kadar olan bu çok geniş alandaki muhtelif bölgelerde iktâ' arazileri olduğunu bildirmekle yetinmiştir. Bk. Reşîdu'd-dîn/Jahn, *age.*, s. 303; Martinez, *agm.*, s. 90; Turan, *agm.*, s. 958; Gilli-Elewy, *age.*, s. 169. Gâzân Han'ın iktâ' reformunun bahsedildiği yarılgda da hangi bölgelerin askerî iktâyâ ayrıldığı zikredilmemiştir. Bk. Özgüdenli, *age.*, s.314.

41 Kazvîni, *age.*, s. 146.

42 Ali-zâde, *age.*, s. 189.

43 Özgüdenli, *age.*, s. 311-312.

Çağdaş kaynaklardan ve muhtelif araştırmalardan anlaşıldığı üzere İlhanlı Devleti'nde iktâ', kronolojik olarak Hûlâgû döneminden itibaren tatbik edilmeye başlanmıştır. Bunun bir örneğine Memlûklu devrinin önemli devlet adamlarından ve tarihçilerinden sayılan el-Ömerî'nin kaleme aldığı Mesâlikü'l-ebşâr adlı ansiklopedik eserinde rastlamaktayız. Hûlâgû'nün Ön Asya seferi esnasında ona iştirak ederek ordusuna dâhil olan Cuçi ulusundan askerlere Tebrîz ve Merâğa iktâ' (ulufe/maaş) olarak bahşedilmiş, bu durum ilerleyen süreçle İlhanlı-Altın Orda ilişkilerinin bozulmasının da etkisiyle İlhanlı Devleti için bir probleme dönüşmüştür.⁴⁴ Zira Hûlâgû ve halefleri, verimli Âzerbâyçân topraklarında Cuçi ulusunun herhangi mülki ve mali bir tasarrufunu tanımayacaktır. Ne var ki dönemin önemli âlimlerinden Kutbüddin-i Şîrâzî'nin muhtasar biçimde kaleme aldığı Ahbar-ı Mogûlân adlı eserinde Altın Orda hükümdarı Berke Han'ın ailesine ve devlet adamlarına tahsis edilmiş Horâsân, 'Irâk, Âzerbâyçân, Arrân ve Gürcistan'da mülk ve incûların olduğu bilgisi de dikkat çekicidir.⁴⁵

Vergi toplama ve mali yönetimdeki düzensizliklerin artış göstermesi, ahalinin bu durumdan hoşnutsuzluğu Moğol İmparatorluk başkentine kadar ulaşmıştı. Mönğke Han döneminde memleketin her yerinden adaletsizce toplanan vergilerin önüne geçebilmek adına Argûn Akâ⁴⁶'nın da etkisiyle finansal yönetim kaidelere bağlanmaya çalışılmış, yeni bir düzen oluşturma yoluna gidilmiştir. Bundan dolayı İrân, 'Irâk, Anadolu, Âzerbâyçân/Kafkasya, topraklarının malî sorumluluğu Argûn Akâ'ya tevcih edilmiştir.⁴⁷ İlhanlı malî idaresinden mesul bu şahıs gerek Hûlâgû gerekse Abâkâ Han dönemlerinde

44 el-Ömerî, *Das Mongolische Weltreich. Al-'Umari's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werke Masâlik al-absâ' fî mamâlik al-amsâr*, Almancaya çev. Klaus Lech, Wiesbaden 1968, s. 143-144; A. Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Yapısı", *THİTM*, C I, İstanbul 1931, s. 39; Peter Jackson, *The Mongols and the Islamic World. From Conquest to Conversion*, Yale University Press, New Haven-London 2017, s. 143. Ayrıca bk. George Lane, *Moğolların Kısa Tarihi*, çev. Turgay Sivrikaya, İletişim Yayınları, İstanbul 2022, s. 121-122.

45 Kutbüddin-i Şîrâzî, *Ahbar-ı Mogûlân. 650-683. Der inbâne' Mollâ Kutb: Ez mecmê-i hattî müverrih 685*, nşr. İrec Afşâr, Kum 1389, s. 40; Lane, *age.*, s.171.

46 Argûn Akâ hakkında ayrıca bk. Cuveynî, *age.*, C II, s. 242-262, vd.; Peter Jackson, "Argûn Âqâ", *Encyclopaedia Iranica*, C II, London and New York 1987, s. 401-402.

47 Reşîdü'd-din Fazlullâh-i Hemedânî, *Şu'ab-i pençgâne*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, Yazma nr. 2937, v. 131; Cuveynî, *age.*, C II, s. 251-254; İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, AÜ, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995, 143-149.

aynı zamanda iktâ' işlerinden de sorumlu tutulmuştur.⁴⁸ Argûn Akâa'nın iktâ' işlerinden mesul tutulmasıyla sivil bir idareci bu göreve tayin edilmiş oluyordu. Kısacası asker kökenli, göçebe bozkır hayatına alışkın Moğol idarecilerin yerleşik bölge idaresindeki başarısızlıkları sivil yöneticilerle telafi edilmeye çalışılmıştır. Ancak zikredilen bu gayretler uzun soluklu müspet neticeler elde etmede yeterli olamamıştır.

Hûlâgû, Abâkâ ve Argûn Han dönemlerinden sonra İlhanlılarda iktâ' nizamına dair kayda değer bilgilere M. 1291-1295 yılları arasında ilhanlık yapmış Geyhâtû zamanında rastlamaktayız. Onun döneminde İlhanlı hükümdarı adına Anadolu mali idaresini yönetmekle görevlendirilmiş Şemsu'd-dîn Ahmed-i Lâkûşî atanmıştır. Lâkûşî'nin mahiyetliyle birlikte Anadolu'daki faaliyetleri Selçuklu Devleti için yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır. Lâkûşî, hem bölgedeki şahsî iktâ'lara hem de Selçuklu Devleti'ne ait ve hanedanın özel mülkü sayılan mîrî arazilere İlhanlı Devleti adına el koymuştur. El konulan bu toprakların büyük kısmı İlhanlı ümerası ve ailesi arasında incû şeklinde paylaştırılmıştır.⁴⁹ Böylelikle Selçuklu toprak yönetim ve ordusuna bir kez daha büyük bir darbe indirilmiş oluyordu. Konudan bağımsız olarak ayrıca kötü yönetimin halkta uyandırdığı tepki nedeniyle olacak ki başka bir kaynaktan rastlamadığımız şekilde Vassâf'ın nakline göre Geyhâtû'nun 1293 yılındaki bir emriyle tüm şehzade ve emirlerin iktâ' yoluyla elde edilen tasarruf haklarının ortadan kaldırıldığı belirtilmektedir. Ancak bu bilginin doğruluğu şüphelidir.⁵⁰

Moğolların Yakın Doğu fütuhâtı ve sonrasında kurulan İlhanlı Devleti, yönetimi altına aldığı bölgelerde büyük bir iktisadî inkıraz ve tahribata neden olmuştu. Bu tahribatlar neticesinde ahalide iktisadî, psikolojik ve sosyal çöküntüler ortaya çıkmıştı. Özellikle erken dönem İlhanlı devrine, yani Gâzân Han'a kadar iktisadî konjonktür iyi yönetilememiş, toprak ve vergi idaresinde büyük problemler yaşanmıştı. Bu süreç bir bakıma bozkır kültürü içerisinde yetişmiş asker kökenli Moğol elit sınıfıyla yerleşik kültür ve ziraat toplumunun çatışması olarak da değerlendirilebilir. Devletleşme ve fütuhât sürecinin sona ermesiyle Moğol ordusunun arkası kesilmeyen ganimet kazancının da sonuna gelinmiş olmaktadır.

48 Reşîdu'd-dîn/Alî-zâde, *age.*, s. 102. İlhanlı döneminin önemli bir başka müverrihi olan Vassâf'ın nakline göre Abâkâ döneminde Fars bölgesindeki iktâ' idaresi, çıkan kargaşalar dolayısıyla düzenlenmek zorunda kalmıştır. Bk. Vassâf, *age.*, s. 119-121.

49 Yuvalı, *agm.*, 589; Ekici, *agt.*, s. 93-94.

50 Vassâf, *age.*, s. 162-163; Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 117; Amitai, *agm.*, s. 157.

Diğer yandan iltizam ve vergi tahsili sisteminde büyük oranda usulsüzlükler mevcuttu. İltizam sahipleri, etrafındaki memurları rüşvete bağlayarak reayadan fazlasıyla vergi elde etmek suretiyle gelirlerin önemli bir kısmını devletin kasasına aktarmak yerine şahsi menfaatleri doğrultusunda kullanmışlardır.⁵¹ Bu şartlar altında 23 Zî'l-hicce 694/3 Kasım 1295'de ilhan seçilen Gâzân Han⁵², henüz şehzadelîği sırasında bu sorunları bizzat müşahede etme imkânı bulmuştur.⁵³ Bu minvalde İlhanlı Devleti'nin reformist hükümdarı olarak tarihe geçen Gâzân Han'ın yeniliklerinin en önemli sacayaklarından birisi iktisadî problemleri çözüme kavuşturmak ve bunun yanında iktâ' teşkilatını düzenlemek olmuştur.⁵⁴

Sözü edilen bu reform bir oldubittiye getirilmemiş, aksayan yanlar tetkik edilerek bir hazırlık süreci yaşanmıştır. 1303 yılında kaleme alınan yarlıgtan hareketle iktâ' düzeni tesis edilmiş olmaktadır.⁵⁵ Bu yarlıgtan anlaşıldığı kadarıyla sıkı kaideler ekseninde hem askerî harcamalar düzene oturtulmak istenmiş, askerî masarifin hazine üzerindeki yükünün toprak ve üretimle karşılanması amaçlanmış, hem üretimin canlandırılması, köylünün yeniden toprağına bağlanması hedeflenmiş, hem de askerî ve Moğol elit sınıfın ziraatla uğraşan ahali üzerindeki yağma ve baskısı ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. İktâ' sahiplerinin köylü ve çiftçi üzerinde herhangi bir zorbalık ve benzeri bir kötü muamele hakkı bulunmamakla birlikte elde edilen hasattan devlete bir miktarının vergi olarak ayrılması mecburiydi. Önemli yol güzergâhlarının, mîrî ve incûların bir kısmına ek olarak kurak alanlardan iktâ' belirlenmesi, Moğol olmayanlara da bu toprakların yönetiminin bırakılması oldukça dikkat çekici hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Neticede Gâzân Han'ın bu reformu çok yönlü olup, yıllardır süregelen devletin iktisadî, askerî ve içtimaî sorunlarına çözüm bulunması amaçlanmıştır. Aslında yürürlüğe konulan bu düzen Yakın

51 Özgüdenli, *age.*, s. 285-286.

52 Reşidu'd-din/Jahn, *age.*, s. 88; Reşidu'd-din/'Ali-zâde, *age.*, s. 301-302.

53 Özgüdenli, *age.*, s. 311-312.

54 Gâzân Han'ın iktâ' reformu bazı çalışmalarda kapsamlı şekilde ele alınmıştır. Biz burada tekrara düşmemek adına bu süreçten kısaca bahsedeceğiz. Ülkemizde kaleme alınan bu çalışmalardan bazıları şunlardır; Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim. Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 311-320; Mustafa Uyar, *İlhanlı (İnan Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı. Orta Çağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 89-94.

55 Bu yarlığın Farsça neşri için Bk. Reşidu'd-din/Jahn, *age.*, s. 306-309. İngilizce tercümesi için Bk. Martinez, *agm.*, s. 95-108. Türkçe tercümesi için bk. Özgüdenli, *age.*, s. 313-316. Ayrıca bk. ve krş. Ali-zâde, *age.*, s. 182-188.

Doğu bölgesi için kesinlikle bir ilk değildi. Yakın Doğu/Ön Asya coğrafyasında kurulan pek çok medeniyet buna benzer toprak yöntemleri uygulamışlardı. Ancak İlhanlılar devrinde bir hükümdar eliyle ilk kez iktâ' sistemi kaidelere bağlanmıştı.⁵⁶ Ne var ki yarlığın ilan edilmesinden kısa bir süre sonra iktâ' reformunun mimarı olan İlhan Gâzân hayatını kaybetti. Bundan dolayı yukarıda ifade edilen iktâ' nizamının ne derecede uygulanabildiği tartışmaya açıktır.⁵⁷ Düzenli iktâ' sistemine adım atılması Gâzân Han dönemine kadar artık Moğolların yerleşik kültüre adapte olmaları, bu kültürden derinden etkilenmeleri, hatta Moğollar arasında İslamiyet'in yavaş yavaş yayılma alanı kazanmasıyla da ilintilidir. Gâzân'ın kardeşi Olcâyâtü (Ölceytü) Han döneminde ise iktâyâ dair açıklamalar sathi derecede sayılabilecek bazı bilgilerle sınırlıdır.⁵⁸ Ayrıca Gâzân devrine kadar usulsüzlükler içinde devam eden ve Gâzân Han'ın bunu sınırlandırarak merkeze bağlamaya çalıştığı iltizam düzeni Olcâyâtü zamanında devam etmiştir.⁵⁹ Kuşkusuz iltizam düzenin devam etmesi ve merkez tarafından sıkı şekilde denetlenememesi İlhanlı vergi ve toprak rejiminin dağılmasında önemli bir unsur olmuştur.

Sonuç

Son olarak geç dönem İlhanlı Devleti'nin en önemli muhasebe kitaplarından olan ve Kitab-us Siyakat olarak da adlandırılan Risale-i Felekiyye adlı eser sayesinde Ebû Sa'îd Bahadır Han döneminde iktâyâ ayrılan yerler ve bu bölgelerin gelir giderleri hakkında malumat öğrenebilmekteyiz. Risale-i Felekiyye'den edindiğimiz bilgiler doğrultusunda Tebrîz, Diyâr-i Bekr, Horâsân, Bağdâd, İsfahân, Alâtâg (Ala Dağ) gibi bölgelerde iktâ' topraklarının tesis edildiğini, bu bölgelerin gelir-gider tablolarını görmekteyiz. Ayrıca bu dönemde ve zikredilen kaynaktan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda İlhanlı ordusunda Türklerin haricinde Tacik unsurların da iktâ' topraklarından masrafların karşılandığı anlaşılmaktadır.⁶⁰ Ebû Sa'îd döneminde vergi gelirlerinde ciddi bir düşüş yaşanmış, Gâzân Han dönemindeki ekonomik

56 Ali-zâde, *age.*, s. 192-193; Gilli-Elewy, *age.*, s. 169-170; Özgüdenli, *age.*, s. 316-317; Uyar, *age.*, s. 93; Demirci, *agm.*, s. 45; Dâmâdî, *agm.*, s. 140-141. Reuven Amitai, Selçuklu ve İlhanlı iktâ' modelini tarihi veriler ışığında karşılaştırmaktadır. Bk. Amitai, *agm.*, s. 159.

57 Amitai, *agm.*, s. 159.

58 Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 116-117; Gilli-Elewy, *age.*, s. 168.

59 Bk. Özgüdenli, *age.*, s. 186, dpn. 117.

60 'Abdollah Ibn Mohammad Ibn Kiyâ Mâzandarâni, *Die Resâlâ-ye Falakiyyâ*, haz. Walter Hinz, Wiesbaden 1952, s. 44b-46a, 78b-79a.

ivme tamamen kaybedilmiştir.⁶¹ Bu dönemde yaşanan siyasî istikrarsızlık ve ümera arasındaki çekişmeler gibi sebepler ekonomiye de sirayet etmiş, vergi tahsildar memurları çeşitli usulsüzlükler uygulamış, bu da hazineye para akışında ciddi bir kesinti yaratmıştır.⁶²

İlhanlı Devleti'nde Ebû Sa'îd Bahadır Han döneminde başlayan ve sonrasındaki süreçte de merkezî siyasî istikrarsızlık devam etmiş, Ebû Sa'îd'in vefatının ardından İrân ve civar bölgelerde yerel hanedanlıklar kurulmuştur. Bu hanedanlıkların kuruluşlarında iktâ sahiplerinin de etkili olduklarını görmekteyiz. Her ne kadar Moğolların yönetimindeki İrân, Âzerbâycân ve Anadolu coğrafyasında ve 'Irâk-i Acem ve 'Irâk-i 'Arab gibi bölgelerde siyasî ve ekonomik sorunlar göze çarpısa da bu süreç içerisinde kültürel, sosyal ve ekonomik etkileşim büyük bir ivme kazanmıştır. Öte yandan Gâzân Han zamanında belli kaideler çerçevesinde uygulanan iktâ sistemi ve bu dönemdeki reformlar ekonomideki kısmî olumlu gelişmelere ortam hazırlasa da bu müspet durum hükümdarın ömrüyle sınırlı kalmıştır. Diğer taraftan İlhanlı Devleti'nin merkezî otoriteyi kaybetmesinden sonra İlhanlılar zamanında oluşturulan toprak ve malî yönetim tarzı, bölgede kurulacak mahalli hanedanlarla birlikte Akkoyunlu, Karakoyunlu, Timurlu ve Anadolu'da ortaya çıkan beylikleri ve özellikle Osmanlı'daki toprak idaresini ve malî kayıt sistemini derinden etkileyecektir.⁶³ Bu anlamda İlhanlı toprak yönetimi Türk-Moğol ve İslâm idare tarzının kısa ömürlü bir sentezi olarak gözükmektedir.

61 Nitekim bu döneme ait yarlıglarda vergi gelirlerinin düzenli şekilde toplanamadığı, toplanan vergilerde usulsüzlükler ve asayiş bozukluğu yaşandığı açıkça anlaşılmaktadır. Wilhelm Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C I, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931, s.137-138; Herrmann - Doerfer, *agm.*, s. 318-321; Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'îd Bahadır Han'a Ait Dört Yarlık", *Belleten*, C LXIX, S. 254, Ankara 2005, s. 69-76.

62 Spuler, *age.*, s. 350. Detaylı bilgi için ayrıca Bk. Hüseyin Peyrovi Milâni, *Ebû Said Bahadır Han*, AÜ DTCF, Orta Çağ Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1971, s. 120-148.

63 Buna dair görüşler için Bk. Togan, *agm.*, s. 15 v.d.; Halil İnalçık, "Autonomous Enclaves in Islamic States: Temliks, Soyurghals, Yurdluk-Ocaklık, Mâlikâne-Muqâta'as and Awqâf", *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East*, ed. Judith Pfeiffer, Sholeh A. Quinn, Wiesbaden 2006, s. 112-114; Vladimir Minorsky, "The Aq-qoyunlu and Land Reforms (Turkmenica, 11)", *the School of Oriental and African Studies*, C XVII, University of London, Cambridge University Press, Cambridge 1955, s. 449; Özgüdenli, *age.*, s. 266-267.

Kaynaklar

Abramowski, Waltraut, "Die chinesischen Annalen des Mōngke: Übersetzung des 3. Kapitels des Yüan-shih", *Zentralasiatische Studien*, C XIII, Wiesbaden 1979.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, C I (1243-1453), Tekin Yayınevi, Ankara 1979.

Aksarâyî, Mahmud b. Muhammed el-Kerîm, *Musâmeretu'l-Abbâr ve musâyeretu'l-abyar*, neşr. Osman Turan, TTK, Ankara 1998.

Akserâyî, *Die Seltshuken-Geschichte des Akserâyî*, Almancaya çev. Fikret Işiltan, Leipzig 1943.

Alî-zâde, A. A., *Sotsialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaycana XIII-XIV vv.*, ed. İ. P. Petruşevski, Baku 2012.

Alkhuli, Muhammad Ali, *A Dictionary of Islamic Terms. English-Arabic and Arabic-English*, Riyad 1989.

Altungök, Ahmet, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi. Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)*, Hikmet Yayınları, İstanbul 2015.

Amitai, Reuven, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ System in the Islamic Middle East (Ca. 1000-1400 Ad)", *Nomads in the Sedentary World*, ed. Anatoly M. Khazanov, André Wink, Curzon Press, Curzon 2001.

Anonim, *The Secret History of the Mongols*, İng. çev. Francis Woodman Cleaves, C. I, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1982.

Anonim, *The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, İng. çev. Igor de Rachewiltz, C I, Brill, Leiden-Boston 2004.

Arsal, Sadri Maksudi, *Umumi Hukuk Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1948.

Baalbaki, Roohi, *Al Ma'wrid-A Modern Arabic-English Dictionary*, Beirut 1995.

Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

Barthold, Wilhelm, "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C I, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931.

Baylor, Aly Asgar, *Administration of Land Reform in Iran*, University of Southern California, Yayınlanmamış Doktora Tezi, California 1960.

Bosworth, C. E., *The Ghaznavids. Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Munshiran Manoharlal Publishers, New Delhi 1992.

Cahen, Claude, "L'évolution de l'iqṭā' du IXe au XIIIe siècle: Contribution à une histoire comparée des sociétés médiévales", *Annales*, Cambridge University Press, Cambridge 1953.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1979.

Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.

Cuveynî, 'Alâ'u'd-dîn 'Atâ-Melik, *Târih-i Cihân-guşâ*, neşr. Muhammed-i Kazvîni, C III, Tahran 1389.

Dâmâdî, Seyyid Muhammed, "Resm-i iktâ' der-'asr-i İlhânân bâ işârâtî be evzâ' ve ahvâl-i içtimâ'î-yi merdom-i İrân", *Nâme-yi Encumen*, S 17, 1384/2005.

Dandamayev, Muhammed A., "Ahameniş Devleti", *İran Tarihi. En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyula*, ed. Mihail Sergeyeviç İvanov, çev. Hasan Demiroğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

Dehhodâ, 'Aliakbar, *Lûgatnâme-i Dehhodâ*, C VIII, Müessesesi-i İntezârât-i Daneşgâh-i Tehran, Tahran 1377.

Demirci, Mustafa, "İktâ", *DİA*, C XXII, İstanbul 2000.

Demirci, Mustafa, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.

Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, C I-IV, Wiesbaden 1967.

Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Manzûr b. Alî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sadr, C VIII, Beyrut (tarihsiz).

Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdî, *el-Abkâmü's Sultaniye. İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul 2018.

ed-Dûrî, 'Abdulaziz, "İslâm Toplumlarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı", *Arapçadan çev. Kâzım Yaşar Koprıman, Nihat Yazılıtaş, Altan Çetin, Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XXV, S 39, Ankara 2006.

ed-Dûrî, 'Abdulazîz, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.

Ekici, Kansu, "Anadolu Selçukluları'nda Türkmen İsyanlarının Nedenlerine İlişkin Tespitler", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 13, Isparta 2005.

Ekici, Kansu, "Some Remarks About the Ilkhanid Ruler Geikhatu's Coins", *Research & Reviews in Social, Human and Administrative Sciences*, ed. Ayşe Çatalcalı Ceylan, Çağla Melisa Kaya, Gece Kitaplığı, Ankara 2022.

Ekici, Kansu, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012.

el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

el-Cûzcânî, Minhâceddin Osman b. Muhammed, *Tabakât-ı Nâşirî: A General History of the Muḥammadan Dynasties of Asia*, İng. çev. Major H. G. Raverty, C II, New Delhi 1970.

el-İstahrî, İbrâhim b. Muhammed, *Mesâlikü'l-memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, E. J. Brill, Leiden 1927; Türkçe çev. *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.

el-Ömerî, *Das Mongolische Weltreich. Al-'Umarî's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werke Masâlik al-absâ fî mamâlik al-amsâr*, Almancaya çev. Klaus Lech, Wiesbaden 1968.

Emîn, Şemîs Şerik, *Ferheng-i istilâhât-i divânî-yi dovrân-i Mogûl*, Tahran 1357.

Erdem, İlhan, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", *AÜ DTCTF TAD*, S 33, Ankara 2003.

Erdem, İlhan, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, AÜ, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.

Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi. Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*, çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2011.

Gilli-Elewy, Hend, *Bagdad nach dem Sturz des Kalifats: Die Geschichte einer Provinz unter ilhânischer Herrschaft (656-735/1258-1335)*, Berlin 2000.

Göksu, Erkan, “İktâ’ Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü”, *Tarihîn Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C I, S. 1, Konya 2009.

Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2010.

Güneş, Kadir, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Mektep Yayınları, İstanbul 2015.

Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni, *Nuzbetu’l-kulüb*, *The Geographical Part of the Nuzbat-al-Qulub Composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340)*, İng. çev. G. Le Strange, Leyden-London 1919.

Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni, *Târih-i guzide*, neşr. ‘Abdu’l-Huseyn Nevâ’î, İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1364.

Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni, *The Zafer-Nâmah of Hamdallâh Mustaufi and the Il-Khân Dynasty of Iran*, İng. çev. L. J. Ward, C II, University of Manchester Department of Near Eastern Studies, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manchester 1983.

Herrmann, Gottfried- Doerfer, Gerhard, “Ein persisch-mongolischer Erlaß aus dem Jahr 725/1325”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, C CXXV/2, Harrassowitz Verlag 1975.

Herrmann, Gottfried, *Der historische Gehalt des “Nâmâ-ye nâmî” von Hândamîr*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität zu Göttingen, Göttingen 1968.

H’ândemîr, Gıyasu’d-dîn b. Husâmud-dîn, *Târih-i Habîbu’s-siyer fi Âhbâr-i Efrâd-i Beşer*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, C III, Tahran 1372.

Ibn al-Athîr, *The Chronicle of Ibn al-Athîr for the Crusading Period from al-Kâmil fi’l-ta’rih*, C III (The Years 589-629/1193-1231: The Ayyubids after Saladin and the Mongol Menace), İng. çev. D.S. Richards, Ashgate Publishing, New York 2016.

İmâmî, Muhammed Takî, *İran Moğollarının Devlet Teşkilatı*, AÜ DTCF, Orta çağ Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1971.

İnalçık, Halil, “Autonomous Enclaves in Islamic States: Temliks, Soyurghals, Yurdluğ-Ocaklıks, Mâlikâne-Muqâta’as and Awqâf”, *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East*, ed. Judith Pfeiffer, Sholeh A. Quinn, Wiesbaden 2006.

Jackson, Peter, "Argün Āqā", *Encyclopaedia Iranica*, C II, London and New York 1987.

Jackson, Peter, *The Mongols and the Islamic World. From Conquest to Conversion*, Yale University Press, New Haven-London 2017.

Kadı Ebû Yüsuf, *Kitâbü'l-Harâç*, çev. Ali Özek, Albaraka Yayınları, İstanbul 2019.

Karslı, İlyas, *Arapça-Türkçe Yeni Sözlük*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013.

Kollmar-Paulenz, Karénina, *Moğollar. Cengiz Han'dan Günümüze*, çev. Hakan Aydın, Runik Yayınları, İstanbul 2020.

Köprülü, M. Fuad, "Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri", *İkinci Türk Tarih Kongresi*, Kenan Matbaası, İstanbul 1943.

Köprülü, M. Fuad, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Bellekten*, C V, S 19, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1941.

Kucur, S. Sadi, "İktâ (Selçuklular)", *DİA*, C XXII, İstanbul 2000.

Kuhr, Amelie, *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330)*, C II, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Rusçadan çev. İlyas Kamalov, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011.

Kutbüddîn-i Şîrâzî, *Abbar-ı Mogûlân. 650-683. Der inbâne' Mollâ Kutb: Ez mecmê-i hattı müverrih 685*, nşr. İrec Afşâr, Kum 1389.

Lambton, A. K. S., "The Evolution of the Iqtâ' in Medieval Iran", *Iran*, C V, British Institute of Persian Studies, 1967.

Lambton, A. K. S., *Continuity and Change in Medieval Persia. Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, London 1988.

Lambton, A. K. S., *Contributions to the Study of Seljuq Institutions*, University of London, School of Oriental and African Studies, Yayımlanmamış Doktora Tezi, London 1939.

Lambton, A. K. S., *Landlord and Peasant in Persia. A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, London-New York 1991.

Lane, Edward William, *An Arabic-English Lexicon*, Part 8, ed. Stanley Lane-Poole, London 1893.

Lane, George, *Moğolların Kısa Tarihi*, çev. Turgay Sivrikaya, İletişim Yayınları, İstanbul 2022.

Martinez, A. P., "The Third Portion of the History of Ğāzān Xān in Raşidu 'd-Dīn's Ta'rix-i Mobārak-e Ğāzānī", (Part One), *Archivum Eurasiae Medii Aevii*, C VI, Wiesbaden 1986 [1988].

May, Timothy, *The Mechanics of Conquest and Governance: The Rise and Expansion of the Mongol Empire, 1185-1265*, University of Wisconsin-Madison, Department of History, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Madison 2004.

Māzandarānī, 'Abdollah Ibn Mohammad Ibn Kiyā, *Die Resālā-ye Falakiyyā*, haz. Walter Hinz, Wiesbaden 1952.

Minorsky, Vladimir, "The Aq-qoyunlu and Land Reforms (Turkmenica, 11)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C XVII, University of London, Cambridge University Press, Cambridge 1955.

Morgan, D. O., "The Mongol Armies in Persia", *Der Islam: Journal of the History and Culture of the Middle East*, C LVI/1, Hamburg 1979.

Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.

Nadvi, Syed Habibul Haq, "Al-"İqtā" – or Theory of Land Ownership in Islam "عاطق ال", *Islamic Studies*, C X, S 4, International Islamic University, Islamic Research Institute, Islamabad 1971.

Nahcivānī, Muhammed b. Hindūşāh b. Sencer, *Destūru'l-kātib fi ta'yin'l-merātib*, neşr. 'Abdu'l-Kerīm 'Alıođlu 'Ali-zāde, C II, Baku 1976.

Nasīru'd-dīn et-Tūsī, *Risāle der resm vo āyīn-e ilkhānī. Devlet Finansı Üzerine Düşünceler*, F. neşr. ve çev. Mehmet Bayrakdar, Ankara.

Nomani, Farhad, "Notes on the Origins and Development of Extra-Economic Obligations of Peasants in Iran, 300-1600 A.D.", *Iranian Studies*, C IX, S 2/3, International Society of Iranian Studies, (Spring-Summer, 1976).

Nomani, Farhad, *The Origin and Development of Feudalism in Iran: 300-1600 A. D.*, University of Illinois at Urbana-Champaign, Department of Economics, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Urbana-Illinois 1972.

Öncü, Fariz, *M.Ö. 6. ve 5. Yüzyıllarda Achaemenid/Pers İmparatorluğu Yönetiminde Anadolu'da Ekonomik Durum*, AÜ SBE, Tarih Anabilim Dalı,

Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018.

Özgüdenli, Osman G., “İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa’id Bahadır Han’a Ait Dört Yarlık”, *Belleten*, C LXIX, S 254, Ankara 2005.

Özgüdenli, Osman Gazi, “İncü”, *DİA*, C XXII, İstanbul 2000.

Özgüdenli, Osman Gazi, “İran. Fetihden Safevîler’e Kadar”, *DİA*, C XXII, İstanbul 2000.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim. Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

Peng Da Ya, Xiu Ting, “Hei Ta shi lu”, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.

Petroşevski (Petrushevskii), I. P., “On the History of the Institution of the Soyürghâl”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, İngilizceye çev. August N. Samie, John E. Woods, C LXIV, Brill, Leiden 2021.

Petroşevski (Petrushevsky), I. P., “The Socio-Economic Condition of Iran Under the Il-Khâns”, *The Cambridge History of Iran*, C V, The Saljuq and Mongol Periods, ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968.

Petroşevski, Pavloviç, *Keşâverzî ve Munâsebât-ı Arz-ı İrân der ‘ahd-i Mogûl*, Farsçaya çev. Kerîm Keşâverz, C II, Tahrân 1344.

Petroşevski, Pavloviç, *Tarih-i içtimâ-i iktisâdi-yi İrân der dovre-yi Mogûl*, Farsçaya çev. Yakub Ajend, İntişârât-ı İttılaât, Tahran 1366.

Quatremere, M., *Moğollar Tarihi. Kütüphanesi-i Kralinin gayri matbu el yazması kitapları*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Yayınlanmamış tercüme.

Räsänen, Martti, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*, Helsinki 1969.

Raza, Syed Jabir, “Ghaznavid Origins of the Administrative Institutions of the Delhi Sultanate”, *Proceedings of the Indian History Congress*, C LII, New Delhi 1991.

Reşîd-ü'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi’u’t-Tevârih*, C III, neşr. ‘Abdu’l Kerim ‘Ali-oğlu ‘Alî-zâde, Bakü 1957.

Reşidu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Şu'ab-i pençgâne*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, Yazma nr. 2937.

Reşidu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Târih-i Mubârek-i Gâzânî des Reşid al-Dîn Fadlallâh b. İmâd al-Daula Abû'l-Hair*, London 1940.

Sajadieh, Javad, *Organisation und Administration unter den Mongolen in İrân. nach dem Dastûr al-kâtib fî ta'jîn al-marâtib des Muḥammad b. Hindûşah*, Für das Doktorat der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Wien 1958.

Shiraiwa, Kazuhiko, "İnjü in the Jâmi' al-tavârikh of Rashîd al-Dîn", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C XLII/2-3, Akadémiai Kiadó 1988.

Smith, John Mason-Plunkett, Frances, "Gold Money in Mongol Iran", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C XI/3, Brill, Leiden 1968.

Smith, John Mason, "The Silver Currency of Mongol Iran", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. XII/1, Brill, Leiden 1969, s. 16-41. Türkçe çevirisi: "Moğol İrani'nda Gümüş Para", çev. Kansu Ekici, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C XIII/2, İzmir 2013.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları. Siyaset İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Stolper, Matthew W., *Entrepreneurs and Empire. The Muraşû Archive, the Muraşû Firm and Persian Rule in Babylonia*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul, Leiden 1985.

Şafak, Ali, *İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı (İlk Devirler)*, Türdav Yayınları, İstanbul 1977.

Takagi, Sanae, "The İngü in Iran under the Ilkhanate", *Orient*, C L/1, The Society fo Near Eastern Studies in Japan, 2015.

Tenkâbenî, Hamîd, *Der-âmedî ber Divan-ı Salârî der İrân*, Tahran 1383.

The Mongol Empire. A Historical Encyclopedia, ed. Timothy May, C I, California 2017.

Togan, A. Zeki Velidî, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Yapısı", *THİTM*, C I, İstanbul 1931.

Togan, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Tsugitaka, Satō, *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's, and Fallabun*, E. J. Brill, Leiden-New York-Köln 1997.

Turan, Osman, "İktâ", *İslâm Ansiklopedisi*, C V/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul (tarihsiz).

Usta, Aydın, *Türklerin İslamlaşma Serüveni. Sâmâniler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.

Uyar, Mustafa, "İlhanlı Memlûk Mücadelesi ve Suriye Ekolojik Yaklaşımlar", *Beşinci Uluslararası Ortadoğu Semineri. İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu*, ed. Mustafa Öztürk, Enver Çakar, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2012.

Uyar, Mustafa, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı. Orta Çağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Vassâf, Şihâbu'd-în 'Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî, *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, yay. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, Tahran 1346.

Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İçtimai Teşkilatı. Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Yeniçeri, Celâl, *İslâm İktisadının Esasları*, Şamil Yayınları, İstanbul 1980.

Yuvalı, Abdülkadir, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", *XI. Türk Tarih Kongresi*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Ekler

فصل هشتم در تعیین اقطاعات ۱۷۷-۲

۱ اقطاع در عرف مستوفیان آنست که پادشاه موجب امر^۵ و لشکریان را که از دیوان مقرر و مجری باشد بر متوجه موضعی^۵ دیوانی تعیین فرماید و برایشان مقرر و مسلم دارد تا سال بسال از انجا تصرف نمایند و رجوع با دیوان نکندند* و از روی لغت اقطاع دادن سلطان است و مفهوم لغوی نیز^۷ مطابق مفهوم اصطلاحیست اکنون بتمهید مقدمات انشایی^۹ مشغول شویم

۲ نوع اول* چون اکثر اوقات بحضور امرا و لشکریان جهت دفع مخالفان^۱ و تسخیر ولایات احتیاج می افتد* و تا ایشان را اسباب ملازمت و استعداد محاربت* با مخالفان^۲ مرتب^۳ نباشد حضور متعذر گردد و اگر ترتیب^۴ اسباب ایشان از

Ek 1 Destûru'l-kâtib fi ta'yîn'l-merâtib adlı eserde iktâ' bahsi

(Muhammed b. Hindûşâh b. Sencer Nahcivânî, *Destûru'l-kâtib fi ta'yîn'l-merâtib*, neşr. 'Abdu'l-Kerîm 'Alîoğlu 'Ali-zâde, C II, Baku 1976, s. 48)

Yeni Çağ'da İstanbul'da Şahıs, İşletme ve Kurumların İflası: Ekonomik ve Hukuki Boyut (1550-1839)

Metin Ziya Köse*

Giriş

Yeni Çağ'da İstanbul'da kişilerin, işletmelerin ve kurumların iflasını konu edinen bu bildiride arşiv kaynakları ve akademik literatür eşliğinde mevzunun hukuki ve iktisadî boyutları ortaya konacaktır. Basit bir ekonomik işlem olarak görülemeyecek olan iflas şahısları, zümreleri, idari ve iktisadi kurumları olabildiğince etkilemiş, toplumsal münasebetlerin seyrini değiştirmiştir.

Arapça altın ve gümüş para dışında kalan sikke anlamına gelen *fels* kelimesinden türetilen iflas, sözlükte malı tükenme, bozuk paraya muhtaç hale gelme anlamlarını ihtiva etmektedir.¹ İslam hukukunda ise bir şahsın borçlarını ödeyemez durumda olup borçlarının, mal varlığı ile hak ve alacaklarını aşmasından mütevellit bir vaziyet içerisinde olmasından dolayı kadının bu durumu hukuken ilan etmesi anlamını taşımaktadır. Yani bir kişinin (kadın-erkek) iflas etmiş olduğunun hukuken kadı ve mahkeme tarafından karar altına alınmış olması demektir. Yine hukuken iflas kararının alınmasından sonra müflisin borçlarını nasıl ödeyeceğinin belirlenmesi ve bunu nasıl gerçekleştireceği anlamını da ihtiva etmektedir.²

Osmanlı iflas hukuku ile ilgili alınan kararların kaynağı şer'î hukuk idi. Kuran-ı Kerim'de iflasa doğrudan ya da dolaylı olarak işaret eden ayetler mevcuttur.³ Bakara Suresi'nin 280. ayetinde geçen "*Eğer (borçlu) darlık içinde ise eli genişleyene kadar ona mühlet vermek (gerekir). Eğer (gerçekleri) anlarsanız*

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Nevşehir/TÜRKİYE, metinziya@nevsehir.edu.tr

1 Cumhur Rüzgaresen, *İflaın Sebepleri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 6.

2 Fahrettin Atar, "İflas", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 21, İstanbul 2000, s. 509.

3 Fahrettin Atar, *İslam Hukukunda Borçlunun İflasına Karar Verilmesi, Hacredilmesi, Mallarına*

bunu sadakaya (veya zekâta) saymak sizin için daha hayırlıdır” mealindeki ayet⁴, İslam iflas hukukunun temelini oluşturmaktadır.

İslam tarihi boyunca farklı mezheplerin hemen her konudaki değişik fıkhi yaklaşımları yasal çoğulculuğun zenginleştirdiği bir bakış açısını doğurmuştu. İflas hukukunu ilgilendiren konular da bundan nasibini almış, birbiriyle aynı ya da farklı kanaatleri içeren doktriner bir iflas hukuku yaklaşımı ortaya çıkmıştı.⁵

Osmanlı mahkemeleri ve kadılar 19. yüzyıl ortalarına kadar yukarıda bahsedilen iflasla ilgili hükümleri muhtevi şer’i hukuk maddelerine göre iflas davalarını görmüşlerdi. Aynı yüzyılın ortalarına doğru Roma hukuku temelli ve Avrupa referanslı hukuki reformun yapılmasından sonra iflasla ilgili kanun maddeleri de bu düzenlemenin içerisinde yer almıştır.⁶ Ancak hemen belirtmek gerekir ki Tanzimat öncesinde iflas hukukuna ait hükümler olabildiğince genişti ve her türlü kadı yorumuna açıktı. Bu yüzden Osmanlı klasik hukuk düzeni içerisinde gelişmiş bir iflas hukuku olmadığı görüşü eksik bir bakış açısını yansıtmaktadır.⁷ Mesela İslami iflas hukuku içerisinde iflasın kişilerin şahsıyla ilgili olmayıp mal varlığı gözetilerek alınan bir hukuki süreç olması anlayışı Batı hukukunun ancak ileri dönemlerinde görülen bir gelişme idi.⁸

İflas yapısal olarak irdelendiğinde iktisadi faaliyetlere bağlı olarak yapılan finansal borçlanmalar ana neden gibi durmaktadır.⁹ Borcun ödenememesi

Haciz Konulması ve Hapsedilmesi, Doçentlik Tezi, Erzurum 1982, s. 16.

- 4 *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meal*, haz. Hayreddin Karaman vd., Ankara 2005, s. 46.
- 5 Örneğin Hanbeli doktrinine göre iflasın nitelikleri hakkında Abed Awad- E. Michael Robert, “İflas and Chapter 11: Classical Islamic Law and Modern Bankruptcy”, *International Lawyer*, 44, 2010, s. 976 vd. İflasın Şii (Caferi) anlayışına göre uygulanması için bk. Heshmatollah Samavati, “Bankruptcy in Ja’fari Jurisprudence”, *Turkish Journal of Shiite Studies*, 2/2, 2020, s. 204-220.
- 6 Hüseyin Al, Şevket Kamil Akar, “Osmanlı Sarraf Hukukunda İflas ve Mal Kaçırma”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 18, İstanbul 2014, s. 12-13.
- 7 Böyle bir görüş için bk. Gökçe Nazar Uzar, *İera ve İflas Hukukunun Tarihsel Gelişimi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2001, s. 20-21.
- 8 Atar, *agt.*, s. 509. Hanbeli iflas hukuku maddelerinin modern Amerikan iflas hukuku ile mukayeseli bir karşılaştırması için bk. Awad-Robert, *agm.*, s. 975-1000.
- 9 Yüksek faizli borçlanma bazı Bursa esnafının iflasının ana gerekçesiydi. Bu konuda bk. Miyase Koyuncu Kaya, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)*, Gazi

herkes için öncelikli bir risk faktörüydü. İşletmenin kötü yönetimi ise işin tuzu biberi olmaktaydı. İşletme sahibinden kaynaklanan bu iki neden dışında daha farklı harici sebepler de iflası hazırlayan bir faktör olarak kabul edilmelidir. 16. yüzyıldan itibaren piyasada nakdi işlemlerin olabildiğince arttığı kabul edilen Osmanlı finans sektöründe nakde ihtiyaç duyanlar belirli dönemlerde yoğun bir kredi talebi oluşturmaktaydı. Kredilerin geri ödeme zamanı geldiğinde başka bir iş anlaşması için yapılacak ödeme nedeniyle alacaklının dikkati ve beklentisi yüksek olmaktaydı. Birbirine bağlı iş akitleri zamanında ödenemeyen borçlar nedeniyle aksamakta, çaresiz kalanlar için iflaslar gerçekleşmekte, alacaklılar meseleyi hukuki zemine taşımaktaydılar.¹⁰

Bu bildiri iflasın yapısal özellikleri tanımlandıktan sonra hukuki ve iktisadi açılardan nasıl bir yere konumlandırılması gerektiği üzerinde durulacaktır. İflasın hukuki boyutunu anlatan bölümde İslami iflas hukuk anlayışının Osmanlı mahkemesi özelindeki uygulamasının ne şekilde olduğu ortaya konacaktır. Burada fıkhi yaklaşımların kaynakları ya da hükümlerinden daha ziyade kadının mahkemede verdiği kararlara bakılarak uygulamanın nasıl gerçekleştiği ve nasıl bir yol izlendiği açığa çıkarılacaktır. Takip eden bölümde ise iflasın ekonomik yönü birkaç farklı açıdan tartışılacaktır. Ana iktisadi teşekkül olarak devletin iflasla ilgili yaklaşımı, Osmanlı-Avrupa ticaretinde iflasın yeri ve bazı işletme ve kurumların iflasa sürüklenme süreçleri irdelenecektir.

Burada bildiri içerisinde kullanılan mahkeme kayıtları ve arşiv belgeleri hakkında birkaç kelam etmek gerekir. Öncelikle mahkeme kayıtları İSAM'ın hazırlamış olduğu Kadı Sicilleri veri tabanından alınmıştır.¹¹ Bunların arşiv künyesi dipnotlarda olduğu gibi verilmiş, fakat veri tabanındaki defterler ayrıca yayınlandığı için kaynakça kısmında defterlerin bibliyografik künyelerine yer verilmemiştir. İkinci olarak iflasla ilgili birçok mahkeme kaydı mevcut olup bu mahkeme kayıtlarından sadece bazıları konuya örneklik etmesi bakımından zikredilmiştir. Bazı mahkeme uygulamalarına dair ulaşılan genel kanılara bu açıdan yaklaşılması beklenmektedir. Son olarak hem mahkeme hem de arşiv belgelerinin kullanımında belirli bir kronolojik sıra takip edilmemiştir. Bu durum bildiri metnini inceleyecek okuyucularda belirli bir karışıklığın yaşanmasına sebep olsa bile konunun anlaşılmasını daha iyi sağlayacağı düşünüldüğünden böyle bir yol benimsenmiştir.

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 252.

10 Maurits H. van den Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi 18. Yüzyılda Kadılar, Konsololar ve Berathlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 203.

11 <http://www.kadısicilleri.org>, son erişim tarihi: 31.10.2022.

I. İflas ve Hukuki Boyut

Osmanlı mahkemesinin günlük işleyiş düzeninde iflas davaları ile ilgili işlemler ve duruşmalar mahkemenin iş akışı içerisinde belirli bir oranda yer almaktaydı. Kadının iflasla ilgili kullandığı fikhî ve Hukuki içtihat ve terminolojinin bir yansıması ve sonucu olarak iflas davaları karara bağlanmakta idi. Bu yüzden burada mahkemenin hukuken nasıl bir yol izlediği açığa çıkarılacak ve dava aşamaları ortaya konacaktır.

A. İflasın Nedenleri

Osmanlı mahkemesinin hukuken iflas kararı alabilmesi için bu karara gerekçe olan nedenlerin bir şekilde belirtilmiş ya da katılımcılar tarafından zikredilmiş olması konunun özünü anlamak açısından değerlidir. Bunlar değişkenlik gösteren sebeplerdi. Mahkeme kayıtlarının çoğunda iflasın hangi sebep(ler)den dolayı gerçekleştiğine dair bir açıklama yapmamaktadır. Buna rağmen bazılarında iflasa sebep olan gerekçe doğrudan ya da dolaylı olarak kayıt altına alınmıştır.

1. Borç (Kredi): Osmanlı mahkemesinde davası açılması süreçlerinde en çok gözettiği iflas sebebi borçtu. Borçla ilgili en başta gelen şart *muaccel* olması yani vadesinin gelmiş olması zorunluluğu idi. Müaccel borçlar için kadı hapis ya da iflas kararı alamazdı.¹²

İslam hukukçularının önemli bir bölümüne göre bir müflis adayının borçlarının mal varlığından fazla olması ve borcunu ödeyemeyecek durumda olması iflas davası açılmasının başta gelen nedeni idi.¹³ Mesela Cafer Bey adlı bir şahıstan 50.000 akçelik bir borç alan İsmail b. Ahmed zamanında ödemediği için dava açılmıştı.¹⁴ Hilal b. İlyas bin iki yüz akçelik borcu nedeniyle kadı huzuruna gelmişti.¹⁵

Müflis adayları birden fazla kişiye olan borç nedeniyle de mahkemeye çıkarlardı. Mosi veled-i İlyas'ın en az üç kişiye olan borcu yüzünden hâkimin izni ile hapsedilmesine karar verilmişti.¹⁶ Yine Mehmed Beşe b. Mahmud adlı yeniçerinin en az dört kişiye ödeyemediği borçları bulunmaktaydı.¹⁷

¹² Atar, *agt.*, s. 29-30.

¹³ Atar, "İflas", s. 510.

¹⁴ Bab Mahkemesi, nr.3, s. 11-b, 10 Rebiülahir 1077 (10 Ekim 1666)

¹⁵ Beşiktaş Mahkemesi, nr.2, s. 12b, 10 Zilkade 966 (14 Ağustos 1559).

¹⁶ Rumeli Sadareti, nr.127, s. 4a, 10 Şevval 1090 (24 Kasım 1679).

¹⁷ Rumeli Sadareti, nr.127, s. 10a, 6 Zilkade 1090 (9 Aralık 1679).

Debbağlar loncasının yazıcısı olan müteveffa Sarıcı Yazıcı lakaplı el-Hac Mustafa ikisi para vakfı ve avarız vakfından aldığı kredi, diğerleri ise tanıdıklarından temin ettiği toplamda on beş kişi ya da kuruma borçlanmıştı.¹⁸

2. Kefalet: İflasın gerekçelerinden bir diğeri kefalet olarak açıklanmaktadır. Mesela Nikola b. Yorgi adlı zımmînin iflas sebebi bir borç işlemine yaptığı kefillikti.¹⁹ Yine Mühtedi Mehmed b. Abdullah ile oğlu Mustafa'nın (bu borcu kimin aldığı mahkeme defterine kaydedilmemiş) 8.000 akçeye kefil olmaları yüzünden iflas davası açılmıştı.²⁰

3.Kötü Yönetim: İflasın bir diğeri sebebi ise ticari işin ve işletmenin iyi idare edilememesinden kaynaklanmaktaydı. Buna dair bir misalde Eyüb mumcular yiğitbaşısı ve bir kısım mumcu esnafının kadıya yaptığı başvuruda Peço veled-i Hristo adlı mumcu hem meslek kurallarına raiyet etmeyen hem de mumculardan aldığı malları kontrolsüz bir şekilde sattığından iflas etmişti.²¹ Mumcular alacaklarını talep ettiğinde ya borcunu inkar etmiş ya da ödeme için yeteri kadar parasının olmadığını ileri sürmüştü. Kadı talep üzerine bir mumcu arkadaşını darp suçundan dolayı hapis ve tazir cezası almış olan Peço'nun mumcular loncasından çıkarılmasına karar vermişti.²²

İflas edenlerin ticari alışverişlerinde olumsuz davranışlar sergilediklerine dair merkezi yönetime ulaşan bilgiler aslında onların neden müflis olduklarını da açıklar niteliktedir. Emir Ali adlı İstanbul Duhan gümrüğü tüccarı iflastan önce bu tarz davranışlar sergilemişti. Piyasada cari olan poliçeler ile gümrüğe ve sair kişilere ödemesi gereken paraları mesele ile alakası olmayan bir şahıstan zorla almak istemesi üzerine şikâyet edilmişti. Bahsi geçen müflisin yakalanması için bir çavuş görevlendirilmiş ve Kavala kalesinde hapsedilmesi istenmişti.²³

4. Hileli İflas: Hukuken iflası lazım gelmezken kanunu hiçe sayarak ve farklı yolları deneyerek müflis olduğunu duyuranların akıbetleri mahkemede

18 İstanbul Mahkemesi, nr.3, s. 32b, Evail-i Cemaziyevvel 1027 (26 Nisan 1618). Ayrıca bk. Timur Kuran (yay. haz.), *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'u'nda Sosyo-Ekonomik Yaşam: Esnaf ve Loncalar, Hristiyan ve Yahudi Cemaat İşleri, Yabancılar; Ticari Ortaklıklar*, I, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 164-166.

19 Bab Mahkemesi, nr. 11, s. 2b, 17 Cemaziyelahir 1081 (1 Kasım 1670).

20 Bab Mahkemesi, nr.46, s. 103b, 20 Şaban 1097 (12 Temmuz 1686).

21 Belgede geçtiği üzere "...mâl-ı bâzergâni alıp hevâsına sarfla itlâf edip ve iflâs târi olmağla...".

22 Eyüp Mahkemesi, nr.182, s. 8b, 11 Muharrem 1160 (23 Ocak 1747)

23 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), *AE.SSLM.III*, nr.279/16182, 22 Muharrem 1207 (9 Eylül 1792).

şekillenmekteydi. Mesela iki Rus tüccarını Sakız adasında dolandıran, İstanbul'a kaçan Kostandi adlı zımmî, tüm mal varlığını zevcesine devredip iflas ettiğini duyurmuştu. Rus elçisi tarafından alacaklı Rus tüccarlardan şirket kurma vaadiyle alınan paranın ya sahte müflisten, olmazsa servetini devrettiği zevcesinden alınması rica ediliyordu.²⁴

5. Yangın: Doğal afetler ve önemli toplumsal olaylar iflas sebebi sayılarak kabul görmekteydi. Meşhur İstanbul yangınları bu yüzden iflas gerekçesi olarak gösterilmiştir. Mesela Yorgancı Mustafa'nın alacaklılarının dava açması üzerine iflas ettiğini beyan ettiği duruşmada müflis olmasının nedeni yangındı.²⁵ Yine on altı aylık bir hapisten sonra iflas davası açabilen Artin adlı dellal, iflasının sebebinin mahkeme gününden birkaç sene öncesinde Galata'da çıkan yangında tüm mal varlığının yok olması şeklinde açıklamıştı.²⁶

6. Mal ve Emtia Alımı: Esnaf ya da tüccarın mal, hammadde ya da emtia satın alıp borçlanması bir diğer nedendir. Esasen bu gerekçe iflas nedenleri arasında en başta gelen borçlanmaya dahil edilebilir. Ancak borcun kredi temelli olmaması açısından farklı bir kategoride değerlendirilmiştir. Bir mahkeme kaydına göre ilgili iflas davasının açılmasının nedeni satın alınan zeytin karşılığında geri ödemesi yapılmayan borçtu.²⁷ Bürüncük satın alan Yasef veled-i Arslan, 100 kuruşu ödeyemediğinden hakkında dava açılmıştı.²⁸

7. Bedel-i Sulh: İflas davası açılmasının bir diğer nedeni ise bedel-i sulhtur. Osmanlı mahkemesinde gerçekleşen sulh anlaşmaları çoğunlukla borç ihtilaflarının çözümü için yapılırdı.²⁹ Anlaşmazlık halindeki taraflar arasına aracılardan girmesi ile bir anlaşma hasıl olur ve alacaklı gerçek alacağından vazgeçerek daha az miktardaki bir meblağın tarafına ödenmesini kabul ederdi. Buna bedel-i sulh denirdi. Mehmet b. İlyas, böyle bir anlaşma yapmış olmasına rağmen bedel-i sulhu dahi ödeyememiş ve hapse atılmış, iflası talep edilmişti.³⁰

24 BOA., C.HR., nr.60/2980, 13 Zilhicce 1219 (15 Mart 1805).

25 Bab Mahkemesi, nr. 150, s. 122a, 12 Cemaziyelahir 1143 (23 Aralık 1730).

26 İstanbul Mahkemesi, nr.148, s. 72b, 10 Zilkade 1242 (5 Haziran 1827).

27 Anadolu Sadareti Mahkemesi, nr.2, s. 4b, 9 Muharrem 1253 (15 Nisan 1837).

28 Bab Mahkemesi, nr.150, s. 66b, 10 Cemaziyelahir 1143 (21 Aralık 1730).

29 Işık Tamdoğan, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sulh Anlaşmaları ve Bunların Ardındaki Sosyal İlişkiler", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V: 1-5 Kasım 2007 Bildiriler*, I, İstanbul 2008, s. 50.

30 İstanbul Mahkemesi, nr. 20, s. 44b, 10 Safer 1100 (4 Aralık 1688).

B. İflasın Hukuki Aşamaları

Osmanlı hukuk sisteminde iflasın gerçekleşmesi için belirli bir akış düzeninin olduğu gözlemlenmiştir. Buna göre gerekli şartlar ve zaruretler dairesinde mahkemede kadının iflas kararını vermesi için belirli aşamaların gerçekleşmesi gerekmektedir. Aşağıda bunlar tartışılmıştır.

1. Şikâyet

İflas eden şahıslar alacaklılarının şikâyeti üzerine ilk olarak mahkemeye çıkarılmakta ve kadı bir hapis cezası kararına hükmetmekteydi. Buna dair bir örnekte Drako veled-i Yani'de1385 riyali kuruş alacağı olan Aydın veled-i Bağdasar mahkemeye başvurmuş ve Drako'yu şikâyet etmişti.³¹

2. Hapis

Hapis kararını iflas etme süreçlerinin ikinci aşaması olarak kabul etmek gerekir. Zira mahkeme kayıtlarına yansıdığı üzere iflasla ilgili tüm hükümlerde kadı müflislerin hapiste yatması kararı almaktaydı.³² Bunun borçlunun borçlarını ödemesi için zorlanmasına yönelik yeterli bir müeyyide olduğu düşüncesi³³ doğru bir yaklaşımdır. Nitekim kadı öncelikle müflis adayının gizli veya açık ne kadar varlığı bulunuyorsa bunun araştırılması düşüncesi ile hapis kararı veriyor olmalıydı. Bundan başka borcunu zamanında ödememek zaten başlı başına bir ceza gerektirmekteydi. Ayrıca müflis adayları iflas kararı alınmasını sağlamak için belirli bir süre hapiste yatmayı göze almaktaydı. Alacaklılar iflası araştırmak için gerekli olan zamanı kazanacakları gibi hileli iflas olup olmadığını da belirleyebileceklerdi.³⁴ Çok kısa olan hapis sürelerinin yanında uzun olanlarının bulunması bu kaniya haklı bir gerekçe olmaktadır.

Yukarıda bahsedildiği üzere alacaklı olanların mahkemeye başvurusu üzerine borçlu mahkemeye çıkarılmakta ve eğer borcu ödeyecek kudreti yoksa öncelikle hapsedilmekteydi. Hapis talebi bizzat alacaklıdan gelmekteydi³⁵. Kadı bu konuda inisiyatif almamaktaydı.³⁶ Zira kadı iflasla alakalı olmayan borç davaları için hapis kararı vermemekteydi. İstanbul mahkemelerine ait kayıtlarda iflasa bağlı olarak hapis kararı ihtiva eden bolca örnek mevcuttur.

31 İstanbul Mahkemesi, nr.12, s. 56-b, 15 Muharrem 1074 (19 Ağustos 1663).

32 Atar, *agt.*, s. 102 vd.

33 Atar, "İflas", s. 510.

34 Atar, *agt.*, s. 102.

35 Awad-Robert, *agm.*, s. 997.

36 van den Boogert, *age.*, s. 207.

Müflis adaylarının ne kadar hapiste yattıklarına dair bir kesin bir süre vermek mümkün değildir. Zira mahkeme kayıtlarına yansıdığı üzere kısa, çok kısa, uzun, çok uzun sürelerde hapis yatan müflis adayları mevcuttur. Bir örnekte Zeromali veled-i Angeli ödeyemediği borcu nedeniyle yalnızca yirmi dokuz gün hapiste kalmıştı.³⁷ İsmail b. Ahmet borcundan dolayı yedi ay zindana atılmıştı.³⁸ Mehmet Beşe b. Hasan dokuz ay hapis yatmıştı.³⁹ Drako veled-i Yani ise *müddet-i medide* yani uzun bir süredir hapisteydi.⁴⁰ İflas davası açıldıktan sonra iflasın sahih olduğuna dair karar verilmesinden sonra "...*yesârı sâbit olmadıkça hâpsi meşru olmayıp...*"⁴¹ hükmü gereğince müflis hapisten çıkarılmaktaydı.

3. İflas Başvurusunun Yapılması

İflas başvuruları çoğunlukla ve hukuken olması gerektiği şekilde *dâyinler* (alacaklılar) tarafından yapılırdı. Ancak farklı kimselerin iflas kararı aldirmek için mahkemeden talepleri olurdu. Burada hemen vurgulamak gerekir ki iflas başvuruları genellikle hapis cezası verilip müflis adayının belli bir süre hapiste kalmasından sonra yapılmaktaydı. *Medyûn* (borçlu) hapse girmeden iflas davası açan *dâyinlere* dair şimdilik bir örnek mevcut değildir. Aşağıda zikredilen mahkeme kayıtlarından iflas davası başvurularının kimler tarafından açıldığı takip edilebilmektedir.

a. Dâyin: İflas hukuku usulüne göre davanın açılması öncelikle alacaklının isteği üzerine olurdu.⁴² Bir örnekte Drako veled-i Yani adlı Ermeni'nin iflas ettiğine dair mahkemeye başvuruyu bir grup Müslüman ile birlikte alacaklı olan Aydın veled-i Bağdasar adlı Ermeni yapmıştı.⁴³

Alacaklılar iflas başvurusunu çeşitli nedenlerde dolayı açıyorlardı. Bunlardan ilki yatılan hapis süresinin yeterli görülmesidir. Büyük bir ihtimalle alacaklı hapisteki borçlu ya da ailesi ve tanıdıkları ile bir şekilde anlaşmaya-uzlaşmaya

37 Bab Mahkemesi, nr.197, s. 64b, 28 Zilhicce 1162 (9 Aralık 1749).

38 Bab Mahkemesi, nr.3, s. 11b, 10 Rebiülahir 1077 (10 Ekim 1666).

39 İstanbul Mahkemesi, nr.12, s. 62a, 2 Safer 1074 (5 Eylül 1663).

40 İstanbul Mahkemesi, nr.12, s. 56b, 15 Muharrem 1074 (19 Ağustos 1663)

41 İstanbul Mahkemesi, nr.148, s. 72b, 10 Zilkade 1242 (5 Haziran 1827). *Yesâr* kelimesi iflas davalarında çok sık zikredilmektedir. Zenginlik anlamına gelen bu mefhum, Osmanlı hukuk dilinde müflisin ileride yeterli kadar mal varlığına ulaşması anlamında kullanılmaktaydı.

42 Atar, "İflas", s. 510 ve Awad-Robert, agm., s. 988 vd.

43 İstanbul Mahkemesi, nr.12, s. 56-b, 15 Muharrem 1074 (19 Ağustos 1663).

varıyordu⁴⁴ İkincisi yatılan hapsi yeterli gören alacaklı gerekli araştırmayı yaptıktan sonra borcun bir kısmından ya da tamamından vazgeçme eğiliminde oluyordu. Nitekim tarafların bir araya gelerek uzlaşmasını sağlayan kişilerin aracılığıyla alacaklı hapsin sonlandırılması için adım atıyordu. Böylece mahpus medyûnun en azından elinde kalan malları varsa alacağına bir kısmını kurtarmayı hesap ediyordu.

Bu süreçte alacaklı ile kadı arasında bir münasebetin oluştuğuna dair bir görüşü de zikretmek gerekir. Zira kadının müflis adayı hakkında araştırma yapması için dâyinle bir diyalog kurmuş olması işin doğasına aykırı bir tutum değildir. Neticede kadı en doğru kararı vermek istemektedir. Bunun için iflası ilan etmeden önce ilgili taraflar ile görüşmesi oldukça olağan karşılanmalıdır.

b. Medyûn: Borçlunun kendisinin yaptığı iflas başvurusu iflas kararı çıkarsa borçlarından kurtulacağı ve hapis cezası sona ereceği için anlamlıydı. Osmanlı hukuk düzeninde zanlıların kadıya başvuru hakkı bulunduğundan dolayı müflis adayları *arzuhal* denilen münferiden dilekçe verme yoluna gidiyorlardı.⁴⁵ Buna dair bir örnekte ödeyemediği borçları yüzünden dokuz aydır mahpus olan Mustafa adlı mahkum, iflas başvurusunu doğrudan kendisi yapmıştı.⁴⁶ Yine borcu nedeniyle yedi aydır Yeniçeri Ocağı yirminci ağa bölüğü odasında hapis yatmakta olan Mustafa Bey b. Abdullah, mahkemeye başvurmuş, iflas sürecini başlatmıştı.⁴⁷ Yaklaşık on altı aylık bir hapis süreci geçiren Uncuoğlu Artin adlı dellal, *sahib-i arzuhal* olarak iflasını talep etmiş, durumu önce sadrazamın Çarşamba divanında Arz Odası'nda, sonrasında ise mahkemede görülmüştü.⁴⁸

c. Aile: Müflis adayının ailesi çoğunlukla mağdur olduklarından iflas başvurusu yapmaları beklenen bir durumdur. Ancak buna dair şimdilik bir örnek olmamasına rağmen, müflisin iktisadi faaliyetlerini yürütemeyip çoğunlukla hapsedilmesi yüzünden aile efradı perişan olmaktadır. Bu nedenle iflas başvurusu yapmaları bir zarurete dönüşmekteydi.

44 van den Boogert, *age.*, s. 222.

45 Kadıya ya da daha üst makamlara hitaben verilen reaya dilekçeleri yani arzuhal ya da arz-ı hal için bk. Tak, XVI-XVII. Yüzyıl Üsküdar Şer'iyye Sicilleri Diplomatik Bilimi Bakımından Bir İnceleme, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 318-322.

46 Rumeli Sadareti, nr.40, s. 12a, Evasıt-ı Receb 1033 (19 Nisan 1624).

47 Belgede geçtiği üzere "...Mustafa b. Abdullah b. Abdülmennan nâm kimesneden ber-vech-i âti istihbâr-ı şer'i sudûrundan sonra...". [İstanbul Mahkemesi, nr.21, s. 105a, 22 Zilhicce 1107 (23 Temmuz 1696)].

48 İstanbul Mahkemesi, nr.148, s. 72b, 10 Zilkade 1242 (5 Haziran 1827).

d. Tanıdık: Buna dair bir örnekte borcu nedeniyle hapsedilmiş Kırçovalı İsmail b. Ahmed, hemşehrisi olan iki tanıdığı onun hem hapisten çıkması hem de iflasının ilanı için dava açmışlardı.⁴⁹ Hilal b. İlyas'ın iflas etmesi gerektiğini düşünen ve onu tanıyan iki kişi kadıya başvurmuştu.⁵⁰ Avraham veled-i Menteş adlı Yahudi'nin iflas davası sürecini onu tanıyan bazı kişiler başlatmıştı.⁵¹

e. Cemm-i gafir ve cem'-i kesir: Bu iki ibare herhangi bir nedenden dolayı mahkemeye başvuru yapan insan topluluğu ile onların önemsenmesi gereken bir görüşü olduğunu ifade etmektedir.⁵² Nitekim bu iki kavramın geçtiği iflas davası celselerinin görüşülmesinde kadının verdiği karar hep müflis adayından yana olmuştur. Buna dair bir örnekte borcu nedeniyle hapsedilmiş Kırçovalı İsmail b. Ahmed, cemm-i gafir ve cem'-i kesir hem hapisten çıkması hem de iflasının ilanı için kadıya başvurmuşlardı.⁵³ Diğer bir davada ise müflis kocasının kefil olan bir zımmiye kadının iflas ettiğine dair köylüleri ile cemm-i gafir şahitlik etmişti.⁵⁴ Bir avarız vakfını batıran mütevelliyenin iflas ettiğine yine *bî garaz* cemm-i gafir şahitlik etmişti.⁵⁵ Arslan veled-i Avraham adlı Yahudi'nin iflas kararı için Galata kadısı cemm-i gafir ve cem'-i kesir'in başvurusunu dikkate almış, dava açılmasını sağlamıştı.⁵⁶

Bu iki kavram İslami toplumlarda bir hayli yaygın olan ve kamu düzeni için anlaşmazlıkların çözümünde gerekli görülen *sulh* uygulamasını akıllara getirmektedir. Buna göre iflasın bir kamu problemi olarak görülmesi, bu konuda söz sahibi olacak kimselerin harekete geçmesi ve sorunu çözmesi anlamı taşımaktaydı.⁵⁷ Bunun dışında alacaklı-borçlu arasında iflas davası devam ederken benzer bir sulh çözümü yoluna gidilmesi kadının desteklediği

49 Bab Mahkemesi, nr.3, s. 11b, 10 Rebiülahir 1077 (10 Ekim 1666)

50 Beşiktaş Mahkemesi, nr.2, 10 Zilkade 966 (14 Ağustos 1559).

51 İstanbul Mahkemesi, nr.10 s. 151a, 5 Muharrem 1073 (20 Ağustos 1662).

52 Bu iki ibare için bk. Özer Ergenç, Şehir, Toplum ve Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 442 vd.

53 Bab Mahkemesi, nr.3, s. 11b, 10 Rebiülahir 1077 (10 Ekim 1666)

54 Üsküdar Mahkemesi, nr.84, s. 107a, Evail-i Safer 1000 (18-28 Kasım 1591).

55 Galata Mahkemesi, nr. 259, s. 54b, 6 Muharrem 1138 (14 Eylül 1721).

56 Galata Mahkemesi, nr.90, s. 6a, 3 Şaban 1073 (13 Mart 1663).

57 Mahkemeye getirilmiş sorunların sadece bireylerin değil tarafların aidiyetleri ve sosyal ilişkileri bağlamında düşünülmesi gerektiği hakkında bk. Zeynep Dörtok Abacı, "Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh: 18. Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri", *OTAM*, 20, Ankara 2006, s. 115 ve Tamdoğan, "Sulh", s. 51.

bir tutumdur.⁵⁸ Yine Osmanlı mahkemesinin iflas kararına varmadan önce detaylı bir araştırma yaptığının ve sözü geçen kişilerin dinlendiğinin bir göstergesiydi.⁵⁹

4. İflas Duruşmalarının Mahkemede Görülmesi

Doğal olarak iflas kararını veren kadının kendisidir. İflas süreci çok aşamalı olarak işlediğinden kadı bütün süreçlerini takip ediyor ve iflasa karar veriyordu. İslam hukukunda kadının verdiği iflas hükmüne *teffis* denmekteydi.⁶⁰ Mahkeme kayıtlarına yansdığı üzere kadının karar vermesinden sonra iflas hüccetleri düzenleniyordu.⁶¹

İflas kararı alınmadan önce duruşma esnasında eğer taraflar arasında hapis sürecinde bir anlaşma hasıl olmamışsa ilgili şahsın müflis olup olmadığına dair alacaklı ile borçlu arasında adeta bir ispatlama mücadelesi yaşanmaktaydı. Buna göre medyun, şahitler vasıtası ile iflas ettiğine dair bir kanaat oluşturmaya çalışırken, dâyin ise medyunun geri ödeme için kâfi bir zenginlik düzeyinde oluşunu yine şahitler aracılığı ile ispatlamaya çalışırdı. Buna dair bir örnekte Zeromali adlı hapsedilmiş borçlu, şahitlerin ifadesi sonrasında müflis olduğuna dair bir hüküm verdirtmiş, Nikola adlı alacaklı ise bütün uğraşlarına rağmen iddiasını ispatlayamamıştı.⁶²

a. Dâyin ve Medyûnun İfadesi: İflas kararı almak için kadının göz önünde bulundurduğu kriterler değişkenlik göstermekteydi. Ancak genellikle iflas başvurusunun yapılmasından sonra kadı bir iflas kararı alacaksa ilk önce dâyini dinlerdi. Ardından alacaklının görüşüne başvurur, müflis adayının borçlarını ödeyecek kudreti olup olmadığına dair ifadelerini alırdı. Bahsedildiği üzere iflas kararının verilmesinde alacaklıların kadıya iflas teklifi yol gösterici olmaktaydı. Bir örnek davada borçları yüzünden hapse

58 Awad-Robert, agm., s. 990.

59 Bu iki kavrama yüklenen topluluğu temsil etme yetkisi ve otoriteler ile müzakere hakkı için bk. Özer Ergenç, "Toplumsal Düşünce Açıklama Kanalı Olarak 'Cemmi Gafir ve Cem'-i Kesir", *XVI. Türk Tarih Kongresi 20-24 Eylül 2010, Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler: Osmanlı Tarihi*, IV/II, Ankara 2015, s. 1063-1071.

60 Atar, *agt.*, s. 26-27 ve Samavati, agm., s. 207.

61 İflas hücceti örnekleri için bk. Bab Mahkemesi, nr. 11, s. 2b, 17 Cemaziyelahir 1081 (1 Kasım 1670); İstanbul Mahkemesi, nr.10 s. 151a, 5 Muharrem 1073 (20 Ağustos 1662) ve İstanbul Mahkemesi, nr.12, s. 109a, 27 Rebiülahir 1074 (28 Kasım 1663). Ayrıca bk. van den Boogert, *age.*, s. 207.

62 Bab Mahkemesi, nr.197, s. 64b, 28 Zilhicce 1162 (9 Aralık 1749).

atılmış olan Sava veled-i Yovana adlı zımmînin borçlandığı Zakarya isimli şahıs mahkemede hazır bulunmuş, borçlandığı diğer şahıs Attar es-Seyyid Süleyman'ın da mahkemeye gelmesi lüzumlu görülmüştü. Adı geçen şahıs Edirne'de olmasına rağmen Zakarya'nın ifadesini yeterli gören kadı iflas kararını almış ve Sava'yı hapisten çıkartmıştı.⁶³

b. Medyûn Şahitlerinin İfadesi: Osmanlı mahkemesinde kadı karar verirken hükmüne en çok dayanak noktası yaptığı kişiler şahitlerdi.⁶⁴ Mahkemede şahitlerin verdiği ifadeler ve gösterdikleri tanıklıklar yazılı belgelere dayanmamasına rağmen kabul edilebilirlik düzeyi, Osmanlı Devleti gibi geleneksel bir mekanizmanın işleyişinde sözlü hafızanın sürekliliğine gösterilen hürmete binaen oldukça yüksekti.⁶⁵

Kadı iflas duruşmalarında şahitleri muhakkak dinlemekte, hapsedilen şahsın tüm mal varlığını kaybettiğine dair yaptıkları şahitlik, iflas kararının alınmasında kilit rol oynamaktaydı.⁶⁶ Mesela Nikola v. Yorgi adlı zımmînin tüm mal varlığını kaybettiğine ve hiçbir şeyinin olmadığına turşucu İbrahim Beşe ile doğramacı Süleyman b. Osman şahitlik etmişlerdi.⁶⁷ Mehmed Beşe b. Hasan'ın iflasına ve "...*sırrren ve alenen...*" herhangi bir mal varlığının olmadığına dair bir grup tanıdığı şahit olarak dinlenmişti.⁶⁸

c. Dâyin Şahitlerinin İfadesi: Takip eden aşamada iflası sorgulanan şahsın dâyine ödeme yapabilecek gücü olduğunu ispatlayacak şahitlerin ifadeleri alınmak istenirdi. Eğer varsa bu şahitleri alacaklı mahkemede hazır bulundururdu. Hâkim öncelikle böyle bir şahidin olup olmadığını sorardı. Örneğin kadı Nikola veled-i Yorgi adlı müflisin iflas etmediğine dair şahit olup olmadığını sorgulanmıştı.⁶⁹ Mehmet Beşe adlı mahpusun iflasına karar vermeden önce kadı herhangi bir zenginliğinin olduğuna dair bir şahidin mevcut olmadığını tutanaklara kaydettirmişti.⁷⁰

63 Bab Mahkemesi, nr.172, s. 76a, 18 Safer 1153 (15 Mayıs 1740).

64 İsmail E. Erünsal, "Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: Şuhûd'ül-'Udûlden Şuhûd'ül-Hâle Geçiş", *Osmanlı Araştırmaları*, 53, İstanbul 2019, s. 11.

65 Zeynep Dörtok Abacı "Söz Söyleyen Yoktur Sözüm Üstüne: Osmanlı Mahkemelerinde Toplumsal Kanaat Bağlamında Şahitlik ve Yemin", *Journal of Turkish Studies*, LI, Cambridge 2019, s. 47-50.

66 İflas hüccetleri içerisinde buna dair çokça örnek bulunmaktadır. Ayrıca bk. van den Boogert, *age.*, s. 254.

67 Bab Mahkemesi, nr. 11, s. 2b, 17 Cemaziyelahir 1081 (1 Kasım 1670).

68 İstanbul Mahkemesi, nr.12, s. 62a, 2 Safer 1074 (5 Eylül 1663).

69 Bab Mahkemesi, nr. 11, s. 2b, 17 Cemaziyelahir 1081 (1 Kasım 1670).

70 İstanbul Mahkemesi, nr.12, s. 62a, 2 Safer 1074 (5 Eylül 1663).

d. Müflise Kefalet

Duruşmaların sonraki aşamasında kadı tarafından iflasın hukuken kesinleştiği açıklanırdı. Ardından müflise kefil olacakların ifadeleri tutanaklara kaydedilirdi. Müflise kefalet mahkemenin üzerinde en çok durduğu konulardan biri idi.⁷¹ Hâkim çeşitli gerekçelerle müflise kefalet şartını ileri sürmekteydi. Böylece kadı iflas kararını verdikten sonra çoğu zaman müflisin yeteri kadar zenginleşip belirli bir mal varlığına kavuşmasından sonra borçlarını ödeyeceğine dair güçlü bir kanaat oluşmasını sağlamaya çalışmaktaydı. Bu yüzden çoğu davada iflasın kabul edilmesinden sonra müflis tarafından kefil gösterilmesi istemekteydi.

Kefiller genellikle yakın akraba, tanıdık, aynı mahalleli ya da hemşehrilerden oluyordu. Mesela, borcu nedeniyle hapsedilen aslen Erzurumlu yeniçeri emeklisi Mustafa Bey b. Abdullah'a yine yeniçeri ve aslen Erzurumlu olan bir hemşehrisi kefil olmuştu.⁷² Mustafa adlı müflisin hem şahsına hem de gerektiğinde mahkemeye getirilmesinde kardeşi Mehmed kefil olmuştu.⁷³ Hayim veled-i Bali adlı Yahudi'ye ise iflas kararı alındıktan sonra babası Bali veled-i Yako kefil olmuştu.⁷⁴

Kadı ya da mahkeme tarafından müflise kefil (ler) dört farklı hukuki süreç için istenmekteydi. İlki şahsın kendisi (*nefsine*) için yapılacak kefillikti.⁷⁵ Bunun en kuvvetli nedeni şahsın hapsin sonlandırılmasından sonra firar etmesine engel olmak amacına matuftu. Buna dair birçok mahkeme kaydı mevcuttur. Mesela müflis Nikola veledi-i Yorgi adlı zimmînin kendisine eşi ve bir diğer zimmî kefil olmuştu.⁷⁶ Diğeri ise ileride yeterli mal mülke kavuştuğunda borçlarını ödeyeceğine dair istenen kefillerdi. Bu Osmanlı hukuk dilinde *kefil-i bi'l-mâl* olarak adlandırılmaktaydı.⁷⁷ Üçüncü ve dördüncü kefillik türü esasen mala ve nefse kefillik içerisinde değerlendirilebilir. Ancak bunlar

71 Fukahânın müflise kefalet etmekle ilgili görüşleri için bk. Osman Safa Bursalı, "Galata ve İstanbul Mahkemelerinde Kefalet Sözleşmesinin Görünümleri, 1791-1795", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 9, İstanbul 2010, s. 53.

72 İstanbul Mahkemesi, nr.21, s. 105a, 22 Zilhicce 1107 (23 Temmuz 1696).

73 Rumeli Sadareti, nr.40, s. 12a, Evasıt-ı Receb 1033 (19 Nisan 1624).

74 İstanbul Mahkemesi, nr.20, s. 25b, 10 Muharrem 1100 (14 Kasım 1688).

75 *Kefil-i bi'n-nefs* için bk. Zeynep Dörtok Abacı, "Ahde Vefa: Kamu Düzenini Sağlama Aracı Olarak Bursa'da Nefse Kefalet Uygulaması (II. Selim Dönemi)", *Sultan II.Selim Dönemi ve Bursa*, ed. Fırat Yaşa, Osmangazi Belediyesi Yay., Gaye Kitabevi, Bursa 2020, s. 505 vd.

76 Bab Mahkemesi, nr.11, s. 2b, 17 Cemaziyelahir 1081 (1 Kasım 1670).

77 Bursalı, agm., s. 46 vd.

uygulamada farklı nedenlere bağlanmışlardır. Üçüncü tür kefillik gerektiğinde müflisin mahkemeye geleceğine dairdir. Bir örnekte iflasına karar verilen İsmail b. Ahmed'in mahkemenin talebi halinde kadı huzurunda olacağına dair bir tanıdığı kefil olmuştu. Bu kefil aynı zamanda müflisin nefesine yani kendisine de kefillik edeceğini beyan etmişti.⁷⁸ Dördüncüsü ise bir müflisin borcunu vadeler halinde ödemesine kararı verilmesi üzerine ödemelerin düzenli olarak yapılacağına dair kefillikti. Bununla ilgili bir örnekte Hilal b. İlyas adlı müflisin, borcundan dolayı her ay kırk akçe ödemesi hususunda ödeme planına sadık kalacağına dair Hacı b. Ramazan kefil olmuştu.⁷⁹

Kefilliğin iflas davalarındaki önemine rağmen bazı duruşmalarda müflise kefil istenmemiştir. Mesela Yüheyra veled-i Yasef'in iflas ettiğine hükmeden İstanbul kadısı, kefil istemeden onu hapisten çıkartmıştı.⁸⁰ El-Hac Fethullah adlı çörekçi de kefil talep edilmeden hapisten salıverilmişti.⁸¹ Yine Havyarcı Kaplan adlı zımmî, hem müflis ilan edilmiş, hem hapisten çıkarılmış hem de kendisinden kefil talep edilmemişti.⁸²

5. Yeni Alacaklıların Zuhuru

İslam hukukunda kadının iflas hükmü vermesinin bir bağlayıcılığı vardı ve karar müflisin borcu olan herkes için geçerliydi. Velev ki başka alacaklılar davada bulunmasınlar. Bu yüzden yeni dâyinlerin zuhuru yeni bir dava açılmasını gerektirmemekteydi.⁸³ Osmanlı uygulamasında bir şahıs hakkında iflas kararı alınmasından sonra yeni alacaklılar ortaya çıkmışsa müflisin ya da yeni alacaklıların başvurusu üzerine bir kez daha mahkeme yapıldığına dair örnekler vardır. Ancak bunlar yeni alacaklılara ilgili medyun için önceden iflas kararı alınmış olduğunun hatırlatılmasına yarayan celselerdi.

Müflislerin ya da ilgili kişilerin yeni alacaklıların ortaya çıkması üzerine kendi dava süreçleri ile ilgili olarak kadıya dilekçe ile başvurma hakkı bulunması bu tip davaların açılmasının ana etkeni gibi durmaktadır. Buna dair bir örnekte daha önce müflis ilan edilen Kostantin adlı zımmînin yeni alacaklıları zuhur

78 *Bab Mahkemesi*, nr.3, s. 11b, 10 Rebiülahir 1077 (10 Ekim 1666)

79 *Beşiktaş Mahkemesi*, nr.2, s. 12b, 10 Zilkade 966 (14 Ağustos 1559).

80 *İstanbul Mahkemesi*, nr.12, s. 106a, 19 Rebiülahir 1074 (20 Kasım 1663).

81 *İstanbul Mahkemesi*, nr.12, s. 109a, 27 Rebiülahir 1074 (28 Kasım 1663).

82 "...bilâ kefil habsden ütlâk...". [*İstanbul Mahkemesi*, nr.147, s. 5a, 11 Şevval 1241 (19 Mayıs 1826)]

83 Atar, "İflas", s. 510.

edince şahitler devreye girmişti. İlgili belgede *sikat-ı müslimin*⁸⁴ olarak tanımlanan bu şahitler daha önce iflas kararı alınmış olduğuna, zımmînin iflas esnasında elinde kalan mal mülkünün *gurema* yöntemiyle alacaklılara dağıtıldığına şahitlik etmişlerdi. Kostantin ayrıca borçlarını *tevkif* ettirmişti.⁸⁵

Bu davalarda kadı müflis için yeni bir hapis kararı vermezdi. Zira hukuken bir şahıs bir kez müflis olarak ilan edilmişse ve öncesinde hapis yatmışsa yeni alacaklılar yüzünden bir kez daha hapsedilmesine gerek görülmezdi. Yukarıda adı geçen Kostantin önceden dört buçuk ay hapsedilmesinden dolayı kadı bir kez daha zindana atılmasına gerek olmadığına karar vermişti. Bir diğer örnekte ise Mudanyalı zeytin tüccarı Triko veled-i Dimitrakî, satın aldığı zeytinin toplamda 4.473 kuruşluk ödemesini yapamadığında şikâyet edilmiş, üç ay hapis yatmıştı. Bir müddet sonra yeni alacaklılar onu yeniden hapsedirmek istediklerinde Triko bir dilekçe ile kadıya başvurmuş, kadı iflası kesinleşmiş şahsın yeniden hapse atılmasına gerek olmadığı yönündeki görüşünü sicile kaydettirmişti.⁸⁶ Yasef b. Arslan hakkında açılan dava da benzer bir kararla sonuçlanmıştı. Buna göre tüccar Ömer Çelebi b. Ahmed, *bürüncük* sattığı Yahudi Yasef veled-i Aslan'ın 100 kuruşluk borcunu ödememesinden dolayı dava etmişti. Kadı önceden hapsedilen Yahudi için yeni bir hapis kararına gerek olmadığını Ömer Çelebi'ye izah etmişti.⁸⁷

6. İflasın Reddedilmesi

İncelenen belgelerdeki iflas davalarının neredeyse tamamında iflas kararı veren kadılar nadiren de olsa iflas başvurusunu reddetmişlerdi. Buna dair incelenen defterlerdeki tek örnekte, ödeyemediği 808 kuruş borcu için Muhzır Ağa tomruğunda dokuz ay hapis yatan Veli'nin açtığı iflas davası aleyhine sonuçlanmıştı. Alacaklı olan üç şahıs, Veli'nin borcunu ödeyebileceğine dair şahitleri mahkemeye getirince kadı iflasın reddi kararı almıştı. Veli borcunu ödeyene kadar hapiste kalacaktı.⁸⁸

84 “...cema'at” içinde karşılaşılan olayları değerlendirirken, takındıkları tutum ve sözleriyle, toplumun diğer üyelerinin güvenini kazanmış, fakat görevli olarak çok önde görünmeyenler...” olarak açıklanan bu ibare için bk. Ergenç, “Toplumsal Düşünce Açıklama Kanalı ...”, s. 1070. Bir müflisin durumunu mahkemede dile getiren Galatalı sikâta işaret eden bir diğer belge için bk. Rumeli Sadareti, nr.40, s. 12a, Evasıt-ı Receb 1033 (19 Nisan 1624).

85 Bab Mahkemesi, nr. 197, s. 6b, 21 Rebiülevvel 1162 (11 Mart 1749).

86 Anadolu Sadareti Mahkemesi, nr.2, s. 4b, 9 Muharrem 1253 (15 Nisan 1837).

87 Bab Mahkemesi, nr.150, s. 66b, 10 Cemaziyelahir 1143 (21 Aralık 1730).

88 Bab Mahkemesi, nr.150, s. 107b, 10 Rebiülevvel 1143 (23 Eylül 1730).

7. Müflisin Takibi

Müflisin takibi hem alacaklı hem de kadı tarafından yapılmaktaydı. Burada daha çok alacaklının rol aldığı görülmektedir. Kadının hapis cezasını kaldırması ve iflas kararı almasında müflisin doğruluğu ve yalandan uzak kalması asıl gerekçe olduğundan alacaklının burada yapacağı en öncelikli girişimi müflisin takip edilmesini sağlamaktı. Müflisin mahkemeyi ve kamuyu yanıltacak bir gizli mal varlığının tespitinde alacaklı yeniden mahkemeye başvurma hakkına sahipti.⁸⁹

İflasın kanunen kabul edilmesinden sonra hem dâyin hem de medyûnun haklarını korumak için mahkemece bazı tedbirlerin ve bunlara yönelik kararların alındığı görülmektedir. Bunlardan bazıları aşağıdaki gibidir. Hapisten çıkarılan müflise borçlarını ödemesi için belirli bir süre tanınmaktaydı. Belgelerde *imbâl* olarak adlandırılan bu sürenin ne kadar olduğuna dair bir açıklama yoktur. Ancak imhâlin makul bir zaman dilimini kastettiği mahkeme kayıtlarının dilinden anlaşılmaktadır. Borçlu takip edilerek ve borçlarını ödemesi için belirli bir süre verilerek insani açıdan koruma altına aldığı gibi, alacaklının hakkına kavuşturulmasının da gözetildiği anlaşılmaktadır.

Yüce mahkemenin oldukça insani bir yaklaşım olarak iflas davası sürecine dahil ettiği bu hukuki yaklaşım, müflise bir kez daha şans verme ve borçlarını ödemek için gerekli girişimlerde bulunma vaktini elde etme hakkına kavuşması anlamına gelmekteydi. Buna dair bir örnekte Nikola veled-i Yorgi adlı müflis hapisten çıkarılmış ve borçlarını ödemesi için kendisine imhal verilmişti.⁹⁰ Esasen imhalin iflas kararı alınmadan önce uygulandığı da olurdu. Mesela 1835'te hırsızlık nedeniyle mal ve paraları çalınan, alacaklıların taleplerini karşılayamayan ve iflasın eşliğinde olan Stefan ve Melkon adlı sarrafların kendi alacaklarını toplamak ve durumlarını düzeltmelerini sağlamak için yapılan görüşmeler sonunda gerekli sürenin verildiği görülmektedir.⁹¹

Müflisin takip edildiğini ortaya koyan diğer bir hukuki kavram ise *tevkif* idi. İmhal ile benzer bir Hukuki süreci ifade eden tevkifte alacaklıların müflisin borçlarına karşılık olarak kendilerine verebileceği bir şeylerinin olmadığını

⁸⁹ Awad-Robert, agm., s. 998.

⁹⁰ Bab Mahkemesi, nr. 11, s. 2b, 17 Cemaziyelahir 1081 (1 Kasım 1670).

⁹¹ Al-Akar, agm., s. 30 vd. Sarraf iflaslarının daha erken tarihli örneklerine mahkeme tutanaklarında şimdilik rastlanmamıştır. Bu konuda bk. Metin Ziya Köse, *Galata'da Sarraf İşletmeleri İşletme Yönetimi, Sermaye ve Yatırım (1691-1733)*, Kritik Yayınları, İstanbul 2021, s. 92-93.

beyan etmeleri üzerine ödeyecek durumuna gelinceye kadar borç geri ödemesi durdurulmaktaydı. Mesela borçları yüzünden hapsedilen Kostantin adlı zımmînin yeni zuhur eden borçlarından dolayı hapsedilmemesine, ancak yeterli zenginliğe ulaştığında⁹² borçlarını ödemesine karar verilmişti.⁹³

Kelime manası yasaklama, birini malını kullanmaktan men etme olan *hacir* iflas kararının alınmasından önce ya da sonra müflisin ticari hayatını yasaklama anlamına gelmekteydi. İslam hukukunda uygulanan ve yeri olan hacrin incelenen İstanbul mahkemesi kayıtlarında bir numunesine rastlanmamıştır. Bunun en temel nedeni kadının iflas kararı almadan önce borçlunun hapiste belirli bir süre kalmasına yönelik bir tercihi göz önünde bulundurmasından kaynaklanan bir bakış açısına sahip olmasıdır. Ayrıca kadının hacir kararı alması için dâyinlerin talepte bulunması gerekirdi.⁹⁴ İncelenen kayıtlarda kadından hacir talebinde bulunan bir dâyine rastlanmamıştır. Yine iflasın kabulünden sonrasına ait bir hacir örneği de yoktur. Bu açıdan bakıldığında kadılar müflislerin yeni bir hayat kurması, taahhüt ettiği borçlarını ödemesi ve para kazanabileceği yeni iktisadi faaliyetlere girmesini destekleyecek bir tavır sergilemiştir. Son olarak İslam hukukuna göre iflastan sonra hapis cezası ve meslekten men cezaları verilmekteyse de ele alınan örneklerde bu tarz bir karara rastlanmamıştır.

8. Müflisin Ölümü

İflas bir süreci ve müflisin ölümünden sonra da devam etmekteydi. Alacaklıların açtıkları davalar daha önce alınan iflas kararının bir kez daha mahkemeye taşınmasına neden olmaktaydı. Bu gibi davalarda da belirli süreçlerin işletildiği görülmektedir. Öncelikle müflisin ölümünden sonra alacaklıların dava açmalarından dolayı iflas sürecinin tamamlanmadığı, devam ettiği görülmektedir. Nitekim beytülmal emini Sinan b. Abdullah, daha önce ölen Dimitri veled-i Yani'nin Beşiktaş'taki metrukâtını talep edince hanımı Kali mahkemeye başvurmuş ve eşinin ölmeden müflis ilan edildiğini iki şahit vasıtası ile kadıya anlatmıştı⁹⁵. İflas davalarından bazıları ise ölen müflisin tanıdıklarının açtığı davalar şeklindeydi. Buradan edinilen izlenim bu davaların müflisin yakın arkadaşlarının yasal mirasçılarının borçlar

92 Belgede geçtiği üzere *vakt-i yesâr* ve *vakt-i meyseret*.

93 Bab Mahkemesi, nr. 197, s. 6b, 21 Rebiülevvel 1162 (11 Mart 1749).

94 H. Yunus Apaydın, "Hacir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 14, İstanbul 2000, s. 517 ve Atar, *agt.*, s. 61.

95 Beşiktaş Mahkemesi, nr.2, s. 9b, 8 Zilhicce 966 (13 Eylül 1559).

nedeni ile rahatsız edilmelerini önlemeye yönelik olabileceğine dairdir. Nitekim debbağlar esnafının yazıcısı Sarı Yazıcı'nın müflisen ölümü üzerine borçlarının varislerinden aliverilmesi için açılan davayı yine bir yazıcı olan Mustafa başlatmıştı.⁹⁶

Alacaklının ölümü durumunda ise hapis cezası devam etmekte, ancak iflas davası açılabilmekteydi. Böyle bir örnekte alacaklı olan ölen kişinin yasal varisleri iflasına karar verilmiş olan Mehmet Kethüda'ya yeni bir dava açmışlardı. Mirasçılar müflis adayının ödeme kudreti bulunduğu dair şahit getirememeleri üzerine alacaklarından vazgeçmek durumunda kalmışlardı.⁹⁷

Ölen müflislerin miras ve metrukâtı ile alakalı davalarda şahitlik kurumundan istifade edilmesi Osmanlı hukuk düzeninin işleyişi ile yakından alakalıydı. Alacaklıların talebi üzerine açılan davalarda müteveffa müflisin ölmeden evvel iflas ettiğine dair şahitlerden gelen görüş dikkate alınmaktaydı. Nitekim böyle bir örnekte ölen bir zımmînin karısı aleyhine açılan bir alacak davasında kadı şahitleri dinlemiş, önceden iflasın vaki olduğu hükmünü vermişti.⁹⁸

C. Borçların Tasfiyesi: Bir Haciz Yöntemi Olarak Gurema

Basit bir şekilde tanımlanacak olursa gurema, müflisin mevcut mal ve para varlığının gerektiğinde satışı yapılarak, borçlarını karşılıyorsa tamamı ve karşılamıyorsa taksim edilerek alacaklılara dağıtılması anlamına gelmektedir.⁹⁹ Mal olanlar (değerli kağıtlar, gayrimenkuller vs.) satılarak paraya dönüştürülürdü. Ayrıca müflise borçlu olan kişilerden sonradan alınan paralar da alacaklılar arasında pay edilirdi. Keza müflisin alacaklı olduğu hallerde borçlarının doğrudan kendi alacaklılarına havalesi de mümkündü.¹⁰⁰ Daha geniş bir bakış açısıyla bakıldığında gurema müflisin alacaklıları anlamına da gelmekteydi. Bir belgede geçen "...*mezbûr Rıdvan Efendi müflisen müteveffa oldukça tereke-i mevcûdesi guremâsı beyninde taksim olunup...*" ifadesi bunu doğrulamaktadır.¹⁰¹

96 İstanbul Mahkemesi, nr.3, s. 32b, Evail-i Cemaziyelevvel 1027 (26 Nisan 1618).

97 Kismet-i Askeriye, nr.19, s. 24a, 1 Safer 1110 (9 Ağustos 1698).

98 Beşiktaş Mahkemesi, nr.2, s. 9b, 8 Zilhicce 966 (13 Eylül 1559).

99 Atar, *agt.*, s. 95 vd. ve Al-Akar, *agm.*, s. 32.

100 Al-Akar, *agm.*, s. 36. İslami uygulamada mukayyed havale olarak adlandırılan bu işlem bk. Ali Bardakoğlu, "Havale", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 16, İstanbul 1997, s. 508.

101 Rumeli Sadareti Mahkemesi, nr.40, s. 24a, Evası-1 Şaban 1033 (28 Mayıs-8 Haziran 1624).

Kadının iflas kararı almasından sonra eğer müflisin elinde hala bir miktar para ya da mal varsa bunlar alacaklılara öncelikli, eşit ya da müflisin eldeki parasının kâfi derecede olmaması dolayısıyla oranlanarak yani pay edilerek dağıtılmaktaydı. Kadı tarafından görevlendirilen bir mahkeme vazifelisi yaşayan bir müflisin para ve mal sayımı yapardı. Müflis ölmüşse yasal mirasçılarının huzurunda şahsi tereke sayımı yapılırdı. *Kısmet-ı gurema* adı verilen bu işlem sonrasında alacaklılara hakları dağıtılırdı. Alacaklının para borçlarını yine para ile alması İslami iflas hukukunun temel kuralı olduğunda müflisin malları varsa satılır, paraya dönüştürülür ve dağıtılırdı.¹⁰² Bu uygulama mahkeme defterlerine *alâ vecih'l- guremâ iktisâm*¹⁰³ şeklinde kaydedilmekteydi. Buna dair bir örnekte çeşitli kimselere borcu nedeniyle önce hapis yatan Kostantin'in iflas ettiğine hükmedilmiş, daha sonra elinde kalan son sermayesi alacaklılar arasında guremâ yöntemi ile bölüştürülmüştü.¹⁰⁴

Guremâya konu olan terekelerdeki para ya da mal paylaşımının nasıl yapıldığına dair örnekler mevcuttur. Mesela iki para vakfından kredi çeken, borçları nedeniyle hapsedilen ve burada ölen müflis Drako veled-i Mihal'in terekesi guremâ taksimine tabi tutulmuştu. Mehmed el-Fenâri evkafından aldığı 27.000 akçenin ancak 13.500 akçesi gurema taksiminden sonra vakıf mütevellisine teslim edilmişti. Yine Yusuf el-Fenâri vakfından temin ettiği 6.000 akçenin ise ancak yarısı bahsi geçen vakfın mütevellisine verilmişti.¹⁰⁵ Görüldüğü üzere her iki ödemede 1/2 kuralı uygulanmıştır. Ancak ölen zimmînin başka borçları olup olmadığına ve toplam tereke miktarının ne olduğuna dair bir bilgi verilmediği için bu oranın neden uygulandığı açık değildir.

Bir diğer örnekte ise müflis Yani'nin gayrimenkulleri satıldıktan sonra alacaklılara bir kuruşta yirmi beş pare olacak şekilde oranlanmıştı.¹⁰⁶ Buradaki oran ise ¼ şeklindeydi. Muhtemelen müflisin elde kalan malları alacaklı sayısına ve dâyinlere dağıtılacak meblağa göre oranlanarak belirlenmişti.

102 Atar, agm., s. 511.

103 Bab Mahkemesi, nr. 197, s. 6b, 21 Rebiülevvel 1162 (11 Mart 1749).

104 Bab Mahkemesi, nr. 197, s. 6b, 21 Rebiülevvel 1162 (11 Mart 1749).

105 Üsküdar Mahkemesi, nr.84, s. 78b, Evahir-i Zilhicce 1000 (27 Eylül-7 Ekim 1592). Bir fetvaya göre vakıf mütevellileri iflas nedeniyle vakfa yapılan eksik ödemeden sorumlu tutulamazlardı (Süleyman Kaya, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 79). Üsküdar'da Fenâri ailesi vakıfları için bk. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûni Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 252, 272.

106 BOA., TS. MA.e., nr.149/23, 23 Muharrem 1215 (16 Haziran 1800).

Guremada yaşanan problemlerden biri iflasın vaki olmasından sonra müflisin sayım esnasında bulunmamasından kaynaklanmaktaydı. Bu yüzden gurema taksiminde bulunan ilgili görevlilerin buna riayet etmesi ve şahsi tasarrufta bulunmaması gerekirdi. Mesela İzmir'de bir bakkalın borçlandığı bir Rus tüccarın başvurusu üzerine guremadan alacağı olan payın ödenmesi durdurulmuştu. Zira gurema müflis hazır bulunmadan yapılmıştı.¹⁰⁷

Guremada yaşanan problemlerden bir diğeri ise müflisin mallarına el konulup satıldıktan sonra alacaklılardan birinin kendi payına isabet eden kısmı kabul etmemesiydi. Buradaki temel kural alacaklıların gurema taksimini kabul etmiş olmaları zaruretiydi.¹⁰⁸ Aksi halde paylaşım durdurulmakta, paylarına razı olanlar diğer alacaklıların paylaşımı kabul etmelerini beklemek zorunda kalmaktaydılar. Bazen müfliste alacağı olan devlet de beklemek zorunda kalıyordu. Mesela, Şapçı Tanaş adlı şahıs Yani veled-i Kostî'den ipek satışından dolayı alacaklarını tahsil edememişti. Yani, önce hapsedilmiş, sonrasında iflası ilan edilmişti. Alınan tasfiye kararından sonra gerçekleşen gurema taksimine Tanaş itiraz edip payına düşen alacağı reddetmişti. Bunun üzerine müfliste devlet adına mukataa alacağı olan Ergılaştı voyvodası İshak vaziyeti merkezi hükümete bildirmişti.¹⁰⁹

Gurema iflas eden Avrupalı tüccarın metrukâtına da uygulanmaktaydı. Müstemen tüccarlardan iflas ilan edenler olursa onların eşya, mal, para ve mülkleri guremaya tabi tutulup hak sahiplerine alacakları oranında taksim edilmekteydi. Mesela Koron'da iflas edip sonrasında kaçan Fransız tüccar Misakoza Savanir'in metrukâtı her ne kadar Fransa konsolosu tarafından denetim altına alınmışsa da dâyinler kadiya başvurmuşlar, guremaya tabi tutulması gereken her türlü eşyanın sayımı yapıp değeri belirlendikten sonra paylarına düşeni almayı talep etmişlerdi.¹¹⁰

Gurema ölen müflisin terekesine de uygulanmaktaydı. Mesela debbağlar esnafı yazıcılarından Sarı Yazıcı olarak bilinen Mustafa, ölmeden evvel birçok kişi ve müesseseden borç almıştı. Bu kişiler ve iki vakıf idarecisi alacaklarını terekesinden talep etmekteydi. Ancak Sarı Yazıcı müflisen öldüğünden hanımı Mümine bint-i Mahmud terekeden eline hiçbir şey geçmediğini beyan ve yemin edince alacaklıların davası düşmüş oldu.¹¹¹

¹⁰⁷ BOA., C.HR., nr.41/2020, 27 Ramazan 1209 (17 Nisan 1795).

¹⁰⁸ Al-Akar, agm., s. 32.

¹⁰⁹ BOA., TS. MA.e, nr.149/23, 23 Muharrem 1215 (16 Haziran 1800).

¹¹⁰ BOA., AE.SSLM.III, nr.199/11908, 15 Şaban 1219 (19 Kasım 1804)

¹¹¹ İstanbul Mahkemesi, nr.3, s. 32b, Evail-i Cemaziyelevvel 1027 (26 Nisan 1618) ve Kuran, age.,

Bu uygulamanın yapılmasının bazı faydaları bulunmaktaydı. Mesela gurema aynı zamanda kesin iflas anlamına geldiğinden yeni borçluların ortaya çıkması halinde müflisin yeniden hapsedilme ihtimali de ortadan kalkmış olmaktaydı. Yine çoğu kez müflisin beyanı üzerine gurema taksiminin yapılmış olması onun iyi niyetine işaret etmesi açısından hapisten çıkmasında etkili olmaktaydı.

Gurema uygulamasının Osmanlı hukuk sisteminin değişime tabi olduğu 19. yüzyılda hala uygulamada olduğu görülmektedir. Mesela bakkal işletmesini iflas nedeniyle kapatan Nikola adlı zımmî, elinde kalan son mal varlıklarını satıp gurema yöntemi ile alacaklılara taksim etmişti.¹¹² Yine Mudanyalı zeytin tüccarı Triko'nun iflası ilan edildiğinde elindeki tüm mal varlığı satılmış ve alacaklılar arasında dağıtılmıştı.¹¹³

II. İflas ve Ekonomik Boyut

İflasın çok boyutlu etkisi ve sonuçları daha ziyade iktisadî alanda görülmekteydi. Neticede bir şahsın, işletmenin ya da kurumun iflası piyasaları ve kurumsal yapıyı doğrudan etkilediğinden devletin kendisi, idarecisi ve ekonomi bürokratları buna yönelik tepkiler ya da davranışlar sergilemekteydi. Bu kısımda bu menfi iktisadi sonucun Osmanlı ekonomisini ilgilendiren tüm yönleri irdelenmeyecek müste'menler, işletmeler ve kurumlar ile devletin iflasla ilgili nasıl bir bakış açısına sahip olduğu ortaya konacaktır.

A. Avrupalılar ve İflas

Yeni Çağ'da Osmanlı Devleti sınırları içerisinde meydana gelen ve Avrupalıların bir şekilde müdahil oldukları iflasla alakalı dava ve süreçlerini çok katmanlı olarak değerlendirmek gerekmektedir. Zira bir Osmanlı uyruklusunun iflasından etkilenen Avrupalıları neler bekleyeceği yanında müflis bir Avrupalı ile iş münasebeti olan Osmanlı tebaasının durumunun ne olacağı ancak belirli koşulların ve hukuki yaklaşımların devreye girmesi ile çözümlenebilirdi. Ayrıca neredeyse diplomatik dokunulmazlıkları olan elçilik ve konsolosluk görevlilerinin iflasla ilgili iş takibi, Osmanlı mercileri ile görüşmeleri, bir kısmı ticaretle uğraşan bu görevlilerin iflasla doğrudan ya da dolaylı olarak bir şekilde karşılaşmaları durumunda nasıl bir yol izleneceği hususları bir yerde o zamanın milletler arası hukuk normlarına göre çözümlenmesi gereken meseleler arasında yer almaktaydı.

s. 164-166.

112 İstanbul Mahkemesi, nr.137, s. 35b, 27 Rebiülevvel 1237 (22 Aaralık 1821).

113 Anadolu Sadareti Mahkemesi, nr.2, s. 4b, 9 Muharrem 1253 (15 Nisan 1837).

Osmanlıların Avrupalılar ile olan münasebetlerinde ahidnameler birçok konuda olduğu gibi iflasla ilgili sorunlarda yol gösterici olmaktadır.¹¹⁴ Zaman içerisinde gelişmelerin yol göstericiliğinde değişik milletlere verilen ahidnamelere iflasla ilgili maddeler konulması meselenin önemli olarak görülmesinin bir sonucu olmalıdır.¹¹⁵ Bunun dışında Osmanlı yönetimi Avrupalılar ile iş gören Osmanlı tebaasından ticari, finansal ve kefalet işlemlerini muhakkak kadı huzurunda hüccet alınarak yasallaştırılmasını şart koşmaktaydı. Aynı bakış açısı Osmanlı tebaası ile iş akdi yapan Avrupalılar içinde geçerliydi. Buna dair bir örnekte müflis ya da firari bir İngiliz müste'menin geride bıraktığı borçlar kefil olduğu iddiasıyla başka bir İngiliz'den talep edilemeyecekti. Zira ilgili ticari iş (kefalet) için kadıdan mutlak surette bir hüccet temin edilmiş olması şartı aranmaktaydı. Sadece şahitlerin olması da yeterli görülmemekteydi.¹¹⁶

Bir diğer örnekte dellal Artin'e 18.199 kuruş borç veren İngiltereli üç müste'men, alacaklarını tahsil edemeyince İstanbul mahkemesine başvurmuşlar, Artin'i hapsedirmişlerdi. Yaklaşık on altı ay sonra Artin'in doğrudan kendisinin açtığı iflas davasını takip etmişlerdi. Artin'in müflis olduğuna dair mahkemeye çıkardığı şahitleri dinlemişlerdi. Kadının kendilerinden istediği borçlunun daha başka serveti olabileceğine dair şahit talebini ise yerine getirememişlerdi.¹¹⁷

Avrupalı olup da Osmanlı coğrafyasında ticari ya da ekonomik faaliyette bulunanların bazıları iflas süreçleriyle karşılaşmalarında ikili bir hukuki süreçle karşılaşmaktaydılar. Hem tabi oldukları elçilik ya da konsolosluk gereken işlemleri yapmakta hem de şer'i mahkemede Osmanlı iflas hukuku kuralları işletilmekteydi. Her iki durumda da diplomatik temsilcilerin girişimleri ve Osmanlı mercilerinin uygulamaları ile iflasın hukuki boyutları yasal çerçeve içerisinde değerlendirilecek hale getiriliyordu.¹¹⁸

Buna rağmen Osmanlı mahkemelerinin Avrupalı tüccarların iflas davalarını sonuçlandırması kolay olmamaktaydı. Çoklu bir denklem niteliğinde olan bu tip davalarda etkileyen ve etkilenenlerin Osmanlı toplumunun ve müflisin

114 Ahidnameler için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidname", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 1, İstanbul 1998, s. 536-540.

115 Kapitülasyonlara iflasla ilgili maddelerin konulma nedenlerine dair bk. van den Boogert, *age.*, s. 204-205.

116 Kuran, *age.*, s. 901-904.

117 İstanbul Mahkemesi, nr.148, s. 72b, 10 Zilkade 1242 (5 Haziran 1827).

118 van den Boogert, *age.*, s. 203-257, özellikle 222-223.

kendi uyruğunda olan ticari çevresinin geniş bir kesimini kapsaması davanın çözümlenmesini uzun yıllara yaydığı gibi yerel mahkeme dışında merkezi idarenin de devreye girmesine neden olmaktadır. 1530'larda Suriye'de değerli taş ticareti yaparken iflas eden ve hapiste iken ölen Venedikli tüccar Marco Priuli'nin davası Şam kadısının, yerel güçlerin, divan-ı hümayunun, Venedik elçisinin, Venedik yönetiminin, Venedik yargıçlarının, ailesinin, alacaklıların, borçluların ve ilgili diğer kesimlerin müdahil oldukları bir hukuksal süreci başlatmış olmaktadır.¹¹⁹

Avrupalıların iflasla ilgili her türlü hukuki girişimlerinde diplomatik görevlilerin Osmanlı mercileri ile yapılacak görüşme ve yazışmalarda etkin bir rol üstlenmekteydiler. Mesela, herhangi bir iflasın vuku bulmasında Avrupalıların bir şekilde dahil oldukları süreçler yine diplomatik görevliler tarafından takip edilmekteydi. Aleksan ve Nikogas adlı tüccarların iflası dolayısıyla süreci takip etme vazifesini alacaklıların talebi üzerine uhdelere alan iki Danimarkalı tüccarın bu hususta Danimarka elçiliği maslahatgüzarının desteğini aldıkları görülmektedir. Buna göre müflislerde alacağı olan ama bu arada devlete de borcu olan sarraf Refail'in müflislere ait olan ve İstanbul'a gemiyle getirilen revgan-ı sadenin satışından sonra alacağı olan dokuz bin kuruşu hazineye takas ettirme isteği kabul edilmişti.¹²⁰

B. İşletmeler ve İflas

Bildirinin önceki bölümünde daha çok şahısların münferiden düştükleri iflas süreçlerinden bahsedilmiştir. Yeni Çağ boyunca Osmanlı'da çeşitli işletmelerin iflası da söz konusu olmuştur. Klasik fıkıh kitaplarında işletmelerin iflasa tabi olup olmadıklarına dair bir açıklama yoktur. Buna rağmen hükmi şahsiyetlerinden dolayı müesseselerin iflaslarının kabul edilmesi gerektiği fikri ileri sürülmektedir.¹²¹

İşletmelerin bir kısmı iyi yönetilemediklerinden, bir kısmı devletle olan akitlerini yerine getiremediklerinden, bir kısmı ise finans ve kredi problemleriyle karşılaştıklarından iflas etmişlerdi. Burada konunun genişliğine ve derinliğine istinaden bazı açıklamalar yapılacaktır. Ancak bu hususta daha derinlemesine araştırma yapmak bir zorunluk gibi durmaktadır.

119 Francisco Apellaniz, *Breaching the Bronze Wall Franks at Mamluk and Ottoman Courts and Market*, Brill, Leiden-Boston 2020, s. 215, 273 vd.

120 BOA., C.IKTS., nr.3/127, 12 Cemaziyelahir 1225 (15 Temmuz 1810).

121 Fahrettin Atar, *İslam İcra ve İflas Hukuku*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s. 284.

Oldukça meşhur olan celeplerin 16. yüzyılda yaptıkları iş gereği piyasa fiyatının altında devlete sattıkları canlı hayvanlar nedeniyle iflase sürüklenmeleri zaten beklendik bir durumdu. Bunların birer işletme sahibi olarak boyuna zarar etmeleri ve akabinde iflas süreçlerini yaşamaları esasen kurumsal iflase nedenlerini ve sonuçlarını anlamada oldukça yol gösterici olacaktır.¹²² Yine celeplerle bağlantılı olarak iş yapan İstanbul kasapları da çeşitli nedenlerle sürekli olarak iflas etmekteydiler.¹²³

Celepler ve kasaplar dışında çeşitli işletmelerin iflas etmeleri şaşırtıcı değildir. İflas eden işletmelerin başında fırınlar gelmektedir. İşletme mantığı açısından faaliyetleri devlet ve ilgili loncanın kontrolü altında olan fırınların gedik sistemi ile çalıştırılmasına bağlı olarak birçok ortakta meydana gelmesi yanında sürekli devlete ve kapan tüccarlarına borçlanılan bir düzende çalışmaları iflase da beraberinde getirmekteydi. Bu sebepler dışında devletin buğday ve un tedarikinde çeşitli sebepler yüzünden yaşadığı sorunlar uncu ve unlu mamul üreticilerini doğrudan etkilemekteydi. İflasların önemli bir kısmı bu sebepler yüzünden meydana gelmekteydi.¹²⁴

Fırın gediğine sahip olanlar oldukça kırılğan olan bu yapıda işletmelerini çalıştıramaz duruma geldiklerinde ya kaçıyorlar ya da iflas ettiklerini ilan ediyorlardı.¹²⁵ Bazen işletmelerini kurtarmak için gediklerini rehine koydukları da oluyordu. Bu durumda fırınların yeni gedik sahipleri tarafından işletilmesi için hem loncadan hem de devletten çalışma izni almaları gerekiyordu.¹²⁶ Böyle bir örnekte Bahçekapısı ve Hocapaşa'daki iki fırın ve iki değirmeni işleten gedik ortağı sekiz kişiden bazıları firar etmiş bazıları da iflas ettiklerini duyurmuşlardı. Lonca kethüdası bu işletmelerin yeniden işlerlik kazanması için yeni gedik sahiplerine verilmesi teklifinde bulunmuş, başvurusu kabul edilmişti.¹²⁷

122 Celeplerin iflas etme süreçlerini açıklayan bir örnek için bk. *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566)*, haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1994, s. 278.

123 Antony Greenwood, *Istanbul Meat Provisioning: A Study of Celebkeşan System*, University of Chicago Doktora Tezi, Chicago 1988, s. 156.

124 Kaya, *agt.*, s. 212-213.

125 Böyle bir örnek için bk. Yusuf Alperen Aydın, *Müteşebbis ve Devlet 18. Yüzyılda Peksimetçibaşı Nureddin Ağa'nın Yükselişi*, Kitabevi, İstanbul 2016, s. 66-67.

126 Fırıncı esnafı bu durumdan şikayetçiydi. Çünkü gediğin yeni sahipleri çoğunlukla meslek dışından olan kişilerdi. Bu konuda bk. Koyuncu Kaya, *agt.*, s. 282.

127 *İstanbul Mahkemesi*, nr.56, s. 22a, 9 Cemaziyelevvel 1202 (16 Şubat 1788).

İşletme iflaslarının bir diğer örneği ise mukataalardı. Buna dair bir örnekte Haymana mukataasını mâlikane usulü ile işleten İsmail'in iflası üzerine mukataanın devlet hazinesine girmesi gereken meblağın tedarik edilmesi ve bu işletmenin diğer işlerini görmek üzere bir nazır atanması talebi ile sadrazamın gönderdiği telhise padişah oluru verilmişti.¹²⁸ Yine Kıgı mukataasını ortaklaşa işleten iki mukataacıdan biri olan Hacı Ali, müffisen ölmüştü.¹²⁹ Cizye mukataalarının işlerini görecek cizyedarlardan iflas etmiş olanlara yeni cizye toplama hakkı verilmemesini isteyen bir sadrazam arzına göre, bunların isimlerinin kayıtlı olduğu defterlerin defterdar tarafından padişaha sunulduğu, kendisinin bu hususta dikkatli olacağı ve ilgili deftere bakacağı bilgisini vermişti. Padişah ise hattı hümayunu ile bu konudaki ihtimamın devam etmesi yönündeki görüşünü açıklamıştı.¹³⁰

Bilindiği gibi, Osmanlı özel finans sektörüyle bağlantılı olmak üzere sermaye ve işgücü temelli *mudarebe*, *muvafada*, *inan ve vücut* gibi şirket türleri bulunmaktaydı.¹³¹ Bu gibi şirketlerin iflasıyla ilgili ne yazık ki incelenen belgeler suskun kalmaktadır. Buna rağmen Osmanlı şirket kültüründe iflasların nasıl meydana geldiği ve hukuki düzen içerisinde nasıl çözüme kavuşturulduğuna dair araştırmaların derinleşmesi gerekir. İlgili vesikalarda buna dair bir veriye rastlanmamıştır. Ancak şirket ortaklarından birinin iflasına yönelik bir bilginin mevcut olduğu bir belgeye göre uncu Karabet'in alacağı yüzünden açmış olduğu davada borçlu yağcı Vasil'in, borcunu ödememek için dört sene önce borcun önceden iflas etmiş olan ortağı Yorgi'ye ait olduğunu beyan etmesi mahkemece kabul edilmemişti.¹³² Vasil'in iflas uygulamalarına vakıf olduğu ve bunu kendi çıkarı için kullanmak istediği sonucu çıkarılabilir.

C. Devlet ve İflas

Şahıs, işletme ve kurumların iflasını padişahın kendisi ve merkezdeki üst düzey bürokrasi yakından takip etmekteydi. Bu ilgi değişik nedenlere matuf olarak gerçekleşmekteydi. Öncelikle iflas kararı aldırılmak isteyenler doğrudan padişaha, sadrazama, şeyhülislama ve diğer üst düzey devlet

128 BOA., İE.ML., nr.112/10647, 2 Zilhicce 1117 (17 Mart 1706).

129 BOA., A.DVNSMHM.d, nr.115/1966, 20 Ramazan 1119 (15 Aralık 1707).

130 BOA., TS. MA.e, nr.791/54, 21 Ramazan 1185 (28 Aralık 1771).

131 Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, çev. Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 7.

132 İstanbul Mahkemesi, nr.94, s. 36a, 7 Rebiülevvel 1223 (3 Mayıs 1808).

idarecilerine başvurma hakkına sahip olduklarından kadının alacağı iflas hükmüne müdahale etmeseler bile davanın seyrini takip etme hakkını ellerinde bulunduyorlardı. Mesela merkezi otoritenin şahsi bir iflas sürecine müdahil olduğu bir davada yapılmasını istediği şey açık bir şekilde resmedilmiştir. Buna göre padişah, İskilipli Mehmet b. İlyas adlı hapisteki şahsın durumunun onu tanıyanlardan sorulmasını ve eğer iflas ettiği beyan edilirse buna göre bir hüccet verilmesini emretmişti.¹³³ Keza borcu nedeni ile hapse atılmış olan Musa b. İsa adlı mahpus muhtemelen sadrazama bir arzuhalle başvurduğundan Rumeli kazaskerliği makamından gelen buyruğuya göre adı geçen Musa'nın iflası sabit olursa hapisten çıkarılması istenmekteydi.¹³⁴

İkincisi, belgelere yansıdığı üzere İstanbul ve bilâd-ı selâse kadıları çeşitli nedenlerle iflas davaları söz konusu olduğunda üst yönetimi bilgilendirmekteydi. Bu durumda devletin yakın ilgisi söz konusu olmaktadır. İflasla ilgili davalardan merkezi otoritenin kadılardan bilgi alması *ma'ruz*lar yolu ile olmaktadır. Bazen kadılar merkezin talebi olmamasına rağmen iflas davalarının sonuçlarını merkezi yönetime bildirmekteydiler. Bununla ilgili İstanbul mahkemelerinde *ma'ruz* örnekleri mevcuttur.¹³⁵

Üçüncüsü ise doğrudan devleti alakadar eden ve iktisadi yönü olan şahıs, işletme ve kurumların iflas etmeleri halinde devlet ve onu temsilen merkezi yönetim ve bürokrasi süreci yakinen takip ediyorlardı. Bazen bir hayli yüklü, geri ödemesi yapılamamış bir krediye bağlı gerçekleşen şahsî iflas davaları, bazen bir mukataanın işletmecilerinin iflasa sürüklenmesi, bazen de devlete hizmet sunan ve devlet adına iş gören bir esnaf kolunun ya da bir görevlinin iflas süreçleri devlet tarafından ihtimamla takip edilmekteydi.¹³⁶

İşletmelerin ve esnafın iflas etmesi durumunda ya da iflasa sürüklenmemeleri için devletin yardımını istemeleri iflasla ilgili devlet müdahilliğinin bir başka

133 İstanbul Mahkemesi, nr. 20, s. 44b, 10 Safer 1100 (4 Aralık 1688).

134 Rumeli Sadareti, nr.127, s. 3b, 3 Ramazan 1090 (8 Ekim 1679).

135 *Ma'ruz* Osmanlı bürokrasisinde alt idarenin üst yönetim birimlerine sundukları diplomatik belge türüdür. *Ma'ruz için Tak, age.*, s. 178-184 ve Işık Tamdoğan, "Qadi, Governor and Grand Vizier Sharing of Legal Authority in 18th Century Ottoman Society", *AJAMES*, 27/1, 2011, s. 240.

136 Lahsa'da âmil olan Süleyman'ın iflas ettiğini beyan etmesine rağmen devleti dolandırıp, devlete teslim edilmesi gereken paraları karısına vererek kaçmasına neden olduğunu açıklayan ve yöneticilere bu konuda alınacak tedbirleri sıralayan hüküm için bk. *3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968-1558-1560*, haz. Nezihi Aykut vd., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1993, s. 727.

gerekçesi idi. Mesela bir örnek vakada bir çörekçi dükkanında kaliteli ekmek üreterek satan Çörekçi Çoço'nun faaliyetinin engellenmesini isteyen aynı bölgedeki iki ekmekçi fırıncı, durdurulmaması halinde iflas edebileceklerini ileri sürmekte bu konuda devletten destek istemekteydiler.¹³⁷ Birer işletme sahibi olan tüccarların da esnaf gibi iflasa sürüklenmemek için devletten yardım istemeleri gayet olağandı. Örneğin, Giritli bir grup sabun tüccarının İstanbul'a getirdikleri sabun ve sabun yapımında kullanılan malzemenin ekserisinin müflislerin eline geçmesine gösterdikleri tepki cevabını bulmuştu. Gönderilen fermana göre eğer bir kimse kendini iflasa çıkarmışsa elinde kalan malları satılacak ve hak sahiplerine paylaşılacaktı.¹³⁸

Devletin iflasla ilgisi bir açıdan zorunluydu. Çünkü devlet adına iş gören ya da devletle ortaklaşa bir iktisadi faaliyet içerisinde olanların devlete ödenmesi gereken payları ödeyememeleri durumunda sürecin nasıl işletilmesi gerektiği devlet adamlarının sorumluluğundaydı. Nitekim devlete borcu olan bir müflisin ödeme kudreti yoksa ve bir başkasında alacağı varsa borcuna takas edilmek üzere alacaklı olduğu kişiden tahsil edilme yoluna giden devlet, bunun için bir mübaşir görevlendirirdi. Buna dair bir örnekte Kamaraş Acı Masko adlı zımmî tüccar iflas ettiği için devlete ödemesi gereken büyük miktardaki gümrük vergisinin alacaklısı olduğu Yergöğü'ndeki Bostancızâde Mehmet ve kardeşinden tahsil edilmesini talep etmişti.¹³⁹

Devletin iflas süreçlerinde sadece müflisleri değil aynı zamanda alacaklıların haklarını korumada da etkin bir rol üstlendiği ileri sürülebilir. Alacaklılar tıpkı müflis adayları ve müflisler gibi yönetime başvurular, haklarını bir şekilde savunurlardı. Buna dair bir örnekte Edirne'de müderrislik yapan Küllabî Ahmed Efendi, kendisine sekiz yüz kuruşluk borcu nedeniyle hapse atılan Kasap Ahmet'in iflas davası açtığını, ancak iki şahidin onun yesârına şahitlik ettiğini, bu yüzden hapisten çıkarılmamasını emreden bir ferman talep etmişti. İşlem görmüş bu dilekçenin üstünde borcunu eda etmediği müddetçe hapisten çıkarılmaması emri verilmişti.¹⁴⁰

137 İstanbul Mahkemesi, nr.24, s. 69a, 27 Rebiülevvel 1139 (22 Kasım 1726).

138 İstanbul Mahkemesi, nr.78, s. 28b, 25 Zilkade 1216 (29 Mart 1802). Bu tarihten yaklaşık on gün önce yine bir kısım tüccar bu kez kendini iflasa çıkaran bakkalların kendilerine zarar verdiğini ifade ederek gediksiz bakkal işletilmemesi için gerekli düzenlemenin yapılmasına dair bir ferman talep etmekteydiler[İstanbul Mahkemesi, nr. 78, s. 19b, 16 Zilkade 1216 (20 Mart 1802)].

139 BOA., C.ML., nr.456/18464, 29 Safer 1208 (6 Ekim 1793).

140 BOA., İE.DH, nr.29/2638, 27 Zilhicce 1163 (27 Kasım 1750).

Tespitler, Öneriler ve Sonuç

Bu bildiri metninde iflas, iflas süreçleri, iflas hukuku ve müflislerin kanun karşısındaki vaziyetleri ortaya konmaya çalışılmıştır. İflasın iktisadi bakımdan şahısları, işletme ve kurumları, devlet idarecilerini ve devletlerarası münasebetleri nasıl etkilediği arşiv kaynaklarının sondajlama yöntemi ile incelenmesi neticesinde açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Gerek Yeni Çağ'da İstanbul mahkeme kayıtları ve gerekse başkentte Osmanlı bürokrasisinin ürettiği arşiv belgeleri Osmanlı dünyasında konuya ne kadar ehemmiyetle yaklaşıldığının resmini çekmeye yardımcı olacak izler bırakmıştır.

Arşiv malzemenin yoğunluğu göz önünde bulundurularak yapılabilecek ilk tespit, iflasın Osmanlı iş çevrelerinde bir hayli yaygın olduğuna dairdir. Osmanlı olan ya da olmayan birçok kimse ve müessesenin (esnaf, tüccar, işletme, şirket, ecnebi tüccarlar, diplomatlar, Osmanlı yönetim organları) etkilendiği bu hukuki ve iktisadi sürecin belirli yasal hükümler çerçevesinde yürütülmüş olduğu anlaşılmaktadır.

İkinci tespit ise Tanzimat öncesinde bir iflas hukukunun bulunmadığına dair belirli bir bakış açısının geçerli olamayacağı yönündedir. İflas hukuku gerek İslam hukuku uygulamalarından ve gerekse yayınlanan fetvalardan anlaşıldığı üzere belirli bir kurallar bütünü dairesi içerisinde işletilmekteydi. Fıkhî içtihatların ve farklı İslami mezhep doktrinlerinin temellendirdiği bu alanda kadıların iflasın girift yapısını tüm yönleri ve teferruatlı bir biçimde ele alarak neticelendirdikleri görülmektedir.

Üçüncü tespit ise müflislerle ilgili hukukun işletilmesindeki ihtimam ile alakalı olanıdır. İflas kararı verilen bir müflisin sonrasında hangi şekilde takip edildiğine dair mahkeme kayıtlarında açıklamaların yer alması mühimdir. Böylece müflislerin hapisten salıverilme ve iflas kararının alınmasından sonra vaziyetlerinin ne şekilde değiştiği hususu havada kalmamaktadır. Bazı iflas davası kayıtlarında gerektiğinde mahkemeye çağrılacaklarına dair ibarenin olması, kefil istenmesi, ödeme planı çıkarılması, ödemenin durdurulması ve belirli bir süre verilmesi iflas sürecinin ve müflislerin yasal olarak takip edildiklerini ortaya koymaktadır.

Malzemenin bolluğu ve iflasın farklı yönleriyle ele alınmasını sağlayacak verileri ihtiva etmesi ise araştırmacılar için bir şans olsa gerektir. Bu zaviyeden bakıldığında yapılabilecek ilk öneri burada yalnızca belirli nitelikleriyle ve ana unsurları ile ele alınan, Osmanlı iktisadında ve hukukunda bir hayli önemli yer tuttuğu gözlemlenen iflas konusunun uygulanması bakımından ve sonuçları açısından

detaylıca bir incelemeye tabi tutulması gerekmektedir. Osmanlı Yeni Çağı'nı ilgilendiren konu ile alakalı monografik bir çalışmanın yapılması kaçınılmaz gibi durmaktadır. İkinci öneri ise genelde İslam hukuku ve özelde Osmanlı hukuku uygulanmasında iflas ve müflisleri konu olan tezlerin hazırlanması zaruretinin zikredilmesi yönünde olacaktır.

Sonuçlara gelindiğinde iflas ve iflas hukuku açısından birçok neticeye ulaşıldığını ileri sürmek abartılı olmayacaktır. Burada bazılarını yer verilecektir. Öncelikle bu ilk araştırmanın ardından Osmanlı hukuk sisteminin hem müflisi hem de alacaklıların hakkını koruyacak bir yaklaşımı benimsemiş olduğu neticesine ulaşılmıştır. İkinci olarak kadıların gerek adli ve gerekse idari üst yönetim ile iflas davaları hakkında bilgilendirici ya da görüş alıcı bir tavır içerisinde oldukları gözlemlenmiştir. Üçüncü olarak bu bilgi alışverişinin esasen karşılıklı bir şekilde yürütüldüğü, bazen üst yönetimlerin davalara bir şekilde ve farklı gerekçelerle müdahil oldukları saptanmıştır. Dördüncü olarak müflis adaylarının hapsedilmesi kararının davayı açan karşı tarafla bir müzakere ve uzlaşma zemini ve zamanı oluşturmak amacıyla hizmet eden bir yaklaşım olduğuna dair bir izlenim hasıl olmuştur. Son olarak iflasın hukuken ilan edilmesinden sonra her iki taraf açısından da olumlu değerlendirilebilecek bazı hukuksal yaklaşımların olması mahkemenin her iki tarafı düşünerek ne kadar hassas davrandığının ve meseleyi bu bakış açısına göre değerlendirmeye aldığı bir göstergesi sayılmıştır.

İktisadi açıdan bakıldığında iflas, ilgili birçok şahıs, kurum ve yapıyı (müflis, dâyin, aile, işletme, mukataa, devlet, yabancı misyon) doğrudan etkilemiştir. Zincirleme reaksiyon şeklinde birbiri ile bağlantılı olan ekonomik oluşumlar iflasın etki ve zararlarını derinden hissetmiştir. Bazen iflas süreçlerini çözümlenmek hem zaman almış, hem de iflasla bir şekilde bağı bulunanlar durumdan hoşnut olmayacakları kararlarla karşılaşmışlardır. Devlet ekonomisinin etkilendiği iflas süreçlerini devlet bürokrasisi yakında takip etmiş, akıl verme, yol gösterme ve süreçleri yönetme bilgisini ilgililere ulaştırmıştır.

Netice itibarıyla yalnızca hukuk ve ekonomik yaklaşım olarak değil bir toplumsal gerçeklik olarak addedilmesi gereken iflas süreci esnek Osmanlı hukukunun bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Mahkeme ve kadının yaklaşımı iflasın bir sosyal olgu olarak toplum nezdinde kabul edilmesinde gerçek bir değere sahip olabilmıştır. Alacaklıların verdiklerini çoğu kez geri alamadıkları bu yargı sürecinde adaletin işletilmiş olduğunu görenler iflasla ilgili tüm süreçlerin belirli bir koordinasyon ile sonuçlandırıldığına vakıf olmuşlardır. Geride kalanlar ise bekleyiş, endişe, yoksunluk, kaybetme duygusu ve hayal kırıklıkları olmuştur.

Kaynaklar

- Al, Hüseyin-Akar, Şevket Kamil, “Osmanlı Sarraf Hukukunda İflas ve Mal Kaçırma”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 18, İstanbul 2014.
- Apaydın, H. Yunus, “Hacir”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, 14, İstanbul 2000.
- Apellaniz, Francisco, *Breaching the Bronze Wall Franks at Mamluk and Ottoman Courts and Market*, Brill, Leiden-Boston 2020.
- Atar, Fahrettin, “İflas”, *DİA*, 21, İstanbul 2000.
- Atar, Fahrettin, *İslam Hukukunda Borçlunun İflasına Karar Verilmesi, Hacredilmesi, Mallarına Haciz Konulması ve Hapsedilmesi*, Doçentlik Tezi, Erzurum 1982.
- Atar, Fahrettin, *İslam İcra ve İflas Hukuku*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.
- Awad, Abed-Robert, E. Michael, “İflas and Chapter 11: Classical Islamic Law and Modern Bankruptcy”, *International Lawyer*, 44, 2010.
- Aydın, Yusuf Alperen, *Müteşebbis ve Devlet 18. Yüzyılda Peksimetçibaşı Nureddin Ağa'nın Yükselişi*, Kitabevi, İstanbul 2016.
- Bardakoğlu, Ali, “Havale”, *DİA*, 16, İstanbul 1997.
- Bursalı, Osman Safa, “Galata ve İstanbul Mahkemelerinde Kefalet Sözleşmesinin Görünümleri 1791-1795”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 9, İstanbul 2010.
- Çizakça, Murat, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, çev. Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Dörtok Abacı, Zeynep, “Ahde Vefâ: Kamu Düzenini Sağlama Aracı Olarak Bursa'da Nefse Kefalet Uygulaması (II. Selim Dönemi)”, *Sultan II. Selim Dönemi ve Bursa*, ed. Fırat Yaşa, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Gaye Kitabevi, Bursa 2020.
- Dörtok Abacı, Zeynep, “Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh: 18. Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri”, *OTAM*, 20, Ankara 2006.
- Dörtok Abacı, Zeynep, “Söz Söyleyen Yoktur Sözüm Üstüne: Osmanlı Mahkemelerinde Toplumsal Kanaat Bağlamında Şahitlik ve Yemin”, *Journal of Turkish Studies*, LI, Cambridge 2019.

Ergenç, Özer, “Toplumsal Düşünce Açıklama Kanalı Olarak ‘Cemmi Gafir ve Cem’-i Kesîr”, *XVI. Türk Tarih Kongresi 20-24 Eylül 2010, Ankara Kongreye Sunulan Bildiriler: Osmanlı Tarihi*, IV/II, Ankara 2015.

Ergenç, Özer, *Şehir, Toplum ve Devlet Osmanlı Tarihi Yazuları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

Erünsal, İsmail E., “Osmanlı Mahkemelerinde Şahitler: Şuhûdü'l-Udûlden Şuhûdü'l-Hâle Geçiş”, *Osmanlı Araştırmaları*.

Greenwood, Antony, *Istanbul Meat Provisioning: A Study of Celebbeşan System*, University of Chicago, Doktora Tezi, Chicago 1988.

Kaya, Süleyman, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*, Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

Koyuncu Kaya, Miyase, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

Köse, Metin Ziya, *Galata'da Sarraf İşletmeleri İşletme Yönetimi, Sermaye ve Yatırım (1691-1733)*, Kritik Yayınları, İstanbul 2021.

Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, haz. Hayreddin Karaman vd., Ankara 2005.

Kuran, Timur (haz.), *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbulu'nda Sosyo-Ekonomik Yaşam: Esnaf ve Loncalar, Hristiyan ve Yahudi Cemaat İşleri, Yabancılar; Ticari Ortaklıklar*, I-II, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Ahidname”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 1, İstanbul 1998.

Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûni Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Rüzgaresen, Cumhur, *İflanın Sebepleri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2009.

Samavati, Heshmatollah, “Bankruptcy in Ja'fari Jurisprudence”, *Turkish Journal of Shiite Studies*, 2/2, 2020.

Tak, Ekrem, *XVI-XVII. Yüzyıl Üsküdar Şer'iyye Sicilleri Diplomatik Bilimi Bakımından Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Tamdoğan, Işık, “Qadi, Governor and Grand Vizier Sharing of Legal Authority in 18th Century Ottoman Society”, *AJAMES*, 27/1, 2011.

Tamdoğan, Işık, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar’da Sulh Anlaşmaları ve Bunların Ardındaki Sosyal İlişkiler”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V: 1-5 Kasım 2007 Bildiriler*, I İstanbul 2008.

Uzar, Gökçe Nazar, *İcra ve İflas Hukukunun Tarihsel Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2001.

van den Boogert, Maurits H., *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi 18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar ve Beratlular*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

<http://www.kadisicileri.org>, son erişim tarihi: 31.10.2022.

A.DVNSMHM.d, nr.115/1966.

AE. SSLM.III., nr.199/11908, nr.279/16182.

C.HR., nr.41/2020, nr.60/2980.

C.İKTS., nr.3/127.

C.ML., nr. 456/18464.

İE.DH., nr.29/2638.

İE.ML., nr.112/10647.

TS.MA.e, nr.149/23, nr.791/54.

Anadolu Sadareti, nr.2.

Bâb Mahkemesi, nr.3, 11, 46, 150, 172, 197.

Beşiktaş Mahkemesi, nr.2.

Eyüp Mahkemesi, nr.182.

Galata Mahkemesi, nr.90, 259.

İstanbul Mahkemesi, nr.3, 10, 12, 20, 21, 24, 56, 78, 94, 137, 147, 148.

Kısmet-i Askeriye, nr.19.

Rumeli Sadareti, nr.40, 127.

Üsküdar, nr.84.

3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968-1558-1560, haz. Nezih Aykut vd., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993.

5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566), haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1994.

1574 Tarihli İlbasan (Elbasan) Kanunnamesine Göre Osmanlı Arnavutluk'unda İktisadi Hayat

Galip Çağ*

Giriş: Kadim Yolların Bitimi ya da Avrupa'nın Sınırındaki Osmanlı

Doğu Akdeniz, bugün, uluslararası ilişkiler kavramı olarak, netleşemeyen yönleri ile bilirse de mazide bu sınırın bitim uçlarına dair tespitler tarihsel olarak daha netti. Zira şehirler bu sınırların belirleyicileri olarak dikkat çekiciydi. Bu manada sadece Doğu Akdeniz'in değil "modern Avrupa"nın da sınırı olarak kabul edilen Adriyatik kıyıları, diğer Balkan bölgelerine göre çok daha geç bir tarihte Osmanlı eline geçince bahse konu sınır hattının belirlenmesi de 16. yüzyıl başlarına tarihlendi. Bunda, uzun süren Osmanlı-Venedik mücadelelerinin ve askeri başarıların siyasi anlaşmalarla kat'ileştirilmesi gerekliliği önemli rol oynadı. Bu da bahsi geçen tarihlendirmeyi her daim zorlaştırdı.

Osmanlı idaresinin ancak 1500 başlarında Draç'ı alarak tamamlayabildiği Arnavutluk fetihlerinin en zor kısmı bölgede kadim zamanlardan gelen Hıristiyan yerleşiminin yarattığı katı düzeni Osmanlı toprak düzenine entegre etmekte. Ancak bunun uzunca bir süre sağlanamadığı ve ciddi sorunların ortaya çıktığı kayıtlarca malumdur. Özellikle bölgenin tarım üretimi açısından oldukça kısıtlı olması, gümrük ve liman özellikleri ile devam edegelen feodal kale düzeninin taşra-şehir bağıını zorlaştırması bu sorunları giderek büyüttü. Osmanlı idaresi de bu sorunların giderilmesi için gerekli düzenlemeleri zaman zaman yaptığı tahrirlerle ortaya koydu. Bu çalışma bölgenin fethinden yaklaşık 70 yıl sonra gerçekleşen bir tahririn mufassal kaydı üzerinden tam da bahse konu olan iktisadi düzen ve sorunlara odaklandı. Buna göre özellikle tarım üretiminin en güçlü olduğu Draç(Durres) ile Avlonya bölgesi baz alınarak liman, gümrük, yaylak kışlak

* Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, galipcag@gmail.com

hayatı, pazar ve diğer vergi düzeni, bölgede uygulanan ticari ölçü birimlerinin ortaya konması ile bir anlamada Rumeli'nin bu özel bölgesinde Osmanlı iktisadi düzeni anlaşılmaya çalışıldı.

Çalışmanın ana kaynağı *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defterleri (TADB. TTD)* kataloğunda bulunan 66 numaralı *İlbasan* tahrir defteridir. Ancak bunun yanında Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan TS.MA.e..757/16 kodlu Farsça bir tarih düşürme ile konuya dair hükümler de çalışmanın birinci el kaynakları olacaktır. Ayrıca bölgeye dair görsel malzeme sağlayan Giuseppe Rosaccio. *Viaggio da Venetia, a Costantinopoli: per mare, e per terra & insieme quello di Terra Santa, da Gioseppe Rosaccio, con brevità descritto, nel quale, oltre à settantadui disegni, di geografia e corografia si discorre, quanto in esso viaggio si ritroua, cioè: città, castelli, porti, golfi, isole, monti, fiumi è mari: opera utile à mercanti, marinari & à studiosi di geografia, Venice, Giacomo Franco, 1598* ve *Simon Pinargenti, Ìsole che son da Venetia nella Dalmatia et prt tutto l'arcipelago, fino a Constantinopoli, con le terre piu notabili di Dalmatia, 1563* künyeli kaynaklar da başvuru eseri olarak ön plana çıkmıştır. Bahsedilen bu son iki kaynak çalışmanın ana kaynağı olan kanunnameyi destekleyecek birer veri kaynağı olarak kullanılacakken, asıl vazifelerini bu bildiriye paralel olarak hazırlanan başka bir çalışmada¹ yerine getireceklerdir.

Aslına bakılırsa bu çalışma iki temel gaye ya da ihtiyaca binaen hazırlanmıştır. Buna göre, Rumeli topraklarındaki farklı bölgelerin idari/iktisadi yapısının tespitinde tahrir kanunnamelerinin kullanımına dair bir deneme ile özellikle bugün ki Arnavutluk topraklarındaki Osmanlı idari düzenine dair çalışmaların eksikliğine işaret etme bu gayeleri izaha kâfi olacaktır. Dolayısı ile bu bildiri bahse konu iki eksikliğe de dikkat çekmeyi vazife edinir.

Bu bildirinin ana metodu başlıkta da belirtilen kanunname metnini kendi sınırları içerisinde analiz etmek ve tam çevirisini vererek araştırmacılara ham veri de sunmaktır. Dolayısı ile bildirinin ek kısmında, kanunnamenin tıpkı ve çeviri hali yer alacaktır. Ancak bu ana düzenin dışında bölgenin fethine dair bir bilgilendirme için birinci ve ikinci el kaynaklardan müteşekkil anlatı da giriş kısmında yer alacaktır. Bu bölümde coğrafyanın kadim hâkimlerinin de etkisi ile Batılı, bilhassa da Venedikli kaynaklarına yer verilmeye çalışılacaktır. Ayrıca kanunnamedeki teknik verilerin analizinde

1 Galip Çağ, "Adriyatık Kıyısında Bir Osmanlı Şehri: Draç/ Durrës, (1574 Tarihli Tahrir Kaydı ve Şehrin Fethine Dair Bir Tarih Düşürme Meselesi)", (hazırlığı devam etmektedir.)

daha evvel konuya dair hazırlanmış Osmanlı iktisadi ve sosyal tarihine dair bazı kaynaklar kullanılacaktır.

Çalışma bir bölgeyi merkezine alsa da kanunnamenin ait olduğu İlbasan/Elbasan şehri Osmanlıların bölgeyi fethi sonrasında Orta Arnavutluk'ta çok önemli bir sancak merkezi olarak var olur ve sadece ait olduğu Arnavutluk topraklarını değil hemen doğusunda bulunan Ohri gölünün öte yüzündeki Makedonya topraklarını da etkiler. Hatta Kiel'e göre I. Mehmet zamanında Ohri/d'e bağlı bir idari düzende kendine yer bulur ve bura ile karşılıklı nüfus hareketlerinin de merkezinde yer alır. Yine Kiel'e göre bölgedeki en önemli Osmanlı kalesi ve çevre düzeni İlbasan'a aittir. İlbasan üzerine yapılacak bir çalışmanın da çoğu zaman başlangıç noktasında Kiel'in yukarıda bir iki kez atfı yapılan ansiklopedi maddesi yer alır.²

Bölge diğer Rumeli merkezlerine göre geç bir vakitte fethedilip Osmanlı idari düzenine dâhil edildiğinden olmalıdır ki araştırmacıların ilgisinden bir miktar uzak kalır. Bu meyanda doğrudansa bölgenin bütününe inceleyen çalışmalarda bir alt başlık olarak yer aldığı görülür. Örneğin Doğan Yörük'ün iki farklı tarihe ait cizye kaydı üzerinden hazırladığı gayrimüslim nüfusa dair bildirisinde³ buraya dair veriler bir tablo dâhilinde nakledilir.

İlbasan'a dair müstakil bir çalışma eksikliğine işaret edilmişti ilk kısımda. Buna rağmen kısıtlı bir kaynak olmakla birlikte uzun yıllar Osmanlı arşivi uzmanlığı yapan Ayten Ardel'in *Balkanlar'da İslam Medeniyeti II Milletlerarası Sempozyumu*'na sunduğu *XVI. Yüzyıl Tahrirlerine Göre İlbasan Sancağı* bildirisi önemlidir.⁴ Çalışma 367 (Kanûnî dönemi) ve 477 (1570) numaralı iki tahrirden yola çıkılarak hazırlanırken sancağın bu iki tarihteki nüfus ve iktisadî verilerini yorumsuz bir şekilde sunar.

Mehmet Aykaç'ın *Şeri'yye Sicilleri Işığında 17. Yüzyılda Arnavutluk/Elbasan'da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Yapı* başlıklı bildirisi⁵ 17. yüzyıl başına

2 Bk. Machiel Kiel, "İlbasan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXII, İstanbul 2000, s. 79-81.

3 Doğan Yörük, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu", *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, Konya 2007, s. 629, 650.

4 Bk. Ayten Ardel, "XVI. Yüzyıl Tahrirlerine Göre İlbasan Sancağı", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti II Milletlerarası Sempozyumu*, 4-7 Aralık 2003, Arnavutluk (Tiran) 2006, s. 315-320.

5 Bk. Mehmet Aykaç, "Şeri'yye Sicilleri Işığında 17. Yüzyılda Arnavutluk/Elbasan'da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Yapı", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti III Milletlerarası Sempozyumu*, 1-5 Kasım 2006, İstanbul 2011, s. 193-201.

dair iki defter üzerinden şehre dair bazı veriler sunar. Lakin bu çalışmanın da sundukları defterin bütünü değil birkaç hüküm üzerinden varılan sonuçlar olunca ve analizler de çoğunlukla sosyal düzene dair yapılmış kapsayıcı sonuçlar elde edildiğini düşünmek oldukça zorlaşır. Ancak bu çalışmanın kaynakları yine *şer'iyye sicilleri* olmak kaydı ile oldukça tafsilatlı bir hali Ali Köksal tarafından 2015 yılında bir doktora tezi olarak hazırlanır.⁶ 1600-1740 yılları arasını kapsayan çalışma, bu bildiri için de önemli bir kaynak olarak görülebilecekken Aykaç'ın da çalışmasını kapsar hale gelir. Ayrıca kanunname esaslı elinizdeki bildiri de Köksal'ın tezini önceleyen ve tamamlayan bir katkı olarak görülebilir.

Bölgenin siyaseten fethi kadar sosyal dönüşümü de diğer Rumeli bölgelerine göre farklılıklar arz eder. Zira bölgedeki Venedik etkisi ve Balkan ana karasına olan uzaklık burası için özel bir Adriyatik etkisini de beraberinde getirir. Dolayısı ile özellikle İslamlaşma süreci de farklı şekilde işler. Bu manada Elbasan'a özel olmasa da Arnavutluk bölgesinin İslamlaşmasına dair, İtir Rruqa tarafından hazırlanan doktora tezi⁷ mühim bir kaynak olarak değerlendirilebilir.

Tüm bu değerlendirme göstermektedir ki İlbasan her ne kadar Fatih tarafından kurulan bir müstahkem mevki olsa da 17. yüzyıl öncesine dair müstakil bir çalışma nerede ise yok gibidir. Dolayısı ile tamamen güvenlik amacı ile inşa edilen bu merkezi şehre dair çalışmaların eksikliği göz önüne alındığında bu bildirin ortaya koymayı amaçladığı idari düzen şeması, mühim bir boşluğu doldurmaya adaydır.

“İlbasan/Elbasan Neresidir, Neden Önemlidir?” Sorusuna Dair

Araştırmalara göre bugün ki Arnavutluk bölgesi 12. yüzyıla gelindiğinde Bizans kontrolü altında ve feodal bir düzende *dükler* eli ile yönetilmekte idi.⁸ Ancak Bizans otoritesinin bu yüzyıl sonrasında zayıflaması ile bölgede Sırp'ların etkinliğinin arttığı ve zamanla Avlonya'ya kadar ki tüm Arnavutluk'u

6 Bk. Ali Köksal, *Elbasan Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı 1600-1740*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Tarih Ana Bilim Dalı, Kayseri 2015.

7 Bk. İtir Rruqa, *Arnavutluk'ta İslâm-Hıristiyanlık Karşılaşması (1385-1600)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Çanakkale 2016.

8 Nuray Bozboru, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, 1. Baskı, Boyut Kitapları, İstanbul 1997, s. 24-30.

kontrol altına aldıkları kaydedilmektedir.⁹ Bu dönemde Duşan'ın kurduğu sert feodal yapı birçok sebeple bölgede hoşnutsuzluklar yaratınca onun ölümü ile başlayan dönem birçok feodal beylik doğurur. Kuzeyde *Balşalar* merkezde ise *Thopialar* en güçlülere iken *Dukaginler*, *Coia Zaccarialar*, *Musakiler*, *Zenebissiler*, *Aranitiler*, *Vulkaşiler* ve *Kastriotalar* Arnavutluk'ta kurulan diğer bazı devletçikler olarak dikkat çeker.¹⁰ Osmanlı idaresinin bölgedeki ilk akınları Kara Timurtaş Paşa eli ile olsa da hâkimiyetin sağlanması için birkaç sene gerekir.¹¹ Bu tarihten 1431 yılına dek bölge ile kurulan ilişki *vasallık* olarak adlandırılır¹² ve bahse konu beylere bağlılık karşılığında bir nevi özerklik tanınır.

1431 sonrası dönemde Osmanlı idari düzeninin en temel uygulaması olan tahrir sayımı için hazırlıklar başlanınca¹³ bölgede 5 yıl sürecek bir isyan süreci başlar. İsyân 1436 yılında bitse de 1444'e dek sürecek olan sükûnet İskender Bey'in isyanı ile son bulur. Ve zaman zaman hafiflese de kargaşa İskender Bey'in 1468'deki ölümüne dek sürer. İlbasan'ın kalesi, bahse konu dönemde (1466) bölgeyi gözetlemek, korumak ve izlemek niyeti ile kurulur.¹⁴ Aşıkpaşazade eserinde bunu *Padişah leşker-i İslâmî cem' idüb vardı. Vilâyet-i Arnavud'a girdi. Ve hem her tarafa akıncılar saldı. Arnavud'un bazı begleri gelip muti' oldular. Padişah dahi anda bir hisar yaptırdı Vilâyet-i Arnavud'un ortasında. Ol hisarun adı El Basan kodılar* şeklinde nakleder.¹⁵ Barkan bu bilgiyi teyit eder ama kuruluş amacına bölgenin kuzeyine giden yolların güvenliğini temin etmeyi de ekler.¹⁶ Ki şehir daha inşa edilmeden evvel bölgedeki bu huzursuzluğa karşı dengeyi sağlamak için Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden Türkmenlerin buraya sürgün edildiği de ifade

9 Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, III, İstanbul, 1991, s. 384.

10 Halil İncalcık, "Arnavutluk'ta Osmanlı Hakimiyyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyânının Menşei", *Fatih ve İstanbul*, I/2, 1953, s. 154-155.

11 İncalcık, agm., s. 154.

12 Bk. Sandor Papp, "Vasal", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XLII, İstanbul 2012, s. 531-534.

13 Halil İncalcık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. xiv.

14 P. L. İnciciyan, H. D. Andreasyan, "Osmanlı Rumeli'si Tarih ve Coğrafyası", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2-3, 4-5, (1974), s. 76.

15 Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Atsız, İstanbul 1949, s. 215.

16 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, İstanbul 1953, s. 215.

edilir.¹⁷ Kiel buna Ohri ve Üsküp'ten getirilen Ortodoks halkı da ekler.¹⁸ Ayrıca bölgedeki hâkimiyet sadece fetihlerle değil diplomatik ilişkilerle de devam eder. Bu manada ilk bölümde de ifade edildiği gibi buraya dair tarihlendirmeler her daim sorunludur. Yine örneğin Draç'a dair düşülen bir Farsça tarih¹⁹ gibi kaynaklar konunun sıkıntılı kısmını bir miktar tolere eder.

Huve'l-Feyyâz

Şükr-i Hodâ ki feth şod Kal'a-i Dırac
 Der silk-i kal'ahâ-yı diğeri yaft indirac
 Şükr-i diğeri ki âmîl-i 'amâl mal-i şâh
 Hahed ze sâkinaneş giriften harâc ve bâc
 Der feth-i u çu fâtiha hândeem şode
 Tarih-i feth Fâtihâ-i Kal'a-ı Dırac

Fütuhât-ı mütetâbi' bâd

Li-Muhammed ve âlihi el-emcâd

Tüm bu yapılanma sonunda Barkan'ın verdiği rakamlara göre 1520-1530 arasında şehirde 526 Müslüman, 8916 Hıristiyan hane mevcuttur.²⁰ Ancak İnbaşı'nın 1528 tarihli tahrir kaydından verdiği bilgiler göz önüne alındığında²¹ İlbasan şehrinin kale surları dışına doğru gelişmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu yıllarda şehirde iki Müslüman mahallesinden biri kale içinde, diğeri ise dışında olup toplam hane sayısı 108 kadardır. Bunun delillerinden biri de bugün şehirde Osmanlı idaresinden kalan iki hamamın birinin kale içinde birinin ise kale dışında olmasıdır.²² Hıristiyanlar 174 hane olunca şehrin bu tarihlerde askerî garnizon da dâhil nüfusu 1500 civarında hesaplanır. Bu durumda Barkan'ın verdiği bilgiler, sadece şehir merkezine ait değil Draç ve İşbat'ın da dâhil olduğu hale aittir.

17 Barkan, agm., s. 224-225.

18 Kiel, agm., s. 79.

19 TS.MA.e. 757/16.

20 Barkan, agm., s. 237.

21 Mehmet İnbaşı, "Arnavutluk'ta bir Türk Şehri; XVIII. Yüzyılda İlbasan Sancağı", *Üçüncü Uluslararası Doğu Avrupa Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı (CIEES-2019)*, Sakarya 2019, s. 329.

22 Roberto B.F. Castiglia, Marco Giorgio Bevilacqua, "The Turkish Baths in Elbasan: Architecture, Geometry and Wellbeing", *Nexus Network Journal*, 10, 2008, s. 309.

Resim 1: İlbasan Kalesi dâhilindeki *Kale Hamamı* (3) ve dışındaki *Pazar Hamamı* (5)²³

Katip Çelebi'nin verdiği bilgiye göre Korfu Seferi sırasında Kanûnî Sultan Süleyman, Avlonya'ya İlbasan üzerinden geçer.²⁴ Bu bilgi şehrin kuruluş gayesine yani yollara hâkimiyete bilhassa da kadim *Via Egnatia* yoluna bağlanmasına uygun kullandığını da gösterir. Bir nevi Adriyatik bağı şehir üzerinden kurulur. Zaten döneme ait mühimme hükümlerine bakıldığında bu bağa işaret edecek donanma teçhizatına dair taleplerin de yoğun olduğu görülür.²⁵ Ayrıca dönem kaynaklarında şehrin av hayvanları konusunda da zengin olduğu belirtilir²⁶ ki bu da coğrafik özellikleri ile alakalı olmalıdır. Ayrıca av sürülerinin varlığının bölgenin insanlar tarafından baskın şekilde iskân edilmediğine de işaret ettiği söylemek mümkündür.

Tüm bu veriler ışığında şehrin Osmanlı idaresi tarafından inşası öncesinde de bölgede Skampa isimli bir antik kent olarak MÖ.1. yüzyılda var olduğu, Shkumbin Nehri vadisinde kurulduğu, Osmanlı birliklerinin Batı seferlerinde *Via Egnatia* ile eşleşen bir şablonda varlığını ve işlevini devam ettirdiği açıktır.

²³ Castiglia-Bevilacqua, agm., s. 309.

²⁴ Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar Fi Esfari'l-Bihar Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 67.

²⁵ Tuğba Demir Uyar, *Mühimme Defterlerine Göre Güney Adriyatik Kıyılarında Osmanlı İdaresi (1545-1574)*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 24-25.

²⁶ *Peçevi Tarihi*, Bekir Sıtkı Baykal (haz.), I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 143-144.

1574 Tahriri/Kanunnamesi ve İlbasan Sancağı

1574 tarihli tahrir kaydı İlbasan Sancağına dair bir mufassal defterdir.²⁷ İhtimal 7 Mart 1573 tarihli Osmanlı Venedik barışı sonrasında Dalmaçya kıyılarındaki yeni durumun da tespiti için gerçekleşen sayımın dökümüdür. Her iki varaklık sayfaya tek numara verildiğinden dipnotlarda bu hususa göre bir kullanıma başvurulacaktır. Ayrıca defterin hemen girişine sonradan eklenen bilgi notu önemlidir. Zira bu nota göre²⁸ defterin girişinde bulunan metindeki 989 hicri tarih, sonradan tanzim edilen icmal defterin tarihi olup ve asıl tarih H.981'dir.

Bu bildiri yukarıda bahsedilen defterin tümünden değil girişindeki kanunname üzerinden çıkarımlarda bulunacaktır. Ancak aynı dönemde İlbasan'a bağlı olan Draç'a dair atıflar da hâlihazırda devam eden konuya dair çalışma bağlamında bu kısımda yer alabilecektir.

İlbasan orta Arnavutluk bölgesinde bulunmakla birlikte tahririn yapıldığı dönemde kendine bağlı olan Draç gibi liman kaleleri, kanunnamesindeki bazı noktaları denizle ilişkilendirir. Dolayısı ile bahse konu kanunname her ne kadar İlbasan Sancağına ait olsa da bölgeye dair kapsayıcı bir bilgilendirme de yapar. Bununla birlikte alan uzmanlarınca da bilinir ki liva/sancak kanunnameleri genel kanunnamelerle büyük oranda aynılık taşıırken ait olduğu bölgenin özelliklerine göre ayırıcı tanımlamaları da içerir. Bunda, sancağın coğrafik konum ve hususiyetleri kadar etnik yapısı gibi sosyal özellikleri de önemli rol oynar. Ayrıca temelde bu kanunnameler vergilendirilebilecek her türlü gelir kaynağına dair somutlaştırıcı tesir taşır, onu tanımlar ve sınırlandırır. Vazife ile olası yerine getirilmeme durumuna dair yaptırımlar da açıkça belirtilir.

Osmanlı coğrafyasının genişlemeye başlaması ile birbirinden oldukça farklı muhitlerin idari düzene alınması zorunluluğu bu kanunnameleri de kendi içerisinde sınıflandırır. Buna göre İncalcık tarafından vergi oranlarını baz alarak yapılan sınıflandırmada, kanunnameler üç gruba ayrılır: **Birinci grup**, Batı Anadolu bölgesini de içine alan Anadolu eyaletinin sancaklarına ait kanunnameler; **ikinci bir grup** Malatya, Diyarbakır, Erzurum, Musul, Harput ve Mardin gibi Doğu Anadolu sancaklarıyla Suriye; **üçüncü grup** ise, Karaman, İçel ve Ankara gibi Orta Anadolu sancakları kanunnameleridir.

27 Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defterleri (TADB. TTD), 66.

28 TADB. TTD., 66, v. 2

İnalçık, bu gruplara ek olarak Rumeli sancak kanunnamelerinin de özel ve ayrı bir grup meydana getirdiğini belirterek kanunnamelerde tipik Kanun-i Osmani'yi temsil eden maddelerin Bizans ve Slav örf hukuku ve kurumlarıyla birlikte verildiğine dikkati çeker.²⁹ Dolayısıyla İlbasan gibi merkezlerin kanunnamelerinde buraya ait hususi düzenlemeler olması da normaldir.

Resim 2: Arnavutluk ve İlbasan'ın Konumu

Bahse konu bölgesel farklılıkların en önemlisi ölçü birimlerinde görülür ki bu kanunnamede de konu net bir belirtilir. Buna göre; liva dâhilinde kullanılan *kilenin* 30 *vukiyye* olduğu kaydedilir. Ve hemen bir kolaylık sağlanarak bunun da 1,5 İstanbul kilesine tekabül ettiği hesaplanır. Bu da 1 yüke bağlanır. 15. yüzyıldan itibaren 1 İstanbul kilesinin 20 okka, yani 25,6589 kilogram buğday ve un, 23,093 kilogram arpa aldığı düşünülürse³⁰ bu durumda belirlenen ölçünün 32 ila 35 kilograama tekabül etmesi mümkündür. Ki kanunnamede 4 *İlbasan kilesi* 6 *İstanbul kilesi* olarak verilir.³¹ Bu kısımda sadece ağırlık birimleri

29 Halil İnalçık, "Kanunname", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXIV, İstanbul, 2001, s. 334-335.

30 Cengiz Kallek, "Kile", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXV, Ankara 2022, s. 568.

31 TADB. TTD., 66, v. 4.

değil fiyatlandırmadan da bahsedilir. Buna göre; buğday, bakla ve mercimeğin 1 yükü 37 akçe; şire(şıra)nin müdresi 6 akçe, arpa, çavdar, mürdüme, darı ve burçağın yükü 25 akça, alef ve kaplucanın yükü 19 akçe olarak belirlenmiştir.

Bu kısımdan anlaşılacağı üzere bölgede tarımsal olarak tahılın, mercimeğin ve türevlerinin önemli yer tuttuğu açıktır. Lakin bostan resminin de olduğu sancakta küçük çaplı bir üretim geleneğinin olduğu ifade edilse de *ve ba'zı kurâ halkı vâfir soğan ve sarımsak ve lahana eküp hâsıl oldukda bostân akçesin virürüz deyu öşrlerin virmede 'inâd iderlermiş. Anın gibilerden öşr alınup bostân akçesi virürüz dediklerine amel olunmaya*³² ifadesi bölgede henüz istenilen düzen ve otoritenin de sağlanamadığı fikrini güçlendirir. Zira henüz iç tüketim ve ticari üretim sınırlarının merkez taşra dengesinde en azından da Arnavutluk coğrafyasında netleşmediği de aşikârdır. Elbette bu cümle İstanbul'un bölgeyi yakından takip ettiğini de gösterir.

Kanunnamenin ilk kısmının sonlarında asiyablardan yani değirmenlerden bahsedilir. Burada sale ve nim sale değirmenlerden alınan vergi 30 ve 15 akçe olarak belirtilirken kebe değirmenlerinden de 15 akçe alınacağı ifade edilir.³³ Kebe değirmenleri önemli bir üretim biçimine işaret eder zira bilinen tahıl değirmenlerinin aksine bu değirmenler dokuma atölyeleridir. Kebe Rumeli'nde çoğunlukla kışın kullanılan kalın bir kumaş türü olup battaniye gibi örtülerin üretiminde tercih edilir. Ancak sadece Rumeli'de değil Anadolu'da da keçe ile birlikte kullanıldığı başta muhalledat kayıtları olmak üzere birçok kaynakça tespit edilir.³⁴

Sancağın iki önemli kalesi Draç ve İlbasan'da pazarlar kale dışında olduğundan buraya malların götürülmesi de halk için kaleden buralara gidilmesi de önemli zorluklar içerir. Örneğin bu defterin hazırlanmasından 5-6 sene sonra Draç'ta görevli Azaplar Ağası Mustafa'ya gönderilen bir mektupta/hükümde³⁵ Draç'ın üç tarafının denizlerle çevrili olduğu ve kara ile bağının 200 arşınlık bir köprü ile sağlandığı belirtilirken özellikle şehir dışındaki pazar ile zahire alışverişinin oldukça müşkül şartlarda yürütüldüğü belirtilir. Bu kale içinde de bir pazarın kurulması talebi olarak da anlaşılmalıdır. Bunun yanında kanunnamede pazara dair verilen ayrıntılı bilgilendirmeden

32 TADB. TTD., 66, v. 4.

33 TADB. TTD., 66, v. 4.

34 Yüksel Çelik, Alpay Bizbirlik, "XVII. Yüzyıl Orta ve Batı Anadolu'da Dokuma Sanayi", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Beşeri Bilimler Sayısı*, 18 (3), Manisa 2020, s. 475.

35 A.DVNSMHM.d.. 45/4471.

anlaşılacağı üzere de bu durum dikkate alınır ve bu zikr olan bâc cümle gelan metâ' satıldığı vaktin alınır, satılmayıp sâhibi alup gitse nesne alınmaz ve ahâlî-i dükkân ve gayr kimesneler muhtesib olan kimesne kâdı ma'rifetiyle virdüğü narhdan eksük bulunursa çig ve illetlü nesne satarlarsa muhtesib olanlar ma'rifet-i kâdı ile ihtisâb-ı kanun üzere cerimelerin alalar³⁶ şeklinde bir uyarı kanunnameye eklenir.

Resim 3: 1563'te Draç³⁷

Kanunnameden anlaşılın bir başka nokta da burada uygulanan düzenin kadim zamanlardan devam eden hususiyetlere sebep olduğu ve yukarıda verilen İnalıcık sınıflandırmasının gerçekliğidir. Min ba'd kışlak hakkı deyü her üç yüz koyunda bir koyun veyâ bahâsı yigirmi akçe alınub ziyâde alınmaya ve beğler resm-i ağıl deyü nesne almayalar ve bu kışlak ganem deyü alınan hâricden gelüb kışlayan koyun sâhiblerinden alınur, yerlûden alınmaz. Kadîmden böyle olagelmışdir deyü ahâlî-i vukûfdan ma'lûm ve zâhir oldı³⁸ ifadesi bunun en önemli delilidir. Bir anlamda Rumeli'ndeki Osmanlı düzeninin başarısının temellerine dair bir delil de burada dikkat çeker.

36 TADB.TTD., 66, v. 5.

37 Simon Pinargenti, *Isola che son da Venetia nella Dalmatia et prt tutto l'arcipelago, fino a Constantinopoli, con le terre piu notabili di Dalmatia*, 1563, s. 6. Draç'a dair bir çalışma hali hazırda devam ettiğinden bu kısımda sadece görsel ile belirtilen coğrafik hususiyete dair fikir verilme-ye çalışılacaktır. Bu manada Giuseppe Rosaccio. *Viaggio da Venetia, a Constantinopoli: per mare, e per terra & insieme quello di Terra Santa, da Giosepe Rosaccio, con brevità descritto, nel quale, oltre à settantadui disegni, di geografia e corografia si discorre, quanto in esso viaggio si ritroua, cioè: città, castelli, porti, golfi, isole, monti, fiumi è mari: opera utile à mercanti, marinari & à studiosi di geografia*, Venice, Giacomo Franco, 1598 isimli dönem kaynağında daha başka görsellerin tespit edildiğini ifade etmek faydalı olacaktır.

38 TADB.TTD., 66, v. 5.

İlbasan'ın Shkumbin Nehri vadisinde kurulduğu daha evvel ifade edilmişti. Kanunnameden anlaşılacağı üzere nehir içerisinde taşımacılık yapabilecek gemilerin yüzebildiği debiye sahiptir ki Baştova İskelesi bu nehir üzerindedir. Ayrıca Draç'ın da bir liman kenti olması ile gemiler üzerinden *resm-i bâdhan* vergisinin alındığı, bunun da yelken sayısına göre belirlendiği anlaşılmaktadır.³⁹ Ayrıca bir geminin yelkeni bir olsa beş akçe ve iki olsa on akçe alınur ve kal'a-ı Dırac'da dahî vech-i meşrûh üzeredir. Ammâ gümrük deyü gelüb giden metâ'hesâb olunub kefere olıcak yüzde beş ve müslim olıcak yüzde üç akçe alınur lâkin deryâdan gelicek müslim ve kâfirden her yüzde beş akçe alınur⁴⁰ ifadesinden anlaşılacağı üzere deniz ve nehir taşımacılığında vergi oranları değişirken burada deniz söz konusu olduğunda inanç farklılığı gözetilmez.

Kanunnamenin *Der-beyân-ı re'âyâ*⁴¹ kısmında baştinaların kullanımından bahsedilir ki bu durum Duşan zamanında bölgede kullanılagelen baştina sisteminin Osmanlı idaresince de devam ettirildiğini gösterir. Bu da yukarıda ifade edilen kadimin devamlılığı esasına işaret eder. Bölge halkı kendine yabancı bir uygulamadan ise revize edilip kullanılır hale gelmiş eski düzen ile hayatlarına devam etmektedirler. Yine de kulağa gelen bazı sıkıntılar olduğu da kanunnamede belirtilir. Baştina hususundan fukarâ-ı re'âyâ ziyâde muztarib ve müteallimlerdir⁴² diyerek duruma dair tedbirler sıralanır. Ki bu kısımdan itibaren özellikle derbend köyleriyle alakalı hususi düzenlemelerin vurgusu yapılır. Zaten kanunnamenin son kısmında sipâhî ve merdân-ı kalâ' çiftlikleri feth-i hakânîden beru resm-i çift edâ idegelmeyüp ve defteri 'atikde mukayyed olmamağın hâliyâ defter-i cedîd-i hakânîde dahî resm-i çift takdir olunmadı ifadesi ile yaklaşık 70 yıl önce bölgenin Draç'ın alınması ile tamamlanan fethi ile başlatılan kale muhafızlarının çift resminden muaf tutulması geleneği de devam ettirilir.

Sonuç

Yukarıda sunulan bulguların araştırmacıları birkaç farklı sonuca götürdüğü düşünülebilir. Buna göre bölgenin en geç fethedilen toprakları olarak Arnavutluk ya da daha geniş bir kullanımla Adriyatik kıyıları hem Osmanlı toprakları hem de Balkan toprakları içerisinde bazı farklı özelliklere sahiptir.

39 TADB. TTD., 66, v. 6.

40 TADB. TTD., 66, v. 6.

41 TADB. TTD., 66, v. 6.

42 TADB. TTD., 66, v. 7.

Zira anlaşılın odur ki bölgede uzun zamandır devam eden Bizans-Sırp/Slav-Venedik tesiri burayı kendi içerisinde izole bir duruma dönüştürmüş, dolayısı ile de Osmanlı idaresinin fethi sonrasında bölgeyi nizam altına alması için birçok farklı hamle yapması gerekmiştir. Örneğin İlbasan'ın tesisi sonrasında hem Anadolu'dan hem de Makedonya topraklarından ahalinin buraya aktarılması önemli bir bilgidir. Ayrıca şehrin kale içi ve dışı olmak üzere iki Müslüman mahalle halinde gelişmesi de mühimdir. Başka bir çalışmanın konusu olmakla birlikte Arnavutluk'un diğer önemli şehri Draç'ın da bu şekilde gelişmesi bölge için süregelen bir uygulama olarak kabul edilebilir.

Bulguların ortaya koyduğu diğer bir sonuç ise Osmanlı idaresinin bölgelerin özelliklerine göre tesis ettiği idari ve iktisadi düzendir. Yani özellikle Rumeli'deki uzun süreli idarenin temelini artık salt *istimalet* kavramı ile izahı mümkün değildir. Bunun yanında buranın hususiyetlerine uygun geliştirilen nizamın da her açıdan göz önünde bulundurulması şarttır. Kanunnameler bu açıdan bakıldığında özellikle incelenmesi gereken kaynaklardır. Dolayısı ile varılacak üçüncü sonuç da budur.

Şüphesiz ki bölgeye dair kayıtların Latinize edilmesi ve bunların istatistiki verilere dönüştürülmesi çok önemli iken bu verilerden bölgeye dair sonuçlara varılmaması çalışmaları eksik bırakır. İlbasan özelinde bir tahrir kanunnamesinin sundukları dahi bahse konu sonuçlar açısından çok değerlidir. Anlaşılın odur ki sancak kanunnameleri sadece iktisadi veri kaynakları değil bunun ötesinde bir bütünsel fotoğraftır. Bu kaynağın, rakamların söylediklerinin yanında metin içerisinde sundukları bağlamında okunup incelenmesi klasik dönem Osmanlı Balkan tarihçiliği açısından çok önemlidir. Zira iktisat tarihi sadece para ya da rakamlarla değil insanlarla ilgilidir ve insanın ihmali tarihçilik bilimi açısından her daim eksik kalacak bir araştırmaya gebedir.

Bugün açıkça görüldüğü üzere özellikle 17. yüzyıl Osmanlı Arnavutluk'una dair çalışmalarda görülen eksikliğin giderilmesi açısından klasik dönem kaynaklarının hızla ve etraflı bir şekilde Latinize edilip analiz edilmesi zaruridir. Bu sayede multidisipliner bir bakışla bölgedeki Türk varlığının geleceği, mazinin formüllerinin çözülebilmesi ile mümkün olacak ve bölgedeki Türk İslam nüfusun buradaki hakları çok daha iyi anlaşılacaktır.

Kaynaklar

A.DVNSMHM.d.. 45/4471.

Arđel, Ayten, “XVI. Yüzyıl Tahrirlerine Göre İlbasan Sancağı”, *Balkanlar’da İslam Medeniyeti İL Milletlerarası Sempozyumu*, 4-7 Aralık 2003, Arnavutluk (Tiran) 2006.

Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Atsız, İstanbul 1949.

Aykaç, Mehmet, “Şeri’yye Sicilleri Işığında 17. Yüzyılda Arnavutluk/Elbasan’da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Yapı”, *Balkanlar’da İslam Medeniyeti İLL Milletlerarası Sempozyumu*, 1-5 Kasım 2006, İstanbul 2011.

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, İstanbul 1953.

Bekir Sıtkı Baykal, (hızl.), *Peçevi Tarihi*, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Bilge, Mustafa L., “Arnavutluk,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, III, İstanbul, 1991.

Bozbora, Nuray, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, 1. Baskı, Boyut Kitapları, İstanbul 1997.

Castiglia, Roberto B.F., Bevilacqua, Marco Giorgio, “The Turkish Baths in Elbasan: Architecture, Geometry and Wellbeing”, *Nexus Network Journal*, 10, 2008.

Çelik, Yüksel, Bizbirlik, Alpay, “XVII. Yüzyıl Orta ve Batı Anadolu’da Dokuma Sanayi”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *Beşeri Bilimler Sayısı*, 18 (3), Manisa 2020.

İnalcık, Halil, “Arnavutluk’ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyasının Menşei”, *Fatih ve İstanbul*, I/2, 1953.

İnalcık, Halil, “Kanunname”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXIV, İstanbul 2001.

İnalcık, Halil, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

İnbaşı, Mehmet, “Arnavutluk’ta Bir Türk şehri; XVIII. Yüzyılda İlbasan Sancağı”, *Üçüncü Uluslararası Doğu Avrupa Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı (CIEES-2019)*, Sakarya 2019.

İnciciyan, P.L. ve Andreasyan, H.D., “Osmanlı Rumeli’si Tarih ve Coğrafyası”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2-3, 4-5, İstanbul 1974.

Kallek, Cengiz, “Kile”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXV, Ankara 2022.

Kâtip Çelebi, *Tuhfetül-Kıbar Fi Esfari'l-Bihar Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2007.

Kiel, Machiel, “İlbasan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXII, İstanbul 2000.

Köksal, Ali, *Elbasan Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı 1600-1740*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2015.

Papp, Sandor, “Vasal”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XLII, İstanbul 2012.

Pinargenti, Simon, *İsole che son da Venetia nella Dalmatia et prt tutto l'arcipelago, fino a Constantinopoli, con le terre piu notabili di Dalmatia*, 1563.

Rosaccio, Giuseppe. *Viaggio da Venetia, a Costantinopoli : per mare, e per terra & insieme quello di Terra Santa, da Gioseppe Rosaccio, con brevità descritto, nel quale, oltre à settantadui disegni, di geografia e corografia si discorre, quanto in esso viaggio si ritroua, cioè : città, castelli, porti, golfi, isole, monti, fiumi è mari : opera utile à mercanti, marinari & à studiosi di geografia*, Venice, Giacomo Franco, 1598.

Rruga, İllir, *Arnavutluk'ta İslâm-Hıristiyanlık Karşılılaşması (1385-1600)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çanakkale 2016.

TADB. TTD., 66.

TSMA_e 363/62 (844/64)

Uyar, Tuğba Demir, *Mühimme Defterlerine Göre Güney Adriyatik Kıyılarında Osmanlı İdaresi (1545-1574)*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Yörük, Doğan, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu”, *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, Konya 2007.

Ek 1

1574 İlbasan Kanunnamesi

Kanunnâme-i livâ-ı İlbasan ber müceb-i defter-i atık

Livâ-ı mezkûrda müsta'mel olan kile otuz vukıyyedir. Bir buçuk İstanbul kilesi olur. Dört İlbasan kilesi ki altı İstanbul kilesi olur. Bir yük takdir olunup defter-i cedîd-i hakâniye ol vech üzere kayd olunmuşdur. Ve buğdayın ve baklanın ve mercimeğin yükü otuz yedişer akçeye ve şîrenin medresi altışar akçeye ve arpanın ve çavdarın ve merdümegin ve darunun ve burçağın yükü yigirmi beşere ve alef ve kaplucanın yükü on tokuzar akçeye yazılmışdır. Ve İlbasan ve İşbat kadılıklarında her müzevvic ikişer akçe resm-i bostân ve ikişer akçe resm-i giyâh alınur ve ba'zı kurâ halkı vâfir soğan ve sarımsak ve lahana eküp hâsıl oldukda bostân akçesin virürüz deyu öşrlerin virmede 'inâd iderlermiş. Anın gibilerden öşr alınup bostân akçesi virürüz dediklerine amel olunmaya. Ve ba'zı karyede öşr piyaz dahî yazılmışdır. Yazılusun yazılmasun olan yirden öşr alına. Ve cümle hubûbâtdan öşr ve salâriyye alınup hemân kukuldan ve zağrefandan alınmaz ve şîreden dahî öşr ve salâriyye alına ve kovan hakkı dahî öşr yazılan yirde onda bir kovan alına. Ondan eksük olsa kıymete dutulup on akçede bir akçe öşr alına. Ve resm-i kovan yazılan yerlerde her kovan başına birer akçe alına, ziyâde alınmaya. Defter-i cedîd-i sultâniyye dahî bu üslûb üzere kayd olunmuşdur. Ve resm-i âsiyâb tamâm sâle olandan otuz ve nîm sâle ve kebe değirmeninden on beşer akçe alınur.

Der Beyân-ı Bâc-ı Siyâh

Bâzâra satılmağa gelen buğday ve arpa ve sâir hubûbâtın yükünden ikişer akçe bâc alınur. Tamam yük olmayup çuval ve torba ile gelen mercimek ve nohud ve bakla ve sâir bunun emsâlinden hâline göre birer ikişer avuç bâc alınur ve sebzevât ve lahana tamam yük olsa içinden bir surtlık bâc alınur. Yükden eksük olsa birer avuç alınur. Ve kestane yükü ki altı kile olur. Andan dahî iki akçe bâc alınur ve satılmağa tuz yükünden iki akçe bâc alınur ve bir akçe ihtisâb için alınur ve odun ki araba ile gelüb satılsa her araba yükünden nesne alınmaz. At ve eşek yüküyle çıra gelse birer surtlık çıra alına ve satılık için gelen kirpâsın her tobundan ki iki gömleklilik mikdârı ola. Birer surtı bâc alınur ve bir tonlık dahî bir surtı bâc alınur. Ve pirinç ve bal ve yağ yükünden dahî ikişer akçe bâc alınur. Ve birer akçe ihtisâb için alınur. Ve ketan yüküyle gelmeyüp her kimesne beşer ve onar akçelik getirüp satar olsa beşer akçelik ketandan iki ... bâc alınur. Bu zikr olan bâc cümle gelen metâ' satıldığı vaktin alınur, satılmayup sâhibi alup gitse nesne alınmaz ve ahâlî-i dükkân ve gayr

kimesneler muhtesib olan kimesne kâdı ma'rifetiyle virdüğü narhdan eksük bulunursa çig ve illetlü nesne satarlarsa muhtesib olanlar ma'rifet-i kâdı ile ihtisâb-ı kanun üzere cerimelerin alalar.

Der-beyân-ı kışlak ganem

Her süri kaç yüz koyun olursa olsun hesâb olunup her üç yüz koyunda bir koyun alınur veyâ bahâsı yigirmi akçe alınur. Kışlak ganem deyü lâkin süri üç yüz tamâm olmayup eksük olsa iki yüze varınca on beş akçe ve yüz koyuna varınca ve dahî eksük ols on akçe alına ve zamân-ı karîbde koyun kışlakdan kalkup yaylağa azmideceği mahalde bekler ve ... resm-i ağıl deyü her süriden yigirmi ikişer akçe alurlar imiş. Kadîmden olmayub hâdis-i bid'at olub ve re'âyâ dahî tazallüm itdikleri ecilden ref' olundu. Âdet-i ağnam-ı pâdişâh-ı âlem-penâh hazretleri için cem' olmalı oldukda resm-i ağıl dahî ol vakt mîrî için zabt olunur. Min ba'd kışlak hakkı deyü her üç yüz koyunda bir koyun veyâ bahâsı yigirmi akçe alınub ziyâde alınmaya ve beğler ve ... resm-i ağıl deyü nesne almayalar ve bu kışlak ganem deyü alınan hâricden gelüb kışlayan koyun sâhiblerinden alınur, yerlûden alınmaz. Kadîmden böyle olagelmışdir deyü ahâl-i vukûfdan ma'lûm ve zâhir oldı.

Der-beyân-ı ahvâl-i gümrük

Baştova iskelesi ki nehr-i İşkombi üzerindedir. Gelüb giden metâ' hesâb olunub gümrük her yüzde beş akçe alınur ve bâzârında terki satan kimesnelerden her istâr başına ki üç İstanbul kilesiden birer akçe alınur ve nehr-i İşkombi'den 'ubûr iden at başına nısf akçe ki her iki at başına bir akçe olur ve dört âdeme bir akçe alınur ve resm-i bâdbân deyü yelken başına beşer akçe alınur. Bir geminin yelkeni bir olsa beş akçe ve iki olsa on akçe alınur ve kal'a-ı Dırac'da dahî vech-i meşrûh üzeredir. Ammâ gümrük deyü gelüb giden metâ' hesâb olunub kefere olıcak yüzde beş ve müslim olıcak yüzde üç akçe alınur lâkin deryâdan gelicek müslim ve kâfirten her yüzde beş akçe alınur.

Der-beyân-ı re'âyâ

Ve bir raiyyet fevt olup oğlu ya fakr ... galebe idüp gayet müzâyakasından kendüsi baştinasının bir tarlasın ya bir mikdâr yerin bulup âharlara satmağla veya rehn komağla niçe baştinalar zâyî' olur. Cizyeleri ve ispençleri dahî bel' olur imiş. Min ba'd baştina paralanmayub bu husus ref' oluna. Re'âyâdan bu vaz' sâdır olıcak ... sipâhîsi cümle ol baştina satandan alandan alup girü birikdürüp bir tâlibine vir ki cizye-i şâhî ve ispençe-i sipâhî zâyî' olmalı

olmaya ve bir ra'iyet fevt olup oğlı kalsa baştinası kanun-ı kadîm üzere oğluna intikâl ider. Sipâhî andan tapu akçesin talep idemez. Lâkin oğlı kalmayıp karındaşı ve kızları ve sâir akrabası kalsa baştına anlara intikâl etmez. Sipâhîye aid olur. Ol vakt il virdüğü tapuyu karındaşı viricek sipâhî âhara viremez. Ammâ virmese sipâhî muhtardır. Kime dilerse virir. Kızları ve kızkarındaşı ve sâir akrabasına baştına intikâl etmez. Ve bir ra'iyet fevt olup baştinası âhara tapu ile virilmelü olıcak değirmeni ve bağ u bağçesi ve evi için sipâhîler baştinadandır deyu ... alup gayra tapuya virmek yandırılmış ile olsa değirmeni ve bağı ve bağçesi ve evi baştinadan değildir. İrsile evlâda ve akrabaya intikâl ider kaziyyelerdir. Baştına hususundan fukarâ-ı re'âyâ ziyâde muztarib ve müteallimlerdir. Ve re'âyânın hâsıl olan öşrini akreb bâzâra iletdüreler. Zulm ve hayf iden dahî ırağa iletdirmeyeler ve hâricden zirâ'at iden kimesneler öşrlerin akreb bâzâra iletdüreler. Zülm ve hayf iden dahî ırağa iletdirmeyeler ve hâricden zirâ'at iden kimesneler öşrlerin akreb bâzâra iletmek kanun değildir. Ol sipâhînün kendü re'âyâsına mahsûsdur. Ve re'âyâ kendü köyünde sipâhînün hâsıl olan öşr ü sâlâriyyesi ... denlü anbar yapmak kanun-ı kadimdir ve re'âyâ öşrlerin köylerindedir. Anbar itdikden sonra girü akreb bâzâra iletmek dahî kanunlarıdır ve derbend köylerinde olan re'âyânın eğer müzevvic ve eğer mücerred ... neferden nefere onar akçe ispençe alınur ve müzevviclerinden İstanbul kilesi ile bir buçuk kile buğday ve bir buçuk kile arpa ve bâd-ı hevâ ve resm-i 'arûs alınur ve hâricden gelen şirelerinin her yükünden ikişer akçe bâc alınur. Ve bir köyde ki bir hâssa çayır olsa re'âyâ sipâhîye ol hâssa çayır için idüp harâc ve ispençeleri talep olundukda ta'allül idüp virmeyüp fukarâ-ı re'âyâya tazmîn itdirirlerimiş. Ol asl idenler subaşı olsun ve sipâhî olsun ... gerekse olsun bî-kusur cizyeleri ve ispençeleri eline virmeyenlerin hâkimü'l-vakt olanlar ya cizye veya ispençesin alivireler. Ve yahud sipâhî ma'rifetiyle baştinayı ellerinden alup bir cizyesin ve ispençesin edâ itmekle mültezim olur kimesneye vireler. Temerrüd ve 'inâd idenleri hâkimü'l-vakt olanlar dergâh-ı mu'allâya arz ideler. Ve ba'zı karyelerde çiftlikler mastûrdur. Mümtâz ve mu'ayyen olan âhar karyeler sınırında zirâ'at idicek kanun mucibince sâhib-i arz olan ta'şir eyleye. Bu çiftlik benim karyemde mastûrdur deyu dahl olunmaya. Ve züema ve sipâhî ve merdân-ı kalâ' çiftlikleri feth-i hakânîden beru resm-i çift edâ idegelmeyüp ve defteri 'atikde mukayyed olmamağın hâliyâ defter-i cedid-i hakânîde dahî resm-i çift takdir olunmadı.

رسالة كريمة ورفقا به وكاتب محترم تودعاه كرافام زهور داران
 خبيره وزبان قلم زمانا دينر از احصاء ان فاضل يابنده كره
 لاجل حشاشا حليلك كما ائتيت على عنك به نثار باركاه الله
 وياد شاه با داهان پناه . عز شاه تعالى شاه . وفضل
 مضرعات جوه صلوات صلوات امانا . وجمال ذاليت
 نواقيت حشاشا كره اولجه فونر بولان شاه . و مستوفى عنون كره
 استيفاء از انظام ان در سلك تحريز و بيان عليه و تحفه
 در كاه . مقل و هديه باركاه سرد فزانبا اوليا . اعني حضرت
 محمد المصطفى عليه السلام و اله و حبه . ما دامت
 السلوت و الارض . و بعد من غيرا ز سطر و سطر يا افضل
 محصلات رعاي ايجد لواه البصان . ما الله عن الاخفات و
 البلبه ابلت مشتمل بر تحفيق و تفتيش جواض بار شاه عالم پناه
 و هجا تخاضه مير لواه و زعا و سا هيدان و غير ذالك حسب
 الاحراه المطاع . لازم الاتباع الفاضل و من للضيق التمسية .
 الشاطبة و التان التمية لفا ثاية المؤيد من الملك لكان
 المؤيد و توفيق الله البصان . خليفة رسول الله اعازت
 في سبيل الله الملك لكان ابن الشاطبة امراء السلطان
 سليمان ابن سلفا سليمان خان خلد الله تعالى
 ملكه و سلطانه و افاض الله تعالى على الفاضل مير لواه
 حزم و معرفة على كايه و قدره كاه عالم . و بعد المفقير
 بيلان ايدون . عرض لولك القدر ليرى عصبه السلطان
 طلال عرش املك المستعان . في وانر محرم لواه مير لواه
 سنة احدى و تسعين و ستمائة هـ .
 و تسليم القصل الى التتبعين الفاضل

قانون نامه بولواد البصان بر موجب دفتر حشاش
 لواه ملك كورده مستعمل اولان اولوز قيه ذره حشاش
 اشنا نبول كله حشاش اولوز قيه البصان بجه كره اشنا
 كيه سبيل اولوز بريك بغير ابراه لوزيه في ترجيدان خانان اولوز
 وجه اولوز قيه اولوز قيه . و بوغلايك و باقارلك و حشاش
 بوكيا اولوز قيه بغير ابراه لوزيه و شير نك مدر و حشاش لوزيه
 و از جانبك وجود ارك و منر ملك و دار و نك و بوغلايك و حشاش
 بوكيا بوشه و علف و قيو لوانك بوكيا لوان طر زرايه به بازنك
 و البصان و اشيات قانبل سلك ان منر و حشاش لوزيه
 رسم بوشان و اكيشرا قيه رسم كياه النور و حشاش لوزيه
 صوغان و صومون و لاهانه اكوب حاشا اولوز قيه بوشان
 اچيه سن و روز و روز و غنر لوزيه و مرمان عشا ايدوز لوزيه
 سب لوزيه عشرا لوزيه و بوشان لوزيه و بروزه و بجزيره
 غلا و لوزيه و مضر قيه و عشرا لوزيه و حشاش لوزيه بازنك
 اولان بزه و علف و حشاش لوزيه و حشاش لوزيه و حشاش لوزيه
 مان كو كولان و ز غنر لوزيه و لوزيه و حشاش لوزيه
 الله و قران حشاش لوزيه بازنك لوزيه . اولوز قيه
 اولوز قيه اولوز قيه و بولوبان اولوز قيه و بولوبان
 الية و رسم قراة بازنك لوزيه . هر قران بايشه بولوبان الية و
 الية و قيه و حشاش لوزيه و حشاش لوزيه و حشاش لوزيه
 و رسم اسباب تا شاه اولوز قيه و بوشان لوزيه و بوشان
 بولوبان لوزيه و حشاش لوزيه
 با داره و ما تلغه كلان و بولوبان و اذيه و سالتيه و بولوبان
 بولوبان اكيشرا قيه بايز النور عام بولوبان اولوز قيه و اولوز قيه
 كلن مزاجك و مخوفه و باقار و سالتيه بولوبان اشنا لوزيه كورده
 اكيشرا لوزيه بايز النور و بولوبان و لاهانه عام بولوبان اولوز قيه
 ايجندن برسون بولوبان النور بولوبان اكولك اولوز قيه و بولوبان
 النور و بوشان بولوبان بولوبان بولوبان اولوز قيه بايز
 النور و سالتيه طر بولوبان اك اچيه بايز النور و بولوبان
 اختنا بولوبان النور و اودون كي عيه ايله كلوب سالتيه مير
 بولوبان بوشه الفادان و اشك و بولوبان بولوبان بولوبان بولوبان
 الله و سالتيه اچيه كل بولوبان بولوبان بولوبان بولوبان
 مقدمه و بولوبان بولوبان النور و بولوبان بولوبان بولوبان
 بايز النور و بولوبان بولوبان بولوبان بولوبان بولوبان
 النور و بولوبان بولوبان بولوبان بولوبان بولوبان

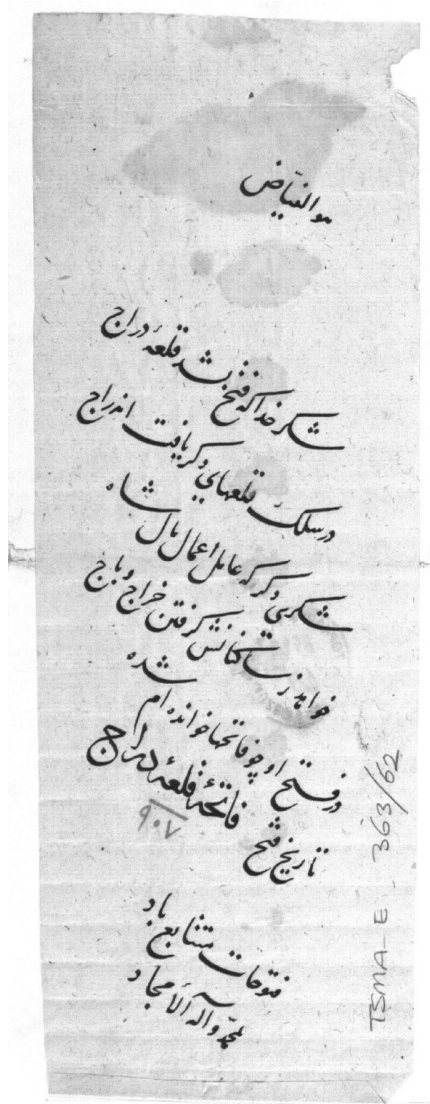

کلیوب هر گشته بشو او ز آنچه لیک کوزب صا ز اوله بنفر
 ایچنه لیک کانه نه ایکی اوسکوب باج الوردود کوز اولان باج
 بمله کلان متاع صا نالدو عیون وقت الوردو صا تلپو صاحب اولد
 کتسه سننه الگن و اها لیکه کان و سیز گشته لر حشته لاف
 کتسه قاقی معریفه ووردو بی زخند کسول اولور سه
 و بیک و ملت لوسنه صا ز لسه حشته لاف و معرفت قاقی
 ایله لحتساب قاون اوزده جوبه لرته الاله
 در بیان قشاق عفر

هر شوق قاق یون قون اوزسه اولسون حجاب اولیو هر
 او شیور قونل ز قون الوردو و با بلیا هر کیم ایچنه الوردو
 قشاق عفر کتسه در کوزب ایچور تا م اولیو کسول
 اوله اکیو و ارضه اون بفر ایچنه و ز قون و ارضه و
 دیک کسول اوله مان ایچنه ایته و زمان قون قون قشاق
 قون قشاق ایله معرمان ایچیک حجاب بکلور ووردو ایچیم
 ایچل دور هر یون بوج کیم کیم لیکه اولور ایچ قشاق
 اولیو صاحب عدت اولیو و دما باج قشاق اولور ایچ اجدنه
 رف اولیو عادت ایشام با تا اعلیانه حضرت اولیو ایچیم
 اولیو اولد قشاق ایچ اول و وقت میر ایچیم قشاق
 اولور من بعد قشاق عفر دیور و ایچور قونل بر قون
 و با بلیا هر کیم ایچنه الوردو ز اعلیانه و بکلور ووردو ایچیم
 آغیل و یوننه الیو و وقت قشاق عفر دیور انان کا و بکلور
 قشاق عفر قون صاحب لرته الوردو ز الوردو قشاق عفر
 اولیو کتسه در و اها لیکه و وقت معلوم و ظاهر اولدیم

دیکه ایچ اولیو
 باشقو کتسه هر کیم ایچ قشاق عفر و زنده در کیم ایچ قشاق
 حجاب اولیو کتسه هر کیم ایچ الوردو و اعلیانه الوردو و اعلیانه الوردو
 صا نالدو عیون وقت الوردو صا تلپو صاحب اولد
 دن بر ایچنه الوردو و قشاق عفر کتسه ایچور ایچنه الوردو
 ضعیف ایچنه هر کیم ایچنه الوردو و اعلیانه الوردو
 ایچنه الوردو و صا نالدو عیون وقت الوردو صا تلپو صاحب اولد
 ایچیک عفر اوله بفر ایچنه و اکلوله اولیو ایچنه الوردو
 و قشاق عفر دما باج و سیز گشته لر حشته لاف و اعلیانه الوردو
 کلیوب کتسه در و اها لیکه و وقت معلوم و ظاهر اولدیم
 اولیو کتسه هر کیم ایچ قشاق عفر و زنده در کیم ایچ قشاق
 حجاب اولیو کتسه هر کیم ایچ الوردو و اعلیانه الوردو و اعلیانه الوردو
 صا نالدو عیون وقت الوردو صا تلپو صاحب اولد

و ندرت قون اولیو اعلیانه الوردو و اعلیانه الوردو
 کتسه سننه الگن و اها لیکه کان و سیز گشته لر حشته لاف
 کتسه قاقی معریفه ووردو بی زخند کسول اولور سه
 و بیک و ملت لوسنه صا ز لسه حشته لاف و معرفت قاقی
 ایله لحتساب قاون اوزده جوبه لرته الاله
 در بیان قشاق عفر
 هر شوق قاق یون قون اوزسه اولسون حجاب اولیو هر
 او شیور قونل ز قون الوردو و با بلیا هر کیم ایچنه الوردو
 قشاق عفر کتسه در کوزب ایچور تا م اولیو کسول
 اوله اکیو و ارضه اون بفر ایچنه و ز قون و ارضه و
 دیک کسول اوله مان ایچنه ایته و زمان قون قون قشاق
 قون قشاق ایله معرمان ایچیک حجاب بکلور ووردو ایچیم
 ایچل دور هر یون بوج کیم کیم لیکه اولور ایچ قشاق
 اولیو صاحب عدت اولیو و دما باج قشاق اولور ایچ اجدنه
 رف اولیو عادت ایشام با تا اعلیانه حضرت اولیو ایچیم
 اولیو اولد قشاق ایچ اول و وقت میر ایچیم قشاق
 اولور من بعد قشاق عفر دیور و ایچور قونل بر قون
 و با بلیا هر کیم ایچنه الوردو ز اعلیانه و بکلور ووردو ایچیم
 آغیل و یوننه الیو و وقت قشاق عفر دیور انان کا و بکلور
 قشاق عفر قون صاحب لرته الوردو ز الوردو قشاق عفر
 اولیو کتسه در و اها لیکه و وقت معلوم و ظاهر اولدیم

T.S.M.A.E. 0363

Draç'ın Fethine Dair Tarih Düşürme

T.S.M.A._e 363/62 (844/64)

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avcılığa İktisadi Bir Bakış: 1678 Yılı Av Organizasyonu

Gökay Karaduman* - Dorukhan Selçuk**

Giriş

İnsanoğlunun fizyolojik ihtiyaçları arasında yer alan beslenmenin ana öğelerinden olan avlanma, tarihsel olarak insanın temel ihtiyacının çok ötesinde bir anlam kazanmıştır. Avcılık, insanlık tarihi boyunca beslenmenin yanı sıra sosyal, askeri ve ekonomik bir faaliyet olarak da karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda toplumlarda gelenek ve ritüele dönüşen avcılık, nesiller boyunca bir tecrübe ve bilgi aktarım mekanizmasına da evrilmiştir. Farklı medeniyetlerde avlanma yöntemlerinin benzerliği ise evrensel birtakım kurallar ve değerler bütünü oluşturmasını sağlamıştır. Avcılık, tarihsel olarak iki farklı ölçekte yapılagelmiştir. Bunlardan ilki bireysel ya da küçük gruplarla yapılan avlanma faaliyetidir. Bir diğeri ise sultan, padişah ya da kralların katıldığı çoğunlukla uzun süren ve hanedanlık düzeyinde kalabalık bir topluluk ile yapılan avlardır.

Avcılığın insanoğlunun et ihtiyacını karşılamasının yanında farklı birçok unsuru ve etki alanı bulunmaktadır. Bunlardan biri, devletler açısından avcılığın savaş tatbikatı olarak görülmesidir. Daha önce savaş sahasında yer almamış acemi ve genç yaştaki savaşçıların avlanma esnasında kılıç, ok-yay, mızrak, tüfek vb. savaş aletleriyle talim yapması bir öğrenme süreci olarak kabul edilir. Aynı zamanda avlanma ve savaş aletlerinin ortak ya da benzer oluşu, savaş aletlerinde gerçekleştirilecek olası teknolojik yenilikler için de test sahasını mümkün kılmaktadır. Avcılık; bilgi, tecrübe ve yetkinlik gerektirdiğinden iyi avcı olan liderler için halkına ya da diğer devletlere karşı

* Dr., Ardahan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Ardahan/TÜRKİYE, gokaykaraduman@ardahan.edu.tr

** Dr., Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, dorukhan.selcuk@marmara.edu.tr

bir politik güç aracıdır. Diğer bir yandan insanlar için avcılık; bir eğlence, şenlik ya da spor olarak görülmüştür. Özellikle sultanların katıldığı kalabalık av organizasyonları, bu açıdan farklı toplumsal unsurların bir arada vakit geçirdiği, toplumsal iletişimin sağlandığı bir alanı ifade etmektedir. Bu bağlamda avcılık aynı zamanda bir kültür ögesidir. Tüm bunların ötesinde bu çalışmanın da ana konusunu teşkil eden avcılığın iktisadi unsurları, avlanma faaliyetinin bütün aşamalarında kendini göstermektedir. Avcılık temelde üç aşamalı bir faaliyettir. Birinci aşaması hazırlık ve planlama aşamasıdır. Bu aşamada kimlerin ava katılacağı, av yeri, av hayvanı, konaklanacak yerler, kullanılacak araçlar ve aletler gibi unsurlar karara bağlanır. İkinci aşama avın gerçekleştiği aşamadır. Son olarak üçüncü aşama ise avın ekonomik, siyasi, psikolojik ve sosyolojik hasılasının elde edildiği ve değerlendirildiği aşamadır. Tüm aşamaların tamamlanması için ise iktisadi anlamda bir fon ayrılması gerekmektedir. Gerek bireysel gerekse kraliyet avları için her aşama, iktisadi ihtiyaçları ve sonuçları doğurmaktadır. Ava hazırlanırken kullanılacak araçlar, konaklama, av sahasına gidiş, yolda ve av esnasında insanlar ve avda kullanılacak köpek, at, doğan vb. hayvanlar için gerekli temel gıdalar avcılığın maliyetlerini oluşturur. Tüm bunların tedariki ve lojistiği ise avlanma faaliyetinin iktisadi yönünü ortaya koymaktadır. Üstelik avlanma faaliyetinin ölçeği büyüdükçe buna paralel olarak ekonomik etki alanı da büyüyecektir. Son aşamada elde edilen hasıla ya da pazarlarda satılan et, deri, tüy, boynuz vb. ürünler ise avlanma sonucunda ortaya çıkan ticari faaliyetin göstergesidir. Bu bağlamda avcılık, mali ve iktisadi bir organizasyon olarak karşımıza çıkmaktadır.

Literatürde Osmanlı Devleti'nde avcılık ile ilgili çalışmalar, genel olarak Osmanlı Devleti'nde spor tarihi, Şikâr-ı Hümayun teşkilatı, avcı kuşu yetiştiriciliği ve Türk kültürü bağlamında ele alınmaktadır. Özellikle Uzunçarşılı'nın çalışmaları, Osmanlı Devleti'nde avcılıkla ilgili teşkilat yapısının ortaya çıkarılmasında önemli bir yere sahiptir.¹ Kahraman'ın "Osmanlı Devleti'nde Spor" adlı çalışmasında yer alan avcılıkla ilgili bölümde ise Osmanlı Devleti'nde av teşkilatı, avlaklar, av hayvanları ve teçhizatlar hakkında bilgiler yer almaktadır.² Ağırman'ın "Edirne'de Sultanların Av

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

2 Âtîf Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1995.

Bahçesi: Hadika-i Hassa” adlı çalışmasında ise av sahalarına ilişkin bilgiler yer almaktadır.³ Ayrıca kültür çalışmaları bağlamında Güven’in “Türklerde Spor Kültürü”⁴, Türkmen’in “Osmanlı’da Av Kültürü”⁵ adlı çalışmaları da avcılığı bir kültür olarak ele almaktadır. Bazı çalışmalar ise avcılık teşkilatına bağlı alt birimler hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Altı’nın “Yeniçeri Ocağının Yetmiş Birinci Ortası: Seksoncular (Samsoncular)”⁶, Erkan’ın “Üsküdar’da Konumlanmış Bir Ocak: Tazıcılar Ocağı”⁷, Kıran’ın “Avcılığın Osmanlı Devlet Yapısındaki Yeri: Doğançılar”⁸ adlı çalışmaları müstakil olarak avcılıkla ilgili ocaklar hakkında yapılan bazı çalışmalardır.

İnbaşı’nın “Osmanlı Devleti’nde Avcı Kuşu Yetiştiriciliği/Bazdaranlık Batı Anadolu Örneği” adlı çalışmasında, Batı Anadolu’da avcılıkla ilgili görevlilere verilen kuşçu (bâzdar) tımarları incelenmiştir.⁹ Mehmet Türkmen’in, “Osmanlı Devleti’nde Atlı Avcılıktan Bir Kesit” adlı çalışması¹⁰ ve Mustafa Nuri Türkmen’in “Osmanlı’da Av Seferleri” adlı çalışmasında¹¹ arşiv belgelerinden yararlanılarak av organizasyonu ve av masrafları hakkında bilgiler yer almaktadır. Bu çalışmalar ise literatürde avcılığı iktisat tarihi bağlamında ele alan çalışmalar olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmada IV. Mehmed döneminde Şikar-ı Hümayunların mali-iktisadi yönleri üzerinde durulmuş, elde edilen veriler iktisat tarihi bağlamında değerlendirilmiştir.

3 Mehmet Ağırhan, “Edirne’de Sultanların Av Bahçesi: Hadika-i Hassa”, *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl 1, S. 1, Ocak 2009, *Türk Kültüründe Av*, s.72-78.

4 Özbay Güven, *Türkler’de Spor Kültürü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1992.

5 Mustafa Nuri Türkmen, *Osmanlı’da Av Kültürü*, Bilge Kültür Sanat, 1.Basım, İstanbul 2013.

6 Aziz Altı, “Yeniçeri Ocağının Yetmiş Birinci Ortası: Seksoncular (Samsoncular)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C 6, S. 3, Eylül 2020, s. 1038-1050.

7 Nevzat Erkan, “Üsküdar’da Konumlanmış Bir Ocak: Tazıcılar Ocağı”, *Eskiyeni*, 40, Mart 2020, s. 321-340.

8 Batuhan İsmail Kıran, *Avcılığın Osmanlı Devlet Yapısındaki Yeri: Doğançılar*, Libra Kitap, İstanbul 2019.

9 Mehmet İnbaşı-Tahsin Hazırbulan, “Osmanlı Devleti’nde Avcı Kuşu Yetiştiriciliği/Bazdaranlık (Batı Anadolu Örneği)”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C 7, S. 19, Kasım 2020, s. 655-677.

10 Mehmet Türkmen-Cengiz Buyar, “Osmanlı Devleti’nde Atlı Avcılıktan Bir Kesit”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 12, S. 66, Ekim 2019, s. 427-432.

11 Mustafa Nuri Türkmen, “Osmanlı’da Av Seferleri”, *Türk Kültüründe Av*, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl 1, S. 1, Ocak 2009, s. 22-32.

Kaynak ve Metodoloji

Osmanlı Devleti'nde avcılıkla ilgili veriler daha çok *Şikar* ya da *Sayd* adı altında Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BOA.) yer alan avcılıkla ilgili müstakil belgelerde veya Şikar-ı Hümayunların masraflarını gösteren tayinat defterlerinde yer almaktadır. Osmanlı Arşivi'ndeki ilgili kaynaklar genellikle padişahla birlikte avlara kimlerin katıldığını, gidilecek av sahasını (şikargâh), menzilleri, avın her aşaması için insanlar ve hayvanların arpa, et, odun, saman vb. temel ihtiyaç ürünlerini ve bu ürünlerin tedarik zincirini gösteren bilgileri ihtiva etmektedir. Bu kaynaklardan elde edilecek veriler ile avcılığın mali, iktisadi unsurlarını ve etkilerini elde etmek mümkündür. Bu çalışmanın ana kaynağını oluşturan Osmanlı Arşivi'ndeki avcılıkla ilgili vesikalar daha çok IV. Mehmed döneminde yoğunlaşmaktadır. Bu durum IV. Mehmed'in avlanmaya olan düşkünlüğünün tezahürüdür. Onun avcılığa olan bu ilgisi, literatürde "Avcı Mehmed" tabiri ile anılmasına yol açmıştır. Bu çalışmada da özellikle IV. Mehmed'in padişah olduğu 1678 yılı av organizasyonları üzerinde durulmuştur. İlgili yılda IV. Mehmed ile avlara kimlerin katıldığı, bu avlar için yapılan devlet harcamaları ve av sebebiyle ortaya çıkan iktisadi faaliyetler irdelenmiştir. Ayrıca avcılığın ilgili dönemde Osmanlı Devleti hazinesine olan maliyeti ve iktisadi ölçeği iktisat tarihi bağlamında ele alınmıştır. Çalışmada, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki tayinat defterleri ve şikar-ı hümayunları ihtiva eden mali evraklar ana kaynak olarak kullanılmış, bunun yanı sıra dönemi konu edinen kronikler ve avcılık ile ilgili yazında yer alan ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Çalışmanın dönemi, Osmanlı Devleti ile Rusya Çarlığı arasında yapılan savaşların ve mücadelenin (1676 – 1681) olduğu yıllara tesadüf etmektedir. Özellikle Çehrin kuşatması (1678) sırasında şikar-ı hümayunların durumu çalışmanın diğer bir konusudur.

Tarihsel Bir Miras Olarak Avcılık

Türklerde avcılık Oğuzlardan itibaren devam eden bir töre anlayışı etrafında şekillenmiştir.¹² Erkek çocuklara, Togan (doğan), Tuğrul, Çağrı gibi avcı kuşların isimlerinin verilmesi, avcılığın Türklerde önemli olan aile yaşantısını dahi etkilediğini göstermektedir.¹³ Avlanmadaki bu anlayış

12 Mehmet Ali Hacıgökmen, *Türkiye Selçuklularında Avcılık*, Kömen Yayınları, 1. baskı, Konya 2012, s. 7.

13 Kahraman, *age.*, s. 191.

bir miras olarak özellikle Selçuklular ve Osmanlılar tarafından da tatbik edilmiştir. Selçuklular'da Sultan Alparslan'ın, Sultan Melikşah'ın, Sultan Muhammed Tapar'ın, I. Alaeddin Keykubat'ın avcılığa önem verdikleri ve ava çıktıkları bilinmektedir.¹⁴ Osmanlı Devleti'nde de Yıldırım Bayezid ve I. Murad döneminde avcılığın önemli bir gelişme gösterdiği, I. Murad'ın, II. Murad'ın, Kanuni Sultan Süleyman'ın ve özellikle de IV. Mehmed'in ava oldukça meraklı olduğu bilinmektedir.¹⁵

Türklerde hükümdar ve beylerin çeşitli sebeplerle verdikleri büyük ziyafetlere Toy denilmektedir. Toyler bazen av esnasında ya da önemli av organizasyonları sonrasında düzenlenmekteydi. Avın eğlence ve merasim yönünü gösteren toy geleneği Osmanlılarda da benzer şekilde devam etmiştir.¹⁶ Türklerde avcılık geleneğinin bir kaynağı da İslamiyet'tir. Avcılık ile ilgili hadisler, av köpeklerinin ve av kuşlarının kullanımı ve usulleri ile ilgili dini tavsiyeler bu alanda ayrı bir kültürü ortaya çıkarmıştır.¹⁷

Bu bağlamda kadim bir gelenek üzere şekillenen avcılığın bir diğer unsuru ise avda kullanılan araçlardır. Kesici ve delici av aletlerinin yanı sıra bir pars, doğan, şahin, köpek, at vb. hayvanlar da çeşitli sebeplerle avlarda kullanılmıştır. Özellikle avda kullanılan avcı kuşlar ve köpekler ortak bir avlanma aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Selçuklular'da, emrinde av halkı olan Emir-i Şikâr adı verilen emirler bulunmaktaydı. Bu av halkı, avcı kuşlar ve köpeklerin bakımı ve yetiştirilmesinden sorumluydu. Benzer şekilde Harzemşahlar ve Safeviler'de de avcılıkla ilgili benzer bir teşkilat yapısı bulunmaktaydı.¹⁸ Ayrıca Selçuklular'da avcı kuşlara bakan ve onları yetiştiren bâzdarlar bulunmaktaydı.¹⁹ Bâzdar tabiri, Osmanlı Devleti'nde de özellikle klasik dönemde avcı kuşu yetiştiricileri için aynı şekilde kullanılmaya devam etmiştir.

14 Hacıgökmen, *age.*, s. 30,125; Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Av", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Bahar S. 8, 2018, s. 141.

15 Mustafa Alkan-Ferdi Gökbuğa, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Av Teşkilatı'nın Silistre Sancağındaki Yapılanması", *Akademik Bakış*, C 9, S. 17, 2015, s. 27.

16 Salim Koca, "Toy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 41, İstanbul 2012, s. 271.

17 Hafız Yakup Şükrü Efendi, *İslam'da Avcılık*, Gelişim Matbaası, Ankara 1988, s. 21,22.

18 Hacıgökmen, *age.*, s. 36,37.

19 Merçil, *age.*, s.144.

Şıkar-ı Hümayun Teşkilatı

Osmanlı Devlet’inde padişah ile yüksek rütbeli devlet adamları, padişahın ailesi, av teşkilatı görevlileri ve bazen de halkın katıldığı avlara “Şıkar-ı Hümayun” denilmektedir. Şıkar-ı hümayunlar her ne kadar bir av merasimi olsa da ekonomik açıdan büyük bir organizasyon ve bir plan dâhilinde gerçekleşmekteydi. Bu organizasyon, Osmanlı Devlet Arşivleri’ne yansıdığı kadarıyla avcılıkla ilgili genel mali hazırlıklar, erzakın av sahasına getirilmesi, mühimmat ve zahirenin tedariki ve görevlilerin ödemelerini kapsamaktadır. Kalabalık bir merasim olan şıkar-ı hümayunlarda ava katılan padişah ve saray erkanının yanı sıra avcılık teşkilatı görevlileri de bulunmaktaydı. Bu görevliler, Osmanlı Devleti içerisinde geleneksel biçimde teşkilatlanmıştı.

Osmanlı Devleti’nde avcılık teşkilatına mensup görevliler temelde iki avcı hayvan üzerine şekillenmiştir. Bunlar av köpekleri ve avcı kuşlardır. Av köpekleri içerisinde ise tazı, zağar ve samson cinsi köpekler bu teşkilatlanmanın ana ögesini oluşturmaktadır. Bu köpeklerin yetiştirilmesi ve avda kullanılmasına yönelik hizmetleri ifa eden bu görevliler, yeniçeri ocağına mensuptular.²⁰ Benzer şekilde avcı kuşlar etrafında şekillenen diğer bir teşkilat bulunmaktaydı. Genellikle avlarda doğan, şahin, balaban, atmaca, zağanos ve çakır gibi yırtıcı kuşlar kullanılırdı. Osmanlı Devleti’nde padişahların yanında bulunan rikab ağalarından olan ve padişah ile av yapan zümrenin amirlerine şıkar ağaları denilmekteydi. Bunlar, sarayın erkân-ı biyrun (birun) denilen dış hizmetinde bulunan avcı başları; çakırcıbaşı, şahincibaşı ve atmamacıbaşı’dır. Ayrıca enderun erkânından ve Erkan-ı Havass-ı Cüvani’den olan doğancıbaşı ve beraberinde doğancılar bulunmaktaydı. Avcı kuşlarla ilgili görevlilerin temel görevi ise yırtıcı avcı kuşları bulup, yetiştirip ve eğitip padişahın avlarında kullandırmaktı.²¹ Av teşkilatının kuşçu görevlileri tımar ve ulufe ile gelir elde etmekteydiler.²² Avcı kuşu yetiştiricileri hizmetleri karşılığında ise bazı vergilerden muaf tutulmuşlardı. Eğer sorumluluğunda olan avcı kuşu saraya getirmezler ise mürde-baha adında bir vergi öderlerdi.²³

20 Uzunçarşılı, *age.*, s. 165-199.

21 Uzunçarşılı, *age.*, s. 421.

22 İnbaşı-Hazırbulan, *age.*, s. 659.

23 Abdülkadir Özcan, “Doğancı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 9, İstanbul 1994, s. 488.

Osmanlı-Rus Mücadelesi ve 1678 Yılı Av Organizasyonu

1678 yılı şıkar-ı hümayunlarının öncesi ve sonrası av organizasyonunun takibi ve değerlendirilmesi açısından önemli bir yere sahiptir. Dönemin siyasi konjonktürü ve askeri hareketliliği çalışmanın ana kaynağı olan şıkar-ı hümayunla ilgili müstakil arşiv belgelerinin de tahlil ve tetkikini etkilemektedir. Bu çerçevede, 1678 yılı Çehrin Kuşatması ile ilgili yazın da çalışmada dikkate alınmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgulardan anlaşılmaktadır ki seferlerden bağımlı ya da bağımsız bir şekilde padişah ava çıkmaktadır. Padişah avlarının aniden gelişen bir eğlenceden ya da kişisel bir hobiden ziyade oldukça hazırlıklı ve kapsamlı bir süreç olduğu anlaşılmıştır. İlgili döneme ilişkin Osmanlı arşivlerinde yer alan şıkar-ı hümayuna ait belgeler bunu kanıtlar niteliktedir.

Ukrayna hatmanı Daroşenko'nun karargâhı olan Çehrin'i Ruslar'a teslim etmesi, Osmanlı Devleti'nin müdahalesini gerekli kılmıştı. Çehrin'i almak için Serasker Vezir İbrâhim Paşa ile Kırım Hanı Selim Giray görevlendirildi.²⁴ 1677 yılında İbrâhim Paşa'nın komutasında 40.000 kişilik bir kuvvetle gerçekleştirilen ilk seferden olumlu bir sonuç alınamadı.²⁵ Bunun üzerine İbrâhim Paşa ve Selim Giray Han görevlerinden alındılar.²⁶

20 Ekim 1677 tarihinde Sadrazam Mustafa Paşa'nın bahçesinde vezirler ve bütün devlet erkânı Çehrin'e düşünülen yeni bir sefer için bu defa padişah IV. Mehmed'in de Silistre'ye kadar orduya eşlik ettiği bir harekât kararlaştırılmıştı.²⁷ Bundan 6 ay sonra 23 Nisan 1678'de Osmanlı ordusu İstanbul'dan Çehrin'e doğru yola çıktı.²⁸ IV. Mehmed'in ise Hacıoğlupazarı'nda orduyu Çehrin'e uğurlayıp Mayıs-Eylül ayları arasında Silistre'de kaldığı ordudan ayrı bir şekilde konaklamış olduğu Silistre ve civarında ise âdet olduğu üzere ava çıktığı bilinmektedir.²⁹ Çehrin kuşatması 21 Temmuz günü başlamıştı. 33. Gün kale duvarlarının altından açılan iki lağımın patlatılması ve sonrasında yapılan topyekûn bir hücumla kale 21 Ağustos 1678'de alındı.³⁰

24 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 85.

25 Abdülkadir Özcan, "Çehrin Seferi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 8, İstanbul 1993, s. 250.

26 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *age.*, s. 88.

27 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *age.*, s. 86.

28 Kahraman Şakul, *Çehrin Kuşatması 1678*, Timaş Yayınları, İstanbul 2022, s. 41.

29 Şakul, *age.*, s. 155-157.

30 Şakul, *age.*, s. 157; Özcan, *age.*, "Çehrin Seferi", s. 250.

Çehrin'e olan harekate IV. Mehmed'in kısmi iştiraki bölgeye gidilen menzillerde avlanma faaliyetinin varlığını ortaya koymaktadır. Çalışmanın ana kaynağı olan Osmanlı arşivi evraklarından, Çehrin seferinin hem öncesinde hem kuşatma anında hem de fetihten sonra dahi IV. Mehmed'in üst düzey devlet adamları ile avda olduğu anlaşılmaktadır. Başarısız olan ilk Çehrin kuşatmasının yapıldığı 1677 yılının Kasım ayında Çatalca ve Silivri taraflarında birkaç günlük ava çıktığı bilinmektedir.³¹ Ayrıca 1677 aralık ayından 1678 nisanına kadar şikar-ı hümayun için kaydedilen tayinat defterinin³² varlığı, IV. Mehmed'in bu tarih aralığında da avda olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bunun yanı sıra, Osmanlı ordusunun Nisan 1678'de başlayan İstanbul'dan Çehrin'e olan yolculuğunda, yol boyunca IV. Mehmed'in geyik, ceylan, keklük ve tavşan avladığı da bilinmektedir.³³ Çalışmada kullanılan arşiv kaynaklarından ise 1677-78 ve 1678-1679 kışlarında şikar-ı hümayunların gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Şikar-ı Hümayunlar planlı ve büyük ölçekli bir tedarik zinciri yönetimini gerektirmektedir. Avla ilgili eşya ve mühimmatın dışında, padişah ve ailesi, devlet erkani ve çeşitli askerler için kullanılacak temel ihtiyaç maddelerinin temini, şikargâha ulaştırılması bu organizasyonun önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin özellikle avda kullanılacak zahire için iştirak yoluna gittiği anlaşılmaktadır. Bu iştiraklar ise çeşitli menzillerden gerçekleşmektedir. Tablo 1, 12 Aralık 1677 – 27 Nisan 1678 yılları arasındaki şikar-ı hümayun için bazı menzillerden alınan zahire iştiraklarını göstermektedir. Bu av 140 gün olarak planlanmıştır.

31 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *age.*, s. 87.

32 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Bab-1 Defteri (D), Başmuhasebe Kalemi (D. BŞM), 335/93.

33 Şakul, *age.*, s. 42.

Tablo 1. Çeşitli Menzillerden Zahire Tedariki

	<i>Arpa (kile)</i> ³⁴	<i>Un (kile)</i>	<i>Saman (kantar)</i> ³⁵	<i>Odun (çeki)</i> ³⁶	<i>Kuru Ot (araba)</i>	<i>Küt (çeki)</i>
Silivri	148.330	9.830	70.000	28.700	958	5.100
Kınıklı	7.500	200	3.000	460	45	-
Çorlu	49.000	3.200	24.000	5.300	500	-
Bergos	43.967	2.576,5	18.698	4.400	1.535	-
Karıştıran	14.500	1.000	8.500	1.700	500	-
Toplam	262.297 ³⁷	16.806,5	124.198	40.560	3.538	5.100

Kaynak: BOA., D. BŞM, 335/93

Tablo 1’de avın tüm aşamaları için hem insanlar hem de hayvanların tüketeceği temel gıda ve yakacak maddeleri ve bunların devlet tarafından satın alındığı menziller görülmektedir. Tablo 1’de görüldüğü gibi insanların ısınma ve yiyecek ihtiyacını karşılayabilecek dakik ve hatab, hayvanlar için ise şair ve saman önemli bir yer tutmaktadır. 12 Aralık 1677 – 27 Nisan 1678 yılları arasında yapılacak şikar-ı hümayun için ihtiyaca binaen öngörülen zahire miktarı ilgili evrakın³⁸ başında belirtilmiştir. Buna göre günlük (fi yevm) 2300 kile arpa, 150 kile un, 1300 kantar saman, 350 çeki odun şeklinde kaydedilmiştir. Bu hesap 140 gün üzerinden 322.000 kile arpa, 21.000 kile un, 182.000 kantar saman ve 49.000 çeki odun şeklinde ayrıca belirtilmiştir. Menzillerden satın alınan zahire ile planlanan tayinat miktarları arasında arpa için 59.703 kile, un için 4194 kile, saman için 57.802 kantar, odun için 8440 çekilik bir fark oluşmaktadır. Bu farkın sebebi bilinmemekle birlikte, planlanan ve gerçekleşen arasındaki farktan kaynaklanabileceği gibi henüz işтира işleminin tamamlanmadığı, daha sonra bu bakayanın diğer farklı menzillerden karşılanabileceği şeklinde de yorumlanabilir.

34 Kile, özellikle kuru meyve ve hububat ölçümünde kullanılan eski bir ağırlık birimidir. Buğday ve unda bir kile 25,6589 kilogram, arpada 23,093 kilogramdır. Detaylı bilgi için bk. Cengiz Kallek, “Kile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 25, Ankara 2022, s. 568.

35 44 okka yani yaklaşık 56,4489 kilogram değerinde eski bir ağırlık ölçüsüdür. Detaylı bilgi için bk. Cengiz Kallek, “Kantar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 24, İstanbul 2001, s. 317.

36 Çeki, Türkler tarafından kullanılan bir ağırlık birimidir. Farklı ölçüleri olsa da 19. Yüzyıl-da 176 okka yani yaklaşık 225 kilograma eşitlenmiştir. Detaylı bilgi için bk. Cengiz Kallek, “Çeki”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 8, İstanbul 1993, s. 251.

37 Yapılan hesaplamada 263.297 kile arpaya ulaşılmış olup tabloda kâtabin verdiği S kullanılmıştır.

38 BOA., D. BŞM 335/93.

Tablo 2. 28 Ocak 1679 Şıkar-ı Hümayun Günlük Tayınatları

	Şair (kile)	Nan (çift)	Saman (kantar)	Güşt (kıyye)	Hatab (çeki)	Meşal ma'a mühimmat (adet)	Bargir-i mekkari (ru'üs)
Sergi-i Hümayun							
Hazret-i Vezir-i Mükerrer Musahib Paşa	140	650	70	130	20	12	
Vezir-i Mükerrer Hazret-i Kaymakam Paşa ⁴¹	220	800	120	270	30	5	30
Mirahur-ı evvel	12	20	5	15	3	2	
Mirahur-ı sani	3	12	1,5	5	1,5		
Kethüda-i Bevvabin-i Dergah-ı Ali	10	20	3	10	2		
Konakçıyan-ı Hazret-- Şehriyari (2 Nefer)	8	16	4	14	2		
Ser-Bostanan-ı Edirne ma'a Neferat	25	100	8	15	3	2	
Ser-şatran ma'a Neferat	3	13	2	8	1	2	4
Solakan-ı Rikab-ı Hümayun ⁴²	1	8	1	4	1		2
Vekil-i Ser-oda-i Bostani	1	3	0,5	2			
Serracin-i Hassa		25		12	1		
Ser-tabbahin-i Hassa	2		0,5				
Ser-çavuşan-ı Dergâh-ı Ali ve Vekil-i Ser-çavuşan	9	50		26	2		
Ağayan-ı Şıkar-ı Hümayun	16		2,5	8	2		
Huddaman-ı Ahır-ı Küçük		37		10	1		
Mehterhane-i Amire ma'a Neferat	4	25	1,5	12	2	5	6
Ser-etba'-i Hassa ⁴³	2	20	0,5	7	1	1	

41 Ek olarak 3 adet öküz arabası verilmiştir.

42 Ek olarak 1 adet öküz arabası verilmiştir.

43 Kâtip tarafından "30 kile şair ve 15 kantar saman toptan verile deyu başka tezkire verilmiştir." not düşülmüştür.

Mirahur Şeyh Vefa?		40		2	0,5		
Emin-i Matbah Efendi	8		4	10	2	2	
İmam-ı Salis-i Hazret-i Şehriyari Halil Efendi	0,5				0,5	1	2
Kethüda-i Hazine-i Enderun	2		1				
Hızır Ağa Kethüda-i Hazret-i Haseki Sultan ⁴⁴	25	50	4	12	5		
Silahdar-ı Hazret-i Şehriyari	2,5		1		0,5		
Bazdaran-ı Saray-ı Atik ma'a Kethüda	10	17	2,5	5			22
Kâtib-i Serracin-i Hassa		10		4	1		
Harbendegân-ı Miri		15		4			
Kahveciyan ma'a Ser-kahve-i Ağay-ı Darüssaade	3						
Emin-i Hatab	2	6	0,5	2			
İmam-ı Evvel-i Hazret-i Şehriyari	1,5	5	0,5	2	1	1	
Katib-i Masraf-ı Şehriyari	3,5		1		1		
Serracin-i Ahır-ı Küçük		4		2	1		
Bekçi-i Harem-i Hümayun	1						
Kethüda-i Ahır-ı Küçük		4		2			
İmam-ı Sani-i Hazret-i Şehriyari Mehmed Efendi	1,5	5	0,5		0,5	1	2
Çavuşan-ı Sipah ve Silahdar	2	10	1	4			
Emin-i Şehr ⁴⁵	4	20	1	6	1		10
Bevvabin-i Dergâh-ı Ali	1	8	0,5	2			
Feyzullah Efendi ⁴⁶	3	30	2	10	1	1	25

44 Ek olarak 20 adet öküz arabası verilmiştir.

45 Ek olarak 5 adet öküz arabası verilmiştir.

46 Ek olarak 3 nefer akkâm (*deveci*) ve 2 Sirem arabası verilmiştir.

Haseki-i Bostani	5	20	3	6	2	1	
Ser-Cerrahan-ı Hassa ⁴⁷	1,5	4	0,5	5	0,5	1	4
Ser-Arabacıyan-ı Hassa ma'a Neferat	2	45	1	8	1,5		6
Matbah-ı ...? Sadr-ı Ali					12	2	5
Kahve-i Hazret-i Haseki Sultan	1,5						
...?-i Sadr-ı Ali							7
...?							2
Üstadan-ı Divan							2
Tahmis-i Şehriyari							4
Kefeli Ali Bey							2
Tahmis-i Mühimmat							4
Tahtirevan							8
Konakçıyan-ı Harem-i Hümayun	8	16	4	14	2	1	
Kılavuz Ağa	1,5	3	0,5	1,5			
Hacı Hüseyin Ser-Meşail ⁴⁸	2	10		2	1		20
Emin-i Cev Efendi		25		10	2		
Emine ...? Kadın ⁴⁹						1	11
Meşalha-i Neferat der nezd-i Harem-i Hümayun ⁵⁰		25		5			27
Kethüda-i Silahdaran ma'a Çavuşan an Edirne ila Astane	3	15		6			
Mehteran-ı Hayme der Hidmet-i Harem	1	5		3,5			

47 Ek olarak 2 adet Sirem arabası verilmiştir.

48 Ek olarak 5 adet öküz arabası ve 20 şütüran (deve) verilmiştir.

49 Ek olarak 4 Sirem arabası ve 2 miri bargir verilmiştir.

50 Ek olarak 10 adet kaltak, 19 adet meşkiyye, 25 adet tobra ve 25 adet yular-ı kendir verilmiştir.

Hazinedaran-ı Biruni	1,5	5		1,5			
Ba-mukabele-i Bargiran-ı Miri Teslim-i Mirahur-ı Küçük							350
Hazine-i Biruni						2	
Mehteran-ı Tabl-ı Alem ⁵¹		50		10	2		
Helvahane					2		
...?					2		
Harem					1		
Kahve-i Hazinedar Ali Ağa	1		0,5				
Parsciyan ⁵²							10
Katib Ağa-yı Darüssaade	4	8	1	3			
Ocakha-i Mezkurin ⁵³							318

51 Ek olarak 2 adet öküz arabası verilmiştir.

52 10 Bargirin 6'sı parsçılara 4 tanesi de zağarcılara verilmiştir.

53 Ocaklara verilen 318 adet bargire ait ayrıntılı bilgi aşağıda yer almaktadır;

Ocakha-i mezkurin	Bargir (ru'üs) (Ruus)
Matbah-ı Hassa ve Harem	54
Matbah-ı Haseki Sultan	15
Matbah-ı Darüssaade	20
Matbah-ı Mergan-ı? Şikar	4
Anbar-ı piriç?	3
Katib-i masraf	6
Fırın- Harci	26
Fırın-ı Has	21
Matbah-ı serkilari	15
...?	12
Matbah-ı Serhazin	7
Ağa-yı Babüssaade	6
Kilar-ı Atik	42
Makiyan	15
Serbazari	8

Lazime-i Enderun-ı Humayun ⁵⁴						49	

Emin-i Matbah	6
Hüddam-ı Helvahane	20
...?	8
Buzcuyan	4
...?	3
Şakirdan ...?	6
...?	3
Defa Matbah Ser Harem	2
Meşaleciyan-ı Kilar	6
Şemageran-ı Hassa	4
...?	2
Yekûn	318

54 Ocaklara verilen 49 adet meşaleye dair ayrıntılı bilgi aşağıda yer almaktadır;

Meşale ma'a Mühimmat	Adet
Ağa-yı Oda-i Has	2
Silahdar Ağa	2
Çukadar Ağa	2
Rikabdar Ağa	2
Cay Musahib Paşa	2
Oda-i Has	2
Serhazin	5
Kethüda-i Hazine	2
Lazime-i Hazine	2
Ağayan-ı Hazine	4
Ağa-yı serkilari	4
Kethüda-i Kiları	2
Ağayan-I Kiları	4
Kilar-ı Atik	4
Ağayan-ı Seferli	3
Avadanlık-ı ...? Seferli	1
Neferat-ı Bazdaran	3
Avadanlık-ı ...?-ı Bazdaran	1
Kethüda-i Bazdaran	1
Ahur-ı Kethüda-i Hazine	1
Yekûn	49

Kahve-i Haseki Sultan ve Odalık-ı Kadın					4		
Hazinedar Ali Ağa ⁵⁵	10	20	4	4	1	1	
Tathir-i Rah an Cebehane-i Amire ...? ve Beray-ı Mühimmat-ı Arabaha-i Harem-i Hümayun ⁵⁶							4
Nafaka-i ...? Hazret-i Şehriyari ⁵⁷		4					
Çukadar Ağa	2		1	3	1		
Musahib Ahmed Ağa Vekil-i Hazinedar	7		2,5				
Matbah-ı Ser-hazine					7		
Misafir Mehmed Ağa	3		1	3	1		
Silahşör Süleyman Ağa	2	3		2	1		
Dilaver Ağa Kazani	2	10	0,5	2	1		
Silahdar Ağa ⁵⁸							
Vekil-i Ser-kazani	1,5	5					8
Cerrahan-ı Hassa	1,5	6					4
Matbah-ı Ser-kilari					7		
Ağa-yı Sani Hazret-i Haseki Sultan	2		1				
...? Tuti ve papağan? ⁵⁹							
Tahmil-i ...?-i Enderun ⁶⁰							

55 Kâtip tarafından “200 kile şair ve 40 kantar saman toptan verile deyu başka tezkire verilmiştir.” not düşülmüştür.

56 Ek olarak 25 adet kazma, 25 adet kürek ve 15 adet urgan verilmiştir.

57 Ek olarak 10 kıyye dakik (un) verilmiştir.

58 Kâtip tarafından “50 kile şair toptan verilmek üzere tezkiresi verildi. şeklinde not düşülmüştür.

59 4 nefer akkâm (deveci) verilmiştir.

60 1 adet Sirem arabası verilmiştir.

Tahmil-i Bazı Eşya ...? ...? Silahdar-ı Şehriyari ⁶¹						
Körükçü-i Şehzade Efendi	1,5					
Sakayan-ı ...?						2
Tahmil-i Dakik an Edirne ila Bergos ⁶²						
Dilaver Ağa	2	3		2		
İbrahim Ağa	2	3		2		
Musa Ağa	2	3		2		
Bayram Ağa	2	3		2		
...? İbrahim Ağa	2	3		2		
Mehmed Ağa	2	3		2		
Ahmed Ağa	2	3		2		
Matbah-ı Ağa-yı Babüssaade					3	
Ahmed Ağa Mirahur-ı Sani der-sabık	2	6		2	1	
Körükçü	1					
Ser-kilari	3		1		1	
Ocağ-ı Yeniçeriyân der-nezd ...? Hazret-i Hüdavendigâr ve Harem-i Hümayun ⁶³	18	307		53		37
Haseki Sultan	3					
Hoca Halil Ağa					0,5	
Kethüda-i Kilari beray-ı tahmil-i ...? ⁶⁴						

61 1 adet Sirem arabası verilmiştir.

62 100 adet şütüran (yük devesi) verilmiştir.

63 Ek olarak 6 adet öküz arabası verilmiştir.

64 1 adet Sirem arabası verilmiştir.

Tahmil-i ...? an canib-i Emin-i Odun							10
Matbah-ı Ağayan-ı Harem					4		
Matbah-ı Ağa-yı Darüssaade					10		
...? Mergan					1		
Kilaryan?-ı Hassa					1,5		
Nasb? Çelebi Hanende-i Muallim-i Enderun ⁶⁵		5		2			4
Rikabdar Ağa	2		1	2			
Ağa-yı ser-oda-i Has	3		1,5	3			
Katib-i anbar-ı cev ma'a hüddam		8		3	0,5		
Kahve-i Haseki Sultan ⁶⁶							
...? Hazret-i Sadr-ı Ali der-vakt-i ...? Hazret-i Şehriyari ma'a nefsi-i matbah gayr-ez hatab	429	1830	215	638	100		
...? ⁶⁷							
Fırın-ı Has					8		
Ahmed Ağa Vekil-i Hazinedar-ı Musahip	7	6	2,5	2		2	
Musahib Şahin/Şahne? Ahmed Ağa	7	6	2,5	2			
Musahib ...? Ahmed Ağa	7	6	2,5	2			
Eşya-yı Harem-i Hümayun						25	
İsmail Ağa-yı Sadr-ı Ali							1
Osman Efendi Katib-i Hazinedar Ali Ağa	2,5						

65 Ek olarak 1 adet öküz arabası ve 6.000 akçe harcırah verilmiştir.

66 10 kile şair toptan verilmiştir.

67 3 adet öküz arabası verilmiştir.

...? Enderun-ı Hümayun							30
Mastgeran-ı Hassa					1,5		
Enderun-ı Hümayun					30		
Matbah-ı Hassa					34		
Kefeli Ali Bey ...? Mühimmatha ve ...? arabaha	1	5		2			
Ağayan-ı Harem-i Hümayun	80						
Misafir Süleyman Ağa		30		5			
Körükçü-i Ağa-yı Darüssaade	2						
Ağa-yı Darüssaade ⁶⁸	20	30	8	10	1		
Mastgeran							4
Fırın-ı Has							5
Makiyan							5
Fırın-ı has der-nezd-i Haseki Sultan					3		
Ağayan-ı Müteferrikan-ı Hazret-i Sadr-i Ali ...? Haseki Sultan der-hareket an Edirne ila Bergos ve an Bergos ila Edirne	15,5	60	4	20	3		
Bekçi-i Harem an bostananı Edirne	2,5	10	1,5	3			
Çavuşan-ı Sipah ve Silahdar nezd-i Haseki Sultan	1	6		1,5			
Kuşciyan-ı Harem						1	
Kılar-ı Atik der-nezd-i Harem-i Humayun						1	
Serhazin-i Enderun	2		1				
Fırın-ı Harci					6		

68 Ek olarak 20 kile erz (pirinç) ve 25 kıyye revgan-ı sade (sade yağ) verilmiştir.

Hüseyin Halife-i Müteferrikan	2	6		2			3
Ser-bazergan-ı Hassa	5	12	2	4	1		
Daire-i Hazret-i Hatice Sultan der-vakt-i reften an Edirne ila Astane ⁶⁹ (el-vaki' fi 17 Muharrem 1090 ⁷⁰)	100	300	40	100	15	15	150
Helvahane-i Amire an Edirne ila Astane el-vaki' 17 Muharrem Sene 1090							10
Ceman Yekün gayr-ez Sergi-i Hümayun ⁷¹	1220,5	4620	502,5	1475	348,5	122	1027
Hatice sultan	100	300	40	100	15	15	150
<i>Helvahane</i>							10

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Maliyeden Müdevver (Mad), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d), 5376, 15 Z 1089/28 Ocak 1679.

Tablo 2'de ava katılanlar ve devletin bu kişilere verdiği ihtiyaç malzemeleri görülmektedir. Bu verilerden hareketle kimlerin ava katıldığı, ihtiyaç malzemelerinin çeşitliliği ve avda yaklaşık kaç kişinin bulunduğu tespit edilebilir.

Verilen günlük çift “nan” ın (çift ekmek) kişi başına belirli bir sayı ile verildiği düşünülürse, şikar-ı hümayuna katılan yaklaşık kişi sayısı tahmini yapmak mümkündür. Osmanlı Devlet’inde 17. yüzyılda askeri seferlerde bir askere günlük olarak verilen ekmek sayısı kesin olmamakla birlikte, bellidir. 1672 Kamanıçe seferi ve 1711’de Rusya üzerine düzenlenen seferler, 28 Ocak 1679 yılındaki ava yaklaşık kaç kişinin katıldığına dair karşılaştırma imkânı

69 Ek olarak 20 adet öküz arabası ve 12 adet Sirem arabası verilmiştir.

70 28 Şubat 1679.

71 Tablodaki toplama ek olarak 46 adet öküz arabası, 28 nefer akkâm, 13 adet Sirem arabası, 120 adet şütüran, 2 adet miri bargir, 10 adet kaltak, 19 adet meşkiyye, 25 adet tobra, 25 adet yular-ı kendir, 25 adet kazma, 25 adet kürek, 15 adet urgan, 10 kıyye dakik, 20 kile erz ve 25 kıyye revgan-ı sade verilmiştir. Ekmek, bargir, akkâm ve Sirem arabası toplamlarında farklılıklar saptanmıştır. Tabloda kâtibin verileri paylaşılması birlikte, tarafımızca yapılan hesaplamada 4.656 (+36) çift ekmek 1.000 (-27) ru’us bargir, 7 (-21) nefer akkâm ve 11 (-2) adet Sirem arabası verildiği anlaşılmaktadır.

vermektedir. Kamanıçe seferine dair defterlerden, bir kişiye günde yarım okka (640 gr) yani bir çift ekmek verildiği anlaşılmaktadır.⁷² Yine Rusya üzerine düzenlenen seferde, askerlere günlük 641 gr ağırlığında bir çift ekmek verildiği bilinmektedir.⁷³ 28 Ocak 1679 şıkar-ı hümayunda toplam 4656 çift ekmek verildiği anlaşılmaktadır. Tablo 2'de geniş bir yelpazede ava katılan devlet görevlilerinin kimler olduğu görülmektedir ancak 2-14 Ocak 1679 tarihinde, ferman olunan nan miktarını gösteren başka bir evrak daha dinamik bir veri setini sunmaktadır. Yine baş muhasebe defterlerinden bir kaynak olarak bu defterde şıkar-ı hümayunda verilen günlük ekmek tayınatları tespit edilmiştir. Gün gün kaydedilen ekmek tayınatları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. 2-14 Ocak 1679 Şıkar-ı Hümayun Ekmek Tayınatları

	2 Ocak 1679	3 Ocak 1679	4 Ocak 1679	5 Ocak 1679	6 Ocak 1679	7 Ocak 1679	8 Ocak 1679	9 Ocak 1679	10 Ocak 1679	11 Ocak 1679	12 Ocak 1679	13 Ocak 1679	14 Ocak 1679
Sadrazam	2200	2200	2200	2200	2200	2200	2200	2200	2200	2200	2200	2200	2200
Musahib Paşa	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500
Kaymakam Paşa	800	800	800	800	800	800	800	800	800	800	800	800	800
Kethüda-i Bevvabin	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
Mirahur-ı Evvel	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
Haseki Ağa	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
Yusuf Ağa	-	-	-	-	-	-	40	40	40	40	40	40	40
Mirahur-ı Sani	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12

72 Mustafa Nuri Türkmen, *Kamanıçe Seferinin Lojistik Hazırlıkları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002, s. 150.

73 Hakan Yıldız, *1711 Prut Seferinin Lojistik Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 137.

Kethüda-i Ahır-ı Küçük ma'a neferat	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Şakirdan-ı Ahır-ı Hassa	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
Silahdaran	-	-	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18
Silahdar Bayram	-	-	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Hüddaman-ı Ahır-ı Küçük	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12
Serracin-i Ahır-ı Has	-	-	-	-	-	-	25	25	25	25	25	25	25
Kethüda-i ...?	-	-	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9
Çavuşan-ı Sipah	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Meşaleciyan Hacı Hüseyin	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
Toplam	3.907	3.997	4.027	4.027	4.027	4.027	4.092	4.092	4.092	4.092	4.092	4.092	4.092

Kaynak: BOA., D. BŞM 351/102

Şikar-ı hümayunda yer alan üst düzey devlet görevlilerine verilen ekmek ile ordudaki sıradan bir askerin tayını eşit olmayacağından kişi sayısı hakkında kesin bir tahminde bulunmak mümkün değildir. Tablo 3'te görüldüğü gibi yalnızca Sadrazam, Musahib Paşa ve Kaymakam Paşa için verilen günlük ekmek 3500 çifttir. Bu bağlamda, şikar-ı hümayunda yaklaşık azami 4000-4500 kişi olduğu tahmin edilmektedir.

Sonuç

Avcılık insanlık tarihinin en eski faaliyetlerinden biridir. Basit bireysel bir avın ötesinde hanedan avları ya da kraliyet düzeyindeki avlar, avı daha karmaşık ve geniş çaplı bir hale getirmektedir. Dolayısıyla avın ölçeğinin ve biçiminin bu şekilde değişmesi, ava; temel yiyecek arama faaliyetinin çok ötesinde bir anlam kazandırmıştır. Tarihsel olarak farklılaşan av merasimleri, Osmanlı Devleti'nde de geleneksel ve kültürel bir miras çerçevesinde şekillenmiştir. Padişahın katıldığı şikar-ı hümayunlar geniş çaplı iktisadi, içtimai, siyasi ve askeri bir organizasyon olarak karşımıza çıkmaktadır. 1678 yılı av organizasyonlarına odaklanan bu çalışma, Osmanlı arşivinde yer alan

şikar-1 hümayunla ilgili evraklar çerçevesinde avın mali ve iktisadi boyutunu ortaya koymayı amaçlamıştır. İlk olarak avcılığın tarihsel önemine vurgu yapılmıştır. Sonrasında avcılığın aşamalarına dikkat çekilerek, Osmanlı Devleti açısından tüm aşamalardaki planlama ve iktisadi organizasyon ortaya çıkarılmak istenmiştir. Çalışmada, Osmanlı Devleti'nde bir şikar-1 hümayun nasıl başlar, nasıl organize edilir, hangi mevsimlerde yapılır, avdaki temel ihtiyaçlar nelerdir, devlet tarafından nasıl finanse edilir, bu avlar kaç kişi ile yapılır, padişahların avlanma güdülerinin kaynağı nedir gibi sorulara odaklanılmıştır. Yararlanılan arşiv kaynaklarının bazıları bu soruları cevaplama imkânı tanırken, bazı sorular ise kaynakların düzensizliği ve karmaşıklığı sebebiyle net olarak cevaplanamamıştır. Öncelikle şikar-1 hümayunlara katılan kişiler ve bu kişilerin sayısı konusunda çıkarımlar yapılmıştır. Eldeki veriler göstermektedir ki şikar-1 hümayun padişah ve yüksek rütbeli devlet erkanının bir arada bulunduğu geniş çaplı bir organizasyondur. Tablo 2, bu organizasyondaki insan, hayvan ve erzak çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Şikar-1 hümayun için devletin vermiş ya da satın almış olduğu malzemelerin temel hayatta kalma ve işe malzemeleri olduğu anlaşılmıştır. Verilerden hareketle insanlar için yiyecek olarak daha çok ekmek ve etin, hayvanlar için ise arpa ve samanın verildiği görülmektedir. Bunun dışında aydınlatma için meşale ve yakacak olarak ise odun önemli bir yere sahiptir. Diğer bazı arşiv kaynaklar ışığında yiyecek olarak ekmek ve etin yanı sıra un, pirinç ve yağ da tayı olarak verilen malzemeler arasındadır. Ayrıca taşıma ve nakliyatta kullanılmak üzere at ve deve, araba ve bunların sürücüleri de şikar-1 hümayun için verilen tayinat defterlerinden tespit edilmiştir. Şikar-1 hümayunlar dönemin şartlarına göre nispeten uzun bir yolculuğu gerektirdiğinden gidilecek yolların temizliği ve düzeni de devlet açısından önemli görülmüştür. Yolların temizlenmesine dair araç-gereç tedariki bu durumu kanıtlamaktadır.

Diğer bir yandan, bu kalabalık hanedan üyeleri ve devlet adamlarının ava çıkılırken, av yolunda, şikargâhta ve av sonrasında temel ihtiyaçlarının işesi ise devletin öncelikli görevlerinden biridir. Çalışmada elde edilen bulgular bu işenin devlet tarafından planlı şekilde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Özellikle zahire ve temel ihtiyaçların tedarik zinciri Tablo 1 ve Harita 1, 2 ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buna göre devlet şikar-1 hümayun için birçok işтира gerçekleştirilmekte ve bunun takibini üstlenmektedir. Harita 1'de av için Silivri ve Çatalca'ya getirilmek üzere çeşitli yerlerden satın alınan odun ve samanın miktarı ve fiyatları, şikar-1 hümayunların devlet hazinesine olan

maliyeti hakkında ipuçları içermektedir. Buna göre, saptanabildiği kadarıyla yalnızca odun ve saman için devletin ödemiş olduğu meblağ 425.000 akçedir. Zahire iştirası dışında ayrıca av köpeği gibi avın temel unsurlarından bir de devlet tarafından av sahasına yönlendirilmektedir.

Çalışma ayrıca odaklandığı dönem itibariyle avcılığıyla meşhur *Avcı Mehmed* yani IV. Mehmed'in ne sıklıkla ava katıldığı, av merakının nereden kaynaklandığı gibi sorulara ışık tutmayı amaçlamıştır. Çalışmada, ele alınan tarih aralığında incelenen arşiv kaynaklarında kaydedilen şikar-ı hümayunların kronolojisi, padişahın sefer öncesi, sefer sonrası ve hatta sefer sırasında da avlar tertip ettiğini göstermektedir. Çehrin'e yapılan ve başarılı olunan ikinci kuşatmada (1678) IV. Mehmed'in bir menzile kadar sefere katılımının arzu edilmesi ve menziller boyunca ava çıkması, şikar-ı hümayunun bir sefer tatbikatı mahiyetini akla getirmektedir. Ancak IV. Mehmed'in gerek seferin hazırlık aşamasında gerek sefer esnasında ve gerek sefer bittikten sonraki dönemde dahi avlar tertip etmesi ava olan kişisel düşkünlüğünün daha önde olduğunu düşündürmektedir.

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde şikar-ı hümayunların mali ve iktisadi yönünün belirsizliği üzerine bir değerlendirme ve bir yazın geliştirme çabası taşımaktadır. Osmanlı arşivlerindeki tayinat, masraf ve maliye defterlerini konu alacak benzer çalışmalar, Şikâr-ı Hümayunların iktisadi yönlerinin ortaya çıkarılmasında katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

Ağırhan, Mehmet, “Edirne’de Sultanların Av Bahçesi: Hadika-i Hassa”, *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl 1, S. 1, Ocak 2009, Türk Kültüründe Av.

Alkan, Mustafa-Gökbuğa, Ferdi, “XVI.Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Av Teşkilatı’nın Silistre Sancağındaki Yapılanması”, *Akademik Bakış*, C 9, S. 17, Kış 2015.

Altı, Aziz, “Yeniçeri Ocağının Yetmiş Birinci Ortası: Seksoncular (Samsoncular)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C 6, S. 3, Eylül 2020.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Bab-1 Defteri (D), Başmuhasebe Kalemi (D. BŞM), 335/93.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Bab-1 Defteri (D), Başmuhasebe Kalemi (D. BŞM), 351/102.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İbnülemin (İE), Maliye (İE. ML) 16/1525.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Cevdet (C), Saray (C. SM), 126/6304.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Maliyeden Müdevver (Mad), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d), 5376.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa., *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Erkan, Nevzat, “Üsküdar’da Konumlanmış Bir Ocak: Tazıcılar Ocağı”, *Eskiye* 40 (Mart/March 2020).

Güven, Özbay, *Türkler’de Spor Kültürü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1992.

Hacıgökmen, Mehmet Ali., *Türkiye Selçuklularında Avcılık*, Kömen Yayınları, 1. baskı, Konya 2012.

Hafız Yakup Şükrü Efendi, *İslam’da Avcılık, Gelişim Matbaası*, Ankara 1988.

İnbaşı, Mehmet-Hazırbulan, Tahsin, “Osmanlı Devleti’nde Avcı Kuşu Yetiştiriciliği/Bazdaranlık (Batı Anadolu Örneği)”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C 7, S. 19, Kasım 2020.

Kahraman, Âtîf., *Osmanlı Devleti'nde Spor*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1995.

Kallek, Cengiz, “Çeki”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 8, İstanbul 1993.

Kallek, Cengiz, “Kantar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 24, İstanbul 2001.

Kallek, Cengiz, “Kile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 25, Ankara 2022.

Kıran, Batuhan İsmail, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğancılık”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C 2, S. 5, Mayıs 2015.

Koca, Salim, “Toy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 41, İstanbul 2012.

Özcan, Abdülkadir, “Çehrin Seferi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 8, İstanbul 1993.

Özcan, Abdülkadir, “Doğancı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 9, İstanbul 1994.

Şakul, Kahraman, *Çebrin Kuşatması 1678*, Timaş Yayınları, İstanbul 2022.

Türkmen, Mehmet-Buyar, Cengiz, “Osmanlı Devleti'nde Atlı Avcılıktan Bir Kesit”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 12, S. 66, Ekim 2019.

Türkmen, Mustafa Nuri, “Osmanlı'da Av Seferleri”, *Türk Kültüründe Av, Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl 1, S. 1, Ocak 2009.

Türkmen, Mustafa Nuri, *Kamaniçe Seferinin Lojistik Hazırlıkları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.

Türkmen, Mustafa Nuri, *Osmanlı'da Av Kültürü*, Bilge Kültür Sanat, 1. basım, İstanbul 2013.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı., *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Yıldız, Hakan, *1711 Prut Seferinin Lojistik Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

Osmanlı Ekonomisinde Bir Finansman Modeli: Mudarebe (16., 17. ve 18. Yüzyıllar)

Çiğdem Gürsoy*

Giriş

15.yüzyılın ortalarından itibaren coğrafi keşiflerle birlikte önem kazanan deniz yolları sayesinde karadan yapılan uzun yol ticaretinin zamanla deniz yoluna kaydığı gözlenmiştir. Kara yoluna nazaran daha ucuz, zahmetsiz ve çabuk olan deniz yolu taşımacılığı özellikle büyük şehirlerin iâşe teminine oldukça katkı sağlamıştır. Osmanlı deniz ticaretinin de bu yıllardan sonra canlandığı özellikle İstanbul iâşesinin büyük bir bölümünün Balkanlardan ve Karadeniz kıyısındaki yerleşim yerlerinden karşılandığı bilinmektedir.

Ticaretin aksamadan devam etmesi nakit ihtiyacını sağlayan finansal aktörlerin koordine olması sayesinde mümkündür. Bu kapsamda sefere çıkan kaptanlar ve sermayedarlar arasında deniz ticaretinde sıklıkla kullanılan ortaklık usullerinden mudarebe ile yapılan iş birliktelikleri ön plana çıkmaktadır. Emek-sermaye ortaklığı olarak adlandırılan bu tarz birlikteliklerin 16. ve 17.yüzyıl deniz ticaretinde oldukça yaygın olduğu tespit edilmiştir. Dahası bu tür ticarete gemi sahipliği veya hissedarlığı da bir başka finansal aktör olarak ortaya çıkmaktadır. Arşiv belgelerinde söz konusu finansal desteklerin sadece erkeklerden değil kadınlardan ve hatta vasi kontrolündeki çocukların mallarından sağlandığı kayıtlıdır. Finansman akışının çeşitleri ve detayları hakkındaki bilgilere İstanbul Kadı Sicillerinden erişilebilir. Ayrıca mudarebe ile ilgili bilgi bulunabilecek farklı bir belge türü ise deniz kazalarıdır. Kazalar ve gemilerin korsanlar tarafından ele geçirilmesi hakkındaki ayrıntılı hüccetlerde gemi sahiplerinin hisseleri, ortaklık türleri, gerekli finansman ihtiyacının kimler tarafından, hangi iktisadi organizasyonlar kullanılarak karşılandığı açıkça belirtilmiştir. Bir diğer bilgi borç-alacak anlaşmazlıklarının kaydedildiği hüccetlerden elde edilmiştir.

* Doç. Dr., İstinye Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bölümler Fakültesi, Ekonomi Bölümü, İstanbul/ TÜRKİYE, gursoycigdem@gmail.com

Konu hakkında birçok araştırma yapan Fethi Gedikli, “16. ve 17. Asır Osmanlı Şer’iyye Sicillerinde Mudarebe Ortaklığı: Galata Örneği”¹ başlıklı doktora tezi ile “İstanbul’da Para Vakıfları ve Mudarebe”² başlıklı makalesi ve kitap olarak yayınladığı “Osmanlı Şirket Kültüründe XVI ve XVII Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması”³ çalışması örneklerinde görüleceği gibi alanında önemli eserler vermiştir. Bunların içinden para vakıfları ve mudarebeyi ele aldığı makalesinde özellikle gemi işletmeciliğinde mudarebenin sıklıkla kullanıldığını belirtmiştir. Dahası yeniçeri sandıklarının işletme usulleri arasında mudarebe ortaklıklarını örneklendirmiştir. Ayrıca İstanbul’da ve Ankara’da birer vakfın vakfiyelerinde mudarebenin geçtiğinden bahsedilmiş fakat uygulamada örneği tespit edilememiştir. Para vakıflarının sermayesi ile mudarebe yapılması paranın zayı olma ihtimalini güçlendirerek vakfın parasının yok olmasını beraberinde getireceği için bu yöntem kullanılmamış olmalıdır. Aynı şekilde Tahsin Özcan da mudarebenin para vakfi işletme usulleri arasında geçtiğini belirtmekle birlikte uygulama örneği vermemiştir.⁴

Son dönemlerde farklı bir inceleme metodu kullanılarak yapılan mudarebe araştırmasında; 17. yüzyılda İstanbul’da finansal ağ ve ticari ilişkiler sosyal ağ analizi ile değerlendirilmiştir. İnanca bağlı yapılan bir sınıflandırmada 17. yüzyılın ilk çeyreği ve son yarısı için elde edilen verilerden mudarebe ortaklıklarının mensup olunan din üzerinden araştırması yapılmış ve Hristiyanların Müslümanlara göre gemi ticareti sırasında mudarebe ortaklığı yaptıkları tespit edilmiştir.⁵

Mudarebe ile ilgili çalışmaların bir diğer ele alınış biçimi de olayın hukuki yönü ve özellikle son yıllarda artan katılım bankacılığı uygulamasıdır. Bu kapsamda konu bankacılık ve ahlaki risk yönünden ele alınarak, mudarebe finansmanının katılım bankaları için ahlaki risk barındırdığı ileri sürülmüştür.

1 Fethi Gedikli, *16. ve 17. Asır Osmanlı Şer’iyye Sicillerinde Mudarebe Ortaklığı: Galata Örneği*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1996.

2 Fethi Gedikli, “İstanbul’da Para Vakıfları ve Mudarebe”, *Hak-ış Dergisi*, 1999, s. 68-73. Gedikli Tophane kadılığı 7 numaralı sicilde mudarebe akdi tespit etmiştir.

3 Fethi, Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü XVI ve XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması*, İstanbul 1998.

4 Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûni Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

5 Halime Kalkan, “17. Yüzyıl İstanbul’unda Finansal ve Ticari İlişkilerin Sosyal Ağ Analizi (SNA) ile Değerlendirilmesi”, *İstanbul İktisat Dergisi*, 69, 2019, s. 285-320.

Vade süresi, kayıt dışı işlemler, yasal alt yapı, ekonomik durum, ticari olgunluk, denetim gibi başlıklara bakılarak katılım bankalarında mudarebe finansman modelinin uygulanamayacağı belirtilmiştir. Başlıklardan hareketle katılım bankalarından farklı işleyen yeni bir kurumun gerekliliği sonucuna varılmıştır.⁶Ayrıca söz konusu finansmanın sürdürülebilir kılınması için alınan önlemler ve yaptırımlar araştırılmıştır.

Konuyu katılım bankaları üzerinden inceleyen bir diğer çalışma, “Mudarebe Sözleşmesinde Kâr” başlığı ile yayınlanmıştır.⁷ Mesele klasik ve çağdaş mudarebe olarak ikiye ayrılarak incelenmiştir. Bununla birlikte mudarebenin faizsiz bankacılık uygulamasındaki yerine ve tarafların kârı nasıl paylaşacaklarının hukuki yönüne odaklanılmıştır. Mudarebede fesih işleminin, sermayenin sahibine teslim edilmesiyle gerçekleşebileceği gibi sermaye sahibine teslim edilmeden de gerçekleştiği belirtilmiştir. Nitekim mudarebe akdi devam ederken sermayedarın sermayenin tamamını geri aldıktan sonra mudarebe tekrar vermesi, akdin yeniden kurulduğunu göstermektedir. Sermayedarın sözleşmeyi feshettikten sonra mudarebe sermayesini geri almadan aynı sermayeyi mudarebe sermaye olarak bırakması önceki akdin devamı değil yeni bir akittir. Faizsiz bankacılık sisteminde uygulanan mudarebe ortaklığının klasik mudarebeyle yapı bakımından aynı özellikleri taşısa da uygulamada bazı farklılıklar gösterdiği belirtilmiştir. Ele alınan diğer konular arasında; sermayenin işletilmesi ya da alt mudarebe yöntemi (mürekkeb) ile başkasına işletilmesi, sermayelerin karıştırılarak işletilmesi, günlük kâr uygulamaları, giderlerin taraflar arasında paylaşılması gibi başlıklar göze çarpmaktadır.

Çelik, mudarebe akdinin İslam fıkında sahih olabilmesi için sermaye, mudarib ve kâra ilişkin şartlarını araştırmıştır. Çalışmada, uygulamanın barındırdığı riskler ve bankacılık mevzuatındaki birtakım engellerden dolayı İslam bankacılığında mudarebe yönteminin neden yeterince yaygın

6 Taha Eğri, Muhlis Selman Sağlam, “Mudarebe Finansmanının Katılım Bankalarında Uygulanmasının Ahlaki Risk Yönünden Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği”, *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 2020., s. 197-226. Olası bir durumda maddi kâr kaybının az olması için müşteriler kâr marjı yüksek olan projeleri ortaklık finansmanı yerine borç finansmanı üzerinden yürüterek kârını paylaşmak istemezken, risk oranı yüksek projeleri mudarebe finansmanı ile gerçekleştirmeye daha fazla meyillidir.

7 Cemal Kalkan, *Mudârebe Sözleşmesinde Kâr*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, İslam Hukuku Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020.

kullanılmadığı anlatılmıştır.⁸ Yöntemin daha yoğun kullanımı için taraflar arasında güvence sağlayacak yasal düzenlemelerin gerçekleşmesi, İslami bankaların vergi yükünün hafifletilmesi, mali yatırımlara daha geniş bir alan oluşturması ve mudarebe işlemleri için ehil ve nitelikli elemanların yetiştirilmesi gerektiği tespit edilmiştir.

Yusuf Dinç ise 2018'deki çalışmasında faizsiz finansal modellerin iktisadi katkılarını ele almıştır.⁹ Bir ekonomik model olan kapitalizmin başta eşitsizlik olmak üzere çeşitli sorunların üstesinden gelemediğini bu yüzden de sürdürülebilirliğini koruyamayacağını belirtmiştir.

Literatürden de anlaşılacağı üzere teoriye dayanarak pratiğin bol ve çeşitli örneklerle ele alındığı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmada bahsi geçen boşluğun doldurulması hedeflenerek İstanbul Kadı Sicillerinde transkribe edilmiş metinlerden mudarebe ve ilgili kavramlar taranmıştır. Örneklerin hukuki zemine uygunluğu ve farklılıkları ise Çatalcalı Ali Efendi'nin fetva kitabındaki açıklamalar ile desteklenmiştir. Bu kapsamda önce mudarebe ortaklığının açıklaması verilmiş ardından kitaptaki mudarebe konusu ile örtüşen hüccetler ele alınmış son olarak da uygulamada görülen fakat bahsi geçen eserde tam olarak karşılığı bulunamayan konular örneklendirilmiştir.

Mudarebe Nedir?

Mudarebe kısaca kâr paylaşımı esasına dayanan emek-sermaye ortaklığı anlamına gelmektedir.¹⁰ Ortaklıkta, bir taraf emeğini ortaya koyarken diğer taraf sermayesini vermektedir. Sermayedarın parasıyla emeğini ortaya koyup ticaret yapan kişiye mudarib denir. Mudarib, organizasyonu kendi yürütmelidir fakat gerektiğinde yardımcı olabilir, sermayedar izin verirse aynı anda birden fazla iş yapabilir. Ortaklık sonucunda sermayede bir zarar olduğunda öncelikle kârdan karşılanır yetmediği durumda sermayedar sermayesini kaybetmiş mudarib de emeğinin karşılığını alamamış olur. Fakat emeği ortaya koyan taraf işe özen göstermez ya da anlaşmaya aykırı davranır ise oluşan sermaye kayıplarını kendisi/mudarib üstlenmek zorundadır. Ortaklıkta mudaribin şahsi masraflarının karşılanması konusu, işin ikamet

8 Ümran Çelik, "Meşru Bir Yatırım Aracı Olarak Mudarebe ve Günümüzde Kullanımı", *Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, Vol. 1/3, s. 381-395.

9 Yusuf Dinç, "Economic Contributions of Interest-Free Finance Models", *Journal of Islamic Economics and Finance*, 4(12), 2018, s. 175-194.

10 Cengiz Kallek, "mudarebe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 30, 2005, s. 358-362.

edilen yerde ya da uzağında olmasıyla, harcamaların gerekli olup olmaması boyutu ile değerlendirilir. Harcamalar verilen rüşvetlere varıncaya kadar detaylandırılmıştır. Teoride mudarebe tek seferlik bir anlaşma olsa da kâr paylaşılır ana para geri alınmazsa mudarebe devam ediyor sayılır.¹¹

Uygulama sayesinde bilgi, beceri ve kabiliyeti olan fakat sermayesi olmayan kişilerin emekleri değerlendirilirken diğer taraftan sermayesi olup bahsi geçen özelliklere sahip olmayanların da sermayeleri âtil kalmayarak dolaşıma sokulmaktadır. Ortaklıklar birden fazla kişi ile yapılabilmektedir. Genel olarak kısa vadeli işlemlerde özellikle de kervan ve deniz ticaretinde sıklıkla kullanılmıştır. Her ne kadar belli bir zaman dilimi ile sınırlandırılması konusunda görüş birliği tam olmasa da genellikle sürenin 28 gün ile 1 yıl arasında olduğu belirtilmektedir. Sermaye tedavüldeki nakit para olmalıdır. Sermayenin ticarete kullanılması istense de tüccarın üretim için sanayiye ve tarım kesimine de sermaye sağladığı mudarebe örnekleri mevcuttur.¹² Kadı sicillerinde bahsi geçen mesele hakkında bolca kayıt vardır. Sermayedar ticaret yapılacak mekân, süre, iş çeşidi vs. gibi şartlar koyabilir. Kâr payı ortaklık akdinde taraflarca belirlenir. Kâr için oran belirtilmeyerek “taraflar arasında paylaşılacak” şeklinde geçiyorsa kâr paylaşımı yarı yarıya olmaktadır.

Taraflardan birinin vefatı, sermayenin ya da sürenin bitmesi anlaşmayı bitirebildiği gibi bazı özel durumlarda devam da edebilir. Örneğin; mudarib vefat ettiğinde sermayedar kişinin varisleri ya da mahkemenin tayin edeceği vasi ile devam edilebilir. Fakat mudarib vefat ettiğinde ortada herhangi bir bilgi belge yok ise söz konusu para mudaribin terekesinden alınıp sermayedara verilebilir. Yine resmî belgenin olmadığı durumlarda sermayenin şüpheli şekilde kaybolduğu ihtimaline karşılık mudaribin terekesinden istenilmediği ya da sermaye kaybının her iki tarafa pay edildiği durumlar söz konusudur. Dahası, mudaribin vefatı malın alındığı fakat satışın henüz gerçekleşmediği bir zaman diliminde olmuş ise mudaribin mirasçıları bu malı satın kârından belirlenen oran üzerinden sermayedara vermelidir.¹³

Mudarebe ortaklıklarında vekil tayini söz konusu olabilir. Vekil ile yapılan işlemler tek taraflı olabileceği gibi her iki tarafın vekilleri aracılığı ile de yapılmıştır. Mudaribin vekil tayin ettiği durumda, vekil sermayedardan parayı

11 Kallek, *age.*, s. 360.

12 Kallek, *age.*, s. 359.

13 Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvaları: Fetava-yı Ali Efendi*, Açıklayan, H. Necati Demirtaş, Kubbealtı Yayınları, C 2, İstanbul 2014, s. 203.

isterken sadece kendi adını verip müvekkilinin adını vermese borç veren kişi de sadece vekili gördüğünden bu borç vekilin olur.¹⁴ Dahası sermayedar bir kişiyi vekil tayin ederek, vekilden malı satıp kâr elde etmesi sonucunda bu kârın mudarebe ortaklıklarının sermayesi olmasını talep edebilir. Burada üst üste iki farklı durum söz konusudur. Sermayedar vekil tayin ederek ticaret yaptığı için ilk ortaklık mudarebe anlaşması sayılmaz fakat buradan ele geçen para mudarebe ortaklığına konu olacağı için ikinci iş birliği geçerli bir mudarebe anlaşmasıdır.¹⁵

Mudarebe yoluyla verilen para ile üçüncü kişilerle ticaret yapıldığında yani mudarib aldığı malları bir başkasına sattığında kâr elde edemezse borcu veren sermayedar anlaşmayı feshederek ortaklığı bitirir. Ardından verdiği paranın borç olarak kalmasını talep edip mudarebeyi karza dönüştürebilir. Mudarib bu parayı mudarebe ile aldım ödemem diyemez.¹⁶ Mudarebe malının satılarak paraya çevrilmesi durumunda karz yapılabildiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca yetim paralarının mudarebe ortaklığında kullanılabilceği fetvalardan tespit edilmiştir.¹⁷ Vasi tayin edilen kişi yetimin parası ile yetimin ihtiyaçlarının karşılanması amacı ile sermayedar olarak mudarebe sözleşmesi yapabilir. Sermayedara kalan kâr sadece yetime harcanacaktır. Ortaklıkta mallar zayi olduğunda yetimin parası da kaybolmaktadır. Bu durum herhangi bir şekilde dava konusu olamaz.¹⁸ Meselenin riskinden ötürü her ne kadar yetim parası ile mudarebe ortaklığı fetva kitaplarında onaylansa da uygulama örneklerinde çokça görülmemiştir.

Tüm koşullar göz önüne alındığında mudarebenin geçerli sayılması için 6 şart vardır. Bunlardan birinin eksik olması durumunda sahih sayılmaz.¹⁹

1-Sermaye sahibinin vekil tayin etmeye mudaribin ise bu vekaleti ifa etmeye ehil olması gerekir.

2-Sermaye altın, gümüş gibi sikkeler ile diğer nakitler olmalıdır. Menkuller, alacak paralar sermaye olamaz.

3-Sermayenin tam olarak ne kadar olacağı taraflar arasında belirlenmelidir.

14 Ali Efendi, *age.*, s. 55.

15 Ali Efendi, *age.*, s. 198.

16 Ali Efendi, *age.*, s. 195.

17 Ali Efendi, *age.*, s. 516.

18 Ali Efendi, *age.*, s. 526.

19 Ali Efendi, *age.*, s. 194.

4-Elde edilen kârın ortaklar arasında nasıl paylaşacağı anlaşma yapıldığı sırada belirlenmelidir (1/2, 1/3 gibi).

5- Sermaye mudaribe teslim edilmelidir.

6-Mudaribe verilecek pay kârdan olmalıdır. Paylaşımın bir kısmı sermayeden bir kısmı kârdan yapıldığında anlaşma geçersiz olur.

Kadı Sicillerinden Örnek Uygulamalar ve Çatalcalı Ali Efendi'nin Fetva Kitabındaki Karşılıkları

Sicillerdeki uygulama örneklerinden hareketle konu başlıkları göz önüne alınarak mudarebe ortaklığı için geçerli olan hukuki şartlar fetva kitabından takip edilmiştir.

*Mudarebe ortaklığında alınan akçenin bir kısmı mudaribin hukuki ve şahsi anlamda kusuru olmadan kaybolsa sulh yapmaya gerek yoktur. Sermayenin kaybolması ortaklığın neticelerinden biri olduğu için yapılan sulh da geçersiz olur.*²⁰

Todori'nin Yanaki reise verdiği 1.500 akçelik mudarebe sermayesinin geri ödemesi için açılan davada; Yanaki İstanbul'dan tahta getiren gemisinin fırtınaya yakalanarak zarar gördüğünü malların kaybolduğunu belirtmiş, karar onaylanmış ve Yanaki bu meblağı sulh olmaya gerek duymaksızın ödememiştir.²¹ Aynı şekilde Hasan reis, sefere çıkan İbrahim reise mudarebe ile toplam 3.000 akçe vermiştir. Gemi seferdeyken battığı için sermayedarın 3.000 akçeyi geri istemediği kayıtlıdır.²² Sulh olmaya gerek duyulmadan sonuçlanan davadan ayrıca bir reisin sermayesini kendi işletmeyerek bir başka reise verdiği örneklenmiştir.

Her ne kadar mudarebede mudaribin ihmali yok ise sulha gerek yok denilse de uygulamada sulh örneklerine rastlanılmıştır. Bal tüccarı Hacı Osman ile Ebûbekir birden fazla mudarebe ortaklığı yapmıştır. İlkinde ele geçen kâr olarak 200 riyalı kuruş ile bal alımı için yeniden bir ortaklık kurulmuş bu kez balın İstanbul'a giderken yolda ziyan olduğu belirtilmiştir. Yine aynı kişiler 500 kuruş mudarebe ile caminin aydınlatılması için mum alımına yönelik ortaklık yapmışlar burada da hırsızların mumları çaldığı belirtilmiştir. Neticede iki taraf toplam 15.000 akçe üzerinden sulh olup anlaşmışlardır.²³

20 Ali Efendi, *age.*, s. 173.

21 Kadı Sicillerine metin içinde referans, sırasıyla mahkeme adı, C, sayfa ve hüküm numarası ile "Galata 90, C 40, s. 387, Hüküm no: 515" formatında kaydedilmiştir.

22 Galata15, C 34, s. 114, Hüküm no: 126.

23 Eyüb74, C, 28, s. 91, Hüküm no: 57.

80 kıta esedi kuruş ile yapılan mudarebe ortaklığında ise mudaribin ana parayı ve nemasını vermek istememesi neticesinde açılan davada mudarib, aldığı para ile Yağkapanı yakınındaki dükkanına malzeme aldığını fakat dükkanına giren hırsızın tüm malzemeleri çaldığını beyan etmiştir. Neticede sulh yoluna gidilerek mudaribin 47 kuruş vermesi yönünde karar çıkmıştır.²⁴ Hücetlerde kuruş ve akçenin dışında efrenkiye altını, esedi kuruş, riyalı kuruş, akçe, yaldız altını, filori farklı para birimleri ile mudarebe ortaklığı yapıldığı tespit edilmiştir.²⁵

Zeynep hatunun Şerife hatuna mudarebeden verdiği 40 kuruşu geri istediği davada 7 kuruşunu aldığını 33 kuruşun kaldığını beyan etmiş, neticede 20 kuruşa sulh olunmuştur.²⁶ Bir başka örnekte; Balkapanı tüccarı İsmail Ağa ile zenbilci Mebruk'un dört sene sonrasında bitirilen 4.100 kuruşluk mudarebe ortaklıklarının kârı 3.000 kuruştur. Ana para eklendiğinde toplamda 7.100 kuruş bölüşülecektir. Hücetten, İsmail Ağa'nın kızı Şerife'yi vekil tayin ettiği anlaşılmaktadır. Vekil, 4.930 kuruş alacaklı olduklarını beyan etmiş, borçlu ise paranın bir kısmını verdiğini beyan etmiş sonrasında taraflar 1.000 kuruşta sulh olmuştur.²⁷

Bir başka örnekte; 200 kuruşluk mudarebede ortaklığında mudaribin 110 kuruş geri ödemesinden sonra kalan için dava açılmıştır. Davada mudarib 90 kuruş borcu olduğu fakat bunun ancak 47 kuruşunu ödeyebileceğini geri kalan kısmın ise zayi olan mallara sayılacağını söylemiştir.²⁸ Zayi denilen 43 kuruşluk mallar; 13 kuruşluk kıymetli bir kuşak ve 30 kuruşluk diğer mallar olarak açıklanmıştır. Mahkeme geri kalan 43 kuruşun ödenmesine karar vermiştir. Malların zayi olduğu konusunda mahkemenin şüphesi olduğu anlaşılmaktadır.

*Taraflardan birinin diğerine borcu olduğunda alacağa karşılık olarak mudarebe sözleşmesi yapılamaz.*²⁹

Aileden birinin diğerinin haberi olmadan mudarebeye verdiği sermayenin geri alınması için görülen davadan anlaşıldığı üzere; madenci ustası

24 Galata90, C 40, s. 289, Hüküm no: 361.

25 Galata114, C 54, s. 287, Hüküm no: 181; Rumeli161, C 59, s. 413, Hüküm no: 417; Rumeli40, C 46, s. 102, Hüküm no: 71.

26 Rumeli272, C 74, s. 420, Hüküm no: 538.

27 İstanbul172, C 96, s. 409, Hüküm no: 359.

28 BAB197, C 73, s. 545, Hüküm no: 750.

29 Ali Efendi, *age.*, s. 195.

Kireki'nin oğlu Dimitri, babasının 5.500 kuruşunu, kendisinden habersiz bir başka madenci ustasına mudarebe ile vermiştir. Babanın karşı çıkması ile mahkeme paranın geri verilmesini kararlaştırmıştır.³⁰ Parayı alan kişi Sava, Kireki'nin kendisine öncesinden karz borcu olduğu, bahsi geçen 5.500 kuruşun buna mukabil kendinde kalması gerektiğini beyan etse de karar mudarebe parasının hem şahsın bilgisi dışında verildiği hem de hukuken eski borca sayılamayacağı için ödenmesi gerekliliği kayıtlıdır.

*Sermayedar mudaribe ticaret için gitmemesi gereken yerleri söylemiş fakat mudarib bu yerlere gitmiş paranın bir kısmı helak olmuş ise kayıptan mudarib sorumludur. Aynı şekilde sermayedar malların nereden alınıp satılacağını da belirleyebilir. Bu durumda farklı mallar alındığında ve farklı beldelere gidilip satış yapıldığında ortaya çıkan zarardan mudarib sorumludur.*³¹

Mudarebe yoluyla ortak olunan geminin düşmanların eline geçmesi ile mudaribin sorumluluğundaki paranın çalınması neticesinde görülen davadan anlaşıldığı üzere; mumcu Mehmet Çelebi, Yorgi'ye üç sene öncesinde 8.000 fiddi akçe vererek İzmir sınırları içinde kalmak şartı ile ticaret yapmasını istemiştir.³² Fakat Yorgi'nin kısıtlara uymayarak İstanbul'a gittiği anlaşılmıştır. Her ne kadar mudarebe anlaşması yapılsa da Yorgi, sermayedarın şartlarına uymadığı için kaybolan paradan sorumlu tutularak parayı ödemeye mahkûm edilmiştir.

İznik'te oturan Nasuh 1.100 akçesini Hacı Abdi'ye Mısır'a gitmesi için mudarebe ile vermiştir. Abdi İznik'e geldiğinde sermayedar Nasuh parasını istemiş, parayı veremeyen Abdi ise tekrar Mısır'a gitmiş fakat bu sefer dönerken gemi battı iddiasıyla parayı vermeyi yine reddetmiştir. Mahkeme Abdi'nin parayı ödemesini istemiştir.³³ Ortaklıkta sermayedarın bazı kısıtlar getirmesi ve mudaribin bunlara uymaması durumunda kayıp malların tamamından mudarib sorumu tutulmuştur.

*Mudarib aldığı parayı bir başka kişi ile mudarebe ortaklığında kullansa, bu ikinci mudarebe ortaklığındaki para ziyan olsa ilk mudarib ilk sermayedara parasını ödemekle yükümlü olur.*³⁴

30 İstanbul94, C 85, s. 540, Hüküm no: 532.

31 Ali Efendi, *age.*, s. 200.

32 Ahiçelebi1, C 49, s. 129, Hüküm no: 140.

33 Üsküdar26, C 7, s. 238, Hüküm no: 450.

34 Ali Efendi, *age.*, s. 201.

Sabuncu Mustafa Ağa, reis Ali Ağa'ya mudarebe ile 5.000 kuruş, karz olarak da 1.187 kuruş vermiştir. Mustafa Ağa, Ali reisin Burgos köyünde mal satışı olduktan sonra payını vermeyip bu para ile Trabzon ve Abaza gibi sermayedarın şart koşmadığı yerlerde tuz alım-satımı yapmak için gittiğini iddia etmektedir. Trabzon'a Rus reislerin tuz arzından dolayı malın ucuza gittiği için satılmadığını bu yüzden Abaza'ya gidecek Genç Ali reise malları teslim ettiğini bu arada Genç Ali reisin gemisinin helak olduğunu bildirmiştir. Neticede Ali Ağa'nın mudarebe şartlarına uymayarak farklı kişilerle izinsiz ortaklıklar kurduğu için Mustafa'ya borcunu ödemesi kararı çıkmıştır.³⁵

*Mudaribin farklı sermayedarlardan farklı miktarlarda aldığı nakitleri birleştirip mal alabilmesi mümkündür. Burada önemli olan ticaret sırasında malların bir kısmının yok olduğu durumlarda ele geçen kâr ilk başta alınan sermayelerin oranları kadar bölüştürülmesidir.*³⁶

Derviş reisin vefat etmesi ile iki farklı kişiden mudarebe yolu ile aldığı 1.000 ve 2.000 akçelik meblağların varislerinden istenmesi üzerine görülen davada, mahkemenin alacaklılara gereken ödemelerin yapılması yönünde karar çıkmıştır.³⁷ Yine 1596'da vefat eden Mahmut reiste Mehmet'in, Şaban reisin ve İbrahim'in mudarebeden 4.000, 1.000 ve 1.000 akçe alacaklarının bulunduğu sonraki hükümlerde ise Mahmut reisin kızı ve eşinin varis olarak alacaklıların tüm borçlarını ödedikleri kayıtlıdır.³⁸ Görüldüğü üzere varisler bu alacakları ödemek durumundadır.

36. racilin taifesinden iki kişinin aynı bölükten bir kişiyle yaptıkları 53.000 ve 7.000 akçe olmak üzere toplamda 60.000 akçelik mudarebe anlaşmasının kârı yarı yarıya paylaşılacaktır. Mudaribin vefatı üzerine anlaşmayı bozarak paralarını geri isteyen sermayedarlar 60.000 akçe ve nemadan herhangi bir meblağ almadıklarına yemin etmişlerdir.³⁹

Ortaklık başlangıcında ya da ilerleyen dönemlerde taraflardan birinin vefatı durumunda uygulanması gereken kurallar da belirtilmiştir. Vefat ortaklığın hemen başında olduğunda alınan para ile henüz bir ticaret yapılmadı ise sermayedar

35 İstanbul94, C 85, s. 572, Hüküm no: 570.

36 Ali Efendi, *age.*, s. 201.

37 Balat2, C 11, s. 214, Hüküm no: 310.

38 Galata20, C 35, s. 122, Hüküm no: 113; Galata20, C 35, s. 184, Hüküm no: 201; Galata20, C 35, s. 229, Hüküm no: 270.

39 Rumeli21, C 12, s. 103, Hüküm no: 68.

mudaribin varislerinden mal alınıp satılıyorsa şu kadar kâr elde edilirdi diyerek kâr isteyemez. Sadece verdiği parayı alabilir.

Mudarebeye verilen paranın tamamı olan 14.000 akçe mudarib vefat ettiği için mirasçılardan alınmıştır.⁴⁰ Ortaklığa mevzu olan paranın eksiksiz geri alınması, henüz mal satın alınmadığını göstermektedir. Aynı şekilde, vefatından sonra 6.912 akçelik malına beytülmal idaresi tarafından el konulan Hacı Mahmud'un terekesinden mudarebe alacağını isteyen Pir Ahmed, Hacı Mahmud ile 371 sikke mudarebe ile ortak olduktan hemen sonra Mahmud'un vefat ettiğini söylemiştir.⁴¹ Beyandan ortaklığın henüz başında bulunduğu mal vs. alınmadığı anlaşıldığından Pir Ahmed'in sermayesi terekeden ödenmiştir.

Bu gibi beytümala kalmış muhallefat örneklerinden de mudarebe ortaklıkları ile ilgili bilgiler tespit edilmiştir. 61. Bölükte yeniçeri iken vefat eden Mahmud'un 12.205 akçesi beytümala kalmıştır. Terekesinde 31. yaya bölümünden Ali'nin Mahmud ile yaptığı mudarebe ortaklığından 3.000 akçe alacağı olduğu 37. ve 47. Ağa bölüklerinden Demir ve İskender'in şahitlikleri ile doğrulanmıştır.⁴² Varisi olmadığı için tüm mirası beytümala kalmış bir başka örnekte ise Hüseyin'in vefat eden Murat'a mudarebe ile 1.000 akçe verdiği şahitler ile tespit edilmiştir.⁴³ Bir diğer örnekte de 31.000 fiddi akçeyi mudarebe ortaklığı ile Mehmed'e veren Himmet vefat ettiğinde karısından başka varisi olmadığı içi paranın ¼ hissesi beytümala kalmıştır. Beytülmal yetkilileri %25 alacaklı oldukları 31.000 akçeyi Mehmed'den almışlardır.⁴⁴

*Hukuken ortaklardan biri vefat ettiğinde ortaklık sona erer. Fakat mudarib malları aldıktan sonra sermayedar vefat etse, sermayedarın varisleri mudaribin malları satmasını beklemek zorundadır, mallar paraya çevrilmeden ortaklık için verilen para istenemez. Bu durumda mudarib malları satarak kâr oranı üzerinden anlaşılacak meblağ kadarını varislere verecektir.*⁴⁵

Bakkal dükkânı işleten Papa Zopoli vefat ettikten sonra mirasçılardan babalarının mudarebe ortaklığındaki tüm meblağı 10.000 akçe borcunu sermayedar bakkal Yani Todori'ye verdikleri şahitler huzurunda tespit edilmiştir.⁴⁶

40 Galata20, C 35, s. 53, Hüküm no: 12.

41 Balat2, C 11, s. 92, Hüküm no: 77.

42 Balat2, C 11, s. 298, Hüküm no: 482; Balat2, C 11, s. 299, Hüküm no: 483.

43 Eyüb49, C 26, s. 221, Hüküm no: 242.

44 İstanbul191, C 44, s. 66, Hüküm no: 16.

45 Ali Efendi, *age.*, s. 196.

46 İstanbul18, C 18, s. 455, Hüküm no: 483.

Bir diğer hüccette, gemi ortaklığı yapılmak üzere mudarebe yoluyla verilen para Şükrullah reisin vefatıyla varislerinden istenmiştir. Kayıtta geminin çeşitli yerlerine ve reisin kendi harcamalarına yapılan masraflardan bahsedilmektedir. Şükrullah reis ölüm yatağında iken bahsi geçen harcamaları ve geri kalan parayı varislerine söylemiştir. Ortakların da hisseleri ölçüsünde elde kalan para ve reisin şahsi harcamalarından 491 kuruş alacaklı oldukları şahitler huzurunda beyan edilerek onaylanmıştır. Geminin $\frac{1}{4}$ hissesi Şükrullah reisin, $\frac{3}{4}$ hissesi ise diğer ortaklarının olduğu için bölüşüm bu oranlara göre yapılmıştır.⁴⁷

Sermayedardan alınan paraya karşılık yıllık belli bir miktar rıbh alındıktan sonra gerisi mudaribe kalsın denilmez. Diğer türlü ortaklık geçersiz sayılır.⁴⁸ Çünkü mudarebe ortaklıklarında $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{3}$ gibi belirli oranlar olmalıdır.

Hacı Hasan'ın, Şaban ile yaptığı 200 kuruşluk mudarebe anlaşmasının kârından 6.000 akçe ve ana paradan 90 kuruş aldığı fakat halen 110 kuruş alacağı kaldığı tespit edilmiştir. Mudarib Şaban'a en kısa sürede borcunu ödemesi gerektiği şahitler huzurunda belirtilmiştir.⁴⁹ Farklı bir örnekten görüldüğü üzere; kârın yarı yarıya paylaşılacağı bir mudarebe anlaşmasında ortaya konan 42.500 akçelik meblağın rıbhı 16.000 akçedir. Kârın yarısı 8.000 akçenin sermayedara verildiği fakat ana paranın sadece 6.000 akçelik kısmının teslim edildiği anlaşılmıştır. Mahkeme mudaribin geri kalan 36.500 akçeyi aylık 300'er akçe olarak bir yılda ödemesine karar vermiştir.⁵⁰

Abdullah'ın Mustafa Beşe'ye mudarebe ile verdiği 50 kıta esedi kuruşun bir sene işletilmesi sonunda 10 esedi kuruş neması olduğunu ispatlayamadığı için nemayı alamadığı buna karşılık ana parasını aldığı kaydedilmiştir.⁵¹ Aynı şekilde 16.000 akçe mudarebe ile verilmiş bir sene sonra 4.000 akçe kârıyla

47 BAB46, C 19, s. 447, Hüküm no: 528.

48 Ali Efendi, *age.*, s. 203.

49 BAB54, C 20, s. 418, Hüküm no: 511. Borcun ödenmesi için direkt olarak süre verildiği örnekler de bulunmaktadır. Mudarebe ile verilen 47.490 akçenin geri alınmasında problem yaşanmıştır. Bunun 29.490 akçesi verilmiş geri kalan 19.600 akçenin ise 50 gün içerisinde verilmesi için anlaşma yapılmıştır. Fakat davadan anlaşıldığı üzere 50 gün geçmesine rağmen ödeme yapılmamıştır. İstanbul12, C 16, s. 876, Hüküm no: 1199.; Aynı şekilde, yeniçeri Ahmed Beşe'nin, Abdullah'tan mudarebe alacağı 2000 akçe için 3 gün müddet verildiği kayıttır. Üsküdar84, C 10, s. 278, Hüküm no: 440.

50 Ahiçelebi1, C 49, s. 181, Hüküm no: 226.

51 Galata90, C 40, s. 278, Hüküm no: 344.

geri alınmıştır.⁵² Yani ve Aristo arasındaki mudarebe ortaklığında 8.000 osmani için 700 osmani rıbh verildiği ana paranın ortaklıkta devam ettiği tespit edilmiştir.⁵³ Bir başka örnekte; Hüma hatun tarafından mudarebeye verilen 60.000 akçenin yıllık kazancı 20.000 akçedir. Kârın ½ oranında paylaşılması kararlaştırıldığı için sermaye ve kâr bir sene sonunda 70.000 akçe olarak geri alınmıştır.⁵⁴ Yıllık gelir yaklaşık %35 oranında gerçekleşmiştir.

*Ortaklıktan kazanılan rıbhların zaman zaman pay edildiği durumlarda ortaklık bitirilmesi istenildiğinde verilmiş olan rıbhın ana paraya sayılması mümkün değildir.*⁵⁵

Bir gemi taşımacılığında oluşturulan 40 kuruşluk mudarebe ortaklığının sonunda kazanılanlar; 7.5 kuruş sermayedarın kârı, 5 kuruş mudaribin kârdan payına düşen kısım ve 3 kuruş mudaribin çalışma ücreti olmak üzere tüm fayda taraflar arasında paylaştırılmıştır.⁵⁶

Aynı kişiler arasında yapılan farklı mudarebe ortaklığında; Musevi cemaatinden Konarta ve Yani'nin 25 ve 50 kuruşluk iki mudarebe ortaklığının sonunda toplam 75 kuruşun ve kazanılan rıbhlardan Konarta'ya düşen payın verildiği anlaşılmıştır. Her ne kadar rıbh miktarı yazmasa da ana para ve rıbhın ayrı ele alındığı tespit edilmiştir.⁵⁷

*Aile içindeki mudarebe sözleşmelerinde babanın sermayedar, oğlunun mudarib olduğu bir durumda baba vefat ettiğinde diğer mirasçılar mudarib olan aile bireyinden kazancı ve sermayeyi istemeleri durumunda mudarib de mirasçılara babasının payını öder.*⁵⁸

Baba Himmet beşe ve oğul Mehmed Çelebi'nin birlikte Hasan'dan aldıkları 2.600 esedi kuruşluk mudarebe sermayesinin 1.270 kuruşluk kısmını teslim alan Himmet bunu oğlu Mehmed'e verdiği dair hükümden aile bireylerinin ortak olarak mudarib olabilecekleri tespit edilmiştir.⁵⁹ İki kız kardeş arasında yapılan tütün satışında kullanılan mudarebe usulünde ilk etapta babanın 150 vukiyye duhanı ve dükkandaki eşyaları kızlarına sattığı

52 Eyüb37, C 25, s. 203, Hüküm no: 224.

53 Hasköy3, C 52, s. 53, Hüküm no: 26.

54 Ahiçelebi1, C 49, s. 293, Hüküm no: 420.

55 Ali Efendi, *age.*, s. 204.

56 Galata259, C 63, s. 194, Hüküm no: 185.

57 BAB92, C 60, s. 463, Hüküm no: 530.

58 Ali Efendi, *age.*, s. 204.

59 Eyüb82, C 29, s. 168, Hüküm no: 200.

sonrasında kızların aynı miktar duhanı ve eşyaları babalarına mudarebe usulü ile verdiği kayıtlıdır. Duhan satışından ele geçen kârın kızlar ve baba arasında paylaşıldığı tespit edilmiştir.⁶⁰

Aile arasında yapılan bir başka mudarebe ortaklığında; Ümmühan hatun kürk, kıymetli takılar, kumaş vs gibi bazı malların yanında mudarebe ile eşine verdiği 200 kuruş ile mehir parası olan 6.500 akçeyi boşanma sebebiyle istemektedir. Açılan davada sulh olunmuştur.⁶¹ Bir başka boşanma davasında aynı şekilde mehir ve mudarebe ortaklığından gelmesi gereken paylar söz konusudur. Vefat eden Hüseyin beyin muhalledatından eşine 12.000 akçe mehir ve 12.000 akçe mudarebe ortaklığından toplam 24.000 akçe verildiği tespit edilmiştir.⁶²

Çatalcalı Ali Efendi'nin Fetva Kitabında Birebir Karşılığı Bulunmayan Mudarebe Örnekleri

Fetva kitabında tam olarak karşılığı olmayan fakat hüccetlerde mudarebe konusunda karşılaşılan farklı örnekler konuyu detaylandırmak için fırsat yaratmıştır. Bu kapsamda, mudarebe ortaklığı yapmamış fakat avantajlarından yararlanmak isteyen kişiler tespit edilmiştir. Mudarebe dışında örneğin karz ile alınan borçların geri ödemesi geldiğinde bunların mudarebe ortaklığı ile alındığı ve zayi olduğu belirtilerek verilmek istenmemiştir. Karz olarak alınan fakat geri ödenemeyince mudarebe ortaklığı yapıldığı söylenen bir örnekte; 3.000 akçelik karz borcunun kalan 1.300 akçesini ödememek için mudarebe ile verilmişti bu para helak oldu denilmiştir. Neticede taraflar 500 akçede sulh olmuşlardır.⁶³ Yani de Nikola'dan aldığı 3.000 akçeyi sahibi olduğu Bahşi Çelebi Fırını'nda kullandığını söylemiş, fırının zarar ettiği için Nikola'nın parasını geri vermeyerek borcu mudarebe ile aldığını ifade etmiştir.⁶⁴

Aynı kişi ile çeşitli sebeplerden dolayı birden çok mudarebe ortaklığı kurulduğu tespit edilmiştir. Mudaribin vefatı neticesinde ortaklığın davaya taşınması ile ilgili hüccetten mudarib Hasan'ın aynı kişiden birden fazla mudarebe ile para aldığı tespit edilmiştir. İbrahim'in Hasan'a keten, şeker, kına gibi mal alımı için mudarebe usulü verdiği 150 kuruşun yanı sıra 240 kuruş daha verdiği anlaşılmıştır. Hemen ardındaki hükümde bahsi geçen

60 Eyüb163, C 67, s. 244, Hüküm no: 184.

61 İstanbul22, C 57, s. 96, Hüküm no: 26.

62 Galata20, C 35, s. 323, Hüküm no: 421.

63 İstanbul10, C 51, s. 236, Hüküm no: 193.

64 Beşiktaş2, C 42, s. 86, Hüküm no: 96.

meblağların İbrahim'in varisleri tarafından ödendiği tespit edilmiştir.⁶⁵

Konu hakkındaki bir diğer örnekte; Sinan Efendi'nin hayatta iken Ramazan'a işletmek üzere verdiği 650 kuruşla birlikte beş bin akçe kıymetinde bir adet katır, Sinan Efendi'nin vefatından sonra varisleri tarafından Ramazan'dan istenmiştir. Ramazan şahitler huzurunda Sinan Efendi'den mudarebe yolu ile 42.000 akçe, ayrıca 8.000 akçe değerinde katır aldığını beyan etmiştir. Ayrıca Ramazan bu meblağlara Sinan Efendi'nin izni ile kendi malından 24.000 akçe ekleyerek Halep ve farklı yerlere ticaret yaptığını belirtmiştir. İlk seferde sorun çıkmadığı fakat 2. seferde mallara Kazaklar el koyduğu için mudarebe ortaklığı gereği paranın ziyan olduğunu söylemiştir. Neticede mudarebe ortaklığında ziyan olan paranın verilemeyeceği şahitler huzurunda belirtilmiştir.⁶⁶ Hücetten mudaribin sermayedarın izni ile ticaret yapılacak nakde kendi parasını da ekleyebileceği örneklenmiştir. Mehmed b. Cafer'e mudarebeden 2.000'er akçe borçlu olan Şahkulu b. Hızır ve Mehmed bin Ramazan'ın davalarında taraflar borçlarını kabul etmişlerdir.⁶⁷ Aynı kişi ile birden fazla yapılan ortaklıklar da bulunmaktadır. Sermayedar Mustafa b. Mehmed ve mudarip Mustafa reis Acısu'ya, Kefe'ye ve 2 kere Galos'a yapılan seferler ile dört mudarebe ortaklığından toplam 24.000 akçe kazanç sağlanmıştır.⁶⁸

Ortakların ana parayı geri almadan ikinci kez ortaklık kurdukları da tespit edilmiştir. Bunlardan bazılarında sermayenin zayı olduğu görülmüştür. Ali Ağa mudarebe ile 300 riyalı kuruşu faydası yarı yarıya olmak üzere Bekçi Mehmed'e vermiştir. Mehmed ilk seferde 1.800 akçeyi kâr olarak verdiğini ikinci seferde ise gemi suya gömüldüğü için 300 riyalı kuruşu geri ödemeyeceğini belirtmiştir.⁶⁹

Mudarebeye para dışında mal verildiği de örneklenmiştir. Mihal dört adet balık ağını Yorgi'ye yarı yarıya mudarebe ile vermiş fakat ağlar denizde kaybolmuştur.⁷⁰

Bazı hücetlerde mudarebe karşılığında rehin mal ve/veya kefil alındığı tespit edilmiştir. Mehmed'den mudarebe ile 280 kuruş borç alan Abdullah karşılığında

65 BAB46. C 19, s. 555, Hüküm no: 676.; BAB46. C 19, s. 557, Hüküm no: 678.

66 Rumeli40, C 46, s. 125, Hüküm no: 100.

67 Üsküdar51, C 8, s. 123, Hüküm no: 145.; Üsküdar51, C 8, s. 123, Hüküm no: 146.

68 Üsküdar84, C 10, s. 152, Hüküm no: 140.

69 Rumeli80, C 15, s. 140, Hüküm no: 135.

70 Üsküdar14, C 5, s. 153, Hüküm no: 251.

evini istiglal ile rehin vermiş. Dava sonunda mudarebe ile verilen parayı mudarib Abdullah'ın şahsına harcadığı anlaşıldığından bahsi geçen meblağı borç olarak geri ödemek zorunda olduğu kayıtlıdır.⁷¹ Ödenmediği taktirde rehin malın işleme alınması söz konusu olacaktır. Diğer bir örnekte; Erkin, Mustafa'dan aldığı 5.000 akçelik mudarebe borcunun aslı ve kâr payına karşılık bağıni rehin vermiş.⁷² Rehin malın ev hissesi olduğu örnekte de Mustafa Efendi'nin Hüseyin Ağa'ya fırında işletmesi için mudarebe karşılığı verdiği 2.000 kuruşun, 1.000 kuruşluk kısmı ödenmemiştir. Bu kapsamda anlaşmanın başında Hüseyin Ağa borcuna karşılık rehin verdiği 96 hisselik ev hissesini kalan borcu 39.245 akçe karşılığında devredince taraflar sulh olmuştur.⁷³ Taşınabilir rehin mallara örnek olarak bilezik verilmesi; İbrahim ile Arasta'nın mudarebe ortaklığı bittiğinde İbrahim Arasta'ya verdiği 2000 akçesini alıp Arasta'dan rehin aldığı bilezikleri geri vermek için Murad reisi vekil tayin etmiştir.⁷⁴

Araştırma boyunca kefil istekleri hakkında da örnekler tespit edilmiştir. Mehmet çelebi malından 100 kuruşu mudarebe ortaklığı ile kaptan Bekir reise teslim ederken kefil olarak da Mehmed reis seçilmiş. Mehmet çelebi parasını Bekir reisten geri alamayınca kefilden parasını istemiş fakat reddedilmiş.⁷⁵ Kefil gösterilse de kabul edilmeme durumu söz konusudur. Kefilin borcunu ödemediği bir örnekte ise Hesna hatun Abdi'den aldığı 2.000 akçelik mudarebe borcuna karşılık kayığına Abdi'yi ortak yapmıştır. Hesna Hatun'un borcu ödememesi üzerine alınan borca kefil olan Keyvan'ın borcunu tastik ettiği kaydedilmiştir.⁷⁶

Mudarebe ortaklıklarından ele geçecek paranın mal ya da farklı şekillerde ödendiği örnekler mevcuttur. 200 kuruşluk mudarebe anlaşmasının kârı olan 25 kuruş ilave edilerek sermayedarın alacağı 225 kuruşun 160 kuruşu 120 top Kastamonu bezi, 2 kuruşu mum, 2 kuruşu kıymetli sabun, 1 kuruşu hammaliye ve 1 kuruşu da mes ile pabuca sayıldığı kalan 59 kuruşun masraflara gittiği belirtilmiştir.⁷⁷ Mehmed ile Ali beşe arasında yapılan mudarebe sonucunda ise Mehmed 200 kuruşluk borcunun 180 kuruşu karşılığında Gürcü asıllı cariyesini Ali beşeye satmıştır.⁷⁸

71 Üsküdar403, C 70, s. 13, Hüküm no: 197.

72 Üsküdar84, C 10, s. 296, Hüküm no: 482.

73 Üsküdar396, C 68, s. 125, Hüküm no: 115.

74 Hasköy3, C 52, s. 149, Hüküm no: 228.

75 Galata259, C 63, s. 56, Hüküm no: 6.

76 Üsküdar26, C 7, s. 369, Hüküm no: 829.

77 İstanbul22, C 57, s. 90, Hüküm no: 21.

78 Eyüb182, C 72, s. 124, Hüküm no: 75.

Her ne kadar mudarebe ortaklıklarının kısa süreler için yapıldığına sıklıkla rastlansa da 23 yıl gibi çok daha uzun sürelerde devam ettiği tespit edilmiştir. Mehmed ve Haffaf İsmail 23 sene önce yapılan bir mudarebe ortaklığı neticesinde; İsmail mudarebe ile 800 kuruş nakit ve haffaf dükkanında bulunan 400 kuruşluk eşyayı almış karşılığında her ay kârın yarısı olan 15'er kuruşu Mehmed'e vermiştir. Mehmed'in vefatından sonra görülen davada vasilerin geçen 15 ayda ribh almadıkları belirtilmiştir. Neticede varislerin ayda 15 kuruştan 225 kuruş alacakları olduğu anlaşılmıştır.⁷⁹Uzun yıllar süren bir diğer mudarebe ortaklığında; dava kayıtlarından 22 senelik berber dükkanı ortaklığının son bulduğu, alacak verecek kalmadığı anlaşılmıştır.⁸⁰Fatma Hatun'un 12 sene boyunca 1.000 akçesi mudarebe ile eşi Hızır'da kalmış, 12 sene sonunda kendi hissesine düşen 4.000 akçe nemasıyla toplam para 5.000 akçe olarak geri alınmıştır.⁸¹ Uzun vadeli bir diğer örnekte; 1.500 kuruşluk sermaye kârı yarı yarıya olmak üzere mudarebeye verilmiş, Nalbur Mustafa'nın ölümünden sonra 3 senede 296 kuruş kâr ile birlikte borçludan geri istenmiştir.⁸²

Mudarebe ortaklıklarının vasiler tarafından yürütüldüğü, anlaşmazlıkların vasiler tarafından takip edildiği hatta vasiyet yolu ile mudarebe ortaklığı kurulması istekleri ile karşılaşmıştır. Safiye hanım hayatta iken kasap Karacaya verdiği 14.000 akçenin geri istenmesi davasında Safiye hanımın yetimlerine vasi tayin edilen Ferrus, kasap Karacaya Safiye hanımın 14.000 akçeyi karz ile verdiğini söyleyerek geri istemiştir. Kasap karaca savunmasında paranın mudarebe ile verildiği bundan dolayı elde kalan meblağın yarısını vasi Ferrusa verdiğini belirtmiştir.⁸³ Hacı Osman'ın nafaka vermeden karısını terk ettiği belirtilen davada Osman, Yusuf'a verdiği 120 esedi kuruşluk mudarebe parasından karısına ve çocuklarına nafaka ödenmesi isteğini tekrarlamıştır. Davadan Osman'ın ailesine bakması için bir vasi tayin ettiği anlaşılmıştır. Vasi, kişi başı 8'er akçeden toplamda günde 32 akçelik meblağı Yusuf'tan alarak (mudarebe kârından karşılanarak) aileye vermesi gerektiği anlaşılmıştır.⁸⁴

79 İstanbul25, C 76, s. 498, Hüküm no: 627.

80 Mahmutpaşa1, C 91, s. 319, Hüküm no: 355.

81 İstanbul12, C 16, s. 346, Hüküm no: 385.

82 Kısımetiaskeriye19, C 58, s. 902, Hüküm no: 740.

83 Üsküdar9, C 4, s. 260, Hüküm no: 620.

84 Rumeli127, C 55, s. 199, Hüküm no: 171.

Bırakılan vasiyetler ile de paranın mudarebeye verilmesi söz konusudur. Faydasının gideceği cihetlerin yazıldığı dava örneğinde; Hüseyin, vefat ettiği zaman neler yapılmasını istiyorsa tamamını vasiyetine kaydetmiştir. Belgede vefat masraflarına harcananlar çıkarıldıktan sonra arta kalan meblağın mudarebe ortaklığı ile Gebze İbrahim Ağa zaviyesine verilmesi isteği dikkat çekicidir. Burada ortak bir kişi değil bir kurumdur. Kârın da aynı zaviyede dua okunması için harcanması istenmiştir.⁸⁵

Metin boyunca fark edildiği üzere mudarebe ortaklıkları oldukça girift ilişkiler içermektedir. Çalışmanın son örneği de bu ilişkilerin kaydedildiği hüccetten alınmıştır. Galata Mahkemesi'ndeki ardı ardına kayıtlı üç hükümden ilkinde vefat eden Mustafa beşenin Haydar reise mudarebeden 400 riyali kuruş borcu bulunduğu kayıtlıdır. Hemen arkasındaki hükümde, bu sefer Mustafa beşenin varislerinin Zülfikar çavuştan mudarebe ortaklığı neticesinde alacakları 100 kuruş olduğu bunun 47 kuruşunu Haydar reise, kalan 53 kuruşun kendilerine verilmesi için gerekli işlemleri yapması adına Mehmed b. Abdullah'a vekalet verdikleri anlaşılmıştır. Son hükümde ise Haydar reise olan 400 riyali kuruşun 350'sinin Mustafa beşenin terekesinden alındığı 47 kuruşun ise Zülfikar reisten aktarıldığı kayıtlıdır. Eksik kalan 3 kuruşun akıbeti bulunamamıştır. Görüldüğü üzere mudarebe ortaklıkları birbiri içine geçmiş birçok meseleyi barındırmaktadır.⁸⁶

Sonuç

Araştırma neticesinde İstanbul Kadı Sicillerinden elde edilen mudarebe ortaklığı örneklerinin çalışmaya temel oluşturan Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvaları ile genellikle uyduğu tespit edilmekle birlikte ilişkilendirilemeyen kayıtlar da tespit edilmiştir.

Öncelikle ortaklıkların kadın-erkek ayrımı yapılmadan kurulduğu görülmüştür. Hatta baba ile kız, karı-koca gibi aynı aile üyelerinin kendi aralarında ortaklıkları bulunmaktadır. Din, mudarebe ortaklıklarında kısıtlayıcı bir etken olmamıştır. Aynı dine mensup kişilerin birbirileri ile yaptıkları ortaklıklar çoğunlukta olsa da farklı dine mensup kişilerin ortaklıkları da azımsanmayacak kadar örneklenmiştir. Bazı hüccetlerde meslekler de yazmaktadır; mumcu, madenci, fırıncı, kasap, balcı, kahveci, bakkal, balıkçı gibi çeşitli esnaf grupları göze çarpmıştır.

⁸⁵ Üsküdar1, C 1, s. 291, Hüküm no: 472.

⁸⁶ Galata65, C 39, s. 88, Hüküm no: 55.; Galata65, C 39, s. 179, Hüküm no: 146; Galata65, C 39, s. 180, Hüküm no: 147.

Para birimi olarak sıklıkla akçe ve kuruş kullanılmakla birlikte efrençiyе altını, esedi kuruş, riyali kuruş, yıldız altını, filori gibi farklı birimler de söz konusudur. Hatta aynı ortaklıkta birden fazla para birimi kullanımına rastlanmıştır. Kurulan ortaklıklarda her zaman olmasa da kefil ve rehin uygulaması tespit edilmiştir. Bir hüccette ortaya konulan meblağın mudaribin kefilinden alındığı kayıtlıdır. Rehin malların arasında bağ, bahçe ve ev gibi mülklerin yanı sıra bilezik gibi taşınabilir değerli eşyalar da bulunmaktadır.

İşlemlere sermaye olan meblağlar 1.000 akçeden 2.000 kuruşa kadar farklılaşmakla birlikte genellikle 100-200 kuruş arasında seyretmesi mudarebe ortaklığının toplumun büyük bir bölümüne yayıldığını göstermektedir. Bu kapsamda mudarebe işlemleri bir yandan boşanma davalarına, diğer yandan terekelere, öte yandan deniz kazaları davalarında geçebilmektedir.

Mudaribler birden fazla kişinin sermayesini birleştirerek ticaret yapabildikleri gibi aynı kişilerle üst üste birden fazla ortaklık tesis edebilirler. Ortaklığın kurulma aşamasında sermayedar mudaribe gidilecek yer ve ticareti yapılacak mal konusunda kısıtlar getirebilir. Bu gibi durumlarda mudarib kısıtlara uymadığında olası zararın tamamına kendi katlanmak zorunda kaldığı dava sonuçları ile tespit edilmiştir.

Ortaklıkların genellikle 1-3 yıl gibi kısa vadede yapıldığı anlaşılrsa da 10-11-22-23 yıllık ortaklık kayıtlarına rastlanılmıştır. Anlaşma bittiğinde ana paralar kârla birlikte geri alınmış, aksi durumda ise dava açılmıştır. Süregiden ortaklıklarda ise kârın verildiği ana paranın işletilmeye devam ettiği örneklenmiştir.

Vekil, varis ve vasi uygulamaları caiz görüldüğü için taraflar arasındaki anlaşmazlıklarda bu kişilerle sıklıkla karşılaşmıştır. Örneğin; yetim paralarının vasiler yolu ile mudarebe ortaklığında kullanılabileceği tespit edilmiştir. Bahsi geçen uygulama her ne kadar fetva kitaplarında karşılık bulsa da ortaklığın riskinden ötürü uygulamada bir-iki örnek dışında pek görülmemiştir. Mudaribin ya da sermayedarın vefatı durumunda varisler ve vasiler devreye girerek gereken işlemleri yapmışlardır. Varisler ve vasiler mudarebe ortaklıklarından kendilerine kalan borçları ödemek durumundadırlar. Terekelerde kaydı olan bu borçlar mahkemelerde de ayrıca dava konusu olmuştur. Bu gibi terekelerden tespit edilen bilgilerden ortaklıkların nasıl birbiri içine geçmiş girift ilişkilerden oluştuğu daha iyi fark edilmektedir. Vefat eden bir kişinin mudarebeden borcu olmasına rağmen bu kişinin diğer mudarebe ortaklığından alacaklarının bulunduğu, bir ortaklıktan

alınan ile diğer ortağa olan borcun ödenebildiği, tüm işlemlerin tarafların vekilleri aracılığı ile yürütülebildiği, borçların süre verilerek ertelenebildiği tespitlerden bir kaçıdır. Dahası vasiyet ile mudarebe ortaklığı kurulabilmiştir. Kişi vefatından sonra yapılmasını istediği masrafları kaydetmiş sonrasında arta kalan meblağın Gebze İbrahim Ağa Zaviyesi ile mudarebe ortaklığında kullanılması için şart koşmuştur.

Yapılan araştırma neticesinde, mudarebe usulünün uygulama örnekleri üzerinden daha fazla çalışmaya konu olması gerektiği kanısına varılmıştır. Özellikle kadınların ekonomik hayata katkılarının gösterilmesi açısından oldukça zengin örnekler bulunmaktadır. Ayrıca devletin ticareti yönlendirme, denetleme ve tarafları uzlaştırmadaki rolleri daha detaylı incelenmeyi beklemektedir. Çalışmanın eksiği 16-17 ve 18.yüzyıl verilerinin kendi aralarında incelenerek karşılaştırma yapılmamasıdır. Ayrıca 19. yüzyıl verilerine ulaşılammış olması da bir diğer eksikliklerdir.

Kaynaklar

- Alkan, Halime “17. Yüzyıl İstanbul’unda Finansal ve Ticari İlişkilerin Sosyal Ağ Analizi (SNA) ile Değerlendirilmesi”, *İstanbul İktisat Dergisi* 69, 2019/2.
- BAB Mahkemesi C 46-54-92-197. Mahmutpaşa Mahkemesi C 1. Ahiçelebi Mahkemesi C 1
- Balat Mahkemesi C 2.
- Beşiktaş Mahkemesi C 2.
- Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvaları: Fetava-yı Ali Efendi*, açıklayan, H. Necati Demirtaş, Kubbealtı Yayınları, C 2, İstanbul 2014.
- Çelik, Ümrân, “Meşru Bir Yatırım Aracı Olarak Mudarebe ve Günümüzde Kullanımı”, *Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 1/3, 2017.
- Diñç, Yusuf, “Economic Contributions Of Interest-Free Finance Models”, *Journal of Islamic Economics and Finance*, 4(12), 2018, s.175-194.
- Eğri, Taha, Muhlis Selman Sağlam, “Mudarebe Finansmanının Katılım Bankalarında Uygulanmasının Ahlaki Risk Yönünden Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği”, *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 2020.
- Eyüb Mahkemesi C 37-49-61-74-182.
- Galata Mahkemesi C 15-20-65-114-259.
- Gedikli Fethi, “İstanbul’da Para Vakıfları ve Mudarebe”, *Hak-iş Dergisi*, 1999.
- Gedikli, Fethi, *16. ve 17. Asır Osmanlı Şer’iyye Sicillerinde Mudarebe Ortaklığı: Galata Örneği*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1996.
- Gedikli, Fethi, *Osmanlı Şirket Kültürü XVI ve XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması*, İstanbul 1998.
- Hasköy Mahkemesi C 3.
- İstanbul Mahkemesi C 10-12-18-22-25-94-172-191.
- Kalkan, Cemal, “Mudârabede Tarafların Kâr Üzerindeki Haklarının Hukukî Niteliği”, *Usul İslam Araştırmaları Dergisi*, 34, 2020.

Kalkan, Cemal, *Mudârabe Sözleşmesinde Kâr*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020.

Kallek, Cengiz, “mudarebe”, *TDV, İslam Ansiklopedisi*, C 30.

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi C 50.

Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Rumeli Mahkemesi C 40-127-161-272.

Üsküdar Mahkemesi C 1-9-14-26-51-84-403.

Osmanlı İktisat Tarihi Araştırmalarının Önemli Kaynaklarından
Olan Muhasebe Defterlerine Göre İzmir Esnafı
(1189/1775 Tarihli Defter Örneği)

Mehmet Demirtaş*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde ticari hayat ve bunun aslı unsuru olan esnaf faaliyetleri, bu alan için belirlenmiş olan ihtisab kânûnnâmelerine göre ve belli bir disiplin dâhilinde yürütölmekteydi. Bu nedenle devlet iktisadi hayatın vaz geçilmez parçası olan esnafın, gerekli ekonomik güce sahip ve işin ehli olmasını şart koşmuştur.¹ Bu sayede meslekte *ham dest* olarak tarif edilen acemi veya işin gerektirdiği bilgi ve birikime yeterince sahip olmayanların iş yeri açmasına izin verilmemiştir. Bununla birlikte yaptığı işin bütün özelliklerini ve inceliklerini öğrenecek bir yapı içinde yetişen esnaf, iş yeri açabilecek bir birikim ve ekonomik güce erişinceye kadar uzun sayılabilecek aşamalardan geçmiştir. Buna göre esnaf çıralıktan ustalığa ulaşıncaya kadar her düzeyde bir eğitime tabi tutulmuştur. İş hayatına atıldıktan sonra bütün faaliyetlerini esnaf nizamı adıyla genelleştirilebilecek kânûnnâmeler dâhilinde yürütmüştür. Bu durum iş yeri açma aşamasından başlayarak üretilen malın tüketiciye ulaşmasına kadar devam etmiştir. Bu kapsamda esnaf, ihtiyaç olması durumuna göre iş yeri açma izni alabilmekteydi. Aynı zamanda seyyar esnafın faaliyetlerine de nizam dâhilinde izin verilmiştir. Esnaf temel tüketim maddeleri dışında kalan hemen her malın üretim ve satışında kendileri için belirlenen çarşı, pazar, han, ferhâne² gibi yerlerde ticaret yapmaktaydı. Bununla beraber muhtemel bir mağduriyetin önüne geçmek

* Prof. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/TÜRKİYE, demirtasm@gmail.com

1 Mehmet Demirtaş, *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza İstanbul Örneği*, (H.1100-1200/M.1688-1786), Birleşik Yayınları, Ankara 2010, s. 61

2 Ferhâne, ticari amaçlarla kullanılan geçit ve pasajlara verilen isimdi. Bk. Zeki Arıkan, "İzmir ve Kemeraltı", *TED (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi)*, S 15, 1995-1997, s. 34.

için ekmek, sebze vb. gıda maddeleri ile halkın kolaylıkla ulaşması mecburi maddeler için nispeten esnek bir sistem oluşturulmuştu.

Esnafın, üretimi ve satışı kendi yetkisinde olmayan bir malın ticaretini yapmasına izin verilmemiştir. İhtiyaç fazlası işyeri açılmasının yasaklanmış olması ise haksız rekabetin önlenerek esnafın korunması maksadına yöneliktir.³ Haliyle tüketicinin memnuniyetinin temini için esnafın bütün faaliyetleri kontrol altında tutulmuştur. Buna, esnafın müşteriye nezaketle davranması mecburiyeti de dâhil edilmiştir. Dolayısıyla devlet esnafla sürekli irtibat halinde bulunmuş, ihtiyaçlarını ve taleplerini gözetmiştir. Çünkü esnafın ihtiyaçlarının karşılanması konusunda bir zaaf ortaya çıktığında bundan kendilerinin yanı sıra şehir sakinleri de önemli oranda etkilenmekte ve mağdur olmaktadır. Bu nedenle tüketicinin korunması maksadıyla esnaf ayrıca bir denetim ve müeyyide sistemine tabi tutulmuştur

Devlet esnafa vergi ödemek, ihtiyaç olması halinde gerekli ürünleri temin ederek devlete bedeli karşılığında satmak gibi bazı sorumluluklar yüklemiştir. Bunun sonucu olarak esnaf, kendilerinden alınmasına karar verilen malı temin etmek mecburiyeti ile hareket etmiştir. Böylece esnaf hem kendi ihtiyaçlarını karşılamakta hem de bir bedel ödeyerek devletin kazanç sağlamasına katkıda bulunmaktaydı. Her şeyden önce esnaf nizamını koyan ve uygulanmasını sağlayan devletti. Esnaf nizamının dönemin şartlarına cevap vermesini sağlamak için zaman zaman yenilenmesi, eklemeler yapılması veya bazı bölümlerin çıkarılması gerekmiştir.⁴ Bu nizamlar, emirler veya hükümler esnafı dış müdahalelerden koruyan önemli metinlerdi. Bu nedenle devlet, nizamdaki bazı boşluklar veya emir ve fermanların kaybolması, yanması gibi bazı durumlar esnafı savunmasız bıraktığından ihtiyaç hasıl olduğunda veya esnafın talebi gündeme geldiğinde bu konuda gerekli tedbirleri alarak sıkıntının giderilmesine yardımcı olmuştur.⁵ Esnafın kendi içindeki oto kontrol mekanizması ise devletin işini kolaylaştıran bir sistem olarak ön palan çıkmıştır.

İzmir Esnafına Dair Bazı Tespitler

Osmanlı Devleti'nde kaçak yollarla işyeri açılmasını önlemek ve ticaret yapan esnaftan düzenli bir şekilde vergi almak maksadıyla esnaf sayımları

3 BOA. C. BLD-6871, 4 B 1189/31 Ağustos 1775.

4 BOA. C. BLD-3/130, 24 S 1189/26 Nisan 1775.

5 BOA. C. BLD-3/130.

yapılmıştır. İstanbul'da esnaf sayımlarının yapıldığı bilinmektedir.⁶ Yine İstanbul esnaf mahalleri, vergi bölgesi anlamına gelen 15 kola ayrılmıştır. Bu hususlara dair arşivlerde defterler ve belgeler mevcuttur.⁷ Ancak İzmir esnafının sayımına dair elimizdeki bu çalışmada kullanılan işтира defteri dışında herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Ne var ki söz konusu defter her ne kadar bir işтира defteri ise de esnafın bir sayıma tabi tutulduğunu ortaya koyan bir belge niteliğindedir. Buna rağmen İzmir'de İstanbul'dakine benzer vergi bölgesi uygulaması olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1826'tarihinde uygulanmaya başlanan *İhtisab Sistemi* ile birlikte İzmir'deki kol oğlanları bundan sonra *Mansûre Askeri* adıyla anılmıştır.⁸

Ticari hayat ve esnaf faaliyetleri bakımından İzmir oldukça önemli bir yerdi. Özellikle XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sosyal ve ekonomik hayat büyük bir ilerleme kaydetmeye başlamıştır.⁹ Bu dönemde Frenk gemileri dışarıdan şehre yüklü kumaşlar, ipekliler, kahve, çivit, baharat, şeker, kâğıt, cam gibi ürünler getirirken buradan tiftik, yapağı, afyon, kitre zamkı, balmumu, mazi, halı, zeytinyağı, sünger, kuru üzüm, incir, şarap, kök boya, deri, maroken ve benzeri mallar dışarıya ihraç edilmekteydi.¹⁰ Haliyle bu dönemde İzmir, Anadolu'nun en önemli ihraç limanı haline gelmişti.¹¹ Bu nedenle devlet ticari hayatı ve esnafın faaliyetlerini kolaylaştırmak için gereken adımları atmıştır. Nitekim Osmanlı döneminde İzmir'de faaliyet gösteren gerek barınma gerekse ticari faaliyetlerde kullanılan çok sayıda han olduğu bilinmektedir.¹² İzmir esnafı için oldukça önemli olan hanların ve

6 BOA. MAD-514, 20 M 1093/29 Ocak 1682, BOA. MAD-526, 20 M 1093/29 Ocak 1682. Bu konuda ayrıca Bk. Mübahat, S., Kütükoğlu, "Osmanlı Esnaf Sayımları", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, (9-10 Mayıs 2002) Bildiriler, C II, Globus Dünya Basımevi, İstanbul 2003, s. 405, 406.

7 A.K.M. C. B. 2, s.1-b.

8 Mübahat, S., KÜTÜKOĞLU, "1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisab Nezaret", *TED*, S 13, 1983-1987, İstanbul 1987, s. 484.

9 Zeki Arıkan, "İzmir ve Kemeraltı", s. 29, Tuncer Baykara, "İzmir Camiine Ait Bir Kitâbe ve Tahlili", *TED*, S 13, 1983-1987, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987, s. 174, 176.

10 Arıkan, "İzmir ve Kemeraltı", s. 29

11 Mübahat, S., Kütükoğlu, "1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisabı Muhasebeleri (1826-1838)", *TED*, S 15, 1995-1997, s. 29; Kütükoğlu, Mübahat S., "İzmir Temettü Sayımları ve Yabancı Tebaa", *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, LXIII/238, Ankara 2000, s. 755.

12 Arıkan, "İzmir ve Kemeraltı", s. 31; Bozkurt Ersoy, "İzmir Hanları Üzerine Bazı Tespit ve İncelemeler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi*, C 32, S 1-2, 1988, Ankara 1991, s. 96.

çarşıların inşası veya tamiri bu kapsamda ele alınabilir. Buna göre XVIII. yüzyılda inşa edilmiş bulunan Çakaloğlu, Mirkelamoğlu, Karaosmanoğlu ve Selvili hanların yanı sıra esnaf için büyük önemi haiz Han-ı Cedîd esnaf faaliyetlerine yön veren mekânlar arasında yer almıştır. Nitekim bunlardan Han-ı Cedîd'in (Yeni Han) 1086'da şehirde meydana gelen yangında harap olması esnaf için büyük sıkıntıya yol açmıştı. Ancak devlet, hanı yeniden onararak kullanılmaya müsait bir hale getirmiş, böylece bu handaki esnafın faaliyetlerini sürdürmesini sağlamıştı¹³. Bunun yanı sıra 30 Haziran 1688'deki deprem Sancak Kale başta olmak üzere büyük tahribat yapmış ve binlerce insanın ölümüne yol açmıştı. Akabinde 10 Temmuz 1688'de meydana gelen yangın ikinci bir felaket etkisi yapmış, Frenk Sokağı ve Ermeni Mahallesi¹⁴ büyük zarar görmüş, camiler ve kiliselerin yanı sıra ticari hayat için büyük önem arz eden hanlar da tahrip olmuştur. Esnaf faaliyetlerini de sekteye uğratan deprem ve yangının en fazla etkilediği Sancak Kale ve hanlar birkaç yıl içinde inşa edilerek İzmir esnafının normal ticari faaliyetlerini sürdürmesi yeniden sağlanmıştır.¹⁵

Osmanlı memleketinde bazı malların sadece belli yerlerde üretildiği bilinmektedir. İzmir bu bakımdan dikkat çeken yerlerden biriydi. Örneğin İzmir kumaş sektöründe en önemli merkezlerden biri olduğu gibi kumaşçılık, şehrin ekonomisinin taşıyıcı iş kollarından birini oluşturmuştur. Bu faaliyet yüzyıllar boyu şehrin ve ülkenin ekonomisine katkı yapmıştır. Özellikle

13 BOA. C. BLD-125/6220, Evâil-i M 1189/04-13 Mart 1775.

14 İzmir'de Türklerin genellikle Frenk ismin verdikleri Fransız İngiliz ve İtalyanlar bir kısım Yunanlılar ve zengin yeli Rumlar, Ermeniler özellikle şehrin Frenk mahallesi Punta ve Belâvîsta adı verilen takriben bugünkü Basmahâne, Alsacak ve Gümrükönü ile Hisar Camii arasında kalan düz sahaya; yerli Rumlardan fakir olanlar ise daha ziyade şehrin merkezine yani Türk mahallelerine mesela Dıbakbaşı taraflarında yaşamaktaydılar. Buna karşılık Türkler Basmhâne'den itibaren şehrin güne ve güney batısına doğru, Çorakkapı, Tilkilik, Fâikpaşa, Namazgâh, Hâtuniye, Evliyazâde, Pazaryeri, Taslıçeşme, Servilimescit, Toraman Mahallesi, İkicheşmelik, Kestelli Caddesi, Arab Fırını, Uzunyol, Damlacık Değirmen Dağı, Halil Rifat Paşa Kâtiboğlu, Eşref Paşa, Yapıcıoğlu, Ballıkuyu, Topaltı, Dolaplıkuyu gibi semtlerde yani Kadifekale Dağı eteklerini kaplayan mahallelerde ikâmet etmekteydiler. Musevilerin zengin olanları Karataş ile Salhâne; fakirleride Mezarlıkbaşı, Havra Sokağı Asmalı Mescidi Çivici Hamamı ve civarında yaşamaktaydılar. Karantina, Göztepe, Bayraklı, Karşıyaka, Bornova ve Buca gibi son devir için şehrin sayfiye mahalleleri sayılan yerlerinde ise çoğunluk gayrimüslimlerde olmak üzere ikâmet eden muhtelif cemaatlere mensuptu. Bk. Münir Aktepe, "İzmir'e Âid Bâzı Kitâbeler ve Notlar", *TED*-14/19, 1964, s. 57-58.

15 Mübahat Kütükoğlu, "İzmir", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*-23, İstanbul 2001, s. 517, 518.

Tire'de XVI. yüzyıldan itibaren çok sayıda kumaş dokuma tezgâhı faaliyet göstermekteydi. Hatta İzmir, Fransız yünlü kumaş ithalatında XVIII. yüzyılın ikinci yarısı başlarında İstanbul'dan sonra ikinci sırada yer alırken otuz kırk yıl sonra İstanbul'u geride bırakarak ilk sıraya yerleşmiştir. Böylece XVII. yüzyılda başlayan gelişimini tamamlayıp Levant iskelelerinin en önemlisi haline gelmiş, bundan sonra da bu üstünlüğünü korumuştur.¹⁶ Nitekim arşiv belgeleri arasında, İzmir'de kumaş dokuma esnafından ve burada dokunan kumaşların başka yerlere gönderildiğinden söz edilmektedir¹⁷.

İzmir kumaşçı esnafının ticaretini yaptığı başka bir ürün de dışarıdan gelen ipekli kumaştı.¹⁸ Dolayısıyla İzmir kumaş sektöründe adından söz edilen bir şehirdi. Bu nedenle kumaş sektöründe herhangi bir aksama meydana gelmemesine yetkililer özen göstermişlerdir. Bu konuya dair önemli bir örnek, kumaşçı esnafının faaliyetleri bakımından çok önemli olan mengene temini konusunda gösterilen çabadır. İncelenen dönemde İzmir'de mengene bulunmaması nedeniyle kumaşçıların, kumaşın perdahlanması (cılalanması) konusunda sıkıntı çektiği anlaşılmaktadır. Bu amaçla İzmir Kadısına, Voyvodasına, Yeniçeri Serdarına, ayan ve iş erlerine yazılan bir hükümde; İstanbul, Şam, Halep ve başka bazı yerlerde faaliyet gösteren kumaşçıların imal ettikleri kumaş çeşitlerini, söz konusu yerlerde bulunan mengenerde perdaht işlemine tabi tuttukları için bu konuda herhangi bir sıkıntı çekmedikleri dile getirilerek, İzmir'de ateş mengenesi bulunmaması nedeniyle bezzaz taifesinin imal ettiği kumaşlarını perdahlama konusunda büyük zorluklar yaşadığı ve bir mengeneyle şiddetle ihtiyaç duyduğu vurgulanmıştır. Adı geçen yetkililere verilen talimatla uygun bir yerde bir mirî ateş mengenehânesi inşa edilmesi ve şayet müdahale eden olursa engel olunması emredilmişti. Ne var ki girişimlerin hemen sonuç vermesi mümkün olmamıştır. 1779 tarihinde hala İzmir'de bir mengenenin mevcut olmamasından böyle bir sonuca varmak mümkündür.¹⁹

İzmir boyacı esnafı şehrin ticaretinde söz sahibi esnaf gruplarının başında gelmekteydi. Bu esnaf için Bölükbaşı Hanı ve Eminzade Kârhanesi de oldukça önemli bir fonksiyon icra etmişti. Bu hanlarda kırmızı ve yağlı elvan boğası boyanmaktaydı. Yine ipek, iplik, eham, kuşak, dizlik ve astar boyayan esnaf da Sakız İskelesi yanındaki Keten Hanında faaliyet göstermekteydi.

16 Kütükoğlu, "İzmir", s. 522

17 BOA. C. İKTS-18/892, 07 S 1193/24 Şubat 1779.

18 Kütükoğlu, "İzmir", s. 521

19 BOA. C. İKTS-18/892

Buralarda boyanan ham ve beyaz boğasılar dışarıdan getirilmekteydi. Ayrıca pamuk, ham olarak ve pamuk ipliği halinde ihraç edildiği gibi bir kısmı da İzmir'de boyanmaktaydı.²⁰

İzmir'deki önemli iş kollarından biri de kalafatçılıktı. Bilindiği gibi diğer bütün esnaf gibi kalafatçı esnafı da gerek kendilerinin ihtiyaç duyduğu maddeyi veya ham maddeyi temin ederken, gerek kullanırken esnafın faaliyetlerini düzenleyen çeşitli nizamnamelere göre hareket etmekteydi. Kalafatçı esnafının bu faaliyetlerini düzenleyen nizamnâmelerin zaman zaman yenilenmesine ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu kapsamda İzmir Kalafatçı esnafının neft ve katran satın almasına dair emr-i âli yanmış olduğundan yeni bir emr-i âli çıkarılarak faaliyetleri yeniden düzene kavuşturulmuştu²¹. Başka bir sıkıntı konusu da kanunsuz iş yapan bazı kimselerin esnafa verdiği zarardı. Nitekim İzmir kalafatçı esnafının bu konuya dair bir şikâyeti söz konusu olmuştu. Kalafatçı esnafı için gerekli malzemenin teminde yaşanan sıkıntıların yer aldığı bir arşiv kaydında yer alan bilgilerden anlaşıldığına göre, İzmir kalafatçı esnafı şehre çeşitli yerlerden gelen beyaz ve siyah üstüğü, yağ, katran, zift gibi çeşitli maddeleri öteden beri kolay bir şekilde temin ederek kullanmış ve bu konuda herhangi bir zorlukla karşılaşmamıştı. Ancak son zamanlarda bazı muhtekirler şehre gelen bu malları getirenlerden, kanuna aykırı olarak ve narh bedelinin üzerinde bir fiyatla gizlice alarak istif etmeye başlamışlardı. Bu durum hem kalafatçı esnafına hem de gemi sahiplerine zarar vermekteydi. Nitekim gemilerini kalafatlamak ve tamir etmek için bağlayan Fransız gemi sahipleri mağduriyet yaşamaya başlamışlardı. Bu durum gemi kaptanları ve reisleri tarafından da dile getirilmişti. Bunun üzerine merkezden gönderilen emirde, söz konusu istismara son verilmesi için yetkililere, gerekenlerin yapılması talimatı verilmiştir.²²

İzmir kalafatçı esnafının faaliyetlerini düzenleyen emr-i şerifin yanması da kalafatçı esnafının mağduriyetine yol açmıştı²³. Buna benzer bir örnek de boyacı esnafı için gerçekleşmiştir. Buna göre İzmir Fusulliye Çeşmesi yakınlarındaki karhânlerinde kırmızı ipek ipliği boyamakta iken sorumluluklarını eksiksiz bir şekilde yerine getirmişlerdi. Boyacı ustaları, kalfalar ve şakirdlerinin herhangi bir kusuru olmadığı sürece kendilerine zorluk çıkarılmadığını ileri süren boyacı esnafı ancak ellerindeki emr-i alinin

20 Kütükoğlu, "İzmir". s. 522, 523.

21 BOA. C. BLD-3/130.

22 BOA. C. BLD-3/130.

23 BOA. C. BLD-3/130.

kaybolması ile voyvoda, serdar ve gümrükçülerin baskısına maruz kalmaya başlamışlardı. Esnafın müracaatı üzerine yeni bir emr-i şerif yazılarak söz konusu esnafın mağduriyeti giderilmiştir.²⁴

Sabuncu esnafının İzmir için ayrıcalıklı bir yeri vardı. Gerek İzmir'deki sabunhanelerde üretilen gerekse Girit'ten getirilen sabunların ticareti İzmir ekonomisinde oldukça etkiliydi. Nitekim XVIII. yüzyıl ortalarında şehirde 43 adet sabunhane faaliyet göstermekteydi. Hatta Sabunhâne sahipleri içinde İzmir'in meşhur aileleri de vardı²⁵

Osmanlı memleketinin sadece belli yerlerinde faaliyet yapmalarına izin verilen esnaf içinde saçma imal ederek satan esnaf ön plana çıkmaktadır. Bu ürünün üretimi ve ticareti bütün ülkede sadece Üsküdar ve İzmir'de mümkündü. Bu yerler dışında herhangi bir yerde saçmahâne açılması yasaktı. Nitekim bir arşiv belgesinde bu duruma dair bazı ayrıntılara yer verilmektedir. Buna göre saçma, fişeng, çubuk, fındık ve kurşun imal ederek satma yetkisi Üsküdar'daki saçmahâne karhânesinin tekelinde olup Anadolu, Rumeli ve memleketin diğer bütün yerlerinde saçmahâne kurulması ve üretilen malın satılması tamamen yasaktı. Bu duruma vurgu yapıldıktan sonra ayrıca İzmir'de saçma ve diğer ürünlerin imaline izin verildiği, başka yerlerde saçmahâne kurulmasına engel olunması gerektiği, bu hususta herhangi bir teşebbüste bulunan olursa gerekenin yapılması emredilmiştir.²⁶ Saçma ve barut üretiminde İzmir devlet için özel bir öneme sahipti. Bu malları imal eden esnaf devletin belirlediği miktarı başkente göndermekle mükellefti. Nitekim bir arşiv belgesinde İzmir taraflarından satın alınan Felemenk barutunun Bayalı Mustafa Reis'in gemisi ile İstanbul'a gönderilerek Cebahâne-yi Amire'ye teslim edildiği bilgisi mevcuttur.²⁷

Devlet esnafın kendi başına üstesinden gelemeyeceği veya yetkisi olmayan bazı alanlarda esnafın ihtiyacını karşılamak üzere üretim faaliyeti yürütmekteydi. Osmanlı devletinde şap üretimini ve satışını bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Tuz üretiminde olduğu gibi şap üretimi de devletin tekelindeydi. Bunlar için örüler belirlenmişti. Esnaf bu örülerden gerekli maddeyi satın alarak kullanmaktaydılar. Ancak devletin bu önemli hizmetini ifa eden yetkililer ile esnaf arasında zaman zaman

24 BOA. C. BLD-2/59, 18 Z 1189/09 Şubat 1776.

25 Kütükoğlu, "İzmir". s. 522, 523.

26 BOA. C. AS-1063/46776, 6 CA 1188/15 Temmuz 1774.

27 BOA. C. AS-1115/49397, 19 CA 1194/23 Mayıs 1780.

ihtilaflar çıkmıştır. İzmir boyacı esnafı da öteden beri boyahanelerinde kullanmakta oldukları şapı, ihtiyaçları oranında mirî şaphâneneden tedarik ederek faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Ancak bu esnaf grubunun dönem dönem, faaliyetlerini sekteye uğratabilecek türden sıkıntılar yaşadıkları anlaşılmaktadır. İzmir boyacı esnafının şikâyetlerinden anlaşıldığına göre kendileri öteden beri İzmir mirî şaphanesinden ihtiyaçlarını temin ederek faaliyetlerini yürütmekteydiler. Son zamanlarda İzmir şap örsü mültezimi boyacı esnafını, Karahisar-ı Şarkî örsünden gizlice şap çalıp kullanmakla suçlayarak bu eylemlerinin devleti zarar uğrattığını iddia etmişti. Esnaf aynı zamanda mültezimin kendilerine baskı yoluyla 500 kantar şap satmak istediğini ileri sürmüşlerdi. Büyük İzmir yangınında ellerindeki şapın tamamen yandığını, bu nedenle 5.000 kuruşluk bir borca dûçar olduklarını, buna rağmen mültezimin kendilerine ihtiyaçlarının fazlası şapı zorla satmak istediğini beyan etmişlerdi. Kendilerinin boyahaneleri için gerekli şapın tamamını mirî şaptan temin ettiklerini, şayet mirî şaptan başka bir dirhem ve bir vakiyye şap aldıkları tespit edilirse devlete vermiş oldukları 15.000 kuruşluk taahhütlerine el konulmasına razı olacaklarını ifade etmiş ve bu konuda emr-i âli sadır olmasını talep etmişlerdi. Bu konuda emir çıkıp çıkmadığı tespit edilememiş olmakla birlikte bu ayrıntı dahi yetkililer ile esnaf arasında seyrek olmakla birlikte birtakım ihtilafların meydana geldiğini göstermektedir. Daha da önemlisi bu durumun, bazı madenlerin İzmir ve ülke ekonomisi için öneminin anlaşılmasına yardımcı olmasıdır.

Esnaf nizamı bütün ayrıntıları gözetilerek oluşturulmaktaydı. Yün ipliğini denk etmek de bir düzen içinde yapılmak zorundaydı. Bu işi üstlenen tüccar veya esnaftan, denklemin bir düzen dâhilinde yapılması istenmiştir.²⁸ Osmanlı Devleti'nde yabancı tüccarın faaliyetlerine izin verildiğine dair bir belgede aynı zamanda İzmir yün ipliği esnafının durumunu da açıklık getirilmektedir. Belgede Ankara taraflarından rişte-i sof (tiftik yünü ipliği) satın alıp İzmir'e getiren ve esnafa satan Fransa, Felemenk, İngiltere tüccarı ile reayadan bazı kişiler mahkemeye müracaat ederek Ankara taraflarından İzmir'e yün ipliği getirip denk ettikten sonra sattıklarını, bunu bir nizam dahilinde yaptıklarını ancak Karabet isimli zimmînin hileli şekilde yün ipliğini denk ettiğini, bu yolla hem kendilerinin işlerine engel olarak kazançlarını azalttığını, hem de devletin zarara uğramasına neden olduğunu beyan ederek, adı geçen kişinin bu işten el çektirilerek onun yerine bu işte mâhir Petrovaci Artin, Külhancioğlu Yoseb ve Beglioğlu diğ'er Yoseb'in

28 BOA. C. İKTS-3/125, 15 Z 1185/20 Mart 1772.

getirilmesini istemişlerdi. Söz konusu hukuksuz durum her ne kadar İzmir yün ipliği esnafının faaliyetlerini sekteye uğratmış olabileceğini düşündürse de buradan aynı zamanda İzmir esnafı içinde ve onların ticari hayatında yabancı tüccarın rolünü tespit etmek mümkündür.

İzmir esnafı ile ilgili dikkat çeken bir husus da bazı malların tekelinin belli esnaf gruplarına verilmiş olmasıdır. İncelenen defterdeki bilgilerden, İzmir’de birkaç esnaf grubuna bazı malların ticaretini yapma tekeli verildiği anlaşılmaktadır. Bu kapsamda Girit’ten sabun getiren esnaf ve Mısır’dan çorak²⁹ olarak adlandırılan bir çeşit potaslı tuz getiren esnafı saymak mümkündür. Acem gömlekçilerini de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür.

İzmir esnafı içinde her dine ve cemaate mensup esnaf faaliyet göstermekteydi. İncelenen defterde Müslüman esnaf için dini mensubiyet ifadesine sadece Müslüman simsarlar şeklinde bir esnaf grubunda rastlanmakta iken, Rum simsarlar tanımlamasının yanı sıra Rum kazzazlar ve Rum bezzazlar gibi Rumların çeşitli mesleklerle ilişkilerine vurgu yapılmıştır. Yahudiler için bu durum daha yaygındır. Buna göre Yahudi bazargânlar, Yahudi simsarlar, Yahud kazzazlar, Yahud bezzazlar, Yahudi attarlar, Yahudi sığır kasapları ve Yahudi sığır kasapları ve tacirleri şeklinde, Yahudilerin esnafıyla ilişkilerine yer verilmiştir. Nitekim aynı defterde bu konuda Osmanlı Devletindeki bazı genel uygulamaların yansımalarını görmek mümkündür. Buna göre esnaf sayısının ağırlığı hangi cemaatte ise kethüda o cemaatten veya Müslümanlardan biri olabilmekteydi. İzmir’de faaliyet gösteren papuççu, eskici, yenici, paşmak göncü, sahtiyancı ve serrac (saraç) esnafı ile birlikte Yahudi kethüda da zikredilmiştir.

1189/1775 Tarihli Deftere Göre İzmir Esnafı

Bu çalışmada kullanılan defter³⁰ bir iştirah defteri olduğundan devletin esnaktan satın aldığı mal ve hizmetler için ödediği miktarı göstermektedir. Defterde sadece İzmir merkez değil aynı zamanda bağlı köylerden de satın alınan ve karşılığı ödenen mal ve hizmetlerin bedelleri yer almaktadır. Köylerden satın alınan mal ve hizmetler köy isimleri ile birlikte verilmiştir. Deftere göre

29 Çorak: Toprağın üzerinde beyaz bir tabaka halinde birken ve eskiden barut yapmakta kullanılan potaslı tuz. Su geçirmemesi için damlara sıvanan bir çeşit killi toprak. Konumuz bakımından ilk tanımın daha uygun olduğu düşünülmektedir. Kubbealtı Lugatı. www.lugatim.com. erişim 30.10.2022.

30 BOA. DBŞM. d-4590, 11 ZA 1189/03 Ocak 1776.

İzmir esnafı iş kollarına göre bir tasnife tabi tutulmuş, ancak esnaftan hangi malın alındığı veya hizmetin ayrıntısı bilgisine yer verilmemiştir. Bu durum örneğin “debbâğlardan alınmıştır”, “Rum kazzazlardan”, “attar Yahudlardan”, gibi ifadelerle veya sadece “bezzazlardan” şeklinde tek kelimelik ifadelerle izah edilmiştir. Deftere ayrıca, alınan malın veya hizmetin toplam bedeli kaydedilmiştir.

Bu çalışmada kullanılan defterin başında “bin yüz seksen dokuz senesine mahsuben Medine-i İzmir’de vaki’ olan bil-cümle esnafa tevzi’ ve taksim olunan iştira defteridir ki ber vech-i ati zıkr ve beyân olunur. Fı 11 ZA 1189” şeklinde bir bilgi yer almaktadır. Bu duruma göre söz konusu deftere, esnaftan satın alınan mallar ile hizmetler işlenmiştir. Ancak konumuz bakımından esasen defterde yer alan esnaf grupları önem arz ettiğinden tarafımızdan tespiti yapılan bedeller bu çalışmada kullanılmamıştır. Ne var daha sonra bu konuya dair bir çalışma yapılması mümkündür.

Defterde benzer iş kollarındaki esnafın birlikte zikredilmesi şeklinde bir uygulamaya çok fazla sadık kalınmamış olmakla birlikte genel olarak bu şekilde bir yaklaşım olduğu tespit edilebilmektedir. Buna göre, birlikte zikredilen esnaf grupları çoğu tasnifte benzer iş kollarında faaliyet gösteren esnaf iken bazılarında yaptıkları iş bakımından benzerliği olmayan ya da az benzerlik gösteren işleri yapan esnaftır. Defterde bazı esnaf gruplarına yalnız başına yer verilmişken bazıları kümeler oluşturacak şekilde kaydedilmiştir. İncelenen defterin bir esnaf tahrir defteri olmadığı göz önünde bulundurulduğunda bu durum daha anlaşılır bir hale gelmektedir.

Defterin ilk sırasında ekmekçiler, at ve su değirmencileri yer almaktadır. Bu durum *esnaf-ı etmekiyân ve at ve su değirmencileri* şeklinde ifade edilmiştir. Osmanlı memleketinde fırıncıların un aldığı at değirmenleri, su değirmenleri, yel değirmenleri mevcuttu.³¹ Değirmenlerin büyük bir bölümü at değirmeni olmakla birlikte az sayıda su ile çalışan su değirmenleri ve rüzgârla çalışan yel değirmenleri de faaliyet göstermekteydi. At değirmenleri daha kullanışlı ve süreklilik arz eden değirmenlerdi. Ancak zaman zaman ihtiyaç duyulan su ve yel değirmenleri de hizmet vermiştir.³² Ekmekçi esnafının un temin edeceği değirmenler önceden tespit edilmiş ve bunun dışında bir ticarete

31 İzmir’de su ve yel değirmenleri XIX. Yüzyıla kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. 1850’de şehirde ilk defa buharla çalışan bir un değirmeni inşa edilmişti. Bk. Kütükoğlu, “İzmir”, s. 522.

32 Mehmet Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık On Yedinci Yüzyıl İstanbul Örneği*, 2. Baskı, Atıf Yayınları, Ankara 2014, s. 108, 109.

izin verilmemiştir³³. Böylece haksız rekabetin önüne geçilmesi için tedbir alınmıştır. Dolayısıyla defterde ekmekçi ve değirmencilerin birlikte zikredilmiş olması bu açıdan anlamlıdır.

Esnaf-ı kebabcı ve şerbetçi ve koltukcu ve börekçi ve lokmacı ve turşucu ve kabiciyan adıyla deftere kaydedilen esnaf, gıda sektöründe faaliyet gösteren zümreydi. Bunlar arasında yer alan kebabçılar, turşucular ve şerbetçiler birbirinden farklı bir iş yapmakta iken börekçi, lokmacı, kâhici esnafı unlu mamul imal edip satan esnafı. Bazı esnaf tasniflerinde kebabçılar, yelpaze kebabçıları ve şiş kebabçıları olarak ayrı ayrı yer almaktadırlar³⁴. Bu grubun içinde kendilerine yer verilen koltukçular muhtemelen fırınların koltuğu idi. Koltuk, bir nevi şube görevi görerek bağlı bulunduğu esnafın ürünlerini satma yetkisine sahip esnaf için kullanılan bir tabirdi. Bunlar mevcut dükkânlardan fazla olarak aynı çarşıda veya esnafın toplu olarak bulunmadığı diğer yerlerde faaliyet göstermekteydiler.³⁵

Esnaf-ı balmumcu ve döğücülere birlikte kaydedilmiştir. Esasen mumcu ve balmumcu esnafının ilişki içinde olduğu esnaf grubu daha çok kasaplar olmasına rağmen defterde bu gruplar kasap esnafı ile birlikte zikredilmemiştir. Kasaplar ise *sığır kasapları*, *koyun kasapları* *Yahud Kasaplar*, *Yahudi sığır kasapları* gibi bazı kategorilere ayrılmıştır. Sığır kasapları, sığır kesip etini satan esnaf iken sığır tacirleri canlı sığır ticaretini yaptıkları için sığır kasapları ile sıkı bir ilişki içinde olmuşlardır. Defterde bu iki esnaf grubu sığır kasapları ve tacirleri şeklinde dile getirilmiştir. Koyun kasapları ve tacirleri için de yaptıkları işin birbiri ile bağlantılı olması bakımından benzer bir durum söz konusudur. İzmir’de sığır ticareti yapan esnafın bir bölümü Yahudilerdi. Defterde bu hususa vurgu yapılmış olduğu görülmektedir. Bunun yanında *güşthâne bazarlular* adıyla et ticareti yapan başka bir esnafa da rastlanmaktadır. Kasap esnafına, yaptığı iş bakımından benzeyen paçacı esnafı da defterde ayrı olarak yer almaktadır. Yine *esnaf-ı yağmumcu ve tavukcu ve yumurtacıyan* adıyla kaydedilen grubun içindeki yağmumu ticareti yapan esnaf daha çok kasaplarla ilişki halinde olan sınıftı. Bunların faaliyet alanı, mum imalinde kullanılan yağın teminini ve satışını yapmaktı. Tavukçular ve yumurtacılar ise benzer iş kollarında faaliyet göstermekteydi.

33 BOA. C. BLD-722, 1190/1776-1777.

34 BOA. MAD-514, BOA. MAD-526.

35 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umür-I Belediye-I*, İstanbul 1922, s. 302.

Esnaf-ı bardakçı ve çanakçı ve kiremitçi şeklinde beraber zikredilen esnaf grubundaki bardakçı, çanakçı ve kiremitçi esnafı icra ettikleri iş bakımından benzerlikler göstermektedir. *Esnaf-ı şişeciyân ve şişe yapucuları* grubunda yer alan esnaf aynı iş kolunda faaliyet göstermekte ise de biri imalatçı diğeri satıcı olarak görülmelidir. Şişe yapımcılar imal edenler, şişeciler ise bu işin ticaretini yapanlardı.

Defterde, *esnaf-ı kayıkçı ve kalafatçı ve İslambol kayıkçıları* birlikte zikredilmişlerdi. Kayıkçı esnafı iki ayrı şekilde dile getirilmiştir. İzmir kayıkçı esnafı için herhangi bir mensubiyet isimlendirmesi yapılmamışken, İslambol (İstanbul) kayıkçıları ayrı bir esnaf grubu olarak kabul edilmiştir. Yine bunlarla birlikte ifade edilen kalafatçı esnafı da kayıkçılarla birçok ilişkisi olan esnafı. Nitekim kalafatçı esnafı üstüğü ve zift kullanmak suretiyle gemileri su geçirmez hale getiren esnafı. Bu durum onları kayıklar için olduğu kadar bütün deniz araçları için önemli bir esnaf grubu haline getirmiştir.

Bilindiği üzere kumaş dokuyan esnafa çulha denmekteydi. İncelenen defterde kumaşçı esnafı *esnaf-ı beledci çulhaları* şeklinde yer almıştır. Beledci veya beledi kelimesinin konumuz bakımından yerli dokuma, bir cins pamuklu kalın kumaş, çit bezi gibi anlamları bulunmaktadır. Giyim iş kolunda faaliyet gösteren abacılar ve Acem gömlekçileri incelenen defterde, *esnaf-ı abacıyan ve Acem gömlekçileri* adıyla yer almıştır. Bu esnaf grubunda yer alan abacılar yünden dokunmuş potur, hırka, cepken, palto vb. şeyler yapıp satan esnafı. Defterde bunlarla birlikte yer verilen Acem Gömlekçileri bir tekel oluşturmuş durumdaydılar. Acem Gömleği ticareti sadece bu grubun tekeline verilmişti. Parçacı ve tülbenççi esnafı Acem bezirgânları ile birlikte yer almış olup *esnaf-ı parçacı ve dülbendci ve Acem bazargânları* olarak ifade edilmişlerdir. Parçacılar kumaş toplarından arta kalan kumaş parçalarının ticaretini yapan esnaf iken tülbenççiler pamuk ipliğinden dokunmuş çok yumuşak ve ince bez imalatı ve satışı ile iştigal etmekteydiler. Dolayısıyla bu iki esnaf grubu yakın bir iş kolunda faaliyet göstermekteydiler. Acem bezirgânları adıyla kaydedilen esnaf grubu ise parçacı ve tülbenççi esnafı ile ticaret yapan tüccar için kullanılmış olmalıdır.

Üzerine sarık sarılan ve çeşitli biçimleri olan baş giyeceği anlamına gelen kavuğu yapan ve satan esnaf olan kavukçu esnafı, başa giyilen eşya demek olan serpuş ticareti yapan esnaf serpuşçu, kavuğun altına giyilen takke anlamındaki kellepuş imal ederek satan kellepuşçu esnafı benzer işleri yapan esnafı. Bunların tamamı baş giyeceği ürünleri imal ederek satmaktaydılar. Bu esnaf grubu ile birlikte zikredilen sandalcıların bunlarla doğrudan bir bağı mevcut değildir.³⁶

36 Bu bölümde silik olduğu için okunması mümkün olmayan bir esnaf daha mevcuttur

Başka bir esnaf grubu da sof ipliği bazargânları olarak defterde yer almaktadır. Bu esnaf grubu için bazargân denildiğine göre sof ipliği ticareti yapan esnaf kast edilmiştir. Bu durumda tiftik ipliğinden imal edilen ipliğin eğirilmesi işini başka bir esnaf grubu üstlenmişti. Nitekim bu defter, esnaftan satın alınan hazır malın veya hizmetin işlendiği kayıtları ihtiva etmektedir. Dolayısıyla ipin eğirilmesi sürecindeki iş bu aşamada ihtiyaç olmaktan uzaktı. Yine ince halat imal ederek satan urgancılar da benzer bir faaliyet göstermekteydiler.

Pamuk kozası temin edip satan kozacılar ve pamuk temin eden *penbe getirücü* esnafı da kumaşçı esnafı için hammadde sağlamaktaydı. Kazzaz, ham ipliği işleyerek ipek ve ibrişim haline getiren esnaftı. Aynı zamanda ipek satan esnafa da kazzaz (gazzaz) denmiştir. Kolancılar yün, kenevir, kayış, deriden yapılan dayanıklı ve bağlamaya, tutmaya, taşımaya yarayan yassı bağı imal ederek satmaktaydılar. İbrişimciler bükülmüş ipektan iplik imal eden esnaftı. Simci esnafı, işlemelerde kullanılmak maksadıyla ipek veya iplik üzerine madeni ince tel sararak iplik yapıp satanlardı. Kaliçeciler küçük halı, seccade gibi eşyaları satan, kilimciler kilim dokuyan ve satanlardı. Kayıtlar incelendiğinde derzi (terzi) ve çukalarına, parçacı, bezzaz ve bakırcılara birlikte yer verildiği görülecektir. Bunların Han-ı Cedîd'de faaliyet gösterdikleri şeklinde bir kayıt düşülmüştür.

Manifaturacı anlamına gelen bezciler, bez veya bezden yapılmış olan eşyayı satan esnaf grubuydu. Bunun yanı sıra ayrıca müsemmen bezciler adıyla bir bezci esnafı daha faaliyet göstermekteydi. Bu iki grupla birlikte feşçilerin, astarlık ince bez ticareti yapan esnaf ve birkaç renkli iplikten dokunan, genellikle kırmızı zemin üzerine sarı çubuklu kumaş ticareti yapan alacacı esnafıyla ortak noktaları vardı. Bunun yanı sıra yerli peştemalcılar adıyla bir esnaf grubu da bu grupla beraber anılmıştır. Adı sayılan esnafın tamamı Han-ı Cedîd dışında faaliyet göstermekteydi.

Kilim gibi yere serilen kalın keçe veya aba imalini ve satışını yapan kebeci, kıldan ve kenevirden kaba bir çeşit örtü imal eden çulcu, yük bağlamak veya üzerine binebilmek için merkep, katır vb. hayvanların sırtına konan kaba eyer anlamına gelen semeri üreten ve satan semerci, keçi tüyü anlamındaki kılı ören ve ürüne dönüştürerek satan kılıcı, kıl dokuyan ve bu yolla kıldan çul, yem torbası gibi eşyalar yapan muhtab beraber kaydedilmiştir. Defterin başka bir yerinde benzer meslek erbabı olan keçeciler, çulcular ve semerciler birlikte gösterilmiştir.

Yorgancılar ve hallaçlar birbiri ile bağlantılı iş kollarında faaliyet göstermekteydiler. Bilindiği üzere hallaçlar pamuk veya yünü bu iş için kullanılan bir alet, tokmak ve yay vasıtasıyla kabartarak yorgan, minder, döşek gibi eşyalar için kullanılmaya hazır hale getiren esnaftı. Dolayısıyla yorgancı esnafına ham madde temin eden esnaf olarak görülmelidirler. Yorgan imalini ise yorgancı esnafı üstlenmişti. Başta kumaşçı esnafı olmak üzere birçok iş kolu için oldukça önemli bir görev icrâ eden esnaf boyacılarıdır. Bu açıdan boyacılar ve basmacıların birlikte zikredilmiş olmaları normaldir. Nitekim defterin başka bir yerinde boyacılar, nakkaşlar ve sıvacılarla birlikte ifade edilmiştir. Bunlar özellikle ev, dükkân gibi yapıların boyasını temin eden esnaftı. Başka bir boya türü olan kök boya ticareti yapan kök boyacılar da ayrı bir zümreydi. Bunlar pamuk ve yünlere renk vermek için kullanılan doğal boya satan esnaftı. Bu esnaf grubu *esnaf-ı kaliçeci ve kilimci ve kök boyacı* olarak defterde birlikte yer almaktadır.

Yukarıda isimleri birlikte yazılmış boyacı, nakkaş ve sıvacılar defterin başka bir yerinde aynı zamanda kireççi ve camcılarla birlikte ifade edilmişlerdi. Kireççi esnafının boyacı, sıvacı ve nakkaşlarla ilişkisi bariz olduğu gibi camcılarının da bu esnaf grubu ile ortak yanları bulunmaktaydı. Bu çerçevede camcı esnafının boyacı, sıvacı ve kireççi esnafı ile binalar için kullanılan camın temini noktasında, nakkaşlarla ise camın süslenmesi bakımından bir ilişkisi olduğu ortadadır. Nitekim nakkaş esnafı, renkli resim ve tezyînat yapan, mimarî eserlerin tavanlarını, duvarlarını ve camlarını süsleyen esnaf olarak boyacı, sıvacı ve kireççi esnafı ile yakın bir iş birliği içindeydi. Mimarî yapıların içini ve dışını sıvayan esnaf ve kireç ile badana yapan esnafın yaptıkları işe estetik değer katan nakkaş esnafı böylece bir bütün olarak ortak bir eserin ortaya çıkmasına katkı yapmaktaydılar. *Esnaf-ı kağıdıcı ve mücellid ve fincancı* adıyla üç meslek erbabı birlikte ifade edilmiştir. Kâğıtçılar ve cilt işi yapan mücellid esnafı benzer işleri icra etmekteydiler. Ancak fincancıların bunlarla doğrudan bir ilişkisi olmadığı söylenebilir.

Bir diğer esnaf kümesi de; bir yapının pencere, dolap, pancur, raf gibi daha çok ahşap kısımlarını yapan esnaf olan doğramacılar, genellikle çeşitli malzemelerin saklanması veya korunması için imal edilen ahşap büyük kutuları imal eden sandıkçılar, döner çarklı doğramacı aleti yapan çıkırıkçılar benzer iş kollarında faaliyet göstermekte iken bu esnaf kümesi ile birlikte yer alan ve büyük balık ağı imal eden çakarçılar ile mektup veya arz-ı hal yazan esnaf olan nâmeciler farklı meslekleri icra etmekteydiler.³⁷

37 Çakar kelimesinin “denizde açığa veya kıyılara yerleştirilen düzenli aralıklarla yapıp sönerek

Esnaf-ı kürekciyan ve tacirleri olarak geçen esnaf grubundaki kürekçiler dükkânlarında kürek satan esnaf, tacirleri ise bu ürünleri getirip piyasaya dağıtanlar olmalıdır. Varil ve fiçı ticareti yapan esnaf defterde, *esnaf-ı varilci ve fuçucuyan* olarak geçmektedir. Bu iki grup birbirine benzeyen iş kollarında çalışmaktaydılar.

Defterde genellikle faaliyet alanları bakımından birbiri ile ilişkili esnaf birlikte zikredilmiş olmakla birlikte her esnaf grubu için bu durum geçerli olmamıştır. Kereste satan keresteciler, bıçak imal ederek satan bıçakçılar ve keresteden tahta imal ederek satan tahtacı esnafı her ne kadar belli düzeylerde benzer iş kollarında bulunmakta iseler de bunların aynı işi icrâ ettikleri söylenemez.

Esnaf-ı arka ve bargir hamalları yük taşıma usulü bakımından birbirinden ayrılan hamallardı. Arka hamalları sırtlarında yük taşıırken, bargir hamalları bu iş için çeşitli yük hayvanlarını kullanmaktaydılar. Defterde bazı yerlerde ayrı olarak zikredilen *baladurlar* bazı yerlerde *hamallara tabi baladurlar* olarak ifade edilmişlerdir. Baladurların, gümrüklerde muayene maksadıyla açılan sandıkları ve denklere kapatıp koruma altına alan kolcular veya bekçiler olduğu göz önünde bulundurulduğunda³⁸ bunların, gümrükteki işlemleri biten malların taşınması sürecinde hamallara tesliminde de görev yaptıkları sonucuna varmak mümkündür.

Benzer iş kollarında faaliyet gösteren kuyumcular, dökmeçiler, kalıpçılar ve sarraflar aslında icra ettikleri iş bakımından yakın olmakla beraber birbirinden farklı işlerle iştigal etmekteydiler. Kuyumcular, değerli maden veya taşlar kullanarak ziynet ve süs eşyası yapıp satan esnaf iken, dökmeçi, dökücü veya dökümcü olarak çeşitli şekillerde adlandırılan esnaf, erimiş madenleri kalıba dökmek suretiyle çeşitli eşyalar yapan esnaf için kullanılmaktaydı. Kalıpçılar ise bu iş için gerekli kalıbı yapanlara denirdi. Bunun yanı sıra kalıpçı ifadesi aynı zamanda kalıba koyup şekil verenler için de kullanılmaktadır. Yakın meslek erbabı yüzükçülerdi. Sarraf ise altının yanı sıra madenî ve kâğıt paraları birbiriyle değiştiren, bozan, tahvil alıp satan esnaf demektir. Bunlar defterde ayrı olarak kaydedilmişlerdir.

Debbağlar, sahtiyancılar, göncüler benzer iş kollarında faaliyet gösteren esnaftı. Debbağ esnafı deriyi terbiye eden esnaf iken, sahtiyancılar tabaklanmış ve boyanmış derinin, özellikle keçi ve dana derisinin ticaretini yapanlar,

küçük şimşekli fener” şeklindeki anlamı konumuz bakımından uyum sağlamaktadır.

38 Bk. Kubbealtı Lugatı. www.lugatim.com. erişim 30.10.2022.

göncüler tabaklanmış deriyi satanlardı. Aynı grup içinde bilgilerine yer verilen pabuççular ayakkabı satan esnafken, eskiciler eski ayakkabı tamir ederek, yeniciler yeni ayakkabı imal ederek satanlardı. Paşmak göncüler bir tür terbiye edilmiş deriden ayakkabı imal eden, özellikle keçi ve dana derisini tabaklayarak cilalayan ve boyayan esnaf olarak, meşin ve sahtiyandan yapılan eşya ve at takımlarını sırma ile işleyen saraç esnafı ile benzer iş kollarında çalışarak yakın bir iş birliği içindeydi.

Esnaf-ı demirci ve nalbur ve çöpçü ve çilingir ve nalband şeklinde ifade edilen esnaf grubu belli oranda benzer işleri yapan esnafı dile getirmek için kullanılmıştır. Demirciler, demiri dükkânlarında veya atölyelerinde işleyen zanâatkârlar, nalburlar çivi, tel, menteşe, kilit gibi ürünleri satanlar, nalband ise at ve benzeri hayvanların nalını yapan ve bu hayvanları nallayan esnaf için kullanılmıştır. Demirci, nalbur ve nalbantlarla doğrudan bir irtibatı olmayan çöpçüler de bunlarla birlikte zikredilmiştir. Çöpçüler, günümüzde olduğu gibi sokakları temizleyen ve evlerin çöplerini toplayan esnafa verilen isimdi. *Tüfeng işleyen ırgadlar* başlığı altında tüfek imalatında işçi olarak çalışan kişiler ayrı bir esnaf grubu olarak sayılmışlardır. Bununla birlikte defterde, *tüfengciler* adıyla tüfek imalatı yapan kalifiye bir esnaf grubu daha yer almaktadır.

Hurdacı esnafının normal şartlarda barutçu esnafı ile bir ilişkisi bulunmamaktadır. Ancak İzmir hurdacı esnafının, barutçu esnafının ilişkisi içinde olduğu tüfek ve diğer ateşli silah işini yapan esnafı dolaylı bir bağının olduğu düşünülebilir. Buna göre hurda haline gelen bu tür aletlerin hurdacılar için temini veya onlara ulaştırılması noktasında barutçu esnafının bir desteğinin olması muhtemeldir.

Kundakçı, çakmakçı, destereci, kıncı, bıçakçı esnafı birlikte kaydedilmiştir. Bunlar çeşitli silahları veya silahlara ait parçaları imal ederek satan esnaftı. Buna göre kundakçılar silah kundağı yapıp satanlardı. Çakmakçı da kundakçılarla beraber zikredildiğine göre silah çakmağı yapan ve satan esnaf olmalıdır. Destere (testere) ve bıçak yapan ve satan esnaf da ateşli olmayan silah işinde faaliyet göstermekteydi. Defterde *esnaf-ı düven* olarak geçen esnaf grubu, ekinlerin biçilmesi esnasında kullanılan bir çeşit kızak imal ederek satan esnaf olmalıdır. Kalaycılar, bakırcılar ve kanzgancılar (kazancılar) ise Han-ı Cedid'in dışında faaliyet göstermekteydiler. Bu üç meslek erbabının faaliyet alanları birbirine oldukça yakındı.

Esnaf-ı leblebici ve helvacı ve şirugancı şeklinde bir ifade ile kaydedilen esnaf grupları içinde yer alan leblebiciler ve helvacılar gıda maddesi iş kolunda

faaliyet göstermekteydiler. Başka bir gıda maddesi olan şirugan (şırlagan) susam yağı anlamındaydı. Şirugancılar ismi susam yağı satan esnaf için kullanılmıştır. *Esnaf-ı arpacu ve buğdaycıyân* olarak ifade edilen esnafın faaliyet alanları birbirine oldukça yakındı. Bu esnaf grubunun hedef kitlesi büyük oranda ortaktı.

Defterde bakkal ve piyazcı esnafı bir arada zikredilmiştir. Bakkallar dükkânlarında perakende olarak birçok malı bulunduran ve satan esnaftı. Dolayısıyla çok çeşitli gıda maddesi de satmaktaydılar. Soğan bu mallar arasında önemli bir yer işgal etmektedir. Muhtemelen piyazcılar başka şekillerde de ticaretini yaptıkları soğanı bakkallara da temin etmekteydiler. Samancı ve yoğurtçu esnafı arasında doğrudan bir bağ kurulması zor görünmekle birlikte hayvan yemi ticareti yapan samancı esnafının yoğurtçularla bu açıdan bir ilişkisi söz konusudur. Defterde bu iki esnaf grubu için *esnaf-ı samancı ve yoğurdcuları* şeklinde bir tanımlama yapılmış olması bu bağ için başka bir işaret olarak kabul edilebilir.

Defterde tek başına yer verilen ender esnaf gruplarından biri hancılarıdır. Bunlar *esnaf-ı hancıyân* olarak ifade edilmişlerdir. *Esnaf-ı kestane bazarlılar* adıyla kaydedilen esnaf grubu da ayrı zikredilmiş olup bunlar pazarda kestane satan esnaftı. Ayrı olarak kaydedilen bir esnaf grubu da hamamcılarıdır.

Defterde, pazarda ticaret yapan sipahiler *esnaf-ı sipah bazarlı* adıyla anılmış ve bunlarla birlikte *bozmacıyân* esnafına yer verilmiştir. Bozmacı esnafı, modası geçmiş süs eşyasını bozup kıymetli taşlarını ve altınını ayırarak kuyumculara, eski binaları ve gemileri yıkıp parçalayarak enkâzını alıcılara satan kimselerdi.

Esnaf-ı sabuncıyan ve revganı zeyt koyucuları ve Girit'den sabun getirücüler ve Mısır'dan çorak getüren tüccarlar ifadesinde yer verilen sabuncular ve zeytinyağı temin edenlerin yaptıkları iş oldukça barizdir. Girit'ten sabun getirme tekeline sahip bir sabuncu esnafı daha vardı. Bunun yanı sıra yine tekeli oluşturma hakkı verilerek Mısır'dan, potaslı tuz getiren başka bir esnafa daha bu grupta yer verilmiştir.

Defterde *esnaf-ı mısırcıyân ve ortakçı ve şekerci ve ayakta sabun satıcılar* şeklinde zikredilen esnaf grubu içinde yer alan ortakçı esnafının, başkasının tarlasında ürüne ortak olarak çalışan kimseler olduğu göz önünde bulundurulduğunda ziraî faaliyet icra eden esnaf olduğu anlaşılacaktır. Bu açıdan mısır ticareti yapan esnafla bir alışverişleri olmalıdır. Şekerci esnafının mısırcı esnafı ile

doğrudan bir ilişkisi bulunmamaktadır. Ayakta sabun satıcılar esnafı olarak adlandırılan esnaf ise seyyar sabun satanlardır.

Esnaf-ı meyhaneci ve koltukcu şeklinde isimlendirilen esnafın birbiri ile bağı tespit edilememiştir. Dükkânı olmayan ve herhangi bir iş kolunda faaliyet gösteren bir esnafın mallarını seyyar yollarla satma yetkisine sahip bir çeşit seyyar şube anlamındaki koltukçuların meyhanecilerle ortak bir tarafı bulunmamaktaydı. Meyhanecilerin seyyar mal satması söz konusu olmadığından muhtemelen burada zikredilen koltukçuların başka esnafın şubesi olması gerekir. Yine meyhaneciler ve koltukçularla birlikte kaydedilen ve yukarıda kendilerinden söz edilen boyacıların bu iki esnafa doğrudan bir ilişkisi bulunmamaktadır. Meyhanecilerle doğrudan olmasa bile dolaylı bir ilişkisi bulunan balıkçılar ve mezeciler defterde ayrı bir yerde, *esnaf-ı bahkıcı ve mezeciyan* olarak yer almıştır.

Sakız odunu işiyle iştigal eden esnaf defterde esnaf-ı sakız hattabcıları olarak kaydedilmiştir. Defterde beraber yer verilen oduncu ve kömürcü esnafı benzer meslekleri icra etmekteydiler. Duhancı ve dirhem kahvecileri de keza yakın iş kollarının mensuplarıydı. Kahvehanelerde içilen kahve ile yine zaman zaman yasaklanmış olmakla birlikte bu mekânlarda tüketilen tütünün ticaretini yapan esnafı bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Dirhem kahvecilerinden farklı bir meslek olarak *esnaf-ı pişirici kahvecileri* adıyla başka bir esnaf grubunun varlığı oldukça dikkate değerdir.

Benzer bir durum manavlarda görülmektedir. Gerek narh defterlerinde³⁹ gerek esnaf tahrir defterlerinde gerekse⁴⁰ bu çalışmada kullanılan defterde yaş ve kuru meyveciler ayrı esnaf olarak yer almaktadır.⁴¹ Hatta bu defterde kuru yemişçilerin yanı sıra *İslambol bazargânları ve yerlü yemişçileri* adıyla manav iş kolunda faaliyet gösteren başka esnafa da yer verilmiştir. Bu esnaf grubunda gösterilen İslambol (İstanbul) bazargânlarının manav olup olmadıkları anlaşılammamakla beraber başka bazı iş kollarında İslambol bazargânları tanımlaması yapılmış olması bu bölümde adı geçen esnafın da manav olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu durum Osmanlı esnaf yapısının ne kadar ayrıntılı bir şekilde düzenlendiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

39 Halil Sahillioğlu, “Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul’da Fiyatlar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S 1, 1967.

40 BOA. MAD-514, BOA. MAD-526.

41 İzmir’in dışarıya sattığı mallar arasında kuru üzüm ve incir önemli bir yer tutmaktaydı. Bk. Zeki Arıkan, “İzmir ve Kemeraltı”, S 37, s. 29; Mümtaz Peker, “Ticaret Şehrinden Sanayi Şehrine Dönüşememe: İzmir Örneği (1600-1945)”, *İzmir Araştırmaları Dergisi*, S 10, 2019, s. 27.

Defterde bahçıvanlar *esnaf-ı bahçıvanlar* olarak kaydedilmiştir. Defterin daha önceki sayfalarında varlığına rastladığımız derzi (terzi) ve çukacı esnafına bir kez daha yer verildiği görülmektedir. Buna benzer tekrarlar başka meslek erbabında da görülmektedir. Bu durum söz konusu esnaftan birden fazla kez mal alındığını ortaya koymaktadır. Nitekim defterde malın esnaftan hangi günlerde alındığına dair farklı tarihler mevcuttur.

Defterde canbaz (cambaz) esnafı, esircilerle birlikte yer almaktadır. *Esnaf-ı canbaz ve taife-i esirci* şeklinde ifade edilen bu esnaf gruplarının görünürde birbiri ile yakın bir ilişkisi bulunmamaktadır. At yetiştirip satan canbaz ile çeşitli memleketlerden esir getirip esir pazarlarında satan esnaf arasında bariz bir ilişki mevcut değildir. Ancak canbaz kelimesinin, bir işi en ince ayrıntısına kadar bildiği için aldatılması zor olan, müşteriye ikna etmede çok mâhir ve usta olan kişi gibi bir anlamı olduğu göz önünde bulundurulduğunda aslında canbaz esnafının esirci esnafı ile bir bağı ortaya çıkmış olmaktadır.

Esnaf-ı enva‘-ı meta‘ bey‘ iden Yahudi bazargânları şeklinde defterde kayıtlı bulunan esnaf için başka bir bilgi mevcut değildir. Defterin bu bölümünde Yahudi bazargânlarının hangi malların ticaretini yaptıkları ile ilgili bir ayrıntı bulunmamaktadır. Bezirgân kelimesi kâr etmek üzere ticaret yapan tacir için kullanıldığı gibi Yahudi tüccar için de kullanılmaktadır. Yine defterde *esnaf-ı Müslüman ve Rum ve Ermeni ve Yahudi simsarları* olarak kendilerinden söz edilen esnaf gurubu için simsar adlandırması yapılmış olmasından hareketle bu zümrenin komisyoncu olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Sonuç

Tespit edilebildiği kadarıyla İzmir esnafı ile ilgili bağımsız ilk çalışma özelliğine sahip olması münasebetiyle bu çalışmanın çeşitli zorlukları ortaya çıkmış ve bu zorluklar defterde yer alan ayrıntılar ve çeşitli ifadeler yardımıyla giderilmeye çalışılmıştır. Defterin incelenmesi neticesinde Osmanlı İzmir’inin XVIII. yüzyıl sonlarında oldukça önemli bir ticaret şehri olduğu anlaşılmaktadır. Bu kanaate, söz konusu dönemde şehirde faaliyet gösteren 200’e yakın esnafın varlığından ulaşmak mümkündür. Kaldı ki defterde, devletin söz konusu tarihte kendilerinden herhangi bir mal veya hizmet almadığı esnaf kaydedilmemiştir.

İzmir için zeytincilik faaliyeti çok önemli olmasına rağmen defterde zeytinci esnafına yer verilmemiştir. Keza sütçü, simitçi gibi her şehirde olması beklenen esnaf defterde yer almamıştır. Yine emlakçı, hırdavatçı, iskemleci, saatçi gibi şehirlerde yaygın faaliyet gösteren esnaf da defterde

bulunmamaktadır. Defterde yer alan esnafın çeşitli şekillerde sınıflandırıldığı görülmektedir. Buna göre simsarlar adıyla bir esnaf grubundan söz edildiği halde Müslüman simsarlar, Rum simsarlar ve Yahudi simsarlar ayrıca zikredilmiştir. Buna göre esnafın toplamına simsarlar adıyla anılan esnaf dâhil edilmemiştir. Defterde buna benzer bazı tekrarlar daha mevcuttur. Bütün bunlar göz önüne bulundurulduğunda incelenen dönemde İzmir'de 187 esnaf grubunun faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir. Defterde yer almayan ancak şehirde faaliyet gösterdiği anlaşılan bütün esnaf dâhil edildiğinde söz konusu dönemde İzmir'de ticari hayatın oldukça canlı olduğu anlaşılabilir.

Dikkat çekici başka bir konu da bazı esnaf faaliyetleri ve ticari faaliyetler bakımından İzmir'in özellikli bir yer olmasıdır. Saçma, barut gibi ateşli silahlarda kullanılması elzem olan bazı ürünlerin imalatı, yine toplumun bütün kesimlerine hitap eden kumaşın İzmir ile anılan ürünlerden olması bu konuda verilebilecek örneklerdendir. Yine başkent İstanbul'un ihtiyacının bir bölümünü karşılayan meyve bu kapsamda ele alınmalıdır.

Devlet yetkililerinin ticari hayata, dolayısıyla esnafın faaliyetlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesine verdiği önemi bu çalışma özelinde bir kez daha müşahede etmek mümkündür. Nitekim esnafın kendi başına üstesinden gelemeyeceği veya devlet tekelinde olan bazı yatırımların yapılması için gösterilen gayret kolaylıkla tespit edilebilmiştir.

Kaynaklar

- Aktepe, Münir, “İzmir’e Âid Bâzı Kitâbeler ve Notlar”, *TED*-14/19, 1964.
- Arıkan, Zeki, “İzmir ve Kemeraltı”, *TED (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi)*, S 15, 1995-1997, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987.
- Baykara, Tuncer, “İzmir Camiine Ait Bir Kitâbe ve Tahlili”, *TED (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi)*, S. 13, Sene. 1983-1987, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987.
- Demirtaş, Mehmet, *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza İstanbul Örneği, (H.1100-1200/M.1688-1786)*, Birleşik Yayınları, Ankara 2010.
- Demirtaş, Mehmet, *Osmanlı’da Fırıncılık On Yedinci Yüzyıl İstanbul Örneği*, 2. Baskı, Atıf Yayınları, Ankara 2014.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecell-i Umûr-ı Belediye-ı*, İstanbul 1922.
- Ersoy, Bozkurt, “İzmir Hanları Üzerine Bazı Tespit ve İncelemeler”, Ankara 1991.
- Kubbealtı Lugatı. www.lugatim.com. Erişim 30.10.2022.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisab Nezaret”, *TED*, S 13, 1983-1987, İstanbul 1987.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisabı Muhasebeleri (1826-1838)”, *TED.*, S 15, 1995-1997.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “İzmir Temettü Sayımları ve Yabancı Tebaa”, *TTK Belleten*, LXIII/238, Ankara 2000.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “İzmir”, *DİA*, S 23, İstanbul 2001.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı Esnaf Sayımları”, *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, (9-10 Mayıs 2002) Bildiriler*, C II, Globus Dünya Basımevi, İstanbul 2003.
- Peker, Mümtaz, “Ticaret Şehrinden Sanayi Şehrine Dönüşememe: İzmir Örneği (1600-1945)”, *İzmir Araştırmaları Dergisi*, S 10, 2019.
- Sahillioğlu, Halil, “Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul’da Fiyatlar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S 1, 1967.
- A.K.M. C. B. 2, s.1-b.

BOA., C. AS-1063/46776.

BOA., C. AS-1115/49397.

BOA., C. BLD-125/6220.

BOA., C. BLD-2/59.

BOA., C. BLD-3/130.

BOA., C. BLD-6871.

BOA., C. BLD-722.

BOA., C. İKTS-18/892.

BOA., C. İKTS-3/125.

BOA., DBŞM. d-4590.

BOA., MAD-514,

BOA., MAD-526.

Ekler

1775 tarihinde İzmir Esnafı

Tablo 1

Esnaf Adı	Esnaf Adı	Esnaf Adı
Abacılar	Bardakçılar	Çakmakçılar
Acem Bazargânları	Bargir Hammalları	Çamaşırcılar
Acem Gömlekcileri	Barutcular	Çanakçılar
Alacacılar	Basmacılar	Çıkırıkcılar
Arka hamalları	Beledci Çulhaları	Çilingirler
Arpacılar	Berberler	Çöpcüler
At Değirmencileri	Bezzazlar	Çukacılar
Attar Yahudlar	Bıçakçılar	Çulcular
Ayakta Sabun Satıcılar	Boğasıçılar	Debbağlar
Bahçuvanlar	Boyacılar	Demirciler
Bakırcılar	Bozmacılar	Derdefler
Bakkallar	Börekçiler	Derziler
Baladurlar	Buğdayçılar	Destereçiler
Balıkçılar	Camcılar	Dirhem kahveciler
Balmumcu Döğücüler	Canbazlar	Doğramacılar
Balmumcular	Çakarcılar	Döğmeciler

Tablo 2

Esnaf Adı	Esnaf Adı	Esnaf Adı
Duhancılar	Hamallar	Kaliçeciler
Dülbendçiler	Hamallara tabi baladurlar	Kalpakçılar
Düvenciler	Hamamcılar	Kavukcular
Elvaf Boyacılar	Hancılar	Kayıkcılar
Enva'ı meta' bey' iden Yahudi Bazargânları	Has Uncular	Kazgancılar
Ermeni Simsarlar	Hattabcılar	Kazzaz Yahudlar

Esirciler	Helvacılar	Kazzazlar
Eskiciler	Hurdacılar	Kebabçılar
Etmekçiler	İbrişimciler	Kebeciler
Fesciler	İslambol Bazargânları	Keçeciler
Fincancılar	İslambol Kayıkçıları	Kellepuşcular
Fuçucular	Kağıdcılar	Kerasteciler
Girid'den sabun getürücüler	Kahiciler	Kestane Bazarlılar
Göncüler	Kalafatçılar	Kılıçlar
Güşthane Bazarlılar	Kalaycılar	Kıncılar
Hallaclar	Kalıpcılar	Kilimciler

Tablo 3

Esnaf Adı	Esnaf Adı	Esnaf Adı
Kireççiler	Lokmacılar	Paçacılar
Kiremitçiler	Meyhaneciler	Palamutcular
Kolancılar	Mezeciler	Pabuçcular
Koltukcular	Mısır'dan Çorak Getüren Tüccar	Parçacılar
Koyun Kasapları	Mısırcılar	Paşmak Göncüler
Koyun Kasapları ve Tacirleri	Muytablar	Penbe Getürücüler
Kozacılar	Mücellidler	Penbe İpliği Bazargânları
Kök Boyacılar	Müsemmen Bezciler	Penbe İplikçiler
Kömürçüler	Müslüman Simsarlar	Pişirici Kahveciler
Kundakçılar	Nakkaşlar	Piyazcular
Kuru Yemişçiler	Nakliyeciler	Revgân-ı zeyt koyucuları
Kuru yemişçiler İslambol Bazargânları	Nalbandlar	Rum Bezzazlar
Kuyumcular	Nalburlar	Rum Kazzazlar
Kürekciler ve tacirleri	Nameciler	Rum Simsarlar
Kürçüler	Oduncular	Sabuncular
Leblebiciler	Ortakçılar	Sahtiyancılar

Tablo 4

Esnaf Adı	Esnaf Adı	Esnaf Adı
Sakızcılar ve hattabcuları	Sof İpliği Bazargânları	Yahud Bezzazlar
Samancılar	Su Değirmencileri	Yahud Sığır Kasapları
Samancılar ve yoğurtçuları	Şekerciler	Yahudi simsarlar
Sandalcılar	Şerbetciler	Yaş Yemiş manavları
Sandıkçılar	Şırugancılar	Yeniciler
Sarraflar	Şişe Yapucular	Yerli Peştemalcılar
Semerciler	Şişeciler	Yerli Yemişçiler
Serpuşcular	Tahtacılar	Yoğurtcular
Serraclar	Tavukcular	Yorgancılar
Sığır Kasapları	Turşucular	Yorgancılar ve hallaçları
Sığır Kasapları ve Tacirleri	Tüfengciler	Yumurtacılar
Sıvacılar	Tüfeng İşleyen Irgadlar	Yüzükçüler
Simciler	Urgancılar	
Simsarlar	Varilciler	
Sipah Bazarlılar	Yağ Mumcular	
Siyah ağardup bey' idenler	Yahud Attarlar	

H. 1151-1168/ M. 1738-1755 Yılları Arasında Sakız Muhassıllığına Bağlı Bazı Mukataalardan Yapılan Havaleler

Bülent Çelik*

Giriş

Sakız Adası ile ilgili yakın tarihli bazı çalışmalarda Osmanlılar tarafından feihten sonra ada halkına, diğer coğrafyalarda yaşayan Osmanlı re'âyâsı'ndan farklı olarak bir takım ayrıcalıklar tanındığından bahsedilir. Ada'da yaşayanlar vergi, ticaret, ibadet, hukuk konularında bir takım ayrıcalıklara sahiptiler. En çok dikkati çeken ayrıcalıklar vergi alanında idi. Buna göre Sakızlılar haraç, cizye ve ispenç dışındaki vergilerden, örneğin çift resminden, koyun, bağ, bahçe ve tarlalardan alınan vergilerden muaftılar¹. Ayrıca özel mülkiyet, sancakbeyi ve kadılar aracılığıyla güvence altına alınmıştı. Ancak Filiz Yalçın Keskin doktora çalışmasında, Osmanlı belgelerinde bu ayrıcalıkların tüm ada halkına değil sadece sakız üreten köyler için geçerli olduğunu vurgulandığını belirtmektedir². Gerçekten de Sakız'da sakız ağaçlarından mastaki üreten 21 köy bünyesinde Mastaki mukataası adı verilen özel bir mali ünite oluşturulmuş, sakız üretimi ile mükellef kılınan bu köyler, devlete istenilen miktarda sakız verdikleri ve ağaçların bakımını yaptıkları sürece vergiden muaf tutulmuşlardı³.

Aslında Sakız Adası'na yönelik Osmanlı Devleti'nin bu özel ilgisi adanın ele geçirilmesinden önce de Osmanlı belgelerinde görülmektedir. Zaman zaman adada daha Osmanlı idaresi tesis edilmemişken ortaya çıkan kıtlıklarda

* Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Aydın/ TÜRKİYE, bcelik@adu.edu.tr ORCID: 0000-0002-3882-7877

1 Filiz Yaşar Keskin, *Bir Osmanlı Adasında Toplum ve Ekonomi (XVI Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Sakız)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 32.

2 Keskin, *agt.*, s. 34.

3 Dilara Dal, *XVIII. Yüzyılda Sakız Adası*, T.C. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2008, s. 84.

Osmanlı merkezi yönetimi adaya Anadolu'dan buğday ihraç edilmesine yönelik yakın kazaların yöneticilerine hükümler yollamıştı⁴.

Bu yayınımızı hazırlarken yararlandığımız temel arşiv belgeleri Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi bünyesindeki Bâb-1 defteri Başmuhasebe kalemine bağlı DBŞM_SKM kısaltmalı Sakız muhassıllığına ait 2 numaralı dosya içerisinde bulunan 250 adet jpg uzantılı belgeler topluluğudur. Bâb-1 defteri adı ile de anılan defterdarlık kurumunun Osmanlı mali bünyesi içinde ne zaman teşekkül ettiği konusunda bir mutabakat yok ise de II. Murad zamanında defterdar adıyla bir görevlinin kaynaklarda geçmesi, XIV. yüzyıl sonları ile XV. yüzyıl başlarında bu alanda görev alan bir kadronun varlığını gösterebilir⁵. Pek çoğu *sebeb-i tahrir hükmü*⁶ ile başlayan, üstünde padişah tuğrasının çekili olduğu, arka sayfasında da sakız mahkemesinde işlem görmüş hüccetlerin yazıldığı maliyeden çıkmış hükümler olan bu belgelerin arasında siyakat ile tutulmuş mali kayıtlar da bulunmaktadır.

Bu kayıtları incelemeye geçmeden önce belgelerin tutulduğu tarihlerde Sakız Adası'nın muhassıllık idaresi ile idare edilmekte olduğunu belirtmemiz gerek. Kendine özgü şartlarla oluşmuş bir idari-mali yönetim biçimi olan muhassıllık uygulaması, XVII. yüzyılın ortalarında Sakız dışında, Mora, Aydın, Halep, Kıbrıs, Canik gibi coğrafyalarda da uygulanmıştır. Önceleri emin ve amillerin kontrolünde olan yukarıda belirttiğimiz coğrafyalardaki mîrî mukataalar, iltizam sistemine geçildikten sonra tek bir çatı altına toplanıp, muhassıllar tarafından idare edilmeye başlanmıştı. İdareye getirilen muhas-

4 7 Rebiülevvel 972/13 Ekim 1564 yılında tereke sıkıntısı çeken Dubrovnik, Rodos, Limni, İstanköy, Midilli, Tarhanyat, Sığacık ve Seferihisar halkı yanında Sakız Adasına da tereke satılması yönünde izin verilmişti. MD 6/226. Yine Ahyolu'ndan Sakız'a tereke satmak için Kurt adında bir Osmanlı tüccarı gelmişti. MD 6/423.

5 Gülfettin Çelik, "Osmanlı Devletinde Merkezî Hazinenin Maliye Büroları", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 115.

6 Sebeb-i tahrir hükümleri, ferman ve beratlar gibi padişahın tuğrasını taşıyan bu belgeler maliyeden hazırlanan belgelerdir. Aynı formülle başlayan beratlardan karakter itibarıyla farklı olup, bunlar temessük (sened) yerine geçmek için hazırlanmış belgelerdir. İncelemiş olduğumuz bu türden belgelerin arkasına hüccet-i zahriyyeler de kaydedilmiştir. Hüccet-i zahriyye, ferman, berat, sebeb-i tahrir hükmü gibi belgelerin arkalarına, belgenin cinsine göre değişmek üzere feragat, teslim-tesellüm, ödeme, vs. hususlarda yazılan hüccetler için kullanılan bir tabirdir. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1988, s. 192, 358.

sıllar bu mukataaların gelirlerini topluyor ve yapılması gereken harcamalar için muhassıllığın gelirlerinden görevli kişilere ya da istenen harcama kalemlerine gereken ödemeleri gerçekleştiriyordu. Genelde askeri harcamalar olan bu para transferleri muhassıllığın mali gücüne göre az ya da çok sayıda olabiliyordu. Bu uygulama örneklerinden gelirleri açısından en büyüklerinden biri, Sakız'a çok yakın bir coğrafyada olan Aydın ve çevre sancaklarındaki mîrî mukataaları bünyesinde toplayan Aydın muhassıllığı idi⁷. Zaman zaman sabık defterdarların, beylerbeylerinin, vezir ve vezir-i azamların bu göreve getirildiğini gördüğümüz Aydın muhassıllığı, Sakız muhassıllığından çok daha fazla gelire sahip bir birimdi. Sakız Adası, Osmanlı Devleti'nin en fazla gelir getiren ekonomik coğrafya sıralamasında gerilerdedir. Sakız, 1622 yılına ait bir mali veride İstanbul bölgesi, Mora yarımadası ile Rumeli bölgesi, Anadolu ve Halep-Şam bölgesinden sonra, Midilli, İstanköy, Bozcaada, Kıbrıs, Taşözü ve Limni adaları ile bir arada sayıldığı Adalar bölgesinde yer almaktadır⁸.

Sakız Adasındaki Mukataa Gelirleri

Sakız adası muhassıllık mukataası belgelerde “muhassıllık-ı cezire-i Sakız resm-i damga-i akmişe ve emtiâ-i saire mukataası” bazen de “mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız” adı altında malikâne olarak başmuhasebe defterlerinde kayıtlı idi. Sakız'dan toplanan oşr-ü hinta ve şa'ir ve oşr-ü bagât ve bahçehâ-i fevâki de defter-i hakanî'de yine havass-ı hümayûna gelir olarak kaydedilmişti. Sakız muhassıllığına ait incelediğimiz belgelerin tamamında çeşitli konularda yapılan harcamalar bu mukataadan elde edilen gelirlerden yapılmıştı. 1153 yılında Sakız muhassıllığı vezir Ebubekir Paşa ve silahdar-ı hazret-i şehriyari Mustafa bey'in malikane olarak üzerine kayıtlı olup muhassıllığa bağlı mukataa gelirleri 3175627 akçe olarak gözükmekteydi⁹. Bu gelirler 1154 yılında tasarruf eden görevliler değişmeksizin 5991254 akçeye çıkacaktı¹⁰.

7 Aydın'daki muhassıllık uygulaması için bk. Bülent Çelik-Tanju Demir, *Osmanlı Devleti'nde Bir İdari-Mali Yeniden Yapılanma Uygulaması Örneği (XVII. ve XVIII. Yüzyıllar)*, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları No. 34, Aydın, 2010.

8 Mehmet İpçioğlu, *Bir Osmanlı Bütçesi Örneği:1622 Tarihli Ruznamçe Defteri (XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tablîli Denemesi)*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996, s. 105.

9 BOA., D.BŞM-SKM-00002-00008-001-001.

10 BOA., D.BŞM-SKM-00002-00026-001-001.

Osmanlı Devleti Sakız'ın idaresini ele aldıktan sonra adayı hemen karşısındaki Çeşmedeki mali işleyişe eklemiş görünmektedir. Çünkü Sakız ile ilgili pek çok belgede Çeşme ile ilgili bilgilere de rastladık. Örneğin Çeşme toprağında ziraat edenlerin öşür vergisini sekizde bir oranında ödediklerine dair bir bilgi ile tahrirden sonra dikilen (gars olunan) bağâtın öşrünün hass-ı hümayûn geliri olarak alınacağına ilişkin bilgilere Sakız ile ilgili belgelerde rastladık¹¹. Çeşme ahalsi vergilerin tam olarak belirlenebilmesi ve kanuna uygun ölçüm yapılabilmesi için mîrîden damgalı, bakır bir kile, yüzey ölçen bir ip ve bir hacim ölçęi (habl-ı cerîb) talep etmekteydi¹². Belgede ayrıca Sığla livâsına bağlı Çeşme kariyesinin 6,5 hane avârız hanesi olduğuna dair 29 Muharrem 1166/6 Aralık 1752 ve Çeşme kasabasının Sakız muhassıllığı kavâ'idinden mîrî mukataa, Seferihisar Çeşme mukataasının ise Valide Sultan evkâfi mukataalarından olduğuna dair 22 Şevval 1166/22 Ağustos 1753 tarihli derkenarlar mevcuttur. Belgenin devamında Galata'daki merhum Valide Sultan, valide-i Hüdavendigâr-ı sabık merhum Sultan Ahmed Han evkâfi mukataalarından Seferihisar Çeşme ve tevabii mukataası gelirlerine Aydın muhassılı ve Sığla sancağı mütesellimi ve sair mirmirân, mirlivâ, alay beyi, zuemâ, erbâb-ı tımar, çeribaşı ve çeri sürücülerini, ümenâ, ummâl, nâzır ve iş erleri tarafından da müdahale olunduğuna dair bilgi bulunmaktadır.

Sakızla ilgili DBŞM_SKM kısaltmalı Sakız muhassıllığına ait 2 numaralı dosya içerisinde bulunan ilk kayıt Osmanlı Devleti'nde iltizâm usulünden malikâne usulüne geçişin nedenlerinin anlatıldığı 5 Şevval 1151/16 Ocak 1739 tarihli bir fermandır¹³. Oldukça zarar görmüş bu fermanın en üstünde kırmızı mürekkep ile padişahın tuğrası, sağ tarafında ise iki derkenar bulunmaktadır. Ferman; Şam, Haleb, Diyarbakır, Mardin, Adana, Malatya, Ayıntab, Tokat caniblerinde ve bazı mahallerde vali, muhassıl ve voyvodaların iltizamları dahilindeki bazı mîrî mukataaların *çoğunun ricâl-idevlet ve 'ayân-ı vilayetini eline geçtiğini, ancak bunların üzerlerinde mustakırr olmayıp* her bir mukataanın senede birkaç adama verildiği onların da re'âyâyı gözetmediklerinden bahsederek başlamaktadır. Zamanında re'âyânın tohum ve diğer la-

11 BOA., C.DH. 00066-03285-001.

12 BOA C.DH. 00066-03285-002. Habl, arazi ölçümünde kullanılan halat ölçüsüydü ve Batı Endülüs'te 21,616 metreydi. Walter Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, çev. Acar Sevim, S. 5, İstanbul 1990, s. 77. Cerîb ise hacim ölçüsü olarak 29,5 litre veya 22,715 kg.lık (buğday) bir ağırlığa denktir. Hinz, agm., s. 46.

13 BOA., D.BŞM-SKM-00002-00003-001-001.

zım gelen ihtiyaçlarına yardım edilmediğinden murabahacılar faizle borç almak zorunda kaldıkları, her sene aldıkları bu borcun faizinin ödenmesine güçlerinin yetmediği, bu türden mîrî mukataaları deruhde edenlerin bunu bildikleri için, zapt edeceğim bir veya iki senedir diyerek re'âyânın elindeki tüm hasılatı almak istedikleri yine fermada verilen bir başka bilgidir. Kendilerine bu şekilde eziyet edilen re'âyânın perakende ve perişan oldukları, bu duruma düşmemeleri için de bunda sonra mîrî mukataaların iltizam usulüyle değil de malikâne olarak, kaydı-ı hayat şartı ile deruhde edileceği belirtilmektedir. Belgenin sağ tarafındaki derkenarlardan ikisi de Sakız muhassıllığına bağlı mukataanın nısf hissesine mutasarrıf olan silahdâr-ı hazret-i şehriyarî Mustafa'nın bu hissesini kendi hak ve rızasıyla, vezir-i azam kethüdası Şerif Halil Ağa'ya devrettiği ile ilgilidir. Sakız muhassıllığı ile ilgili 2 numaralı dosyada sonraki belgelerden muhassıllığa bağlı diğer yarım hissenin Ebubekir Paşa¹⁴'nın tasarrufunda olduğu anlaşılmaktadır. Malikâne ve hisseli olarak tasarruf edilen Sakız ceziresi muhassıllığı mukataâtından bazen ortaklaşa bazen de nısf hisse gelirlerinden çeşitli alanlara yapılan harcamalara ait veriler aşağıdaki tablolardadır.

1. Sakız Adasındaki Mukataa Gelirlerinden Yapılan Harcamalar

Osmanlı maliyesinde devletin harcama politikasının temeli bazı gelirlerin bazı giderlere daha o giderler oluşmadan tahsisi esasına dayanmaktadır¹⁵. Devlet kamu hizmetlerindeki finansman sorununu tahsis yoluyla, taşradaki bazı vergi gelirlerini resmi görevlilerine havale ederek, maaş karşılığı onlara bırakarak çözmüştür. Vezir, beylerbeyleri ve örfi üst düzey diğer görevlilere has, zaim ve subaşılara zeamet, sipahilere de tımar gelirleri tahsis edilerek onlardan başta askeri konular olmak üzere çeşitli görevler beklenilmiştir. Bunun dışında tersane, matbah-ı amire, ıstabl-ı amire gibi sarayla bağlantılı kurumların mühimmat ve malzeme harcamalarına ve çeşitli ihtiyaçlarına, kale muhafazasındaki müstahfızların alacak oldukları ücretleri için ayrılmış köy ve kazaların cizye, avarız ve mukataa gelirlerinden oluşan ocaklık tahsisi de diğer bir tahsis yöntemidir. Bunun dışında Osmanlı askeri yapısı içinde görevli kapıkulu bölükleri ile askeri zümreden sayılan ve hazineye maaş alanlara her üç ayda bir yapılan ödemeler yani mevâcibler de hazine gelirlerinden sağlanmaktadır. Önceden düzenli bir şekilde yapılan bu ödemeler, XVII. yüzyılda mali durumun bozulmasıyla düzensiz bir şekilde hazineye

14 BOA., D.BŞM-SKM-00002-000010-002-001 numaralı belgede Ebubekir Paşa'nın sabıkan derya kapudanı olduğu belirtilmektedir.

15 İpçioğlu, *agz*, s. 109.

giren gelirlerin durumuna göre yapılmaya başlanmıştır¹⁶. Sakız muhassıllık gelirlerinin harcandığı en büyük kalem askeri alanda, işte bu mevâcib ödemeleri için yapılan harcamalardır. Çeşitli kale ve garnizonlarda görevi yeniçerilerin mevâcib ödemeleri büyük bir yekûn tutmaktadır.

a. Askeri Harcamalar

İncelediğimiz belgeler içinde mukataa gelirlerinin en fazla harcandığı kalemi askeri konularda yapılan harcamalar oluşturmaktadır. Sakız ve diğer kalelerde görevli yeniçeri, topçu, cebecilere, İstanbul'daki sipâh ve silahdâr zümresine yapılan mevâcib, et ve hinta baha ödemeleri, yeniçerilere ayrıca giydikleri yağmurluklar için yapılan ödemeler, Akdeniz'de görevli bazı firkate kaptanlarına yapılan salyâne ödemeleri, görev yeri değişikliği nedeniyle yeni görev yerine gönderilen askeri personele gereken bazı levazım ile yolculuk için kiralanan geminin kaptanına ödene navlun ücretleri bu harcama kalemini oluşturmaktadır.

Sakız muhassıllığına bağlı mukataalardan ki burada en fazla Sakız damga mukataasının adı geçmektedir, elde edilen gelirler Sakız ve bazı adalarda ki kalelerde konuşlandırılan askeri personelin maaş ve diğer bazı ihtiyaçları için harcanmaktadır. Askeri personele yapılan bu ve buna benzer havalelerin Osmanlı Devleti'nin bölgedeki askeri stratejisi ile çok yakından ilişkisi bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıl başlarında özellikle Memlûk Devleti'nin yıkılıp Suriye, Mısır ve Arap coğrafyasının Osmanlı topraklarına dâhil olmalarıyla, başkent İstanbul ile başta Mısır'ın en önemli limanı olan İskenderiye ve diğer eski Memlûk limanları arasındaki deniz seyrüseferinin güvenli hale getirilmesi konusunda, uzun soluklu ve bir politika çerçevesinde, bir dizi çalışma başlatılmıştır. İstanbul'da tüketilmek üzere İstanbul-İskenderiye arasında zahire taşıyan gemi trafiğinin devamlılığı bu dönemde Akdeniz'deki en büyük rakip olan Venedik'in geriletilmesine bağlıydı. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu; "uluslararası ticaretin varlığının sürekliliği için deniz yollarının güvenli olması tüccarların gemilerinde değerli yükleriyle seyahat edebilmelerine bağlıdır" der¹⁷. Özellikle İstanbul'un iaşesi için bölgeden yerel ürünleri İs-

¹⁶ İpçioğlu, *agt.*, s. 111.

¹⁷ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, "Osmanlı Sahil Güvenliğinde Osmanlı Kaleleri", *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Sahil Güvenlik* içinde, ed. İsmail H. Demircioğlu, Yücel Yiğit, Ahmet Özcan, Ebru Demircioğlu, Cengiz Ünver, G. Salih Karabacak, Pegem Akademi 1. Baskı Ankara 2020, s. 164.

tanbul'a taşıyan ya da askeri personeli nakleden bu seyrüseferde güvenlik çok önemlidir. Yine Pullukçuoğlu Yapucu'ya göre; İstanbul'a iaşe maddeleri taşıyan gemiler için Ege Denizi'nde seyahat etmek aslında oldukça tehlikeliydi. Ege'deki korsanların yolculara ve tüccar'a korku saldığı ve devlet otoritesini tehdit edebilecek kadar güçlendiği dönemler olmuştu. Devletin zahiresini veya vergisini taşıyan gemilere dahi korsanların saldırabildiği koşullarda önlem alınması zaruriydi¹⁸. Ege ve Doğu Akdeniz'in kıyılarının güvenliği bir dizi askeri yapının inşasını ve bakımını zorunlu kılıyordu.

1522 yılında Rodos, Oniki Ada ve Bodrum kalesinin Hospitalier şövalyelerinden alınması, 1538 Preveze ve 1571 İnebahtı deniz savaşları, 1565 Malta kuşatması, 1566 Sakız'ın Cenevizlilerden, 1571 Kıbrıs'ın Venediklilerden alınışı ve 1645-1669 yılları arasında Girit Adası için yapılan uzun Osmanlı Venedik savaşı hep bu coğrafyanın güvenliğini sağlamak adına yapılmış askeri mücadelelerdir. Özellikle Rodos'un alınmasıyla birlikte İstanbul'a Mısır'dan eskinin baharatı yerine artık şeker, pirinç, keten gibi ürünler akmaya başlamıştı¹⁹. 1528'e gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin bütçe gelirlerinin üçte biri zengin Mısır ve Suriye eyaletlerinden geliyordu²⁰. Bu savaşların yanı sıra bazı Osmanlı devlet adamları kurdukları vakıflar ya da ihdas ettikleri mukataa gelirleriyle bu deniz yolu arasındaki bazı duraklara ticari-askeri yapılar inşa etmişler ve bu da bölge güvenliğine belli bir katkı sağlamaya yaramıştır²¹.

18 Pullukçuoğlu Yapucu, *age.*, s. 164.

19 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 376.

20 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600*. çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, s. 134.

21 Sakız Adasını da içine alan Cigalazâde Sinan Paşa vakfı ile yine Sakız, Kuşadası, Kudüs, Şam ve İskenderiye gibi şehirleri içine alan Öküz Mehmed Paşa vakfı biri XVI. yüzyıl sonları- XVII. başlarında, diğeri de XVII. yüzyıl başlarında kurulmuş iki vakıftır. Bu vakıflar içinde askeri amaçlar için de kullanılabilir bedestenler de bulunmaktadır. Özellikle Kuşadası'ndaki bedesten bu özellikte bir yapı olup, XVIII. yüzyıl'da toplarla silahlandırılmış bir halde bulunmaktadır. Bk. Bülent Çelik, "XVIII. Yüzyıl'da Kuşadası Kalesi", *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu II*, 4-9 Kasım 2009, Kuşadası 2010, s.157-162.

Hisse sahipleri/Mukataa	Havale Nedeni	Toplam Ödenen Meblağ (Akçe/Esedi Guruş)	Toplam Meblağın Ödendiği Görevli	Ödemeyi Yapan Görevli
Vezir Ebubekir Paşa ve Silahdâr-ı hazret-i şehriyârî Mustafa Bey/ Mukataa-i muhassillik ve damga-i cezire-i Sakız	1151-52 yılı Salih Bey veledi Lala Paşa salyanesi	6250 guruş (ma' tefavüt ²²)	Hacı Hasan. Kethüda-i salyane	-
Vezir Ebubekir Paşa ve Silahdâr-ı hazret-i şehriyârî Mustafa Bey/ Mukataa-i muhassillik ve damga-i cezire-i Sakız	1151-52 yılı Akdeniz fırkatecilerinden Sakızlı Kara Mehmed Kapudan salyanesi	2500 guruş (ma' tefavüt)	Kendisi	-
Vezir Ebubekir Paşa ve Silahdâr-ı hazret-i şehriyârî Mustafa Bey/ Mukataa-i muhassillik ve damga-i cezire-i Sakız	Zilhicce 1152/ Zilkade 1153 yılı Akdeniz fırkateci başbuğu Emeksiz Mehmed Kapudan salyanesi	5000 guruş	-	-
Vezir Ebubekir Paşa ve Silahdâr-ı hazret-i şehriyârî Mustafa Bey/ Mukataa-i muhassillik ve damga-i cezire-i Sakız	1152 yılı Antalya Kalesi muhafazasında görevli Es-seyyid Ahmed Kapudan salyanesi	2500 guruş (ma' tefavüt)	Kapudan Paşa tabii Mustafa Ağa	-

22 Buradaki tefavüt terimi hazineye giren gelirler ile masraf olarak çıkan giderler arasındaki farkı ifade etmektedir. Tefavüt gelirinin oluşması için hazineye bir gelirin altın para cinsinden giriş yapması, daha sonra aynı altının bir gider olarak hazineye çıkış yapması gerekmektedir. XVI. yüzyıl için bu tanım geçerliken XVII. yüzyılda her 1000 akçeye 14 akçe *mutad-ı kadim tefavüt-i miri* alınır kuralı getirilmiştir. Bu % 14'lük fark XVI. yüzyılın hazineye giriş çıkış yapan ve bundan kaynaklanan paranın değer kazanması tanımından farklıdır. Bk. Baki Tezcan, "Tefavüt", *Osmanlı Araştırmaları XXIV, The Journal Of Ottoman Studies*, XXIV, İstanbul 2004, s. 333, 336.

Vezir Ebubekir Paşa ve Silahdâr-ı hazret-i şehriyari Mustafa Bey/ Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız	1150 yılı Hanya Kalesi muhafazasındaki 1368 nefer dergâh-ı muallâ yeniçerilerinin masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	360000 akçe/3000 guruş	Yeniçeri çavuşlarından Hacı İbrahim Çavuş	Muhassıl Mustafa Ağa ibn El-Hac Ali Kapudan
Vezir Ebubekir Paşa ve Silahdâr-ı hazret-i şehriyari Mustafa Bey/ Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız	1150 yılı İbrail Kalesi muhafazasındaki 1821 nefer dergâh-ı muallâ yeniçerilerinin masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	Yevmi 14369 akçeden 526624 akçe/4388,5 guruş, 1 para, 1 akçe	Yeniçeri çavuşlarından Hacı İbrahim Çavuş	Muhassıl Mustafa Ağa ibn El-Hac Ali Kapudan
Vezir Ebubekir Paşa ve Silahdâr-ı hazret-i şehriyari Mustafa Bey/ Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız	1150 yılı İbrail Kalesi muhafazasındaki 1821 nefer dergâh-ı muallâ yeniçerilerinin zarar-ı lahm ve zahireleri bahası	680980 akçe/5674 guruş	Yeniçeri çavuşlarından Hacı İbrahim Çavuş	Muhassıl Mustafa Ağa ibn El-Hac Ali Kapudan
Vezir Ebubekir Paşa ve Silahdâr-ı hazret-i şehriyari Mustafa Bey/ Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız	1149 yılı Bozcaada Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ yeniçerilerinin masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	600000 akçe/5000 guruş	Yeniçeri çavuşlarından Hacı İbrahim Çavuş	Muhassıl Mustafa Ağa ibn El-Hac Ali Kapudan
Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız	Akdeniz firkatecilerinden Kara Mehmed Kapudan'ın 1153 senesi salyanesi	833 guruş 13 para	Mehmed, tabi-i Mehmed Kapudan	-

Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız	Koron Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı alî topçularının 1152 senesi kereste ve hınta bahaları	130 guruş	Mehmed Çavuş, Topçu	-
Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız	1153 yılı muhassıllık gelirlerine mahsuben Sakız Kalesi muhafazasındaki 637 nefer dergâh-ı muallâ yeniçerilerinin 1151-52 yılı zemistanî çukaları bahası	955,5 guruş ²³	Sakız Kalesi dergâh-ı muallâ yeniçerileri ağası vekili Mustafa Ağa bin Mehmed Ağa	Sakız muhassıllığı mukataatı mültezimi El-Hac Ahmed Ağa vekili Mustafa Efendi
Vezir Ebubekir Paşa ve Silahdâr-ı hazret-i şehriyârî Mustafa Bey/ Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız	1155-56 yılı Akdeniz firkatecilerinden Sakızlı Kara Mehmed Kapudan salyanesi	300 guruş	Kendisi	Muhassıl El-Hac Mehmed Ağa
Vezir Ebubekir Paşa'nın nısf hissesi/Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız ile Nefs-i niyabet-i Uşak	Sefer-i hümayûn masraflarına ianet olmak üzere dergâh-ı muallâ yeniçerilerinin 1151-52 yılı zemistanî çukaları bahası	5340 guruş	-	-

23 BOA., D.BŞM-SKM-00002-00027-001-002. 400 ve 555,5 guruş olmak üzere iki taksitte teslim edilmiştir.

Vezir Ebubekir Paşa ve Şerif Halil Efendi/ Mukataa-i muhassıllık-i cezire-i Sakız ve tevabihâ	1157-58 yılı Akdeniz fırkatecilerinden Cafer Kapudan salyanesi	700,5 guruş 10 para	Salih Bey tabi'-i Cafer Kapudan	-
Mukataa-i muhassıllık-i cezire-i Sakız	9 Rebiülahir 1159/1 Nisan 1746 tarihli ve Sakız Kalesi muhafazasında olup Şam-ı Şerif kalesi muhafazasına tayin olan 19. dergâh-ı muallâ yeniçerileri ortasının 200 neferi için, Sakız iskelesinden Sayda iskelesine varıncaya kadar gemide mekulâtları için her bir nefere yarımşar kantar peksimetin beher kantarı 3'er guruşa olmak üzere 100 kantar peksimet bahası.	300 guruş	Ser-turnacı El-Hac İbrahim Ağa vekili Mustafa Efendi İbn Halil	Es-seyyid Ahmed Ağa. Muhassıl

Mukataa-i muhassıllık-i cezire-i Sakız	9 Rebiülahir 1159/1 Nisan 1746 tarihli ve Sakız Kalesi muhafazasında olup Şam-ı Şerif kalesi muhafazasına tayin olan 19. dergâh-ı muallâ yeniçerileri ortasının 200 neferinin, Sakız iskelesinden Sayda iskelesine nakli için şehtiye kira bahası	820 guruş	Sakız'da ticaret için mütemekkin Efrenç müstemen taifesinden Bartolomi Kapudan	Es-seyyid Ahmed Ağa. Muhassıl
Vezir Ebubekir Paşa ve Şerif Halil Paşa/ Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız	1158 yılı muhassıllık gelirlerine mahsuben Rusçuk iskelesinden Şumnu kazasına gönderilecek zahire bahası ile Erzurum canibindeki asker taifesi lazimesi nakliyatı için ödenen akçe.	374680 akçe (ma' tefavüt)	Mehmed Ağa. Çukadar-ı Halil Paşa	-
Vezir Ebubekir Paşa ve Şerif Halil Paşa/ Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız	1156 yılı gelirin mahsuben Diyarbakır canibinde Demlili? ağalığındaki kapulu silahdarların reşen mevâcibleri	663536 akçe	Musa Çavuş	-

Vezir Ebubekir Paşa ve Şerif Halil Paşa/ Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız	1156 yılı gelirine mahsuben Diyarbakır canibinde Boğaabad? ağalığındaki kapulu silahdarların reşen mevâcibleri	752243 akçe	-	-
Vezir Ebubekir Paşa ve Şerif Halil Paşa/ Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız	1156 yılı gelirine mahsuben Diyarbakır canibinde Demlili? ağalığındaki kapulu silahdarların lezez mevacibleri	662678 akçe	-	-
Vezir Ebubekir Paşa ve Şerif Halil Paşa/ Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız	1161 yılı gelirine mahsuben Numan Paşa hüddâmı ümerâ-yı derya'dan Baltazade'nin 1158 yılı salyanesi	722780 akçe	Mehmed	-
Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-ı cezire-i Sakız	1162 yılı gelirine mahsuben Midilli Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı âli topçularının hinta bahası	30 guruş	Mustafa Çavuş. Topçu	-

Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-ı cezire-i Sakız	1162 yılı gelirine mahsuben Limni Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı âli topçularının 1160 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	566 guruş 16 para	Mustafa Çavuş. Topçu	-
Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-ı cezire-i Sakız	1162 yılı gelirine mahsuben Sakız Kalesi muhafazasındaki 23 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1160 yılı hinta bahaları	34,5 guruş	Mustafa Çavuş. Topçu	El-Hac İsmail Ağa. Sakız muhassıl vekili
Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-ı cezire-i Sakız	1162 yılı gelirine mahsuben İstanköy Kalesi muhafazasındaki 29 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1160 yılı hinta bahaları	43,5 guruş	Mustafa Çavuş. Topçu	El-Hac İsmail Ağa. Sakız muhassıl vekili
Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-ı cezire-i Sakız	1162 yılı gelirine mahsuben Leryoz Kalesi muhafazasındaki 11 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1160 yılı hinta bahaları	16,5 guruş	Süleyman Çavuş. Topçu	El-Hac İsmail Ağa. Sakız muhassıl vekili

Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1162 yılı gelirin mahsuben yevmi 109 akçe ulufe ile Leryoz Kalesi muhafazasındaki 11 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1160 masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri akçeleri	241 guruş, 6 para	Süleyman Çavuş. Topçu	El-Hac İsmail Ağa. Sakız muhassıl vekili
Ebubekir Paşa hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1162 yılı gelirin mahsuben Akdeniz fırkateçileri kapudanlarından Sakızlı Kara Mehmed Kapudan'ın 1162 yılı salyanesi	340 guruş	Sakızlı Kara Mehmed Kapudan	El-Hac İsmail Ağa. Sakız muhassıl vekili
Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1163 yılı gelirin mahsuben Limni Kalesi muhafazasındaki 4 nefer dergâh-ı âli cebecilerinin 1161 yılı hinta bahaları	60 guruş (ma' tefavüt)	Hacı Hamdullah Çavuş. Cebeci	-
Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1163 yılı gelirin mahsuben İstanköy Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının 1161 yılı hinta bahaları	42 guruş (ma' tefavüt)	Mustafa Çavuş. Topçu	-

Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassillık-1 cezire-i Sakız	1163 yılı gelirine mahsuben 256 akçe yevmiyeli Limni Kalesi muhafazasındaki 20 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1160 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	566 guruş	(boşluk)Çavuş. Topçu	El-Hac İsmail Ağa. Sakız muhassıl vekili
Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassillık-1 cezire-i Sakız	1162 yılına mahsuben 192 akçe yevmiyeli 20 nefer Midilli Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı âli topçularının 1160 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	424,5 guruş 12 para	Süleyman Çavuş. Topçu	El-Hac İsmail Ağa. Sakız muhassıl vekili
Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassillık-1 cezire-i Sakız	1162 yılına mahsuben 122 akçe yevmiyeli 11 nefer Saros körfezi Manastır Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı âli topçularının 1160 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	359,5 guruş	Süleyman Çavuş. Topçu	El-Hac İsmail Ağa. Sakız muhassıl vekili

Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1163 yılı gelirin mahsuben Muarız Körfezindeki Manastır Kalesi muhafazasındaki 11 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1160 yılı gûşt ve hinta bahaları	47,5 guruş 19 para	Süleyman Çavuş. Topçu	El-Hac İsmail Ağa. Sakız muhassıl vekili
Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1162 yılı gelirin mahsuben Midilli Kalesi muhafazasındaki 20 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1160 yılı hinta bahaları	30 guruş	Süleyman Çavuş. Topçu	El-Hac İsmail Ağa. Sakız muhassıl vekili
Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1162 yılı gelirin mahsuben Limni Kalesi muhafazasındaki 20 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1160 yılı hinta bahaları	30 guruş	Süleyman Çavuş. Topçu	El-Hac İsmail Ağa. Sakız muhassıl vekili
Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1162 yılı gelirin mahsuben Sakız Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ yeniçerilerinin 1157 yılı masar, recec, reşen ve lezev mevâcibleri	1385,5 guruş	Es-seyyid Mehmed Emin Ağa ibn Mehmed Ağa vekili cezire-i Sakız'da yeniçeriyân efendisi İsmail Efendi	El-Hac İsmail Ağa. Sakız muhassıl vekili

Vezir Ebubekir Paşa hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-ı cezire-i Sakız	1162 yılı gelirine mahsuben Sakız Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ yeniçerilerinin 1157 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	780 guruş	Es-seyyid Mehmed Emin Ağa ibn Mehmed Ağa vekili cezire-i Sakız'da yeniçeriyân kâtibi İsmail Efendi	El-Hac İsmail Ağa. Sakız muhassıl vekili
Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-ı cezire-i Sakız	1163 yılı gelirine mahsuben Limni Kalesi muhafazasındaki 40 nefer dergâh-ı muallâ cebecilerinin 1161 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	1020,5 guruş 14 para	Halil Çavuş. Cebeciyan-ı dergâh-ı ali	Sakız muhassıl İbrahim Efendi
Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-ı cezire-i Sakız	1163 yılı gelirine mahsuben Limni Kalesi muhafazasındaki 40 nefer dergâh-ı muallâ cebecilerinin 1161 yılı hinta bahaları	60 guruş	Halil Çavuş. Cebeciyan-ı dergâh-ı ali	Sakız muhassıl İbrahim Efendi
Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-ı cezire-i Sakız	1163 yılı gelirine mahsuben Sakız Kalesi muhafazasındaki 23 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1161 yılı hinta bahaları	34,5 guruş	İbrahim Çavuş. Topçuyân-ı dergâh-ı ali	Sakız muhassıl İbrahim Efendi

Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1163 yılı gelirin mahsuben Sakız Kalesi muhafazasındaki 23 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1161 yılı 1161 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	508,5 guruş 15 para	İbrahim Çavuş. Topçuyân-1 dergâh-ı alî	Sakız muhassılı İbrahim Efendi
Ahmed Efendi hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1164 yılı gelirin mahsuben Limni Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ cebecilerinin 1162 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	804,5 guruş (ma' tefavüt)	-	-
Ahmed Efendi hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1164 yılı gelirin mahsuben Limni Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ cebecilerinin 1162 yılı hinta bahası	55,5 guruş (ma' tefavüt)	-	-
Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1164 yılı gelirin mahsuben Limni Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ cebecilerinin 1162 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	804,5 guruş (ma' tefavüt)	-	-

(Boşluk) tahvilinden/ Mukataa-i muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1163 yılı gelirin mahsuben Sakız Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ yeniçerilerinin 1160 yılı zemistani çuka bedelleri	1545 guruş	Ser-turna İsmail Ağa. Cezire-i Sakız yeniçeriyân ağası	Sakız muhassılı İbrahim Efendi
(Boşluk) tahvilinden/ Mukataa-i muhassıllık-1 cezire-i Sakız ve Sakız damga mukataası	1163 yılı gelirin mahsuben Sakız Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ yeniçerilerinin 1161 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	6250 guruş	Ser-turna İsmail Ağa. Cezire-i Sakız yeniçeriyân ağası	Sakız muhassılı İbrahim Efendi
(Boşluk) tahvilinden/ Mukataa-i muhassıllık-1 cezire-i Sakız ve Sakız damga mukataası	1163 yılı gelirin mahsuben Muarız Körfezindeki Manastır Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının 1161 yılı güşt ve hinta bahaları	43 guruş, 19 para	İbrahim Çavuş	Sakız muhassılı İbrahim Efendi
(Boşluk) tahvilinden/ Mukataa-i muhassıllık-1 cezire-i Sakız ve Sakız damga mukataası	1163 yılı gelirin mahsuben Muarız Körfezindeki Manastır Kalesi muhafazasındaki 9 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1161 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	300,5 guruş, 16 para	İbrahim Çavuş	Sakız muhassılı İbrahim Efendi

Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-ı cezire-i Sakız ve Sakız damga mukataası	1163 yılı gelirine mahsuben Sakız Kalesi muhafazasındaki 1031 nefer dergâh-ı muallâ yeniçerilerinin 1161 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	6250 guruş	Ser-turna İsmail Ağa. Cezire-i Sakız yeniçeriyân ağası	Sakız muhassılı İbrahim Efendi
(Boşluk) tahvilinden / Mukataa-i muhassıllık-ı cezire-i Sakız ve Sakız damga mukataası	1164 yılı gelirine mahsuben Sakız Kalesi muhafazasındaki 1034 nefer dergâh-ı muallâ yeniçerilerinin 1162 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	10500 guruş	Ser-turna İsmail Ağa vekili cezire-i Sakız'da pir-i çavuşân İbrahim Ağa	Sakız muhassılı ve damga emini İbrahim Efendi
Halil Bey hissesi/ Mukataa-i muhassıllık-ı cezire-i Sakız mukataası	1164 yılı gelirine mahsuben İstanköy Kalesi muhafazasındaki 29 nefer dergâh-ı muallâ topçularının1162 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	43,5 guruş	Topçular Çavuşu Süleyman Çavuş	Sakız muhassılı İbrahim Efendi
Hazine-i enderûn-ı hümâyûn kethüdası Halil Bey hissesi/Mukataât-ı muhassıllık-ı cezire-i Sakız ve tevabihâ	Sakız Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı alî yeniçerilerinin 1164 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	12500 guruş (ma' tefavüt)	-	-

Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataât-1 muhassillik-1 cezire-i Sakız	Sultaniye Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının 1166 yılı hinta bahaları	39 guruş (ma' tefavüt)	-	-
Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataat-1 muhassillik-1 cezire-i Sakız	Sakız Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının 1165 yılı hinta bahaları	39 guruş (ma' tefavüt)	-	-
Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataât-1 muhassillik-1 cezire-i Sakız	Sakız Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının 1165 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	542 guruş (ma' tefavüt)	-	-
Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataât-1 muhassillik-1 cezire-i Sakız	Bozcaada Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının 1165 yılı hinta bahaları	34,5 guruş (ma' tefavüt)	-	-
Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataât-1 muhassillik-1 cezire-i Sakız	Manastır Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının 1165 yılı zahire bahaları	45,5 guruş (ma' tefavüt)	-	-
Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataat-1 muhassillik-1 cezire-i Sakız	Limni Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının 1165 yılı hinta bahaları	25,5 guruş (ma' tefavüt)	-	-

Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataât-1 muhassıllık-1 cezire-i Sakız	Muarız Körfezindeki Manastır Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının 1165 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	327 guruş (ma' tefavüt)	-	-
Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataât-1 muhassıllık-1 cezire-i Sakız	Limni Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının 1165 yılı hinta bahaları	442,5 guruş (ma' tefavüt)	-	-
Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataât-1 muhassıllık-1 cezire-i Sakız	Bozcaada Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının 1165 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	601,5 guruş (ma' tefavüt)	-	-
Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataât-1 muhassıllık-1 cezire-i Sakız	Sultaniye Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının 1166 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	488,5 guruş (ma' tefavüt)	-	-
Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataât-1 muhassıllık-1 cezire-i Sakız	Tersane-i âmire mesarifât-ı mühimmât, icarât ve ihracâtı için Tersane emini El-Hac Ebubekir Efendi'ye 1167 gelirlerine mahsuben	4500 guruş	-	-

Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataat-ı muhassillik-ı cezire-i Sakız	1167 yılı Sakız Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ yeniçerilerinin masar, recc, reşen ve lezez mevâcibleri	11387 guruş (ma' tefavüt) Hisse başına 5693,5 guruş olarak	-	-
Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Damga-i cezire-i Sakız	1166 yılı gelirlerine mahsuben Muarız Körfezindeki Manastır Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ yeniçerilerinin masar, recc, reşen ve lezez mevâcibleri	327 guruş 17 para (ma' tefavüt)	-	-
Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataât-ı muhassillik-ı cezire-i Sakız	1166 yılı Sakız Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ yeniçerilerinin zemistanî çuka bedelleri	1764 guruş (ma' tefavüt) Hisse başına 882 guruş olarak	-	-
Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataât-ı muhassillik-ı cezire-i Sakız	1167 yılı Sakız Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ yeniçerilerinin zemistanî çuka bedelleri	1774,5 guruş (ma' tefavüt)	-	-

Ahmed Efendi tahvilinden/ Sakız ceziresi muhassıllığı ve damgası mukataatı	1169 yılı gelirlerine mahsuben Bozcaada Kalesi muhafazasındaki 21 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1167 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	258,5 guruş	-	-
Ahmed Efendi tahvilinden/ Sakız ceziresi muhassıllığı ve damgası mukataatı	1169 yılı gelirlerine mahsuben Bozcaada Kalesi muhafazasındaki 21 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1167 yılı hinta bahaları	15,5 guruş	-	-
Ahmed Efendi tahvilinden/ Sakız ceziresi muhassıllığı ve damgası mukataatı	1169 yılı gelirlerine mahsuben Muarız Körfezi Manastır Kalesi muhafazasındaki 10 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1167 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	163,5 guruş	-	-

Ahmed Efendi tahvilinden/ Sakız ceziresi muhassillığı ve damgası mukataatı	1169 yılı gelirlerine mahsuben Muarız Körfezi Manastır Kalesi muhafazasındaki 10 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1167 yılı kûşt ve hınta bahaları	22,5 guruş	-	-
Ahmed Efendi tahvilinden/ Sakız ceziresi muhassillığı ve damgası mukataatı	1169 yılı gelirlerine mahsuben Seddülbahir Kalesi muhafazasındaki 19 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1167 yılı hınta bahaları	14 guruş, 10 para	-	-
Ahmed Efendi tahvilinden/ Sakız ceziresi muhassillığı ve damgası mukataatı	1169 yılı gelirlerine mahsuben Seddülbahir Kalesi muhafazasındaki 19 nefer dergâh-ı muallâ topçularının 1167 yılı masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	204,5 guruş, 6 para	-	-
Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataât-ı muhassillik-ı cezire-i Sakız	1168 yılı Sakız Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının masar, recec, reşen ve lezez mevâcibleri	561,5 guruş (ma tefavüt) Halil Paşa 280,5 guruş 10 para, Ahmed Efendi 281 guruş 9 para ödeyeceklerdi	-	-

Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataât-1 muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1168 yılı Leryoz Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının hinta bahaları	18 guruş (ma tefavüt) Halil Paşa ve Ahmed Efendi 9'ar guruş olarak ödeyeceklerdi	-	-
Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataât-1 muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1168 yılı Muarız Körfezi Manastır Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının küşt ve hinta bahaları	45,5 guruş 9 para (ma tefavüt) Halil Paşa 22,5 guruş 14 para, Ahmed Efendi 23 guruş 13 para olarak ödeyeceklerdi	-	-
Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataât-1 muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1168 yılı Limni Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının hinta bahaları	28,5 guruş (ma tefavüt) Halil Paşa ve Ahmed Efendi 14 guruş 10'ar para, olarak ödeyeceklerdi	-	-
Vezir Halil Paşa ve Ahmed Efendi hisseleri/ Mukataât-1 muhassıllık-1 cezire-i Sakız	1168 yılı Seddülbahir Kalesi muhafazasındaki dergâh-ı muallâ topçularının hinta bahaları	28,5 guruş (ma tefavüt) Halil Paşa ve Ahmed Efendi 14 guruş 10'ar para, olarak ödeyeceklerdi	-	-

b. Saray-ı Âmire İçin yapılan Harcamalar

Sakız mukataası gelirlerinden olmak üzere askeri harcamalar dışında yapılan harcamaların başında başkent İstanbul'daki saray ve bağlı bölümleri için yapılan imar ve inşaat işlerine yapılan havaleler gelmektedir. Burada karşımıza çıkan en önemli harcama kalemi bazı inşa işleri ve aylıklar dışında helvahâne için gereken bazı ürünlerin Sakız ve İstanköy gibi adalardan temini meselesiydi. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla İstanbul'daki helvahâne-i hassa Sakız ve İstanköy'den düzenli olarak reçel ve tatlı yapımında kullanmak amacıyla halis limon suyu, farklı limon türleri, ağaç kavunu, turunc ve diğer bazı levâzımı temin ediyordu. İdari olarak matbâh-ı âmireye bağlı olan

helvahânedede saray halkının tatlı-ekşi yiyecek içecekleri imal edilmekteydi²⁴. Yukarıda saydığımız bu ürünler için gerekli akçe muhassıl tarafından Sakız muhassıllığı mukataa gelirlerinden sağlanacak, helvahânededen gönderilen bir görevli muhassıldan aldığı bu mîrî akçe ile gerekli ürünleri bulunduğu yerlerden cem' ve tahsil edip, kağıt (kuvî) zarflara koyup, yarar sefinelere yükletip, deniz mevsiminde İstanbul'a irsal ve helvahâneye teslim ettirecekti Bu iş için görevlendirilen helvacılardan Mustafa Ağa adlı kişi, Sakız muhassıllığı gelirlerinden 97000 sağ akçeyi İzmir kebir gümrük emini Mustafa Ağa'dan tam ve eksiksiz olarak teslim almıştı²⁵.

Hisse sahipleri/ Mukataa	Havale Nedeni	Toplam Ödenen Meblağ (Akçe/Esedi Guruş)	Toplam Meblağın Ödendiği Görevli	Ödemeyi Yapan Görevli
Mukataa-i muhassıllık ve rûsûm-ı damga-i akmiş ve emtiâ-i saire	Saray-ı cedid-i amirede harem-i hümayunun 1153 yılı lazıme-i aylık ve mühimmât-ı saire bahası	239 guruş	Çukadar Mustafa Efendi. Emin-i şehriyarî	-
Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız	Matbah-ı amire ve saraydaki bazı mevzilerin 1153 yılındaki tamiri için ser-mimarân-ı hassa El-Hac Mehmed Ağa'ya verilen meblağ	206200 akçe	Kethüda Mehmed Hilmi Efendi	-
Cezire-i Sakız mukataası	1155 yılı Sakız muhassıllığı gelirlerinden Helvahâneye gelmesi mu'tad olan 14000 vukiyye ²⁶ halis limon suyu, kavun-ı şecer, limon-ı mürğî, limon-ı frengî, turunç ve levazımât-ı saire bahası	97000 akçe	Hassa helvacılarından Mustafa Ağa	İzmir kebir gümrük emini Mustafa Ağa

24 Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi Yayınları-201, 1. Baskı, İstanbul Eylül 2004, s. 61.

25 BOA.,D.BŞM-SKM-00002-00031-001-001 ve BOA.,D.BŞM-SKM-00002-00031-001-002.

26 Vukiyye ya da okka 400 dirheme eşit 1.2822945 kg. ağırlığındaki Osmanlı ölçü birimi. İnalcık, *age.*, s. 253.

Halil Bey/ Mukataât-ı muhassıllık-i cezire-i Sakız	1161 yılına ait İstanbul'daki ahırlar için yapılan tamir masrafında kullanılan akçe	600000 akçe	El Hac Ahmed Ağa ve Ali Ağazade. Ser-mimarân-ı hasa.	-
Cezire-i Sakız mukataası	1165 yılı Sakız muhassıllığı gelirlerinden Helvahâneye gelmesi mu'tad olan 14000 vukiyye halis limon suyu, kavun-ı şecer, limon-ı mürgî, limon-ı frengî, turunç ve levazımât-ı saire bahası	97000 akçe	Hassa helvacılarından Pervizî Mustafa Ağa	İzmir kebir gümrük emini Ahmed Ağa

c. Muhassıllık Görevlileri İçin Yapılan Harcamalar

Sakız'daki muhassıllık idaresindeki görevlilere icra ettikleri görev karşılığında yapılan ödemeler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Bu görevlilere bakıldığında bunların muhassıllığa gelir getiren mukataadaki üretimi denetleyecek olan perdahtçıbaşı ve ustabaşı gibi görevlilerle, mukataa gelirlerinde bir azalmaya engel olacak ve mukataa kayıtlarını düzenli bir şekilde tutacak kâtiplik görevindeki kişiler oldukları görülür. Bu görevlerin genelde babadan oğula geçtiği ve uzuz süre aynı kişiler tarafından icra edilen, ancak ölüm gibi olaylar sonrasında başka bir kişiye ki bu kişi genelde ölen kişinin oğludur, devredilen görevler olduğunu belirtelim.

Hisse sahipleri/ Mukataa	Havale Nedeni	Toplam Ödenen Meblağ (Akçe/Esedi Guruş)	Toplam Meblağın Ödendiği Görevli	Ödemeyi Yapan Görevli
Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız.	Envâ'-i emtia' ve akmişenin perdahtçıbaşılığına getirilen Loki oğlu Cani'ye 1150 yılı için ödenen vazife ²⁷	15 guruş	Kendisi	Memiş Ağa. Muhassıl ve damga emini olan Mustafa Ağa bin El-Hac Ali Kapudan vekili

27 Yevmi 25 akçe vazife ile perdahtçıbaşılık görevinde bulunan Loki'nin ölmesiyle görevi kendi üstüne alan Hacı Mustafa adındaki kişi *müceddeden mengene ibdas etmiş, tüccar ta'ifesinin kadimi nizamlarına baaleleri ve mâl-ı rüsüm-ı damga'nın kesir ve noksanına badî olduğundan*

Sakız ceziresi mütenevviâ-i akmişe mukataası	Sakız'daki nessâc taifesinin ustabaşısı Pandelli zımminin mord olması üzerine Sakız muhassılı Hüseyin'in arzı ile 1140 yılında yerine atanan ve elindeki beratın 1146 yılında tecdid edildiği Fransisko zımminin 1150 yılı vazifesi	Yevmi 10 akçe'den toplam 30 guruş	Kendisi	Memiş Ağa. Muhassıl ve damga emini olan Mustafa Ağa bin El-Hac Ali Kapudan vekili
Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız	Tedarik ettiği iki ayrı kaleme toplam 20 akçelik hazinemanda mukabelesinde Sakız ceziresi resm-i damga kâtibi olarak görevlendirilen Hüseyin'in 1150 yılına ait vazifesi	Yevmi 10 akçe	Kendisi	Memiş Ağa. Muhassıl ve damga emini olan Mustafa Ağa bin El-Hac Ali Kapudan vekili
Sakız ceziresinde müceddeden vaz olunan damga rüsumâtı	Damga resmi ödmeden emtia kaçırarak yabancı tüccarların engellenmesi için gemilerini kontrol ve taşıdıkları eşyanın cinsleriyle deftere kaydını rumi lisanla yapacak kâtip Memaki zımminin mord olmasıyla 1143 yılında yerine muhassıl Hasan arzıyla getirilen ve elindeki beratın 1145 yılındaki cülûs nedeniyle tecdid edildiği kebir oğlu Yakobi Farra'nın 1150 senesi vezayifi	Yevmi 10 akçeden toplam 30 guruş	Kendisi	Memiş Ağa. Muhassıl ve damga emini olan Mustafa Ağa bin El-Hac Ali Kapudan vekili

Vezir Ebubekir Paşa'nın sergülamı El-Hac Ahmed'in i'lâmı mucibince bu görevden alınmıştı. Belgede ayrıca Sakız'da işlenen hatayı ve akmişe-i mütenevvi'anın perdahtı için kadimden vaz' olunan yeterince mengenenin olduğu yeni mengene ihdas etmenin gerekmediği belirtilmektedir. Bu görev değişikliğinde adadaki mengene sahiplerinin etkileri olmalıdır. Loki oğlu Cani perdahtcibaşılık görevine 25 Rebiülahir 1147'de getirilmiştir. (BOA., D.BŞM-SKM-00002-00010-001-001.)

Vezir Ebubekir Paşa ve Şerif Halil Paşa/Mukataa-i muhassıllık ve damga-i cezire-i Sakız	Sakız'daki resm-i damga mukataasındaki 2 katiple (birisi rumî lisan vakıf), nessâcân taifesi ustabaşısına ve perdahtçıbaşı olarak hizmet veren kişiye olmak üzere toplam 4 nefer görevliye 1159 yılında ödenen vazife	Günde 35 akçeden 354 günlük toplam 12390 akçe yevmiye	-	-
Mukataa-i damga-i cezire-i Sakız	Fevt olan ve yevmi 10 akçe vazife ile resm-i damga kâtibi olan Hüseyin'in yerine aynı miktar yevmiye ile görevlendirilmiş oğlu Mustafa'nın 1162 yılı gelirlerine mahsuben müstahak olduğu vazifesi bedeli	Yevmi 10 akçeden toplam 3600 akçe	Kendisi	El-Hac İsmail Ağa. Sakız muhassıl vekili
Mukataa-i damga-i cezire-i Sakız	Yevmi 10 akçe vazife ile resm-i damga'nın rumî lisan ile tezkire kâtibi olan Yakobi Farra'nın 1162 yılı gelirlerine mahsuben müstahak olduğu vazifesi bedeli	Yevmi 10 akçeden toplam 3600 akçe	Kendisi	El-Hac İsmail Ağa. Sakız damga mukataası emini
Mukataa-i damga-i cezire-i Sakız	Yevmi 10 akçe vazife ile nessâc taifesinin ustabaşısı Ferra Yakobi'nin halik olmasından sonra yerine 1154 yılında aynı miktar vazife ile getirilen oğlu Corci Veledi Yakobi'nin 1162 yılı gelirlerine mahsuben müstahak olduğu vazifesi	Yevmi 10 akçeden toplam 3600 akçe	Kendisi	El-Hac İsmail Ağa. Sakız mukataâtı emini

Envâ-i emtia ve akmişe'nin damga mukataası	Kara hatâyî ve akmişe-i mütenevvia'nın perdahtçıbaşısı olarak görevlendirilen Cani veledi Loki'nin 1162 yılı için yevmi 5 akçe vazifesi. Cani veledi Loki bu göreve kendisine 1147 yılında verilen bir beratla getirilmişti	Yevmi 5 akçe'den toplam 1800 akçe	Kendisi	Mültezim İsmail Ağa
Envâ-i emtia ve akmişe'nin damga mukataası	Kara hatâyî ve akmişe-i mütenevvia'nın perdahtçıbaşısı olarak görevlendirilen Cani veledi Loki'nin 1164 yılı için yevmi 5 akçe vazifesi	Yevmi 5 akçe'den toplam 1800 akçe	Kendisi	Mültezim İsmail Ağa
Resm-i damga-i Sakız	1158 yılında damga mukataası katibi Hüseyinin fevt olması nedeniyle damga katibi olan Mustafa bin Hüseyin'in 1163 yılına mahsub yevmi 10 akçe vazifesi			Sakız muhassılı İbrahim Efendi

İncelediğimiz belgelerde muhasıslılığa gelir sağlayan en önemli payın adada işlenen çeşitli kumaşların ihracı sırasında alınan damga gelirleri olduğunu gördük. Osmanlı yönetimi sırasında önceden nesh edilen çeşitli kumaşların üretimi sonradan tekrar canlandırılmaya çalışılmış ve bu konuda çeşitli görevli atamaları yapılmıştır. Örneğin çok önemli bir görev olduğu anlaşılan kara hatâyî²⁸ ve çeşitli kumaşların perdahtçıbaşılığı görevi Loki adli bir zımmînin üzerindeyken onun ölmesi üzerine Hacı Mustafa adlı bir kimseye geçmişti. Hacı Mustafa perdahtçıbaşılık görevini bir yolla ele geçirdikten sonra eskiden beri adada kurulu menganelere yenilerini eklemeye başlamış

28 Hatâyî, 1. Hatay kumaşı. 2. süslemede (tezhip) açılmış lotüsü andıran bir çiçek motifi. 3. tezhipte, merkezini hatâyî denilen çiçek motifi işgal etmek üzere birbirine geçmiş spiral dallardaki çiçek motiflerinden teşekkül eden süsleme tarzı. 4. güzel sanatlarda kullanılan ve Çin'de pirinçten yapılan bir kâğıt cinsi. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1986, s. 404.

bu da eski mengenerin sahiplerinin şikâyetlerine yol açmıştı. Osmanlı idaresi adada bir yönetici güç olarak belirlediğinde bu mengeneri bir tekel olarak kabul etmiş olmalıdır. Başlangıçta neden kaldırıldığını bilmediğimiz Sakız'daki bu kumaş üretimi müceddeden ihdas edildiğinde ölen perdahtçıbaşı Lokinin yerini alan Hacı Mustafa'nın bu yeni usulleri adadaki tüccar taifesinin nizamlarına *haleltariye* ve mukataa gelirlerinde bir azalmaya yol açmıştı. Mukataayı ortaklaşa tasarruf eden Ebubekir Paşa ve başbakı kulu Ahmed'in ilamları gereğince perdahtçıbaşı Hacı Mustafa'nın yerine bu iş vakıf olan Cani Veledi Loki getirilmişti. Ölen zımmî perdahtçıbaşının oğlu olan bu kişi 1147/1734-35 yılındaki muhassıl El-hac Zekeriya'nın arzıyla atanmıştı²⁹.

2. Muhassıllığa Bağlı Mukataaları Tasarruf Eden Osmanlı Görevlileri

Muhassıllık uygulaması sırasında adanın mukataa gelirlerinin bir kısmı bazı görevlilere has geliri olarak bağlanmıştı. Örneğin 19 Rebiülevvel 1153 günü kendisine Girit eyaleti tevcih olunan Seddülbahir muhafızı Ahmed Paşa'ya Sakız Adası gelirlerinden gurre Cemaziyelevvel 1153 tarihinde başlamak ve ayda 250 guruş olmak üzere, yıllık 3000 guruş has geliri olarak haslar kalemine kaydedilmişti³⁰. Ancak incelediğimiz dönemle ilgili belgelerin büyük çoğunluğunda muhassıllığa bağlı mukataaları malikâne olarak işleten hissedarlar olarak sırasıyla Ebubekir Paşa ve Silahdâr-ı hazret-i şehriyarî Mustafa Bey, Ebubekir Paşa ve hazine-i enderûn-ı hümayûn kethüdası Şerif Halil Bey³¹, Şerif Halil Paşa ve Ahmed Efendi adlı görevlileri görürüz. 1151ve 1152 yıllarına ait bir muhasebe icmal kaydında muhassıllığın mukataât-ı muhassıllık-ı cezire-i Sakız ve mukataa-i rüsûm-ı damga-i akmişe ve emtiâ-i saire kalemleri gelirlerinden toplam 6351254 akçelik bir geliri olduğu görülmektedir. Bu toplamın 3175627 akçelik kısmı 1151 yılına, 2815627 akçelik kısmı da 1152 yılına aittir³². Bu tarihte muhassıllığa malikâne olarak tasarruf edenler Vezir Ebubekir Paşa ile silahdâr-ı hazret-i şehriyarî Mustafa Bey'dir.

29 BOA., D.BŞM-SKM-00002-00083-001-001 ve D.BŞM-SKM-00002-00083-001-002.

30 BOA., D.BŞM-SKM-00002-00009-001-002.

31 Şerif Halil Bey 23 Ramazan 1159/9 Ekim 1746 tarihli bir belgede kapudan-ı sabık Şerif Halil Paşa olarak geçmektedir. Bu tarihte diğer ortağı yine vezir Ebubekir Paşa'dır. BOA., D.BŞM-SKM-00002-00049-001-001.

32 BOA., D.BŞM-SKM-00002-00026-001-001'deki bu muhasebe icmal kaydında Seddülbahir muhafızı Ahmed Paşa ve sadr-ı sabık Yeğen Mehmed Paşa'ya ayrılan 360000 akçelik has geliri ki yıllık 3000 guruş yapmaktadır, 1152 yılına ait 3175627 akçelik muhassıl gelirden düşülerek 2815627 akçe olarak kaydedilmiştir.

1159 yılına ait başka bir muhasebe icmal kaydında ise muhassıllığı tasarruf edenler olarak vezir Ebubekir Paşa ve vezir Şerif Halil Paşayı görürüz. Tek bir yıla ait bu kayıta muhassıllığın toplam 3193627 akçelik bir gelire sahip olduğu görülmektedir. Bu gelirden herhangi bir has tahsisi yapılmamıştır. Bu gelirin tamamı askeri alanda yapılan harcamalar olmak üzere 5 ayrı ödeme kalemine ve mukataada görevli olan dört kişiye ödenen vazifeye harcanmıştır. 1161 yılında mukataaya tasarruf edenler Ebubekir Paşa ve hazine-i enderûn-ı hümâyûn kethüdası Halil Bey olarak kaydedilmiştir. Bu iki ortak hazineye bu yıl için muaccelle bedeli olarak 5000 guruş ödemişlerdir³³. Yine bu yıl içinde üç ayrı ödeme Hacdur? adında zımmî bir sarrafa yapılmıştır³⁴. 2475'er guruşluk bu ödemeler muhtemelen mukataayı tasarruf edebilmek için alınan borcun karşılığı olan ödemelerdir. 22 Ramazan 1145/8 Mart 1733 tarihinde 28900 guruş ile Ebubekir Paşa üzerinde görülen Sakız muhassıllığı mukataası nısf hissesi Ebubekir Paşa fevt olduğundan, Ebubekir Paşa'nın hissesi için 25 Zilkade 1162/6 Kasım 1749 yılında yapılan müzayededeki fiyat artışı 5000 guruş ile açılmış son olarak 30000 guruş teklif ile sonuçlanmıştı³⁵.

Halen Ebubekir Paşa ve Halil Bey üzerinde görülen ve 1162 yılına ait gelir ve giderleri gösteren başka bir muhasebe icmal kaydında ise muhassıllık gelirlerinin 3193627 akçe ile aynı olduğu ancak yapılan harcama kalemlerinin arttığı görülür. Pek çoğu yine askeri nitelikte olan toplam yirmi sekiz ayrı kalemdeki bu harcamalar başta Sakız Kalesi olmak üzere, Midilli, Limni, Manastır, Leryoz, İstanköy ve Seddülbahir gibi kalelerde görevli sipah, silahdar, yeniçeri ve topçuların mevâcib ve hınta bahalarına, Akdeniz firkate kaptanlarının salyanelerine ve Mandor adındaki zımmî sarrafa yapılmıştır³⁶.

Sonuç

Ege denizinde, bulunduğu coğrafi mevki olarak Batı Anadolu kıyılarına çok yakın bir konumda bulunan Sakız Adası'ndaki Osmanlı idaresi adada bulunan eski dokuma sektörünü canlandırarak, bu sektördeki ticareti arttırmış, bundan elde ettiği gelirlerle de özellikle Ege Denizindeki bazı kaleleri ve buralardaki askeri personelin çeşitli ihtiyaçlarını gidermiştir. Adanın ida-

33 BOA., D.BŞM-SKM-00002-00053-001-001.

34 BOA., D.BŞM-SKM-00002-00059-001-001, BOA., D.BŞM-SKM-00002-00060-001-001, BOA., D.BŞM-SKM-00002-00061-001-001.

35 BOA., D.BŞM-SKM-00002-00077-001-001 ve BOA., D.BŞM-SKM-00002-00077-001-002.

36 BOA., D.BŞM-SKM-00002-00084-001-001.

resinde görevli muhassıl aynı zamanda en önemli üretim ve gelir kaynağı olan Sakız mukataasının başındaki kişidir. Yine konumu nedeniyle yabancı ülkelerin ticaret gemileri ve personeliyle ilgili sorunlarda ya da bunlardan bağımsız olarak genel ada güvenliği ile ilgili problemlerde doğrudan doğruya muhassıl görev almaktaydı.

Ege'deki güvenlik açısından da adanın çok önemli bir rolü bulunmaktadır. Ege Denizi'nde ticaret gemilerinin ve yolcuların güvenli bir biçimde sey-rüseferi için Sakız'da Osmanlılar tarafından önemli bir askeri garnizon tesis edilmiştir. Muhassılın diğer askeri görevliler ile birlikte, güvenlikle ilgili görevleri yerine getirdiği bilinmektedir. Sakız'daki askeri yığının yanı sıra Midilli, İstanköy, Limni, Leryoz, Manastır, Sultaniye, Bozcaada gibi coğraf-yalardaki kalelerde orta ve kuzey Ege Denizinin güvenliğin sağlamaya yö-nelik askeri faaliyetlerin parasal açıdan desteklenmesinde Sakız Adasındaki üretimin vergilendirilmesinden elde edilen gelirlerin de payı bulunmaktadır. Görünüşe göre Osmanlı Devleti XVI. ve XVII. yüzyıllarda Ege'de bir taraf-tan yeni ada fetihleri gerçekleştirmiş, bir taraftan da ele geçirmiş olduğu bu adalarda önemli askeri garnizonlar kurmuştu. Bu iki askeri faaliyet, birbirine paralel ve birbirini tamamlayıcı bir şekilde cereyan etmişti. Bu garnizonların yerleştirilmeleri ve çeşitli ihtiyaçlarının karşılanmaları Sakız gibi bazı adalar-daki öteden beri var olan ticari faaliyetlerin canlandırılması ve bu yolla elde edilen vergilerin bu işe hasr edilmesi yoluyla gerçekleşmişti.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Bâb-1 Defteri Başmuhasebe Kalemi, Sakız Muhassıllığına Ait 2 Numaralı Dosya İçindeki Belgeler (D_BŞM_SKM_00002).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Cevdet Dahiliye (C.DH.) 00066-03285-001, 00066-03285-002.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Mühimme Defteri 6.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Bilgin, Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi Yayınları-201, 1. Baskı, İstanbul Eylül 2004.

Çelik, Bülent-Tanju Demir, *Osmanlı Devleti'nde Bir İdari-Mali Yeniden Yapılanma Uygulaması Örneği (XVII. ve XVIII. Yüzyıllar)*, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları No.34, Aydın 2010.

Çelik, Bülent, "XVIII. Yüzyıl'da Kuşadası Kalesi", *Geçmişten Geleceğe Kuşadası II Sempozyumu*, 4-9 Kasım 2009, Kuşadası 2010, s.157-162.

Çelik, Gülfettin, "Osmanlı Devletinde Merkezî Hazinesinin Maliye Büroları", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 115-147.

Dal, Dilara, *XVIII. Yüzyılda Sakız Adası*, T.C. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2008.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1986.

Hinz, Walter, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 1989, İstanbul 1990, s.7-82.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1 1300-1600.*, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık İstanbul 2000.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600.*, çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

İpçioğlu, Mehmet, *Bir Osmanlı Bütçesi Örneği:1622 Tarihli Ruznamçe Defteri (XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tablili Denemesi)*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.

Keskin, Filiz Yaşar, *Bir Osmanlı Adasında Toplum ve Ekonomi (XVI Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Sakız)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1988.

Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay, “Osmanlı Sahil Güvenliğinde Osmanlı Kaleleri”, *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Sahil Güvenlik*, ed. İsmail H. Demircioğlu, Yücel Yiğit, Ahmet Özcan, Ebru Demircioğlu, Cengiz Ünver, G. Salih Karabacak, Pegem Akademi, 1. Baskı, Ankara 2020, s. 153-174.

Tezcan, Baki, “Tefâvüt”, *Osmanlı Araştırmaları XXIV, The Journal Of Ottoman Studies*, XXIV, İstanbul 2004, s. 333-344.

Tedmür Memlehası (Tuzlası) Mukataası: Devlet ve Deruhteciler Günay Korkmaz Samıkıran*

Giriş

Tedmür; Suriye'nin orta yerinde, etrafı çöl kumlarıyla çevrili yeşil bir vahada¹ Humus'un 145 km doğusunda, Şam'ın 260 km kuzeydoğusunda yer alır. Çok eski bir tarihi olan kent Palmira ve Tadmor/Tedmür şeklinde iki ayrı adla anılmıştır. Özellikle Yunan ve Roma coğrafyacıları Palmira/Palmyra (hurma ülkesi)² adını benimsemiş olsa da Tadmor kentin özgün şark, muhtemelen Sami dilindeki orijinal adıdır. Ayrıca, Tadmor sözcüğünün Sami dilindeki "hurma palmyesi" anlamındaki Tamar sözcüğünden geldiği belirtilmektedir.³

Eski çağlardan beri yerleşim merkezi olan Tedmür⁴, İpek Yolu üzerinde merkezî bir noktaya dönüşmeden önce bir kervan kentiydi.⁵ Tedmür; Yunan, Roma ve İslâm devletlerinin hâkimiyetinde kalmıştır. 16. yüzyıldan itibaren Tedmür, Osmanlı Devleti'nin Şam eyaletine bağlı sancaklarından biri hâline gelmiştir.⁶ Daha önce Şam eyaletine bağlı sancaklardan Safed, Sayda ve Beyrut'un (1700-1740) yeni bir eyalet hâlinde teşkilatlanması üzere Tedmür, bu sefer bu yeni eyalete bağlanmıştır.⁷ 19. yüzyılın ikinci yarısında ise Tedmür,

* Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Hatay/TÜRKİYE, gunkorkmaz@gmail.com

1 Minna Silver, Gabriele Fangi, Ahmet Denker, *Çölün Gelini Palmira -Görüntüleri, Kalıntıları ve Kültürel Hatırasıyla-*, çev. Yasemin Alptekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020, s. XIII.

2 Ahmet Ağırakça, "Tedmür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2011, C 40, s. 264.

3 Silver vd., *age.*, s. 3.

4 Ağırakça, *agm.*, s. 264.

5 Silver vd., *age.*, s. 74.

6 Ağırakça, *agm.*, s. 264-265.

7 Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı -Eyalet ve Sancak Tevcihâtı-*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997, s. 57-58.

Halep'e bağlı olan Zor Sancağının dâhilindedir. Osmanlı idaresinde Tedmür, Şam (Şâmiye) yolunun kapısı, urban kabilelerinin gelip geçtikleri güzergâh ve Avrupalı seyyahların yıkılmış harabeleri görmek için geldikleri bir yer olarak tasvir edilmiştir.⁸

1835'te Tedmür'e gelen seyyah Charles G. Addison, buranın büyük bir çölün kıyısında, her yanı çıplak, ıssız vahşi doğayla çevrili muhteşem bir şehir olduğunu, ayrıca şehrin tuhaf konumunun insanın aklını başından aldığını seyahatnamesinde anlatmıştır. Addison seyahatnamesinde verdiği bu bilgilerin dışında Tedmür'ün bol pınarlarından bahsetmiş, kervanların burada dinlenip su aldıklarını, komşu bölgelerden ve Avrupa'dan gelen tüccarların burada toplandıklarını, mal değişimi için büyük bir pazarın kurulduğunu ve hızla önemli bir şehir olarak ortaya çıktığını da yazmıştır.⁹ Addison ve ondan çok daha uzun bir zaman sonra Tedmür'e gelen William Wright¹⁰ gibi seyyahlar, kitaplarında buranın tarihi hakkında bilgi vermiş, özellikle antik bir kent olması nedeniyle buranın kalıntıları ve harabeleriyle yakından ilgilenmişlerdir.

Harabeler kadar çok ilgi görmese de Batılı seyyahların seyahatnamelerinde Tedmür'deki tuz gölü hakkında da birkaç satırdan oluşan bilgiler vardır. Osmanlı idaresindeki Tedmür'den çıkartılan tuz bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Burada iltizam ve malikâne şeklinde satışı sunulan Tedmür Memlehası (Tuzlası) mukataası, bu mukataayı deruhte edenler, mukataanın deruhte edilmesinde öne sürülen şartlar, verilen sözler ve mukataanın tevcihinde rakip aileler ve devletin bu ailelere karşı izlediği siyaset incelenmeye çalışılmıştır. Osmanlı Arşivi'nde oldukça dağınık olan bu bilgilerin ortaya konulmasıyla Tedmür'ün tuz gelirinin işletilmesinde önemli bilgilere ulaşılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Tedmür'deki memlehanın nasıl işletileceği ve sonrasındaki gelişmeler de çalışmada yer almıştır.

Mukataa, Deruhteci ve Şürüt

Osmanlı idaresindeki Tedmür, tuz çıkarılan yerlerden biridir. Tuz; balıkçılıkta, zeytincilikte, sebze ve meyvelerin muhafazasında kullanılmakla bera-

8 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 344/27, 10 Ca 1282/1 Ekim 1865.

9 Charles G. Addison, *Damascus and Palmyra: A Journey to the East*, Vol. II, Philadelphia: E. L. Carey & Hart, 1838, s. 145.

10 William Wright, *An Account of Palmyra and Zenobia with Travels and Adventures in Bashan and the Desert*, London, Edinburgh and New York 1895.

ber daha ziyade nüfus ve hayvanatın bir besin maddesidir.¹¹ Devletin yakın kontrolü altında bir tuzlada çıkarılan, yine devletin kontrolü altında satılan tuzların devlete sağladığı geliri gösteren müstakil bir mali kaynak “mukataa-ı memleha-i (tuzla)” olarak ifade edilmiştir.¹² Tedmür sancağında çıkarılan tuz da mukataanın konusu olup “mukataa-ı memleha-ı Tedmür” şeklinde kayıtlarda yerini almıştır. Mukataa, genel manada “hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer mali birim” demektir.¹³ Arap (Arabistan veya Halep) Defterdarlığının idaresinde olan Tedmür Memlehası mukataası¹⁴ 1567 senesinin sonlarına doğru müstakil bir Şam Hazine Defterdarlığı teşkil edilince buraya dâhil olmuştur¹⁵.

Devlete ait mukataalar kısa vadeli iltizam ve hayat boyu kaydıyla verilen malikâne üzere satışa sunulmuştur. Böylece mukataa satışlarında devlet ile eyalet arasında mahalli bir idarecinin, bir simsarın aracılığı gerekli görülmüştür.¹⁶ Tuzlanın işletilmesini üstlenen üst-alt mültezimlerden¹⁷ veya deruhtecilerden oluşan bu araçlar, devletin bu tuzlalardan beklemekte olduğu geliri sağlayan kişilerdir.¹⁸

Devlet ve deruhteciler, Tedmür Memlehası mukataasının satışı için tabir yerindeyse masaya oturmak zorunda kalmışlardır. Devlet, tuzla gelirinin atıl bir duruma düşmesini istememiş, resmî yazışmalarda bu niyetini “*şen ve abadan*” veya “*mamur*” gibi kelimelerle formüle etmiştir. Özellikle idarecilerin kötü yönetimi veya urban kabilelerin saldırıları ile yurtlarını terk eden reayanın geri döndürülmesi bu formülün gereği olmuştur. Bundan dolayı devletin mukataayı deruhte edecek kişilere öncelikli şartı başka yerlere dağılmış rea-

11 Lütfi Güçer, “XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 23, S. 1-2 (1963), s. 97.

12 Güçer, agm., s. 108.

13 Mehmet Genç, “Mukataa”, *DİA*, C 31, Ankara 2020, s. 129.

14 BOA. Mühimme Defterleri (MD), No: 2, s. 102/1047, 21 Ş 963/30 Haziran 1556; BOA. MD. No: 4, s. 126/1276, 16 Z 967/7 Eylül 1560.

15 Günay Korkmaz Samıkıran, *XVIII. Yüzyılda Şam Hazinesi*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hatay 2021, s. 15-16-190.

16 Ariel Salzmann, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek -Osmanlı Ancien Regime'i-*, çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 199.

17 Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 136; Yahya Koç, *Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler (1700-1775)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 3-123.

18 Güçer, agm., s. 108-109.

yanın geri döndürülmesini sağlamaktır. Deruhteciler de devlete bazı şartlarla gidebilmiştir. Tedmür Memlehası mukataasının “bazı şürût” üzere satışı ihaleye katılacak olan adayların önünü kesmiş gibidir. Ancak daha iyi bir teklif sunan ve bunu doğrudan kendisi veya temasta bulunduğu kişiler vasıtasıyla devlete arz eden kişilerin teklifleri de bir teminat mektubunu andırmaktadır. Söz konusu durum da bu mukataanın iltizamında İki Kapılı ve Azm-zade gibi rakip ailelerin varlığını doğurmuştur. Kısacası şürût, rekabeti engellemiştir. Deruhteci, şürût üzere mukataayı iltizamına almış olsa bile hakkında şikâyet veya daha iyi bir teklif sunan kişilerin varlığı satış sözleşmesinin feshine sebep olabilmekteydi. Mukataa, kaydıhayat üzere satışa sunulmuş olsa bile durum böyleydi. Çünkü öncelik Tedmür Memlehası’ndan elde edilecek gelirdir ve bunu sağlayan deruhteci bir öncekine tercih edilebilir. Ancak mesele sadece memleha gelirinin atıl duruma düşmesi değildir. Deruhtecilerin haccın güvenliğinde de bir şekilde rol almaları şürûtun gereğidir. Mesela, hac güzergâhında bulunan İki Kapılı’ya han ağası olanlar aynı zamanda Tedmür Memlehası mukataasını iltizamına alacak olanlardır. Tedmür Memleha Mukataasının “bazı şürût üzere” deruhtecilere ilzam edilmesi aşağıda izah edilecektir.

16. yüzyılın ikinci yarısı için memleha ile birlikte Fâide-i Belis-i Şam ve Tedmür karyesi¹⁹ veya nefis-i Tedmür’ü de mültezimin iltizamına alması gerekmektedir. Mültezimin hazineye teslim edeceği meblağ da şürût içindeydi. 1556 senesinde bu şürût üzere mukataa Muhsin oğlu Ahmet’e bırakılmıştır. Mukataa sözleşmesinin süresi dolduğunda Şam nazırı bir yıl emaneten mukataayı zapt ettirmiştir. Daha sonra mukataa tekrar bir önceki sözleşmede belirtilen meblağdan fazlasını verebilecek Hüsrev isimli kişiye verilmiştir.²⁰

1573 tarihli hükümde Tedmür Memlehası’nın harap bir hâle geldiğinden bahsedilmektedir. Tedmür Sancağının Beyi Mehmet, kanunsuz vergi talebinde bulunmuş, köy ahalisini hapse ve hakarete maruz bırakmış, talep ettiği parayı alamayınca ahalinin mal ve eşyalarını yağma etmekten geri durmamıştır. Bunun üzerine köy ahalisi topraklarından ayrılarak başka sancakları yurt edinmiştir. Sancak Beyi Mehmet’in zulmü yüzünden Tedmür Memlehası’nın reayasının topraklarını terk etmesi üzerine²¹ memlehayı işleten kimse kalmamıştır. 1584 senesinde Tedmür Sancağının Baalbek Emîni Harfuş

19 BOA., MD. No: 2, s. 102/1047.

20 BOA., MD. No: 4, s. 126/1276.

21 BOA., MD. No: 23, s. 54/113, 29 C 981/26 Ekim 1573.

oğlu Emir Ali'nin idaresinde olduğu görülmektedir. Harfuş oğlu Emir Ali hakkında iyi şeyler söylenmemekte, onun daima karışıklık çıkaran bir kişi olduğu haber verilmektedir. Hakkındaki olumsuz haberler devletçe de işitilmiş²², bunun üzerine Harfuş oğlu Emir Ali azledilmiştir.²³ Sancağın idaresinin boşalmasını fırsat bilen Ali Bey hemen harekete geçmiştir. Ali Bey, önceden Aclun alay beyliği yapmış Şam zaimlerinden biridir. Ali Bey, İstanbul yönetimine Tedmür Sancağının kendisine ve çavuşluk hizmetinin kethüdası Ahmet'e verilmesi durumunda harabe hâle gelen memlehayı yeniden işletebileceğini bildirmiştir. İstanbul yönetimi ise sancak ve çavuşluk karşılığında Ali Bey'den bazı şartları yerine getirmesini istemiştir: Ali Bey, öncelikle Tedmür Sancağının etraf ve civarından topladığı reayayı boşalan yerlere iskân ettirerek buraların mamur bir hâle gelmesini sağlayacaktı. Bunun yanı sıra Ali Bey, üç yılda on bin altından fazla vergi verecekti.²⁴ Şart gereğince Ali Bey'e Tedmür Sancağı, kethüdası Ahmet'e ise çavuşluk verilmiştir.²⁵

Malikâne sistemi 1695 senesinde uygulanmaya başlandığında Şam Eyale-tindeki mukataaların çoğu kaydıhayat üzere deruhte edilmiştir. Kaydıhayat üzere tevcih edilen mukataalardan biri de Tedmür Memlehası mukataasıdır. Bu mukataanın ilk malikânegisi Mehmet oğlu İbrahim'dir. İbrahim, "İki Kapılı" namıyla şöhret bulmuş, onun ailesi de "İki Kapılı-zâdeliler" olarak adlandırılmıştır.²⁶

İki Kapılı, Şam'a bağlı büyük bir handır. Bu hana yolcuların bir kapısından girip bir kapısından çıktıkları için İki Kapılı denilmiştir. Evliya Çelebi, bu büyük hanın kale gibi, kaleye benzer olduğundan bahseder.²⁷ Nitekim arşiv kayıtları da Çelebi'nin bu bilgisini teyit etmektedir.²⁸ İki Kapılı Kalesi'nin bir diğer isminin Hân-ı Hasene olması meseleyi daha iyi açıklamaktadır.²⁹

22 BOA., MD. No: 53, s. 73/197, 19 C 992/28 Haziran 1584.

23 BOA., MD. No: 53, s. 277/801, 15 Ra 993/17 Mart 1585.

24 BOA., MD. No: 53, s. 57/156, 3 C 992/12 Haziran 1584.

25 BOA., MD. No: 50, s. 102/621, 20 N 993/15 Eylül 1585.

26 BOA., Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 3669, 1107/1695-96, s. 20; BOA., Bab-ı Defteri Başmuhasebe Şam Hazinesi Kalemi Defterleri (D.BŞM.ŞMH.d.), 16983, 1108/1696-97, s. 9.

27 *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, 3. kitap, C 1, 3. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 92-180.

28 BOA., Cevdet Maliye (C.ML), 749/30542, 22 B 1145/8 Ocak 1733; BOA., Cevdet Zabtiye (C.ZB), 33/1610, 16 S 1142/10 Eylül 1729.

29 BOA., İbnü'l-Emin Tevcihat (İE.TCT), 24/2562, 15 M 1125/11 Şubat 1713.

İki Kapılı Kalesi veya Hanı, Humus ile Şam arasında yer almaktaydı.³⁰ Hac güzergâhında bulunması nedeniyle bu kalenin/hanın urban eşkıyasından korunması oldukça mühimdi. Bundan dolayı hana mahsus bir ağa tayin edilmiş ve Tedmür Memlehası ve Tevabii mukataası da han ağası olanlar tarafından zapt edilmiştir.³¹ İbrahim Ağa ve daha sonra oğlu bu hana ağa olarak tayin edildiklerinden bu isimle şöhret bulmuşlardır.

İbrahim Ağa, 1.600 kuruş muaccele ve 3.366,5 kuruş yıllık vergi ödemek üzere Tedmür Memlehası mukataasını ömür boyu deruhte etme hakkına sahip olmuştur.³² 3.366,5 kuruş olan yıllık verginin 353 kuruşu Şam Hazinesi'ne, 714,5 kuruşu İki Kapılı Kalesi'nin muhafızlarına, 2.300 kuruşu ise Kerek ve Katran kaleleri muhafızlarının deve ücretlerine ödenmiştir.³³

Humus kazası ahalişi, İki Kapılı İbrahim Ağa'dan sû-i halinden dolayı şikâyetçi olmuştur. Kaza ahalisinin şikâyetlerinden haberdar olan İstanbul yönetimi İbrahim Ağa'nın tutuklanarak İstanbul'a getirilmesini emretmiştir. Ancak İbrahim Ağa'nın kendi halinde olduğu, hiç kimseye zararı dokunmadığı, hatta hacıların ve yolcuların güvenliğini iyi bir şekilde sağladığı bildirilmiştir.³⁴ Bunların dışında İbrahim Ağa, hacıların karşılanmasında (cerde) kullanılacak develerin tedarik işini de üstleniyordu. Develer genelde salma şeyhi tarafından tedarik edilmekte ancak salma bulunmadığından İbrahim Ağa'nın Tedmür, Karyeteyn ve Mehîn taraflarından deve tedarik etmesi oldukça önemli görülmekteydi. Haccın güvenliği ve cerde için deve tedariki gibi mühim işler üstlenen İbrahim Ağa, bir süre sonra Humus ahalişi ile arasını düzeltmiştir. Trablusşam Beylerbeyi Mustafa, tüm bu sebeplerden ötürü İbrahim Ağa'nın affedilmesini istemekteydi.³⁵ İbrahim Ağa, sorumluluğundaki işlerin ehemmiyetinden dolayı kendi halinde olmak şartıyla bağışlanmış ve onun eskiden olduğu gibi İki Kapılı Kalesi'nin ağalığını devam ettirmesine karar verilmiştir.³⁶

İki Kapılı Kalesi'nin muhafızlarının ağalığını ve söz konusu kalenin dizdarlığını günlük 65 akçe ulufe ile üstlenen İbrahim Ağa'nın vefat etmesinin

30 BOA., MD. No: 133, s. 354/1159, 29 S 1139/26 Ekim 1726.

31 BOA., C.ML. 749/30542; Korkmaz Samıkıran, *agt.*, s. 124.

32 BOA., MAD. 3669, s. 20.

33 BOA., D.BŞM.ŞMH.d., 16983, s. 9.

34 BOA., İbn'ül-Emin Dahiliye (İE.DH), 31/2777, 23 Z 1119/16 Mart 1708.

35 BOA., Cevdet Dahiliye (C.DH), 85/4204, 20 Za 1117/5 Mart 1706.

36 BOA., MD. No: 115, s. 12/28, 30 M 1118/14 Mayıs 1706.

ardından oğlu Süleyman 1708-09'da babasının yerine bu işlerle görevlendirilmiştir. 1712 senesine gelindiğinde Süleyman Ağa, görevini layıkıyla yerine getiremediği gerekçesiyle görevinden alınmış, yerine Abdullah isimli kişi getirilmiştir. Süleyman Ağa; kardeşi, amcaları, dayısı ve tabiiyetindekiler ile birlikte urban eşkıyasının yol kesme, gelip gidenlerin can ve malına saldırmasının üstesinden gelerek yolcuları korumak teminatıyla kale dizdarlığının yine kendisine verilmesini istemiştir. Ancak kale dizdarlığı Abdullah'ın görevden alınmasıyla Yusuf'a bırakılmıştır.

Süleyman Ağa'nın tekrar göreve gelmesi hususunda Şam valisi Nasuh Paşa da Divan'a bir arz göndermiştir. Arzın içeriğinde Süleyman'ın memuriyeti esnasında hacıların ve yolcuların urban eşkıyasından korunduğu ve onun azlini gerektirecek bir durum yok iken bazı kişilerin fesatlığı yüzünden dizdarlığın Süleyman'dan alındığı yazılmıştır. Tüm bunlar sonucunda dizdarlığın Yusuf'un üzerinden düşülerek tekrar Süleyman Ağa'ya verilmesi uygun görülmüştür.³⁷

İki Kapılı Kalesi'nin dizdarlığına yeniden gelen Süleyman Ağa, Tedmür Memlehası mukataasını ve Saded ile Kâ' köylerini malikâne olarak deruhte etmiştir. Süleyman Ağa, ayrıca Kara köyünün malikânciliğini de yapmaktaydı.³⁸

1710 senesinde Mevali urban eşkıyası Hama ve Humus nahiyelerinin köy ve mezralarına saldırmıştır. Tedmür de Mevali urbanının yurt edindiği yer hâline gelmiştir.³⁹ Hükümet, Mevali urbanı meselesinin halli konusunu ısrarla dile getirmekteydi. Özellikle geçen bir iki senelik zaman zarfında (1717-1719) Abbasoğullarının Rakka'da yayıldıklarından, Hama, Humus ve Tedmür kırsalında ahaliden zorla zahire tedarik ederek bozgunculuk yaptıklarından bahsedilmiştir. Bunların Tedmür'den elde ettikleri zahirenin kesilmesi önemli görüldüğünden buranın mukataasını deruhte etmeye muktedir bir kişinin varlığına şiddetle ihtiyaç duyulmuştur.⁴⁰ Tam bu sırada Hama Voyvodası Azm-zade İsmail'in bu işin üstesinden geleceği anlaşılmıştır.⁴¹ Zaten Tedmür Memlehası ve Tervabî mukataasına konu olan yerlerin reyası

37 BOA., İE.TCT. 24/2562.

38 BOA., MAD. 4913, s. 22, 27, 32, 37, 1124/1712-13.

39 Korkmaz Samıkıran, *agt.*, s. 125.

40 Yahya Koç, "Şam Valiliğine Giden Yol: 'Azm-zâde İsmail'in Şam Valiliği Öncesi Kariyeri", *Şarkiyat Mecmuası*, S 40, 2022, s. 276.

41 BOA., MD. No: 129, s. 73/255, 10 N 1131/27 Temmuz 1719; Koç, *agm.*, s. 276.

da Süleyman Ağa'dan şikâyetçilerdir.⁴² İsmail iltizamı alırken Tedmür'den ve buraya bağlı Karyeteyn köyünden Mevali eşkiyasının ayaklarını keseceğini taahhüt etmiştir. Bunun üzerine İsmail'in kendisinin ya da gönderdiği adamının bölgenin güvenliğini sağlamak üzere hareket ederek Mevali urbanıyla mücadele edilmesinde ihtimam göstermesi istenilmiştir.⁴³ Ayrıca İsmail, hiçbir surette buralardan Mevali urbanına zahire verilmemesi için mukataa ahalisini de kontrol altına alacaktır.⁴⁴ Böylece Tedmür Tuzlası ve ona bağlı olan mukataalar, 1719 senesinde senelik vergisini ödemek, 3.100 kuruş muaccesini Hazine-i Âmire'ye ve 1.100 kuruşu ise Şam Hazinesi'ne göndermek ve verdiği taahhütleri yerine getirmek şartlarıyla İsmail'e malikâne olarak bırakılmıştır.⁴⁵

Mevali urbanına karşı verilen mücadelede İsmail, başarılı bir performans gösterince kendisine daha Hama ve Humus'ta görevli beylerbeylik rütbesi verilmiştir.⁴⁶ İsmail, Trablusşam valiliği esnasında 1724-25 senesinde bir kez daha cerde başbuğluğuna getirildikten yaklaşık bir ay sonra ise cerde ve Trablusşam valiliği görevlerine ek olarak Şam valiliğine ve hac emirliğine getirilmiştir.⁴⁷ Azm-zadelerden ilk Şam valisi olarak atanan İsmail Paşa, Şam valiliği öncesinde Şam'ın kuzeyindeki Ma'arra, Hama, Humus ve Tedmür gibi mukataaların iltizamını malikâne olarak almasıyla ailesinin yükselişine katkıda bulunacak mali bir gücü temin etmiştir.⁴⁸

İsmail Paşa'nın Şam valiliğinin ve hac emirliğinin ilk yıllarında işler iyi gitmemiştir.⁴⁹ Onun zamanında bir yandan urban eşkiyasının hac saldırıları, diğer yandan ise Mevali beyi ile hem İsmail Paşa'nın hem de oğlu Esad'ın İstanbul yönetiminin politikası dışında bir mücadele içerisine girdiği görülmektedir.⁵⁰ Ayrıca Osmanlı Devleti ile İran arasında vuku bulan savaş İsmail Paşa'nın zamanına tesadüf eder. 1730 İsyanı ile birlikte Osmanlı Devleti, savaş masraflarına kaynak bulabilmek için müsadere yolunu izlemiştir. İsmail

42 Korkmaz Samıkıran, *agt.*, s. 125.

43 Koç, *agm.*, s. 276.

44 BOA., MD. No: 129, s. 49/180, 10 Ş 1131/28 Haziran 1719.

45 Koç, *agm.*, s. 268.

46 Koç, *agm.*, s. 276.

47 Koç, *agm.*, s. 281.

48 Koç, *agm.*, s. 260.

49 BOA., MD. No: 133, s. 221/751, 10 N 1138/12 Mayıs 1726.

50 BOA., MD. No: 134, s. 383/1313, 20 Ş 1140/1 Nisan 1728; BOA., MD. No: 134, s. 352/1216, 20 B 1140/2 Mart 1728; BOA., MD. No: 134, s. 353/1218, 20 B 1140/2 Mart 1728.

Paşa da bu isyan sonrası azledilmiş ve paşanın malları müsadere olunmuştur⁵¹. İki Kapılı Süleyman, İsmail Paşa'nın iyi gitmeyen idaresini görüp bu durumu lehine çevirmek istemiştir. Süleyman, 1730 İsyani öncesi hususi olarak bir kişi vasıtasıyla kendi durumundan İstanbul yönetimini haberdar etmiştir. Buna göre görevden alınmadan önce İki Kapılı Kalesi'nin Ağası olan Süleyman'ın hacıların ve diğer yolcuların güvenliğinde çok büyük hizmetleri olduğu, Tedmür Memlehası mukataasının faizi ile geçimini sağlarken bazı olayların vuku bulmasıyla görevden alındığı bildirilmiştir. İsmail Paşa'nın iyi gitmeyen idaresi ve Süleyman'ın birtakım şartları kabul etmesi Tedmür Memlehası mukataasının yeniden satışını gündeme getirmiştir. Bunun üzerine Süleyman, İki Kapılı'nın tamirini gerçekleştirerek burayı canlandırmak, urban eşkıyasının faaliyetlerini denetim altında tutmak, gece gündüz demeden buranın güvenliğini temin etmek ve ulufesi karşılığında söz konusu mukataanın faizi ile geçimini sağlamak şartıyla mukataayı 1729 yılının mart ayında uhdesine almıştır. Mukataanın iltizamından sonra gündemde olan bir konu mukataanın Şam Hazinesi'nden ifrazı (ayrılması)dır. 1729 senesinden itibaren mukataa artık Şam Hazinesi'ne bağlı kalemlerden biri değildir. Ayrıca mukataanın yıllık malından 1.606 kuruş 10 pâre İki Kapılı Han muhafazasına tayin olunan muhafızlara, 2.300 kuruş Kerek ve Katran Kalelerinin muhafazasından sorumlu Şam yerli yeniçerilerinin zahire ihtiyacına ve 2.336 kuruş irsaliye ise havale olunacak mahallere ayrılacaktır.⁵²

İki Kapılı Süleyman Ağa'nın söz konusu mukataanın malikâneçiliğini üstlenmesinin üzerinden çok geçmeden onun hakkında menfi düşünceler İstanbul'a ulaşmıştır. Süleyman Ağa hakkındaki haberler tam da İstanbul'da sükûnetin sağlandığı, Azm-zade İsmail'in affedilerek Resmo Kalesi muhafazasıyla görevlendirildiği bir zamana denk gelmiştir. Azm-zade İsmail Paşa ve oğlu Esad, hacıların güvenliğini sağlamak ve hiç kimsenin mal ve canına zarar isabet etmemek üzere 1731 senesinde Tedmür Memlehası mukataasını deruhte etmişlerdir. Ancak kısa bir süre sonra Süleyman Ağa mukataayı tekrar deruhte etse de bu uzun sürmemiştir. Bu sefer mukataa vefat eden İsmail Paşa'nın oğlu Esad ile kardeşi Süleyman Paşa'ya bırakılmıştır. Mukataanın Süleyman Ağa'dan alınmasının uygun olmadığı belirtilirken İki Kapılı Han'da yaşayanlar çoktan çoluk çocuklarıyla birlikte başka mahallere gitmişlerdir. Süleyman Ağa, ailesinin ancak bir kısmını handa tutabilmiş, geri kalanı ise burayı terk etmiştir. Şam yolunun emniyeti hususunda malı

51 Abdul-karim Rafeq, *The Province of Damascus 1723-1783*, Khayats, Beirut 1970, s. 111.

52 BOA., C.ZB. 33/1610.

ve bedeniyle gösterdiği gayretten ötürü Tedmür Memlehası mukataasının Süleyman Ağa'ya verilmesi bir kez daha tekrarlanmıştır. Daha da önemlisi mukataanın tevcihinde belirtilen şartlara aykırı hareket edildiği söylenmiştir. Tüm bunlar göz önünde bulundurulmuş ve reayanın, hacıların ve yolcuların güvenlikleri için mukataa bir kez daha malikâne şeklinde Süleyman Ağa'ya verilmiştir. Osmanlı Devleti, Süleyman Ağa'dan bu sefer başka yerlere dağılmış olan han ahalsinin geri döndürülmesini istemiştir. Böylece 1732-33'ten itibaren Tedmür Memlehası mukataası Süleyman Ağa İki Kapılı'nın uhdesine bırakılmıştır.⁵³

Süleyman Ağa, Tedmür Memlehası mukataasının deruhteciliğinde kendisine rakip olan Azm-zadeleri bertaraf edebilmiştir. Hatta Azm-zade İsmail'in oğlu Esad'ın Şam valiliği ve hac emirliği zamanında da mukataa, Süleyman Ağa'nın üzerindedir.⁵⁴ Ne zamana kadar bu mukataanın malikâneçiliğini yaptığı kesin olarak bilinmese de 1754 senesine gelindiğinde mukataanın hâlâ onun uhdesinde olduğu görülmektedir.⁵⁵

1833-34'te Tedmür karyesi ve memleha mukataası Süveydânî Seyyid Mehmed'in ve oğlu Seyyid Abdi Beğ'in ortaklaşa tasarruflarına bırakılmıştır. Söz konusu isimler, mukataanın tasarrufunun yanı sıra İki Kapılı'nın ağalığını da üstlenmişlerdir. Daha sonraları Tedmür Memlehası mukataasının Süveydân-zâde Abdi Beğ ile kardeşlerinin uhdelerinde olduğu görülmektedir. Süveydân-zâde ailesinin deruhteciliği, memlehanın devletin inhisarı altına (1861-62) alınmasına kadar sürmüştür.⁵⁶

Memlehanın Nasıl İşletileceği Meselesi ve Sonrasındaki Gelişmeler

Tedmür Memlehası'nın 1861-62'de devletin inhisarı altına alındığı bildirilmiş olmasına rağmen memlehanın nasıl işletileceği hâlâ muğlaktır. Tedmür karyesinde bulunan memleha ya talibine ihale edilecek ya da devletin inhisarına alınacaktı. 1872 senesinde memlehanın işlettirilmesi yönünde bu iki teklif görüşülürken memleha şimdilik yıllık kırk bin kuruş ödemek üzere söz konusu karyenin şeyhine bırakılmıştır. Buradaki memlehanın devletin inhisarına alınması sonucunda önemli bir gelir elde edileceği bilinmektedir.

53 BOA., C.ML. 749/30542; BOA., MD. No: 139, s. 67/228, 29 B 1145/15 Ocak 1733; Korkmaz Samıkıran, *agt.*, s. 126.

54 BOA., Ali Emiri Sultan Mahmud I (AE.SMHD.I.), 176/13705, 11 S 1165/30 Aralık 1751; BOA., C.ML. 388/15892, 8 Ş 1167/31 Mayıs 1754.

55 BOA., AE.SMHD.I. 176/13705.

56 BOA., Şura-yı Devlet (ŞD), 295/7, 12 S 1300/23 Aralık 1882.

Ancak memleha hakkında iki mesele söz konusudur: Bu memleha çölde olmasından dolayı buranın muhafaza ve idaresi mümkün görünmemekte ve çıkarılacak tuzun satılıp satılmayacağı da bilinemediğinden memlehanın işlettilmesinden vazgeçilmektedir. Urban eşkiyasının verdiği zararlar önlenirse bölgede güvenlik tesis edilebilir, böylece memleha “taht-ı inhisara” alınabilirdi. Memlehanın işlettilmesi hâlinde satılacak tuz iki yüz bin kıyyeden ibaretti. Tuzun satışı gerçekleşse bile bu sefer tayin olunacak memura, kâtibe ve hademeye aylık beş bin dokuz yüz yirmi kuruş verilmesi gerekmektedir. Bunun dışında tuzun buzlanma, donma mevsiminde memlehanın urbandan korunması için aylık üç bin iki yüz elli kuruşla muhafızlar istihdam edilmesi icap etmektedir. Tuzun ihracından başka verilecek maaşlar da hesap edildiğinde sarf olunacak meblağın gelirin üstünde olacağı öngörülmektedir. Ancak memlehanın talibine maktu olarak “ihâl ve ilzâm keyfiyeti tuz hakkında olan inhisar-ı umûmiyyeyi ihlâl” demektir. Memleha kendi hâline bırakıldığı takdirde ise urbanın ve aşiretlerin istedikleri gibi buradan tuz alabilecekleri, bu durumun da diğer memlehalardan sarfiyatına sekte vuracağı anlamına gelmektedir. Tüm bu hususlar düşünüldüğünde bir sene tuzun inhisarı yani memurlar tayin edilerek hükümetçe idaresinin tecrübe edilmesi istenmiş, faydası görülmediği takdirde ilgasına gidileceği beyan edilmiştir. Ayrıca aylık beş bin dokuz yüz kuruş ve mümkün olur ise daha aşağı maaşla memurların tayin edilmesi de vurgulanmıştır.⁵⁷

1879 senesine gelindiğinde ise Tedmür Memlehası'nın geliri Rüsûm-ı Sitte İdâresi adıyla kurulacak idareye tahsis edilmişti. Rüsûm-ı Sitte İdâresiyle Osmanlı Devleti tuz, ipek, içki, balık avı, tütün ve damga vergilerini alacaklı sıfatıyla Osmanlı Bankası ve Galata bankerlerine geçici bir süreliğine ihale etmektedir. Rüsûm-ı Sitte Sözleşmesi, sonradan Avrupalı tahvil alacaklıları ile imzalanacak olan sözleşmenin yani Muharrem Kararnamesi'nin bir nevi özünü teşkil etmektedir.⁵⁸

Muharrem Kararnamesi olarak isimlendirilen Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi 20 Aralık 1881'de kurulmuştur. Bu kararnameye göre Rüsûm-ı Sitte İdâresi'nin tüm hak ve yetkileri, çalışanlarıyla beraber Düyûn-ı Umûmiyye İdâresine devredilmiştir.⁵⁹ Muharrem Kararnamesi kapsamında İdareye tahsis

57 BOA., ŞD. 559/13, 8 C 1289/13 Ağustos 1872.

58 Mehmet Hakan Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881 Rüsûm-ı Sitte'den Düyûn-ı Umûmiyye'ye*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 50-51-52.

59 Sağlam, *age.*, s. 101.

edilen gelirlerden biri de tuz resmidir.⁶⁰ Düyûn-ı Umûmiyye, tuz resimlerini toplamanın yanı sıra memlehayı işletmekle ve çıkan tuzu dış pazarlara satmakla da ilgilenmiştir.⁶¹

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, Tedmür'deki memlehadan tuzun çıkartılması ve nakliyatının gerçekleştirilmesi hususlarında baştan beri önemli bir sorun olan urban meselesiyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Tuzun çıkarılması esnasında urban eşkıyasının saldırılarının önüne geçmek ve tuz nakliyatının teminini sağlamak için buradaki askerî güçlerin sayılarının artırılmalarına dikkat çekilmiştir.⁶² Özellikle tuzun buzlanma, donma mevsiminde gerçekleşecek olası bir saldırının Tedmür nahiyesindeki bir, iki jandarma kuvvetiyle engellenemeyeceği aşikârdır.⁶³ Tuzun toplanma mevsiminde sekiz, on kolcu güvenliğin sağlanmasına eşlik etmiştir. Bunlara dört kolcu daha eklenmesi, ayrıca hem güvenlik hem de nakliyat için katır alımı gerekmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye adına on iki katırın satın alınarak bunların bir an önce askeriyeye teslimi istenmiştir.⁶⁴

Tedmür Memlehası'ndaki meseleler sadece yukarıda bahsedilenlerden ibaret değildir. Zor Sancağı dâhilindeki Tedmür Nahiyesindeki memlehalardan haricindeki yakın mahallerde tuz, devletin inhisarı altına henüz alınmamıştır. Bu durum tuzda pahalılığa ve tuz kaçakçılığına sebep olduğundan civar memlehalarda bir düzen ve denetim tesis edilmesi önemli görülmüştür. Hem denetimin sağlanması hem de civar memlehalardan merkeze uzak olması nedenleriyle sancak merkezinde bir ambar açılması teklif edilmiştir. Tuz, açılacak olan bu ambarda toplanacak ve satış da burada gerçekleştirilecektir.⁶⁵

Her ne kadar Tedmür Memlehası devletin inhisarı altına alınmış ve söz konusu meselelerin halli için birtakım çözüm arayışlarına gidilmiş olsa da memurların suistimallerinin⁶⁶ ve urban eşkıyasının memlehadan tuz çalmalarının önüne geçilememiştir. Tuz nakliyatı da ciddi bir sorun olarak devam

60 Sağlam, *age.*, s. 105-106.

61 Sağlam, *age.*, s. 150.

62 BOA. Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT), 1764/56, 10 S 1308/25 Eylül 1890; BOA. Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), 3084/231275, 7 Ca 1325/18 Haziran 1907.

63 BOA., BEO., 3084/231275.

64 BOA., BEO., 3110/233205, 12 C 1325/23 Temmuz 1907; BOA., BEO., 3207/240515, 12 C 1325/23 Temmuz 1907.

65 BOA., DH.MKT. 1890/105, 15 R 1309/18 Kasım 1891; BOA., DH.MKT. 2014/75, 3 R 1310/29 Ekim 1892.

66 BOA., BEO., 570/42688, 17 Ş 1312/13 Şubat 1895.

etmiştir. Tüm bu meseleler tuzda pahalılığı doğurmuştur. Devasa bir tuz yığını, önemli bir gelir kaynağı olmaktan uzak, eşkıyanın bunu kaçırmakla meşgul⁶⁷ olduğu bir meta hâline dönüşmüştür.

Sonuç

Şürût üzere tevcih edilen Tedmür Memlehası mukataası, özellikle haccın güvenliğinden, idaresinden sorumlu veya hacca mühimmat tedariki sağlayan kişiye/kişilere ihale ve iltizam edilmiştir. Örneğin, Aclun Alay Beyi, İki Kapılı Han'ın ağası ve hac emîri hacda önemli roller üstlenmişlerdir. Bunlar hem haccın güvenliğini tesis etmiş hem de çölün ortasında yer alan memlehayı işletmeyi üstlenmiştir. Ayrıca bunlar devlete birtakım taahhütlerde bulunmuşlardır. Verilen sözlerin yerine getirilmediği yönünde bir haberin işitilmesi bile devletin yapılan ihale sözleşmesini bozmasına yetmiştir. Bunun üzerine istenilen şartları yerine getirecek veya daha iyi bir teklifle devletin karşısına çıkacak kişi deruhteci olmaya hak kazanmıştır. Bugün ihalede teminat mektubunun kaba bir örneği veya ön örneği taahhütlü mukataa tevcihinde yer bulmuştur.

İhale ve ilzam durumu, devletin memlehayı inhisarı altına almak istemesiyle birlikte ortadan kalkmıştır. Devletin inhisarı altında Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine bırakılan memleha, kaçakçılık, memurların suistimali ve pahalılık ile anılır olmuştur.

67 Wright, *age.*, s. 343.

Kaynaklar

Addison, Charles G., *Damascus and Palmyra: A Journey to the East*, Vol. II, Philadelphia: E. L. Carey&A. Hart, 1838.

Ağırakça, Ahmet, "Tedmür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2011, C 40.

Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003.

Genç, Mehmet, "Mukataa", *DİA*, C 31, Ankara 2020.

Güçer, Lütfi, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzluların İşletme Nizamı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 23, S. 1-2 (1963).

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, 3. kitap, C 1, 3. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997.

Koç, Yahya, *Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler (1700-1775)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2018.

Koç, Yahya, "Şam Valiliğine Giden Yol: 'Azm-zâde İsmail'in Şam Valiliği Öncesi Kariyeri", *Şarkiyat Mecmuası*, S. 40, 2022.

Korkmaz Samıkıran, Günay, *XVIII. Yüzyılda Şam Hazinesi*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hatay 2021.

Rafeq, Abdul-karim, *The Province of Damascus 1723-1783*, Khayats, Beirut 1970.

Sağlam, Mehmet Hakan, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881 Rüsum-ı Sitte'den Düyyun-ı Umumiyye'ye*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.

Salzmann, Ariel, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek-Osmanlı Ancien Regime'i*, çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Silver, Minna-Fangi, Gabriele-Denker, Ahmet, *Çölün Gelini Palmira -Görüntüleri, Kalıntıları ve Kültürel Hatırasıyla-*, çev. Yasemin Alptekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020.

Wright, William, *An Account of Palmyra and Zenobia with Travels and Adventures in Bashan and the Desert*, London, Edinburgh and New York 1895.

Ali Emiri Sultan Mahmud I (AE.SMHD.I.): 176/13705.

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO): 570/42688, 3084/231275, 3110/233205, 3207/240515.

Bab-1 Defteri Başmuhasebe Şam Hazinesi Kalemî Defterleri (D.BŞM.ŞM-H.d.): 16983.

Cevdet Dahiliye (C.DH): 85/4204; Maliye (C.ML): 388/15892, 749/30542, Zabtiye (C.ZB): 33/1610.

Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT): 1764/56, 1890/105, 2014/75.

İbnü'l-Emin Dahiliye (İE.DH): 31/2777; Tevcihat (İE.TCT): 24/2562.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 3669, 4913.

Mühimme Defterleri (MD): 2, 4, 23, 50, 53, 115, 129, 133, 134, 139.

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.)MKT.MHM): 344/27.

Şura-yı Devlet (ŞD): 295/7, 559/13.

Osmanlı Devleti İdaresinde Kıbrıs'ta Terekelerin Gündelik Hayattaki Yansımaları

Ali Efdal Özkul*

Giriş

Muhallefât, anlam olarak geride kalan, geriye bırakılan anlamlarına gelmektedir. Bu arada birçok kayıta özellikle de Şeriye Sicillerinde muhallefât kelimesi yerine tereke ve metrûkât sözcüklerinin tercih edildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemine göre, hayatını kaybeden insanların geride bıraktıkları eşya ve mallarının tespit ve taksimi de kazaların yöneticisi olan kadıların görevleri arasında yer alır.¹ Tereke kayıtları veya defterleri, miras paylaşımı mahkemeye intikal etmiş kişiler ile mirasçılarının kimlik bilgilerinin yanı sıra tereke sahibinin mirasçılara terk ettiği özel mülk niteliğindeki her türlü mal varlığının detaylı bir şekilde yapılan dökümlerini de içermektedirler. Bunlar aynı zamanda ölen kişinin miras olarak bıraktığı her şeyi kapsadığından dolayı içlerinde hayvanlar, köleler, pamuk-ipek gibi ticari ürünler, meyve ağaçları, tarlalar, bahçeler, menziller gibi mülkler ile çeşitli ev eşyaları, kıyafetler, dokumalar, kitaplar, aletler ve silahlar da bulunabilmektedir. Dolayısıyla tereke kayıtları Osmanlı Devleti'nde sosyo-ekonomik hayatın en zengin kaynakları içerisinde yer almaktadırlar. Tereke kayıtları ve onlardan sonraki miras, vesayet, vasilik gibi bağlantılı kayıtlarla birlikte Şeriye Sicillerin önemli bir kısmını da oluşturmaktadırlar.²

Kassâmlık müessesesi erken dönemlerden itibaren mevcuttur. Herhangi bir Osmanlı kazasının kadısı miras taksimini ve mirasa müteallik davaları bizzat kendisi yapabileceği gibi bu işleri görevlendirdiği bir kassâma da havale

* Prof. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma Merkezi, Tarih Öğretmenliği Bölümü, Tarih Bölümü, Lefkoşa/KKTC, aliefdal.ozkul@neu.edu.tr

1 Tahsin Özcan, "Muhallefât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 30, Ankara 2000, s. 405.

2 Fatih Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C 11, S 22, 2013, s. 193.

edebilirdi. Büyük şehirlerde, iş yükünün fazla olduğu kadılıklarda Şer'i Mahkeme'nin yetki alanlarındaki işleri yapmak üzere alt mahkemeler teşkil edilmiştir. Kassâmlık mahkemeleri de miras alanında ihtisas Mahkemeleri olarak değerlendirilebilir. Örneğin, İstanbul'daki "askerî kassâmlık", "beledî kassâmlık" mahkemeleri müstakil bir kaza kadılığı değil, bağlı olduğu kadılık (kaza teşkilatı) altında miras işlerine bakan mahkemelerdir.³ Hayatını kaybeden insanların terekelerinin kurulması ve mirasçılara paylaştırılması işinin kadı tarafından yapılması ancak mirasçılarının mahkemeye başvurması sonucunda yapılabilmekteydi. Kadı efendinin, mirasa müdahalesi ancak varislerin isteği veya ölen kişinin alacaklılarının başvurusu ya da mirasçılar arasında reşit olmayan çocukların bulunduğu durumlarda olabilmekteydi. Bir başka ifadeyle yetimler, gâibler, terekeden hak sahibi olan alacaklılar, hayatta yalnız kalmış eşler mirasçı olduğunda veya ölen kişinin hiçbir mirasçısı olmadığında tereke kesinlikle mahkeme marifetiyle taksim ediliyordu. Askerler gibi resmi görevlilerin terekelerinin kurulması da normal vatandaşlarda olduğu gibi isteğe bağlı idi. Devlet tarafından görevlendirilen askeri kassamlar ölen askerlerin terekelerini kurarlardır. Bu görevi de Kazaskerler adına askeri kassamlar Kıbrıs gibi yerlerde ise kendilerine bu yetkinin verildiği kadı ya da naipler yapmaktadırlar.⁴

Şer'i Mahkemelerin başında olan kadılara veya naiplere bırakılan görevlerden bir tanesi de yukarıda da bahsedildiği gibi görev yerlerinde hayatını kaybeden kişilerden kalan her türlü mallarını varislerine taksim etmektir.⁵ Kadılar bazı durumlarda yardımcılarında birisi olan kassamlardan terekelerin taksimi için yardım isteyebilirler veya onları görevlendirebilirlerdi. Tereke taksim işini yapan kassamlar, askerlerin terekelerini hazırlayan kazasker kassamları (askerî kassâmlar) ile sivillerden ölenlerin terekelerini taksim eden beledî kassamlar şeklinde ikiye ayrılmışlardı.⁶ Askeri kassamlar, doğrudan kazaskere, halktan hayatını kaybedenlerin terekelerini taksim eden kassamlar

3 Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011, s. 118-119.

4 Özcan, agm., s. 405; Said Öztürk, "Kassam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 30, Ankara 2001, s. 579; Bozkurt, *agt.*, s. 133.

5 Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C I, İstanbul 1994, s. 400.

6 Arif Bilgin ve Fatih Bozkurt, "Bir Mali Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmâl Mukataaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 2010, s. 3.

ise, kadı efendinin yanında Şer'i Mahkeme'de bulunurlardı.⁷ Kamu görevlilerinin miras taksimlerini yapan kazasker kassamları *resm-i kismet*i de kazasker adına tahsil etmektedirler.⁸ Lefkoşa Şeri Sicillerindeki kayıtlardan adanın en büyük mahkemesi olan Lefkoşa Mahkemesi'nde görevli kadı veya naiplerinin aynı zamanda kazasker kassamı (askeri kassam) olarak da atandıkları görülmektedir. Sicillerdeki bazı belgelerde kadıların veya naiplerin tayin beratları içerisinde ikinci bir görevlendirme yapılırken bazı kayıtlarda atamanın hemen sonrasındaki ikinci bir belgede görevlendirme yapılmaktadır.⁹ Kıbrıs Lefkoşa Şer'i Sicillerindeki bazı kayıtlarda Lefkoşa kadılığına bağlı olan diğer kazalar da belgede belirtilmektedir. İlgili kayıta, Rumeli Kazaskeri tarafından Lefkoşa, Gilan, Evdim ve Mesarya ve diğer kazaların askeri kassamlığına Lefkoşa kadısının atandığı açıklanmıştır.¹⁰ Sicildeki 8 Eylül 1759 tarihli belgede de Kıbrıs adası askeri kassamlığına tekrardan Lefkoşa kadısının atandığı bildirilmektedir. Yalnız ilgili belgede göreve getirilen kadının ismi henüz belli olmadığı için yazılmamıştır.¹¹ 24 Eylül 1759 tarihli kayıt diğer atamalardan biraz daha farklıdır. Bu belgede Lefkoşa naipliğine yeni atanan Mevlânâ Ebubekir Efendi'nin görevleri ve yetkileri sıralanırken görevleri arasında *mevtâ-yı askeriyeye* ve *belediyye muhalefâtı* da olduğu belirtilmiştir.¹²

İzzet-me'âb şerî'at-nisâb Mevlânâ Ebubekir Efendi kâm-yâb;
ba'de't-tahiyeti'l-vâfiye inhâ olunur ki ber-vech-i arpalık mutasarrif
olduğumuz Lefkoşa der-Kıbrıs kazâsının niyâbeti işbu bin yüz
yetmiş üç senesi mâh-ı Saferî'l-hayrî guresinden cenâbınıza tefvîz
olunmuşdur gerek ki niyâbet-i merkûmeyi gurre-yi mezbûreden zabt
eyleyüp beyne'l-ahâlî icrâ-yı ahkâm-ı şer'-i şerîf-i âli idüp ve cezîre-i
merkûmede vâki' olan mevtâ-yı askeriyeye ve belediyye muhalefâtını
dahi tahrîr u terkîm ve beyne'l-verese bi'l-farîzati ş-şer'iyye tevzî' u
taksîm eylesesiz ve's-selâm.

Mine'l-muhlis Şerif-zâde es-Seyyid Mehmed

el-Kâdî be-Dâru's-Saltanatî'l-Aliyye sâbıkâ.

7 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, 3. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 121.

8 Aydın, "Osmanlı'da Hukuk", *ODMT*, I, 400.

9 KŞS, 6/190-1.

10 KŞS, 12/90-2.

11 KŞS, 18/33-2.

12 KŞS, 18/33-3.

Lefkoşa sicillerindeki naip veya kadı atama belgelerinin bir kısmında yukarıda belirtildiği gibi kadı veya naiplerin görevleri arasında askeri ve beledi kassamlığın olduğu kaydedilmiştir.¹³ Sicildeki bazı kayıtlardan ise adanın diğer büyük kazalarında görev yapan askeri kassamlara da tesadüf edilmektedir. Ör. Sicildeki 1 Nisan 1642 tarihli kayıтта Tuzla kazası kadısı, *mefharu'l-kuzât Hasan Efendi el-Kâdi be-Tuzla el-kassâmül-askeri be-Cezîre-i Kıbrıs* şeklinde kaydedilmişti.¹⁴ Ancak 5 Kasım 1698 tarihinde bu göreve Lefkoşa kadısının atandığı belirtilmiştir.¹⁵ Kazasker efendiler geniş Osmanlı coğrafyasında her kadılık bölgesine ilgili şehrin kadısı dışında askerî kassam atamak veya atamamak konusunda tercihte bulunabilirlerdi. Kazaskerler uygun gördüklerinde şekilde müstakil olarak kadılık ehliyetine sahip ulemadan bir kişiyi askerî kassâm olarak tayin edebilirler veya isterlerse belde-şehir kadısını aynı zamanda askerî zümrenin terekelerini tutmaya da yetkilendirebilirlerdi. Belgelerden Kıbrıs'taki uygulamada farklı tarihlerde kazasker efendilerin her iki yönetime de başvurduklarını göstermektedir. 18. yüzyılın tamamında bu şekilde atamaların yapıldığı Lefkoşa sicillerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Sicillerdeki bazı tereke belgelerinde ada dışında hayatlarını kaybeden askerlerle ilgili bilgilere de tesadüf usulü rastlanmaktadır. Akka devam eden savaş sırasında şehit olan veya ecelleriyle vefat eden topçu askerlerin terekeleri tespit edilerek mirasçılara ulaştırılması için Cephane Çorbacısı Mehmet Ali Ağa kayyum atanarak söz konusu terekeler teslim edilmişti (5 Haziran 1799).¹⁶ Ancak Çorbacı Mehmet Ali Ağa rahatsızlandığı için Mısır Seraskeri olan Cezzar Ahmet Paşa tarafından İstanbul'a gönderilmiş fakat İstanbul'a giderken gemisinin uğradığı Tuzla'da hayatını kaybetmişti. Bunun üzerine Kıbrıs Beytülmal emini Mehmet Ali Ağa'nın hem de diğer askerlerin terekelerini emniyete almıştı (2 Eylül 1799).¹⁷ Buradaki kayıttan savaş devam ederken hayatlarını kaybeden askerlerin terekelerinin ordudaki görevliler tarafından tutulduğu öğrenilmektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere çalışmaya konu olan devreye ait Lefkoşa Şer'i Sicillerinde her iki kassam diye adlandırılan görevlilere rastlanılmaktadır.

13 KŞS, 18/53-4; KŞS, 18/68-1.

14 KŞS, 6/167-1.

15 KŞS, 6/190-1

16 KŞS, 22/71-2

17 KŞS, 22/72-1

İlgili belgelerde kassamlar, *kassâm*, *kısmet-i askeriyye* veya *kassâmü'l-askerî*¹⁸ veya *kâtib-i kassâm*¹⁹ şeklinde de görülmektedir. Kassamlar, taksimini yaptıkları terekelerden resmi vergiler ile tereke hazırlanırken yapılan masrafların ücretlerini tahsil edilmesini sağlamaktaydılar. Bunlar arasında techîz ve tekfîn, dellâliyye, kâtibiyye, çukadariyye, muhzırıyye, bedestâniyye (bedesten kirası), han kirası, huddâmiyye, kalemiyye, ihzâriyye, hammaliyye (hammaliyye maa-merkep kirası), bargir ücreti, araba kirası, kassamiyye, müjdegâne/ihbâriyye ve resm-i kısmet bulunmaktadır.²⁰ Eğer ölen kişinin mirasçısı bulunmuyorsa mirasa beytülmal eminleri tarafından el konulmakta ve beytümale kalan terekenin masraflar kısmında yukarıda sayılanlara yeni eklemeler yapılabilmekteydi. Beytümaller tarafından el konulan miraslardan resm-i defterdâr, resm-i nâzır-ı defterdâr, resm-i nâzır-ı muhâfız paşa, resm-i emîn-i beytül-mâl, resm-i kâtib-i beytül-mâl, resm-i rûznâmçeî, resm-i hasekiyân, eminiyye, resm-i emin efendi, gibi çeşitli isimlerde ücret alınmaktaydı.²¹ Sonraki dönemlerde bu alınan ücretlerin bazılarının isimlerinde resm ve nezâret-i hazret-i vâlî, resm ve nezâret-i defterî, resm-i hazret-i vâlî, nezâret-i vâlî, resm-i defterî, nezâret-i defterî şeklinde değişiklik yapıldığı görülmektedir.²² Yine bazı kayıtlarda adada görev yapan vali beytülmal tarafından el konulan terekelerden alacağı parayı almayarak beytümale bıraktığı da görülmektedir.²³

Kassamlar, terekelerden “*resm-i kısmet*²⁴”, *resm-i adi*, *resm-i kısmet-i adi* adlarında binde 15 ile 25 arasında değişen bir resim alırlardı. Ancak uygulamada farklı miktarlarda alınanlara da rastlanılmaktadır. Bunlar da genellikle binde 8,5 ile 35 arasında değişmekteydi. Ayrıca kassamlar terekelerden kendilerinin payı olarak “kassâmiye” adıyla genellikle binde 5 oranında bir vergi almaktaydılar. Fakat kassamiyenin resmi kısmet gibi geçerli bir tarifesi kanunlarda açıkça belirtilmediğinden bölgeler arasında farklılıklar meydana gelebilmekteydi. Yapılan araştırmalarda kassamiyenin

18 KŞS, 6/167-1

19 KŞS, 8/6-2; Bozkurt, *agt.*, s. 119.

20 KŞS, 16/142-1; KŞS, 17/14-1; KŞS, 15/152-1; KŞS, 13/1-1; Adı geçen harçların miktarları için bk. Tablo I.

21 KŞS, 7/30-1; KŞS, 7/23-3.

22 KŞS, 21/26-2; KŞS, 21/36-1.

23 KŞS, 18/116-1; KŞS, 18-122-2; KŞS, 18/123-1

24 Osmanlı Devleti'nde alınan *resm-i kısmet* miktarları örnekleri ve tarihçesi için bk. Bozkurt, *agt.*, s. 184-188.

genellikle binde 1,9 ile 9,5 arasında değişen oranlarda alındığı belirlenmiştir.²⁵ Miras paylaşımı sırasında mahkemelerin terekeden hangi vergi ve harçları ne oranda alacakları devlet tarafından tespit edilmekteydi. 18. yüzyılda Lefkoşa Sicillerine kaydedilen tereke kayıtlarından anlaşıldığı üzere adada değişken miktarlarda resm-i kısmet alınmaktaydı. Adada genel olarak binde 25 ile binde 45 arasında değişen oranlarda *resm-i kısmet* alınırken²⁶, bazı belgelerde bu oranın binde 15'e²⁷ kadar düştüğü anlaşılmaktadır. Ö. ölen Lefkoşa kadısının *muhallefâtından* (tereke) binde 15 oranına göre *resm-i kısmet* alınmıştır.²⁸ Mirasçısı olmayan veya mirasçısı sadece eşlerden birisi olan ve beytülmal tarafından el konulan terekelerde ise resm-i kısmetin oranı binde 50'ye kadar çıkabilmekteydi.²⁹ Kassamların, zaman zaman *resm-i kısmet* alırken farklı tarifeler uyguladıkları Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde de görülmektedir.

Tablo I: Terekelerden alınan vergiler ve yapılan masraflar için alınan ücretler (1726-1750)³⁰

Kayıt (KŞS)	tt	rk	k	H	ha	kç	ç	d	kah	ka	m	kçmh	i	e	ks	hş	bk
13/1-1	500p	818p	5p	50p			5p	87,5p		5p						100p	
13/50-1	215p	160p			10p**		22,5p			1,25p						45p	
13/223-1	200p	807p	130p				120p										
13/223-2	4200p	1860p				520p		185p									185p
13/224-1		587p					164p									520p	
13/224-2	1800p	250p					70p										

25 Öztürk, agm., s. 580.

26 KŞS, 13/50-1; KŞS, 15/221-1; KŞS, 16/25-1; KŞS, 17/14-1.

27 KŞS, 15/240-1.

28 KŞS, 15/238-1.

29 KŞS, 7/30-1; KŞS, 21/11-1; KŞS, 21/20-3.

30 Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750)*, Ankara 2010. s. 70; Tabloda kullanılan kısaltmalar ve karşılıkları: bk: bedesten kirası, bedesten; ç: çukadâriyye; d: dellâliyye; e: eminiyye; ha: hammâliyye, *hammâliyye ve merkep kirası, ** hammâliyye ve araba kirası; h: hüddâmîyye; hş: harc-ı hüccet-i şer'îye, *kayd-ı hüccet; kah: kaydiyye ve hüddâmîyye; i: ihzârîyye; k: kâtibiyye, kalemiyye; ka: kaydiyye; kçmh: kalemiyye, çukadâriyye, muhzîriyye ve hüddâmîyye; kç: kaydiyye ve çukadâriyye; ks: kassamiyye; m: muhzîriyye; p: para; rk: resm-i kısmet, *resm-i kısmet, kalemiyye ve çukadâriyye; r: rub. tt: techîz ve tekfin. Terekelerde akçe ve kuruş cinsinden verilen değerler paraya çevrilmiştir. 1 kuruş=40para, 1 para=5 akçe olarak tabloda kullanılmıştır.

15/16-1	300p	220p				70p											
15/74-1		181p	28p		30p			80p									140p
15/90-2		135p						40p	35p								
15/94-4	400p	240p						40p	100p								
15/102-1	420p	350p						62p	150p								
15/136-3	1000p	600p						240p	240p								240p
15/152-1	800p	2200p			120p*		1200p	400p			800p						400p**
15/165-1	400p	600p							200p								
15/181-2	5000p																
15/221-1	782p	1214p						200p									
15/238-1	4000p	1160p					680p				560p				790p		
15/240-1	720p	207p	45p					120p							135p		
16/13-1		60p	10p					20p		30p	10p		100p				
16/16-3	600p	600p						120p		120p			100p				420p
16/17-1		560p						120p		120p	120p						
16/19-2	360p	780p	20p	80p				120p		160p			40p				200p
16/25-1		1000p	1000p		180p			400p									
16/31-1	240p	931p	1100p	90p													
16/34-1		5200p	800p					2000p									
16/43-1	1690p	500p	120p						320p								
16/55-1		1240p	240p					120p	160p				120p				400p
16/62-1		60g						10g	10g								
16/79-1	640p	1600p	320p					160p		40p	160p						200p
16/81-2	600p	1200p	2000p					4000p									
16/94-1		760p															
16/95-1	10g	125g						15g		15g							25g
16/98-1		440p	80p	80p				40p	145p	10p	40p						
16/101-2	3200p	1500p	360p	160p				180p	460p	20p			180p				40p
16/114-4		420p	60p					60p			20p			80p			
16/115-1	200p	440p											80p				200p

16/116-4		170p	19p				21p					9p	21p			
16/117-2		400p									260p					
16/120-2	1600p	7600p	760p				760p	80p			380p		940p			
16/123-1	4000p	40.000p	4000p	2000p			2000p			120p		200p				
16/125-1		8825p*						320p								
16/138-1		57p					20p				280p		140p			800p
16/142-1	367p	210p	80p				80p	160p		20p	40p					
16/213-1	1140p	4800p	400p		100p		400p	400p		200p		100p	400p		1000p*	200p
16/214-2		790p												1200p	300p	
17/14-1	400p	1200p									160p					
17/19-1		720p	120p				80p			10p						
17/61-2	2739p															

Lefkoşa sicillerine kaydedilen birçok terekede masraf adı altında alınanların ayrı verildiği durumların yanında birlikte de verildikleri görülmektedir. Örneğin, rüsumat, harc-ı hüccet ve ilâmat 757 para³¹; hüddâmiyye, eminiyye ve kaydiyye 200 para³²; kalemiyye, çukadâriyye, muhzâriyye 320 para³³; kalemiyye, ihzâriyye, sarrafiyye 360 para, dellâliyye ve hammâliyye 60 para³⁴; kâtibiyye, dellâliyye, hammâliyye ve bedestâniyye 2.000 para³⁵; resm-i kısmet, kalemiyye ve çukadâriyye 8.825 para³⁶; kantarcıya, dellâliyye, dükkâniyye ve hammâliyye 242 para³⁷; çukadâriyye, ihzâriyye, kaydiyye 120 para³⁸; ihzâriyye ve kaydiyye 300 para³⁹; kalemiyye, hüddâmiyye ve çukadâriyye 282 para⁴⁰; dellâliyye ve bedestaniyye 75 para⁴¹; çukadâriyye ve muhzâriyye

31 KŞS, 16/194-1.

32 KŞS, 16/138-1.

33 KŞS, 16/115-1.

34 KŞS, 16/214-2.

35 KŞS, 17/61-2.

36 KŞS, 16/125-1.

37 KŞS, 16/19-2.

38 KŞS, 16/43-1.

39 KŞS, 16/95-1.

40 KŞS, 16/94-1.

41 KŞS, 16/94-1.

28 para⁴²; dellâliyye bedestaniyye 597 para⁴³; kalemiyye, hüddâmiyye ve muhzırıyye 420 para⁴⁴; hammâliyye, davar kirası ve ücret-i emin-i beytülmal 1.200 para⁴⁵ şekillerinde toplu tahsilat yapılmıştır.

Yukarıda sayılanların haricinde de bazen ihtiyaca göre farklı isimlerle yapılan harcamalar için terekeden para alınabilmekteydi. Bunlar arasında ölen kişinin mirasçılarının talepleri doğrultusunda yapılan işlemler veya hayatını kaybedenlerin mallarının uzakta olması sonucunda mahkemeye taşınması sırasında oluşan masraflar bulunmaktaydı. Terekeler hazırlanırken ölen kişinin taşınır tüm malları mahkeme huzuruna getirilmesi ve orada tasnif edilerek çarşıda açık artırma usulüyle satılması gerekmekteydi. Dolayısıyla mahkemenin bulunduğu yere malların getirilmesi masrafları artırmaktaydı. Bu tür masraflara örnek olarak 2000 para mersan (mersin)⁴⁶ kirası, 3050 para araba kirası, 200 para dellâlara nân-ı taze için, 250 para bedestene nakli ve yeniçeri ücreti için⁴⁷; bedesten bekçisine 100 para⁴⁸; hammâliyye için 30 para⁴⁹; dükkân ücreti olarak 40 para⁵⁰; tahsil-i zimem resmi için 1.540 para, hizmet-i mübaşiriyye olarak 660 para, bargir akçesi için 1.000 para⁵¹, kefen için 260 paradır.⁵² Terekelerden çeşitli adlar altında alınan masrafların hayatını kaybedenlerin öldükleri yere ve durumlarına göre ihtiyaçlara göre de değişebildiği anlaşılmaktadır.

Kıbrıs'taki miras sistemi ilgili bilgiler, çalışılan döneme ait 17 adet Şer'i Sicil defterlerine kaydedilen tereke, vasi atanması, miras paylaşımı, vasiyet, ölüm vb. kayıtlardan öğrenilmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere tereke, hayatını kaybedenlerden geride kalan mallarını içermektedir. Bu mallar, çeşitli masraflar ile vefat edenlerin alacaklılarına ödenecek olanlar

42 KŞS, 15/74-1.

43 KŞS, 15/238-1.

44 KŞS, 15/221-1.

45 KŞS, 15/221-1; KŞS, 16/142-1.

46 Akdeniz kıyı şeridinde bol yetişen, birkaç metrelik boya ulaşabilen, her mevsimde yeşil kalan güzel kokulu, beyaz çiçek açan ve meyvesi yenilebilen bodur bir ağaçtır. Genellikle ölülerin kokuşunu gizlemek için mezarın içine konulurdu.

47 KŞS, 13/1-1.

48 KŞS, 13/50-1.

49 KŞS, 15/74-1.

50 KŞS, 16/120-2.

51 KŞS, 16/213-1.

52 KŞS, 16/214-2.

çıkarıldıktan sonra varislerine paylaştırılmaktadır. Terekeler belirlendikten sonra öncelikli olarak hayatını kaybedenlerin borçları ödenmekteydi. Ancak terekenin değeri borçları karşılamıyorsa borçlar belli bir ödeme düzenine göre terekeden ödenmekte ve aileye herhangi bir miras ya da ödeme yükü bırakılmamaktaydı.⁵³

Çalışmamıza konu olan 18. yüzyıl boyunca Lefkoşa Şeriye Sicillerine toplam 242 adet tereke kaydedilmiştir. Bunların 164'ü (%67,8) erkek Müslümanlara 62 (%25,6) ise kadınlara aittir. Gayrimüslimlere ait sicile kaydedilen tereke sayısı ise 16'dır. Bu terekelerin sadece 1'i gayrimüslim kadınlara aittir. Bu arada 1726-1750 yıllarını kapsayan 24 yıllık dönemde Şer'i Mahkeme kayıtlarında Müslüman ve gayrimüslim ada halkından hayatını kaybeden sadece 46 kişinin terekesinin kaydı bulunmaktadır. Lefkoşa sicillerine kaydedilen Müslüman ve gayrimüslimlere ait terekeler arasında ortalamaların üstünde yüksek miktarlı terekeler de bulunmaktadır. Bunlar arasında Saray tercümanı Hristofaci'nin terekesi de bulunmaktadır. 18. yüzyılın sicillere yansıyan 164 Müslüman erkeğe ait terekelere bakıldığında ise en değerli terekenin 823.480 para⁵⁴ değerinde olduğu görülmektedir. Aynı dönemdeki 62 Müslüman kadına ait terekeler içerisinde ise en değerli tereke 386.694 para⁵⁵ kıymetinde idi. Kıbrıslı gayrimüslimler ise Şer'i Mahkeme'ye kaydedilen en değerli tereke 650.000 para kıymetinde olan Kıbrıs muhassılı yanında görev yapan saray tercümanı Hristofaci veled-i Kostantin'e ait olardı. Hristofaci'nin, Kıbrıs yerli Yeniçeri Ağası tarafından öldürülmesi üzerine alacaklıları Şer'i Mahkeme'ye başvurarak terekenin kurulmasını sağlamışlardır. Hristofaci'nin mirasçıları olan eşi, annesi, 2 oğlu ve 4 kızına çeşitli resmi alınacak olan masraflar çıkarıldıktan sonra kalacak olan miras 648.913 para şeklinde idi (22 Mayıs 1750).⁵⁶ Ancak Hristofaci mirasçılarına terekesinden herhangi bir ödeme yapılamamış terekenin tamamı alacaklılara verilmiştir. İlgili terekeye kadı efendinin dahil olmasının nedeni ise Hristofaci'nin alacaklılarının Şer'i Mahkemeye yaptıkları başvuru sonucunda gerçekleşmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere adada görev yapan gayrimüslimlerin temsilcilerinden birisi olan saray tercümanlarını varlıklı kişilerdir.

53 Mehmet Akif Aydın, "Eyüp Şeriye Sicillerinden 184, 185 ve 188 No'lu Defterlerin Hukuki Tahlili", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, İstanbul 1998, s. 67; Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1999, s. 319.

54 KŞS, 20/52-2.

55 KŞS, 18/108-1.

56 KŞS, 16/194-2.

Terekelerdeki Aile ile İlgili bilgiler

Şer'i Siciller tutuldukları bölgenin adeta aynası durumunda olan kaynaklardır. Dolayısıyla siciller araştırmacılara bölgelerinde yaşayan insanların hayatlarını birçok noktadan inceleme değerlendirme şansı sunar. Sicillerde verilen bilgilerden biri de terekeler ile ilgilidir. Tereke kayıtları ise muhteviyatı bakımından birçok bölgede olduğu gibi çalışma konumuz olan Kıbrıs'ta gündelik hayatla ilgili tüm detayları vermektedir. Terekelerden öğrenilen bir başka detay ise aile hayatı ile ilgili olanlardır. 1726-1750 yılları arasındaki sicil kayıtlarındaki çeşitli belgelere göre, adadaki 103 Müslüman ailedeki çocuk sayısı 2,49; 42 gayrimüslim ailede ise 2,45'tir.⁵⁷ Bu rakamlara karşın 18. yüzyılda sicillere kaydedilen terekelerdeki Müslüman aile sayısı 226, toplam çocuk sayısı ise 311'dir. Bu çocukların 163'ü erkek iken 148 ise kızdır. Genel toplamda ise tereke kayıtlarına yansıyan çocuk oranı 0,73 olurken bunun 0,52'si erkek 0,48'i ise kız çocuklarından oluşmaktadır. Gayrimüslimlerde ise sicillere yansıyan tereke kayıtlarının sayısı 16 iken toplam çocuk sayısı 25'dir. Bu çocukların 15'i erkek iken 10'u da kızdır. Gayrimüslimlerin genel çocuk oranı ise 0,64 iken bunun 0,6'sı erkek 0,4 ise kız çocuklar olarak hesaplanabilmektedir. Burada unutulmaması gereken nokta ise 18. yüzyılda verilen oranların 1726-50 yılları arasında verilen rakamlardan daha düşük olmasının nedeni araştırmanın genel konusunda yer almadığı için sicillerdeki aile ile (özellikle boşanma ile boşanma sonrası çocuklara verilen nafaka ve kisve baha) ilgili kayıtların bu hesaplamalara dahil edilmemiş olmamasıdır. Adadaki nüfusla öngörülerde bulunmak için Tereke kayıtlarının yanı sıra seyyahların raporları ile adalılardan toplanan çeşitli vergiler yardımıyla hesaplamak mümkündür.⁵⁸ Dolayısıyla terekelerdeki veriler ile nüfus sayımları olmadan adadaki nüfusu tahmin etmek çok da olanaklı değildir.

18. yüzyıla ait 242 tereke kaydının 97'sinde kadınların eşlerinden miras aldıkları görülmektedir. Söz konusu 97 kaydın ise sadece 12 tanesinde iki eşlilik bulunmaktadır. Geriye kalan 85 kayıтта ise tek eşli evlilik bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi adada da eşlerin boşandıktan veya eşlerden birinin ölümünden sonra büyük bir oranla tekrar evlendiklerine belgelerde sıklıkla tesadüf edilmektedir.⁵⁹ Ancak bazı

57 Özkul, *age.*, s. 189.

58 Ali Efdal Özkul, "The Ottoman Empire's Tax Policy in Eighteenth Century Cyprus", *Archivum Ottomanicum*, ed. By György Hazai, 32(2015), Harradowitz Verlag, Wiesbaden 2015, s. 53-81.

59 Osmanlı idaresinde Kıbrıs'ta evlenme, boşanma, aile hayatı ve kadınların durumu ile ilgili

tereki kayıtlarında ki bu kayıtlar diğerlerine oranla az da olsa ölen kadın ve erkeklerin eşleri olmadığı görülmektedir. Lefkoşa sicillerindeki birçok belgede yukarıda bahsedilen durum görülmektedir. 27 Mayıs 1745 tarihli belge de bunu kanıtlar niteliktedir. Lefkoşa Korkud Efendi Mahallesi'nden es-Seyyid el-Hac Ahmet Bican Efendi ibn-i Hüseyin, vefat eden eşinin kendinden önceki kocasının terekesinden zevcesinin hakkını teslim almıştır.⁶⁰ Bir diğer örnekte Lefkoşa'da Aziz Efendi tekyesinde vefat eden Derviş es-seyyid Osman'ın eşinden başka varisi olmadığından terekesindeki eşinin hissesi dışında kalan bölümü beytülmale kalmıştı. 16 Eylül 1784 ilgili kayıta es-seyyid Osman'ın gelirleri arasında üvey kaynatasına verdiği 30 para değerindeki borç da bulunmaktadır. Söz konusu kayıttan es-seyyid Osman'ın kaynanasının, eşinin babasından sonra tekrar evlendiği anlaşılmaktadır.⁶¹ Böylece terekelerin aile hayatı için ne kadar önemli olduğunu bir başka açıdan da göstermesi ayrıca önem taşımaktadır.⁶²

Araştırmaya konu olan yıllarda Kıbrıs'ta tereke kayıtlarında belirtilen *mehr-i müeccel* miktarlarının, boşanma sonrasında ortaya çıkanlara göre daha az tartışmaya konu oldukları görülmektedir. Boşanma davaları sonrasında birçok kez mehr-i müeccel sorunları yüzünden tekrar davalar açılırken bu oran terekelerde belirtilen mehr-i müeccellerde pek görülmemektedir. Bir başka ifadeyle kadınlar, boşanma davalarında bazen pazarlık konusu bile yapılabilen mehr-i müeccellerin tamamını, eşlerinin ölümünden sonra, şahitlerle ispatladıkları takdirde terekeden pazarlıksız alabiliyorlardı. Hatta borçlardan dolayı terekeler alacaklılara paylaştırıldığında bile kadınlara mehr-i müeccel hakları ödeniyordu.⁶³

detaylı bilgi için bk. Ali Efdal Özkul, "XVIII. Yüzyılın İkinci Çeyreğinde Kıbrıs'ta Evlenme", *III. Güzelyurt Tarih Buluşması Sempozyumu, Bildiriler*, 7-8 Nisan 2005, Lefke 2005, s. 279-289; Ali Efdal Özkul, "18. yüzyılda Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Meydana Gelen Boşanma Olayları", *Belleten*, LXXIX/284-Nisan 2015 Ankara, s. 126-162; Ronald C Jennings, "Divorce In The Ottoman Sharia Court of Cyprus, 1580-1640", *Studia Islamica*, LXXVIII 1993, s. 155-167; Mehmet Demiryürek, "Kıbrıs Şer'îye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs'ta Aile", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S 50, İstanbul 2010, s. 87-120; Mehmet Akif Erdoğan, "Osmanlı Kıbrıs'ında Kadınlar (1580-1640)", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri 25-26 Mayıs 1998*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2000, s. 154-200.

60 KŞS, 16/24-1; KŞS, 16/35-1; KŞS, 16/39-1.

61 Benzer durum için bk. Bozkurt, *agt.*, s. 180.

62 KŞS, 21/16-1.

63 Yavuz Cezar, "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", *18. Yüzyıl Kadı*

Tablo II: 18. yüzyıl terekelerinde ortaya çıkan *mehr-i müeccel* miktarları

Kayıt No (KŞS)	Tarihi	Mehr-i Müeccel	Kayıt No (KŞS)	Tarihi	Mehr-i Müeccel
7/45-1	20.05.1709	600p	19/109-1	02.01.1769	620p.
7/50-1	08.06.1709	400p	19/109-3	13.01.1769	2400p.
7/61-2	13.07.1709	600p	19/113-3	19.01.1769	400p.
7/69-1	06.08.1709	600p	19/121-3	18.06.1769	920p.
8/67-3	09.10.1713	3400p	19/129-1	10.08.1769	2200p.
9/23-1	29.03.1717	5.000p	19/139-1	09.11.1769	2040p.
11/89-2		3000p	20/1-3	25.02.1770	2400p.
11/91-1	16.01.1723	4000p	20/4-1	17.03.1770	2200p.
11/91-1	16.01.1723	4000p	20/5-1	11.05.1770	3400p.
11/92-1	09.12.1722	460p	20/5-1	11.05.1770	2400p.
13/1-1	13.01.1727	5.000 p	20/6-2	16.05.1770	1800p.
13/1-1	13.01.1727	9.000 p	20/7-1	16.05.1770	2600p.
13/50-1	18.07.1727	4.800 p	20/10-3	01.07.1770	4000p.
13/223-2	12.111729	2.000 p.	20/10-3	01.07.1770	5000p.
15/16-1	17.11.1736	1.100 p.	20/10-3	01.07.1770	2200p.
15/74-1	16.01.1739	600 p.	20/11-2	02.10.1770	1150p.
15/90-2	5.05.1740	30 p.	20/12-3	11.11.1770	200p.
15/102-1	29.10.1740	1.080 p.	20/13-1	11.11.1770	600p.
15/136-3	18.08.1741	3.000 p.	20/18-45	30.04.1770	2200p
15/152-1	07.03.1742	4.200 p.	20/19-2	03.07.1770	6000p.
15/165-1	27.08.1742	300 p.	20/27-1	17.06.1770	6040p.
16/16-3	28.05.1745	1.000 p.	20/27-1	17.06.1770	6040p.

16/31-1	07.06.1745	1000 p	20/33-1	20.10.1770	1000p.
16/55-1	26.07.1745	8.200 p.	20/35-4	24.11.1770	4400p.
16/79-1	23.11.1745	2.600 p.	20/44-1	13.05.1771	1600p.
16/81-2	09.09.1745	3.800 p.	20/45-4	19.08.1771	3000p.
16/94-1	20.10.1745	4.200 p.	20/58-2	13.11.1771	300p.
16/95-1	02.11.1745	4.000 p	20/58-3	17.11.1771	4600p.
16/115-1	15.05.1747	1.600 p.	20/62-2	26.01.1772	1100p.
16/120-2	29.06.1747	5.420 p.	20/67-3	29.02.1772	3400p.
16/213-1	22.05.1750	4.000 p.	20/68-2	05.02.1772	2200p.
18/23-4	30.01.1758	1100 p.	20/70-4	01.10.1771	4400p.
18/24-2	07.02.1758	12040p.	20/137-2	25.02.1779	200p.
18/25-2	08.04.1758	100p.	21/17-1	10.10.1784	3400p.
18/40-3	24.05.1762	2200p.	21/19-1	11.1784	2400p.
18/58-1	01.08.1763	1000p.	21/21-3	14.01.1785	11.000p
18/60-1	22.10.1763	4200p.	21/26-1	13.03.1785	600p
18/66-1	11.04.1764	4600p.	21/26-1	13.03.1785	1000p
18/71-1	03.12.1764	400p.	21/26-2	10.02.1785	912p
18/97-2	08.10.1784	5000p.	21/38-1	22.01.1786	600p.
18/100-1	20.12.1783	205g	21/40-1	26.01.1786	1200p.
18/107-1	12.01.1770	4200p.	21/40-2	24.01.1786	3400p.
18/116-2	01.06.1783	300p.	21/43-2	25.02.1786	840p.
19/33-1	28.03.1767	1400p.	21/44-1	04.02.1786	200g.
19/53-2	19.01.1768	11000p.	21/53-2	06.1786	2200p.
19/56-1	30.11.1767	1000p.	21/75-1	23.03.1787	1640p.
19/73-1	27.08.1768	520p.	21/90-1	08.11.1787	1000p.

19/80-2	17.09.1768	3240p.	21/91-1	08.12.1787	4040p.
19/101-2	30.11.1768	800p.	21/190-1	23.08.1791	4000p.
19/104-2	04.12.1768	600p.	21/217-1	1792	40.000p.
19/106-1	15.12.1768	1200p.	21/310-1	28.07.1795	40.000p
19/107-3	06.12.1768	840p.	21/310-1	28.07.1795	28.000p
19/107-3	06.12.1768	3800p.			

Tablo II'de de görüleceği gibi, 18. yüzyılın sicillere yansıyan tereke kayıtlarının sadece 96 tanesinde 105 adet mehr-i müeccel miktarı söz konusudur. Bu kayıtların 8 tanesi iki eşli eşlerin kadınlarıdır. İlgili dönemin kayıtlarına göre en yüksek mehr-i müeccel miktarı 40.000 para iken en düşük olanı ise 30 para idi. Yukarıdaki tabloya göre ortalama mehr-i müeccel miktarı ise 3.602 paradır. Tabloda verilen rakamların sadece 33 tanesi elde ettiğimiz ortalamanın üstünde olduğu görülmektedir. Boşanma davalarında belirtilen mehr-i müecceller ile terekelerde ortaya çıkanlar arasında çok büyük fark olamadığı anlaşılmaktadır.⁶⁴ Boşanma kayıtlarında mehr-i müeccel konusu eşler arasında birçok kez tartışma konusu olmuş olmasına karşın terekelerde bu durum neredeyse tartışmasız bir şekilde kaydedilmektedir. Kadınlar sicile kaydedilmiş tereke kayıtlarının hepsinde belirtilen mehr-i müeccellerini eğer kocalarının terekeleri borçlarını ödemeye yetiyorsa eksiksiz almışlardır. İki eşli erkelerin eşlerinin mehr-i müeccelleri bazı kayıtlarda farklı bazılarında ise aynıdır. Çiftlerin sahip oldukları çocuk sayısı da iki eşli veya tek eşli çiftlerde anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

13 Mart 1785 tarihli kayıta Karpaz kazası Galatya köyünde vefat eden Sarı Mustafa bin Hasan'ın vârisleri arasında pay edilen terekasının kaydı incelendiğinde Sarı Mustafa'nın 2 eşi ile 2 oğlu ve 2 kızı olduğu öğrenilmektedir. Terekeden masraflar çıkarıldıktan sonra kalan 597,5 kuruş (23.900p) mirasçılara paylaştırılmıştı. Masraflar içerisinde Sarı Mustafa'nın iki eşinin mehr-i müeccel miktarları ilk eşinin mehr-i müecceli 15 kuruş (600p) iken ikincinin 25 kuruş (1000p) olduğu görülmektedir. Bu arada belgenin devamında küçük çocuklara Mustafa'nın ikinci eşi olan anneleri Ayye'nin vasi olarak atandığı ve her birine günlük üçer para nafaka takdir

64 Karşılaştırma için bk. Özkul, *age.*, s. 141-153.

edildiği kaydedilmiştir.⁶⁵ Lefkoşa sicilindeki önceki örneğe benzer bir diğer iki eşli olan ve hayatını kaybeden erkeğin tereke kaydında yine farklı miktarlarda mehr-i müecceller söz konusudur. İlgili kayıt Kıbrıs eski Miralayı olan el-Hac Mustafa Ağa ibn-i eş-Şeyh Ali Ağa'ya aittir. El-Hac Mustafa Ağa'nın eşlerinden birinin mehr-i müecceli 1000 kuruş (40.000) iken diğer eşinin mehr-i müecceli 700 kuruş (28.000p) olarak kaydedilmiştir.⁶⁶ Sicildeki 17 Aralık 1722 tarihli başka bir tereke kaydında ölen adamın eşlerinin her birine 20.000 akçe (4000p) mehr-i müeccel ödenmiştir. Terekenin değeri 553.441 akçe (110.688p1a) iken masraflar çıkarıldıktan sonra mirasçıları olan iki eşine, iki oğluna ve üç kızına 256.966 (51.393p1a) akçe paylaştırılmıştır.⁶⁷

Bazı durumlarda ölen kişinin terekesi eşinin mehr-i müeccelini bile karşılayamayabiliyordu. Sicile yansıyan bu tür bir örnekte Tuzla'da geçici olarak kalırken hayatını kaybeden İmam Hacı Ömer Efendi'nin eşinden başka varisi olmadığı için terekesinden elde edilen para eşi ve beytülmal arasında paylaşılacaktı. Ancak terekeden masraflar çıkarıldıktan sonra kalan 1505 para Hacı Ömer'in eşinin mehr-i müecceline (2.200p) bile yetmediği için paranın hepsi eşine bırakılmıştır.⁶⁸

Yukarıda da bahsedildiği gibi sicildeki terekelerde aile hayatı ile ilgili karşılaşılan bir durum da kadınların bir kısmının eşlerinden boşandıktan veya eşleri öldükten sonra genel beklentilerden farklı olarak tekrar evlenmeyip hayatlarına devam ettikleridir. Lefkoşa sicillerinde bu tür örnekler tekrar evlenenler kadar çok olmasa da bulunmaktadır. Bunun nedenleri arasında kadınların yaşlarının ilerlemiş olması veya evlenmeye fırsat bulamadan hayatlarını kaybetmeleri düşünülebilir. Lefkoşa siciline kaydedilen bu türden bir terekede Lefkoşa kazasına bağlı Anyehorka köyünden vefat eden Yakup kızı Rahime'nin mirasçılarına taksim edilen terekesi incelendiğinde mirasçılarının kızı ve oğlunun oğlu yani torunu olduğu görülmektedir. Rahime hanımın terekesinin değeri 115.830 akçe iken masraflar ve vergiler çıkarıldıktan sonra 109.998 akçe kızına ve torununa eşit miktarda paylaştırılmıştır (10 Ocak 1725).⁶⁹ Bu şekilde 18. yüzyılda sicile kaydedilen terekeler içerisinde torunlara kalan miras sayısı yukarıdaki kayıtlarla birlikte 5'dir.

65 KŞS, 21/26-1.

66 KŞS, 21/310-1.

67 KŞS, 11/91-1.

68 KŞS, 21/53-2.

69 KŞS, 12/22-1.

Ekler bölümünde verilen Tablo III'de de görüleceği üzere, ölen kişilerin miraslarında hakkı olanlar İslam hukukunda belirlenen kurallara göre terekeden hisselerine düşeni almaktadırlar. Ölen kişilerin miraslarından pay alabilecek akrabalar sırasıyla karı, koca, baba, anne, kız evlat, oğlun kızı, öz kız kardeş, baba bir kız kardeş, anne bir kardeşler, baba tarafından araya kadın girmeyen sahih dedeler, anne ve baba tarafından sahih nineler şeklindedir.⁷⁰ Erkek çocuklar ile anne karnındaki doğmamış çocuklar mirastaki en büyük paya sahiptirler. Doğmamış çocukların ölü doğması durumunda tekrar bir paylaşım yapılabilir. ⁷¹ Sicildeki 25 Şubat 1730 tarihli kayıta Evdim kazasına bağlı Evdim köyünden Hüseyin ibn-i Resul bin Abdullah'ın vefat etmesi üzerine, mirası otuz iki hisseye (*sehm*) bölünerek varisleri olan iki eşi, bir oğlu ve iki kızı arasında taksim edilmiştir. Hüseyin'in terekese eşlerine ikişer, oğluna on dört ve kızlarına yedişer hisse şeklinde paylaştırılmıştı.⁷² Şer'i Mahkeme'ye başvuran adalı gayrimüslimlerde de yukarıdakine benzer bir şekilde mirasın paylaştırıldığına şahit olunmaktadır. Lefkoşa Aya Sava Mahallesi'nden Luka veled-i Andoni hayatını kaybettikten sonra geride bıraktığı mal varlığı 40 hisse olarak belirlenerek varisleri olan eşi, iki oğlu ve kızına paylaştırılmıştı. Luka'nın terekese beş hissesi karısına, on dörder hissesi oğullarına ve yedi hissesi ise kızına kalacak şekilde bölünmüştü (08 Ağustos 1727).⁷³ Şer'i hukuka göre hayatını kaybedenlerin evlatları kan bağı olan akrabalarına nazaran mirasta daha fazla hakları olmaktadır. Ancak bu durum, vefat eden erkeklerin kadınları için geçerli değildi. Kadınlar genellikle terekelerden en az payı alanlar arasında yer almaktadırlar. Bazı terekelerde bu durumlara engel olmak için erkeklerin eşleri için vasiyetlerde buldukları görülmektedir. Erkeklerin eşleri için yaptıkları vasiyet örneklerine aşağıda değinilecektir.

Kassamlar, terekelerden yapılan harcamaları ve vefat edenlerin borçları ile vasiyet ettiği miktarları çıkardıktan sonra, geriye kalanı hayatını kaybedenlerin mirasçılara taksim etmekteydiler. Yapılan paylaşımında erkek çocuklar ile anne karnındaki doğmamış çocuklar⁷⁴ en fazla payı almakta, sonra sırasıyla baba, kız çocuklar ve son olarak anne payını almaktadır. Kimi dönemlerde

70 Hamza Aktan, "Miras", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 30, Ankara 2020, s 144; Bozkurt, *agt.*, s. 49.

71 Aktan, *agm.*, s.144.

72 KŞS, 13/168-1.

73 KŞS, 13/26-3.

74 KŞS, 20/19-2.

eşi ölen kadınların hamile olup olmadığı anlaşılması için tereke kurulsa bile aile arasında paylaşım yapılmamakta kadının durumu beklenmektedir. Lefkoşa'nın Ayasofya Mahallesi'nde sakin iken vefat eden Çorbacı Hüseyin Ağa'nın terekisinin değeri tespit edilmiş ancak eşinin hamile olup olmadığı henüz belli olmadığı için mirasçılar arasında paylaşım yapılmamıştır (6 Mart 1772).⁷⁵ Ölen kişilerden geride kalan mirasın miktarına göre paylaşım oranları değişebilmektedir.⁷⁶ Örneğin, gayrimüslim bir erkeğin mirası 40 *sehm* (hisse) şeklinde belirlenmişti. Söz konusu 40 *sehm* ölenin erkek çocuklarına 34, kız çocuğuna 7 ve eşine ise 5 hisse şeklinde paylaştırılmıştı.⁷⁷ Müslümanlar ile ilgili örnekte ise Lefkoşa'nın Karamanizade Mahallesi'nden hayatını kaybeden bir erkeğin mirası 48 *sehm* olarak belirlenmişti. İlgili kayıttaki paylaşım 6 *sehmi* eşine, 14'er *sehmi* iki oğluna, 7'şer *sehmi* ise iki kızına bölünecek şekilde yapılmıştı (24 Ekim 1720). Kızlarından birisi ise daha sonra kendi payına düşen 7 *sehmi* 7,5 kuruşa babasının eşine satmıştı.⁷⁸

Yukarıda da açıklandığı gibi terekelerde görülen varisler arasında yapılan paylaşımlarda reşit olsun olmasın hem gayrimüslimlerde hem de Müslümanlarda ailenin çocukları mirastan paylarını alıyorlardı. Ayrıca reşit olmayan küçük çocuklara kalan mirası onlar adına reşit olana kadar korumaları için sicildeki bir sonraki kayıta birer vasi tayini de yapılmaktaydı.⁷⁹ Lefkoşa Tophane Mahallesi'nden el-Hac Mustafa bin Yusuf bin Mehmet'in vefat etmesi üzerine geride bıraktığı malları 24 hisseye bölünerek varisleri olan eşine 3 hisse, oğluna 17 hisse ve annesine de dört hisse şeklinde taksim edilmişti (17 Mayıs 1729).⁸⁰ Sicildeki gayrimüslimlere ait bir miras paylaşımında Değirmenlik nahiyesinin Matyat köyünden hayatını kaybeden Simyo veled-i Komi veled-i Simyo'nun malları sekiz hisseye bölünerek varisleri olan karısına bir, kızına dört, kız kardeşine ise üç hisse şeklinde taksim edilmişti (4 Şubat 1729).⁸¹ Her iki belge de bize yukarıda verilen yargıyı destekler niteliktedir. Ayrıca bu tür kayıtları artırmak mümkündür.

75 KŞS, 20/68-2.

76 KŞS, 13/1-1; KŞS, 13/224-1; KŞS, 15/238-1; KŞS, 16/13-1; KŞS, 17/19-1.

77 KŞS, 13/26-3.

78 KŞS, 10/50-1.

79 KŞS, 15/102-1; KŞS, 15/74-1; Aktan, agm., s.144; Terekeden pay alma ile ilgili oranlar için bk. Aydın, *age.*, s. 321-334.

80 KŞS, 13/119-1.

81 KŞS, 13/97-4.

Lefkoşa Sicillerindeki 10 Ağustos 1758 tarihli belgede hayatını kaybeden Lefkoşa'nın Cami-i Cedid Mahallesi'nden Mümine bint-i Hacı Ali'nin mirası varisleri olan eşine, iki oğluna, kızı ile anne ve babasına paylaştırılmıştı. Yapılan miras paylaşımında Mümine'nin kocası mirastan en fazla payı alırken oğulları ile anne ve babası mirastan eşit pay almışlar, küçük kızı ise en az hisseyi almıştır.⁸² Yukarıdaki ile benzer bir diğer örnekte hayatını kaybeden kadının mirası eşine 6, anne ve babasına dörder oğullarına ise beşer sehm olacak şekilde paylaştırılmıştı.⁸³ Buradaki iki kayıta da Osmanlı Devleti'nde uygulanan teamüllerden farklı olarak kadının defin işleri için terekeden para alınmıştır. Halbuki Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde eşleri ölen kocaların defin işlerini kendi bütçelerinden karşıladıkları örnekler oldukça fazladır. Bunun nedeni ise Osmanlılar bu konuda Hanefi mezhebinin görüşünü benimsemişler ve kadının malı olsa dahi bu masrafların hayatta ise kocasına ait olduğunu kabul etmişlerdir.⁸⁴ Yukarıdaki örneklerden farklı olarak Kıbrıs sicillerinde kadınların terekelerinden teçhiz ve tekfin alındığı gösteren örnekler çok çok azdır. Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde olduğu gibi adada da eşlerini kaybeden kocalar teçhiz ve tekfin masrafını karşılamışlardır.

Sicildeki bir diğer hayatını kaybeden kadın tereke kaydında mirasçılar bu sefer kadının kocası ve oğludur. 08 Nisan 1758 tarihli hükümde Lefkoşa'nın Karababa Mahallesi'nden vefat eden Rabia bint-i İbrahim'in, terekesi vârisleri olan oğlu ve kocasına taksim edilmişti. Terekeden masraflar çıkarıldıktan sonra kalan 2253 para merhumenin oğluna 1690 para, eşine ise 563 para şeklinde paylaştırılmıştı.⁸⁵ İlgili konuda birinci örneğe benzer bir paylaşım daha karşımıza çıkmıştır. Söz konusu belgede Lefkoşa'nın Debbaghane Mahallesi'nden hayatını kaybeden Fatma bint-i Mustafa Ağa'nın, açık artırma usulü ile satılıp mirasçıları olan kocası, anne ve babası ile iki küçük oğluna taksim edilen terekesi 24 sehim olarak kabul edilmiştir. Terekenin altı sehmi Fatma'nın kocasına dörder sehmi anne ve babasına, beşer sehminin ise oğullarına paylaştırılmasına karar verilmişti (07 Şubat 1758).⁸⁶

Belgelerde aile hayatı ile ilgili farklı bir örnekte hayatını kaybeden aile bireylerinin ölümlerinin birbirini takip etmesi sonucunda terekelerde ve

82 KŞS, 18/20-1.

83 KŞS, 18/24-2.

84 Bozkurt, agm., s. 22.

85 KŞS, 18/25-2.

86 KŞS, 18/24-2.

mirasçılarda belirli aralıklarla da olsa değişiklik olmuştur. İlgili kayıta Lefkoşa Kızıl Kule Mahallesi'nden Mehmet oğlu Hasan hayatını kaybedince mirası eşi Ümmügülsüm bint-i Ali ile küçük oğlu Derviş Mehmet'e kalmıştı. Ancak Hasan'ın ölümünden kısa bir süre sonrasında eşi de hayatını kaybedince bu sefer mirası annesi ile babası ve küçük oğlu Derviş Mehmet'e kalmıştı. Babası ve annesinin ölümünden sonra Derviş Mehmet de hayatını kaybetmişti. Derviş Mehmet'in mirası ise 2 ninesi ile 1 dedesine kalmıştır. Belgeden anlaşıldığı üzere Derviş Mehmet öldüğünde 8 yaşında 10 aylık idi (02 Ekim 1768).⁸⁷

Hayatını kaybeden kişilerin geride bıraktıkları mal varlıklarında zaman zaman aile içerisinde ciddi anlaşmazlıklara neden olabilmekteydi. Bu durumlarda taraflar konuyu mahkemeye götürüyorlardı. 1726-1750 yılları arasındaki dönemde sicillere yansıyan mirasla ilgili toplam 367 kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtların 113'ü miras anlaşmazlığı ile ilgilidir. Sicillere yansıyan miras anlaşmazlığı kayıtlarından 77'si Müslümanlar, 36'sı ise gayrimüslimler arasında meydana gelmiştir. Geriye kalan 254 kayıt ise genel miras kayıtlarının kadıya tescili ile ilgilidir. Söz konusu yıllar arasında Lefkoşa Sicillerinde genel olarak mirasla ilgili toplam 367 kayıt bulunmakta olup bu tür kayıtlar, mülk satışlarından sonra sicillerde en fazla bulunan hükümlerdir. Bu durum da bize Müslüman veya gayrimüslim ada halkının miras tartışmalarını oldukça yoğun bir şekilde yaşadıklarını ve yaşadıkları bu sorunlara çözüm bulmak için hiç tereddüt etmeden Şer'i Mahkeme'nin hakemliğine başvurduklarını göstermektedir.

Müslümanlar arasında meydana gelen akrabaların miras tartışması kaydında Lefkoşa Ömeriye Mahallesi'nden Himmet kızı Durdu, Aya Sofya Mahallesi'nden ölen Ayşe bint-i Resul Efendi bin Himmet Bey'in, babasının kardeşi olduğunu şahitlerin yardımıyla ispatlayınca, Ayşe Hatun'un mirasından hissesini alabilmiştir (17 Şubat 1729).⁸⁸ Sicildeki ilginç bir örnekte bu sefer tartışmada ihtida sonrası aile yapısı gündeme gelmektedir. Leymosun Kazası'na bağlı İstermihha köyünden iki kardeşin çocukları arasında babalarının annelerinin mirası tartışma konusudur. Taraflardan biri Müslüman olduktan sonra diğeri ise Hristiyan olarak yaşarken hayatını kaybetmiştir. Konuyu mahkemeye taşıyan Safira babasının ninesinin mirastan hakkını alamadığı iddia ederek konuyu mahkemeye taşımıştı.

⁸⁷ KŞS, 19/74-1.

⁸⁸ KŞS, 13/102-4.

Böylece mahkemede iki toplumlu bir miras tartışması ortaya çıkmış ancak Safira iddiasını ispatlayamamıştı (28 Ocak 1729).⁸⁹

Beytülmallerin Terekelere Müdahil Olması

Varisi olmadan veya mirasın tamamını hak edecek nitelikte ve sayıda mirasçısı olmadan hayatlarını kaybedenlerin terekeleri, sahihsiz mal olarak kabul edildiği için devlete kalırdı. İslâm hukukuna göre, karı ve koca dışındaki bir mirasçı terekenin tamamını almaya hak sahibi olmaktaydı. Ancak karı, kocasının terekesinden %25 oranında, koca da karısının terekesinden %50 oranında pay alabilirdi. Karı veya kocadan başka bir mirasçının olmaması durumunda sözü edilen hisselerden artan kısma devlet el koyardı.⁹⁰ Vefat eden, askerî kesimden ise malları hassa beytülmal eminleri, sivil ise âmme beytülmal eminleri tarafından kabzedilirdi. Ancak şurası belirtilmelidir ki, sivil kesimden olanların terekelerinin değeri 10.000 akçe ve üzerinde ise, bunlara da hassa beytülmal eminleri bakardı.⁹¹

18. yüzyılın tamamının kapsayan dönemde bu şekilde beytülmal eminlerinin mirasa dahil oldukları 74 adet tereke bulunmaktadır. Bunların 15 tanesinde beytülmal emini ile tek mirasçı olan kadın veya koca terekeyi yukarıda belirtilen oranlara göre paylaşmışlardır. 15 tereke kaydının 11'inde mirası beytülmal eminleri ile kadınlar paylaşırken 4 belgede kocalar ile beytülmal arasında paylaşım yapılmıştır. Aile hayatı ile ilgili önemli bir durum ise bazı eşlerin birbirlerine ölmeden önce mallarını hibe veya vasiyet etmeleridir. Bu durum daha çok eşi dışında mirasçısı olmayan çiftlerde görülmektedir. Buradaki amacın beytülmal eminlerinin mirasa ortak olmasının önüne geçmek olduğu düşünülmektedir. İslam miras hukukuna göre başka varis olmaması durumunda eşlerden kadın kocasının terekesinden 1/4, koca ise karısının terekesinden 2/4 (1/2) paya hak kazanıyordu. Kalan kısmı beytülmala intikal ediyordu.⁹² İslâm hukukuna göre, bir kimsenin malının yalnızca 1/3'ünü vasiyet edebileceğini, başka vârisin olmaması veya vârislerin izin vermesi durumunda ancak bu durumun üzerine çıkılabildi.⁹³ Ancak

⁸⁹ KŞS, 13/95-2.

⁹⁰ Bilgin-Bozkurt, "Beytülmal Mukataaları", s. 3, 9; Berki, *age.*, s. 113.

⁹¹ Özcan, *agm.*, s. 406; Bilgin-Bozkurt, "Beytülmal Mukataaları", s. 3; KŞS, 17/61-2.

⁹² Eşler ve Beytülmal arasındaki paylaşım oranları için bk. Ali Himmet Berki, *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal*, Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Ankara 1985, s. 113; Bozkurt, *agt.*, s. 169.

⁹³ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C I, Nesil Yayınları, İstanbul 1986. s. 426; Bilgin-Bozkurt, "Beytülmal Mukataaları", s. 16; Mehmet Akif Erdoğan, "Osmanlı Kıbrısı'nda

belgelerden anlaşıldığı üzere zaman zaman Kıbrıs'ta yaşayanlar bu kuralın üstünde eşlerine miraslarının tamamını bırakmanın yolunu aramışlardır. Sicildeki bu tür örneklerden birinde İstanbul Galata'dan olup Lefkoşa'nın Ayasofya Mahallesi'nde hayatını kaybeden Hâfize bint-i Abdullah adlı kadının, hayattayken bütün mal varlığını kocası Mustafa bin Hasan'a hibe yoluyla vermişti. Gerçi Hafize Hanım Kıbrıs'a gelmeden başına bir şey gelmesi durumunda mal varlığına devletin el koymasına engel olmak için malının yasal sınır olan üçte birini vasi tayin etmiş olduğu Galata Mahkemesi Kâtibi Numan Efendiye vasiyet etmişti (21 Temmuz 1791). Ancak belgeden anlaşıldığı üzere daha sonra bundan vazgeçmiş ve tüm mal varlığını kocasına hibe etmiştir.⁹⁴ Mirasçısı eşlerden birisi olan terekelerde beytülmal eminlerinin mirasa dahil olmasına engel olmak için, eşlerin önceki örnekte olduğu gibi ölmeden önce tüm mal varlıklarını tek mirasçısı olan kişiye bağışladıkları da görülmektedir. Bu sefer hibeyi yapan kocadır. Lefkoşa İbrahim Paşa Mahallesi'nden hayatını kaybeden Hacı Ali bin Mehmet, ölmeden önce 7.298 kuruş değerindeki tüm mal varlığını eşi Rabia bint-i Hüseyin'e bağışlamıştı.⁹⁵ Gerçi bu tür işlemler genellikle beytülmal eminleri tarafından mahkemeye taşınmaktadır.

Sicilde rastlanılan düşünce olarak yukarıdaki örneklere benzer bir kayıтта bu sefer aile dışından birisine de vasiyet usulüyle ölen kişi, malının 1/3'ünü bırakmıştı. İlgili belgede Piskopu Kazası'nda bulunan Koloş çiftliği kethüdası iken vefat eden Salih Ağa ibn-i Okçuzâde Mustafa, eşinden başka mirasçısı bulunmadığı için malının 1/3'ünü Topçuoğlu Hüseyin Beşe'ye bırakmıştı. Salih Ağa'nın terekesindeki mallar, eşyalar ve nakit paralar hesaplandığında terekenin değeri 6306,5 kuruş idi. Terekeden alınan 3462 kuruşluk masraflar içerisinde Topçuoğlu Hüseyin Beşe'ye yapılan 1740 kuruş ödeme de bulunmaktadır. Masraflar ve vasiyet çıkarıldıktan sonra kalan 2844,5 kuruş Salih Ağa'nın eşi ve beytülmal arasında paylaşılmıştır (14 Ocak 1785).⁹⁶ Benzer bir örnekte yine yapılan işlemlerden dolayı beytülmal zarara uğratılmıştır. Bu tür kayıtlarda masraflar çıkarıldıktan sonra kalan para ölen kişinin eşi (koca) ile beytülmal arasında eşit bir şekilde paylaşılacaktı. İlgili kayıтта beytülmale terekenin değeri olan 8711p yarısı verilmesi gerekirken

Önemli Bir Görevli: Beytülmal-ı Hassa ve Âmme Emni", *CIEPO XIV. Sempozyumu Bildirileri*, 18-22 Eylül 2000 *Çeşme*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 149-160.

⁹⁴ KŞS, 21/190-2.

⁹⁵ KŞS, 19/97-1.

⁹⁶ KŞS, 21/21-3.

kayıt sırasında ortaya çıkan çeşitli vasiyet iddiaları yüzünden sadece 892p aktarılabılmıştır. Ölen kişinin eşi ise çeşitli vasiyetlerden ve alacaklardan ötürü 6927 para (2927p+2000p+2000p) ile son olarak da kalan paranın eşit bölünmesiyle 892 para almıştır.⁹⁷ Kullanılan bu yöntemlerle aynı zamanda mirastan beytülmale kalan kısım da azaltılmış olunmaktaydı. Mirasçıları sadece ölenin eşi ve yeğenin oluşturduğu terekelerde eş mirasın $\frac{1}{4}$ 'ünü veya $\frac{1}{2}$ 'sini alırken kalan kısmı tereke sahibinin yeğenine ödenmekteydi. Bir başka ifadeyle ölen erkek ise yeğene mirasın $\frac{3}{4}$ 'ü kalırken ölen kadın ise yeğene mirasın $\frac{1}{2}$ 'si kalıyordu.⁹⁸ Bu türden terekelerde mirasçılar arasında yeğenlerin bulunması da mirasçı eşlerin mirasın tamamını veya fazlasını elde etmek için yukarıdakiler benzer yöntemlere başvurabilmekteydiler.

Terekelerde daha önce de belirtildiği üzere çeşitli vasiyetlere rastlanılmakta ve bunlar çoğu zaman tartışma konusu olmaktaydı. Vasiyet edilen konulardan birisi de kişiler öldüklerinde ruhları için Kur'an-ı Kerim ve dua okunması idi. Lefkoşa'nın Korkud Efendi Mahallesi'nden Etib-zâde Ali Ağa, hayatını kaybettikten sonra ruhu için Kur'an-ı Kerim okuyacak olan Monla Mustafa'ya terekесinden 100 kuruş verilmesini vasiyet etmişti. Diğer vasiyetlerde olduğu gibi burada da varislerle Monla Mustafa arasında tartışma çıkmış ve konu mahkemeye taşınmıştı. Monla Mustafa ancak yapılan duruşmada haklılığını ispatlayınca terekeden kendisi için vasiyet edilen miktarı alabilmiştir.⁹⁹ Benzer bir örnekte bu sefer Lefkoşa Debbaghane Mahallesi'nden Ayşe bint-i Abdullah adlı kadın öldükten sonra kendisi için yasin-i şerif okutulması için el-Hac Abdurrahman'a 50 kuruş verilmesini vasiyet etmişti (27 Aralık 1767).¹⁰⁰

Bazı durumlarda özellikle de adada misafir olarak bulunan kişilerle ilgili beytülmal eminleri ölen kişinin akrabalarını dikkatlice araştırma yapmadan mallarına el koyabilmekteydi. Bu gibi durumlarda hayatını kaybedenlerin akrabaları mirastan paylarını alabilmek için konuyu Şer'i Mahkeme'ye taşımak zorunda kalmaktaydılar. Bu gibi durumlarda varisler mirastan paylarını alabilmekteydiler ancak normal terekelere göre beytülmal eminleri ve katipleri başta olmak üzere fazladan ödenen ücretler olmaktaydı. Lefkoşa Aya Sofya Mahallesi'nden Ahmet ibn-i Abdullah, kendisi ada dışında iken ölen erkek kardeşinin mülklerine ancak hayatını kaybeden kişinin kardeşi ve mirasçısı olduğunu ispatlamasıyla birlikte,

97 KŞS, 21/43-2; İstanbul'daki benzer uygulamalar için bk. Bozkurt, *agt.*, s. 177.

98 Bozkurt, *agt.*, s. 179.

99 KŞS, 14/93-3.

100 KŞS, 19-50-1.

mirasın karşılığını alabilmiştir (16 Kasım 1732).¹⁰¹ Bazı durumlarda zaman biraz daha fazla olabilmekteydi. Lefkoşa sicilindeki 13 Ocak 1786 tarihli hükümde Lefkoşa Ayasofya Mahallesi'nden Torcu Culha Ali bin Abdullah'ın öldüğünde herhangi bir varisi bulunamadığı için masraflar çıkarıldıktan sonraki 16.956 para değerindeki terekesi beytülmal eminine teslim edilmişti. Ancak 30 Aralık 1787 tarihinde Torcu Ali'nin üç mirasçısı mahkemeye başvurarak söz konusu mirası beytülmalden teslim almışlardır. Belgelerden anlaşıldığına göre sonradan ortaya çıkan mirasçılar önceki mirasçılara göre daha zararlı olabilmekteydiler. Çünkü terekeler beytülmal eminleri tarafından kurulduğunda yukarıda da bahsedildiği gibi normal bir tereke için yapılması gerekenlerden daha fazla iş yapıldığı için masraflarda daha fazla daha fazla olabilmekteydi. Örneğin burada terekenin değeri 31.087 para iken çeşitli isimlerde 13.849 para masraf çıkarılmıştır.¹⁰² Bu gibi belgelerde terekelerden alınan ücretler kısmında verildiği üzere beytülmal eminleri ve katiplerinin aldıkları sabit ücretlerin yanı sıra yapılan işlemler arttığı için doğal olarak masraflar da artabilmekteydi.¹⁰³

Mahkeme tarafından görevlendirilen kassamlar, yukarıda da belirtildiği üzere mirası ölen kişinin mirasçıları arasında paylaşıyorlardı. Ancak hayatını kaybeden kişilerin varisleri her zaman mahkemede hazır bulunamayabiliyorlardı. Bu gibi durumlarda mahkemede mirastan hakkı olanlar belirlendikten sonra mahkemede bulunmayanlar için de bir görevli atanarak ölen kişinin mirasından paylarına düşen miktarı ulaştırması için teslim edilirdi. Kadı tarafından atanan bu göreve kayyum denilmekteydi.¹⁰⁴ Kayyum ya da vasi-i muhtar olarak atanan kişiler terekenin taksim edildiği mekânda bulunmayan hayatı kaybedenlerin varisleri adına mirasa sahip çıkarlar ve paylarına düşen miktarı onlara teslim ederlerdi. Lefkoşa'nın Kızılkule Mahallesi'nden Abdullah kızı Huri'nin vefat etmesi üzerine, geride kalan malları eşine, kızına ve adada bulunmayan oğlu Hasan'a kalmıştır. Terekedeki malların taksiminden sonra mahkemede Hasan'ın kız kardeşi kayyum ve vasiyye tayin edilmiştir (30 Haziran 1740).¹⁰⁵ Bu şekilde tayin edilen vasi veya vasiyyelerde terekeden elde edilen gelir bekletilmekte ve eğer 1 yıl içerisinde mirasta hakkı olan mirasçı söz konusu mirası gelip teslim almazsa ilgili miras beytülmale teslim edilmektedir.¹⁰⁶

101 KŞS, 14/59-1.

102 KŞS, 21/37-3.

103 Bozkurt, *agt.*, s.169.

104 Aydın, "Eyüp Şeriye Sicillerinden", s. 65.

105 KŞS, 15/95-1.

106 Bilgin-Bozkurt, "Beytülmal Mukataaları", s. 8.

Kıbrıs'ta çeşitli amaçlar için geçici olarak bulunan ve genellikle hanlarda kalan gayrimüslim özellikle Ermeniler ticaret adamları Şeri Mahkemeye giderek başlarına bir şey gelir ve hayatlarını kaybederseler mal varlıklarını varislerine ulaştırmak için bir yakınlarını *vasi-i muhtar* olarak tayin etmekteydiler. Böyle yapmalarının amacı ise adada kendilerini tanıyan birisi olmadığı için beytülmal eminlerinin kendilerini vârisiz kabul ederek miraslarına el koymalarını önlemek idi. Bu tip bir örnekte Tokat'ın Hoca Ahmet Mahallesi'nden olan ve Lefkoşa'da Ağaç Pazarı yakınında misafir olarak ikamet eden Ermenilerden basmacı Kozer oğlu basmacı Eryeşon, hastalanınca mahkemeye giderek kendi cemaatinden olan Şahak veled-i Erziyandan başka mirasçısı olmadığını kaydettirmiştir.¹⁰⁷ Sicildeki bu konu ile ilgili 14 Ekim 1736 tarihli benzer bir kayıta ise bu sefer Ermeni cemaatinden bir kadın mahkemeye başvurmuştur. Ermeni kadın kendisine Kıbrıs Fransız konsolosu yanında tercüman olan Ermeni toplumundan Acı Vona veled-i Fendi'yi, adada hayatını kaybetmesi durumunda yanında bulunan mallarını Halep'te yaşayan mirasçıları olan erkek ve kız kardeşlerine ulaştırması için *vasi-i muhtar* olarak belirlemiştir.¹⁰⁸ Lefkoşa sicillerinde kaydedilen bu tür örnekleri artırmak mümkündür. Esas yaşadıkları yerlerin dışında başka bölgelerde geçici ikamet eden kişiler bu tür tedbirlere başvurmaktaydılar. Bunun nedenleri arasında geçici olarak buldukları bölgelerde kendilerini veya mirasçılarını tanıyan olmadığı için beytülmal eminleri bu tür terekelere el koyabilmekteydi. Her ne kadar sonradan mirasçılar çıktığında miras hakkı olanlara teslim edilmesine karşın beytülmal eminlerinin yaptıkları masraflar ve aldıkları vergiler geri iade edilmiyordu. Burada dikkat çeken bir başka olay ise konsololar yanında tercümanlık yapan Ermenilerin adadaki kendi toplumundan olanlara destek oldukları, onların işlerini de yaptıkları görülmektedir.

Bazı özel durumlarda beytülmal eminleri ölen kişilerin adada yakınları bulunmuyorsa onlar adına terekelerini kurdurmakta ve hayatını kaybeden kişilerin terekelerinden elde edilen geliri kişinin mirasçılarına ulaştırılmasını sağlamaktaydılar. Sicile yansımış bu tür bir örnekte Mağusa Kalesi'nde kalebent olarak cezasını çekmekte olan İstanbul Kemeraltı Taş odalarından Genç Ali'nin hayatını kaybetmesi üzerine terekesi kurulmuş ve terekeden elde edilen gelir İstanbul'daki oğluna ulaştırılması için beytülmal eminine

¹⁰⁷ KŞS, 13/11-2.

¹⁰⁸ KŞS, 15/9-6.

teslim edilmiştir (Kasım 1784).¹⁰⁹ Bazı durumlarda ise adada sürgünde bulunurken hayatını kaybedenlerin terekeleri mirasçılarına cezası affedilen arkadaşlarıyla gönderilebiliyordu. Sicile kaydedilen 19 Ağustos 1786 tarihli üç belgede İstanbul sakinlerinden iken Mağusa'da kalebent şeklinde sürgün cezasını sırasında ölen Ermeni Mardos ve Mihail adlı iki gayrimüslim ile es-Seyyid Said Ağa adlı bir Müslüman'ın terekeleri masraflar çıkarıldıktan sonra İstanbul'daki mirasçılarına ulaştırması için kendileriyle birlikte sürgünde iken cezası affedilen arkadaşları Ermeni Hoca Vartan'a teslim edilmişti.¹¹⁰

Sicillerde rastlanılan tereke kurulmasını gerektiren farklı bir durum ise mirasçılar hayatlarından şüphelendikleri yakınlarının yaşayıp yaşamadığının araştırılmasını ve eğer yaşamıyorsa da terekesinin kurulmasını talep etmekteydiler. Lefkoşa sicilindeki 20 Ekim 1745 tarihli bu tür bir kayıтта Lefkoşa kazasının Değirmenlik nahiyesine bağlı İnehorka köyünde yaşayan ve mahkemeye başvurulduğu dönemde ada dışında olan İbrahim ibn-i Mehmet ibn-i el-Hac İbrahim'in varisleri, mahkemeye başvurarak İbrahim'in durumunu öğrenmek istemişlerdi. Şeri Mahkemeye yapılan başvuru üzerine mahkemeden görevlendirilenler araştırma yapmışlardır. Yapılan araştırmada sonucunda İbrahim'in köyündeki yaşlı insanlar 70-80 yıldan beri İbrahim'den haber alınmadığını bildirmeleri üzerine mahkeme, İbrahim'in öldüğüne kanaat getirerek, mallarının varisleri arasında paylaşılmasına izin vermiştir.¹¹¹ Aydın ise, hukukî ölümün 90 yaşında gerçekleştiğinden bahsetmektedir. Ayrıca öldüğüne hükmedilerek malları taksim edilen kişi ortaya çıkarsa, malları kendisine iade edilmektedir.¹¹²

Terekelerde Yapılan Suistimler

Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde olduğu gibi Kıbrıs'ta da mirasçısı olmadan hayatını kaybedenlerin terekeleri konusu, uygulamada görüldüğü kadarıyla oldukça suistimale açık bir konudur. Bu tür terekelerden bir yolunu bulup ciddi düzeyde çıkar elde eden kişi veya kişilerin olduğu anlaşılmaktadır. Menfaat elde etme sürecinde yer alanlar arasında, resmî kimliği olmayan sıradan insanlarla birlikte beytülmal ve hatta mahkeme görevlileri de bulunuyordu. Yapılan suistimler mirasçısı olmadan hayatını kaybetmeleriyle birlikte başlamakta ve terekenin tamamlanmasına kadar

¹⁰⁹ KŞS, 21/18-2.

¹¹⁰ KŞS, 21/31-3; KŞS, 31-2; KŞS, 31/3.

¹¹¹ KŞS, 16/92-1.

¹¹² Aydın, *age.*, s. 314-315.

birçok alanda devam etmekteydi. Yapılan suistimallerin en yaygınları arasında sahte şahitlerle varislik, vasilik, vasiyet ve alacak iddiasında bulunmaktı. Yapılan suistimallere birçok kez katipler ve beytülmal eminleri de yer alabiliyorlardı.¹¹³

Terekelerin yazımında, masraflar bölümünde, hesaplamalar kısımlarında da zaman zaman kassamların veya katiplerin hataları veya suistimalleri olabiliyordu.¹¹⁴ Devlet bu tip sorunların olmaması için çeşitli önlemler almasına rağmen tam olarak bu sorunların çözülmediği kaynaklardaki örneklerden anlaşılmaktadır. Lefkoşa Sicilindeki 03 Aralık 1764 tarihli örnekte terekeyi sicile kaydeden kâtip terekenin değerinden masrafları çıkartırken 1000 paralık bir hata yapmış ve paylaşım ona göre yapılmıştır. Bu tereke kaydında terekenin bir kısmı beytülmale kalması ve yapılan bu yanlışlık sonrası sonucunda mal sandığı zarar etmiştir.¹¹⁵ Beytülmalin de taraflardan biri olduğu bir diğer terekede de yukarıdaki örneğe benzer bir şekilde beytülmale aktarılacak olan para dolaylı olarak azalmıştır. Terekenin ilk hali 191.306 para iken masraflar ve vasiyetler çıkarıldıktan sonra 54.000p beytülmale aktarılması gerekirken son anda kâtibin sonradan yaptığı hata neticesinde beytülmale 51.880 para kalmıştır. Bu tür hataların da daha çok beytülmale aktarılan terekelerde yaşanması ayrıca düşündürücüdür. Kıbrıs adasında terekelerde yapılan suistimalleri yukarıda verilen konularda da sicillerde görmek mümkündür.

Devlet Tarafından El Konulan Terekeler

Lefkoşa sicilinde kaydedilen devlet tarafından el konulan terekelerden birisi de adanın güneybatı taraflarında Hirsofu ve Baf kazaları bölgelerinde eşkıyalık yapan Hirsofulu Yusuf, Yallıkolu Mustafa, Arudezli Şaban, Arudezli Hacı Veli oğlu Hasan, Arudezli Şerif, Lokornolu Musa, Bafı Kefere Mehmet ve Bafı Sarioğlu Ahmet adlı kişilerle ilgilidir. Söz konusu kişilerin ada dışından gönderilen kuvvetlerle eşkıyalık hareketlerine son verilmiş bazıları yakalanarak idam edilirken bir kısmı ise adadan firar etmişlerdir. Ancak devlet gerek idam edilenlerin gerekse de firar edenlerin tamamının mallarına el koymuştur. El konulan terekelerden elde edilen para ile de İstanbul'daki saray mutfağına adadan satın alınan öküzlerin parası ödenmesi istenmiştir. Söz konusu terekeleri düzenleyen kişi ise Hirsofu kadısı eş-Şeyh el-Hac

113 Bilgin-Bozkurt, "Beytülmal Mukataaları", s. 10-12

114 Öztürk, agm., s. 580.

115 KŞS, 18/71-1.

Ahmet'tir (03 Kasım 1799).¹¹⁶ Sicildeki 1 ay sonraki kayıta İstanbul'un ihtiyacı için Kıbrıs'tan satın alınıp gönderilen yirmi beş çift öküz ile diğer malzemelerin bedeli olan dört bin üç yüz seksen dört kuruşun daha önce eşkıyalık yaptıkları için katledilen Hirsofulu Ali Bayraktar ile Bafı Ali Bayraktar ve diğerlerinin zapt edilen terekeleri bedellerinden karşılandığı belirtilmiştir (3 Aralık 1799).¹¹⁷ Devlet tarafından el konulan terekelerden birisi de İçel'de devlete isyan eden ve kaçtığı Kıbrıs adasında yakalanarak idam edilen İçelli Gölgelioğlu İbrahim'e aittir. Söz konusu terekenin değeri masraflar çıktıktan sonra 115.700 kuruştur (16 Mart 1796).¹¹⁸

Lefkoşa Sicilinde 15 Eylül 1782 tarihinde kayıtlı belgede İstanbul'da işlediği suçlardan ötürü Kıbrıs adasına sürgüne gönderilen ve cezası sürgünde bulunduğu Kıbrıs'ta gerçekleştirilen es-Seyyid Derviş Sicim'in tüm mal varlığına beytülmal emini el koymuştu. İdam edilen es-Seyyid Derviş Sicim'in terekesi 1189.5 kuruş olarak hesaplanmış ancak masraflar çıkartıldıktan sonra geriye 660 kuruş 30 para kalmıştı. Yukarıda da bahsedilen örneklerde olduğu gibi devlete kalan terekelerde masraflar ve alacaklılar diğer terekelere göre fazla olduğu için bu durumdan devlet zararlı çıkmaktaydı.¹¹⁹

Devlet tarafından el konulan terekelerin diğerleri adada görev yapan üç eski yöneticiye aittir. Devletin bu terekelere el koymasının nedeni ise terekelerin değerlerinin çok fazla olmasıdır. Bunlardan birisi Kıbrıs eski Muhassılı olan el-Hac Abdülbaki Ağa'ya aitti. Abdülbaki Ağa Yafa Gümrüğü emini iken hayatını kaybetmesi üzerine devlet tüm mallarının tespit edilerek terekесinin kurulmasını ve terekесinden elde edilen paranın hazinece el konulmasını belirtmiştir. Terekenin değeri ise 1.197.949 paradır. Bu arada ilgili para Abdülbaki Ağa'nın Kıbrıs adasındaki gelir kaynakları ve mallarından elde edilen paradır (19 Kasım 1786).¹²⁰

Müftü¹²¹ Terekeleri

Adada görev yapan müftülere ait terekeler müftülerin tüm mallarını içerdiği için onların gelir düzeylerini tespit etmemize olanak tanımaktadırlar.

¹¹⁶ KŞS, 22/72-2.

¹¹⁷ KŞS, 22/79-2.

¹¹⁸ KŞS, 21/320-1.

¹¹⁹ KŞS, 20/164-2.

¹²⁰ KŞS, 21/62-3.

¹²¹ Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta görev yapan müftüler ve faaliyetleri için bk. Ali Efdal Özkul, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Görev Yapan Müftüler ve Faaliyetleri (1571-1878)", *Turkish Studies*, C 8, S 7, 2013, s. 459-485.

Terekelerde genel olarak meslek gruplarına ait ürünlerin yer aldığından müftü terekelerindeki kitaplar yanında diğer taşınır ve taşınmaz mallar müftülerin görevleri dışında uğraştıkları işleri de öğrenmemize yardımcı olmaktadır. Çalışmamızda 18. yüzyıla ait terekeleri kullanmamıza karşın müftülerle ilgili kayıtlarda iki tane de 19. yüzyıl belgesine karşılaştırma yapabilmek için yer verilmiştir.

Lefkoşa sicillerinde karşılaştığımız ilk tereke Lefkoşa'nın Ayasofya Mahallesi'nden ölen Lefkoşa Müftüsü Seyyid Ömer Efendi bin Seyyid Cafer Efendi bin Seyyid Ömer Efendi'nin terekesidir. Seyyid Ömer Efendi'nin varisleri 2 oğlu ve 4 kızından oluşmaktadır. Terekenin toplam değeri ise 585.539 akçe olarak hesaplanmıştır (17 Kasım 1729).¹²² Terekenin tespitinden ve paylaşılmasından sonra ise sicildeki 25 Kasım 1729 tarihli kayıta Ömer Efendi'nin mirasçılarının Tuzla'nın Çite köyündeki çiftliği 1.030 kuruşa satarak babalarının borçlarını ödedikleri görülmektedir.¹²³ Ancak bu satış mirasçılar arasında huzursuzluk çıkarmış ve mirasçılar araya girenler tarafından belli bir bedel karşılığında uzlaştırılmışlardır (17 Temmuz 1732).¹²⁴ Bu arada ilgili tereke kaydında borçların ödenmesi için satılan çiftliğin değeri 300.600 akçe (1.530g) olarak belirtilmişti.¹²⁵ Bu durumda çiftliğin değeri ya tereke kaydında yüksek gösterilmiş yada mirasçılar adı geçen mülkü ucuza satmışlardır.

19. yüzyıla ait hayatını kaybeden müftülere ait tereke kaydı Lefkoşa Müftüsü Seyyid Mehmet Hasip Efendi bin Seyyid Hüseyin Efendi'ye aittir. Seyyid Mehmet Hasip Efendi'nin terekesi mirasçıları olan eşi, annesi, iki kızına ve üç erkek kardeşine ile bir kız kardeşine taksim edilmişti. Söz konusu kayıta dikkat çeken bir durum da Seyyid Mehmet malları arasında bulunan kitaplarıydı. Terekedeki en değerli kitaplar arasında 146 kuruş Fetâvâ-yı Hayriyye, 100 kuruş Fetâvâ-yı Ali Efendi, 90 kuruş değerinde 2 ciltlik Behcetü'l-Fetâvât, 40 kuruş değerinde 2 ciltlik Naima tarihi, 50 kuruş değerinde İbn-i Kemal tarihi ve 25 kuruş değerinde Raşit tarihi bulunmaktaydı. Lefkoşa Müftüsü Seyyid Mehmet Hasip Efendi bin Seyyid Hüseyin Efendi'nin terekesinde 50 adet çeşitli fetva, tarih ve dini kitapları bulunmaktaydı. Müftü efendinin kitapları arasında en pahalısı 400 kuruş, 10 para değerinde olan Kâdî Beydâvî ait olan idi. Tüm kitaplarının değeri

122 KŞS, 13/222-1; Özkul, "Müftüler ve Faaliyetleri", s. 483.

123 KŞS, 13/157-3.

124 KŞS, 14/67-1.

125 Özkul, "Müftüler ve Faaliyetleri", s. 483.

ise 2.052,5 kuruştur. Müftü efendinin terekesinin toplam değeri 94.387 kuruştur. Masraflar (24.954g) çıkarıldıktan sonra varislerine taksim edilen miktar ise 69.433 kuruştur (11 Kasım 1813).¹²⁶ Müftü Efendi'nin kitapları incelendiğinde tarihe meraklı olduğu ve günümüzde de değerli olan tarih kitaplarına sahip olduğu görülmektedir. Bu arada ilgili tereke kaydı bize tarih kitaplarının fiyatlarını diğer kitaplarla karşılaştırma şansı da vermektedir.

Sicildeki bir diğer tereke kaydı ise Lefkoşa'nın Ayasofya Mahallesi'nde hayatını kaybeden Müftü Ahmet Hulusi Efendi bin Müftü Hüseyin Efendi'ye aitti. İlgili tereke kaydında müftü efendinin malları arasında yer alan kitapları dikkat çekmektedir. Ahmet Hulusi Efendi'nin terekesinde 96 adet çeşitli fetva, tarih ve dini kitapları bulunmaktaydı. Kitapları içerisinde en pahalısı 500 kuruş değerinde olan 4 ciltlik Tahtâvî'ye ait olan idi. Ahmet Hulusi Efendi'nin toplam değeri 480.001 kuruş olan terekesinde kitaplarının değeri ise 2.895 kuruştur. İlgili kayıta masraflar çıktıktan sonra ise müftü efendinin varisleri olan oğlu ve iki kızına 446.881 kuruş 4 para taksim edilmişti (15 Temmuz 1857).¹²⁷ Kıbrıs'ta görev yapan müftülerin varlıklı insanlar oldukları, geniş bir mülkleri olduğu ve ihtiyacı olanlara borç para verdikleri Lefkoşa Sicillerindeki belgelerden anlaşılmaktadır.

Gayrimüslimlerin Terekeleri

Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi sicillere kaydedilen Kıbrıs'ta yaşayan gayrimüslimlerin tereke kayıtları Müslümanlarınkine oranla çok çok düşüktür. 18. yüzyıla ait Lefkoşa Şeriye Sicillerinde toplam 242 adet tereke kaydı bulunmaktadır. Bunların sadece 16'sı yani %6,6'sı gayrimüslimlere aitti. Gayrimüslimlere ait terekelerin ise 15'i erkeklere 1 ise kadına aittir. Bu kayıtlardan birisi görevi başında ölen Ortodoks Başpiskopos'u Neyoftos'a diğeri ise görevi başında öldürülen Kıbrıs saray Tercümanı Hristofaci'ye aittir. Sicillere yansıyan gayrimüslimlere ait diğer kayıtlarda olduğu gibi her iki kayıta da kassamın terekelere müdahale etmesi alacaklıların mahkemeye yapılan başvurusu üzerinedir. Çünkü normal şartlarda adada yaşayan gayrimüslimlerin tereke dahil her türlü işlemleri bağlı buldukları dini liderlerine verilen geniş yetkilere dahil edilmiştir.¹²⁸ Bu durum Ekler bölümünde verilen Tablo III'ten de görülebilir. Her ne kadar adada

¹²⁶ KŞS, 28/126-3; Özkul, "Müftüler ve Faaliyetleri", s. 483-484.

¹²⁷ KŞS, 44/137-1; Özkul, "Müftüler ve Faaliyetleri", s. 484.

¹²⁸ Ali Efdal Özkul, "Kıbrıs Başpiskoposlarından Yovakim'e Verilen Tayin Beratı", *Adım Dergisi*, Lefkoşa 1999, s. 21-29.

yaşayan gayrimüslimlerin özel bir durumları olmadığı sürece terekeleri kassamlar tarafından tutulmasa bile Lefkoşa Şer'iye sicillerinde oldukça fazla gayrimüslimlerin miras paylaşımı sırasında yaşadıkları sorunlardan sonra Şer'i mahkemeye başvuruları bulunmaktadır.

Kıbrıs'ta görev yapan gayrimüslimler içerisinde önemli bir görevli saray tercümanları idi. Saray tercümanları adada muhassılların yanlarında gayrimüslim toplum ile devletin temsilcisinin arasında iletişim kurulmasını sağlamaktaydılar. Saray tercümanlarının bir diğer görevleri ise ada tedavülde olan paraların değerlerini belirlemekteydiler. Bu görevleri de onların ekonomik olarak öne çıkmalarını sağlamaktaydı. Bir başka deyişle saray tercümanları hem tercümanlık hem de sarraflık görevlerinde bulunmaktaydılar. Bu görevde bulunan adamlar genellikle ekonomik olarak çok iyi bir durumda oluyorlardı. Adada görev yapan tercümanlardan birisi de Hristofaci adlı tercümandır. Çalışılan yıllarda bir cinayete kurban giden Hristofaci'nin adada birçok kişiye borcu bulunduğu için borçluların şeri mahkemeye başvurmalı üzerine Lefkoşa kadısı Hristofaci'nin terekesinin kurulmasını ve deftere kaydedilmesini sağlamıştır. Kıbrıs'taki saray tercümanlarının serveti hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlayan Hristofaci'nin terekesi incelendiğinde ise, ortaya 650.600 paralık bir servet çıkmaktadır. Bu ise 16.265 kuruşa denk gelmektedir.¹²⁹ İlgili kayıta Hristofaci'nin başta Tuzla kazasındaki tüccar ve konsoloslara olmak üzere, borçlu olduğu rakam 46.905 kuruştur. Alacaklılar borçların Hristofaci'nin terekesi kurularak elde edilecek olan gelirden karşılanmasını istemişlerdi. Ayrıca tereke kaydında borçların terekeden elde edilecek gelire göre gerekli ayarlamaların yapılarak ödenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bunun nedeni ise Hristofaci'nin borçlarının mal varlığının neredeyse 2,5 katı olmasından dolayıydı.¹³⁰ Hristofaci borçlu olarak hayatını kaybetmeseydi ve alacaklı olanlar Şer'i Mahkeme'ye başvurmamış olsalardı saray tercümanının terekesi kurulmayacaktı. Ancak Hristofaci'den alacaklı olanlar mahkemeye başvurduklarından mahkemenin görevlendirdiği bir kassam terekeyi taksim etmiştir.

Lefkoşa Sicillerine kaydedilen diğer bir önemli tereke Kıbrıs Başpiskoposu Neyoftos adlı rahibe aittir. Neyoftos'un terekesi, adada görev yapan Ortodoks başpiskoposların gelirleri hakkında bilgi vermesine karşın, başpiskoposun görevde bir yıl gibi kısa bir süre kalması ise bu konuda

¹²⁹ KŞS, 16/194-2.

¹³⁰ KŞS, 16/212-1; CRA, 1/205-5.

kesin yargılara varılmasına engel olmaktadır. Eğer Neyoftos'a göre yirmi yıl gibi çok daha uzun süre görev yapan başpiskopos Filotyos'a ait tereke kaydı incelenebilseydi, o zaman başpiskoposların görev yaptıkları dönem öncesindeki gelirleri ile görevde kaldıkları döneme ait gelirlerini karşılaştırma şansımız olacaktı. Neyoftos, borçlu bir şekilde öldüğünden, borçlu olduğu kişiler terekesini hesaplattırmışlardır. Bu hesaba göre Neyoftos'un borçları çıktıktan sonra tercüman Anastas'ı zimmetinde olan 300.000 para serveti olduğu ortaya çıkmıştır (21 Ağustos 1745).¹³¹ Başpiskoposlar veya adadaki papazlar ile ilgili sicillerde çok az tereke belgesinin olmasının nedeni ise başpiskoposlara tanınan ayrıcalıklar içerisinde ölenlerin terekelerinin taksimini yapabilmeleridir. Şer'i Mahkeme'nin duruma müdahil olmasının tek yolu ise vefat edenlerin alacaklılarının mahkemeye başvurması sonucudur.

Lefkoşa kazasının Baş Mahalle sakinlerinden iken hayatını kaybeden Acı Hristofi veled-i Hıristodulu veled-i Bolliyero'nun borcu malının değerinden fazla olduğu iddiası ile alacaklıların talebi üzerine Şer'i Mahkeme tarafından terekesi kurulmuştur. İlgili terekede belirtildiğine göre Acı Hristofi'nin eşyaları ile mallarının ve Koloş Çiftliği'ndeki ürünlerin ve eşyaların toplam değeri 14.997,5 kuruştur. Tereke için yapılan harcamaların ve alacaklıların ödemelerinin toplamı ise 2253 kuruştur. Harcamalar çıktıktan sonra geriye kalan 12.744,5 kuruş eşi ve iki oğluna paylaştırılmıştır (25 Mayıs 1747).¹³² Ancak belgeden de anlaşıldığı üzere terekenin değeri alacaklılara ödenecek tutardan fazla olduğu için alacaklıların parası ödendikten sonra geriye kalan kısım Acı Hristofaci'nin ailesine paylaştırılmıştır.

Kıbrıs adasında yaşayan gayrimüslimlerden terekesinin büyüklüğü ve sorunlarıyla ön plana çıkanlardan birisi de Ermeni Serkis veled-i Avak'tır. Kıbrıs'ın önemli ticaret adamlarından birisi olan Ermeni asıllı Serkis, 1750'li yıllardan ölümüne kadar ada tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Serkis'in¹³³ yaşadığı dönem kadar ölümü sonrası mal varlığı birçok kişinin dikkati çekmiş ve devletin bu konuda uyarılması üzerine bir araştırma yapılmıştır. Devletin isteği üzerine Serkis'in hayatını kaybetmesinden epeyi sonra 28 Kasım

¹³¹ KŞS, 16/125-1.

¹³² KŞS, 16/122-3.

¹³³ Serkis'le ilgili detaylı bilgi için bk. Ali Efdal Özkul, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Serkis Ağa Liderliğindeki Bir Ermeni Tercüman Ailesi ve Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış*, C 14, S 28, Yaz 2021, s. 225-246; Antonis Hadjikyriacou, *Society and Economy on an Ottoman Island: Cyprus in the Eighteenth Century*, University of London Department of History School of Oriental and African Studies, Unpublished PhD Thesis, London 2011, s. 241-251.

1810 tarihinde tekrar gözden geçirilmek üzere tereke kayıtları İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere Serkis 1810 yılının ilk aylarında ölmüş ve ölümü sonrasında Serkis'in mal varlığına devletin el koymasına engel olmak için çeşitli yolsuzluklar yapılmıştı. Bu arada kaynaklarda Serkis'in 1810 yılında ölümü üzerine terekesinin değerinin tartışılması, Serkis'in tercüman olarak görevde olmamasına, tercümanlıktan dolayı elde ettiği geniş ayrıcalıklara sahip olmamasına bağlanabilir.¹³⁴ Bu arada Serkis'in tereke kaydı incelendiğinde 100 odaya sahip konağına bağlı olan bazı bölümlerin terekeye dahil edilmedikleri anlaşılmıştı. Ayrıca terekenin borçlar bölümünde giderleri artırmak için Serkis'in, kızı Mayram'a 5000 kuruş torunları Mayram'ın oğlu Martiros veled-i Anton'a 15.000 kuruş, oğlu Avakim'in oğlu Ohannes ve kızı İلميya'ya da 9.000 kuruş borcu olduğu yazılmıştı.¹³⁵

Serkis'in hazırlanan tereke defterinde taşınır ve taşınmaz tüm mal varlığının değerinin 79.859 kuruş olarak belirtilmişti. Hayatını kaybettiği tarihte ise adada bulunan çeşitli insanlara olan borçlarının toplamı ise 90.844 kuruş şeklinde gösterilmişti. Bu durumda Serkis öldüğünde terekesindeki mal varlığı borçlarını dahi karşılamadığı görülmektedir. Oysa Kıbrıs'ın meşhur tüccarlarından ve konsolos tercümanlarından birisi olan Serkis'in yıllarca biriktirdiği servetinin bu denli az olması kabul edilir değildir. İlgili yıllara ait sicillerin veya arşiv belgelerinin birçoğunda Serkis'in mal varlığı ile ilgili kayıtlar bulunmaktaydı. Kaldı ki Serkis bir tercüman ailesine sahipti ve yıllardan beri gerek kendisi gerekse de ailesi ticaretle uğraşıyordu. Bu durum da Serkis'in adanın birçok yerinde mülkü olmasına, maddi durumunun çok iyi olmasına ve isteyenlere belli şartlarda borç para vermesine neden olmaktaydı. Serkis vefat ettiğinde gerek ekonomik gerekse de siyasi bakımdan bu kadar güçlü olmasına karşın damadı Simyon'un girişimleriyle Lefkoşa naibi, müftüsü, muhassılı ve Kıbrıs Ermeni patriği ilgili terekeye devletin el koymasının önüne geçmek için iş birliği yapmışlardı.¹³⁶ Bazı araştırmacılar Serkis'in mal varlığı konusunda tahminlerde de bulunmuşlardır. Bunlardan birisi olan Hadjikyriacou, Serkis'in gerçek mal varlığının değerinin yaklaşık 1000 kese (500.000 kuruş) olarak tahmin edildiğini bildirmektedir. Bu durumda terekesinin düşük gösterilmesinden dolayı araştırma başlatılmış ve Serkis'in damadı Simeon İstanbul'a çağrılarak sorgulanmıştır. Ancak Simeon

134 Hadjikyriacou, *agt.*, s. 248; Antonis Hadjikyriacou, "Local intermediaries and insular space in late-18th century Ottoman Cyprus", *Journal of Ottoman Studies*, 44, İstanbul 2014, s. 443.

135 BOA. CML.4890; Özkul, "Serkis Ağa", s. 233-236.

136 Özkul, "Serkis Ağa", s. 234; Özkul, Müftüler ve Faaliyetleri, s. 479.

İstanbul'da yapılan duruşmalarda devletin yöneticilerini bir şekilde ikna etmeyi başarmıştır. Tüm girişimlere rağmen terekenin gerçek miktarına ulaşılammış ve tereke Serkis'in varislerine iade edilmişti.¹³⁷ Tüm bunlara karşın Kıbrıs'taki Müslüman ve gayrimüslim tüm terekeler incelendiğinde belki de Serkis'in gerçek terekesi ada tarihi boyunca en değerlilerinden birisidir.

Osmanlı Devleti ülkedeki ticareti geliştirmek için birçok devletle ahidnameler imzalayarak onlara çeşitli ayrıcalıklar tanımıştı. Ahidname imzalanan devletler başkent İstanbul'a bir elçilik açarak Osmanlı Devleti ile yapılan ticareti düzenlemişlerdir. Elçilerin uygun gördüğü yerlerde İstanbul'daki elçiye bağlı konsolosluklar açarak kendilerine bağlı tüccarların işlerini takip etmişlerdir. Osmanlı ülkesinde yabancı devletlerin konsolosluk açtıkları yerlerden birisi de Kıbrıs olmuş ve adada Osmanlı idaresi boyunca 19 devlete ait konsolos veya konsolos vekilleri ile birlikte birçok görevli görev yapmışlardır. Elçiler gibi konsoloslar ve yanlarında çalışanlara Osmanlı Devleti tarafından birçok ayrıcalık tanınmıştır.¹³⁸ Lefkoşa Sicillerindeki 2 Ağustos 1799 tarihli kayıta İngiltere elçisinin adada haksız yere alınan resmi kısmeti şikâyet etmektedir. İlgili belgede İngiltere elçileri ile konsolosları yanındaki tercümanlardan ve diğer görevlilerinden vergi alınmaması iki ülke arasında imzalanan ahidname gereğinden iken vefat eden Kıbrıs İngiltere Konsolosu Tercümanı Yorgi veled-i Nikolo'nun terekesinden resm-i kısmet alındığını şikâyet ederek iade edilmesini istemektedir. Yapılan tespit sonrasında adı geçen terekeden alına resm-i kısmet tercümanın varislerine iade edilmiştir.¹³⁹

Konsolos terekeleri ile ilgili sicildeki bir 6 Ekim 1793 tarihli kayıta adada görev yaparken vefat eden İngiltere'nin Kıbrıs Konsolosu Michael De Vezin'in 1785 yılından beri Kıbrıs ahalisinden mahkemece sabit olan alacaklarının tahsil edilemediği şikâyet edilmektedir. İstanbul'a yapılan şikâyet üzerine merkezden adaya gönderilen emirname ile hayatını kaybeden konsolosun alacaklarının varislerine bir an önce teslim edilmesi emredilmektedir.¹⁴⁰

Lefkoşa kazasına bağlı Değirmenlik nahiyesinin Kızılbaş Köyü sakinlerinden iken vefat eden Zaharya veled-i Poli'nin terekesi borçlarından az olduğundan

137 BOA. CML. 4890. s. 3; Hadjikyriacou, *agt.*, s. 249-50.

138 Ali Efdal, Özkul, "The Consuls and Their Activities in Cyprus Under the Ottoman Administration (1571-1878)", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/2, Winter 2013, Ankara 2013, s. 239-283.

139 KŞS, 22/48-1.

140 KŞS, 21/271-2.

dolayı mirası sadece alacaklılarına paylaştırılmıştır. İlgili terekeden aileye herhangi bir ödeme yapılamamıştır. Gayrimüslim bir kişinin terekesini bağlı bulunduğu kilisesi değil de Şer'i Mahkeme tarafından yapılması da alacaklıların mahkemeye başvurusu ile gerçekleşebilmektedir (8 Eylül 1788).¹⁴¹ Lefkoşa Siciline yansıyan bir diğer gayrimüslimlerle ilgili tereke 24 Eylül 1785 tarihlidir. Söz konusu kayıta Aslen Eğin bölgesinden olan ve Mağusa'da geçici olarak ikamet ederken hayatını kaybeden gayrimüslim Ermeni Amira ile ilgilidir. Amira hayatını kaybedince yapılan araştırma sonucunda mirasçısı olmadığı tespit edildiği için terekesi masraflar çıkarıldıktan sonra beytülmal emini tarafından teslim alınmıştır. Amira'nın terekesi incelendiğinde malları arasında 53 kıyyelik 3180 para değerinde bastırma (pastırma) olduğu da görülmektedir. Bu durum da Amira'nın pastırma üreticisi olduğu ve adada pastırma ticareti için bulunduğunu bize göstermektedir.¹⁴²

Lefkoşa Sicillerinde kaydedilen gayrimüslimlere ait tereke kayıtlarından birisi de Kıbrıs adasında çerçilik yapmak üzere bulunan Ermeni Acı Yorgi'ye aittir. Acı Yorgi Lefkoşa'da geçici olarak ikamet etmekte ve her gün köy köy gezerek çeşitli ürünlerin satışını yapmaktaydı. Son olarak satış yapmak için gittiği Lefkoşa kazasına bağlı Dikomo köyünde hayatını kaybetmişti. Acı Yorgi'nin ölümü üzerine yapılan araştırmada eşinden başka mirasçısı olmadığı ortaya çıkmıştır. Eşinin hissesi dışında kalan kısmın beytülmale kalacağı için beytülmal emini, Acı Yorgi'nin terekesini kurdurmuştu. Terekedeki mallar kumaş ve kıyafet ağırlıklı olduğu görülmektedir. Acı Yorgi'nin terekesinin değerinin 13.600 para olduğu 5242 para değerindeki masraflar çıkarıldıktan sonra 8358 para kaldığı görülmektedir. Ancak bu kalan paranın da Acı Yorgi'nin borçlu olduğu kişilerle eşine paylaştırıldığı görülmüştür. Acı Yorgi'nin eşi tereden 50 kuruş almıştır.¹⁴³

Terekelerdeki Köleler ve Durumları

Araştırılan dönem kayıtlarından öğrenilen bir başka bilgi köleler ile ilgilidir. Terekelerde ölen kişinin malları arasında kölelerin fiyatları ile ilgili bilgilerin yanı sıra statüleri ile ilgili de çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Çalışılan dönem terekelerine yansıyan kölelerin arasında beyaz köleler bulunmasına karşın çoğunluğu siyahi (arap) dir. Köleler belgelerde cariyeye, gulam, köle ve arap

¹⁴¹ KŞS, 21/110-1.

¹⁴² KŞS, 21/33-2.

¹⁴³ KŞS, 21/36-1.

şeklinde sınıflandırılmaktadır. Bazı terekelerde kölelerin an asl Gürcü şeklinde nereden geldikleri de belirtilmektedir. Belgelerde belirtilen bir başka sınıflandırma şekli ise sagir, yaşlı, hasta ve koca şeklinde idi.

18. yüzyılın Şer'i Sicillerine yansıyan 242 tereke kaydının sadece 37 tanesinde mallar arasında erkek ve kadın köleler bulunmaktadır. 37 tereke kaydının içerisinde 22 adet cariye, 21 adet gulam (erkek köle) ve 3 adet de küçük erkek köle bulunmaktadır. Ekler kısmında Tablo IV'deki kölelerin fiyatlarıyla ilgili olarak verilen bilgilere göre ortalama bir erkek kölenin fiyatı 3.790 para, bir cariyenin ise 4.019 paraya denk gelmektedir. Buradaki kayıtlarda birlikte verilen köleler ortalamaya katılmamıştır. Bu sonuçlara göre erkek kölelerin kullanım alanları fazla olmasına karşın kadın kölelerin daha değerli oldukları görülmektedir. Tereke kayıtlarına yansımış köleler arasında en pahalı erkek köle 8.000 para değerindeki beyaz gulam¹⁴⁴ iken en pahalı arap cariye 12.000 para¹⁴⁵, en ucuz gulam 2000 para¹⁴⁶ ve en ucuz cariye ise 2.000 para¹⁴⁷ değerindedir. Bu arada 1 adet sagir arap erkek kölenin 3.200 para değerinde olduğunu görmekteyiz. Bazı kayıtlarda köleler 1 cariye ve küçük gulam 4000p¹⁴⁸, 1 gulam ve 1 cariye 7.200p¹⁴⁹ ve 1 koca arap cariye maa veled 6.800p¹⁵⁰ şeklinde birlikte de verilebilmektedirler.

Erkekler gibi Müslüman kadınların da köle sahibi oldukları sicillerdeki kayıtlardan öğrenilmektedir. Sicildeki 9 Kasım 1769 tarihli tereke kaydında Lefkoşa'nın İbrahimpasha Mahallesi'nden vefat eden Mehmet kızı Emetullah'ın mirasçılara kalan malları arasında 4.000 para değerinde 1 adet de Arap (siyahi) cariyesi bulunmaktaydı.¹⁵¹ Kadınlar ile ilgili bir başka köle belgesinde Saray-ı Atik cariyelerinden Bâdiseher adlı cariye ile ilgilidir. Bâdiseher, 1733 yılında ömür boyu sürgün cezası verilerek cezirebent şeklindeki cezasını çekmesi için Kıbrıs'a gönderilmişti. 10 Kasım 1746 tarihindeki kayıttan Bâdiseher'in 13 yıldan beri ikamet ettiği Lefkoşa'nın Abdiçavuş Mahallesi'nde hayatını kaybettiği öğrenilmektedir. Mirasçısı olmadığı için Beytülmal emini tarafından hazırlanan terekede Bâdiseher'in

144 KŞS, 20/159-3.

145 KŞS, 21/123-3.

146 KŞS, 16/94-1.

147 KŞS, 17/61-2.

148 KŞS, 16/79-1.

149 KŞS, 16/120-2.

150 KŞS, 18/100-1.

151 KŞS, 19/139-1.

malları arasında ikişer bin para değerinde 2 adet Mısri cariyesi olduğu görülmektedir.¹⁵² Bazı terekelerde kölelerin de normal mallar gibi hisseler ayrılabilirdi. 19 Ocak 1768 tarihli tereke kaydından hayatını kaybeden bir kadının sahip olduğu siyahi cariyenin mülkiyet hakkının 3200 para değerinde olan yarı hissesinin kocasına ait olduğu öğrenilmektedir.¹⁵³

Devlet tarafından el konulması istenilen Şerâibzâde el-Hâc Mehmet Ağa'nın tereke kayıtlarına bakıldığında adanın farklı yerlerinde kullandığı köleleri de olduğu görülmektedir. Lefkoşa'daki menziline 200 kuruş değerinde 4 siyah kölesi ile hasta ve yaşlı 350 kuruş değerinde 2 siyah cariyesi bulunmaktaydı. Ayrıca Değirmenlik nahiyesine bağlı Aya Yorgi çiftliğinde 130 kuruş değerinde 2 arap kölesi daha vardı (1791/1792 (H.1206)).¹⁵⁴ Lefkoşa Sicillerindeki bir başka büyük tereke kaydı ise Kıbrıs Muhassılı iken vefat eden Yanyalı Mehmet Bey'e aitti. Söz konusu terekeye devlet tarafından el konulduğu için malların büyük bir kısmı fiyatlandırılmamış sadece listelenmiştir. Muhtemelen satış daha sonra tespitten sonra yapılacaktır. Söz konusu kayıtlar arasında bazı malların aile fertlerine önceden hibe edildiği iddiaları bulunmaktadır. Yapılan bu hibeler içerisinde köleler ve cariyeler de bulunmaktadır. 3 küçük cariyeden biri 10 yaşında Gürcü asıllı diğer ikisi ise Arap (siyahi) cariyelerdir. (20 Ocak 1794).¹⁵⁵ Sicile kaydedilen bir başka tereke kaydında Baf kazasının Ahtema köyünden vefat eden Kara Mustafa Ağa bin Ali'nin, vârislerine taksim edilen terekesinde malları arasında 150 kuruş değerinde 1 siyah cariyeye ile 80 kuruş değerinde küçük bir erkek arap köle de bulunduğu görülmektedir (28 Nisan 1766).¹⁵⁶ Lefkoşa siciline kaydedilen bir terekede aslen Seydişehirli olup Leymosun kazasında hayatını kaybeden Hâfız Mehmet Efendi ibn-i Himmet Ağa'nın terekesindeki malları içerisinde 8.000 para değerinde 1 siyah cariyesi ile 7000 para değerinde bir arap kölesi olduğu görülmektedir. Hafız Mehmet'in eşinden başka mirasçısı olmadığı için söz konusu tereke masraflar çıktıktan sonra eşi ve beytülmal arasında paylaşılmıştır (10 Ekim 1784).¹⁵⁷

Sicile yansımış bazı kayıtlardan ise kölelerin sahipleri tarafından azat edildikten sonra aile ile bağlarını koparmadıkları onlarla işbirliğine devam

152 KŞS, 17/61-2.

153 KŞS, 19/53-2.

154 KŞS, 21/217-1.

155 KŞS, 21/251-2.

156 KŞS, 19/71-1.

157 KŞS, 21/17-1.

ettikleri hatta eski sahiplerinin ölümü sonrası terekelerinin kurulmasına yardım ettikleri ve miraslarının adada olmayan mirasçılara ulaştırılmasına yardımcı oldukları anlaşılmaktadır.¹⁵⁸ Terekelerde zaman zaman ölen kişilerin mirasçıları veya beytümal eminleri ile köleler arasında sorunlar çıkmakta ve Şeri Mahkemenin hakemliğine başvurulmaktadır. Köleler sahipleri ölmeden veya ölüm sırasında kendilerini azat ettiklerini tekrar mahkemede ispatlamak zorunda kalabilmekte oldukları ile ilgili Lefkoşa sicillerine kayıtlı çeşitli belgeler bulunmaktadır.¹⁵⁹

Terekelerdeki Dokumalar ve Çeşitli Kıyafetler

Osmanlı idaresinde Kıbrıs adasında yaşayan insanların kullandığı giysiler ile eşyaların birçoğu, terekelerdeki bilgilerden öğrenilmektedir. Bunun nedenleri arasında terekelerin günlük hayattaki birçok nesneyi içermesi ön plana çıkmaktadır. Bunlar arasında çalışılan dönemde adada kullanılan birçok eşyanın yanı sıra dokumalar ve kıyafetler de dikkat çekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi adada da belirli aralıklarla çeşitli halkın kullandığı ve tükettiği ürünlerin fiyatları belirlenmekteydi. Belirlenen narhlar ise sicillere kaydedilerek halka duyurulmaktaydı. Narh belgelerine tereke kayıtlarındaki bilgiler de eklendiğinde çalışılan dönemde Kıbrıs'ta kullanılan, üretilen ve satılan eşyaların büyük bir kısmına ulaşılabilir. Sadece terekelerdeki fiyatlar, yeni eşya ve malların yanı sıra kullanılmış (eski-yıpranmış) eşyaların fiyatları da olduğundan, bu duruma dikkat edilmesi gerekmektedir. Yalnız bu durum üretimi yapılan ve kullanmayla yıpranan ürünlerin yanında, hayvanlar, zirai ürünler ve köleler için geçerli değildi.

Kıbrıs adası Venedik idaresinden itibaren pamuk üreten ve zaman içerisinde bu üretimin arttırıldığı bir adadır.¹⁶⁰ Pamuk ve pamuklu dokumalar, ipek ve ipekli dokumalar¹⁶¹ ile yün ve yünlü dokumalar¹⁶² zaman içerisinde

158 KŞS, 15/186-1.

159 KŞS, 16/4-1; KŞS, 14/64-3; KŞS, 14/64-2; KŞS, 12/125-1.

160 Mehmet Akif Erdoğan, "Osmanlı Kıbrıs'ında Pamuk Tarımı (1572-1640)", *Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı III*, S. 45, Mayıs-Haziran 2002, s. 632.

161 Ali Efdal Özkul, "Silk Production and Trade in Ottoman Cyprus", *Studies on Ottoman Cyprus*, ed. Evangelia Balta, Georgios Salakidis, Theoharis Stavrides, The İsis Press, İstanbul 2014, s. 171-210.

162 Ali Efdal Özkul, "Osmanlı Devleti İdaresinde Kıbrıs Adasında Yün (Yapağı) Üretimi ve Ticareti", *II. Uluslararası Kıbrıs Sempozyumu Seferibisar-İzmir 21-23 Ekim 2010, Bildiriler*, Ankara 2011, s. 175-208.

adanın dış ticaretinde öncü olmuşlardır. Bu ürünler neredeyse birçok tereke kaydında karşımıza çıkmaktadır. Eğer terekesi yazılan kişi bu ürünleri üreten bir çiftçi veya ticaretini yapan bir ticaret adamı ise o zaman terekesinde bu ürünlerin birçok çeşidinin bulunması kaçınılmaz olmaktadır. Adada üretilen ve dış ticaretin önemli ürünleri arasında yer alanlardan birisi de pamuklu dokumacılığın hammaddesi olan pamuktur. Pamuklar, gerekli işlemler yapıldıktan sonra, bir kısmı ülke dışına satışları yapılabilmesi için adanın en büyük ihraç limanı olan Tuzla kazasındaki mahzenlerde depolanıyordu. Bir kısmı ise direkt olarak tarladan yabancı tüccarlara satıldığı için Tuzla iskelesindeki gemilere götürülüyordu. Çalışılan devreye ait sicillerde hayatını kaybeden adalı bir ticaret adamının tereke kaydında, Tuzla'da mahzende bulunan 36.000 akçe değerinde 5 kantar pamuk bulunduğu görülmektedir (13 Ocak 1727).¹⁶³ 1747 yılına ait bir başka terekede ise 2450 kuruş değerinde 35 kantar pamuk vardır.¹⁶⁴ Her iki kayıttaki fiyatlara bakıldığında 20 yılda 1 kantar pamuğun fiyatının 7200 akçeden 8400 akçeye çıktığı görülmektedir.

Dokumacılığın bir diğer ürünü olan ve pamuktan sonra ada dış ticaretinde başı çeken ürün de ipek ve ipekli dokumalardır. Adanın hemen her bölgesinde az veya çok ipek üretimi yapılmaktadır. Dolayısıyla adada tutulan birçok terekede ipek ve ipekli dokumalara rastlanması çok doğaldır. İpekle ilgili terekelerden birisi de Kıbrıs muhassıl tercümanı olan Hristofaci'nin terekesidir. İlgili terekede birçok ürünün arasında değeri 53.200 para olan 190 kıyye işlenmemiş ipek (*ham harir*) yer almaktadır. Adı geçen tercümanın Tuzla kazasında mahzenleri olması, aynı zamanda tercümanın ticarî hayatın içinde olduğunu gösterir.¹⁶⁵ Başka bir miras belgesinde ise, ölen böcekçi Hüseyin oğlu Ahmet Ağa'nın zevcesi, *vasi-i muhtardan* 89 vukiyye ham ipeğin kendi bahçesi ürünü olduğunu ileri sürerek, bu ürünü, talep ettiği görülür.¹⁶⁶ Bu kaydın devamı olan bir başka hükümde ise, 124 vukiyye işlenmemiş ipeğin vukiyyesinin 9 kuruştan satıldığı bildirilmektedir.¹⁶⁷ Her iki belgeden de anlaşıldığı üzere ipek üretimi yapan böcekçi Ahmet'in Mağusa kazasının Sinan Paşa Mahallesi'nde bulunan altı dönümlük dut bahçesinde ipek böceklerini yetiştirmektedir. Bilindiği gibi ipek böcekçiliğinin ham maddesi dut ağaçlarıdır.

¹⁶³ KŞS, 13/1-1.

¹⁶⁴ KŞS, 16/123-1.

¹⁶⁵ KŞS, 16/194-2.

¹⁶⁶ KŞS, 16/68-1.

¹⁶⁷ KŞS, 16/66-1.

Kıbrıs'ta şeker üretimi şeker kamışından yapılmakta olduğundan¹⁶⁸, çalışılan yıllardaki tereke kayıtlarından birinde 800 para değerinde kamışlık bulunmaktadır. Bu kamışlık adada sulu tarımın yapıldığı bölgelerden birisi olan Omorfa kazasına bağlı Denya köyünde bulunmaktadır.¹⁶⁹ Kıbrıs'ın daha çok güneybatı bölgesinde yaşayan insanların terekelerinde şeker kamışı ve şeker geçtiği gibi normal terekelerde de bu ifadelerle adada rastlanılabildiği şekerin adada üretildiği gibi halk arasında da az da olsa tüketimi olduğunu göstermektedir. Ziraatin hemen her ürününe terekelerde rastlanılmaktadır. Bunların bazıları diğerlerine göre ön plana çıkması o ürünlerin ticaretinin daha yaygın yapıldığını bizlere göstermektedir. Ölen bir tüccarın terekesinden Kıbrıs'tan ada dışına ihraç edilen harnup (keçiboynuzu) ticareti hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. İlgili kayıta Mısırlı bir Müslüman tüccara 142,5 kuruşa 57 kantar, bir diğer tüccara 433 kuruşa 157,5 kantar, bir diğerine ise 72,5 kuruşa 30 kantar keçiboynuzu satılmıştır. Üç örneğe de bakıldığında harnupların ülke dışına kantarı 2,4-2,7 kuruş arasında satıldıkları görülmektedir.¹⁷⁰ Bu tür örnekleri artırmak mümkündür.

Sonuç

Sosyo-ekonomik hayatın en önemli kaynakları arasında yer alan Şeriye sicilleri gündelik hayatın bir başka önemli konusuna olan ölen kişilerin geride bıraktıkları mal varlıklarının paylaşılmasına yani terekelerin kaydedilip ileride meydana gelebilecek sorunlara engel olmuşlardır. Tereke defterleri Osmanlı kadılarının miras hukukuna göre tuttıkları defterlerdir. Tereke defterlerini kadılar müstakil bir şer'iyeye sicili olarak tutabilecekleri gibi diğer mahkeme kayıtlarıyla karışık-birlikte aynı sicilde de tutabiliyorlardı. Tereke kayıtları sadece bir miras paylaşımı değil aynı zamanda ilgili dönemlerde gündelik hayatta kullanılan ürünleri, yaşam tarzlarını ve aile hayatlarını öğrenmemizi sağlayan çok değerli kaynaklardır. Tereke kayıtlarında gündelik hayatla ilgili hemen her şeyi bulmak mümkündür.

Çalışmamızda Lefkoşa Şeriye Sicillerine kaydedilmiş olan 242 tereke kaydını inceledik. Bu kayıtların 164'ü Müslüman erkeklere, 62'si Müslüman

168 Kıbrıs'ta Osmanlı İdaresinde şeker üretimi için bk. Mehmet Akif Erdoğan, "Osmanlı Döneminde Kıbrıs Şekerhaneleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Cengiz Orhonlu Hatıra Sayısı, S 12, İstanbul 1998, s. 71-82; Halil Fikret Alasya, *Tarihte Kıbrıs*, Lefkoşa 1988, s. 112.

169 KŞS, 16/34-1.

170 KŞS, 16/123-1.

kadınlara, 15'i gayrimüslim erkelere ve 1 tanesi de gayrimüslim kadınlara aittir. Bir başka ifadeyle sicildeki kayıtların %67,8'i Müslüman erkeklere ait tereke kayıtlarıdır. Gayrimüslimlere ait kayıtların Müslümanlara nazaran oldukça düşük olmasına karşın gayrimüslim toplum birçok konuda olduğu gibi tereke sonrasındaki miras paylaşımlarında gerek çıkan sorunların çözümü gerekse de yapılan işlemlerin kaydedilmesi için Şer'i Mahkemeyi kullanmışlardır. Bu şekilde sicile kaydedilmiş oldukça fazla kayıt bulunmaktadır. Bu durum da bizlere adada yaşayan gayrimüslim toplumun Şer'i Mahkeme'ye güvendiğini göstermektedir.

Terekeler toplumun en küçük parçası olan aile ile ilgili de çok değerli bilgiler vermektedirler. Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde tutulan ve günümüze gelmeyi başaran evlenme defterleri veya kayıtları maalesef Kıbrıs için söz konusu değildir. Boşanma kayıtları ile ilgili Lefkoşa sicillerinde birçok bilgi bulunmasına karşın evlilikle ilgili kayıt sayısı çok az neredeyse yok hükmündedir. Bu durum da bizleri tereke kayıtlarına yönlendirmekte ve böylece terekelerin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Adada yapılan evliliklerdeki eş ve çocuk sayılarını, akrabalık ilişkilerini hep tereke kayıtları sayesinde öğrenebilmekteyiz. Ayrıca adadaki varlıklı kişilerin mal varlıklarını yine terekeler sayesinde ortaya çıkartabilmekteyiz. Sonuç olarak tereke kayıtları barındırdıkları birçok yön sayesinde birçok bölgede olduğu gibi Kıbrıs adasının da sosyo-ekonomik tarihini gün ışığına çıkarmamızı sağlayan önemli kaynaklardan birisidir.

Kaynaklar

Aktan, Hamza, “Miras”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 30, Ankara 2020.

Alasya, Halil Fikret, *Tarihte Kıbrıs*, Lefkoşa 1988.

Aydın, Mehmet Akif, “Eyüp Şer’iye Sicillerinden 184, 185 ve 188 No’lu Defterlerin Hukuki Tahlili”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam*, İstanbul 1998.

Aydın, Mehmet Akif, “Osmanlı’da Hukuk”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C I, İstanbul 1994.

Aydın, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1999.

Berki, Ali Himmet, *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal*, Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Ankara 1985.

Bilgin, Arif ve Bozkurt, Fatih, “Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytûlmâl Mukataaları” *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 2010.

BOA., C.ML. 4890

Bozkurt, Fatih, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C 11, S 22, 2013.

Bozkurt, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.

Cezair ve Rakka Ahkâm Defterlerinden 1 Numaralı Defter CRA/1/205-5

Cezar, Yavuz, “18. Yüzyılda Eyüp’te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam*, İstanbul 1998.

Demiryürek, Mehmet, “Kıbrıs Şer’iye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs’ta Aile”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S 50, İstanbul 2010.

Demiryürek, Mehmet, “Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa Hakkında Bazı Notlar ve Kâmil Paşa’nın Terekesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 25, S 40, Ankara 2006.

Erdoğan Mehmet Akif, "Osmanlı Kıbrıs'ında Kadınlar (1580-1640)", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri 25-26 Mayıs 1998*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2000.

Erdoğan Mehmet Akif, "Osmanlı Döneminde Kıbrıs Şekerhaneleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Cengiz Orhonlu Hatıra Sayısı, S 12, İstanbul 1998.

Erdoğan Mehmet Akif, "Osmanlı Kıbrıs'ında Önemli Bir Görevli: Beytülmâl-ı Hassa ve Âmme Emini", *CIEPO XIV. Sempozyumu Bildirileri, 18-22 Eylül 2000 Çeşme*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

Erdoğan Mehmet Akif, "Osmanlı Kıbrıs'ında Pamuk Tarımı (1572-1640)", *Türkojoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı III*, S 45, Mayıs-Haziran 2002.

Hadjikyriacou, Antonis, "Local Intermediaries and Insular Space in Late-18th Century Ottoman Cyprus", *Journal of Ottoman Studies*, 44 (2014), İstanbul.

Hadjikyriacou, Antonis, *Society and Economy on an Ottoman Island: Cyprus in the Eighteenth Century*, University of London Department of History School of Oriental and African Studies, London 2011 (Unpublished PhD Thesis).

Jennings, Ronald C, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Press, 1993.

Jennings, Ronald C., "Divorce In The Ottoman Sharia Court of Cyprus, 1580-1640", *Studia Islamica*, LXXVIII, 1993.

Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C I, Nesil Yayınları, İstanbul 1986.

Kıbrıs Lefkoşa Şer'i Sicil Defterleri: 6-22 Nolu Defterler

Özcan, Tahsin, "Muhallefât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 30, Ankara 2000.

Özkul, Ali Efdal, "18. yüzyılda Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Meydana Gelen Boşanma Olayları", *Belleten*, LXXIX/284-Nisan 2015 Ankara.

Özkul, Ali Efdal, "Kıbrıs Başpiskoposlarından Yovakim'e Verilen Tayin Beratı", *Adım Dergisi*, IV/1, Lefkoşa 1999.

Özkul, Ali Efdal, "Osmanlı Devleti İdaresinde Kıbrıs Adasında Yün (Yapağı)

Üretimi ve Ticareti”, *II. Uluslararası Kıbrıs Sempozyumu Seferihisar-İzmir 21-23 Ekim 2010, Bildiriler*, Ankara 2011.

Özkul, Ali Efdal, “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs’ta Görev Yapan Müftüler ve Faaliyetleri (1571-1878)”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/7, Summer Ankara 2013.

Özkul, Ali Efdal, “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs’ta Serkis Ağa Liderliğindeki Bir Ermeni Tercüman Ailesi ve Faaliyetleri”, *Gazi Akademik Bakış*, C 14, S 28, Yaz 2021.

Özkul, Ali Efdal, “Silk Production and Trade in Ottoman Cyprus”, *Studies on Ottoman Cyprus*, ed. Evangelia Balta, Georgios Salakidis, Theoharis Stavrides, The İsis Press, İstanbul 2014.

Özkul, Ali Efdal, “The Consuls and Their Activities in Cyprus Under the Ottoman Administration (1571-1878)”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/2, Winter 2013, Ankara 2013.

Özkul, Ali Efdal, “The Ottoman Empire’s Tax Policy in Eighteenth Century Cyprus”, *Archivum Ottomanicum*, 32(2015), ed. György Hazai, Harradowitz Verlag, Wiesbaden 2015.

Özkul, Ali Efdal, “XVIII. Yüzyılın İkinci Çeyreğinde Kıbrıs’ta Evlenme”, *III. Güzelyurt Tarih Buluşması Sempozyumu, Bildiriler*, 7-8 Nisan 2005, Lefke 2005.

Özkul, Ali Efdal, *Kıbrıs’ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750*, Ankara 2010.

Öztürk, Said “Kassam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 24, Ankara 2001.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, 3. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Ekler

Tablo III: *Tereke* (muhallefât) kayıtları ve varislere bırakılan *miras* miktarları (1726-1750)¹⁷¹

Kayıt No (KŞS)	Tarihi	Toplum	Yer	Varisler	Tereke toplamı	Mirasçılara Taksim edilen tutar
7/22-2	13.03.1709	GME	L. Karamanizade m.	1Ze +1E+1K	138.360p	109.620p
7/23-3	18.03.1709	ME	L. Aya Sofya Camii Me.	byt	112	34p
7/30-1	21.03.1709	GME	L. Han-ı Cedid	byt	3276p	2467p
7/45-1	20.05.1709	ME	L. Aya Sofya m.	1Ze+3E+4K	4238p3a	3741p3a
7/50-1	08.06.1709	ME	L. Nevbethane m.	1Ze+1E	9.002a	5.847a
7/59-1	08.07.1709	ME	L. Komarizade h.	1E+1K	35.410a	25.897a
7/61-2	13.07.1709	ME	L. Camii Cedid m.	1Ze	20.660a	11.460a
7/69-1	06.08.1709	ME	L. Sarayardı	1Ze+3E+3K	12.665a	8015a
7/70-1	14.07.1709	ME	L. Han-ı Cedid	byt	19.012a	12.060a
7/71-3	09.07.1709	ME	G. İskelesi	byt	7.565a	4335a
7/87-2	23.09.1709	ME	L. Aya Sofya Camii Me.	byt	793a	339a
7/99-2	26.10.1709	ME	L. Tarhun k.	2Ze+1E+2K	50.700a	49.200a
8/67-3	09.10.1713	ME	L. Kızılküle m.	1Ze+1E	47.940a	27.444a
9/23-1	29.03.1717	MK	L. Piroi k.	Z+2K+1kk	139.786a	94.286a
11/4-1	1720	ME	Lefkoşa	1Ze+byt	298.900p1a	17.180p1a
11/91-1	16.01.1723	ME	Lefkoşa	2Ze+2E+3K	110.688p1a	51393p1a
11/92-1	09.12.1722	ME	L. Aya Sofya m.	1Ze+ba	774.444g	49.394g
11/93-1	15.12.1722	ME	L. Aya Sofya m.	1Ze+1E+1K	288.220g	217.735g
12/22-1	10.01.1725	MK	L. Annehorka	1E+1K	115.830a	109.998a
13/1-1	13.01.1727	ME	L. Arab Ahmet P.m.	2Ze+1E+1K	261.939p3a	213.379p3a
13/50-1	18.07.1727	ME	L. Nevbethane m.	1Ze+5E+2K	237.095p	181.111p
13/223-1	12.11.1729	ME	D. Annehorka k.	1Ze+3E+2K	34.300p	31.203p
13/223-2	12.11.1729	ME	L. Kızılküle m.	1Ze+1K+an.	73.944p	64.644p
13/224-1	29.10.1729	MK	L. Tahtelkale m.	Z+1K+ba	23.510p	21.649p
13/224-2	10.11.1729	ME	L. Aya Sofya m.	1Ze+1E+1K	1992p	1569p
15/16-1	17.11.1736	ME	L. Kara Baba m.	1Ze+1K	9.014p	7.297p
15/74-1	5 L 1151	ME	L. İbrahim Paşa m.	1Ze+1E+3K	7.649p	5.576p
15/90-2	05.05.1740	ME	L. Kızılküle m.	1Ze+3E	4.696p	714p
15/94-4	31.05.1740	MK	L. Kızılküle m.	1Z+1E+1K	3.882p	3.102p
15/102-1	29.10.1740	ME	L. Kızılküle m.	1Ze+4K+1kk	14.090p	12.068p

171 Tabloda, aylar ve aylarla ilgili olanların dışındaki kısaltmaların karşılıkları şu şekildedir: **ak:** amca kızı; **al:** alacaklılar; **am:** amca; **an:** anne; **ao:** amca oğlu; **B:** Baf kazası; **ba:** baba; **bp:** başpiskopos; **byt:** beytülmal; **D:** Değirmenlik nahiyesi; **E:** erkek çocuk; **ek:** erkek kardeş; **eto:** erkek torun; **G:** Girne kazası; **Gi:** Gilan kazası; **g:** kuruş; **H:** Hirsofi kazası; **h:** hamile; **ha:** hazine; **k:** karye; **K:** kız çocuk; **ka:** kasaba; **kk:** kız kardeş; **Ka:** Karpaz kazası; **kto:** kız torun; **Ku:** Kukla kazası; **L:** Lefkoşa kazası; **Le:** Leymesun kazası; **Lef:** Lefke kazası; **M:** Mesarya kazası; **mş:** mescid-i şerif; **m:** mahalle; **mi:** miras; **ko:** kardeşi oğlu; **Me:** medrese; **ME:** Müslüman erkek; **MK:** Müslüman kadın; **GMK:** gayrimüslim kadın; **GME:** gayrimüslim erkek; **O:** Omorfa kazası; **P:** Piskopu kazası; **p:** para; **r:** rub; **st:** saray tercümanı; **T:** Tuzla kazası; **ve:** vesayet; **Z:** zevc; **Ze:** zevce.

15/136-3	18.08.1741	ME	L. Ömeriye m.	1Ze+1E+1K	22.273p	16.757p
15/152-1	01.03.1742	ME	L. Ömeriye m.	1Ze+1ko	86.174p	4.494p
15/165-1		ME	Le. Alaca mş. m.	an+2kk	16.452p	6.200p
15/181-2	12.08.1743	ME	L. muhassıl sarayı	1Ze+3E+3K+an	134.144p	29.924p
15/221-1	B 1156	ME	Kıbrıs	1Ze+ 1ak	48.568p	44.756p
15/225-1	06.09.1743	ME	Lefkoşa	byt	418g	318g
15/238-1	24.10.1743	ME	Lefkoşa	byt	77.494p	68.427p
15/240-1	22.10.1743	ME	Lefkoşa	byt	13.390p	12.118p
16/13-1	24.05.1745	GMK	L. Nevbethane m.	Z+1E+an	2.180p	2.060p
16/16-3	25.05.1745	ME	G. Acem el-Hac *	1Ze+1E+1K	22.305p	19.345p
16/17-1	22.05.1745	GME	L. Mecro k.	1Ze+5E+2K	20.010p	19.090p
16/19-2	22.05.1745	ME	L. Ömeriye m.	1Ze+1K+2ao	26.091p	24.087p
16/25-1	02.06.1745	MK	Tuzla	1Z+1E+4K	853g	793,5g
16/31-1	07.06.1745	ME	Ku. Maraka k.	1Ze+5E+2K	11.6455a	104.600a
16/34-1	19.06.1745	MK	O. Denya k.	Z+ 1ao	130.503p	122.503p
16/43-1	06.07.1745	ME	Lefkoşa	byt	19.852p	12.906p
16/55-1	26.07.1745	ME	L. Ömeriye m.	1Ze+1E+1K	41.621p	23.317p
16/62-1	18.08.1745	ME	M. Arçoz k.	2ek+2kk	1.203g	1.123g
16/79-1	23.11.1745	ME	L. Ömeriye m.	1Ze+2E+2K	45.685p	39.965p
16/81-2	09.10.1745	ME	T. Sartere m.	1Ze+3E+2K	22.945p	15.745p
16/94-1	20.10.1745	ME	L. Ömeriye m.	1Ze+2E+h	15.805p	10.528p
16/95-1	02.11.1745	ME	L. Ömeriye m.	1Ze+1K+ko	4.827,5g	4.530g
16/98-1	02.11.1745	MK	L. Cami-i Cedid m.	Z+1K+an+kk+ek	12.785p	10.330p
16/101-2	15.11.1745	MK	L. Aya Sofya m.	Z+an+2ek+kk	58.387p	51.487p
16/114-4	18.05.1747	MK	L. Karamanî-zâde m.	Z+an+ek	313g	297g
16/115-1	15.05.1747	ME	G. Labta k.	1Ze+2E	10.770p	7.930p
16/116-4	24.04.1747	MK	L. Aya Sofya m.	Z+1E+3K+an+ba	6.830p	6.590p
16/117-2	04.06.1747	MK	L. Ömeriye m.	Z+3E+1K+an+ba	13.000p	12.340p
16/120-2	30.06.1747	ME	L. Korkud Efendi m.	1Ze+1E+1K	144.440p	128.020p
16/123-1	1747	ME	Lefkoşa	1Ze+2ek	14.997,5g	12.744,5g
16/125-1	19.08.1745	Bp	Lefkoşa	byt	315.738p	300.000p
16/138-1	23.02.1745	ME	L. Aya Sofya m.	2Ze+4E+2K	54.100p	9.428p
16/142-1	02.02.1746	ME	L. Han-ı Komari	1Ze+ek	23.861p	15.604p
16/194-2	22.05.1750	St	L. Baş m.	1Ze+2E+4K+an	650.000p	648.913p
16/213-1	1750	ME	Lefkoşa	1Ze+1E+1K	3.694g	3.313g
17/14-1	03.02.1745	ME	Lefkoşa	byt	38.020p	28.580p
17/19-1	02.11.1745	MK	L. Abdi Çavuş m.	Z+2K+ba	608g	582g 10r
17/61-2	10.11.1746	MK	L. Abdi Çavuş m.	byt	38.195p	30.056p
18/19-1	22.03.1757	ME	L. Tahtakale m.	2Ze+1E+1K	13701p	10351p
18/20-1	10.08.1758	MK	L. Camii Cedid m.	Z+2E+1K+ba+an	28994p	26554p
18/23-4	30.01.1758	ME	O. Denya k.	1Ze+3E+2K	28614p	24834p
18/24-2	07.02.1758	MK	L. Debbaghane m.	Z+ba+an+2E	42865p	38985p
18/25-2	08.04.1758	MK	L. Karababa m.	1Z+1E	2479p	2253p
18/34-3	12.10.1759	ME	L. Tophane m.	an+1Ze+h	11250p	8850p
18/40-3	24.05.1762	ME	L. Camii Cedid m.	1Ze+3E	110949p	101929p
18/51-3	14.02.1762	MK	L. Debbaghane m.	Z+3E	5923k	4967k
18/56-4	04.10.1764	ME	L. Aya Sofya m.	byt	21325p	1363p
18/58-1	01.08.1763	MK	L. İbrahim Paşa m.	Z+2am	8610p	
18/60-1	22.10.1763	ME	L. Aya Sofya m.	1Ze+1E	101607p	89747p
18/64-2	08.08.1766	MK	L. İbrahim Paşa m.	byt	1002p	336p
18/66-1	11.04.1764	MK	L. Kızılküle m.	Z+an+1E	22846p	21279p

18/70-2	01.12.1764	GME	Mesarya	byt	6920p	
18/71-1	03.12.1764	MK	L.Mahmutpaşa m.	Z+byt	12792p	5528p ¹⁷²
18/81-2	16.08.1766	ME	G. Kalesi	byt ¹⁷³		
18/92-1	02.05.1784	ME	Lefkoşa	byt+ve	191.306p	51.880p
18/94-3	22.08.1784	ME	Lefkoşa	byt	35205p	20957p
18/95-1	22.08.1784	ME	Lefkoşa	byt	2050p	1310p
18/97-2	08.10.1784	ME	L. Debbaghane m.	1Ze+1E	24541p	3411p
18/99-4	16.09.1784	ME	L.	byt	6592p	
18/100-1	20.12.1783	ME	L. Debbaghane m.	1Ze+byt	248.004p	143.381p
18/107-1	12.01.1770	MK	L. Karamanizade m.	Z+an+1E+1K	43.361p	40.601p
18/108-1	01.10.1782	MK	L. Arap Ahmet Paşa m.	1ek	386.694p	31.3814p
18/113-1	31.12.1782	MK	Lefkoşa	byt	1232g	701g
18/116-1	22.05.1783	GME	L. Han-ı Cedid	1Ze+byt	24.332p	15.778p
18/116-2	01.06.1783	ME	L. İbrahim Paşa m.	1Ze+byt	2199p	1387p
18/117-1	14.06.1783	ME	H. Marona k.	1ek	13.630p	12.425p
18/121-1	08.08.1783	ME	B. Ahtime ka.	1Ze+byt	40.067p	14.131p
18/122-1	23.09.1783	ME	M. Vadili k	byt	243g	210g
18/122-2	01.11.1783	GME ¹⁷⁴	L. Han-ı Cedid	byt	1457p	699p ¹⁷⁵
18/123-1	14.12.1783	MK	L. Debbaghane m.	1Ze+byt	22.110p	18697p ¹⁷⁶
19/8-1.	20.09.1766	ME	L. Mahmut Paşa m	1Ze+2K+an+1ek	5008p	4467p
19/10-1	11.09.1766	ME	Leymosun	1ek	37617	7100p
19/19-1	02.10.1766	ME	Cıkko Manastırı	mi	9170p	4467p
19/30-2	06.01.1767	MK ¹⁷⁷	L. Ömeriye m	byt	1710p	940p
19/30-3	18.01.1767	MK	L. Arap Ahmet Paşa m.	byt	1485p	639p
19/33-1	28.03.1767	MK	L. Abdi Çavuş m.	Z+an+1E+1K	243.196	17.033p
19/45-1	25.10.1767	GME ¹⁷⁸	L. Nevbethane m.	1Ze+2K1E	266.826p	96186p
19/47-1	15.11.1767	ME	L. Kızılkule m.	byt	1380p	930p
19/50-1	27.12.1767	MK	L. Debbaghane m.	1E+2K	18.000p	13784p
19/50-2	27.12.1767	ME	M. Meluşa k.	1Ze+1E+4K	8800p	7760p
19/53-1	14.01.1768	ME	M. Haritmi k.	byt	429p	71p
19/53-2	19.01.1768	MK	L. Camii Cedid m.	Z+1E+1K	14538p	12.078p
19/54-1	21.12.1767	ME	L. Aya Sofya m.	1Ze+5K+1kk		
19/56-1	30.11.1767	ME	L. Kızıl Kule m.	1Ze+1E	7982p	6224p
19/57-1	04.09.1767	ME	G. Lapta k.	1K		
19/57-1	14.09.1767	MK	L. Tahtelkale m	2K+2E	4640p	3720p
19/71-1	28.04.1766	ME	B. Ahtema ka	2Ze+1E+1K	6213g 35p	5843g ^{35p}
19/73-1	27.08.1768	MK	L. Arap Ahmet Paşa m	Z+1eto	3639p	2359p
19/74-1	02.10.1768	ME	L. Kızıl Kule m.	1Ze+1E+an	880p	

172 Kâtip kalan parayı 1000p eksik olarak 4528 yazmıştır.

173 Girne kalesi dizdan olan Halil devlete isyan ettiği için idam edilmiş ve mallarına devlet tarafından el konulmuştur.

174 Ermeni Kavukçu Haço veled-i Bogos.

175 Terekeden alınan 144p resm-i hazret-i Vali ve 30p nezaret-i vali ücretleri de beytülmale aktarılan paraya eklenerek beytülmale aktarılan para 873p olmuştur.

176 Terekeden alınan masraflar içerisinde yer alan 1104p resm-i hazret-i Vali ve 200p nezaret-i vali ücretleri de beytülmale aktarılan para eklenmiştir.

177 Mühtedi Ayşe Hatun.

178 Ermeni Kavukçu.

19/74-1	02.10.1768	MK	L. Kızıl Kule m.	an+ba+1E	21200p	
19/74-1	02.10.1768	ME	L. Kızıl Kule m.	2N+1D	18090p	7984p
19/80-2	17.09.1768	ME	L. Mahmut Paşa m.	1Ze+an+1K	3832p	3025p
19/94-1	16.11.1768	MK	L. Cami-i Cedid m	an+1E	5312p	3802p
19/95-3	19.11.1768	ME	L. medrese-i atik	byt	7942p	5366p
19/97-1	21.11.1768	ME	L. İbrahim Paşa m.	1Ze	7298g	
19/99-3	25.11.1768	ME	L. Tahtelkale m.	1Ze+1kk+2K	7967p	6903p
19/101-2	30.11.1768	MK	L. İbrahim Paşa m.	Z+an+2E+1K	7488p	6716p
19/103-1	03.12.1768	MK	L. Arap Ahmet Paşa m	ba+an+2E+1K	21.280p	18880p
19/104-2	04.12.1768	MK	L. Arap Ahmet Paşa m	Z+1E+3K	3092p	2742p
19/106-1	15.12.1768	MK	L. İbrahim Paşa m.	Z+1E	12084p	11080p
19/107-3	06.12.1768	ME	L. Cami-i Cedid m	2Ze+2E+1K	16.118p	7265p
19/109-1	02.01.1769	MK	L. Ayasofya m.	Z+an+ba+3K	4130p	3760p
19/190-3	13.01.1769	ME	Tuzla	1Ze+3E+2K	13560p	4551p
19/113-3	19.01.1769	ME	L. Nevbethane m.	1Ze+2E+2K	38.636p	35676p
19/118-1	25.03.1769	MK	L. Ebu Kavuk m	Z+an+2K	29141p	27541p
19/118-2	30.04.1769	ME	L. Komarizade Hanı	byt	2528p	1414p
19/121-3	18.06.1769	ME	L. Cami-i Cedid m.	byt	8906p	4223p
19/129-1	10.08.1769	MK	L. Ayasofya m.	Z+ni+1E	5710p	5390p
19/132-2	02.10.1769	ME	L. Mahmut Paşa m.	1 Ze+byt	4706p	2731p
19/135-1	09.10.1769	ME	G. Plase k.	byt+al	3699p	2480p
19/139-1	09.11.1769	MK	L. İbrahim Paşa m.	Z+2E+1K	23914p	21222p
20/1-1	25.02.1770	MK	L. Debbaghane m.	1K+1E(1cto+1kto)	502g	457g
20/1-3	25.02.1770	ME	G. Kazafana k.	1Ze+1E+1K	35.617p	30.617p
20/3-1	1770	MK	Lefkoşa	Z+ba+2K	190g13p	178g12p
20/4-1	17.03.1770	ME	L. Ömeriye m.	1Ze+2E+1K	15343p	8983p
20/5-1	11.05.1770	ME	L. Karamanizade m.	2Ze+3E	56200p	47161p
20/6-2	16.05.1770	ME	L. Arap Ahmet Paşa m.	1Ze+1ek+1K	5618p	- ¹⁷⁹
20/7-1	16.05.1770	ME	L. Mahmud Paşa m.	1Ze+1E+2K	77739p	501p
20/10-3	01.07.1770	MK	L. Ömeriye m.	Z+an+2E+1K	208.806p	165.756p
20/11-2	02.10.1770	ME	L. Camii Cedid	1Ze+an+1E+1K	8707p ¹⁸⁰	
20/12-3	11.11.1770	MK	L. Ömeriye m.	Z+1kk+1K	3552p	3229p
20/13-1	11.11.1770	MK	L. Camii Cedid	Z+an+2K	13.315p	4445p
20/16-1	1770	ME	Kıbrıs	byt	158.812p	155.612p
20/18-45	30.04.1770	MK	L. Ebu Kavuk Paşa m.	Z+an+1E+2K	255.505p	236.851p
20/19-2	03.07.1770	ME	L. Arap Ahmet Paşa m	1Ze+1K+1E+h	76.813p	24.085p
20/21-2	12.07.1770	MK	L. İbrahim Paşa m.	an+2E+1K	2611p	2011p
20/25-1	18.07.1770	ME+MK	L. Camii Cedid m.	byt	26.736p	16.282p
20/25-2	30.07.1770	MK	H.Poli Çiftliği	Z+3kk	435,5g	410,5g
20/27-1	17.06.1770	ME	Lef. Filaso k.	2Ze+3E+1K	101.260p	67.840p
20/31-2	23.09.1770	ME	L. Han-ı Cedid	mi	28.612p	24772p
20/32-1	14.10.1770	MK	L. Tahtelkale m.	2K+3er	10.578p	8.885p
20/33-1	20.10.1770	ME	G. Larnaka k.	1Ze+an+3E+1K	10.000p	8.020p
20/33-3	25.10.1770	ME	Lefkoşa	al	2215p ¹⁸¹	
20/34-1	02.03.1771	ME	L. Debbaghane m.	2Ze+1K+1E	208.806p	

179 Terekenin tamamı masraflara ve borçlulara ödendi.

180 Terekenin tamamı masraflara ve borçlulara ödendi.

181 Kıbrıs muhassılı tüfekçilerinden iken hayatını kaybeden Kayserili Hacı Mustafa bin Abdullah'ın terekesinin tamamı masraf ve borçlara verildi.

20/35-4	24.11.1770	ME	L.Cami-i Cedid m.	1Ze+an+1E+1K+h	122.855p	101.833p
20/44-1	13.05.1771	ME	L.Karamanizade m.	1Ze+1E+1K+h	33.332p	27.412p
20/45-4	19.08.1771	MK	D.Aya Yorgi k	Z+an+1E	11.687p	9747p
20/52-2	03.07.1771	ME	L. Aya Sofya m.	an+1E	823.480p	781.480p
20/58-2	13.11.1771	ME	L.Cami-i Cedid m.	1Ze+1e+1K	2125p	1100p
20/58-3	17.11.1771	MK	L.Debbaghane m.	Z+3E	7000p	6520p
20/62-2	26.01.1772	ME	L.Kızıl Kule m.	1Ze+1E+1K	5619p	3324p
20/67-3	29.02.1772	ME	L.Mahmut Paşa m.	1Ze+an+2E	45.170p	36.940p
20/68-2	05.02.1772	ME	L. Ayasofya m.	1Ze+h+3ek	58.323p	48.923p
20/70-4	01.10.1771	MK	L. Ömeriye m.	Z+ba+an+1E+1K	12.356p	11136p
20/137-2	25.02.1779	MK	L.Arap Ahmet Paşa m.	Z+1ek	4313p	3863p
20/159-3	11.04.1782	ME	T.Han-ı Cedid	byt	96.347p	74.025p
20/163-3	12.05.1785	ME	Lefkoşa	byt	840p	644p
20/164-2	15.09.1782	ME	Kıbrıs	byt	1189,5g	660g30p
20/166-1	10.10.1782	ME	L.Han-ı Komari	byt	4530p	3243p
21/10-1	02.02.1784	ME	Lefkoşa	mi+byt	191.306p	51.880p
21/11-1	22.08.1784	ME	Lefkoşa	byt	35.205p	18.557p
21/12-1	22.08.1784	ME	Lefkoşa	byt	2050p	1310p
21/12-3	16.09.1784	ME	Lefkoşa	byt	6592p	3788p
21/16-1	16.09.1784	ME	L. Aziz Efendi Tekke	1Ze+byt	1066p	664p
21/17-1	10.10.1784	ME	Leymesun	1Ze+byt	43215p	9555p
21/18-1	09.11.1784	ME	Leymesun	byt	1027p	493p
21/18-2	11.1784	ME	Ma. Kalebent	1E	4307p	3507p
21/19-1	11.1784	ME	G. Lapta k.	1Ze+3E+1K	49.060p ¹⁸²	
21/20-3	21.11.1784	ME	H. Poli k.	1Ze+byt	8640p	5160p
21/21-2	10.04.1776	ME	Lefkoşa sürgünde	byt	13.584p	9912p
21/21-3	14.01.1785	ME	P. Koloş çiftliği	1Ze+ve	6306,5g	2844,5g
21/24-2	09.01.1785	ME	L. Ömeriye m.	1Ze+1E+2K+ve	143.666p	82.256p
21/26-1	13.03.1785	ME	Ka. Galatya k.	2Ze+2E+2K	700g	597,5g
21/26-2	10.02.1785	ME	L. Mertek Pazarı	byt	1790p	912p
21/31-1	19.08.1785	GME	Mağusa kalesi sürgün	mi	5595p	1495p
21/31-2	19.08.1785	ME	Mağusa kalesi sürgün	mi	11.165p	6425p
21/31-3	19.08.1785	GME	Mağusa kalesi sürgün	mi	4682p	3187p
21/33-2	24.09.1785	GME	Mağusa	byt	4507p	323p
21/35-3	28.12.1785	ME	Lefkoşa	byt	20.884p	14.524p
21/36-1	10.12.1785	GME	L. Dikomo k.	1Ze+byt	13.600p	8358p
21/37-3	13.01.1786	ME	L. Ayasofya m.	2am+1ek	31087p	16956p
21/38-1	22.01.1786	ME	L. Ömeriye m.	1Ze+1E+2K	12.016p	9623p
21/40-1	26.01.1786	ME	L.Ömeriye m.	1Ze+2K	8214p	5769p
21/40-2	24.01.1786	ME	L.Tophane m.	1Ze+h+1K	32.670p	4990p
21/43-2	25.02.1786	MK	Lefkoşa	Z+byt	13.627p	8711p
21/44-1	04.02.1786	MK	Lefkoşa	Z+byt	1255g	690g
21/52-3	02.09.1786	ME	Tuzla iskele	2Ek	33.159p	21.589p
21/53-2	06.1786	ME	Tuzla iskele	1Ze+byt	2466p	1505p
21/62-3	19.11.1786	ME	Lefkoşa	ha	1.197.949p ¹⁸³	
21/66-4	04.02.1787	ME	Gı. Siliko k.	byt+al	9220p	6312p
21/75-1	23.03.1787	ME	L. Debbaghane m.	1Ze+2K+h	37.204p	20.848p
21/75-2	04.04.1787	ME	L.Han-ı Cedid	byt	57.780p	24.605p

182 Masraflar çıktıktan sonra mirasın tamamı borçlulara paylaştırılmıştır.

183 Kıbrıs eski Muhassıl olan el-Hac Abdülbaki Ağa'nın tereke kaydı.

21/88-2	25.09.1787	ME	T. Han-ı cedid	byt	4073p	2577p
21/90-1	08.11.1787	MK	L. Cami-i Cedid	Z+2K+2kk	13.260p	3963p
21/91-1	08.12.1787	ME	L. Korkudedefendi m.	1Ze+2E	82.195p	69.095p
21/94-2	14.01.1788	ME	L. Ayasofya-ı kebir Camiî	byt	74.402p	49.557p
21/103-2	11.05.1788	ME	Lefkoşa	mi	63.215p	58.505p
21/110-1	08.09.1788	GME	D. Kızılbaş k.	1Ze+5E+1K	251,5g5p	232,5g
21/111-2	09.12.1788	ME	Piskopu	byt	2624p	1613p
21/111-3	08.12.1788	GME	Lefkoşa	byt	656p	373p
21/123-3	25.09.1789	ME	P. Koloş çiftliği	1Ze+1E+1K		
21/127-2	01.12.1789	MK	L. Mahmutpaşa m.	1E	1508g	
21/172-2	22.09.1770	ME	Lefkoşa	byt	7733p	4062p
21/190-1	23.08.1791	MK	L. Ayasofya m	Z	14.960p	14.480p
21/195-2	22.12.1791	MK	L. Cami-i Cedid m.	byt	2722p	2269p
21/196-2	25.11.1791	ME	L. Ayasofya m.	al	107.000g	86.440g
21/203-1	22.04.1792	ME	Leymesun	byt	10.320g	5200g
21/210-1	30.05.1792	ME	Leymesun	byt	15.240g	3301g
21/217-1	1792	ME	Lefkoşa	ha		
21/301-3	03.08.1795	ME	Lefkoşa	byt	26.395p	23.955p
21/303-1	04.09.1795	ME	Baf	al	13.237g	8.322g
21/309-1	31.09.1795	ME	Lefkoşa	mi	13.140p	11.475p
21/310-1	28.07.1795	ME	Lefkoşa	2Ze+4E+1K	34.250g	23.860g
21/320-1	16.03.1796	ME	Lefkoşa	ha ¹⁸⁴	115.803g	115.700g
22/3-2	11.10.1798	ME	L. Sarayönü m.	byt	2591p	1042p
22/4-1	02.09.1798	ME	L. Han-ı atik	1Ze+1ek	53338p	30247p
22/10-1	08.10.1798	ME	Lefkoşa	ve	12479p	6707p
22/27-1	14.11.1798	ME	Lefkoşa	ve	9003p	7427p
22/27-2	21.10.1798	ME	Lefkoşa	ve	1019p	984p
22/55-1	03.09.1799	ME	Kıbrıs	1E	1550g20p	
22/72-1	02.09.1799	ME	Tuzla	byt	34149p	31154p

*Acem el-Hac Mustafa mahallesi

Tablo IV, 18. Yüzyıl Terekelerindeki Köleler ve Değerleri

Gulam/Cariye	Değeri	Tarih	Kaynak (KŞS)
1 gulam-ı Acem	4.200p	13.01.1727	13/1-1
1 siyah cariye	2.600p	07.11.1730	13/222-1
1 siyah gulam	2.400p	12.11.1729	13/223-2
1 gulam	2.800p	01.03.1742	15/152-1
2 gulam	10.000p	09.09.1743	15/221-1
1 gulam-ı esved	2.400p	25.05.1745	16/16-3
1 gulam-ı esved	4.000p	22.05.1745	16/19-2
1 cariye ve küçük gulam	4.000p	23.11.1745	16/79-1
1 siyah cariye	2.400p	09.10.1745	16/81-2

1 arap	2.000p	20.10.1745	16/94-1
1 gulam ve 1 cariyе	7.200p	30.06.1747	16/120-2
1 Mısri cariyе	2.000p	10.11.1746	17/61-2
1 Mısri cariyе	2000p	10.11.1746	17/61-2
1 siyah cariyе	3900p	10.08.1758	18/20-1
1 siyah cariyе	5200p	24.05.1762	18/40-3
1 siyah cariyе	5600p	22.10.1763	18/60-1
1 koca arap cariyе maa veled	6800p	20.12.1783	18/100-1
1 arap cariyе	6000p	20.12.1783	18/100-1
1 arap gulam	4200p	20.12.1783	18/100-1
1 koca arap cariyе	2400p	14.12.1783	18/123-1
1 nısf siyah cariyе baha	3200p	14.01.1768	19/53-1
1 siyah arap cariyе	6000p	28.04.1766	19/71-1
1 sagir arap köle	3200p	28.04.1766	19/71-1
1 arap cariyе	4.000p	09.11.1769	19/139-1
1 arap cariyе	7.200p	03.07.1770	20/19-2
1 arap gulam	4.000p	02.03.1771	20/34-1
1 siyah cariyе	4.400p	13.05.1771	20/44-1
1 Gürcü cariyе	6.000p	03.07.1771	20/52-2
1 beyaz gulam	8.000p	11.04.1782	20/159-3
1 siyah cariyе	8.000p	10.10.1784	21/17-1
1 arap köle	7.000p	10.10.1784	21/17-1
1 arap	4.000p	14.01.1785	21/21-3
1 arap cariyе	12.000p	25.09.1789	21/123-3
1 arap	6.000p	25.09.1789	21/123-3
2 arap cariyе	14.000p	1792	21/217-1
4 arap	8.000p	1792	21/217-1
2 arap	5.200p	1792	21/217-1

Osmanlı Yönetimindeki Kıbrıs'ta Tahıl Üretimi ve Esasları
(1571-1610)
Soyalp Tamçelik*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'ı fethedilmesiyle birlikte Ada'da gerçekleşen yeni düzen çalışmaları özgün ve dikkate değer olduğu aşikârdır. Bu dönemde Ada'nın mali ve iktisadi yapısının değişime uğradığı ve birtakım kurumların tesis edildiği görülmüştür. Hâl böyle olunca Kıbrıs'ın Osmanlı dönemi iktisat tarihine metodolojik yaklaşım getirilmesi ve bu dönemle ilgili ekonomik yapının anlamlandırılması gerektiği değerlendirilmektedir.

XVI. yüzyıl sonu XVII. yüzyıl başı Kıbrıs'taki iktisadi ve mali yapının nasıl kurulduğu, iktisadi ünitenin nasıl şekillendiği, üretimin hangi kıstaslara göre belirlendiği, Ada'da tahıl üretimin nerelerde yapıldığı gibi konuların ele alınması gerektiği açıktır.

Bundan hareketle çalışmada, Kıbrıs'ın Osmanlı dönemi iktisat tarihine ve meselelerine bakılmıştır. Çalışmada, Kıbrıs'ın şer'iyeye sicillerinden hareketle Osmanlı dönemi iktisat tarihine uygun *model denemesine* ve bununla ilgili *dönemlendirme* çabasına girişilmiştir.

Bunun için Kıbrıs'ın Osmanlı dönemi iktisat tarihine *metodolojik* bir bakışla yaklaşmak, tarih yazımınıysa belli bir *iktisat teorisine* ve *kantitatif verilere* göre değerlendirmek gerekmektedir.¹ Esasında Kıbrıs'ın Osmanlı dönemiyle ilgili iktisat tarihini araştırmak demek, Ada'daki toplumsal yaşamı, kurumları, sosyal yapıyı, şehirleri, ticareti, ulaşımı, parayı, fiyat hareketlerini, nüfusu, iskânı, maliyeyi, gümrüğü, vergileri, iktisadi düşüncüyü,

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, soyalp@hotmail.com

1 İktisat teorileriyle ilgili bk. Richard Sutch, "All Things Reconsidered: The Life-Cycle Perspective and the Third Task of Economic History", *Journal of Economic History*, C LI, S 2, 1991, s. 272.

vakıfları, esnafı, sanayiye, tarımı, hayvancılığı vb. konularında da araştırılması demektir. Dolayısıyla Kıbrıs'taki temel ekonomik argümanların yeniden yorumlanması ve yeni ampirik bulguların ekonomik düşünceyle birlikte harmanlanması gerektiği açıktır.

Kıbrıs'ta Osmanlı dönemiyle ilgili makro seviyede modellerin önerilmesi ve teorik gelişmelerin iktisat teorisiyle şekillenmesi, Ada'ya ilişkin iktisat tarihinin kavramsal açığının daraltılmasına, buna karşın iktisat tarihine dair analizlerin genişlemesine neden olmuştur.

Bu açıdan bakıldığında zaman çalışmanın konusu Kıbrıs'ta erken dönem (1571-1610) Osmanlı tarım ekonomisi ve tahıl üretimiyle ilgilidir. Araştırmanın ana problemi Osmanlı idaresinin Kıbrıs'ta kurduğu yeni düzen, geçmiş düzenin bütün değerlerini değiştiren özgün bir düzen olduğunu göstermektir. Özellikle bu dönemde Ada'nın mali, iktisadi ve ticarî yapısında belirgin bir şekilde değiştiği ve birtakım kurumların tesis edildiği göz önüne alınırsa, araştırma Ada'da kurulan ekonomik düzenin insanla ve yeni medeniyet tasavvuruyla ilgili olduğu hipotezine dayanmaktadır.

Araştırmanın temel amacı, XVI. yüzyıl sonu XVII. yüzyıl başı Kıbrıs'taki iktisadi yapının nasıl olduğunu, tarım ünitesinin nasıl şekillendiğini, üretimin hangi kıstaslara göre belirlendiğini ve Ada'da tahıl üretim miktarının ne olduğunu belirlemektir.

Araştırmada yöntem konusuna gelince, Kıbrıs'ın Osmanlı dönemi iktisat tarihini yapısal ve fonksiyonalist bir bakışla değerlendirilmesi uygun görülmüştür. Buna göre veriler, süreç analizine uygun olarak ele alınmıştır. Geleneksel hadise naklinin yerine, daha çok analitik tarih ikame edilen bu çalışmada, birincil arşiv kaynaklarından elde edilen bilgilerle betimlenmiştir.

Nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi yönteminin uygulandığı bu çalışmada, Türkçe veya İngilizce basılı eserler haricinde eski Türkçeye (Osmanlıca) yazılmış arşiv belgelerinden de istifade edilmiştir. Araştırmanın evreni, Kıbrıs'ın fethiyle birlikte kurulan ekonomik yapının Ada'da inşa edilen medeniyet tasavvurunun bir yansıması olarak değerlendirilmektedir.

Araştırmada, 2 Numaralı Kıbrıs Şer'iyeye Sicil'i² elde edilen veriler nitel araştırma desenine uygun olarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Buna göre araştırma, iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Kıbrıs'ın Osmanlı

2 Bundan sonra sadece "Sicil" denecektir.

dönemi iktisat tarihine metodolojik yaklaşım getirilmeye, ikinci bölümdeyse tahıl üretimine ilişkin verilerin analiz edilmesine çalışılmıştır.

1. Kıbrıs'ın Osmanlı Dönemi İktisat Tarihine Metodolojik Bir Yaklaşım:

Kıbrıs'ta erken dönem Osmanlı yönetiminin ekonomik verilerine ulaşmak oldukça güç bir iştir. Bu güçlüğü başında verilerin eksikliği gelmektedir. Bu zorluğu aşabilmek için araştırmanın bu bölümünde arşiv belgelerinden istifade edilmiş ve bu amaçla Sicil'deki veriler kullanılmıştır. Ancak bunun için yapılması gerekenlerin başında ekonomik verilerinin belli bir *iktisat teorisi* çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğidir. Dolayısıyla bu çalışmada, Kıbrıs'ta Osmanlı dönemi iktisat tarihine geleneksel söylemlerin dışında bakmak ve konuyla ilgili *dönemlendirme* önerisinde bulunmaktadır.

Yeni nesil iktisat tarihçileri, Kıbrıs'ın Osmanlı dönemi iktisat tarihini incelerken *hipotez-teori-model* sürecine ve *kantifiye* edilmiş çalışmalara daha çok önem verdikleri ve görüşlerini arşiv belgeleriyle destekledikleri görülmektedir.³ Bundan hareketle bu çalışmada, Kıbrıs'ın iktisat tarihine uygun görüşleri inşa ederken kurgulanabilir *teorik tasavvuru*, test edilebilir *hipotezi(leri)* ve uygulanabilir *modeli* geliştirme eğilimindedir.

Kıbrıs'ın Osmanlı dönemine ait iktisat tarihi incelenirken, ilk başta *tümevarım* yöntemini uygulamak doğal karşılanmalıdır. Ancak *tümevarım* yöntemiyle belirlenen *hipotezlerin* doğrulanmasının mümkün olmadığı durumlarda *tümdengelim* yönteminin de uygulanabileceği unutulmamalıdır. Bu durumda, yeni model denemelere başvurarak bu belirsizliği ortadan kaldırmak mümkündür. Hâl böyle olunca Mehmet Genç'in deneyimlediği yöntemleri uygulayarak, bir başka deyişle *düalizmi* metodolojinin bir parçası olarak değerlendirmek ve yeni bir iktisat modeli önerisinde bulunmak gerektiği düşünülmektedir. Mehmet Genç'in çalışmalarıyla ortaya çıkan bu model, Kıbrıs'ın Osmanlı dönemi iktisadına ve işleyiş mekanizmasına uyarlanmış ve Kıbrıs'ın iktisat tarihiyle ilgili eksik kalan yanları tamamlanarak geliştirilmiştir. Bu açıdan değerlendirildiği zaman Kıbrıs'ta kurulan ekonomik sistemin izahı daha kolay yapabildiği görülmüştür.

3 Soyalp Tamçelik, "The Economic History of Cyprus in Ottomans Period: A Modeling and Period Experiment", *2014 International Scientific and Practical Conference*, Almatı 18 April 2014, Proceedings Book-Actual Problems of State and Law in the Era of Globalization, Institution Suleyman Demirel University, Kazakhstan 2014, s. 459.

Bundan hareketle Osmanlılar'ın Kıbrıs'ta *provizyonist* yaklaşımla faaliyet gösterdiği iddia edilebilir. Bu yaklaşıma göre iktisadi faaliyetlere tüketici açısından bakan, halkın refahını ön planda tutan, bol ve ucuz mamullere önem veren bir sistem olduğu değerlendirilmektedir.⁴ Bu türden iktisadi faaliyetin amacı, *insanların ihtiyacını* karşılamaya yöneliktir. Dolayısıyla Kıbrıs'ta üretilen mal ve hizmetlerin, mümkün olduğu kadar *bol, kaliteli ve ucuz* olması, Ada içinde *mal arzının* mümkün olduğunca yüksek olması amaçlanmıştır. Osmanlı yönetimi, Kıbrıs'ta bu hedefe ulaşabilmek için ziraî arazilere timar sistemini uygulamış ve esnafı teşkilatlandırarak üretime destek vermiştir.

Kıbrıs'ta Osmanlılar'ın uyguladığı diğer bir iktisadi modelse *gelenekçiliktir* (*tradisyonizm*). Bu modele göre sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri mümkün olduğunca muhafaza etmek, değişimi engellemek ve şayet değişim olmuşsa eski konumuna getirmek temel amaçlardandır.⁵ Bu sebeple Kıbrıs'ta iktisadi ünitenin değişmemesi ya da var olan ekonomik düzenin korunması esastır.

Kıbrıs'ta Osmanlılar tarafından uygulanan üçüncü ilkeyse *fiskalizmdir*. Genel olarak *fiskalizm*, hazineye ait gelirleri mümkün olduğunca yüksek seviyeye tutmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir.⁶ Buna göre Kıbrıs'ta hazineye ait gelirlerin yüksek olması, devlet adına yapılacak harcamaların karşılanabilmesi manasına gelmektedir.⁷ Osmanlı idaresinin Kıbrıs'ta uyguladığı *fiskalizm* modeli, Ada'da kurulan sistemin yaşamasına ve sistemi kontrol edenlerin iktisadi kaynaklar üzerinde kesin söz hakkı olmasına bağlıdır.⁸

Ada içinde mal arzını yüksek tutarak reyanın darlığa düşmemesine ve fiyatların makul düzeyde tutulmasına yardımcı olan *provizyonizm*, Kıbrıs'taki ekonomik dengelerin korunmasına ve piyasalarda fiyat istikrarının oluşmasına

4 Soyalp Tamçelik, "The Economic Structure and Relations of Production and Consumption in Cyprus of the 19th Century from the Perspective of Economic History, VII. Cyprus Studies Congress, Gazimağusa 4-6 Kasım 2009, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Proceedings Book, ed. Ülker Vancı Osam, Gazimağusa 2010, s. 150-151.

5 Abdullah Mesud Küçükcalay, "Kaotik Bilgiden Senkronik Bilgiye Bir İktisat Tarihi Teorisye-ni: Mehmet Genç", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C XII, S 22, 2007, s. 134.

6 Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 50.

7 Tamçelik, agm., 2010, s. 161-162.

8 Tamçelik, agm., 2014, s. 458.

neden olmuştur. Kıbrıs'ta *provizyonizm* ve *fiskalizm*, birbirleriyle senkronik bir ilişki içerisinde olduğu da görülmüştür. Kıbrıs'ta ekonominin büyük ölçüde tarımdan oluşması, devletin bu alana önem vermesini gerektirmiştir. Gerçi Ada'daki ziraî ekonomi, merkezî hazineye büyük katkı sağlamasa da izlenen *adem-i merkezîyetçi* politikalar sayesinde tımarlı sipahilerin finanse edilmesine, merkezî yönetimin mali külfetle karşılaşmamasına ve kamu masraflarının azaltılmasına yardımcı olmuştur. Buna göre Osmanlı'nın yönetici elitleri, Kıbrıs'ta tahıl üretimiyle vergi gelirleri arasında doğrudan bağlantı kurduğu görülmüştür.⁹

Osmanlılar'ın Kıbrıs'ta tesis ettikleri yerel yönetim ve devlet tasavvurundan hareketle uygulayageldikleri bu sistem, Ada'daki etnik ve dinî *çeşitliliği* bir sıkıntı olarak değil, aksine bir *renk* olarak değerlendirmesine yol açmıştır. Osmanlı idaresinin Kıbrıs'taki etnik ve dinî farklılıkları, *zenginlik* olarak görmesi dünya tasavvurunun bir sonucu olarak görmek gerekmektedir.¹⁰ Buna göre Kıbrıs'ta uygulanan *üçlü model*, uygulanagelen ekonomik faaliyetleri ve buna ilişkin öğeleri izah etmektedir.

Ada sathından tatbik edilen narh sistemiyle de fiyat farklılıklarının giderildiği ve ürün kalitesinin korunduğu bir sistem tesis edildiği de bir gerçektir.¹¹ Osmanlılar tarafından inşa edilen bu sistem, Kıbrıs'taki reayanın arzu ettiği ve ihtiyaç duyduğu malları/ürünleri her daim tezgâh üstünde bulmasına imkân sağlamıştır. Ada'da esnaf birliklerinin kurulması ve narh sistemiyle birlikte uygulanması, ister istemez mal ve hizmetleri belli bir istikrara kavuşturmuştur. Bu sistem; malın karaborsaya düşmemesini, ürün kıtlığının yaşanmamasını, fiyat artışının engellenmesini, alım gücünün korunmasını sağladığı gibi arz-talep dengesini de belli bir düzeyde tutulmasına da yardımcı olmaktadır.

Ada içinde her kazanın kendi kendine yetebilmesi temel prensip olarak görülmüştür. Kıbrıs'ta 16 kazanın bulunması, kazalar arası arz-talep dengesinin korunmasına, fiyat artışının engellenmesine ve üretim eksikliğinin giderilmesine imkân sağlanmıştır. Bu yöntemle, olağanüstü zamanlar hariç, Kıbrıs'ın herhangi bir yerinde yiyecek kıtlığı, tahıl ürünlerine ulaşamama veya yüksek kârlarla mal satışının yapılması engellenmiştir.¹²

9 Tamçelik, agm., 2014, s. 460 ve Tamçelik, agm., 2010, s. 154.

10 Tamçelik, agm., 2010, s. 155.

11 Tamçelik, agm., 2014, s. 461.

12 Tamçelik, agm., 2014, s. 462-463.

Kıbrıs'ın iktisat tarihiyle ilgili geliştirilen bu model, iki unsura dayanmaktadır. Birincisi objektif şartlara ve ihtiyaçlara, ikincisiyse Osmanlıların zihin ve tasavvur dünyasına dayandığı görülmektedir. Ada'daki sistemin bütününe bakıldığı zaman bu sistemin kendi içinde tutarlı olduğu ve tesis edilen ekonomik düzenin gerçek anlamda *ihtiyaç ekonomisine* dayandığı anlaşılmaktadır. Osmanlıların kurduğu bu sisteme göre ekonomi, insanların ihtiyacının karşılanması içindir.¹³ Bu anlamda Ada ekonomisi, insan kaynaklı ve anti-kapitalist zihniyette tasarlanmıştır. Ada'daki tarım topraklarının devlete ait olması, şahsî mülkiyete dönüştürülmemesi, servet birikimine fırsat verilmemesi, ziraat ve esnaf teşkilatların kurması bu görüşten kaynaklanmaktadır.¹⁴

Ada'da kurulan iktisadi sistemin bir özelliği de *rekabete* ve *çatışmaya* dayanmamasıdır. Bundan hareketle Kıbrıs'ta iktisadi rekabetten kaçınılmıştır. Hatta Ada'daki fiyat, ücret, üretim alanlarındaki rekabetin asgariye indirilmesi hedeflenmiş ve reaya arasında *dayanışma* esas alınmıştır.

Esasında Osmanlılar'ın Kıbrıs'taki kurduğu iktisadi sistemin özgünlüğü dikkate şayandır. Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'ı fethettikten sonra uzun soluklu bir sistem kurup, kalıcı olmayı başarmasının temelinde, Ada'da gerçekleştirdiği dönüşümde yatmaktadır. Özellikle Venediklilerce uygulanan *angarya* usulü ortadan kaldırılmış, feodal baskılar sona erdirilmiş, artan vergiler önceden bilinen ve ödenebilecek hâle getirilmiştir. Üretimin artması, dolayısıyla vergi gelirlerinin artmasına, Ada hazinesinin daha güçlü ve zengin olmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Ada'daki Osmanlı sistemi, devleti halkın rakibi olarak görmemiş, aksine destekleyen ve koruyan bir mekanizma olarak değerlendirmiştir.

Buna göre Kıbrıs'ta kurulan Osmanlı ekonomik sistemi, siyasal ve sosyal sisteminin devamı niteliğinde olup, temel unsurları *miri toprak rejimi*, *millet sistemi*, *esnaf teşkilatları*, *narh sistemi*, *vakıflar* olduğu anlaşılmaktadır. Bütün bunları orkestra şefi gibi yürütebilen, ancak irsî olmayan, meritokratik bir *seçkinler kadrosunun* kurulmasıyla başardığını söylemek yerindedir.¹⁵ Osmanlı yönetiminin almış olduğu bütün tedbirlerin başarıya ulaştığını veya refah seviyesinin her zaman için yüksek olduğunu iddia etmek doğru değildir.

13 Bunun için bk. Genç, agm., 2000, s. 340.

14 Tamçelik, agm., 2014, s. 465.

15 Reayanın refahı için bk. Halil İnalçık, *The Ottoman Policy and Administration in Cyprus After the Conquest*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1969, s. 8.

Bu sistemin Ada tarihinde eksik olmayan kuraklık, kıtlık, çekirge istilası, deprem ve veba salgını gibi doğal afetlerden ya da suiistimal, rüşvet, iltimas gibi beşerî sebeplerden ötürü aciz kaldığı da olmuştur.¹⁶

Her şeye rağmen Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'ta kurmaya çalıştığı düzende devletin görevi çok yalın ve sarihtir. Devlet, ekonominin kaynaklarını ve üretim faktörlerini kontrol altında bulundururken, Ada'daki yönetici sıfatındaki elitlere, bu faktörlerin denetimini vermektedir. Nizam gereği, Ada'daki ekonomiye devlet doğrudan müdahale etmemekte, sadece ekonomik faktörleri kontrol etmektedir. Ancak devletin yaptığı müdahaleler, makro iktisadın modern terminolojisi içinde *müdahaleci* olarak değerlendirmemek gerekmektedir. Osmanlı nizamının buradaki amacı, *geleneği* modele uygun olarak düzenin devamını sağlamak ve ekonomi üzerindeki içsel/dışsal etkileri yok etmek içindir.¹⁷ Bunun dışında Ada'daki ekonomi hayat, belirli kurallar ve sınırlamalar çerçevesinde reaya bırakılmıştır.

Osmanlılar, kurdukları devletin *ebed-müddet* anlayışına göre devam etmesi gerektiğine kanaat getirdikleri için Kıbrıs'ta da *paylaşımçı* ve *birleştirici* yol takip etmişlerdir.¹⁸ Kıbrıs'taki fizikî yatırımların vakıflar üzerinden yapılmasının ve Kıbrıs gibi küçük bir coğrafyada 2.000'in üzerinde vakıf kurulmasının sebebi de budur.¹⁹

Bundan hareketle Kıbrıs'ın Osmanlı dönemi iktisat tarihini *dört ayrı döneme* tarihlemek mümkündür. *Birinci dönem*, Kıbrıs'ta Osmanlı egemenliğinin tesis edildiği tarihten 1670 yılına kadar geçen *kuruluş* dönemidir. Buna göre Kıbrıs'ın iktisat tarihi, 1571'de yapılan fetihle başlamakta ve 1670'de Paşa Sancağına bağlanmasına kadar sürmektedir. Kıbrıs'taki *kuruluş* dönemi,

16 Akdeniz'deki ekonomik hadiseler için bk. Immanuel Wallerstein ve Faruk Tabak, "Osmanlı İmparatorluğu, Akdeniz ve Avrupa Dünya Ekonomisi (1560-1800)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C 3, Ankara 1999, s. 202-203.

17 Tamçelik, agm., 2010, s. 157.

18 Bunun için bk. Mehmet Genç, "Osmanlı'da Devletin Ekonomideki Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2000b, s. 378.

19 Soyalp Tamçelik, "Kıbrıs'ta Osmanlı Yönetiminde Kurulan İlk Vakıflar ve Özellikleri (H. 982-1003/M. 1574-1595)", *Adalarda Türk-İslam Kültürü Sempozyumu*, Lefkoşa 16 Kasım 2018, Bildiri Kitabı, ed. İsmail Güleç ve Oğuz Karakartal, Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018, s. 141-188; Soyalp Tamçelik ve Mustafa Kemal Kasapoğlu, "Kıbrıs'ta Kurulan Gayrimüslim Vakıfları ve Özellikleri", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Vakıfları*, Lefkoşa 28 Mayıs 2017, Bildiri Kitabı, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa 2017, s. 279-338.

sadece iktisadi alanda değil, Ada'nın mali yapısında, vergi hukukunda, toprak düzeninde, idarî bürokrasisinde vb. birçok alanda hakimiyet sağlamaya çalıştığı bir dönemi ifade etmektedir.

İkinci dönem, Kıbrıs'ta Osmanlı'nın klasik dönemi olarak adlandırılabilir bir dönemdir. 1670'ten sonra Kıbrıs, Kaptan Paşa'nın uhdesinde olan *Cezair-i Bahr-i Sefid Beylerbeyliğine sancak* olarak bağlanmış, 1703'te Veziriazam'a 'has' olarak verilmiş ve bu durum, 1745-1748 yılları arasında bağımsız valilik dönemi hariç, 1785 yılına kadar sürmüştür. 1670-1785 arası Osmanlılar'ın her alanda söz sahibi olduğu bir döneme karşılık gelmektedir.²⁰

Üçüncü dönem, Osmanlı yönetiminin Kıbrıs'ta genel olarak zayıfladığı dönemdir. 1785-1839 yılları arasında yaşanan bu dönem, Osmanlı'nın Ada üzerindeki kontrolünün kısmen zayıfladığı ve gayrimüslim tebaanın gücünün arttığı bir dönem olarak bilinmektedir. Kıbrıs, 1785 yılından sonra eyalet statüsünde geçse de bir *vali* tarafından yönetilmemiştir. Ancak Kıbrıs, idarî yönden *Cezair-i Bahr-i Sefid Beylerbeyliği*'nin uhdesinde bulunmakta olan Kaptan Paşa'ya, mali ve sair konularda Divan-ı Hümayuna sorumlu olmak üzere muhassıl tarafından yönetilmiştir. Bu dönemde Kıbrıs'ın iktisadi düzeninde ve mali hayatında tedricen karışıklıkların başladığı görülmüştür.

*Dördüncü dönem*deyse Kıbrıs'ta devlet otoritesinin ve kontrolünün tekrardan sağlanmaya çalışıldığı bir dönemdir. 1839-1878 yılları arasında yaşanan bu dönemde, Tanzimat-ı Hayriyye'nin ilanı ile Ada'nın iktisadi ve idarî yapısında ciddi değişiklikler olmuş, ancak Kıbrıs'ta bozulan düzenin ve imparatorluğun reforme edildiği sürecin kaotik etkilerinin belirgin şekilde sürdüğü görülmüştür. Bu dönem, Kıbrıs'ın İngiltere'ye devredilmesine kadar devam etmiştir.

Osmanlıların icra ettiği ekonomik eylemlerin bir diğer sonucuysa bireysel ve toplumsal ihtiyaçların karşılanmasına yönelik girişimleridir. Buna göre Osmanlılar, Kıbrıs'ta ekonomik sistemi inşa ettikten sonra *provizyonizm* ve *fiskalizme* göre davranması, Ada'daki reayanın ihtiyaçlarını karşılamak istemesinden kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda *fiskalist* saikle hareket eden Osmanlı ekonomisi, gerekli vergiyi aldıktan sonra Ada içindeki *mal* ve *hizmet* ihtiyacına karşılık verebilecek bir sistem inşa ederek düzeni korumuştur. Esasında bu durum, devletin yerine getirmesi gereken bir hükümken, bunun her ne olursa olsun *hazinenin doldurulması* manasına

20 Bu dönemde çıkan birtakım isyanlar için bk. Harry C. Luke, *Cyprus Under the Turks, 1571-1878*, London 1969, s. 17.

gelmediği açıktır. Çünkü devletin önceliği *provizyonizm* olup, temel amaç, Kıbrıs'taki reyanın refahını ve güvenini sağlamak ve bunu temin eden sistemi kurmaktır. Bunun için Osmanlı idaresi ve bürokratik elitleri, Kıbrıs'ta *kaza* adı verilen idarî birimleri kurmuşlar ve Ada'yı 16 idarî birime bölmüşlerdir. Sicil'de de görüleceği üzere Osmanlılar, 16 kazayla birlikte yaklaşık 500 ila 580 km² çapında bir idarî birim oluşturdukları anlaşılmaktadır. Ada'nın yüzölçümünün 9.252 km² olduğu ve 16 kazaya bölünmesi halinde her bir idarî birimin 578 km²/kazaya tekabül ettiği hesaplandığında bu rakamın 500 ila 580 km² olabileceği değerlendirilmektedir. Her bir idarî birimin yüzölçümü birbirinden farklı olduğu tahmin edilse de kesin metrajı tespit etmek mümkün olmamıştır. Ancak bu rakamın 500 km²'lik bir ekonomik çapı olduğu öngörülmekte ve bu alanın içinde köylerin, bazılarındaaysa mahallelerin bulunduğu görülmektedir.²¹

Ada sathındaki kazaların merkezi, yaklaşık 3 ila 5 km²'lik bir alana sahip olduğu,²² ilgili kazanın etrafında konuşlanmış ortalama 55 kadar *köyün* bulunduğu²³ ve idarî bir birim olarak buna göre yapılandırıldığı anlaşılmaktadır. Elbette ki bu ortalama Kıbrıs'ın tüm kazaları için geçerli değildir.²⁴

Her şeyden önce Kıbrıs'ın Osmanlı dönemi ekonomik yapısı incelendiğinde önceki yönetimlerle Osmanlılar'ın temel farkı, Kıbrıs'ı *kolonize* etmemiş olmalarıdır.²⁵ Anadolu'yu “*öte yaka*” olarak tanımlayan Osmanlılar, buna izafeten Kıbrıs'ı “*beri yaka*” olarak adlandırmışlardır.²⁶ Dolayısıyla Osmanlı yönetimi, bu tanımlamayla Anadolu'yu ve Kıbrıs'ı bütünleştirdiği ve Ada'yı Anadolu'nun bir cüzü olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

21 Daha fazla bilgi için bk. Tamçelik, agm., 2014, s. 468 ve Tamçelik, agm., 2010, s. 158.

22 Köylerin ortalama çapınının 10 km. olduğuyla ilgili bk. Yunus Koç, “İşkân”, *İslâm Ansiklopedisi*, Ek. 1, 2. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2020, s. 660.

23 Sicil'e göre XVII. yüzyıl başında toplam 886 köy tespit edildiğinden hareketle ortalama 55 yerleşim biriminin olduğu hesaplanmıştır.

24 Kıbrıs'taki kazalara bağlı köylerin sayısı birbirinden farklıdır. Bu rakam ortalama olsa da bunun altında ve üstünde köylerin olduğu bilinmektedir.

25 Daha fazla bilgi için bk. Constantinos Spyridakis, *A Brief History of Cyprus*, Greek Communal Chamber, Nicosia 1964, s. 49, 53; Salahi Ramadan Sonyel, “The Origins of the Turkish Cypriots”, *New Cyprus*, S 8, 1988, s. 42; Nuri Çevikel, *Osmanlı İdaresi Altında Kıbrıs'ın Siyasi, Sosyal ve İktisadi Tarihi (1571-1878)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994, s. 95.

26 Kıbrıs Vakıflar İdaresi Arşivi (KVİA.), Kıbrıs Şer'iyeye Sicilleri (KŞS.d.), 1, vr. 24a; KVİA. KŞS.d., 1, vr. 26a, KVİA.KŞS.d., 29b; KVİA.KŞS.d., 2, vr. 39a.

Buna göre Osmanlılar, Kıbrıs'ta *iktisat-din-devlet* üçlemesini güçlü bağlarla birbirine bağladığını ve Ada'nın beşerî, idarî ve iktisadi tarihini etkilediğini söylemek mümkündür.

2. Kıbrıs'ta Tahıl Üretimine İlişkin Veriler ve Bununla İlgili Değerlendirmeler:

Osmanlı döneminde Kıbrıs'ın tahıl üretimiyle ilgili nicel verilere ulaşmak oldukça zor olduğundan konuyla ilgili araştırmalar genellikle satıhta kalmaktadırlar. XVII. yüzyılda Osmanlı yönetiminin Kıbrıs'taki tarımsal istatistiklerinin bulunmadığı veyahut Ada'yla ilgili sayısal verilere ulaşmanın zor olduğu düşünülürse, ilgili çalışmaların önemi daha da artırmaktadır. Halbuki Kıbrıs'ta reayayı besleyen önemli gıda maddelerinin başında tahıl ve tahıl ürünleri geldiğinden bu ürünlerin hem reaya hem de devlet açısından stratejik ürün olarak kabul edildikleri bilinmektedir. Bundan hareketle Sicil'de bulunan veriler bu iş için paha biçilmez değerdedirler.

Öncelikle Kıbrıs'ta üretilen tahılın kalitesi, birinci sırada *Kırım* ve *Tuna*'dan, ikinci sırada *Tesalya*, *Mora* ve *Makedonya*'dan sonra *Suriye*'yle birlikte üçüncü sırada yer almaktadır.²⁷ Bu bilgiden hareketle Kıbrıs tahılının kalitesi diğerlerine göre pek de yüksek olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Osmanlı yönetiminde Kıbrıs'ta en çok üretilen ürünün buğday-arpanın olduğu bilinse de ne kadar olduğu tam olarak bilinmemektedir. XVI. yüzyıl sonu, XVII. yüzyıl başında Ada'daki köylerde üretilen tahıl ürünlerinin %86'sı buğday, %85'i arpa olduğu iddia edilse de bu verileri Osmanlı yönetiminin 307 yıllık zaman dilimine yaymak pek de mümkün olmamıştır.²⁸ Başpiskopos Kyprianos'un eserinden nakille Antonis Hadjikyriacou, Kıbrıs'ta üretilen tahılın reayanın yıllık ihtiyacından iki kat fazla olduğunu iddia etmektedir.²⁹ Bilimsel olarak bu verinin ne kadar geçerli olduğu veya bu tespitin ne ölçüde tutarlı olduğu tartışmalı olsa da Ada'da tahıl üretiminin stratejik ürün olduğu gerçeğini gözgelemez.

Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı genel olarak tarıma ve tarım ürünlerine dayanması, onun bir *tarım ülkesi* olduğunu göstermektedir. Osmanlılar, ordusunu ve vergi hukukunu bunun üzerine inşa ettiklerinden tahıl üretimini kontrol altında tutmak ve devamlılığını sağlamak için elinden

27 Antonis Hadjikyriacou, "Akdeniz Çerçevesi İçinde Osmanlı Kıbrıs'ında Tahıl Üretimi", çev. Mehmet Kuru, Meltem İzmir *Akdeniz Akademisi Dergisi*, S 6, 2019, s. 14.

28 Hadjikyriacou, agm., s. 16.

29 Hadjikyriacou, agm.

geleni yapmaktadır. Tahıl üretimini kontrol altında tutmayı bir beka sorunu olarak gören Osmanlılar, fethettikleri bütün topraklardaki tahıl üretimini sıkı bir şekilde kontrol altında tutmuşlardır. Örneğin Kıbrıs'ta reayanın tahıl ihtiyacının eksiksiz karşılanması veyahut sefer öncesinde/sırasında ordunun iâşesinin sağlanması gibi durumlarda son derece hassas davranmışlardır. Bu durumda herhangi bir sıkıntı yaşanmaması için Osmanlı yöneticileri, Ada'da üretilen tahılın miktarını önceden tayin etmek ve bununla ilgili organizasyon yapmak için gereken çabayı harcamışlardır. Bundan hareketle Sicil'de bu konuyla ilgili olarak birçok kayda rastlamak mümkündür. Analitik değerlendirme tekniğiyle incelendiğinde ve istatistiki veri setlerine dönüştürüldüğünde görülmektedir ki, bu kayıtlardan, Osmanlı Devleti Kıbrıs'ta ekilen tahıl çeşidini, miktarını, mevkisini ve toplanacak tahılın asgari miktarını belirlediği ve bunlarla ilgili *cevveler* hazırladığı görülmüştür. Kıbrıs'ta bu *cevveler* oluşturulma şekli öncelikle kazalara, ardından köylere ve varsa mahallelere göre tanzim edildiği tespit edilmiştir. Bu amaçla Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılda Kıbrıs'ta idarî taksimata göre belirlenmiş 16 kazaya, bu kazalara bağlı 886 köye ve 92 mahalleye ilişkin asgari üretim miktarını ağırlık ölçü birimi *kile* cinsinden tanımladığı görülmüştür.

Bu tespitten sonra Kıbrıs'ta reayanın ektiği ya da devlet tarafından ekilmesi istenen tahılın, özellikle de *buğday-arpanın* asgari miktarını hesaplamak mümkün olmuştur. Sicil'e yönelik uygun hesaplama teknikleriyle Osmanlı yönetiminin Kıbrıs'taki tahıl üretiminin ne kadar olduğu tespit edilebilmiştir.

Bir tarım imparatorluğu olan Osmanlı Devleti'nde reayanın büyük bir kısmının geçimini tarımdan sağladığı, vergi gelirlerinin önemli payını tarım ve tarım ürünlerden elde ettiği, ordusunu buna göre düzenlediğinden hareketle Kıbrıs'taki raiyyetin bundan farklı olmayacağı görüşünü baştan kabul etmek gerekmektedir. Ancak bu kabulün, Sicil'in verileriyle ve yapılan analitik değerlendirmelerle test edilmesi gerektiği açıktır.

Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'ta kurduğu sistemin bir gereği olarak Ada'da tahıl üretimini artırmak ya da istikrarlı tarım ekonomisini tesis etmek için neler yaptığı sorusu akla gelmektedir. Kıbrıs'ta raiyyetin temel gıdasını teşkil eden ürününün *buğday* olduğu gereğinden hareketle Osmanlı Devleti'nin Ada'daki reayayı *buğdaysız*, dolayısıyla *ekmeksiz* bırakmamak gibi bir uğraş içinde olduğu kuşkusuzdur. Osmanlılar'ın Kıbrıs'ı fethettikten sonra tahıl üretimiyle ilgili temel yargı; Ada'nın üretim ekonomisinde dönüm noktası olduğu ve reayanın refahına katkı sağladığı yönündedir. Bu görüşten

hareketle Kıbrıs'taki tahıl üretimi, Ada'nın iktisadi gelişimini belirlemek açısından önemlidir.

Kıbrıs'ta tarımsal ekonominin verilerini, Ada'nın genel ve bölgesel nüfus büyüklüğüyle, toplumsal yapısıyla, tarımsal kaynakların çeşitliliğiyle, devlet kurumlarının gelişimiyle, ürün çeşitliliğiyle, üretim organizasyonu, son tahlilde toprak sistemi, arazi mülkiyeti ve ekonomik hayatla ilişkilendirmek gerekeceği açıktır. Bu yüzden büyük uğraşlarla hazırlanan tablolar, Kıbrıs'ın 16 kazasına bağlı köy ve mahallelerdeki tahıl üretimiyle ilgilidir. Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'ta kurduğu düzeni anlayabilmek için tahıl üretiminin bu sistem içindeki yerine ve özelliklerine bakmak gerekmiştir.³⁰

Sicil'e göre Osmanlı idaresindeki Kıbrıs'ın köylerinde ve mahallelerinde vergi yükümlüsü reaya, buldukları konuma veya iskân edildikleri yere göre kaydedilmişlerdir. Sicil'e ait kayıtların incelenmesi sonucunda devletin vergi mükellefi olarak reayadan topladığı buğday (*hınta*) ve arpanın (*şair*) hangi kazadan, köyden veya mahalleden elde ettiği, *toplanan*, *toplanamayan* veya *arta kalan* miktarın ne kadar olduğu belirlenmiştir.

Kıbrıs'ta Osmanlı idaresiyle oluşan mahalle ve köy ekonomisi, mali ve idarî yönden kendi içinde uyumluyken, geleneksel Osmanlı vergi sisteminin ve üretim ekonomisinin yansıması olarak da değerlendirilebilir. Buna göre Sicil'e ait veriler tablolara dönüştürülürken, mahalle ve köylerden *toplanması gereken* buğday-arpanın kile cinsinden miktarı belirtilmiştir. Ancak çeşitli sebeplerden ötürü *toplanamayan*, *toplandıktan sonra arta kalan* veyahut *hiçbir şekilde toplanamayan* miktar kile cinsinden belirtilmiş ve sonuçta genel toplam belirlenmiştir.

Yapılan hesaplamalara göre köyün *hane* sayısının toplamıyla *toplanması gereken* buğday-arpanın kile miktarının birbirine eşit olduğu tespit edilmiştir. Buna göre Kıbrıs'ta 16 kaza, 886 köy ve 92 mahallede bulunan her bir haneden, "1 kile *hınta*" ve "1 kile *şair*" toplanması gerektiği sonucuna varılmıştır. Sicil'de buna ilişkin açık hüküm bulunmasa da yapılan hesaplamalarda birkaç istisna hariç neredeyse tamamında bu prensibin uygulandığı görülmüştür. Bu tespite göre yapılan bütün işlemlerin matematiksel bir anlamı olduğu anlaşıldığından veri setlerinin analizleri ve bundan üretilen sentez bilgilerin güvenilirliği teyit edilmiştir. Matematiksel ve istatistikî yöntemlerle yapılan

30 İlk kez tespit edilen bu veriler için bk. Soyalp Tamçelik ve Mustafa Kemal Kasapoğlu haz. *Kıbrıs Şer'iyye Sicilleri 2 Numaralı Kıbrıs Şer'iyye Sicili (Hicri 1010-1018/Miladi 1601-1609)*, C 2, Kısım 1, Kıbrıs Vakıflar İdaresi Yayınları, Ankara 2022, s. 281, 306, 416.

sağlama sonuçları da elde edilen bulguları teyit etmesi üzerine bu yöntemin güvenilir olduğu kanaatine varılmıştır.

Sicil'in 159. hükümde kazalardan, köylerden ve mahallelerden toplanan/toplanamayan/arta kalan buğday ve arpa miktarları belirlenmiştir. İlgili tablolarda köy ve mahallelere atıf yapılarak veya miktarların rakamsal değeri belirtilerek, toplanan veya toplanamayan arpa ve buğday miktarının gerçek değerlerine ulaşılmıştır. Bu yöntem, uzun ve zahmetli bir hesapla sürecinden sonra Sicil'deki bütün köylere ve mahallelere uygulanmış ve sonuçta Kıbrıs'ın tahıl üretimine veya ekonomik ünitenin kapasitesine yönelik sorulara cevap aranmıştır. İlerleyen bölümlerdeyse bu verilerin toplam analizleri karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Bu izahtan sonra Sicil'de geçen *Baf, Omorfe, Evdim, Gilan, Girinye, Hirsofi, Karpas, Kukla, Lefke, Leymesun, Piskobi, Mağusa, Pendaye, Tuzla, Mesarya* ve *Lefkoşa* olmak üzere 16 kazaya bağlı köylerdeki hane, buğday ve arpa miktarları ve bunlarla ilgili oluşturulan veri setleri sunulmuştur. İlgili tablolar hazırlanırken, Sicil'den elde edilen verilerle hesaplanarak elde edilen veriler de sunulmuştur. Bunun ardından sistemik veri setleri oluşturulmuş ve bu verilerin anlamsal bütünlük içinde değerlendirilebilmesi yapılmıştır. Buna göre Kıbrıs'ta ilgili kazaya bağlı toplam köy sayısı, köylerin toplam hane sayısı, tahmini nüfus sayısı, köylerden *toplanması gereken, toplanan, toplanamayan, toplandıktan sonra arta kalan* ve *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın miktarı (kile), buğday-arpanın *toplandığı* veya *hiçbir şekilde toplanamayan* köy sayısı belirtilmiştir. Aynı yöntem, ilgili mahalleler içinde yapılmıştır. Çalışmada genel bir bakış açısı geliştirebilmek için yerleşim ünitelerinin toplam hane sayısı, köy ve mahallelerin tahmini toplam nüfus sayısı, köylerden ve mahallelerden *toplanması gereken, toplanan, toplanamayan, toplandıktan sonra arta kalan* ve *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın kile cinsinden bakiye miktarı belirlenmeye çalışılmıştır. Buna göre aşağıda sunulan tablolar, bu minvalde hazırlanmış ve XVII. yüzyıl Kıbrıs'ında tahıl üretimi, nüfus miktarı, hane sayısı vb. veriler ilk kez gün yüzüne çıkartılmıştır.

Hazırlanan tablolar, 5 temel unsura dayanmaktadırlar. Bunlardan birincisi, merkezî otorite tarafından belirlenen ve kazalara göre ölçeklendirilen tahıl üretim miktarının ne kadar olması gerektiğiyle ilgilidir. Bu miktarı, "*toplanması gereken*" miktar olarak tanımladıktan sonra ikinci olarak mültezimler tarafından fiili şekilde toplanan miktarın "*toplanan*" başlığı altından olmasına, üçüncü olarak mültezimler tarafından toplanamayan miktarın "*toplanamayan*" şeklinde tarif edilmesine, dördüncü olarak toplananla

toplanamayan arasındaki farkın gösterilebilmek için “*toplandıktan sonra arta kalan*” biçiminde adlandırılmasına, beşinci ve son olarak tahıl ürünlerinin hiçbir şekilde toplanamamasından hareketle “*hiçbir şekilde toplanamayan*” şeklinde isimlendirilmesine çalışılmıştır.

Çalışmanın son bölümündeysen Kıbrıs’ın tahıl üretiminin genel miktarına ulaşılmıştır. Ancak bu veriler, 2 kategoride değerlendirilmişlerdir. Bunlardan birincisi, “*Sicil’de Geçen Rakamlar*” şeklinde tarif edilmiştir. Ancak Sicil’de geçen rakamların incelenmesinden sonra gerçek verilere ulaşıldığından ikinci bir kategoride sınıflandırma yapma ihtiyacı hissedilmiş ve buna istinaden “*Tespit Edilen Rakamlar*” başlığı altında değerlendirilmişlerdir. Buna ilişkin veriler, karşılaştırma yapmak için aşağıdaki gibi sunulmuştur:

Tablo 1: Baf’la İlgili Durum Analizi

Durum	Sicil’de Geçen Rakamlar	Tespit Edilen Rakamlar
Baf köylerinin toplam sayısı	77	78
Baf köylerindeki toplam hane sayısı	2.037	1.834
Baf köylerinin tahmini nüfus sayısı	10.185 ³¹	9.170
Baf köylerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	2.037	1.834
Baf köylerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.102	899
Baf köylerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	935	935
Baf köylerinden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	498	406
Baf köylerinden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> bakiye miktarı (kile)	437	529
Baf’ta buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy sayısı	46	46
Baf’ta buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy sayısı	31	32
Baf mahallelerinin toplam sayısı	15	15

31 Her bir hanenin 5 kişiden oluştuğu varsayılmıştır (2.037x5=10.185). Bundan sonraki veriler bunun üzerinden tanzim edilmiştir.

Baf mahallelerindeki toplam hane sayısı	289	289
Baf mahallelerindeki tahmini nüfus sayısı	1.445	1.445
Baf mahallelerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpının miktarı (kile)	289	289
Baf mahallelerinden <i>toplanan</i> buğday-arpının miktarı (kile)	196	196
Baf mahallelerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpının miktarı (kile)	93	93
Baf'taki köy ve mahallelerin toplam hane sayısı	2.123	2.123
Baf'taki köy ve mahallelerin toplam nüfus sayısı (tahmini)	11.630	10.615
Baf'taki köylerden ve mahallelerden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpının miktarı (kile)	2.326	2.123
Baf'taki köylerden ve mahallelerden <i>toplanan</i> buğday-arpının miktarı (kile)	1.298	1.095
Baf'taki köylerden ve mahallelerden <i>toplanamayan</i> buğday-arpının miktarı (kile)	1.028	1.028
Baf'taki köylerden ve mahallelerden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpının bakiye miktarı (kile)	591	499
Baf'taki köylerden ve mahallelerden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> buğday-arpının bakiye miktarı (kile)	437	537
Baf'ta buğday-arpının <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy ve mahalle sayısı	31	32
Baf'ta buğday-arpının <i>toplandığı</i> köy ve mahalle sayısı	61	61

Yukarıdaki tablodan hareketle Kıbrıs'ta *Bafa* bağlı toplam köy sayısı 78; köylerdeki toplam hane sayısı 1.834; köylerin tahmini nüfus sayısı 9.170; köylerden *toplanması gereken* buğday-arpının miktarı 1.834; *toplanan* buğday-arpının miktarı 899; *toplanamayan* buğday-arpının miktarı 935; *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 406; *hiçbir şekilde toplanamayan* bakiye miktarı 529; buğday-arpının *toplandığı* köy sayısı 46; buğday-arpının *hiçbir şekilde toplanamayan* köy sayısı 32; toplam mahalle sayısı 15; mahallelerdeki toplam hane sayısı 289; mahallelerdeki tahmini nüfus sayısı 1.445; mahallelerden *toplanması gereken* buğday-

arpanın miktarı 289; mahallelerden *toplanan* buğday-arpanın miktarı 196; mahallelerden *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 93; köy ve mahallelerin toplam hane sayısı 2.123; köy ve mahallelerin toplam nüfus sayısı (tahmini) 10.615; köylerden ve mahallelerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 2.123; köylerden ve mahallelerden *toplanan* buğday ve arpa miktarı 1.095; köylerden ve mahallelerden *toplanamayan* buğday ve arpa miktarı 1.028; köylerden ve mahallelerden *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 499; köylerden ve mahallelerden *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın bakiye miktarı 537; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamadığı* köy ve mahalle sayısı 32; son olarak buğday-arpanın *toplandığı* köy ve mahalle sayısı 61 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2: Omorfe'yle İlgili Durum Analizi

Durum	Sicil'de Geçen Rakamlar	Tespit Edilen Rakamlar
Omorfe köylerinin toplam sayısı	35	36
Omorfe köylerindeki toplam hane sayısı	940	944
Omorfe köylerinin tahmini nüfus sayısı	4.700	4.720
Omorfe köylerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	940	944
Omorfe köylerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	881	820
Omorfe köylerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	122	124
Omorfe köylerinden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	75	73
Omorfe köylerinden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	47	51
Omorfe'de buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy sayısı	6	7
Omorfe'de buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy sayısı	29	29

Yukarıdaki tablodan hareketle Kıbrıs'ta *Omorfe'*ye bağlı toplam köy sayısı 36; köylerin toplam hane sayısı 944; köylerin tahmini nüfus sayısı 4.720; köylerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 944; *toplanan* buğday-arpanın miktarı 820; *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 124; *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 73; *hiçbir şekilde*

toplanamayan buğday-arpanın bakiye miktarı 51; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamayan* köy sayısı 7; son olarak buğday-arpanın *toplandığı* köy sayısıysa 29 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3: Evdim'le İlgili Bağlı Durum Analizi

Durum	Sicil'de Geçen Rakamlar	Tespit Edilen Rakamlar
Evdim köylerinin toplam sayısı	28	28
Evdim köylerindeki toplam hane sayısı	1.410	1.410
Evdim köylerinin tahmini nüfus sayısı	7.050	7.050
Evdim köylerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.410	1.410
Evdim köylerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	301	312,5
Evdim köylerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.109	1.097,5
Evdim köylerinden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	607	595,5
Evdim köylerinden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	502	502
Evdim'de buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy sayısı	11	11
Evdim'de buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy sayısı	17	17

Yukarıdaki tablodan hareketle Kıbrıs'ta *Evdim'e* bağlı toplam köy sayısı 28; köylerin toplam hane sayısı 1.410; tahmini nüfus sayısı 7.050; köylerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 1.410; *toplanan* buğday-arpanın miktarı 312,5; *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 1.097,5; *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 595,5; *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın bakiye miktarı 502 kile; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamayan* köy sayısı 11; buğday-arpanın *toplandığı* köy sayısıysa 17 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4: Gilan'la İlgili Durum Analizi

Durum	Sicil'de Geçen Rakamlar	Tespit Edilen Rakamlar
Gilan köylerinin toplam sayısı	29	30
Gilan köylerindeki toplam hane sayısı	1.579	1.079
Gilan köylerinin tahmini nüfus sayısı	7.895	5.395
Gilan köylerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.579	1.079
Gilan köylerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	166	142
Gilan köylerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.413	937
Gilan köylerinden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	617	585
Gilan köylerinden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> bakiye miktarı (kile)	796	352
Gilan'da buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy sayısı	15	15
Gilan'da buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy sayısı	14	15
Gilan mahallelerinin toplam sayısı	13	13
Gilan mahallelerindeki toplam hane sayısı	461	461
Gilan mahallelerindeki tahmini nüfus sayısı	2.305	2.305
Gilan mahallelerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	461	461
Gilan mahallelerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	24	24
Gilan mahallelerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	437	437
Gilan'daki köy ve mahallelerin toplam hane sayısı	2.040	1.540
Gilan'daki köy ve mahallelerin toplam nüfus sayısı (tahmini)	10.200	7.700
Gilan'daki köylerden ve mahallelerden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	2.040	1.540
Gilan'daki köylerden ve mahallelerden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	190	166

Gilan'daki köylerden ve mahallelerden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.850	1.374
Gilan'daki köylerden ve mahallelerden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	639	607
Gilan'daki köylerden ve mahallelerden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	1.211	767
Gilan'da buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy ve mahalle sayısı	25	26
Gilan'da buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy ve mahalle sayısı	17	17

Yukarıdaki tablodan hareketle Kıbrıs'ta *Gilan'a* bağlı toplam köy sayısı 30; köylerin toplam hane sayısı 1.079; tahmini nüfus sayısı 5.395; köylerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 1.079; *toplanan* buğday-arpanın miktarı 142; *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 937; *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 585; *hiçbir şekilde toplanamayan* bakiye miktarı 352; buğday-arpanın *toplandığı* köy sayısı 15; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamayan* köy sayısı 15; toplam mahalle sayısı 13; mahallelerdeki toplam hane sayısı 461; mahallelerdeki tahmini nüfus sayısı 2.305; mahallelerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 461; mahallelerden *toplanan* buğday-arpanın miktarı 24; mahallelerden *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 437; köy ve mahallelerin toplam hane sayısı 1.540; köy ve mahallelerin toplam nüfus sayısı (tahmini) 7.700; köylerden ve mahallelerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 1.540; köylerden ve mahallelerden *toplanan* buğday ve arpa miktarı 166; köylerden ve mahallelerden *toplanamayan* buğday ve arpa miktarı 1.374; köylerden ve mahallelerden *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 607; köylerden ve mahallelerden *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın bakiye miktarı 767; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamadığı* köy ve mahalle sayısı 26; buğday-arpanın *toplandığı* köy ve mahalle sayısıysa 17 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5: Girinye'yle İlgili Durum Analizi

Durum	Sicil'de Geçen Rakamlar	Tespit Edilen Rakamlar
Girinye köylerinin toplam sayısı	56	58
Girinye köylerindeki toplam hane sayısı	1.006	1.016
Girinye köylerinin tahmini nüfus sayısı	5.030	5.080
Girinye köylerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.006	1.016
Girinye köylerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	500	551
Girinye köylerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	506	465
Girinye köylerinden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	440	344
Girinye köylerinden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> bakiye miktarı (kile)	506	121
Girinye'de buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy sayısı	42	42
Girinye'de buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy sayısı	14	16
Girinye mahallelerinin toplam sayısı	12	12
Girinye mahallelerindeki toplam hane sayısı	434	434
Girinye mahallelerindeki tahmini nüfus sayısı	2.170	2.170
Girinye mahallelerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	434	434
Girinye mahallelerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	0	0
Girinye mahallelerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	434	434
Girinye'deki köy ve mahallelerin toplam hane sayısı	1.440	1.450
Girinye'deki köy ve mahallelerin toplam nüfus sayısı (tahmini)	7.200	7.250
Girinye'deki köylerden ve mahallelerden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.440	1.450
Girinye'deki köylerden ve mahallelerden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	500	551

Girinye'deki köylerden ve mahallelerden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	940	899
Girinye'deki köylerden ve mahallelerden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	440	344
Girinye'deki köylerden ve mahallelerden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	506	555
Girinye'de buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy ve mahalle sayısı	26	28
Girinye'de Buğday-arpanın <i>Toplandığı</i> Köy ve Mahalle Sayı	42	42

Yukarıdaki tablodan hareketle Kıbrıs'ta *Girinye*'ye bağlı toplam köy sayısı 58; köylerin toplam hane sayısı 1.016; tahmini nüfus sayısı 5.080; köylerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 1.016; *toplanan* buğday-arpanın miktarı gerçekte 551; *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 465; *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 344; *hiçbir şekilde toplanamayan* bakiye miktarı 121; buğday-arpanın *toplandığı* köy sayısı 42; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamadığı* köy sayısı 16; toplam mahalle sayısı 12 mahalle; mahallelerdeki toplam hane sayısı 434; mahallelerdeki tahmini nüfus sayısı 2.170; mahallelerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 434; mahallelerden *toplanan* buğday-arpanın miktarı 0; mahallelerden *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 434; köy ve mahallelerin toplam hane sayısı 1.450; köy ve mahallelerin toplam nüfus sayısı (tahmini) 7.250; köylerden ve mahallelerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 1.450; köylerden ve mahallelerden *toplanan* buğday ve arpa miktarı 551; köylerden ve mahallelerden *toplanamayan* buğday ve arpa miktarı 899; köylerden ve mahallelerden *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 344; köylerden ve mahallelerden *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın bakiye miktarı 555; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamayan* köy ve mahalle sayısı 28; buğday-arpanın *toplandığı* köy ve mahalle sayısıysa 42 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 6: Hirsofi'yle İlgili Durum Analizi

Durum	Sicil'de Geçen Rakamlar	Tespit Edilen Rakamlar
Hirsofi köylerinin toplam sayısı	61	64
Hirsofi köylerindeki toplam hane sayısı	1.273	1.313
Hirsofi köylerinin tahmini nüfus sayısı	6.365	6.565
Hirsofi köylerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.273	1.313
Hirsofi köylerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	330	330
Hirsofi köylerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	943	983
Hirsofi köylerinden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	432	432
Hirsofi köylerinden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	551	551
Hirsofi'de buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy sayısı	31	34
Hirsofi'de buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy sayısı	30	30

Yukarıdaki tablodan hareketle Kıbrıs'ta *Hirsofi*'ye bağlı toplam köy sayısı 64; köylerin toplam hane sayısı 1.313; köylerin tahmini nüfus sayısı 6.565; köylerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 1.313; *toplanan* buğday-arpanın miktarı 330; *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 983; *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 432; *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın bakiye miktarı 551; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamayan* köy sayısı 34; buğday-arpanın *toplandığı* köy sayısıysa 30 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 7: Karpas'la İlgili Durum Analizi

Durum	Sicil'de Geçen Rakamlar	Tespit Edilen Rakamlar
Karpas köylerinin toplam sayısı	50	50
Karpas köylerindeki toplam hane sayısı	1.789	1.855
Karpas köylerinin tahmini nüfus sayısı	8.945	9.275
Karpas köylerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.789	1.855
Karpas köylerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.256	1.266
Karpas köylerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	533	589
Karpas köylerinden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	452	508
Karpas köylerinden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	81	81
Karpas'ta buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy sayısı	6	6
Karpas'ta buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy sayısı	44	44

Yukarıdaki tablodan hareketle Kıbrıs'ta *Karpas*'a bağlı toplam köy sayısı 50; köylerin toplam hane sayısı 1.855; tahmini nüfus sayısı 9.275; köylerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 1.855; *toplanan* buğday-arpanın miktarı 1.266; *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 589; *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 508; *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın bakiye miktarı 81; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamayan* köy sayısı 6; buğday-arpanın *toplandığı* köy sayısıysa 44 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 8: Kukla'yla İlgili Durum Analizi

Durum	Sicil'de Geçen Rakamlar	Tespit Edilen Rakamlar
Kukla köylerinin toplam sayısı	32	33
Kukla köylerindeki toplam hane sayısı	865	866
Kukla köylerinin tahmini nüfus sayısı	4.325	4.330
Kukla köylerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	865	866
Kukla köylerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	360	359
Kukla köylerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	505	507
Kukla köylerinden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	367	369
Kukla köylerinden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	138	128
Kukla'da buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy sayısı	7	8
Kukla'da buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy sayısı	25	25

Yukarıdaki tablodan hareketle Kıbrıs'ta *Kukla*'ya bağlı toplam köy sayısı 33; köylerin toplam hane sayısı 866; tahmini nüfus sayısı 4.330; köylerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 866; *toplanan* buğday-arpanın miktarı 359; *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 507; *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 369; *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın bakiye miktarı 128; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamayan* köy sayısı 8; buğday-arpanın *toplandığı* köy sayısıysa 25 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 9: Lefke'yle İlgili Durum Analizi

Durum	Sicil'de Geçen Rakamlar	Tespit Edilen Rakamlar
Lefke köylerinin toplam sayısı	86	86
Lefke köylerindeki toplam hane sayısı	2.492	2.393
Lefke köylerinin tahmini nüfus sayısı	12.460	11.965
Lefke köylerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	2.492	2.393,5
Lefke köylerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	320	291,5
Lefke köylerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	2.172	2.102
Lefke köylerinden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	172	182
Lefke köylerinden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	2.000	1.920
Lefke'de buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy sayısı	63	63
Lefke'de buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy sayısı	23	23

Yukarıdaki tablodan hareketle Kıbrıs'ta *Lefke*'ye bağlı toplam köy sayısı 86; köylerin toplam hane sayısı 2.393; tahmini nüfus sayısı 11.965; köylerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 2.393,5; *toplanan* buğday-arpanın miktarı 291,5; *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 2.102; *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 182; *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın bakiye miktarı 1.920; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamayan* köy sayısı 63; buğday-arpanın *toplandığı* köy sayısıysa 23 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 10: Leymesun'la İlgili Durum Analizi

Durum	Sicil'de Geçen Rakamlar	Tespit Edilen Rakamlar
Leymesun köylerinin toplam sayısı	66	67
Leymesun köylerindeki toplam hane sayısı	2.061	2.282
Leymesun köylerinin tahmini nüfus sayısı	10.305	11.410
Leymesun köylerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	2.061	2.282
Leymesun köylerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.232	1.208
Leymesun köylerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	829	1.074
Leymesun köylerinden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	420	447
Leymesun köylerinden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> bakiye miktarı (kile)	403	627
Leymesun'a buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy sayısı	43	43
Leymesun'da buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy sayısı	23	23
Leymesun mahallelerinin toplam sayısı	1	1
Leymesun mahallelerindeki toplam hane sayısı	53	53
Leymesun mahallelerindeki tahmini nüfus sayısı	265	265
Leymesun mahallelerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	53	53
Leymesun mahallelerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	46	46
Leymesun mahallelerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	7	7
Leymesun'daki köy ve mahallelerin toplam hane sayısı	2.101	2.335
Leymesun'daki köy ve mahallelerin toplam nüfus sayısı (tahmini)	10.570	11.675
Leymesun'daki köylerden ve mahallelerden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	2.101	2.335

Leymesun'daki köylerden ve mahallelerden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.278	1.254
Leymesun'daki köylerden ve mahallelerden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	836	1.081
Leymesun'daki köylerden ve mahallelerden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	427	454
Leymesun'daki köylerden ve mahallelerden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	403	627
Leymesun'da buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy ve mahalle sayısı	23	24
Leymesun'da buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy ve mahalle sayısı	44	45

Yukarıdaki tablodan hareketle Kıbrıs'ta *Leymesun*'a bağlı toplam köy sayısı 67; köylerin toplam hane sayısı 2.282; tahmini nüfus sayısı 11.410; köylerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 2.282; *toplanan* buğday-arpanın miktarı 1.208; *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 1.074; *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 447; *hiçbir şekilde toplanamayan* bakiye miktarı 627; buğday-arpanın *toplandığı* köy sayısı 43; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamayan* köy sayısı 23; toplam mahalle sayısı 1; mahallelerdeki toplam hane sayısı 53; mahallelerdeki tahmini nüfus sayısı 265; mahallelerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 53; mahallelerden *toplanan* buğday-arpanın miktarı 46; mahallelerden *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 7; köy ve mahallelerin toplam hane sayısı 2.335; köy ve mahallelerin toplam nüfus sayısı (tahmini) 11.675; köylerden ve mahallelerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 2.335; köylerden ve mahallelerden *toplanan* buğday ve arpa miktarı 1.254; köylerden ve mahallelerden *toplanamayan* buğday ve arpa miktarı 1.081; köylerden ve mahallelerden *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 454; köylerden ve mahallelerden *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın bakiye miktarı 627; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamadığı* köy ve mahalle sayısı 24; buğday-arpanın *toplandığı* köy ve mahalle sayısıysa 45 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 11: Piskobi'yle İlgili Durum Analizi

Durum	Sicil'de Geçen Rakamlar	Tespit Edilen Rakamlar
Piskobi köylerinin toplam sayısı	25	25
Piskobi köylerindeki toplam hane sayısı	1.126	610
Piskobi köylerinin tahmini nüfus sayısı	5.630	3.050
Piskobi köylerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.126	610
Piskobi köylerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	190	127
Piskobi köylerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	936	483
Piskobi köylerinden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	554	303
Piskobi köylerinden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> bakiye miktarı (kile)	342	180
Piskobi'de buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy sayısı	18	18
Piskobi'de buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy sayısı	9	7
Piskobi mahallelerinin toplam sayısı	15	15
Piskobi mahallelerindeki toplam hane sayısı	454	454
Piskobi mahallelerindeki tahmini nüfus sayısı	2.270	2.270
Piskobi mahallelerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	454	454
Piskobi mahallelerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	82	82
Piskobi mahallelerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	372	372
Piskobi'deki köy ve mahallelerin toplam hane sayısı	1.166	1.064
Piskobi'deki köy ve mahallelerin toplam nüfus sayısı (tahmini)	7.900	5.320
Piskobi'deki köylerden ve mahallelerden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.166	1.064

Piskobi'deki köylerden ve mahallelerden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	272	209
Piskobi'deki köylerden ve mahallelerden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	936	855
Piskobi'deki köylerden ve mahallelerden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	554	645
Piskobi'deki köylerden ve mahallelerden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	342	210
Piskobi'de buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy ve mahalle sayısı	10	8
Piskobi'de buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy ve mahalle sayısı	32	32

Yukarıdaki tablodan hareketle Kıbrıs'ta *Piskobi*'ye bağlı toplam köy sayısı 25; köylerin toplam hane sayısı 610; tahmini nüfus sayısı 3.050; köylerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 610; *toplanan* buğday-arpanın miktarı 127; *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 483; *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 303; *hiçbir şekilde toplanamayan* bakiye miktarı 180; buğday-arpanın *toplandığı* köy sayısı 18; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamayan* köy sayısı 7; toplam mahalle sayısı 15; mahallelerdeki toplam hane sayısı 454; mahallelerdeki tahmini nüfus sayısı 2.270; mahallelerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 454; mahallelerden *toplanan* buğday-arpanın miktarı 82; mahallelerden *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 372; köy ve mahallelerin toplam hane sayısı 1.064; köy ve mahallelerin toplam nüfus sayısı (tahmini) 5.320; köylerden ve mahallelerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 1.064; köylerden ve mahallelerden *toplanan* buğday ve arpa miktarı 209; köylerden ve mahallelerden *toplanamayan* buğday ve arpa miktarı 855; köylerden ve mahallelerden *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 645; köylerden ve mahallelerden *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın bakiye miktarı 210; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamadığı* köy ve mahalle sayısı 8; buğday-arpanın *toplandığı* köy ve mahalle sayısıysa 32 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 12: Mağusa'yla İlgili Durum Analizi

Durum	Sicil'de Geçen Rakamlar	Tespit Edilen Rakamlar
Mağusa köylerinin toplam sayısı	12	12
Mağusa köylerindeki toplam hane sayısı	336	336
Mağusa köylerinin tahmini nüfus sayısı	1.680	1.680
Mağusa köylerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	336	336
Mağusa köylerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	248	248
Mağusa köylerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	347	88
Mağusa köylerinden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	69	69
Mağusa köylerinden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> bakiye miktarı (kile)	19	19
Mağusa'da buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy sayısı	10	10
Mağusa'da buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy sayısı	2	2
Mağusa mahallelerinin toplam sayısı	21	21
Mağusa mahallelerindeki toplam hane sayısı	787	787
Mağusa mahallelerindeki tahmini nüfus sayısı	3.935	3.935
Mağusa mahallelerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	787	787
Mağusa mahallelerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	514,5	514,5
Mağusa mahallelerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	272,5	272,5
Mağusa'daki köy ve mahallelerin toplam hane sayısı	1.117	1.123
Mağusa'daki köy ve mahallelerin toplam nüfus sayısı (tahmini)	5.615	5.615
Mağusa'daki köylerden ve mahallelerden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.123	1.123
Mağusa'daki köylerden ve mahallelerden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	770	762,5

Mağusa'daki köylerden ve mahallelerden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	347	360,5
Mağusa'daki köylerden ve mahallelerden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	347	341,5
Mağusa'daki köylerden ve mahallelerden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	19	19
Mağusa'daki buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy ve mahalle sayısı	2	2
Mağusa'da buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy ve mahalle sayısı	31	31

Yukarıdaki tablodan hareketle Kıbrıs'ta *Mağusa*'ya bağlı toplam köy sayısı 12; köylerin toplam hane sayısı 336; tahmini nüfus sayısı 1.680; köylerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 336; *toplanan* buğday-arpanın miktarı 248; *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 88; *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 69; *hiçbir şekilde toplanamayan* bakiye miktarı 19; buğday-arpanın *toplandığı* köy sayısı 10; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamayan* köy sayısı 2; toplam mahalle sayısı 21; mahallelerdeki toplam hane sayısı 787; mahallelerdeki tahmini nüfus sayısı 3.935; mahallelerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 787; mahallelerden *toplanan* buğday-arpanın miktarı 514,5; mahallelerden *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 272,5; köy ve mahallelerin toplam hane sayısı 1.123; köy ve mahallelerin toplam nüfus sayısı (tahmini) 5.615; köylerden ve mahallelerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 1.123; köylerden ve mahallelerden *toplanan* buğday ve arpa miktarı 762,5; köylerden ve mahallelerden *toplanamayan* buğday ve arpa miktarı 360,5; köylerden ve mahallelerden *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 341,5; köylerden ve mahallelerden *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın bakiye miktarı 19; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamadığı* köy ve mahalle sayısı 2; buğday-arpanın *toplandığı* köy ve mahalle sayısıysa 31 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 13: Pendaye'yle İlgili Durum Analizi

Durum	Sicil'de Geçen Rakamlar	Tespit Edilen Rakamlar
Pendaye köylerinin toplam sayısı	50	50
Pendaye köylerindeki toplam hane sayısı	1.504	1.495
Pendaye köylerinin tahmini nüfus sayısı	7.520	7.475
Pendaye köylerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.504	1.495
Pendaye köylerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	741	671
Pendaye köylerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	757	824
Pendaye köylerinden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	357	371
Pendaye köylerinden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	328	453
Pendaye'de buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy sayısı	22	22
Pendaye'de buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy sayısı	28	28

Yukarıdaki tablodan hareketle Kıbrıs'ta *Pendaye'*ye bağlı toplam köy sayısı 50; köylerin toplam hane sayısı 1.495; köylerin tahmini nüfus sayısı 7.475; köylerden *toplanması gereken* buğday ve arpa miktarı 1.495; *toplanan* buğday ve arpa miktarı 671; *toplanamayan* buğday ve arpa miktarı 824; *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 371; *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın bakiye miktarı 453; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamayan* köy sayısı 22; buğday-arpanın *toplandığı* köy sayısıysa 28 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 14: Tuzla'yla İlgili Durum Analizi

Durum	Sicil'de Geçen Rakamlar	Tespit Edilen Rakamlar
Tuzla köylerinin toplam sayısı	66	67
Tuzla köylerindeki toplam hane sayısı	1.607	1.789

Tuzla köylerinin tahmini nüfus sayısı	8.035	8.945
Tuzla köylerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.607	1.789
Tuzla köylerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.400	1.394
Tuzla köylerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	397	395
Tuzla köylerinden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	217	214
Tuzla köylerinden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	181	181
Tuzla'da buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy sayısı	15	16
Tuzla'da buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy sayısı	51	51

Yukarıdaki tablodan hareketle Kıbrıs'ta *Tuzla*'ya bağlı toplam köy sayısı 67; köylerin toplam hane sayısı 1.789; köylerin tahmini nüfus sayısı 8.945; köylerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 1.789; *toplanan* buğday-arpanın miktarı 1.394; *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 395; *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 214; *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın bakiye miktarı 181; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamayan* köy sayısı 16; buğday-arpanın *toplandığı* köy sayısıysa 51 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 15: Mesarya'yla İlgili Durum Analizi

Durum	Sicil'de Geçen Rakamlar	Tespit Edilen Rakamlar
Mesarya köylerinin toplam sayısı	87	87
Mesarya köylerindeki toplam hane sayısı	2.650	2.679
Mesarya köylerinin tahmini nüfus sayısı	13.250	13.395
Mesarya köylerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	2.650	2.679
Mesarya köylerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	2.200	2.111
Mesarya köylerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	450	568
Mesarya köylerinden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	386	494

Mesarya köylerinden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	64	74
Mesarya'da buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy sayısı	11	11
Mesarya'da buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy sayısı	76	76

Yukarıdaki tablodan hareketle Kıbrıs'ta *Mesarya*'ya bağlı toplam köy sayısı 87; köylerin toplam hane sayısı 2.679; köylerin tahmini nüfus sayısı 13.395; *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 2.679; *toplanan* buğday-arpanın miktarı 2.111; *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 568; *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 494; *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın bakiye miktarı 74; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamayan* köy sayısı 11; buğday-arpanın *toplandığı* köy sayısıysa 76 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 16: Lefkoşa'yla İlgili Durum Analizi

Durum	Sicil'de Geçen Rakamlar	Tespit Edilen Rakamlar
Lefkoşa köylerinin toplam sayısı	104	113
Lefkoşa köylerindeki toplam hane sayısı	2.454	2.251
Lefkoşa köylerinin tahmini nüfus sayısı	12.270	11.255
Lefkoşa köylerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	2.454	2.251
Lefkoşa köylerinden <i>toplanan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.406	1.503
Lefkoşa köylerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpanın miktarı (kile)	1.052	748
Lefkoşa köylerinden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpanın bakiye miktarı (kile)	433	748
Lefkoşa köylerinden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> bakiye miktarı (kile)	619	269
Lefkoşa'da buğday-arpanın <i>toplandığı</i> köy sayısı	91	94
Lefkoşa'da buğday-arpanın <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy sayısı	13	11
Lefkoşa mahallelerinin toplam sayısı	7	15

Lefkoşa mahallelerindeki toplam hane sayısı	292	252
Lefkoşa mahallelerindeki tahmini nüfus sayısı	1.460	1.260
Lefkoşa mahallelerinden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpının miktarı (kile)	292	252
Lefkoşa mahallelerinden <i>toplanan</i> buğday-arpının miktarı (kile)	335	251
Lefkoşa mahallelerinden <i>toplanamayan</i> buğday-arpının miktarı (kile)	41	1
Lefkoşa'daki köy ve mahallelerin toplam hane sayısı	2.746	2.503
Lefkoşa'daki köy ve mahallelerin toplam nüfus sayısı (tahmini)	13.730	12.515
Lefkoşa'daki köylerden ve mahallelerden <i>toplanması gereken</i> buğday-arpının miktarı (kile)	2.746	2.503
Lefkoşa'daki köylerden ve mahallelerden <i>toplanan</i> buğday-arpının miktarı (kile)	1.741	1.754
Lefkoşa'daki köylerden ve mahallelerden <i>toplanamayan</i> buğday-arpının miktarı (kile)	1.093	749
Lefkoşa'daki köylerden ve mahallelerden <i>toplandıktan sonra arta kalan</i> buğday-arpının bakiye miktarı (kile)	474	480
Lefkoşa'daki köylerden ve mahallelerden <i>hiçbir şekilde toplanamayan</i> buğday-arpının bakiye miktarı (kile)	660	269
Lefkoşa'da buğday-arpının <i>hiçbir şekilde toplanamadığı</i> köy ve mahalle sayısı	14	11
Lefkoşa'da buğday-arpının <i>toplandığı</i> köy ve mahalle sayısı	97	101

Yukarıdaki tablodan hareketle Kıbrıs'ta *Lefkoşa*'ya bağlı toplam köy sayısı 113; köylerin toplam hane sayısı 2.251; köylerin tahmini nüfus sayısı 11.255; köylerden *toplanması gereken* buğday-arpının miktarı 2.251; *toplanan* buğday-arpının miktarı 1.503; *toplanamayan* buğday-arpının miktarı 748; *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 748; *hiçbir şekilde toplanamayan* bakiye miktarı 269; buğday-arpının *toplandığı* köy sayısı 94; buğday-arpının *hiçbir şekilde toplanamayan* köy sayısı 11; toplam mahalle sayısı 15; mahallelerdeki toplam hane sayısı 252; mahallelerdeki tahmini nüfus sayısı 1.260; mahallelerde buğday ve arpayı vermekle mükellef kişi sayısı 275; mahallelerden *toplanması gereken* buğday-

arpanın miktarı 252; mahallelerden *toplanan* buğday-arpanın miktarı 251; mahallelerden *toplanamayan* buğday-arpanın miktarı 1; köy ve mahallelerin toplam hane sayısı 2.503; köy ve mahallelerin toplam nüfus sayısı (tahmini) 12.515; köylerden ve mahallelerden *toplanması gereken* buğday-arpanın miktarı 2.503; köylerden ve mahallelerden *toplanan* buğday ve arpa miktarı 1.754; köylerden ve mahallelerden *toplanamayan* buğday ve arpa miktarı 749; köylerden ve mahallelerden *toplandıktan sonra arta kalan* buğday ve arpaya ilişkin bakiye miktarı 480; köylerden ve mahallelerden *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın bakiye miktarı 269; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanamadığı* köy ve mahalle sayısı 11; buğday-arpanın *toplandığı* köy ve mahalle sayısıysa 101 olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç

Yapılan çalışmaya göre XVII. yüzyılın başında Kıbrıs'ta tahıl üretimi, genel olarak Ada'daki reaya yettiği ve artan miktarın ordu için zahire şeklinde toplanıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönem zarfında yaşanan gelişmeler, Kıbrıs'ta merkezî ve yerel otoritenin egemen olduğunu, üretim-tüketim ilişkisinin dengelendiğini, toplumsal entegrasyonun gelişmeye başladığını, sosyal ve ekonomik düzenin yeniden oluştuğunu ve devlet aygıtının sistemleştiğini göstermektedir. Osmanlı rejiminin Kıbrıs'taki sistemsel başarısının temel sebebi fetihten sonra kurduğu düzeninin yapısal ve sistemik verilerle sürdürülebilir olmasından ve reayanın rıza göstermesinden kaynaklanmaktadır.

XVII. yüzyılda Ada ekonomisi, büyük ölçüde tarım üretimine dayanırken, bu süre zarfında ziraî üretimin belirgin bir şekilde artış gösterdiği kesindir. Ancak bu artışın, Ada'nın kapasitesiyle henüz doğru orantılı olmadığı veya çeşitli sebeplerden ötürü daha üst seviyelere çıkartılamadığı *toplanamayan* arpa-buğday miktarından anlaşılmaktadır. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'ta kurduğu sistem, dönemin koşullarına uygun olarak *ziraî ekonomiye* dayanmakta olup, makro ekonomik planda *geçimlik* düzeyde üretim imkânı sağladığı görülmektedir. Bu sisteme göre insanlar, gerektiği kadar üretebilmektedirler. Dolayısıyla Osmanlı döneminde Kıbrıs'ın tarım ekonomisi, çoğu zaman iddia edildiği gibi çökmemiş, aksine devletin savaş hâlinde olduğu veya Ada'da doğal afetlerin yaşandığı yıllar hariç, belli bir seviyede tutulmuştur.

1601-1609 yılları arasında Kıbrıs'ta cari durumla ilgili tespitlerin tamamı Sicil'den elde edilen bilgilerden oluşmaktadır. Bu Sicil sayesinde Kıbrıs'ın

ekonomik düzeni, nüfus yapısı, iskân şekli, üretim kültürü, tahıl üretimiyle ilgili unsurlarının belirlenmesinin yanı sıra istatistiksel verilere de ulaşmak mümkün olmuştur. Sicil'den elde edilen istatistiki veriler, belgelerde açıkça ifade edilmiş değillerdir.

Eldeki veriler, belli bir hesaplanma yöntemiyle elde edildikten sonra sağlanması yapılmış ve teyit edildikten sonra kategorize edilerek tasnif edilmişlerdir. Matematiksel verilerin bir anlam veya değer ifade edilebilmesi için tasnifi yapıldıktan sonra veri setlerine dönüştürülmüş ve ardından kolay anlaşılması için tablolara aktarılmıştır. Ancak Sicil'den elde edilen verilerin hiçbirine müdahale edilmemiş ve ilgili veriler doğrudan verilmiştir. Bu yöntemle Kıbrıs'ta erken dönem Osmanlı idaresi için gerçekçi verilere ulaşılması sağlanmıştır.

Araştırmaya göre Kıbrıs'ta öne çıkan verilerin *en az* veya *en çok* olanları kategorize edildiğinde şu verilere ulaşmak mümkün olmuştur. Bu verilere göre Kıbrıs'ta köy sayısının *en küçük* olduğu kaza, *Mağusa* olup, 12; *en büyük* kazaysa, *Lefkoşa* olup, 113 köye tekabül ettiği; hane sayısının *en küçük* olduğu kaza, *Mağusa* olup, 336; *en büyük* kazaysa, *Mesarya* olup, 2.679 haneye denk geldiği; nüfusu *en az* olan kaza, *Mağusa* olup, 1.680; *en yüksek* kazaysa, *Mesarya* olup, 13.395 kişiye tekabül ettiği; *toplanması gereken* buğday-arpanın *en az* olduğu kaza, *Mağusa* olup, 336, *en çok* kazaysa, *Mesarya* olup, 2.679 kileye denk geldiği; köylerden *toplanan* buğday-arpanın *en az* olduğu kaza, *Gilan* olup, 142; *en çok* kazaysa, *Mesarya* olup, 2.111 kileye denk geldiği; köylerden *toplanamayan* buğday-arpanın *en az* olduğu kaza, *Omorfe* olup, 124; *en az* kazaysa, *Mağusa* olup, 88 kileye tekabül ettiği; köylerden *toplanamayan* buğday-arpanın *en çok* olduğu kaza, *Lefke* olup, 2.102 kileye denk geldiği; köylerden *toplandıktan sonra arta kalan* buğday-arpanın *en az* olduğu kaza, *Mağusa* olup, 69; *en çok* kazaysa, *Gilan* olup, 585 kileye tekabül ettiği; ancak gerçekte *en çok* olduğu kaza, *Lefkoşa* olup, 748 kileye denk geldiği; köylerden *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın *en az* olduğu kaza, *Piskobi* olup, 7; *en çok* kazaysa, *Gilan* olup, 352 kileye tekabül ettiği; ancak gerçekte *en çok* olduğu kaza, *Leymesun* olup, 627 kile olduğu; buğday-arpanın *toplanmasıyla ilgili* köy sayısının *en az* olduğu kaza, *Mağusa* olup, 10; *en çok* kazaysa, *Lefkoşa* olup, 94 köyün bulunduğu; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanmadığı* köy sayısının *en az* olduğu kaza, *Mağusa* olup, 2; *en çok* kazaysa, *Lefke* olup, 63 köye tekabül ettiği; mahalle sayısının *en az* olduğu kazaların *Omorfe, Evdim, Hirsofi, Karpas, Kukla, Lefke, Pendaye, Tuzla* ve *Mesarya* olduğu, zira hiçbir mahallenin bulunmadığı, mahalle sayısının *en çok* olduğu kaza, *Mağusa*

olup, 21 mahalleye denk geldiği; mahallelerdeki toplam hane sayısının *en az* olduğu kazaların *Omorfe, Evdim, Hirsofi, Karpas, Kukla, Lefke, Pendaye, Tuzla* ve *Mesarya* olduğu, zira hiçbir hanenin bulunmadığı, *en çok* kazaysa, *Mağusa* olup, 787 haneye sahip olduğu; mahallelerdeki tahmini nüfus sayısının *en az* olduğu kazaların *Omorfe, Evdim, Hirsofi, Karpas, Kukla, Lefke, Pendaye, Tuzla* ve *Mesarya* olduğu, zira buralarda hiç kimsenin yaşamadığı, *en çok* kazaysa, *Mağusa* olup, 3.935 kişiye sahip olduğu; mahallelerden *toplanması gereken* buğday-arpanın *en az* olduğu kazalar *Omorfe, Evdim, Hirsofi, Karpas, Kukla, Lefke, Pendaye, Tuzla* ve *Mesarya* olduğu, zira bununla ilgili hiçbir veri bulunmadığından sıfır olduğu; *en çok* kazaysa, *Mağusa* olup, 787 haneye sahip olduğu; mahallelerden *toplanan* buğday-arpanın *en az* olduğu kazaların *Omorfe, Evdim, Girinye, Hirsofi, Karpas, Kukla, Lefke, Pendaye, Tuzla* ve *Mesarya* olduğu, zira bununla ilgili hiçbir veri bulunmadığından sıfır olduğu; *en çok* kazaysa, *Mağusa* olup, 514,5 kileye denk geldiği; mahallelerden *toplanamayan* buğday-arpanın *en az* olduğu kazaların *Omorfe, Evdim, Hirsofi, Karpas, Kukla, Lefke, Pendaye, Tuzla* ve *Mesarya* olduğu, zira bununla ilgili hiçbir veri bulunmadığından sıfır olduğu; *en çok* kazaysa, *Gilan* olup, 437 kileye sahip olduğu; *köy ve mahallelere bağlı hane* sayısının *en az* olduğu kaza, *Kukla* olup, 866; *en çok* kazaysa, *Lefkoşa* olup, 2.503 haneye tekabül ettiği; ancak gerçekte *en çok* olduğu kaza, *Mesarya* olup, 2.679 haneye denk geldiği; tahmini olarak *köy ve mahallelere bağlı toplam nüfus* sayısının *en az* olduğu kaza, *Kukla* olup, 4.330; *en çok* kazaysa, *Lefkoşa* olup, 12.515 kişiye tekabül ettiği; ancak gerçekte *en çok* olduğu kaza, *Mesarya* olup, 13.395 kişiye denk geldiği; köylerden ve mahallelerden *toplanması gereken* buğday-arpanın *en az* olduğu kaza, *Kukla* olup, 866; *en çok* kazaysa, *Lefkoşa* olup, 2.503 kileye tekabül ettiği, ancak *en çok* olduğu kaza, *Mesarya* olup, 2.679 kileye denk geldiği; köylerden ve mahallelerden *toplanan* buğday-arpanın *en az* olduğu kaza, *Gilan* olup, 166; *en çok* kazaysa, *Mesarya* olup, 2.111 kileye tekabül ettiği; köylerden ve mahallelerden *toplanamayan* buğday-arpanın *en az* olduğu kaza, *Omorfe* olup, 124; *en çok* kazaysa, *Lefke* olup, 2.102 kileye denk geldiği; köylerden ve mahallelerden *toplandıktan sonra arta kalan* buğday-arpanın *en az* olduğu kaza, *Omorfe* olup, 73; *en çok* kazaysa, *Gilan* olup, 607 kileye tekabül ettiği; ancak gerçekte *en çok* olduğu kaza, *Piskobi* olup, 645 kileye denk geldiği; köylerden ve mahallelerden *hiçbir şekilde toplanamayan* buğday-arpanın *en az* olduğu kaza, *Mağusa* olup, 19; *en çok* kazaysa, *Lefke* olduğu, 1.920 kileye tekabül ettiği; buğday-arpanın *hiçbir şekilde toplanmadığı* köy ve mahalle sayısının *en az* olduğu kaza, *Mağusa* olup, 2; *en çok* kazaysa, *Lefke* olup, 63 köyle sabit olduğu; buğday-arpanın *toplandığı* köy ve mahalle sayısının *en az*

olduğu kaza, *Evdim* olup, 17, gerçekte *en az* olduğu kaza, *Gilan* olup, 17 köy ve mahalleye denk geldiği ve son olarak buğday-arpanın *toplandığı* köy ve mahalle sayısının *en çok* olduğu kaza, *Lefkoşa* olup, 101 köy ve mahalleye tekabül ettiği tespit edilmiştir.

Sonuç olarak 1571-1610 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'taki yönetim anlayışı, idarî hukuku, kurduğu ekonomik düzen ve inşa ettiği medeniyet tasavvuru, önceki yönetimlerden oldukça farklı olduğu, insan ve ahlâk sistemi üzerinden yeni bir idarî sistem geliştirdiği, bu sistemin temelinde insanın olduğu anlaşılmaktadır.

Belgelere yansıdığı şekliyle Osmanlı Devleti, Ada'yı fethettikten sonra Kıbrıs'ı mamur ve abadan kılabilme, Ada insanını refah içinde yaşatabilmek ve kurduğu medeniyetle geleceği inşa edebilmek için elinden geleni yapmıştır. Osmanlı Devleti, kimi zaman bunda başarılı olmuş, kimi zaman duraksama yaşamışsa da mefkure olarak bunu hep zihninde bulundurmuş ve uygulamalarında öne çıkardığı görülmüştür.

Kaynaklar

Çevikel, Nuri, *Osmanlı İdaresi Altında Kıbrıs'ın Siyasî, Sosyal ve İktisadî Tarihi (1571-1878)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994.

Genç, Mehmet, “Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000a.

Genç, Mehmet, “Osmanlı'da Devletin Ekonomideki Rolü”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000b.

Hadjikyriacou, Antonis, “Akdeniz Çerçevesi İçinde Osmanlı Kıbrıs'ında Tahıl Üretimi”, çev. Mehmet Kuru, *Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, S 6, 2019.

İnalçık, Halil, *The Ottoman Policy and Administration in Cyprus After the Conquest*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1969.

Kıbrıs Şer'iyeye Sicili Defterleri (KŞS.d.), 1.

Kıbrıs Vakıflar İdaresi Arşivi (KVİA.),.

Koç, Yunus, “İşkân”, *İslâm Ansiklopedisi*, Ek. 1, 2. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2020.

KŞS.d., 2.

Küçükcalay, Abdullah Mesud, “Kaotik Bilgiden Senkronik Bilgiye Bir İktisat Tarihi Teorisyeni: Mehmet Genç”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C XII, S 22, 2007.

Luke, Harry C., *Cyprus Under the Turks, 1571-1878*, London 1969.

Sonyel, Salahi Ramadan, “The Origins of the Turkish Cypriots”, *New Cyprus*, S 8, 1988.

Spyridakis, Constantinos, *A Brief History of Cyprus*, Greek Communal Chamber, Nicosia 1964.

Sutch, Richard, “All Things Reconsidered: The Life-Cycle Perspective and the Third Task of Economic History”, *Journal of Economic History*, C LI, S 2, 1991.

Tamçelik, Soyalp ve Kemal Kasapoğlu, Mustafa (Haz.), “Kıbrıs'ta Kurulan Gayrimüslim Vakıfları ve Özellikleri”, *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Vakıfları, Lefkoşa 28 Mayıs 2017, Bildiri Kitabı*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa 2017.

Tamçelik, Soyalp ve Kemal Kasapoğlu, Mustafa (Haz.), *Kıbrıs Şer'iyeye Sicilleri 2 Numaralı Kıbrıs Şer'iyeye Sicili (Hicri 1010-1018/Miladi 1601-1609)*, C 2, Kısım 1, Kıbrıs Vakıflar İdaresi Yayınları, Ankara 2022.

Tamçelik, Soyalp, "Kıbrıs'ta Osmanlı Yönetiminde Kurulan İlk Vakıflar ve Özellikleri (H. 982-1003/M. 1574-1595)", *Adalarda Türk-İslam Kültürü Sempozyumu, Lefkoşa 16 Kasım 2018, Bildiri Kitabı*, ed. İsmail Güleç ve Oğuz Karakartal, Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.

Tamçelik, Soyalp, "The Economic History of Cyprus in Ottomans Period: A Modeling and Period Experiment", *2014 International Scientific and Practical Conference, Almatı 18 April 2014, Proceedings Book-Actual Problems of State and Law in the Era of Globalization*, Institution Suleyman Demirel University, Kazakhstan 2014.

Tamçelik, Soyalp, "The Economic Structure and Relations of Production and Consumption in Cyprus of the 19th Century from the Perspective of Economic History", *VII. Cyprus Studies Congress*, Gazimağusa 4-6 Kasım 2009, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Proceedings Book, ed. Ülker Vancı Osam, Gazimağusa 2010.

Wallerstein, Immanuel ve Tabak, Faruk, "Osmanlı İmparatorluğu, Akdeniz ve Avrupa Dünya Ekonomisi (1560-1800)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C 3, Ankara 1999.

XVII. Yüzyıl Başlarında Kıbrıs Avarız Vergisi: Kıbrıs'ın “Etrak” ve “Nev-Müslim”leri

Mehmet Demiryürek*

Giriş

Kısaca *avarız* veya *avarız-ı divaniyye* adlı vergi “Osmanlı İmparatorluğu’nda, Tanzimat’ın ilânı tarihine kadar, fevkalâde hâllerde ve bilhassa harp masraflarını karşılamak üzere, hükümdarın emri ile, halkın doğrudan doğruya devlete vermeğe mecbur tutulduğu her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki tekâlîfe verilen isimdir.”¹ Bu vergi “avarız hanesi” tabir olunan vergi mükellefleri tarafından ödenirdi.² Ama buradaki “hane” klasik tahrirden farklı bir anlam taşırdı. “Avarız hanesi” klasik tahrirdeki gerçek “hane”yi değil, bölgenin sosyal ve ekonomik durumuna göre teşkil edilmiş ve sayıları “3, 5, 10 veya 15”³ gibi gerçek haneden oluşan “avarız haneleri” tarafından ödenirdi. Bir başka deyişle 1 “avarız hanesi”nin temsil ettiği gerçek hane sayısı bölgeden bölgeye değişiklik gösterebilirdi.⁴ Bazı durumlarda ise avâriz hanesi miktarı kesirli

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Çorum/TÜRKİYE
mehmetdmryrk@gmail.com

1 Ömer L. Barkan, “Avarız”, *İslam Ansiklopedisi*, C 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, 13; Rıfat Özdemir, “Avâriz ve Gerçek Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler”, *X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C IV, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 1583.

2 H. Bowen, “Avarız”, *Encyclopedia of Islam*, vol.1, New Edition, Brill, Leiden 1986, s. 760.

3 1 avâriz hanesinin kaç gerçek avarız hanesine tekabül ettiği konusunda farklı görüşler vardır. Barkan’a göre 1 avâriz hanesi “3, 5, 10 veya 15” gerçek haneyi temsil ederken Sahillioğlu 1 avâriz hanesinin “3, 4” gerçek haneye tekabül ettiğini belirtmektedir. İnalçık ise 1 avâriz hanesinin “3, 5 veya 15” gerçek haneden teşekkül ettiğini belirtmektedir. Barkan, agm., s. 15; Halil Sahillioğlu, “Avarız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 1, Ankara 1991, s. 108; Halil İnalçık, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum*, S 6 (1980), s. 314.

4 Halil Sahillioğlu’na göre “avâriz adı altında toplanan vergide ise dört beş gerçek hane bir avâriz hanesi sayılırdı. Bunlar avâriz hanelerine dağıtılan vergiyi kendi aralarında paylaşırlar

olabiliyordu. Bu durum “buçuk, rub‘, sülüs” gibi kelimelerle ifade ediliyordu.⁵ Devletin talep etmesi durumunda her bir avarız hanesinin ödeyeceği avarız vergisi ilgili yerin yöneticileri tarafından avarız haneleri arasında taksim edilirdi. Her bir avarız hanesinin payına düşen vergi de o avarız hanesini oluşturan gerçek hanelerin maddi durumlarına göre onlar arasında “alâ, evsat ve edna” esasına göre pay edilir ve tahsilat gerçekleştirilirdi. Askeri sınıftan olanlar ile çeşitli hizmetleri ifa etmeleri nedeniyle bazı gruplar (tuzcular, çeltikçiler, derbentçiler vs) bu vergiden muaf tutulurdu.⁶ Türüne göre avârız mükellefiyeti “mal, hizmet veya nakit para”⁷ anlamına gelebiliyordu. “Sürsat”,⁸ “nüzul ve kürekçi”⁹ avârız mükellefiyetlerinden bazılarıydı. Bununla birlikte Sahillioğlu’na göre avârız “nakit” olarak tahsil edilirdi¹⁰ ki bu çalışmada ele alınacak avârız vergisi Kıbrıs’tan “nakit para” olarak tahsil edilmiştir. Barkan’a göre, “tahsil edilen avarız vergilerinden bir kısmının, mahalli ihtiyaçları karşılamak için, mahallinde sarfedildiği iddiası, böylece muahhar devirlerde merkeze gönderilecek avarız vergileri ile diğer nevi tekâlifin, bir arada toplanarak, tevzi defterlerine öylece geçirilmiş olmasından ileri gelmektedir. Asıl medlûllerinde onlar, isimlerinin de gösterdiği vecihle, divâna yani devlet hazinesine âit vergilerdir ve umûmi devlet masraflarını karşılamaktadırlar.”¹¹ Olağanüstü bir vergi olan avârız çoğunlukla savaş gibi olağanüstü zamanlarda ve ihtiyaç duyulduğunda toplanırdı. Ama özellikle XVI. yüzyıl sonlarında yaşanan savaşlar ve taşışlar nedeniyle oluşan bütçe açıklarını kapatmak için eskiden nakit veya ürün şeklinde ödenen olağanüstü durum vergileri olan avârız ve tekâlif-i örfiyye, bu tarihlerden sonra merkezi hazinenin sürekli ve düzenli gelirlerine dönüştürüldü.¹² Ayrıca çoğu zaman söz konusu mükellefiyetler karşılığında “bedel” adı altında nakit para talep edilmeye başlandı. Ulema ve askeri sınıf hariç bütün yetişkin (hane) teba, ister

ve öderlerdi.” Bk. Sahillioğlu, agm., s. 108.

5 Özer Küpeli, “Klasik tahrirden Avârız Tahririne Geçiş Sürecinde Tipik Bir Örnek”, *Belgeler*, S 36 2011, s. 116; Barkan, agm., s. 15.

6 Barkan, agm., s. 14-15; Sahillioğlu, agm., s. 108.

7 Barkan, agm., s. 13.

8 Barkan, agm., s. 14.

9 Barkan, agm., s. 15; Sahillioğlu, agm., s. 108-109; Halil İnalçık, agm., s. 314.

10 Sahillioğlu, agm., s. 109.

11 Barkan, agm., s. 17.

12 Oktay Özel, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avârız Defterleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C III, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 737.

şehirden isterse kırsal alanda yaşasın, ister Müslüman ve isterse Gayrimüslim olsun çeşitli avâriz vergilerini ödemekle sorumlu tutuldu.¹³ Böylece XVII. yüzyılın başından itibaren merkezî hazine adına reayadan tahsil edilecek nakdi vergiler, ki avâriz onlardan birisidir, devlet için önemli bir mesele haline geldi.

Osmanlı İmparatorluğu'nu teşkil eden çeşitli yerleşim yerlerini içeren avâriz sayım defterleri ile tahsil olunan avâriz vergisi hakkında birçok çalışma olmasına rağmen Kıbrıs'tan tahsil olunan avarız vergisinden bugüne kadar bahseden ilk araştırmacı Ömer Lütfi Barkan olmuştur. Barkan, İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı avarız maddesinde "1606 (1015) yılında Kıbrıs'a gidip yerleşen Müslümanların bir neferi 5 avarız hanesi ve o sene için 300'er akçe toplanmıştır"¹⁴ der. Konudan bahseden ikinci araştırmacı Recep DüNDAR'dır. DüNDAR, *Kıbrıs Beylerbeyliği 1570-1670* başlıklı doktora tezinde "Kıbrıs Şer'îye Sicillerinde ve ele alınan dönemle ilgili mühimme defterlerinde avâriz ile alâkalı belgelere rastlanmasına rağmen, tarh edilen verginin nahiyelere dağılımını tespit etmek mümkün olmadı. Zira belgelerde daha çok muafiyetler ve kaç hane üzerinden ne kadar miktarın tarh edildiği kayıtlıdır" dedikten sonra Girne halkının 1570'de teslim olmalarından dolayı "tekâlif-i örfiyeden ve gayriden" muaf tutulduklarını belirtir. Buna ilave olarak 2 numaralı Kıbrıs Şer'îye Sicili'ndeki bir kayda dayanarak 1608 yılında "reayadan 5 neferin bir avârizhane sayılarak avârizhaneden 300 akçenin alındığı görülmektedir"¹⁵ diye yazar. Bu bilgi yıllar değişik olsa da Barkan'ın verdiği bilginin aynısıdır ve burada söz konusu olan "nakit" avâriz vergisidir. Nüzul veya sürsat değildir. Sonuç olarak görülmektedir ki XVII. yüzyılın başlarından itibaren imparatorluk genelinde önem kazanan avâriz vergisinin Kıbrıs'taki durumu tam olarak bilinmemektedir. Bu nedenle tebliğin temel amacı XVII. yüzyıl başlarında Kıbrıs'ta iki defa tahsil edildiği tespit olunabilen avâriz vergisi konusunu tüm yönleriyle incelemek ve değerlendirmektir. Bu kapsamda söz konusu vergi ile ilgili kayıtlar sadece

13 İnalçık, agm., s. 313-314; Sahillioğlu, agm., s. 108. Bruce Mc Gowan 17. Yüzyıl başlarından itibaren nüzul ve avâriz vergilerinin hem Müslim hem de Hristiyan Reaya için sürekli ve düzenli hale geldiğini belirtmektedir. Bruce Mc Gowan, "Osmanlı Avâriz- Nüzul Teşekkülü", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C II, TTK Basımevi, Ankara 1981, s. 1328.

14 Barkan, agm., s. 15.

15 Recep DüNDAR, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 1998, s. 262.

mali açıdan değil, demografik açıdan da değerlendirilecek ve kayıta geçen “etrak” ve “nev-Müslim” ifadeleri üzerinde de ayrıntılı olarak durulacaktır. Böyle Osmanlı Kıbrıs'ının sosyal ve ekonomik tarihine katkı yapılmış olacaktır.

17. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maliyesi ve Kıbrıs

Osmanlı İmparatorluğu 11 Receb 1015 (11 Kasım 1606) tarihinde Habsburglarla Zitvatoruk Antlaşmasını imzalayarak yaklaşık 15 yıldır süren Osmanlı-Avusturya savaşlarına son verdi. Bu uzun savaş hem Osmanlıların hem de Habsburgların mali bakımdan sıkıntıya düşmelerine sebep olmuştur. Öte andan Anadolu'daki Celali İsyanları ile Osmanlı-İran sınırında yaşanan gerginlikler Osmanlıları barışa zorlayan diğer gelişmelerdi.¹⁶ 11 Aralık 1606 tarihinde Sadrazam olan Kuyucu Murat Paşa Avusturyalılarla barış yapılmış olması nedeniyle Anadolu'da hüküm süren Celalileri ortadan kaldırmak için Temmuz 1607'de harekete geçti.¹⁷ Sadrazamın asıl hedefi önde gelen Celâli liderlerini ortadan kaldırmak olsa da asıl amaç padişah'tan dahi gizlendi ve yapılan hazırlıkların Şark Seferi (İran) için olduğu ilan edildi. Üsküdar'a geçen Sadrazam sefer hazırlıklarına başladı.¹⁸

En temel sefer hazırlıklarından birisi seferin mali kaynaklarını temin için harekete geçmektir. Bu amaçla imparatorluğun birçok yerine fermanlar gönderildi ve sefere katılacak askerlerin giderleri için para talep edildi. Söz konusu fermanların gönderildiği yerlerden birisi Kıbrıs idi. Kıbrıs'a gönderilen 29 Haziran 1607 (4 Rebiülevvel 1016) tarihli ferman “vaki olan sefer-i hümayuna memur olan” Yeniçeriler ile orduda yer alan diğer askerler için başta “mevâcib” olmak üzere zahire ve mühimmat tedariki gerektiğini bildiriyor ve Kıbrıs'tan “otuz yük [3.000.000] akçe, on bin koyun, on bin keyl şair [arpa] ve dakik [un], rişte-i penbe ve ahkâm için kâğıt” talebinde bulunuyordu. Tedarik olunanların en kısa sürede orduya ulaştırılması gerekiyordu.¹⁹

16 Sandor Papp, “Zitvatoruk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 44, İstanbul 2013, s. 472.

17 Ömer İşbilir, “Kuyucu Murat Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 26, Ankara 2002, s. 507.

18 “Üsküdar Seferi”, Bk. Mustafa Naima Efendi, *Tarih-i Naima*, C 2, haz: Mehmet İbşirli, TTK Basımevi, Ankara 2007, s. 165 vd.

19 BOA., Mühimme Zeyli Defterleri, No:8, s. 14, hüküm no:51.

Merkezi hükümetin talepleri Kıbrıs'a ulaştığında istenmeyen bazı durumlar meydana gelmiştir. 5 Ağustos 1607 tarihli olan ve Kıbrıs kadısına hitaben yazılan fermana göre "sürsat zahiresini" tahsil etmek için Kıbrıs'a gelen mübaşiri Kıbrıs halkı "taşlayub tasaddi ve fesat" üzere hareket etmiştir. Durumu haber alan Divan-ı Hümayun söz konusu "sürsat zahiresinin" bir "tekâlif-i şakka" olmadığını ve söz konusu talebin zahire sahiplerine para kazandıracağını ve "asâkir-i İslâmın ihtiyaçları" için olduğunu vurgulayarak meydana gelen olaylardan Kıbrıs Kadısı'nı sorumlu tuttuğunu bildirmiştir. Her taraftan sürsat zahiresi gelirken Kıbrıs'ın bundan istisna edilmesi düşünülemezdi. Bu nedenle hükümet Kadı'nın hiçbir bahane göstermeden ve halkı da incitmeden gereken zahireyi toplayıp bir an önce orduya ulaştırmasını yeniden emretmiş ve gereken zahirenin toplanıp acele olarak gönderilmemesi durumunda Kıbrıs Kadısı'nın azledilip cezalandırılacağı kadıya açıkça bildirilmiştir. Ferman kadıyı tehdit ettikten sonra kadının halkı bu konuda aydınlatmasını (tenbih ve te'kid) emrederek buna rağmen sürsat zahiresi vermek istemeyenlerin "kapıkulu askerleri" kullanılarak "haklarından gelinmesi" konusunda kadıyı yetkilendirmiştir. Mübaşiri de uyaran ferman talep edilen ilgili zahireyi eksiksiz ve en kısa zamanda orduya teslim etmesi için çalışması gerektiğinin altını çizmiştir.²⁰

Merkezi hükümetin uyarısı ve kararlı tutumu etkisini göstermiştir. Çünkü 24 Ağustos 1607 tarihinde gereken tahsilatın yapıldığı haberi İstanbul'a ulaşmış bulunuyordu. 24 Ağustos 1607 (gurre-i Cemaziyelevvel 1016) tarihinde kaleme alınan fermana göre Kıbrıs Beylerbeyi ile defterdarı gerekenleri (üç milyon akçe, 10.000 koyun, 10.000 kile arpa ve un, rişte-i penbe ve ahkâm için kâğıt) tedarik etmişler ve "hasıl olan mebaliğın cem'an" İstanbul'a gönderilmek üzere hazır olduğunu bildirmişlerdi. Tahsil olunanların gönderileceği yerin İstanbul değil bilfil "ordu-yı hümayun" olduğunu bir kez daha teyit eden ferman askere verilecek maaşın önemine dikkat çekiyor ve "hazine konusunda sıkıntı çekilir de seferin ertelenmesi gündeme gelirse" Kıbrıs Beylerbeyi ile defterdarının hiçbir "özü'nün" kabul edilmeyeceği ve cezalandırma işleminin söz konusu olacağı uyarısında bulunuyordu.²¹

Aslında merkezi hükümetin Kıbrıs'tan bu şekilde talepte bulunması yeni değildi. 1592 yılı sonlarında 1001 yılının *Receç* (Rebiülahir, Cemaziyelevvel ve Cemaziyealahir/5 Ocak 1593-2 Nisan 1593) "mevâcibi" için "külli akçe

20 BOA., Mühimme Zeyli Defterleri, No:8, s. 56, hüküm no:276.

21 BOA., Mühimme Zeyli Defterleri, No:8, s. 20, hüküm no:85.

lâzım” olduğunda Kıbrıs’tan “30 yük [3.000.000] akçe” talep edilmişti. 19 Aralık 1592 tarihini taşıyan ferman söz konusu paranın hemen tahsil edilerek 3 Nisan 1593 tarihine kadar İstanbul’a ulaştırılıp hazineye teslim edilmesini istiyordu.²² Bir başka deyişle yaklaşık üç buçuk ay içinde her şey tamamlanmış olacaktı. Bu yıllarda Kıbrıs kaynaklı 40 yük [4.000.000] akçenin İstanbul’a ulaştığı bilinmektedir.²³ Aynı şekilde 1601’de “kul mevâcibi için” Kıbrıs’tan talep edilen “60 yük [6.000.000] akçelik kırmızı altın” talep edildiğinde istenilen meblağ hazır edilmiş ama mevcut kadırğa olmadığı için İstanbul’a gönderilememişti. Bununla birlikte “Kıbrıs akçesi mevâcibe yetişmese de” 4-5 gün içinde İstanbul’a ulaşması bekleniyordu.²⁴

1608 yılına girerken Kıbrıs’tan talep edilen “sürsat zahiresi” hâlâ Kıbrıs yetkilileri ile merkezî hükümetin gündemini meşgul etmeye devam ediyordu. Kıbrıs’taki yetkililer Kıbrıs’a gelen fermanlar gereğince ve bu arada düşmanın Mağusa kalesini kuşatmasından da endişe ederek fermanın emrettiğinden 2.000 kile fazla “tereke” tahsil edip toplam 12.000 kile zahireyi Mağusa kalesinde ambara koydular. Daha sonra da söz konusu zahireden 3.000 kile buğday ile 3.000 kile arpayı Mağusa limanında kışlamak üzere bulunan 4 adet Karamürsel gemisi ile İskenderun iskelesine (Payas) gönderdiler. Bu arada Kıbrıs’taki yetkililer gönderilen zahirenin yerine yenisini tahsil edebilmek için Divân-ı Hümayundan yeniden ferman talebinde bulundular ve 4 Ocak 1608 tarihli fermanla gereken izni aldılar. Konuyu açıklayan ferman “sürsat zahiresi” adıyla halktan satın alınacak zahirenin bedelinin Kıbrıs hazinesinden ödenmesi için de Kıbrıs’taki Defterdar ile Beylerbeyini yetkilendirdi.²⁵ Bununla birlikte yeni zahire alımı ancak “cedid tereke erişdikde”²⁶ yani 1608 yılı yazında yapılacaktı.

Burada bahsi geçen “sürsat zahiresinin” hangi şartlar altında tahsil edildiği konusu üzerinde durulması faydalı olacaktır. Sürsat zahiresinin halktan bedeli karşılığında satın alındığı ve bedelinin Kıbrıs hazinesinden ödendiği yukarıda açıklanmıştı. Her haneden yapılacak tahsilat miktarı ise bir fermanla “her

22 BOA., MD 70, s. 8, hüküm no:13.

23 Halil Sahillioğlu, *Koca Sinan Paşa’nın Telbisleri*, IRCICA Yayınları, İstanbul 2004, s. 88.

24 Cengiz Orhonlu, *Telbisler (1597-1607)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970, s. 50-51; Orhan F. Köprülü, “Yemişçi Hasan Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 16, Ankara 1997, s. 342.

25 BOA., Mühimme Zeyli Defterleri, No:8, s. 114, hüküm no:556.

26 BOA., Mühimme Zeyli Defterleri, No:8, s. 116, hüküm no:558.

iki esamiden birer kile" şeklinde açıklanmıştır.²⁷ Buradaki "esâmi" ifadesini hane/nefer olarak düşünmek doğru olacaktır. Bu durumda "her iki hane 1 kile sürsat zahiresi" vermekle mükellef tutulmuş demektir. Toplam 12.000 kile zahire tahsilatı yapıldığı dikkate alınırsa bu verginin 24.000 hane tarafından ödenmiş olduğu düşünülebilir. Ancak buradaki 24.000 hanenin Müslüman mı Gayrimüslim mi olduğu açık değildir. Bununla birlikte Gayrimüslim ahali olması daha muhtemeldir.

Bu arada merkezî hükümetin talepleri de devam ediyordu. 1607 sonlarında hükümet "sefer-i hümayun" için İstanbul'da bulunan kapıkulu askerlerinin sefer mühimmatı kapsamında 1016 yılının *Lezez* (Şevvâl, Zilkade ve Zilhicce/19 Ocak 1608-16 Nisan 1608) "mevâcibi" ve "donanma seferine memur olan tersane halkının ulufeleri" için Kıbrıs'tan "50 yük [5.000.000] akçe" tahsil edilerek merkezî hazineye gönderilmesini istedi. Fakat 15 Mart 1608 tarihine kadar bahsi geçen tahsilat yapılarak İstanbul'a gönderilmemiştir.²⁸ Bunun üzerine 1608 yılı baharında Kıbrıs'a kısa aralıklı iki ferman gönderildi. 9 Mart 1608 tarihli birinci ferman Kıbrıs Beylerbeyi ile defterdarının Kıbrıs'tan tahsil olunan "cizye, mukataa malı ve diğer mal-ı miri"yi "kul mevâcibi ile donanma mühimmatı için" derhal İstanbul'a göndermelerini emrediyordu.²⁹ Altı gün sonrasının tarihini taşıyan 15 Mart 1608 tarihli ikinci ferman ise daha ayrıntılıydı. Buna göre daha önce "sefer-i hümayun" için İstanbul'da bulunan kapıkulu askerlerinin sefer mühimmatı kapsamında 1016 yılının *Lezez* "mevâcibi" ile "donanma seferine memur olan tersane halkının ulufeleri" için Kıbrıs'tan "50 yük [5.000.000] akçe" tahsil ve irsali talep edilmiş ama 15 Mart 1608 tarihi geldiği halde söz konusu para hazineye henüz teslim edilmemişti. Bu gecikmeden Kıbrıs Beylerbeyi ile defterdarını sorumlu tutan ferman bahsi geçen paranın hemen tahsil edilerek 16 Mayıs 1608 tarihinde hazineye teslim edilmiş olacak şekilde İstanbul'a gönderilmesini ilgililerden talep ediyordu.³⁰

Bir hazine kaydına göre 19 Haziran 1607-16 Nisan 1608 dönemini kapsayan yaklaşık 10 ayda Kıbrıs Eyaleti'nin sefer hazinesine katkısı 683.284 akçe olarak gerçekleşmiştir.³¹

27 BOA., Mühimme Zeyli Defterleri, No:8, s. 116, hüküm no:558.

28 BOA., MD 76, s. 30, s. 40, hüküm no:74.

29 BOA., MD 76, s. 40, hüküm no:97.

30 BOA., MD 76, s. 30, hüküm no:74.

31 BOA., KK.d 1896, s. 11.

Kıbrıs'a Gönderilen “Avarız Emri”, Uygulanması ve Tahlili

Merkezi hükümetin “sefer mühimmatı” adı altında Kıbrıs’tan bolca para talep ettiği günlerde yeni ve farklı bir ferman Kıbrıs’a ulaştı. 18 Şubat 1608 (2 Zilkade 1016) tarihini taşıyan ve Kıbrıs Beylerbeyi Mustafa Paşa ile Kıbrıs Defterdarına hitap eden ferman Kıbrıs’tan “bedel-i avarız” tahsilinden bahsediyordu. Bu tarihe kadar, bilindiği kadarıyla, Kıbrıs’tan böyle bir talepte bulunulmamıştı. Ferman “bedel-i avarız” talebinin nedenini, miktarını ve kimlerden talep edileceğini aşağıdaki şekilde açıklıyordu:

Birkaç seneden beri öte yakaya Celâli müstevli olmakla reayasının kimi Rumili câniblerine ve kimi cezârelere varub tavattun eylemişler. Ol makule reayadan cezâre-i Kıbrıs’a varub sakin olan Müslüman reayaya terahhumen beş neferi bir avâriz hanesi addolunmak üzere yazub ale’l-esâmî defter eyleyüb badehu bir hanelerinden bin on beş tarihi için üçer yüz akçe bedel-i avarız cem’ ve tahsil eylemen emrim olmuştur ... tarih-i merkûm için beş neferden üç yüz akçe talep ve tahsil eyleyüb hâsıl olan malı defteriyle kiseleyüb ve mühürleyüb sair emvâl-i hassa ile südde-i saadetimde olan hazine-i amireme irsâl ve isâl itdüresiz. İrsâl eylediğiniz altın ve gurusun ve nakdiyyenin adedin ve ecnâsın yazub bildiresin.³²

Fermanda açıkça ifade edildiği üzere söz konusu “beled-i avarız” Celâli eşkıyası nedeniyle Anadolu’daki bulunduğu yerden kaçarak Kıbrıs’a gelip yerleşenlerden tahsil edilecekti. “Bedel-i avarız” talep olunacak kişiler tespit ve kaydedildikten sonra 5 gerçek hane (vergi mükellefi) 1 avarız hanesi kabul edilecek ve her avarız hanesinden 300 akçe “bedel-i avarız” talep edilecekti. 1016 yılı sonlarında hazırlanan ferman ilginç bir şekilde bir yıl öncesi, yani 1015 (1606-1607) yılı için, vergi talebinde bulunuyor ama 1016 (1607-1608) yılı için de tahsilat yapılıp yapılmayacağını açıklamıyordu. Buradaki önemli konulardan birisi “bedel-i avarız” talep olunacak kişilerdir. Barkan³³ ve Dündar³⁴ bahsi geçen “bedel-i avarız”ın avarız vergisi olarak tüm Kıbrıs Müslümanlarından tahsil edildiği sonucuna ulaşmışlardır ama bu doğru değildir. Çünkü fermanda açıkça belirtildiği üzere “bedel-i avarız” sadece Celâlilerden kaçarak Kıbrıs’a gelip yerleşenlerden talep edilecekti. Bir diğer önemli konu verginin tahsil yılıdır. Bahsi geçen araştırmacılar söz konusu yılın 1016 (1607-1608) olduğunu ileri sürmüşlerse de tahsilatın 1015 (1606-

32 KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi, Kıbrıs Şer’iye Sicilleri (KŞS), No:2, s. 39.

33 Barkan, agm., s. 15.

34 Dündar, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, s. 262.

1607) yılı için yapılacağı yine fermanda açık bir biçimde ifade edilmiştir. Ferman ayrıca yapılan tahsilatta kullanılan sikkelerin türünün de ayrıntılı olarak yazılıp bildirilmesini istemiştir.

18 Şubat 1608 tarihli fermanla yukarıdaki şartlar dahilinde Kıbrıs'tan talep edilen "bedel-i avarız" tahsilatı yaklaşık dört ay içinde tamamlanmış ve 15 Haziran 1608'de Kıbrıs hazinesine gelir olarak kaydedilmiştir. Beylerbeyi Mustafa Paşa ile Defterdar Ali Efendi döneminde icra olunan avarız tahsilatı söz konusu iki yöneticinin dönemine ait hazine muhasebe defterine (bütçe defterine) kaydedilmiştir. Fakat bu kayıt bazı ilginç özellikler taşımaktadır.

Bunlardan birincisi bütçenin özet kısmında sadece "Mahsûl-i avarız. An kesân-ı İçel. 2.700 [akçe]" yazmasıdır.³⁵ Fakat söz konusu muhasebe defterinin ayrıntılı kısmında konuyla ilgili olarak verilen bilgiler biraz daha ayrıntılıdır.³⁶ Buna göre "bedel-i avarız" tahsilatı Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın kethüdası olan ve "Emin-i akçe-i avarız" tayin edilen Nasuh tarafından 1017 (1608 baharında) yılında gerçekleştirilmiş ve 15 Haziran 1608'de Kıbrıs hazinesine teslim edilmiştir. İlgili kayıttaki vergi kısmı "neferen 45. Resm 2.700 [akçe]" şeklindedir. Bu ifade, ilgili fermana dayanılarak değerlendirilirse, "45" rakamının vergiyi ödeyen gerçek hane sayısını ifade ettiği anlaşılır. Bu durumda avarız hanesi $45/5=9$ 'dur. Her hane 300 akçe ödemiş olduğundan ahsil edilen "bedel-i avarız" (9×300) 2.700 akçe olur. Bütçenin özet kısmındaki "Mahsul-i avarız. An kesân-ı İçel. 2.700" ifadesini ise, söz konusu "bedel-i avarız" ödeyenlerin Celâli eşkıyası nedeniyle İçel Sancağından kaçarak Kıbrıs'a gelip yerleşen 45 haneden tahsil edilmiş olduğu şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Bütçe/Muhasebe defterinin ayrıntılı kısmında dikkati çeken bir diğer konu ise "Emin-i akçe-i avarız" atanan Nasuh'tan bahsedilirken "Emin-i akçe-i avarız. An kesân-ı cezire-i Kıbrıs" ifadesinin kullanılmış olmasıdır. Bir başka deyişle Avarız akçesi için "Emin" tayin edilen Nasuh söz konusu vergiyi sadece "Celâlilerden kaçarak Kıbrıs'a gelip yerleşenlerden" değil aynı zamanda "Kıbrıs adası Müslümanlarından" da tahsil etme yetkisine sahipti. Nitekim belgenin aynı sayfasına hiçbir açıklama yapılmadan yazılan "Yekûn. An yed-i el-mezbûr ma'a tevâfüt 70.680 [akçe]. Sahn 70.200 [akçe]" şeklindeki ibare "bedel-i avarız" akçesinin Kıbrıs'taki diğer Müslümanlardan da tahsil edilmiş olduğuna işaret etmektedir. 480 akçelik fark "tefavüt" akçesi

35 BOA., TT.d.708, s. 2.

36 BOA., TT.d.708, s. 13.

olmalıdır. Kıbrıs Şer'îye Sicili'nde bulunan ve yukarıda söz edilen ferman Kıbrıs'taki diğer Müslümanlardan bahsetmiyordu. Belki de sonradan ek bir ferman gönderilerek söz konusu tahsilatın Kıbrıs Müslümanlarından da yapılmasını emretmiştir. Her halükârda Nasuh söz konusu avarız vergisini tüm Kıbrıs Müslümanlarından tahsil etmiş görünmektedir. İçel Sancağındaki Celâli baskısı nedeniyle Kıbrıs'a gelip yerleşenlerin vergisi olan 2.700 akçe toplam eas miktar olan 70.200 akçeden çıkarılırsa geriye 67.500 akçe kalır. Bu durumda "bedel-i avarız" tahsil edilen Kıbrıs Müslümanlarının avarızhane sayısının (67.500/300=) 225 olduğu sonucu ortaya çıkar. Bu da (225x5) 1.125 gerçek hane anlamına gelir. Bir yıl sonrasında, yani 1609'da yapılan avarız akçesi tahsilatında vergi tahsil edilen Müslüman avarız hane sayısı ise 288'dir. Fakat 1609'daki tahsilatta her avarız hanesi 300 akçe değil, 60 akçe vergi ödemiştir. Bu durum verginin azaltılması, yeniden avarızhane yazımının yapılmış olması ve bu nedenle de avarızhane sayısının artmış olması anlamına gelebilir. Bir başka deyişle vergi miktarı düşürülerek mükellef sayısı arttırılmış olabilir.

Kıbrıs'ın "Etrâk" ve "Nev-Müslim"lerinin Avarızları

1016 yılı sonunda Kıbrıs'a gönderilen ve sadece Celâli eşkiyası nedeniyle yerini yurdunu terk ederek Kıbrıs'a gelen Müslümanlardan "avarız" vergisi tahsil edilmesini emreden 18 Şubat 1608 tarihli ferman 1017 yılında uygulamaya konuldu ve 15 Haziran 1608 tarihine kadar tahsil edilerek bu tarihte hazineye gelir olarak kaydedildi. Bununla birlikte tahsilat Kıbrıs'taki diğer Müslümanları da kapsar şekilde uygulandı ve 225 avarız hanesinden 70.200 akçe tahsil olundu. Ne yazık ki hazine kaydı söz konusu 225 hanenin Müslüman oluşu dışında bir başka kimlik özelliğine işaret etmemektedir.

1017 (1608-1609) yılı için Kıbrıs'tan "avarız" vergisi tahsil edildiğine dair bir belgeye ulaşamadı. Bununla birlikte 1018 (1609-1610) yılı için "avarız" akçesi tahsil edildiği belgelerden anlaşılmaktadır. 1018 yılına ait hazine kayıtları tahsil edilen avarız akçesi bilgisi yanında ilginç ve önemli ayrıntılar da sunmaktadır. Bu kayda göre Kıbrıs'taki 8 nahiyede (Leymosun, Lefkoşa, Kukla, Hırsofu, Baf, Tuzla, Mağusa ve Karpas) yaşayan "etrâk" ve "nev-Müslim"lerden avarız vergisi tahsil edilmiştir.³⁷ Halbuki o dönemde Kıbrıs'ta 16 nahiyeye vardı ama kalan 8 nahiyeden (Pendaya, Girinye, Mesarya, Evdim, Lefke, Gilan Omorfo, Piskobu) de tahsilat yapıldığına dair bir işaret kayıta bulunmamaktadır. Bu durumun sebebi belli değildir. Belki de kalan

37 BOA., MAD.d. 434, s. 76-79.

8 nahiyedeki Müslim ve nev-Müslimler vergiyi ödeyecek durumda değildi veya bir nedenle tahsilat yapılmadı ya da vergi tahsilatı yapıldı ama bunu belgeleyen kayıtlar günümüze ulaşmadı veya henüz keşfedilmedi.

1018 (1609-1610) yılı için tahsil olunan "avarız" tahsilatı iki farklı tarihte hazineye intikal etmiştir. 12 Temmuz 1609 tarihinde Leymosun ve Lefkoşa'dan alınan avarız vergisi hazineye dahil edildi.³⁸ 6 Eylül 1609 tarihinde ise Kukla, Hırsofu, Baf, Tuzla, Mağusa ve Karpas nahiyeleri tahsilatı Kıbrıs hazinesine gelir olarak kaydedildi.³⁹ Leymosun hakkındaki kayıt ayrıntılı değildir ve sadece görevlilerin 2.333 akçe tahsilat yaptığı yazılmıştır. Belki de bu nahiyede "nev-Müslim" yoktu. Aynı yerde bulunan Lefkoşa hakkındaki bilgi "akçe-i avarız ve nev-Müslim-i nahiy-i Lefkoşa" şeklinde olup biraz daha ayrıntılıdır. Ama Müslümanlar ile nev-Müslimler ayrı ayrı yazılmamış sadece Lefkoşa'dan 7.400 akçe avarız tahsil edildiği ifade olunmuştur.⁴⁰ Başka bilgi yoktur.

Limasol nahiyesinde "nev-Müslim" kaydedilmemiştir. Ancak herhangi bir ayrıntılı bilgi de verilmemiştir. Yine de Müslümanların ödediği vergi miktarı her bir avarız hanesi için 60 akçe olduğu için bir tahminde bulunmak mümkündür. Toplam miktar olan 2.333 akçe 60'a bölünemediği için bu durumda bir miktar "tefavüt" akçesinin varlığı düşünülebilir. Bu durumda "tefavüt" akçesi en az 53 akçe, avarız hane sayısı ise en fazla 38 hane ($38 \times 60 = 2.280$ akçe + 53 akçe tafavüt = 2.333 akçe) olmaktadır. 38 avarız hanesi ise ($38 \times 5 = 190$) gerçek hane demektir.

Lefkoşa adanın başkenti olduğu için kayıttaki bilgileri farklı bir şekilde değerlendirmek de mümkündür. Lefkoşa'dan tahsil olunan avarız akçesinin 7.400 akçe olduğu yazılmıştır. Eğer bu bir kâtip hatası değilse, 7.400 rakamı hem 60 (1 Müslüman hanenin vergi miktarı) hem de 120 (1 nev-Müslim hanenin vergi miktarı) sayısına bölünebilir olmalıdır. Ama bu mümkün değildir. Bu nedenle buradaki 200 akçenin "tefavüt akçesi" olma ihtimali vardır. Bu durumda tahsil edilen vergi miktarı 7.200 akçeye düşer. Bu da 52 Müslim ($52 \times 60 = 3.120$ akçe) ve 34 nev-Müslim ($34 \times 120 = 4.080$ akçe) avarız hanesi anlamına gelir. Bu durumda toplam avarız hanesi miktarı 86 olur. Ya da 68 Müslim ($68 \times 60 = 4.080$ akçe) ve 26 nev-Müslim ($26 \times 120 = 3.120$ akçe) avarız hanesine denktir. Böyle olursa toplam avarız hanesi sayısı 94 olur. Her

38 *Age.*, s. 76.

39 *Age.*, s. 78.

40 *Age.*, s. 76.

iki toplamın ortalaması ise 90'dır. Avarız hanesi miktarının 90 olması gerçek hane sayısının (90x5=) 450 olduğuna işaret eder. Bu sayıya ada yöneticisi olan Müslüman idareciler ile onların adamları ve Lefkoşa kalesindeki askerler (Yeniçeriler, cebeciler vs.) dahil değildir.

İlgili tarihte Lefkoşa'daki Gayrimüslim Nüfus konusunda da tahminde bulunmak mümkündür. 1016 (1607-1608) tarihli cizye defterine göre cizye mükellefi sayısı 2.795'tir.⁴¹ 1021'deki (1612-1613) sayı ise 2.499'dur. Söz konusu iki rakamın ortalaması 2.647 hane eder. Lefkoşa nahiyesindeki Müslüman askerî sınıf ile muvazzaf askerler hariç tutulursa 3.097 hanelik Lefkoşa nüfusunun %85,5'inin Gayrimüslim (Ortodoks Rum, Ermeni ve Yahudi), %14.5 Müslüman olduğu düşünülebilir.

İncelenen muhasebe defterindeki asıl önemli kayıtlar Kukla, Hırsofu, Baf, Tuzla, Mağusa ve Karpas nahiyeleriyle ilgili olanlardır. Çünkü bu kayıtlarda hem "akçe-i avarız-ı etrâk-ı cezire-i Kıbrıs" ve "akçe-i nev-Müslim" ifadeleri kullanılmış hem de "etrâk" ve "nev-Müslimlerin" hane sayıları ile her hanenin ödediği vergi miktarı ayrı ayrı kaydedilmiştir.

Kukla, Hırsofu ve Baf nahiyeleri tek kalem olarak yazılmışlarsa da hane sayılarının ayrı ayrı ayrıca kaydedilmesi dikkate değerdir. Buna göre söz konusu 3 nahiyede bulunan toplam 325 haneden 25.620⁴² akçe avarız akçesi tahsil edilmiştir. Bahsi geçen 325 hanenin 223 tanesi "etrâk"tır ve her bir "etrâk" avarız hanesi 60 akçe vergi ödemiştir. "Etrâk"ın vergi miktarı 13.380 akçedir. Geriye kalan 102 hane ise "Nev-Müslim" olarak kaydedilmiş olup her bir nev-Müslim avarız hanesinden 120 akçe avarız akçesi tahsil olunmuştur. Nev-Müslimlerin vergi miktarı ise toplam 12.240 akçedir.

Tuzla kazası hakkındaki kayıt da ayrıntılıdır. Buna göre bu kazadan avarız akçesi alınan hane sayısı toplam 83'tür ve 6.720 akçe tahsil edilmiştir. Bu kazada avarız akçesi ödeyen "etrâk" avarız hane sayısı 54 adet olup Kukla, Hırsofu ve Baf kazası "etrâk"ı gibi her hane 60 akçe ödemiştir. Toplam tahsilat 3.240 akçedir. Nev-Müslim hane sayısı ise 29 olup avarız hanesi başına 120 akçe ödeme yapılmıştır. Toplamda 3.480 akçe tahsil edilmiştir.

41 BOA., MAD.d.5094.

42 Kayıtta hem rakamla hem de siyakat yazısı ile 25.220 yazmaktadır. Bk. BOA.d. MAD.d. 434, s. 78. Esasında verilen rakamlar toplandığında tahsilatın 13.380+12.240=25.620 akçe olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 1. Kıbrıs Avarız Akçesi Tahsilatı (1609)

Nahiye	Tahsildarlar	Mükellefler	Etrāk Hane/Akçe	Nev- Müslim Hane/Akçe	Toplam Hane/Akçe
Leymosun	Mehmet Bey (Emin) Abdi Çelebi (Kâtip)	Akçe-i avarız	?	?	?/2.333
Lefkoşa	Hüseyin Bey (Emin) Mevlâna Mehmet (Kâtip)	Akçe-i avarız ve nev-Müslim	?	?	?/7.400
Kukla, Hırsofu ve Baf	İslâm Ağa (Emin ve kâtip)	Akçe-i avarız-ı etrāk-ı cezire-i Kıbrıs ma'a nev- Müslim	223/13.380	102/12.240	325/25.620
Tuzla	Ali Bey (Emin ve Kâtip)	Akçe-i avarız-ı etrāk-ı nahiye-i Tuzla ma'a nev- Müslim	54/3.240	29/3.480	83/6.720
Mağusa ve Karpaz	Mehmet Bey (Emin ve kâtip)	Akçe-i avarız-ı etrāk ve nev- Müslim	11/660 ⁴³	40/4.800	51/5.460
Toplam (8 nahiye)			288/17.280 ⁴⁴	171/20.520	459/47.533 ⁴⁵

Mağusa ve Karpaz kazaları da birlikte kaydedilmişlerdir. Toplam 11 "etrāk" avarız hane, her hane 60 akçe hesabıyla, 660⁴⁶ akçe ödemiş görünmektedir. 40 hane Nev-Müslimin ödediği miktar ise, her hane 120 akçe hesabıyla, 4.800 akçedir. İki kazadan alınan avarız akçesi toplamı 5.460⁴⁷ akçe olarak kaydedilmiştir.

43 Belgede 11 haneden, her hane 60 akçe hesabıyla, 600 akçe tahsil edildiği yazılmıştır. Ama $11 \times 60 = 660$ olmalıdır.

44 Belge verilen rakamların toplamı 17.220 akçedir. Ancak Mağusa ve Karpaz nahiyelerindeki 11 Müslüman avarız hanesinin ödediği vergi 600 akçe azılmış ama 660 olması gerekir. Bu hesaplamada düzeltme yapılmıştır.

45 Belgede genel toplam 47.157 akçe yazılmıştır. Bk. MAD., d.434, s. 30, 35. Ancak yapılan düzeltmeler sonucunda tahsilatın 47.533 akçe olduğu görülmektedir.

46 Kayıtta 600 akçe yazmaktadır. Bk. BOA., d. MAD., d. 434, s. 79. Aslında $60 \times 11 = 660$ akçe eder.

47 Kayıtta 5.484 akçe yazmaktadır. Bk. BOA., d. MAD., d. 434, s. 79. Ancak $600 + 4.800 = 5.400$ akçe olması gerekirdi. 600 rakamı da hatalı olduğundan esas toplam $660 + 4.800 = 5.460$ akçedir. Bununla birlikte 24 akçelik bir "tefavüt" söz konusu olabilir. Bu durumda ancak 5.484 rakamı bulunur.

Esasında hem “etrâk” kaydında hem de genel toplamda hata vardır. “Etrak” hanelerinin toplam vergisinin (11x60) 660 akçe olması gerekirdi ama 600 akçe yazılmıştır. Genel toplam, kayda göre, (600+4.800) 5.400 akçe olması gerekirken 5.484 akçe yazılmıştır. “Etrak” kaydındaki yanlışlık düzeltilmiş olsa genel toplamın 5.460 olması gerekirdi. Genel toplamın neden 5.484 akçe yazıldığı belli değildir. Fakat muhasebe kaydının özet kısmında verilen rakam ile ayrıntılı kısımda verilen rakam genel toplam 5.484 akçe olursa eşit olmaktadır. Bu durumda kâtibin hatalı toplama yaptığını düşünmek mümkündür. İki nahiyeden alınan avarız akçesinin toplam 5.460 akçe olması gerekirken niçin 5.484 akçe yazıldığı belli değildir. Ancak 24 akçelik fark (5.484-5.460=) “tefavüt” akçesi olabilir.

1609 yılında Kıbrıs’ın sekiz nahiyesinde (Kukla, Hırsofu, Baf, Tuzla, Mağusa ve Karpaz) mevcut 288 hane “etrâk” ve 171 hane “nev-Müslim” olmak üzere toplam 459 avarızhanesiden (her avarızhanesi 5 gerçek hane hesabıyla 2.295 gerçek hane) “avarız akçesi” tahsilatı yapılmıştır. Bu sayıya yaklaşık 90 avarızhanesi (90x5= 450 gerçek avarız hanesi) olarak tahmin edilen Lefkoşa avarızhane miktarı da eklenirse toplam avarız hane miktarı 2.745’e ulaşmaktadır. Aynı şekilde Leymosun nahiyesi için tahmin olunan 38 avarız hanesi (38x5=190 gerçek hane) de hesaba katıldığında, avarız akçesi tahsil olunan Kıbrıs’ın 8 nahiyesinde bulunan ve avarız akçesi ödeyen toplam Müslüman hane sayısının 587 avarız hanesi veya (587x5=2.935 gerçek hane) olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. 1608 yılında Kıbrıs’ta bulunan ve cizye ödeyen hane sayısı 26.131 olarak kaydedilmiştir.⁴⁸ Bu durumda 1609 yılında adadaki Osmanlı askeri sınıf mensupları ile muvazzaf askerler hariç tutulursa vergiye tabi ada nüfusunun %89.9’u Gayrimüslim, %10.1’i ise Müslüman olarak görünmektedir.

Öte yandan adanın kalan diğer 8 nahiyesinde hiç Müslüman bulunmadığını düşünmek doğru bir yaklaşım değildir. Aynı şekilde avarız akçesi tahsil edilen 8 nahiyedeki Müslüman sayısının bu nahiyelerdeki tüm Müslümanları temsil ettiği de düşünülemez. Adada bulunan vergide muaf askerî sınıf ile muvazzaf askerler de dikkate alınmalıdır.⁴⁹ Muvazzaf askerler içinde en önemlisi Kıbrıs

⁴⁸ BOA., MD 76, s. 21, hüküm no:53.

⁴⁹ “Avarız vergisiyle bir başka husus kimlerin muaf olduğudur. Öncelikle imam, hatip, müezzın ve yiğitbaşı gibi görevlilerin avarızdan muaf olduğu anlaşılmaktadır. Bunların dışındaki muafiyet gerekçeleriyle bazı hizmetlere erişmek, bazı vakıfların raiyeti olmak ve avarıza gücü yetmemektir.” Özer Küpeli, “Klasik Tahrirden Avarız Tahririne Geçiş Süresinde Tipik Bir Örnek: 1604 Tarihli Manyas Avarız Defteri”, *CİEPO, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı*

yenicherileridir. 1609 sonbaharında Kıbrıs'ta bulunan ve devlet hazinesinden maaş alan yeniçeri sayısı 945 idi. Bu yeniçerilere Reşen 1018 (1 Recep 1018-30 Ramazan 1018=30 Eylül 1609-27 Aralık 1609) mevaciibi ödenmiştir.⁵⁰ 1589 yılı başlarında Kıbrıs'ta bulunan sipahi, yeniçeri, topçu, hisar erleri vesair "neferat"ın yaklaşık 6.000 kadar olduğu tahmin ediliyordu.⁵¹ Muhtemelen bu askerlerin en az yarısı evliydi. Dolayısıyla tüm bu eksiklikler göz önüne alındığında bu yıllarda adada yaklaşık 6.000-6.500 hanelik bir Müslüman kitlesinin var olduğunu düşünmemek için hiçbir sebep yoktur. Bu da ada nüfusunun yaklaşık ¼'ünün Müslüman olduğunu düşündürmektedir.

Bu durumda Müslüman nüfusu, her gerçek hane 4 kişi hesabıyla,⁵² $6.500 \times 4 = 26.000$ kişidir. 1608 yılında Kıbrıs'ta bulunan ve cizye ödeyen hane sayısı 26.131 olarak kaydedildiğinden,⁵³ her hane 4 kişi hesabıyla, $(26.131 \times 4 =)$ Gayrimüslim toplam nüfus 104.524 olur. Bu durumda ada nüfusu yaklaşık 130.524'tir. Kıbrıs adası 9.251 km karelik bir yüz ölçüme sahip olduğundan kilometre kareye $(130.524/9.251)$ yaklaşık 14 kişi düşmektedir.

Müslüman Avarızhaneleri İfade Etmek için Neden "Etrak" ifadesi Seçilmiştir?

1609 yazında Kıbrıs'tan avarız akçesi tahsil edildiği zaman Müslümanları ifade etmek için "Müslim reaya" veya sadece "Müslim/İslâm" kelimelerinin neden kullanılmadığı ve bunun yerine "etrâk" ifadesinin seçildiği kayıtlarda açıklanmamıştır. Tahsilat yapılan 8 nahiyeden Leymosun bir yana bırakılırsa Lefkoşa, Kukla, Hırsofu, Baf, Tuzla, Mağusa ve Karpas nahiyeleri ile ilgili kayıtlarda "etrâk" ifadesinin kullanıldığı görülmektedir.

Araştırmaları Uluslararası Komitesi, XVII. Sempozyum Bildirileri, Yayına Hazırlayanlar: Kenan İnan, Yücel Dursun, Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü, Yayın No:1, Trabzon 2011, s. 513, 514.

50 BOA., MAD.d. 434, s. 49.

51 BOA., MD 64, s. 38, hüküm no:104.

52 "Haneden hareketle nüfus elde etmek için 4 katsayısını kullanmak gerekirken, 'nefer' söz konusu olduğunda katsayı 3'e düşer..." Cizye defterleri söz konusu olduğunda ise bazı nedenlerden dolayı "cizye mükellefini hane reisi olarak kabul etmek ve toplam nüfusu elde etmek için 4 veya 5'le çarpmak hiç doğru değildir. Özellikle de 1691 cizye reformundan sonra. Bu tarihten sonra cizye mükellefiyeti neredeyse tüm erkek nüfusa teşmil edildiğinden toplam nüfusu elde etmeye yönelik katsayı 2 veya 2,5 olmalıdır." Bk. Yunus Koç, "Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tahririnin Sorunları", *Bilig*, 65 (2013), s. 186-187. Bu çalışmada nüfus tahmini için 4 katsayısı tercih edilmiştir.

53 BOA., MD 76, s. 21, hüküm no:53.

Bu çalışmada kullanılan maliye belgesinde geçen “etrâk” kavramı üzerinde de durmak faydalı olacaktır. Bu kelime “Türk” kelimesinin çoğulu olup “Türkler” anlamına gelmektedir. Ancak bu durum muhtemelen “etnik” bir anlam içermiyordu. “Türk” (çoğulu etrâk) kelimesi 15. Yüzyıl ortalarında “köylü ve yörük” anlamında kullanılıyordu. Sis Livası kanunnamesindeki “reaya-yı etrâk” ifadesi ise “Türk-Müslüman” manasına geliyordu.⁵⁴ 15. Yüzyıl sonlarında II. Bayezid devrinde kaleme alınan Saltukname’de ise “Türk” kelimesi “Müslüman”, İslâm dinine girmek (ihtida), yani Müslüman olmak ise “Türk olmak” demektir. Bir başka deyişle “Türk” ve “Müslüman” kelimeleri eşanlamı kelimelerdir.⁵⁵ 16. yüzyılda Batılılar da Müslüman olanlar için “Türk oldu” cümlesini kullanıyorlardı.⁵⁶ 17. Yüzyıl başlarına ait olan ve Kıbrıs ile ilgili maliye kaydında geçen “etrâk” ifadesinin 15. ve 16. Yüzyıllardaki gibi “Müslüman” anlamında kullanıldığı açıktır. Zeynep Aybican “Türk isminin Müslüman yerine kullanımının Osmanlı tarih yazıcılığındaki sürümü, şimdilik tespit edebildiğimiz kadarıyla erken dönem ile sınırlı olup Gelibolulu Mustafa Ali’de ve Evliya Çelebi’de görüldüğü üzere 16. yüzyılın sonlarından itibaren kaleme alınan kaynaklarda ... Müslim ile Türk’ün birbirine karıştığına rastlamak o kadar kolay değildir”⁵⁷ demekte ise de 1609 yılına ait olan ve bu çalışmada değerlendirilen Osmanlı maliye belgesi 17. yüzyılın başlarında resmî devlet belge ve anlayışında “Türk” kelimesinin “Müslüman” anlamında kullanılmaya devam edildiğini açıkça göstermektedir.

18 Şubat 1608 tarihli avarız akçesi fermanının işaret ettiği şekilde 1 avarız hanesinin 5 gerçek haneden oluştuğu dikkate alınırsa bahsi geçen 3 nahiyede (Kukla, Hırsofu ve Baf) vergiye tabi (223x5) 1.115 “etrâk” hanesi olduğu düşünülebilir. Üç nahiyedeki 102 nev-Müslim avarız hanesi (102x5) 510 de dikkate alınırsa, 1609 yılında bahsi geçen üç nahiyedeki Müslüman hane sayısının (1.115+510=) 1.625 gerçek hane olduğu anlaşılmaktadır.

54 Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Belleken*, C LX/S. 227, Nisan 1996, s. 140.

55 Zeynep Aybican, “Erken Dönem Osmanlı Kaynaklarındaki ‘Türk’ Algısı Üzerine Yeni Bir Değerlendirme”, haz. Harun İsa Alan, Ömer İşbilir, Zeynep Aybican, Muhammet Ali Kılıç, *Abdülkadir Özcan’a Armağan: Tarihin Peşinde Bir Ömür*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 142-147.

56 Feridun Emecen, “Osmanlılarda Türklük Kavramı Üzerine Notlar ‘Aşağılama Edebiyatı Miti’”, ed. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, *Sosyoloji Yıllığı 16*, Kitabevi, İstanbul 2007, s. 853.

57 Zeynep Aybican, agm., s. 147.

Bahsi geçen üç nahiyedeki Gayrimüslim sayısı ile ilgili bir tahmin yapmak da mümkündür. 1016 (1607-1608) yılı cizye defterine göre Kukla'da 1.140, Hırsofu'da 1.686 ve Baf'ta 2.616⁵⁸ olmak üzere 5.442 cizye mükellefi mevcut idi. H. 1021 (1612-1613) yılı cizye defterine göre ise Kukla'da 866, Hırsofu'da 1.275 ve Baf'ta 2.120 cizye hanesi olmak üzere toplam 4.261 hane vardı.⁵⁹ 4 yılda 1.181 hane eksilmiş görünmektedir. İki kayıttaki cizye hane sayısının ortalaması ise 4.850 hanedir. Bu durumda 1609 yılında bahsi geçen 3 nahiyedeki toplam (4.850 Gayrimüslim+1.625 Müslüman=) 6.475 hanelik vergiye tabi nüfusun %75'i Gayrimüslim, %25'i ise Müslüman olmaktadır.

Birlikte yazılan Mağusa ve Karpaz nahiyelerindeki "etrâk" avarızhane sayısı sadece 11 olup "nev-Müslim" sayısı ise 40 adettir. Bu durum, her avarızhanesi 5 gerçek hane hesabıyla (11x5) 55 "etrâk" hanesine ve (40x5) 200 "nev-Müslim" hanesine işaret eder. Avarız vergisine tabi toplam Müslüman hane sayısı (55+200=) 255 hane olur. 1016 (1607-1608) yılı cizye defterine göre Mağusa nahiyesinde 1.517, Karpaz nahiyesinde ise 2.007, toplam 3.525 cizye mükellefi vardır.⁶⁰ Bu sayılar 1021 (1612-1613) yılında Mağusa nahiyesi için 1.117, Karpaz nahiyesi için de 1.805, toplam 2.922 cizye mükellefi şeklindedir. 603 kişilik bir eksilme söz konusudur. Ele alınan yıllardaki Gayrimüslim ortalama cizye mükellefi hane sayısı (3.525+2.922=6.447/2=) 3.223'tür. Bu durumda vergiye tabi nüfusun %92.5'i Gayrimüslim, %7.5'u ise Müslüman demektir.

Ayrıntılı olarak kaydedilen bir diğer nahije Tuzla nahiyesidir. Kayda göre 1608 yılı yazında 54 "etrâk" avarız hanesinden 3.240 akçe, 29 "nev-Müslim" avarız hanesinden de 3.480 akçe tahsil edilmiştir. 54 avarız hanesinin, 1 hane 5 gerçek hane hesabıyla, 270 gerçek haneye tekabül ettiği düşünülebilir. 29 "nev-Müslim" avarız hanesi ise 145 gerçek haneye karşılık gelmektedir. Bu durumda Müslüman hane sayısı toplam 415'tir. 1016 (1607-1608) yılı cizye defterindeki Tuzla nahiyesi Gayrimüslim cizye mükellefi sayısı 1.957'dir.⁶¹ 1021 (1612-1613) yılındaki cizye mükellefi sayısı ise 1.741'dir.⁶² Nüfus 216 hane azalmıştır. İki sayının ortalaması 1.849 hanedir. Bu durumda vergiye tabi toplam nüfusun (1.849+415=2.264 hane) yaklaşık %82'i Gayrimüslim, %18'i ise Müslüman olmaktadır.

58 BOA., MAD.d.5094.

59 BOA., MAD.d.5084.

60 BOA., MAD.d.5094.

61 BOA., MAD.d.5094.

62 BOA., MAD.d.5084.

1016 (1607-1608) ile 1021 (1612-1613) cizye defterleri karşılaştırıldığında Gayrimüslim nüfusta genel bir azalma olduğu görülmektedir. Gayrimüslim nüfustaki bu azalmanın sebebi Kıbrıs'taki "reaya keferesi"nin İstanbul'a gönderdiği bir arza cevaben yazılan 3 Temmuz 1607 tarihli fermenda, reayanın ifadesiyle, "bazımız şeref-i İslâm ile müşerref olub ta'un-ı ekber vâki' olmağla bazımız helâk olub ve nicemiz geçen sene vâki' olan fetretde katl olunub"⁶³ şeklinde açıklanmıştır. Bir başka deyişle Gayrimüslim nüfusun bir kısmı Müslüman olmuş, bir kısmı veba salgınında ölmüş ve bir kısmı da bir yıl önceki karışıklık zamanında öldürülmüştür. Dolayısı ile nüfuz azalmıştır. Aynı konuya değinen yedi ay sonrasına ait olan 20 Şubat 1608 bir diğer fermenda ise ada genelindeki 30.131 cizye mükellefi sayısının yapılan son sayımda 26.131 olarak tespit edildiğini belirtmektedir.⁶⁴ Sonuç olarak Gayrimüslim nüfustaki azalmanın tek nedeni İslamlaşma değildir.

"Nev-Müslim" Kaydı Toplu "İhtida" Olduğunu Gösterir mi?

Günümüzde Kıbrıs'ta yaşayan ve "Kıbrıslı Türk" kimliğini taşıyanların etnik kökeni çok tartışılan konulardan birisidir. Mehmet Akif Erdoğan bir çalışmada bu konudaki bilgileri özetlemiştir.⁶⁵ Ona göre Kıbrıslı Rum tarihçi Theodore Papadopoullas fetihten sonra Kıbrıslı "Rum Ortodoksların kitleler halinde İslamiyet'i kabul ettiklerini, bu durumun adanın Müslüman cemaatinin büyümesi ve birliği için kaynak sağladığını" ileri sürmüştür. Kıbrıslı Türk tarihçi Vergi Bedevi bu görüşe karşı çıkmış ve Rum tarihçilerinin iddialarının kasıtlı olduğunu iddia etmiştir. Amerikalı tarihçi Ronald Jennings ise "Osmanlı fethinin ilk on yılında ada Hristiyanlarının çoğunun İslâm dinine" girdiklerini, bu konuda herhangi bir baskı olmadığını, yerel kaynaklarının böyle bir zorlamayı desteklemediğini ve "İslam dinini kabul etmenin seviyesi"nin kesin olarak belirlenemeyeceğini ileri sürmüştür. Bu görüşleri özetleyen Erdoğan çalışmada "Gayrimüslimlerin kitleler halinde İslam dinini resmen kabul etmediklerini ve Müslümanlığa ferdi geçişlerin de adadaki Osmanlı başarısına aşırı bir katkı yapmadığı görüşünü" dile getirmiştir.⁶⁶

Aslında Theodore Papadopoullas 1965 yılında yayımlanan kitabında başka görüşler de ileri sürmüştür. Kıbrıs'taki Osmanlı İdaresi dönemini

63 KŞS, No: 2, s. 36.

64 BOA., MD 76, s. 21, hüküm no:53.

65 Mehmet Akif Erdoğan, "Osmanlı Kıbrıs'ında İhtida (İslamiyet'e Geçiş Sorunu) 1580-1640," *Kıbrıs'ta Osmanlılar*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2008, s. 163-174.

66 Erdoğan, *age.*, s. 163-164.

"Helenizmin karanlık çağları"⁶⁷ olarak değerlendiren Papadopoullas, 1572'den sonra Anadolu'dan Kıbrıs'a sürgün edilenlerin bir bölümünün daha önce ihtida etmiş Rum nüfus olduğunu ima ediyor. Sürgün edilenlerin bir bölümü de "Hristiyan reaya idi, en azından çok büyük bir bölümü" diye yazmaktadır.⁶⁸ "Kitleler halinde Müslümanlığa" geçiş olduğunu ileri süren yazar bu durumun "Kıbrıs'taki Müslüman toplumun büyümesi ve sağlamlaşması için kaynak temin" ettiği inancındadır.⁶⁹ Ona göre kökeni ne olursa olsun 16. Yüzyıl sonunda Kıbrıslı Müslümanların Gayrimüslimlere oranı ancak 1/8'dir.⁷⁰

Kıbrıs'ta İslâmiyet'e ilk geçiş hareketlerinin fetih sırasında ferdi olarak başladığı ve fetihten sonra da yine ferdi olarak devam ettiği bilinen bir durumdur.⁷¹ Erdoğru'ya göre "adada ilk resmî ihtida Karpaz" nahiyesinde meydana geldi ve ilgili kişi "nev-Müslim olarak kaydedildi."⁷² 1572 yılında tamamlanan ve Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde saklanan 64 numaralı Kıbrıs Tahrir Defteri'nde adanın ilk "mühtedileri" hakkında birkaç kayıt vardır. Bu konudaki ilk kayıtlar Karpaz Nahiyesi ile ilgilidir. Buna göre Karpaz Nahiyesi'ne bağlı Aya Andreniko köyünde 2 ihtida gerçekleşmiş ve 2 bekar (mücerred) "Müslim şude" olarak kaydedilmiştir.⁷³ Yine Karpaz Nahiyesi'ne tabi Koma köyünde 1 bekâr, Yakoma Suzemeno, "Müslim şude" olarak yazılmıştır.⁷⁴ Aynı nahiyeye bağlı Tarmasu köyünde de 1 Müslüman kaydı vardır ama bu öncekilerden farklıdır. Öncekilerin Gayrimüslim isimleri üzerine "Müslim şude" yazılmış iken bu kişi doğrudan "Mehmet Abdullah" adıyla ve "mücerred" olarak kaydedilmiştir.⁷⁵ Aynı nahyedeki bir diğer Müslüman kaydı Aya Andreniko Katakarye köyündedir. "Saru Abdullah" adlı bu şahıs "bennâk" olarak kaydedilmiştir.⁷⁶ Fakat tahrir defterinde "topl

67 Papadopoullas, *age.*, s. 4.

68 Papadopoullas, *age.*, s. 24-26.

69 Papadopoullas, *age.*, s. 32.

70 Papadopoullas, *age.*, s. 33.

71 Daha fethin devam ettiği günlerde bazı Kıbrıs'ı savunan Venediklilerden bazıları İslamiyeti Kabul etmişti. Bk. Nejat Göyünç, *Türk Hizmetine Giren Kıbrıs Müdafileri*, *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969)*, *Türk Heyeti Tebliğleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971, s. 106.

72 Erdoğru, *age.*, s. 165.

73 64 Numaralı Kıbrıs Tahrir Defteri, Varak.122a.

74 64 Numaralı Kıbrıs Tahrir Defteri, Varak.129b.

75 64 Numaralı Kıbrıs Tahrir Defteri, Varak.134a.

76 64 Numaralı Kıbrıs Tahrir Defteri, Varak.134a.

ihtida” kaydı yoktur. Erdoğan’ya göre Lefkoşa mahkemesi kayıtları (Şer’iye Sicilleri) de toplu bir “ihtida” kaydı içermez.

Şimdiye kadar Osmanlı fethinin ilk 35 yılı boyunca (1570-1605) Kıbrıs’ta “toplu ihtida” olup olmadığı konusunda ortaya bir belge konulmamıştır. Rum tarihçi Papadopoullas, hiçbir belgeye istinat etmeden “kitleler halinde İslamiyet’e” geçiş olduğu konusunda ısrarcı davranmıştır. Ancak bu çalışma için incelenen Osmanlı maliye kayıtları 17. Yüzyıl başlarında Kıbrıs’ta “toplu ihtida” hareketleri gerçekleştiğini ispatlamaktadır. Avarız akçesi nedeniyle tutulan maliye kayıtlarında bulunan “etrâk” ve “nev-Müslim” ayrımı buna işaret ediyor olmalıdır. Ayrıca yukarıda işaret edilen 3 Temmuz 1607 tarihli fermanla bizzat Kıbrıs gayrimüslimleri aralarından birçok kişinin Müslüman olduğunu belirtmekte ve ölenlerle Müslüman olanların defterden silinerek onlar için cizye talebinde bulunulmaması ricasında bulunmaktaydılar.⁷⁷ 20 Şubat 1608 (4 Zilkade 1016) tarihli bir başka ferman ise Kıbrıs reayasının talebi üzerine cizye defterlerinin yeniden tanzim edilerek cizye mükellefi sayısının 31.131 yerine 26.131 olarak güncellendiğini belirtmekte ve tahsilatın bu yeni defter temelinde yapılmasını Kıbrıs Beylerbeyine bildirmektedir.⁷⁸

İncelenen bütçe muhasebesi defteri 1608 yılının ilk dokuz ayına ait gelirleri içermekte ve bu dönemde tahsil edilen avarız akçesi ile ilgili olarak “nev-Müslim” ifadesini kullanmaktadır. 8 nahiyeden avarız akçesi tahsil edilmesine rağmen “nev-Müslim” ifadesi Lefkoşa, Kukla, Hırsofu, Baf, Tuzla, Mağusa ve Karpas nahiyeleri söz konusu olduğunda kullanılmıştır. Yukarıdaki tabloda da ifade edildiği gibi Lefkoşa hariç olmak üzere Kukla, Hırsofu, Baf, Tuzla, Mağusa ve Karpas’dan avarız akçesi tahsil olunan “nev-Müslim” avarız hanesi toplamı 171’dir. Her bir avarız hanesi 120 akçe ödemiştir. O dönemde 1 altın 120 akçe olduğuna göre her bir avarız hanesi 1 altın vergi vermiş demektir. Tahsilatın toplamı 20.520 akçedir. “Etrâk” olarak kaydedilenler ise avarız hanesi başına 60 akçe, yani yarım altın, ödemişlerdir. Yine Leymosun ve Lefkoşa hariç olmak üzere toplam “etrâk” avarız hanesi miktarı 288’dir ve 17.280 avarız akçesi tahsilatı yapılmıştır.

Kayıtlı nahiyelerden Leymosun için “nev-Müslim” iması olmadığından, belki de burada “nev-Müslim” avarız hanesi yoktu ve Lefkoşa da ayrıntılı kaydedilmediği için kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Diğer kayıtlar ise üç grup halindedir: Kukla, Hırsofu ve Baf; Tuzla, Mağusa ve Karpas.

⁷⁷ KŞS, No: 2, s. 36.

⁷⁸ BOA., MD 76, s. 21, hüküm no:53.

Bu 6 nahiyedeki her 1 avarız hanesi muhtemelen 5 gerçek hane olarak düzenlendiğinden 171 "nev-Müslim" avarız hanesi (171x5=) 855 gerçek hane anlamına gelir. 1608 yılı baharında 1015 (1606-1607) yılı için avarız akçesi tahsil edildiğinde kayıtlarda "nev-Müslim" ifadesi kullanılmamıştır. 1016 (1607-1608) ve 1017 (1608-1609) yıllarında avarız tahsiline dair belge görülmemiştir. 1018 (1609-1610) yılı için 1609 yazında avarız akçesi tahsil edildiğinde ise "nev-Müslim" ifadesi kullanılmıştır. Bu yeni oluşumun sebebi Floransa Dükü Ferdinand'ın 1607 yazında gerçekleşen ve Kıbrıs'ı Osmanlılardan almayı amaçlayan deniz seferi olabilir.

İngiliz seyyah Lithgow'a göre Floransa (Toskana Büyük Dükü) Dükü Ferdinand 1607 yılında 5 kalyon ve 5.000 askerden oluşan bir kuvvetle Kıbrıs seferine çıkar. Adalılar (Ortodoks Rumlar) destek sözü vermişlerdir. İlk hedef Mağusa Kalesi'dir. Fakat donanma geceleyin yanlış koya girer ve buradan çıkmak için harcanan zaman zarfında Türkler durumu anlayıp silaha sarılırlar. Bu arada yaklaşık 400 kişi Baf bölgesinde Osmanlı yönetimine karşı isyan başlatır. İsyancılar Osmanlı yönetiminden kurtulacaklarına ve kaderlerinin değişeceğine inanmışlardır. Fakat Osmanlılar hem Ferdinand'ın kuvvetlerini geri püskürtmüşler hem de Baf bölgesindeki isyanı kanlı bir şekilde bastırmışlardır.⁷⁹

Seyyah Lithgow'un bu anlatımı Osmanlı kaynaklarınca da desteklenmektedir. Kıbrıs Yeniçerileri Ağasına ve Kıbrıs'ta görevli diğer askeri sınıfların ağalarına hitaben kaleme alınan ve 24 Ağustos 1607 (1 Cemaziyelevvel 1016) tarihini taşıyan bir ferman "Duka gemilerinin" Kıbrıs'a yaptığı saldırıdan bahsetmektedir. Fermana göre "Düka gemileri ile yigirmi bine karib küffâr-ı hakisâr Mağusa kal'asına" zarar vermek amacıyla Kıbrıs'a gelmiş ancak Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın sevk ve idaresi neticesinde Kıbrıs'ta bulunan askerler bu girişime başarıyla karşı koyarak düşmanı mağlup etmiştir.⁸⁰ Baf bölgesinde meydana gelen isyanın bastırılması ve Toskana Dükü'nün başarısız Kıbrıs seferi Kıbrıs'ta "toplulu ihtidaya" yol açmış görünmektedir. Bu konuda özellikle Baf bölgesi öne çıkmıştır. Bu nedenle avarız akçesiyle ilgili muhasebe kaydının bu açıdan da değerlendirilmesi yararlı olacaktır.

1609 yazında Kukla, Hırsofu ve Baf nahiyelerinde avarız akçesi tahsil edildiğinde kısa süre önce Müslüman olduğu anlaşılan ve avarız vergisi ödeyen bir grup "nev-Müslim" adıyla kaydedilmiştir. Söz konusu nev-Müslimlerin üç nahiyedeki toplam avarız hanesi 102 hanedir. Her avarız

79 Claude Delaval Cobham, *Excerpta Cypria*, At the University Press, Cambridge 1908, s. 204.

80 BOA., MD 76, s. 66, hüküm no:166.

hanesinin 5 gerçek haneye tekabül ettiği düşünüldüğünde ($102 \times 5 =$) 510 hanelik bir “nev-Müslim” kitlesi söz konusu olmaktadır. Aynı kayıttaki yer alan ve “etrâk” olarak kaydedilen Müslümanların hane sayısı 223’tür ve aynı hesaplama ($223 \times 5 =$) 1.115 avarız hanesine tekabül etmektedir. Sonuç olarak 1609 yazında Kukla, Hırsofu ve Baf nahiyelerindeki ($510 + 1.115 =$) 1.625 Müslüman hanesinin yaklaşık % 32’sinin “nev-Müslim” ve yaklaşık % 68’inin de “Etrâk” olduğu anlaşılmaktadır.

Mağusa ve Karpas nahiyelerinde ise durum daha farklıdır. Bu iki kazadaki “nev-Müslim” hane sayısı 40 iken “Etrâk” hane sayısı 11’dir. Bu durumda toplam 51 avarız hanesinin yaklaşık % 78’i “nev-Müslim” ve yaklaşık % 22’sinin “Etrâk” olduğu ortaya çıkar.

Osmanlı yönetiminin “ihtidayı” destekleyip desteklemediği veya zorlama olup olmadığını tartışmaya gerek yoktur. Çünkü “Etrâk” Müslüman olmanın bedeli, vergi olarak, 60 akçe iken “nev-Müslim” (sonra Müslüman olma/ Mühtedi) olmanın bedeli, vergi olarak, 120 akçedir. Bir başka deyişle “Müslüman” ile “nev-Müslim” arasında, en azından ilk başlarda, maliye açısından tam bir eşitlik yoktur. Eğer resmi yetkililerin zorlaması veya teşviki söz konusu olsaydı en azından mali bakımdan tam bir eşitliğin sunulması gerekirdi.

Kıbrıs Avarız Akçesi ve Osmanlı Merkezi Hazinesi

1607 yılında Kıbrıs’tan tahsil edilen avarız akçesinin İstanbul’daki merkezi hazineye mi gönderildiği yoksa Kıbrıs hazinesi tarafından Kıbrıs’ta yapılan ödemeler için mi kullanıldığı belgelerden tespit edilemedi. Ancak 1609 yılında tahsil edilen avarız akçesinin akıbetinin ne olduğu konusunda ayrıntılı kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtlara göre tahsil edilen avarız akçesinin 5.910 akçesi 12 Haziran 1609 (9 Rebiülevvel 1018) tarihinde Kıbrıs hazine katiplerine maaş olarak verilmiştir. 6 kâtibe, günlük toplam 197 akçeden hesaplanarak Şevval 1017 (8 Ocak 1609-5 Şubat 1609) dönemine mahsup olmak üzere 5.910 akçe ödeme yapılmıştır.⁸¹ Avarız akçesi kaynaklı ödemelerin tümü aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

81 BOA., MAD.d.434, s. 76.

Tablo 2. 1609 Yılında Tahsil Edilen Avarız Akçesi Harcamaları

Ödeme Yapılan Kişi	Harcama Sebebi	Ödeme Tarihi	Miktar (Akçe)
Kıbrıs hazine katipleri	Şevval 1017 mevacibi	12 Haziran 1609	5.910
Dergâh-ı Âli sipahileri	Lezez ve Recec 1018 mevacibi	12 Haziran 1609	3.833
Dergâh-ı Âli Yeniçerileri ve Sipahileri	Lezez ve Recec 1018 mevacibi	6 Eylül 1609	17.346
Dergâh-ı Âli cebecileri	Lezez ve Recec 1018 mevacibi	6 Eylül 1609	12.301
Gazanfer Çavuş	Kıbrıs hazinesi tarafından istihdam edildi (4 aylık mevacib)	6 Eylül 1609	3.000
Ramazan Cebe	Lezez 1015, Recec ve Reşen 1016 ve Reşen 1017 mevacibi	6 Eylül 1609	3.184
Mağusa kalesinde topçu Femarye veled-i Pavlu	Reşen 1017 mevacibi	6 Eylül 1609	531
Mağusa kalesinde topçu Femarye veled-i Pavlu	Masar 1016 mevacibi	6 Eylül 1609	531
Mağusa kalesinde topçu Femarye veled-i Pavlu	Lezez 1017 mevacibi	6 Eylül 1609	531
Toplam			47.167⁸²

Yukarıdaki tablo incelendiğinde bazı maaş (mevacib) ödemelerinin gecikmiş olduğu ve avarız akçesinin bu bakımdan Kıbrıs hazinesi için yeni bir gelir kaynağı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bir başka göze çarpan durum için Mağusa kalesi topçuları arasında "Femarye veled-i Pavlu" isimli bir Gayrimüslim topçunun bulunmuş olmasıdır. Adı geçen kişinin üç aylık geliri, günlüğü 6 akçeden olmak üzere, 531 akçedir.⁸³

Burada dikkati çeken bir diğer konu Gazanfer Çavuş, Ramazan Cebe ve Femarye veled-i Pavlu'ya ödenen mevaciblerin ödenmesindeki farklılıklardır.

82 Defterde verilen harcamaların toplamı 47.167 akçedir. Fakat aynı defterde gelirlerin genel toplamı 47i157 akçe yazılmıştır. Bk. MAD.d.434, s. 30, 35. Fakat bu doğru değildir. Çünkü yapılan düzeltmeler sonucunda tahsilatın 47.533 akçe olduğu görülmektedir.

83 BOA., MAD.d.434, s. 80.

Gazanfer Çavuş'a mevacib olarak verilen 3.000 akçe 3 aylık bir dönem (dört ay) için olup her ay 30 gün olarak hesaplanmıştır. Yevmiyesi 25 akçe olduğundan 120 günlük ücreti 3.000 akçedir. Ancak Ramazan Cebe'ye yapılan ödemede ise, 12 aylık bir dönem=Lezez, Recec, Reşen, ve Reşen, 360 gün değil 354 gün üzerinden hesaplanmıştır. Yevmiyesi 9 akçedir. 2 akçe eksik olsa da bu ödemede Hicrî ayların esas alındığı tahmin olunabilir. Femarye veled-i Pavlu'ya yapılan ödemede ise her maaş dönemi 88,5 gün üzerinden hesap edilmiştir. Bunun da sebebi ödemelerin Hicri takvim esasına göre yapılmış olması olabilir. Bununla birlikte gerek Ramazan Cebe gerekse Femarye veled-i Pavlu'ya yapılan ödemedeki farklılığın başka bir sebebi de olabilir. Çünkü bu tür ödemelerde genellikle bir ay 30 gün üzerinden hesaplanıyordu.

Tabloda verilen bilgilere göre “avarız” vergisi kaynaklı harcamaların toplamı 47.167 akçedir. İlgili bütçe defterinde gelir olarak kaydedilen miktar ise 47.157 akçedir. İki meblağ arasında 10 akçelik bir fark vardır. Bu fark pek bir öneme sahip olmayabilir. Ancak yukarıda da işaret edildiği üzere gelirler hesaplanırken bazı toplama ve hesaplama hataları söz konusudur. Bahsi geçen hesaplama hataları düzeltildiğinde elde edilen gelir miktarı 47.533 akçeye yükselmektedir. Bu durumda gelir ve gide arasında (47.533-47.167) 366 akçelik (yaklaşık 3 altınlık) bir fark ortaya çıkmaktadır ki söz konusu farkın nereye harcandığı belli değildir.

Sonuç

XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı maliyesinin karşı karşıya kaldığı zorluklar Kıbrıs adasını da etkiledi ve merkezi hükümet özellikle savaş döneminde askeri harcamaları karşılamak için Kıbrıs'tan yüksek miktarda maddi taleplerde bulunmaya başladı. XVII. yüzyılın ilk yıllarında söz konusu talep devam etti. Merkezi hükümetin bu sırada yaygın ve sürekli hale getirdiği avarız akçesi Kıbrıs'tan da istendi. 1608 yılı başlarında Kıbrıs'a gönderilen bir ferman Celâli kargaşalığından kaçarak Kıbrıs'a gelen Müslümanların her 5 hane 1 avarız hanesi sayılmak ve her avarız hanesinden 300 akçe avarız akçesi tahsil edilmesini emretti. Bu uygulamanın 1015 (1606-1607) yılına mahsus olması istenmişti. Ancak söz konusu emir uygulamada sadece Celâli karışıklığından Kıbrıs'a kaçıp gelenlere değil tüm Kıbrıs Müslümanlarına tatbik edildi ve avarız akçesi alındı.

1609 yılında Kıbrıs'ta yeniden avarız akçesi tahsil olundu. Bu kez avarız akçesi ödeyenler “etrâk” ve “nev-Müslim”lerdi. Kıbrıs 16 nahiyesinin 8'inden

tahsil edilen söz konusu vergi bu yıllarda adada "toplular ihtida" olayının meydana geldiğini göstermektedir. 1609 yazında avarız akçesi tahsil edilen Kukla, Hırsofu, Baf, Tuzla, Mağusa ve Karpas nahiyelerinde bulunan ve avarız akçesi ödeyen toplam 288 "etrâk" avarız hanesi ve 171 "nev-Müslim" avarız hanesi kaydedilmiş olup toplam avarız hane miktarı 459'dur. Bu sayıya Leymosun (38 avarız hanesi ve Lefkoşa (90 avarız hanesi) nahiyeleri ilave edildiğinde toplam avarız hane sayısı 587'ye ulaşmaktadır. Ferman gereği her avarız hanesi 5 gerçek hane olarak hesaplandığında ise 1609 yılında 2.935 gerçek hanenin avarız akçesi ödediği anlaşılmaktadır. Bu yıllarda adada bulunan ve cizye ödeyen Gayrimüslimler ile bir karşılaştırma yapıldığında, her türlü yönetici Müslüman askerî sınıf ile her türlü muvazzaf askerî sınıf hariç, ada nüfusunun yaklaşık %89,9'unun Gayrimüslim ve %10,1'inin de Müslüman olduğu söylenebilir. Bununla birlikte adanın diğer 8 nahiyesinde bulunan ancak avarız akçesine tabi olmayan Müslümanlar, yöneticiler ve muvazzaf askerler de hesaba katıldığında ada nüfusunun yaklaşık %75'inin Gayrimüslim ve %25'sinin Müslüman olduğu ortaya çıkmaktadır. Kilometre kareye düşen nüfus miktarı ise 14'tür.

Bu çalışmada kullanılan maliye kayıtlarında geçen "etrâk" kelimesi etnik bir anlamdan ziyade "Müslüman" anlamında kullanılmıştır. 1609 yılı yazındaki avarız akçesi her bir Müslüman avarız hanesinden 60 akçe (o zamanın rayicine göre yarım altın) ve her bir nev-Müslim hanesinden ise 120 akçe (o devrin rayicine göre bir altın) avarız akçesi talep edilmiştir. Bu durum resmî makamların İslamlaşmayı teşvik etmediği ve bu konuda bir zorlamada bulunmadığını açık olarak göstermektedir. Çünkü mali açıdan Müslüman ile yeni Müslüman olanlar eşit kabul edilmemiştir.

1608 yılında tahsil edilen avarız akçesinin nereye harcadığı tespit edilememiş olsa da 1609 yılında tahsil edilen bu verginin Kıbrıs'ta çeşitli giderleri karşılamak için harcadığı ve merkezî hazineye gönderilmediği belirlenmiştir. 1609 yılından sonraki kayıtlarda söz konusu vergiye rastlanmadığından Kıbrıs için kaldırılmış olması mümkündür.

Kaynaklar

64 Numaralı Kıbrıs Tahrir Defteri

Aybicin, Zeynep, “Erken Dönem Osmanlı Kaynaklarındaki ‘Türk’ Algısı Üzerine Yeni Bir Değerlendirme”, haz. Harun İsa Alan, Ömer İşbilir, Zeynep Aybicin, Muhammet Ali Kılıç, *Abdükadir Özcan’a Armağan: Tarihin Peşinde Bir Ömür*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.

Barkan, Ömer L., “Avarız”, *İslam Ansiklopedisi*, C 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979.

BOA., MAD.d. 434, 5094.

BOA., TT.d.708.

Bowen, H., “Awarid”, *Encyclopedia of Islam*, vol.1, New Edition, Brill, Leiden 1986.

Dündar, Recep, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 1998.

Emecen, Feridun, “Osmanlılarda Türklük Kavramı Üzerine Notlar ‘Aşağılama Edebiyatı Miti’”, *Sosyoloji Yıllığı*, ed. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, S 16, Kitabevi, İstanbul 2007.

Erdoğan, Mehmet Akif, “Osmanlı Kıbrıs’ında İhtida (İslamiyet’e Geçiş Sorunu) 1580-1640”, *Kıbrıs’ta Osmanlılar*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2008.

Gowan, Bruce Mc, “Osmanlı Avârız- Nüzul Teşekkülü”, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C II, TTK Basımevi, Ankara 1981.

Göyünç, Nejat, “Türk Hizmetine Giren Kıbrıs Müdafileri”, *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969), Türk Heyeti Tebliğleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971.

Halaçoğlu, Yusuf, “Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Belleten*, C LX/S 227, Nisan 1996.

İnalçık, Halil, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum*, S 6 1980.

İşbilir, Ömer, “Kuyucu Murat Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 26, Ankara 2002.

Kamil Kepeci (KK.d.)1896.

Kıbrıs Şer'iyeye Sicilleri.

Koç, Yunus, "Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tahririnin Sorunları", *Bilgi*, S 65, 2013.

Köprülü, Orhan F., Yemişçi Hasan Paşa, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 16, Ankara 1997.

Küpeli, Özer, "Klasik Tahrirden Avârız Tahririne Geçiş Sürecinde Tipik Bir Örnek", *Belgeler*, C 32, S 36, 2011.

Küpeli, Özer, "Klasik Tahrirden Avarız Tahririne Geçiş Süresinde Tipik Bir Örnek: 1604 Tarihli Manyas Avarız Defteri", *CIEPO, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi, XVII. Sempozyum Bildirileri*, haz. Kenan İnan, Yücel Dursun, Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü, Yayın No:1, Trabzon 2011.

Mustafa Naima Efendi, *Tarih-i Naima*, C 2, haz. Mehmet İbşirli, TTK Basımevi, Ankara 2007.

Mühimme Defteri, No. 64, 76.

Mühimme Zeyli Defterleri, No.8.

Orhonlu, Orhonlu, *Telhisler (1597-1607)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970.

Özdemir, Rıfat, "Avârız ve Gerçek Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler", *X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C IV, TTK Basımevi, Ankara 1993.

Özel, Oktay, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avârız Defterleri", *XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C III, TTK Basımevi, Ankara 1999.

Papp, Sandor, "Zitvatoruk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 44, İstanbul 2013.

Sahillioğlu, Halil, "Avarız", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara 1991.

Sahillioğlu, Halil, *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, IRCICA Yayınları, İstanbul 2004.

Sultan II. Mahmut Devri Servet Vergisi Uygulamasında:
Lefke Emlak Defteri Örneği
Ayla Efe*

Giriş

Sultan II. Mahmut 31 yıl süren iktidarının son senesinde, Hüdavendigâr ve Gelibolu sancaklarında mal mülk sayımı yapma kararı almıştı. Örfî vergileri, ihtisap resmini, her türlü angaryayı ve muafiyetleri de kaldıran 7 Ağustos 1838 tarihli bu karar; bir “adalet girişimi” olarak sunulmuş ve devrin resmî gazetesinde ilan edilmişti.

1838 senesi, bürokratik birçok kurumun ismen var olduğu bir sene idi. Mesela Maliye Nezareti (28 Şubat 1838), ihdas edilmesinden henüz birkaç ay geçmişti. İktisadi açıdan, tağşişin arttığı, İngiliz ticaret antlaşması görüşmelerinin tamamlanmadığı, Osmanlı, İngiliz, Fransız ve Rus ilişkisinin ikili ve çok taraflı düzlemde yeniden şekillendiği ve Mehmet Ali ile yeni bir savaşın ayak seslerinin duyulmaya başladığı bir dönemdi. Peki ama böyle bir ortamda bu karar neden alınmış olabilir? Ve neden bir “adalet girişimi” olarak ilan edilmiştir herkese? Ve elbette ki Sultan II. Mahmut’un 31 yıllık iktidarının icraatları içinde bu mal-mülk sayımı ne anlam ifade eder?

Literatürde “müceddid olduğu kadar gevur” sıfatlarıyla da tanımlanan bir padişahın siyasetinin seyrini anlamak açısından son derece önemli olan bu sorular ne soruldu ne de sorgulandı uzun yıllar. Çünkü II. Mahmut’un iktidarının son yılında yapılan bu sayımla ilgili bilgi, “tamamlanmadığı” yönündeydi. Bu kabulün kaynağında da Takvim-i Vekâyi’de (TV) 5 Mart 1839 tarihli bir haber vardı. Tahririn tamamlanamadığı ve gelecek seneye ertelendiğinin ilan edildiği bu haber, daha sonraki çalışmalarda referans kabul edilip, aynen tekrar edilmişti. Tanzimat’ın 1840’dan itibaren uygulanmaya

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, aefe@anadolu.edu.tr

başlamasıyla da Sultan II. Mahmut'un bu sayımının akıbeti artık hiç sorgulanmamıştı.¹

Sultan II. Mahmut'un mal-mülk sayımı üzerindeki gölge, 2016 senesine kadar devam etti. *Belleten Dergisinin* 2016 Ağustos ayı 288 sayısında "II. Mahmut'un Mal-Mülk Sayımı: Evreşe Örneği" ismiyle yayınlanan makalem bu konuda şu bulguları ortaya çıkarmıştı:

- Sayımın tamamlandığı,
- Sayımın tamamlanmadığı yönündeki bilginin kendini yeniden nasıl ürettiği,
- Söz konusu ertelenmenin sayımın ertelenmesi değil, Mart 1839'da başlaması öngörülen vergi düzeni olduğu,
- Sayım takvimin beş aylık süreci içinde Gelibolu ve Hüdavendigâr sancaklarının kaza sayım defterlerinin akıbetinin merkezin bilgisi dahilinde olduğu,
- Evreşe sayım defteri bulgularından hareketle servet vergisinin hedeflendiğini,

Ne var ki, Evreşe sayım defteri özelinde tespit ettiğim bu bulgular, Sultan II. Mahmut'un mal- mülk sayımına dair tekil örnektir. Sayımın uygulama biçimini kıyaslama imkânım yoktu. Her ne kadar kıymetli olsa da tarihsel gerçekliği sınırlı sonuçlar ihtiva ediyordu.

İşte tam da bu noktada bu bildirin konusunu oluşturan Lefke Emlak Defteri öne çıkmaktadır. Zira sayımın gün yüzüne çıkan ikinci örneğidir. Dolayısıyla benzerlik ve farklılıkları mukayese şansı vermektedir. Nitekim, "sayım takvimi ve uygulama sürecine" dair ortaya çıkardığı yeni bulgular, Sultan II. Mahmut'un politikalarının anlaşılması adına da önemlidir. Kıymetlidir.

Bildiri de önce Lefke Emlak Defteri, sayım-yazım kayıt usulü incelenecektir. Sonrasında kayıt usulünden kaynaklanan yeni bulgular sayım takvimi bağlamında değerlendirilecektir. Akabinde de tablo halinde düzenlenen bulguların Osmanlı vergilendirme usulü adına ne anlam ifade ettiği sorgulanacaktır. Bilhassa da örfi vergiler ile servet vergisi arasındaki ilişkiye işaret edilecektir. Nihayetinde Lefke özelindeki verilerin, II. Mahmut'un siyaseti bağlamında ne anlama geldiği üzeninde durulacaktır.

1 Literatürde sayımın değerlendirilme biçimi hakkında bk. Ayla Efe, "II. Mahmut'un Mal-Mülk Sayımı: Evreşe Örneği", *Belleten*, 2016, s. 483.

II. Mahmut'un Mal-Mülk Sayımının İkinci Örneği: Lefke Emlak Defteri

Lefke Emlak Defteri, Osmanlı Arşiv Kataloğuna Maliye Varidat Temettuat Defterleri (BOA.ML.VRD.TMT.d) 8878 numaralı Hüdavendigâr Vilayeti Lefke Kazası (mahalle ve köyler) adıyla kayıtlıdır. Katalogdaki kayıt tarihi; 29.12.1261(29 Aralık 1845)'dir. Dolayısıyla bu kayıt ilk etapta, defterin 1845 temettuat sayımına ait bir defter olduğunu göstermektedir. Büyük bir olasılıkla da bu nedenle Sultan II. Mahmut sayımına ait olduğu bilgisi gün yüzüne çıkmamıştır.

Deftere, 6 mahalle ve 24 köyün sayım sonuçları kaydedilmiştir. Toplam 304 sayfa ve 147 görüntüden ibarettir. Defterin diplomatik açıdan kayıt usulü, oldukça düzgün ve sistematiktir. Defterin kapağında "Lefke kaza ve karyelerinde sakin ehl-i islam ve reayanın emlak defteri" ibaresi yer alır. Tanzim tarihi olarak ta 3 C 1254 yani 24 Ağustos 1838 tarihi kaydedilmiştir. Aynı tarih bilgisi defterin ilk sayfasında da aynen tekrar edilmiştir. Dolayısıyla Lefke Emlak defterin tanzim tarihi bu defterin II. Mahmut'un sayımına ait olduğunun açık bir delilidir. Öte yandan bu defterin 1845 temettuat sayım defteri olmadığına bir başka kanıtı da tüm mahalle ve köylerin sayım sonuçlarının birbiri arkasına düzgün bir şekilde bir arada kaydedilmiş olmasıdır. Zira 1845 sayımlarında, ilgili idari birimin "mahalle ve köylerine" ait sayım kayıtları birlikte değil, ayrı ayrı defterlere kaydedilmiştir. Belki bir ihtimal sonradan hepsi bir arada yeni bir defter olarak düzenlenmiş olma olasılığı (ilk etap da) akla gelebilir. Ama iki husus bu olasılığı da düşürmektedir.² Bir, hal böyle olsa Lefke defterin içinde buna dair bir kayıt olması beklenirdi. ³ İki, arşivde Lefke'nin mahalle ve köylerin tümünün müstakil 1845 temettuat sayım defterleri vardır.⁴

Yeni Bulgular: Sayımı Kim Ne Zaman Yaptı?

Sultan Mahmut'un mal mülk sayımıyla ilgili (sayım kararının alınması ve sayım takviminin uygulanma sürecine dair) şimdiye dek elimizdeki veriler şunlardı;

- 2 1845 sayımlarında sayım yazım ve kayıt usulünün nasıl yapılacağına dair merkezden numune defter formu gönderilmiştir. Ve bu form 1845 sayımın nispeten daha hızlı ve düzgün yapılmasının kanıtı olarak ileri sürülmüştür. Bu form literatürde bilinir ve sıkça kullanılır. Ama benzer bir numune formun 1840 sayımında da hazırlandığı anlaşılıyor. BOA., C. DH 30/14777, 4 Nisan 1840,
- 3 Mesela Evreşe defteri üzerinde suret olduğuna dair bir not düşülmüştür. bk. Efe, Evreşe, s. 488,
- 4 BOA.ML.VRD.TMT.d, 8859, 8850,8867, 8862, 8856, 8860, 8861, 8853, 8870, 8847, 8849, 8855, 8869, 8858, 8864, 8872, 8873, 8851, 8863, 8868, 8874, 8852, 8865, 8866, 8869, 8876, 8845, 8846, 8848, 8854, 8857, 8871

- Sayım kararı, 7 Ağustos 1838 tarihinde Sultan Mahmut'un teşebbüsat-ı adiliye adıyla yayınlanan fermanı ile alınmıştı. Ama ferman yayınlanmadan önce Meclis-i Valâ ve Dâr-ı Şurâyı Bâb-ı Ali gibi devletin en üst düzey organlarında tartışılmış ve karar oy birliği ile çıkmıştı.⁵
- İlgili arşiv kayıtları da sayım memurlarına Ağustos 1838'den itibaren maaş tahsisi yapıldığını gösteriyordu. Hatta Hüdavendigâr sancağının bazı kazalarının tahririnde görevlendirilen memurlara 7.500 kuruş maaş, maiyetindeki 2 kâtibe 1.000'den 2.000 kuruş maaş tahsisi yapıldığını biliyorduk. Sözü edilen sayım memurlarının da ağustos sonu Eylül başı gibi görevlerine başladığı bilgisine sahiptik.⁶

Lefke Emlak Defteri ise, bu bağlamda üç yeni bulgunun tespitine olanak vermektedir;

- Sayımın yerel de voyvoda ve marifet-i şer tarafından görevlendirilen muhamminler tarafından yürütüldüğü bilgisini,
- Sayım takvimin daha erken başladığı,
- Lefke Emlak Defterinin, sayımın tamamlanan ilk örneği olduğu,

Şöyle ki; Defterin ilk sayfasında, “kaza voyvodası marifeti ve marifet-i şer’ tayin ve terfîk kılınan muhamminler marifetiyle tahrir ve takdim birle emlak arazi ve hayvan defteri” şeklinde bir kayıt vardır.⁷ Sözü geçen muhamminler kimdir kaç kişidir, merkezden mi yoksa yerel den mi görevlendirme yapılmıştır belli değildir. Ancak böyle bir bilginin kayıtlı olması, sayımın kayıt usulünde -öncelikli mesele gibi görünen- “kıymet” değerlerinin tesadüfen değil uzmanlar tarafından yapıldığını göstermesi açısından son derece kıymetlidir. Bu, 1840 ve 1845 temettuat sayımlarında da olmayan bir özelliktir.

Sayım takvimin daha erkene çekilmesi meselesi ise, defterin üzerindeki tanzim bilgisinden kaynaklanmaktadır. Çünkü yukarıda işaret ettiğim gibi, şimdiye kadar ki bilgilerimiz sayımın Ağustos sonu ya da Eylül başından itibaren başladığı şeklinde idi. Ama Lefke defterin tanzim tarihi, 24

5 Fermanın tam metni için bk. Sayın, s. 121-126. Süreç için bk. Efe, Evreşe, s. 486, literatürdeki yer alış şekli için bk. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 3. Baskı TTK, Ankara 1991, s. 116-120.

6 BOA., C.ML. 1485, 26 Ağustos 1838 ve BOA. C.ML. 361, Eylül 1838.

7 ML. VRD. TMT. d 8878, s. 2; Evreşe defterinde ise, Defter, sayım memurunun “ba irade-i seniyye tahrir-i hayriyyesi buyrulduğum Evreşe azasının nüfus, emlak ve arazi ve hayvan ve kâffe-i mevcudunun defteridir. Ber vech-i atü’l zikr beyan olunur” şeklindeki ifadesiyle başlar. bk. Efe, Evreşe, s. 488-89.

Ağustos 1838'dir. Dolayısıyla sayımın bir ay içinde bitirilme koşullarının zayıf olduğu ihtimalinden hareket edilirse, Teşebbüsat-ı adliye kararları TV'de yayınlanmadan önce Lefke de sayımın başladığı anlamına gelir. Bu da, zaten pilot uygulama olan sayımın, pilot olarak uygulamaya başladığını gösterir. Ve neden voyvoda ve muhamminler tarafından sayım kayıt işleminin yapıldığını açıklar. Ama elbette ki bu şimdilik bir varsayımdır. Yeni kayıtlarla izahı netleşecektir bir gün.

Ama şurası açıktır ki bildirinin konusunu oluşturan Lefke Emlak Defteri, her ne kadar Sultan II. Mahmut'un sayımın elimizdeki bilinen ikinci örneği olsa da ilk yayınlanan Evreşe defterine göre daha erken tarihte tamamlanmıştır. Bu bağlamda da aslında Sultan II. Mahmut sayımın "tamamlanan" ilk örneğidir. Nitekim Aralık 1838'de Hüdavendigâr Sayım Memuru Nabi Bey sunduğu raporda, Lefke'de tahririnin tamamlandığı ama defterinin henüz İstanbul'a gönderilmediği bilgisini merkeze iletmiştir.⁸

Peki voyvoda ve muhamminler neyi nasıl kaydetmişlerdir ki, sayım böylesine erken ve düzgün bir şekilde tamamlanabilmiştir?

İşte bu sorunun cevabı, Sultan II. Mahmut'un diplomatik ve ekonomik açıdan kritik bir dönemde neden bir adalet girişi olarak sayım kararını alındığını anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu nedenle önce Lefke defterinin bulgularının niteliği konusuna yer verilecektir. Sonrada bulgularla II. Mahmut'un yönetim stratejisi arasındaki bağlantı incelenecektir.

Lefke Emlak Defterinin Bulguları: Neyi Nasıl Kaydettiler?

Lefke Emlak Defterine, sistematik ve kendi içinde bir pratiği sağlayacak şekilde 6 mahalle ve 24 köye ait 4 bulgunun kaydedildiği görülmektedir. Bunlar; hane bilgisi, hanenin emlak ve hayvanları, temettuatı ve bir sene önceki tekalif bilgisidir.

Bu dört bulgunun kayıt şekli ise şöyledir:

8 30 Aralık 1838 tarihli bu raporda Nabi Bey; Lefke ile birlikte, Günyüzü, Seferihisar ve Beypazarı kazalarında da tahririn bittiği defterinin henüz gönderilmediği bilgisine yer verir iken, Mihaliççık, Nallıhan ve Karahisar-ı nallı kazalarının tahririnin bittiği ancak bu kazaların kalabalık, köylerin dağınık olması nedeniyle çalışmaların uzun sürdüğünü, Göynük ve Gölpazarı kazalarının tahririne ise devam edildiğini bildirmiştir. İlaveten bu kazaların tahriri diğer kazalara göre daha kalabalık, köylerin dağınıklık olması, günlerin kısalığı ve ulaşım araçlarının yetersizliği nedeniyle gece gündüz çalışılsa dahi mart ayına kadar yetiştirilemeyeceği de iletilmiştir. BOA. HAT. 1617. Raporla ilgili bilgiler için bk. Efe, Evreşe, s. 486-87.

Hane bilgisi: hane numarası altında hane reisleri kaydedilmiştir. Bu bağlamda 1838 Evreşe ile 1840 ve 1845 temettuat defterlerinde olduğu gibi iki farklı hane reisi bilgisinin kaydedildiği görülür. Bunlar:

- Bir, hane reisi erkek: isim, yaş, meslek ya da şöhret bilgisi ve fiziki özellikleri ve o mahalle ya da köyde kaçınıcı erkek olduğu bilgisi kaydedilmiştir. Yaşı küçük ise, isim, yaş bilgisi yanında annesinin adı ile birlikte kaydedilmiştir.
- İki, hane reisi kadın: bu kayıt şekli kadın dul ise karşımıza çıkan bir kayıt şeklidir. Böyle bir durumda, “şunun zevcesi” şeklinde bilgi ile kadının isiminin yazılması şeklinde kaydedilmiştir.

Ancak öte yandan hanelerin kayıt usulünde farklılık içeren bazı detaylarda yok değildir. Şöyle ki; eğer ilgili vergi mükellefi askerde ise annesiyle veya küçük erkek kardeşleri ya da kız kardeşleri var ise, hane numarası ile birlikte “şunun, şunun iştirak emlakıdır” şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Ve eğer hane de erkek değil sadece kız kardeşler var ise, yine “şu, şu, şu hatunun iştirak emlakıdır” şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca eğer o hane içinde hane numarası altında tanımlanan hane reisinin emlakı dışında, ekstra eşin, annenin veya damadın ayrı malı var ise ayrı bir vergi hanesi altında değil aynı hane içinde yeni başlık açılarak o ilgili kişinin de malı mülki, hayvanı, varsa temettüsünün kaydedildiği görülmemektedir. Ama ilginç olan her biri için ayrı ayrı toplamlar verilmemiş. Emlak, hayvan, temettuat ve vergi miktarı tek bir toplam değer içinde gösterilmiştir. Ayrıca hane içindeki erkeklerin isim, yaş ve kaçınıcı erkek olduğu bilgileri, Evreşe deki gibi ayrı ayrı verilmek yerine sadece hane reislerinin mahalle veya köydeki kaçınıcı erkek olduğu şeklinde kaydedilmiş. Mahalle veya köyün tüm kayıtları tamamlanınca emlak, hayvan, temettuat ve tekalif toplam değerlerinin yanı sıra o yerleşim yerinde kaç erkek olduğu bilgisi eklenmiştir.

Emlak ve Hayvana Dair Bilgiler: hane reisi bilgisinden sonra kaydedilen ve çeşit ve kapsam açısından defterde en geniş yeri teşkil eden bulgulardır. O dönemin “servet” kavramını ortaya koyan bu bulgular sırasıyla aşağıdaki şekilde kaydedilmiştir;

- Menzil: fiziki niteliği ve kıymeti birlikte,
- Bina/dükân/değirmen: mevki ve kıymeti ile birlikte,
- Bağ/ dut bahçesi ve tarla: mevki, miktarı (evlek ya da dönüm), tasarruf şekli (mülk, tımar gibi) ve kıymeti ile birlikte,

- Hayvanlar: cinsi, miktarı ve kıymeti ile birlikte,
- Toplam emlak kıymeti: Menzil, bina, tarla, bağ, bahçenin kuruluş cinsinden kıymet toplamı,
- Toplam hayvan kıymeti: sahip olunan hayvanların kuruluş cinsinden kıymet toplamı,
- Toplam emlak ve hayvan kıymeti: emlak ve hayvan toplam kıymetlerinin kuruluş cinsinden toplamı,

Temettuat: kuruluş cinsinden nakit para miktarı,

Tekalif: 1253 senesi tekalifi kuruluş cinsinden verilmiştir. Bunun haricinde Evreşe defterinde kaydedilen cizye ya da bir başka vergiye yer verilmemiştir.

İzah etmeye çalıştığım bu kayıt biçimini Cami-i kebir mahallesinin birinci hanesinin emlak kayıt usulünü Tablo1’de mahallenin tüm hanelerin ayrı ayrı emlak dağılımı ve toplam değerlerini Tablo 2’de, Lefke’nin tüm mahalle ve köylerinin ilgili bilgilerinin toplam değerleri de Tablo 3’de defterdeki kayıt şekli ve sırasıyla aynen verilmiştir:

Tablo 1: Cam-i Kebir Mahallesi Hanesi1’in Emlak Dağılımı

Hane:1 Erkek: 1	Muhtar-ı evvel Tekfurdağlı oğlu kır sakallı Hüseyin bin Ali’nin emlakı: 52 yaşında				
	Nitelik	Miktar		Re’s	Kıymet
		Dönüm	Evlek		
Menzil	Fevkani ve tahtani 4 odalı müştemilat mülk menzil bab				2500

Dut bahçesi/bahçe	Hasıraltı mahalde mahlut	2			600
	Kasaba karibinde dedelik mahallinde mülk	1			150
	Kumluk mahallinde mülk		2		80
	Kasaba derununda mülk		1		700
	Kasabaya karib Kızıldere mahalde	2,5			750
	Zincirlikuyu mahalde bahçe	2			300
	Yine Zincirlikuyu da dut bahçesi	2			200
	Pınarbaşında bahçe	2,5			500
	Kasaba karibinde harap mülk dut bahçesi	2			160
	Köprübaşında bahçe		0,5		20
	Nefyerinde harap dut bahçesi	1			50
	Tekke altında dut bahçesi		3		75
	Tekke altında bahçe		1		40
Tarla	Damay(?) tarla	1,5			50
	Kızıltepede tarla	2			60
	Tımar arazide kara çalıda tarla	1			150
Hayvan	Katır			3	1000
	Merkep			2	200
Emlak toplamı					6420
Hayvan toplamı					1200
Emlak hayvan toplamı					7620
Temettuat					1500
Tekalif					118

Tablo 2: Cami-i Kebir Mahallesi Hanelerinin Emlak Yekûn ve Dağılımları

Hane	Mükellef		Emlak Kıymeti (Kuruş)	Hayvan Kıymeti (Kuruş)	Emlak+Hayvan Toplam Kıymeti (Kuruş)	Temettü (Kuruş)	Tekalif (Kuruş)
	İsim, meslek fiziki durum	Yaş					
1	Muhtar-ı evvel Tekirdağlı oğlu kır sakallı Hüseyin bin Ali emlakı	52	6420	1200	7620	1500	118
2	Börkci paşa zede kara sakallı mir Numan bin Mustafa emlakı	40	6230	250	6480	1250	117

3	Halil Efendi oğlu Halil (asakiri mansure de) ve Hanife'nin bil iştirak emlakı	25	945	-	-	-	Asker olduğundan tekalif yok
4	Recep oğlu sakallı bin İsmail emlakı	30	8015	-	-	1250	118
5	Kara sakallı Mehmet sadık bin Mustafa emlakı	40	5780	500	6250	850	250
6	Sarı Mehmet oğlu Osman ile validesi Zeynep bint elhac Mustafa emlakı	12	5145	-	-	1500	102
7	Odacı oğlu kumral sakallı hafız bin İsmail, merkumun validesi Ayşe hatunun emlakı	30	5925	200	-	1250	90
8	Hacı Hamza mescidi imamı kara sakallı Halil Efendi bin İbrahim emlakı	65	750	200	950	-	İmam olduğundan tekalif yok
9	Çakır Hesene'nin validesi Fatma hatunun emlakı	-	1040	40	1080	-	23
10	Berber esnafından aksakallı Osman bin Mehmet emlakı	60	1400	90	1490	300	23
11	Berber esnafından kumral bıyıklı Hasan bin İsmail	30	520	50	570	400	23
12	Rençberandan yamuk oğlu kır sakallı Mehmet bin İsmail emlakı	50	2600	-	-	400	58
13	Bıçakçı esnafından kır sakallı Muslu Mehmet bin Ahmet emlakı	50	4860	50	4910	800	78
14	Kara sakallı kara Osman oğlu hafız Osman emlakı	35	2810	150	2960	500	İmam olduğundan yok
15	Ali bey oğlu Mehmet emlakı	16	550	-	-	150	25

16	Damat oğlu kse sakallı Ahmet bin Hasan ile validesi Fatma hatunun emlakı	30	3985	200	4180	600	58
17	Rençberandan aksakallı Numan bin Süleyman	60	680	50	790	250	15
18	Berber esnafından kse sakallı Mehmet bin İsmail emlakı	30	3630	150	4080	900	58
19	Hacı mazlum zevcesi kafiye bint molla Halil emlakı		2500	Başka kayıt yok			
20	Bakkal esnafından kır sakallı kıban oğlu Mehmet bin Hasan	50	7250	900	8150	1000	105
21	Kırlandı oğlu aksakallı Halil bin Hasan	60	2275	300	3575	1200	90
22	Kara sakallı kara Mehmet oğlu Ali emlakı	25	6975	1320	8295	1250	118
23	Helvacı esnafından ak sakallı tantan Ali bin Mustafa emlakı	65	200	-	-	200	65
24	Rençberandan Hakkı oğlu kır sakallı Hüseyin bin Mustafa	65	2750	100	2850	400	118
25	Ahmet oğlu Ali köse sakallı Ahmet emlakı	40	750	-	-	350	20
26	Hacı kebir imam vekili kara sakallı hafız Mustafa bin Mustafa emlakı	25	3575	100	3675	1000	118
27	Semerci esnafından kumral sakallı Mehmet Ali iki karındaşından darsaadette sakin Ahmet ve diğer kardeşi taşrada bulunan Mustafa emlakı		2020	-	-	600	78
28	Berber Ali efendi oğlu Osman ve kerimesi Ayşe'nin biliştirak emlakı	12	5385	-	-	-	78

29	Rençberandan sarı sakallı Mustafa bin Mehmet emlakı	49	1075	250	1325	600	58
30	Hamamcı Mehmet oğlu kara sakallı Hüseyin emlakı	45	2380	250	2630	500	78
31	Nalband esnafından kara sakallı emir Ahmet oğlu Ahmet emlakı	35	2350	-	-	800	58
32	Rençberandan Taraklılı kumral tuzluoğlu Mehmet bin Hüseyin	40	5355	300	5655	900	103
33	Kara sakallı küçük hacı Halil bin Mustafa ile merkumun zevcesi Zeliha bint Mehmet emlakı	45	14050	600	14650	2000	180
34	Berber oğlu köse Mehmet bin Mustafa emlakı	30	2955	50	3005	400	58
35	Medetlili İbrahim damadı kırsakallı Hasan bin Mustafa emlakı	55	2800	-	-	600	103
36	Müezzin oğlu köse sakallı Ahmet bin Hüseyin emlakı	30	1640	80	1720	600	90
37	Rençberandan Kasapoğlu alim oğlu ter bıyıklı Hasan (tersanede neferan) ile karındaşı Mustafa emlakı	25 ve 1	5335	-	-	500	103
38	Elhac Mehmet zevcesi Mürvet hatunun emlakı		50	-	-	-	10
39	Rençberandan borkçe oğlu kır sakallı Ahmet bin İbrahim emlakı	40	1910	300	2210	600	58
40	Bayatlı oğlu Hasan'ın karındaşları Ahmet ve İbrahim'in emlakı	18 ve 25	1680	80	1760	500	78
41	Muharrar-1 sani semerci esnafından kumral sakallı Hasan bin Mehmet emlakı	40	7330	400	7730	800	103

42	Surcu oğlu kara sakallı Mehmet bin Mustafa emlakı	40	3610	120	3730	600	90
43	Sürçü oğlu ter bıyıklı esseyit bin kara Mustafa emlakı	25	910	80	990	200	30
44	Dergâh-ı ali kapıcıbaşlarından cebeci zade Lefke voyvodası esbak sarı bıyıklı Mehmet sadık ağanın emlakı	30	19130	910	20040	1000	Alınmıyor
45	Eskişehirli kara sakallı Mustafa bin Ali ile evvelki kerimesi fatmanın emlakı	40	3505	350	3855	500	60
46	Hacı Hüseyin oğlu kerimleri Fatma, Hanife ve Saliha ile damadı Mehmetin emlakı		9105	70	9175	500	78
47	Yetim oğlu zevcesi Hanife'nin emlakı		300	-	-	-	0,5(?)
48	Mersun oğlu Ali bin İbrahim	16	400	Başka kayıt yok			
49	Küplüli kumral bıyıklı Halil bin Mustafa (evi yok) emlakı	30	230	-	-	400	25
50	Köçekci oğlu ter bıyıklı Osman bin Mustafa emlakı	20	200	-	-	-	-
51	Macık oğlu kara sakallı elhac Ahmet bin elhac Osman emlakı		2500	-	-	-	Aher vatanda olduğundan tekalif yok
52	Bey oğlu zevcesi kafiye emlakı (dul)		1600	Başka kayıt yok			
53	Ter bıyıklı Mehmet bin Resul oğlu Ahmet emlakı	25	-	-	-	100	-
Genel toplam		105 erkek sayısı	195455	185365	9690	30100	3324

Tablo 3: Lefke Kazası Mahalle ve Köylerinin Emlak Dağılımı ve Toplam Değerleri

Mahalle/köy	Hane Sayısı	Erkek Sayısı	Emlak Kıymeti (Kuruş)	Hayvan Kıymeti (Kuruş)	Emlak+Hayvan Toplam Kıymeti (Kuruş)	Temettü (Kuruş)	Tekalif (Kuruş)
Cami-i kebir	53	105	185365	9690	195455	30100	3324
Cami-credit	29	65	132170	7120	139290	15700	1776
Hacı Hamza	40	90	175360	12505	187865	23200	3161
Balaban	81	169	318884	34435	353319	4373	4949
Dere	84	166	202720	40480	343210	46250	5145
Sığırlık	71	134	168445	16615	185040	26250	3581
Selçik	27	70	91320	32750	124170	15800	6871
Yenice-i kebir	69	159	255888	52940	308828	48400	10832
Kuzguncu	15	32	45891	11994	57885	9651	5725
Paşalar/beşler	8	13	7220	5810	13020	1950	-
Yenice-i sağır	24	52	61770	22700	84470	12750	7668,5
Karağağaç	53	92	88880	31750	120635	35800	23791
Üyük	21	44	19890	14210	34070	9950	6134
Medetli	99	184	211701	86130	297831	48755	27637
Sığırcık	66	122	170380	30660	201040	27350	17190
Kaçıkçı	18	30	26065	5730	31795	9700	6354
Borucak	22	45	42992	11470	54462	9350	5289
Kızılöz	29	47	25150	19830	44980	7700	2522
Edincik	11	22	15500	9055	24555	3050	1480
Ciciler	29	62	37732	11625	49357	12930	7734
Düzmeşe	43	87	115231	21995	137226	21300	11861
İsre	7	15	12358,5	5745	18103,5	2300	970
Akçapınar	32	88	39269	54380	93649	12600	7113
Bereket	38	92	66456	38960	105416	18720	11213
Çakallı	16	24	24420	13670	38090	9300	5857
Avdan	11	29	15240	14705	29945	4800	2842,5

Eğirce	51	108	95350	47745	143095	19300	10743
İncirli	46	110	103045	30815	133860	29450	11360
Yılanabad	49	106	93623	41865	135488	29950	18664
Dereyük	25	50	22250	24965	47215	10700	6180
Balçıkhisar	21	47	34790	15235	50025	11050	5548
Kilise	54	128	395920	41285	437205	66300	10216,5
Mengere	45	112					
Genel toplam	1289		342340,5	818964	4242304,5	634178	253715,5

Peki bu bilgiler ne anlama gelir ve neden derlenmiştir?

Sayımın yapılma gerekçesini de ortaya çıkaran bu sorunun cevabı aslında yine bulguların niteliğinde gizlidir.⁹ Nitekim Tablo 1,2 ve 3'teki bulgular; tekâlif-i örfiye yükümlülüğüne yönelik tespitlerin yapıldığını gösterir. Dolayısıyla burada doğru soru, Sultan II. Mahmut'un 1838 de neden tekâlif-i örfiye yükümlülüğü ile ilgili tespit yaptırma ihtiyacı hissettiği olmalıdır. İşte bu sebeple aşağıda tekâlif-i örfiye yükümlülüğünün sayım öncesinde devlet ve mükellef için ne anlama geldiği üzerinde durulmuştur. Sonuçları sayım bulguları üzerinden değerlendirilmiştir.

Tekâlif-i Örfiye Yükümlülüğü

Malum olduğu üzere Tekâlif-i örfiye 97 farklı vergi ve resmi ihtiva eden bir yükümlülüktür.¹⁰ Ancak bu, ne bu vergilerin en başından beri hep bir arada var olduğu ne de hereksin vergi yükümlüsü olduğu anlamına gelir. Çünkü, Tekâlif-i örfiye içinde yer alan vergi ve resimler ihtiyacı binaen tarh ve tahakkuk ettirilmiştir. Başlangıçta daimî de değildir. Ancak yaşanan gelişmelere dayalı olarak süreklilik kazanmışlardır. Mesela Tekâlif-i örfiye içinde yer alan en önemli vergi kalemleri arasında;

- Başlangıçta aynı ve nakdi yükümlülüğü içeren sonradan bedele çevrilen ararız vergileri

9 Erol Özvar, bütçe, tahrir, masraf defteri ve ruznamçelerin kayıt usulüyle, yönetici elitin politik tercihleri ile doğrudan bir bağlantı olduğuna işaret ederek, bu kaynakların kayıt usulüne bakarak yönetici elitinin neyi önemsedikleri, takip ettikleri veya önemsiz gördüklerini anlamının mümkün olduğuna değinir. bk. Erol Özvar, "Giriş Osmanlı Devleti'nde Bütçeler: Merkezi Hazinesinin Yıllık Muhasebe Bilançoları" *Osmanlı Maliyesi Kurumlar Bütçeler*, ed. M. Genç, E. Özvar, C 2, Osmanlı Bankası Yay, İstanbul 2006, s. 12.

10 Tekâlif-i örfiye kapsamında ki vergi ve resimler için bk. A. Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, Ankara 1999, s. 91-117.

- Hasların iltizam sistemi içine çekilme sürecinde eklenen yerel idarecilerin maaş ve harcamalarının bedeli olan imdadiyeler
- Yeni ordunun kurulması paralelinde eklenen iane-i cihadiye ve kalyoncu bedeli gibi yükümlülükler
- Ulaşımın bedeli şeklinde tanımlayabileceğimiz ref'i menzil bedeli
- Şehir kethüdası aracılığıyla yapılan ve yukarıdaki vergilere oranla en değişken olan yerel harcama ve masraflar vardır.

Dolayısıyla Tekalif-i örfiye, yeni ihtiyaçlar doğrultusunda yeni eklemelerle miktarı sürekli değişen, farklı ödeme şekilleri ve takvimi olan bir yükümlülüktür. Bir diğer deyişle tekalif-i örfiye; hazinenin geliri olduğu kadar vali, mütesellim, kadı gibi yerel yöneticilerin maaş ve masraf karşılığı ve aynı zamanda yerel masrafların kaynağı demektir. Hal böyle olunca da farklı tarihlerde farklı kişiler tarafından tarh ve tahsil edilen kontrolü zor bir vergilendirme idi. Devlet, 18. yy.'da yaygınlık kazanan, "tevzi defteri hazırlama zorunluluğuyla" tekâlif-i örfiye yükümlülüğünü kazalar özelinde görünür kılınmasını sağlar. Kadı başkanlığında, esnaf, vali, mütesellim voyvoda gibi yerel yöneticiler, esnaf temsilcisi ve şehir kethüdası ile ayan ve ileri gelenlerden oluşan kurula, belirli bir prosedür içinde yılda iki defa tevzi hazırlama yetkisini verir. Ancak masraf-ı belde adıyla eklenen harcama kalemleri nedeniyle yükümlülüğünün artmasını engelleyemez.¹¹ Nitekim III. Selim ve II. Mahmut devrinde tevzi hazırlama ve merkezi kontrolün sağlanması adına bir takım kural ve yaptırımlar getirilme çabası sarf edilse de sonuç alınamamıştır. Yerel inisiyatifin etkisi güçlenerek devam etmiştir.

Öte yandan tekalif-i örfiye yükümlüğünde adaletsizliğe yol açan başka hususlarda söz konusuydu. Şöyle ki;

- Bir, imparatorluktaki her yer ve herkes vergi yükümlüsü değildi. Mesela imtiyazlı bölgelerin tekâlif-i örfiye yükümlülüğü yoktu.¹² Yine bazı görev

11 Tevzi hazırlama süreci ve tevzilerin Osmanlı iktisadi, idari ve toplumsal yapısındaki yeri ile ilgili bk. Y. Özkaya, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi Defterlerinin Kontrolü", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1981), s. 135-155; V. Günay, "Yerel Kayıtlar Işığında XVIII. Yüzyıl Sonlarında İzmir", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/1 (Temmuz 2010), s. 253-268; Y. "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 9 (Nisan 1996), s. 89-143.

12 İmtiyazlı bölgeler tekalif yükümlülüğü yok. Zira bölgesel farklılık temeli vergi ödeme biçimlerin farklılığına dayanır.

ve hizmetlere geniş bir muafiyet alanı tanınmıştı. Mesela derbentçiler, madenciler vb. geri hizmet gruplarına. Zaman içinde bu muafiyetlerin alanı daraltıldı. Hatta askeri sınıf içinde olanlar dahi vergi yükümlüsü sayıldı. Ancak hala çeşitli meslek grupları (idareciler, askerler, hocalar, hastalar gibi) içinde muafiyet hakkını muhafaza edenler vardı. Üstelik muaf olma halinin belirlenmesinde yerel inisiyatif etkili olabilmekteydi. Bilhassa da valiler. Bu da uygulama da çeşitli adaletsizlikleri ortaya çıkarmaktaydı.

- İki, tekâlif-i örfiye yükümlülüğü “kollektif” bir sorumluluktur. Çünkü, yukarıda izah ettiğim gibi değişken bir vaziyet alan tekâlif-i örfiye yükümlülüğü öncelikle idari birimlere tarh ve tahakkuk ettirilir. Sonra o idari birimde yaşayan erkek sayısına bölünüp emlakları oranında vergi yükümlülüğü tespit edilirdi. Dolayısıyla vergi yükümlüsü olmak için, emlak sahibi olmak gerekliydi.¹³ 2. Mahmut sayımında, erkek sayısı ve emlak değeri ile ilgili tespitlerin yapılmış olması, tekâlif-i örfiye yükümlülüğünün tam da bu niteliğiyle ilgiliydi. Zira, tekâlif-i örfiye içinde yer alan avarız, imdadiye gibi vergi kalemleri, ilgili idari birimde yaşayanların zenginlikleri ölçüsünde değişen (3, 5,7 vb. sayıda haneden) itibari bir birime göre dağıtılırdı. 17. yy. ortasında yaygın ve kapsamlı şekilde uygulanan avarız sayımları bu ihtiyaca binaen uygulanmıştı.¹⁴ Ancak zaman içinde güncelliğini yitirmişti. Öyle ki, 17. yüzyılın ortasında yapılan genel sayımlardan sonra yeni avarız sayımı yapıldığına dair elimiz de bilgiler yoktur.

Sorun şu ki Sultan II. Mahmut devrinde tekâlif-i örfiye meselesi;

- Devlet için kontrol edilmez
- Mükellefi için de öngörülemez
- Yerelin inisiyatifinin arttığı
- Ve devletin elinde tekâlif-i örfiye yükümlülüğünün dağıtılmasında kullanacağı gerçekçi bir ölçüğün olmadığı bir vergilendirmeydi. Sultanın

13 Tekâlif-i örfiye yükümlülüğünde paylaşım biçim hakkında bk. A. Saydam, “Trabzon Sancağının Tekâlif-i Örfiye Yükümlülüğü (1830-1840)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S 127, Ağustos 2000, s. 69-102.

14 Oktay Özel’in verdiği bilgiye göre; müstakil avarız sayımları ilk defa kanuni devrinde yapılmıştır. Ancak bu sayımlara dair elimizde örnek yoktur. Avarız sayımlarının yaygınlaşması ve kapsamının genişlemesi ise, avarız vergilerin düzenli ve yıllık toplanmaya başlamasına paralel olarak 1620’lerden itibaren başlamıştır. bk. Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri” *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, der. H. İnalçık, Ş. Pamuk, Ankara 2011, s. 38-39.

kendisi de bizzat bunun farkında idi.¹⁵ 1830-1835 arasında yayınladığı fermanlar ile bunu yeniden düzenleme gayreti içinde olsa da sonuç alamamıştı.¹⁶

Dolayısıyla bu sayımın kritik bir ortamda alınması esasta var olan bir anlayışın devamıdır aslında. Ancak kararın, “örfi vergi düzenlemelerini de içerecek şekilde bir paket program olması ve adalet girişimi” olarak sunulmuş olması, cesur bir karar olduğu kadar “yeni ve kararlı” bir tutumun da göstergesidir. Lefke Emlak Defteri de bu tutumun gün yüzüne çıkan ilk örneğidir.

Peki Lefke Emlak Defteri, 1838 sayımın bir servet sayımı olduğunu gösterir mi?

Defterde “kıymet” üzerinden bir tespit yapılması bu sayımın bir servet sayımı olduğunun şüphesiz bir delilidir. Aynı şekilde üretim ve hasıla dair bir kaydın olmaması da bunu destekler. Ayrıca bir hane içinde sadece hane reislerinin değil hanede yer alan diğer (eş, anne, damat gibi) kişilerin emlaklarının aynı kayıt altına devam ederek ayrı ayrı kaydedilmesi, kız/erkek iştirak emlak sahiplerini içerecek bir kayıt sistemi içinde yapılmış olması da bu bağlamda önemlidir. Keza hem kayıt dışı olma halini engelleme ve tüm emlak varlığını kayıt altına alma hem de toplam serveti tespit etme gayretini gösterir. Ancak bu, servet vergisinin Osmanlıda ilk defa “cari” kılındığı anlamına da gelmez. Zira yukarıda izah etmeyi denediğim gibi, tekâlif-i örfiye zaten servet üzerinden tevzi edilen bir vergilendirme idi. Bununla birlikte bu defterin önemi iki açıdan göz ardı edilemez:

- Bir, Sultan II. Mahmut’un iktidarında “servetin” ne olduğu nasıl tanımlandığı meselesini ortaya çıkarmış olmasıdır. Bu da Tablo 1,2 ve 3’te açıkça görüldüğü gibi, hanelerin emlak ve hayvan toplamları ile temettüleridir. Dolayısıyla günümüzdeki servet vergisinin mukabili değildir.
- İkincisi, sayım defterinde kaydın, hane üzerinden yapılması, “itibari handen gerçek haneye” geçişin planını verir. Daha doğrusu vergi mükellefiyetini hane reisinin malı mülki üzerinden dağıtım hedefini ortaya koyar. Teşebüsât-ı adliye kararları içinde binde hesabıyla dağıtımın yapılacağıın ilan edilmesi de bu hedefin bir diğer göstergesi ve yerel inisiyatifi en aza indirme, standart bir oran üzerinden dağıtım gerçekleştirme gayesini gösterir.

15 Sultan II. Mahmut’un yurt içi gezilerinde bizzat bu sorun ifade edilmişti.

16 Saydam, *age.*, s. 33.

Peki, Sultanın adil vergilendirme ve servet üzerinden standart bir vergilendirme hedefini baz aldığımız da Lefkelilerin vergi mükellefiyetliği ve vergi yükü adına ne söylenebilir?

Defterin kayıt biçimi ve bulguların niteliği, öncelikli olarak Lefke vergi mükelleflerine dair bir durum tespiti yapıldığının işaretidir. Hatta bu faaliyeti mükellefin; fiziki durumu, yaşı, mesleği/şöhreti malı mülkü parası ödediği tekalifi üzerinden bir resminin çekildiği şeklinde de düşünebiliriz. Bu bağlamda Tablo 1'deki veriler, bu resmin, bir mükellef örneğinde deftere yansıyan halidir. Tablo 2'de Lefke'nin bir mahallesinde yaşayan mükelleflerin toplu fotoğrafı, Tablo 3'ü de Lefke'nin toplam erkek sayısı, toplam serveti, toplam sermaye miktarı ve bir sene önceki toplam tekalif miktarını gösteren fotoğrafı olarak değerlendirilebiliriz.

Şüphesiz Sultan ve yönetici elit için bu resimlerin kadrajı içine giren bilgiler kıymetliydi. Bu sayede Lefke de yaşayanlar devlet nezdinde bilinir hale gelmiş ve kaydedilmişti. Bu bağlamda belki klasik tahrir geleneğinin yeniden canlanması şeklinde de görülebilir. Ancak defterin kayıt biçimi bu bağlamda bir başka hususa daha işaret eder. Şöyle ki; klasik tahrirler bilindiği gibi mufassal ve icmal olmak üzere iki ayrı defter şeklinde düzenlenmiştir. Lefke defteri ise, bu iki ayrı defter verilerinin, “bir defter” halinde düzenlenmiş şekli gibidir. Dolayısıyla sayım kayıt-yazım yöntemi açısından bir yeniliğe işaret eder. Ama şurası açıktır ki; vergi mükellefi, hala yaşadığı idari birimin adıyla fiziki yapısı, yaşı, mesleği, şöhreti, malı-mülkü üzerinde tanımlanmaya devam etmektedir. Nitekim “şu idari birimde şu hane de şu fiziki özelliklere sahip şunun oğlu şu kişi” şeklindeki bu tanımlama bir nevi mükellefin “kimlik kartı” olmuştur.

Defterdeki tekalif bilgisi ise, vergi yükünün sayımdan bir sene önceki tekalif-i örfiye yükümlülüğünün Lefke toplamı, mahalle ve köylere bu toplamın düşen miktarını ve her mahalle ve köyde yaşayan hane numarası altında kaydedilenlere isabet eden miktarı göstermektedir. Yukarıda işarete ettiğim gibi bu bilgi mevcut halin durum tespiti bilgisi anlamındadır. Bu bağlamda iyileştirmeye yönelik bulgular şeklinde değerlendirilmemelidir. Nitekim, tekalife, ait bilgileri arşivin farklı tasnifinde yer alan Lefke'ye ait tevzi kayıtları¹⁷ ve yine aynı tasnifte ki 1845 temettuat sayım sonuçlarıyla¹⁸ karşılaştırdığımızda; aşağıdaki Tablo 4 ve grafikteki bulgulara erişiriz.¹⁹

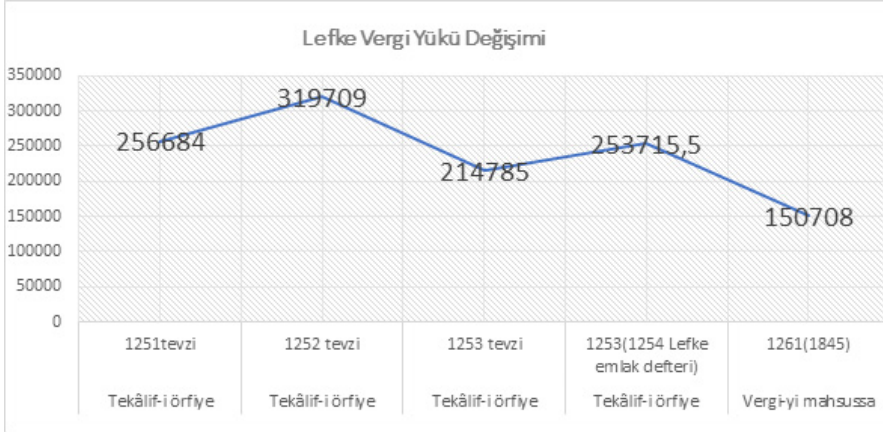
17 BOA., DBŞM.d., 10235, 29.12.1253.

18 Metinde Dipnot 4' te verilen BOA.ML.VRD. TMT.d tasnifinde yer alan defterlerin vergiy-i mahsusa toplamlarıdır.

19 Tabloda yer verilen tevzi kayıtlarında merkezin talepleri, yerel idarecilere yapılan ödemeler ve masrafi

Tablo 4: Lefke Vergi Yüğü Değişimi

Genel toplam Kuruş	Tekâlif-i örfiye 1251tevzi	Tekâlif-i örfiye 1252 tevzi	Tekâlif-i örfiye 1253 tevzi	Tekâlif-i örfiye 1253(1254 Lefke emlak defteri)	Vergi-yi mahsusssa 1261(1845)
	256684	319709	214785	253715,5	150708

Tablodaki verilerin ve grafikteki bulgunun niteliği, Sultan Mahmut devrinde tekâlif-i örfiye yükümlülüğünün ne kadar değişken ve mükellef için öngörülemez olduğunun en somut göstergesidir. Tanzimat, tekâlif-i örfiye yükümlülüğüne son vererek yerine vergi-yi mahsusssa'yı cari kılmıştır. İlk 10 sene içinde de vergi-yi mahsusssa'nın "hal ve tahammüle" göre dağıtılması için yoğun bir çaba sarf edilmiş. Ancak standart değişmez bir oran üzerinden objektif kriterlere dayalı bir vergilendirme sağlanamamıştır. Dağıtım, yerel idari kurumlar tarafından yapılmaya devam edilse de yerel idari kurumların yapısı, tabi olduğu kurallar yeniden ve yeniden tanımlanmıştır. Halkın rıza ve taahhüdünü içeren bir zemini oluşturma gayreti sergilenmiştir.²⁰

belde adıyla çok çeşitlilik gösteren ve her yıl değişen harcama listelerini içerir. BOA., DBŞM.d., 10235, 29.12.1253 tasnifinde yer alan bu kayıtlarda birbirini takip eden üç senenin tekâlif-i örfiye miktarı kaydedilmiştir.1254 yani II. Mahmut sayım defterindeki veri ise yukarıda açıkladığım gibi 1254 senesinde kaydedilmesine rağmen bir sene önceki tekâlif miktarını verir. Hicri 1261 miladi 1845 sayım kayıtları ise, Tanzimat'la birlikte kaldırılan tekâlif-i örfiye'nin yerine ihdas edilen vergiyi mahsusssa vergisidir. Bu vergi konsolide bir vergidir. Salınmasında kaldırılan tekâlif-i örfiye miktarı baz alınmıştır. Ancak masraf adıyla anılan harcama kalemleri düşülmüştür. bk. A. Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yay, İstanbul 1990, s. 94.

20 Sürecin izlenen siyaseti ve merkez -taşradaki uygulama biçimi hakkında bk A. Efe, "1845 Temettuat Sayım Sonuçları Ne Oldu?", *History Studies*, VIII/1 (March 2016), s. 19-35.

Sonuç

Lefke Emlak Defteri Sultan II. Mahmut'un mal mülk sayımının gün yüzüne çıkan ikinci örneği olmakla birlikte sayımın "tamamlanan" ilk örneğidir. Defter verileri, servete üzerinden vergi tarhının hedeflendiğini ortaya koymaktadır. Ne var ki, Sultan II. Mahmut'un iktidarında bu hedef gerçekleştirilememiştir. Tanzimat'ın ilk döneminde de ulaşılmamıştır. Ama bir hedef olarak Tanzimatçıların önünde hep var olmuştur. Nihayetinde servet vergisinin emlak ve gelir vergisi şeklinde uygulanması için 1858'den 1907'e dek yeni pratikleri uygulanmaya devam edilmiştir.²¹

Bununla birlikte Sultan II. Mahmut'un bu mal mülk sayımı, devrin siyaset stratejisinin niteliği adına önemli bir aşamaya işaret eder. Bu nedenle yarım kalmış, başarısız olmuş bir uygulama şeklinde değerlendirmek doğru olmaz. Çünkü, kritik bir zamanda uygulanan bu sayım, Sultan Mahmut'un, kıyafetindeki değişiklik, yurtiçi seyahatleri, törenlere iştiraki gibi bizzat kendi yaşantısında somutlaşan kamusal görünürlüğü ile inşa etmeye çalıştığı imge ile bağlantılıdır. Aynı şekilde 1830 nüfus sayımı, coğrafyanın haritalarının hazırlanması gibi yönetilenin görünür kılınması adına yapılan girişimlerin de bir parçasıdır. Dolayısıyla hem yeni iktidar biçiminin araçlarından birisidir. Hem de merkezîleşme misyonunun.²² Nitekim Lefke özelinde, toplam erkek ve hane sayısı, her bir hanenin reisinin yaşı, fiziki durumu, şöhreti mesleği, evinin niteliği, tarla bağ ve bahçesinin nasıl nerede olduğu kıymetinin ne olduğu hayvan varlığı ve ödediği vergi ile birlikte kaydının yapılmış olması merkezîyetçilik siyasetinin 1838'deki görünür halidir.

21 A. Kaya, Y.Terzibaşoğlu "Tahrirden Kadastroya:1874 İstanbul Emlâk Tahriri ve Vergisi, Kadastro Tabir Olunur Tahrir-i Emlâk" *Tarih Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 9, Güz, 2009, s. 9-58. N. Özbek, "Osmanlı İmparatorluğunda Gelir Vergisi: 1903-1907 Tarihli Vergi-i Şahsi Uygulaması" *Tarih Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 10, 2009, s. 43-80.

22 Sultan II. Mahmut'un yeni siyaset anlayışı ve merkezîleşme ve modernleşme politikaları arasındaki ilişki için bk. Cengiz Kırılı, *Sultan ve Kamuoyu, Osmanlı Modernleşme Sürecinde Havadis Jurnalleri, 1840-44*, İş Bankası Yay. İstanbul, 2009, s. 26-37.

Kaynaklar

- BOA., C. DH 30/14777, 4 Nisan 1840.
- BOA., C.ML. 1485, 26 Ağustos 1838.
- BOA., DBŞM.d., 10235, 29.12.1253.
- BOA. C.ML. 361, Eylül 1838.
- BOA. HAT. 1617.
- BOA.ML.VRD. TMT.d, 8859, 8850,8867, 8862, 8856, 8860, 8861, 8853, 8870, 8847, 8849, 8855, 8869, 8858, 8864, 8872, 8873, 8851, 8863, 8868, 8874, 8852, 8865, 8866, 8869, 8876, 8845, 8846, 8848, 8854, 8857, 8871
- BOA., ML.VRD. TMT.d, 8878.
- Cezar, Y. “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Malî Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 9 (Nisan 1996).
- Efe, A., “1845 Temettuat Sayım Sonuçları Ne Oldu?”, *History Studies*, VIII/1 (March 2016).
- Efe, A., “II. Mahmut’un Mal-Mülk Sayımı: Evreşe Örneği” *Belleten*, 2016.
- Günay, V. “Yerel Kayıtlar Işığında XVIII. Yüzyıl Sonlarında İzmir”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/1 (Temmuz 2010).
- Kaya, A. Y. Terzibaşoğlu “Tahrirden Kadastroya:1874 İstanbul Emlâk Tahriri ve Vergisi, Kadastro Tabir Olunur Tahrir-i Emlâk”, *Tarih Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S 9, Güz, 2009.
- Kaynar, R., *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 3. Baskı TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Kırlı, C., *Sultan ve Kamuoyu, Osmanlı Modernleşeme Sürecinde Havadis Jurnalleri, 1840-44*, İş Bankası Yay. İstanbul 2009.
- Özbek, N. “Osmanlı İmparatorluğunda Gelir Vergisi: 1903-1907 Tarihli Vergi-i Şahsi Uygulaması” *Tarih Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S 10, 2009.
- Özel, O., “Avarız ve Cizye Defterleri” *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, der. H. İnalçık, Ş. Pamuk, Ankara 2011.
- Özkaya, Y., “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi Defterlerinin Kontrolü”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1981).

Özvar, E., “Giriş Osmanlı Devleti’nde Bütçeler: Merkezi Hazinesinin Yıllık Muhasebe Bilançoları” *Osmanlı Maliyesi Kurumlar Bütçeler*, ed. M. Genç, E. Özvar, C 2, Osmanlı Bankası Yay., İstanbul, 2006

Saydam, A., “Trabzon Sancağının Tekâlif-i Örfiye Yükümlülüğü (1830-1840)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S 127, Ağustos 2000.

Sayın, A., Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, Ankara 1999.

Şener, A., *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yay., İstanbul 1990.

Osmanlı Taşra Belediyelerinde Mali Kriz:
Tabip Maaşlarının Ödenme Sorunları
Serhat Aras Tuna*

Giriş

Osmanlı Devleti döneminde büyük kentlerde halk sağlığının korunması amacıyla darüşşifalar başta olmak üzere çeşitli müesseselere müracaat edilmiştir. Sağlık hizmetlerinin devletler eliyle halka ulaştırılma düşüncesi, 19. yüzyılda dünyada hâkim hale gelmiş ve koruyucu hekimlik kavramı gelişmiştir. Salgın ve bulaşıcı hastalıkların etkisiyle sıhhi tedbirlerin arttırılmasına daha çok önem verilmesi gerektiğinden tıp alanındaki yenilikler kolaylıkla benimsenmiştir. 19. yüzyıl birçok alanda olduğu gibi sağlık teşkilatlanmasında Osmanlı yenileşmesine vesile olmuştur. 1861'de *Tebabet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname* kabul edilerek büyük merkezler dışında kalan şehir ve kasabalara sağlık hizmetlerinin ulaştırılması amaçlanmıştır. Böylece memleket veya belediye tabipliği kavramları ortaya çıkmış ve Mekteb-i Tıbbiye Nezareti taşraya hekim yetiştirmekle mükellef tutulmuştur. Bu maksatla daha önce kurulan ve askeri hekim yetiştiren Mekteb-i Tıbbiye bünyesinde 1867'de sivil hekim yetiştirilmesine başlanmıştır. 1871 ve 1874 yıllarında çeşitli nizamnameler çıkarılmış ve sivil hekimlerin görev ve sorumlulukları detaylandırılmıştır.¹ Örneğin, 1871'de yayımlanan *İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi*'ne göre taşra hekimleri daha önce olduğu gibi "memleket hekimleri" şeklinde anılmaya devam edilmiştir. Ayrıca nizamnameyle hekimler merkezden atanan ve her hareketleri merkeze bağlı olan devlet memurlarına dönüştürülmüştür. Nizamnamede memleket hekimlerinin taşradaki görevleri belediye tarafından belirlenen ve ilan olunan bir yerde haftada iki defa ücretsiz hasta muayenesi, ücretsiz aşılama,

* Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş/TÜRKİYE, s.bingul@alparslan.edu.tr

1 Elif Gültekin, Gazi Doğan, "Osmanlı Dönemi Belediye Tabipliği Uygulamasına Karamürsel Örneğinde Bir Bakış", *Lokman Hekim Dergisi*, 8/3, 2018, s. 219.

yatalak hastaların evde kontrolü gibi hususlardan oluşmaktaydı. Memleket hekimlerinin maaşlarının ödenmesinden belediyeler sorumlu tutulmuştur. 1888'de ise *Memleket Ettibası ve Eczacıları Hakkında Nizamname* yayımlanmıştır. Buna göre memleket hekimleri Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye mezunlarından ve Osmanlı tebaası öğrencilerden atanacak ya da yabancı ise Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanede bilgilerini teyit ettirecekti. Dört sınıf şeklinde tasnif edilen memleket hekimlerinin maaşları sırasıyla 600, 800, 1200 ve 2000 kuruş olarak kaza, liva, vilayet tabipleri ile vilayet tabipleri müfettişleri şeklinde belirlenmiştir. Mecburi hizmeti kapsayan nizamnameye göre askerlikten muaf tutulmaları karşılığında iki sene kaza ve üç sene de livada olmak üzere toplam beş senelik taşra görevi ilgili tabiplere zorunlu tutulmuştur. Yükümlülüğün yerine getirilmemesi halinde maddi yaptırım uygulanmasına gidileceği nizamnamede yer almıştır.²

Belediyelerin tabip bulundurma ve maaşlarının ödenmesinden sorumlu tutulması birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Zira Osmanlı belediyelerinin büyük bir kısmı yeterli personel ve mali güçten son derece yoksundu. Belediyelerin kıt derecedeki kaynaklarının tasarrufu merkezi hükümetin kontrolü altındaydı.³ Taşra belediyelerinin çoğunda muhasebe kayıtları ve yazışmalar düzensiz yapılmaktaydı. Belediyeler, yetki anlaşmazlığı ile tecrübesizlikten kaynaklı verimsiz çalışma koşullarına sahiplerdi. Belediye meclisleri büyük ölçüde vilayet ve liva yöneticilerinin etkisi altında kaldığından hizmetlerin çoğu ancak hükümetin onayı ve yardımıyla hayata geçirilebilmekteydi.⁴ Çeşitli dönemlerde belediye gelirleriyle ilgili yapılan düzenlemeler mevcut sorunların katlanarak büyümesine sebep olmuştur. Özellikle “rüsüm-ı erbaa” şeklinde kavramsallaşan kantar, kile, hayvan ve zephiyeden oluşan vergi gelirlerinin hazine ve belediyeler arasında paylaşılması belediyelerin çoğunun gelir darlığı yaşamasına sebep olmuştur.⁵ Osmanlı kentlerinin ekonomisi büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayandığından bu dört vergi gelirinin tasarrufu daha da önem

2 Ceren Gülser İlikan-Rasimoğlu, “Taşrayı İyileştirmek: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Memleket Hekimleri”, *Lokman Hekim Journal*, 3/1, 2013, s. 2-3.

3 İlber Ortaylı, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 195.

4 Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 278.

5 Şeyhmus Bingül, “Osmanlı Taşra Belediyelerinde Bütçe Krizi: ‘Rüsüm-ı Erbaa Örneği’”, *OTAM*, 46, 2019, s. 59.

kazanmıştır. Belediyelerin mali sorunları, topyekûn modernleşme dönemine denk gelen 19. yüzyıl boyunca sürekliliğini koruyan bir sorun halini almıştır.⁶ Bu çalışmada belediyelerde yaşanan söz konusu sorunların tabip maaşlarının tahsili çerçevesinde taşraya nasıl yansdığı ve ne türden çözümlere gidildiği üzerinde durulmuştur. Tabip maaşların ödenme sorunlarına dair bazı çalışmalar olsa da⁷ Osmanlı taşrasının bu meseleyle ilgili yazışmalarından daha geniş bir örneklem oluşturulmuş ve söz konusu durumları tahlil edilmiştir. Çalışma iki bölümden oluşmakta olup birinci bölümde tabiplere duyulan ihtiyaç ve tabiplerin yaşadığı sorunlar ikinci bölümdeyse maaş ödemeleri için yerel ve merkezi yöneticilerin tedbir, öneri ve yaptırımları incelenmiştir.

Osmanlı Taşrasının Tabip İhtiyacı ve Tabiplerin Yaşadığı Sorunlar

Belediye tabiplerinin maaş ödemelerine dair sorunlar büyük ölçüde 1880'li yıllar ve sonrasıyla özdeşleşmiştir. Bunda hem bu yıllar itibariyle belediye dairelerinin sayısında artış yaşanması hem de mali sorunların daha da belirginleşmesi etkili olmuştur. Belediyeler her ne kadar tabiplere verilmesi gereken maaş miktarlarına dair taahhütte bulunsa da tabipler atandıktan bir müddet sonra maaşları düşürülmekte ya da aylarca ödenememekteydi. Örneğin, Mekteb-i Tıbbiye mezunu olup Amasya Belediye Tabipliği yapan Ahmed Receb Bey'in maaşından 250 kuruş kesintiye gidilmiş fakat Dahiliye Nezareti bunun kanunlara aykırı olduğunu Sivas Vilayetine bildirmiştir.⁸ Böylesi durumlar taşrada uygun memleket tabiplerinin tedarikini güçlendirmekte ve sıhhi işleri zor duruma sokmaktaydı. Bu yüzden belirlenen maaş miktarının altına düşülmemesi hususu, Sivas dışında diğer vilayetlere kesin bir dille bildirilmiştir.⁹ Buna rağmen bazı belediyelerde tabipler

6 Mehmet Seyitdanhoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu: Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 11.

7 Yukarıda referans gösterilen İlikan-Rasimoğlu bu konuya bazı kentler üzerinden doğrudan eğilirken Gültekin ve Doğan'ın çalışmaları da Karamürsel örneğinde bu meseleyi kapsamaktadır.

8 BOA., DH.MKT. 1414/27, 25 Ş 1304 (19 Mayıs 1887)

9 BOA., DH.MKT. 1414/8, 25 B 1304 (19 Nisan 1887). Söz konusu uyarı taşra belediyeleri adı altında Sivas, Kastamonu, Hüdavendigâr, Edirne, Aydın, Hicaz, Bağdad, Selanik, Konya, Erzurum, Diyarbekir, Halep, Adana, Trablusgarb, Manastır, İskodra, Yemen, Mamüretülaziz, Ankara, Van, Trabzon, Yanya, Bingazi, Bitlis, Hakkâri, Dersim'e yapılmıştır. Benzer uyarılar idari taksimatın değişkenliğine göre farklı sayıda vilayet veya müstakil sancaklara yapılabilmektedir.

aylarca maaş alamadıklarını ve harcırah ödemelerinin de yapılmadığını içeren şikayetlerde bulunmuştur.¹⁰ Hatta bu türden şikayetlerin karşılıklı suçlamalara sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Hüdavendigâr Vilayeti Söğüt Belediyesi Tabibi Marko Efendi'nin bir seneden beri maaş almadığı ve kendisine kaymakam tarafından kötü davranıldığına dair şikâyeti, vilayet idarecileri tarafından kesin bir dille yalanlanmıştır.¹¹

Bazı kazalarda tabipler seyyar halde görev yapmaktaydı. Örneğin, Cebel-i Bereket Sancağına bağlı Payas Kazası Belediye Tabibi birbirinden yaklaşık iki-altı saat mesafelerdeki köylerde dolaşmakta ve ayrıca kazadaki 300'ü aşkın mahkûmun muayenesinden sorumlu tutulmaktaydı. Fakat tabibin verdiği malumata göre mevcut maaşı ancak yük hayvanı ücretiyle kale içindeki mahkûmların muayeneleri gibi zaruri işlere yetmekteydi. Bu yüzden maaşına kale tahsisatından zam yapılmasını talep etmiştir.¹² Dolayısıyla tabiplere görev yüklerini aşan sorumlulukların yüklenmesi ayrıca mali sorunlara sebebiyet vermiştir. Maaş ödemelerinin sorunlu olduğu taşra bölgelerinde görevli doktorların bazıları buldukları yerin hava koşullarını gerekçe göstererek görevlerini terk etmişlerdir.¹³ Salgın ve bulaşıcı hastalıkların yayılım zamanlarında ise tabiplere olan ihtiyaç katbekat artmıştır. Örneğin, Hakkâri'de frengi hastalığının yayılması üzerine tabip raporları, Dahiliye Nezareti'nden talep edilmiş fakat burada tabip bulunmadığından söz konusu talep karşılanamamıştır. Bu yüzden Hakkâri gibi uzak yerlerin hususiyetleri gözetilerek bütün vilayetlere gönderilen bildirimde böyle uzak mesafede olan mahallerden görevlendirilmesi istenilen tabiplere 1.500 kuruşluk maaşın mahalli hükûmetler tarafından temin edilmesi halinde merkezden tabip gönderilmesinin mümkün olabileceğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca taşrada tayin edilen tabiplerden bazılarının maaşlarının düşürülmesi veya kesintiye gidilmesinden dolayı taşrada tabip tedarikinde zorluk çekildiği vilayetlere hatırlatılarak bu hususlarda itina gösterilmesi gerektiği bildirilmiştir.¹⁴ Tabip yokluğundan kaynaklı benzer bir durum Hüdavendigâr Vilayetine bağlı Erdek'te meydana gelmiştir. Erdek'te ortaya çıkan hastalık üzerine düzenlenen raporlarda Tıbbiye Nezaretinde hem tabip bilgisine denk

10 BOA., DH.MKT. 1458/114, 12 S 1305 (30 Ekim 1887). Hüdavendigâr Vilayeti Söğüt Belediyesi Tabibi Marko Efendi'ye dairdir.

11 BOA., DH.MKT. 1515/50, 14 L 1305 (24 Haziran 1888).

12 BOA., DH.MKT. 1468/118, 25 M 1305 (13 Ekim 1887).

13 BOA., DH.MKT. 2029/33, 18 Ca 1310 (18 Aralık 1892). Silifke Belediye Tabibine dairdir.

14 BOA., DH.MKT. 1468/119, 26 Ra 1305 (12 Aralık 1887).

gelinmemiş hem de raporlar çok özensiz hazırlandığından içeriğinden hareketle bir neticeye varılamamıştır. Bu yüzden Erdek'te belediye gelirlerinin yeterli olması halinde bir tabibin tayin edilmesi gerektiği yazışmalara yansımıştır.¹⁵ Tabip yokluğundan ötürü özensiz veya yetersiz raporların düzenlenmesi birçok bölgede denk gelinen bir durumdur. Örneğin, Bitlis Vilayetine bağlı Genç Sancağı ile Çapakçur ve Kulp Kazalarında belediye tabibi bulunmadığından sıhhi işlerde berber esnafına müracaat edilmekte ve bunlar tarafından rapor hazırlanmaktaydı. Fakat bu usul, son derecede sakıncalı bulunduğundan Adliye Müfettişliğinin görüşleri dahilinde ya belediye gelirlerinin arttırılması yoluna gidilmesi ya da gelirleri yeterli olan yerlerden tabip tedarik edilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir.¹⁶ Berberlerden istifade edilen bir diğer yer Anamur Kazasıydı.¹⁷ Nitekim Sivas Vilayetinin Hafık, Koçgiri ve Ladik Kazalarında da tabip ve eczacı yokluğundan ötürü yaralanma olaylarında "adi şehadetname" denilen raporlar düzenlendiğinden Adliye Nezareti durumun devamının kamu hukukuna zarar vereceğini ve bir çözüm bulunmasını Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir.¹⁸ Bu yıllarda tabip atamalarını zorlaştıran meselelerden biri Osmanlı topraklarının büyüklüğüne nispetle Mekteb-i Tıbbiyeden mezun olan tabiplerin yetersiz kalmalarıydı. Fakat atamalardan sorumlu kurumlardan biri olan Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretinin beyanına göre asıl sorun, belediyelerin maaş ödemelerinde gösterdiği nizamsızlıktı.¹⁹ Bazı tabiplerin etnik ya da siyasi konularda hareketliliğe mahal olan bölgelerden kaçınmaları ayrıca taşraya sıhhi hizmetlerin ulaştırılmasında engel teşkil etmekteydi.²⁰

Osmanlı taşrasının birçok bölgesiyle yapılan yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla belediyelerin maaş ödeme hususunda çok yetersiz kaldığı görülmektedir. 1886 yılında belediye gelirlerinin bir kısmının hazineye devrinden dolayı mevcut sorunlar giderek büyümüştür. Bu hususta birçok belediye bütçede düzenlemeye gitmek istemiştir. Örneğin, Gümüşhane ve Sofular gibi yerlerde belediye memurlarının maaşlarının düşürüleceği Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.²¹ Konya'da aynı gerekçeden ötürü

15 BOA., DH.MKT. 1515/1, 13 L 1305 (23 Haziran 1888).

16 BOA., DH.MKT. 2298/92, 21 N 1317 (23 Ocak 1900).

17 BOA., DH.MKT. 1257/11-1, 19 R 1326 (21 Mayıs 1908).

18 BOA., DH.MKT. 2316/23, 9 Za 1317 (11 Mart 1900).

19 BOA., DH.MKT. 2049/85, 19 B 1310 (6 Şubat 1893).

20 Ceren Gülser İlikan-Rasimoğlu, agm., s. 4.

21 BOA., DH.MKT. 1551/96, 2 S 1306 (8 Ekim 1888). Gümüşhane ve Sofular Belediyelerine dairdir.

istihdamı sağlanan tabiplerin maaşları ödenememiştir.²² Nitekim bu sorun Kudüs²³ ve Aydın'da²⁴ da aynen yaşanmıştır. Aydın Vilayetinden yapılan talepte maaşların hazineден karşılanması gündeme getirilmişse de “müzayaka-i hazıra” yani mevcut mali darlık gerekçesiyle bu talep Dahiliye Nezareti tarafından kabul edilmemiştir.²⁵ Üstelik birçok vilayetten hazine yardımına dair benzer taleplerde bulunulması nezaretleri çaresiz bırakmış gibidir. Tıbbiye Nezareti, sorunların çözümü adına vilayetlerden giden bu talepleri desteklediğinden Dahiliye Nezareti hem Tıbbiye Nezareti hem de vilayet ve müstakil sancaklara “ne denileceği ve nasıl muamele edileceğini” Maliye Nezaretine sıkça danışmıştır.²⁶ Bu türden yazışmaların yapıldığı günlerde ödenmemiş maaşları biriken tabipler tarafından şikâyet ya da talepler giderek artmıştır. Bunlardan biri Edirne Vilayetine bağlı Lüleburgaz Belediye Tabibi Nikoli Pavli Efendiye aittir.²⁷ Dahiliye Nezareti “umumi sıhhatin muhafazası için buranın tabipsiz bırakılmayacağını ve icabına bakılması gerektiğini” vilayete bildirmekle yetinmiştir.²⁸ Özellikle frengi gibi bulaşıcı ve salgın hastalıkların hızlı ve etkili yayılımını önlemek maksadıyla hastalığın kontrol altına alınmasına kadar mal sandığından yani hazineден maaş tahsisi yoluyla tabip görevlendirilmesi nezaretlerce daha makul bulunabilmekteydi.²⁹ Başka bir deyişle tabip maaşlarının hazine yardımıyla ödenmesi ancak büyük zararlar doğurması muhtemel durumlarda müzakerelere konu edilmekteydi. Fakat bunun nihai şekilde kabul görmesi hem nezaretler arası iş birliği hem de sadaretin onayına bağlıydı. Nitekim Kastamonu'nun Cide Kazasında salgın hastalıktan ötürü tabip tayininin ancak hazine yardımıyla yapılabileceği gündeme geldiğinde “bütçe haricinde para kullanımının katiyen yasak olduğu” hatırlatılmıştır.³⁰ Genel yazışmalara bakıldığında emsal oluşturmaması için bu türden esnekliklerden kaçınıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Van Vilayetine bağlı Hakkâri Sancağında tabip ihtiyacı doğduğunda maaşının hazineден karşılanması

22 BOA., DH.MKT. 1552/51, 3 S 1306 (9 Ekim 1888).

23 BOA., DH.MKT. 1557/66, 18 S 1306 (24 Ekim 1888).

24 BOA., DH.MKT. 1566/4, 15 Ra 1306 (19 Kasım 1888).

25 BOA., DH.MKT. 1575/56, 14 R 1306 (18 Aralık 1888).

26 BOA., DH.MKT. 1590/60, 1 C 1306 (2 Şubat 1889).

27 BOA., DH.MKT. 1593/74, 11 C 1306 (12 Şubat 1888).

28 BOA., DH.MKT. 1627/82, 11 L 1306 (10 Haziran 1889).

29 BOA., DH.MKT. 1750/102, 27 Z 1307 (14 Ağustos 1890); BOA., DH.MKT. 1755/92, 12 M 1308 (28 Ağustos 1890).

30 BOA., DH.MKT. 2009/127, 20 Ra 1310 (12 Ekim 1892).

talebinde bulunulmuştur. Hakkâri gibi büyük bir sancak merkezinde tabip bulundurulması lüzumu haklı bulunmuşsa da Dahiliye Nezareti bu talebe olumsuz yanıt vermiştir.³¹ Genelde nezaretlerin başlıca talimatı mahalli hükümetlerin ücretleri “bir şekilde” temin etmesi gerektiği şeklindeydi.

Bazı vilayetlerde belediyelerde maaşa karşılık bütçe bulunmadığından askeri tabiplerin geçici suretle görevlendirilmesi için talepte bulunulmuştur. Bu hususta Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetine bağlı Limni’de Kale-i Şahane Tabibi Hacı Hüseyin Efendi’nin görevlendirilebilmesi için resmi ruhsat alması gerekmiştir.³² Buna benzer bir diğer talep Sinop Sancağı için yapılmıştır. Sinop Belediye Tabipliği yapan Yunan vatandaşlarından Vakobani Efendinin memuriyeti istenilen şekilde devam etmediğinden ve yerine 800 kuruş maaşla yeni bir tabibin atanması mümkün olmadığından aylık 400 kuruş maaşla mahalli Tophane Tabibi İsmail Efendi’nin memur edilmesi için Dahiliye Nezaretine müracaat edilmiştir. Fakat bu yıllarda askeri tabiplerin belediye tabipliğinde çalışmaları nizamla aykırı olduğundan bundan etkili bir sonuç alınamamıştır.³³ Bu esnada bazı sancaklarda belediye tabibi maaşlarının yarı yarıya düşürüldüğüne şikâyetler devam etmiştir. Son derece mamur olan Selanik Vilayeti dahilindeki Siroz (Serez) Sancağından yapılan bu türden bir şikâyet, maaş meselesinin oldukça girift bir hale geldiğini göstermektedir.³⁴ Kastamonu’nun Taşköprü Belediye Tabibi Ali

31 BOA., DH.MKT. 2054/96, 5 N 1310 (23 Mart 1893).

32 BOA., DH.MKT. 1800/28, 6 C 1308 (17 Ocak 1891).

33 BOA., DH.MKT. 2061/101, 23 Ş 1310 (12 Mart 1893). Askeri tabiplerin belediye tabiplerinin boşluğunu dolduracak şekilde görevlendirilmeleri hususunda kapsamlı gelişmeler ancak 1898’de gündeme gelmiştir. Yapılan inceleme neticesinde vilayet ve liva merkezleriyle 180 kazada tabip bulundurulması için ordu merkezleri olan yerlerde yarım maaşla askeri tabiplerin görevlendirilmesi padişahın iradesiyle emredilmiştir. İrade, ordu merkezlerini kapsadığından alay ve tabur mevkileri hakkında bir açıklık mevcut değildi. Bu yüzden ayrıca zorluklar devam etmiştir. Vilayetlerden askeri tabip mevcut olan kaza ve livaların listeleri talep edilmiştir. Bk. BOA., DH.MKT. 2128/95, 21 Ca 1316 (7 Ekim 1898). Kosova gibi yerlerde bu usul hayata geçirilince maaş ödemeleri için ayrıca Dahiliye Nezareti’ne danışılmıştır. Bk. BOA., DH.MKT. 2158/31, 20 Ş 1316 (3 Ocak 1899). Kerkük Sancağına bağlı Raniye Kazasında ise belediye tabibi yokluğundan ötürü askeri tabibin işlerinin sekteye uğradığı rapor edilmiştir. Bk. BOA., DH.MKT. 556/30, 22 R 1320 (29 Temmuz 1902). Bitlis Vilayetinde de belediyenin yetersiz kalmasından ötürü askeri tabibe ihtiyaç duyulmuş ve bu tabibe 2.000 kuruş verilmesi gerekmiştir. Fakat vilayetten verilen malumata göre Bitlis’ten 1.200 kuruş bile ödenme ihtimali çok düşüktü. Bk. BOA., BEO. 3264/244795, 29 KS 1323 (11 Şubat 1908).

34 BOA., DH.MKT. 1855/58, 28 Z 1308 (4 Ağustos 1891). Halil Efendi’nin yaptığı şikâyete göre maaşı 800 kuruştan 400 kuruşa düşürülmüştür.

Osman Efendi'nin ise 600 kuruş olan maaşı 400 kuruşa düşürüldüğünden zor durumda kaldığını bildiren bir dilekçe yazmıştır. Şikâyet dilekçesi Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiyeye havale edilmiş ve mahalli idarecilere bu hususta gereğinin yapılması için uyarıda bulunulmuştur. Buna göre Ali Osman Efendi'nin 3.600 kuruş alacağı vardı fakat kazada meydana gelen yangından dolayı belediye bu meblağı ödeyememiştir.³⁵ Adana Vilayetine bağlı Payas Belediye Tabibi Antranik Efendi ise verdiği dilekçesinde müterakim maaşının 21.000 kuruş olduğunu belirtmiş ve bunun tamamını talep etmiştir. Antranik Efendi, zaruret halinden dolayı mal ve eşyalarını satarak borçlandığını da dilekçesine eklemiştir.³⁶ Adana idarecilerinin verdiği malumata göreseye Antranik Efendi 10.000 kuruş almaya rıza göstermiş ve bu meblağın vilayet dahilindeki bütün belediye dairelerinden toplanmasıyla karşılanacağı belirtilmiştir.³⁷ Buna rağmen belediye tabiplerinin bakaya maaşlarının vefatlarından dolayı çocukları tarafından talep edilmeye devam edildiği durumlar olmuştur. Örneğin, Kütahya Belediye Tabibi Ahmed Bey'in 800 kuruş olan maaşının 600 kuruşa düşürüldüğü ve 7.620 kuruş alacağı olduğu gerekçesiyle kızı Fatma Hanım tarafından talepte bulunulmuştur. Yapılan incelemede belediye dairesinin livalarda 800 olan miktarı 600'e ve kazalarda 600 olan miktarı 500 kuruşa düşürdüğü anlaşılmıştır. Belediye bunu gelirlerin arttırılmasına kadar uygulama koşuluyla kararlaştırmıştır. Şura-yı Devlete verilen malumat ise Ahmed Beyin mağduriyetinin giderildiği yönündedir.³⁸

Diğer bazı vilayetlerdeki maaş ödemelerine dair yazışmalara yansıyan sorunlar şu şekildeydi: Mamüretülaziz Vilayeti Hozat Belediye Tabibi Kazım Bey'in maaşı dokuz aylık³⁹, Hüdavendigâr Vilayeti Yenişehir Kazası Belediye Tabibi Gavril Efendi'nin bir senelik⁴⁰, Kosova Vilayeti Pravişte Kazası Belediye Tabibi Lütfi Ali'nin iki aylık⁴¹ maaşının ödenmediğine dair şikâyetler yapılmıştır. Ayrıca Naslıç belediye tabibinin 600 kuruş olan maaşının 400'e⁴², Lüleburgaz belediye tabibinin 600 kuruş olan maaşının ilk

35 BOA., DH.MKT. 1984/2, 2 R 1310 (24 Ekim 1892).

36 BOA., BEO., 92/6839, 27 Ra 1310 (19 Ekim 1892).

37 BOA., DH.MKT. 2010/79, 24 Ra 1310 (16 Ekim 1892).

38 BOA., BEO., 152/11371, 19 B 1310 (6 Şubat 1893).

39 BOA., DH.MKT. 2049/6, 18 B 1310 (5 Şubat 1893).

40 BOA., DH.MKT. 315/52-1, 11 Teşrinievvel 1310 (23 Ekim 1894).

41 BOA., DH.MKT. 431/54-1, 5 Ağustos 1311 (17 Temmuz 1895).

42 BOA., DH.MKT. 2170/60, 14 L 1316 (25 Şubat 1899).

ay 500 ve sonraki aylarda 400'e düşürüldüğü⁴³, Yanya Vilayeti Filat Belediye Tabibi Mihran Efendi'nin üç aylık maaşının ödenmediği ve belediyede yolsuzlukların yaşandığı⁴⁴, Sivas Vilayeti Amasya Sancağı Belediye Tabibi İbrahim Efendi'nin sekiz ay⁴⁵, Kosova Vilayeti Gilan Belediye Tabibi Ömer Lütfü Efendi'nin üç ay maaş alamadığı⁴⁶, Mudanya Belediye Tabibi Kemal Efendi'nin maaşının 600 değil ancak 400 kuruş olarak ödenebileceği⁴⁷, yine Hüdavendigâr Vilayetindeki Gönen Belediye Tabibi Nafiz Efendi'nin üç ay maaş alamadığı⁴⁸, Manastır Vilayetinde Elbasan Belediye Tabibi Hüsnü Efendi'nin on aydan beri maaşının ödenmediği⁴⁹ ve Üsküp Belediyesi eski tabiplerinden Litonidi Efendi'nin ise 14.000 kuruş müterakim maaşının olduğu⁵⁰ şeklinde birçok yazışma mevcuttur. Fakat bu türden şikayetlerin bazıları belediye veya vilayet idarecileri tarafından asılsız addedilmiştir. Örneğin, Gönen Belediye Tabibi Nafiz Efendi'nin sadece bir ay maaş alamadığı ve bu kesintinin kendisine kira karşılığı verilen eczane dükkânı ve bazı eşyanın borcuna sayıldığı belirtilmiştir.⁵¹

Maaş sorunlarının yaşandığı bazı bölgelerde tabipler, ödeme yapılması muhtemel başka yerlere tayinlerini istemişlerdir. Örneğin, sekiz aydan beri maaş alamadığından ötürü çaresiz duruma düştüğünü belirten Trablusşam Belediye Tabibi Teflik Efendi başka yere naklini talep etmiştir.⁵² Yine Konya Vilayeti Arabsun Belediye Tabibi Artin Rupen Efendi başka yere tayin isteyen memurlardandır.⁵³ Bu yazışmalar içerisinde tabiplerin dilekçelerine erişmek mümkündür. Rumeli/Taşoz Belediye Tabipliği yapan Hüseyin Hüsnü Efendi'nin dilekçesi aşağıdaki gibi sadeleştirilmiştir:

Bir memurun mütemadiyen bir sene maaş alamaması hiçbir yerde görülmüş işitilmiş şeylerden değildir. Yedi sekiz kişiden ibaret olan ailem sefil ve perişan, evlatlarımla birlikte cidden aç bi-ilaç ve çıplak

43 BOA., DH.MKT. 2328/19, 3 Z 1317 (4 Nisan 1900).

44 BOA., DH.MKT. 2234/58, 8 R 1317 (16 Ağustos 1899).

45 BOA., DH.MKT. 2475/19, 1 M 1319 (20 Nisan 1901).

46 BOA., DH.MKT. 2313/111, 3 Za 1317 (5 Mart 1900).

47 BOA., DH.MKT. 2514/30, 9 R 1319 (26 Temmuz 1901).

48 BOA., DH.MKT. 2506/62, 17 Ra 1319 (4 Temmuz 1901).

49 BOA., DH.MKT. 2590/5, 10 Za 1319 (18 Şubat 1902).

50 BOA., YB. 021. 71/46, 22 Temmuz 1292 (3 Ağustos 1876).

51 BOA., DH.MKT. 2529/18, 21 Ca 1319 (5 Eylül 1901).

52 BOA., DH.MKT. 996/36, 30 Ca 1323 (2 Ağustos 1905).

53 BOA., DH.MKT. 2197/58, 25 Z 1316 (6 Mayıs 1899).

bir haldeyim. Bu hale elbette padişahımızın rızası yoktur. Sakinleri sırf Hıristiyan olan bir memlekette bu derece sefaletle uğratılmam çocuklarımın çıtırçıplak bir halde kalmalarına sebebiyet verilmesi başkaca nazar-ı dikkati calip olacağına binaen durumun düzeltilmesi ve birikmiş maaşlarımın ödenmesi hususunda yüce padişahımızın merhamet ve adaletine sığınırım.⁵⁴

Talep ve şikayetlerin artması üzerine tahkikat yapan Umum Mekatib-i Askeriye Nezareti tabip atamalarını zorlaştıran hususlarla ilgili şu ifadeleri Dahiliye Nezaretiyle paylaşmıştır: “Bin türlü müşkülata taşra belediyelerine sevk ve tayin edilen tabiplerin maaş ve harcırahları ödenmeyerek memuriyeti terk etmelerine sebebiyet verilmesi dikkat çekici bir meseledir. Bu tutumun devam ettirilmesi gayri caiz olup sıhhi memurların harcırah ve maaşlarının muntazam şekilde ödenmesi son derece önemlidir.”⁵⁵ Hatta nezaret daha sonra bazı kazalardan yapılan taleplere “600 kuruş nizami maaşın muntazaman mahalli hükümet tarafından temin edilmedikçe tabip tayini mümkün olamayacaktır” şeklinde cevaplar vermiştir.⁵⁶ Dolayısıyla çeşitli kesintiler ve belediye gelirlerinin yetersizliğinden ötürü tabip maaşları ödemeleri sorunlu bir hal almaktaydı. Nitekim belediye tabiplerinin maaşlarının düşük olması ve diğer bazı hususlardan dolayı Mekteb-i Tıbbiyeden mezun olan tabiplerin taşraya rağbet göstermediği de yazışmalara yansımıştır.⁵⁷ Taşra belediye tabipliklerine söz konusu sebeplerden rağbet gösterilmediğinden zaman zaman kent eşrafının dilekçelerle ricada buldukları da görülmektedir.⁵⁸ Bazı vilayetlerde ise neredeyse hiçbir kazada tabip bulundurulamamaktaydı.⁵⁹

54 BOA., TFR.I.ŞKT. 131/13027, 21 N 1325 (28 Ekim 1907).

55 BOA., DH.MKT. 2313/111, 3 Za 1317 (5 Mart 1900).

56 BOA., DH.MKT. 2534/133, 8 C 1319 (22 Eylül 1901). Yalova Belediye Tabipliğine dairdir. Ayrıca Van ve Bitlis Vilayetlerine bağlı Adilcevaz ve Kulp Kazaları belediyeleri için de aynı yola başvurulmuştur. Bk. BOA., DH.MKT. 849/18-2, 22 S 1322 (8 Mayıs 1904).

57 BOA., DH.MKT. 1944/62, 6 L 1309 (4 Mayıs 1892). Simav ve Debre-i Zir kazalarına dair yazışmadır.

58 BOA., DH.MKT. 2049/19, 23 Kanunusani 1308 (4 Şubat 1893). Söğüt Kazasından muteberandan Bordanaki, Andonaki ve eşraftan Süleyman ve Ahmed Beyler tarafından gönderilen dilekçedir.

59 BOA., DH.MKT. 1913/92, 7 Kanunusani 1307 (19 Ocak 1892). Örneğin, Van Vilayetinden Dahiliye Nezaretine yapılan bildirimde vilayete bağlı kazaların hiçbirinde belediye tabibi olmadığı belirtilmiştir.

Tabip Maaşlarının Tahsili Hususunda Yapılan Çalışmalar: Öneriler ve Yaptırımlar

Belediye tabiplerinin maaşlarının düzenli ödenebilmesi ya da geliri yetersiz olan yerlere kaynak temini hususunda iki türlü çalışma yapılmıştır. Birincisi vilayet, liva ve kaza idarecilerinin yaptığı önerilerdir. İkincisi merkezi hükümetin vilayetlerden gelen önerilerin etkisiyle nezaretlerin bilgisi dahilinde yürürlüğe koyduğu kanunlar ve uygulamaya çalıştığı yaptırımlardır. Belediye tabiplerinin maaş ödemelerinin iyileştirilmesi maksadıyla vilayetlerden çeşitli öneriler yapılmıştır. Örneğin, Bitlis Vilayetinde zebhiye yani hayvan kesim resminin arttırılması ve ayrıca hazineye devredilen bu türden vergilerin büyük kısmının belediyeye terki talep edilmiştir.⁶⁰ Benzer bir talep Hüdavendigar Vilayeti İdare Meclisinden yapılmıştır. Sadarete ulaşan konu, her ne kadar umumi hıfzıssıhha açısından önemsenmişse de 1886'dan beri gelirlerinin yarısı hazineye aktarılan zebhiye, kantar ve kile rüsumunun tamamen belediyelere devrinin bütçeye vereceği zarar hesaba katılarak ona göre muamele edilmesi daha uygun görülmüştür.⁶¹ Düzcce ve Göynük'te ise tabip maaşına karşılık olmak üzere zaruri ihtiyaçlar dışında kalan ticari eşya taşıyan yük arabaları ve hayvanlarından duhuliyeye resmi alınması hususunda talepte bulunulmuştur.⁶² Halep Vilayetinde de belediye gelirlerinin yetersizliğinden ötürü tabip maaşlarının beşte birinin belediye bütçesi dışından karşılanması hususunda Dahiliye Nezaretinden izin talep edilmiştir.⁶³ Benzer şekilde Cezayir-i Bahr-i Sefid'in Limni Kazasında kantar resminin tamamının belediyeye terki talebi⁶⁴, Sivas Vilayeti Gürün kazasında mahalli dokuma işlerinde kullanılan tezgahların üç sınıfa ayrılarak bunlardan senelik beş, on ve on beş kuruş şeklinde vergi alınması⁶⁵, Yalova Kazasında belediye tabibinin bir yıllık maaşına denk gelen 7.200 kuruşun 4.800'ünün muhtarlar vasıtasıyla toplanıp kalanının belediye sandığından karşılanması⁶⁶, Erzurum'da Kemah, Kuruçay ve Refahiye gibi birbirine

60 BOA., DH.MKT. 2062/102-2, 5 Z 1310 (20 Haziran 1893). Yapılan görüşmelerde bu gelirlerin tamamının belediyeye tahsisi mümkün olmasa da tabip maaşının karşılanması için üç çeyreği belediyeye devredilmiştir. Bk. BOA., DH.MKT. 90/47-1, 6 M 1311 (20 Temmuz 1893).

61 BOA., DH.MKT. 377/61-2, 14 M 1313 (7 Temmuz 1895).

62 BOA., DH.MKT. 2221/61, 5 Ra 1318 (3 Temmuz 1900).

63 BOA., DH.MKT. 1487/73, 8 C 1305 (21 Şubat 1888).

64 BOA., DH.MKT. 112/24-1, 2 S 1311 (15 Ağustos 1893).

65 BOA., DH.MKT. 2196/10, 21 Z1316 (2 Mayıs 1899).

66 BOA., DH.MKT. 2501/29, 3 Ra 1319 (20 Haziran 1901).

yakın kazaların belediye gelirlerinin birleştirilerek seyyar bir tabibin görevlendirilmesi⁶⁷, Adana Vilayeti Gülnar kazasında mahalli tüccarın rızası dahilinde Gülnar iskelesinden ihraç edilen mallardan vergi alınması⁶⁸, Ankara Vilayeti Kırşehir Sancağına bağlı Avanos Kazasında Kızılırmak üzerindeki köprüden geçen yüklü ve yüksüz her çeşit arabalarla deve, at ve katırın her birinden on ve eşek yüklerinden beş para alınması fakat bağ ve bahçelerine giden ahalinin bundan muaf tutulması⁶⁹ ve Adana Vilayeti dahilindeki Anamur'da ise su kanallarının açılarak arazilerin türüne göre her bir dönümünden belirli miktarlarda ücret alınması gibi⁷⁰ gelir elde etmeye yönelik planlamalar yerel idareciler tarafından yapılmıştır.

Yukarıda sıralanan ve halka veya esnafa ayrı bir vergi yüküne sebep olması muhtemel durumlar ile hazineden ihtiyacın karşılanmasına yönelik taleplerin neredeyse tamamı Şura-yı Devlet veya diğer merkezi kurumlarca kabul görmemiştir. Örneğin, Göynük ve Düzce Kazalarında alınması planlanan duhuliyeye resmi “gayri caiz” addedilmiş ve ihtiyacın belediye kanunları dahilinde karşılanması belediyelere önerilmiştir.⁷¹ Şura-yı Devlet'in kesin bir dille onay vermediği bir diğer talep de Kosova Vilayeti Üsküp Sancağına bağlı Osmaniye Kazasından yapılmıştır. Kazada daimî surette hastalıklar hüküm sürdüğünden ve özellikle 1900 yılında differinin birçok ölümüne sebebiyet vermesi yüzünden bir tabip istihdamı elzem görülmüştür. Kaza idarecileri kaza haricine gönderilen kuru eriğin her yükünden ikişer kuruş vergi alınması durumunda hem hazine hem de ahali adına yararlı bir iş yapılacağına kanaat getirmiştir. Aksi durumda bir tabip maaşı için başka kaynak olmadığı vurgulanmıştır. Şura-yı Devlet, tabip atanmasını kamu yararı için elzem görmüş fakat ahalinin belirli bir sınıfından vergi elde edilmesini caiz bulmamıştır. Şura-yı Devlet ayrıca bu uygulamanın kuru eriğe olan revacı sekteye uğrayacağını ve bu yüzden belediye nizamlarına uygun bir şekilde işlem yapılması gerektiğini bildirmiştir.⁷² Başkent İstanbul'un yanı başındaki Çatalca Mutasarrıflığı dahil birçok yerden yapılan söz konusu taleplerin sebebiyse büyük ölçüde rüsum-ı erbaa gelirlerinin hazine ve

67 BOA., DH.MKT. 2504/57, 12 Ra 1319 (29 Haziran 1901).

68 BOA., DH.MKT. 1172/58-3, 2 B 1325 (11 Ağustos 1907).

69 BOA., ŞD. 1358/14-1, 18 Ca 1325 (29 Haziran 1907).

70 BOA., DH.MKT. 1192/58-2, 17 L 1325 (23 Kasım 1907).

71 BOA., DH.MKT. 2247/115, 11 Ca 1317 (17 Eylül 1899).

72 BOA., BEO., 1599/119923-2, 26 Ş 1318 (19 Aralık 1900).

belediyeler arasında paylaşılması şeklinde yazışmalara yansımıştır.⁷³ Tabip maaşlarının ödenmesini zorlaştıran bir diğer husus kanunlardı. Örneğin, belediye kanununa göre belediye memurlarının maaş ödeneklerinin genel giderlerin beşte birini geçmemesi gerekmekteydi. Bu yüzden İçel'in merkez kazası Silifke'de belediye tabibi istihdam edilememiştir.⁷⁴

Osmanlı taşrasının neredeyse bütün bölgelerinden tabip ihtiyaçları ile maaş ödemelerine dair benzer şikâyet ve taleplerin yapılması üzerine merkezi kurumlar çözüm bulma arayışına girişmiştir. 1892'de Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından bir mazbata hazırlanmıştır. Buna göre belediye tabiplerine muntazam şekilde maaş verilmemesi ya da kesintilere gidilmesinden dolayı Mekteb-i Tıbbiye'den mezun tabiplerin taşrada görev almaktan kaçındıkları son derece açık bir meseleydi. Mevcut kanunlara göre kura ve bedelli askerlikten muaf olanlar beş sene taşra tabipliğinde mecburi hizmette bulunmak zorundaydı. Fakat mektepte okuyan talebelerin çoğu bu kapsamda olduğu halde mektep idaresi tarafından ve Maarif Nezaretince bu hususlara dikkat edilmemişti. Bu yüzden talebelerin çok azı taşralı ve kuradan muaf kısmında gösterilmişti. Az sayıdaki bu kişilerin durumlarına uygun memuriyet açıldığında ise birçoğu sözlerini tutmayarak bir şekilde İstanbul'da vakit geçirme yolunu seçmekteydi. Mevcut kanunlar görev yerlerine gönderilmelerinde yetersiz kaldığından kendilerine nasihat vermekten ve kendilerinin teşvik edilmesinden öteye geçilememekteydi. Cemiyet, bu durumun devamında Osmanlı sıhhi işlerinin Atina Mekteb-i Tıbbiyesi ile Protestan ve Cizvit misyonerleri mekteplerinden yetişen tabiplerin eline geçme riski taşıdığına dikkat çekmiştir. Üstelik cemiyet bunun olası zararlarını defaten Bâb-ı Âli'ye rapor ettiğini belirtmiştir. Bu yüzden Mekteb-i Tıbbiye'nin durumunun iyileştirilmesiyle taşraya tabip tedarik edilebileceği ve maaşların belediyelerden değil diğer memurlarda olduğu gibi hazineden ödenmesi gerektiği önerilmiştir.⁷⁵ Yapılan görüşmeler neticesinde Tıbbiye Nezaretinin isteği doğrultusunda tabiplerin görevlendirilme ve maaş ödemeleri hususunda yeni bir düzenlemenin yapılması elzem görülmüştür. Bu çerçevede Mekteb-i Tıbbiyeden diploma alarak mezun olan İstanbullu ve taşralı tabiplerin taşra memleket tabipliklerinde zorunlu hizmet yapacaklarına dair kendilerinden ve yaşça küçüklerse velilerinden senet alınması ve şayet bu senetlere uymazlarsa diplomalarının geri alınması

73 BOA., DH.MKT. 1527/38, 22 Za 1305 (31 Temmuz 1888).

74 BOA., DH.MKT. 1542/93, 8 M 1306 (14 Eylül 1888).

75 BOA., BEO., 1/36-3, 9 Ş 1309 (9 Mart 1892).

gibi yaptırımlara gidilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca İstanbullu olup mektepten mezun olan ve taşraya gitmekten imtina edenlerin sınıflarının terfi edilmemesi ve İstanbul’ca istihdam edilmemeleri ve mektepte tahsil aldıkları her bir sene için on ve diploma ve imtihan harcı olarak yirmi beşer altın vermeye mecbur tutulmaları tasarlanmıştır. Vilayetlere düşen vazife ise tabip maaşlarının zamanında ve eksiksiz ödenmesiydi.⁷⁶ Şura-yı Devlet bu tasarının mali ceza kısmından vazgeçilerek diğer maddelerinin uygulanmasını uygun görmüş ve maaş ödemelerinin muntazam yapılması gerekliliğine dikkat çekilmiştir.⁷⁷ Ardından da bu hususlar tüm vilayet ve müstakil sancaklara tebliğ edilmiştir.⁷⁸ Maaşların belediye bütçelerinden ödenme usulüne ise devam edilmiştir.

Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti bu süreçte maaş ödemelerinin düzenli yapılması hususunu Dahiliye başta olmak üzere nezaretlere hatırlatma gereği duymuştur.⁷⁹ Aslında burada tartışılan hususlar 1888’de yürürlüğe giren ve giriş bölümünde bahsi geçen “Memleket Etti bası ve Eczacıları Hakkındaki Nizamname” maddeleriyle ilgiliydi. On beş maddeden oluşan bu nizamnamede tabiplerin eğitim-öğretim, görev süresi ve türü, özlük hakları ve maaş ödemeleri gibi birçok husus yer almaktaydı. Nizamnameye göre vilayet, liva ve kaza tabipleri sırasıyla 1200, 800 ve 600 kuruş alacaklardı. Hicaz, Bağdat, Basra, Musul, Bingazi, Trablusgarp ve Yemen Vilayetleri ile Zor Sancağı tabipliklerine atananların maaşlarına ise yarı oranda zam yapılması kararlaştırılmıştır. Nizamname tabiplere maddi yaptırımını da kapsamaktaydı.⁸⁰ Fakat Şura-yı Devlet’in aldığı kararlar dikkate alındığında sonraki yıllarda bu hususta esnemeye gidilmesi gerekliliğinin doğduğu anlaşılmaktadır. Cemiyetin tahkikat ve önerileri üzerine nezaretler arasında fikir alışverişi yapılmış ve vilayetlerden ayrıca bilgi talebinde bulunulmuştur. Buna göre mevcut sorunların başlıca sebepleri belediyelerdeki bazı

76 BOA., DH.MKT. 89/22-4, 4 Za 1310 (20 Mayıs 1893).

77 BOA., DH.MKT. 89/22-4, 7 Z 1310 (22 Haziran 1893).

78 BOA., DH.MKT. 89/22-6, 4 M 1311 (18 Temmuz 1893). Bu tebliğ Suriye, Kastamonu, Hüdavendigar, Edirne, Aydın, Hicaz, Bağdat, Selanik, Konya, Erzurum, Diyarbakir, Halep, Adana, Trablusgarp, Suriye, Manastır, İškodra, Yemen, Mamüretülaziz, Ankara, Van, Trabzon, Yanya, Cezayir, Bingazi, Bitlis, Kosova, Musul, Basra, Beyrut ile Kudüs, Zor, İzmit, Çatalca, Sisam, Cebel-i Lübnan Girit ve Şehremaneti’ne yapılmıştır.

79 BOA., DH.MKT. 2075/3, 2 M 1314 (13 Haziran 1896).

80 BOA., DH.İD. 18/3-2, 5 Ş 1305 (17 Nisan 1888). Nizamname, “Memleket Etti bası ve Eczacıları Hakkında Kaleme Alınıp Merriyet Ahkamına Bi’l-İstizan İdare-i Seniyye-i Cenab-ı Padişahi Şerefümteallik Buyurulmuş Olan Nizamname” başlığı taşımaktadır.

suistimaller ve israflardı. Ayrıca Maliye Nezareti aracılığıyla vilayet ve liva belediyelerinin mali güçlerinin niteliği ve bu belediyelerin kaza ve nahiyelere mali yardımda bulunup bulunamayacağı hususunda tahkikat yapılmıştır. Söz konusu tahkikat dahilinde bütün vilayetlerden bütçe defterleri talep edilmiştir.⁸¹ Fakat bu talebin çok az vilayet tarafından cevaplanabildiği anlaşılmaktadır. Bu kapsamda Beyrut'tan yapılan bilgilendirmede vilayet ve liva belediyelerinin mali güçlerinin kaza ve nahiyelere yardım edebilecek güçte olduğu fakat belediye dairelerinin ıslaha ihtiyaç duyduğu belirtilmiştir.⁸²

1896'da hem genel düzenin sağlanması hem de yabancı tabiplerin etkisinin kırılması maksadıyla tabip maaşlarının belediye sandığından mal sandıklarına devredilerek düzenli ödenmesi yeniden gündeme gelmiştir.⁸³ Fakat kısa bir süre sonra konu Şura-yı Devlet'te mütalaa edilmiş ve böylece bir uygulamanın hayata geçirilmesinin zorluklarına dikkat çekilmiştir. Buna göre genel bütçeden sorumlu memurların ayrıca bu gibi işlerle meşgul olmaları iş yüklerini arttıracığından söz konusu öneri uygun değildi. Tabip maaşlarının ödenme meselesi mülki memurların elinde olduğundan bu vazifenin mal memurlarına yüklenmesine gerek görülmemiş ve eski usulde devam edilmesi gerektiği yönünde nihai bir karar çıkmıştır.⁸⁴ Söz konusu karar birkaç ay içerisinde tüm vilayetlere tebliğ edilmiştir.⁸⁵ Buna rağmen maaş ödemelerine dair sorunlar, neredeyse aynen devam etmiştir. Tabiplerin çoğu çaresiz duruma düştüklerinden yer değiştirmiş ya da tayin talebinde bulunmuştur. Birçok yere tabip gönderilmesi ise daha da zorlaşmıştır.⁸⁶ Bu yüzden "irade-i seniyye gereği" maaş ödemelerine dikkat edilmesi gerekliliği defaten vilayetlere bildirilmiştir.⁸⁷

81 BOA., DH.MKT. 123/21, 17 S 1311 (30 Ağustos 1893).

82 BOA., DH.MKT. 2063/106, 8 R 1311 (19 Ekim 1893).

83 BOA., DH.MKT. 2077/60, 4 C 1314 (10 Kasım 1896).

84 BOA., BEO., 958/71789-2, 27 Z 1314 (29 Mayıs 1897).

85 BOA., DH.MKT. 2083/100, 11 Ra 1315 (10 Ağustos 1897). Karar, taşra adı altında Hicaz, Suriye, Bağdat, Halep, Yemen, Erzurum, Ankara, Cezayir, Aydın, Selanik, Edirne, Manastır, Beyrut, Sivas, Trabzon, Musul, Diyarbakir, Bitlis, Zor, Çatalca, Adana, Hüdavendigâr, Kastamonu, Van, Mamüretülaziz, Konya, Bingazi, Basra, Kudüs, İşkodra, Yanya, Kosova, İzmit, Biga, Girit, Cebel-i Lübnan ile Şehremaneti'ne bildirilmiştir.

86 BOA., DH.HMŞ. 24/34, 26 S 1323 (2 Mayıs 1906).

87 BOA., DH.HMŞ. 24/35, 2 Ca 1323 (5 Temmuz 1905); BOA., DH.MKT. 988/39-12, 20 N 1323 (18 Kasım 1905).

Maaş ödemelerinde suiistimal tespit edilen hallerde kanuni işlemler başlatılmıştır.⁸⁸ Bu hususta bazı aziller ve bütçe tahkikatları yapılmıştır.⁸⁹ Yapılan yazışmalarda, gerektiği hallerde tabip maaşlarını düzenli ödemeyen belediye reislerinin ilk ay için maaşlarının yarısının kesilmesi ve ikinci aydan itibaren diğer kanuni işlemlerin başlatılması yeterli görülmüştür.⁹⁰ Hatta belediye bütçelerinde öncelikle sıhhiye memurlarının maaşlarının ödenmesi dahi önerilmiştir.⁹¹ Buna rağmen sorunlar çözülemediğinden şikayet ve talepler devam etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte hem tabiplerin talepleri yeniden gündeme gelmiş hem de merkezi kurumlar köklü çözümler üretme uğraşına girişmiştir. Örneğin, Kosova'dan üç tabibin imzasıyla Dahiliye Nezaretine gönderilen mektupta taşra belediyelerinde tabiplerin "haysiyet ve ehemmiyetlerinin günbegün düştüğü" belirtilmiştir. Bunun sebebi ise belediye tabiplerinin vazifelerinin mülki memurlardan daha düşük olmasıyla açıklanmıştır. Bu yüzden "mülkiye tabiplerinin askeri bir idareye bağlı olmaları şu hürriyet ve meşrutiyet zamanında artık uygun değildir" şeklindeki bir ibareyle mülki tabiplerden bir heyet teşkil edilerek doğrudan Dahiliye Nezaretine bağlanmalarının uygun olacağına dikkat çekilmiştir.⁹² Bu esnada mülkiye tabiplerinin çalışma şartlarının iyileştirilmesi için bir nizamname üzerinde çalışılmaktaydı.⁹³ Dahiliye Nezaretinin hazırladığı ve Şura-yı Devlete havale ettiği mazbatada ise aşağıdaki ifadeler yer almıştır:

Taşrada mülki sıhhi memurlara belediye tabipleri denilmesinden ötürü mülki memurların ve belediye reislerinin müdahalesine uğramakta ve hedef olmaktadır. Bu yüzden maaş alamadıkları gelen şikâyet ve bilgilerden anlaşılmıştır. Bu da taşra belediye tabiplerinden yeterince istifade edilmesine mâni olmaktadır. Bunların belediyeyle olan irtibatlarının kesilerek diğer memurlar gibi mensup oldukları nezaretten başka kimseye karşı sorumlu olmamaları sağlanmalıdır. Vilayetlerde memleketin her türlü sıhhi ihtiyacını belirlemek ve ahalinin sağlıkla ilgili sorunlarını tespit etmek için Sıhhiye müfettişlerinin riyasetinde birer Sıhhiye Komisyonu teşkil kılınması lüzumu Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Nezaretinden bildirilmiştir.

88 BOA., DH.MKT. 512/63, 18 S 1320 (27 Mayıs 1902).

89 BOA., DH.TMIK.M. 215/10-2, 4 Z 1323 (30 Ocak 1906).

90 BOA., DH.HMŞ. 24/39, 30 Ra 1324 (27 Mayıs 1906).

91 BOA., DH.MKT. 988/39-171, 22 S 1327 (15 Mart 1909).

92 BOA., DH.MKT. 2717/100, 9 Kanunusani 1324 (22 Ocak 1909)

93 BOA., DH.MKT. 2757/84, 4 S 1327 (25 Şubat 1909).

Dolayısıyla belediye tabiplerine yönelik köklü bir düzenleme ihtiyacının hasıl olduğu merkezi kurumlar tarafından da kabul edilmiştir. Şura-yı Devlette göz tabibi Mirliwa Said Paşa ve Cemiyet-i Tıbbiye azalarından Mustafa Bey'in görüşleri doğrultusunda bazı kararlar alınmıştır. Buna göre kanun ve nizamlardan haberi olmayan bir takım mülki memurlar ve belediyeler, tabiplere müdahale etmekteydi. Bu durum Şura-yı Devletçe caiz olmayan bir husus olarak değerlendirilmiştir. Tabiplerin belediyelerin bünyesinden alınması ise uygun bulunmamıştır. Zira belediyelerin asli görevlerinden biri halk sağlığının korunması ve temizlikti. Bu yüzden belediyelerin tabiplerle bu işi daha etkili bir şekilde yapabileceği düşünülmüştür. Maaş meselesine gelince gelirleri yeterli olan belediyelerde maaşların vali, mutasarrıf ve kaymakamlar denetiminde tabiplere ödenmesi ve takibinin yapılması, bütçenin yetersiz olduğu yerlerde ise tabiplerin muhtemel sefaletlerine meydan verilmemesine dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁹⁴ Buna rağmen 1910 yılına gelindiğinde vilayet, liva ve kazalardan 234'ü aşkın merkezde gelirler yetersiz olduğundan tabip maaşı tedarik edilememekteydi. Bu yüzden bu merkezlere merkezi bütçeden 16.000 lira tahsis edilmiştir. Aynı yıl tıp fakültesinden mezun olması beklenen 100 tabibin 107 mahalle gönderilmesi kararlaştırılmıştır. “Bilad-ı baide ve hare” yani uzak ve sıcak memleketler olarak adlandırılan ve nizamnamelerde pozitif ayrımcılık sağlanan Hicaz, Bağdat, Basra, Musul, Bingazi, Trablusgarp ve Yemen Vilayetleri ile Zor Sancağı içinse vilayetlerde 2.000, livalarda 1.500 ya da 1.800 ve kazalarda da 1.200 kuruş maaşla tabip görevlendirilmesi ve rağbet gösterilmemesi durumundaysa bu tahsisatın civar yerlere aktarılması uygun bulunmuştur. Yine de bu tür yerler için tabip tedarik etmenin zor olduğu ve zorunlu hizmetle ilgili sorunların devam ettiği Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer tarafından rapor edilmiştir.⁹⁵ Ayrıca 1888 nizamnamesindeki maaş miktarlarına aykırı olduğu halde bazı yerlerde 100-400 kuruş arasında değişen maaş zamları, belediye gelirlerinden karşılanması ve tedricen uygulanması koşuluyla uygun bulunmuştur.⁹⁶

⁹⁴ BOA., DH.MKT. 2811/77-1, 2 Ra 1327 (24 Mart 1909).

⁹⁵ BOA., DH.İD. 18/3-3-4, 23 B 1328 (31 Temmuz 1910). Benzer şekilde “bilad-ı badire” yani soğuk memleketler için pozitif ayrımcılığa gidilmesi talebinde bulunulmuştur. Bunlardan biri Erzurum Vilayetinden yapılan taleptir. Erzurum soğuk ve uzak memleketlerden addedildiğinden tabipler buraya rağbet göstermemekteydi. Vilayet idarecileri ancak “bilad-ı hare” addedilen yerlere uygulanan usulle çözüm bulunabileceğine kanaat getirmiştir. Bk. BOA., DH.İD. 136/4-2, 17 C 1330 (3 Haziran 1912).

⁹⁶ BOA., MV. 144/1, 2 N 1328 (7 Eylül 1910); BOA., DH.İD. 18/3-3-5, 1 Eylül 1326 (14 Eylül 1910).

Bu esnada çeşitli tarihlere ait yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla onlarca yerde sıhhi memurların maaş ödemelerinin düzenli yapılmadığı anlaşılmaktadır.⁹⁷ Daha önce alınan kararlar çerçevesinde belediye reisleri hakkında soruşturmalar açılarak belediye reislerinin maaşlarında kesintilere de gidilmiştir.⁹⁸ Fakat 1916'ya gelindiğinde bile mevcut sorunlar devam ettiğinden tabip, ebe ve aşıcı gibi sıhhiye memurlarının maaş ve masraflarının belediye bütçelerinden düzenli ödeme gerekliliği yazışmalara yansımış ve durumu yetersiz olan belediyelere yardım yapılması gündeme gelmiştir. Buna göre belediyeler maaşların büyük bir kısmını kendi gelirlerinden karşılayabilecek durumda olursa eksik kalan miktarın hazineye karşılanması mümkün olabilecekti.⁹⁹ Böylece Cihan Harbi'nin de etkisiyle kanun ve nizamlarda esnemeye gidildiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Osmanlı modernleşmesinin en kapsayıcı yıllarını oluşturan 19. yüzyıldaki kalkınma planları dahilinde hayata geçirilen modern belediyeler, memleket veya belediye tabipleri adı altında sıhhi hizmetlerin birer merkezi haline getirilmek istenmiştir. Belediyelerin kuruluş, gelişim ve yetkinlikleriyse kentlerin gelişmişlik düzeyi ve merkezi hükûmetin mali gücünün niteliğine göre değişkenlik göstermiştir. Osmanlı taşra belediyelerinin yapısal sorunlarından birini teşkil eden mali güç yoksunluğu, belediye tabiplerinin maaş ödemelerinin son derece düzensiz ve eksik yapılmasına, bazen de ödeme gerçekleşmeyecek düzeyde kalmasına sebep olmuştur. Özellikle Osmanlı maliyesinin dışa bağımlılığının arttığı 1880'li yıllarda belediyelere tahsis edilen gelirlerin bir kısmının hazineye devri, belediyeleri daha da yetkisiz bırakmıştır. Taşra belediyelerindeki intizamsızlık, Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olan tabipleri burada görev almaktan imtina ettirmiştir.

97 Örneğin, Aydın Vilayetine bağlı Tire, Bayındır ve Ödemiş Kazalarında aşı memurlarının ödenmemiş maaşları Beyrut Merkez Belediye Tabibi Hayati Efendi'nin yedi aylık maaşı, Aydın Vilayeti Sarayköy Belediye Tabibi Mustafa Hicri Efendi'nin müterakim maaşları ve Van Vilayeti Gevaş Kazası Belediye Tabibi Mehmed Efendi'nin alamadığı maaşlarıyla ilgili yazışmalar bunlardan sadece birkaçıdır. Aydın Vilayeti için Bk. BOA., DH.İD. 136/12-1, 7 Haziran 1326 (20 Haziran 1910) ve BOA., DH.İD. 136/12-18, 26 Eylül 1327 (9 Ekim 1911); Beyrut için Bk. BOA., DH.İD. 136/12-14, 14 L 1329 (8 Ekim 1911); Van için Bk. BOA., DH.İD. 136/12-18, 24 Teşrinievvel 1327 (6 Kasım 1911).

98 BOA., DH.İD. 48/48-1, 30 Temmuz 1328 (12 Ağustos 1912). Manastır Vilayetindeki soruşturmaya dairdir.

99 BOA., DH.UMVM. 136/44, 13 Şubat 1331 (26 Şubat 1916).

Neredeyse yegâne resmî şifa kapısı olan belediye tabiplerinin yokluğu ise salgın ve bulaşıcı hastalık dönemlerinde halkın daha da çaresiz kalmasına sebep olmuştur. Hem tabiplerin sorunlarının çözülmesi hem de halkın ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla çeşitli nizamname ve kanunlarla sıhhi memurların çalışma şartları düzenlenmiş fakat çoğu kez bu adımlar yetersiz kalmıştır. Nitekim çalışma kapsamında incelenen örneklerden hareketle Osmanlı topraklarının en batısından en doğusuna ve en güneyinden en kuzeyine kadar neredeyse her yerde tabip maaşlarının ödenme sorunlarıyla karşılaşıldığı tespit edilmiştir. Vilayet, liva ve kaza yöneticileri her ne kadar çeşitli ek gelirler sağlama yoluna giderek tabip maaşlarını tedarik etmeye yönelik planlamalar yapmışsa da merkezi kurumlar tarafından onaylanmamıştır. Böylece sorumluluk büyük ölçüde yerel yönetimlere devredilmiş ve belediye kanunları çerçevesinde çözüm bulmaları kendilerine dayatılmıştır. Bir türlü çözüme kavuşturulamayan maaş ödemeleri meselesi, tabipleri yoksul ve çaresiz yaşam koşullarına sürüklerken halkı sıhhi hizmetlerden mahrum bıraktırmış ve devleti de yoğun bir yazışma ve çare bulma arayışına sevk etmiştir. Nihai olarak bu sorunlar, yerelde belirleyiciliği olan genel mali politikaların bir uzantısı olarak süreklilik arz etmiştir.

Kaynaklar

Bingül, Şeyhmus, “Osmanlı Taşra Belediyelerinde Bütçe Krizi: ‘Rüsum-ı Erbaa Örneği’”, *OTAM*, 46, 2019.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Gültekin, Elif; Doğan, Gazi, “Osmanlı Dönemi Belediye Tabipliği Uygulamasına Karamürsel Örneğinde Bir Bakış”, *Lokman Hekim Dergisi*, 8/3, 2018.

İlikan-Rasimoğlu, Ceren Gülser, “Taşrayı İyileştirmek: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Memleket Hekimleri”, *Lokman Hekim Journal*, 3/1, 2013.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu: Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), 1/36, 92/6839, 152/11371, 958/71789, 1599/119923, 3264/244795.

Dahiliye Nezareti Belgeleri (DH).

DH.İD, 18/3, 48/48, 136/4, 136/12.

DH.HMŞ, 24/34, 24/35, 24/39.

DH.MKT, 89/22, 90/47, 112/24, 123/21, 315/52, 377/61, 431/54, 512/63, 556/30, 849/18, 988/39, 996/36, 1172/58, 1192/58, 1257/11, 1414/8, 1414/27, 1458/114, 1468/118, 1468/119, 1487/73, 1515/1, 1515/50, 1527/38, 1542/93, 1551/96, 1552/51, 1557/66, 1566/4, 1575/56, 1590/60, 1593/74, 1627/82, 1750/102, 1755/92, 1800/28, 1855/58, 1913/92, 1944/62, 2009/127, 2010/79, 2029/33, 2049/6, 2049/19, 2054/96, 2061/101, 2062/102, 2063/106, 2075/3, 2077/60, 2083/100, 2158/31, 2170/60, 2196/10, 2197/58, 2234/58, 2221/61, 2247/115, 2298/92, 2313/111, 2316/23, 2328/19, 2475/19, 2501/29, 2504/57, 2506/62, 2514/30, 2529/18, 2590/5, 2717/100, 2757/84, 2811/77.

DH.TMIK.M, 215/10.

DH.UMVM, 136/44.

Meclis-i Vala (MV.), 144/1.

şura-yı Devlet (şD.), 1358/14.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı (TFR.I.şKT), 131/13027.

Yabancı Arşivler (YB.), YB. 021. 71/46.

Modern Osmanlı Bahriyesinde Tedârik Sözleşmeleri

Funda Songur* - Cafer Çiftci**

Giriş

Buharlı makinelerin gemilere entegre edilmesiyle başlayan modern donanmalar çağı, özellikle Birinci Dünya Savaşı'na kadar birçok değişimin yaşandığı bir döneme sahne oldu. 1807 yılında Robert Fulton'un ilk ticari başarıyla gerçekleştirdiği buharlı makinanın gemiye montajı sonrasında ve özellikle Kırım Harbi ile gemi donanım ve inşaa sistemlerinde büyük dönüşüm sürecine girildi.¹ Bu süreç baş döndürücü bir hızla sürekli bir şekilde devam etti.

Osmanlı Bahriyesi de benzer dönüşüme tâbi olmuş ve özellikle Sultan Abdülaziz devrinden itibaren modern sistemlere sahip gemiler Osmanlı donanmasında görev almaya başlamıştır. Modernleşen deniz kuvvetleri, yelkenli gemiler döneminden farklı gereksinimler taşıyan yüzer ve dalar unsurları içerisinde barındırıyordu. Bu nedenle bahriye sisteminde lojistik ihtiyaçlar büyük ölçüde önceki dönemlere benzer görünse de modern donanmalar çağında en önemli ihtiyaçlar sayılabilecek kömür, bakım-onarım faaliyetleri, yedek parça ihtiyaçları, silah sistemleri ve mühimmat ile tüm malzemelerin korunacağı depo ve ambarların inşası, hiç olmadığı kadar önem kazandı. Osmanlı bahriye lojistiği sistemi içerisinde Bahriye Nezareti

* Dr. Öğr. Üyesi, Piri Reis Üniversitesi, Denizcilik Meslek Yüksekokulu, Lojistik Programı, İstanbul/TÜRKİYE, songurfunda@gmail.com

** Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Bursa/TÜRKİYE, cafer1@uludag.edu.tr

1 Daniel R. Headrick, *Power over Peoples: Technology, Environments, and Western Imperialism, 1400 to the Present*, The Princeton University Press, New Jersey 2010, s. 178; Kemal Arı, "Yelkenliden Buharlıya Geçiş", *Türk Denizcilik Tarihi 2: XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar*, ed. Zeki ve Lütfü Sancar, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 139-140; Jan M. Dirkwager, "Fulton, Robert (1765-1815)", trans. by Alexa Nieschlag, *The Oxford Encyclopedia of Maritime History*, ed. John B. Hattendorf, Oxford University Press, Oxford 2007, s. 72.

kurumları ihtiyaç duyduğu malzeme ve eşya için her ne kadar kendi fabrika, mağaza ve atölyelerinde inşa ve imalat işlerini sürdürseler de büyük ölçüde müteahhitlere bağımlı kaldılar. Yerli ve yabancı müteahhitlerle yapılan satın alma anlaşmaları, modernleşen Osmanlı donanmasının muhtelif ihtiyaçlarını karşılamak üzere bahriye sistemi içinde önemli bir yer tutmaya başladı.²

Bu çalışmada, modernleşen Osmanlı bahriye teşkilatı içerisinde lojistik ihtiyaçların temini için takip edilen tedarik yöntem ve sözleşmeleri özellikle Bahriye Nezareti dönemini kapsamak üzere incelemeye alınmıştır. Bahriyenin teşkilat yapısını ilgilendiren ihtiyaçların belirlenmesi, buna göre ihtiyaçların hariçten tedarik edilmesi ya da dahilde üretimi, sonrasında gerçekleştirilen nakliye ve dağıtım işlemleri ile son olarak ikmal noktasında tüketimin kontrol altında tutulması için depolanmasını kapsayan yönetim aşamalarının belirli bir kısmında, tedarikçiler ya da diğer bir ifadeyle müteahhitler kullanıldı. Böylece yerli ve yabancı müteahhitlerle sürdürülen ilişkiler modern Osmanlı bahriyesinde görece önemli bir konuma gelmiş oldu.

Bahsi geçen ikili ilişkiler sözleşmelerle düzenlenirken birtakım sorunlar da yaşanmaktaydı. Bu çalışmada bahriye için gerekli ikmal malzemelerinin satın alımları sırasında Bahriye Nezareti ile tedarikçiler arasında yapılan bu sözleşmelerin nasıl bir süreçle başlatıldığı, hangi işlemlerle devam ettirildiği ve ne tür sorunlarla karşılaştığı örneklerle ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır. Modern Osmanlı bahriye lojistiğinin önemli bir yönü olan tedarik sözleşmeleri örneklerinde de görüleceği üzere sözleşmelerde belirli bir yöntem izlendiğinden Osmanlı Nezaretinin kurumlarına bir sözleşme anlayışı yerleştiği ifade edilebilir. Fakat dönemin en büyük problemlerinden biri olan devletin mali zayıflığı, bahriye sözleşmelerinin yönetimine de sirayet etmiş, sözleşmelerin devamını tehlikeye sokacak bir kısır döngü yaratmıştı.

Tedarik Yöntem ve Süreçleri

Tedarik süreçleri hizmet veya malzeme ihtiyaçlarının birimler tarafından tespitiyle birlikte başladığından ilk iş temin yöntemlerinin belirlenmesi idi. Bu aşamada müteahhitler aracılığıyla doğrudan satın alma ya da bahriye birimlerinin kendi imkânlarıyla üretim yapması olarak iki ayrı yöntem söz konusu olabilmekteydi. İkmal malzemelerinden zahire ve mühimmat, kesintisiz ihtiyaçlardan olduğu için düzenli bir tedarik sürecine sahipken harita ve makina parçaları gibi bazı malzeme ve eşyalar ihtiyaç doğduğunda tedarik

2 Funda Songur, *Osmanlı Bahriyesinde Lojistik-İmkânlar, Kabiliyetler ve Üslerin Durumu (1867-1914)*, Timaş Akademi, İstanbul 2022, s. 242-243.

edilmekteydi. Osmanlı bahriyesinin de dâhil olduğu modern donanmaların kendi fabrikaları, tersaneleri, mağaza ve depoları, havuzları, okulları, üsleri, limanları vardı ve bu tesislerde farklı seviyelerde üretim ve stoklama imkânı bulunmakta olduğundan bu birimler tarafından gerçekleştirilen üretim, dâhilde üretimi ifade etmekteydi. Bu yöntem seçildiğinde dahi hammadde tedariki için dış kaynak ihtiyacı doğabileceğinden müteahhit anlaşmaları söz konusu olabilmekteydi. Yöntemlerden bir diğeri olan doğrudan satın alma ise müteahhitler vasıtasıyla gerçekleştirilir; ihtiyaçlar ya dâhilde üretim yapılmadan ya da mevcut üretime ek olarak dışarıdan da temin edilmiş olurdu.³

Diğer taraftan bahsi geçen Osmanlı bahriyesine ait bu tesislerin her biri Bahriye Nezaretinin bir parçasını ifade etmekle birlikte her birinin tedarik edilmesi gereken ihtiyaçları söz konusu olduğundan⁴ tedarik sözleşmeleri oldukça kapsamlı bir konudur. Bu tesislerin her biri örneğin yalnızca gemilerin tedarik sistemi ya da yalnızca tersanelerin tedarik sistemi ayrı ayrı araştırma konusu olabilecek özelliklere sahiptir. Ancak bu inceleme tedarik sözleşmelerine genel bir çerçeveden bakmakta ve nezaret genelinde makro örneklendirmeler sunmaktadır.

Daha önce de ifade edildiği gibi lojistik ihtiyaçlar genel olarak dâhilden denilebilecek iç kaynaklar ve hariçten denilebilecek dış kaynaklar yöntemleriyle tedarik edilirdi. İç kaynaklar için; kurumun kendi imkânlarıyla üretimi, tedarikin diğer kurumlardan sağlanması veya Osmanlı tebaasından gerçekleştirilen bağışlar aracılığı gibi tedarik yöntemleri sayılabilir. Dış kaynaklara bakıldığında ise ihtiyaçların yerli ve yabancı müteahhitler üzerinden tedarik edilmesi gibi yöntemlerle karşılaşılır.

Bu çalışma tedarik sözleşmelerini odak noktası olarak aldığından, dâhilde tedarik kaynaklarına kısıtlı bir şekilde değinilmiştir. Özellikle belirtmek gerekir ki 1880'li yıllar itibarıyla Tersâne-i Âmirede bulunan tesisler onarıma alınmış, bazı fabrikalar yeniden inşa edilmiş⁵, bu fabrikalar için yurt dışından ustalar ve yeni tezgâhlar getirilmiş ve dâhilde üretim imkânlarını iyileştirme çabalarına gidilmiştir. Bu anlamda top dökümü, tüfek, vida, çivi,

3 Songur, *age.*, s. 166, 167.

4 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 172/86, 30 Haziran 1893.

5 BOA., Şura-yı Devlet (ŞD.), 8/7, 11 Kasım 1893; Eski Deniz Tarihi Arşivi (DTA), Şura-yı Bahriye, 319/162A, 2 Aralık 1888.

fışek, boya, boru, yelken ve halat gibi imalatlar devam ettirilmiştir. Her ne kadar üretim sistemleri iyileştirilmeye çalışılsa da tersane fabrikalarının iyi olmayan yönetimi yeterli miktarda üretimin ortaya çıkmasını engellemiştir.⁶ Tersâne-i Âmire fabrikalarında üretim çabası devam ettirilmeye çalışıldıysa da hariçten tedarik azalmamış ve bu nedenle müteahhitlerle yapılan tedarike sözleşmeleri süreklilik arz etmiştir.

Hariçten satın alma yöntemiyle gerçekleştirilen tedarik adımlarının işleyişi, imzalanan mukaveleler kapsamında belirlenen yazılı teknik özellikler ve/veya ilgili komisyonlarca saklanan malzeme numuneleri ya da her ikisiyle birlikte gerçekleşirdi. Dolayısıyla zahire, su, kömür, mühimmat gibi ikmal malzemeleri, bakım ve onarım faaliyetleri, gemiler ve ambarlar başta olmak üzere inşa ve üretim faaliyetleri için söz konusu olan ihtiyaçların teknik detayları mukavelelerde belirlenmiş olurdu. İlgili daire ve şubeler ile yetkili birey ve birimlerin talep ettiği özellikleri de içeren bu teknik detaylar, bir tarafta temin edilecek malzemelerin ya da hizmetlerin özelliklerini belirlerken diğer tarafta nasıl temin edileceğine ilişkin yöntemi de belirlemekteydi. İhtiyaçların teknik özelliklerinin belirlenmesi ve tedarik sürecinin belirli bir usulle idare edilmesi modernleşmenin bir gereği iken, modernleşmenin başladığı dönemlerde gelişen teknoloji nedeniyle de zorunlu idi.

Bahsi geçen yöntemlerle temin edilen tüm malzeme ve eşyalar, merkez ve taşra tersanelerinde bulunan ambarlarda veya gemilerde stoklanabilirdi. Tersâne-i Âmirede bulunan erzak, elbise ve gayrı mamul ambarları, başta gelen merkezi ambarlardandı. İstanbul'dan seyre çıkan her gemi lojistik ihtiyaçlarını Tersâne-i Âmirede bulunan bu ve benzeri ambarlardan temin edip hareket ettiği için merkez ambarlarının yeterli seviyede malzemeyle dolu olması önemliydi. Ayrıca taşrada bulunan yüzer unsurlar ile tesisler de bu ambarlardan gönderilen malzemeler ile belirli bir kapasiteye ulaştırılıyordu⁷.

Mukaveleler kapsamında müteahhitlerden ambarlara ulaştırılan her türlü malzeme, muayene komisyonu tarafından önce kontrol edilir ardından ambar memurları tarafından takip edilir ve ambara alınır. Ambarların düzenini kontrol altında tutan ve kayıt görevini yerine getiren ambar memurları zaman zaman denetlenmekteydi. Ambar memurlarının sayılarının sürekli değiştiği bahriye salnamelerinde görülmekteydi.

6 Emin Yüce, *Abdülhamid Donanmasında Bir Babriyeli: Donanma Zabiti Emin Yüce'nin Hatıraları*, ed. Filiz Dıġıroġlu vd., Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 109.

7 Songur, *age.*, s. 181, 187, 240.

Salnamelere göre Tersâne-i Âmirede bulunan ambarlardan; zahire ambarı, mamul ambarı, elbise ambarı, mühimmat ambarı ve gayrı mamul ambarı en önemli ambarların başında gelmekteydi. Bu ambarlardan biri olan elbise ambarında görevli memurlar, Bahriye subay ve erlerinin yazlık ve kışlık kıyafetleriyle ayakkabılarının Bahriye Meclisi tarafından onaylanan sayılara göre üretilmesinin takibinden ve ambarlara alınmasından sorumluydu.⁸

Tersâne-i Âmirede bulunan dikimevi elbise üretimi için önemli bir nokta olmasına rağmen müteahhitlerle sözleşme yapılması suretiyle hariçten tedarik yöntemi varlığını korudu. Gerek fanila ve fes gibi nihai ürün gerekse pantolonluk, gömleklik, astarlık, çuka gibi hammadde olan kumaş ihtiyacı bu şekilde çözülmeye çalışıldı.⁹ Önemli müteahhitlerden terzi Nikola, bahriye tarafından talep edilen elbiseler hakkında teklif verirken fiyatları birim başı olarak vermiş ve kıyafetlerin kumaş bilgilerini belirtmişti. 1876 yılında Nikola tarafından imal edilecek elbiselerin her biri için kendisine elbise ambarından nelerin teslim edileceği ve müteahhidin kendisinin hangi ham maddeleri sağlayarak üretim yapacağı özellikle belirtilmişti.¹⁰ Elbiselerin teslim tarihi, kalite hususunda değerlendirmeler, muayene komisyonu ile elbise memurlarının görevleri, onaylanmamış ürünlerin nasıl iade edileceği ve yenilerinin nasıl temin edileceği gibi unsurlar netleştirilerek sözleşme hazırlanmıştı. Sözleşme, bu çalışmada bahsi geçen genel sözleşme kurallarına uygun olarak hazırlanmış ve mali takip için bahriye muhasebesine havale edilmişti.

Bahriyeye ait zahirenin istiflendiği zahire ambarında görevli memurlar için onaylanmış bir görev talimatına göre memurlar ambarın düzen ve temizliğinden, malzemelerin yerleşiminden, ambarın nemden korunmuş olarak gıda korumaya uygun tutulmasından mesuldü.¹¹ Aynı talimatnamede görüldüğü üzere, ambar memurları düzen ve işleyişten sorumluyken ayrıca kurulan muayene komisyonları da sözleşmelere istinaden malzemelerin yeterli teknik özelliklere sahip olup olmadığına karar verecek teknik kontrolde görevliydi. Sözleşmelere uymayan bir eşyanın alındığı ortaya çıkarsa bu işlemde hem muayene memuru hem ambar memuru birlikte sorumlu tutulurdu.

8 *Bahriye Nizamnamesi (1849)*, çev. Sabahattin Öksüz, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargâh Basımevi, Ankara 1996, s. 44.

9 DTA., Muhasebe, 636/38,41,43, 13 Mart 1877.

10 DTA., Muhasebe, 681/10, 16 Şubat 1880.

11 DTA., Muhasebe, 826/4, 4 Şubat 1884.

Muayene komisyonlarının yanında tedarik sürecinde çeşitli görevlere sahip başka komisyonların da kurulduğu görülmektedir. Bahriye Salnamelerinde görülebilen bu komisyonlardan biri Tevzî'-i Muayyenât Komisyonuydu. Bu komisyon, taşrada ve gemilerde görevli personel için et ve ekmek tedarik eden müteahhitlere ait hesapları aylık olarak incelemekteydi. Komisyonun oluşturulması ve görevli personelin belirlenmesi Şûrâ-yı Bahriye tarafından tamamlanırdı.¹²

Satın alma faaliyetleri ile ilgilenen komisyonlardan bir diğeri mübâyaa komisyonudur. Savaş gemileri, cephane ve silah başta olmak üzere çeşitli ikmal malzemelerinin satın alınmasıyla ilgilenen bu komisyonun bir reisi ve beş azası bulunurdu. Ayrıca bahriye levazım dairelerinde kurulan çeşitli komisyonlar satın alma faaliyetlerini yürütmeye devam etti.¹³

Tedarik süreçlerine bakıldığında Bahriye Nezaretinin kurulmasıyla birlikte satın alım süreçleri üzerinde müteahhidin vereceği teminatlar ve tedarik görevinin tamamlanmasına ilişkin usullerin belirlenmesi başta olmak üzere birtakım değişiklikler yaşandığı görülür.¹⁴ Bu değişimi ifade eden belgelerden özellikle 1869 yılına ait bir layiha dikkat çekicidir.¹⁵ Zira dahilden ve hariçten gerçekleştirilecek satın almalar hakkında bilgi veren bu belge, bu çalışmanın konusu kapsamında dikkate değer öğeler taşımaktadır. Tedarik sözleşmeleri, usulüne uygun olarak gerçekleştirilen ihaleyi kazanan müteahhitler ile imza altına alınır. Müteahhitlerden işin tamamlanacağına ilişkin teminat özellikle talep edilirdi. Üretim boyunca ve üretilenlerin bahriyeye teslimatı sırasında yapılan kontrol muayenesinde sipariş edilen malzeme veya eşyanın numunesi kullanılırdı. Bu durum genel kural olsa da Avrupa'dan alınan eşya ve malzemeler genelde madenden üretilen malzemeler olduğundan numune kullanma her zaman mümkün olmayacağından bir zorunluluk teşkil etmeyebilirdi. Yine de bazı yurt dışı alımlarında dahilden veya hariçten numune tedarik edilip teslimat sırasında yapılan kontrol muayenelerinde kullanıldığı olurdu. Tüm siparişlerin kendi numuneleri, satın alınan miktarların tamamının merkez veya taşra ambarlarına teslim edilmesine kadar muhafaza edilmekteydi. Tedarik yöntem ve süreçleri hakkında buraya kadar verilen bilgiler sonrasında tedarik sözleşmelerinin oluşturulması ve sözleşme maddelerinin açılarak örneklendirilmesine geçilebilir.

12 DTA., Muhasebe, 826/3, 4 Şubat 1884.

13 BOA., Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), 2625/196845, 19 Temmuz 1905.

14 DTA., Meclis-i Bahriye, 52A/19A, 20A, 21A, 22A, 12 Temmuz 1869.

15 DTA., Meclis-i Bahriye, 53B/31A, 6 Haziran 1869.

Tedarik Sözleşmeleri

Tedarik sözleşmelerin yazılması Bahriye Nezaretinde bulunan Hukuk Müşavirliği aracılığıyla olur, sözleşme şartlarının uygulanması sırasında arabuluculuk kurumu kullanılabilirdi.¹⁶ Ayrıca belirli bir meblağa kadar olan ivedi tedarik durumunda tedarik usullerinde esnekliğin söz konusu olabileceği görülmektedir. Satın alma, ihtiyaçların tedarik süreci ve sözleşme oluşturulması gibi hususlarda bir komisyon kurulması gerekirse çeşitli birimlerde çalışan subaylar kadar memurlar da görevlendirilerek bu komisyonlar oluşturulabilirdi. Gerekli görüldüğünde ise ek bir ödeme veya maaş ile görevlendirilen konusunda uzman sivil kişiler de sözleşmeyi yazacak komisyonlara dâhil edilebilirdi.¹⁷ Sözleşmelerin meydana getirilmesi ve teslim edilen malzemelerin kontrol edilmesi için oluşturulan bu komisyonlar görevleri sona erdiğinde dağıtılabılırdi.

Burada bahsi geçen tedarik yöntem ve süreçlerin örneklendirileceği tedarik sözleşmelerinden bazıları, tutulduğu ambara bağlı olarak çeşitli ikmal tedarikleri hakkında bilgi veren mübâyaa kontrat defterlerinde bulunmaktadır. 1880'li yılların başında Tersâne-i Âmirede bulunan ambarların mübâyaa kontrat kayıtlarını gösteren bir defter örnek olarak alındığında, bu müstakil defterin çeşitli ikmal malzemelerine ait satın alma işlemlerini içeren bir kayıt olduğu görülmektedir.¹⁸ Ambarlara alınan tıbbi malzemeler, gıda malzemeleri, kömür gibi ikmal malzemeleri yanında, Londra'dan satın alınan malzemeler, torpido ve istimbot satın alınmasına ilişkin örnekler de görülmektedir.

Bu defterde tespit edildiği üzere birimlerin belirlediği ihtiyaçlar, Şûrâ-yı Bahriyenin konuyla ilgili satın alım ilamı vermesiyle ihaleye açılır, ihale süresince müteahhit tekliflerinin toplanmasıyla devam ederdi. Tekliflerin içerisinden en doğru müteahhidin seçilmesiyle ilk aşama tamamlanır ve böylece sözleşme için en doğru müteahhit belirlenmiş olurdu. Hemen akabinde sözleşmeye konu malzemenin özellikleriyle birlikte teslimini ve ödeme koşullarını içeren mukavele hazırlanırdı. Tarafların imza edecekleri mukavele iki nüsha olarak hazırlanarak Şûrâ-yı Bahriyede tarafların ortak imzasına açılırdı. Sözleşmeler imzalandıktan sonra malzemenin teslimatı ve ödemeleri bu sözleşmeye uygun olarak devam ederdi.

16 Songur, *age.*, s. 98, 170.

17 BOA., Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ.), 183/59, 14 Nisan 1906.

18 DTA., Defterler, Muhasebe, 9968 Envanter Numaralı Mübâyaat Kontratı Defteri, 1885.

Sözleşmeye taraf olan müteahhitler, karşılıklı olarak kabul edilen ve muayene komisyonlarında ya da ambarlarda memurlar tarafından muhafaza edilen numunelere uygun olarak teslimatı gerçekleştirirdi. Anlaşıldığı kadarıyla numune müteahhit tarafından sağlanabildiği gibi Bahriye Nezareti tarafından da sağlanabilirdi fakat tarafların ortak onayıyla kabul edilirdi. Numune taraflar arasında münasip bulunduktan sonra, tedarik edilen malzemeler miktar ve zaman detayına uygun olarak teslim edilmeli, buna karşılık sözleşmedeki ödeme koşulları da yerine getirilmeliydi. Ödemelerin bazen tek seferde bazen taksitle yapılabildiği görülmüştür.

Malzeme teslimi sırasında görevli olan muayene komisyonu üyeleri ile ambar memurları teslimatların numuneye uygunluğunu gözetmekten mesuldü. Kontroller sırasında numuneye uygun düşmeyen teslimatlar varsa reddedilir ve en kısa zamanda doğru şekilde teslim edilmesi müteahhitten talep edilirdi. Numuneye uyum sağlayan tüm teslimatlar, gün ve miktarıyla birlikte sözleşme örneğinin bulunduğu defter sayfalarının ilgili köşesine kaydedilir, ağırlık hesapları sözleşme ağırlık birimine uygun olarak not altına alınarak sözleşme miktarının sağlanıp sağlanmadığı takip edilirdi.

Tedarik sözleşmelerinin maddelerinde tedarike konu malzeme ve eşyanın hem vergi hususu hem nakliye konusu belirlenirdi. Bazı tedarik sözleşmelerinde resimler ve ihtiyaç duyan birime teslimini içeren nakliye ücretleri müteahhide ait olurken bazılarında bahriye kurumlarına ait olurdu. Bazı tedarik sözleşmelerinde teslimat için doğrudan Tersâne-i Âmire depoları ya da taşra tersaneleri ile mevkilerde bulunan gemiler teslimat adresi olarak verilmekteydi. Böyle anlaşmalarda nakliye ile bağlantılı kanal ücretleri gibi ek masraflar da müteahhite yüklenebilmekteydi.

Farklı yöntemlerle tedarik edilen eşya ve malzemelerin depolara, ambarlara, taşra kurumlarına veya gemilere nakliye edilmesi işi tedarik sözleşmelerinde değişiklik gösterirdi. Bazı sözleşmelerde müteahhit sağladığı ikmal malzemesinin nakliyesini verdiği fiyat içerisinde, bazı sözleşmelerde ise ek bir ödemeyle gerçekleştirirdi. Bunun dışında Tersâne-i Âmire ambarlarında bulunan ikmal malzemelerinin ihtiyaç duyan birime nakliyesinin Bahriye Nezaretine ait harp gemileriyle, İdâre-i Mahsûsaya ait ticari gemilerle ya da bunların dışında kalan diğer gemilerle olmak üzere sevkiyat komisyonu tarafından organize edildiği görülmüştür.¹⁹ Fakat çalışmanın ilerleyen

19 DTA., Defterler, Şura-yı Bahriye, 2461 Envanter Numaralı Levâzım Dairesi İlam Müsvedde Defteri, 1899-1900, s. 14.

sayfalarında da açıklandığı üzere, bir ödeme sorunu ortaya çıktığında sözleşmeye konu malzeme ve eşyalar zamanında teslim edilmez çünkü nakliyesi zamanında gerçekleşmez veya yükü taşıyan bu gemiler limanlarda bekletilirdi.

Tedarik sözleşmelerinde sözleşme bedeli ve bu kapsamda ortaya çıkan masrafları içeren mali detaylar da verilirdi. Müteahhit ödemeleri bahriye hazinesinden yapılabildiği gibi doğrudan hazineden de yapılabildi.

Sözleşme metinlerinde teslimatın ya da ödemenin gecikmesi gibi tarafların ihmal ettiği doğrudan sorumlulukları hakkında da maddeler bulunmaktaydı. Müteahhit ihmallerine bakıldığında, malzeme ve eşyanın zamanında teslim edilmemesi bahriye kurumlarına ek bir protesto ve ihtarname göndermesine gerek duymadan zararlarını karşılatma hakkını verirdi. Bu gibi durumlarda Bahriye Nezareti eksik kalan miktarı başka bir müteahhitten satın alabileceğinden ya da üretimin muadil bir hammadde ile gerçekleştirilmesini isteyebileceğinden sözleşme sahibi ilk müteahhit, buradan doğan masrafları ödemekle mükellef olurdu. Sözleşmede bulunan bu maddenin esnetilmesi zaman zaman müteahhitler tarafından talep edilebilmekteydi. Örneğin 1912 yılında bahriye personelinin yazlık elbiselerini hazırlamakla yükümlü bir terzi müteahhidi, bu taahhüdünü yerine getirememişti. Elbiseleri yerli kirpas ile dikmesi gerekirken savaş nedeniyle bu kumaşı temin edemediğini belirtmiş ve buna karşılık imzaladığı sözleşmeye istinaden muadil kumaş temin etmesi gerekli görülmüştü. Müteahhit muadil kumaşlardan bulunması en muhtemel İngiliz kumaşı ile elbiseleri dikmesi durumunda bu pahalı değişimin onun iflas etmesine neden olacağını Bahriye Nezaretine özellikle bildirmişti.²⁰ İmzaladığı tedarik sözleşmesinin bir gereği olsa da bu kumaş değişiminin kendisini zor durumda bırakacağını özellikle bildiren ve bu konuda yardım isteyen müteahhit, sözleşmelerde bulunan muadil malzeme temininin tedarikçilere getirdiği yükün önemli bir örneğini teşkil etmektedir.

Merkez ve taşrada hizmet veren müteahhitler taraflarca imza altına alınan tedarik sözleşmelerinin imza alanında kullanabildiği özel mühürlere sahipti.²¹ Sözleşmeye ilişkin işlemlerde kullanılan ve belgelere basılan bu müteahhit mühürleri, bahriye muhasebecileri tarafından bilinmekteydi. Bilinen bu mühürler kaybolursa ve yerine yenisi yapılırsa, yeni mühür müteahhit tarafından bir kâğıt üzerine basılarak bahriyeye sunulurdu. Bu mühürler,

20 BOA., ŞD., 18/24, 26 Kasım 1912.

21 DTA., Islahat, 14/118, 24 Ağustos 1886.

bahriye kurumlarınca saklanır ve belge karşılaştırmalarında kullanılırdı.

İmzalanan tedarik sözleşmeleri, Şûrâ-yı Bahriye tarafından yazılan bir üst yazıyla Bahriye Nezaretine arz edilirdi. Onaylanmış olan sözleşmeler çeşitli işlemler için ayrıca Bahriye Nezaretinde görevli muayene komisyonu üyeleri ya da bahriye muhasebecileri gibi memurlara gönderilirdi.

Mübâyaat kontrat defterlerinin içerisinde bulunan sözleşmelere bakıldığında sözleşmelerle ilgili yukarıda ifade edilen genellemelere ek olarak bazı madde örnekleri de sunulabilir²². Satın almaya konu malzeme ve eşyanın adı ve teknik özellikleri genelde her sözleşmeye özgü olmakla birlikte diğer maddelerin birbirine benzer olduğunu söylemek mümkündür.²³

Tedarik sözleşmelerinin maddelerine ilişkin özellikler aşağıdaki yazımla belirtilebilir:

Birinci Bent	Sözleşmeye konu eşya ya da gıda malzemesinin teknik özelliği, teslimat detayları, teslimatların muayene komisyonu memurlarınca teftişi, varsa numune bilgisi ve bu numuneye uygun teslimat şartı ile aksi halde ürünlerin reddedileceği, uygun şartlara sahip olmayan ürünlerin nasıl tamamlanacağına ilişkin bilgi bulunmaktadır. Bu maddede ayrıca fiyatların bir yıl süre için sabitlenmeye çalışıldığı görülmektedir.
İkinci Bent	Sözleşmeye konu eşya ya da gıda malzemesinin ambar teslimine kadar resim, taşıma ve diğer giderlerinin kim tarafından ödeneceği bilgisi bulunmaktadır.
Üçüncü Bent	Sözleşmeye konu eşya ya da gıda malzemesinin ne kadar mal olduğu, bu hesaplamanın hangi hesaplama değeri üzerinden yapıldığı, sözleşme bedelinin ödeme şekli ve ödemeyi kimin yapacağı bu maddede belirlenmektedir.
Dördüncü Bent	Sözleşmeye konu eşya ya da gıda malzemesinin teslim sürelerine ya da numune özelliklerine uyulmadığında protesto ve ihtar süreçleri, eksik malzemenin piyasadan nasıl tamamlanacağı, olası fiyat farkı nedeniyle doğan bir zarar varsa bu zararın kime ait olacağı dördüncü maddede belirtilmektedir. Bu maddede sözleşme feshi hakkında da bilgi bulunmaktadır.

Sözleşmelerin son paragrafında metnin iki nüsha olarak hazırlandığı belirtilerek taraflar, imza tarihi ve yeri açıkça yazılır, imzalar atılırdı. Bir tarafta ilana istinaden toplanan tekliflerden seçilen müteahhit diğer tarafta

22 DTA., Defterler, Muhasebe, 9968 Envanter Numaralı Mübâyaat Kontratı Defteri, 1885.

23 Songur, *age.*, s. 173.

Bahriye Nezaretini temsil eden Şûrâ-yı Bahriye imza atan taraflar olurdu. Sözleşme maddelerinden başka mübâyaat kontratı defterlerinin sayfalarında ilama ilişkin duyurular, ihaleye katılanlar ve ihaleyi kazananlar, ihale detaylarını içeren mazbata ve müzekkire ile teslimat miktar ve tarihleri yazılırdı. Satın alım süreçlerinde ivedilik gerekli görüldüğünde belirli limitlerin altında bila-münakasa uygulamalar söz konusu olabildiğinden aciliyet taşıyan tedarik süreçleri burada anlatılan sözleşmeler nazarında değişiklik gösterebilmekteydi.²⁴

Sözleşme örneklerinden bir diğeri kömür tedariki üzerinden verilebilir. Açıkça ifade etmek gerekir ki kömür, modern donanmalar için en önemli ikmal malzemelerinden biriydi ve bu durum modernleşen Osmanlı bahriyesi için de geçerliydi. Özellikle Ereğli'de kömür üretiminin yetersiz kaldığı zamanlarda kömür ithalatı artan Osmanlı bahriyesinde²⁵ kömür satın alımını içeren pek çok tedarik sözleşmesi yapılmıştır. 1902 yılında yapılan tedârik sözleşmelerinden bir örnek incelendiğinde bu sözleşmede Kızıldeniz'de bulunan gemiler için Newcastle maden kömürü tedarik işleminin Leon ve Tatyos Ohannesyan tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir.²⁶ Şûrâ-yı Bahriye tarafından yapılan bu sözleşmede kömürün cinsi, miktarı ve ücreti yazılmış ardından üç madde ile detaylandırılmıştır. Birinci maddede kömürün günlük üç yüz ton olarak Hudeyde ya da Kamaran'da doğrudan yardımcı gemi olan bir mavnaya teslim edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Böylece tüm masraflar, kanal geçiş ücreti ve sigorta giderleri müteahhide yüklenmiş, Tersâne-i Âmirenin yalnızca kömür resimlerini ödeyeceği belirtilmiştir. İkinci maddeye bakıldığında ödeme şartları hakkında detaylı bilgi verildiği görülmektedir. Üçüncü ve son maddede ise kömürün en kısa süre içerisinde ilgili mahale tesliminin gereği üzerinde durulmuştur. Bahsi geçen sözleşme tüm diğer sözleşmelerde olduğu gibi iki nüsha halinde tanzim edilerek taraflarca Şûrâ-yı Bahriye nazarında imzalanmıştır.

Ereğli'den sağlanan fakat nakliyesi bir müteahhit tarafından gerçekleştirilen bir başka kömür alımına ilişkin işleme bakıldığında ise bu işlemin Ereğli kömürünün nakliye hizmetine ilişkin bir hizmet sözleşmesi özelliği taşıdığı ifade edilebilir. Bu belgede Ereğli kömür madenlerinden toptan bir şekilde teslim alınan kömürün hangi miktarlarda ve hangi limanlara bırakılacağı

24 BOA., BEO., 3994/299550, 27 Ocak 1912; 4013/300934, 10 Mart 1912.

25 Ali İhsan Gencer, *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, Türkiye Denizciler Sendikası Eğitim Dizisi-2, Kırıl Matbaası, İstanbul 1986, s. 20.

26 DTA., Ön Tasnif, 30/419-2371, 19 Eylül 1902.

açık açık yazılmış olup taşıma ücreti hakkında detaylı hesaplamalar yapılmıştır.²⁷ Dolayısıyla, kömürün kendisinin satın alınmasına ilişkin tedarik sözleşmeleri kadar kömürün taşımacılığı ile ilgili nakliye hizmeti sözleşmelerine ya da buna ilişkin belgelere de ulaşmak mümkündür.

Burada bahsi geçen tedarik yöntemleri dışında merkeze bağımlı kalmadan ama çoğu zaman merkez yönetimin onayıyla taşrada müstakil tedarik sözleşmeleri de yapılmaktaydı. Örneğin 1874 senesinde Basra'da bulunan bahriye askerlerinin nân-ı aziz, soğan, erz, güşt, şeker gibi altı aylık tayinat ve erzakları ile kömür ve odun ihtiyaçlarını içeren ihtiyaç listesi için yerli bir müteahhitten bir fiyat teklifi alınarak onay için Bahriye Nezaretine gönderilmişti.²⁸ Taşrada bulunan gemiler ayrıca gemide oluşturulan tekil komisyonlar vasıtasıyla da su ve gıda ihtiyaçlarını mahalli olanaklarla rayiç bedelleri kabul eden müteahhitlerden doğrudan temin edebiliyorlardı.²⁹ Genel satın alma prosedürlerinin takip edilmesi durumunda ise gemi komutanları, gemi ihtiyaçlarını belirledikten sonra bu listelere verilen müteahhit tekliflerini gemi zabitanı huzurunda açarak gerekli belgelerle ya üst birim olan komodorluklara ya da doğrudan Bahriye Nezaretine karar verilmesi için gönderebilirdi. Taşrada komutanlıklara bağlı ambarlar da aynı yöntemle ikmal malzemelerini temin eder; dolayısıyla sözleşme şartlarına göre tedarikin gerçekleştirilmesini sağlardı.³⁰

Tedarik sözleşmelerinde yaşanan sorunlara geçmeden evvel hariçten tedarik örneği için İngiltere'den gerçekleştirilen bir gemi alımı örneği verilmiştir. İngiltere, modern Osmanlı bahriyesi için önemli bir gemi tedarikçisi konumundaydı ve Osmanlı donanmasına tamamıyla yabancılar tarafından inşa edilmiş bir gemi ihraç eden ilk ülkeydi³¹. Teknik parçalar ve çeşitli eşyalar bir yana yurt dışı tedarikinde en büyük orana sahip saha, gemi alımıydı. Modern dönemlerde İngiltere'den alınan gemilerin tedarik sürecinde görüldüğü üzere inşanın başlamasından deneme seyirlerinin sonuna ve gemiler teslim edildikten sonra garanti süreci sonlanana kadar

27 Gencer, *age.*, s. 30.

28 DTA., Muhasebe, 609/25, 18 Mart 1874.

29 DTA., Muhasebe, 1085/8, 15 Nisan 1888; 701/25, 21 Temmuz 1878; *II. Abdülhamid Devri Son Bahriye Nâzırı Hasan Rami Paşa ve Hatıratı*, haz. Osman Öndeş, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2013, s. 230.

30 *Bahriye Kanunnâme-i Hümayunu*, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1297, 2. báb.

31 Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması 1572-1923*, çev. Ahmet Maden, Sertaç Canpolat, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 321.

yapılan tüm işlemler, gemi satış şartnamelerine ve kullanım detaylarını içeren tarifnelere uygun olarak yapılmaktaydı.³² Garanti süreci içerisinde ortaya çıkan bir sorun ve bu sorunun giderilmesi için yapılacak harcamalar sözleşmelere göre müteahhit tarafından karşılanırdı. Gemide bulunan silah sistemleri için yazılan şartnamelerde ise gemiyle teslim edilmesi gereken tüm silahlar, yedek parçalar, aksesuarlar ve malzemeler açıkça listelenirdi. Geminin kullanım kitapçıkları, genel planları ve çizimleri de geniş kapsamlı yazılan bu şartnamelerde belirtilen sayı ve şekil şartlarına uygun olarak teslim edilmekteydi.

Hariçten tedarik işlemlerinde ayrıca bahriyenin atölye ve fabrikalarında kullanılacak imalat makinaları da sözleşme konusu olabilmekteydi. Fabrikalarda kullanılacak pres makinası ve hadde için Leeds fabrikatörleriyle, gümrük ve sigorta masrafı bahriye tarafından ödenmek üzere sözleşme imzalanmıştı.³³ Hadde tezgâhlarının makinalarının yenilenmesi için Londra'da bir müteahhitten yardım alındığı görülmektedir.³⁴ Hamburg'ta bulunan karbonit fabrikasına 1913 yılında torpil ve harp malzemeleri siparişi verilmiş ayrıca Froyd Krupp A. J. ve Deutsche ve Aufen Fabrikaları ile tedarik sözleşmeleri yapılmıştı.³⁵ Görüldüğü üzere hariçten tedarik sözleşmeleri farklı malzeme ve hizmetlerin satın alımlarıyla ilgili olduğu için özellikle XX. yüzyıl itibarıyla değişen kural ve prosedürleri içermeye ve bu nedenle sözleşme içerikleri çeşitlenerek detaylandırılmaya başlamıştı.

Tedarik Sözleşmeleriyle İlgili Karşılaşılan Güçlükler

Merkez tersane olan Tersâne-i Âmire ve taşra tersanelerinde bulunan ambarlarda istiflenen eşya ve malzemeler, bahriyenin tesislerinde üretilebildiği gibi kurum dışından olmak üzere müteahhitler aracılığıyla da tedarik edilirdi. Diğer bir ifadeyle stoklanan malzemelerin bazıları Tersâne-i Âmirede bulunan fabrika ve atölyelerde üretilir, bazıları ise ihale yöntemiyle dışarıdan temin edilirdi. Hangi yöntemle tedarik edildiğine bakılmaksızın bu işlemlerin büyük bir mali yönü bulunmaktaydı. Zira bahriye hazinesine

32 Şartname örneği için bk. *Specification of machinery (armament) for a first-class battleship for the Imperial Ottoman Government*.

33 DTA., Mektubi, 882/20-43, 30 Haziran 1894; 882/42-47, 10 Temmuz 1894; Muhasebe, 1409/4, 30 Nisan 1894.

34 DTA., Şura-yı Bahriye, 575A/1A, 28 Nisan 1904.

35 DTA., Divan-ı Harp, 136/6-7, 10 Şubat 1913; BOA., BEO., 4198/314820, 23 Temmuz 1913.

ait bütçelere bakıldığında³⁶ her bütçe kaleminin lojistik faaliyetlerle ilişkili olduğunu belirtmek gereklidir ki bu durum tedarikin başlı başına mali gücü gerektiren bir faaliyet olduğunu göstermektedir.

Tedarik sözleşmeleri bahriye hazinesinde bulunan mali evraklar nazarında incelendiğinde, sözleşme ödemelerinin yapılamaması nedeniyle çeşitli uğraşların verildiği görülmektedir. Örneğin sözleşme bedellerinin defaten ödenmesinden ziyade taksitlere bölünerek ödenmesi başta olmak üzere yeni ödeme yöntem ve kanalları ortaya çıkarılmıştır. Ödemelerini alamayan müteahhitlerin malzeme teslimatını yapmaması, eksik teslimat yapması veya sözleşme imzalanırken ödemelerini alacaklarına dair ek garanti talep etmeleri yeni ödeme yöntemlerini geliştiren en önemli nedenlerdendir. Zira müteahhitler ödeme alamadıklarında malzeme teslimini hemen kesmeseler de ödeme için verdikleri ek süre içinde ödeme yapılmadığında tedariki kesmişlerdir.³⁷ Bu verilen ek süre içinde işlemi takip eden birimler gelişmeleri Bahriye Nezaretine bildirirler ve kalan malzemelerin alınabilmesi için ödeme zorunluluğunu özellikle belirtirlerdi.

Gelirlerini zamanında toplayamayan bahriye hazinesinin, müteahhitlerin sözleşme ödemelerini temin etmek için çeşitli yöntemler denediği ve taksitli ödemeler, ödemenin diğer daire ve kurumlara havalesi, müteahhitlerin ödemesi zorunlu çeşitli vergilerle bahriye kurumlarından alacakları takas edilerek borçların kapatılması gibi yöntemleri kullandığı görülür.³⁸ Örneğin ödemesini alamayan bahriye et müteahhidi 1896 yılında bir dilekçe yazmış, bu dilekçesinde haftalıkları zamanında almadığı taktirde tayınatı keseceğini belirtmiş ve bu dilekçesine istinaden müteahhide olan borçların düzenli olarak ödenmesine karar verilmiştir.³⁹ Özellikle işe malzemelerinde müteahhitlerin tayınatları keseceğine ilişkin tehditlerinin ödemelerin yapılması sırasında işe yaradığı arşiv belgelerinde açık bir şekilde görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla gıda malzemelerinin tedarikinde sorun yaşanmaması için Bahriye Nezareti nezdinde büyük çaba sarf edilmekteydi. Bunun dışında bahriye

36 Bütçe örneği için; DTA., Muhasebe, 621/2, 9 Mart 1873; 2435A/1, 23 Ekim 1913.

37 BOA., BEO., 252/18858, 7 Ağustos 1893; 3413/255940, 13 Ekim 1908; 746/55924, 23 Şubat 1896; 3463/259686, 29 Aralık 1908; İrade Bahriye (İ.BH.), 8/1, 13 Şubat 1908.

38 DTA., Mektubi, 213/60, 27 Mayıs 1875; 6131/22, 21 Şubat 1880; BOA., BEO., 2605/195321, 12 Haziran 1905; 2632/197359, 31 Temmuz 1905; 2965/222331, 21 Aralık 1906; 1187/88971, 30 Ağustos 1898; BOA., Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.), 237/60, 19 Ekim 1861.

39 BOA., BEO., 737/55265, 3 Şubat 1896.

personelinin et ihtiyacının sağlandığı Kuleli, Delilbaşı ve İpsala kışlakları gibi meralar yetersiz kaldığında diğer müteahhitlerin kendi meralarını terk etmeleri istenebiliyordu. Özellikle kurulan komisyonlarda çeşitli yerlerde bulunan meralar incelenerek tedarik sahaları bu şekilde genişletilmeye de çalışılmıştır.⁴⁰ Tedarik süreçlerinde her ne kadar belirli bir düzen tesis edilmeye çalışılmışsa da gıda malzemelerine ilişkin bazı satın almalarda kalite ve hijyen hususunda sorunlar engellenememiştir.⁴¹

Bahriyede müteahhitlere olan borçluluk durumu XX. yüzyılın ilk yıllarında da artarak devam etmiştir.⁴² Ödemelerde gecikme yaşanmaması için garanti talep eden müteahhitlerin talepleri mümkün mertebe yerine getirilmeye çalışılmış ve banka garantileri dahi verilmiştir. Diğer taraftan Bahriye Nezareti genel fiyatların artışıyla birlikte müteahhit ödemelerini zaman zaman yükseltirken sözleşmeler imzalandıktan sonra oluşan makro iktisadi sorunların arttığı dönemlerde, fiyatlarda değişiklik yapılamayacağını da duyurmuştur. Bu durumda ortaya çıkan kâr ve zarar durumları sözleşme sahibi müteahhitlerin kendi idarelerine kalmıştır.⁴³

Tedârik sözleşmelerinde taraflar arası uyumsuzluklar olabilmekteydi. Nedensiz bir şekilde süreçleri sözleşmeye uygun yürütmeyen, eksik malzeme teslim eden müteahhitler olabiliyor ve bunlara karşılık bazılarında Bahriye Nezareti tarafından dava açılabilir ya da müteahhitlerden hatalarının yarattığı zararı karşılamaları bekleniyordu.⁴⁴ Bir başka örnek olarak sözleşme sahibi müteahhidin, Osmanlı Devleti ile devletlerarası siyasi bir sorun yaşayan ya da savaş durumunda olan karşı devletin mensubu olması durumunda, sözleşmenin feshi taraflar arasında tartışma konusu olabilmekteydi.⁴⁵ Müteahhitler ile nezaret arasındaki bu anlaşmazlıklardan ayrı olarak müteahhitlerin kendilerinin de sözleşmeden çekildikleri gözlemlenmiştir.⁴⁶

40 DTA., Muhasebe, 558/1, 7 Haziran 1869.

41 Yüce, *age.*, s. 100.

42 BOA., Yıldız Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 251/123 30 Kasım 1907; BEO., 4253/318918, 27 Ocak 1914; 2142/160620, 16 Ağustos 1903; Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 141/77, 13 Haziran 1910.

43 Songur, *age.*, s. 461.

44 BOA., Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3), 707/29, 16 Mart 1914; DTA., Muhasebe, 579/13, 9 Ağustos 1870.

45 BOA., BEO., 3942/295624, 6 Ekim 1911.

46 BOA., BEO., 3676/275648, 14 Aralık 1909; 1125/84307, 17 Mayıs 1898.

Diğer taraftan kıtlık halleri tedarik sözleşmelerinin devamını etkileyen önemli konulardan biriydi. Kıtlığa giren ya da çeşitli nedenlerle ihtiyacın karşılanamayacağından ötürü kömür başta olmak üzere ikmal malzemelerinin harice satışı ve Osmanlı sınırlarındaki üretici kurumların yabancılar tarafından yönetimi zaman zaman yasaklanırdı.⁴⁷ Bu gibi durumlarda ikmal desteği için hariçten kaynaklar mümkün olduğunca kullanılmazdı. Ayrıca kıtlık içinde bulunan ikmal malzemelerinin yalnızca Tersâne-i Âmire ambarlarında istiflenmesi istenebilmekte böylece İstanbul Limanı ana nakliyat merkezi olarak taşradan gönderilen malzemelerin birikme noktası olabilmekteydi.⁴⁸

Dâhilden tedarikyanında bir tedarik yöntemi olan hariçten tedarik yöntemleri, bu şekilde azaltılmaya çalışılsa da tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir. Zira Osmanlı bahriyesi yabancı tersanelerden ve yabancı memleketlerde yaşayan müteahhitlerden hizmet ve malzeme almaya devam etmiştir. Yurt dışında bulunan müteahhitlerle yapılan anlaşmalarda bir aracı var ise satın alma işlemi tamamlandığında onlara da komisyon ödenmiştir. Her ne kadar dâhilden tedarik ya da yerli müteahhitler aracılığıyla tedarik ön planda tutulmuşsa da⁴⁹ bu durum Osmanlı bahriyesinin gelişen teknoloji karşısındaki konumu nedeniyle her nevi eşya ve malzeme için ya da onarım hizmetleri için mümkün olmamıştır. Modern çağın lojistiği endüstriyel üretimi gerektirdiğinden⁵⁰ teknoloji ve hızlı üretim becerisi önem kazanmıştır. Bu nedenle hariçten tedarik ve hariçten hizmet satın alımı Osmanlı bahriyesinde ihtiyaç duyulan bir unsur olmuştur. Buna rağmen XIX. yüzyılda dâhilde üretimin devam ettirilmeye çalışıldığı da görülmektedir. Özellikle Abdülaziz döneminde su gemisi inşası, istimbot inşası, namlu imalatı, mayın yapımı, gemi zinciri ve demiri imalatı, makina silindirlerinin imalatı gerçekleştirilmiştir.⁵¹ Ayrıca ihtiyaç duyulan kılıçların üretimi millî olanaklarla devam ettirilmiştir.⁵² Kırım Savaşı'nda İngilizler tarafından kurulan demirhanenin tezgâhları

47 BOA., BEO., 3232/242374, 21 Ocak 1908; DTA., Komodorluk, 3/2, 29 Ağustos 1900; DTA., Şura-yı Bahriye, 762/14A, 18 Ocak 1907.

48 DTA., Şura-yı Bahriye, 761/65A, 4 Eylül 1907.

49 DTA., Mektubi, 594/74, 23 Nisan 1889.

50 Jon Tetsuro Sumida, "Forging the Trident: British Naval Industrial Logistics, 1914-1918", *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present*, ed. John A. Lynn San, Boulder, Francisco 1993, s. 217.

51 Tuncay Zorlu, "Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu ve Abdülaziz Döneminde Osmanlı Denizciliği", *Türk Denizcilik Tarihi 2: XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar*, ed. Zeki ve Lütfü Sancar, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2009, s.152.

52 DTA., Meclis-i Bahriye, 75/40A, 26 Haziran 1871.

demir eşya üretiminde kullanılmıştır.⁵³ Görüldüğü üzere, bahriye için ihtiyaç duyulan malzeme ve eşyaların üretimi için yerel olanaklar oluşturulmuş ve üretim devam ettirilmişse de yerli üretim miktarları ile çeşitliliği yeterli gelmediğinden dış alım artarak devam etmiştir.

Sonuç

İktisat bilimi, ihtiyaçların sınırsız olmasına rağmen kaynakların sınırlı olması karşısında kaynak kullanımının önemi üzerinde durur ve kaynakların uygun kullanımını gerekli görür. Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı'nın bahri yönetiminde sınırlı olan kaynakların tedariki iktisadi zorluklarla dolu olmuştur. Osmanlı bahriyesinde ihtiyaç duyulan ara malların ve nihai ürünlerin tedariki, Bahriye Nezareti teşkilatı içerisinde üretim ve ihale usulüyle yerli ve yabancı müteahhitler üzerinden tamamlanmıştır. Malzeme, eşya ve gıda maddeleri, merkez ve taşrada bulunan ambar ve depolarda stoklanarak buralardan tüketim için ilgili birimlere dağıtılmıştır.

Hariçten tedarik metodunda bahriyede ihtiyaç duyulan ikmal malzemesi gerekli olan miktarla birlikte ilan edilir, bu ilana başvuran müteahhitlerin teklifleri toplanırdı. Bazı ilanlar için sadece bir teklifin verildiği durumlar da görülmüştür. Bu durumda yalnız o teklif değerlendirmeye alınır ve verilen fiyatın piyasa fiyatı olup olmadığına dikkat edilirdi. Her halükârda, sözleşmeye hak kazanan müteahhitler sözleşmede yer alan taahhütleri yerine getirmeye çalışırken Bahriye Nezareti de bu sözleşmelerin ödemelerini zamanında yapma sorumluluğunu taşırdı.

Bahriyenin tedarikçileri olan bu müteahhitler belirli malzemelerin ya da bölgelerin sürekli müteahhitleri olabileceği gibi gerekli durumlarda yeni müteahhitlerle de anlaşılırdı. Görüldüğü kadarıyla ödeme sorunları nedeniyle Osmanlı bahriyesinde müteahhitlerle yapılan anlaşmalar çok kolay yönetilememektedir. Özellikle devletin ödeme aczinde olduğu durumlarda müteahhitler tedarik sözleşmesine istinaden ödeme garantisi için banka teminatı talep etmekteydi. Tarafların sözleşmeden doğan yükümlülüklerini yerine getirememesi durumunda ya satın alma ilişkisi doğrudan kesilir ya da sorumlulukların yerine getirileceğinin yeniden beyan edilmesi gerekirdi. Sözleşme yükümlülüklerini tamamlayan müteahhitler, ödemeleri sürekli bir şekilde geciktirildiğinde yeni bir tedarik sözleşmesi imzalamaktan imtina

53 Nurcan Bal, "The Change in the Shipbuilding Technology in the Ottoman Navy in the 19th Century: The age of Steam-Powered Ships", *Seapower, Technology and Trade Studies in Turkish Maritime History Congress*, ed. Dejanirah Couto vd., Denizler Kitapevi, İstanbul 2014, s. 493, 494.

edebilirdi. Bu durumda mevcut borçların hemen ödenmesi gereği Bahriye Nezaretinin gündemine gelebileceği gibi müteahhitlerle ilgili sıkıntılı süreçlerin zorluklarıyla karşı karşıya kalınırdı.

Osmanlı Devleti'nin yaşıdığı ekonomik problemler nedeniyle Bahriye Nezareti ile müteahhit ilişkilerinin güçlü olmadığı görülmüştür. Dolayısıyla modern Osmanlı bahriyesi, tedarik fiyatlarını belirlemede etkin bir göçü oluşturamamış ve tedarik süreçlerini ilgilendiren ihracat yasakları gibi birtakım talimatları her kesim tarafından hakkıyla uygulanmamıştır. Buna karşın müteahhitler daha fazla güç sahibi olarak malzeme ve eşya teslimatında etkili bir şekilde söz sahibi olmuşlardır. Bu nedenle tedarik sözleşmeleri imza altına alınırken ödeme ve teslimat koşullarını iyileştirmeye çabalayan müteahhitlerin bunu büyük ölçüde başardıkları anlaşılmıştır.

Kaynaklar

Arı, Kemal, “Yelkenliden Buharlıya Geçiş”, *Türk Denizcilik Tarihi 2: XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar*, ed. Zeki ve Lütfü Sancar, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2009.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), 3994/299550, 27 Ocak 1912.

Babriye Kanunnâme-i Hümayunu, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1297.

Babriye Nizamnâmesi 1849, çev. Sabahattin Öksüz, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargâh Basımevi, Ankara 1996.

Bal, Nurcan, “The Change in the Shipbuilding Technology in the Ottoman Navy in the 19th Century: The age of Steam-Powered Ships”, *Seapower, Technology and Trade Studies in Turkish Maritime History*, ed. Dejanirah Couto vd., Denizler Kitapevi, İstanbul 2014.

BEO., 1125/84307, 17 Mayıs 1898.

BEO., 1187/88971, 30 Ağustos 1898.

BEO., 2142/160620, 16 Ağustos 1903.

BEO., 252/18858, 7 Ağustos 1893.

BEO., 2605/195321, 12 Haziran 1905.

BEO., 2625/196845, 19 Temmuz 1905.

BEO., 2632/197359, 31 Temmuz 1905.

BEO., 2965/222331, 21 Aralık 1906.

BEO., 3232/242374, 21 Ocak 1908.

BEO., 3413/255940, 13 Ekim 1908.

BEO., 3463/259686, 29 Aralık 1908.

BEO., 3676/275648, 14 Aralık 1909.

BEO., 3942/295624, 6 Ekim 1911.

BEO., 4013/300934, 10 Mart 1912.

BEO., 4198/314820, 23 Temmuz 1913.

BEO., 4253/318918, 27 Ocak 1914.

BEO., 737/55265, 3 Şubat 1896.

BEO., 746/55924, 23 Şubat 1896.

Defterler, Muhasebe, 9968 Envanter Numaralı Mübâyaat Kontratı Defteri, 1885.

Defterler, Şura-yı Bahriye, 2461 Envanter Numaralı Levâzım Dairesi İlam Müsvedde Defteri, 1899-1900.

Dirkzwager, Jan M., "Fulton, Robert (1765-1815)", *The Oxford Encyclopedia of Maritime History*, ed. John B. Hattendorf, çev. Alexa Nieschlag, Oxford University Press, Oxford 2007.

Divan-ı Harp, 136/6-7, 10 Şubat 1913.

Gencer, Ali İhsan, *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, Türkiye Denizciler Sendikası, Eğitim Dizisi-2, Kırıl Matbaası, İstanbul 1986.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3), 707/29, 16 Mart 1914.

Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ.), 183/59, 14 Nisan 1906.

Headrick, Daniel R., *Power over Peoples: Technology, Environments, and Western Imperialism, 1400 to the Present*, The Princeton University Press, New Jersey 2010.

II. Abdülhamid Devri Son Bahriye Nâzırı Hasan Rami Paşa ve Hatıratı "Hamidiye Kahramanı Rauf Orbay'ın Tanıklığında", haz. Osman Öndeş, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2013.

Islahat, 14/118, 24 Ağustos 1886.

İrade Bahriye (İ.BH.), 8/1, 13 Şubat 1908.

Komodorluk, 3/2, 29 Ağustos 1900.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 172/86, 30 Haziran 1893.

Meclis-i Bahriye, 52A/19A, 20A, 21A, 22A, 12 Temmuz 1869.

Meclis-i Bahriye, 53B/31A, 6 Haziran 1869.

Meclis-i Bahriye, 75/40A, 26 Haziran 1871.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 141/77, 13 Haziran 1910.

Mektubi, 213/60, 27 Mayıs 1875.

Mektubi, 594/74, 23 Nisan 1889.

Mektubi, 6131/22, 21 Şubat 1880.

Mektubi, 882/20-43, 30 Haziran 1894.

Mektubi, 882/42-47, 10 Temmuz 1894.

Muhasebe, 609/25, 18 Mart 1874.

Muhasebe, 1085/8, 15 Nisan 1888.

Muhasebe, 1409/4, 30 Nisan 1894.

Muhasebe, 2435A/1, 23 Ekim 1913.

Muhasebe, 558/1, 7 Haziran 1869.

Muhasebe, 579/13, 9 Ağustos 1870.

Muhasebe, 621/2, 9 Mart 1873.

Muhasebe, 636/38,41,43, 13 Mart 1877.

Muhasebe, 681/10, 16 Şubat 1880.

Muhasebe, 701/25, 21 Temmuz 1878.

Muhasebe, 826/3-4, 4 Şubat 1884.

Ön Tasnif, 30/419-2371, 19 Eylül 1902.

Panzac, Daniel, *Osmanlı Donanması 1572-1923*, çev. Ahmet Maden, Sertaç Canpolat, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.), 237/60, 19 Ekim 1861

Salnâme-i Bahri (Bahriye Salnâmesi), Matbaa-i Bahriye, Dersaadet 1307, 1308, 1310, 1311, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317, 1318, 1319, 1320, 1321, 1322, 1323, 1326, 1328.

Songur, Funda, *Osmanlı Bahriyesinde Lojistik-İmkânlar, Kabiliyetler ve Üslerin Durumu (1867-1914)*, Timaş Akademi, İstanbul 2022.

Specification of Armament for A First-Class Battleship for the Imperial Ottoman Government, W.G. Armstrong, Whitworth & Co. Ltd. John Brown & Co. Ltd. Vickers Ltd., London 1911.

Specification of Machinery for A First-Class Battleship for the Imperial Ottoman Government, W.G. Armstrong, Whitworth & Co. Ltd. John Brown & Co. Ltd. Vickers Ltd., London 1911.

Sumida, Jon Tetsuro, "Forging the Trident: British Naval Industrial Logistics, 1914-1918", *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present*, ed. John A. Lynn, Boulder, San Francisco 1993, s. 217-250.

ŞD., 18/24, 26 Kasım 1912.

Şura-yı Bahriye, 319/162A, 2 Aralık 1888.

Şura-yı Bahriye, 575A/1A, 28 Nisan 1904.

Şura-yı Bahriye, 761/65A, 4 Eylül 1907.

Şura-yı Bahriye, 762/14A, 18 Ocak 1907.

Şura-yı Devlet (ŞD.), 8/7, 11 Kasım 1893.

Visual Arts, Sultan Abdul Hamid II Collection, Volume 27.

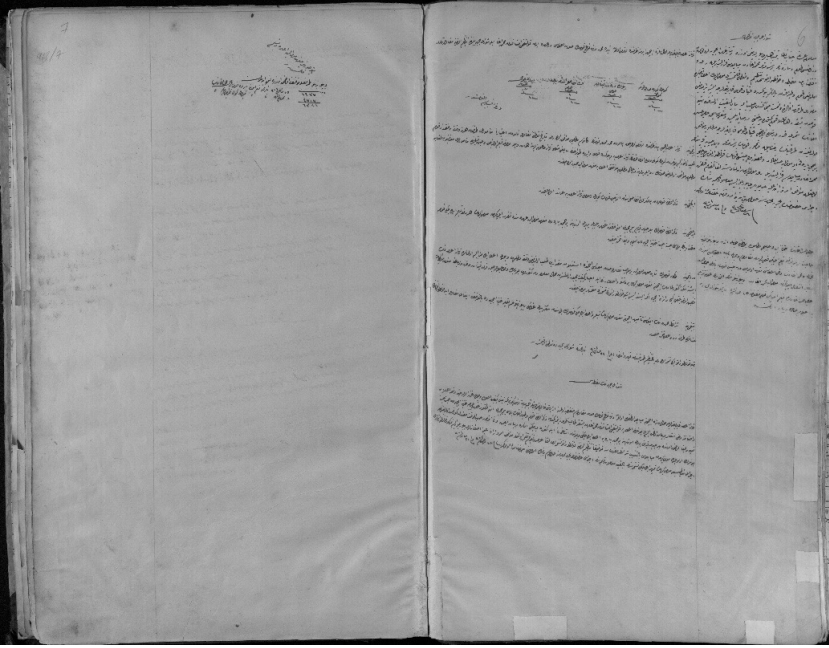
Visual Arts, Sultan Abdul Hamid II Collection, Volume 45.

Yıldız Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 251/123 30 Kasım 1907.

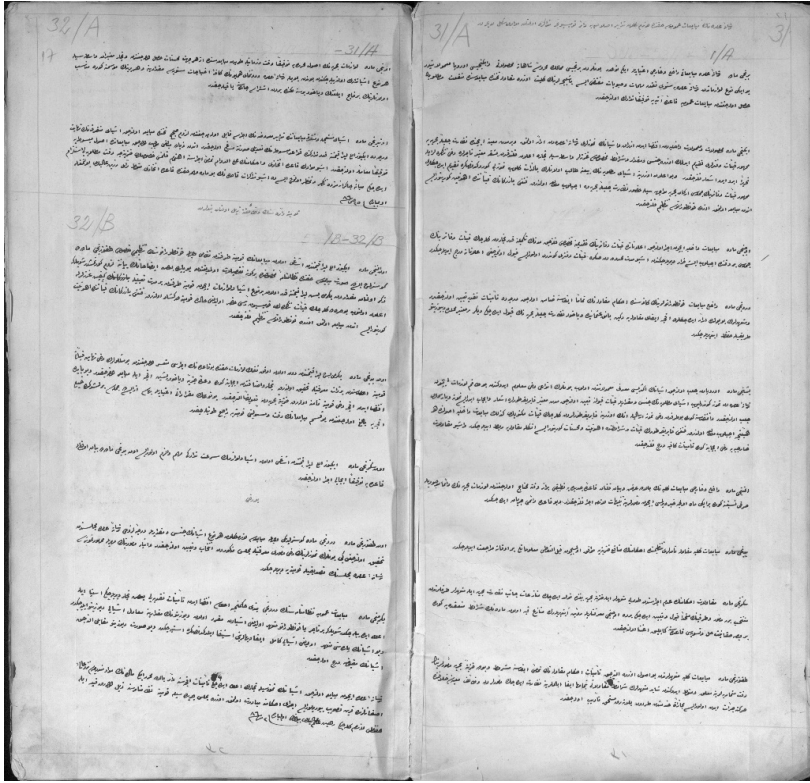
Yüce, Emin, *Abdülhamid Donanmasında Bir Bahriyeli: Donanma Zabiti Emin Yüce'nin Hatıraları*, ed. Filiz Dığıroğlu vd., Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Zorlu, Tuncay, "Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu ve Abdülaziz Döneminde Osmanlı Denizciliği", *Türk Denizcilik Tarihi 2: XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar*, ed. Zeki ve Lütfü Sancar, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2009.

Ekler

DTA., Defterler, Muhasebe, 9968 Envanter Numaralı Mübâyaat Kontratı Defteri, s. 6 (Tedarik sözleşmesi örneğidir. Tersâne-i Âmire fabrikalarında kullanılmak üzere ihtiyaç duyulan dört çeşit kumun özelliklerinden, işin hangi müteahhide kaç paradan ve hangi miktarlarda verildiğinden bahseden bu örnek bir mazbatadan, bir kontrattan ve bir müzekkireden oluşmaktadır. Ayrıca sayfanın sol tarafında sözleşmeye istinaden alınması gereken depozitonun iadesi hakkında bilgi bulunmaktadır).

DTA., Meclis-i Bahriye, 53B/31A (dahilden ve hariçten gerçekleştirilecek satın almalar hakkında bilgi veren bir layihadır. On bir maddelik bu belge Tersâne-i Âmire mübâyasının ıslahı için hazırlanmıştır).

British Library (BL), Visual Arts, Sultan Abdul Hamid II Collection, Volume 45, s. 7 (Divânthane ve Kasımpaşa).

BL, Visual Arts, Sultan Abdul Hamid II Collection, Volume 27, s. 16 (İzmir Liman Ofisi)

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Ticareti

Naim Ürkmez* - Tansu Hilmi Hançer**

Giriş

Halep'te 1862-1863 yıllarında çekirge istilasının yaşanması ve Avrupa'daki ticarî durgunluktan dolayı bazı ticaret alanlarında daralma yaşandı. İpek tezgâhı sayısı 800'e kadar düştü. 1867 yılında bölgedeki çekirge istilasını son bulunca ipek tezgâhı sayısı peyderpey 3.000'e kadar yükseldi.¹ 19. yüzyılın sonuna doğru Çin ipeğinin ve suni ipeğin pazara hâkim olmasıyla birlikte İskenderun üzerinden satılan ipek miktarında da düşüş yaşandı. Özellikle 1861-1865 yılları arasında yaşanan Amerikan İç Savaşı'ndan dolayı Amerika'dan pamuk temininde yaşanan sorun Mısır, Halep ve Çukurova'da yetiştirilen ham pamuğa talebi artırdı. Buralardan temin edilen pamuk Avrupa'ya sevk edildi. Bu da ipekle pamuğun yer değiştirmesine zemin hazırladı. İngilizler bölgeden aldıkları ham pamuğu Manchester'daki fabrikalarında dokuyarak tekrar Halep havalisinde satmaya başladılar. Artık Halep ve civarının Avrupa'dan en fazla talep ettiği ürünlerin başında İngiliz pamuklu dokumaları gelmekteydi.

Musul ve civarından temin edilen mazı, tüccar temsilcileri tarafından toplanıp Halep'e, ardından Avrupa'ya gönderiliyordu. Deri tabaklama ile boya sanayinde kullanılan mazı, sektörde kullanılmaya başlanan kimyasal maddelerin icadıyla birlikte daha az rağbet görmeye başladı. Mazının yerini bu sektörde kullanılmaya başlanan kimyasal maddeler aldı.

* Doç. Dr, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, naimurkmez@erzurum.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Zonguldak/TÜRKİYE, tansuhancer@beun.edu.tr

1 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade-i Şura-yı Devlet (İ. ŞD), 1/31.

Halep'teki ticareti etkileyen bir diğer gelişme 19. yüzyılın başlarında Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasıydı. Bu gelişmeden sonra Akdeniz'de yapılan ticaretin bir kısmı Karadeniz'e kaymıştı. Halep ticareti bu sebeplerin yanında, Bağdat ve Güney İnan ticaretini kendine çeken Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılması ile birlikte ciddi bir düşüş yaşadı.²

19. yüzyılın ikinci yarısında Halep'in rakipleri arttı. Beyrut, Trablusşam, Trabzon, İstanbul ve İzmir limanları birçok yönden daha tercih edilir ticaret merkezleri haline geldi. Ticaretin neredeyse %85'i son iki merkez üzerinden yapılıyordu. Geriye kalan %15'lik dilimden pay almak oldukça zorlaştı.³

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin en önemli ticaret merkezlerinden birisi olan Halep'in 19. yüzyılın ikinci yarısındaki ticarî hayatında yaşanan iniş çıkışlar incelenecektir. Yaşanan bu iniş çıkışın sebepleri üzerinde durulacaktır. Bölgedeki ticaret hacminde İngilizlerin iddia ettiği gibi bir düşüş yaşanıp yaşanmadığı konusu tartışılacaktır. Çalışma hazırlanırken temelde İngiltere'nin Halep Konsolosluğunun raporları ve Osmanlı Arşivinde yer alan müteferrik evraklardan istifade edilecektir. Bunların dışında konuyla ilgili basılı ticaret raporları ve araştırma eserlerinden faydalanılacaktır. Bölgedeki ticarî faaliyetlerle ilgili kıymetli monografiler hazırlanmış olmasına rağmen bölgenin en önemli ticarî aktörü olan İngiltere'nin Halep Konsolosluğuna ait rapordan istifade edilerek müstakil bir çalışma yapılmamış olması bu çalışmanın hazırlanmasını gerekli kılmıştır.

Halep Ticaret Meclisi ve Mahkemesi

Halep'teki tacirlerin ticaret ağı içerisinde bir tarafta Bağdat, Musul ve Beyrut'taki tacirler, diğer tarafta İngiliz, Fransız, İtalyan ve sair Avrupa devletlerine mensup tacirler bulunmaktaydı. Bu tacirler arasında herhangi bir sorun veya anlaşmazlık yaşandığında konunun çözümü oldukça güç bir hal almaktaydı. Mesele, kimi zaman Halep'teki konsolosların müdahil olmasıyla birlikte uluslararası bir mahiyete bürünüyor, kimi zaman da meselenin nerede çözüme kavuşturulacağına karar verilemiyordu. Oysa bu ticaretin ana eksenini Halep'ti ve burada yaşanan bir sorunun çözümü de bu şehirde aranmalıydı. Buna karşın şehirde tacirler arasında yaşanacak olası bir sorunda çözüm üretecek bir yargı makamı bulunmuyordu. Bu eksikliği fark eden Halep Valisi Süleyman Paşa, Bâbü'ali'den Halep'te bir Ticaret Meclisi

2 Naim Ürkmez, *İskeleden Liman Şehrine İskenderun (1593-1918) I*, İMEAK Deniz Ticaret Odası Yayınları, Erzurum 2022, s. 52, 53, 59.

3 BOA., Yıldız Esas Evrakı Defterleri (Y. EE. d), 341.

kurulmasını talep etti. Onun talebi üzerine konu Meclis-i Valâ'da görüşüldü ve Sultan Abdülmecid'in 23 Mart 1853 tarihli iradesiyle Halep Ticaret Meclisi kuruldu.⁴

Ancak bu meclislerin icra organı olması pek mümkün değildi. Bu sebeple 1860 yılında Ticaret Kanununa ilave edilen maddeler ile ticaret mahkemelerinin kurulması kararlaştırıldı.⁵ Halep'te ticaret yapan tacirlerin davasını ikame etmesi için Sultan Abdülaziz, tahta çıktığı gün 25 Haziran 1861 tarihli bir irade ile Halep Ticaret Mahkemesinin kurulmasına izin verdi.⁶

Halep'te Bankacılık İşlemleri

Halep'te bir banka şubesinin olmayışı ticareti olumsuz şekilde etkilemekteydi. Mali kurumlar aracılığıyla menkul kıymet varlıklarıyla ödeme yapılamamaktaydı. İthalat yapılırken madeni parayla ödeme yapıldığı için değerli maden ihracatı artmıştı.⁷ 1874 yılında büyük tacirlerden birinin iflas etmesi nedeniyle aracılık hizmetleri durmuş, dolayısıyla Avrupa tarafına ödemelerde aksamalar meydana gelmişti. Yaşanan bu hadiseden dolayı aracılık yapan tacirlere olan güven sarsılmış ve sistem büyük zarar görmüştü. Avrupalılar bu tarihten sonra ödemelerinin değerli maden cinsinden yapılmasını talep ettiklerinden ticarete nakit paranın payı artmıştı.⁸

Değerli maden tedariki kolay olmadığı için önceki kadar büyük bir ölçekte satın alma ve ödeme gerçekleştirilemiyordu. İngiltere'ye sipariş veren Halepli tacirler, işlerinin nakit para ile sınırlandırılmasından dolayı ticaret hacimlerini daraltmak zorunda kaldılar ve bu durum Halep ticaretinde daralmaya sebep oldu.⁹

1881 yılında hukukî sorunlar ve Osmanlı mahkemelerinin tarafsızlığının tartışılması nedeniyle piyasaya olan güven azalmıştı. Ticarî faaliyetler için kredi tahsis edilmiyor, piyasada sadece nakit para dolaşıyordu.¹⁰

4 BOA., İrade-i Meclis-i Valâ (İ. MVL), 266/10164.

5 Akmandar Demirci, *Osmanlı Devleti'nde Taşra Ticâret Mahkemeleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019, s.11.

6 BOA., İ. MVL, 449/20049.

7 *Report for the year 1889 on the Trade of Aleppo*, London 1890.

8 *Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &C, of Their Consular Districts*, C VI, London 1875.

9 *Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &C, of Their Consular Districts*, C VI, London 1875.

10 *Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &C, of Their Consular Dist-*

1893 yılında Halep'in ithalat ve ihracatı son 10 yılda ortalama olarak 2.500.000 sterline yaklaşmış iken yerli sarrafların dışında bölgede bankacılık hizmeti mevcut değildi. Mayıs 1893'te Osmanlı Bankası Halep'te bir şube açtı.¹¹

Ziraat Usulleri

Bölgedeki ziraî faaliyetlerde Orta Çağ'dan kalma yöntemler kullanılmaktaydı. Modern tarım teknikleri buraya yansımamıştı. Tarımsal nüfusun neredeyse tamamı Müslümanlardan oluşmaktaydı. Hristiyan ve Yahudiler tarımla uğraşmaz ve sermayelerini tarımda kullanmazlardı. Halep yakınlarında Fransa ve Almanya'da eğitim görmüş yetenekli bir profesörün yönetiminde örnek bir çiftlik kurulmuştu. Ancak köylülerin bu konuya ilgisi yetersizdi. Yöneticilerin teşvik ve desteği de istenilen düzeyde değildi. Mevcut durumdaki iyileşme yukarıdan değil aşağıdan başlamalıydı. Köylü, kendi refahının yükselmesi için bu konuları uygulamaya ikna edilmeliydi.¹²

1900'de Halep vilayetinde çiftçiler Orta Çağ usulleriyle toprağı işliyordu, köylüde en basit modern makineyi alacak imkân yoktu. Bununla birlikte burası sahile bir demir yolu yapıldı ve her şeyin çehresi değişene kadar makinelerin kullanılacağı gelişmişlikte değildi. Gelişim konusunda bir istisna bulunmaktaydı. Halep'te bir Ermeni tacir tarafından işletilen, gelişmiş ve petrolle çalışan bir un değirmeni vardı. Ancak diğer fırın sahiplerinin muhalefeti sebebiyle bu değirmen polis korumasıyla çalışıyordu.¹³

Halep Ticaretini Etkileyen Faktörler

Ticaretini etkileyen hususlar arasında bölgeye etkisi altına alan savaş ve ayaklanma gibi olumsuz hadiseler Halep ticaretini doğrudan veya dolaylı, olumlu ya da olumsuz olarak etkilemekteydi. Bununla birlikte salgın hastalıklar, çekirge istilası sonucunda yaşanan kıtlık ve iklim değişiklikleri bölgedeki ticarete dalgalanmalara sebep olmaktaydı. Nitekim 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nden dolayı Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki topraklarında ziraî üretim durmuştu. Bu nedenle tarım ürünlerine olan ihtiyaç arttı. Zira bu bölge İstanbul'un en önemli tedarikçisi konumundaydı.

riets, C XIII, London 1882.

11 *Report for the Year 1894 on the Trade of the Consular District of Aleppo*, London 1895.

12 *Report of the Year 1892 on the Trade of the Consular District of Aleppo*, London 1893.

13 *Report for the Year 1904 on the Trade and Commerce of the Vilayets of Aleppo and Adana*, Londra 1905.

Yaşananların etkisiyle özellikle Kuzey Ege'ye İskenderun Limanı'ndan yoğun bir şekilde erzak ve tahıl sevkiyatı yapıldı. Talep artışı nedeniyle Halep'teki ürünlerin fiyatı da artmıştı. Kırsal kesimdeki çiftçiler elde ettikleri gelirleri sayesinde kısa süreliğine de olsa yüksek alım gücüne ulaştılar. Bu durum temel ihtiyaç maddeleriyle birlikte lüks tüketim maddelerine olan talebi artırdı. Oysa bu tarihlerde Osmanlı Devleti'nin en önemli ithalat tedarikçisi olan İngiltere'nin durgunluk yaşamaktaydı.¹⁴ Halep'teki gelir artışı bunalım yaşayan İngiltere'yi olumlu etkiledi. Neticede İngiltere'den Halep'e olan ihracat arttı. Alım gücü artışı yerli tüccarı da stoklarını eritme ve ticarî yatırımını artırma konusunda cesaretlendirdi. Ancak bu geçici bir rahatlamaydı. 1879 yılında Halep ticaretinde ciddi bir durgunluk yaşandı. Kuraklıktan dolayı zirai ürünlerin arzında düşüş yaşandığından fiyatlarda yükselme meydana geldi. Ürünlerdeki verimlilik düşünce, mahsulün hasat maliyetini bile karşılayamayacağı düşünen çiftçiler ürünleri toprakta bıraktı. Bunun neticesinde hayvan yemi ve buğday tedarikinde büyük sıkıntılar yaşandı. Bu kuraklığın ardından hayvan ölümlerine sebep olacak derecede şiddetli bir kış yaşandı. Hayvanlarının neredeyse tamamını kaybeden Arap aşiretleri için yaşam zorlaştı. Özellikle İtalya ve Mısır'dan buğday ve un ithal edilmek zorunda kalındı. Ancak yük hayvanlarının telef olması sebebiyle nakliye fiyatları arttı. Fiyatlar kıtlık zamanındaki seviyedeydi.¹⁵ Bu olumsuz durumun etkisi ertesi yıl da devam etti. Çiftçiler zararın da etkisiyle önceki yılın üç katı kadar araziye tohum ektiler. Yapılan hazırlıklar geleceğe dair beklentileri olumluya çevirdi. Nitekim ekmek fiyatları düştü. Hayvancılıkta da kuzulama mevsimi oldukça verimli oldu. Hayvan fiyatları yarı yarıya düştü. Bu yıllarda ticaret hadlerindeki gerilemenin en önemli sebebi tahıl fiyatlarındaki hızlı gerilemeydi. Buğday üretimini %350 oranında artıran ABD'nin dünya piyasalarına girmesi bu gerilemenin en temel sebeplerinden biriydi. Nitekim 1873-1894 yılları arasında buğday fiyatları %60'dan fazla geriledi. Durgunluğun Osmanlı Devleti'nin buğday ticaretine yansımaları daha az oldu. Ancak 1873-1896 yılları arasında buğday ihracatı hızlı bir şekilde düşüş gösterdi.¹⁶

14 Muammer Kaymak, "1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçeklik mi?", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C 65, S 2, 2010, s. 186.

15 *Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce of & C, Their Consular Districts*, C V, London 1880, s. 1429.

16 Muammer Kaymak, *1873-1896: Kapitalizmin Uluslararasılaşması ve Osmanlı İktisadiyatı*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 151.

Ticareti etkileyen faktörlerden biri de İskenderun-Halep yolunun fizikî durumuydu. Halep şehrinin kış mevsimi genellikle yağışlı geçer bunun sonucunda yol üzerindeki nehirler taşardı. Bu nehirler üzerinde bulunan ve bakımsızlıktan dolayı kötü bir durumda olan köprüler kullanılamaz hale gelirdi. Ovalar sular altında kalır özellikle Türklerin “Ağdeniz/Akdeniz” dedikleri Amik Gölü’nün debisinin artması sonucunda gölün sınırları genişler, bu sebeple kervanların ulaşımı aksar ya da en iyi ihtimalle bu olumsuz durumun etkisini azaltmak isteyen tacirler yollarını uzatmak zorunda kalırdı. Sürekli tamir gören bu yol, neredeyse hiçbir zaman muntazam bir vaziyet alamadı. İyi bir yolun eksikliği her zaman kendini hissettirdi. Bahsedilen mevsimlerde deniz nakliyesi de sekteye uğramaktaydı. Yağışlı mevsimlerde deniz postaları genellikle gecikirdi. İskenderun-Halep arasına bir demir yolu hattı inşası düşünüldü ancak bu düşünce hiçbir zaman hayata geçirilemedi. Zaman zaman nakliye hayvanlarının yetersizliği, yağmur ve çamurun ulaşımı engellemesi, olumsuz hava koşullarından dolayı yoldaki gecikmeler neredeyse iki yüzyıldır aynıydı. Bu süre zarfında Halep ile Akdeniz arasındaki yol veya yollar hiçbir şekilde iyileştirilmemişti. Ticaretle alakalı değişen tek husus artık tahılın ihracına müsaade edilmesiydi. Ancak tahıl ticareti de istikrarsızlık yüzünden sorunluymdu.

1881 yılı ziraî ürünler açısından verimli bir sene oldu. Bu sebeple aynı yıl ticarete ciddi bir canlanma meydana geldi. Yağış miktarının yeteri düzeyde olması buğday ve arpa kalitesini artırdığı gibi bu iki ürünün hasadında önceki yıllara kıyasla önemli oranda artış yaşandı.

Ticarette dalgalanmalar yaşanmasının bir diğer sebebi salgın hastalıklardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgede en yaygın görülen salgın hastalık koleraydı. Hindistan’dan Mekke ve Mısır yolu ile Osmanlı topraklarına giren bu hastalık 20. yüzyılın başlarına kadar belli belirsiz vakitlerde Halep’te ortaya çıkmıştı. Hastalığın ortaya çıktığı yıllarda Halep ticareti sekteye uğradı. 1875 yılında görülen kolera hastalığı dış ticaret hacmini olduğu gibi iç ticaret hacmini de önemli ölçüde daralttı. Halep ve civarındaki ticareti ciddi şekilde etkileyen bir diğer kolera salgını 1890’dan sonra bölgede görülmeye başlayan ve etkisini yaklaşık 5-6 yıl sürdüren kolera salgınıydı. Bu salgın Halep vilayetindeki neredeyse bütün kasaba ve köylere zarar verdi. İskenderun Limanı zaman zaman bulaşık addedildiği için karantina altına alındı ticaret ve yolcu gemilerinin yanaşmasına müsaade edilmedi. Bu durum bölgedeki ticaretin aksamasına dolayısıyla ciddi kayıplara neden oldu.

Tabii bu yıllarda İzmir ve Trabzon limanları İskenderun'a dolayısıyla Halep'e rakip olmaya başladılar. Halep bir transit ticaret noktası olmaktan çıkmaktaydı. Süveyş Kanalı kullanılmaya başlandıktan sonraki süreçte bu kanalın güvenilir, kolay ve daha düşük maliyetli nakliyyeye imkân sağladığı tecrübe edildi. Bu sebeple İskenderun Limanı bağlantısıyla Halep'ten daha önce deve kervanlarıyla Bağdat ve Güney İran'a yapılan nakliyyat tercihi azaldı. Avrupa malları Anadolu'ya, İzmir ve Karadeniz limanları; Arabistan ve İran'a ise Süveyş Kanalı vasıtasıyla daha ucuza sevk ediliyordu. Bu sebeple Halep'in tarihi şöhretine rağmen hanları, çarşıları eski canlılığını kaybetmeye başladı.

Dünya ekonomisi 1873-1896 yıllarında bunalımda ve durağan olmasına rağmen¹⁷ Süveyş Kanalı üzerinden yapılan ticaret hacmi artmıştır. Fakat Süveyş Kanalı'nın gelişmesi nedeniyle İskenderun Limanı'ndaki ticaret hacminin gerilemeye mahkûm olduğu öngörülmekteydi. Buna karşın limana uğrayan gemi sayısında, ticaret hacminde azalma olmasına rağmen düşüş yaşanmadı. Çünkü aynı dönemde faaliyetlerini artıran posta gemilerinin sayısı ciddi şekilde artmıştı. Ancak bu artışı ekonomik canlılığın göstergesi olarak değerlendirmek mümkün değildir.

Vergilendirme

16. yüzyılda Halep ve civarı Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine geçtikten sonra Trablusşam Halep'in Avrupa ile ticaret yapılan iskelesi oldu. Ancak yerel yöneticilerin gücünü kırmak isteyen Osmanlı merkezî hükûmeti, Venediklilere 1593 yılında verdiği imtiyazla İskenderun'u Halep'in ana dış satım iskelesi ilan etti. İskenderun bu tarihten sonra kısa bir dönem hariç Halep'in dış satım iskelesi, Payas ise iç satım iskelesi oldu. Ancak İskenderun üzerinden yapılan ticarî ürünler Halep'te vergilendiriliyordu. Bir ara Osmanlı Devleti, malların İskenderun İskelesi'nde vergilendirmesine başlamışsa da itirazlar karşısında bu kararını uygulamada ısrarcı olmadı ve malların tekrar Halep'te vergilendirilmesi kuralını tatbik etti. Bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etti. Ancak uygulama vergilendirme konusunda ciddi suistimallere kapı aralamaktaydı. Halep şehrinin etrafı surlarla çevrili olmadığı için tacirler -öyle olmadığı halde- mallarının bir kısmını yolda zayı ettiklerini beyan ederek daha az miktarda malı vergiye tabi tutturuyor, kalan mallarını ise farklı yollardan Halep şehrine yahut diğer yerlere vergisiz bir

17 Şevket Pamuk, "The Ottoman Empire in the "Great Depression" of 1873-1896." *The Journal of Economic History*, Cambridge University Press, 1984, s. 111.

şekilde sevk ediyorlardı. Tanzimat reformlarını tatbik etmek için oluşturulup 1865 yılında İskenderun İskelesi'ne gönderilen Fırka-i Islahiye yöneticileri bu usulsüzlük ve yolsuzlukları fark ederek vergi ile ilgili yeni bir düzenleme yapılmasını talep ettiler. Yapılacak düzenlemeye göre İskenderun üzerinden sevkiyatı yapılan ticarî mallar İskenderun İskelesi'nde vergilendirilecekti. Bu düzenleme talebi Sultan Abdülmecid'in 5 Eylül 1865 tarihli iradesiyle uygulamaya konuldu ve bu tarihten itibaren Avrupa ile yapılan ticarete malların vergilendirilmesi İskenderun İskelesi'nde yapıldı.¹⁸ Yeni düzen, vergi kaçırmaları artık pek de mümkün olmayan Avrupalı tacirleri ciddi şekilde rahatsız etti. Özellikle Halep ithalatında büyük pay sahibi olan İngiltere, diplomatik olarak bu düzenlemenin geri alınması için elinden geleni yaptı ancak Bâbıâli karardan vazgeçmedi. Yeni düzenleme belki de bölgede ticaret yapan tacirlerin vergi kaçırabilip daha fazla kâr elde edecekleri bölgelere yönelmelerine sebep oldu. Ancak şu bir gerçek ki Osmanlı Devleti'nin bölgedeki ticaretten elde ettiği gümrük vergisi geliri, eskiye kıyasla artış gösterdi.

Halep ve Çevresindeki Yerel Üretim

Halep şehrindeki tezgahlarda ipek ve yünlü kumaşlar imal edilmektedir. Şehirde ayrıca iplik fabrikaları da vardır. Bu fabrikaların kalitesi İstanbul ve İzmir'dekilere kıyasla daha iyidir. Buna karşın yabancı tüccarların ifadesine göre bu kumaşların kalitesi Beyrut ve Şam'dakine kıyasla düşüktür. Lübnan ipeği daha pürüzsüz ve incedir.

Ticaretin Şehirleşmeye Etkisi

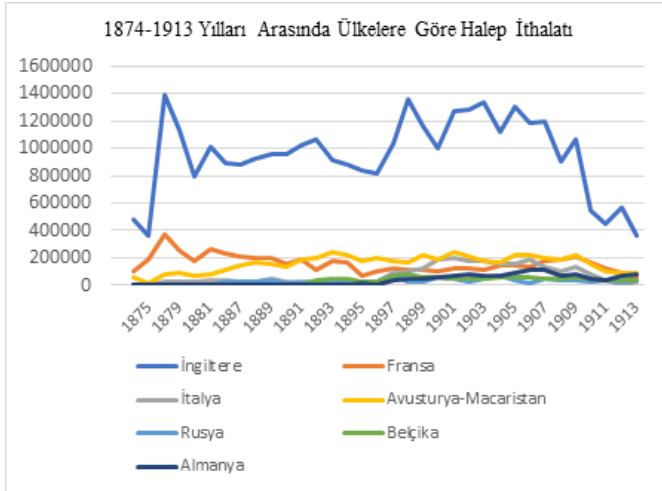
Şehirde 1870'li yıllardan itibaren inşaat sektörü canlanmıştı. Binalar inşa edildikçe şehir büyüme kaydederek daha geniş bir alana yayılım göstermeye başladı. Süveyş Kanalı'nın açıldığı günden itibaren Halep'in ticareti, kendi nüfusu onu destekleyemediği için yok olmaya mahkûm oldu. İç ticarete ise şehir nüfusunun azalmasının yansıması olarak inşaat sektörünün gerilemesi ve konut yapımının azalması dikkat çekti.

1880'li yıllarda sayım yapılmadığı için Halep vilayetinin güncel nüfusu tespit edilmemişti. Yaklaşık 950.000 olduğu söylense de sakinlerinin tam sayısını vermek zordu. Halep şehrinin tek başına yaklaşık 115.000 nüfusa sahip olduğu tahmin edilmekteydi.

18 BOA., İ. MVL, 538/24174.

İthalat

Halep şehrinde yaşayan insanlar daha ucuz ve kaliteli olan İngiliz pamuklu kumaşlarına düşküdü. Halep pazarını genel olarak daha uygun fiyattaki İngiliz malları istila etmişti. 19. yüzyılın ikinci yarısında Halep ve çevresi temelde pamuklu mallar (kumaş ve basma), işlenmiş madenler ve hırdavat açısından İngiltere'ye bağımlı bir vaziyetteydi.¹⁹ Kısacası Halep vilayetinin ithalatında İngiltere açık ara farkla başı çekmekteydi. Ardından Fransa ve İtalya gelmekteydi.²⁰

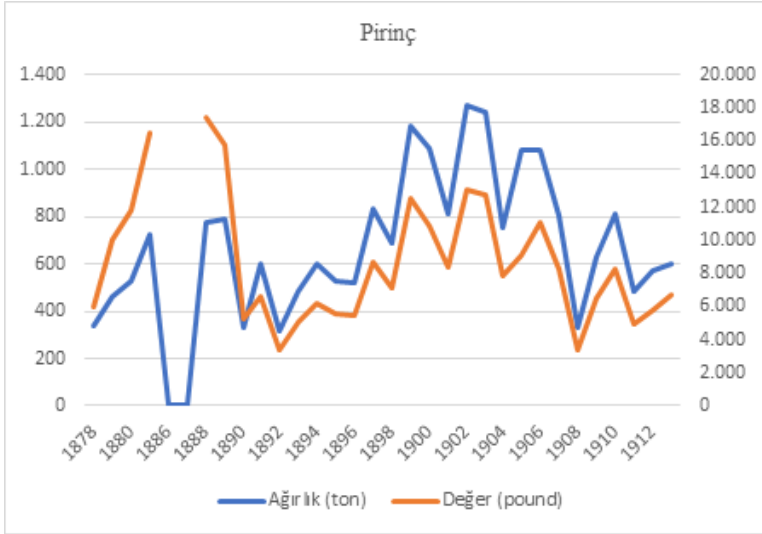

Tablodan da anlaşıldığı üzere yapılan toplam ithalatın yarısından fazlası İngiltere'den yapılmakta olup bu oran gittikçe artmaktaydı. İpek, şeker, kahve ve kıymetli madenler ile mahsul azlığı sebebiyle gıda maddesi olarak pirinç ithalatı da artmıştı. Hasat iyi olduğunda mal getiren gemiler tahıl olarak dönmekteydiler.²¹

19 *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey, Report for the Year 1887 on the Trade of Aleppo*, London 1888, s. 1-2.

20 Bu ve sonraki tabloların tamamı İngiltere'nin Halep Konsolosluğunun ilgili yıllara ait raporları taranarak hazırlanmıştır. Bu raporların tam künyeleri kaynakçada verilmiştir.

21 *Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &C of Their Consular Districts*, C V, London 1880, s. 1429.

1900'lü yıllarda Maraş kazasında üretim artışı nedeniyle pirinç daha az ithal edildi. Verimli bir buğday hasadı yaşandığı için yurtdışından daha az buğday alındı.²² 1904 yılında Maraş ve yakınlarında yerel tüketim için pirinç ekim alanları her geçen yıl artmaktadır. Buna mukabil ithal edilen pirinç miktarı her geçen yıl azalmaktadır.²³ 1893 yılında İngiliz İngiltere'den petrol, kimyevî maddeler, ipek, kumaş, kahve ve pirinç ithal edildi. Bu durum insanların alım gücünün düştüğünün göstergesiydi.²⁴

1893'ten sonra bölgede ticari faaliyet yürüten Avrupalı devletlere yeni bir rakip çıktı. Bahsi geçen yıldan itibaren Halep ve civarındaki Alman ticareti gittikçe arttı. Eskiden Halepli tüccar tarafından bilinmeyen Hamburg pazarı, keçi derileri, safran fıstığı ve diğerleri için başlıca ticaret merkezi haline geldi. Almanya bu mallar için önemli bir değiş tokuş merkezi oldu. Avusturya ve Almanya tarım makineleri ve hırdavat konusunda bölgede İngilizlerden daha ileri bir konuma geldi. Alman tüccarı, zorlu yollarla içeriye taşınırken kırılma riski taşıyan porselenler yerine çok şık tasarımlı emaye demir yemek ve çay servisi takımlarını çok başarılı bir şekilde bölgeye tanıttı ve pazarda kendisine yer edindi.²⁵ 1896 yılında İngiltere ithalattaki payının bir kısmını

22 *Report for the Year 1904 on the Trade and Commerce of the Vilayets of Aleppo and Adana*, Londra 1905.

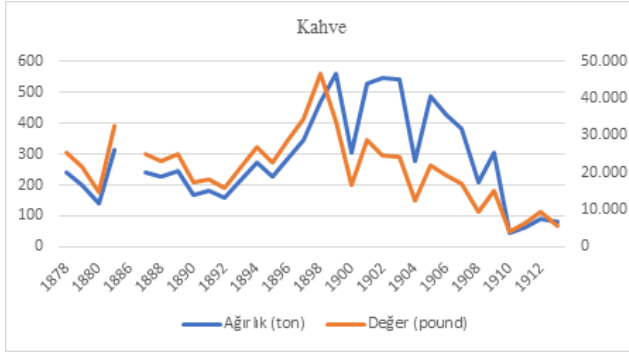
23 *Report for the Year 1906 on the Trade and Commerce of the Vilayet of Aleppo*, London 1907.

24 *Report for the Year 1894 on the Trade of the Consular District of Aleppo*, London 1895.

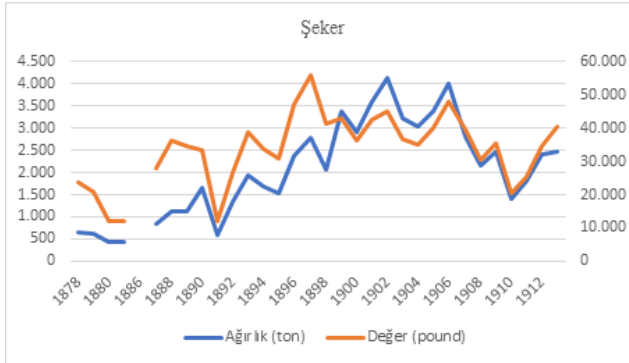
25 *Report of the Year 1895 on the Trade & C. of the Aleppo*, London 1896.

Alman ve İsviçrelilere bıraktı. Bu iki devletin tacirlerinin uygun ve daha ucuz malları bölgede rağbet gördü.²⁶

1894'te düşük fiyatın etkisiyle kahve, şarap, alkollü içecekler, demir, petrol ve kimyevî boyaya olan talep arttı buna paralel olarak ithalatta bir yükselme meydana geldi.²⁷

1898'de Halep'te ikamet eden tek bir İngiliz tüccar bulunmuyordu. Fakat Avusturyalı, İsviçreli, Alman ve İtalyan tacirlerin sayısı artış gösterdi. Önceleri çoğunlukla Avusturya'dan ithal edilen şeker, Avusturya'nın boykot edilmesinden sonra Belçika'dan tedarik edildi. Şeker bölgenin ihtiyaç duyduğu en önemli ithal maddelerinden biriydi.²⁸

Pamuklu Dokumalar

1899'da Avrupa'dan Halep'e ithal edilen pamuklu ürünlerin onda dokuzu Manchester menşeli olan ağartılmış kumaşlar, patiska, tül, müslin ve

²⁶ *Report for the Year 1897 on the Trade of Aleppo and Adana*, London 1898.

²⁷ *Report of the Year 1895 on the Trade & C, of the Aleppo*, London 1896.

²⁸ *Report for the Year 1899 on the Trade of the Vilayet of Aleppo*, London 1900.

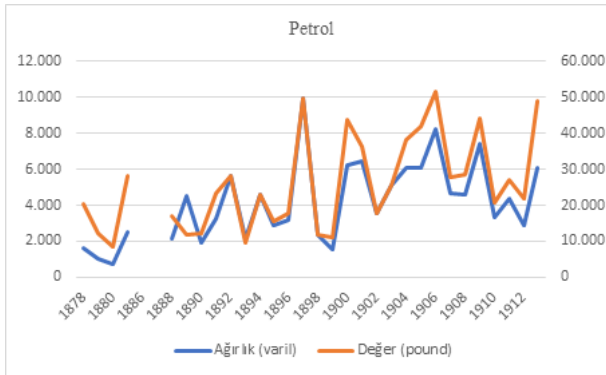
mendillerdi. Bunun dışında İsviçre'den baskı mendiller ve İtalya'dan pamuklu kumaş ithal edildi.²⁹

Kömür ve Petrol

1897'de bölgeye ithal edilen önemli bir meta vardı. Rusya'dan hatırı sayılır miktarda petrol ithal edilmekteydi.³⁰

1900 yılı ithalatında, İngiltere'den yapılan kömür ithalatı sebebiyle artış oldu. Petrol ithalatında istikrarlı bir artış görüldü. Bu durum önceki yılın stoklarının tükenmesi sebep oldu. Şeker ithalatında 1899 yılında spekülasyon yaşanmış ve ithalatı arttırmıştı. Yerel ihtiyacın çok üzerinde stok bulunmaktaydı. İngiltere'den kurşun, kalay, çinko, çelik ithalatı yükseldi. Ancak Hükümet, İngiltere'nin maden işletmesi için talep ettiği imtiyaz başvurularını reddetti.³¹

İngiliz tüccar ile İtalyan veya Alman tüccar arasında fark vardı. İtalyanlar aynı ürünleri daha uygun koşullarda satmakta olup bunun için yerli tüccara 3 veya 6 aylık kredi temin etmekteydiler. İngiliz tacirler ise nakit ödeme talep etmekteydi. Geçmişte pek bilinmeyen bu rekabet artık İngiliz tacirler için tehditkâr bir hal almıştı. Metallerde ise İngilizler hala üstünlüğü korumaktaydı. Nitekim demir eşyada kurşun, kalay ve çelik ithalatında artış görüldü. İngiltere'den yapılan bu ithalata mukabil Halep'ten ihracatı artış gösteren tek emtia hububatı.³²

29 *Report for the Year 1900 on the Trade of the Vilayet of Aleppo*, London 1901.

30 *Report for the Year 1900 on the Trade of the Vilayet of Aleppo*, London 1901.

31 *Report for the Year 1902 on the Trade of the Vilayets of Aleppo and Adana*, Foreign Office, London 1903.

32 *Report for the Year 1902 on the Trade of the Vilayets of Aleppo and Adana*, Foreign Office, London 1903.

İhracat

19. yüzyıla kadar daha ziyade bir ihracat merkezi olan Halep, bu yüzyıldan itibaren ithalat merkezi haline dönüştü. Başlangıçta Fransa'nın lehine olacak şekilde gelişen dış ticaret ardından İngilizlerin pazarda galip gelmesiyle birlikte İngiliz mallarının hakimiyetinde kaldı. Osmanlı Devleti yıkılana kadar bölgedeki ithalatın çoğu zaman tek başına %60'dan fazlası İngiltere'den yapıldı. Bu durum aynı dönemde bütün Osmanlı coğrafyası için geçerli bir durumdu. Mart 1880-Mart 1881 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nin ithalat rakamı 410.502.454 frank, ihracatı ise 213.900.000 franktı. Dış ticaretin %65,74'ü ithalattan, kalan %34,26'luk kısmı ise ihracattan oluşuyordu. İhracatın da bir kısmı hububat gibi zirai ürünlerden oluşmaktaydı. İthalat yapılan ülkeler ve bu ülkelerden yapılan ithalatın oranı aşağıdaki tablodaki gibiydi.

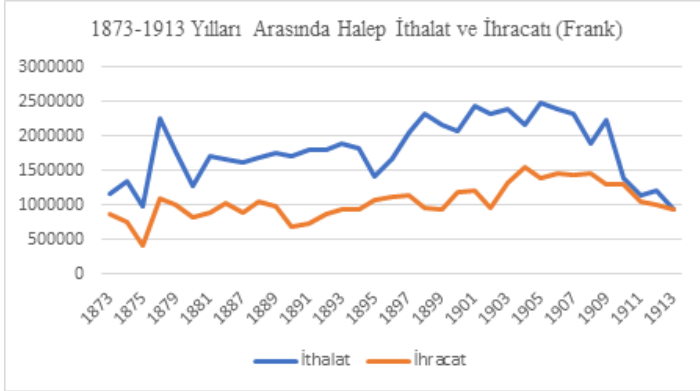
1880 Yılında Osmanlı Devleti'nin İthalat ve İhracat Rakamları ³³			
Ülke	Osmanlı Lirası Cinsinden İthalat Miktarı	Osmanlı Lirası Cinsinden İhracat Miktarı	Yüzdelik Oranı
İngiltere	7.403.180	2.751.038	%50,84
Fransa	2.698.183	2.902.048	%18,53
Avusturya-Macaristan	1.502.831	863.607	%10,32
Rusya	1.484.663	404.844	%10,19
Romanya	1.414.782	9.961	%9,71
İtalya	57.063	104.195	%0,39
Toplam	14.560.702	7.035.693	

Tablonun bu şekilde devam etmesi halinde Osmanlı Devleti'nin büyük bir ekonomik buhrana girmesi kaçınılmazdı. Nitekim 20 Aralık 1881'de ilan edilen Muharrem Kararnamesi ile Avrupa devletleri Osmanlı maliyesini denetimleri altına almışlardı.³⁴ Halep üzerinden yapılan ithalat ve ihracat arasındaki fark bu tarihten sonra da devam etti. Osmanlı Devleti'nin I.

33 BOA., Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM), 5/65.

34 Cevdet Küçük, Tefik Erztüzün, "Düyün-ı Umümiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C X, İstanbul 1994, s. 59.

Dünya Savaşı'na girmesine kadar olan süreçte İngiltere, Halep ithalatındaki yerini kısmî düşüşler yaşayarak devam ettirdi. İthalat seviyesi 1886-1896 arasında, ihracat seviyesi ise 1878-1889 arasında durağan seyretti.

Halep ithalat ve ihracatında 1886-1896 yılları arasında durağanlık yaşandı. Bu durağanlık büyük ölçüde, bölgenin en önemli ticarî aktörü olan İngilizlerin ekonomisinde 1873-1896 arasında yaşanan dalgalanmadan kaynaklanmaktaydı.³⁵ İngiliz ekonomisinde yaşanan bu dalgalanma 1873 ile 1879 yılları arasında belirgin bir şekilde hissedildi. Ekonomide 1882 ile 1886 arasında ise ikinci bir daralma meydana geldi. 1886-1890 yılları arasında bir toparlanma yaşandıysa da bu defa 1890-1896 yılları arasında oldukça ağır seyreden son bir ekonomik depresyon yaşandı. Fiyatların 1896 yılından itibaren toparlanmasıyla ekonomik depresyon sona erdi.³⁶ Osmanlı Devleti'nin ticaret hadleri 1871 ile 1889 yılları arasında hızla geriledi. 1889 ile 1896 yılları arasında toparlandı ise de ancak 1870'lerin başındaki seviyeye geldi.³⁷ İngiliz ekonomisinde yaşanan bu süreç yukarıdaki grafikten de anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret merkezlerinden biri olan Halep ticaretine durağanlık olarak yansdı. Nitekim durgunluğun en fazla hissedildiği yıl İngiltere'deki ekonomik depresyonun en fazla yaşandığı yıl olan 1875'e tekabül etmekteydi. Aynı şekilde depresyonun belirgin bir şekilde yaşandığı bir diğer yıl da 1895'ti.³⁸ Elbette ki bu bahsi geçen dönemde Osmanlı Devleti'nin içte yaşadığı bazı meseleler de grafiğe etki eden hususlar arasındaydı. İngiltere'de

35 S. B. Saul, *The Myth of the Great Depression 1873-1896*, The Economic History Society, London 1969, s. 54.

36 Kaymak, "1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçeklik mi?", s. 170.

37 Pamuk, "The Ottoman Empire in the 'Great Depression' of 1873-1896", s. 111.

38 Kaymak, "1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçeklik mi?", s. 170.

1873-1896 yıllar arasında yaşanan ekonomik depresyonun Osmanlı Devleti'ne yansımaları dikkate alınırken bu hususları da hesaba katmak gerekmektedir. Nitekim 1877-1878 yıllarında yaşanan Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Osmanlı Devleti epeyce bir toprağını kaybetmiş ve ardından Rusya'ya ağır bir savaş tazminatı ödemek zorunda kalmıştı. Savaş sonrasında yaşanan gerilemede bu hususlar da etkili oldu.

Buğday

Halep'e ithal mal getiren buharlı gemiler hasadın iyi olduğu yıllarda buradan çoğunlukla tahıl yüküyle dönmekteydiler. Ancak 1887 yılında İtalyan ve Yunan gemileriyle yapılan tahıl ihracatı çok azaldı. 1888 yılında bahar yağmurlarının etkisiyle hasat bol oldu ve o yıl fiyatlar düştüğü için tahıl ihracatında artış görüldü. Verimli bir hasat yılına ve fazla ihracat yapılmamasına rağmen ekmek ve hububat fiyatları düşük seyretmedi. Hububat ihracatının yapılmamasının en önemli nedeni kara yolundaki yüksek taşıma maliyetiydi. Aynı yıllarda çok az miktarda yapılan ihracatın sahile yakın yerleşim birimlerinden yapılması bu iddiayı doğrulamaktaydı.³⁹

Halep-İskenderun arası 124 km olup buğday ihracatında maliyetin yarısını nakliye harcaması oluşturmaktaydı, bu ise satıcılara kâr bırakmamaktaydı. İskenderun Limanı'na getirilen buğdayın Amik Ovası'ndan İskenderun Limanı'na getirilmesinin maliyeti buradan gemilerle New York'a götürülmesinin maliyetinden beş kat fazlaydı. Zaten kâr marjının düşük olması fiyatlarda spekülasyona ve sürekli dalgalanmaya yol açmaktaydı Aynı şekilde Londra'dan İskenderun'a getirilen bir balyanın navlun maliyeti oradan sadece 124 km uzaktaki Halep'e nakliye maliyetinin yarısı kadardı. Hükümetin, en verimli illerinden birinin mahsulü için demir yolları veya kara yolları inşa edilerek ucuz ve kolay bir ihracat sağlayamaması halkı ağır kayıplara maruz bırakmaktaydı.⁴⁰

Nakliye maliyetlerini düşürmek maksadıyla son yıllarda İskenderun'a ulaşan bir demiryolu hattı için yabancı mühendisler tarafından sayısız araştırma yapıldı ancak bunlardan bir sonuç alınamadı. Bayındırlık işleri için devletin ayırdığı bir kaynak ve hazırladığı bir proje bulunmuyordu. Kilis ile Antep'e demir yolu yapılmak için düzensiz çalışmalar vardı ve bu çalışmalar angarya yöntemiyle yapılıyordu. Silindir kullanımından kaçınıldığından ve metal işleri köylüler tarafından yapıldığından bu yolun kullanılması mümkün değildir.

³⁹ *Report for the year 1889 on the Trade of Aleppo*, London 1890.

⁴⁰ *Report for the year 1889 on the Trade of Aleppo*, London 1890.

Ülkenin eğitimli ve düşünen sınıfları arasında bir görüş bulunmaktaydı. Halep ile İskenderun Limanı arasında demir yolu veya kara yoluyla ucuz ve kolay bir iletişim yolu açılmadıkça Halep çöküşe mahkûm olacaktı.⁴¹

1880'li yılların sonuna kadar İtalya, Yunanistan ve Doğu Akdeniz limanlarına hububat gönderildiyse de son zamanlarda Rusya, Hindistan ve diğer tahıl ihracatçısı ülkelerin rekabeti bu düzeni yıktı. Mahsulün bolluğuna rağmen ürünler satılamadı, köylerde ve depolarda çürüdü. Yapılan ihracatın çoğu sahile yakın yerlerden yapıldı.⁴² Bütün bunlara rağmen 1889 yılında Halep'te üretilen sert buğday özellikle İtalya tarafından talep edilmekteydi. Halep'in sert buğdayı, İtalya'da makarna yapımında kullanılmaktaydı. Bu mahsul arpa ve buğday kadar talep görmese de nakliye maliyeti nedeniyle sadece kıyı kesimlerinden ihraç edildi. İç kesimde kalan bu mahsule yüksek nakliye maliyeti nedeniyle dokunulamadı.⁴³

Ayrıca 1865 ila 1891 yılları arasında Amerika'nın buğday üretimi %350 artınca ABD, tüm Batı Avrupa ve Rusya'nın toplamından daha büyük bir buğday üreticisi haline geldi. Bunun neticesinde dünya buğday fiyatları 1873-1894 yılları arasında %60'tan fazla değer kaybetti. Bu tarihlerde Osmanlı buğday ihracatı hızlı bir düşüş gösterdi. Serbest ticaret anlaşmaları korumayı yasakladığı için buğday ve un ithalatı artmaya başladı.⁴⁴ Nitekim Konsolos Henry D. Barnham'ın 1894'teki raporuna göre Halep'teki hububat ihracatı azalmıştı. Köylü, ana zenginlik kaynağı olan hububat ekimini düşük fiyatlar yüzünden bırakmış, ekimler sadece kendileri ve komşu vilayetler için olmuştu. Ayrıca hızlı ve ekonomik ulaşım araçlarının yokluğu da ihracatın azalmasına neden olmuştu. Köylü hâlâ toprağını en ilkel aletlerle işlemekteydi. İyi bir şekilde sürülmüş bir tarlayı görmek nadirattandı. Hükümet bu konuda hiçbir iyileşme sağlayamadı.⁴⁵

Halep'te 1897 senesi buğday mahsulü tatmin edici verimlilikte oldu. O yılın buğday mahsulünün önemli bir kısmı ihraç edildi ve çiftçi bu ticaretten iyi gelir elde etti. Ancak Halep valiliği kalan zahirenin yerel ihtiyacı karşılayamayacağını düşünerek aynı yıl deniz yoluyla zahire ihracını yasakladı. Yasaktan haberdar olan Bâbiâli, meseleye bu defa farklı bir yaklaşım

41 *Report for the year 1889 on the Trade of Aleppo*, London 1890.

42 *Report for the year 1889 on the Trade of Aleppo*, London 1890.

43 *Report for the Year 1891 on the Trade of Aleppo*, London 1892.

44 Pamuk, "The Ottoman Empire in the 'Great Depression' of 1873-1896", s. 111-112.

45 *Report of the Year 1895 on the Trade & C., of the Aleppo*, London 1896.

sergiledi. Çiftçinin elindeki mahsulün ne kadarının kendisine yeteceğini hesaplayabileceğini ileri sürerek 27 Temmuz 1897 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla Halep'ten deniz yoluyla zahire ihracını serbest hale getirdi.⁴⁶

İpek

İpek önemli bir ihraç maddesiydi. Bâbiâli, yerli dokuma ürünlerinin ithal ürünlerle rekabet edebilmesi için kimi zaman tedbirler almaktaydı. Kimi zaman Halep'teki üretimde aksamalar olunca dokuma tezgahlarının boş kalmaması için dışarıdan ipek, iplik ve boya ithal edilebiliyordu. Bu ürünlerden alınan gümrük vergisinin yüksek olması yerli üreticilerin imal ettikleri dokumaların İngiliz dokumalarıyla rekabet etmesine imkân vermiyordu. Yerli üreticilerden alınan vergilerin düşürülerek onların desteklenmesi gerekmektedir. Bu sebeple 1866 yılında alınan gümrük vergisi %2'ye kadar düşürüldü.⁴⁷ Alınan bu tedbirlerin ve 1861-1865 yılları arasında cereyan eden Amerikan İç Savaşı'nın etkisiyle Halep ticaretinde artış yaşandı. Emtia fiyatları yaklaşık %20 civarında artış gösterince ticaret revaç buldu.⁴⁸

Halep'te imal olunan kumaşın bir miktarının ham maddesi olan ipek ve ipliği ithalatla temin edilmekteydi. Bu maddelerden ithalat sırasında gümrük vergisi alındığı gibi imal edilen kumaş yurt dışına satıldığında da ayrıca %6 oranında gümrük vergisi alınmaktaydı. Dolayısıyla aynı üründen iki defa vergi alınmış olmaktaydı. Bu durumda yerli tacirlerin imal ettirdiği kumaşın maliyet fiyatı arttığı için tacirler yabancı rakipleriyle rekabet edememekteydi. Oysa Halep'te bu iş için çalıştırılan 4.900 adet tezgâh bulunmakta olup bu tezgâhlarda yıllık yaklaşık 1.124.000 top kumaş imal edilmekteydi. Halep'teki bu gibi imalat mekanlarında her yıl yaklaşık 63.900 kıyye ipek kullanılıyordu. Bu ipeğin 48.400 kıyyesi Avrupa, Hindistan ve İran'dan gelmekteydi. Kalan 15.500 kıyyesi ise Antakya, Arsuz, Amasya, Malatya, Arapkir, Harput, Diyarbakır, Cebel-i Lübnan ve Trablusşam taraflarından gelmekteydi. İlk grubun vergisi iskelede alınmakta iken ikinci grup karayolu ile geldiği için gümrük vergisi alınmadan Halep'e ulaşmaktaydı. Beyrut ve Şam'da iplik fabrikaları olduğu halde Halep civarında iplik fabrikası olmadığı için kullanılan ipliğin neredeyse tamamı yabancı devletlerden ithal edilmekteydi. Vergiyi artıran asıl husus burasıydı. Tedbir alınmaması

46 26 Şaban 1315 (20 Ocak 1898) tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatası, BOA., Meclis-i Vükelâ Evrakı (MV), 94/41.

47 BOA., Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM), 367/34.

48 BOA., A. MKT. MHM, 401/24.

durumunda bu tezgahlar iş yapamaz hale gelecek dolayısıyla önemli bir gelirden mahrum kalınacaktı. Bâbîâli ilk etapta bu sorunun önüne geçebilmek için olağan uygulamanın dışına çıkıp ihracattan alınan vergi oranını 1875 yılında %6'dan %4'e düşürdü.⁴⁹ Aynı yıllarda çoğunluğu orta halli ve özellikle kadınlardan oluşan müteşebbis bir grup Antakya'nın Felit köyünde bir iplik fabrikası açmışsa da bu fabrika çalıştırılmadı. Yaşanan bir yangın hadisesinden sonra âtil bir vaziyete giren fabrikanın geçmiş yıllarda ödeyemediği vergisi 1886 yılında Sultan II. Abdülhamid'in izniyle silinince bu teşebbüs başarısızlıkla sonuçlandı.⁵⁰ Aslında, Bâbîâli aynı yıllarda ithalatın önüne geçmek ve yerli ipek tohumu ve kozası üretimini temin etmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştu. Sadaret yaverlerinden Binbaşı Agâh Efendi, Halep vilayetinde dutluk yetiştirilerek ipek üretimini artırma yollarını aramak için 1874 yazında bölgeye gönderildi. Agâh Efendi, Antakya, Belen, Cısr-i Şugur kazalarıyla Arsuz ve Ordu nahiyelerinde dut yetiştiriciliğinin yapıldığını ipek böceğinin temel besin kaynağı olan dut ağacının özellikle Antep'te yaygınlaştırılabileceğini rapor etmişti. Bunun için Antakya'dan dut fidesinin ve bu işten anlayan birkaç ailenin Antep'e gönderilmesini teklif etti. Belki de bu sayede çiftçi, katma değeri düşük mısır buğdayı yerine yüksek katma değerli ipek böceği yetiştiriciliğine yönelecekti.⁵¹

1897 yılında dut tarlalarının geliştirilmesi ve ipek böcekçiliğine dikkat edilmesi sayesinde ipek mahsulü artış göstermişti.⁵² 1900'de iç kesimlerde köylüler dut ağacı ekmişler bu durum ipek üretimine ilginin artacağına ve üretimin gelişeceğine dair beklentileri artırmıştı.⁵³ Nitekim 1902'de Halep'te açılan ipek kilimi dokuma fabrikası önemli bir sonuçtu. Bu fabrikada değişik boyutlarda tek parça halinde dokunan halılar birbirine yakın uyumlu renklere ve tek tip desenlere sahipti. Halıların 30 tanesi Amerika'ya ihraç edilmiş olup Almanya'dan iplik alınarak üretiminin iki katına çıkarılması planlanmaktaydı.⁵⁴

49 14 Rebiyülahır 1292 (20 Mayıs 1875) tarihli irade-i seniyye, BOA., İrade-i Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 52/2276.

50 19 Muharrem 1312 (23 Temmuz 1894) tarihli irade-i seniyye, BOA., İrade-i Maliye (İ. ML), 11/12.

51 Binbaşı Hüseyin Agâh'ın 25 Cemaziyülevvel 1291 (10 Temmuz 1874) tarihli tahrirati, BOA., Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD), 2214/16.

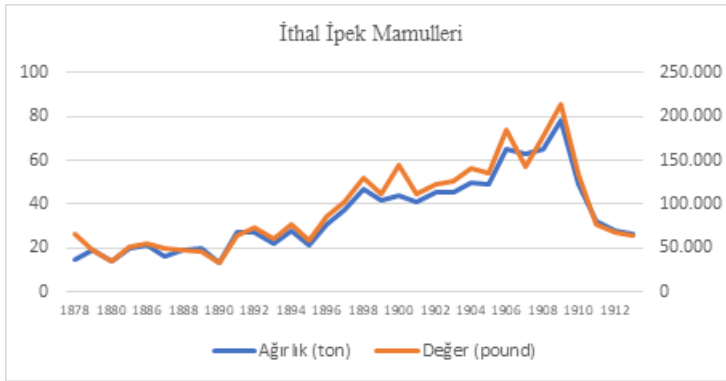
52 *Report for the Year 1898 on the Trade of the Vilayet of Aleppo*, London 1899.

53 *Report for the Year 1900 on the Trade of the Vilayet of Aleppo*, London 1901.

54 *Report for the Year 1903 on the Trade and Commerce of the Vilayets of Aleppo and Adana*, London 1904.

1900'lü yıllarda dut bahçelerinin yüz ölçümü artış gösterdi, buna paralel olarak ipek kozası ihracatı da arttı. Yumurtalar esas olarak Korsika'dan ithal edilmekteydi. Bursa'dan getirilen ve Suriye'den toplanan tohumlar kalitesizdi. Buradan toplananlar toplam işlenen miktarın yedide birini oluşturmaktaydı. Sağlam kozalar Fransa ve İtalya'ya ihraç edilmekte olup kalanlar ise yerli üretim için satın alınmaktaydı. İpek böceği yetiştiriciliği oldukça ilkel yöntemlerle yapıldığı halde dut yetiştiriciliği başarılı olup bu alandaki işçilik ucuzdu.⁵⁵

İpek üretimi son yıllarda geriledi. 1903 yılında ipek yetiştirilen bölgelerde soğuk hava sebebiyle mahsul azaldı. Halep'ten Avrupa'ya ipekli ürünler ihraç edilmesine rağmen 19. yüzyılın ikinci yarısında kademeli bir şekilde Avrupa'dan ipek eşyalar ithalatı artmıştı. Bu durum ithalat ile ihracat rakamları arasındaki makasın açılmasına sebep oldu.⁵⁶

Kuru Üzüm

Bölgeden ihraç edilen ürünlerden bir diğeri kuru üzümdü. Ancak 1887 yılında Fransa'da kuru üzüm fiyatlarının düşmesinden dolayı Halep'in kuru üzüm ihracatında azalma meydana geldi.⁵⁷

Canlı Hayvan

Halep'in iskelesi olan İskenderun'dan Malta, Mısır ve Yunanistan'a canlı hayvan ihraç edilmekteydi. Özellikle Mısır'a her yıl yüz binlerce sığır

55 *Report for the Year 1903 on the Trade and Commerce of the Vilayets of Aleppo and Adana*, London 1904.

56 *Report for the Year 1906 on the Trade and Commerce of the Vilayet of Aleppo*, London 1907

57 *Report for the year 1889 on the Trade of Aleppo*, London 1890.

ihraç edilmekteydi. Ancak 1896 yılından itibaren bu kalemde önemli düşüşler yaşandı. Mısır Hükûmeti yerel tüketim için kullanılmak üzere sığır yetiştiriciliğini teşvik etmişti. Ayrıca aynı yıllarda Halep vilayetinin birçok yerinde sığır vebasının görülmesi nedeniyle iç tüketimin karşılanabilmesi maksadıyla sığır ihracatı durduruldu.⁵⁸

Büyükbaş hayvan ihracını etkileyen hususlardan biri hiç şüphesiz bölgede ortaya çıkan hayvan hastalıklarıydı. Hayvan hastalıkları Halep'ten yapılacak canlı hayvan ihracını bazen olumlu bazen de olumsuz etkiliyordu. Hastalık eğer Mısır'da ortaya çıkmışsa Mısır Hükûmeti dışarıdan canlı hayvan ithalatını desteklediği için Halep'ten ihraç edilen canlı hayvan sayısı önemli ölçüde artış göstermekteydi. Şayet hayvan hastalığı Halep ve civarında ortaya çıkmışsa Halep'ten canlı hayvan ihracı durma noktasına gelmekteydi.

19. yüzyıla kadar Halep ve civarından binek hayvanı, yük ve ziraat hayvanı olan öküzün ihracı yasaktı. Bu yasak 19. yüzyılın ikinci yarısında yerini denetimli ihracata bıraktı. Ziraatı etkilemeyecek şekilde öküz ihracına ve bölgedeki binek hayvanı darlığı yaşanmayacak derece de at ihracına müsaade edilmekteydi. Bâbîâli ihtiyaç halinde aldığı bir kararla at ve öküz ihracatı durdurulabilmekteydi. Mesela 1870 yılında Halep ve civarında öküz sayısının yetersizliği nedeniyle öküz ihracı yasaklandı.⁵⁹ Yine 1905 yılında Halep, Suriye ve Beyrut vilayetleriyle Kudüs sancağından ordunun ihtiyaç duyacağı cins at ihracatı yapılması yasaklanmıştı. Meclis-i Vükelanın kararıyla bu ihracat yasağından “katır” muaf tutuldu.⁶⁰ Aynı yıl Halep'ten deniz yoluyla büyükbaş hayvan ihracı da yasaklanmıştı. Bu yasakların mağdur ettiği tacirler ortaya çıktı. Bağdat ve Ammare tarafından topladıkları 13.500 adet büyükbaş hayvanı Halep'e getiren İtalyan, Alman ve Fransız tacirler bu hayvanları Halep'ten İskenderiye'ye ihraç etmek istemişlerdi. Toplanan hayvanların 1.500'ü ihraç edilmiş ancak diğerleri İskenderiye'ye sevk edilecekken Bâbîâli'nin 1905 yılında hayvan ihracı yasağına takılmışlardı. Bâbîâli, Halep civarında çift hayvanının azalmasından endişe etmekteydi, yasak bunu engellemek için çıkarılmıştı. Konuyla ilgili şikayetler Bâbîâli'ye ulaşınca mesele Meclis-i Vükelada görüşülmüş ve hayvanların çift hayvanı olmadığı etlik hayvan olduğu bu sebeple ihraçlarında bir sakınca görülmediği beyan edilerek sadece bu hayvanların ihraçlarına müsaade edildi.⁶¹ Yine

58 *Report for the Year 1897 on the Trade of Aleppo and Adana*, London 1898.

59 BOA., A. MKT. MHM, 459/77.

60 BOA., MV, 111/23

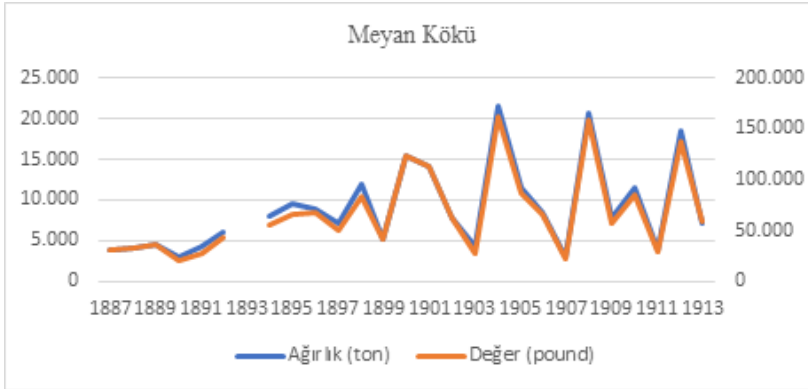
61 12 Cemaziyülahır 1323 (13 Ağustos 1905) tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatası, BOA., MV,

aynı yıl İtalyan ve Yunan tacirler tarafından yasaktan önce toplandığı halde yasaktan dolayı ellerinde kalan 6.600 adet büyükbaş hayvanın ihracına Meclis-i Vükelâ kararıyla izin verildi.⁶²

Meyan Kökü

Halep'ten önemli miktarda ihraç edilen bir diğer ürün Amerika'ya gönderilen meyan köküydü. Amerika tarafından yüksek talep gören meyan kökü; Antakya, Kilis ve Maraş ovalarında kendiliğinden yetişmekteydi. Meyan kökü İskenderun'a develer ile getirilip, burada buharlı makinelerle preslendikten sonra ihraç edilmekteydi. Ancak nakliye maliyeti yine öne çıkan önemli bir sorundu. Meyan kökünü birkaç saatlik mesafeden taşımak yelkenli gemiyle 80 ila 100 gün taşımaktan daha pahalıya mal oluyordu. Bu zorluklar bölgenin en yoksulu olan köylüleri için büyük kayıp anlamına geliyordu.

Bu bitkinin Antakya Ovası'nda, Kilis, Urfa ve Rakka'da tüm kış boyunca kökü çıkarılır ve yaklaşık 20.000 kişi geçimini meyan kökü ticaretinden sağlardı. Yukarıda da ifade edildiği üzere İskenderun'a getirilen meyan kökleri, burada bulunan iki İngiliz, bir Amerikalı şirket ile sonradan kurulmuş iki firma aracılığıyla ihraç edilmekteydi.⁶³

Bakır

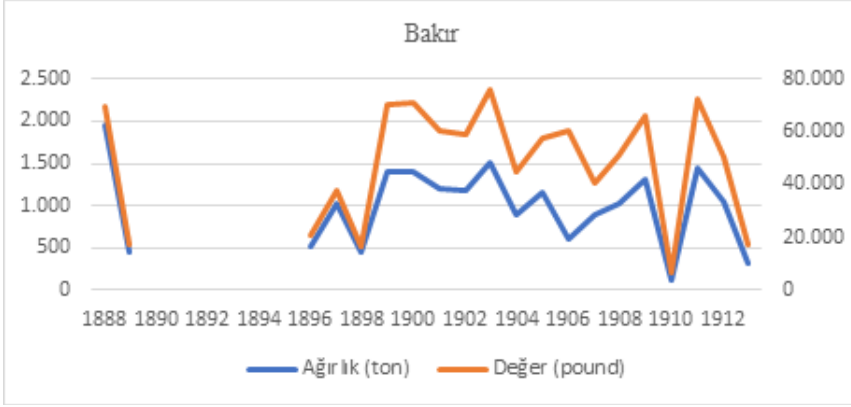
1888 yılında ilk defa ihracat kalemleri arasına yeni bir emtia girdi. Diyarbakır Ergani'den çıkarılan bakır cevheri develerle İskenderun Limanı'na getirilip

111/85.

62 2 Şaban 1323 (2 Ekim 1905) tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatası, BOA., MV, 112/24.

63 *Report for the Year 1902 on the Trade of the Vilayets of Aleppo and Adana*, Foreign Office, London 1903.

oradan da İngiliz gemileriyle Avrupa'ya ihraç edilmeye başlandı. 1899 ile 1906 yılları arasında bakır ihracı yapılamamıştır.⁶⁴

Yün

Bölgenin yünü güçlü ve uzun olduğu için dokumaya uygundur. Bu sebeple yabancı pazarlarda talep görmektedir. 1890'lı yıllarda yünün önemli bir kısmı İtalya'ya ihraç edilmekteydi. 1895 yılında yün ağırlıklı olarak Amerika'ya ihraç ediliyordu.

20. yüzyılın başında Türk bir müteşebbis tarafından Halep'te yeni bir halı fabrikası kurulması için çalışmalar başlatılmıştı. Bu fabrika Sadrazam'ın Konya'da vali iken kurduğu ve işlettiği fabrikanın bir benzeridir ve işçiler oradan gelmiştir. Henüz emekleme döneminde olan fabrika ilerleyen zamanda başarılı olacak görüntüsü vermektedir. Burada dokunan halılar saf yündendir ve tasarımları doğudan çok Avrupa'ya özgüdür. Birkaç yıl önce Alman hayır kurumu tarafından sefalet içinde kalan Ermenileri istihdam etmek için Urf'a'da kurulan halı fabrikası istikrarlı bir biçimde gelişim gösterdi. Fabrikanın yöneticisi burada imal edilen halıların tasarımlarının güzel olduğunu ve ürünlerin Londra, Berlin ve Paris'e gönderildiğini bildirmekteydi.⁶⁵

Pamuk

19. yüzyılın sonlarında bölgeden ihraç edilen bir diğer madde pamuktu. Pamuk ihracatı vilayet nüfusunun büyük kısmının gelirini sağlamaktaydı.

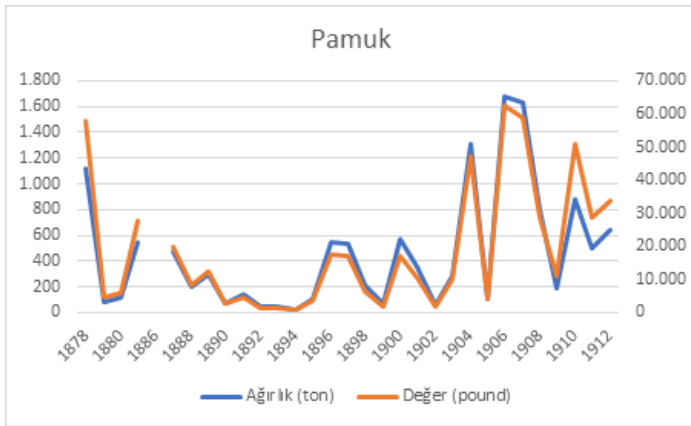
⁶⁴ *Report for the year 1889 on the Trade of Aleppo*, London 1890.

⁶⁵ *Report for the Year 1903 on the Trade and Commerce of the Vilayets of Aleppo and Adana*, London 1904.

Daha önce Avrupalılar tarafından Sudan'dan alınan bu mahsul son yıllardaki siyasi olaylardan etkilenmiş, talep Anadolu'ya kaymıştır. Yüzde dört olan ihracat vergisinin kaldırılması, Halep yoluyla gönderilen pamuğun dolayısıyla haklın gelirinin artmasına katkı sağladı. Ancak Mısır Hükümeti tarafından geçici olarak uygulanan yüzde 8 oranında ithalat vergisi İskenderun'dan Mısır'a yapılan ihracatı ciddi şekilde engellemiştir.⁶⁶

Halep vilayetinin genelinde yetiştirilen pamuğun elyafı kısıydı. Bu pamuk Avrupa makineleri tarafından dokunmaya elverişli olmadığı için daha ziyade el tezgahlarında işlenmekteydi.⁶⁷ Halep'te yaklaşık 3.000, Antep'te 2.500, Urfâ'da ise 2.000 pamuk tezgâhı vardır. 1899'da pamuk ekiminde, Avrupa'daki düşük fiyatlar ve talep azalması nedeniyle ciddi bir düşüş yaşandı. Pamuk sanayisinin başlıca merkezleri Halep, Antep ve Maraş'tı.⁶⁸

1900'lü yıllarda Halep vilayetinde üretilen pamuk, sulama yapılmadan İdlip ve Kilis'te yetiştirilir. Bu pamuğun elyafı kısadır, Adana vilayetinde yetiştirilen pamuk Tarsus'ta yetiştirilenlere göre zayıftır ve düşük kalitedir.⁶⁹ Vilayette pamuk ekimi için Fırat nehri yakınlarında çok uygun alüvyonlu topraklar vardır. Çaba sarf edilmesi durumunda Mısır'daki kadar üretim yapılabilir. Ancak teşebbüs yetersiz olup ekim azdır ve demiryolu inşa edilene kadar bu durum olduğu gibi devam edecektir. Bu vilayette yetiştirilen pamuk çırçır makinesi olmadığı için yerel olarak kullanılamamaktadır. 1881 ile 1887 yılları arasında pamuk ihracatı yapılamamıştır.

66 *Report for the Year 1891 on the Trade of Aleppo*, London 1892

67 *Report for the Year 1898 on the Trade of the Vilayet of Aleppo*, London 1899.

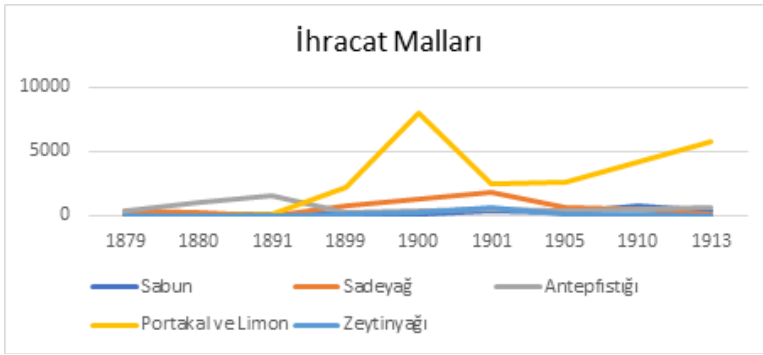
68 *Report for the Year 1900 on the Trade of the Vilayet of Aleppo*, London 1901.

69 *Report for the year 1889 on the Trade of Aleppo*, London 1890.

Portakal ve Limon

19. yüzyılın sonuna doğru daha önce önemsiz bir ihracat kalemi olan portakalın ihracat rakamı arttı. Üretiminin büyük bir kısmının sahil kesiminde olması ve İngiltere'nin portakala olan talebinin her geçen yıl artması portakal üretimini her yıl artırdı. Özellikle Payas civarında yetiştirilen portakallar Avrupa ve Rusya'ya ihraç edilmekteydi.⁷⁰

1903 yılında Antakya, İskenderun ve Payas'tan yapılan portakal ve mandalina ihracatı giderek artmıştı. 1893 yılında ticareti yapılan ürünlerin çeşidinde bir azalma meydana gelse de toplam değerinde bir artış yaşandı. Sabun, zeytinyağı, sadeyağ ve portakal ihracatı artan ürünlerken kuru üzüm, incir, patates, ipek kozası, pamuk, yün ve erzak ihracatı azalan ürünlerdi.⁷¹

Antep Fıstığı

1899'da Antep kazasında fıstık ihracatının üçte biri Fransa'ya kalan kısmı da Mısır ve Türkiye limanlarına gönderildi.⁷²

Afyon

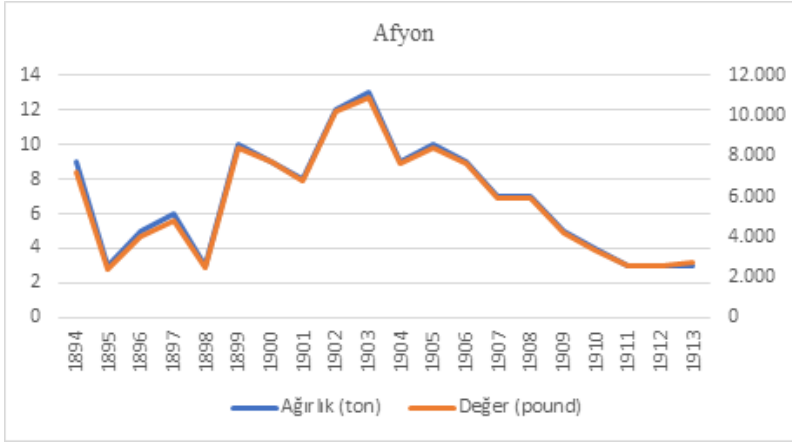
Harput'ta üretilen afyonun bir kısmı Türkiye'de tüketildi; büyük bölümü Hindistan'a, küçük kısmı Fransa ve İngiltere'ye gönderildi.⁷³

⁷⁰ *Report for the Year 1902 on the Trade of the Vilayets of Aleppo and Adana*, Foreign Office, London 1903.

⁷¹ *Report for the Year 1894 on the Trade of the Consular District of Aleppo*, London 1895.

⁷² *Report for the Year 1903 on the Trade and Commerce of the Vilayets of Aleppo and Adana*, London 1904.

⁷³ *Report for the Year 1900 on the Trade of the Vilayet of Aleppo*, London 1901.

Bağırsak

Müzik aleti yapımında kullanılan kurutulmuş ve tuzlanmış bağırsak Avusturya'ya ve Almanya'ya ihraç edilmiştir.⁷⁴

Sonuç

Halep şehri eski çağlardan beri kıtalararası ticaretin kesişme noktasında olan bir yerleşim birimidir. Uzun asırlar boyunca bölgenin en önemli üretim ve kazanç maddesi olan ipekçilik çekirge istilaları, Çin ipeği ve suni ipek sebebiyle son bulmuştur. Binlerce insanın gelir kaynağı olan ipek tezgâhlarının sayısı peyderpey azalmış, 19. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik yapıdan tamamen çıkmıştır.

18. yüzyıl sonlarında ve 19 yüzyıl başlarında Karadeniz ticaretinin ortaya çıkması ve Süveyş Kanalı'nın açılması Halep'e yakın olan limanların ticaret hacmini daraltmış, bu durum dolaylı olarak Halep ithalat ve ihracatında sorunlar yaşanmasına sebep olmuştur. Hayvancılık başta olmak üzere bazı bitki türlerinde yaşanan hastalıklar halkın yaşam şartlarında kolera benzeri hastalıklarla birleşince şehir ekonomisi ve halkın refahı azalmıştır.

Eski çağlardan beri ticarete üstün olan Halep, sanayi devrimi sonrası öne çıkan Avrupa ülkeleriyle ekonomik bağını artırdı. Bu bağın içerisine daha önce pazara girmeyen İsviçre, Almanya, Belçika, Yunanistan gibi ülkeler de dahil oldu. Mısır da komşu bölge olması sebebiyle ticaret bağını yoğunlaştırdı, buna karşılık eski dönemlerde ilişkinin olduğu İran ve Asya'daki diğer

⁷⁴ Report for the Year 1899 on the Trade of the Vilayet of Aleppo, London 1900.

ülkelerle ekonomik bağlantı koıtu.

Halep'te ipek azalması karşılığında kuru üzüm, meyan kökü, portakal, limon, fıstık, afyon gibi gıda ihracat kalemleri ile bakır gibi sanayi hammaddesi dış ticarete sunulmuş; ticari mal çeşitliliği artmıştır. Bankacılık ile ihracata dönük yüklü, pamuklu hammaddelerin üretim tesislerinin yerli ve yabancı sermaye eliyle kurulması da uluslararası ekonomiye bütünleşmeyi sağlamıştır.

19. yüzyılda Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması, Doğu Akdeniz'de Beyrut, Lazkiye gibi limanların öne çıkması yine Akdeniz'de demir yolu ile Çukurova'ya bağlanan Mersin gibi limanlar nedeniyle Halep'in ticaretten aldığı pay ciddi bir düşüş yaşadı. Ticaretin %85'ini eline geçiren İstanbul ve İzmir limanlarından geriye sadece %15'lik bir kısım kalıyordu ki bu oran eskiye kıyasla Halep ticareti için oldukça yetersizdi. Ancak dünya ticaretinde bunalım yaşanmasına rağmen Halep ticaretinde rakamsal olarak bir düşüş söz konusu değildi. Bilakis bölgenin en önemli ticaret merkezi olma özelliğini Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar sürdürmeyi başardı. Halep'in ticarî olarak güç kaybetmesinin hiç şüphesiz en önemli sebebi nakliyeydi. Süveyş Kanalı'nın açılması, Halep ile sahil arasında bir demir yolu inşa edilmeyişi, daha güvenli ve ucuz deniz taşımacılığı ile demir yolu nakliyesini ön plana çıkardı. Bu son iki hususta önde olan Beyrut gibi liman şehirleri diğer yerlere oranla daha hızlı bir gelişim kaydetti.

Yine Halep'ten diğer bölgelerine ihraç edilen buğday miktarında da istikrar söz konusu değildi. Bölgede bir ihraç politikasının olmayışı buğday tacirlerini farklı arayışlar içerisine soktu. Osmanlı Devleti'nin zaman zaman bölgeden buğday, arpa vb. hububat ihracına müsaade etmemesi yerli tacirlerin hububat ticaretinden uzaklaşmasına sebep oldu. Ayrıca yukarıda da ifade edildiği üzere buğdayın Halep'ten sahile sevki oldukça meşakkatli ve pahalıydı. Son olarak Halep artık Hindistan ve Rusya gibi büyük tahıl üreticileriyle rekabet edemedi. Osmanlı Devleti, bölgedeki ticareti canlandırmak için bazı tedbirler almışsa da bu uzun vadede çözüm olmadı. İşte bu sebeplerden dolayı Halep eski ticarî ihtişamını kaybetti.

Kaynaklar

BOA., Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM), 367/34.

BOA., A. MKT. MHM, 401/24.

BOA., A. MKT. MHM, 459/77.

BOA., İrade-i Maliye (İ. ML), 11/12.

BOA., İrade-i Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 52/2276.

BOA., İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), 266/10164.

BOA., İ. MVL, 449/20049.

BOA., İ. MVL, 538/24174.

BOA., İrade-i Şura-yı Devlet (İ. ŞD), 1/31.

BOA., Meclis-i Vükelâ Evrakı (MV), 94/41.

BOA., MV, 111/23.

BOA., MV, 111/85.

BOA., MV, 112/24.

BOA., Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD), 2214/16.

BOA., Yıldız Esas Evrakı Defterleri (Y. EE. d), 341.

BOA., Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM), 5/65.

Report from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerces, &c., of Their Consular Districts, Part VI, London 1875.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts, London 1873.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts, c. VI, London 1875.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts, c. IV, London 1876.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts, c. IV, London 1877.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts, C III, London 1879.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts, C V, London 1880.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts, C VII, London 1881.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts, C XIII, London 1882.

Report for the year 1887 on the Trade of Aleppo, London 1888.

Report for the year 1888 on the Trade of Aleppo, London 1889.

Report for the year 1889 on the Trade of Aleppo, London 1890.

Report for the year 1890 on the Trade of Aleppo, London 1891.

Report for the Year 1891 on the Trade of Aleppo, London 1892.

Report of the Year 1892 on the Trade of the Consular District of Aleppo, London 1893.

Report of the Year 1893 on the Trade of the Aleppo, London 1894.

Report for the Year 1894 on the Trade of the Consular District of Aleppo, London 1895.

Report of the Year 1895 on the Trade &c., of the Aleppo, London 1896.

Report of the Year 1896 on the Trade of Aleppo and Adana, London 1897.

Report for the Year 1897 on the Trade of Aleppo and Adana, London 1898.

Report for the Year 1898 on the Trade of the Vilayet of Aleppo, London 1899.

Report for the Year 1899 on the Trade of the Vilayet of Aleppo, London 1900.

Report for the Year 1900 on the Trade of the Vilayet of Aleppo, London 1901.

Report for the Year 1902 on the Trade of the Vilayets of Aleppo and Adana, Foreign Office, London 1903.

Report for the Year 1903 on the Trade and Commerce of the Vilayets of Aleppo and Adana, London 1904.

Report for the Year 1904 on the Trade and Commerce of the Vilayets of Aleppo and Adana, London 1905.

Report for the Year 1906 on the Trade and Commerce of the Vilayet of Aleppo, London 1907.

Reports Trade of Vilayets of Aleppo and Adana for the Year 1907, Foreign Office, London 1908.

Reports for the Year 1908 on the Trade and Commerce of the Vilayet of Aleppo, London 1909.

Reports for the Year 1909 on the Trade and Commerce of the Vilayet of Aleppo, London 1910.

Report for The Year 1910 on the Trade of the Aleppo Vilayet, London 1911.

Reports for the Year 1912 on the Trade of the Aleppo Vilayet, London 1913.

Report for the Year 1913 on the Trade of the Aleppo Vilayet, London 1914.

Demirci, Akmandar, *Osmanlı Devleti'nde Taşra Ticâret Mahkemeleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019.

Kaymak, Muammer, *1873-1896: Kapitalizmin Uluslararasılaşması ve Osmanlı İktisadiyatı*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

Kaymak, Muammer, "1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçeklik mi?", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C 65, S 2, Ankara 2010.

Küçük, Cevdet, Erztüzün, Tevfik, "Düyün-ı Umûmiyye", *Türkiye Diyanet Vakıf İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C X, İstanbul 1994.

Pamuk, Şevket, "The Ottoman Empire in the 'Great Depression' of 1873-1896", *The Journal of Economic History*, Cambridge University Press, Vol.44, Cambridge, 1984.

Saul, Samuel Berrick, *The Myth of the Great Depression 1873-1896*, The Economic History Society Edition, London 1969.

Ürkmez, Naim, *İskeleden Liman Şebriine İskenderun (1593-1918) I*, İMEAK Deniz Ticaret Odası Yayınları, Erzurum 2022.

19. Yüzyılda ölün İncisi Gadames'ten Trablus Limanına Uzanan Uluslararası Fildişi Ticareti

Emine Şahin*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da bulunan topraklarından olan Trablusgarp vilayeti, 20. yüzyıla kadar imparatorluğun ayrılmaz bir parçasıydı. Nitekim Trablusgarp, Osmanlı'nın Afrika'yla ticari ve siyasi bağlantısını sağlayan önemli bir merkezdi. Garp Ocakları olarak adlandırılan Cezayir, Tunus ve Trablusgarp vilayetleri belirgin sınırlar olmadan 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar yönetilmişti. 1830 yılında Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesiyle birlikte Garp Ocaklarında bir dağılıma söz konusu olmuş ve Babıali bölgedeki Fransız nüfuzunun önüne geçebilmek için bir dizi önlem almaya başlamıştı. Ancak 1881'de Fransa Tunus'u da işgal ederek bölgedeki hakimiyetini güçlendirmiş ve Afrika'daki hinterlandını genişletmişti. Tunus ve Cezayir'in Fransızlar tarafından işgal edilmesiyle Garp Ocaklarında Trablusgarp, Osmanlı'nın elinde kalan tek vilayet olmuştu¹.

19. yüzyıl boyunca Trablusgarp Fransa ve İngiltere'nin nüfuz mücadelesine sahne olmuştu. Yüzyılın ikinci yarısından sonra ise bölgede İtalya tehdidi baş göstermiş, bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nu Fransa'ya yakınlaştırmış ve Akdeniz'de ortak çıkarlar etrafında yeni stratejiler benimsemesine neden olmuştu. Fransa'nın Trablusgarp ve Sahra'yla ilgilenmesinin bir diğer sebebi ise 1830'da işgal ettiği Cezayir'in güney sınırlarının Sahra'ya dayanması ve buralardaki kabilelerin güvenliği tehdit etmesiydi. Nitekim Fransa Cezayir'deki asayişin sağlanması için sınırlarındaki karışıklıkların son bulması gerektiğine inanıyordu. Bu yüzden Cezayir'in güney sınırının tam tespit edilmesini ve kontrolünün sağlanmasını amaçlamaktaydı².

* Arş. Gör. Dr., Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Düzce / TÜRKİYE, eminesahin@duzce.edu.tr ORCID: 0000-0002-8201-0776

1 Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sabra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 12.

2 Çaycı, *age.*, s. 17.

Uluslararası ticaretin önemli noktalarından biri olan Trablusgarp'ta Batılı devletlerin nüfuz mücadelesi 19. yüzyılın son çeyreğinde artış göstermişti. Özellikle İngilizlerin 1882 yılında Mısır'ı işgal edip Sudan'ı da ele geçirme çabalarıyla Fransa'nın Afrika'daki çıkarlarını tehdit etmesi bölgedeki gerilimi arttırmıştı. Bunun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun 93 Harbi yenilgisi sonrası yaşadığı toprak kayıpları ve mali bunalım Avrupalı devletlerin ülkeye mali olarak doğrudan müdahalesini getirmişti. Nitekim Muharrem Kararnamesi ve Osmanlı'nın borçlarının ödenmesine karşılık alacaklılar adına çalışan Düyûn-ı Umûmiye yönetiminin faaliyetleri neticesinde Avrupa sermayesine yatırım ve işletme imtiyazları verildi. Bu dönemden sonra Osmanlı ekonomisine Batılı sermaye şirketlerinin ve Avrupa bankerlerinin doğrudan müdahalesi gerçekleşmiş ve uluslararası ticaret denetim altına alınmıştı. Sonuçta Osmanlı Devleti 19. yüzyılın sonlarında sömürgecilik politikalarıyla uyumlu olarak özellikle mali anlamda Avrupalı devletlerin çekişme sahası oldu³.

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun Afrika'daki topraklarından olan Trablusgarp vilayetindeki uluslararası ticarete İngiliz-Fransız mücadelesi yaşandı. Osmanlı, Tanzimat döneminden itibaren yabancı devletlerin Trablusgarp'a karşı gösterdikleri ilginin farkına vararak burada merkezi otoriteyi yeniden kurmak için harekete geçmiş ve vilayeti merkezi idareye doğrudan bağlanan valiler tarafından yönetmişti. Bu yolla imparatorluk, Kuzey Afrika'da stratejik bir konumda yer alan Trablusgarp'ın imparatorluktan kopmasının önüne geçmeyi amaçlamıştı⁴.

Trablusgarp vilayeti, İngiltere ve Fransa'nın Afrika'daki uluslararası ticaretinin kavşak noktalarından bir tanesi olarak kabul edilmekteydi. Afrika'dan ihraç edilen ürünler, 19. yüzyıl boyunca vilayetin en önemli ticaret merkezi olan ve Akdeniz'e kıyısı bulunan Trablus limanından gemilerle Avrupa'ya sevk edilmekteydi. Batı ve Doğu Afrika'dan ihraç edilen fildişi, devekuşu tüyü ve yumurtası ve çeşitli hayvan derileri gibi değerli ürünler Sahra üzerinden özellikle Kano-Zinder-Agades-Gat-Gadames-Trablus kervan yolu kullanılarak Trablus limanına getirilmekte ve buradan İngiltere'ye ve

3 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, YKY Yayınları, İstanbul 2002, s. 364-365; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 132-133.

4 Ahmet Kavas, "Avrupalıların Garp Ocakları'nın Osmanlı Devleti'nden Koparma Girişimleri ve Buna Karşı Alınan Tedbirler", *XV. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 1114.

Fransa'ya sevk edilmekteydi. Trablus'un Nijerya'dan ve Sudan'dan eşya getiren kervanlar için bir ihracat noktası olarak kullanılması, dünya pazarlarıyla entegrasyonu açısından oldukça önemliydi. Bu yüzden Trablus'ta pek çok tüccarın ofisleri ve acenteleri bulunmakta ve bu acenteler aracılığıyla ihraç malları Avrupa ve Ortadoğu'ya gönderilmekteydi⁵.

19. yüzyıl boyunca Trablusgarp vilayetinde Afrika'dan Trablus limanına uzanan kervanların en önemli durak noktalarından bir tanesini Gadames oluşturmaktaydı. Bu dönemde Trans-Sahra kervan ticareti için Sudan'dan ürünlerin temin edilmesinde ve Trablus'a gönderilmesinde Yahudi, Arap ve Berberi Gadamesli tüccarlar önemli bir rol oynamışlardı⁶. Gadames'in Kuzey Afrika'daki uluslararası ticarete önemli bir merkez olması Fransızların dikkatini çekmiş ve bu yüzden bölge üzerinde hakimiyet kurmak için Osmanlı ile bir mücadele içerisine girmişlerdi. Bu çalışmada 19. yüzyılda Trablusgarp'ta Fransızların hakimiyet kurabilmek için giriştikleri mücadele ve bu bağlamda 1894 yılında Gadames kaymakamıyla Fransız yetkililerin yaşadığı sorunları ele almaktadır. Sonuç olarak bu çalışmada 19. yüzyılda fildişi ticaretinden yola çıkılarak Trablusgarp vilayetinde Osmanlı-Fransız mücadelesinin bir örneği verilmektedir.

1. Çölün İncisi Gadames'in Trans-Sahra Uluslararası Ticaretteki Yeri

Trablusgarp vilayetinin Cebel-i Garbi sancağına bağlı bir kaza olan ve 19. yüzyılın sonlarında yaklaşık 7000 nüfusa sahip olan Gadames kazası Sahra çölünün kuzey sınırında yer almaktaydı. Gadames şehri ise Trablus limanına 497 mil ve yaklaşık 20 günlük bir mesafede bulunan ve yüksek surlarla çevrili olup eski bir nehir yatağı üzerinde kurulmuş olan tarihi bir bölgeydi. Şehrin yapısı dışarıdan gelecek bir tehlikeye karşı savunmada kalabilecek bir şekilde planlanarak evler birbirine yakın ve sokaklar dar bir şekilde inşa edilmişti. Halkın çoğunluğunu Berberiler oluşturmaktaydı. Kaşifler ve tarihçiler tarafından Gadames şehri, Libya'daki en eski ticaret merkezlerinden biri olarak tanımlanmış, Arkeologlar tarafından ise vahalarda tarih öncesinden Romalılara ve İslam medeniyetine kadar uzanan dönemlerin ve uygarlıkların izleri bulunmuştu. 19. yüzyıla gelindiğinde Gadames, Afrika'da önemli bir ticari statüye sahip merkezlerden biri olarak kabul edilmekteydi⁷.

5 Benjamin Chatterton, *The Decline of the Kano-Tripoli Caravan Trade Pre-Colonial Structures, Colonial Impact, Environment and Revolt*, yy, ty, s. 4-5; Abdullah Özdağ, *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 82-83.

6 Özdağ, *age.*, s. 100.

7 Amal M. Altaieb, *The Social and Economic History of Slavery in Libya (1800-1950)*, Manchester

19. yüzyıl boyunca Alexander Laing, Gerhard Rohlfs, Henry Barth ve Muhammed el-Haşhaşi gibi gezginler Gadames şehrine giderek burası hakkında önemli bilgiler vermişlerdi. Bu seyyahlar, şehrin iklim ve bitki örtüsü nedeniyle tarıma elverişli olmamasından dolayı halkın büyük çoğunluğunun geçimini ticaretle sağladığını belirtmişlerdi. Laing, 1825 yılında Gadames'i ziyaret ederek buradaki tüccarların kullandığı modern muhasebe tekniklerinden bahsetmişti. Kullandıkları modern teknikler sayesinde tüccarların toplam mal maliyetini ve vergi ödemelerini hesapladıklarını, ticaretlerinin faiz oranlarını ve kar tahminlerini kolaylıkla yapabildiklerini gözlemlediğini zikretmişti. Laing, Gadamesli tüccarların satış fişleri ve faturalarının kayıtlarını tuttuklarını ve kullandıkları teknikler itibariyle oldukça ileri derecede bir ticaret ağı oluşturduklarını vurgulamıştı. 1865 yılında Gadames'e giden bir diğer seyyah Rohlfs ise şehrin ticari ağlarının Trablus ve Tunus'tan güneyde Timbuktu'ya kadar uzandığını ve bu yüzden buradaki tüccarların Akdeniz ile Sahraaltı Afrika arasındaki ticaretin baş araçları haline geldiğini belirtmişti. Tunuslu seyyah Haşhaşi ise Sudan'a doğru yaptığı uzunca bir çöl seyahatinde Gadames halkının çocuklarının küçük yaştan itibaren ticaret ve pazarlama becerilerini öğrenmeye başladıklarını, bir çocuğun Kuran öğrendikten sonra tüccarlık eğitimi alabilmesi için çırak olarak Tunus'a gönderildiğini zikretmişti⁸.

Gadames, 19. yüzyıl boyunca Afrika'da özellikle Trablus ile Kano arasındaki önemli ticaret merkezi olmayı başarmıştı. Kano-Zinder-Agades-Gat ve Gadames kervan yolu bu dönemde en işlek ticaret yolu olarak kullanılmıştı. Sudan'dan getirilen değerli eşyalar ve mallar Gadames'te tüccarlar tarafından satın alınarak Trablus limanına aktarılmıştı. Trablus'ta bulunan ve uluslararası ticaretle uğraşan büyük tüccarların Gadames'te bir temsilcileri olmuş ve bu temsilciler Avrupa'ya ihraç edilecek malları Afrika'dan tedarik etme noktasında arabulucu bir konumda yer almışlardı. Büyük ticarethaneler kuran en ünlü Gadamesli ailelerden bazıları el-Sani, el-Man, Harun, Hayba, Hiyda, Bamtida ve el-Katli aileleriydi. Nitekim 19. yüzyılda Gadames genel olarak "tüm sermayesini ticari girişime yatıran zengin tüccarların ikametgahı" olarak bilinmekteydi⁹.

Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manchester 2015, s. 66-67; Özdağ, *age.*, s. 61-63.

⁸ Altaieb, *age.*, s. 67.

⁹ A. Adu Boahen, "The Caravan Trade in the Nineteenth Century", *Journal of African History* C III, S. 2, 1962, s. 354; Altaieb, *age.*, s. 68-70.

Gadames üzerinden Afrika'dan ve özellikle Sudan'dan temin edilen mallar muhtelif tüccarların organize ettiği kervanlar aracılığıyla Trablus limanına sevk edilirdi. Kervanın başında genelde bir kervancıbaşı bulunmaktaydı ve bu tüccar Müslümanlar arasından seçilmekteydi. Ayrıca kervanda Trablus'taki Yahudi tüccarların Gat ve Gadames'teki şubelerinin temsilcileri olan tüccarlar da bulunabilmekteydi. Kervanlar aracılığıyla Afrika'dan Gadames'e getirilen ve buradan Trablus limanına sevk edilip oradan da Avrupa'ya gönderilen mallar arasında fildişi, devekuşu tüyü ve yumurtası, gergedan boynuzu, balmumu, sakız, toz altın ve deri eşyalar bulunmaktaydı¹⁰. Ayrıca Gadames üzerinden Afrika'ya ithal edilen bazı ürünler de bulunmaktaydı. Batı Sudan'daki Kano'ya gönderilen mallar arasında patiska, beyaz kâğıt, çeşitli dokuma ürünleri ve sağlık için ilaç yer almaktaydı¹¹.

Gadames'ten Trablus'a sevk edilen ticaret ürünlerinin başında fildişi bulunmaktaydı ve bu ticaret çoğunlukla yerli tüccarlar tarafından yapılmaktaydı. Sudan'dan gelen fildişi ürünleri Trablus limanı üzerinden ihraç edilmekteydi. Bu fildişlerinin en büyüklerinin Osmanlı'ya gönderildiği bilinmekle birlikte geri kalan malların çoğunlukla İngiltere'ye ve Fransa'ya ihraç edildiği anlaşılmaktadır¹². 19. yüzyılda Londra'ya gönderilen fildişlerinin ihracat değerleri için Trablus ve Malta'dan İngiltere'ye yapılan ticaret kayıtlarına bakılmaktadır. İngiliz konsolosluğunun tahminlerine göre 1860'larda Trablus'tan yapılan fildişi ticareti oldukça gelişmişti. 1877'de bu ticaretin tahmini 64.000 pounda ulaştığı düşünülmektedir. 1880'lerde ise 30.000 poundun altına düştüğü İngiliz konsolosluk raporlarından tespit edilmektedir. 1891 yılında 46 bin ton fildişinin Trablus limanından ihraç edildiği bildirilmektedir. İngiliz temsilciler 1894'ten sonra fildişi ticaretinin keskin bir şekilde düşüşe geçtiğini ve bundan sonra bir daha yükselmediğini iddia etmektedir. Trablus limanı üzerinden yapılan fildişi ticaretinin azalmasının sebebi olarak Avrupalı devletlerin Batı Afrika'yı istila etmeleriyle ticareti kendi tekellerine almaları gösterilebilir. Nitekim 20. yüzyılın başından itibaren İngiltere ve Fransa Afrika'nın içlerine doğru

10 Anthony J. Cachia, *Libya Under the Second Ottoman Ottoman Occupation: (1835-1911)*, Daru'l-Fercani, Tripoli 1975, s. 135-137; Boahen, agm., s. 357.

11 Özdağ, *age.*, s. 101-102.

12 Trablus valisi Ahmed Rasim'in Mabeyne göndermiş olduğu bir evrakta "en büyüklerinden ve 48 kiyye ağırlığındaki iki adet fildişi" nin Trablus vapuruyla doğrudan padişaha ulaştırılacağını haber vermişti. BOA.Y.MTV. 74/65, 2 Şubat 1893. Sudan'dan gelen fildişlerinin Zanzibar ve güneybatı bölgelerinden gelen ürünler kadar nitelikli olmadığı bilinmekteydi. Özdağ, *age.*, s. 168.

nüfuz ettikleri için Afrika'dan direkt fildişi temin edebilmişlerdi ve bu yüzden Trablus üzerinden gerçekleşen fildişi ticaretinde bir düşüş meydana gelmişti¹³.

2. Gadames'te Osmanlı-Fransız Mücadelesi ve 1894 Fildişi Ticareti Meselesi

Trablusgarp vilayetinde uluslararası ticaretin odak noktalarından biri olan Gadames'teki potansiyelin farkında olan Fransızlar 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gadameslilerle irtibat halinde olmaya çalışmıştı. Bunun için de ticaret kervanlarının geçtiği bölgede etkin olan Berberi kavimlerinden Tuareglerle irtibata geçmişlerdi. Tuaregler, Sahra'nın yerli ahali olup Gadames ve çevresinde Kuzey Tuaregleri olarak bilinen Azgerler ve Hoggarlar yaşamaktaydı. Tuaregler, geçimlerini çölden geçen kervanların emniyetini sağlayarak temin etmekteydiler ve karşılığında belirli miktarda haraç almaktaydılar. Tuaregler ile Gadamesliler arasında ticari faaliyetlerden dolayı bir yakınlık söz konusuydu ve bölgedeki asayişin sağlanması noktasında karşılıklı anlaşmaya dayalı bir hukukları vardı. Fransa, Gadames'te bulunan Azgerlerle 1860'lı yıllarda görüşmeye başlamış ve ikili görüşmeler neticesinde Fransızlarla Tuaregler 1862 yılında Gadames anlaşmasını imzalamışlardı. Bu anlaşmaya göre Fransa ve Tuaregler tarafından karşılıklı dostluk ve yardımlaşma sözü verilmiş ve serbest ticaret yapılabilmesi için adım atılmıştı. Yapılan anlaşmayla Tuareglerin Cezayir pazarlarında harç ödmeden bazı malları satabilme izni verilmişti. Karşılığında Azgerler, Fransız veya Cezayirli tüccarların Sudan'a kadar gidip yapacakları ticaretin güvenliğini sağlayacaklardı. Fransa Tuareglerle kurduğu bu anlaşmayla da yetinmeyerek ileriki senelerde Gadames'te bir ajanlık kurma girişiminde bulundu. Ancak bu girişimlerinde bir başarı sağlayamadı¹⁴.

Fransa'nın Tunus'u 1881'de işgal etmesiyle birlikte Trablusgarp'ın yeni sınır sorunları ortaya çıkmıştı. Osmanlı İmparatorluğu ise Fransa'nın Trablusgarp

13 Chatterton, *age.*, s. 4, 18-21; Marion Johnson, "Calico Caravans: The Tripoli-Kano Trade After 1880", *The Journal of African History*, 17/1, 1976, s. 107-108; Özdağ, *age.*, s. 168.

14 Çaycı, *age.*, s. 29-30, s. 64-65. II. Abdülhamid tarafından Senûsi şeyhiyle görüşmesi için Bingazi sancağına gönderilen, Azmzade ailesinin bir ferdi olan ve dönemin tanıklarından Sadık el-Müeyyed Tuaregler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. 1895 senesinde Kuzey Afrika'ya yaptığı yolculuk sonrasında kaleme aldığı *Afrika Sabrâ-yı Kebirinde Seyahat* başlıklı eserinde bölge hakkındaki gözlemlerini anlatmıştır. Tuareglerin hangi fırkalara ayrıldıklarını, ne işle meşgul olduklarını ve yaşam şekillerini eserinde aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sabrâ-yı Kebirinde Seyahat*, haz. H. Bostan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 118-119.

ve Gadames üzerindeki emellerinin farkındaydı¹⁵. Özellikle II. Abdülhamid döneminden itibaren bölgeye gönderilen valiler yabancı nüfuzunu engellemek ve merkezi idareyi güçlendirmek için gayret sarf etmişlerdi. Bu dönemde Trablusgarp vilayetinde en uzun süre görev yapan ve başarılı bir siyaset izleyen vali, Ahmed Rasim Paşa olmuştu¹⁶. 1881 yılında göreve başlayan Ahmed Rasim Paşa vilayetin kalkınması ve gelişmesi yönünde adımlar atmanın yanı sıra bölgenin yabancı nüfuzundan etkilenmemesi için de uğraşmıştı. Vali Trablusgarp'tan merkeze gönderdiği raporlarda Fransa'nın bölge üzerindeki emellerinden her fırsatta bahsetmekteydi. Ahmed Rasim Paşa, Aralık 1883 yılında Yıldız Sarayına göndermiş olduğu bir takrirde, Fransa hükümetinin bir tane bile Fransız bulunmayan Gadames kazasına konsolos tayin etmeye çalıştığını ve bunun için yerlilerden el-Hac Tahir el-Basidi isimli birini seçtiklerini bildirmişti¹⁷.

Bunun yanı sıra Ahmed Rasim Paşa Fransa'nın Trablus Başkonsolosu'nun Gadames'teki Tuareglerin haklarını aramaya yönelik bazı girişimler içerisinde bulunmasına karşı çıkarak Tuareglerin Osmanlı hakimiyetinde olduklarını belirtmişti. Vali Bey, Fransızları Afrika'daki çıkarları ve nüfuzlarını sağlamlaştırmak için Tuaregleri elde etmeye çalıştıklarını ve bunun için para ve hediye dağıttıklarını, bazı tarikat şeyhlerini yanlarına davet ederek onları kazanmaya çalıştıklarını belirtmişti¹⁸. Valiliğin bu ikazlarına karşılık Babıali, Fransız Büyükelçisinin Tuareglerin haklarını aramasına yönelik girişimleri kabul etmeyerek Ahmed Rasim Paşa'nın bu uyarılarının dikkate alındığını belirtmişti. Sonuçta Osmanlı, Fransızların Tuaregler üzerinden vilayetteki hakimiyet mücadelelerinin önüne geçmeye çalışmaktaydı¹⁹.

15 1885'te Berlin'de Trablusgarp'ın hinterlandını belirleyen bir anlaşma imzalanmıştı. Ancak bu anlaşmayla da bir türlü netlik sağlanamamış ve Osmanlı'yla Fransa arasındaki sınır tartışmaları uzun yıllar devam etmiştir. Özdağ, *age.*, s. 34.

16 Hamiyet Sezer, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı'da Vilayet Yönetiminde Düzenleme Gayretleri-Trablusgarp Örneği ve Ahmet Rasim Paşa", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XX, S. 32, s. 166.

17 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız, Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR), 7/37, 24 Aralık 1883.

18 Mustafa Arık, *Trablusgarp Vilayeti Üzerinde İtalya Tehdidinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askeri-Siyasi Tedbirler (1881-1911)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 46-47.

19 Çaycı, *age.*, s. 88. Fransızlar bölgede faaliyet göstermeye devam etmeye kararlıydılar. 1893 yılına geldiğinde Fransızların Trablusgarp'tan İstanbul'a gönderilen bir isimsiz mektupta Fransızların Trablusgarp'taki Gadames ve Gat arasında bulunan bölgeyi işgale hazırladığına

Bir yandan Ahmed Rasim Paşa ve Osmanlı otoriteleri Fransa'nın Gadames üzerindeki emellerini engellemeye çalışırken öte yandan Fransızlar Babıali'ye bölgedeki etkinliklerinin kısıtlandığına dair şikayette bulunarak baskı yapmaktaydı. Mart 1894'te Fransız konsolosluğu Fransız tacirlerinin Gadames'ten satın aldıkları fildişinin nakledilmesine Gadames kaymakamı Mehmed ed-Derbazi'nin²⁰ karşı çıktığına dair şikayetleri Osmanlı yetkililerine iletiler. Mart 1894'te Fransız vatandaşı bir muhacir olan Mösyö Fön'ün Gadamesli tüccarlarla anlaşarak fildişi satın alacakken kaymakamın bu anlaşmaya izin vermediği Babıali'ye Fransız sefreti tarafından bildirilmişti. Ayrıca aynı yıl içerisinde Cezayir asıllı olup Fransız vatandaşı olan bazı tüccarların da ticaret yapmasına engel olduğuna dair Paris gazetelerinde haberler yayınlanmıştı²¹. Bu haberlere göre aslen Cezayirli olan ve Fransa tebaasından sayılan Süfli İbrahim adlı bir kişinin fildişi satın almak için Gadames'e gittiği ve 10 yük kadar fildişi satın almak için yerli tüccarlarla bir anlaşmaya giriştiği söylenmişti. Ancak Gadames'te Fransızların serbest ticaret yapma hakları bulunmasına rağmen kaymakam bu anlaşmaya karşı çıkarak fildişi ticaretinin İngilizlere "münhasır" olduğunu ve Fransızların bölgede faaliyet göstermesine müsaade etmeyeceğini beyan ettiği iddia edilmişti²².

Bu haber üzerine Babıali, Gadames'te yaşananların ayrıntılarını Trablusgarp vilayetinden talep etti²³. Trablusgarp valiliği ise Mayıs 1894'te Gadames kazasının bağlı bulunduğu Cebel-i Garbi mutasarrıflığına konu hakkında bir tahkikat yapılmasını emretti. Bunun üzerine mutasarrıflığın öncülüğünde Gadames'te bir soruşturma açıldı ve ilk olarak Gadamesli tüccarlara Fransız tacirlerinin fildişi satın alması mevzusu soruldu. Ali b. el-Hac Mehmed, Atiyye b. el-Hac Ahmed b. Musa, Muhammed es-Salih, Mecid

dair bir bilgi verilmekte ve böyle bir işgal neticesinde Trablusgarp çölünün büyük bir kısmının Fransızların eline geçebileceği konusunda uyarılarda bulunmaktaydı. BOA. Yıldız, Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 29/28, 30 Temmuz 1893.

- 20 Mehmed Derbazi, Fessatu kaymakamlığı vazifesinden Gadames kazasına aylık 2500 kuruş maaşla tayin edilmişti. BOA., Dahiliye, Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1469/19, 11 Aralık 1887; DH.MKT. 1492/30, 6 Mart 1888; DH.MKT. 1888/99, 11 Kasım 1891.
- 21 Journal de Genève gazetesinin 25 Nisan 1894 sayılı nüshasında "Afrika" başlığı altında 20 Nisan'da İstanbul'dan alınan bir telgrafa binaen Gadames'teki fildişi ticaretine Osmanlı yetkilisinin izin vermediği haberini okuyucularına duyurmuştu. *Journal de Genève*, 25 Nisan 1894, s. 97.
- 22 BOA., Yıldız, Hususi Maruzat (Y.A.HUS), 295/107, Lef 2, 22 Nisan 1894; DH.MKT. 230/63, 26 Nisan 1894; Y.A.HUS. 300/89, 5 Haziran 1894.
- 23 BOA., Babıali Evrak Odası (BEO.), 397/29741, 5 Mayıs 1894.

el-Gadames ve Mehmed b. Ahmed'in aralarında bulunduğu Gadamesli tüccarlara Cezayirlilerin kendilerinden satın aldıkları ürünlerin ne olduğu, fildişi için tüccarların gelip gelmediği ve eğer geldilerse aralarında nasıl bir hadisenin yaşandığı soruldu. Bu sorular üzerine Gadamesli tüccarlar, Cezayir ahalisinden bazı kimselerin şehre geldiğini, bu kimselerin bir kısmının avcı olduğunu ve ceylan ve yaban öküzü getirdiklerini; bazılarının ise koyun, hurma ve ihram getirip pazarda sattıklarını, karşılığında "eşyâ-yı sağîre-i Sudaniyye"den sayılan kaplan derisi ve deniz boncuğu gibi şeyler satın aldıklarını ifade ettiler. Gadamesliler fildişi için bir tacir geldiğini görmediklerini ancak Süfli İbrahim adında birinin müşteri olarak geçen Ramazan ayında şehre geldiğini, Hacı Abdurrahman ile konuşup fiyatta anlaşamadıklarını zikretmişlerdi. Ayrıca tüccarlar, deve kuşu tüyü, fildişi ve deri gibi ürünleri çoğunlukla Trablus'a göndermek suretiyle sattıklarını, çünkü asıl satıcıların orada bulunduğunu, kendilerinin vekil olarak bu malların transferlerini gerçekleştirdiklerini ve Gadames'te yalnızca küçük şeyleri satabildiklerini belirtmişlerdi²⁴.

Gadames kaymakamlığı fildişi ticaretinde adı geçen Hacı Abdurrahman b. Cevher'e de Cezayirli Süfli İbrahim'in kim olduğunu ve aralarında nasıl bir hadise gerçekleştiğini sormuştu. Bunun üzerine Hacı Abdurrahman, Cezayirli Süfli İbrahim'in 1311 senesinin Ramazan ayında geldiğini ve fildişi satın almak istediğini belirttiğini bildirmişti. Ancak Hacı Abdurrahman, Cezayirli alıcıyla fiyatta anlaşamadığını ve bu yüzden Trablus'ta tüccar İshakhan'a borcunun ödenmesi amacıyla vekil olarak tayin ettiği Beşir b. Malik'e fildişini satması için gönderdiğini belirtmişti. Gönderdiği fildişinin ise iki adet ve kıymetinin 5277 lira olduğunu ve nakliye masraflarıyla birlikte 5400 lira tuttuğunu zikretmişti. Hacı Abdurrahman bu konu hakkında başka bir bilgisinin olmadığını ve kimseye şehirde fildişi satmadığını yapılan soruşturmada belirtmişti²⁵.

Bu soruşturma evrakı Gadames kaymakamı Mehmed ed-Derbazi, evkaf vekili, mal müdürü, müftü ve naibin imzalarıyla birlikte Cebel-i Garbi mutasarrıflığına gönderildi. Gönderilen mazbatada öncelikle Fransız bir tüccarın fildişi satın almak için Gadames'e geldiğinin görülmediği, bölgeye çoğunlukla Cezayirli Sevf ahalisinden birilerinin geldiği ve onların da şehirde serbestçe ticaret yaptıkları zikredilmişti. Zaten Gadamesli tüccarların şehirde böyle büyük bir satış yapabilmelerinin mümkün olmadığı, yerli

24 BOA., Y.A.HUS. 300/89, Lef 4, 8 Mayıs 1894.

25 BOA., Y.A.HUS. 300/89, Lef 4, 8 Mayıs 1894.

tüccarın Trablus'tan veresiye yoluyla ipek ve benzeri malları alarak Sudan'a sevk ettikleri ve karşılığında deve kuşu tüyü ve fildişi alarak Trablus'a gönderdikleri mazbatada belirtilmişti. Nitekim Sudan'dan temin edilen mallar, Gadameslilerin Trablus tüccarlarına borcu olarak sayılmaktaydı. Mazbatada, kaza kaymakamının fildişi ticaretinin Fransızlara yasak olup İngilizlere serbest olduğunu zikrettiği iddianın ise tamamen uydurma olduğu ifade edilmişti. Ayrıca fildişi için gelecek olan tacirin vilayetten izin alarak gelmesi gerektiği ve nitekim böyle bir iznin mevcut olmadığı zikredilmişti²⁶.

Gadames kazasındaki soruşturma devam ederken Fransız makamları Hariciye Nezareti'ne bir takrir göndererek kaza kaymakamının görevden alınmasını talep etmişlerdi. Mayıs 1894 tarihli takrirden Fransız tüccarın fildişi almaya çalışırken Gadames kaymakamının yerli satıcıları engelleyerek Fransızlarla ticaret yapanların hapse atılacağı tehdidinde bulunduğu ve bunun üzerine Fransız tüccara fildişi satılmadığı belirtilmişti. Ayrıca kaymakamın Fransız memurlarına karşı da kötü davrandığı ve bu durumun iki devlet ilişkilerine zarar verdiği Fransız sefaretî tarafından nezarete bildirilmişti. Son olarak Fransız Sefareti, kaymakamın Gadames'te kalmasının "dost iki devlet" için sakıncalı olduğunu zikrederek ya görevden alınmasını yahut başka bir yere nakledilmesini talep ettiklerini belirtmişti²⁷. Bu takrir üzerine İstanbul'dan Trablusgarp valiliğine giden bir mazbatada Gadames kaymakamının kazada yalnızca İngilizlerin ticaret yapmasına izin verdiği ve halkı Fransızlara karşı kışkırtarak Fransa ile Osmanlı Devleti arasında sorun çıkarmaya çalıştığına dair olan haberlerin doğruluk payının olup olmadığının araştırılması emredildi²⁸.

Trablusgarp valisi Ahmed Rasim Paşa, yapılan soruşturmalardan elde edilen bilgilere nazaran Mayıs 1894'te Yıldız Sarayı'na ve Sadaret'e gönderdiği telgraflarda Fransızların iddialarının asılsız olduğunu zikretmişti. Nitekim Ahmed Rasim Paşa, Gat-Gadames ve Sudan hududundaki kazalarda Fransızların faaliyetlerinin kaymakamlar ve idareciler tarafından vilayete ve oradan da merkeze bildirildiğini, bu haber akışının Fransızlar tarafından farkına varıldığını ve kendilerini ihbar eden memurların görevden alınması için bazı bahaneler ürettiklerini belirtmişti. Buna binaen Rasim Paşa, Gadames kaymakamının Fransızların Tuareglileri yanlarına çekmek

26 BOA. Y.A.HUS. 300/89, Lef 3, 8 Mayıs 1894.

27 BOA. Y.A.HUS. 298/40, Lef 3, 16 Mayıs 1894.

28 BOA. Yıldız, Perakende Umumi (Y.PRK.UM), 29/101, 17 Mayıs 1894.

için onlara akçe ve hediyeler verdiklerini, Gadames civarının haritasını çıkarmaya teşebbüs ettiklerinin farkına vardığını ve bunları mümkün mertebe engellemeye çalıştığını ve dolayısıyla Fransızların “işine gelmediği” için kaymakamı bölgeden uzaklaştırmak amacıyla bazı yalan haberler yaydıklarını ifade etmişti. Rasim Paşa, Gadames’te kaymakamın beraber hareket edebileceği bir İngiliz tacirinin dahi bulunmadığını belirtmişti²⁹. Ayrıca Trablusgarp valisi, Gadameslilerin Sudan’dan satın aldıkları fildişlerini direkt Trablus’a gönderdiklerini ve yüksek fiyat olursa ancak Gadames’te satışını yaptıklarını merkeze bildirmişti³⁰. Ancak Fransızların iddialarını yalanlamasına rağmen Ahmed Rasim Paşa, Gadames kaymakamının görev yerinin değiştirilebileceğini de merkeze aktarmıştı. Vali, 26 Mayıs 1894 tarihli Sadaret’e göndermiş olduğu bir telgrafta kaymakamın Tarhune kaymakamı Süleyman Efendi’yle becayişinin münasip olduğunu bildirmişti³¹. Anlaşılan o ki vali bey, Fransızların ithamlarının doğru olmadığını kabul etmesine rağmen bölgede yaşanacak olası bir karışıklığın da önüne geçmeye çalışmıştır.

Sadaret, Trablusgarp valiliğiyle yaptığı yazışmalar neticesinde Mabeyn-i Hümayun’a konu hakkında bilgi vererek Gadames’te Fransa’nın iddia ettiği gibi bir hadisenin yaşanmadığını ve bu gibi “ihbârât-ı kâzibe”lerin Fransa’nın İstanbul sefirinin kardeşi olan Cezayir valisi tarafından tertiplendiğini belirtmişti. Bunun yanı sıra Sadaret, saraya Fransızların Gadames kaymakamının görevden alınmasını talep ettiklerini de iletmışti³². Nitekim Gadames kaymakamı Mehmed Derbazi, Fransızların fildişi ticareti yapmasını yasaklamamasına rağmen görevden alınarak Tarhune kaymakamıyla becayiş yapıldı³³. Bu haber Fransız gazetelerinde yayınlanırken Gadames kaymakamının değiştirilmesinin Fransız hükümetinin arzusuyla gerçekleştiği iddia edildi. Fransız basınına göre artık Gadames’te Cezayirli ve dolayısıyla Fransızlar serbestçe ticaret yapabileceklerdi³⁴.

Kaymakam Mehmed Derbazi’nin görevden alınmasından sonra Gadames’teki Osmanlı-Fransız gerilimi sona ermemiş ve Fransızların şehri

29 BOA., Y.PRK.UM. 29/101, Lef 3, 22 Mayıs 1894; Y.A.HUS. 298/71, 30 Mayıs 1894.

30 BOA., Y.A.HUS. 298/46, Lef 3, 28 Mayıs 1894.

31 BOA., Sadaret, Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 664/31, Lef 6, 26 Mayıs 1894.

32 BOA., Y.A.HUS. 298/40, Lef 1, 4 Eylül 1894; Y.A.HUS. 298/46, 29 Mayıs 1894; Y.A.HUS. 300/89, 23 Haziran 1894.

33 BOA., BEO., 450/33699, 6 Ağustos 1894; BEO. 464/34774, Lef 2, 8 Ağustos 1894; DH.MKT. 278/50, 4 Eylül 1894.

34 BOA., Y.PRK.TKM. 32/68, 8 Eylül 1894.

işgal edeceğine dair olan haberler bölgede konuşulmaya devam etmişti. Hatta 1896 senesinde Tunus'a gönderilen Osmanlı hafiyeleri Fransızların Gadames ve Gat'ı işgal edeceğine dair haberler duyduklarını İstanbul'a iletmişlerdi³⁵. Sonraki senelerde de Trablusgarp vilayeti üzerinde Osmanlı-Fransız mücadelesi devam etmiş ve hatta Fransızlar 1898 senesinde Gadames şehri yakınlarına bir hükümet konağı inşa etmek teşebbüsünde dahi bulunmuşlardı³⁶. Osmanlı idaresi ise Gadames'in öneminden dolayı buraya dair ilgisini her zaman canlı tutarak 1899 senesinde Gadames'ten başlayacak bir telgraf hattı inşa edilmesini planlamıştı³⁷. Ancak Gadames'teki Osmanlı-Fransız gerilimi sonraki dönemlerde de devam etmiş ve Fransızların bölgeye dair emelleri son bulmamıştır³⁸.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'daki topraklarından olan Trablusgarp vilayetinin uluslararası ticarete açılan kapısı olan Trablus limanı 19. yüzyılda Afrika ürünlerinin dünyaya açıldığı önemli bir merkez olarak kabul edilmektedir. Afrika'nın iç kesimlerinden tedarik edilen değerli ve nadir bulunan ürünler kervanlar aracılığıyla Trablus limanına taşınmakta ve buradan hem Osmanlı merkezine hem de Avrupa'ya gönderilmekteydi. Sudan ve Nijerya gibi bölgelerden Akdeniz limanına götürülen bu malları taşıyan kervanların en önemli uğrak noktası Gadames olmuştur. Trablus limanına yaklaşık 20 günlük bir mesafede bulunan Gadames, kervan yollarının kesişme noktasında bulunmasından ötürü Trablusgarp vilayetinin en önemli ticaret noktalarından birini teşkil etmiştir. Küçük yaştan itibaren ticaretle tanışan Gadamesliler, Afrika'dan temin ettikleri ürünlerin bir kısmını kasabada satarken, büyük meblağlı olanları Trablus'a göndermişlerdir. Afrika'yı Akdeniz'e ve dünyaya bağlayan merkezlerden olan Gadames, Fransa için de oldukça önemli bir konumda olmuştur. Fransızlar çöl ticaretinde etkin olabilmek için kimi zaman Gadameslilerle irtibata geçmiş kimi zaman ise Osmanlı'yla sınır meseleleri tartışmalarına girmiştir. Bölgede etkin olan Fransızların faaliyetlerinden haberdar olan Osmanlı memurları,

35 BOA., BEO., 850/63686, 7 Ekim 1896; Yıldız, Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), 183/80, 30 Ekim 1898.

36 BOA., BEO., 1051/78788, Lef 3, 11 Ocak 1898.

37 BOA., DH.MKT. 2242/16, 2 Eylül 1899.

38 II. Meşrutiyet döneminde Gadames meselesi Osmanlı ve Fransa arasında konuşulmaya ve bölgede gerilim yaşanmaya devam etmiştir. BOA. Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO), 196/58, 21 Ağustos 1909.

durumu Babıali'ye bildirmişlerdir. Fransa, Gadames'teki çıkarlarına zarar veren ve yaşananları merkeze aktaran memurlardan şikayetçi olmuş ve bazı "bahaneler" öne sürerek onları bölgeden göndermeye çalışmıştır. Bunun bir örneğini 1894'te Gadames kaymakamı Mehmed Derbazi'nin Fransızların bölgedeki haritalandırma ve Tuareglerle bir takım ilişki içerisinde olma girişimlerini merkeze bildirmesiyle Fransızların bu kaymakamın görevden alınmasını istemesi teşkil etmiştir. Trablusgarp valisi Ahmed Rasim Paşa'nın ve Sadrazam'ın Fransızların suçlamalarının asılsız olduğunu kabul etmelerine rağmen Osmanlı idaresi bölgede bir gerilim yaşanmaması için Mehmed Derbazi'yi görevden alarak başka bir yere nakletmiştir. Sonuçta 19. yüzyılda Trablusgarp vilayetinde Osmanlı-Fransız geriliminin bir örneğini Gadames'te yaşananlar oluşturmuş ve çekişmenin neticesinde kaza kaymakamı görevden alınmıştır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Sadaret, Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 664/31.

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO.), 397/29741; 450/33699; 464/34774; 850/63686; 1051/78788.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (DH. MKT), 1469/19; 1492/30; 1888/99; 230/63; 278/50; 2242/16.

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO), 196/58.

Yıldız Evrakı Mütenevvi Maruzat (Y. MTV), 74/65; 183/80.

Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS), 295/107; 298/71; 298/40; 298/46; 300/89.

Yıldız, Tahrirat-1 Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 29/28; 32/68.

Yıldız Perakende Umumi (Y.PRK.UM), 29/101.

Sürelî Yayınlar

Journal de Genève, 25 Nisan 1894.

Araştırma Eserler

Altaleb, Amal M., *The Social and Economic History of Slavery in Libya (1800-1950)*, Manchester Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manchester 2015.

Arık, Mustafa, *Trablusgarp Vilayeti Üzerinde İtalya Tehdidinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askeri-Siyasi Tedbirler (1881-1911)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, YKY Yayınları, İstanbul 2002.

Boahen, A. Adu, "The Caravan Trade in the Nineteenth Century", *Journal of African History* C III, S. 2, 1962, s. 249-359.

Çaycı, Abdurrahman, *Büyük Sabra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

Cachia, Anthony J., *Libya Under the Second Ottoman Ottoman Occupation: (1835-1911)*, Daru'l-Fercani, Tripoli 1975.

Chatterton, Benjamin, *The Decline of the Kano-Tripoli Caravan Trade Pre-Colonial Structures, Colonial Impact, Environment and Revolt*, yy, ty.

Johnson, Marion, "Calico Caravans: The Tripoli-Kano Trade After 1880", *The Journal of African History*, 17/1, 1976, s. 95-117.

Kavas, Ahmet, "Avrupalıların Garp Ocakları'nın Osmanlı Devleti'nden Koparma Girişimleri ve Buna Karşı Alınan Tedbirler", *XV. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 1111-1120.

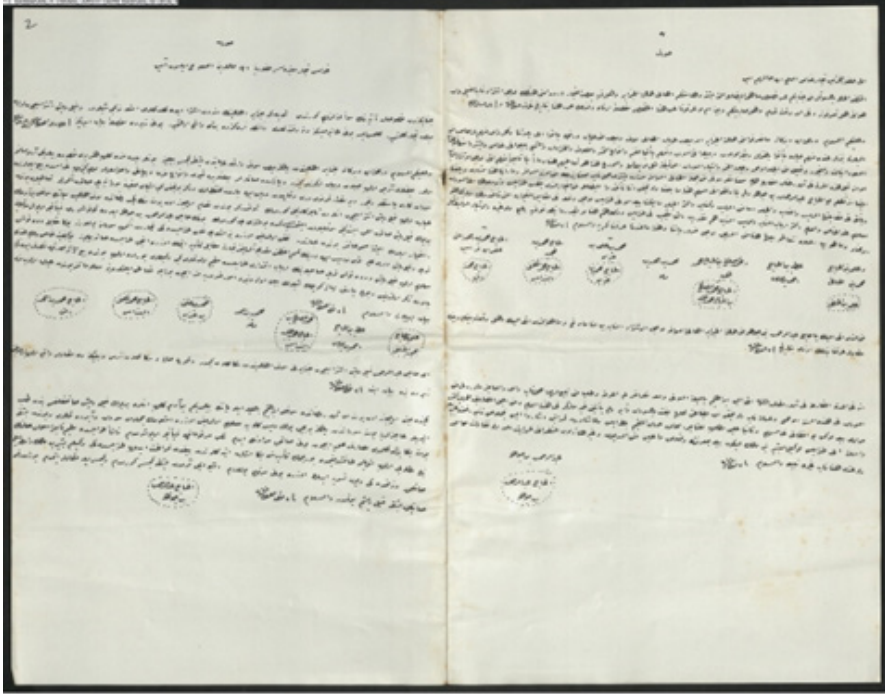
el-Müeyyed, Sadık, *Afrika Sabrâ-yı Kebirinde Seyahat*, haz. H. Bostan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

Sezer, Hamiyet, "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı'da Vilayet Yönetiminde Düzenleme Gayretleri-Trablusgarb Örneği ve Ahmet Rasim Paşa", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XX, S. 32, s. 163-178.

Özdağ, Abdullah, *Osmanlı İdaresinde Trablusgarb Vilayeti (1876-1911)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

EKLER

Ek 1: Gadamesli tüccarların fildişi ticaretiyle ilgili sorgulamada verdikleri cevaplar.

Kaynak: BOA., Y.A.HUS. 300/89, Lef 4.

İlm-i Servet'ten Modern İktisat Bilimine: Türkiye'de Ekonomi ve Finansal Bilimlerin Gelişiminde Mekteb-i Mülkiye Faktörü

Resul Babaoğlu*

Giriş

Osmanlı iktisat düşüncesi klasik dönem boyunca Orta Çağ İslam ahlak ve siyasetname literatürüne bağlı kalarak modern iktisadi tasavvurlara temel oluşturacak bir birikimi besleyecek gelişmeleri doğuramamıştır. Daha somut bir ifadeyle, İslami dünya görüşüne göre Osmanlı toplumsal ve iktisadi düzende dayanışmacı yaşam biçimi, servet biriktirmeye değil, harcamaya yönelik tutum ve kavrayışı esaslı bir yapı haline getirmiştir.¹ Osmanlı Devleti'nde iktisadi yapıyı çözümlenmeye dönük tarihsel araştırmalarda çoğu zaman kültüralist öğeler de içeren bu tarz açıklamaları kısaca hatırlatmak gerekirse- klasik dönem Osmanlı kanun-ı kadiminde din ve kültür yazınında kanaatkarlık ve ahireti önceleyen dünya görüşü hakim kılınmak istenmekteydi. Bu kurucu metinlerin başında gelen *İhya'ü Ulûm-id-din* adlı eserinde Gazali, ihtiyaçtan fazla olan servetten, şeytanın kalbe girme yolu olarak bahsetmiştir.² Osmanlı iktisadi yapısını büyük ölçüde belirleyen iş ve meslek kollarını ifade etmek için kullanılan lonca esnaf kurumlarında da denklik ve uyumu koruyan bir istikrar kaynağı olarak rıza ve kanaat öne çıkan hasletlerdendir. Kınalızâde'nin aktardığı: “Esnaf-ı halk ve ecnas-ı nas'a nazar et. Her birinin ihtilaf-ı meratib ve tefavüt-i maaş ve metalibine mülhaza eyle gör ki ekseri kırmət-i ruzisine kaani ve razıdır.” ifadelerinden anlaşılmaktadır ki her bir mesleğin kolektif şuur ve meslek

* Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İzmir/TÜRKİYE, babaogluresul@hotmail.com

1 Ahmet Deniz Bozkurt, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişimi: Liberal ve Milli İktisat Yaklaşımlarının Etkisi*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 102.

2 Fatih Ermiş, *Osmanlı İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. Mustafa Tek-Ayşen Edirneliğil, Albaraka Yayınları, İstanbul 2020, s. 70.

gururu iktisadi zihniyeti şekillendirmiştir.³ Bunun yanı sıra, dünya sevgisi ve ilgisinin ahiretle irtibatı gevşetecek ya da koparacak bir düzeyde olmasına karşın, çeşitli uyarılar ve endişeler diğer İslam toplumlarında olduğu gibi Osmanlı dünya görüşünde de yaygın bir kanaate denk geliyordu.⁴ Doğal olarak bu durum Osmanlı Devleti'nde öyle ya da böyle bir iktisat tedrisatını da keskin bir şekilde sınırlıyordu. XVI. yüzyılda İslam ilimleri üzerinde ansiklopedik eserler kaleme alan ve Mevzuatü'l-ulûm adlı eserinde ilimleri sınıflayan Taşköprülüzade Ahmet, Osmanlı medreselerinde verilecek ilimleri güzelyazı, sözlü, fıkri ve ruhani olarak dört başlıkta toplamış, iktisat ilmini çağrıştıracak bir tedristen bahsetmemiştir.⁵ Bu konudaki görüşlerini aktaran Fındıkoğlu ise her ne kadar Osmanlı medreselerinin iktisat bilimine yabancı kaldıkları inkâr edilemese de “mektebin medreseye dikkate değer bir etkide bulunmasından sonradır ki iktisat, medrese tedrisatı arasına girebilmiştir” sözleriyle olaya farklı bir pencereden bakmaktadır. Ancak anlaşıldığına göre iktisat derslerinin medrese müfredatlarına girişi II. Meşrutiyet Dönemi'nde gerçekleşmiştir.⁶

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı aydınları iktisadi yapı ve kurumları tedbir-i menzil, mülk idaresi, ev idaresi gibi kavramsallaştırmalarla açıklamaya çalışıp bu alanda epeyce bir süre bocaladıktan sonra ilk başlarda ekonomi politik daha sonrasında iktisat terimini kullanmaya başlamışlardır.⁷ Modern iktisat düşüncesine ilişkin ilk birikim II. Mahmut döneminden itibaren Batılı gazeteci, seyyah, diplomat vb. araçlar yoluyla Osmanlı fikir dünyasında mütecessim hale gelmeye başlamıştır. Bunun içindir ki Osmanlı iktisat tasavvurunda ağırlıklı olarak iktisadi liberalizm, sistemli ve bilinçli bir şekilde Batılı kaynaklarca yerleşik bir düşünce haline getirilmeye çalışılmıştır.⁸ İktisat alanında eserler veren Osmanlı aydınlarından Serandi

3 Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul 1981, s. 83.

4 Ömer Karaoğlu, *Osmanlı İktisat Tasavvuru ve Modernleşme, 19. Yüzyıldan Portreler –Olaylar–Belgeler*, İz Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 29.

5 Bk. Halil İnalçık, *Türklük, Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 123.

6 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946, s. 15.

7 Niyazi Berkes, “Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi”, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, Adam Yayınları, İstanbul 1932, s. 146.

8 Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik dönemden II. Abdülhamid'e)*, Der Yayınları, İstanbul, 1986, s. 171.

Arşizen, Mehmed Şerif Efendi ve Ahmet Mithat Efendi gibi isimlerin eserlerini öncelikle tefrika olarak yayınladıkları *Ceride-i Havâdis*, *Mecmûa-i Fünûn* ve *Tercümân-ı Ahvâl* gibi yayın organları aynı zamanda nevezuhur bir alan olan iktisadın temel ilkeleri konusunda epistemik bir kamuoyu oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁹

Osmanlı iktisat düşüncesindeki dönüşüm ile beraber ilk kullanılan terimlerden biri olan ilm-i tedbir-i menzil, Aristoteles geleneğe dayanmakta ve bu yaklaşımın temel unsurlarına İslam ve Batı uygarlıklarında rastlamak olasıdır. İslam geleneğinde ev idaresi ve aile ahlakını ifade eden *meşşaiye* kavramı ile ilm-i tedbir-i menzil arasında belirgin bir çağrışım görülmektedir.¹⁰ Daha önce de Grek dilinde var olan oikonomos teriminin karşılığı olarak Kınalızâde'nin eserlerinde karşımıza çıkan ilm-i tedbir kavramı Tanzimat dönemine geldiğinde yerini ilm-i emval-i mülk terimine bırakırken "milletlerin serveti" terimi ile aslında Londra'da İlm-i Tedbir-i Mülk adlı eserin yazarı Charles Wells'in adlandırması tercih edilmiş oluyordu. Daha sonraları ise ilm-i servet'in kullanıma girmesi 1776 senesinde ilk baskısı çıkan *The Wealth of Nations* (Adam Smith) adlı eserin karşılığı olarak düşünülse de Berkes'e göre burada *servet* ile kastedilen şey milletin serveti değil, soyut bir servettir. Dönemin etkili kitabı olan Mikail Ohannes'in 1880 tarihli *Mebadi-i İlm-i Servet*'i, Nuri Bey'in 1891'de çıkan *Mebahis-i İlm-i Servet*'i ve Mehmet Ekrem Bey'in 1900 senesinde telif ettiği *Fenn-i İlm-i Servet* adlı eseri Mülkiyede iktisat biliminin kök bulmasını sağlamıştır.¹¹ Bu noktada sorulması gereken belki de en önemli soru Osmanlı Devleti'nde iktisat alanında ilk eserin kim tarafından telif edilmiş olduğudur. 1917 yılında *İktisadiyat Mecmuası*'nda kaleme aldığı yazısında Galip Haldûn B., Kırım Harbi ve neticesinde Avrupa'dan alınan borç paralarla birlikte Avrupavari iktisadiyatçılığın da Osmanlı Devleti'nde kök salmaya başladığını öne sürerek bu alandaki ilk yazının Münif Paşa tarafından kaleme alındığını savunmaktadır. Ancak bugün gelinen aşamada iktisat tarihçileri arasında kuşkuyla yer bırakmayacak bir şekilde iktisat alanındaki ilk telif eserin *Mekteb-i Tıbbiyè*'de Fransızca iktisat dersleri veren Abru/Ebrû'ya ait olan *İlm-i Tedbir-i Menzil* adlı eser olduğu yönünde bir

9 Bk. Kenan Demir, "Modern İktisadın Öğretilmesinde Gazetelerin Rolü ve Gazetelerdeki İktisat Kitapları Tefrikaları (1860-1870 Dönemi)", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (AKİL), S 30, (Aralık 2018), s. 260-280.

10 Ermiş, *age.*, s. 119.

11 Berkes, *agm.*, s. 159.

dönem fikir birliği oluştuysa da zamanla yeni bilgilerin eklenmesiyle konuyla ilgili farklı görüşler de ortaya çıkmıştır. Eldeki mevcut sınırlı bilgiye göre Serendi Arşizen/Sarandi Arhiyeni, Arjizen Serandi ya da Archigenes Sarantis gibi isimlerle tesmiye edilen ve Türkçe literatürde Ermeni Sehak Efendi olarak bilinen müellif, Fındıkoğlu'nun aktardığına göre eserini J. B. Say'ın *Catechisme d'Economie Politique* adlı eserinden istifade ederek kaleme almıştır. Eseri inceleyen Fındıkoğlu'na göre müellif, Say'ın fikirlerini tamamıyla almamış, ancak onları nakletmenin felsefi lüzumuna kanaat getirmiştir.¹² 128 sayfayı ihtiva eden eser, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Fındıkoğlu, *Tasarrufat-ı Mülkiye* adıyla anılan bu eserin Osmanlı Devleti'nde iktisadi Batılılaşmanın ilk mahsulü olduğunu belirtmektedir.¹³

Tanzimat Dönemi'nin Osmanlı Devleti'nde başlattığı reformasyon süreci bir yönüyle iktisadi zihniyeti dönüştürecek bir özelliği de barındırmaktaydı. İngiliz devlet adamları ve entelektüellerinden Urguhart, Ponsonby ve Palmerstone üçlüsünün taslağını oluşturdukları Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın getirdiği iktisadi liberalleşme aslında Tanzimat Fermanı ile gelen ferdi hürriyet ile örtüşen bir iktisadi zihniyete tekabül ediyordu. Mustafa Reşid Paşa'nın müsadereyi kaldırma ve ticaret mahkemelerini şer'i hukuktan ayırma teşebbüsleri büyük ölçüde İngiltere'nin etkisi ile açıklanabilir, zira Osmanlı devletinde bir ticaret burjuvazisinin yokluğu bu durumu açıklamaktadır. Tanzimat döneminde hegemonik bir paradigma haline gelen iktisadi liberalizmi öne çıkaran Osmanlı entelijansiyasının

12 Ziyaeddin Fahri, "Bizde Avrupavari İktisatçılığın Başlangıcı", *İş Mecmuası*, S. 1, (1935), s. 46-47. Berlin Devlet Kütüphanesinin Türkçe yazma eserler kataloğunda yer alan eser, 3. Türk Tarih Kongresi'nde sunulan tebliğlere konu olmuştur. Z. F. Fındıkoğlu ve Orhan Tuna, sunmuş oldukları bildirimlerde Abru'nun eserini tanıtmış ve müellif ile ilgili biyografik bilgilere yer vermişlerdir. Orhan Tuna, "Türkiye'de İlk Tercüme İktisat Kitabı", *III. Türk Tarih Kongresi*, 15-20 Kasım 1943, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1948, s. 700-740. IV. Türk Tarih Kongresi'nde sunduğu bildiriyle daha önceki görüşlerini revize eden Fındıkoğlu, yeni bulunmuş bir vesika nedeniyle Abro (Sehak) Efendi'nin eserinin ikinci, Mehmet Şerif Efendi'nin eserinin de kronolojik yazım sırasının üçüncü olduğunu ifade ederek İktisat Fakültesi profesörlerinden merhum İbrahim Fazıl Bey'in kütüphanesinde mevcut olan bir vesikanın iktisat alanında yazılmış ilk eser niteliğini taşıdığını öne sürmüştür. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "İktisadi Tefekkür Tarihimize Ait Yeni Bir Vesika", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1952, s. 340-346. Ayrıca bk. Ahmet Güner Sayar, "İlk İktisat Muallimi Serendi Arşizen", *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 29, (Ekim 2003), s. 115-127.

13 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "İktisadi Tefekkür Tarihimize Ait Yeni Bir Vesika", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1952, s. 344.

bu yöndeki fikirlerini yayma olanağı buldukları mecraların başında gelen basılı medya ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye gibi platformların haricinde Mekteb-i Mülkiye'deki iktisat dersleri de iktisadi liberalizmin etkisi altında yürütülmüştür. Ancak Sayar'a göre Mülkiye'deki iktisat dersleri iktisat uzmanları yetiştirmekten ziyade iktisadi bilgiye sahip bürokrat bir kadroyu yetiştirmeye dönüktü.¹⁴

Mekteb-i Mülkiye'nin Müfredat Programlarında İktisat Dersleri

Mekteb-i Mülkiye'nin kuruluşu, Tanzimat sonrasında Osmanlı idare anlayışında merkezileşme yönünde görülen dönüşümün bir sonucudur. Bu dönemde belirli bir plan dâhilinde giderek merkezileşen idari, siyasi ve askerî yapıya bağlı olarak taşra teşkilatının da yasal-ussal bir formda dönüştürülmesi için modern ilimlerle donatılmış ve çağında gerektirdiği tipteki yerel idarecilerin yetiştirilmesi bir gereklilikten ziyade zorunluluğu ifade ediyordu. Bu amaçla kuruluşu için Tanzimat ile birlikte teşekkül edilmiş bulunan Meclis-i Ali-i Tanzimat'ta söz konusu okulun kuruluşuna ilişkin hazırlanan evrakta yer alan gerekçeler, ideal bir taşra idarecisinin aynı zamanda modern iktisat bilimine de vakıf olması gerektiğini ortaya koymuştur. Mevcut kaza müdürlerinin kendilerine gönderilen evrakı anlamaktan dahi aciz oldukları ve görev yaptıkları bölgelerdeki en küçük konsolosun tercümanıya bile iletişim kurmaya kadir olmadıklarının altı çizildikten sonra, kurulması istenen Mekteb-i Mülkiye'de okutulacak dersler arasında “Ekonomi Politik” diye bir dersin sayılması, o dönemde iktisat biliminin adlandırılmasında yaşanan bocalamayı da ortaya koymaktadır.¹⁵ Mekteb-i Mülkiye'nin hazırlanan ilk ders programında yer alan istatistik ve ekonomi politik dersleri mektep öğrencilerinin iktisat ilmiyle tanışmalarını sağlamıştır. Bunun yanı sıra “Ekonomi Politik” terimini tamamlayıcı bir ekleme olarak “yesar-ı mülk” tabirinin kullanılmış olması tam olarak iktisat biliminin adlandırılma aşamaları hakkında da bir fikir vermektedir.¹⁶ Bu Mekteb-i Mülkiye'nin bu ilk ders programında yer alan istatistik ve ekonomi politik derslerini okulda görevli olan Emin Efendi'nin vermesi, bu zatı ilk iktisat muallimleri sınıfına

14 Sayar, *age.*, s. 307.

15 Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi, İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla*, C 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 595; BOA., *İ.MMS.*, 12/519, h. 25 Ramazan 1274/9 Mayıs 1858.

16 *Ceride-i Havadis*, No. 923, 12 R 1275 (15 Şubat 1859), s.1. Ayrıca bk. BOA., *İ.MVL.*, 411/17887, h. 4 Cemaziye'l-evvel 1275/10 Aralık 1858.

dâhil etmemizi gerektirmektedir.¹⁷ Ancak ilk Osmanlı iktisatçıları olan Sakızlı Ohannes Paşa, Portakal Mikael ve Mehmed Şerif Efendi gibi bu alanın eser vermiş hocalarının iktisat disiplininin gelişimine yaptıkları katkı düşünüldüğünde asıl mesleği hukuk olan Emin Efendi'nin yalnızca iktisat alanının disiplinleşme sürecine katkı yaptığını ileri sürebiliriz.¹⁸ Hemen belirtelim ki bu dönemde 1868'de İstanbul Sanayi Mektebi'nde ve 1870'te de Kız Sanayi Mektebi'nde iktisat derslerinin okutulduğu bilinmekle beraber, bu alanda ilk eserlerin ders notları şeklinde telif edildiği kurum Mekteb-i Mülkiye olmuştur.¹⁹

Mekteb-i Mülkiye'nin II. Abdülhamid döneminde geçireceği köklü dönüşümden önce ders programında ve okuldaki eğitim faaliyetlerinin işleyişinde birtakım değişiklikler yapılmıştır. 1868 yılında okulun müfredatında yapılan değişiklikle üçüncü sınıfta okutulmak üzere "İlm-i Servet"; 1872'de ise "İlm-i Servet-i Milel" dersleri programa eklenmiştir.²⁰ II. Abdülhamid Döneminde Cevdet Paşa'nın hazırlamış olduğu layiha doğrultusunda yeniden şekillenen Mekteb-i Mülkiye'de *İlm-i Servet* dersinin müfredatta ana derslerden biri olarak yerini koruduğu görülmektedir. 1902 yılında programın yeniden şekillenmesine rağmen bu ders müfredattaki yerini korumuştur.²¹

Mekteb-i Mülkiye'de iktisat alanındaki ilk ders olarak kabul edilen ekonomi politik hocası Emin Efendi'nin Tercüme Odası'na mensubiyetinden başka bir bilgiye sahip olunmadığı ve Emin Efendi'nin iktisat alanında bir eser telif etmediği için yukarıda da vurgulandığı gibi Mehmed Şerif Efendi ilk iktisat uzmanı olarak kabul edilmektedir.²² Mehmed Şerif Efendi'nin 1862'de Mekteb-i Mülkiye'de iktisat muallimliğine başlamadan önce Tercüme Odası'nda görev yapmış olması, Abru, Ohannes Efendi ve Münif Paşa gibi iktisadi fikirler üreten bürokratlarla temas kurmasını sağlamış,

17 İsmet Seyfeddin Koç, *Osmanlı Devleti'nde İktisat Eğitiminin Gelişimi (1859-1923)*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 94.

18 Koç, *agt.*, s. 94.

19 Bkz. Rifat Önsoy, "Tanzimat Döneminde İktisadi Düşüncenin Teşekkülü", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler*, 13-14 Mart 1985, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 94.

20 Resul Babaoğlu, *Mekteb-i Mülkiye 1859-1960, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilimsel ve Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 32.

21 BOA., Y.PRK. MF., 4/54, h. 26 Safer 1320/4 Haziran 1902.

22 Sayar, *age.*, s. 325.

böylelikle ekonomi ilmine duyduğu ilginin artmasına zemin hazırlamıştır.²³ Mekteb-i Mülkiye’de görev yapan iktisatçılardan Ohannes Paşa da tıpkı Mikail Portakal Paşa gibi iktisadi liberalizme bağlı kalmıştır. Ohannes Paşa’nın ders notlarından yola çıkarak hazırladığı *Mebadi-i İlm-i Servet* adlı eser, Fındıkoğlu’ya göre alanın üçüncü kitabıdır.²⁴ Sakızlı Ohannes Paşa’nın kaleme almış olduğu *Mebadi-i İlm-i Servet* adlı eseri başta Fransız iktisatçı Jean Baptiste Say olmak üzere Fransız klasik iktisatçılarından etkilendiği görülmektedir.²⁵ Diğer yandan Ohannes Paşa’nın Osmanlı Devleti’nde iktisat tedrisatındaki önemli katkılarından biri de o dönemde ekonomi politik olarak adlandırılan iktisat biliminin “İlm-i Servet” adını almasında ortaya koyduğu çabadır. Telif etmiş olduğu *Mebadi-i İlm-i Servet* adlı eser, bu isimle yazılan ilk eserdir.²⁶

Tablo 1: Mekteb-i Mülkiye’de Okutulan İktisat Dersleri (1913’e kadar)²⁷

Yıl	Dersin Adı	Dersin Hocası	Hangi Sınıfta Okutulduğu	Ders Saati
1859	Ekonomi politik ya da istihlal-i servet ve yesar-ı mülk	Emin Efendi	2. Sınıf	-
1868	İlm-i servet	Mehmed Şerif Efendi		
1872	İlm-i servet-i milel	Sakızlı Ohannes (1877’den itibaren)		
1877	İlm-i Servet		4. Sınıf	

23 Kenan Demir, “İlk Yerli İktisatçı Mehmet Şerif Efendi’nin İktisadi Görüşleri”, *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 17, (Ocak 2019), s. 561.

24 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Türkiye’de İktisat ve Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946, s. 33.

25 Diren Çakmak, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi: Societas ve Universitas Gerilimi*, Libra Kitap, İstanbul 2011, s. 139.

26 Koç, *agt.*, s. 109.

27 Bu çalışmada oluşturulan tablolar için kullanılan kaynaklar aksi belirtilmedikçe şu şekildedir: Resul Babaoğlu, *Mekteb-i Mülkiye 1859-1960, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bilimsel ve Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020; Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler C I (Tarihçe), 1859-1949, M.M. ve S.B.O.*, Örnek Matbaası, Ankara 1954; BOA., DH. İ.UM., 51/122, s.10, h. 16 Rebiü’l-ahir 1336/25 Haziran 1918; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), Fon No: 180.09.87.421.1, s.77; BCA., Fon No: 180.09.87.420.1, s.78; BCA., Fon No: 180.09.87.421.1, s.79; BCA., Fon No: 180.09.87.421.1, s.28; BCA., Fon No: 180.09.87.421.1, s.39.

1877	Devair-i maliyenin usul-i teşkiliyesiyle nizamata ve imtiyaziyat		5. Sınıf	
1891	Hukuk-ı Ticaret		6. Sınıf	2 Saat
1899	İlm-i Servet		1.Sınıf	1 Saat
1899	Fenn-i Servet		6. Sınıf	1 Saat
1899	Fenn-i Servet		7. Sınıf	1 Saat
1899	Usul-i Maliye		7. Sınıf	1 Saat
1902	Usûl-ı Maliye		1.2.3. Sınıflar	2'şer Saat
1902	İlm-i Servet		1.2.3. Sınıflar	1'er Saat
1908	Usûl-i Maliye	Muharririn-i Osmaniye'den Mehmed Sadık	1.Sınıf	2 Saat
1908	İlm-i İktisad	Selanik Mebusu Cavid	1.Sınıf	2 Saat
1908	Usûl-i Maliye	Daire İdaresi Reisi Nail	1.Sınıf	2 Saat
1908	Usûl-i Maliye	Daire İdaresi Reisi Nail	1.Sınıf	2 Saat
1908	İlm-i iktisad	Selanik Mebusu Cavid	3.Sınıf	1 saat

Mekteb-i Mülkiye'de 1897 senesinde iktisat muallimliğine atanan Mahmud Esad Efendi'nin önemli bir isim olarak anılmasını gerektirecek husus, *İktisad* başlığıyla bir eser kaleme almış olmasıdır.²⁸ Fındıkoğlu, bilinenin aksine "iktisad" teriminin Cavit Bey'den evvel Mahmud Esad Efendi tarafından kullanıldığını öne sürmektedir.²⁹ Türkiye'de iktisadın disiplinleşmesinde önemli katkıları olan Mülkiye hocalarından bir diğeri olan İbrahim Fazıl Bey (Pelin) özellikle maliye alanında yazdığı eserlerle tanınmaktadır.³⁰ 1913 yılında Mekteb-i Mülkiye'nin idari, mali ve siyasi şubelere ayrılması ders müfredatında da belirgin bir farklılaşmayı beraberinde getirmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra okulun öğretim kadrosuna yeni hocalar eklenmiştir. Bu isimlerden Babanzade Şükrü Bey, Mekteb-i Mülkiye'de iktisat derslerinin kurumsal bir yapıya kavuşmasında önemli hizmetler sunmuştur.³¹

28 Koç, *agt.*, s. 110.

29 Fındıkoğlu, *Türkiye'de İktisat ve Tedrisatı Tarihçesi*, s. 34.

30 İbrahim Fazıl, *İlm-i Mali, Her Verginin Kavâid-i Hususiyesi ile Türkiye'de Cari Bil Vasıta ve Bilâ Vasıta Vergiler*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1340.

31 BCA., Fon No: 180. 09. 87. 420. 1-11.

Tablo 2: Mekteb-i Mülkiye’de Okutulan İktisat Dersleri (1913 Yılı Değişikliğine Göre)

YIL	DERS ADI	MALİ ŞUBE
1913	İlm-i İktisat	1 Sınıf
1913	Hukuk-ı Ticaret	1 Sınıf
1913	İlm-i İktisat	2 Sınıf
1913	Hukuk-ı Ticaret	2 Sınıf
1913	İktisat	3 Sınıf Mali Şube
1913	Mesâlih-i İktisadiye Tarihi	3 Sınıf Mali Şube
1913	İlm-i Mali ve Kavanin-i Maliye	3 Sınıf Mali Şube
1913	Nakit, İtibar, Borsa	3 Sınıf Mali Şube
1913	Usul-i Defter-i Umumi ve Mali	3 Sınıf Mali Şube
1913	Tatbikat-ı Maliye	3 Sınıf Mali Şube
1913	Tatbikat-ı İktisadiye	3 Sınıf Mali Şube
1913	Bütçe	4 Sınıf Mali Şube
1913	Kavanin-i İstikraziye ve Osmanlı İstikrazatı	4 Sınıf Mali Şube
1913	Hesab-ı Mali	4 Sınıf Mali Şube
1913	Usu-i Muhasebat-ı Umumiye	4 Sınıf Mali Şube
1913	Ticaret-i Maliye-i İstatistikiye	4 Sınıf Mali Şube
1913	Kanun-ı Arazi ve Emval-i Gayri Menkule Kanunu	4 Sınıf Mali Şube
1913	Tatbikat-ı Maliye	4 Sınıf Mali Şube
1913	Tatbikat-ı İktisadiye	4 Sınıf Mali Şube

Tablo 3: Mülkiye’de İktisat Dersleri (Cumhuriyet’ten Sonra)

Yıl	Dersin Adı	Dersin Hocası	Hangi Sınıfta Okutulduğu	Ders Saati
1926-36	İlm-i iktisad	Hüseyin Tahsin Bey	1ve 2. Sınıflar	2’şer Saat
1926-36	İlm-i Mali ve Kavanin-i Maliye	İbrahim Fazıl Bey	3.Sınıf İdari ve Mali Şubeler	2’şer Saat
1926-36	<i>Mesalik-i İktisadiye Taribi</i>	Babanzade Şükrü Bey	3 Sınıf Mali Şube	2 Saat
1926-36	<i>Nakit, İtibar, Borsa ve Banka</i>	Münir Bey	3 Sınıf Mali Şube	4 Saat

1926-36	Usûl-i Defteri ve Mali ve Umumi	Tütün İdare-i İnhisariyesi Meclis-i idaresi azalarından Faruk Bey	3 Sınıf Mali Şube	2 Saat
1926-36	Mukayeseli Kavanin-i Maliye ve İstikrazat	İbrahim Fazıl Bey	3 Sınıf Mali Şube	
1926-36	Gümrük Kavânini	Cemil Bey	3 Sınıf Mali Şube	1 Saat

Mekteb-i Mülkiye'nin Öğretim Kadrosu Tarafından Telif Edilen İktisat Eserleri

Mekteb-i Mülkiye'nin kuruluş amacı olan Şuray-ı Devlet, Divan-ı Muhasebat ve Devâir-i Merkeziyeye memur yetiştirme mantığı her bakımdan modern ilimlerle donanmış bir kamu yöneticisini anımsatıyordu.³² Her ne kadar Mekteb-i Mülkiye'de verilen eğitim sonucunda muayyen alanlarda mütehasıslar yetiştirme hedefi güdülmeyse de Mülkiyede verilen eğitimin niteliği, bu okulu bir bakıma modern bilimlerin Osmanlı Devleti'ndeki ilk durağı seviyesine yükseltmiştir. Mülkiye'nin öğretim kadrosu tarafından verilen derslerde kullanılan notların daha sonraları okulun litoğrafya destgahında kitap olarak basılması, iktisat, hukuk ve kamu yönetimi gibi disiplinlerin ilk telif eserlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.³³ Modern iktisat biliminin disiplinleşme sürecine muazzam katkılar sunan bu eserlerin genel bir tanıtımının amaçlandığı bu bölüm Mülkiye'de ders veren entelektüellerin kitaplarıyla sınırlandırılmıştır. Bilindiği üzere Tanzimat döneminin fikir ikliminde vücut bulan bilimsel yazın iktisat alanında da geniş bir literatür doğurmuş, telif ve çeviri eserlerin basımı ile geniş bir iktisadi çevre de yaratılmıştır. Mekteb-i Mülkiye'de 1862 yılından itibaren görev alan Mehmed Şerif Efendi'nin verdiği iktisat dersleri için kaleme almış olduğu *İlm-i Emval-i Milliye* adlı ders kitabı alanın ilk sayılmaktadır. Hatırlanacağı üzere Osmanlı Devleti'nde iktisat alanında yazılan ilk bilimsel eserin hangisi olduğuna ilişkin tartışmalar çerçevesinde uzun yıllar Sahak Abru'nun *İlm-i Tedbir-i Menzil* başlıklı eseri alanın ilk örneği olarak kabul edilmesine karşın Fındıkoğlu, Serandi Arşizen'in Tasarrufat-ı Mülkiye adlı eserini Abru'nun eserinden önce kaleme alındığını öne sürmüştür. Buna

32 Ali Birinci, "Türkiye'nin Modernleştirilme Sürecinde Mekteb-i Mülkiye", *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye*, haz. Orhan Çelik vd., Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2021, s.48.

33 Bk. Zafer Toprak, "Mülkiye Mektebi ve Türkiye'de Sosyal ve Beşeri Bilimlerin Gelişimi", *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye*, haz. Orhan Çelik vd., Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2021, s. 5-45.

mukabil, Mehmed Şerif Efendi'nin *İlm-i Emval-i Milliye* adlı eseri ise iktisat eğitiminde ilk ders notu olma özelliğini taşımaktadır.³⁴ Mehmed Şerif Efendi'nin kaleme almış olduğu eserin dış kapağında *İlm-i Emval-i Maliyeye Dair Mekteb-i Mülkiyede Tedris Olunmakta Bulunan Derslerin İcrayını Matbuasındandır* ifadesi başlık olarak kullanılmıştır. Tabakhane-i Amire Litoğrafya Destgahında 1279 senesinde basılan bu eserin "Mehmed Şerif Efendi'nin Mekteb-i Mülkiye'de tedris eylediği derslerdeki talebeye ma'lumat olmak üzere tab' edildiği" belirtilmiştir.³⁵ Beş ana bölümden oluşan eserin mukaddime kısmına besmeleyle başlayan Şerif Efendi, bütün *familyaların* terkihiyle başladığı giriş bölümünde aile ve fert ilişkisi bağlamında iktisadın tanımını yapmaya girişmektedir. Bu noktada, Şerif Efendi'nin başvurduğu kavram setlerinin iktisadın Grek dilinde çağrıştırdığı aile idaresi kavramını akla getirdiğini hatırlatmakta fayda vardır. "Tıpkı bütün familyaların sahip oldukları umur-u idarelerinde tasarrufata bulunmaları gibi hükümetlerin mensup oldukları devletlerin yed-i idarelerinde buldukları cümlelerin malumudur" cümlesiyle konuya giriş yapan Mehmed Şerif Efendi, ilm-i emvalin diğer bilimlerle ilişkisini anlattığı bölümlerden sonra iktisadın temel kavramlarını açıklamaya girişmektedir. Kitabın dördüncü kısmında *varidat sermaye beyninde olub üç... ile irad olunur* ifadesinden sonra istikrazat kavramını açıklamaya çalışmaktadır. Müellif; *istikrazat faiz ile akçe edinmek manasındadır ki vadesi hululünde onun akçeden fazla olarak bir miktar meblağın sahib-i... itası icab eder* şeklindeki tanımla borçlanma konusuna somut bir açıklama getirmiştir.³⁶

Şerif Efendi, eserinin bazı bölümlerinde iktisadi kavramları açıklamak için zaman zaman İslami jargona başvurmuştur.

Nevi' beşer iki kısımdır. Biri helal ve diğeri haram olduğundan Cenab-ı Hak cümle-i ibadetini işbu helal olmayan kısmı... mani' ve tahrir buyurmuş olmasıyla...istikrazat kavramını İslami normlar bağlamında açıklamıştır.³⁷ Bir hanenin icarında dahi vadesi hululünde hanenin aynıyle sahibine terkiyle kirası olan şu kadar kuruşun fazla olarak sahib-i haneye itası ... mebni bulunan dahi adem-i meşruiyet lazım gelmez mi diye hatıra gelirse şu vechle cevaba tasaddi olunur ki bunda ... ihtilaf ve ... mezkur haneden .. bila vasıta istifadesi maddesi

34 Koç, *agt.*, s. 148.

35 Mehmed Şerif, *İlm-i Emval-i Milliye*, Tabakhane-i Amire Litoğrafya Destgâhı, 1279.

36 *İlm-i Emval-i Milliye*, s. 103.

37 *İlm-i Emval-i Milliye*, s. 104.

vaki' olub halbuki istikrazın da emr olduğu akçeyi yine verdikten sonra bir miktar dahi fazla vermekte ve diğer taraftan istikraz ettiği akçe mezkur hane gibi kendisinin doğrudan doğruya eşine vermeyip onunla muhtaç olduğu sair .. istihsal etmekte olmasına mebni birinin meşruiyeti ve diğerinin gayrı meşruiyeti lazım gelmiştir.³⁸

Mekteb-i Mülkiye'de iktisat alanında telif eser vermiş olan entelektüellerden bir diğer isim de Sakızlı Ohannes Paşa'dır. Esasen, Mülkiye'de diğer hocalar gibi Ohannes'in de iktisat dışında yönetim bilimi alanında da dersler verip eser kaleme almış olması müellifin çok yönlülüğünün yanı sıra sözü edilen dönemde disiplinlerin sınırlarının henüz oluşmaya başladığı gerçeğini de işaret etmektedir. Ohannes Paşa tarafından yazılan *Mebadi-i İlm-i Servet* adlı eserinde iktisadi sistemin işleyişini ortaya koyan teorik bir model oluşturmaktan ziyade iktisadi süreçlerin yorum ve açıklamalarına yer vermiştir.³⁹ *Mebadi-i İlm-i Servet* başlıklı eserin kapağında yazar bilgisi olarak Duyun-ı Muhasebat Müdde-i Umumisi Saadetlu Ohannes Efendi bilgisi yer almaktadır. Mekteb-i Mülkiye litoğrafya matbaasında basıldığı belirtilen eser ile alakalı verilen bir diğer bilgi de bu kitabın bir mübeyyiz tarafından kâğıda geçirildiğidir. Genellikle dersin öğrencilerinden seçilen mübeyyizlerin isimlerine kitabın kapağında yer verilmiş olması da zikre değer bir konudur. 1880 yılında yayınlanan kitap toplamda dört bab ve 35 fasıldan mürekkeptir. Servetin Suret-i İstihsali başlıklı birinci bölümün ilk faslında "servet" in tanımına yer verilmiştir.

Tasarruf ve mübadele olunamayan şeylerin kaide-i ilm-i servetin daire-i tedkikatına dâhil olunmaması tabiidir cümlesiyle servetin tanımı yapılmaya çalışılmıştır. Şu tafsilata nazaran faide ve kıymet servete bir ... ibarettir. Faide gelirse eşyaya ihtiyacat ve amali beşeriyye...gösterir. Kıymet ise eşya-yı nafiada... mübadelede...ihya eder. İşte bu iki...cem eden şeyler servet ıtlak olunur. Erbab-ı ilimden bazıları servet manasını...tutarak maneviyat kabilinden olan şeylere de servet ıtlak etmişler ise de ekseriyetin... göre de serveti madden husule gelen nakdiye ve mübadele olunabilen şeylere hasr edilmek kaide-i ilmiyye daha muvafıktır. Ve... mehasi ve fezail-i beşeriye terakki-i medeniyete ve servet-i maddiyenin teksirine medar-ı kavi olduğu cihetle... esbab-ı asliyesinden addolunabiliyor. Lakin bunlar

38 *İlm-i Emval-i Milliye*, s. 105.

39 Çakmak, *age.*, s. 139.

esasen ilm-i ahlak ve ilm-i hikmet gibi uluma müteallik şeylerdir.⁴⁰

Kitabın dördüncü ve beşinci fasıllarında “sa’y” ve “amel” kavramlarına yer verilerek mezkûr terimlerin somut karşılıkları için bazı açıklamalarda bulunulmuştur. İstihali servete medar olan vesaitin birincisi olarak gösterilen sa’y ve amelden sonra sermayenin önemine değinilmiştir. *Çalışmak, istihali servet maddesinin birinci şartıdır. Ancak insan yalnız kendi çalışmasıyla vaki ihtiyaca ve... tedarike nadiren muvaffak olabilir* cümlesinden sonra sa’y ve amelin vesaiti saire ile istimal edilebileceği vurgulanmıştır.⁴¹ Kitabın önemli bir kısmı sermaye ve sa’y ve amel ilişkisi üzerine bina edilmiştir. Sekizinci fasıl, “sermaye ile tasarruf kaidesi” bağlamında ele alınmıştır. “Sermaye nakitten ibaret olmayıp istihsal-i servete sarf olunacak emvalin kâffesine şamildir” cümlesiyle sermaye araçları üzerinde durulmuştur. Çakmak’a göre; Ohannes Efendi bu tanımlamayla klasik iktisadın temel ilkelerine bağlı olduğunu ortaya koymuştur.⁴² Müellif açıklamak için; “Sermaye lafzı lisan-ı adide ekseriyetle nakit ve meskûkât manasıyla kullanılır. Lakin servet nakitten ibaret olmadığı gibi, sermaye dahi nakde münhasır değildir. Hatta akçe, ekseriye, sermayenin hizmete mahsus yolundan ika edemez yani doğruca istihali servete isti’mal olunmaz. Bu yolda işe yaramak için eşya-yı saireye tebdile lüzum gelir” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.⁴³ Kitabın diğer bölümleri incelendiğinde iktisat ilmi ile alakalı temel kavramları açıklanmaya çalışılmıştır. “Vesait-i nakliye”, “Ziraate müteallik meseleler”, “Arazinin suret-i İdaresi”, “Hak-kı mülkiyet” gibi kavramlar tanımları yapılmak suretiyle bu terimlerin iktisat disiplini ile ilişkileri bakımından değerlendirilmiştir.

Hakk-ı Mülkiyet fitrat-ı beşeriyeden olup esasen muvafık-ı (muvaffak?) hikmettir. Emlak ve arazi bu hakkın suret-i mahsusası demek olup cemiyet-i beşeriyenin menafi-i umumiyesinde muvaffaktır. Mülkiyet-i şahsiye kaidesi veraset usulü ve hakk-ı mülkiyetin mütemmimi olan esbab-ı saire: Say ve amele müteallik kaide ve mesail sebkât (?) eden fasıllarda beyan olundu. Fakat istihali servet maddesince bazı şerait-i külliye dahi vardır ki onlar olmadıkça hiçbir cemiyette terfi-i (?) servet... icray-ı sanayi’ şamil (?) olmaz.⁴⁴

40 Ohannes Efendi, *Mebadi-i İlm-i Servet*, Mekteb-i Mülkiye Litoğrafya Destgâhı, 1880, s. 5.

41 *Mebadi-i İlm-i Servet*, s. 10.

42 Çakmak, *age.*, s. 140.

43 *Mebadi-i İlm-i Servet*, s. 43.

44 *Mebadi-i İlm-i Servet*, s. 93.

Mebadi-i İlm-i Servet adlı kitabın 16. ve 17. fasıllarında “bedel” ve “kıymet” terimlerine yer verilmiştir. “bedel” kavramı tanımlanırken “mübadele kaidesinin ehemmiyeti” başlıklı bir açıklama bölümü yer almıştır; *hasılat, bir bedelle mübadele olunur ve yekdiğerleri mübaddel olunan eşyanın kıymetlere müsavi olmak tabidir. Malumunuz odur ki serve, ... çalışmakla yahud mübadele tarikiyle istimsal olunur.* “kıymet” teriminin açıklandığı bölümde ise, *İlm-i servetçe kıymet, ancak mübadele ile tayin edilen kıymete, ve fiyatı ayrı olup bir ... eşyayı saireyi isti'male selahiyeti demektir. Eşyanın kıymeti evvela faidesinden saniyen ... mübadele olmasından salisen istihsalinde tesadüf olunan müşkülattan ve derece-i nadiratından neşet eder* cümleleriyle bir tanımlama girişimine yer verilmiştir.⁴⁵ Konuyu daha da somutlaştırmak için şu açıklamalar yapılmıştır:

Bu halde bir şeyin kıymeti denilir ise, daima onun başka bir şeye yahud başka şeylere olan değeri anlaşılmalıdır. Bir mahsul, başka bir mahsulün az bir miktarıyla ve bir diğerinin miktarı kilosuyla(?) mübadele olunur. Misal bir kat elbiseye mükabil haylice buğday ve pek az... alınabiliyor. ... bir şeyin bazen eşyayı saireye kıyasen tezayüd ve bazısına nazaran tedenni eder. Eğer bu sene az buğday ... eder ise bir kat elbiseye karşı geçen seneden ... etmek veriyor. Ve eğer ki demirden alınan rüsum tahfif olunur, yahud demir muamelatı yeni bir suret-i amaliye icad olunmasından dolayı daha ... çıkacak olur ise yine o elbise geçen seneden ziyade demir muamelatıyla mübadele kalınır. Bu takdirde elbisenin kıymeti arttı mı? eksildi mi? Bunu tayin etmek mümkün değildir. Şu kadar denilebilir ki, elbisenin kıymeti demire nispetle tezayüd etmeye nispetle tedenni etti. Lakin bir hal ... alınabilir ki o da elbisenin kıymetçe zuhur eden tebeddül hakikati üzere malum olabilir.⁴⁶

Kitabın ilerleyen bölümlerinde “fiyat”, “meskûkât” ve “mikyas” başlıkları altında altın ve gümüş madenlerinin iktisadi alanda taşıdıkları değer karşılaştırmalarla ele alınmıştır. Kitabın dikkat çeken bir diğer yönü de “İtibar-ı Milli” başlığıyla verilen kısımdır. *İtibar-ı milli yahud sadece itibar ilm-i servet istılabinca emniyete müstenid olan muamelatın cümlesine ıtlak olunur* şeklinde açıklanan *itibar-ı milli*, devletlerin kambiyo rejimleri ile açıklanmıştır:

⁴⁵ *Mebadi-i İlm-i Servet*, s. 106.

⁴⁶ *Mebadi-i İlm-i Servet*, s. 112.

Evrak-ı itibariye yahut ticariyenin bir nevi' de kambiolar yahud poliçeler olduğu... beyan olundu ki mahal ve memalik-i muhtelif beynindeki muamelatta meskukat... kaim olduğundan bunların ehemmiyet-i mahsusası vardır. Vakıa, meskûkât efrad-ı ahali beyninde mübadelata vasıta olduğu gibi... uzak yerler arasında dahi vasıta-i mübadeledir. Lakin meskûkât, bir mahalden diğerine nakli masrafı değerinden hali olamaz. İşte bu masraf ve muhataradan kurtulmak için kambiyal icad olunmuştur ki mahall-i mübaide ve hususiyle memalik-i muhtelif beyninde muamelat-ı nakdiye bu vasıta ile tesviye olunur.⁴⁷

Mekteb-i Mülkiye'de hukuk eğitiminin gelişimine paralel bir şekilde gelişim gösteren derslerden biri de "Hukuk-ı Ticaret" adlı dersti. Modern hukuk ve modern iktisat bilimlerinin bir kombinasyonu olarak bakılabilecek bu dersin Mülkiye'de okutulmaya başlanması her ne kadar II. Abdülhamid dönemine tesadüf ettiyse de okulun 1913'te geçirdiği dönüşüm ile beraber bu derse ağırlık verildiği görülmektedir. Elimizdeki en eski tarihli hukuk-ı ticaret kitabı mübeyyizi Mustafa Fevzi olan 1891 yılına ait kitaptır. Sınırlı sayıda basıldığı belirtilen kitabın yazarı ile ilgili ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kuvvetle muhtemeldir ki bu eser, derste okutulan ders notlarından ibarettir. Kitabın giriş kısmında ticaret hukukunun tanımlanması amacıyla şu bilgilere yer verilmiştir:

Bir devlette tebaanın hukuk-u esasiyesi ve evsaf ve hukuk-u şahsiyesi ahkâm-ı umumiye ile ta'yin edip buna ahkâm-ı esasiye dahi tesmiye olunur. Ahkâm-ı umumiye haricinde bazı hukuk-ı istisna için dahi ahkâm-ı umumiye vaz' olunması kaidedendir. Bize de ahkâm-ı umumiye ve esasiye şeriat-ı İslamiyedir. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye bizim hukuk-ı umumiye ve esasiyemizi teşkil eder. Her devletin de olduğu gibi Devlet-i Aliye-i Osmaniye'de dahi malumat-ı ticariyenin tevellüd eylediği ihtiyacat-ı hususiyeden dolayı malumat-ı mezkûreye münhasır olmak üzere bir kanun tertib edilmiştir ki buna kanun-u ticaret ıtlak olunur. Demek oluyor ki kanun-ı ticaret ahkâm-ı umumiyeden müstesna hususi bir kanundur. Fakat Şurası nazar-ı dikkatten dur edilmemelidir ki bu gibi ahkâm-ı hususiyenin... esasen ahkâm-ı umumiyyeye merbutiyeti şartı akdemdir. Bizdeki kanun-ı ticaret Fransızlardan alınıp... Fransa ticaret kanunudur. Ancak 50 sene

47 *Mebadi-i İlm-i Servet*, s. 86.

mukaddema Fransa kanunu ticarisi Türkçeye nakl etmekle memur olan zevat şeriata müstenid ahkâm-ı umumiyeimizden külliye... olmaları hasebiyle ticaret kanunnamesinin ahkam-ı umumiyeeye olan nokta-i nazara iştirak ve merbutiyeti muhafaza etmemişlerdir.⁴⁸

Kitabın ilerleyen kısımlarında malumat-ı ticariyenin üç esas üzerine bina edildiğine yer verilmiştir: sür'at, emniyet ve itibar üçlemesiyle açıklanan ticarete seri muamelenin şart olduğuna değinilmiştir. Bir tüccar sabahtan akşama kadar mağazasında yalnız bir kısım eşya satacak olursa hâsil olacak... mesarife tekabül edemeyecek derecede mahdud kalacağından bir süre zarfında laakal 20-30 eşya satmalıdır ki bu sayede maişet-i... temin edebilsin.⁴⁹ Defter-i Ticariye ve Şirket-i Ticariye kısımlarında sigorta usullerine yer verildikten sonra "siğorta usulünün siğorta kumpanyalarının itina ettiği bir cihet vardır ki o da taht-ı temine alacakları emlak ve eşyanın fiyatını kıymet-i hakikiden mümkün mertebe dun olarak nakdiyeyi te'min etmeke sai' etmeleridir" açıklaması yapılmıştır.⁵⁰ Ticaret kanununa göre üç tür şirket olduğuna yer verilen eserde kolektif şirketler, komandit şirketler ve anonim şirketlerin tanımları yapılmış, "Şirket-i Ticariyenin Suret-i Feshi" başlığı altında ilgili mevzuat bilgisine yer verilmiştir.⁵¹

Elimizde bulunan bir diğer eser ise Evkaf-ı Hümayun Hukuk Müşaviri, Medreset-ül Kuzat ve Hukuk-ı Ticaret Muallimi Seniyüddin Bey tarafından kaleme alınıp Mekteb-i Mülkiyenin ikinci sınıfında okutulan *Hukuk-ı Ticaret* başlıklı kitaptır. Basım yeri olarak *Matbaa-i Ahmed Kemal-Sultan Beyazıt'ta Çadircılar Kapısı* bilgisi verilen eser 1332/1914 senesinde basılmıştır.⁵² Eserin giriş kısmına besmele ile başlayan müellif, aşağıda alıntılanan açıklamasıyla ticaret hukukunu tarif etmeye çalışmıştır:

Birçok nokta-i nazara göre kabil-i taksim olan ilm-i hukuk tatbikat-ı hariciye itibariyle icra-yı sanayiden neş'et edecek münasebete göre de kabil-i taksimdir. Mesela ziraata ve zürra'a müteallik kâffe-i kavaid-i hukukiye ve mesail-i kanuniyeyi (Hukuk-i Ziraiye) ünvanı altında bir

48 *Hukuk-ı Ticaret*, Mübeyyizi Mustafa Fevzi, Beşinci Sene Talebesine Mahsustur, 1308/1891, s. 2-3.

49 *Hukuk-ı Ticaret*, Mübeyyizi Mustafa Fevzi, s. 5.

50 *Hukuk-ı Ticaret*, Mübeyyizi Mustafa Fevzi, s. 60.

51 *Hukuk-ı Ticaret*, Mübeyyizi Mustafa Fevzi, s. 121.

52 Seniyüddin Bey, *Hukuk-ı Ticaret*, Matbaa-i Ahmed Kemal-Sultan Beyazıt'ta Çadircılar Kapısı, 1332/1914.

araya cem' etmek kabil olduğu gibi ticaret ve tüccara müteallik olan kavaidi dahi bir yere toplayarak umumuna birden “Hukuk-i Ticaret” ünvanı vermek kabildir. Şu hale nazaran hukuk-i ticaretin... bahriye muhakemeleri ile ticaret muahedelerine müteallik olan kısma “Harici Hukuk-i Umumiye-i Ticaret “ mevad-ı ticaretteki ihtilaf kavanininden münbaid(?) ihtilafatın haline müteallik kısmına Harici Hukuk-i Ticaret-i Hususiyeye-i Ticaret ve muamelat-i ticariyede sahtekarlık... hile ve taksirli iflas gibi mücazat kanuniyeye taalluk eden aksam ile kavanin-i esasiyenin ticaret ve... hakkında irae ettiği teminata ticaret odalarının vezaifine ve alamet-i farikalarıyla... .. ve icray-ı ticaret hasebiyle gerek efraddan ve gerek ticaretten alınacak resm ve vergilere müteallik aksamına Dahili Hukuk-i Umumiye-i Ticaret denilmek lazım geldiği gibi beynelefrad icray-ı ticaretten... muamelata müteallik kısmına da dahili hukuk-i hususiyeye-i ticaret denilebilir ki müzakeresiyle... ettiğimiz ders bu kısımdan ibaret olacaktır.⁵³

Kitabın ilerleyen bölümlerinde yer verilen Muamelat-ı Ticariye ve Tüccar, Ahkâm-ı Kanuniyeye Nazaran Muamelat-ı Ticariye, Defter-i Ticariyede Aranılan Şerait, Defter-i Ticariyenin Deavide Te'siri, Defter-i Ticariyenin İbraz ve Teslimi gibi başlıklar altında ticaretin bir yönüne ışık tutulmaya çalışılmıştır. Daha sonra Kolektif şirketler, anonim şirketler ve hususi şirketlere dair bazı esaslar işlenmiştir.⁵⁴ Meşrutiyet döneminde hukuk-ı ticaret üzerine yazılmış çok sayıda eserin varlığı bu alandaki verimliliği göstermektedir. Ali Şehbaz tarafından yazılan Hukuk-ı Ticaret⁵⁵ ve Darulfünun Hukuk Şubesinde okutulan Mehmed Celaleddin'e ait olan Hukuk-ı Ticaret Dersleri adlı eserler sözü edilen dönemde bu alanla ilgili geniş literatürü işaret eder.⁵⁶

Mekteb-i Mülkiye'de okutulan ilk iktisat derslerinden bir diğeri olan Usûl-i Maliye derslerinde okutulmak üzere Mikael Portakal Paşa tarafından kaleme alınmış olan *Usûl-i Maliye* serlevhalı eserin kapak kısmında bu kitabın dördüncü sınıf talebelerine mahsus olduğu bilgisi yer almıştır. Kitabın mukaddimesinde yer verilen uzun bir giriş yazısı maliye usulü açıklanmaya çalışılmıştır.

53 Seniyüddin Bey, *Hukuk-ı Ticaret*, s. 2-3.

54 Seniyüddin Bey, *Hukuk-ı Ticaret*, s. 74-75.

55 Ali Şehbaz Efendi, *Hukuk-ı Ticaret*, 1310.

56 Mehmed Celaleddin, *Hukuk-ı Ticaret Dersleri*, Dersâdet Sabah Matbaası, 1329.

Her devlet ve cemaatde birtakım icraat ve ameliyat vardır ki ol devlet ve cemaati tertib eden aza ve efradın inzımam say ve gayreti ve kimesnenin bir mikdarının terk ve itasıyla hâsıl olunur. İş bu mikdariyeyi tamamıyla kesb etmek için dünyanın hali bir mahalinde bin haneden mürekkep bir cemaat farz edelim: bu cemaatinde zuhur edecek munazaatı dört rükün ve fasıl vaki olan kararı tenfiz için cümlelerin emniyet ve riayet eylediği bir zatın hâkim olması ve cemaatin dâhilen muhafaza-i asayışı ve tasal-üt ecanibten seyaneti için ol hâkimin bazı zabitleri bulunması ve en yakın olan nehirden su getirmek ve orman veya taş ocaklarından edavat-ı lazımeyle celb etmek için mecra ve yollar inşası ve tamiri ve etfalin talim ve terbiyesi için birkaç kişinin bu işe nesb etmesi elzem olduğu gibi hâkim ile zabitanın ve muallimlerin ve gerek cedavil ve tarikin inşasında istimal olunan amelenin esbab-ı tayışı sair efrad tarafından temin olunması dahi zaruridir. Bu ise... suretiyle hasıl oluyor.⁵⁷

Portakal Mikael Paşa'nın kitabının çeşitli bölümleri; "Emlâk-ı Amire-i Mahsusanın Aksam-ı Muhtelifesi, Devletlerin Temellükat-ı Sanaiye ve Milliyesi", şeklinde sıralanırken kitabın dikkat çeken bölümleri ise vergilerin ele alındığı sayfalardır. "Tekâlif: Mukaddemat-ı Umumiye, Hükümet Tarafından İcra Olunan Her Bir Hizmet İçün Başka Başka Tekâlif Tarh ve Tahsis Olunur, Tekâlif-i Vahid ve Tekâlif-i Muhtelif ve Doğrudan Doğruya ve Bilvasıta Tekâlif" gibi başlıklar altında vergi kavramı çeşitli yönleriyle ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.⁵⁸ Maliye alanında elimizde bulunan diğer eserlere bakıldığında İbrahim Fazıl (Pelin) tarafından yazılan ve 1338/1920 yılına ait iki eser öne çıkmaktadır. *İlm-i Mali ve Kavanin-i Maliye* başlıklı ilk eserin kapağında Mekteb-i Mülkiyenin Birinci sınıfında Takrir Olunmuştur bilgisi yer almıştır.⁵⁹ Mübeyyizi Turan Efendi olan bu eser Mekteb-i Mülkiye Matbaası'nda Tab' Olunmuştur. İbrahim Fazıl Bey Usûl-i Maliye derslerinde okutulmak üzere iki farklı kitap kaleme almıştır. İlkinde maliyeye ilişkin kanunları ele alan İbrahim Fazıl, ikinci eserinde ise vergileri incelemiştir.⁶⁰ Portakal Mikael Paşa'nın ders notları ile karşılaştırıldığında

57 Portakal Mikael Paşa, *Usûl-i Maliye*, Dördüncü Sınıf Talebelerine Mahsustur, 1301, s. 1-2.

58 Portakal Mikael Paşa, *Usûl-i Maliye*, 1301, s. 85.

59 Fazıl Beyefendi, *İlm-i Mali ve Kavanin-i Maliye*, Mekteb-i Mülkiye Birinci Sınıfında Takrir Olunmuştur, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1338.

60 Fazıl Beyefendi, *İlm-i Mali: Her Verginin Kavâid-i Hususiyesi ile Türkiye'de Cari Bila Vasıta ve Bilvasıta Vergiler*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1340.

İbrahim Fazıl Bey'in eserlerinin daha komplike bir içeriğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kaldı ki İbrahim Fazıl Bey'in oldukça velut bir entelektüel olarak son dönem Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet dönemlerinin öne çıkan şahsiyetlerinden biri olduğu bilinmektedir. Aynı müellifin konuyla alakalı bir diğer eseri ise İlm-i Mali: Bütçe başlığını taşımaktadır ki bu eser kendisinden önce kaleme alınan eserler ile bir üçlemeyi oluşturmakta ve Mülkiyenin üçüncü sınıflarında okutulmaktadır.⁶¹

İbrahim Fazıl Bey'in Mülkiyedeki hocalığı süresince kaleme aldığı çok sayıda eser ile özellikle modern iktisadın yükseköğretim düzeyinde öğretilmesinde büyük katkıları olmuştur. İbrahim Fazıl Bey'in İlm-i Mali eserlerinin dışında *İstikrazat-ı Amme* başlıklı eseri Mekteb-i Mülkiyenin üçüncü sınıfında okutulmak üzere kaleme alınmıştır. Mübeyyizi Celaledin Said olan eser, Mekteb-i Mülkiye Matbaasında 1341 senesinde basılmıştır. Fransızca karşılığı olan "Emprunt s Publics" alt başlığıyla istikrazat-ı ammenin tanımını yapan İbrahim Fazıl, "İstikrazatın Tarifi ve Mahiyet-i Umumiyesi" alt başlığıyla konuya giriş yapmıştır. "İstikrazat, varidat-ı devletin üçüncüsünü teşkil eder. Devletler de fertler gibi hal-i tabiiide varidatlarıyla temin-i idare ederler. Ve bu varidat malumunuz olduğu vechle başlıca vergiden ibarettir. Lakin bazı kere devletler eşhas gibi, hatta eşhas kadar idareli olmadıklarından, onlardan çok fazla kendi varidat-ı tabiiyeleriyle kendilerini idare edemez bir hale gelirler" şeklindeki açıklamayla fonksiyonalist bir yaklaşımla iktisadi bir meseleyi açıkladığı görülmektedir.⁶²

Osmanlı Devleti'nde iktisat biliminin disiplinleşme serüveni ile Mekteb-i Mülkiye'de iktisat eğitiminin tekâmülü arasında tam bir paralellikten söz etmek mümkündür. Daha önce de değinildiği gibi, bu alanın *ilm-i iktisat* adıyla anılmaya başlaması II. Meşrutiyet dönemine tekabül etmiştir. Buna mukabil Mülkiye'de bu disiplinin öğretilmesi maksadıyla kaleme alınan eserler de bu başlıkla telif edilmiştir. Meşrutiyet döneminin önemli maliye bürokratlarından Cavid Bey tarafından kaleme alınan *Malûmât-ı İktisadiye*⁶³ başlıklı eser alanın ilk örneklerindedir. Mekteb-i Mülkiye'de okutulmak üzere kaleme alınan ilm-i iktisat eserlerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla

61 İbrahim Fazıl Bey, *İlm-i Mali: Bütçe*, Üçüncü Kitap, Mekteb-i Mülkiye Matbaasında Tab' Olunmuştur, 1339.

62 İbrahim Fazıl Bey, *İstikrazat, Mekteb-i Mülkiye Üçüncü Sınıfında Takrir Olunmuştur*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1341, s. 5.

63 Mehmed Cavid (Selanik Mebusu), *Malûmât-ı İktisadiye*, Mekatib-i İdadiyenin En Son Programlarına Muvaffak Olarak Tertib Edilmiştir, Dersaadet Kanaat Matbaası, 1329.

ilk eser 1901 yılında Mehmed Cavid Bey tarafından yayınlanan dört ciltlik *İlm-i İktisad* başlıklı kitaptır.⁶⁴ Bu tarihlerde İbrahim Fazıl Bey'in 1914 yılında kaleme aldığı *İlm-i İktisad Dersleri* adlı ders notlarından derlediği kitap ise alanın ilk örneklerinden olmasına karşın Darülfünun öğrencilerine yönelik hazırlanmış olmasından dolayı bu eser çalışmamız kapsamına alınmamıştır. Aynı tarihlerde Hüseyin Hüsnü (Saka) Bey tarafından telif edilen kitap ise Mülkiye öğrencilerine yönelik kaleme alınmıştır. "İaşe Nezareti Heyet-i Teftişiyeye Müdürü Hüseyin Hüsnü" ünvanıyla yayınlanan eserin kapağında "Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Birinci Sınıfına Mahsustur" bilgisi yer almaktadır. Mübeyyizi İsmail Hakkı Efendi olan bu kitap Mekteb-i Mülkiye Külliyyatında altı numarayla kataloglanmıştır. Eserin giriş bölümü; "İlm-i İktisadın Ulum-ı Saire Arasında Mevkii Ta'rif ve Mevzuu" başlığı altında iktisat biliminin sınırları mahiyeti açıklanmıştır.⁶⁵ Hasan Hüsnü Bey tarafından ertesi sene yayınlanan başka bir eser ise *İlm-i İktisad Notları* başlığıyla yayınlanmıştır. Bu eserin kapağında yer alan "ikinci kitap" ifadesinden anlaşılmaktadır ki söz konusu eser ikinci cilt olarak düşünülmüş ve kaleme alınmıştır. "İlm-i İktisad Muallimi Hasan Hüsnü Beyefendi'nin Mekteb-i Mülkiye İkinci Sınıfında Takrir Ettiği Derslerden Müteşekkildir" açıklamasına yer verilmiştir.⁶⁶

Cumhuriyet'in ilanından sonra 1936 yılında Ankara'ya taşınacağı tarihe kadar İstanbul'daki öğretim faaliyetlerine devam eden Mekteb-i Mülkiye'de iktisad dersleri aynı hız ve tempoda devam ettirilmiştir. Bu tarihlerde iktisad biliminde görülen yeni gelişmelere paralel olarak Mülkiye'de iktisad derslerinde de belirgin bir uzmanlaşma ve farklılaşma gözlenmiştir. 1926 yılından itibaren programa eklenen yeni derslerle okulun mali şubesinde verilen iktisat dersleri maliye bürokrasisinde görev yapacak mütehasıslar yetiştirilmesi için gerekli alt yapıyı sağlamıştır. Bu dönemde okulun öne çıkan hocalarından biri olan Babanzade Şükrü'nün kaleme aldığı ve 1927 yılına ait *Mesalik-i İktisadiye Tarihi* adlı eser, günümüz Türkçesiyle iktisadi meslekler tarihine tekabül etmektedir.⁶⁷ Kitabın giriş bölümünde Babanzade Şükrü şu cümlelerle dersin tanıtımını yapmıştır:

64 Bk. İbrahim Fazıl Pelin, *Osmanlı'nın Son İktisat Kitaplarından İlm-i İktisad Dersleri*, haz. Kenan Göçer-Cem Çetin, Okur Akademi, İstanbul 2017, s. 12.

65 Hasan Hüsnü, *İlm-i İktisad*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1334.

66 Hasan Hüsnü, *İlm-i İktisad Notları*, Mekteb-i Mülkiye Litoğrafya Matbaası, 1335.

67 Babanzade Şükrü, *Mesalik-i İktisadiye Tarihi*, Mübeyyizi Mali Şubeden Emirağaoglu Ferid Nazmi, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1927.

Gerek istimal-i servetin, gerek inkısam-ı servetin muhtelif tarzlarda telakki olunmasından iktisadda muhtelif meslekler vardır.

Bu sene beraber hazırlayacağımız iktisadi meslekler tarihini 18. asrın nihayetine doğru inkişaf etmekle başlayan mesleklerle başlatacağız. Filhakika ilm-i iktisadın esasları, menbaları pek kadim zamanlara kadar uzanmaktadır. Fakat ilmi bir tarzda ve mekteb halinde iktisadi esasların, sistemlerin ve mesleklerin tevzi etmesi on dokuzuncu asır zarfındadır. Hatta ferd temsilin ve iştirakçilik formilleriyle tevsim edilen iki esaslı mekteb ile bu asır zarfında tebellür etmiştir. Mamafih tedrisiye nihayetinde ve... olursa uzma-i kadimede ki iktisadiyatından ve bununla meşgul olan ulemadan ve bunlara müteferri yazılan eserlerden ve eski umerâ arasında... edilen iktisadi cereyan ve fikirlerinden de bahs edeceğiz.

Cumhuriyet dönemine girildiğinde Mülkiye’de yeni okutulmaya başlayan derslerden biri olan “İktisad-ı İçtimai” adlı ders, Toprak’ın ifadesiyle günümüzde sosyal politika olarak adlandırılmaktadır.⁶⁸ Hemen belirtmek gerekir ki Mülkiye’nin velut hocalarından Babanzade Şükrü’nün kaleme aldığı *İktisad-ı İçtimai* başlıklı eser bu derste okutulmuştur.⁶⁹

Sonuç

Mekteb-i Mülkiye, Tanzimat döneminin idari reform pratiğinde ihtiyaç duyulan yönetici kadroların yetiştirilmesi maksadıyla kurulan ilk modern mekteplerden biri olarak eğitim tarihinin mümtaz kurumlarından biridir. Mekteb-i Mülkiyenin XIX. yüzyılın Osmanlı idare kademelerinde öne çıkan önemli şahsiyetlerin yetiştiği bir kurum olmasının yanı sıra en başta gelen özelliği kanaatimizce modern bilimlerin gelişip serptiği bir kurum olmasıdır. Osmanlı Devleti’nde modern kamu yönetiminin, hukuk bilgisinin, siyasi tarih ve istatistik gibi disiplinlere ek olarak modern iktisadın da Osmanlı entelektüel dünyasıyla tanışması Mekteb-i Mülkiye sayesinde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti’nde modern iktisat tasavvurunun yerleşmeye başlamasından sonra Mülkiye’de okutulan “İlm-i Servet” ya da “istihsali servet ve yesar-ı mülk” dersleri iktisad biliminin ilk adlandırılma sürecinde yaşanan kafa karışıklığının bir göstergesidir. Aynı şekilde Osmanlı iktisat tasavvurunda görülen bütün gelişmeler eş zamanlı olarak o şu ya da bu şekilde Mekteb-i Mülkiye’nin ders ortamında yansımalarını bulmuştur.

68 Zafer Toprak, *Türkiye’de İşçi Sınıfı 1908-1946*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

69 Babanzade Şükrü, *İktisad-ı İçtimai*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1926-1927.

Çalışmamız kapsamında incelediğimiz ders programlarında iktisat derslerinin dönem dönem geçirdiği isim değişikliklerine paralel bir şekilde kaleme alınan ders kitaplarında da farklılaşmalar görölmüştür. Özellikle II. Abdülhamid döneminde büyük bir değişimin yaşandığı Mülkiye Mektebi'nde iktisat derslerinin programdaki ağırlığı da artmıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise Osmanlı Devleti'nde iktisat disiplini bugünkü ismine kavuşmuş, buna paralel olarak Mülkiye'deki dersler de "İlm-i İktisad" adıyla programda yer bulmaya başlamıştır. 1913 senesinde Mekteb-i Mülkiye'nin idari, siyasi ve mali şubeler şeklinde üç bölüme ayrılmasıyla iktisat derslerinin mali şubede toplulaşması iki açıdan önemliydi. Öncelikle iktisat derslerinin bütünlüklü bir program kapsamında verilecek olması bir düzen getirmiştir beraberinde. Buna ek olarak Mülkiye Mülkiye'nin bundan sonra maliye bürokrasisine iktisat uzmanları yetiştirebilecek bir kurum haline gelmesi de okulun tarihi açısından oldukça önemli bir ayrıntıydı.

Mekteb-i Mülkiye'nin Cumhuriyet Türkiye'sine bıraktığı ve birçok başlıkta sıralanabilecek değerlerin belki de en kritik öneme sahip olanı bu okul bünyesinde kaleme alınmış olan ihtisas eserleriydi. 1923'e gelindiğinde mülkiyede yetişmiş olan maliye uzmanlarının Cumhuriyet Türkiye'sinde yapmış oldukları hizmetlerin yanı sıra, mülkiye bünyesinde öğretim faaliyetlerinde bulunan entelektüellerin kaleme almış oldukları iktisat eserleri bu alanda hatırı sayılır bir külliyat oluşturmuştur.

Kaynaklar

- Babanzade Şükrü, *İktisad-ı İçtimai*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası 1926-1927.
- Babanzade Şükrü, *Mesalik-i İktisadiye Tarihi*, Mübeyyizi Mali Şubeden Emirağaoğlu Ferid Nazmi, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1927.
- Babaoğlu, Resul, *Mekteb-i Mülkiye 1859-1960, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilimsel ve Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.
- Berkes, Niyazi, "Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi", *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, Adam Yayınları, İstanbul 1932.
- Birinci, Ali, "Türkiye'nin Modernleştirilme Sürecinde Mekteb-i Mülkiye", *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye*, haz. Orhan Çelik vd., Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2021.
- Bozkurt, Ahmet Deniz, *Osmanlıdan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişimi: Liberal ve Milli İktisat Yaklaşımlarının Etkisi*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020.
- Ceride-i Havadis*, No. 923, 12 R 1275 (15 Şubat 1859).
- Çakmak, Diren, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi: Societas ve Universitas Gerilimi*, Libra Kitap, İstanbul 2011.
- Demir, Kenan, "İlk Yerli İktisatçı Mehmet Şerif Efendi'nin İktisadi Görüşleri", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 17 Ocak 2019.
- Demir, Kenan, "Modern İktisadın Öğretilmesinde Gazetelerin Rolü ve Gazetelerdeki İktisat Kitabı Tefrikaları (1860-1870 Dönemi)", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, (AKİL)*, S. 30 Aralık 2018.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi, İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla*, C 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- Ermış, Fatih, *Osmanlı İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. Mustafa Tek-Ayşen Edirneligil, Albaraka Yayınları, İstanbul 2020.
- Fazıl Beyefendi, *İlm-i Mali ve Kavanin-i Maliye*, Mekteb-i Mülkiye Birinci Sınıfında Takrir Olunmuştur, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1338.
- Fazıl Beyefendi, *İlm-i Mali: Her Verginin Kavâid-i Husûsiyesi ile Türkiye'de Cari Bila Vasıta ve Bilvasıta Vergiler*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1340.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, “Bizde Avrupavari İktisatçılığın Başlangıcı”, *İş Mecmuası*, S. 1 1935.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, “İktisadi Tefekkür Tarihimize Ait Yeni Bir Vesika”, *IV. Türk Tarih Kongresi*, 10-14 Kasım 1948, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1952.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, “İktisadi Tefekkür Tarihimize Ait Yeni Bir Vesika”, *IV. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1952.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, *Türkiye’de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, *Türkiye’de İktisat ve Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946.

Hasan Hüsnü, *İlm-i İktisad Notları*, Mekteb-i Mülkiye Litoğrafya Matbaası, 1335.

Hasan Hüsnü, *İlm-i İktisad*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1334.

İbrahim Fazıl Bey, *İlm-i Mali: Bütçe*, Üçüncü Kitap, Mekteb-i Mülkiye Matbaasında Tab’ Olunmuştur, 1339.

İbrahim Fazıl Bey, *İstikrazat*, *Mekteb-i Mülkiye Üçüncü Sınıfında Takrir Olunmuştur*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1341.

İbrahim Fazıl Pelin, *Osmanlı’nın Son İktisat Kitaplarından İlm-i İktisad Dersleri*, haz. Kenan Göçer-Cem Çetin, Okur Akademi, İstanbul 2017.

İbrahim Fazıl, *İlm-i Mali, Her Verginin Kavâid-i Hususiyesi ile Türkiye’de Cari Bil Vasıta ve Bilâ Vasıta Vergiler*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1340.

İnalcık, Halil, *Türklük, Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*, Kronik Kitap, İstanbul 2022.

Karaoğlu, Ömer, *Osmanlı İktisat Tasavvuru ve Modernleşme, 19. Yüzyıldan Portreler –Olaylar-Belgeler*, İz Yayıncılık, İstanbul 2018.

Koç, İsmet Seyfeddin, *Osmanlı Devleti’nde İktisat Eğitiminin Gelişimi (1859-1923)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2013.

Mehmed Cavid (Selanik Mebusu), *Malûmât-ı İktisadiye*, Mekatib-i İdadiyenin En Son Programlarına Muvaffak Olarak Tertib Edilmiştir, Dersaadet Kanaat Matbaası, 1329.

Mehmed Celaleddin, *Hukuk-ı Ticaret Dersleri*, Dersâdet Sabah Matbaası, 1329.

Mehmed Şerif, *İlm-i Emval-i Milliye*, Tabakhane-i Amire Litoğrafya Destgâhı, 1279.

Mübeyyizi Mustafa Fevzi, *Hukuk-ı Ticaret*, Beşinci Sene Talebesine Mahsustur, 1308/1891.

Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler C I (Tarihçe), 1859-1949, M.M. ve S.B.O.*, Örnek Matbaası, Ankara 1954.

Ohannes Efendi, *Mebadi-i İlm-i Servet*, Mekteb-i Mülkiye Litoğrafya Destgâhı, 1880.

Önsoy, Rıfat, “Tanzimat Döneminde İktisadi Düşüncenin Teşekkülü”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler*, 13-14 Mart 1985, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

Portakal Mikael Paşa, *Usûl-i Maliye*, Dördüncü Sınıf Talebelerine Mahsustur, 1301.

Sayar, Ahmet Güner, “İlk İktisat Muallimi Serendi Arşizen”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 29, (Ekim 2003).

Sayar, Ahmet Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik dönemden II. Abdülhamid'e)*, Der Yayınları, İstanbul 1986.

Seniyüddin Bey, *Hukuk-ı Ticaret*, Matbaa-i Ahmed Kemal-Sultan Beyazıt'ta Çadircılar Kapısı, 1332/1914.

Toprak, Zafer, “Mülkiye Mektebi ve Türkiye’de Sosyal ve Beşeri Bilimlerin Gelişimi” içinde, *Türkiye’nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye*, haz. Orhan Çelik vd., Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2021.

Toprak, Zafer, *Türkiye’de İşçi Sınıfı 1908-1946*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

Tuna Orhan, “Türkiye’de İlk Tercüme İktisat Kitabı”, *III. Türk Tarih Kongresi*, 15-20 Kasım 1943, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948.

Ülgener, Sabri F., *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul 1981.

BCA., Fon No: 180.09.87.420.1, s.78

BCA., Fon No: 180.09.87.420.1_11.

BCA., Fon No: 180. 09. 87. 421. 1, s.28

BCA., Fon No: 180. 09. 87. 421. 1, s.39.

BCA., Fon No: 180. 09. 87. 421. 1, s.77;

BCA., Fon No: 180. 09. 87. 421. 1, s.79

BOA., DH. İ.UM., 51/122, s.10, h. 16 Rebiü'l-ahir 1336/25 Haziran 1918

BOA., İ.MMS., 12/519, h. 25 Ramazan 1274/9 Mayıs 1858

BOA., İ.MVL., 411/17887, h. 4 Cemaziye'l-evvel 1275/10 Aralık 1858.

BOA., Y.PRK. MF., 4/54, h. 26 Safer 1320/4 Haziran 1902.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi (BOA.)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA.)

Ekonomi Politikler Üzerinden İktisat Bilimini Okumak:
Musa Akyiğitzade ve Ohannes Efendi'nin Ekonomi Politiklerinde
Bir Bilim Olarak İktisada Yaklaşımları*

Engin Çağman**

1. Giriş

İktisat biliminin Avrupa'da 18. yüzyılın ortalarından itibaren farklı bir kimlik kazanması ve kadim iktisat düşüncesinin kırılması Osmanlı dünyasını ve ekonomi politik yazınına önemli ölçüde etkilemiştir. Son yıllarda Osmanlı dönemi ekonomi politiklerine¹ dair hem kitap çevirileri hem de bunların içeriklerine ilişkin yapılan çalışmalar bu durumu açıkça göstermektedir. Fakat söz konusu eserler, bazı istisnalar dışında daha ziyade korumacı ve liberal ekoller bağlamında meseleye yaklaşmaktadırlar. Bu çalışma ise Sakızlı

* Metni okuyarak eleştirileriyle katkı sağlayan kıymetli meslektaşım Prof. Dr. Hamdi Genç'e ve Otto Hübner'in ekonomi politiğe dair eserinde ilgili yerleri orijinal dili olan Almancasından ve Fransızca tercümesinden çeviren kıymetli meslektaşım Arş. Görevlisi Mehmet Savan'a teşekkür ederim.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE
engin.cagman@marmara.edu.tr

1 Konuyla ilgili Osmanlı entelektüelleri ekonomi politik teriminin yanı sıra tasarrufât-ı mülkiye, ilm-i tedbir-i menzîl, fenn-i servet, ilm-i servet, ilm-i tedbir-i servet, ilm-i servet-i milel, ilm-i iktisat, fenn-i idâre, idâre-i umûr, ilm-i emvâl-i milliye, idâre-i mülkiye gibi kavramları kullanmışlardır. F. Samime İnceoğlu, "Tanzimat'ta Bir Düşünür ve Bürokrat: Münif Paşa ve İktisat Tasavvuru", *Dîvan İlmi Araştırmalar*, S. 19, (2005/2), s. 242.

Ohannes Efendi² ile Musa Akyığıtzade'nin³ eserlerinden hareketle Osmanlı ekonomi politiklerinin bir bilim olarak iktisada ve iktisadın epistemolojisine bakış açılarını, yöntemlerini ve bu yönleriyle aralarındaki farklılıkları incelemeyi hedeflemektedir. Zira ekonomi politik yazarlarının liberal veya korumacı düşüncelere sahip olması, bazı etkenlerin yanı sıra temelde iktisat bilimine yaklaşımlarının bir sonucu niteliğindedir.

19. yüzyılda Osmanlı Türkçesine ait telif, tercüme ve uyarlama olmak üzere çok sayıda ekonomi politik kitabı olduğu için incelenen eserler sınırlandırılmıştır. Diğerlerinden de faydalanılmakla birlikte meseleler farklı iki ekolün önemli temsilcileri Sakızlı Ohannes Efendi ile Musa Akyığıtzade'nin ekonomi politikleri üzerinden tartışılmıştır.

Genel olarak coğrafi keşifler, bilimsel devrimler, Rönesans ve Reform, ticari kapitalizm ve Aydınlanma felsefesinin etkileriyle 18. yüzyıl Avrupa'sında liberal akımlar ortaya çıkmıştır. Fizyokratlarla başlayan ve klasiklerle devam eden liberal ekolün mensupları, tabiat bilimlerinin kesin sonuçlar verdiği düşüncesine dayanarak iktisat biliminde de mutlak ve genel yasalar olduğuna inanmışlardır.⁴ Bu yaklaşımın temelini teşkil eden doğa düzen düşüncesine

- 2 Türkçe, Ermenice, Fransızca ve İngilizceyi mükemmel derecede konuşup yazabilen Ohannes Efendi, 1836/37-1912 yılları arasında yaşamış, Paris'te yüksek öğrenim görmüş, devletin önemli mevkilerinde hizmette bulunmuş, Mekteb-i Mülkiyede İdare Hukuku ve Genel İktisat dersleri hocalığı yapmış ve Hazine-i Hassa Nazırlığına kadar yükselmiştir. Haz. Filiz Dığroğlu-Hamdi Genç-M. Erdem Özgür, *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1 Mebadi-i Servet-i İlm-i Milel*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 21-25. (Eser, metinde *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1* olarak zikredilecektir.) Ohannes Efendi'nin hayatı, eserleri ve düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *age.*, s. 13-48.
- 3 1865-1923 yılları arasında yaşamış olan Musa Akyığıtzade 1891 yılında Mekteb-i Mülkiyeden mezun olmuştur. Sicil varakasında Türkçe okuyup yazabildiği, Rusça ve Fransızca konuşabildiği belirtilmekte ise de başka kaynaklarda bunların dışında Eski Yunanca, Latince, Arapça, Farsça ve Almanca dillerini de bildiği ifade edilmektedir. Mekteb-i Mülkiyeden iktisat hocası olan Ohannes Efendi gibi o da devletin çeşitli kademelerinde çalışmış, ayrıca yabancı dil hocalığı yapmıştır. Haz. Gökçen Coşkun Albayrak-Hamdi Genç-Saim Çağrı Kocakaplan, *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2 İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisat*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 25-28. (Eser, metinde *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2* olarak zikredilecektir.) Musa Akyığıtzade'nin hayatı, eserleri ve düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *age.*, s. 15-49.
- 4 Fizik, doğa bilimleri içinde evrensel kanunları ve kesinliği ile diğer bilim dallarının ve iktisadın öykündüğü bir bilim dalı olmuştur. Newton fiziğinin sahip olduğu kesinlik ve öngörü kuvveti, iktisatçıları da evrensel iktisadi kurallar ve kesinlik aramaya, kusursuz öngörüler yapma çabasına yöneltmiştir. Klasik politik iktisatçılar iktisadi, fiziğin metodu olarak gördükleri, idealleştirilmiş

bağlı olarak tabii bilimlerdeki kesinliğin sosyal bilimlerde de olması gerektiğinden hareketle liberaller, iktisadi mecraya müdahalede bulunmanın, dengede bulunan veya bozulduğunda kendiliğinden dengelenebilen düzene müdahale anlamına geldiğini ileri sürmüşlerdir. Neticede çeşitli toplumlarda büyük ölçüde din ve geleneğin etkisiyle yerleşmiş olan farklı iktisadi düşünce ve uygulamaların yerine liberal ekonomi politik ikame edilmiştir.⁵

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra matematiğin iktisatta kullanımının yaygınlaşması, iktisadın epistemoloji ve mahiyet açısından kırılmasında önemli bir etken olmuştur. “Marjinalist devrim dönemi” olarak adlandırılan 1871-1920 yılları arasında çeşitli milletlere mensup, çoğunluğu mühendis ve matematik kökenli düşünürlerce ortaya atılan fikirler yeni bir iktisat paradigması doğurmuştur. Matematik ve fizik bilimlerinin iktisat bilimindeki yeri önemli ölçüde artmış ve iktisadın ele aldığı öncelikli konular değişmiştir.⁶ Böylece iktisat, bir yandan iç içe olduğu ahlâk ve

gerçeklik modellerinin inşası ve manipülasyonu ile elde edilen bilginin tümdengelimle sistemleştirilmesi metoduna göre yeniden yapılandırmışlardır.” Coşkun Can Aktan, Serdar Yay, Serdar Göcen, “Multi-Disipliner İktisat, İnter-Disipliner İktisat ve Trans-Disipliner İktisat”, https://www.academia.edu/45674243/%C4%B0ktisat_ve_Metodoloji_%C4%B0ktisat_Biliminde_Kapsam_Y%C3%B6ntem_ve_S%C4%B1n%C4%B1rlar, s. 147, Erişim tarihi 14 Temmuz 2022.

“Doğa bilimler ve iktisat ilişkisi, fiziğin tüm bilimler içerisinde kazandığı kesin bilim olma özelliği nedeniyle iktisatçıların, iktisadi da fizik bilimine benzetme çabaları ile başlamıştır. Bu eğilim eleştirilere ve taraftarlara sahip olsa da günümüzde fizik ve iktisat iş birliğinden ortaya çıkmış pek çok yeni araştırma alanı bulunmaktadır.” *age.*, s.149, Erişim tarihi 14 Temmuz 2022.

- 5 Ekonomipolitik deyimi ilk defa Montchretien’in yazdığı ekonomi kitabının başlığında yer almıştır. Fakat ondan önce 1611 yılında Louis de Mayerne-Turquet terimi ilk defa, “La Monarchie aristodemocratique” adlı çalışmasında egemen devletin yurttaşları karşısındaki görevleriyle ilişkili olarak kullanılmıştır. İşaya Üşür, “Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları?”, <http://www.praxis.org/wp-content/uploads/2011/07/010-09.pdf>, s. 213. Erişim tarihi 20 Temmuz 2022. Bu bağlamda ekonomi politığın liberal iktisat düşüncesinden önce ortaya çıktığını ve Merkantilizmin de kendisine has bir ekonomi politığının olduğunu ileri sürmek mümkündür. Fakat daha sonra 18. yüzyılda fizyokrasi ve klasik ekolle birlikte sanayi devrimi kendi ekonomi politığını doğurmuş, liberal düşünce ile ekonomi politik/iktisat adeta özdeş hale gelmiştir. Mustafa Özel’e göre siyasi iktisat (ekonomi politik), kapitalizmi meşrulaştıran bir bilimdir. Modern iktisadi süreç ve kurumların meşrulaştırılmasında Adam Smith ve David Ricardo’nun teorileri önemli roller oynamıştır. Mustafa Özel, “İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi”, *İktisat Risaleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 6.

- 6 Fatih Kaleci-Abdülkadir Buluş, “Matematik İktisadi Ele mi Geçiriyor”, https://www.researchgate.net/publication/326369038_MATEMATIK_IKTISADI_ELE_MI_GECIRIYOR, s. 245, Erişim tarihi 14 Temmuz 2022.

siyaset ilimlerinden ayrılmaya başlamış; diğer yandan farklı medeniyetlerde farklı teori ve uygulamalara konu olmasına rağmen liberal ekolün baskınlığı karşısında tek tipleşerek adeta liberalizmle özdeşleşmiştir.

2. Ekonomi Politiklerin Yazılış Amacı

19. yüzyıl Avrupa'sında ekonomi politığe dair eserlerin genellikle liberalizmin savunulması ve idealleştirilmesi, kişisel ve ulusal düzeyde servetin artırılması, iktisat bilimi ve iktisat bilincinin geniş halk kitlelerine yayılması gibi saiklerle yazıldığını söyleyebiliriz. Osmanlı müellifleri de genel olarak halkın anlayabileceği ortak bir iktisat bilimi ve iktisat dili ihdas etmeyi, bunu toplumun tüm kesimlerine yayarak ortak bir bilinç oluşturmayı ve bu sayede servetin artırılmasını hedeflemişlerdir.⁷

Gerek Avrupa gerek Osmanlı coğrafyasında salt liberal düşüncelerle yazılan ekonomi politikler incelendiğinde karşımıza adeta kusursuz işleyen bir iktisat bilimi algısı vardır. Bu nedenle liberal ekole mensup Osmanlı müellifleri ekonomi politik ilmiyle liberalizmi eş tutmuşlar; birey ve devlet olarak zenginliğin ancak liberal ekonomi politığe sıkı sıkıya bağlı olmakla elde edileceğini düşünmüşlerdir. Eserlerinde açıkça görülen bu yaklaşımlarında büyük oranda zamanın ruhuna uygun olarak Avrupa menşeli liberal düşüncelerin yoğun etkisi söz konusudur.⁸

Avrupa'da yazılan bazı ekonomi politiklerde sanayi devrimiyle birlikte yükselen ve ciddi boyutlara ulaşan sosyalist, komünist ve eşitlikçi akımların yanı sıra makine karşıtlığının/kırcılığının da tehlikeli ve zararlı olduğunu

7 Farklı ekollere mensup Osmanlı entelektüellerinin ekonomi politikleri birbirlerine polemik yapma amacıyla yazdığına dair iddialar da mevcuttur. Sözelimi Şerif Mardin, Ahmet Mithat Efendi'nin Ekonomi Politik'ini, Mehmet Mithat Bey'in, Otto Hübner'in kitabının tercümesi olan Fenn-i İdâre adlı eserine mukabele etmek amacıyla yazmış olma ihtimalini zikreder. Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler: Makaleler II*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s.73. Bu bağlamda Musa Akyığıtzade'nin de zaman zaman Ohannes Efendi'ye polemik yaptığı ileri sürmek mümkündür. Bunun yanı sıra Ohannes Efendi ile Ahmet Mithat Efendi'nin ve Cavit Bey ile Musa Akyığıtzade'nin eserlerini birbirlerine çok yakın tarihlerde yazmaları, söz konusu polemik iddialarını güçlendirmektedir.

8 Liberal düşüncenin Osmanlı coğrafyasına girişinde Jean Baptiste Say'ın etkisi önemlidir. Say'a göre bunda Say'ın ilmihal anlayışıyla hareket ederek iktisadi geniş kitlelere ulaştırma yaklaşımının ve klasik iktisat düşüncesinin İngiltere'den kıta Avrupa'sına ve hatta Amerika'ya geçişinin Say Kanalıyla olmasının rolü büyüktür. Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, 2. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 270.

ispatlama amacı güdülmektedir.⁹ Telif veya tercüme olarak yazılan Osmanlı ekonomi politiklerinde de sosyalist ve eşitlikçi düşüncelerle birlikte makine karşıtlığı eleştirilmekte, makineleşmenin bazı sakıncaları olmasına rağmen zamanla bu sakıncaların ortadan kalkacağı savunulmaktadır.^{10*}

Mevcut bilgilere göre ilk Osmanlı ekonomi politiği olarak değerlendirilen Risâle-i Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî (1833) müellifinin^{11**} bu sahada eser vermesinin bir nedeni, Osmanlı Devleti'nde reformların yapıldığı bir dönemde böyle bir kitabı yazmayı kendisi için manevi bir borç olarak görmesidir. İkincisi, Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî ilmîne dair yazılanların çoğunlukla İngilizce ve Fransızca olmasından ötürü Türkçe eser vererek geniş halk kitlelerini bu ilim hakkında bilgilendirmek istemesidir.¹² Müellif,

- 9 Nitekim Otto Hübner, ekonomi politiğe dair 1852 yılında yazdığı, birçok dile de çevrilen eserinin önsözünde yanlış ve yıkıcı fikir akımları olarak gördüğü sosyalizm ve komünizmin ilerlemeler kaydettiğini, bu düşüncelere karşı eğitim ve ikna yoluyla halkın bilinçlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Söz konusu akımların yayılmasını eğitimin geniş halk kitlelerine hitap etmedeki eksikliğine bağlayan yazar, bu açığı gidermek için kolay anlaşılması ve okullarda ders kitabı olarak okutulması amacıyla eserini soru-cevaplı olarak telif etmiştir. Otto Hübner, *Der kleine Volkswirth: Ein Büchlein für den Elementarunterricht mit einem Vorwort an die deutschen Lehrer* (Küçük İktisatçı: İlköğretim İçin Bir Kitapçık, Alman Hocalar İçin Önsözle Birlikte), Leipzig: Gustav Mauer, 1852, s. iii-vi. Eseri Fransızcaya çevirerek iki baskısını yapan Charles Le Hardy de Beaulieu 1861 tarihli ilk çeviriye “Makineler” bölümünü ilave etmiş ve bunun gerekçesini “makinelere kötülük atfeden ve işçi sınıfında çok yaygın olan önyargı karşısında bunun yanlışlığını kanıtlamak üzere makinelere dair özel bir bölümü buraya eklemeyi faydalı gördük” şeklinde ifade etmiştir. Otto Hübner, *Petit Manuel Populaire d'Économie Politique*, Charles Le Hardy de Beaulieu (terc.), Bruxelles: A. Lacroix & Paris: Guillaumin, 1862, s. vii.
- 10 Ohannes, Ahmet Hilmi ve Mehmet Mithat Efendiler gibi liberal düşünceye mensup olanlarla Musa Akyığıtzade ve Ahmet Mithat Efendi gibi korumacı ekole mensup şahıslar sosyalizm, komünizm ve makine kırıcılığı aleyhtarlığı hususunda Avrupalı yazarlarla hemfikirdir. Hatta bazı Osmanlı müellifleri bu konular için eserlerinde müstakil bölümler ayırmışlardır.
- 11 Kitabın yazarı tam olarak bilinmemekle birlikte eseri yayımlayan yazarlardan Deniz T. Kılınçoğlu'na göre akla ilk gelebilecek şahıs, vakanüvistik görevinde de bulunan Sahafılar Şeyhizade Mehmed Es'ad Efendi'dir. Fakat yine Kılınçoğlu, mevcut deliller ışığında bu ihtimalin çok zayıf olduğunu ileri sürmektedir. Deniz T. Kılınçoğlu, *İslam, İktisat, Ordu ve Reform-Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk İktisat Eseri ve Tarihsel Bağlamı (Risâle-i Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018, s. 9-11. Eser hakkında basılı yüksek lisans tezi de bulunan Metin Aydar ise risalenin Osmanlı bürokratlarından Mehmed Nuri Bey'e ait olduğunu iddia etmektedir. Metin Aydar, *Risâle-i Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî*, Kitabevi, İstanbul 2019, s. 15-17.
- 12 Aydar, *age.*, s. 38.

risaleyi asıl yazma amacının ekonomi politiğin tarif ve tavsifi olduğunu, ekonomi politiğin konusu olan malların üretimini, üretimin dayandığı esas ve usulleri, malların artırılmasıyla ortaya çıkan umran ve bayındırlığın manasını ve temel kaidelerini anlatmak için son bir bölüm eklediğini ifade etmektedir.¹³

Ohannes Efendi eserinin telif nedeni hakkında ayrıntılı bir açıklama yapmamasına rağmen eserinden anlaşıldığı kadarıyla onun sahih bir iktisat düşüncesi oluşturmayı, iktisat ilmini halk arasında yaymayı ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik problemlerine çözüm önerileri sunmayı hedeflediğini söyleyebiliriz. Kitabının ilk bölümlerinde, Avrupa'da yayınlanmış olanlardan birini tercüme etmek yerine Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlara uygun bir iktisat kitabı yazdığını zikretmekte, iktisadın temel esasları konusunda bilgisi olmayanların da öğrenebilmesi için geniş izahlara giriştiğini belirtmektedir.¹⁴

Musa Akyığıtzade de Ohannes Efendi gibi eserin telif nedeni hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. Osmanlı Devleti'nin terakkisinin gün geçtikçe arttığı bir dönemde bu sürece katkı sağlamak amacıyla Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahanede verdiği derslerin notlarını kitap olarak yayınladığını bildirmektedir.¹⁵

Otto Hübner'in ekonomi politiğe dair eserinin mütercimlerinden¹⁶ biri olan Ahmet Hilmi Efendi, çeviri metne geçmeden önce giriş sadedindeki yazısında ekonomi politik ilminin faydalarından ve bu ilmin kendisini gösterme zamanının geldiğinden bahsetmektedir. İçinde buldukları dönemin ilim asrı olduğunu, herkesin vatanperverliğin gereği olarak kabiliyeti ölçüsünde çabaladığı bir zamanda Avrupa'da ve bütün Almanya okullarında okutulan Hübner'in eserini bu amaçla Türkçeye çevirdiğini ifade etmektedir.¹⁷

Hübner'in diğer mütercimi Mehmet Mithat Efendi'ye göre ekonomi politik

13 Aydar, *age.*, s. 76.

14 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1 Mebadi-i Servet-i İlm-i Milet*, s. 55-56

15 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2 İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisat*, s. 53

16 Ahmet Hilmi ve Mehmet Mithat Efendiler, Otto Hübner'in yukarda adı geçen eserini ayrı ayrı tercüme ederek kesin olmamakla birlikte 1869 yılında yayınlamışlardır. Her iki mütercim eserin Charles Le Hardy de Beaulieu tarafından yapılan Fransızca ikinci baskısını (1862) esas almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Hilmi Efendi, *İlm-i Tedbir-i Servet*, 1286/1869-1870; Mehmet Mithat Efendi, *Fenn-i İdâre*, 1286/1869-1870.

17 Ahmet Hilmi Efendi, *age.*, s. 8.

ilmi daha çok avam için gereklidir. Konuya dair Türkçe eserlerde geçen ibareler soyut olduğu gibi bu tür eserler halkın çoğunun anlayamayacağı Arapça ve Farsça kelimelerden meydana gelmektedir. Bu nedenle herkesin anlayacağı bir dille Hübner'in kitabını çevirdiği bilgisini vermektedir.¹⁸

3. Osmanlı Müelliflerine Göre Ekonomi Politik İlminin Menşei

Risâle-i Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî müellifi, ekonomi politik ilminin kaynağını savaş teknolojisindeki değişmelere bağlamaktadır. Ateşli silahların icadından önce savaşlar beden gücüne dayanıyordu. Askerler barış dönemlerinde geçimlerini kendileri sağladığı ve silahlarını kendileri tedarik ettiği için savaşlar devlet hazinesine büyük bir yük getirmiyordu. Fakat ateşli silahların yaygın şekilde kullanımı ve askerliğin düzenli hale gelmesiyle birlikte savaşlar ve silahların eğitimi yeni mühimmat ve ihtiyaçları ortaya çıkarmış; barış zamanlarında bile askerin gıda, giyinme, barınma ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması devletlerin masraflarını önemli ölçüde artırmıştır. Yeni ihtiyaçların tedariki ülkelerin imarını, nüfus artışı ve malların çoğaltılmasını gerektirmiştir. Netice itibarıyla tüm bu değişimlere cevap verebilmek için Avrupa'da ülkelerin imarını, nizam ve yönetimlerinin bilgi ve inceliklerini kapsayan, eğitim ve öğretime de uygun, kendisine mahsus bir ilim olarak iktisat ilmi ortaya çıkmıştır.¹⁹

Müellif, sözünü ettiği ilme Avrupa'da ekonomi politik adı verildiğini beyanla Türkçesinin "Tedbîr-i Mâl-ı Medenî" veya "Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî" olduğunu, bunun, devletin ve yönetilenlerin faydasına ait ilim ve marifet anlamına geldiğini ifade eder. İbni Halduncu teori ile insan topluluklarını bedevi ve medeni aşamalar olmak üzere ikiye ayıran müellife göre bu ilim bedevi toplumlarda olmayıp ancak medeni toplumlarda ortaya çıkar. Bu nedenle söz konusu ilmin Avrupa'da bir vasfı da "sivilizasyon"dur.²⁰ Müellif, ilm-i iktisadın kaynağını toplumların medenileşmesiyle ilişkilendirse de Avrupa'da meydana gelen dinî, siyasi ve felsefi değişimleri dikkate almamakta, bu ilmin savaş teknolojilerinin gelişmesi ve düzenli orduların kurulmasıyla birlikte ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamak amacıyla doğduğunu ifade etmektedir.

Eserinde ekonomi politiğin menşeiine dair fazla bilgi vermeyen Ahmet Hilmi Efendi'ye göre konunun uzmanları, milletlerin servet sahibi

18 Mehmet Mithat Efendi, *age.*, s. 2-3.

19 Aydar, *age.*, s. 73-76.; Kılınçoğlu, *age.*, s. 25-26.

20 Aydar, *age.*, s. 116-117.

olmalarının nedenlerini araştırmış, buna dair birçok meseleyi ele alarak yoğun çalışmalara girişmiş ve bu çalışmalar bir düzene konularak ekonomi politik ilmi tertip ve teşkil edilmiştir. Onun, ekonomi politiğin müstakil bir ilim haline gelmesine dair verdiği yaklaşık tarih, ismini belirtmemiş olsa da Adam Smith'in dönemine tekabül etmektedir.²¹

Ohannes Efendi'ye göre fizyokratlara gelinceye kadar ekonomi politiğe dair hiç eser bulunmazken François Quesnay'ın kurduğu fizyokrat okulun mensupları ve sonrasında Turgot, ekonomi politiğe dair bazı hususları ortaya koymuşlardır. Siyasi ilimlerle karışık bir halde olan ekonomi politik daha sonra ayrılarak müstakil bir ilim haline gelmiş, fakat bir şekilde siyaset kavramı iktisat içinde yer almaya devam etmiştir.²² Fizyokratların bu alanda getirdiği yeni düşüncelere rağmen Ohannes Efendi için ekonomi politiğin asıl kurucusu Adam Smith'dir. Bu bağlamda Smith, 1776'da yazdığı (Milletlerin Zenginliği adlı) eserinde ilk defa ilm-i servetin sınırlarını ve genel kaidelerini ortaya koymuştur. Sonrasında Jean Baptiste Say bazı meseleleri izah ederek ilm-i servete dair tabii kanunları daha açık hale getirmiştir. Kurulmasına bu iki şahsın öncülük ettiği ilm-i servet, kendisine mahsus alan içinde bir disiplin olarak yayılmış ve Avrupa ülkelerinde ders olarak okutulmuştur. Osmanlı Devleti'nde ise Mekteb-i Mülkiyelerin açılmasıyla bu okullarda ilm-i iktisat dersleri verilmeye başlanmıştır.²³

21 Ahmet Hilmi Efendi, *age.*, s. 3.

22 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1*, s. 54. 19. yüzyılda iktisat kitaplarının başlığı bir şekilde politik iktisat ifadesini içermesine rağmen Ohannes Efendi'nin buna iltifat etmeyerek kendi eserini, iktisadın kurucusu olarak gördüğü Adam Smith'in eserinden (Ulusların Zenginliği) ilhamla isimlendirmiş olması kuvvetle muhtemeldir. *Age.*, s.29. Ayrıca eserinin isminin yanı sıra içinde de ekonomi politik ibaresini kullanmayıp ilm-i serveti tercih etmesini, onun siyasetle iktisadi ayırma düşüncesinin bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Diğer yandan o, her ne kadar siyaset ve iktisat ilimlerinin birbirlerinden ayrıldığını iddia etse de bilakis 19. yüzyılda ve hatta günümüzde bile iktisadın siyasetle iç içe geçtiği bir vakiadır.

23 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1*, s. 54-55. Ahmet Mithat Efendi, Adam Smith'in ekonomi politiğe katkısı konusunda Ohannes Efendi'den farklı düşünmektedir. Ona göre Quesnay'ın genel olarak rolü Smith'ten çok daha fazladır. Bu açıdan Quesnay muallim-i evvel, Smith ise muallim-i sanidir. Smith, ekonomi politiğin tamamlayıcısı olmakla birlikte daha çok sanayi ve ticarete ağırlık vermiş fakat ziraat yönünü ihmal etmiştir. Bunun sebebi, ülkesi İngiltere'nin sanayi ve ticarete güçlü olmasına rağmen ziraatte gelişmiş olmamasıdır. Smith'e göre servetin kaynağı hemen hemen sanayiden ibarettir. Onun gerçek hizmeti ekonomi politiğin önemli bir bölümünü oluşturan krematistikle sınırlı kalmıştır. Bu nedenlerle Ahmet Mithat Efendi, Smith'in çalışma sahasının ekonomi politik olmaktan ziyade tedbir-i menzil olduğunu ileri sürmektedir. Ahmet Mithat, *İktisat Metinleri, II. Kitap-Hallu'l-Ukad*, Sadeleş-

Musa Akyiğitzade iktisat ilminin menşesine diğer müelliflerden farklı olarak çok daha geniş bir tarihsel perspektiften yaklaşmaktadır. İktisat veya ilm-i servetin İslam'ın zuhurundan önceki zamanlarda mevcut olmadığını ileri süren Akyiğitzade, Ohannes Efendi gibi Mısır, Yunan, Roma vb. eski medeniyetlerde ilm-i iktisada dair yazılmış herhangi bir eserin bulunmadığını ifade eder. Ona göre bunun nedeni bu medeniyetlerde toplumun hemen hemen tamamının asillerle kölelerden meydana gelmesi ve çalışma hayatının esaret üzerine bina edilmesidir Yunan ve Roma'da çiftlik sahipleri, arazilerini, geçimlerini üstlendikleri esirlere ektirip biçtirirdi. Bunun yanı sıra alış-veriş sınırlı olup amele ücreti de söz konusu değildi. Böyle bir ortamda iktisadi meseleler ortaya çıkmadı.²⁴

Musa Akyiğitzade'ye göre iktisad-ı cemaat veya Avrupalıların kullandığı şekliyle siyasi iktisada (ekonomi politik) dair meseleler 16. yüzyılda merkantilizm döneminde ortaya çıktı. Amerika'nın keşfiyle birlikte Avrupa'nın altın ve gümüş ithaline karşın mamul malların Amerika'ya ihraç edilmesi neticesinde ticaret gelişti ve genişledi.²⁵ Dış ticaret sayesinde Avrupa ülkelerine altın ve gümüş celbiyle birlikte 16. yüzyılda ticaret dengesi meselesi zuhur etti. Merkantilizm olarak adlandırılan ticaret dengesinin esası, mamul malların ihracına karşılık dış ülkelere altın ve gümüş ithalidir.²⁶

Ekonomi politığın menşei konusunda Musa Akyiğitzade haricindeki yazarların bazı nüanslarla birlikte hemfikir olduğu anlaşılmaktadır. Onlara göre ekonomi politik, fizyokratlar ve/veya klasiklerle yani liberalizmle başlamaktadır. Fakat Akyiğitzade 16. yüzyılda merkantilist düşünce ve uygulamalarla ortaya çıktığını düşünmektedir. Bu anlamda onun, ekonomi politik ilmiyle liberal düşünceleri birçok Osmanlı müellifinin aksine ayırt

tiren: Erdoğan Erbay, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 269-271.

24 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, s. 55-56.

25 Feodalizmin çözümlenme süreci içinde piyasaların ortaya çıkmasıyla birlikte toplumun yeniden örgütlenmesi ve bireysel hayatların yeniden düzenlenmesi söz konusudur. Zenginliğin ölçüsü haline gelen paranın elde edilmesinin yolu meslek olarak ticarettir. Ticaret, basit bir şekilde sadece alış-veriş olmaktan çıkarak meslek, istihdam ve iş bölümünü de kapsar hale gelmiş, Roma ve feodalizmin ticaretinden farklılaşarak piyasada satılmak üzere mal üretimine ve yeniden kâr elde etmek için sermaye birikimine yani ticari kapitalizme dönüşmüştür. Böylece yeni toplumda ortaya çıkan birikim (zenginlik/servet) ekonomi politığın araştırma nesnesi olarak tebellür etmiştir. Üşür, agm., s. 215-216.

26 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, s. 57.

ettiğini ileri sürebiliriz.

4. Osmanlı Ekonomi Politiklerinde İktisat Biliminin Epistemolojisi

İktisadın sosyal veya pozitif bir bilim olma hususundaki konumu günümüzde bile hala tartışmalıdır. İslam medeniyetinde siyaset ve ahlâkla birlikte amelî yani pratik bilimler kategorisinde yer alan iktisat, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren matematiğin daha fazla kullanılmasıyla birlikte pozitif bilimlere yaklaştırılmış ve buna binaen geçmişe göre çok daha kesin bilgiler içerdiği gibi bir kanaat yaygınlaşmıştır.

Geleneksel İslam düşüncesinde felsefe, hikmet veya ilmu'l-hikmet olarak adlandırılan tüm ilimler nazari ve amelî (teorik ve pratik) olarak ikiye ayrıldıktan sonra her biri ayrıca üçer ilim dalına taksim edilmiştir. İlahiyat, riyaziyat ve tabiat ilimleri nazari felsefe grubuna dâhil edilirken; ahlâk, ilm-i tedbîr-i menzil (iktisat) ve ilm-i tedbîr-i medine (siyaset), amelî felsefe grubunda yer almıştır. Bu tasnif 10. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan İslam dünyasının önde gelen bilim adamı Harizmi'den, Taşköprülüzade'ye (1495-1561), Kâtip Çelebi'den (1609-1657) et-Tehanevî'ye (Vefatı 1745) kadar bazı nüanslar dışında hemen hemen değişmemiştir.²⁷

Osmanlı ekonomi politik yazarlarının bazıları geleneksel usule uygun olarak eserlerinin girişlerinde önce ilimlerin tasnifini yapmış ve buna göre ekonomi politikliği konumlandırmaya çalışmıştır. Sahak Ebru Efendi tarafından ilm-i tedbîr-i menzil olarak tercüme edilen Jean Baptiste Say'ın *Ekonomi Politikin İlmihali* adlı eserin mukaddimesinde ekonomi politik, hikmet-i amelîyenin bir rüknü olarak ifade edilmektedir.²⁸

Mehmet Mithat Efendi ilimlerin tasnifine ve iktisadın konumuna girmezken Ahmet Hilmi Efendi konuyla ilgili bir başlık koymasa da eserine, mukaddime sadedinde ilimleri kategorize ederek başlamıştır. İlimleri genel olarak riyaziyat (hikmet-i nazariye) ile beşerî ve amelî ilimler (hikmet-i ilmiye) şeklinde ikiye ayırarak tasnif etmiştir. Beşerî ve amelî ilimleri de ahlâk, ev idaresi ve siyaset olarak üçe ayırmıştır. Ahmet Hilmi Efendi'ye göre daha önce ilm-i siyasetle iç içe olan ilm-i tedbîr-i serveti, Avrupalılar ekonomi politik adı altında müstakil bir ilim haline getirmişler ve bu ilme dair meseleleri delilleriyle ortaya koymuşlardır. Yazar ayrıca ilm-i

27 Sabri Orman, "İlm-i Tedbîr-i Menzil, Oikonomia ve İktisat", *Doğudan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, C 1, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 411-413.

28 Sahak Ebru Efendi, *İlm-i Tedbîr-i Menzil*, İstanbul 1268/1852, s. 4.

iktisadın hukuk ilmiyle çok yakın ilişkide bulunduğunu ifade etmektedir. Ahmet Hilmi Efendi için ekonomi politik sahasındaki düşüncelerin eseri olarak medeni milletlerin yaptığı ıslahatlar ve ortaya konulan kurallar göz önüne alınırsa bu ilim diğer beşerî ve pratik bilimlerin üzerinde ilk sırada yer alır. Söz konusu ilimler bir şekilde ilm-i tedbir-i servete bağlanmak ve ondan yardım almak durumundadır. Ekonomi politigin olumlu sonuçları neticesinde medeni ülkelerde bir hayli ıslahat vuku bulmuştur. Sayesinde ortaya çıkan yeni usul ve kaideler ve yapılan ıslahatlar göz önüne alındığında ekonomi politik, hürmete en layık ilim kabul edilecektir.²⁹

Ohannes Efendi de eserinin mukaddimesinde iktisadı kategorize etme çabası içindedir. Nazari felsefeden hiç bahsetmeyen yazar, ameli felsefe yerine “siyasi ve edebi ilimler” ibaresini kullanır. Bununla birlikte onda, bu gruba giren ilimler klasik tasnifteki ameli/pratik ilimlerle aynıdır. Bu ilimlerin amacı insanların maddi ve manevi özelliklerinin araştırılarak ortaya çıkarılması ve durumlarının ıslah edilmesidir. Ohannes Efendi siyasi ilimleri, emniyet ve adaletin sağlanması için toplumların nasıl ve ne şekilde bir araya geldiklerini araştıran bir bilim olarak nitelendirir. Ahlak, insanların vazifelerini ve hukukunu izah eder. İlm-i servet ise insanın maddi ve manevi özelliklerini araştıran ve ahvalini ıslah etmeye çalışan bir ilimdir.³⁰

Ohannes Efendi’ye göre toplumların tabii olduğu kanunlar vardır. Bu kanunlara göre toplumlar gelişir veya çöker. Bunlardan ilki insanın her türlü ihtiyacını karşılamak için çalışmak zorunda olmasıdır. En fazla faydayı elde etmek için nasıl çalışılması gerektiği, servetin hangi genel kanunlara göre artacağı, servetin elde edilmesi yolunda karşılaşılan engeller ve bunların nasıl ortadan kaldırılacağı gibi hususlar ilm-i servetin alanına girmektedir.³¹

Musa Akyiğitzade, bir bilim olarak iktisadın geçmişinden bahsederken Aristo’nun Politika’sına atıf yapmakla birlikte iktisadi kaidelere dair bir bilgi bulunmadığını aktarır. Akyiğitzade, siyasetin, servetten bahseden ilmi³² şeklinde tanımladığı iktisadın, hukuk, idare, siyaset, ahlâk gibi insan

29 Ahmet Hilmi Efendi, *age.*, s. 2-4.

30 *Osmanlı’da Modern İktisadın İzinde 1*, s. 51.

31 *Osmanlı’da Modern İktisadın İzinde 1*, s. 51-52.

32 İktisadın bir bilim olarak geleneksel tasnifteki yeri konusunda her iki yazarın yaklaşımları birbirine yakın gibi görünmekte ise de daha önce belirtildiği gibi Ohannes Efendi iktisatla siyasetin tamamen ayrıldığını düşünmekte ve bu hususu özellikle vurgulamaktadır. Fakat Akyiğitzade’nin nazarında hala bu iki bilim iç içedir. Hatta bu birlikteliğe ahlâk ilmi de dahildir.

topluluklarına ait bir ilim (beşerî bilimler) olduğunu ve toplumların genel olarak iktisadi çalışmalarını konu edindiğini ifade eder.³³

Akyiğitzade'ye göre İslam dininin zuhuruyla birlikte ilm-i iktisadın temel esaslarından olan mübadele, sarf, tüketim ve vergiler hakkında birçok iktisadi kaide ortaya çıkmıştır. İslam hukukundaki öşür ve zekât gibi uygulamalar başta olmak üzere iktisada dair geniş bir literatür oluşmuştur. Toplumun genel harcamalarına herkesin gelirine göre ortak olmasını içeren öşürün yanı sıra gelirin muhtaç insanların ihtiyaçlarına harcanması esasına dayanan zekât gibi müesseseler aslında iktisat ilmi içinde yer alan temel kaidelerle yakından ilgilidir. Ayrıca modern dönemde usul-i fikihtan faydalanılarak hazırlanan Mecelle'de iktisat ilminin kaideleriyle oluşturulmuş birçok bölüm mevcuttur.³⁴

Akyiğitzade için iktisat bilimi İslam dünyasında geçmişte yaşanmış ve bitmiş tarihsel bir olay değildir. Aksine süreklilik arz etmektedir.³⁵ Akyiğitzade'yi döneminin diğer Osmanlı ekonomi politik müelliflerinden ayıran en önemli özelliklerinden biri budur. Bazı müellifler her ne kadar iktisadı İslam'ın ilk dönemlerindeki ilimler tasnifine göre konumlandırma çabasına girmiş olsalar da İslam medeniyetinin sonraki dönemleri için ne epistemolojik ne de muhteva açısından değerlendirmelere rastlanmamaktadır.

Yazarlar içinde ekonomi politığın epistemolojik açıdan konumunu netleştirmek hususunda en çok gayret sarf edenin, eserinde bu konuya geniş

33 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, s. 70.

34 Akyiğitzade, *age.*, s. 56-57.

35 J. A. Schumpeter, Batı iktisat geleneği açısından VIII. ve XIII. yüzyıllar arasında "The Great Gap (Büyük Boşluk)" adını verdiği entelektüel bir atalet yaşandığını ifade eder. Bunun aksine aynı dönemde ve sonrasında İslam dünyasında büyük bir entelektüel birikim oluşmuştur. Ahmet Tabakoğlu, "Bir Bilim Olarak İslam İktisadı", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2010, S.16, s. 13. Schumpeterci "kayıp halka" tezi olarak da adlandırılan bu düşünce inatla sürdürülen bir gelenek halini almıştır. Söz konusu dönem boyunca "Orta çağ Latin skolastiklerinin Arap-İslam öncülere, iktisadi meseleler üzerine oldukça esaslı bir külliyat geliştirmişlerdir." S. M. Ghazanfar, "İktisadi Düşüncenin Tarihi-Schumpeterci", "Büyük Kayıp Halka", "Yitik" Arap-İslam Mirası ve Literatür Kaybı", *Orta Çağ İslam İktisat Düşüncesi-Batı İktisadındaki Büyük Halka'nın Telifi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, s. 113-114. Akyiğitzade'nin bu bağlamda İslam geleneğindeki birikim ve sürekliliğin bilincinde olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte "iktisad-ı cemaat" veya Avrupalıların kullandığı şekliyle "siyasi iktisada" dair meselelerin merkantilizmin zuhuruyla ortaya çıktığını belirten Akyiğitzade'nin, iktisatta modern zamanlarda vuku bulan değişimin farkında olduğu görülmektedir. *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, s. 57.

yer ayıran Ahmet Mithat Efendi olduğu görülmektedir. Ona göre tamamen kesinlik arz eden tek bilim Avrupalıların pozitif bilimler dediği Riyaziyat'tır. Sayılar ve boyutlar ilmi olan Riyaziyat, bir ilme nüfuz ettiği oranda o bilim müsbet hal alır. Sözgelimi Kozmoloji ve Astronomi müsbet ilimlerden değildir. Çünkü son teorileri doğruya daha yakın olmakla birlikte zaman içinde bu ilimlere dair bazı görüşler birbirini nakzetmiştir. Riyaziyattan sonra ikinci grubu oluşturanlar tabii ilimler, üçüncüsü ise zannî ilimlerdir. Felsefe, hukuk ve ekonomi bu son gruba dahildir. Bu ilimlerin doğru veya yanlışlığını test edebilmek için tarih ve coğrafyaya müracaat etme zorunluluğu vardır. Çünkü bu ilimlerin her biri belirli bir zaman ve mekânda ortaya çıkmıştır ve kendisine özgü şartlara bağlıdır. Bu nedenle zaman ve mekânın değişmesiyle bu ilimlere dair hükümler de değişebilir.³⁶

Liberal görüşü savunan müellifler nezdinde iktisat, kategorik olarak klasik ilimler tasnifindeki yerini korumakla birlikte kesin veya kesine yakın bilgiler içerdiğine inanılması bakımından modern dönemin pozitif bilimlerine daha yakın bir şekilde konumlandırılmaktadır. Bu yaklaşımın aksine Ahmet Mithat Efendi ile Musa Akyiğitzade'ye göre iktisat tarihseldir ve teorik açıdan zaman ve mekâna göre değişiklik gösterebilen, gerektiğinde kuralları revize edilmeye muhtaç bir bilim dalıdır.

5. Musa Akyiğitzade ve Sakızlı Ohannes Efendi'nin İktisat Bilimine Yaklaşımlarındaki Temel Farklılıklar

Gerçekten entelektüel olarak nitelendirebileceğimiz mektepli bu iki müellif, temelde teorik yaklaşım, epistemoloji ve yöntem açısından birbirlerinden ayrılırlar. Ohannes Efendi, doğal düzen ve iktisadın mutlak yasaları düşüncesine sıkı sıkıya bağlıdır. Onun doğal düzen inancı ve teori güdümlü olması liberalizm dışındaki iktisadi doktrinleri reddetmesinin en önemli nedenleridir. Bu bağlamda Popperyan açıdan ifade edecek olursak teorik yaklaşımı adeta yanlışlamaya kapalıdır. Buna karşın Alman tarihçi okulunun etkisinde olan Musa Akyiğitzade, iktisat teorilerine ve konu özelinde liberal düşünceye tarih içinde sınama/test etme yöntemini uygulamakta, liberalizmin ekonomi politikğine ihtiyatla ve eleştirel gözle bakmaktadır.

Ohannes Efendi, sosyalist ve komünist akımları ve iktisadi işleyişe yapılacak her türlü müdahaleyi doğal düzene müdahale ve bu düzenden sapma olarak nitelendirmektedir. Genel olarak medeniyetlerin ve özelde iktisadın tarihine

36 Ahmet Mithat Efendi, *age.*, s. 213.

dönemin liberal düşünceleri açısından yaklaşmakta, liberalizmin ortaya çıkışında tarih boyunca dışarıdan herhangi bir etki ve zorlama olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre medeni toplumlarda görülen ve aynı zamanda ilahi^{37*} olan doğal düzen (liberalizm), devlet veya organize herhangi bir gücün sevk ve zorlamasıyla, emir ve yasaklarıyla değil insan tabiatının ve ihtiyaçlarının eseri olarak yani doğal yollarla ortaya çıkmıştır.^{38**} Bu suretle meydana gelen üretim ve çalışma, medeniyetin terakkisiyle çeşitlenerek fertler arasında doğal yollarla dağılmıştır. Ürün ve hizmetlerin mübadelesi bile ihtiyaç derecesine gelerek kendiliğinden zuhur etmiştir. Onun aktardığına göre bazı düşünürler bu düzenin, doğal kaidelerin hilafına toplumsal teşekküllerin ve devletlerin eseri olduğunu iddia etmişlerdir. Bundan dolayı insanların çalışmalarında görülen mahzurların ve eksikliklerin ortadan kaldırılmasının yine devletlerin müdahalesiyle gerçekleşeceğine inanan bu düşünürler insan haysiyet ve hürriyetiyle birlikte aynı zamanda şahsi sorumluluğu tamamen feda etmişlerdir.³⁹ Bu nedenlerle Ohannes Efendi sosyalistlerin ve müdahalecilerin düşüncelerini ilm-i servete muvafık bulmaz. Çünkü onun iddiasına göre ilm-i servet nazarında toplumlar iyi hal ve düzeni, suni usuller ihdasıyla değil insanların yaradılış özelliklerinden gelen ve nesnelere arasında mevcut ilişkilerden doğan tabii kanunların araştırma ve uygulanmasıyla ve bunların serbest şekilde cereyanına engel olan sebeplerin ortadan kaldırılmasıyla elde edebilir. İlm-i servetle sosyalizm (ve liberalizm dışındaki diğer düşünceler) arasındaki temel farklılığın kaynağı budur.⁴⁰

Ohannes Efendi'nin aksine olaylara tarihsel açıdan yaklaşan Musa Akyığıtzade'de teorik bir ön kabul olarak doğal düzen düşüncesinin olmadığını söyleyebiliriz. Akyığıtzade kavramsal olarak sosyalizm veya komünizm yerine "usul-i iştirakiyye" ibaresini kullanmaktadır. Genel teorik bir çerçeveye veya kesin kurallarla açıklamaktan ziyade bu tür akımları ifrat olarak değerlendirmektedir. Eserinin "amele ücretleri" bahsinde müfrit

37 *Fizyokratlar ve ilk dönem klasik ekolde doğal düzenin ve buna bağlı olarak iktisat yasalarının ilahi/Tanrısal olduğuna ilişkin sonraki dönemde terk edilen inancın Ohannes Efendi tarafından sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

38 Ohannes Efendi bu yaklaşımıyla aslında siyasi/iktisadi liberalizmin zuhurunda uzun yıllar süren savaşların, devrimlerin, sınıflar arası ve uluslararası mücadelelerin etkilerini, dolayısıyla iktisadin ve siyasi/iktisadi sistemlerin tarihselliğini göz ardı etmektedir. Diğer yandan bu tutumuyla liberalizm dışında ortaya çıkabilecek yeni iktisadi ve siyasi sistemlerin önüne zımnen set çekmektedir.

39 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1*, s. 328-329.

40 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1*, s. 330.

yazarların, işçilerin sermayedar menfaatine çalışmaması için servetin mevcut bölüşüm usulünü kaldırma düşüncesinde olduklarını beyan etmektedir. Yaşadığı dönemin mülkiyet hakkı anlayışına dayandırdığı bölüşüm usulünün lağv edilerek servetin ortak bir şekilde paylaşılmasına (usul-i iştirakiyye) karşı çıkmaktadır. Arz, sermaye ve iş üzerine kurulu olan mevcut bölüşüm sisteminden malların ortaklığına geçişin büyük haksızlıklar doğuracağını düşünmektedir. Şayet ortak bölüşüm kabul edilirse bunun öncelikle hakkaniyete uygun olmayacağını ve malların umuma ait olması halinde çok çalışıp çok kazanmak gibi insanlar için çok büyük bir teşvikin ortadan kalkacağını ileri sürerek bu düşünceleri isabetli bulmaz.⁴¹

İki yazar arasındaki önemli bir fark metotlarıyla ilgilidir. Ohannes Efendi bu konuda herhangi bir açıklama yapmamakla birlikte liberal teoriye bağlı olduğu için tümdengelim yöntemini kullanmaktadır. Liberal iktisadın pratiğinde ortaya çıkan problemlerde teoriyi eleştirmekten sarf-ı nazar ederek uygulamadaki aksaklıklara ve uygulayıcılara dikkat çekmektedir. Sözelimi, liberalizmin temel kurallarından olan rekabetin bazı mahzurları barındırdığını ifade etmekle birlikte hilekârlık ve pahalılığın serbest piyasaya hamledilmesini doğru bulmaz. Ona göre bu kötülükler tüccar ve satıcıların tutumlarından kaynaklanmaktadır. Fakat kısa zamanda bu tür durumlar anlaşılacağından müşteriler kötü niyetli satıcı ve tüccarlarla ilişkiyi kesecek ve bunun aksine davrananlar kazanacaktır. Ohannes Efendi bu olumsuzlukların giderilmesi için bir yandan kötü niyetlilerin cezalandırılmasının gerekliliğini savunurken diğer yandan hükümetin, vatandaşın menfaati düşüncesiyle serbest rekabete müdahalesinin ve bunu engelleyici tedbirler almasının faydası olmadığını iddia eder.⁴²

Musa Akyiğitzade'nin, eserinin hemen girişinde iktisada tarih perspektifinden yaklaşması aynı zamanda yöntemini de belirlemektedir. Ekonomi politığın tarihçesinden hemen sonra takip ettiği yöntemi açıklayan yazar, tümdengelimle birlikte tümevarımı ve tarihsel yöntemi de kullanacağını beyan etmektedir. Sözelimi dış ticaret serbestliğinin uluslararası alanda İngiltere gibi ülkelere faydalı, sanayisi gelişmemiş ülkeler açısından ise zararlı olduğunu, bundan dolayı Adam Smith ve halefleri gibi iktisadi meselelerde sadece dedüksiyonu (tümdengelim) kullanmayacağını, bunun yanı sıra başka yöntemlere de başvuracağını bildirmektedir. Ayrıca bu bağlamda tümevarım

41 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, s. 195-196.

42 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1*, s. 78-79.

yöntemini kullanarak Ricardo'nun rant nazariyesine de eleştiri getirmiştir.⁴³

Akyiğitzade'nin tanımına göre indüksiyon yani tümevarım, tekil fakat tekrar eden olayları gözlemleyerek birbirine benzeyen olayların tamamına dair genel bir kaide oluşturmaktır. Akyiğitzade için tümevarım, olayların gözlemlerine dayanması nedeniyle bir nevi tecrübe usulüdür. Tecrübenin de tarih yoluyla aktarılması söz konusu olduğundan yazar, tecrübe vasıtalarıyla tarih usulünü aynı şeyler olarak görmektedir. Bunun için tümdengelimden ziyade tümevarımı kullandığını ifade etmekte ve sıklıkla tarihe başvurmaktadır.⁴⁴

İktisat ilminin menşei ve sürekliliğiyle ilgili olarak da iki yazarın farklı düşündükleri görülmektedir. Ohannes Efendi'nin, iktisat ilmini fizyokratlarla başlatmasına mukabil Akyiğitzade meseleye tarihsel açıdan yaklaşmaktadır. İktisadın izlerini bir taraftan Eski Yunan, Roma ve Mısır gibi kadim medeniyetlerde aramakla birlikte önemli katkılarına dikkat çektiği İslam medeniyetindeki iktisadi yaklaşımı ve sürekliliği kendi yaşadığı döneme kadar getirmektedir.⁴⁵ Gerçi Ohannes Efendi de iktisadın tarihçesinden bahsederken eski Yunana atıfta bulunmakta, fakat ilk İslam medeniyetlerinde ve Osmanlıda iktisadın ve iktisadi düşüncenin varlığı veya sürekliliği hakkında herhangi bir görüş ortaya koymamaktadır.

Ohannes Efendi ile Akyiğitzade'nin merkantilizme yaklaşımlarında da önemli farklılıklar vardır. Bu farklılık her iki yazarın iktisada bakış açılarından kaynaklanmaktadır. Müdahaleci ekole mensup Akyiğitzade konuya tarihsel açıdan yaklaşmakta ve liberallerden ayrılmaktadır.⁴⁶ Bu hususta ele aldığı İngiltere'nin, Orta Çağ'ın sonlarından 18. yüzyılın sonlarına kadar uyguladığı merkantilist politikalar sayesinde Batının en gelişmiş ülkesi haline geldiğini ifade etmektedir.⁴⁷ Ahmet Mithat Efendi ile Akyiğitzade'nin düşünceleri

⁴³ *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, s. 65-69.

⁴⁴ *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, 68-69.

⁴⁵ *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, 55-57.

⁴⁶ Himayeci ekolü savunmakla birlikte Akyiğitzade'yi pür Merkantilizm taraftarı olarak görmek yanıltıcıdır. Diren Çakmak, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi*, Libra Yayınları, İstanbul 2011, s. 196. Merkantilizmin bazı unsurlarını desteklemesini onun, iktisadi kuralların yer ve zamana göre değişebileceği düşüncesine bağlamak daha gerçekçidir. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi Akyiğitzade, merkantilizmi 16. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemde kıymetli maden sirkülasyonu ve uluslararası ticaretin gelişmesi nedeniyle zaruri olarak ortaya çıkan dış ticaret dengesine dayandırmaktadır. *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, s. 57.

⁴⁷ *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2*, s. 57-58.

paralellik arz ederken Ohannes Efendi'nin yanı sıra diğer liberal yazarlar merkantilizmi şiddetli bir şekilde eleştirmektedir. Liberal düşünürlere göre merkantilizm, ilm-i servet öncesini ve irrasyonel yaklaşımı temsil etmektedir. Fakat ziyadesiyle mübalağalı olan bu eleştirilerde liberal düşünce ve paradigmayı meşrulaştırma çabalarının rolü göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda İngiliz⁴⁸, kısmen de Fransız merkantilizminin başarıları Osmanlı liberal yazarlarının dikkatlerinden kaçmakta veya teoriye olan bağlılıkları onları böyle bir tavra sevk etmektedir. Coğrafi keşiflerin akabinde Avrupa'ya aktarılan kıymetli madenlerin bazı ülkelerde gereği gibi değerlendirilememesi nedeniyle ekonomik olarak olumsuz sonuçları görülmüştür. Fakat bununla birlikte elde edilen kıymetli madenlerin, uygulanan merkantilist politikalar sayesinde üretim ve ticaretteki artışla Avrupa'da sermaye birikimine, teknolojik gelişmelere ve sanayi devriminin ortaya çıkmasına önemli katkılar sağladığı bilinen bir gerçektir.

Musa Akyiğitzade'nin Ohannes Efendi'den ayrılan önemli bir yönü liberal iktisadın arka planındaki felsefi düşüncelere olan vukufiyetidir. Zaman zaman liberalizmin gelişimine etki eden siyasi ve toplumsal olayları ve zihniyet değişimini aktaran Akyiğitzade'ye göre 18. yüzyılda Avrupa'da aklı ölçü alan rasyonalizmin ortaya çıkmasıyla gelenek ve eski alışkanlıklar eleştirilmiş, akli (rasyonel) olan uygulamalar muhafaza edilmekle birlikte bunun dışındakiler reddedilmiştir. Rasyonel eleştiri, ilimlerin yanı sıra sınai hayatı sınırlandıran kanunları da içermektedir. Akyiğitzade, rasyonalistler arasında fizyokrat ekolün kurucusu olarak söz ettiği Quesnay'den sonra ele aldığı Smith'in iktisadi meselelerdeki temel dayanağının kişisel çıkar, umumi rekabet, sanayi ve ticari faaliyetlerin serbestliği olduğunu aktarır. Bir yandan Smith ile onun ardılları olan Malthus ve Ricardo'nun çalışmaları öte yandan ülkedeki

48 Ohannes Efendi, Osmanlıda sanayinin gelişmesi için himayecilik yerine liberal politikaların benimsenmesi gerektiğine dair İngiltere'yi örnek verir. İngiltere'de yabancı ipeklilere karşı ithalat yasağı konulmuş olmasına rağmen bu sektörde ilerleme kaydedilememiştir. İthalat yasağı 1825 yılında %25 gümrük vergisine dönüştürülünce büyük tepkiler görüldü. Fakat kısa sürede öncekinden iki kat daha fazla ipekli kumaş piyasaya sürüldü. Yasağın kalkması, İngilizleri Fransızlarla rekabete mecbur etti. Netice itibarıyla liberal uygulamalardan yine İngilizlerin kendileri faydalandı. Ohannes Efendi, bu olayı aktarmakla birlikte İngiltere'nin gelişmişliğini daha önce uyguladığı himaye politikalarına borçlu olduğunu göz ardı etmektedir. Bunun yanı sıra İngiltere'de himayecilikten serbestliğe kademeli bir geçiş söz konusudur. Ohannes Efendi'nin, o dönemde birinci sanayi devrimini gerçekleştirememiş olan Osmanlı sanayisi için ikinci sanayi devrimini idrak eden İngiltere'yi örnek vererek iktisadi liberalizmi meşrulaştırmaya çalışması problemlidir. Çakmak, *age.*, s. 149-150.

zihniyetin değişmesiyle birlikte sanayi ile ilgili eski nizamlar kaldırılmıştır.⁴⁹

Ohannes Efendi'de bazı kayd-ı ihtirazları dışında liberalizme karşı eleştirel bir bakış söz konusu değildir. O, geniş kitleleri oluşturan işçi sınıfının sanayi devrimi süresince içine düştüğü sefaleti görmezden gelmektedir. Meseleye eleştirel yaklaşan Akyiğitzade ise Smith'in iktisat düşüncesindeki temel dayanaklarının Batı sanayisini nasıl etkilediğini tartışmaya açar. Akyiğitzade'nin "sanayi-i cesime" olarak sözünü ettiği sanayi devrimiyle birlikte kendisini gösteren makineli üretim, küçük esnafı ve işçileri son derece kötü duruma düşürmüş ve proleterleştirmiştir. Ona göre, sonuç itibarıyla sermaye sahiplerini daha güçlü hale getiren bu ölçüdeki serbest rekabet aslında Adam Smith'in de öngörmediği ve istemeyeceği bir durumdur. Manchester liberal ekolünün (nazariyat-ı azadegi) ifrata vardığını ileri süren yazar, söz konusu düşüncelerin Avrupa'da işçi ve fakir insanlara yaptığı olumsuz etkilere ve işçilerin, sermayedarların esiri olduğuna dair şiddetli itirazlara değinerek bu durumu Batılı birçok iktisatçının da ifade ettiğini aktarmaktadır.⁵⁰

Akyiğitzade, Smith'in ticaret serbestisi konusundaki düşünceleriyle ilgili iki farklı görüş olduğundan bahisle Ohannes Efendi'nin, Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel'inde uluslararası ticaretin serbestliğini tamamen desteklediğini ifade eder. Buna karşın Osmanlı matbuatında Ahmet Mithat Efendi'yi karşı tarafta konumlandırır. Adam Smith'in bu husustaki düşüncelerine karşı olanlar arasında yurt dışından verdiği örnek ise Friedrich List'tir. Önceleri uluslararası ticaretin serbestliğini savunurken Almanya'ya verdiği zararı gören List serbest ticaret aleyhine bir konum almıştır. Akyiğitzade bu konudaki farklı görüşlerden hareketle iktisat ilmine yaklaşımını gösteren önemli bir sonuç çıkarır. İktisat ilmi uleması arasında bu ihtilaf ona göre iktisat kaidelerinin zaman ve mekâna göre değişebildiğini, yani göreceli olduğunu ispat etmektedir.⁵¹

Akyiğitzade'nin iddia ettiği önemli bir husus da Batıda gelinen durumun, rekabet ve sanayinin serbestliği kaidelerini ihdas eden fizyokratların ve Adam Smith'in amaçlarının dışına taşmış olmasıdır. Müellife göre onlar, gelişen sanayinin daha yaygınlaşması için nizam ve kayıtların kaldırılmasında öncü rol oynamışlar; kaliteli ve ucuz mal üretimini temin etmek amacıyla sanayiye

49 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde* 2, s. 58-60.

50 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde* 2, s. 59-63.

51 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde* 2, s. 63-64.

güçlendirmek için rekabeti ön plana çıkarmışlardır. Ona göre Smith gibi İngiliz iktisatçıları dış ticaret açısından İngiliz mallarının tüm dünyada hâkim olduğunu görselerdi bundan büyük memnuniyet duyarlardı. Fakat İngiltere dâhilindeki serbestlik ve rekabetin güçlüyü daha güçlü hale getirdiğini ve küçük esnaf ve işçileri sermayesizlikten dolayı çok zor durumda bırakmış olduğunu görselerdi mutlaka müdahale ederlerdi.⁵²

Son olarak söylenmesi gereken önemli bir husus, Ohannes Efendi ve diğer ekonomi politik yazarlarının değinmediği, liberal ekonomi politiğin tarihselliğine ve çelişkilerine ilişkin Akyiğitzade'nin yaptığı vurgudur. Akyiğitzade, liberalist düşünceye göre sanayiye dair herhangi bir kural konulmaması gerektiği halde işçilerin içinde bulunduğu ağır çalışma şartları ve düşük ücretler nedeniyle Avrupa'da aksi yönde gelişmeler olduğunu, Almanya ve İngiltere'de çalışma şartlarının kolaylaştırılması ve asgari ücretin tespiti gibi hususlarda kanunlar çıkarıldığını ifade etmektedir.⁵³

Sonuç

19. yüzyılda Avrupa ekonomi politiklerin genel olarak yazılış nedenleri temelde bireylerin ve ulusların zenginliğini artırmak, bu amaçla ortak bir iktisat dili oluşturarak modern iktisat bilimi ve bilincinin eğitilmiş kişilerden sıradan insanlara kadar yaygınlaşmasını sağlamak, bunun yanı sıra liberalizm dışındaki akımlara ve makine karşıtlığına karşı mücadele etmektir. Osmanlı ekonomi politiklerinin amacı da benzer şekilde iktisat bilimini geniş halk kitlelerine yaymak, halkın anlayacağı biçimde bir iktisat dili oluşturmak, zenginliği artırmak ve devletin ekonomik problemlerine çözüm aramaktır. Bu yönleriyle ekonomi politikler o devrin konuyla ilgili düşüncelerini, olaylarını ve uygulamalarını aksettirmesi açısından çok zengin bilgiler ihtiva etmektedir. Fakat bununla birlikte genel olarak bizatihi iktisat ilminden ziyade teorik ve pratik açıdan baskın olan liberalizmin etkisiyle yazıldıkları için ekonomi politikler dikkatli okunmayı gerektiren metinlerdir.

Ekonomi politik kavramı ve uygulamaları 17. yüzyılın ilk çeyreğinde merkantilist dönemde doğmuş olmasına karşın 19. yüzyılda iktisat bilimiyle özdeş kılınmıştır. Ekonomi politiklerin problemi iki farklı paradigma arasındaki tarihsel değişimi görememiş olmaları veya liberal iktisadın başat olduğu o dönemde bu ekolün enstrümanlarıyla merkantilizmi ve müdahaleci ekolleri mübalağalı şekilde eleştirmeleri, bu bağlamda liberalizme bir nevi

52 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde* 2, 64-65.

53 *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde* 2, 65.

meşruiyet sağlamaları ve liberalizm dışındaki diğer ekonomik düşünceleri göz ardı etmeleridir. Liberalizmin etkin olması nedeniyle Osmanlı entelektüelleri arasında ekonomi politik ilmiyle liberalizmin aynı şeyler olduğu, birey ve devlet olarak zenginliğin ancak liberal ekonomi politiğın uygulanmasıyla elde edilebileceği kanaati, söz konusu literatüre dair çeviri veya telif eserlerde açıkça görölmektedir.

Osmanlı ekonomi politiklerinin büyük çoğunluğu Sakızlı Ohannes Efendi gibi liberal bakış açısıyla yazılmasına rağmen Musa Akyiğitzade ve Ahmet Mithat Efendi gibi bazı müellifler eserlerinde pür liberal iktisada karşı ihtiyatla yaklaşmışlardır. Liberalistlerle bazı konularda hemfikir olmakla birlikte devletin şartlara göre ekonomiye müdahale edebileceğini belirterek iktisat biliminin kurallarının ve iktisat politikalarının zamana ve mekâna göre değişebileceğini ileri sürmüşlerdir. Liberal ve müdahaleci iki karşıt durum, yazarların temelde iktisadın menşei ve epistemolojisine yaklaşımları ile teorik ve metodolojik bakış açılarından kaynaklanmaktadır. İki farklı ekolün temsilcisi olan Ohannes Efendi ile Musa Akyiğitzade'nin ekonomi politiklerinde bu farklılıklar kendisini açık şekilde göstermektedir.

Ohannes Efendi ile Akyiğitzade her şeyden önce bir bilim olarak iktisadı konumlandırma hususunda ayrışmaktadır. Her ikisi de iktisadı, klasik yaklaşımın devamı olarak ahlâk ve siyasetin yer aldığı ameli/pratik ilimler kategorisinde değerlendirmektedir. Fakat Ohannes Efendi, kesinliğe yakın bir bilim olarak gördüğü için iktisadı nazari/teorik bilimler kategorisine yakınlaştırmaktadır. İktisat ile siyasetin kesinlikle birbirinden ayrıldığını ifade etmekte ve bu amaçla ekonomi politik kavramını kullanmamaya özen göstermektedir. Buna karşın Musa Akyiğitzade iktisat biliminin ahlâkla ve daha ziyade siyasetle iç içe olduğunu düşünmekte ve hatta iktisadı, siyasetin servetten bahseden ilmi olarak görmektedir.

Quasney'ın etkisinden de söz etmekle birlikte iktisadı Adam Smith ile başlatan Ohannes Efendi'ye göre öncesinde bu ilmin izlerine rastlanmaz. Akyiğitzade ise daha geniş bir perspektifle konuya yaklaşmakta ve iktisadı İslam medeniyetiyle ilişkilendirerek kendi yaşadığı döneme kadar getirmektedir. Buna rağmen iktisadın modern zamanlardaki değişiminin de farkında olan Akyiğitzade, geleneksel iktisatla modern iktisadın kırılma eşiği ve ekonomi politiğın başlangıcı olarak merkantilizmi esas almaktadır. Ayrıca İngiltere ve Fransa örneğinden yola çıkarak ve Ahmet Mithat Efendi'yi de referans göstererek merkantilizmin bazı iktisat politikalarını olumlu ve başarılı bulmaktadır.

Ohannes Efendi ile diğer liberaller ise şiddetle eleştirdikleri merkantilizmle klasik iktisat arasındaki paradigmatik farkı sağlıklı değerlendirememişler ve bazı ülkelerin merkantilist politikalar sayesinde zenginleştiğini göz ardı etmişlerdir. Buna ilave olarak merkantilizme karşı eleştirilerinde, bağlı oldukları liberalizme meşruiyet sağlama çabaları da önemli bir faktör olarak dikkat çekmektedir.

Liberalizme ve doğal düzene mutlak bağımlı bir yaklaşım sergileyen Ohannes Efendi bu nedenle liberal teoriye eleştirel gözle bakmaz. Kişisel çıkar, rekabet, ülke içinde ve uluslararası serbestçe üretim ve ticaretin önündeki tüm engellerin kaldırılmasının gerekliliği gibi hususları savunması onun teoriye olan inancının yansımasıdır. O, daha ileri giderek iktisat ilminin yeni kanunlar icat etmediğini, insanlara düşen görevin var olan değişmez kanunları keşfetmek ve ispatlamak olduğunu ileri sürmektedir. Liberal düzende bazı problemlerin olabileceğini kabul etse de bunu teorik düzeyde sistemden ziyade insanların ahlaki zaafalarına ve uygulamadaki aksaklıklara bağlamakta veya tarihsel süreç içinde bu problemlerin düzelebileceğini düşünmektedir.

Ohannes Efendi, medeniyetle ilişkilendirdiği ve doğal ve ilahi olduğuna inandığı liberal düzenin dışarıdan herhangi organize bir gücün baskısı, emir ve yasakları sonucunda kurulmadığını, insan tabiatının ve tabii ihtiyaçların sonucu olarak kendiliğinden ortaya çıktığını iddia etmektedir. Böylece liberalizm dışındaki her türlü iktisadi düşüncenin önüne zımnen set çektiği gibi liberalizmin çıkış sürecinde yaşanan devrimleri, sınıflar ve uluslararası mücadele ve savaşları görmezden gelmektedir.

Ohannes Efendi'nin pür liberal olması, eserinde zikretmemesine rağmen onu tümdengelim yöntemine bağımlı kılmaktadır. Musa Akyığıtzade ise zaman zaman tümdengelim kullandığını beyan etmekle birlikte Alman tarihçi okulunun etkisiyle meselelere tarihsel bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Ona göre iktisat biliminde büyük önem arz eden ve tümevarıma kaynak teşkil eden tecrübe, tarihi bilgi ve birikim sayesinde elde edilir. Buradan hareketle Akyığıtzade liberal düşünceleri tarih ve yaşanan şartlar çerçevesinde test ederek somut olaylar üzerinden değerlendirmeler yapar. Klasik liberalizmin üç temel umdesi olan kişisel çıkar, rekabet ve sanat ve ticaretin serbestçe icrası sonucunda Avrupa'da işçi ve küçük esnaf gibi toplumun geniş kitleleri sefaletle sürüklemiştir. Akyığıtzade'nin iddiasına göre fizyokratların ve Adam Smith'in öngörmediği ve istemeyeceği bu durum liberalizmin temel çelişkilerinden biri olan, iktisada dışarıdan müdahaleyi beraberinde getirmiş; Almanya ve İngiltere, çalışma şartlarının ve ücretlerin iyileştirilmesi için kanunlar çıkararak ekonomiye müdahale etmiştir.

Kaynaklar

Ahmet Hilmi Efendi, *İlm-i Tedbir-i Servet*, 1869/1870

Ahmet Mithat, *İktisat Metinleri, II. Kitap-Hallu'l-Ukad*, sad. Erdoğan Erbay, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.

Aktan, Coşkun Can, Yay Serdar, Göcen Serdar, “Multi-Disipliner İktisat, İnter-Disipliner İktisat ve Trans-Disipliner İktisat”, *İktisat Nereye Gidiyor?*, Astana Yayınları, Ankara 2021.

Albayrak, Gökçen Coşkun, Genç, Hamdi-Kocakaplan, Saim Çağrı, (Haz.), *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 2 İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisat, Musa Akyiğitzade*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

Aydar, Metin, *Risâle-i Tedbîr-i Umran-ı Mülki*, Kitabevi, İstanbul 2019.

Dıgıroğlu, Filiz-Genç, Hamdi-Özgür, M. Erdem (Haz.), *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1Mebadi-i Servet-i İlm-i Milel*, Sakızlı Ohannes Efendi, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.

Ghazanfar, S. M., “İktisadi Düşüncenin Tarihi-Schumpeterci”, “Büyük Kayıp Halka”, “Yitik”, “Arap-İslam Mirası ve Literatür Kaybı”, *Orta Çağ İslam İktisat Düşüncesi-Batı İktisadındaki “Büyük Halka”nın Telafisi*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.

https://www.academia.edu/45674243/%C4%B0ktisat_ve_Metodoloji_%C4%B0ktisat_Biliminde_Kapsam_Y%C3%B6ntem_ve_S%C4%B1n%C4%B1rlar, Erişim tarihi 14 Temmuz 2022.

Hübner, Otto, *Der kleine Volkswirth: Ein Büchlein für den Elementarunterricht mit einem Vorwort an die deutschen Lehrer*, Leipzig: Gustav Mauer, 1852.

Hübner, Otto, *Petit Manuel Populaire d'Économie Politique*, Ch. Le Hardy de Beaulieu (terc.), Bruxelles: A. Lacroix & Paris: Guillaumin, 1862.

İnceoğlu, F. Samime, “Tanzimat'ta Bir Düşünür ve Bürokrat: Münif Paşa ve İktisat Tasavvuru”, *Dîvan İlmi Araştırmalar*, S 19, (2005/2).

Kaleci, Fatih, Buluş, Abdülkadir. “Matematik İktisadı Ele mi Geçiriyor”, https://www.researchgate.net/publication/326369038_MATEMATIK_IKTISADI_ELE_MI_GECIRIYOR, Erişim tarihi 14 Temmuz 2022.

Kılınçoğlu, Deniz T., *İslam, İktisat, Ordu ve Reform-Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk İktisat Eseri ve Tarihsel Bağlamı (Risâle-i Tedbîr-i Umran-ı Mülki)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.

Mardin, Şerif. *Siyasal ve Sosyal Bilimler: Makaleler II*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.

Mehmet Mithat Efendi, *Fenn-i İdare*, 1869/1870.

Orman, Sabri, “İlm-i Tedbir-i Menzil, Oikonomia ve İktisat”, *Doğudan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, C 1, İnsan Yayınları, İstanbul 2015

Özel, Mustafa, “İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi”, *İktisat Risaleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

Sahak Ebru Efendi, *İlm-i Tedbîr-i Menzil*, İstanbul 1852.

Sayar, Ahmet Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, 2. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.

Tabakoğlu, Ahmet, “Bir Bilim Olarak İslam İktisadı”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2010, S. 16.

Üşür İşaya. “Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları?” <http://www.praksis.org/wp-content/uploads/2011/07/010-09.pdf>, Erişim tarihi 20 Temmuz 2022.

Türk Düşüncesinde 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın
Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi Üzerindeki Etkilerine Dair
Tartışmalar

Elif Türkislamoglu*

Giriş

1923 yılının tam bugünlerinde düzenlenen İzmir İktisat Kongresi, Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı ile kazandığı askeri zaferini Lozan Barış Görüşmeleri'nde siyasi ve ekonomik olarak da sağlamak konusunda kararlılığını göstermek yönünde atılmış bir adımdı.

Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Kurtuluş Savaşı'nı yürüten kadroları böyle bir adım atmaya iten mevzu bilindiği üzere Birinci Lozan Görüşmelerinin Osmanlı İmparatorluğu'na uygulanan kapitülasyonların yeni Türkiye'de de devam ettirilmesinin istenmesi sebebiyle yarıda kesilmesi idi.¹ Yeni kurulacak Cumhuriyet'i geçmişin ekonomik bağımlılık zincirlerinden kurtarmak özellikle Türkiye açısından büyük önem taşımaktaydı. Nitekim İzmir İktisat Kongresi'nin açılışında yaptığı konuşmada Osmanlı İmparatorluğu'nun Fatih döneminden beri yabancılara verdiği imtiyazlara değinen Atatürk'ün "...Osmanlı devleti hakikatte ve filem mahrumu istiklâl bir hale getirilmişti. Filhakika bir devlet ki, kendi tebeasına vazettiği bir vergiyi ecnebilere vazedemez. Gümrük muamelâtını, rüsumunu memleketin ve milletin ihtiyacatına göre tanzim etmekten memnudur. Ve bir devlet ki, fazla olarak ecnebilere üzerinde hakkı kazasını tatbikten mahrumdur. Böyle bir devlete bittabi müstakil denilemez"² sözleri meselenin bir bağımsızlık sorunu olarak kabul edildiğinin açık bir dışı vurumudur. Türkiye'nin iktisadi bağımsızlık konusundaki bu kesin tavrı neticesinde Lozan Barış

* Dr., Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı, Budapeşte/MACARİSTAN, eliftio@yahoo.com

1 Baskın Oran, "Lausanne Barış Antlaşması", *Türk Dış Politikası*, C 1, ed. B. Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 215-238, 217-218.

2 Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, C II, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, s. 106.

Görüşmelerinin ikinci aşamasında Batılı Devletler kapitülasyonlar konusundaki ısrarlarından vazgeçmek durumunda kalmışlar ve antlaşma imzalanabilmiştir.

Yeni Türkiye Cumhuriyeti siyasi ve iktisadi bağımsızlığını sağlamış olarak kurulurken Türk düşüncesinde hem iktisat tarihi hem de Türkiye'nin Batılılaşma tarihine ilişkin çalışmalarda ise bu konu ele alınmaya devam etmiştir. Söz konusu çalışmalarda Batılı Devletlere verilen kapitülasyonların Osmanlı İmparatorluğu'nu "yarı-sömürge" bir ülke haline getirdiği ileri sürülürken sıklıkla İngiltere ile 1838'de imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması bir dönüm noktası olarak gösterilir.

Bu çalışmada, Türk düşünce tarihinde 1838 Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkilerine ilişkin tartışmalar ele alınmaktadır. Bu çerçevede Türk düşüncesinde daha çok 1960'lı yıllarda yükselen "anti-empyralizm" tartışmaları doğrultusunda gündeme gelen bu antlaşmanın sebep olduğu ekonomik gelişmelere yönelik eleştirilerin sonraki yıllarda nasıl bir seyir izlediği üzerinde durulmaktadır. Dolayısıyla bunun Osmanlı'nın son yüzyılının iktisadi tarihini anlatan bir sunumdan ziyade bu konudaki tartışmaları incelemeyi amaçlayan bir çalışma olduğunu belirtmekte fayda görülmektedir. Bu kapsamda önce imtiyaz/kapitülasyonların³ Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısındaki yerinden söz edilmektedir. Ardından kısaca 1838 Ticaret Antlaşmasının imzalanmasına giden süreçten ve sözleşmenin kendisinden bahsedildikten sonra "yarı-sömürge" kavramına değinilerek konuya ilişkin tartışmalar irdelenmektedir. Son olarak bu tartışmalar etrafında Osmanlı İmparatorluğu'nun 1838 Antlaşması sonrasında bir "yarı-sömürge" olup olmadığı hususu değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

1. Kapitülasyonlar ve Osmanlı Ekonomik Düzeni

Osmanlı İmparatorluğu neredeyse kuruluş yıllarından itibaren Avrupa Devletlerine ticari imtiyazlar vermiştir. Halil İncalık, bunların İslam hukuku çerçevesinde gayrimüslim yabancılara verilen bir tür izin olduğunu kaydeder. İslam dünyasında kapitülasyon imtiyazları için kullanılan ve şartlar anlamına gelen "şurut" Latinceye capitula (şartlar, maddeler) olarak çevrilmiş, bundan daha sonra Fransızca "capitulation" kelimesi türemiştir. İncalık bu terime "teslim olma" anlamının verilmesinin yanlış olduğunu vurgular.

3 Bu çalışmada iki sözcük de kullanılmıştır.

Ancak 18. yüzyıldan itibaren iki taraf arasında “kararlaştırılmış antlaşma” niteliğini alınca kelime bu anlamıyla kullanılır olmuştur. Başka bir ifadeyle zaman içerisinde “*taviz*” olarak yorumlanır olmuştur, denebilir. Oysaki bir “ahdnâme” olan imtiyazlar başlangıçta, padişahın tek tarafı olarak verdiği güvenceleri içeren bir çeşit “berat” veya “nişan” idi. “Dostluk ve sadakat” üzerine verildiğinden, padişah bunları sadece dost gördüğü ülkelere verirdi. 17. ve 18. yüzyılda ise bu imtiyazlar pek çok Avrupalı devlete verilmeye başlanmıştır.⁴ Ancak bu tarihten sonra büyük ölçüde “taviz” yahut “ayrıcılık” olarak kabul edilir olmuştur. Nitekim Orhan Hançerlioğlu’nun Ekonomi Sözlüğünde “Bir devletin başka devletlere tanıdığı ekonomik ayrıcalık” olarak tanımlanmaktadır ve giderek Osmanlı’yı “yarı-sömürge” ülke konumuna düşürdüğünden söz eder.⁵

Ticari imtiyazlar, antik çağlarda yabancılara hiçbir hak tanımayan Atina, Roma gibi devlet düzenlerinin ardından Orta Çağ’da Haçlı Seferleriyle beraber ticari konsoloslukların örgütlenmesi ile başlamıştır. Mahmut Esat Bozkurt, Cermen hukukunun özellikle Charlesmagne’nin (Şarلمان) fermanları sonrasında yabancılara ilişkin düzenlemeler getirmesi, fethedilen ülkelerin adetlerinin korunmasıyla imtiyazların başladığından söyler.⁶ Tabii burada söz konusu olan yabancılara, çoğunlukla tüccarların, hukuki haklarının ticaret yaptıkları ülkede (özellikle vücut bütünlüğünün) korunmasıdır. Osmanlı’nın son çağlarında neredeyse kendi tebaasına tanımadığı düzeyde yabancı tüccarların işlerini kolaylaştıran, kazançlarını artıran türden ayrıcalıklar değildir.

Kapitülasyonların tarihsel seyrine bakıldığında esasen Osmanlı’dan önce de Anadolu’da kurulan devletlerin, beyliklerin özellikle deniz ticareti yapan devletlere ticari imtiyazlar verdikleri görülür. Bizanslılar, İtalyan kolonilerine İstanbul’da ticaret yapma hakkı tanıyorlardı.⁷ Anadolu Selçuklu sultanları Kıbrıs Krallığı’na ve Venediklilere 1207’de ticari imtiyazlar tanımişti. Günümüze ulaşabilen en erken ahidname metni Mayıs 1210 tarihlidir. Osmanlılar 1352’de Rumeli’ye ilk geçtiklerinde o sırada Venedik’le savaş halinde olan Cenovalılar ile dostluk ilişkileri içindeydiler ve onlara ilk

4 Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye-IV*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, s. 226-227.

5 Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 207.

6 Mahmut Esat (Bozkurt), *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine: Tarih ve Metinlerin Işığında Kapitülasyonların Hukuki Özelliği*, çev. Ahmet Öylek, Türk Hukuk Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 10.

7 Mahmut Esat, *age.*, s. 11.

kapitülasyonu vermişlerdi. İnalçık, bu metnin kayıp olduğunu; ancak 7 Haziran 1387 tarihli ahidnamenin mevcut olduğunu aktarır. Yine Anadolu beyliklerinden Aydınoğulları'nın Kutsal İttifak'la (Papalık, Venedik, Rodos şövalyeleri, Kıbrıs) yaptıkları 1348 tarihli barış antlaşması en eski imtiyaz anlaşmalarından biri olarak gösterilir. Osmanlılarda ise Fatih Sultan Mehmed, döneminden itibaren Venediklilere birtakım imtiyazlar verilmiştir.⁸ Fakat bütün bu imtiyazlar, "ahidname" şeklinde Osmanlı sultanlarının tek tarafı olarak verdiği izinlerdir. Kapitülasyonların ilgili devletlerle bir anlaşma gibi görülmesi ise 1740 yılında Fransa'ya verilen ve sürekli kılınan kapitülasyonlar ile olmuştur.⁹ Bunun öncesinde ise Avrupa devletleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret için "en imtiyazlı millet" şartının kapitülasyonlara dahil edilmesi hususunda mücadele belirmeye başlamıştır. Bu hakkı da ilk defa 1601 yılında İngiltere almıştır.¹⁰ Görüldüğü üzere, ticari imtiyazlar verilmesi Osmanlı'dan önce de olağan bir işti. Bir yerde imparatorluk, üzerinde kurulduğu coğrafyanın ekonomik geleneğini devralmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme dönemine kadar imtiyazlar geleneksek ekonomi düzeni için bir sorun oluşturmamış, hatta bu düzenin bir parçası haline gelmiştir. Geleneksel Osmanlı düzeninde üç temel mali ilkeden söz edilir. Provizyonizm (iaşe), gelenekçilik (tradisyonalizm) ve fiskalizm şeklinde belirlenen bu ilkelerden ilki, iktisadi faaliyetlerin halkın iaşesinin sağlanması için gerçekleştirilmesi olarak açıklanır. Üretilen mal ve hizmetlerin mümkün olduğunca bol, kaliteli ve ucuz olması, bu doğrultuda piyasa arzının yüksek tutulması amaçlanmıştır.¹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun iaşeye verdiği önem ithalat ve ihracat konusunda modern devletlerin ekonomi anlayışlarından farklı bir ekonomik tutum izlemesine yol açmıştır. İç piyasalar için yeterli iaşenin sağlanması için ithalat desteklenirken ihracata ise ancak içerideki talep karşılandıktan sonra izin verilmekteydi. İç piyasada sıkıntı yaşandığında gıda maddelerinin ve ham maddelerin ihracatı engellenmiştir.¹²

8 Halil İnalçık, "İmtiyazat", *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, 2018 İstanbul, s. 172-173.

9 Mahmut Esat, kapitülasyonların anlaşma olarak görülemeyeceğini, özel anlaşma dahi olmadıklarını, imtiyazı veren sultandan bağımsız olarak sürekli de olsalar tek tarafı bir "lütuf" oldukları konusunun altını çizer. Bk. Mahmut Esat, *age.*, s. 27-29, 95.

10 İnalçık, *age.*, s. 173-177.

11 Diğer ilkelerden gelenekçilik, narh ve gedik uygulamalarıyla piyasada dengenin korunması; fiskalizm ise hazineye ait gelirlerin mümkün olduğunca üst düzeyde tutulmasıdır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 41-42.

12 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul

Osmanlı'ya özgü bu durum ithalatı teşvik eden, dolayısıyla yabancılara ticari imtiyazlar verilmesini olağanlaştıran bir hal almıştır. Bu politikayla Avrupa merkantilizmi arasındaki fark açıktır. Esasen Avrupa'da da Orta Çağ'da şehirlerin iâşesinde sıkıntı olduğunda benzeri tedbirler alınmaktaydı. Osmanlı ile Avrupa devletlerinin ekonomi politikaları arasındaki fark, Avrupa'da merkantilizmin yükselmesi ile birlikte belirmeye başlamıştır.¹³ Avrupa ithalatı kısıtlayıp ihracatı destekleyen ve böylece yerli üretime destek veren bir ekonomi politikası izlerken Osmanlı geleneksel ekonomi düzenini asırlar boyunca devam ettirmiştir.

Avrupa'da başka bir ekonomik düzenin belirmeye başladığı, aynı zamanda imparatorluğun güçlü olduğu dönemlere (15. ve 16. yüzyıllar) denk gelen asırlarda dahi iâşe meselesi Anadolu'da sorun olduğundan¹⁴ ticaretin ithalat yönü hep canlı tutulmak istenmiştir.¹⁵ Gerileme döneminde ise iâşe ihtiyacına Batı kapitalizminin Osmanlı ülkesine yayılma talebi eklenmiştir. Söz konusu devirde yabancının Osmanlı ülkesinde yararlandığı imtiyazlardan Osmanlı tacirleri de başka ülkelerde yararlanabilmekteydi. Yahya Sezai Tezel Osmanlı'nın güçlü olduğu bu yüzyıllarda aslında ekonomisinin Avrupa sanayi ürünlerinin tahakkümüne girdiğini, fakat ticaretin yapılanmasında Avrupalılar lehine kesin bir simetrisizliğin henüz Avrupa-Osmanlı ticaretinde kayda değer düzeyde olmadığını belirtir. Birçok Müslüman-Türk tacirin ve gemi sahibinin Venedik gibi yabancı ticaret merkezlerinde önemli gruplar oluşturduğunu, Osmanlıların İtalyanlara tanıdığı ülke-dışı (exterritorial) hakların karşılığında İtalya'daki Osmanlı tacirlerinin de benzer ayrıcalıklardan yararlanmakta olduğundan söz eder.¹⁶ Bu açıdan İmparatorluğun gerileme dönemine kadar imtiyazlar iâşe yönetimini kolaylaştırırken devletler arası ilişkilerde karşılıklı ilkesi gözetilerek verilmekteydi. Tabii yine de bu devirde Osmanlı'nın bir ticaret devleti olmadığını, dolayısıyla imtiyazların yabancılar için olan kısmının ağır bastığını belirtmekte fayda vardır.

2013, s. 55.

13 Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2003, s. 12.

14 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Akdağ, *Anadolu Halkının Dirlik ve Düzen Kavgası: Celali İyanları (1500-1610)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

15 Şevket Pamuk, *age.*, s. 11.

16 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 48.

Coğrafi keşiflerle ticaretin Akdeniz'den Atlas Okyanusu kıyılarına kaydığı 15-16. yüzyıllarda Osmanlılar, verdikleri bu imtiyazlarla mali, iktisadi ve siyasi amaçlar gütmekteydiler. Mali amaç geçişlerden ve dış ticarettten gümrük vergileri alarak hazineye katkı sağlamak iken iktisadi amaç, ticareti mümkün olduğu kadar Akdeniz havzasında tutmaya çalışmaktı. Siyasi olarak da Batılı devletlere imtiyazlar vererek bunları birbirlerine karşı kullanmayı amaçlıyorlardı. 17. yüzyılda dahi kapitülasyonları Batılılara karşı bir silah olarak kullanmaya devam ettilerse de giderek Osmanlı'nın aleyhine işleyen bir düzene dönüşmüştür.¹⁷ Nitekim tüm Akdeniz dünyasını ve bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nu da etki alanına alan değişimler başladıktan sonra, imparatorluğun mali sistemini çıkmazlara sokacak süreç de başlamıştı. Yavuz Cezar, Osmanlı mali sisteminin “savaşlar hep kazanılacak” ve “savaş masraflarının nakden finansmanı gibi bir sorun asla gündeme gelmeyecek” varsayımı üzerine kurulu olduğuna işaret ederek fetihlerin durup savaşların kaybedilmesinin üzerine bir yandan enflasyonist baskıların, öte yandan ticaret yollarındaki ve dengelerindeki değişmeler, ayrıca nüfus artışından kaynaklanan yeni sorunların artık devletin klasik kurumlarını yeni ayarlama ve düzenlemelere zorlamakta olduğunu belirtir. Osmanlı maliyecileri uzun süre klâsik sistemi dışlayan çözümlere itibar etmemişler ve en önemlisi mali sorunlara çareyi üretimin ve ticaret hacminin arttırılmasında değil de mevcut mali gelirlerin (vergilerin) paylaşımını yeniden ayarlama aramışlar ya da aramak zorunda kalmışlardır. Bunun da geleneksel ekonomi düzeninin fiskalist yönünün bir yansıması olduğunu belirtmek gerekir. Hazine daraldıkça devlet yeni vergiler salmayı neredeyse tek çözüm olarak görmüştür. Fakat bu tutum mevcut sorunların daha da ağırlaşmasına sebep olmuştur. Buna koşut olarak İmparatorluk zayıfladıkça kapitülasyonların karakteri değiştirilerek Osmanlı ülkesi ham maddelerin alınıp mamul maddelerin satıldığı bir pazar haline gelmiştir. Geleneksel ekonomik anlayışın, başka bir ifadeyle iâşe tedarigini düzenli kılmanın araçlarından biri olan imtiyazların olağan görülmesinin, halen devam etmesi sebebiyle de buna karşı ciddi bir tepki duyulmamıştır. Zamanla yerli sanayi baltalanırken, iç ve dış ticarettte önemli yere sahip gayrimüslim Osmanlı tebaası yabancı devletlerin himayesine girerek Müslüman tüccarlara karşı tekeli özelliğler kazanmışlardır.¹⁸

17 Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları”, *Osmanlı (İktisat)*, C 3, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 22.

18 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarihi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 32.

Kapitülasyonların içeriğinin zamanla değişmesi bakımından 1740 yılında Fransa'nın Osmanlı ile Rusya arasındaki barış görüşmelerine (Belgrad 1739) verdiği destekten ötürü elde ettiği ayrıcalıklar önemli bir dönüm noktasıdır. Bu imtiyazlarla her padişahın fermanla verdiği kapitülasyonlar sürekli kılınırken Osmanlı'daki gayrimüslim tebaaya yabancı devletlerin konsolosluğu aracılığıyla “berat”lar verilerek o ülkenin vatandaşı gibi ticaret yapabilme imkânı tanınıyordu. Böylece Osmanlı ticaretindeki sınıfların yapısında köklü bir değişiklik meydana geliyordu. Zira bir bölgede Müslümanların çoğunlukta olup olmadığı fark etmeksizin gayrimüslimler konsolosluklara olan bağlarıyla üstün hale geliyordu. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile de Osmanlılar, herhangi bir yardım almaksızın kendilerini “savunamayacaklarını” gördüklerinde Avrupa'nın “karmaşık” devletler arası sistemiyle bütünleşmeleri gerektiğini anladılar. Bunun için de bir yandan diplomasiyi kullanmaya çalışırken bir yandan da kapitülasyonların “kötüye kullanımını azaltmak” istiyordu ki bu sonuncusu büyükelçilerin ve konsolosların direnişiyle karşılaşmıştır.¹⁹ Dolayısıyla 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Osmanlı idarecileri imtiyaz işinin imparatorluğun aleyhine bir seyir aldığı bir biçimde ayırdına varmışlardır. Ancak ya durumun vahametini yeterince kavrayamadıklarından ya süreci tersine çevirecek bir askeri ve siyasi güçten artık yoksun olduklarından yahut da her iki nedenle de çözüm üretmemişlerdir.

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu idari, askerî ve ekonomik bütün kurumlarıyla çözülmeye başlarken kapitülasyonlar da olabildiğince aleyhine bir hal almıştı. Bu yüzyıl aynı zamanda İngiltere'nin Sanayi Devrimi sonrası ekonomik olarak büyük bir gelişme kaydettiği, bunun bütün uluslararası düzene yansımalarının olduğu devirdi. İmparatorluk da bu gelişmeden payını 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile almıştı.

2. 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıla geldiğinde artık geleneksel kurumları ve devlet düzeniyle Batı karşısında varlığını devam ettiremeyeceğini anlamıştır. “Devleti kurtarmak” üzere önce III. Selim, ardından II. Mahmut'un reform hareketleriyle idareden hukuka, eğitimden kültüre pek çok alanda Batılı devlet düzenlerini örnek alınmaya başlanmıştı.

19 Immanuel Wallerstein, *The Modern World System: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World Economy 1730-1840s*, C III, University of California Press, 2011, s. 175-176.

Batılılaşma çabasına girişildiği bu dönem aynı zamanda ÷lke içinde merkezî devlete karşı yürüt÷len ayaklanmalarla da mücadele ediliyordu. Bunların bir kısmı Sırp (1821) ve Yunan (1829) isyanları gibi ulusçu hareketler iken bir kısmı da kendi nüfuz bölgelerini oluşturan âyanlara, valilere karşı idi. Bu anlamda Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın 1830'lu yıllarda İstanbul'a karşı yürüttüğü mücadele payitahtı epey zor durumda bırakmıştı. Osmanlı'yı Ruslardan yardım isteyip karşılığında 1833 Hünkâr İskelesi Anlaşmasıyla birtakım ayrıcalıklar vermek durumunda bırakan bu antlaşma, İngilizleri Orta Doğu siyasetinde daha aktif rol oynamaya sevk etmiştir. Bunun sonucunda Osmanlılarla 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması imzalanmış ve İngiltere Mısır sorununun çözümünde başat bir rol oynamaya başlamıştır.²⁰ Tabii burada İngiltere'nin anılan yüzyılın son çeyreğine kadar özellikle Rusya'nın yayılımına karşı yürüttüğü Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasına yönelik dış politikası kadar, Mısır dahil bütün ÷lkeyi kendi kapitalist yayılımını sürdürebileceği bir pazar haline dönüştürme çabası da söz konusudur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret belli kayıtlar altındaydı. İç ticaret Osmanlı tebaasına aitken çoğu malın alım-satımı bir ruhsat bedeli karşılığında belli kişilerin tekeline verilmişti. Üreticiler mallarını ruhsat sahibi bu kişilere satmak zorundaydı. “Yed-i vahit” (tekeli) adı verilen bu usul, yalnız tahıl gibi Osmanlı'da üretilen ürünlere değil, ithal mallarına da uygulanmaktaydı. Mısır'da Mehmet Ali Paşa “yed-i vahit” usulünü dış ticareti devletleştirme yolunda kullanıp elde ettiği gelirle ordusunu güçlendirme ve sanayileşme çabalarına girişmiştir. Yahya Sezai Tezel hem Osmanlı'daki hem de Mısır'daki bu tekeli uygulamalarının İngiliz tüccarlarını rahatsız ettiğine işaret eder.²¹ Çünkü Sanayi Devrimi sonrası kendi ihtiyacının çok üstünde üretim yapan İngiliz sanayii, ürünlere ÷lke dışında yeni pazar bulmak zorundaydı. Dış pazarlardan elde edeceği kârların yeni yatırımlara dönüştürüleceği bu düzenin önünde İngiliz kapitalizminin yayılmasını engelleyen, Osmanlı'da olduğu gibi, gümrük duvarları, tarifeler yer almaktaydı. Ahmet Yücekök, bu dönemde İngiliz dış politikasının başlıca amaçlarının ucuz ham madde sağlayacak, kendi yer altı zenginliklerini işletemeyecek kadar sanayileşmemiş ÷lkelerin İngiliz etki alanına alınması, ucuza elde edilen ham maddelerin

20 Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, State University of New York Press, 1988, s. 34.

21 Doğan Avcioğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, C I, Tekin Yayınevi, İstanbul 1976, s. 105.

işlenerek yeniden bu ülkelere satılması için gerekli ticari kolaylıkların sağlanması ve o ülkelerdeki yerli sanayilerin yıkılması, “yardım ve ekonomik gelişme perdesi altında” bu ülkelerin ihraç mallarını ucuza getirecek liman, demir yolu yapımı gibi işlerle ekonomik yatırımlar yapılması olduğunu kaydeder.²² İşte Osmanlı’yla imzalanan 1838 Ticaret Antlaşması’nın ardında İngiliz kapitalizminin böyle bir yayılmacı aşamaya gelmiş olması gibi bir etken söz konusu idi.

Mehmet Ali Paşa’nın Osmanlı saltanatına karşı ayaklanması ve bu ayaklanma karşısında istenen yardım İngiltere’ye istediği fırsatı yaratmıştı. İngiliz desteği ile kendi paşasının ayaklanmasını bastıran imparatorluk bunun karşılığında Baltalimanı Ticaret Antlaşması’nı imzalamak durumunda kalmıştır. Dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston’un “Şaheser-Capo d’Opera”²³ olarak nitelendirdiği antlaşma, 16 Ağustos 1838 tarihinde Baltalimanı’nda Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa ile İngiltere Büyükelçisi Ponsonby tarafından imzalanmıştı. Antlaşmanın maddeleri arasında İngiltere Devleti uyuğunda olanlar ve gemileriyle ilgili bütün hak ve ayrıcalıkların sonsuza kadar geçerli olacağı, Osmanlı Hükümeti’nin o anda ya da daha sonra başka herhangi bir devlete bağışladığı ya da bağışlayacağı bütün hakların eşit şekilde İngiltere’ye de verileceği, İngiltere uyuğundakilere Osmanlı ülkesinin her tarafında ve her türlü satılacak ticari mal ve eşyayı satın alma hakkına sahip olduklarını, tarımsal ürünler ve diğer mallar üzerine konan “yed-i vahid” usulü ihraç yasaklarının kaldırılması, satın alınan ticari malların ülke içinde serbestçe dolaşımı, bir İngiliz tüccarının Osmanlı Devleti’nde yetişen bir mahsulü satın alması ve Osmanlı İmparatorluğu toprakları içerisinde satması halinde, alım ve satıma ilişkin vergileri, Müslüman veya reayadan, bu açıdan en çok imtiyaza sahip olanın verdiği miktarda vereceği hükümleri yer almaktaydı. Böylelikle, İngiliz tüccarı “en çok müsaadeye mazhar” tüccarla aynı statüye sahip olmakla kalmıyor, aynı zamanda “en çok müsaadeye mazhar yerli tüccar” sıfatıyla Osmanlı tebaasının önüne geçiyordu.²⁴ İhracatın yapılacağı iskeleye kadar ihracattan hiçbir vergi alınmayacak, iskelede %9 vergi, iskeleden ihracında ayrıca %3

22 Ahmet Yücekök, “Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu-1838 Ticaret Sözleşmeleri”, *AÜSBF Dergisi*, C 23, S. 1, 1968, s. 389-390.

23 Avcıoğlu, *age.*, s. 104.

24 B. Ali Eşiyok, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Antlaşması”, *Mülkiye Dergisi*, 2010, C XXIV, S. 226, s. 80-82.

gümrük resmi alınacakken ithalatta ise yalnız %3 ithal resmi ile %2 oranında ek vergi alınacaktır. İthal malları ülkenin her yerine vergisiz gidecekti. Doğan Avcıoğlu bu hükme göre, bir Osmanlı tüccarının ülke içinde satacağı mallar için %12 vergi öderken, yabancı tüccarların %5 vergi vermek durumunda kaldığına dikkat çeker. Ayrıca yabancı malların Boğazlar'dan geçişi serbest hale gelmişti ve Osmanlı limanlarındaki muamelelerden ayrıca hiçbir vergi alınmayacaktı.²⁵

İşte bu şartlarla imzalanan Ticaret Antlaşması imparatorluğun son yüzyılı için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Antlaşmadan bir yıl sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Osmanlı, Batılılaşma konusunda daha kararlı bir biçimde ilerlerken bu antlaşma ile de Batı kapitalizminin kolaylıkla yayılabildiği bir ülke haline gelmiştir. Kapitalizmde merkez-çevre ve bağımlılık ilişkileri üzerine çalışmalarıyla bilinen ABD'li Sosyolog Immanuel Wallerstein, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı kapitalizmine eklenme sürecinden bahsederken III. Selim'in başaramadığı devleti merkezileştirme ve daimî bir bürokrasi oluşturma işini II. Mahmut yapabilirken İngiltere'nin de İmparatorlukta Fransa'nın yerini alarak ülkenin toprak bütünlüğünü Rusya ve Avusturya'ya karşı koruyan hegemonik güç konumuna geldiğini kaydeder. İngiltere'nin bu gücü elde etmesi 1838 Ticaret Antlaşması ile daha da belirgin bir hal almıştır. İngiltere bu antlaşma ile "en çok gözetilen ulus" hakkı aldığı gibi gümrük vergilerinde büyük ayrıcalıklar elde etmiştir. Bu antlaşmanın pek çok kimse tarafından Osmanlı'nın "görünüşte serbest ticareti benimsemesi" olarak yorumlandığını; ancak olumsuz etkisinin çok fazla olduğunu belirtir. Zira Osmanlı sanayi üretimini epey azalttığı gibi devlet gelirlerini de düşürerek 1856 yılında dış borçlanmaya gitmesine yol açmıştır. Wallerstein, 1838 sonrası Türkiye'nin İngiltere'nin en iyi dördüncü alıcısı haline gelirken 1846'da Lord Palmerstone'un parlamentoda yaptığı konuşmada "Türkiye kadar başka hiçbir ülkeyle tariflerin bu kadar düşük ve bu kadar liberal olduğu bir ticari ilişkilerinin olmadığı"ni söyleyebildiğine dikkat çeker.²⁶

Dünya tarihinde de böyle önemli bir yere sahip olan Baltalimanı Antlaşması üzerine olan elinizdeki çalışmanın bundan sonraki bölümünde antlaşmanın Osmanlı İmparatorluğu'nu "yarı-sömürge" konumuna getirip getirmediği üzerine tartışmalar ele alınacaktır.

25 Avcıoğlu, *age.*, s. 107.

26 Wallerstein, *age.*, s. 177.

3. Türk Düşüncesinde Baltalimanı Sözleşmesi Tartışmaları

Cumhuriyet sonrası düşünce hayatında kapitülasyonlar Türkiye'nin bağımsızlığını gölgeleyen, onu "yarı-sömürge" bir ülke haline getiren unsur olarak değerlendirilirken çoğunlukla 1838 Baltalimanı Antlaşması'na gönderme yapılır. Bunun birinci nedeni bu antlaşmanın yukarıda bahsedildiği üzere önceki kapitülasyonlardan çok daha etraflı hükümler getirmiş olmasıdır. Ayrıca hem İngiliz yetkililerin bile övgüyle söz etmesi, bu antlaşmadan yaklaşık 15 yıl sonra Osmanlı'nın dış borçlar almaya başlayıp 1875'te moratoryum ilan edecek hale gelmesi diğer nedenleridir. Dolayısıyla yakın Türk tarihine ilişkin çalışmalarda çoğu zaman Baltalimanı Antlaşması'na ayrıca değinildiği görülür.

Bu tartışmalara geçmeden önce tartışmalarda sıklıkla dile getirilen "yarı-sömürge" kavramını açıklamakta fayda görülmektedir. Tabii ondan da önce "sömürgecilik" ya da Batılı dillerdeki karşılığı olan "colonialism" in ne olduğunun açıklanmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Gelişmiş devletlerin Asya, Afrika ve Latin Amerika'da kurmuş oldukları sömürge sistemi; "nüfuz alanları"ndan, "yarı-sömürge" yahut "neo-kolonyalizm"den farklı bir yapıdır. Portekiz, İspanya, Fransa, Hollanda ve İngiltere'nin beyaz nüfus yerleştirerek ve metropol lehine yerel kaynakları işleterek uyguladıkları bu yapıda²⁷ metropol ülkeden farklı bir hukuk sistemi uygulanmıştır. "Sömürge" yerine 1955'teki Bandung Bağlantısızlar Konferansı'nda Endonezya lideri Sukarno "emperyalizm" sözcüğünü öne sürmüş ve özellikle Soğuk Savaş ortamında sosyalist blok liderleri bu sözcüğü kullanmayı tercih etmişlerdir.²⁸ "Yarı-sömürge" (semi-kolonyalizm) kavramı ise Lenin'in ve Mao-Zedung'ın 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyılın başlarında kapitalist devletlerin sermaye, ticaret ve siyasi olarak Osmanlı, İran, Çin gibi nüfuz ettikleri ancak hukuki olarak bağımsızlıklarını koruyan ülkeler için kullandıkları bir terimdir.²⁹ "Yarı-sömürge" tanımını emperyalizm tartışmaları içerisinde ele alan Lenin, 19. yüzyılın son çeyreğinde daha başlangıç aşamasında olan kapitalist tekelleşme sürecinin, 20. yüzyılın hemen başlarındaki fiyat dalgalanmalarıyla belli bir seviyeye geldiğini ve bunun da emperyalist yayılımı tetiklediğini yazar. Bu tekelleşmede bankacılık sektörünün artan etkinliğine işaret eden Rus lider,

27 *The Concise Oxford Dictionary of Sociology*, ed. Gordon Marshall, Oxford University Press, New York 1994, s. 69.

28 Josef Wilczynski, *An Encyclopedic Dictionary of Marxism, Socialism and Communism*, The Macmillan Press, London 1981, s. 85-86.

29 Marshall, *age.*, s. 471.

mali sermayenin (finance-capital) geleneksel kapitalist sanayi sermayesinin önüne geçtiğini vurgular. Mali sermayenin egemenliği kapitalizmi en yüksek aşamasına getirmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru ilerlemiş Batılı ülkelerde muazzam bir “sermaye fazlası”nın meydana gelmişti. Batılı ülkeler bu fazlalığı, sermayedarların kazançlarında azalma olacağı nedeniyle belli bir ülkede insanların yaşam düzeyini yükseltmek yerine, başka coğrafyalara, geri kalmış ülkelere aktararak kârlarını artırmaya yönlendirilmiştir. Çünkü geri kalmış ülkelerde sermaye yetersiz, toprağın bedeli ve ücretler görece düşük, ham madde de ucuz olduğundan kâr yüksektir. Lenin, kapitalizmin 20. yüzyılın başı itibarıyla geldiği aşamada; kapitalist ülkeler arasında dünyanın ekonomik nüfuz alanlarına bölünüp paylaşılması; bununla birlikte siyasal gruplar, devletler arasında dünyanın toprak bakımından paylaşılması, sömürge savaşı, “ekonomik önem taşıyan topraklar için savaşım” esaslarına dayanan bazı ilişkilerin kurulduğunu öne sürer. Mali-sermayeye en büyük “rahatlığı”, en büyük “üstünlükleri” sağlayan şey, ona boyun eğen halkların ve ülkelerin siyasal bağımsızlıklarını da yitiriyor olmasıdır.³⁰ Birinci Dünya Savaşı bu “yarı-sömürge” ülkeleri ele geçirmek için yapılan mücadeledir.

Kavramsal olarak 20. yüzyılın başında ortaya çıkan “yarı-sömürge” durumu Millî Mücadele’de kazanılan siyasi bağımsızlık sonrası ekonomik bağımsızlığı da kazanmak için Türkiye açısından geçerliliğini korumuştur. Lozan’la birlikte kapitülasyonların kaldırılması sayesinde bu tartışma geri planda kalmıştır. Ancak 1960 sonrası yeniden yükseldiği görülür. Zira Soğuk Savaş’ın bütün yoğunluğuyla yaşandığı söz konusu dönemde Türkiye’de sol düşüncenin ve özellikle onun Kemalist fraksiyonunun³¹ öne çıkmasıyla birlikte “emperyalizm” “anti-emperyalizm” konuları da sıklıkla gündeme gelmiştir. Bu bakımdan 1961-1967 yılları arasında yayın yapan *Yön* dergisi emperyalizm tartışmalarıyla birlikte Türkiye’nin Batılılaşma sürecinin, Kurtuluş Savaşı’nın siyasi, ekonomik, kültürel yönleriyle ele alındığı bir mecra olmuştur. Yayın yönetmeni Doğan Avcıoğlu *Yön*’deki yazılarında ekonomik bağımsızlığa sürekli vurgu yaparken esas olarak 1968’de yayınlanan *Türkiye’nin Düzeni* kitabında antlaşmaya ilişkin keskin görüşlerini dile getirmiştir.

Baltalimanı’nı “Türkiye’nin İdam Fermanı” diye adlandıran Avcıoğlu, Türkiye’yi, İngiltere’nin bağımlı tarım ülkesi haline getirmek için

30 V. İ. Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. Cemal Süreya, Sol Yayınları, Ankara 2009, s. 25-26, 35, 52-53, 66, 69-70, 85, 92-93.

31 Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İletişim Yayınları, 2011 İstanbul, s. 121-122.

kapitülasyonların kaldırılması gereken bir dönemde, Osmanlı devlet adamlarına serbest ticaret doktrinini kolayca kabul ettirdiklerini öne sürer. Türkiye'nin 1838'de imzalanan Ticaret Antlaşmasıyla ileri Avrupa ekonomisinin açık pazarı haline geldiğini, bu nedenle de "ekonomi kendi yolunda devam edebilse mümkün görünen gelişme"nin engellenmiş olduğu görüşündedir. Avcıoğlu, İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'un antlaşmayı "Copo d'Opera" (Şaheser) diye selamlamasına vurgu yapar. "Kapitalist gelişme yoluna girmeye niyetlenen" bir Türkiye'nin o dönemde iç ticaretindeki mevcut tekelleri (yed-i vahid) kaldırmasının elzem olduğunu, ama bunu yüksek gümrük duvarlarıyla kendi iç pazarını ileri kapitalist ülkelerden korumak şartıyla yapması gerektiğini ifade eder. Oysa 1838 Antlaşması ile dışa karşı korunma tedbiri getirilmeden içerdeki kayıtların kaldırılması ülkeyi Avrupa'nın açık pazarı yapmıştır ve Türkiye 1929 yılına kadar, gümrük özgürlüğüne sahip olamamıştır. Lozan'da dahi emperyalist ülkeler gümrük vergilerini Türkiye'nin istediği gibi tespit etme hakkını tanımayı reddetmişler ve hiç değilse beş yıl süreli bir taviz sağlamışlardır.³²

Avcıoğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun gümrük vergilerini sanayiini korumaktan çok, hazineye gelir sağlamak amacıyla artırmak istediğini ama her seferinde, Avrupa devletlerini teker teker değişikliğe razı etmek gerektiğini kaydeder. Avrupalılar bu müsaadeyi vermek için, karşılığında ağır tavizler koparmayı da hiçbir zaman ihmal etmemişlerdir. Bu gümrük esareti, Avrupa'nın ön aldığı bir dönemde, kapitalist gelişmenin temel şartı olan bağımsız gelişme olanağını kaldırarak, sanayileşmeyi engellediği gibi, mevcut sanayi de yok olmasına yol açmıştır. Avcıoğlu'na göre 1838 Antlaşması, serbest ticaret şartlarını hazırlarken Tanzimat da Batı kapitalizmi yararına kurulan açık pazar düzeninin gerektirdiği idarî, mali vb. reformları getirecektir. Batı kapitalizminin Türkiye'de "yaslanmak istediği" Rum ve Ermenilere imtiyazlı bir durum sağlayacaktır. 1838 Antlaşması gibi Tanzimat reformları da İngiltere tarafından dayatılmıştır.³³ Avcıoğlu, Osmanlı'nın III, Selim'le başlayan ve II. Mahmut ile daha kararlı bir hal alan Batılılaşma adımlarını göz ardı ederek, aslında bunların bir devamı ya da daha ileri bir aşaması kabul edilebilecek Tanzimat'ı İngiliz dayatması bir belgeye indirger görünmektedir.

32 Avcıoğlu, *age.*, s. 102, 104-108.

33 Avcıoğlu, *age.*, s. 117-118.

Avcioğlu gibi d6nemin *Y6n* yazarlarından ve Batılılaşma konusunda eserleri bu alanda çalışan hemen herkes için bir başvuru kaynağı olan Niyazi Berkes de 1838 Antlaşmasını Osmanlı'yı bağımlı hale getiren bir d6zenleme olarak değerlendirmiştir. İngiltere'nin Napolyon Savaşları sonrası T6rkiye 6zerinde daha etkin olmaya başladığına işaret eden d6ř6n6r, antlaşmanın ithalat-ihracat tarifelerini sabitleştirerek ileriki d6nemde tarifeler 6zerine yabancı m6dahalesine giden yolu açtığını belirtir. Yeni ticari koşulların, ekonomik serbestliğin yirmi yılda demografi ve insanların mesleki koşulları 6zerinde birtakım değişiklikler yarattığını; ekonomide birtakım canlanmalar g6r6nd6đ6n6, yeni ekonomik faaliyetler ve ulaşım araçlarının etkin hale geldiğini, ticar6 kuruluşlar, bankalar, sigorta şirketleri kurulduğunu, hatta tarımsal alanların genişleyip 6retim arttığını kaydeder, ancak bunun ulusal ekonomiye herhangi bir katkısı olmadığının altını çizer. 6nk6 Osmanlı ekonomisi b6y6k 6l6de Avrupa ekonomisine bağımlı hale gelmiştir.³⁴ Berkes, Osmanlı idarecilerinin gerek bu Antlaşma gerekse sonrasındaki Tanzimat Fermanı ile Avrupa d6zenine dahil oldukları zannına kapıldıkları g6r6ř6ndedir. Ona g6re Bâb-ı Âli bu antlaşma gereğince İngiltere'nin ve onun peşinden başka Avrupa devletlerinin istediği ticaret rejimi uygularsa, Batı uygarlığına girileceğini d6ř6n6yordu. 1838 Antlaşmasının Orta ağ'dan çıkma yolunda ileri bir adım gibi g6r6nmekle birlikte, gerçekte Batı ekonomisinin gerisinde bir 6lkeyi daha 6st6n bir ekonomik uygarlık karşısında zor durumda bıraktığını kaydeder. 6nk6 bu antlaşma, T6rkiye'nin devletçilik siyaseti ile ekonomik kalkınma programı uygulamak zorunda olduğu bir d6nemde, b6t6n6yle liberal bir ticari ve ekonomik siyaset izlemesini gerektiriyordu. Bu bakımdan g6r6şleri Avcioğlu ile uyumludur. Her iki d6ř6n6r de Osmanlı İmparatorluğu'nun 1840 sonrası sanayileşme faaliyetlerine 6lkeyi ham madde kaynağı haline d6n6řt6recek b6yle bir antlaşmanın ağırlığı altında girdiği kanaatinde dirler. Birtakım "acemililiklerle" girişilen bu faaliyetlerle bir yandan T6rk ekonomisini koruyacak tedbirler alınmaya çalışılmış, bir yandan da II. Mahmut d6neminde başlatılan reform çalışmalarının yerleşmesi için asıl meseleler olarak g6r6len toprak, maliye, eğitim ve hukuk reformlarına gidilmiştir.³⁵ Gerçekten Tanzimat D6nemi'nde Osmanlı'da sanayileşme bakımından bazı adımların atıldığı g6r6l6r.³⁶ Ancak

34 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal 1964, s. 140-141.

35 Niyazi Berkes, *T6rk D6ř6n6nde Batı Sorunu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015, s. 27-29.

36 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat D6nemi Osmanlı Sanayi (1838-1876)*; İnalçık, Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat: Değişim S6recinde Osmanlı İmparatorluğu*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s. 711-728.

Berkes de Avcıoğlu da bu adımları büyük çaplı bir sanayileşme hareketi yahut kapitalistleşme girişimi olarak görmek eğilimindedirler. Osmanlı'nın idari, hukuki, eğitim, kültür ve hatta ticari/ekonomik anlamda bir değişim, daha doğrusu iyileşme peşinde olduğu aşikârdır. Ancak bunun bir sanayileşme hamlesi olarak görmenin pek mümkün olmayacağı düşünülmektedir. Diğer yandan Avcıoğlu'ndan farklı olarak Berkes, Tanzimat'ı "İngiliz dayatması" bir belge gibi görmez. Osmanlıların kendi inisiyatifleriyle giriştikleri bu çabada 1838 Antlaşması'nın getirdiği yüklerin ülke ekonomisine yansımalarının ayırında olmadan bilinçli/bilinçsiz acemilikler, yanlışlarla hatalar yaptıkları şeklinde daha serinkanlı bir yorum getirmiştir.

1960'lı yıllarda sol düşüncenin önemli isimlerinden İdris Küçükömer, 1838 Baltalimanı Antlaşması'na bağımlılık ilişkileri açısından bakan bir başka düşündürdür. Yukarıda bahsedildiği gibi sol düşüncenin Kemalist fraksiyonunun ağır bastığı bir dönemde Kemalizm'e epey eleştirel bakan ve Kurtuluş Savaşı'nın siyasi bağımsızlığı getirdiği, ancak Türkiye'yi ekonomik bağımlılık ilişkilerinden kurtaramadığı yönünde görüşler ileri süren Küçükömer, II. Mahmut'u "dünyanın en liberal imtiyazlarını veren" bu antlaşmaya ikna eden Mustafa Reşit Paşa'nın işlevine dikkat çeker ve tarihi zorunluluğun Osmanlı bürokrasını "talihsiz" olarak Levantenlerle birlikte Batı'nın "işbirlikçileri" durumuna ittiğini söyler.³⁷ Batılılaşma sürecini neredeyse bütünüyle emperyalizmin uzantısı olarak değerlendiren düşünür için devrin bürokratları da Batı emperyalizminin "ortağı" konumundadır.

1838 Antlaşmasına eleştiriler sadece 1960'lı yılların sol çevrelerinin konusu değildir. Daha sonraları da farklı disiplinlerden Osmanlı ve Türk tarihine eğilenlerin önemli bir bölümü de bu antlaşmayı Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkıma götüren sürecin bir dönüm noktası olarak görürler. Halil İnalçık, 1838 sonrası düşen gümrük vergileri ile uygulanan Osmanlı'nın açık pazar politikasının Avrupa merkantilizminin tamamen tersi bir ekonomik anlayıştan, iç pazarda malların bolluk ve ucuzluğunu ilke edinen bir ekonomi anlayışından kaynaklandığına dikkat çekerek bunun daha ucuz ve kaliteli Batı malları karşısında yerli sanayinin çöküşünü hazırladığını belirtir. Zira 1800-1850 döneminde Osmanlılar, pamuk bezini ve İstanbul için unu bile Batılı ülkelerden ithal eder duruma düşerken İngiltere'nin Ortadoğu'ya ihracatı, tüm dış ticaretinin üçte birine ulaştığına işaret eder. "Kısacası denilebilir ki; 1500-1890 arasında Ön Asya, Balkanlar ve Arap topraklarını kaplayan

37 İdris Küçükömer, *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yayınları, İstanbul 2014, s. 73.

geniş Osmanlı ülkeleri Avrupa'nın iktisadi gelişiminde, ilkin Avrupa-Asya ticaretinde bir antrepo, sonra bir pazar olarak kesin rol oynamıştır.³⁸ Başka bir deyişle Osmanlı, Batı kapitalizmi için ucuz ham madde alınan ve mamul ürünler satılan bir pazar haline dönüşmüştür.

1838 Antlaşmasını Osmanlı İmparatorluğu'nu "yarı-sömürge" durumuna düşüren bir olay olarak kabul eden bir diğer isim anayasa hukukçusu Bülent Tanör'dür. 1838 ve sonrasında imzalanan ticaret antlaşmaları ile gelişen yarı-sömürge durumunu yabancı sermaye çevreleri ve bunlarla bağlanan yerli grupların bağımlılık ilişkileri bakımından değerlendiren Tanör, bir grup ticaret burjuvazisinin İngiltere ve Fransa yanlısı, bir başkasının Almanya bağımlısı olduğuna dikkat çekerek bunun İttihat ve Terakki dönemine fırkanın sivil kanadında İngiliz yanlılığının (Cavit Bey gibi), asker kanadında ise Alman yanlılığının (Enver Paşa) ağır basmasını örnek gösterir.³⁹ Baltalimanı'nı Osmanlı ekonomisine yansımından çok siyaseten getirdiği bağımlılık ilişkileri içerisinde değerlendiren Tanör, bu ilişkilerin Cumhuriyet kurulana kadar Osmanlı'yı çevrelediği kanaatindedir.

Türk modernleşmesi üzerine çalışan sosyolog Şerif Mardin ise Batılılaşma sürecine bakışında Batı'ya karşı olan tepkileri değerlendirirken 1838 ve sonrasında imzalanan ticaret antlaşmalarını bu tepkilerin bir nedeni olduğunu vurgular. Tanzimat döneminde özellikle Yeni Osmanlılar⁴⁰ ile birlikte beliren Batı karşıtı tepkilerin ortaya çıkmasını Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu sömürdüğü ya da kendi menfaatleri için bir araç olarak kullandığı algısına bağlanabileceğini söyler ve Tanzimat'ı başlatanların anlamadığı hususun, çeşitli devletlerin birbirleriyle ticaret alanında amansız bir savaşa girmiş oldukları ve 19. yüzyıl ilerledikçe "emperyalizm" adı verilen kapsayıcı politikayı da -bu adı kullanmadan- benimsemeleri olduğunu ilave eder. Osmanlıların 1838'den itibaren çeşitli devletler imzaladıkları ticaret anlaşmalarında da tarım ve endüstri politikalarında da kendi çıkarlarını koruyamadıklarının altını çizer.⁴¹ Dolayısıyla Mardin'in de Berkes gibi Osmanlı idarecilerinin Baltalimanı ve Batı emperyalizmi arasındaki ilişkiyi

38 Halil İnalçık, "Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün", *Doğu Batı Dergisi*, (Doğu Ne? Batı Ne? Özel Sayısı), S. 2, 1998, s. 23.

39 Bülent Tanör, *Kurtuluş/Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2017, s. 18.

40 Tanzimat kuşağının ortaya çıkardığı bir muhalif düşünce hareketi olarak Yeni Osmanlılar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

41 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 11-13.

anlayamadığı görüşündedir. Ancak bu Antlaşma sonrası İmparatorluğun yaşadığı siyasi ve ekonomik bunalımlar, bir yerde Batı karşıtı tepkiyle birlikte bir Osmanlı muhalif düşüncesinin doğmasına yol açmıştır.

İktisatçı Yahya Sezai Tezel de 1838 Antlaşması'yla Osmanlı Hükûmeti'nin, yed-i vahid ve benzeri uygulamalarındaki tekelci karışmaları kaldırıp yabancı tüccarların İmparatorluk içindeki hareketinden alınan bütün resim, harç ve benzeri ödemelerden bağışlayarak gümrükleri üstündeki egemenliğinden vazgeçtiğini ileri sürer. Antlaşmanın yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kapitalist hukuk düzenlerini pekiştirdiğini, Osmanlı vergileri ve yasaları karşısında yabancılara Osmanlı uyruklarına göre sayısız ayrıcalıklar tanıyan ikili bir yapıyı kurmuş olduğunu da ekler. Tezel ayrıca Baltalimanı'nın bağımsız bir gümrük politikası izlenmesi konusunda "son şansı" da ortadan kaldırdığı için Osmanlı Hükûmeti'nin içerde yeni tekniklere dayanan sanayi işletmeleri kurmak, bunların kurulmasını uyararak istediğinde büyük güçlüklerle karşılaştığını ekler. 1830-1840'larda İstanbul ve çevresinde devlet ayakkabı, dokuma ve askeri malzeme fabrikalarıyla beraber 160 kadar imalathane açılmışsa da devlet desteğine ve yönetimine dayanan bu işletmelerin ithalatın yarattığı rekabet karşısında dayanamadığını ve çoğunun kapandığını hatırlatır. Diğer yandan gümrük korumasının yokluğundan başka, Osmanlı uyruklarının yabancılara göre çok daha ağır vergi koşullarıyla karşı karşıya bulunması gibi engellerin yerli sermaye sahiplerinin sanayi ve ticaret alanlarına yönelmesini zorlaştırdığını; 1838'de her türlü iç gümrükten muaf hale gelen yabancıların aksine, Osmanlı uyruklarının 1874'e kadar kara taşımacılığında, 1890'a kadar deniz taşımacılığında iç gümrük ödemek zorunda bırakılmalarının Osmanlı uyrukları aleyhine olan eşitsizliklere örnek gösterilebileceğini ifade eder.⁴² Zaten 1838'i önceki kapitülasyonlardan farklı kılan ve tepki görmesine yol açan esas husus da bu antlaşmanın Osmanlı'daki yabancı ve gayrimüslim azınlıklar bakımından Müslüman-Türk tebaaya göre eşitsiz bir durum yaratmış olmasıdır. Ancak İttihat ve Terakki Fırkası döneminde bu durumu düzeltmeye yönelik birtakım adımlar atılabilecektir.

4. Baltalimanı Antlaşması'na Farklı Bakışlar

1838 Serbest Ticaret Antlaşması'nı ve genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma sürecini özellikle 1980 sonrası dönemde daha farklı değerlendiren tarihçi ve düşünürler olmuştur. Bunda Soğuk

⁴² Tezel, *age.*, s. 76-85.

Savaş'ın artık sönümlenmeye başlaması, Türkiye'de ve dünyada solun zayıflayıp liberalizmin yükselişe geçmiş olmasının düşünce dünyasına olan yansımalarının etkisi olduğu söylenebilir. Bir diğer etken olarak da Osmanlı İmparatorluğu tarihi üzerine Türkiye'de 1970'lerden itibaren daha çok sayıda ve farklı disiplinlerden çalışmanın yapılmaya başlanması da gösterilebilir.

Bu doğrultuda Osmanlı tarihi, özellikle de İmparatorluğun son yüzyılı üzerine çalışan isimlerden İlber Ortaylı, Osmanlı Batılılaşmasını bütünüyle İmparatorluğun bir "yarı-sömürge" haline gelme süreci olarak değerlendirip Baltalimanı'nı da bunun bir dönüm noktası olarak değerlendirenlerin aksine, bu süreç ile 1838'in ayrı ayrı ele alınması gerektiğini belirtir. Tanzimat Fermanı'nı 1838'de İngiltere ile imzalanan antlaşmanın bir ürünü ve gereği olarak görmek yönündeki yaygın eğilime değinerek İngiltere ile yapılan ve gerçekten Osmanlı ekonomisi için "kaçınılmaz bir girdap" olan antlaşmanın Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu nasıl etkilediği meselesinin bir "bilmece" olduğunu söyler ve bu iki gelişme arasındaki bağlantının kolay kurulmadığını savunur.

Fermanda yer alan mal ve kazanç güvenliği ilkesinin ön planda İngiliz dış ticareti için öngörüldüğü ileri sürülmektedir. Bir ülkede her dinden tebaaya kanun karşısında eşit muamele, can ve mal güvenliği vaat etmek ve müsadere ile iltizamın kaldırılacağını ilan etmek gibi ileriye dönük olumlu bir gelişmeyi mutlaka emperyalist Avrupa'nın bir oyunu olarak değerlendirmemek gerekir. Gerçi fermanda yed-i vahid (tekel) denen belanın kaldırılmış olduğundan söz edilmektedir... Modern bir ekonomik düzende yeri olmayan ve ticari serbestiye aykırı ve gelişmeyi önleyen böyle bir sistemden kurtulmak maalesef ve ancak 1838 Ticaret Sözleşmesi'yle gerçekleşmiştir ve bu, Tanzimat döneminin daha baştan girdiği bir çıkmaz ve girdaptır. Ancak 'yed-i vahiden çok şükür kurtulduğu' ibaresinin bu fermanda yer almasının, Baltalimanı'ndaki sözleşmenin 1839 Kasım olayını hazırlayan başat neden olduğunu ileri sürmeye yeterli olmadığı açıktır. Yed-i vahid sisteminden asıl yaka silkenler, tarlasındaki ürünü istediği gibi kaldırıp emeğinden yararlanamayan geniş köylü kitleleri idi. Üstelik bu tip ticari gelişmeler ta 18. yüzyıla kadar uzanmaktadır ve Tanzimat Fermanı ile arada kaçınılmaz bir bağ olması şart değildir.⁴³

Kısaca Ortaylı, 1838 ile sadece Batı emperyalizmine hizmet eden uygulamalar getirildiği savına karşı çıkar ve bunun Osmanlı tebaasından

43 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 112-113.

olanlar için de serbest ticaret ortamını sağladığı; zaten çözülmekte olan Osmanlı ekonomisinin böyle bir antlaşmayla Tanzimat sürecine girmesinin ise, deyim yerindeyse, bir tür “talihsizlik” olduğu görüşünü savunur.

1838 Antlaşması'nın çok taraflı yönü ve arkalarındaki geniş kurumsal destek devletler arası sistemde Osmanlı devletinin taahhütlerine daimî bir nitelik verdiğini söyleyen Reşat Kasaba, bu ve sonraki ticaret antlaşmalarının klasik dönemde yabancılarla imzalanan anlaşmalarda Osmanlı'nın algıladığı ve yorumladığı tek taraflı durumdan epey farklı olduğundan söz eder. Kasaba, antlaşmaya eleştirel bakışını korur ancak bunu Osmanlı ticari ve ekonomik yapısının bir değişmesi, Batı kapitalizmine eklemlenmesinin de bir aşaması olarak görür. Osmanlı'yı ekonomik olarak bağımlı duruma getiren husus 1838 Antlaşması'ndan çok 1856 ile başlayan dış borç alımlarıdır. Çünkü İngiltere ile Osmanlı arasındaki ticaretin bir başka yönü olan Osmanlı'nın ithalat yapmasını, İngiliz mallarını almasını sağlayan Osmanlı'ya borç verme politikası ile bir arada gitmesidir.⁴⁴ Düşünür, dönemin bürokratlarının bunun farkında olduğunu; borçları ödeyebilme gücünün uzun dönemde imparatorluğun toprak ve idari bütünlüğünü sağlamanın anahtarı olarak algıladıklarını ve Tanzimat reformlarını Avrupa piyasalarına borç için başvurmadan yürütmek konusunda inatçı olduklarını belirtir. 1850 ve 1852'de Sadrazam Ali Paşa Avrupalılarla borç antlaşması imzaladığında Babiâli'nin bunu onaylamayı reddettiğini ve Padişahın bunun üzerine vezirleri azlettiğini hatırlatır. Ancak 1856'da Kırım Savaşı sonrasında Babiâli, artık iç kaynaklarla maliyesini idare edemez hale geldiğinde ilk borç için Avrupa piyasalarına başvurmak zorunda kalmıştır. Nitekim bürokratların korktuğu olmuş ve alınan borçlarla birlikte yabancı kredi kurumları Osmanlı ekonomisine nüfuz edebilir hale gelmişlerdir. İlk alınan borçtan kısa bir süre sonra büyük ölçüde yabancı sermaye tarafından kontrol edilen Osmanlı Bankası kurulmuştur. İngilizler de bu bankanın işlemlerini yönetmede hızla ön plana çıkmışlardır. 1870'lerde Osmanlı'nın dış yükümlülükleri hızla artmış ve 1876'da imparatorluk moratoryum ilan etmek durumunda kalmıştır. Bunun ardından borçları ödemek üzere 1881'de Duyun-u Umumiye kurularak imparatorluğun maliyesini idare etmek için daimî bir konuma sahip olmuştur. Nihayetinde reformları sürdürmek üzere alınan mali destek İmparatorluğun kapitalist sistemde yarı-çevre bir ülke konumuna düşmesine sebep olmuştur.⁴⁵ Kasaba, 19. yüzyıl dünya ekonomisindeki gelişmelerle birlikte Osmanlı ekonomisini ele alırken “yarı-

44 Kasaba, *age.*, s. 34, 46-48.

45 Kasaba, *age.*, s. 52-54.

sömürge” kavramı yerine Wallerstein’den mülhem “yarı-çevre” ifadesini kullanır ve bu sürecin Baltalimanı ile değil, 1856’da dış borç alımlarıyla başladığını söylerken Osmanlı bürokrasisinin, Küçükömer’in “işbirlikçi” tanımlamasının aksine, bu bağımlılık ilişkisine aslında direndiğine dikkat çeker.

İktisatçı şevket Pamuk da Osmanlı ekonomisinin dünyaya açılma sürecinin diğer gelişen ülkelerden farklı olarak Batılı sermayedarlar ile yerli büyük toprak sahipleri ve tüccarlar arasında değil, Avrupalı devletlerle Osmanlı merkezi bürokrasisi arasındaki pazarlıklar, baskılar ve uzlaşmalarla olduğunu söyleyerek 1838 Antlaşması’nın Osmanlı İmparatorluğu idarecilerinin bir “gaflet anında” imzaladıkları belge olarak görülemeyeceğinin altını çizer. 1820’lere geldiğinde sanayileşmesini tamamlamış olan İngiltere’nin yayılmacı ekonomik politikasıyla Amerika’dan Çin’e kadar pek çok ülkeyle serbest ticaret antlaşmaları imzaladığına dikkat çeken Pamuk, Mısır bunalımı yüzünden zayıf durumda yakaladığı Osmanlı İmparatorluğu’nu da bu serbest ticaret bölgelerine eklemek fırsatını kaçırmadığını yazar. Babıâli’ye de aslında iktisadi ve mali sonuçlarını öngörmüş oldukları bu antlaşmayı siyasi nedenlerle imzalamak düşmüştür.⁴⁶ Diğer yandan düşünür, bu antlaşmanın Türkiye’nin kapitalist gelişimini engellediği yönündeki yorumları da sorunlu bulur. İthal mallarının rekabeti karşısında gerileyen yerli üretimin zaten herhangi bir “sanayi devrimi yapacak düzeyde” olmadığına dikkat çeker.⁴⁷ Ayrıca Tanzimat’la başlayan dış borç sarmalı ve sonunda devletin iflası konusuna değinirken, merkezi devletin gelirlerinin 19. yüzyılda büyük ölçüde artış gösterdiğini kaydeder. Üstelik vergilerin devlet memurları tarafından toplanmaya başlamasıyla bu gelirlerin azalmasıyla yeniden iltizam usulüne dönülmesine rağmen bu artış sağlanabilmiştir. Demiryolları ve limanların inşası gibi ulaşım ve iletişim alanında yaşanan gelişmeler de söz konusu artışta etkilidir. 19. yüzyıl boyunca vergi gelirleri yavaş ancak sürekli olarak artmıştır. Pamuk bunun, üretim ve ticaretteki vergi oranlarının artmasıyla değil, taşradaki âyanın ve mültezimlerin vergi gelirlerindeki payının azalmasıyla mümkün olduğunu kaydeder.⁴⁸ II. Mahmut’tan itibaren âyanların gücünün sınırlanıp devlet örgütünün yeniden yapılanması ve taşraya uzanabilmesiyle devletin vergi gelirlerinde artış sağlanabilmiştir. Bu da bir bakıma Osmanlı idarecilerinin bir “işbirlikçi” gibi devleti “batırmak”

46 Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi: 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 99-100.

47 Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi*, s. 207-209.

48 Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 91.

gayretinde değil, kurtarmak çabasında olduğunu da anlatmaktadır. Ancak bir defa çöküş başladığı ve kısıtlı vergi geliri artışıyla bunu durdurmak mümkün olmadığı için olayların önüne geçmek de mümkün olmamıştır.

1838 Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaretin serbestleşmesi ve hatta gelişmesine olumlu katkılarının olduğu yönünde yorumlar da mevcuttur. Zafer Toprak, İttihatçılarla başlayan "millî ekonomi" anlayışı ve buna bağlı olarak geliştirilen "yarı-sömürge" söyleminin 1970'li yıllarda yapılan istatistikî araştırmalarla⁴⁹ aşınmaya başladığını ileri sürerek Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyıldan itibaren kabuk değiştirdiğini; tüm yapısal, kurumsal, yasal biçimleriyle yeni bir toplum dokusuna yöneldiğini kaydeder. Ortaylı gibi Toprak da 1838 öncesi uygulanan "yed-i vahit" in fiyatların devlet tarafından asgari düzeyde tutulması sebebiyle aslında üretimi olumsuz etkilediğini söyleyerek 1838 sonrası imzalanan serbest ticaret antlaşmaları ile yaşanan gelişmelerin "çağdaş Osmanlı ekonomik ve toplum yapısındaki dönüşümleri yansıttığı" nı ileri sürer. Bu dönüşümde iç ve dış ticaret gelişmiş, para ve kredi kurumları kurulmuş, ulaşım-iletişim ağlarıyla iktisadi bütünleşme sağlanmıştır. Toprak'a göre devrin koşulları gereği ekonominin parasallaşması kaçınılmazdır ve genişlemesi için dış borçlara da ihtiyaç duyulmuştur.⁵⁰ Tabii burada bu dış borçların zamanla ödenemeyecek kadar büyüdüğünü, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1875 yılında moratoryum ilan edecek hale geldiğini belirtmek gerekir. 19. yüzyılın sonunda ulus üstü mali sermaye, Duyun-u Umumiye aracılığıyla Osmanlı'daki çoğu önemli üretim faaliyetinin ve Osmanlı maliyesinin doğrudan denetimini ele geçirmişti. Bu tarihten sonra Osmanlı'nın resmi olarak bağımsız olsa da kendi siyasetini belirleme ve uygulama imkânının kısıtlandığını söylemek gerekir.⁵¹ Haliyle sadece sayısal olarak ticaret hacminin büyümesi, aynı ekonomiden parasal ekonomiye geçiş, daha doğrusu ekonominin yapısının değişmesi bir toplumsal ve ekonomik kalkınmanın yansıması olarak okunamaz. Bunlar Osmanlı ekonomisinin Batı kapitalizmine eklenmesinin sonucudur.

49 Bk. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1970.

50 Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi-3*, ed. Sina Akşin, Cem Yayınları, İstanbul 1988. s. 195-202.

51 Kasaba, *age.*, s. 111.

Sonuç

1838'de Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere ile imzaladığı Baltalimanı Ticaret Antlaşması yakın Türk tarihine ilişkin olaylar arasında üzerinde çokça tartışılan konulardan biridir. Aslında bunun nedeni sadece Osmanlı açısından ağır hükümler içeren bir ekonomik antlaşma olması değildir. Bu antlaşmadan yaklaşık bir yıl sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı ile İmparatorluğun Batılılaşma ve Avrupa devletler sistemine dahil olma yolunda büyük bir adım atmasıyla da konunun yakından ilgisi olduğu düşünülmektedir. Çünkü bu adımlar bir yandan geleneksel Osmanlı toplumsal ve siyasi kurumlarını dönüştürüp bir bakıma Cumhuriyet'e giden süreci başlatırken bir yandan da İmparatorluğun dağılma sürecini hızlandıran nedenler olarak görülmüştür.

Bu çerçevede Baltalimanı Antlaşması'nı "yarı-sömürge"lik statüsünün benimsenmesi gibi değerlendiren düşünürlerin bir bölümünün Osmanlı Batılılaşmasına neredeyse bütünüyle eleştirel baktıkları görülür. Berkes, Avcıoğlu ve Küçükömer gibi isimler bu düşünürler arasındadır. Tabii burada Berkes ve Avcıoğlu ile Küçükömer arasında da bir ayırım yapmak gerekir. Zira ilk ikisi Batılılaşma sürecinde Osmanlı ve Cumhuriyet ayrımı yapıp Cumhuriyet dönemindeki adımları olumlarken Küçükömer, Cumhuriyet dönemi Batılılaşmasını da eleştirir ve Millî Mücadele'de verilen bağımsızlık savaşının ekonomik anlamda bir anti-empyralist mücadeleye dönüştürülemediğini ileri sürer. 1960'ların bu düşünürlerinden sonra Halil İnalcık, Şerif Mardin, Yahya Sezai Tezel gibi isimlerse topyekûn bir Batılılaşma karşıtlığı yapmadan antlaşmanın getirdiği hükümler ve sonuçları bakımından yarattığı bağımlılık ilişkisi çerçevesinde meseleyi ele almışlardır.

Bu görüşlere karşılık 1838 Serbest Ticaret Antlaşması'nı Osmanlı İmparatorluğu'nun "yarı-sömürge" durumuna gelmesi olarak değerlendirmeyen görüşlerden bazıları bu Baltalimanı'nı Batılılaşma süreci kapsamında Türk siyasal, toplumsal ve ekonomik yaşamının dönüşmesinin bir uzantısı olarak kabul ederek olumlu anlamda Türkiye'nin kapitalist sistemle bütünleşmesi ve gelişmesinin bir aşaması olarak görmekteyler. İlber Ortaylı bu antlaşmayla Tanzimat arasında doğrudan bir ilişkinin sanıldığı gibi açık olmadığını söylerken bir anlamda Tanzimat'ı Baltalimanı'nı izleyen tavizlerin devamı gibi gören anlayışa itiraz etmiş olur. Zafer Toprak ise 1838 ve izleyen ticaret antlaşmalarının Osmanlı ekonomisini ve ticaretini serbestleştirdiğini, aynı zamanda "yed-i vahit" uygulamasını kaldırarak Osmanlı tebaasından üreticileri de kurtardığını söyleyerek konuya olumlu denecek bir açıdan bakar. Bu antlaşmaya "yarı-sömürge" göndermesi yapmayan Reşat Kasaba

ve Şevket Pamuk gibi düşünürler ise 1838 Ticaret Antlaşması'nı başlı başına Osmanlı'yı bağımlı hale getiren bir olay olarak değerlendirip bunu imzalayan Bâb-ı Âli'yi suçlamak yerine, zaten çözülmekte olan İmparatorluğun içinde bulunduğu durumun ve uluslararası ortamın kaçınılmaz bir aşaması olarak görmek eğilimindedirler.

Bu çalışma çerçevesinde ise 1838 Serbest Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik olarak Batı'ya bağımlı hale gelmesinde önemli bir dönüm noktası olduğu düşünülmektedir. İmparatorluğun kendi paşası, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa karşısında tek başına kendini savunamaz hale gelip İngiltere'den destek istemiş olması bile aslında askerî, siyasi ve ekonomik anlamda zaten çözülmeye bir göstergesidir. İngiltere'nin bir fırsat olarak değerlendirip dayattığı bu antlaşma başta İngiltere olmak üzere Batı kapitalizminin Osmanlı ülkesine hızla yayılmasının kapısını açmıştır. Sürecin sonunda 1881 yılında kurulan Düyun-u Umumiye ve reji uygulamalarıyla Osmanlı artık kendi maliyesini denetleyemez, bütçesini kendisi yapamaz hale gelmiştir. Bu açıdan belirtmek gerekir ki bir “yarı-sömürge” durumundan bahsedilecek ise 1881 sonrasını saymak daha doğru görünmektedir.

Diğer yandan, Baltalimanı'nı imzalayan Osmanlı idarecilerinin de Batı kapitalizminin “işbirlikçileri” olduğu yorumu da haksız bir değerlendirme olarak kabul edilmektedir. Her şeyden önce kapitülasyonlar geleneksel Osmanlı ekonomik yapısında asırlardan beri sürdürülen bir uygulamadır. Hatta yukarıda anlatıldığı üzere devletin güçlü olduğu dönemlerde işeyi sürekli kılmak bakımından teşvik edilen bir yöntemdir. Şüphesiz zamanla Osmanlı'nın aleyhine dönmüştür ama İmparatorluk bunu engelleyecek ekonomik ve siyasi güçten de uzaktır. Dolayısıyla 1838'deki tavizler, öncekilerin çok üstünde olsa da o devirde kafalarda hâlâ geleneksel düşüncenin ağır bastığı ve sonraki devirlerde gelişen rasyonel ekonomik anlayışın henüz yabancı olduğu düşünüldüğünde idareciler açısından bu antlaşmanın imzalanmasıyla devletin artık bir “yarı-sömürge” olduğu gibi bir çıkarsamanın yapılmadığı tahmin edilebilir. Üstelik 1683'te İkinci Viyana Kuşatmasından beri sürekli bir gerileme halinde olan ve Aydınlanma'yı, Sanayi Devrimini gerçekleştirmiş Batı karşısında hâlâ birkaç yüzyıl önceki kurumlarıyla ayakta kalmaya çalışan İmparatorluğun idarecilerinin mümkün merteye günü kurtarmak derdinde olduğu anlaşılmalıdır. Dahası II. Mahmut ve Tanzimat reformlarının ve onları yürüten kadroların Cumhuriyet'e göz ardı edilemeyecek değerinde bir miras bıraktığı da bu

Çalışmanın kabullerinden biridir. Bu sebeple 1838'i imzalayanların ülkeyi bilinçli olarak Batı kapitalizminin açık pazarına dönüştürdüklerini söylemek çok güçtür. Zira bu antlaşmayı imzalarken Osmanlı İmparatorluğu artık Batı karşısında duramayacak bir vaziyettedir.

Bu erevede Baltalimanı Ticaret Antlaşması incelenirken hem Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel ekonomi düzeninin hem de 19. yüzyıl itibarıyla kendi içinde bulunduğu durum ve uluslararası kapitalist düzenin vardığı aşamanın göz önünde bulundurulması gerektiği elinizdeki çalışmanın bir savıdır.

Kaynaklar

- Akdağ, Mustafa, *Anadolu Halkının Dirlik ve Düzen Kavuşması: Celali İsyanları (1500-1610)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Söylev ve Demeçleri*, C II, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.
- Avcioğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, C 1, Tekin Yayınevi, İstanbul 1976.
- Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal 1964.
- Berkes, Niyazi, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015.
- Bozkurt, Mahmut Esat, *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine: Tarih ve Metinlerin Işığında Kapitülasyonların Hukuki Özelliği*, çev. Ahmet Öylek, Türk Hukuk Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1970.
- Eşiyok, B. Ali, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Antlaşması, *Mülkiye Dergisi*, 2010, C XXIV, S 226.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993.
- İnalcık, Halil, "Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün", *Doğu Batı Dergisi*, "Doğu Ne? Batı Ne?" Özel Sayısı, S 2, 1998.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye-IV*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2018.
- Kasaba, Reşat, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, State University of New York Press, 1988.

Kayalı, Kurtuluş, *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Küçükömer, İdris, *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yayınları, İstanbul 2014.

Lenin, Vladimir İ., *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. Cemal Süreya, Sol Yayınları, Ankara 2009.

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Marshall, Gordon ed., *The Concise Oxford Dictionary of Sociology*, Oxford University Press, New York 1994.

Oran, Baskın, "Lausanne Barış Antlaşması", *Türk Dış Politikası*, C 1, ed. B. Oran, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.

Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2003.

Pamuk, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi: 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1838-1876)", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.

Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları*, Osmanlı (İktisat), C 3, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

Tanör, Bülent, *Kurtuluş/Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2017.

Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.

Toprak, Zafer, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi-3*, ed. Sina Akşin, Cem Yayınları, İstanbul 1988.

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World System: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World Economy 1730-1840s*, C III, University of California Press, 2011.

Wilczynski, Josef, *An Encyclopedic Dictionary of Marxism, Socialism and Communism*, The Macmillan Press, London 1981.

Yücekök, Ahmet, “Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu – 1838 Ticaret Sözleşmeleri”, *AÜSBF Dergisi*, C 23, S 1, 1968.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ekonomi Politikalarına Basından
Eleştirisi: *Şehrah* Gazetesi Örneği
Mustafa Güncü* - Özlem Özanlı**

Giriş

24 Temmuz 1908 tarihinde ilan edilen İkinci Meşrutiyet ile birlikte gerek Osmanlı bürokrasisinde gerekse Osmanlı kamuoyunda tam bir serbestlik havası esmeye başlamıştır. Bu serbestlik ortamı, halk arasında ve aydın kesimde, muhalif seslerin de baş göstermesine sebep olmuştur. Dolayısıyla Cemiyete muhalif olanların kendi görüşlerini daha rahat ifade etmelerine imkân sağlayan bir ortam ortaya çıkmıştır¹. Hatta dönemle ilgili araştırma yapan yazarlar, İkinci Meşrutiyet ile birlikte halk üzerindeki derin istibdat tesirinin kalktığını ve dolayısıyla demokratik bir düzenin oluşmaya başladığını ileri sürerek dönemi öven cümleler sarf etmişlerdir². Meşrutiyet düzeninin elde edilmesi ve parlamenter sistemin oluşmaya başlaması, halk üzerinde derin tesirler uyandırmıştır. Fakat bu olayların tamamen geçici olduğunu da sonraki yaşananlar ortaya çıkarmıştır. Çünkü yine bazı araştırmacılar, meşrutî yönetimin ilan edildiğini ancak cemiyetin ülke yönetiminde tek başına karar verdiğini belirtmiştir³.

İkinci Abdülhamit döneminde açılan okullarda eğitimlerini tamamlamış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, içerisinde buldukları zamanı, büyük bir bunalım dönemi olarak ifade etmekteydi⁴. Dolayısıyla ülkede

* Dr. mguncu1990@gmail.com

** Doktorant, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara/TÜRKİYE,
ozlem.ozanli@hbv.edu.tr

1 Orhan Koloğlu, *1908 Basın Patlaması*, BAS-HAŞ, İstanbul, s. 22.

2 Tarz Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, C I, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984, s. 3.

3 Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakkiye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s. 34.

4 Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1896-1909*, TÜRDİAV Ofset Tesisleri, İstanbul

yaşayan ve farklı etnik aidiyetleri olan kişiler, bu oluşum içerisinde yer alarak parlamenter sistemin oluşması için mücadele etti⁵. Çünkü onlara göre eski düzene geri dönülmesi, kamu yararının aleyhineydi ve istibdadın tekrar başlaması anlamına gelmekteydi⁶.

Meşrutiyetin ilan edilmesiyle tam olarak istenen düzeye gelinmediğine ve halkın kurtulmak bir yana; daha zor şartlarla karşılaştığına kısa da olsa değindik. Fakat Atay, savaşların da etkisiyle halkın açlık ve yoksulluk ile karşı karşıya kaldığını ifade ederek durumun düşünülünen aksine daha zor bir hal aldığını ileri sürmektedir⁷. Benzer bir görüşü ileri süren Bernard Lewis, İkinci Meşrutiyet'in ilanının tarih boyunca Türklerde yaşanan nadir olaylardan olduğunu fakat meşruti yönetimi ilan edenlerin yönetme konusunda başarısız olduklarını dile getirmektedir⁸.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara gelmesiyle yönetim anlayışını kendisine göre şekillendirmeye çalıştığı ve yönetimde daha milliyetçi bir politika izlediği görülmüştür. Bu görüşü ileri süren yazar, bu ideolojinin aşırı olması dolayısıyla Osmanlı hegemonyasında yaşayan bazı farklı etnik aidiyetlerin bu aşırı politika dolayısıyla devlete küstüğünü belirtmiştir⁹.

1. İktidar-Basın İlişkisi

İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile birlikte toplum nazarında büyük bir heyecan oluşmuş, *İttihat ve Terakki yanlısı ya da değil* hemen herkes gazete çıkarmaya ve dolayısıyla fikirlerini ileri sürmeye başlamıştır¹⁰. Muhalif kesim, kendi görüşlerini ifade etme hatta aşırı şekilde savunma olanağı elde etmiştir. Sultan Abdülhamit döneminde basın ve yayın organları üzerinde var olan kontrol mekanizması kalkmış ve büyük bir fikir patlaması yaşanmıştır¹¹.

1982, s. 50-61.

5 Karabekir, *age.*, s. 138-139.

6 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2012, s. 33.

7 Atay, *age.*, s. 146.

8 Lewis Bernard *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınları, Ankara 2010, s. 286.

9 Ayrıntılı Bilgi İçin bk. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918*, çev. Türkan Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

10 Orhan Koloğlu, *Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 53-54.

11 Alpay Kabacalı, *Türk Basınında Demokrasi*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basım Evi, Ankara 1994, s. 56.

Böyle bir ortamda siyasal hükümete muhalif olan Hasan Fehmi, Ahmet Samim ve Zeki Bey gibi önemli aydınlar, hükümet aleyhinde politikalar takip etmiş ve hükümete sert eleştirilerde bulunmuştur. Bu makalenin asıl konusu, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde önemli devlet kademelerinde bulunan fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olduğu için bu anlamda siyaset içerikli makaleler kaleme alan Zeki Bey'dir¹².

Zeki Bey, Duyun-ı Umumiye'de memur olarak çalışmaktaydı. Görevine devam ettiği sırada burada bazı usulsüzlüklerin olduğunu ileri sürdü ve bu konuda bir layiha kaleme aldı. Bu layiha ile dönemin hükümetinin ekonomi politikalarını aşırı şekilde eleştirerek hükümeti yıpratmaya çalıştı ancak bir suikast sonucunda hayatını kaybetti.

2.Zeki Bey

Zeki Bey, 1869 yılında dünyaya gelmiştir. Babası, Sultan Abdülhamit döneminde sarayda görev yapmakta olan Kayserili Abdullah Efendi'dir¹³. Galatasaray Lisesini ve Siyasal Bilgiler Fakültesini bitiren Zeki Bey, kısa sürede devlet kademesinde önemli görevler almış; oradan da Duyun-ı Umumiye'ye geçmiştir¹⁴.

Dönemin siyasal yapısına bakıldığında zaman Zeki Bey'in, İttihat ve Terakki Cemiyeti muhalifi olduğu ve bu konudaki eleştirilerini sürekli dile getirdiği görülmektedir. Zaten siyasi konulara meraklı¹⁵ olduğu ve bu konulara yönelik araştırmalar yaptığı da bilinmektedir¹⁶. Siyasi açıdan cemiyet üyeleriyle farklı bakış açısına sahip olan Zeki Bey, Duyun-u Umumiye'de görev aldığı sırada, oranın Batılı emperyalist güçlerin denetiminde olduğunu belirtmiştir¹⁷.

Yazdığı birçok gazetede fikirlerini beyan eden gazeteci Zeki Bey, bununla yetinmeyi uygun bulmamış ve *Şehrah* adlı bir gazete çıkarmaya karar vermiştir. Yazarın belirttiğine göre bu gazete, Osmanlı tarihi içerisinde çoğu kez yayınlarına ara verilerek kapatılan ancak farklı isimlerle tekrar kurulup yayın hayatına devam eden, yani en çok kapatılıp açılan ve ismi değişen

12 Atay, *age.*, s. 169.

13 Alpay Kabacalı, *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, Altın Kitaplar, İstanbul 1993, s. 127.

14 Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 90.

15 "Zeki Bey'in Yirminci ve Son Muhakemesi", *Tanin*, 30 Nisan 1328 /13 Mayıs 1912.

16 Hıfzı Topuz, *Özgürlüğe Kurşun*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, s. 111.

17 Topuz, *age.*, s. 114-115.

gazetedir¹⁸. Zeki Bey, Tunuslu Hayrettin Bey ile birlikte kurduğu bu gazetede kendi fikirlerini ileri sürmüştür¹⁹. İleri sürdüğü görüşlerde daha çok maliye konularına değinen Zeki Bey, dönemin önemli devlet adamlarından olan Talat Paşa ve özellikle Maliye Nazırı Cavit Bey hakkındaki eleştirilerinde aşırıya kaçmış²⁰ hatta öldürülmesinin sebeplerinden biri de bu eleştiriler olarak gösterilmiştir²¹. Zeki Bey'in öldürülmesi²²(11 Temmuz 1911)'nin sonrasında Mustafa Nazım ve Çerkez Ahmet adlı iki şahıs yakalanmış, sorguya çekilmiştir²³. Gazetelere yansıyan haberlerde, toplumun bu öldürülme olayından çok etkilendiği ve katillerin bir an önce bulunması için baskı yaptığını dair bilgiler yer almaktadır²⁴.

Zeki Bey'in öldürülme sebebinin çoğunlukla, yazdığı ekonomi içerikli ve dönemin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni eleştiren yazıları olduğu üzerinde durulmuştur²⁵. Fakat öldürülme sebebi hakkında bile farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Enver Ziya Karal, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyetin ilanından sonra İngiliz Maliyeci Ernest Caselle ile ortaklaşa *Türkiye Milli Bankası'nı* kurduklarını, bunun sebebinin de İngilizlerin Osmanlı maliyesi üzerindeki denetimini azaltmak olduğunu fakat Zeki Bey'in imtiyazını sürdürmek isteyen İngilizler ile birlikte hareket ederek cemiyet üyelerinin ekonomi

18 Zafer Toprak, "Bir Evrak-I Muzır", *Şehrab Gazetesi*, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Ocak 1987, s. 45.

19 Zeki Bey'in yazdığı yazılarda herhangi bir isim kullanmadığı bilinmektedir. Bu konuda bk. "Zeki Bey'in On Dokuzuncu Muhakemesi" *Tanin*, 27 Nisan 1328/10 Mayıs 1912, ayrıca yazının, ilgilendiği konular için bk. "Zeki Bey'in On Dokuzuncu Muhakemesi", *Tanin*, 27 Nisan 1328/10 Mayıs 1912.

20 "Zeki Bey'in Yedinci Muhakemesi", *Tanin*, 13 Teşrin-i Sani/Kasım 1327/26 Teşrin-i Sani/Kasım 1911; Zeki Bey'in, Cavit Bey hakkında kaleme aldığı eleştirel yazıya karşılık Cavit Bey'in ekonomik anlamda üreticiyi korumak noktasında bazı görüşlere sahip olduğuna dair diğer bir araştırma için bk. Zekeriyâ Demir, "İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C 7 S 1, Mart 2021, s. 193.

21 "Zeki Bey'in On Dokuzuncu Muhakemesi", *Tanin*, 27 Nisan 1328/10 Mayıs 1912.

22 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Güncü, *Zeki Bey Suikastı ve Basın*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2015.

23 HR.UHM (Hariciye Nezareti Umur-ı Huku-ı Muhtalita Müdüriyeti).00115.00009.001.

24 Ayrıntılı Bilgi İçin bk. Mustafa Güncü, "İkinci Meşrutiyet Gazetecilerinden Zeki Bey Suikastinin Kamuoyunda Yankıları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 33, Güz 2016.

25 "Zeki Bey'in Yedinci Muhakemesi", *Tanin*, 13 Teşrin-i Sani/Kasım 1327/26 Teşrin-i Sani/Kasım 1911.

politikalarını eleştirdiğini ifade eder²⁶. Mustafa Baydar, gazetede ki köşesinde Zeki Bey'in ekonomi politikalarını eleştirdiğini, bu konuda yolsuzluk yapıldığına dair elinde bilgiler olduğunu, bunları açıklamak için hazırlık yaptığı sırada vurulduğunu yazar²⁷. Dönemin yabancı basını, Zeki Bey'in öldürülmesi haberini siyasi bir olay olarak göstermekle birlikte²⁸ onun Selanik'teki gizli bir komite tarafından vurulduğunu yazar²⁹.

Zeki Bey vurulduktan sonra mahkemeler sürerken İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri arasında da bazı problemlerin çıktığı görülmüştür. Çünkü parti üyelerinden bazıları, Zeki Bey'in yazdıklarının doğru olabileceğini düşünerek Kayserili Şaban Efendi'den Zeki Bey ile görüşmesini ve iddialarını daha açık bir ifadeyle kaleme aldığı bir yazı yazmasını rica etmesini söylemişlerdir³⁰. Beşinci muhakemenin başladığı tarihte, Zeki Bey'in yazdığı layiha getirilerek mahkemede okunmuştur³¹. Bu layiha ile Zeki Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin izlediği ekonomi politikalarını ve cemiyetin kurduğu *Türkiye Milli Bankası'nı* ağır bir şekilde eleştirmiştir. Aşağıda bu layihanın içeriğine ve dolayısıyla Zeki Bey'in eleştirdiği milli ekonomi politikalarına değinilecektir.

3. Zeki Bey'in Layihası

İkinci Meşrutiyet Dönemi gazetecilerinden olan Zeki Bey, içinde bulunduğu dönemi kaleme aldığı layihası ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetime geldiğinden itibaren izlediği milliyetçi politikanın³² ekonomiye yansımalarını ağır bir dille eleştirmiştir. Siyasi ideoloji açısından Osmanlıcı bir yönelime sahip olduğu anlaşılan Zeki Bey, *Osmanlı Bankası* ile *Türkiye Milli Bankası'nı*³³

26 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C IX, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 147, 148.

27 Mustafa Baydar, "Zeki Bey Yolsuzluk Belgelerini Açıklayacaktı Katil Tespit Edilemiyor", *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1967.

28 *The Evening Star*, 23 August 1911.

29 *The Evening Star*, 17 July 1911.

30 Kabacalı, *age.*, s. 137.

31 Zeki Bey'in layihası için bk. *Tanin*, 26 Teşrin-i Evvel/ Ekim 1327/8 Teşrin-i Sani/Kasım 1911; Ayrıca Layihanın Özeti İçin bk. *Nevrab*, 13 Teşrin-i Evvel/Ekim 1327/26 Teşrin-i Evvel/Ekim 1911.

32 Ayrıntılı bilgi için bk. Koray Ergin, "İttihat ve Terakki Döneminde Milli İktisat Anlayışı (1913-1918)", *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 1, S. 1, s. 114-127.; Turgay Akkuş, "Bir İktisadi Siyasa Projesi: Milli İktisat ve Bursa", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2008, C 7, s. 16-17, 120.

33 Türkiye Milli Bankası hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Irmak Karabulut, *Osmanlı'dan Cumbu-*

karşılaştıran bir layiha kaleme almış³⁴ ve düşüncelerini bu ideoloji üzerine temellendirerek geliştirmeye çalışmıştır.

Zeki Bey, *Türkiye Milli Bankasının* bir İngiliz olan Ernest Caselle'nin almış olduğu imtiyaz üzerine *Osmanlı Bankasına* engel olmak ve toplum nazarında bu bankanın değerini düşürmek amacıyla Duyun-u Umumiye'de görevli olan İngiliz destekçisi Mösyö Bluk(?)'un ısrarıyla kurulduğunu ifade etmektedir. Devamında bu iki kişinin aslen Yahudi olduğunu, dolayısıyla bunların *Osmanlı Bankası* özelinde Osmanlı Devleti'ne karşı hareket ettikleri izlenimini uyandırmaya çalışmaktadır.

Osmanlı Maliye Nazırı Cavit Bey'in de bu bankada hisse sahibi olduğunu ileri süren yazar, dolayısıyla Cavit Bey'in de izlediği politikalarla Osmanlı Devleti veya halkın lehinde değil, aleyhinde çalıştığını belirtmiştir³⁵. Cavit Bey'in ve daha sonra kendisine vekil olarak tayin ettiği Hüseyin Cahit Bey'in, *Türkiye Milli Bankasını* kurarak *Osmanlı Bankası* gibi nüfuzlu bir banka ile rekabet etmeye çalıştıklarını ancak Fransa imtiyazlarına bağlı olan bu banka ile mücadelenin mümkün olmadığını belirtmiştir.

Türkiye Milli Bankası'nın bütçe yetersizliği dolayısıyla dışarıdan borç para almaya çalıştığını ancak bunu da beceremediğini, dolayısıyla başarılı olamayıp varlığını devam ettirebilmek konusunda sorunlar yaşadığını belirten yazar, bankanın milli olarak nitelendirdiği parasını dahi basamadığını ifade etmiştir. Çünkü yazara göre İngilizler, kendi mali yatırımlarını Güney Amerika dolaylarına yapmak istemiştir. Bu yüzden Londra'dan borç para alarak ekonomiyi güçlendirmeye çalışmaları başarısız bir girişim olacaktır. Dolayısıyla bankanın devletin ekonomi politikasına rağmen sermayesi olmadan ülke içinde varlığını devam ettirmesi imkânsızdır. Almanya, Avusturya, Macaristan ve İsviçre'de çeşitli şubeler açan bankanın kendisine ait bir bütçesi olmadığı için başarılı olma şansında yoktur. Bu yüzden yazara göre banka, gücünün yetmediği konularda mecburen *Osmanlı Bankasına* sarılmak, ondan borç para almak, dolayısıyla da Paris borsasıyla ilişkilerini düzeltmek zorunda kalacaktır.

riyet'e Türkiye Milli Bankası: Bir Toplum Dönüştürme Aygıtı, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2019.

34 Layihanın günümüz Türkçesine çevrilmiş hali için bk. Güncü, *age.*, s. 54-69.

35 Farklı bir bakış açısı için bk. Yahya Kemal Beyatlı, *Siyasi ve Edebi Portreler*, Baha Matbaası, İstanbul 1976, s. 47.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerine sürekli tavsiyelerde bulunan yazara göre Fransa borsası çok güçlü olduğundan bu borsa ve *Osmanlı Bankası* ile rekabet etmektense kendi kusurlarını görüp *Osmanlı Bankasının* ihyasını sağlamak daha uygun olabilirdi. Bankanın borçlanarak devlet içinde varlığını devam ettirme meselesine değinen Zeki Bey, Maliye Nazırı Cavit Bey'in Avrupa'ya hatta direkt olarak Paris'e gittiğini ve burada Jak Münaşa(?) adında bir Yahudi ile görüşüğünü yazmaktadır. Ardından oradan da ayrılarak Ernest Caselle ile görüşüğünü ve *Milli Banka'nın* Osmanlı ekonomisi üzerinde etkisinin nasıl artırılacağını müzakere ederlerken Caselle'nin *Koradi Mobile Bankası* ile *Osmanlı Bankasına* baskı yapacağını, böylece ekonomik anlamda varlıklarının devam ettirilerek *Osmanlı Bankasının* iflasının sağlanmak istendiğini iddia etmiştir. Ancak *Osmanlı Bankası* ile ilişkilerin bozulması için nasıl çalışmalar yapmak gerekmiştir? Yazar, bunun yolunu da Cavit Bey'in, geçen yılki borçlanmayı bahane ederek yapabileceğini ifade etmiştir. Ancak ardından çıkan 31 Mart hadisesi, ülkede istikrarın ve dolayısıyla bankaların ilişkilerinin bozulmasına yol açmıştır. İngiltere ve Fransa bankaları ile yapılan görüşmeler ve verilen bazı imtiyazlar sonucunda *Osmanlı Bankası'nın* karşısında Caselle tarafından kurulması düşünülen *Türkiye Milli Bankası* varlığını devam ettirmeye çalışmış ve *Osmanlı Bankası* ile çeşitli sebepler ileri sürerek aradaki uçurumu içinden çıkılmaz bir alana sürüklemiştir.

Borç para alınması esnasında gerek Cavit Bey'in ve gerekse Caselle'nin girişimlerinin sonuçsuz kaldığını ileri süren yazar, bu durumun Osmanlı dış politikasını da etkilediğini belirtmiştir. Görüşlerini bu şekilde ileri süren yazar, *Duyun-u Umumiye*'de görev yaptığı sırada dikkatini çeken diğer bir olaydan da bahseder ki bu olay, dönem hakkında bilgi almak açısından önemlidir: *Duyun-u Umumiye* hesaplarına ait olan risale sadece Fransızca yazılır. Fakat Mösyö Bluk, bu risaleyi İngilizce neşreder. Bu söylem dahi yazarın görüşlerinden yola çıkıldığı zaman *Duyun-u Umumiye'nin* ne kadar etki altında olduğunu göstermektedir.

Sonuç

İkinci Meşrutiyet Dönemi gazetecilerinden olan Zeki Bey, Osmanlı sarayında önemli görevlerde bulunmuş bir devlet adamıdır. Duyun-u Umumiye idaresinde görev aldığı sırada, burada bazı usulsüzlüklerin yapıldığını ileri sürdükten sonra bu konuları ispatlayan bir yazı kaleme almıştır. Bu yazısında dönemin iktidar partisi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin kendilerine mal ettikleri milliyetçi politikalarına ekonomik bağlamda karşı çıkmış, kurdukları *Türkiye Milli Bankasının* söylendiğinin aksine milli duygular içerisinde kurulmadığını ve yabancı sermaye tarafından desteklenerek *Osmanlı Bankası* ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik denetim altına alınmaya çalışıldığını anlatmıştır.

Dönemin önemli bir yazarı olan Zeki Bey'in, yaşadığı dönemin şartları göz önüne alındığı zaman dahi böyle bir layiha yazmaya cesaret etmesi ve bunu kaynaklara dayandırarak açıklamaya çalışması, siyasi durumun tam olarak anlaşılması açısından dikkat edilmesi gereken bir niteliktir.

Kaynaklar

- Akkuş, Turgay, "Bir İktisadi Siyasa Projesi: Milli İktisat ve Bursa", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 7, 2008,
- Atay, Falih Rıfki, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2012.
- Beyatlı, Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, Baha Matbaası, İstanbul 1976.
- Birinci Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakkiye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.
- Demir, Zekeriya, "İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C 7, S. 1, Mart 2021.
- Ergin, Koray, "İttihat ve Terakki Döneminde Milli İktisat Anlayışı (1913-1918)", *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 1, S. 1.
- Güncü, Mustafa, "İkinci Meşrutiyet Gazetecilerinden Zeki Bey Suikastının Kamuoyunda Yankıları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 33, Güz 2016.
- Güncü, Mustafa, *Zeki Bey Suikastı ve Basın*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2015.
- Kabacalı, Alpay, *Türk Basınında Demokrasi*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basım Evi, Ankara 1994.
- Karabekir, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1896-1909*, TÜRDAV Ofset Tesisleri, İstanbul 1982.
- Karabulut, Irmak, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye Milli Bankası: Bir Toplum Dönüştürme Aygıtı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2019.
- Karal Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C IX, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918*, çev. Türkan Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Koloğlu Orhan, *1908 Basın Patlaması*, BAS-HAŞ, İstanbul, 2005.
- Koloğlu, Orhan, *Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınları, Ankara 2010.

Topuz, Hıfzı, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.

Topuz, Hıfzı, *Özgürlüğe Kurşun*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007.

Tunaya, Tarız Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, C I, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

Nevrab

The Evening Star

Tarih ve Toplum Dergisi

Tanin

Arşiv Evrakı

HR.UHM (Hariciye Nezareti Umur-1 Hukuk-1 Muhtalita Müdüriyeti).00115.00009.001.

19. Yüzyıl Akdeniz ve Osmanlı Bağcılığında Sözleşme Biçimleri*

Ali Onur Peker**

Giriş

Akdeniz’de ve Osmanlı İmparatorluğu’nda bağcılık, bilhassa küreselleşen iktisadi ilişkilerle birlikte on dokuzuncu yüzyılın önemli tarımsal üretim alanlarından biri olmuştur. Buralarda uygulanan sözleşmeler, bağcılıktaki üretim ilişkilerini şekillendirmiş ve aynı dönemde farklı mekanlarda uygulanan koşulların karşılaştırılmasına imkân vermiştir. Bu çalışmada Akdeniz havzası için örnek olarak ele alacağımız İtalya, İspanya ve Fransa gibi ülkelerde de kiracılık, ortakçılık ve bunların karması olarak tanımlayabileceğimiz çeşitli sözleşme biçimleri uygulanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda ise Çeşme’deki üzüm bağlarında yaygın olarak uygulandığına rastladığımız *paftos*, bu sözleşme biçimlerine iyi bir örnektir.

İtalya’da *mezzadria* adı verilen ortakçılık biçiminde, üzüm bağlarının anlamlı bir yer tuttuğu bilinmektedir. Özellikle orta ve orta-güney İtalya ile bağdaşmış olan bu biçim; Campania’nın iç kesimlerinde, Abruzzo-Molise’nin kuzeyinde ve Basilicata’nın doğusunda kendini göstermektedir.¹ İspanya’ya döndüğümüzde, Katalonya bağcılığında uygulanan *rabassa morta*’nın hakimiyeti açıktır. Bu sözleşme biçiminde, bağların üçte ikisi ölene kadar ilişki devam etmekte, en az iki nesil boyunca bağcılık sürmektedir. Bu sözleşme kapsamında bağları işleyen *rabasserler*, asmaları ekmekle kalmayıp aynı zamanda onların kanunen de sahibidir. Bu sayede ortakçılar, ipotek edilebilen veya miras bırakılabilen bir mülke de sahip olarak addedilmektedir.² Son olarak Fransa’da, farklı yörelerde farklı koşullar içeren

Bu bildiri, 219K145 numaralı ve “Batı Anadolu’da Çiftlik Sahipliği ve Dönüşümü, 1740-1914” başlıklı TÜBİTAK araştırma projesinin bir parçası olarak hazırlanmıştır.

* Arş. Gör., Yaşar Üniversitesi, Ekonomi Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, onur.peker@yasar.edu.tr

1 Francesco L. Galassi ve Jon S. Cohen, “The Economics of Tenancy in Early Twentieth-Century Southern Italy”, *The Economic History Review*, C 47, S. 3, 1994.

2 Juan Carmona ve James Simpson, “Vines and Sharecropping: The Case of Cataluña,

ortakçılık sözleşmeleri on dokuzuncu yüzyılda canlılığını korumaktadır. Bağların ortakçılıkla işletilmesinde esas yoğunlaşma güneybatıda olmakla birlikte bağların haricinde bile ortakçılık yaygındır. Tipik bir bağ genellikle 5-15 civarı ortakçıya *vigneronnage* adı verilen standart birimler hâlinde bölünmektedir.³ Tüm bu sözleşme biçimleriyle karşılaştırmalı olarak ele alacağımız *paftos*, genel hatlarıyla, il ve ilçe sınırları dışında kalan ve toprağın üzerine bina, ağaç veya bağ dikmek amacıyla yapılan sözleşme biçimidir. Toprağın üzerine bağ diken kiracıya bu bağın sahipliğini de veren *paftosun*, Roma Hukuku'ndaki *emphyteusis* ile olan benzerliği de ayrıca dikkat çekmektedir.

Bu bağlamda, bu bildiriye amacımız, Akdeniz'deki ilgili sözleşme biçimleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanmış olan *paftosun* genel koşullarını irdelemek ve farklı sözleşme biçimleri arasındaki ortaklıklar ile farklılıkların neler olabileceğini ortaya koymaktır. Böyle bir çalışmayı gerçekleştirmek, bu çalışma alanını Akdeniz iktisat tarihiyle birlikte tartışmaya açacağı gibi, kapitalistleşme sürecindeki tarım sektörünün sahne olduğu üretim ilişkilerini anlamayı da destekleyecektir.

Paftos Nedir?

Paftosu tanımlamak için başvuracağımız çalışmalardan ilki Akıntürk ve Kuntalp'e (1962) aittir.⁴ Yazarlar, *paftosun* (ve örfü belde usulünün) İzmir dışında çok az bilindiğini belirttikten sonra, her iki kavramı da tarihsel arka planıyla birlikte açıklamaktadır. Buna göre örfü belde, Müslüman toprak sahibi ile gayrimüslimler arasında yapılan bir sözleşme türüdür. Kiracı ilk olarak toprağın kıymetinin yarısını peşinen ödemekte, daha sonra ise her sene "yer kirası" adıyla bir kira ödemektedir. Fakat bu durum, toprağın kıymetinin geri kalan yarısının kiralarla ödendiği anlamına gelmemektedir. Diğer yarı hiçbir zaman ödenmemekte ve toprak sahibi, malik olmaya devam

1700s-1930s". *International Economic History Congress, Land, Labour and Tenure: The Institutional Arrangements of Conflict and Cooperation in Comparative Perspective*, Madrid, Agosto 1998, 12a, 1998.; Juan Carmona ve James Simpson, "The 'Rabassa Morta' in Catalan Viticulture: The Rise and Decline of a Long-Term Sharecropping Contract, 1670s-1920s", *The Journal of Economic History*, C 59, S. 2, 1999.

3 Juan Carmona ve James Simpson, "Why Sharecropping?: Explaining Its Presence and Absence in Europe's Vineyards, 1750-1950", *IFCS-Working Papers in Economic History*. WH, S. WP07-11, 2007.

4 Turgut Akıntürk ve Erden Kuntalp, "Paftos ve Örfü Belde", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C 19, S. 1, 1962.

etmektedir. Bu yolla arazi üzerinde çift mülkiyet hakkı oluşmaktadır.⁵ Paftos ise örfü beldenin “yerliler” arasında olan ve bağ yetiştirme amacıyla kurulan şeklidir. Toprak sahibi, toprağını örfü belde ile aynı şartlarda olacak şekilde başka bir kişiye kiralamaktadır. Bağ fidanları toprağın üstünde kaldığı sürece, toprakta tasarruf hakkı da bağcı-kiracıda kalmaktadır. Bu sözleşmelerle kurulan bina veya bağ ortadan kalkarsa örfü belde ve paftos da bozulmakta, toprak asıl malike geri dönmektedir.

Akıntürk ve Kuntalp’in (1962) de kaynakları arasında bulunan Kilimcioğlu (1945)⁶, paftosu tanımlamada başvurduğumuz diğer çalışmadır. Burada yazar, ilk olarak sözleşmelerin koşullarıyla ilgili aynı bilgileri verdikten sonra, bazı kıyaslamalara gitmektedir. Mesela paftos, ilk bakışta icareteyn ve gedik usulü ile benzerdir. Nasıl ki icareteyn usulünde icare-i muaccelle ve icare-i müeccele veya mukataa varsa burada da iki türlü yer kirası mevcuttur. Aynı şekilde icareteyn ve gedik usullerinde olduğu gibi paftosta da mülkiyet hakkı rakabe ve tasarruf olarak ikiye ayrılmıştır. Fakat buna rağmen örfü belde ve paftos bir icareteyn değildir çünkü toprağın bir zanaata tahsisi ve tekel niteliği taşıması söz konusu değildir. Öte yandan, yazarın şu tespiti de dikkat çekicidir: “Paftos akitlerine gelince : salâhiyettar ağızların iddiasına göre aslı Paktos olan bu akit Fransız kanunu medenisinde *emphytéose* namile tevsim edilen zirai icarın hemen hemen aynıdır.”⁷ Nasıl ki *emphytéose* çift mülkiyet doğuruyor ve çok uzun yıllar için geçerli oluyorsa paftos da aynı şekilde toprağın mülkiyetiyle bağın mülkiyetini ayırmakta ve çok uzun yıllar sürecek şekilde yapılmaktadır.

Tıpkı bu iki çalışmada olduğu gibi, Ali Himmet Berki’nin *Vakıflar* kitabında da örfü belde ve paftos sözleşmeleri, gediklerle içiçe ele alınmaktadır.⁸ Berki bunları “inhisar ve esnafı münasebeti olmayıp emlakın tasarrufuna mahsus” olarak tanımlamaktadır. Buna göre, il ve ilçe sınırları dışındaki alanlarda toprağın üzerine bina, ağaç veya bağ dikmek amacıyla yapılan ve senelik belirli bir miktar

5 Belediye/kent sınırlarında yapılan örfü belde sözleşmelerinde esas amaç, bina veya dükkan inşa etmektir. Kiracı gayrimüslim bu binayı devretme hakkına sahiptir. Kaldı ki kullanma, faydalanma ve kötüye kullanma hakkı da yine ona aittir (*usus, fructus, abusus*). Ayrıca, inşa edilen binanın veya dükkanın üçüncü bir kişiye satışı (ferâğ) hâlinde, gayrimüslim kiracı Türk toprak sahibine toprak kıymetinin %5’i kadar bir tutarı temin etmelidir. Bk. Akıntürk ve Kuntalp, *age.*, s. 494.

6 Ö. N. Kilimcioğlu, “Yer Kiraları ve Paftos”, *İzmir Barosu Dergisi*, S. 37, 1945.

7 Kilimcioğlu, *age.*, s. 8.

8 Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, Cihan Kitaphanesi, İstanbul 1940, s. 56-59.

karşılığında kiracıya intifa hakkı tanıyan sözleşmelere paftos denmektedir. Buralardaki ağaçların ve bağların tasarruf hakkı da onları diken kişilere ait olup toprak sahibi yalnızca belirlenen kirayı isteyebilmektedir. Hatta, paftos ile kiralanan yerdeki bina veya ağaç ortadan kalksa dahi toprak sahibi yalnızca belirlenen kirayı alabilmektedir.⁹ Keza, Ülgenalp'in paftos hakkında söyledikleri de Berki'nin aktardıkları ile aynı olup bu koşulları yinelemektedir.¹⁰

Binatlı¹¹ ise genel olarak gedikleri ele aldığı çalışmasında bir gedik türü olarak paftosa da önemli yer vermektedir. Bu çalışmaya göre gedikler üçe ayrılmaktadır: i) Mülk gedikler, ii) Vakıf gedikler, iii) Örf-ü belde ve paftos gedikleri. Kavramların tanımlanışı, yukarıdaki çalışmalarda olduğu gibi yinelenmektedir – İzmir, Manisa ve Bursa'nın il ve ilçe merkezlerinde örfü belde, belediye sınırlarının dışında kalan alanlarda ise paftos uygulanmaktadır. Paftos ile arazi sahibi bir başkasına bina ya da ağaç dikme hakkı vermekte, söz konusu bina veya ağaç onu diken kişinin mülkiyetine girmektedir. Örfü belde ile arasındaki tek fark il ve ilçe belediye sınırlarının dışında yapılıyor olmasıdır. Binanın yıkılması veya ağaçların kesilmesi hâlinde, bunların bulunduğu arazi esas sahibine geri dönecektir.¹²

Paftos literatürüne ilgi çekici bir katkı eski Çeşme Belediye Başkanı Nuri Ertan'dandır. Ertan'ın (2021)¹³ otobiyografisinde anlattığına göre, eşinin büyük dedesi Hacı Murat Efendi, paftos meselesini padişaha kadar götürmüş biridir. Müslüman ahali lehine sonuçlanmış olan bu meseleyi doğrudan Ertan'ın ifadeleriyle aktarmak en doğrusu gibi gözükmektedir:

Paftos Yunanca bir kelime. Hacı Memiş Ağa'nın¹⁴, Çeşme'ye çalışmak üzere muhtelif Yunan adalarından getirtmiş olduğu göçmen işçiler

9 Berki, *age.*, s. 57.

10 Nuri Ülgenalp, "Evvilki Hukukumuzda Gayrimenkule Tasarruf Belgeleri", *Adalet Dergisi*, S. 4, 1949, s. 524-528.

11 Yusuf Ziya Binatlı, "Osmanlı Döneminin İktisadi ve Hukuki Bir Müessesesi: Gedikler", *Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi İktisat Fakültesi Dergisi*, C 1, S. 1, 1980.

12 Binatlı, *age.*, s. 27-28.

13 Nuri Ertan, *Bir Ömür Çeşme*, ed. Murat Özsoy, 2021.

14 Hacı Memiş Ağa, on sekizinci yüzyılın sonlarında Mısır'dan Çeşme'ye gelen Hacı Ahmed Ağa'nın çocuklarından. Hacı Ahmed Ağa ise Mısır'dayken deniz ticaretiyle uğraşmış bir tüccar olup Napolyon'un 1798'de İskenderiye'yi işgali sonrasında Çeşme'ye yerleşmiştir. İskenderiye'den geldikleri gemiyi satıp aile olarak tarımla uğraşmışlardır. Çeşme'de Hacı Memiş Ağa'nın adını taşıyan iki cami ve bir çeşme bulunmaktadır. Hacı Memiş Ağa, 1842 yılında vefat etmiştir. Bk. Ertan, *age.*, s. 20; 35-36.

1830'dan itibaren Ortodoks papazların teşvikiyle asma yetiştirdikleri tarlaların sahibi olmak isterler. Oysa bu tarlalar onlar tarafından vakıflardan ve şahıslardan kiralanmaktaydı. Bu kiralamaya Paftos deniyordu. Kiralama 1880'lere kadar devam ediyor. Mahkemeler uzuyor ve sonunda Müslüman tebaa Yunan işçilerin işgaline uğramış olan topraklarını geri alıyor.

Yunanca “kiralama” anlamına gelen sözcük, Ege bölgesinde özellikle Çeşme'de zeminin mülkiyetinin başka bir kişiye ve bağ kütüklerinin mülkiyetinin başka kişiye ait olmasına izin veren bir sistemdir. Bu, uzun vadeli kiralama yöntemiyle az zamanda Çeşme'nin zirai karakteri değişmiş ve Çeşme bir bağ bölgesi olarak bakımlı ve mahsuldar hale gelmiştir.¹⁵

Son olarak, yukarıda Ertan'dan aktardığımız biçimiyle bir vaka olarak paftos meselesini ele alıp çalışmanın merkezine yerleştiren tek örnek olarak Nahide Şimşir'in 18. Türk Tarih Kongresi'nde sunmuş olduğu bildiri gözükmemektedir. Tam metni yakın geçmişte yayınlanmış olan bu bildiride,¹⁶ paftosun hukuken ne anlama geldiği verildikten sonra olayın Çeşme'de nasıl ortaya çıkmış olduğu araştırılmıştır. Meselenin çözümüne dair kesin bir kayda ulaşılamadığını ifade eden Şimşir, durumun bunca sene uzamış olmasını ise temelde gayrimüslim nüfusun çoğunluk olmasıyla ve Osmanlı'nın o dönem içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik koşullarla açıklamaktadır.

Bir Karşılaştırma: İspanya, İtalya ve Fransa'da Bağcılık Biçimleri

On dokuzuncu yüzyılda Çeşme'de bağcılığı yaygınlaştıran paftos sözleşmesinin kısa bir literatür özetini verdikten sonra, bağcılığın o dönemin Akdeniz'inde olan yansımalarına bakmak faydalı olacaktır. Bu amaçla, seçili ülkelerin bağcılık literatürüne dair kısa özetler verilecek ve sonrasında kısa bir kıyaslamaya gidilecektir.

İlk olarak İspanya ele alındığında, Katalonya'da bağcılığa *rabassa morta* adı verilen sözleşmenin hâkim olduğu anlaşılmaktadır. *Rabassa morta*, bağların üçte ikisi ölene kadar sürecek şekilde yapılan, bu süre zarfında en az iki neslin

15 Ertan, *age.*, s. 38.

16 Şimşir, Nahide, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Hukukunda ‘Paftos Meselesi’ ve Sonuçları (Çeşme Kazası Örneği)”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, C 3, 1-5 Ekim 2018, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022.

ortakçı olarak çalıştığı oldukça uzun süreli bir sözleşme biçimiydi.¹⁷ On yedinci yüzyılın sonlarından itibaren alkollü içkilere ve şaraba olan talepteki artış, toprak sahiplerini ortakçı bulmaya ve önceden çalılık olan alanlarda üzüm yetiştirmeye götürmüştü.¹⁸ Kaldı ki on yedinci yüzyılın sonlarıyla on dokuzuncu yüzyılın sonları arasında Katalan şarapçılığında görülen gelişmenin *rabassa morta* sözleşmesinin de payıyla olduğuna dair hem toprak sahiplerinin hem de ortakçıların bir şüphesi yoktu.¹⁹

Katalonya'daki *rabasserler*, yani ortakçılar, asmaları ekmekle kalmıyor aynı zamanda asmaların kanunen sahibi oluyordu. Carmona ve Simpson'a göre, ortakçıların, asmaların bakımına özen göstermesi için en iyi teşvik yolu buydu. Yirminci yüzyıl öncesinde ortakçıların hasadın üçte ikisini alabiliyor olması da vakitlerinin daha fazlasını bağlarda harcaması için önemli bir etkeni. Bu sözleşmeyle ortakçılar satılabilen, ipotek edilebilen veya miras bırakılabilen bir sermayeye sahip olma fırsatına erişiyordu.²⁰ *Rabasser* (ortakçı) istediği zaman asmalarını satarak sözleşmeyi sona erdirebiliyorken, toprak sahibinin toprağın mülkiyetine yeniden tam anlamıyla sahip olması için *rabasserin* sözleşmedeki yükümlülüklerini yerine getirmemesi gerekiyordu. Fakat, yirminci yüzyıl öncesi dönemde bu yola pek başvurulmadığı ve çok az ortakçının düzgün ekim yapmama nedeniyle sözleşmeden çıkarıldığı anlaşılmaktadır.²¹

İtalya'da ise ortakçılık belirli yörelerle (bilhassa orta ve orta-güney İtalya ile) bağdaşmış durumdadır. Örneğin, Campania'nın iç kesimdeki tepeliklerinde, Abruzzo-Molise'nin kuzeyinde ve Basilicata'nın doğu kıyı şeridindeki üzüm bağları ile zeytin ağaçları ortakçılıkla işletilmektedir. Sicilya, Basilicata ve Campania'nın çeşitli yerlerinde ise hem ağaçlar hem de buğday ortakçılıkla işletilmektedir.²² Orta İtalya'da ortakçılar, kendi payından karşılanmak üzere *podere* (ortakçı toprağı) kiralamaktadır ve kendisinin barınma vb. ihtiyaçları ile işleyeceği toprak burada biraradadır. Güneyde ise buğday yetiştirilecek toprağın kiralandığı bir toprak sahibiyle, ortakçılık yapılan bağ için diğer bir toprak sahibiyle ve ortakçılık yapılacak zeytin ağaçları için üçüncü bir toprak sahibi ile anlaşılırdı. Ortakçılar, işletecekleri bu alanlara genelde kasabada olan kendi evlerinden gider gelirdi.²³

17 Carmona ve Simpson, *age.*, 1998, s. 89.

18 Carmona ve Simpson, *age.*, s. 87.

19 Carmona ve Simpson, *age.*, 1999, s. 291.

20 Carmona ve Simpson, *age.*, s. 293-294.

21 Carmona ve Simpson, *age.*, s. 302.

22 Galassi ve Cohen, *age.*, s. 588.

23 Galassi ve Cohen, *age.*, s. 589.

İtalya'nın bu ortakçılık sistemine verilen isim *mezzadria* olup Stuart Oglethorpe'un *mezzadria* tanımı oldukça açıktır:

Mezzadria (“yarı” anlamındaki “mezzo”dan), basit bir ifadeyle, barınmayı da kapsayacak şekilde belli bir parsel toprak temin eden toprak sahibi ile ailesini işe koşup bu toprak üzerinde yaşayan ortakçı arasındaki bir sözleşme olarak tanımlanabilir. Sonrasında çeşitli hasatlardan elde edilen ürünler iki taraf arasında eşit bir şekilde bölünür ve köylü aile eline geçen payın çoğunu kendisi tüketirdi. Köylülerin büyük oranda kendini geçindirmesi gerektiği dikkate alındığında, ortakçı çiftlikleri de geniş bir üretim yelpazesine sahipti: zeytin ağaçları, meyve ağaçlarının arasına gerilmiş asmalar, hububat, sebzeler, yumurta için kümes, süt için keçi ve koyun ve az sayıda çiftlik hayvanı.²⁴

Orta İtalya'yı temsilen Toskana, üzüm bağlarının ortakçılıkla işletildiği yerlere iyi bir örnektir.²⁵ Buradaki ortakçı aileler, ilişkinin yapısı gereği, genelde birçok nesil boyunca bulunduğu çiftliği işgal ederdi. Katalan ortakçılık sözleşmeleri de genelde babadan oğla kalırdı, fakat ortakçılar çiftliğin belli bir kısmı *rabassa morta* olarak kendilerine tahsis edilmediği sürece üzüm asması ekmezdi.²⁶ Bu nedenle iki bölgenin sözleşme biçimleri arasındaki ortaklık çok da derin değildi.

Öte yandan Fransa, ortakçılığın üzüm bağlarındaki varlığı açısından en zengin çeşitliliği sunmaktadır: On dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki Fransız bağlarında, ortakçılık veya ortakçılık karması biçimlerle işletilen dokuz farklı sözleşme biçimi bulunmaktadır.²⁷ Yine aynı döneme ait verilere göre, bağların çoğunda ortakçılık mevcut olmakla birlikte esas yoğunlaşma güneybatıdadır. Ortakçılık ilişkisi bağlar haricinde bile hayli yaygın olup Burgonya ve Beaujolais bu anlamda istisnadır.²⁸

24 Stuart Oglethorpe, “The End of Sharecropping in Central Italy after 1945: The Role of Mechanisation in the Changing Relationship between Peasant Families and Land”, *Rural History*, C 25, S. 2, s. 245, 2014.

25 Samuel Garrido, “Sharecropping Was Sometimes Efficient: Sharecropping with Compensation for Improvements in European Viticulture”, *The Economic History Review*, C 70, S. 3, s. 2, 2017.

26 Samuel Garrido, *age*.

27 Carmona ve Simpson, *age.*, 2007, s. 6.

28 Carmona ve Simpson, *age.*, s. 7.

Tipik bir bağın boyutu 12-40 hektar arasında olup 5-15 civarı ortakçıya *vigneronnage* denilen standart birimler hâlindeydi. Ortakçılara iki hektar kadar bağ, bir buçuk hektar kadar mera ve ev işlerini yerine getirecek bir hizmetli tahsis edilirdi. Ortakçıların çiftliği terk edip başka bir yerde çalışması ise yasaktı.²⁹ 1892 yılında, Fransız bağlarının en az %8'i resmî olarak ortakçılıkla işletilmekteydi. Beaujolais, Güneybatı Fransa ve Loire gibi yerlerde bu oran %25'lere çıkıyordu. On yıl öncesinde ise Beaujolais ve Macon bağlarında ortakçılık tüm bağların %30 ile 40'ı arasında bir yer tutuyordu.³⁰ Burgonya'da ortakçılık on dokuzuncu yüzyıl ortasına kadar yaygınlığını korumuştur. Üstelik, toprak sahibi de şarap yapımında ve pazarlamasında aktif olarak görev alıyordu. Ortakçılar teoride hasadın yarısını alıyor gibi dursa da pratikte toprak sahibi, verdiği nakit ve eşya avansları nedeniyle hasadın tamamında hak iddia ediyordu.³¹

Tüm bunları dikkate aldığımızda, Akdeniz havzasında sırasıyla İspanya, Fransa ve İtalya bağcılığında uygulanan sözleşme biçimleri arasında sözleşme süresi, bölüşüm oranı ve mülkiyetin birikim biçimleri açısından farklılıklar görülebildiği açıktır. Fakat bunun yanı sıra, iki önemli ortaklık da belirtilmelidir: i) Üç senaryoda da büyük ölçekli topraklardan bahsedilmektedir ve ii) Toprak sahiplerinin sözleşmeler (ve bu nedenle çiftçiler) üzerindeki kontrolü baskındır. Durum böyleyken, söz konusu coğrafyada belirli farklılıklarla birlikte var olan ortak bir anlatıdan; ortak bir gelişim çizgisinden bahsetmek mümkündür. Bu koşullarda yukarıda kısmen değindiğimiz Çeşme'deki durumun da bu gelişimden payını almış olmasını beklemek makul görülmektedir.

Sonuç

Bu bildiriye, başlıca tarımsal üretim alanlarından olan bağcılıktaki sözleşme biçimleri ele alınmış, bunların on dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ve Akdeniz havzasındaki gelişimine kısaca yer verilmiştir. Akdeniz havzası için seçilen İtalya, İspanya ve Fransa'daki bağcılık sözleşmeleri bu çalışmada yer alan biçimleriyle sınırlı olmamakla birlikte, çalışmanın mevcut aşamasında bu biçimlerin geçmişte yaygın olarak uygulandığı ve literatürde de kıyaslamalara konu olduğu görülmüştür.

29 Carmona ve Simpson, *age.*, s. 18-19.

30 Carmona ve Simpson, *age.*, s. 17-18.

31 Carmona ve Simpson, *age.*, s. 21-22.

Tablo 1: Bir Karşılaştırma: Akdeniz Bağcılığında Sözleşme Biçimleri

	Rabassa Morta	Vingeronnage	Mezzadria	Paftos
Sözleşme Süresi	Uzun (50 yıl)	Senelik	Senelik	Uzun (Bağ ömrü)
İkamet	Köyde	Toprakta	Toprakta	Toprakta
Varlık Birikimi	Bağlarda/ evlerde	Yok	Yok	Bağlarda
Filoksera	Var	Var	1918'den sonra	Yüzyıl sonunda var

Kaynak: İspanya, Fransa ve İtalya için: Carmona ve Simpson, 2021.³²

Bu çerçevede ulaştığımız ilk bulgular, Çeşme'de uygulanan paftos ile Akdeniz havzasında uygulanan bağcılık sözleşmeleri arasında belirli ortaklıklar ile farklılıkların birlikte var olduğu; *rabassa morta* ile benzerlikler öne çıkarırken *vigneronnage* ile *mezzadria* biçimlerine kıyasla farklılaşmanın kendini gösterdiği yönündedir. Ele alınan sözleşme biçimlerinde kira sözleşmelerinin veya bunun karma biçimlerinin daha yoğun olarak bulunacağı yeni çalışmalarla, paftos ile bu biçimler arasındaki ortaklıkların genişlemesi ve havza bütününe kapsayan bir pratikten söz edilebilmesi ihtimali oldukça kuvvetlidir.

Öte yandan, yukarıda Nuri Ertan'dan alıntıyla kısaca yer verdiğimiz “paftos meselesi”, kapitalistleşme sürecinin doğal bir sonucu olarak gözükmekte; üzüm üretimindeki artan kârlılıktan daha fazla pay almak için iktisadi gücünden beslenen toprak sahipliğinde ifadesini bulmaktadır. Neredeyse yüz yıla yayılan bu olaylar silsilesi, tartışmayı üretim ilişkileri temelinde sürdürmeyi sağlayacağı gibi Akdeniz havzasındaki diğer bölgelerde yaşananlarla karşılaştırmalı bir analize de kapı açacaktır. Konuyu daha geniş perspektifi bir dünya iktisat tarihi yazınına taşıyacak olan bu türden bir araştırma, sözleşmeler arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların ötesinde bir önem arz etmekle birlikte Batı Anadolu coğrafyasının emek tarihine de anlamlı bir katkı sunma potansiyelindedir.

32 Carmona, Juan, ve James Simpson, “Landlords and Sharecroppers in Wine Producing Regions: Beaujolais, Catalonia and Tuscany, 1800-1940”, Program Adı: *Agricliometrics IV, 9-10 December 2021, Madrid: Universidad Carlos III de Madrid, 2021.*

Kaynaklar

Akıntürk, Turgut, ve Erden Kuntalp. “Paftos ve Örfü Belde”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C 19, S 1, 1962.

Berki, Ali Himmet, *Vakıflar*, Cihan Kitaphanesi, İstanbul 1940.

Binatlı, Yusuf Ziya, “Osmanlı Döneminin İktisadi ve Hukuki Bir Müessesesi: Gedikler”, *Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi İktisat Fakültesi Dergisi*, C 1, S. 1, 1980.

Carmona, Juan, ve James Simpson, “Landlords and Sharecroppers in Wine Producing Regions: Beaujolais, Catalonia and Tuscany, 1800—1940”, Program Adı: *Agricliometrics IV*, 9-10 December 2021, Madrid: Universidad Carlos III de Madrid, 2021.

Carmona, Juan, ve James Simpson, “The ‘Rabassa Morta’ in Catalan Viticulture: The Rise and Decline of a Long-Term Sharecropping Contract, 1670s-1920s”, *The Journal of Economic History*, C 59, S. 2, 1999.

Carmona, Juan, ve James Simpson, “Vines and Sharecropping: The Case of Cataluña, 1700s-1930s”. *International Economic History Congress*, Land, Labour and Tenure: The Institutional Arrangements of Conflict and Cooperation in Comparative Perspective, Madrid, Agosto 1998, 12a, 1998.

Carmona, Juan, ve James Simpson, “Why Sharecropping? : Explaining Its Presence and Absence in Europe’s Vineyards, 1750-1950”, *IFCS - Working Papers in Economic History*. WH, S. WP07-11, 2007.

Ertan, Nuri, *Bir Ömür Çeşme*, ed. Murat Özsoy, 2021.

Galassi, Francesco L., Jon S. Cohen, “The Economics of Tenancy in Early Twentieth-Century Southern Italy”, *The Economic History Review*, C 47, S. 3, 1994.

Garrido, Samuel. “Sharecropping Was Sometimes Efficient: Sharecropping with Compensation for Improvements in European Viticulture”, *The Economic History Review*, C 70, S. 3, 2017.

Kilimcioğlu, Ö. N. “Yer Kiraları ve Paftos”, *İzmir Barosu Dergisi*, S. 37, 1945.

Oglethorpe, Stuart, “The End of Sharecropping in Central Italy after 1945: The Role of Mechanisation in the Changing Relationship between Peasant Families and Land”, *Rural History*, C 25, S. 2, 2014.

Şimşir, Nahide, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Hukukunda ‘Paftos Meselesi’ ve Sonuçları (Çeşme Kazası Örneği)”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, C 3, 1-5 Ekim 2018, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022.

Ülgenalp, Nuri, “Evvvelki Hukukumuzda Gayrimenkule Tasarruf Belgeleri”, *Adalet Dergisi*, S. 4, 1949.

II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-Avrupa Ticarî İlişkilerinde Bağcılığın Önemi

Ahmet Çandır*

Osmanlı Avrupa Ticarî İlişkilerinin Genel Görünümü (1600-1900)

17. yüzyılda Osmanlı Devleti kendine güveninden bir şey yitirmeyişe de askerî, malî, idarî ve toplumsal alanda pek çok olumsuz durumla karşılaşmıştı. Habsburglar ve Safeviler karşısında uğranan yenilgilerden sonra denetlenemeyen pahalılık, taşrada nüfuz sahiplerinin artan etkileri ve süregelen ayaklanmalar, merkezi iktidarın etkili yönetme gücünü önemli ölçüde azaltmıştı.¹ Fakat tüm bunlara rağmen bu yüzyıl içerisinde ticaret sektörü olumlu gelişimler de gösterdi. Osmanlı tüccarları Felemenkli, İngiliz, Fransız ve Venedikli rakipleri karşısında gerileme gösterebilirlerse bile, Osmanlı Devleti'nin büyük şehirlerde yerleşik yabancı topluluklar üzerindeki denetimini gevşetmeye başlaması hem yabancı hem de yerli tüccarların iç ticarete öncekine kıyasla daha aktif örgütlenmelerine olanak tanıdı. Bu olanak sayesinde Osmanlı köylüsü ürün yelpazesini genişletme ve pazara sunma imkanlarını artırabilirdi.² Pazar olanakları 16. yüzyılın sonlarından itibaren doğu Akdeniz'de daha çok olgunlaşmaya başladı. Bu süreçte kuzeybatı Avrupa ve Hollanda pazarlarında sürdürülen rekabetin doğu Akdeniz'e de sirayet etmeye başlaması, Osmanlı-Avrupa ticarî ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcını oluşturdu. Bu dönemden itibaren Venedik ve diğer İtalyan kent devletlerinin Doğu Akdeniz ticareti üzerindeki denetimi kaybolmaya başlayarak Hollanda ve İngiltere ön plana çıkmaya başladı.³ İngiltere ve Hollanda'nın doğu Akdeniz ticaretine resmen girmesiyle doğu Akdeniz ticareti, başka bir deyişle levant ticareti uluslararası

* Öğretmen, İzmir/TÜRKİYE, ahmettcandir35@gmail.com

1 Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, çev. Ülkün Tansel, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 257.

2 Goffman, *age.*, s. 249.

3 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, İletişim, İstanbul 2007, s. 162; Yahya S. Tezel,

bir görünüme bürünmeye başladı. Bu döneme kadar Akdeniz'in doğusunda kendi iç dünyasında kalan ticaret, Avrupa'nın hem değişen hem de yükselen denizcilik ve ticaret gücüyle gittikçe genişledi.⁴

Osmanlı ile ticarî ilişkilerinin genişlemesine paralel olarak Avrupalı devletler Edirne, Selanik ve Antalya başta olmak üzere pek çok 17. yüzyıl Osmanlı şehirlerinde tesirlerini hissettirdiler. Bununla beraber Osmanlı Avrupa ticarî ilişkilerinde Akdeniz havzası, Avrupa'nın değişen ve artan talebi doğrultusunda gittikçe önemini artırdı.⁵ Bu önem arttıkça İstanbul, İzmir ve Halep ticaretle uğraşan ulusların odak noktası olarak belirginleşti. 18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı ekonomisi yüzyılın ilk on yılında çeşitli ticarî sektörlerde genişlemesini sürdürüyordu. Uzak pazarlar, ismi geçen büyük pazar ekonomilerine sahip şehirler için sinai üretimlerini artırıyorlardı.⁶ Öte yandan Fransızlar Akdeniz havzasında Osmanlı ile ticarî bağlarını bir önceki yüzyıla kıyasla daha çok önemser hale gelmişti. Fransa, 18. yüzyılın ikinci yarısıyla beraber İngiltere'yi geri planda bırakarak Osmanlı Devleti'nin Avrupa da en fazla ve en önemli ticarî muhatabı olmuştu.⁷ Bu yüzyılda Fransa'nın haricinde Osmanlı Devleti'nin dış ticarete yoğun olarak bağ kurduğu diğer bir devlet ise Avusturya idi. Osmanlılar 18. yüzyılın son çeyreğinde Avusturya'ya yönelik mal ihracatını 3 milyon florin tutarından 9 milyon florin tutarına çıkarabilmişti.⁸ Akdeniz havzasında genişleyen bu ticaret ağı Karadeniz'de de kendini hissettirdi. 1774 yılında Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ardından Karadeniz uluslararası ticarete yönelik gemi trafiğine resmen açıldı. Başta Rusya olmak üzere diğer Avrupalı devletlerin de Karadeniz serbest ticaretine katılmasıyla beraber Karadeniz havzası da en az Akdeniz havzası kadar Osmanlı-Avrupa ticarî ilişkilerinde önemli bir rol üstlendi.⁹ Söz konusu ticaret havzaları 19. yüzyılın ilk yarısında dünyadaki

Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), Yurt Yayınları, Ankara 1982, s. 60.

4 Edhem Eldem, "Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti", *Türkiye Tarihi 1603-1839*, ed. Suraya Faroğlu, çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, s. 348.

5 Bu kentlerin ortak yanı, tümünde Felemenk, İngiliz, Fransız ve Venedik cemaatlerine ait yabancı yerleşimlerin ve bunların yabancı yöneticilerinin bulunmasıydı. Goffman, *age.*, s. 257.

6 Özellikle dokuma sanayisinde üretim artışı ve yayılma belirgindir. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 210.

7 Detaylı bilgi için bk. Eldem, *agm.*, s. 359; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2007, s. 88.

8 Detaylı bilgi için bk. Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s. 27.

9 A. Üner Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914*, çev. Gül Çağalı Gü-

iktisadî değişimle beraber Avrupa ticaret ağının daha da önemli bileşenleri haline geldiler. Bu dönemde Sanayi Devrimi'ni tamamlayan İngiltere çeşitli savaşlar sonucunda Fransa'yı saf dışı bırakarak dünya pazarlarında rakipsiz bir hale gelmişti. Fakat İngiltere ile eş zamanlı sanayi devrimini tamamlayamayan diğer Avrupa devletleri korumacı önlemlerle, İngiltere'yi kendi pazarlarından uzak tutmaya çalışıyorlardı. Bu durum İngiltere'yi kendi kıtasının ötesindeki ticaret dünyasına dahil olmaya itti.¹⁰ Bu süreçte Osmanlı kıta sahanlığının potansiyel verimliliği İngiltere için oldukça cazip bir bölge olarak belirginleşti ve İngiltere'nin Osmanlı ile ticaret hacmi 1820'lerden sonra gittikçe büyüdü. Sanayi Devrimi'nin etkilerinden doğan yeni dünya ekonomik koşullarında Osmanlı Devleti'nin serbest ticarete açılmama konusunda direnç göstermesi pek de mümkün olmadı.¹¹

19. yüzyılın ortalarına doğru Avrupalı devletler serbest ticarete açılmamayı dönemin ekonomi konjonktürüne aykırı bir tutum olarak benimsediler ve pek çok devleti yüzyılın yeni ekonomi modeli olan serbest ticarete uymayı davet ettiler, davete uymayanları ise serbest ticarete zorladılar. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasıyla dünya ekonomisine bağlanarak yeni bir dönem içerisine girdi ve birkaç yıl içinde Fransa ve diğer Avrupa hükümetleriyle benzer sözleşmeler imzalanmasıyla Osmanlı ekonomisi Avrupadaki sanayi birikimi için önemli bir pazar haline dönüştü.¹² Bununla beraber 19. yüzyılın ikinci yarısında Kırım Savaşı sonrası imzalanan Paris Barış Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu devletler arası sisteme girişi de uluslararası tanınırlığını pekiştirdi.¹³ Bu pekişmeden sonra 1870'li yıllara kadar Osmanlı Devleti, Avrupa'nın değişen ithalat taleplerini göz önüne almaya çalışarak ihracata önem vermeye başladı ve bu yıllar ithalattan ziyade ihracatın ön plana çıkmaya başladığı yıllar oldu.¹⁴ Bununla birlikte konu bağcılık olduğu için bu bölümde Osmanlı Devleti'nde üzümün üretimi ve üretilen üzümün ihracata yönelişinden de ayrıca bahsetmek yerinde olacaktır.

ven, Çağlar Keyder ve Diğerleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 3.

10 Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, çev. Gökhan Aksay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 31.

11 Şevket Pamuk, *age.*, s. 31.

12 Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim, İstanbul 1995, s. 69; Tezel, *age.*, s. 64.

13 Kemal Beydilli, "Paris Antlaşması", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 34, 2007, s. 169-171.

14 Kasaba, *age.*, s. 75.

Osmanlı topraklarında bataklık alanlar hariç her arazi bağ yetiştirmeye uygundu. Bağ yerinin hazırlanması için öncelikle toprağın kirizma¹⁵ pullarıyla derin sürmek gerekiyordu. Bu şekilde asma kökleri toprakta kolayca uzayabiliyor ve muhtaç olduğu yaşlığı elde edebiliyordu. Üzümleri kurutulacak bağlarda ve şaraplık bağlarda toprak derin sürülüyordu. Ayrıca Bağlara dikilen asmalar tohumlardan başka çelikler ve daldırmalarla çoğaltılırdı. Bununla beraber büyük dere ve nehirlerin katkısıyla oluşan münbit ovalardaki bağlar daha çok hasılat verirdi. Çok az su tutan hafif yerlerde ise hasılat az olurdu. Hasılatı muntazam bir hale getirmek için dalları budama usulüne müracaat edilirdi. Kısa budama ve uzun budama gibi iki usul mevcuttu. Budama mart ayında havaların yumuşamasıyla yapılmaya başlanırdı. İklimin daha ılıman olduğu yerlerde budama işlemi bu aya kadar bitmiş olmalıydı. Yeni dikilen bağlara ise “yenice” denilmekteydi. Bunları yabancı otlardan ve bilhassa ayırıktan kurtarmak için yaz mevsiminde birkaç defa çapalanmalıydı. Sıcak iklimlerde ve çabuk ısınan kırmızı ve esmer renkli topraklarda üzümler daha tatlı olurdu.¹⁶ Osmanlı topraklarında bağcılık 18. yüzyıla kadar genel olarak ev içi ihtiyaca yönelik yapılıyordu. Dış ticarete yönelik üretimler de yer yer söz konusuydu. Özellikle İzmir ve çevresinde üretilen üzümler Avrupalı tüccarların İzmir’de limana naklettikleri ürünler arasındaydı¹⁷. Bu durum 18. yüzyıldan itibaren gittikçe çoğalarak ihraç amaçlı tarımsal üretime önem kazandırdı ve bu durum en net bağcılığa oldukça elverişli olan İzmir ve art alanında belirginleşti. 18. yüzyılda Britanya, devletin en üst kademesinin ihtiyacını karşılamak için İzmir’den sınırlı miktarlarda içlerinde üzümün de bulunduğu kurutulmuş meyve ithal ediyordu¹⁸. İzmir’in art alanından çıkıp İzmir limanı aracılığıyla dağıtılan üzümün tüketimi evrensel bir boyut kazandıkça marka değeri yükseldi. Marka değeri yükseldikçe de pazar olanakları genişledi¹⁹. 1811 ile 1820 yılları

15 Toprağı altındaki derin kısmı üste çıkarmak ve üstü alta gelmek üzere kazmağa kirizma denirdi. Kirizma faaliyeti 0,80 ve 1,50 metreye kadar değişmekteydi. Kirizma yapılmayan yerlerde köklü veya köksüz çubuklar çukurlara dikilirdi ki bu da bir nevi kirizma ile aynı şeydi. Hüseyin Kazım Kadri, *Ziraat Albümü*, Tanin Matbaası, İstanbul 1914, s. 64.

16 Kadri, *age.*, s. 61-65.

17 Elena F. Syrett, *18. Yüzyılda İzmir’de Ticaret (1700-1820)*, çev. Çiğdem Diken, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını, İzmir 2006, s. 20.

18 18. yüzyılda İzmir’den dış ticareti gerçekleştirilen tarıma dayalı en önemli ürünler ipek, moher ipliği, keçi yünü pamuk ipliği ve yün idi. Üzüm ikinci derecede önemli ürünler arasında bulunuyordu. Detaylı bilgi için bk. Syrett, *age.*, s. 28.

19 Çeşme ve Kuşadası 19. yüzyılların ilk yıllarında tohum, meyve şarap, üzüm ve incir gibi ürün-

arasında Philadelphia, Baltimor, Boston, New York, Salem, Havana, Brazil ve St. Bartolomeo'dan çıkan Amerikan gemileri yönlerini İzmir'e çevirmeye başladı. İzmir'e gelen Amerikan gemileri sayesinde Amerika ile kuru üzüm ticareti kuvvetlendi. Benzeri bir durum diğer Avrupalı devletlerle de yaşandı. 19. yüzyıldan itibaren dünyaca önemli bir pazar kabul edilen İngiltere ve Fransa da Osmanlıdan ithal edilen kuru üzüm çoğu zaman tüketilen bir ürün oldu²⁰ Aynı durum Avusturya için de geçerliydi. Avusturya İngiltere'den az Fransa'dan daha fazla Osmanlı kuru üzümü satın aldı. Aynı zamanda Osmanlı Hükümeti üzümlerinin uluslararası tanıtımına büyük önem verdi ve 1855 de Paris'te, 1862'de Londra'da açılan sergilere katılım gösterdi. Bu sergilerde Avrupa'nın tarımsal sanayide kullanabileceği kuru üzümünü de tanıttı²¹. Gerek Osmanlı Devleti'nin çabaları gerekse Avrupalı devletlerin Batı Anadolu ekseninde Osmanlı üzümlerine eğilim göstermesi üretimde sıkıntılar yaşansa bile üzüm rekoltesinde 19. yüzyılın sonlarında 43.000 tondan 54.600 tona yükselen bir büyüme gerçekleşiyordu.²² Bu yaşananların arka planında "Sultaniye" ismiyle bilinen, en nitelikli kuru üzümün başlıca merkezlerinden birinin İzmir ve art alanı olması yatmaktaydı. İzmir ve art alanı sözü geçen kuru üzümü sayesinde küresel üzüm pazarında nüfuzlu bir konum edindi ve başta en yakın rakibi Yunan üzümleri olmak üzere uzak rakiplerinin üzümleri karşısında bile rekabetçi gücünü hissettirdi²³.

Osmanlı Devleti'nin uluslararası ticarete entegre olması Avrupalı devletlerin Osmanlı topraklarında tarımsal sanayiye yönelik yetişen ürünlere üzüm örneğinde olduğu gibi yakından ilgi göstermeleriyle alakalıydı. Avrupalı devletlerin bu artan ilgisi sonucunda Osmanlı Devleti'nde beş önemli liman şehri eskisine nazaran çok daha büyük bir rol üstlendi. İstanbul en büyük ithalat limanıydı. Trabzon, Rusya ve İran'a olan transit ticaretiyle uğraşılıyor, Beyrut ise daha çok ihracata dönük bir şekil çiziyordu. Selanik ve İzmir hem ithalat

lerini Avrupa'ya sadece İzmir yoluyla ihraç edebiliyordu. Syrett, *age.*, s. 28.

20 Elena F. Syrett, "XVIII. Yüzyıl Başından, XX. Yüzyıl Başlarına Krala Gemiyle İzmir'den Giden Sultaniye Kuru Üzüm İhracatı", *Üzümün Akdeniz'deki Yolculuğu "Konferans Bildirileri*, çev. Mehmet Kuru, ed. Alp Yücel Kay, İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, İzmir 2017, s. 123-124.

21 Abdullah Martal, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresinde Sanayi ve Ticaret*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1992, s. 30.

22 Abdullah Martal, "XX. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler", *Tariş Tarihi, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Tariş Tarihi Projesi*, İzmir 1993, s. 16.

23 Syrett, *agm.*, s. 131.

hem de ihracat ile uğraşan gelişmiş dış ticaret noktalarıydı. Bu noktalarda dış ticaretin akışında Rum kökenli araçlar büyük rol oynuyordu. Özellikle batı Anadolu bölgesinde çok aktif idiler. Bu bölge İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki ticaretin en yoğun olduğu bölgelerden biriydi.²⁴ 1870'lerle beraber Almanya da bu piyasaya dahil oldu.²⁵ Almanya Osmanlı dış ticaretindeki payını, 1880'lerde özellikle Büyük Britanya aleyhine genişletmeye başladı.²⁶ 1880'ler aynı zamanda yabancı yaptırımların Osmanlı ülkesinde çoğaldığı yıllardı. 19. yüzyılın sonlarında en yoğun yabancı yatırımlar Alman ve Fransız şirketlerinin yaptıkları raylı sistemler ile gerçekleşti.²⁷ Tüm bu yaşananlar Osmanlı ekonomik düzenini iyice "parasallaştırdı" ve tarımı gündelik geçim olmaktan çıkardı, tarımsal ürünlere ticarî bir değer yükledi ve Osmanlı üreticisine elde ettiğiyle yetinmek yerine daha fazla üretim daha fazla kazanç arzusu aşıladı.²⁸

19. Yüzyıl Osmanlı-Avrupa Ticarî İlişkilerinde Tarım

Osmanlı İmparatorluğu her dönem tarıma bağlı bir görünümdeydi, vergi kaynaklarının çoğunu tarımsal araziler oluşturuyordu ve bu durum 19. yüzyılda dış ticarete pazarladığı ürünlerin büyük bir bölümü tarım ürünleri olarak devam etti. İmparatorluk içinde çok çeşitli ürünler yetiştiriyordu, ürünler bölgeden bölgeye farklılık gösteriyordu. Anadolu'nun kıyı bölgelerinde pamuk, incir, üzüm ve tütün yerel ve yabancı alıcılar için, diğer ürünler ise yakın çevredeki tüketiciler için üretiliyordu. 19. yüzyılın başlarında, Osmanlı çiftçilerinin büyük bir bölümü gündelik geçimleri için, Osmanlı kent ve kasabalarında pazarlamak için ve ihracatçı tüccara satmak için üretim yapıyordu.²⁹ Fakat bu durum yüzyılın ikinci yarısına doğru dünya ticaretinde kendisine yer buldukça serbest ticaret modelinde değişti. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde ihracat odaklı bir tarım modeli dönemin hâkim görüşü

24 Reşat Kasaba, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 80; Kurmuş, *age.*, s. 74, 87.

25 Kıray, *age.*, s. 24.

26 Onur Çapar, *Osmanlı Devleti'nde Fransız Sermayesi (1838-1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 342.

27 Pamuk, *age.*, s. 86; Onur Çapar, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Fransız Demir Yolu Yatırımları", *History Studies*, C 12, S. 3, 2020, s. 1252.

28 Cihan Özgün, "Bereketli Topraklarda Üretmek ve Paylaşmak" *İzmir Çevresinde Ticarî Tarım (1844-1914)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2014, s. 234.

29 Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C 6, İstanbul 1985, s. 1556.

olarak iyice pekişti.³⁰ Bu dönemde Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle iyice bütünleşmesi tarımsal gelişme programlarının önemini artırdı ve tarımsal gelişmeyi kalkındırmak için Ziraat Heyet-i Fenniyesi, Halkalı ve Bursa da ziraat mektepleri kuruldu.³¹ Bununla beraber Anadolu tarımının gelişmesi açısından 1876 yılında İstanbul ve taşrada Ticaret ve Ziraat Odalarının kurulması kararlaştırıldı. İmparatorluğun içerisinde kurulan bu odalar aynı zamanda yurt dışına da açılarak şubeler edindiler. Özellikle ticaret odaları Avrupa'nın önemli başkentlerinde bulunarak Osmanlı ürünlerinin tanıtımını yapıyorlar ve Osmanlı Devleti'nin tarımsal ihracatını besleyen bir rol üstleniyorlardı. Aynı zamanda başta Fransa olmak üzere Avrupa'nın tarımsal ve ticarî içerikli süreli yayınlarından edindikleri bilgiler ışığında Anadolu tarımının daha çok modernizasyonu için Osmanlı Devleti'ne öneriler sunuyorlardı.³² Böylelikle uluslararası pazar için üretimde kalite yaygınlık kazanıyordu. Başka bir deyişle Osmanlı köylüsü bir önceki yüzyıla kıyasla daha yoğun bir biçimde hem iç hem dış pazar ilişkilerinin içine çekilmeye çalışılıyordu.³³ Fakat Osmanlı çiftçisinin hem iç hem dış pazar ilişkileri devletin her bölgesinde aynı ölçüde olmadı. İhracata dayalı tarımsal üretim batı Anadolu, Marmara ve Doğu Karadeniz bölgeleriyle, başta Adana olmak üzere Güneydoğu Anadolu bölgesinin bazı yörelerinde şekillendi. Raylı sistemlerin Anadolu'ya gelişiyle İç Anadolu bölgesi de dış ticarete eklendi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ise dış pazar ile bütünleşemeyen noktalar oldu.³⁴

Dış pazara entegre olabilen bölgelerin ihracat değerleri açısından en mühim Osmanlı tarım ürünleri ise tütün, buğday, arpa, kuru üzüm, incir, afyon ve pamuktu.³⁵ Pamuğun Osmanlı Devleti'nden ihraç kaynağı İzmir ve Adana'ydı.³⁶ Pamuk on dokuzuncu yüzyılın çok öncesinde de yetiştiriliyor ve büyük miktarda ihraç ediliyordu.³⁷ Aynı zamanda pamuk, Avrupa'nın talep durumuna göre Osmanlı ihracat dengelerini değiştirebilen ürünler arasındaydı. Örneğin 1790 tarihinden başlayarak Amerikan pamuğu uluslararası ticarete kalitesi bakımından

30 Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu*, çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 45.

31 Quataert, agm., s. 1560.

32 Quataert, age., s. 79-83.

33 Pamuk, age., s. 216.

34 Pamuk, age., s. 13.

35 Quataert, agm., s. 1558.

36 Pamuk, age., s. 13.

37 Özgün, age., s. 244.

en çok tercih edilen pamuk türüydü.³⁸ Bu süreçte Osmanlı pamuğu uluslararası ticarete önemli bir konum statüsünde değildi. Fakat 1861 yılında patlak vermeye başlayan Amerikan iç savaşıyla beraber Osmanlı da pamuk üretim ve ihracatı büyük bir sıçrama gösterdi. Avrupalı tekstil sermayedarları Amerikan pamuğundan mahrum kalınca yönünü Osmanlı Devleti'nin pamuk üretim merkezlerine çevirdi. Böylelikle İzmir ve art alanında pamuk üretim ve ihracatı 19. yüzyılda doruklarına ulaşırken Adana'da yeni bir pamuk merkezi kuruluyordu.³⁹

İzmir ve art alanında bu kadar önemli bir ihraç ürünü olan pamuk, devletin sahip olduğu tarıma bağlı gelir kaynakları içinde önemli bir yere sahipti. Bu bakımdan devlet pamuk tarımının teşvik edilerek yaygınlaştırılması konusunda büyük çabalar sarf ediyordu. Pamuk yetiştirme konusunda verilen çabalar ne kadar önemli ise pazara sunma şekilleri de bir o kadar önemliydi. Pamukları pazara sunmak için istenilen kalitede olmaları onların dış pazarda rağbet göreceği anlamına gelmiyordu. İngiliz fabrikatörler tarafından kabul görünen şekilde kalitelere göre tasnif edilmeleri gerekiyordu⁴⁰. Hem İngilizler hem de Osmanlı Hükûmetinin teşvikleri neticesinde pamuk 1864 yılında tek başına Osmanlıların İngiltere'ye ihracatında %50 den fazla yer tutmuştu.⁴¹ Bununla beraber Osmanlı Devleti'nin yüzyılın sonlarına doğru yerli pamuk ekmekten ziyade daha fazla pamuk veren Amerikan pamuk türlerine yönelme eğilimleri de görülmektedir.⁴² 20. yüzyıla gelindiğinde ise Avrupa'nın pamuğa olan talebinin azalmasına bağlı olarak, pamuk arazilerinin tahıl ve meyve ağaçları için kullanılmaya başlandığı dikkat çekmektedir.⁴³

38 Sabuh İstepanyan, *Pamuk Ziraati ve Ticareti*, İstanbul Kâinat Kitabhanesi, 1330 R/1914, s. 391.

39 Quataert, agm., s. 1559.

40 İngiliz fabrikatörlerin istemiş olduğu tasnif aşağıdan yukarıya kötü ve iyi cinslerin sıralanması üzerine kuruludur. Bu tasnif bölümlenmesi şu şekildedir. Ordinary- Low middling- middling- Good middling-Middling Fair, Fair-Fully fair-Good fair- Fully good fair. İstepyan, *age.*, s. 436.

41 Özgün, *age.*, s. 237-245.

42 "Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne ise ekseriye yerli pamuk cerib başına 300 kilogram dan 600 kilograma kadar mahsul vermekte olduğu halde Amerikadan celb edilen pamuk cinsleri 500 den bin kilograma kadar mahsul verdiklerinden bunların tercihi lüzumu anlaşılımış olduğu gibi bunlardan başka bir takım cinslerin daha tecrübesi icra edilmekte bulunmasıyla bu tecrübelerde hangi cinslerin Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne de iyice neşvünnemâ bulduğu anlaşıldıktan sonra o cinslerin tâmin ve intişarına çalışılacaktır". *Pamuk Ziraati*, İstanbul, 1327 R/1911.

43 Martal, agm, s. 15; Özgün, *age.*, s. 243.

Anadolu'da tahıl üretimi imparatorluğun hemen hemen işlenen tüm topraklarında yapılıyordu. Anadolu buğdayının iki katı arpa üretilirken mısır daha çok Karadeniz kıyılarında varlığını hissettiriyordu.⁴⁴ Bununla beraber II. Abdülhamid döneminde Anadolu buğdayının yanında kuzey Suriye buğdayı da Avrupa ihracatında önemli bir yer tutmaya başladı.⁴⁵ 19. yüzyılın son çeyrek döneminde Anadolu'nun ihraç tahılı üretiminin en büyük kısmını İzmir, Samsun ve Adana-Mersin limanları üstleniyordu.⁴⁶ Bu dönemde demiryollarının inşasıyla tahıl ürünlerinin üretim ve ihracı batı Anadolu bölgesinde yoğunlaşmaya başladı. Demiryolları ile İzmir piyasası, yöre çiftçilerini tahıl ürünlerinin ekimine yönlendirdi. Pek çok çiftçi önemsedikleri tarım ürünleri içerisinde önceliği tahıl ürünlerinin ekimine vermeye başladı. Böylelikle tahıl ihracatında kayda değer artışlar yaşandı ve tahıl fiyatlarında yüksek artışlar görüldü.⁴⁷ Fakat Osmanlı tahıl sektörü 20. yüzyılın başlarına doğru büyük ölçüde makineleşmiş Amerikan tahılıyla rekabet edemedi ve öneminde azalmalar yaşandı. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı ile Avrupalı devletler arasında gerçekleşen ticarî tarım ilişkilerinde parlayan bir diğer tarımsal ürün tütün oldu. Tütün imparatorluk coğrafyasında özellikle Samsun, Bafra, İzmir ve Lazkiye de ün salarak pek çok yerde aranır hale geldi ve Osmanlı ekonomisinin en önemli kazançlarından biri oldu.⁴⁸ Küçük ölçekli tarım arazilerinde bile üreticisine büyük karlar sağlayan tütün tekeli Osmanlı İmparatorluğu ancak on iki yıl elinde tutabildi.⁴⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun iflasını ilanını gösteren Muharrem Kararnamesi'nin hemen sonrasında kurulan Duyun-u Umumiye Meclisi'ne bağlı "Reji" diye bilinen şirket tütün tekeli Osmanlı yönetiminden aldı.⁵⁰

Osmanlı Devleti'nin tarımsal sanayiye yönelik Avrupa nezdinde kıymet gören bir diğer ürünü ise afyondur. Afyon üretim ve ihracatı da 19. yüzyılın ikinci yarısında seri bir yükseliş yakalayan ürünlerden oldu. Bahsi geçen tarımsal ürünlerde olduğu gibi afyon üretim ve ihracatının da büyük bir

44 Quataert, agm., s. 1558.

45 Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 83.

46 Quataert, age., s. 160.

47 Özgün, age., s. 222.

48 Quataert, agm., s. 1558 ve 59.

49 Özgün, age., s. 293.

50 Oktay Gökdemir, "XIX. Yüzyıl Sonunda İzmir ve Çevresinde Tütün Kaçakçılığı", *Çağdaş Türkiye Tarıbi Araştırmaları Dergisi*, S. 3, C 1, 1993, s. 326.

bölümü batı Anadolu'dan gerçekleştiriliyordu.⁵¹ Afyonkarahisar başta olmak üzere İzmir'in art alanındaki bölgelerden İzmir limanındaki depolara yığılarak çoğunluğu Amerikalı tüccarlar tarafından Çin'e taşınarak orada satılıyordu.⁵² Osmanlı coğrafyasından ihracata açılan tarımsal ürünler arasında incir de uluslararası ticarete büyük rağbet gördü. Bu değerli ürün çoğu kez Amerika ve Avrupa piyasalarında nitelikli alıcılar buldu⁵³ ve uzun dönem bu piyasalarda tutunma başarısı göstererek en çok gelir getiren tarımsal ürünler arasında yerini aldı.⁵⁴ 1860'lardan 1914'lere kadar incir ihracatı dört katına çıktı.⁵⁵ 19. yüzyılın sonlarına doğru incirin yanında Batılı sermayedarların tarımsal sanayiye yönelik çokça tercih ettiği bir diğer ürün üzüm oldu.⁵⁶ Bu süreçte Avrupa bağlarında tarımsal hastalıkların patlak vermesi, Avrupa bağıcılığına büyük kayıplar getirdi. Avrupalı sermayedarlar bağlardan elde edip tarımsal sanayide kullandıkları pek çok ürünün kaybıyla karşı karşıya kaldı. Bu kayıpların kıtlık derecesinde hissedilmemesi için Osmanlı Devleti'nden başta kuru üzüm olmak üzere bağıcılığa dayalı pek çok ürünün ana talepçisi oldu. Bu süreçte Avrupa ile ticarî ilişkilerde bağıcılığın gözle görülür derecede önemi arttı.⁵⁷

Osmanlı Avrupa Ticarî ilişkilerinde Bağıcılığın Önemi (1876-1909)

Bağıcılık 19. yüzyılın ortalarına yaklaşıldıkça Avrupa'nın çoğalan talebiyle Anadolu'da ihracata dayalı kârlı bir tarımsal uğraş olarak önemini gün geçtikçe artırdı.⁵⁸ Bu süreçte özellikle bağıcılığın Avrupa'ya açılacak kapısı olan Batı Anadolu'nun verimli topraklarında bağıcılık, pamuk susam, ipek ve tütün

51 Quataert, agm., s. 1559.

52 Afyonkarahisar'da üretilen afyon Çin'de üretilen afyondan çok daha niteliklidir. Bundan dolayı çok daha pahalıdır. İlhan Pınar, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir 1608-1908*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2001, s. 174.

53 Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006, s. 102.

54 Erkan Serçe, "Emek ve Sermaye Arasında İncir Ticareti ve İzmir", *İncirin Akdeniz'deki Yolculuğu "Konferans Bildirileri"*, ed. Alp Yücel Kaya, İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, İzmir 2019, s. 87.

55 Quataert, agm., 1559.

56 Kurmuş, age., s. 258.

57 *Bağıcılık ve Şarapçılık*, Düyûn-u Umûmiye-i Osmaniye Varidât-ı Muhassasa İdare-i Merkeziyesi Matbaası, İstanbul 1326, s. 2.

58 Kasaba, age., s. 79.

ekiminden daha fazla tercih edilir olmaya başlandı.⁵⁹ Bağcılığın gübre ve ilaç gereksinimleri haricinde kapsamlı ölçüde makineli tarım gerektirmemesi ve gittikçe ihraç değeri yükselmesi hem Anadolu çiftçisini hem de Avrupalı sermayedarları bu alana yönelmelerinde itici bir faktör oldu.⁶⁰

Bağcılıktan elde edilen ürünler arasında ise ihraç değeri en yüksek olan kuru üzümdü. Kuru üzümün yoğun olarak üretildiği bölge batı Anadolu bölgesiydi. Kuru üzüm, batı Anadolu'da kara üzüm, kırmızı üzüm, sultaniye üzümü ve kuş üzümü çeşitleriyle piyasada ciddi bir yer edinmişti. Bu çeşitler arasında şarap üretmek ve alkol damıtmak için dış talep gören kara üzümdü. En az ihraç değeri olan ise kuş üzümüydü. Kırmızı ve sultaniye üzümleri ise yemeklik olarak değer görüyordu. Bağcılığa dayalı tarımsal sanayide başta batı Anadolu olmak üzere çeşitli bölgelerde sorunlar yaşanmasına rağmen 19. yüzyılın ikinci yarısının ortalarına kadar üzüm ihracatı altı kattan fazla artarak 45 bin tonu aşan önemli bir ihracat ivmesi yakaladı.⁶¹ İhracat oranlarının yükselmesi, batı Anadolu bölgesinde köylülerin ihraç değeri yüksek olan bağcılık ziraatında gittikçe uzmanlaşmaya gittiğini ve ticaret sermayesinin de güdümüne girdiğine işaret etmekteydi. Fakat üzümün toplam ihracat içindeki payı hep artan bir oranda kalmadı. Kuraklık, salgın hastalıklar gibi etkenler üzüm ihracatını artırıcı veya azaltıcı etki yaptı.⁶² Örneğin başta Fransa olmak üzere pek çok Avrupalı devletin, bağlara önemli ölçüde zarar veren filoksera zararlısı ile mücadelesinde, Osmanlı topraklarının filokseradan uzakta bulunmasının da etkisiyle batı Anadolu'da üzüm üretimi arttı ve üzüm İzmir limanından ihraç edilen ürünler arasında zirveye yerleşti.⁶³

59 Arzu Tozduman, *Aydın Güzelbisar'ın Sosyal ve İktisadi Durumu (1844)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992, s. 80.

60 Kurmuş, *age.*, s. 161.

61 Özgün, *age.*, s. 354-356.

62 Martal, *agm.*, s. 16.

63 Çiftlikat-ı Seniyye-i Cenab-ı Mülükane Müdür-ü Sanisi Kigork Torkomian filokseranın Fransa'ya gelişini ve yayılışını şöyle ifade eder: "...Filoksera Amerika da keşf olunub ez vakit zarfında Fransaya gelmiştir ve duhulüne sebep olan Bordo şehri civarında bağ sahibi meşhur mösyö M. Laliment dir. Bu zat Amerika'dan köklü asma ahz edüb nısfı kendi bağında ve nısfı diğeri bağ sahibi Mösyö Borty irsal etmiştir. Mösyö Borty'nin gars etmiş olduğu iş bu Amerika asma kökleri üzerinde mikdarı kafi filoksera bulunduğundan bu filoksera ez zaman zarfında Bordo (Bordeaux) şehrinde Fransa'nın sair mahallerine suhuletle müntesir olmuş-tur..." Keğork Torkumyan, *Filoksera*, Matba Bağdadlıyan, İstanbul 1302, s. 10.

Filoksera bağların birincil derecede düşmanıydı. Bu zararlı bağları 4 farklı türüyle istila etmekteydi. Baş edilmesi en zor olan türü ise kök filokseralarıydı.⁶⁴ Kök filokseraları hayatının bekası olan asmanın öz suyuna ulaşabilmek için asma köklerine inerek ince kökleri ısırır ve şişirirdi. Böylelikle topraktan kuvvet alamayan kökler kuruyarak asma kütüğü işlevini yitirirdi. Asma köklerinde bulunan filokseranın asmanın öz suyunu emerek geçimini sağlamasının dışında en önemli vazifesi kendi türünün devamı için yumurtalamasıydı. Filokseraların yumurtalaması ise başta Fransa bağcılarının olmak üzere pek çok bağcılıkla iştigal olan devletlerin en temel sorunuydu. Zira bir kış yumurtasından 25'ten 30 milyona kadar filoksera üremekteydi. Filokseranın birden fazla kış yumurtası bırakılacağı düşünülürse bağların ne türlü bir düşmanın tahakkümü altına girebileceği kolaylıkla düşünülmekteydi.⁶⁵

Fransa'da 19. yüzyılın ikinci yarısında bağ zararlılarının en minik suikastçısı filokseranın, bağlarını yok etmeye başlaması Fransa'nın tarımsal sanayisini derinden sarsacaktı. Zararının ilk yirmi yıllık tahribatında Fransa'nın şarap hasılatı üçte bir oranında azalarak şarap ticaretine büyük sekte vermişti.⁶⁶ Şarap miktarının ciddi oranda azalması Fransa da şaraba bağlı diğer sanayi kolları olan ispirto üretimine ve Fransa'da önemli bir sınai dalı olan fıçıcılık sektörüne de büyük tesir etmişti.⁶⁷ Bununla beraber filokseranın gün geçtikçe yayılım alanını genişletmesi karşısında Fransa'nın güneyinde ve ortasında bulunan nahiyelerin tamamının bağları harap olmuş ve bağcılar asma kütüklerini sökerek bağlarını yonca ve buğday vb. hububat tarlalarına dönüştürmüşlerdi.⁶⁸ Fransa'da yaşanan bu durumların bir benzeri peyderpey İngiltere, İtalya, Almanya, İsviçre, Avusturya ve İspanya'da da yaşanmaya

64 Cihan Özgün, "Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sinin İlk Yıllarına Filoksera Hastalığının Batı Anadolu'daki Ekonomik Sonuçları Üzerine Tespitler", *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildiriler – 2*, 25-27 Nisan 2019, ed. Mustafa Öztürk ve Ayşe Değerli, İzmir 2019, s. 72; Agop Zakaryan, *Bağların Böcek ve Hastalıkları: Filoksera (Filoksera ve İstatiks)*, Aydın Vilayet Matbaası, 1895, s. 3; *Bağcılık ve Şarapçılık*, s. 21-22. Mehmet Demiryürek, "İngiliz İdaresi Döneminde Kıbrıs'ta Filoksera (Asma Biti) ile Mücadele (1878- 1895)", *Kebikeç*, S 23, 2007, s. 157; Özkan Keskin, "Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Filoksera ile Mücadele", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, 2015, s. 479-505, 482.

65 *Ziraat Gazetesi* İkinci Sene, Nr. 17, 13 Mart 1882, s. 159.

66 "...Bu hayvanın Fransa'ya idhâlinde evvel Fransa senevi 8,300,000,000 litre şarab hasil eder iken filoksera zuhurundan sonra bu aded senevi olarak 3,700,000,000 litreye vasil olmuştur..." *Torkumyan, age.*, s. 8.

67 *Ziraat Gazetesi* Birinci Sene, Nr. 1, Temmuz 1881, s. 307.

68 *Torkumyan, age.*, s. 29.

başlamıştı.⁶⁹ Tüm bu yaşananlar Osmanlı Devleti'nde yeni gözde ihraç ürünlerinin kuru üzüm ve şarap olacağını izlerini veriyordu. 1870'lere gelindiğinde Osmanlı, artan talebe cevap verebilmek için Aydın ve çevresinde yılda 300.000 kantar kuru üzüm üretiyor ve ihracı için İzmir'e gönderiyordu. Kuru üzümün yarısı Fransa, Yunanistan, Rusya ve Tiryeste'ye ihraç edilmekte, kalan yarısı iç tüketimde kullanılmaktaydı.⁷⁰ Kuru üzümlerin siyah olanında en büyük sıçrama 1877'den sonra patlak verdi. 1877 tarihinde Fransa bu üründen 700 tonu aşan derecede tüketim gerçekleştirdi ve 1881 tarihine gelindiğinde tüketim oranı 24.000 tonu geçti.⁷¹ 1881/1882 yıllarında filoksera hastalığı Fransız bağlarını tahrip ettiğinde Osmanlı Devleti'nde yetiştirilen üzümler Avrupa piyasalarında değerini korumayı sürdürdü. Ancak Fransa'nın filokseraya karşı göstermiş olduğu etkin mücadeleler sonucunda filokseranın Fransız bağlarında etkisini yer yer yitirmesi Osmanlı bağcılığına yönelik talebi azalttı ve Osmanlı Devleti'nin bağcılığa ilişkin en önemli ihracat kapısı olan İzmir ve art alanında üzümlerin fiyatları %23 düştü.⁷²

Fransa, İngiltere, İspanya, Portekiz, İtalya, Almanya ve İsviçre filokseranın tesiri altında iken Osmanlı bağları filokseradan uzakta kalarak şanslı günlerini yaşamaya devam etti. Fakat Osmanlı topraklarına oldukça yakın konumda bulunan Yunanistan ve Sırbistan'da da filokseranın görülmesi Osmanlı Devleti'nde bir panik havası oluşturdu⁷³ ve en nihayetinde filoksera 1885'lerle beraber Kadıköy ve Kızıltoprak ve Erenköy civarındaki bağlara

69 Zakaryan, *age.*, s. 5.

70 Özgün, Bereketli, *age.*, s. 343.

71 1877-1882 arası beş yıllık periyotta İzmir limanından Fransa %38, İngiltere %24, Avusturya ve Almanya %10 ve Rusya %3 ve diğer ülkeler de %4 oranında üzüm ithal etti. Özgün, Bereketli, *age.*, s. 356, 57.

72 Fransa Hükûmeti, filoksera ile mücadelesinde birbirinden farklı yöntemlere başvurdu. Sel, taşkın vb. olaylar sonrasında filokseraların boğulmasının gözlenmesi üzerine asma kütüklerini bir müddet suya batırmak gibi yöntemlere başvuruldu. Fakat en etkili çözüme giden yol Fransa'dan Amerika'ya giden doktorların Amerika'nın orman ve bağlarında kendine kendine meydana gelmiş asma kökleri üzerinde filoksera bulunduğu halde asla harap olmayıp gelişimine devam etmelerini gözlemlemeleriyle gerçekleşti. Bu durum karşısında Avrupa asmalarını filokseradan kurtarmak için Amerika asmaları üzerine aşılanarak filoksera ile mücadelede yeni bir döneme girildi. Torkomyan, *age.*, s. 70.

73 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Sofya Sefareti (HR.SFR.04.), 714/72, 15 Eylül 1884.

sirayet etmesiyle bağlarda ağır tahribatlar görülmeye başlandı.⁷⁴ 19. yüzyılın son çeyreğinde sadece İstanbul ve çevresi değil imparatorlukta bağcılığın yapıldığı hemen her bölge filokseranın ağır tahribatında kaldı ve bu durum bağcılığa dayalı tarımsal endüstrinin bahsi geçen uluslararası ticarî prestijini büyük ölçüde riske attı. Özellikle bağcılıktan elde ettiği ürünlerle uluslararası büyük ün kazanan Batı Anadolu'da bağ sahipleri filoksera yüzünden faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldılar ve filokseranın yayılmaması için bağlarını sökerek daha kazançlı bir yatırım olarak gördükleri baklagil tarımına yöneldiler.⁷⁵ Osmanlı Hükûmeti böyle bir durumda en önemli tarımsal gelirlerinden birini kaybetmemek için hızlıca önlemler almaya çalıştı. Öncelikle bu zararlının tahrip ettiği her dönüm için on lira tazminat ödeyeceğini ve on yıl süreyle bağcılıktan alınan bütün verginin kaldırıldığını ilan etti. Bu karar sayesinde bağcılık filoksera karşısında tamamen yok olmaktan kurtulabildi.⁷⁶

Osmanlı Hükûmeti filoksera ile mücadelesinde takip ettiği politika, ülkesine her ne şekilde olursa olsun dışarıdan filokseranın barınabilme ihtimali olan hiçbir şeyi ülkesine sokmamak üzerine kuruluydu. Nitekim Berlin Sarayında İmparatorun bahçeler müdürü tarafından yetiştirilen asma fidanlarından 400 kadarının filokseradan yoksunluğunu ifade eden tasdiknameleriyle birlikte Kudüs Mutasarrıflığına gönderilmek istenmesi filoksera nizamnamesinin birinci maddesine dayanılarak Ticaret ve Nafia Nezaretinin görüşüyle Sadaret Makamı tarafından reddedilmişti.⁷⁷

Osmanlı Hükûmeti, Avrupa ile ticarî ilişkilerinde bağcılığı tekrar parlatabilmek için tıpkı Fransa gibi filokseraya karşı bir dizi mücadeleye girişti ve Fransızların uygulamış oldukları metotları bire bir deneyerek filokserayı yok etmeye çalıştı. Öncelikle Hükûmet ilk olarak Fransa'nın tecrübe etmiş⁷⁸ ve kısmen de başarılı olmuş olduğu asma kütüklerini suya

74 Torkumyan, *age.*, s. 9.

75 Quataert, *age.*, s. 200.

76 BOA., Şura-yı Devlet (ŞD), 2494/10, (H.1302), 1 Temmuz 1885.

77 BOA., Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), 72/75, 1 Mayıs 1888.

78 "...Bu usulün mevcudu Fransa da vâki Avingon şehri civarında bağ sahibi Mösyö Faucon mûmâileyhin on iki hektar yani 175 dönümden ibaret bağından 1867 sene-i miladiyesinde yani filokseranın Fransa'ya dahilinden evvel 900 hektolitre şarab istihsal edilmiş 1868 de filoksera tufeyatı (taşkınu) vuku bulan mikdar mezbûr kırk hektolitreye tenezzül eylemiş ve 1869 da filokseranın tahtı hasaratında bulunan bağ yalnız gübre yardımıyla 35 hektolitre ve şarab vermiş. 1870 senesinde birinci defa olarak bağ gübrelenmeyerek su tahtında bırakılmıştır ve

bastırma usulünü denedi. Fakat nehir yataklarının her bölgede bağlara yakın olmayışı aynı zamanda bazı yörelerde süregelen kuraklık gibi nedenlerden dolayı suya bastırma ameliyatı yaygınlaştırılamadı.⁷⁹ Doğal yöntemlerden kesin çözüm gelmeyeceği anlaşılınca Osmanlı Hükûmeti suya bastırma ameliyatının yanında kimyevi maddeler ile daha net çözüm yolları aradı ve bu süreçte bağcılık özelinde Avrupa ile ticarî ilişkiler kimyevî maddeler üzerinde ağırlık kazandı. Hükûmet başta sülfür dü karbon, sülfür karbonat ve kükürt olmak üzere Avrupa'dan çeşitli kimyevi maddeler ithal etti⁸⁰ ve bu maddeleri su ile karıştırıp asmanın köklerine dökerek filokseranın kökünü kurutmak istedi. Fakat filokseranın zikredilen seri üreme özelliği karşısında bu tür kimyasal mücadele yöntemleri de kesin fayda getiremedi. Bu durum karşısında Avrupa'da olduğu gibi yerli asmaların Amerikan asmaları üzerine aşılmasına başvuruldu.⁸¹ Böylelikle Osmanlı bağcılığı da filoksera ile mücadelede önceki usullere nazaran daha çok başarıyı yakalama ihtimali olan yeni bir döneme girdi. Hükûmet üzüm üretimini eski günlerindeki kalitesinin çok daha ötesine götürebilmek için Amerika'dan getirilen asma çubuklarını tarlalarına diken bağ sahiplerine on yıl boyunca oşür vergisinden muaf tutma kararını da içeren bir nizamname hazırladı.⁸² Yerli asmaların Amerikan asmaları üzerine aşılması karşısında filokseranın işlevsiz kalması, Hükûmeti bir an evvel bağcılığın yaygın olduğu yörelerde fidanlıklar tesis etmesine yöneltti. Başta Aydın bölgesi olmak üzere Seydiköy, Karşıyaka

sene-i merkûme nihayetlerinde şarabın miktarı tezâyüd (artma) ile 120 hektolitre balığ olmuş olduğundan işbu ameliyattan görülen muhassenât (faydalar) devamını teşvik etmiştir. Mösyo Fauconun muvaffakiyeti süratle müntesir olub sair bağ sahipleri dahi bu usulü bila tereddüd istimal etmişlerdir..." *Ziraat Gazetesi* İkinci Sene, Nr. 22, 27 Mayıs 1883, s. 200-206.

79 BOA., Meclis-i Mahsus (İ..MMS), 95/4007, (H.1305), 15 Aralık 1887.

80 "...sülfürdü karbon denilen madde-i kimyevinin istimaline ittihaz olunmak üzere şimdilik kırk bin cedid kıyye sülfürdü karbon ile bunun istimaline tahsis/mahsus olan âlât ve edavatın Avrupa'dan celbi ve talimi ameliyat için Fransa'dan iki me'mur getürdülmesi..." BOA., Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 7/96, (H.1303), 21 Şubat 1886; Hüseyin Kazım Kadri, *Bağlar Arasında*, Maarif Nezâret-i Celilesi'nin ruhsatını haizdir, İstanbul 1898, s. 336.

81 Avrupa asmalarının hayatını filoksera haşeratından koruyan Amerika asmaları şunlardır. Taylor, Ripariye, Franklin, Viala, Elvira, York Madeira, Ruspetris, Solonis. *Resimli Ziraat Gazetesi*, Nr. 14, 15 Haziran 1905, s. 162-165; "...En ziyade müsteamel olan aşı iki neviddir. Birincisi adı kalem aşısı ikincisi İngiliz aşısıdır ve bu iki nev yanında müreccah (tercih olunan) tutulan İngiliz aşısıdır. Fakat yabani makamında olan Amerika asma kütüğü büyük olub pek kalın olur ise o halde İngiliz aşısı gayri kabil tatbik olub kalem aşısına müracaat olunmalıdır..." Torkumyan, *age.*, s. 81; Bağcılık ve Şarapçılık, *age.*, s. 34.

82 BOA., ŞD., 1193/35, (H.1309), 9 Haziran 1892.

ve Manisa da fidanlıklar kuruldu. Böylelikle yerli tür asmaların Amerikan çeşitleri üzerine aşılınması sayesinde yerli cinslerden oldukça iyi ürün elde edebilmenin kapısı aralanmış oldu.⁸³ Bu sayede sözü geçen bölgeler çekirdeksiz üzüm üretiminde yeniden birbirileriyle rekabet etme olanağı yakaladı.

Osmanlı Devleti'nin filoksera ile mücadelesini başarılı bir şekilde sürdürmeye özen gösterdiği yıllarda uluslararası ticarete yaşanan birtakım değişimler yeniden Osmanlı kuru üzümünü değerli kılmaya başlamıştı. 1887 yılında Yunanistan'da yaşanan kuralık üzüm rekoltesini önemli oranda düşürmüştü. Bununla beraber 1887 de Fransa ve İtalya arasındaki ticaret anlaşmasının son bulması Osmanlı Devleti'nin uluslararası kuru üzüm piyasasında bir süre için tek başına kalmasını sağladı. Bu süreçte kararlılıkla bağıcılığı destekleyen Osmanlı Hükûmeti üzüm ihracatından %1 oranındaki değere göre vergiyi kaldırdığı gibi ihracat değerinin %8'i kadar bir prim vermeyi vaat etti. Bu tür gelişmeler İngilizleri batı Anadolu'da bağ almaya sevk etti ve yüzyılın sonlarında Aydın vilayetinde bağların önemli bir kısmına yerleştikleri görülecekti.⁸⁴

İngilizlerin Osmanlı bağıcılığına olan düşkünlüğü çoğalmaya başlarken Fransızların Osmanlı bağlarına olan düşkünlüğü gittikçe azalmaya başladı. Fransa Hükûmeti 1870lerden sonra İngiltere'nin önemli rakipleri karşısında ekonomik gerilemesiyle çözülmeye başlayan serbest ticaret düzenini hissettikçe yüksek koruma politikalarını uygulamaya başladı ve 1892 de bağıcılığın da dahil olduğu Fransız tarımını korumaya yönelik "meline tarifeleri"ni yürürlüğe koydu. Sonrasında Fransa'nın Osmanlı Devleti'nden ithal etmiş olduğu üzümlerin gümrük vergisine zam yaptığı görüldü⁸⁵ Fransa'nın gümrük zamları sadece Osmanlı üzümüne yönelik değildi. Yunan korint üzümleri de Fransa'nın gümrük zamlarından oldukça etkilendi ve Fransa'ya yönelik korint üzüm ihracatını durma noktasına getirdi.⁸⁶ Osmanlı

83 BOA., ŞD., 2597/7, (H.1309), 22 Haziran 1892.

84 Özgün, Bereketli, *age.*, s. 346 ve 351.

85 David A. Lake, "Britanya ve Amerikan Hegemonyasının Karşılaştırılması: Gerileme Çağı Üzerine Bazı Dersler", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, çev. Mehmet Zeki Ak ve Ünsal Ozan Kahraman, 2014, s. 1, 125; Petmezas, *agm.*, s. 143.

86 Yunanistan'da ekonominin istenilen düzeyde olması korint üzüm ihracatının seyrine ve ondan gelecek dövize bağlıydı. Socrates Petmezas, "XX. Yüzyıllarda Yunanistan'da Kuş Üzümü Yetiştiriciliği ve İhracatı", *Üzümün Akdeniz'deki Yolculuğu "Konferans Bildirileri"*, çev. Mehmet Kuru, ed. Alp Yücel Kaya, İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, İzmir 2017, s. 143.

ve Yunanistan Hükûmetleri Fransa'nın uyguladığı gümrük zamlarından daha fazla etkilenmemenin yollarını aradılar. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde ilk etkili çözüm yolu Aydın Vilayetinden dile getirildi. Başlıca servetlerini üzüm ticaretinin oluşturduğu Aydın vilayetine yıllık bir buçuk milyon lira kadar para girmektedir ama Fransa'nın gümrük vergisine zam yapmasıyla beraber siyah üzüm ihracı büyük sekteye uğramıştı, üstelik Fransa'nın akabinde İspanya'nın da bu yolda zamma teşebbüs etmesi Osmanlı üzümünün uluslararası değerini büyük riske atmıştı. Aydın vilayeti bu durumun başlıca çaresini ihraç edilemeyen üzümlerini ülke içinde ispiroya dönüştürerek kâr elde edilmesinde gördü. Bu yüzden Avrupadan ithal edilen ispirotaların önünün bir şekilde kesilmesini ve ülke içinde ispiro fabrikalarının kurulmasını Hükûmetinden talep ediyordu⁸⁷. Yunanistan ise Fransa'nın gümrük zamları karşısında yaşadığı ekonomik buhranın içerisinden çıkmak için en etkili çözüm yollarının bankalar kurmak olduğunu düşündü. Bu bağlamda ürünü toplama ve depolama işlerini yapacak ve üzüm üreticilerine kredi sağlayacak "Kuş Üzümü Bankası" kuruldu. Fakat bu banka istenilen çözümü gerçekleştirmedi. Ardından Kuş Üzümü Bankasına benzeyen imtiyazlı bir şirket kuruldu. Bu şirket Atina Bankası çatısı altında oluşturulmuştu ve korint üzüm yetiştiricilerine düşük faizli kredi sunuyordu. Aynı zamanda satılmayan fazla üretimi daha aşağı fiyattan satın alıyordu. Yunanistan bu tarz çözüm yollarına başvurarak yaşamış olduğu korint üzümü krizini dindirmeye çalıştı.⁸⁸

Osmanlı Hükûmeti, yukarıda bahsi geçen Aydın vilayetinden dile getirilen talebin üzerine titizlikle eğilmeye çalıştı ve Fransa'ya yapılan siyah üzüm ihracının kolaylaştırılması için Fransa ile bir dizi diploması trafiğinin içerisine girerken bir yandan da Avrupa'ya karşı üzümlerinin ihraç değerlerini artırmak için ülke içinde ve dışında çeşitli yollara başvurdu. Osmanlı Hükûmeti, öncelikle ihraç edilemeyen üzümlerin telef olmaması adına ispiro üretimine alternatif olarak üzümlerin şarap yapımında değerlendirilmesine yönelik bir dizi çaba içerisine girdi. Bu bağlamda 1893'lü yıllarda uluslararası şöhrete sahip yirmi defa baskıya uğrayan, pek çok dile çevrilen ve 80 bin nüsha satışı yapılan "Kuru üzümünden şarap imali sanatı" adıyla Mösyö Emil Şarl Jozef'in "telif ve irsal ettiği risale" yakından mercek altına alındı ve Jozef ile yakın ilişkiler kurularak kuru üzümünden şarap üretiminin incelikleri öğrenilmeye

87 BOA., ŞD., 1388/9, ŞD., (H.1308), 15 Şubat 1892.

88 Petmezas, agm., s. 145-146.

çalışıldı.⁸⁹ Aynı zamanda Osmanlı Hükûmeti Aydın vilayetinden gelen önerileri de dikkate alarak Fransa'nın kuru üzüm vergisini artırması karşısında ülke içinde ispiro imaline önem verdi ve ülke içinde ispiro imalinin kolaylaştırılması için ithal edilen ispirotonun gümrük vergisinin artırılması gerektiğine kanaat getirdi.⁹⁰ Bu konuda Hükûmete sık sık arzuhaller gelmeye başlamıştı. Edirne vilayeti, bağcılıktan elde edilen pek çok meşrubatın Avrupa malları ile rekabet edemez seviyeye geldiğini dile getirerek Hükûmetten acilen çözüm bekliyordu.⁹¹ Zaman geçtikçe üzüm Avrupa'ya ihraç olunamaz hale geliyor, üstelik filokseranın da varlığı ihraç kapılarının tamamen kapanmasına yol açıyordu. Kuru üzümün mevcut fiyatı da artık bağcılığa teşvik etmiyor ve hatta bağcılığın devamını gereksiz kılmaya itiyordu. Elde edilen hasılat yapılan masrafları karşılayamaz hale gelmişti. Osmanlı Hükûmeti her ne kadar ücretsiz Amerikan fidanı dağıtsa da filokseraya karşı çeşitli çözüm yollarına başvurursa da bağ sahiplerinde hâkim olan inanç bağları için sarfetmiş oldukları masrafı ileri de katbekat çıkaramama endişesi idi. Arazilere dikilen Amerikan çubukları sayesinde hasılat alınabilse de ilk hasılatın alınabilmesi dört beş sene sürüyordu. Üstelik dört beş sene sonra hasılatlar alınıp üzüm mahsulünün çoğalmaya başlaması, Fransa'nın pek büyük fedakarlıklardan sonra filokseradan harap olmuş olan bağlarının yeniden tesisine muvaffak olduğu zamana tesadüf etmekteydi. Bu durumda Osmanlı Hükûmeti bağcılığın bekası için yegâne çare olarak kuru üzümlerden ispiro imalini yaygınlaştırmaya çalıştı.⁹² Bir yandan da

89 Josef, pek ziyade rağbetten düşmüş olan kuru üzümlerden şaraptan ziyade şeker çıkarılması hususunda telkinler bulunmuştur. BOA., Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), 366/27385, (H.1311),30 Ekim 1893.

90 "...müceb olan bağların elyevm bozulmağa başladığından ve evvelce kıyyesi kırk pareden aşağı düşmeyen siyah üzüm el-hâletü hâzihi on pareye bile satılamamakta olduğundan bahisle bozulmakta olan bağların muhafazasıyla bu menba vâridatın vekayesi için memalik-i ecnebiye ve vilayeti mümtâzededen gelen ispirotardan dahilde imali olunan müsikiratın her kıyyesinden alınan kırk sekiz pare resmin li akl altı guruş iblâğı ve hariç de imal edilen müsikiratın idhâline derece-i kuvvetine göre ağırca resm istifası..." BOA., BEO., 336/25175., (H. 1311), 2 Ocak 1894.

91 BOA., BEO., 346/25890., (H.1311),24 Şubat 1894.

92 Öncelikle ithal edilen ispirotaların gümrük vergisi yükseltilmesi gerekiyordu. Orman Maden ve Ziraat Nezâreti Celilesine gönderilen layihalar doğrultusunda ithal olunan ispiro gümrük vergilerinin şu şekilde olması üzerinde durulduğu görülmektedir. Yüzde 92'den 95 dereceye kadar olan ispirotardan kilogram başına 0,94 guruş istifa olunmalıdır. Yüzde 87'den 92 dereceye kadar olan ispirotardan kilogram başına 2 guruş, Yüzde 75'den 87 dereceye kadar olan ispirotardan kilogram başına 3 guruş, Yüzde 60'dan 75 dereceye kadar olan ispirotardan

Fransa haricinde kuru üzüm mahsulünün ve kuru üzümde elde edilecek meşrubatların gümrük tarifeleri müsait olan Avrupa ülkelerine sürülebilmesi için yeni pazarlar aramaya başlandı. Bu bağlamda müskirat⁹³ fabrikatörleriyle görüşülmesinin yanı sıra Almanya, Rusya, Avusturya, İngiltere ve Belçika devletlerinde bulunan sefaretler ve şebkenderliklerden görev bölgelerinde Osmanlı kuru üzüm ve müskiratlarına yönelik pazar olanakları hakkında raporlar istenildi.⁹⁴

Stuttgart Baş Şebkenderliği göndermiş olduğu raporda, bölgede Yunanistan üzümlerinin bol ve fiyatının daha tercih edilir olduğu, şarap ve konyak üretimi için İtalya üzümlerinin kullanıldığını ve Osmanlı üzüm ve şaraplarını bölge içerisinde yaymak için sarf-ı mesai içinde olduğunu altını çiziyordu. Leipzig Baş Şebkenderliği ise raporunda, kuru üzüm ispiroto fabrikatörlerinin yörede kuru üzümün yerini tutan yöreye özgü bir şekerin kullanıldığını bu yüzden Osmanlı kuru üzümünün talep görmediğini belirterek yörede gerek ahali gerekse tüccar tarafından Osmanlı şarabının oldukça değerli olduğunu vurguluyordu. Fakat Hükûmetin Leipzig'e olan şarap ihracatının daha teşvik edici olmasının gerekliliğine inanan Leipzig Baş Şebkenderinin raporunda şu cümleler "...tüccarı merkmeden birisinin ifadesine nazaran şimdiye kadar kendisine hiçbir güne teklif vuku bulmamıştır. Doğrudan doğruya bir teklif vukuunda mezkûr şarapları istimal etmek de tereddüd etmeyeceğini temîn etmektedir..." yörede Osmanlı şarabının yakın zamanda çoğalacağına işaret etmekteydi. Manheim Baş Şebkenderliğinden gelen raporda ise "...kuru üzüm ihracatının tezyîdi hakkında bir güne ümid olunamaz kuru üzümde imal olunan şaraplara rağbet olunmadığı gibi..." ifadesi yazılıydı.⁹⁵ Hamburg şebkenderinden alınan resmi yazıda ise Osmanlı üzüm ve şarabının Almanya'nın kuzeyinden ziyade güneyinde ve İsviçre de oldukça revaçta olduğu ifade edilmekteydi.⁹⁶ Kuru üzüm, şarap vb. ürünlerin ticaretini genişletmek adına irtibata geçilen bir başka şebkenderlik ise Liverpool Baş Şebkenderliğiydi. Liverpool Baş Şebkenderi, İngiltere Hükûmetinin, Yunanistan üzümlerine gümrük vergisinde daha indirimli

kilogram başına 5 guruş, Yüzde 40'dan 60 dereceye kadar olan ispirotlardan kilogram başına 6 guruş. BOA., BEO., 377/28253., (H.1311)., 26 Mart 1894.

93 Sarhoş eden, sarhoşluk veren şeyler. (Metinde ifade edilen anlam alkollü içeceklerdir.) Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2006, s. 741.

94 BOA., BEO., 385/28851., (H. 1311)., 16 Nisan 1894.

95 BOA., Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.),2021/3, 17 Nisan 1894.

96 BOA., HR.İD.,2021/5, 25 Nisan 1894.

yaklaştığını, Osmanlı kuru üzümünün nitelik bakımından Yunanistan üzümlerine benzemesine rağmen gümrük vergisini indirmeye niyetli olmadığını, bu yüzden İngiltere piyasasında Osmanlı üzümlerine ilginin azalacağını bildirmekteydi.⁹⁷ Bu meseleye Osmanlı Devleti ısrarla eğilmeye çalıştı. Osmanlı Hükûmeti nezdinde, Yunanistan'ın korint üzümleri ile Osmanlı kuru üzümleri kalite olarak birbirine çok yakındı. Tek farkın isimler üzerinde olduğunu dile getiriyorlardı. Bu durumdan dolayı Osmanlı Hükûmeti ısrarla İngiltere'ye karşı Yunanistan'ın korint üzümlerine uygulanan gümrük kolaylığının kendilerine de tanınması gerektiğini talep etti. Fakat İngiliz Hükûmeti de ısrarla korint üzümleri ile Osmanlı kuru üzümlerinin aynı nitelikte olmadığını vurguladı ve ekonomik açıdan Osmanlı kuru üzümlerine gümrük kolaylığı sağlayacak dönemde olmadıklarını beyan etti.⁹⁸ İngiliz Hükûmetinin Osmanlı üzümlerine uyguladığı yüksek vergi, üzümün en fazla ihraç bölgesi olan Batı Anadolu da büyük tepkilere yol açtı. İngiltere'nin İzmir üzümlerinden yedi şilin gümrük vergisi alması, Yunanistan üzümlerinden ise iki şilin talep etmesi İzmir Ticaret Odası'nı da çok rahatsız etmekteydi.⁹⁹

Osmanlı Üzümleri			Yunanistan Korint Üzümleri	
Sene	İngiliz Lirası Olarak Kıymetleri	Sevk İtibariyle Miktarı	İngiliz Lirası Olarak Kıymetleri	Sevk İtibariyle Miktarı
1879	381.000	220.000	1.461000	1.136000
1880	233.000	118.000	1.564000	813000
1881	413.000	220.000	1.629000	1.188000
1882	373.000	180.000	1.349000	1.010000
1883	330.000	180.000	1.422000	1.026000
1884	464.000	282.000	1.595000	1.197000
1885	467.000	313.000	1.452000	1.122000
1886	297.000	194.000	1.076000	827000
1887	429.000	285.000	1.435000	1.097000
1888	441.000	318.000	1.320000	992000

97 BOA., HR.İD., 2021/9, 2 Haziran 1894.

98 BOA., HR.İD., 2021/14, 16 Ağustos, 1894.

99 BOA., HR.TH., 142/6., 25 Nisan 1894.

1889	399.000	270.000	1.412000	1.166000
1890	266.000	121.000	1.342000	1.136000
1891	500.000	288.000	1.578000	1.359000
1892	411.000	292.000	1.327000	1.146000
1893	329.000	267.000	900000	1.224000

Tablo 1: 1879-1894 yılları arası Osmanlı ve Yunanistan korint üzümünün İngiltere'ye İhracat rakamları ve İngiliz lirası nezdinde değerleri*

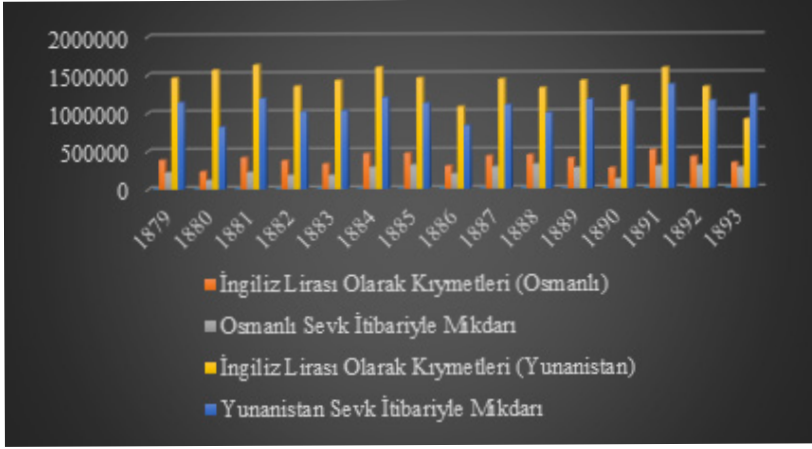
* 1879-1894 yılları arası İngiliz Gümrük İdaresi verilerine dayanılarak oluşturulmuştur.¹⁰⁰

Tablo 1'den anlaşılacağı üzere İngiltere üzüm ithalinde Yunanistan korint üzümünü, Osmanlı üzümünden daha çok tercih etmiştir. Nitekim korint üzümler üzerinde Yunanistan'ın doğal bir patenti vardı¹⁰¹. Fakat bu durum Yunan korint üzümünün rakipsiz olduğu anlamına gelmiyordu. Osmanlı sultani üzüm türleri en ciddi rakipleri arasındaydı¹⁰². Bu rekabet fiyatlarda farklılaşmaları da beraberinde getiriyordu ve anlaşılın o ki gümrük fiyatlarında farklılıklara da sebebiyet veriyordu. Nitekim bahsi geçen İngiltere'nin Yunan üzümlerine kıyasla Osmanlı üzümlerine daha yüksek uyguladığı gümrük tarifesi Osmanlı üzümlerinin İngiliz piyasasında daha fazla yer edinmesine olanak sağlayamadı. Fakat her ne kadar Osmanlı üzümleri İngiltere'de değer ve miktar olarak Yunanistan üzümlerinin epey gerisinde kalsa da İngiliz piyasasında rekabetçi özelliğiyle zaman zaman değerini yükselttiği dönemler de oldu. Örneğin 1891 yılında Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye üzüm ihracatı bir sonraki yıla nazaran az olmasına rağmen İngiliz piyasasında daha fazla rağbet gördü. 1892 yılında ise her ne kadar üzüm ihracatı çoğalsa da İngiliz piyasasında değer kaybı yaşadığı görülmektedir. Bu durum Yunanistan için de söz konusudur. 1892'den 1893'e geçerken Yunanistan üzümleri çoğalmış ancak ekonomik değerlerinde 1891'e nazaran düşüş yaşamıştır.

100 Söz konusu verilerde Yunanistan üzümlerinin korint türünde olduğu belirtilmişse de Osmanlı üzümlerinin türü belirtilmemiştir; *BOA, HR.İD.,2021/15., 10 Ekim 1894.*

101 "1864 yılında İyonya adalarının Yunanistan'a bağlanmasıyla, Yunanistan kuş üzümünün tek uluslararası üreticisine dönüştü. En büyük ithalatçısı, İngiltere'ydi. 1878'e kadar kuş üzümünü ticareti genel olarak bir İngiliz-Yunan hikayesiydi". Petmezas, agm., s. 138.

102 Petmezas, agm., s. 135.

Şekil 1: 1879-1894 yılları arası Osmanlı üzümleri ve Yunanistan korint üzümlerinin İngiltere'ye ihracat rakamları ve İngiliz lirası nezdinde değerleri grafiği.

* Tablo 1 de ki verilere dayanılarak oluşturulmuştur.

Sivastopol şebenderliği ise, "...Kırım kıtasının her tarafında üzüm mahsülü yetiştirildiği ve şarap dahi imal olduğu cihetle bunlara ihtiyacı yok..." diyerek Hükümetini bilgilendiriyordu.¹⁰³ Belçika sefreti de özellikle Anvers'de müskiratların çok ucuza mal edildiğini ifade ederek, Hükümetine burada müskirat imal etmenin faydalı olabileceğini dile getiriyordu.¹⁰⁴ Avrupa sefaret ve şebenderlikleri ile gerçekleşen tüm bu resmi yazışmalar, Osmanlı Devleti'nin dış pazarlamada deneyim kazanmaya başladığını göstermesi açısından önemlidir. Tüm bu çabalar Osmanlı bağıcılığının bekası için atılmış adımlardı ve bu adımlar yer yerde etkisini gösterdi.

1895 yılına gelindiğinde Avrupa'da, Balkanlarda ve Kuzey Afrika'da pek çok devlet filoksera haşeratı ile mücadelesini sürdürmeye devam ediyordu. Buna Osmanlılar da dahildi. Filoksera ile mücadele eden devletler gerekli durumlarda filokseranın nüfuzunu kaybettiği yerlerden üzüm ihraç edebiliyorlardı. Özellikle Fransa, Rusya, Romanya ve Sırbistan filoksera mücadelesinde Osmanlılardan hem aşılı asma fidanı hem de çekirdeksiz kuru üzüm ihracı talebinde bulundular. Osmanlılar filokserayı arındırabildiği kesimlerden istenilen talebi karşılamaya çalıştı. Bu bağlamda Fransa'ya Bordo şarabı yapabilmeleri için 100 bin kantar yaş üzüm ihraç edildi¹⁰⁵.

¹⁰³ BOA., HR.İD., 2021/11., 13 Haziran 1894.

¹⁰⁴ BOA., HR.İD., 2021/12., 20 Haziran 1894.

¹⁰⁵ Fransa kuru üzümünden şarap ve meşrubat üretimini 1897 yılında yasaklayacaktır. Osmanlı Hükü-

Ayrıca Rusya'dan çekirdeksiz üzüm siparişleri alındı. Bununla beraber İngiliz Papayani Kumpanyası Arkadi isimindeki büyük bir gemiye İngiltere'ye sevk olunmak üzere üzüm yüklüyordu. Romanya da filokseradan harap olan bağlarına yeniden hayat vermek için Osmanlı Devleti'nden en iyi cins asma kütüklerinin kendilerine gönderilmesi hususunda ricacı oluyordu.¹⁰⁶ Sırbistan ise gerek ulaşım zorluklarından olsa gerek, gerekse filoksera endişesinden olsa gerek yirmi beşer kiloyu aşmayacak sepetler içerisinde üzüm naklinin ülkelerine ihracını talep ediyordu.¹⁰⁷ Tüm bu yaşananlar bağcılıkla iştigal olan köylünün filoksera ile mücadelesinde hem hevesini artırdı hem de üzümlerin daha yüksek fiyattan satılmasına katkı sağladı.

19. yüzyılın sonlarında Aydın vilayetinin yıllık ihracatı içinde 1.150.000 kantarı bulan kuru üzümü en çok Saruhan sancağı üretmekteydi.¹⁰⁸ Fakat filoksera yeni bir dalgasını 20. yüzyılın başlarında tekrar hissettirmeye başlamasıyla beraber üzüm üretiminde düşüşler baş göstermeye başladı. Osmanlı Hükûmeti üzüm ziraatından zarar görmeye başlayan çiftçileri tekrardan ayağa kaldırmak için vergi muafiyetlerini yineledi.¹⁰⁹ Bu durum her ne kadar bağcıların tekrardan üzüm piyasasına dönmesine olanak sunsa da bazı sorunların doğmasına da neden oldu. Üzüm piyasasından rant elde etmek isteyen bazı aracı şirketler kalitesiz üzümleri kükürtle işleyerek satışa sundular. Bu durum üzümün en iyi halini aldığı başta İzmir olmak üzere batı Anadolu üzümünün uluslararası kalitesine gölge düşürdü ve üzümün fiyatının düşmesine neden oldu. Bir başka neden ise Büyük Menderes havzasının en cezbedici küçük taneli üzümünün diğer üzümler ile karıştırılarak Avrupa'ya gönderilmesi idi.¹¹⁰ Tüm bunlar Osmanlı Devleti'nin en kaliteli üzümlerine leke düşürürken, Almanya'ya satılan siyah kuru üzümlerin ithalinin yasaklanması için Almanya Parlamentosu'na bir kanun layihasının verileceği duyumu bir İzmir tüccarına Almanya'daki müşterisi tarafından bildirilmesiyle bağ sahipleri arasında özellikle kuru üzüm ithal eden Tire eşrafında büyük bir panik ve endişeye yol açtı.¹¹¹ Osmanlı Hükûmeti bu haberin resmi bir

meti bu süreçte bir yandan ticaret hukukunu korumak için söz konusu yasağın lağvı için mücadele edecek bir yandan da bu yasak karşısında yaş üzüm ihracatına yönelecektir. BOA., Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdüriyeti (HR.UHM.), 311/18., 21 Ocak 1897.

106 BOA., Bab-ı Asafı Mektubi Kalemî, (A.MKT.MHM.), 532/3, (H. 1311), 13 Şubat 1894.

107 BOA., Dahiliye Mektubi Kalemî, (DH.MKT.), 2565/42, (H.1319), 5 Aralık 1901.

108 Özgün, Bereketli, *age.*, s. 356-57.

109 BOA., DH.MKT., 2307/4, (H.1317), 18 Şubat 1900.

110 Özgün, Bereketli, *age.*, s. 358-359.

111 BOA., HR.TH., 241/49., 5 Mayıs 1900.

nitelik taşınamasına rağmen olası Almanya ihracatının da daralmaması için Berlin Sefareti ve Şehbenderlerden konunun iyice irdelenmesini talep etti.¹¹²

20. yüzyılın başlarında uluslararası Avrupalı şarap sermayedarlarının ilgisi Osmanlı Devleti'nin bağıcılıkla meşhur bölgelerinden olan batı Anadolu'ya özellikle Aydın vilayetine yöneldi. Bu yönelmede Osmanlı Hükûmetinin Aydın vilayetinde göstermiş olduğu çabalar etkili rol oynadı. Bu süreçte kuru üzümlerden tatlı şarap imalinin gelişmesiyle gündün güne şarap üretimi artmaya başladı ve Fransa ile İtalya ya ihraç edilerek önemli kazanımlar sağlandı.¹¹³ Bu durumdan en çok Yunanistan zarar gördü. Diğer bir deyişle Avrupa piyasalarında şarap ihracında önemli bir konuma sahip olan Yunanistan'ın karşısında Büyük Menderes havzasında üretilen şaraplar güçlü bir rakip olarak ortaya çıktı.¹¹⁴ Fakat Osmanlı Devleti'nin şarap üretiminde göstermiş olduğu uluslararası başarısına Fransa tarafından gölge düşürülmek istendi. Fransa Hükûmeti Osmanlı tatlı şaraplarının ithalini menetmek maksadıyla şimdiye kadar alınmakta olan gümrük resmini de artırma teşebbüsünde bulundu. Bu durum karşısında Osmanlı Hükûmeti gittikçe gelişmeye başlayan şarap endüstrisinin yok olmaması için Fransa ve İtalya'ya ithallerinde şimdiye kadar alınmakta olan gümrük resminin artırılmaması yönünde yeni bir diplomasi trafiği başlattı.¹¹⁵

Osmanlı Hükûmeti en kıymetli servetlerinden biri olarak gördüğü üzümünü uluslararası piyasada değer kaybı yaşadığı veya yaşama ihtimali gördüğü durumlarda yeni çözüm yollarına başvurmaktan vazgeçmedi. Osmanlı Hükûmeti, Fransa'nın kendi üzüm ve müskiratını piyasadan düşürmek için zam teşebbüsünde bulunmasına karşılık olarak İzmir Ticaret odasının da destekleriyle İspanya'daki üzüm üretiminin miktarı, şarap ve yemeklik üzümlerin fiyatları, toplam üzümün ne kadarının kuru üzüme ayrıldığı, bağ bozumuna ne kadar müddet kaldığı ve ne kadarının İngiltere'ye ihraç olduğunu Madrid Sefareti ve Barcelona Baş Şehbenderliğinden talep etti.¹¹⁶ Bu durum Osmanlı Hükûmeti'nin İngiltere'ye üzüm ve meşrubat ihracatında fırsat kollayarak kendi üzüm ve çeşitlerinin değerini artırmaya çalışması açısından önemliydi.

1906'lı yıllar Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya yönelik üzüm ihracatında söz konusu muhtelif engellemelerden dolayı ümidinin kırıldığı yıllar oldu. Bu

112 BOA., HR.TH., 241/34., 2 Mayıs 1900.

113 BOA., HR.TH., 257/37., 13 Temmuz 1901.

114 Özgün, Bereketli, *age.*, s. 358.

115 BOA., HR.TH., 257/37., 13 Temmuz 1901.

116 BOA., HR.TH., 320/110., 6 Temmuz 1905.

dönemde Osmanlı Hükûmeti ihraç kapısı daraldıkça bağcılığın bekası için, bağcılığa dayalı ürünlerini iç tüketimde ve sanayiye dayalı olarak kullanmaya karar verdi.¹¹⁷ Fakat yine de üzüm ihracatından tamamen vazgeçilmiş değildi. Diğer bir deyişle Osmanlı üzümünden vazgeçmeyen devletler vardı. Bunlardan birisi Almanya diğeri ise İsviçre'ydi. Üstelik İsviçre istenilen şartlarda üzüm gönderildiği taktirde gümrük vergisinden de muaf tutuyordu.¹¹⁸ Ancak Osmanlı Hükûmeti'nin Almanya ile de gümrük resmi ihtilafına düşmesi üzümlerin iç tüketimde değerlendirilmesi gerekliliğine olan inancı iyice pekiştirdi.¹¹⁹ Ayrıca 1909 yılına gelindiğinde, ABD'nin Osmanlı Devleti'nden (Aydın) ithal ettiği ürünlere (çekirdeksiz üzüm) yüksek gümrük vergisinin uygulanacağını haberinin alınması üzerine Osmanlı Hükûmeti Washington Sefareti ve Dersaadet Amerika Sefareti ile ilişkilerini sıklaştırdı.¹²⁰ Bu haberin gerçek olma ihtimali Osmanlı üzümünün uluslararası piyasadan tamamen çekileceğinin en net göstergesiydi. Nitekim ABD, Yunanistan'ın korint kuru üzümlerinden gümrük vergisi almıyordu. Eğer ABD, Osmanlı üzümünden yüksek gümrük vergisi talep ederse bu durum üzüm ihracatının tamamen sekteye uğrayacağı anlamına geliyordu. Bununla beraber 1909 yılında filoksera nedeniyle üzüm üretimi de hayli azalmıştı. 1909 öncesi 1.174.000 kantara yaklaşan üzüm rekoltesi, 1909 yılında 800.000 kantara kadar düştü. Kıyyesi 5.5'ten 7.5 kuruşa kadar satılan üzüm 60 paraya satılmaya başlandı ve bu durum bağcıları gittikçe hem ekonomik hem sosyal hem de psikolojik açıdan perişan hale getirdi. Yine de 1900 ile 1912 arasında tüm bu güçlükler karşısında üzümün Anadolu'da kalbi diyebileceğimiz batı Anadolu'da yıllık üzüm üretimi 50.000 tonun altına inmedi.¹²¹

117 BOA., HR.UHM., 365/15., 27 Ocak 1906.

118 İsviçre'nin istemiş olduğu şartlar şu şekildeydi; "...sevk olunan üzümlerin İsviçre de kabul olunması için yaprak ve budaklarının çıkarılması ve mütecâviz olmayan kutu veya sandıklara vaz edilmesi ve iktizâ ettiği gönderilen beş kiloluk üzümlerin gümrük resminden muaf tutulduğu ve beş kiloluk küçük sepetlere mevzi olub demir yolu vasıtasıyla vagon dolusu gönderilmiş üzümlerin dahi yüz kilosunun iki buçuk frank sair bil cümle üzümlerden beher yüz kiloluk için beş frank gümrük resmi alınmakta olduğu ve bunlardan ziyade alındığı halde şikayet olunmak üzere sefâreti seniyyeye (Bern) müracaat etmek lazım geldiği..." BOA., HR.UHM., 365/35., 27 Şubat 1906.

119 Almanya da Yunanistan'ın korint üzümünden yana tavır alması ve Yunanistan'a uyguladığı gümrük tarifesi Osmanlı Devleti'ne uygulamaması ihtilafa düşmeyi kaçınılmaz kılıyordu. BOA., HR.UHM., 365/37, 3 Mart 1906.

120 BOA., HR.TH., 374/114., 24 Nisan 1909.

121 Martal, agm., s. 22.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile ticarî ilişkilerinde bağıcılığa dair tutmuş olduğu belge ya da raporlar ışığında Osmanlı Avrupa ticarî ilişkilerinde bağıcılığın önemi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'nın üretim ve tüketim alışkanlıklarında yaşanan değişime bağılı olarak artmıştır. Avrupa'da başta Fransa olmak üzere pek çok devletin bağlarına filoksera hastalığının sirayet etmesi ve bu hastalığın Avrupa bağlarında ağır tahribata neden olması, Osmanlı üzümlerinin uluslararası piyasada değerini artırmasına yol açmış ve Osmanlı Avrupa ticarî ilişkilerinde bağıcılığın önemi daha da değerli bir hale geldiği görülmüştür. Fakat başta Fransa'nın bağları olmak üzere Avrupa'daki diğer bağların yer yer filoksera etkisinden kurtulması, Avrupa'nın Osmanlı bağıcılığına yönelik ilgisinin azalmasına sebep olmuştur. Filokseranın Osmanlı bağlarına sirayet etmesiyle, Osmanlı-Avrupa ticarî ilişkilerinde filokseranın barınabileceği ürünleri ithal ve ihraç etmemek en çok dikkat edilen husus olduğu görülmüştür ve bu dönemde bağıcılığa yönelik Avrupa ile ticarî ilişkilerin filokserayı tamamen yok etmese de tesirini azaltabilen sülfür dü karbon, kükürt vb. kimyevi maddelerin alımı veya satışı üzerinde yoğunlaştığı anlaşılmıştır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin filoksera ile mücadelesinde kendisinden daha önce deneyim ve tecrübe kazanan Avrupalı devletlerin izlemiş olduğu yolu benimsediği görülmüştür. Bununla beraber başta Fransa, Rusya ve Romanya olmak üzere çeşitli Avrupalı devletlerin filoksera ile mücadelesinde aşılı asma fidanı ve çekirdeksiz kuru üzüm talepleri karşısında Osmanlı bağlarının güven verdiği gözlemlenmiştir. Ayrıca Osmanlı Hükûmetinin filokserayı arındırabildiği veya etkisini azabildiği kesimlerden üzüm ihracatına yönelik girişimlerinde, Osmanlı üzüm ihracatını zora sokan en önemli sorunun başta Fransa ve İngiltere olmak üzere diğer Avrupalı devletlerin uyguladığı yüksek gümrük tarifesi olduğu saptanmıştır. Bu duruma karşılık Osmanlı Hükûmeti'nin kendi üzümlerinden elde ettiği ispirotoları korumak ve yaygınlaştırmak için Avrupa'dan ithal edilen ispirotoların gümrük vergisini artırma yoluna giderek bağıcılık üzerinde Avrupa ile ticaretine yeni bir sanayi kolu açmak istediği tespit edilmiştir. Beraberinde, Osmanlı Hükûmeti'nin Avrupalı devletlerce istenen yüksek gümrük vergisini düşürtebilmek için uluslararası bağıcılık sektöründe daha rekabetçi olabilmek adına şarapçılık endüstrisine önemle eğilmeye çalıştığı görülmüştür. İlaveten, Osmanlı Devleti'nin bağıcılığa dayalı meşrubat ürünlerinin dış pazarda yer bulabilmesi için yeni olanaklar arayışı içerisinde olduğuyla karşılaşmıştır. Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nin

Almanya, Rusya, Avusturya, İngiltere, İspanya ve Belçika sefaretleri aracılığıyla sıkı irtibat içerisinde kalarak şarap ve üzüm ihracı için fırsat arayışı içerisinde olduğu gözlemlenmiştir. Bundan başka, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya yönelik üzüm ihracatında birincil derecede rakibinin Yunanistan olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin uluslararası üzüm sektöründe Yunanistan'a uygulanan daha düşük gümrük vergisinden dolayı kıyasıya bir rekabetin içerisine giremediği anlaşılmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin bağcılığa dayalı ihracatını zora sokan tüm bu durumlara rağmen 20. yüzyılın başlarıyla beraber Osmanlı Devleti'nin bağcılığa verdiği önem sayesinde tatlı şarapların Avrupa piyasalarında değerini artırdığı görülmüştür. Genel olarak değerlendirildiğinde ise Osmanlı Devleti'nin uluslararası bağcılık sektöründe tutunabilmek için ciddi atılımlar yaptığı görülmekte ve Avrupa'nın Osmanlı bağcılığında elde edilen pek çok ürüne yönelik önemli bir ilgisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklar**Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.),

Sofya Sefareti (HR.SFR.04), 714/72.

Şura-yı Devlet (ŞD), 2494/10.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), 72/75.

Meclis-i Mahsus (İ..MMS.), 95/4007.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 7/96.

Şura-yı Devlet (ŞD), 1193/35.

Şura-yı Devlet (ŞD), 2597/7.

Şura-yı Devlet (ŞD), 1388/9.

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO), 366/27385.

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO), 336/25175

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO), 346/25890

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO), 377/28253.

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO), 385/28851

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.), 2021/3.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.), 2021/5.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.), 2021/9.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.), 2021/14.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), 142/6.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.), 2021/15.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.), 2021/11.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.), 2021/12.

Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdiriyeti (HR.UHM.), 311/18.

Bab-1 Asaflı Mektubi Kalemi (A.MKT.MHM.), 532/3.

Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT), 2565/42.

Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT), 2307/4.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), 241/49.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), 241/34.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), 257/37.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), 320/110.

Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdiriyeti (HR.UHM), 365/15.

Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdiriyeti (HR.UHM), 365/35.

Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdiriyeti (HR.UHM), 365/37.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), 374/114.

Eski Türkçe Eserler

Bağcılık ve Şarapçılık, Düyûn-u Umûmiye-i Osmaniye Varidât-ı Muhassasa İdare-i Merkeziyesi Matbaası, İstanbul 1326.

Kadri, Hüseyin Kazım, *Bağlar Arasında*, İstanbul 1899.

Kadri, Hüseyin Kazım, *Ziraat Albümü*, Tanin Matbaası, İstanbul 1914.

Sabuh, İstepanyan, *Pamuk Ziraati ve Ticareti*, İstanbul Kainat Kitabhanesi, 1914.

Torkumyan, Keğork, *Filoksera*, Matba Bağdadlıyan, İstanbul 1302.

Resimli Ziraat Gazetesi, Nr. 14, 15 Haziran 1905.

Zakaryan, Agop, *Bağların Böcek ve Hastalıkları: Filoksera (Filoksera ve İstatriks)*, Aydın Vilayet Matbaası, 1895.

Ziraat Gazetesi Birinci Sene, Nr. 1, Temmuz 1881.

Ziraat Gazetesi İkinci Sene, Nr. 17, 13 Mart 1882.

Ziraat Gazetesi İkinci Sene, Nr. 22, 27 Mayıs 1883.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Beydilli, Kemal, "Paris Antlaşması", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 34, 2007.

Çapar, Onur, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Fransız Demir Yolu Yatırımları”, *History Studies*, C 12, S. 3, 2020.

Çapar, Onur, *Osmanlı Devleti’nde Fransız Sermayesi (1838-1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

Demiryürek, Mehmet, “İngiliz İdaresi Döneminde Kıbrıs’ta Filoksera (Asmabiti) ile Mücadele (1878-1895)”, *Kebikeç*, S 23, 2007.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2006.

Eldem, Edhem vd., *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Eldem, Edhem, “Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti”, *Türkiye Tarihi 1603-1839*, ed. Suraya Faroqhi, çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

Goffman, Daniel, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, çev. Ülkün Tansel, Kitap Yayınevi İstanbul 2004.

Gökdemir, Oktay, “XIX. Yüzyıl Sonunda İzmir ve Çevresinde Tütün Kaçakçılığı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S 3, C 1, 1993.

Kasaba, Reşat, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993.

Keskin, Özkan, “Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu’nda Filoksera ile Mücadele”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, 2015.

Kıray, Emine, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim, İstanbul 1995.

Lake, David A, “Britanya ve Amerikan Hegemonyasının Karşılaştırılması: Gerileme Çağı Üzerine Bazı Dersler”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, çev. Mehmet Zeki Ak ve Ünsal Ozan Kahraman, 2014.

Martal, Abdullah, “XX. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi ve Batı Anadolu’da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler”, *Tariş Tarihi*, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Tariş Tarihi Projesi, İzmir 1993.

Özgül, Cihan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sinin İlk Yıllarına Filoksera Hastalığının Batı Anadolu’daki Ekonomik Sonuçları Üzerine Tespitler”, *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildiriler – 2*, 25-27 Nisan 2019, ed. Mustafa Öztürk ve Ayşe Değerli, İzmir 2019.

Özgül, Cihan, “Bereketli Topraklarda Üretmek ve Paylaşmak” *İzmir Çevresinde Ticarî Tarım (1844-1914)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2014.

Pamuk, Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, çev. Gökhan Aksay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, İletişim, İstanbul 2007.

Petmezas, Socrates, “XX. Yüzyıllarda Yunanistan’da Kuş Üzümü Yetiştiriciliği ve İhracatı”, *Üzümün Akdeniz’deki Yolculuğu Konferans Bildirileri*, çev. Mehmet Kuru, ed. Alp Yücel Kay, İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, İzmir 2017.

Pınar, İlhan, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir 1608-1908*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2001.

Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay, *Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006.

Quataert, Donald, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C 6, İstanbul 1985.

Quataert, Donald, *Anadolu’da Osmanlı Reformu*, çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Serçe, Erkan, “Emek ve Sermaye Arasında İncir Ticareti ve İzmir”, *İncirin Akdeniz’deki Yolculuğu Konferans Bildirileri*, ed. Alp Yücel Kaya, İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, İzmir 2019.

Syrett, Elena F., “XVIII. Yüzyıl Başından, XX. Yüzyıl Başlarına Krala Gemiyle İzmir’den Giden Sultaniye Kuru Üzüm İhracatı”, *Üzümün Akdeniz’deki Yolculuğu Konferans Bildirileri*, çev. Mehmet Kuru, ed. Alp Yücel Kay, İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, İzmir 2017.

Syrett, Elena F., *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)*, ev. ıgdem Diken, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını, İzmir 2006.

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

Tozduman, Arzu, *Aydın Güzelhisar'nın Sosyal ve İktisadi Durumu (1844)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992.

Turgay, A. Üner, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914*, ev. Gül Çağalı Güven, ağlar Keyder ve Diğerleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

Örneklerle Osmanlı'nın Son Döneminde Pamuk Çırçır Fabrikası Yatırımları

Fatih Damlıbağ*

Çırçır makinesi 1793'de Eli Whitney tarafından icat edilmiştir. Çok nadiren bu seviyede bir icat, iktisadi gerekliliğin çocuğu olabilir. Bu alet sayesinde Amerika Birleşik Devletleri'nde geniş yetiştirilme alanlarına sahip ve iklim ihtiyaçları açısından çok seçici olmayan Upland cinsi pamuğun, yoğun bir şekilde ihraç edilebilmesi mümkün hale gelmiştir. Mucit Eli Whitney pamuk arzı bakımından çok önemli olan bu makineye, İngilizce "engine" kelimesini "gin" olarak kısaltarak isim vermiştir. Bu makine toprakları, iklimi ve köle işgücüne dayanan sanayi sistemiyle; çok miktarda pamuk yetiştirmek için her şeye sahip olan Amerika Birleşik Devletleri'nin güney eyaletlerinin, üretim patlaması yapması için gereken eksik parçayı tamamlamıştır.

Whitney'in icadı ana hatlarıyla şu şekilde çalışmaktaydı. Pamuk öncelikle makinenin ön tarafındaki madeni platforma konuyordu. Platformun hemen önünde, üzerinde diş şeklinde teller tutturulmuş tahta bir silindir dönüyordu. Silindir dönüp dişler yükseldikçe, sivri noktaları pamuğun liflerini yakalayıp kendine çekiyordu. Diğer yandan pamuğun çekirdekleri ise, boyutlarından dolayı ayrılmaktaydı. Makinenin dişleri üzerinde kalan pamuk, ayarlanmış fırçalar sayesinde makinenin üzerinden alınıyordu. İcadından önce usta bir işçi günde yarım kilo pamuk ayıklayabilirken, bu alet üretimin elli kata kadar artırılabilmesine imkân sağlıyordu.¹

Güney eyaletlerinin yoğun üretimi, çırçır makinesinin icadı sonrası Amerikan İç Savaşı'na kadar devam etmiştir. Fakat savaş İngiliz dokuma sanayisini bir hammadde krizine sokmuştur. Her ne kadar güney eyaletleri

* Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İktisat Bölümü, Gümüşhane/TÜRKİYE, fdamlibag@gumushane.edu.tr

1 Fatih Damlıbağ, *Osmanlı Devleti'nde İbracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 20-21.

Avrupa'yla kurduğu ticari bağlantılara çok güvenseler de kuzey eyaletlerinin güneye uyguladığı sıkı deniz ablukası durumu değiştirmiştir. Bu abluka sonrası ham pamuk ihracatı azalınca, Avrupa ve kuzey eyaletlerindeki fiyatlar yükselmiştir.² 1860'da 2.580.980 balya ve 1861'de 1.841.643 balya olan Amerika'nın İngiltere'ye ham pamuk ihracı, 1862'de 72.369 balya ve 1863'teyse 132.028 balya olarak gerçekleşmiştir. İngiltere azalan bu sevkiyat sonrası ihtiyacını karşılayabilmek için, Osmanlı Devleti'nden de pamuk talebini arttırmıştır. Aynı tarihler için İngiltere'nin İzmir'den pamuk ithali büyük bir artış göstermiştir. 1860'da 100 balya ve 1861'de 957 balya olan bu rakamlar; 1862'de 14.851 balya ve 1863'teyse 42.282 balyaya ulaşmıştır.³

Osmanlı Devleti'nin pamuk temizleme altyapısına gelince; üretimin yükselen dış taleple o zamana kadar görülmemiş bir seviyede arttığı 1860'lı yıllara gelinceye kadar, bu faaliyetler çok ilkel seviyede kalmıştı. Pamukların temizlenmesi ve balya yapılmasında kullanılan zayıf teknoloji, pamuk ihracatını zorlaştırmaktaydı. İhracatçılar satın aldıkları pamuğun tohum, çekirdek gibi yabancı maddeler içermemesini ve kirlenmemiş olmasını istiyorlardı. Ayrıca balyaların standart ölçülerde sıkıştırılıp, bağlanmasını da şart koşuyorlardı. 1860'ların başında pamuk temizleme ve balyalama işlemleri çok ilkel bir biçimde yürütülüyordu. Su olan yerlerde su değirmenleri, olmayan yerlerde ise hayvanlar tarafından çalıştırılan ilkel çırçır makinelerinde günde en çok 5-6 kilo temizlenmiş pamuk elde ediliyordu. Türkler veya Rumlara ait çırçır fabrikalarında 50 kilo pamuğun temizlenmesi için 4 şilin ile 4 şilin 5 pence arasında değişen bir ücret alınıyordu. Pamuk fiyatlarının çok yükseldiği 1863 senesinde, pamuk temizleme fiyatları da hızla artmıştır. Bu rakam yılsonunda 50 kilo pamuk için 10 şilin 9 pence olmuştur. Temizlenmiş pamuklar çok ilkel şartlarda biçimlendiği için, balyalar standart boy ve ağırlıkta olmuyordu. Bu yüzden de ihraç edilecekleri gemilerde standart balyalardan daha çok yer kaplıyorlardı. İhracata yönelik pamuk üretiminin artmasıyla daha da titiz davranmaya başlayan tüccarlar, pamuk çırçırılama ve balyalama işlemlerinin de İngiliz talebine uygun biçimde yapılması için çalışmalar yaptılar. 1862 yılından başlayarak, Batı Anadolu'nun çeşitli köşelerinde çırçır fabrikaları ve

2 David G. Surdam, "King Cotton: Monarch or Pretender? The State of the Market for Raw Cotton on the Eve of the American Civil War", *Economic History Review*, C LI, S. 1, Şubat 1998, s. 113-114.

3 Isaac Watts, *The Cotton Supply Association: Its Origin and Progress*, Tubbs & Brooks, Manchester 1871, s. 7.

hidrolik presleme tesisleri görülmeye başlandı. Bu fabrikalarda temizlenip balya yapılan pamuklar, ihracat için İzmir'e gönderiliyordu.⁴

Osmanlı Devleti ise bu alandaki girişimleri destekleyecek bazı kanuni düzenlemelere gitmiştir. Devlet 27 Ocak 1862'de, pamuk ziraatını geliştirmek için alınacak tedbirleri ilan eden bir irade yayınladı. Bu iradede zirai makine ve aletlerle ilgili de iki madde bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi, ahali tarafından ziraat ve pamuk tohumunun temizlenmesi için, yurt dışından getirtilecek alet ve makinelerden gümrük vergisi alınmayacağıydı. İkinciyse, numune olarak halka göstermek için, masrafı devlet tarafından karşılanarak zirai alet ve makinelerin getirilmesi idi.⁵

Tarlardan yağlı tohumu ile koza halinde toplanan pamuğun, sanayicilerin kullanabilmesi için liflerinin tohumundan ayrılması gerekmektedir. Bu ayırım sonrası temizlenen pamuk lifleri, dokuma sanayisinin kullanabileceği ara mal haline gelir. Bu çalışmada pamuğun ara mal olarak hazırlanma süreciyle ilgili, Osmanlı Devleti'ndeki yatırımlara ulaşmak hedeflenmiştir. Fakat araştırma konusunun bazı sınırlamalarının da burada belirtilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada çırçır yaptığı yani pamuk temizlediği, net bir şekilde tespit edilebilen girişimler yer almıştır. Fakat pek çok kaynakta, sadece pamuk fabrikası ibaresi ile bazı girişimlerden bahsedilmektedir. Bu durumda bahsedilen tesisin çırçır için mi, yoksa dokuma sanayisi için mi kullanıldığı net bir şekilde anlaşılamamaktadır. Ayrıca tesisin entegre amaçlarla da faaliyette olması mümkündür. Tesise koza halinde gelen pamuğun çırçırının yapıp, yine aynı tesiste iplik haline getirilmesi de rastlanılan örneklerdendir. Çalışmada kapsayıcılık konusunda çok iddialı olunamasa da en azından gösterilen örnekler üzerinden bu alanda yapılan yatırımların işleyişi anlaşılmalı çalışılmıştır.

Pamuk Üzerindeki Gümrük Vergilerinin Çırçır Yatırımlarını Teşvik Etmesi

Büyük talep karşısında Osmanlı Devleti, yoğun ihracatı yapılan pamuğun gümrük vergisinin düzenli toplanabilmesi için çalışmalar yapmıştır. Öncelikle Osmanlı Devleti'nin her yerinde pamuk gümrüğü belirlenmiştir. Daha önceden gümrükleri belirlenmemiş yerler için de tarifeler düzenlenmiş olup,

4 Fatih Damlıbağ, "Batı Anadolu'da İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 60, 2011, s. 463-464.

5 Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938, s. 128-129.

bu vergiler on sene müddetle değiştirilmeyecektir. "...bazı mahallerin pamuk gümrüğü maruf ise de bazı mahallerinki gayri maruf olarak alınmakta olduğu mukaddema emanet-i behiyyelerinden tahkik kılınmış olduğundan maruf olmayanların dahi şimdiden tarifesi yapıdırılarak gerek mevcut bulunan ve gerek işbu yapılacak olan tarifelerin on sene müddet tebdil ve tağyir olunmaması..."⁶ Yalnız gümrüklerin sabit olarak belirlenmesi, ilerleyen günlerde pamuğun rayiç fiyatının artmasının neticesinde büyük bir soruna sebep olmuştur. "...nakl olunan pamuğun tarife mucibince tayin olunan kıymetiyle kıymet-i cariye beyninde olan fark-ı nakdiyesini müşir..."⁷

Bu sorun Osmanlı Devleti ve İngiltere için iki farklı şekilde gerçekleşmiştir. Gümrüklerin sabit olarak belirlenmesi nedeniyle, Osmanlı Devleti pamuk fiyatlarındaki önemli artışların kendisini ciddi vergi kayıplarına uğrattığını savunmuş ve gümrükleri arttırmak istemiştir. Çünkü antlaşmanın belirlediği oranlar, artan fiyatlar sebebiyle %7'den %2'ye kadar düşmüştür. Fakat İngiltere antlaşmanın taraflarının kâr ve zararı peşinen kabul ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca vergi oranında bir düşüş yaşanmış olsa bile, Osmanlı Devleti'nin artan ihracattan fayda sağladığı düşüncesindedir. İlâveten İngiltere pamuk fiyatları artmayıp düşseydi, Osmanlı Devleti'nin gümrük vergisinin oranını düşürmeye yanaşmayacağını savunmuştur. Onun için de Osmanlı Devleti'nin gümrük vergisi oranını arttırma teklifini reddetmiştir.

"...filvâkia pamuğun fiyatı elan fevkal-gaye yükselmiş olduğundan tarife-i mezkûra mucibince emtianın kıymeti üzerine alınan resim yüzde yedi değil yüzde ikiye tenzil itmiş ise de diğer taraftan pamuğun bahaya çıkmasından tolayı Memalik-i Mahrusenin ihracatı begayet tezâyüd itmiş olmağla tenzil-i mezkûrun hazine-i celileye mazarratı daimî oldukdan başka fevâid-i kesireyi müstelzim olmuştur her ne hal ise tarafeyn-i muahedeyn tarife-yi mezkûrayı sebki muvafakatlarında işbu rüsumat usulünün netâyic-i lazimesinden olan kâr ve ziyânı tarafeyn kabul eylemişlerdir eğerçe pamuğun fiyatı düşmüş olaydı Devlet-i Aliyyenin resm-i muayyeni taklil itmeyeceği der-kâr bulunduğu misüllü pamuk bahaya çıktığı takdirde rüsumatın tezyid olunmaması hakkında ısrar iden İngiltere devletinden iştikâya hakkı olmayacağı aşikârdır..."⁸

6 BOA., A.MKT.MVL 144/58. 16 Şevval 1278, 16 Nisan 1862.

7 BOA., HR.TO 57/2. 24 Ocak 1867.

8 BOA., HR.TO 241/18. 4 Şubat 1864.

İngiltere'nin sorunuysa, gümrük tarifelerinde pamuk vergilendirilirken temizlenip ayıklanmış pamuk için kantar başına 18 kuruş vergi konmasıdır. Fakat işlenmemiş, tarladan toplanmış koza halindeki pamuk için gümrük tarifeleri belirlenirken ayrıca bir kayıt düşülmemiştir. Bu durumda koza halindeki pamuğun gümrüğü cari fiyatlardan alınacağı için, fabrikada işlenmeye hazır saf pamuğun gümrüğüne göre üç dört mislinden fazla tutmaktadır. İngiltere Osmanlı Devleti'nin içinde temizlenecek pamukla, dışarıda temizlenecek pamuk arasında çok önemli bir fiyat farkı doğuran bu sorununun halledilmesini istemektedir. "Memalik-i Mahrusa-i Şahanede husule gelüb diyar-ı ecnebiyeye nakl olunmak üzere iskelelere indirilen pamuğun tarife-i cedide iktizasınca beher kantarından on sekiz guruş ve kozasından dahi rayici itibariyle resm-i gümrük ahz olunmakta ise de kozadan rayici üzerine alınan resim saf pamukdan alınan resmin üç dört misli olub"⁹

Osmanlı Devleti ise yükselen pamuk fiyatlarını iyi vergilendirebilmek için, gümrük antlaşmasındaki bu açıktan faydalanmıştır. Çünkü bu antlaşmada temizlenmiş ve işlenmeye hazır pamuk kayda geçirilmiştir. Koza halinde ve işlenmemiş pamuk için herhangi bir kayıt yoktur. Ülkedeki pamuk temizleme sanayi altyapısı çok ilkel durumda olduğu için, yoğun İngiliz talebini karşılamak amacıyla ihraç limanlarına gönderilen pamukların çoğu koza halinde bulunuyordu. Ana ithalatçı olan İngiltere'nin antlaşmada yazan maddenin pamuğun her iki halini de kapsadığı yolundaki itirazları, Osmanlı Devleti'nce reddedilmiştir. Bu durumda ihraç limanlarına gelen koza halindeki pamuk, vergi gelirlerini arttırmak isteyen Osmanlı Maliyesi tarafından rayiç fiyatlar üzerinde vergilendirilmiştir. Bu vergilendirme uygulamasının en temel delili ise, Osmanlı Devleti'nde Batı Anadolu merkezli bir çırçır sanayileşme hamlesinin doğmasıdır. Çünkü temizlenmiş pamuğun vergisi çok daha düşük olduğundan, İngilizler başta olmak üzere girişimciler ülkede pek çok modern pamuk temizleme tesisi kurmuşlardır.

1860'lardan İtibaren Başlayan Pamuk Çırçır Fabrikası Yatırımları

Kurban adındaki bir girişimci Siroz'da bir çırçır tesisi yatırımı yapmak istemiştir. Şahsın dilekçesi Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyede değerlendirilmiştir.¹⁰ Talep Nafia Nezareti ile görüşüldükten sonra, ilgili

9 BOA., A.MKT.MHM 303/7. 8 Muharrem 1281, 13 Haziran 1864.

10 Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 24 Mart 1838 tarihinde, Tanzimat reformlarının görüşülmesi, uygulanması ve uygulamaların kontrol edilmesi amacıyla kurulmuştur. Yargıyla alakalı

meclis tarafından mazbatası hazırlanmıştır. Tesisin makinesi 15 beygir kuvvetinde olacaktır. Buhar makineleri nizamnamesine uygun bir şekilde, fabrikanın kazanlarında koruyucu alet kullanılacaktır. Bu noktada güvenliğe dikkat edilmesi istenilmiştir. Tesis Osmanlı Devleti'nin fabrikalar hakkındaki Zaptiye ve Maliye kurallarının hem mevcut olanlarına ve hem de sonrasında yürürlüğe girecek olanlarına uymakla mükelleftir. İlgili fabrikada kaç tane buhar kazanı kullanılırsa, her biri için Nafia Nezareti veznesine onar adet yüzlük altın yatırılacaktır. Girişimci Kurban Beyin bu tesis için herhangi bir imtiyaz veya tekel hakkı da bulunmamakta olup, bu şartlar altında kendisine fabrikanın inşa ve açılışı için ruhsat verilmiştir.

“...pamuk tathirine mahsus olmak üzere Sirozda bir fabrika inşasına müsaade-i seniyyem... kılınması Kurban nam kimesne tarafından istida ve niyaz olunmuş ve keyfiyet Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyyem kavânin dairesine havale ve Nafia Nezaretiyle muhabere ile olbabda meclis-i meabirden tanzim kılınan mazbata mailine... makinesi on beş bargir kuvvetinde olmak ve vapur makineleri nizamnamesi ahkâmına tatbikan kazanlarında alet-i tahaffuziye istimal olunmak ve herhalde Devlet-i Aliyyemde fabrikalar hakkında olan Zaptiye ve Maliye nizamâtına halien ve istikbâlen ittiba eylemek ve fabrika-yı mezkûrada kaç kazan istimal idirse beheri için nezar-i müşarünileyha veznesine onar aded yüzlük altın ita itmek ve bir güne imtiyaz ve inhisar iddia itmekle şeraiyle mezkûr fabrikanın inşa ve küşadına ruhsatı havi...”¹¹

Adana'daki bir başka yatırımcı olan Enserci oğlu Hoca Nişan, pamuk ve benzeri ürünleri ayıklamak için bir fabrika kurmak istemiştir. Şahsın talebi Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Kavânin Dairesine iletilmiştir. Akabinde Nafia Nezaretiyle yapılan görüşme sonrası, taleple ilgili mazbata hazırlanmıştır. Bu tarz fabrikaların Osmanlı Devleti'nde inşası ve çoğalması yararlı görüldüğü için, kurulması düşünülen fabrikaya izin verilmiştir. Fakat bu noktada yatırımcı Enserci oğlu Hoca Nişan'a, dikkat etmesi gereken noktalar hatırlatılmıştır. Kendisi fabrikanın faaliyetleri sebebiyle, devletten

görevlerinin dışında bu meclisin en önemli idari görevi, padişaha ve Babialî'ye danışmanlık hizmeti vermektir. Meclis ülke yönetimiyle alakalı, bazen en ince teknik ayrıntısına varan raporlar hazırlamaktaydı. Ömer Gedik-Ceyhun Öz, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye ve İlk Parlatononun Ön Hazırlayıcısı Olma İşlevi”, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, C LXXVIII, S. 3, Ekim 2020, s. 1643-1644.

11 BOA., C.İKTS 41/2035. 29 Cemaziyelahir 1281, 29 Kasım 1864.

herhangi bir zarar ziyan talebinde bulunamayacaktır. Fabrikada kullanacağı 40 veya 50 beygir kuvvetindeki buhar gücüyle çalışan makinesi, Osmanlı Devleti'nin fabrikalar hakkındaki mevcut ve gelecekte yürürlüğe girecek olan kuralların hepsine uygun olarak çalışmak zorundadır. Fabrikanın makinesinde kullanılacak beher buhar kazanı için, Nafia Nezareti veznesine onar adet yüzlük altın yatırılacaktır. Fabrikanın kuruluş yeri tespit edilirken çevreye vereceği zarar da düşünülmüş olup, fabrika etrafına zarar vermeyecek bir noktada inşa edilecektir. Ayrıca fabrika için herhangi bir imtiyaz veya tekel talebinde bulunulamayacak olup, bu şartlar altında fabrikanın inşasına ruhsat verilmiştir.

“...pamuk ve ona mümasil mahsulün tenkihi için bir fabrika inşasına müsaade-i seniyyem arzun kılınması Enserci oğlu Hoca Nişan tarafından istida ve niyaz olunmaktan naşi keyfiyet Meclis-i Ahkâm-ı Adliyyem kavânin dairesine havale ve Nafia Nezaretiyle muhabere ile olbabda meclis-i meabirden tanzim kılınan mazbata mailine nazaran bu misillü fabrikaların Memalik-i Mahrusamda teksir ve inşası fevâid ve muhsenata mucib olacağından zarar ve ziyânı kendüsüne aid olmak ve makinesi dahi kırk veya elli bargir kuvvetinde olarak saltanat-ı seniyyemin fabrikalar hakkında mevzu olan nizamâtına halien ve istikbalen tabi bulunmak ve mezkûr makinede istimal olunacak her bir kazgan için nezaret-i müşarünileyha veznesine onar aded yüzlük altın ita eylemek... olunan fabrika mahallince mazarrata müstelzim olmayacak mevki üzerinde inşa kılınub bundan tolayı bir güne imtiyaz ve inhisar iddiasına salahiyeti olmamak şeraitiyle mezkûr fabrikanın bina ve inşasına ruhsatı havi emr-i şerifim tasdirî meclis-i vâlâ-yı mezkûrasın ba-mazbata ifade olunmuş...”¹²

Manisa'da sahibi olduğu bahçesinin içinde Hacı Muradzade Mehmed, buğday öğütmek ve pamuk temizlemek için bir fabrika inşa etmek istemiştir. Kendisinin talebi Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kavânin dairesine yönlendirilmiştir. Nafia Nezaretiyle görüşülerek ilgili meclis tarafından mazbatası hazırlanan bu talepteki fabrika on iki beygir kuvvetinde olup, un öğütmek için iki taşlı bir değirmen ve pamuğun tohumunu temizlemek için yirmi pervaneli bir makineden oluşacaktır. Muhtemel uğranabilecek zararlar için ise, devletten herhangi bir talepte bulunulamayacaktır. Fabrikada kullanılacak her buhar kazanı için ruhsat ücreti olarak, Nafia

12 BOA., C.NF 1/39. 29 Receb 1281, 28 Aralık 1864.

Nezaretî veznesine on tane yüzük altın yatırılacaktır. Kurulacak tesisin yönetimi, Osmanlı Devleti'nin bu tarz fabrikalar hakkındaki hem yürürlükte bulunan ve hem de gelecekte yürürlüğe girebilecek olan kurallarına uymak zorundadır. Ayrıca fabrika için herhangi bir imtiyaz veya tekel talebinde bulunulamayacaktır. Tesisin çevresine herhangi bir zarar vermeyeceği de kontrol edilmiş olup, Osmanlı Devleti'nde bu tarz fabrikaların yaygınlaşması faydalı bulunduğu için ilgili girişime ruhsat verilmiştir.

“Hacı Muradzade Mehmed Manisada mutasarrıfı olduğu bağçesi derununda hinta tohumu ve pamuk tathiri için bir fabrika inşasına müsaade-i seniyyem arzun kılınmasını istida eylemiş olduğu... ve keyfiyet Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyyem kavânin dairesine havale ve Nafia Nezaretîyle muhabere ile olbabda meclis-i meabirden kaleme alınan mazbata mailine... olunan fabrika hinta tohumun eritmek için iki taşlı ve pamuğun çekirdeğini ayırmak için yirmi pervaneli on iki bargir kuvvetinde olmak ve kâffe-i zarar ve ziyânı kendüsüne aid olub işbu fabrikaya vaz olunacak beher kazgan için ruhsatiye olarak nezaret-i müşarünileyha veznesine on aded yüzük altın ita olunmak ve saltanat-ı seniyyemin bu misüllü fabrikalar hakkında olan nizamât-ı haliye ve müstakbaliyesine tayin kılınmak ve bir güne imtiyaz ve inhisar iddia olunmamak şeraitiyle ruhsat itası beyan olunmuş ve bu misüllü fabrikaların Memalik-i Mahrusa-i Şahanemde teksiri muhsenât-ı mucib olacağından mezkûr fabrikanın ol-vechle inşası mahallince mahzurdan salim olduğuna”¹³

Hoca İbrahim adındaki bir girişimci, Antakya'da pamuk çırçırı ve iplik imali için bir fabrika kurmak istemiştir. Şahsın kuracağı bu tesis için imtiyaz talebi reddedilmiş olsa da talep edilen bazı şartlarla kendisine ruhsat verilmiştir. Öncelikle kendisine fabrikanın ilk kuruluşu için gerekli olan alet ve makineleri, yurtdışından gümrük vergisiz olarak getirme imkânı tanınmıştır. Bu imkân önceki girişimcilere tanınmamıştı. Devamında Hoca İbrahim'in, fabrikalar hakkında hem mevcut olan ve hem de gelecekte yürürlüğe girebilecek olan kuralların hepsine uyması istenmiştir. Fabrikada buhar enerjisi kullanımı tercih edilirse, ilgili makine nizamnamesi kurallarına uyulması gerekmektedir. Fabrikada kullanılacak her buhar kazanı için, Ticaret Nezaretî veznesine yılda onar tane Osmanlı lirası yatırılacaktır. Sadaret makamı gerekli gördüğü şartları bitirirken, kurulacak fabrikanın herhangi bir imtiyaz veya tekele

13 BOA., C.İKTS 22/1097. 29 Şaban 1281, 27 Ocak 1865.

sahip olamayacağını hatırlatmıştır. Bu görüş ve ifadeler Ticaret Nezareti ile yürütülen görüşmelerle birlikte, Meclis-i Vâlâ'da uygun bulunarak padişahın onayına sunulmuştur.

“Pamuk tathiri ve iplik imali zımnında tebaa-i Devlet-i Aliyeden Hoca İbrahimin Antakyada inşa eyleyeceği fabrika için istidası vechiyle imtiyaz itasından sarf-ı nazarla fakat mezkûr fabrikaya ilk defa olarak diyar-ı ecnebiyeden getüreceği makine ve alât-ı mukteziyeyi gümrük resmi virmeksizin celb ve idhal itmek ve fabrikalar hakkında meri-ül-icra bulunan ve ilerüde vaz ve tesis kılınacak olan nizamâta ve vapur makinesi vaz olunduğu suretde makine nizamnamesi ahkâmına ittiba eylemek ve beher vapur kazganı için Ticaret veznesine senevi onar aded Osmanlı lirası virmek ve bir güne imtiyaz ve inhisar tahtında olmamak şeraitiyle ruhsat itası savb-ı samilerinden vuku bulan işar ve ifade ve Ticaret Nezaret-i celilesiyle cereyan iden muhabere üzerine Meclis-i Vâlâda tensib idilmiş...”¹⁴

Mösyö Mavromati'nin Tarsus Şehrindeki Yatırımı

Mösyö Mavromati Tarsus'ta pamuk temizlemek ve iplik üretmek üzere bazı fabrikalar kurmuştur. Şubat 1889'daki haberiyle Neologos Constantinople Gazetesi, Mavromati'nin fabrikasının açılışını haber yapmıştır. Bu habere göre İngiliz fabrikalarıyla kalite ve tarz bakımından eşdeğerde bulunan, büyük ve geniş bir fabrika Tarsus'ta çalışmaya başlamıştır.¹⁵ Mavromati fabrikalarının binalarının dışında, içinde kullanılan alet ve teçhizattan da kıymet vergisi alınmasını yanlış bulduğu için devlete başvurmuştur. “Mösyö Mavromatinin Tarsusda tesis ve inşa itmiş olduğu pamuk ve iplik fabrikalarının ebniyesinden maada alât ve edevatından dahi kıymet virgüsi taleb olunmasından tolayı vaki olan istida...”¹⁶ Mavromati'nin fabrikasında hem pamuk çırcırının yapılması ve hem de bunların iplik haline getirilmesi, tesisin bölgede kurulan modern anlamdaki ilk fabrika olduğunu göstermektedir. Fabrika en parlak döneminde 450 kişiyi istihdam etmekteydi.¹⁷

14 BOA., A.MKT.MHM 378/91. 3 Zilhicce 1283, 8 Nisan 1867.

15 İbrahim Halil Aytar-Hasan Kendirci, “19. Yüzyılda Tarsus Kenti'nin Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies*, C VII, S 4, Aralık 2015, s. 36.

16 BOA., DH.MKT 1768/29. 22 Safer 1308, 24 Eylül 1306, 6 Ekim 1890.

17 Yemliha Orhan-Meltem Uçar, “Tarsus'ta Dokuma Sanayinin Tarihi Gelişimi ve Çukurova Sanayi İşletmeleri”, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S 23, Eylül 2021, s. 182.

Rüsumat Emanetinin Pamuk Çırçır Makineleriyle Alakalı Gümrük Resmi Tereddüdü

Osmanlı Devleti'ne Avrupa'dan alet ve makine getiren çiftçi ve tüccarlar için, gümrük muafiyetiyle alakalı bir liste hazırlanmıştır. Fakat pamuk çekirdeğini temizlemeye yarayan buharlı harman makinesi, iki defa kontrol edilmesine rağmen bu listede bulunamamıştır. Bu durum karşısında Rüsumat Emaneti, pamuk çırçır makinelerinin gümrük resminden muafiyetiyle alakalı bir tereddüt yaşamıştır. “Memalik-i Şahanede bulunan zürra ve tüccarın Avrupadan celb idecekleri alât ve edevat-ı ziraiyeden pamuk çekirdeği ayırmağa mahsus buharlı harman makinesinden ikinci defasıyla buyurulmuş olan pusulada gayri muharrer olmasından naşi bu makule edevatın bila resim imrârı icab idüb itmeyeceği...”¹⁸

Sadaret makamı Rüsumat Emanetine gönderilen pusulanın içeriğinin sehven yanlış yazıldığını bildirmiştir. Avrupa'dan getirilecek alet ve makinelerin gümrük resmiyle alakalı olarak, ilgili nizamnamenin kurallarının uygulanması gerekmektedir. Buradaki maksat, bahsedilen nizamname hükümleri için süre uzatımıdır. Pamuk çekirdeğini temizlemeye mahsus buharlı harman makinesi, ilgili nizamname metninde zaten yazılıdır. Bütün bu gerekçeler çerçevesinde, ilgili makinenin gümrükten resim tahsil edilmeden geçirilmesi gerekmektedir. “...salif-üz-zikr pusulanın münderecatı sehven nizamname ahkâmına tatbik idilememiş olub esas maksad ise nizamname hükmünün temdidinden ibaret bulunmasına binaen muafiyet-i mezburanın nizamnamede münderic alât ve edevat-ı ziraiyeye mahsus ve münhasır olmak lazım geleceği gösterildiği ve pamuk çekirdeği ayırmağa mahsus buharlı harman makinesinin dahi salif-ül-beyan nizamnamede muharrer bulunduğu anlaşılmasına nazaran...”¹⁹

20. Yüzyılın Başından Çırçır Tesisi Yatırım Örnekleri

Adana'da ikamet eden Abot adında İngiltere vatandaşı bir şahıs, yaşadığı şehirde bir çırçır tesisi kurmuştur. Binanın inşasından sonra pamuk çekirdeği temizlemeye mahsus olarak, Avrupa'dan beş parça makine ve araç gereç sipariş etmiştir. Yalnız 1903 yılında gümrükte başına gelen uygulamadan, devlete şikâyetle bulunmuştur. Şahsın teçhizat siparişinden önce gelen ilk iki parça için, ilgili nizamname kurallarına uygun bir şekilde Mersin gümrüğünden resim talep edilmemiştir. Fakat sonrasında gelen üç parça

18 BOA., BEO., 964/72265. 29 Şaban 1314, 20 Kânunusani 1312, 1 Şubat 1897.

19 BOA., BEO., 964/72265. 12 Muharrem 1315, 1 Haziran 1313, 13 Haziran 1897.

için, Mersin gümrüğü 3536 kuruş 30 para depozito şeklinde gümrük vergisi almıştır. Abot makineyi oluşturan bir kısım aletler için gümrük resmi talep edilmezken, diğerleri için gümrük resminin alınmasının kurallara uygun olmadığını savunmaktadır.

“İngiltere devleti tebaasından Atanada mukim Abot nam kimesne Atanada inşa itdirmiş olduğu ebniyeye vaz olunmak ve pamuk çekirdeği ayırmağa mahsus olmak üzere Avrupadan celb itmiş olduğu beş parça makine alât ve edevatından evvelce vürud iden iki parçasının nizamname-i mahsus ahkâmına tevfikan Mersin gümrüğünden bila-resim imrâr idilmiş olduğu halde muahharan gelen üç parçası için mezkûr gümrükce üç bin beş yüz otuz altı guruş otuz para dipozito suretiyle resim alınmış olduğundan ve mezkûr makineyi teşkil iden alâtın bir kısmı bila-resim imrâr idilmiş olduğu halde kısm-ı diğeri için resim alınması muvafik-ı usul ve nizam olamayacağından...”²⁰

Rüsumat Emanetinin uygulaması ve Abot’un talebi hakkında; Orman, Maden ve Ziraat Nezaretinden görüş istenilmiştir. Nezaret gümrük vergisinden muaf padişah onaylı zirai aletler listesinde, pamuk çekirdeği temizlemeye mahsus bu aletin olmadığını belirtmiştir. Bu noktada uygulamada bir karışıklık olduğu anlaşılmaktadır. Sadaret makamı altı yıl önce pamuk temizlemede kullanılan makinenin, vergisiz olarak ithal edilebileceğini ve listede olduğunu belirtmişti. Burada ise farklı bir görüş belirtilmiştir. Muhtemelen bu ayırım, buhar gücünün kullanımıyla alakalı bir hüküm sebebiyledir.²¹ Orman, Maden ve Ziraat Nezareti talep edilen aletin; zirai mahsulün hazırlanmasında kullanılan bir alet olduğunu belirtmiştir. İlgili alet zirai üretimin gelişimine katkı sağlayacağı için, gümrük resminden muaf ithali uygun bulunmuştur. “...filhakika bila-resim gümrüklerden

20 BOA., ŞD 533/24. 25 Cemaziyelahir 1321, 4 Eylül 1319, 17 Eylül 1903.

21 Konuyla ilgili verilen aşağıdaki örnekte; Şiterek veledi Pedros çimentodan çini yapmak ve parke taşı döşemek için, Rusya’dan getireceği araç ve gereçleri ülkeye sokmak istemiştir. Şahsın talebi 5 Nisan 1909 tarihinde görüşülmüştür. Görüşmede öncelikle Ticaret ve Nafia Nezaretince alınan olumlu rapor incelenmiştir. Devamındaysa bilirkişi olarak çağırılan Aram Efendi’den, gümrük muafiyetini düzenleyen ilgili maddenin tekrar ve bütün yönleriyle açıklanması talep edilmiştir. Bunun üzerine Aram Efendi görüşülen fabrikanın, motorla çalışan alet ve makineye sahip olmadığını belirtmiştir. Ülkeye getirilmek istenen alet, el ile çalışan bir nevi baskı makinesidir. Hâlbuki gümrük resmi muafiyeti, alet ve edevatı motorla çalışan fabrikalara tanınan bir haktır. Bu gerekçeyle Şiterek veledi Pedros’un talebi reddedilmiştir. Fatih Damlıbağ, “Osmanlı Sanayisindeki Vergi Muafiyetleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 35, Bahar 2014, s. 73-75.

imrârına irade-i seniyye-i hazret-i padişahi şerefsudur ve sünûh buyurılan alât-ı ziraiyeyi havi cedvele pamuk çekirdeği ayırmağa mahsus alât idhal kılınmamış ise de bunlar dahi mahsulat-ı ziraiye ihzarında müstamel alâtdan bulunduğu ve bila-resim idhaline müsaade buyurulduğu suretde sanayi-i ziraiyenin terakkisine mucib olacağına mebni alât-ı mezkûranın olvechle imrârı münasib olacağıının...”²²

1907 yılında Hacı Yusifoğlu Hacı Mehmed ve oğulları, Adana’da pamuk temizlemek ve un üretmek için bir fabrika kurmuşlardır. Tesiste kullanacakları makine ve teçhizatın gümrükten geçirilmesi ile ilgili onaylı bir defter hazırlanmıştır. Sadaret makamı bu defter de gönderildiği için, Rüsumat Emanetinin gerekli işlemleri yapmasını emretmiştir. “Atanada Hacı Yusuf oğlu Hacı Mehmed ve mahdumlarının inşa etdireceği pamuk tasfiyesine ve dakik imaline mahsus fabrika alâtının imrârı hakkında... ve alât ve edevatin nevi ve mikdarını mübeyyen defterin suret-i musaddakası leffen tesyâr kılınmağla Rüsumat Emanet-i celilesine iktizasının ifasına...”²³

Tire kazasında Osmanlı vatandaşları Şükrü Bey ve Hacı Mehmed Efendi ile Fransız Andon Denan adlarındaki üç ortak, pamuk temizlemek ve un üretmek için bir fabrika kurmak istemişlerdir. Bu tesisi kazanın Hacı İbrahim Ağa konağı civarındaki, tasarrufları altında bulunan miri arazinin 1,25 dönümlük kısmında kuracaklardır. Arsa miri arazi üzerinde olduğu için, Defter-i Hâkanî Nezaretinin onayı ve Maliye Nezaretinin tezkiresi gerekmiştir. Ortaklar 1912 tarihli bu girişimlerinde, güç kaynağı olarak buhar yerine gaz kullanacaklardır. Gazlı motorların tercih nedeni ise, buhar enerjisine göre daha yeni bir teknoloji olan bu tarz motorların daha az maliyetle çalışmasıdır. Gazlı makineleri çalıştırmak için buhar makinelerinde olduğu gibi, ateşçi olarak ilave bir istihdam gerekmemektedir.²⁴

Tire kazasında Hacı İbrahim Ağa konağı mevkiinde tebaa-i Devlet-i Aliyeden Şükri Bey ve Hacı Mehmed Efendi ile Fransa devleti tebaasından Andon Denanın mutasarrıf oldukları arazi-i emiriyeden bir dönüm bir evlek mahal... şerait-i mukarrere dairesinde pamuk tasfiyesine ve dakik imaline mahsus gazla müteharrik bir fabrika inşasına ruhsat itası hakkında Defter-i Hâkanî Nezareti tahrirat

22 BOA., ŞD 533/24. 11 Receb 1321, 20 Eylül 1319, 3 Ekim 1903.

23 BOA., BEO., 3203/240222. 3 Zilkade 1325, 25 Teşrinisani 1323, 8 Aralık 1907.

24 Burcu Kurt, “Buz Temininde Sanayileşme ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Kurulan Buz Fabrikaları”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S 30, Eylül 2011, s. 78.

kaleminden muharrer...tezkire-i devletleri Maliye Nezaret-i celilesinin tezkiresi üzerine Şura-yı Devlet kararıyla tanzim ve takdim kılınan irade-i seniyye layihası...²⁵

Alman Levant Pamuk Şirketi

Alman Levant Pamuk Şirketi Çukurova başta olmak üzere İzmir ve Halep'te pamuk ekiminin geliştirilmesiyle uğraşmıştı. Şirket Çukurova'da zirai makinelerle donatılmış çiftlikler kurmayı planlamıştı. Pamuk ziraatıyla uğraşan çiftçilere düşük faizle kredi veren şirket, köylüleri pamuk üretimi konusunda eğitmek üzere kurslar da açıyordu. Şirketin iki ortağından biri olan Deutsche Bank, Adana'da çok modern pres, pamuk ayıklama ve pamuk balyalama atölyeleri kurmuştu. Makinelerle hızlıca doldurulan 200 kiloluk pamuk balyaları, Almanya'ya ihraç edilmekteydi. 1904-1913 yılları arasında Alman pamuk sanayisi, Afrika'daki tüm sömürgelerinden elde ettiğinden daha fazla pamuğu Anadolu'dan sağlamaktaydı.²⁶

Orman, Maden ve Ziraat Nezaretinin Pamuğun Tohumundan Ayrılmasıyla Alakalı Çiftçilere Tavsiyeleri

Pamuğun tohumlarından ayrılması özel bir önem taşımaktadır. Nezaret pamuk ziraatında her türlü bilimsel kurala uyularak bolca ürün alınmasının bile, tek başına yeterli olmadığına bilinmesini istemektedir. Çünkü ancak mahsulün ticarete uygun bir şekilde hazırlanması durumunda, çiftçi emeğinin tam karşılığını alabilecektir. Bazıları ürünün temizlenmeden tarladan toplandığı gibi satılmasının çiftçilere daha faydalı olacağını düşünmektedir. Nezaret bu konudaki farklı düşüncelerin varlığının farkında olsa da artan imkânlarla dikkat çekerek pamukların temizlenmesinin çok daha iyi sonuçlar vereceğini vurgulamıştır. Piyasada mevcut olan buharlı çırcır makineleri, pamuğu gerektiği gibi tohumundan ayırabilmektedir. Bu ayırım sayesinde temizlenen pamuk liflerinin yanı sıra, tohumların yağları da çıkartılabileceğinden çiftçiler ayrıca ilave bir gelir de elde edebilecektir. Nezaret bu noktada, çırcır işleminden önce dikkat edilmesi gereken hususlar konusunda çiftçileri uyarmıştır. Pamuklar tohumlarından ayrılmadan önce iyice kurutulmalıdır. Bu konuya dikkat edilmemesi durumundaysa, ezilecek tohumların yağları çıkacağından pamuk kirlenecektir. Pamuk ayrıca tohumlarından ayrılmadan önce, içine karışmış olan toprak ve yaprak

²⁵ BOA., BEO., 4129/309664. 21 Muharrem 1331, 18 Kânunuevvel 1328, 31 Aralık 1912.

²⁶ Murat Özyüksel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi, Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 267-268.

parçaları gibi yabancı maddelerden de temizlenmelidir. Nezaret konuyla ilgili tavsiyelerini, pamuğun tohumlarından ayrılması için pek çok özel makinenin icat edildiğini belirterek tamamlamıştır.²⁷

Sonuç

1860'lı yıllarda İngiltere'nin Osmanlı pamuğuna olan talebi, ülkedeki çırçır yatırımlarının önünü açmıştır. İhracat imkânlarının artmasıyla beraber, girişimciler buna uygun tesislerin yapımına da el atmaya başlamışlardır. Talebe uygun bir üretimin satış imkânlarını arttıracığı açıktır. Pamuk temizleme yatırımlarında iklim şartları belirleyici olmuştur. Girişimlerin inşa yeri olarak seçilen Kuzey Ege'deki Siroz Sancağı, Adana, Manisa, Antakya, Tarsus ve Tire Kazası; pamuk ziraatına uygun yerlerdir. Başarılı bir sanayi tesisi için, hammadde kaynaklarına yakın olmak elzemdir.

Başarılı bir tesis için gereken bir başka unsurda, kâr potansiyelini arttırabilme becerisidir. Tesisin ilave başka becerilerle de donatılarak kurulması, başarılı bir faaliyet sürecini destekleyecektir. Sınai becerisi sınırlı işletmeler için, un öğretmek tercih edilen bir faaliyet olmuştur. Bu tercihte tesisin sürekliliğini sağlamak, önemli bir tercih unsuru olmalıdır. Daha kapsamlı endüstriyel faaliyette bulunabilen girişimciler ise, entegre bir tesis kurmayı tercih etmişlerdir. Ara mal üretimini sağlayan çırçır işleminden sonra, daha katma değerli bir ürün olan iplik yapımına yönelen işletmeler olmuştur. Çırçır tesislerinde çoğunlukla teknoloji olarak buhar enerjisi tercih edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ise, daha verimli olan ve gazla çalışan motor örneğine de rastlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin girişimcilere bakış açısına gelecek olursak, devlet genellikle kolaylaştırıcı bir tutum içerisinde olmuştur. Orman, Maden ve Ziraat Nezareti halkın zirai tekniklerdeki bilgi seviyesini arttırmaya çalışmıştır. Modern teknolojinin ve makinelerin ülke içinde yaygınlaşması, halkın faydasına görüldüğü ve üretimi arttıracığı için desteklenmiştir. Yeni teknolojilerin ülke içine getirilebilmesi için, bu konuda girişimcilere gümrük muafiyeti tanınmıştır. Fakat çırçır işlemi çok ileri teknoloji gerektirmediği için, bu alandaki girişimcilere imtiyaz ve tekel hakkı tanınması yoluna gidilmemiştir.

27 Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti Kütüphanesi, *Pamuk Ziraatı, Cilt. 4, Tevsi-i Tabaat Matbaası, 1329 (1913-1914)*, s. 32.

Kaynaklar

Aytar, İbrahim Halil-Kendirci, Hasan, “19. Yüzyılda Tarsus Kenti'nin Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies*, C VII, S. 4, Aralık 2015.

Bâb-1 Ali Evrak Odası (BEO.), 964/72265, 3203/240222, 4129/309664.

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938.

Cevdet İktisad (C. İKTS), 22/1097, 41/2035.

Cevdet Nafia (C.NF), 1/39.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 1768/29.

Damlıbağ, Fatih, “Batı Anadolu'da İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 60, 2011.

Damlıbağ, Fatih, “Osmanlı Sanayisindeki Vergi Muafiyetleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 35, Bahar 2014.

Damlıbağ, Fatih, *Osmanlı Devleti'nde İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Gedik, Ömer-Öz, Ceyhun, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye ve İlk Parlamentonun Ön Hazırlayıcısı Olma İşlevi”, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, C LXXVIII, S. 3, Ekim 2020.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO), 57/2, 241/18.

Kurt, Burcu, “Buz Temininde Sanayileşme ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kurulan Buz Fabrikaları”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 30, Eylül 2011.

Orhan, Yemliha-Uçar, Meltem, “Tarsus'ta Dokuma Sanayinin Tarihi Gelişimi ve Çukurova Sanayi İşletmeleri”, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S. 23, Eylül 2021.

Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti Kütüphanesi, *Pamuk Ziraatı*, C. 4, Tevsi-i Tabaat Matbaası, 1329 (1913-1914).

Özyüksel, Murat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi, Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL), 144/58.

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 303/7, 378/91.

Surdam, David G., "King Cotton: Monarch or Pretender? The State of the Market for Raw Cotton on the Eve of the American Civil War", *Economic History Review*, C LI, S. 1, Şubat 1998.

Şura-yı Devlet (ŞD), 533/24.

Watts, Isaac, *The Cotton Supply Association: Its Origin and Progress*, Tubbs & Brooks, Manchester 1871.

Ekler

Ek 1: Adana'da faaliyete geçen Alman Levant Pamuk Şirketinin fabrika ve bahçesi

Kaynak: Murat zyüksel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi, Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Türkiye İŞ Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 269.

Millî Ekonomiye Geçiş Sürecinde Kamu Bankacılığı Örneklerinden Biri: Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası

Mehmet Balyemez*

Giriş

Bankacılık faaliyetleri ekonominin gelişmesiyle doğrudan ilişkili bir sektördür. Avrupa'da gelişen bankacılık sektörünün başlangıç dinamiğini Sanayi Devrimi oluşturmuştur¹. Sanayi Devrimi sonrasında sayıları günden güne artan girişimcilerin yatırım yapabilmeleri veya mevcut yatırımlarını çağın gereklerine uydurabilmeleri için sermaye ihtiyaçları sürekli gündemde olmuştur. Bankerler ve sarraflar bir dönem yatırımcıların söz konusu ihtiyaçlarını karşılayarak bir bakıma bankacılık sektörünün öncüleri olmuşlardır.

Osmanlı Devleti'ndeki bankacılık sektörünün ortaya çıkışı 19'uncu yüzyıldan itibaren başlamıştır. Kırım Savaşı'ndan sonra Avrupalı devletlerden alınan borçların yarattığı dışa bağımlılık, Osmanlı bankacılığının gelişimi ve yapısına doğrudan etki etmiştir. Kendilerine sarraf ya da Galata bankerleri de denilen kişiler, Osmanlı Devleti'nin dış borçlarının ödenmesinde doğrudan aracı olmuşlar, Osmanlı parasının yabancı paralarla değiştirilmesi görevini üstlenmişlerdir. Gayrimüslimler tarafından yerine getirilen bu işlev bir süre sonra sarrafların vergi gelirine karşılık Osmanlı Devleti'ne kredi vermeleri sürecine evrilmiştir. Osmanlı Devleti 1850'li yılların sonunda İngiltere ve Fransa'ya olan borçlarını ödeyebilmek için tüm vergi gelirlerini Galata bankerlerine vermek zorunda kalınca söz konusu kişiler birlikte hareket ederek iskonto oranlarını ortaklaşa belirlemişler ve bir bakıma sektörü tekelleri altına almaya başlamışlardır².

Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'ndan sonra aldığı yüksek faizli dış borçların geri ödenebilmesi süreci yabancı menşei bankaların ortaya

* Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, Kıbrıs Türk Tarihi Araştırmaları Merkezi, Ankara/TÜRKİYE, mbalyemez89@gmail.com

1 Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)*, İmaj Yayinevi, Ankara 2004, s. 21.

2 Burhan Ulutan, *Bankacılığın Tekamülü*, (?), Ankara 1957, s. 138.

çıkışının koşullarını da hazırlamıştır. Merkezi Londra'da bulunan *Osmanlı Bankası* bu sürecin bir sonucu olarak 1856 yılında kurulmuştur. Bu gelişmeyi döviz spekülasyonundan yararlanmak amacıyla yüksek faizle borç para veren diğer yabancı bankalar izlemiştir. Union Financière ve Mires gruplarının 1860 yılında kurdukları *Türkiye Bankası*, Osmanlı Devleti'nden kâğıt para basma imtiyazı almak istemiş, ancak başarılı olamayınca bir süre sonra faaliyetlerine son vermek zorunda kalmıştır. Osmanlı hazinesinin en önemli görevlerinden olan kâğıt para basma işlevi 1862 yılından itibaren Fransızların da ortak olduğu Osmanlı Bankasına verilmiştir³.

Osmanlı Devleti'nde kurulan yabancı bankaların bazıları ise tarım sektörünü desteklemek amacıyla ihtiyaç duyulan ham maddeyi temin edecek şekilde faaliyetlerini yürütmüştür. İngilizler tarafından 1865 yılında kurulan *Şirketi Maliye-i Osmaniye Bankası* buna örnek olarak verilebilir. İngiltere'deki tekstil sektörünün ihtiyaç duyduğu pamuğun Anadolu'da üretilebilmesi için kredi tahsis etmeyi amaçlayan banka kısa bir süre sonra kapanmış, üstlendiği görevi ise Osmanlı Bankasına devretmiştir⁴. Hem Türkiye Bankası hem de Şirketi Maliye-i Osmaniye Bankasının kurulmalarından kısa bir süre sonra kapanarak işlevlerini Osmanlı Bankasına devretmeleri ve her üç bankanın da sermayedarlarının İngiliz ve Fransız yatırımcılardan oluşması dikkat çekicidir. Söz konusu banka yatırımcılarının Osmanlı maliyesinin içinden çıkılmaz bir duruma gelmiş olmasından dolayı bu kararı almak zorunda kaldıkları söylenebilir. Nitekim Osmanlı Devleti 1875 yılında iflasını ilan edince Osmanlı Bankası hariç küçük ölçekli tüm bankalar piyasadan çekilmişlerdir⁵.

Osmanlı Bankası bu gelişmeden kısa bir süre sonra; bütçe komisyonlarına temsilci gönderme, devlet gelirlerinin bankaya yatırılması ve Banka aracılığıyla borçların ödenmesi, devlete avans verme ve ikrazatta bulunma, imtiyaz mukavelesi karşılığında banknot ihracı, ticaret ve sanayi sektörüne kredi vermek amacıyla şubeler açmak, faaliyet süresinin uzatılması⁶ vb. birçok imtiyazları elde etmiştir⁷.

3 Haydar Kazgan, *Osmanlıdan Cumhuriyete Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, İstanbul 1997, s. 27.

4 Tuncay Artun, *İşlevi-Gelişimi- Özellikleri ve Sorunlarıyla Türkiye'de Bankacılık*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1983, s. 22-24.

5 Oya Silier, *1920'lerde Türkiye Millî Bankacılığının Genel Görünümü*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975, s. 489.

6 1863 yılında 30 yıl olan bu süre 1875 yılında 20 yıl, 1895 yılında ise 12 yıl daha uzatılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Artun, *age.*, s. 28.

7 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 158-159.

Türk bankacılık tarihindeki ilk millî banka *Ziraat Bankası* olmuştur. Ziraat Bankası tarım alanına kredi tahsis ederek sektörün gelişimine destek olmak amacıyla 1888 yılında kurulmuştur. Yabancı bankalara karşı tepki olarak kurulan Ziraat Bankası hem Osmanlı Devleti'nin son dönemi hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında önemli sorumluluklar üstlenmiştir.

Bankacılık sektöründe İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu döneme damga vuran *İttihat ve Terakki Partisi* her alanda olduğu gibi bankacılık sektöründe de önemli politikaları yürürlüğe sokmuş ve millî bankaların kurulmasını öncelikli hedeflerinden biri olarak belirlemiştir. Millî bankaların kurulmasındaki hedef, sermaye birikimini yabancı ve azınlık bankalarının tekelinden kurtarmak ile bu sermayeyi millî kalınma amacıyla kullanmak olarak belirlenmiştir. *Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası* bu dönemde kurulan millî bankalara örnek olarak verilebilir. İttihat ve Terakki Partisi'ni güçlü bir bankaya sahip olmak düşüncesi doğrultusunda 1 Ocak 1917 tarihinde İstanbul'da kurulan Osmanlı İtibar-ı Millî Bankasının kuruluş sözleşmesinde hissedarlarının Osmanlı uyruğundan olması şartı özellikle belirtilmiştir⁸. Ancak Osmanlı Devleti'nde henüz sanayileşme süreci tam olarak gelişmediğinden dolayı bu bankalar ticaret ve tarım sektörüne kredi tahsis etmekten başka millî kalkınmayı hızlandıracak politikalar üretememişlerdir.

1. Millî Ekonomiye Geçiş Sürecinde Bankaların Durumu

Cumhuriyet'in kuruluş yılında özel yasayla kurulmuş olan İstanbul Emniyet Sandığı (1869) ve Ziraat Bankası (1888) ile birlikte 22 millî ve 13 yabancı olmak üzere 35 banka bu sektörde hizmet vermiştir⁹. Bu dönemde 2 milyon 428 bin lira olan toplam tasarruf mevduatının % 46,9'u millî, %53,1'i ise yabancı bankalarda bulunmuştur¹⁰. Daha az sayıda olmasına rağmen toplam mevduatın büyük kısmının yabancı bankalarda bulunmasının; söz konusu bankalardaki kredi faiz oranının düşük olması ile Anadolu'da faaliyet yürüten yabancı firmaların daha çok bu bankaları tercih etmelerinden kaynaklandığı söylenebilir¹¹. Bu durum Cumhuriyete geçiş döneminde de

8 Gündüz Ökçün, *1909-1930 Yılları Arasında Türkiye'de Bankacılık Alanında Kurulan Anonim Şirketler*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara 1975, s. 465.

9 Tokgöz, *age.*, s. 19; Artun, *age.*, s. 42.

10 Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul 1940, s. 51; Silier, *age.*, s. 508.

11 Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923 İzmir, Haberler-Belgeler- Yorumlar, Heyeti Faale Raporunda Yer Alan Görüşler*, Ankara 1968, s. 68.

yabancı bankaların milli ekonomideki üstünlüğünü göstermesi bakımından önemli bir detaydır.

Tokgöz'ün kavramsallaştırdığı *Ulusal Ekonomiye Geçiş*¹² döneminde çok sayıda yerel banka faaliyet göstermesine rağmen bunlar daha çok buldukları mahaldeki kredi ihtiyaçlarını karşılamışlar gerek sermaye gerekse de tecrübe eksikliklerinden dolayı faaliyet alanlarını ülke geneline yaygınlaştıramamışlardır. Yabancı bankalar arasında yer alan Osmanlı Bankası ve Selanik Bankası dışında kalanlar yerel bankacılık düzeyinde kalmışlar, hizmetlerini ülke geneline yaygınlaştırma anlayışına sahip olamamışlardır¹³.

Büyük bir kısmı İttihat ve Terakki Partisi döneminde çalışmaya başlayan milli bankalar çoğunlukla mahalli tüccarlar tarafından kurulmuş ve ticari kredi vermek suretiyle piyasayı desteklemişlerdir. Bununla birlikte milli bankaların yeterli ölçüde gelişmemiş olmasından dolayı kredi piyasası büyük ölçüde yabancı bankaların kontrolünde kalmaya devam etmiştir¹⁴. Tarım sektörünü destekleme amacıyla kurulan Ziraat Bankası da üstlendiği görevi tam olarak yerine getiremeyince finansal verimliliği yüksek olan tarım sektörü de yabancı bankaların kontrolüne girmiştir¹⁵.

Bu dönemde sermaye birikiminin yeterli düzeyde olmaması, kredi yetersizliği ve piyasanın yabancı bankaların tekelinde olması çözüm bekleyen sorunların başında gelmiş, sanayi ve ticaretin gelişmesi için milli bankacılığın gelişmesi zorunlu bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır.

Bu zorunluluk 1923 yılı şubat ayında İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde de ele alınmıştır. Sanayici, tüccar, tarım ve işçi temsilcilerinin katılımıyla toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararlar her ne kadar *Tavsiye* niteliğinde olsa da sonraki yıllarda izlenen ekonomi politikalarının temelini oluşturmuş ve milli bankaların kurulmasında rehber olmuştur.

Lozan Konferansı görüşmelerine ara verilen dönemde İzmir'de gerçekleştirilen Kongre'nin açış konuşmasını yapan Mustafa Kemal Paşa ekonomik bağımsızlığın önemini şu sözlerle ifade etmiştir¹⁶: "...*istiklal-i*

12 Tokgöz, *age.*, s. 43-54.

13 Öztin Akgüç, *Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler*, Türkiye Bankalar Birliği, Ankara 1975, s. 11-14.

14 Akgüç, *age.*, s. 42.; Gündüz Ökçün, *age.*, s. 68.

15 Ulutan, *age.*, s. 163.

16 Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982, s. 60.

tam için şu düstur var: Hâkimiyeti Milliye, hâkimiyeti iktisadiye ile tarsin edilmelidir...siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun, iktisadi zaferlerle tetvic edilmezse semerî payidâr olmaz...”

Türkiye İktisat Kongresi’ndeki çalışma gruplarından biri olan *Millî Türk Ticaret Birliği* tarafından ileri sürülen; büyük sermayeli bir devlet bankasının oluşturulması, söz konusu bankanın sermayesinin bir kısmının bütçeden karşılanması diğer kısmının ise Türklere ait olması görüşü kabul edilmiştir¹⁷.

Türkiye İktisat Kongresi’nde *Bankacılık Sektörü* ile ilgili yapılan toplantılarda; Batı’daki bankaların çalışma sisteminin henüz benimsenmemiş olması ile piyasanın yeteri kadar gelişmemesinden dolayı mevcut millî bankaların başarılı olamadığı, ekonomik hayatın canlanabilmesi için kredi tahsis edecek kurumlarının da gelişmesinin zorunlu olduğu ifade edilmiştir. Aynı görüşmelerde ekonomik gelişmişlik olmayınca ülke bağımsızlığından söz edilemeyeceği ve ekonomi alanında kalkınabilmek için bankacılık sektörünün gelişmesinin önemine de vurgu yapılmış ve özel sektörün olanaklarının yetersiz olmasından dolayı bu eksikliği giderecek millî bankaların kurulması önerilmiştir¹⁸.

Kongre’de kurulacak millî bankanın lokomotif görevi üstlenmesi ve sonradan kurulacak olan bankalara model olması hususu da belirtilmiş, devletin bankanın sermayesine katılmasının zorunluluk olduğu ve talep olması halinde kurulacak bankanın hisselerinin tamamen elden çıkarılarak devletin sahip olduğu payın özel sektöre devredilmesi de istenmiştir¹⁹.

Millî ekonomiye geçiş yıllarında özel sektörün sermaye birikiminin henüz yeterli seviyede olmamasından dolayı yerli yatırımcıların desteklemesi kaçınılmaz olmuştur. Ancak Türkiye İktisat Kongresi’nde bankacılık sektörüne dair yapılan teklifte de vurgulandığı üzere devletin bu yöndeki girişimi belli bir düzeyde kalması ve özel sektörden talep gelmesi halinde bu alandaki devlete ait varlığın devredilmesi hususu da kamunun özel sektörün gelişimine dair hedeflerini ortaya koyması adına önemli bir detaydır.

17 Ökçün, *age.*, s. 104.

18 Öztin Akgüç, *Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler*, Türkiye Bankalar Birliği, Ankara 1975, s. 19.

19 Güven Sak- Sinan Sönmez- Funda Erkal- Özgür Gökmen-Nesime Şeker- Murat Uluğtekin, *İş Bankası Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s. 24.

2. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının Kuruluşu

Türkiye İktisat Kongresi'ndeki öneriler doğrultusunda bankacılık alanında da önemli girişimler yapılmıştır. Türk ticari ve sanayi sektörünü finanse edecek kamu bankaları İktisat Kongresi'ni takip edilen dönemde kurulmaya başlanmıştır. Bu kapsamda olmak üzere; *Türkiye İş Bankası*, *Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası* ile *Emlak ve Eytam Bankası* kurulmuş, Ziraat Bankası ise yeniden düzenlenerek millî ekonominin oluşturulması amaçlanmıştır.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, 1923 yılından sonra devletin sanayi ve madencilik sektörüne filli müdahalesi amacıyla kurulan ilk teşekküldür²⁰. Millî ekonomiye geçiş döneminde ticaret ve sanayi alanında süratle kalkınmanın çıkış yollarının sadece muafiyet ve korumacılık ile teşvik kanunları olamayacağı öngörülmüş ve devletin ekonomik alana müdahalesinin daha geniş ölçekte olmasına karar verilmiştir. Alınan karar doğrultusunda bu amaçla faaliyet gösterecek bir kamu bankasının kurulması da kararlaştırılmıştır.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının kuruluşuna dair hazırlanan kanun önerisi Ticaret Vekili Ali Cenani Bey tarafından 28 Mart 1925 tarihinde Büyük Millet Meclisi (BMM)'ne sunulmuştur²¹.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu önerisi BMM'de yapılan görüşmelerden sonra 19 Nisan 1925 tarihinde yapılan oylamada kabul edilmiştir²². Bankanın kuruluş esaslarını içeren 633 sayılı Kanun birinci maddesinde Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının sanayinin oluşturulması ve buna ait tüm ticari işlemlerin icra edilmesi amacıyla kurulduğu ifade edilmiştir. Bankanın çalışma alanları ise Kanun'un ikinci maddesinde aşağıdaki şekilde belirtilmiştir:

- A) Bankaya devredilmiş olan müessesatı sınıaiyeyi, teşekkül edecek şirketlere devredinceye kadar bizzat idare etmek;
- B) İştirak suretiyle tesisatı sınıaiyede bulunmak ve işletmek,
- C) Bizzat veya iştirak suretiyle maden imtiyazı almak ve biliştirak maden işletmek

20 Kemalettin Apak, *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri*, İzmir Selüloz Basımevi, Ankara 1952, s. 17.

21 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30-018-01-01/13-18-10, Sanayi ve Maadin Bankası Kanun Tasarısı, 28 Mart 1925.

22 *Türkiye Büyük Millet Meclisi (T.B.M.M.) Zabıt Ceridesi*, Devre II, İçtima Senesi II, Yüz beşinci İçtima, 18.4. 1341, s. 138-151; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, İçtima Senesi II, Yüz altıncı İçtima, 19.4. 1341, s. 155-227.

D) Türk sanayii ve maadin ashabına ve maden mültezim ve âmillerine ikrazatta bulunmak,

H) Maksudı teşekkülüne muvafık olmak üzere her türlü banka muamelesi yapmak.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu'nun BMM'deki görüşmeleri sırasında A fıkrasında ifade edilen müesseselere askeri fabrikaların da dâhil edilmesi kararlaştırılmıştır²³. Bankanın çalışma alanları incelendiğinde sanayinin kurulması için halen faaliyette olan fabrikalar ve işletmelerin sorumluluğunun üstlenilmesi ile bu amaçla açılacak kuruluşlara ortak olunmasına dair alınan kararın sonraki yıllarda yaşanacak sorunların kaynaklarından birini oluşturduğu söylenebilir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Kanun hakkında yapılan görüşmelerde Bankaya devredilecek olan sanayi kuruluşları da gündeme gelmiştir. Yapılan görüşmelerde işletmesi Bankaya geçecek olan sanayi kuruluşları şu şekilde belirlenmiştir²⁴: Hereke Fabrikası, Beykoz Kundura ve Debbag Fabrikası, Feshane İplik Fabrikası, Yıldız Çini Fabrikası.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının kuruluş sermayesine dair hüküm 633 sayılı Kanun'un 3'üncü maddesinde düzenlenmiştir. Söz konusu maddeye göre Bankanın sermayesi; Ticaret Vekâletinin 1924 yılında tesis veya iştirak etmiş olduğu fabrika ve kuruluşlardaki hisse ve sermayesi, Ticaret Vekâleti 1925 yılı bütçesinde sanayi ve maden için tahsis edilmiş tutar, askeri fabrikalar haricinde kalan ve devlete ait fabrikalardaki sermayeler olarak belirlenmiştir²⁵.

Kanun'un 4'üncü maddesinde Bankanın hukuki şahsiyeti şu şekilde ifade edilmiştir²⁶:

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Ticaret Vekâletinin tahtı nezaretinde olup şahsiyeti hükmüeyi haizdir. Bir müdürü umumî ile bir muavin ve bankacılık ile sanayi ve maadin umurunda mütihazdır

23 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 18, İctima Senesi II, Yüz beşinci İctima, 18.4. 1341, ss. 143-155.

24 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 18, İctima Senesi II, Yüz beşinci İctima, 18.4. 1341, s. 140.

25 Aynı yer.

26 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 18, İctima Senesi II, Yüz beşinci İctima, 18.4. 1341, s. 139.

beş azadan mürekkep yedi kişilik bir meclisi idare tarafından idare olunur. Maden ve fabrika sahiplerinden ve mebuslardan aza intihap olunamaz ise Sanayi ve Maadin Bankası Ticaret Vekâletinin tahtı nezaretinde olup, şahsiyeti hükmiyeyi haizdir.

Bilindiği üzere o tarihe kadar devlet tarafından kurulmuş ve işletilmiş sanayi müesseselerinin hepsi ya Hazine ya da Maliye Nezareti gibi kamu kurum ve kuruluşlarına bağlı olarak faaliyet yürütmüştür. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, devlet sermayesi ile kurulmuş olmasına rağmen ticari usuller doğrultusunda çalışabilmesini sağlayabilmek amacıyla tüzel kişilik sıfatına haiz olmuş ve henüz bankacılıkla ilgili kanuni bir düzenleme olmadığından dolayı da anonim şirket olarak teşkilatlandırılmıştır. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kuruluş kanunu dördüncü maddesinde ilave olarak Bankanın Ticaret Vekâletine bağlı olacağı ve Bankanın üçüncü kişilerin çıkarlarına hizmet etmemesi için Yönetim Kurulu'nda mebus, fabrika ve sanayi kuruluşları sahiplerinin yer almaması hususu da yer almıştır.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının gelirlerini artırması için sahip olacağı muafiyetler 5'inci maddede ifade edilmiştir. Yabancı sermayedarların Bankanın hisse senetlerine sahip olmaması yani bankanın *Milli* yapısının korunmasını sağlayan düzenleme ise 6'ncı maddede hükümleştirilmiştir. Yapılan düzenlemeye göre; Banka kendisine devredilen fabrikaların %51'i isme kayıtlı senetlerle Türk girişimcilerine ait olacak ve anonim şirket olarak faaliyetlerini yürütecektir.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının uygulayacağı para politikasına dair işlemlerin içeriği kanunun 7'nci maddesinde, Banka Muhasebe Divanının yaptığı işlemlerin Usulü Muhasebe-i Umumiye Kanununa tabi olmayacağı ise 8'inci maddede ifade edilmiştir.

Bankanın elde edeceği kazancın %70'in ana sermayeye ilave edileceği, %15'in ihtiyat akçesi olarak biriktirileceği, kalan %15'nin personel gideri olarak harcanacağı 9'uncu maddede, ihtiyat akçesinin 1 milyon liraya ulaştıktan sonra bu kalemden biriken paranın %85'inin ise ana sermayeye aktarılacağı ise 10'uncu maddede belirtilmiştir.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının kamu bankası olarak kurulmasından dolayı hesaplarının maliye müfettişlerinin denetimine tabi olacağı ve bilançosunun İdare Meclisi tarafından düzenlendikten sonra Ticaret Vekâletinin inceleyeceği ve Heyeti Vekiller tarafından onaylanacağına dair hüküm ise kanunun 11'inci maddesinde ifade edilmiştir. Kanunun yürürlüğe

girmesi ile ilgili esaslar 12, 13 ve 16'ncı maddelerde yer almış, Ticaret Vekilinin Kanun'un uygulanmasından sorumlu olduğu ise 14'üncü maddede düzenlenmiştir.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Nizamnamesinin İdare Meclisi tarafından hazırlanacağı ve İcra Vekilleri Heyeti tarafından onaylanacağına dair husus 15'inci maddede belirtilmiş, kanunun uygulanmasına dair sorumluluğun İcra Vekilleri Heyeti'nde olduğu ise 17'nci maddede ifade edilmiştir.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının kuruluş esaslarının yer aldığı 633 sayılı Kanun, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 19 Nisan 1925 tarihindeki oturumunda oylanmıştır. Oylamaya katılan 144 vekilden; 135'i Kabul, 3'ü Ret, 6'ı ise Çekimser oy kullanmış ve Kanun oyçokluğu ile kabul edilmiştir²⁷.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının kuruluş yılı dikkate alındığında; Hükümetin iktisadi işletmecilik tecrübesine henüz sahip olmadığı ifade edilebilir. Banka, 633 sayılı Kanun'da açıkça görüleceği üzere, kamu sermayesi ile doğrudan sanayi ve madencilik alanına yatırım yapacak özel veya tüzel kişilerin kredi ihtiyaçlarını karşılamaktan daha çok bu alanda çalışacak işletmeleri kurmak ve çalıştırmak ile sorumlu tutulmuştur. Bu sorumluluğun olumsuz sonuçları sonraki yıllarda görülmüştür.

3. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının Faaliyetleri

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kuruluş Kanunu'nun Büyük Millet Meclisinin 19 Nisan 1925 tarihli 106'ncı oturumunda kabul edilmesinden kısa bir süre sonra Yönetim Kurulu atamaları da yapılmıştır. Ticaret Vekâletinin 29 Nisan 1925 tarihli kararnamesiyle; Ticaret Vekâleti Sanayi ve Mesai Genel Müdürü Hayrettin Bey Banka Genel Müdür Yardımcılığına, İstanbul Ticaret Odası İstihbarat Kısım Amiri Ali Sami Bey, Maliye Müfettişi İhsan Bey, Ticaret Vekâleti Maadin Genel Müdürü Abdullah Hüsrev Bey, İzmir Harbiye Reisi Muavini Selahaddin Nevzat Bey ve İzmirli Emin Bey İdare Meclisi üyeliğine atanmışlardır²⁸.

27 Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu oylamasında Ret oyu verenler: Ergani Vekili İhsan Bey, Trabzon Vekili Ahmed Muhtar Bey ve Rahmi Bey. Çekimser oyu verenler: Dersim Vekili Feridun Fikri Bey, Erzurum Vekili Münir Hüsrev Bey ve Raif Bey, İstanbul Vekili Kâzım Karabekir Paşa, Kastamonu Vekili Halid Bey ve Ordu Vekili Faik Bey. Ayrıntılı bilgi için bk. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, C 18, İçtima Senesi II, Yüz altıncı İçtima, 19.4. 1341, s. 195, 226, 227.

28 İbrahim Erdal, "Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkan-siklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-sanayi-ve-maadin-bankasi/> son erişim tarihi: 15.08.2022.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, yapılan bu atamalardan hemen sonra faaliyetlerine başlamıştır. Bankanın çalışma alanları: sanayi, iştirakler ve kredi işlemleri olarak üç alt başlıkta belirlenmiştir. Hükümetin Diyarbakır/Ergani'de madenindeki bir milyon liralık hissesi ile 1925 yılı bütçesinde yer alan bir buçuk milyon lira tutarındaki Sanayi Teşvik Fonu da bankaya devredilmiş, ilave olarak bankaya tahvil çıkarma yetkisi de verilmiştir²⁹.

O zamana kadar farklı kamu kurumlarınınca yönetimi üstlenilen ve esas görevi kamunun belirli ihtiyaçlarını karşılamaktan ibaret olan, ancak iktisadi bir işletme kültürüne sahip olamayan ve teknik üretim makinaları bakımından da ihmal edilmiş kamu iktisadi kuruluşları; Feshane Yünlü Dokuma Fabrikası, Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası ile Hereke İpekli ve Yünlü Dokuma Fabrikası bankaya devredilmiştir. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası tarafından tamir, tadil ve ıslah edilerek gerekli ilaveler yapılmak suretiyle üretim kapasitesi artırılmaya çalışılan söz konusu kuruluşlara iktisadi işletme karakteri de kazandırılmaya çalışılmıştır. Banka tarafından işletilen fabrikalar, Banka İdare Meclisince görevlendirilen müdürün yetki ve sorumluluğunda olmak üzere özerk bir yapıda üretim faaliyetlerinde bulunmuşlardır³⁰.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, teşkilatlanma ile ilgili hazırlıklarını henüz tamamlamamış olmasına rağmen önemli sorumluluklar üstlenmiştir. Ticaret Vekâletinin önerisi üzerine İzmir limanında görev yapan yabancı menşeli firmaların tahmil ve tahliye, kılavuzluk, dalgıçlık vb. idari hizmetleri tekeline almış olmasından kaynaklanan sorunların giderilmesi amacıyla kanuni bir düzenleme yapılmış ve söz konusu hizmetlerin ifası; Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, Türkiye İş Bankası ve Türkiye Seyri Sefain İdaresinin sorumluluğuna verilmiştir³¹.

Yabancı bankaların sektördeki tekeline ortadan kaldıracak bir başka düzenleme 1925 yılı temmuz ayında yürürlüğe girmiştir. Yapılan kanuni düzenlemede; milli şirketlerin ve kamunun %3- 4 faizle yabancı bankalara yatırdıkları paranın söz konusu bankalar tarafından piyasaya %20'ye kadar varan faizlerle kredi olarak tahsis edilmesinden kaynaklanan adaletsizliğin giderilmesi istenmiştir. Ticaret

29 Aynı yer.

30 Apak, *age.*, s. 33-38.

31 BCA., "Kararname", 03-18-01-01/13-24-10, "İzmir limanında yükleme, boşaltma, kılavuzluk, dalgıçlık işleriyle vapurlara tatlı su dağıtım tekelinin Türkiye Sanayi ve Maadin ve Türkiye İş Bankalarıyla Türkiye Seyri Sefain İdaresine verilmesi", 15.04.1925

Vekâleti, millî şirketler ile kamunun yabancı bankalara yatırdığı paranın Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası da dahil olmak üzere millî bankalara yatırılmasını öneren tezkereyi 29 Haziran 1925 tarihinde BMM'ye sunmuştur. BMM İcra heyeti söz konusu tezkereyi 19 Temmuz 1925 tarihinde kabul ederek kanunlaştırmıştır³².

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası; kuruluş yılında bir yandan kendisine devredilen iştiraklerin sorumluluğunu üstlenmiş bir yandan da bankacılık hizmetlerini yerine getirmeye çalışmıştır. Bankanın kuruluşunun birinci yılında 633 sayılı Kanun'un 11'inci maddesinde değişiklik yapılmıştır. Değişiklik metni ile ilgili belge ve bilgiye erişilememiş olmasına rağmen 633 sayılı Kanun'un 18 Nisan 1925 tarihinde BMM'de yapılan görüşmelerinde söz konusu husus gündeme getirilmiş ve Ticaret Vekâletinin sorumluluğunda olan Bankanın bilançosunun Vekiller Heyeti tarafından onaylanmasının gereksiz olduğu gündeme getirilmiştir. Yapılan düzenlemede muhtemelen Banka bilançosunun Vekiller Heyeti tarafından onaylanması hükmü kaldırılmış, bu sorumluluk ticaret vekiline verilmiştir³³.

Banka kurulduktan hemen sonra, bir yandan iştiraklerindeki verimliliği arttırmak ve bunları çağın gereklerine göre modernize etmek diğer yandan ise kamunun ihtiyaçlarını karşılama çabasında olmuştur. Millî Müdafaa Vekâletinin ihtiyaç duyduğu 250 bin çift asker postasının üretimi Vekiller Heyetinin 1927 yılında aldığı kararla Bankanın yönetimindeki Beykoz Fabrikasına verilmiştir³⁴.

Aynı yıl Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası yönetiminde değişiklik yapılmıştır. Ticaret Vekâletinin 1 Mart 1927 tarihinde yaptığı öneri üzerine İcra Vekilleri Heyeti tarafından Genel Müdür *Mösyö Faykas* görevden alınmış yerine Banka Müdür Yardımcısı olarak görev yapan Hayreddin Bey atanmıştır³⁵. Bu atamadan sonra boşalan Genel Müdür Muavinliği görevine ise yaklaşık bir yıl boyunca atama yapılmamıştır. Ticaret Vekâletinin 22

32 BCA., Kararname, 30-18-01-01/14-45-11, Resmi ve Millî Kuruluşların Mevduatlarını Millî Bankalara Yatırılmasının Sağlanması, 19.07.1925

33 BCA., 30-18-01-01/19-32-10, 9.5.1341 tarihli Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu'nun 11'inci Maddesinde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı, 9.5.1341; T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, İçtima Senesi II, Yüz beşinci İçtima, 18.4. 1341, ss. 138-151.

34 BCA., 30-18-01-01/23-13-05, Ordunun İhtiyacı Olan 250 Bin Çift Kunduranın Pazarlıkla Sanayi ve Maadin Bankasından Satın Alınması, 05.03.1927.

35 BCA., 30-18-01-01/23-14-17, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Umum Müdürü Faykas'ın Görevinden Azli Yerine Aynı Bankanın Müdür Muavini Hayreddin'in Tayini, 09.03.1927.

Ocak 1928 tarihindeki teklifi ile Genel Müdür Muavinliği görevine 1 Şubat 1928 tarihinden itibaren Ankara Şube Müdürü Asım Bey tayin edilmiştir³⁶.

Bankanın mevduatının başka bir millî bankada değerlendirmesi amacıyla 1928 yılında yeni bir düzenleme daha yapılmıştır. Ticaret Vekâletinin 2 Mayıs 1928 tarihli önerisini görüşen İcra Vekilleri Heyeti, Maliye Vekâletinin kefaleti karşılığında, yıllık %9 faiz ve %1 komisyonla 400 bin lira tutarındaki Bankaya ait mevduatın Türkiye İş Bankasına yatırılmasını kabul etmiştir³⁷. Yapılan bu düzenleme ile millî bankaların kuruluş amaçları doğrultusunda faaliyet yürütebilmeleri amacıyla gerektiğinde mali dayanışma içinde ortak strateji izlemelerinin hukuki dayanağı oluşturulmuştur.

Millî bankaların sahip oldukları muafiyetler 24 Mayıs 1928 tarihindeki 1301 sayılı Kanun ile sonlandırılmıştır. Ancak Maliye Vekâleti, 1928 yılı haziran ayında İcra Vekilleri Heyetine gönderdiği öneride; Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının da dâhil olduğu millî bankaların henüz yeni kuruldukları, söz konusu vergi muafiyetinden yoksun kalmaları halinde sorumluluklarını yerine getirmede zorlanacakları gerekçesiyle Osmanlı Bankasına tanınan muafiyetlerin son bulacağı tarihe kadar söz konusu bankaların da muafiyetlerden yararlanmaya devam etmeleri ifade edilmiştir. İcra Vekilleri Heyeti, 27 Haziran 1928 tarihindeki toplantısında Maliye Vekâletinin bu önerisini kabul etmiştir³⁸.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, kuruluşunun dördüncü yılında 6 milyon 679 bin 654 lira sermaye ile sorumluluklarını yerine getirmeye çalışmıştır³⁹. Ancak 1929 yılında etkileri küresel boyutta görülen ekonomik buhranın olumsuz etkileri Bankanın kuruluş amaçlarını gerçekleştirmesini önlemiştir.

a. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının İştirakleri⁴⁰ :

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının iştirak ve sanayi alanına kredi tahsisi

36 BCA., 30-18-01-01/23-14-17, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Umum Müdürü Faykas'ın Görevinden Azli Yerine Aynı Bankanın Müdür Muavini Hayreddin'in Tayini, 09.03.1927.

37 BCA., 30-18-01-01/28-25-20, Maliye Vekâletinin Kefaleti ile İş Bankasında 9 Ay Vadeli 400 bin liralık bir cari hesap Açtırması için Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasına Yetki Verilmesi, 02.05.1928.

38 BCA., 30-18-01-01/29-41-09, Ziraat Bankası ile İş Bankasının Haiz Olduğu Müsaade ve Muafiyetlerden İstifade Etmeleri, 27.06.1928.

39 Afet İnan, *Şirketler ve Bankalar*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1930, s. 167-168.

40 Apak, *age.*, s. 33-38.

ile ilgili görevleri ise şu şekilde olmuştur. Banka gerek Ticaret Vekâletinden hisseleri devralmak gerekse de sonradan sermaye koymak suretiyle iştirak ettiği şirketle piyasada faaliyet yürütmüştür.

Bankanın iştirak ettiği fabrikalar ile söz konusu iştiraklerin faaliyetlerine dair genel bilgiler ise şöyledir:

1. Kayseri Bünyan Halı İpliği Fabrikası Türk Anonim Şirketi: Kayseri Bünyan Halı İpliği Fabrikası 125 bin lira sermaye ile 30 Aralık 1925 tarihinde kurulmuştur. Fabrikanın ürettiği ipliklerin halı üreticileri tarafından alınmamasından dolayı üretilen ipliklerin satılamaması sorunu ile karşı karşıya kalınmıştır. Fabrikanın sermayesi sonraki yıllarda 350 bin liraya yükseltilmesine rağmen piyasada etkili olamamıştır.
2. Isparta İplik Fabrikası Türk Anonim Şirketi: Isparta İplik Fabrikası, Banka tarafından 12 Kasım 1925 tarihinde devralınmış ve 175 bin lira sermaye ile çalışmalarına başlamıştır. Fabrikanın sermayesinin 100 bin lirası Banka tarafından üstlenilmiştir. Ancak bu sermaye fabrikada yapılan yenileştirme ve modernizasyon faaliyetleri için yetersiz kalınca banka tarafından fabrikaya kredi verilmiştir. Isparta İplik Fabrikası gerek satışların istenilen düzeyde olmaması gerekse de sermayenin yetersizliğinden dolayı planlanan verimliliğe ulaşamamıştır.
3. Maraş Çeltik Fabrikası Türk Anonim Şirketi: Maraş Çeltik Fabrikası, pirinç üretimi amacıyla ve 120 bin lira sermaye ile faaliyetlerine başlamıştır. Fabrikanın kuruluş sermayesinin 112 bin 700 lirası Banka tarafından üstlenilmiştir. Fabrika yönetimi, çeltik mevsimi haricinde de üretim faaliyetlerinde bulunmak amacıyla 1928 yılında bir un fabrikasını da satın almıştır. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası raporlarında, söz konusu fabrikanın planlanan amaçlar doğrultusunda verimli olduğu ifade edilmiştir.
4. Tosya Çeltik Fabrikası Türk Anonim Şirketi: Tosya Çeltik Fabrikası, pirinç üretimini arttırmak amacıyla 1925 yılında 120 bin lira sermaye ile kurulmuştur. Fabrikadaki bazı ekipmanların tedarik süreci iki yıla yakın sürmüş ve 1927 yılından itibaren üretim başlamıştır. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası raporlarında, söz konusu fabrikanın planlanan amaçlar doğrultusunda verimli olmadığı ifade edilmiştir.
5. Uşak Tarakii Ziraat Türk Anonim Şirketi: Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, Uşak'ta şeker fabrikaları tesis etmek, zirai ve ticari işlemlerde bulunmak amacıyla 19 Nisan 1923 tarihinde kurulmuş olan şirkete ortak olmuştur. Banka söz konusu şirkete ait hisselerin %30'unu satın almıştır. Şirketin üretimini arttırmak amacıyla ihtiyaç duyduğu bazı malzemelerin

tedariki ile yatırımlar için ihtiyaç duyulan paranın tamamı Banka tarafından karşılanmıştır. Şirketin sermayesi 1926 yılında bir milyon 200 bin liraya yükseltilmiştir. Banka, söz konusu sermayenin 180 bin liraya karşılık gelen hissesini satın almış, 895 bin lira da nakit destek sağlamıştır. Ancak sonraki yıllarda hedeflenen pancar üretimi istenilen düzeyde olmadığından dolayı Yönetim Kurulu 1928 yılında şirketi tasfiye etmiştir.

6. Yalvaç Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi: Yalvaç'ta debbağ fabrikası tesisi ve buna bağlı olarak çalışacak sanayi ve ticaret işlerini yapmak amacıyla 1926 yılında 130 bin lira sermaye ile kurulmuştur. Bu sermayenin 50 bin lirası Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası tarafından üstlenilmiştir. Ancak kuruluş amaçlarını elde edemeyen şirket 1927 yılında faaliyetine son vermiştir.
7. Kütahya Çini İşleri Türk Anonim Şirketi: Kütahya çiniciliğini geliştirmek ve bu sektörde üretim yapmak amacıyla 24 Mayıs 1925 yılında 100 bin lira sermaye ile kurulmuştur. Banka şirketin kuruluş sermayesinin %50'ne katılmıştır. Bu şirkette kuruluş amaçlarını gerçekleştiremeyince 1930 yılında tasfiye edilmiştir.
8. İstanbul Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi (T.A.Ş.): İstanbul limanında gemilere tatlı su verilmesi, kömür de dahil olmak üzere her türlü yükleme ve boşaltma, kılavuzluk, dalgıçlık işleri ile ilgili faaliyette bulunmak amacıyla 26 Temmuz 1926 tarihinde 500 bin lira sermaye ile kurulmuştur. Banka bu sermayenin 80 bin lirasını üstlenmiştir. Ancak Banka 1927 yılında şirketteki hissesini Ticaret Vekâletine devretmiş ve iştirakini tasfiye etmiştir.
9. İzmir Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi: İzmir limanındaki yükleme, boşaltma, kılavuzluk yapma ve dalgıçlık hizmetlerini yerine getirmek amacıyla 15 Nisan 1925 yılında ve 100 bin lira sermaye ile kurulmuştur. Banka şirketin kuruluş sermayesinin %50'ni üstlenmiştir. Ancak banka, şirketteki hisseleri 1927 yılında Ticaret Vekâletine devretmiş ve iştirakini sona erdirmiştir.
10. Trabzon Liman İnhisarı Türk Anonim Şirket: Trabzon'da Değirmendere, Çömlekçi ve Moloz limanlarında faaliyet yürütmek amacıyla 1925 yılında ve 50 bin lira sermaye ile kurulmuştur. Banka bu sermayenin %10'na katılmasına rağmen daha sonra bu iştiraktan ayrılmıştır.
11. Aksaray Azmi Milli Şirketi: Un, mensucat ve elektrik üretimi alanında faaliyet yürütmek amacıyla 1924 yılında 250 bin lira sermaye ile kurulmuştur. Banka şirketin %10 hissesini satın almıştır. Şirket, bankanın faaliyetini sonlandırdığı 1932 yılında Sanayi Ofisi ve Sümerbank'a devredilmiştir.

12. Ankara Millî Mensucat Anonim Şirketi: Mensucat alanında faaliyet yürütmek amacıyla 150 bin lira sermaye ile kurulan şirketin Ticaret Vekâletindeki 23 bin 385 lira tutarındaki hissesi bankaya devredilmiştir.
13. Malatya Teşebbüsâtı Sınaiye Türk Anonim Şirketi: Hidroelektrik, un, konserve, ispiroto, hızar ve temizlik malzemesi üretimi yapmak amacıyla 22 Ekim 1925 tarihinde 400 bin lira sermaye ile kurulmuştur. Banka, şirketin %33 hissesine sahip olmuştur.
14. Eskişehir Lüle Taşı Şirketi: Lüle taşı madeninden üretim yapmak ve satmak amacıyla 100 bin lira sermaye ile kurulmuştur. Banka, şirketin %25 hissesine sahip olmuştur. Ancak şirket kuruluş amaçlarını elde edemeyince tasfiye edilmiştir.
15. Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi: Visere suyundan elektrik enerjisi elde etmek amacıyla 8 Ağustos 1925 yılında 160 bin lira sermaye ile kurulmuştur. Banka, şirketin 50 bin liralık hissesine ortak olmuştur. Hidroelektrik santrali 1928 yılından itibaren üretime başlamıştır.
16. Kilimli Kömür Madenleri Türk Anonim Şirketi: Ereğli kömür havzası Kilimli bölgesinde satın alacağı veya kiralayacağı ocakları işletmek amacıyla 1926 yılında ve 400 bin lira sermaye ile kurulmuştur. Banka, şirketin %10 hissesine ortak olmuştur.
17. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, Ticaret Vekâletinden devraldığı ve/veya hissedar olduğu iştiraklerin yönetilmesinde arz-talep dengesini tutturamamış, söz konusu işletmelerin modernizasyonu da dahil olmak üzere yapılan harcamalar elde edilen gelirlerden fazla olmuştur. Bu durum bankanın sahip olduğu işletmelerin büyük kısmını tasfiye etmesine yol açmıştır.

Bununla birlikte, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının iştirak ettiği işletmelerin çok çeşitli alanlarda faaliyet göstermeleri, yöneticilerinin söz konusu sektörlerde yabancı olmalarından kaynaklanan tecrübe eksikliği, mamul ürünlerin tüketiciye ulaştırılmasındaki plansızlık ve bankanın sahip olduğu hisselerin halka arzında yaşanan sorunlardan dolayı kuruluş hedefleri elde edilememiştir. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, bu gelişmeler doğrultusunda 1932 yılında iştiraklerini kamuya, sahip olduğu varlıkları ise yeni kurulan Sümerbank ve Sanayi Ofisine devrederek misyonunu tamamlamıştır⁴¹.

41 Kazgan, *age.*, s. 111; İbrahim Erdal, "Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-sanayi-ve-maadin-bankasi/> son erişim

Sonuç

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından kısa bir süre sonra ilan edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli her alanda *tam bağımsız* olmak esası üzerine tesis edilmiştir. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye İktisat Kongresi'nin açılış konuşmasında da ifade ettiği üzere her alanda bağımsızlık hedefinin temelinde ise ekonomik bağımsızlık yatmaktadır. Ekonomik bağımsızlık ise millî sermaye birikiminin oluşturulması ile doğrudan ilgilidir. Türkiye İktisat Kongresi'nde de kararlaştırılan bu amacın gerçekleştirilebilmesinin yolu ise millî bankaların kurulmasından geçmektedir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ekonomik yapının yabancı bankaların egemenliğinden kurtarılması ve millî sermaye birikiminin sağlanması düşüncesi doğrultusunda kamu bankacılığı alanında da önemli projeler hayata geçirilmiştir. Devletçilik anlayışının somut bir örneği olan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası da bu projelerin bir sonucu olarak 1925 yılından itibaren faaliyetlerine başlamıştır. 633 sayılı kuruluş kanununda da açık olarak ifade edildiği üzere banka; hem piyasanın ihtiyaç duyduğu kapitali sağlamak hem yönetimini üstlendiği ve/veya sermayesine iştirak ettiği işletmeleri çağın gereklerine ayak uydurmak ve kendi alanlarında söz sahibi olmasını sağlamak hem de madencilik sektörünü geliştirmek için yoğun faaliyetlerde bulunmuştur.

Ancak kamu bankalarının piyasaya yeni girdiği bu dönemde, bir yandan çok geniş yelpazedeki işletmelerin yönetilmesi sorunu diğer yandan ise bankacılık ve madencilik sektörünün oluşturulması çabaların dağılmasına yol açmış ve kuruluş amaçlarının elde edilmesinden uzaklaşmıştır. Holding mantığı ile faaliyet yürüten bankanın⁴² kendi kuruluş amaçlarını gerçekleştirmek için ihtiyaç duyduğu enerji ve motivasyonu dağıtması da başarılı olamamanın sebeplerinden biri olarak ifade edilebilir. Bununla birlikte bankanın faaliyette bulunduğu dönem aynı zamanda etkileri küresel boyutta hissedilen ekonomik buhranın yaşandığı yıllara denk gelmesi de Bankanın faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir.

tarihi: 15.08.2022.

42 Ayrıntılı bilgi için bk. Muzaffer Aydemir, Ferit Murat Özkaleli ve Salih Turan Katırcıoğlu, "The Roots of Holdings Through State: Evidence from Turkish Industry and Maadin Bank in Turkey", *Actual Problems of Economic*, 11(137), s. 250-259.

Kaynaklar

- Akgüç, Öztin, *Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler*, Türkiye Bankalar Birliği, Ankara 1975.
- Apak, Kemalettin, *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri*, İzmir Selüloz Basımevi, Ankara 1952.
- Artun, Tuncay, *İşlevi-Gelişimi-Özellikleri ve Sorunlarıyla Türkiye'de Bankacılık*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1983.
- Aydemir, Muzaffer, Özkaleli, Ferit Murat ve Katırcıoğlu, Salih Turan, "The Roots of Holdings Through State: Evidence from Turkish Industry and Maadin Bank in Turkey", *Actual Problems of Economic*, 11(137).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30-018-01-01/13-18-10.
- Derin, Haldun, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul 1940.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Basımevi, Ankara 1994.
- Erdal, İbrahim, "Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-sanayi-ve-maadin-bankasi/> son erişim tarihi:15.08.2022.
- İnan, Afet, *Şirketler ve Bankalar*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1930.
- İnan, Afet, *İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1982.
- Kazgan, Haydar, *Osmanlıdan Cumhuriyete Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, İstanbul 1997.
- Sak, Güven-Sönmez, Sinan-Erkal, Funda-Gökmen, Özgür-Şeker, Nesime-Uluğtekin, Murat, *İş Bankası Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul 2001.
- Silier, Oya, *1920'lerde Türkiye Milli Bankacılığının Genel Görünümü*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975.
- Ökçün, Gündüz, *1909-1930 Yılları Arasında Türkiye'de Bankacılık Alanında Kurulan Anonim Şirketler*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara 1975.
- Ökçün, Gündüz *Türkiye İktisat Kongresi, 1923 İzmir, Haberler-Belgeler-Yroumlar, Heyeti Faale Raporunda Yer Alan Görüşler*, Ankara 1968.

Tokgöz, Erdiñ, *Türkiye'nin İktisadi gelişme Tarihi (1914-2004)*, İmaj Yayınevi, Ankara 2004.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (T.B.M.M.) Zabıt Ceridesi.

Ulutan, Burhan, *Bankacılığın Tekamülü, (?)*, Ankara 1957.

Osmanlı Maliyesinde Radikal Reformların Arkasındaki Maliye Nazırı: Agop Kazazyan Paşa (1886-1891)

Elif Yeşiltepe Turşucu* - Selma Yel**

Giriş

1838 senesinde defterdarlıkların kaldırılmasıyla Maliye Nezareti kurulmuş, ancak istenilen istikrarın sağlanamaması nedeniyle nezaret bir sene sonra kapatılarak yerine Hazine-i Mukataat Defterdarlığı ve Hazine-i Amire oluşturulmuştur. Osmanlı maliyesindeki iki başlı idarenin başarısızlığı üzerine 1840 senesinde Maliye Nezareti müstakil bir hale getirilerek yeniden teşkilatlandırılmıştır.¹ Hazineyi ve halkı korumak amacıyla iltizam usulünün kaldırılmasından sonra maliyede gelirleri artırma ve tasarruf etme politikaları izlenmiştir. Bu kapsamda bütçe tanzimi yapılmaya başlanmıştır. Meclis-i Vala ile birlikte sürdürülen çalışmalar neticesinde 1846'dan itibaren her sene bütçe yapılması kararlaştırılmış, bütçe nizamnamesi 1855 senesinde çıkarılmıştır.² İlerleyen yıllarda yetişmiş işgücünün olmaması nedeniyle mali reformlarda başarı ve istikrar sağlanamamıştır. Sultan Abdülmecid, Kırım Savaşı'nın masraflarını karşılamak amacıyla 1854 senesinde ilk dış borçlanmayı yapmasıyla başlayan süreç, 1875'e kadar 15 dış borç alımı ve maliyenin iflase sürüklenmesiyle sonuçlanmıştır.³ 1875'te, 200.000 İngiliz lirasına ulaşan dış borçların senelik masrafları bile ödenemez hale gelmiştir. 10-22 Kasım

* Dr, Ardahan Üniversitesi, Ardahan/TÜRKİYE, elifyesiltepe@ardahan.edu.tr

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Ankara/TÜRKİYE, selmayel@gazi.edu.tr

1 “Türkiye'nin Mali Tarihçesi”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2018, S 15, s. 260; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 111-113.

2 Akyıldız, *age.*, s. 118-119.

3 Akyıldız, *age.*, s. 127; Özer Özçelik, “1875 Moratoryumundan Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne Osmanlı Ekonomisi”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014 Bildiriler*, C 2, 2014, s. 10-11; Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2008, s. 205-211.

1879 tarihinde, hükümet ile anlaşan alacaklı bankerler, Rüsüm-u Sitte İdaresini kurmuşlardır. 1881 senesinde ise Osmanlı Hükümeti ve alacaklıları arasında imzalan Muharrem Kararnamesi'nin 15. maddesine göre Osmanlı Duyun-u Umumiye İdaresi kurularak devlet gelirlerinin bir bölümü Avrupa denetimi altına girmiştir.⁴

Duyun-u Umumiye İdaresi, kısa sürede kendisine devredilen Osmanlı gelirlerini sekiz sene içinde neredeyse iki katına çıkarmış, tahvil sahipleri ve dış borçlar içinse bir teminat haline gelerek Osmanlı Devleti'ne yabancı sermayeyi çekmiştir. Osmanlı maliyesini iktisadi raporlarla yönlendiren, modern bütçe ve muhasebe teknikleri ile takibat ve tahsilat işlemlerinin sorunsuz olarak gerçekleştirildiği bir kuruma dönüşmüştür. Burada yalnızca alacaklı olan tahvil hamillerinin temsilcilerinin bulunması nedeniyle yabancı devletler ile muhatap olunmamakta, bu durumda yabancı mali denetimi büyük ölçüde azaltılmaktaydı. Osmanlı Devleti, bu dönemde, eski borçlarını konversiyon ve konsolide (tahkim) etme yöntemleri ile yapılandırmıştır. Padişah'ın istikraz konusundaki temkinli yaklaşımı nedeniyle 1886 senesine kadar yüksek meblağlı borçlanmaya gidilmemiş, yalnızca avanslarla idare edilmiştir. Avrupa piyasalarına risk oranı düşük tahviller satarak yeni borçlanmalar yapan hükümet bu şekilde askeri harcamalar ve bütçe açıklarını belli seviyede tutmuştur. Böylelikle Avrupalı alacaklılar, ödemelerini vaktinde ve eksiksiz olarak alabilmiş, anapara ve faiz ödemeleri ise alınan yeni borçların üstünde kalabilmiştir.⁵ 1880'li yıllarda Osmanlı Devleti edindiği tecrübeler neticesinde ortaya koyduğu mali politikalar ile para istikrarı sağlayarak Avrupa piyasalarından % 4-5 seviyelerinden borçlanma yapmaya başlamıştır. Bu oran 1875 öncesi yapılan faiz oranlarının yarısından bile azdır. Muharrem Kararnamesi ile Osmanlı Devleti dış borçları yarı oranında indirim yapılarak 125.290.943 liraya sabitlenmiş; A, B, C, D tertiplerine bölünerek istikrazların bir sıra halinde ödenmesine karar verilmiştir.⁶ Osmanlı Devleti'nin

4 D. C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi "Duyunuumumiye"*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 1979, s. 9-10; A. Du Valey, *Türkiye Mali Tarihi*, Damga Matbaası, Ankara 1978, s. 262.

5 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, s. 123; Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, haz. Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul 1977, s. 38; Erdinç Tokgöz, "19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C 18, 2000, s. 373-374; Özçelik, agm., s. 29; Kıray, age., s. 198; Du Valey, age., s. 355-356; Parvus Efendi, age., s. 38.

6 Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s. 206-208; Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınevi, İstanbul

en değerli mali kaynaklarının Avrupa denetimine verilmesi siyasi ve mali bağımlılığa, bütçe açıklarının kontrol altına alınamamasına ve ülkenin borç batağına saplanmasına yol açmış, git gide büyüyen uluslararası kontrol, halk nezdinde devletin otoritesini zayıflatmıştır.⁷

Osmanlı Devleti mali yapısı hakkında bilinmesi gereken ön önemli özellik paranın değerinin korunmasıdır. II. Mahmut döneminde yapılan tağşişler Osmanlı kaimesinin yabancı paralar karşısında değer kaybetmesine neden olmuştur. 1789'da kuruşun içinde 5,9 gram gümüş bulunmaktayken 1809 senesinde 4,42, 1810'da 3,74, 1831'de 0,53 grama düşürülmüş, 1832'de ise 0,94, 1844'te 1 grama çıkarılmıştır.⁸ Kaimenin değer kaybının önlenmesi amacıyla keşide edilen poliçelerin kambiyo istikrarını sağlamak için Alman, Avusturyalı, Hollandalı, Fransız ve İngiliz tüccarlara çok sayıda poliçe vererek sterlinin 98 kuruşa sabitlenmesine çalışılmıştır. Ancak 1834'te 96,65 olan sterlin, 1838'de %9,44 artış göstererek 107,25, 1839'da 104, 1844'te ise 110 kuruşa yükselmiştir. 1844'te ticari faaliyetlerde 1 sterlin, 110 Osmanlı kuruşu olarak sabitlenmiş, bu durum 1913 senesine kadar devam etmiştir.⁹ 1843 senesinde ilk altın, bir sene sonra da ilk gümüş para basılarak "*Tashih-i Ayar*" veya "*Tashih-i Sikke*" diye adlandırılan yeni madeni para dönemi başlamıştır. 1873'ten itibaren Dünya piyasalarında gümüşün değer kaybetmeye başlaması Osmanlı Devleti'nin 1891'de gümüş para basımına son vermesine neden olmuştur. Bu tarihten itibaren sadece altın lira basılmaya başlanmış ve altın lira esas para birimi olarak kabul edilmiştir.¹⁰

2011, s. 119-120.

- 7 Ömerül Faruk Bölükbaşı, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Maliye Komisyonları ve Faaliyetleri (1876-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 64-65; Sait Açıba, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon 1995, s. 93.
- 8 Mustafa Çakıcı, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Kıymetli Evrakların Hukuki ve İktisadi İşlevleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 228; Elif Yeşiltepe Turşucu, *II. Abdülhamid'in Maliye Nazırı Agop Kazazyan Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1839-1891)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022, s. 129.
- 9 Çakıcı, *agt.*, s. 205-210; Mübühâh Kütükoğlu, *Baltalimanına Giden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 233; Nevin Memiş, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008, s. 90.
- 10 Coşkun Çakır, *Bir Mali İslahat Hareketi Olarak Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Maliye Politikalarının Tablil ve Tenkidi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Bu çalışmada Osmanlı maliyesinde reformist bir nazır olan Agop Kazazyan Paşa özelinde Osmanlı iktisadi tarihindeki bir boşluk, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinden elde edilen belgeler ve telif eserler ışığında aydınlatılmaya çalışılacaktır. Agop Kazazyan'ın Maliye Nazırlığı süresince yaptığı yenilik ve değişimler ile birlikte Osmanlı Devleti'nin mali durumu ve çözüm çabaları ilgili hususlar ele alınarak değerlendirilecektir.

1. Agop Paşa'nın Maliye Nazırlığı Görevi

Sicil-i Osmani'de 1832 senesinde doğduğu belirtilen Agop Kazazyan, Osmanlı Bankasına yaptığı iş başvurusunda İstanbul Pera'da 1836'da doğduğunu yazmıştır. Agop Kazazyan, II. Mahmut dönemi darphane eminlerinden Kazaz Artin Armira Bezciyan Ağa'nın soyundan gelmekte olup, babası Ovagim, annesi Nikdar, kardeşleri Nişan Kazazyan, Agavni Derunyan, ve Karabet Efendi'dir. Agop Kazazyan, hayatı boyunca evlenmemiştir ve çocukları bulunmamaktadır.¹¹ Ermeni okullarında eğitimini tamamlayan ancak yüksek tahsil yapmamış olan Agop Kazazyan'ın ilk iş tecrübesi Galata'da bulunan Ermeni Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi cizye tahsildarlığıdır. Cizye Tahsildarlığı görevinden ayrıldıktan sonra Server Paşa hizmetinde yer almıştır. Server Paşa'nın şehremanetine tayin edilmesiyle Agop Kazazyan, 24 Mayıs 1869'da Ebniye Meclisi azası olarak memuriyete başlamıştır. Agop Kazazyan, bu görevinden sonra Zaptiye Nezareti'ne bağlı Galata Kaymaklığında mahkeme azası olarak çalışırken Osmanlı Bankası'na çalışmak üzere başvuru yapmış referans olarak İstanbul Yüksek Konsolosluk Yargıcı Sir Philip Francis'i göstermiştir. Başvuruda Türkçe, İngilizce, Yunanca ve Fransızca bildiği de yer almaktadır.¹² 1 Ocak 1875 tarihinde 25 kuruş maaşla memur olarak işe başlayan Agop Kazazyan burada Muhasebe-i Maliye-i Türki Kalem Müdürlüğüne kadar yükselmiştir. Banka memuriyeti esnasında tanıştığı Şehzade Abdülhamid Efendi'ye ekonomik konularda danışmanlık da yapmıştır. 1876'da Osmanlı Bankasındaki memuriyeti sırasında Meclis-i Mebusan ikinci devre seçimlerine katılarak İstanbul mebusu seçilmiştir.¹³ II. Abdülhamid, 13 Aralık 1879 tarihinde Agop Kazazyan'ı Hazine-i Hassa

Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 112-113.

11 Mehmet Süreyya, *Sicil-i Osmani*, C 6, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1817; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, C 4, Maliye Bakanlığı Teknik Kurulu Yayını, Ankara 1977, s. 45; Bayraktar, Kaya, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Kökenli Bir Bürokrat: Agop Kazazyan", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 58, 2010, s. 60.

12 Bayraktar, agm., s. 61.

13 Pakalın, *age.*, s. 45; Dadyan, *age.*, s. 312.

Nazırlığı görevine getirmiştir. Vefatına kadar bu görevde bulunan Agop Paşa üç dönem de Maliye Nazırlığına atanmıştır. Agop Kazazyan'ın Maliye Nazırlığına getirilmesi ilk kez 5 Aralık 1882'de Sadrazam Küçük Mehmet Said Paşa tarafından gündeme getirmişse de II. Abdülhamid, Hazine-i Hassa İdaresindeki faaliyetlerin kesintiye uğrayabileceği çekincesiyle bu fikri onaylamamıştır.¹⁴ Agop Paşa'nın ilk ataması 25 Eylül 1885-27 Eylül 1885¹⁵ arasındadır. Ancak bu görevine başlamayıp 26 Eylül tarihli bir arıza ile devam eden sağlık problemleri sebebiyle kendisine verilen nazırlık görevini layıkıyla yerine getiremeyeceğini belirterek affını dilemiştir.¹⁶

1886 senesinde Maliye Nazırı Zihni Paşa'nın görevden alınmasıyla nezarete kimin atanacağı meselesini çözmek için başkanlığını Dâhiliye Nazırı Münir Paşa'nın yaptığı bir ıslahat komisyonu oluşturulmuştur. Komisyon, Agop Paşa'nın hem Maliye Nazırlığını hem de Hazine-i Hassa Nazırlığını idare etmesi kararı almıştır. Agop Paşa, 19 Aralık 1886 tarihinde 30.000 kuruş maaşla ikinci kez Maliye Nazırlığına atanmıştır. Ordu için satın alınan Mauser silahlarının taksitlerinin geciktirilmesi yanında orduya tayinat ve nakdin tedarik edilememesine sinirlenen II. Abdülhamid 1 Mart 1887'de Agop Paşa'yı azlederek yerine Zühdü Paşa'yı atamıştır.¹⁷ Agop Paşa, göreve başlamasından kısa bir süre sonra kendisine çift görev maaşı verilmesinin tasarruf tedbirlerine uygun olmadığını belirterek Maliye Nazırlığı maaşını hazineye bırakmayı talep etmiştir. Talebi, 23 Şubat 1887 tarihinde yarım maaş ödenmesi şeklinde kabul edilmiştir.¹⁸ Yaklaşık üç ay yaptığı bu maliye nazırlığı döneminde hemen her gün Padişah'ın huzuruna çıkan Agop Paşa, kendisine mali durum hakkında bilgiler vermiştir. 13 Şubat 1887 tarihindeki huzura çıkışında Padişah'a masraf bütçesinin 1880-81 (Rumi 1296) yılı bütçesi örnek alınarak düzenlenmesi, fevkalade askeri harcamalar için

14 Bayraktar, agm., s. 70.

15 28 Ağustos 1885 tarihinde göreve atanıp 2 gün sonra görevden affını dilediği de bazı kaynaklarda geçmektedir. Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayınevi, İstanbul 1999, s. 7.

16 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade Dosya Usulü (İ. DUİT), 190/53, H-15-12-1302; BOA., Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS.), 183/37, H-17-12-1302; BOA., İrade Dahiliye (İ. DH.), 962/76042, H-17-12-1302.

17 *İhsaiyat-ı Maliye (Maliye İstatistikleri) (1885-1909)*, T.C. Maliye Bakanlığı, Ankara Ekim 2000, s. 15; Saro Dadyan, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul 2011, s. 314; Bayraktar, agm., s. 71-72; BOA., Şura-yı Devlet (ŞD.) 914/20, 22 Ş 1309/ 20 Mayıs 1892; BOA., İ. DH., 1012/79900, 22 Ra 1304/19 Aralık 1886.

18 BOA., Hazine-i Hassa İradeler (HH. İ.), 65/22, 29 Ca 1304/25 Mart 1887; BOA., İ. DH., 1020/80445, 29 Ca 1304/25 Mart 1888.

yeni karşılıklar bulunması ile gelir getirecek yeni kaynakların bulunması konularında önerilerde bulunmuştur.¹⁹ Paris'te yayınlanan *Memorial Diplomatique Gazetesi*, 8 Nisan 1887'de Agop Paşa'nın Maliye Nezaretinden azlinde bazı devlet adamlarının husumeti ve kendisinin gayrimüslim olması nedeniyle Müslüman memurların düşmanca tavırlarının etkisi olduğu dedikodularını haber yapmıştır. Habere göre bunlar yanlıştır ve birkaç gazete muhabirinin uydurmasıdır. Agop Paşa, Maliye Nazırlığından azledilmişse de Hazine-i Hassa'daki görevine devam etmektedir. Ayrıca II. Abdülhamid cülusunda milliyet ve mezhep ayırt etmeksizin bütün tebaaya hizmet edeceğini de belirtmiştir. Padişah bu sözünü yerine getirmektedir, bu nedenle dedikodulardaki gibi bir tutum sergilemesi olağandışıdır. Agop Paşa hakkında olumsuz malumatlar verilmesi ve ciddi olmayan hesabattan bahsedilmesi lüzumsuzdur.²⁰

Agop Paşa'nın üçüncü Maliye Nazırlığı 9 Ağustos 1888-15 Mart 1891 arasında olup 15.000 kuruş maaş almıştır.²¹ 1888'de Maliye Nazırı Mahmut Celaleddin Paşa'nın görevini suiistimal ettiği gerekçesiyle bir rapor hazırlanmıştır. Rapora göre piyasa değeri 40-50 kuruş olan 100 kuruşluk sergilerin başa baş ve gelir karşılık gösterilerek tasfiye edildiği, merkezden yapılan havalelerle taşradan merkeze nakit gönderilmesi önlenerek bazı memurlarla bir takım usulsüz akitler ve yolsuzluklar yapılmıştır. Padişah, kendisine takdim edilen Mahmut Paşa'nın hazırladığı mali 1305 (M.1889-90) bütçesini Agop Paşa'ya tetkik ettirmiştir. Agop Paşa, bütçe için olumsuz görüş bildirerek Maliye Nezaretinin ıslahı için bir layiha hazırlamıştır. Padişah, mali ıslah programını beğenerek uygulamaya konulması istemiştir. Agop Paşa, 9 Ağustos 1888 tarihinde vekâleten, 25 Aralık 1888'de başarılı hizmetleri neticesinde ise Hazine-i Hassa Nazırlığı uhdesinde bulunmak kaydıyla Maliye Nazırı olarak atanmıştır. Bu atama nedeniyle II. Abdülhamid ile Bâbüali arasında ihtilaf oluşmuştur. Azlinin ardından Mahmut Paşa'nın da dediği gibi "*hükümet içinde hükümet gibi çıkar grupları*" içinde olan Bâbüali kendi inisiyatif dışında gerçekleşen atamalara karşı olumsuz tavır göstermektedir. Sadrazam Kamil Paşa, devletin bütün icraatlarında etkili bir isim olmakla birlikte padişahla Sadaret arasında yaşanan ihtilafta Agop Paşa'ya tavır almışsa da Padişah, Sadrazam Kamil Paşa'dan Agop Paşa ile uyumlu çalışmasını talep etmiştir.²²

19 Bölükbaşı, *agt.*, s. 83.

20 BOA., Yıldız Tarihât-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.), 10/32, 14 B 1304/8 Nisan 1887.

21 *İhsaiyat-ı Maliye*, s. 15; BOA., ŞD., 914/20.

22 Şevket Kamil Akar, *1876-1908 Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 84-88;

Agop Paşa, 1891'de sağlık sorunları nedeniyle Maliye Nazırlığından ayrılmak istemişse de II. Abdülhamid, kendisinin yerine ehil birini bulamadığı sürece istifasını kabul etmeyeceğini belirtmiştir. Yerine kimseyi yeterli görmeyen Agop Paşa, 1891 senesi Mart ayında Maliye müsteşarı Nazif Bey'i nazırlık görevine layık bularak Sultan II. Abdülhamid'e bunu arz etmiştir.²³ Padişahın münasip görmesi üzerine 15 Mart 1891 tarihinde Agop Paşadan boşalan yere Nazif Bey'in atanmasının uygun olduğu bildirilmiştir.²⁴

Sadrazam Kamil Paşa ile Maliye Nazırı Agop Paşa arasındaki siyasi çekişme ve yaşanan anlaşmazlıklar o dönem İstanbul'da en çok konuşulan konu olmuştur. Roma'da çıkan Populo Romano Gazetesinin 25 Ocak 1890 tarihindeki haberine göre sokaklarda Paşalar aleyhine afişler asılmış, Zaptiye idaresi bunları kaldırmıştır. Gazete, Maliye Nazırı Agop Paşa'nın eskiden beri padişahın hüsn-ü tevcihine mazhar olduğu da yazmaktadır.²⁵ Şair Eşref, iki paşa arasındaki mücadele için şu manzumeyi yazmıştır;

“Vükeladan bulunup ey sövüşen mesharaler (maskaralar)

Bırakın âleme karşı şu çocuk adetini

Bir daha öyle sövüp saymanızı duydum mu

Alim Allah... cümlenizin...”

II. Abdülhamid devrinde sadrazamlık makamının Kamil ve Said Paşalar arasında sürekli el değiştirmesi ve bu paşalara beslediği husumet nedeniyle yine heccav şair Eşref, “Bunlar Yahudidir” diyerek hicivler yazmaktadır. Padişahın Agop Paşa'ya karşı aşırı olan lütufkâr tutumu için ise şunları kaleme almıştır;

“Agop Paşa'yı lütfet padişahım sadrazam yap!

Deninin (alçak) üstüne gelen varsın da başka bir deni olsun.

Sadaret mührünü vermek memnu ise Müselman'a,

Yahudi'den usandık, bir zaman da Ermeni olsun!”²⁶

Yeşiltepe Turşucu, *agt.*, s. 139; Bölükbaşı, *agt.*, s. 95; BOA. İ.DH. 1094/85754, 01 Z 1305 / 9 Ağustos 1888; BOA. Y. PRK. TKM., 14/21, 07 Ca 1306 / 9 Ocak 1889.

23 Pakalın, *age.*, s. 56-57.

24 BOA. Y. PRK. ML. 11/62, 04 Ş 1308/15 Mart 1891; BOA. İ. DH. 1220/95557, 05 Ş 1308/16 Mart 1891.

25 BOA., Y. PRK. TKM. 16/43, 10 C 1307/1 Şubat 1890.

26 Dadyan, *age.*, s. 313; Dadyan, *age.*, Eylül 2011, s. 89; Yeşiltepe Turşucu, *agt.*, s. 151.

a. Agop Kazazyan Paşa'nın Maliye Nezaretinde Yaptığı Değişiklik ve Yenilikler

Agop Paşa, Maliye Nazırı olarak atandığına ilk işi kendi tabiriyle uyku getiren geleneksel minder ve divanları kaldırarak yerlerine Avrupalı tarzda masa ve sandalyeler getirtmiştir. Böylelikle fiziki olarak çağdaş bir düzene geçilmiştir. Agop Paşa devrine kadar hazineye kimlerin gelip gittiği bilinmediği gibi ortalık pislikten geçilmezmiş. Paşa, hademe ve müstahdemleri disipline sokarak temizlik konusunu çözmeye çalışmıştır. Nezaret binasında yapılan bu değişiklikler ile eski halinden eser kalmamıştır.

Maliye Nazırı Agop Paşa, fiziki düzenlemeler yanında Hazine-i Hassa Nezaretinde de yaptığı şekilde kalemleri dolaşarak yolsuzluk ve münasebetsizlikleri kontrol etmiştir. Beğendiklerini takdir eder, beğenmediklerini ise cezalandırmaktadır. Hazine memurları, Agop Paşa devrine kadar böyle bir muameleyle karşılaşmadıkları için baştaki hayretleri korkuya dönüşmüştür. Dönemin tanıkları Agop Paşa'nın bazı münasebetsiz tavırlı memurları dövdüğünü belirtmektedir. Agop Paşa, çalışanların hal ve hatırını mutlaka sormakta, memurlardan kapıcılara kadar herkesi tanımakta ve sohbet etmektedir.²⁷ Agop Paşa'nın nazırlığı sırasında Mabeyn kâtipliği yapan Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bulayız, memurlara verilen yemeklerden şikâyet etmektedir. Tasarruf tedbirlerine göre memurlara üçüncü tertip yemek verilmekte, az yağlı ve kalitesiz sebze, et yemekleri ve pilavlar, yanında da şekersiz tatlılar nedeniyle midelerinin bozulması anlatarak, yazı masalarında karbonat bulduklarını eklemektedir. Bu durum Agop Paşa'nın vefatına kadar devam etmiştir.²⁸

Maliye Nazırı Agop Paşa'nın diğer nezaretlerin teşkilatlanması konusunda önerilerinin dikkate alındığı görülmektedir. Agop Paşa, daha önce Maliye Nezareti'ne bağlı bulunan Orman ve Meadin idarelerinin Ticaret Nezaretine aktarıldıktan sonra istenilen başarının sağlanamaması nedeniyle bunların tekrar Maliye Nezaretine devredilmesi gerektiği görüşündedir. Münasebeti nedeniyle 1872'den itibaren müstakil bir şekilde yönetilen Nafia Nezaretinin iş yükü azalan Ticaret Nezaretine bağlanmasının münasip olduğunu ifade ettiği tezkiresini hükûmete sunmuştur. Padişahın da onayıyla 23 Aralık 1886 tarihinde Orman ve Meadin idareleri eskiden olduğu gibi Maliye Nezaretine bağlanmış, müstakil kalan Nafia Nezareti ise Ticaret Nezareti ile birleştirilmiştir.²⁹

27 Pakalın, *age.*, s. 52.

28 Pakalın, *age.*, s. 56.

29 BOA., Y. A. HUS., 197/147, 26 Ra 1304/23 Aralık 1886; BOA., Yıldız Başkıtabet Dairesi

Agop Paşa'nın görevde olduğu dönemde Osmanlı Maliyesi, merkez ve taşrada tasarruf tedbirlerine uyulmaması, satın alımlarda yapılan özensizlikler, gereğinden fazla memur istihdamı, karşılıksız maaş tahsisi ve kimi maaşlara yapılan haksız zamlar gibi nedenlerle aşırı yük altındadır.³⁰ Agop Paşa, göreve gelişinden itibaren mali konulardaki başarıları ve devletine sadık bir tavırlarıyla tanınmaktadır. Her türlü suiistimale ve rüşvete meydan vermemeye çalışmıştır. Devletin en büyük masraflarından olan maaş ve satın alımlarından maaş ödemelerine öncelik vermiş, diğer ödemeler ve satın alımları ise mümkün olduğunca intizama sokmuştur. Ticari alımlarda verilen %30 iskonto hazineyi zora sokmakta ve birtakım suistimallere neden olarak devleti zarara uğratmaktadır. Havale sahipleri ise menfaatlerinden taviz vermemektedir. Agop Paşa, bunların yanında 1889/90 (Rumi 1305) senesinden itibaren yapılacak ödemeleri nizam sokma fikrinde olduğu için son dört yılın hesaplarını kontrol ettirmiştir. Taşrada yapılan tahsilatlarda keyfi uygulamaların merkezdeki maliye memurlarına yansması nedeniyle geçmişte ancak beş maaş alabilen memurlar, mali 1888/89 (Rumi1304) ve 1889/90 (Rumi 1305) seneleri maaşlarını tam alabilmişlerdir. Agop Paşa, maaşları ödeyebildiği için pek çok dua ve takdir kazanmıştır. Memurların maaş ödemeleri yanında Avrupa'dan alınan mühimmat ve silah taksitlerinin vaktinde ödenbilmesi ve özellikle askerlerin maaşlarının ödeyebilmek ve yine askerlerin günlük işlerinin karşılanabilmesi için her türlü mali kaynağı değerlendirmeye çalışmıştır. Bu kapsamda gelirleri giderlerini karşılamayan vilayetlerin askeri masraflarının gelir fazlası olan vilayetlerden tedarik edilmesini sağlamıştır. Gelirlerden kalan bakiyeler merkeze gönderilmişse de bütçe açığını gidermeye tesiri olmamıştır. Ayrıca hem keyfi uygulamaları önlemek hem de bütçelerin hazırlanması için vilayet muvazene ve müfredat defterlerinin bir nüshasının merkezde bulundurulması uygulamasını başlatmıştır.³¹

Agop Paşa, hazırlayarak 1 Ağustos 1888'de uygulamaya koyduğu bir nizamname ile Maliye Nezareti teşkilat yapısını ve çalışanların görevlerini yeniden düzenlemiştir. Meskûkat-ı Şahane İdaresinin teşkilat yapısı revize edilmiştir. Merkezde bir hukuk müşavirliği kurularak taşrada vali ve defterdara bağlı dava vekillerinin (Avukat) görevlendirilmesi uygulaması başlamıştır. Aşar gelirleri-

Maruzatı (Y. PRK. BŞK.), 11/44, 26 Ra 1304/23 Aralık 1886.

30 Dadyan, *age.*, s. 315; Akar, *agt.*, s. 72.

31 Akar, *agt.*, s. 72; Yeşiltepe Turşucu, *agt.*, s. 140; BOA., Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ML.), 9/30, 18 B 1306/20 Mart 1889; BOA., Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.), 1675/74, 25 Ra 1307/19 Kasım 1889.

nin toplanmasında kullanılan emanet usulünün kaldırılmasını sağlayarak Aşar ve Ağnam Emaneti'ni Aşar ve Rüşumat Müdüriyeti adı altında Maliye Nezaretinin merkez dairelerinden biri haline dönüştürmüştür. Vergi işleriyle ilgili olan Vergi Emaneti'ni ise Maa Tahrir Vergi Müdüriyeti haline gelmiştir. Her iki idare de merkez daire kapsamına alınmıştır. Şehremanetinde bulunan Maa Tahrir Vergi İdaresi şubesi ve tahsil memurları ve diğer görevli memurlar maliye hazinesine nakledilmiştir. Şehremanetinde vergi işlerinden mesul mal müdürleri nezarete bağlı olarak belediye dairelerinde bulundurulmuştur. Emlak ve akar kıymetlerinde meydana gelen değişiklikler belediye dairelerinde incelenecek, emlak sahiplerinin itirazları ise Meclis-i Maliyede tetkik edilecektir. Yapılan değişikliklerle varidat ve masarifat idareleri Muhasebe-i Umumiye-i Maliye idaresinde birleştirilmiştir. Ayrıca Agop Paşa tarafından aynı yıl yapılan diğer değişikliklerle mali idarenin yapısı; Muhasebe-i Umumiye-i Maliye, Düyun-ı Umumiye Müdüriyeti, Aşar ve Rüşumat Müdüriyeti, Beytül-Mâl Müdüriyeti, Sandık Emaneti, Maa Tahrir Vergi Müdüriyeti, Muhasebat-ı Atika Muhasebeciliği, Orman ve Maadin Müdüriyeti, Hukuk Müşavirliği olarak düzenlenmiştir. Agop Paşa'nın Maliye Nezareti teşkilat yapısı 1908 senesine kadar çok az değişikliklerle devam etmiştir.³²

Agop Paşa döneminde, Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının teslimi bedelinde kumpanyanın ödediği meblağ, Deutsche Bank vasıtasıyla ihraç edilen 30.000.0000 marklık tahvil bedelleri, 1871 senesi istikraz tahvillerinin 5 Mart 1891'de tebdili ve aynı yıl ihraç edilen Osmaniye tahvilatından elde edilen toplamda 6.338.503 lira Hazine'ye kaynak olarak sağlamıştır. Bunlardan elde edilen 4.418.765 liranın 1.923.392 lirası fevkalade askeri masraflara, kalan 2.495.373 lira ise adi bütçe açığını gidermek için kullanılmıştır. 1891/92 (Rumi 1307) yılına 362.591 lira tutarında tahvilatın yanında 1.557.146 lira nakit para aktarmıştır. Agop Paşa, nakit ihtiyacının tedarikinde tahvil ihracı ve tebdili yöntemini kullanmaktadır. Hazineyi buhranlı dönemlerinden bir nebze de olsa kurtaran Agop Paşa'nın görevden ayrılışından sonra olağanüstü masraflar için kendisinin döneminden devreden meblağ kullanılmıştır.³³

27 Ekim 1890 tarihinde çıkan haberlerde Hazine-i Hassa ve Maliye Nazırı Agop Paşa'nın Maliye Nezareti zararına, Hazine-i Hassa çıkarına tahvilat

32 BOA., Yıldız Hazine-i Hassa (Y. PRK. HH.) 20/14, 23 Za 1305/01 Ağustos 1888; Serkan Aşar, "Geçmişten Bugüne Mali İdare", *TBB Dergisi*, S. 73, 2007, s. 425; Aslıhan Nakiboğlu, "19. Yüzyılda Osmanlı Maliyesinde Değişim, Bürokratik Düzenlemeler ve Maliye Nezaretinin Kurulması", *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, C 5, S 2, 2012, s. 89; Yeşiltepe Turşucu, *agt.*, s. 141.

33 Akar, *agt.*, s. 117-118.

ciro ettiğine dair dedikoduların yapıldığı, ancak bunların yalan olduğu yer almıştır. Dedikodulara göre paşa, bu tahvilleri padişahın güvenini kazanmak için tahsil etmektedir. Gerçekte ne Maliye ne de Hazine-i Hassa için ciro edilen tahvilat bulunmamaktadır. Agop Paşa'nın Hazine-i Hassa görevinden önce pek çok kimse Hazine-i Hassanın kayıtlarındaki karmaşadan yararlanarak metruk emlak ve arazi-i seniyyeden istifade etmektedir. Ülke genelindeki bu suiistimalleri Agop Paşa önlemiş, metruk Emlak-ı Hümayunu bularak birçok memur istihdam etmiştir.³⁴

b. Maliye Nazırı Agop Kazazyan Paşa Döneminde Osmanlı Bankası ile Mali Münasebetler ve Yapılan Dış İstikrazlar

Agop Kazazyan Hazine-i Hassa Nazırlığı görevinden önce Osmanlı Bankası memur olarak çalışmıştır. Osmanlı Bankası genel direktörü Mösyö Foster, Agop Kazazyan'ın Osmanlı Bankası ile iyi ilişkiler içinde olacağı düşünmüşse de beklediği gibi olmamıştır. Maliyedeki icraatlarında serbest hareket eden Agop Paşa, bir nevi ambargo uygulayarak bankayla olan münasebetlere kısıtlama getirmiş, mali konularda Crédit Lyonnais Bankasıyla çalışmayı tercih etmiştir.³⁵ Mösyö Foster, Agop Paşa ile dostane ilişkileri olmasına rağmen dönem dönem anlaşmazlık yaşadıklarını, paşanın sıcak ilişkiler kurmadığını ve saygısız bir karaktere sahip olduğunu belirtmektedir. Ayrıca 21 Aralık 1886 tarihinde yazdığı bir mektupta, Paşa hakkında “*olabilecek en kalles en nankör adam*” nitelendirmelerinde bulunmuştur. Mösyö Foster'ın isteklerinin kabul görmemesi ve paşanın inatçı tavırları neticesinde paşa için bu tür söylemlerde bulunması olağandır. Mösyö Foster'dan sonra banka direktörlüğü yapan Mösyö Deveaux, 14 Ağustos 1888'de komitenin Paris'te yapılan toplantısında paşayı medeni olmamakla itham etmiştir. Mösyö Deveaux, Mösyö Foster'ın aksine esneklikten yoksun bir karaktere sahip olup, resmi çevrelerle ilişkilerinde uyumsuz davranmıştır. Sadece Sadrazam Kamil Paşa ile arası iyi olan Mösyö Deveaux, Agop Paşa'nın Maliye Nazırlığına getirilmesinin ardından türlü hileler çevirmeye başlamıştır. Agop Paşa, Mösyö Deveaux için “*Şu anda bulunduğum yüksek mevkiye gelmemi hazmedemeyen bu adam ayağımı kaydırmak için her yolu deniyor*” demektedir. Osmanlı Bankası yöneticilerinin Agop Paşa'ya dair negatif söylemlerinin temelinde paşanın kimseye minnet etmeyen başına buyruk bir yapısı bulunmaktadır. Paşanın bankaya karşı olan olumsuz tavrında banka memuriyeti esnasında gördüğü

34 BOA. Y. PRK. TKM. 19/31, 13 Ra 1308/27 Ekim 1890.

35 Vasfi Şenözen, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982 s. 39; Akar, *age.*, s. 117.

suiistimaller ve bankanın devletin yararında olmayan kararlar alması etkili-
dir. Ayrıca Osmanlı Bankası, kusurlu işlerinin ortaya çıkarabileceği korku-
suyla paşa ile Hazine-i Hassa Nazırlığı döneminden itibaren uğraşmaktadır.
II. Abdülhamid, paşanın kumpaslara kurban gitmesine izin vermemiş, Os-
manlı Bankası ile ilişkilerin askıya alınması konusunda sessiz kalmıştır.³⁶

Bankanın kuruluşundan itibaren ilk kez böyle bir kriz yaşanmaktadır. 31
Temmuz 1889 tarihinde Komite (Osmanlı Bankasının yönetim kurulu),
Fransa elçisi Montebello'yu Maliye Nazırı ile olan münasebeti yumuşatmak
amacıyla aracı olarak kullanmıştır. Agop Paşa müzakere sırasında, Fransız
sermayesine ve Osmanlı Bankasına dair düşmanlığı bulunmadığını, Alman-
lara ihale edilen Asya demiryolu işinde muvaffak olunamamasının sorum-
lusunun ise Osmanlı Bankası ve Fransızlar olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca
Banka yönetiminin kaba davranışları ile nezaketsiz ve dürüst olmayan tavı-
rılarını eleştirmiş, bankayı adil davranmamak ve yükümlülüklerini yerine
getirmemekle itham etmiştir. Agop Paşa göre bazı yöntem ve uygulamaların
değiştirilmesi ve bankanın İstanbul yöneticiliklerine yeni isimlerin geçmesi
yanında yükümlülüklerin eksiksiz yerine getirilmesi halinde eskisi gibi sıcak
münasebetler kurulabilecektir. Kont Montebello, paşanın samimiyetinden
şüphe etmediğini ancak belirttiği şartların yerine getirilmesinin zaruriyetini
Osmanlı Banka yetkililerine iletmiştir. Elçi Montebello; "yitirilmiş mevzileri
yeniden ele geçirme vaktinin geldiği" düşüncesindedir. Komite, kaybettikle-
rini yeniden kazanmanın vaktinin geldiği düşüncesiyle İstanbul direktörlü-
ğüne 2 Ekim 1889'da sir Edgar Vincent'i tercih etmiştir. Tam yetki ile göreve
başlayan sir Edgar Vincent, Maliye üzerinde denetim kurmaya çalışabileceği
şüphesiyle hükümet tarafından soğuk karşılanmıştır. Aynı fikirde olan Agop
Paşa, bu atamayı "sarayın duyduğu üstesinden gelinmesi olanaksız kuşku"
olarak nitelendirmektedir.³⁷

1886 senesinde Osmanlı Bankasının alacakları ciddi bir mesele olarak gün-
deme gelmiştir. Heyet-i vükela bankanın alacağı olan tutarın asgari 4.050.000
olduğunu, hakeme müracaat edilmesi durumunda meblağın 7.500.000 liraya
kadar çıkabileceğini belirtmektedir. Agop Paşa'nın bu meseleyi geciktirerek
hakeme gitmek istemesi eleştirilmektedir. Dava en az altı ay süreceğinden
dolayı içinde bulunulan darlık hem şiddetlenecek ve uzayacak hem de ban-
ka borcu nakit talep edeceği için hazinenin iflas halinde gösterilmesi gere-

36 Akar, *agt.*, s. 116-117.

37 Akar, *agt.*, s. 79-80; Andre Autheman, *Bank-ı Osmani-i Şabane*, Osmanlı Bankası Arşiv ve
Araştırma Merkezi, İstanbul 2002, s. 123-125.

kecektir. Bu durumda mali itibar düşecek, Avrupa'ya muhtaç kalınacaktır. Yapılan müzakerelerin ardından Agop Paşa, hakem fikrinden vazgeçerek meblağın yaklaşık 4.500.000 lira üzerinden yedi veya sekiz senede münasip bir faiz ile ödenmesi konusunda Osmanlı Bankası direktörü ile görüşülmesi kararını almıştır.³⁸ Banka yöneticileri, Osmanlı Devleti'nin mali durumunu göz önünde bulundurarak borcun tümünün ödenmesinin gerçekçi olmadığı görüşündedirler. Yapılan görüşmeler neticesinde banka, yaklaşık 3.000.000 liralık alacağından feragat ederek 4.499.990 lira borcu faiz oranı %5 olacak şekilde gümrük vergileri bedel gösterilen 204.545 lira tutarında tahvilat olarak yapılandırmıştır.³⁹

Agop Paşa, 16 Ocak 1887 tarihinde askeri ihtiyaçlar için faiz oranı %5 olacak şekilde 3.000.000 liralık tahvil ihracı için müzakereler yapılmasını buyurmuştur. Satın alınacak fişeklerin ve tüfeklerin yanında diğer mühimmat ödemelerinin denkleştirilmesi ve 2.000.000 liralısını tedbir olarak elde tutmak üzere borçlanmanın 6.000.000 liraya çıkarılması kararı alınmıştır.⁴⁰ 1888 senesinin Mayıs ayında bahsi geçen silah ve levazımat alımları için ihraç edilen 6.500.000 tahvilin yanında 900.000 liralık %5 faiz oranı, itibari değeri %56 olan 2.500.000 lira tutarındaki tahvil, Osmanlı Bankası aracılığıyla ihraç edilmiştir.⁴¹

Alman silah sanayisinden alınacak siparişlerin ödemeleriyle 1887 senesinden itibaren başa çıkamayan Osmanlı Devleti, Banka ödemelerini askıya alma kararını almıştır. Yakın geçmişte yaşanan krizin tekrarlanmasından korkan Osmanlı Bankası, gümrük vergilerinin karşılık gösterileceği yeni bir istikraz önermişse de II. Abdülhamid onaylamamıştır. Banka, alacaklarını tahsil etmenin yollarını ararken Agop Paşa, 9 Eylül 1888'de Deutsche Bankdan faiz oranı %5 ve %2 amortisman ödemeli 30.000.000 mark tutarında 1.634.877 liralık Kaulla veya Saydı Mahi olarak bilinen istikrazı gerçekleştirmiştir. 21 Eylül'de hazırlanan istikraz anlaşmasının muamelesi 3 Ekim 1888'de imzalanmıştır. Anlaşma, yekünde 30.000.000 mark itibari değerli 75.000 adet her biri 400'er marklık tahvilden oluşmaktadır. Altı ayda bir her senenin Mayıs

38 BOA., Y. A. HUS., 191/9, 02 Ş 1303/06 Mayıs 1886; BOA., Y. A. HUS., 191/55, 10 Ş 1303/14 Mayıs 1886; BOA., Y. A. HUS., 191/12, 04 Ş 1303/08 Mayıs 1886.

39 Autheman, *age.*, s. 122-123.

40 BOA., Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 16/4, 20 R 1304/16 Ocak 1887; BOA., İ. DH. 1295/102286, 28 R 1304/24 Ocak 1887

41 BOA., Y. PRK. TKM. 12/14, 29 N 1305 / 09 Haziran 1888; BOA., HR. TO. 478/31, 13 Temmuz 1888.

ve Kasım'ında ödenmek üzere olan istikrazın ilk kuponunun vadesi 1 Mayıs 1889 tarihindeydi. Osmanlı Devleti, Duyun-u Umumiyyeye devredilen mahaller dışındaki yerlerin saydiye rüsumu, saydiye ruhsatıyeleri rüsumu, av ruhsatıyeleri rüsumu, ipek aşarı, tömbeki satış ruhsatıyeleri gelirlerini karşılık göstermiştir. Bu istikraz ile ele geçen meblağı hükümet, Almanya'dan getirilen Mauser silah bedellerinin ödenmesinde kullanmıştır.⁴² Osmanlı Bankası, Deutsche Bank ile yapılan borçlanmaya, istikraz imtiyazı yetkisinin kendilerinde olması gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Hükümetin yapılan borçlanmanın Anadolu demiryolu imtiyazı ile ilgili olduğuna dair açıklamasına rağmen Osmanlı Bankası ilişkileri askıya alma yoluna gitmiştir. Osmanlı Bankası ile ilişkilerin kötüye gitmesinin aksine satın alınan Mauser tüfekleri ile Osmanlı Devleti ve Almanya yakınlaşması başlamış, bu istikraz ile ekonomik anlamda bir münasebetin ilk adımı atılmıştır. Almanya, 20. yüzyılın başlarında yalnız bırakılmış bir ülke olan Osmanlı Devleti'ne siyasi ve ticari olarak bir müttefik olacaktır.

Agop Paşa'nın Maliye Nazırlığı esnasında yaptığı ikinci dış istikraz, faiz oranı %4 olan 4.499.500 Osmanlı liralık 1890 senesi tahvilatı borçlanmasıdır. Osmanlı Bankası, 16 Aralık 1889'da Maliye Nazırı ile temaslarda bulunmayı talep etmiştir. Görüşmelere katılan Berger Lender, "bize kendi koşullarını bir ultimatom biçiminde dayattı. Eğer onu (Agop Paşa) deviremiyorsak (yeri çok sağlam görünüyor), en azından benim kanımca koşullarını kabul etmeliyiz. Ya ilişkiyi kesip atmalıyız ya da nazırın haksız dayatmalarını kabullenmeliyiz" diyerek Maliye nazırının şartlarına razı gelinmesini, eğer kabul edilmeyecekse de ilişkilerin kesilmesi yönünde fikir beyan etmiştir. Osmanlı Bankası yönetimi, 20 Mart 1890'da bir sözleşme imzalayarak ağır mali kayıplara uğramıştır. Osmanlı Bankasının alacağı 2.405.589 liraya sabitlenmiş, bu tutar üzerinden tenzilat yapılarak 2.191.887 liraya düşürülmüştür. Bu anlaşmanın ardından, tahkim edilmiş borçlara göre önceliği olan dalgalı borcu menkul kıymet haline getirmek için 1881 senesinde çıkarılan mümtaz tahviller meselesi gündeme gelmiştir. Nominal değerlerinin çok altında işlem gören ancak sonraki yıllarda Osmanlı Devleti'nin kredibilitésinin yükselmesi ve dünya piyasalarındaki uzun vadeli faizlerin aşağı doğru eğilim göstermesiyle bu tahviller değerlendirilmiştir. Duyun-u Umumiye İdaresi ve Osmanlı Bankası, takas ile bu tahvillerin yıllık ödemelerini düşürmeyi teklif etmiştir. Agop Paşa, çıkarılacak tahvil tuta-

42 Autheman, *age.*, s. 122; Du Valey, *age.*, s. 428/429; Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2010, s. 86; BOA., MV. 38/61, 26 C 1306/30 Aralık 1889; BOA., Y. PRK. BŞK. 14/10, 15 M 1306/21 Eylül 1888.

rını artıracak bir öneri şartı sunarak sadece mümtaz tahvilleri değil bazı iç borç tahvillerinin de takas yoluyla ödenmesini sağlamayı planlamıştır. Hazinesin çıkarına olarak yapılan 30 Nisan 1890 tarihli mukaveleye göre mümtaz tahvil maliklerine ellerindeki tahvilleri ya nominal değerinden tahsil ya da %4 faizle gümrük gelirleri ve Mısır vergileri bedel gösterilerek çıkarılacak yeni tahviller ile takas hakkı sunulmuştur. Maliklerin büyük çoğunluğu takası yapmış, böylelikle bu operasyon büyük başarı kazanmıştır. Agop Paşa'nın Hüdavidigar ve Ankara vilayetlerinin aşar gelirleri bedel olarak gösterilen ve Osmaniye 1890 olarak adlandırılan ek tahviller, tahvil-i mümtaze kadar rağbet görmemiştir. 4.999.500 Türk lirası (4.545.000 sterlin) olan bu tahviller ilk kez Alman para birimi de kullanılarak %4 faiz oranlı, %5,73 getirisi olup 41 yıl vadeli 227.250 adettir. Osmanlı Bankası, Osmaniye 1890 tahvillerine %50 iştirak etmiş, %76 emisyon kurundan 1.372.500 liralık 68.625 adet tahvili satın alarak %79'dan satışa sunmuştur. Faizi her yıl 1-13 Mart ve 1-13 Eylül'de olmak üzere altı ayda bir ödenecektir. Bir senelik taksiti yaklaşık olarak 250.000 Türk lirasına tekabül etmektedir.⁴³

Agop Paşa'nın 15 Mart 1891'de hastalığı nedeniyle Maliye Nazırlığından ayrılışından önce yaptığı son dış borçlanma 5 Mart 1891 tarihindedir. Osmanlı Bankası aracılığıyla Osmanlı Devleti ile Paris'teki Rothschild kardeşler ve Londra'daki Rothschild Bank ve mahdumları arasında yapılan Defence Loan ya da Muhafaz-i Hukuk-i Osmaniye adıyla bilinen anlaşmaya göre 1877'de 4.285.630 İngiliz liralık istikraz, Mısır vergisi rehin gösterilerek 6.316.920 İngiliz liralık nominal değer ve faiz oranı %4 olan Osmanlı tahviliyle takas edilmiştir. Faizi her senenin Mart ve Eylül aylarında Londra, Paris veya İstanbul'da ödenecektir. Tahviller 60 sene vadeli olup bir taksit tutarı 280.622 İngiliz lirasıdır. Osmanlı Devleti takas ile 1.399.598 İngiliz lirası kazanç elde etmiştir.⁴⁴

c. Maliye Nazırı Agop Kazazyan Paşa'nın Yaptığı Mali Yıl Bütçeleri

İngilizlerin Mısır'ı işgali ve Girit İsyanı sebebiyle hem askeri harcamalar artmış hem de büyük bütçe açıkları verilmiştir. Önceki senelerden kalan bütçe açıkları yaklaşık 3.000.000 liradır. 1880'de 100.000 olan zabitan ve ümera sayısının 1888'de 245.000'e ulaşmasıyla maaş ödemelerinin yapılmasında güçlükler yaşanmaktadır. Ayrıca 6.000.000 lirası bedelsiz toplam 16.000.000 lira tutarında düzensiz borç bulunmaktadır. Yaşanan krizin çözülmesi için

43 Autheman, *age.*, s. 127-130; Morawitz, *age.*, s. 218; İsmail Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, Ekin Basımevi, İstanbul 1964, s. 80-81.

44 Du Valey, *age.*, s. 430-431.

askeri tahsisatlarda kesintiler, eşya ve erzak bedellerinin düşürülmesi ve başka tasarruflar yapılması şeklinde tedbirler alınmaya çalışılmıştır.⁴⁵

Bütçe açıklarını kapamak amacıyla 1888/89 mali yılı için tasarruf tedbirleri kapsamında dolaylı vergilerin dış istikrazlara bedel gösterilmesi nedeniyle dolaysız vergilerde artış yapılmıştır. Ancak bunlardan beklenen gelir sağlanamayacağı için dolaylı vergilere de artış yapılması önerilmişse de halkın ödeme güünün yetersiz oluşu nedeniyle vazgeçilmiştir. Ayrıca Maliye Nazırı Agop Paşa, bütçe açıklarının yeni borçlanmalar ile değil, masrafları azaltma ve gelirleri artırma yoluyla kapatılması görüşündedir. Bu kapsamda 1888/89 senesi bütçesindeki bütün kalemlerde %20 oranında tasarrufa gidilmesine dair irade-i seniyye çıkarılmıştır. Alınan tasarruf tedbirlerinin tatbikine bir sonraki sene başlanmış ve daha sonraki senelerde geçerli olacağı vilayetlere bildirilmiştir.⁴⁶

1888/89 mali yılı bütçesinde olağanüstü ve adi giderler 21.017.096 lira olarak öngörülmüş, 554.219 lirası fevkalade harcamalar olmak üzere 19.944.156 lira olarak gerçekleşmiştir. Gelirler 18.137.598 lira tahmin edilmişse sene sonunda 3.766.295 lirası fevkalade, 16.499.202 lirası adi olmak üzere toplam 20.265.497 lira olmuştur.

1889/90 mali senesi bütçesi, Agop Paşa'nın Maliye Nazırlığı esnasında hazırladığı ikinci bütçedir. Bu bütçe görüşmelerinde salgın hastalık meseleleri ve iç isyanlar gündem olmuştur. Bilindiği üzere Berlin anlaşmasının 61. maddesi ile bir Ermeni Sorunu ortaya çıkmıştır. Hükûmete Doğu Anadolu'da ıslahat yapılması yönündeki dış baskılar yanında Rusya'nın desteğiyle 1890 senesinde ilk Ermeni eylemleri ve suikastlar yaşanmıştır. Ayrıca ülke genelinde şiddetli bir grip salgını görülmüştür. Halkın tedavi masraflarının karşılanmasında yaşanan zorluklar nedeniyle geciken maaşlardan en az birinin ödenmesi için hazinenin çalışmalarında bulunması beklenmektedir. Ancak 1889/90 yılı bütçesi, onaylanıp tasdikinde gecikme yaşanması nedeniyle uygulama vakti bulamamıştır. Gecikme, bürokratlar arasındaki mücadele ve Meclis-i Vükela ile Bâb-ı Âli'de kurulan bütçe komisyonlarının hantallığından kaynaklanmaktadır. Bütçeye göre gelirler 17.795.457 lira, fevkalade masraflarla beraber beklenen gider 21.153.991 liradır. Bütçe açığı 3.358.534 lira olarak hesaplanmıştır. Sene sonunda adi bütçe gelirleri 18.107.244 lira, olağanüstü gelirler 1.329.572 lira, adi giderler 18.726.790 lira, olağanüstü giderler 550.061 lira olarak gerçekleştirmiştir.⁴⁷

45 Akar, *agt.*, s. 71-73.

46 Akar, *agt.*, s. 78; BOA., DH. MKT. 1610/62, 25 B 1306/27 Mart 1889.

47 Akar, *agt.*, s. 93-94; Yeşiltepe Turşucu, *agt.*, s. BOA., DH. MKT. 1689/5, 20 Ca 1307/12 Ocak

1890/91 mali yılı bütçesi müzakerelerine bir önceki bütçenin uygulama fırsatı bulmasına sebep olan bürokratlar arasındaki mücadele damga vurmuştur. Sadaretin Agop Paşa'ya karşı olan olumsuz tutumu nedeniyle padişaha yapılan şikâyetler meşguliyetlere neden olmuştur. Maliye Nazırının bütçe komisyonu görüşmelerine katılmaması nedeniyle bütçenin hazırlanmasında gecikmeler yaşanması yanında Agop Paşa, 1888 senesi Ekim'inde yaptığı bir harcamayı Maliye Kontrol Komisyonuna bildirmemiş, komisyonun çalışmalarını sekteye uğratarak komisyonun dağılmasına neden olmuştur.

Maliye Kontrol Komisyonu, yolsuzluk nedeniyle görevden alınan Maliye Nazırı Mahmud Celaleddin Paşa'nın yaptığı usulsüzlükleri araştırmak amacıyla Agop Paşa'nın başkanlığında kurulmuştur. 13 Ekim 1888 tarihinde Padişah tarafından verilen emirle sürekli hale getirilmiş, ancak Maliye Nazırı Agop Paşa'nın iş birliği yapmaması, teslim edilmesi gereken evrakları geciktirmesi ve çeşitli zorluklar çıkarması nedeniyle sorunlar yaşanmıştır. Agop Paşa bazı mali işlerin ivedi yapılması gerektiği için komisyondan onay beklemenin olanaksızlığını anlatmış, hükûmet hak vermiştir.⁴⁸ Sadrazam Kamil Paşa 15 Mayıs 1890 tarihinde Maliye Kontrol Komisyonunun kapatılarak mali işlerden yalnızca Maliye Nezaretinin mesul olacağını padişaha ileterek komisyonu işlevsiz hale getirmiştir.⁴⁹

Padişah, Agop Paşa hakkındaki şikâyetler üzerine paşayı 7 Aralık 1889 tarihinde huzuruna çağırmıştır. Kendini savunan paşa bütçe dengesi için olabildiğince tasarruf yapılmasının önemine dikkat çekmiştir.⁵⁰ Paşa, bu sene bütçesinin muvazenesi için Duyun-u Umumiye tahsisatı hariç diğer dairelerin tahsisatlarından %10, Heyet-i Ayan maaşlarının yarı oranında kesinti yapılması, memurlara her ne surette olursa olsun iki maaş verilmemesi, vilayetlerdeki muhacirin iskânı için merkezden memur gönderilmeyip, taşra memurları eliyle yapılması şeklinde on yedi maddelik bir öneriyi padişaha sunmuştur.⁵¹ Bâbîâlî tarafından yapılan değerlendirmelerin ardından Agop Paşa'nın önerilerinin çoğunluğu uygulanmıştır.⁵²

1890; BOA., DH. MKT. 1700/70, 2; 7 C 1307/18 Şubat 1890.

48 Bölükbaşı, *agt.*, s. 94;

49 Bölükbaşı, *agt.*, s. 92-95; BOA., Y. PRK. ML. 9/23, 03 B 1306/5 Mart 1889; BOA., Y. PRK. BŞK. 15/55, 13-08-1306/14 Nisan 1889; BOA., İ. DH. 1093/85691, 15 Za 1305/24 Temmuz 1888; BOA., Y. A. HUS. 229/50, 12 S 1307/08 Ekim 1889.

50 Akar, *agt.*, s. 95-96; Bayraktar, *agm.*, 2010, 72; BOA., Y.A. HUS. 231/7, 05 R 1307/29 Kasım 1889; BOA., Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.) 45/55, 11 C 1307/02 Şubat 1890.

51 BOA., Y. EE. 10/40, 22 R 1307/16 Aralık 1889; BOA. Y. EE. 45/55.

52 Akar, *agt.*, s. 104.

1889/90 senesi bütçesi tasdik edilmesine rağmen tatbik edilememiş, alınan kararların bir dahaki bütçe döneminde uygulanarak yeni bütçe hazırlanırken dikkate alınması kararı verilmiştir.

Agop Paşa'nın Maliye Nazırlığı döneminde hazırlanan son bütçe 1890/91 senesi bütçesidir. Bu bütçede bir önceki sene yaşanan gecikmenin tekrarlanmaması için mart ayına kadar yetiştirilmesine çalışılmış, muvazene görüşmeleri 21 Ocak 1890 tarihinde yapılmıştır. Daha önceki bütçe görüşmelerinde olduğu gibi Agop Paşa'nın bütçe komisyonuna devam edememiştir. Bu nedenle denk bütçe hazırlanması imkânsız hale gelmiş, ordunun alacakları tazmin edilmedikçe askerinin iâşesinde güçlükler yaşanabileceği meselesi tartışmalara neden olmuştur.⁵³ Meclis-i Vükelada yapılan tetkikler neticesinde maaş ödemelerinin vaktinde yapılabilmesi amacıyla 31 Mart 1890 tarihinde padişaha sunulmasının uygun olduğuna karar verilerek 3 Nisan 1890'de takdim edilmiştir. Bütçede memur ve diğer görevlilerin maaşlarında yapılan kesintiler ile savunmaya ağırlık verildiği görülmektedir. Ayrıca Bahriye, Nizamiye, Tophane bütçelerinde maaş dışında kalan harcamalarda kesinti yapılmıştır. Memur maaşlarının düşük olması ve sürekli olarak ödemelerin gecikmesi kesinti durumunda suiistimal yaşanabileceği düşüncesiyle mülki daireler haricindeki kalemlerde kesinti uygun görülmüştür. 10 Nisan 1890 tarihli bütçede dâhili borçlar ile harici borçların birleştirilmesi kararının alındığı da tespit edilmektedir.⁵⁴

1890/91 mali yılı bütçesine göre gelirler 17.767.424 lira, giderler 1.642.270 lirası olağanüstü, 18.285.016 lirası adi olmak üzere toplam 19.927.286 lira olarak öngörülmüştür. Olağanüstü bütçe açığı 1.642.270 lira olmak üzere toplam bütçe açığı 2.159.862 lira olarak beklenmektedir. Yılsonunda adi bütçe geliri 16.720.433 lira, olağanüstü bütçe geliri 2.227.935 lira olurken adi bütçe gideri 18.358.018, olağanüstü bütçe gideri 702.460 lira olmuştur.⁵⁵

2. Agop Kazazyan Paşa'nın Osmanlı Bürokrasisindeki Yeri ve Devlet Adamlığı

Agop Paşa, şehzadeliğinde tanıştığı II. Abdülhamid'in 11 yıl boyunca Hazine-i Hassa Nazırlığını yaparak şahsi hazinesini yönetmiştir. II. Abdülhamid, sadakati ve iktisadi yetenekleri dolayısıyla devletin hazinesini de Agop Paşa'ya emanet ederek Maliye Nazırlığına getirmiştir. Agop Paşa ile padi-

53 BOA., İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.) 109/4677, 29 Ca 1307/21 Ocak 1890; BOA. Y.A. HUS. 234/46, 18 B 1307/10 Mart 1890; BOA., İ. DH. 1123/87787, 28 C 1306/01 Mart 1889.

54 BOA. İ. MMS. 134/5742, 19 Ş 1307/10 Nisan 1890; Akar, *age.*, s. 105-106.

55 Akar, *agt.*, s. 114.

şahın ilişkilerinin en sıcak olduğu dönem son maliye nazırlığı sırasındadır. Sadrazam Kamil Paşa ile Maliye Nazırı Agop Paşa arasında yaşanan çekişmede Padişah, Agop Paşa'yı desteklemiş, iktisadi çalışmalarında serbest bırakmıştır. Hatta hastalığı nedeniyle görevinden çekilmek isteyen paşanın yerine ehil birini bulana kadar istifasına müsaade etmeyeceğini bildirmiştir. Bu durum Agop Paşa'ya olan güvenin göstergesidir. Maliye Nazırlığı sırasında yerli ve yabancı uzmanlarla çalışarak program dahilinde nezareti düzenlemiştir. Liyakatsiz memurları görevden almış, maaş ödemelerini düzene sokmuş, suiistimallerin önüne geçmeye çalışmış, mali açıkları kapayabilmek için tasarruf tedbirleri almıştır.⁵⁶

Yüksek eğitim görmemiş olan Agop Paşa, kendisini sevmeyenler tarafından cahillikle itham edilmektedir. Çünkü bu kişiler paşayı eleştirecek başka bir yönünü bulamamaktadırlar. Gerçekten de paşa, yüksek öğrenim görmemiştir, ancak matematik zekâsı ve iş disipliniyle her zaman kendini gösteren başarılı biridir. Çağdaş yöntemleri takip eden ve uygulayan biri olarak Osmanlı bürokratik yapısının klasikten modern döneme geçiş sürecinde öncü devlet adamlarından biri olmuştur.⁵⁷

1890 senesinde Ermeni meselesinin ilk ciddi eylemleri gerçekleştirilmiştir. Özellikle Rusya'nın desteğiyle teşkilatlanan Ermeni komitacılar Erzurum ve Kumkapı olaylarını çıkarmışlar, yüksek mevkideki Ermeni devlet adamlarını kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. II. Abdülhamid'e sadakati ve devletçi kimliği ile tanınan Agop Paşa da Ermeni militanların komplolarına maruz kalmış, istemese de olayların içine çekilmeye çalışılmıştır. 29 Kasım 1890 tarihinde Agop Paşa'nın öncülüğünde devlete sadık Ermeni bürokratları Osmanlı Devleti'ne ve Padişaha olan sadakatlerini ve bağlılıklarını bildiren bir arzuhal sunmuşlardır.⁵⁸

Agop Paşa, Maliye nazırlığı esnasında pek çok nişan ve madalya ile taltif edilmiştir. Paşaya 1887 senesi şubatında Papalık tarafından Saint Gregoire nişanı verilmiştir.⁵⁹ 8 Ekim 1889 tarihinde Rusya Devleti'nce birinci rütbe Saint Stanislaus nişanı ile ödüllendirilmiştir.⁶⁰ 1889 senesi Kasım ayında Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden Alman İmparatoru İkinci Wilhelm tarafın-

56 Pakalın, *age.*, s. 45; Dadyan, *age.*, s. 313-317.

57 Yeşiltepe Turşucu, *agt.*, s. 222.

58 Yeşiltepe Turşucu, *agt.*, s. 203-206; BOA. Yıldız Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.) 18/13.

59 BOA., Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.), 530/83, 21 Şubat 1887.

60 BOA., İrade Hariciye (İ. HR.) 315/20215, 12 S 1307/08 Ekim 1889.

dan verilen devlet nişanlarından biri Maliye Nazırı Agop Paşa'yadır.⁶¹ Agop Paşa, 25 Mayıs 1890'da padişah tarafından gümüş ve altın imtiyaz nişanıyla onurlandırılmıştır.⁶²

Agop Paşa, 20 Eylül 1891 tarihinde 58 yaşında iken II. Abdülhamid tarafından hediye edilen atla Yeniköy'de gezinti yaptığı sırada atın ürkmesi sonucunda düşerek vefat etmiştir. Çok sevdiği paşanın vefatıyla derin bir üzüntü yaşayan II. Abdülhamid, Agop Paşa'nın validesi Nikdar Hanım'a taziyelerini sunmuştur. Nikdar Hanım, taziyeden duyduğu memnuniyeti "Bir Agop'um öldüyse bir oğlum sağdır. Allah uzun ömürler versin, müteessir olmasınlar, kazaya rızadan başka elden ne gelir" sözleriyle dile getirmiştir.⁶³

Sonuç

Çalışmanın en mühim bulgularından ilki, II. Abdülhamid'in ayrılıkçı Ermeni eylemlerinin başladığı bir dönemde Agop Kazazyan Paşa'ya önemli iki nezaret olan Hazine-i Hassa ve Maliye Nezaretini emanet etmesinin liyakate önem verdiğinin ve ayrımcılık yapmadığının bir göstergesi olduğudur. Ayrıca Agop Paşa'nın Ermeni ve gayrimüslim kimliğinin devlet görevlerine getirilmesinde ve yükselmesinde engel teşkil etmemesi, kendisinden din değiştirmesi beklenmemesi dikkat çekicidir. Devletin en kritik görevlerinden biri olan Maliye Nazırlığına getirilen bir azınlık mensubunun aldığı batılı tarzdaki radikal iktisadi kararların sonuna kadar onayladığı ve padişahın her türlü eleştiriye karşı Agop Paşa'nın arkasında durduğu görülmektedir. Ayrıca Ermeni terör olaylarının dışında kalan, Osmanlı kimliği ile hareket eden bir azınlık mensubunun kendisine yönelik tehdit ve baskılara karşın Osmanlı Devleti'ne ve padişaha sadakatle hizmet ettiği gerçeğine ulaşılmaktadır. Yaşamı ve icraatlarından anlaşıldığına göre Agop Kazazyan, kendisini bir Osmanlı vatandaşı olarak görmekte ve bu hissiyatla devletine hizmet etmektedir.

Çalışmada ortaya konulan bir diğer çıkarım ise gayrimüslim bir bürokrat olan Agop Kazazyan'ın devletçi yönünün ortaya konulmasıdır. Bu bağlamda Agop Paşa'nın görevi boyunca gelirlerin kanunlar çerçevesinde toplanması ve kullanılması, israfın engellenmesi, gereksiz memuriyetlerin kaldırılması, ihtiyaç durumunda kalemler arasında memur değişimi ile kayıtların vaktinde ve muntazam tutulmasına dair tedbirler alınmasına önem verdiği görülmek-

61 BOA., HR. TO. 293/82, 28 Eylül 1889; BOA. İ. DH. 1174/91828. 10 Ş 1307/01 Nisan 1890.

62 Dadyan, *age.*, s. 315; Pakalın, *age.*, s. 49.

63 Dadyan, *age.*, s. 316; Bayraktar, *agm.*, s. 82-83, Pakalın, *age.*, s. 48.

tedir. Agop Kazazyan, devleti mali buhrandan kurtulmak için sıkı tasarruf tedbirleri almış, maaş ödemelerini düzene sokmaya çalışmıştır. Ayrıca devleti zarara uğratmamak adına iki nazırlık maaşı almanın tasarruf tedbirlerine uygun olmadığını beyan ederek birinin iptal ettirmiştir. Liberal bir iktisat anlayışı ile denk bütçe programı uygulamış, bütçe açıklarını yeni borçlanmalar ile değil, gelirleri artırma ve masrafları azaltma yoluyla kapatılmasına çabalamıştır. Yapılan istikrazlarda devletin menfaatine olacak düşük faizli ve itfa tarihi uzun anlaşmalara imza atmıştır. Teşkilatçı ve yenilikçi bir bürokrat olarak, devlete faydası olacağı düşündüğü icraatlarını çekinmeden gerçekleştirmiştir. Sonuç olarak; Osmanlı Devleti'nin büyük bir değişim ve dönüşüm içinde olduğu 19. yüzyılın son çeyreği ve II. Abdülhamid iktidarının ilk 15 yılına iz bırakan bir isim olan Agop Kazazyan, gayrimüslim kimliğine rağmen Türk İktisat Tarihi'nde önemli bir yere sahiptir.

Kaynaklar

- “Türkiye’nin Mali Tarihçesi”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2018 S. 15.
- Açba, Sait, *Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon 1995.
- Ağar, Serkan, “Geçmişten Bugüne Mali İdare”, *TBB Dergisi*, S. 73, 2007.
- Akar, Şevket Kamil, *1876-1908 Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Autheman, Andre, *Bank-ı Osmani-i Şahane*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2002.
- Bayraktar, Kaya, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Kökenli Bir Bürokrat: Agop Kazazyan”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 58, 2010.
- Blaisdell, D. C., *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi “Duyun-umumiye”*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 1979.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Maliye Komisyonları ve Faaliyetleri (1876-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.
- Çakıcı, Mustafa, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Kıymetli Evrakların Hukuki ve İktisadi İşlevleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019.
- Çakır, Coşkun, *Bir Mali Islahat Hareketi Olarak Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Maliye Politikalarının Tablil ve Tenkidi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- Dadyan, Saro, *Osmanlı’da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul 2011.
- Dadyan, Saro, *Osmanlı’nın Gayrimüslim Tarihinden Notlar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.
- İhsaiyat-ı Maliye (Maliye İstatistikleri) (1885-1909)*, T.C. Maliye Bakanlığı, Ankara 2000.

İnan, Nurkut, “Kanunname-i Ticarete Göre Protestolar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C 22-23, S. 1-4, 1965-1966.

Kıray, Emine, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2008.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayınevi, İstanbul 1999.

Kütükoğlu, Mübühat, *Baltalimanına Giden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Mehmet Süreyya, *Sicili-i Osmani*, C 6, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Memiş, Nevin, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008.

Nakiboğlu, Aslıhan, “19. Yüzyılda Osmanlı Maliyesinde Değişim, Bürokratik Düzenlemeler ve Maliye Nezâretinin Kurulması”, *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, C 5, S. 2, 2012.

Özçelik, Özer, “1875 Moratoryumundan Düyun-ı Umumiye İdaresi’ne Osmanlı Ekonomisi”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014 Bildiriler*, C 2, 2014.

Özdemir, Biltekin, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2010.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, C 4, Maliye Bakanlığı Teknik Kurulu Yayını, Ankara 1977.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.

Pamuk, Şevket, *Türkiye’nin 200 yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.

Parvus Efendi, *Türkiye’nin Mali Tutsaklığı*, haz. Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul 1977.

Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2011.

Şenözen, Vasfi, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982.

Tokgöz, Erdinç, "19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C 18, 2000.

Yeniay, İsmail Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, Ekin Basımevi, İstanbul 1964.

Yeşiltepe Turşucu, Elif, *II. Abdülhamit'in Maliye Nazırı Agop Kazazyan Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1839-1891)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2022.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.) 1675/74, 1610/62, 1689/5, 1700/70.
Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.) 530/83, 293/82, 478/31.

Hazine-i Hassa İradeler (HH. İ.) 65/22.

İrade Dahiliye (İ. DH.) 962/76042, 1012/79900, 1020/80445, 1093/85691, 1123/87787, 1174/91828, 1220/95557, 1295/102286.

İrade Dosya Usulü (İ. DÜİT) 190/53.

İrade Hariciye (İ. HR.) 315/20215.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.) 109/4677, 134/5742.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 16/4, 38/61.

Şura-yı Devlet (ŞD) 914/20.

Yıldız Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.) 18/13.

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.) 11/44, 14/10, 15/55.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.) 45/55, 10/40.

Yıldız Hazine-i Hassa (Y. PRK. HH.) 20/14.

Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS.) 183/37, 191/12, 191/14, 191/37, 191/55, 191/9, 191/91, 197/147, 229/50, 191/12, 191/55, 191/1, 231/7, 234/46.

Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ML.) 9/30, 11/62, 9/23.

Yıldız Tarihlat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.), 10/32, 12/14.

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna: Deniz Ticaretinde Millî İktisadın Yansımaları

Mehmet Savaş*

Giriş

II. Meşrutiyet'in 1908 yılında ilan edilmesiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu çatısı altındaki bütün vatandaşlara özgürlük, eşitlik ve adalet vaat edilmiştir.¹ Bu siyasal liberalizme paralel olarak İttihat ve Terakki'yi destekleyen tüccar serbestiyetten yana bir tavır almıştır.² Oluşan liberal ortam müslim ve gayrimüslimlerin iş bölümünü belirgin hale getirmiştir. 19. yüzyılın ilk yıllarından beri güç kaybeden loncalar II. Meşrutiyet'le beraber lağvedilirken onlarca yıllık ticari geçmişi olan gayrimüslim milletler ve yabancılar iktisadi olarak güç elde etmiş ve imparatorluk ekonomisindeki etkinlerini arttırmıştır. Ticaret ve girişim temelli gelişen yeni iktisadi düzen, usta-kalfa-çırak dayanışmasıyla kendini var eden Müslüman küçük üreticilere kötü bir darbe indirmiştir.³

İmparatorluk ekonomisindeki yeni düzene göre birçok gelişme olurken II. Meşrutiyet'le aynı yılda Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi⁴, 1912 yılında Uşi Anlaşması'yla Trablusgarp'ın yitirilmesi⁵, 1912-1913 yıllarında Balkan Savaşları'nda

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü (Türkçe), İstanbul/TÜRKİYE, msavaş@gelisim.edu.tr

1 Doğan Murat Yücel, "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Hürriyet Kavramının Çözümlemesi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 19, 2017, s. 184.

2 Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C 3, İstanbul 1985, s. 636.

3 Zafer Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 3-4.

4 Murat Koraltürk, *Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 30.

5 Suat Oktar-Arzu Varlı, "İttihat ve Terakki Dönemi'nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C 27, S. 2, 2009, s. 3.

yaşanan yenilgide toprak kaybedilmesi⁶ ve 1913 yılında Girit'in Yunanistan'a katılması⁷ sonucunda Anadolu ve Trakya topraklarına gelen milyonlarca göçmen bir iktisadi buhrana neden olmuştur.⁸ II. Meşrutiyet sonrasındaki beş yıllık süreçte gerçekleşen bu olaylar savunulan liberal düşüncenin İttihat ve Terakki'nin beklentilerini karşılamadığı ve Osmanlı liberalizminin başka bir sonuca neden olduğu görülmüştür.⁹ Böylece I. Meşrutiyet döneminde birlik ve beraberlik bakımından desteklenen İttihâd-ı Anâsır (Osmanlılık) yaklaşımı güç kaybetmiştir.¹⁰ İmparatorluk coğrafyasında çok uluslu-çok dinli yapının çözülmesi, İttihat ve Terakki'nin izleyeceği iktisadi politikaların en önemli belirleyicilerinden biri olmuştur.¹¹

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle beraber gündeme gelen millî iktisat¹² geniş bir çerçevede uygulama alanı bulmuş ve ekonomideki birçok alanı etkilediği gibi deniz ticareti alanını da etkilemiştir. Dolayısıyla bu çalışma, millî iktisadın deniz ticaretine yansımalarını konu edinmektedir. Bu bakımdan çalışma, millî iktisadın yansımaları olarak kanuni araçlarla deniz işletme şirketlerinin filolarına kısmen el konulmasına, liman ve rıhtım millileştirmelerine, devlet kurumlarının yetkilerinin genişletilmesine, millî şirketlerin kurulmasının teşvik edilmesine ve İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlara yönelik bir çerçeve sunmaktadır.

1. Millî İktisat Politikasının Gelişimi

II. Meşrutiyet'in 23 Temmuz 1908 tarihinde ilan edilmesinin ardından imparatorluk çatısı altındaki herkese adalet, eşitlik ve özgürlük vaat edilmiştir.¹³ Siyasi liberalizm, iktisadi düzen bakımından da benzer beklentileri gerektirdiği için İttihat ve Terakki'yi destekleyen tüccar,

6 Özlem Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Deniz Ticareti (1908-1914)*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014, s. 37.

7 Koraltürk, *age.*, s. 30.

8 Yıldız, *age.*, s. 37.

9 Zafer Toprak, "Millî İktisat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C 3, İstanbul 1985, s. 740.

10 Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, Temel Yayınları, İstanbul 1998, s. 19.

11 Seven Ağır, Semih Gökatalay, "Hukuk ve İktisat Perspektifinden Millî İktisat Mirasını Yeniden Düşünmek", *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi*, der. Murat Koyuncu-Hakan Mıhçı-Erinç Yeldan, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 212.

12 Toprak, *age.*, s. 13.

13 Yücel, *agm.*, s. 184.

serbestiyet taraftarı bir tutum izlemiştir.¹⁴ II. Meşrutiyet'in yarattığı iktisadi liberalizm ortamı Müslüman ve gayrimüslimlerin iş bölümünü daha da netleştirmiştir. 19. yüzyılın başından beri kan kaybeden loncalar II. Meşrutiyet'le beraber kaldırılırken ticarete uzun yıllarını harcayan gayrimüslim milletler ve yabancılar ekonomik bakımdan güç kazanarak ülke ekonomisindeki etkinliklerini arttırmıştır. Ticaret ve girişim zemini üzerinde gelişen yeni iktisadi iklim, usta-kalfa-çırak dayanışması çerçevesinde varlık gösteren Müslüman küçük üreticilere ölümcül darbeyi vurmuştur.¹⁵

Ülke ekonomisinde yeni düzene göre çeşitli gelişmeler yaşanırken II. Meşrutiyet'le aynı yılda Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş ve Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak etmiştir.¹⁶ Ardından 1912 yılında Trablusgarp Savaşı sonrası imzalanan Uşi Anlaşması'yla Trablusgarp yitirilmiş¹⁷, 1912-1913 yıllarındaki Balkan Savaşları'nda gerçekleşen yenilgide toprak kaybedilmiş¹⁸ ve 1913 yılında Girit Yunanistan'a katılmıştır.¹⁹ Bu kayıplar, Anadolu ve Trakya topraklarına gelen milyonlarca göçmenin yarattığı iktisadi buhranla sonuçlanmıştır.²⁰ Böylece desteklenen liberal düşüncenin İttihat ve Terakki'nin öngörüsüyle uyuşmadığı ve Osmanlı liberalizminin farklı bir sonuç doğurduğu görülmüştür.²¹ Bu bakımdan I. Meşrutiyet döneminde birleştiricilik açısından övülen İttihâd-ı Anâsır yaklaşımı aşınmaya başlamıştır.²² Osmanlı coğrafyasında çok uluslu-çok dinli imparatorluk yapısının çözülmesi, İttihat ve Terakki'nin uygulayacağı iktisadi politikaların en önemli parametrelerinden biri olmuştur.²³

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla beraber millî iktisat gündeme gelmiştir²⁴. Millî iktisat, düşünsel temellerini Alman Tarihçi Okulunun korumacı doktrininden alan ve sanayileşmeyi kalkınmanın temeli olarak gören bir fikirdir. Daha önceden tartışıl gelen bu fikir, 19. yüzyılın sonunda Ahmet

14 Toprak, *age.*, s. 636.

15 Toprak, *age.*, s. 3-4.

16 Koraltürk, *age.*, s. 30.

17 Oktar, Varlı, *agm.*, s. 3.

18 Yıldız, *age.*, s. 37.

19 Koraltürk, *age.*, s. 30.

20 Yıldız, *age.*, s. 37.

21 Toprak, *age.*, s. 740.

22 Kocahanoğlu, *age.*, s. 19.

23 Ağır, Gökatalay, *agm.*, s. 212.

24 Toprak, *age.*, s. 13.

Mithat ve Musa Akyığıtzade tarafından savunulmuştur. II. Meşrutiyet sonrası ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli üyeleri olan Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp İktisadiyyat Mecmuası ve Türk Yurdu gibi yayın organlarında bu fikri savunan yazılar yazmaya başlamıştır.²⁵ Dolayısıyla millî iktisat Osmanlı topraklarında ve özellikle belli entelektüel, bürokrat ve askeri sınıfta önemli bir ilgi alanı yaratmış ve imparatorlukların doğasında var olan kozmopolitizm sert bir üslupla eleştirilmeye başlanmıştır.²⁶ Örneğin, İttihat ve Terakki'nin önemli şahsiyetlerinden Ziya Gökalp iktisadın kozmopolit olmayacağını savunmuştur.²⁷

Ortaya çıkan savaş koşulları İttihat ve Terakki'nin millî bir ekonomi ve millî bir burjuvazi yaratma hedefine²⁸ giden yolda özlem duyduğu Müslüman-Türk iş adamı sınıfının oluşturulması için gereken ortamı sağlamıştır.²⁹ Savaş sürecince işlemeyen serbest piyasa devletin doğrudan doğruya iktisadi hayata müdahalesiyle sonuçlanmıştır.³⁰ Yani, devlet ekonomiyi güdümlen bir iktisat politikası izlemiştir.³¹ Müslüman-Türk kesim ayrımcı bir şekilde girişimciliğe yönlendirilmiş ve bu kesimin sermaye birikimini hızlandıran spekülatif kazançları göz ardı edilmiştir. Bu spekülatif kazançlar, 'harp zengini' denilen sınıfın oluşmasına yol açmıştır.³² Diğer taraftan yabancı şirketlerin ayrıcalıklı konumlarına son verilmiş ve Osmanlı mevzuatına göre şartları belirlenmiş, ticarete Türkçe'nin kullanımı zorunlu hale getirilmiş, meslek okulları ve gece dersleri açılarak o zamana kadar yabancıların ve gayrimüslimlerin tekelinde olan bazı iş kollarında Müslüman Osmanlıların istihdamı sağlanmıştır.³³ Yani, iyi kurgulanmış teşvik yöntemleriyle bir Müslüman-Türk girişimci sınıfı geliştirmek yönünde bilinçli bir politika izlenmiştir.³⁴

25 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s. 26.

26 Metin Sarfati, "List'in İktisadi Düşüncesinin 'Türkleştirme Süreci' Üzerindeki Yansımaları", *Türkiye'de İktisadi Düşünce*, der. M. Erdem Özgür, Alper Duman, Alp Yücel Kaya, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 133.

27 Toprak, *age.*, s. 740.

28 Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktaş (Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul 1996, s. 30.

29 Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s. 174.

30 Toprak, *age.*, s. 113.

31 Toprak, *age.*, s. 122.

32 Toprak, *age.*, s. 113.

33 Toprak, *age.*, s. 77.

34 Ahmad, *age.*, s. 41.

2. Deniz Ticaretinde Millî İktisadın Yansımaları

İmparatorluk sınırları içinde millî iktisat fikrinin etkileri arttıkça buna paralel olarak denizcilği ilgilendiren kabotaj tartışmaları da başlamıştır³⁵. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra halkın bu yöndeki beklentileri artmış ve kabotaj tartışmaları ivme kazanmıştır³⁶. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle beraber İttihat ve Terakki Hükûmeti mali, iktisadi, adli ve idari kapitülasyon adı altında yabancılara tanınmış her türden imtiyazı 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere kaldırdığını ilan etmiş³⁷ ve denizlerdeki kabotaj uygulamasının nasıl yürütüleceğine dair dokuz maddeden oluşan bir ilkeler bütünü açıklamıştır. Bu ilkelerde Osmanlı Devleti'ne ait karasu, liman, boğaz, nehir ve göllerde her türden makineli-makinesiz deniz araçlarıyla duba, şamandıra, sal gibi vasıtalar bulundurmak ve çalıştırmak kaydıyla ticaret yapma, balık avlayarak ve dalgıçlık yaparak ticaret yapma, kabotaj seferleri düzenleme ve kılavuzluk yapma haklarının Osmanlı tebaasına ait olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Osmanlı limanlarına uğrayan bütün yabancı ticaret gemilerinin Osmanlı kanunlarına tabi olacağı ve resmi işlemlerin gemi için yetkilendirilen kişi veya acente tarafından takip edileceği, Osmanlı Hükûmeti tarafından yönetilen Tahlisiye İdaresi gelirleriyle bir Heyet-i Sıhhiye-i Osmaniye tarafından idare edilen Karantina İdaresinin gelirlerinin maliye nezaretine verileceği açıklanmıştır.³⁸ Yani, Osmanlı Devleti'ne ait bütün sulardaki tasarruf hakkının Osmanlı Devleti'ne ve tebaasına ait olduğu belirtilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti uzun bir dönemin ardından hüküm sürdüğü coğrafyada kabotaj tekeli ele geçirmiştir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıl uluslararası ticaretinde Batı'nın üstünlüğünün kesinleşmiş ve merkantilist kapitalizmin gelişmesine bağlı olarak kumpanyalar yaygınlaşmıştır.³⁹ Ülkenin limanları yabancı ülke kumpanyalarının faaliyet alanına açılmıştır.⁴⁰ Bu şekilde kapitülasyonlar,

35 İlhan Ekinci, "Osmanlı Devleti'nden Marmara'da Kabotaj Tartışmaları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 8, S. 1, 2006, s. 101-102.

36 Ekinci, agm., s. 112-113.

37 Vahdettin Engin, "Kapitülasyonları 1914'te Kaldırmıştık", *Tarih ve Medeniyet*, Temmuz 1996, s. 26.

38 Ekinci, agm., s. 120.

39 Süleyman Uygun, *Osmanlı Sularında Rekabet: Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015, s. 16.

40 Kemal Arı, *Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri*, Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları, İzmir 2008, s. 22. Daha fazla bilgi ve örnekler için Muallim Mehmet Aziz'in konuya yönelik yakınmalarını yazdığı kitap önemlidir. Bk. Muallim Mehmed Aziz, *Büyük Bir Derdi-*

geniş bir biçimde ülkenin bütün iskelelerine yerleşmiş bulunan Batılı tüccarın lehine işlemiştir.⁴¹

Birinci Dünya Savaşı başladıktan kısa bir süre sonra 11 Ekim 1914 tarihinde Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Bahriye Hakkında Kanun-u Muvakkat adlı yasayla Bahriye Nezaretine yerli ve yabancı tüm gemilere el koyma hakkı verilmiştir.⁴² Millî iktisadın ilk yansıması, yasal mekanizma yoluyla deniz ticaretine müdahale olmuştur. Bu kapsamda Osmanlı Seyfi Sefain İdaresi, Şirket-i Hayriye, Haliç Vapurları Şirketi, Hüdâvendigar Osmanlı Seyr-i Sefain Anonim Şirketi ve Hilâl Osmanlı Anonim Vapur Şirketinin filosundaki gemilerin bir kısmı ordunun emrine verilmiştir.

Osmanlı Seyfi Sefain İdaresinin Reşit Paşa, Mithat Paşa, Derne, Halep, Şam, Bezm-i Alem, Urla, Gülcemal, Karadeniz, Akdeniz, Kızılırmak, Yeşilirmak, Pilevne, Bandırma, Gelibolu, Edremit, Mersin, İnebolu ve Beyrut isimli gemileri ordunun hizmetine tahsis edilmiştir. Bu gemilerden bir kısmı Marmara'da İngiliz denizaltıları tarafından bir kısmı da Karadeniz'de Rus savaş gemileri tarafından batırılmıştır.⁴³ İdare, savaşta büyük ve küçük toplam 28 tane gemi kaybetmiştir. Savaş döneminde vapurların kira bedelleri tahsis edilememiş, gelir ve giderler arasında önemli farklar oluşmuş, kömür kullanımını azaltmak için günün bazı saatlerindeki seferler yapılmamış ve idare tasarrufa gitmiştir.⁴⁴

Şirket-i Hayriyenin vapurları savaş sırasında hem askeri taşımacılık hem de Hilâl-i Ahmer hizmeti kapsamında yaralı ve hasta taşımacılığı için kullanılmıştır.⁴⁵ Bu taşımacılık, şirketle Levazımat-u Umumiye Dairesi arasında yapılan anlaşmada belirlenen saat ve ücretler üzerinden gerçekleşmiştir. 1915 yılı mart ayında şirketin toplam on yedi adet vapuru askeri taşımaya tahsis edilmiştir.⁴⁶ Savaşın başlangıcında filosunda otuz dokuz adet vapuru olan şirketin, savaş sırasında 34 numaralı Gayret, 38 numaralı Şükran, 39 numaralı Neveser, 40 numaralı Rehber, 41 numaralı

miz: Osmanlı Deniz Ticareti, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, 1327.

41 Uygun, *age.*, s. 17.

42 Arı, *age.*, s. 31.

43 Eser Tutel, *Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 142.

44 Demet Gediz, *Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi (1910-1923)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 65.

45 Murat Koraltürk, *Şirket-i Hayriye (1851-1945)*, İDO, İstanbul 2007, s. 77.

46 Koraltürk, *age.*, s. 78.

Metanet, 43 numaralı İkdam, 45 numaralı Ressay, 46 numaralı Rüşan, 61 numaralı Sultanîye ve 62 numaralı Hünkâr İskelesi olmak üzere on adet vapuru batmıştır.⁴⁷ Dolayısıyla şirket filosunun dörtte birinden fazlası yok olmuştur.

Haliç Vapurları Şirketi'nin vapurları kira karşılığında askeriyeye tahsis edilmiştir. Şirketin 1915 yılı hesabının kaydedildiği yönetim kurulu raporuna göre, savaştan dolayı şirketin mevcut on dört vapurundan on iki tanesinin askeriyeye tahsis edildiği belirtilmiştir.⁴⁸ Savaşa girmeden hemen önce şirket filosunda bulunan on dört vapurun en eskisi üç yaşındadır. Savaştan önce 1913 yılında 10.324.138 kişiyi vapurlarıyla taşıyan şirket, 1914 yılında savaşın patlak vermesiyle 9.422.464 kişi taşıyabilmiştir. Hem yolcu taşımacılığı için kullanılan gemi sayısının azalmasından kaynaklı şirketin temel gelir kaynağını oluşturan bilet gelirlerinin düşmesi hem de şirket filosunun önemli bir kısmını askeri taşımacılık amacıyla kiralayan hükümetin kira bedelini zamanında ödememesi, şirketin hesaplarını zararlar kapatmasında etkili olmuştur. 1916 yılında 3.891.541 yolcu taşıyan şirket vapurlarıyla 1917 yılında 5.312.280 yolcu taşınmıştır. Yolcu sayısında yaşanan bu belirgin artış, şirket gelirlerinde beklenen sonucu doğurmamıştır. Çünkü 1917 yılında taşınan yolcunun %43,71'ini oluşturan 2.312.280 kişi, sivil yolcuya göre daha düşük bir fiyatla on para karşılığında taşınan askerleri oluşturmuştur.⁴⁹ Düyun-ı Umumiye İdaresinin İstanbul için hazırladığı geçim standardı endeksine göre fiyatların 1914 yılı temmuz ayından 1918 yılının son çeyreğine kadar 18 kattan fazla arttığı⁵⁰ göz önüne alındığında, yıkıcı enflasyonist bir ortamda şirketin zarar ederek asker taşıdığı net bir şekilde anlaşılmaktadır. Şirket vapurlarının hükümetçe kiralanması şirketin faaliyetleri ile gelirleri üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Şirket, vapurlarının kira bedelinin ödenmemesi üzerine Levazımat-ı Umumiye Dairesi ile yapılan sözleşmeyi feshederek yeni kira karşılığının belirlenmesi talebiyle Ticaret-i Bahriye Mahkemesine başvurmuştur. Şirket lehine karar çıkmış ancak

47 Koraltürk, *age.*, s. 85.

48 *Osmanlı Anonim Şirketleri*, haz. Celali Yılmaz, Scala Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 427.

49 Murat Koraltürk, Cem Çetin, Kerem Coşkun, "Haliç Vapurları Şirketi 1909-1941", *Dünü Bugünüyle Haliç, 22-23 Mayıs 2003, Bildiriler*, der. Süleyman Faruk Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 235.

50 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 172.

hükümet yeni düzenleme konusunu ağırdan almıştır.⁵¹ Filosunun önemli bir kısmını işletemeyen ve yolcu taşıyamadığı için geliri azalan şirket yönetimi, yolcuların baskısı karşısında en azından bir veya iki vapurun geri verilmesini hükümetten talep etmiştir. Diğer deniz yolu işletmeleriyle Haliç Vapurları Şirketinin benzer talepleri ancak 1918 yılı eylül ayında kabul edilmiştir.⁵²

Hüdâvendigar Osmanlı Seyr-i Sefain Anonim Şirketinin Başlangıç ve Sağdıç isimli vapurları savaş sırasında askeri nakliyatta kullanılmıştır. Bu vapurlardan biri savaşta batırılmış diğeri de İzmir Limanı'na sığınmıştır.⁵³

Hilâl Osmanlı Anonim Vapur Şirketinin vapurları ordunun emrine verilmiş ve Karadeniz'de kömür nakli için kullanılan Hilal, Güzel, Girit, Millet ve Antalya isimli şirket vapurları 1915 yılında düşman tarafından batırılmıştır.⁵⁴

Savaş esnasında gemileri zorunlu olarak orduya tahsis edilen bütün şirketlerin filosu sayıca eksilmiş, taşıma kapasitesi düşmüş, gelirleri azalmış ve ayrıca elde edilecek potansiyel gelirden kayıplar yaşanmıştır. Bu kayıplar makro iktisadi açıdan düşünüldüğünde hem devletin vergi gelirlerinin azaldığını hem de ülkenin ulaştırma kapasitesinin düştüğünü söylemek mümkündür.

Millî iktisadın ikinci yansıması İttihat ve Terakki Fırkası'nın 1916 yılında düzenlediği kongrede duyurulan kararlarda kendini göstermiştir. Kongrede hükümetin icraatları içinde liman ve rıhtım millileştirmeleri açıklanmıştır.⁵⁵ Bu kapsamda büyük devletlerin işlettiği limanlar ile İstinye rıhtımlarının hükümetçe satın alınıp millî kurumlar arasına alındığı belirtilmiştir.⁵⁶ Aynı yılda İstanbul'da şehremanetinin yetkileri genişletilmiştir. 7 Ağustos 1916 tarihinde yayımlanan bir geçici kanunla şehremanetine; İstanbul için gerekli odun, kömür, besin maddeleri ve diğer temel tüketim maddelerinin taşınması için gereken deniz taşıtlarının bedelini ödeyerek kiralama ve satın alma yetkisi verilmiştir.⁵⁷

Millî iktisadın üçüncü yansıması, millî şirketlerin kurulmasını yönlendiren bir politikayla gerçekleşmiştir. Bu bakımdan 1914-1918 dönemi, savaş yılları olmasına karşın Osmanlı Devleti'nde o zamana kadar anonim şirketçilik

51 Koraltürk vd., agm. s. 235.

52 Koraltürk vd., agm., s. 236.

53 Yılmaz, *age.*, s. 223.

54 Yılmaz, *age.*, s. 367-369.

55 Toprak, *age.*, s. 2.

56 Toprak, *age.*, s. 178.

57 Toprak, *age.*, s. 103-104.

açısından görülmeyen bir canlılık yaşanmıştır.⁵⁸ İttihat ve Terakki, 'Birlikten kuvvet doğar' söylemi üzerinden halkı anonim şirket kurmaya teşvik etmiş ve böylece millî sermayenin birikim yapmasını sağlamak için propaganda yapmıştır.⁵⁹ Bu şirketlerden bir kısmının çalışma alanı doğrudan deniz ticareti ile ilgili olmuştur. Bu bakımdan 1916 yılında üç tane şirket kurulmuştur. Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası, yönetim merkezi İstanbul'da olacak şekilde kurulmuştur. Bankanın çalışma alanlarından biri konşimento karşılığında borçlanmaktır.⁶⁰ Yani banka, deniz ticareti üzerinden nakit akışı sağlama esnekliğine sahip olmuştur. Bankanın başka bir çalışma alanı da liman yapmak olarak tanımlanmıştır.⁶¹ Dolayısıyla bankanın, deniz ticaretinin gelişimine katkı sunması beklenmiştir. Nakliyat-ı Umumiye Osmanlı Şirketi, İstanbul yönetim merkezli kurulmuştur. Şirket, İstanbul'da buharla çalışan diğer taşımacılık alanlarının yanında yanarda, römorkör gibi ulaşım araçlarıyla ev eşyaları ve ticari mal taşımacılığını yapmak için kurulmuştur.⁶² Yönetim merkezi İstanbul'da olmak üzere kurulan Vesait-i Nakliye Osmanlı Anonim Şirketinin kuruluş amaçları arasında büyük-küçük her tür buhar ve yelken gemileri yaparak deniz, göl, nehir ve kanallarda işleterek deniz taşımacılığı faaliyetlerini yürütmek yer almıştır.⁶³

1917 yılında deniz ticaretiyle ilgili iki tane anonim şirket kurulmuştur. Ticaret-i Berriye ve Bahriye Osmanlı Anonim Şirketi yönetim merkezi İstanbul'da olmak üzere yürüteceği diğer ticari işlerinin yanında deniz, göl, nehir ve kanallarda büyük-küçük her türlü buhar ve yelkenli gemi, mavna ve römorkörlerle yolcu ve eşya taşımacılığı yapmak; bu taşıtları satın almak, kiralamak veya inşası için fabrikalar kurmak ve devralmak şirketin faaliyet alanları arasında olmuştur.⁶⁴ Millî İnşaat-ı Bahriye Osmanlı Anonim Şirketi, yönetim merkezi İstanbul olmak kaydıyla demir ve ahşap gemi yapmanın yanında bunlara makine inşa etmek ve her tür tamiri yapmak için fabrika, havuz ve kızak kurmak amacıyla kurulmuştur.⁶⁵

58 Toprak, *age.*, s. 175.

59 H. Avni Şanda, *Türkiye'de İlk Sermaye Şirketleri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 1967, s. 9-10.

60 Yılmaz, *age.*, s. 262-264.

61 Toprak, *age.*, s. 70.

62 Yılmaz, *age.*, s. 362.

63 Yılmaz, *age.*, s. 365.

64 Yılmaz, *age.*, s. 372.

65 Yılmaz, *age.*, s. 387.

Savaş ortamında deniz ticareti yapmak maksadıyla kurulan şirketlerin hepsi İstanbul merkezli olmuştur. Bu şirketler milli iktisat heyecanıyla faaliyet göstermeye çalışmıştır. Dolayısıyla bu şirketlerin iç tüzük hükümlerinde milli iktisadın etkilerini görmek mümkündür.⁶⁶ Şöyle ki, Osmanlı anonim şirketlerinde genel olarak rastlanılan sınırlama, şirket hisselerinden satın alabilecek kişilerin Osmanlı vatandaşı olması şeklindedir.⁶⁷ Bu sebeple savaş dönemini kapsayan 1914-1918 yılları arasında kurulan anonim şirketlerde Müslüman-Türk kesim öne çıkmıştır.⁶⁸ Bu dönemde kurulan şirketlerde yabancı sermayeye nadir olarak rastlanılmıştır.⁶⁹

Milli iktisadın dördüncü yansıması 17 Şubat 1923 ile 4 Mart 1923 tarihleri arasında düzenlenen İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlarda görülmüştür. Ticaret-i Bahriye Meselesi başlığı altında; Türkiye'ye ait limanlarda tam kabotaj hakkının elde edileceği, armatörlerin vapur alabilmesi için ticaret bankalarının kurulmasının sağlanacağı; yerli vapur idarelerinden fener ve sıhhiye vergilerinin %50'sinin tahsil edileceği; vapur ve motorlarca alınan ihrakiyenin vergiden muafiyetinin sağlanacağı⁷⁰ kararlaştırılmıştır. Gümrük muamelatı başlığı altında gümrük işlemlerinin kolaylaşması için belli başlı limanlardan başka ikinci ve üçüncü derecedeki bütün limanlarda bile yeterli transit antrepolarının tesisi ve bu antrepoların hükümetçe yapılmasının olanaklı olmadığı durumda bunların idaresinin muhakkak millî ellere verilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁷¹ Yollar ve Vesait-i Nakliyede Hususi Tarife başlığında mevcut vapur idarelerinin yerli üretim çıktılarının naklinde özel bir tarifenin uygulanması için hükümetin çalışacağı açıklanmıştır.⁷² "Maden Meseleleri" başlığında yerli deniz işletmelerinin yerli kömürü tüketmelerinin temin edileceği kararlaştırılmıştır.⁷³

66 Yılmaz, *age.*, s. 15.

67 Yılmaz, *age.*, s. 45.

68 Sadık Erbaş, "Atatürk Dönemi Türk Ekonomisinde Yerel Sermaye Birikimi: Taşrada Kurulan Anonim Şirketler (1920-1938)", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler C 1*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 181-182.

69 Toprak, *age.*, s. 176.

70 Ayşe Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 37-38.

71 İnan, *age.*, s. 40.

72 İnan, *age.*, s. 49.

73 İnan, *age.*, s. 35.

Yerli girişimcinin korunması ve vergiler üzerinden sübvansede edilmesinin yanında yerli üretim ve tüketimi gözetken bir tutumun kararlaştırılması millî iktisat fikrinin açık bir biçimde somutlaştığını göstermektedir. Bu bakımdan cumhuriyetin kurucu kadrolarında da millî iktisadın etkileri görünür olmuştur⁷⁴.

Sonuç

II. Meşrutiyet, Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü bütün coğrafyada yaşayan herkese özgürlük, eşitlik ve adalet vaat etmiştir. Bu siyasi liberalizm yaklaşımı ekonomiye de yansımış ve İttihat ve Terakki'yi destekleyen tüccar serbestiyet taraflı bir tutuma girmiştir. Gelişen liberal ortam müslim ve gayrimüslimlerin ekonomideki iş bölümünü belirginleştirmiştir. 19. yüzyıl başından beri güç kaybeden loncalar ortadan kaldırılırken ticarete uzun bir geçmişi olan gayrimüslim kesim iktisadi olarak güçlenmiş ve ülke ekonomisindeki faaliyetlerini arttırmıştır. Ticaret ve girişim ekseninde yükselen yeni iktisadi ortam, usta-kalfa-çırak dayanışmasıyla varlık gösteren Müslüman küçük üreticileri ölümcül derecede etkilemiştir. Ülke ekonomisinde bir taraftan bunlar yaşanırken diğer taraftan Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi, Uşi Anlaşması'yla Trablusgarp'ın yitirilmesi, Balkan Savaşları'nda yaşanan yenilgide toprak kaybedilmesi ve Girit'in Yunanistan'a katılmasıyla Anadolu ve Trakya coğrafyasına milyonlarca göçmen iktisadi bir buhrana neden olmuştur. Bu sonuçlar, I. Meşrutiyet'ten beri savunulan Osmanlıcılık yaklaşımının imajını zedelemiştir. Çok uluslu ve çok dinli yapının çözülmeye uğraması, millî iktisat fikrinin ivme kazanmasını sağlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla beraber fikri temellerini Alman Tarihçi Okulu'nun korumacı doktrininden alan ve sanayileşmeyi kalkınmanın temeli olarak gören millî iktisat uygulama alanı bulmuştur. 19. yüzyılın sonunda Ahmet Mithat ve Musa Akyığıtzade tarafından savunulan bu fikir, II. Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki'nin önemli üyeleri olan Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp gibi isimlerce İktisadiyyat Mecmuası ve Türk Yurdu gibi yayın organlarında savunulmuştur. Savaş koşulları İttihat ve Terakki'nin istediği Müslüman-Türk iş adamının sınıfının oluşturulması için gereken ortamı sağlamıştır. Bu ortam sayesinde ekonomiyi yönlendiren bir

74 Arzu Varlı, Murat Koraltürk, "II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Millî İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 9, S. 20, 2010, s. 139.

iktisat politikası izlenmiştir. 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren kapitülasyonların kaldırıldığı ilan edilmiş ve denizlerdeki kabotaj uygulamasının nasıl olacağına yönelik ilkelerin açıkladığı dokuz maddede imparatorluk sınırları içerisindeki bütün sularda tasarruf hakkının imparatorluğa ve imparatorluk vatandaşlarına ait olduğu belirtilmiştir. Bu ilandan on gün sonra 11 Ekim 1914 tarihinde Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Bahriye Hakkında Kanun-u Muvakkat isimli kanunla Bahriye Nezaretine yerli ve yabancı tüm gemilere el koyma hakkı verilmiştir. Millî iktisadın deniz ticaretindeki ilk yansıması; Osmanlı Seyfi Sefain İdaresi, Şirket-i Hayriye, Haliç Vapurları Şirketi, Hüdâvendigar Osmanlı Seyr-i Sefain Anonim Şirketi ve Hilâl Osmanlı Anonim Vapur Şirketi'nin filosunda yer alan gemilerin bir kısmının orduya tahsis edilmesi şeklinde cereyan etmiştir. Şirketlerin ordunun emrine verdiği gemilerin önemli bir kısmı savaş esnasında batmıştır. Bu bakımdan gemileri orduya tahsis edilen tüm şirketlerde filo sayıca azalmış, taşıma kapasitesi düşmüş ve elde edilecek potansiyel gelirlerde kayıplar yaşanmıştır. Bunun yanında hem ülkenin ulaştırma kapasitesi düşmüş hem de deniz ticareti faaliyeti yürüten bu şirketlerin vergi gelirlerinden devlet mahrum kalmıştır. Millî iktisadın ikinci yansıması, İttihat ve Terakki'nin 1916 yılında düzenlediği kongrede alınan kararlarda görülmüştür. Bu kapsamda büyük devletlerin işlettiği limanlar ile İstinye rıhtımlarının hükûmetçe satın alınıp millî kurumlar arasına alındığı belirtilmiştir. Aynı yılın 7 Ağustos tarihinde yayımlanan bir geçici kanunla İstanbul Şehremaneti'ne İstanbul için gerekli yakacak, gıda ve diğer temel tüketim maddelerinin taşınması için gereken deniz taşıtlarının bedelini ödeyerek kiralama ve satın alma yetkisi verilmiştir. Dolayısıyla devlet, yasal mekanizma yoluyla deniz ticareti alanında kendini göstermiştir. Millî iktisadın üçüncü yansıması, millî şirketlerin kurulmasını yönlendiren bir politikayla olmuştur. Savaş yıllarında bu şirketlerin kurulmasında önemli bir artış olmuştur. İttihat ve Terakki Hükûmeti halkı anonim şirket kurmaya yönlendirmiş ve böylece millî sermayenin birikim yapması için propaganda yapmıştır. Bu bakımdan doğrudan veya dolaylı bir hedef çerçevesinde deniz ticareti faaliyeti yürütmesi için Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası, Nakliyat-ı Umumiye Osmanlı Şirketi, Vesait-i Nakliye Osmanlı Anonim Şirketi, Ticaret-i Berriye ve Bahriye Osmanlı Anonim Şirketi ve Millî İnşaat-ı Bahriye Osmanlı Anonim Şirketi kurulmuştur. Millî iktisat heyecanıyla kurulan bu anonim şirketlerde Müslüman-Türk kesim öne çıkmış ve yabancı sermayeye nadiren rastlanılmıştır. Millî iktisadın dördüncü yansıması, İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlarda kendini göstermiştir.

Yerli girişimcinin korunarak vergiler yoluyla sübvansede edilmesinin yanında yerli üretim ve tüketimi önemseyen bir yaklaşımın kararlarda yer alması millî iktisat düşüncesini belirgin bir şekilde somutlaştırmıştır.

Millî iktisat; devletin egemenlik gücünü kullanması açısından yasal mekanizma temelli, iktisat politikasını şekillendirme arzusu bakımından yönlendirici ve belirli bir kesimi gözetme isteği yönüyle de korumacı bir biçimde deniz ticaretine yansımıştır.

Kaynaklar

Ağır, Seven, Gökatalay, Semih, “Hukuk ve İktisat Perspektifinden Millî İktisat Mirasını Yeniden Düşünmek”, *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi*, der. Murat Koyuncu-Hakan Mihçı-Erinç Yeldan, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktaş (Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul 1996.

Arı, Kemal, *Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri*, Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları, İzmir 2008.

Aziz, Muallim Mehmet, *Büyük Bir Derdimiz: Osmanlı Deniz Ticareti*, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, 1910.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara 2008.

Ekinci, İlhan, “Osmanlı Devleti’nden Marmara’da Kabotaj Tartışmaları”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 8, S. 1, 2006.

Engin, Vahdettin, “Kapitülasyonları 1914’te Kaldırmıştık”, *Tarih ve Medeniyet*, Temmuz 1996.

Erbaş, Sadık, “Atatürk Dönemi Türk Ekonomisinde Yerel Sermaye Birikimi: Taşrada Kurulan Anonim Şirketler (1920-1938)”, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, C 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017.

Gediz, Demet, *Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi (1910-1923)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

İnan, Ayşe Afet, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Kocahanoğlu, Osman Selim, *İttihat-Terakki’nin Sorgulanması ve Yargulanması*, Temel Yayınları, İstanbul 1998.

Koraltürk, Murat, Çetin, Cem, Coşkuner, Kerem, “Haliç Vapurları Şirketi 1909-1941”, *Dünü Bugünüyle Haliç, 22-23 Mayıs 2003, Bildiriler*, der. Süleyman Faruk Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.

Koraltürk, Murat, *Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

- Koraltürk, Murat, *Şirket-i Hayriye (1851-1945)*, İDO, İstanbul 2007.
- Oktar, Suat, Varlı, Arzu, “İttihat ve Terakki Dönemi’nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C 27, S 2, 2009.
- Osmanlı Anonim Şirketleri*, haz. Celali Yılmaz, Scala Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Pamuk, Şevket, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Sarfati, Metin, “List’in İktisadi Düşüncesinin ‘Türkleştirme Süreci’ Üzerindeki Yansımaları”, *Türkiye’de İktisadi Düşünce*, der. M. Erdem Özgür, Alper Duman, Alp Yücel Kaya, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- Şanda, H. Avni, *Türkiye’de İlk Sermaye Şirketleri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 1967.
- Toprak, Zafer, “II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- Toprak, Zafer, “Millî İktisat”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C 3, İstanbul 1985.
- Toprak, Zafer, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de Millî İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.
- Tutel, Eser, *Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- Uygun, Süleyman, *Osmanlı Sularında Rekabet: Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015.
- Varlı, Arzu-Koraltürk, Murat, “II. Meşrutiyet’ten Erken Cumhuriyet’e Millî İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 9, S. 20, 2010.
- Yıldız, Özlem, *Osmanlı Devleti’nde Deniz Ticareti (1908-1914)*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014.
- Yücel, Doğanhan Murat, “Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Hürriyet Kavramının Çözümlemesi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 19, 2017.

İzmir İktisat Kongresi'nde Kooperatifleşme Yoluyla Millileşme Anlayışı

Ersin Gürdamar*

Giriş

Latince *Co* “ile, birlikte” ve *Operari* “çalışmak” kelimelerinden oluşan kooperatif kelimesi Osmanlıcada *Teavün* “yardımlaşma” kelimesi ile ifade edilmiştir.¹ Türkler kooperatif mantığına uzak bir millet değildir. Birlikten kuvvet doğar ilkesini düstur edinen esnaf loncaları Osmanlı ekonomisinde önemli bir rol oynamıştır.²

Coğrafi keşifler sonrası deniz yolunun ticarete hâkim duruma gelmesi, Osmanlı'nın kara yolu ticaret gelirlerinin azalmasına sebep olmuştu. Azalan gelirlere tedbir olarak gelen iltizam sistemi “*Ayan*” adı verilen kişilerin ortaya çıkmasına sebep oldu.³ Osmanlı'nın son dönemlerine bakıldığında üreticilerin, aracı ve tefecilerin zulmüne ek olarak Duyun-u Umumiye ve Reji idaresinin şiddetine de maruz kaldığı görülmektedir. Emperyalizm Osmanlı toplumunu geniş ölçüde kuşatmış bulunmaktaydı.⁴

Emperyalizm dışarıda ham madde ve pazar arayışıyla sömürgeler kurarken içeride de kendi halklarını sömürerek aynı anlayışı gerçekleştiriyordu. İngiltere'de sanayi devriminin işçiler için oldukça zorlayıcı koşullar yarattığı

* Dr., Öğr. Gör., Adıyaman Üniversitesi, Kahta MYO, Turizm, Seyahat ve Eğlence Bölümü, Adıyaman/TÜRKİYE, e_man17@hotmail.com

1 İhsan Memiş-Ahmet Fırat, *Kalkınmada Türk Kooperatifçilik Modeli*, Ümid-Bir Yayınları No: 2, Kent Matbaa, Ankara 1979, s.12.

2 *Kooperatif Şirketler*, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları No: 30, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, 4. Baskı, Ankara 1977, s.14.

3 Cemal Taluğ, *Atatürk ve Kooperatifçilik*, Yol-Koop Yayınları No: 6, Ankara 1981, s. 4.

4 Ersin Gürdamar, *Cumhuriyet'in Tütün Politikaları 1923-1950*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 222.

bir ortamda kooperatifçilik kurtuluş aracı olarak ortaya ıktı.⁵ Ekonomik açıdan güçsüzlerin gllere karşı iş birliği arayışına girmesi kooperatifçiliğin ortaya çıkmasına sebep oldu.⁶ İngiltere’de William King ve Robert Owen öncülüğünde başlayan kooperatifçilik hareketi Emperyalizme karşı ciddi ve örgütlü bir tepkiyi oluşturmaktaydı. 1844 yılında 28 dokumacı tarafından Rochdale’de başlayan kooperatif hareketleri kısa sürede Avrupa’nın geneline yayıldı.⁷

Türk topraklarındaki kooperatifçilik faaliyetleri de Osmanlı döneminde kadar uzanmaktadır. 1850 yılında yürürlüğe giren Ticaret-i Beriye Kanunu’nda kooperatifler ile ilgili bir hüküm bulunmadığından Osmanlı döneminde bu niyetle kurulan ortaklıklar resmen kooperatif olarak değil dernek veya anonim şirket olarak kabul edilmelidir.⁸ Tanzimat sonrasında zirai kredi alanındaki en önemli gelişme, Ziraat Bankası’nın temelini oluşturan Memleket Sandıklarının 1863 yılında kurulmasıydı. Memleket Sandıkları kaynaklarını üyelerinden sağlayan ve üyelerinin kredi ihtiyaçlarını karşılayan birer kooperatif niteliğindeydi.⁹ Memleket Sandıkları Osmanlı toplumundaki dayanışma duygusunun Mithat Paşa tarafından şekillendirilmesiyle ortaya çıkmıştı.¹⁰ Memleket Sandıklarının amacı köylüyü tefecilerin elinden kurtarmak ve ucuz kredi vermektir. O dönemlerde faizler %900’e kadar yükselmişti.¹¹

Ülkenin birçok yerinde kurulan Memleket Sandıkları Mithat Paşa’nın sürülmesinin ardından 1888 yılında Ziraat Bankası’na dönüştürüldü. Bu süreçte merkezi yönetim bir yerel yönetim sembolü olan ve oğlcluk ile dayanışmaya dayanan kooperatif sistemini devreden çıkarıyordu. Mithat Paşa gibi aydın bir devlet adamı Osmanlı İmparatorluğu’nun aciziyetini fark etmiş ve halkı ekonomik alanda koruma ihtiyacı ile hareket etmişti. Ziraat Bankası kurulduğunda sandıklardan devralınan sermaye 2,2 milyon altın yani yaklaşık 100 milyon liraydı. Gelişmiş ülkelerde ziraat bankaları, ziraat

5 Taluğ, *age.*, s. 2.

6 Memiş-Fırat, *age.*, s. 15.

7 G. Kessler, *Kooperatifçilik*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1940, s. 28.

8 Memiş-Fırat, *age.*, s. 61.

9 Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 151.; Zafer Toprak, *İttihat Terakki ve Devletçilik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul 1995, s. 3.

10 Remzi Saka, Mithat Paşa ve Kooperatifçilik I, *Kooperatif Dergisi*, Yıl 4, şubat 1949, S 38, s. 8.

11 Emre Gönüllü, *Kooperatifçi Atatürk*, şoförün Sesi İmotay Eğitim Dizisi No: 1, zyrek Basımevi, İzmiz 1986, s. 20.

kooperatiflerine dönüşmekteyken Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan bu durum kurulmak istenen güçlü ekonomik yapıyı baltalamıştı.¹²

Özellikle Meşrutiyet yıllarında ekonomik yapıda meydana gelen milli sermaye yetersizliği gibi olumsuzluklar kooperatifçiliğe olan ilgiyi yeniden artırdı. 1908'den sonra, İttihatçılar piyasa için önemli olan ürünlerde orta ve zengin çiftçiye yönelik politikalar uygulamış, üretici birliklerinin ve kooperatiflerin kurulmasını bu gruplar lehine olacak şekilde desteklemiştir.¹³ İttihatçılar, savaş yıllarında kooperatifler aracılığıyla ticaretin yabancı tüccarlardan alınarak millileştirilmesini amaçlamıştı. İttihat ve Terakki'nin taşra örgütleri, kredi ve satış kooperatifleri kurarak üretici ve tüccarları örgütledi.¹⁴

20. yüzyılın başlarında Avrupa pazarlarına olan bağımlılığın dış ticarete dalgalanmalara yol açması sebebiyle üretici ürünlerini satmakta zorlanıyordu. Üretici, tefecilerle girdiği ilişkilerde genellikle zarar ediyordu. İzmir'de incir piyasasında yaşanan olumsuzlukların giderilmesi amacıyla örgütlenmeye gidildi. 1912'de Germencik'te ve Aydın'da Egeli incir üreticilerinin gerçekleştirdiği üretici kongreleriyle Ege'de tarım satış kooperatiflerinin ön aşamaları tamamlanmış oldu. Bu süreçle birlikte Milli Aydın Bankası'nın bir kolu olarak, Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi 1915 yılında kuruldu.¹⁵ Devlet, 1920'li yıllarda köylü girişimini seferber etmek yoluyla kooperatifleştirme, zahire borsaları kurmak, tohum ve hayvan ıslah istasyonları açmak, tarım okulları açmak, ziraat sayımı yapmak ve örgütlenme alanlarında adım attı.¹⁶

I. Dünya Savaşı sonrasında ekonominin yeniden düzenlenmesi ve sorunların çözülmesi için hükümetlerin inisiyatif alması zorunluluğu ortaya çıktı. Bu durum devletçiliğin ön plana çıkmasına sebep oldu. Versailles Barış Antlaşması devletçilik temelinde ekonomiyi inşa etmeyi planlamıştı. Bununla birlikte devletçilik fikrinin otokrasiyi artırdığı, bireysel girişimlerin önünü kapattığı belli ölçüde doğrudur. Kooperatif sistemi ise ticarete serbestlik sağladığı gibi

12 Remzi Saka, "Mithat Paşa ve Kooperatifçilik VII", *Kooperatif Dergisi*, Yıl 4, Eylül 1949, S 45, s. 7.

13 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, 9. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2005, s. 36.

14 Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 7.

15 Şafak Altun, *Cumhuriyet Ekonomisinin İlk Mucizeleri*, Doğu İletişim Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 30.

16 Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 68.

halkın geniş ölçüde katılımına da imkân sağlamaktaydı. Savaştan çıkan ve ekonomik bakımdan zor durumda bulunan ülkelerde devletçilikten ziyade kooperatiflerin daha verimli olduğu söylenebilir.¹⁷ Bununla birlikte Türkiye rneğinde devletçilik ve kooperatifçilik i ve dış ekonomik smrlere karşı koyarken iş birliği yapmış ve birbirlerini tamamlamışlardır.

İngiltere’de kooperatifçilik ile ilgili oluşan bir düşünce kooperatif ortaklığının ekonominin ilkelerine aykırı olduğuydu. Daha çok tüccarların sahip olduğu bu düşünce kooperatif fikrinin saldırıya uğramasına sebep olmuştu. Avrupa’da birçok ülkede kooperatifler sayesinde tröstlere engel olunmuştu.¹⁸ ABD’de ise 1919 yılı itibarı ile yeni kooperatifler kurulması yönünde büyük bir faaliyet başlamıştı.¹⁹ Rusya, kooperatif ortaklıklarının yerine endüstri ve üretime dayalı bir sistem kurmayı tercih etti. Bunun sonucunda otokrazi ve sermaye Rusya’yı hedeflerinden alıkoydu.²⁰

Türkiye’de ise Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin aksine Atatürk toplumun ekonomik yapısını da sağlamlaştırmaya çalışmıştı. Köylünün üretmesi ve kalkınabilmesinin en etkin yolu kooperatifçilikten geçmekteydi. Köylü tek başına makine satın alamazken kooperatif sayesinde alınan bir makine bütün köylülerin ihtiyaını karşılayabilmektedir.²¹ Bu olumlu özelliğine rağmen kooperatif Avrupa’da tabandan gelirirken Türkiye’de ise devletin öncülük ettiği bir alan olmuştur.²²

17 şubat 1923 tarihinde ekonomi politikalarını belirlemek amacıyla İzmir’de bir iktisat kongresi toplandı. Kongrenin tam adı “*Türkiye İktisat Kongresi*” olsa da “*İzmir İktisat Kongresi*” ifadesi daha yaygın olarak kullanıldı. Kazım Karabekir’in başkanlığında toplanan bu kongreye esnaf, amele, tüccar ve sanayici gibi toplumu temsil eden bütün kesimler katılmıştı. Bu kongre sayesinde kapitülasyonlara izin verilmeyeceği ve ekonomik açıdan bağımsız bir Türkiye’nin kurulacağı bir ticaret şehri olan İzmir’den duyurulmuş olmuştu.²³ İktisat Kongresi yabancı sermayeye düşmanlık etmek için

17 James Peter Warbase, *Kooperatif Demokrasisi*, C II, ev. Akil Koyuncu, İzmir, İncir ve zm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Yayınları No.4, Ahenk Matbaası, İzmir 1947, s. 337.

18 Warbase, *age.*, s. 218.

19 R. B. Forrester, *Birleşik Amerika Devletlerinde Kooperatif Tekniği Hakkında Rapor*, T.C. Ziraat Vekaleti Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Ankara 1938, s. 34.

20 Warbase, *age.*, s. 237.

21 Remzi Saka, “Atatürk ve Kooperatifçilik II”, *Kooperatif Dergisi*, Yıl 3, Ekim 1948, S 34, s. 8.

22 Gönüllü, *age.*, s. 17.

23 A. Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, TTK Yayınları, Ankara 1982, s. 12.

değil ekonomik bağımsızlık için toplanmıştır. Ekonomik bağımsızlığa aykırı olmayan her sermaye olumlu karşılanmaktaydı.²⁴

Cumhuriyet Öncesinde Kooperatifleşme Girişimleri

Türkiye’de kooperatif örnekleri Cumhuriyet öncesi dönemden itibaren görülmektedir. 1885’te İngilizler, İstanbul’da “*İnşaat Kooperatif İngiliz Şirketi*” adıyla bir yapı kooperatifi kurmuştu. 30 Haziran 1911 tarihinde ana tüketim maddeleri tedarik ve satışı ile uğraşan “*Ekonomik Kooperatif Şirket*” adlı bir tüketim kooperatifi İstanbul Galata’da Hazeran Sokağı’nda kuruldu.²⁵

II. Meşrutiyet yıllarında kooperatiflerle ilgili fikirler belirten ilk kişilerden Ethem Nejat, İngiliz Bakkaliye Kooperatif şirketlerinden hareketle bakkallığın önemli olduğunu ve küçük işletmelerden fabrikacılığa geçilmesi gerektiğini düşünmekteydi.²⁶ Nejad’a göre büyük yatırımları gerçekleştirebilmek için büyük sermayelere ihtiyaç vardı. Kooperatifler halkın tasarrufları sayesinde büyük çaplı yatırımların gerçekleşmesini sağlayacaktı.²⁷ Yine bir başka yazar Ahmet Cevat Emre’ye göre de ister yabancı ister yerli tüccardan gelsin kooperatifler ekonomik haksızlıkları ortadan kaldıracak milli bir sanayi, milli bir endüstri ve milli bir ekonomik güç ortaya çıkaracaktı.²⁸

İttihat ve Terakki parti merkezi dönemin kooperatifçilerinden Ahmet Cevat Emre’yi halkı konferanslar yoluyla bu sisteme teşvik etmesi için görevlendirmişti. Ahmet Cevat Emre’ye göre bu siyasi ve anlayışsız müdahale Türkiye’de kooperatifçiliğin mezarını kazmıştı.²⁹ II. Meşrutiyet yıllarında kooperatifçilikle ilgilenen bir diğer yazar Muhittin Birgen’di. Birgen’e göre kooperatifçilik milli iktisat ve ulusal kalkınmanın temel öğelerinden birisiydi. Ancak bu şekilde milli bir burjuvazi yaratılabilirdi.³⁰

I. Dünya Savaşı’nın öncesinde İzmir’de ihracat tacirleri Fig-Pakers Firması altında toplanmış ve bir tröst inşa etmişlerdi. Buna karşılık incir üreticileri Aydın Müstahsilleri Ortaklığı’nı kurdu. Ardından Milli Aydın Bankası kuruldu. Bir diğer kooperatif I. Dünya Savaşı esnasında İstanbul’da

24 TB.M.M. Zabıt Ceridesi, Dönem 8, Toplantı 3, C 27, Birleşim 187, (05.02.1923), s. 176.

25 Süleyman Göker, *Türk Kooperatifçilik Hareketi 1863-1973*, Ankara 1975, s. 56.

26 Özlem Yıldırım Kocabaş, *Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 69.

27 Toprak, *age.*, s. 127.

28 Kocabaş, *age.*, s. 73.

29 Göker, *age.*, s. 48.

30 Kocabaş, *age.*, s. 82.

kurulmuş olan istihlk (tüketim) kooperatifiliğiydi. Savaş yıllarında Rum tacir ve bakkallar halkı istismar etmekteydi. Kendilerinden daha güçlü olan Rum bakkallara karşı yeteri kadar iş birliği yapamayan istihlk kooperatifleri başarılı olamadı.³¹ Yine I. Dünya savaşı öncesinde Samsun'da bir kooperatif girişimi söz konusu olmuştu. nl iktisatçı Charles Gide ile iletişime geçilmiş ve kendisinden bilgi talep edilmişti. Gide'e göre Samsun'daki bu girişim doğarken ölmüştü.³²

Kooperatifleşme girişimleri İttihatçıların gerçekleştirmeye çalıştığı önemli bir alandı. İttihat ve Terakki hkmeti "milli bankacılık" hareketini başlatmış ve 1913'te Milli Aydın Bankası kurulmuştu. Bu banka 120 bin üyeli bir kooperatifler bankasıydı. Savaş yıllarında Osmanlı ekonomisi kendi içinde bütünleşmek olanağını buldu. Anadolu ile Ege-Marmara'nın büyük kentleri, başta İstanbul arasındaki tarım ürünleri alışverişi yoğunlaştı. Bu süreçte Anadolu'da tarıma bağlı olarak bir zenginleşme meydana geldi. Genellikle Ege Bölgesi'nde olmak üzere, tarım kredi ve tarım satış kooperatifleri örgütlendi. Tarımsal ihraç ürünleri piyasalarına egemen olan yabancı tüccarlara karşı Türk üreticilerin ve tüccarların mücadelesi sürmekteydi.³³ İngiliz sermayeli Fig Packers Company (İncir Paketleyicileri Şirketi) karşısında kendilerini korumaya çalışan incir üreticileri, bir pazarlama kooperatifi etrafında örgütlendiler.³⁴

1913 yılında ıkarılan Vilayetler İdaresi Kanunu, Zirai Teavün Şirketlerin kurulmasına dair hüküm içerse de uygulamaya geirilememişti. I. Dünya Savaşı'nda İttihat ve Terakki'nin yoğaltım(tüketim) kooperatifleri savaşın Şartlarından dolayı etkili olamamıştı.³⁵ Yine 1913 yılında İstanbul'un çeşitli semtlerinde tüketim kooperatifleri kuruldu. İttihat ve Terakki hkmetinin yardımları ile İstanbul'un geneline yayılsa da faaliyetleri iktisadi olmaktan ziyade siyasi boyuta büründü. Dolayısıyla bu kooperatifler İttihat ve Terakki hkmetinin son bulmasıyla ortadan kalktı.³⁶

31 Remzi Saka, *Türkiye Kooperatifçilik Siyaseti*, Aleddin Kral Basımevi, İstanbul 1943, s. 35.

32 Alettin Cemil, "Charles Gide", *Kooperatifçilik, Türk Kooperatifçilik Cemiyeti*, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1932, s. 232.

33 Kazgan, *age.*, s. 54.

34 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınevi, Ankara 1982, s. 360.

35 Memiş-Firat, *age.*, s. 59.

36 İleri, *age.*, s. 180.

Ahmet Cevat Emre tarafından 1913 yılında hazırlanan 60 maddelik kooperatif nizamnamesi devlet mevzuatı meyanında olmasa da İstanbul'da kurulan tüketim kooperatiflerinde uygulanmıştır. Yine Ticaret ve Ziraat Nezareti Kalemi Mahsus Müdürü Cemal Bey'in 1914 yılında hazırlamış olduğu 88 maddelik Kooperatif Şirketler Kanunu layihası ve gerekçesi de kanunlaşmamıştır. Ancak görüldüğü üzere kooperatifleşme ve milli ekonomiyi yaratma fikri İttihat ve Terakki Fırkasının da önemli gündem maddelerinden birisidir.³⁷

1913 yılında meyve gümrüğü manifesto memuru Mehmet Ali Bey İstanbul Çırcır'da bir tüketim kooperatifi kurdu. Bunu Unkapanı ve Karaköy tüketim kooperatifleri izledi. Bu üç kooperatif Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı şartlarda tabandan gelen taleplerle kurulmuş özerk tüketim kooperatifleriydi. Ancak savaşın bitmesiyle bu kooperatiflerin faaliyetleri son bulmuştu.³⁸

Mustafa Kemal Atatürk, toplumların kalkınmasında önemli rol oynayan kooperatifçiliği Bulgaristan'da askeri ateşe olduğu zamanlarda fark etmişti. Yine I. Dünya Savaşı esnasında Almanya'ya yaptığı seyahat ve incelemeleri bu sistemin Atatürk'ün vizyonunda kalıcı bir yer edinmesini sağlamıştı. Atatürk'ün Cumhuriyet'in ilk yıllarında oluşturmuş olduğu ekonomi ve kooperatifçilik ile ilgili fikirleri İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde de hayat buldu.³⁹

Osmanlı'nın son dönemlerinde etkili olan düşünür ve siyasetçi Ziya Gökalp'in yazılarında doğrudan kooperatif kelimesini göremesek de toplumun sosyal bir varlık olması sebebiyle dayanışma fikri ekonomi alanında ağırlık kazanmıştı. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile Almanya arasında gerçekleşen ittifakın yansımaları Osmanlı Darülfünun 'unda da etkisini göstermişti. Alman iktisatçıların sosyal ekonomi anlayışı Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomi politikalarına esin kaynağı olmuştu.⁴⁰

Kurtuluş Savaşı yıllarında ekonomik faaliyetlerin durması göze alınamazdı. Bu sebeple, üretimi teşvik amacıyla askerlikten tecil ve mükellefiyet tedbirleri alındı. Buna ek olarak milli bir iktisat siyasetini gerçekleştirecek olan "İktisat

37 Göker, *age.*, s. 51.

38 Göker, *age.*, s. 57.

39 N. Nusret Uzgören, *Atatürk Kooperatifçilik ve Türk Kooperatifçilik Kurumu*, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları No: 51, Ankara 1983, s. 25-27.

40 Remzi Saka, "Gökalp ve Kooperatifçilik 3", *Karınca Kooperatif Postası*, Yıl 16, Mayıs 1950, S 161, s. 9.

Vekaleti” kuruldu. Osmanlı Devleti’nin bütün nezaretlerini vekaletle çevirmek için harekete geçen hkmet, ticaret, sanayi, ziraat, orman ve maden işlerini vekalet bünyesinde tek bir çatı altında topladı. Vekaletin başına, Ağustos 1920 tarihinde, Mahmut Celal (Bayar) getirilmişti. Celal Bey iktisadi işlere 1909 yılında, İzmirden İttihat ve Terakki şubelerinde çalıştığı sıralarda ilgi göstermiş, özellikle kooperatifçilikle ilgilenmişti.⁴¹

1920’li yıllar işgücü ve toprak verimliliğinin düşük düzeyde olduğu bir dönemdi. Kaynakların sınırlı olduğu durumlarda iş birliği son derece önem kazanmaktadır. Kooperatifleşme bu yönüyle o yılların resmileştirilmek istenen temel bir politikasıydı.⁴² Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki 1. İcra Vekilleri Heyeti’nin hazırladığı 77 maddeden oluşan Kooperatif şirketler Kanunu Tasarısı 27 Eylül 1920’de meclise sunuldu. 28 Aralık 1920’de Meclis Genel Kurulu’nda gündeme gelen tasarının ilk 5 maddesi görüşülüp kabul edildi. Tasarının 5. maddesine göre ziraat müdür ve memurları, ziraat, ticaret ve sanayi odaları ile tüm öğretmenler kooperatiflerin kurulmasına yardım etmekle ykmldrlere. Bunu yerine getirmeyen öğretmenler görevlerini yapmamış sayılırlar.⁴³ Bu süreçte İstanbul’da birçok kooperatif kuruldu. Bunlardan bir tanesi de 1921 yılında kurulan “*Memurin Erzak Kooperatifi*” idi.⁴⁴

Kurtuluş Savaşı’nın sadece askeri boyutta olmadığını, aynı zamanda ekonomik boyutunun da olduğunu gösteren önemli bir olay zikredilmeye değerdir. Kooperatif fikrinin hem iç hem de dış sömürüye karşı güçlü bir enstrüman olarak kabul edildiğini yansıtması açısından önemli olan olay ana hatlarıyla şu şekilde gerçekleşmiştir. Zonguldak Mutasarrıfı, Ereğli Kömür Havzası’ndaki işletmeyi çalıştıran Fransız ve İngiliz şirketlerinin işçileri olumsuz şartlara maruz bıraktığını bildirince Saruhan vekili Mahmut Celal (Bayar) olayı araştırarak bir rapor hazırlamıştı. Bu rapor üzerine hazırlanan tasarı meclise sunulmuş ve Sakarya Meydan Muharebesi’nin gerçekleştiği zaman zarfında kanunlaşmıştır.⁴⁵ Maden işçileri için kooperatifler

41 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, TTK, Ankara 1994, s. 158.

42 Taluğ, *age.*, s. 85.

43 Ziya Gökalp Mülayim, *Kooperatifçi Atatürk ve Kooperatifçilik*, Yetkin Yayınları, Ankara 2006, s. 21.

44 Nurettin Hazar, *Atatürk ve Kooperatifçilik*, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları 45, Fon Matbaası, Ankara 1981, s. 14.

45 Ferhat Erçin, *Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Kooperatifçiliği*, İkinci Basım, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s. 46.

kurulmasını zorunlu hale getiren 10 Eylül 1921 tarih ve 151 sayılı Ereğli Havzai Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanununun 4. maddesi şöyleydi: “Alelûmum madenciler nizamnamei mahsusasına tevfikan amele tarafından teşkil olunacak ihtiyat ve teavün sandıklarına beher mah zarfında istihdam edecekleri amele ücuratı umumiyesinin yüzde birinden dun olmamak üzere muaveneti nakdiyede bulunmağa mecburdurlar.”⁴⁶

Çiftçilerin, sanatkârların ve esnafın verdikleri emekle hak ettikleri kârı elde edebilmelerinin en verimli yolu kooperatif şirketlerin sayısının artırılması ile mümkündür. Dağınık halde bulunan kaynakların birleştirilerek büyük sermayeler oluşturulmasının yolu kooperatifçilikten geçmekteydi. Bulgaristan ve Romanya gibi küçük ülkeler kooperatifler sayesinde büyük faydalar elde etmişti.⁴⁷

İzmir’de Toplanan Türkiye İktisat Kongresi ve Kooperatif Düşüncesinin Gelişimi

Türkiye İktisat Kongresi, İktisat Bakanlığı’nın girişimi ile toplanmıştır. Mahmud Esad Bey,ülke ekonomisinin çok uzun zamandan beri unutulduğunu ve meslek erbabını dinleyerek bir ekonomi programı oluşturmak gerektiğini İzmir’den telgrafla Başkumandan Paşa’ya iletmiş ve bunun üzerine kongre hayata geçirilmiştir.⁴⁸

Yeni Türk Devleti’nin ekonomi politikalarını oluşturmak için İzmir’de toplanan İktisat Kongresi’ne esnaf, amele, tüccar ve sanayici şeklinde toplumun üretim aşamalarını temsil eden gruplar katılmıştı. Ekonomik bağımsızlık mesajını tüm dünyaya vermeyi planlayan bu kongre oluşturacağı modeli de bu doğrultuda şekillendirmek niyetindeydi.⁴⁹ 1923 Türkiye İktisat Kongresi’nde Atatürk’ün kooperatif fikrine yer verilmesini önerdiğine dair görüşler de mevcuttur.⁵⁰

1 Şubat 1923 tarihinde Bakanlar Kurulunun kabul ettiği bir kararname Kemalist kadronun kooperatiflerle ilgili önemli bir programının olduğunu göstermekteydi. Kararnameye göre anonim ve kooperatif şirketler arasında

46 https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100151.pdf; *Kanunlar Dergisi*, C 1, 151 Numaralı Kanun, 10 /09/1921.

47 *Kooperatif Şirketler*, s. 13.

48 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, (05.02.1923), s. 173.

49 İnan, *age.*, s. 12.

50 Gönüllü, *age.*, s. 7.

bir fark bulunmamaktadır. Ancak kanunlarda kooperatif Şirketler ile ilgili açık bir hüküm bulunmadığı için halk bunun faydalarını grememekteydi. Bu sebeple kooperatiflerin de anonim Şirketler gibi üretim ve tüketim ile ilgili hükümlere tabi olması İktisat Bakanlığı, Ticaret Müdüriyeti Umumiyesi ve Bakanlar Kurulunun görüşleri doğrultusunda kararlaştırıldı. Buna göre anonim Şirketlerin kontrol Şartlarına tbi oldukları taktirde kooperatiflerin kurulmasına izin verilecekti.⁵¹

İktisat Kongresi'nin Osmanlı Devleti'nin ekonomi zihniyetinin tam tersi bir anlayışı getireceğini gören Atina ajansı yaptığı bir haberde kongrenin gerçek yönünü arpıtmayı tercih etmişti. Habere göre kongrenin amacı yabancılara inhisar ve imtiyaz verilmemesi ve yabancı vapur Şirket faaliyetlerinin yasaklanmasıydı. Yunan medyasının kurulmakta olan Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomide takip ettiği millileştirme siyasetini kabullenmek istemediği bu haberden anlaŐılmaktaydı. Yine Ermeni, Rum ve Musevilerden oluşan İstanbul Türk Ticaret Odası'nın Türklerin eline geçmesi de bir başka rahatsızlık konusuydu.⁵² Atina ajansının tebligatı ve İngiliz gazetelerinin yayınları Avrupa'da belirli çevrelerin kongre sebebiyle telaŐlandığını göstermektedir.⁵³ Türkiye'nin ekonomik açıdan aldığı hasarları ortadan kaldıracak amacıyla toplanan Türkiye İktisat Kongresi Misak-ı İktisadi doğrultusunda ülkenin kalkınmasını amaçlarken yabancı sermayeye düşmanlık gibi bir düŐünceyi bünyesinde asla barındırmamaktaydı.

İzmir'de toplanacak olan bu kongreye ülke içinde de olumsuz yaklaŐanlar bulunmaktaydı. Trabzon vekili Ali Şükrü Bey, kongre ile ilgili soru nergisi vermişti. Kongrenin İktisat Bakanlığı mı yoksa Bakanlar Kurulu tarafından mı toplandığı, ruznamesinin olup olmadığı, Ankara'dan İzmir'e kongre için giden vekillerin meclis yeter sayısına engel olup olmayacağı gibi konuları kapsayan bu önerge iktisadi esaslara dair bir tasarı olup olmadığı ile de ilgilenmiŐti.⁵⁴

Kongreye katılan grupların nerileri incelendiğinde temel vurgunun millilik ve korumacılık olduğu görülür. Kalkınma hedefinin gerçekleştirilmesi yolunda, çeşitli taleplerin içerisinde kooperatif örgütlenme biçiminin

51 Devlet Arşivleri Başbakanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30.18.1.1/6.49.1., 01.02.1923.

52 A. Gündüz kn, *Türkiye İktisat Kongresi 1923- İzmir Haberler, Belgeler, Yorumlar*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara 1997, s. 6.

53 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, (05.02.1923), s. 175.

54 BCA., 30.10.0.0/5.29.17., 04.02.1923.

benimsenmesi isteği de bulunmaktaydı.⁵⁵ Feridun Fikri, “İktisadi Genişlik ve Hürriyet Lüzûmu” adlı yazıda tüketim kooperatiflerinin kurulmasına sıcak bakarken üretim kooperatiflerinin kurulmasını acele bir hareket olarak görmekte ve basit üretim mekanizmasının bozulacağını iddia etmekteydi.⁵⁶ Cumhuriyet’in ilk yıllarında uygulanacak olan ekonomi politikalarının net olmaması da bu kongrenin toplanmasına olan ihtiyacı artırmıştı. Kongre sayesinde çeşitli sınıflar isteklerini ve bakış açılarını net bir şekilde ortaya koyabilmiştir.⁵⁷

Kongrede tartışılan temel konulardan birisi yabancı sermayeye karşı milli sermayenin hâkim olabilmesiydi. Özellikle tütünde uygulanan yabancı sermayeli Reji İdaresi üretici ve tüccarlarda kronikleşmiş sorunlara sebep olmuştu. Kaçakçılık faaliyetlerinin yaygınlaşması Reji İhisarına karşı Osmanlı toplumunun ciddi bir travma yaşadığını göstermekteydi. 1923 yılına gelindiğinde Osmanlı toplumunun yaşadığı olumsuz duygu durumu tepkiselliğe dönüşmüş ve inhisar yerine bandrol uygulamasının getirileceği beklentisi artmıştı. Bu durum göstermektedir ki Osmanlı toplumu ekonominin millileşmesine ek olarak liberal olmasını da beklemekteydi.⁵⁸

Mustafa Kemal Atatürk, Kurtuluş Savaşı’nı ve siyasi bağımsızlığı Kuva-yı Milliye ruhu ile gerçekleştirdiği gibi ekonomik bağımsızlığı da kooperasyon ruhu ile gerçekleştirmeyi planlamıştı. Gücünü milletten almayan ve otoriter davranan yönetimlerde iş birliği her zaman düşük düzeyde olmuştur.⁵⁹ Mustafa Kemal Atatürk, yaptığı açılış konuşmasında millileşme ve tam bağımsızlık fikrine ağırlık vermişti⁶⁰. Kongrede yabancı sermayenin sanayi ve ticareti kontrol etmemesi gerektiği de özellikle çiftçi gruplar tarafından vurgulanan önemli bir konuydu. Bununla birlikte çiftçi grubu bu istekleri “*müttefikten kabul*” ederken, tüccar grubu ise “*ekseriyetle kabul*” etmekteydi.⁶¹ Kongreye katılan gruplar ekonomi faaliyetlerini sadece kendileri ya da yabancı sermaye açısından değerlendirmişti. Oysa Mustafa Kemal Atatürk,

55 Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Dönemi’nde Ekonomi*, İstanbul Bilgi Ün. Yay., İstanbul 2012, s. 306.

56 Ökçün, *age.*, s. 44.

57 Kuruç, *age.*, s. 253.

58 Ökçün, *age.*, s. 76.; Gürdamar, *age.*, s. 36.

59 Remzi Saka, “Atatürk ve Kooperatifçilik I”, *Kooperatif Dergisi*, Yıl 3, Eylül 1948, S 33, s. 8.

60 İnan, *age.*, s. 64.; *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları 1, 5. Baskı, Ankara 2006, s. 111.

61 Bilsay Kuruç, *age.*, s. 251.

ekonominin siyasi ve askeri zaferleri tamamladığını biliyordu. Doğrudan vergilerini toplayamayan Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığı kendisine ilke edinen Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte ekonomi enstrümanı çok etkili kullanılmak zorundaydı. Bu açıdan bakıldığında ekonominin devletçi ya da liberal olmasından önce milli olması daha öncelikliydi.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarım alanında çözülmeyi bekleyen kronikleşmiş sorunlar bulunmaktaydı. Köylülerin toprak ve teknoloji açısından desteklenmesi gerekiyordu. Aşar vergisi tarımsal kalkınma için büyük bir engeldi. Devlet köylülükten çiftçiliğe geçişi sağlamak istese de bunu gerçekleştirmek o dönem için oldukça zordu. Bu doğrultuda kooperatifleşme, satın alma garantisi, toprak dağıtma gibi politikalar uygulanmıştı. Kooperatifleşmenin önündeki en büyük engel ise tüccar grubuydu.⁶² Türkiye'nin tarımsal politika düşüncesinde en önemli amacı kendine yetebilen bir ülke olmaktı. Bu sağlandıktan sonra gerçekleştirilecek olan amaç tarımsal ürün ihracı yoluyla döviz kazanıp sanayi yolunda ilerleyebilmektir.

Ekonomik alanda belirli grupların içinde buldukları mücadele devletin bu alana müdahil olarak politikalar üretmesini kaçınılmaz kılmaktaydı. Kapitalist yapının tam olarak kurulamadığı, küçük üreticilerin bulunduğu yerlerde devlet tamamlayıcı olmak ve inisiyatif almak mecburiyetindedir. Devletin bu desteği sağlamasının ardında yatan sebeplerin ekonomik olmanın ötesinde siyasi ve sosyal boyutları da bulunmaktadır. Bu desteğin ortadan kalkması durumunda grupların ekonomiye olan katkılarının azalacağı, aralarındaki çatışmaların sisteme yöneleceği kaygıları ağır basmaktadır.⁶³ Kooperatifler tarımsal ürünlerden daha fazla gelir elde edilmesini sağlayacağı gibi aynı zamanda üreticilerin meslek tecrübelerini de artırmış olacaktı.⁶⁴ Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomi politikaları 1930'lara doğru şekillenmeye başlamıştır. Bu süreçte en önemli aşama araştırma ve eğitim kurumlarına ağırlık verilmesi ile kredi-satış işlerini kolaylaştıracak kooperatiflerin kurulmasıdır. Süreç içerisinde yaşanan olaylar ve elde edilen çıkarımlar Cumhuriyet idaresinin ekonomi politikalarının oluşmasını sağlayacaktır.

62 Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No: 569, C 1, Ankara 1988, s. 56.

63 Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No: 454, Ankara 1980, s. 140.

64 Max Weston Thornburg, *Türkiye Nasıl Yükseldi*, çev. Semih Yazıcıoğlu, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1949, s. 61.

Ticarette monopol ya da gelişigüzel fiyatları engellemek kurulacak olan satış kooperatiflerinin en temel sebebiydi. Böylece dengeli bir yapı kurulmuş olacaktı. Satış ve kredi kooperatiflerinin uyumlu bir şekilde çalışması üretici aleyhine satış yapmaya çalışan tüccarların ortaya çıkarttığı sorunları azaltacaktı.⁶⁵

Türkiye İktisat Kongresi hakkında Şefik Hüsnü tarafından *Aydınlık* dergisinde 10 Şubat 1923 tarihinde yazılan “*İktisat Kongresi’nde İşçi ve Köylü Sınıflarının Mevki*” adlı yazıya göre küçük arazi sahipleri birleşerek ziraat kooperatifleri oluşturmalıydı. Bu kooperatifler sayesinde üretici makine tedarik ettiği gibi ihtikâr yapan tüccarlardan da kurtularak ürünlerini istediği şartlarda satabilecekti.⁶⁶

Mustafa Kemal Atatürk ve Mahmut Esat Bozkurt’un özellikle üzerinde durduğu kooperatif konusu dış ticaret açısından tamamlayıcı nitelikteydi. Kooperatiflerin yarattığı destekleyici etki birtakım tüccar açısından düşmanlık olarak algılanıp eleştirilere de maruz kalmıştı. Ancak yapılan işlerde asıl amaç üreticiyi kollamak ve onun başka çıkar grupları tarafından ezilmesini engellemektir. Kooperatiflerin temel hedefi üretici ve tüccarın eş güdümlü çalışmasını sağlamaktır.⁶⁷

İktisat Bakanlığı İzmir’de toplanacak olan kongre için hazırlıklar yapmıştı. Heyet-i Faale tarafından Türkiye’nin iktisadi durumunu inceleyen ve kongrenin ele alacağı sorunları belirten rapora göre Türkiye’nin zirai üretimindeki en önemli özelliği köylünün üretim kapasitesi üzerine kurulu olmasıdır. Bu durum zirai üretimin sistemli ve planlı olmasından ziyade ilkel bir şekilde meydana gelmesinden kaynaklanmaktaydı. Köylüler kendi ihtiyaçlarını karşılamak için ziraatla uğraşmışlardır. Üretimin amacı ticaret yapmak olmasa da üretim fazlası satışa söz konusu olmaktaydı. Bu satışlardan elde edilen gelirler ise köylünün yine üretim sürecinde duyduğu ihtiyaçları karşılamaya yetecek kadardı. Bu durumda tarımsal üretim yapan gruplarda bir sermaye birikimi söz konusu olmamaktaydı.⁶⁸

1913 ziraat istatistiklerine göre yani Irak ve Suriye dahil olduğu halde ülkede yaklaşık iki buçuk milyon ton buğday üretilmişti. Ondan sonra

65 *Celal Bayar’ın Söylev ve Demeçleri 1921-1938*, der. Özel Şahingiray, C 4, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999, s. 81.

66 Ökçün, *age.*, s. 39.

67 *Celal Bayar’ın Söylev ve Demeçleri 1921-1938*, s. 188.

68 Ökçün, *age.*, s. 56-57.

seneden seneye arazi daha az ekilmiş, üretim azalmıştı. Üretimin azalmasıyla ithalat da artmıştı. İthalatın artmasına bağlı olarak bütçe açık vermekteydi. Bu durumdan kurtulabilmenin tek yolu ise köylü ekonomisi yerine tüm Türkiye'nin ihtiyaını karşılayacak kapsamlı bir üretim sürecine girmekti. Bu amacı gerçekleştirebilmek için köylünün güçlerini birleştirebileceği zirai üretim kooperatiflerinin kurulması zorunluydu. Bu kooperatiflerin halkın kendi teşebbüsüyle mi yoksa devletin desteği ile mi kurulacağı bir başka önemli konuydu. Ancak burada önemli olan kooperatifin kim tarafından kurulduğu değil sürdürülmesiydi. Rapora göre köy üretim birliklerinin ürünlerini satın alarak dahili ve harici piyasalara sevk etmek ve satmak üzere satış kooperatifleri ve bunlara kredi temin etmek üzere itibar kooperatifleri oluşturmak Türk ziraatının kurtuluşu olarak görülmekteydi.⁶⁹ Tarım üreticilerinin ağır bir vergi yükü altında olması sebebiyle kapitalist kooperatifler etrafında rgtlendirilmesinin faydalı olacağı görüşü dillendirildi.⁷⁰

Heyet-i Faale'nin raporuna göre ülkenin sanayisine bakıldığında dağınık ve yetersiz bir üretim söz konusuydu. Sanayinin bütün alanlarında birlikteliği sağlayabilmek amacıyla sanayi kooperatifleri, sanayi kredi kuruluşları ve sanayi amacıyla oluşturulacak olan anonim şirketlerin kurulması gerekmektedir.⁷¹

Delegelerin tam bir listesi olmadığından kooperatifçilikle fiilen uğraşan kaç kişinin kongreye katıldığı tespit edilememiştir. Bununla birlikte 1911-1914 yılları arasında Ege'deki satış kooperatifçilik hareketinin önderlerinden Kazım Nuri (riş)'in Aydın temsilcisi olarak katıldığı bilinmektedir.⁷²

Amele sınıfının Aydınlık Dergisi'nde teklif ettiği esaslara bakıldığında üretim kooperatifleri etrafında köylülerin birleşerek çeşitli ziraat makineleri, tamirhane gibi ihtiyaçlarını karşılayabilmesi mümkün olabilecekti. Ülkenin her tarafında açılması planlanan alım-satım kooperatifleri aracılığıyla da köylü komisyoncuların elinden kurtulacaktı. Zamanla kurulacak olan kooperatiflerin ise dağınık bırakılmayarak bir teşkilat altında toplanması önerilmekteydi.⁷³ Amele sınıfı dergide ticaret ile ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmekteydi:

69 kn, *age.*, s. 58.

70 Tezel, *age.*, s. 136.

71 kn, *age.*, s. 61.

72 Hazar, *age.*, s. 19.

73 kn, *age.*, s. 141.

Esasen tüccarlarımızın kendi başlarına iş görecek kabiliyette ve Garp sermayesinden müstakil bir halde olduğunu iddia etmek gülünç olur. Memleketimizde ticaretle iştigal edenlerin yüzde doksanı sadece ecnebi firmaların vasıtası, komisyoncusudur. Bu itibarla, ticarete salım bir cereyan vermek için başka unsurlara istinat etmek zaruretindeyiz. Bu da ancak alım satım kooperatifleri olabilir. Memleketi adeta kooperatif şebekesinin ihata etmesi şayan-ı arzudur. Bu kooperatifler vücut buldukça dağılık bırakılmamalı, bir teşkilat altına alınmalıdır.

Bu doğrultudaki taleplerini ise 4 maddede özetlemiştir:

1. Her ziraat ve sanayi istihsal kooperatifleri bulunan yerde alım satım kooperatifleri açılmalı. Bu kooperatifler bir birlik teşkil etmeli ve bütün memleket kooperatifleri ile heyet-i müttehida vücuda getirmelidir.
2. Hükümet bunların teşekkülüne yardım etmeli ve meydana geldikten sonra da onlara resmi, bir mevcudiyet tanımalıdır.
3. Her şeyde olduğu gibi alışılmadığı, halkımızca mümarese ve istisnası olmadığı için belki kooperatiflerden ilk zamanlar ümit olunan neticeleri almak mümkün olamaz. Hükümet bunu nazar-ı dikkate alarak Avrupa'da kooperatiflerin hayret aver inkişafa malik bulunduğu memleketlere, bilhassa kooperatif teşkilatını tetkik ve tettebbü için uzmanlar göndermeli, tecrübesizlik yüzünden bu kurumun halk nazarında rağbetten düşmesine engel olmalıdır.
4. Memleket dahilinde ticaret tamamıyla serbest olmalı. Fakat ithalat ve ihracat hükümetin inhisarı altında bulunmalı. Türkiye kooperatifler birliği oluşunca bu inhisar kendisine devredilmeliydi.⁷⁴

Türkiye İktisat Kongresi açıldıktan sonra Ankara gazeteleri kongrede görüşülecek başlıca konular hakkında yazılar yazmıştı. Özellikle şirketler ile ilgili şu sorular dikkati çekmektedir:

Bugüne kadar memleketimizde pek çok şirketler teessüs etti. Fakat bunların birçokları infisah eyledi. Niçin şirketler payidar olamıyor? Şirketler hukukiyatı mevcut halile noksan mıdır? Bu babda ne gibi yeni kanunlara ihtiyaç vardır? Kooperatif şirketler neden süratle çoğalmıyor? Kooperatif kanununun esasları ne olmalıdır? Kredi usulüyle yapılan muamela-tı iktisadiye ve şirketlerce yapılan iktisadi

faaliyetler devletçe ne derecede ve ne şekilde himaye olunmalıdır?⁷⁵

Mustafa Kemal Atatürk, kongrenin açılışında yaptığı konuşmasında Müslüman olmayan unsurlara ticari ve adli ayrıcalıklar verildiğini, bu unsurların Müslümanları ticarete körelttiklerini, maddi anlamda bağımlı hale getirdiklerini ve bunun sonucunda da ekonomik bağımsızlığın kaybedildiğini belirtmişti. Tam bağımsız olabilmek için ise şu ilkeyi uygulamak gerektiğini vurgulamıştı:

Hakimiyet-i Milliye, hakimiyet-i iktisadiye ile tarsin (sağlamlaştırma) edilmelidir. Bu kadar büyük gayeler, bu kadar mukaddes, azametli hedefler kâğıt üzerindeki düsturlarla, arzu ve hırslarla husul (oluşma) bulamaz. Bunların tahakkuk-u tamamını (yükselmek) temin için yegâne kuvvet, en kuvvetli temel iktisadiyattır. Siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun iktisadi zaferlerle tetviç (taç giydirme) edilemezse semere-i netice payidar (kalıcı) olamaz. En kuvvetli ve parlak zaferimizi de tetviç eden semerat-ı nafıayı (verimli bayındırlık işleri) temin için hakimiyet-i iktisadiyemizin temin ve tarsini (sağlamlaştırma) lazımdır.⁷⁶

Mustafa Kemal Atatürk'ün ardından İzmir İktisat Kongresi'nde konuşma yapan İktisat Bakanı Mahmut Esat Bey yaptığı konuşmada kooperatif ile ilgili şu açıklamaları yapmıştı:

Efendiler;

Asrımızın iktisat cidaline girerken münferid değil, fakat toplu bulunmak mecburiyetindeyiz. Çünkü asr-ı hazır iktisadiyatı bunu istilzam ediyor. Ferdi teşebbüsler, toplu yabancı iktisat dünyası karşısında ezilmeğe akim kalmağa mahkumdurlar. Binaenaleyh her türlü şirketler vücuda getirilmeli ki ve bilhassa memleketimizin ihtiyacatını tamamen ifade eden (Kooperatif) şirketlere fazla ehemmiyet verilmelidir.⁷⁷

Atatürk, kooperatifler sayesinde hem üreticileri daha yüksek bir gelire ulaştırmak hem de meslek tecrübelerini artırmak istemişti.⁷⁸ Kongre'nin tarım ile ilgili aldığı kararlarda piyasaya yönelik üretim yapan arazi sahiplerinin

75 Ökçün, *age.*, s. 194.

76 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938), s. 111.

77 İnan, *age.*, s. 79.

78 Thornburg, *age.*, s. 61.

istekleri belirleyici olmuştu. Büyük arazi sahipleri, işçi sınıflarının topraksız köylülere toprak dağıtılması önerisine direndi. Küçük köylülerin durumlarını iyileştirmek amacıyla üretim kooperatifleri kurmak isteği büyük arazi sahiplerinin direnç göstermesi sebebiyle zorlaşmaktaydı.⁷⁹ Toprak dağıtımı ve kooperatiflerin kurulması arasındaki ilişki dikkate alındığında Kemalist kadronun önünde büyük zorluklar bulunduğu anlaşılabilir olacaktır.

Türkiye İktisat Kongresi'nde çiftçi grubunun Ziraat Bankası ve İtibarı Ziraat Esasları bölümünde 1, 5 ve 6. maddelere bakıldığında devletin çiftçilere olan mal ve hizmet bedellerinden ileri gelen borçlarının kurulacak olan ziraat kooperatiflerine, alacaklı çiftçilerin sermaye payları olarak ödenmesi kararlaştırılmıştı.⁸⁰

Tüccar grubunun ise şirketler başlığı altındaki bölümde 3. madde aynen şöyledir: "Avrupa'da pek ziyade münteşir olan (Limited) gibi mesuliyet-i mahdudeli şirketlerle müstahsiller ve müstehlikler hakkında fevaid-i azimeyi cami müstahsil ve müstehlik kooperatifleri hakkında ahkam-ı lazime-i kanuniye vaz'ı (müttefikane kabul)."⁸¹

Türkiye İktisat Kongresi'nin ardından 19 Mart 1923 tarihinde Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü tarafından "Kooperatif Şirketler" adlı bir kitapçık yayımlanmıştı.⁸² Kongrede kooperatiflerin bir an önce kurulması ve bunların yararlarını anlatan kitapçıklar yayımlanmasına ilişkin kararın ardından hazırlanan "Kooperatif Şirketler" adlı kitapçık Atatürk'ün vizyonundaki hedeflerin sırasıyla uygulandığını göstermektedir.⁸³

İktisat Kongresi'ne katılan farklı çıkar gruplarının ortak paydada buluşmak gibi bir vizyona sahip olmaması büyük bir olumsuzluk olarak ortaya çıktı. Kongreye katılan her grup meselelere sadece kendi çıkarları açısından yaklaştı. İstanbul'un siyasi ve ticari çevrelerinin etkili olmaya çalışması ve kongrenin bir tür siyasi etkinlik alanı olarak görülmesi kongrenin vizyonunun gerçek anlamda ortaya çıkmasına engel oldu.⁸⁴ Atatürk, Türkiye İktisat Kongresi'nde ekonomik bağımsızlığa yaptığı vurgudan kısa bir süre sonra

79 Tezel, *age.*, s. 345.

80 İnan, *age.*, s. 25.; Hazar, *age.*, s. 18.

81 İnan, *age.*, s. 44.

82 Kooperatif Şirketler, s. 11.

83 Erçin, *age.*, s. 67.

84 Kuruç, *age.*, s. 251.

kooperatifçilik konusunu her fırsatta ele almış ve insanları yönlendirmiştir.⁸⁵ Mustafa Kemal Atatürk'ün, kılıcın yerini sabana bırakması gerektiği yönündeki konuşması da kongrede alınan kararlarda etkili oldu.⁸⁶

Mustafa Kemal Atatürk'n Millileşme Anlayışı Doğrultusunda Kooperatifçilik

Kooperatifçilik iktisadi ve sosyal sınıf mücadelesini ortadan kaldıran ve insanları üretici olarak kabul edip aralarında uyum sağlayan bir sistemdir. Bu sistem liberalizmin şahsi menfaat ve haksız rekabetinden, komünizmin mülkiyet hakkını yok sayan baskıcı anlayışından insanları kurtarmayı amaçlamıştı. Bu noktada Cumhuriyet yönetimi kooperatifçiliği uygulayarak millileştirmeyi planlamıştı.⁸⁷ Mustafa Kemal Atatürk, Halk Fırkasının programını hazırlarken özellikle ekonomi alanında gerçekçi olmaya ve farklı görüşlerden de yararlanmaya çalışmıştı. Türkiye İktisat Kongresi bu açıdan da ayırt edici bir özelliğe sahiptir. Özellikle Dokuz Umde hazırlanırken Kongre'de belirtilen düşünce ve istekler de göz önünde tutulmuştu.⁸⁸

Kooperatifleşme belli bir kolektif bilinci ve sosyal kavrayışı gerektirmektedir. Osmanlı toplununun 1920'li yıllarda okur-yazarlık alanında içinde bulunduğu aşama ve yeterince birliktelik içinde bulunamamış olması kooperatifleşmenin önündeki en büyük engeldi. Bu durum Türkiye'de kooperatifleşmenin kendisinden bekleneni verememesinin ve ekonomide köylü yerine tefeci tüccarın hakimiyet kurmasının temel sebebidir.⁸⁹ Kredi kooperatifleri köylerde birçok zorlukla karşılaşmaktaydı. Özellikle murabahacılar kooperatiflerin aleyhinde köylülere propaganda yaptıkları gibi bu kuruluşların yöneticisi olarak işleyişlerini aksatmaya da çalışmışlardı.⁹⁰

Ülkenin kalkınmasında ve üretimin gerçekleşmesinde yabancı sermayenin kullanılıp kullanılmaması meselesinin görüşülmesi ihtiyacı da Türkiye İktisat Kongresi'nin toplanmasına sebep olmuştu. Mustafa Kemal Atatürk'e

85 Taluğ, *age.*, s. 17.

86 Hazar, *age.*, s. 30.

87 Suphi Nuri, "Devletçilik ve Koperatifilik I", *Kooperatifçilik*, Türk Kooperatifçilik Cemiyeti, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim şirketi, İstanbul 1932, s. 308.

88 *Atatürk'n Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Ankara Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 317.

89 Güneri Akalın, *Tarımımızın Sosyo-Ekonomik Yapısı Vergileme ve Gelişme*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 384, Ankara, 1975, s. 80.

90 İsmail Hüsrev, *Türkiye'de Zirai Kooperatif Hareketi*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1932, s. 43.

göre kapitülasyonlara dayanan şirketler ancak ülkenin kurallarına uymak şartıyla Türkiye’de varlık gösterebilecekti. Milli Türk Ticaret Birliği’nin hazırlamış olduğu raporda, teşebbüslere kredi sağlayacak bir kurumun kurulmasına vurgu yapılmaktaydı.⁹¹ Süreç içerisinde yaşanan olaylar ve elde edilen çıkarımlar Cumhuriyet idaresinin ekonomi anlayışının oluşmasını sağlamıştır.

Mustafa Kemal Atatürk, 1 Mart 1923 tarihinde Meclis açılış konuşmasında ekonomi ile ilgili yaptığı konuşmada köylülere bir kredi kurumu kazandırmak ve tarlalarından elde edecekleri gelirlere mali bir değer katabilmek amacıyla bir köy bankaları kanunu yapıldığını ve meclise sunulduğunu ifade etmişti.⁹²

Büyük Millet Meclisi, tarımla ilgili kooperatiflere kredi verilmesine özel bir önem vermekteydi. 1923 Eylül’ünde, Meclis, tohum, hayvan ve tarım araçları satın alınarak bunların dağıtılması için Ziraat Bankası’na 1,1 milyon liralık kredi verilmesini kabul etti. Kasım ayında da Meclis, yine 2 milyon lira ayırdı ve 1923 yılında da yurt dışından 250 traktör sağladı.⁹³

Mustafa Kemal Atatürk, 1923 yılında kooperatif şirketler ile ilgili bir yasayı meclise sevk etmiş ancak maddeleri görüşüldüğü halde yürürlüğe konulamamıştır. Yine aynı yıl Ekonomi Bakanlığı 97 maddeden oluşan Üretim, Alım ve Satım Kooperatif Nizamnamesi yayımlamıştı.⁹⁴ Bu nizamname İzmir’de toplanan Türkiye İktisat Kongresi’nde alınan kararlar doğrultusunda hazırlanmıştı.⁹⁵ Bu nizamname ile 1923-1938 yılları arasında 40 civarında ve çeşitli kooperatifler kuruldu.

Kooperatiflerin hukuki zemini Cumhuriyet yönetimiyle başladı. Kara Ticaret Kanunu’nun 3. bölümünün 10. maddesine, kooperatif ve limitet şirketlerin de ticaret şirketlerinden sayılmasına dair ilave yapılması hakkında kanun tasarısı hazırlandı.⁹⁶ 5 Ocak 1924 tarihinde çıkarılan 396 sayılı yasayla mevcut Kara Ticaret Kanunu’nun 15. maddesine eklenen yeni bir

91 Eldem, *age.*, s. 159.

92 *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I (1919-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları 1, 5. Baskı, Ankara 2006, s. 311.

93 Y. N. Rozaliyev, *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960)*, çev. Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara 1978, s. 27.

94 Gönüllü, *age.*, s. 52.

95 Erçin, *age.*, s. 73.

96 BCA., 30.18.1.1/7.34.15., 19.09.1923.

fıkra sayesinde kooperatifler ticaret şirketi olarak kabul edilmeye başlandı.⁹⁷ Böylece şirket türü 4'e çıkarılmıştı. Mustafa Kemal Atatürk, 396 sayılı yasa görüşülürken görüşlerini ifade etmiş ve Türkiye gibi büyük sermayelerden yoksun, Avrupa'nın muazzam sanayi ve sermayesi ile ulusal olmayan araçların saldırılarına karşı, ulusal ekonomiyi korumaya zorunlu bulunan bir memlekette, kooperatiflerin kurulması kesinlikle ulusal bir ihtiyaçtır demiştir.⁹⁸

Köylüye yardım etmek amacıyla 21 Nisan 1924 tarihinde 498 sayılı “*İtibarı Zırai Birlikleri*” oluşturulması hakkında kanun çıkarılmıştı.⁹⁹ Cumhuriyetin ilk yıllarında Ankara'da gıda ve diğer tüketim mallarının pahalılaşması sebebiyle “*Ankara Memurlar Kooperatifi*” kuruldu. 8 Mart 1925 tarihinde onaylanan kooperatifin kuruluşunu hızlandırmak için 19 Mart 1925 tarihinde çıkarılan 586 sayılı yasayla Ankara'daki tüm memurların maaşlarının yarısının toplamı kadar bir avans kooperatif şirketine verildi.¹⁰⁰ Böylece maaşlardan 10 ay boyunca %5 kesinti sayesinde hazineye geri dönen 168.000 TL ana para ile kooperatif tüketim dükkanları açıldı. Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü de bu kooperatife ortak olmuşlardı.¹⁰¹ Bununla birlikte şirket ilgisizlik ve birtakım söylentiler sebebiyle verimli olamamış ve kendisinden bekleneni verememişti.¹⁰²

Mustafa Kemal Atatürk, 1925 yılında Kastamonu'da yaptığı konuşmasında Çiftçilere hitaben “Ben de çiftçi olduğumdan biliyorum. Makinesiz ziraat olmaz. El emeği güçtür. Birleşiniz. Birliklerle makine alırsınız. Senede yüz dönüm ekeceğinize on misli, yüz misli, fazla ekersiniz.” demektedir.¹⁰³

29 Mayıs 1926 tarihinde çıkarılan 865 sayılı yeni Ticaret Kanunu yürürlüğe girdi. Yasa 5 çeşit şirket öngörmüştü. Bunlardan bir tanesi de kooperatif şirketlerdir. Kanunu'nun 6. faslı kooperatiflere aittir.¹⁰⁴ Tarım Satış kooperatifleri ihracat maddelerini oluşturan ürünlerden başlayarak faaliyete

97 *Resmî Gazete*, S 54, 21 Ocak 1924, s. 1.

98 Mülayim, *age.*, s. 24.

99 *Resmî Gazete*, S 71, 24 Mayıs 1924, s. 11.

100 *Resmî Gazete*, S 90, 24 Mart 1925, s. 48.

101 Taluğ, *age.*, s. 21-22.

102 Süheyp Nizami Derbil, *Kooperatifler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1945, s. 45.

103 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, s. 215.

104 *Resmî Gazete*, S 406, 28 Haziran 1926, s. 1928.

geçmiş ve ihracat siyasetini millileştirmeyi amaçlamıştı.¹⁰⁵ 28 Mayıs 1929 tarihinde 1470 Numaralı Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu kabul edilerek İtibarı Zirai Birlikleri Kanunu kaldırıldı.¹⁰⁶

1 Kasım 1929 üçüncü dönem üçüncü toplanma yılının açılışında konuşan Mustafa Kemal Atatürk, yaptığı açıklamada yine kooperatiflere değinmekteydi:

Tarımda, geçen üretim yılında, bazı bölgelerde doğal etkenlerden çok fazla zarar oldu, bununla birlikte durum, önceki yılın darlığına oranla genellikle normale yaklaşmıştır, denilebilir. Zirai enstitülerin bir an önce kurulmasına önem veriyoruz. Bu yıl zirai kooperatif kuruluşlarına başlanmış olması, özellikle sevindirici oluyor. Bu kooperatifleri ülkenin her yönünde genişletmeyi gerekli buluyoruz. Bunun yanı sıra çiftçiye toprak verme işi de hükümetin sürekli izlemesi gereken bir durumdur. Çalışan Türk köylüsüne işleyebileceği kadar toprak temin etmek, ülkenin üretimini zenginleştirecek başlıca çarelere dendir.¹⁰⁷

Görüldüğü gibi kooperatif ve toprak dağıtma arasındaki ilişki çok güçlü bir şekilde Atatürk'ün zihnindeki varlığını korumaktaydı. 27 Ocak 1931 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkasının vilayet kongresinde konuşma yapan Atatürk, fırka programının demokratik, halkçı ve devletçi olduğunu ifade etmekteydi. Halk da devletçidir, her türlü ihtiyacını devletten talep etmek için kendisinde bir hak görmektedir. Türk milletinin tabiatı ile fırka programının uyumu söz konusudur demektedir. Yine hatiplerden birisine şunları söylemekteydi:

Görüşleriniz içinde iktisadi sahada çok pratik noktalara temas ettiniz. Meselâ: kooperatifler, şurada burada halk veya aydınların teşebbüsü ile fiil sahasına geçen kıymetli hasıllar görülmektedir. Hükümetimizin de teşebbüsleri takviye etmesi lâzımdır. Hükümeti Cumhuriyet, bu lüzumu tabii idrak etmektedir. Fakat daima bu meyanda üzerine çok yüklenilen bir müessesesi maliye vardır ki, o da Ziraat Bankasıdır. Banka fazla faiz alıyor. Uzman olmadığım için bu konu üzerinde çok fazla söylemeyeceğim. Fakat diğer ecnebi bankaların aldığı faizler mukayese edilirse ancak o zaman nisbet meydana çıkar.¹⁰⁸

105 Saka, *age.*, s. 50.

106 *Resmî Gazete*, S 1208, 5 Haziran 1929, s. 7462.

107 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I (1919-1938)*, s. 380.

108 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, s. 295.

31 Ocak 1931 tarihinde İzmir Ticaret Odası'nda bir konuşma yapan Atatürk, kooperatifin tanımını yapmış ve kimlerin bu sitemden rahatsız olduğunu net bir şekilde belirtmiştir:

Ktibi umumi Beyefendinin ve diğer arkadaşların buyurdıkları gibi, bu bölgenin ihracatı 1923'te 33 milyon iken 1928 de 99 milyona çıkmıştır. Yani iki üç misli artmıştır. Sınırsız zorluk ve baştan baa harap bir memleket. Bütün bunlara rağmen bu büyük fark haklı bir memnuniyettir. Vaziyet böyle iken bu memleketin içinden ve bu memleketin evldından —bilmiyorum evldından mıdır— bazı insanların bütün hakikatlere göz yumarak kamuoyuna yanlış fikirler ve istikametler göstermesi hakikaten üzüntü vericidir. Bunu yapanlar ya muhitlerini göremeyecek kadar cahil ve akılsız yahut hakikate temas etmeden korkacak kadar alçak ruhlu kimselerdir. Her iki halde de bu gibiler Türk milletinin yüksek düşünceleri karşısında hiç olmazsa utanmalıdırlar. Kooperatifçilik, sureti umumiyede iktisadi sahada birleşme siyaseti hakkında lehte ve aleyhte bazı grler ortaya konu. Ayrıntıya girimeyeceğim. Yapmak, maddi ve mnevi kuvvetleri, zek ve maharetleri birletirmektir. Yoksa bir zayıf ile bir kuvvetlinin birleşmesinden bahsetmiyoruz. Birlemenin böylesi zayıf olanın kuvvetliye esir olması demektir. Ege iktisat mntukasındaki bütün insanların hasıllarını ve gayretlerini birleştirmesi, muhakkak feyizli neticeler verecektir. Türkiye'nin emek, hayat ve mevcudiyetini değerlendirince birlemeden kaynaklı fayda ve menfaatlerin çok büyük olacağı kanaatine varacağınızdan şüphe etmiyorum. Böyle bir teşebbüs olurken birtakım ikyetiler olabilir. Üreticilerin birleşmesinden şahsi menfaatleri haleldar olacağını düşünenler tabii ikyet edeceklerdir. Fakat memleketimiz bakir bir sahadır. Görülecek çok i vardır. Onları da tatmin edecek birçok meğuliyetler bulunabilir. Hakik tüccarlar için hiçbir zarar düşünmüyorum.¹⁰⁹

Atatürk, bu sözlerle kooperatiflerin milli ekonomi içerisinde hak ettikleri yeri almaları noktasında hatırlatma yapmaktaydı. Tüccarlara da üreticilere karşı adaletli olmalarını, gerekirse ekonomiyi onlar olmadan da yönetebileceğini hissettirmektedir.

20 Mayıs 1931 tarihinde İstanbul'da Türk Kooperatifçilik Cemiyeti kurulmuş ve 1933 yılında Ankara'ya taınmıtır. İstanbul niversitesi ğretim yeleri

109 *Atatürk'n Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, s. 299.

ve milletvekilleri kurucu üye olarak ön plana çıktı. Rektör Muammer Raşit Seviğ bu cemiyetin Gazi'nin 1931 yılında gerçekleşen İzmir Nutkundan ilham alınarak kurulduğunu belirtmişti. Bununla birlikte Atatürk'ün kooperatifçilik konusunda bir dernek kurulması için İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'yı görevlendirdiği de iddia edilmiştir.¹¹⁰ Kooperatiflerin milli ekonomide hak ettiği yeri almaları için kurulan Kooperatifçilik Cemiyeti'nin ilk beyanamesi Aynîzade Tahsin Bey'in imzasını taşımaktaydı. Bu beyanname Türkiye İktisat Kongresi'nde Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı konuşmadan etkilenmişti.¹¹¹

Kooperatifçiliğin mülkiyet hakkını ortadan kaldıran kolektivizm anlayışını temsil ettiğine yönelik yorumlanması üzerine Kooperatifçilik Cemiyeti 2 Ekim 1931 tarihinde bir açıklama yapmış ve kooperatifçiliğin milli sermaye yaratma yolunda bir araç olduğunu ifade etmiştir.¹¹² Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu ve Türk Hukuk Kurumu gibi Türk kooperatifçilik Cemiyeti de devletin formal örgütü olarak değil dernek veya kurum yoluyla inşa edilerek topluma mal edilmeye çalışılmıştır.¹¹³

Devletçilik demek devletin görevlerini, yetkilerini ve konumunu sürekli olarak büyütmesi demektir. İnsanları iktisat alanında başı boş bırakmamak, aşırı zenginliklere ve sahtekârlıklara izin vermemektir. Birey kendi çıkarını düşünürken devlet ise toplumun çıkarını düşünmektedir.¹¹⁴ Devletçi politikalar bağlamından bakıldığında kooperatif sadece üreticiyi, tefeci ve tüccarın inisiyatifinden kurtarmakla kalmaz aynı zamanda sağlıklı bir millet yapısını da inşa eder.¹¹⁵

CHP'nin 1931 yılında yayımlanan parti programına bakıldığında üçüncü kısımda 4. madde çiftçi kooperatiflerine ayrılmıştır. Madde ise şöyledir:

Çiftçimizi kredi ve istihsal kooperatifleri gibi iktisadî teşekküllere mazhar etmek ve bu teşekkülleri terakki ve tekâmül ettirmek gayedir. Büyük arazi ve çiftlik sahiplerinin ziraî kredileri rehin mukabili temin olunacaktır. Ziraî kredinin ana müessesesi olan Ziraat Bankamızı

110 Taluğ, *age.*, s. 24.

111 Kocabaş, *age.*, s. 129.

112 Hazar, *age.*, s. 39.

113 Taluğ, *age.*, s. 26.

114 Suphi Nuri, *agm.*, s. 308.

115 Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'lardan Sonra Türkiye*, Tan Matbaası, İstanbul 1945, s. 113.

kanunî murakabe altında bulunduracak surette sahiplendirmek ve faaliyetini daha ziyade zirai sahada teksif etmek tedbiri alınacaktır. Bankanın sermayesini zirai hareket ve faaliyetlerin inkişafını temin edecek kıymete çıkarmak, esaslı çalışma mevzuumuz olacaktır.¹¹⁶

CHP'nin 1935 yılı parti programında da kooperatifçiliğe yer verilmişti. Programın ekonomi ile ilgili üçüncü kısmında 10. maddesi kooperatiflerle ilgilidir. 10. madde: "Partimiz kooperatifçiliği ana prensiplerden sayar. Kredi kooperatifleri ile, toprak ürünlerinin hakiki değerinden üretmenleri faydalandırarak olan satış kooperatiflerinin kurulmasına ve çoğaltılmasına önem vermekteyiz. Türkiye tarım bankası, tarım kooperatiflerinin ana bankasıdır." şeklindedir.¹¹⁷ Partinin kooperatifçilikten beklentisi oldukça büyüktür. Bu sayede büyük bir sermaye oluşturarak aşırı faizciliğe karşı mücadele etmek ve araçların etkisi azaltılmak istenmekteydi.

21 Ekim 1935 tarihinde kabul edilen 2834 numaralı "*Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun*" ile en az 10 çiftçi aralarında tarım satış kooperatifi kurabilecekti. Yine aynı gün çıkartılan 2836 numaralı "*Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu*" ile de çiftçiler Tarım Kredi Kooperatifi kurabileceklerdi. İki kanunun da ortak özelliği bu kooperatiflere söz konusu ürünlerin ticaretini yapanların dahil olamayacaklarıydı.¹¹⁸ Bu yasalar sayesinde Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu kaldırılmış ve sorunlu olan birkaç noktası düzeltilmiş oldu.¹¹⁹

1935 yılında yazılan *Kooperativler* adlı kitabın yazarı Suphi Nuri İleri'ye göre Türkiye Cumhuriyeti İnhisarcıdır. Yazara göre bu idari bir sistemdir. Bir ekonomi modeli değildir. Ne liberal ne de komünist olmadığı için Türkiye'ye uyan ekonomik rejim şüphesiz kooperatifçiliktir. Yazar, Kemalizm'in kooperatifçilik ile tamam olacağını, inhisar sisteminin insanları işçi ve memur olmaya mecbur ederken kooperatifçiliğin ise insanları efendi ve ortak yapacağını belirtmekteydi.¹²⁰ Ancak bu yorumda gözden kaçan husus inhisar sistemi ile kooperatifçilik milli bir ekonomi oluşturmada

116 *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 32-33.

117 *C.H.P. Programı*, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 16-17.

118 *Resmî Gazete*, S 3146, 2 Ekim 1935, s. 5754-5756.

119 *Derbil, age.*, s. 48.

120 Suphi Nuri İleri, *Kooperativler*, İkinci Tabı, T.C. Maarif Vekilliği Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Talebe Neşriyat ve Yardım Bürosu Yayınlarından-S: 90, Arkadaş Matbaası, İstanbul 1941, s. 74.

birbirini tamamlayan en önemli iki unsurdur. Kemalizm millileşme yolunda inhisar sistemi ile emperyalizme karşı koymuş ve kooperatifçilik ile bunu tamamlamaya çalışmıştı. Kooperatif sistemi Türk inkılâbının ekonomik alandaki en önemli unsurlarından birisiydi. Dolayısıyla Kemalizm ekonomik anlamda bir eksiklik değil bütünlük arz etmektedir.

Atatürk 1936 yılında Silifke’de kurulan Tekir Çiftliği Tarım Kredi Kooperatifine ortak olmuştu. 30 Haziran 1936 tarihli Silifke Ziraat Bankası’na verilen dilekçede Atatürk’ün de imzası bulunmaktaydı.¹²¹ 13 Temmuz 1936 tarihinde Celal Bayar’a kooperatifler hakkında yazdığı yazıda şunları söylemekteydi:

Tarım kredi kooperatiflerinin ilki olan Tekir kooperatifi muamelesinin bittiğini, sevinerek öğrendim. Bu kooperatifte 1 sayılı ortak olarak bulunmamı muhabbetle yad etmenize teşekkür ederim. Tarım kredi kooperatiflerinin az zamanda bütün yurdu kaplamasını, başarılı gayretinizden bekliyoruz. Gözlerinizden öperim.¹²²

Türkiye İktisat Kongresi’nde güçlenen kooperatif anlayışı Atatürk’ün hayatı boyunca zihnini ve söylemlerini meşgul etmişti. 1 Kasım 1936 Beşinci Dönem İkinci Toplantı Yılı’nın açılış konuşmasında kooperatifler ile ilgili vurgularına devam eden Atatürk şunları söylemekteydi:

Ziraatta kalkınmayı kolay ve çabuk yapmak için şartlar, çok ilerlemiş ve hazırlanmıştır. Yeni bir biçimde ve yeni makineler kullanarak iyi bir kuruluşla yapılacak yardımların süratle sonuçlar vereceğini görüyoruz. Kooperatif kuruluşları her yerde sevilmiştir. Kredi ve satış için olduğu kadar, üretim araçlarını öğretip kullandırmak için de kooperatiften yararlanmayı mümkün görüyoruz. Bankaları ve kredi dağıtımında düzeni sağlayan kooperatifleri, kuran ve genişleten yasalarımızdan sonra, bu yeni eserleriniz ülkenin kredi hayatında verimli olacaktır.¹²³

Kooperatif hareketi sayesinde Türk üreticisi teknik ve teşkilat yönünden desteklendiği için üretim maliyetlerini düşürerek kârlı satışlar yapmış ve piyasaların yıkıcı etkisinden de korunmuş olacaktı.¹²⁴ Türkiye İktisat Kongresi’nde ulaşılmak istenilen amaçlardan birisi de küçük ve zayıf

121 Remzi Saka, “Atatürk ve Kooperatifçilik I”, *Kooperatif Dergisi*, Yıl 3, Eylül 1948, S 33, s. 7.

122 *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, s. 653.

123 *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I (1919-1938)*, s. 407-408.

124 Hüsrev, *age.*, s. 28.

olan üreticileri bir araya getirerek güçlü ve milli olmayan sermayeye karşı koruyabilmekti. Bütün çabalara rağmen Cumhuriyet'in ilk yıllarında kooperatifleşme girişimlerinden istenilen sonuçlar alınamamıştı. Bundaki en önemli sebep tüccar grupların mevcut rantı halka ve üreticiye vermek istememesiydi. Gelirlerin ellerinden gitmesine ek olarak kooperatifçiliğin devletin ekonomi üzerindeki kontrolünü artıracak olmasıydı. Güçlü bir üretici olmadan ekonomik bağımsızlık söz konusu olmayacaktı. Bunun yolu da kooperatifleşmeden geçmekteydi.

Atatürk'e göre kooperatifçilik ile ihracat gelirlerinin artırılması arasında da yakın bir ilişki bulunmaktaydı. 1 Kasım 1937 Beşinci Dönem nc Toplanma Yılı'nın açılışında konuşan Atatürk bu konu ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

İhracat mallarımız için hkmetin yakın denetimi altında, satış kuruluşlarının kurulması önemlidir. Bunu göz önünde tutan Ekonomi Bakanlığı geçen yıl içinde, Iğdır'da, Ege ve Trakya bölgelerinde türlü konularla ilgili satış kooperatifleri kurmuş ve onları faaliyete geçirmiştir. Önümüzdeki yıl içinde, başta fındık olmak üzere, diğer belli başlı ürünlerimizi de ilgilendiren birlikler kurulmalıdır.¹²⁵

Atatürk, rahatsızlığı dolayısıyla 1 Kasım 1938'de Celal Bayar'a yaptırdığı Dördüncü Yasama Yılı açılış konuşmasında da kooperatifleri takip etmiş ve şunları söylemiştir: "lkenin çeşitli yerlerinde kredi ve satış kooperatiflerinin ve birliklerinin kurulmasına devam edilmiştir. Bu arada Karadeniz Bölgesinde fındık ürünümüz için beş kooperatif ve bunlar için merkezi Giresun'da olmak üzere bir birlik kurulmuştur."¹²⁶

Tarımın ve köylülüğün gelişmesi için kooperatifleşme gereklidir. Kooperatifleşmenin olmadığı durumda üreticiler, tüccarlar ve tefecilerin insafına terkedilmiş olur.¹²⁷ Kırsal kesimle ilgili kooperatifleştirme politikası, merkezi hkmet ve Ziraat Bankası benzeri iktisadi kamu kuruluşlarının birer uzantısı gibi örgütlenmeleri sebebiyle verimli olmadı. Kooperatiflere ye olan köylüler, sorunlarına karşı kayıtsız olan memurlar sebebiyle istedikleri neticeleri alamıyorlardı. Üretici köylüler kooperatiflerle btnleşemedi.¹²⁸

125 *Atatürk'n Söylev ve Demeçleri I (1919-1938)*, s. 414.

126 *Atatürk'n Söylev ve Demeçleri I (1919-1938)*, s. 426.

127 Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, haz. Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul 1977, s. 146.

128 Tezel, *age.*, s. 361.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk 15 yılı göz önüne alındığında tarımsal amaçlı kooperatiflerin sayısı fazla olsa da kırsal nüfusun az bir kısmı bu oluşumların içinde yer almıştır. Bu kooperatiflerin büyük bir kısmı ise tabandan gelmeyip devlet güdüm ve kontrolünde gerçekleşmiştir.¹²⁹

Kooperatif sisteminin işleminin önündeki en büyük engellerden birisi de toprak sahibi olmayan küçük çaptaki üreticilerin teminat gösterememeleriydi. Ülkedeki tarımsal arazilerin kadastro da henüz yapılmamıştı. Köylülerin büyük bir çoğunluğunun elinde işledikleri arazilere ait tapu senetleri bulunmuyordu.¹³⁰ Atatürk, ekonomik kalkınma için toprak reformunu kaçınılmaz görmekteydi. Kaynak israfını önleyici olması sebebiyle kooperatiflere de bu sebeple özen göstermekteydi.¹³¹ İtalya, toprak dağıtımını yaparak bundan faydalanan çiftçileri kooperatifleştirdi. Türkiye'de ise toprak sorununun çözümü ile kooperatifleşme arasında ilişki olmasının sebebi toprak işletmelerinin %90'ının küçük işletme olmasıydı.¹³² 1923 Türkiye İktisat Kongresi'nden itibaren ülkede uzun bir süre kooperatifler ile ilgili gidilmesi gereken tek yol olduğu düşüncesi oluşmuş ve bu doğrultuda birçok uygulama gerçekleştirilmiştir. Anonim şirketler ve satış-kredi kooperatifleri de tamamlayıcı bir unsur olarak görülmüştür.¹³³ Atatürk'ün Türkiye İktisat Kongresi'nden 1938 yılına kadar geçen süredeki faaliyetleri incelendiğinde görüşlerinde tutarlı olduğu, kalkınma konusunda ciddi bir vizyonunun bulunduğu ve görüşlerini kök salmış bütün yerleşik sistem ve yapılara rağmen hayata geçirmeye çalıştığı görülmektedir.

Türkiye İktisat Kongresi'nin sonrasında kooperatifçilik ile ilgili çıkan kanunlar, hayata geçirilen uygulamalar bu alanın ihmal edilmediğini göstermektedir. Öyle ki bu süreç içerisinde sürekli kanunlar güncellenerek geliştirilmeye çalışılmıştır.¹³⁴ 1923-1938 yılları arasında kooperatifçilik ile ilgili yapılan yasal düzenlemelerin ortak özelliği ziraat alanını kapsıyor olmasıdır.¹³⁵

129 Taluğ, *age.*, s. 56.

130 Tezel, *age.*, s. 366.

131 Taluğ, *age.*, s. 85.

132 Mülayim, *age.*, s. 150.

133 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem 8, Toplantı 4, C 25, Birleşim 71, (23.03.1950), s. 787.

134 Mennan Yiğiter, "Bağımsız Bir Kooperatif Kanununa Neden İhtiyacımız Var", *Karınca Kooperatif Postası*, Yıl 15, Haziran 1948, S 138, s. 1.

135 Taluğ, *age.*, s. 38.

Sonuç

Yüzyıllar boyunca milli olmayan ekonomi politikaları altında yaşayan köylüler-üreticiler milli sermayeden mahrum kalarak ezilmişler ve güçlü iktisadi şirketler meydana getirememişlerdi. Ayanların Osmanlı toplumuna yaptığı zulümlere 1800'l yıllardan itibaren emperyal devletlerin zulmü de eklenince 1920'li yıllara gelindiğinde Türk çiftçisi i ve dış baskıların i içe geçtiği köhnemiş bir feodal sistemin esiri olmuş durumdaydı.

Kurtuluş Savaşı yıllarındaki ekonomik, askeri ve siyasi şartlar Türkiye İktisat Kongresi'nin toplanmasını gerekli kılmaktaydı. Gelişmekte olan Türk Burjuvazisi de böyle bir kongreye ihtiyaç duymaktaydı. 1921-1923 yılları arasında Mustafa Kemal Paşa'nın söylemlerindeki İngiliz karşılığı ile yabancı sermayeye karşı kullandığı şartlı cümleler dikkate alındığında Türkiye İktisat Kongresi'nin millileşme amacına hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Kongrenin Lozan görüşmelerine ara verildiği bir tarihte yapılması da bu fikri güçlendirmektedir. Böyle bir kongreyi Milli Türk Ticaret Birliği'nin İstanbul'da yapmayı planlaması ve Ankara hkmetinin müdahale ederek İzmir'i seçmesi de ekonomik bağımsızlık anlayışına dayandırılmaktadır. Kongre İktisat Vekaleti tarafından düzenlenmiştir. Hkmet kongreye bir program sunmamış, toplumun farklı kesimleri taleplerini dillendirmiştir. Kongreden bir program çıkmadığı gibi kongrenin böyle bir amacı da bulunmamaktaydı.

Türkiye İktisat Kongresi'nin, amaçlarından bir tanesi de uygulamaya konacak iktisat politikası önlemleri hakkında hkmet kadroları ile toprak sahipleri, tüccarlar ve birkaç sanayici arasında bir uzlaşma sağlamaktı. Bir başka deyişle, kongre, yönetici asker-bürokrat kadronun, toplumun varlıklı sınıflarıyla etkili bir siyasal-sosyal iletişim kurma isteğini gerçekleştirdiği bir zemin olmuştu. 1923 yılının şartları göz önüne alındığında Türkiye İktisat Kongresi ekonomik olarak büyük bir yıkım yaşamış olan Türk milletinin el ele vererek yeni bir düzen inşa etmesi fikrine de dayanmaktaydı. Kooperatif fikrinin kongrede dile getirilmesi yerleşik düzenin savunucuları tarafından bir tehdit olarak algılanmıştı. Kongrenin hemen ardından yayımlanan "Kooperatif şirketler" kitabı köy ekonomisinin gelişmesinde kooperatifçiliği tek yol olarak görürken köy öğretmenlerini ve tarım teknisyenlerini de bu konuda görevlendirmişti. Bulgar rneğinde olduğu gibi çiftçi ve ahali ile en çok iletişimi olan köy öğretmenleri kooperatif sisteminin yürütücüsü olarak grlmştir. Burada ekonomik hayat ile eğitimin kaynaştırılmaya çalışıldığı ve köy enstitülerinin de fikir bazında temelinin atıldığı görülmektedir. Bu şekilde bütüncül bir politika oluşturulmaya çalışılmıştır.

1923 yılı Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik özgürlüğünü elde etmeye çalıştığı önemli bir zamandır. Ekonomik özgürlüğü sağlayacak en önemli temel yapı ise ekonomik dayanışma mantığına dayanan kooperatifçiliktir. İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde de millileşme isteği ile ön plana çıkartılan kooperatifçilik kısa sürede ülkenin geneline yayılmıştır. 1929 yılına kadar farklı alanlarda 29 bağımsız kooperatif kurulmuştur. Kongre, kooperatifçilik açısından büyük önem taşımaktadır. Mustafa Kemal Atatürk'ün, 17 Şubat 1923 tarihli konuşmasında iktisadiyat ve halkçılık kelimeleri üzerinde durduğu görülmektedir. Kooperatiflerin halk kitleleri arasındaki iktisadi dayanışma unsuru olduğu gerçeği göz önüne alınırsa kongrenin bu anlamdaki fonksiyonu daha iyi anlaşılacaktır. Ekonomide millileşme anlayışı iktisadiyat ve halkçılığın kaynaşması ile mümkündür.

Kongrede ekonominin modeli bilerek tanımlanmıyor. Gerçekte serbest piyasaya dayalı milli bir ekonomi modeli öngörülüyor. Yeni devletin kuruluşu esnasında bir sınıf mücadelesi istenmiyor. Farklı sınıflar söz konusu olsa da aralarında büyük düzeyde bir çatışma söz konusu değildir. Bu açıdan bakıldığında kooperatifler sınıflar arasındaki uyumu gerçekleştirebilecek bir proje olarak görülmektedir. Bununla birlikte ufak çapta çatışmalar da söz konusudur. Kongrede tüccarlar genellikle işçi sınıfının taleplerine karşı çıkmıştır. İşçiler imtiyazlı yabancı şirketlerin devletleştirilmesini isterken diğer gruplar ise reddetmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün ise Lozan Konferansı'na kapitülasyonlar sebebiyle ara verildiği bir dönemde ülkede ekonomik anlamda sınıflar arasında bir çatışma olmadığı mesajını vermek istediği çok açıktır. Kurtuluş Savaşı'nın askeri ve siyasi alanında ortaya konulan birlikteliği ekonomik alana yansıtma isteği bu kongrenin toplanmasında temel etken olmuştur.

Atatürk, 1925 ve 1937 yıllarındaki konuşmalarında ortak makine kullanımını tavsiye ederken Batı ülkeleri komünizmi çağrıştırdığı gerekçesiyle bu yaklaşıma sıcak bakmamaktaydı. Batı ülkelerinin ilerleyen yıllarda ancak bu ideolojik saplantıdan kurtulabildiği görülür. Ancak Atatürk 1920'li yıllardan itibaren makine kooperatifleri konusuna önem vermiş ve ideolojik ya da duygusal saplantılara kapılmayarak devrine göre ileri bir liderlik tavrı sergilemiştir.

Kaynaklar

Atatürkün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Ankara Araştırma Merkezi, Ankara 2006.

Atatürkün Söylev ve Demeçleri I, Atatürk Araştırma Merkezi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları 1, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

Atatürkün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938), Atatürk Araştırma Merkezi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları 1, 5. Baskı, Ankara 2006.

Atatürkün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Ankara Araştırma Merkezi, Ankara 2006.

Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1921-1938, der. Özel Şahingiray, C 4, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999.

C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara 1931.

C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

Kooperatif Şirketler, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları No 30, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, 4. Baskı, Ankara 1977.

Resm Gazete, Sayı 71, 24 Mayıs 1924.

Resm Gazete, Sayı 406, 28 Haziran 1926.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Dönem 8, Toplantı 3, C 27, Birleşim 187, (05.02.1923).

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem 8, Toplantı 4, C 25, Birleşim 71, (23.03.1950).

Akalın, Güneri, *Tarımımızın Sosyo-Ekonomik Yapısı Vergileme ve Gelişme*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 384, Ankara 1975.

Altun, Şafak, *Cumhuriyet Ekonomisinin İlk Mucizeleri*, Doğuş İletifim Yayıncılık, İstanbul 2008.

Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le üç Ay ve 1930'lardan Sonra Türkiye*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.

Boratav, Korkut, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No: 454, Ankara 1980.

- Derbil, Süheyy Nizami, *Kooperatifler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1945.
- Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK, Ankara 1994.
- Erçin, Ferhat, *Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Kooperatifçiliği*, İkinci Basım, Derin Yayınları, İstanbul 2006.
- Forrester, R. B., *Birleşik Amerika Devletlerinde Kooperatif Tekniği Hakkında Rapor*, T.C. Ziraat Vekaleti Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Ankara 1938.
- Gökeer, Süleyman, *Türk Kooperatifçilik Hareketi 1863-1973*, Ankara 1975.
- Gönüllü, Emre, *Kooperatifçi Atatürk*, Şoförün Sesi İmotaş Eğitim Dizisi No: 1, Özyürek Basımevi, İzmit 1986.
- Güran, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Gürdamar, Ersin, *Cumhuriyet'in Tütün Politikaları 1923-1950*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020.
- Hazar, Nurettin, *Atatürk ve Kooperatifçilik*, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları: 45, Fon Matbaası, Ankara 1981.
- Hüsrev, İsmail, *Türkiye'de Zirai Kooperatif Hareketi*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1932.
- İleri, Suphi Nuri, *Kooperativler*, İkinci Tabı, T.C. Maarif Vekilliği Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Talebe Neşriyat ve Yardım Bürosu Yayınlarından, S. 90, Arkadaş Matbaası, İstanbul 1941.
- İnan, Afet, *İzmir İktisat Kongresi*, TTK Yayınları, Ankara 1982.
- Kazgan, Gülten, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.
- Kessler, G., *Kooperatifçilik*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1940.
- Kocabaş, Özlem Yıldırım, *Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Kuruç, Bilsay, *Mustafa Kemal Dönemi'nde Ekonomi*, İstanbul Bilgi Ün. Yay., İstanbul 2012.
- Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal

Bilgiler Fak. Yay. No: 569, C 1, Ankara 1988.

Memiş, İhsan-FIRAT, Ahmet, *Kalkınmada Türk Kooperatifçilik Modeli*, mid-Bir Yayınları No: 2, Kent Matbaa, Ankara 1979.

Mlayım, Ziya Gökalp, *Kooperatifçi Atatürk ve Kooperatifçilik*, Yetkin Yayınları, Ankara 2006.

kçn, A. Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 - İzmir Haberler, Belgeler, Yorumlar*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara 1997.

Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, haz. Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul 1977.

Rozaliyev, Y. N., *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme zellikleri (1923-1960)*, çev. Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara 1978.

Saka, Remzi, *Türkiye Kooperatifçilik Siyaseti*, Alâeddin Kral Basımevi, İstanbul 1943.

Taluğ, Cemal, *Atatürk ve Kooperatifçilik*, Yol-Koop Yayınları No: 6, Ankara 1981.

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınevi, Ankara 1982.

Thornburg, Max Weston, *Türkiye Nasıl Yükselir*, çev. Semih Yazıcıoğlu, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1949.

Toprak, Zafer, *İttihat Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Toprak, Zafer, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Uzgören, N. Nusret, *Atatürk Kooperatifçilik ve Türk Kooperatifçilik Kurumu*, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları No: 51, Ankara 1983.

Warbase, James Peter, *Kooperatif Demokrasisi*, C II, çev. Akil Koyuncu, İzmir, İncir ve zm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Yayınları No.4, Ahenk Matbaası, İzmir 1947.

Yenal, Oktay, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Türkiye İŞ Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Cemil, Alâettin, "Charles Gide", *Kooperatifçilik*, Türk Kooperatifçilik Cemiyeti, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1932.

Nuri, Suphi, “Devletçilik ve Kooperatifçilik I”, *Kooperatifçilik*, Türk Kooperatifçilik Cemiyeti, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1932.

Saka, Remzi, “Mithat Paşa ve Kooperatifçilik I”, *Kooperatif Dergisi*, Yıl 4, Şubat 1949, S 38.

Saka, Remzi, “Mithat Paşa ve Kooperatifçilik VII”, *Kooperatif Dergisi*, Yıl 4, Eylül 1949, S 45.

Saka, Remzi, “Gökalp ve Kooperatifçilik 3”, *Karınca Kooperatif Postası*, Yıl 16, Mayıs 1950, S 161.

Saka, Remzi, “Atatürk ve Kooperatifçilik I”, *Kooperatif Dergisi*, Yıl 3, Eylül 1948, S 33.

Saka, Remzi, “Atatürk ve Kooperatifçilik II”, *Kooperatif Dergisi*, Yıl 3, Ekim 1948, S 34.

Yiğiter, Mennan, “Bağımsız Bir Kooperatif Kanununa Neden İhtiyacımız Var”, *Karınca Kooperatif Postası*, Yıl 15, Haziran 1948, S 138.

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100151.pdf

Resmî Gazete, Sayı 1208, 5 Haziran 1929.

Resmî Gazete, Sayı 54, 21 Ocak 1924.

Resmî Gazete, Sayı 90, 24 Mart 1925.

Resmî Gazete, Sayı 3146, 2 Ekim 1935.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30.10.0.0/5.29.17., 04.02.1923.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, 9. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2005.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1/6.49.1., 01.02.1923.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1/7.34.15., 19.09.1923.

Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Büyükelçisi Semyon İvanoviç Aralov'un Gözünden İzmir İktisat Kongresi

Uğur Yılmaz*

Giriş

Tarihi uzun yıllara dayanan Türkiye-Rusya ilişkileri Osmanlı Devleti'nin 1461 yılında Trabzon'u¹ ve 1475 yılında ise Kırım'ı topraklarına katarak Karadeniz ticaret yollarına hâkim olması ile farklı bir boyuta dönüşmüştür.² Bu dönemde Moskova Knezliği olarak varlık sürdüren Ruslar, Osmanlı Devleti'nin Kırım ve havalisine hâkim olması nedeni ile İstanbul ile iyi ilişki kurmayı amaçlamıştır.³ Böylece Karadeniz ticaret yollarından istifade etmek ve Rus tüccarların sorunlarını görüşmek isteyen III. İvan, Kırım Hanı I. Mengli Giray Han'a 1492 yılında bir mektup göndererek⁴ Kırım Hanlığı üzerinden Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişki kurmak ve İstanbul'a bir elçi göndermek istediğini bildirmiştir.⁵ III. İvan'ın bu mektubu ve istekleri Kırım Han'ı tarafından İstanbul'a bildirilmiş ve elçi gönderme isteği kabul görülmüştür. Bu kabul üzerine III. İvan, Michael Pleşçeyev'i elçi olarak İstanbul'a göndermiştir. Ancak Pleşçeyev İstanbul'daki protokol teamüllerine uymadığı ve III. İvan ile II. Bayezid'i eşit gördüğü için padişahın huzuruna

* Doktorant, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE, uguryilmaz014@gmail.com

1 Kenan İnan, "Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 1, S. 14, 2001, s. 78.

2 Halil İnalçık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahid-name Meselesi", *Belleten*, 8/30, Nisan 1944, s. 195.

3 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 132-133.

4 Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C II, Üçdal Neşriyat, İstanbul, s. 343.

5 Samiha Ayverdi, *Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1970, s. 70.

çıkarılmadan saraydan kovulmuştur.⁶ Bu olaydan sonra Moskova Knezliği, Osmanlı Devleti ile olan diplomatik ilişkilerini belli bir süre doğrudan İstanbul yerine Kırım Hanlığı üzerinden yürütmek zorunda kalmıştır.⁷ Öte yandan Karadeniz'in kuzeyindeki Kırım Hanlığı ve Moskova Knezliği arasındaki çekişmede dengeyi gözeten Osmanlı Devleti, Moskova Knezliği'ne ilk kez elçi olarak 1514 yılında Yavuz Sultan Selim'in mektubunu Knez III. Vasili İvanoviç'e iletmek için Menkub Beyi Kemal Bey'i göndermiştir. Karadeniz'in kuzeyindeki ticaret akışının bozulmasını istemeyen Osmanlı Devleti bu tarihten sonra Moskova Knezliği'ni doğrudan muhatap almıştır.⁸

İstanbul, Moskova'yı kendisine bir tehdit olarak görmese de IV. İvan Vasiliyeviç namı diğer Korkunç İvan, knezlik topraklarını genişleterek 1547 yılında Moskova Knezliği'nin adını Rusya Çarlığı olarak değiştirmiş ve kendisini de çar ilan etmiştir.⁹ Korkunç İvan'ın bu ilan ve değişimine rağmen Osmanlı Devleti, 1700 yılına kadar Rus hükümdarlarını kendisine denk görmeyerek onlar için knez unvanını kullanmıştır. 14 Temmuz 1700 tarihinde imzalanan İstanbul Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Rus hükümdarlarını "Çar" olarak tanımayı kabul etmiştir.¹⁰ Öte yandan bu antlaşmanın bir diğer özelliği ise Rusya'nın İstanbul'da daimî bir elçilik açma isteğinin kabul edilmesi olmuştur. Antlaşmadan yaklaşık iki yıl sonra 21 Kasım 1702 tarihinde Rusya'nın ilk daimî elçisi Pyotr Andreyevich Tolstoy, İstanbul'a gelip II. Mustafa'nın huzurunda hilat giyerek göreve başlamıştır.¹¹ Ruslar bu daimî elçilik vasıtası ile Osmanlı Devleti hakkında istihbarat ve ticari faaliyet sağlayıp Osmanlı tebaası olan Ortodoksları örgütlemiştir. Osmanlı Devleti ise buna karşılık olarak Rusya'ya geçici elçiler göndermiştir.¹²

Rusya'nın giderek topraklarını genişletmesi ve Osmanlı Devleti için en temel tehditlerden birisi haline gelmesi üzerine Osmanlı Devleti, Rusya'da açtığı geçici elçilikleri 1856 yılında daimî elçiliğe çevirme kararı almıştır.

6 Kurat, *age.*, s. 133

7 Ayverdi, *age.*, s. 70-73.

8 Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C III, Üçdal Neşriyat, İstanbul, s. 409.

9 Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler Ansiklopedisi*, C I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 108-110.

10 Mehmet Akif Kireççi, Selim Tezcan, *Kırım'ın Kısa Tarihi*, ASEM Yayınları, Ankara 2015, s. 25-26.

11 Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa, *Nusretname*, C II, Sadeleştirilen: İsmet Parmaksızoğlu, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1966, s. 121.

12 İsmail Bülbül, *Osmanlı Belgelerine Göre Rus Elçisi Tolstoy'un Faaliyetleri*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2007, s. 53-58.

İstanbul'un bu kararını Rusya'ya Mehmet Ali Paşa iletmıştır.¹³ Çar II. Aleksandr Nikolayeviç'in taç giyme törenine Osmanlı Devleti adına "Fevkalade Sefir" unvanı ile katılan Mehmet Ali Paşa, tören esnasında Rusya Çarlığı Dışişleri Bakanı Aleksandr Gorçokov ile durumu görüşerek Osmanlı Devleti'nin Rusya'da daimî bir elçilik açmak istediğini bildirmiştir. Gorçokov bu talebi Çar II. Aleksandr'a iletmış ve çar durumdan memnuniyet duyduğunu söyleyerek elçilik için her türlü ihtiyaç ve kolaylığı sağlanacağını belirtmiştir.¹⁴ Böylece Osmanlı Devleti, 1856 yılında Rusya'daki ilk daimî elçiliğini Petersburg'da açarak buraya Yusuf Rıza Bey'i atamıştır.¹⁵

Savaş, barış, ittifak ve diplomasi ile geçen Osmanlı-Rusya ilişkileri Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni bir boyut almıştır. Farklı ittifakların mensupları olan bu iki devlet için Birinci Dünya Savaşı bir dönüm noktası olmuştur.¹⁶ Zira savaş devam ederken Lenin önderliğindeki Bolşevikler, 25 Ekim 1917 tarihinde Aleksandr Kerenski liderliğindeki Geçici Hükümeti devirerek yönetimi ele geçirmişlerdir. Tarihe Ekim Devrimi olarak geçen bu hadiseden sonra Bolşevikler, devletin bütün kademelerine nüfuz etmeye başlamış ve 7 Kasım 1917 tarihinde Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır.¹⁷ RSFSC'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra Bolşevikler, Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çekildiğini duyurmuşlardır. Buna müteakiben RSFSC ile Osmanlı Devleti arasında 18 Aralık 1917 tarihinde Erzincan Mütarekesi imzalanmış ve savaş hali devam eden Kafkas Cephesi kapanmıştır.¹⁸ Erzincan Mütarekesi'nden aylar sonra ise RSFSC ile İttifak Devletleri arasında 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Rusya işgal ettiği Osmanlı topraklarından çekilmiştir. Bolşevikler bu antlaşma ile savaştan çekilmiş ve devrim karşıtı Menşevikler ile mücadeleye girişmişlerdir.¹⁹ Bu mücadele Menşeviklerin gerçekleştirdikleri terör saldırıları ile bir iç savaşa dönüşmüştür.²⁰

13 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), A.AMD.00067.00012.002, s. 1-2.

14 BOA., İ.HR, 00147.7766, s. 1-4.

15 BOA., İ.HR, 00141.7394, s. 1-2.

16 Çağla Derya Tağmat, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul Rumlarının Sosyo-Kültürel Faaliyetleri", *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, C 2, S. 1, 2020, s. 92.

17 Osman Ağır, "Dünya Siyasetini Etkileyen Devrimlerin Uluslararası Sonuçları: 1917 Bolşevik Devrimi", *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 16, S. 1, 2019, s. 334.

18 Mustafa Öztürk, *Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Politikası*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 39.

19 Halil Bal, "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 5, 2004, s. 35

20 Çağatay Benhür, "Türk-Rus Siyasi İlişkileri (1917-1920)", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat*

Rusya'da bunlar olurken Osmanlı Devleti de savaştan yenik ayrılan tarafta yer aldığı için ağır hükümler barındıran²¹ Mondros Mütarekesi'ni 30 Ekim 1918 tarihinde imzalamak zorunda kalmış²² ve böylece bu mütareke ile Osmanlı Devleti fiilen sona ermiştir.²³ Bunun sebebi ise mütarekenin işgale zemin hazırlayan maddelerinin yanı sıra ekonomik ve askeri açıdan yoksun bırakılmasını öngören maddelerinin olmasıdır.²⁴ Öte yandan İstanbul bu işgalleri geçici olarak görmüş ve bu nedenle işgal kuvvetlerine karşı bir müdahalenin yapılmasını istememiştir. Ancak İstanbul'un bu düşüncesi gerçeği yansıtmamış ve Yunanistan, 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir ve çevresini işgal ederek bu yanlışı göstermiştir.²⁵ İzmir'in işgali ile Anadolu topraklarında ferdi bir mücadele başlamıştır.²⁶ Bu ferdi girişimlerin vatan topraklarını kurtarmaya yetmeyeceğini anlayan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, örgütlü bir yapıyı organize ederek işgalci kuvvetlere karşı Millî Mücadele'yi başlatmışlardır.²⁷

1. Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin TBMM ile Diplomatik Temasları

Rusya'da Bolşevikler ile emperyalist güçlerin desteklediği Menşevikler arasında iç savaş devam ederken²⁸ Anadolu topraklarında ise işgal kuvvetlerine

Fakültesi Edebiyat Dergisi, S. 19, 2008, s. 93.

- 21 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinler (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, C 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, s. 519.
- 22 İbrahim Halil Tanık "Millî Mücadele Döneminde TBMM'ye karşı Ayaklanmalar", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Araştırmaları Tarihi I: Türk Milleti'nin İstiklal Mücadelesi: Türk İstiklal Harbi*, ed. Ahmet Oğuz-Emine Aşçı, Aktif Yayınevi, İstanbul, 2023, s. 334.
- 23 Zekeriya Türkmen, "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S 11, Ankara 2000, s. 619.
- 24 Uğur Yılmaz, "Sakarya Meydan Muharebesi Öncesi ve Sonrası Ankara-Atina İlişkilerinde Yaşanan Değişimler", *100. Yılında Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu (Sakarya Meydan Muharebesi'nin 100. Yılı Münasebetiyle 9-10 Eylül 2021)*, Ankara 2022, s. 164.
- 25 Yücel Özkaya, "İzmir'in İşgalinin Anadolu'daki Tepkileri", *Atatürk Yolu Dergisi*, C 1, S 1, 1988, s. 65.
- 26 Adnan Sofuoğlu, "İzmir İşgali Sonrasında Yunanlıların Batı Anadolu'da İşgali Genişletmeleri ve Bölgede Oluşan Millî Direniş", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 29-30, 2002, s.137.
- 27 Necdet Aysal, "Ulusal Direnişin ve Umudun Adı: Mustafa Kemal Paşa-Ankara", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6/10, (Millî Mücadele'den Millî Egemenliğe Karadeniz Özel Sayısı), s. 219.
- 28 Yunus Ekici, "Bolşevik İhtilâlinin Ortaya Çıkması ve Sebepleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bi-*

karşı mücadele başlatan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları 22 Haziran 1919 tarihinde Amasya Genelgesi'ni yayımlanarak Milli Mücadele'nin manifestosu ilan etmişlerdir.²⁹ Böylece bu genelge ile kurtuluş gayesinin fitili ateşlenmiş ve akabinde 23 Temmuz - 7 Ağustos 1919 tarihleri arasında Erzurum'da bölgesel bir kongre tertiplenmiştir.³⁰ Erzurum'daki bu kongreye başkanlık eden Mustafa Kemal, kurtuluşun örgütlenme ve mücadele ile sağlanacağını bildiği için bu minvalde hareket etmiş ve bu nedenle kongre sonunda 9 kişilik bir Temsil Heyeti kurulmuştur.³¹ Öte yandan mücadelenin bütün vatan topraklarına yayılması için Erzurum Kongresi'nden kısa bir süre sonra 4 Eylül-11 Eylül 1919 tarihleri arasında Sivas'ta ulusal bir kongre tertiplenmiştir. Bu kongrede alınan kararlar Erzurum Kongresi kararları ile aynı benzerlikte olmuş yalnızca Temsil Heyeti'nin üye sayısı 9'dan 16'ya çıkarılmıştır. Böylece resmi olmasa da Anadolu'da İstanbul'a karşı geçici bir hükümet kurulmuştur.³² Mustafa Kemal başkanlığındaki bu geçici hükümet, mücadelenin selamete kavuşması ve işgalcilerin Misak-ı Milli sınırlarından atılması için iç savaş halindeki RSFSC ile temaslara geçmiş ve maddi-siyasi destek elde etmek istemiştir.³³

Temsil Heyeti bir yandan kurtuluş gayesi için diplomatik ve askeri destek arayışına girerken diğer yandan ise Batı Cephesi'ndeki silahlı mücadeleyi organize etmek adına 27 Aralık 1919 tarihinde Ankara'ya geçmiştir.³⁴ Heyet, Ankara'ya geçtikten bir süre sonra İstanbul'da 28 Ocak 1920 tarihinde "Meclisi Mebusan" açılarak burada "Misak-ı Milli" kabul edilmiştir.³⁵ Bu karar sonunda meclis, İstanbul'daki İtilaf Güçleri tarafından basılarak dağıtılmış ve kapatılmıştır. Bu elim hadise nedeni ile bazı mebuslar gözaltına

limler Dergisi, C 27, S. 1, Elazığ 2017, s. 269.

29 Selim Özcan, "Amasya Genelgesi'nin Erzurum ve Sivas Kongreleri Üzerindeki Etkisi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, s. 74-75.

30 Saruhan, *age.*, s. 1.

31 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C I, 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 114.

32 Zeki Saruhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II: Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye (23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 85-97.

33 Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)*, İmaj Yayınevi, Baskı 7, Ankara 2004, s. 39.

34 Mustafa Turan, "Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi: Milli Temsil Meselesi", *Gazi Akademik Bakış*, C 5, S 10, 2012, s. 17-18.

35 Volkan Marttin, "Misak-ı Millinin Kabulü ve İstanbul'un İşgali Sürecinde 1920 Sultanahmet Protesto Mitinginin Önemi ve Etkisi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C XVIII, Özel Sayı, 2018, s. 263.

alınarak sürgüne gönderilmiş, kaçabilenler ise Ankara'ya geçmişlerdir.³⁶ Öte yandan İtilaf Güçleri, meclisi kapatmakla yetinmeyerek 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u resmen işgal ettiklerini duyurmuşlardır.³⁷ İstanbul'un işgal edilmesi Türk tarihi ve siyasi hayatında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Zira İstanbul'daki meclis kapatıldığından artık yönetim ve siyaset için yeni bir merkeze ihtiyaç duyulmuş ve bu ihtiyacı gören Mustafa Kemal derhal harekete geçerek 23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni kurmuştur. TBMM'nin kurulması ile Temsil Heyeti miadını doldurmuş ve tarihe Ankara Hükümeti olarak geçen siyasi güç meydana gelmiştir.³⁸ İstanbul ve işgal güçlerine karşı bir güç çarpanı haline gelen Ankara Hükümeti kuruluşunu Avrupa Devletleri başta olmak üzere Rusya'ya da mektuplar vasıtası ile duyurmuştur.³⁹

Mustafa Kemal tarafından 26 Nisan 1920 tarihinde Lenin'e gönderilen mektupta TBMM'nin kurulduğu duyurulmuştur.⁴⁰ Mektupta aynı zamanda emperyalist güçlere karşı mücadele eden ve bunların zorba hükümetleri altında yaşayan mustazaf halkların kurtuluş amaçlarını güden Bolşevik Ruslar ile birlikte hareket etmeyi kabul ediyoruz denilmiştir. Mektubun devamında ise Mustafa Kemal, TBMM'nin ilk amacı işgal altında bulunan milli toprakların emperyalist güçlerden temizlenmesi ve ileride yeni bir işgalin yaşanmaması adına Rusya ile ortak bir mücadelenin yapılması olduğunu söylemiştir. Mektupta son olarak ise başlatılan mücadele için gerekli cephane, askeri ve sağlık malzemelerinin sağlanması adına ilk etapta beş milyon altın ve Doğu'da Ermenilere karşı gerçekleştirilecek olan harekât için Türk Ordusu'nun erzak ihtiyacının RSFSC tarafından karşılanması istenilmiştir.⁴¹ Mustafa Kemal'in Lenin'e yazdığı bu mektuba RSFSC Dışişleri Bakanı Georgi Çiçerin karşılık vererek ilişkilerin geliştirilmesi ve

36 Ali Akyıldız, "Meclis-i Mebusan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 247.

37 Ali Fuad Türkogeldi, *Görüp İştiklerim I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951, s. 259.

38 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis Milli Mücadele'de Anadolu: TBMM'nin 70.Yılı (1920-1990)*, Baskı II, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1990, s. 59.

39 Stefan Velikov, "Kemal Atatürk ve Bulgar-Türk İlişkileri", *LX. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri (21-25 Eylül 1981)*, C III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 1956.

40 Zeki Saruhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III: TBMM'den Sakarya Savaşı'na (23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 9.

41 Mehmet Perinçek, *Türk-Rus Diplomasisinden Gizli Sayfalar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2016, s. 51.

işbirliklerinin sağlanmasını memnuniyetle karşıladıklarını bildirmiştir.⁴² 11 Mayıs 1920 tarihinde Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey ve mahiyetindeki heyet Moskova'ya giderek diplomatik temaslarda bulunmuş⁴³ ve devam eden mücadele için maddi ve askeri yardımların temini için girişimler gerçekleştirmişlerdir.⁴⁴ Bu ziyaretten sonra Moskova, 28 Temmuz 1920 tarihinde Ankara'ya ilk elçi olarak Şalva Zuraboviç Eliava'yı atamış ancak Eliava yaşadığı sağlık sorunları nedeni ile Ankara'ya gelememiştir.⁴⁵ Eliava'nın gelememesi nedeni ile Ankara'ya gönderilen yaklaşık 200 kişilik Rus heyetine Elçilik Birinci Sekreteri Upmal Angarski başkanlık ederek 8 Kasım 1920 tarihinde göreve başlamıştır.⁴⁶

RSFSC'nin Ankara'ya elçi atamasından sonra TBMM de Moskova'ya 19 Şubat 1921 tarihinde Ali Fuat Bey'i elçi olarak göndermiştir.⁴⁷ Ali Fuat Bey, Moskova'daki görevine başladıktan kısa bir süre sonra yürüttüğü diplomatik temalar sayesinde TBMM ile RSFSC arasında 16 Mart 1921 tarihinde Moskova Antlaşması imzalanmıştır.⁴⁸ Yapılan antlaşma ile TBMM uluslararası tanınırlığını yeniden tesis etmiş ve RSFSC'den hem askeri hem de diplomatik destek sağlamıştır.⁴⁹ TBMM, diplomatik girişimlerine hız kesmeden devam ederken işgalci Yunan Kuvvetlerine karşı da askeri başarılar elde etmiştir. I. ve II. İnönü zaferleri ile başarı tazeleyen Türk Ordusu, 10-24 Temmuz 1921 tarihleri arasında yaşanan Kütahya-Eskişehir muharebesi ile yok olmanın eşiğine gelmiştir.⁵⁰ Mustafa Kemal'in talimatı ile İsmet Paşa tarafından Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilen Türk Ordusu oldukça büyük zayıflar vermiştir.⁵¹ Yunan Ordusu, Türk Ordusu'nu yok etmek için yeni bir taarruzun hazırlıklarını yaparken TBMM ise bu taarruza karşı RSFSC'ye

42 Elnur Ağayev, "Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçisi A. A. Rodionov'un Türkiye Anıları", *Türkiye Yazarlar Birliği Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S 17, 2016, s. 60.

43 BCA., 030.18.1.1.5, s.1.

44 BCA., 030.18.1.7.3, s.1-2.

45 Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Vatan Gazetecilik ve Matbaa, İstanbul 1955, s. 68.

46 Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 324.

47 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, ed. Nejat Bayramoğlu, Kurtuluş Güran, Kaynak Yayınları, Ankara 2015, s. 381-382.

48 BCA., 030.18.3.29.13, s.1.

49 Saruhan, *age.*, s. 450.

50 Cevdet Kerim İncedayı, *İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 137.

51 Hüsnü Özlü, "İstiklal Savaşı'nda, Sakarya Meydan Muharebesi'nde Mürettep Kolordunun Askeri Harekâtı", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 32, 2020, s. 74-75.

bir çağrıda bulunarak emperyalizme karşı ortak bir cephenin kurulması ve Moskova tarafından sağlanan askeri yardımların devam edilmesi gerektiği bildirilmiştir.⁵² Ankara'nın bu çağrı ve kaygıları Moskova tarafından olumlu karşılanmış ve sağlanan maddi-askeri yardımlar neticesinde 23 Ağustos - 13 Eylül 1921 tarihleri arasında yapılan Sakarya Meydan Muharebesi ile Yunan Ordusu bozguna uğratarak zafer elde edilmiş ve böylece Türk tarafı için yeni bir süreç başlamıştır.⁵³ Sakarya'dan sonra savunma pozisyonundan saldırı pozisyonuna geçen Türk Ordusu, Yunan Ordusu'nu Anadolu'dan söküp atmak için büyük bir taarruzun hazırlıklarını yapmaya başlamıştır. 13 Ekim 1921 tarihinde ise RSFSC'nin aracılığıyla TBMM ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında Kars Antlaşması imzalanarak Türkiye'nin Doğu'daki sınırları kesin olarak belirlenmiştir.⁵⁴ Öte yandan Türk Ordusu taarruz hazırlıklarına devam ederken RSFSC'nin Ankara elçisi Sergey Petroviç Natsarenus'un yerine Kasım 1921 tarihinde Semyon İvanoviç Aralov atanmıştır.⁵⁵ Aralov görevine 26 Ocak 1922 tarihinde Ankara'ya vardiktan sonra başlamıştır.⁵⁶

2. Semyon İvanoviç Aralov'un Ankara Elçiliği Dönemi

1880 yılında varlıklı bir tüccar ailenin çocuğu olarak Moskova'da doğan Aralov, 1904 yılında vuku bulan Rus-Japon Savaşı'na katılmak için orduya gönüllü olarak yazılmıştır. Aralov yaşadığı sağlık sorunları nedeni ile bu savaşa iştirak edememiş ve geri hizmette görev yapmak zorunda kalmıştır. Savaş devam ederken Rusya'da işçiler, köylüler ve askerler başta olmak üzere halkın önemli bir kısmı çarlık rejimine karşı ayaklanarak anayasal bir düzene geçilmesini istemiştir. Rus tarihe "1905 Devrimi" olarak geçen bu hadise sırasında Aralov askerlik görevini yaptığı Mançurya'dan firar ederek Moskova'ya gelmiş ve Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne üye olarak devrime katılmıştır. 1905 Devrimi ile Rusya'da 1906 yılında anayasal düzene geçilmiş ve "Çarlık Duması" kurulmuştur. Aralov ise bu süreçte üye olduğu partide işçilere ders vererek öğretmenlik görevini icra etmiştir. Öte yandan Rus monarşisi, Rusya'da yaşanan bu değişimlerden rahatsız olmuş ve Başbakan Pyotr Stolipin, 3 Haziran 1907 tarihinde dumayı feshederek

52 Cebesoy, *age.*, s. 246.

53 Zeki Saruhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV: Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılmasına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 1.

54 BCA., 930.1.3.42.1, s.1.

55 *Hâkimiyeti Milliye*, 23 Kasım 1921, s. 7.

56 *İkdam*, 29 Ocak 1922, s. 4.

tekrardan çarlık rejimini tek güç haline getirmiştir. Rusya'da monarşi tekrardan hâkimiyet elde edince Aralov, Birinci Dünya Savaşı'na kadar askerlik görevinde bulunmamıştır. Böylece 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda yüzbaşı rütbesi ile Rus Ordusu'na alınan Aralov, Almanlara karşı Prusya Bölgesi'ndeki cephede savaşmıştır. Savaş devam ederken Rusya'da 1905 yılında başlayan monarşi yönetiminden anayasal düzene geçiş çabaları 1917 yılında kendisini tekrardan göstermeye başlamıştır. Gösteri ve ayaklanmaların yaşandığı Rusya'da çarlık rejimi zor duruma düşmüş ve bu dönemde Aralov askerler arasındaki siyasi örgütlenmelerde aktif bir şekilde rol almıştır. Şubat Devrimi'ne kadar Menşevik görüşlerini benimseyen Aralov, Rusya'da çarlık rejiminin yıkılmasından sonra kurulan Geçici Hükümet'e karşı hareket eden ve darbe girişiminde bulunan General Lavr Kornilov'a da muhalif olmuştur. Bu süreçte Lenin ile iyi ilişkiler geliştiren Aralov Menşevik saflarından Bolşevik saflarına geçmiştir. Böylece Rusya'da yaşanan Ekim Devrimi sonunda yönetim Bolşeviklerin eline geçmiş ve Aralov, II. Sovyet Kongresi'nde delege seçilmiştir. Delege seçilmesinden sonra Lenin'in özel talimatı ile 1918 yılında Operasyon Başkanlığı'na getirilerek Kızıl Ordu'nun ilk alaylarını ve bölüklerini oluşturmada rol almıştır. Bunun yanı sıra Hükümet Komitesi Başkanlığı görevini de icra etmiştir. 1921 yılında ise Litvanya'da Dışişleri Halk Komiserliği bünyesinde görev yaparken 1921 yılının Kasım ayında Ankara'ya elçi olarak atanmıştır.⁵⁷

2. 1. Aralov Ankara'da

Kasım 1921 tarihinde Ankara'ya elçi olarak atanan Aralov ve mahiyetindeki 24 kişilik elçilik heyeti, Aralık ayında Moskova'dan karayolu ile hareket etmiştir. Batum'a gelen Aralov buradan denizyolu ile önce Rize daha sonra ise Trabzon'a gelmiştir. Trabzon valisi tarafından törenle karşılanan Aralov, bir süre Trabzon'da çeşitli temaslarda bulunduktan sonra denizyolu ile Samsun'a geçmiştir.⁵⁸ Samsun mutasarrıfı ile istişare ederek TBMM ve Mustafa Kemal hakkında bilgi almıştır. Samsun'dan karayolu ile Ankara'ya doğru hareket eden Aralov yaklaşık 400 km mesafe kat etmiştir. Aralov ve beraberindeki elçilik heyetinin takip ettiği güzergâh ise Samsun-Havza-Merzifon-Çorum-Alaca-Yozgat-Yahşihan şeklinde olmuştur. Yahşihan Gar'ına vardıklarında ise Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey kendilerini törenle karşılamış ve bu karşılama töreninden sonra trenle yaklaşık 4 saatlik

57 Колпакиди Александр Иванович и Прохоров Дмитрий Петрович, *Империя ГРВ: Очерки истории российской военной разведки*, Олма-Пресс, Москва 1999, с. 33-36.

58 Аралов, *у.р.*, с. 38-41.

bir yolculuk yaparak 26 Ocak 1922 tarihinde Ankara'ya varmışlardır. Aralov Ankara'ya varduktan sonra istirahate çekilmiş ve sonraki günlerde Ankara'da şehir gezintisine çıkarak burayı tanımaya çalışmıştır.⁵⁹

Gezi ve izlenimlerden sonra 30 Ocak 1922 tarihinde Mustafa Kemal tarafından kabul edilen Aralov, RSFSC ile TBMM arasındaki yakın ilişki ve iş birliğinden konuşmuşlardır. Bu konuşma esnasında Mustafa Kemal, Aralov'a "Ortak gayemiz Doğu halklarının emperyalist güçler ile savaşarak onların sömürgeci boyunduruğundan kurtulmasıdır. Bu emperyalist güçlere karşı yaptığımız iş birliği ile başarıya ulaşacağımıza inanıyorum. Bu nedenle Rusya'ya ve büyük lider Lenine Türkiye'ye yaptıkları yardımlardan ötürü müteşekkirim" demiştir. Aralov, Mustafa Kemal ile görüşükten sonra bakanlar, genelkurmay ve şehrin diğer ileri gelenleri ile tek tek bir araya gelmiştir.⁶⁰

2. 2. Aralov Batı Cephesi'nde

Aralov, Ankara'ya geldikten sonra başta Mustafa Kemal olmak üzere şehirdeki diğer bakan, komutan ve ileri gelenler ile görüşerek çeşitli temaslarda bulunmuştur. Böylece TBMM-RSFSC ilişkilerini geliştiren önemli diplomatlardan birisi olan Aralov'a, Mustafa Kemal oldukça önem vermiş ve samimiyetinden ötürü kendisine "Yoldaş" diyerek seslenmiştir. Bu samimiyet Mustafa Kemal ve mahiyetindeki kişilerin Ankara'daki RSFSC elçilik binasına giderek sohbetler etme ve müzikler dinleme şeklinde olmuştur. Ancak bu sohbetlerin maksadı sadece müzik ve sohbetten ibaret olmamış asıl maksat ise Batı Cephesi'ndeki durumu Aralov ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Ankara Elçisi İbrahim Abilov ile istişare ederek Rusya'dan gerekli yardımların sağlanması olmuştur. Bu sohbetlerden birinde Mustafa Kemal, Aralov ve Abilov ile özel bir görüşme gerçekleştirerek,

Aziz dostlarım, yoldaşlarım cephe hattındaki durum oldukça gergin bir vaziyette. Yunan tarafı Eskişehir'in doğu istikametine 6 tünden oluşan bir kuvveti sevk ederek önemli bir tehdit haline gelmiştir. Bu tehdidin önümüzdeki hafta içinde bir saldırıya dönüşebileceğini tahmin etmekteyiz. Yunanlılar kısa süre içerisinde toplanması planlanan Cenevre Konferansı için ellerini güçlendirmek istiyorlar. Bizim cepheye asker ve mühimmat taşıyacak aracımız, atımız ve eşeğimiz yoktur. Yalnızca develerimiz bulunmakta ve develer bizim

59 Aralov, y.p., c. 45-64.

60 Aralov, y.p., c. 67-68.

için savaş kahramanıdır. Bize mühimmat taşımak için araç ve at lazımdır. Bu konuda bize yardım etmenizi rica ederim. Biliyorum Rusya zor durumda ve zengin bir ülke de değil ama bu konuda bize yardımcı olun. Tüfek, mermi, top ve para yardımları için hükümetinize ve Lenin'e şükranlarımı sunarım" demiştir.⁶¹

Elçilikteki görüşmeden kısa bir süre sonra 28 Mart 1922 tarihinde Mustafa Kemal, Aralov, Abilov ve RSFSC'nin Ankara'daki askeri ataşesi Zvonaryev'u davet ederek Batı Cephesi'ne götürmüş ve cephe hattını gezdirmiştir.⁶² Konya, Akşehir, Polatlı, Sivrihisar ve Bolvadin'i gezen Aralov ve beraberindekiler Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ile görüşerek gelişmeler hakkında bilgi almışlardır.⁶³ Yaklaşık on gün süren gezi sonunda Aralov ve beraberlerindeki 6 Nisan 1922 tarihinde Ankara'ya geri dönmüşlerdir.⁶⁴

3. İzmir İktisat Kongresi'ne Giden Süreç

21 Nisan 1922 tarihinde Moskova'da bulunan Türk askeri ataşelerinin konakladığı daire "ÇEKA" yani Rus Olağanüstü Polis Gücü tarafından baskına uğramıştır.⁶⁵ Bu baskına bizzat ÇEKA Komiser Yardımcısı Smirnov katılmıştır.⁶⁶ Rus polisi, Türk elçiliğinde arama yaparak elçiliğe ait olan belge çantasına el koymuş⁶⁷ ve Yüzbaşı Emin Bey'i de gözaltına almışlardır.⁶⁸ Olaydan haberdar olan Büyükelçi Ali Fuat Bey ve Başkâtip Aziz Bey, RSFSC Dışişleri Bakanlığı'na gitmişler ancak karşılarında bir muhatap bulamamışlardır. Bu durum üzerine Aziz Bey, RSFSC Dışişleri Bakan Yardımcısı Lev Karahan ile telefonla görüşerek yaşanan olayın sebebini sormuş, Lev Karahan ise Aziz Bey'e olayı çözeceğini söylemiştir. Buna rağmen olay çözüme kavuşmamış ve Moskova'daki Türk elçiliği 22 Nisan 1922 tarihinde RSFSC Dışişleri Bakanlığı'na bir nota vererek elçilik personeli Yüzbaşı Emin Bey ve elçiliğe ait olan belge çantasının iade edilmesi istenmiştir. Notaya rağmen Rus polisi, Yüzbaşı Emin Bey'i gözaltında darp

61 Aralov, y.p., c. 75-76.

62 Aralov, y.p., c. 76-77.

63 Aralov, y.p., c. 90-91.

64 Aralov, y.p., c. 110.

65 Bilâl Niyazi Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996, s. 29.

66 *Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları*, C II, haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s. 696-697, Belge No. 180.

67 *age.*, s. 702-703, Belge No. 181.

68 *age.*, s. 705, Belge No. 182.

etmiş ve belge çantasını iade etmeden Emin Bey'i serbest bırakmışlardır. Bu durum üzerine Ali Fuat Bey, RSFSC Dışişleri Bakanlığı'na ikinci bir nota vererek yaşanan bu hadisenin devletlerarası hukuka aykırı olduğunu ve elçilik personellerinin dokunulmazlıklarına saygı gösterilmediğini bildirmiştir.⁶⁹ Ali Fuat Bey'in notasından sonra Lev Karahan kendisi ile görüşmek istemiş ancak Ali Fuat Bey görüşme teklifini reddederek Ankara'ya dönmek için TBMM'ye bilgi vermiştir.⁷⁰ Durumun vahameti anlaşılınca RSFSC Dışişleri Bakanlığı, Moskova'daki Türk elçiliğinin Ankara'ya gönderdiği bütün telgraflarını durdurarak iletişimini engellemiştir. Rus tarafı Ankara'ya yaşanan bu durumu, "Ali Fuat Bey'in bir Türk ve bir İngiliz casusunu himaye ettiğini ve bunların Moskova'da bulunan gizli bir dairede İngiliz casusuna belgeleri verirken yakalandıkları" şeklinde aktarmıştır.⁷¹

3 Mayıs 1922 tarihinde Ali Fuat Bey'in durumu detaylı anlatan telgrafının Ankara'ya ulaşması ile TBMM olayın içyüzünü öğrenerek Aralov'u Dışişleri Bakanlığı'na çağırmıştır.⁷² Aralov'a bir nota verilerek belge çantasının iadesini ve RSFSC'nin özür dilemesi istenmiştir. 10 Mayıs 1922 tarihinde Ali Fuat Bey ve diğer elçilik personelleri Moskova'yı terk ederek 2 Haziran 1922 tarihinde Ankara'ya dönmüşlerdir. Yaşanan bu hadise Ankara-Moskova arasındaki ilişkilerin gevşemesine neden olmuştur. Ankara elçilik krizinden sonra Moskova'ya karşı tedbirli davranarak milli menfaatler doğrultusunda hareket etmiştir. Fransa ile ilişkiler geliştirilmeye başlanmış ve RSFSC'nin açmak istediği Mersin Konsolosluğu meselesi Ankara tarafından geçiştirilmiştir. Aralov, Mersin Konsolosluğu'nun açılması için Mustafa Kemal ile bizzat görüşmesine rağmen beklediği hızda bir dönüş sağlayamamıştır.⁷³

Türk Ordusu, Yunan Ordusu'na karşı büyük bir taarruz için hazırlıklarının sonuna gelirken RSFSC, yaşanan elçilik krizi nedeni ile 71 gün sonra yani 2 Temmuz 1922 tarihinde TBMM'den resmi olarak özür dilemiştir. RSFSC'nin özür dilemesinden sonra TBMM, Moskova'ya Ali Fuat Bey yerine elçi olarak Ahmet Muhtar Bey'i atamış ve Ankara-Moskova hattında

69 Cebesoy, *age.*, s. 420-440.

70 Çağdaş Taylan Salın, *Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın Moskova Sefirliği (21 Kasım 1920-10 Mayıs 1922)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020, s. 246-247.

71 Аралов, *y.p.*, c. 124.

72 *Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları*, s. 725, Belge No. 188.

73 Salın, *age.*, s. 246-251.

karşılıklı diplomatik ilişkiler tekrardan eski seviyesine ulaşmıştır.⁷⁴ Öte yandan Türk Ordusu bütün hazırlıklarını yaptıktan sonra 26 Ağustos 1922 tarihinde Yunan Ordusu'na karşı Büyük Taarruzu başlatmıştır.⁷⁵ Bu taarruz neticesinde İzmir 9 Eylül 1922 tarihinde kurtarılmış⁷⁶ ve Yunan Ordusu bütün Anadolu topraklarından atılmıştır.⁷⁷ Türk Ordusu'nun zafer kazanması üzerine Aralov, TBMM'ye bir tebrik mesajı göndermiştir.⁷⁸ Anadolu topraklarının işgalden arındırılmasından sonra TBMM ile İtilaf Devletleri arasında 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır. Mütarekeden sonra Yunan Ordusu, Doğu Trakya topraklarını da terk etmek zorunda kalmıştır.⁷⁹

Mütarekenin başarılı bir şekilde imzalanması barış görüşmelerini beraberinde getirmiştir. İtilaf Devletleri, Venedik'te barış konferansının yapılmasını öngörürken⁸⁰ Mustafa Kemal ise konferansın İzmir'de yapılmasını talep etmiştir.⁸¹ Mustafa Kemal'in İzmir teklifi İtilaf Devletleri tarafından olumlu karşılanmamış ve konferansın 13 Kasım 1922 tarihinde Lozan'da yapılacağı Ankara'ya bildirilmiştir.⁸² TBMM, Lozan'daki bu konferansa İsmet Bey başkanlığında bir heyet göndermiş⁸³ ve konferans gecikmeli olarak 20 Kasım 1922 tarihinde başlamıştır.⁸⁴ Oldukça gergin ve tartışmalı geçen bu konferans 4 Şubat 1923 tarihine kadar devam etmiştir. İngiltere'nin dayatmaları ve Yunanistan'ın ayak dirmeleri nedeni ile İsmet Bey başkanlığındaki Türk Heyeti, İtilaf Devletleri'nin şartlarını kabul etmemiş ve bu nedenle 4 Şubat 1923 tarihinde konferansa ara verilmiştir. Türk Heyeti ise 7 Şubat 1923 tarihinde Lozan'ı terk etmiştir.⁸⁵

74 Cebesoy, *age.*, s. 420-440.

75 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ)*, C 1, Devre 3, İçtima Senesi 3, İntibak 91, Celse 2, 26 Ağustos 1922, s. 710-711.

76 Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030.10.54.354.37, s. 1.

77 Saruhan, *age.*, s. 647.

78 Аралов, *y.p.*, c. 129-130.

79 Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi IV*, Goloğlu Yayınları, Ankara 1970, s. 334.

80 Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk IV*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 517.

81 *İleri*, 30 Eylül 1922, s. 13.

82 *Sabah*, 24 Eylül 1922, s. 15.

83 BCA., 030.10.218.474.15, s. 3.

84 Saruhan, *age.*, s. 845-846.

85 Çağla Derya Tağmat, "Lozan Barış Konferansı'na Yunanistan Tarafından Bakış: Venizelos'un Dünyasında Lozan", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/29, s. 156.

4. Aralov'un Gözünde İzmir İktisat Kongresi Öncesi Son Durum

9 Eylül 1922 tarihinde Yunan işgalinden kurtulduktan sonra başta Mustafa Kemal olmak üzere TBMM tarafından İzmir'e oldukça ehemmiyet verilmiştir. Böylece buranın bir Türk yurdu olduğu ve haksız bir şekilde işgal edilerek çeşitli mezalimlere uğratıldığı dünya kamuoyuna duyurulmaya çalışılmıştır. Bu nedenle Mustafa Kemal, Yunanlıların İzmir'de yaptığı tahribatı ortaya çıkarmak ve aynı zamanda İzmir'in Misak-ı Milli'nin önemli bir parçasını teşkil ettiğini göstermek için İtilaf Devletleri ile yapılacak barış konferansının İzmir'de yapılmasını istemiştir.⁸⁶ Bu teklif İtilaf Devletleri tarafından kabul edilmemiş ve konferans 20 Kasım 1922 tarihinde Lozan'da yapılmıştır.⁸⁷ Konferansın açılışından sonraki gün yani 21 Kasım 1922 tarihinde İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, Mustafa Kemal'e bir telgraf çekerek İzmir'de bir iktisat kongresinin yapılmasını teklif etmiştir. Bu teklif Mustafa Kemal tarafından olumlu karşılanmış ancak Lozan Konferansı nedeni ile ileri bir tarihe ertelenmiştir.⁸⁸ Lozan'da devam eden konferansta İtilaf Devletleri, Türk Heyetine kapitülasyon ve ekonomik dayatmalarda bulununca Mustafa Kemal devreye girmiştir.⁸⁹ Böylece Misak-ı Milli'de siyasi olarak belirlenen bağımsız vatan topraklarının sınırlarının ilanını gibi bağımsız bir ekonominin de ilanını duyurmak amacı ile bir iktisat kongresinin toplanmasına karar verilmiştir.⁹⁰

Aralov anılarında İzmir İktisat Kongresi'nin yeni kurulacak devletin kalkınma ve ekonomik bağımsızlığını elde etme çarelerini araştırma maksadı ile toplanılmasının istediğini dile getirmiştir. Aralov öte yandan kongre öncesi Mustafa Kemal ve İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in verdikleri beyanatlara göre kongre sonunda alınacak kararların "*iktisadi milli misak*" niteliğinde olduğunu ve hükümetin bu kararları uygulamaya koymayı kutsal bir görev olarak benimsediğini söylemiştir.⁹¹ Kongre ile ilgili gazetelerde haberlerin yapılması üzerine muhalif İkinci Grup üyelerinden birisi olan Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, meclise bu konu ile ilgili bir soru önergesi vererek "Bu

86 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıraları*, C I, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1957, s. 86-88.

87 Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1943, s. 58.

88 Turan, *age.*, s. 253-255.

89 Ertan, *age.*, s. 45-46.

90 Asaf Özkan, "Milli Mücadele'den Sonra ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yabancı Sermayeli Şirketlerde Türkçe Meselesi", *Belleken*, C LXXVIII, S. 283, Aralık 2014, s. 1136-1138.

91 Аралов, *y.p.*, c. 207.

günlerde büyük bir iktisat kongresinin İzmir'de düzenleneceğini gazetelerde okumaktayız. Yapılacak kongre yalnızca İktisat Vekâletinin girişimleri ile mi yoksa Heyeti Vekilece kabul edilen bir kararın sonucu olarak mı toplanmaya davet edilmiştir? Kongrenin programı nedir?" diyerek bilgilendirme yapılmasını istemiştir.⁹² Ali Şükrü Bey'in bu soru önergesini meclise sunmasının nedeni ise kongre kararının Başvekil Rauf Bey ve TBMM'nin onayı olmadan Mustafa Kemal tarafından bizzat alınması ve bu kongrede muhalif olmayan vekillere görev verilmemesi olarak değerlendirilmiştir. Aralov anılarında Mustafa Kemal ve İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in kongre kararı ve beyanatlarının muhalifleri oldukça ürküttüğünü söyleyerek buna karşılık muhaliflerin kongreye karşı çalışmalar yürüttüğünü de dile getirmiştir. Aralov, Mustafa Kemal'e muhalif olan vekillerin İzmir'de görev yapan Birinci Ordu Komutanı Sakallı Nureddin Paşa ile irtibata geçerek kongre hakkında bilgi almaya çalıştığını da belirtmiştir.⁹³

Muhaliflerin endişe duyduğunu aktaran Aralov, anılarında ayrıca muhalefetin İzmir İktisat Kongresi'ni Mustafa Kemal'in kurmayı planladığı yeni partisinin propaganda ve reklam çalışmasını yapmak için düzenleyeceği bir organizasyon olarak gördüklerini ve bu nedenle kongrede iktisadi manada bir çalışmaya yer verilmeyeceğine inandıklarını dile getirmiştir. Böylece Aralov, muhaliflerin düzenlenmesi planlanan kongreye karşı Mustafa Kemal'in yerel burjuva ve toprak ağalarından destek almaması için önemli çabalar sergilediğini belirtmiştir. Öte yandan Lozan'daki görüşmelerin kesintiye uğraması sonrasında muhalefet ile Mustafa Kemal arasında şiddetli tartışma ve çekişmeler yaşanmıştır. Mustafa Kemal ise buna karşılık olarak Kazım, Fevzi ve İsmet Beyler gibi önemli asker ve politikacıyı yanında tutarak muhaliflerin emellerini bertaraf etmeye çalışmıştır.⁹⁴

5. Aralov'un Gözünden İzmir İktisat Kongresi

Lozan'daki konferansa 4 Şubat 1923 tarihinde ara verilince İzmir'de bir iktisat kongresinin yapılması için hazırlıklar yapılmıştır. Bu hazırlıklar çerçevesinde delege olarak önemli sermayedar kongreye davet edilmiştir. Sermayedarlar haricinde çeşitli meslek grubu ve unvana sahip kişiler de kongreye davet edilmiştir. Kongreye davet edilen yabancı elçiler ise RSFSC'nin Ankara elçisi

92 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, C 3, Devre 1, İntibak 185, Celse 2, 3 Şubat 1923, s. 173-184.

93 Aralov, *y.p.*, c. 207.

94 Aralov, *y.p.*, c. 208.

Aralov ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Ankara elçisi Abilov olmuştur.⁹⁵ Hazırlıkların tamamlanmasından sonra kongre, 17 Şubat 1923 Cumartesi günü saat 10:00'da İzmir'in Konak İlçesinde bulunan Osmanlı Bankasının eski depolarından birisi olan "*Banka Han*" binasında Manisa Sanayi Delegatesi Kazım (Karabekir) Bey başkanlığında ve 1135 delegenin katılımı ile başlamıştır.⁹⁶ Aralov anılarında kongreye katılan delegelerin büyük çoğunluğunu varlıklı sınıfın oluşturduğunu bildirmiş ve bunun sebebinin ise kongreye katılmak için yapılacak yol ve diğer masrafların katılımcılar tarafından karşılanacak olmasından kaynaklandığını söylemiştir. Aralov bu masraflar nedeni ile işçi ve köylü sınıfını temsil edecek delegelerin büyük çoğunluğunun kongreye gelemediğini bildirmiştir. Aralov ayrıca kongreye katılan delegelerin büyük kısmının batı ve kıyı illerinde bulunan kişilerden oluştuğunu söylemiştir. Kongreye doğu illerinden katılımın az olmasını İzmir'in uzak ve ulaşımın ise zor olmasından kaynaklı olduğunu iletmiştir.⁹⁷

Aralov anılarında Mustafa Kemal'in kongre açılış konuşmasında Osmanlı Devleti'nin ve padişahlık yönetiminin geride bıraktığı ekonomik sorunları, sanayi eksikliğini ve köylünün çektiği sıkıntıları dile getirdiğini ve devamında kongredeki delegelere hitap ederek milli kaynakların oluşturulması ve ekonomik kalkınmanın sağlanması için yapılacak programın hazırlıkları adına sizlerden destek ve yardım bekliyorum dediğini bildirmiştir. Bu konuşmanın haricinde Mustafa Kemal'in kongrede pulluğu tanıtarak işte pulluk, bu memleketimizde tarih yazacak bir kalem dediğini aktaran Aralov devamında Mustafa Kemal'in kürsüde bağırarak "kahrolsun karasaban, pulluk bizim tarlalarımızın da efendisi olmalıdır" dediğini bildirmiştir. Aralov, Mustafa Kemal'in konuşmasını bitirmesinden sonra kongrede kendisinin ve Abilov'un da birer konuşma yaptığını aktarmıştır. Yaptığı konuşmasında, bizler oldukça kanlı ve bir o kadar da ağır savaşlardan sonra kültürümüzü geliştirerek halk ekonomimizi kurduk diyen Aralov, konuşmasının devamında Rusya'da nelerin yapıldığını ve nelerin yapılmak istendiğini anlatmıştır. Aralov öte yandan Türkiye hakkında konuşarak istilacı ve zorbaları ülkenizden kovarak feodal düzeni yıktınız ve akabinde emperyalist güçleri de yenerek savaşınızda başarıya ulaştınız demiştir. Türkiye

95 Mehmet Kayıran ve Selami Saygın, "İzmir İktisat Kongresi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, C 2, S. 5, 2019, s. 36.

96 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi; Yeni Türkiye'nin Oluşumu*, 3. Kitap, Birinci Bölüm, İstanbul 1995, s. 255.

97 Аралов, *y.p.*, c. 208.

ile yakın ve samimi ilişkiler sürdürdüklerini söyleyen Aralov, RSFSC'nin Türkiye hakkındaki düşüncelerini de konuşma esnasında dile getirmiştir.⁹⁸

Aralov anılarında kongrede yaptığı konuşmadan hemen sonra Abilov'un da bir konuşma yaptığını ve bu konuşmanın Türkçe olduğunu söylemiştir. Böylece Abilov'un kendisinin yaptığı konuşmaya benzer bir konuşma yaptığını aktaran Aralov, bu konuşmaların kongrede bulunanlarda Sovyet ülkeleri lehine büyük tezahürat yarattığını söylemiştir. Kongredeki konuşmasının yanı sıra devam eden kongreyi ve alınan kararları da gözlemleyen Aralov, esnaf, tüccar, küçük çiftçi ve sanayicilere krediler temin etmek amacı ile kredi kurumları ağının genişletilmesi ve Ziraat Bankası'nın sahip olduğu sermayenin artırılması kararının alındığını bildirmiştir. Aralov, bu kararlara ek olarak demir yollarının yapılması, tarımda makineleşmeye gidilerek bu makinelerin ithal edilmesi, hammadde üretiminin artırılması, gıda ve tekstil fabrikaları gibi önem arz eden kurumların kurulması ve milli sermayedarların yabancı sermayedarlara karşı korunarak desteklenmesi kararlarının da alındığını aktarmıştır. Kongrenin 7. gününde yani 23 Şubat 1923 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Ankara elçisi Abilov kalp krizi geçirecek yaşamını yitirmiştir. Abilov'un vefatı Aralov ve Mustafa Kemal başta olmak üzere kongreye katılan bütün katılımcıları derinden üzerek büyük bir şaşkınlığa neden olmuştur. Kongre devam ederken Abilov'a veda edilerek bir cenaze töreni düzenlenmiştir. Bu törene Aralov ve Mustafa Kemal de katılmıştır. Cenaze töreninden sonra Abilov'un naşı Bakü'ye gönderilmiştir. Abilov'un ani vefatı nedeni ile kongreye devam edemeyen Aralov anılarında, kongre sonunda alınan kararlar için "Yapılan bu iktisat kongresi Anadolu burjuvazisinin çıkarlarını ön plana çıkararak yansıtmıştır. Kongre boyunca ve kongre sonunda işçi ve köylüler için yalnızca vaatler verilmiş ve köylüler efendilerimizdir denilerek bunlarla yetinilmiştir. Yapılan bu kongrede halkın maddi imkânlarını iyileştirmek adına hiçbir somut karar alınmamıştır diyerek düşüncelerini dile getirmiştir."⁹⁹

6. İzmir İktisat Kongresi Sonrasında Yaşanan Olaylar ve Aralov'un Ankara'dan Ayrılışı

17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de gerçekleştirilen bu kongrede yabancıların tekelinden kurtulmak için milli sermayenin devlet tarafından desteklenerek özel teşebbüsler özendirilmeli ve devlet, bireyler

⁹⁸ Аралов, *y.p.*, c. 210.

⁹⁹ Аралов, *y.p.*, c. 210-211.

tarafından kurulması şimdilik mümkün olmayan teşebbüsleri kendi öz kaynaklarında karşılamalı gibi önemli kararlar alınmıştır. Bunların haricinde kongre sonunda işçilere sendikal haklar verilmiştir.¹⁰⁰ Böylece kongrede alınan kararlar “*Misak-ı İktisadi Esasları*” olarak kabul edilmiştir.¹⁰¹ 4 Mart 1923 tarihinde kongrenin sona ermesi ile Mustafa Kemal, Lozan’da kesintiye uğrayan görüşmelerin yeniden başlaması için çalışmalarına başlamıştır.¹⁰² TBMM, İtilaf Devletleri ile diyaloga girerek 8 Mart 1923 tarihinde şartlarını bildiren bir nota yayımlamıştır. İtilaf Devletleri, TBMM’nin bu notasına 28 Mart 1923 tarihinde olumlu cevap vermiştir. İtilaf Devletleri, Lozan Konferansı’nın ikinci safhasının 23 Nisan 1923 tarihinde başlayacağını bildirmiştir.¹⁰³ Konferansın tarihi belli olduktan sonra Mustafa Kemal, birinci görüşmeler sonunda sorun çıkaran muhalif İkinci Grubu meclisten tasfiye etmek ve ikinci görüşmelerin baskısız ve daha rahat geçmesi için 1 Nisan 1923 tarihinde seçim kararı aldırılmıştır.¹⁰⁴ Öte yandan TBMM, 23 Nisan 1923 tarihinde başlayacak olan Lozan’daki ikinci görüşmeler öncesi ABD’nin desteğini almak için¹⁰⁵ 8 Nisan 1923 tarihinde ABD menşei Chester Gurubuna bazı imtiyazlar vermiştir.¹⁰⁶

Ankara’da Lozan Konferansı için bu hazırlıklar yapılırken Başvekil Rauf Bey ile Aralov arasında bir türlü sağlanamayan samimiyet konferans öncesi yerini çekişmeye bırakmıştır. Rauf Bey, Aralov’un Türkiye’deki komünistleri Mustafa Kemal’in saygınlığını sarsmak ve ona karşı mücadele etmek için kışkırtarak örgütlediğini Mustafa Kemal’e iletmıştır. Aralov ise anılarında Mustafa Kemal ile yaptığı görüşmede kendisine Rauf Bey’in Türkiye düşmanı birisi olduğuna inandığını söyledi demiştir. Karşılıklı çekişme ve konferans öncesi İtilaf Devletleri ile ilişkileri bozmamak maksadı ile Ankara Hükümeti, Aralov’un Ankara’yı terk etmesini istemiştir. Böylece Aralov, Nisan 1923 tarihinde Ankara’ya terk ederek Moskova’ya geri dönmüştür.¹⁰⁷

100 Necat Berberoğlu, “İzmir İktisat Kongresi”, *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, C 12, S 1, 1976, s. 227-231.

101 Temuçin Faik Ertan, “Mudanya Mütarekesi’nden Lozan Barış Antlaşması’na”, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, ed. Temuçin Faik Ertan, 4. Baskı, Ankara 2016, s. 146.

102 Temuçin Faik Ertan, “Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 6, S. 18, Ankara Temmuz 1990, s. 621.

103 Yılmaz, agm., s. 168.

104 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s. 337-339.

105 Kemal Karpat, *Turkey’s Politics*, Princeton University Press, New Jersey 1959, p. 100.

106 Andrew Mango, *Atatürk: The Biography of The Founder of Modern Turkey*, The Overlook Press, Woodstock & New York 2002, p. 125-140.

107 Аралов, y.p., c. 201-202.

Sonuç

Tarihi XV. asra dayanan Türkiye-Rusya ilişkileri, III. İvan'ın Michael Pleşçeyev'i 1492 yılında İstanbul'a elçi olarak göndermesi ile resmîyet kazanmıştır. Rusya'nın bu elçisine karşılık olarak Osmanlı Devleti ise 1514 yılında Menkub Beyi Kemal Bey'i Moskova'ya göndererek karşılıklı elçi gönderme işlemini gerçekleştirmiştir. Böylece XVI. asrın başında mütekabiliyet esasları gereği iki ülke de elçiler vasıtası ile doğrudan diplomatik temaslarda bulunmuştur. Zaman içerisinde Rusya'nın genişleme ve Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet alanlarına sahip olma düşüncesiyle hareket etmesi nedeni ile bu iki ülke askeri olarak karşı karşıya gelmiştir. XVII. asra kadar ticari, askeri ve diplomasi olarak etkileşim halinde olan bu iki ülkede de karşılıklı bir daimî elçilik bulunmamıştır. Öte yandan 1700 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması ile Rusya, İstanbul'da daimî bir elçilik açma hakkını elde etmiştir. 1702 yılında Pyotr Andreyevich Tolstoy'un atandığı bu elçiliğe karşılık Osmanlı Devleti ise ancak 154 yıl sonra karşılık vererek 1856 yılında Petersburg'a Yusuf Rıza Bey'i göndermiştir. Böylece savaş, ticaret, diplomasi ve ittifaklar şeklinde uzunca yıllar ilişki içerisinde olan Osmanlı Devleti ve Rusya 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda düşman saflarında yer almışlardır. Bu savaşta kanlı ve çetin çarpışmalar yaşayan bu iki devlet de yıkılış ve büyük bir değişimin içerisinde girmiştir. Rusya'da 1917 yılında Bolşevikler yönetimi ele geçirerek monarşiyi tasfiye etmiş ve ülkede rejimi değiştirmiştir. Osmanlı Devleti'nde ise savaşın kaybedilmesi nedeni ile imzalanan mütareke sonunda sistemli bir işgal ve fiili bir yıkılma meydana gelmiştir. Ancak bu işgaller Anadolu halkı tarafından kabul görülmemiş ve Mustafa Kemal liderliğinde bir Millî Mücadele'ye girişilmiştir.

Anadolu'daki Millî Mücadele zaman içerisinde örgütlü bir hal alarak 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da TBMM'nin kurulmasını sağlamıştır. TBMM'nin kurulması ile bu hareket resmîleşmiş ve emperyalist güçlere karşı RSFSC'den siyasi, askeri ve maddi destek çağrısında bulunmuştur. TBMM'nin bu çağrısı muhatapları tarafından kabul görülerek gerekli yardımlar temin edilmiştir. Böylece her iki ülkede de rejim geçişlerini oluşturan taraflar, ortak düşman olan Batı karşısında aynı safta yer almaya başlamıştır. Bu nedenle RSFSC, Ankara'yı tanıyarak 8 Kasım 1920 tarihinde buraya bir elçi atamıştır. Ankara ise 19 Şubat 1921 tarihinde Ali Fuat Bey'i Moskova'ya elçi olarak atamıştır. Karşılıklı elçilerin yanı sıra iş birliği ve dostluk ilişkilerini geliştirmek isteyen Ankara-Moskova 16 Mart 1921 tarihinde bu minvalde bir antlaşma imzalamıştır. Ankara bir yandan işgal güçlerine karşı diplomatik arayışlar içerisine girerken diğer yandan Yunan Ordusu'na karşı da askeri

mücadelesini sürdürmüştür. Bu mücadele Kütahya-Eskişehir Muharebesi ile büyük bir darbe aldıysa da kısa sürede toparlanmış ve Sakarya Muharebesi ile savunmadan saldırı pozisyonuna geçilmiştir. Ankara Hükümeti kesin zafer ve süpürme hareketi için hazırlıklarına devam ederken Türkiye-Rusya ilişkilerinde oldukça önemli bir yere sahip olan Semyon İvanoviç Aralov, Ankara'ya elçi olarak atanmıştır. Aralov'un Ankara'ya gelmesi ile diplomatik ilişkiler daha da gelişmiş ve Mustafa Kemal, Aralov'a samimiyetinden dolayı "Yoldaş" demiştir. Mustafa Kemal ile birlikte Batı Cephesi'ni gezip durumu tetkik eden Aralov'a Rauf Bey mesafeli davranarak yakın ilişki kurmamıştır.

Türk Ordusu'nun 26 Ağustos 1922 tarihinde başlattığı Büyük Taarruz neticesinde Yunan Ordusu, Anadolu'dan atılmıştır. Akabinde Mudanya Mütarekesi imzalanarak çatışma haline son verilmiştir. Mütarekeden sonra ise İtilaf Devletleri barış görüşmelerinin sağlanması için bir konferansın yapılacağını duyurmuştur. Mustafa Kemal ise İzmir'in yaşadığı işgal zulmünü duyurmak ve buranın Misak-ı Milli'nin vazgeçilmez bir parçası olduğunu göstermek için konferansın İzmir'de yapılmasını istemiştir. Ancak Mustafa Kemal'in bu isteği İtilaf Devletleri tarafından kabul görülmemiş ve konferans 20 Kasım 1922 tarihinde Lozan'da yapılmıştır. Bu durum üzerine İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, 21 Kasım'da Mustafa Kemal'e bir telgraf çekerek İzmir'de bir iktisat kongresinin yapılmasını teklif etmiştir. Bu teklif Lozan'daki konferans nedeni ile ileri bir tarihe ertelenmiştir.

Lozan'da İtilaf Devletlerinin dayatması nedeni ile konferans kesintiye uğramış ve Türk heyeti Lozan'ı terk etmiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal, İzmir'de bir iktisat kongresinin toplanması için talimat vermiştir. Konferans için hazırlıklar yapılmış ve hazırlıkların tamamlanması ile 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir İktisat Kongresi başlamıştır. Kongreye katılan kişilerden birisi olan RSFSC elçisi Aralov, kongre öncesinde Mustafa Kemal ile muhalefet arasında sert tartışmaların ve çekişmelerin yaşandığını bildirmiştir. Aralov öte yandan kongreye katılan delegelerin ağırlıklı olarak Batı ve kıyı bölgelerden gelen ve çoğunluklar sermayedarların oluşturduğunu söylemiştir. Bunların haricinde kongre sırasında ve kongre sonrasında alınan kararlar hakkında çıkarımlarda bulunan Aralov, kongrenin Anadolu burjuvasının çıkarlarını yansıtan, köylü ve işçi sınıflarına ise vaatler haricinde maddi imkânlar sağlamayan bir oluşum olarak görmüştür. Kongre hakkında olumsuz görüşler bildiren Aralov, Rauf Bey ile yaşadığı anlaşmazlık ve Lozan'da başlayan ikinci görüşmeler nedeni ile Ankara'yı terk etmek zorunda kalmıştır.

Kaynaklar

- Ağa, Silahdar Fındıklılı Mehmet, *Nusretname*, C II, Sadeleştiren: İsmet Parmaksızoğlu, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1966.
- Ağayev, Elnur, "Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçisi A.A.Rodionov'un Türkiye Anıları", *Türkiye Yazarlar Birliği Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 17, 2016.
- Ağır, Osman, "Dünya Siyasetini Etkileyen Devrimlerin Uluslararası Sonuçları: 1917 Bolşevik Devrimi", *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 16, S. 1, 2019.
- Akyıldız, Ali, "Meclis-i Mebusan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003.
- Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları*, C II, haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015.
- Aslan, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.
- Ayverdi, Samiha, *Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1970.
- Bal, Halil, "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 5, 2004.
- Benhür, Çağatay, "Türk-Rus Siyasî İlişkileri (1917-1920)", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S. 19, 2008.
- Berberoğlu, Necat, "İzmir İktisat Kongresi", *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, C 12, S. 1, 1976.
- Bülbül, İsmail, *Osmanlı Belgelerine Göre Rus Elçisi Tolstoy'un Faaliyetleri*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir 2007.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları*, Vatan Gazetecilik ve Matbaa, İstanbul 1955.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıraları*, C I, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1957.
- Ekici, Yunus, "Bolşevik İhtilâlinin Ortaya Çıkması ve Sebepleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 27, S. 1, Elazığ 2017.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinler (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, C 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.

Ertan, Temuçin Faik, “Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 6, S 18, Ankara Temmuz 1990.

Ertan, Temuçin Faik, “Mudanya Mütarekesi’nden Lozan Barış Antlaşması’na”, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, ed. Temuçin Faik Ertan, 4. Baskı, Ankara 2016.

Goloğlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi IV*, Goloğlu Yayınları, Ankara 1970.
Hâkimiyeti Milliye, 23 Kasım 1921.

Hammer, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C II, Üçdal Neşriyat, İstanbul.

Hammer, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C III, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
İkdam, 29 Ocak 1922.

İleri, 30 Eylül 1922.

İnalcık, Halil, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı’nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”, *Belleten*, 8/30, Nisan 1944.

İnan, Kenan, “Trabzon’un Osmanlılar Tarafından Fethi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 1, S. 14, 2001.

İncedayı, Cevdet Kerim, *İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, C I, 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

Karacan, Ali Naci, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1943.

Karpat, Kemal, *Turkey's Politics*, Princeton University Press, New Jersey 1959.

Kayıran, Mehmet ve Saygın, Selami, “İzmir İktisat Kongresi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, C 2, S 5, 2019.

Kemal, Gazi Mustafa, *Nutuk*, ed. Nejat Bayramoğlu, Kurtuluş Güran, Kaynak Yayınları, Ankara, 2015.

Kireççi, Mehmet Akif, Tezcan, Selim, *Kırım'ın Kısa Tarihi*, ASEM Yayınları, Ankara 2015.

Koçsoy, Şevket, "Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler Ansiklopedisi*, C I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Mango, Andrew, *Atatürk: The Biography of The Founder of Modern Turkey*, The Overlook Press, Woodstock & New York 2002.

Martin, Volkan, "Misak-ı Milli'nin Kabulü ve İstanbul'un İşgali Sürecinde 1920 Sultanahmet Protesto Mitinginin Önemi ve Etkisi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C XVIII, 2018.

Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980.

Özcan, Selim, "Amasya Genelgesi'nin Erzurum ve Sivas Kongreleri Üzerindeki Etkisi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1.

Özkan, Asaf, "Millî Mücadele'den Sonra ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yabancı Sermayeli Şirketlerde Türkçe Meselesi", *Bellekten*, C LXXVIII, S. 283, Aralık 2014.

Özkaya, Yücel, "İzmir'in İşgalinin Anadolu'daki Tepkileri", *Atatürk Yolu Dergisi*, C 1, S. 1, 1988.

Özlu, Hüsnü, "İstiklal Savaşı'nda, Sakarya Meydan Muharebesi'nde Mürettep Kolordunun Askerî Harekâtı", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 32, 2020.

Öztürk, Mustafa, *Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Politikası*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

Perinçek, Mehmet, *Türk-Rus Diplomasinden Gizli Sayfalar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2016.

Sabah, 24 Eylül 1922.

Salın, Çağdaş Taylan, *Ali Fuat (Cebeşoy) Paşa'nın Moskova Sefirliği (21 Kasım 1920-10 Mayıs 1922)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.

Saruhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II: Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye*

(23 Temmuz 1919–22 Nisan 1920), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

Saruhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III: TBMM'den Sakarya Savaşı'na (23 Nisan 1920–22 Ağustos 1921)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

Saruhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV: Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılmasına (23 Ağustos 1921–20 Kasım 1922)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

Sofuoğlu, Adnan, “İzmir İşgali Sonrasında Yunanlıların Batı Anadolu'da İşgali Genişletmeleri ve Bölgede Oluşan Milli Direniş”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 29-30, 2002.

Şimşir, Bilal Niyazi, *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996.

Şimşir, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk IV*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.

Tağmat, Çağla Derya, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul Rumlarının Sosyo-Kültürel Faaliyetleri”, *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, C 2, S 1, 2020.

Tağmat, Çağla Derya, “Lozan Barış Konferansı'na Yunanistan Tarafından Bakış: Venizelos'un Dünyasında Lozan”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/29.

Tanık, İbrahim Halil, “Millî Mücadele Döneminde TBMM'ye karşı Ayaklanmalar”, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Araştırmaları Tarihi I: Türk Milleti'nin İstiklal Mücadelesi: Türk İstiklal Harbi*, ed. Ahmet Oğuz, Emine Aşçı, Aktif Yayınevi, İstanbul, 2023.

Tokgöz, Erdinç, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914–2004)*, İmaj Yayınevi, Baskı 7, Ankara 2004.

Turan, Mustafa, “Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi: Milli Temsil Meselesi”, *Gazi Akademik Bakış*, C 5, S 10, 2012.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi; Yeni Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul 1995.

Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ), C 1, Devre 3, İçtima Senesi 3, İntibak 91, Celse 2, 26 Ağustos 1922.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C 3, Devre 1, İntibak 185, Celse 2, 3 Şubat 1923.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030.10.218.474.15.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030.10.54.354.37.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030.18.1.1.5.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030.18.1.7.3.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030.18.3.29.13.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 930.1.3.42.1.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), A.AMD.00067.00012.002.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), İ.HR, 00141.7394.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), İ.HR, 147.7766.

Türkmen, Zekeriya, "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S 11, Ankara 2000.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *İlk Meclis Milli Mücadele'de Anadolu: TBMM'nin 70.Yılı (1920-1990)*, Baskı II, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1990.

Velikov, Stefan, "Kemal Atatürk ve Bulgar-Türk İlişkileri", *IX. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri (21-25 Eylül 1981)*, C III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

Yılmaz, Uğur, "Sakarya Meydan Muharebesi Öncesi ve Sonrası Ankara-Atina İlişkilerinde Yaşanan Değişimler", *100. Yılında Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu (Sakarya Meydan Muharebesi'nin 100. Yılı Münasebetiyle 9-10 Eylül 2021)*, Ankara 2022.

Аралов, Семён Иванович, *Воспоминания советского дипломата 1922-1923*, Института Международных отношений, Москва 1960.

Иванович, Колпакиди Александр и Петрович, Прохоров Дмитрий, *Империя ГРУ: Очерки истории российской военной разведки*, Олма-Пресс, Москва 1999.

İstikbal Gazetesine Göre İzmir İktisat Kongresi

Uğur Üçüncü*

Giriş

Lozan Konferansı'nda barış müzakerelerinin yapıldığı bir dönemde İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in önerisi, Mustafa Kemal Paşa'nın desteğiyle İzmir'de bir iktisat kongresi toplanmasına karar verildi. Hazırlıklar devam ederken Lozan görüşmeleri kesildi. Müzakerelerin kesilmesinin en önemli amili iktisadi mevzulardı.¹ Bu durum iktisat kongresini daha anlamlı hale getirdi. Barış görüşmelerinin tıkanıdığı bir zamanda, gerçekleştirilen kongrede, İtilaf Devletlerine birkaç mesaj verildi. Öncelikle Osmanlı Devleti zamanındaki kapitülasyonların ve imtiyazların devam etmeyeceği vurgulandı. Türkiye'nin tam bağımsızlığına saygı duyulması gerekliliğine dikkat çekildi. Yasalarına uyulması halinde yabancı sermayenin Türkiye'de destekleneceği belirtildi. Diğer taraftan Türkiye'nin yeni idaresinin Bolşevik iktisadi esasları değil millî kapitalist sistemi takip edeceği gösterilerek Batı'nın şüpheleri izale edilmeye çalışıldı. Kongre için seçilen yer ise Yunan işgalinden kurtarılan yakılmış, yıkılmış pek çok yerin önemli bir numunesi idi.

Öte yandan TBMM Hükûmeti, iktisat kongresiyle yeni Türkiye olarak yüzyıllardır ihmal edildiğini ileri sürdüğü iktisadi vaziyeti, millî imkânlarla yeniden ayağa kaldırmayı amaçladı. Bu sürece "iktisadi cihat" adını verdi. Askerî zaferlerin iktisadi zaferlerle taçlandırılmadığı sürece tam bağımsızlığın elde edilemeyeceğini düstür olarak kabul etti. Bu nedenle millî hâkimiyet prensibi doğrultusunda memleketin her noktasından seçilecek temsilcilerin katılımı ve müzakereleri neticesinde belirlenecek Misak-ı İktisadi esasları Türkiye'nin yeni ekonomik yol haritasını belirleyecekti. Böylece her açıdan derin mesajlar ve anlamlar yüklenmiş olan iktisat kongresi İzmir'de 17

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Trabzon/TÜRKİYE, uucuncu@ktu.edu.tr

1 Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 11.

Şubat-4 Mart 1923 tarihlerinde gerçekleşti. Nasıl ki Misak-ı Millî, Millî Mücadele'nin siyasi ve askerî açıdan en önemli kılavuzu olmuşsa, İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen Misak-ı İktisadi de ekonomik açıdan temel metin kabul edildi. Misak-ı İktisadi maddeleri, Kongre gruplarının aldıkları kararlar ve kongrede yapılan konuşmalar İzmir'de Anadolu matbaasında 91 sayfalık risale halinde basıldı.² Basılan bu risale ilgili yerlere gönderildi.³ Özellikle kongreye katılan temsilciler vasıtasıyla Türkiye'nin her köşesine bu risaleler götürüldü. Böylece bütün memlekette, kongrede kabul edilen Misak-ı İktisadi esasları benimsenmek istendi. Fakat büyük oranda hedefler kuvveden file çıkmadı.

İktisat Kongresi'nin sonraki her yıl toplanması hedeflenmişti. Atatürk Döneminde bir daha iktisat kongresi toplanamadı. İzmir'de ikinci defa 1981'de, üçüncü kez ise 1992'de iktisat kongreleri yapılabildi. Yine İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen millî kapitalist öncelikli sistem yerine özellikle özel sermayenin kılığı, Lozan'dan kalan sorunların çözülememesi, yabancı sermayenin zayıflığı, çıkan küresel ekonomik krizler nedenleriyle kongrede alınan kararlar uygulamadan kaldırıldı ve devletçi ağırlıklı, planlı ekonomi sistemi tercih edildi.⁴

İzmir İktisat Kongresi Türkiye açısından toplanma, verdiği mesajlar ve aldığı kararlar açısından kırılma noktalarından biridir. Bu önemli kongre bütün Türkiye'de olduğu gibi Trabzon'da da yakından takip edildi. O yıllarda kamuoyunun nabzının ölçüldüğü en önemli kitle iletişim aracı gazete idi. Gümüşhane, Rize, Giresun ve Ordu illerini de içeren Trabzon vilayetinde en önemli gazete ise *İstikbal*'di. Gazete Millî Mücadele'nin başlarında Karadeniz'de Pontus tehlikesine karşı Türklerin davasını savunmak ve kamuoyu oluşturmak amacına hizmet için Trabzon ve çevresinde Faik Ahmet ve arkadaşı Mehmet Salih Beyler tarafından 10 Aralık 1918'de çıkarıldı.⁵ Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yayın organı mahiyetinde değerlendirilebilecek olan gazete Millî Mücadele'yi destekledi. Özellikle Karadeniz'deki Rum propagandalarına karşı yayın faaliyetini sürdürdü. 27

2 *İktisad Esaslarımız*, Anadolu Matbaası, 1923, s. 1-2.

3 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA), HR. İM. Kutu: 48, Gömlek: 16, lef.1-2.

4 Mehmet Kayıran, Selami Saygın, "İzmir İktisat Kongresi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, C 2, S. 5, 2019, s. 28-29.

5 Ömer Sami Coşar, *Millî Mücadele Basını*, İstanbul 1964, s. 217; Uğur Üçüncü, *İttihatçıların Trabzon'daki Faaliyetleri*, Ankara 2012, s. 47.

Ocak 1921'den itibaren günlük olarak çıkarıldı.⁶

Gazeteyi çıkaranlar ve yönetenlerin neredeyse tamamı Enver Paşa taraftarı İttihatçılardan oluşmaktaydı. Gazete adeta onların sesi mahiyetinde yayınlarını sürdürdü. Millî Mücadele'nin ilk yıllarında Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki TBMM Hükümetini büyük oranda desteklediler. Bununla beraber 1921 yazından itibaren Hükümet tarafından Enver Paşa'nın Batum'dan Trabzon yoluyla Anadolu'ya girme teşebbüsünde rol almakla itham edildiler. Bu suçlama neticesinde Trabzon'da pek çok İttihatçı şahıs ve kurum takibata ve tahkikata uğradı. Buna rağmen *İstikbal* yayınlarında ölçüyü elden bırakmadı. 1922 ve 1923'ün başındaki gelişmeler farklı bir süreci doğurdu. Trabzon'da Kâhya Yahya'nın suikasta uğraması, ardından Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in Ankara'da siyasi cinayete maruz kalması Trabzon'da Mustafa Kemal Paşa aleyhindeki muhalefeti had safhaya taşıdı. Onlar *İstikbal* vasıtasıyla artık doğrudan Mustafa Kemal Paşa'yı eleştiren ve suçlayan şiddetli yazılar kaleme aldılar.⁷ Neticede gazete Millî Mücadele'nin kazanılmasından sonra Trabzon'da oluşan siyasi rekabetin getirdiği neticeden nasibini alarak Takrir-i Sükûn Kanunu'nun birinci maddesine dayandırılarak 8 Mart 1925'te Bakanlar Kurulunun aldığı bir kararla kapatıldı.⁸ Bu çalışmada ana kaynak olarak *İstikbal* gazetesi kullanılarak, kongrenin hazırlıkları, toplanması, kararları sürecinin Trabzon kamuoyuna nasıl aktarıldığı ortaya konacaktır. Ayrıca kongreye dair bakış açıları da gazetede değerlendirme yazıları merkezinden ele alınacaktır.

1. İktisat Kongresi Öncesindeki Son Hazırlıklar

Türkiye'de iktisat kongresi yapılması fikri İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in teklifi ve gayretleriyle gerçekleşti. Mahmut Esat Bey, Büyük Taarruzun hemen ardından Yunan işgalinden kurtarılan yerlerde yaptığı seyahatlerde, memleketin iktisadi ihtiyaçlarını yakından gördü. Uzun yıllardan beri ihmal edilen iktisadi hayatın yeniden canlandırılması adına Türkiye'nin ekonomi uzmanlarının bir araya gelerek müzakere etmelerini ve aldıkları kararları Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne (TBMM) ve Hükûmete bildirmelerinin iyi

6 Semih Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, Ankara 2010, s. 186.

7 Trabzon'daki İttihatçıların muhalefetine dair bk. İsmail Akbal, *Millî Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet*, Serander Yayınları, Trabzon 2008, s. 73-439; Üçüncü, *İttihatçılar*, s. 21-267; Uğur Üçüncü, *Millî Mücadele Yıllarında Trabzon'da İttihatçı Bir Sıma Kâhya Yahya*, Serander Yayınları, s. 120-377.

8 Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (DABCA), Fon:30.0.18.1, Kutu: 13, Gömlek: 13, Sıra: 5, lef.1.

olacağına inandı. Bunun üzerine 21 Kasım 1922'de Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta, ülkenin iktisadi vaziyetini geliştirmek için toplanacak bir kongrede ekonomi uzmanlarının dinlenerek bir program yapılmasının gereğini belirtti. Kongrenin fahri başkanlığını da üstlenmesini önerdi. Mustafa Kemal Paşa, Mahmut Esat Bey'in teklifini memnuniyetle kabul etti.⁹ Bunun üzerine İktisat Vekâleti, kongre için hazırlıklara başladı. İlk olarak kongrenin yeri tespit edildi. Vekâlet, İzmir'de bir iktisat kongresinin toplanacağını Aralık 1922'de bütün vilayetlere resmi tamimle bildirdi.¹⁰

İstikbal gazetesinde İzmir'de bir iktisat kongresinin yapılacağına dair ilk yazı 12 Ocak 1923'te çıktı. Gazete, ilk olarak İktisat Vekâletinin İzmir'de bir iktisat kongresi açılacağını bildirdiğini belirttikten sonra kongreye temsilci olarak katılacakların seçim yoluyla belirleneceğini ve masraflarını ise kendilerinin ödeyeceği özet bilgisini paylaştı. Ardından İktisat Vekâletinin bütün Türkiye'ye olduğu gibi Trabzon'a da gönderdiği tebliği yayınladı. Tebliğde kongre: "İzmir İktisad Kongresi" olarak değil, "Türkiye İktisad Kongresi" şeklinde adlandırıldı. Kongrenin tam tarihi belirtilmeden şubat ayı içinde gerçekleşeceği, açılış gününün ayrıca belirtileceği ve TBMM Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın konuşması ile açılacağı duyuruldu. Kongreye gönderilecek temsilcilerin belirlenme esasları da bildirildi. Buna göre her kaza 8 kişiden oluşan "iktisat âlimlerini" (ekonomi uzmanları) seçerek kongreye gönderecektir. Bu kişiler biri tüccardan, biri sanatkârdan, biri işçiden, biri şirket sahibinden, biri bankacıdan ve üçü çiftçiden oluşacaktır. Kongreye iştirak edecek bu temsilciler mahallin en büyük mülkiye memurlarının başkanlığında toplanacak olan ziraat, ticaret odaları ve belediye aza ve reisleri tarafından seçileceklerdir. Temsilciler memleketin ekonomik hayatını canlandırabilecek zekâyâ ve yeteneğe sahip kişilerden olacaklardır. Bundan dolayı temsilcilerin seçilmesinde sadece maddî zenginlik dikkate alınmayacaktır. Kongreye seçilecek temsilcilerin özellikle köylüler arasından olması tercih edilecektir. Seçilenlerden kongreye katılmak istemeyenler olursa onların yerlerine başkaları seçilecektir. Kongreye seçilmeyip katılmak isteyenlerin talepleri ise bizzat ve yazılı olarak başvurmaları halinde memnuniyetle kabul edilecektir. Temsilci seçilenlerin masrafları konusuna da dikkat çekilmiştir. Buna göre kongreye katılacak azaların masrafları devlet tarafından karşılanmayacaktır. Ancak muhtaç olanlarına İzmir'de yatacak yer tahsisinde her türlü kolaylık sağlanacaktır. Kongre, şubat ayında toplanacağından seçimlerin Ocak

9 TBMM Zabıt Ceridesi, C 27, Birinci Dönem, 5.2.1339, Ankara 1961, s. 171.

10 TBMM Zabıt Ceridesi, C 27, Birinci Dönem, 5.2.1339, s. 170.

sonlarına doğru tamamlanmış ve vekâlete sonuçların bildirilmiş olması gereklidir. Kongreye iştirak edecek azalar, seçildiklerine dair vesikaları üzerlerinde bulunduracaklardır. Tebligatın sonunda kongreye katılan azaların görevlerinin ne olacağı ifade edilmiştir. Temsilciler, geldikleri bölgelerin ihtiyaçlarını da gözeterek Türkiye’de iktisadi durumun geliştirilmesinin yolları ve kurulması zorunlu olan iktisadi teşkilatlar hakkında kararlar alacak ve bir muhtıra halinde TBMM’ye ve Hükûmete sunacaklardır. Bundan dolayı temsilcilerinden bölgelerindeki iktisadi ihtiyaçları inceleyerek ve tespit ederek kongreye gelmeleri istenmiştir.¹¹

12 Ocak’ta *İstikbal*, İktisat Vekâletinin bu çağrısının üzerine Trabzon’da kongreye gönderileceklerin belirlenmesi için Trabzon Belediyesinin süreci başlattığı bilgisini paylaştı. Trabzon Belediyesinin, İzmir’de toplanacak kongreye katılmak isteyenlerin bir hafta içinde Belediyeye başvurmalarını ilan ettiğini kamuoyuna duyurdu.¹² 23 Ocak tarihli sayıda ise Trabzon Belediyesinin ve Ticaret Odasının kongrede Trabzon tüccarlarını temsil etmesi için İstanbul’da bulunan Nemlizade Mithat Bey’e teklif yaptıkları yazıldı. Mithat Bey, olumlu cevap vermesi halinde Trabzon’da ilgili komisyonlarda hazırlanan layihalar Nemlizade Mithat Bey’e gönderilecektir.¹³

2 Şubat tarihli sayıda belirtildiğine göre kongreye temsilci seçimi için Valinin başkanlığında Belediye ve Ticaret Odası azaları toplandılar. Toplantıda İstanbul’da bulunan Trabzon tüccarlarından temsilci seçilmesi kararlaştırıldı. Nemlizade Mithat’ın yanı sıra Hacı Hafızade İbrahim, Çulhazade Hüseyin, Hacı Hüseyinzade Hamdi, Muradhanzade Hayreddin, kâğıt tüccarlarından Sadi, Eyübzade Daniş Beyler seçildiler. Kongreye temsilci tayin edildikleri kendilerine telgrafla bildirildi.¹⁴ 11 Şubat tarihli sayıda ise Trabzon’un temsilcileriyle ilgili bir gelişme daha kamuoyuna taşındı. Gazeteye göre kongreye seçildikleri önceden yazılan İstanbul’daki Trabzonlu tüccarlardan Çulhazade Hüseyin hastalığı, Nemlizade Mithat Bey ise Avrupa’ya gitmesi nedenleriyle kongreye katılamayacakları haber alındı.¹⁵

11 “İktisat Kongresi”, *İstikbal*, 12 Ocak 1923, No. 813, s. 1.

12 “İktisat Kongresi”, *İstikbal*, 12 Ocak 1923, No. 813, s. 1.

13 “İktisat Kongresi” İçin, *İstikbal*, 23 Ocak 1923, No. 822, s. 2.

14 “İktisat Kongresi Azaları”, *İstikbal*, 2 Şubat 1923, No. 831, s. 2.

15 “İktisat Kongresi Azaları”, *İstikbal*, 11 Şubat 1923, No. 838, s. 1.

İzmir İktisat Kongresi'ni açacak olan Mustafa Kemal Paşa, 24 Ocak 1923'te İzmir'e gitmek üzere Bursa'dan hareket etti. 25 Ocak'ta Alaşehir'e, 26 Ocak'ta Salihli'ye ve Turgutlu'ya uğradı. 27 Ocak'ta ise Karşıyaka istasyonunda İzmir'e ayak bastı.¹⁶ *İstikbal*, 28 Ocak 1923 tarihli Anadolu Ajansı haberi vasıtasıyla 2 Şubat 1923 tarihli sayısında Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'e giderken mola verdiği yerlerde yaptığı konuşmalarını ve karşılanmalarını aktardı. Buna göre TBMM Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa, İzmir'e giden yollarda büyük sevgi gösterileriyle karşılandı. Salihli'de kalabalık bir halk kitlesine hitaben yaptığı konuşmada vatandaşlara çok zulüm gördüklerini, artık bunun tekrar edemeyeceğini belirtti. Tam bağımsızlığa ulaşmak için esaslı tedbirler alınacağını ifade etti. Bu tedbirlerin en önemlisinin ilim ve irfan olduğunu söyledi. Canlarını, geleceklerini ve namuslarını kurtaran Misak-ı Milliye tam anlamıyla bağlı olduklarını belirtti. Misak-ı Milliye kabul ettirmek için Lozan'da çalıştıklarını hatırlattı. Salihli'den sonra mola verilen Kasaba (Turgutlu) İstasyonunda, vatandaşlara hitabında tam bağımsızlık için milletin yardımıyla birlikte sonuna kadar çalışacağını belirtti. Manisa'da yaptığı konuşmada ise bundan sonra gerek kendisinin gerekse arkadaşlarının memleketin saadet ve selameti için var güçleriyle çalışacaklarını söyledi. Mesailerinin başarıyla neticelenmesi için bütün milletin, şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da yardımlarının gerekli olduğunu belirtti. Mustafa Kemal Paşa, İzmir'de ise büyük kalabalıklar tarafından karşılandı. Merhûme anneleri Zübeyde Hanım'ın mezarını ziyaret ettikten sonra vatandaşlarla sohbette bulundu. Yaptığı konuşmada annesinin kaybindan çok müteessir olduğunu, fakat bu teessürünü ortadan kaldıran ve kendisini teselli eden bir hususa dikkat çekti. Annesinin baskıcı bir idarenin kurbanı olduğunu söyledi. Artık o idarenin sona erdiğini ve millî hâkimiyetin kurulduğunu belirtti. Yeni idarenin yaşaması için gerekirse canını vereceğini söyledi. Daha sonra on binlerce vatandaşın alkışları ve tezahüratları arasında çiçeklerle süslü bir arabaya binerek Hükûmet Dairesine geçti.¹⁷ Gazeteden anlaşıldığına göre Mustafa Kemal Paşa, 29 Ocak 1923'te saat beşte Uşakizade Latife Hanımefendi ile evlendi. Gelişmenin ayrıntıları Trabzon kamuoyuna duyuruldu.¹⁸

16 Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s. 320.

17 "Mustafa Kemal Paşa İzmir'de", *İstikbal*, 2 Şubat 1923, No. 831, s. 1.

18 "Nikâh Merasimi", *İstikbal*, 4 Şubat 1923, No. 832, s. 2.

Kongre hazırlıkları sürerken Lozan Barış Görüşmeleri, 31 Ocak 1923'te kesildi, 4 Şubat'ta ise İsmet Paşa Lozan'dan ayrıldı. Görüşmelerin kesilmesinde en önemli amillerden biri kapitülasyonların kaldırılması ile ilgiliydi.¹⁹ *İstikbal*, Lozan görüşmelerinin iktisadi meselelerden dolayı kesintiye uğradığına dair Anadolu Ajansının muhabirinin 4 Şubat tarihli Lozan'dan çektiği telgrafi Trabzon kamuoyuna taşıdı. "İktisadi Esaretimizi İstemekte Israr Etiler" başlığıyla verdiği habere göre İtilaf Devletleri Türkiye'nin iktisadi esaretini isteyerek mali maddelerin kabulünde ısrarcı oldu. İsmet Paşa'nın birinci derecedeki konularda görüş birliğine varılan meselelere dair antlaşmanın imzalanması, ikinci derecedeki konuların müzakerelerine ise devam edilmesi teklifini reddettiler. Sundukları kapitülasyonların devamına dair mali maddelerin hemen kabul edilmesini istediler. 4 Şubat akşamı uzun tartışmalardan sonra Amerika'nın aracılığına rağmen sonuç alınmadı. İngiltere temsilcisi Lord Curzon Londra'ya hareket etti. İsmet Paşa ise dünya barışı adına büyük fedakârlıklarda bulunduğunu, fakat Türkiye'nin hiçbir zaman iktisadi esareti kabul etmeyeceğini belirtti.²⁰ Görüşmelerin kesintiye uğramasının ardından İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyeti de Lozan'dan ayrıldı.

Lozan Konferansı'nda görüşmeler kesilirken İzmir'deki iktisat kongresinin önemi daha arttı. Zira iktisadi esarete girmeyeceğini ortaya koyan Türkiye, düzenleyeceği kongre ile iktisadi programını belirleyerek Batı'ya önemli mesajlar verebilirdi. Kongre ile bütün zincirlerin kırıldığı, iktisadi bağımsızlık vurgusu yapılmak şartıyla "millî kapitalist ekonomiyi benimsediği" de gösterilerek Batılı devletlerin endişeleri giderilebilirdi.²¹ Mustafa Kemal Paşa, iktisat kongresinin hazırlıkları doğrultusunda kongrenin toplanacağı eski Gümrük Binasını ziyarette de bulundu. Anadolu Ajansı'nın 2 Şubat tarihli telgrafına dayandırılarak verilen habere göre Mustafa Kemal Paşa, bu ziyareti esnasında vatandaşlarla uzunca bir sohbette bulundu. Öğleden sonra saat iki buçukta başlayan sohbet dokuz buçuğa kadar sürdü. Kongre salonu erkekli kadınlı yaklaşık beş binden fazla vatandaşla doluydu. Mustafa Kemal Paşa, öncelikle İzmir'in siyasi ve iktisadi öneminden bahsetti. İzmir'in Yunanlar tarafından işgaliyle bütün milletin galeyana gelerek direnişini artırmasını ve şehrin kurtuluşu için harcanan mesaiyi anlattı. Ardından

19 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, İstanbul 1976, s. 709.

20 "Azim Müsadâtımıza Mukabil Müttefikler İktisadi Esaretimizi İstemekte Israr Etiler", *İstikbal*, 7 Şubat 1923, No. 835, s. 1.

21 Selek, *age.*, s. 709.

vatandaşların sorularını yanıtladı. “Yeni Türkiye devletinde” kadınların sosyal hayatta erkekler kadar söz sahibi duruma getirilmelerinin, medreselerin, memurların, sanayinin ve ticaretin gerekli ilerlemelerinin sağlanmasının Halk Fırkasının dayanacağı ana esaslar olacağını belirtti. Onun bu sözleri hazır bulunanlarca sevinçle alkışlandı.²²

Lozan görüşmelerinin kesildiği süreçte Mustafa Kemal Paşa, yaptığı demeçlerle Batı’ya ve Yunanistan’a gerekirse askerî harekât yapılabileceğini ve bunda dış desteğin de sağlanabileceği mesajını verdi. Onun bu mesajları *İstikbal* gazetesince Trabzon kamuoyuna taşındı. Örneğin Mustafa Kemal Paşa’nın İzmir’de *Şark* gazetesi başyazarının sorularını yanıtladığı belirtildi. Habere göre Mustafa Kemal Paşa, Hükümetin millî amacının sağlanmasından ibaret olan görevini tamamlamak için gerekli göreceği ve mecbur edileceği her türlü tedbiri alacağını ve olası savaş durumunda askerî harekâtın yapılabileceğini belirtti. Yunanistan’a karşı Balkanlarda bir askerî harekât durumunda Bulgaristan ve Yugoslavya’nın kayıtsız kalamayacağını ima etti. Bu iki devletle Türkiye’nin bir ittifakı olduğu iddialarını yalanlamakla beraber Yunanistan’ın başına buyruk hareketlerine karşı Bulgaristan ve Yugoslavya’nın ilelebet sakin kalamayacağını söyledi. Rusya ile ilişkilerinin ise sıkı ve samimi dostluk esasına dayandığını Afganistan ve İran’la da iyi münasebetlerinin bulunduğunu belirtti.²³

Lozan görüşmelerinin tıkanması ile birlikte Yunanistan İzmir’de düzenlenmesi planlanan iktisat kongresi üzerinden Batı nezdinde Türkiye’nin yeni ekonomik sisteminin yabancı karşıtlığı temelinde olacağı yönünde propagandaya başladı. Yunanistan’ın iktisat kongresini gölgelemeye çalıştığı propaganda Türkiye’de tekzip edildi. 7 Şubat tarihli *İstikbal*, 4 Şubat tarihli Anadolu Ajansı’na dayandırdığı haberine “İktisat Kongresi Hakkında Atina Telsizinin Neşriyatını Tekzip” başlığını attı. Habere göre Atina Telsizi, 1 Şubat tarihiyle yayınladığı bir tebliğde İzmir’de düzenlenecek olan iktisat kongresi programının Türkiye’deki yabancılara tekel ve imtiyaz verilmemesi ve vapur şirketlerinin sahillerde ulaşım yapamamaları konularını içerdiğini belirtti. Aynı tebliğde İstanbul’daki Türk Ticaret Odası azalarının önceleri Ermenilerden, Rumlardan ve Musevilerden oluşurken şimdilerde Türklerin orada hâkim olmaya başladığından şikâyet edildi. Tekzipte Atina Telsizinin

22 “Mustafa Kemal Paşa”, *İstikbal*, 7 Şubat 1923, No. 835, s. 2.

23 “Mustafa Kemal Paşa Şark Gazetesinin Muharririne Mühim Beyanatta Bulunmuşlardır”, *İstikbal*, 7 Şubat 1923, No. 835, s. 2.

bu tebliği verildikten sonra propaganda telgraflarının hangi amaçla hazırlanıp yayıldığına tamamen açık olduğu belirtildi. Türk iktisadi meselelerinin çözümüne dair bir kongrenin öncesinde Yunanistan'ın kıskançlık göstererek uluslararası alanda Türkiye'ye karşı güvensizlik oluşturmaya çalıştığı ifade edildi. Tekzibe göre hâlbuki gerçekler bunların iddia ettiklerinin tam tersidir. İktisat kongresinden amaç Avrupa'nın ve Amerika'nın bilim, teknoloji ve sermaye birikimlerinden daha fazla yararlanmak için onlarla Türkiye arasında hiçbir vasıta olmadan doğrudan ve sürekli temas kurmaktır. Bu da ancak Türkiye'deki yabancılar ile Türkler arasındaki iyi ilişkilerle sağlanacaktır. Türkiye'nin yabancıların biliminden, teknolojisinden ve sermayesinden yararlanmada ne kadar hevesli olduğunun önemli bir göstergesi ve delili Amerika'nın Chester Projesidir. Bununla beraber artık Türkler, kendi aleyhlerinde kullanılan "düşman silahları" için harcanacak paraların aracılardan vasıtasıyla Türkiye'de kazanılmasına izin vermeyecektir. Tekzipte İstanbul Ticaret Odası yönetimindeki değişikliğe de değinildi. Türk adını taşıyan İstanbul Ticaret Odasında şimdiye kadar Türkleri temsil edecek gerekçeler bulunmadığı, artık gerekli amillerin oluşmasıyla birlikte yönetimin kendiliğinden şekillendiği belirtildi. Atina Telsizinin iddialarının ise manidar bulunduğu ifade edildi.²⁴

Yunanistan'ın Türkiye'nin iktisadi hedeflerinin yabancı düşmanlığı üzerine oluşacağı iddialarının tamamen boşa çıkarılabileceği yerlerden biri kuşkusuz İzmir'de iktisat kongresi olacaktı. Gerek Lozan kesintisi gerekse bu gibi propagandaların yapıldığı bir süreçte iktisat kongresi hazırlıklarına hız verildi.

Böyle bir zeminde Trabzon'daki Enver Paşa taraftarı İttihatçı muhalefetle yakın ilişki içinde bulunan, TBMM'deki önemli muhaliflerden Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, iktisat kongresi girişiminin Meclisin yetkilerinin çiğnenmesi anlamına geldiğini savundu.²⁵ 3 Şubat 1923'te Başvekil Rauf Bey ve İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in cevaplamaları için iktisat kongresine dair bir sual takriri verdi. Sual takririnde İzmir'de bir iktisat kongresinin toplanacağına dair malumatı gazetelerde okuduklarını, kongre toplanma kararının İktisat Vekâletince mi? Bakanlar Kurulunca mı? alındığını, ruznamesinin bulunup bulunmadığını sordu. Kongre nedeniyle pek çok

²⁴ "İktisat Kongresi", *İstikbal*, 7 Şubat 1923, No. 835, s. 2.

²⁵ Sonay Üçüncü, "Ali Şükrü Bey'in Siyasi, İktisadi ve Sosyal Fikirleri", *Ali Şükrü Bey Mücadeleyle Geçen Bir Ömür*, ed. Necmettin Alkan, Uğur Üçüncü, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 194.

mebusun İzmir'e gideceğini, bu durumun TBMM'de toplantı çoğunluğu meselesini doğuracağına dikkat çekti. Bunlar hakkında İktisat Vekili ve Başvekilden izahat istedi. Ali Şükrü Bey'in takriri 5 Şubat'ta gündeme taşındı.²⁶

İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, 5 Şubat 1923'te, Ali Şükrü Bey'in önergesine TBMM'de cevap verdi. Kongrenin toplanması kararının İktisat Vekâletinin girişimiyle olduğunu belirttikten sonra kongrenin amacını şöyle açıkladı:

İktisat Kongresini toplamaktan maksat efendiler, Türkiye'nin her tarafı bir olduğu halde mesafenin uzaklığından ve yolların fenalığından İstanbul'daki tüccarlarımız Avrupa'nın uzak memleketindeki tüccarları tanıdıkları halde, İstanbul'daki çiftçilerimiz uzak memleketlerdeki çiftçileri tanıdıkları halde, maalesef Erzurum'u, Diyarbakır'ı Bitlis'i tanımayacak kadar feci bir vaziyettedirler. İstedik ki, aynı zamanda büyük içtimada, yekdiğerini tanımayan memleketin öz evlâtları birbirlerini ve memleketin iktisat ihtiyaçlarını bir kere de bir arada düşünsünler, bir arada toplu olarak iktisat işlerini halletsinler. Salâhiyetleri haricinde olan kısımlar hakkında da Büyük Millet Meclisi ve Hükûmetinin, muhtıralar vererek, lâzımgelen cihetlerde nazarı dikkatlerini celbetsinler. Bendeniz, onların mütalâatını pek kıymetli bulmaktayım. Çünkü doğrudan doğruya meslek adamlarıdır. Verdikleri malûmattan hem İktisat Vekâleti hem Büyük Millet Meclisi ve hem de onun Hükûmetinin tenevvür edeceği kanaatinde bulunuyorum.²⁷

Mahmut Esat Bey, konuşmasında ayrıca İktisat Vekâletinin görevinin sadece kongre azalarını teşvikten ibaret olduğunu, kongreye katılacak ekonomi uzmanlarının gündemi kendilerinin belirleyeceklerini belirtti. Bakanlıkça belirlenecek bir gündemle kongrenin çalışmalarının sınırlandırılmasını istemediğini ifade etti. Kongrenin ruznamesinin ise temsilcilerce belirleneceğini söyledi. Kongreye temsilci olarak mebusların da katılmasının doğru bir uygulama olduğunu savundu.²⁸

Ali Şükrü Bey, yaptığı konuşmada İzmir'de toplanacak kongrenin resmi olmadığını, çünkü toplanma kararının TBMM'nin onayından geçmediğini

26 Sula takririne dair zabıtlar için bk. *TBMM Zabıt Ceridesi*, C 27, Birinci Dönem, 5.2.1339, s. 170-182; A. Gündüz Ökçül, *Türkiye İktisat Kongresi*, Sevinç Matbaası, Ankara 1971, s. 11-29.

27 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C 27, Birinci Dönem, 5.2.1339, s. 171.

28 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C 27, Birinci Dönem, 5.2.1339, s. 171-173, 176-178.

söyledi. Buna karşın hükümetin kongreye resmîyet kazandırmaya çalıştığını savundu. Ona göre kongre tavsiye mahiyetinde olmalı ve Hükümetin girişimiyle yapılmamalıdır. Hükümet eliyle yapılmış bir kongre örneği dünyada yoktur. Meslek sınıfları özgür şekilde kendi aralarında kongreler düzenlemelidirler. Sadece özgürce düzenlenen kongreler iktisadi yönden verimli kararlar alabilirler. Türkiye'nin iktisadi politikasını belirleyebilecek yegâne kurum TBMM'dir. Ali Şükrü Bey, sonuç alınamayacağına inandığı İzmir İktisat Kongresi için harcanacak paranın ise israf olacağını belirtti. Çözülmesi gereken birçok mesele varken İktisat Vekâletinin böyle bir kongre peşinde koşmasının lüks olduğu görüşünü savundu. Ona göre iktisat kongresi şayet istişârî bir kongre ise 2.000 kişi yerine 20.000 kişinin fikri alınmalıdır. Ülke ekonomisini yakından tanıyan uzmanlar, görüşlerini Hükümete bildirmelidirler. İktisat Vekâleti ise kuracağı bir komisyon ile Vekâlete ulaşan görüşleri değerlendirip sonucu TBMM'ye sunmalıdır. Meclis, vekâletten gelen sonucu müzakereden sonra ret veya kabul etmelidir. Ali Şükrü Bey, kongreye çok farklı meslek gruplarının katılmasını da eleştirdi. Farklı sınıfların temsilcileri uzman olmadıkları konularda görüş bildirirlerse bir keşmekeş yaşanabileceğini belirtti.²⁹ Ali Şükrü Bey'in bu sözleri üzerine Başvekil Rauf Bey de kısa bir cevapta bulundu. İktisat vekilinin konuya açıklık getirdiğini belirttikten sonra kongrenin ülkenin iktisadi hayatı için olumlu olacağı görüşünü savundu. Kongrenin başlangıçta Ankara'da toplanması düşünüldükçe nakliye vasıtaları nedeniyle İzmir'e alındığı b ilgisini de paylaştı.³⁰ İktisat Vekili Mahmut Esat Bey ise son olarak farklı mesleklerden oluşan bir kongrenin keşmekeş yaratmayacağını, herkesin kendi uzmanlık alanlarına katkı sağlayacağını, başta İsviçre olmak üzere dünyanın değişik yerlerinde bu tür kongrelere rastlandığını belirtti.³¹

Mecliste Ali Şükrü Bey'in bu fikirleri Trabzon'da *İstikbal* gazetesinde benimsenmedi.³² Gazete, Ali Şükrü Bey'in Meclisteki bu çıkışını sayfalarına

29 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C 27, Birinci Dönem, 5.2.1339, s. 173-176; S. Üçüncü, agb., s. 195-196.

30 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C 27, Birinci Dönem, 5.2.1339, s. 178-180.

31 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C 27, Birinci Dönem, 5.2.1339, s. 181-182.

32 Ali Şükrü Bey'in de itirazları iktisat kongresinin açılmasıyla sona erdi. *Tan* gazetesinde 28 Şubat 1923'te "İktisat Kongresi" başlıklı yazısında, açılan iktisat kongresinin ülkenin ekonomik kalkınmasına temel olması temennilerinde bulundu. Herkes gibi kongreye katılan uzmanların iktisadi kalkınma için gerekli tedbirleri alma sorumluluğuna dikkat çekti. Kongrenin alacağı kararlarla milli ekonominin gelişiğine inandığını ifade etti. Bk. Ali Şükrü, "İktisat Kongresi", *Tan*, 20 Şubat 1923, No. 28, s. 1; 9 Mart 1923 tarihli sayıda ise "İktisadi Misak" başlıklı

da taşıyarak kongreye dair gelişmeleri aktarmaya devam etti. *İstikbal*, Ankara özel muhabininin 7 Şubat tarihli telgrafına dayandırdığı haberinde İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in Ticaret Genel Müdürüyle birlikte İzmir'e hareket ettiklerini bildirdi.³³ Mahmut Esat Bey, kongreye katılmak için farklı mahallerden gönderilen 150 temsilci ile birlikte 11 Şubat'ta İzmir'e ulaştı.³⁴ İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in Kongre için İzmir'e hareketi üzerine 6 Şubat 1922'de, dönüşüne kadar bakanlığa vekâleten Nafia Vekili Feyzi Bey getirildi.³⁵

Öte yandan Lozan Görüşmelerinin kesilmesi yeniden harp durumunun yaşanabileceği olasılığını da doğurunca Mustafa Kemal Paşa, bir taraftan İzmir İktisat Kongresi hazırlıklarını yakından takip ederken diğer taraftan askerî hazırlıkları ihmal etmedi. 6 Şubat tarihli sayıda Ankara özel muhabininin 4 Şubat tarihli telgrafına dayandırılan haberde Mustafa Kemal Paşa'nın 4 Şubat'ta Türk ordusunu teftiş üzere Balıkesir'e hareket ettiği bilgisi paylaşıldı.³⁶ Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki mebuslar 8 Şubat'ta saat on birde otomobillerle Balıkesir'den hareket ederek saat dört buçukta Balya'ya vardılar. Mustafa Kemal Paşa, önce Balya'daki askerî kuvvetleri teftiş etti ve resmigeçidi izledi. Bir gece konakladıktan sonra 9 Şubat'ta öğleden sonra saat beşte Edremit'e geçti.³⁷ 10 Şubat'ta saat dokuzda Edremit'ten Balıkesir'e, geçti. Balıkesir'den itibaren Soma, Kırkağaç, Akhisar, Manisa, Menemen ve diğer istasyonlarda sevgi gösterileriyle karşılanan Paşa, güzergâhındaki askerî kuvvetleri teftiş etti. Mustafa Kemal Paşa, öğleden sonra İzmir'e döndü.³⁸ İsmet Paşa'ya gönderdiği yazıda kongreyi açmak üzere 15 Şubat'ta İzmir'de bulunmak zorunluluğunu belirtti. 19 Şubat akşamı Ankara'ya hareket edeceğini ifade etti.³⁹

yazısında kongrenin aldığı kararları başarı olarak gördüğünü belirtti. Kongrenin aldığı kararlarla millete bir mefkûre kazandırdığını yazdı. Bk. Ali Şükrü, "İktisadi Misâk", *Tan*, 9 Mart 1923, No. 43, s. 1.

33 "İktisat Vekili Gitmiş", *İstikbal*, 8 Şubat 1923, No. 836, s. 1.

34 "Mustafa Kemal Paşa İzmir'e Avdet Ettiler", *İstikbal*, 14 Şubat 1923, No. 841, s. 1.

35 BCA., Fon: 30-10-10-0, Kutu: 5, Gömlek: 29, Sıra 17, lef.1-2.

36 "Mustafa Kemal Paşa", *İstikbal*, 6 Şubat 1923, No. 833, s. 1.

37 "Mustafa Kemal Paşa", *İstikbal*, 12 Şubat 1923, No. 839, s. 1.

38 "Mustafa Kemal Paşa İzmir'e Avdet Ettiler", *İstikbal*, 14 Şubat 1923, No. 841, s. 1.

39 BCA., HR. İM. Kutu: 16, Gömlek: 62, lef.1-2.

İzmir'e ulaşan Mahmut Esat Bey ise basın aracılığıyla kongrenin amacını kamuoyuna duyurdu. *İstikbal*, birkaç gün sonrasında İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in kongrenin amacına dair İzmir'de gazetecilere verdiği demeci yayınladı. Gazeteye göre 13 Şubat'ta Mahmut Esat Bey, İzmir basın temsilcilerini kabul ederek kongrenin amacını izah etti. Anadolu Ajansı'na da ayrıca bir beyanatta bulundu. Beyanatında kongrenin, milletin ve memleketin iktisadi ihtiyaçlarını ve mevcudiyetini incelemek ve ileriye dönük iktisadi yol haritalarını belirlemek ve aynı zamanda ülkenin farklı ve o ana kadar birbirine yabancılaşmış iktisatçılarını birbirleriyle tanıştırmak ve yakınlaştırmak amacıyla toplandığını belirtti. Böyle bir hedef için toplanacak ilk kongrenin Hükûmetin kılavuzluğunda gerçekleştiğini ifade etti. Fakat bundan sonraki her sene kongreyi ilgililerin kendi girişimleriyle düzenleyeceklerini söyledi. Bazı Yunan gazete ve ajanslarının kongre aleyhinde propaganda yaptıklarını, Türkiye'yi yabancı sermayeye düşmanmış gibi göstermeye çalıştıklarını belirterek bunların tamamen iftira olduğunu vurguladı.⁴⁰

İstikbal gazetesi, bir taraftan İzmir İktisat Kongresi öncesindeki gelişmeleri Trabzon kamuoyuna aktarırken diğer taraftan kongreye dair Trabzon'un ekonomi uzmanlarının değerlendirme yazılarını sayfalarına taşıyordu. Yazarlar, bu yazılarıyla iktisat kongresinin ne için önemli olduğuna ve desteklenmesi gerektiğine dair Trabzon kamuoyunu yönlendirmekteydi. Gazetede yazılardan biri kongre öncesinde Trabzon'da ticaret uzmanlarından N. imzasıyla "İzmir'de Küşad Edilecek İktisadi Kongre Münasebetiyle" başlığıyla kaleme alındı. Yazıda kongrenin önemi kabul edilmekte, çözüm önerileri sunulmakta, ayrıca örtülü eleştiriler yapılmaktaydı. Öncelikle İzmir'de açılacak olan kongrenin gerçekten Türkiye'nin iktisadi ihtiyaçlarına çözüm olabileceği belirtildi. Kongrenin toplanması ve her sene tekrarı halinde hayırlı sonuçlar doğurabileceği inancı paylaşılarak herkes "bu hayırlı girişime" katılmaya ve destek vermeye çağrıldı. İktisat uzmanların memleketin ihtiyaçları doğrultusunda çözüm odaklı teklifler sunmaları istendi. Ticaret uzmanı olan N. müstearını kullanan yazar, bu ifadelerin ardından üç maddede sıraladığı bazı hususlara ve çözüm önerilerine dikkat çekti.

İlk olarak yazar ticaret ve iktisat piyasasında savaş durumunun sonucu olarak birçok boşlukların ortaya çıktığının herkesçe bilindiğini belirtmektedir. Bu boşlukların memlekete faydalı şekilde doldurulması gerektiğini yazmaktadır. Eğer kendilerinin bunu yapmamaları ve yapmaya teşebbüs eylememeleri

40 "İktisat Kongresi", *İstikbal*, 16 Şubat 1923, No. 843, s. 1.

halinde yabancıların büyük bir gayretle yeniden ülkenin ticaretine hâkim olmalarına sebebiyet verileceği tehlikesine dikkat çekmektedir. Yazara göre Türkiye’de iş ve ticaret yapmak için sermayeye ve benliğe (bireysel girişim) gerek vardır. Öyle ki sermayenin ve özel teşebbüsün iktisadi ve ticarî hayattaki gereklilikleri bütün herkesçe de malumdur. İktisadi ve ticarî sahada büyük işler yüksek sermayelerle yapılabilir. Bu durum Türkiye’nin sınırlı iktisadi varlığıyla çelişmektedir. Yazar, bu gerçek karşısında küçük ölçekli sermayelerin birleştirilerek büyük iktisadi girişimlerde kullanılabilmesi görüşünü savunmaktadır. Ona göre güçlü ve bir o kadar da namuslu girişimcilerin küçük sermayelerinin büyük işlerde kullanılabilmesi için Türkiye’de, özellikle anonim ve kooperatif şirketlerin fazlaca kurulmasına önem verilmesi gerekmektedir. İlk olarak anonim şirketlerin kurulması gerekliliğini Almanya örneğiyle açıklamaktadır. Yazara göre Almanya’nın Birinci Dünya Savaşı’ndan önce ve kısmen o gün bile ihraç ettiği malların yüzde doksanı anonim şirketlerce üretilmektedir. Türkiye’de ise anonim şirketlerin kurulması için gerekli kanunların ve nizamnamenin bulunmasına rağmen teşebbüs sahiplerinin sayısı çok azdır. İkinci olarak kooperatif şirketlerin gerekliliğine dikkat çekmektedir. Yazara göre küçük ölçekli sermayelerin iştirakiyle kurulacak şirketlerin birisi de kooperatiftir. Kurulacak kooperatif şirketlerinin Birinci Dünya Savaşı’nda İstanbul’da teşkil edilen ve daha sonra kapanan şirketlere benzetilmemesi lazımdır. Kanunlara göre bu gibi şirketlerin de güçlü bir şekilde kurulması için önemli fasıllar ayrılması gerekmektedir. Her meslekten, her sanattan ve her sınıftan vatandaşlar kendi şartlarına uygun şekilde kooperatif şirketler teşkil edebilmelidir. Yazar, kooperatif konusunda çok ilerlediğini iddia ettiği Rusya’yı örnek vermektedir. Onların kooperatifin karşılığı olan sovhöz teşkilatının örnek olarak alınmasını tavsiye etmektedir.

Yazar, sermayenin nasıl karşılanacağına dair önerilerini aktardıktan sonra ikinci maddede ekonomik atılımda elzem gördüğü bireysel girişim ruhuna değinmektedir. Bunun olmaması halinde sermayenin işe yaramayacağını belirtmektedir. Yazara göre ekonomide bireysel girişim ruhunun sağlanabilmesi için okullarda iktisat ve ticaret konularına yeterince önem verilmesi gereklidir. Her vilayet merkezinde bulunan Sultani Mekteplerine mecburi ticaret sınıfı eklenmelidir. Buralarda özellikle ticaret ve banka işlemlerinin öğretimi uygulamalı şekilde verilmelidir. Yine her vilayette bir “Ticaret Mekteb-i Âlisi” (Ticaret Yüksek Okulu) açılmalıdır. Bu okullara öğrencilerin kayıt yapmaları teşvik edilmelidir. Okullarda teorik ve uygulamalı

ticaret dersleri verilmelidir. Böylece sermayenin kullanılabilmesinde hayati olan bireysel girişim ruhunun kaynakları sağlanmış olacaktır. Aynı zamanda Türkiye’de ilkokulların zorunlu hale getirilmesi de bütün bu girişimlerle olumlu şekilde ilişkilidir.

Yazar son olarak ekonomiyi yönetenlerin liyakat meselesine değinmektedir. İktisat Vekâletindeki kişilerin kesinlikle gerekli eğitimleri almış, liyakatli ve yetenekli kişilerden seçilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ancak liyakat sahibi oldukları anlaşılanların vazifeye alınmalarını istemektedir. O, bu ifadesiyle İktisat Vekâletinde görev alanların liyakat sorununa dikkat çekmektedir. Yazısını tamamladıktan sonra iktisat kongresine azami ölçüde önem verilmesini istemektedir. Yapılacak kongrede tartışılacak konuların çok geniş ve memleketin geleceği açısından hayati olduğuna dikkat çekmektedir. Özetle idarecilerin kongreye ne kadar fazla önem verseler de az olacağını belirterek yazısını sonlandırmaktadır.⁴¹

İstikbal gazetesinde İzmir İktisat Kongresi’ne dair çıkan diğer yazı 14 Şubat tarihli ve Bayburt Çiftçi Mümessili M. Tevfik imzalıdır. Tevfik Bey, yazısının başında Birinci Dünya Savaşı’nın Princip’in silahından çıkan mermiden patlamadığını, senelerden beri biriken rekabetin özellikle de devletlerin iktisadi menfaatlerinin çatışması nedeniyle çıktığını belirtmektedir. Birinci Dünya Savaşı’ndan galiplerin dahi büyük yıkımla çıktıklarını Avrupa’nın baştanbaşa sarsıldığını ve ekonomisinin bozulduğunu yazmaktadır. Yazara göre böyle bir ortamda Türkiye’nin de siyasi, içtimai ve iktisadi amacını takviyeye çalışmaya, millî iktisat usulünü hâkim kılmaya gayret göstermesi zorunluluktur. Tam hâkimiyet için Türkiye’de iş hayatını modernleştirmek ve geliştirmek gerekmektedir. Yazar bunun sağlanması için bir program hazırlanması gerektiğini belirtmektedir. Bu programın şahsi fikirlerle değil umumi bir millî mefkûre halinde uygulamaya koyulmasının daha uygun olduğunu, bugün veya yarın açılacak iktisat kongresine vatanın her tarafından temsilcilerin davet edildiğini yazmaktadır. Kongrenin resmen bir programının yayınlanmamışken, amacından ve neticesinden bahsedilemeyeceğini ifade etmektedir. Bireysel sermaye ve mesainin memleketi kalkındıramayacağı gibi, bireysel fikir ve düşüncelerin de milleti idare edemeyeceğinin bir gerçek olduğu düşüncesini savunmaktadır.

41 N., “İzmir’de Küşâd Edilecek İktisadi Kongre Münasebetiyle”, *İstikbal*, 28 Ocak 1923, No. 829, s. 1-2.

Tevfik Bey, kongrenin önemine dair yazısına devamla Türkiye'nin her tarafındaki farklı ihtiyaçları bizzat mahallinde gören temsilcilerce bir araya gelinerek ekonomik meselelerin tartışılması ve sonuçlarının memlekete modern ve hayati menfaatler sağlayacağına inancını belirtmektedir. Milletini kendi yağıyla kavru olarak sınırlı sermayesiyle çok iş görebilmenin çarelerini arayacağını yazmaktadır. Yazısının sonunda küçük sermayelerin nasıl bir araya getirilerek büyük işlerde kullanılabileceğini ortaya koymaktadır. Ona göre dünyada az para ile büyük işler yapmak, teşkilatlanma sayesinde çok para ile büyük işler görmekten daha kolay olabilmektedir. Tek bir kişinin küçük sermayesi, büyük işler için yetersiz kalsa da yüzlerce, binlerce kişinin az sermayesi önemli miktarda yekûn teşkil ederek büyük işler görebilecek birikime ulaşır. Yazar birden fazla kişinin bir araya gelmesiyle toplanan paranın, tek bir kişinin parasından daha az olsa dahi, ondan daha önemli ve güvenilir olduğu fikrini savunmaktadır. Yazara göre birçok kişinin sermayesinin birleşmesiyle oluşan parayla iş yapmak aynı zamanda sosyal hayatta birlik ve beraberliğin sağlanmasında etkilidir. Yazar yazısının sonunda kongrenin kararlarını sabırsızlıkla beklerken köylere kadar memleketin her tarafında kooperatiflerin yapılması ve ekonomik meselelerin çözülmesinin en birinci konu olarak kabul edilmesi isteğini paylaşmaktadır. "Vakit nakittir" ifadesini kullanarak bir an önce iktisadi meselelerin kongrede hazırlanacak bir program dâhilinde çözülmesi arzusunu ortaya koymaktadır.⁴²

2. Kongrenin Açılışı ve Faaliyetleri

İzmir İktisat Kongresi'nin, 15 Şubat'ta açılması kararı alınmıştı.⁴³ Fakat o gün geldiğinde kongre toplanamadı. *İstikbal* gazetesi, Ankara'dan özel muhabirinden aldığı telgrafa dayandığı haberde kongrenin 15 Şubat'ta açılması kararlaştırılmasına rağmen 17 Şubat Cumartesi gününe ertelendiğini belirtti. Ayrıca İzmir'de kongre için 700 temsilcinin bulunduğunu ve İzmir Belediyesi tarafından onların şerefine bir ziyafet verileceği de kamuoyuna duyuruldu.⁴⁴ Ziyafetin 15 Şubat'ta öğleden önce saat on buçukta kongrenin toplanacağı binada verileceği ayrıntısı da duyuruldu.⁴⁵

Kongrenin son hazırlıkları Anadolu Ajansının telgraflarına dayandırılarak Trabzon kamuoyuna aktarıldı. Gazeteye göre kongre binası içindeki

42 M. Tevfik Bey, "İktisat Kongresi Münasebetiyle", *İstikbal*, 15 Şubat 1923, No. 842, s. 2.

43 BOA., HR. İM. Kutu: 16, Gömlek: 62, lef.1-2.

44 "İktisat Kongresi", *İstikbal*, 18 Şubat 1923, No. 844, s. 1.

45 "İzmirde İktisat Kongresi İçin Hazırlıklar ve Ziyafetler", *İstikbal*, 18 Şubat 1923, No. 845, s. 2.

hazırlıkların tamamlanması için çalışmalar devam etmektedir. O ana kadar gelen, hububat ve diğer mahsullerden başka mensucat, ıtriya, dericilik, sabunculuk, halıcılık, fotoğraf gibi sanayi ile ziraat ve sair şubelere ait numuneler, hazırlanan ticaret şehrinin yarısını doldurmaktadır. İzmir Sanâyi-i Nefise temsilcileri de şehre çok sayıda tablolar getirdiler. Fransız Şark Ticaret Müessesesi, muhtelif sistemlerle aydınlatma aletleri ve edevatıyla birçok eşya sergilediler.⁴⁶

Gazetenin verdiği haberden kongre tertip heyetinin bir program hazırladığı da anlaşılmaktadır. Buna göre kongre 15 Şubat'tan 17 Şubat'a ertelendi. Son gelenlerle birlikte 15 Şubat'ta İzmir'de toplanan temsilcilerin sayısı 1.000'e yaklaştı. Toplanacak olan kongrede kimlerin nerede oturacakları da belirlendi. Programa göre kongre binasının sağ tarafı tüccarlara, sol tarafı işçilere, merkezi çiftçilere ve onların arası sanayi temsilcilerine ayrıldı. Kongrenin açılışında ilk olarak şehir adına Belediye temsilcisi konuşma yapacaktır. Ardından Mustafa Kemal Paşa ve İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, birer nutuk çekeceklerdir. Kongrede encümenler oluşturulacaktır. Encümenler tarafından hazırlanacak takrirler kongre genel heyeti tarafından incelenecek, müzakere edilecek ve oya sunulacaktır. Kongre temsilcileri tarafından kongre heyetine sunulacak takrirlerin müzakereleri için bir gün tahsis edilecektir. Kongre bitmeden önce dört kişilik bir heyet seçilecektir. Bu heyet kongre kararlarını ve muhtıralarını hükümete sunacaktır. İkinci kongrenin toplanmasına kadar birinci kongrenin aldığı kararlar doğrultusunda şahsi teşebbüs ile yapılacak işleri sonuçlandırmaya çalışacaktır. İzmir'de farklı sanayi kuruluşlarında çalışan Türk kadın işçileri de kongreye temsilci seçilebilecektir.⁴⁷

Nihayet kongre 17 Şubat'ta açıldı.⁴⁸ *İstikbal* 19 Şubat tarihli sayısında 18 Şubat'ta Ankara'dan özel muhabirin iki cümlelik kısa telgrafına dayanılarak kongrenin açıldığını ilan etti. Telgrafta ayrıca Rus temsilcisi Aralov ve Azerbaycan temsilcisi Abilov'un mektuplarının da kongrede alkışlarla okunarak kendilerine teşekkür yazısı kaleme alınması kararının verildiği belirtildi.⁴⁹

Gazete, kongrenin açılışına dair tafsilatı ertesi günkü sayısında Anadolu Ajansı'na dayandırarak Trabzon kamuoyuna taşıdı. Haberde kongreden ilk

46 "İzmir'de İktisat Kongresi İçin Hazırlıklar ve Ziyafetler", *İstikbal*, 18 Şubat 1923, No. 845, s. 2.

47 "İzmir'de İktisat Kongresi İçin Hazırlıklar ve Ziyafetler", *İstikbal*, 18 Şubat 1923, No. 845, s. 2.

48 *İktisad Esaslarımız*, s. 1.

49 "Kongre Açıldı", *İstikbal*, 19 Şubat 1923, No. 845, s. 1.

defa İzmir İktisat Kongresi şeklinde bahsedilmesi kayda değerdir. O ana kadar Türkiye İktisat Kongresi, İktisat Kongresi şeklinde anılmıştı. Gazetenin aktardığına göre 17 Şubat'ta İzmir İktisat Kongresi saat on buçukta Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında açıldı. Çiftçi, tüccar, sanayi erbabları ve işçi temsilcileri olmak üzere 1.000'den fazla temsilcinin dışında 500'ü aşkın kadın olmak üzere 3.000'den fazla izleyici, mülki reisler, komutanlar, Azerbaycan ve Rusya sefirleri, İzmir'de bulunan yabancı ülke temsilcileri, kongre binasında hazır idiler. Öncelikle belediye adına Haydar Rüşdi Bey, temsilcilere kısa bir hoş geldiniz konuşması yaptı. Ardından Mustafa Kemal Paşa geçici olarak yürüteceği başkanlık kürsüsüne çıktı. Türkiye'nin iktisadi siyasetine dair uzunca bir konuşma yaptı. İktisat Vekili Mahmut Esat Bey de bir nutuk çekti.⁵⁰ Onların konuşmaları sıklıkla alkışlarla karşılandı. Konuşmaların ardından Mustafa Kemal Paşa, kongre için seçilecek bir genel başkandan başka mevcut dört guruptan ayrı ayrı birer başkan vekilleri seçmelerini kongre heyetine tebliğ etti. Akşama Ankara'ya dönmek mecburiyetinde olduğundan dolayı toplantıya katılamayacağını üzülenek belirtti. Kongre Heyeti, Mustafa Kemal Paşa'nın tekliflerini oy birliğiyle kabul etti. Paşa, başkanlık kürsüsünü terk ederken sürekli şekilde alkışlandı. Kongre İcra Heyeti Reisi Posta ve Telgraf Genel Müdürü Sabri Bey kürsüye gelerek kongre namına Mustafa Kemal Paşa'ya ve İktisat Vekiline ve Belediye Heyetine teşekkür edilmesi teklifinde bulundu. Ayrıca Azerbaycan sefiriyle Rus sefirinin kongreye başarılar dileyen mektuplarını okudu. Onlara da birer teşekkür yazısı yazılması önerisinde bulundu. Kongre bu teklifleri alkışlarla kabul etti. Ardından kongre binasında hazır bulunan Kafkas Federasyon temsilcisi İbrahim Abilof Bey'le Rus Sefiri Aralof başkanlık kürsüsü önüne gelerek temsilcilere teşekkür ettiler. Aralof, kongre heyetini selamlarken: "Yaşasın Türkiye, Yaşasın Türk Ordusu" temennilerinde bulundu. Kongre başkanının ve başkan vekillerinin seçilmesi ve çalışmaların düzenlenmesi için saat üçte tekrar toplanmak üzere saat birde celse tatil edildi. Celsenin sonunda İzmir Belediyesi tarafından kongre binasında Mustafa Kemal Paşa şerefine bir ziyafet verildi. Ziyafette sefirler, askerî kumandanlar ve mülki idareciler hazır bulundular. Ziyafetten sonra Mustafa Kemal Paşa, numune şehrini ziyaret etti.⁵¹

İstikbal gazetesi, Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir İktisat Kongresi'ndeki konuşmasının bazı bölümlerini 19 Şubat tarihli Anadolu Ajansı'nın verilerine

50 Mahmut Esat Bey'in konuşması için bk. Ökçün, *age.*, s. 257-266.

51 "İktisat Kongresi", *İstikbal*, 20 Şubat 1923, No. 846, s. 1.

dayandırarak 22 Şubat'ta Trabzon kamuoyuna: "İktisat Kongresinde Mustafa Kemal Paşa'nın Nutku" başlığıyla taşıdı. Gazetede belirtildiğine göre Mustafa Kemal Paşa, konuşmasında millî ekonominin önemine değindi. Türkiye'nin layık olduğu yere getirilmesi için iktisadi meselelere birinci derecede önem verilmek zorunda olduğunu belirtti. Zamanın iktisat devri olduğunu vurguladı. O ana kadar ekonominin ihmal edildiğini ifade etti. Osmanlı Devleti padişahlarından örnekler vererek halkın iktisadi ihtiyaçları ve meselelerine değil kendi özel hırsları ve arzuları doğrultusunda hareket edildiğini, millî tarihin ve iktisadın oluşturulmadığını savundu. Osmanlı Devleti'nde kılıç gücüyle yapılan fetihlerin öne çıkarıldığını, saban gücüne yeterince önem verilmediğini belirtti. Zamanla saban gücünün kılıç gücü karşısında galip geldiğini, yine yabancılara verilen imtiyazlar ve kapitülasyonların, alınan iç ve dış borçların ekonomiyi çökerttiğini ifade etti. Şahsi hâkimiyetin yaşandığı o dönemlerde milletin ekonomik ihtiyaçlarının ve meselelerinin yok sayıldığını, bazı kişilerin menfaatleri üzerine ekonominin kurulmaya çalışıldığını belirtti. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Mondros Mütarekesi'nin ardından işgalcilerin vatan topraklarını çığnerken, içerdeki idarecilerin de onlarla birlikte hareket etmeleriyle milletin adeta yok edilmeye çalışıldığını söyledi. Fakat yok olduğu düşünülen Türk milletinin mücadeleye atıldığını, kesin kurtuluşunun ise anahtarlarının Misak-ı Millî ve Teşkilat-ı Esasî maddelerinin olduğunu anladığını belirtti. Misak-ı Millînin milletin tam bağımsızlığını temin eden ve bunun için ekonomisinde gelişmeyi engelleyen bütün sebepleri lağveden bir düstür olduğunu söyledi. Teşkilat-ı Esasîye Kanunu'nun ise Osmanlı Devleti'nin tarihe mal olduğu ve Türkiye'nin kurulduğunu ve hâkimiyetin artık millette olduğunu ilan ettiğini belirtti. Tam bağımsızlık için bir millî hâkimiyetin, iktisadi hâkimiyetle sağlanması gerektiğini vurguladı. Bu düstürlarla Türkiye'de herkesin çalışarak iktisadi gelişmişliğe ulaşılacağına vurgu yaptı.⁵²

İstikbal gazetesinin bildirdiğine göre 17 Şubat'ta öğleden sonra saat üçte ikinci celse toplandı. Kongre başkanlığına Manisa Sanayi Murahhası Kazım Karabekir Paşa oy birliğiyle ve alkışlarla seçildi. Karabekir Paşa, başkanlık makamına çıkarak seçilmesinden dolayı kongre azalarına teşekkür etti. Yaptığı

52 "İktisat Kongresinde Mustafa Kemal Paşa'nın Nutku", *İstikbal*, 22 Şubat 1339, No. 848, s. 1; Devrin pek çok gazetesinde de Mustafa Kemal Paşa'nın konuşması benzer şekilde kamuoyuna aktarıldı. Bk. Ökçün, *age.*, s. 243-256; Mustafa Kemal Paşa'nın açılış konuşmasının tam metni için bk. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 103-116; İnan, *age.*, s. 57-69.

kısa konuşmada Türk varlığına kast eden işgalciler nasıl yenildiyse kendilerini kemiren fakirliğe ve cehalete karşı da savaş açıldığını ve iktisadi kalkınma için ilmî esaslara dayanılarak çalışılacağını, her türlü israftan kaçınılacağını ifade etti. Fedakâr işçilerin, sanatkârların, çiftçilerin tüccarların yapılacak iktisadi kalkınma savaşında üzerlerine düşen görevleri başaracaklarını belirtti. Kazım Karabekir Paşa'nın konuşması alkışlarla karşılandı. Onun ardından başkan yardımcıları seçimi yapıldı. Kütahya temsilcisi Akagündüz, ticaret temsilcisi Alanyalı Mehmet, sanayi temsilcisi Selahaddin başkan vekilliklerine, işçi temsilcisi Bahriyeli Muallim Şefik, sanayi temsilcisi Mühendis İlhami Beyler kâtiplik, çiftçi başkan vekilliğine ise Manisa temsilcisi Osmanzade Kani Bey seçildiler. Farklı gruplar encümenler halinde ayrı ayrı toplantılar yaparak alacakları kararlara ait muhtıralarını başkanlık makamına teslim edeceklerdi. Gazete haberlerinden anlaşıldığına göre İzmir İktisat Kongresi'ne Bursa'dan 1923 senesi sergisi namıyla ve İstanbul'dan Rus Ticaret Odasından tebrik telgrafları gönderildi.⁵³

Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya daha önce gönderdiği yazıda kongreyi açtıktan sonra Ankara'ya hareket edeceğini ifade etmişti.⁵⁴ 18 Şubat gecesi eşi Latife Hanım'la birlikte trenle İzmir'den Ankara'ya hareket etti. Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir İktisat Kongresi'ni açtıktan sonra hızla Ankara'ya geçmesinin sebebi, Lozan görüşmelerinin kesintiye uğramasından sonra Türkiye'ye dönen İsmet Paşa ve Türk temsilci heyetiyle durum değerlendirmesi yapmaktı. Zira 19 Şubat'ta Lozan'dan dönmekte olan İsmet Paşa ile Eskişehir'de buluştular ve bir ön görüşme yaptılar.⁵⁵ Ardından birlikte Ankara'ya hareket ettiler. Gazete, Ankara'daki özel muhabirinin 20 Şubat tarihli telgraflarına dayandırarak verdiği haberlerde Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'den Ankara'ya dönüşünü kamuoyuna taşıdı. Gazeteye göre Mustafa Kemal Paşa, eşi Latife Hanım ile birlikte İsmet Paşa ve yanlarında dört Amerikalı gazeteci olduğu halde Ankara'ya ulaştılar.⁵⁶

Lozan'dan dönen İsmet Paşa ile İzmir'den Ankara'ya gelen Mustafa Kemal Paşa gelişmeleri masaya yatırdılar. İsmet Paşa, gazetecilere verdiği demeçlerle Lozan'daki gelişmeleri kamuoyuyla paylaştı. Bunlardan birinde İzmir İktisat Kongresi'ne dair fikrini de ortaya koydu. 23 Şubat 1923'te *İstikbal* gazetesinin belirttiğine göre İsmet Paşa, *Hâkimiyet-i Millîye* gazetesine bir

53 "İzmir İktisat Kongresi'nde", *İstikbal*, 22 Şubat 1923, No. 848, s. 1.

54 BOA., HR. İM. Kutu: 16, Gömlek: 62, lef.1-2.

55 Kocatürk, *age.*, s. 325.

56 "Paşalar Ankara'ya Muvasalat Ettiler", *İstikbal*, 21 Şubat 1923, No. 847, s. 1.

demeç verdi. Demecinde Lozan Konferansı'nın askıya alındığını belirtti. Lozan Konferansı'nda bazı hususların halledildiğini fakat Türkiye'nin hayati önemine haiz iktisadi meselelerinin çözülemediğini söyledi. Türk milletinin ise diğer medenî ve hür milletler gibi iktisadi kalkınmasının önemini idrak ettiğini belirtti. Bunun da en önemli göstergesinin İzmir'de toplanan iktisat kongresi olduğunun altını çizdi. Ona göre bu kongre ile Türkiye, iktisadi bağımsızlığından taviz vermeyeceğini gösterecekti.⁵⁷

İstikbal gazetesi, İzmir'deki kongredeki gelişmeleri Trabzon kamuoyuna taşımaya devam etmekteydi. Gazeteye göre kongre grupları 20 Şubat'ta faaliyetlerine devam ettiler. İşçi grubu, farklı kollardan gönderilen raporları incelemekle meşgul oldu. İncelemelerini cuma günü tamamlayarak İzmir İktisat Kongresi Heyet-i Umumiyyeye sunması beklenmektedir. Ticaret ve sanayi temsilcileri de bir grup halinde hazırlıklarını sürdürmektedir. Çiftçiler grubu 20 Şubat'ta yaptıkları toplantılarında hayvan hırsızlıkları gibi asayiş olaylarını, reji ve eğitim meselelerini tartıştılar. Tespit edilen maddelerin müzakeresi için Kongre Heyet-i Umumiyyeyi toplantıya davet edeceklerdir. Ticaret, şirket ve bankalar grubu da hazırlıklarını tamamlamak üzeredir. Sanayi grubu toplanarak telgraf ve nakliye araçlarının ücretlerini, hamallık usûllerini müzakere edip bazı kararlar alacaklardır. Kütahya, Uşak, Gediz, Emet, Simav ve Tavşanlı temsilcileri aralarında bir toplantı yaparak dört gruba ait raporlarını tespit ettiler. Raporlar ayrı ayrı ilgili encümenlere teslim edildikten sonra hazırlanacak genel raporu kongre başkanlık makamına vereceklerdir.⁵⁸

21 Şubat'ta ticaret grubu sekiz şubeye ayrıldı. O ana kadar banka, maden, gümrük şubeleri görüşmelerini tamamlayıp raporlarını encümenlere sundular.⁵⁹ Öte yandan gazetede belirtildiğine göre, Türk sanatkârlarından meşhur Hattat Hasan Bey kongre şehrinde sergilediği eserlerinden çok nadide ve kıymetli üç adet işlemeli tabağı Mustafa Kemal Paşa'ya hediye etti.⁶⁰

21 Şubat'ta İzmir İktisat Kongresi Reisi Kazım Karabekir Paşa ile İktisat Vekili Mahmut Esad Bey, Sıhhat Yurdunda tedavi altında bulunan Azerbaycan Sefiri İbrahim Abilov Bey'i ziyaret ettiler. Gazetenin verdiği bilgiye göre Abilov'un sağlık durumu vahametini muhafaza etmektedir.⁶¹

57 "İsmet Paşa'nın Hâkimiyet-i Milliyeye Beyanâtı", *İstikbal*, 23 Şubat 1923, No. 849, s. 1.

58 "İktisat Kongresi", *İstikbal*, 25 Şubat 1923, No. 850, s. 1.

59 *İstikbal*, 25 Şubat 1923, No. 850, s. 1.

60 *İstikbal*, 25 Şubat 1923, No. 850, s. 1.

61 *İstikbal*, 25 Şubat 1923, No. 850, s. 1.

Gazete Ankara'da özel muhabirinin telgrafına dayandırdığı haberinde İzmir'deki kongrenin 22 Şubat Perşembe günü sona erdiğini okuyucularına paylaştı. Kongrenin reji idaresinin lağvedilmesini önerdiğini de kamuoyuna taşıdı.⁶² Aynı haber kaynağında Sovyet Rusya temsilcisi "Aralof Yoldaş"ın da İzmir'den Ankara'ya döndüğü belirtildi.⁶³ Gazetenin kongrenin sona erdiğine dair haberinde çelişki vardı. Zira kongrenin birkaç gün faaliyetlerine ara verdiği anlaşılmaktadır. *İstikbal* aynı sayıda Kongre Umumi Heyeti'nin 24 Şubat Cumartesi günü öğleden sonra saat ikide toplanacağını da belirtti.⁶⁴

Gazeteden anlaşıldığına göre kongre 24 Şubat'ta değil, 25 Şubat'ta saat birde Kazım Karabekir Paşa'nın başkanlığında üçüncü umumi toplantısını yaptı. Çiftçi grubu tarafından hazırlanan zirai asayiş hakkındaki layiha müzakere olunarak 14 madde şeklinde kabul edildi. Bu maddeler arasında asayişin sağlanması, maarifin geliştirilmesi, köylerin toplu bulundurulmasının nahiye kanununda dikkate alınması, eşkıyalıkla mücadelede ihmali görülen mülki idarecilerin ve güvenlik kuvvetlerinin sorumlu tutularak devlet hizmetlerinden çıkarılmaları, hayvan hırsızlığı, yol kesicilik, soygunculuk, eşkıyaya yataklık gibi suçların mahkemelerde davalarının görülmesi ve öncelikle istinaf temyiz sürelerinin azami bir ay olarak sınırlandırılması, eşkıyalığın ortadan kaldırılması hususunda memurların, askerlerin, yardımcıları, jandarma, kır bekçilerine yeterli maaş tahsisi ile halkın zararına meydan verilmemesi, jandarma mesleğine dâhil olacakların ilk tahsillerini görmüş olmaları, köyler ve kasabaların birbirlerine telefonla bağlanmaları ve bu hususta barışın sağlanmasının ardından ordu malzemesinden yararlanılması, seyyar kâtiplerin iskân edilmeleri, derbent denilen karakolların tekrar kurulması, şimendifer kumpanyalarının dikkatsizliği nedeniyle hat boyunca mahsullerini nakledemeyen köylülerin şirketler tarafından zararlarının karşılanması kararları alındı. Bu maddelerin tartışılması esnasında çiftçi temsilcilerinden Ayşe Hanım kürsüye gelerek beyanatta bulundu. Ardından kongreye temsilci olduklarından dolayı Aydın Şimendifer Kumpanyası tarafından işten çıkarılan beş işçinin tekrar görevlerine alınmaları için hükümet nezdinde girişimde bulunulması hakkında amele grubunun sunduğu teklif kabul edildi. Aşar meselesi diğer gruplarla alakadar bulunarak gündemden ertelendi. Ticaret-i Bahriye grubunun tekliflerine geçildi. Teklifler kabotaj, deniz ticareti bankacılığı, denizcilik himayesi, denizcilik sanayisinin himayesi,

62 "İktisat Kongresi Perşembe Günü Hitam Buldu", *İstikbal*, 26 Şubat 1923, No. 851, s. 1.

63 "Aralof Yoldaş Ankara'da", *İstikbal*, 26 Şubat 1923, No. 851, s. 1.

64 "İktisat Kongresinin Heyet-i Umümiye İçtimarı", *İstikbal*, 26 Şubat 1923, No. 851, s. 1.

balıkçılık, balık yağcılığı ve meslek mekteplerinin kuruluşundan ibaretti. Yapılan müzakereler neticesinde denizcilik sanayisinin himayesine dair verilen layihadaki ikinci maddenin değiştirilmesi ve denizcilik sanayisinin ziraat bankalarından yararlanmalarını getiren dokuzuncu maddenin çıkarılması ile kabul edildi. 26 Şubat saat birde kongre toplanmak üzere celseye son verildi.⁶⁵

26 Şubat'ta, kongre saat birde Kazım Karabekir Paşa'nın başkanlığında dördüncü umumi toplantısını yaptı. Çiftçi grubu tarafından hazırlanan aşarın kaldırılmasına dair layihanın müzakeresine başlandı. Layiha hakkında farklı gruplardan hatipler konuşmalar yaptılar. Çiftçi ve işçi grupları aşarın lağvı hakkındaki teklifi kabul ederlerken ticaret ve sanayi grupları uygulanan aşar usulü yerine daha adil bir yolun oluşturulmasını önerdiler. Neticede her grubun düşüncesini ihtiva eden birer layiha sunmaları kararı alındı. Ardından Ziraat Bankası ve zirai itibar meseleleri tartışıldı. Şu maddelerde karar kılındı:

Madde 1- Hükûmet, Ziraat Bankasından aldığı paraları mümkün olan en kısa zamanda geri ödemelidir. Bundan sonra Hükûmet, Ziraat Bankası sermayesini hiçbir sebep ve bahane ile bir başka kaleme aktarmamalıdır.

Madde 2- Ziraat Bankası hakkında çıkan yeni kanun biraz daha değiştirilerek, derhal tatbikine başlanmalıdır.

Madde 3- Ziraat Bankası, kefalet karşılığında ifrazat işlemini yaymasıyla bireysel itibar karşılığında kısa sürelilerin ifrazat muamelesini nizamnameye ilave etmelidir.

Madde 4- Ziraat Bankasının şahsi itibar için talep edeceği mazbatalar yeni nahiye meclisleri tarafından verilmelidir.

Madde 5- Ziraat Bankasının gözetimi ve yardımıyla yardımlaşma şirketleri bir an önce kurulmalıdır.

Madde 6- Seferberliğin başlangıcından itibaren çiftçiden alınmış olan her çeşit hububat ve iâşe zahiresi bedelleri ve nakliye ücretleri Hükûmet tarafından ödenmelidir. Teşkil edecek yardım şirketlerine bunların tedariki karşılığında alacaklı olan çiftçilere şirket hisse senetleri verilmelidir.

Ardından ticaret grubu tarafından bir ticaret bankasının kurulması hakkında teklif edilen layihanın müzakeresine geçildi. Layiha hakkında farklı hatipler

65 "İktisat Kongresinde İttihaz Edilen Mukarrerat", *İstikbal*, 1 Mart 1923, No. 854, 1.

tarafından konuşmalar yapıldı. Neticede bu hususta daha fazla aydınlatılmak için İktisat Vekili Mahmut Esad Bey'in toplantıya davet edilmesi kararı alındı. Ertesi gün toplantıya devam edilmek üzere celseye son verildi.⁶⁶

27 Şubat'taki celse *İstikbal* gazetesinde: "İktisat Kongresi, Kazım Karabekir Paşa'nın Taht-ı Riyasetinde Şimdiye Kadar Bir Hayli Şeyler Tespit Etmiş" başlığıyla verilmiştir. Gazeteye göre iktisat kongresi, beşinci umumi toplantısını Kazım Karabekir Paşa'nın başkanlığında gerçekleştirdi. Kambiyo merkezlerinin, özellikle nakit ve tahvilat borsalarının millileşmesi, ıslahı, ticaret merkezlerinde esham ve tahvilat borsalarının açılması, büyük sermayeli bankalar vasıtasıyla piyasa ve borsanın himayesi, bir kambiyo komisyonunun teşkili, cuma gününün tatil olması hakkındaki kambiyo borsa sözleşmesine dair layiha kabul edildi. Ardından madenler layihası müzakere edildi. Madenlerin havzalara ayrılarak incelenmesi, bir Tabakatül Arz Da-rül Mesaisinin (Jeoloji Atolyesi) açılması, madenlerin müzayedesıyla tercihen Türk girişimcilere ihalelerinin verilmesi, harp ve işgal dolayısıyla işlenmesi mümkün olmayan madenlerin kararlaştırılan vergiden afları, şimendifer ücretlerinin ve liman vergisinin düşürülmesi ve millî şirketlerde yerli gümrüklerin sarf ve tüketilmesi, Zonguldak ve Ereğli havzalarında tasarruf hukuku ve sınır anlaşmazlıkları meselelerinin uzmanlardan oluşan bir heyet tarafından çözülmesi kabul edildi. Ardından işçi grubunun hazırladığı layihaya geçildi. Layihadaki şu maddeler kabul edildi:

Madde 1- Amele kelimesiyle hitap edilmekte olan kadın, erkek sanayi uzmanları bundan sonra işçi unvanıyla anılacaktır.

Madde 2- Salgın hastalık ve özellikle verem son zamanlarda işçi ile ailelerinde çok fazla tahribat yaparak ırkın varlığını mahvetmektedir. Bunlarla mücadele için verem tecrithanelerinin, sanatoryumların ve hastanelerin masraflarına karşılık olmak üzere sıhhat vergisi adıyla bir vergi, temettü vergisine eklenmelidir.

Madde 3- Mebus ve belediye seçimlerinde temsil mesleği usulü kabul edilmelidir.⁶⁷

Kongre, ertesi günü toplanmak üzere celse sona erdi.

66 "İktisat Kongresinde İttihaz Edilen Mukarrerat", *İstikbal*, 1 Mart 1923, No. 854, s. 1.

67 İktisat Kongresi, *İstikbal*, 2 Mart 1923, No. 855, s. 1.

Kongre altıncı umumi toplantısını 28 Şubat'ta yaptı. Yunanistan'dan gelecek Türk esirlerinin⁶⁸ kongre adına karşılanmaları için her gruptan ikişer temsilcinin gönderilmesine dair sunulan taktir oy birliğiyle kabul edildi. İşçi grubunun sunduğu layihanın müzakeresine ise devam edilerek sendika hakkının tanınması, Tatil-i Eşgâl Kanunu'nun yeniden incelenmesi ve hazırlanması, tarım sektöründen başka diğer işlerde çalışan işçilerin günlük çalışma sürelerinin sekiz saat olması kararı alındı.⁶⁹

6 Mart tarihli *İstikbal*, İzmir İktisat Kongresi'nin, perşembe günü kapanması kararı alınmasına rağmen, işlerin tamamlanamaması nedeniyle kapanışına kadar toplantı halinde kalacağını bildirdi. Kongre 1 ve 2 Mart tarihlerindeki yedinci ve sekizinci umumi toplantılarında gümrüklerde koruma usulünün tatbikine, yollar ve ormanların korunmasına dair layihaları müzakere ve kabul etti.⁷⁰

3 Mart'ta saat onda Kazım Karabekir Paşa'nın başkanlığında kongre dokuzuncu umumi toplantısını gerçekleştirdi. Toplantıda ticaret grubunun nakliye vasıtalarına dair hazırladığı layihanın 2 Mart'taki toplantıda ertelenen üçüncü maddesi şu şekilde kabul edildi: "Madde 3-Memleketimizin iktisadi ana hatları olacak demiryolları inşasının Hükûmetçe bir program olarak kabulü." Toplantıda ziraat grubunun sunduğu, yeni usûl tarım aletleri ile büyük tarım makinelerinin alınması, her sene tarım aletleri sergisinin açılması, tamirhaneler kurulması, ustalar yetiştirilmesi, saban, pulluk vesaire gibi basit makineleri üretecek fabrikanın yapılması, imalat-ı harbiye fabrikalarının barışın imzalanmasından sonra sanayi ve ticarî amaçlara da hizmet ettirilmesi, vilayet merkezlerinde olduğu gibi bazı önemli nahiye

68 Esir değişimi antlaşması gereğince Türk esirlerinin vatana gelişleri Yunanistan'ın bazı bahaneleriyle ertelenecektir. Kongrenin bitişinden yaklaşık üç hafta sonra 24 Mart'ta Türk esirleri Yunan vapurlarıyla İzmir'e getirildiler. Vapurlardan çıkan esirler arasında beş hasta ile bir yaralı vardır. Vapurlarda kendilerine su verilmediğinden şikâyet eden esirler iskeleye çıkınca hemen su istediler. Kafilerle vapura gelen subayları "yaşasın ordumuz" nidalarıyla karşıladılar. Esirler önlerinde bayraklar, davullu ve zurnalı şekilde Ponta İskelesine gelen binlerce halk ile beraber Vali, Kumandan, sivil ve asker birçok memurlar tarafından karşılandılar. Esirler karaya ayak basar basmaz vatan toprağını öptüler. İçlerinden Doktor Necati, gazetecilerden Ragıp ve Eskişehir gazetesi sahibi Naki Beyler kendilerini zulüm ve esaretten kurtaran millete ve hükûmete teşekkür eden birer konuşma yaptılar. Bk. Esirlerimiz Anavatan'da, *İstikbal*, 29 Mart 1923, No. 877, s. 1.

69 "İktisat Kongresi", *İstikbal*, 4 Mart 1923, No. 856, s. 1.

70 "İktisat Kongresi", *İstikbal*, 6 Mart 1923, No. 858, s. 1.

merkezlerinde tarım alet ve edevatı ile traktörlerde kullanılan gaz, benzin ve yağların gümrük vergilerinden muafiyetlerinin sağlanması gibi maddelerden oluşan layiha kabul olundu. Ardından ticaret grubunun layihasının müzakerelerine geçildi. Bu layiha maddeleri aynen kabul edildi.⁷¹

Nihayet kongre 4 Mart'ta Misak-ı İktisadi programını kabul ederek sona erdi. Gazetenin, 4 Mart tarihli Anadolu Ajansına dayandırarak verdiği habere göre kongre, öğleden önce saat on buçukta Kazım Karabekir Paşa'nın başkanlığında veda toplantısını gerçekleştirdi. İlk olarak İzmir Belediyesi adına Haydar Rüştü Bey, kısa bir nutuk çekerek kongre temsilcilerine teşekkür etti ve başarılar diledi. Ardından hazırlanan Misak-ı İktisadi esasları okunarak oybirliğiyle kabul edildi. Başkan vekillerinden işçi gurubu adına Akagündüz, sanayi grubu namına Kani, ticaret grubu adına Mahmut Bey'ler birer konuşma yaparak kongre temsilcilerine katkılarından dolayı teşekkür ettiler. Kabul edilen Misak-ı İktisadi esaslarını bütün mevcudiyetleriyle benimseyeceklerini grupları adına onayladılar. Her birinin konuşmaları alkışlarla karşılandı. Kadın işçiler adına Rukiye Hanım bir konuşma yaparak kadın işçilerin de tam bağımsızlığı sağlayacak ekonomi cihadında canla başla çalışacaklarını söyledi. Onun bu sözleri de kongre temsilcilerince hararetle alkışlandı. Son olarak Kazım Karabekir Paşa, alkışlar arasında memleketin iktisadi durumunu özetleyen bir konuşma yaptı. Konuşmasının sonunda on biri çeyrek geçe kongrenin kapandığını ilan etti. Karabekir'in nutkundan sonra Ertuğrul bandosu tarafından İstiklal Marşı çalındı. Bütün temsilciler tarafından marş söylendi. Gazete, kongrede oy birliğiyle kabul edilen Misak-ı İktisadi esaslarını da kamuoyuna taşıdı. Gazetede verildiği şekliyle Misak-ı İktisadi maddeleri şöyledir:

1. Türkiye millî sınırları içinde lekesiz bir istiklal ile dünyanın sulh ve gelişme unsurlarından biridir.
2. Türkiye halkı millî egemenliğini, kanı, canı pahasına elde ettiğinden hiçbir şeye feda etmez. Millî egemenliğe dayanan Meclis ve Hükûmet daima açıktır.
3. Türkiye halkı tahribat yapmaz, imar eder. Bütün iktisadi mesaisi memleketi yükseltmek amacına bağlıdır.
4. Türkiye halkı tükettiği eşyayı mümkün mertebe kendi üretir. Çok çalışır, servette ve ithalatta israftan kaçır. Millî üretimini sağlamak için gerektiğinde geceli gündüzlü çalışmak onun nişanıdır.

71 "İktisat Kongresi", *İstikbal*, 6 Mart 1923, No. 858, s. 1.

5. Türkiye halkı serveti itibariyle, altın hazinesi üzerinde oturduğunun bilincindedir. Ormanlarını evladı gibi sever, ağaç bayramları yapar, yeni ormanlar yetiştirir. Madenlerini kendi millî üretimi için işletir ve servetlerini herkesten fazla artırmaya çalışır.

6. Türklerde serserilik, yalancılık, riya ve tembellik gibi kötü tabirlerden uzak, dindarane bir sağlamlık her şeyde esastır. Türkler her zaman faydalı yenilikleri severek alır. Türkiye halkı mukaddesatına, topraklarına, şahıslarına ve mallarına karşı yapılan düşmanca ve fesatça propagandalardan nefret eder ve daima bunlarla mücadele görev bilir.

7. Türkler ilim irfan aşığıdır. Her yerde hayatını kazanabilecek sûrette yetişir. Her şeyden evvel memleketin maarifine verdiği kutsiyet dolayısıyla mevlid-i şerif günlerini aynı zamanda bir kitap bayramı olarak kutlar.

8. Savaşlardan ve zorluklardan dolayı azalan nüfusun artırılması ile beraber muhitlerin ve insanların korunması emeldir. Türk, mikroptan, pis havadan, salgından ve pislikten de çekinir, bol ve saf havayı sever. Atalar mirası olan binicilik, nişancılık, avcılık, denizcilik gibi bedenî terbiyenin yapılmasına çalışır. Hayvanlarının cinslerini düzeltir ve miktarlarını çoğaltır.

9. Türk dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müesseselerine düşman olmayan milletlere daima dosttur. Yabancı sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda kendi dil ve kanunlarına uymayan kuruluşlarla irtibat kurmaz. Türk, ilim ve sanatı her ne olursa olsun doğrudan doğruya alır ve her türlü irtibatta fazla aracı istemez.

10. Türk açık alınla ve serbestçe çalışmayı sever, işlerde tek el istemez.

11. Türkler hangi meslekte olur ise olsun, candan çalışırlar. Meslek ve zümre itibariyle iş birliği halinde memleketi ve birbirlerini tanımak için seyahatler ve birleşmeler yaparlar.

12. Türk kadını ve kocası, çocuklarını Misak-ı İktisadiye göre yetiştirir.⁷²

Kongrenin kapanması üzerine *İstikbal*'de Anadolu Ajansı kaynağına dayandırılarak temsilcilerin geri dönüşlerine dair haberler yer aldı. Gazeteye göre 4 Mart'ta kongre temsilcilerinden bir kısmı deniz yoluyla memleketlerine, bir kısmı da 5 Mart sabahında özel trenle Bandırma ve Afyonkarahisar'a hareket ettiler. Temsilciler yanlarında on binlerce basılan Misak-ı İktisadi ilkelerinin nüshalarını da memleketlerine götürdüler. Böylece Kongrede

72 "Misak-ı İktisadi", *İstikbal*, 7 Mart 1923, No. 859, s. 1.

alınan Misak-1 İktisadi ilkelerinin memleketin her köşesinde, özellikle de köylerde halka anlatılması, evlerin, dükkânların uygun yerlerine asılması ve hitabelerde okunulması hedeflendi. Ayrıca bundan sonra basılacak ve yayımlanacak bütün kitapların ilk sayfalarına Misak-1 İktisadi esasları gayet okunaklı şekilde eklenecekti.⁷³

Gazetenin belirttiğine göre Kongre Mazbata Encümeni, Kazım Karabekir Paşa'nın başkanlığında kongre kararlarını tatbik ve tespit etmekle meşguldür. Bu çalışmanın da birkaç gün zarfında tamamlanacağı tahmin olunmaktadır.⁷⁴ Ankara özel muhabiri Osmanzade Hamdi'nin telgrafına göre 12 Mart'ta İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, İzmir'den Ankara'ya doğru hareket etti.⁷⁵

İstikbal gazetesinde İzmir İktisat Kongresi kararlarının hızla uygulanmaya başladığına dair haberler de Trabzon kamuoyuna taşındı. Örneğin kongredeki çiftçi temsilcileri, Türkiye Çiftçileri Birliği adıyla bir cemiyet kurdular. Bütün Türk çiftçileri bu cemiyetin doğal azası addedildi ve bir idare heyeti oluşturuldu.⁷⁶ İktisat Vekâleti Ziraat Genel Müdürü, bahçıvanlığın ıslahı ve bahçıvanların ihtiyaçlarını kendilerinden dinlemek üzere İzmir'deki bütün bahçıvanları cuma günü Bornova Ziraat Mektebine davet etti. 18 Mart tarihi itibarıyla Manisa'da açılacak geniş caddeler ve yapılacak yolların projesi tespit edildi. Ticari hayatı sekteye uğratmamak amacıyla açılacak caddelere tesadüf eden dükkânlar için yeni cadde hatları üzerinde başka binalar hazırlanıncaya kadar işlemlerine devam edeceklerdi.⁷⁷

Sonuç

Millî Mücadele'de askerî zaferlerin kazanılmasının ardından kalıcı barış müzakerelerinin yapıldığı bir süreçte İzmir'de Türkiye'nin ilk iktisat kongresi gerçekleşti. Memleketin dört bir köşesinden seçilen delegelerden oluşan kongre Misak-1 İktisadi adıyla bir programı kabul ederek Türkiye'nin yeni iktisadi yol haritasını belirledi. Kongrede yapılan konuşmalar ve alınan kararlarla özel sermayeyi önceleyen millî kapitalist sistem anlayışıyla antlaşma zemini aranan Batılı devletlere Bolşevik ekonomik sisteme girilmeyeceği

73 "İktisat Kongresi", *İstikbal*, 9 Mart 1923, s. 2.

74 "İktisat Kongresi", *İstikbal*, 9 Mart 1923, s. 2.

75 "İktisat Vekili Geliyor", *İstikbal*, 10 Mart 1923, No. 866, s. 2; "İktisat Vekili Avdet Ediyor", *İstikbal*, 13 Mart 1923, No. 864, s. 1.

76 "İktisat Kongresi", *İstikbal*, 9 Mart 1923, s. 2.

77 "İzmir Haberleri", *İstikbal*, 21 Mart 1923, No. 871, s. 1.

mesajı verilirken, Türkiye'nin ekonomide tam hâkimiyeti de hatırlatıldı. Osmanlı Devleti'ndeki ekonomik sistemin sona erdiği, yeni Türkiye'de kanunlara uyulmak şartıyla yabancı sermayenin destekleneceğinin altı çizildi. İşgallerden kurtarılmasına rağmen uzun yıllardır savaşın ve işgallerin ıstırabını çeken Anadolu'nun aynı zamanda ekonomik açıdan da ihmal edildiği vurgulandı. Türkiye'nin ekonomik sorunları ve kalkınmasının yolları tespit edildi. Oybirliğiyle kabul edilen Misak-ı İktisadi programı basılarak en ücra köşelere kadar halka dağıtıldı.

Türkiye'nin ekonomisi açısından temel taşlardan olan İzmir İktisat Kongresi bütün Türkiye'de olduğu gibi Trabzon'da da yakından takip edildi. O yıllarda Gümüşhane'nin, Rize'nin, Giresun'un ve Ordu'nun bağlı bulunduğu Trabzon vilayetinin, en önemli gazetesi *İstikbal*, süreci kamuoyuna taşıdı. Trabzon'daki ittihatçı muhalifler tarafından kontrol edilmesine rağmen *İstikbal* gazetesi İzmir İktisat Kongresi sürecini destekledi. Trabzon'daki ittihatçılarla yakın ilişkileri bulunan Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, TBMM'de kongre öncesinde eleştirilerde bulunmasına rağmen *İstikbal* yayın anlayışında bir değişikliğe gitmedi. Aksine Ali Şükrü Bey kongrenin açılmasıyla beraber kongreyi destekleme yönünde bir tavır değişikliği gösterdi. İktisat Vekâletinin İzmir'de bir iktisat kongresi toplanacağını ilan ettikten sonra gazete, Trabzon kamuoyuna gelişmeyi duyurdu. Kongre hazırlık sürecinde, Trabzon'dan İzmir'e gönderilecek temsilcilerin belirlenmesi ve seçilmesi gazetenin gündeminde yer aldı. Kongreye katılmak için İzmir'e giden Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Türk ekonomisine ve kongreye dair muhtelif yerlerde yaptığı konuşmaları, gazetecilere verdiği demeçleri Trabzon kamuoyuna taşıdı. Aynı şekilde İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in temasları ve söylemleri gazete sayfalarında yer aldı. Bu konuşmalar ve demeçlerle özellikle Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı süreçte verilen iktisadi bağımsızlık mesajları vurgusu yapıldı. *İstikbal*, kongrenin açılış sürecini özetlerken, Mustafa Kemal Paşa'nın uzun açılış konuşmasının neredeyse tamamını Trabzonlulara aktardı. Kongre çalışmalarını, toplantılarını, komisyonların faaliyetlerini hemen her gün paylaştı. Bunların dışında Trabzon ve çevresinden ekonomi sektörünün içinde bulunan tüccar ve çiftçi gibi uzmanların görüşlerine yer verdi. Trabzon kamuoyuna kongrenin Türk ekonomisinin geleceğine bir umut olacağını, bu nedenle büyük bir gayretle desteklenmesi gerekliliği algısını oluşturmaya yardım etti.

Kaynaklar

“Azîm Müsadâtımıza Mukabil Müttefikler İktisadi Esaretimizi İstemekte Israr Etiler”, *İstikbal*, 7 Şubat 1923, No. 835.

Akbal, *Millî Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet*, Serander Yayınları, Trabzon 2008.

Ali Şükrü, “İktisadi Misâk, *Tan*, 9 Mart 1923, No. 43.

Ali Şükrü, “İktisat Kongresi, *Tan*, 20 Şubat 1923, No. 28.

Aralof Yoldaş Ankara'da, *İstikbal*, 26 Şubat 1923, No. 851.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997.

Coşar, Ömer Sami, *Millî Mücadele Basını*, İstanbul 1964.

BCA., Fon: 30-10-10-0, Kutu:5, Gömlek:29, Sıra 17, lef.1-2.

BOA., HR. İM. Kutu: 48, Gömlek: 16, lef.1-2.

BCA., Fon: 30.0.18.1, Kutu: 13, Gömlek: 13, Sıra: 5, lef.1.

BOA., HR. İM. Kutu: 16, Gömlek: 62, lef.1-2.

“Esirlerimiz Anavatan'da”, *İstikbal*, 29 Mart 1923, No. 877.

İktisad Esaslarımız, Anadolu Matbaası, 1923.

“İktisat Kongresi Azaları”, *İstikbal*, 11 Şubat 1923, No. 838.

“İktisat Kongresi Azaları”, *İstikbal*, 2 Şubat 1923, No. 831.

“İktisat Kongresi İçin”, *İstikbal*, 23 Ocak 1923, No. 822.

“İktisat Kongresi Perşembe Günü Hitam Buldu”, *İstikbal*, 26 Şubat 1923, No. 851.

“İktisat Kongresi”, *İstikbal*, 12 Ocak 1923, No. 813.

“İktisat Kongresi”, *İstikbal*, 16 Şubat 1923, No. 843.

“İktisat Kongresi”, *İstikbal*, 18 Şubat 1923, No. 844.

“İktisat Kongresi”, *İstikbal*, 20 Şubat 1923, No. 846.

“İktisat Kongresi”, *İstikbal*, 25 Şubat 1923, No. 850.

“İktisat Kongresi”, *İstikbal*, 4 Mart 1923, No. 856.

- “İktisat Kongresi”, *İstikbal*, 6 Mart 1923, No. 858.
- “İktisat Kongresi”, *İstikbal*, 7 Şubat 1923, No. 835.
- “İktisat Kongresi”, *İstikbal*, 9 Mart 1923.
- “İktisat Kongresinde İttihaz Edilen Mukarrerat”, *İstikbal*, 1 Mart 1923, No: 854, 1.İktisat Kongresi, *İstikbal*, 2 Mart 1923, No. 855.
- “İktisat Kongresinde Mustafa Kemal Paşa'nın Nutku,” *İstikbal*, 22 Şubat 1923, No. 848.
- “İktisat Kongresinin Heyet-i Umumiye İçtimarı”, *İstikbal*, 26 Şubat 1923, No. 851.
- “İktisat Vekili Avdet Ediyor”, *İstikbal*, 13 Mart 1923, No. 864.
- “İktisat Vekili Geliyor”, *İstikbal*, 10 Mart 1923, No. 866.
- “İktisat Vekili Gitmiş”, *İstikbal*, 8 Şubat 1923, No. 836.
- İnan, Afet, *İzmir İktisat Kongresi*, TTK Yayınları, Ankara 2010.
- İsmet Paşa'nın Hâkimiyet-i Milliyeye Beyanâtı, *İstikbal*, 23 Şubat 1923, No. 849.
- “İzmir Haberleri”, *İstikbal*, 21 Mart 1923, No. 871.
- “İzmir İktisat Kongresi'nde”, *İstikbal*, 22 Şubat 1923, No. 848.
- “İzmir'de İktisat Kongresi İçin Hazırlıklar ve Ziyafetler”, *İstikbal*, 18 Şubat 1923, No. 845.
- Kayıran Mehmet, Saygın, Selami, “İzmir İktisat Kongresi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, C 2, S 5, 2019.
- Kocatürk, Utkan, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara 1999.
- Kongre Açıldı, *İstikbal*, 19 Şubat 1923, No. 845.
- M. Tevfik Bey, “İktisat Kongresi Münasebetiyle”, *İstikbal*, 15 Şubat 1923, No. 842.
- “Misak-ı İktisadi”, *İstikbal*, 7 Mart 1923, No. 859.
- “Mustafa Kemal Paşa İzmir'de”, *İstikbal*, 2 Şubat 1923, No. 831.
- “Mustafa Kemal Paşa İzmir'e Avdet Etiler”, *İstikbal*, 14 Şubat 1923, No. 841.

“Mustafa Kemal Paşa Şark Gazetesinin Muharririne Mühim Beyanatta Bulunmuşlardır”, *İstikbal*, 7 Şubat 1923, No. 835.

“Mustafa Kemal Paşa”, *İstikbal*, 12 Şubat 1923, No. 839.

“Mustafa Kemal Paşa,” *İstikbal*, 6 Şubat 1923, No. 833.

“Mustafa Kemal Paşa,” *İstikbal*, 7 Şubat 1923, No. 835.

N., “İzmir’de Küşad Edilecek İktisadi Kongre Münasebetiyle”, *İstikbal*, 28 Ocak 1923, No. 829.

“Nikâh Merasimi”, *İstikbal*, 4 Şubat 1923, No. 832.

Ökçül, A. Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi*, Sevinç Matbaası, Ankara 1971.

“Paşalar Ankara’ya Muvasalat Etiler”, *İstikbal*, 21 Şubat 1923, No. 847.

Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, İstanbul 1976.

TBMM Zabıt Ceridesi, C.27, Birinci Dönem, 5.2.1339, Ankara 1960.

Üçüncü, Sonay, “Ali Şükrü Bey’in Siyasi, İktisadi ve Sosyal Fikirleri”, *Ali Şükrü Bey Mücadeleyle Geçen Bir Ömür*, ed. Necmettin Alkan, Uğur Üçüncü, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

Üçüncü, Uğur, *İttihatçıların Trabzon’daki Faaliyetleri*, Ankara 2012.

Üçüncü, Uğur, *Milli Mücadele Yıllarında Trabzon’da İttihatçı Bir Sima Kâhya Yahya*, Serander Yayınları, Trabzon 2015.

Yalçın, Semih, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, Ankara 2010.

İzmir İktisat Kongresi Nazmi Çekli Resim Sergisi

Celal Öcal*

Cumhuriyet dönemi İktisat Tarihimizin başlangıcı, İstiklal Savaşımızı zaferle sona erdirmemizden 5 ay sonra 17 Şubat 1923 günü açılan Atatürk'ün düzenlediği İzmir İktisat Kongresidir.

Atatürk, İzmir İktisat Kongresi'nin planlamasını yaparken kongrenin muhtemelen halkın ilgisini çekecek özellikte olması gerektiğini, açılacak bir resim sergisinin kongreye renk katacağını düşündü. Bunun için Manastır'dan okul ve silah arkadaşı Yüzbaşı Nazmi Çekli'yi hatırladı. Yapılacak İzmir İktisat Kongresinde resim sergisi açmasını istedi. Harpten henüz çıkmıştı ve Nazmi Çekli'nin elinde tablo yoktu, hemen hazırlığa başladı.

Çekli Büyük Taarruz öncesi birliğiyle katıldığı Ilgın manevrasını çizmeye karar verdi. Muhtemelen sergi için başka natürmort, peyzaj tablo hazırladı, tanıdığı ressam arkadaşlarından eser istedi.

Devir Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni kurulduğu, Rus ve Azerbaycan Cumhuriyetleri tarafından tanındığı dönemdi. Ruslar İzmir ve İstanbul'u geri alacak askerimizin olmadığını ileri sürmüş asker gönderme teklifinde bulunmuştu. Atatürk kabul etmedi yeni kurulan Cumhuriyetin gücünü göstermek istiyordu. Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa Büyük Taarruz öncesi ordunun hazırlıklarını denetleyeceği Ilgın manevrasına Rus elçisini Azerbaycan Büyükelçisini de götürdü.

28 Mart-4 Nisan 1922 de Sivrihisar-Çay-Akşehir-Ilgın-Konya üzerinden cephe ve cephe gerisi ziyaretiyle misafirlerine Türk Ordusu'nun gücünü gösterdi.

Batı Cephesi karargâhı Akşehir'den hareket ederek Ilgın'a ulaşan Mustafa Kemal Paşa beraberinde İsmet Paşa, Rus Büyükelçisi Aralov, Azerbaycan

* Türk Dünyası Kültür ve İnsan Hakları Derneği, İzmir/TÜRKİYE, turkdunyasihaklari@yahoo.com

Büyükelçisi Abilov ve Ataşemiliterler, Başyaver Salih karşılama mahalli Kocaçayır'a geldi. Atatürk orada bulunan erkan ve memurlara bol bol iltifat etti. Halkla konuştu. Bu arada karşılama güzergahına koşan minik öğrencilerin önünde durdu "Nasılsınız küçük hanımlar, efendiler?" diyerek gönüllerini aldı.

5. Süvari Kolordusu Komutanı Fahrettin Paşa, Mustafa Kemal Paşa yaklaşınca yalın kılıç yanına koştu ve tekmil verdi. Kaplıca Meydanındaki birlikler Başkomutan Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa tarafından teftiş edildi ve küçük bir manevra ile resmigeçit yapıldı. Resmigeçide Türk Hava Kuvvetlerinin tayyareleri de katıldı ¹.

"30 Mart 1922'de Türk Havacılık Tarihi açısından önemli bir gün yaşanmış. Çay'da 1. Ordu Birlikleri tarafından Başkomutan Mustafa Kemal Atatürk ve Batı Cephesi Komutanı İsmet İnönü huzurunda geçit töreni planlanmıştır. Geçit törenine 2'nci Uçak Bölük Komutanlığından 4 uçak, havanın fırtınalı olmasına rağmen Akşehir'den havalanmış." (Cengiz Tatar)

Sovyet Rusya Büyükelçisi, Azerbaycan büyükelçisi her iki elçiliğin ataşelerin de izlediği manevrada atlıların süratle açılıp yayılması heybetli oldu. Birkaç bin atlının dörtlüde yaptığı resmigeçit herkesi heyecana boğdu.

Mustafa Kemal Paşa "Askerler Savaş artık bizim yüzümüze gülmeye başladı. İngilizlerin boğazlanmak üzere gönderdiği Yunanlıları yeniyoruz. İngiliz emperyalistleri bizi yok etmek istiyorlar ama bunu başaramayacaklar. Türk halkı Türk ordusu, kendi bağımsızlıkları için savaşa girişmiş bulunuyor ve düşmanlarını kendi kutsal topraklarından atacaktır." dedi.

Sovyet Büyükelçisi Aralov at üzerinde "Yiğit ve soylu erler. Size Kızıl Ordu askerlerinin selamını getirdim" konuşması yaptı.

Mustafa Kemal Paşa Fahrettin Paşa'ya bir şeyler söyledi. Fahrettin Paşa'nın elini kaldırması üzerine süvariler "Kızıl Ordu şerefine "çok yaşa" dedi.

Aralov "Rus işçi ve köylüsü iktidarı eline alarak yeni bir devlet kurmaktadır. Sevgili dostlarım sizin de yeni Türkiye'nin düşmanlarını yenmenizi, aziz yurdunuzu kurtarmanızı, İstanbul ve İzmir şehirlerini geri almanızı dilerim. Kızıl Ordu soylu davranışınızla sizin de orduya ve bağımsız Türkiye'ye şeref kazandıracığınıza inanmaktadır" dedi. Bu konuşma "Yaşa" sözleriyle kesildi. Fahrettin Paşa, General Budyonny'e selamlarını iletmesini rica etti.²

1 Cengiz Tatar, *Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Havacılığı*, 2. baskı, Galeati Yayıncılık, s.100.

2 Cemal Güven, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, C 7, S. 13, Aralık 2017.

Nazmi Çekli Piyade subayı olarak birliğinin de içinde bulunduğu bu resmigeçidi tuvale döktü.

Bu tabloyu yapan ben değilim Türk milletidir mesajı vermek için de eserine imza atmadı.

Hatıralarda, fotoğraflarda yaşayan bu tarihi olay, Mustafa Kemal Paşa, heyeti, farklı başlık ve kıyafetleriyle dikkat çeken Rus ve Azerbaycan Büyükelçileri, Türk ordusunun disiplini ve gücü, renk armonisini eserine çok güzel yansıttı.

İlgili bir kaynakta tablonun adının “Çal’da büyük resmigeçit” olarak verilmiş olsa da olayın Denizli’nin kazası Çal’da geçtiğini düşündüren bu bilgi doğru değildir. Denizli Çal’da değil Afyon Çay’da gerçekleşmiştir.

İzmir İktisat Kongresi’nde açılan Nazmi Çekli’nin kişisel sergisi büyük ilgi gördü. Atatürk “Çay’da büyük resmigeçit” tablosunu çok beğendi. Silah arkadaşının elini sıkı³. İzmir İktisat Kongresi Gümüş Madalyasıyla ödüllendirilirdi,⁴ tablo Çankaya’ya alındı.

İzmir İktisat Kongresi’nde Nazmi Çekli’nin resim sergisi açtığı bilgisi Mümtaz Sağlam’ın *İzmirli Ressamlar Ansiklopedisi*’nde Gültekin Elibal yorumlamıştır.

İzmir’in Yunanlılardan kurtarılmasından sonra General Kazım Karabekir başkanlığında toplanarak açılan İktisat Kongresinde sergilediği tabloları ile büyük takdir kazanan Çekli’nin Atatürk tarafından eli sıkılarak gümüş madalya ile değerlendirilmiş olması başlı başına bir olay olarak değerlendirilmelidir. Piyade Binbaşısı Çekli, yine bu tarihler arasında İzmir’de her yıl resim sergisi açarak halka güzel sanatları tanımaya ve sevdirmeye çalışmıştır. Çay’da büyük resmigeçit” tablosunu bizzat Atatürk almış Çankaya köşküne götürerek bir salona asmıştır

bilgisi verilen sanatçı yirmiyi aşkın büyük boyutlu tablosu Millî Savunma Bakanlığı kuruluşlarına, başbakanlığa da “Yıldız Bahçesi” adını taşıyan resmi satın alınmıştır. Ancak tablonun fotoğrafı bu kaynakta verilmemiştir.

*Asker Ressamlar*⁵ kitabında “İzmir İktisat Kongresi’nde sergilediği büyük boyutlu tabloları Atatürk’ünde beğenisini kazanmıştır.” bilgisi ile paylaşılmış

3 Mümtaz Sağlam, *İzmirli Ressamlar Ansiklopedisi*, İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2001, s. 18.

4 Nazmi Çekli, *Asker Ressamlar*, Arkas Sanat Merkezi, s. 190-191

5 Nazmi Çekli, *Asker Ressamlar*, Arkas Sanat Merkezi, s. 190.

olsa yine “Çay’da büyük resmigeçit” tablosunun fotoğrafı kullanılmamıştır.

Türkiye’ye resim sanatını getiren asker ressamlar kuşağının bir mensubu olan Nazmi Çekli “sanatta millî ruha ve benliğe sahip Türk resim sanatının yaratılması gerektiğine inanan bir anlayışla” diğer asker ressam arkadaşlarıyla hizmetlerini sürdürür.

Unutulmuş olan bu tablo 2014 yılına kadar meçhul kalır. Cumhurbaşkanlığı Sanat Koleksiyonu’nu düzenlemekle görevli Ömer Faruk Şerifoğlu’nun ‘dikkatini çeker. Tabloda imza bulunmamaktadır. Uzman arkadaşlarıyla araştırarak tablonun Nazmi Çekli’nin eseri olduğunu belirler. Hazırladığı *Cumhurbaşkanlığı Sanat Koleksiyonu* kitabına dahil eder, fotoğrafını paylaşır. “Çay’da büyük resmigeçit” tablosu bu şekilde tebliğimizin konusu olur.

Atatürk’ün resim sanatıyla ilgili uzak görüşü Türk resim sanatının yeni eserler kazanmasının önünü açmış, İzmir İktisat Kongresi’ne renk katmıştır.

Resim sanatımızda İstiklal Savaşı tarihimizin çok önemli bir anını yansıtan böyle bir tablo yoktur benzersiz değerdedir.

Bu bilgilerin ışığında gerekli açıklama ile “Çay’da büyük resmigeçit” tablosunun yeni açılan İzmir İktisat Kongre Merkezi’ne konulmasının Atatürk’e saygı kadirşinaslık ve vefa duygularımızın ifadesi olarak konulmasını öneriyorum.

Türkiye Cumhuriyeti’nde ilk resim sergisi “Ne zaman? Nerede? Kim tarafından açıldı?” sorularına tebliğimin cevap verdiğini belirtiyorum.

Türkiye Cumhuriyeti’nde ilk resim sergisi 17 Şubat-3 Mart 1923’de, İzmir’de, İzmir İktisat Kongresi süresince açılmış, Nazmi Çekli’nin adı Türk Resim Sanatı tarihine yazılmıştır. Bu yeni bilgilerin ışığında her 17 Şubat’ta tüm Türkiye’de “Atatürk’e Saygı Resim Sergileri” açmalarını ilgililere öneriyor “Atatürk’e Saygı Resim Sergisi’ne” 17 Şubat 2024 günü bekliyorum.

Nazmi Çekli Çal'da büyük resmigeçit.⁷ Tuval üzerine yağlı boya 80x120 1959,
Tereke Cumhurbaşkanlığı Sanat

Nazmi ÇEKLİ İzmir 1884-İstanbul 1958

1884'de İzmir'de doğdu.1909'da Manastır Askerî İdadisi Mektebini bitirdi. 3 yıl Serez İdadisinde resim öğretmenliği yaptı. Balkan Savaşı, Yemen, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda görev aldı.1931'de binbaşı rütbesiyle emekli olduktan sonra İzmir'e yerleşti.1941'e kadar İzmir Eşref Paşa Zührevi Hastalıklar Hastanesinde çalıştı, 1958 yılında İstanbul'da vefat etti.

Mahmut Esat Bozkurt'un Mezarını Ziyaret

Cumhuriyetimize tarihimize hizmet etmiş insanların biyografilerinde mezarlarının bulunduğu yer konusunda büyük ölçüde bilgi eksikliği vardır. Bu konu kongremize katılan bütün katılımcıların Mahmut Esat Bozkurt'un mezarını ziyaret ettiğini manevi huzurunda saygı duruşunda bulunduğunu düşüncesiyle tebliğe alınmıştır.

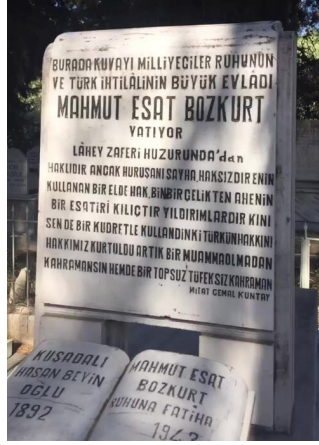
İstiklal Savaşı'mıza bilfiil katılmış olması yanında dönemin İktisat Bakanı olarak Mahmut Esat Bozkurt İzmir İktisat Kongresi'nde "Aziz Türkiye'nin öz evlatları, hoş geldiniz, güzel Türkiye'nin işçileri, sanatkarları, çiftçileri ve tacirleri, hoş geldiniz" sözleriyle açış konuşmasını yapmıştır.

Lotus-Bozkurt davasında Fransa'ya karşı Türkiye'nin haklarını savunarak Lahey'de dava kazanması yurtta büyük sevinç ve memnuniyetle karşılanmış, dönemin meşhur şairlerinden Mithat Cemal Kuntay Lahey zaferi şiirini ona ithaf etmiştir.

7 Ömer Faruk Şerifoğlu, *Cumhurbaşkanlığı Resim Koleksiyonu*, C 1, 2014.

İstanbul Tramvay Şirketi Davası (1937), İsmarlanan Torpidolarla İlgili Dava (1934), 14 Ada ile İlgili Dava (1929) gibi Türk milleti için milletler arası birçok davaya girmiş ve kazanmıştır.

Hayatı “yaptığı her işten Türklük ne kazanır”⁸ sorumluluğu içinde geçen Mahmut Esat Bozkurt 21 Aralık 1942 günü İstanbul’da vefat eder.⁹ Vefatı tüm yurttan üzüntüyle karşılanır, cenazesi Kuşadası-Selçuk yolu üzeri Arvala adıyla bilinen aile mezarlığına gömülür. Mezar taşına “Burada Kuvayi Milliyeciler Ruhunun ve Türk İhtilalinin Büyük Evladı Mahmut Esat Bozkurt Yatıyor” sözleri Mithat Cemal Kuntay’ın “Lahey Zaferi” şiirinin son bölümü yazılır.

“Burada Kuvvai Milliyeciler Ruhunun
ve Türk İhtilalinin Büyük Evladı
Mahmut Esat Bozkurt Yatıyor”

Lahi Zaferine

Mahmut Esat Bozkurt’a¹⁰

Hakkımız bir fecre müstagrak alındır parlıyor.

Lakin az çok haklı olmak hem kolaymış hem de zor.

8 Cihan Yamakoğlu, *M. Esat Bozkurt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları,, Arka Kapak.

9 Hayri Yıldırım, *Türkçü Devlet Adamı Mahmut Esat Bozkurt*, Hitapevi, İstanbul, s. 463.

10 Mithat Cemal Kuntay, *Türk’ün Şehnamesinden*, T Neşriyat, s. 45.

Pek kolaymış: haklıyız zira kıyamet kopmadan,
Haklıyız boğmaksızın maziyi kan, atiyi kan,

Haklıyız katlanmadan harbin siyah âfâtına,
Haklıyız basmaksızın bin bir şehidin sırtına.
Pek de zormuş: haksızız zirâ asırlardan beri
Hak, bizimçin, dâima beynelminel bir serseri!

Adl uman bizsek adalet daima bir mürteşi
Daima gayzın kilitlenmiş, köpüklenmiş dişi,

Daima zulmün sıkılmaktan morarmış yumruğu.
İşte Türk'ün nûr ararken, adl umarken bulduğu!

Haklıdır ancak kudurmuş nâra, haksızdır enin
Kullanan bir elde hak bin bir çelikten ahenin

Bir esâtiri kılıçdır, yıldırımlardır kını!
Sen de bir kudretle kullandın ki Türkün hakkını,

Hakkımız kurtuldu artık bir muammâ olmadan:
Kahramansın, hem de bir topsuz, tüfeksiz kahraman.

Mithat Cemal Kuntay

Kuşadalı Hasan Bey'in oğlu Mahmut Esat Bozkurt Ruhuna Fatiha
1892-1942

Nazmi Çekli'yi, Mahmut Esat Bozkurt'u Atatürk ve Silah Arkadaşlarını
Saygı ve Rahmetle Anıyoruz.

Kaynaklar

Arkas Sanat Merkezi, *Asker Ressamlar*, İzmir 2013.

Güven, Cemal, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2017.

Kuntay, Mithat Cemal, *Türk'ün Şebnamesinden*, İstanbul 1971.

Sağlam, Mümtaz, *İzmirli Ressamlar Ansiklopedisi*, İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2001.

Şerifoğlu, Ömer Faruk, *Cumhurbaşkanlığı Resim Koleksiyonu*, 2014.

Tatar, Cengiz, *Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Havacılığı*, Ankara 2022.

Yamakoğlu, Cihan, *M. Esat Bozkurt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1987.

Yıldırım, Hayri, *Türkçü Devlet Adamı Mahmut Esat Bozkurt*, İstanbul 2020.

Kongredeki Muzika

Ersin Antep*

Giriş

Mustafa Kemal Atatürk'ün "eğitime verdiği önem" ifadesi bir lütufmuş gibi anlaşılabilir. Paşa eğitimin ne demek olduğunu, değerinin ne büyük derecede bulunduğunu bilirdi. Henüz cephede topladığı eğitim kongresi bunun işaretidir. Aynı şey; kültür ve özellikle müzik konusunda geçerlidir. Etnografya Müzesi ve tarihi eserlere dair hassasiyeti, gösterdiği özen yanında; Başkomutanlık görevini devralmasından sonra Sakarya cephesinde (Polatlı civarında) kurduğu Başkumandanlık Musikiyesi, cepheyi müziksiz bırakmanın getireceği zararı öngören ve bu yönde adım atan bir anlayışın ürünüdür. Kuvayi Millîye'ye katılan müzisyenlerin oluşturduğu, yokluk içindeki bu topluluğun görevine dair, şefliği üstlenen İsmail Zühtü Kuşçuoğlu'na dair bilgiler yeni yeni toparlanıyor. Sonrasındaki gelişmeleri ise en yalın haliyle; müzikoloji çalışmaları da yapan, Deniz Muzika Yarbay Halid Recep Arman'ın 1958 yılında Deniz Kuvvetleri Kumandanlığı tarafından basılan "Tarihte Bahriye Mızıkaları" kitabı aktarıyor.

Bahriye'den firar edip Kuvayi Millîye'ye katılan asker müzisyenlerin kurduğu ve başlarında Keramettin Tuncok'un bulunduğu topluluğun Büyük Millet Meclisi Celilesi Musikiyesi adıyla ikinci bir muzika olduğunu, Mudanya Mütarekesi için bina önünde görev yaptıklarına dair bilgi; Arman tarafından aktarılıyor. Karşılama törenleri için mi, açık hava konseri için mi orada bulduklarına dair ise bilgi bulunmuyor.

İzmir'in kurtuluşuna dair süreçte Ertuğrul gemisinin İstanbullu (ecnebi) iş insanları tarafından kiralanarak şehre gidilmesi, beraberlerinde talep ettikleri Ertuğrul Muzikası'nın da verdiği konserler, sergilediği müzikal başarı ile ne denli beğeni kazandığı da yine Arman tarafından bildiriliyor. Hatta Muzika'dan bir grubun İstanbul'a seyahati öncesi 3 Nisan 1923 günü

* Uzman Müzikolog, İstanbul/TÜRKİYE, ersin@muzikoloji.org

Basmane istasyonunda çektiği fotoğrafa da yer veriliyor. Bu görüntü, ilk görev diliminin sonunu işaret ediyor. Genel istek veya talep üzerine Ertuğrul Muzikası'nın yeniden İzmir'e geldiğine dair bilgi aktarılıyor.

Tan ve Akşam gazetelerinin Şubat 1923'teki nüshalarında Ertuğrul Orkestrası'nın adı, kongre ile ilgili haberlerde geçiyor. Ertuğrul'un nasıl bir orkestra, şefinin kim ve faaliyetlerinin neler olduğuna dair bilgilerde de Arman'ın büyük katkısı var.

İzmir İktisat Kongresi'nde Ertuğrul Muzikası'nın yer alması, şehirdeki etkinliklerinde hangi repertuarı seslendirmiş olabileceği ise; ayrı bir araştırma konusu olarak, bildirinin bir kısmını oluşturacaktır.

Ertuğrul Muzikası

Bahriye'de iki Ertuğrul Muzikası mevcut oldu. İlki 1890 yılında, Japonya'ya intikal için görevlendirilen Ertuğrul Fırkateyni için kısa sürede kurulan ve şefliğini Edirnekapılı İsmail Efendi'nin yaptığı I. Ertuğrul Muzikası; ikincisi ise, yeni alınan Ertuğrul Yatı için kurulması yönünde Musika-i Hümayûndan Binbaşı Faik Bey'e talimatı verilen II. Ertuğrul Muzikası...

Saraya bağlı bulunan Mabeyn Muzikası'nın D'Aranda Paşa'dan sonra Safvet Atabinen yönetimindeki içe dönük gelişimi, Zeki Üngör'un kurumu sanatsal sergi için yurtdışına açma gayreti sürerken bahriyeli orkestralar, mensubu oldukları gemilerle yurtdışına gidiyor, limanlarda konserler veriyordu. Bir yandan da yabancı müzisyenlerin yönetiminde güncel repertuarı ve armoni orkestracılığına yönelik gelişmelerden uzak kalmıyordu. İlk Ertuğrul Muzikası bu şartları tam yaşayamasa da Singapur'da ve Japonya'da verdiği konserler, katıldığı törenlerle yine de aynı amaca hizmet etmişti. Yaptıkları tam anlamıyla bir uluslararası tanıtım etkinliğiydi. Hem de (repertuarı iyi seçilmiş, iyi hazırlanılmış) en samimi, en doğrudan araçları olan; müzikle... II. Ertuğrul Muzikası'nın bu avantajı en iyi şekilde kullandığı, bünyesine katılan çalgılar ve satın alınan notalarla güçlendiği; şüphesiz bir gerçek! Tepebaşı konserlerine Sultanselimli İhsan Murat Bey ile devam etmesi; muzikanın tarihinde adeta bir dönüm noktası... Paul Lange'nin gidişiyle zayıflayan Ertuğrul Muzikası, ihtiyaç kalmadığından dolayı lağvedilen Donanma Bandosu'nun başındayken açıkta kalan İhsan Murat'ın, (Lehman'ın önerisi ve girişimiyle) bir araya gelmesi; muzikanın İzmir İktisat Kongresi'ne, sonra Ankara'ya götürülmesine sebep olan ve hayal edilemeyecek bir geleceğe sahip olmasına neden oldu.

a. İzmir Öncesinde Orkestra

II. Meşrutiyet sonrasında İstanbul'un en gözde muzikalarından biri olan Ertuğrul; Bahriye'ye bağlı gemilerden aynı adlı olanına bağlı olarak kurulan ikinci orkestradır. Ertuğrul'a bağlı kurulan ilk muzika; 14 Temmuz 1890'da yola çıkan Ertuğrul Fırkateyni'nin kadrosundadır. "İrade-i seniyye üzerine bahriyede mevcut bandolardan seçilen çavuş, onbaşı ve erlerle 20 kişilik bir mızika teşkil edilerek Ertuğrul fırkateynine verildi. Mülâzım-ı evvel Edirnekapılı İsmail Efendi de bu bandonun zâbitliğine tâyin olundu."¹ 16 Eylül 1890 gecesini Kii Öshima açıklarındaki kayaklıklara çarpan gemide bulunan 600 personelden 20'si askeri müzisyen, biri, şefleri Muzika Zabiti Mülâzım Edirnekapılı İsmail Efendi idi. Yalnız şef kurtuldu.

1903 yılında İngiltere'den alınan Ertuğrul Yatı'na da 1904 yılında Mabeyn Muzikası'ndan Binbaşı Faik Bey'e verilen emirle muzika kuruldu. İlk seçmelerin Camialtı kışlasında yapıldığını ve Sultaniye Muzikası'ndan belirlenen müzisyenler yanında şefleri Mülâzım Çerkes Hasan Ağa'nın da muavin olarak görevlendirildiğini belirten Arman, kalan personele dair şunları aktarıyor: "Ertuğrul muzikasını tamamlayacak olan İstanbul Vapuru Bandosu, Hicaz demir yolunun açılış töreninde bulunmak üzere Şam'a gitmişti. Bandonun İstanbul'a dönüşünü müteakip, Binbaşı Faik Bey tarafından seçilen ikinci parti de Ertuğrul yatında bulunan arkadaşlarına katıldılar. Bu bandonun personeli, uzun yıllar mesleklerine hakkiyle emek vermiş olan ve İtalyan müzik kültürü ile yoğrulan sanatkârlardı."²

İlerleyen süreçte Faik Bey'in teklifiyle Camialtı'nda bulunan sübyan okulu bünyesinde bir Muzika Okulu açıldı ve binbaşı bizzat bu okulun yöneticiliğini üstlendi, işi hayli arttı. "Bu suretle bando, bocalama devresi geçirmekte iken 1906 yılında Lange Bey³, Ertuğrul Muzikası şefliğine tâyin edildi. (...) Sultan Hamid, (...) Lange'nin Kaymakam maaş ve tahsisatıyla ve Fahri Kaymakam rütbesiyle Bahriye Ertuğrul Muzikası şefliğine tâyinini irade eyledi."⁴

1 20 Şubat 1305 (M. 1889) tarih ve 19 numaralı Ceride-i Bahriye'den alıntı: Halid Recep Arman, *Tarihte Bahriye Muzikaları*, Deniz Basımevi, İstanbul 1958, s.27

2 Arman, *age.*, s. 51

3 Paul Lange, İstanbul'da yaşayan ve çalışan bir Alman müzisyen, öğretmen, orkestra ve koro şefiydi.

4 Arman, *age.*, s. 53

II. Meşrutiyet sonrası gemiden Camialtı kışlasına alınan muzika, Haziran 1911'de Kasımpaşa kışlasına nakledildi.⁵ Sultan Mehmed Reşad'ın 1909'daki Selânik seyahatinde Musika-i Hümayûn ile birlikte Paul Lange Bey yönetimindeki Ertuğrul Muzikası da yer aldı. I. Dünya Savaşı sonrası Alman ve Avusturya kökenlilerin bu tür görevlerden ayrılması üzerine Lange Bey de çekildi ve daha önce Musika-i Hümayûn'da viyolacı olarak görev almış olan İtalyan kökenli Gayto Bey bu göreve temsili olarak getirildi.

“Her yıl yaz aylarında Tepebaşı ve Taksim Belediye Bahçelerinde birer bando bulunurdu. Birinde Musika-i Hümayûn diğeri de bahriye bandosu konser verirdi. Bahçe sahipleri (kiracıları) bandoların yüksek kalitede olmasına dikkat etmekle beraber, daha ziyade muzika şeflerinin tanınmış ve halk tarafından tutulmuş müktedir kimselerden olmasını isterlerdi. Lange Bey'in ayrılmasıyla bahriye muzikasında mühim bir boşluk hâsıl olduğundan Tepebaşı bahçesi müsteciri (Lehman), bahriye bandosunu angaje etmekten imtina eylemişti.”⁶ Bir tür “döner sermaye” olarak görülebilecek hakla, orkestra üyeleri bu konserlerden resmi maddi kazanç elde ederdi. II. Meşrutiyet ve özellikle I. Dünya Savaşı yılları ile sonraki zamanda askeri müzisyenler maaş miktarı ve ödemeleri konusunda sıkıntı çekmekteydi. Bu konserler personele, nispeten maddi destek sağlamaktaydı. Arman'ın aktardığına göre; Tepebaşı bahçesinin işletmecisi Lehman, başında gösterişli bir şef olmadığı takdirde muzikanın ilgi çekemeyeceği görüşüyle, Bahriye Nezaretî'nde görüşmeler yaptı, girişimlerde bulundu. Böylece “İhsan (Murat Onat) Bey, evvelce olduğu gibi rütbesi maaşıyla emekli olarak Ertuğrul bandosu şefliğine tâyin edildi. O yıl ve daha sonraki yıllar Ertuğrul Muzikası, Şef İhsan Murat Bey idaresinde muvaffakiyetli konserler verdi.”⁷

Sultanselimli İhsan Murat Bey'in şeffik jestleri, seçtiği eserlerin gösterişli oluşunun Lehman'ı haklı çıkardığı anlaşılıyor. Yeni şef ile onunla daha önce çalışmış olan müzisyenlerin kısa sürede uyum sağlaması, canla başla çalışması, dinleyici ile rahat iletişim kurması gibi özellikler; Ertuğrul Muzikası'nı kısa sürede İstanbul'da hayranları olan bir topluluğa dönüştürdü. Bunda, Paul Lange'nin obua ve fagot yanında, (Fransa'daki askeri orkestralara yakın zamanda girmiş olan) saksafon grubundan tenor saksafonu muzikaya katması, Almanya'dan tahminen 1917'de satın aldığı notaların etkisi büyüktü.

5 Arman, *age.*, s.57

6 Arman, *age.*, s. 63.

7 Arman, *age.*, s. 64

İstanbul'da tanınırlığı aşip o devrin şartlarında beklenmeyecek bir büyük hayran kitlesi oluşturan "Deli" lakaplı İhsan Murat Bey ve Ertuğrul Muzikası; Eylül 1922'de İzmir'e gitmeyi planlayan iş insanlarının da aklında yer etti.

b. İzmir'de Ertuğrul Muzikası

"Tarihte Bahriye Mızıkaları" gibi önemli müzikolojik çalışmaya sahip olan merhum Deniz Muzika Yarbay Halid Recep Arman, Ertuğrul Muzikası'nın İstanbul'dan İzmir'e, oradan yine İstanbul'a, ardından tekrar İzmir'e ve oradan beklenmedik şekilde Ankara'ya gidişini, nihayet İstanbul'a hangi şartlarda ve ne şekilde döndüğünü aktarma konusunda büyük bir hizmete sahip bulunuyor.

"İzmir'in kurtuluşunda bulunmak üzere yurdun birçok yerlerinden olduğu gibi İstanbul tüccarlarından kalabalık bir heyet de İzmir'e gidiyordu. İstanbul bahriye kumandanlığına yaptıkları müracaat üzerine Ertuğrul bandosu da bu heyetin emrine verildi. Kiralanan bir vapurla İzmir'e gidilerek bu sevinçli güne iştirak edildi. Bando, mütat merasim ve konserlerden sonra İstanbul'a döndü. Bilahare İzmir Belediyesi'nin, hayır müesseseleri menfaatine tertip ettiği müsamerede⁸ konser vermek üzere Ertuğrul bandosu, Atatürk'ün emirleriyle İzmir'e gönderildi. Bu maksatla İzmir'de bulunan bando, Atatürk'ün de İzmir'de ikametleri münasebetiyle (Reisicumhur Bandosu) olarak hizmetini gördü. Bando, İstanbul'a avdete⁹ hazırlanırken verilen bir emirle, Ankara'ya dönmekte bulunan Atatürk'ün maiyetinde İzmir'den ayrıldı."¹⁰ Arman'ın işaret ettiği bilgilere göre Ertuğrul Muzikası, bağlı olduğu gemi bünyesinde değil, tahsis edilen bir başka vapurla gelmişti. Buna göre orkestraya dair özel bir müracaat ve uğraşı olduğu anlaşılıyor. Adı geçen kaynağın 66. sayfasında verilen görselde muzikadan bir grup gözüküyor ve 3 Nisan 1923 tarihi işaret ediliyor. Fotoğraf altlığında şunlar yazıyor: "Ertuğrul bandosundan bir grup, birinci İzmir seyahatinden İstanbul'a dönüşte. Basmane İstasyonunda 3-Nisan-1923". Ertuğrul Muzikası'ndan bu grubun, fotoğrafa göre söz konusu tarihte İstanbul'a döndüğü anlaşılıyor, biri çocuk olmak üzere görülen 33 kişiden hangilerinin orkestranın üyesi olduğu bilinmiyor. Kalan grubun kaç kişi olduğu, hangi görevleri yaptığı bilinmiyor. Arman'ın "birinci İzmir seyahatinden" ifadesiyle de, muzikanın 40 kişiye yakın kadrosuyla İzmir'e tam mevcut şekilde ikinci kez geldiği anlaşılıyor.

8 Müsamere: Çoğunlukla akşamları yapılan toplantı, eğlence. (TDK)

9 Avdet: Hareket edilen yere dönme. (TDK)

10 Arman, *age.*, s. 65-66

Ertuğrul Müzikası'nın hayır kurumları yararına verdiği konserlerde hangi eserleri seslendirmiş olabileceğine dair elde, tahminleri güçlü hale getirecek bilgiler var. Paul Lange'nin yazdığı bir marş ve 1910'lu yıllarda Avusturya'dan satın alınmasını sağladığı notalar; (pek bilinmese de) kimi askeri müzik repertuarlarında varlığını sürdürüyor.

i. Ertuğrul Orkestrası Repertuarındaki Türk Marşları

1880'de geldiği ve Alman Lisesi'nde müzik öğretmenliği yapmaya başladığı sürecin sonrasında Paul Lange Bey, Alman Elçiliği Şapeli'nde orgcu, Rum ve Ermeni okullarıyla Robert Koleji ve Amerikan Kız Koleji'nde eğitimcilik yaptı. Ardından, şehirde bulunan bir İtalyan orkestrasının şefliğini üstlenerek Beethoven senfonileri ile Wagner operalarından oluşan konserleri yönetti.

Belge 1: Paul Lange Bey'e ait "Barbaros Hayreddin Marşı" partiyonun kapağı

1894 yılında, II. Kaiser Wilhelm tarafından Alman İmparatorluğu Müzik Yöneticisi olarak atandığına dair bilgiler bulunan Lange, 1895'te "Barbaros Hayreddin Marşı"nı yazdı ve basıldı. 1898'de İstanbul'u ziyaret eden kayser O'nun Bahriye emrinde görevlendirilmesine yönelik olarak Sultan II. Abdülhamid'e tavsiyede bulundu ve bu sayede Ertuğrul Orkestrası'nın şefliği görevine getirildi. Ertuğrul'un İzmir'de sunduğu repertuarda bu eserin olma ihtimali çok yüksektir.

Fotograf 1: *Leyla Saz*

13 Eylül 1921'de kazanılan Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında Ahmet Cemalettin Cinkılıç'ın yazdığı ve işgal altındaki İstanbul'da hayli bilinen "Sakarya Marşı"nın da muzikanın repertuarında olma ihtimali bulunmaktadır.

Sözlerini Samih Rifat'ın yazdığı, müziğini Leyla Saz'ın bestelediği "Akdeniz", diğer adıyla "Gelibolu Marşı" da bir diğer Bahriyeli eseri olarak repertuarda bulunduğu düşünülebilecek yapıtlardandır.

ii. Ertuğrul Orkestrası Repertuarındaki Türk Marşları Dışındaki Örnekler

Paul Lange Bey'in Hannover merkezli (ve o dönemde Londra'da şubesi olduğu anlaşılan) "Louis Oertel Edition"dan aldırıldığı bilinen ve halen arşivlerde bulunan notaların da İzmir'deki konserlerde seslendirilme ihtimali bulunmaktadır. Her eserde, her çalgı için ayrı ayrı bulunan notaların üstünde, Osmanlıca el yazısıyla çalgı isimleri ayrı kişilerin kalemıyla yazılmış gibidir. Ertuğrul'un diğer muzikalara adeta fark attığı, Tepebaşı bahçesi konserlerinde de yer verdiği düşünülebilecek yapıtlar şunlardır:

1. Alman Besteci Ludwig van Beethoven'a (1770-1827) ait "Die Schlacht bei Vittoria" (Vittoria Savaşı)

21 Haziran 1813'te Fransa ve İngiltere arasında yapılan, Fransızların yenildiği Vittoria Savaşı için yazılan eserin armoni orkestrası için düzenlemesi; J. H. Matthey tarafından yapılmış. Edisyon numarası; 4.2226.0 şeklindedir.

2. Alman-Fransız Besteci Jacques Offenbach'ın (1819-1880) "Die Schöne Helena Ouverture" (Güzel Helen Üvertürü)

Şekil 3: Jacques Offenbach'ın "Güzel Helen Üvertürü" eserinin Fagot partisinden bir kesit

Bestecinin 17 Aralık 1864'te Paris'te ilk temsili yapılan üç perdelik operasının uvertürü; Ernst von Schmidt-Koethen tarafından düzenlenmiş. Birçok müzikolog tarafından operet olarak tanımlanan, ancak Offenbach'ın da opera olduğu vurgusunu yaptığı eser; sanatçıya ait en bilinen yapıtlardandır. Antik hikâyelerde “güzeller güzeli” olarak geçen Helena, iyiyi ve estetiği imgeler. Esere ait her çalgı notasının altında ayrıca, yayınevine ait bir başka partiyonun (yazıyla) reklamı bulunuyor. Edisyon numarası; L.5893.O

3. Fransız Besteci Daniel-François-Esprit Auber'nın (1782-1871) “La muette de Portici Ouverture” (Porticili Dilsiz Kız Uvertürü) Eseri

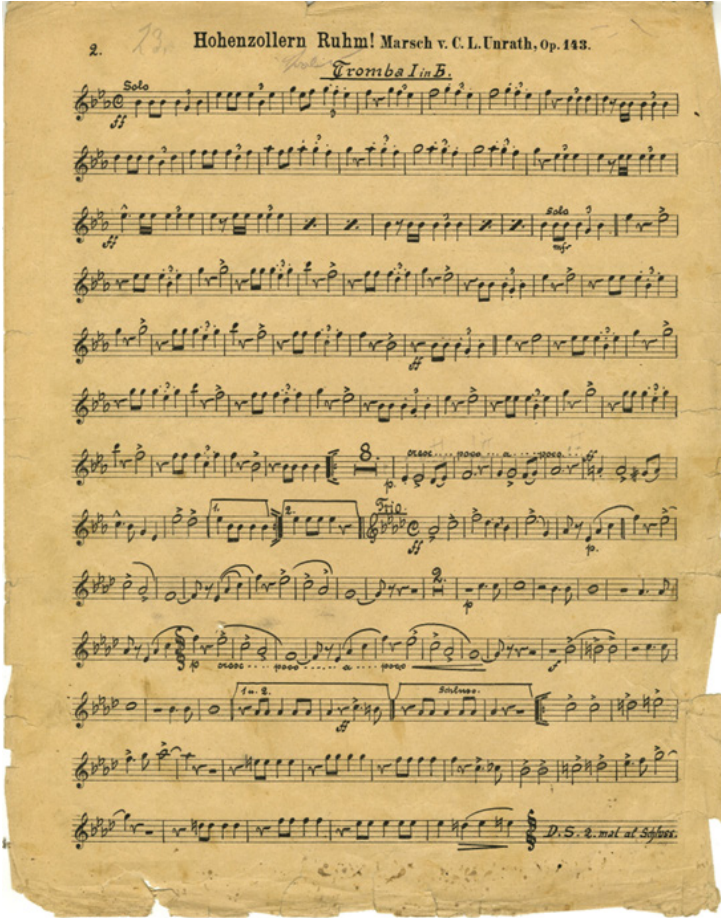

Bestecinin 29 Şubat 1828'de Paris'te ilk temsili yapılan beş perdelik operasının uvertürünün düzenlemesi; 1892 yılında (diğer satın alınan notalardan farklı olarak) Dresden'daki “Druck u. Verlag v. Bellmann & Frümer, Toksokappel” tarafından yayınlanmış. Kimi çalgı notalarında “Nur mit dem Ankauf dieses Werkes st das Aufführungsrecht erworben. Das Abschreiben sowie Verleihen der Stimmen ist gesetzlich verboten und wird von der Verlagshandlung unnachsichtlich verfolgt.” Bunun anlamı; yapıtın bu notasını seslendirme hakkının ancak bu eserin satın alınması ile elde edilebileceği, notaların kopyalanması ve ödünç verilmesinin kanunen yasak olduğu, yayınevi tarafından dikkatle takip edileceğine dairdir. Buradan, muzikanın orijinal ve yasal nota seslendirme konusunda hukuki zemine uygun şekilde hareket ettiği anlaşılmaktadır. Paul Lange zamanında satın alınması sayesinde muzika, seslendirdiği notalar konusunda hem ahlaki hem de yasal zeminde hukuka uygun şekilde bir tablo çizmektedir.

4. *Alman Besteci Ernst Wettig-Weißenborn'un (1868-1946) "Op. 162 Drei Kaiser Marsch" (Üç İmparator Marşı) Eseri*

Nota Yazımcı M. Dreissig tarafından yazılan edisyonunun numarası; L.870.O... Kimi notalarda "Pascal A. Keiler"ya ait bir kaşe bulunuyor.

5. *Hollandalı Klarnet Sanatçısı ve Besteci Carl Ludwig Unrath'ın (1828-1908) "Op. 143 Hohenzollern Ruhm! Marsch" (Hohenzollern Zaferi! Marşı) Yapıtı*

Aynı zamanda "Alman Düğün Marşı" olarak da bilinen eseri, Nota Yazımcı M. Dreissig yazmıştır. Kimi notalarda "Pascal A. Keiler"ya ait bir kaşe bulunuyor.

6. Alman Besteci Felix Mendelssohn'un (1809-1847) "Op. 24 Uvertür" Eseri

The image shows a page of handwritten musical notation for an overture. The title at the top left is "Ouvertüre Op. 24." followed by the publisher's name "CORNINI & IVINES." and the composer's name "F. Mendelssohn-B Bartholdy." with a small "18" next to it. The tempo marking "Andante con moto" is written above the first staff. The score consists of approximately 14 staves of music, including a section marked "Allo vivace" and "dim.". At the bottom of the page, it says "Edition, Louis Oertel, Hannover & London." and a small signature "U.S." is visible in the bottom right corner.

Tahta nefesli çalgılar topluluğu için 1824'te yazılmış olan yapıt, 1838'de basıldı. "Harmoni Musik", yani "armoni müziği" alt başlığı da taşıyan ve (tam manasıyla) armoni orkestrası için düşünülmüş olunan eser, Miss Stone'a ithaf edilmiş.

7. Avusturyalı Besteci Wolfgang Amadeus Mozart'ın (1756-1791) "Titus Uvertürü"

The image shows a handwritten musical score for the Overture of 'Titus' by Wolfgang Amadeus Mozart. The score is written for Oboe 2 and is titled 'Ouvverture zur Oper: „Titus“'. It is marked 'Allegro' and 'C. 42808'. The score is written in G major and 2/4 time. The first page is numbered 2 and the second page is numbered 3. The score is written in a clear, legible hand.

Bestecinin vefatından çok az süre önce, 6 Eylül 1791'de tamamladığı "La Clemenza di Tito" başlıklı iki perdelik operasının uvertürünü kimin düzenlediğine dair bilgi bulunmamaktadır. Edisyonu (diğer satın alınan notalardan farklı olarak) Leipzig'teki August Cranz GmbH tarafından hazırlanmış olup numarası; C.42808'dir.

8. Alman Flüt Sanatçısı ve Besteci Ernst Urbach'ın (1872-1927) "Op. 94 Wir Müssen Siegen!" (Kazanmalıyız!) Yapıtı

The image shows a handwritten musical score for 'Wir Müssen Siegen!' by Ernst Urbach. The score is written for Corni I & II in E-flat and is titled 'WIR MÜSSEN SIEGEN!'. It is marked 'Patriotischer Melodienkranz zum Mitsingen.' and 'Ernst Urbach, Op. 94'. The score is written in E-flat major and 2/4 time. The first page is numbered 1 and the second page is numbered 2. The score is written in a clear, legible hand.

Alt metninde “Patriotischer Melodienkranz zum Mitsingen”, yani “Birlikte şarkı söylemek için vatansever melodiler halkası” ifadesi olan eserin notasında, “Aufführungsrecht vorbehalten”, Türkçe karşılığıyla “Seslendirme hakları saklıdır” ibaresi bulunmaktadır. 24 eserin ana melodileriyle oluşturulmuş bir tür (medley, yani) potpuridir. Viyana’dan Nota Yazımcı Carl Haslinger tarafından kaleme alınan nota; (diğer satın alınan notalardan farklı olarak) Berlindeki Schlesinger’sche Buch- & Musikhandlung Rob. Lienau adlı yayınevinde 1912 yılında basılmıştır ve edisyon numarası S.9901.E’dir.

c. Ertuğrul Muzikası’nın İzmir İktisat Kongresi’ndeki Görevi

“Eski Osmanlı Bankası deposu olan kongre binasını çevreleyen tüm sokaklara güvenliği sağlamak üzere polis ve jandarma yerleştirilmişti. Girişine uzanan sokağın başına bir zafer takı kurulmuş, binanın sağ tarafı özel bir girişi olan sergiye ayrılmıştı. Sol taraf ise toplantı salonu olarak düzenlenmişti. Binanın kapısında duran polis ve jandarma, ziyaretçilerin belgelerini ‘nezaketle’ kontrol ettikten sonra onlara yol gösteriyordu. Kapıdan girince sağ tarafta kongreye özel posta ve telgraf şubesi vardı. Binanın sağ ve sol tarafları sergi ile toplantı salonu arasındaki bağlantıyı kuran bir koridorda birleşiyordu. İki yanın arasında kongre lokantası ve lokantanın üstünde ise Ertuğrul Mızıkası için ayrılmış olan bölüm bulunuyordu.”¹¹ Prof. Dr. Şaduman Halıcı’nın 2004 tarihli doktora tezinde *Akşam Gazetesi*’nden aktarılan bilgiye göre, orkestranın nereye yerleştirildiği anlaşılıyor. Bir yer tahsis edilmesi, muzikanın yalnızca marş çalmak için kıs süreliğine değil, başka eserler de seslendirebilecek kadar daha uzun süreli olarak salonda bulunacağına işaret eder. Şu durumda, ya üyeler toplanana kadar muzikanın bulunduğu yerde eser seslendirmesi ya da programın başında özel bir bölümde dinleti gerçekleştirmesi planlanmış olabilir.

“Coşku içinde ayağa kalkan temsilci ve dinleyicilerin önünde ağır adımlarla ve onları selâmlayarak ilerleyen Mustafa Kemal Paşa’nın yerini alması ve Ertuğrul Mızıkası’nın ‘İstiklal Marşı’nı çalması ile kongrenin açılış töreni başladı.”¹² Şaduman Halıcı’nın Osmanlıcadan günümüze yazısına aktarımında

11 9 Mart 1339 (1923) tarihli, 1603 numaralı *Akşam* gazetesinin 3. sayfasından aktaran: Şaduman Halıcı, *Yeni Türkiye Devleti’nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)* başlıklı 2004 tarihli doktora tezi, s. 213

12 25 Mart 1339 (1923) tarihli, 1591 numaralı *Akşam* gazetesinin 2. sayfasından, 9 Mart 1339 (1923) tarihli, 1603 numaralı nüshasının 3. Sayfasından ve *Hakimiyeti Millîye*’nin 19 Şubat 1339 (1923) tarihli 743 numaralı nüshasının 1. sayfasından aktaran: Şaduman Halıcı, “Yeni Türkiye Devleti’nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)” başlıklı 2004 tarihli

“mızıka” kelimesinin geçme olasılığı bulunmamaktadır. Kelime ya “musika” ya da “muzika” şeklinde kullanılmış olabilir. Diğer yandan çalınan İstiklâl Marşı ile ilgili de soru işareti bulunmaktadır. Bilindiği üzere, 12 Mart 1921 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin (TBMM) kanunla sözlerini kabul ettiği İstiklâl Marşı için İstanbul Belediye Konservatuvarındaki encümenin tavsiye ettiği üç marş, İzmir’de seslendirildiği düşünülen Ahmet Yekta Madran ile (açılan marş beste yarışmasına sözleri de kendisine ait olacak şekilde katılmış olan) İsmail Zühtü Kuşçuoğlu’nun marşları mevcuttur. Diğer yandan, Ertuğrul Muzikası’nın iletişimde olduğu Makam-ı Hilafet Muzikası’nın başındaki isimler olarak Zati (Arca) Bey ve Zeki (Üngör) Bey’in bestelediği marşları tercih etme ihtimali de hayli yüksektir. Aynı zamanda, Miralay Zati (Arca) Bey’in marşı, konservatuvar encümeninin de tavsiye eserler arasındadır. Miralay Zeki (Üngör) Bey’in bestelediği ve günümüzde de kullanılan marşının, 9 Eylül 1922’den sonra bestelendiği dikkate alınır ve İktisat Kongresi’nin düzenlendiği tarihte muzikanın İstanbul’dan ikinci kez İzmir’e geldiği göz önünde bulundurulursa; pekâlâ Üngör’ün marşının notasını edindikleri ve açılışa çaldıkları düşünülebilir.

İstiklâl Marşı’nın hangi besteyle çalındığına dair şüphenin kaynağında birkaç sebep mevcuttur. O döneme kadar ülkemizde sözlü marş bestelenmesi konusunda (Musika-i Hümayûn’un Fasil Heyeti kolundan birkaç örneğin dışında) pek tecrübe bulunmamaktadır. Spor müsabakaları için tribünde, askerlikte koşu esnasında hep bir ağızdan “marş” okunması tabiri; halen yaygındır. Buradan yola çıkarak, büyük oranda “marş söylemek” ile ilgili anlaşılabilir; sözlerin birlikte seslendirilmesidir. Müzik ve besteci, doğal olarak ikinci planda kalmıştır. Elbette İstiklâl Marşı’na orada bulunanların, sözlerini seslendirerek katıldığına dair bir bilgi de bulunmaması dikkatten kaçmamaktadır. Henüz bestesi kesinleşmeyen (resmileşmeyen) marşın farklı yörelerde farklı müziklerle söylenmesi, halkın henüz karşılaşabileceği pek az zaman ve ortam olması; marşa halkın eşlik ihtimalini ortadan kaldırmaktadır.

Ertuğrul Muzikası’nın İstiklâl Marşı olarak bestelenen müziklerden hangisini seçtiği ya da bulabildiğine yönelik en önemli kıstas; bestelenmiş müziği armoni orkestrası için düzenlenmiş olmasıdır. Bir orkestra, dikey ve hatta yatay matematikle, vurma çalgılarının girişleri dahil olmak üzere özel renkler, tonlarla notaları yazılan eserleri seslendirir. Herkes aynı anda, aynı şeyi çalmaz! Hal böyle olunca, bir müziği bestelemek; orkestranın

seslendirmesi için yeterli değildir! Ya besteci ya da Zeki Üngör'ün marşında İhsan Künc'er'in yaptığı gibi armoni eğitimi almış birinin orkestraya düzenlemesi gerekir. Mevcut marşlar içinde Zati Arca'nın, Zeki Üngör'ün bestelerinin orkestra düzenlemelerinin olması; İhsan Murad yönetimindeki Ertuğrul Muzikası'nın da tercih etme ihtimalini güçlendirir. "Tercih etme" ifadesini özellikle tercih ediyoruz, zira o günlerde henüz marşın "bestesine dair" (günümüzde dahi) bir Meclis kabulü bulunmamaktadır. Sözleri TBMM'nin çıkardığı yasayla kabul edilmiş olduğu için ya müzik için de ayrı bir kanun çıkarılmalıdır ya da 12 Mart 1921 tarihli kanuna bir madde eklenerek beste resmileştirilmelidir.

Sonuç

İzmir İktisat Kongresi ardından, tahminen 2 Ağustos 1923'te İzmir'den trenle yola çıkan Mustafa Kemal Paşa, İhsan Murad Onat yönetimindeki Ertuğrul Muzikası'nı beraberinde Ankara'ya götürdü. "Riyaseticumhur bandosu olmak üzere Ankara'ya getirilmiş bulunan Ertuğrul bandosu, idari bakımdan Riyaseticumhur seryaverliği emrine verilerek Cebeci Hastanesine misafir edildi. Bir müddet sonra buradan alınarak Sarıkışla'ya verildi. Atatürk, Ertuğrul Bandosuna teveccüh beslediklerinden, Saray muzikasına tercihen maiyetlerine almak istemişlerdi. Bu sırada Ankara'da bulunmakta olan Muzikai Hümayun da boş durmuyorlardı. Ertuğrul bandosunun Riyaseticumhur emrinde kalması kararlaştığı sırada bahriye bandosu mensuplarından bir kısmı (maalesef) İstanbul'a dönmek için nüfuz sahibi devlet erkânı nezdinde gizlice tasavvut dilediler. Tevali eden bu dilekler, mecburen Atatürk'e aksettirildi. Bu durum üzerine her iki muzikanın istekleri incelenerek Muzikai Hümayunun Riyaseticumhur Muzikası olmak üzere Ankara'da kalmasına, Ankara'da bulunmakta olan Bahriye Ertuğrul Bandosunun da (Ordu, birinci bandosu) unvanıyla İstanbul, kumandanlığı emrine verilerek Ankara'dan hareketine müsaade edildi. İstanbul'a dönen Ertuğrul bandosu ikinci bir emirle yine bahriye kumandanlığı emrine verilerek Kasımpaşa kışlasındaki eski yerine yerleşti ve görevlerine devam etti. Her fırsatta bahriyemizin yüzünü ağarttı ve daima takdir kazandı.¹³ 1928'de Deniz Kuvvetleri emrinde askeri orkestraya ihtiyaç kalmaması gerekçesiyle Ertuğrul Muzikası; kapatılarak üyelerinin büyük kısmı Kara Kuvvetleri bünyesindeki kadrolara nakledildi.

13 15 Kasım 1926 tarihli, 66 numaralı Donanma emirnamesinden aktaran: Arman, *age.*, s. 66-67

Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün "Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür" sözüne sadakati; 15 Eylül 1921'de Polatlı'dan gönderdiği telgraf emriyle kurduğu Başkumandanlık Musikiyesi ile örneklenebilir. Savaş zamanında eğitim kongresi toplaması yanında bir müzik kurumu kurduğu bilgisinin de hassasiyetle eklenmesi gereken Atatürk'ün; ulusal kültürümüzü çağdaş uygarlıklar seviyesinin üzerine çıkarmadaki en büyük araç gördüğü sanat ve sanatın en güçlü kollarından müziğe, müzik insanlarına yüklediği misyon kuşkusuz çok yüksektir. Henüz Cumhuriyet ilân edilmemiş, Lozan Antlaşması imzalanmamışken Ertuğrul Muzikası'nın bu kongrenin başlangıcında İstiklâl Marşı çalmaması büyük ihtimalle kimseyi rahatsız etmezdi. Her konuda en ince ayrıntının düştüğünü anladığımız o yıllarda muzikanın varlığı, üstelik İstiklâl Marşı seslendirmesi; çağdaş anlamda bir maksat ve ulusal-uluslararası mesaj içermektedir: Muzikanın varlığı ve serginin tasarlanmasıyla; yeni devletin iktisadi bakışında kültürün olacağına dair net bir ifade...

Tarihte insandan bahsederken dikedörtgen bir şekil kastedilmez! O kişinin hangi yaşında, hangi ortamda, hangi niyetle, hangi şartları ve kişileri göz önünde tutarak, ne dediği, neyi ifade etmek istediği ya da etmediği, vb. gibi konular üstünkörü geçilemez! Kültürel yönü olmayan bir tarih anlatımı; gerçeklikten uzak kalma riskini büyütür. Doğrusu; tarihçinin kültürel yönünü güçlendirmesi, geleneklere dair bilgisini, sanat ve özellikle müzikte ilgisini, seviyesini arttırması, uluslararası alanda farklı kültürleri tanıyarak karşılaştırma yapmasıdır. Kıt kanaat toplanan bir kongreye özel olarak İstanbul'dan bir bahriye orkestrası sağlanırken, günümüzde müziğin niteliğine ve toplumsal ortamlardaki varlığına dair üstünkörülükle nelerin kaçırıldığı anlaşılmalıdır. Kongrenin neden bir "iktisat" kongresi olduğu, neden "ekonomi" kongresi olarak tasarlanmadığı; "iktisat" kavramı içinde yalnızca matematiğin değil, kültürün ve sosyal konuların varlığının ne denli önemli olduğunun anlaşılmasına dair yeni sorulara ihtiyaç olduğu kavranmalıdır.

Kaynaklar

Antep, Ersin, “Tarihte Unutulan Riyaseticumhur Musiki Heyeti”, *Andante Dergisi*, Kasım-Aralık 2006 İstanbul, S 25.

Antep, Ersin, *Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası: Çoksesliliğin Belgesel Tarihi*, Elma Yayınevi, Ankara 2021

Arman, Halid Recep, *Tarihte Babriye Mızıkaları*, İstanbul 1958, Deniz Basımevi.

Halıcı, Şaduman, *Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)*, Eskişehir 2004, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

İsmail Hakkı Paşa'nın Almanya'nın Sultançayır Bor Tesisi ve
Rezervlerini Ele Geçirme Girişimlerine Karşı İzlediği Millî Şirket
Politikası (Ekim 1916- Kasım 1918)

Kemal Özden*

Giriş

Prusya Harp Bakanlığı Harp Hammaddeleri Dairesi'nin (*Kriegsrohstoffabteilung/KRA*) öncülüğünde 1914 sonbaharından itibaren kurulan savaş şirketleri arasında, Harp Kimyasalları Anonim Şirketi de (*Kriegschemikalien Aktiengesellschaft/KC AG*) yer almıştır. KC AG Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya ve müttefiki Avusturya-Macaristan'ın ihtiyaç duyduğu ham, yarı mamul ve mamul kimyasal maddelerin temin edilmesi, şirketlere dağıtılması ve işlenmesi amacıyla ülkenin en büyük 14 kimyasal ve patlayıcı madde şirketinin temsilcileri tarafından 28 Eylül 1914'te Berlin'de düzenlenen gizli toplantıda kurulmuştur. Bu şirketler arasında günümüzde de faaliyet sürdüren BASF (Ludwigshafen), BAYER (Leverkusen) ve HÖCHST (Frankfurt am Main) yer almıştır. Rekabet temeline dayalı olmayan ve yalnızca kamu yararına çalışan şirketin kuruluş sermayesi, altı milyon Mark olarak belirlenmiştir. Almanya bor madeninde tamamen dışa bağımlı durumdaydı. Bor öncelikli olarak askerî açıdan önem taşıyan optik aletlerin yanı sıra cam, emaye, temizlik malzemesi, ilaç, lehim, kaynak ve gıda maddesi konservasyonu alanlarında kullanılmaktaydı. Boraks ve borik asit tarafsız ülke İsviçre'den ithal edilmekteydi.¹

Ekim 1916'da İstanbul şubesini faaliyete geçiren KC AG, Almanya ve müttefiki Avusturya-Macaristan'ın acil bor ihtiyacının karşılanması için, savaş öncesinde İngiliz Borax Consolidated şirketi tarafından işletilen Sultançayır bor minerali pandemit tesisini devralmak için derhal harekete geçmiştir. Bilirkişi raporuna göre, tesiste yılda 18.000 ton pandemit çıkarılarak

* Uzman, T.C. Berlin Büyükelçiliği, Berlin/ALMANYA, oezdenk@yahoo.de

1 Bundesarchiv (BArch), R 8729/1 (KC AG Berlin Merkezi faaliyet raporu), s. 1-2, 25-27; R 8729/4, (KC AG kuruluş toplantısı ve kurucu şirketler listesi), s. 11-12.

Almanya'nın 45 yıllık bor ihtiyacı karşılanabilecekti. Tesisin Almanya'nın eline geçmesine karşı çıkan Harbiye Nezareti Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar Umumi İdaresi Başkanı Ferik İsmail Hakkı Paşa'yla KC AG arasında 1916 sonuna kadar sürdürülen müzakereler, Türk tarafının pasif direnişi nedeniyle sonuçsuz kalmıştır.

KC AG Şubat 1917'de Alman Askeri Misyonu Başkanı General Liman von Sanders'in desteğiyle tesise el koyma girişiminde bulunmuştur. Hakkı Paşa'nın Sultançayır'daki temsilcisi Yarbay Ethem Bey'e (BORAL) tesisi Almanların kullanımına kapatmasını emretmesi üzerine, girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Hakkı Paşa, Sanders'in emriyle Konya'da enterne edilen İngiliz şirketinin eski müdürü Charles Bunning'i İstanbul'a getirterek, tesisin Umumi İdare tarafından işletilmesi için anlaşmıştır. Hakkı Paşa'yla uzlaşmaktan başka çaresi kalmayan KC AG, tesisin Ethem Bey'in yönetimi altında işletilmesi şartını kabul etmiştir.

KC AG ayrıca, Sultançayır civarında Osmanlı vatandaşlarına ait pandemit arama sahası imtiyazlarını devralmak için yoğun girişimlerde bulunmuştur. İttihat ve Terakki iktidarının millî iktisat politikası uyarınca Pandemit alanındaki her türlü faaliyetin millî olmasında ısrar eden Harbiye Nezareti, Almanya'ya pandemit imtiyazı verilmeyeceğini bildirmiştir. Hakkı Paşa'nın KC AG'yle sürdürdüğü müzakereler sonucunda, imtiyaz sahalarının Umumi İdare tarafından devralınması ve bulunacak pandemitin İstanbul'da ortaklaşa kurulacak Panderma adlı Osmanlı Anonim Şirketi tarafından çıkarılması kararlaştırılmıştır.

Alman Federal Arşivinde tespit edilen KC AG belgeleri, bugüne kadar Alman ve Türk tarih yazıcılığında değerlendirilmemiştir. Çalışmada KC AG İstanbul Şubesinin faaliyetleri çerçevesinde yaşanan çıkar çatışmaları ve sağlanan uzlaşmalar, şirket belgelerine dayalı olarak ve ilgili diğer kaynaklarla desteklenerek yeniden inşa edilmiş ve yorumlanmıştır.

İsmail Hakkı Paşa

Sultançayır bor tesisi ve rezervlerinin millileştirilmesinde kilit rol oynayan İsmail Hakkı Paşa hakkında yayınlanmış bir tek bilimsel makale dahi tespit edilememiştir. ATASE tarafından yayınlanan toplu biyografilerde de adına rastlanmamıştır. Mahmud Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırlığı ve Sadaret dönemleri ile akabinde kesintisiz bir şekilde Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar Harbiye Nezareti Levâzımât-ı Umûmiyye-i Askeriyye Reisi olarak

görev yaptığı bilinmektedir.² Enver Paşa'nın 3 Ocak 1914'te Sultan Reşat tarafından tuğgeneral rütbesine terfi ettirilerek İzzet Paşa'nın yerine Harbiye Nazırı olarak atanmasından sonra, Müsteşar Fuad Paşa ve Levazım Dairesi Başkanı İsmail Hakkı Paşa görevlerine devam etmiştir.³ Ekim 1916'da Prusya Krallığı Kılıçlı 1. Sınıf Taç Madalyası (*Der Kronenorden erster Klasse mit Schwertern*)⁴ ve Kasım 1917'de Prusya Krallığı Kılıçlı 1. Sınıf Kızıl Kartal Madalyası (*Der Rote Adlerorden erster Klasse mit Schwertern*)⁵ ile taltif edilen İsmail Hakkı Paşa, 1918 Temmuz sonunda Harbiye Nezareti Müsteşarı olmuştur.⁶ Savaş sırasında askeri demiryolları ve limanların sorumluluğunu da üstlenen Paşa, KC AG ile imzaladığı sözleşmelerde Hicaz Demiryolu, Askeri Demiryolları ve Limanlar Umumi İdaresi Müdürü Ferik İsmail Hakkı Paşa unvanını kullanmıştır.

İsmail Hakkı-Pascha, Chef der Intendanz
und stellvertretender Kriegsminister.

İsmail Hakkı Paşa'nın tespit ettiğimiz en net fotoğrafı *Illustrierte Zeitung*'un

- 2 Mahmud Şevket Paşa'nın sadaret dönemi ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Levazımat Reisi olarak bazı faaliyetleri için bk.: *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 54, 176-177, 185-186, 203, 275, 283. Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi. Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s. 86, 173, 226. Paşanın Birinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasındaki bazı faaliyetlerine ilişkin bilgiler, Cavid Bey'in günlüklerinde yer almaktadır. Bunların bir kısmı, araştırmamızda değerlendirilmiştir.
- 3 Alman basınına yansıyan haber için bk.: "Enver Paschas Ernennung zum Kriegsminister", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 04.01.1914, Nr. 5.
- 4 "Personalnachrichten", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 10.10.1916, Nr. 519.
- 5 "Aus dem Reichs- und Staatsanzeiger", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 15.11.1917, Nr. 331.
- 6 "Letzte Meldungen", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 31.07.1918.

18 Mayıs 1916 tarihli nüshasında yayınlanmıştır. 1843'te yayınlanmaya başlanan haftalık derginin bu sayısı tamamen Türkiye-Almanya ilişkilerine ayrılmıştır. Almancanın yanı sıra kısmen Türkçe yazıların da yer aldığı derginin kapağında yer alan bilgiye göre, özel sayı Alman-Türk Derneği (*Deutsch-Türkische Vereinigung*) ile iş birliği içinde hazırlanmıştır. Fotoğrafın altında unvan olarak *Levazım Dairesi Başkanı ve Harbiye Nazırı Vekili* yazmaktadır.⁷

İaşe işleri alanında Enver Paşa'nın nüfuzunu kullanarak sivil halkın ihtiyaçlarından ziyade ordunun ihtiyaçlarına öncelik veren İsmail Hakkı Paşa ile Talat Paşa'nın himayesindeki Kara Kemal arasında sürekli olarak rekabet yaşanmıştır. Kara Kemal Osmanlı Devleti 23 Temmuz 1916'da Alman iaşe teşkilatına uygun şekilde üç iaşe bölgesine ayrıldıktan sonra, İstanbul'un da dâhil olduğu 1. İaşe Bölgesi Başkanı olarak atanmıştır. Talat Paşa'nın 4 Şubat 1917'de Sadrazam olmasından sonra, 18 Ağustos 1917 tarihli İaşe-i Umumiye Kararnamesi aracılığıyla, Enver Paşa'nın başında bulunduğu Harbiye Nezaretine bağlı İaşe Umum Müdürlüğü oluşturulmuş, ordu ve sivil halkın iaşe işlerini yönetme yetkisi İsmail Hakkı Paşa'nın uhdesine geçmiştir.⁸

İsmail Hakkı Paşa-Kara Kemal rekabeti bu atamadan sonra iyice kızışmış, hatta bir ara İsmail Hakkı Paşa'nın Talat Paşa Hükümeti'ni devirmeyi planladığı yönünde söylentiler yayılmıştır. Talat Paşa tarafından Maliye Nazırlığına atanan Cavid Bey'in 15-19 Aralık 1917'de günlüğüne düştüğü notlara göre, 15 Aralık'ta görüştüğü Talat Paşa'nın kendisine İsmail Hakkı Paşa'nın hükümeti devirerek askeri hükümet kurmayı düşündüğünü ve Enver Paşa'nın da bu işe dâhil olduğunu ima ettiği yönünde haber aldığını söylemiştir. Cavid Bey, İsmail Hakkı Paşa'nın böyle bir girişimde bulunmasının ihtimal dâhilinde olmadığını, böyle bir niyeti olsa dahi bunu hiç kimseye söylemeyeceği karşılığını vermiştir. 17 Aralık'ta Enver Paşa ile uzun uzadıya görüşen Talat Paşa, Enver Paşa'nın böyle bir girişimde bulunmayacağına ikna olmuş, ancak Enver Paşa'nın bütün gayretlerine rağmen *İsmail Hakkı Paşa hakkındaki su-i zannının baki* olduğunda ısrar etmiştir. Talat Paşa görüşme sırasında, kendisine darbe bilgisini ileten kişinin Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) olduğunu da söylemiştir. Talat Paşa 4 Ocak 1918'de Brest-Litovsk Barış Konferansı'na giderken konakladığı Berlin'de

7 "İsmail Hakkı Pascha", *Illustrierte Zeitung*, Nr. 3803, 146. Band (18. Mai 1916), s. 5.

8 Tuncay Ögün, "Kara Kemal (1875-1926)", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr>, erişim tarihi: 13.09.2022.

görüştüğü Cavid Bey'e, İsmail Hakkı Paşa hakkındaki şüphelerinde yanılmış olduğunu itiraf etmiştir.⁹

İşe Nezaretinin kurulmasına dair 30 Temmuz 1918 tarihli kararname, 17 Ağustos 1918'de *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanmış ve Kara Kemal İşe Nazırı olarak atanmıştır. Yalnızca halkın ve devlet memurlarının değil, ordunun beslenmesi de bu nezaretin uhdesine geçmiştir.¹⁰ Bu atamadan sonra bir kez daha tırmanmaya başlayan rekabet, ilgili bölümde göreceğimiz gibi, KC AG İstanbul Şubesi Müdürü Kraynik'in raporuna da yansımıştır.

İttihatçı liderlerle birlikte 2/3 Kasım gecesi Alman torpido gemisiyle Türkiye'yi terk eden İsmail Hakkı Paşa, önce Berlin'e gitmiş, akabinde İsviçre'ye yerleşmiştir. Cavid Bey 13 Ekim 1919'da günlüğüne "Freiburg'da İsmail Hakkı Paşa ile görüştüm. Bıyıklarını tıraş etmiş. Eğer bacak meselesi olmasa tanınmayacak. Halinden çok şikâyet etti. On bir ay hiç kimse ile görüşmeksizin yaşamış. Yanında tercümanlık eden bir doktor var. Parasız kalmaktan da korkuyor" yazmıştır.¹¹

İngiltere 4 Şubat 1920'de, Alman Hükümetine "İngiltere İmparatorluğu Tarafından Savaş Kanunları ve Kurallarını İhlal Etmekle Suçlanan ve Versay Antlaşması'nın 228-230. Maddeleri ve 28 Haziran 1919 Tarihli Protokol Uyarınca Almanya'nın Teslim Etmek Zorunda Olduğu Kişilerin Listesi" başlığı altında 97 kişilik bir liste sunmuştur. Listenin "Ermeni Katliamları" başlıklı VIII. bölümünde Almanya'da buldukları tahmin edilen dokuz İttihatçı arasında İsmail Hakkı Paşa da yer almıştır. Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa, Doktor Nazım, Doktor Bahaeettin Şakir, Azmi Bey ve Bedri Bey'in de dâhil olduğu grup, "Savaş sırasında Türk Hükümeti mensubu olarak ya da aynı dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde oynadıkları önemli rol çerçevesinde Ermeni katliamlarına dâhil olmak suretiyle savaş kanunları ve kurallarını ihlal" etmekle suçlanmıştır.¹²

9 Cavid Bey, *Meşrutîyet Ruznamesi*, C III, haz. Hasan Babacan-Servet Avcı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 458-460, 469-470.

10 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, C III, 1914-1918 Genel Savaş, Kısım IV Savaşın Sonu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 543-544.

11 Cavid Bey, *Meşrutîyet Ruznamesi*, C IV, haz. Hasan Babacan-Servet Avcı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 32.

12 BArch, R 3003/20057 (İmparatorluk Mahkemesi Başsavcılığı, Teslim Etme Listeleri 1919-1921, C 1).

Berlin'e sığındıktan sonra Moskova'ya giden Enver Paşa, Rus yetkililerle Anadolu'ya silah yardımı yapılması konusunu görüşmüş, Almanya'dan silah satın alınması durumunda bunun mümkün olabileceği cevabını alması üzerine Ekim 1920'de Berlin'e dönmüştür.¹³ Enver Paşa bu işlerde tecrübesi olan ve Almanya'da savaş sırasında tanıdığı birçok kişi bulunan Hakkı Paşa'ya danışmak üzere İsviçre'ye gitmiş ve ondan Anadolu'ya silah sevkiyatı için yardımcı olmasını istemiştir. Savaş sırasında kendisine yöneltilen yolsuzluk ithamları nedeniyle hayal kırıklığına uğrayan Hakkı Paşa, "esasen artık memleketin işleriyle uğraşmaktan vazgeçtiğini, çünkü iyilik edilse de anlaşılmadığını" söylemiş, buna rağmen Anadolu kendisini resmen görevlendirirse resmi olmamak kaydıyla çalışacağı cevabını vermiştir.¹⁴ Cavid Bey'in 18 Mayıs 1921'de günlüğüne düştüğü nota göre, TBMM Hükümeti Hariciye Nazırı Bekir Sami Bey, İsmail Hakkı Paşa'ya Almanya'da silah satın alması ve vuku bulan siparişlerin Anadolu Hükümeti namına gönderilmesine çalışması için tam yetki içeren bir mektup vermişti.¹⁵

İsmail Hakkı Paşa, Talat Paşa başta olmak üzere birçok kişi tarafından yolsuzluk yapmakla itham edilmişken, Mahmut Şevket Paşa ve Enver Paşa başta olmak üzere üst düzey Türk ve Alman yetkililer tarafından iftiralara maruz kalan dürüst ve çalışkan bir kahraman olarak övülmüştür.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi ve Hariciye Nazırı olarak görev yapmış olan Halil Menteşe hatıralarında İsmail Hakkı Paşa için "O, bir ayağını harp ederken kaybetmişti. O, haysiyet ve namusunu son nefesine kadar muhafaza etmiş bir kahramandır. Zavallı İsmail Hakkı Paşa, senin için neler, neler de söylenmişti" yazmıştır. Menteşe'ye göre, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa 1910'da Levazım Reisi İsmail Hakkı Bey hakkındaki yolsuzluk dedikodularının görüşüldüğü İttihat Terakki İdare Heyeti toplantısında,

Arkadaşlar, Levazım Reisi İsmail Hakkı Bey aleyhinde bir dedikodu olduğuna işittim. Benden istizah yapılmak isteniyormuş. Bana milyonlar verdiniz, ordunun teçhizatı için geceli gündüzlü çalışmaktayız. Ben bu zatın dirayetinden ve namuskârlığından

13 Kemal Özden, "Enver Paşa'nın Berlin'den Moskova'ya Geçme Girişimleri (1919-1920)", *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu, 25 Kasım 2014 Ankara, Bildiriler, C I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 185-250.

14 Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 79-80.

15 Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, C IV, s. 278.

eminim. Ondan başka birisinin daha iyi başaracağına da itimadım yoktur. Onun dirayeti karşısında manevralarını çeviremeyen birtakım madrabazlar bu cereyanı hâsıl etmiştir. Bana emniyetiniz yoksa onu bildiriniz, çekileyim, başkası Harbiye Nazırı olsun. Fakat ben işbaşında kaldıkça o adam değiştirilemez ve değiştirmem

şeklinde konuşmuştu. Paşa hakkındaki yolsuzluk dedikoduları, Birinci Dünya Savaşı sırasında da gündeme gelmişti. Savaş uzadıkça ülkedeki stoklar tükenmekteydi. Sınırlar kapalı olduğundan ithalat yapılamıyordu. Ülkede fabrikalar da yoktu. Bu nedenle Levazım Reisinin mallara el koymaları şiddetlenmekteydi. Bir gün İttihat ve Terakki Genel Merkezi'ne çağırılan Enver Paşa'ya, Levazım Reisinin değiştirilmesi için epeyce baskı yapılmıştı. Talat Paşa, *Enver değiştir artık bu adamı* diye adeta haykırmıştı. Enver Paşa ise "Arkadaşlar, söylediklerinizi dinledim. Hiçbiriniz bu adam hırsızdır demediniz. Ben orduyu yarı aç, yarı tok idare edebiliyorum ve bunu bu adamın kurduğu teşkilata, tesis ettiği nüfuza, namus ve dirayetine borçluyum. Ordunun ihtiyacını her şeye takdim etmek (öne almak) zorundayız. Tecrübe yapacak vaziyette değilim. Bu ağır mesuliyeti alamam" şeklinde cevap vermişti.¹⁶

Cavid Bey de Paşa hakkındaki yolsuzluk söylentilerine inanan İstanbul'daki bir Fransız yetkiliye 28 Aralık 1918'de verdiği cevaba ilişkin olarak,

İsmail Hakkı Paşa'nın şahsiyetinden bil-münasebe bahsettim. Kendisinin milyonlar kazandığını duymuş ve her fena şeye inanan ecnebler gibi buna inanmış. Benim kanaatimce bunun kat'iyen aslı olmadığını, İsmail Hakkı Paşa'nın şimendiferler idaresine kazandırdığını ve bu kazancın Almanların cebinden çıktığını, Almanlar üzerinde nasıl bir tesiri olduğunu, Almanya'nın bu memlekette en ziyade ürküttüğü adamın İsmail Hakkı Paşa olduğunu hikâye ettim

yazmıştır. Ayrıca 3 Şubat 1919'da günlüğüne, İstanbul'daki bir İngiliz yetkiliye İsmail Hakkı Paşa'nın ithalat mallarında stokçuluk yapmadığını, kazancını Almanlara sattığı eşyadan elde ettiğini, İtilafçıların bundan dolayı kendisini hatalı görmek şöyle dursun, heykelini dikmeleri gerektiğini söylediği notunu düşmüştür.¹⁷

16 *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Hatıraları*, haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 177-179.

17 Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, C III, s. 644, 673-674.

Talat Paşa hatıralarında Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ordusu'nda levazım hizmetinde istihdam edilen bazı subayların aşırı derecede suistimallerde bulunduğunu, ancak uzun süre Harbiye Nezareti Müsteşarı olarak görev yapmış olan *reisleri İsmail Hakkı Paşa tarafından şiddetle kayırılan* bu kişilerin cezalandırılması için Harbiye Nezaretine yapılan şikâyetlerin sonuçsuz kaldığına dikkat çekerek,

Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa hakkında defalarca Enver Paşa'ya şikâyetle bulunuldu. Enver Paşa, harbin devamı müddetince kendisine şiddetle muhtaç olduğunu ve İsmail Paşa'sız orduyu beslemek ve harbi devam ettirmek mümkün olmadığını beyan ve iddia etmekte ve daha ziyade ısrar edildikçe kendi istifasını ileri sürmekteydi. Harbin en buhranlı zamanında Enver Paşa'nın istifasını kabul, orduyu neticesi meçhul bir vaziyete koymak olacağından, buna hiçbir surette cesaret etmek mümkün olmadı

demiştir. Savaş sırasında Harbiye Nezaretine bağlı Askeri Demiryolları İdaresi'nin kurulduğuna dikkat çeken Talat Paşa, "Ne yazık ki, bu idarenin başında bulunan ve hak ve adalet fikrinden tamamen mahrum olan İsmail Hakkı Paşa'nın şahsı [...] yine pek çok suistimâllere sebebiyet verdi. İsmail Hakkı Paşa fazla gayretkeşlik neticesi halkı eziyor, diğer taraftan kayırdıklarını ihya ediyordu" yazarak sert eleştirisini sürdürmüştür.¹⁸ Talat Paşa'nın ağır ithamlarında, himayesi altındaki Kara Kemal ile Enver Paşa tarafından himaye edilen İsmail Hakkı Paşa arasında iase ve levazımat alanında yaşanan büyük rekabet te rol oynamış olsa gerektir.

Almanya'nın Sultançayır'daki bor tesisi ve rezervlerini ele geçirme girişiminde İsmail Hakkı Paşa engeline çarpan Liman von Sanders'e göre, İsmail Hakkı Paşa ordunun ihtiyaçlarını temin etmek için canla başla çalışmasına rağmen, iftiralara maruz kalan dürüst bir kişiydi. Moğol tipine yakın yüzündeki zeki ve canlı gözleri, Çinli tüccarlara özgü kurnazlığı yansıtmaktaydı. Çekingen dış görünüşüne rağmen, mert kişiliğiyle çevresine boyun eğmez bir enerji yaymaktaydı. Birçok kişinin düşman olduğu ve hor gördüğü İsmail Hakkı Paşa, önde gelen Jöntürkler arasında en fazla dikkat çekenlerden biriydi. Yemen'deki muharebede bir bacağına kaybetmişti. Osmanlı İmparatorluğu gibi çok geniş bir ülkede yetersiz ulaşım imkânlarına rağmen, ülkenin en uç noktalarında savaşan orduları giydirmek ve beslemek zorundaydı. İmparatorluğun tamamına yayılmış olan memurları ve ajanları aracılığıyla

18 Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaa*, haz. Atatürk'ün Bütün Eserleri Çalışma Grubu, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, s. 39-42.

ele geçirilebilen her şeye savaş tekâlifi olarak el koyan Paşa, geniş çevrelerin yalanları ve hırsızlıklarına maruz kaldığının farkındaydı. Kayser'in Enver Paşa'ya hediye ettiği otomobil İstanbul'a ulaştığında, ona dahi savaş tekâlifi olarak el koymuştu. Türkiye'deki tamamen düzensiz çalışma şartlarına rağmen, ordu için mümkün olan her şeyi yapmıştı. Bilindiği kadarıyla, İttihat ve Terakki'nin kasasıydı ve Enver Paşa'nın çiftlikler satın almasında aracılık etmişti. Bu nedenle çok sayıda akçeli işte yalnızca aracılık yapmış olmasına rağmen, bu işleri kendisini zenginleştirmek amacıyla yapmakla itham edilmişti.¹⁹

Üst düzey Alman makamlarının 1916'da Türkiye'ye gönderilen temsilcilerin ülkedeki belirli madenleri çıkarma ve ürünler satın alarak Almanya'ya ihraç etmeleri yönünde çalışmalar başlattığına dikkat çeken Sanders, bu girişimlerde yalnızca sınırlı ölçüde başarı sağlanabildiğini yazmıştır. Zira Alman temsilciler girişimlerinde büyük engellerle karşılaşmaktaydı, ancak bunların arkasında ekonomik gücün tamamını ele geçirmiş olan İsmail Hakkı Paşa'nın yer aldığını genellikle bilmemekteydi. Paşa sahip olduğu çok geniş imkânlar aracılığıyla ihracat işlemlerini zorlaştırıyor ve yavaşlatıyordu. Temsilcileri tek tek idare-i maslahat ediyor, birini diğerine karşı kullanıyor, genel olarak yalnızca kendi planları ve hedeflerine bağlı kalıyordu. Paşa en nihayetinde, elde edeceği diğer avantajlar karşılığında gerekli olduğunu düşündüğü kadarını temsilcilere veriyordu.²⁰

Osmanlı Kara Ordusu Genel Karargâhı Başkanı General Hans von Seeckt'e göre, savaş sırasında Türkiye'de yeknesak şekilde yönetilen bir hükümet yoktu. İsmail Hakkı Paşa ve Cavid Bey tamamen savaşa odaklanmış olan Enver Paşa'yı, ördükleri altın ağın içinde etkisiz hale getirmişti. Oysa Enver Paşa özgürce hareket edebilseydi, iç siyasette her şeyi yapabilirdi. Ancak eli kolu bağlıydı. Güçlü idrak kapasitesi ve enerjiye sahip olan Talat Paşa, kendisini ve partisini iktidarda tutabilmek için, kirli işlere bulaşmış kişilerin çıkarlarını da nazarı dikkate almak zorundaydı. İyi maaş alamayan ve yeterli ölçüde denetlenmeyen subaylar, ülkenin çıkarları yerine kendi maddi durumları ve siyasi konumlarını güvence altına almak için gayret göstermekteydi. Enver'in başında bulunduğu Harbiye Nezareti, kendi kendisini devre dışı bırakmıştı. Oysa savaş ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli olan bütün ticari faaliyetler, bu bakanlığın yetki alanındaydı. Ticari faaliyetlerin arkasında

19 Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei*, Verlag August Scherl, Berlin 1920, s. 56-57.

20 Sanders, *Fünf Jahre*, s. 196.

çoğunlukla, her şeye muktedir olan İsmail Hakkı Paşa yer almaktaydı. Enver Paşa onun etkisine mutlaka boyun eğmek zorundaydı. Ancak ülkenin ve ordunun hayatta kalmasının İsmail Hakkı sayesinde mümkün olduğu da itiraf edilmeliydi. Paşa ticari faaliyetlerinde elde edilen gelirden, bunun için gerekli olan kaynağı tahsis ediyordu.²¹

İsmail Hakkı Paşa, 17 Nisan 1934'te Kadıköy-Acıbadem-Kızlarağası'nda bir akrabasının evinde yoksulluk içinde vefat etmiş ve ertesi gün Karacaahmet Mezarlığı'na defnedilmiştir. Konuya ilişkin gazete haberine göre, Yemen isyanlarından birinde bir bacağı kaybettiği için total kalmış olan İsmail Hakkı Paşa, İttihat ve Terakki döneminde Harbiye Nezareti Levazım Reisliği ve Harbiye Müsteşarlığı görevlerini üstlenmişti. Harbi Umumi ilan edildikten sonra İaşe Reisliği de ilaveten Paşa'nın uhdesine verilmiş, memleket halkı bir zamanlar onun verdiği ekmekle yaşamıştı. Mütarekenin ilk günlerinde Avrupa'ya kaçan ve Milli zaferden birkaç sene sonra İstanbul'a gelen Paşa, bazı yabancı şirketler hesabına müteahhitlik yapmak istemiş, ancak başarılı olamamıştı. Zamanında vagon tahsis etmek ya da müteahhitlik yaptırmak suretiyle kolayca servet sahibi ettiği kişilerin hiçbirinden yardım görmemiş, birkaç Musevi müteahhit kendisine az miktarda yardımda bulunmuş, bilahare onlar da selamı sabahı kesmişti. İstanbul'a geldikten sonra Beyoğlu'nda Bristol ve Kontinental otellerinde çok basit ve hatta fakir şekilde yaşamış ve parasızlıktan şikâyetçi olmuştu.²²

Yarbay Ethem Bey (BORAL)

İsmail Hakkı Paşa'dan aldığı emirleri Sultançayır'da kararlı bir şekilde uygulayan Yarbay Ethem Bey'in kimliğinin tespit edilmesi için ATASE biyografi yayınlarında yapılan tarama sonucunda, tek uygun isim olarak Ethem Servet Boral tespit edilmiştir. Kara Kuvvetleri Komutanlığı'ndaki şahsi dosyasında yer alan bilgilere göre, Kurmay Albay rütbesiyle emekli olan Boral'ın, Sultançayır bor tesisinin Almanlara teslim edilmemesinde oynadığı rolden dolayı (Bor madenini Almanların elinden alan kişi olarak) Boral soyadını aldığı anlaşılmaktadır. 1876'da Kafkasya'da doğmuştur. Moranoğullarından İdris Bey'in oğludur. 14 Mart 1897'de girdiği Harp Okulundan 17 Aralık 1899'da teğmen, Harp Akademisi'nden 15 Kasım 1902'de mümtaz yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 25 Şubat 1931'de emekli olmuş ve 21 Eylül 1956'da vefat etmiştir.

21 *Seeckt. Aus seinem Leben 1918-1936*, haz. Friedrich von Rabenau, Von Hase & Koehler Verlag, Leipzig 1940, s. 103-104.

22 "Topal İsmail Hakkı Paşa Dün Öldü", *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1934, s. 5.

KC AG belgelerinde Ethem Bey'in Sultançayır'da görevli olduğu 1916-1918 döneminde binbaşı (Major) rütbesine sahip olduğu bilgisi yer almaktadır. Şahsi dosyasındaki bilgilere göre ise, 27 Nisan 1911'de kurmay binbaşı, 23 Eylül 1915'te kurmay yarıbay (kaymakam) ve 1 Mart 1921'de kurmay albay olmuştur. KC AG raporunu kaleme alan kişinin, bu rütbenin Almanca karşılığının binbaşı olduğunu farz ettiği anlaşılmaktadır. Ethem Bey'in 25 Ocak 1917'de Harbiye Nezareti İhracat Şubesi Müdürü olduğu, 3 Eylül 1917'de Alman İmparatorluğu İkinci Sınıf Demir Salıp Nişanı ile taltif edildiği ve 12 Nisan 1918'de tedavi için Almanya'ya gittiği yönündeki bilgiler, onun Sultançayır'dan Almanya'ya pandermite ihracatı göreviyle uyumaktadır. 1 Temmuz 1920'de İstiklal Savaşı'na katılmak üzere Anadolu'ya geçtikten sonra 17 Temmuz 1920'de Millî Savunma Bakanlığı Satın Alma Komisyonu Başkanı ve 19 Kasım 1920'de Levazımat-ı Umumiye Başkanı olduğu yönündeki bilgiler de onun Osmanlı dönemindeki levazımat geçmişine işaret etmektedir.²³

Sultançayır Bor Minerali Pandermite Tesisi

Atom numarası 5 olan Bor (B) elementi doğada saf olarak değil, diğer elementlerle yaptığı bileşikler halinde bulunmaktadır. Bunlardan biri olan pandermite mineralinin kimyasal bileşimi, $\text{Ca}_4\text{B}_{10}\text{O}_{19}\cdot 7\text{H}_2\text{O}$ şeklindedir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'ya ihraç edilen pandermite, işlenerek borik asit (H_3BO_3) ve boraksa ($\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7\cdot 10\text{H}_2\text{O}$) dönüştürülerek kullanılmıştır. Sultançayır'da çıkarılan pandermite, Bandırma (*Pandermite*) Limanı'ndan ihraç edildiği için, literatürdeki adını bu limandan almıştır.

23 *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, C III, haz. Hülya Tokar-Nurcan Aslan, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, s. 18-20.

Uzmanlar elde kesin veriler olmamakla birlikte, yaklaşık 100 yıl süren üretim sonucunda Sultançayır pandermite rezervinin büyük bir bölümünün tükenmiş olduğunun söylenebileceğine dikkat çekmektedir.²⁴

Sultançayır Pandermite Tesisi Teknik Müdürü Yüksek Mühendis A. Schlüter tarafından Ağustos 1918'de kaleme alınan ve on yıl sonra genişletilerek yayınlanan bilirkişi raporuna göre, merkezi Londra'da olan *Borax Consolidated Limited* şirketine ait olan tesis, Bandırma'nın yaklaşık 70 kilometre doğusunda ve Bandırma-İzmir Kasaba Demiryolu hattı üzerindeki Susurluk ve Ömerköy tren istasyonlarının yakınında yer almaktaydı. 3.500 hektar genişliğindeki arazi üzerinde dokuz maden arama imtiyaz sahası bulunmaktaydı. Bunların tamamı son 30 yıl içinde İngiliz şirketi tarafından tedricen satın alınmıştı. Şirket bu suretle Küçük Asya'da bor içerikli pandermite minerali alanında monopol konumuna ulaşmıştı. Eski imtiyaz sahaları şunlardı: (1) Yaklaşık 50 yıl önce Fransız *Mine Desmazures* şirketi tarafından edinilen ve İngiliz şirketinin yaklaşık 30 yıl önce satın aldığı ana imtiyaz sahası, (2) Aziziye ya da Paşa Madeni olarak ta adlandırılan *Mine de la Co-Lyonnaise*, (3) *Mine de Firese*, (4) *Permis de Bunning*, (5) *Mine de Daniell*, (6) *Concession Tubini*, (7) *Mine de Whittall*, (8) *Nicoladies sahası* ve (9) Ömerköy civarındaki *Permis de Bunning*.

Sultançayır'da işletilmeye hazır durumda üç pandermite ocağı bulunmaktaydı: *Aziziye*, *Borax Cons. Ltd.* ve *Mine de Friese*. Ayrıca, Demirkapı civarında 20 yıldan beri âtil durumda olan Tubini sahasının batısındaki ocak bulunmaktaydı. Tesiste çıkarılan pandermite Ömerköy'deki tren istasyonu üzerinden Bandırma Limanı'na nakledilmesi için 6,4 kilometre uzunluğunda teleferik hattı inşa edilmişti. Ancak hattın çelik halatları, Çanakkale Boğazı'nın düşman gemilerine kapatılması için kullanılmak üzere sökülüştü. Bu nedenle, ürünün bir sonraki Susurluk tren istasyonuna karayoluyla nakledilmesi gerekli olacaktı. Tesiste maden çıkarma konveyörü binaları, bir adet büyük ve dört adet küçük Babcock & Wilcox marka buhar kazanıyla çalışan elektrik santrali, pandermite yabancı maddelerden temizlendiği büyük bir bina, alet-edevat deposu, barut deposu, büro binaları, işçiler ve memurlar için lojmanlar bulunmaktaydı. İkinci kalite pandermite kalitesinin yükseltilmesi için kurulan kalsinasyon tesisindeki makinelerin

24 Sultançayır pandermite havzası için: İbrahim Gündoğan/Cahit Helvacı, "Sultançayır (Susurluk-Balıkesir) Boratlı Jips Havzasının Jeolojisi ve Ekonomik Potansiyeli", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, C 36, Şubat 1993, s. 159-172. Bor hakkında genel bilgi için: Hakan Yiğitbaşoğlu, "Türkiye İçin Önemli Bir Maden: Bor", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C 2, S. 2, 2004, s. 13-25.

bir kısmı sökülmiş ya da uzun zamandır âtil kaldığı için kullanılamaz hale gelmişti.

1.900.000 m² genişliğindeki maden sahasında 836.000 ton birinci sınıf pandermite rezervi bulunduğu tahmin edilmekteydi. Bu rezerv senede 18.000 ton pandermite çıkarılması durumunda, Almanya'nın 45 yıllık [Kesin rakam $836.000 + 18.000 = 46,444$ yıl] bor ihtiyacını karşılayabilecekti. Sultançayır maden rezervleri ve tesisinin toplam değeri 7.500.000 milyon Mark olarak tahmin edilmişti. Bu durumda 1 ton pandermite değeri 9 Mark'tı [Kesin rakam $7.500.000 + 836.000 = 8,97$ Mark]. İngiliz Borax şirketinin Sultançayır imtiyazları ve tesisi için 10 milyon Mark'ın üzerinde yatırım yaptığı söylenmekteydi. Çok eski ve yetersiz olan tesisin modernleştirilmesi için, 650.000 Mark yatırım yapılması öngörülmüştü.²⁵

Kraynik 31 Temmuz 1917'de, Berlin merkezine tesise ait aşağıda sıralanan on fotoğrafı göndermiştir:

1. Tesisin genel görünüşü
2. Kazan, makine daireleri ve konveyör binaları
- 3/4. Pandermite yabancı maddelerden temizlendiği binanın iç görünüşü
5. Yükleme rampası
6. Pandermite ufalama binası
7. II. Kalite pandermite iyileştirme binası
8. İşçi lojmanı ve bürolar
9. Memur lojmanları
10. Şirkete ait fayton ve sürücüsü.²⁶

Günümüze ulaşan yegâne fotoğraflardan dördü, bildiri ekinde sunulmuştur.

KC AG İstanbul Şubesinin 6 Ekim-31 Aralık 1916 Dönemi Faaliyetleri

KC AG İstanbul Şubesinin 6 Ekim 1916-9 Kasım 1918 dönemindeki faaliyetleri, Kraynik tarafından 21 Ekim 1919 tarihli 42 sayfalık raporda özetlenmiştir. Şirketin faaliyetleri, daktilo yazılı bu rapor temel alınarak ve gerekli görülen yerlerde diğer şirket belgeleri ve kaynaklarla desteklenerek

25 BArch, R 8729/269 (Sultançayır'da Borax Consolidated Limited Şirketi'ne ait mal varlığına ilişkin bilirkişi raporu), s. 28-42. Ayrıca bk. A. Schlüter, *Das Pandermitevorkommen von Sultan Tschair*, Druck und Verlag von Wilhelm Knapp, Halle (Saale) 1928, s. 2-4.

26 Fotoğraflar için: BArch, R 8729/271, s. 1-11; Kraynik'in yazısı için: BArch, R 8729/272, s. 2.

tasvir edilmiştir. Raporunda yer alan bilgilere göre, KC AG'nin İstanbul Şubesini kurmak ve işletmekle görevlendirilen ilk müdür Zeiss ve daha sonra onun görevini üstlenecek olan Yüksek Mühendis Krainik 6 Ekim 1916'da İstanbul'a gelmiştir. Almanya'nın yanı sıra Avusturya-Macaristan harp sanayiinin de acilen ihtiyaç duyduğu bor minerali pandermit, kükürt/kükürt taşı, makine yağı, reçine, ecza kimyasalı gibi ham, yarı mamul ve mamul maddeleri tedarik etmek üzere Türkiye'ye gönderilen Zeiss ve Krainik, İstanbul'da Türk ve Alman resmi makamları ile Harp Metalleri gibi diğer Alman harp şirketlerinin temsilcileriyle temas kurduktan sonra, 20 Ekim'de Galata Hüdavendigar Han'da²⁷ dört odalı bir büro kiralarak işe başlamıştır.

KC AG İstanbul Şubesi faaliyete geçmezden kısa bir süre önce Türkiye'de yürürlüğe girmiş olan katı ihracat mevzuatı uyarınca, yeni ihracat vesikası tanzim edilmesine filen son verilmiştir. Prusya Harp Bakanlığı İstanbul Temsilciliği bunun üzerine Türk resmi makamları üzerinde baskı uygulamak amacıyla Alman savaş şirketlerine Türkiye'den mal satın alma yasağı getirmiştir. Yasak kalkıncaya kadar piyasa araştırması yapan Krainik, İzmir'de yerleşik şirketlerden (*Abott, Whittal, Keun, Lavino, Cramer* vd.) makine yağı satın alınabileceğini, Keçiborlu'da çıkarılan kükürdün yalnızca Bakırköy'deki barut ve Tophane'deki top fabrikalarının ihtiyacını karşılayabildiğini tespit etmiştir. Pandermit tedariki için Sultançayır'da İngiliz Borax Consolidated Ltd. şirketine ait ocaklar ve tesisin KC AG ve İstanbul'da Prof. Dr. Gottlob Eduard Linck²⁸ tarafından temsil edilen iki Alman şirketi (*Schott & Genossen/Jena* ve *Deutsche Gold und Silberscheideanstalt/Frankfurt am Main*) tarafından ortaklaşa devralınması için Alman-Şark Ticaret Şirketi (*Deutsch-Orientalische Handelsgesellschaft*) Direktörü Brouwer ve Osmanlı Mebusu Emanuel Karasu aracılığıyla Harbiye Nezareti Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar Umumi İdaresi Başkanı Ferik İsmail Hakkı Paşa ile sürdürülen müzakereler, Harbiye Nezaretinin pasif direnişi nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Krainik raporunda, Umumi İdare başta olmak üzere Türk askeri makamlarının rüşvet alması ve keyfi hareket tarzından şikâyetçi olmuş ve üst düzey Türk subayları ve memurlarının kontrolü altındaki

27 Galata Rıhtım Caddesi'nde. *İstanbul Hanları Alfabetik Rehberi*, haz. İstanbul Umum Han Odabaşları Derneği, İstanbul (Sene yok).

28 Jena Üniversitesi Mineraloji ve Jeoloji Enstitüsü Öğretim Görevlisi Prof. Dr. Gottlob Linck'in (1858-1947) Sultançayır pandermit minareli hakkında yayınladığı makale için bkz.: G. [Gottlob] Linck, "Über den Pandermit von Sultan Tschair in Kleinasien", *Centralblatt für Mineralogie, Geologie und Paläontologie*, Jahrgang 1923, s. 193-200.

vagon ticareti sisteminin, mal sevkiyatının önünde önemli bir engel teşkil edeceğinin anlaşıldığını vurgulamıştır. Şirket 1916 sonuna kadar Almanya ve Avusturya-Macaristan'a harp kimyasalı ihraç edememiştir. Linck ve Kraynik 19 Aralık'ta rapor sunmak üzere Berlin'e hareket etmiştir.²⁹

KC AG İstanbul Şubesinin 1 Ocak-24 Şubat 1917 Dönemi Faaliyetleri

KC AG İstanbul Şubesi Müdürü Zeiss, Linck ve Kraynik'in Berlin'de bulunduğu günlerde KC AG'nin Berlin'deki merkez yönetimi ve KRA Kimya Dairesi ile sürdürdüğü görüşmelerden sonra, Keçiözümlü'deki kükürt tesisinin KC AG tarafından devralınması planından vazgeçmiş ve Linck tarafından İstanbul'da temsil edilen iki Alman şirketiyle iş birliğine son verilmesini kararlaştırmıştır. KC AG bu suretle, Türkiye piyasasından kimyasal madde temin etmenin yanı sıra, pandermit işlerinin tamamından da sorumlu tek şirket olmuştur.

Linck ve Kraynik 26 Ocak'ta İstanbul'a döndükten sonra, Prusya Harp Bakanlığı İstanbul Temsilcisi aynı gün yürürlükte olan ihracat hükümlerinde Almanya'nın lehine kolaylıklar sağlanması şartıyla Türkiye'de harp malzemesi satın alınmasına izin vermiştir. Ancak konuya ilişkin olarak sürdürülen müzakerelerden, Alman tarafını tatmin edici bir sonuç çıkmamıştır. Kimyasal madde fiyatları yapılan spekülasyonlar nedeniyle sürekli olarak arttığı için, 10 Şubat'ta ham, yarı mamul ve mamul madde kimyasalların satın alınarak depolanması ve bunların uygun bir zamanda ihraç edilmesi kararlaştırılmıştır.³⁰

Linck ve Kraynik 10 Şubat'ta Borax Consolidated Ltd. şirketine ait olan ocakları ve tesisi devralmak üzere Sultançayırı'na gitmiştir. Orada görevli olan İşletme Müdürü Başmadenci Böhmer, Başteknisyen Weinhardt, Askeri Hastane Başhekimi Dr. Brenner, bir Alman sihiye eri ve bir Türk eri tarafından devir işlemi için gerekli bütün teknik hazırlıklar yapılmış durumdaydı. Yarbay Ethem Bey de İsmail Hakkı Paşa'nın temsilcisi olarak orada bulunmaktaydı. Linck âtil durumdaki tesisin eski İngiliz Müdürü Charles Bunning'e maden tesisi ve ocaklara el konulduğunu ve madenin savaş boyunca Prusya Harp Bakanlığı tarafından işletileceğini bildirerek, anahtarları teslim etmesini istemiştir. Bunning ise el koyma işleminden haberi olmadığı karşılığını vererek, talebe karşı çıkmıştır. Linck bunun

29 BAArch, R 8729/268 (İstanbul Şubesinin 6 Ekim 1916-9 Kasım 1918 dönemi faaliyet raporu), s. 1-8.

30 BAArch, R 8729/268, s. 8-10.

üzerine, Bandırma'da bulunan Alman Askeri Misyonu Komutanı Mareşal Liman von Sanders'e telgraf çekerek, Bunning'in ailesiyle birlikte tesisten uzaklaştırılmasını sağlamasını rica etmiştir. Ethem Bey el koyma işlemine ilişkin net bir emir almadığını ve kendisine telgrafla İsmail Hakkı Paşa'nın İstanbul'da İngiliz şirketin temsilcisi Vitalis ile tesisin devralınmasına ilişkin müzakere sürdürdüğünün bildirildiğini belirtmiştir. Bunun üzerine el koyma işlemi uygulanamamıştır. Linck ve Kraynik 20 Şubat'ta İstanbul'a dönmüştür. İsmail Hakkı Paşa'nın temsilcisi Yarbay Refik Bey Kraynik'e, Levazım Dairesi'nin İngiliz şirketi tarafından çıkarılacak pandermitin Türkiye tarafından satın alınarak pazarlanmasına ilişkin sözleşme imzaladığını söylemiştir.

Bunning 16 Şubat'ta Liman von Sanders'in emri üzerine, ailesiyle birlikte Konya'da enterne edilmiştir. İsmail Hakkı Paşa buna tepki olarak, Ethem Bey'e Sultançayır ocaklarının Almanların kullanımına kapatılmasını emretmiştir. Bölgedeki Alman personel, hiçbir iş yapmaksızın beklemeye başlamıştır. Sultançayır'dan ihraç edilmek üzere Yedikule'ye sevk edilmiş olan 200 ton eski İngiliz ürünü pandermit, Askeri Demiryolları ve Limanlar Genel Müdürlüğünün pasif direnişi nedeniyle vagonlara yüklenememiştir.³¹

Müdür Zeiss'in 24 Şubat'ta geri dönmek üzere Berlin'e gitmesinden sonra KC AG İstanbul Şubesinin yönetimini tek başına üstlenen Kraynik³², 1917 yılındaki müteakip faaliyetleri ayrı bir dönem olarak özetlemiştir.

KC AG İstanbul Şubesinin 24 Şubat-31 Aralık 1917 Dönemi Faaliyetleri

Osmanlı Harbiye Nezareti ile Prusya Harp Bakanlığı Murahhası Binbaşı Michelis ve Avusturya-Macaristan Harp Bakanlığı Murahhası Yüzbaşı Langenhan arasında Savaş Malzemesi Ticareti ve İhracatı Anlaşması imzalanmasına ilişkin olarak 13 Şubat'ta başlatılan müzakereler, 16 Mart'ta sonuçlanmıştır. Kraynik faaliyet raporunda, ihracat yönetmeliği haftalar sonra yayınlandığı için uygulamanın geciktiğini, Harbiye Nezaretinde ayrı bir İhracat Dairesi oluşturulduğunu, savaş şirketleri için ihracat vesikalarının bu daire tarafından tanzim edilmeye başlandığını, Daire Başkanı'na (Ethem Servet Boral) yeterli miktarda *ikna parası* verilmemesi durumunda talep edilen ihracat vesikasının tanzim edilmediğini, İsmail Hakkı Paşa'nın ithalat ve ihracat alanlarında *Türkiye'nin ekonomi diktatörü* haline geldiğini, KC AG'nin bu durumu kendisi için avantaja dönüştürerek işleri doğrudan

31 BArch, R 8729/268, s. 13-14.

32 BArch, R 8729/268, s. 10.

İsmail Hakkı Paşa ya da temsilcisiyle temas kurarak hızla halletme imkânına kavuştuğunu yazmıştır.³³

Kraynik Linck'in 20 Mart'ta Berlin'e gitmesinden sonra, Sultançayır tesisinin devralınması ve pandermite satış sözleşmesi imzalanması için İsmail Hakkı Paşa ile tekrar temas kurmuştur. Paşa bunun üzerine Türk-Alman Savaş Malzemesi Ticareti ve İhracatı Anlaşması'nda düzenlenmeyen pandermite ihracatı konusunu Ticaret Nazırı³⁴ ile görüşmüş ve pandermite için ton başına 43,5 TL fiktif satış bedeli üzerinden %7 ihracat ve %16 maden vergisi (43,5x0,23=10,005 Lira) alınması konusunda uzlaşma sağlamıştır. KC AG'ye ton başına 25 TL fiktif fiyat üzerinden aynı oranda vergi (25x0,23=5,75 Lira) ödemesini öneren Paşa, vergi farkını kendisinin üstleneceğini belirtmiştir. Hakkı Paşa bilahare yazılı sözleşme imzalamak üzere sözlü olarak, Sultançayır'da çıkarılacak 1.000 ton pandermite ton başına 22 TL (18 TL satış bedeli + 4 TL bilinmeyen tarafa) karşılığında Bandırma Limanı'nda KC AG'ye teslim etme teminatında bulunmuştur. KC AG, 13 Nisan'da Alman Şark Ticaret Şirketi aracılığıyla 1.000 ton pandermite için ihracat vesikası almıştır. Akabinde İstanbul'da bekletilen eski İngiliz üretimi 150 ton pandermite, 17 Nisan'da üç vagonla Budapeşte'ye gönderilmiştir. Almanya bu suretle çok yetersiz de olsa, acilen ihtiyaç duyduğu Anadolu pandermite ilk kez sahip olabilmıştır.³⁵

Hakkı Paşa müteakip müzakerelerde, Prusya Harp Bakanlığı İstanbul Temsilciliği tarafından önceden yapılmış olan işletme ve satış sözleşmeleri önerilerini reddetmiş ve yeni önerilerde bulunma hakkını saklı tutmuştur. 1.000 ton pandermite hazır hale getirilmesi, Sultançayır'da Ethem Bey'le yaşanan sorunlar nedeniyle gecikmiştir. Prusya Harp Bakanlığı İstanbul Temsilciliği Maden Dairesi Başkanı Konsolos Fritsch ile Hakkı Paşa arasında sağlanan mutabakat uyarınca, Sultançayır'daki Alman personel 14 Mayıs'ta, Umumi İdare yeni kararlar alıncaya kadar 14 gün için geri çekilmiştir. Tesiste bekçi olarak yalnızca bir Alman görevli kalmıştır. Konya'da enterne edilmiş durumda olan Bunning ve ailesi, İsmail Hakkı Paşa'nın girişimi üzerine 18 Mayıs'ta İstanbul'a getirilerek serbest bırakılmıştır. İsmail Hakkı Paşa Bunning'i 25 Mayıs'ta, ücret ödenmeyen Danışman Mühendis olarak rapor hazırlaması için Sultançayır'a göndermiştir. Fritsch, Bunning'i yolculuk

33 BArch, R 8729/268, s. 16.

34 Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Özkan (1885-1938).

35 BArch, R 8729/268, s. 22.

sırasında tutuklatarak İstanbul'a geri getirtmiştir. Kraynik raporunda, İsmail Hakkı Paşa'nın Bunning'e Almanlardan daha fazla yetkiler tanıdığına dikkat çekerek, bu şartlar altında hedeflerine ulaşmalarının asla mümkün olmayacağını vurgulamıştır. İsmail Hakkı Paşa bu gelişmeden sonra, sözleşmenin uygulanmasını sürüncemede bırakmıştır.

Bunun üzerine Bunning ile görüşen Kraynik, Hakkı Paşa'yı pandermite tesisinin KC AG tarafından işletilmesine ikna etmesi durumunda, kendisine savaş süresince ailesiyle birlikte Sultançayır'da ikamet etme izni vereceklerini söylemiştir. Bunning'le görüşen Hakkı Paşa, tesisin KC AG tarafından işletilmesini, yönetimin Umumi İdare'nin uhdesinde kalması şartıyla kabul etmiştir. 5 Haziran'da aşağıdaki sözleşme imzalanmıştır:

1. Sultançayır ocakları ve tesisi Türklerin yönetimi altında olacak ve ayda asgari 300 ton birinci kalite pandermite çıkarılacaktır.
2. Türk yönetimi öngörülmeyen nakliyat güçlüklerinin ortaya çıkmaması durumunda, çıkarılacak pandermite Bandırma Limanı'na kadar ücretsiz nakledecektir.
3. Ömerköy'de depolanmış olan yaklaşık 250-300 ton pandermite Türk tarafınca Bandırma'ya ücretsiz nakledilecektir.
4. Prusya Harp Bakanlığı Başmühendis Teğmen Schlüter'i temsilcisi ve bilirkişi olarak Sultançayır'a gönderecektir. Schlüter tesiste Alman denetleme memuru olarak görev yapacak ve Türk işletme yönetiminin arzu etmesi durumunda danışmanlık hizmeti sunacaktır.
5. Schlüter'e asistanı Böhme ve tercümanı Weinhardt eşlik edecektir.
6. Türk İşletme Müdürü Yarbay Ethem Bey, yukarıdaki üç kişiye Sultançayır'da ikamet etme imkânı sunacak ve bu kişilerin gıda maddesi, ulaşım aracı ve şahsi hizmetli temin etmeleri ve görevlerini yerine getirmeleri için gerekli olan her türlü kolaylığı sağlayacaktır.

Teğmen Schlüter 9 Haziran'da ekibiyle birlikte Sultançayır'a hareket etmiştir. Kraynik'in raporunda yazdığına göre, pandermite çıkarma işlemi *Entrikacı Ethem Bey ve ona bağlı Türk makamlarıyla yaşanan bazı şahsi sırtüşmeler haricinde* tatmin edici şekilde sürdürülmüştür.³⁶

Madende vasıfsız işçi olarak, askerlik hizmeti için sakıncalı görülen Rum ve

36 BAArch, R 8729/268, s. 22-24; R 8729/271, s. 46-49.

Ermeniler ile askerlik hizmetine elverişli olmayan Türkler çalıştırılmıştır.³⁷ Çıkarılan pandermi, Sultançayır-Susurluk Tren İstasyonu-Bandırma Limanı-Yedikule Limanı üzerinden demiryoluyla Budapeşte'deki Hammadde Kabul Komisyonu'na nakledilmiştir. Pandermi'in Susurluk'a kadar nakliyatı için öküz arabası ve deve yeterli olmamıştır. Alman Askeri Misyonu'na yapılan kamyon tahsisi başvurusu üzerine, 15 Ağustos'ta bir astsubay ve dört erle birlikte iki kamyon Sultançayır'a gelmiştir. Ulaşım altyapısı yetersiz olduğu için 1918 başına kadar güç şartlar altında sürdürülen nakliyat işlemi, köprü ve yol inşaatının tamamlanmasından sonra düzenli şekilde devam ettirilmiştir. Susurluk-Bandırma demiryolu hattı için vagon temin edilmesinde sorunlar yaşanmıştır. Bandırma-Yedikule güzergâhında da yelkenli ya da motorlu tekne kiralınmasında güçlüklerle karşılaşmıştır. 1917'de Yedikule'den Budapeşte'ye aşağıdaki pandermi sevkiyatları yapılmıştır:

Nisan	150,163 ton
Mayıs	---
Haziran	144,390 ton
Temmuz	347,155 ton
Ağustos	125,494 ton
Eylül	94,370 ton
Ekim	115,826 ton
Kasım	28,385 ton
Aralık	22,634 ton
Toplam	1.028,417 ton ³⁸

Budapeşte'ye gönderilen pandermi, Almanya ile Avusturya-Macaristan Harp Bakanlıkları arasında 11:10 oranına göre paylaştırılmıştır. Almanya tarafından Avusturya-Macaristan'a ihraç edilen cam için kullanılan pandermi miktarı, Almanya'nın payına eklenmiştir. Türkiye'den getirilen pandermi, aşağıdaki fabrikalarda boraks ve borik aside dönüştürülmüştür.

37 Schlüter, *Das Pandermivorkommen von Sultan Tschair*, s. III.

38 BArch, R 8729/268, s. 25-26.

- Chemische Fabrik Grünau, sahibi Landshoff & Meyer, Grünau: Boraks
- Chemische Fabrik Güstrow, sahibi Dr. Hillringhaus & Dr. Heilmann, Güstrow: Boraks
- Chemische Fabrik auf Aktien, eski sahibi E. Schering, Berlin: Borik asit
- Firma Gebr. Borchers, Goslar, Borik asit.

%44 oranında B₂O₃ içeren birinci kalite 100 kg pandermitten 105-107,5 kg boraks ya da 70 kg borik asit elde edilmiştir.³⁹

Diğer yandan, Alman tarafı maden çıkarma ve nakliyatı ile pandermitten arama sahalarının devir işlerini kolaylaştırmak ve hızlandırmak için rüşvetçiliği teşvik etmiştir. Kraynik Schlüter'e gönderdiği 27 Ekim 1917 tarihli mektubunda Prusya Harp Bakanlığı İstanbul Temsilciliği Maden Dairesi'nin, Tesis Müdürü Ethem Bey'e *şükran parası (Gratifikation)* verilmeksizin işlerin yürümeyeceği görüşünde olduğunu, başlangıçta ayda 15-20 TL ödeme yapılmasını yeterli gördüklerini, olağanüstü hizmetleri karşılığında ise ona daha fazla ödeme yapabileceklerini, pandermitten Susurluk Tren İstasyonu'ndan Bandırma'ya nakliyat işinin hızlandırılması için de istasyon şefine aynı şekilde ödeme yapılacağını yazmıştır.⁴⁰ Schlüter 31 Ekim 1917 tarihli cevabi mektubunda, Ethem Bey'e işlerin halledilmesi için sürdürdüğü gayretlerin karşılığını vereceklerini söylediğini, ancak ödemenin her ay düzenli olarak değil, sunulacak hizmete bağlı olarak zaman zaman yapılmasından yana olduğunu, örneğin pandermitten arama sahalarının devredilmesine ilişkin müzakerelerdeki hizmetleri karşılığında ona 50 TL vermeyi düşündüğünü ve bunun için gerekli izni beklediğini yazmıştır.⁴¹

KC AG İstanbul Şubesinin 1 Ocak-9 Kasım 1918 Dönemi Faaliyetleri

Binbaşı Meier 1918 Ocak ortalarında Prusya Harp Bakanlığı'nın İstanbul Temsilciliği Murahhası olarak atanmıştır. Maden ve İhracat Daireleri Meier'e bağlanmıştır. Kraynik 22-26 Mart'ta, Avusturya-Macaristan Harp Bakanlığı Şube Müdürü Dr. Rovelli'nin yönetimindeki Avusturya heyetiyle birlikte Sultançayır'daki pandermitten sahalarında incelemelerde bulunmuş ve nakliyat meselesini istişare etmiştir. Kraynik 16 Nisan'da pandermitten fiyatları ve imtiyaz konularını görüşmek ve KC AG'nin Türkiye'deki faaliyetleri hakkında rapor sunmak üzere Berlin'e gitmiş, İstanbul'daki vekili Teğmen

39 BArch, R 8729/1, s. 27-28.

40 BArch, R 8729/274, s. 153/156.

41 BArch, R 8729/274, s. 116/119.

Avukat Dr. Adolf Ihde lekeli hummaya yakalandığı için 3 Mayıs'ta İstanbul'a dönmüştür.⁴²

KC AG 1.000 ton tutarındaki ilk parti pandermitin nakledilmesinden sonra, Alman Şark Ticaret Şirketi aracılığıyla 2.000 ton pandermite için yeni ihracat vesikası temin etmiştir. Ancak İsmail Hakkı Paşa'nın söz verdiği yazılı ihracat sözleşmesi, bir türlü imzalanamamıştı ve bu nedenle ihraç edilmiş olan pandermite için mahsuplaşma yapılamamaktaydı. Konsolos Fritsch fiyat meselesini açıklığa kavuşturmak ve Hakkı Paşa ile sözleşme imzalamak için aylarca beyhude bir şekilde uğraşmıştı. Durum o denli karmaşık bir hal almıştı ki, arabuluculuk yapmak için devreye giren Direktör Brouwer, kendisini bu meselenin dışında tutmak zorunda kalmıştı. Berlin'deki temasları sırasında KC AG merkezini Konsolos Fritsch'in pandermite meselesine yetkisiz bir şekilde müdahale etmesine son verilmesi için ikna eden Kraynik, İstanbul'a döndükten sonra İsmail Hakkı Paşa ile pandermite satış sözleşmesi imzalamak için harekete geçmiştir. Mayıs'ta imzalanan satış sözleşmesi uyarınca, o güne kadar sevk edilmiş olan 2.000 ton pandermite için Nisan 1917'de sağlanan sözlü mutabakata uygun olarak ton başına 18,00 Lira + 4,00 Lira bilinmeyen tarafa + 5,75 Lira ihracat ve maden vergisi, 30 Nisan 1918'e kadar çıkarılan ve İstanbul'da teslim edilen yaklaşık 7.000 ton pandermite için ton başına 32,00 TL satış bedeli + 1,5 TL bilinmeyen tarafa + 9,90 TL maden ve ihracat vergisi ödenmiştir. Bu sözleşme haricinde sağlanan özel mutabakat uyarınca yaklaşık 1.000 ton pandermite içinse, ton başına 26,00 TL + 2,00 TL bilinmeyen tarafa ödenmiştir. Raporunda son parti pandermite için ne kadar vergi ödendiğini belirtmeyen Kraynik, son olarak temin ettikleri 2.000 ton pandermite ihracat vesikası için 13.920 TL ihracat ve maden vergisi ödediklerini (ton başına 6,96 TL), ancak bu ihracatın yapılamadığını, Alman Hükümeti'nin Türkiye ile yapacağı muhtemel mahsuplaşmada bu meblağın talep edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁴³

Kraynik Berlin merkezine gönderdiği 25 Mayıs 1918 tarihli yazısında, 7.000 ton pandermite karşılığında o güne kadar *bilinmeyen taraf* için ton başına ödedikleri 4 TL yerine *bir bilinmeyen tarafa* yalnızca 1,5 TL ödeyeceklerine, dolayısıyla ton başına 2,5 TL tasarruf yapacaklarına dikkat çekmiştir. Pandermite satışında o güne kadar aracılık yapan Brouwer ve Karasu'nun devreden çıkarıldığını, bu nedenle ödemenin Brouwer

42 BArch, R 8729/268, s. 29.

43 BArch, R 8729/268, s. 35-36.

aracılığıyla değil doğrudan Umumi İdare'ye yapılacağını belirten Kraynik, İsmail Hakkı Paşa ile imzalamak üzere hazırladığı Fransızca sözleşmenin bir örneğini yazının ekinde göndermiştir. Sözleşmede birinci sınıf pandermitin tonunun 32 TL'ye satılacağı belirtilmiş ve *bilinmeyen taraf* için usulsüz şekilde yapılacak ödemededen doğal olarak söz edilmemiştir.⁴⁴

KRV Kimya Dairesi'nden Şube Müdürü Süvari Yüzbaşı Clemm ile KC AG Berlin Direktörleri Born ve Marquardt yapılan davet üzerine, Türkiye'deki gelişmeler hakkında fikir sahibi olmak ve pandermit tesisini incelemek için 31 Mayıs'ta İstanbul'a gelmiştir. Heyet 7 Haziran'da Binbaşı Meier, Yarbay Muhtar Bey⁴⁵ ve Kraynik'le birlikte Sultançayır'a hareket etmiş ve 11 Haziran'da geri dönmüştür. KC AG'de görevli personelin tamamı, 1 Temmuz'da İstanbul'daki Alman Askeri Misyonu'nda askeri personel olarak görevlendirilmiştir. Türk Hükümeti Temmuz başlarında denizde kıyı nakliyatında Türk bandıralı vapurlara mutlak öncelik hakkı tanıdığı için, Alman Donanması Nakliyat Dairesi Türkiye'deki faaliyetlerini tamamen durdurmak zorunda kalmıştır. Kraynik 23 Temmuz'da, iyileştikten sonra şirketten ayrılan Dr. Ihde'nin yerine Avukat Yüzbaşı Zins'i vekili ve hukuk danışmanı olarak görevlendirmiştir.

Kraynik faaliyet raporunda, Ethem Bey'in Almanlara karşı *dostane olmayan davranışları* nedeniyle KC AG'nin girişimi üzerine Umumi İdare tarafından işletme müdürlüğü görevinden alınarak, yönetimin iki iş adamına devredildiğini yazmıştır. Ethem Bey'in 12 Nisan 1918'de tedavi için Almanya'ya gittiğine dikkat çekilmişti. Almanlara karşı başından beri dostane bir tutum içinde olmayan Ethem Bey'in bu nedenle görevden alınmış olması, pek inandırıcı değildir. Ethem Bey'in tedavi için görevden ayrıldığını bilmeyen Kraynik'in, onun görevden alındığını farz ettiği anlaşılmaktadır. Kraynik raporunda, Harbiye Nezaretindeki İhracat Dairesi'nin ağustos sonunda kapatılarak İsmail Hakkı Paşa'nın etkisiz hale getirildiğine, ihracat işlerinin yeni kurulan İaşé Nezaretinin uhdesine geçtiğine, akabinde İsmail Hakkı Paşa ile İaşé Nazırı Kemal Bey arasında çetin bir güç mücadelesinin başladığına ve yeni düzenlemenin Almanya'nın ihracatını büyük ölçüde olumsuz etkilediğine dikkat çekmiştir.⁴⁶

44 BArch, R 8729/275, s. 6-11.

45 1916'da Hicaz Demiryolları ve Limanlar Müdüriyeti Umumiyesi Maden Şubesi Müdürü olarak atanan ve Alman Demir Salıp Nişanı ile taltif edilen Kurmay Yarbay Ahmet Muhtar (1879-1954). *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daba Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, C III, s. 26.

46 BArch, R 8729/268, s. 30.

Türk Hükümeti 19 Eylül'de, 20 günlük ihracat yasağı ilan etmiştir. İaş Nezaretinde kaos hâkim olduğu için, ihracat vesikalarını kimin tanzim ettiğini hiç kimse bilmemekteydi. Binbaşı Meier, İaş Nazırı tarafından kabul edilmemiştir. Bu durum Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya şikâyet edilmiş, ancak sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine Alman Büyükelçiliğinin Türk Hariciye Nezaretine konu hakkında nota göndermesi düşünülmüştür. Bulgaristan Eylül sonunda İtilaf Devletleriyle ateşkes imzalamış, akabinde Balkanlar üzerinden Avrupa'ya mal nakliyatı kesilmiştir. Depolardaki pandermit denizyoluyla başlangıçta Braila, akabinde Odesa ve Nikolayev limanları üzerinden Budapeşte'ye nakledilmiştir. Alman harp şirketleri Ekim'de faaliyetlerini durdurmuştur. KC AG 2 Kasım'da lağvedilmiştir. Kraynik şirkete ait önemli belgelerin tamamını yanına alarak, İstanbul'da görevli Alman personelle birlikte Ukrayna üzerinden Almanya'ya geçmek üzere Rodosto adlı vapurla Nikolayev'e hareket etmiştir. Yüzbaşı Linz bazı ödemelerde bulunmak ve son pandermit nakliyatını organize etmek üzere üç gün daha İstanbul'da kalmıştır. KC AG'nin İstanbul Şubesinin taşınma işini de üstlenen Linz, 27 Kasım'da şirkete ait eşyalarla birlikte Berlin'e ulaşmıştır. Alman Askeri Misyonu, Sultançayır'da görevli Alman personelin dönüş yolculuğunu organize etmesi için Bandırma'daki irtibat subayını görevlendirmiştir. İstanbul'a götürülen personel, İngilizler tarafından Haydar Paşa, Moda ve Prens Adalarında enterne edilmiş ve Nisan 1919'da Almanya'ya dönebilmiştir.

Kraynik yola çıkmazdan önce KC AG'de sahip olduğu murahhaslık yetkisini, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki çıkarlarını koruyan İsveç Elçiliğinde Ataşe olarak göreve başlayan Konsolos Dr. Schwörbel'e⁴⁷ devretmiştir. Prusya Harp Bakanlığı İstanbul Murahhaslığı nezdinde uzun süre sürdürdüğü görev sayesinde savaş şirketlerinin işlerine hâkim olan Schwörbel, bu şirketlerin büyük bölümünün murahhaslığını da üstlenmiştir.⁴⁸

47 Heribert Schwörbel (1881-1969), Berlin Üniversitesi'nde Türkçe öğrenimi gördükten sonra 27 Haziran 1906'da Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliğinde dragoman olarak göreve başlamıştır. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin kesildiği 30 Ekim 1918'e kadar büyükelçiliğin yanı sıra İzmir ve Selanik Konsolosluklarında da çalışmıştır. Savaştan sonra Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki çıkarlarını koruyan İsveç Elçiliği nezdinde görevlendirilen Schwörbel, Aralık 1921'de Almanya'ya dönmüştür. *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes. 1871-1945. Band 3 L-R*, haz. Auswärtiges Amt-Historischer Dienst, Ferdinand Schöning, Paderborn et al. 2008, s. 233-234

48 BArch, R 8729/268, s. 30-33.

1918'de Yedikule'den Budapeşte'ye aşağıdaki pandermite sevkiyatları yapılmıştır.

Ocak	166,058 ton
Şubat	123,795 ton
Mart	113,604 ton
Nisan	298,998 ton
Mayıs	175,590 ton
Haziran	82,259 ton
Temmuz	115,781 ton
Ağustos	369,297 ton
Eylül	198,970 ton
Ekim	335,125 ton
Kasım	50,000 ton
Toplam	2.029,477 ton

Bu suretle Nisan 1917-Kasım 1918 döneminde Sultançayır'dan Budapeşte'ye ihraç edilen toplam pandermite miktarı 3.057,894 ton olmuştur.⁴⁹ KC AG'ye üç parti halinde satılan toplam pandermite miktarının 10.000 ton olduğu göz önünde bulundurulursa, 6.942,106 ton pandermite ihraç edilemediği görülmektedir. Bunun bir kısmının çıkarıldıktan sonra İstanbul ve Sultançayır'da kaldığı, bir kısmının da çıkarılmamış olduğu anlaşılmaktadır.

KC AG'nin Pandermite Arama Sahalarını Ele Geçirme Girişimleri

Prof.Dr. W.Wolf tarafından hazırlanan bilirkişi raporuna göre, Demirkapı'da Hoca Ahmet Efendi'ye ait olan 7,6 km² ve Ömerköy'de Mehmet Efendi ve ortaklarına ait olan 16,2 km² genişliğindeki pandermite arama imtiyaz sahaları, Sultançayır tesisinin batısında yer almaktaydı. Bandırma'dan 68 km, İzmir'den 273 km uzaklıktaydı. Üçgen şeklindeki Hoca Ahmet Efendi sahası Hatabdere ile Karadere vadisi arasında Susurluk-Balıkesir karayolu boyunca, Ömerköy yolundan Demirkapı'nın batısındaki tepelik araziye kadar uzanmaktaydı. Bir Çerkes köyü olan Demirkapı'nın neredeyse tamamı, bu sahanın üzerinde yer almaktaydı. Mehmed Efendi ve ortaklarına ait olan saha, Ömerköy yakınındaki demiryolu hattından başlayarak Hatabdere vadisinden kuzeybatıya doğru uzanmaktaydı. Büyük bir Türk köyü olan

⁴⁹ BArch, R 8729/268, s. 34-35.

Ömerköy, bu sahanın güney köşesinde yer almaktaydı. Susurluk büyük bir yerleşim yeri haline gelmezden önce, bölgenin mülki amiri bu köyde ikamet etmekteydi. İki sahanın da büyük bölümü, tarım arazisiydi.⁵⁰

KC AG Berlin merkezi 16 Mart 1917'de Konsolos Fritsch'le istişare ettikten sonra, Sultançayır'da pandermite rezervine sahip olma ihtimali yüksek arama saharlarının devralınması için harekete geçmiştir. Hedef, barış döneminde de uzun vadeli olarak işletilecek rezervlere sahip olmaktır. Bu iş için Nisan ayında, Alman İmparatorluğu Hazinesi'nden ilk aşamada 400.000 Mark kaynak temin edilmiştir. Konsolos Fritsch ve Prof. Linck Yıldız mahallinde pandermite arama sahası imtiyazına sahip olan Fuad Bey'le devir görüşmeleri sürdürmüş, ancak sonuç alamamıştır. Prusya Harp Bakanlığı İstanbul Temsilciliği Maden Dairesi'nin Demirkapı ve Ömerköy'deki arama sahası imtiyazına sahip olan kişilerle sürdürdüğü görüşmeler de sonuçsuz kalmıştır. Konsolos Fritsch bunun üzerine 24 Eylül'de Kraynik'e, pandermite imtiyazına sahip olma girişiminde bulunmak üzere Sultançayır'a birlikte gitmeyi önermiştir. Ancak Kraynik, Almanya'nın bu alanda tek tarafı olarak girişimde bulunmasının sonuçsuz kalacağından emindi. Zira görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasının temel nedeni, Türk makamlarının pandermite alanında başlatılacak her türlü yeni girişimin yalnızca millî temel üzerine dayandırılmasında ısrar etmesiydi. Harbiye Nezareti, Alman tarafına pandermite arama sahası imtiyazı verilmeyeceğini gizlice bildirmişti. İsmail Hakkı Paşa'yla iş birliği yapılmaksızın ve onun onayı alınmaksızın, imtiyaz edinmek mümkün olmayacaktı.

İttihat Terakki yönetiminin millî iktisat politikası uyarınca, arama saharlarında bulunacak pandermite rezervlerinin Almanya'nın eline geçmesine kesinlikle karşı olan Hakkı Paşa ile Kraynik arasında sürdürülen müzakereler sonucunda, rezervlerin İstanbul'da kurulacak Türk-Alman sermayeli Osmanlı millî şirketi tarafından çıkarılması konusunda uzlaşma sağlanmıştır. Kraynik bu gelişmeden sonra 6-11 Ekim'de Alman Askeri Madencilik Dairesinden Yüzbaşı Müller, Türk aracı Hidayet Fuad Bey (Fuad Paşa'nın oğlu) ve Askeri Demiryolları ve Limanlar Umumi İdaresi Temsilcisi Yarbay Muhtar Bey ile Sultançayır'da imtiyaz sahipleriyle devir işini görüşmüştür. Mehmed Efendi ve ortaklarının Ömerköy'de, Hacı Ahmed Efendi'nin Demirkapı'daki pandermite saharlarına ait maden arama imtiyazı hakları, 10 Ekim'de imzalanan gayri resmi opsiyon sözleşmeleri aracılığıyla Umumi İdare tarafından bir yıl süreyle devralınmıştır.⁵¹

50 BArch, R 8729/269, s. 2.

51 BArch, R 8729/268, s. 27-28.

İmtiyaz sahipleriyle 14 Kasım'da görüşen Hakkı Paşa, ertesi gün İstanbul'da noter huzurunda resmi devir sözleşmesi imzalanmasını kararlaştırmıştır. 15 Kasım'da "Osmanlı Harbiye Nezaretine Bağlı Askeri Demiryolları ve Limanlar Umumi İdaresi adına Genel Müdür Ekselans İsmail Hakkı Paşa ile İmtiyaz sahipleri İstanbul'da mukim Debreli Mehmed bin Şaban, Sultançayır'da mukim Abbas Ağa Zade Salim Fehmi ve Aziziye'de mukim Kasım bin Abbas" arasında Ömerköy'deki pandemit arama sahalarının imtiyaz hakkının Umumi İdare'ye devredilmesine ilişkin olarak imzalanan on maddelik opsiyon sözleşmesinde özetle aşağıdaki hükümler yer almıştır.

İmtiyaz sahipleri Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar Umumi İdaresi'ni, sözleşme İstanbul'da imzalanarak yürürlüğe girdiği günden itibaren bir yıl boyunca imtiyaz sahasında maden arama çalışmaları sürdürmekle yetkilendirmiştir. İmtiyazı devralan taraf, sözleşme imzalanarak yürürlüğe girdikten sonra iki ay içinde maden arama çalışmalarını başlatmakla yükümlüdür.

Umumi İdare imtiyaz sahiplerine, sözleşme imzalanarak yürürlüğe girdikten sonra 1.000 Lira, arama çalışmaları sırasında Pandemit rezervi tespit edilmesi durumunda 1.500 Lira ödeyecektir. Umumi İdare bulduğu rezervi çıkarmak isterse, imtiyaz sahasını 20.500 Lira karşılığında satın alabilecektir. Şayet istemiyorsa, bir yıl geçtikten sonra imtiyaz sahasını iade edecek ve ödemiş olduğu 1.000 ve 1.500 Lira, imtiyaz sahiplerinde kalacaktır. İstanbul Noterliği huzurunda ve Eminönü'nde mukim Avukat Sekreteri İssak ve Erenköy'de mukim Hidayet Fuad'ın şahitliğinde iki nüsha halinde imzalanan sözleşme metninin bir kopyası, 8056/87 kayıt numarasıyla *Journal'e* işlenmiştir.⁵²

İsmail Hakkı Paşa ile Demirkapı'da mukim Hasan Efendizade Hacı Ahmed Efendi arasında aynı şartlara göre imzalanan sözleşmede, imtiyaz sahibine sözleşme imzalandıktan sonra 1.000 Lira, rezerv bulunduğu 5.000 Lira, satışta 30.000 Lira ödenmesi kararlaştırılmıştır. İstanbul Noterliği huzurunda ve Sultançayır'da mukim Abbas Ağa Zade Salim Fehmi ve Aziziye'de mukim Kasım bin Abbas'ın şahitliğinde iki nüsha halinde imzalanan sözleşme metninin bir kopyası 8056/86 kayıt numarasıyla *Journal'e* işlenmiştir.⁵³

Pandema Osmanlı Anonim Şirketi

Hakkı Paşa imtiyaz sahipleriyle yukarıdaki sözleşmeleri imzaladıktan sonra, arama çalışmaları sırasında bulunması muhtemel pandemitin Türk-Alman

52 BAArch, R 8729/269, s. 139-142.

53 BAArch, R 8729/269, s. 131-134.

sermayeli Osmanlı millî şirketi tarafından çıkarılmasına ilişkin olarak Kraynik'le de bir sözleşme imzalamıştır.

Sultançayır Civarındaki Boraksit Madenlerinin Çıkarılması İçin Osmanlı Anonim Şirketi Kurulmasına Dair Sözleşme, 15 Kasım 1917'de İstanbul Noterliği huzurunda Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar Umumi İdaresi adına Ferik İsmail Hakkı Paşa ile KC AG adına Ernst Kraynik arasında imzalanmıştır. 13 maddelik sözleşmede özetle aşağıdaki hükümler yer almıştır:

-Umumi İdare Hacı Ahmed Efendi ve Mehmed Efendi ve ortaklarıyla Demirkapı ve Ömerköy'deki pandemit arama sahaları üzerindeki imtiyaz haklarını devralmak için ayrı ayrı opsiyon sözleşmesi imzalayacaktır. Kraynik devir işleminden sonra bu sahalarda maden arama çalışmalarını başlatacaktır.

-Arama sahalarında sürdürülecek araştırmalarda çıkarmaya değer nitelikte pandemit tespit edilmesi, Kraynik'in arama sahalarının imtiyaz sahiplerinden satın alınmasını önermesi ve bunun Umumi İdare tarafından kabul edilmesi durumunda, taraflar sözleşme hükümleri uyarınca maden çıkarma çalışmalarını başlatacaktır.

-Sözleşme tarafları arama sahalarının imtiyaz sahiplerinden satın alınmasını kararlaştırdıktan sonra, 110.000,- Lira başlangıç sermayesi koyarak bir Osmanlı Anonim Şirketi kuracaktır. Umumi İdare tarafından imtiyaz sahiplerinden satın alınacak imtiyaz hakları, kurulacak olan Osmanlı Anonim Şirketi'ne devredilecektir. Umumi İdare şirket sermayesinin % 20'sini (22.000,- Lira), Kraynik % 80'ini (88.000,- Lira) koyacaktır. Şirket ayrıca 300 adet kurucu hisse senedi çıkaracak, bunların yüzde % 40'ı Umumi İdare'ye, % 60'ı Kraynik'e verilecektir.

-Şirketin ilk İdare Kurulu Üyeleri sözleşme taraflarınca sermaye oranlarına göre ve dört yıl için görevlendirilecektir. İdare Kurulu Başkanı her halükârda Umumi İdare tarafından atanacaktır. Sözleşme tarafları sözleşmeden kaynaklanan hak ve yükümlülüklerini Osmanlı ya da Alman vatandaşı üçüncü kişilere devredebilecektir.⁵⁴

Sözleşme imzalandıktan sonra, pandemit aramak için gerekli olan donanım listesi Berlin'e iletilmiş ve aynı ay içinde arama çalışmalarına başlanmıştır. Linck ve Teğmen Schlütter tarafından pandemit arama sahalarına ilişkin olarak elde edilen olumlu bulgular, jeoloji profesörü Wolff'un 22 Eylül-16

54 BArch, R 8729/268, s. 115-120.

Kasım arasındaki araştırmaları çerçevesinde hazırladığı rapor aracılığıyla da teyit edilmiştir.

Pandermit arama çalışmaları için ilave Alman personelin yanı sıra, Umumi İdare tarafından görevlendirilen askerler ve civar köylerden devşirilen Türk askerleri görevlendirilmiştir. İşletmeye sığınarak çalışmaya başlayan çok sayıda asker kaçağına da dokunulmamıştır. Sipariş edilen donanım Almanya'dan çok geç sevk edildiği için, ilkel araçlarla maden aranmıştır. Savaşın sona ermesine yakın bir zamanda gelen iki lokomotif donanım kullanılamamıştır. Uygun olmayan şartlara rağmen, üç ocakta görevlendirilen 20-30 kişinin çalışmaları sonucunda Demirkapı'daki Hindenburg ocağında 31,8 metre derinliğe inilerek elde edilen bulgular, pandermit bulma ihtimalinin iyi olduğuna işaret etmiştir. Son dönemdeki çalışmalar, aşırı miktarda su akışı ve personel arasındaki grip salgını nedeniyle büyük ölçüde olumsuz etkilenmiştir. Ocak binası inşaatı, tamamlanma aşamasına ulaşmıştır. Ömerköy tren istasyonundaki Enver Paşa ocağında 38,5 metreye inilmiş, ancak sert katmanların delinmesi için gerekli olan matkap temin edilemediği için çalışma sona erdirilmiştir. Çakmakbayırı'ndaki Kaiser Karl ocağında başlatılan çalışmalara, işletme masrafları çok yüksek olduğu için 23 Ağustos'ta son verilmiştir. Savaş sonuna kadar sürdürülen arama çalışmalarında, Hindenburg ocağının doğu kısmında maden yatağı bulma ihtimalinin çok yüksek olduğu sonucuna varılmıştır.⁵⁵

Panderma adlı Osmanlı Anonim Şirketi'nin kurulmasına ilişkin hazırlıklar Berlin ve İstanbul'da sürdürülmüştür. İstanbul'daki müzakereler sonunda, 46 maddeden oluşan Türkçe şirket nizamnamesi hazırlanmıştır. Nizamname, 50 nüshası Ticaret Bakanlığına iletmek ve talep eden kişilere *iki çeyrek Mecidiye* karşılığında verilmek üzere *Osmanlı Anonim Şirketleri Nizamname-i Dabili Numunesi* başlığı altında İstanbul'da Matbaayı Amire'de bastırılmıştır. Basım yılı olarak yanlışlıkla miladi 1914 yılına tekabül eden 1330 (١٣٣٠) yazılmıştır. Doğru tarih şirketin faaliyete geçirilmesinin planlandığı miladi 1919 yılına tekabül eden 1335 (١٣٣٥) olmalıdır.⁵⁶

Şirket nizamnamesine göre, hissedarlar tarafından kurulan Osmanlı Anonim Şirketi'nin amacı, Asya'da bor madeni aramak ve işletmektir. Adı Panderma olan şirket, Osmanlı Devleti'nde geçerli olan kanunlar ve kurallara bağlı olarak faaliyet sürdürecekti. Merkezi İstanbul'da olan şirket,

⁵⁵ BArch, R 8729/268, s. 40-42.

⁵⁶ BArch, R 8729/268, s. 66-75.

diğer madencilik şirketleriyle birleşebilecek ve Osmanlı İmparatorluğu ve yurt dışında şubeler açabilecekti. 99 yıl faaliyet sürdürmesi öngörülen şirket, 150.000 Türk Lirası kuruluş sermayesine sahip olacaktı. Sermaye her biri 100 TL değerinde nama yazılı 1.500 hisseye bölünecekti. Şirket sermayesi Genel Kurul kararıyla 300.000 TL'ye yükseltilebilecekti. Sermayenin 300.000 TL'nin üzerine çıkarılması için, Osmanlı Devleti Hükümeti'nin izni şart olacaktı. Şirketin organları genel kurul ve yönetim kuruluydu. Genel kurul, hissedarların tamamının temsil edildiği organdı. Şirketin işleri, genel kurul tarafından seçilecek 7-11 kişilik yönetim kurulu tarafından yürütülecekti.⁵⁷

Ancak İtilaf Devletlerine karşı sürdürülen savaşın kaybedileceğinin anlaşılmasından sonra, İstanbul'daki Alman harp şirketlerinin Ekim 1918'de faaliyetlerini durdurması ve KC AG'nin 2 Kasım'da lağvedilmesiyle birlikte, İsmail Hakkı Paşa'nın izlediği millî şirket politikası da tarihe karışmıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletlerine savaş ilan ettiği 11 Kasım 1914'e kadar Borax Consolidated Limited Şirketi tarafından işletilen Sultançayır pandemit tesisi, o tarihten sonra İsmail Hakkı Paşa'nın başında bulunduğu Harbiye Nezareti Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar Umumi İdaresi tarafından koruma altına alınmıştır. Umumi İdare'nin gerekli teknik bilgi ve donanımına sahip olmaması nedeniyle, tesis atıl şekilde bekletilmeye başlanmıştır. Savaş şirketlerinin ihtiyaç duyduğu boraks ve borik asidi tarafsız ülke İsviçre'den ithal eden Almanya, Bulgaristan'ın Merkezi Devletler ittifakına dâhil olmasından sonra İstanbul-Berlin demiryolu hattının açılmasıyla birlikte, Ekim 1916'da KC AG adlı savaş kimyasalları şirketinin İstanbul Şubesini kurmuştur. KC AG ilk iş olarak Sultançayır tesisini müzakere temeline dayalı olarak ele geçirme girişiminde bulunmuş, ancak tesisin Umumi İdare'nin yönetimi altında işletilmesinde ısrar eden İsmail Hakkı Paşa engeliyle karşılaşmıştır.

KC AG Şubat 1917'de tesisi Alman Askeri Misyonu Başkanı Sanders'in desteğini alarak zorla ele geçirme girişiminde de İsmail Hakkı Paşa'nın Alman askeriyle silahlı çatışma riskini göze alarak buna karşı çıkması sonucunda başarılı olamamıştır. Başka çaresi kalmayan KC AG, tesisi Umumi İdare'nin yönetiminde işletmeyi kabul etmek zorunda kalmıştır. İsmail Hakkı Paşa bu suretle, Alman şirketinin teknik bilgisi ve donanımıyla

57 BArch, R 8729/269, s. 89-101.

çıkarılan pandermiiti aynı şirkete satarak, Umumi İdare'nin sıfır yatırımla önemli bir gelir kaynağına sahip olmasını sağlamıştır.

KC AG barış döneminde de uzun vadeli olarak işletilecek rezervlere sahip olmak hedefiyle, Osmanlı vatandaşlarının mülkiyetindeki pandermiit arama sahalarını satın alma girişiminde bulunmuştur. Bu girişim de İsmail Hakkı Paşa'nın emrindeki Türk makamlarının pandermiit alanında başlatılacak her türlü girişimin millî olmasında ısrar etmesi nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Gerçek bir vizyoner gibi hareket eden İsmail Hakkı Paşa, ikinci adımda millî şirket kurma çalışmalarını başlatmıştır. Pandermiit sahalarının Umumi İdare'ye devredilmesi için gerekli sözleşmelerin yanı sıra, KC AG ile mevcut tesisin ve yeni sahalardan çıkarılacak pandermiitin Osmanlı Devleti'nde geçerli olan kanunlar çerçevesinde faaliyet gösterecek İstanbul merkezli şirket tarafından işletilmesi için sözleşme imzalamıştır. Sözleşme tarafları şirketin kuruluş çalışmaları sırasında ayrıca, ayrıntılı bir nizamname üzerinde mutabakat sağlamıştır. Sözleşme ve nizamnamede, şirket sermayesinin yalnızca yüzde 20'sini koyacak olan Umumi İdare'ye, sermayenin yüzde 80'ini koyacak olan Alman tarafına kıyasla avantajlar sağlandığı dikkat çekmektedir. Örneğin, piyasaya sürülmesi öngörülen kurucu hisse senetlerinin yüzde 40'ı Umumi İdare'ye verilecek ve şirketin İdare Kurulu Başkanı Umumi İdare tarafından atanacaktır.

KC AG faaliyet raporunu kaleme alan Kraynik, Sultançayır tesisinin yöneticisi Ethem Bey'i entrikacılık ve rüşvet almakla itham ederken, İsmail Hakkı Paşa'yı yalnızca pasif direniş sergilemek, Türkiye'nin ekonomi diktatörü haline gelmek ve imzalanan sözleşmenin uygulanmasını sürüncemede bırakmakla itham etmiştir. Liman von Sanders'in de dikkat çektiği gibi, bunlar Paşa'nın Almanlarla yapılan ticarete azami ölçüde avantaj elde etmek için uyguladığı taktiklerdir. Umumi İdare başta olmak üzere Türk askeri makamlarının rüşvet almasından yakının Kraynik'in, raporunda rüşvetçiliği Alman tarafının teşvik ettiğini yazmaması ve kendisinden bilinmeyen taraf için gizli ödeme yapmasını talep eden Paşa'yı rüşvet almakla itham etmemesi dikkat çekmektedir.

İsmail Hakkı Paşa üç parti halinde yapılan pandermiit ihracatı için, yazılı sözleşme imzalamıştır. Paşa ile Kraynik arasında sağlanan sözlü mutabakatlar uyarınca 2.000, 7.000 ve 1.000 ton pandermiit için vergiler hâric ton başına sırasıyla 18, 32 ve 26 (toplam 286.000) TL satış bedelinin yanı sıra, bilinmeyen taraf için 4; 1,5 ve 2 (toplam 20.500) TL ödeme yapılmıştır.

Toplam net satış bedelinin %7,16783'üne tekabül eden 20.500 TL, Umumi İdare tarafından usulsüz şekilde tahsil edilmiştir. İsmail Hakkı Paşa'nın kayıtlı gelir olmayan bu meblağı, Liman von Sanders'in dikkat çektiği gibi *yalnızca aracılık yaptığı çok sayıda akçeli iş için mi kullandığını, yoksa tamamı ya da bir kısmını şahsi hesabına mı aktardığını bilmiyoruz.*

Kaynaklar

“Aus dem Reichs- und Staatsanzeiger”, *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 15.11.1917, Nr. 331.

“Enver Paschas Ernennung zum Kriegsminister”, *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 04.01.1914, Nr. 5.

“Ismail Hakkı Pascha”, *Illustrierte Zeitung*, Nr. 3803, 146. Band (18. Mai 1916).

“Letzte Meldungen”, *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 31.07.1918, Nr. 386.

“Personalnachrichten”, *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 10.10.1916, Nr. 519.

“Topal İsmail Hakkı Paşa dün öldü”, *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1934.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi, 1914-1918 Genel Savaş. Kısım IV Savaşın Sonu*, C III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes. 1871-1945. Band 3 L-R, haz. Auswärtiges Amt-Historischer Dienst, Ferdinand Schöning, Paderborn et al. 2008.

Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, C III, haz. Hülya Toker- Nurcan Aslan, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009.

Bundesarchiv (BArch)/Alman Federal Arşivi

Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, C III, haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, C IV, haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Gündoğan, İbrahim-Helvacı, Cahit, “Sultançayır (Susurluk-Balıkesir) Boratlı Jips Havzasının Jeolojisi ve Ekonomik Potansiyeli”, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, C 36, Şubat 1993.

İstanbul Hanları Alfabetik Rehberi, haz. İstanbul Umum Han Odabaşları Derneği, İstanbul [Sene yok].

Karabekir, Kazım, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Linck, G. [Gottlob], “Über den Pandermit von Sultan Tschair in Kleinasien”, *Centralblatt für Mineralogie, Geologie und Paläontologie*, Jahrgang 1923.

Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü, haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Hatıraları, haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

Öğün, Tuncay, “Kara Kemal (1875-1926)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr>, erişim tarihi: 13.09.2022.

Özden, Kemal, “Enver Paşa'nın Berlin'den Moskova'ya Geçme Girişimleri (1919-1920)”, *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu. 25 Kasım 2014 Ankara. Bildiriler*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

R 3003/20057: İmparatorluk Mahkemesi Başsavcılığı, Teslim Etme Listeleri 1919-1921, c. 1.

R 8729/1: Kriegskemikalien AG Berlin Merkezi faaliyet raporu.

R 8729/268: Kriegskemikalien AG İstanbul Şubesi faaliyet raporu (6 Ekim 1916-9 Kasım 1918), Demirkapı'daki Hoca Ahmed Efendi ile Ömerköy'deki Mehmed Efendi ve ortaklarına ait pandermit imtiyaz sahalarına ilişkin rapor, Osmanlı Anonim Şirketleri Nizamnamesi.

R 8729/269: Sultançayır'da Borax Consalidated Limited Şirketi'ne ait maden tesisine ilişkin rapor ve konum planı, Kriegskemikalien AG ile İstanbul Şubesi arasındaki yazışmalar, pandermit arama sahası imtiyaz sahipleriyle İsmail Hakkı Paşa arasında imzalanan sözleşmeler.

R 8729/271: Türkiye ile Almanya arasında pandermit arama sahalarına ilişkin olarak imzalanacak sözleşmeye ilişkin hazırlıklar, tesis fotoğrafları.

R 8729/272: Sultançayır ve civarındaki pandermit arama sahalarına ilişkin konum ve imtiyaz planları.

R 8729/274: KC AG İstanbul Şubesi yazışmaları.

R 8729/275: KC AG İstanbul Şubesi yazışmaları.

R 8729/4: Kriegskemikalien AG, kuruluş toplantısı ve hissedarlar listesi.

Sanders, Liman von, *Fünf Jahre Türkei*, Verlag August Scherl, Berlin 1920.

Schlüter, A., *Das Pandermitvorkommen von Sultan Tschair*, Druck und Verlag von Wilhelm Knapp, Halle (Saale) 1928.

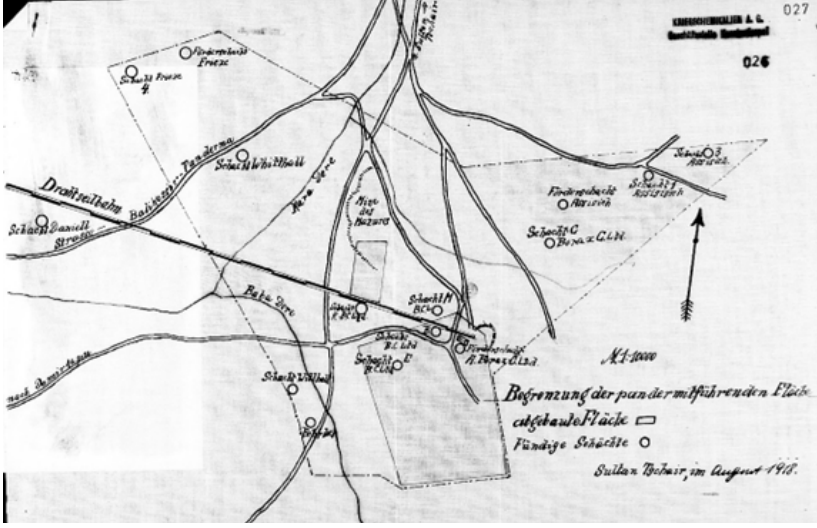
Seeckt. Aus seinem Leben 1918-1936, haz. Friedrich von Rabenau, Von Hase & Koehler Verlag, Leipzig 1940.

Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaa*, haz. Atatürk'ün Bütün Eserleri Çalışma Grubu, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006.

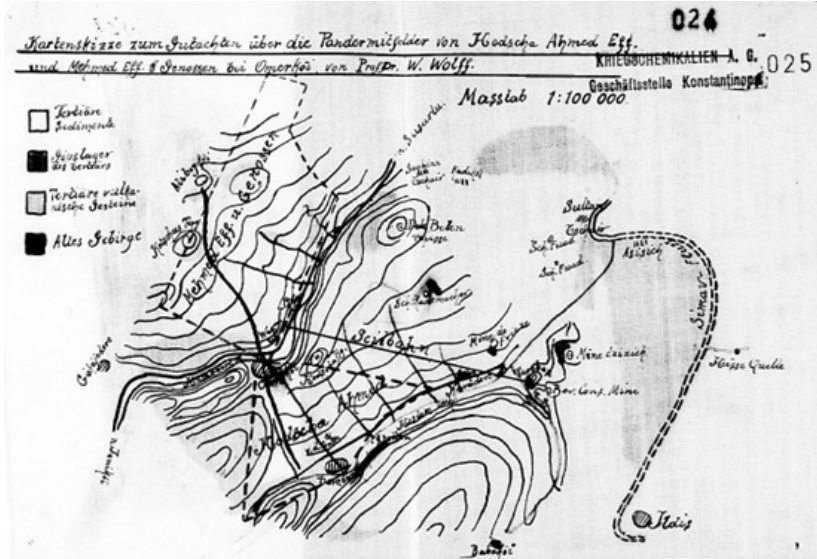
Toprak, Zafer, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi. Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, Homer Kitabevi, İstanbul 2003.

Yiğitbaşoğlu, Hakan, "Türkiye İçin Önemli Bir Maden: Bor", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C 2/S. 2, 2004.

Ekler

Ek 1: Sultançayır pandermit tesisi planı (BArch, R 8729/269, s. 27)

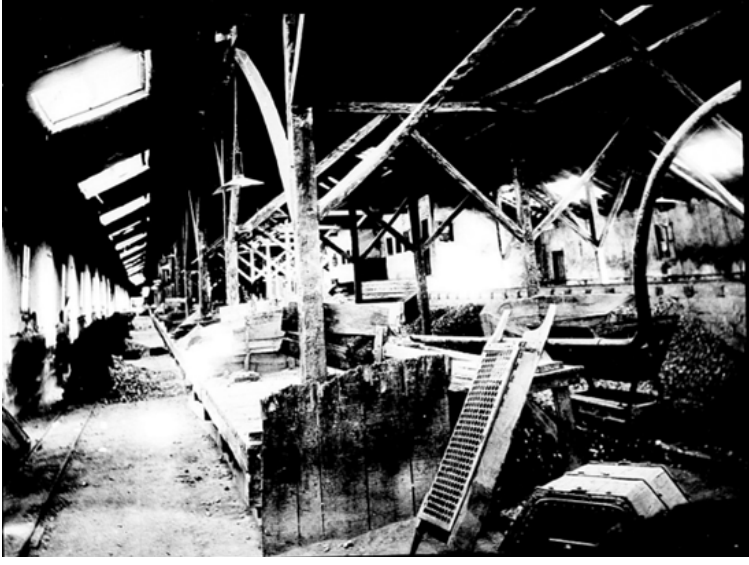
Ek 2: Mehmed Efendi ve ortakları ile Hoca Ahmed Efendi'ye ait pandermit arama sahaları (BArch, R 8729/269, s. 25)

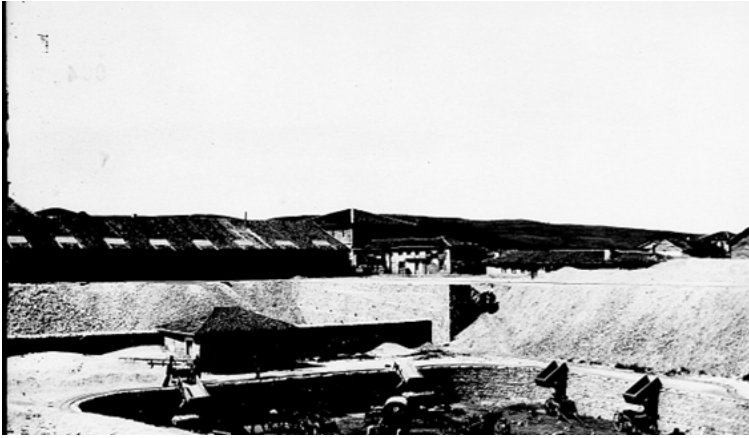
Ek 3: Sultançayır pandermit tesisinin genel görünüşü

Ek 4: Pandermit ufalama binası

Ek 5: Yabancı maddelerden arındırma binası

Ek 6: Yükleme rampası

1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Ekonomik Sonuçları

Kemal Arı*

Giriş

Mübadele, yakın dönem Türkiye tarihinde görülebilecek en önemli mülkiyet değişimine neden olan tarihsel olaydır. 30 Ocak 1923 tarihinde Türkiye ile Yunanistan arasında Mübadele Sözleşmesi imzalandığında; yaklaşık bir milyon insan savaşın şiddetinden kaçarak zaten bulunduğu ülkeden, başka bir ülkenin topraklarına sığınmıştı. Düzensiz göç ve sığınmacı konumunda görülen bu ülke değişimi, yasal herhangi bir düzenleme olmadan gerçekleşti ve bir anda olmadı. Oysa, bu kaçıp giden ve karşı tarafa sığınan göçmenlerden başka, aynı dini, ulusal ve toplumsal değerleri paylaşan bir o kadar insan, yerleşik olduğu ülkeyi terk etmemiş biçimde bekliyordu. Her iki taraftaki, yani hem Yunanistan'da hem de Türkiye'de yaşam koşullarının bir anda normal olan koşulların dışına taşarak, şiddet ve zorlama gibi etkenlerle, ilk baştaki büyük kaçış gibi olmasa da karşı tarafa sığınma eylemlerinin sürmesi, gelecek süreçleri ilgilendiren bir konuydu. Anlaşılacağı üzere, Türk-Yunan Savaşı'nın bitmeye yüz tuttuğu dönemde alevlenen bu kaçma ve sığınma eylemlerinden çok daha önceleri de kaçmak ve sığınmak zorunda kalmış, ancak herhangi bir hukuki ve siyasi hakları düzenlenmemiş göçmen grupları da vardı. Bunların göç tarihleri, 1923 yılı koşullarından belki bir on yıl öncesine kadar gidiyordu. Bu nedenle mübadele sözleşmesi, yalnızca sözleşmenin imzalandığı tarihten itibaren ve sözleşmenin yürürlüğe girmesinden sonraki dönemi kapsayacak nitelikte bir metin olarak düşünülmedi. Hem önceki hem sözleşmenin imzalandığı tarihteki eylemli durumu hem de gelecekte, ne zaman sona ereceği ayrıca düzenlenecek biçimde yeni göçleri ya da göç ettirmeleri de içine alacak boyutta düşünüldü. Böylece Mübadele sözleşmesi, Batı Trakya dışındaki Yunanistanlı Müslümanlar ile İstanbul dışındaki Türkiyeli

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi ABD, İzmir/TÜRKİYE, kemal.ari@deu.edu.tr

Ortodoksları da kapsamakla kalmayıp, Balkan Savaşları'ndan bu yana değişik nedenlerle göç etmiş insanları da içine aldığı için, Mübadele kapsamına giren insan sayısı, Sözleşmenin imzalanmasından sonra eklenen yaklaşık bir milyon kişi ile toplamda üç milyona yaklaştı. Bu türde ve bu boyutta göç ettirme hareketi zaten dünya tarihinde olmadığı gibi hem zorunlu oluşu hem de karşılıklı anlaşmaya dayalı olması gibi sebeplerle değerlendirildiğinde; sonuçları açısından çok büyük bir mülkiyet değişimini ve buna dayalı olarak da ağır ve çok çeşitli ekonomik sonuçları yanında getirmesi kaçınılmazdı.

Göçün Boyut ve Evreleri

Türkiye'nin sahip olduğu bölgeler içinde bu değişimi en yoğun biçimde Doğu Trakya, Marmara ve Ege Bölgeleri'nde görüyoruz. Aynı ölçüde olmamak üzere Karadeniz ve Akdeniz bölgeleri ile daha az olarak Orta ve Doğu Anadolu bölgeleri de mübadelenin ekonomik etkilerini değişik ölçülerde yaşamıştır. Toplum ekonomisinin düzeyini belirlemede bölgesel nüfus yoğunluğunun ve bu yoğunluktaki değişmelerin, olumlu ya da olumsuz yönde büyük etkilerinin olduğu bilinmektedir. Türk Kurtuluş Savaşı öncesinde nüfus yoğunluğu açısından, kuzeyde Karadeniz kıyılarının batıda ise Ege bölgesinin yüksek bir orana sahip olduğu görülmektedir. Doğu Anadolu ise bu oranın en düşük olduğu bölgedir. Savaş yıllarında Ege Bölgesi'nde, Karadeniz bölgesinde, hatta Doğu Anadolu Bölgesinde de önemli boyutta nüfus kayıpları olmasına karşın, savaşın bitiminde mübadele yoluyla Türkiye'ye gelen göçmenlerin büyük kısmı Ege ve Karadeniz Bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Yitirilen ekonomik değerler, buralarda böylece önemli ölçüde kazanılmış olmakla birlikte, Doğu Anadolu'da yerleştirme olayı pek olmadığı için, bölgedeki nüfus yoğunluğu savaş öncesi düzeyin altında kalmıştır. Ekonomik yitiklerin yeniden elde edilmesi için umulan ölçüde bir canlanma görülmemiştir. Konunun bu boyutuna dikkat çeken İ. Tekeli, daha sonraki yıllarda bu bölgedeki ekonomik canlanamayışının bir nedeninin de bu etkenden ileri geldiğini belirtmektedir¹.

Mübadele sözleşmesi imzalandığında eylemli olarak yerleştirilmeyi bekleyen ve mübadele kapsamı içinde bulunan göçmenlerin, göçlerinin üç ayrı aşamasından söz edilebilir. Birinci aşama; Türk-Yunan Savaşı'nın bitimine doğru Türkiye'den Yunanistan'a, Yunanistan'dan da aynı oranda olmamakla birlikte Türkiye'ye doğru göçlerdir. Bu göçler sırasında göçmenler karşı tarafa, ken-

1 İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*, 50, Yaz, 1990, s. 61-62.

dileri, mülkleri ve sermayeleri ile ilgili ne gibi uygulama olacağını bilmeden göç etmişlerdir. İkinci aşama; Mübadele Sözleşmesi'nin imzalanmasından sonra anlaşma uyarınca, anlaşmanın kapsadığı ve öngördüğü kurallar içinde yaşanan göç faaliyetidir. Bu aşamada mülklerin ve sermaye aktarımının koşulları büyük ölçüde belirlenmiş olmakla birlikte, bu koşulların ne ölçüde uygulanabildiği ve bu aşamada sözleşme dışında ne gibi müdahalelerin yaşandığı tartışmaya değer bir konudur. Üçüncü aşama ise; bir ülkeden kalkıp, öteki ülkeye göç eden ya da ettirilen göçmen gruplarının, gittikleri yerlerde mülkiyet edinimleri ve ekonomik üretim süreçlerine uyum aşamalarıdır.

Bu üç aşamanın sonunda göçmen hareketliliğinin olduğu mekanlara bakıldığında; kimi mekanların hem göçmen gönderip hem yerine göçmen aldığı, kimi yerlerin yalnızca göçmen gönderdiği, kimi yerlerin de yalnızca göçmen aldığı söylenebilir. Ancak bu üç ayrı kategoride yer alan göçe ilişkin yerleşim ortamlarında ekonomik koşulların, yörenin fiziki ve toplumsal coğrafi özelliklerine, iklimine, toprak türüne, jeolojik ve jeopolitik yapısına göre farklı sonuçlar ürettiği görülür. Örneğin göçmen kütlelerinin liman kentlerinden gelip gelmedikleri ya da gittikleri yerlerin liman kentleri olup olmadığı ya da göçü yaşayan ailelerin geldikleri yerlere ne ölçüde uyumlu bir göç sürecini yaşayıp yaşamadıkları, yine gittikleri yerlerin toplumsal ve kültürel özelliklerine kadar bir yığın etken, göçün türünü ve niteliğini belirlemiştir.

Ekonomik Farklılaşma

Nüfustaki değişme toplumsal ilişkilerde olduğu kadar, ekonomik yapı üzerinde etkili olmuştur. Değişim yalnızca göçmen gruplarının sayısal özellikleriyle sınırlı değil, niteliksel yönden farklılaşmalarıyla da ilgilidir. Ekonomik olarak farklılaşma ve yeniden oluşma süreçlerine baktığımız zaman bu değişimlerin üretim, ticaret ve hizmet sektörlerinde yoğun biçimde yaşandığını görmekteyiz.

Göç hareketleri sonucunda toplam üretim yönüyle Türkiye'yi terk eden Rumların önemli bir ekonomik boşluk yarattıkları, buna karşın Türkiye'ye getirilen mübadele göçmenlerinin söz konusu bu boşluğu dolduracakları düşüncesi ağırlık kazanmıştır. Öyle ki Mübadele İmar ve İskân Vekillerinden Mahmut Celal Bey şöyle demektedir: "Mübadele meselesinde Türkiye hayli servet sahibi olmuştur. Gelen muhacirlerin mühim bir ekseriyeti müstahsil, müteşebbis, birer anasır-ı faal olduklarından, memleketin birkaç sene sonra iktisaden çok terakki edeceği şüphesizdir."²

Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi gelenlerin çoğunluğunun üretici, girişimci etkin unsurlar olması ve bunların ülkenin ekonomik gelişimine olumlu katkılar sunacağı beklentisi vardır.

Osmanlı Devleti bir imparatorluk olduğu için, onun toplumsal yapısında etnisite ve dini gruplaşmalar önemli bir yer oluşturuyordu. Zaten millet kavramı da -başta Roma Devleti olmak üzere kimi etkilenmelerle şekillenmiş olsa da- Osmanlı yönetiminin pratik, pragmatik yapısının ürettiği bir yöntemdi. Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı içinde birçok alanda Rum nüfus, Ermeni ve Musevi cemaat gibi önemli bir yer edinmişti. Üretim yapılan alanlarda, küçük işletmelerde ve ticaret süreçlerinde etkin bir konumdaydılar. Onların gidişiyile önemli boşluklar ortaya çıktı ve ekonomik dengeler hızla bozuldu. Gündelik yaşam içinde ekonomik ve toplumsal ilişkiler parçalandı. Geride kalan nüfus, giden Rumlarla ortaya çıkan ekonomik boşluğu dolduracak ne alt yapıya ne mesleki birikimlere ne de becerilere sahipti. Birçok iş kolunda geriye gidişler olduğu gibi, bu iş kollarının toplumsal ve ekonomik yapıya sunduğu katkılar ortadan kalkmasıyla birlikte, ilgili alanlardaki işleyiş büyük ölçüde felç oldu. Bir gözlemcinin aktardığı gibi; bir merkezde kasabalılar valiliğe gelmiş ve "Arabamızı tamir ettirmiyoruz. Giden Hıristiyanlardan sanat sahibi olanları geri göndertseniz" diye ricada bulunmuşlardı³.

Bu ekonomik boşluğu doldurmaya hevesli, sınırlı da olsa yerli gruplar ortaya çıktı. Ciddi bir büyüme ve palazlanma söz konusu olmadan bu kez mübadele yoluyla Balkan kökenli girişimciler bu alanlara yöneldiler. Her şeyden önce bu alanlarda etkin olmak ve eksikliği duyulan ticari alanlara yatırım yapmak, son derece karlı ve gelecek vaat etmekteydi. Bir toplumsal yapıya yeni yeni katılan ve yer edinmeye çalışan mübadele kökenli girişimciler için iyi bir yatırım ortamı ve birçok çalışan emek sahibi için de yeni istihdam alanları ortaya çıkmıştı. Üretimi durmuş ürünlere, piyasada yoğun bir talep vardı. Bu taleplerin karşılanması için girişilen ticari yatırımlar, öteki sektörlerle göre çok daha büyümeye adaydı. Üstelik yatırım yapan sermaye kesimi için yeni ekonomik yapıya hızla uyum adına önemli fırsatlar da ortaya çıkmıştı. Daha da ötesi toplumsal ve ekonomik işleyiş ve ilişkiler düzenini gözlemlemekle sorumlu devlet bürokrasisi, bu kesimlere yeni yatırım olanakları sunmaya, yatırım ve donanım kredileri vermeye istekliydi. Tüm bunlar göçmenler için yeni bir itici güç olmuştu. Üstelik bu talebi, arz karşılamaya çalışırken istihdam fazlalığı oluşmadı, piyasa koşulları ve yeni açılan işletmeler, bu alanlarda çalışmak isteyenleri kolaylıkla istihdam edebiliyordu.

3 Bk. Falih Rifki Atay, *Çankaya*, 2. Baskı, İstanbul 1969, s. 231-232.

Türkiye savaş nedeniyle ağır bir yıkımla karşılaştığı için, belli alanlarda üretilen ürünlere talep hızla yükselmişti. Örneğin inşaat sektörü bu anlamda başta geliyordu. Bu sektörde talep hem makro düzeyde devletin kendisinden geliyor hem de o yıkımın ağır etkilerini yaşamış olan toplum kesimlerinin gereksinimlerinden kaynaklanıyordu. Yatırımlar ile yeniden atılım yapan sektörlerde üretim düzeyleri yükselirken, ülkenin yaşandığı yıkımların onarılması için de yeni kaynaklar ortaya çıkmış oluyordu. Böylece dört beş yıllık bir süre içinde gerek tarım gerek yapı ve gerekse öteki alanlarda savaş öncesi üretim düzeylerine hızla yaklaşıldı⁴. Bu süreçte cumhuriyet hükümetinin yol göstermesi ve yardımlarıyla, hızla üretici durumuna geçen mübadele göçmenleri, bir kaynağın da vurguladığı gibi; “terakki-i iktisadiyede... mühim amil” olmuşlardı⁵.

Bölgelere göre belirgin farklar ve ayrılıklar olmasına karşın, nüfusun ekonomik konulardaki sektörel dağılımları, sektörlerdeki beceri üretim ve pazarlama yöntemleri arasındaki fark, yeni ekonomik görüntünün ortaya çıkışında etkili olmuştu. Göçmen gruplar ülkeye gelmeden önce, yaşanan ani nüfus değişimi nedeniyle ülkeden önemli oranda sermaye dışarı gitmişti. Giden nüfus büyük oranda kentli ve genellikle küçük ve orta ölçekli girişimci gruplardan oluştuğu için, geride kalan nüfusta girişimci eksikliği kendini göstermişti. Nüfus daha âtıl durumdaydı. Etkin olanlar da ticaret ve sanayi kesiminin dışında tarımsal üretim kesimlerinden bulunuyorlardı. Tarım ise teknik bilgiye, çağdaş üretim süreçlerine ve yöntemlerine dayanmadığı için, bu sektörde çalışan üretici kesimin kişi başına düşen üretim oranları ve bunun ülke ekonomisine katkı düzeyleri çok düşüktü. Şöyle bir saptama konuyu daha iyi anlamamıza katkı sunabilir: Türkiye’den mübadele ile giden 1.200.000 kişinin yüzde sekseni kentlerden, yüzde yirmisi de kırsal alanlardan gitmişti. Kentlerden gidenler, kent ekonomisi içinde büyük oranda ticaret, sanayi ve üretim sektörünün birçok alt iş kollarında etkin bulunuyorlardı. Tarım kesiminde çalışan yerli nüfus, alışılageldiği ürünlerin üretiminden sıyrılıp, ürettiği ürünleri çeşitlendirecek bir çaba içine de girmiş değildi. Örneğin Foça’da üzüm, tütün, buğday, arpa ekimi yapılıyordu ama bu ürünlerin yanında farklı sebze ve meyve türlerinin yetiştirilmesine fazla önem verilmemişti. Kapalı bir ekonomik düzen vardı. Kapalı ekonominin yarattığı koşulları paylaşan aileler, kendi gereksinimlerini sağlayacak üretim düzeylerine ulaşmada bile

4 İllhan Tekeli, agm., s.62.

5 *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, II/8 (Ödemiş Nüsha-i Fevkaladesi, Ağustos 1927), s. 388.

zorluklarla karşılaşılıyorlardı. Yerli toplum kesimleri söz konusu yerleşim alanında doğal olarak geçim sıkıntısı çekiyordu. Bu nedenle aileler, Duyun-u Umumiye'ye ait tuz kaynaklarından tuz sökerek, oradan kazandıklarıyla "idame-i hayat" ediyorlardı. Yerli kesimden okumuş kişiler genellikle memur olmaya özlem duyuyorlardı⁶. Bunlardan tüccar olabilenlerin sayısı çok azdı⁷. Tenekecilik, peynircilik, manifatura ve tuhafiyeye ticareti gibi sektörler Rumların gidişiyle önce büyük ölçüde Musevilerin eline geçti⁸. Kiremitçilik, tuğlacılık, camcılık, çanak-çömlekçilik ile pek çok eşyanın ticareti, Rumların bölgeyi terk etmesinden sonra büyük bir sarsıntıya uğradı. Bu sanatlara aşına kimseler bulunmakta zorluklar görüldü⁹. Kısacası göç eden Rumların çoğu tüccar, sanatkâr ve esnaftı. Onların gitmesiyle bu işkollarındaki yaşanan boşluğu yerli halk doldurmaya çalışıyordu¹⁰.

Şunu da hemen eklemekte yarar var ki; Rum nüfus içinde tarım alanında giden yüzde yirmilik kesim, göç etmeden önce Türkiye'nin bu alandaki en bilinçli kesimini oluşturuyordu.

Zorunlu göç ile karşı tarafa göç ettirilen insanların gittikleri ülkeye taşıdıkları bilgi, beceri, bilinç, sermaye ve değişik iş kollarındaki donanımları, göç ile gidilen ülke açısından yitirilenin yerine konulacaklar olarak çok değerliydi. Yani yeni bir toplumsal yapı içine, zorunlu olarak göç ettirilen göçmenler, ayırdıkları ortamlarındaki ticari olanaklarını, üretim araç gereçleri ile bunların kullanımını konusundaki beceri ve yeteneklerini, finans kaynaklarını büyük ölçüde göç ettikleri ortama aktarmışlardır. Ancak gittikleri yerde, geldikleri yerde terk ettikleri ekonomik ilişki olanaklarını çoğunlukla bulamadıkları için, terk ettikleri yapıya uyum sağlayabilmeleri için uzunca süre beklemeleri gerekti. Uyum süreçleri yönünden hem göçmen ailelerinin kendi yaşamlarında hem de değişimi yaşayan kültür ortamlarında önemli bocalamalar, farklılaşmalar ve boşluklar ortaya çıktı. Bu dönem hem göçmen aileleri hem de göçü kabul eden ülkeler için bir bocalama dönemi oldu: Ekonomik yitimler oldukça ağırdı.

6 1340 Senesi İzmir Vilayetinin Sıhhi, İktimai Topoğrafyasına Ait Malumat, Yayınlanmamış metin, Kemal Arı Özel Arşivi, s. 16.

7 Aynı belge, s. 4.

8 Aynı belge, s. 1.

9 Aynı belge, s. 24.

10 Aynı belge, s. 4.

Mübadele ve Mülkiyetin Değişimi

Türkiye'yi terk eden Rumlar, önemli oranda un, zeytinyağı, kiremit, tuğla, kereste fabrikaları bırakmışlardı. Ne var ki bu işletmeler, o dönemde yaşanan olağanüstü koşulların karmaşalı ortamında büyük oranda yıkıma uğramıştı¹¹. Dolayısıyla büyük ölçüde fiziki yıkıma uğramış, ekonomik etkinliğini yitirmiş bu işletmelerin çalışır duruma getirilmesi ve böylece ekonomik canlılığın yeniden yaratılması gereği doğmuştu.

Bir kaynağın aktardığına göre Limni mübadillerinin büyük kısmı, yeni içine girdikleri toplumda işsiz kalmışlardı. Bunlar tarla ve bağlarda çalışamadıklarını, çünkü Limni'de iken, arazilerini ortaklık biçimde işleterek geçimlerini sağladıklarını belirtmişlerdi¹².

Ekonomik yitkilerin önemli bir nedeni göçmenlerin Türkiye'de yerleştirebilirken, mesleki dağılımına uygun alanlarda yerleştirelememesidir. Özellikle tarımsal üretim; iklim koşulları, toprak nitelikleri, sulama olanağı olup olmaması, ulaşım ağına uzaklık ya da yakınlık gibi etkenlere göre biçimlendiği için, bu etkenlere uygun yerleştirme yapılamadığında, farklı bir uğraşı türüne yönelmek durumunda kalındığında, göçmen aile uzun süre kendi kendinin geçimini sağlayacak üretim oranlarına ulaşamamıştır. Bu da yoksulluğu getiren, en azından uzatan süreçlere etki etmiştir. Öyle ki; kentlerde serbest meslek sahibi olup, zanaat grubunun içinde yer alan birçok aile, Türkiye'ye geldiklerinde, geldikleri yerlerdeki ortama uygun ev bulunamadığı için, tarımsal uğraşının olduğu alanlara yerleştirilmişlerdi¹³. Bu durumda göçmenler ya yeni koşullara kendilerini uydurmak için uğraşıp, zaman yitirmişler ya da iskân hakkında vazgeçerek, iç göçe yönelmişlerdi.

Göçlerle, göçmen grupları göç edilen topraklara, göç ettikleri yerlere özgü iş kollarını da taşımışlardı. Örneğin Yunanistan'a göç eden Anadolu Rumlar üzümçülük, tütüncülük, halıcılık ve hatta sınırlı da olsa ipekböcekçiliği konusundaki beceri ve deneyimlerini Yunanistan'a aktarmışlardı. Türkiye'ye gelen Türkler ise değişik ürün çeşitlerini Türkiye'ye getirmişlerdi. Türkiye'den giden, tarım üretimi ile geçimin sağlayan 250.000 kadar Rum'un büyük çoğunluğu tahıl üreticisiydi. Tütün yetiştiricileri ise ikinci sırada yer alıyordu. 1926'da Yunanistan'daki tütün üretiminin üçte ikisini bu sığınmacılar gerçekleştirmişlerdi. Bu göçmenler yeni üzüm ve kuş üzümü türlerini Yunanistan'ın yerli çiftçile-

11 *Aynı belge*, s. 9.

12 *Aynı Belge*, s. 13, 15.

13 Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Yurt Yay., 3, Ankara 1982, s. 43.

rine tanıtmışlardı. Bu nedenle Yunanistan'da bağıcılık, sığınmacıların üretime katkıları sonucu daha da önem kazanmıştı. Tütün ve kuru üzümün Türkiye'nin 1923'le 1929 yılları arasındaki dış satımının yüzde 40'a yakınına oluşturduğu düşünülürse, bu alanda uzmanlaşmış bir nüfusun komşu ülkeye gitmesiyle doğal dış satım rekabetinin önemi ve boyutu, somut olarak kavranabilir¹⁴. Bir başka araştırmacının verdiği sayıya göre; Yunanistan dış satımının, tütün, üzüm ve incir ürünü 1920'de yüzde 56'sını oluştururken, 1929'da bu oran yüzde 71'e çıkmıştı¹⁵. Bir çağdaş kaynakta ise Yunanistan'ın 1925 yılı tütün üretiminin 50 milyon okka olduğu, bu ülkede 1924 yılındaki üretim oranının 40 milyon okka düzeyinde bulunduğu belirtilmektedir. Bu iki rakam arasındaki farkın, Yunanistan'daki tütün üretiminde yaşanan artışı gösterdiği vurgulanmaktadır¹⁶. Başka bir çağdaş kaynakta ise 1923 yılında Yunanistan'daki tütün rekoltesinin 800 Milyon Yunan Drahmisi getirecek düzeyde olduğu, böylece geçen yıllara göre bu üründe önemli artışlar gözlemlendiği ileri sürülmektedir¹⁷. Kaynakta pek haklı olarak bunun en önemli nedeninin çok sayıdaki Rum göçmeninin tütün tarımıyla uğraşması ve Yunanistan'daki tarım tekniğinde ve yöntemindeki gelişmeler olduğu yorumu yapılmaktadır.

Yunanistan'a giden Rumların Yunanistan'a aktardıkları diğer önemli bir ekonomik işkolu da halıcılıktır. Yaklaşık 11.000 Rum göçmen, Yunanistan'da halıcılık yapmaya başlamıştı. Yunan hükümetinin de Anadolu'ya ait olan bu sanayi türünün ülkelerinde gelişebilmesi için, söz konusu bu insanlara ekonomik destek verdi. Somut olarak bu insanların hükümetten gördükleri en büyük yardım, halı yapımında kullanılan yün ipliğinin Yunanistan'a geçişinden gümrük vergisi alınmayışı oldu. Yunanistan'a gittikleri zaman bu Rum göçmenler, geçimlerini sağlayabilmek için halı tezgâhlarını hemen kurduysalar da o dönemde kaliteli olan ve halı yapımında en uygun özelliği taşıdığı bilinen yün ipliğini Türkiye'den getirilmesi gerekmişti. Yunan hükümeti, halıcılık sanayiinin Yunanistan'da gelişmesi için, söz konusu bu ipliklerden ve halı yapımı için gerekli olan diğer basit malzemesinin gümrük vergisini almamıştı¹⁸. Bu gelişmeler, Yunanistan'da halıcılık sektörünün kurulması ve yeşermesiyle sonuçlanmıştı. Keyder'in de belirttiği gibi bu durumun etkisi,

14 *Age.*, s. 43.

15 Ömer Lütfi Barkan; "Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserleri:1)*, Gözlem Yay. İstanbul 1980, s. 62.

16 *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, I/10 (Keşrinievvel 1923), s. 623.

17 *Agmec.*, XXXIX/2 (Kanunisani 1923), s. 100.

18 *TBMM Zabıt*, D II, İ. II, C VIII, Ankara, 1975, s. 154.

Türk halıcılığı üzerinde ipekçilik kadar büyük olmamıştı. 1929'da Yunanistan'da, tamamı 1922 yılından sonra kurulmuş olan 135 halı atölyesi vardı. 1928 yılında Anadolu Rumlarının Yunanistan'a göçünden önce var olmayan bu işkolunda uzmanlaşmış 11.000 göçmen kadın, yılda 200-250.000 metrekairelik üretim gerçekleştirmiştir. Böylece sektörde birden ortaya çıkan Yunan rekabeti nedeniyle, Türk üreticiler, dış satım pazarlarında güçlüklerle karşılaşmış; ama yine de üretim düşmemiştir¹⁹.

Halıcılıkla uğraşan Anadolu Rumlarının Yunanistan'a gitmesinde sonra, bu sanayi kolunun Yunanistan'da yeşermeye ve gelişmeye başlaması Türkiye'de belirgin ve anlamlı kayguların doğmasına yol açtı²⁰. Bunda Yunanistan'da başlatılan ve dış pazarlardaki alıcı ülkelere de yansıtılan Yunan kampanyasının etkisi oldu. Bir çağdaş kaynakta belirtildiğine göre; bu kampanyanın özünü şu yaklaşım ve sav oluşturuyordu: "Şark halıcılığı bir sanat ve fendir. Bu sanatı idare eden mahir usta, mütehasıs ve amaleler, Anadolu Rumları idiler. Mübadele dolayısıyla Yunanistan'a gelen bu sanatkârları kaybeden Türkiye halıcılığı inhitata yüz tutmuştur. Türkler bu Rum usta ve amelelerinin bazılarını tekrar Anadolu'ya celp için azim mesai sarfetmişlerse de mübadiller işbu teklifleri kabul etmemişlerdir"²¹.

Bir istatistiğe göre İzmir ve çevresinde, Rumların ve bazı Ermenilerin göçünden önce sahip olunan halı tezgâhı sayısı 8.290'dı. Uzman, usta ve işçi sayısı 20.551 Türk, 3.706 Rum ve Ermeni olmak üzere toplam 24.257ydi. Yıllık halı üretim oranı ise ortalama olarak 992.880 arşındı. Bu oran 7.685 halının karşılığıydı. Harp yılları ile Rumların ve Ermenilerin göçleri nedeniyle halı üretiminde belirgin düşmeler görülmüştü. 1926'da 11.305 halı tezgâhı, 30.940 Türk mütehasıs, usta ve amele bu iş kollarında çalışmaktaydı ve yıllık üretim de 1.184.924 arşındı²². 1924 yılında Türkiye'de 21.407 işçi bu iş kolunda çalışmaktaydı. Buna karşın Rum ve Ermeni işçi yoktu. Görüldüğü gibi pek o kadar bir düşüş söz konusu değildi. 1925 yılında ise 9.405 halı tezgâhında 25.903 Türk halı işçisi, 1.144.760 arşınlık halı üretmiştir. Bu 11.305 halının karşılığıydı. 1926 yılında ise 30.940 işçinin 1.184.924 arşın halı ürettiği görülmekteydi²³.

19 Çağlar Keyder, *age.*, s. 84.

20 "Memleketimiz Halıcılığı Yunanistan'a mı Gidiyor?", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mec.*, aynı sayı, s. 90.

21 *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mec.*, II/6 (Haziran, 1926), s.248.

22 *Agmec.*, s. 248.

23 Kapsamlı bir istatistik için Bk. *Agmec.*, s. 248-250.

İpekçilik konusuna gelince; Yunanistan'da ipek sanayi Türkiye'deki ipekçilik işkolunda çalışmış mübadele göçmenlerinin Yunanistan'a gelmesiyle hızla yükseldi. Örneğin Mora'da hepsi ipek üretiminde uzmanlaşmış 550 göçmen ailesinden oluşan bir köy kuruldu. Yunanistan'da ham ipek üretimi 1922 yılı ile 1926 yılları arasında üç kat, ipekli kumaş üretimi de 3,1 kat arttı. Bu dönemde Türkiye'nin ipek dışsatımı görece önemini kaybederken, Yunanistan'ın dışsatımı üretimi artışına paralel olarak yükseldi. Türkiye ise artık ipek yerine koza ihraç etmeye başlamıştı. Türk ipek sanayi Rum atölye sahipleri ve işçilerini nüfus mübadelesiyle yitirdikten sonra, bir daha eski durumuna gelememişti²⁴.

1925 ile 1927 yılları arasında pamuk, tütün ve fındık üretiminde eski üretim düzeylerine kısa sürede ulaşılmıştır. Keyder, işgücündeki azalmaya ve tüccar sınıfın bağlantılarından ve örgütsel yeteneğinden yoksun olmasına karşın, pazara yönelik tarımın önemini Türkiye'nin korumasını pek şaşırtıcı bulmaktadır ve bunun nedenini yabancı sermayenin rolünün artmasına ve Müslüman sınıfın hızla olgunlaşması gibi iki nedene bağlamaktadır²⁵. Bu aşamada önemli olan kısa sürede üretim yönünden yitirilen ekonomik gücün, savaş öncesi düzeye ulaşması yönünde yeniden kazanılmış olmasıdır. Oysa savaş ekonomisine ayrılan kaynakları, birdenbire üretime dönük sektörlere aktarmak hiç de kolay olmamıştır. Öyle ki tarım sektöründen savaşın bitimini izleyen yıl olan 1923'te ciddi bir üretim artışı gözlenmemiştir. Türkiye, tarım üretimini artırmak için bu yıl içinde yapmış olduğu girişimlerden önemli sayılabilecek bir sonuç elde edemedi. Gerekse içinde olan çiftçilere dağıtılan tohumluklar yeterli düzeyde değildi. Anadolu'nun işgal altında kalıp da işgalden arındırılmış kısımlarının pek yoksul düşüş çiftçisine elden geldiği ölçüde yardım edilmek istenmesine karşın büyük ölçüde bu insanlar zamanında tarlalarını sürüp işe başlayamadılar. Aynı şeyi sermaye kesimi için gözlemlemek de olasıdır²⁶.

Mübadillerin yerleştirilmesi ve bu alanlarda üretim süreçlerine girmeleriyle birlikte, olumsuz göstergeler aşama aşama yükselişe geçti. Örneğin Edirne'de tütüncülük konusunda önemli gelişmeler yaşandı. 1923 yılında bütün Türkiye'de tütün üretimi 23 milyon kilo iken, 2-2,5 milyon kilosu Edirne'de yetiştirilmişti. Oysa aynı kentin bir yıl öncesinde bütün tütün üretimi ancak

24 Çağlar Keyder, *age.*, s.83.

25 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yay., İstanbul 1989; s. 78-79.

26 *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mec.*, XL/3 (Kanunuevvel, 1924), s. 195.

1. Milyon kilo kadardı. Tütüncülüğü iyi bilen bir kitlenin kentteki üretim artışında gerçekten büyük etkisi olduğu görülmekteydi²⁷.

1924 yılı için İzmir ve çevresinin topoğrafyasını değişik yönleriyle içeren bir çağdaş kaynakta tütüncülüğe evvelce Hıristiyanlar tarafından ilgi gösterildiği ama kuruluşu izleyen dönemde, yalnızca Bayındır kazasında 1923 yılında yerli göçmen gruplar tarafından 250.999, 1924 yılında da 600.000 kıyve tütün yetiştirildiği belirtilmektedir. Aynı kaynakta değinilen bu konuya karşı, söz konusu kasabada bağcılığın hiç iyi gitmediği, ova kısmında yalnız 40 dönüm kadar bağ bulunduğu, olanların da “*emval-metrake*” olup, “*istifadenin pek cüz’i*” olduğu belirtilmektedir²⁸. Aynı kaynak, Foça’ya yerleştirilen Pirveşte göçmenlerinin eskiden beri tütüncü oldukları için çok iyi tütün yetiştirdikleri ve onların arazinin tütün yetiştirmeye pek uygun olduğunu söyledikleri dile getirilmektedir²⁹. Böylece bu bölgelerde tütüncülük tarımı bütünüyle etnik kültür yönüyle Türk olan kitle tarafından Türkiye ekonomisi için daha sağlıklı bir yapı içinde geliştirilmiş ve yaygınlaştırılmıştır.

Sonuç

Bu genel ekonomik tablo içinde mübadele yoluyla Yunanistan’dan Türkiye’ye getirilen Müslüman göçmenler yerlerini almışlar ve ülke ekonomisi içinde hemen her sektörde üretime katkıda bulunan nitelikleriyle kalkınma çabalarında rol oynamışlardır. Kuşkusuz içine katıldıkları yeni topluma ekonomik yönden uyum ve kaynaşma süreci, onlara belirgin ve ağır bir yük de getirmiştir. Kimi göçmen aileler gerçekten bu ağır yükün altında ezilmişler ve sürekli olarak Yunanistan’daki yaşamlarının özlemini çekmişlerdir. Her şeye karşın genel olarak bu süreç; Türkiye’nin ulusal ekonomisinin yaratılması aşamasında seçkin bir yeri ve işlevi olan olgular arasında sayılabilir.

27 *Türkiye İktisat Mecmuası*, II/33, (5 Teşrinisani 1923), s. 330-331.

28 *1340 Senesi İzmir Vilayetinin...*, s. 11.

29 *Aynı belge*, s. 9.

Kaynaklar

1340 Senesi İzmir Vilayetinin Sıhhi, İçtimai Topoğrafyasına Ait Malumat, Yayımlanmamış metin, Kemal Arı Özel Arşivi.

Atay, Falih Rıfki, *Çankaya*, 2. Baskı, İstanbul 1969.

Barkan, Ömer Lütfi, “Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri”, *Türkiye’de Toprak Meselesi (Toplu Eserleri:1)*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

İkdam.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası.

İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası.

Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

Keyder, Çağlar, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1989.

TBMM Zabıt Ceridesi.

Tekeli, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”, *Toplum ve Bilim*, 50, Yaz, 1990.

Türkiye İktisat Mecmuası.

Bursa Şehri'nin Ekonomik Durumu (1923-1950)

Mehmet Kaya* - Muttalip Ata**

Giriş

Bursa, jeopolitik konumuyla önemli bir merkez konumundaydı. Tarihi süreçte bu konumu şehir ve çevresinin önemini arttırmıştır. Bu durum şehrin ekonomik alanda gelişmesine katkıda bulunmuştur. Nüfusun yoğunluğu şehirde ticareti olumlu yönde etkilemiş, bölgede İstanbul'dan sonra ikinci merkez haline gelmiştir. Çeşitli ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü şehir, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz durumun etkilerinden, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kurtularak, tekrar önemli üretim merkezlerinden biri olmuştur.

II. Meşrutiyetle birlikte toplumda yaşanan değişimler sosyal ve ekonomik hayatta etkisini göstermiştir. Şehrin İstanbul'a yakınlığı, Mudanya ve Gemlik iskeleleri ticari faaliyetler için bulunmaz bir fırsat durumundaydı. İttihat ve Terakki'nin siyasal, sosyal alanlarda olduğu gibi ekonomik hayata dair yeni düşünceleri hayata geçirmesi bu faaliyetlerin daha da artmasını sağlamıştır.

II. Meşrutiyetle birlikte şirketleşme girişimleri, kooperatifler, Türklerin de azınlıklar gibi ticaretin içinde etkin bir rol oynama isteği, İttihat ve Terakki'nin izlediği milli iktisat politikasına uygun olduğu gibi, şehrin ekonomik canlılığını da olumlu yönde etkilemişti. Bu anlamda II. Meşrutiyet'ten başlayarak şehirdeki ekonomik faaliyetleri ele alıp, bunların Cumhuriyet ile birlikte gelişmelerini değerlendirmeye çalışacağız. Konumuzun ilk başlığı olarak Cumhuriyet öncesi ekonomik gelişmenin önemli bir işareti olan şirketler ele alınacaktır. İttihat ve Terakki'nin 1911 yılından itibaren uygulamaya koyduğu Türklerin ekonomik hayata daha fazla katkı sağlama

* Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Niğde/TÜRKİYE, kayamehmet@ohu.edu.tr

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Niğde/TÜRKİYE, muttalipata@gmail.com

girişimi, Türk ve Müslüman unsurun şirketlerde daha etkin istihdamını sağlamaya yönelik kanunlar bu alanda belirtilebilecek bazı çabalar olarak gösterilebilir. Osmanlı'dan Cumhuriyet rejimine geçişle birlikte faaliyetlerini sürdüren şirketlerin zaman içindeki durumu üzerinde durulacaktır.

1. Şirketler

a. Bursa Mensucat-1 Osmaniye Anonim Şirketi

İttihat ve Terakki II. Meşrutiyetle birlikte ülkede ticari faaliyetleri teşvik, Türk ve Müslümanların da ticari faaliyetlere etkin bir şekilde katılabilmelerini sağlamak ve sermaye birikimini oluşturmak için anonim şirketler kurulmasını teşvik etmiştir. Bu anlamda Müslümanların ve Türklerin de ekonomik hayatta yer alabilmeleri için Batı Anadolu ağırlıklı - İstanbul, Bursa ve İzmir şirketlerin kurulmasını desteklemiştir. Zaten bu durum 1911'den sonra daha da belirginleşecek olan milli iktisat politikasına da uygundu.

Teşvikler doğrultusunda merkezi Bursa ve başka şehirlerde de şube açabilme hakkını sahip olmak üzere, "imalat-ı nesciye" (dokuma) alanında faaliyet göstermek üzere otuz sene müddetle Necib Efendi'ye Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela'nın 20 Nisan 1910 tarihli kararıyla 10.000 lira sermayeli Bursa Mensucat-1 Osmaniye Anonim Şirketini kurmasına ruhsat verildi.¹

Şirketin kurucuları arasında Bursa Sanayi Mektebi Müdürü Baha Hakkı, kumaş taciri Raif Efendizade Mehmet Nazif, Hüdavendigâr Ziraat Müfettişi Ahmet Hamdi Beyler yer almaktaydı. Osmanlı vatandaşlarını yer aldığı şirket, dokumacılık alanında faaliyet gösterecekti. Sermayeyi teşkil eden hisse senetlerinin yüzde onu ödenmedikçe şirketin devir ve satışı yapılamayacaktı. Senetlerin zamanında ödenmemesi durumunda hiçbir şekilde ihtar edilmeden, yıllık yüzde altı faiz uygulanacaktı. Şirket ödenmeyen senetleri Bursa ve İstanbul borsalarında satışa çıkaracak, burada satılmazsa müzayede ile satışı gerçekleştirebilecekti.²

Şirketin kuruluşunda kumaş taciri Hacı Abdullahzade Mehmet Tevfik Bey idare heyetinin başkanlığına seçildi. İkinci başkanlığını ise Nikodimos Efendi yürütmekteydi. Heyet haftada bir toplanmakta olup, görevini üç sene süreyle yerine getirmekteydi. Süre bitiminde idare heyeti yeniden

1 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO.), 3757-291744, (1),16 Mayıs 1326.

2 BOA., BEO., Sadaret Divan-ı Hümayun-Mukavele (A. DVN. MKL), 50/15, (2/1), 3 Mayıs 1326.

seçilmekteydi. Üyelerin heyette yer alabilmeleri için en az yüz hisseye sahip olması gerekiyordu. Toplantılar kayda geçirilmekte, sonunda üyelerce görüşme tutanağı imzalanmaktaydı. Toplantıya katılamayacak üye/üyeler bir başka üyeye vekâlet verebilmekteydi.

İdare heyetinden başka, bütün hisse sahiplerinin katıldığı her yıl, Nisan ayında düzenlenen genel kurul toplanmaktaydı. Şirket ortakları toplantı öncesinde hisselerini şirketin belirlediği yere teslim etmek zorundaydılar. Toplantı tarihi basında ilan edilip, eğer dörtte bir çoğunluk sağlanamazsa on beş gün sonra, ikinci toplantı düzenlenmek durumundaydı. Her beş hisse sahibi bir oya sahipti, her bir ortağın beş oydan fazla oy hakkı yoktu, genel kurul kararları bağlayıcı nitelikte idi.

Şirket gelirinin yüzde onu ihtiyat akçesine ayrılmakta, yüzde onu idare üyeleri ve ustabaşıya, kalan yüzde seksen de ortaklara kâr payı olarak dağıtılmaktaydı. Şirketin fesih durumu genel kurul kararıyla gerçekleştirilecek, sermayenin yarısının kaybedilmesi halinde genel kurul feshe karar verebilecekti.³

Şirketin Cumhuriyet'in ilanyla birlikte gelişimini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu anlamda 10 Mayıs 1924 tarihinde yapılan şirket genel kurulunda sermayenin 5.000 liraya yükseltilmesi ile tüzüğün 4. maddesinde yapılan değişiklik bakanlar kurulu onayı ile kabul edildi.⁴

b. Hüdavendigâr Osmanlı Seyr-i Sefain Anonim Şirketi

Şirketleşme çabalarının bir diğeri örneği 20.000 Osmanlı Lirası sermaye ile merkezi Bursa olmak üzere sahillerde yolcu ve eşya taşımak amacıyla ve otuz sene süreyle, 8 Şubat 1911'de Hüdavendigâr Osmanlı Seyr-i Sefain Anonim Şirketi kuruldu.⁵ Şirketin kuruluş ruhsatı İnegöllüzade Saffet Bey adına alınmıştı.⁶

Şirketin yirmi bin Osmanlı Lirası sermayesi her biri birer liralık yirmi bin hisseye ayrılmıştı. Şirket yayımladığı dahili nizamname ile işleyişi belirlemişti. İttihat ve Terakki'nin izlediği politika doğrultusunda kurucular ve idare heyetinin Osmanlı vatandaşı olması şarttı. Şirket ortakları hisse senetleri en fazla beş taksitte ödemek zorundaydılar.

3 BOA., BEO., A. DVN. MKL, 50/15, (2/3-4), 3 Mayıs 1326

4 BCA., Bakanlar Kurulu Ortak Kararları, 030.18.1.1/10.34.18., Ek 180-40, 20 Temmuz 1924.

5 BOA., BEO., A. DVN. MKL, 51/19, (Şubat 1911).

6 BOA., BEO., 3857-289217, (1), 13 Şubat 1911.

İdare heyeti on kişiden meydana gelmekte ve üç yıl süreyle görev yapmaktaydı. Haftada en az bir defa üye sayısının yarısından fazlasıyla toplanmakta, oylamada eşitlik sağlandığı takdirde karar reddedilmekteydi. Böyle bir karar idare heyetinde bir caydırıcılık olarak düşünülebilir. İdare heyetine seçilebilmek için en az yüz hisse senedi sahibi olmak gerekiyordu. Bu üyelerin hisse senedi şirket sandığında tutulmaktaydı. Görevleri süresince senet devri söz konusu değildi. İdare heyetinin toplantılara devamını sağlamak için üç toplantıya mazeretsiz katılmayanların üyelikten çıkarılıp yerine başka bir kişinin üye seçilmesi 29 Mart 1914 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla onaylandı.⁷ Bu suretle idare üyelerinin toplantılara katılmasını sağlamak amacıyla dahili nizamnamenin 12. maddesinde değişiklik yapılmıştı.⁸ Heyet yetkilerinin bir kısmını ya da tamamını dışarıdan belirleyebileceği kişilere devretme hakkına sahipti. Her yıl düzenlenen genel kurula şirket hesaplarını sunmak zorundaydı.

Hükümet şirketlerin genel kurul toplantılarına görevlendirdiği komiser ile iştirak etmekteydi. Genel kurul toplantıları her yıl Nisan ayında düzenlenmekteydi. Genel kurul toplantısı çağırısı toplantıdan bir ay önce biri Resmî Gazete olmak üzere, çeşitli dillerde yayımlanan üç gazetede ilan edilmekteydi. On hissesi olan ortakların katılabildiği toplantıda bir kişi en fazla on oy kullanabilmekteydi. Toplantı ortak sayısının dörtte birinden az olduğu durumda ertelenmekte, ikinci toplantı için mevcut üyelerle yapılmakta idi. Karar aşamasında oylama yapıldıktan sonra en çok hisseye sahip iki üye oyları toplamaktaydı. Oy çokluğu ile alınan kararlar toplantıya katılmayan üyeler için de bağlayıcı idi. Hükümet onayıyla başka bir şirketle birleşme hakkı tanınmıştı. Önceki ifade ettiğimiz şirkette olduğu gibi sermayenin yarısının kaybedilmesi durumunda şirketi fesih yetkisi genel kurulda alınabilmekteydi.⁹

Şirketin zaman içinde bazı sorunlarla karşılaştığı görülmektedir. Bu anlamda 1912 yılının Mayıs ayı sonlarında Mudanya-İstanbul arasında sefer yapan şirkete Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'nin Mudanya Acente sorumlusu Aleksandros Goytano Efendi zorluk çıkarmakta idi.¹⁰ Şirket vapurlarının Mudanya'ya yanaştırılmaması ve belirtilmeyen diğer zorluklar karşısında çaresiz kalan şirket Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Ticaret ve Ziraat Nezaretine

7 BOA., Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 234/77, 29 Mart 1914.

8 BOA., BEO., 4274-320534, 6 Nisan 1914.

9 BOA., MV, 234/75, 29 Mart 1914.

10 BOA., Dahiliye Nezareti İdare Kısmı (DH. İD), 134/8, 9 Haziran 1912.

bunun önlenmesi için başvurdu.¹¹ Edinebildiğimiz bilgiye göre, bu durum 1913 yılının başı itibariyle henüz çözüme kavuşmamıştı.¹²

c. Bursa Konservecilik Komandit Şirketi

Bursa'da anonim şirket nizamnamesinin düzenlenmesiyle hareket etmeyip, komandit şirket tüzüğüne göre hareket eden Bursa Konservecilik Komandit Şirketi, 18 Nisan 1914'te kuruldu. Milli iktisat düşüncesinin bir örneği olan şirket kurucuları Şefik Bey, Edip Bey, Cevdet Bey, Kemal Bey, İbrahim Bey, Reşat Bey gibi Türklere mensup kişilerden oluşmaktaydı.

Şirket sermayesi 1.500 Osmanlı altını olup bir kat daha arttırılması öngörülmekteydi. Tahvillerin her biri 2.000 Osmanlı Lirası olup, biri peşin, diğeri de bir ay içinde ödenmek şartıyla verilmekteydi. Genel kurul idare heyetinin toplantısından beş gün sonra toplandığında hesapları kontrol etmekteydi. Kararlar en az dörtte bir esasıyla alınmaktaydı. Üç kişilik bir teftiş kurulu yıl içindeki çalışmalarla ilgili genel kurulu bilgilendirmekteydi.

Yıl sonunda şirket bilanço hazırlamakta, masraflar çıkarıldıktan sonra yüzde elli ortaklara verilmekte, kalan kısım idare heyetine verilmekte, kalanı ise sermayeye aktarılmakta idi. Şirketin mevcut nizamnamesinden başka dahili nizamnamenin de ayrıca yayımlanacağı belirtilmekteydi.¹³

d. Bursa Ticaret ve Ziraat Odası

Şehrin ekonomik canlılığı sebebiyle, İstanbul'dan sonra, 18 Nisan 1889 tarihinde kuruldu. Kuruluşunda oda başkanlığını Parsih Efendi yürütmekteydi. İdare heyeti Filibeli Kirkor Efendi, Agop Balabanyan Efendi, Ohanes Boduryan Efendi, Ohanes Hampursan Efendi, Atanas Demciyan Efendi gibi gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının öncülüğünde kurulmuştu. Oda ticaret, ziraat ve sanayi alanında çalışmaları desteklemekteydi. 1890 yılında oda üyelerinden Murat Efendi Sanayi adıyla iki sayılı bir risale yayımladı.¹⁴

Ticaret Odası şehrin ekonomik zenginliği nedeniyle kısa sürede gelişti. Zaman içinde hizmeti bulunanlar ödüllendirildi. 1902 yılının Eylül ayında Ticaret ve Sanayi Odası ikinci Kâtibi Ahmet Lütfü Efendi'nin taltif

11 BOA., DH. İD, 75/64, 27 Mayıs 1912

12 BOA., DH. İD, 134/13, 1 Ocak 1913.

13 *Bursa Konservecilik Komandit Şirket Nizamnamesi*, Bursa 1914, s.2-7.

14 Faruk Üsküdarı, *Eski Bursa'dan Notlar*, Bursa Sanayi ve Ticaret Odası Yayını, Bursa 1972, s. 13.

edilmesi için Dahiliye Nezaretine teklifte bulunuldu.¹⁵ Mayıs 1907 itibariyle İnegöllüzade Safvet Bey Ticaret Odası başkanıydı. Kendisine başarısından dolayı aynı yıl üçüncü, üyelerden Hacı Beşezade Rıza Bey, Şükrü Bey, İsmail Hakkı Bey ve Müctebazade Mustafa Efendi dördüncü dereceden nişanla ödüllendirildi.¹⁶ Bu yıl içinde odanın adı Ticaret, Sanayi ve Ziraat Odası adıyla değiştirildi. Ticaret Odasının kuruluşu itibariyle çalışmalarını yürüttüğü yer hakkında bilgimiz olmasa da 1907 yılının Aralık ayında Ulu Camii civarında kendisine ait bir yere taşındığı anlaşılmaktadır.¹⁷ Padişah Mehmet Reşat'ın tahta geçişini tebrik etmek üzere, 1909 yılında Bursa'dan da bir heyet gönderildi. Heyette Bursa Valisi ve Belediye Reisi ile birlikte Ticaret, Sanayi ve Ziraat Odası Reisi Safvet Bey de yer aldı.¹⁸ Cumhuriyetin ilanına kadar odaya 313 Türk, 437 gayrimüslim üye kaydedildi.¹⁹

Cumhuriyetin ilanı sonrasında, Ticaret ve Sanayi Odası faaliyetlerini genişleterek sürdürdü. 1926 yılında oda faaliyetlerini düzenlemek için nizamname hazırlandı. Bu nizamname ile oda teşkilatı baş kitabet, muhasebe, istihbarat ve neşriyat, esnaf teşkilatı denetim bürosu, evrak, tahkikat ve sicil kısımlarından oluşmaktaydı. Tahkikat bölümü on beş gün aralıklı toplanmakta, bölgenin üretim-tüketim, ihracat hakkında bilgi toplayıp bunları istatistiksel veriler halinde düzenlemekte, yurt içi ve yurt dışı ticaret odaları ile iletişime geçmekte, bölgeye yönelik pazar ve panayırkların tarihlerini belirlemektedir.

Cumhuriyetin ilanının sonrasında 1926 yılında odanın başkanlığını Hacı Safvet Bey yürütmekteydi. Oda faaliyetlerini içeren mecmua da yayımlanmaktaydı. Bu yılda Eczacı Şükrü Bey, Hesap müfettişi Nasuhi Esad Bey, Hacı Abdullah Efendi, Şehbazzade Ahmet Efendi, Hacı Ethem Efendi, Necip Bey, Bölge Ticaret Müdürü Mesut Bey, Başkâtib Ali Nasuhi Bey odanın yönetim kurulu üyesiydiler. Ticaret odasının prensibi olarak yönetim kurulunda olanların ticaretle uğraşmaları yasaktı. Oda bünyesinde Tasarruf ve Teavün Sandığı adıyla bir yardımlaşma teşkil edilmişti.²⁰

15 BOA., Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT), 582/32, 23 Eylül 1902.

16 BOA., Yıldız Mütenevvia Evrakı (Y. MTV), 297-87, 3 Şubat 1910.

17 BOA., DH. MKT, 13 Aralık 1907.

18 BOA., DH. MKT, 2807/75, 8 Nisan 1909.

19 Üsküdarî, *age.*, s. 3.

20 "Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Dahili Nizamnamesi Teşkilat-ı Dahiliye I", *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, C I, S. 1, Eylül 1926, s. 13;"Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Heyeti", *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, C I, S. 1, Eylül 1926, s. 2; "Bursa Ticaret ve Sanayi

e-Ticaret ve Zahir Borsası

Cumhuriyetin ilanı sonrasında 1924 yılında Bursa Ticaret Odası bünyesinde Ticaret ve Zahir Borsası kuruldu. Borsa nizamnamesi 4 Nisan 1887 tarihinde yayımlanan Borsalar Kanunu'ndan yararlanılarak hazırlandı.²¹ Borsa kanununun İnegöl'de açılacak borsa için de uygulanması kararlaştırıldı.²² Bu nizamnameden sonra, Bursa Ticaret ve Zahir Borsasında ve diğer borsalarda uygulanmak üzere, ipek kozası alım-satımıyla ilgili yönetmelik 13 Temmuz 1926 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla yürürlüğe girdi.²³ Borsa nizamnamesinin bazı maddelerinde zaman içinde değişiklikler yapıldı. Bu anlamda 3, 12, 33. maddeleri değişikliğe uğradı.²⁴

Borsaya kayıtlı üyelerden yedi kişilik bir idare heyeti seçilmekteydi. Heyetteki görevler hükümet komiseri başkanlığında seçimle belirlenmekteydi. Üç defa mazeretsiz toplantıya katılmayan idare heyeti üye/üyeleri kuruldan çıkarılmaktaydı. Heyet üyesi olabilmek için aylık 2 lira ödenmesi ve birinci sınıf borsa üyesi şartı aranıyordu.

Borsaya katılmak isteyen tüccarın durumuna göre ücret belirlenmişti. Ayrıca simsarlar için her masa başına da ayrı bir tarife geçerliydi. Ziraat aletleri edinilebilmesine katkı sağlamak, iyi cins hayvan yetiştirmesini teşvik etmek borsanın görevleri arasındaydı.

Borsada alım-satım işlemleri her yıl Nisan ayında başlayıp Eylül ayı sonuna kadar devam etmekte, gece saat on bir ile sabah saat beş, gündüz ise sabah altı ile on bir arasında yapılmaktaydı. Kış sezonunda saat ayarlanmasına gidilmekteydi. Bu saatler dışında alım-satım gerçekleşmiyordu. Simsarlar belirlenen ücret dışında bir alım yapamazlardı. Kurallara uymayanlara kınama, borsadan bir süre uzaklaştırma, atılma gibi cezalar getirilmişti.²⁵

Odası Dahili Nizamnamesi Teşkilat-ı Dahiliye I", *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, C I, S. 2, Teşrinvevel 1926, s. 41-42.

21 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), Başbakanlık Kararlar Dairesi Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.1/10.22.8., Ek-176-3, (1), 29 Haziran 1924.

22 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 030.18.1.1/22.79.5., Ek 176-36, 19 Aralık 1926.

23 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 030.18.1.1/19.42.14., Ek 176-27, (1), 13 Temmuz 1926.

24 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı Evrakı, 030.18.1.1/30.48.11., Ek 176-54., 29 Temmuz 1927; BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 030.18.1.1/22.51.16., 12 Temmuz 1931.

25 "Bursa'da Tesis Olunacak Ticaret Borsaları Talimatnamesi", *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası*

Elimizde borsanın açılışından 1925 yılının Temmuz ayı sonuna kadar işlem hacmi konusunda bilgi mevcuttur. Buna göre, 12.677 işlemde 869.741 liralık bir alım-satım gerçekleşmişti. Bu sürede 82 üye borsaya kaydedilmiş ve üyelere 177 lira gelir sağlanmıştı. Bunun yanında simsarlardan da 133 lira bir kazanç sağlanmıştı. Ağustos başından Şubat 1926'ya kadar, 129 yeni üye kaydı söz konusuydu. Yedi aylık dönemde 4.574 lira gelir elde edildi, giderler için de 2.006 lira harcandı.²⁶

f. Bursa Kaplıcaları Türk Anonim Şirketi

Şehir sıcak su ve kaplıca bakımından zengin bir kaynağa sahipti. Cumhuriyetin ilanı sonrasında bundan daha iyi faydalanabilmek için 9 Haziran 1926'da merkezi İstanbul'da olmak üzere, sıcak su, banyo, oyun alanı ve lokanta gibi çeşitli birimlerden oluşacak Ticaret Kanunu'nun 202. maddesi gereğince Bursa Kaplıcaları Türk Anonim Şirketi Kuruldu. Şirketin kuruluşuna Mustafa Kemal Paşa'nın desteği söz konusuydu. Şirket kurulmadan önce Bursa kaplıcalarının durumu Sıhhiye Müfettişliğine incelenmiş, bu konuda olumlu görüş bildirildikten sonra şirket kurulmuştur.²⁷ Şirketin kuruluşundan yaklaşık 8 ay sonra Evkaf Genel Müdürlüğü 923 numaralı kanunda yapılan düzenleme ile ortak oldu.²⁸

Şirket doksan dokuz yıl süreyle 150.000 Türk Lirası sermaye ile faaliyete başladı. Ancak, ilerleyen dönemde şirket bünyesinde yer alan lokanta, otel ve diğer tesislerin varlığı da dikkate alındığında sermayenin 900.000 liraya kadar çıkarılması öngörülmekteydi.²⁹ Genel kurul şirket sermayesini bir buçuk misline yükseltmeye yetkili idi. Toplantıdan on beş gün önce belirlenen miktar şirket hazinesine aktarılacaktı. Borcunu ödemeyen ortakların senetleri şirket tarafından satışa çıkarılabilecekti.³⁰

Genel kurul süresi üç yıl olan altı ile on iki üye arasında sayısı değişen idare heyeti seçmekteydi. İdare heyeti üyelerinin 2.500 lira değerinde en az 250 hisseye sahip olması gerekiyordu. İdare heyeti duruma göre yılda en az iki defa toplanmaktaydı. Merkezi İstanbul'da olan şirketin toplantı için

Mecmuası, C I, S 4, Kanunvevel 1926, s. 107.

²⁶ *Bursa Vilayet Salnamesi 1927*, Bursa 1927, s. 263.

²⁷ BCA., Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Evrakı, 30.10.0.0/176.213.4., Ek 193, 9 Haziran 1926

²⁸ BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.1/23.18.5, 20 Mart 1927.

²⁹ BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.1/25.38.13, 22 Haziran 1927.

³⁰ *Bursa Kaplıcaları Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelesnamesi*, İstanbul 1928, s. 3-4.

üye sayısının yarısından fazla olması gerekiyordu. İdare heyetinde ölüm vb. sebeplerle boşalma olduğunda genel kurul toplantısına kadar geçici olarak atama yapılmaktaydı.

Genel kurul yol sonundan itibaren en geç üç ay içinde toplanmak zorundaydı. Ortakların yaridan fazlasının isteği, idare heyetinin lüzum görmesi nedeniyle genel kurul olağanüstü toplanabilmekteydi. Genel kurul toplantısında ortaklardan üçte birinin hazır olmaması halinde, on beş gün sonra idare heyeti toplantıya çağırılmaktaydı.³¹

Bursa kaplıcalarından Başvekil İsmet Paşa da 1927 yılının Temmuz ayında tedavi için bir süre faydalandı. Başbakan İsmet Paşa bu süre içinde Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çekerek sağlığı hakkında bilgi verdi.³²

g. Bursa Dokumacılık Türk Anonim Şirketi (İpek-İş)

Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından 1925 yılında Bursa ve çevresinin ipek üretiminin değerlendirilmesi amacıyla fabrikanın temeli atıldı. 1927 yılının Temmuz ayında dokumacılık ve çeşitli işlerle uğraşmak üzere elli bir sene müddetle ve 21.000 Türk Lirası sermaye ile Bursa Dokumacılık Türk Anonim Şirketi Kuruldu. Şirket sermayesinin yüzde onu peşin olarak karşılandı.³³ Şirket merkezi İstanbul olup sermayesini 1930 yılında 400.000 liraya yükseltme kararı aldı. Şirketin sermayesinin büyük bir kısmı (330.000) Türkiye İş Bankası'na aitti.³⁴ Şirketin kurucuları aynı zamanda Hüdevandigar Seyr-i Sefain Şirketinin kurucuları da olan İnegöllüzade Safvet Bey, İnegöllüzade Refet Bey, Edremitli Hacı İbrahim Bey, Hafız Halit Efendi, tütün taciri Salim Nuri Efendi, Debbağ Tevfik Bey, tacir Hacı Abdullah Efendi, Hacı Halit Efendi, tohumcu Hafız Rıza Efendi yer alıyordu.³⁵ 1933 yılında 4, 28, 49. maddelerinde değişiklik yapıldı.³⁶ Başka

31 *Bursa Kaplıcaları Türk Anonim Şirketi Esas MukaveleNamesi*, İstanbul 1928, s. 5-16.

32 BCA., Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Evrakı, 30.10.0.0/1.2.10., Ek 1, 11 Temmuz 1927.

33 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.1/14.46.2., Ek 184-37, 19 Temmuz 1925.

34 *Bursa İpek-İş Dokumacılık ve Türk Anonim Şirketi Sınai ve Ticari Muhasebe ve Muamelatı*, İstanbul 1938, s. 4-5.

35 BCA., Cumhuriyet Halk Partisi Evrakı, 490.1.0.0, 1452.16.4, 1950; BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 38.10.1.1/13.59.10., 3 Eylül 1930.

36 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/33.8.11., 12 Şubat 1933.

bir değişiklik de sözleşmenin 4. ve 6. maddelerinde 1935, 1941 ve 1949 yıllarında gerçekleşti.³⁷ Şirketin tarihi süreçte durumu ile ilgili ayrıntılı bilgi olmasa da, 1950 yılı bilanço ve kesin hesap cetveline ulaşabilmekteyiz.³⁸

Türkiye İş Bankası'nın iştiraki olan Ankara Mensucat Türkiye Anonim Şirketi Yün-İş'in de İpek-İş bünyesine katılmasıyla sermayesi 1.400.000 liraya yükseldi. 1953 yılında Ankara'daki fabrikanın faaliyetine son vermesiyle makineler Bursa'ya getirildi, İpek-İş yünlü dokuma üretimine başladı. İpek üretiminin Bursa ve çevresinde azalmasıyla fabrika yünlü kumaş üretimini sürdürdü.³⁹

Fabrika 1991 yılında Tarman Grup bünyesinde faaliyet göstermeye başladı. 2012'de yeni yatırımla yirmi iki bin metrekarelik bir alana ulaştı.⁴⁰

h. Bursa Tramvay ve Tenvir-i Elektrikiye Şirketi

Bursa şehrinde tramvayın kullanılmaya başlanması ve hattın oluşturulması için devlet tarafından önemli adımlar atılmıştır. Tramvayın ve elektriğin işletilme imtiyazının kişilere verilmesini düzenleyen mukaveleler hazırlanmıştır. Mukaveleye uyulmaması durumunda hükümet imtiyaz hakkını geri almaktaydı. Tramvaylara elektrik sağlaması amacıyla kurulan, Haziran 1916 yılında feshedilen Bursa Osmanlı Elektrik Şirketi, I. Dünya Savaşı'ndan sonra, kuruluş sözleşmesi muhafaza edilip bazı maddelerinde değişiklik yapılarak 23 Haziran 1924 yılında Bursa Cer, Tenvir ve Kuvve-yi Muharrike-yi Elektrikiye Türk Anonim Şirketi olarak gerekli çalışmalarını yürütmeye başladı.

Tramvay işletme hakkı devlet tarafından imtiyaz ile verilmekteydi. Tramvay imtiyaz ve işletilmesi ile teklifleri konunun cazip olması sebebiyle zaman içinde artmaktaydı. Setbaşı'ndan Çekirge'ye kadar hattın imtiyazı ve Mudanya-Bursa Demiryolu duraklarının yapımı ve civar köylere de tramvay işletilmesi talebiyle İbrikdarzade Cemil Bey ortakları dilekçe sundular. Konu görüşülmek üzere Şura-yı Devlet'e havale edildi.⁴¹

37 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/52.17.2., 5 Mart 1935; BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/95.51.5., 13 Haziran 1941; BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/100.94.17., 16 Kasım 1942.

38 BCA., Cumhuriyet Halk Partisi Evrakı, 490.1.0.0/14.52., 16 Mart 1950.

39 *Bursa İpek-İş Mensucat T.A.Ş. Broşür*, s. 1.

40 <https://www.ipekisonline.com/hakkimizda>, Erişim tarihi 23.08.2022.

41 BOA., Şura-yı Devlet (ŞD), 3212/13, 9 Mayıs 1892.

Şehirde elektrikli tramvay işletilmesi ve aydınlatılmasına dair görüşmelerde Cemil Paşa tarafından üç yüz bin Frank bedelle imtiyaz istenmiş, bin Frank da depozit bırakmıştı. Konunun incelenmesi Ticaret ve Nafia Nezaretine 1905 yılının Mayıs ayı sonlarında havale edildi.⁴²

Bursa'da elektriğin kullanılmasına dair ilk girişimler 1906 yılında başlamıştır. Ticaret ve Nafia Nezaretinin isteğiyle Şura-yı Devlet'e gönderilen arzda Bursa'da elektrik tesisatının kurulması için imtiyaz ve ruhsat verilmiştir.⁴³ Şehirde elektriğin kullanımı ve tramvay sisteminin işletilmesine ait imtiyaz 24 Haziran 1906 tarihinde yapılan sözleşmeyle Bursa Elektrikli Tramvay ve Tenviri ve Kuvve-i Elektrikiye, Bursa Belediyesi'ne verilmiştir. Sözleşmeye göre belediye elektrikle aydınlatmayı sağlayacak ya da bunun sağlanabilmesi için anonim bir şirkete imtiyaz hakkını devredecekti. Alınan kararlar sonucunda 28 Temmuz 1906 yılında Bursa Belediyesi elinde bulundurduğu imtiyaz hakkını anonim bir şirkete devretmiştir.⁴⁴

Elektrikli tramvay işletilmesi ve şehrin aydınlatılmasına dair imtiyaz İşkodralı Mehmet Ağa'ya verildi. 21 maddeden oluşan bir mukavelename hazırlandı. Ancak altıncı maddenin son fıkrasındaki fabrikaların arsası, imalat ve bina tesisatının vergiden muaf tutulmasına dair hükümde hükümet kanuna aykırı bir nokta gördüğünden bunun düzeltilmesini nezaretlere (Ticaret ve Nafia, Dahiliye, Maliye) gönderdiği kararla 1908 yılının Ağustos ayında istedi.⁴⁵ Fabrika, bina ve tesislerin vergiden muaf tutulamayacağını belirterek Hüdavendigâr Vilayetine bu yönde yazı gönderdi.⁴⁶

8 Şubat 1906 tarihinde tramvay hatlarının yapılması için bir mukavelename hazırlanmıştı. Mukavelede önemli maddelerden biri, imtiyaz kapsamı yalnızca elektrikli tramvay hatları yapılmasını kapsıyordu. Mukaveleye elektrik üretilerek şehre verilmesiyle ilgili madde de eklenmişti. Sadarettin şirketin vergilerden muaf tutulmasına dair yazı, Nafia İdaresi'ne, Demiryolu ve Limanlar İdaresi'ne, Hukuk Müşavirliği'ne gönderilmiş ancak bu kuruluşlardan gelen cevapta imtiyazın devriyle ilgili tereddütlere dair görüşler ortaya konulmuştur. Yapılan görüşmelerde iki yıl içerisinde şirket kurulup binanın yapılmasına başlanmasına karar verilmiştir. Ancak iki yıl geçtiği

42 BOA., BEO., 2585/193850, 28 Mayıs 1905.

43 BOA., BEO., 142/55, 17 Aralık 1906.

44 BOA., ŞD, 511/8, 15 Nisan 1914.

45 BOA., BEO., 2875/215597, 21 Temmuz 1908.

46 BOA., DH. MKT, 1105/3, 1 Ağustos 1908.

halde istenen şartlar yerine getirilmediğinden sözleşmedeki maddenin iki yıl daha uzatılıp, üretilen elektriğin sanayide de kullanılması için ek bir fıkra eklenmesi, 27 Mayıs 1908 tarihli bir yazıyla Sadarettin ilgili kuruluşlara bildirilmiştir.⁴⁷

İşkodralı Mehmet Ağa taahhüdünü gerçekleştiremediğinden hakkını tekrar belediyeye devretti. Daha sonra yapılan ihale ile birlikte imtiyaz hakkı Mavromati Efendi'ye devredilmiştir.⁴⁸ Mavromati Efendi imtiyaz hakkını tekrar Bursa Belediyesine devretmesinden sonra Bursa'da elektrikli tramvay tesisi ve işletmesi, elektrik ile tenvirat icrası ve elektrik kuvveti imtiyazı Bursa Belediyesi tarafından 24 Haziran 1906 tarihli mukaveleyle imtiyaz Operi Mavromani Efendi'ye devir ve ihalesi gerçekleşmiştir.⁴⁹ I. Dünya Savaşıyla birlikte çalışmalar durma noktasına geldi ve imtiyaz hakkı tekrar belediyeye devredildi.

I. Dünya Savaşının sona ermesiyle, elektrik imtiyazına dair Mösyö Kostan Lode tarafından eski sözleşmede yer alan bazı maddelerin düzenlenip değiştirilmesi için talepte bulunmuştur.⁵⁰ Mösyö Küstav Lode tarafından yapılan başvuru hükümet tarafından incelenmiş ve sözleşmenin bazı maddelerinde değişiklik yapılmıştır. Yapılan düzenlemeden sonra şirketin adı "Bursa Cer, Tenvir ve Kuvve-yi Muharrike-yi Elektrikiye Türk Anonim Şirketi" olarak değiştirildi.

Bursa Cer ve Tenvir-i Elektrik Şirketi ile Nafia Vekâleti arasında hazırlanan imtiyaz süresinin kısaltılmasına şirket yetkilileri ve Nafia Vekâleti arasında gerçekleşen görüşme sonucunda Mösyö Küstav Lode ile altmış senelik sözleşme müddetinin elli seneye indirilmesine karar verilmiştir.⁵¹

Şirketin yaptırdığı fabrikanın bazı bölümlerinin tamamlandığı; ancak, dizel motorlar ve makina aksamının yurda ithalinin gecikmesi sebebiyle, fabrika ve inşaat işlerinin aksamasından dolayı sözleşmedeki teslim süresinin üç ay uzatılmasına ait karar İcra Vekilleri Heyet'ince 10.03.1926 tarihinde kabul edildi.⁵²

47 BOA., DH. MKT, 1105/3, 1 Ağustos 1906.

48 BOA., BEO., 4300-322455, 18 Temmuz 1914.

49 BOA., İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 188/8, 6 Eylül 1916.

50 BCA., Nafia Vekâleti, 230.0.0.0/11.44.2., 29.08.1923.

51 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.1/10.29.9., 8 Haziran 1924.

52 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.1/18.17.14., 10 Mart 1926.

Bursa Şehri Tramvay ve Tenvir-i Elektrikiye ve Kuvve-yi Muharrikeyi Elektrikiye Şirketi dahili nizamnamesinin sermayeye ait sekizinci maddesinin değiştirilmesi Ticaret Vekâletinin 27 Temmuz 1926 tarih ve 5828/184 numaralı yazısıyla teklif edildi, İcra Vekilleri Heyeti'nce de kabul edildi.⁵³ Sanayide ve meskenlerde kullanılan elektriğin satışına dair abonman senetleri ile elektrik işletme nizamnamesi hazırlanıp uygulamaya geçti.⁵⁴

Bursa Elektrik Şirketi uhdesinde bulunan tramvay işletmesi için güzergâh dahilinde bazı yerlerin istimlak edilmesi kararlaştırılmıştı. Belediyeye istimlak yapıldıkça beşer yüz lira verilmesi konusunda anlaşmaya varılmış, sözleşmeye de bu şekilde yazılmıştı. Nizamnamenin bu maddesi belediye tarafından beş misli olarak algılanmış, bu durum şirket tarafında kabul edilmemiştir.⁵⁵

Bursa Cer Tenvir ve Kuvve-yi Muharrikeyi Şirketi'ne ait ana sözleşmede yer alan bazı maddelerinin İktisat Vekâlet'inin 06/04/1929 tarih ve 8619 numaralı tezkeresiyle yapılan teklif üzerine İcra Vekilleri Heyet'inin 17/04/1929 kararları gereğince değiştirilmiştir.⁵⁶

14 Haziran 1939 tarihinde Bursa Cer, Tenvir ve Kuvve-yi Muharrikeyi Elektrikiye Türk Anonim Şirketi'ne ait olan Gaziantep, Edirne, Balıkesir, Tekirdağ elektrik işletmeleri ve Mersin şirketine ait hisseleri, Nafia Vekâletince, 585.414.824 liraya satın alınması kararı İcra Vekilleri Heyet'ince kabul edildi.⁵⁷

Bursa ve Müttehith Elektrik TAŞ ile tesisatının ve Mersin Elektrik TAŞ hisse senetlerinden bir kısmının devletçe satın alınması hakkında kanun tasarısı 24 Haziran 1939 tarihinde hazırlandı.⁵⁸ 15 Haziran 1940 tarihinde Bursa Cer Tenvir ve Kuvve-yi Muharrikeyi TAŞ için hazırlanan sözleşmenin 4. maddesinin değiştirilmesine karar verildi.⁵⁹ Bu düzenlemeyle kalan hisselerle birlikte Bursa Cer, Tenvir ve Kuvve-yi Muharrikeyi Elektrikiye Şirketi Bursa Belediyesi'ne devredildi.

53 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı 30.18.1.1/20.49.7., 28 Temmuz 1926.

54 BCA., Nafia Vekâleti, 230.0.0.0/14.52.1., 4 Ekim 1926.

55 BCA., Nafia Vekâleti, 230.0.0.0/14.56.9., 15 Ağustos 1928.

56 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/3.23.11., 17 Nisan 1929.

57 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/87.54.20., 14 Haziran 1939.

58 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/87.58.18., 24 Haziran 1939.

59 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/91.56.12., 15 Haziran 1940.

2. Mıntıka Ticaret Kongresi

Bursa'nın gelişen ekonomik faaliyetlerinin bir sonucu olarak Bursa Ticaret Müdürlüğü ile Ticaret Odası'nın ortaklaşa düzenledikleri Mıntıka Ticaret Kongresi 1-15 Eylül 1926 tarihleri arasında gerçekleştirildi.

Belediye toplantı salonunda gerçekleşen kongre sonunda Bursa Debbağat ve Konserve Fabrikası'nın teşkili için anonim şirket kurulması, Ticaret Odası öncülüğünde uygulamalı Ticaret Mektebi açılması, halıcılığın geliştirilmesi için bir anonim şirketin faaliyete geçirilmesi, vilayet dahilinde ulaşım araçlarının taşıma tarifelerinin belirlenmesi, belediyenin aldığı yüz paralık kantar resminin on paraya indirilmesi, şehirde Emlak Bankası şubesinin açılması için valilik nezdinde girişimde bulunulması, Bursa-Mustafakemalpaşa şosesinin yapılması için valiliğe talepte bulunulması kararlaştırıldı. Yoğurt Hanı Ticaret Odasınınca pazaryeri olarak düzenlendi. Modern bir sebze-meyve hali inşası için belediyeye teklifte bulunuldu. Kongre ayrıca tütün borsası açılması, köylerde kooperatiflerin yaygınlaştırılması gibi dönemin konularını da gündemine almıştı. Ticaret Odası ve Mıntıka Ticaret Kongresi vilayette ticaret ve sanayinin geliştirilmesinde önemli düşünceleri olduğu, bunlardan bir kısmının hayata geçebildiği bilinmektedir.⁶⁰

3. Ortaklık ve Kooperatifler

Haklarında fazla bir bilgi bulamadığımız sadece kuruluşlarına dair Bakanlar Kurulu kararları olan bazı kooperatif ya da ortaklık olarak adlandırılan kuruluşlar vardı. 9 Ocak 1924 tarihli kararname ile İsmetpaşa köyünde Muhtacın Çiftçi İstihsalı Ortaklığı⁶¹, Sebze, Meyve ve Konservecilik Ortaklığı⁶², sermayesi belirtilmeyen Hakkı Bey ve arkadaşları tarafından Çeltik-Pirinç Üretim Ortaklığı kuruldu.⁶³ Aynı yılın sonlarında Bursa Çeltik Fabrikası Türk Anonim Şirketi iç tüzüğünü yayımlayarak Bakanlar Kurulu kararı ile kuruldu. Bu konuda kesin bilgi olmamasına rağmen, Çeltik

60 Ali Nasuhi, "Mıntıka Ticaret Kongresi", *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, C I, S 1 (Eylül 1926), s. 17-19.

61 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.1/8.34.1., Ek 179-4, 9 Ocak 1924.

62 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.1/8.45.2., Ek 179-5, 9 Ocak 1924.

63 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.1/8.45.17., Ek 179-6, 9 Ocak 1924.

ve Pirinç Ortaklığının şirkete dönüştüğü düşünülebilir.⁶⁴ 1927 yılının Nisan ayında merkezi Bursa olmak üzere otuz sene müddet ve 25.000 lira sermaye ile Yeşil Bursa Meyve Sebzeçiler Kooperatif Ortaklığı kuruldu. Kooperatifin amacı ortakları ve diğer kişilere gerekli araç ve gereçleri satın alıp üretimi geliştirmektir. Bu ortaklığa dair nizamname ve ortaklar hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.⁶⁵ 1942 yılının Mart ayında Bursa Örmeciler Küçük Sanat Kooperatifinin kurulması Bakanlar Kurulu kararıyla onaylandı.⁶⁶

Bursa'da havlu sanayinin gelişmesine yardımcı olmak, aynı zamanda ortaklarının iplik ihtiyacını karşılamak için merkezi Bursa olmak üzere, Bakanlar Kurulunun 24 Aralık 1940 tarihli kararı ile Bursa Havlucu Sanatkârlar Kooperatifi kuruldu.⁶⁷ Otuz yıl süreyle faaliyet gösterecek olan kooperatifin sermayesi nispeten az olup 400 lira idi. 1942 ve 1944 yıllarında kooperatif nizamnamesinin bazı maddelerinde düzenlemeye gidildi.⁶⁸

Bursa'da 2/18094 numaralı kararla 5 Haziran 1942 tarihinde Bursa Ayakkabıcılar Küçük Sanayi Kooperatifi kuruldu.⁶⁹

Koza Kooperatifleri Birliği 1940 yılında on ayrı koza ipek kooperatifinin birleşmesi ile kuruldu. Birlik bünyesinde on beş bin üye vardı. Bursa, Bilecik, Adapazarı'nda birliğin şubeleri açıldı.⁷⁰

Bakanlar Kurulu kararıyla 7 Haziran 1945'te Bursa'da Deri İmalatçıları Kooperatifi Kuruldu. Adından da anlaşılacağı üzere kooperatif eri imalatçıları bir çatı altında birleştirmek, deri imalinde karşılaşılan sorunlarla ilgili çözüm geliştirmek kooperatifin sorumluluğundaydı.⁷¹

64 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.1/11.55.12., 12 Kasım 1924.

65 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.1/24.24.20., Ek 179-8, 24 Nisan 1927.

66 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/96.26.3., 27 Mart 1942.

67 BCA., Başbakanlık Kararlar Dairesi Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/93.119.6., 24 Aralık 1940.

68 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/98.51.20., 16 Haziran 1942; BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 38.10.1.2/106.79.10., 15 Kasım 1944.

69 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/98.50.1., 5 Haziran 1942; BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/107.86.12., 13 Aralık 19144.

70 Musa Ataş, *Bursa Kılavuzu*, İstanbul 1944, s. 110.

71 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/108.35.12., 7 Haziran 1945.

4. Fabrikalar

a. Süt Tozu Fabrikası

İktisat Vekili Celal (Bayar) Bey ve Belediye Reisi Muhittin Beyin hazır bulunduğu törenle 19 Temmuz 1933'de bölgede sütçülüğün gelişmesi için Süt Tozu Fabrikası açıldı. Fabrika süt tozu ve buz üretimi olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. Günde 12.000 litre süttten 1.200 litre süt tozu elde edilmekteydi. Kâğıt yaprağı şeklinde çekilen süt kesilerek süt tozu imal edilmekteydi.⁷²

b. Sümerbank Merinos Fabrikası

İsmet Paşa tarafından 1935'te atılan fabrikanın temelinden sonra tesisin açılışı 2 Şubat 1938'de Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından yapıldı. Fabrika için gerekli makinelerin Kılıring esasıyla kararlaştırıldı.⁷³ Makineler Almanya ve Avusturya'dan getirilecekti. Bu makinelerin işleyişi hakkında iki ülkeye görevlilerin gönderilmesi uygun bulundu.⁷⁴ İstenen makinelerin 1937 yılı Şubat ayında geldiği, hükümetin montaj aletlerinin geçici bir süre⁷⁵ ülkeye sokulmasıyla ilgili kararından anlaşılmaktadır.⁷⁶ Dışarıdan getirilen aletlerin çalıştırılması, işçilere çalışma düzeninin öğretilmesi hususunda Almanya'dan uzman getirilmesi kabul edildi.⁷⁷ Bu uzmanlardan başka iki İngiliz monitörden her birine haftalık 6.748 lira ödenmesi kararlaştırıldı.⁷⁸ Montaj işleminde ayrıca Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü'nün Kırıkkale'deki Elektrik Santralinde bulunan montaj aletlerinden yararlanılması da uygun bulundu. Bu anlamda bazı aletler Bursa'ya nakledildi.⁷⁹ Bursa Merinos Fabrikasında kullanılan bazı aletler Malatya'daki Bez Fabrikası için de geçici süre kullanıldı.⁸⁰

Fabrika için ilginç olan bir noktaya da değinmek gerekir. Bu anlamda fabrika hizmete girdiği 1938 yılında ortakları ve çalışanların gıda ve benzeri

72 Ataş, *age.*, s. 88

73 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/66.57.9., 3 Temmuz 1936.

74 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/66.60.1., 11 Temmuz 1936.

75 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/72.19.14., 17 Mart 1937; BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/72.19.15., 17 Mart 1937.

76 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/71.5.9., 23 Ocak 1937.

77 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/73.26.6., 1 Nisan 1937.

78 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/76.58.18., 23 Haziran 1937.

79 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/72.18.19., 15 Mart 1937.

80 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/83.45.11., 25 Mayıs 1938.

ihtiyaçlarını karşılamak ve tasarrufa alıştırmak amacıyla otuz sene müddetle 3.000 lira sermayeli Merinos Fabrikası Memurin ve İşçilerine Mahdut Mesuliyetli Kooperatif Şirketi kuruldu.⁸¹ Bu kooperatif şirketin 1939 yılında nizamnamesinin 2, 15, 23, ve 46. maddelerinde değişiklik yapıldı.⁸² 1942 yılında maddelerde daha geniş kapsamlı düzenleme yapıldı.⁸³ Maddelerdeki değişiklikler ilerleyen yıllarda da ihtiyaca göre düzenlendi.⁸⁴

Merinos Fabrikası için İsveç Malmö'deki bir şirketten 1717,15 poundluk taranmış Merinos yünü alınması için aynı kıymette 12.500 kg yapağının İsveç ile yürürlükte olan Ticaret ve Kıliring Antlaşmaları uyarınca takas yöntemiyle istisnai ihracına izin verilmesine dair 1939 yılının Ekim ayında Bakanlar Kurulu kararı yayımlandı.⁸⁵ 1942 yılının Temmuz ayında fabrikanın gereksinimi kapsamında İngiltere'den de 8.000 sterlin değerinde merinos yünü alınmasına gidildi.⁸⁶

Almanya ve Avusturya'dan gelen makinelerle fabrikanın üretim kapasitesi arttı. 1950'li yıllarda yılda 1.552.000 kilogram iplik üretilmekteydi. Makinelerin tamiri de fabrika bünyesinde karşılanmaktaydı. 1944'te dokumahane kısmı hizmete açıldı, ertesi yıl apre makineleri getirildi. Bu makinelerle işletme kendi ihtiyacını karşılayabilmekteydi.

Fabrika 1941 yılına kadar Birleşik Yün ve Yünlü Mensucat Fabrikaları Türkiye Anonim Şirketi olarak adlandırılmış, bu tarihten sonra Sümerbank bünyesinde Bursa Merinos ve Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Fabrikaları adını almıştır.⁸⁷

Fabrikanın faaliyeti 2004 durdurularak Özelleştirme İdaresince Bursa Büyükşehir Belediyesi'ne arazisi ile birlikte devredilmiştir. 2006 yılındaki yangınla fabrika kül olmuştur. Fabrikanın üç yüz on dört dönümden fazla olan arazisi 2007 yılında Bursa Büyükşehir Belediyesi'nce kültür merkezine dönüştürülmüştür.⁸⁸

81 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/83.36.17., 3 Mayıs 1938.

82 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/88.77.10., 5 Ağustos 1939.

83 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/99.65.20., 30 Temmuz 1942.

84 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/130.74.13., 13 Ekim 1952.

85 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı, 30.18.1.2/89.103.14., 27 Ekim 1939.

86 BCA., Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü, 30.10.0.0/212.443.12., 21 Mayıs 1942.

87 *Sümerbank Merinos Fabrikası Tarihsiz Broşür*, s. 4.

88 https://tr.wikipedia.org/wiki/Bursa_Merinos_Fabrikası, Erişim tarihi 23.08.2022.

5. El Sanatları

Şehir ve çevresi el sanatları bakımından zengin bir konuma sahipti. Bu konumu bugün de devam etmektedir. Cumhuriyet öncesinde gayrimüslimlerin Müslümanlarla birlikte uğraştıkları el sanatlarında milli mücadelenin kazanılmasıyla ağırlıklı Türklerin yer aldığı bir konuma dönüştü. Cumhuriyetin ilk yılları itibariyle şehirdeki el sanatları ve zanaatkâr sayısı ve bu sanatların gelişip gelişmediği konusunda bilgiye sahibiz.⁸⁹

Zanaat adı	Zanaatkâr sayısı	Zanaatın durumu	Zanaat adı	Zanaatkâr sayısı	Zanaatın durumu
Urgancı	9	gelişmiyor	Nalbant	100	gelişmiyor
Bakırcı	19	gelişmiyor	Tenekeci	14	gelişmiyor
Terzi	59	gelişmiyor	Culhacı	22	gelişmiyor
Taşçı	5	gelişmiyor	Çömlekçi	2	gelişmiyor
Kunduracı	97	gelişiyor	Çilingir	2	gelişmiyor
Keçeçi	10	gelişiyor	Sepetçi	20	gelişmiyor
Kireççi	3	gelişiyor	Saraç	42	gelişmiyor
Semerci	20	gelişmiyor	Yorgancı	30	gelişiyor
Sandıkçı	4	gelişmiyor	Arrakiye	15	gelişiyor
Mutaf	35	gelişiyor	Hasırcı	20	gelişmiyor
Takunyacı	52	gelişiyor	Debbağ	30	gelişmiyor
Dikici	240	gelişiyor	Havlucu	300	gelişiyor
Nakkaş	1	gelişmiyor	Helvacı	15	gelişiyor
Bıçakçı	50	gelişiyor	Şekerci	22	gelişiyor
Marangoz	46	gelişiyor	Sabuncu	3	gelişmiyor
Arabacı	51	gelişiyor			

Görüldüğü üzere şehirdeki zanaatların büyük bir kısmı gerileme halindeydi. Bu da zanaatların yeterince ilgi ve destek görmediğini, aynı zamanda modernleşmenin de zanaatkâr kesimi derinden etkilediğini göstermektedir. El sanatlarının Cumhuriyetin ilk yıllarında (1927 yılı itibariyle) şehirdeki durumunu anlamak açısından tablo hazırlanmıştır. Tablodaki her sanat için ayrı ayrı durmak gerekirse de bu büyük bir yer işgal edeceğinden bu şekilde verilmesi uygun görülmüştür.

Cumhuriyetin ilk yılları itibariyle şehirde ipekli dokumanın önemli bir yer tuttuğu ve bunun günümüzde de önemini koruduğu bilinmektedir. Cumhuriyet öncesinde şehirde harap durumda üç ipekli dokuma fabrikası vardı. Tezgâh sayısı da on beş idi. Fabrika sayısı da 1931'de 42'ye ulaştı. Bir

⁸⁹ Erkan-ı Harbiye Riyaseti, *Cenubi Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası*, İstanbul 1927, s. 213.

fikir vermesi açısından ipek atölye ve fabrikalarının kuruluş yılı ve sahipleri hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

Kuruluş Tarihi	Fabrika İsmi	İşletme sahibinin adı
1922	Hacı Sabri	Hacı Sabri
1923	Yeşil Dokuma	M. Şerif-Z.Tevfik
1923	İpek-İş	İpek-İş
1924	Hacı Sabri	Hacı Sabri
1925	Hacı Sabri	Hacı Sabri
1927	Lale-Çağlayan	Hasan Hüsnü ve Nazmi
1927	Şark	Nerime Hanım
1927	Resulzade Mehmet	Resulzade Mehmet
1928	Ahmet Hamdi	Ahmet Hamdi
1928	Hacı Recep	Hacı Recep
1928	Doğan	Balaca Mehmet Nuri
1928	Kurdoğlu	M. Rüştü ve kardeşleri
1928	Türk Japon Şirketi	Kavalahoğulları-Kont Otani
1929	Terakki	Cumalı Yusuf Ziya
1929	Sevim	Raif Ragıp
1929	İktisat	Muzaffer
1929	Gündoğdu	Kara İbrahim
1929	Atlas	İbrahim Zühtü
1929	Başlangıç	M. Yaşar ve Saadet Hanım
1929	Kamil	Havlucu Kamil
1930	Mustafa	Ahmet Ziya-Mustafa
1930	Muhittin ve Hakkı	Muhittin-Hakkı Rıfat
1930	İlkbahar	Ahmet Kemal
1930	Zaman	Atıf Salih ve kardeşleri
1930	Gaffar Z. Mehmet	Gaffar Z. Mehmet
1930	Kurtuluş	Ali Vehbi
1930	M. Mislin	M. Mislin
1931	İnkişaf	Hacı Mişon
1931	Sebat	Süleyman Sırrı
1931	Birman	M. Abravanel-Mehmet
1931	Liya Nahmiyas	Liya Nahmiyas

1931	Elmas Mekik	Salih- İbrahim
1931	Hasan Fehmi	Hasan Fehmi
1931	Yıldız	Hüseyin Hüsnü

İpek atölye ve fabrikalarını ilerleyen yıllarda da belirtmek mümkün, burada göze çarpan bazı özellikleri söylemekte yarar var. 1928 ve 1931 yıllarında atölye sayısında gözle görülür bir artış gözlenmektedir. Kadınların da bizzat atölye sahibi ya da ortağı olması kadın girişiminin dönemin şartları göze alındığında önemli olduğunu söylemek mümkündür. Dönem içinde gayrimüslimlerin ve hatta Japon girişimcinin de olması, şehirde sektöre verilen önemi göstermesi bakımından dikkate değerdir.⁹⁰ Bu bilgiden başka on yıllık (1923-1933) yıllarına ait ipek miktarı ve fiyatını da bilebilmek mümkündür.

Yıllar	İpek miktarı (kg)	İhraç (kg)	İstanbul'a giden (kg)	Bursa'da kalan (kg)	Fiyatı (kg/kr)
1923	39.900	26.000	5.800	8.100	2765
1924	59.900	38.000	6.200	15.700	2460
1925	59.600	36.000	7.000	16.600	2370
1926	59.600	32.900	4.600	22.100	1983
1927	68.600	33.600	10.700	24.300	2019
1928	73.800	40.300	7.700	25.800	-
1929	90.020	30.400	26.800	32.820	1871
1930	96.400	13.300	24.300	58.800	1630
1931	75.400	-	16.400	59.900	1616
1932	102.100	-	27.000	75.100	1278
1933	112.200	-	27.000	85.000	1310

Yukarıdaki veriler ışığında, bazı noktaları belirtmesinde yarar vardır. 1923-1933 döneminde ipek üretimi 1924-1926 durgunluk yıllarında önemli denebilecek bir artış göstermiştir. Yurt dışına ihraç, bu yükselişte en fazla yarısı kadar (1928) bir seyir izlemiştir. Ancak, 1931-1933 yıllarında yurt dışına ihraç tabloya muhtemelen gerçekleşmediği için yansımamıştır. Fiyatlarda en yüksek fiyat artışı 1923'de olup, 1929 yılından itibaren belirgin bir düşüş görülmektedir.⁹¹

⁹⁰ H. Cemal-Sadrettin, *10 Yıl İçinde Bursa*, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul 1933, s. 17.

⁹¹ H. Cemal-Sadrettin, *age.*, s. 31.

Cumhuriyetin ilk yılında, şehirde gerçekleşen bazı ithal ve ihraç ürünlerinin gr, kg, metre adet cinsinden durumunu izleyebilmekteyiz. İhraç ve ithal ürünleri çok fazla ise de burada konunun daha fazla uzamaması adına sınırlama yapılmıştır.

İthalat			İhracat		
Eşya adı	Miktarı (g.m.ad)	Kıymeti (lira)	Eşya adı	Miktarı (kg. ad)	Kıymeti (Lira)
Manifatura	1.476.529	1.288.215	Zeytin	1.111.768	171.700
Bakkaliye	3.548.682	1.782.503	Zeytinyağı	184.203	69.693
Hırdavat	3.096.363	792.984	Meyve	7.577.048	124.409
Tıbbi ilaçlar	36.855	103.796	Kestane	1.249.301	204.698
Tuhafiyeye	990	435	Pestil	38.557	15.166

Genel toplama baktığımızda ithalatın dört milyon liraya yaklaştığı, ihracatın da beş milyon liraya ulaştığı anlaşılmaktadır.⁹²

6. Mudanya-Bursa Demiryolu Hattı

Bursa ve hinterlandındaki ürünlerin Mudanya iskelesinden İstanbul ve ülkelere ihracı anlamında bir demiryolunun yapılması XIX. yüzyılın ortalarına doğru gündeme geldi. Bu fikir Osmanlı Devleti'nde özellikle ipeğin Lyon şehri başta olmak üzere Avrupa ülkelerine ihracı için önem taşıyordu.

Demiryolu güzergâhında hattın ölçümleri 1872 yılında başladı. Ahnet Lütfi'ye göre hat 1875 yılında tamamlanmış, ancak, bazı eksikliklerden dolayı faaliyete geçememiş, 1883 yılında Vasiliu Kandis tarafından açılmıştı. Hat için Osmanlı Devleti 185.000 lira harcamıştı. 10.000 lira hattın müteahhidi La Porte ve Mihribel'e ödenmişti. Arşiv belgelerine göre, bu görüşün aksine hat Belçikalı Yataklı Vagonlar Şirketi Müdürü Nagelmakers'e 680.000 franga satılmıştı. 1 Şubat 1891 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla bu satış onaylanmıştı.⁹³ Hükümet hattın belirlenen şartlar dahilinde yapılmadığı yolundaki şikayetler karşısında bu eksiklikler düzeltilmediği takdirde hattın tatil edileceğini şirkete bildirdi.⁹⁴ Hattın açılışı 1892 yılının Haziran ayında halkın da katıldığı büyük bir törenle gerçekleşti. Törene devleti temsilen

92 Erkan-ı Harbiye Riyaseti, *age.*, s. 222-224.

93 BOA., MV, 62/15, 1 Şubat 1891.

94 BOA., MV, 70/12, 2 Haziran 1892.

Ferik Şakir Paşa ile Ticaret ve Nafia Nazırı Tevfik Paşa da katıldı.⁹⁵ Halk da demiryolunun açılış münasebetiyle padişaha şükranlarını arzetti.⁹⁶ Demiryolu için gerekli araç-gerecin daha ucuz olması nedeniyle geciktirilmeden temin edilmesi hususunda Nafia Nezareti bilgilendirildi. Hattın yapımında Nilüfer Nehri'nin kullanılması gerektiğinden iki tane büyük köprünün yapılması gerektiği, bunun için gerekli çalışmanın yapılması Nafia Nezaretine iletildi ve planları hazırlandı.⁹⁷ 1875 yılında bazı lokomotifler hazırlandı ve müfettiş kaptan Yusuf Ziya Beye teslim edildi.⁹⁸

Mukavele gereğince demiryolu güzergâhındaki bazı arazinin şirkete devri söz konusu iken halk ile şirket arasında anlaşmazlık meydana geldi. Anlaşmazlığın giderilmesi için 1894 yılında Muhasebe Kalemi görevlilerinden Tahir Efendi görevlendirildi, bu hattın Anadolu hattıyla uygun bir yerde birleştirilmesi gerektiği gündeme geldi.⁹⁹

Şirketin sermayesi 1897 yılının Temmuz ayı itibariyle 500.000 Frank idi. Sermayeyi yüzde elli oranında arttırmak için şirket her biri 500 Franktan ibaret olan yedi bin altı yüz elli adet tahvil ile sermayenin üç milyon sekiz yüz yirmi beş bin Franga çıkması öngörülmekteydi. Böylece sermaye beş katına çıkabilecekti. Hükümet bunu “fahiş” bir uygulama kabul ederek tahvil yerine hisse senedine dönüştürülerek, diğer şirketler için de geçerli olduğundan, bu şekilde kabul edilmesi uygun bulundu.¹⁰⁰ Ancak, bu kararı Şura-yı Devlet'in uygun bulmadığı Ticaret ve Nafia Nezaretine uzun bir aradan sonra 1899 yılının Aralık ayında bildirildi.¹⁰¹

Hattın hizmete alınmasına rağmen kesin kabul işleminin hemen gerçekleşmediği görülmektedir. Muhtemelen bu durum bazı eksiklerden kaynaklanmaktaydı. Bu anlamda kesin kabul işlemi için 1897 yılının Kasım ayı sonlarında komisyon teşkil edilip bölgeye gönderilmesi kararlaştırıldı. Komisyon Demiryolları Müdürü Hamdi Bey başkanlığında Müdür Yardımcısı Yusuf Bey Evrak Müdürü Rakım Efendi, Hat Komiseri Ahmet

95 BOA., İradeler Dahiliye (İ. DH), 1279/100656, 17 Haziran 1892.

96 BOA., Yıldız Perakende Evrakı (Y. PRK. SRN), 3/42, (2), 19 Haziran 1892.

97 BOA., Sadaret Mektubi-Mühimme (A.MKT. MHM), 463/44, 10 Eylül 1873; BOA., A. MKT. MHM, 463/46, 10 Eylül 1873.

98 BOA., Hariciye Nezareti Şifre Kalemi (HR. ŞFR) 3.230/13, 23 Mart 1875.

99 BOA., BEO., 441/33068, 26 Mayıs 1894; BOA., BEO., 730/54712, 17 Ocak 1896.

100 BOA., BEO., 986/73925, 31 Temmuz 1897.

101 BOA., BEO., 1416/ 106176, 11 Aralık 1899.

Muhtar Beyden oluşturuldu. Umur-ı Tahririye Mektubi Kalemi Hülefesından Rüştü Bey de bölgeye gönderildi.¹⁰² Demiryolu inşaatı sırasında birtakım eski eserler de meydana çıkmıştı. Bu eserlerin kaybolmaması için deftere yazılıp koruma altına alınması Maarif Nezaretince istendi, bulunan eski eserler müzeye gönderildi.¹⁰³

Şirket ile hükümet arasında ilişkileri yürütmek üzere görevlendirilen Hükümet Komiseri Zühtü Bey ile işletme direktörü Emil Şarlı'ye 1897 yılında üçüncü rütbeden Mecidi nişanı verildi. Osmanlı Devleti'nde başarılı hizmetlerinden dolayı taltif ve nişan ile ödüllendirme söz konusuydu.¹⁰⁴ Şirkette görevli tren Baş memuru Leon'a tahlisiye madalyası verilmesi uygun görüldü. 7 Temmuz 1896'da tren istasyona gelirken kantarcı esnafından bir kimse kaza ile rayların üzerine düşmüş, başmemur Leon da bu kişiyi ezilmekten kurtarmıştı. Bu davranışından dolayı kendisi tahlisiye madalyası ile ödüllendirildi.¹⁰⁵ Başka bir ödül tahsisi de demiryolu şirketi başkatibi Mösyö Jill'e üçüncü dereceden Mecidi nişanı verilmesiydi.¹⁰⁶

Demiryolunun verimli bir şekilde işlemesi hattın uzatılmasını da gündeme getirdi. Mösyö Tokos Fransa Sefaretinin desteğiyle Mudanya-Bursa Demiryolu hattının Çitli, İznik ve Gemlik'e kadar uzatılmasını ve bu hattının imtiyazını almak için Sadarete 1903 yılının Ağustos ayı ortalarına doğru talepte bulundu.¹⁰⁷ Ancak hattın bütün imtiyaz hakları için Nagelmakers talep sunmuş; ancak, Nagelmakers hattın uzatılmasına dair herhangi bir teminat sunmamıştı. Bu konuda Fransa Sefareti de Nagelmakers'i desteklemekteydi. İnceleme sonunda Nagelmakers'e dair herhangi bir kayıt bulunmamıştı.¹⁰⁸ Yine hattın Bozüyük ve Baçtilu'ya kadar uzatılması da gündeme geldi.¹⁰⁹ Bir başka girişim de 1887 yılında Kütahya, Karahisar ve Konya'ya uzatılmasına ilişkindi. Muhtemelen bu girişimin Bağdat Demiryolu güzergâhına bağlanması şeklinde ele alınması mümkündür. Aynı

102 BOA., Yıldız Sadaret Resmi (Y. A. RES), 90/10, 29 Kasım 1897.

103 BOA., Maliye Nezareti Mektubi (MF. MKT), 17/48, 25 Şubat 1874; BOA., Maarif Nezareti Mektubi, (MF. MKT), 26/44, 11 Mart 1875.

104 BOA., İradeler Taltifat (İ. TAL), 101/29, 6 Ocak 1897.

105 BOA., İ. TAL, 103/35, 7 Temmuz 1896.

106 BOA., İ. TAL, 113754, 29 Temmuz 1896.

107 BOA., HR. İD, 2014/24, 14 Ağustos 1903.

108 BOA., Hariciye Nezareti Tahrirat Kalemi (HR. TH), 300/86, 15 Mart 1904; BOA., HR. TH, 300/103, 18 Mart 1904.

109 BOA., BEO., 2304/172782, 18 Mart 1904.

zamanda Mudanya Limanı'nın da geliştirilmesine dair proje de hazırlanıp Nafia Nezaretine gönderilmişti.¹¹⁰ Hatta bu projenin keşfi için 1886 yılının Eylül ayında Şura-yı Devlet'in de onayıyla mühendis seçimine gidilmişti.¹¹¹

Mudanya-Bursa Demiryolu hattında, iskele vergisi yolcu başına on beş para iken, bozuk para sıkıntısı nedeniyle yirmi para alınmaktaydı. 1913 yılının Nisan ayında şirket bu fazla beşer paranın alacağına sayılmasını istedi. Hükümet de toplam paradan üç yüz elli bir lira elli dokuz kuruşun şirkete devredilmesini uygun buldu. Böylece daha fazla tutacak olan miktar bu fiyatla sınırlanmış oldu.¹¹² Demiryolu hattı için Bursa ormanlarından kesilen traversler için şirket talepte bulundu. Bu talebi de 1919 yılı Eylül ayı itibarıyla Ticaret ve Ziraat Nezaretine bildirilerek gerekli kolaylığın gösterilmesi istendi.¹¹³

Osmanlı Devleti'nde iç ve dış gümrük olmak üzere iki uygulama mevcuttu. Mudanya-Bursa hattında iç pazarda tüketilecek ya da diğer ülkelerden gelip ülke içinde satılacak ürünlerde iç gümrük tarifesi uygulanmakta idi. Bu da alıcı ve satıcılar için ek masraf getiriyordu. Bu hattaki nakliyatın iç gümrükten muafiyet tanınmasına dair Şura-yı Devlet'e 1892'nin Mayıs ayı başında talepte bulunuldu. Talebin kabul edilmesi halinde alıcı ve satıcılar hatırı sayılır bir vergiden kurtulmuş olmakta; ancak, devlet vergi kaybına uğramaktaydı. Bu muafiyet de aynı yılın Temmuz ayında tanındı.¹¹⁴

Mudanya Demiryolu iskelesinin eski olduğu gerekçesiyle İdare-yi Mahsusa vapurlarının Simon Bey'in işlettiği eski iskeleye yanaştırılması söz konusuydu. Bu durum muhtemelen demiryolu hattına uzak olduğundan yolcu ve yük nakliyatında zorluk çıkarmaktaydı. Simon Bey'in bu davranışı kendisinin fazladan gelir elde etmesini de sağlamaktaydı. Demiryolu Şirketi eskiden olduğu gibi İdare-yi Mahsusa vapurlarının hareket etmelerini isteyen talepte bulundu.¹¹⁵ Bahriye Nezareti bu talep karşısında iskelenin tehlikeli olup olmadığını incelenmesi için bir Fen komisyonunun kurulmasını, komisyon kararına kadar eski iskeleye yanaştırılmasını istedi.¹¹⁶ İskelenin yirmi metre

110 BOA., A. MKT. MHM, 391/87, 20 Ekim 1887.

111 BOA., ŞD, 495/27,

112 BOA., MV, 176/32, 17 Nisan 1913

113 BOA., Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO), 610/63, 30 Eylül 1919.

114 BOA., ŞD, 581/15, 3 Mayıs 1892; BOA., ŞD, 1196/1, 12 Temmuz 1892.

115 BOA., BEO., 220/16453, 14 Haziran 1893.

116 BOA., BEO., 228/17043, 10 Temmuz 1893.

daha uzatılması ve uzatma yapılmaması halinde zararı Osmanlı Devleti'nin üstleneceği yönünde komisyon kararı yayımlandı. Bu karar üzerine hükümet gereğinin yapılması için Ticaret ve Nafia Nezaretine emir verdi.¹¹⁷

Anadolu, Selanik-Manastır, Dedeoğaç-Selanik hatlarında ücretlerin belirlenmesi için bir komisyon oluşturuldu. Komisyonca vergi memurlarından da bir kimse de yer aldı. Demiryolunun açılmasından sonra Bursa-Mudanya arasında işleyen arabaların sayısı azalmıştı, bu da doğal olarak alınan verginin düşmesine neden oldu. Yolun çok tozlu olması sebebiyle yaz mevsiminde sulanması için Bandırma-Balıkesir Caddesi hasılatından yolun sulama gideri karşılanmaya başlandı.¹¹⁸

Demiryolu için ilginç bir nokta da şehirde Aralık 1894'te kolera salgını görülmesiydi. Demiryolu Şirketi bu salgından dolayı gelir kaybına uğradığını belirterek hükümetten zararının tazmin edilmesini isteyen dilekçe sundu. Konu Şura-yı Devlet'e görüşülmek üzere sevk edildi.¹¹⁹

Osmanlı Devleti artan giderleri karşılamak için iç ve dış borçlanmaya gidiyor, bunu yaparken bazı gelirleri karşılık gösteriyordu. 1897 yılının Haziran ayında Meclis-i Vükela kararıyla bir borçlanmaya gitti. Yıllık yüzde dört faiz ile İzmir-Kasaba, Selanik-Dedeoğaç, Mudanya-Bursa Demiryolları gelirlerini karşılık göstererek iki milyon yedi yüz sekiz bir bin yedi yüz Frank borçlanma yaptı.¹²⁰

1916 yılında Aydın, İzmir-Kasaba, Mudanya-Bursa Demiryollarının hükümetçe satın alınmasıyla ilgili geçici layihanın uygulanmasına dair 28 Ağustos 1916 tarihli Meclis-i Vükela kararı yayımlandı.¹²¹ Sene sonuna kadar eklenmek üzere Nafia Nezareti bütçesine üç yüz bin kuruşun eklenmesine dair bir layiha tanzim edildi. Bunun yeterli gelmemesi üzerine, 1917 yılının Ocak ayında altı yüz bin kuruşa çıkarıldı.¹²² İzlenen politika doğrultusunda ülkedeki bütün liman ve demiryolları, Askeri Demiryolları ve Limanlar Genel Müdürlüğüne bağlandı.

117 BOA., BEO., 3 Aralık 1893.

118 BOA., ŞD, 1198/46, 21 Temmuz 1893.

119 BOA., ŞD, 1203/2, 5 Şubat 1895

120 BOA., MV, 92/55, 23 Haziran 1897.

121 BOA., MV, 244/74, 29 Ağustos 1916.

122 BOA., MV, 205/24, 24 Aralık 1916; BOA., BEO, 4452/333875., 30 Ocak 1917.

Milli mücadelenin kazanılmasından sonra, 1923 yılının Temmuz ayında, Mudanya-Bursa Demiryolu Şirketi ile Nafia Vekâleti arasında yaşanan anlaşmazlık çözüme kavuşturularak iki taraf arasında anlaşma imzalandı.¹²³

Millileştirme çabaları sonucunda Mudanya-Bursa Demiryolu Şirketi devlet tarafından satın alındı. Şirketin devlete olan 119.200 lira borcu düşüldükten sonra 50.000 lira karşılığında satın alınması uygun görüldü. Bu fiyat hükümetçe uygun bulunduğu müzayedeye konulmadan 1 Şubat 1931'de satış gerçekleşti.¹²⁴ Osmanlı döneminde demiryolunun uzatılmasına dair görüşün 1923 yılında da yeniden gündeme geldiği görülmektedir. Bu anlamda hattın Mudanya'dan Bandırma'ya uzatılması görüşmelerinde bulunmak üzere Nafia Vekâleti yetkili kılındı.¹²⁵ Demiryolu güzergâhında bulunan Muradiye İstasyonu'nun adı iki maddelik kararname ile Merinos olarak 1945 yılının Temmuz ayında değiştirildi.¹²⁶ Hattın satın alındıktan sonra karlı bir şekilde işletildiği söylenemez. Bu anlamda 1948 yılında hat ulaşıma kapatıldı. 1953 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi kararı ile tren resmen seferden kaldırıldı. Acemler İstasyonunun binası 1990'lı yıllara kadar harap bir şekilde kaldı.¹²⁷

Sonuç

Bursa tarih boyunca çeşitli uygarlıklarda önemli bir yere sahiptir. Ulaşım imkânlarının elverişli olması şehre önemli bir jeopolitik konum kazandırmıştır. Şehrin gelişiminde hinterlandının da etkisi büyüktür. Osmanlı döneminde bu etki başkente olan yakınlığı nedeniyle daha da artmıştır.

II. Meşrutiyetle birlikte şehrin önemi ulaşım imkânlarıyla daha da artmıştır. Ticari faaliyetlerin gelişmesi şehirde etkisini göstermiştir. Bu anlamda çeşitli alanlarda fabrika, kooperatif ve şirketler kurulmuştur. İpekli ve yünlü dokuma, konserve üretimi en gelişmiş alanlar arasında sayılabilir. Bu hususlar hakkında arşiv belgeleri ve şirket nizamnameleri ışığında bilgi edinebilmek mümkündür. Ancak, Cumhuriyetin ilk yılları itibarıyla arşiv belgelerinin ve gazete koleksiyonlarının yetersizliği araştırmalara sınırlama getirmektedir. Bu kısıtlılık içinde elden geldiğince sözünü ettiğimiz kaynaklar çerçevesinde

123 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı 30.18.1.1/7.23.19., 1 Temmuz 1923.

124 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı 30.18.1.2/17.7.1.1., Şubat 1931.

125 BCA., Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı Evrakı 30.18.1.1/7.38.5., 17 Ekim 1923.

126 BCA., Başbakanlık Bakanlıklar Arası Tayin Daire Başkanlığı, 30.11.1.0/176.20.1., 21 Temmuz 1945.

127 Necati Akgün, *Son 100 Yılın Bursa Olayları ve Anılarım*, Bursa 1994, s. 3.

bazı bilgilere yeterli olmasa da ulaşılabilmekteyiz.

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte şehirdeki ekonomik faaliyetler artmış, metinde ifade etmeye çalıştığımız gibi belirli alanlar ağırlıklı olmak üzere sermaye ve üretim bakımından gelişme göstermiştir. Ülkede karma ekonomiden Devletçilik politikasına geçişle birlikte hızlı bir ilerleme yaşanmış, şehirde de bu ilerlemenin izleri yeni açılan fabrika ve şirketlerde görülmüştür. Bu atılımla birlikte üretim kapasitesi ve sermaye artmıştır. İkinci Dünya Savaşı nedeniyle belirgin bir duraklama söz konusu olmasına rağmen, savaş sonrasında ülke ekonomisindeki toparlanma sayesinde şehir ve çevresinde de ticari faaliyetler hızlanmıştır.

Kaynaklar

- Akgün, Necati, *Son 100 Yılın Bursa Olayları ve Anıları*, İstanbul 1994.
- Ataş, Musa, *Bursa Kılavuzu*, İstanbul 1944.
- Başbakanlık Bakanlıklar Arası Tayin Daire Başkanlığı 30.11.1.0.
- Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı 30.18.1.1, 30.18.1.2.
- Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü 30.10.0.0.
- BOA., Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)
- BOA., Dahiliye Nezareti (DH)
- BOA., Hariciye Nezareti (HR)
- BOA., İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)
- BOA., İradeler
- BOA., Maliye Nezareti Evrakı (ML)
- BOA., Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)
- BOA., Sadaret Evrakı A.
- BOA., Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD)
- BOA., Yıldız Evrakı Y.
- Bursa İpek-İş Dokumacılık ve Türk Anonim Şirketi Sınai ve Ticari Muhasebe ve Muamelatı*, İstanbul 1938.
- Bursa İpek-İş Mensucat T.A.Ş. Tarihsiz Broşür.*
- Bursa Kaphıcaları Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi*, İstanbul 1928.
- Bursa Konserve Komandit Şirket Nizamnamesi*, Bursa 1914.
- Bursa Vilayet Salnamesi 1927*, Bursa 1927.
- Cenubi Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası*, Erkan-ı Harbiye-yi Umumiye Coğrafya Encümeni, İstanbul 1927.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CBA)
- H. Cemal-Sadrettin, *10 Yıl İçinde Bursa*, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul 1933.
- Sümerbank Merinos Fabrikası Tarihsiz Broşür.*
- Üsküdari, Faruk, *Eski Bursa'dan Notlar*, Bursa Sanayi ve Ticaret Odası Yayını, Bursa 1972.

Cumhuriyet'in En Erken Evresinde İstanbul'un Ekonomik
Yaşamından Bir Kesit: Şehremini Emin Bey Döneminde Ucuz
Ekmek Arayışı
Eminalp Malkoç*

Giriş

Coğrafi konumu, sahip olduğu özellikler ve hatta doğal alt yapısıyla iki imparatorluk açısından ideal başkent durumundaki İstanbul'un şehir düzeyinde yerleşim alanına dönüşmesinden itibaren bazı problemleri olmuştur. Kuşkusuz bunlardan en önemlisi -bazı iktidarların geleceğini de etkileyecek şekilde- şehrin iaşesiydi. Şehir ahalisinin beslenebilmesi ve temel ihtiyaçlarının karşılanması belirleyici ürün, un üretim ve ithaliyle bağıntılı olarak ekmeği¹. Zaten I. Dünya Savaşı yıllarında salgın hastalıklara karşı aşı olmayanlara ekme karnesi verilmemesi gibi bilinen bir uygulama doğrudan ekmeğin insan yaşamındaki öneminin göstergesidir/yansımasıdır.

Şehrin iaşesi ve özellikle ekmeğin sağlanması sorunu, son dönem Osmanlısı, Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında devam etmiş²; adeta Cumhuriyet dönemine miras kalmıştır. İstanbul'un başkent kimliğini kaybetmesi, bu durumu değiştirmeyecekti. Yaklaşık sekiz ay sonra İstanbul Valisi ve Şehremini Vekili Ali Haydar Bey'in Ankara Şehremanetine tayini üzerine

* Doç. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, malkocem@itu.edu.tr

- 1 “Ekmek Ekmekçiler”, *İstanbul Ansiklopedisi*, Koçu Yayınları, İstanbul 1968, s. 4972; Eftal Ş. Batmaz, “XV-XVI. Yüzyıl Kanunnamelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Tahıl Üretimi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 23, S. 36, s. 37; Ufuk Gülsoy, *İstanbul Ticaret Borsası 1924-2014*, İstanbul Ticaret Borsası, İstanbul 2015, s. 20-21; *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1924, s. 2.
- 2 Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, Homer Kitabevi, İstanbul 2003; Mehmet Aydın, “Mütareke Döneminde İstanbul'da Hayat Pahalılığı Sorunu (1918-1922)”, *History Studies*, C 2, S. 2, 2010, s. 437-447; Hasan Ali Polat, *Millî Mücadele Yıllarında Marmara Bölgesinde Faaliyet Gösteren Müfrezeler, Milis Kuvvetleri ve Çeteler (1918-1922)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, s. 6, 75.

1924 Haziran'ında şehremini olarak atanan Operatör Emin Bey'in (Erkul)³ istifa ettiği 1926'nın ilk günlerine kadar mücadele ettiği ve yüzleşmek zorunda kaldığı sorunlar arasında ekmek meselesinin önceliği olmuştur. Zira 1924 Ekim ortalarında *Emanete ilk geldiğim günden beri ekmek işleriyle uğraşıyorum* demesine başvuran⁴ Emin Bey, 1925 Ocak ayında görevi üstlendiği andan itibaren şehrin iktisadi hayatını geliştirmeye/biçimlendirmeye ve fakir halkın geçim şartları açısından önceliği olan un ve ekmeğin fiyatının düşürülmesine önem verdiğini açıklayacaktı⁵.

EkmeK Krizi

1923 Ekim'inde başkent sıfatını kaybeden ve artık eski memur şehri kimliğiyle öne çıkan İstanbul'da ekonomik durgunluk/travma kendini göstermeye başlamıştı⁶. 1924 yazında İstanbul kamuoyunun gündemini yaşanan geçim sıkıntısı belirlemekteydi. Basına göre Cumhuriyet'in en erken evresinde *hayat 12.5 defa pahalılaşmıştı*⁷. Zorunlu ihtiyaç maddelerinden 26 kalemin ortalaması/endeksi 1914'te 86 kuruşken 1923'te 1,163; 1924'te 1,354 kuruş olmuştur ki 1925'te 1,461; 1926 yılında ise 1,485 kuruşa yükselecekti⁸.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ekonomik açıdan sorunlu atmosferin hüküm sürdüğü, ortalama bir milyon nüfuslu şehirde⁹ ekmek meselesi, değirmeniyle unuyla fiyatıyla gündemin başlıca; basındaki değerlendirmeler üzerinden gidildiğinde öncelikli parçasıydı. Basında da ekmek meselesi, o günlerin hatta 1924 yılının en önemli sorunu olarak tanımlanmaktaydı¹⁰. Yunus

3 *Cumhuriyet*, 9 Haziran 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1924, s. 2.

4 *Tevhid-i Efkâr*, 13 Ekim 1924, s. 4.

5 *Cumhuriyet*, 4 Ocak 1925, s. 2.

6 *1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1926, s. 444-445; Yunus Nadi, "İstanbul'un Buhranı", *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 1924 (No: 74), s. 1; Eminalp Malkoç, *Cumhuriyet'ten Büyük Söylev'e Ankara-İstanbul İkilemi (1923-1927)*, Derin Yayınları, İstanbul 2014, s. 47, 445, 449.

7 *Cumhuriyet*, 9 Ağustos 1924, s. 1-4.

8 *İhsai Yıllık*, C 1, 1928, Başvekalet Merkez-i İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi, İstanbul-Cumhuriyet Matbaası 1928, s. 172; *Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü İstatistik Yıllığı*, C 2, İstanbul 1929, s. 222.

9 *Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Şehremaneti Salnamesi 1926*, Şehremaneti İhsaiyat Müdüriyeti, Şehremaneti Matbaası, İstanbul 1926; *1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, s. 444-445; *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927*, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 607.

10 *Cumhuriyet*, 26 Temmuz 1924, s. 5.

Nadi, zorunlu ihtiyaçların ve hayat pahalılığının hatta *bütün iktisadi hayat ve hareketlerin başında ekmek meselesinin* geldiğini vurguluyacaktı¹¹. Bunları doğrular şekilde, birkaç hafta önce 15 kuruş olan ekmek fiyatı, Temmuz ortalarında 20 kuruşa dayanarak şehrin temel sorunu haline gelmişti¹². Şehrin geçim şartları hakkında Düyun-u Umumiye İdaresinin hazırladığı cetvelde ekmek şöyle konumlandırılmaktaydı¹³:

GIDA ÜRÜNÜ	TEMMUZ 1330 (1914)	TEMMUZ 1340 (1924)	FİYAT ARTIŞ ORANI
Ekmek ¹⁴	1.8	19	9.13

Kuşkusuz sorun fiyat artışından kaynaklanmaktaydı ki tetikleyen gelişmeler birbirini izlemişti. Emin Bey, şehremini atandığı günlerde kaçakçılık gibi çeşitli dedikodularla gündeme gelen -Ağustos başlarında tekrar yapılandırılacak- Umur-u İktisadiye Müdüriyetini kapatmıştı. Kapamanın uzantısı olarak bazı işletmeler (Unkapanı Değirmeni, Unkapanı, Beşiktaş, Nişantaşı fırınları) tatil edilmiş; Emanet'in ekmek barakaları tasfiye edilmiş ve Emanet ekmekleri çıkarılmamıştı¹⁵.

1924 Haziran sonlarıyla Temmuz başlarında buğday ve un fiyatlarının değişmesi, ekmek fiyatlarında artışa yol açmıştı. Bunun nedenlerinden biri kambiyo farkıydı. Türk lirası değer kaybederken¹⁶ dünya piyasalarında buğday fiyatları yükselmişti. 1924 Mayıs'ında 817,94 kuruş olan sterlin sırasıyla Haziran, Temmuz ve Ağustos'ta 843,25; 860,61 ve 941,70 kuruşu görmüştü. Yıllık ortalaması 1924'te 872,74 -1925'te 890,88 ve 1926'da 929,72 kuruş (1926 Ocak'ta 920,47 kuruş)- olmuştu. Amerikan doları ise

11 *Cumhuriyet*, 22 Eylül 1924, s. 1.

12 *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1924, s. 2.

13 *Cumhuriyet*, 9 Ağustos 1924, s. 1.

14 Zafer Toprak, 1,875 olarak vermektedir. Toprak, *age.*, s. 168.

15 *Cumhuriyet*, 11 Haziran 1924, s. 1; *Cumhuriyet*, 12 Haziran 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1924, s. 3; *Cumhuriyet*, 8 Temmuz 1924, s. 1-2; *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1924, s. 3; *Şehremaneti Mecmuası*, 1 Teşrin-i Sani 1340, No:1/Sene:3, s. 42.

16 İstanbul değirmenlerinde Temmuz 1924'te işlenen Amerika buğdayından yerli kırmaların 72 kilogramlık çuvalı 1175, Rus buğdayı kırması 1140, Romanya ve Bulgar kırmaları 1125-1140 kuruştü. Haziran başlarında 100 kg'ı 5 dolardan az olan (gazeteye göre 4,72,5 dolar) Amerikan buğdayı, Temmuz'da 5,55 dolar olmuştu. Doların yeni fiyatlandırılmalarıyla buğday piyasası 11 lirayı buluyordu. Diğer buğday çeşitleri ise 10 İngiliz lirasıyken 12 İngiliz lirasını aşmıştı.

1924 Mayıs'ında 186,79, sırasıyla Haziran, Temmuz ve Ağustos'ta 193,81; 196,88 ve 186,88 kuruşu görmüştü. Yıllık ortalaması 1924'te 188,24 -1925'te 183,34 ve 1926'da 190,52 (1926 Ocak'ta 188,64)- kuruştur¹⁷.

Fiyatlarda kırılmanın başladığı 1924 yaz ortalarında Anadolu mahsulünün hasadı yapılmamış, piyasalara yeni hasat ürün/buğday girmemişti. Anadolu'ya un sevkine izin verilmesi ve İstanbul dışına un satışının artmasında buğdayla unun vergi şeklinde değişikliğe gidilerek gümrük farkının un yerine buğday üzerinden alınması etkili olmuş; şehir piyasasında yoğun un alımını getirmişti¹⁸. Nitekim 6 Temmuz'dan itibaren birinci ve ikinci sınıf ekmeçler 40 para zamlı olarak satışa sunulacaktı. Bunun sebebi kambiyo fiyatının yükselmesi, İstanbul'dan Anadolu'ya yoğun un nakliyatı, Amerika ve Rusya'dan un akışının kesilmesi şeklinde açıklanmıştı. Üstelik fiyatların 20-22 kuruşa ulaşması kaygısının yanında şehremanetinin önlemleriyle fiyatların eski seviyesine düşeceği beklentisi de vardı¹⁹.

Bu atmosfer içinde İstanbul'da 8 Temmuz 1924'ten itibaren bir okka ekmeçin 18 kuruşa yükselmesi kamuoyunda etki yaratmıştı. Diğer yandan İstanbul'da her biri 72 kilogramlık günlük ortalama 5.000 çuval un ekmeç yapımında kullanılmaktaydı. Şehrin un sarfiyatı 360.000 okka idi ve şehirde günlük 500.000 okka ekmeç tüketiliyordu. İstanbul'da en fazla 100.000 çuval buğday yani 20 günlük ihtiyacı karşılayacak stok bulunduğu basına yansımıştı²⁰.

Mevcut konjonktür stok eğilimini beslemişti²¹. Çünkü TBMM'nin bir önceki devre toplantıları sırasında 1 Eylül 1924'ten itibaren yabancı buğdaylardan alınan 5 kat fazla gümrük vergisinin 12 kat daha fazla alınması kararlaştırılmıştı. Dolayısıyla gümrük vergisi tarifesinde Türkiye'ye ithal edilen 100 kg buğdaydan 30 kuruş vergi alınırken bu 5 kat artırılarak 150 kuruşa çıkarılmış, 1 Eylül'den sonra ise 12 kat artışla kilogram başına 360 kuruş vergi alınacaktı²².

17 *İhsai Yıllık*, C 1, 1928, s. 162; *İstatistik Yıllığı*, C 2, 1929, s. 216.

18 *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1924, s. 2,4; *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1924, s. 4; *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1924, s. 2.

19 *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1924, s. 1; *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1924, s. 2.

20 *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1924, s. 2.

21 *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1924, s. 2.

22 *Şehremaneti Mecmuası*, 1 Eylül 1340, No:1/Sene:1, s. 4; *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1924, s. 2. Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle bazı mallardan 12 kat gümrük vergisi alınacaktı. *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1924, s. 2.

Fırıncıların etkisiyle 1924 Temmuz sonlarında²³ arkasından Ağustos ayında krizin derinleşmesi ve bu yönde eğilim göstermesi²⁴ ilerleyen süreçte ekmek fiyatları kaynaklı olarak yaşanacakların habercisiydi/örneğiydi. 1924 sonbaharı itibariyle ekmek sorununun dünya piyasalarına, kambiyo değerlerine ve üretici ya da tüccarlarla ihtilaflara²⁵ hatta hava durumuna bağlı olduğunu düşünen Emin Bey *Bu hal İstanbul müstehlik (tüketici) vaziyetden müstahsil (üretici) sınıfına geçinceye ve zengin ve müreffeh olacağı zamana kadar his edilecektir* sözleriyle dönemin konjonktürü açısından doğru ve sorunun vadesini ortaya koyan bir yoruma gitmişti²⁶.

Sorunlu atmosferin fırsatçıları da gecikmeden şehirde varlıklarını hissettirmişlerdi. Şehirde stokçuluk, sahtekarlık, vurgunculuk ve benzeri bir kısmı suç kategorisine giren eylemler yoğunlaşınca²⁷ şehremani sık sık kontrollere başvurmuştu²⁸. Denetimler çerçevesinde ekmeklere el konularak Darülaceze'ye gönderilmesi ya da ucuza satılarak bedelinin yine aynı kuruma

23 Basın açıklamalarına göre İstanbul günlük 5000 çuval (10 ton) un ihtiyacı olduğundan Anadolu buğdayının İstanbul'a düzenli nakli 50-60 vagon gerektiriyordu. Anadolu Demiryolları bu kapasitede değildi. Amerika'dan gelen unların 100 kilogramı için 475 kuruş, buğdayın 100 kilogramı için 150 kuruş gümrük verilmekteydi. Gümrüklerde ithal buğdaydan tarifedeki miktarın 5 katı yani kilogramında 110 para alınmaktaydı. Eylül'de 7 kat farkla 100 kilogramda 485 kuruş vergi alınırken bu rakam 12 lirayı aşacaktı. Temmuz sonlarında birkaç günlük stok kalmış, nakliyat ise yetersizdi. Bazı fırınlar, günlük un aldıklarından ya da tüccarların güvensizlikle un vermemelerinden ekmek çıkaramamaya başlamışlardı. *Cumhuriyet*, 26 Temmuz 1924, s. 2, 4-5; *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1924, s. 2.

24 *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1924, s. 1-2; *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1924, s. 2.

25 *Şehremani Mecmuası*, 1 Teşrin-i Sani 1340, No:1/Sene:3, s. 42.

26 *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1924, s. 2.

27 *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1924, s. 4; *Cumhuriyet*, 29 Eylül 1924, s. 2.

28 *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1924, s. 3; *Cumhuriyet*, 16 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1924, s. 1-2; *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1924, s. 2,4; *Cumhuriyet*, 19 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 20 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 21 Ocak 1925, s. 4; *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1925, s. 2; *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1925, s. 2; *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 1925, s. 3; *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1925, s. 4; *Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1925, s. 5; *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1925, s. 4; *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1925, s. 3; *Cumhuriyet*, 1 Eylül 1925, s. 6; *Cumhuriyet*, 2 Eylül 1925, s. 4; *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1925, s. 4; *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1925, s. 3; *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1925, s. 2; *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1925, s. 3; *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1925, s. 4; *Cumhuriyet*, 17 Eylül 1925, s. 3; *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1925, s. 3; *Cumhuriyet*, 19 Eylül 1925, s. 4; *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1925, s. 3; *Cumhuriyet*, 27 Eylül 1925, s. 3; *Cumhuriyet*, 10 Ekim 1925, s. 4; *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1925, s. 3.

aktarılması sık rastlanılan cezai uygulamalardan²⁹. 1 Ocak 1925'ten itibaren ekmeklere etiket yapıştırılması zorunluluğu denetimleri kolaylaştırdığı ölçüde sıklaştıracaktı³⁰.

Ekmek Fiyatları

Emin Bey'in şehremini atandığı dönemde İstanbul'da ekmek fiyatları tırmanışa geçmiş; Temmuz başlarında 20 para yükselmişti³¹. 6 Temmuz'dan itibaren ise birinci sınıf ve ikinci sınıf ekmeklerin 40 para fazlasıyla 19 ve 17,5 kuruşa satılması uygun bulunmuştu³². 8 Temmuz 1924'ten itibaren ekmeğin okkası 18 kuruşa ulaşmıştı³³. Ay içinde, 23 Temmuz'dan itibaren yine 1 kuruşluk artışla birinci sınıf 20 ve ikinci sınıf ekmek 18,5 kuruşa çıkarılmıştı³⁴. Ay sonunda narh fiyatı 20 kuruş olarak belirlenirken³⁵ 30 Temmuz'dan itibaren 19 kuruşluk ekmek uygulamasında uzlaşmıştı³⁶. Francala üretimi, 24 kuruş satış fiyatıyla serbest bırakılmıştı³⁷.

Ağustos'ta 19 kuruşluk ekmeğin yanında 21 kuruşa birinci sınıf ekmek çıkarma kararı gündeme gelmişti³⁸. Francala narhı 20 kuruş olarak belirlenirken 19 Ağustos'tan itibaren ekmeğin kilogramla satılması benimsenmişti. Bir kilogramlık ekmeğe 15 kuruş narh koyulmuştu³⁹. 21 Ağustos'ta ekmek 15 kuruşla fiyatlandırılacaktı⁴⁰. Kilogramı 20 kuruştan francala satışı ise 18 Ağustos'ta başlamıştı⁴¹. Ay sonunda francala fiyatı 21 kuruşa yükseltilmişti⁴².

29 *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 17 Aralık 1924, s. 4; *Cumhuriyet*, 6 Ocak 1925, s. 4.

30 *Cumhuriyet*, 24 Aralık 1924, s. 4; *Cumhuriyet*, 5 Ocak 1925, s. 2.

31 *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1924, s. 2,4; *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1924 (No:61), s. 4; *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1924, s. 6.

32 *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1924, s. 1; *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1924, s. 2.

33 *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1924, s. 2.

34 *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1924, s. 2.

35 *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 26 Temmuz 1924, s. 4.

36 *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 1924, s. 3.

37 *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1924, s. 1.

38 *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1924, s. 1-2; *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1924, s. 2.

39 *Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1924, s. 2.

40 *Cumhuriyet*, 22 Ağustos 1924, s. 2.

41 *Cumhuriyet*, 19 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 20 Ağustos 1924, s. 2.

42 *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1924, s. 4.

1 Eylül'den sonra %80 randımanlı ekmeğin için 16, francala için 22 kuruş fiyat kabul görmüştü⁴³. Eylül'ün ikinci yarısında şehremaneti ekmeğin fiyatlarına un fiyatlarının 1325'ten 1400 kuruşa yükselmesinden dolayı 1 kuruş eklemiş; ekmekler 17, francalalar 23 kuruşa çıkmıştı⁴⁴.

Ekim'in ilk günlerinde ekmeğin fiyatları 16.5 kuruşa indirilmişti⁴⁵. 10 Ekim gazetelerinde çuval un 1360, ekmeğin kilogramı 16,5; francala 22,5 kuruş olarak kaydedilmişti⁴⁶. Şehremanetin açıklaması doğrultusunda Ekim'in 15'inden itibaren ayın ikinci yarısında 17,5 kuruş fiyat geçerli olacaktı⁴⁷. Ayın sonlarında %80 randımanlı un, ikinci sınıf un (%15) ve mısır unundan (%15) 13 kuruşluk ekmeğin üretilmişti⁴⁸. Normal ekmeklerle francalaların satış fiyatları 31 Ekim'den itibaren 10 para düşürülerek 17,10 (17 kuruş 10 para) ve 23,10 kuruş olarak belirlenmişti⁴⁹. Bunun yanı sıra *fukara ekmeği* de 20 para artırılarak harcı değiştirilmiş 13,5 kuruşluk ekmeğin haline dönüştürülmüştü⁵⁰. Kasım'ın ikinci yarısında 14 kuruştan satışa sunulacaktı⁵¹.

7 Kasım'da ekmeğin fiyatları 20 para artışla 17,30 kuruştan piyasaya sürülecekti. Francalaların da fiyatı 20 para artarak 23,30 kuruş olmuştu⁵². Bir hafta sonra ekmeğin fiyatı 18,10; francalaların fiyatı ise 24,10 kuruşa ulaşmıştı⁵³. Kasım sonlarında ikinci sınıf ekmeğin 14 kuruşa satılacaktı⁵⁴.

5 Aralık 1924'te normal ekmeğin ve francalalara 10 paralık zam gelmiş, ekmeğin 18,5; francala 24,5 kuruşu bulmuştu⁵⁵. 26 Aralık 1924'ten itibaren %80 randımanlı ekmeğin fiyatı 19,10; francalaların ki ise 25,10 kuruşa yükselmişti⁵⁶.

43 *Cumhuriyet*, 1 Eylül 1924, s. 4.

44 *Cumhuriyet*, 22 Eylül 1924, s. 4.

45 *Cumhuriyet*, 5 Ekim 1924, s. 2.

46 *Cumhuriyet*, 10 Ekim 1924, s. 3.

47 *Cumhuriyet*, 15 Ekim 1924, s. 2, 6.

48 *Cumhuriyet*, 24 Ekim 1924, s. 2.

49 *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1924, s. 2.

50 *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1924, s. 1.

51 *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1924, s. 4.

52 *Cumhuriyet*, 7 Kasım 1924, s. 4.

53 *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1924, s. 3.

54 *Cumhuriyet*, 28 Kasım 1924, s. 2.

55 *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1924, s. 4.

56 *Cumhuriyet*, 26 Aralık 1924, s. 5.

1925 yılı ve 1926'nın ilk aylarında İstanbul'daki ekmek fiyatları *Şehremaneti Mecmuası*'nın Ocak 1927 sayısındaki listeden incelenebilmektedir:

1925 Yılı Birinci ve İkinci Sınıf Ekmek Fiyatları ⁵⁷			
Tarih/Dönem 1925	Birinci Sınıf Ekmek Fiyatı	İkinci Sınıf Ekmek Fiyatı	Değerlendirme
1-8 Ocak	19,10	14,20	
9 Ocak-5 Şubat	19	14,10	
6-12 Şubat	20,20	15,20	
13-19 Şubat	20,10	15,10	
20 Şubat-5 Mart	20	15	
6-12 Mart	19,20	15	
13-26 Mart	20	15,20	
27 Mart-2 Nisan	19,20	15	
3-9 Nisan	19	14,20	
10-19 Nisan	18,20	14	
20-30 Nisan	18,20	14,20	
1-14 Mayıs	18	14,20	
15 Mayıs-4 Haziran	19	15,20	
5-25 Haziran	19,20	16	
26 Haziran-2 Temmuz	19,10	15,30	
3-9 Temmuz	19	15,20	
10-23 Temmuz	18,30	15,10	
24 Temmuz-13 Ağustos	18,20	15	
14-20 Ağustos	18,10	14,30	
21-27 Ağustos	17,30	14,20	
28 Ağustos-3 Eylül	17,20	14,10	
4-10 Eylül	17,10	14	
11 Eylül-1 Ekim	17	13,30	
2-15 Ekim	16,30	13,30	
16 Ekim-3 Aralık	16,10	13,30	
4-10 Aralık	16,30	13,30	
11-18 Aralık	17,30		Çıkarılmıyor
18-30 Aralık	18,20		Çıkarılmıyor
1926 Yılı Birinci ve İkinci Sınıf Ekmek Fiyatları			
1 Ocak-28 Ocak	18,20		Çıkarılmıyor
29 Ocak-25 Şubat	18,10		Çıkarılmıyor
26 Şubat-4 Mart	18		Çıkarılmıyor

Gazeteler kanalıyla kamuoyuna düzenli aktarılan fiyatlarla listedeki bilgiler uyuşmaktadır. Tabloda yer verilmemiş francala fiyatlarının gidişatı basından izlenebilmektedir. Zira uluslararası piyasalardaki değişimin de etkisiyle 27 Mart 1925 itibaren ekmek fiyatları İstanbul'da 19,5 kuruşa düşmüş; ucuz ekmek 15, francala ise 25,5 kuruşa satılmıştı⁵⁸. 3 Nisan Cuma günü ekmek 19, francala 25 kuruşa inmiş, yardım ekmeği de ucuzlamıştı⁵⁹. 5 Haziran

57 *Şehremaneti Mecmuası*, Ocak 1927, No:29/Sene:3, s. 276-277.

58 *Cumhuriyet*, 26 Mart 1925, s. 2; *Cumhuriyet*, 27 Mart 1925, s. 3; Yunus Nadi, "Beynelmilel Bir Tahakküm", *Cumhuriyet*, 29 Mart 1925, s. 1.

59 *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1925, s. 4.

1925'te ise ekmeğe zam yapılmış ve fiyatı 19,5; francalanın fiyatı 25,5 ve yardım ekmeği 16 kuruş olmuştu⁶⁰. Emin Bey'in görevinden istifa ettiği 1926'nın ilk günlerinde ekmek fiyatı 18,5 kuruştur. Francala fiyatıysa 10 para düşürülerek 24,4 kuruşa çekilmişti⁶¹.

İstanbul'un ekmek fiyatlarıyla Anadolu'nunkiler karşılaştırıldığında şöyle bir tabloyla karşılaşılacaktır:

Eski başkentte birinci sınıf ekmek fiyatları 18; francalalar 23.30 kuruş civarında hareket ederken Samsun'da Nisan 1924'te bir okka ekmek 23 kuruştur; Kasım 1924'te 28 kuruşa yükselmişti⁶². Yaz aylarında Temmuz itibarıyla İstanbul'da birinci sınıf ekmek 20 ve ikinci sınıf ekmek 18,5 kuruşa çıkarılmıştı. Temmuzun ikinci yarısında Ankara'da birinci sınıf ekmek fiyatı 28,5 kuruştan 24'e, ikinci sınıf ekmek fiyatı ise 23,5'ten 22 kuruşa indirilmişti⁶³. 1924 sonu itibarıyla Ankara'da ekmeğin kıyyesi 25 kuruştur⁶⁴.

İstanbul'da Şubat 1925 ortalarına doğru ekmek fiyatı 20,5 kuruşa çıkmıştı. Aynı sıralarda Ankara'da -Şehremini Emin Beyin demecine göre- ekmek 27,5 kuruştur. İkinci sınıf ekmeğin fiyatı 22,5 ve francalanın bedeli ise 40 kuruştur⁶⁵. 1926 başlarında ise İstanbul'da 4 Mart'a kadar 18 kuruş olan birinci sınıf ekmek, 5 Mart itibarıyla 17,30 kuruşa çekilmişti⁶⁶. O günlerde Ankara'da birinci sınıf ekmek 23 kuruş, ikinci sınıf ekmek 19 kuruştur⁶⁷.

Önlemler ve Ucuz Ekmek Arayışı

Hayat pahalılığının yaşandığı ortamda ekmek fiyatlarındaki artış bireysel düzeyde çözüm arayış ve girişimlerini ortaya çıkarmıştı. Şehremaneti ise sorunlu süreci yönetebilmek için yapılanmaya/örgütlenmeye giderken doğal olarak sorun ve meseleyi aşma çalışmaları Cemiyet-i Umumiye-i Belediye ve Ticaret Encümeni⁶⁸ gibi kurumlarla hükümetin gündemine de girecekti.

60 *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1925, s. 4.

61 *Cumhuriyet*, 8 Ocak 1926, s. 3.

62 Önder Duman, "Samsun Basın Tarihinden Bir Kesit: Haber Gazetesi", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Samsun 2006, s. 375.

63 *Cumhuriyet*, 21 Temmuz 1924, s. 3.

64 İstanbul'da ekmek İtalya, İngiltere, Almanya, İsviçre ve Danimarka'dan ucuzdu. *Şehremaneti Mecmuası*, 1 Kanun-ı Evvel 1340, No:4/Sene:1, s. 81-82.

65 *Cumhuriyet*, 10 Şubat 1925, s. 2.

66 *Şehremaneti Mecmuası*, Ocak 1927, No:29/Sene:3, s. 277.

67 *Cumhuriyet*, 4 Mart 1926, s. 3.

68 *Cumhuriyet*, 12 Haziran 1925, s. 2; *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1925, s. 2; *Cumhuriyet*, 21 Temmuz

Bireysel Girişimlerle Ucuz Ekmek Yarışı

Ekmek sorununun şiddetlendiği 1924 yazında -ilginçtir- bireysel çözüm çaba ve önerileri ortaya çıkmıştı. Temmuz sonlarında Dr. Hasan Rıza isimli şahsın fiyatları hızlı düşürme iddiasıyla şehremanetine proje sunduğu ve Emin Bey'in *kabiliyet-i tatbikiyesi yoktur* gerekçesiyle reddettiği kamuoyuna yansımıştı⁶⁹.

Şehremaneti'nin bazı değirmen ve un fabrikalarına el koyduğu haberlerinin gazete sütunlarını işgal ettiği 1924 Ekim ortalarında⁷⁰ *mütehassıs bir zat* ekmeğin 15 kuruşa satılabileceği söylemiyle öne çıkmıştı. Üstelik yaptığı hesap, rapor niteliğinde kalem kalem gazetelerde yayınlanmıştı⁷¹. Ekmekçiler Cemiyeti, bu iddiayı/söylemi adeta meydan okuyuş kabul edecekti. Nitekim cemiyet tarafından mütehassıs zata bir ay süreyle bütün malzemesiyle fırın tahsis edileceği ve uygulamada başarılı olursa 10.000 lira ikramiye verileceği ilan edilmişti⁷².

İddianın sahibi eski Nizamiye Tahiniye ve Fırınlara İdaresi müdürü kaymakam emeklisi Mehmet Emin Bey idi. Ekmekçiler Cemiyeti'nin teklifini kabul ettiği gibi mükafatı Erzurum felaketzedelerine bağışlayacağını açıklamıştı. Ekmek fiyatını nasıl düşüreceğini, hesaplamasını uzun uzun basına anlatmaktan geri durmamıştı. Ayrıca hilelerin önlenmesi adına uygulamada şehremanetinin gözetimini/himayesini şart koşmuştu⁷³. Ekim ortalarında Şehremini Emin Bey'in, Mehmet Emin Bey'e fırın, çalışacak kişi ve zabıta memurlarının kontrolünü sağlayacağı basına sızmıştı. Fırıncılar ise Mehmet Emin Bey'in hesabının yanlış olduğunu düşündüklerinden 15 kuruşa ekmek yapılabileceğine ihtimal vermiyorlardı⁷⁴.

Şehremini ile görüşme 19 Ekim'de gerçekleşmiş ve Emin Bey, Kaymakam emeklisi Mehmet Emin Bey'in isteklerinin karşılanmasını emretmişti. Şehremini Emin Bey'in onay verdiği hatta biraz da vermek zorunda kaldığı bu girişim, espri/alay konusu yapılmış dolayısıyla basında gündem olmayı sürdürmüştü. Üstelik *Cumhuriyet'e* göre bu gelişme, *cübbeli sarıklı saçlı*

1925, s. 1, 4.

69 *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1924, s. 3.

70 *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1924, s. 2.

71 *Tanin*, 15 Ekim 1924, s. 3; *Cumhuriyet*, 14 Ekim 1924, s. 2.

72 *Cumhuriyet*, 16 Ekim 1924, s. 1.

73 *Cumhuriyet*, 17 Ekim 1924, s. 1-2.

74 *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1924, s. 4.

sakallı Ziya Molla'nın Şehremini Emin Bey'e yönelik eleştiri malzemesine dönüşmüştü. Cemiyet-i Umumiye-i Belediye üyesi (Beyoğlu Şube-i İdariyesinden müntehib) Ziya Molla⁷⁵, Mehmet Emin Bey'e 2.000.000 lira verilmesini teklif edeceğini açıklamıştı⁷⁶. Mehmet Emin Bey, bir yandan ekmekçilerle atışırken diğer yandan İktisat Müdürü Faik Bey'le Unkapanı değirmeninden un örneği alarak rutubet analizini yaptırmıştı. Ekmekçiler Cemiyeti, basına yazı göndererek Mehmet Emin Bey'in projesinin hatalar içerdiğini ileri sürmüştü. Ekmekçiler, yazıda teori-pratik/uygulama farkını vurgulayarak hemen uygulamaya geçilmesi isteğiyle baskı oluşturma yöntemini izlemişlerdi⁷⁷.

1924 Ekim sonlarına doğru kaymakam emeklisi Emin Bey, ekmekçilerle sözlü görüşmelerini sürdürürken geçmişteki çalışmalarını basın kanalıyla aktarmıştı. Hem uzman olması hem de vicdanen sorumluluğunu yerine getirmek amacıyla ileriye atıldığını seslendirmişti. Onun isteğiyle şehremaneti, Üçüncü Kolordu ile tüccardan Asım Bey arasındaki ekmek pişirilmesi/üretimine yönelik sözleşmeyi getirtmişti. Öte yandan un analiz sonuçlarını alarak çalışmalarına başlamıştı. Aynı dönemde Fatih ve Küçükpazar gibi semtlerdeki bazı fırınların 16.5 kuruşa ekmek satmaları onun iddiasının doğru olabileceğini tartışmaya açmıştı⁷⁸. 26 Ekim'deki demecinde ilk açıklamasından itibaren ekmek fiyatının yükseldiğini ancak hala 15 kuruşa üretme olanağı bulunduğunu belirterek *Bir çuval unun ücret-i imaliyesi yetmiş kuruş olduğu halde bugün fırıncılar bunun için 215 kuruş alıyorlar. Benim hesabım doğrudur. Ve ekmek daha aşağı fiyatlarla satılabilir diyecekti⁷⁹.*

Kasım'ın ilk günlerinin haberleri üç gündür süren denemelerin başarısızlığı ve bir çuval undan iddia edilen 96 kg ekmeği Mehmet Emin Bey'in çıkaramadığı yönündeydi. Hatta 1 Kasım'da son bir deneme için şehremanetinden izin istemiş; Şehremini Emin Bey fırın, çalışan ve gereken unu sağlamış ancak sonuçta 94 kg'dan fazla ekmek üretmemişti⁸⁰. *Vatan* da bu duyumlara uygun şekilde Beşiktaş'taki fırında fazla su kullanması yüzünden kalitesiz ekmek çıktığını, ricası üzerine Fatih'te bir fırında gerçekleştirilen denemesinin de

75 1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, s. 126.

76 Cumhuriyet, 20 Ekim 1924, s. 1,4.

77 Cumhuriyet, 21 Ekim 1924, s. 2; İkdâm, 24 Ekim 1924, s. 1.

78 Cumhuriyet, 22 Ekim 1924, s. 1,2; Cumhuriyet, 23 Ekim 1924, s. 2; İkdâm, 24 Ekim 1924, s. 1; Cumhuriyet, 24 Ekim 1924, s. 2; Cumhuriyet, 26 Ekim 1924, s. 6.

79 Cumhuriyet, 27 Ekim 1924, s. 6.

80 Tanin, 1 Kasım 1924, s. 1; İkdâm, 2 Kasım 1924, s. 3; Cumhuriyet, 2 Kasım 1924, s. 6.

olumsuz sonuçlandığını yazmıştı⁸¹. Mehmet Emin Bey haberleri reddederek sadece bir günlük uygulama yapıldığını; 97,64 kg ekmeğin imal edilebileceğini kanıtladığını, ısrarının sürdüğünü açıklamıştı⁸². Buna karşı Şehremini Emin Bey demecinde birkaç haftalık sürecin başarısızlıkla tamamlandığını, Mehmet Emin'in açıklamasının sonucu örtme amacı taşıdığını vurgulamıştı. Tekrar denemek istemesi halinde her türlü yardımı, tazmin edilmesi şartıyla sağlayacağını belirten Şehremini, hatta bir aylık uygulama süresi tanınabileceğini de seslendirmişti⁸³. Mehmet Emin Bey benzer argümanlarla ısrarını/söylemlerini sürdürmüştü; 30 Kasım 1924 tarihli uzun ve detaylı açıklamalarını mebuslara ulaştırabilmek amacıyla *İctihad*'da yayımlamıştı⁸⁴. *İctihad*, Mehmet Emin Bey'in düşüncelerinin isabetli olduğuna işaret edecekti⁸⁵.

İlginçtir ekmeğin sorununun yeniden canlanacağı 1925 sonbaharında Mehmet Emin Bey, Ticaret Odası'na, Ticaret Müdüriyetine, İktisat Komisyonu'na başvurarak mevcut şartlarda ekmeğin 14 kuruşa satılabileceğini savunacaktı. Yazılı başvurusunda hesap ve uzun açıklamalarını aktarmış; iddiaları ilgililerince incelemeye alınmıştı⁸⁶.

Mehmet Emin Bey'in uygulamalarının başarısızlığının gündemde olduğu 1924 Kasım'ının ilk günlerinde Alman Diet Laibher(?)⁸⁷ şehremanetine mevcut fiyattan %25 daha ucuza sağlıklı, besleyici, patates içeren ekmeğin imalini önermişti. Şehremini olumlu yaklaşmakla birlikte patatesin iyi ezilmesi gerektiğini, bundan dolayı bütün fırınların ekipman alması zorunluluğunu gözetmişti. Teklif/proje sahibini davet etmişti ki zaten Laibher de görüşmek istemekteydi. Ancak kısa süre geçmeden şehremanetinin uygulamayı olanaklı değerlendirmedeği, kamuoyuna *Patatesli ekmeğin suya düşüyor* başlığıyla aktarılacaktı⁸⁸.

1925 yazında Hüseyin Naim adlı tüccar şehremanetine pamuk tohumundan üretilen protein çözeltisiyle karıştırılmış undan ekmeğin üretme projesi

81 *Vatan*, 2 Kasım 1924, s. 2.

82 *Cumhuriyet*, 3 Kasım 1924, s. 4.

83 *Cumhuriyet*, 4 Kasım 1924, s. 6.

84 *İctihad*, 1 Kanun-ı Evvel 1924, S. 172, s. 3471-3473.

85 *İctihad*, 1 Şubat 1925, S. 174, s. 3501.

86 *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1925, s. 3.

87 دیت لایبهر

88 *Cumhuriyet*, 7 Kasım 1924, s. 4; *Cumhuriyet*, 2 Aralık 1924, s. 2.

sunmuştu. Çözelti, pamuk çekirdeğindeki nişasta yüzünden ekmek harcına ancak %20 oranında karıştırılabilecekti. Şehremaneti kadar kamuoyunda da ilgi uyandıran öneri bağlamında gereken analiz sonuçları beklenirken protein maddesinin bir kilogramının gıda gücü açısından sekiz yumurta ya da bir kilogram et değerinde olduğu, proje sahiplerinin fabrika kurma hazırlığı yürüttükleri gazete sütunlarına taşınmıştı. Ayrıca proje kamuoyunda tartışmaya yol açmış; Fizyoloji Müderrisi Doktor Kemal Cenap böyle uygulamaların çok yönlü inceleme gerektirdiğini hatırlatarak zarar verebileceği uyarısında bulunmuştu⁸⁹.

Eylül başlarında yine kalorisinin yüksekliği hakkında haberlerin yanında Amerikalılarla ortak bir fabrika kurulması planlandığı ve raporların olumlu çıktığı gazetelere yansımıştı⁹⁰. Hatta gazetelerde savaş yıllarının süpürge tohumundan, çöpünden ve sapından üretilen ekmeklerin etkileri anımsatılarak ya da karikatürize edilerek projeye karşı olumsuz tutum takınılmıştı⁹¹.

Erken Cumhuriyet devrinin en erken evresi, ekmek sorununa çözüm çabaları bağlamında İstanbulluları enteresan karakterlerle/şahsiyetlerle ve ilginç projelerle tanıştırmıştı. Kuşkusuz; İstanbul'un gündemini işgal eden bireysel -ve genellikle başarısız ya da uygulanamayacak- çözüm girişimlerinden ziyade asıl kalıcı çözüm arayışları, kurumsal düzlemde sergilenecekti.

Kurumsal Çözüm Arayışları

Şehremaneti gibi Cemiyet-i Umumiye-i Belediye de İstanbul'un ekonomisi, dolayısıyla diğer sorunlarının yanında ekmek meselesini gündeminde tutmuş; şehirde ekmek meselesi etrafındaki istenmeyen olaylara karşı ve ekmek sorununu izlemek üzere Necmeddin Arif, Hayri, Hüseyin, Rasim ve Naci beylerden Murakabe Komisyonu oluşturmuştu⁹². Ancak doğal olarak asıl faaliyet şehremaneti cephesinde kendini gösterecekti. Şehremaneti İktisat Müdürlüğünde yaşanan yeni yapılanma sırasında 5 Temmuz 1924'ten itibaren Şehremaneti Müfettiş-i Umumisi Tevfik Bey'in başkanlığında İktisat Encümeni/Komisyonu ekmek fiyatları üstünde çalışmaya başlamış⁹³;

89 *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1925, s. 2.

90 *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1925, s. 3.

91 *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1925, s. 3.

92 *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1924, s. 4; *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 1924, s. 2.

93 *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1924, s. 4.

komisyon çalışmaları, 8, 10, 17, 19-21 ve 23 Temmuz tarihlerinde sürmüştü. Bazen Emin Bey'in başkanlık yaptığı toplantı dizisine, gündeme göre Şehremaneti Heyet-i Teftişkiye üyeleri, Zabıta-i Belediye merkez memurları, Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'nin oluşturduğu Murakabe Komisyonu ve ekmekçilerin temsilcileri katılmışlardı. Toplantılarda ekmek harcı ve oranları, narh meselesi, ekmek fiyatları ele alınmıştı. Tophane'de Askeri Fırında gerçekleştirilen 20 Temmuz tarihli toplantı, ekmek harcını belirleme amacı taşıyordu. Ertesi gün beş çeşit undan üretilen ekmekler incelenecekti⁹⁴. Nihayet 23 Temmuz'dan itibaren 1 kuruş zamlı birinci sınıf ekmek 20 ve ikinci sınıf ekmek 18.5 kuruşa çıkarılmış; fiyatın 21,30 (21 Kuruş 30 Para) kuruş olması gerektiğini savunan Ekmekçiler Cemiyeti Heyet-i İdaresi istifaya etmişti. Bu günlerde bazı yayın organları çeşitli semtlerde ekmek çıkmadığını haberleştirmişlerdi.

Fırıncılar, şehremanetin belirleyeceği fiyatla tek tip undan ikinci sınıf ekmek çıkarmak taraftarıydılar⁹⁵. Nitekim 26 Temmuz'da Emin Bey'in başkanlığında Şehremaneti Müfettiş-i Umumisinin gerçekleştirdiği değirmenciler, un tacirleri, fırıncı temsilcilerinin katıldığı toplantıda, 30 Temmuz'dan itibaren tek tip gıda değeri yüksek 19 kuruşluk ekmek imalinde anlaşılacaktı. Bunun için %80 randımanlı un 1250 kuruşa satılacaktı. Francala ise 24 kuruş fiyatla serbest bırakılmıştı. Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'nin Ekmek Murakabe Komisyonu da aynı gün rapor sunmuş ve sorunu fırıncılarla değirmenlerin vurgunculuğuna bağlamıştı. Çözümü ise şehremaneti tarafından buğday getirtilerek devlet değirmenlerinde un haline dönüştürülmesi ve krediyle sadece tek çeşit ekmek imal ettirmesinde bulmuşlardı⁹⁶. Zaten aynı dönemde 24 Temmuz'da Cemiyet-i Umumiye-i Belediye de ekmek sorununu ele almış; ekmeğin okka başına 5 kuruş yükselmesine odaklanılmıştı. Ekmek Murakabe Komisyonu, hükümetin fazla vergi almamasını çözüm olarak görmekteydi⁹⁷.

Ancak un fiyatının artması, narhın yükselmesi ve francala üretimi, tartışmaları geri döndürecek⁹⁸. Ağustos başlarında kalitesiz ekmek

94 *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1924, s. 3; *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 20 Temmuz 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 21 Temmuz 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 1924, s. 2.

95 *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1924, s. 2; *Vatan*, 23 Temmuz 1924, s. 1-2; *Vatan*, 24 Temmuz 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 26 Temmuz 1924, s. 2.

96 *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1924, s. 1.

97 *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1924, s. 3.

98 *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 1924, s. 3; *Cumhuriyet*, 31 Temmuz 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 1 Ağustos

çıkartıldığı şikayetleri kamuoyuna yansımıştı⁹⁹. Tek tip ekmek üretiminde suiistimaller yaşandığından gerçekleştirilen denetimler çerçevesinde şehrin iki yakasında kapatma, ekmek müsaderesi cezaları uygulanmıştı¹⁰⁰. Francalalarda da hileye başvurulmuş; birinci sınıf ekmek unundan francala üretilmişti. Şehremaneti engelleyince Ağustos başlarında francala çıkarılmamıştı¹⁰¹ ki bu yüzden normal ekmeğe talep artmış, yine ekmek sıkıntısı yaşanmıştı¹⁰². Şehremaneti Müfettiş-i Umumiliğinin fırınlara zabıta memurları yerleştirdiği ortamda şehremanetine başvuran fırıncılara şartlara uymaları ve 24 kuruşa satmaları koşuluyla francala çıkarma izni verilmişti. Böyle bir atmosfer içinde şehremaneti bütün işlemlerini üstleneceği yeni ekmek harcını düzenlemişti. Piyasada buğday ucuzlayınca fiyat çalışması yapılmış; fırıncılar şehremanetinin istediği 19 kuruşluk ekmeğin yanında 21 kuruşa birinci sınıf ekmek çıkarma kararı almışlardı¹⁰³.

12 Ağustos 1924'te Ticaret Birliği'nde milletvekilleri, şehremaneti Umur-ı İktisadiye Müdür-i Umumisi Faik Bey, Ziya Molla ve tüccarların bazıları (eski Konya Valisi Hüsnü, Akosmanzade İzzet, Nazmi Duhani, Adil, Şerifzade Süreyya, Çerkezköylü Ahmet, Hasan Ali, Değirmenci Malik, Asımbeyzade Nuri) görüşmüşlerdi. Toplantıda ithal ve yerli unların rekabet şartları, şehremanetinin kantariye vergisini yabancı unlardan toplamaması ve İstanbul'a gelecek un miktarı¹⁰⁴ değerlendirilmişti. Anadolu buğdayının yeterli olacağı öngörüsüyle nakliyatın düzenlenmesi üzerinde durulmuştu¹⁰⁵.

1924, s. 4; *Cumhuriyet*, 3 Ağustos 1924, s. 3, 4.

99 *Vatan*, 1 Ağustos 1924, s. 2; *Vatan*, 3 Ağustos 1924, s. 2.

100 *Cumhuriyet*, 1 Ağustos 1924, s. 4; *Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1924, s. 2; *Vatan*, 4 Ağustos 1924, s. 2; *Vatan*, 5 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1924, s. 3; *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 7 Ağustos 1924, s. 2.

101 *Vatan*, 6 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1924 (No:89), s. 1-2; *Cumhuriyet*, 7 Ağustos 1924, s. 2.

102 *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1924, s. 3.

103 *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1924, s. 3; *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1924, s. 1-2; *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1924, s. 2.

104 Toplantıya başkanlık eden Hüsnü Bey 7.000 vagon geleceğinin tahmin edildiğini söylemişti. Ona göre İstanbul'un ihtiyacı günlük 27 vagon buğday idi. Trakya'dan 1923'te 160 vagon gelmişti. Dolayısıyla Anadolu'dan günlük en az 24 vagon gelmeliydi. Ancak diğer tüccarlar Anadolu'dan 8.000 vagondan çok daha fazlasının geleceğini ileri sürmüşlerdi.

105 *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 16 Ağustos 1924, s. 1-2; *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1924, s. 3.

Ağustos başlarına doğru Anadolu'ya nakliyat azaldığından stoklar artmış; 45.000-50.000 çuvala ulaşmıştı¹⁰⁶. Kısa vadede şehremanetinin önlemleriyle ekme krizi yatıştırılmıştı. Şehremanetince un alınarak 4.000 kadar francala ürettirilmiş; satışların bir kısmı Haydar Bey'in yaptırdığı barakaların geçici olarak açılmasıyla Fatih, Aksaray ve Sirkeci'de yapılmıştı. Şehremaneti kontrolünde Ortaköy'de bir fırında üretilen 450 kadar numune ekmeği dağıtılmıştı. Böylece halkın ekmeğin kalitesini ölçebileceği düşünülmüştü.

Ayrıca şehremanetince 26 Temmuz 1924'te fırıncılar ve değirmencilerle yapılan sözleşme çerçevesinde %80 randımanlı undan başkasının üretilmesinin yasak olduğu, bunun dışındaki unların %80'lik unla karıştırılmayacağı bildirilmişti. %80 randımanlı un dışında ellerinde başka un bulunduranlar bunların miktarını 19 Ağustos Salı günü akşamına kadar İktisat Müdüriyetine bildireceklerdi. %80 randımanlı 72 kilogramlık un çuvallarının ağızlarının dikişli ve kapalı olacağı, unların kontrol edileceği açıklanmıştı. Aksine uygulamalarda 19 Haziran 1335 tarihli İaşe Kararnamesi'nin 8. maddesine dayanılarak 5 liradan 15 liraya kadar nakit veya 24 saatten bir seneye kadar hapis ya da her iki cezai işlem birden uygulanabilecekti. İş yerleri de kapatılarak, mahkemeye sevk edileceklerdi¹⁰⁷. Fakat denetlemeler, değirmencilerle gerginlik doğuracaktı¹⁰⁸. Öte yandan Anadolu Demiryolları Müdüriyet-i Umumiyesiyle un nakliyatında indirim ve Eylül'de yürürlüğe girecek tarifeye¹⁰⁹ yönelik çalışmalar yapılmıştı¹¹⁰.

Bunalım sonrasında francala konusunda İktisat Müdürlüğü ile üreticilerin temasları sürmü; fiyat ve kilogram üzerinden miktar dahil bazı mutabakatlara

106 *Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1924, s. 5.

107 *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1924, s. 1; *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1924, s. 3; *Cumhuriyet*, 16 Ağustos 1924, s. 2.

108 Değirmencilere göre şehremaneti, İstanbul'un günlük ihtiyacını bildirdiğinde gereken miktarı değirmenler hazırlarlar ve ancak bunlar denetlenebilirdi. *Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1924, s. 2.

109 Polatlı'dan %20, Eskişehir'den %27, Afyon'dan %30, Konya'dan %36, Ereğli'den %38, Yenice'den %40. Eski tarifeye göre hattın en son istasyonu olan Yenice'den Ankara'ya gelecek unun her tonu 2879 kuruş ücrete tabi idi. Bu tarifeye göre ise ücret 1726 kuruştur. Fark 11.5 lira kadardı. *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1924, s. 2.

110 *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1924, s. 1; *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1924, s. 1; *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1924, s. 3; *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1924, s. 2. Ağustos sonlarında Anadolu Demiryollarının Haydarpaşa'ya gelen buğdayların mıntıkalara dağıtımına yönelik ihalesi gerçekleştirilmişti. *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1924.

ulaşılmış¹¹¹, değirmen denetimi sıklaştırılmıştı. Tüccarlarsa şehremanetinin francala ile birinci sınıf ekmeğin un ve üretim fiyatlarını netleştirmesini, değirmenlerin denetimini ve fakir halk için %85 randımanlı undan *fakir ekmeği* çıkartılmasını istemişlerdi¹¹².

Kendi kapasitesiyle/kadrolarıyla ekmeği ucuzlatma çalışmalarına yönelen şehremaneti¹¹³, 21 Ağustos'ta kilogramı 15 kuruşluk ekmekle halkı buluştururken narh artış taleplerinin geçersizliğini göstermeye çalışmıştı. Hazırlanan etiketler değirmenlere dağıtılmış ve etiketsiz çuvalların alınmaması karara bağlanmıştı. Eylül'de yürürlüğe girecek 12 kat vergi uygulamasının ekmeğe sorununun etkisi incelenmişti. İthal buğdayların gümrük vergileri 100 kilogramda 210 kuruş artacağından; Amerikan buğdayının fiyatı da 16-16.25'ten 17-17.25 kuruşa yükseleceğinden Şehremaneti un stoklarını belirleyerek vurgunculuğa karşı önlemlere yönelmişti. Bu arada Anadolu buğdayının yüksek oranda İstanbul'a nakledilmesinin olası değişiklikleri engelleyeceği düşünülüyordu¹¹⁴.

Yerli ve yabancı buğday fiyatlarının düşmesiyle Ağustos'un ikinci yarısında iyimser bir atmosfer oluşmuştu¹¹⁵. Ancak değirmencilerin şehremanetinin %80 yerine %76.5 randımanlı un ürettiği ve 1250 kuruşluk un çuvalının pahalı olduğu iddiaları bir ölçüde doğrulanınca kamuoyu yeni tartışmalara sürüklenmişti¹¹⁶. Fırıncıların talepleriyle fiyat artışını getirecekti.

111 *Cumhuriyet*, 17 Ağustos 1924, s. 2,3; *Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1924, s. 2.

112 *Cumhuriyet*, 19 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 20 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1924, s. 4.

113 *Cumhuriyet*, 20 Ağustos 1924, s. 2.

114 *Cumhuriyet*, 21 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 22 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1924, s. 4; *Cumhuriyet*, 29 Ağustos 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 2 Eylül 1924, s. 4. *Cumhuriyet*, 1 Eylül 1924, s. 4. Basına göre Anadolu'nun buğday mahsulatı 2.5-3.5 milyon çuvala yakındı. İstanbul'a 1.250.000 çuval buğdayın geleceği tahminiyle günlük 5.000 çuval hesabıyla aylık 150.000 çuval buğday ihtiyacı olacaktı. Bir senelik buğday ihtiyacı 1.800.000 çuval civarında bulunduğundan 550.000 çuval kadar ithal buğdaya gerekecekti. Hesaplanmayan kalemler düşünülerek gelecek dönemde ithal buğdaya gerek kalmayacağı değerlendiriliyordu. Fakat kış şartlarında demiryollarının nakliyatı düzenli yapıp yapamayacağı soru işaretiydi. *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1924, s. 2. 4.

115 Şehre birkaç ay önce 15-20 vagon ürün gelirken, Ağustos'un ikinci yarısında günlük 30-40 vagon gelmeye başlamıştı. Öte yandan Ağustos 1924 ortalarında 13.75-14 lira olan yabancı un fiyatı, ay sonuna doğru 13-13.50; yabancı unlardan yerli değirmenlerde kırılan unlar da 12.75'den 12.25-12'ye kadar düşmüştü. *Cumhuriyet*, 22 Ağustos 1924, s. 4.

116 *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1924, s. 4; *Cumhuriyet*, 29 Ağustos 1924, s. 2. Emin Bey, ikinci

Eylül ortalarında demiryollarında indirimli tarife ve buğday nakliyatı başlamış; Haydarpaşa-Anadolu hattına 50 vagon tahsis edilmişti¹¹⁷. Hükümet dayanıklı kabul edilen Kıbrıs buğdayının ithali için gümrük resminden istisnasına yönelik kararname çıkartırken (17 Eylül 1924)¹¹⁸ buğday ihracatını yasaklamayı da karar altına almıştı¹¹⁹. Ayın ikinci yarısında Unkapanı değirmenine 100 ton buğday alınarak %80 randımanlı un üretimine girilmişti. Denetimlerini sıkılaştıran şehremaneti¹²⁰, suiistimalin önlenmesi ve kaliteli ekmek üretimini öngören bir tasarıyla İaşe Kararnamesi'nin ceza maddelerinin şiddetlendirilmesine çalışmıştı¹²¹.

Ekim başlarında şehremanetin ekme fiyatını düşürmesi¹²², un tüccarlarıyla fırıncılara yönelik indirim talep ve baskıları kriz yaratacağı¹²³. Şehremini, Ticaret Odasının raporlarına¹²⁴ dayanarak indirim yapıldığını hatırlatmış; birlikte hareket eden tüccarların -zihniyeti gösterir şekilde- Romanya buğdayını kullanarak Anadolu ürünlerinin fiyatını kırmaya çalıştıklarını ileri sürmüştü¹²⁵. Şehremaneti, İaşe Kararnamesi'nin 9. maddesini satışı

denemede %79'un biraz üstünde dereceye ulaştıkları gerekçesiyle iddiaları reddetmişti.

117 *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1924, s. 2.

118 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30.18.1.1/11.44.17, 17.09.1924.

119 *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1924, s. 3; *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1924, s. 2.

120 *Cumhuriyet*, 23 Eylül 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 24 Eylül 1924, s. 2.

121 *Cumhuriyet*, 29 Eylül 1924, s. 2. Emin Bey yeni nizamname hakkında "Değirmenlerin ve fırınların teftişi hakkındaki talimatnamenin tadili icab etmiş ve Müfettiş-i Umumilikçe yapılan muaddel talimatname Encümen-i Emanetde dersdest tedkik ve tasdik bulunmuşdur" diyecekti. *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1924, s. 2.

122 *Cumhuriyet*, 5 Ekim 1924, s. 2.

123 *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1924, s. 2.

124 Anadolu buğdayı 19, sert buğday 17.15, Romanya mahsulü 18 kuruştu. 40 kuruşluk fiyat düşüşüne bağlı 20 para indirim yapılmıştı.

125 *Cumhuriyet*, 8 Ekim 1924, s. 2. Şehremaneti fiyatları tutmaya/düşürmeye un tacirleriyle değirmenciler yükseltirmeye çalışmaktaydılar. Uncular İstanbul'da stokların azaldığı, ithalatın yarı yarıya düştüğü, Anadolu'dan yeterli buğday gelmediği iddialarıyla un fiyatlarının artışı istemektedirler. Unun çuvalını 13.60 liraya satarak zarar ettiklerini açıklamışlardı. Ticaret Odası'ndan fiyat sorularak un çuvalının 14.50 liraya satılabileceği öğrenilmişti. Şehremaneti, 13.60 liraya satılabileceğini savunmuştu. Şehremanetine göre buğdayın kıyyesi 19,10 kuruş hesabıyla 1925 kuruş eden 100 kıyye buğdayın kırma ücreti 100 kuruş, iki boş çuval bedeli 55 kuruş, toplamı 2065 kuruştu. %80 randıman hesabıyla 100 kıyye buğdaydan çıkan 20 kıyye kepeğin, kıyyesi 6 kuruştan bedeli olan 130 kuruş bu toplamdan çıkarıldığında geriye 1935 kuruş kalmaktaydı. 50 kilogramlık un çuvalı darasıyla beraber 72 kilogram kabul edilen bir

durduran değirmenlere uygulamış; bunların stoklarını 11 Ekim'den itibaren çuval başına 1360 liradan alarak fırınların üç günlük ihtiyaçlarına karşılık dağıtmıştı. Değirmenler ise yasal çerçevede protestoyla zabıt tutturmuşlar; ekmeksiz kalınacağı tehdidinde/iddiasında bulunmuşlardı¹²⁶. Ekmek fiyatı konusunda hesaplamalarıyla bakış açılarını gazetelerde özel ilanlarla yayınlatarak şehremanetine cevap vermişlerdi¹²⁷.

Gerilimin yükseldiği 1924 Ekim'inde Ticaret Odası Başkanı, Umur-u İktisadiye Müdürü Faik Bey ve un tüccarlarıyla değirmencilerin temsilcilerinden oluşan komisyon şehremanetinin 1360 kuruşuyla tüccarın 1490 kuruş isteğini uzlaştırmaya çalışmıştı. Ortak bir komisyonun ekmek üretimindeki etkili kalemleri düzenli izlemesi ve bunların un fiyatına eklenmesinde anlaşıldı. Basının yorumu ekmek fiyatlarındaki artışın süreceğiydi ki zaman bu öngörüü doğrulayacaktı¹²⁸.

15 Ekim 1924'te Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'de buğdaylardan alınan kantariye resmi %5 paradan, %1 paraya indirilmişti¹²⁹. Hükümete başvurularak %12'lik gümrük vergisinin %5'e çekilmesi rica edilmişti¹³⁰. Sonbahar ortalarında Anadolu istasyonlarında İstanbul'a nakledilecek buğdaylar toplanmış; Şehremanetinin buğday ihracatının yasaklanması talebi Ziraat Vekaletince uygun bulunmuştu¹³¹.

Şehremanetiyle Ekmekçiler Cemiyeti, Ekim'in ikinci yarısında 9 kuruşluk ekmek çıkarmak amacıyla temaslarda bulunmuşlardı¹³². Çözümlerden biri, fakirlere yönelik ince kepekten 8-9 kuruşluk ekmek numunesi üretilmesiydi¹³³. Uygulamada şehremanetinin öncü olması, talep görürse bu ekmeklerin Eyüp ve Kasımpaşa'da satılması planlanmıştı. Şehremaneti bu ekmeklerin

çuval unun kilosu 13 lira 54.5 kuruşa çıkıyordu. *Cumhuriyet*, 11 Ekim 1924, s. 2.

126 *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1924, s. 2; *Tanin*, 13 Ekim 1924, s. 2.

127 *İkdam*, 13 Ekim 1924, s. 1-3; *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1924, s. 3.

128 *Tevhid-i Efkâr*, 14 Ekim 1924, s. 3; *Cumhuriyet*, 14 Ekim 1924, s. 1; *Cumhuriyet*, 15 Ekim 1924, s. 2, 6.

129 *Cumhuriyet*, 16 Ekim 1924, s. 2,4. O günlerde ziraat işlerinin düzenlenmesi ve buğday ithalatına ihtiyaç kalmaması için tedbir alınmasına yönelik vilayet ve kazalara Ziraat Vekili Şükrü Kaya Bey tamim göndermişti.

130 *Cumhuriyet*, 17 Ekim 1924, s. 7.

131 Sadece Konya'da 2650 vagonluk buğday hazırlanmıştı. *Cumhuriyet*, 8 Ekim 1924, s. 3; *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1924, s. 2.

132 *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1924, s. 4.

133 *Cumhuriyet*, 17 Ekim 1924, s. 7.

suiistimale uğramadan imalini sağlamak amacıyla fırın arayışına girmişti¹³⁴. Fırın arayışında Ekmekçiler Cemiyeti de yer almış hatta cemiyet başkanı 9 kuruşluk ekmeğe harcı önerisi geliştirmişti¹³⁵. O günlerde şehremaneti Fatih'teki Kasım Efendi'nin fırını 9 kuruşluk ekmeğe üretimine uygun bulacaktı. Kira işlemleri biter bitmez hemen ekmeğe üretimine geçilmesi öngörülmüştü¹³⁶. Fırın temizlettirilerek 9 kuruşluk numune ekmeğe imaline başlanmıştı¹³⁷.

Ancak ikinci sınıf undan üretilecek 9 kuruşluk ekmeğe ilgi/talep olmayacağı endişesiyle vazgeçilmiş; yeni ekmeğe harcı hazırlanmıştı. %80 randımanlı undan %15'i ikinci sınıf un ve %15'i mısır unundan üretilecek ekmeğin fiyatı 13 kuruş olarak belirlenmişti¹³⁸. 24 Ekim tarihli ilk gün satışlarında rağbet görmüş; 408 kilo satış yapılmıştı¹³⁹. Halkın 13 ve 13.5 kuruşluk ekmeğe ilgisi sonraki günlerde de sürecek¹⁴⁰. Bundan dolayı şehremaneti bu ekmeğe için %70'i %80 randımanlı undan, %10'u ikinci sınıf undan %20'si ise mısır unundan imal edilmek üzere 13 kuruşluk fiyatı kesinleştirmiş; üretim miktarını da artırmıştı¹⁴¹. O günlerde bu ekmeğin diğer semtlerde de yaygın düzeyde satılması talepleri, şehremanetini kesin uygulamaya itecekti¹⁴².

Fiyatlarda 10 para düşüşün yaşandığı 1924 Ekim sonunda *fukara ekmeği* de 20 para artırılmış ve harcı değiştirilmişti. 13 kuruş 20 paralık ekmeğe, %70, %80 randımanlı undan; %30 mısır unundan üretilecekti. O dönemde bu ekmeğe yavaş yavaş farklı semtlere de yayılacaktı¹⁴³. Emin Bey ise ikinci sınıf ekmeği sadece Nişantaşı fırınında üretmeyi düşündüğünden işletmeci

134 *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1924, s. 2.

135 *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1924 s. 4.

136 *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1924, s. 1; *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 24 Ekim 1924, s. 1; *Cumhuriyet*, 26 Ekim 1924, s. 6.

137 *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1924, s. 2.

138 *Cumhuriyet*, 24 Ekim 1924, s. 2.

139 25 Ekim'de ekmeğin %70 randımanlı olduğu %10'unun ikinci sınıf undan %20'sinin mısır unundan yapıldığı kaydedilmişti. *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1924, s. 7. Sonraki gün de satış yapılmıştı. Fakat bir fırında %70'i %80 randımanlı un, %10'u ikinci sınıf un, %20'si mısır unundan üretilmiş 13 kuruşa satılmıştı. Bir başka fırında 13.5 kuruşa %80'i %80 randımanlı undan, %20'si ikinci sınıf undan yapılan ekmeğe satılmıştı. Bu denemelerden sonra kesin karar verilecekti. 1400 kilo ekmeğin ayırimsız hepsi satılmıştı. *Cumhuriyet*, 26 Ekim 1924, s. 6.

140 *Cumhuriyet*, 27 Ekim 1924, s. 6; *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1924, s. 2.

141 *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1924, s. 2.

142 *İkdam*, 2 Kasım 1924, s. 3; *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1924, s. 6.

143 *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1924, s. 2; *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1924, s. 1.

arayışındaydı¹⁴⁴. Kasım sonlarında 14 kuruşa satılmaya başlanan ikinci sınıf ekmeğin Nişantaşı'nda 10 kuruşa imali için çalışmalar yapılmıştı¹⁴⁵. Önlemlere rağmen 1924 sonlarında ekmek fiyatlarında artış sürecekti.

1924 sonu-1925 başında kamuoyundaki tartışmaların merkezinde *Meslek* durmuştu. Çünkü; un ve buğday gümrüklerine ayrı yaklaşarak buğday gümrüklerindeki artışı köylü aleyhine değerlendirirken İstanbul değirmenlerini korumak amacıyla konulan *Himaye Gümrüğü*'nün düşürülmesi ya da kaldırılmasının ekmeği 2 kuruş ucuzlatacağını savunmuştu¹⁴⁶. Hatta 2-4 kuruşluk bir indirim sağlanabileceğini, bunu şehremanetinin gerçekleştirebileceğini seslendirmişti¹⁴⁷. Ayrıca gayrimüslim/Rum sermayedarların fukara ekmeği üzerindeki etkisinin incelenmesi gerektiği konusunda şehremanetini uyarılmıştı¹⁴⁸. Basında ekmeği ucuzlatmak için buğday ithaline karşı konulan vergilerin kaldırılması önerilirken, *Cumhuriyet*, *Meslek*'i destekleyerek iç piyasayı düşürmenin tehlikeli olacağına işaret etmişti. Hükümet ve Meclis'in sorunla ilgilenmesi uyarısında bulunmuştu¹⁴⁹. *Akşam*, stok uygulamasının Fransa örneğinden hareketle yapıldığını işlerken; *Meslek*, İstanbul'daki değirmencilerin stoklamayla yüksek kar sağladığını değerlendirerek Amerikan unlarının ithalatını çözüm olarak görmüştü¹⁵⁰.

İstanbul'da ekmek fiyatlarının artışı, Ocak 1925'te şehremanetinin bütçe

144 *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1924, s. 2.

145 *Cumhuriyet*, 28 Kasım 1924, s. 2.

146 *Meslek*, 30 Kanun-ı Evvel 1340, s. 1-2; *Meslek*, 6 Kanun-ı Sani 1341, s. 11.

147 *Meslek*, 13 Kanun-ı Sani 1341, s. 4.

148 *Meslek*, 6 Kanun-ı Sani 1341, s. 11.

149 *Cumhuriyet*, 1 Ocak 1925, s. 4.

150 *Meslek*, çuvalı 5 dolara getirilebilecek üçüncü sınıf Amerikan unuyla İstanbul'da ekmeğin 11.5 kuruşa satılabileceğini, mısır unlu fukara ekmeğinin 14 kuruşa satıldığını hatırlatarak Amerikan unları sayesinde mısır unu içermeyen fukara ekmeğinin 10 kuruşa düşürülebileceğini savunmuştu. *Cumhuriyet* yaklaşımıyla İstanbul'da un stoku düşüncesi, kıtlıktan değil fiyatların artış kaygısından. Stoku belediye ya da hükümet yapmalıydı. Ancak stoklama risk taşıyordu ve ikilem ortaya çıkarıyordu. Zarar göze alındığında stoklamaya gidilmeden fiyatlar düşük tutulabilirdi. Fiyatların artacağını düşünen tüccarlar alım yapmaktaydılar. Dolayısıyla buğday ya da un gümrüklerinin düşürülmesi gerekiyordu. Gazete sadece buğday fiyatlarının düşürülmesine sıcak yaklaşmadığından un fiyatlarının düşürülmesine yoğunlaşmıştı. İkinci sınıf Amerikan unun 12 kuruşluk gümrük vergisinin 4.5 kuruşa çekilmesi ekmeklere 2-2.5 kuruş indirim olarak yansıtacaktı. Üçüncü sınıf Amerikan unda 3.5 kuruş düşüş sağlanıyordu. Belediyenin fırıncılardan aldığı bazı vergilerin düzenlenmesi gibi yöntemlere de başvurulabilirdi. *Cumhuriyet*, 6 Ocak 1925, s. 2; *Cumhuriyet*, 12 Ocak 1925, s. 4.

görüşmeleri sırasında Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'ye yansımış; sorunlar İktisat Müdüriyeti ile ilişkilendirilmişti. Müdür Faik Bey, sorunların müdüriyetin acizliğinden kaynaklanmadığını savunmuştu. Çözüm olarak stok oluşturulması/stoklar kurulması görülmeye başlanmıştı¹⁵¹.

25 Ocak 1925 tarihli Cemiyet-i Umumiye-i Belediyenin bütçe görüşmelerinde 60.000 liralık ödeneğin yarısının fakir halk için sakatat ve ekmeğe tahsisi kabul edilmişti¹⁵². İktisat Müdüriyetinden bir proje istenmişti ki projede ekmek sorununa yönelik önlemler, özel bir kadro yetiştirilmesi ve modern donanımı bulunan fırınların kurulması işlenmişti. Proje, Mayıs 1925 çalışma devresinde Cemiyet-i Umumiye-i Belediyeye sunulacaktı¹⁵³. 9 Haziran 1925 toplantısında ekmek fiyatının artışı değerlendirilmişti. Şehremini Emin Bey ise 25 kuruşa kadar çıkabilecek ekmek fiyatlarına karşı başarılı müdahalelerde bulduklarını açıklamıştı¹⁵⁴.

Krize Hükümet Müdahalesi

Hayat pahalılığına çözüm üretmesi amacıyla Ankara'da Maliye, Ziraat Ticaret Vekillerinden/Bakanlarından kurulan komisyonun/Ticaret Encümeninin¹⁵⁵ 25 Aralık 1924'teki toplantısında gündeme İstanbul'un ekmek (fiyatları) sorunu gelmişti¹⁵⁶. 1925 Ocak başında Ticaret Encümeni, Ticaret, Maliye ve Ziraat Vekillerinin hazır buldukları bir toplantıda, Türkiye'de ekmek fiyatlarının artışı olabildiğince engellemek amacıyla Hükümetin belirleyeceği ölçüde buğday ve mısır stokunun erkenden sağlanmasını kararlaştırmıştı¹⁵⁷. Şehremini Emin Bey de o günlerde ekmek krizine karşı başvuru olan önlemlerin yanında un stokları oluşturulmasının planlandığını açıklamış¹⁵⁸; Hükümetin yardımıyla un ve buğday sağlanması çabalarından bahsetmişti¹⁵⁹. Basında da Hükümetin TBMM'den 500.000 lira tahsisat isteyeceği haberleştirilmişti¹⁶⁰.

151 *Cumhuriyet*, 22 Ocak 1925, s. 2.

152 *Cumhuriyet*, 26 Ocak 1925, s. 2.

153 *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1925, s. 4.

154 *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1925, s. 2.

155 Yunus Nadi, "Hayat Nasıl Ucuzlar", *Cumhuriyet*, 30 Aralık 1924, s. 1.

156 *Cumhuriyet*, 26 Aralık 1924, s. 1.

157 *Cumhuriyet*, 2 Ocak 1925, s. 3.

158 *Cumhuriyet*, 4 Ocak 1925, s. 2.

159 *Cumhuriyet*, 5 Ocak 1925, s. 2.

160 *Akşam*, 7 Ocak 1925, s. 1.

Nitekim 1925 ilk günlerinde Heyet-i Vekilede gerektiği kadar un stoku bulundurulması esas itibarıyla kabul edilmişti¹⁶¹. Başvekalet tarafından gönderilen tasarı, Ticaret ve Muvazene-i Maliye Encümenlerine gönderilmiş¹⁶²; 17 Ocak'ta ruznameye alınmıştı¹⁶³. Ticaret Encümeni'nde görüşülerek geçen tasarı, Muvazene-i Maliye Encümeni'nde reddedilmişti¹⁶⁴. Bu tasarı, Ali Cenani Bey'in acilen görüşülmesi hakkındaki önergesi kabul edilerek Meclis'te 21 Ocak'ta ele alınmıştı. Maddeler tek tek oylanmakla birlikte yeterli sayı olmadığından genel oylama gerçekleştirilmeden oturum kapanmıştı¹⁶⁵. Tasarı ancak 22 Ocak'ta yapılan oylamayla Meclis'ten geçmişti¹⁶⁶. O günlerde Hakkı Tarık Bey, ekmek fiyatını biraz indirebilecek kanun teklifini TBMM'ye sunmuş; Layiha Encümenine aktarılmıştı¹⁶⁷. Görüşmeye değer bulunarak

161 Bunun için Meclis'ten 500.000 lira tahsisat talep edilecekti. Böylece fiyatların sabitleştirilmesi düşünülüyordu. *Cumhuriyet*, 6 Ocak 1925, s. 3.

162 *TBMMZC*, Devre: 2, C 12 İ.34, 8.1.1341, s. 53,55; *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1925, s. 3; *Cumhuriyet*, 12 Ocak 1925, s. 3.

163 *TBMMZC*, Devre: 2, C 12 İ.36, 17.1.1341, s. 124, 127.

164 *TBMMZC*, Devre: 2, C 12 İ.38, 21.1.1341, s. 188-189, 230-233; *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1925, s. 3. Yunus Nadi, Fransa örneğiyle hazırlanan tasarıya 500.000 liralık tahsisat talebinin eklendiğini; o günlerde Meclis'te görüşüleceğini yazmıştı. Yunus Nadi'ye göre "İhtiyaç çok, para miktarı ise pek azdır", dolayısıyla parayı etkin kullanabilme konusunda "İstanbul bugün için Türkiye'nin en mühim ticaret merkezidir. Burada Şehremaneti ve Ticaret Odası vardır. Bu parayı bu iki heyet arasında teşkil edilecek ticari bir encümene tevdi etmek ve beş yüz bin liraya beş on milyon liralık rol oynatmak" teklifini getirmişti. Yunus Nadi, "Zahire Buhranı", *Cumhuriyet*, 19 Ocak 1925, s. 1.

165 *TBMMZC*, Devre: 2, C 12 İ.38, 21.1.1341, s. 188-189, 230-244; *Cumhuriyet*, 22 Ocak 1925, s. 3 Akçura Yusuf Bey, genelde hububat eksikliğinin fiyatların yükselmesine yol açtığını, Rusya, Macaristan ve Romanya gibi devletlerin ihracatı engelledikleri ya da engellemek için gümrük vergilerini artırdığını, gelişmelerden İngiltere ile Fransa'nın etkilendiğini açıklamıştı. Özellikle Fransa'nın önlemlerini detaylandırmıştı. Hükümete stok yapmak için 500.000 liralık tahsisat düşünüldüğünü; bunun döner (mütedavil) sermaye niteliğinde olacağını söylemişti. *Cumhuriyet*, 21 Ocak 1925, s. 1.

166 *TBMMZC*, Devre: 2, C 12 İ.39, 22.1.1341, s. 250, 254, 256-257, 279-280; *Cumhuriyet*, 23 Ocak 1925, s. 3.

167 Teklif, değirmencileri korumak amacıyla ithal buğdayla una uygulanan gümrük resmi arasındaki farkı makul ve zorunlu seviyeye indirmek ilkesinden hareket ediyordu. 1. Türkiye'ye isal edilecek unun beher yüz kilosunun gümrük resm-i aslisi ham maddesinin tabi olduğu resm-i asli [bu resm-i asliler tatbikatda 12 misline iblağ edilir; hakkında kanun odur] on beş kuruluş zam suretiyle tayin ve tesbit olunur. Bir unun ham maddesinden hangisi yüksek resme tabi ise alınacak resmin tayininde esas vardır. 2. Belediyelerce lüzumunda Türkiye haricinden celb ve mübayaa etdirilecek unların fiyatı kezalık Türkiye haricinden giren muadell evsafdaki

22 Ocak'ta Kavanin, Maliye ve Ticaret Encümenlerine havale edilecekti¹⁶⁸. İthal unların gümrük vergisini düşürme amaçlı bu teklifi, o an için gerek kalmadığından 1925 Kasım'ında geri çekecekti¹⁶⁹.

Stokla ilgili kanunun kabul edilmesinden sonra Ticaret Vekili Ali Cenani Bey ekmek pahalılığının önüne geçileceği mesajını vermişti. Demecinde stok merkezi olarak İstanbul'un belirlendiğini söylediği gibi "Un almayacağız. Buğday alarak İstanbul'da öğüteceğiz. Bir de gümrük resmi vereceğiz. Herhalde İstanbul'da ekmek fiyatını şimdikinden fazlaya çıkarmamağa çalışacağız. ...zaten İstanbul'un iki aylık stoku vardır..." açıklamasına yer vermişti¹⁷⁰. Kanunun çıkmasından sonra İstanbul'da un stoku oluşturulması işini, İstanbul Ticaret Müdürü ile Zahir Borsası Komiseri Akif Bey yürütecekti¹⁷¹.

O sıralarda Ticaret Encümeni un ve benzerlerinin ihracını yasaklayan kanun tasarısını aynen kabul etmişti. Zaten Hükümet düzeyinde de pahalılığın önüne geçmek için benzer bir uygulamanın yürürlüğe sokulması bekleniyordu¹⁷². Un, kepek ve benzeri ürünlerin ihraç edilmemesiyle ilgili tasarı, 5 Şubat'ta Meclis'e geldiğinde Ticaret Vekili Cenani Bey hemen görüşülmesini istemiş ve bu talep kabul edilmişti. Ergani Mebusu İhsan Hamit Bey güney sınırlarında zahirenin İstanbul'a gönderilemediğinden Suriye'ye ihraç edildiğini hatırlatarak bahsedilen tasarı kanunlaşırsa bunların

hububatın borsada mazbut yahud Ticaret Odası'nca mukayyed fiyatından aşağı olduğu tahakkuk ettiği halde Maliye, Ticaret ve Ziraat Vekilleri bilitifak birinci madde mucibince alınacak munzamm resm-i asliye beş kuruşa kadar indirebilir. 3. Bu kanunun neşri tarihi 31 Ağustos 1341 tarihi arasında cins ve nevii tayin ve ilan edilerek İstanbul limanına girecek 72 şer kiloluk azami bir milyon çuval mikdarında unda birinci madde hükmünce alınacak munzamm resm-i asli beş kuruşdur. 4. İstanbul limanına üçüncü maddeden bilistifade idhal edilen unların Ticaret ve Ziraat Vekaletleri arasında takarrür etdirilerek alım satımı takyid ve dahilde muayyen mıntikalara sevki men edilebilir. 5. Bu kanun neşri tarihinden meridir. 6. Bu kanunun ahkâmını icraya Maliye, Ticaret ve Ziraat Vekilleri memurdur. *TBMMZC*, Devre:2, C 12, İ.36, 17.1.1341, s. 124, 127; *Cumhuriyet*, 19 Ocak 1925, s. 1. Bu tasarı Kavanin-i Maliye Encümeni tarafından görüşülmüş ve Ticaret ve Muvazene-i Maliye Encümenlerinin yaklaşımlarının öğrenilmesine karar vermişti. *Cumhuriyet*, 29 Ocak 1925, s. 7.

168 *TBMMZC*, Devre: 2, C 12, İ.39, 22.1.1341, s. 251-253. TBMM'deki 1925 Ocak gelişmelerini *Meslek* sayfalarına taşıdı. *Meslek*, 27 Kanun-ı Sani 1341, s. 7.

169 *TBMMZC*, Devre: 2, C 19, İ.15, 26.11.1341, s. 234, 242; *Cumhuriyet*, 27 Kasım 1925, s. 2.

170 *Cumhuriyet*, 25 Ocak 1925, s. 2.

171 *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1925, s. 1, 3.

172 *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1925, s. 3.

çürüyeceği eleştirisini getirmişti. Ticaret Vekili kanunun gerektiğinde kullanılacağını açıklayınca Feridun Fikri Bey, kanunun da gerektiği zaman meclise getirilmesini seslendirerek geri alınmasını istemiş; Ticaret Vekili de tasarımı geri çekmişti¹⁷³.

Ticaret Vekili Ali Cenani Bey, İstanbul'a geldiğinde 60 paralık zammı incelemişti¹⁷⁴. 8 Şubat'ta Şehremaneti İktisat Müdürü Faik ve fahri iktisat müşavirleriyle; 10 Şubat'ta Ticaret Müdüriyetinde Emin Bey'le Ticaret Müdür-i Umumisi Muhsin ve Zahire Borsa Komiserlerinin katılımıyla; 17 Şubat'ta ise Zahire Borsası Komiseri Akif ile Hüsnü Bey'in (tüccar) eklendiği toplantılar dizisi gerçekleştirmişti.

Nihayet varılan kararlara göre miktarı ve türü İktisat Müdüriyetince belirlenecek buğday, Amerika ve Avustralya piyasalarından yavaş yavaş alınacaktı. Müdüriyetçe ekmek randımanı belirlenecek ve buğday Unkapanı değirmeninde öğütülecekti. Öncelikle 5000 tonluk alım gerçekleştirilecekti. Sonraki alımlar müdüriyetin bildirmesi ve komisyon kararıyla olacaktı. İşlemler için -İş Bankası'nın yurtdışı şubesi bulunmadığından- Osmanlı Bankası ile anlaşılmıştı. Şehremaneti, Hükümetçe sağlanan buğdayları una dönüştürecek ve düzgün işleyen piyasa oluşturmak amacıyla maliyetine satılmak üzere *yardım ekmeği* çıkaracaktı. Şehremanetinde ilk iş olarak Emin Bey başkanlığında İktisat Müşavere Heyeti, İktisat Müdürü ve İktisat Mütessasisi Grosman'dan komisyon kurulmuş; değirmen ve fırın arayışına yönelmişti. Bu arada bazı gazeteler dışardan un alımıyla belediyelerin fakirlere ekmek üretmesini yetersiz çözüm; ödeneğin kullanımı açısından verimsiz girişim olarak yorumlamıştı¹⁷⁵.

173 *TBMMZC*, Devre: 2, C 13/1, İ.48, 5.2.1341, s. 145,147-151; *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1925, s. 2. Gerektiğinde un, kepek ve benzeri mahsulün ihracının yasaklanmasını öngören hükümetin tasarısı 16 Mart'ta Ticaret Encümenine gönderilecekti. Tasarıyla Ticaret ve Muvazene-i Maliye Encümenlerinin mazbataları 22 Mart günü ruznameye alınacaktı. *TBMMZC*, Devre:2, C 15, İ.79, 16.3.1341, s. 501, 503; *TBMMZC*, Devre: 2, C 16, İ.84, 22.3.1341, s. 93, 95; *Cumhuriyet*, 17 Mart 1925, s. 3.

174 *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1925, s. 2.

175 *Cumhuriyet*, 9 Şubat 1925, s. 2; *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1925, s. 1; *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1925, s. 1; *Cumhuriyet*, 13 Şubat 1925, s. 1,2; *Cumhuriyet*, 15 Şubat 1925, s. 2; *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1925, s. 4; *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1925, s. 2. Faiz, gelirin yatırılacağı hesaba kadar detaylar belirlenmişti. Sonuçta 350.000 lira İstanbul, 150.000 lira Karadeniz'e ayrılmıştı. Ticaret Müdürü 350.000 liranın az olmadığını, bunu işleterek 4.000.000'ya ulaştıracaklarını, İstanbul'un ekmek ihtiyacının 200.000 lirayı geçmediğini açıklamıştı.

Muhsin¹⁷⁶, Faik ve Akif Beyler heyet olarak alım, nakliye ve una dönüştürme işlemlerine başlamışlar¹⁷⁷; ilk 5.000 tonluk nakliyat şubat sonunda gerçekleşmiş ve 2.000 tonu İktisat Müdüriyetinin yardım ekmeği çıkartması için İstanbul'a ayrılmıştı¹⁷⁸. Piyasalardaki düşüş, fiyatların ucuzlaması beklentisinin yanında ekmek projesini tartışmaya açmıştı. Bu arada şehremaneti, 2000 ton buğdayı kullanamamış; 20 günlük faizle karşılaşmıştı. Sadece bir kısmı un yapılarak fırıncılara satılabiliyordu¹⁷⁹. Üstelik un alımında İstanbul Ticaret Müdüriyetinde suistimal yapıldığı iddiaları Nisan başlarında manşetlere çıkmıştı¹⁸⁰.

Hükümetçe Mart'ın ikinci yarısında kararlaştırıldığı anlaşılan Ekmek Kanunu tasarısı, 1 Nisan 1925'te TBMM'de encümenlere gönderilmişti¹⁸¹. Nisan başlarında fiyatlardaki geri çekilme sürmüştü; un fiyatları 40 kuruş düştüğünden 19 kuruşa satılan %80 randımanlı ekmek fiyatının 20 para daha ucuzlaması kararlaştırılmıştı¹⁸². 10 Nisan'da yapılan indirimden sonra Şehremaneti Muavini ekmeğin daha da ucuzlayacağı beklentisini dile getirecekti¹⁸³. Fakat Nisan ortalarında fiyatlar yükselişe geçmişti. İktisat Müdürü Faik Nedim Bey buğday fiyatlarının arttığını ancak un fiyatlarının değişmediğini, un stoku bulunduğundan ekmek fiyatlarının artmayacağını açıklamıştı¹⁸⁴. O günlerde İstanbul'da bulunan Ticaret Müsteşarı Vahit Bey de fiyatların artışını beklemediğini ve TBMM'den tahsis edilen 400.000 liralık buğday stokunun tamamen harcandığını seslendirmişti¹⁸⁵.

1925 Mayıs başlarında İstanbul'un dört aylık ihtiyacını karşılayacak stok düzeyine ulaşılmıştı. Bu da fiyatlarda düşüş beklentisini tetiklemiş¹⁸⁶;

176 Ticaret Müdürü Muhsin Bey, *Tevhid-i Efkâr* muhabiriyle konu hakkında röportaj gerçekleştirmişti. *Tevhid-i Efkâr*, 20 Şubat 1925, s. 4.

177 *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1925, s. 2; *Cumhuriyet*, 25 Şubat 1925, s. 2.

178 *Cumhuriyet*, 1 Mart 1925, s. 2; *Cumhuriyet*, 2 Mart 1925, s. 2.

179 *Cumhuriyet*, 26 Mart 1925, s. 2; *Cumhuriyet*, 27 Mart 1925, s. 3; Yunus Nadi, "Beynelmîl Bir Tahakküm", *Cumhuriyet*, 29 Mart 1925, s. 1; *Cumhuriyet*, 31 Mart 1925, s. 3, 4.

180 *Cumhuriyet*, 8 Nisan 1925, s. 1; *Cumhuriyet*, 9 Nisan 1925, s. 1-2.

181 BCA., 30.18.1.1/13.18.20, 25.03.1925; *TBMMZC*, Devre: 2, C 17, İ.91, 1.4.1341, s. 1, 3; *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1925, s. 2; *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1925, s. 4.

182 *Cumhuriyet*, 9 Nisan 1925, s. 3.

183 *Cumhuriyet*, 12 Nisan 1925, s. 2.

184 *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1925, s. 4.

185 *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1925, s. 2.

186 *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1925, s. 4.

Şehremanetinin ekmek narhının artmaması için elindeki unu fırıncılara satma kararı, ekmeği 18 kuruşluk fiyata çekmişti¹⁸⁷. Fakat Mayıs ortalarında piyasadaki fiyat hareketliliği, şehremanetinin elinde yeterli/hazır un bulunmaması yeniden fiyat artışını getirmişti¹⁸⁸. O günlerde Vilayet, *İstanbul'da Ekmek Buhranı* yazısı nedeniyle Rumca *Tofus* gazetesine soruşturma açacaktı¹⁸⁹.

Anadolu'daki buğday bolluğu, Ticaret Müdüriyeti ile Ticaret ve Zahire Borsası'nın girişimleri, şehremanetinin analize gönderdiği Adana ve Mersin unlarının diğer unlara eşdeğer olduğuna dair sonuç, İstanbul'da yerli buğdayın tüketilmesi düşüncesini yoğunlaştırmıştı¹⁹⁰. Bunların etkisiyle şehremaneti 1 Ağustos'tan itibaren üç çeşit ekmek deneyecekti. Birinci sınıf ekmeğin ¾'ü Amerika unu, kalanı Mersin unundan yapılacaktı. İkinci sınıf olan yarı yarıya, üçüncü ise sadece Mersin unundan üretilenekti¹⁹¹. Fakat şehremaneti Ekmek Talimatnamesi'ni değiştirmek zorunda kalmıştı. Çünkü İstanbul'da ekmek fiyatının düşmesinin gündeme geldiği süreçte özellikle Ticaret ve Zahire Borsasının etkisiyle İstanbul'da unlara %50 oranında Anadolu buğdayının karıştırılarak tüketilmesi düşüncesi ön plana çıkmış; Ticaret Vekaleti, bu yaklaşımı onaylayarak karar niteliğinde kesinlik kazandırmıştı¹⁹².

Ayrıca; Ticaret Vekaleti, 1925'te buğday stokunun şehremanetince yapılması hakkında bildirimde bulunmuştu¹⁹³. Fakat şehremanetinin Anadolu buğdaylarında yeşil renk ve esmerlik veren maddeler bulunduğu gerekçesiyle kendi seçtiği ekmek harcını kullanması, kamuoyunda vekaletle anlaşmazlık/gerginlik yaşandığı, hükümetin ekonomik politikasına muhalefet edildiği ve Amerikan buğdayının korunduğu izlenimini uyandırmıştı¹⁹⁴. İstanbul Ticaret Mıntıkası Müdürü Muhsin Bey de Vekaletin yoğun Anadolu buğdayının kullanımını istediğini ve bunların gereken şartları taşıdığını seslendirmişti¹⁹⁵. Emin Bey'in Anadolu'dan yeterli buğday gelmediği,

187 *Cumhuriyet*, 10 Mayıs 1925, s. 3.

188 *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1925, s. 3.

189 *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1925, s. 2.

190 *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1925, s. 3.

191 *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1925, s. 2.

192 *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1925, s. 3; *Cumhuriyet*, 20 Ağustos 1925, s. 4; *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1925, s. 3.

193 *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1925, s. 4.

194 *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1925, s. 1.

195 *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1925, s. 1-2.

günlük 27 vagon buğday ihtiyacı karşısında 1924'te Anadolu Demiryolları Müdüriyet-i Umumiyesinin gereken vagonları veremeyeceğini söylediğini dile getirmesi gerilimi yükseltmişti. Şhremini, 1925 için başvuru yapmadığı eleştirileriyle yüzleşirken Behiç Bey, 1924'te Haydarpaşa'da boşaltılması şartıyla günlük 30, yeni lokomotifler geldiğinde 50 vagon verebileceği açıklamasını belgeleriyle kanıtlayacaktı. Emin Bey'in 1924'te İstanbul'un 9.000 vagon ihtiyacı karşısında 700 tane geldiği iddiasını Behiç Bey 1891 vagon gönderildiği cevabıyla karşılamıştı¹⁹⁶.

Ticaret Odası Reisi Hüseyin Bey, buğday üretiminin Anadolu'yu besledikten sonra yedi-sekiz ay İstanbul'un ihtiyacını karşılayabileceğini; ekmek karışımına %50 yabancı buğday katılması zorunluluğu olmadığını, İstanbul'un ekmeğinin tümüyle yerli undan yapılabileceğini savunmuştu. Sunduğu verilerle 1-12 Eylül arasında İstanbul'a günde ortalama 25 vagon buğday geleceğini açıklamıştı. Bu da İstanbul'un ihtiyacını karşıladığı gibi nakliye sorunu olmadığını gösteriyordu.

Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey'in günde 50 vagon dan fazla nakliyat gerçekleştirebileceğinden bahsetmesi ve 1925'te başvurmadığını doğrulayan Şhremininin Ticaret Vekaletinin kararına ve sağlayacağı buğdaya uygun harç düzenleyeceğini açıklaması gerginliği yumuşatmaya yönelikti¹⁹⁷. Emin Bey ortalığı yatıştırmaya çaba gösterirken bir yandan da yaşananlardan dolayı *Cumhuriyet*'i suçlamıştı. Gazete ise maksadını *memleket buğdaylarını Amerika ve ecnebi buğdaylarına karşı himaye etmek* şeklinde tanımlamıştı¹⁹⁸. Ticaret Vekaleti ve Dahiliye Vekaleti arasında da değerlendirildiği anlaşılan yerli buğdayın kullanımı meselesi¹⁹⁹, Ticaret Vekaletinin yaklaşımının 20 Eylül 1925 tarihli kararnameye dönüştürülmesiyle çözülmüştü²⁰⁰. Zaten Ali Cenani Bey, Eylül sonlarında kararın şhremanetine bildirildiğini söyleyecekti. Emin Bey ise -*Cumhuriyet*e göre inatçılığın- tebliğ henüz gelmediğini açıklayacaktı²⁰¹. Eylül sonlarında *Cumhuriyet* ve Emin Bey, karşılıklı mahkemelik olmuşlardı²⁰².

196 *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1925, s. 1-2.

197 *Cumhuriyet*, 17 Eylül 1925, s. 1-2.

198 *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1925, s. 1, 2.

199 *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1925, s. 2.

200 BCA., 30.18.1.1/15.60.11, 20.09.1925

201 *Cumhuriyet*, 28 Eylül 1925, s. 1.

202 *Cumhuriyet*, 30 Eylül 1925, s. 1, 2.

1 Ekim 1925'te İstanbul Valisi Süleyman Sami Bey, Heyet-i Vekilenin %50 yerli buğday kullanılmasına dair kararını Dahiliye Vekaletinin Vilayete bildirdiğini açıklamıştı²⁰³. Şehremaneti 10 Ekim'den itibaren %80 randımanlı un imalinde asgari %50 yerli buğdayın kullanılma zorunluluğunu yürürlüğe sokacaktı²⁰⁴ ki doğal olarak ithal buğday kullanımı azalacaktı²⁰⁵.

Aynı dönemde narh uygulama yönteminin yanlışlığı gündeme gelmişti. Narh komisyonu un piyasasına odaklanırken Ticaret Müdüriyeti buğdayın esas alınması görüşündeydi. Bundan sonra buğdayın kıyyesi hesaplanarak un haline gelinceye kadar yapılan masraf eklenecek ekmek narhı belirlenecekti ki böylece 1 kuruşluk ucuzluk sağlanmaktaydı²⁰⁶. Ancak Ticaret Müdürü Muhsin, Emanet, İktisat ve Sıhhiye Müdürleri, kimyagerlerden oluşan komisyonla değirmencilerin toplantısında sorun yaşanmıştı²⁰⁷. Değirmenciler, şehremanetinin Ekmek ve Un Talimatnamesi'ndeki özelliklere ulaşabilmenin 100 kg buğdaydan 75 kg un almakla gerçekleşebileceğini; piyasadaki ekmeklerin %75 randımanlı olduğunu belirtmişlerdi. Buğday üzerinden ekmek narhı belirlenecekse randımanı %75'e çekerek hesaplanması gerektiğini savunmuşlardı. Konu hakkındaki tartışma, değirmencilerin katılımıyla Ticaret ve Zahir Borsası'nda ardından Ticaret Müdürünün başkanlığındaki komisyonun 14 ve 17 Ekim toplantılarında sürmüştü; bu arada Ticaret Odası'ndan görüş istenmişti. Ticaret Odası'ndan görüş beklenirken tartışmalar komisyonunda 17 Ekim'de de devam etmişti²⁰⁸. Ticaret Odası, un ve buğday fiyatları borsada serbest rekabetle belirlendiğinden şehremanetinin İktisat Komisyonu'nun ekmeğe un veya buğday fiyatları üzerinden narh yaklaşımını reddetmişti. Uluslararası piyasalara bağlı olan buğdaya narh konulamayacağı değerlendirilmesine gidilmişti. Üstelik komisyon sadece ekmeğe narh yetkisine sahipti. Şehremaneti ise narh yetkisi olduğunu ileri sürmüştü²⁰⁹.

203 *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1925, s. 2.

204 Şehremaneti değirmen ve fırınların mevcutları hakkında bilgi istemiş; 16 Ekim'den sonra uygun görülen çeşitten başka un bulunduran fırınlarda müsadereye gidileceği, kararlara uygun davranmayanların cezalandırılacağı açıklanmıştı. *Cumhuriyet*, 10 Ekim 1925, s. 2.

205 *Cumhuriyet*, 19 Aralık 1925, s. 3.

206 *Cumhuriyet*, 11 Ekim 1925, s. 3.

207 *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1925, s. 3.

208 *Cumhuriyet*, 14 Ekim 1925, s. 4; *Cumhuriyet*, 15 Teşrin-i Evvel 1925, s. 3; *Cumhuriyet*, 18 Ekim 1925, s. 4.

209 *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1925, s. 4; *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1925, s. 2.

Şehremanetinin 25 Nisan 1332 tarihli olağanüstü şartlara yönelik nizamnamenin 6. maddesine dayanarak una narh uygulaması piyasayı kilitlemişti. Yüksek fiyatlar nedeniyle Anadolu unu getirilemezken %50 oranında kullanılacağından tüccar ithal una da rağbet etmemişti. Bazı gazeteler sürtüşmeyi, şehremanetinin yerli unları sattırmama projesi olarak tanımlamıştı²¹⁰. Şehremaneti, Ekim içinde (önce 22 Ekim planlanmıştı) una narh uygulamasına hazırlanırken iddiaları da cevaplandırmıştı²¹¹. Ticaret Odası ise ısrardan vazgeçirmeye çalışırken²¹² Şehremanetinin %80 randımanlı unlara narh uygulaması, Zahire Borsasını önlem almaya itmişti.

24 Ekim'de Ticaret Odası'nda Şehremanetinin de katıldığı toplantıda sorun Zahire Borsası Reisi Hamdi, Ticaret Odası üyelerinden Ekrem, Değirmenci Malik Ahmet, Zahire Borsası üyelerinden Hasan Ali ve tüccardan Hacı Adil, İstihbarat Şubesi Müdürü Galip'ten kurulan komisyona yönlendirilmişti²¹³. Teknik konuların değerlendirileceği ilk toplantı, Şehremaneti İktisat Müdürü Kemal Ömer, Uzman Doktor Grosman'ın katılımıyla 26 Ekim'de gerçekleştirilmişti. Şehremanetinin kriterleri çerçevesinde ve Zahire Borsası'nın denetimi altında değirmenlerin denemelerle %80 randımanlı örnek/model un üretmeleri; Ticaret Odası, Zahire Borsası ve şehremanetinin incelemesinden sonra deneme unun üretimine geçilmesi öngörülmüştü. Şehremaneti, Borsa'da satılan %80 randımanlı unlara 1250 kuruş narh koymaktan geri durmamıştı ki komisyon kararına göre cezalar geri ödenebilecekti. Ticaret Odası ile Zahire Borsası'nın Ticaret Vekaletine başvurmaları, şehremanetinin Dahiliye Vekaletine sorması gözleri Ankara'ya döndürmüştü.

Borsa'da narh nedeniyle işlemler düşmüş, tüccar Anadolu'dan siparişlerini kesmiş ve şehre buğday girişi azalmıştı. Kasım başlarında düşüş sürmüştü²¹⁴. Sorun hakkında temaslarda bulunmak üzere Ticaret Odası Reisi Hüseyin Bey Ankara'ya gitmiş²¹⁵; çelişkili ve zıt/karşıt duyum, söylenti, açıklama, karar ve hatta uygulamalar birbirini izlemişti²¹⁶. Şehremaneti un araştırmalarını

210 *Cumhuriyet*, 21 Ekim 1925, s. 3.

211 *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1925, s. 3.

212 *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1925, s. 2.

213 *Cumhuriyet*, 24 Ekim 1925, s. 4; *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1925, s. 1-2.

214 *Cumhuriyet*, 26 Ekim 1925, s. 4; *Cumhuriyet*, 27 Ekim 1925, s. 3; *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1925, s. 4; *Cumhuriyet*, 3 Kasım 1925, s. 3.

215 *Cumhuriyet*, 9 Kasım 1925, s. 2.

216 *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1925, s. 3; *Cumhuriyet*, 24 Kasım 1925, s. 3.

raporlaştırarak Ticaret Odasında toplantı önermişse de sonuç çıkmamıştı²¹⁷. Kasım sonlarında Ticaret Vekaleti, Ticaret Odası'nın görüşünü benimseyerek una narh koyulamayacağı kararını ilgililere bildirecekti²¹⁸. Narhın kaldırılmasından sonra Zahir Borsası değirmenlerdeki %80 randımanlı unlar üzerinde inceleme başlatacağı²¹⁹.

Eylül başında ekmek fiyatlarındaki indirim ardından²²⁰ Kasım sonlarında Şehremaneti İktisat Müdüriyeti ekmeğin normal fiyatına döndüğünü değerlendirerek ikinci sınıf ekmek (yardım ekmeği) çıkarılmamasına karar vererek, fırınlara ellerindeki malları 15 günde çıkarmalarını/tüketmelerini bildirmişti²²¹. Bu uygulama Ocak 1926'da şikâyete sebep olacaktı²²².

Ticaret ve şehremaneti İktisat Müdürleri, Şehremaneti İktisat Müdüriyeti Müşavirleri ve Ekmekçiler Cemiyeti temsilcilerinden oluşan komisyon 10 Aralık'ta ekmek fiyatını bir kuruş arttırmıştı. Ekmekçilerin değirmenlerin yüksek fiyatlı satışlarından şikâyetleri Zahir Borsası'nda incelenmişti²²³. Zahir Borsası, fırıncıların unlarını borsadan almalarını kararlaştırmıştı²²⁴. 1 Ocak 1926'dan itibaren buğdaylar gibi unların da borsa üzerinden alım satımının gerçekleştirilmesiyle değirmencilerin fırıncılara istedikleri fiyatlarla borç karşılığı un vererek piyasayı yükseltmelerinin önüne geçilmeye çalışılmıştı²²⁵.

1926 başlarında şehremanetinin %10'dan fazla çavdarlı unların ekmek için öğütülemeyeceği kararı yeni bir kriz çıkarmıştı. %30 civarında çavdara sahip Anadolu buğdayları siparişler iptal edilince Haydarpaşa'da yığılmış; tüccarlar Bulgaristan gibi yurtdışı bölgelere yönelmişti²²⁶. Şikâyet ve tepkiler karşısında Zahir Borsası komisyon kurulmasını uygun bulmuştu. Borsa kayıtları üzerinden değirmencilerin zarara uğramadığı belirlenmiş olmasına rağmen böyle bir tercih ortaya konmuştu²²⁷. Dahiliye Vekaleti, buğdaylarda

217 *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1925, s. 3.

218 *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1925, s. 3.

219 *Cumhuriyet*, 8 Aralık 1925, s. 3.

220 *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1925, s. 4.

221 *Cumhuriyet*, 30 Kasım 1925, s. 4.

222 *Cumhuriyet*, 24 Ocak 1926, s. 4.

223 *Cumhuriyet*, 11 Aralık 1925, s. 3.

224 *Cumhuriyet*, 14 Aralık 1925, s. 2.

225 *Cumhuriyet*, 25 Aralık 1925, s. 2.

226 *Cumhuriyet*, 16 Ocak 1926, s. 3.

227 *Cumhuriyet*, 17 Ocak 1926, s. 3.

%10 çavdar bulunması zorunluluğunun sadece ekmek unlarında geçerli olduğu konusunda uyarılmıştı. Ticaret ve Zahir Borsasının incelemeleri, ekmek üretilirken %50 oranında yabancı buğday kullanımını nedeniyle çavdar oranının %10'u geçmediği yönündeydi²²⁸. Anadolu buğdayları 21 Ocak'tan itibaren tekrar satılmaya başlanmıştı²²⁹ ki bu günlerde Emin Bey'in istifası kabul edilmişti.

Sonuç

Ekmek, İstanbul'un yaşam-geçim şartları açısından yaklaşıldığında başlangıç ve temel noktasıdır. Erken Cumhuriyet dönemi açısından Emin Bey dönemi, sorunun ortaya çıkışı kadar meselenin boyutlarının şekillendiği ve tanımlandığı/tanımlanmaya çalışıldığı süreçti. Aynı değerlendirmenin yeni devrin ve rejimin sorunu ele alış biçimi; yerel ve merkezi düzeyde soruna tepkisi ve alınan önlemler için de geçerli olduğu ileri sürülebilir. Ayrıca mücadele şekli ve tepkiler üzerinden ekonomik örgütlenme kabiliyeti hakkında fikir edinilebilmektedir. Üstelik ekmek meselesinin yaklaşık bir buçuk yıl boyunca gündemdeki konumu/yoğunluğu en azından cumhuriyetin ilk yıllarında şehirdeki yaşam hakkında genel boyutlarıyla bir izlenim oluşturmaktadır.

Ekmek sorununa bireysel çözüm arayışları, kamuoyuna özellikle gazeteler aracılığıyla yansıtılmaları ve yerel idarenin bunlara yaklaşımı, değerlendirmeleri, bazı demokratik değer ve unsurların varlığı açısından gösterge niteliğindedir. Kuşkusuz bunlar toplumsal hassasiyet düzleminde de veri özelliğine sahiptir. Gerek bireysel tepkiler gerek basının yaklaşımları var olan psikoloji ve motivasyonu da yansıtmaktadır.

Ekmek sorununun/krizinin seyri -araştırma konusu olarak İstanbul ekonomi tarihinin gölgede kalmış bir kesiti olduğu kadar- Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ekonomik kırılganlığı ve dışa bağımlılığın temas noktalarını gösteren örneklerdendir. Özellikle 1924 yazı, ekmek meselesinde şehremanetini iki tarafı keskin bir konumda tutmuştu. Şehirde ekmek, suiistimal yüzünden kapatılan fırınlar yüzünden bile bulunamıyordu. Çözüm çabaları doğrultusunda alınan tedbirler de yer yer ekmek yokluğunu getirebiliyordu.

228 *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1926, s. 4.

229 *Cumhuriyet*, 22 Ocak 1926, s. 4.

Mesele, ekonomik düzlemde genel durum kadar etkin kesimlerin/ tüccarların yaklaşımları, menfaat ilişkileri ve yaşanan çatışmalar hakkında bol örnek sunmaktadır. Benzer bir değerlendirme Emin Bey'in yaklaşım ve tercihlerine yönelik de yapılabilir. Bu bağlamda şehremanetinin ekmek harcını da kapsayan talepleri değirmenci, tüccar ve fırıncı kesimlerinde memnuniyetsizlik yaratmış; kurumla ilgili kesimler arasında zamanla derinleşecek düzeyde karşıtlığa yol açmıştı.

Sonuçta Emin Bey'in şehreminiliği döneminde ekmek etrafında yaşananlar, meselenin/krizin cumhuriyetin ilk yıllarındaki yapısının anlaşılması, temel çizgilerinin belirlenmesi açısından örnek/model niteliğindedir. Çünkü; -ilerleyen tarihlerde de şehrin yaşamında yerini/önemini koruyacak olan- ekmek meselesi bağlamında ilgili kesimlerin çalışma ilişkileri, menfaatleri, ortaya çıkan çelişkilerle yoğun, inişli-çıkışlı karakteri ve çizgisi/seyri gözlemlenebilmektedir.

Kaynaklar

- “Ekmek Ekmekçiler”, *İstanbul Ansiklopedisi*, Koçu Yayınları, İstanbul 1968.
- 1925-1926 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1926.
- Akşam* (1925).
- Aydın, Mehmet, “Mütareke Döneminde İstanbul’da Hayat Pahalılığı Sorunu (1918-1922)”, *History Studies*, C 2, S. 2, 2010.
- Batmaz, Eftal Ş., “XV-XVI. Yüzyıl Kanunnamelerine Göre Osmanlı Devleti’nde Tahıl Üretimi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 23, S. 36.
- BCA., 30.18.1.1/15.60.11, 20.09.1925
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30.18.1.1/13.18.20, 25.03.1925
- Cumhuriyet* (1924-1926).
- Duman, Önder, “Samsun Basın Tarihinden Bir Kesit: “Haber Gazetesi”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Samsun 2006.
- Gülsoy, Ufuk, *İstanbul Ticaret Borsası 1924-2014*, İstanbul Ticaret Borsası, İstanbul 2015.
- İctihad* (1924-1925).
- İhsai Yıllık*, C 1, 1928, Başvekalet Merkez-i İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi, İstanbul-Cumhuriyet Matbaası 1928.
- İkdam* (1924).
- Malkoç, Eminalp, *Cumhuriyet’ten Büyük Söylev’e Ankara-İstanbul İkilemi (1923-1927)*, Derin Yayınları, İstanbul 2014.
- Meslek* (1924-1925).
- Polat, Hasan Ali, *Milli Mücadele Yıllarında Marmara Bölgesinde Faaliyet Gösteren Müfrezeler, Milis Kuşvetleri ve Çeteler (1918-1922)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.
- Şehremaneti Mecmuası*, 1 Eylül 1340, No:1/Sene:1.
- Şehremaneti Mecmuası*, 1 Kanun-ı Evvel 1340, No:4/Sene:1.
- Şehremaneti Mecmuası*, 1 Teşrin-i Sani 1340, No:1/Sene:3.

Şehremaneti Mecmuası, Ocak 1927, No:29/Sene: 3.

Tanin (1924).

TBMMZC, Devre: 2, C 12 İ.34, 8.1.1341

TBMMZC, Devre: 2, C 12 İ.36, 17.1.1341

TBMMZC, Devre: 2, C 12 İ.38, 21.1.1341

TBMMZC, Devre: 2, C 12, İ.39, 22.1.1341

TBMMZC, Devre: 2, C 13/1, İ.48, 5.2.1341

TBMMZC, Devre: 2, C 15, İ.79, 16.3.1341

TBMMZC, Devre: 2, C 16, İ.84, 22.3.1341

TBMMZC, Devre: 2, C 17, İ.91, 1.4.1341

TBMMZC, Devre: 2, C 19, İ.15, 26.11.1341

Tevhid-i Efkâr (1924-1925).

Toprak, Zafer, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik*, Homer Kitabevi, İstanbul 2003.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi.

Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Şehremaneti Salnamesi 1926, Şehremaneti İhsaiyat Müdüriyeti, Şehremaneti Matbaası, İstanbul 1926.

Türkiye Cumhuriyeti Baş Vekalet İstatistik Umum Müdürlüğü İstatistik Yıllığı, C 2, İstanbul 1929.

Vatan (1924).

Yunus Nadi, “Beynelmilel Bir Tahakküm”, *Cumhuriyet*, 29 Mart 1925.

Yunus Nadi, “Hayat Nasıl Ucuzlar”, *Cumhuriyet*, 30 Aralık 1924.

Yunus Nadi, “İstanbul’un Buhranı”, *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 1924.

Yunus Nadi, “Zahire Buhranı”, *Cumhuriyet*, 19 Ocak 1925.

I. Umûmî Müfettişlik Raporlarına Göre I. Umûmî Müfettişlik Bölgesinde Tarım (1928-1932)

Adem Özdemir*

Giriş

Umûmî Müfettişlikler Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Devleti'nin taşra yönetiminde uyguladığı önemli bir idare şekliydi. Bu idare şekli dönemsel olarak farklılık gösterse de uygulama olarak devletin yönetim merkezinin taşrada uygulamaya çalıştığı merkezi siyasetin bir parçasıydı. Türkiye'de tek partili yönetim sırasında uygulanan "Umûmî Müfettişlikler" tarihsel olarak bir geçmişe sahipti. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde baş gösteren azınlık isyanları ve bu isyanlar sonucu devletin iç işlerine müdahale ve karışma imkânı bulan "Düvel-i Muazzama" paydaşlarına karşı Türk Devleti'nin uygulamaya çalıştığı bir çözüm arayışıydı. Osmanlı Devleti'nin azınlıkların olduğu bölgeleri kontrol altına alıp, burada hayata geçirmeyi planladığı ıslahatları gerçekleştirmek ve merkezi otoriteyi sağlayarak bölgeye olası dış müdahalelerin önüne geçmek başlıca önem arz etti. İşte bu öneme binaen birkaç eyaletin bir araya getirilmesi sonucu birleştirilen bölgeye bir Müfettiş-i Umûmî ataması sonucu Umûmî Müfettişliklerin temeli atıldı.¹

Umûmî Müfettişlikler Osmanlı Devleti'nde genel olarak Tanzimat ve Islahat Fermanlarının getirdikleri yenilikleri uygulamak ve ülke içine dış ülkelerin

* Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE, ademozdemir2023@gmail.com.

1 İlk olarak uygulanan bölgelerden birisi Balkanlardaki Niş, Vidin, Silistre eyaletlerinin birleştirilmesi sonucu "Tuna Vilayeti" oluşturuldu ve bu idari yapılanmanın başına da Mithat Paşa getirildi. 1859 Niş isyanının asıl sebep olarak görüldüğü bölgede, düzenin bozulması sonucu oluşturulan bu yönetimde Mithat Paşa ulaşım, sosyal ve ekonomik hayat gibi alanlarda düzeni sağladı. Bu başarılarından sonra Umumi Müfettişliklerin Osmanlı topraklarının diğer bölgelerinde de uygulanmasına ön ayak oldu. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Çelik, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti Valiliği 1864-1868*, Libra Kitap, İstanbul 2010. Ayrıca bk. Bekir Koç, *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa- Tuna Vilayeti Meclisleri ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

müdahalesini önlemek adına taşra yönetimlerini merkezin kontrolü altında tutmak ve azınlık bölgelerinde ıslahat gerçekleştirmek için uygulanan bir idari yönetim şekliydi. Çeşitli ayaklanmalar ve iç karışıklıklardan dolayı Osmanlı taşra idaresi sorunu sonucunda Osmanlı yönetimi tarafından Ahmet Vefik Paşa ve Cevdet Paşa gibi önemli kişiler isyan bölgelerine müfettiş olarak gönderildi.² Bu yöntem Fuat Paşa³ tarafından öne sürüldü ve uygulanmaya çalışıldı.⁴ II. Abdülhamid zamanında Mütettiş-i Umûmîlik taşra idare yöntemi uygulanmaya devam ettirildi. Osmanlı Devleti'nde ve özellikle Vilayat-ı Sitte⁵ ve Vilayat-ı Selase'deki⁶ ayaklanmalar Osmanlı Devlet yönetimine Mütettiş-i Umûmîlik uygulamasını gerekli kılıyordu. Vilayat-ı Sitte 'de Berlin Antlaşması ile uluslararası boyut kazanan Ermeni Meselesi ile Balkanlardaki Vilayet-i Selase'deki ayaklanmalar devletin önemli bürokratlarının bölgeye Umûmî Müfettiş olarak atanmasına sebep oldu. Vilayat-ı Sittede Ermeni ayaklanmalarından dolayı bölgeye Müşir Şakir Paşa⁷ 27 Haziran 1895 tarihinde Anadolu Vilayat-ı Umum Müfettişi olarak⁸, Vilayet-i Selase'ye ise buradaki ayaklanmaları için düzenlenen ve 1902 yılında çıkarılan Vilayet Kanunu'nun ertesi Rumeli Umûmî Müfettiş olarak Hüseyin Hilmi Paşa⁹ gönderildi. Hilmi Paşa'nın görevleri ekonomiyi düzeltmek, Adli işleri rayına koymak ve maarif ilerini ilerletmektir. Bu bakımdan Cumhuriyet dönemi kurulan Umûmî Müfettişlikler ile Osmanlı Dönemi'nde kurulan bu müesseselerin benzer tarafları görülür. Cemil Koçak *Umûmî Müfettişlikler 1927-1952*) adlı kitabında Umûmî Müfettişliklerin

2 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, TTK Basımevi, Ankara 1984, s. 383. Ahmet Vefik Paşa Mart 1863 ile Ekim 1864 tarihleri arasında yirmi ay süren Anadolu Sağ Kol Müfettişliği görevini yürütmüştü. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Murat Öntuğ, *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Palet Yayınları, Konya 2009.

3 Keçecizade Fuat Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa, Keçecizade", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fuad-pasa-kececi-zade>. Son Erişim Tarihi, 17.04.2022.

4 Lewis, *age.*, s. 383.

5 Erzurum, Van, Sivas, Diyarbakır, Bitlis, Elâzığ,

6 Selanik, Manastır, Kosova

7 Müşir Şakir Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Karaca, "Şakir Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sakir-pasa>. Son Erişim Tarihi, 10.05.2022.

8 Murat Burgaç, *Türkiye'de Umumi Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umumi Müfettişliği*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013, s. 4.

9 Hüseyin Hilmi Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/huseyin-hilmi-pasa>. Son Erişim Tarihi, 10.05.2022.

Osmanlı'dan devralınan sadece idari bir zihniyeti değil aynı zamanda siyasi zihniyetinin de bir tezahürü olduğunu belirtir¹⁰. Her ne kadar yönetsel olarak ifade edilse de içerik ve uygulama olarak aynı zihnin tezahürü olduğu açıktır. 1902 Vilayet Kanunu'ndan ayrı olarak Umûmî Müfettişliklerle ilgili olarak 1913'te İttihat ve Terakki yönetimi tarafından ve 1921'de yeni Türkiye yönetimi tarafından Teşkilat-ı Esasiye 'de kanunlar koyulmuştu. 1921 Teşkilat-ı Esasiye'sinin 22. ve 23. maddelerinde Türkiye'nin müfettişlik bölgelerine ayrılacağı ve bu bölgelerin başına bakanlık ile vali arasında bir konuma sahip olan bir Umûmî Müfettişin atanacağı hükme bağlanmıştı.¹¹ Ancak her iki kanunda bulunduğu dönemde uygulanma fırsatı olmadı.

Cumhuriyet döneminde 25 Haziran 1927 tarihli ve 1164 sayılı kanun ile Umûmî Müfettişlikler tekrar kuruldu ve I. Umûmî Müfettişlik Ocak 1928 tarihinde çalışmalarına başladı. Belirtilen kanuna dayanılarak Siirt, Van, Elâzığ, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakır, Mardin Umûmî Müfettişlik bölgesi seçilerek Türkiye'de I. Umûmî Müfettişlik bölgesi oldu. Merkezi Diyarbakır olan müfettişlik bölgesine daha sonra Ağrı ili de eklenmişti.¹² Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde kurulan müfettişliklerin benzer bir tarafı da müfettişlik bölgesinden raporlar halinde bilgi sağlama yöntemi idi. Müfettişlik mıntıklarının idare şeklini bir tarafa bırakırsak bölgeden Ankara'ya dikkat çekici iktisadi, sosyal, kültürel, doğal afet, tarım, asayiş ve mali raporlar gönderilmişti. Çalışmamızın ana eksenini işte bu raporlar içerisinde bulunan tarım ve ziraat durumunu bildirir belgelerdir. Bölgenin geleceği ile ilgili belirlenecek politikalar açısından bu belgeler önemli yer tutardı¹³.

Umûmî Müfettişliklerle ilgili belirtilmesi gereken ve önemli olan nokta müfettişliklere neden ihtiyaç duyulduğu ve ihtiyaç duyulan noktaların ne kadarının halledildiğidir. Görev ve yetki bakımından sadece toplumun düzenini ve asayişini sağlamak amaçlı olmayan bu müesseseler, kurulduğu bölgenin sosyal ve iktisadi hayatında da ne gibi değişiklikler meydana getirdi veyahut ne gibi fayda sağladı. Konumuz itibari ile çalışmamızda Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Umûmî Müfettişlik müessesesi olan I.

10 Cemil Koçak, *Umûmî Müfettişlikler (1927-1957)*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010, s. 25.

11 Burgaç, *age.*, s. 1.

12 Sadık Erdaş, "Müfettişlik Raporlarına Göre Birinci Umumi Müfettişlik Bölgesinde Tarımsal Faaliyetler (1928-1937)," *Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları, Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019, s. 67.

13 Koçak, *age.*, s. 30.

Umûmî Müfettişlik bölgesinin ekonomik hayatına tarım noktasında ne gibi etkilerinin olduğunu müfettişlik raporları doğrultusunda vermeye çalışacağız. Bu raporların büyük kısmı Umûmî Müfettiş İbrahim Tali Öngören¹⁴ dönemine aittir. 1928-1932 yılları arasındaki bu raporların bir kısmı Arap harfli Osmanlı Türkçesi, büyük kısmı ise günümüz Türkçesiydi.

1. Cumhuriyet Döneminde Umûmî Müfettişlikler

Cumhuriyet tarihinde Umûmî Müfettişlikler 20 Haziran 1927 tarihinde 1164 sayılı kanun ile kuruldu.¹⁵ 1927-1952 yılları arasında resmen görev yapan müfettişlikler Türkiye'nin değişik bölgelerinde toplam 4 adet kurulmuştu.¹⁶ Bölgelerin asayiş, kalkınma, denetim ve idari taksimatında birliği korumak adına kolaylıklar sağlamak amacıyla kurulan müfettişliklerin ilki merkezi Diyarbakır olmak üzere Elâzığ, Urfa, Bitlis, Van, Hakkâri, Siirt ve Mardin illerini kapsayan I. Umûmî Müfettişlikti. I. Umûmî Müfettişliğe 27 Kasım 1927 tarihinde 5858 sayılı kararname ile İbrahim Talî Öngören atandı.¹⁷ İbrahim Tali Öngören'den sonra sırasıyla 1933 yılında Ahmet Hilmi Ergeneli, 11 Haziran 1935 tarihinde Abidin Özmen I. Umûmî Müfettiş olarak görev yaptı.¹⁸ I. Umûmî Müfettişliğin yaptığı faydalı iktisadi ve idari faaliyetlerden ve kurulan bu müessese sayesinde devletin taşrada etkin olmasından dolayı Tek Parti yönetimi tarafından 18 Şubat 1934 tarihinde merkezi Edirne olmak üzere Kırklareli, Tekirdağ ve Çanakkale'yi çevreleyen II. Umûmî Müfettişlik diğer adıyla Trakya Umûmî Müfettişliği kuruldu ve bu Müfettişliğin başına müfettişlik konusunda yararlanılacak tecrübeli İbrahim Tali Öngören atandı.¹⁹ İbrahim Tali Öngören'den sonra 1935 yılında Kâzım Dirik ve Kazım Dirik'in 1941 yılında ölümü üzerine yerine Abidin Özmen 1943 yılına kadar vekaleten ve 1947 yılına kadar da asaleten

14 İbrahim Tali Öngören ve Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesi'ndeki diğer Umûmî Müfettişler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Güneydoğu, Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s. 85-102.

15 *Güneydoğu*, s. 67.

16 Umûmî Müfettişlikler ile ilgili yapılan çalışmalarda Tek Parti Dönemi'nde Türkiye'de 4 müfettişlik kurulduğu konusunda genel bir kabul vardır. Ancak Cemil Koçak *Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)* adlı eserinde dönemin gazetelerinden ve Umûmî Müfettişlik raporundan yola çıkarak Türkiye'de toplam 5 adet müfettişlik müessesesi kurulduğunu belirtiyor. Bk. Koçak, *age.*, s. 274.

17 *Güneydoğu*, s. 85.

18 *Age*, s. 89-93.

19 Burgaç, *age.*, s. 179.

bu görevi yürüttü.²⁰ Müfettişliklerin üçüncüsü Erzurum merkezli olarak 2/3199 numaralı kararname ile 6 Eylül 1935 tarihinde Erzurum, Trabzon, Çoruh, Gümüşhane, Erzincan, Ağrı ve Kars illerini kapsayacak şekilde kurulmuştu.²¹ III. Umûmî Müfettişlikte 1935-1939 yılları arasında Tahsin Uzer ve 1939-1946 yılları arasında Nazif Ergin Umûmî Müfettiş olarak görev yapmıştı. IV. Umumî Müfettişlik 6 Ocak 1936'da 8823 sayılı kararname ile kuruldu.²² 6 Haziran 1936 yılında ise merkezi Tunceli olan müfettişliğe I. Umûmî Müfettişlik bölgesinden Elâzığ ve Bingöl illeri ayrılarak katılmıştı. Korgeneral Abdullah Alpdoğan Bakanlar Kurulu tarafından IV. Umûmî Müfettişi olarak atandı. 1936-143 yılları arasında görev yapan Alpdoğan'dan ayrı olarak 1943-1946 yılları arasında Muzaffer Ergüder ve 1946-1947 yılları arasında da Ekrem Baydar görev yapmıştı.²³ Umûmî Müfettişlikler Tek Parti Yönetimi müessesesi olduğu için Türkiye'nin çok partili hayata geçmesiyle fiilen 1947 yılında ve resmen 1952 yılında kaldırılmıştı.²⁴

2. I. Umûmî Müfettişlik

Siyasi, idari ve iktisadi sebeplerden ötürü kurulan müfettişliklerin ilki Diyarbakır, Elâzığ, Urfa, Bitlis, Van, Hakkâri, Mardin, Muş ve sonradan Bayezid 'i (Ağrı) kapsayacak şekilde 1 Ocak 1928 tarihinde faaliyete geçti. Bölgenin özellikle seçilmesinin birtakım gerekçeleri vardı. Bu gerekçelerden ilki ve en önemlisi özellikle Şeyh Said İsyanı²⁵ başta olmak üzere bölgede gerçekleşen bölücü isyan hareketleriydi.²⁶ Diğer önemli bir

20 *Age.*, s. 409. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Cemil Koçak Kazım Dirik'in 1941 yılında ölümünden sonra müfettişlik makamının iki buçuk yıl boş kaldığını ve kimin bu makamdaki görev yaptığını bulamadığını belirtmektedir. Bk. Koçak, *age.*, s. 130.

21 Koçak, *age.*, s. 155. Ayrıca bk. Serap Taş, *Umumi Müfettişlikler*, YAnadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1997, s. 109.

22 Taş, *age.*, s. 126.

23 Koçak, *age.*, s. 232-233.

24 Bu idari müessese 11 Kasım 1952 tarihinde 5990 sayılı kanun ile resmen kapatılmıştı. Bk. Taş, *age.*, s. 137.

25 Şeyh Said ayaklanması ve bu ayaklanmanın iç ve dış yansımalarına ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1992.

26 Ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Koca, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Dönemi, Birinci ve İkinci Umumi Müfettişlikler (Genel Valilikler) 1927-1947*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kon-ya 1994, s. 25-92.

gerekçe bölgenin ekonomik olarak Türkiye'nin diğer bölgelerine oranla geri kalmışlık meselesiydi. Bundan dolayı bölgedeki şehirler doğal ve kültürel sınırların yanı sıra ekonomik olarak da birbirine benzer durumdaydı. Ayrıca ekonomik olarak önemli nedenlerden birisi de bölgenin tarım ürünlerinin ve hayvancılığın tek geçim kaynağı oluşuydu. Çünkü sanayi yoktu dolayısıyla tarım ve hayvancılık en önemli geçim kaynağıydı ve bunlar geleneksel yöntemlerle yapıldığı için çok gerideydi. Tarımda makineleşme ile daha da önemlisi insan emeği sorunu mevcuttu. Geleneksel tarımda insan emeği çok önemli yer tutardı. Hayvancılık konusunda diğer bir sıkıntı Anadolu'da Cumhuriyet yönetimi kurulduktan sonra belirlenen sınırlar ile birlikte bölgede özellikle hayvancılık konusunda sürülerin kışlamak için gittiği Halep'in Cesr ve Amik ovalarında kalan meralardan yoksun kaldı²⁷ ve bu durum hayvancılığı dolayısıyla ekonomik olarak bölgeyi olumsuz etkiledi. Bölgenin ilk olarak seçilmesinin önemli etmenlerinden birisi de müşterek şehirlerin eğitim durumuydu. Gerçekten Cumhuriyet'in ilk yıllarında diğer bölgelerle kıyaslandığında seçilen illerde ki nüfusun okuma-yazma düzeyi düşüktü.²⁸ Eğitim seviyesi iktisadi ve idari seviye ile ilintili ve düz orantılıdır. Her şeyden önemlisi Cumhuriyet'in ilk yıllarında inkılaplar gerçekleşiyordu ve bunun bölge halkına benimsetilebilmesi için halkın iktisadi, sosyal, kültürel ve eğitim açısından geliştirilmesi gerekiyordu.

3. I. Umûmî Müfettişlik Bölgesinin Coğrafyası, İklimi Nüfusu

I. Umûmî Müfettişlik Bölgesi bugünkü Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli bir kısmını kapsamaktadır. Bölgenin İran, Suriye ve Irak devletlerine sınırları vardı. Doğuda uç nokta Şemdinli, güneyde uç nokta Şanlıurfa, kuzeyde uç nokta Van-Ağrı illeri ve batıda en uç nokta ise Birecik ilçesiydi. Bölge güneyden kuzeye yaklaşık olarak 600 km, doğudan batıya ise yine yaklaşık olarak 312 km kadardı.²⁹ Bölge kuzey yönünde; Erzurum, batı yönünde; Gaziantep, güney yönünde Irak ve Suriye, doğu yönünde ise İran ile sınırları vardı. Batı sınırını Mastar dağı (Elâzığ) ile Suriye sınırı arasında uzanan Fırat nehri oluştururdu. Güney yönünde Türkiye'nin Irak ve Suriye ile sınırını kapsar, doğuda Tendürek dağları ile İran sınırı ve kuzeyi yine

27 Zafer Toprak, "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950", *Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Yurt Yayınları, Ankara 1988. s. 26.

28 Bahattin Demirtaş, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim ve Öğretim (1923-1938)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 41, Mayıs 2008, s. 63-87, 66.

29 *Güneydoğu*, s. 131.

Tendürek ve Akdağ (Erzurum-Olur ile Oltu arasında doğu-batı yönünde uzanır) dağları ile ayrılırdı.³⁰

Bölge arazisi Anadolu'nun tamamı ile karşılaştırıldığında daha yüksek ve dağınaktır. Geniş yaylalar ve ovalar bulunur. I. Umûmî Müfettişlik bölgesi sadece Türkiye'nin diğer bölgeleri ile değil bölgedeki il merkezleri hatta kaza merkezleri arasında da farklılıklar barındırır. Bölge geniş ovalara ve yaylalara sahiptir. Bu bakımdan iktisadi anlamda bölgeyi öne çıkaran iki önemli ekonomik unsur ortaya çıkar. Birincisi tarım ve ikincisi ise hayvancılık. Bizim bundan sonraki bölümlerde üzerinde duracağımız ve ayrıntıları ile ele alacağımız bölgenin en önemli iktisadi faktörü olan tarımdı. Bölgede tarım genel olarak Türkiye'nin diğer bölümlerinde olduğu gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında eski usullerle yapılırdı. Umûmî Müfettişliklerin bir anlamda diğer bir ödevi de bölgede yapılan eski usul tarımı modernleştirmek ve bu yönde çaba sarf ederek bölgeyi Türkiye'nin diğer bölgeleriyle denk duruma getirmektir. Müfettişlik bölgesinin nüfusu 1927 yılında yapılan nüfus sayımlarına göre 874.755 kişiden ibaretti. Bu oran 1935 yılında yapılan nüfus sayımlarında 1.063.589 kişiye yükselmiştir. 8 senede toplam artış 194.834 kişiydi. Bu nüfusun büyük bir kısmı tarım ve hayvancılık ile hayatını idame ettirirken geri kalan nüfus küçük sanatlar ve ticaret işleri ile uğraşıyordu.³¹

4. I. Umûmî Müfettişlik Raporlarına Göre Müfettişlik Bölgesinde Tarım

I. Umûmî Müfettişlik bölgesi raporlardan anladığımız kadarıyla; toprak, iklim, coğrafi konum ve jeolojik oluşumu itibari ile özel bir konuma sahipti ve 139.800 km civarında tarım arazisine sahipti³². Ancak bu geniş tarım arazilerinden insan (nüfus, emek), nakliye araçları, tarım aletleri eksikliğinden ve eski usul tarım yöntemleri kullanılmasından dolayı yeterli verim alınamıyordu. Diyarbakır, Şanlıurfa, Muş, Mardin ve Elâzığ ovalarında genelde tahıl ziraatı yapılırdı. Müfettişlik bölgesinde buğday, arpa, mercimek, beyaz nohut, siyah nohut, ak darı, kızıl darı, mısır, burçak (küşne), bulgur, susam, keten tohumu gibi birçok tarım ürünü yetiştirilirdi. Müfettişlik bölgesi dahilindeki vilayetlerin tarım durumu, hububatlar, sıcaklık, fiyatlardaki artış ve azalış ile ilgili haftalık olarak raporlar İktisat ve Dahiliye Vekaletlerine

30 *Güneydoğu*, s. 131.

31 *Güneydoğu*, s. 450.

32 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), Mıntıka Ziraat Vaziyeti Raporu, Fon Kodu 030-10-0-0/ Yer No 69-457-15. s.1.

sunulurdu. İlgili vekaletler de bu raporlar doğrultusunda bölgeye yapılacak başta yardım ve yatırım olmak üzere çeşitli politikalar belirlerlerdi.

Değerlendirmeye aldığımız raporların ilki 21 Kasım 1928'den 1 Aralık 1928, tarihine kadar ki süreçte hazırlanan ve Ahval-i Ziraiye ve İktisadiye raporudur.³³ Bu rapora göre Diyarbakır ve diğer bölgelerin hava durumları, yağışları ve bu yağışların ürünler üzerine etkisi belirtilmişti. Rapora göre Diyarbakır'ın Merkez kazasında 50.000 dönüm arpa, 30.000 dönüm buğday ekilmişti. Belirtilen tarihte tahıl piyasası ise şu şekildeydi; kilo hesabıyla Buğday 18 ve ölçeği 450 kuruş, arpanın ölçeği 300-320 kuruş, ekmeğin okkası 30 kuruş, etin 40 kuruş, yapın 180 kuruştur. Tohumlar kalbur makinelerinden işleminden geçerek elde edilirdi. Bu şekilde 14.000 kilo buğday, 60.000 kilo arpa elde edilmişti. Aynı rapora göre Hakkâri'de yağmurlardan dolayı ziraat işleri yapılmamıştı. Buğdayın 16 kilosu 325, arpanın 16 kilosu 250 kuruş, darının 16 kilosu 170, ekmeğin bir okkası 32, etin kilosu 26, yağın kilosu 90 kuruştur. Hakkâri merkezde 1 kilo ekmek 25, etin kilosu 40 kuruştur. Ayrıca 9.000 kilo buğday elde edilebilmişti.

Aynı rapora göre Şanlıurfa'da bütün vilayete bol yağmur yağmıştı. Buğday ve arpa ziraatına devam edilmişti. Merkez kazasında buğdayın ölçeği 36, arpanın 17, ekmeğin 30, etin 45, yağın 220 kuruştur. Bitlis'te bu tarihte ziraat durmuştu. Buğdayın bir kodu 500, arpanın kodu 350, ekmeğin kıyyesi 24, etin kıyyesi, yağın kıyyesi 130 kuruştur. Siirt'te ise arpa ve buğdayın ziraatına devam edilmişti. Ekmeğin kıyyesi 30-40, etin kıyyesi 35 ve yağın kıyyesi 100-150 kuruş arasında seyretmişti. Aynı rapora göre belirtilen tarihlerde Elazığ'da özellikle Keban kazasında kuraklık devam etmişti. Baskil kazasında 35.000 dönüm buğday, Çapakçur'da 1.500 buğday ve 500 dönüm arpa, Maden kazasında 6.000 dönüm buğday 200 dönüm arpa, Keban kazasında 500 dönüm buğday ve merkez kazasında 40.000 dönüm buğday, 18.000 dönüm arpa ekilmişti. Elazığ merkez kazasında buğdayın kilosu 26, arpanın 21, mısırın 24, darının 23, yağın 98, 24 kıyye etin 22, ekmeğin kilosu 24 kuruştur. Müfettişlik mıntıkasının diğer bir vilayeti olan Van'da 27.9000 dönüme 697.000 kilo buğday ve 2.850 dönüme 57.000 kilo çavdar ekilmişti. Başkale kazasında 1.500 dönüme 375.000 kilo buğday, 650 dönüme 13.000 kilo çavdar ekilmişti. Erciş kazasında ise 3.000 dönüme 35.000 kilo buğday 4.000 dönüme 8.000 kilo çavdar ekilmişti. Gevaş kazasında 20.000 dönüme

33 BCA., Ahval-i Ziraiye ve İktisadiye Raporu, Fon Kodu 030-10-0-0/ Yer No 69-454-3. Tarih 28.12.1928.

500.000 kilo buğday, 2.500 dönüme 50.000 kilo çavdar ekilmişti. Vilayette buğdayın kilosu 20, arpanın 16, çavdarın 18, koyun etinin kilosu 50, keçi etinin 40 kuruş, peynirin 55, ekmeğin 17, fasulyenin 40 ve sucuğun 20 kuruştı.³⁴

Yazıya göre raporların hazırlandığı tarihte yağmur yağışlarının ortalama miktarı 25 mm'ye³⁵ ulaşmıştı. Diyarbakır merkezde 4.160 dönüm buğday, 2.500 dönüm arpa ekilmişti. Lice'deki ürünler ise nispeten fazlaydı. Rapora göre aralık ayı sonuna kadar hava muhalefeti olmazsa arpa ve buğday bu dönemde toplanılırdı. Bu tarihte olgunlaşmaya (alacalanan) başlayan tohumların toplam miktarı 24.046 kiloydu. Buğday ise 19.555 kilo araba tutarındaydı. Toplam 209.446 kilo buğday ile 86.046 kilo arpa elde edilmişti. Et fiyatı sabit, yağın fiyatı 200 kuruştı. Arpanın kilosu 20, yoncanın 17,5, ak darının 17,5, mercimek 30, nohut 22,5, burçak 30-35, ekmek ise 30 kuruştı.

Raporlarda öne çıkarılan müfettişlik bölgesinin önemli bir merkezi olan Elazığ'da bu dönemde yağın yağmurların miktarı 42 mm civarındaydı. Merkezde 24.11.1928 tarihinde 1 cm kalınlığında kar yağmış ve bazı ilçelerde ekinler kar altında kalmıştı. Aynı hafta Maden'de 2.825, Genç'te 8.070 dönüm buğday, Baskil'de 6.000 dönüm buğday ve 6.000 dönüm arpa, Çemişkezek'te 500, Keban'da 25 dönüm buğday ekilmişti. Diğer bölgelerde yağmur devam ettiği için ekin işi durmuştu. Rapora göre Keban'da ilk başlarda ekilip biçilmeyen ekinler son yağmurlar üzerine 3 cm yükselmışti. Kilo itibariyle Elazığ merkezde buğdayın kıyyesi³⁶ 33, arpanın 27, etin 28, ekmeğin 25, yağın 117 kuruştı. Çemişkezek'te buğdayın kilosu 20, arpanın 15, etin 28, ekmeğin 22, yağın 80 kuruştı.

1928 yılında Genç'te buğdayın kilosu 25, arpanın 20, darının 15, ekmeğin 36, Çemişkezek'te buğdayın ve ekmeğin kilosu 25, arpanın 21, darının 20, Baskil'de ekmek 35, 1 kilo et 35, 1 kilo yağı 130 kuruştı. Keban'da buğdayın 28, ekmeğin 25, etin 22, yağın 120, Maden'de arpanın kilosu 25, darının 27, ekmeğin 23 kuruştı. Elazığ merkezde 02.12.1928 tarihinde yağmurlar

34 BCA., 030-10-0-0/69-454- 3., s. 4-6.

35 1 m² yüzey üzerinde 1 mm yüksekliğindeki yağış, 1 cm² ye düşen 1 kg yağışa eşittir.

36 Tahıl ölçüleri birimi olan kile Anadolu'da yağın olarak kullanılırdı. Ancak bölgelere göre farklılıklar gösterirdi. Örneğin Diyarbakır kilesinin değeri yarım İstanbul kilesi kadardı. Ayrıca 1 Harput buğday kilesi 54 kıyye (69.228 kg), 1 Harput arpa kilesi 42 kıyyeydi (53.844 kg). Kile, Okka, Kıyye ve diğer ölçü birimleri için bk. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005.

nedeniyle ekin işi durmuştu. Merkezde yağın kilosu 110, ekmeğin 28, etin 28, buğdayın 33, arpanın 28 kuruştı. Aynı rapora göre yağın yağışlardan belirtilen mustarip durum bir yana Bitlis'te bu tarihlerde kış ekini henüz sona ermişti. Tatvan'da 117.000 kilo güzlük buğday, 150.000 kilo çavdar, Ahlat'ta 80.000 kilo buğday elde edilmişti. Muş'ta ise 500.000 kilo buğday ve çavdar elde edilmişti. Aynı tarihli rapordan anladığımız kadarıyla belirtilen tarihlerde Hakkâri vilayetinde ekmeğin okkası³⁷ 35, etin 45 kuruştı ancak bu tarihte Hakkâri'nin diğer kazaları ile ilgili bilgi yoktu. Van vilayeti ile ilgili verilen bilgide bu tarihlerde yağın kar ve yağmurlar tarım ürünlerine ve hayvanlara zayıat vermişti.³⁸ Belirtilen haftada Diyarbakır'a kar düşmüş ve 15 cm'yi bulmuştu. Sıcaklığın haftalık ortalaması -7 ile +9 derece arasındaydı, yağmur ve kar nedeniyle ekin ekme durmuştu. Ancak ekinlerin durumu memnun edici düzeydeydi ve hububat ile gıda fiyatlarında değişim yoktu. Elazığ'ın Palo ve Maden kazalarından başka diğer ilçelerine kar yağmamıştı, Ovacık kazasında ise ekin iki metre kar altında kalmıştı. Mazgirt kazasında ise belirtilen tarihte buğdayın kilosu 30, arpanın 25, ekmeğin 28, etin 35 kuruştı. Keban'da; ekmeğin kilosu 30, etin 24, yağın 120 kuruştı. Maden kazasında; buğdayın 33, arpanın 27 kuruş, Çemişkezek'te; ekmeğin 29, arpanın 24, etin 27 kuruştı. Palo'da; buğdayın 20, Elâzığ merkezde ise; buğdayın 33, arpanın 22 etin 33, ekmeğin 28, yağın 115 kuruştı. Diğer kazalardaki gıda ve hububat fiyatlarında değişim yoktu. Raporun yazıldığı sıralarda Hakkâri'de toprak karla örtülüydü ve hububat ve gıda ürünlerinde herhangi bir değişim yoktu.

Bu dönemde Van'da kar fazla miktarda yağmıştı. Ancak tahıl ürünlerine ve hayvanata zararı yoktu ve fiyatlarda değişim bulunmuyordu. Siirt'te de şehir merkezi ve diğer kaza merkezleri karla kaplı olduğundan ekip ve biçme işi durmuştu. Bu durumdan dolayı tahıl piyasası sürekli artmıştı. Bundan dolayı şehrin tahıl ürünleri ve gıdası halka ancak sekiz ay yetebileceği hesaplanmıştı. Bu hesaplama yoluna çıkarak ilgili müfettişlik uzmanları tarafından halkın zor durumda kalmaması için Ziraat Bankasından tedbir amaçlı yardımlar alınması gerektiği önerilmişti. Şehirde belirtilen yılda sonbahar ekin miktarı 340.000 dönüm buğday, 233.000 dönüm arpadan ibaretti.

Örneğin Siirt merkezde buğdayın kilesi³⁹ 550-600, arpanın 380-400, etin okkası (45-50), yağın (130-150) kuruştı. Kaza merkezlerinde ise bu fiyatlar

37 Anadolu'da 1 okka=1.282945 kg'a eşitti. Bk. Taşkın, *age.*, s. 68.

38 BCA., 030-10-0-0/69-454-3., s. 2-3.

39 Bk. Taşkın, *age.*, s. 63.

%20-%30 daha ucuzdu. Fiyatlara bakıldığında aynı tarihlerde Müfettişliğin diğer şehir merkezlerindeki raporlara göre farklılıklar göze çarpar. Bu durum yerinde çözüm politikalarıyla halledilmeye çalışılırdı. Şanlıurfa'da ise aynı tarihlerde merkez ve kazalarda müfettişliğin diğer kısımlarına nazaran havalar güneşli ve yağmurlu geçmiş bu durum ekinlere fayda sağlamıştı. Bütün vilayette belirtilen haftada 71.500 kilo buğday ve 27.000 kilo arpa ekilmişti. Tahıl ve gıda alım fiyatlarında değişim yoktu.⁴⁰

1928 yılındaki haftalık raporlardan bir diğerinde Diyarbakır'da ekinlerin durumundan bahsedilmişti. Raporda belirtene göre haftalık olarak 10.000 dönüm arpa ve 5.000 dönüm buğday ekilmişti. Buğdayın ölçüğü 350 kuruştı. Gıda fiyatlarında ise değişim yoktu. Mardin'de ise merkez ve kazalarda muhtelif mahallere yağmurlar yağmış ve merkezi kazada 9.600 dönüm buğday, 4.500 dönüm arpa, Savur kazasında 1.250 dönüm buğday, 600 dönüm arpa, 550 dönüm mercimek, 350 dönüm nohut, Cizre'de 700.000 dönüm burçak, Dirik'te 300 dönüm buğday, 200 dönüm arpa, Nusaybin'de 800 dönüm buğday, 400 dönüm arpa ekilmişti. Diğer kazalarda ekin ekilmemişti. Rapora göre Mardin'de gıda fiyatları ise şu şekilde verilmişti; Merkezde ekmek 38, et kilo 40, yağ 200, Buğday 32, Arpa 21 kuruş, Midyat'ta; ekmek 25, ot 30, buğday 33, arpa 20, Savur'da ekmek 25, et kilo 37, Gercüş'te ekmek 18, et kilo 25, Cizre'de ekmek 26, et kilo 30, yağ 180, buğday 32, arpa 28, Nusaybin'de; ekmek 28, et kilo 45, yağ 225, buğday 23, arpa 17 kuruştı.

Van'da ise havaların soğumasından dolayı donma olaylarından bahsedilmişti. Fazla miktarda yağın kar nedeniyle don olayı yaşanmıştı ancak yetiştirilen ürünlere pek zararı dokunmamıştı ve fiyatlarda değişiklik meydana getirmemişti. Elazığ'da ise toprak karla örtülüydü ve Hakkâri gibi Elazığ'da da ekip biçme olayları kar ve kış nedeniyle durmuştu. Şanlıurfa'da hava durumlarından bahsedilerek yağın yağmurların ürünlere faydalı olduğundan bahsedilmişti. Şanlıurfa merkezde 30.000 kilo buğday, 20.000 kilo arpa, Suruç'ta 13.000 kilo buğday, 7.000 kilo arpa, Birecik'te: 8.000 kilo buğday, 15.000 kilo arpa, Viranşehir'de 5.000 kilo buğday, 2.250 kilo arpa, Hilvan'da 30.000 kilo buğday, 2.000 kilo arpa ekilmişti ve daha fazla buğday, arpa ve sebzenin ekilecek olmasından bahsedilmiş fiyatlarda ise bir değişiklik olmadığından bahsedilmişti.⁴¹

40 BCA., 030-10-0-0/69- 454- 6.

41 BCA., 030-10-0-0/69-454-7.

Haftalık raporların bir diğerinde ise Diyarbakır'da yağın yağmurlardan bahsedilerek yağın yağmurun miktarının haftalık olarak 21,8 mm olarak verilmişti. Sıcaklık derecesi ise 1.5 ile 8 derece arasındaydı. Ekinlerin ise memnuniyet verici olduğunu belirtip haftalık olarak 6.000 dönüm arpa ve 3.500 dönüm buğday ekildiği belirtilmişti. Mardin merkezde 1.500 dönüm buğday, 900 dönüm arpa, Dirik'te 1.200 dönüm buğday, 800 dönüm arpa ekilmişti. Gıda fiyatları ise aynıydı. Şanlıurfa merkezde 15.000 kilo buğday, 14.000 kilo arpa, Birecik'te 1.700 kilo buğday, 10.000 kilo arpa, Hilvan'da 3.000 kilo buğday ve 2.000 kilo arpa, Yaylak'ta 800 kilo buğday, 500 kilo arpa, Viranşehir'de 2.000 kilo buğday, 850 kilo mercimek ekilmişti. Tahıl ve gıda fiyatlarında değişiklik yoktu. Raporda belirtilene göre Bitlis'te her taraf karla kaplı olduğundan ilkbahara kadar ziraî faaliyet olmayacaktı. Şehirde şekerin okkası 110, petrolün 83, kömürün 7 kuruştı.⁴²

1928 yılındaki haftalık raporlardan bir diğerine göre belirtilen haftada Mardin'de kar ve yağmur yağmaya devam etmişti. Bundan dolayı ekip-biçme işlemi yapılmamıştı. Fiyatlarda ise değişim yoktu. Bu durum Van'da da aynıydı. Hakkari'de de toprak karla örtülüydü. Fiyatlarda değişim yoktu. Bitlis ve Siirt'ten herhangi bir bilgi verilmemişti. Aynı rapora göre Diyarbakır'da kar ve yağmur yağmaya başlamıştı, yağın yağmurun miktarı ise ortalama 0,5 mm'di. Aynı hafta 12.000 dönüm buğday ve 3.000 dönüm arpa ekilmişti. Buğdayın ölçüğü 3,75, arpanın ölçüğü 2,75, kömürün kilosu 5, şekerin 60, petrolün kilosu 50 kuruştı. Ekmek ve et fiyatlarında değişim yoktu. Şanlıurfa'da bu hafta zarında yağın kardan ötürü ekip-biçme işine ara verilmiş ise de yağışların ekinlere faydası olmuştu. Tahıl piyasasında değişiklik olmadığını belirtip şekerin kilosunun 60, petrolün 40, kömürün 8 kuruştı. Elazığ'da bu mevsimde toprak karla örtülüydü, Elâzığ merkez ve diğer ilçelerinin tahıl ve gıda ile diğer ürünlerinin kg ve kuruş üzerinde fiyatı Tablo 1'de gösterildiği gibiydi.⁴³

Tablo 1: Elâzığ ve İlçelerinin Gıda ve Diğer Ürünlerinin Kuruş ve Kg üzerinden Değeri (1928)

Yer	Ekmek	Et	Yağ	Şeker	Petrol	Kömür	Odon	Buğday	Arpa	Mısır	Darı
Merkez	42	39	115	80	62	7	2	32	27	26	20
Çapakçur	17	22	80	80	80	-	0.25	21	19	-	-

⁴² BCA., 030-10-0-0/69-454-8.

⁴³ BCA., 030-10-0-0/69-454-9.

Genç	35	30	150	75	60	8	-	30	25	-	20
Ovacık	-	-	-	120	90	-	-	-	-	-	-
Keban	30	33	120	85	75	-	-	35	-	-	-
Pertek	-	-	-	93	75	3	-	-	-	-	-
Çemişkezek	-	-	-	110	90	-	-	-	-	-	-
Palo	27	-	105	85	-	3	-	31	27	-	28
Maden	-	-	-	75	-	-	-	33	27	-	27
Pasker	-	-	-	93	75	-	-	-	-	-	-

Kaynak: BCA., 030-10-0-0/69-454-9.

1929 yılından itibaren verilen raporlarda birtakım değişiklikler meydana gelmişti. Verilen raporlar “Birinci Umûmî Mûfettişlik Mıntıkası Dahilindeki Vilayetlerin Zirai Vaziyetleri Hakkında Mezkûr Mûfettişlikten Alınan 13/6/1929 Tarih ve 25/577 Numaralı raporun suretidir” başlığı altında verilmeye başlanmıştı. Rapora göre haziran ayları başında yağmurların tesiri ile telgraf hatları bozulduğundan rapor alınamamış ve başkente bildirilememişti. 13 Haziran 1929 tarihli rapora göre Diyarbakır’da iki haftadır yağın yağışların toplam miktarı ortalama 5 mm’ydi. Sıcaklık derecesi en fazla, 29, 35-25,4 derece, en az 19,30-18- 4- 11,4 dereceden ibaretti. Raporda belirtilene göre vilayetin ziraatının genel görünümü memnun ediciydi. Arpa ve buğday hasatına raporun yazıldığı hafta başlanmıştı. İlk arpa mahsulü ise 4 Haziran 1929 tarihinde pazara gelmişti. Arpa hasatı bire 25 gerçekleşmişti. Buğday hasatı ise bire 20 beklenmişti. Köylü ise hasat durumunun bereketli geçmesinden memnun olmuştu. Buğdayın ölçüğü “330-350”, arpa “150-160” kuruştı. Diğer tahıl ve gıda fiyatlarında değişiklik yoktu.

Elâzığ hakkında bilgi veren aynı tarım raporlarında doğal afetlerin neden olduğu durumlara da yer verilmişti. Verilen bilgiye göre vilayetin bazı yerleri sürekli yağmurların tesiri ile hasara uğramıştı. Baskil’de 3 saat yağın şiddetli yağmur sellere neden olmuş Maşar adlı nahiyenin Afat köyünü sel basmış ve 32 evden 17’sini tamamen ve 7’sini kısmen tahrip etmişti. 92 nüfus evsiz kalmış ve vilayetçe icap eden yardım İki hafta zarfındaki gıda, tahıl ve diğer ürünlerin fiyatları kuruş cinsinden Tablo 2’de belirtildiği gibiydi.⁴⁴

44 BCA., 030-10-0-0/69-454-30., s. 2.

Tablo 2: Elâzığ ve İlçelerinin Çeşitli Ürünlerin Kuruş Cinsinden Değerleri (1929)

	Buğday	Darı	Arpa	Ekmek	Et	Yağ	Şeker	Gaz	Kömür	Mısır
Merkez	27	26	20	26-28	46	110	75	67	6	25
Maden	30-32	25	25	-	-	-	70-75	60	-	-
Genç	22	13	12	25	30	55	70-75	55	-	-
Keban	30	-	-	30	40	80	80-90	80	-	-

Kaynak: BCA., 030-10-0-0/ 69-454-30.

Tablo 3: Mardin ve İlçelerinin Gıda ve Tahıl Ürünlerinin Kuruş Cinsinden Değerleri (1929)

	Ekmek	Et	Buğday	Yağ	Arpa	Şeker	Petrol	Kömür
Mardin	13-19,50	25	20	110	11	70	90	4
Nusaybin	20	30	22	120	17	65	50	8
Midyat	25	30	22	120	17	70	55	1
Cizre	18	28	10	110	8	85	105	7
Savur	25	30	22	120	16	70	55	1
Gercüş	12	30	15	100	10	85	100	3
Derik	18	25	22	120	15	80	50	2

Kaynak: BCA., 030-10-0-0/69-454-30.

Şanlıurfa'da dolu ve yağmur yağışları belirtilen tarihte vilayetin etrafındaki bahçelere ve şehrin kuzeydoğusuna zarar vermişti. Merkezde "450", Birecik'te "280" kg akdari ekilmişti. Mardin'in Savur ve Nusaybin'den ayrı olarak diğer kazalarda ekin ekme ve hasat yapılmaktaydı. Gıda ve tahıl ürünlerinin fiyatları kuruş cinsinden değerleri Tablo 3'te gösterildiği gibiydi. Aynı raporda Van'da da faydalı yağışların olduğunda bahsedilmektedir. Darı ekinine devam edilen Van'da benzinin litresi 90, ekmeğin kilosu 16, Et 50, keçi eti 40, şeker 90, petrol 55, Odun 2, Kömür 8, Buğday 17, Arpa 14 kuruştı. Ziraat harklarının (su yolları) ise temizliğine devam ediliyordu. Belirtilene göre raporun sunulduğu tarihe kadar 100 km hark temizlenmişti.⁴⁵

Birinci Umumî Müfettişlik 'ten gönderilen 29/06/1929 tarih ve 141/616 numaralı tarım raporuna göre Diyarbakır'da Haziran'ın son haftası artık buğday olgunlaşmıştı. Çeltik, mısır, darı ve diğer tarım ürünlerinin gelişimi de çok iyiydi. Buğdayın ölçüğü 275-280, arpanın 150 kuruştı. Aynı raporda Elâzığ merkeze 15 mm kadar yağmur yağmıştı. Tahıl ve diğer ürünlerin

⁴⁵ BCA., 030-10-0-0/69-454-30., s. 3.

fiyatları kuruş cinsinden değerleri Tablo 4'te belirtildiği gibiydi.

Tablo 4: Elazığ ve İlçelerinde Tahıl ve Diğer Ürünlerin Kuruş Cinsinden Fiyatları (1929)

	Buğday	Arpa	Darı	Ekmek	Et	Yağ	Şeker	Petrol	Kömür
Genç	30	25	25	35	30	55	90	65	-
Pertek	-	-	-	35	-	-	95	70	3
Maden	25	20	22	-	-	-	80	60	-
Merkez	24	14	26	27	56	110	75	67	6
Çabakçur	27	5	15	-	-	-	80	60	-

Kaynak: BCA., 030-10-0-0/69-454-32.

Elazığ'da meydana gelen sellerden dolayı İzolu nahiyesinin Kadıköy'deki ekinlerinden altmış yedi dönümlük mısır, sekiz dönümlük buğday ve arpa ve Höyük köyünde de sekiz dönüm sahasında buğday, arpa ve darı ekinleri işe yaramaz hale gelmişti. Bu zarardan ötürü müfettişlik görevlileri gereken önlemleri almış ve kendilerine bir miktar tohumluk göndermişti. Aynı raporda belirtilene göre Şanlıurfa'da da yağışlar ilkbahar ve yazlık ürünleri olumlu etkilemişti. Birecik'te 15 dönüm akdarı, Siverek'te 420 dönüm pirinç, 290 dönüm kızıldarı, 270 dönüm susam, 150 dönüm mısır, 150 dönüm pamuk ekilmişti. Bu ürünlerin ve diğer gıda ve gerekli ürünlerin kuruş cinsinden fiyat listeleri Tablo 5'te gösterildiği gibiydi.⁴⁶

Tablo 5: Şanlıurfa ve İlçelerinin Tahıl, Gıda ve Diğer Ürünleri Kuruş Cinsinden Değerleri 1929

	Buğday	Arpa	Ekmek	Et	Yağ	Şeker	Petrol	Kömür
Merkez	9	6	12	45	140	65	40	5
Siverek	15	8	15	35	135	85	32	5
Birecik	12	8	14	75	120	50	45	4
Viraşehir	17	10	16	30	120	60	45	6
Hilvan	15	10	15	35	135	85	32	5

Kaynak: BCA., 030-10-0-0/69-454-30.

Ağrı'da aynı hafta yağışlar ekili ürünleri olumlu etkilemiş ve ilkbahar ekip-biçme işlemlerine son verilmişti. 1929 senesinde elde edilen ürünler geçen seneye göre Mardin'de daha iyiydi. Tahıl fiyatları ise günden güne inmişti.

⁴⁶ BCA., 030-10-0-0/69-454-32., s. 2.

Buğday 20, arpa 15, ekmek 20, et 35, petrol 60, kömür 15, şeker 115 kuruştı. Mardin'de ise aynı dönemde sadece Savur'a bir miktar yağmur yağmıştı. Tahıl, gıda ve diğer ürünlerin fiyatları Tablo 6'da gösterildiği gibiydi.⁴⁷

Tablo 6: Mardin ve İlçelerinde Kuruş Cinsinden Fiyatlar 1929.

	Ekmek	Et	Yağ	Buğday	Arpa	Şeker	Petrol	Kömür
Merkez	19	45	110	20	11	80	55	4
Derik	19	-	140	17	8	80	80	1
Savur	15	35	-	22	16	60	55	1
Nusaybin	11	30	175	15	7	80	70	2
Gercüs	12	30	200	15	10	85	100	3
Midyat	25	30	190	22	16	70	55	1
Cizre	8	28	110	10	8	85	105	6

Kaynak: BCA., 030-10-0-0/69-454-32.

Birinci Umûmî Müfettişliğin 05.08.1929 tarihli aylık 170/701 numaralı raporuna göre Diyarbakır'da bir aydan beridir yağmur yağmamıştı. Sıcaklık 45 dereceye kadar yükselmişti. Şehir dahilindeki tahılın hasat ve harmanına devam edilmişti. Yazlık ürünlerin gelişimi ise çok iyiydi. Darıdan elde edilen ürün bire elliydi. Ürünlerin piyasa fiyatları ise düşmüştü. Buğdayın kilosu 8.5-10, arpa 5 kuruştı. Aynı rapora göre Mardin'de yağış yoktu. Hasat ve harmanlara ise bu aylarda devam edilmişti. Yiyecek fiyatları kuruş cinsinden Tablo 7'de belirtildiği gibiydi.

Tablo 7: Mardin ve İlçelerinde Tahıl ve Gıda ile Diğer Ürünlerin Kuruş Cinsinden Değerleri 1929.

	Ekmek	Et	Yağ	Buğday	Arpa	Şeker	Petrol	Kömür
Merkezde	19	50	120	20	11	80	55	3
Derik	15	40	140	12	7	85	80	1
Savur	13	35	150	22	10	60	55	1
Nusaybin	11	30	170	15	7	80	70	2
Gerçüş	12	30	100	15	10	85	100	3
Midyat	25	30	190	22	10	70	55	1
Cizre	18	28	110	10	8	85	105	6

Kaynak: BCA., 030-10-0-0/69-454-32.

⁴⁷ BCA., 030-10-0-0/69-454-32., s. 2.

Van'da ise ziraat vaziyeti çok iyiydi. Fiyatlarda azalma vardı. Bitlis'te elde edilen mahsul bereketliydi bundan dolayı geçen seneye göre belirtilen yılın ürünlerinde %30 artış vardı. Elazığ'da hasat yeni yapılıyordu. Tahıl fiyatlarında büyük azalma olduğu belirtilmişti. Kilo cinsinden buğday 13, arpa 9, şeker 68, ekmeç 14, et 25, yağ 110, petrol 67, kömür 6 kuruştı.⁴⁸ Şanlıurfa'da bu dönemde hasat son bulmuştu ve sonbahara kadar ara verilmişti. Hububat piyasası ise değişmemişti. Kilo cinsinden buğdayın 12, arpa 10, ekmeç 14, et 70, yağ 120, şeker 55, petrol 45, kömür 7 kuruştı. Ağrı'nın Tuzluca kazasında 06.07.1929 tarihinde düşen doludan ekinler hasara uğramış ve 5 ev sel nedeniyle yıkılmıştı. Mahsul geçen seneye göre iyiydi. Ekmeğin okkası 20, şeker 90, yağ 110, petrol 60, kömür 15 kuruştı.⁴⁹

03.09.1929 tarih ve 2692/795 rapordan anlaşıldığı kadarıyla hasat mevsiminden dolayı vilayetlerde harman kaldırılıyordu. Bu sene bazı vilayetlerde bire yedi bazılarında bire on ve bire on beş alınmıştı. Toprak sahipleri ziraat vaziyetinden memnundular. Mahsulatın fazlalığı piyasanın düşmesi ve bilhassa ekmeç, buğday, arpa, darı gibi ziraat ürünlerinin tamamında fiyat düşmesi beklenmişti. Müfettişliğin bazı bölgelerinde ise yeniden arpa, buğday ekimine başlanacağı bildirilmişti. Aynı rapora göre sadece hububatta değil sebze de bolluk memnun etmişti.

Elâzığ merkezde kilo itibariyle buğday 13, arpa 8, şeker 68, ekmeç 14-25, et 25, yağ 110, petrol 67, kömür 6 kuruştı. Diğer kazalarda da fiyatlarda düşüş görülmüştü. Genellikle vilayette mahsul bire ondu. Üzüm meyvesi ise henüz olgunlaşmamıştı. Üzüm mahsulü raporun yazıldığından sonra ki yirmi güne kadar piyasaya sürülecekti. Ağrı'da bu dönemde çiftçi hasat ve harmanına devam etmiş ve ürünlerin geçen seneye göre daha iyi olduğu bildirilmişti. Hububat piyasası ise düşmüştü, buğdayın kodu 100, arpanın 60 kuruştı. Ekmeğin okkası 15, şekerin 90, yağın 100, petrolün 60, kömürün 15 kuruştı.⁵⁰

02.11.1929 tarih ve 269/990 numaralı raporun verdiği bilgilere göre Diyarbakır'da belirtilen tarihte harman devam ediyordu. Hububat piyasası ise dikkat çekici bir şekilde ucuzlamıştı. Sıcaklık derecesi ise 10-23 derece arasındaydı. Şanlıurfa'nın Birecik, Siverek kazalarında yağmur yağmış, Harran'da ise arpa ekimine başlanmıştı. Hububat piyasasında ucuzluk

48 BCA., 030-10-0-0/69-454-33, s. 2.

49 BCA., 030-10-0-0/69-454-33, s. 3.

50 BCA., 030-10-0-0/69-454-34, s. 1.

hakimdi. Mardin'de ziraat durumunda bir değişiklik yoktu ve piyasada ucuzluk hakimdi. Raporun belirttiğine göre Ağrı'nın Müsis nahiyesinde yağın yağmurlardan Odakent karyesi üzerinde çadırlarda oturan Bomalı aşireti ahalisi zarar ve ziyana uğramıştı. Sinek yaylasında 28 koyun sular altında kalmıştı. Karakoyunlu, Aliköse ve bazı diğer civar karyelerde 1.500 dönüm arazi sulardan harap hale gelmişti. Hububat piyasasında ise fiyatlar düşme eğilimindeydi ve mahsulat iyiydi.⁵¹

04/12/1929 tarih ve 4180/7072 numaralı rapora göre Diyarbakır'da yağmurlar ziraata çok faydalı olmuştu. Raporun yazıldığı tarihe kadar toplam 42.804 dönüm arazi ekilmişti. Odun ve kömür fiyatları eski fiyatını korurken tahıl ve gıda fiyatlarında düşüş söz konusuydu. Elazığ'da ise sonbahar ekinleri sona ermişti. Fiyatlarda bir değişiklik yoktu. Aynı tarihlerde Şanlıurfa'da 14.583 dönüm ekilmişti. Bol ve faydalı yağmurlar yağmıştı ve piyasa eski halini muhafaza etmişti. Bayezid'e ise 4 cm kalınlığında kar yağmış ve sonbahar ekini işlerine devam edilmişti. Müfettişlik bölgesinde genel olarak kış mevsimi nedeniyle tahıl piyasası yükselmişti.⁵²

Birinci Umûmî Müfettişlik tarafından 08.01.1930 tarih ve 73/15 numaralı raporuna göre Diyarbakır'da 1929 yılının Aralık ayında 166.199 kg buğday ve 10.137 kg arpa ekilmiş ve 7.760 kg buğdaydaki sürme ve rastık⁵³ hastalıklarına karşı göz taş ile ilaçlanmıştı. Buğdayın kilosu 6, arpanın 3.5 kuruştı. Elazığ'da 23/12/1929 tarihinde 36 mm civarında su oluşturan kar ile yağmur yağmıştı. Merkezde kg itibari ile buğday 7, arpa 6, et 38, yağ 100, petrol 55, ekmeç 5-12, şeker 68, kömür 4 kuruştı. Şanlıurfa merkezde 39.980 dönüm buğday ve 10.320 dönüm arpa ve Birecik'te 5.000 dönüm buğday ve 3.200 dönüm arpa ve Suruç'ta 300 dönüm buğday ve 666 dönüm arpa ve Yayık'ta 8.000 dönüm buğday ve 7.000 dönüm arpa ve Harranda 6.000 dönüm buğday ve 9.000 dönüm arpa ve Hilvan'da 20.000 dönüm buğday ve 15.000 dönüm arpa, Siverek'te 800 dönüm buğday ve 500 dönüm arpa, Viranşehir'de 800 dönüm buğday, 350 dönüm arpa ve 80 dönüm mercimek ekimi yapılmıştı. Beyazıt'ta buğdayın kodu⁵⁴ 100, arpanın 10, ekmeçin okkası 5-12, et 25, şeker 100, petrol 60 kuruştı.

51 BCA., 030-10-0-0/69-454-35, s. 1.

52 BCA., 030-10-0-0/69-454-37, s. 1-2.

53 Buğday ve arpalarda oluşabilen sürme ve rastık hastalıkları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. "Buğday ve Arpa Hastalıkları", *Zirai Mücadele Teknik ve Talimatları*, <https://bku.tarimorman.gov.tr>. Son erişim tarihi. 27.04.2022.

54 Genelde Doğu Anadolu bölgesinde kullanılan yerel ağızda kot ya da god diye anılan ağırlık-hacim ölçü birimidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Taşkın, *age.*, s. 63.

1930 Ocak ayının ilk haftasında Diyarbakır piyasasında satış gören gıda, tahıl ve diğer ürünlerin fiyatları ise şu şekildeydi: Yerli un 11 kuruş, buğday 6, arpa 4, mısır 6, ak darı 3, karışık 5, kızıl darı 2, beyaz nohut 7, siyah nohut 5 kuruş ve 50 cm?, mercimek 14, burçak 5, susam 19, keten tohumu 17, ham bulgur 8, işlenmiş buğur 9, döğme 10, pirinç 21, kuru üzüm 1: 23 kuruş, kuru üzüm 2: 18 kuruş, Malatya eşbabiyesi (Kuru kayısı) (aşma) 22, Harput eşbabiyesi 18, kuru fasulye 18, patates 10, kabuklu ceviz 1.000 adedi 140, ceviz içi 40, Antep fıstığı 160, tatlı badem içi 80, acı badem içi 22, Kilis zeytin yağı 80, iç yağı 50, terbiyeli Dirik zeytin tanesi 30, adi zeytin 16, Ayvalık 80, bal 60, üzüm pekmezi 1. kalite 15, üzüm pekmezi 2 kalite 12, şekerli tahin helvası 65, üzüm pestili 1. kalite 25, üzüm pestili 2. kalite 18, sade yağ 120-125, pestil sucuğu 1. kalite 55, pestil sucuğu 2. kalite 45, Anason 1. kalite 60, Anason 2. kalite 18, balmumu 80, kitre 18, mazı 33, antuf? 12, pamuk 50 cm 52 kuruş, ham barsak 35, ay yıldız markalı gaz sandığı 1150, çiçek markalı gaz sandığı 1150, deve markalı gaz sandığı 1090 kuruş, ipek 1 kg 1.400, kesme şeker 1 kg 60 kuruş, toz şeker 1 kg 55 kuruş, 1 kg kahve 160, 1 kg çay 325 kuruş, 1 kg Antep sabunu 65-70 kuruş, 1 kg ekmek 8, 1.000 adet banya 10, 1 kg soğan 5, koyun eti 50, çepit⁵⁵ 45, sığır 33, kavurma 90, pastırma 90, kaşar peyniri 165, yerli tuzlu peynir 105, süt 18, yoğurt 18, 100 adet yumurta 140, 1 kg tuz 17, kömür 4, 50 cm odun 1 kuruştur.⁵⁶

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinden gönderilen 11.02.1930 tarih ve 512/169 numaralı ziraat raporuna göre belirtilen tarihte Muş'ta çok fazla kar yağmış ve ekip-biçme işlemi durmuştu. Muş ve kazalarının piyasa durumu ise Tablo 9'da gösterildiği gibiydi.⁵⁷

55 Yufkadan yapılan, sac üzerinde pişirilen, içine tereyağı veya margarin sürülüp, peynir veya lor konularak dürüm biçiminde yenen hamur işi yiyecek.

56 BCA., Fon Kodu 030-10-0-0/69-454-38, s. 1-5.

57 BCA., Fon Kodu 030-10-0-0/69-454-40, s. 2.

Tablo 9: Muş ve Kazalarının Şubat 1930'da Kuruş Cinsinden Tahıl ve Gıda Fiyat Listesi

Yer	Petrol	Şeker	Kömür	Buğday	Arpa	Ekmek	Et	Yağ
Merkez	75	75	9	8	5	12	25	80
Mutki	80	85	2	12	9	14	30	80
Malazgirt	80	100	5	9	8	10	25	100
Bitmiş	70	50	3,5	9	8	13	31	70
Bulanık	75	100	8	6	5,5	19	25	90
Varto	60	85	-	8	6	10	18	75
Sason	-	100	-	11	-	15	35	95
Çapakçur	70	70	2	10	15	15	30	75
Genç	55	80	5	10	10	10	25	80

Kaynak: BCA., Fon Kodu 030-10-0-0/69-454-40.

Aynı rapora göre Şanlıurfa'da yağmurlar yağmış ve ekin fayda görmüştü. Arpa ve buğday ekimi ise yeniden yapılacaktı Şanlıurfa ve kazalarının tahıl ve gıda ürünlerinin kuruş cinsinden fiyatları Tablo 10'da gösterildiği gibiydi.⁵⁸

Tablo 10: Şanlıurfa ve Kazalarının Şubat 1930 Yılı Tahıl ve Gıda Fiyat Listesi

Yer	Buğday	Arpa	Ekmek	Et	Yağ	Şeker	Petrol	Kömür
Merkez	8	5	12	30	135	65	40	5
Birecik	9	5	13	60	140	60	35	5
Suruç	7	3	9	50	140	43	42	5
Yaylak	8	4	15	50	180	80	45	4
Harran	8	5	12	30	135	65	40	6
Silvan	5	4	10	36	148	76	50	12
Siverek	6	4,5	6,5	27	127	63	42	4
Viranşehir	8	6	12	35	110	55	45	4

Kaynak: BCA., 030-10-0-0/69-454- 40.

Birinci Umûmî Müfettişliğin 09/04/1930 tarih ve 1415/413 numaralı ziraat raporuna göre Nisan yağmurları tam ve zamanında yağmıştı bu durum mahsule olumlu yansımıştı. Bu olumlu durum tahıl mahsulünün piyasasının düşmesine de sebep olmuştu. Diyarbakır'da buğdayın kg fiyatı 8 kuruş, arpanın ise 45 kuruştı. Raporun belirttiğine göre 08/02/1930 tarihinde Elazığ'da saat 07.00-08.00 saatleri arasında bir deprem meydana gelmişti.

Elâzığ merkez nahiyesine bağlı Sarıkamış köyünde dört hane harap olmuş, can kaybı ise olmamıştı. Çeşitli tarihlerde yağın yağmurlar ürünleri olumlu etkilemiş ve hububatın fiyatlarında düşüş meydana getirmişti ayrıca mahrukat, şeker, petrol gibi çeşitli ürünlerin fiyatlarında da düşüş gözlemlenmişti. Şanlıurfa'ya aralık ayında iyi miktarda yağmur yağmıştı. Bazı kazalarda arpa, buğday, bakliyat, kendir, darı, mısır ekimi planlanmıştı. Şanlıurfa merkezinde 19.150, Yaylak kazasında 15.000, Siverek'te 50.300, Viranşehir'de 450 dönüm arpa ve Şanlıurfa şehir merkezinde 9.000, Yaylak'ta 10.000, Harran'da 8.000, Hilvan'da 20.000, Siverek'te 67.500 dönüm buğday ve merkezde 1.000, Yaylak'ta 200, Hilvan'da 5.000, Siverek'te 13.000, Viranşehir'de 140 dönüm mercimek ve Yaylak'ta 5.000, Siverek'te 800, Viranşehir'de 100 dönüm burçak ve Viranşehir'de 30 dönüm nohut ekimi yapılmıştı. Et gibi ihtiyaç duyulan ürünlerin fiyatlarında ise değişiklik olmamıştı. Aynı dönemde Mardin'de ocak ve şubat aylarında kar ve yağmur yağmamış ve ziraat yapılmamıştı. Piyasada ucuzluk vardı. Nisan ayında yağmurlar yağmaya başlamış ve ekinlere olumlu yansımıştı. Van'da ise tahıl ve hayvanlarda hastalık yoktu ve ürünler için iyi denilebilecek yağmurlar yağmıştı. Siirt, Bayezid, Hakkâri vilayetlerinden ise herhangi bir bilgi verilmemişti.⁵⁹

I. Umûmî Müfettişliğin en önemli raporlarından birisi de 1932 yılında hazırlanmıştı. Rapor bölgenin tarım ve meyvecilik durumu ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Aralık ve ocak ayları arasında yaklaşık bir seneyi kapsayan raporda ekinler, elde edilen gelirler ve yağışlar hakkında bilgiler özet şekilde verilmişti. Raporda belirtilene göre Diyarbakır, Urfa, Mardin, Elâzığ ve Muş gibi vilayetlerin fevkalade verimli ve düz ovalarında geniş miktarda hububat ziraatı yapılırdı. Ancak 1931 yılında havaların elverişsizliğinden ve bundan dolayı oluşan kıtlıktan ötürü elde edilen hasılat önemli derecede azalmış Harran ovasının bütün ürünleri zayi olmuştu. Bir senelik yağış miktarı Şanlıurfa'da 220, Diyarbakır'da 216, Elazığ'da 150, Bitlis'te 708, Siirt'te 549 ve Ağrı'da 270 m/m olarak tespit edilmişti. Kuraklığın tahribatından en fazla etkilenen vilayetler ise sıra itibariyle Urfa, Elâzığ ve Diyarbakır'dı. Mayıs ayında Mardin, Siirt ve Ağrı civarında fındık büyüklüğünde düşen doludan bağların yaprak ve filizleriyle badem, elma ve armut gibi bazı meyve ağaçlarının çiçek ve meyveleri zarar görmüştü. Diyarbakır'da en düşük sıcaklık şubat ayında -17 ve en yüksek sıcaklık derecesi temmuz ayında +43 derece kaydedilmişti.⁶⁰

59 BCA., 030-10-0-0/69-454-40., s. 2-5.

60 BCA., 030-10-0-0/69-457-15., s. 1.

Hayvancılık ve tahıl ziraatından sonra bölgenin en önemli üretimini bağcılık ve meyvecilik teşkil ederdi. Mardin, Siirt, Diyarbakır, Urfa ve Elâzığ vilayetlerinde yemeklik ve şaraplık olmak üzere gayet nefis üzüm yetiştirilir ve hasılat miktarı önemli yer tutardı.⁶¹ Yıllık yaş ve kuru üzümün toplam miktarı Şanlıurfa'da 25.653.700, Mardin'de 9.440.000 kg civarındaydı. Mardin, Midyat, Gercüş ve Savur kazalarıyla Diyarbakır vilayetinin Osmaniye kazasında üç seneden beri kuru üzüm imaline önem verilmişti. Bağcılık için önemli yer teşkil eden Osmaniye kazasında sekiz üretici tarafından yapılan yıllık şarap miktarı 6.770 kg olup bunun bir kısmı fiçılarda ve bir kısmı adi küpler içinde elde edilirdi.⁶²

Bayezid vilayetinin yazlık ve kışlık elmalarıyla sarı kırmızı renkteki erikleri, Elâzığ ve Bitlis'in elma ve armutları, Diyarbakır'ın⁶³ şeftalisi, Mardin'in erikleriyle kabuksuz cevizleri, Şanlıurfa'nın narı beğenilirdi. Meyveler genellikle yaş olarak tüketilirdi. Bundan başka Mardin'in Derik kazasında 105.700 ve Siirt'in Fındık nahiyesinde 3.400 kadar zeytin ağacı vardı. Siirt'in zeytin ağaçları tamamen yabancı oldukları halde Derik kazasının ağaçları aşılı bulduklarından taneler iri ve güzeldi. Her iki vilayetin genel zeytin hasılatı tane halinde olarak 38.050 kg olup bunun 55.100 kilosu tazeyim tabii tutularak bundan 5.365 kilo miktarında yağ elde edilirdi. Muş'ta 8.000 ve Siirt'te 300'e yakın fındık ağacı vardı. Bunlardan senede alınan hasılat miktarı 962.300 kilodan ibaretti. Bölge dahilinde önem itibari ile üçüncü derecede zirai sanatlar gelirdi. Bunlardan başlıca ipek böcekçiliği, arıcılık, hayvani yağcılık ve tavukçuluktur. Kozacılık ve tohumculuk özellikle Diyarbakır ve Elâzığ vilayetlerine özel olup 1932 senesinde Diyarbakır'da 344 böcekçi tarafından 2.076 ons tohum açılarak 62.175 yaş koza mahsulü alınmıştı. Elâzığ'da ise sekiz böcekçi tarafından açılan 326 onstan 10.080 kilo yaş koza elde edilmişti. Diyarbakır'da koza mahsulünün azalmasının nedeni ise böceklerde flaşeri, graseri ve pebrine hastalıklarının meydana gelmesiydi. Arıcılık ve tavukçuluk gelişi güzel bir surette yapılırdı. Arıcılıkta fenni kovan ve tavukçulukta suni kuluçka usulü henüz yayılmamıştı. Bölgenin en iyi balı

61 Bk. Adem Özdemir, *Levant Trade Review'e Göre Türkiye'nin İktisadi Yapısı (1911-1931)*, YER-zurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2021, s. 128.

62 BCA., 030-10-0-0/69-457-15., s. 1-2.

63 Diyarbakır'da yetiştirilmekte olan ünlü Diyarbakır karpuzuna raporlarda rastlanılmamaktadır. Hâlbuki Diyarbakır'da Cumhuriyet öncesinde ve sonrasında önemli miktarda karpuz yetiştirilmekteydi. Bk. Özdemir, *age.*, s. 224.

Siirt'in Pervari, Muş, Bitlis, Diyarbakır Kulp ve Mardin'in Cizre kazasında elde edilirdi. Şanlıurfa ve Bayezid vilayetleri hariç olmak bölgede yıllık 353.006 kilo bal ve 47.901 kilo balmumu alınırdu.⁶⁴

Müfettişlik bölgesinin her tarafında çokça bulunan koyun, keçi ve inek sürülerinden üretilen sütün önemli bir kısmı yağ ve peynir üretimine ayrılırdı. Muş, Elâzığ, Urfa ve Diyarbakır'ın Lice ve Silvan kazalarından civar vilayetlere ve dış ülkelere önemli miktarda yağ sevk edilirdi. Bölge dahilindeki ormanların önemli kısmını meşe ve çeşitleri teşkil ederdi. Bunlarla karışık olarak bir de menengiç, çınar, elma, ahlat, söğüt, kavak, dışbudak, akçaağaç, ardıç, fındık, kestane, badem ve ceviz ağaçlarıyla yabancı gül, ılgın, zakkum, katırtırnağı, sommak ve meyan kökü çalıları bulunurdu. Kitre üretilen geven ise her tarafta çokça vardı. Orman hasılatı başlıca palamut, mazı, kitre, çiriş ve salepten ibaretti. Bununla beraber bölge dahilindeki palamutluklar iki senede bir olmak üzere kudret helvası denilen şekerli bir madde tutardı. Palamut yaprakları ile birlikte karışım haline getirilirdi. Koz helvası gibi muhafaza edilen bu maddenin üretimi 20-30 bin kiloya yakındı. Yalnız Muş vilayetinin Çapakçur kazasında yıllık üretim miktarı 7.000 kilo olduğu tahmin edilirdi. Ayrıca Çapakçur halkı tarafından bu maddeden iyi derecede pekmez yapılırdı.⁶⁵

Diyarbakır'da meyve ağaçlarının çoğaltılması için halka fidan dağıtılması ve vilayetin çıplak yerlerinin yavaş yavaş ağaçlandırılması için merkezde mevcut numune fidanlığına ilaveten Kulp ve Silvan kazalarında dahi birer fidanlık tesis edilmiş ve halka meyveli ve meyvesiz olmak üzere 5.150 adet fidan ücretsiz dağıtılmıştı. Ağaçların insan ve hayvanların zarar vermesini önlemek ve çeşitli böceklerle hastalıkların zararından korunması ve meyve ağaçları cinslerinin aşı ile ıslah edilmesi ve ağaç sevgisinin uyandırılması için, vilayet merkeziyle Silvan kazasında birer ağaç koruma cemiyeti teşkil edilmişti. Bununla beraber vilayet bütçesinden Gaziantep'ten getirtilen bir uzman aracılığıyla merkez ve Çermik kazalarında geniş ölçüde mevcut yüz binlerce Menengiç ağaçlarının ıslahı için birkaç seneden beri yapılan aşı çalışmalarına devam edilmiş ve 3.309 adet fıstık aşısı uygulanmıştı. Fıstıkçılık hususunda Çermik köylüleri tarafından 300 ağaç aşılanmıştı. Yapılan teşviklerle neticesinde Silvan, Osmaniye ve Çermik kazalarında meyveli ve meyvesiz olmak üzere 210.546 fidan dikilmişti.⁶⁶

64 BCA., 030-10-0-0/69-457-15., s.2.

65 BCA., 030-10-0-0/69-457-15., s. 3.

66 BCA., 030-10-0-0/69-457-15., s. 3.

1932 senesi Aralık ayından Temmuz ayına kadar yedi aylık süreçte Kulp kazasında 769, Çermik kazasında 209 ve Silvan kazasında 70, toplam 1046 adet yaban domuzu, 4 ayı, 58 tilki, 22 kurt ve 27 sansar kanunların ön verdiği ölçüde usulüyle itlaf edilmişti. Bununla beraber merkez ve Silvan kazalarında zuhur eden tarla farelerine karşı zehirli ilaçlar kullanılmış ve ekinler hasardan kurtarılmıştı. Silvan kazasında ortaya çıkan Fas çekirgeleri ürünlere zarar vermeden tamamen imha edilmiş ve pirinçliklerde her sene görülen yeşil çekirgelerin birinci nesli ile mücadele yapılmıştı.⁶⁷

Gülcülük veya gül yağcılık gibi zirai sanatların geliştirilmesi, hububat ve meyve cinslerinin ıslahına ve ipek böcekçiliği sanatının teşvikine yönelik vilayet halkevinde gül ve çiçek sergisi ile hububat ve meyve sergisi ve koza ve ipek mamulâtı sergisi adlarında üç sergi açılmış ve birinci ve ikinciliği kazananlara para ödülü verilmişti. Diyarbakır'da ilk defa açılan bu gül ve çiçek sergisi memlekette iyi bir intiba bırakmıştı. Gelecek sergiye hazırlık olmak üzere halk tarafından çeşitli gül türleriyle, aşı kalemleri ve nadide çiçek, fide ve tohumlarının ihraç edilmeye başlanmıştı. Elazığ'ın merkez, Pertek, Çemişkezek kazalarında fazla miktarda bulunan sakız ağaçlarının 1.500 adedine Gaziantep'ten getirtilen bir uzman tarafından fıstık aşısı yapılmış ve binde otuz başarıyla sonuçlanmıştı. Amasya, Bursa, Kastamonu, Malatya, Gümüşhane vilayetlerinden çeşitli meyve ağaçlarının tohumlarıyla aşı kalemleri getirtilerek bahçe sahiplerine ücretsiz dağıtılmıştı. Gazi çiftliğinden getirtilen 60 adet pulluk vilayet çiftçilerine dağıtılmış ve kullanma şekli öğretilmişti. Bununla beraber bir adet Maro kalbur makinesiyle Hankendi nahiyesi tohumlukları temizlenmişti. Vilayet fidanlığında 8.000 zerdali, 1.600 badem, 200 nar, 160 aşılı kayısı ve 100 adet gülibrişim akasya, 140.000 dut, 250 baklura, 100 sofraya ve 12.000 adi akasya fidanı yetiştirilmişti.⁶⁸

Şanlıurfa vilayetinin 40 dönümlük fidanlığında 10.000'e yakın fidan yetiştirilmiş ve 1932 senesinde meyveli ve meyvesiz olmak üzere 5.000 fidan halka dağıtılmıştı. Tecrübe için Adana'dan 100 kilo mentana buğdayı ve 25 kilo yulaf getirtilerek ekilmişti. Kuraklıktan yakınan vilayet çiftçilerinin tohumluklarına karşılık, onlara verilmek üzere getirtilen 40.000 liralık paradan 15.000 lira dağıtılmıştı.⁶⁹

67 BCA., 030-10-0-0/69-457-15., s. 4.

68 BCA., 030-10-0-0/69-457-15., s. 4.

69 BCA., 030-10-0-0/69-457-15., s. 3.

Mardin'de 1932 yılında merkez ve Kızıltepe köylerinde 70.110 kilo hastalıklı tohumlar ilaçlanmış ve tohumlukların ıslahı için kalbur makinaları faaliyette bulundurulmuştu. Bağ hastalıklarına karşı uygulanan kükürt onarımı yapılmış ve haşarat ve işleriyle uğraşarak, Fas çekirgesi ile tarla farelerine karşı mücadele edilmişti. Aynı tarihlerde Bayezid ve Muş'ta ürünlere ve bölgeye zarar veren yabancı hayvanlar ile mücadele edilmiş bu mücadele sonucunda 39 domuz, 15 kurt, 1 tilki, 1 çakal, 1 sansar, 150 karga ve 2.000'e yakın fare ve köstebek itlaf edilmişti. Meyveli, meyvesiz olmak üzere 18.360 fidan dikilmiş ve Hakkâri'nin Gevar kazasında sebze yetiştirilmesi için lazım gelen tedbirler alınmıştı.⁷⁰

Aynı rapora göre Siirt'te yılından itibaren yabancı ağaçların ehlileştirilmesine başlanmış ve Siirt civarındaki bağ ve bahçelerde mevcut küçük ağaçlara 4.464 adet göz aşısı ile fıstık aşılanmış ve bunlardan %80'ni tutmuştu. Afyon ziraatına önem veren müfettişlik halka uygulamalı olarak afyon üretimini öğretmeye çalışmış ve merkez kazasında bir fidanlık tesis ettirmişti. Ayrıca arıcılığın ıslahı için fenni kovan ve arıcılık malzemesi sipariş edilmiş ve merkezde fenni kovan imaline başlanmıştı. Harman işlerinin kolaylaştırılması için döğen aletleri getirtilmiş ve faaliyete geçilmişti. Van'da ve Hakkâri vilayetlerinde 1931 yılına kadar Ziraat Vekaletinin teşkilatı olmadığından Birinci Umûmî Müfettişlikten bu vilayetlere birer ziraat memuru tayin etmişti.⁷¹

Müfettişlik raporlarına göre 1932 yılında bölgenin üretim, ithalat ve ihracat değerlerini lira cinsinden gösterir bilgiler Tablo 11, Tablo 12 ve Tablo 13'te verilmiştir.

Tablo 11: İllere Göre I. Umûmî Müfettişlik Bölgesi'nin 1932 Yılı Toplam Üretim, İthalat ve İhracatı

Vilayet	Üretim	İhracat	İthalat
Diyarbakır	3.365.650	1.017.177	924.198
Şanlıurfa	3.679.100	422.600	327.113
Elâzığ	2.230.250	217.549	573.100
Siirt	2.200.000	198.000	108.700
Muş	786.271	29.135	32.500
Van	2.971.172	219.655	111.680

70 BCA., 030-10-0-0/69-457-15., s. 4-5.

71 BCA., 030-10-0-0/69-457-15., s. 4.

Hakkâri	182.352	34.538	74.438
Bayezid	589.168	263.120	312.125
Mardin	3.820.325	197.169	267.017
Birecik	720.887	999.562	374.701
Bitlis	-	985.025	995.899
Toplam	20.545.075 Lira	4.583.530 Lira	4.601.471 Lira

Kaynak: BCA., 030-10-0-0/69-457-15.

Tablo 12: 1932 Yılı Diyarbakır Vilayeti Fiyat Listesi

Cinsi	Miktarı (Kilo)	En Düşük	En Yüksek	Ortalama
Buğday	54.394.922	4,40 Kuruş	3,75 Kuruş	4,00 Kuruş
Arpa	771.642	3,00	3,26	3,10
Akdarı	49.760	-	-	1,80
Küşne	5.625	-	-	6,40
Nohut	35.284	-	-	2,80
Pirinç	41.532	-	-	15,00
Kitre	10.626	-	-	13,33
Ceviz içi	6.779	30,00	24,16	26,66
Mazı	232.514	35,00	10,00	30,00
Antuf	11.420	10,00	6,66	8,33
Badem	67.165	70,00	66,69	69,33
Sade Yağ	594.223	75,00	64,66	74,66
Yün	15.923	24,00	21,66	22,33
Koza	25.146	175,00	132,00	148,00

Kaynak: BCA., 030-10-0-0/69-457-15.

Tablo 13: I.Umûmî Müfettişlik Bölgesinin 1932 Yılı Tahıl ve Gıda Fiyatları

Yer	Buğday (Kilo)	Arpa	Nohut	Mercimek	Pirinç	Ekmek	Et Koyun, Keçi, Sığır	Sade Yağ
Diyarbakır	4,20 Kuruş	3,50	6,0	4,50	22,0	4,0	25,0- 20,0- 18,0	55,0
Mardin	5,0	3,50	5,0	5,0	17,50	8,0	30,0- 25,0- 20,0	55,0
Elâzığ	5,0	3,75	4,50	4,0	22,0	10,0	24,0- 22,0- 18,0	52,0

Siirt	4,50	3,0	7,0	7,0	14,0	9,0	20,0- 16,0- 15,0	54,0
Şanlıurfa	4,0	3,25	5,0	4,0	17,0	9,50	25,0- 20,0- 18,0	75,0
Van	6,0	4,0	15,0	15,0	25,0	8,0	18,0- 12,0- 10,0	60,0
Hakkâri	5,0	3,0	6,0	5,0	35,0	8,0	20,0- 15,0- 10,0	70,0
Muş	5,0	4,0	8,0	7,0	25,0	5,0	27,0- 10,0- 12,0	95,0

Kaynak: BCA., 030-10-0-0/69-457-15.

Müfettişlik bölgesinin üretim ve ihracat maddeleri ise şunlardı. Buğday, arpa, çavdar, darı, mısır, pirinç, haşhaş, mazi, kitre, kereste, av derileri, yün, yapağı, çeşitli cins ham deriler, üzüm, kuru üzüm, kuru kayısı, ceviz ve ceviz içi, keçi kılı, hurda bakır, nohut, mercimek, bulgur, un, bağırsak, iç yağı, koza, ipek böceği tohumu, ipekli mantın (kumaş) ve puşi, koyun, keçi, sığır, top kamçı başı, sade yağı, pestil, badem, zerdali çekirdeği, acı badem, bal, bal mumu, yumurta, ham kendir, ip.⁷²

Bölgeye ithal edilen mallar ise; Manifatura, çuha ve yünlü kumaşlar, sabun, şeker, kahve, çay, kalay ve nişa (amonyak tuzu), teneke, ham bakır, ip ve kenevir, demir kürek, nal, demir çivi, gaz, benzin, deri ve kösele, çuval ve teliz, hırdavat, tuhafiyeye, çeşitli eşya, manda derisi, demir soba sacı, demir levha ve putrel (demir kiriş), tahta çivi, cam, kına, iplik kurşun, çinko ve tuzdu.⁷³

I. Umûmî Müfettişlik bölgesinden yapılan ihracatın bir kısmı ülke içine ve bir kısmı da ülke dışı ülkelere yapılırdı. İthalat ise Mersin limanı, İstanbul ve kısmen de Suriye karayolu ile gelirdi.⁷⁴

Çalışmamızda kullandığımız I. Umûmî Müfettişliğin tarım raporları genel olarak 1928-1932 yılları arasında kapsamaktadır. Belirtilen yıllar Türkiye ekonomisi için bir geçiş sürecini arz etmektedir. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı Umûmî Müfettişliklerin ilkinin ekonomik politikalarını ve çalışmalarını olumsuz yönde etkilemiş olsa da Türkiye'nin güneydoğu bölgesinde bulunan illerinin diğer bölgelere entegre olmasını kısmen de olsa başarmıştı. Bu başarıdan dolayı "Tek Parti" yönetimi tarafından ülkenin

⁷² BCA., 030-10-0-0/69-457-15., s. 10-11.

⁷³ BCA., 030-10-0-0/69-457-15., s. 11.

⁷⁴ BCA., 030-10-0-0/69-457-15., s. 11.

çeşitli bölgelerinde aynı misyonla toplam 5 Umûmî Müfettişlik kurulmuştu. I. Umûmî müfettişlik yetkililerinin sunduğu tarım raporları günümüzde bölgenin tarım ve hayvancılık konusunda ekonomik temellerini atmıştı. Yeni Türk devleti modern tarımın gereklerini ve uygulamalarını müfettişlik müessesesi aracılığıyla bölgeye gönderilen uzmanlar ve modern tarım gereçleri ile sağlamaya çalıştı. Böylece bölgenin Türkiye'ye, Türkiye'nin ise bir bütün halde Dünya'ya entegresini sağlamaya çalıştı. Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 yılında özellikle insan için gerekli gıdalar ve tahıllar konusunda üretimi kendi ülke insanına bile yetmeyen Türkiye 1938 yılına gelindiğinde gerek tarım ürünlerini ihraç eden ülke haline gelmişti⁷⁵. Bu durumun yaşanmasında Umûmî Müfettişliklerin başarısı yadsınamazdı.

Türkiye'de 1923 ile 1930 yılları arası dönemde uygulanan liberal ekonomik model yerini "Büyük Buhran" sonrası planlı ve devletçi ekonomiye bırakmış ve ülke ekonomisi bu şekilde yönetilmişti. Bu dönemde önemli bir müessese olan I. Umûmî Müfettişliğin tarım raporları devletin özellikle Anadolu coğrafyasının güneydoğusuna planlı olarak ekonomik hamleler yapması ve ekonomik politikalar belirlemesi için önemliydi. Bu durumdan ötürü planlı ve devletçi ekonomik sistem ile Umûmî Müfettişliklerin verdiği önemli ekonomik raporlar birbirini tamamlamıştı diyebiliriz. Şüphesiz "Büyük Buhran" Türkiye ekonomisine özellikle tarım temelli ekonomiye ciddi zararlar vermişken Türkiye'nin bu müesseseler yardımıyla tarımda ciddi ilerlemeler kaydetmesi bu bakımdan önemlidir.

I. Umûmî müfettişliğin tarım raporlarını içerik olarak tahıl, gıda, yaşam için gerekli bilgilerin yanı sıra kısmen bölgede yaşanan afetler, devlet yardımları, "Tek Parti" yönetiminin kuruluşu olan Halk Evleri ile ilgili bölgede tarımı geliştirmek ve teşvik etmek amaçlı yaptığı sergiler hakkında bilgi vermişti. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bölge tarımı ile ilgili ayrıntılı bilgiler özellikle müfettişliğin raporlar halinde sunduğu içerikler ilk defa bir çalışmada ayrıntılı ele alınmıştır. 1928 yılında verilen ilk raporlar Osmanlı Türkçesi olup günümüz harflerine aktarılarak verilmeye çalışıldı. Haftalık raporlardan ve Osmanlı Türkçesi raporlarından ayrı olarak aylık, üç aylık ve en son 1932 yılındaki raporlar yıllık şeklinde verilmişti. Bu belgelerden anlaşıldığı kadarıyla devlet müfettişlik müessesesi aracılığıyla bölge halkına iktisadi hayata katılmaları için bir rehber, bir uzman ve bir denetleyici rolüne

75 Savaş Durmuş, N. Kemal Aydemir, "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1938)", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (KAÜİİBFD)*, C 7, S. 12, Kars 2016, s. 155.

bürünmüştü. Değerlendirmemize göre Umûmî Müfettişliklerin bir amacı da özellikle bu bölgedeki kırsal köylü kesimi ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel bütünlüğü içine sokmaktı. Bu bağlamda tarım, ziraat ve benzeri etkinlik ve çalışmalar ile hem bölgenin verimli toprağını daha fazla işlemeyi hem de bölge çiftçisini modern yöntemler ile eğiterek makine kullanımını ve topraktan daha fazla ürün almayı amaçlamıştı. 1929'da gerçekleşen "Büyük Buhan" Rusya dışında tüm dünyayı olumsuz şekilde etkilemişti. Bunun nedeni Rusya'nın korumacı ekonomik modeli tercih etmesiydi. Türkiye'de "Devletçi", "Korumacı" ekonomik modele geçiş yaparak hem denetimi sıkılaştırmış hem de ekonomik krizden en az zararla kurtulmaya çalışmıştı. Tarım temelli ülke ekonomisinde tarım ürünlerinden daha fazla verim almaya çalışan ülke bu durumu ülkenin Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 1927 yılında kurduğu idari bir müessese olan Umûmî Müfettişlik eliyle 1930 yılından itibaren gerçekleştirmeye çalıştı.

Müfettişlik bölgede tarımı ve ziraatı geliştirmek ve artırmak için zararlı yabancı hayvanların itlafları, afetlerde zarar gören çiftçilere tohum ve nakdi yardımlar, Halkevleri ile beraber sergi açılması, bölgenin ağaçlandırılması ve var olan meyve ağaçlarının bakımları ve aşılması bunun için ise bölgeye uzmanlar getirilmesi, Gazi çiftliği gibi yerlerden tarım makineleri sağlanması gibi girişim ve teşvikler sağlanmıştı. Bu girişim ve teşviklerden önemli faydalar elde edilmişti. Örneğin yıllık buğday üretimi 1928 yılında 77.336 ton iken bu durum 1930 yılında 209.633 tona çıkmış ve 1932 yılında ise iklim ve diğer etkenlerden dolayı 169.469 tona düşmüştü. Arpa üretimi 1928 yılında 26.987 ton iken 1932 yılında 59.698 tona yükselmişti çavdar üretimi ise 1928 yılında 9.763 ton iken 1932 yılında 47.373 tona kadar çıkarılmıştı.⁷⁶

I. Umûmî Müfettişlik bölgesinin önemli merkezlerinden Elâzığ şehir merkezinde Ekmek 42, Et 39, Yağ 115, Şeker 80 kuruş iken 1930 yılı Ankara Ticaret Odası verilerine göre Türkiye ortalamasında 1 kg şeker 41,5 kuruş, 1 kg tereyağı 116,5 kuruş, 1 ekme 8 kuruş, 1 kg dana eti 32 kuruş ve 1 kg koyun eti 50 kuruştur. Müfettişlik bölgesi temel ihtiyaçlar noktasında Türkiye ortalamasına yakın bir ortalamaya sahiptir. Bundan dolayı Umûmî Müfettişlik bölgede 2 senede bölgeyi temel ürün fiyatları noktasında Türkiye ortalamasında tuttuğunu söyleyebiliriz.

76 Bk. Güneydoğu, s. 452.

Sonuç

Umûmi Müfettişlikler Türk idari tarihinde XIX. yüzyılda Türk modernleşmesinin önemli bir adımı olan Tanzimat Fermanı'ndan Tek Partili Türkiye'sine yani XX. yüzyıl ortalarına kadar varlığını devam ettiren bir müesseseydi. Değerlendirmemize göre Osmanlı Devleti zamanında kurulan Umûmi Müfettişlikler azınlık ıslahatlarını uygulama temelli bir dış politika-iç politika karışımı müessese iken, Cumhuriyet devrinde kurulan Umûmi Müfettişlikler ülke içinde asayiş ve iktisadi ihtiyaçlar temelli bir iç politika ürünüydü. Gerek Osmanlı'da gerekse Türkiye Cumhuriyeti zamanında kurulduğu dönem itibari ile bir "Modernleşme" zamanına denk gelmişti. Tanzimat'ın ve Cumhuriyet inkılaplarının uygulandığı zamanlarda devletin taşrada böyle bir müesseseye ihtiyaç duyması dikkat çekicidir. İç ve dış politikanın yanı sıra müfettişlikler oluşturulan bölgelerde siyasi huzurun ve iktisadi gelişmenin en önemli uygulayıcısıydılar. Ayrıca belirtmek yerinde olacak ki Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti devleti müfettişlik bölgelerine kendini ispatlamış önemli bürokratlarını göndermişti. Süreç devrin önemli devlet adamları olan Ahmet Vefik Paşa, Cevdet Paşa, Müşir Şakir Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa gibilerle başlamış, Cumhuriyet'in güvenilir ve önemli bürokratları İbrahim Tali Öngören, Hilmi Ergeneli, Abidin Özmen gibi kişiler tarafından devam ettirilmişti.

I. Umûmi Müfettişliğin tarım raporları Cumhuriyet devrinde bölgenin tarım konusunda kalkınmasının temelini oluşturmaktadır. İncelediğimiz raporlarda ve yararlandığımız kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bölgede özellikle tarım ürünlerinde ciddi geri dönüşler elde edilmişti. Bu durum bölgenin tarım ve ziraat tarihi açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Anlaşılan müfettişlik müessesesi bölgede dikkat çekici başarılar elde etmişti. İktisadi açıdan Türkiye'nin diğer bölgelerine denk duruma getirilmeye çalışılan bölgede insanlar emek ve çabalarının karşılığını müfettişliklerin yardımı ve teşvikleri ile almışlardı. Bu durum hem bölge halkına hem de 1929 Dünya Ekonomik Buhranından dolayı maddi açıdan güç durumda olan devlet için faydalıydı.

Bu ve benzeri çalışmalar, raporları diğer kurum ve kuruluşların veri ve değerlendirmeleriyle karşılaştırarak bölgenin iktisadi tarihini daha net ve anlaşılır bir şekilde ortaya çıkarabilir. Tarım konusundan ayrı olarak bölgenin hayvancılık konusu, sosyal faaliyetleri, fuarlar, Atatürk İnkılaplarının ve Tek Parti döneminin sahada birer uygulayıcısı olan Halkevleri'nin Müfettişlik bölgesinde müfettişlik müessesesi ile yaptığı faaliyetler, bölgenin imar faaliyetleri, eğitim faaliyetleri, bölgede toplanılan vergiler ayrı olarak çalışılabilir.

Kaynaklar

Aydın, Mahir, “Hüseyin Hilmi Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/huseyin-hilmi-pasa>. Son Erişim Tarihi, 10.05.2022.

BCA., Fon Kodu, 030- 10-0-0/ Yer No, 69- 454- 30.

BCA., Fon Kodu, 030- 10-0-0/ Yer No, 69- 454- 32.

BCA., Fon Kodu, 030- 10-0-0/ Yer No, 69- 454- 33.

BCA., Fon Kodu, 030- 10-0-0/ Yer No, 69- 454- 34.

BCA., Fon Kodu, 030- 10-0-0/ Yer No, 69- 454- 35.

BCA., Fon Kodu, 030- 10-0-0/ Yer No, 69- 454- 37.

BCA., Fon Kodu, 030- 10-0-0/ Yer No, 69- 454- 38.

BCA., Fon Kodu, 030- 10-0-0/ Yer No, 69- 454- 40.

BCA., Fon Kodu, 030- 10-0-0/ Yer No, 69- 454- 42.

BCA., Fon Kodu, 030- 10-0-0/ Yer No, 69- 454- 7.

BCA., Fon Kodu, 030- 10-0-0/ Yer No, 69- 454- 8.

BCA., Fon Kodu, 030- 10-0-0/ Yer No, 69- 454- 9.

BCA., Fon Kodu, 030-10-0-0/ Yer No, 69- 454- 6.

BCA., Mıntıka Ziraat Vaziyeti Raporu, Fon Kodu, 030-10-0-0/ Yer No 69-457-15.

Burğaç, Murat, *Türkiye’de Umûmî Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umûmî Müfettişliği*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013.

Çelik, Mehmet, *Balkanlar’da Tanzimat: Midhat Paşa’nın Tuna Vilâyeti Valiliği 1864-1868*, Libra Kitap, İstanbul 2010.

Demirtaş, Bahattin, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim ve Öğretim (1923-1938)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 41, Mayıs 2008.

Durmuş, Savaş, N. Kemal Aydemir, “Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1938)”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (KAÜİİBFD)*, C 7, S 12, Kars 2016.

Erdaş, Sadık, “Müfettişlik Raporlarına Göre Birinci Umûmî Müfettişlik

Bölgesinde Tarımsal Faaliyetler (1928-1937),” *Türkiye’de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları, Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019.

Güneydoğu, Birinci Umûmi Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.

Kalafat, Yaşar, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1992.

Karaca, Ali, “Şâkir Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sakir-pasa>. Son Erişim Tarihi, 10.05.2022.

Koca, Hüseyin, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Dönemi, Birinci ve İkinci Umûmi Müfettişlikler (Genel Valilikler) 1927-1947*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi, Konya 1994.

Koç, Bekir, *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa- Tuna Vilayeti Meclisleri ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Koçak, Cemil, *Umûmi Müfettişlikler (1927-1957)*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010.

Köprülü, Orhan Fuat, “Fuad Paşa, Keçecizâde”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fuad-pasa-kececizade>. Son Erişim Tarihi, 10.05.2022.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, TTK Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1984.

Öntuğ, M. Murat, *Ahmed Vefik Paşa’nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Palet Yayınları, Konya 2009.

Özdemir, Adem, *Levant Trade Review’e Göre Türkiye’nin İktisadi Yapısı (1911-1931)*, Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2021.

Taş, Serap, *Umûmi Müfettişlikler*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1997.

Taşkın, Ünal, *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 2005.

Toprak, Zafer, “Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950”, *Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Yurt Yayınları, Ankara 1988.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), Ahval-i Ziraiye ve İktisadiye Raporu, Fon Kodu, 030-10-0-0/ Yer No 69-454-3. Tarih 28.12.1928.

Zirai Mücadele Teknik ve Talimatları, Buğday ve Arpa Hastalıkları. <https://bku.tarimorman.gov.tr>. Son Erişim Tarihi. 27.04.2022.

Cumhuriyet'in Kuruluş Döneminde Sanayi Politikaları ve Sosyal Mühendislik

Murat A. Yülek* - Betül Gür**

Giriş

Bu çalışmanın amacı, 1930'lu yıllarda kurulan Sümerbank fabrikalarının sadece iktisadi gelişme amaçlı birer sanayi politikası ürünü olmadıklarını, aynı zamanda toplumsal ve sosyo-kültürel bir mühendislik aracı olduğunu ortaya koymaktır.

Çalışmaya esas alınan fabrikaların seçiminde dikkat edilen kriterlerin başında söz konusu fabrikaların Sümerbank tarafından 1930'lu yıllarda devletçilik ilkesi çerçevesinde kurulmasına karar verilmiş ve 1930'lar bitmeden faaliyete geçmiş olmaları gelir. İkinci kriter bu fabrikaların Anadolu'nun farklı ve daha az gelişmiş yerlerinde kurulmuş olmalarıdır.

Dolayısıyla araştırma dönemi içinde, 1930'larda bu kriterlere uygun olarak yedi şehirde kurulan fabrikalara ilişkin veri ve bilgiler değerlendirmeye alınmıştır. Bu şehirler Kayseri, Aydın/Nazilli, Konya/Ereğli, Malatya, Zonguldak/Karabük, İzmit ve Bursa'dır.

Konuya ilişkin zengin bir literatür bulunmaktadır. Literatürde genellikle Sümerbank fabrikaları tek tek ya da sektörel olarak ele alınmıştır. Ayrıca genellikle mimari veya sosyolojik odaklı çalışmalar yapılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada, konuya sanayi tesislerinin iktisadi gelişme üzerinden toplumsal ve sosyo-kültürel etkisi sektörel ayırım yapılmaksızın incelenmiş, böylece dönemin sanayisini ve iktisadi gelişimini olabildiğince temsil edebilmesi açısından daha fazla fabrika ile çalışılmıştır. Ayrıca dönemin sanayi politikasının toplumsal dönüşüme etkileri literatürden de faydalanmak suretiyle iktisadi bağlantıları kurularak sınıflandırılmaya çalışılmıştır.

* Prof. Dr., Ostim Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İngilizce İktisat Bölümü, Ankara/Türkiye, murat.yulek@ostimteknik.edu.tr2

** Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İktisat Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, bgur@ticaret.edu.tr

Çalışmada önce sanayileşme kavramı üzerinde durulmuş, sanayileşme ve sanayi politikalarının toplumsal yapıyı dönüştürmedeki rolü ele alınmıştır. İkinci olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ve ilk sanayileşme dönemine ilişkin politikaları ve uygulamaları anlatılmıştır. Son olarak bu ilk sanayileşme dönemindeki politikaların yeni kurulan Türk toplumunun yapısını dönüştürmedeki rolü oluşturulan etki sınıflandırması üzerinden, incelenen fabrikalardan örnekler verilerek açıklanmıştır.

1. Sanayileşme ve Sanayi Politikalarının Sosyal Yapı Üzerine Etkisi

Bir ekonomide iktisadi faaliyetlerin piyasaya yönelik üretilmeye başlanması, modern bilim ve günlük bilginin piyasaya yönelik üretim sürecinde geniş ve sistematik olarak kullanılması, kırsal kesimden göçün artması ve kentleşmenin yaygınlaşması, işletmelerin aile işletmesi olmaktan çok ortaklık ve kamu teşebbüslerine dayalı olması, iş gücünün temel malların üretiminden hizmet üretimine kayması, emek gücü yerine sermayeye dayalı üretimin yaygınlaşması ve yoğunlaşması, yeni sosyal ve mesleki sınıfların ortaya çıkması gibi çeşitli değişimler yeterli düzeyde görülmeye başladığında söz konusu ekonomide sanayileşme meydana gelir.¹ Aynı zamanda bu değişimler artan sanayileşmeden beslenerek ivme kazanır. Ancak bu değişimler sanayileşmenin ortaya çıkışı ve gelişimi sürecinde her ülkede aynı dönemde ve aynı şekilde gerçekleşmez.

Sanayi kavramı, ham maddelerin işlenerek ürün haline getirilmesi süreci olarak tanımlanacak olursa, sanayileşme kavramı da, genellikle üretim tesisi kurmak veya fabrika açmak olarak değerlendirilir. Ancak ham maddelerin işlenerek ürün haline getirilmesi 18. yüzyılın sonlarına doğru başlayan sanayi devriminden önce de gerçekleşmekteydi. Sanayi devriminin asıl ayırt edici özelliği, ham maddelerin işlenmesi sürecine mekanik gücün dahil olmasıdır.² Dolayısıyla sanayi devriminin ortaya çıkmasında başlangıç olarak iktisat tarihçileri arasında devrimci ve evrimci görüşler arasındaki tartışmalar süregelmiştir. Geleneksel düşünce, devrimci görüş çerçevesinde yoğunlaşmaktadır.³

1 Phyllis Deane, *The First Industrial Revolution*, 2. basım, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Cambridge 1975, s. 1-18.

2 Murat Ali-Metehan Yağmur, "Sanayi ve Sanayileşme", *Türkiye Ekonomisi: Kuram-Tarih-Politika*, ed. İrfan Kalaycı, Divan Yayınları, İstanbul 2020, s. 262.

3 Müslime Sözen-Talat Mescioğlu, "Endüstri 4.0'ın İtici Güçlerinin Türkiye ve Çin Üzerindeki Etkileri", *International Journal of Social Inquiry*, C XII, S. 1, Haziran, 2019, s. 293.

Tablo 1. Çeşitli Ülkelerin Sanayileşme Dönemleri

Ülkeler	Take-off Aşaması Dönemi (yaklaşık yıllar)
İngiltere	1783-1802
Fransa	1830-1860
Belçika	1833-1860
Amerika Birleşik Devletleri	1843-1860
Almanya	1850- 1873
İsveç	1868-1890
Japonya	1878-1900
Rusya	1890-1914
Kanada	1896-1914
Arjantin	1935-
Türkiye	1937-
Hindistan	1952-
Çin	1952-

Kaynak: Walt Whitman Rostow, *The Stages of Economic Growth*, 2. basım, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Londra 1971, s. 38.

Örneğin Freyer'e göre⁴ 18. yüzyılın ikinci yarısında dokuma sanayinde başlayan sanayileşme dalgası demir-çelik, ulaştırma, kimya, elektrik, benzin ve atom gücü çağı olmak üzere yedi dalga halinde günümüze uzanmaktadır. Rostow'un⁵ iktisadi kalkınmanın aşamaları teorisinde görülebileceği gibi, İngiltere'de sanayileşmede take-off aşamasını 1783-1802 dönemini sıkıştırarak, sanayi devrimini ani ve hızlı bir değişme olarak kabul eder. Benzer şekilde Fransa'nın 1830-1860, Belçika'nın 1833-1860, Amerika Birleşik Devletleri'nin 1843-1860, Almanya'nın 1850- 1873, İsveç'in 1868-1890, Japonya'nın 1878-1900, Rusya'nın 1890-1914, Kanada'nın 1896-1914 dönemlerinde sanayileştiğini ileri sürer. Bu ülkelerin yanı sıra Arjantin'in 1935, Türkiye'nin 1937, Hindistan'ın 1952 ve Çin'in 1952'de sanayileşme

4 Hans Freyer, *Sanayi Çağı*, 2. basım, çev. Bedia Akarsu-Hüseyin Batuhan, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2018, s. 41-44.

5 Walt Whitman Rostow, *The Stages of Economic Growth*, 2. basım, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Londra 1971, s. 38.

aşamasına geçtiğini ifade eder (Tablo 1). Arnold Toynbee⁶ sanayi devriminin başlangıcını İngiltere’de sanayinin korunması ve sistemin düzenlenmesine ilişkin olarak 1760 yılına tarihlendirir. Nef⁷, 18. ve 19. yüzyıllardaki sanayi devriminin öneminin tamamen abartıldığını ileri sürer. Ona göre 19. yüzyıl İngiliz sanayileşmesinin başarısı, 16. ve 17. yüzyıllardaki sınıai ilişkilere dayandırılmalıdır.⁸ Yülek⁹, sanayileşmeyi 13. yüzyıldan itibaren özellikle zanaat olarak ifade edilebilecek imalat sanayi ürünlerinin ihracatının desteklenmesi şeklindeki politikalara dayandırır. Sanayi politikalarının bu ilk örnekleri, geçen zaman içinde tutarlı ve iyi planlanmış şekilde sürdürülememiş olsa da, birikimli olarak etkileri İngiltere’de ilk sanayi devriminin yaşanmasının yolunu açmıştır.

Günümüz gelişmiş ülkelerinde sanayileşmeyle beraber sosyo-kültürel yapıda da doğal olarak bir değişim kendisini göstermiştir. “Toplumsal yapı” kavramı, sadece sanayi devrimine bağlı kentleşme olgusunu açıklamak için kullanılmaktadır. “Sosyal yapı” ise geçmişten günümüze oluşturulan birbirinden farklı sosyal birliktelik tarzlarını da kapsayan bir kavramdır.¹⁰ Erkal¹¹, sosyal yapıdaki değişmeyi etkileyen faktörleri fiziki çevre, biyolojik faktörler, teknolojik faktörler, göç, maddi ve manevi kültür faktörü, ihtilaller gibi toplumsal hareketler şeklinde açıklar. Bu faktörlerin içinde teknoloji, sanayileşme yoluyla iktisadi büyümeye yol açmaktadır. Üretim artışı, işgücü yapısını ve kentleşmeyi etkilemekte, kırsaldan kente büyük bir göç dalgası ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla sanayi devrimiyle birlikte yeni oluşan kent

6 Arnold Toynbee, *Lectures on the Industrial Revolution of the 18th Century in England*, 2. basım, Rivingtons, London 1887, s. 27, son erişim tarihi: 28.10.2022, https://books.google.com.tr/books?id=iidpAZrget0C&pg=PR3&chl=tr&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q=1760&cf=false

7 John Ulric Nef, “The progress of technology and the growth of large-scale industry in Great Britain 1540-1640”, *The Economic History Review*, C V, S 1, 1934, s. 3-4.

8 Bradley Bowden, “Conflicting Understandings of the Industrial Revolution and Its Consequences: The Founding Figures of British Management History”, *The Palgrave Handbook of Management History*, ed. Bradley Bowden - Jeffrey Muldoon - Antony M. Gould - Adela J. McMurray, Palgrave Macmillan, Cham/İsviçre 2020, s. 435.

9 Murat Ali Yülek, *How Nations Succeed: Manufacturing, Trade, Industrial Policy, and Economic Development*, Palgrave Macmillan, Singapur 2018, s. 44-45.

10 Serkan Güzel, “Sosyal Yapı’ ve ‘Toplumsal Yapı’ Bileşkesinde Sosyo Kültürel Yapı Kavramı”, *Journal of Economy, Culture and Society*, S 34, 2006, s. 93.

11 Mustafa Erkal, “Sosyal Gelişme ve Sosyal Gelişmeye Çağdaş Bir Yaklaşım”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S 31, 1982, s. 317-323.

yaşamının toplumsal yapı kavramı ile açıklanmasında karşılaşılan güçlükler, zamanla sosyo-kültürel yapı kavramını, modern-sanayi toplumlarındaki kentsel yaşamın açıklanabilmesi için daha iyi bir araç haline getirmiştir.¹²

Sezal'a göre¹³ gelişmiş ekonomilerde iktisadi ve sınai gelişme devam ettikçe, bu ekonomilerin toplumsal ve kültürel yapıları da sürekli olarak değişimini sürdürmüştür. Bu nedenle gelişmiş Batı toplumlarının modernleşme süreci kendi iç dinamikleriyle açıklanabilmektedir. Gelişmiş -sanayileşmiş- toplumlarda geleneksel yapıdan modern bir yapıya geçiş, en az dört yüz yıllık bir süre boyunca ve sanayileşmeye paralel olarak neredeyse kendiliğinden gerçekleşmiştir. Jusdanis¹⁴ Batı Avrupa'da 16. yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlayan ve çağdaşı diğer toplumlardan onu ayıran yapısal özellikleri; sınai gelişme, siyasal iktidarın kullanımı üzerine getirilen anayasal kısıtlamalar, sivil bürokrasinin yükselmesi, kent merkezlerinin büyümesi, okuryazarlığın artması, kitlesel eğitimin yaygınlaşması, sekülerlik, benlik duygusunun ortaya çıkması ve işlevsel farklılaşma olarak sıralar.

Mevcut gelişmiş -sanayileşmiş- Batı ekonomilerinin aksine, gelişmekte olan ülkelerde sosyo-kültürel yapının değişmesi, batılı anlamda modernleşmenin gerçekleşmesi farklı bir seyir izler. Sanayileşmenin gerisinde kalan bu ülkelerde sosyo-kültürel yapının değişmesi ve modernleşme kendiliğinden doğal bir trend içinde gerçekleşmez. Sanayileşmiş ekonomilerin etkisiyle, dışsal faktörlerin yoğun itici gücü çerçevesinde ve bu nedenle gelişmiş ülkelere göre daha kısa sürede gerçekleşir. Gelişmekte olan ülkelerin sanayileşmenin gerisinde kalmama konusundaki istekleri, bu ülkelerde sanayinin gelişmesiyle birlikte sosyo-kültürel yapıyı da süratle dönüştürmeye başlar. Sanayi politikaları bu noktada bir nevi sosyal mühendislik aracı olarak işlev görmektedir. Geç sanayileşme geç modernleşmeye yol açmaktadır. Bu nedenle Jusdanis'e göre¹⁵ geç sanayileşen ülkelerde modernleşme, Batı Avrupa örmeğinde olduğu gibi kendiliğinden gerçekleşmeyeceği için merkez bir planlamayla devlet tarafından gerçekleştirilir. Geç sanayileşen ülkelere biri olarak Türkiye de, kuruluş yıllarında sanayileşmeyi olabildiğince yakalamaya çabalarken, uyguladığı sanayi politikaları toplumun kendi iç dinamiklerinden ve zamana yayılan bir şekilde olmaktan ziyade, kısa sürede

12 Güzel, agm., s. 93.

13 İhsan Sezal, *Sosyolojiye Giriş*, Martı Kitap, Ankara 2003, s. 582-583.

14 Gregory Jusdanis, *Belated Modernity and Aesthetic Culture: Inventing National Literature*, Minnesota Üniversitesi Yayınları, Minneapolis 1991, s. 103.

15 Jusdanis, *age.*, s. xiii.

dönüşüm sağlamaya yönelik olmuştur.¹⁶ Rostow¹⁷ İngiltere başta olmak üzere sanayileşmiş Batı Avrupa ülkelerinin iktisadi kalkınma aşamalarını incelediği eserinde, Türkiye'nin sanayileşmeye geçiş -take off- aşamasını 1937 yılına tarihlendirir (Tablo 1). Türkiye'nin bu sanayileşme aşamasına geçişini asker, tüccar ve entelektüel kesimlerin koalişyonunda gerçekleştirilen, 20. yüzyılın başarılı bir örneği olarak ifade eder. Batı Avrupada modernite, Avrupa burjuvazisi ve işçi sınıfı tarafından yönetilen üç yüz yıllık bir sürecin ardından gelmiştir. Türkiye'de ise modernite, sanayileşme ve güçlenen burjuva sınıfının etkisi yerine, devlet tarafından bürokratik süreçlerle gerçekleştirilecekti. Göle¹⁸ bu durumu *piyasa ekonomisi yerine düzen içinde değişim* olarak ifade eder. Ona göre toplumsal yapının modernleşmesinin yolu, *toplumun içindeki grupların çeşitliliğinden değil, sanayi toplumunun birliğinden* ileri gelmektedir. Yülek ve Gür¹⁹, 20. yüzyılın başlarında Türkiye'nin, milliyetçi ideolojilere sahip hükümetlerin ulus inşası ve rejim değişikliği için sosyal mühendislik araçları kullanan ülkelerden biri olduğunu ve bu araçların toplumsal hayatta, dinde, eğitimde, devlet bürokrasisinde ve siyasi hayatta köklü değişikliklerin gerçekleşmesine yönelik olduğunu ileri sürerler. Bu değişiklikler arasında yeni bir alfabe, insanların giyim tarzı, eğitim sistemi ve müfredat, dini sistemin kontrolünün devlet bürokrasisine devredilmesi ve en önemlisi monarşiden parlamenter sisteme rejim değişikliği yer almaktadır. Köker²⁰, ilk sanayileşme dönemi devletçiliğini salt bir iktisadi politika olmayıp, bürokratik-otoriter bir toplumsal ve siyasal örgütlenme tipinin ifadesi olarak görür. Bu bakımdan Kemalist devletçilik iktisadi, kültürel ve siyasal yönleriyle Batı uygarlığı

16 Sezal, *age.*, s. 582-583.

17 Rostow, *age.*, s. 29, 38.

18 Nilüfer Göle, *Mühendisler ve İdeoloji, Öncü Devrimlerden Yenilikçi Seçkinlere*, Metis Yayınları, İstanbul 1998, aktaran Burak Asiliskender, "Cumhuriyet Sonrası Kalkınma Hareketi Olarak Sanayileşme ve Mekansal Değişim", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C VII, S 13, 2008, s. 158; Burak Asiliskender, "Anadolu'da Modern Bir Yaşam Kurmak: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları", *Fabrika'da Barınmak*, der. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009, s. 112.

19 Murat Ali Yülek-Betül Gür, "Industrial Policy and Social Engineering at the Beginning of the Twentieth Century: The Case of Sümerbank Nazilli Textile Factory in Turkey", *Social Evolution & History*, C XXI, S 1, Mart 2022, s. 161, 162; Murat Ali Yülek-Betül Gür, State Management of Regional Industrialization and Modernization in the Early Turkish Republic: The Case of Sümerbank and its Cotton Textiles Plants", *Journal of Management History*, C XXVIII, S 3, Mart 2022, s. 388-408.

20 Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 15. basım, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 218, 219.

standardına göre kavranan muasır medeniyeti devlet eliyle gerçekleştirmeye yönelmiştir. Bu çerçevede devlet hem iktisadi kalkınmayı sağlayacak, hem de topluma Batılı normlara uygun bir kültür verilmesi görevini üstlenmek üzere siyasi ve fikri açıdan düzenleyici olma görevini yerine getirecektir. Böylece yeni kurulan Türk Devleti'nin sanayileşme konusunda devlet öncülüğünde gerçekleşen, sermaye, tüccar, işçi ve çiftçi kesimlerini kucaklayan sanayileşme politikası, sosyo-kültürel yapıyı da kısa sürede dönüştürme işlevi üstlenmiştir. Ahmad'ın ifadesiyle²¹ modernlik, ekonomik ve toplumsal boyutlarıyla birlikte siyaseti ve kültürü de içeren geniş bir bütünlüğü ifade etmekte olup, Yeni Türk Devleti'nin kurucu kadrosu toptan bir siyasi, ekonomik ve sosyal dönüşüm istiyordu. Bunu da *devlet* eliyle ve sanayi politikası yoluyla, daha somut bir ifadeyle *kuracağı fabrikalar* aracılığıyla, yapacaktı.

2. Kuruluş Dönemi Sanayileşme Politikası

Osmanlı devleti, 18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'den kıta Avrupası'na ve ABD'ye yayılan sanayileşmenin farkındaydı. Batı dünyasını yakalamak için sanayileşme ve modernleşme hamlelerine girişti. Bir yandan modernleşme süreci, Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) ile *Batılılaşma* şeklinde ilerlerken, diğer yandan İstanbul ve yakın çevresinde tekstil/dokuma fabrikaları başta olmak üzere çeşitli sanayi tesisleri inşa ediliyordu²² Ancak devlet dağılma dönemindeydi. Savaşlardan yenilgiyle çıkılması kamu harcamalarını arttırırken, gelirlerin düşmesine yol açıyordu. Ayrıca Osmanlı ekonomik hayatında egemen olan provizyonizm ve iç piyasaya yönelik üretim anlayışı, kapitülasyonlarla birleşince sanayi devriminin oldukça gerisinde kalıyordu. Loncalar ise sanayileşmenin gelişmesine karşı bir tutum içinde iç piyasadaki hakimiyetlerini korumaya çalışıyordu.²³ Küçük sanayiye iç piyasada elinde tutan loncaların hakimiyetini ve ayrıcalığını koruyan yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasıyla birlikte liberal ekonomi politikalarının uygulanması mümkün hale gelmiştir. Mevcut kapitülasyonlara, liberalleşmenin artmasıyla birlikte sanayileşmiş Avrupa ülkeleriyle 1838-1841 arasında imzalanan serbest ticaret anlaşmaları da eklenmiştir. Bütün bu faktörler Osmanlı

21 Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Genişletilmiş 5. basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 90.

22 Betül Gür, "19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinin İstanbul'daki İzleri: Geçmişten Günümüze" *Haluk Hoca'nın İzinde Prof. Dr. Ahmet Haluk Dursun'a Armağan*, ed. Ali Satan, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020, s. 201.

23 Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 5. basım, çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 22.

sanayisinin kurulup gelişmesini engellemiş, sanayileşme çabalarının başarısız olmasına yol açmıştır.²⁴

1923 yılı, yeni Türk devleti için hem siyasi hem de iktisadi bakımdan önemli bir yıl olmuştur. Siyasi açıdan yeni bir Türk devleti kurulmuştur. İktisadi açıdan ise bu yeni devletin ekonomi politikası 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında düzenlenen İzmir İktisat Kongresi ile liberal bir doğrultuda belirlenmiştir. Bu noktada Ülken²⁵ Cumhuriyet'in henüz ilan edilmemiş, Lozan Antlaşması'nın imzalanmamış olduğuna dikkat çeker. Şanlı'ya göre²⁶ Kongre'nin, ulusal iktisat politikasını belirlemenin yanı sıra Lozan Antlaşması masasında mutlak bağımsız bir devlet imajı uyandırmak işlevi de olmuştur. İnan,²⁷ İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923 adlı eserinde kongreye katılan iktisadi grupların çiftçi, sanayici, tüccar ve işçi kesimlerinin taleplerinden ve Misak-ı İktisadi kararlarından bahseder.

Atatürk'ün 1923 Nisan'ında Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ana ilkeleriyle ilgili açıklamasının iktisadi bölümü, Kongre kararlarının bir özeti gibiydi. 1920'lerdeki hükümet programlarının iktisadi bölümleri de geniş ölçüde Kongre kararlarına dayandırılıyordu. 1925 yılında aşarın kaldırılması, 1926 yılında taşınmaz mallar hakkında son derece az sınırlanmış bir özel mülkiyet hukukunun getirilmesi, ticaret kredisinin sağlanması için 1924 yılında İş Bankası'nın ve sanayi kredisinin sağlanması için 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankasının kurulması, 1927 yılında yeni bir Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkarılması, İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararların uygulamaya konulmasıyla ilgili önemli örneklerdir.²⁸

Tablo 2. Sanayi ve Maadin Bankası'na Devredilen ve Babka Tarafından Kurulan

24 Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*, 4. basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 20; Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol, Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, 1580-1850*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 149-150.

25 Yüksel Ülken, *1923'ten 1993'e Cumhuriyet Ekonomisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1994, s. 40.

26 Bahar Şanlı, *Sanayileşme Stratejileri ve Türkiye*, Işıklı Yayınları, İstanbul 1997, s. 58.

27 İnan, Ayşe, Afet, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 15.

28 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s. 138-139.

Fabrikalar

1925 yılında Osmanlı'dan Devredilen Fabrikalar (1925)	
1.	Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası (Basmahane)
2.	Hereke İpekli ve Yünlü Dokuma Fabrikaları
3.	Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası
4.	Feshane Yünlü Dokuma Fabrikası İplik
Sanayi ve Maadin Bankası'nın Hisse Devralmak veya Sermaye Koyarak Şirketlere Ortak Olmak Şeklinde Kurduğu Fabrikalar (1925-1932)	
1.	Ankara Milli Mensucat Anonim Şirketi
2.	Aksaray Azmi Milli Un Fabrikası Türk Anonim Şirketi
3.	Eskişehir Lületaşlı Türk Anonim Şirketi
4.	Isparta İplik Fabrikası Türk Anonim Şirketi
5.	İstanbul Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi
6.	İzmir Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi
7.	Kayseri Bünyan Halı İpliği Türk Anonim Şirketi
8.	Kütahya Çini İşleri Türk Anonim Şirketi
9.	Kilimli Kömür Madenleri Türk Anonim Şirket
10.	Malatya Elektrik Fabrikası Türk Anonim Şirketi
11.	Maraş Çeltik Fabrikası Türk Anonim Şirketi
12.	Tosya Çeltik Fabrikası Türk Anonim Şirketi
13.	Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi
14.	Trabzon Limanı İnhisarı Türk Anonim Şirket
15.	Uşak Şeker Fabrikası Türk Anonim Şirketi
16.	Yalvaç Ticaret ve Sanayi Türk Anonim Şirketi

Kaynak: İbrahim Erdal, "Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası", *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 2, son erişim tarihi: 20.04.2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-sanayi-ve-maadin-bankasi/>

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, Ticaret Bakanlığı'ndan devraldığı ve sermaye katılımı ile işletmesine ortak olduğu kuruluşların beklenen oranda üretim-pazar dengesini kuramaması, girdiler ile işletmelerin modernizasyonu ve diğer giderleri arasındaki farkın açılmasından dolayı elinde bulunan

işletmeleri azaltmak veya tasfiye etmek zorunda kalmıştır. Devlet, 1932 yılında kapatılan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası ile kazanılan devlet işletmeciliği tecrübesini kullanarak, kapatılan bankanın işletmelerini Sümerbank ve Devlet Sanayi Ofisi üzerinden işleterek sürdürmüştür (Tablo 2).²⁹

Savaş sonrası yeniden inşa süreciyle ve izlenen iktisadi politikaların da etkisiyle 1923-1929 döneminde sanayinin büyüme hızı yıllık ortalama %10'a ulaşmıştır. Ancak yine de sanayi sektörünün gayri safi milli hasıla içindeki payı %11 düzeyinde kalmıştır. Gıda, deri ve dokuma sektörlerinin toplam sanayi sektörü içindeki payı 1913'te %88 iken 1927'de %87 olmuştur. 1923-1929 döneminde, toplam hasılanın %46'sını oluşturan tarım kesiminin ortalama büyümesi ise %8,9 olarak gerçekleşmiştir. Netice itibarıyla, Cumhuriyet'in ilk yıllarında sanayileşmeye yönelik politikalar benimsenmiştir. Ancak yerli bir burjuva sınıfı kısmen doğmaya başlasa da, hem sermaye eksikliğinden hem de Lozan Antlaşması'nın sınırlayıcı etkilerinden dolayı anlamlı bir sanayileşme gerçekleştirilememiştir.³⁰ Dolayısıyla 1920'li yılların sonuna gelindiğinde, Cumhuriyet'in ilk yıllarına göre olumlu görünen bu tablo, ekonominin ciddi sıkıntılardan bütünüyle kurtulduğu anlamına gelmiyordu. Ülke halâ çok yoksuldu. Ayrıca halkın beklentileri de yükselmişti. Sanayide sağlanan teşviklerden beklenen yatırım atılımı elde edilememiştir. Ülkenin piyasaya yönelik ihtiyaçları artarken, sanayi ürünleri ithalatı hızlanmıştı. Dönemin sonunda ihracat ithalatı karşılayacak düzeyde artmamıştı. Lozan'da geri bırakılan Osmanlı borç taksitlerinin de vadesi gelmişti. Ödemeler dengesi ve bütçe dengesinin sağlanması zorlaşmaya başlamıştı. Yine de hükümet bütçe denkliliğini korumaya çalışıyordu. 1929 Dünya İktisadi Krizi'nin etkileri de hissedilmeye başlayınca, bütün bu şartlar altında 1930'lu yıllarda devletin direkt olarak müdahaleciliğine ihtiyaç duyulmuştu.³¹

Devletçi sanayileşme politikasının felsefesi *Kadro Dergisi* tarafından savunulmuştur. Kadrocular benimsenen bu devletçi politikayı Türk Devrimi'nin kendine özgü ideolojisi çerçevesinde tanımlarlar. Milli bir bakış açısıyla, dönemin ve şartların getirdiği geçici bir zorunluluk olarak ifade ederler.³² 1929 Dünya İktisadi Krizi'yle birlikte gümrük tarifelerinin

29 İbrahim Erdal, "Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası", *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 2, son erişim tarihi: 20.04.2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-sanayi-ve-maadin-bankasi/>

30 Yülek-Yağmur, *age.*, s. 273.

31 Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, 2. basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s. 72.

32 Şevket Süreyya Aydemir, "Programlı Devletçilik", *Kadro*, Kasım 1934, s. 5-13; Vedat Nedim

yükselti olarak korumacı politikaların uygulanmaya başlandığı 1930'lu yıllarda uygulanan devletçi iktisat politikası ne Batı'nın kapitalizmine bir alternatiftir, ne de Sovyetler Birliği'nin komünizmine benzemektedir. Uygulanmasına karar verilen "devletçilik", özel sektörün devlet eliyle güçlendirilmesine yönelik geçici bir iktisat politikası aracı olarak görülmüştür.³³ Bu doğrultuda Atatürk tarafından tarifi yapılan devletçilik 10 Mayıs 1931 tarihinde CHP programına, 5 Şubat 1937'de ise Anayasanın 2. maddesine konulmuştur.³⁴ Bu tanımla uyumlu olarak, Türkiye'nin bu ilk sanayileşme döneminde çerçevesi Atatürk tarafından çizilen devletçiliğin üç temel ilkesi vardır:³⁵

- a) Devletçiliğin sınai işletme kurup işletmesinin amaç değil, geçici bir zorunluk olarak kabul edilmesi,
- b) Sadece sanayiye kapsayan kısmi bir politika olması,
- c) Devletin doğrudan yatırım yaptığı tüm alanların özel teşebbüse de açık tutulmuş olması.

Devletçilik uygulaması özel kesimi güçlendirici tedbirlerin alındığı 1932-1934, devlet müdahaleciliğinin sanayiye yönelik olarak hazırlanan mikro nitelikli planların hazırlanması biçimini alarak genişlediği 1935-1937, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle 2. Sanayi Planı'nın uygulanmadığı ve devletçiliğin önemini kaybolduğu 1938 yılı olarak ayrılabilir.³⁶

Özel sektörü finanse etmek üzere 1925'te kurulmuş olan Sanayi ve Maadin Bankası'nın sanayi işletmeciliği ve bankacılık fonksiyonları birbirinden ayrılarak 1932 yılında Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası kurulmuştur. Daha sonra bu iki kuruluşun görevleri verilerek, Birinci Sanayi Planı'nı finanse etmek üzere 1933 yılında Sümerbank kurulmuştur.³⁷ Devletçilik uygulaması çerçevesinde kurulan diğer devlet bankası ise 1935'tarihli Etibank'tır. İki banka da özellikle tekstil, madencilik ve metalurji sanayilerini desteklemekle görevliydi. Her ikisi de resmi olarak mevduat bankaları olsalar da, temel amaçları finansal tasarrufları

Tör, "Devletçilik Yolunda Aydınlık", *Kadro*, Kasım 1933, s. 13-19.

33 Seriy Sezen, *Devletçilikten Özelleştirmeye Türkiye'de Planlama*, TODAİE Yayınları, Ankara 1999, s. 153.

34 İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, s. 15.

35 Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye*, 2. basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 355-357.

36 Betül Gür, "Sanayi Planlarının Hazırlanmasına Temel Teşkil Eden Raporlar", *Öneri: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C VII, S 25, 2006, s. 213.

37 Mustafa Ögüt Yazman, *Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, Tisa Yayınları, Ankara 1974, s. 56-57.

sanayileşmeyi ve kalkınmayı sağlamak yolunda kullanarak, daha ziyade bir kalkınma bankacılığı yapmaktı.³⁸

Tablo 3. Sümerbank'ın Tek Başına Kurduğu Fabrikalar

	Sanayi Kolları	Fabrika Adı	Temel Atma Tarihi	Faaliyete Geçiş Tarihi
1	Pamuklu dokuma	Bakırköy Bez Fabrikası*	Mayıs 1934	Ağustos 1934
2	Pamuklu dokuma	Kayseri Pamuklu Dokuma Fabrikası	Mayıs 1934	Eylül 1935
3	Pamuklu dokuma	Konya/Ereğli Bez Fabrikası	Ekim 1934	Nisan 1937
4	Pamuklu dokuma	Aydın/Nazilli Basma Fabrikası	Ağustos 1935	Ekim 1937
5	Pamuklu dokuma	Malatya Bez Fabrikası	Mayıs 1937	Aralık 1939
6	Yünlü dokuma	Bursa Merinos Fabrikası	Kasım 1935	Şubat 1938
7	Demir-Çelik	Zonguldak/Karabük Demir ve Çelik Fabrikası	Nisan 1937	Eylül 1939
8	Kağıt ve Selüloz	İzmit Birinci Kağıt Fabrikası	Ağustos 1934	Kasım 1936
9	Kağıt ve Selüloz	İzmit İkinci Kağıt Fabrikası	Kasım 1936	Temmuz 1944
10	Kağıt ve Selüloz	İzmit Kaolin Fabrikası	1937	1941
11	Toprak	İstanbul/Paşabahçe Şişe-Cam Fabrikası	Ağustos 1934	Kasım 1935
12	Kimya	Bursa/Gemlik Suni İpek Fabrikası	Mayıs 1936	Şubat 1938
13	Kimya	İzmit Klor ve Südkostik Fabrikası	Temmuz 1938	Ağustos 1945
14	Kimya	Isparta Gülyağı Fabrikası	-	Mayıs 1935
15	Kimya	Zonguldak Suni Antrasit (sömikok) Fabrikası	Ağustos 1934	1935

* Osmalı'dan devralınan Bakırköy Bez Fabrikası genişletilerek yeniden açılmıştır.

Kaynak: Janset Özen Aytemur, *Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)*, Libra Yayınları, İstanbul 2010, s. 100, 101; Hasan

38 Murat Ali Yülek, "Thinking About a New Industrial Policy Framework for Turkey", *On the Path to High-Income Status: Navigating the Turkish Economy in Unchartered Territories*, ed. Ahmet Faruk Aysan-Hatice Karahan-Nurullah Gür, Palgrave, Londra 2018, s. 290.

Güler, “Türkiye’nin Erken Dönem Sanayileşme Serüveni”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y 4, S 1, Haziran 2011, s. 82; Nadir Yurtoğlu, “Cumhuriyet Döneminin Öncü Bir Sanayi Kuruluşu: İzmit Selüloz ve Kağıt Fabrikaları Müessesesi (1936-1960)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkulâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 60, Bahar 2017, s. 345, 346, 352.

İç piyasada toplum tarafından karşılanması beklenen malların üretilmesi, ana ham maddenin yurt içinde bulunması ve devletin faaliyet yaptığı alanlarda özel sektör girişimciliğinin engellenmemesi ilkelerine dayanılarak hazırlanıp³⁹, 17 Nisan 1934’de uygulanmaya başlanan Birinci Sanayi Planı sünger, gül yağı, altın, petrol, bakır, kükürt, dokuma, kendir, kamgarn, demir, sömükkök, selüloz, kağıt, suni ipek, seramik ve kimya sanayilerinde kurulması planlanan 20 fabrika hakkında raporlardan oluşuyordu. Ayrıca elektrifikasyon sorunun çözümlenmesi, bunun için enerji teşkilatının oluşturulması, bir jeoloji enstitüsünün kurulması ve mesleki eğitim gibi konular da içermekteydi.⁴⁰

Sümerbank bünyesinde, Sanayi ve Maadin Bankası’ndan devralınan işletmelerin dışında Birinci Sanayi Planı’nda yer alan ve Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde kurduğu farklı sektörlerde faaliyetler gösteren fabrikalar vardır (Tablo 3). Bunların arasında Malatya Bez Fabrikası’nı İşbankası ve Ziraat Bankası’yla, Zonguldak Antrasit Fabrikası ve Şişe-Cam Fabrikası’nı İşbankası’yla birlikte kurmuştur. Planın en hızlı uygulanan projeleri kendir dışındaki dokuma sanayisi, sömükkök, şişe-cam ve Etibank tarafından kurulan Keçiborlu kükürt fabrikaları (1935) ile birinci kağıt fabrikasıdır. Gerçekleşme sırası açısından ikinci grubu Karabük Demir-Çelik, Ergani Bakır İzabe, Gemlik Suni İpek, İzmit İkinci Kağıt fabrikaları oluşturur. Bunlara program döneminde başlanmış, ancak 2. Dünya Savaşı öncesinde bitirilebilmiştir.⁴¹

Ekonomik ve sosyal etkileri bakımından, ilk Plan’dan daha geniş kapsamlı olan İkinci Sanayi Planı madencilik, maden kömürü ocakları, bölgesel elektrik santralleri, ev mahrukatı sanayi ve ticareti, toprak sanayi, gıda maddeleri sanayi ve ticareti, kimya sanayi, makine sanayi ve denizcilik alanlarını kapsamaktaydı.⁴² Liman ve deniz taşımacılığının gerektirdiği metal ürünler

39 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, C III, ODTÜ Yayınları, Ankara 1982, s. 189.

40 Ayşe Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972, Ek1: Raporlar, s. 3.

41 Tekeli-İlkin, *age.*, 198; Yenal, *age.*, s. 86;

42 Türk Tarih Kurumu, *Türkiye Cumhuriyeti’nin İkinci Sanayi Planı 1936*, İstanbul 1973, s. 5.

ile askeri amaçlı kullanılmak üzere alüminyum ürünler üretecek fabrikalar kurulması, uçak motoru imaline geçilmesi hedeflenmiştir. Elektrik enerjisi üretimi, ulaştırma konusunda İstanbul limanlarının geliştirilmesi, Trabzon ve Zonguldak'ta yeni limanlar kurulması, İskenderun limanında serbest bölge kurulması ve gemi satın alınmasına dair projeler vardır.⁴³ Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle beraber devletin dar bütçe imkanları içinde bazı işlerin ertelenmesine, bazılarının iptaline karar verilmiştir⁴⁴ Bazı projeler Savaş'ın bitiminden sonra 1950'ye kadar tamamlanmıştır.⁴⁵ İkinci Dünya Savaşı sebebiyle uygulanamayan İkinci Sanayi Planı döneminde gerçekleştirilebilen en önemli tesis ise 1939'da bir İngiliz firması tarafından kurulan Karabük Demir-Çelik Fabrikası'dır.⁴⁶

3. Sosyal Mühendislik Aracı Olarak Sümerbank Sanayi Tesisleri

Yeni Türk devletinin sanayileşmiş ekonomik yapısını inşa etme süreci, aynı zamanda yeni bir toplum inşa etme süreciydi. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması hem siyasi, hem ekonomik hem de toplumsal anlamda yeniden yapılanma sürecinin başlangıç noktasıdır. Özellikle devletçilik ilkesinin hayat bulduğu 1930'lu yıllarda sınıai yatırımlar, ekonomik ve sosyal kalkınma hedefine ulaşmak için olmazsa olmaz bir çağdaşlaşma projesi olarak görülmüştür. Devlet eliyle kurulan bu fabrikalar iktisadi değer üretmenin yanı sıra modernleşme ideolojisinin de uygulama mekanları olmuştur. Devlet, Anadolu'nun çeşitli noktalarına fabrikalar kurarken sadece ekonomiyi canlandırmak için değil, başlattığı çağdaşlaşma projesinin bir parçası olarak kabul ettiği için mekansal ve sosyal ortamların birer örneği olarak yeni yerleşimler de kurmuştur. Fabrikalar çevresinde inşa edilen lojmanlar, kooperatifler, konutlar, okul, hastane, sağlık, kültür ve spor alanları gibi sosyal mekanlar içeren, değişimi hızlandıracak yeni ve modern örnek birer kent modeli oluşmuştur.⁴⁷

Birinci Sanayi Planı kapsamında, 1930'lu yıllar bitmeden faaliyete geçen ilk fabrikalar Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde genellikle dokuma sanayi

43 Nazif Kuyucuklu, *Türkiye İktisadi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1993, s. 307-309.

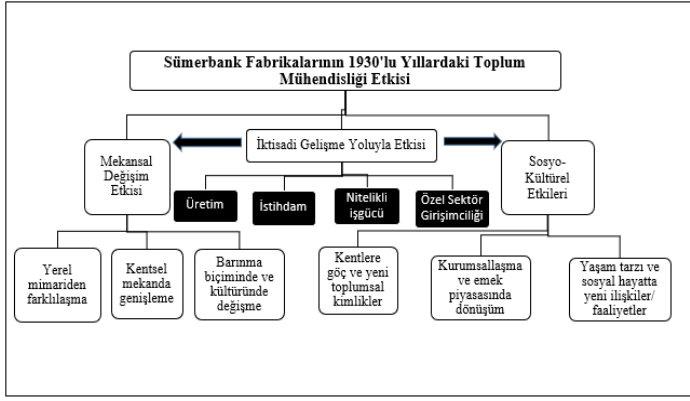
44 Yazman, *age.*, s. 5.

45 Tezel, *age.*, s. 56.

46 İsmet Sabit Barutçugil, *Cumhuriyet'ten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış*, İSO Yayınları, 1989, s. 25.

47 Asiliskender, *agm.*, s. 154.

alanında olmuştur (Tablo 3). Bunlar; Kayseri, Aydın/Nazilli, Ereğli, Bursa, Malatya olarak sıralanabilir. Bu şehirler Anadolu'nun her yerinde, aynı anda inşa edilmeye çalışılan yeni sosyo-kültürel yapının örnekleridir. Arıtan'ın ifadesiyle⁴⁸ Sümerbank'ın bu ilk yerleşkeleri, çok farklı işlevlere hizmet veren çok sayıda yapıyı, aynı anda içermeye ve kendine yeterli kompleks organizasyonlar olma nosyonunu somutlayan ilk örneklerdir. Dolayısıyla Sümerbank fabrikaları da hem bölgesel sanayileşmenin hem de sosyal mühendislik politikalarının merkezi haline durumdaydı. Yeni hükümet, Türk milletini modern bir topluma dönüştürmek için bir sosyal mühendislik politikası yürütmekteydi.⁴⁹

Kaynak: Murat Ali Yülek-Betül Gür, “State Management of Regional Industrialization and Modernization in the Early Turkish Republic: The Case of Sümerbank and Its Cotton Textiles Plants”, *Journal of Management History*, C XXVIII, S 3, s. 388-408; Burak Asiliskender, “Cumhuriyet Sonrası Kalkınma Hareketi Olarak Sanayileşme ve Mekansal Değişim”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C VII, S 13, 2008, s. 159-160’dan yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 1. Sümerbank Fabrikalarının 1930’lu Yıllardaki Toplum Mühendisliği Etkisi

48 Özlem Arıtan, *Kapitalist/Sosyalist Modernleşme Modellerinin Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Biçimlenişine Etkileri-Sümerbank KİT Yerleşkeleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Doktora Tezi, İzmir 2004, s. 100.

49 Yülek-Gür, “Industrial Policy and Social Engineering at the Beginning of the Twentieth Century: The Case of Sümerbank Nazilli Textile Factory in Turkey”, *Social Evolution & History*, C 21, S 1, Mart 2022, s. 162.

Fabrikaların kurulduğu şehirlerde nüfusun, özellikle de şehirleşmenin artması, şehrin büyümesi, nitelikli işgücünün artması, ulaşımın gelişmesi, eğitim, sağlık, spor gibi bazı göstergelerdeki nicel değişimlerin yanı sıra aile yapısının değişimi, giyim tarzı ve sosyal ilişki ve faaliyetlerdeki farklılaşma, sekülerleşme gibi nitel göstergelerle birlikte sanayi politikalarının mekansal ve sosyo-kültürel yapı üzerindeki etkisini değerlendirmek mümkündür (şekil 1).

3.1. İktisadi Etkileri

Cumhuriyet'in kuruluş döneminde üretim ve istihdamın önemli bir kısmı tarım sektörüne dayanıyordu. 1927 Sanayi Sayımı'na göre toplam 65.245 işletmenin 23.332'sinde çalışan sayısı 2 veya 3 kişiydi. Yaklaşık aynı sayıda işletme ise tek kişilikti. Sanayi küçük işletmeler/atölyelerden ibaretti (Tablo 4).⁵⁰

Tablo 4. İşletme ve Çalışan Sayısı (1927 Sanayi Sayımı)

Sektörler	İşletme Sayısı	%	Çalışan Sayısı	%
Maden çıkarma	556	0,8	18.932	7,3
Tarım, evcil hayvanlar, balık, ev ürünleri sanayi	28.439	43,5	110.480	43
Dokuma sanayi	9.353	14,3	48.025	18,7
Ağaç sanayi ve diğer	7.896	12,1	24.264	9,45
Kağıt ve Karton sanayi	348	0,5	27.192	1,0
Maden sanayi, maden işleme ve makine onarımı ve imalatı	14.752	22,6	33.866	13,1
Bina ve inşaat sanayi	2.877	4,41	12.345	4,8
Kimya sanayi	697	1,0	3.107	1,2
Karma sanayi	16	0,02	455	0,1
a.Elektrik sanayi	90	0,1	1.350	0,5
b.Diğer	221	0,3	1.239	0,4
Toplam	65.245	100	256.855	100

Kaynak: Serdar Şahinkaya, "Cumhuriyet'in İlk Sanayi Sayımı 1927: Bir Hesaplaşma Hazırlığı", *Çalışma ve Toplum*, C LX, S 1, 2019, s. 186.

1930'lu yıllarda Sümerbank fabrikalarının kurulduğu şehirler açısından değerlendirildiğinde de benzer durumu görmek mümkündür. İşletmelerin küçük ölçekli olmasının yanı sıra tarımsal yapının ağır bastığı fark edilmektedir (Tablo 5). Bu nedenle Sümerbank'ın kurduğu fabrikaların

⁵⁰ Serdar Şahinkaya, "Cumhuriyet'in İlk Sanayi Sayımı 1927: Bir Hesaplaşma Hazırlığı", *Çalışma ve Toplum*, C LX, S 1, 2019, s. 186.

gerek iktisadi gelişmeye, gerekse sosyo-kültürel dönüşüme önemli bir etkisi olduğu söylenebilir.

Kayseri Bez Fabrikası, ilk yılda 13 milyon metre kumaş üretmişti. Nazilli Fabrikası enerjisini kendi termik santralından karşılıyordu. Açıldığı ilk yıl 133 ton pamuk ipliği ve 198 bin metre pamuklu dokuma üreten fabrika 1940 yılına gelindiğinde 2 bin 625 ton pamuk ipliği, 13 milyon 630 bin metre pamuklu dokuma üretmişti. Ereğli Bez Fabrikası ise 18 bin 400 işçi 329 tezgahla; yılda 35 bin 343 ton iplik ve 6 milyon 350 bin metre bez üretecek kapasiteye sahipti. Fabrika, ihtiyaç duyduğu enerjiyi bünyesindeki termik santralden ve İvriz Hidro elektrik santralinden alıyordu.⁵¹ En önemli sektör olarak dokumacılıkta, 1939'a gelindiğinde 35 bin ton olan toplam pamuklu dokuma arzının % 76'sı yurt içinde üretilmekteydi.⁵²

Tablo 5. 1930'larda Sümerbank fabrikalarının kurulduğu Başlıca Şehirlerde İşletme ve Çalışan Sayısı (1927 Sanayi Sayımı)

Sektörler	Aydın	Bursa	İzmit	Kayseri	Malatya	Zonguldak	Konya
Maden çıkarma	3	58	9	9	-	63	9
Tarım, evcil hayvanlar, balık, ev ürünleri sanayi	589	1265	528	598	430	626	1024
Dokuma sanayi	170	408	111	108	266	84	220
Ağaç sanayi ve diğer	155	145	90	93	154	301	-
Kağıt ve Karton sanayi	1	3	2	4	1	2	4
Maden sanayi, maden işleme ve makine onarımı ve imalatı	235	762	276	259	212	314	594
Bina ve inşaat sanayi	109	132	134	23	1	83	74

51 Yeşim İlgin Eldeş, *Sümerbank Dokuma Fabrikalarının Dönüşümü (1935-2019): Kayseri, Ereğli, Nazilli, Bursa ve Malatya Örnekleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019; Yaşar Semiz-Güngör Toplu, "Cumhuriyet Döneminde Devlet Tarafından Kurulan İlk Sanayi Kuruluşu Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 45, 2019, s. 46.

52 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı: Kökten Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişim*, C II, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 223.

Kimya sanayi	18	14	5	5	36	9	17
Diğer	5	19	5	-	-	6	2
Toplam	1.285	3.209	1.215	1.096	1.039	1.341	2.245

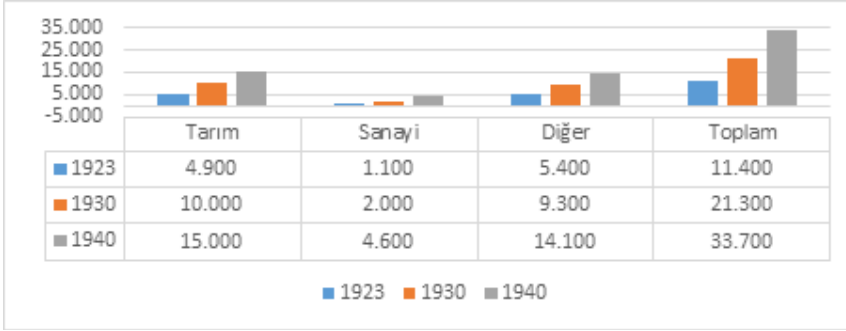
Kaynak: Sanayi Sayımı 1927, Ankara, 1969'dan hesaplayan Serdar Şahinkaya, "Cumhuriyet'in İlk Sanayi Sayımı 1927: Bir Hesaplaşma Hazırlığı", *Çalışma ve Toplum*, C LX, S 1, 2019, s. 199-197.

1930'a kadar gayri safi yurt içi hasılaya en yüksek katkı %104 ile tarımdan sağlansa da, sanayi üretim artışı %84 ile azımsanmayacak düzeydedir. Sanayi üretimdeki artış asıl 1930'lu yıllarda kendisini göstermiştir. 1940'a kadar, sanayileşme hamlesinin yapıldığı bu on yıllık dönemde tarımsal üretim artışı %59 sanayide ise %130 olmuştur (Şekil 2). Kurt'un⁵³ verdiği bazı rakamlara göre, örneğin Kayseri Bez Fabrikası yıllık 30 bin metre kumaş ve 3000 işçi kapasiteliydi. Nazilli Basma Fabrikası yıllık 20 bin metre kumaş ve 2000 işçi kapasiteli, Ereğli Fabrikası yıllık 800 ton iplik ve 800 işçi kapasiteli, Malatya Bez ve İplik Fabrikası yıllık 3 milyon metre kumaş ve 800 ton iplik kapasiteliydi. İzmit Birinci Kağıt Fabrikası ise ülkede ilk kez gazete ve sair kağıtları üretmeye başlamıştı. 1936 yılında 3.959 ton olarak üretilen diğer kağıtların üretim miktarı 1940'da 8858 tona, 1939 yılında ilk kez 553 ton olarak üretilen gazete kağıdı üretim miktarı ise 627 tona yükselmiştir.⁵⁴ Malatya Bez Fabrikası tamamlandığında 3.500 kişilik bir istihdam sağlaması planlanmıştır. O tarihlerde şehir nüfusunun 90.503 kişiden oluştuğu düşünüldüğünde, yaratılan istihdamın büyüklüğü anlaşılabilir. Çalışanların aileleri ve yan sanayi kollarının gelişmesi dikkate alındığında fabrikanın sağladığı katkının çok daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵

53 Durmuş Kurt, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Sosyo Ekonomik Yapısı*, Yıldız Kitaplar, İstanbul 2015, s. 145, 146.

54 Nadir Yurtoğlu, "Cumhuriyet Döneminin Öncü Bir Sanayi Kuruluşu: İzmit Selüloz ve Kağıt Fabrikaları Müessesesi (1936-1960)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 60, Bahar 2017, s. 357,

55 Sezen Karabulut-Umut Karabulut, "Erken Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu Bölgesini Kalkındırmaya Yönelik Bir Girişim: Malatya Bez ve İplik Fabrikası TAŞ'ın Kuruluşu", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C V, S 1, 2016, s. 75.

Kaynak: Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, 2. basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s. 50.

Şekil 2. İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (1923-1940) (1968=100, milyon TL)

Tarımın ekonomideki payı yüksek olduğu için tarımsal istihdam daha yüksektir. Ancak söz konusu Sümerbank fabrikaları büyük ölçekli işletmeleri ve istihdam kapasiteleri de mevcut küçük ölçekli işletme yapısından çok daha fazla istihdam sağlıyordu. Örneğin 1939'da Kayseri Bez Fabrikası'nda 2631, Nazilli Basma Fabrikası'nda 2225, Ereğli Bez Fabrikası'nda 1173 işçi çalışıyordu.⁵⁶ Dolayısıyla 1930'ların ortalarından itibaren bu fabrikaların faaliyete geçmesiyle birlikte ülke genelinde, sanayide de istihdam artışı olmuştur. 1945 yılında 1935'e göre istihdam %11 düşmüş, sanayide ise %6 artmıştır (Tablo 6).

Tablo 6. Sektörel İstihdam (15+ yaş) (bin kişi)

Sektörler / Yıllar	1935	1945
Tarım	5.578	4.949
Sanayi	546	577

* 1927 sayımında yaş ayrımı yoktur.

Kaynak: Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), *Atatürk'ün Doğumunun 100.*

Yıldönümüne Rakamlarla ve Fotoğraflarla Kalkınan Türkiye, Ankara 1981, s. 185.

Beşeri sermayenin bir ülkenin üretim faktörlerinin başında olduğunun bilinci içinde, 1933 tarihli Sümerbank Kanunu ile⁵⁷ (2. Maddesinin D fıkrası) Sümerbank'a mühendis ve uzman yetiştirmek için yurt içinde ve yurt

⁵⁶ Aytemur, *age.*, s. 210.

⁵⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30-18-1-2/81-107-9.

dışında okul açma, yurt dışına öğrenci gönderme yetkisi verilmiştir. Böylece Sümerbank fabrikalarında istihdam edilmek üzere yurt dışına yüksek öğrenim görmeleri için öğrenci gönderilmiş, yurt içinde ve Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve İsviçre gibi ülkelerde farklı sanayi kuruluşlarında staj olanakları sağlanmış, uzman kadroların yetişmesine çalışılmış ve bu öğrencilerin durumları aynı özenle takip edilmiştir.⁵⁸ Kayseri, Nazilli, Bursa, Ereğli, Malatya gibi şehirlerde kurulan bu fabrikalar, yetiştirdiği işçi ve memurlar ile Türkiye Cumhuriyeti'nin farklı noktalarında istihdam alanı yaratarak, özel sektör girişimciliğini teşvik etmişlerdir. Böylece Sümerbank fabrikaları, özellikle dokuma alanında yetişen yüksek nitelikli insan sermayesi sayesinde 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde özel sektörün sadece bölgesel anlamda değil ülke genelinde de sektörün gelişmesinde önemli rol oynayan üst düzey yöneticilerin yetişmesini sağlamıştır. Bu beşeri sermaye, ilerleyen yıllarda ülkenin farklı sektörlerinde büyük ölçekli özel sektör işletmeleri kurmak ve yönetmek için aranan isimler haline gelmiştir.⁵⁹ Ayrıca bu fabrikalar buldukları bölgelerde özel sektör girişimciliğini teşvik etmiştir. Örneğin Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın yörede faaliyete geçmesinden sonra demire bağlı sanayi kolu gelişmiştir. Fabrikanın üretime geçmesinden sonra, demir sanayine dayanan küçük işletmeler şehrin çeşitli yerlerinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Ham maddesini bu fabrikadan alan özel sektör işletmeleri, satın aldıkları demiri gelen talepler doğrultusunda işleyip, piyasaya süren hadde hanelerdir. Böylece fabrikada üretilen yarı mamul ve sac gibi tam mamullere dayalı yan sanayiler gelişmiştir. Ayrıca yarı mamul adı verilen kütük demiri inşaat demirine çeviren özel hadde haneler de kurulmaya başlanmıştır.⁶⁰ Bursa eski bir Osmanlı başkenti olması nedeniyle iktisadi ve sosyal hayatı diğer Anadolu şehirlerine göre daha canlıydı. Ancak Bursa'da da kurulan fabrikalar benzer şekilde iktisadi hayatın tarımdan sanayiye geçişini sağlarken, yakın çevresinde ve kentin genelinde yeni sanayi kuruluşlarının açılmasına öncülük etmiştir.⁶¹

58 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30-18-1-2/35-26-11.

59 Sinem İnce, *Türkiye'nin Tekstil Sektörünü Kuran Sümerbanklılar Bir Okudular Bin Dokudular*, Türkiye Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası, İstanbul 2016; Yeşim Ilgın Eldeş, *age.*, s. 31.

60 Hasan Cebecik, *Türkiye'nin Sanayileşmesi Sürecinde Ağır Sanayii Kuruluşu Olarak Karabük Demir ve Çelik Fabrikası 1937-1995*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 90, 91.

61 Melek Akçadoğan, *Cumhuriyet Dönemi İşçi Yerleşkeleri ve Lojman Alanlarının Kente Olan Etkileri: Zonguldak Örneği*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 40.

3.2. Sosyo-Kültürel Etkileri

Geleneksel kent merkezinin dışında kurulan Sümerbank fabrikalarının etrafında yeni bir yerleşim düzeni ve şehir merkezi yapılanması ortaya çıkmıştır. Fabrikaların kurulmasında mali, teknik ve planlama açısından başta Rusya olmak üzere İngiltere ve Almanya gibi ülkelerden destek alınmıştır. Söz konusu fabrikalar birer fabrika binası olmanın ötesinde, içerdiği lojmanlar ve sosyal tesisler ile çalışanları için birer yuva, market ve sinemadan tiyatroya, yüzme şampiyonalarına kadar birçok kültürel etkinlik yapılan ve eğitimler verilen çeşitli mekanları içeren kent modelleri olarak inşa edilmiştir. 1930 sonrasında devlet merkezli sanayileşme yapılanması, bu nitelikleri itibarıyla Anadolu'da kentleşme sürecini ve özellikle konut üretimini etkilemiştir. Modern, konforlu, altyapı sistemleri olan, üst sınıfta olmanın sembolü olara görülen, çatılı, planlı, düzenli, apartman tipi, bahçeli, peyzajlı, lüks olarak nitelendirilebilecek bu binalar, Cumhuriyet'in genel kent mimari anlayışını da etkilemiştir.⁶² Yerel mimariden farklı bir biçimde ilk modern toplu konutları bu fabrikalar vesilesiyle görmek mümkündür. Örneğin Nazilli'de 1000 kişilik 264 konut, 350 bekar işçi odası, Ereğli'de 149 konut, Kayseri'de apartman şeklinde konutlar yapılmıştır.⁶³ 1938 yılında Merinos fabrikasının açılması, Bursa'da kırsal kesimden kente göçü arttırmış, bölgede yeni konut alanları doğmuştur. İki-üç katlı, bahçeli modernist tarzda konutlar inşa edilmiştir. İzmit'te Kâğıt Fabrikası'nın lojmanları şehrin ilk toplu yerleşim örneklerinden biridir. Şehir merkezinde fabrikaya ait 1934-1936 döneminde inşa edilen iki adet lojman grubu vardı.⁶⁴ Malatya'da ilk toplu konut uygulaması olan işçi ve memur lojmanları da yerel kimlik ve ihtiyaçlar çerçevesinde bahçeli ve müstakildi. Fabrikada yemekhane, kreş, sosyal merkez, itfaiye, ambarlar, su kulesi, spor alanları, memur evleri, tamirhane ve dokuma fabrikası bulunmaktaydı. Ayrıca ilkokul, poliklinik, revir, kreş, bekar odaları, sinema, lokal, kütüphane ve yüzme havuzu gibi sosyal donatılar mevcuttu.⁶⁵ İzmit Birinci Kağıt Fabrikası yerleşkesi 1930'larda inşasına başlanan ve kentin gelişim sürecinden sonraki on yıllarda ilaveten dört kâğıt fabrikası, kaolin fabrikası, klor ve sudkostik fabrikaları,

62 Burak Asiliskender-Ahsen Özsoy, "Cumhuriyet Sonrası Kayseri'de Modernleşme: Mekansal ve Toplumsal Değişim", *itüdergisi/a: Mimarlık, Planlama, Tasarım*, C IX, S 1, Mart 2010, s. 35.

63 Yülek-Gür, "State Management of Regional Industrialization and Modernization...", s. 402.

64 Akçadoğan, *age*, s. 40, 43, 44.

65 Nezir Kızılkaya, "Malatya'yı Kent Yapan Kurum; Sümerbank", Mayıs 2020, son erişim tarihi: 05.09.2022, <https://malatyahaber.com/nezir-kizilkaya/malatya-yi-kent-yapan-kurum-sumerbank>

lojmanları, çıraklık okulu, ilköğretim okulu, spor salonu, hastane ve bunu gibi sosyal tesisleri, kıyı-demiryolu ve karayolu ilişkisiyle önemli bir yere sahipti. Fabrika öncü bir sanayi kuruluşu, aynı zamanda diğerleri gibi işçi mahallesi, memur evleri, okulu, sinema ve tiyatro olarak kullanılan kantini, elli yataklı hastanesi ve çıraklık okulu ile bir diğer modernleşme örneğiydi.⁶⁶

Tablo 7. Şehirleşme, Kentsel ve Kırsal Nüfus

Yıllar	Toplam	Şehir nüfusu	Kırsal nüfus	Toplam Nüfus İçindeki Payı (%)	
				Şehir	Kırsal
1927	13.648	3.305	10.342	24,2	75,8
1935	16.158	3.802	12.355	23,5	76,5
1940	17.820	4.346	13.474	24,3	75,6

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *Genel Nüfus Sayımı 2000: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, Ankara 2003, s. 46.

Sanayileşmeyle beraber ortaya çıkan iktisadi büyüme, nüfusu topraktan kopararak sanayinin kurulduğu bölgelere göçe yönlendirmiştir. Kırdan kente göç kentleşmeyi arttırmış, kentlerde yeni bir sosyal ve mekansal düzenlemeyi mecbur kılmıştır. Farklı mimarinin yanı sıra Sümerbank fabrikaları şehrin genişlemesini de sağlamıştır (Tablo 7). Örneğin Karabük Demir-Çelik Fabrikası'yla birlikte bölge, nüfus yerleşmesi bakımından hareketlenmeye başlamıştır. Fabrikaların yapımında çalışacak yerli ve yabancı personelin ikameti için Sümerbank tarafından inşa ettirilen Yenişehir ismi verilen mesken sitesi bulunmaktadır. 1938 ve 1939 yıllarında nüfusu 2300'lere varan bu yerleşim birimi kasaba görünümünü kazandığı için belediye olmuştur. Öte yandan fabrikanın kurulmasından önceki yıllarda kurulmuş bulunan demiryolu istasyonunun etkisiyle de bir hareketlilik yaşanmış, ancak istasyon çevresindeki bölgelerde plansız bir kentleşme görülmüştür. Buna karşın demir-çelik fabrikasının kurulmasına paralel olarak, fabrikalarda çalışacak olan personel için ve daha ziyade meskene yönelik oluşturulan Yenişehir mahallesi planlı şehirleşmeyi sağlayarak şehre modern bir kent görünümü sağlamıştır. 300 kişilik bir sinema binası, gençlik ve kulüpleri, halkevi, Arı Parkı (havuzlu bahçe), çocuk bahçeleri, tenis, voleybol ve futbol sahaları, yüzme havuzu, lokantalar, atış poligonu, halkevi, kreş, 800 öğrenci için ilk ve ortaokullar, bir yatılı çırak okulu, 100 yataklı ve tam teçhizatlı hastane,

⁶⁶ Nihan Konak, *Yeniden İşlevlendirme Kapsamında Bir Endüstriyel Miras Örneği Olan Seka Kâğıt Müzesi'nin İç Mekân Analizi*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2019, s. 100, 101.

ekonoma adı verilen kooperatif ve lojmanlardan oluşuyordu. Lojmanlar, yüz evler, dere evler, otuz sekiz evler gibi değişik tiplerde, üst düzey çalışanlar, işçiler ve misafirler için dizayn edilmiş işçi pavyonları şeklindeydi.⁶⁷ Bu fabrikaların bulunduğu, konutların yapıldığı yerlerde zaman içinde şehirleşmenin gelişmesiyle birlikte, günümüzde dahi genellikle bu fabrikalardan isimlerini almak suretiyle, Sümer Mahallesi isimli yerleşim yerleri bulunmaktadır.⁶⁸

Bu fabrikalar direkt olarak şehir halkının hayatına altyapı yatırımları yoluyla da dokunmuştur. Modern toplumlarda olduğu gibi ulaşım, elektrik ve su gibi altyapı yatırımlarından halkın faydalanmasına imkan sağlamışlardır. Örneğin 1934 yılında *Kömür yolu* olarak adlandırılan demir yolu yapılıncaya kadar Karabük'ün Ankara ile bağlantısını sağlayan bir yolu yoktur. Bu demir yolu hattının Zonguldak yönünde bağlantısı Karabük-Çatalağzı kısmı 1936'da, Zonguldak bağlantısı 1937'de işletmeye açılarak, yörenin şehirle bağlantısı sağlanmıştır.⁶⁹ Bir başka örnek ise Nazilli Basma Fabrikası ile şehri birbirine bağlayacak bir demiryolunun yapımı düşüncesi neticesinde *Gıdı Gıdı* ismi verilen bir demir yolu hattının inşa edilmesidir. Kentin içinden başlayıp fabrikada sona eren bir hatta hareket eden bu tren, ham madde ve malzemelerin taşınması ile işçi ve memurların gelip gidebilmeleri için gün içinde pek çok sefer yapmaktaydı. Günde 10-100 sefer yapacak olan tren ortalama 1700-1800 insan taşıyacaktı. Zamanla Nazilli'nin simgesi haline gelen bu tren, Nazilli halkının şehir merkezine ulaşımında da etkin bir rol oynamıştır. Bu sayede trenden yalnızca işçiler değil lojmanda oturan işçilerin yakınları ve tüm Nazilli halkı da istifade etmiştir.⁷⁰ Bir başka örnek ise Nazilli'deki fabrikanın elektrik ve su santrallerinin bulunmasıdır. Fabrika, bir dönem hem kendi elektrik ihtiyacını hem de Nazilli'nin elektrik ihtiyacını kendi bünyesindeki bu elektrik santraliyle sağlamıştır. Benzer şekilde Bursa Merinos Fabrikası'nda, Zonguldak'ta Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nda, İzmir Kağıt Fabrikası'nda bulunan elektrik santralleri Bursa ve Karabük'ün elektrik ihtiyacının büyük bir bölümünü karşılamıştır.⁷¹

Gerek kırsaldan kentlere gerekse başka şehirlerden fabrikaların bulunduğu

67 Akçadoğan, *age.*, s. 53, 54; Cebecik, *age.*, s. 9, 60.

68 Yülek-Gür, "State Management of Regional Industrialization and Modernization...", s. 403.

69 Cebecik, *age.*, s. 72.

70 Hulusi Doğan, *Sanayinin Musikisinden Bilginin Türküsüne*, Detay Yayıncılık, Ankara 2007, s. 134.

71 Akçadoğan, *age.*, s. 40; Büşra Bigat, *Kuruluşu ve İlk Yıllarında Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2017, s. 21; Cebecik, *age.*, s. 61; Konak, *age.*, s. 103.

yerlere göçen farklı kimliklerdeki insanlar birbirleriyle modern Batılı yaşam tarzı ortak paydasında bütünleşmeye başlamışlardır. Döneme ilişkin göç istatistiği bulunmamakla beraber, bu konuda Karabük'le ilgili bir örnek verilebilir. Cebecik'in⁷² aktardığına göre 1938-1939'da, Karabük merkez nüfusunun %90'ını dışarıdan göçmüştü. Bu *modern* kentlerin birer modeli olarak kurulan fabrikalar; bünyelerinde inşa edilen konutlar ve kültür tesisleri aracılığıyla çalışanlara, ailelerine ve buldukları kentte yaşayanlara kimliklerinin yeniden yapılanmasına imkân veren mekansal ve sosyal ortamlar sunmuştur. Türkiye modernleşmesini özgün kılan bu yapılanma ile mekansal ve toplumsal değişimin ortaya çıktığı söylenebilir.⁷³ Konak'ın aktardığına göre İzmit Kağıt Fabrikası'nda da üretimdeki artış ve tesisin büyümesi İzmit'i potansiyel göç merkezi haline getirmiştir. Fabrikanın kuruluşundan beş yıl gibi kısa bir süre sonra %56'ya varan bir nüfus artışı söz konusudur. Benzer bir örnek Malatya üzerinden verilebilir. Malatya şehrinin o güne kadar gördüğü en büyük yatırım olan fabrika, o yıllara kadar bir kasaba görünümünde olan Malatya'ya yeni bir kimlik kazandırmış, ekonomik ve sosyal olarak büyük bir dinamizm getirmiştir. Zira fabrikanın üretime başladığı yıllardaki en büyük sorun, ilkbaharın gelmesiyle işçilerin tarlalarına dönmesi, Fabrika'da çalışacak işçi bulma sorunuydu. Dolayısıyla ilk zamanlar merkez ve yakın çevreden gençler bu fabrikada neredeyse zorunlu olarak çalıştırılmış, sonradan hapishanelerden getirilen 350 mahkumun fabrikada çalışmaya başlamasıyla üretim aksamamıştır. Sonradan özellikle Batı ve Orta Anadolu'dan getirilen usta ve işçilerle sorun ortadan kalkmıştır. Bu göçün sonucunda da diğer örneklerde olduğu gibi Malatya'nın ekonomik ve sosyal yapısı kaçınılmaz olarak etkilenmişti.⁷⁴

Kurulan fabrikalar, yarattığı istihdam yanında işçi ve mühendis yetiştiren bir sanayi mektebiydi. Bina ve lojmanlarıyla modern birer mimari örneği; okul, kütüphane ve konferans salonlarıyla bir kültür merkezi; sinema, tiyatro, konserlerle bir sanat merkezi; hastaneleriyle, eczaneleriyle, laboratuvarlarıyla bir sağlık merkezi; futbol, voleybol, tenis, boks, güreş, atletizm imkanları ile bir spor kulübüydü. 1930'lu yıllarda elektrikle aydınlatılan şehirler haline gelen bu yerleşkelerde halkın ve işçilerin beraberce kullanabildikleri lokaller, misafirhaneler, yüzme havuzları, tenis kortları ve eğlence alanları bu fabrikaları, modern toplum yaşamı ve ilişkilerini yöre halklarına tanıtan

72 Karabulut-Karabulut, agm., s. 74.

73 Asiliskender-Özsoy, agm. s. 35, 36.

74 Kızılkaya, agm., s. 103.

ve yaşatan birer model oluşturuyordu. Halk batılı yaşam tarzını ve beşeri ilişkilere dair birçok yeniliği bu fabrikalar sayesinde yaşıyordu. Yöre halkı, fabrika sahalarında betonarme, içinde suyu, tuvaleti ve hatta elektriği bulunan evlerde oturmuş, örtülü masalarda porselen tabaklar, çatal ve kaşık kullanarak müzik eşliğinde yemek yemeye başlamıştı. Okuma-yazma öğrenmiş, sinema, tiyatro, müzik, resim gibi sanat dallarını, futbol, voleybol, basketbol, boks, atletizm gibi spor dallarını tanımıştı. Küçük çocuklar kreşten diğer kademelere kadar iyi bir eğitim imkanına kavuşmuştu. Mesleki eğitimler kadar, okuma-yazmadan ilkökula, çeşitli düzeylerde eğitimler sağlıyorlardı. Hatta fabrikalar, kurulmadan önce bile kadınların eğitim ve işgücüne katılımları konusunda itici güç olmuştur. Örneğin, Sümerbank basma fabrikalarının kurulacağı yörelerdeki kadınlar, henüz fabrika açılmadan düzenlenen dikiş-nakiş kurslarına katılarak aldıkları eğitim sayesinde fabrikaların kendilerine uygun bölümlerinde çalışma imkanı bulmuştur. Kayseri Bez Fabrikası'nda 250, Nazilli Basma Fabrikası'nda 750, Bursa Merinos Fabrikası'nda 750 kadın işçi istihdam edilmiştir. Ayrıca Kayseri Bez Fabrikası'nda öksüz kızlar için bir pansiyon kurulmuş, bu pansiyonda kalan kızların barınma ve eğitim ihtiyaçları karşılanmış ve fabrikada işçi olarak çalışmalarına imkan sağlanmıştır.⁷⁵ Özellikle dokuma fabrikaları kadın istihdamı açısından önemliydi. Örneğin Kayseri Fabrikası faaliyete ilk geçtiği anda yaklaşık 2.500 erkek, 400 kadın işçi istihdam edilmiştir.⁷⁶ Görüldüğü üzere kadınlarla erkekler beraber çalışmaya ve ortak bir yaşam sürmeye başlamışlardır. Kadınlar emek piyasasının, iş yaşamının birer parçası haline gelmişti.

Fabrika komplekslerinin içindeki her tür sportif alt yapı, yarışmalar ve kulüplere örnek olarak profesyonel bir futbol takımına dönüşen Nazilli Sümerbank Futbol takımı verilebilir. Fabrika'nın sahnesinde ünlü tiyatro oyuncularını da yetiştirmiştir. Nazilli Fabrikası'na özgü bir uygulama olan Sümer Halkevi, sergilediği biçki-dikiş kurslarında birçok genç kıza meslek sahibi yapmış, köylülerin sorunlarıyla ilgilenmiş, köylere ilaç ve sağlık elemanı göndererek hastaların tedavisini sağlamıştır. Belli aralıklarla, ürettikleri kumaşlardan halka bedava dağıtmıştır. Devletin sanayileşme politikasının toplumsal bir amacı da olduğunu, 1939 yılında Rize Valisi'nin Başbakanlığa bir yazı göndererek halkın giyim kuşam konusunda eksiklerine dikkat

75 *Ekonomik Forum Dergisi*, "Cumhuriyetin Sanayi Okulu: Sümerbank", S 266, 2016, s. 100-105; Kaya, agm., s. 415.

76 Semiz-Toplu, agm., s. 46.

çekmesi ve çağdaş kıyafetler giyebilmeleri için aynı destek istemesi örneğinde de görmek mümkündür⁷⁷

Nazilli Basma Fabrikası ilk kooperatifçilik örneği olarak Ekonoma, isimli örgütü kurmuştur. Kayseri’de ise Ekonoma’nın dışında farklı bir uygulama görülmektedir. Fabrika yerleşkesi içinde ihaleyle şehirden daha ucuza satış yapacak bir kasap ve manava yer verilmiştir. Yine Kayseri Fabrikası’nda bir atlı arabayla evlere sabah saatlerinde ekmek, süt ve yaz aylarında buz dağıtımı yapılmıştır. Evlerin diğer günlük gereksinimlerinin karşılanmasında da kullanılan bu yöntem, Cumhuriyet’in Anadolu’da yaymaya çalıştığı çağdaş yaşam tarzının küçük ve sempatik bir örneğidir.⁷⁸

Başta Sovyetler Birliği olmak üzere İngiltere ve Almanya’nın planlama ve iktisadi destekleriyle ortaya çıkan fabrikalarda yapılar gerek lojman gerekse işletme binaları bakımından yerli mimariden farklı özelliklerdeydi. Fabrikalar mevcut şehir merkezlerinin dışında kurulduğundan şehirler de genişlemekteydi. Batılı tarzdaki konutlar yeni kültürel değerleri ve yeni toplumsal ilişki biçimlerini ortaya çıkarmaktaydı. Ailenin yapısı değişiyordu. Bir yandan çekirdek aile yapısı ortaya çıkarken diğer yandan aile fertlerinin aile ve toplum içindeki rolleri değişmeye başlıyordu. Fabrikaların sağladığı imkanlar olarak eğitim, sosyal, kültürel, sanatsal donatılar açısından bakıldığında, bu faaliyetler sadece fabrika kompleksi içinde, fabrika çalışanlarını ve ailelerini kapsamıyordu. Bütün bu organizasyonlar şehir halkına açıldı ve fabrika kompleksinin dışında, şehrin çeşitli mekanlarında da gerçekleştiriliyordu. Dolayısıyla yaşam tarzı, sosyal ilişkiler ve faaliyetler çeşitlenip Batılı tarza dönüşürken, fabrikaların üretim kapasitesi arttıkça Anadolu’nun birçok şehirden fabrikaların kurulduğu kentlere göçler oluyordu. Bu göç hem farklı yörelere ait kültürlerin biraraya gelerek farklı sosyo-kültürel değerlerin ortaya çıkmasına yol açıyordu, hem de göçün yönü kırsaldan kentlere doğru olduğu için toplumsal yapıyı kentleşme ve kent

77 Ali Asgar Eren-Serkan Tuna “Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Beslenme, Giyim, Kreş ve Okul Olanakları (1935-1950)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 63, 2018, s. 188, 189; Güneş Günver, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm Bir Kasaba ve Bir Fabrika: Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası”, 6. *Uluslararası Atatürk Kongresi*, 12-16 Kasım 2008, Ankara 2007, s. 950-971; Nuro Bahadır, “Kayıp Sınıfın Peşinde: Anadolu’da Sınıf Oluşumu ve Modernleşme”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C LXX, S 3, 2015, s. 541-570; Eldeş, *age.*, s. 42.

78 Bigat, *age.*, s. 189; Eren-Tuna, *agm.*, s. 180; Yülek-Gür, “State Management of Regional Industrialization and Modernization”, s. 402.

kültürü şeklinde dönüştürüyordu. Şehirlerde artık *yerli halk* ve *ötekiler* vardı. Ancak burada bir çatışma söz konusu değildir. *Öteki* kavramı, başka şehirden gelenlerin göç ettikleri yerlerdeki farklı kültürlerinden kaynaklanmıyordu. Bilakis fabrikalara çalışmak için diğer şehirlerden gelenler, mevcut kendi yerel kimliklerini –elbette bütünüyle unutmak veya geride bırakmak biçiminde değil ama- dışarıda bırakıyorlar ve çalıştıkları fabrikaların adıyla anılan *yeni kimlikler* ortaya çıkarmış oluyorlardı. Ayrıca Batılı yeni toplumsal hayat tarzı daha kurumsal olmak anlamına da geliyordu. Kurumsallaşma kendisini en çok çalışma hayatında hissettiriyordu. Kadınlar artık işgücünün bir parçasıydı. Bu aynı zamanda kadınların eğitim-öğretime de dahil olmasını sağlıyordu.⁷⁹ Örneğin Malatya Bez Fabrikası'yla ilgili olarak 19 Nisan 1940 tarihli Fırat Gazetesi'nde, fabrikanın üretim ve istihdamın yanısıra şehre bir dinamizm getirdiği, fabrikanın açılışından sonra yayınlanan gelişmelere yer verilmiş ve eğlencenin birbirini tamamlayan iki unsur olması nedeniyle fabrikanın kente sağladığı dinamizme dikkat çekilmiştir.⁸⁰ Malatya'nın ilk pastanesi Malatya Bez Fabrikası kompleksi içinde açılmıştır. Bando, kreş, farklı spor dallarında faaliyetler, işçi lokali, stadyum, hatta ilk duş tesisatının olduğu banyolar bile burada yapılmıştır. Fabrika'da şehir kütüphanesinden daha nitelikli bir kütüphane bulunmaktaydı. Uzman doktor kadrosu ile birçok ameliyatın yapılabilirdiği donanımlı bir hastanesi de vardı. Şehrin ilk itfaiye teşkilatı Fabrika bünyesinde kurulmuştu. Fabrika'nın sosyal tesisleri arasında yüzme havuzları vardı ve Malatya yüzme havuzu yarışlara, balolara ve kayısı şenliklerine ev sahipliği yapıyordu. Bursa, Kayseri, Nazilli ve Ereğli'de olduğu gibi sosyal tesisler yalnızca Sümerbank mensuplarına değil, yerel halka da hizmet vermiştir.⁸¹ Sümerbank lokallerindeki veya şehrin farklı yerlerinde yapılan kutlamalar, balolar, konserler, film gösterimleri, tiyatro, futbol müsabakaları, sergiler vb. sosyal etkinlikler fabrikaların bulunduğu bölgenin sosyal hayatına canlılık getirirken, kültürel veya dini motifler nedeniyle daha geri planda ve sosyal hayatın dışında kalan kadın, sekülerleşen ve dinamikleşen sosyal hayatın içine girmiştir.⁸²

79 Asiliskender, agm., s. 159-160.

80 Karabulut-Karabulut, agm., s. 75.

81 Akçadoğan, *age.*, s. 43; Kızılkaya, agm.; Eldeş, *age.*, s. 59.

82 Nurol, agm., s. 548, 549; Yülek-Gür, "State Management of Regional Industrialization and Modernization...", s. 403.

Sonuç

1923'te yeni kurulan Türk Devleti'nin yönetici kadroları, gerek iç nedenler, gerekse dünya ekonomisinde ortaya çıkan konjonktür gereğince ekonomi politikasını daha müdahaleci bir yöne çevirmiştir. Siyasi açıdan bağımsız bir devlet olmanın ötesinde iktisadi bağımsızlığı da en az onun kadar önemsemiş ve Cumhuriyet'in ilanından hemen önce ekonomi politikasını belirlemek üzere İzmir İktisat Kongre'sini düzenlemiştir. Politik iktisadi açıdan bakıldığında, siyasi ve iktisadi değişimlere eşlik eden üçüncü sac ayağı toplumun sosyo-kültürel yapısındaki değişimlerdir. 1930'lu yıllarda devlet merkezli ve sanayi politikalarının birer araç olduğu bu sosyo-kültürel dönüşüm dikkat çekicidir. Devleti temsilen fabrikaları kurup işletmek üzere kurulan Sümerbank, sanayi politikaları gereğince fabrikalar kurarken, bu fabrikalar hem iktisadi gelişmeyi sağlamış hem de toplumsal bir mühendislik vazifesi görmüştür.

Sümerbank fabrikaları yarattığı iktisadi etkiler, sağladıkları imkanlar, çok yönlü politikası, fiziki ve sosyal imkanlarla yeni kurulan Türk Devleti'nin yaratmayı hedeflediği Batı modernleşmesini yaşantısına yansıtmış, iyi eğitilmiş ve seküler bir insan tipolojini, modern şehirleri ve toplumsal ilişkileri ortaya koymada başarılı bir aktör olmuştur.

Anadolu'nun geri kalmış şehirlerinde kurulmuş bu fabrikalar; tarımla uğraşan, eğitim ve sağlık hizmetlerinden yoksun, yoksul halkın iktisadi refahını ve yaşam tarzını derinden etkilemiştir. Bu etkiyi sadece söz konusu dönemin toplum yapısı için düşünmek yeterli değildir. Gelecek kuşaklar üzerinde de etkisini gösterecek bir toplumsal mühendislik örneğidir.

Kaynaklar

Ahmad, Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Genişletilmiş 5. basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

Akçadoğan, Melek, *Cumhuriyet Dönemi İşçi Yerleşkeleri ve Lojman Alanlarının Kente Olan Etkileri: Zonguldak Örneği*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Arıtan, Özlem, *Kapitalist/Sosyalist Modernleşme Modellerinin Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Biçimlenişine Etkileri-Sümerbank KİT Yerleşkeleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2004.

Asiliskender, Burak, “Anadolu’da Modern Bir Yaşam Kurmak: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları”, *Fabrika’da Barınmak*, der. Ali Cengizkan, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009.

Asiliskender, Burak, “Cumhuriyet Sonrası Kalkınma Hareketi Olarak Sanayileşme ve Mekansal Değişim”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C VII, S 13, 2008.

Asiliskender, Burak-Özsoy, Ahsen, “Cumhuriyet Sonrası Kayseri’de Modernleşme: Mekansal ve Toplumsal Değişim”, *itüdergisi/a: Mimarlık, Planlama, Tasarım*, C IX, S 1, Mart 2010.

Aydemir, Şevket Süreyya, “Programlı Devletçilik”, *Kadro*, Kasım 1934.

Aytemur, Janset Özen, *Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)*, Libra Yayınları, İstanbul 2010.

Bahadır, Nuro, “Kayıp Sınıfın Peşinde: Anadolu’da Sınıf Oluşumu ve Modernleşme”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C LXX, S 3, 2015.

Barutçugil, İsmet Sabit, *Cumhuriyet’ten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış*, İSO Yayınları, 1989.

Bigat, Büşra, *Kuruluşu ve İlk Yıllarında Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2017.

Bowden, Bradley, “Conflicting Understandings of the Industrial Revolution and Its Consequences: The Founding Figures of British Management History”, *The Palgrave Handbook of Management History*, ed. Bradley Bowden-Jeffrey Muldoon-Antony M. Gould-Adela J. McMurray, Palgrave Macmillan, Cham/İsviçre 2020.

Cebecik, Hasan, *Türkiye'nin Sanayileşmesi Sürecinde Ağır Sanayii Kuruluşu Olarak Karabük Demir ve Çelik Fabrikası 1937-1995*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30-18-1-2/35-26-11.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30-18-1-2/81-107-9.

Deane, Phyllis, *The First Industrial Revolution*, 2. basım, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Cambridge 1975.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıldönümünde Rakamlarla ve Fotoğraflarla Kalkınan Türkiye*, Ankara 1981.

Doğan, Hulusi, *Sanayinin Musikisinden Bilginin Türksüne*, Detay Yayıncılık, Ankara 2007.

Ekonomik Forum Dergisi, “Cumhuriyetin Sanayi Okulu: Sümerbank”, S 266, 2016.

Eldeş, Yeşim Ilgın, *Sümerbank Dokuma Fabrikalarının Dönüşümü (1935-2019): Kayseri, Ereğli, Nazilli, Bursa ve Malatya Örnekleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Eren, Ali Asgar-Tuna, Serkan, “Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Beslenme, Giyim, Kreş ve Okul Olanakları (1935-1950)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 63, 2018.

Erkal, Mustafa, “Sosyal Gelişme ve Sosyal Gelişmeye Çağdaş Bir Yaklaşım”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S 31, 1982.

Freyer, Hans, *Sanayi Çağı*, 2. basım, çev. Bedia Akarsu-Hüseyin Batuhan, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2018.

Güler, Hasan, “Türkiye’nin Erken Dönem Sanayileşme Serüveni”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 4, S 1, Haziran 2011.

Günver, Güneş, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm Bir Kasaba ve Bir Fabrika: Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası”, *6. Uluslararası Atatürk Kongresi*, 12-16 Kasım 2008, Ankara 2007.

Gür, Betül, “19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinin İstanbul’daki İzleri: Geçmişten Günümüze” *Haluk Hoca’nın İzinde Prof. Dr. Ahmet Haluk Dursun’a Armağan*, ed. Ali Satan, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.

Gür, Betül, “Sanayi Planlarının Hazırlanmasına Temel Teşkil Eden Raporlar”, *Öneri: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C VII, S 25, 2006.

Güzel, Serkan, “Sosyal Yapı’ ve ‘Toplumsal Yapı’ Bileşkesinde Sosyo Kültürel Yapı Kavramı”, *Journal of Economy, Culture and Society*, S 34, 2006.

İnan, Ayşe Afet, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972.

İnan, Ayşe Afet, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982.

İnce, Sinem, *Türkiye’nin Tekstil Sektörünü Kuran Sümerbanklılar Bir Okudular Bin Dokudular*, Türkiye Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası, İstanbul 2016.

Jusdanis, Gregory, *Belated Modernity and Aesthetic Culture: Inventing National Literature*, Minnesota Üniversitesi Yayınları, Minneapolis 1991.

Karabulut Sezen-Karabulut, Umut, “Erken Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu Bölgesini Kalkındırmaya Yönelik Bir Girişim: Malatya Bez ve İplik Fabrikası TAŞ’ın Kuruluşu”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C V, S 1, 2016.

Kaya, Mutlu, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Modern Toplum İnşa Sürecinde Sanayi Tesislerinin Rolü”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C XIX, S 2.

Kazgan, Gülten, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*, 4. basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

Kızılkaya, Nezir, “Malatya’yı Kent Yapan Kurum; Sümerbank”, Mayıs 2020, Son Erişim Tarihi: 05.09.2022, <https://malatyahaber.com/nezir-kizilkaya/malatyayi-kent-yapan-kurum-sumerbank>

Konak, Nihan, *Yeniden İşlevlendirme Kapsamında Bir Endüstriyel Miras Örneği Olan Seka Kâğıt Müzesi'nin İç Mekân Analizi*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2019.

Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 15. basım, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

Kurt, Durmuş, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Sosyo Ekonomik Yapısı*, Yıldız Kitaplar, İstanbul 2015.

Kuruç, Bilsay, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye*, 2. basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.

Kuyucuklu, Nazif, *Türkiye İktisadı*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1993.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Balta Limanı'na Giden Yol, Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, 1580-1850*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Nef, John Ulric, "The Progress of Technology and the Growth of Large-Scale Industry in Great Britain 1540-16401", *The Economic History Review*, C V, S 1, 1934.

Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, 2. basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.

Quataert, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 5. basım, çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.

Rostow, Walt Whitman, *The Stages of Economic Growth*, 2. basım, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Londra 1971.

Semiz, Yaşar-Toplu, Güngör, "Cumhuriyet Döneminde Devlet Tarafından Kurulan İlk Sanayi Kuruluşu Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 45, 2019.

Sezal, İhsan, *Sosyolojiye Giriş*, Martı Kitap, Ankara 2003.

Sezen, Seriyeye, *Devletçilikten Özelleştirmeye Türkiye'de Planlama*, TODAİE Yayınları, Ankara 1999.

Sözen, Müslime-Mescioğlu, Talat, "Endüstri 4.0'ın İtici Güçlerinin Türkiye ve Çin Üzerindeki Etkileri", *International Journal of Social Inquiry*, C XII, S 1, Haziran 2019.

Şahinkaya, Serdar, "Cumhuriyet'in İlk Sanayi Sayımı 1927: Bir Hesaplaşma Hazırlığı", *Çalışma ve Toplum*, C LX, S 1, 2019.

Şanlı, Bahar, *Sanayileşme Stratejileri ve Türkiye*, Işıklı Yayınları, İstanbul 1997.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişim*, C II, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, C III, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1982.

Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

Toynbee, Arnold, *Lectures on the Industrial Revolution of the 18th Century in England*, 2. basım, Rivingtons, London 1887, son erişim tarihi: 28.10.2022, https://books.google.com.tr/books?id=iidpAZrget0C&pg=PR3&chl=tr&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q=1760&f=false

Tör, Vedat Nedim, “Devletçilik Yolunda Aydınlık”, *Kadro*, Kasım 1933.

Türk Tarih Kurumu, *Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936*, İstanbul 1973.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *Genel Nüfus Sayımı 2000: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, Ankara 2003.

Ülken, Yüksel, *1923’ten 1993’e Cumhuriyet Ekonomisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1994.

Yazman, Mustafa Ögüt, *Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi*, Tisa Yayınları, Ankara 1974.

Yurtoğlu, Nadir, “Cumhuriyet Döneminin Öncü Bir Sanayi Kuruluşu: İzmit Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları Müessesesi (1936-1960)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 60, Bahar 2017.

Yülek, Murat Ali, “Thinking About a New Industrial Policy Framework for Turkey”, *On the Path to High-Income Status: Navigating the Turkish Economy in Unchartered Territories*, ed. Ahmet Faruk Aysan-Hatice Karahan-Nurullah Gür, Palgrave, Londra 2018.

Yülek, Murat Ali-Gür, Betül, “Industrial Policy and Social Engineering at the Beginning of the Twentieth Century: The Case of Sümerbank Nazilli Textile Factory in Turkey”, *Social Evolution & History*, C XXI, S 1, Mart 2022.

Yülek, Murat Ali-Gür, Betül, “State Management of Regional Industrialization and Modernization in the Early Turkish Republic: The Case of Sümerbank and Its Cotton Textiles Plants”, *Journal of Management History*, C XXVIII, S 3.

Yülek, Murat Ali-Yağmur, Metehan, “Sanayi ve Sanayileşme”, *Türkiye Ekonomisi: Kuram-Tarih-Politika*, ed. İrfan Kalaycı, Divan Yayınları, İstanbul 2020.

Cumhuriyet'in Birinci Yüzyılında Sanayileşmenin Finansmanı

Fikret Kartal*

Giriş

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren serbest girişimciliği kapsayan devletçilik ve liberal politikalar farklı dönemlerde yönetim kademelerinde başat iktisadi düşünce olmasına karşın, uygulamada tüm dönemlerin iktisat politikası karma ekonomi modeli olmuş, bu model içinde konjonktüre ve dış koşullara bağlı olarak devlete değişen büyüklükte yer ve bu yere uygun farklı tonda görevler verilmiştir.

Cumhuriyet'in ilk döneminde sanayileşmede kayda değer başarılarla imza atılmakla birlikte, sonraki dönemlerde dalgalı bir seyir izlenmiş ve ulaşılan sonuçlar tatmin edici bulunmamıştır. Türkiye'nin kalkınmasında finansman konulu sorunlar; tasarruf yetersizliği nedeniyle iç kaynaklarla potansiyel büyümenin istenen seviyede artırılmaması ve sınırlı finansman kaynaklarının verimli olarak kullanılmamasıdır. Sanayileşmenin gerektirdiği kavrayış, disiplin ve sürekliliğin Cumhuriyet'in tüm alt dönemlerinde sürdürülememesi, sahip olunan kıt kaynakların verimli kullanılmasını ve uzun vadeli bir bakış açısının hüküm sürmesini engellemiştir.

Çalışmanın ilk bölümlerinde, sanayi ve bankacılık özelinde Cumhuriyet dönemi ekonomisinin gelişimi açıklanmakta, sanayileşmede ulaşılan noktaya ve sanayinin finansmanında model önerisine ise sonraki bölümlerde yer verilmektedir.

Sanayi Devrimi ve Önemi

Son üç yüzyılda insanlığın tanıklık ettiği en önemli gelişmenin Sanayi Devrimi olduğunu savunanlar, sadece mal üretmek için yeni yöntem ve düzenlerin geliştirilmediğini, aynı zamanda birey ve toplumların davranışları,

* Doç. Dr. Ostim Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü, kartal.fikret@gmail.com ORCID: 0000-0002-2354-8621

bakış açıları, siyasi eğilimleri ve yaşadıkları mekânlar gibi değer, kavram ve fiziksel unsurların da köklü dönüşüme uğradığını ve bu sürecin küresel olduğunu ifade etmektedir¹. Batı dünyasının ulaştığı gelişmişlik düzeyi Sanayi Devrimi'nin kesintisiz şekilde sürdürülmesinin bir sonucudur. Batılı ülkelerin kendi aralarında yaşadığı gelişmişlik sıralamasındaki değişimin itici gücü sanayileşmeyi sürdürebilme hızıdır. Aynı şekilde Asya ülkelerinin küresel ekonomide artan güçleri de doğrudan üretim ve dış pazarlarda tutunabilme kapasiteleri ile bağlantılıdır.

Ekonomik-politik yapı ve kurumsal-bilimsel kapasitenin itici güç olduğu sanayileşmenin gelişimi farklı değerlendirmelere ulaşan analizlere konu edilmektedir. Uygun kaynakların varlığı, modern öncesi sanayinin tarihi ve akışkan toplumsal sürecin sağladığı avantajların harekete geçirilmesinde esnek sosyo-ekonomik yapıya vurgu yapan görüşler mevcuttur². Diğer yandan, az gelişmiş ülkelerde sanayileşmeyi taşıyacak olan makineleşmenin başarılı olamamasını ya da erken dönemlerde başlayamamasını, bu ülkelerde emeğin düşük, sermayenin yüksek maliyetli olmasına bağlayan görüşler mevcut olup, Batı'da emeğin yüksek maliyetli olması, sermaye kullanımını, başka bir ifadeyle tasarruflu teknolojiye yatırımı teşvik eden ana unsur olarak görülmüştür³. Ayrıca, özel sektör yatırımlarını ve üretimi desteklemeye istekli, güçlü ve merkezileşmiş devletin kapitalizmin ve sanayileşmenin Britanya'da doğmasının temel sebebi olduğu, güvenilir bir para biriminin tesisi, ticaretin standartlaştırılması, mülkiyetin korunması, ülke sınırları içinde tek pazar oluşturulması, korumacılık önlemleri ve sermayenin küresel yayılımında merkezi devletin üstlendiği rol öne çıkarılmaktadır⁴. Kitlesele eğitime, okuryazar nüfusa, doğa bilimlerine ve yükseköğretime yapılan yatırımın sanayileşmeye katkısı yadsınamamakta olup, 1800 yılında okuryazarlık oranı İngiltere'de %53, Hollanda'da %68, Belçika'da %49 ve Almanya'da %35 düzeyindedir.⁵ 1913 yılına gelindiğinde tarımda istihdam Britanya'da %12, Batı Avrupa ve Amerika'da %28 düzeyine kadar gerilemiştir⁶.

- 1 Peter N. Stearns, *Dünya Tarihinde Sanayi Devrimi*, çev. Nurdan Soysal, Say Yayınları, İstanbul 2021, s. 9.
- 2 Douglas F. Dowd, *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadi Eleştirel Bir Tarih*, çev. Cihan Gerçek, Yordam Kitap, İstanbul 2020, s. 37-38.
- 3 Robert C. Allen, *Küresel Ekonomi Tarihi Kısa Bir Giriş*, çev. Hande Koçak Cimitoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022, s. 52-53.
- 4 Jim Stanford, *Herkes İçin İktisat Kapitalist Sömürüyü Anlama Kılavuzu*, çev. Tuncel Öncel, Yordam Kitap, İstanbul 2019, s. 50, 226.
- 5 Allen, *age.*, s. 25-47.
- 6 Ivan T. Berend, *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kül-

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Avrupa'nın gelişmiş ülkeleri ürettikleri mamul mallara yeni pazarlar ve bol-ucuz gıda ve hammadde kaynakları arayışında iken, üçüncü dünya veya çevre ülkeleri olarak adlandırılan ülkelerle aralarında mamul mallar-tarımsal mallar ticaretini genişletmiştir. Sadece ticaret değil, sonraki dönemde sermaye ihracı da öne çıkmaya başlamıştır⁷.

18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'den başlayarak zaman içinde Batı Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri ve Uzakdoğu'ya yayılan Sanayi Devrimi Osmanlı Devleti tarafından zamanında doğru şekilde kavranamamış ve yeterli adımlar atılamamıştır. Ulus devlet aşamasına geçişle tarihin akışı içinde çöken imparatorlukların merkezi olan ülkeler Sanayi Devrimi'ne adapte oldukları ölçüde yaşadıkları yıkımları süratle aşarak, hızlı bir kalkınma sürecine girerken, sanayileşmemiş bir ekonomik yapıyı miras alan Cumhuriyet'in idealist kurucu kadroları sınırlama ve zorluklar içinde önemli adımlar atmış olmakla birlikte, yaşanan kesintiler ve yaklaşım farkları nedeniyle günümüz kriterlerinde arzulanana sonuçlara ulaşılammıştır. Uzun vadeli bir zaman ufkuyla kesintisiz bir disiplin ve çabanın Cumhuriyet tarihinin alt dönemleri arasındaki geçişte gözlemlenememesi ulaşılan bazı başarılarla rağmen sonuçların tatminkâr bulunmamasının ana sebebidir. İktisadi gelişme ve sanayileşme arasında var olan yakın ilişkiden hareketle, Türkiye'nin cari gelişmişlik düzeyi aynı zamanda sanayisinin ulaştığı seviyenin de bir göstergesi olarak yorumlanabilmektedir.

Atatürk Dönemi İktisat Politikası

Sanayi Devrimi'nin çok uzağında kaldığı için dış borçlar, kapitülasyonlar ve Duyun-u Umumiye idaresinin çizdiği dar alana sıkışan Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte mevcut olan ekonomik yapı, *hammadde ihracatçısı ve sınavi mallar ithalatçısı* bir profil kapsamında tarif edilebilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın sonunda tekstil ve özellikle ihracata dönük halı imalatının öne çıktığı, Batı'dan makine yapımı kumaş ithalatı nedeniyle darbe alan geleneksel tekstil sanayinin bir ölçüde halı imalatı ile takviye edildiği, ancak ilgili dönemde belli/sınırlı üretim dallarındaki gelişmenin sanayileşmeyi getirmedeği ifade edilmektedir⁸. Sanayileşmeden uzaklığın

tür Yayınları, İstanbul 2015, s. 28.

7 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 85.

8 Stearns, *age.*, s. 254-256.

tarifinde 1913 ve 1915 sanayi sayımlarından yararlanılmaktadır. Sanayinin eksiksiz profilini vermemekle birlikte, önemli ölçüde bir döküm içeren bu sayımlara göre; o dönemin de en gelişmiş bölgeleri olan Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinde 1908'den önce kurulmuş sınai tesislerinin çok az ve zayıf olduğu anlaşılmaktadır⁹. Devralınan ekonomik yapıda, nüfusun %80'ini barındıran ve geri yöntemler kullanan tarım milli gelirin %50'sini, sanayi %8-9'unu, hizmetler ise millî gelirin kalanını oluşturmaktadır¹⁰. Osmanlı Devleti'nin Batı Avrupa ülkelerinin tarımsal ve sınai malları için açık pazar durumunda bulunması, sadece yıkıcı ve haksız rekabete dayanabilen halıcılık, bakırcılık, saraçlık, dokumacılık gibi faaliyetlerin Cumhuriyet dönemine kadar muhafaza edilmesine neden olmuştur.¹¹ Cumhuriyet'in ilk yıllarında sanayileşme hamlesinin temel sloganı *üç beyazlar (pamuk, un, şeker)* iken, temel iktisadi tartışmalardan biri ise yerli değirmencilerin Amerika ve Avrupa unlarının rekabeti karşısında ezilmesidir¹².

Sahip olunan profil sadece Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu koşulları değil, aynı zamanda genç Cumhuriyet'in idealist kadrolarının başlangıç noktasında tabi olduğu sınırlamaları ve zorlukları göstermektedir. Savaşların ve eğitim olanaklarındaki yokluğun sebebiyet verdiği yetersiz iş gücü ve nitelikli kadro eksikliği ile birlikte sermaye, girişimci, kaynak, altyapı ve kurulu üretim tesislerinin zayıflığı nedeniyle Atatürk döneminde izlenen iktisat politikalarına zorluklar, zorunluluklar ve sınırlamalar istikamet çizmiş; ancak kurucu kadro akılla, pragmatik yaklaşımlarla ve dünya koşullarını isabetle teşhis eden uzun vadeli analizlerle izlenen istikamet tonunu, rengini ve ufkunu şekillendirerek, bağımsız ve güçlü bir ekonomi yaratma idealine ulaşmaya odaklanmıştır.

Kurulmakta olan devletin karşılaştığı ve çözmek zorunda bulunduğu ilk konu Lozan Barış Konferansı görüşmelerinden iktisadi bağımsızlık yolunda sonuç almak olup, kapitülasyonların kaldırılması, Osmanlı Devleti'nin kendi başına değiştiremediği serbest ticaret anlaşmalarının sona erdirilmesi

9 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 20-21; Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 121-122.

10 Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2021, s. 48.

11 Erdinç Tokgöz, "Ekonomide 75 Yıl", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C 16, S. 1-2, 1998, s. 2.

12 Boratav, *age.*, s. 20-21.

ve yüksek enflasyon koşullarında, 1916 yılında %13'e indirilmiş gümrük tarifelerinin 1929'da serbestçe belirlenebilecek olması şeklindeki kazanımlar Lozan Antlaşması hükümlerine dâhil edilmiş, ayrıca Osmanlı Devleti borçlarının %67'si devralınmış ve ödemesinin 1929 yılında başlaması kararlaştırılmıştır¹³.

Lozan Antlaşması ile elde edilen siyasal bağımsızlığın devam ettirilmesi ve bunun ekonomik açıdan taçlandırılması için bir zorunluluk olan iktisadi bağımsızlık yolunda ilk adımlar, Kurtuluş Savaşı'nın hemen ertesinde ve Lozan görüşmeleri devam ederken atılmaya başlanmış ve İzmir İktisat Kongresi mihenk taşı olmuştur. İktisat politikasının yol haritası, araç ve amaç seti ile kurgusu 1923 yılı Şubat-Mart aylarında düzenlenen İzmir İktisat Kongresi'nde biçimlendirilmiştir. Bir toplumsal mutabakatı temsil eden ve ekonominin tüm kesimlerinin (işçi, çiftçi, tacir ve sanayici) iştirak ettiği söz konusu politika seti, ekonominin taşıyıcı kolunu olan sanayileşme için devlete görev ve hedefler tayin ederken, yurt içi üretimin ve özel sektörün desteklenmesine ve demiryollarının yapımına öncelik vermiştir. Kongre'nin egemen iktisadi felsefeyi ve görüşleri temsil eden, millî iktisat görüşünün ana unsurlarını içeren bir mahiyette olduğu belirtilmektedir¹⁴.

Cumhuriyet'in lider kadrosu, mamul mallar ithal eden ve tarım-madencilik ürünleri ihraç eden bir ekonomik yapıdan rahatsız olduğu için iktisadi gelişme konusunda özellikle hızlı sanayileşme gereğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda, sanayiye yönelik koruyucu gümrük tarifeleri, makine ve gereçlerinin ithalatının gümrükten başışık tutulması, 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun kapsamının genişletilmesi, bir sanayi kredi bankasının kurulması ve kamu taşımacılığında düşük tarifeler uygulanması Kongre kararlarına yansıtılmıştır¹⁵.

İzmir İktisat Kongresi'nde hür teşebbüse dayalı bir ekonomi modelinin tercih edilmesine karşın, bu modelin ana unsurları olan girişimcilerin, sermayenin ve hatta nitelikli işgücünün bulunmaması nedeniyle, dile getirilen tercihin bir temenni veya uzun vadeli bir hedef olduğu belirtilebilir. Sermaye ve girişimci eksikliği devletin rolünü öne çıkarmış, bu nedenle özel sektöre öncelik vermeyi amaçlayan bir karma ekonomik model uygulanmıştır. Tüm yokluklara karşın taviz verilmeyen denk bütçe ve sıkı para politikası

13 Pamuk, *age.*, s. 175-176.

14 Boratav, *age.*, s. 45-46.

15 Tezel, *age.*, s. 172-178.

Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun sahip olduğu idealizmin rasyonellik ve uzun vadeli bir zaman ufkuyla harmanlandığını göstermektedir. Ekonomik gelişmenin taşıyıcı kolonları olan sanayi sektörünün ve sanayileşmenin finansmanı için bankacılık sektörünün taşıdığı öneme uygun politikalar geliştirilerek, sanayinin teşvikine ve ulusal bankacılık sektörünün kurulması ve güçlendirilmesine yönelinmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yılları ulusal ekonomiye geçiş çabalarına tanıklık etmiş ve bu dönemde demiryolu yapımına öncelik verilmiş, kamu kaynakları çok yetersiz olmakla birlikte, yabancı şirketlerin millileştirilmesi (demiryolları ve tütün rejisi gibi) başlatılmıştır. 1929 yılına kadar gümrük tarifelerini değiştirme hakkından yoksun olunması nedeniyle iç pazarın dışa açık olması ve bir merkez bankasının yokluğunda Osmanlı Bankası'nın finansal işleri yürütmesi ulusal ekonomi adına atılımların yapılmasını engellemiştir.¹⁶ Gümrük tarifelerinin muhafaza edilmesi, sınai üretimin bir süre daha gümrük korumasından mahrum bırakılması ve etkili bir dış ticaret politikasının izlenememesi anlamına gelmektedir¹⁷. Bu nedenle 1923-1929 dönemi *açık ekonomi koşullarında yeniden inşa* dönemi olarak tanımlanabilmektedir¹⁸. Dışa açık, sanayileşme ve büyümeyi teşvik eden ekonomi politikalarının taşıyıcı damarı maliye politikası, ana aracı ise teşvik politikası olmuştur¹⁹.

Gümrük korumasının bulunmaması dış ticarete sürekli açık verilmesine ve yurt içinde üretilebilecek pek çok ürünün dışardan alınmasına neden olurken, sermaye kısıtına karşı 1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılarak teşvik tedbirleri uygulamaya konulmuştur²⁰.

Sanayileşme için gerekli olan finansman olanaklarını sağlayacak bankaların kurulmasında özel sermayenin yetersiz olması devletin katkısına ihtiyaç doğurmuştur. 1923-1932 dönemi, Türk bankacılık sistemi bakımından ulusal bankalar dönemi olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde atılan adımlar şu şekilde özetlenebilir²¹. İzmir İktisat Kongresi'ne katılan tüccarların önerisine

16 Tokgöz, *age.*, s. 3.

17 Nadir Eroğlu, "Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938)", *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, C XXIII, S. 2, 2007, s. 66.

18 Boratav, *age.*, s. 49.

19 Mahfi Eğilmez, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2021, s. 66.

20 Mehmet Arif Demirel, "Sanayi Teşvik Kanunu", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sanayi-tesvik-kanunu/>, son erişim tarihi: 25.10.2022.

21 Türkiye Bankalar Birliği (TBB), *50. Yılında Türkiye Bankalar Birliği ve Türkiye'de Bankacılık Sistemi 1958-2007*, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, No. 262, 2008, s. 3.

cevaben 1924 yılında İş Bankası kurulmuş, tarım kesiminin taleplerine istinaden Ziraat Bankası güçlendirilerek tarım kesimine daha fazla kredi verilmesi amaçlanmış, konut kredisi verilmesi amacıyla 1927 yılında Emlak ve Eytam Bankası kurulmuştur. Sanayicilerin taleplerine istinaden ise, ilk kalkınma bankası niteliğinde 1925 yılında Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuş, özel sanayi işletmelerine orta-uzun vadeli kredi verilmesi, mali-ekonomik-teknik konularda bilgi yardımı sağlanması bankanın görevleri olarak tanımlanmıştır. Bu banka, kaynaklarını büyük ölçüde devraldığı iştiraklerine aktardığı için, sanayi ve madencilik alanındaki şirketlere kredi verme işlevini tam olarak yerine getirememiş; 1932 yılında Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası adını aldıktan sonra, 1933 yılında Sümerbank'a devredilmiştir.

Açık kambiyo rejiminin ve büyük ölçüde yabancı bankaların (özellikle Osmanlı Bankası'nın) etkin olduğu bir piyasada yatırımlara ayrılacak kredi miktarı yetersiz kalmıştır. Açık ekonomi ve dış mallara bağımlı bir ekonomide kredilerin büyük kısmı iç ve dış ticarete yönelmiştir²². Bankalar riskten kaçınmak amacıyla, imalatçı ve tarımsal üreticilere değil, ekonominin tarıma ve tarım içerikli ihracata dayalı olmasından hareketle, ihracata dönük tarımsal mal alan ve talebi yüksek mal ithal eden tüccarlara kredi vermeyi tercih etmiştir²³.

1923-1929 dönemi tarım üretiminin hızla büyüdüğü bir dönem olup, savaş yıllarında %50 düşen üretim birkaç yıl içinde eski seviyesine ulaşmıştır. Sanayi ise bu dönemde ortalama %10,2 büyümesine karşın, millî gelir içindeki payı %11 düzeyinde kalmıştır. 1913 ile 1927 arasında imalat sanayinin bileşiminde önemli bir değişme meydana gelmemiştir. Gıda, deri ve dokuma kollarının imalat sanayi içindeki payı %87-88'de kalmıştır²⁴. Sanayi üretimindeki artış dinamik bir sanayileşme temposunu değil, savaş sonrası nüfusun üretime dönmesine bağlı yeniden inşa sürecini yansıtmaktadır.²⁵

1920'lerde iktisadi bağımsızlık ve hızlı kalkınma amaçları öne çıkmış, sağlam ve istikrarlı bir para anlayışı ve denk bütçe ilkesi benimsenmiş, arzu edilen sanayileşme atılımı ise gerçekleştirilememiştir. Kıt kamu sermayesi demiryolu

22 Abdulkadir Buluş-Nalan Kangal, "1923-1929 Dönemi: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Para ve Kur Politikaları", *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s. 2.

23 Buluş-Kangal, *age.*, s. 16.

24 Boratav, *age.*, s. 51-52.

25 Boratav, *age.*, s. 51-52.

yapımı ve yabancılara ait demiryollarının alımında kullanılmıştır²⁶. Sahip olunan koşul ve kısıtlar düşünüldüğünde, 1923-1929 dönemi, savaşlarda tüm kaynaklarını tüketmiş bir toplum kurduğu yeni devletin başarı öyküsü olarak tanımlanmaktadır²⁷. Dış ticarete, gümrüklere ve para politikasına devlet tarafından müdahale edilememesi ve kamu iktisadi teşebbüslerinin yaygınlık kazanmaması nedeniyle 1923-1929 dönemi liberal iktisat anlayışının hâkim olduğu bir dönem olarak nitelense dahi, bu dönemin başarı hanesine kaydedilen atılımlar kamu kaynaklı girişim ve düzenlemelerdir.

1929 yılı önemli ekonomik gelişmelerin çakıştığı bir yıl olmuştur. Lozan Antlaşması'nın içerdiği sınırlamaların sona ermesinin getirdiği dış ticarete bağımsız politika izleme imkânına kavuşulması, Osmanlı Devleti'nden devralınan dış borçların ödenmeye başlanması ve Büyük Buhran olarak anılan, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yayılan küresel krizin başlangıcı 1929 yılına denk gelmiştir.

1923-1930 döneminde ulaşılan sonuçlar, dönemin şartları ve kaynak yetersizliği nedeniyle, iktisadi bağımsızlık ve hızlı kalkınma amaçlarının özel sektörün desteklenmesi yoluyla gerçekleştirilemeyeceğini göstermiş, 1930-1931 yılları belirtilen amaçları gerçekleştirmek için korumacı-devletçi iktisat politikalarına geçişi temsil eden yıllar olmuştur. Ayrıca dünyada baş gösteren Büyük Buhran ve Sovyetler Birliği'nin uygulamakta olduğu planlı ekonomi modelinin kaydettiği performans da izlenen iktisat politikalarındaki değişime tesir etmiştir. Büyük Buhran'ın hammadde fiyatlarını sanayi fiyatlarından daha fazla düşürmesi ve 1929'da gümrükler üzerindeki sınırlamalarının kalkması, ithalatın denetlenmesinin ve ithalata konu sını mallara yönelik ithal ikameci yatırımlara gidilmesinin önünü açmıştır²⁸.

Bağımsız bir para politikası izlenmesine katkıda bulunmak amacıyla bir merkez bankası kurulması yönündeki istek sonucu, yabancı danışmanlık heyetlerinden alınan görüşlerden de yararlanılarak ve dünyada ulusal merkez bankacılığının yayılması, ulusal bankacılığın gelişmekte oluşu ve hazırlık dönemi dikkate alınarak Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) kurulmuştur²⁹. Ödemeler dengesi açıklarının kapatılması isteğiyle birlikte

26 Nadir Eroğlu, "1930-1938 Dönemi Para Politikası", *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s. 29-30.

27 Eğilmez, *age.*, s. 196.

28 Eroğlu, "Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938)", s. 68-69.

29 Oztin Akgüç, *Merkez Bankacılığı*, Arayış Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 608-611.

1930'da çıkarılan Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu ve Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu ile kambiyo kontrolü getirilmiş ve dövizin serbestçe alınıp satılmasına müdahale edilmiş, döviz kuru politikası ciddi bir değişikliğe uğramıştır³⁰.

1933'den itibaren devletçi politikalar yoğunluk kazanmıştır. Büyük sermaye ve ileri derecede teknik bilgiye ihtiyaç duyan yatırımların gerçekleştirilmesinde devletin sahip olduğu olanaklara alan açan devletçilik stratejisi, kamu iktisadi girişimleri aracılığıyla sınai yatırımların gerçekleştirilmesini, özel sektörün dolduramadığı boşluğun doldurulmasını hedeflemiş olup, Sovyetler Birliği ve Almanya'da ki devletçi deneyimlerden yararlanılmıştır³¹. 1930'lu yıllardaki iktisat politikalarına ve sanayileşmeye damga vuran kritik gelişme, devlet öncülüğünde planlı sanayileşmenin başarılması amacıyla beş yıllık sanayileşme politikalarının uygulanmaya başlanması ve 1934-1938 döneminde Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulamaya konulmasıdır. Bu yönelim sosyalist bir ekonomi tercihinden değil, zorunluluklardan kaynaklanmış; özel sektörün varlığı dışlanmamıştır.

Bir sektör planı niteliğindeki Birinci Plan; 1) Temel hammaddeleri yurt içinde üretilen ve üretilcek olan sanayi tesislerine, 2) Büyük sermaye ve ileri teknoloji gerektiren projelere, 3) Kuruluş kapasitelerinin iç tüketimi karşılayacak düzeyde tutulmasına öncelik vermiştir³². Dokuma, maden işleme, kâğıt, kimya, toprak sanayilerinde plan etkisini göstermiştir³³. Yatırımların finansmanı büyük ölçüde millî kaynaklardan sağlanırken, Sovyetler Birliği kredisi ve Karabük Demir-Çelik Fabrikası için İngiltere'den alınan kredi dış kaynak olarak kullanılmıştır³⁴. İlk karma modeller çerçevesinde kurulan sanayi kuruluşlarının ana stratejisi ithal ikamesi olmuş, Karabük Demir Çelik gibi temel (ağır) sanayi yanında, Sümerbank gibi tüketiciye en yakın sanayi dalları da programlarda yer almıştır³⁵.

30 Buluş-Kangal, *age.*, s. 10.

31 TBB, *age.*, s. 4.

32 Tokgöz, *age.*, s. 4.

33 Seyidoğlu, Halil-Ali Pişkin, "1946-1950 Dönemi: Liberal Döneme Geçiş Aşaması", *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s. 55.

34 T. Fikret Yücel, *Cumhuriyet Türkiye'sinin Sanayileşme Öyküsü*, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı Yayınları, No. 2015/08, Ankara 2015, s. 37, son erişim tarihi: 05.11.2022, <https://www.ttg.org.tr/tur/images/publications/6005b3307665f.pdf>

35 Ahmet Kılıçbay, *Türk Ekonomisi*, Bilim Teknik Yayınları, İstanbul 1999, s. 46-47.

1933-1944 dönemi özel amaçlı devlet bankalarının kurulduğu ve etkin olduğu bir dönemdir. İktisadi devletçilik stratejisi kapsamında, sanayi planlarında yer alan işletmelerin kurulması, işletilmesi ve finansman ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Sümerbank (1933), Belediyeler Bankası (1933), Etibank (1935), Denizbank (1937), Halk Bankası ve Halk Sandıkları (1937) özel amaçlı banka statüsünde kurulmuştur³⁶.

Oldukça geniş tutulan görev tanımı ile Sümerbank, *Sanayi Hareketinin Merkez Karargâhı* olarak tanımlanmıştır³⁷. Sümerbank günümüzdeki anlamıyla kalkınma bankası kimliği taşımış, özel sanayiye kredi vermekle yükümlü kılınmış, ayrıca kurduğu bütün tesislerde devlet sermayesinin tamamına sahip olmuştur³⁸. Devletçi politikaların sürükleyici gücü olan Sümerbank'ın hammaddeyi yurt içinden sağlanacak sınıai yatırım projelerine öncelik vermesi öngörülmüştür³⁹. Birinci Plan'da, imalat sanayiinde faaliyet göstermesi öngörülen 20 fabrikanın kurulması amaçlanmış ve Sümerbank 13 sınıai tesisin kurulmasını sağlamıştır⁴⁰. Birinci Plan Sümerbank eliyle gerçekleştirilirken, bir özel banka statüsündeki İş Bankası ve sonradan kurulan Etibank ve Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü de bu uygulamada yer almıştır⁴¹. Cumhuriyet yönetimi faizlere ilk kez 1933 yılında Sümerbank aracılığı ile müdahale etmiştir⁴². Sümerbank'tan sonra sanayileşme politikasının ikinci büyük örgütü olan Etibank, madencilik ve enerji sektörlerinde yürütülen yatırım programlarının uygulanması ve tesislerin işletilmesi ile görevlendirilmiştir. Madencilik alanındaki yatırımlar ve Zonguldak-Ereğli kömür havzasının kamulaştırılması ile bu bankanın etkinliği hızla genişlemiştir⁴³.

1935 yılında hazırlanan İkinci Plan'da ise ağırlıklı olarak madencilik ve enerji sektörlerini içeren 100'e yakın sınıai tesisi yatırımına yer verilmiş ve Etibank bu yatırımlara yönlendirilmiştir⁴⁴. İkinci Plan kapsadığı tesis sayısı ve alan bakımından daha geniş içeriktedir. Ancak İkinci Dünya Savaşı'na doğru

36 TBB, *age.*, s. 4.

37 Yücel, *age.*, s. 34-35.

38 Yücel, *age.*, s. 40.

39 Tokgöz, *age.*, s. 4.

40 TBB, *age.*, s. 4.

41 Yücel, *age.*, s. 37.

42 Seyidoğlu-Pişkin, *age.*, s. 55.

43 Tezel, *age.*, s. 114, 398-399.

44 TBB, *age.*, s. 4-5.

gidilen süreçte bu plandan vazgeçilmiş ve İktisadi Savunma Planı yürürlüğe konulmuştur⁴⁵.

İkinci Dünya Savaşı, bazı tesislerin kapasitesindeki artışlar ve bazı projelerin geliştirilmesindeki yetersizlikler nedeniyle oluşan gecikme ve maliyet artışlarına rağmen başarı ile uygulanan Birinci Plan; geleceğin sanayi altyapısına kuvvetli bir temel hazırlamış, bir sanayileşme deneyimi kazanılması ve uzman kadroların yetiştirilmesine imkân sunmuş; kalkınma, sanayileşme ve öz güven kazanılmasında yol açıcı olmuştur⁴⁶.

1920 ve 1930'larda sanayileşmeyi teşvik etmeye istekli, reform yanlısı ve gayretli yönetici kadrolara sahip olmasına karşın, sanayileşmeye başlamadaki gecikme ile Batının uzmanlığına ve makine ithalatına duyulan ihtiyaç nedeniyle Türk ekonomisinin geri kaldığı, fabrika üretiminin, geleneksel köylü ve zanaatkâr ekonomisinin içinde yalıtıldığı, elde edilen sonuçların sanayi devrimini doğurmaya yetmediği belirtilmektedir⁴⁷. Ancak, devletin sanayileşmeye odaklandığı 1930'larda karayolu ve demiryolu sistemi büyümüş, Ortadoğu'daki en iyi yurt içi ulaşım ağı oluşturulmuş, madencilik, tekstil ve kimya sektörlerinde büyük devlet yatırımlarını yönetmek için bankalar kurulmuştur⁴⁸. 1923-1939 döneminde millî gelir üç kat, kişi başına gelir iki kat artış göstermiştir. 1923-1929 döneminde her yıl dış açık verilirken, 1930'ların devletçi yıllarında bu açık ortadan kalkmış, büyüme ve ulusal bir sanayileşme süreci yaşanmıştır⁴⁹. Sanayi kesimi, Cumhuriyet tarihinin hiçbir döneminde 1930-1939 döneminin büyüme hızına ulaşamamış; sanayi yaygın tüketim mallarının yurt içinde üretimine odaklanmış, bu ise sanayileşme sürecinde zorunlu ilk adım olarak nitelendirilmiştir⁵⁰. Devralınan Osmanlı Devleti borçlarının ödenmesine 1929 yılında başlanmış ve borçların büyük bölümü 1929-1943 döneminde kısıtlı imkânlara rağmen ödenmiştir⁵¹.

1923-1940 dönemi bir bütün olarak ekonomiyi harekete geçirme, hızlandırma, sanayi kurma ve tarımı diriltme dönemi olup, fiziki ve moral bakımdan ekonomiyi büyük bir hareketlilik kazandırılmış, müesseseler

45 Tokgöz, *age.*, s. 4.

46 Yücel, *age.*, s. 17, 37, 42.

47 Stearns, *age.*, s. 256, 260.

48 Stearns, *age.*, s. 300.

49 Eroğlu, "1930-1938 Dönemi Para Politikası", s. 35.

50 Boratav, *age.*, s. 71.

51 Eğilmez, *age.*, s. 198.

ve kalkınma zihniyeti için gerekli altyapı hazırlamıştır⁵². Zorunluluklar ve dış konjonktür nedeniyle devletçilik tonunun ağır bastığı karma ekonomi modeline tanıklık edilmiştir.

1940-1960 Dönemi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası para sistemi ve uluslararası kurumlar yeniden şekillenmiş, soğuk savaş kutuplaşmayı derinleştirirken, iktisat politikaları da ait olunan kutba göre yön ve içerik kazanmıştır. Türkiye, kısmen ekonomik şartların zorlaması, kısmen içinde bulunmayı tercih ettiği Batı ittifakının gereklerine ve taleplerine (Truman Doktrini-Marshall yardımları gibi) bağlı olarak dış ticarete daha liberal politikalara yönelmiştir. Bretton Woods sistemine uyum sağlamak amacını da içeren 1946 devalüasyonu, ithalatta kotaların gevşetilmesi, fiyat kontrollerin kaldırılması, altın satışının serbest bırakılması gibi adımlar atılmıştır⁵³. Türkiye 1947 yılında IMF ve Dünya Bankası'na üye olarak Batı sistemine daha fazla entegre olmuştur.

1950 yılı, hükümet değişikliği nedeniyle demokrasi ve çok partili yaşam açısından olduğu kadar, iktisat politikası alanında da yukarıda işaret edilen gelişmeler ışığında önemli bir zihniyet değişimine başlangıç olmuştur. 1950 sonrasında karma ekonomi yaklaşımı değişmemiş olsa da, özel teşebbüs lehine bir eğilim ortaya çıkmıştır. Hatta iktisadi devlet teşekküllerinin bazılarının özel teşebbüse satılması fikri doğmuş; ancak bu fikir hayata geçirilememiştir⁵⁴. Hükümetin iki temel iktisadi hedefi; sanayileşmenin özel kesim öncülüğünde yürütülmesi ve dış ekonomik ilişkilerde devlet müdahalesinin asgariye indirilmesidir⁵⁵.

Devletçilik döneminin temel kurumunun Sümerbank olması gibi, 1950 sonrası liberal politikalarının temel kurumu da 1950 yılında kurulan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB)'dir⁵⁶. İlişkilerin yoğunlaştığı Batı ülkelerinden kredi alma olanağının doğduğu bir ortamda kurulan, Dünya Bankası'nın teknik ve mali yardımlarından yararlanan TSKB, Türkiye Sınai ve Maadin Bankası denemesi hariç tutulduğunda, ilk kalkınma bankası niteliğindedir. Kuruluş sermayesinin önemli bir bölümü ticaret bankaları

52 Kılıçbay, *age.*, s. 100-101.

53 Seyidoğlu-Pişkin, *age.*, s. 58-59.

54 Kılıçbay, *age.*, s. 104.

55 Tokgöz, *age.*, s. 7.

56 Tokgöz, *age.*, s. 8-9.

tarafından karşılanmış, kamu kesimi de uzun süreli kredi imkânı sunarak, bu bankanın özel sektör yatırımlarına uzun vadeli kredi vermesine olanak sağlamıştır⁵⁷.

Kore Savaşı ile artan tarım ürünleri ve hammadde fiyatları hükümeti tarım üretimini artırmaya yönlendirmiştir. Bu dönemde ulaşım, haberleşme ve bayındırlık alanlarındaki yatırımlar ve bu yatırımların da katkısıyla tarım üretimindeki artış öne çıkmıştır⁵⁸. 1950'lerin ilk yıllarında tarım sektörüne verilen öncelik sonucu, yeni topraklar tarıma açılmış, makineleşme hızlandırılmış, ucuz kredi ve düşük vergi ile tahıl ekimi artarken, hayvancılık sınırlandırılmış, çiftçinin ürettiği ürünler dünya fiyatları üzerindeki fiyatlardan alınmış, fiyat artışları tüketiciye yansıtılmayarak aradaki fark Toprak Mahsulleri Ofisi'nce karşılanmış, açıklar Merkez Bankası'nın para basması ile kapatılmıştır⁵⁹. Bu dönemde genişletici para ve maliye politikaları izlenmeye başlanmış, iç talebi genişleten ve iç-dış kaynak kullanımına dayanan büyüme politikaları uygulanmıştır⁶⁰.

1946-1953 dönemi tarımsal gelişme yıllarını kapsamakta olup, tarım ortalama %13,2 sınıai kesim ise ortalama %9,2 büyümüş; tarımın milli gelir içindeki payı %42'den %45,2'ye çıkarken, sanayi sektörünün payı %15,2'den %13,5'e gerilemiştir⁶¹.

İlk yıllarda izlenen politikalar aynı zamanda sonraki yıllarda yaşanacak darboğazlara da zemin hazırlamıştır. 1950-1960 döneminin başlarında, önceki dönemlerde tesis edilmiş döviz rezervlerinin ithalatın finansmanında kullanılması dış ticarete hareketlilik meydana getirmiştir. Ancak dönem başında sağlanan dinamizm yüksek enflasyon ve darboğazlarla sonuçlanmış, iç piyasaya dönük üretim de dâhil olmak üzere ekonomik aktivitenin ithalatı canlandırması ve ihracatın buna eşlik edememesi dış ticaret açığında etkili olmuştur⁶². Artan dış açık ve İkinci Dünya Savaşı koşullarında biriktirilen

57 TBB, *age.*, s. 6.

58 Hüseyin Akıldız-Ömer Eroğlu, "Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 9 (1), 2004, s. 51-52.

59 Tokgöz, *age.*, s. 8.

60 Durmuş Çağrı Yıldırım-Tuğba Kantarcı, "1950-1960 Liberal Dönem Para ve Kur Politikaları", *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s. 88.

61 Boratav, *age.*, s. 71.

62 Kılıçbay, *age.*, s. 110-111.

döviz-altın rezervlerinin erimesi ve büyümek için yatırım-ara malı ihtiyacı bulunmasına rağmen, tüketim malları ithalatı payının %25'e ulaşması ve döviz kaynaklarının lüks tüketime ayrılır hale gelmesi sonucu ithalatta liberasyon 1953'e kadar uygulanabilmiştir⁶³.

1945-1959 dönemi özel bankaların geliştiği dönem olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemin temel özelliği olan, sanayileşmede özel sektörün desteklenmesi anlayışı ve izlenen piyasa ekonomisine geçiş adımları bankacılık sektörüne de yansımıştır. Gerçekleştirilen yatırımlar, artan milli gelir ve nüfus, şehirleşme, sanayinin artan payı ve piyasa için üretimin genişlemesi para ve kredi ihtiyacını artırmış, bu ise bankacılık alanındaki yatırımların getirisini yükseltmiş, özel bankacılık gelişmeye başlamıştır. Yapı ve Kredi Bankası (1944), Garanti Bankası (1946), Akbank (1948), Pamukbank (1955) ve Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (1950) bu dönemde faaliyete geçmiştir. Faiz ve komisyon oranları Hükümet tarafından belirlenmiş ve dövizle dayalı işlemlerde yetki Merkez Bankası'na verilmiştir⁶⁴. 1954'e kadar üretimi artırmaya dönük kredilerin kullanılmasını kontrollü olarak yapılırken, 1954 sonrasında kontroller zayıflamış, kredi kullanımını kolaylaştırılmıştır⁶⁵.

1950-1960 döneminin iktisat felsefesi ekonomide serbestleşme ve özel teşebbüse ağırlık vermek olsa da, karma modelin temel prensipleri mevcudiyetini devam ettirmiş, kamu-özel teşebbüsün nispi ağırlıkları değişmemiştir⁶⁶. Bunun nedenleri ise; özel sektöre dönük altyapının kamu tarafından yapılması, özel kesimin hammadde ve ara malı ihtiyacının kamu kesimince karşılanması ve 1955 sonrasında karşılanamayan iç talebin kamu tarafından sağlanmasıdır⁶⁷. Kamu yatırımları ulaştırma ve haberleşme altyapısına yönelirken, özel sektör tüketim malları ve dayanıklı tüketim malları sanayine yönelmiştir⁶⁸. Sulama, enerji, ulaştırma, çimento, şeker, dokuma, kauçuk, demir çelik sanayilerinde önemli kamu yatırımları gerçekleştirilmiş, bu yatırımların finansmanında başlangıçta tarım sektörü üzerinden sağlanan gelir ve dış yardımlar kullanılmış; ancak 1953 sonrasında tarım sektöründe şartların kötüleşmesi nedeniyle belirtilen yatırımların

63 Kazgan, *age.*, s. 92.

64 TBB, *age.*, s. 5-6.

65 Yıldırım-Kantarci, *age.*, s. 90-91.

66 Kılıçbay, *age.*, s. 111-112.

67 Yıldırım-Kantarci, *age.*, s. 85-87.

68 Yıldırım-Kantarci, *age.*, s. 85-87.

finansmanında Merkez Bankası kaynaklarına başvurulmuştur⁶⁹.

1953'den sonra artan enflasyon, dış açıklar ve dış borçlar Merkez Bankası kaynaklarının kullanımı ile birleştiğinde dengesizlik ve sıkıntılara yol açmış, döviz yetersizliği ithalatın güçlükle yapılmasına, bu ise ithal girdiye gereksinim duyan üretim tesislerinin eksik kapasite ile çalışmasına neden olmuştur⁷⁰. 1955-1958 döneminde para ve kredi arzının artırılmasını içeren genişletici para politikasının kalkınmaya katkı sunacağı düşünülmüş, bu politikanın fiyat artışına yol açmaması için fiyatlar yasal olarak kontrol edilmek istenmiş ve bu durum karaborsa yaratmıştır⁷¹.

Türk ekonomisini içine düşüğü bunalımdan çıkaramayan Hükümet Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı'ndan (OECE) teknik ve mali yardım talep etmiş, alınan destek karşılığında Ağustos 1958 İstikrar Kararları uygulamaya konulmuş, dış açık ve kamu açıkları hedef alınırken, sıkı para ve daraltıcı kredi politikası izlenmeye başlanmıştır⁷². 1954-1961 döneminde ortalama yıllık büyüme hızı %4,4 iken, sınai büyüme %4,3, tarım kesiminde büyüme %1,8 olarak gerçekleşmiş, sanayi sektörünün millî gelirdeki payı %14'ün altından %18'e yükselmiştir⁷³.

Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hızlandıran dış borçların ülke yönetimine ipotek koymasını yaşayarak gören Cumhuriyet'in kurucu kadroları borç alınmasına mesafeli yaklaşırken, savaşlar ve yokluğun şekillendirdiği, savaş meydanlarının sınıdığı yaşamları ise zihinlerinde yer edinen umut ve korkuların yönlendirdiği uzun vadeli düşünme, tasarruflu olma ve sıkı paramaliye politikasını sürdürme anlayışıyla donanmıştır. Ancak tasarrufa dayalı, döviz rezervlerini artırıcı ve dış borca karşıt bu tutum 1950 sonrasında yeni hükümetle birlikte yönetim anlayışından dışlanmış; 1950'lerde iyi başlayan ekonomik gelişme sürecinin 1954 sonrasında krizlerle sonuçlanmasında bu anlayış değişikliği de etkili olmuştur. Söz konusu anlayışın bir benzeri 1980 sonrasında tamamında gözlemlenmiş ve kısa vadeli politikalarla elde edilen ve sürekliliği bulunmayan kazanımlar tekrar eden krizlerle kaybedilmiştir.

69 TBB, *age.*, s. 6.

70 TBB, *age.*, s. 6-7.

71 Salih Durer, "Türk Bankacılık Sistemindeki Gelişmeler (1946-1960 Dönemi)", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 3(2), 1982, s. 159.

72 Tokgöz, *age.*, s. 9.

73 Boratav, *age.*, s. 112-113.

Bir bütün olarak bakıldığında, 1950-1960 dönemi, serbest piyasayı ve özel girişimi desteklemeye öncelik veren, ancak altyapı gereksinimi, zorunluluklar ve içine düşülen sıkıntılar nedeniyle devletçi politikalara da alan açan bir karma ekonomi modeline tanıklık etmiştir.

1960-1980 Dönemi

Korumacı dış ticaret politikalarını ve iç piyasayı önelemeye devam eden tercihler 1960 sonrasında devam etmiş, ancak 1961-1962 geçiş yıllarını takiben 1963 yılında fiilen başlatılan planlı kalkınma dönemi niteliksel olarak önemli farklılıklar içermiştir⁷⁴. 1950'den sonra uygulanan ekonomi politikasının darboğazlarla ve başarısızlıkla sonuçlanması istikrarsız ve koordinasyonsuz politikalara ve gelişme modeline bağlanmış, bu duruma karşı oluşan tepki planlama fikrine ağırlık kazandırmış ve planlama 1961 Anayasası'na girmiştir⁷⁵. Bir planlama örgütü olarak Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuş, 15 yıllık perspektif içinde hazırlanan ve tüm sektörleri kapsayan makro beş yıllık planlar karma ekonomi düzeni içinde kamu kesimi için emredici, özel kesim için yol gösterici nitelik taşımıştır⁷⁶.

İlki 1963 yılında uygulamaya konulan beş yıllık kalkınma planlarında yer alan yatırımların gerçekleştirilerek ithal edilen sanayi mallarının ülke içinde üretimini hedefleyen bir sanayileşme politikası izlenmeye başlanmıştır⁷⁷. Dış ödemeler sorununu tetikleyen aleyhte dış ticaret hadlerinin sanayide geri kalmış, tarım ve hammadde kaynaklarına sahip ülkelerin bir problemi olarak görülmesi de sanayileşmenin öne çıkmasını zorunlu kılmıştır. 1963-73 döneminde tarım sektörü de gelişmekle birlikte, ağırlık sanayiye verilmiştir⁷⁸.

Geliştirilmesi amaçlanan sektörlerin korunması için dışa kapalı bir ekonomi modeli kapsamında faiz oranları ve döviz kurları gibi temel fiyatlar dünya piyasalarından bağımsız olarak Hükümet tarafından belirlenmiştir. Planlarda yer alan öncelikli sektörlerin (sanayi, bayındırlık, enerji, ulaştırma, madencilik ve dış satım) finansman ihtiyacının düşük maliyetle karşılanması için negatif reel kredi faiz politikası ve bu sektörlerin ithal girdilerinin düşük maliyetli tutulması için TL'nin aşırı değerlendirildiği bir döviz kuru politikası izlenmiştir⁷⁹.

74 Boratav, *age.*, s. 117-118.

75 Yücel, *age.*, s. 53.

76 Tokgöz, *age.*, s. 10-11.

77 TBB, *age.*, s. 11.

78 Kılıçbay, *age.*, s. 126-128.

79 TBB, *age.*, s. 11.

Yatırımlara konu orta ve uzun vadeli finansman ihtiyacı bütçeden yapılan transferler, kamu borçlanmaları, özel tasarruflar ve Merkez Bankası kredilerinden sağlanmıştır. Ayrıca planlı dönemde teşvik sistemi ile orta vadeli kredi miktarı artırılmaya çalışılmış, bankaların açtıkları orta vadeli kredilere karşılık gelen mevduat için genelde munzam karşılık tatbik edilmeyerek bankalar bu yönde teşvik edilmiş, bankalara toplam kredilerin %10'unun orta vadeli kredi olması şartı getirilmiş, bankaların öncelikli sektörlerdeki iştiraklerine kredi vermesi özendirilmiştir⁸⁰. 1968 yılında Teşvik Belgesi uygulaması başlatılmış, bölgesel eşitsizlik sorununa yönelik olarak Kalkınmada Öncelikli Yöre uygulaması hayata geçirilmiştir⁸¹. Ayrıca, demir-çelik, bakır, alüminyum, kimya, inşaat malzemeleri gibi temel ara mallarda kamu sektörü bazen maliyetinden daha düşük fiyatlarla özel sanayi ve tarım kesimine girdi sağlamıştır⁸². Önemli ölçüde kamunun kontrolü altında kalan bankacılık sektörü kalkınma planlarına konu yatırımların finansmanına yönlendirilmiş, mevduat-kredi faizleri ve kredi limitleri izlenen ithal ikamesi politikasına bağlı olarak saptanmıştır⁸³.

Geçmiş simgeleyen *pamuk, un, şeker* beyaz üçlüsünden farklı olarak, radyo, buzdolabı, çamaşır ve elektrikli süpürge, televizyon, otomobil gibi dayanıklı tüketim mallarına konu yeni bir *beyaz* mal grubu öne çıkmış; bu ürünleri hedefleyen sanayi yabancı sermayenin katılımıyla yurt içinde kurulmuş, ancak kalite, maliyet ve üretim ölçeği olarak Batılı emsallerinden geride kalmıştır⁸⁴. Türkiye'nin 1960'larda izlemeye başladığı planlamaya dayalı kalkınmada, özel sektör 1970'den itibaren dikkat çekmeye başlamış, yabancı markaların montajını yapan ve yurt içi tüketim için yerli marka üretim hattı içeren otomobil, tekstil, metalurji ve kimya sektörlerinde ileri teknoloji kullanan fabrika endüstrileri kurulmuş, 1980'e kadar İsrail'den sonra Ortadoğu'da sanayileşmiş ikinci ülke Türkiye olmuştur⁸⁵. Devlet ara mal üretimine yönelerek ve özel sektöre girdi sağlayarak sanayide işlevini yerine getirmeye çalışmıştır⁸⁶.

80 TBB, *age.*, s. 13.

81 Yücel, *age.*, s. 120.

82 Boratav, *age.*, s. 120.

83 TBB, *age.*, s. 12-13.

84 Boratav, *age.*, s. 118-119.

85 Stearns, *age.*, s. 300-301.

86 Boratav, *age.*, s. 130-135.

1971 yılında doların altın paritesinden ayrılması ve dalgalı kur sistemine geçilmesi küresel çapta para sistemine tesir etmiş ve bu durum uluslararası finansı ve ticareti etkilemiştir. Petrol İhraç Eden Ülkeler Organizasyonu'nun (OPEC) 1973 yılında petrol fiyatını dört katına çıkararak belli aralıklarla fiyat artırmaya devam etmesi ve ithal ikamesine dayalı bir sanayiye sahip Türkiye'nin girdi ve yatırım malı ithalatına duyduğu ihtiyaç ülkeyi şokların ağır etkilerine maruz bırakmıştır. Fiyat katılıkları ve üretim yapısı nedeniyle şokların büyüme üzerinde aşağı yönlü, enflasyon üzerinde yukarı yönlü baskı yaratmasından kaçınılamamıştır. Döviz ve enerji darboğazına dayalı ithal ara malı ve yatırım malı darboğazı üretimde aksamalara yol açarken, kullanılmayan kapasitelerin ve iç talebe dayalı üretimin sakıncaları görülmüştür⁸⁷.

Ekonominin dışa bağımlılığını azaltmayı hedefleyen ithal ikameci sanayileşme biçimi, amaçlananın tersine ithalata bağımlılığı artırmıştır. Bu duruma yol açan ana faktörler; ithal girdi gereksinimi yüksek olan dayanıklı tüketim malları gibi sektörlerin hızlı genişlemesi, yatırım temposunun yatırım mallarında yüksek ithalat faturası çıkarması ve ihracatın millî gelir içindeki göreceli payının düşük kalmasıdır⁸⁸. 24 Ocak 1980 kararlarına kadar kontrollü ve çoklu/katlı kur politikası uygulanmış, böylece ithalat ve ihracata konu işlemler için farklı döviz kurları belirlenmiş, ihracatın teşviki ve ithalatın azaltılması amaçlanmıştır⁸⁹. Döviz darboğazı nedeniyle Ağustos 1970'de %66 oranında devalüasyon yapılmış; sonraki yıllarda daha sık devalüasyona başvurulmuştur.

1977 yılından itibaren ekonomik bunalıma ve daha sık siyasi krizlere girilmesi ve sürecin askeri darbe ile noktalanması nedeniyle planlama döneminin sonuçlarını analiz ederken 1962-1976 dönemini ayrıca ele almak faydalıdır⁹⁰. Bu dönemde ortalama büyüme hızı sınai kesimi için %9,6, tarım sektörü için %3,9 olup, tarımsal ürün fiyatlarının daha hızlı artması nedeniyle cari fiyatlarla sanayinin millî gelirden aldığı pay %18 düzeyinde kalırken, sabit fiyatlarla sanayinin payı 4 puan artmıştır. Hizmet sektörünün payı ise %45,7'den %51'e yükselmiştir. Sanayi kesiminin faal nüfustan aldığı pay ise %9,6'dan %12,5 düzeyine sınırlı miktarda artmıştır⁹¹.

87 Kılıçbay, *age.*, s. 155-158.

88 Boratav, *age.*, s. 120-121.

89 Kalaycı, İrfan, "1960-1980 Planlı Kalkınma Döneminde Para, Faiz ve Kur Politikaları", *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s. 111-112.

90 Boratav, *age.*, s. 130-135.

91 Boratav, *age.*, s. 130-135.

1980 yılı itibarıyla, özel sektör sanayi kuruluşlarının iç talebe dönük, ithal ikamesi stratejisine dayalı bir üretim yapısına sahip olduğu, düşük döviz kuru ve düşük faizle özel sektörün yapay olarak beslendiği, verimliliğin ve istisnalara rağmen organizasyon ve yönetim anlayışının yeterince ileri olmadığı yönünde eleştiriler mevcuttur⁹².

1980 Sonrası Dönem

1970'li yıllarda yaşanan döviz sıkıntısı, döviz gereksinimini karşılayacak bir sistem içinde sanayileşme stratejisinin şekillendirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Cumhuriyet dönemi iktisat politikalarında yeni bir dönemin başlangıcına tekabül 1980'den itibaren, iç pazara dönük üretimi esas alan ithal ikameci sanayileşme stratejisinden, dışa açık ve ihracata yönelik bir kalkınma politikasına geçilmiştir. Yeni sistemin zeminini oluşturan serbest piyasa kurallarına uygun olarak, istikrarlı bir büyüme için ihtiyaç duyulan tasarruf seviyesine ulaşmak amacıyla pozitif reel faiz ve esnek döviz kuru politikası benimsenmiş, serbestleştirilen mali piyasaların derinlik kazanması için düzenlemeler ve kurumlar hayata geçirilmiştir⁹³. İhracat artışında spesifik tedbirlerden ve yapılan büyük devalüasyondan daha fazla, kısılan iç talebin çekiciliğini kaybetmesi ve dışa dönmenin zorunluluk hâline gelmesi etkili olmuştur⁹⁴.

Yeni politikalar bankacılık sektörüne de tesir etmiş, sektöre yeni yerli ve yabancı bankaların girişine izin verilmiş, mevduat-kredi faiz oranları serbest bırakılmış, artan rekabet bankaların aktif ve kaynak yapısını çeşitlendirmiş, teknolojik yeniliklerden yararlanmış, yeni ürün ve hizmetler müşterilere sunulmuştur⁹⁵. 1981 yılında sermaye piyasası kanunu çıkarılmış, menkul kıymet borsası 1986 yılında işlemlere başlamış; bu suretle banka kredilerine ilaveten hisse senedi gibi ortaklık, tahvil ve bono gibi borçlanma araçları üzerinden fon sağlama imkânı şirketlere sunulmuştur. Ancak Türkiye'de sermaye piyasaları arzulan düzeyde gelişmemiş ve bankacılık sektörünün finansmandaki baskın rolü devam etmiştir.

Serbest piyasa koşulları sanayileşmenin finansmanını da etkilemiştir. İhracata ağırlık veren strateji kapsamında sanayiye yön verilirken, döviz darboğazının aşılması ithalatı ve sanayide kapasite kullanım oranını artırmış,

92 Kılıçbay, *age.*, s. 408.

93 TBB, *age.*, s. 14.

94 Kılıçbay, *age.*, s. 166-167.

95 TBB, *age.*, s. 14-15.

ancak gelişmiş yönetim ve teknolojiye sahip büyük ve orta boy sanayi dalları yeterince büyüyememiştir. Sanayi finansmanının büyük ölçüde özkaynaklara dayalı bulunması, sermaye piyasasının güçlü olmaması ve banka kredilerinin sınırlı kalması sanayinin handikapları arasında yerini almıştır⁹⁶.

1980'ler sonrasında yüksek düzeyde kamu kesimi finansman açıkları oluşmuş, özellikle 1989 sonrasında yüksek faiz/yüksek enflasyon dönemine girilmiştir. Yüksek bütçe açıklarının karşılanmasında başvuru Merkez Bankası finansmanı ve tasarruflara dönük kamu kesiminin artan talebi bir yandan faizleri artırırken, diğer yandan ödemeler dengesi üzerinde baskı oluşturmuştur. Döviz cinsinden varlıkların payında artış meydana gelmiş, 1994 yılında ise taşınan tüm bu sorunlar bir krizi ateşlemiş ve 5 Nisan 1994 tarihinde istikrar kararları alınmıştır⁹⁷. Kriz ve dalgalanmalara karşın bütçe ve dış açıkların devam etmesi, ayrıca bankacılık sektörünün mali yapısından kaynaklanan risklerin de artması nedeniyle 1998-1999 yıllarında orta şiddette ve kısa sürede başarısızlığa uğrayacak IMF programının uygulandığı 2000 sonu ve 2001 yılının başında ise ağır şiddette ekonomik krizler yaşanmıştır. 1994 ve sonrasındaki krizlerde 26 özel banka sistem dışına çıkarılmış veya kamu eliyle yeniden yapılandırılmıştır. 2001 krizine karşı alınan önlemler ise Türkiye'nin 2001 sonrasındaki kurumsal yapısını şekillendirmiş ve son yıllara kadar Türkiye ekonomisi görece iyi ama giderek zayıflayan, kurumsal gücünü kaybeden ve riskleri biriktiren bir yapıyla bugüne ulaşmıştır. 2022 sonu itibarıyla, para politikasından kaynaklanan ve derinleşmeye devam eden krizin yüksek enflasyon yoluyla halkın satın alma gücünü eritmesine ve gelir eşitsizliğini daha da bozmasına tanıklık edilmekte olup, önümüzdeki dönemde krizin reel ekonomik göstergeleri (büyüme, sanayi üretimi, kapasite kullanımı, istihdam gibi) bozması ve taşınması mümkün olmayan mevcut dengesizliğin büyük tahribat yaratması beklenmektedir.

1980 sonrası izlenen ekonomi politikalarına getirilen bir eleştiri; sanayi sektöründe kârlılığın azalması ve yüksek faiz getirisinin öne çıkmasının sanayisizleşmeye neden olduğu, değerlenen TL'nin ithalatı cazip hale getirmesiyle ara malı ithalatına dayanan montaj-ambalaj sanayisine yönelmesinin de sanayisizleşmenin diğer bir yüzünü sergilediği yönündedir⁹⁸.

96 Kılıçbay, *age.*, s. 408-409.

97 TBB, *age.*, s. 15.

98 Kazgan, *age.*, s. 266.

Cumhuriyet döneminde sanayiye teşvik etmeyi hedefleyen düzenlemeler her daim mevcudiyetini muhafaza etmiş, 1980 yılına kadar ithal ikameci ve kontrol edilen bankacılık sistemine dayalı bir yapıda ve bazı sektörlerde devletin doğrudan üretici-işletmeci olduğu bir sistem içinde hareket edilmiş; ihracata dönük sanayileşmenin ve serbest piyasanın öne çıktığı 1980 sonrasında ise devletin düzenleyici rolüne uygun olarak ihracat ve istihdam odaklı teşvikler tatbik edilmiş, bankacılık sektöründe faiz, döviz ve kredi politikasının serbest piyasa koşullarına entegre edilmesi sonucu siyasi otoritenin kredileri doğrudan belirli alanlara kanallandırmaya imkânı daraltılmıştır. 1980 sonrasında, belirlenen sektör ve bölgelerdeki yatırımlarda vergi/kamusal yük istisna ve muafiyetleri, ihracat kredileri ve tarımsal destekler gibi teşvikler hayata geçirilmiştir. Devlet Planlama Teşkilatı bünyesinde yapılan çalışmada, 1980-2008 döneminde imalat sanayinin teşviklerden en fazla yararlanan sektör olduğu, yatırım teşvik belgesi bakımında doküman-giyim, taşıt araçları ve gıda-içki sektörlerinin öne çıktığı, teknoloji yoğunluğuna göre ise düşük ve düşük-orta teknoloji sektörleri yoğunlaştığı belirtilmektedir⁹⁹.

TÜİK verileri kullanılarak hazırlanan çalışmalara göre, Cumhuriyet tarihi boyunca, 1923-2021 döneminde %5,07'lik büyüme oranına ulaşılmış, alt dönemlere bakıldığında ise 1923-1938 döneminde %7,8, 1939-1950 döneminde %5,2, 1951-1960 döneminde %6,4, 1950-1979 döneminde %5,9, 1980-1987 döneminde %5,4, 1988-2002 döneminde %3,3, 2003-2008 döneminde %6,2, 2009-2021 döneminde %5,1, 2003-2021 döneminde %5,5'lik büyüme oranları elde edilmiştir¹⁰⁰. Yıllar bazında gelişime bakıldığında, büyümenin dalgalı ve sağlıklı bir seyir izlediği yönünde yorum yapılabilir. 2021 sonu itibarıyla imalat sanayinin GSYİH'daki payı %22, sanayinin payı ise %26 düzeyindedir. Pandemi koşullarında dış talebin belirleyici olduğu 2021 yılı hariç tutulduğunda, 2020 yılı itibarıyla sanayinin millî gelir içindeki %22,8'lik payı, 1980 yılının (%20,5) biraz üstünde ve 2000-2001 krizi öncesindeki seviyede (1999 yılı %22,8) bulunmaktadır¹⁰¹.

99 Emre Eser, "Türkiye'de Uygulanan Yatırım Teşvik Sistemleri ve Mevcut Sistemin Yapısına Yönelik Öneriler", *Devlet Planlama Teşkilatı, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Uzmanlık Tezi*, Yayın No. 2822, Ankara 2011, s. 91-92.

100 Mehmet Hasan Eken, "Türkiye Ekonomisi: Cumhuriyet Dönemi Ekonomik Büyüme Üzerine Bir Analiz (1)", *Para Analiz*, <https://www.paraanaliz.com/2022/ekonomi/prof-mehmet-hasan-eken-turkiye-ekonomisi-cumhuriyet-donemi-ekonomik-buyume-uzerine-bir-ana-liz-1-g-38119/>, son erişim tarihi: 02.11.2022.; Şevket Pamuk, "Türkiye'de 1980 Sonrasında İktisadi Politika ve Kurumların Evrimi", *İktisat ve Toplum Dergisi*, Yıl 9, S. 100, 2019, s. 7.

101 Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), "İstatistik Veri Portalı, Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, İktisadi

Diğer yandan, izlenmekte olan politikaların biriktirdiği riskler ve dış koşullar nedeniyle, sanayide elde edilen kazanımların önümüzdeki dönemde bir ölçüde gerileyeceği yönünde ağır basan görüşler mevcuttur.

Türkiye’de Sanayileşmenin Evreleri

Hammadde üretiminden işlenmiş mamül üretime geçiş olarak tarif edilen sanayileşmenin gelişimi, Sanayi Devrimi’nin zaman ve üretim biçimi bağlamında tanımlanabilmektedir. Bir ülke için sanayileşmenin evrelerine bakıldığında, ilk evrede makine ithalatı yapılarak sınai alanda derinleşme ve verimlilik artışı sağlanmakta; ikinci evrede teknolojinin benimsenmesi olarak ifade edilen, makinelerin zamanla daha verimli kullanılması ve tamir-servis becerilerinde ilerleme ile toplam verimlilik artırılmakta, satış sonrası hizmetlerde dışa bağımlılık azalmakta; taklit aşaması olan üçüncü evrede, ithal edilen makinelerin benzerleri üretilmeye başlanmakta; sanayileşmenin son aşaması olan dördüncü evrede ise sürekli yenilikçilik ve yeni ürünler hâkim olmaktadır¹⁰². Osmanlı Devleti’nin sanayileşme sürecini yaşayamadığı, Türkiye’nin ise sanayileşmede ikinci evrede kaldığı, asıl gelir artışını sağlayarak orta gelir tuzağından çıkılmasını temin eden üçüncü ve dördüncü evreye geçemediği; bunun doğal sonucu olarak yüksek cari açık ve ithalata bağımlı kalındığı; başarısızlığın ana sebebinin ise sanayileşme sürecinin ve kalkınma politikalarının anlaşılabilmesi olduğu yönünde görüşler mevcuttur¹⁰³.

Sanayileşmenin finansmanının teorik olarak *piyasa-merkezli* ya da *banka-merkezli* olarak gerçekleştirildiği, gelişmişlik ve az gelişmişlik düzeyinin ya da geç sanayileşme deneyiminin bu sınıflandırmada belirleyici olduğu ifade edilmektedir¹⁰⁴. Sahip olunan ekonomik yapının bankaların kurulması ve yaygınlaşmasına elverişli olması ya da bu yöntemin daha kolay ve hızlı bulunması, banka kredilerinin devletin yönlendirmesi ve teşvikiyle

Faaliyet Kollarına Göre A10 Düzeyinde Cari Fiyatlarla Değer, Pay ve Değişim Oranı, II. Çeyrek: Nisan-Haziran 2022”, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Ulusal-Hesaplar-113>, son erişim tarihi: 04.11.2022.

102 Murat Yülek, *Ulusların Yükselişi & İmalat, Ticaret, Sanayi Politikası ve Ekonomik Kalkınma*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 230-233.

103 Yülek, *age.*, s. 234, 343-345.

104 Özgür Çetiner, “Sanayileşme Sürecinde Finansal Yapı Dizaynı: Erken Dönem Cumhuriyet Tarihinde Banka ve Şirket Kompleksinin Oluşumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Kongresi*, C I/IV, İstanbul 20-22 Nisan 2017, Bildiriler, ed. Zeki Yüksekbilgili, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Kongresi Yayını, İstanbul 2017, s. 293-294.

öne çıkarılması, sermaye piyasası kurum ve araçlarının yeterli ve hızlı düzeyde gelişmemesi nedenleriyle Türkiye'de sanayinin finansmanında bankacılık sektörü öne çıkmıştır. Türkiye'de devletin ekonomi içindeki rolü sanayileşmenin yöntemlerini, araçlarını ve finansmanını doğrudan etkilemiştir.

1980'lere kadar öne çıkan ithal ikameci politikalar, ithalat talebini kısarak döviz tasarrufunu amaçlamış, yerli sanayiciyi dış rekabetten koruyarak iç pazara hitap edilmesini sağlamıştır. Devletin rolünü artıran ve döviz tasarrufuna odaklanan bu strateji, bir yandan yerli sanayinin gereksinim duyduğu ithal girdi ve yatırım malının sebebiyet verdiği döviz ihtiyacına çözüm üretemez iken, diğer yandan döviz kazancına dayanan ihracata dayalı bir sanayileşmenin sunduğu dışa ve rekabete açık olunmasının getirdiği kaliteli ve düşük maliyetli üretimden ve bunun sağlayacağı ihracat gelirinden mahrum kalınmasına yol açmıştır. 1980'lerden itibaren izlenmeye çalışılan serbest dış ticarete ve ihracata dayalı büyüme modeli sınırlı ölçüde çözüm üretmiş, üretici ve tüketici kesimlerin ithal girdi ve ürünlere yönelmesiyle artan cari açık sorununa yol açmıştır.

2021 yılında, imalat sanayi ihracatında yüksek teknoloji ürünlerinin payı %3, orta-yüksek teknoloji ürünlerinin payı %33,4 olup, ithalatta ise yüksek teknoloji ürünlerinin payı %12,4, orta-yüksek teknoloji ürünlerinin payı %46,2'dir¹⁰⁵. Türk sanayisinin ihracatında yüksek teknoloji ürünlerinin payı 2013'den itibaren %3 seviyesinde iken, 2022 yılının ilk yedi ayında %2,7'ye gerilemiştir¹⁰⁶. Türkiye yüksek teknoloji ürün üretimi ve ihracatında istenen seviyelere ulaşamamıştır. Dünya Bankası verilerinden hareketle hazırlanan çalışmada, yüksek teknoloji ürün ihracatının payı bakımından Türkiye OECD ülkeleri arasında sonuncu sıradadır¹⁰⁷.

TCMB bünyesinde yapılan ve 2006-2016 dönemini içeren çalışmada, ihracat yapan firmaların tamamına yakınının (%99) kendisi ya da tedarikçileri

105 Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), "Dış Ticaret İstatistikleri, Aralık 2021 Bülteni, 31.01.2022", <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104>, son erişim tarihi: 04.11.2022.

106 Merve Yiğitcan, "Sanayi Sektörü Yüksek Teknolojide Gaz Kesti", *Dünya Gazetesi*, 07.09.2022, <https://www.dunya.com/sectorler/sanayi-sektoru-yuksek-teknolojide-gaz-kesti-haber-668215>, son erişim tarih: 01.11.2022.

107 Ramazan Avdar- Reyhan Avdar, "Yüksek Teknolojili Ürünlerin İhracat ve Ekonomik Gelişme Üzerine Etkisi; OECD ve Türkiye Değerlendirmesi", *Sakarya İktisat Dergisi*, C 10, S. 4, 2021, s. 434.

vasıtasıyla ithal girdi kullandığı, satışların maliyeti üzerinden ithal girdi oranının %22, tedarik zinciri hesaba katıldığında ise (ihracatçı firmaların, bu firmaların tedarikçilerinin ve bu firmaların tedarikçilerinin tedarikçilerinin üretim maliyetlerindeki ithal girdinin payı dikkate alındığında) ithal girdi oranının %45 olduğu belirlenmiştir¹⁰⁸. TCMB'nin 2022 yılında yayımladığı raporda ise, yurt içi tedarikçiler üzerinden yapılan alımlardaki ithal girdi hesaba katılmadan, ihracatçı firmaların 2009-2020 döneminde ortalama ithal girdi oranının %28,5 olduğu, tütün ürünleri, motorlu kara taşıtı, bilgisayar, elektronik ve optik ürünler, temel eczacılık ürünleri imalatı ile ana metal sanayi alanlarında %40'ı aşan ithal girdi payının öne çıktığı belirtilmektedir¹⁰⁹.

Türkiye'nin sanayileşme, yüksek teknoloji ürünlerin üretimi ve yüksek katma değer yaratılması bakımından istenen sonuçlara ulaşamadığı kabul edilmektedir. Bu durum, bir ölçüde dünyada artan rekabet ve bazı ülkelerin çok daha hızlı ilerlemesinden, bir ölçüde ise siyasi otoritelerin uzun vadeli bir bakış açısıyla kalkınma sürecine dâhil olamamasından kaynaklanmaktadır.

Sanayileşmede Güney Kore Modeli

Sanayileşme yoluyla zenginler sınıfına giren ülkelerin tamamına yakını Sanayi Devrimi ile eş zamanlı olarak 18. yüzyılın sonları veya 19. yüzyılın ilk yarısında sanayileşmeye başlamış, istisnai olarak Japonya sanayileşme adımlarını 1867'de atmış olup, geride kalan Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinin çoğu kalkınma hamlelerine İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlamış ve Asya Kaplanları olarak tanımlanan Güney Kore, Tayvan, Singapur ve Hong Kong çarpıcı bir gelişme kaydetmiş, Türkiye'nin gerisinden başlayarak kalkınma tempolarını Türkiye'nin yaklaşık iki katına çıkararak zenginler kulübünün kapısını açmışlardır¹¹⁰. Bu ülkelerin sanayileşmesinde; gelir seviyesi yüksek gelişmiş ülkelerde hazır pazarların bulunması, hızlı verimlilik ve makineleşmenin ucuz iş gücü ile birleşmesi,

108 Yusuf Emre Akgündüz-Salih Fendoğlu, "Mikro Veri ile İhracatta İthal Girdi Kullanımının Tahmini", *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Merkezin Güncesi Blog Sitesi*, 13.11.2019.

109 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), "Enflasyon Raporu 2022-I", Ankara 2022, s.43-44, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/yayinlar/raporlar/enflasyon+raporu>, son erişim tarihi: 25.10.2022.

110 Sibel Özdemir, *Doğu Asya Ülkeleri ile Türkiye'nin Uyguladıkları Dışa Açık Sanayileşme Stratejilerinin Karşılaştırması*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, Uluslararası İktisat Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 85.

yüksek iç tasarruflar, uluslararası piyasalardan toplanan fonlar, kârların sabit sermaye yatırımlarına aktarılması, devlet desteği gibi kaynakların varlığı ve takip-taklit edilecek ürün ve ülkelerin mevcudiyeti ile eğitime yatırım önemli avantajlar sunmuştur¹¹¹.

Devletin üstlendiği kapsamlı, etkin ve yol gösterici rol 1960'larda az gelişmiş bir ülke görünümüne sahip olan Güney Kore'nin kalkınmasında önemlidir. Türkiye'nin ithal ikameci bir kalkınma stratejisi izlediği bir dönem olan 1960'larda, Güney Kore'de bankacılık sektörü hükümetin kontrolü altında olup, piyasa faiz oranlarından çok daha düşük oranlarda ihracatçılara borçlanabilme imkânı tanınmış, üretici kredisi kurumu ve bankalar aracılığıyla ihracata dönük üretimde kullanılacak hammadde, makine ve teçhizat ithalatında ihtiyaç duyulan döviz sağlanmış, ihracat gelirinin %50'si gelir vergisinden muaf tutulmuş, ihracatı teşvik edilen sanayiye öncelik verilmiştir¹¹². Kredi, ihracat sübvansiyonları ve iç koruma önlemlerine başvuran devletin yönlendirici politikası, bu destekleri alan şirketlerin verimlilik artışı ve ihracat gibi hedeflerle yükümlü tutulmasıyla bir bakıma *karşılıklılık* ilkesini içermiş; devlet-özel sanayi-bankalar arasındaki sıkı iş birliğinde bankacılık sektörü öncelikli sektörlerin desteklenmesinde merkezi bir rol oynamıştır¹¹³. En başarılı yerli girişimcileri seçerek destek veren Güney Kore, sermaye birikimini ise doğrudan yabancı yatırımlar yerine, yurt dışından aldığı uzun vadeli borçlarla sağlamıştır¹¹⁴.

1960'larda emek yoğun sektörlere dayalı ekonomisi 1970'lerdeki kalkınma planları doğrultusunda ihracatçı bir ekonomiye evrilen ve günümüzde sermaye ve teknoloji yoğun üretim ve ihracat anlamında bir dünya gücüne dönüşen Güney Kore'nin hızlı sermaye birikimi ve teknolojik gelişmesi sadece finansman modeline dayanmamakta, örneğin 1960'larda yabancı sermaye yatırımlarının sınırlandırılması, sermaye malları ithalatıyla *sök-tak mühendisliği* veya *tersine mühendislik* gibi yasal olmayan yollarla teknoloji transferi gerçekleştirilmesi de alınan sonuçlarda etkili olmuştur¹¹⁵.

111 Özdemir, *age.*, s. 89.

112 Hasan İslatince, "Güney Kore'de Uygulanan Sanayileşme Stratejisinin Analizi", *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 14 (1), 1998, s. 356.

113 İslatince Özdemir, *age.*, s. 358.

114 Banu Erkök, "Kalkınmada Güney Kore Örneği", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, S. 11(3), 2019, s. 1413.

115 B. Ali Eşiyok, "Dünya Ekonomisinin Alacakaranlığında Güney Kore'nin Kalkınma Deneyimini Yeniden Düşünmek", *Mülkiye Dergisi*, S. 34 (268), 2014, s. 331.

Planlı kalkınma modeline verilebilecek en iyi örnekler arasında bulunan Güney Kore'nin sanayileşme sürecinde askeri yönetimlerin bulunması, devletin dış ticaret üzerinde kontrol sahibi olması ve bugünün ticaret standartlarına muhatap olmamasının belirleyici olduğu, günümüzde bu tür bir kalkınma modeli uygulamasının zorlaştığı, ancak devletin müdahale ve yönlendiricilik görevinin hayati derecede önem taşımaya devam ettiği belirtilebilir.

Türkiye'de Sanayileşmenin Finansmanına Dair Model Önerisi

Günümüzün küresel dış ticaret standartları ve koşulları ülkelerin belirli sanayi dallarını koruma yönünde atacakları adımları 1980 öncesine göre sınırlamaktadır. Küresel rekabetin üst düzeyde bulunması rekabete ayak uydurabilecek kalite ve fiyat bileşiminin sunumunu zorlaştırmakta, geriden gelen ülkelerin ilerlemesini sınırlandırmaktadır. Türkiye'de, piyasa mekanizmasını bozmadan sanayinin teşvik edilmesine yönelik çok sayıda tedbir ve teşvik tatbik edilmekle birlikte elde edilen sonuçlar genelde tatminkâr bulunmamaktadır.

Sermaye ve tasarruf yetersizliği sorunu bulunan Türkiye'de sanayinin istenen düzeye ulaşması için devletin yönlendiricilik rolü ve kamu kesimi-bankacılık sektörü kaynaklı finansman imkânları bir zorunluluktur. İstikrarsız ekonomisinden kaynaklı nedenlerle yurt dışından uzun süreli ve uygun maliyetli borçlanma kapasitesi sınırlı olan Türkiye'de finans sektörünün sahip olduğu dar imkânların verimli değerlendirilmesi hayati derecede önemlidir. Büyük ölçüde mevcut olan finansman desteklerinin sunumunda düzenlemeler yapılmasına ve sınırlı finansman imkânlarının hedeflenen alanlara yönlendirilmesine dönük önerimiz aşağıdaki gibidir.

Öneriye konu model; Cumhuriyet'in ilk yüzyılında şiddetli biçimde gözlemlenen siyasi otoritelerin istikrarsız ve değişken politikalarının azaltılması ve desteklerin özel sektör kuruluşları tarafından istismar edilmesinin önlenmesi amacıyla, kuralların konulmasından sonra politik müdahalelere kapatılan, kendi kendine işleyen, kaynakları tanımlanmış kalemlerden oluşan, dolayısıyla kendisini finanse eden, kredi kullanıcıları açısından ödül-ceza mekanizmasını içeren bir anlayış ve mimari yapıya dayanmaktadır. Özel sektörün dinamizmi ve kamunun yönlendiricilik kapasitesi bir sistem içinde birleştirilerek, objektiflik ve şeffaflık ilkeleri doğrultusunda bir işleyiş hedeflenmektedir.

Model sadece tanımlanmış alan ve ürünlerde sanayinin finansmanı için kredi kullanılmasını değil, aynı zamanda anapara ve faiz desteği ile vergi, enerji, istihdam gibi teşviklere kaynak temin etmeyi amaçlayan bir yapıdadır. Krediler ile ilgili süreç yeni model kapsamında gerçekleştirilecek; enerji, istihdam, Ar-Ge gibi diğer destekler yürürlükte olan teşvik mekanizmaları doğrultusunda Bakanlık (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı) tarafından yürütülecektir. Model kapsamındaki kredilendirme sürecinin bileşenleri şu şekildedir.

Sistemin İşletilmesi: Bakanlık tarafından belirtilen kurallar ve koşullar kapsamında destek ve teşvikler ile bağımsız değerlendirme kuruluşlarının işleyişi saptanacak; sistemin yürütülmesi Bakanlık, sanayi sektörü ve bankaların temsilcilerinden oluşan bir kurul tarafından sağlanacaktır. Sunulan kredi ve teşvikler, kredi geri ödemeleri ve diğer şartların yerine getirilme durumu sistemden yararlananlar bazında şeffaf olarak kamuya paylaşılacak, sisteme başvuranlar bu şartı kabul etmiş olacaktır.

Modelin Hitap Ettiği Yatırım ve Krediler: Günümüzde Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın "Teknoloji Odaklı Sanayi Hamlesi Programı" ile yüksek teknoloji ve katma değeri yüksek üretim teşvik edilmekte, belirli sektörler için belirli dönemlerde başvuru yapılabilmekte; Ar-Ge, yatırım, enerji, vergi, iş gücü maliyeti gibi farklı alanlarda destekler sunulmaktadır¹¹⁶. Finansman bağlamında, mevcut durumda, projelere konu yatırımlar için bankalardan kredi alınması ilgili şirketlerin yükümlülüğünde kalmakta, Bakanlık krediye ilişkin faiz yükünün belirli bir bölümünü karşılamakta, Ar-Ge kapsamındaki harcamaların ise belirli bir sınıra kadar olan kısmı Bakanlık tarafından ödenmekte, vergi-iş gücü-enerji destekleri kamu tarafından karşılanmaktadır.

Modelde, özetle ihracat geliri ve/veya ithal ikamesi (döviz tasarrufu) sağlayan ve yüksek teknoloji üretim sunan proje ve yatırımlara bankalar aracılığıyla kredi imkânı sunulacak, mevcut duruma göre bankacılık sektörü çok daha fazla şekilde sisteme dâhil edilecektir. Kredi ve faizlerin ödenmesi dışındaki teşvikler mevcut sistem dâhilinde yürütülecektir.

Uygun Proje, Yatırım ve Kredilerin Belirlenmesi: Hâlihazırdaki "Teknoloji Odaklı Sanayi Hamlesi Programı"nda ilgili girişimci başvuruları Bakanlığın yetkilendirdiği bağımsız değerlendirme kuruluşlarınca analiz edilmekte,

116 Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, "Teknoloji Odaklı Sanayi Hamlesi Programı", https://www.yatirimadestek.gov.tr/pdf/assets/upload/dosyalar/ozet_teknoloji_odakli_sanayi_hamlesi_programi.pdf, son erişim tarihi: 01.11.2022.

hazırlanan rapor Bakanlığa sunulmakta, Bakanlık kendi komisyon ve kurulları üzerinden başvuruları onaylamakta; Ar-Ge, enerji, vergi, iş gücü, faiz gideri desteği dışında kredi imkânı sunulmamaktadır.

Yeni modelde, Bakanlığın belirlediği kurallar kapsamında bağımsız değerlendirme kuruluşlarınca hazırlanan ve olumlu görüş alan girişim ve yatırımlar için doğrudan kamu ve özel bankalara kredi başvurusu yapılacak ve aşağıda belirtilecek süreç işletilecektir. Kredilendirme sürecinde, denetim haricinde, Bakanlık dışlanacaktır.

Kaynak: Bankalar, olağan faaliyetleri kapsamında, yurt içi tasarrufların mevduat ve diğer ürünler aracılığıyla toplanması, sermaye ve yurt dışından borçlanma yoluyla kaynak temin etmektedir. Yatırım ve ihracata dönük üretimin ithal girdi ve yedek parça-makineye dayalı olması döviz kaynağı ihtiyacını öne çıkarmakta, bankacılık sektörü pasif yapısının ağırlıkla yabancı para mevduat ve yurt dışı sendikasyon kredilerinden oluşması önemli bir döviz kaynağı sunmaktadır. Bu kaynakların yetersiz kalması gibi istisnai hâllerde, bankalar kamu kesiminden (Hazine veya TCMB) döviz cinsi borçlanma yapabilecektir.

Kredi giderleriyle birlikte, Bakanlıkça verilecek diğer destekler de önerilen model kapsamında oluşturulacak sistem tarafından karşılanacaktır. Sunulacak tüm desteklerin oluşturduğu yükü karşılamak amacıyla, ithalat yapan şirketlere ilave kurumlar vergisi ve ithal ürünlere ilave vergiler (özel tüketim vergisi gibi) getirilecek, bu kanaldan sağlanacak gelir doğrudan modelin içerdiği sisteme aktarılacak ve belirtilen finansman ve diğer desteklerin karşılanması sağlanacaktır. Bu yöntemle sağlanacak fonların yeterli olmaması hâlinde bütçeden ilave kaynak aktarımı yapılacaktır. Ancak sistem, ihracata dönük desteklerin ithalattan sağlanacak kaynakla finanse edilmesine dayanmaktadır.

Bankaların Rolü: Bankalar kendi kaynaklarından, bunun yeterli olmaması hâlinde yukarıda belirtilen yöntemlerle temin edebilecekleri kaynaklardan model kapsamındaki kredilere, kendi tercihleriyle kaynak aktaracaktır. Krediler ağırlıkla 1-3 sene ödemesiz, uzun vadeli yatırım kredisi olmakla birlikte, işletme sermayesi niteliğinde sınırlı miktarda kredi de verilebilecektir. Model piyasa mekanizmasına bağlı olup, kamu ve özel bankalar bazında aşağıda belirtilen ayırımla sistem işletilecektir.

Sistemde, bağımsız değerlendirme kuruluşlarının olumlu görüşleri ve bankaların kredi tahsis süreçleri kullanılarak politik etkilere kapalı bir kredilendirme

süreci işletilmekte, krediyi verenin riski taşınması ile sistemin istismarı önlenmekte, kamu ise kural koyucu işlevini yerine getirmektedir.

Kamu Bankaları: Kredi portföyünün asgari belirli bir yüzdesinin (%20 -30 gibi) model kapsamındaki uzun vadeli yatırım kredilerine aktarılması zorunlu olacaktır. Bakanlık tarafından tanımlanan şartları karşılayan ilgili proje ve yatırımların mali ve teknik bakımdan ilgili girişimci tarafından gerçekleştirilebileceğine dair bağımsız değerlendirme kuruluşlarından olumlu görüş alınmasından sonra, girişimcinin başvurusu üzerine kamu bankaları kendi risk yönetim prensipleri ve kredi tahsis koşulları bağlamında kredi talebini kabul veya reddedebilecektir. Ancak başvurusuna olumsuz yanıt alan girişimci, model kapsamında sistemi işleten kurula başvurarak kredi talebinin bir defa daha değerlendirilmesini isteyebilecektir. Nihai karar bankanın ilgili kurullarına ait olacaktır.

Kamu bankalarını kredi vermeye teşvik etmek için, bu kredilerin risk ağırlıkları ve dolayısıyla sermaye yükümlülükleri düşük tutulacak (Bankalara bir bakıma sermaye ve kredi büyümesi imkânı sunulacak), bu tür kredilerde belirli bir büyüklüğü aşan kamu bankalarının TL olarak verdikleri kredileri için Merkez Bankası'nca uzun vadeli, düşük maliyetli kredi imkânı sunulacak, kredi faiz ödemelerinin belirli bir kısmı model kapsamındaki sistemden otomatik olarak bankaya ödenecektir. Diğer yandan, toplam kredi hacminin belirli bir payını bu tür kredilere yönlendiren bankalar için kurumlar vergisinde söz konusu kredilere ait faiz gelirlerinin vergi matrahından indirilmesi (dolayısıyla belirtilen faiz geliri üzerinden kurumlar vergisi oranında bankalara teşvik verilmesi) sağlanacak, bu şekilde meydana gelen kurumlar vergisi kaybı ise sistem tarafından Hazine'ye aktarılacaktır. Kredi portföyünün belirli bir yüzdesini bu tür kredilere aktarmayı başaran kamu bankaları performans bakımından başarılı kabul edilecektir.

Özel Bankalar: Bağımsız değerlendirme kuruluşlarından olumlu görüş alan girişimcilerin başvuruları akabinde özel bankalar model kapsamındaki kredi başvurularını risk yönetim prensipleri ve kredi tahsis koşulları bağlamında değerlendirerek kabul veya red kararı verecektir. Bu tür kredilerde kamu bankaları için açıklanan avantajlar sunulacaktır. Başvurularına olumsuz cevap alan girişimcilerin başvurunun yeniden değerlendirilmesi için sistem yürütme kuruluna başvurma hakkı özel bankalara ilişkin süreçte bulunmamaktadır.

Özel bankaların, kamu bankalarından daha düşük bir oranda da olsa, kredilerinin belirli bir bölümünü belirtilen alanlara aktarmasının zorunlu

tutulması da önemli bir alternatif olup, hâlihazırda modelimizde bu seçenek tercih edilmeyerek, belirtilen yöntemlerle özel bankaların teşviki esas alınmıştır.

Faiz ve Anapara Ödemeleri: Kredilerin model kapsamında karşılanan faiz ödemeleri otomatik olarak sistem tarafından yapılacaktır. Ayrıca model kapsamında yüksek döviz geliri sağlayan şirketlere kısmi kredi anapara desteğinde bulunulacaktır.

Takip: Kredilerin tahsili ve takibi tamamen bankaların yükümlülüğü altında olup, Hazine veya TCMB'den alınan kaynaklarla kullanılan kredilerin geri ödenmemesi hâlinde bankalar ilgili meblağları iade etmekle yükümlü olacaktır.

Ayrıca, bağımsız değerlendirme kuruluşları projenin koşullarının karşılanıp karşılanmadığına dönük takipleri yaparak değerlendirme raporlarını hazırlayacak, bu raporlar model kapsamında tanımlanan kurumlara iletilecek; Bakanlık tarafından doğrudan sunulan teşviklerin (Ar-Ge, vergi, iş gücü gibi) devamlılığında, bu raporlarla birlikte Bakanlığın kendi denetim sonuçları kullanılacaktır.

Ödül-Ceza Mekanizması: Destek ve finansman koşullarını karşılayan, üretim, kapasite ve ihracat hedeflerine ulaşan şirketlere yeni yatırım kredileri ve çalışma sermayesi kredisi verilecek, vergi, enerji ve iş gücü alanlarında ilgili bakanlıklar tarafından verilen destekler devam ettirilecektir. Ayrıca yüksek düzeyde döviz geliri sağlayan şirketlerin bir kısım kredi anapara ödemesi sistem tarafından karşılanacaktır. İlgili koşulları sağlamayan girişimciler ise söz konusu tespitin yapıldığı andan itibaren destek kapsamı dışına çıkarılacak, proje veya yatırımın hayata geçirilmesi sürecinde ve sonrasında aldıkları desteklerin belirli bir kısmını öngörülen sürede iade etmekle yükümlü tutulacaktır. Ancak söz konusu yaptırımların, faaliyetine devam eden şirketlerin üretimine zarar vermeyecek boyutta olması, hedefin altında kalsa dahi üretim ve ihracattaki her türlü kazanımın muhafazası esas olacaktır.

Bağımsız değerlendirme kuruluşları ise olumlu görüş verdikleri şirketlerin yükümlülüklerini yerine getirme derecelerine göre puanlamaya tabi tutulacak, başarısız bulunanlar model kapsamındaki değerlendirme yetkilerini kaybedecektir.

Sonuç

Cumhuriyet tarihine konu alt dönemlere ait iktisat politikaları, kapitalizm veya sosyalizme savrulmayan, serbest girişimciliği önceleyen, ancak özel sektörün sahip olduğu gücün veya dolduramadığı boşluğun tayin ettiği sınırlar içinde farklılaşan tonlarda devletçiliği harmanlayan, dünyada en yaygın model olan karma ekonomi modelini tatbik eden bir kimlik taşımıştır. 1980'de başlatılan radikal dönüşüm devletin üretici ve işletmeci vasfını sınırlandırarak özelleştirmeleri öne çıkarmış olsa da, kamu politikaları (para ve maliye politikası), teşvik sistemi ve kredi mekanizması üzerinden devletin kalkınmadaki yönlendiriciliği devam etmiştir. Özel sektör sürekli olarak kamudan teşvik ve destek talep ederken, siyasi otorite bu yöndeki taleplere genelde olumlu cevap vermiş, bu işlevi bir görev olarak kabul etmiştir.

Cumhuriyet tarihinin ilk dönemlerinde kayda değer başarılarla imza atılmakla birlikte, sonraki dönemlerde kalkınma ve sanayileşmenin gerektirdiği zaman ufku, istikrar ve sürekliliğe sahip olunamaması, bugün itibarıyla ulaşılan noktanın başarılı bulunmamasına yol açmaktadır. Sanayinin millî gelirdeki payının uzun yıllar aynı düzeyde, sınırlı seviyelerde kalması, yüksek teknoloji üretimi ve ihracatında küresel gelişmelere uygun bir ilerlemenin sağlanamaması temel problemdir. Kıt finansman kaynaklarının verimli kullanılması ve üretken/değer yaratan sanayi projelerine kaynak aktarılması amacıyla sanayileşmenin finansmanının farklı bir bakış açısıyla ele alınması önem taşımaktadır. Özel sektörün dinamizmi, bankacılık sektörünün işlevi ve kamu sektörünün düzenleyici ve kaynak yaratıcı rolünden yararlanılarak hazırlanan bir finansman modeli çalışmamızda sunulmuştur.

Kaynaklar

- Akgüç, Öztin, *Merkez Bankacılığı*, Arayış Yayıncılık, İstanbul 2020.
- Akgündüz, Yusuf Emre- Fendoğlu, Salih, “Mikro Veri ile İhracatta İthal Girdi Kullanımının Tahmini”, *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Merkezin Güncesi Blog Sitesi*, 13.11.2019.
- Akyıldız, Hüseyin-Eroğlu, Ömer, “Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 9 (1), 2004, s. 43-62.
- Allen, Robert C., *Küresel Ekonomi Tarihi Kısa Bir Giriş*, çev. Hande Koçak Cimitoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022.
- Avdar, Ramazan-Avdar, Reyhan, “Yüksek Teknolojili Ürünlerin İhracat ve Ekonomik Gelişme Üzerine Etkisi; OECD ve Türkiye Değerlendirmesi”, *Sakarya İktisat Dergisi*, C 10, S. 4, 2021, s. 423-440.
- Berend, Ivan T., *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- Buluş, Abdulkadir-Kangal, Nalan, “1923-1929 Dönemi: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Para ve Kur Politikaları”, *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s. 1-25.
- Çetiner, Özgür, “Sanayileşme Sürecinde Finansal Yapı Dizaynı: Erken Dönem Cumhuriyet Tarihinde Banka ve Şirket Kompleksinin Oluşumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Kongresi*, C I/IV, İstanbul 20-22 Nisan 2017, Bildiriler, ed. Zeki Yüksekbilgili, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Kongresi Yayını, İstanbul 2017, s. 292-318.
- Demirer, Mehmet Arif, “Sanayi Teşvik Kanunu”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sanayi-tesvik-kanunu/>, son erişim tarihi: 25.10.2022.
- Dowd, Douglas F., *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadi Eleştirel Bir Tarih*, çev. Cihan Gerçek, Yordam Kitap, İstanbul 2020.

Durer, Salih, "Türk Bankacılık Sistemindeki Gelişmeler (1946-1960 Dönemi)", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 3(2), 1982, s. 155-164.

Eğilmez, Mahfi, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2021.

Eken, Mehmet Hasan, "Türkiye Ekonomisi: Cumhuriyet Dönemi Ekonomik Büyüme Üzerine Bir Analiz (1)", *Para Analiz*, <https://www.paraanaliz.com/2022/ekonomi/prof-mehmet-hasan-eken-turkiye-ekonomisi-cumhuriyet-donemi-ekonomik-buyume-uzerine-bir-analiz-1-g-38119/>, son erişim tarihi: 02.11.2022.

Erkök, Banu, "Kalkınmada Güney Kore Örneği", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, S. 11(3), 2019, s. 1401-1416.

Eroğlu, Nadir, "1930-1938 Dönemi Para Politikası", *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s. 27-36.

Eroğlu, Nadir, "Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938)", *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, C XXIII, S. 2, 2007, s. 63-73.

Eser, Emre, "Türkiye'de Uygulanan Yatırım Teşvik Sistemleri ve Mevcut Sistemin Yapısına Yönelik Öneriler", *Devlet Planlama Teşkilatı, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Uzmanlık Tezi*, Yayın No. 2822, Ankara 2011.

Eşiyok, B. Ali, "Dünya Ekonomisinin Alacakaranlığında Güney Kore'nin Kalkınma Deneyimini Yeniden Düşünmek", *Mülkiye Dergisi*, S. 34 (268), 2014, s. 329-352.

İslatince, Hasan, "Güney Kore'de Uygulanan Sanayileşme Stratejisinin Analizi", *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 14 (1), 1998, s. 349-362.

Kalaycı, İrfan, "1960-1980 Planlı Kalkınma Döneminde Para, Faiz ve Kur Politikaları", *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s.101-120.

Kazgan, Gülten, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2021.

Kılıçbay, Ahmet, *Türk Ekonomisi*, Bilim Teknik Yayınları, İstanbul 1999.

Özdemir, Sibel, *Doğu Asya Ülkeleri ile Türkiye'nin Uyguladıkları Dışa Açık Sanayileşme Stratejilerinin Karşılaştırması*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, Uluslararası İktisat Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2013.

Pamuk, Şevket, "Türkiye'de 1980 Sonrasında İktisadi Politika ve Kurumların Evrimi", *İktisat ve Toplum Dergisi*, Yıl 9, S. 100, 2019, s. 7-11.

Pamuk, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, "Teknoloji Odaklı Sanayi Hamlesi Programı", https://www.yatirimadestek.gov.tr/pdf/assets/upload/dosyalar/ozet_teknoloji_odakli_sanayi_hamlesi_programi.pdf, son erişim tarihi: 01.11.2022.

Seyidoğlu, Halil- Pişkin, Ali, "1946-1950 Dönemi: Liberal Döneme Geçiş Aşaması", *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s.51-77.

Stanford, Jim, *Herkes İçin İktisat Kapitalist Sömürüyü Anlama Kılavuzu*, çev. Tuncel Öncel, Yordam Kitap, İstanbul 2019.

Stearns, Peter N., *Dünya Tarihinde Sanayi Devrimi*, çev. Nurdan Soysal, Say Yayınları, İstanbul 2021.

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Tokgöz, Erdinç, "Ekonomide 75 Yıl", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C 16, S. 1-2, 1998, s. 1-27.

Türkiye Bankalar Birliği (TBB), *50. Yılında Türkiye Bankalar Birliği ve Türkiye'de Bankacılık Sistemi 1958-2007*, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, No: 262, 2008.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), "Enflasyon Raporu 2022-I", Ankara 2022, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/yayinlar/raporlar/enflasyon+raporu>, son erişim tarihi: 25.10.2022.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), "Dış Ticaret İstatistikleri, Aralık 2021 Bülteni, 31.01.2022", <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104>, son erişim tarihi: 04.11.2022.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), “İstatistik Veri Portalı, Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, İktisadi Faaliyet Kollarına Göre A10 Düzeyinde Cari Fiyatlarla Değer, Pay ve Değişim Oranı, II. Çeyrek: Nisan-Haziran 2022”, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Ulusal-Hesaplar-113>, son erişim tarihi: 04.11.2022.

Yıldırım, Durmuş Çağrı-Kantarıcı, Tuğba, “1950-1960 Liberal Dönem Para ve Kur Politikaları”, *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s.79-100.

Yiğitcan, Merve, “Sanayi Sektörü Yüksek Teknolojide Gaz Kesti”, *Dünya Gazetesi*, 07.09.2022, <https://www.dunya.com/sectorler/sanayi-sektoru-yuksek-teknolojide-gaz-kesti-haberi-668215>, son erişim tarih: 01.11.2022.

Yücel, T. Fikret, *Cumhuriyet Türkiye'si'nin Sanayileşme Öyküsü*, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı Yayınları, No.2015/08, Ankara 2015, 05.11.2022, <https://www.ttg.org.tr/tur/images/publications/6005b3307665f.pdf>

Yülek, Murat, *Ulusların Yükselişi & İmalat, Ticaret, Sanayi Politikası ve Ekonomik Kalkınma*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

1923-1941 Yıllarında Yugoslav Dıplomasisı Raporlarında ve Basında Türkiye Cumhuriyeti Ekonomisinin Modernizasyonu

Vladan Vırıjevic*

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, tüm devletin ve toplumun fizyonomisinin genel olarak değiştirilmesini amaçlayan reform projeleri, yani modern Avrupa biçim ve modellerinin benimsenmesi, Yugoslav diplomatik yetkililerinin ve aynı zamanda genel halkın yoğun ilgisiyle karşılandı. 20. yüzyılın 20'li yıllarının ikinci yarısındaki ilişkiler karşılıklı yakın siyasi, askeri, ekonomik, kültürel ve diğer ilişkilerin kurulmasından sonra da güçlendi. Yugoslav hükümeti, ekonomi alanında karşılıklı iş birliği kurmakla çok ilgilendiği için Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomi alanındaki bütün faaliyet ve gelişmeleri dikkatlice takip etti.

Bütün dikkatlerin odağı geçen yüzyılın 20'li ve 30'lu yıllarında Kemalist hükümet tarafından uygulanan, örneğin metalurji sektörü fabrikaları, kimya birimleri, gıda endüstrisi vb. büyük endüstriyel tesislerin inşaat projeleri gibi modernizasyon değişiklikleri üzerineydi. Ayrıca hem iç hem de dış pazarlarda üretim planlaması, fiyat düzenlemesi ve ürünlerin tanıtımı alanında devletin güçlü etkisi altında gerçekleşen ekonomik yönetim modelinin yeniden yapılandırılması, Yugoslav ekonomi uzmanlarının büyük ilgisini çekti. Özellikle 20. yüzyılın 30'lu yılların başındaki dünya ekonomik krizi sırasında Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik koşullarını analiz ederken ulaştığı sonuçlar, o dönemde Yugoslavya Krallığı ekonomisi üzerindeki sonuçlarının hafifletilmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.

Çalışmamız, Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı hükümetin kaynaklarından elde edilen Yayınlanmamış arşiv malzemesi, yani Yugoslavya Krallığı'nın 1929'dan bu yana, iki dünya savaşı arasındaki dönemde Yugoslav basını ve ilgili literatürü esas alınarak gerçekleştirilmiştir.

* Prof. Dr., Priştine Üniversitesi, Felsefe Fakültesi, Tarih Bölümü, Mitroviça/KOSOVA, vladan.virijevic@pr.ac.rs

1914-1918 yıllarındaki Birinci Dünya Savaşı, büyük insan kayıpları ve maddi yıkıma ek olarak, o zamana kadar dünyanın siyasi haritasını önemli ölçüde değiştirdi. Aralarında iki Balkan devleti olan Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı (SHS) ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bulunduğu büyük geleneksel imparatorlukların kalıntıları üzerinde bir dizi yeni devlet ortaya çıktı. Güney Slav halklarının 1 Aralık 1918'de birleşmesiyle oluşturulan ve Balkan Yarımadası'nın yaklaşık yarısını (248.666 km²) kapsayan SHS Krallığı (1929'dan beri Yugoslavya Krallığı olarak yeniden adlandırıldı), kuzey, orta ve batı Avrupa'nın Küçük Asya ve Orta Doğu ile doğal bağlantısını temsil ediyordu. Bunun üzerinden önemli kara yolları içinden geçerek bu devletlere uluslararası ilişkilerde olağanüstü bir önem kazandırdı.

Osmanlı Devleti'nin resmî-hukuki mirasçılarında biri olarak, 1920'de Sevr Barış Antlaşması'nın ve 1923'te Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması sırasında kendisi için belirlenen Osmanlı borcu'nun miktarı ile ilgili anlaşmazlık nedeniyle, SHS Krallığı, Ankara'da Barış ve Dostluk Antlaşması'nın imzalandığı 28 Ekim 1925'te Türkiye Cumhuriyeti ile resmi diplomatik ilişkiler kurdu.¹ Bu, iki ülke arasında yalnızca siyasi değil, aynı zamanda ekonomik, kültürel ve diğer alanlarda da gelecekteki işbirliğinin temelini oluşturdu. Türkiye Cumhuriyeti ile dış ticaret hacmini geliştirmek isteyen,² Belgrad resmi açıklamasında, Türkiye ve SHS Krallığı'nın dünyanın önde gelen yüksek kaliteli ham afyon üreticileri olarak kabul edildiğini göz önünde bulundurarak, diğer ülke pazarlarında karşılıklı rekabeti önlemek ve afyon pazarında ortak operasyonlar uğruna olası işbirliğini sağlamak, ekonomik koşullar hakkında - üretim hacmi, fiyatlar, finans sektörü, vergi ve gümrük düzenlemeleri ve tarifeleri, yasal çerçeveler, trafik koşulları vb. hususiyetler hakkında sistematik olarak veriler topluyordu. Bu veriler, Türkiye'deki SHS Krallığı Yugoslav gazetelerinin diplomatik temsilcileri ve muhabirlerinin faaliyetleri-"sahadan" doğrudan bilgi, Türk devlet ve ekonomik kurumlarının temsilcileriyle yapılan görüşmeler, Türk basınındaki yazıların analizi ile resmi istatistik yayınları ve Türk iş adamlarıyla iş yapan bazı dış ticaret şirketlerinin raporları aracılığıyla yoluyla elde edildi.

1 Arhiv Jugoslavije (AY), Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj Carigrad, Ankara 1890-1945, 370, 6-524, 28. Ekim 1925.

2 İlk Yugoslav-Türk ticaret anlaşması 3 Temmuz 1934'te imzalandı ve "en çok kayırılan ulus" maddesine dayanıyordu. - Boško Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine (sa dopunom Dr. Save Obradovića o plurilateralnim sporazumima Jugoslavije 1934-1941. i predgovorom akademika Mija Mirkovića)*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1960, s. 212.

SHS Krallığı Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'ndaki ekonomi uzmanlarının bir analizine göre, genç Türkiye Cumhuriyeti siyaseti, geçen yüzyılın 20'li yıllarında iktisad ve ekonomi açısından birçok zorluk ve zorlukla karşı karşıya kaldı. Ekonomik bağımsızlık olmadan siyasi bağımsızlığın elde edilmesinin zor olduğunu anlayan Mustafa Kemal Paşa ve en yakın arkadaşları bu yönde kararlı bir yol aldılar. Bu nedenle, Şubat 1923'ün ortalarında, İzmir'de 1135 delegenin katılımıyla, yeni Türk devletinin gelişmesi için bir ekonomik programın hazırlandığı önemli bir kongre düzenlendi. Bu vesileyle kabul edilen - "Ekonomik Sözleşme" belgesinin Türk mevzuatına riayet edeceği - genel ekonomik amaç ve ilkeleri belirlemiş, Türk halkının fedakarlığı ve yurtseverliğinin, üretimin artırılmasının gerekliliği, ekilebilir arazilerin genişletilmesi, maden zenginliğinin çıkarılması ve yabancı sermayeyi çekmenin gerekli olduğu vurgulanarak 12 maddeden oluşuyordu.³ İzmir'deki kongre kararları, yeni Türk hükümetinin bağımsız ekonomi politikasını oluşturmanın başlangıç ilkelerini temsil ediyordu, ancak ulusal ekonominin toparlanma ve uzun vadeli kalkınma yoluna ilişkin açıkça ifade edilmiş bir tutum yoktu. Yani ne liberal ne de devletçi bir yaklaşıma öncelik verilmemiş, ancak en iyi sonuçların "karma" bir ekonomi politikası ile elde edileceği düşünülmüştür.

Birinci Dünya Savaşı sırasında zaten geri kalmış ekonomisi tamamen tükenmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun olumsuz tarihsel mirası, devasa bütçe açığı ve Batı Avrupa'dan gelen kreditorlere olan yüksek borçluluk oranı ağır bir yük oluşturuyordu. Yeni cumhuriyet otoriteleri, ekonominin ve ekonominin dönüşüm sürecini mümkün olan en kısa sürede, üretimi Türkiye'nin iç ihtiyaçlarını karşılayamayan ilkel bir nitelik taşıyan, %80'i tarıma ve tarıma dayalı olan teorik bir ekonomik model seçme sorunuyla karşı karşıya kaldılar. Bunu gerçekleştirmek için öncelikle yeni bir normatif çerçeve oluşturmak gerekliydi, böylece Türk parlamentosu 1923'ten 1925'e kadar olan dönemde bir dizi yeni yasal reform çözümünü kabul etti. Öncelikle Türkiye'deki yabancı sermaye operasyonlarının esaslarını düzenlediler, ancak sahadaki bir dizi kısıtlayıcı durum nedeniyle bunların büyük bir kısmı "kâğıt üzerinde" kaldı. SHS Krallığı'nın İstanbul Başkonsolosu, Ocak 1926'nın başında Belgrad'daki Konsolosluk Hariciye Nezareti ve Ticaret Dairesi'ne gönderdiği ayrıntılı bir raporda bu konudaki gözlemini dile getirdi:

3 Džengiz Hakov, "Istorija savremene Turske", *BAL-TAM*, Prizren, 2011, 105.

Türkiye, eski rejimde olmayan ekonomik hayatını yurt dışından bağımsız hale getirmek için, mümkün olduğu kadar dış iş birliğinden kurtulmak ve onun yerine iç iş birliğini koymak istemiştir. Niyet tamamen haklı, ancak daha güçlü bir ekonomik hayata sahip birçok ülkede uygulanması zor ve Türkiye’de şu an için neredeyse imkânsız. Sebze ticareti, Yunanların elindeydi ve büyük bir kısmı Türkiye’yi terk etmek zorunda kaldı. İzmir civarında halıcılık gibi birçok ekonomik dal, bunlarla uğraşan iş adamlarının kovulmasıyla adeta yok oldu. Yabancı sermaye, madenlerin çıkarılması sırasında giderek daha zor koşullarla karşılaşılıyor, yabancı uzmanlar ancak kesinlikle ihtiyaç duyulduğu yerde zorluk çekiyor, birçok meslek sadece Türklere ayrılmış durumdaydı. Bankalar ancak Türk vatandaşlarının 2/3’üne sahip, ancak ülkenin ekonomik hayatını ciddi şekilde etkilediğini haklı gösterilebilecek daha birçok şeye sahipse çalışabilir durumda, çünkü güçlü ve hızlı bir ekonomi için büyük ölçüde fonlardan yoksun, ülkedeki uzman kadroların artırılması yanı sıra ülkede hem sermayede hem de profesyonel güçte büyük bir eksiklik var. Aniden uygulanan bu ekonomi politikası, Türk hükûmetinin iyi dileklerinin beklenen sonuçları vermemesine neden oldu.⁴

Raporda ayrıca belirtildiği gibi, hükûmet ekonomide üç hedef belirledi: ülkeyi dışa ekonomik bağımlılıktan kurtarmak, ülkenin ihtiyaçlarını kendi sanayi ürünleriyle karşılamak ve tarım ürünleri pazarını genişletmek.⁵

Aynı şekilde, Türk hükûmetinin ekonomideki yönelimi Novi Sad’ın *Zastava* gazetesi tarafından yayınlandı ve bunlar: yerel para biriminin istikrarı, ulusal borçların geri ödenmesi, bütçenin sürelendirilmesi (konsolidasyonu), Anadolu Demiryolları’nın alımı ve deniz iskeleleri ve demiryolları yapımı oluşturuyordu. Bu nedenle hükûmet, devlet harcamalarını mümkün olduğunca azaltmaya çalışarak sıkı kemer sıkma önlemleri aldı.⁶ Aynı gazetenin belirttiği gibi, 1927 yılında dış faktörlerin etkisini mümkün

4 AY, Yugoslavya Krallığı İstanbul Başkonsolosluğu 1922-1945 (411), 10-57, 6. Ocak 1926.

5 Belgrad’ın prestijli ekonomi dergisi *Narodno Blagostanje*’de yayınlanan analitik metin, ekonomik açıdan bakıldığında, dış etkinin mümkün olan en büyük ölçüde azaltılması konusundaki ısrarın ne kadar verimsiz olduğunu belirtiyor. Belgede, diğer şeylerin yanı sıra, “Türk lirasının ve tüm Türk milli ekonomisinin hastalığı, olağandışı bir durumdan kaynaklanmaktadır” denildi. Yani Türkiye’de milliyetçilik tüm makul sınırları aşmış ve bir tür yabancı düşmanlığı, yabancı olan her şeye karşı düşmanlık halini almıştır. Türk hükûmeti, ulusal gurur ve çıkarların yabancı sermaye almasını engellediği görüşünde birkaç yıldır ayakta duruyor”. – “Обавештајна служба”, *Народно благостање*, 14. Aralık 1929, s. 745.

6 “Модернизирање Турске”, *Застава*, 23. Kasım 1927, s. 3.

olduğunca amorti etmeye, yani dış ticaret dengesini dengelemeye yönelik özel bir çaba vardı.⁷ Bu amaçla, Ankara Ticaret Odası, Şubat 1928'in başlarında, yabancı ortaklarla yapılan her sözleşmenin ayrıntılı olarak incelenmesi ve imzalanmadan önce “Yüksek İktisat Konseyi” tarafından onaylanmasının emredildiği bir karar kabul etti. Bu, yüksek ithalat oranını düşürmeyi amaçlıyordu. Türk ihracat kalemlerinin standardize edilmesi gerekiyordu ve taviz verirken yerli şirketlere öncelik verildi. Hükûmetin “olası tüm önlemlerle” yerli tekstil endüstrisine yardım etmesi gerekiyordu.⁸ Hükûmet ise sürekli olarak özel kapitalist girişimciliğin güçlendirilmesini destekleyen bir politika uygulamış ve 28 Mayıs 1927'de özel girişimcilere sayısız fayda sağlayan bir yasa kabul edilmiştir: şehir bölgeleri dışında sanayi tesislerinin inşası için ücretsiz arazi, yeni şirketler için makine, teçhizat ve hammadde ithalatında gümrük vergilerinden muafiyet, demiryolu ve deniz taşımacılığında nakliye maliyetlerinin %30 oranında azaltılması vb. Ayrıca devlet otoriteleri ve şirketleri ile yerel yönetimler, ithal edilenlerden %10 daha pahalı olsalar bile yerli sanayi ürünlerini almak zorunda kaldılar. Ülke ve buna uygun olarak hükûmete özel teklifler sunmak, dünya ekonomisindeki eğilimleri ve bunların Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerini izlemek için daha verimli hareket etmek ve ekonominin gelişimini hızlandırmak amacıyla, yeni yasaların kabulü için hükûmete önerilerde bulunmak, ülkedeki ekonomik koşulları incelemek üzere değerlendirme ve önerilerde bulunma rolü olan “Yüksek Ekonomi Konseyi” kuruldu. Başlangıçta, başbakan tarafından yönetildi.

Bu hükûmetin sanayileşme politikası çerçevesinde Uşak ve Alpu'da şeker fabrikaları, Adana, Isparta, Kayseri ve Kırşehir'de pamuk işleme fabrikaları, Kozlu ve Kilimi'de maden ocakları, çok sayıda tahıl değirmeni, yağ değirmeni, kereste fabrikası ve gıda sanayi işletmesinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. İstatistikî verilere göre, 1927 yılında Türkiye'de 256.855 işçi çalıştıran 62.245 sanayi kuruluşu vardı. Ancak, fabrika olarak yalnızca 2.822 şirket ve geri kalanı küçük işletmeler ve zanaat atölyeleri oluşturuyordu.⁹

Her ülkenin ekonomisinin bağımsız gelişimi için bankacılık sektörünün bağımsızlığının çok önemli olduğu gerçeği göz önünde bulundurularak, yani. Kemalist yetkililer finansal istikrarı sağlamak için Türkiye'yi mümkün

7 1926'nın başında Türk hükûmeti, ticaret anlaşması imzalamadığı ülkelerden gelen mallara yönelik ithalat vergilerini sekiz kat artırmaya karar verdi. - AY, 411, 10-57, 6. Ocak 1926.

8 “Економски развитак Турске”, *Застава*, 23. Şubat 1928, s. 3.

9 Hakov, *age.*, s. 108.

olduğuncayabancı sermayenin etkisinden kurtarmaya çalıştılar. Yani bankacılık sektöründe Osmanlı İmparatorluğu döneminden itibaren İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve Hollanda sermayesi egemen olmuş ve merkez bankası rolünü 1863 yılında kurulan “Osmanlı Bankası” üstlenmiştir. Devlet ve kamu maliyesi konularını düzenlemede büyük zorluklar, sözde Osmanlı devleti borçlarını geri ödeme yükümlülükleri külliyatından kaynaklanmaktaydı. Yabancı alacaklıların büyük oranda Fransa’dan gelen bu yükümlülüklerini yerine getirmek için Paris merkezli Osmanlı Bankası aracılığıyla bir tür kontrol mekanizmasını ellerinde bulundurmaya çalışıyordu. Bu nedenle, 1924 yılında Mustafa Kemal Paşa’nın girişimiyle, deneyimli bir finans uzmanı olan Celal Bayar tarafından yönetilen “İş Bankası” kurulmuştur. Ülkenin endüstriyel kalkınmasını destekleyen, ticarete borç veren, maden kaynaklarının işletilmesi ve banka kredileriyle yabancı sermaye çeken bir kredi kurumu olarak hızla gelişti. 20. yüzyılın 30’lu yılların ortalarında Yugoslavya Krallığı’nın Türkiye’deki ticaret delegesi Dragoslav Mihajlović’e göre, “İş bankası” “savaş sonrası ekonomik faaliyetin temellerini attı”.¹⁰ 1925 yılında, sanayi işletmelerini yönetme ve inşaatlarını teşvik etme görevi olan “Madencilik-endüstri bankası” kuruldu. Yedi yıl sonra “Türk Sanayi Kredi Bankası” olarak adlandırılırken, ertesi yıl “Sümerbank” olarak değiştirildi.¹¹ Tarımsal üretime yönelik teşvikler, 1863’te kurulan “Tarım bankası” (Ziraat Bankası) tarafından finanse edildi. Mihajlović’in belirttiği gibi, “aynı zamanda çiftçileri finanse etmek ve tarım politikasının uygulanmasında hükûmete bol miktarda yardım etmekle yükümlüydü”, banka kooperatiflere tarımsal kredi için destek sağlıyor ve çiftçilere tohum dağıtıyordu.¹² 1930’da Merkez Bankası’nın kurulması özel bir önem taşıyordu. İhraç eden bankanın rolünü yerine getirmiş, yani Türk lirasının değerini korumaya özen göstermiş ve diğer bankalara destek olmuştur. 20. yüzyılın 20’li ve 30’lu yıllarında 39’u özel sermayeli 45 ulusal nitelikteki bankanın kurulmuş olması, bankacılığın modernizasyonu ve iyileştirilmesinin ölçeği hakkında çok şeyi anlatmaktadır.

Trafiğin ülke ekonomisi için önemini doğru anlayan Kemalist hükûmet, Batı’yı Doğu’ya, Güney’i Anadolu’nun kuzeyine bağlayacak yeni demiryolları inşa etmek için kapsamlı faaliyetler başlattı. Ayrıca yabancı etkisinden kurtulmaya, yani Batı ve Güneydoğu Anadolu ile Ege ve Akdeniz

10 Др Драгослав П. Михајловић, *Привреда савремене Турске*, “Балкански институт”, Београд, 1937, s. 28.

11 “Нова турска индустријска банка”, *Правда*, 27. Еулүл 1933, s. 12.

12 Михајловић, *аге.*, s. 29.

bölgelerindeki mevcut demiryolu hatlarının mülkiyetini değiştirmeye çalışan hükümet, Almanya, İngiltere ve Fransa'dan şirketlerin sahip olduğu imtiyaz haklarını satın almaya başvurdu. Bu nedenle 1924 yılında, özellikle Sovyetler Birliği ve İran'a giden güzergâhlarda yeni demiryollarının yapımına daha sonraki dönemde başlayan "Anadolu Demiryolları" müdürlüğü kuruldu. Osmanlı İmparatorluğu 60 yılda yaklaşık 4.000 km demiryolu inşa ederken, cumhuriyet yetkilileri 1925'ten 1939'a kadar 3.189 km demiryolu inşa etti.¹³ 1938 yılında Türk demiryolları 23.402.134 yolcu ve 3.640.090 ton mal ve ardından 26.329.320 yolcu ve 4.215.747 ton mal taşıyarak 12,5, yani %18'lik bir büyümeyi temsil etti.¹⁴ Demiryolu trafiğinin iyileştirilmesi için önemli bir dönemeci hükümetin kendisini ithalata bağımlılıktan kurtarmaya çalıştığı Sivas'ta lokomotif ve vagon üretimi için bir fabrikanın inşa etmesi oluşturdu. Demiryollarına ek olarak, modernizasyon kara, deniz ve hava ulaşımı olmak üzere diğer ulaşım çeşitlerini de modernleştirilmeyi hedef aldı. Türkiye'nin 1936 yılındaki karayolu ağı, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının son yılındaki uzunluğu olan 18.335 km'ye karşılık, 39.647 km'lik değişen nitelikteki yoldan oluşuyordu.¹⁵ Bu motorlu taşıt sayısını artırmayı mümkün kıldı, böylece 1936'da Türkiye'de 3.650 binek otomobil, çeşitli kapasitelerde 800 otobüs ve 4.450 kamyon vardı.¹⁶ Kemalist yetkililer deniz trafiğini iyileştirmek, İstanbul, İzmir, Sivas, Trabzon ve Karadeniz, Ege ve Akdeniz kıyılarındaki diğer yerlerdeki limanların kapasitelerini genişletmek için çok çaba harcadılar. Ulaştırma alanındaki en büyük modernizasyon adımını temsil eden şey, hava trafiğinin organizasyonuydu. Ankara-Eskişehir-İstanbul ve Ankara-Kayseri-Diyarbakır düzenli hatlar düzenleyen "Devlet Havacılık İdaresi" kuruldu.

Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu, tarımsal üretimin ilkel bir şekilde organize edildiği, son derece baskın bir tarımsal karaktere

13 1925'ten 1934'e kadar olan dönemde inşa edilen en önemli demiryollarından bazıları şunlardır: Ankara-Kayseri-Sivas (603 km), Samsun-Sivas (377 km), Sivas-Erzurum (364 km), Kütahya-Balıkesir (253 km), Kayseri-Ulukamla (173 km), Fevzi Paşa-Malatya-Elazığ (370 km) ve Samsun-Çarşamba (36 km).- AY, 411, 10-328, 10. Nisan 1934.; "Освећење пруге Сивас-Ерзерум", *Време*, 25. Ekim 1939, s. 4.

14 "Стање железничког саобраћаја у Турској", *Време*, 6. Aralık 1940, s. 6.

15 Cumhuriyet makamları yaklaşık 10.000 km yeni yol inşa etti, yaklaşık 7.000 km'yi tamamen yeniden inşa etti ve 1936'da 10.000 km'lik yeni tasarlanmış yollarda çalışma yapıldı. - "Моторизација саобраћаја земаља југоисточне Европе нагло се развија", *Народно благостање*, 21. Ocak 1939, s. 40.

16 *Ibidem*.

sahip bir ülkeydi, bu nedenle ürünlerin miktar ve kalitesi düşük seviyede idi. Modern agroteknik önlemlerin düşük düzeyde uygulanması ve mekanize toprak işleme ile bu şekilde düzenlenen üretim, büyük ölçüde iç tüketimin ihtiyaçlarını karşılamada başarısız oldu. 1912-1918 savaş yıllarında kırsal nüfusun yaşadığı büyük kayıplar nedeniyle geniş araziler işlenmemiş olarak kaldı.

Nüfusu beslemek için tahıl yurtdışından ithal edildi, daha sonra önemli bir ihracat kalemi haline gelecek olan güney meyveleri ve çayının üretimi sembolikti. Yapay gübrelerin kullanımı, toprak sulaması ve diğer modern agroteknik önlemler tamamen bilinmiyordu. Bu durum nedeniyle, yeni kurulan cumhuriyet otoriteleri, iç pazarın ihtiyaçları için yeterli miktarda gıda sağlanmasının yeni ekonomi politikasının mutlak önceliği olduğunu anladılar. Bunu başarmak için geleneksel üretim modelini değiştirmek, yani gelişmiş ülkelerde uygulanan modern tarımsal üretim başarılarını benimsemek için çok emek, çaba ve fon yatırmak gerekiyordu. Bu amaçla, hükümet, belirli koşullarda en iyi sonuçları sağlayabilecek mahsulleri ve hayvan türlerini sistematik olarak yetiştirmek için profesyonel personel yetiştirmek ve iklim ve meteorolojik koşullar ile tarım arazilerinin kalitesini incelemek için büyük ölçekli bir proje başlatılması önerildi. Bu nedenle, 20. yüzyılın 20'li yaşlarının ortalarında, yabancı tarım okullarında ve kolejlerinde tahsil görmeleri için birkaç yüz genç adam gönderildi ve Almanya ve Sovyetler Birliği'nden uzmanlar Türkiye'de tarım sınıfları düzenlemek, bitki türü özellikleri ve tarımı incelemek için işe alındı.¹⁷ Ankara'da, doğa bilimleri, tarım, veterinerlik ve tarım sanayii olmak üzere dört alanda çalışmaların yapıldığı bir Ziraat Enstitüsü açıldı. Eğitim, çoğunlukla Almanya'dan olmak üzere yurtdışından uzmanlar tarafından yürütüldü ve modern laboratuvarlarla donatıldı. 1923'te Bursa'da açılan ziraat okuluna ek olarak yurt dışından gelen yetişmiş uzmanların ardından İzmir, İstanbul ve Adana'da üç tane, Erzincan, Diyarbakır, Adana ve Bursa'da ipek işleme okulları ve ayrıca hizmet verdikleri köylerde okutman rolüne sahip olacak öğretmenlerin eğitimi için çok sayıda kurs açıldı. Ayrıca köylülere ücretsiz olarak dağıtılan çok sayıda profesyonel kitap ve broşür yayınlandı. Tohum materyalinin kalitesinin bilimsel yöntemlerle artırılması amacıyla Ankara,

17 Ünlü Alman botanikçi Kurt Krause ve Sovyetler Birliği'nden seçkin profesör P.M. Zhukovsky, uzun araştırmalardan sonra, içinde başarıyla yetiştirilebilecek Anadolu bölgesi çeşitli bitki türlerini tanımladığı "Tarım Türkiye" kitabını yazarak bu araştırmayla meşgul oldular. – "Научна обнова турске пољопривреде", *Политика*, 6. Aralık 1933, s. 2.

Eskişehir, Adapazarı, Adana ve Yeşilköy'de tohum seçme istasyonları düzenlendi.¹⁸ Hükümet, modern tarım makinelerinin satın alınması için önemli fonlar ayırdı, öyle ki, Belgrad'daki günlük *Politika* gazetesine göre, Aralık 1933'ün başında çiftçilere 7.677 modern pulluk ve 221 traktör dağıttı. Sığır ırklarının iyileştirilmesi ve hayvancılık üretiminin kalkındırılmasına çok yatırım yapıldı, bu nedenle Karacabey, Sultansuyu ve Çukurova'da safkan at yetiştirme ahırları oluşturuldu ve Karacabey, Sultansuyu, Çiftler ve Konya sığır seçme istasyonları kuruldu.¹⁹ Tarımın iyileştirilmesi ve modernizasyonuna yönelik bütçenin büyük bir kısmı hidrolojik işler yani sulama için, yani sulak alanların boşaltılması ve sulama için sulama sistemleri inşa edilmesi için kullanıldı.

1930'ların başında, özellikle tarım ekonomisine sahip ülkeleri olumsuz etkileyen ekonomik krizin etkisi altında, Türk hükümeti ülkenin ekonomik yapısını değiştirmeye karar verdi. Bu nedenle, önde gelen Yugoslav ekonomi çevrelerinde yorumlandığı gibi, Harvard Üniversitesi'nde ünlü profesör, "göreceli gerilik teorisinin yaratıcısı, Sovyetler Birliği deneyimi ile Alexander Gershenko tarafından geliştirilen sanayileşme modelinin bir bileşimi olarak yorumlanan ekonominin millileştirilmesi kavramına başvurmaya karar verdi.²⁰ Pratikte bu "kendisini yöneteceği bir dizi sanayi işletmesi kuracak, ancak bu işletmeler kapitalist ilkeler üzerinde ve özel işletmelerle serbest rekabet içinde çalışacak" anlamına geliyordu.²¹ Ekonomi ve ekonomi alanındaki konularda uzmanlaşmış *Narodno Blagostanje* gazetesi, Türkiye Tarım Bakanı'nın açıklamasını alıntılararak, nihai hedefin "Türkiye'nin

18 Bu nedenle pamuğun kalitesini artırmak amacıyla Nazili'de deneme istasyonu kurulmuş, Sakarya nehri vadisinde Elazığ ve Malatya illerinde daha kaliteli pamuk çeşitlerinin olduğu alanlar ekilmiştir.- "Унапређење привреде у Турској", *Привредни преглед Консуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова*, 2. Mart 1935, 614.

19 "Научна обнова турске пољопривреде", *Политика*, 6. Aralık 1933, s. 2.

20 Gerschenkron'un teorisine göre, devletin sanayileşmeyi teşvik etme faktörünü vurguladı. Bu, başta siyasi ve askeri güç olmak üzere kalkınmada diğerlerinin gerisinde kalan ülkelerin liderlerinin bunu sanayileşme ile telafi etmeye çalıştıkları anlamına geliyordu. Bu tür durumlar genellikle kaybedilen savaşlardan sonra ya hızla gelişmesi ya da ortadan kalkması gerektiği netleştiğinde ortaya çıkar. Bir ülkenin geri kalmışlığı ne kadar büyükse, gelişmiş ülkelerin üretkenlik ve teknolojik düzeyine en kısa sürede ulaşabilmek için o zaman daha büyük sanayi tesisleri inşa edilir veya en modern sanayiler (kimya, elektroteknik vb.) başlatılır. Предраг Ј. Марковић, "Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље", *Годишњак за друштвену историју*, S 1, 1994, s. 18.

21 "Петогодишњи план у Турској", *Народно благостање*, 3. Mart 1934, s. 7.

ülkede ihtiyaç duyduğu tüm malların bağımsız olarak üretilmesi ve ihraç edemediği tüm bu hammaddelerin işlenmesi olduğu sonucuna vardı.²² Türk ekonomisinin millileştirilmesi sürecini “yerinde” takip eden Dragoslav Mihajlović, Türkiye’nin Sovyetler Birliği ile ekonomik ilişkilerinin yoğunlaştığını gözlemleyerek, Kemalistlerin “ruhta çok ileri” oldukları ve olumlu olan bu yöntemleri uyguladıkları sonucuna vardı. Sovyetler Birliği’ndeki etkilerinin altını çizerek, “Türkiye’de bireyci bir toplumun olmaması, yani devletleşmeyi kolaylaştırdı, yani farklı sosyal sınıflar yoktu ve bu nedenle ataerkil düzenden devletçiliğe geçiş çok kolaydı. Bu, beş yıllık planın başarılı bir şekilde uygulanmasını sağlayacaktır”.²³

17 Nisan 1934’te uygulanmaya başlanan “Birinci Beş Yıllık Plan” olarak bilinen Türkiye Cumhuriyeti ekonomisinin gelişmesi ve modernleşmesi için temel belgeyi oluşturdu. Buradaki vurgu sanayileşme ve madencilğe verildi. Buna göre plan, tarım ürünleri işleme, metalurji, ağaç işleme, tekstil fabrikaları vb. sektörlerde yeni madenlerin açılmasını ve fabrikaların inşasını öngörüordu.²⁴ Ankara’daki hükûmetin amacı, hammadde yerine yarı mamul veya nihai ürün ihraç ederek, bitmiş ürün ithalatına bağımlılıktan mümkün olduğunca kurtulmak ve ihracatın değerini artırmaktı.²⁵ Bu amaçla sanayi sektörüne 43.853.000 TL bütçe ayrılmış olup, sektörler gere göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Sanayi Dalı	Belirlenen Miktar
pamuk işletme	18.538.000
kenevir işletme	1.700.000
yün işletme	1.650.000
metal işletme	10.000.000

22 *Ibidem*, s. 8.

23 AY, 411, 10-246, 31. Mart 1934.

24 Planda bir pamuk iplik fabrikası (Kayseri, Bakırköy, Konya yakınlarındaki Egrelî) ve üç dokuma fabrikası, İstanbul yakınlarında ülke ihtiyacının %50’sini karşılaması gereken bir kâğıt fabrikası, cam ve cam üretimi için bir fabrika yapılması öngörülyordu. İstanbul yakınlarındaki Beykoz’da şişeler, Kütahya’da seramik fabrikaları, Gemik’te suni ipek fabrikaları, Isparta’da gül yağı damıtma fabrikaları, Keçiburu’da kükürt rafinerileri, Zonguldak’ta yarı kok kömür fabrikaları, Turhal ve Bursa’da şeker fabrikaları, Zonguldak’ta çelik fabrikaları ve ray fabrikaları, Adana yakınlarında bakır madenlerinin açılması öngörülyordu, - “Тенденције у спољашњој трговинској политици Турске”, *Привредни преглед Консуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова*, 26. Ocak 1935, s. 557.

25 “Преглед светске индустрије”, *Правда*, 18. Nisan 1934, s. 11.

kağıt hamuru üretimi	1.025.000
kağıt üretimi	3.790.000
sunî ipek üretimi	490.000
bakırın çıkartılması	550.000
taş madenciligi ve porselen üretimi	800.000
kimyasal endüstri	2.360.000

Söz konusu meblağlara ek olarak, gerekli meslek elemanlarının yetiştirilmesi için bütçeye 550 bin lira dahil edilirken,²⁶ Kayseri’de bulunan tekstil fabrikasının donatılması için 16.151.000 lira tutarında kredi kullanılmış ve bu miktar da Sovyetler Birliği tarafından Türk hükûmetine sağlanması onaylanmıştır.²⁷ Planın mali uygulaması “Sümerbanka”ya emanet edilmiş, hazırlanmasından ve kontrolünden Ekonomi Bakanı Celal Bayar sorumluydu.²⁸ Yugoslav Dışişleri Bakanlığı, “Birinci Beş Yıllık Plan”ın yaratıcılarının stratejisini analiz ederek, en kaliteli hammaddelerin mevcut olduğu bölgelerde yeni fabrikalar kurmaya çalıştıkları ve aynı zamanda tüm ülkeye eşit olarak dağıtılmaya çalıştıkları sonucuna vardı. Bu şekilde hammaddeler daha iyi kullanılacak, ancak aynı zamanda işçilerin istihdamını da sağlayacak ve bu alanların genel modernizasyonunu yoğunlaştıracaktı.²⁹ *Narodno Blagostanje* dergisinin ekonomi analistlerinin gözlemlerine göre, 20. yüzyılın 1930’larının başlarındaki büyük küresel ekonomik kriz, en çok Türkiye gibi tarımın baskın üretim kolu olduğu ülkelerin ekonomilerini etkiledi. Bu, hükûmeti kısmen Sovyetler Birliği modelini izleyerek, ancak kapitalist ekonominin temel özelliklerini koruyarak sanayileşmenin başlatılmasında bir çıkış yolu aramaya zorladı. Analizde, planın nihai amacının “Türkiye’nin ihtiyacı olan tüm malların ülkede bağımsız olarak üretilmesi ve ihraç edemediği tüm bu hammaddelerin işlenmesi” olduğunu açıklayan Tarım Bakanı’nın açıklamasına vurgu yapıldı.³⁰

26 Plan, birkaç yüz genci eğitim için gelişmiş Avrupa ülkelerine göndermekti. Ayrıca, geleceğin sanayi tesislerinin işçilerinin işe hazırlanacağı bir dizi “akşam okulu” düzenlenmesi planlanmaktadır. - “Петогодишњи план у Турској”, *Народно благостање*, 3. Mart 1934, s. 7.

27 “Обавештајна служба”, *Народно благостање*, 14. Nisan 1934, s. 11.

28 Михајловић, *аге*, s. 115.

29 “Унапређење привреде у Турској”, *Привердни преглед Консуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова*, 2. Mart 1935, s. 614.

30 “Петогодишњи план у Турској”, *Народно благостање*, 3. Mart 1934, s. 8.

İddialı bir şekilde tasarlanmış Birinci Beş Yıllık Plan'ın uygulanmasının en önemli ön koşullarından biri, başta elektrik olmak üzere, enerjinin sağlanmasıydı. Türkiye'nin önemli bir hidro potansiyeline (nehirler, göller) sahip olması, Ekonomi Bakanlığındaki yetkilileri bu iş için profesyonel işgücü sağlamaya teşvik etmiş ve bu nedenle İstanbul'daki Mühendislik Okulu'nda elektrik mühendisliği kursu açmaya başlamış, öğrenimlerini bitirdikten sonra devlet hizmetinde en az 20 yıl geçimleri üzere öğrencilere burs sağlamışlardır. Ayrıca, ülkenin elektrifikasyon projesinin geliştirilmesi için, hidroelektrik santrallerinin inşasında uzman olan Alman üniversite profesörü Adolfo Ludin ve 20 yılını Amerika Birleşik Devletleri'nde eğitim ve öğretimle geçiren bir elektrik mühendisi olan Abdullah Hamdi gibi seçkin yabancı uzmanlar işe alındı.³¹

Yeni inşa edilen sanayi kapasitelerinin yakıt olarak hammadde ve kömür madenciliği ile aynı zamanda Türkiye'nin genel ihracat düzeyinin artırılması için ihtiyaçları, maden kaynaklarının daha aktif olarak kullanılmasıyla sağlanmalıydı. Bu nedenle kömür, demir madeni, bakır, krom, kurşun, çinko, antimon, magnezyum ve diğerlerinin üretiminin artmasına katkıda bulunan bir dizi önlem alındı. Örneğin, kömür üretiminin 1924'te 769.000 tondan 1933'te 1.860.000 tona yükselmesine katkıda bulundular, bu da modern işletme yöntemlerinin getirilmesi ve yeni maden kuyularının açılmasının bir sonucu oldu.³² Madencilik üretiminin iyileştirilmesi, 1936 yılında 20.000.000 lira sermaye ile kurulan devlet Eti Bankası tarafından yönetiliyordu. 1938 yılında kontrol edilen madenlerde 763.456 ton kömür (devlet düzeyindeki üretimin %29.49'u), 208.000 ton krom, 5.000 ton rafine bakır vb. çıkarılmıştır.³³

1933 ve 1934 yıllarında hükümetin dış ticaret dengelerini dengeleme isteği doğrultusunda, 1933 ve 1934 yıllarında dış ticaret ortakları ile takas esaslarına göre yeni ticaret anlaşmaları yapılmıştır. Böylece dünya ekonomik krizinin

31 Hamdi, New York'taki Columbia Üniversitesi'nden elektrik mühendisliği bölümünden mezun oldu ve profesörü, Sırp asıllı ünlü bilim adamı Mihailo Pupin'di. Öğreniminin ardından enerji sektöründe önemli projelerde görev almış ve 12 yıl boyunca Cooper Union School of Engineering'de profesör ve Columbia Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. - "Електрификација Турске почела је по новом петогодишњем радном плану", *Време*, 22. Мај 1935, s. 7.

32 "Обавештајна служба", *Народно благостање*, 26. Ошак 1935, s. 14.

33 "Улога банака у изградњи турске индустрије и рударства", *Народно благостање*, 9. Ејлүл 1939, s. 8.

etkisiyle XX. yüzyılın 30'lu yılların başlarında uygulanan dış ticarete kota sistemi, olumsuz sonuçlarını gösterdiği için terk edilmiştir. 1933 yılında Türkiye ekonomisinin ihracatı bir önceki yıla göre %8 oranında azalırken, ertesini yıl 1934 yılında yeni takas modeli sayesinde canlanma belirtileri göstermiştir, bu oran %6 artmıştır.³⁴ Bu, sanayileşmeye dayalı Birinci Beş Yıllık Plan'ın uygulanmasını daha da iyileştirdi, çünkü Türkiye'ye makine ve teçhizat ihraç eden ülkeler, fiyatları piyasa ortalamasından daha yüksek olsa bile Türk malı ithal etmek zorunda kaldılar.³⁵

“Birinci Beş Yıllık Plan'ın” uygulanması sırasında elde edilen olumlu sonuçlar, Türk hükümetini 1936'nın başlarında yeni bir plan tasarımına başvurmaya teşvik etti, böylece ekonominin modernleşme sürecinin devamı vurgulanarak, sanayileşme aynı hızla devam etti.³⁶ *Narodno Blagostanje* dergisinin verilerine göre, devlet bütçesine bu amaçla 95.000.000 lira ayrıldı.³⁷ Uygulaması 15 Haziran 1937'de başladı ve Türk Ekonomi Bakanı'na göre, bataklıkların kurutulması ve tarım arazilerinin sulanması, meyve üretiminin yaygınlaştırılması,³⁸ yeni madenlerin açılması, yeni çelik fabrikalarının inşası ve bir motor fabrikasının açılışı gerçekleştirildi.³⁹

1939'da hükümet, devlete ait işletmelerin yönetimini yeniden düzenleme kararı aldı, çünkü uluslararası düzeyde kötüleşen siyasi kriz koşullarında, belirli ekonomik dalların faaliyetlerini birbirine bağlamak için ek merkezleşme ihtiyacı olarak algılandı. Bu nedenle, o zamana kadar devlet bankaları tarafından yönetilen ve devlet sermayesinin katılımının %50'den fazla olduğu şirketlerin yönetimini devralacak bir müdürlük kurulması planlanmıştır.⁴⁰ İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Akdeniz'deki silahlı

34 “Тенденције у спољашњој трговинској политици Турске”, *Привредни преглед Консуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова*, 26. Осак 1935, s. 557.

35 “Унапређење привреде у Турској”, *Привредни преглед Консуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова*, 2. Март 1935, s. 614.

36 Planın geliştirilmesinden sorumlu komisyonun başkanı Ekonomi Bakanı Celal Bayar'dı. - “Planska privreda”, *Narodno blagostanje*, 1. Şubat 1936, s. 16.

37 “Planska privreda”, *Narodno blagostanje*, 26. Haziran 1937, s. 12.

38 Planda 1.500.000 liralık meyvecilik yatırımları öngörülüyordu. Bu paranın en büyük kısmı, Karadeniz kıyılarında yeni elma, şeftali ve asma bahçelerinin ve bunların işlenmesi için fabrikaların yetiştirilmesinde kullanılacaktı. Bu şekilde planın uygulanması sonunda Türkiye'den yapılan meyve ihracatının değerinin 10.000.000 liraya ulaşması bekleniyordu. - “Польопривреда”, *Narodno blagostanje*, 29. Aralık 1936, s. 10.

39 “Турска уводи нови петогодишњи план”, *Време*, 12. Haziran 1937, s. 8.

40 “Uloga banaka u izgradnji turske industrije i rudarstva”, *Narodno blagostanje*, 9. Eylül 1939, s. 9.

çatışmalar, Türk hükümetini ekonominin geliştirilmesi ve modernizasyonuna yönelik planlarını önemli ölçüde azaltmaya, yani bu amaçlar için tahsis edilen paranın büyük bir bölümünü silah ve diğer savaş malzemeleri satın alma işlemlerine yönlendirmeye zorladı.⁴¹ Bu şekilde “İkinci Beş Yıllık Plan’ın” planlanan kapsamda uygulanması mümkün olmamış, bu da Türkiye’nin ekonomik büyümesinin yavaşlamasına neden olmuştur.

Sonuç

1923-1941 döneminde Türk ekonomisinin modernleşmesi Türk devletini ve toplumunu geleneksel muhafazakarlığın yıkıcı etkisinden, Osmanlı İmparatorluğu’nun olumsuz mirasından koparmayı amaçlayan Kemalist otoritelerin genel reformları bağlamında gerçekleşti. Ekonomik ilişkiler alanında bir tür batılılaşma, belirli bir modelde belirgin bir devletleştirme ve büyük ölçüde Sovyetler Birliği modeline göre, ancak kapitalist ilke temelinde oluşturulan planlı bir çalışma ekonomi yoluyla uygulandı. Hükümet, farklı kontrol mekanizmalarıyla ekonomik akışların gelişimini ve modernizasyonunu yönetti, ülkenin sanayileşmesine vurgu yaptı, o zamana kadar neredeyse yalnızca tarımsal temellere, yani tarım temellerine dayanan, birincil faaliyet olarak tarımla Türk ekonomisinin fizyonomisini değiştirmeye çalıştı. Sanayileşmenin ön koşulu olarak madencilik, ulaşım ve enerji sektörü geliştirildi ve (modern agroteknik önlemler, kaliteli hayvan ırkları, kaliteli tohumlarla) tarım alanında modernizasyonunda ısrarla duruldu edildi.

Bütün bu faaliyetler Yugoslav hükümeti, yani Türkiye Cumhuriyeti’ndeki diplomatik temsilcileri ve ekonomi uzmanları ile profesyonel ve günlük basın tarafından dikkatle izlendi. Yugoslav ekonomistleri, Türkiye’de yürütülen ekonomik eğilimleri ve modernleşme prosedürlerini inceleyerek, Yugoslavya Krallığı’ndaki ekonomik koşulları iyileştirmek için kullanacakları bazı sonuçlara varmaya çalıştılar.

41 “Trgovina”, *Народно благостање*, 24. Haziran 1936, s. 10.

Kaynaklar

“Тенденције у спољашњој трговинској политици Турске”, *Привредни преглед Консуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова*, 26. Осак 1935.

“Унапређење привреде у Турској”, *Привредни преглед Консуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова*, 2. Mart 1935.

“Трговина”, *Народно благостање*, 24. Haziran 1936.

“Турска уводи нови петогодишњи план”, *Време*, 12. Haziran 1937.

“Planska privreda”, *Народно благостање*, 26. Haziran 1937.

“Моторизација саобраћаја земаља југоисточне Европе нагло се развија”, *Народно благостање*, 21. Осак 1939.

“Uloga banaka u izgradnji turske industrije i rudarstva”, *Народно благостање*, 9. Eylül 1939.

Dorđević, Boško, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine (sa dopunom Dr. Save Obradovića o plurilateralnim sporazumima Jugoslavije 1934-1941. i predgovorom akademika Mija Mirkovića)*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1960.

Hakov, Džengiz, *Istorija savremene Turske*, BAL-TAM, Prizren, 2011.

Михајловић, П. Драгослав, *Привреда савремене Турске*, “Балкански институт”, Београд, 1937.

Марковић, Ј. Предраг, “Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље”, *Годишњак за друштвену историју*, S 1, 1994.

AY, Fon: 370, Kutu: 6, Kayıt: 524, Tarih: 28. Ekim 1925.

AY, Fon: 411, Kutu: 10, Kayıt: 57, Tarih: 6. Ocak 1926.

“Модернизирање Турске”, *Застава*, 23. Kasım 1927.

“Економски развитак Турске”, *Застава*, 23. Şubat 1928.

“Обавештајна служба”, *Народно благостање*, 14. Aralık 1929.

“Нова турска индустријска банка”, *Правда*, 27. Eylül 1933.

- “Научна обнова турске пољопривреде”, *Политика*, 6. Аралик 1933.
- “Петогодишњи план у Турској”, *Народно благостање*, 3. Март 1934.
АУ, Фон: 411, Куту: 10, Кауит: 246, Тарих: 31. Март 1934.
- АУ, Фон: 411, Куту: 10, Кауит: 328, Тарих: 10. Нисан 1934.
- “Обавештајна служба”, *Народно благостање*, 14. Нисан 1934.
- “Преглед светске индустрије”, *Правда*, 18. Нисан 1934.
- “Обавештајна служба”, *Народно благостање*, 26. Осак 1935
- “Planska privreda”, *Народно благостање*, 1. Шубат 1936.
- “Пољопривреда”, *Народно благостање*, 29. Аралик 1936.
- “Освећење пруге Сивас-Ерзерум”, *Време*, 25. Еким 1939.
- “Стање железничког саобраћаја у Турској”, *Време*, 6. Аралик 1940.

Ekler

Ek 1: TC Merkez Bankası - Ankara. (Михајловић, *age.*, sayfasız)

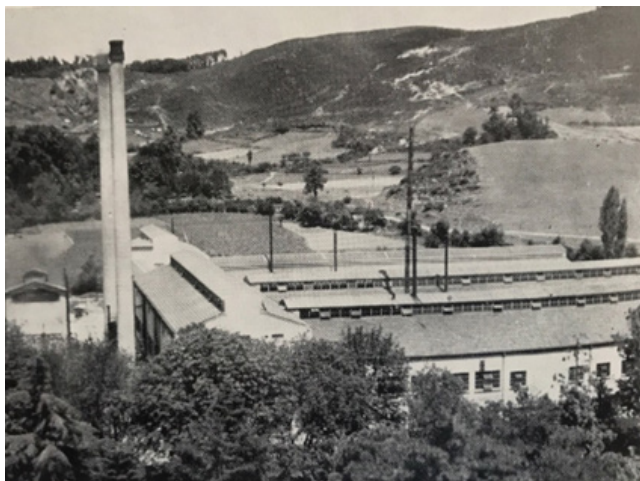
Ek 2: Kömür madeni - Zonguldak. (Михајловић, *age.*, sayfasız)

Ek. 3: Bakır madeni – Ergani. (Михајловић, *age.*, sayfasız)

Ek. 4: Tekstil fabrikası- Kayseri (Михајловић, *age.*, sayfasız)

Ek. 5: Cam fabrikası – Paşabahçe (Михајловић, *age.*, sayfasız)

Ek. 6: Liman manzarası – İstanbul (Михајловић, *age.*, sayfasız)

Fransız Maliye Uzmanı Hervé Alphand'ın Türkiye Cumhuriyeti'nin Mali Durumu Hakkındaki Görüşleri (1935)

Safa Furkan Karacakaya*

Giriş

Hervé Alphand¹, 1907 yılında Paris'te dünyaya gelmiştir. Babası Fransa'nın Moskova, Bern ve Dublin büyükelçiliklerini de yapmış Charles Alphand'dır². Hervé Alphand, Fransa'daki memurluk kariyerine henüz 23 yaşında 1930 yılında maliye müfettişi olarak başlamıştır. Maliye alanındaki ilk görevleri arasında bulunan Türkiye'deki faaliyetleri 1934-1935 yılları arasında sadece bir yıl sürmüş olsa da Türkiye Cumhuriyeti'nin mali durumu hakkındaki

* Arş. Gör., Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Balıkesir/TÜRKİYE, skaracakaya@bandirma.edu.tr

- 1 1930 yılında henüz 23 yaşında Fransız Maliye Bakanlığında memurluğa başlayan Alphand, 1933 yılından itibaren Georges Monnet'in yanında Maliye Bakanlığında önemli görevler almaya başlamıştır. Alphand'ın bir devlet görevlisi olarak yıldızının parlaması ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında. 1947 yılında Marshall planı kapsamında yapılacak yardımların Avrupa'da dağıtımında Fransa adına sorumlu yetkili olarak atanan Alphand, 1950 yılında büyükelçi unvanı alarak kariyerine diplomat olarak devam etmiştir. 1952-1954 yılları arasında Fransa'nın NATO daimi temsilciliğini yapmış, 1955-1956 yıllarında Birleşmiş Milletler'de Fransa'yı temsil etmiştir. 1956 yılından 1965 yılına kadar Fransa'nın Washington Büyükelçiliği'ni yapan Alphand, 1965 yılında Fransa'ya geri dönerek emekli olduğu 1972 yılına kadar Dışişleri Bakanlığı müsteşarlığı görevini yürütmüştür. Emekli olduktan sonra 1939-1973 yılları arasında tutmuş olduğu günlükleri hatıra olarak *L'étonnement d'être* ismiyle yayınlamıştır. Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivinde Alphand'ın yapmış olduğu görevlerle alakalı sicil dosyası için bk. https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/mn_359paap_alphand_herve__cle0fc1a7.pdf. Son erişim 30.07.2023; Hervé Alphand, *L'étonnement d'être: Journal (1939-1973)*, Fayard, Paris 1977.
- 2 <https://francearchives.fr/findingaid/555e45c2d747b246d09a29e40497803c0aa15e60.1879> yılında dünyaya gelen Charles Alphand, 8 Eylül 1902 tarihinde zamanın Dışişleri Bakanı Théophile Delcassé'nin özel sekreteri olarak Fransız Dışişleri Bakanlığı'na girmiştir. Uzun ve başarılı kariyerinin sonlarına doğru 1930 yılında Dublin ortaelçisi olmuş daha sonra 1933 yılında Moskova Büyükelçiliğine atanmıştır. Son erişim 30.07.2023.

tespit ve önerileri bugüne kadar yapılan bilimsel çalışmalarda kullanılmamış ve değerlendirilmemiştir. Bu anlamda çalışma Alphan'dın görüşlerini ortaya koyarak ve değerlendirerek 1929 Krizi'nin ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin mali durumu hakkında yapılan çalışmalara bir katkı sağlayacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Fransa'dan maliye alanında bir uzman talep edeceğine dair ilk haber 6 Şubat 1934 tarihinde *Figaro* gazetesinde yer almıştır. Gazeteye göre Türkiye'de yeni göreve başlayan Maliye Bakanı, Türkiye'nin mali durumunu incelemesi ve hazinenin durumunun iyileştirilmesi hakkında önerilerde bulunması için bir Fransız uzman talep etmiştir³. Türkiye'nin Paris Büyükelçiliğinden 9 Şubat 1934 tarihinde Hariciye Vekaletine bu konuda yazılan bir rapor göz önüne alındığında Büyükelçiliğin ilk aşamada böyle bir talepten haberi olmadığı anlaşılmaktadır. Paris Büyükelçiliği'nin raporunda Fransız basınında yer alan haberin kaynağının Ankara olması üzerinde durulmuş ve haberin nereden çıktığının araştırılması istenmiştir⁴.

Fransız bir uzmanın Türkiye'ye davet edilmesi için Maliye Vekaleti 29 Nisan 1934 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti'ne bir tezkere vermiş, tezkere aynı gün İcra Vekilleri Heyeti tarafından kabul edilmiştir. Bu tezkerede gelecek uzmanın özel olarak hangi işlerle ilgileneceği belirtilmemiş, sadece "*maliye işlerinde mütebassis*" sıfatıyla çalışacağı yer almıştır. Alphan ile bir sene süreli ve 320.058 Frank karşılığında bir mukavele imzalanması önerisine İcra Vekilleri Heyeti hemen onay vermiştir. Maliye Vekaletinin verdiği tezkerenin aynı gün kabul edilmesi ve yaklaşık bir ay sonra Alphan'dın Türkiye'ye gelip göreve başlaması hükümetin bu konudaki ihtiyacının acil olduğunu göstermektedir⁵. 1934 yılının Mayıs ayının sonlarına doğru Türkiye'ye gelen Alphan, hemen çalışmalarına başlamıştır. İlk kısmını 1 Kasım 1934'te tamamladığı çalışmaları *Maliye Teşkilatı ve Bu Teşkilatın Vazifeleri Hakkında Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı'na Rapor* ismiyle Türkçeye tercüme edilmiş ve Ankara'da Başvekalet Matbaası tarafından 1935

3 Türkiye'de yedinci İsmet İnönü Hükümeti'nde Maliye Bakanı olarak görev yapmakta bulunan Abdülhalik Renda yerine 3 Şubat 1934 tarihinde Fuat Ağralı Maliye Bakanı olarak göreve başlamıştır. *Figaro*, "Türkiye Bir Fransız Mali Uzmanla Çalışmak İstiyor", 6 Şubat 1934, Yıl: 109, 1934 yılının 37. Sayısı, s. 3.

4 Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekaletine gönderilen 9 Şubat 1934 tarihli rapor. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon:525, Dosya: 38327-152391-10.

5 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Fon No: 30-18, Dosya No: 44-26-003.

yılında basılmıştır⁶. Türkiye’de Maliye Bakanlığı’nın tarihi ve teşkilatlanması ile ilgili yapılan çalışmalarda daha önce kullanılmış olan bu rapor genel olarak Maliye Bakanlığı’nın nasıl yeniden teşkilatlandırılması gerektiği üzerine odaklanmıştır⁷.

Bu noktada Hervé Alphan’dı aynı dönemde Türkiye’ye gelen yabancı uzmanlardan ayıran husus maliye teşkilatının yeniden organize edilmesi hakkında yaptığı çalışmaların ardından hususi olarak Türkiye’nin genel mali durumunu ve ödemeler dengesini incelediği bir rapor daha hazırlaması olmuştur. Resmî görevine ek olarak bir yıl boyunca yaptığı incelemeler sonucunda Türkiye’nin geçmiş bütçe durumlarını, dış ödeme kapasitesini ve gelecekteki olası mali durumu hakkındaki görüşlerini bu raporda neşreden Alphan’dın görüşleri bugüne kadar gün yüzüne çıkmamış ve herhangi bir akademik çalışmada kullanılmamıştır.

Toplam 55 sayfadan oluşan Alphan’dın bu ikinci raporu, Türkiye’nin o dönemki mali durumu hakkında oldukça detaylı ve birinci elden ulaşılmış bilgiler içermektedir. Alphan’dın 1935 yılının Mayıs ayında hazırlamış olduğu bu raporun “Note sur la Situation Financière de la Turquie (Mai 1935)” başlığıyla Fransızca orijinaline ulaşılmış ve bu çalışmada kullanılmıştır⁸.

- 6 Hervé Alphan, *Maliye Teşkilatı ve Bu Teşkilatın Vazifeleri Hakkında Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı’na Rapor*, Başvekalet Matbaası, Ankara 1935. Alphan’dın Türkiye’ye gelişi Fransız basınında da yer almış, Türkiye’nin mali yönetiminde bir reform tasarısı hazırlamak göreviyle yola çıktığı belirtilmiştir. *Le Matin*, “Türkiye’nin Mali Anlamda Yeniden Organizasyonu”, 24 Mayıs 1934, Yıl:51, No: 18326, s.1; Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Tefrik Rüştü Bey, Alphan Fransız’dan ayrılmadan birkaç gün önce 23 Mayıs 1934 tarihinde Paris’e gelmiş ve aralarında Fransız Maliye Bakanı Louis Germain-Martin de bulunan çeşitli üst düzey Fransız yetkililerle görüşmelerde bulunmuştur. *La Dépêche (Toulouse)*, “Tefrik Rüştü Bey Paris’te”, 26 Mayıs 1934, Yıl: 63, No: 24018, s.1.
- 7 Ahmet Erol, *Türkiye’de Devletin Mali ve Ekonomik Birimlerinin Yeniden Yapılandırılması*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002, s. 69-73; Alphan’la aynı dönemde Türkiye’ye maliye alanında çeşitli çalışmalar yapmak üzere başka Fransız uzmanlar da davet edilmiştir. Paul Mace ve Jul Pichard, Alphan’dan bir sene sonra ülkeye gelerek vergi yükü hesaplamaları konusunda çalışmalar yürütmüştür. Pichard bunun yanında vergi adaletini sağlamak ve gelir vergisinden elde edilen miktarı artırmak konularını içeren bir rapor da sunmuştur. Kader Akdağ Sarı, “Atatürk Dönemi’nde Uygulanan Vergi Politikasının İktisadi Kesimler Üzerindeki Etkisi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları- Recent Period Turkish Studies*, No: 38, 2020, s. 198; Gülnaz Gezer Baylı, *Türkiye’de İstihdam Edilen Fransız Uzmanlar ve Türk Modernleşmesine Katkıları*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s. 207
- 8 Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Neues Politisches Archiv, Klasör No: 30

Alphand'ın Türkiye'nin mali durumu hakkındaki bu raporu Avusturya Cumhuriyet Arşivi'nde, Avusturya Büyükelçisinin kendi Dışişleri Bakanlığı'na 23 Mart 1936 tarihinde gönderdiği bir rapora ek olarak bulunmuştur. Avusturya'nın o dönemki Ankara Büyükelçisi Karl Buchberger kendi raporunda, Alphand'ın hazırlamış olduğu raporun gizli olduğunu, ancak kişisel bağlantıları sayesinde elde etme fırsatı bulduğunu belirtmiş ve Türkiye'nin mali durumu değerlendirilirken gizliliğine dikkat edilerek kullanılmasını istemiştir.

Alphand'ın hazırladığı ve Türk hükûmetine verdiği raporun Avrupalı devlet büyükelçileri tarafından yazılmasından kısa bir süre sonra elde edilmesi ve kendi ülkelerine gönderilmesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin gerçek mali durumu hakkında birinci elden bilgi sahibi olmalarını ve Türkiye'ye karşı politika üretirlerken avantajlı bir konumda yer almalarını sağlamıştır. Buchberger bu gizli raporu nasıl elde ettiği hakkında daha detaylı bilgi vermemiş ve sadece kişisel bağlantıları sayesinde olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden raporun Türk makamlarından mı yoksa Alphand kanalıyla mı Buchberger'e iletildiği konusunda net bir yorum yapmak bu konudaki Türk arşivlerinin henüz ulaşılma açığı olmamasından dolayı mümkün görünmemektedir⁹.

1. Atatürk Döneminde Türkiye Cumhuriyeti'nin Mali Yapısı ve Maliye Politikaları

1923-1938 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin uygulamış olduğu mali politikalar literatürde birçok farklı şekilde tasnif edilmiştir. Bu çalışmada 1923-1929 yılları arasında liberal anlayış, 1930-1938 arasında ise devletçilik anlayışı olarak nitelendiren görüş dikkate alınacaktır¹⁰. Çalışmamız açısından değerlendirildiğinde Alphand'ın raporunun da yazıldığı yılları kapsayan, 1930-1938 yıllarında ortaya çıkan ve uygulanan devletçilik politikası ilk olarak Başvekil İsmet Paşa'nın 1930 yılında Sivas'ta yaptığı bir konuşmada ortaya

(bundan sonra ÖStA.AdR.NPA/30), Avusturya'nın Ankara Büyükelçiliğinden Avusturya Dışişleri Bakanlığına gönderilen 23 Mart 1936 tarihli ve 32 numaralı rapor.

9 ÖStA, AdR, NPA/30, Avusturya'nın Ankara Büyükelçiliğinden Avusturya Dışişleri Bakanlığına gönderilen 23 Mart 1936 tarihli ve 32 numaralı rapor, s. 2.

10 Bu konudaki diğer görüşlerden birincisi 1923-1929 yıllarını arasında dışa açık devlet eliyle özel sermayenin teşviki dönemi, 1930-1932 yılları arasında özel sermayeye dayanan himayecilik dönemi ve 1933-1939 arasında devletçilik-himayecilik dönemi olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir görüş ise 1923-1931 arasında Milli İktisat görüşünün tasfiyesi ve tadili, 1931-1938 arasında ise devletçilik dönemi olarak nitelendirmektedir. Gülay Akgül Yılmaz, "Türkiye'de 1923-1938 Dönemi Maliye Politikası Uygulamaları", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C XXVII, No: II, 2009, s. 298.

çıkıştır. Daha sonra 1931 yılında gerçekleştirilen CHP'nin üçüncü büyük kongresinde parti programına dahil edilen devletçilik ilkesi, uygulamada kendisini 1932 yılından sonra göstermeye başlamıştır¹¹. Devletçilik ilkesinin gereği olarak devletin oynayacağı müteşebbis rolünü ülkenin kalkınması açısından son derece gerekli görülen sanayi alanında uygulama düşüncesi sonucu ortaya çıkmış olan Birinci Sanayi Planı, 17 Nisan 1934 tarihinde uygulanmaya başlamıştır. Bu plan gereği her yıl bütçeye 6 milyon lira konulması öngörülmüş ve bu şekilde sanayileşmenin mali yükü ile vergi arasında bir ilişki kurulmuştur¹².

1930-1938 yılları arasında görev yapmış olan üç hükümetin programlarında mali konularda yer alan ilkelere bakıldığında ise 27 Eylül 1930-4 Mayıs 1931 tarihleri arasında görev yapmış olan 5. İnönü hükümetinin vergi ıslahı ve liranın değeri konularına özel önem verdiği görülmektedir. Bu programda çeşitli vergilerin üzerinde değişiklik yapılacağı vurgulanmıştır. 4 Mayıs 1931-1 Mart 1935 tarihleri arasında görev yapan 6. İnönü hükümeti programında ise vergiler hakkında değişiklik içeren kanun tekliflerinin meclise sunulduğu belirtilmiştir. Vergi usul ve esaslarında yapılan değişikliklerin amacı hazinenin güçlendirilmesi olmuştur. 1 Mart 1935- 1 Kasım 1937 yılları arasında görev yapmış olan 7. İnönü Hükümeti programında ise ekonominin ödeme gücünü artıracak bir ticaret sistemi uygulamak gerektiği öne çıkarılmıştır¹³.

1930 yılından sonra Türkiye'deki mali politikaları etkileyen en önemli gelişmelerden birisi de Merkez Bankası'nın kurulmasıdır. Bu dönemde banka, kuruluş kanunu gereğince döviz ve altın karşılığında para çıkarma yetkisi olsa da stoğundaki altın miktarını artırmış fakat buna karşılık yüksek miktarda para piyasaya sürmemiştir. Tedavüldeki banknotların altın karşılık oranları 1932'de %12.5 iken 1937'de %21.2'ye çıkmıştır¹⁴.

11 Bu dönemde yaşanan ekonomik krizin üstesinden gelenebilmesi için devletin yatırımlar yapıp ekonomiye müdahale etmesi gerektiği fikri ön plana çıkmıştır. Bunun için sanayileşmeye öncelik verilmiş ve beş yıllık sanayi planı hazırlanmıştır. Gülay Akgül Yılmaz, agm., s. 315; Ayşe Durgun-Dilek Göze Kaya, "1923-1938 Dönemi Atatürk'ün Maliye Politikaları: Bütçe ve Vergi Uygulamaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No: 19, 2009, s. 238.

12 Gülay Akgül Yılmaz, agm., s. 315; Alphan'dın Türkiye'ye gelişinden sadece bir ay önce uygulanmaya başlanan Birinci Beş Yıllık sanayi planı hakkında Alphan'dın görüşleri ve bütçeye getireceği yük hakkındaki hesaplamaları için bk. ÖStA.AdR.NPA/30. 23 Mart 1936 tarihli ve 32 numaralı rapora ek, s.13.

13 Gülay Akgül Yılmaz, agm., s. 316.

14 Gülten Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-1935 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları (1923-1938)*, İstanbul Yüksek

1930-1938 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin bütçeleri incelendiğinde ise 1930, 1936, 1937, 1938 yılları bütçelerinin fazla verdiği, 1933 bütçesinin denk olduğu, 1931, 1932 ve 1934 yılları bütçelerinin ise açık verdiği görülmektedir. Aslında bu dönemin maliye alanında temel prensipleri denk bütçe, düzgün ödeme ve liranın değerini korumak olarak öne çıkmasına rağmen yaşanan bu durumun temel nedenleri, 1929 ekonomik buhranının etkisi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin özellikle demiryolu alanında yapmış olduğu bayındırlık yatırımlarının maliyetidir¹⁵.

1931-1934 yılları arasında bütçenin bu etkiler nedeniyle açık vermeye başlaması üzerine hükümet vergi gelirlerini artırmak için çeşitli teşebbüslerde bulunmuştur. Bu dönemde memur ve işçi maaşları üzerindeki vergiler oldukça artmış, gelirden alınan vergi payı 1932-1935 yılları arasında %19'a çıkmıştır¹⁶. Büyük buhranın bütçe üzerindeki zararlı etkilerini ortadan kaldırmak için 1931 yılında iktisadi buhran vergisi ve 1932'de muvazene vergisi yürürlüğe girmiştir. Buhrana özel olarak çıkartılmasına rağmen bu istisnai vergiler 1951 yılına kadar kaldırılmamıştır¹⁷.

1930-1938 arası dönemin maliye politikaları açısından bir diğer özelliği ise 1929 krizinin etkisi, bütçe açıkları ve döviz sorunları nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk defa ülkedeki kibritle tekeline yabancı bir şirkete imtiyaz olarak vermesi karşılığında dış borç almasıdır. Bu dönemde daha sonra 1934'te uygulamaya geçilecek olan Birinci Sanayi Planı için Sovyetler Birliği'nden kredi alınmıştır¹⁸.

1929- 1934 yılları arasında dünyadaki ekonomik krizin de etkisiyle Türkiye'de genel fiyat seviyesi ve paranın dolaşım hızı azalmıştır. Ekonomik durgunluğa işaret eden bu durum özellikle özel sektörü olumsuz etkilemiştir¹⁹.

İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği, İstanbul 1977, s. 249.

15 Gülay Akgül Yılmaz, agm., s. 317; İstiklal Yaşar Vural, "Atatürk Dönemi Maliye Politikaları: Liberal İktisattan Karma Ekonomiye", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No: 20, 2008, s. 98; Durgun-Kaya, agm., s. 326.

16 Kader Akdağ Sarı, "Atatürk Dönemi'nde Uygulanan Vergi Politikasının İktisadi Kesimler Üzerindeki Etkisi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S 38, 2020, s. 198.

17 İstiklal Yaşar Vural, agm., s. 102-103.

18 İstiklal Yaşar Vural, agm., s. 214-215; Işıl Sağlam, "Cumhuriyet Gazetesine Göre Türkiye'de Ekonomi-Politik (1930-1945)", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Denizli 2012, s. 185; Durgun-Kaya, agm., s. 239.

19 Gülten Kazgan, *age.*, s. 248-249.

2. Türkiye'de 1923-1938 Yılları Arasında Gerçekleştirilen Vergi Reformları

Türkiye'de vergi reformlarının gerçek amaçları hazine gelirlerini artırmak ve vergi idaresini düzenlemek olmuştur. Adil vergiyi hedefleyen ve vergi kaynaklarını genişletici reformlar genellikle kısıtlı kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra gerçekleştirilen ilk ve en önemli vergi reformu 1925 yılında aşar vergisinin kaldırılmasıdır. 1923 yılında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresinde bu yönde oy birliği ile alınan karar uygulanmıştır. 1926 yılında Osmanlı döneminden kalan temettü vergisi kaldırılarak yerine kazanç vergisi getirilmiştir. Bunun yanında Veraset ve İntikal vergisi alınmaya başlanmıştır²⁰. Yine 1926 yılında muamele vergisi uygulanmaya konulmuş ve bu şekilde vergi yükü köy ekonomisinden şehir ekonomisi üzerine kaymaya başlamıştır²¹.

Alphand raporunun yazıldığı yılları da kapsayan 1930-1938 yılları arasında Türkiye'de vergi yükünün Gayri Safi Milli Hasıla'ya oranı genellikle %10 civarında olsa da 1929 ekonomik krizinin etkilerinin en çok hissedildiği 1932-1933 yıllarında bu rakam %18.2 ve %13.7 olmuştur²².

1 Aralık 1931 tarihinden itibaren krizin etkilerini azaltmak için uygulamaya konan İktisadi Buhran Vergisi ve yine bütçe açığını kapatmak için getirilen Muvazene Vergisi sadece maaşlı ve ücretlilerden alınmıştır²³. 1929 krizinin etkilerini ortadan kaldırmak için getirilen vergiler ayrı ayrı kanunlarla uygulamaya geçtiklerinden karmaşık ve sistemsiz bir durum ortaya çıkmıştır. Bu da hem vergi tahsil memurlarının hem de vergi yükümlülerinin işlerini zorlaştırmıştır²⁴. 1931 yılında yürürlüğe giren bir diğer vergi ise bina vergisidir. Yine aynı yıl veraset ve intikal vergisi önemli ölçüde değiştirilmiştir²⁵. 1934 yılında Kazanç Vergisi yeniden düzenlenerek elde edilen gelir artırılmak istenmiş fakat istenen başarı elde edilememiştir²⁶.

20 Hülya Kirmanoğlu, "Türkiye'de Vergi Reformları, Siyasal İktidarlar ve İktisat Politikaları", *İstanbul Üniversitesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları Dergisi*, C 0, No: 36, 1994, s. 57-58.

21 Durgun-Kaya, agm., s. 242.

22 Nezh Varcan, *Türkiye'de Vergi Politikalarının Oluşumu (Cumhuriyet Dönemi)*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1987, s. 62.

23 Nezh Varcan, *age.*, s. 51.

24 Nezh Varcan, *age.*, s 59.

25 Yılmaz, agm., s. 320.

26 1926 yılında temettü vergisi yerine uygulamaya giren kazanç vergisinin ilk uygulamasından istenilen başarı elde edilememiştir. İsmail Türk, "Atatürk ve Türk Mali Sistemi", *Atatürk Dönemi*

1929 ekonomik krizinin etkilerini azaltmak ve bütçe dengesini korumak üzere 1931 yılından itibaren yeni vergiler yürürlüğe konulup vergilerden elde edilen gelirler artırılmaya çalışılsa bile bunun ileride ekonomik durgunluğa yol açabileceği tahmin edildiğinden bütçeler 1934 yılından itibaren dengeye geldikten sonra vergilerde hafiflemeler başlamıştır. Hayvan vergisi iki kere azaltılmış, 1935 yılına kadar olan arazi vergisi borçları silinmiştir. 1934-1938 yılları arasında tüketim vergileri ve tekel karlarında indirime gidilmiş, tuz fiyatı %50, muvazene vergisi %20 azaltılmıştır²⁷.

1930-1938 yılında vatandaş üzerindeki vergi yükünün hesaplanması için çeşitli çalışmalar yürütülmüştür. 1935 yılında ülkeye gelen ve vergi sistemi hakkında incelemelerde bulunan Fransız Jules Pichard'ın yapmış olduğu hesaplamalara göre 1934 yılında kişi başına düşen vergi yükü 14.45 liradır. Kişi başına milli gelirin bu dönemde yaklaşık 80 lira olduğu göz önüne alındığında, kişi başına vergi yükü gelirin %18'i civarında olarak ortaya çıkmaktadır²⁸.

3. Hervé Alphand'ın Türkiye'nin Mali Durumu Hakkında Raporu

3.1. Giriş

Alphand 1935 yılının Mayıs ayında tamamladığı raporunun giriş bölümünde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu andan itibaren hedefinin halkın modern toplumun bütün nimetlerinden faydalanması ve mali bağımsızlığının korunması olduğunu belirtmiştir. Bunu sağlamak için hükümetin ülkeyi iyi organize olmuş, güçlü bir orduyla donatmak istediğini söyleyen Alphand, hem dış saldırılara karşı toprak bütünlüğünü korumak hem de yeni cumhuriyeti sağlam temellere oturtmak için bunun gerekli görüldüğünü vurgulamıştır. Hükümetin ikinci sıradaki hedefinin ülkenin ekonomik bağımsızlığı olduğunu belirten Alphand'a göre ülke yöneticilerinin gözünde bu iki hedef ayrılmaz bir bütünlük oluşturmaktadır. Hükümet yabancıların elinde bulunan temel üretim ve ulaşım araçlarını geri satın alma zorunluluğu hissetmektedir. Bunları yaparken ülkenin bütün doğal kaynaklarını kullanarak temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere endüstriyel işletmeler de

Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, s. 17.

27 Gülten Kazgan, *age.*, s. 267; Işıl Sağlam, *agt.*, s. 191.

28 Güneri Akalın, *Atatürk Dönemi Maliye Politikaları*, Ankara, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, 2008, s. 92; Ozan Bahar, *Türkiye'de Atatürk Döneminde (1923-1938) Uygulanan Para Politikaları, Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, C 11, S 1, 2004, s. 164.

kuracaktır. Bunlar gerçekleştiğinde en azından temel ihtiyaçlar konusunda yabancılardan yardım istenmesine gerek kalmayacaktır.

Bu noktaya kadar Cumhuriyet'in hedeflerini ve temel kaygılarını oldukça doğru bir şekilde analiz eden Alphand, bu hedefleri eleştirmeden hem genel hem yerel koşulların bunlara ulaşılmasını ciddi şekilde zorlaştırdığını söylemiştir. Alphand bu hedeflerin kamu maliyesi üzerindeki etkilerini ön plana çıkarmıştır. Türkiye'nin yabancı sermayenin serbestçe faaliyet gösterdiği dönemlerde bundan fazla fayda görmediğini belirten Alphand, dünya çapında krizin neden olduğu genel belirsizliğin sermaye hareketliliğini felce uğrattığını söylemiştir. Oysa bu hareketlilik savaştan önce endüstriyelmiş ülkelerle yeni ülkeler arasındaki doğal ilişkilerden doğuyordu.

Alphand'a göre Cumhuriyet geçmişin hatalarını tekrarlamamak kaygısıyla kapitülasyon rejimini akla getirecek her türlü anlaşmadan kaçınmış, buna karşılık yabancı yatırımcılar hükûmetin aradığı krediyi ancak yıllık geri ödemeleri bütçeye ağır yük olacak şekilde vermeye yanaşmıştır. Bu şartları kabul etmeyen Türkiye'nin önünde tek seçenek hedeflerine kendi kaynaklarıyla ulaşmak olarak kalmıştır. Savaşlar nedeniyle oldukça zayıf olan kaynaklar tükenmiş, ilkel vergi sistemi kapsamlı bir reforma ihtiyaç duyar bir halde kalmıştır. Yine ilk dönemde yönetim içinde acemi, yetersiz eğitim görmüş ve taşıdığı yükü kaldıramayacak kişiler bulunmuştur.

Özel girişimlerin Türkiye'nin hedeflerine ulaşma konusunda yeterince fayda sağlamaması, büyük ölçekli projeleri hayata geçirebilmek için yöneticileri ekonomiyi kendileri yönetme zorunluluğunda bırakmıştır. Yine Alphand'a göre bu müdahale sadece teorik bakış açılarından kaynaklanmamıştır. Bu açıdan Türk devletçiliği, Sovyet tipi sosyalizme karşı çıkmaktadır. Türk devletçiliğinin hedefi kapitalist faaliyetleri tamamen bastırmak olmamıştır. Tam tersine gelişebileceği bütün alanlarda bunları desteklemiştir. Özel girişimin başarısız veya yetersiz olduğu alanlarda ise onu ikame etmiştir.

Alphand'a göre Türkiye Cumhuriyeti sadece savaştan sonra yeni kurulmanın getirdiği zorluklarla değil 1929 ekonomik krizinin dünyada neden olduğu sorunlarla da başa çıkmak zorunda kalmıştır. Hükûmetin giriştiği reform programı sırasında dış ödeme yükü artmışken dünyadaki genel fiyat düzeylerinin düşüşü ihracat gelirlerini azaltmış ve bu eksiklik ihracat miktarı artırılarak da telafi edilememiştir. 1930 yılında yaşanan döviz krizinde de bu durum tekrarlanmıştır.

Fakat o günlerden itibaren hükûmetin aldığı enerjik tedbirler sayesinde liranın değerindeki düşüş durdurulmuştur. Alphand'a göre hükûmet büyük bir bilgelikle önceliğini ödemeler dengesini sağlamaya ve liranın değerini korumaya vermiştir. Alphand hükûmetin bu iki fikri kararlılıkla uygulamaya devam etmesi halinde kendisine koyduğu hedeflere ulaşacağından emin olunabileceğini ifade etmiştir²⁹.

3.2. Türkiye'nin İç Ödeme Kapasitesi

3.2.1. 1929-1934 Arası Bütçe Durumu

	1929	1930	1931	1932	1933
Gelir Tahmini	220.546.000	222.732.000	186.705.000	169.354.000	170.477.000
Gerçek Gelir	218.530.000	190.194.000	165.128.000	173.578.000	170.072.000
Bütçe Kanunu Dahilinde Açılan Tahsisatlar	228.408.000	222.646.000	186.582.000	119.147.000	170.475.000
Sonradan Açılan Tahsisatlar	5.142.000	6.271.000	7.884.000	2.947.000	2.138.000
Açılan Tahsisatların Toplamı	225.550.000	228.917.000	194.466.000	172.094.000	172.613.000
Gerçek Giderler	209.747.000	203.842.000	181.580.000	164.430.000	168.292.000
Gerçek Sonuçlar	+8.783.000	-13.648.000	-16.452.000	+9.148.000	+1.780.000

Alphand'a göre Türkiye'nin 1929-1933 yılları arasındaki bütçe gelir-gider tahminleri ve gerçek sonuçlarının yer aldığı bu tablo incelendiğinde, gelir tahminlerinin 1929, 1930, 1931 yıllarında gerçek gelirden oldukça fazla iken 1932 ve 1933 yıllarında gerçeğe oldukça yaklaştığı ortaya çıkmıştır. Verilen tahsisatlar genel olarak gerçek gelirlerin üzerinde olsa da gerçek giderler verilen tahsisatların altında kalmış bu da ancak bazı önemli tahsisatların yıl sonunda iptal edilmesi ile sağlanmıştır. Bütçe açığı 1931 yılında en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Fakat hemen ardından alınan tedbirler sayesinde durum tersine çevrilmiştir.

29 ÖStA.AdR.NPA/30. 23 Mart 1936 tarihli ve 32 numaralı rapora ek, s. 1-3.

1930 ve 1931 yıllarındaki bütçe açıklarının sorumlusu giderlerin aşırı bir şekilde artması ve gelirlerin de önemli oranda düşmesi olmuştur. 1931 yılından sonra giderler azaltılmıştır. Kamu gelirlerinin azalmasının doğrudan sebebi dünyadaki kriz olmuştur. Kriz nedeniyle dış ticaret azalmış ve fiyatlar düşmüştür. Ticaretteki açık karşısında hükümet liranın değerini koruyabilmek için ithalatı kısıtlama yoluna gitmiş, 1929 yılında 255.9 milyon lira olan toplam ithalat alınan tedbirler sonucu 1932 yılında 86 milyon liraya düşmüştür. 1930 yılında toplam gelirlerin dörtte biri gümrükten elde edilirken 56 milyon lira olan gümrük gelirleri giderek düşerek 1931'de 44 milyon lira, 1932'de 38.5 milyon lira ve 1933'te 35 milyon lira olmuştur.

Alphand'a göre gelirlerin azalmasının önemli bir nedeni de fiyatların giderek düşmesi ile vergilerin toplanmasının zorlaşması olmuştur. Buna rağmen hükümet vergi gelirlerinin azalma eğilimi gösterdiği bu ortamda maaşlarda bir artışa gitmeyi zorunlu olarak görmüş ve 1931'de 6.6 milyon lira olan maaş ödemelerinin 1935 yılı sonunda 10.5 milyon lirayı aşması öngörülmüştür.

Hükümetin 1930 ve 1931 yıllarındaki bütçe açıkları karşısında kötüleşen durumuna çare olmak için önünde bulunan iki seçenekten ikisini de kullandığını belirten Alphand, bunlardan birisinin giderleri kıstak diğerinin ise gelirleri artırmak olduğunu ifade etmiştir.

Alphand'a göre Türkiye'nin 1931 yılındaki gelir tahmini 1930 yılındakinden 36 milyon lira, 1932 yılındaki gelir tahmini ise yine 1930 yılındakinden 53 milyon lira daha az gerçekleşmiştir. Gelirlerdeki bu azalmadan en çok etkilenen kurumlar Müdafa-i Milliye Vekaleti, Nafia Vekaleti ve İktisat Vekaleti olmuştur. Hükümetin büyük bir cesaret ile askeri ve ekonomik programını erteleyerek Meclis'te daha önce bu yönde onaylanmış olan tahsisatların iptalini gerçekleştirdiğini belirten Alphand, Türkiye'de 1929 krizinin etkilerini gidermek için yeni konulan vergilerden en çok etkilenenlerin memurlar ve emekliler olduğunu vurgulamıştır. İktisadi Buhran Vergisi'nden 1931 yılında 4.2 milyon lira, 1932'de 9.9 milyon lira ve 1933'te 10.3 milyon lira gelir elde edilmiştir. Yine Muvazene Vergisi'nden 1932 yılında 13.8 milyon lira ve 1933'te 14.6 milyon lira gelir elde edilmiştir.

Alphand'a göre artırılan Muamele ve Tüketim Vergisi oranları sayesinde bunlardan elde edilen gelirler 1931 yılında 11.6 milyon liraya ve 1933'te 18.4 milyon liraya çıkmıştır. Üretimdeki ve gümrük gelirlerindeki azalış bu şekilde telafi edilmiştir. Bütçe açısından yaklaşıldığında ise bu mali tedbirlere özellikle gümrük ve tekel gelirleri ile emlak vergisi gelir beklentilerinin

gerçeğe daha uygun bir şekilde tahmin edilmesi eşlik etmiştir. Bütün bu önlemler 1932 yılından itibaren istenilen etkiyi göstermiş ve bütçe 9 milyon lira fazla vermiştir. 1933'te bu rakam 1.7 milyon olarak gerçekleşmiştir. Bunun yanında gecikmiş borç ödemeleri ise 10.6 milyon liradan 5.3 milyon liraya düşmüştür.

Alphand'a göre 1 Haziran 1934-31 Mayıs 1935 tarihleri arasını kapsayan 1934 mali yılı bütçesi son yıllarda durumun iyileşmesinden istifade etmiştir. Alphand bu koşullarda hükûmetin 1935 mali yılından sonra deflasyon politikasına son vereceğini düşünmektedir.

1934 yılında bütçe gelir tahmini 184.081.000 lirayken gider tahmini 184.075.636 lira olmuştur. 1932 yılında 169.3 milyon ve 1933'te 170.4 milyon lira olan bütçe hacmi daha da artmıştır. 1 Haziran 1933'ten itibaren PTT için oluşturulan tahsisat bütçeye ek olarak 4.8 milyon lira yük getirmiştir.

Önceki bütçelere göre gelir beklentisinin artmasının temel nedeni çeşitli vergi bağışlıklarının kaldırılması ve şeker, gaz, elektrik gibi bazı tüketim vergilerinin artırılması olmuştur. Yine Milli Savunma, Pul/Damga Vergisi gibi yeni vergiler getirilmiştir.

Gelirlerin artmasından en çok faydalanan kurumlar Müdafa-i Milliye Vekaleti, İktisat Vekaleti ve Maarif Vekaleti olmuştur. Müdafa-i Milliye Vekaletinin tahsisatı 12.5 milyon lira, Maarif Vekaletinin tahsisatı 2 milyon lira ve İktisat Vekaletinin tahsisatı da yarım milyon lira artırılmıştır.

Müdafa-i Milliye Vekaletinin tahsisatında 12.5 milyon artış olmasına rağmen 1934-1935 mali yılını kapsayan askeri program gerçekleştirilemeyeceğinden bu bakanlığın kullanımı için 5 milyon liralık ek bir tahsisata onay verilmiştir. Bu ekstra gelir para basımından ve bir yıllık hazine bonolarından elde edilmiştir.

Alphand'a göre Türkiye'de normal bütçenin yanında bir de olağanüstü bütçe bulunmaktadır. Bu bütçe aşırı kısa dönemli borçlar tarafından beslenmektedir. Alphand süreci prensip olarak gelecek bütçelerdeki gelirleri şimdiki giderleri karşılamak için kullanması açısından eleştirilebilir balsa da giderlerin miktarı makul bir düzeyi geçmediği ve dalgalı borçlar kısa sürede açılıp kapandığı sürece bunun büyük bir tehlike oluşturmadığını belirtmiştir³⁰.

30 ÖStA.AdR.NPA/30. 23 Mart 1936 tarihli ve 32 numaralı rapora ek, s. 3-7.

3.2.2. Bütçe Görünümü

Alphan'd raporunun Türkiye'nin güncel bütçe görünümü kısmına 1934 mali yılı bütçesinin dengede görüldüğünü belirterek başlamıştır. Yılın son iki ayındaki gelirler önceki 10 ay ile aynı ritimde devam ederse toplam gelir 190 milyon liraya yaklaşacaktır. Bu rakam sene başındaki tahminlerden 6 milyon lira daha fazla olarak gerçekleşmiş olacaktır. Ayrıca son iki mali yıla bakıldığında son iki ayda elde edilen gelirlerin yılın geri kalanının ortalamasından daha fazla olduğu fark edilmiştir. Bundan dolayı Alphan'd bahsedilen rakamlara ulaşılmasını oldukça mümkün görmüştür. Bütçeyle ilgili bu fazla gelirler en çok yıl içinde açılan ve miktarı 3 milyon lirayı bulan ekstra tahsisatları karşılamaya yarayacaktır.

1935 mali yılı için hazırlanan ve meclise gönderilen bütçe tasarısının hacminin önceki yıldan 16.9 milyon lira daha fazla ve 194.9 milyon lira olarak belirten Alphan'd'a göre, giderlerdeki en büyük artış Müdafai Milliye Vekaleti tahsisatından kaynaklanmıştır. Uluslararası gelişmeler Türkiye'yi askeri programını uygulamayı hızlandırmaya zorladığından, kara kuvvetleri için 3 milyon lira, malzeme alımı için de 1 milyon lira fazladan tahsisat ayrılması uygun görülmüştür. Müdafai Milliye Vekaleti için ayrılan bu kaynaklar aslında bir yıllık hazine bonolarından elde edilen olağandışı gelirlerden beslenecektir. Hazine bonosundan kaynaklanan bu olağandışı gelirler 1934 ve 1935 yıllarında 10 milyon liralık ekstra gideri karşılamıştır.

Müdafai Milliye Vekaletinin ardından tahsisatı en çok artan kurumlar İktisat ve Maliye Velaketleri olmuştur. Maliye Vekaleti için konulan fazladan tahsisatın bakanlığın yapısının yeniden organize edilmesinde ve görevli memur sayısının artırılmasında kullanılması planlanmıştır. Yine İstatistik Kurumu'nun tahsisatı 399.548 lira artmıştır.

Yapılan tasarruflar ve bazı borçların yeniden düzenlenmesi ile ortaya çıkan yaklaşık 4 milyon liralık tahsisat bütçede hemen İstanbul Rihtım İşletmelerinin yıllık tahsisatı, Sümerbanka beş yıllık planın uygulanması için fazlalık, 1934 yılında çıkarılmış hazine bonolarının faiz ve amortisman ödemeleri, Osmanlı borçlarına ait yıllık ödemenin artırılması gibi yeni giderlere atanmıştır. Toplamı 4.75 milyon liraya ulaşan bu giderler, tasarruflar sonucu elde edilen kaynaktan fazla bir toplam oluşturmuştur. Alphan'd aradaki farkın kapatılması için hükûmetin 750.000 liraya yakın tutarda yeni gelir kalemleri bulmak zorunda olduğunu ifade etmiştir.

Alphand'a göre 1935 yılı için bütçe gelir-gider tahminleri 1934 mali yılının ilk 8 ayındaki değişimleri göz önünde tutarak 1933 yılı gerçek gelir-giderlerine göre yapılmıştır. Bu tahminlerin şimdiye kadar doğru sonuçlar verecek şekilde ilerlediği gözlemlenmiş yani 1935 bütçesinin 1934 bütçesinden biraz daha yüksek bir hacimde olacağı tahmin edilmiştir. Alphand, Maliye Bakanlığının yeni alınacak tedbirler sayesinde 4 milyon liralık bir ek kaynak oluşturacağını ve bütçeyi 195 milyon lirada dengeleyeceğini düşünmüştür. Maliye Bakanlığının ek kaynak oluşturmayı planladığı kalemler arasında arazi vergisi oranlarının yeniden düzenlenmesi, iç tüketim vergisinin yeni ürünlere uygulanması (+2 milyon lira), kazanç vergisinde yeni bir işletme vergisi usulü getirilmesi (+1 milyon lira) zikr edilmiştir. Alphand'a göre genel olarak ekonomik durumun kötüye gitmediği varsayılırsa gelir tahminleri gayet ihtiyatlı bir şekilde hesaplanmıştır.

Alphand raporun bütçe ile ilgili kısmının bundan sonraki bölümünde o güne kadar olan bütçeleri inceledikten sonra gelecek yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'nin bütçesinin nasıl değiştirilebileceği, idari harcamalarda bir tasarruf yapıp yapılamayacağı, mali kaynakların artırılıp artırılamayacağı gibi sorulara cevap aramıştır.

Alphand'a göre Türkiye'nin güncel bütçeleri kendilerinden önce gelen bütçelerden dengelerini tehlikeye atacak derecede büyük borçlar devralmamıştır. "Ertelenmiş borçlar"ın miktarı çok az olmuştur. Bu kategorideki giderleri karşılamak için önceki iki bütçede ayrılan 500.000 lira kullanılmıştır. Alphand bu noktada devreden borçların bütçe dengesi için bir tehlike oluşturmadığı durumda hükümetin giriştiği taahhütlerin ülkenin iç ödeme kapasitesini aşmadığı söylenebilir mi? Sorusunu sorarak buna cevap aramaya çalışmıştır.

Alphand hükümetin giriştiği taahhütlerin ödemelerinin kredi anlaşmalarıyla ve hazine bonoları yoluyla olduğunu belirtmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin uzun vadeli borcunun, demiryolu yapımı için ayrılan yıllık ödemeler bütçeye dahil edilirse 1935-1936 mali yılında bir önceki mali yıla oranla artarak 19.559.644 liraya çıkacağını vurgulamıştır. Yaklaşık 2 milyon liralık bu artışın temel sebebi İzmir-Kasaba demiryolu hattı ile İstanbul Rıhtım İşletmelerinin millileştirilerek geri satın alınması olmuştur. Gelecek bütçeler göz önüne alındığında geride henüz millileştirilebilecek ve yabancıların elinde bulunan kurumların sayısı oldukça azalmıştır. Bu yüzden Alphand'a göre bundan sonra yapılacak millileştirmeler bütçe giderlerine önemli yük getirmeyecektir. Fakat eğer hükümet 1933 yılında başlattığı iç borçlanma

(1933 Ergani istikrazı, 1934 Sivas-Erzurum istikrazı) politikasını sürdürmekte ısrar ederse işte o zaman uzun vadeli borçlardaki artışa dikkat etmek gerekeceği Alphand tarafından öne sürülmüştür.

Alphand'a göre Müdafa-i Milliye ve Nafia Velaketlerinin projelerine tedarikçi olanların karşılığında elde ettikleri hazine bonoları hükümetin kısa ve orta vadeli borçlarını oluşturmaktadır. Fakat bu iki bakanlığın önümüzdeki yıllarda ihtiyaç duyacağı yıllık ödemeler önemli ölçüde azalacağından toplam kısa vadeli borç 1934 yılında 22.5 milyon lira iken 1935 yılında 15.2 milyon liraya düşecektir. Yine de bunun gelecekte bu tarz borçların artmayacağı anlamına gelmeyeceğini vurgulayan Alphand, bu konudaki asıl belirleyici olan şeyin kaynakların artırılıp artırılmayacağı olduğunu ifade etmiş ve Türkiye'nin askeri ve ekonomik programını hayata geçirebilmek için yeni taahhütlere girişmesini mecburi olarak görmüştür.

Alphand 5 yıllık sanayi planı ile ilgili düşüncelerini aktarmaya doğrudan devletin kendisi tarafından gerçekleştirilemeye dahi mali bağımsızlığa sahip İş Bankası ve Sümerbank gibi kurumlar tarafından uygulanacağını belirterek başlamıştır. Bu sayede planın bütçe üzerinde fazla yük oluşturmasının engelleneceğini ve Sanayi planında toplam 43.953.000 liralık gider öngörüldüğünü belirtmiştir. Alphand'a göre bunun 2.4 milyon lirası İş Bankası tarafından kendi kaynaklarından sağlanacak, geri kalan 41.5 milyon lira Sümerbank tarafından karşılanacaktır. Sümerbank Sovyet Hükümeti'nin verdiği toplam 8 milyon dolarlık kredinin 3.5 milyon dolarından faydalanacak ki bu da yaklaşık 7 milyon liraya karşılık gelmektedir. Geriye kalan 34.5 milyon lira büyük ölçüde bütçe tarafından karşılanacaktır. Sanayi işletmelerine malzeme sağlayan yabancı firmaların alacakları, sağladıkları kolaylık sayesinde 10 yıl vadeli olacağından bütçe üzerine yıllık, yaklaşık 3 milyon liralık bir yük gelecektir. Bu yükü hafifletmek için Sümerbank'ın bu sürede elde edeceği kar, toplam ödemeleri tamamlamak için kullanılacaktır.

Alphand'a göre 5 yıllık sanayi planı aslında hükümetin gözünde ülkenin tüm ihtiyaçlarını karşılayacak bir plan olmaktan uzaktır. Bu yüzden planda belirlenen rakamlar kesin rakamlar değildir ve yeni projeler eklenme ihtimali her zaman mevcuttur. Alphand, tamamen teorik bir bakış açısıyla Türkiye'nin uygulamakta olduğu devletçi yaklaşımın eleştirilebilir olduğunu ve eleştirinin odak noktasının bu yaklaşımın gelecek bütçelerin hacmini artırması olacağını belirttikten sonra bu durumun hükümetin ekonomik programının temel noktası olduğunu vurgulayarak plan ve uygulama arasında bir çelişki olmadığını açıklamıştır. Alphand'a göre hükümetin amacı gelecek

bütçelerin hacminin artması, ülkenin kaynaklarının zenginleştirilerek her sene elde edilen gelirlerin artırılmasıdır.

Alphand'a göre bu noktada değerlendirilmesi gereken şey Türkiye'nin kendisine koymuş olduğu hedeflere ulaşmak için uygulayabileceği başka metotların, uygulamakta olduğu devletçilikten daha fazla avantaj getirip getirmeyeceğidir. Alphand, Türkiye'nin hedeflerine ulaşırken ulusal hassasiyetlerine bir halel getirmeden yabancı sermaye ile iş birliği yapmak için elinde hangi araçların olduğunu inceleyeceğini açıklamış ve bir yol ayırımına geldiğini vurgulamıştır. "Kamu fonlarının daha ekonomik idaresiyle yani tasarrufla alınan kredileri avantajlı bir şekilde kullanarak düzelme mi yoksa mali kaynakların artırılması mı?"

Alphand yukarıda sorduğu sorunun cevabını ararken son yıllarda birçok bakanlık ve kurum teşkilatının yeniden düzenlediğini fakat bu düzenlemelerin kamu hizmetlerinin verimini artırmak için yapıldıysa tasarruf değil bütçe için yeni giderler oluşturmuş olacaklarını belirtmiştir. Önümüzdeki süreçte kurumlarda ve bakanlıklarda çalışanlara ayrılan tahsisatta bir azalma olmasını beklemeyen Alphand, memur sayısı azaltılsa bile daha fazla iş yükü altında kalacakları için maaşların artırılması gerekeceğini belirtmiştir. Şu anda yürürlükte olan devlet, vilayet ve belediyelerden oluşan üç ayrı mali yönetimin büyük bir israf ortaya çıkardığını ve bu üç yönetimin tek bir çatı altında toplanması halinde büyük bir israf kaleminin ortadan kalkacağını vurgulamış ve bu şekilde yapılacak tasarrufun hem yerel hem de genel bütçeye faydalı olacağını ifade etmiştir.

Alphand'a göre hükümetin kendisini çağırarak girişmiş bulunduğu Maliye reformu, Maliye Vekaletinin hizmetlerinin yeniden düzenlenmesi, memurların daha uzmanlaşması, kamu harcamalarının ve ödemelerinin basitleştirilmesi, hesapların mekanik ve merkezileştirilmesi anlamına gelse de reformun istenilen etkiyi göstermesi için bütün bu düzenlemeler yanında bütçe birliği/tek bütçe prensibine dönülmesi gerekmektedir. Son zamanlarda yaygınlaşan ek bütçe uygulamaları hem genel muhasebeyi zorlaştırıyor hem de tehlikeli bir israf ortaya çıkarıyor. Maliyede yapılan bu reformların faydası iş yapma metotlarının iyileştirilmesi ve kamu yönetiminin veriminin artırılmasıdır. Dolayısıyla bunlar gerçekleşirken tasarruf beklememek gerekir. Yukarıda sorulan sorunun cevabı ise bu yüzden hedefleri gerçekleştirebilmek için ülkenin kaynaklarının/gelirlerinin artırılmasının zorunlu olduğudur.

Alphan'd, Türk vergi yükümlüsünün üstündeki yükü abartılacak kadar ağır bulmamaktadır. Kesin olarak yorum yapmak için kişi başına düşen vergi yükünü ulusal gelire kıyaslamak gerektiğini belirten Alphan'd henüz bu hesaplanmadığından vergi yükü hesabını genel ve yerel bütçelerdeki giderler üzerinden yapmıştır ki bunların da toplamı 250 milyon lira civarında hesaplanmıştır. Yaklaşık 15 milyon civarında vatandaş arasında bölüştürüldüğünde kişi başına 16.60 lira ya da 200 Franklık bir vergi yükü hesaplayan Alphan'd, bu vergilerin %60'ının tüketim vergisi, gümrük, tekeller gibi dolaylı vergiler olduğunu belirtmiştir. Ürünlerin fiyatı arttıkça doğal olarak kişilerin ödediği vergi yükü de artmaktadır. Vergi yükümlülerinin doğrudan ödediği vergi yükünün 100 milyon lirayı geçmediğini hesaplayan Alphan'd, bununla birlikte nüfusun %75'inin doğrudan vergilere muhatap olmadığını tespit etmiştir. Doğrudan vergilerin yaklaşık 4 milyon kişi tarafından ödendiğini ve burada da kişi başına düşen vergi yükünün 25 lirayı ya da 300 Frank'ı geçmeyeceğini belirtmiştir. Güncel bütçede ödenmemiş vergi yükü az sayılabilecek bir oranda artsa da Alphan'd'a göre tasarruf kasalarındaki mevduatların artması genele bakıldığında vergi yükünün nüfus tarafından kaldırılabilirdiğini göstermektedir.

Bazı kalemlerde vergi oranlarının makul seviyenin üzerinde artırıldığını tespit eden Alphan'd, yine son yıllarda tarım ürünlerinin fiyatının sürekli düşmesi sonucu hayvan vergisinin tahsilatının zorlaştığını belirtmiştir. Hayvan vergisinin artırılması hayvan sürülerinin miktarının azalmasına yol açmış ve hayvancılığı kötü etkilemiştir. Kazanç vergisinin maaşların yaklaşık 1/3'ü olacak şekilde artırılmasını da oldukça yüksek bulan Alphan'd, bu vergi türünün oranı daha düşük ve tüm gelirler üzerinden alınacak daha genel bir vergi ile değiştirilmesini zorunlu görmüştür. Yapılacak değişiklik sonucunda yaşanacak gelir kaybının tüketim vergisi artırılarak telafi edilmesini önermiştir.

Alphan'd, vergi yükünün nüfus üzerinde daha adil bir şekilde dağılması için genel bir düzenleme yapılması gerektiği düşüncesindedir ve hükûmetin bu yola girmesi halinde devletin de bundan büyük fayda göreceğini savunmuştur. Reform sonucunda vergilendirilebilir kaynaklar üzerinde çıkan engellerin birçoğu kaldırılacaktır. Reform ile birlikte çıkarılacak uygun kanunlarla halkın vergi dairesi ile olan ilişkilerini iyileştirecek tedbirler de alınması gerektiğini belirten Alphan'd böylece vergi oranları artırılmadan çeşitli vergilerden elde edilen gelirlerin önemli ölçüde artabileceğini düşünmektedir. Bahsettiği reformun kapsamı gereken önemli noktaları şöyle açıklamıştır:

a) Vergi Tabanı

Alphand'a göre mali yönetim her şeyden önce vergi kaçırılmasını önlemek için bunu tespit edebilecek bir organizasyona sahip olmalıdır. Her vilayette vergi tabanından sorumlu özel memurların yerel bir müfettiş yönetiminde görev yapmaları bu konuda en iyi sonucu verecektir. Halkla teması olan bütün memurların durumlarının iyileştirilmesi ve davranışlarının sıkı bir şekilde takip edilmesi gereklidir. Halka karşı yanlış bir hareketi olanların hızlı ve ciddi şekilde cezalandırılması vergi yükümlüleri ile vergi dairesi arasındaki ilişkilerin bozulmasının önüne geçecektir. Yapılacak reform ne kadar iyi olursa olsun çalışacak memurların kalitesi yeterince iyi olmazsa alınacak verim düşeceğinden ve memurların da alanlarında uzmanlaşmaları için yıllara ihtiyaç olduğundan memurlara verilecek görevlerin olabildiğince açık ve basit olması gerektiği ifade edilmiştir.

Alphand, tüketim vergisi üzerindeki kontrolün olması gerekenden çok uzakta olduğunu tespit etmiştir. Üretimde uygulanan verginin ürünlerin çeşidine göre olması gerekirken, yönetim tarafından halen kesin olarak belirtilmediği için her durumda memurların inisiyatifine kalmasını eleştiren Alphand, aynı nedenlerle tekellerle ilgilenerek özel birimler oluşturulması gerektiğini ve tekellere özel sektör yöntemlerinin uygulanması gerektiğini vurgulamıştır.

b) Vergilerin Toplanması

Alphand raporunun vergilerin toplanması ile ilgili kısmına net bir yargı ile başlamıştır. *Vergilerin toplanması ile ilgili bütün kurallar iyileştirilmeli* diyen Alphand bu konuda yapılabileceklerin çok geniş olduğunu belirtmiştir. Öncelikle vergilerin ödeme yolunun tekelleştirilmesi, gecikme zamlarının genelleştirilmesi, hazinenin ayrıcalıklarının ve garantilerinin güçlendirilmesi, vergilerin ödemesi konusundaki formalitelerin azaltılması, tahsilat memurlarının sorumluluklarının düzenlenmesi, kazalarda yerleşik vergi tahsil büroları kurulması ve buralarda seyyar tahsildarlar istihdam edilmesi gerekliliklerini ön plana çıkarmıştır. Alphand'a göre bu tedbirler uzun bir yolculuğun sadece başlangıcı olsa da ülkenin sağlam bir mali altyapıya kavuşması için Maliye Vekaleti bu kurallara şimdiden itibaren uymak zorundadır.

Bütün bu önlemlerin uygulanması halinde kamu gelirlerinin hacminin artabileceğini söyleyen Alphand'a göre her şeyden önce dikkat edilmesi gereken noktanın devletin kaynaklarının gelişiminin doğrudan milli ekonominin gelişimine bağlı olduğudur. Bunun da tek yolu son üç yılda olduğu gibi üretimin ve ülke içindeki mübadelenin artmasıdır.

Alphan'd'a göre devletin endüstri alanındaki girişimlerinin meyveleri şimdiden sonra alınacaktır. 1927'den 1934'e kadar yünlü endüstri üretimi %376, pamuk endüstrisi %411, çimento endüstrisi %338 ve şeker endüstrisi %1070 artmıştır. Yeni fabrikaların artan üretimlerini tüketebilmek ve ülke içi ticaretin gelişmesi için ülkenin çoğunluğunu oluşturan köylü kitlelerin alım gücünün artırılmasını zorunlu gören Alphan, endüstriyel üretimle tarımsal üretim arasında bir harmoni oluşturmak gerektiğini vurgulamıştır. Devlete bu noktada düşen görev milli ekonomi hedefine doğru ilerlerken ülke içinde yapılacak olan bu avantajlı ticaretin şartlarını oluşturmaktır. Tarımsal üretimin geliştirilmesi ve ürünlerin kalitesinin iyileştirilmesi akla gelen ilk tedbirlerdir. Böyle bir politika aynı zamanda yeni kurulan endüstrilere avantajlı fiyatlarla ihtiyacı olan hammaddelere ulaşma imkanını da sunacaktır.

Alphan raporunun giriş kısmında Türkiye'de uygulamakta olan devletçiliğin Sovyetlerdeki ile hiçbir alakası olmadığını belirtmiş olsa da raporunun bu kısmında devletin özel girişimin zayıflamasına neden olacak şekilde faaliyet göstermemesi ve ülkede bulunan hiçbir kaynağı göz ardı etmemesi gerektiğini belirtme ihtiyacı hissetmiştir. Alphan'd'a göre öncelik verilmesi gereken ilk üç alan limanlar, yer altı kaynakları ve turizmdir. Alphan hükûmetin zaten son yıllarda bu yolda adımlar attığını belirtmiş ve bu girişimlerin başarılı olmasını temenni etmiştir. Hükûmetin bu noktada sabırlı davranması gereken noktayı yatırımların kar getirmeden önce bir süre önemli miktarda kaynak yatırımı isteği olarak vurgulayan Alphan, hükûmetin son yıllardaki politika ve hareket yolunu koruduğu takdirde gelecekte bütçe kaynaklarını önemli bir şekilde artıracığına inandığını vurgulayarak raporun bu kısmına son vermiştir³¹.

3.2.3. Hazine

Alphan raporunda Hazine ile ilgili görüşlerini açıklamaya başlamadan önce Türkiye Cumhuriyeti'nde Hazine'nin güncel durumunu takip etmenin şu an için mümkün olmadığını, hatta bütçe ile hazine arasında bir ayırım var mı onun bile belli olmadığını sitem etmiştir. Alphan'd'a göre Türkiye'de hazineyi en çok etkileyen şey bütçe uygulamalarıdır. Hazinenin görevlerini yıllık gelirleri toplamak, bütçede mevsimsel olarak yaşanan açıklarla ve kapanış bütçelerinin kapatamadığı kesin açıklarla yüzleşmek olarak açıklayan Alphan, mali yıl içinde verilen ama onaylanmamış, bütçe giderlerinde

31 ÖStA.AdR.NPA/30. 23 Mart 1936 tarihli ve 32 numaralı rapora ek, s. 8-21

görünmeyen avansların ödemesini de Hazine'nin yaptığını vurgulamıştır. Alphan'd'a göre Hazine'nin sorumlulukları arasında önceki yıllardan kalan "ertelenmiş ödemeleri"de gerçekleştirmek de bulunmuştur. Bu görev ve sorumluluklarını yerine getiren Hazine, 1929, 1932 ve 1933 mali yıllarını lehine sonuçlarla kapatmıştır. 1930 ve 1931 yıllarında ise hazine büyük bütçe açıklarını kapatmak zorunda kalmış ve bu yıllar hazinenin aleyhine sonuçlarla kapanmıştır.

Yıllar	Bütçenin Hazine üzerindeki etkisi (bin lira)
1929	+5.209
1930	-17.367
1931	-14.837
1932	+3.751
1933	+1.462

Alphan'd, Türkiye'de Hazine tarafından gerçekleştirilen maaş ödemelerinin 1934 yılının Haziran ayında 5.384.000 liraya ulaştığını belirttikten sonra Hazine'nin 1934-1935 ve 1935-1936 mali yıllarında aldığı yeni bir görevin de milli savunma programının gerçekleştirilebilmesi için finansör olarak devreye girmesi olduğunu vurgulamış ve yükümlülüklerinin ve sorumluluklarının arttığını açıklamıştır. Toplamda bu iki sene için 10 milyon liralık bir tahsisat hazineden ayrılmıştır. Alphan'd 1932 mali yılında devlet demiryollarına ait 9.072.584 liralık bir borcun doğrudan Hazine'den ödendiğini tespit etmiştir.

Hazine'nin bu çeşitli görev ve sorumlulukları karşısında "bütçe fazlalıkları, mevduatlar, teminat akçeleri, miras ve bağışlar dışında Hazine'nin işlevlerini yerine getirebilmesi için ne gibi kaynakları var?" Sorusunu soran Alphan'd raporun hazine ile ilgili kısmının devamında bu soruya cevap vermeye çalışmıştır.

1. Hazinenin para basımı, borçlar gibi bazı olağandışı kaynaklardan yararlandığını belirten Alphan'd buna örnek olarak Amerikan Kibrit Tekeli'nin 1930 yılında ödediği 21.144.224 lira karşılığı olan dolarların büyük oranda hazineye tedarik edildiğini ve bu dolarların o yılki açığın kapatılmasında kullanıldığını göstermiştir.

2. Bankalara verilen kısa vadeli avansların da hazinenin gelir kaynakları arasında olduğunu belirten Alphan'd, bu duruma aşağıdaki örnekleri vermiştir.

Ziraat Bankası'nın aldığı 5 milyon liralık avans, Merkez Bankası'nın ödenmiş sermayesinin %80'i ile limitli olan (8.4 milyon lira) avans. Bu avans hazine bonusu şeklinde 3 ila 6 ay vadeli olarak piyasaya sürülmüştür. Merkez Bankası'nın ödenmiş sermayesinin %40'ı ile limitli olan (4.2 milyon lira) avans. Bu avans da 3 aylık hazine bonusu şeklinde piyasaya sürülmüştür. Osmanlı Bankası'na döviz olarak verilen avanslar da yine bu grup içinde değerlendirilebilir.

Alphand, Merkez Bankası'ndan alınan avansların reeskont ettirilerek hazine bonusu şeklinde tedarikçilere verildiğini belirtmiş ve bu tür avansların limitinin yukarıda bahsedildiği gibi 12.6 milyon lira ile sınırlı olduğunu ve bütçenin ancak %7'sine denk geldiği için bu tür avansların tehlikeli bir durum oluşturmadığını ifade etmiştir.

3. 1934 yılından itibaren Hazine'nin doğrudan 10 milyon lirayı aşmayacak bir yıllık bono çıkarma yetkisi bulundurduğunu belirten Alphand, 1 Nisan 1935 itibarıyla bu tür bonoların miktarının 5.695.000 liraya ulaştığını vurgulamıştır. Hazinenin kaynakları ile bütçe gelirleri kanunlarla net bir şekilde ayrılmış olsa da bu bonoların karlarının bütçeye yansıdığını ve bir gün uzun vadeli kredi ile konsolide edilmek zorunda kalınacağını tespit eden Alphand, o uzun vadeli kredi ödenmeye başladığı zaman ödemelerin bütçe giderleri içinde yer alacağını belirtmiştir. Yine dalgalı borçların da limitlerine ulaştıkları takdirde hazine için derin bir sorun oluşturacağını bu yüzden geçici olarak oluşan benzer durumların bir an önce yok edilmeleri gerektiğini vurgulamıştır.

4. Hazinenin ek bütçelerde yer alan ve kullanılmayan tahsisatlardan faydalanmadığını belirten Alphand, kamu kuruluşlarının kullanılmayan fonlarını Hazine'ye teslim etme zorunluluğu bulunmamasını sert bir şekilde eleştirmiştir.

Çeşitli kamu kuruluşlarının aynı Hazine gibi bankalarda açık hesaplara sahip olduğunu ve bu hesapların onlara düşük bir faiz getirisinden başka bir fayda sağlamadığını tespit eden Alphand, çok net bir şekilde görüldüğü üzere bu çeşitli kamu kurumları Fransa'daki gibi likit varlıklarını Hazine'ye yatırma zorunluluğu karşısında olsalar, bunların ayrı ayrı oluşturacağı masrafların önemli ölçüde azalacağını vurgulamıştır.

Hazinenin bütün gelir ve giderlerini gösteren bir doküman bulunmadığını belirten Alphand, bu eksikliği bir nebze giderebilmek için Hazine'nin çeşitli bankalardaki açık hesaplarında bulunan bakiyelerinin incelenmesinin

en azından gerçek durumu hakkında bir tahmin yürütülebilmesine izin vereceğini ifade ettikten sonra Hazine'nin bankalara olan borcunun son dört yılda hiçbir zaman bütçenin %10'unu aşmadığını belirtmiş ve bu hesaplardaki borçların 1 Nisan 1935 itibarıyla 10.2 milyar lira olduğunu açıklamıştır.

Alphand Hazine ile ilgili tespitlerine son verirken, sermaye piyasasındaki kaynakların kıtlığı nedeniyle Hazine'nin borcunun kısa vadede bazı limitleri aşamayacağını belirtmiş ayrıca denk bütçe uygulamasının kaçınılmaz sonucunun enflasyon olduğunu hatırlatmıştır. Yine Hazine'den sorumlu yetkililerin çözmek zorunda olduğu diğer sorunlar arasında yabancı para türleri üzerinden yapılacak ödemeler için gerekli döviz bulma zorunluluğunu da zikretmiştir³².

3.3. Dış Ödeme Kapasitesi

Alphand, Türkiye'nin dış ödeme kapasitesi hakkındaki görüşlerini aktarmaya başlamadan evvel Türkiye'nin denk bütçe uygulamasının karşılaşılan sorunların sadece bir kısmının nedeni olduğunu ifade etmiştir. Son yıllarda malların ve sermayenin uluslararası serbest dolaşımında yaşanan sorunların ve engellerin, birçok diğer ülkede olduğu gibi Türkiye'de de önceden serbest ticaret yoluyla otomatik olarak çözülen havale sorunları ortaya çıkardığını ve kamunun bütün güçleri ile bu sorunları çözmek için uğraştığını belirtmiştir. Dış borç ve kredilerin fazlalığının neden olduğu sorunların 1930 yılında liranın varlığını yok edecek dereceye geldiğini belirten Alphand, hükûmetin hızlı ve enerjik bir şekilde uygulamaya koyduğu bir dizi önlem sayesinde paranın değerinin korunabildiğini vurgulamıştır. Alphand'a göre birkaç aydan beri liranın istikrarı korunsa ve ülkenin döviz taahhütleri düzenli olarak yerine getirilmiş olsa dahi ülkenin ekonomisi için birçok olumsuz durum varlığını korumaya devam etmektedir³³.

3.3.1. 1930 Döviz Krizi ve Sonuçları

1930 Döviz krizi ve sonuçlarını değerlendirmeye başlarken ticaret dengesinin sürekli açık vermesi nedeniyle Türk Lirası'nın 1930'a kadar istikrarlı bir şekilde değer kaybettiğini belirten Alphand, Sterlin'in değerinin 1100 kuruşa kadar çıkması sonucu ihracat ile ithalat arasındaki eşitsizlik arttıkça hükûmetin ödemek zorunda olduğu döviz yükümlülüğünün de önemli ölçüde arttığını vurgulamıştır. Türkiye'nin 1929 yılında ticari açığı 1 milyar Frank'tan fazla

32 ÖStA.AdR.NPA/30. 23 Mart 1936 tarihli ve 32 numaralı rapora ek, s.21-25.

33 ÖStA.AdR.NPA/30. 23 Mart 1936 tarihli ve 32 numaralı rapora ek, s. 26.

olmuştur. Ticaret açığı yanında Türkiye'nin döviz taahhütlerini artıran en önemli nedenlerden birisini de bazı yabancı kuruluşların geri satın alınması için yapılan yıllık ödemeler olarak belirten Alphan'd'a göre Osmanlı borçlarının ilk kuponunun ödenmesi, demiryolu yapımı için hükümetin tedarikçilere verdiği siparişler, Müdafa-i Milliye Vekaletinin giderleri devletin döviz taahhütlerini oldukça artırmıştır. Bunların hepsinin birlikte finanse edilmesi bütçeye ve ödemeler dengesine ağır bir yük getirmiştir.

Durumu düzeltmek için yapılacak şeyin ya taahhütlerin toplam miktarını azaltmak ya da ticaret dengesini sağlamak olduğunu belirten Alphan hükümetin bunların ikisini de yaptığını vurgulamıştır. 1929 yılında eşya ithalatının azaltılması için tedbirler alınmış, dışarıdan alınacak bazı mallar ertelenmiş, gümrük oranları artırılmış, kontenjan uygulanmış ve kambiyo üzerinde hükümet denetimi getirilmiştir. Kambiyo kontrolünün kurulduğundan itibaren giderek sertleşerek uygulandığını belirten Alphan'd'a göre, bu tedbirlerle devlet ödemeler dengesinin araçlarını da eline alarak düzenlemiştir. Devlet tarafından düzenlenen "ihtiyaç" listesinde mallar dışındakiler için kambiyo verilmemiş, bunlar için verilen dövizler de sadece belirlenen bazı bankaların aracılığıyla tarafından elde edilebilmiştir.

Döviz karşılığında avans olarak lira vermek yasaklanmıştır. Türk toprakları dışında yerleşik olan kuruluşlara Türk lirası ile kredi açmak, senet veya kupon ihraç etmek, doğrudan veya dolaylı olarak yabancı döviz ihraç etmek de yasaklanmıştır. Türk ürünlerini ihraç edenler belirlenmiş bir bankaya ya da Merkez Bankası'na dışarıya satacakları mal değerinde döviz yatırmak zorundadır. İhtiyaç listesinde yer alıp ülkeye gelen mallar için aşağıdaki sistem uygulanmıştır:

1. Ticari ihtiyaçlar:

Kontenjanlar dahilinde ithal edilen malların ödemesi için döviz verilmiştir.

2. Kurumların ihtiyaçları:

Türkiye'de kurulmuş şirketlerin kar payları dağıtılırken veya faiz ödemeleri yapılırken yurt dışında yaşayan senet sahiplerine ödeme yapılması kambiyo kontrol merkezinin yetkisine bırakılmıştır.

3. Yurtdışına yapılan seyahatler için gerekli ihtiyaçlar:

Türk vatandaşlarına yurtdışına çıkarken verilebilecek maksimum döviz miktarı çıkarılan kanunla sıkı bir şekilde belirtilmiştir. Her çeşit görev ve vatandaş için ayrıntılı bir mevzuat bulunmaktadır.

4. Türkiye’de oturan yabancıların ailelerine fon göndermeleri:

Bu miktarın aylık gelirlerinin 1/3’ünden fazla olamayacağı belirtilmiştir. Türkiye’de mal sahibi olup yurtdışında oturan Türkler ve yabancıların bunları transfer etmesi de aynı şekilde sıkıca sınırlandırılmıştır.

Alphand’a göre bunlar hükümetin ödemeler dengesini eşit tutabilmek için uyguladığı yöntemlerdir. İhracat ve ithalat üzerine uygulanan tedbirler 1929’da 256.3 milyon lira olan ithalatı 1933’te 74.7 milyon liraya düşürmüştür. Aynı yıllar arasında ihracat 155.2 milyon liradan 96.1 milyon liraya düşmüştür. 1929 yılında 101.1 milyon lira açık veren dış ticaret dengesi daha sonraki yıllarda alınan tedbirler sayesinde Türkiye’nin lehine dönmüştür.

1930’da +3.9 milyon lira.

1931’de +0.6 milyon lira.

1932’de +15.3 milyon lira.

1933’de +21.4 milyon lira.

Alphand henüz 1934 yılı ticaret istatistiklerinin yayınlanmamış olmasını oldukça endişe verici olarak nitelendirmiştir. Alphand’a göre bütün modern ülkeler gibi Türkiye de kendisine güven duyulmasını istiyorsa ekonomik durumu hakkındaki verileri kesin ve titiz bir şekilde açıklamak zorundadır. Alphand bu noktada İktisat Vekaleti’nin yaptığı açıklamaları dikkate almış ve 1934 ithalatının önceki yıldan %16 daha fazla olarak 86.8 milyon liraya çıktığını, ihracatın ise 92.2 milyon lira civarında gerçekleşecek olduğundan 1934 yılında da ticaret dengesinin Türkiye lehine 5.5 milyon lira fazla vereceğini hesaplamıştır.

Alphand’a göre ihracat ve ithalat rakamları birbirlerine yakın olduğundan Türkiye’nin dış ticareti dengeli denebilecek seviyededir. Türkiye ile bazı ülkeler arasındaki ticaret karşılıklılık (clearing/takas) ilkesine göre yürütüldüğünden, yapılan ticarete Türk mallarının ihracından kazanılan dövizin bir miktarı doğrudan Merkez Bankası’nın hesaplarına geçmiştir³⁴.

3.3.2. Ödemeler Dengesinin Güncel Durumu

Alphand 1934 yılında uygulanmaya devam eden clearing ticaret politikasının Türkiye’nin dış ticaret hacmini artırdığını belirterek ödemeler

34 ÖStA.AdR.NPA/30. 23 Mart 1936 tarihli ve 32 numaralı rapora ek, s. 26-30.

dengesinin güncel durumu hakkındaki yorumlarına başlamıştır. Bu politikanın hükûmetin bütün taahhütlerini döviz olarak ödemesine imkân verdiğini kabul eden Alphand buna rağmen döviz konusunda halka karşı alınmış sert kısıtlamaların devam ettirildiğini ve bu kısıtlamaların uzun vadede sürdürülmesi halinde ülkenin mali ve ekonomik çıkarlarına zararlı olacaklarını vurgulamıştır.

Alphand, ödemeler dengesinin aktif ve pasif taraflarına yazılan kalemleri incelerken hangilerinin 1934'te dengenin sağlanması için önemli olduklarını tespit etmeye çalışmıştır. Ödemeler dengesinin aktif tarafında olan görünmez kalemlerin pek bir önemi olmadığını belirten Alphand, Türk vatandaşlarının hesaplarında bulunan döviz miktarının fazla olmadığını, aynı şekilde gurbetçilerin ailelerine gönderdiği para miktarının da önemsiz seviyelerde olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca Turizmden elde edilen gelir de krizin ve bazı ülkelerin uygulamış olduğu kısıtlamaların etkisiyle azalmış durumdadır. Alphand'a göre toplamda bütün bu değişik kalemlerden bütün sene boyunca elde edilecek gelir 10 milyon lirayı geçmeyecektir.

Buna karşın ödemeler dengesinin pasif tarafında yer alan ticari olmayan kalemler ise oldukça yüksektir. Alphand bu kalemleri şu şekilde açıklamıştır:

1. Devletin taahhütlerinden doğan döviz borçları: Kamu borçları ve demiryolu yapımı için dövizle alınmış uzun vadeli borçların yıllık ödemeleri toplam 12 milyon lira olacaktır. Yabancı tedarikçilere döviz karşılığı çıkarılmış hazine bonoları yoluyla alınmış kısa vadeli borçların tutarı 13 milyon liradır. Böylece 1934 yılında ödenecek miktar toplam 25 milyon lira civarında olacaktır. Yine çeşitli hükûmet hizmetleri sırasında 2 milyon liraya karşılık döviz harcaması da eklendiğinde toplamda devletin döviz cinsinden borcu 27 milyon liraya yakın olacaktır.
2. Devlete bağlı tüm kuruluşların yurtdışından yaptıkları satın almalar. Yaklaşık 2 milyon liraya tekabül etmektedir.
3. Yurtdışına yapılan seyahatlerde ihtiyaç duyulan döviz, fon gönderilmesi gibi sıkı denetim altında olan giderlerin toplamı 7 milyon liraya yakın olacaktır.
4. Kâr payı ve faiz ödemeleri kambiyo kontrol müdürlüğünün yetkisi ve kontrolü altındayken 1934 yılında bunlar tamamen yasaklanmıştır. Yıllık 15 milyon lirayı bulan bu miktarın yurtdışına çıkışı engellenmiştir.

Alphand'a göre, ödemeler dengesinin ticari olmayan bütün kalemleri toplandığında bunun aktif 10 milyon lira civarında, pasifi de 36 milyon lira civarındadır. Yani dengenin sağlanması için ya altın rezervleri paraya çevrilip ödeme yapılmalı ya da ticari ödemeler bakiyesi 26 milyon lira kadar Türkiye lehinde olmalıdır ki Türkiye'nin 1934 yılında Türkiye'nin dış ticaret aktif hesabı tam olarak 26 milyon liradır. Yani Türkiye ödemeler dengesini sağlayabilmiştir. Alphand, Türkiye'nin 1934 yılındaki dış ticareten elde ettiği döviz fazlalığının kaynağını şu şekilde belirtmiştir:

1. Türkiye ile clearing anlaşması yapmamış olan ABD, Suriye, Mısır, Filistin gibi ülkeler ile olan ticaret dengesinin net aktif.
2. Clearing anlaşması gereği yapılan indirimler sonucu Türkiye'ye temin edilen döviz. Bu tür anlaşmaların en önemlileri Amanya, Fransa, İsviçre, Hollanda ve İsveç ile yapılmıştır. Aradaki anlaşmaya göre Türk ihracatının %30'u doğrudan merkez bankasının emrine veriliyor. Yunanistan ile yapılan anlaşmaya göre bu bazı ürünlerde %35-50. İspanya ile yapılan anlaşmaya göre ise %50.

Alphand 1934 yılında Türkiye'nin dış ticaretini büyük bir fazla ile kapatıp ödemeler dengesini sağlamanın *Türkiye'nin kriz süresince uygulamış olduğu cesur politikaları meyvesini veriyor* sözleri ile takdir ederken *geriye bunları elde etmek için nasıl fedakarlıklar yapıldığını göstermek kalıyor* sözlerini ekleyerek bundan sonra yapılması gerekenleri tespit etmeye çalışmıştır. Bu noktada Alphand'ın sorduğu soru şu şekildedir: *Ödemeler dengesini gelecekte daha iyi bir duruma getirebilmek için neler yapılabilir?*

Alphand'a göre Türkiye gibi ulusal savunması ve ekonomik gelişmesi için bütün gerekli malzemeleri dışarıdan satın alan bir ülke için uzun süre bu kadar sıkı bir ticari baskı politikasının uygulanmasında ısrar edilmesi faydasız olacaktır. *Döviz üzerinde sürmekte olan kontrol Türkiye'ye zararlıdır. Türk vatandaşları ülke dışına seyahat etmekte zorlanmaktadır. Yurtdışında okuyan ve staj yapan öğrenci sayısı kısıtlanmıştır.* Alphand, Türkiye'nin eskiden olmadığı kadar Batılı ülkelerle olan kültürel ilişkilerini geliştirmesi ve sıkılaştırması gerektiği bir zamanda bu kısıtlamaların bir an önce kaldırılmasını şiddetle önermektedir.

Malların ve insanların serbest dolaşımına dünya ekonomik düzeninde çıkan engellere, sermayenin de serbest dolaşımını neredeyse tamamen engelleyen zorluklar eklendiğini belirten Alphand, Türkiye'de kurulmuş şirketlerin yapmış oldukları temettü ve faiz ödemelerinin yurtdışına çıkarılmasının

yasaklanmasını sert bir şekilde eleştirirken bunun diğer ülkelerin tasarruflarını gelecekte Türkiye'de değerlendirme olasılığını azalttığını ve ülkeler arasında normal olarak gelişebilecek işbirliklerini geciktirdiğini vurgulamıştır. Clearing usulü ticaretten dolayı her sene Türk lirası olarak bloke edilmiş para miktarı arttığından Alphan'd'a göre ödemeler dengesi bu durumdan ileride kötü etkilenecektir.

Alphan'd'a göre clearing anlaşmalarının yaygınlaşması bu seneki dış ticaret hacmi için faydalı olsa da bu politikanın ciddi kusurları bulunmaktadır. Türkiye ile anlaşmalı ülkeler arasındaki ticaret dengesi bu anlaşmalara bağlı olduğundan bazı ülkelerin Türkiye'deki satışları yeteri kadar alımla karşılanmadığında clearing hesaplarında ihracatları karşılığında alacaklarını bloke edilmiş olarak bulacaklardır. Donmuş ödemelerin miktarı arttıkça, ihracatçılar döviz olarak ödemelerini almak için aylar boyu beklemeleri gerektiğini görecektir ve Türklerle iş yapmaktan vazgeçme eğiliminde olacaklardır.

Alphan'd'a göre clearing sonucunda Türkiye uluslararası rekabette kendisine fayda sağlayamaz duruma gelmiştir. Normalde ihtiyaç duyduğu malzemeyi en avantajlı bulunduğu yerden alma imkanı varken şimdi daha yüksek fiyatlar ödemek zorundadır. Çünkü kendisinden mal almış olan tedarikçinin ürününü almak zorundadır. Son aylarda Almanya'dan yapılan olağanüstü alımların sonucunda Almanya'nın Türkiye'deki ticari alacakları artmış, ayrıca hammadde fiyatlarında ani ve olağanüstü bir artışa neden olmuştur. Bu bazı tarım ürünlerine yarımış olsa da devletin yeni kurmuş olduğu birçok endüstri için oldukça zararlı olmuştur.

Türkiye'nin temettü ve faiz ödemelerinin yurtdışına çıkışını yasaklaması ve clearing usulü ticareti yaygınlaştırması karşısındaki eleştirilerini bu şekilde dile getiren Alphan'd, önerdiği çözüm yollarını açıklamaya başlamadan önce aşağıdaki soruyu sormuştur:

Bu zorluklar karşısında Türk Hükümeti'nin politikası nasıl olmalıdır?

1. Alphan'd'a göre Türkiye'nin her şeyden önce yapması gereken şey ihraç edilebilir ürün üretimini artırmaktır. Bu ürünlerin dünya piyasalarında talebi yoğun ürünler olması gerekmektedir. Hükümetin işe tarımı ve tarım ürünlerinin satışını mükemmelleştirerek başlaması gerektiğini savunan Alphan'd, başta tütün olmak üzere, pamuk, yün, tahıl gibi ürünlerin kalitesinin ve üretim miktarının artırılmasının ihracat için arzulanır hale gelmelerine, fiyatlarının düşmesine ve içeride kurulmuş olan sanayilerin masraflarının

azalmasına neden olacağını vurgulamıştır.

Aynı düşünce şekliyle hükûmetin ülkenin doğal kaynaklarını işletmeyi/ çıkarmayı hızlandırması gerektiğini belirten Alphand petrol, bakır, krom, çinko gibi madenlerin işletilmesinin bütçe sübvansiyonları ile de olsa geliştirilmesi gerektiğini çünkü buradan çok yüksek miktarda döviz elde etme potansiyeli bulunduğunu savunmuştur.

2. Ödemeler dengesinin aktif tarafı hakkındaki eleştirilerini görünmez kalemlerden oldukça az miktarda gelir elde edilmesi noktasına yoğunlaştıran Alphand, hükûmetin ödemeler dengesinin aktif hesabına yazılan bütün görünmez kalemleri umursamamayı bırakması gerektiğini, limanların, özellikle İstanbul limanının, modernize edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca liman idaresinin tekelleştirilmesi, çeşitli formalitelerin ve pahalılığın yakındaki diğer limanlarla rekabet edilebilmesi için bitirilmesi gereklilikleri vurgulamıştır. Turizmi geliştirmek için ise Türkiye'ye gelenlerin gümrükte yaşadığı zorlukların ve polisin aşırı kontrollerinin ortadan kaldırılmasını savunmuştur. Yine turizmin geliştirilmesi için modern oteller yapılması gerektiğini ve iyi organize edilmiş bir propaganda hareketinin başlatılması gerektiğini vurgulamıştır.

3. Alphand'a göre daha önce bahsedilen sebeplerden ötürü yabancı şirketlerin yurtdışına aktardıkları paranın önündeki her türlü engelin kaldırılması Türkiye'nin çıkarınadır. Bu transferler buğday ihracatı karşılığında yapılmaya devam edemez. Tedirginliğe sebep verilmeden şirketlerin faiz ve kar paylarını aktarabilecekleri uygun ürün listeleri hazırlanmalıdır. Alphand bu noktada seçilecek ürünlerin yerel endüstrinin gelişimi için gerekli olanlardan olması gerektiğini de ifade etmiştir.

4. Türkiye'nin döviz elde etme imkanlarını değerlendiren Alphand *eğer Türkiye ivedi olarak ihracatını artıramazsa yakın bir zamanda yabancı sermaye gelişine güvenebilir mi?* Sorusunu sorduktan sonra yukarıda bahsedilen tedbirlerden çıkardığını sonucu *görünen o ki böyle bir çözüm şu an için ne mümkün ne de böyle bir şey için istek var. Yabancı kapitalistlerin karlarını ülkeden çıkarmaları önündeki engeller bunun kanıtıdır* diyerek vermiştir.

Bütün bu uygulamalara rağmen Alphand Türkiye'nin gelirlerini artırmak üzere yabancı ortaklarla çalışabileceği bir alan bulunduğunu söyleyerek bunun maden işletmeleri olduğunu ifade etmiştir. Alphand, ayrıcalık verilecek

yabancı maden işletmelerine şu an uygulanan yasakların uygulanabileceğini buna rağmen edecekleri karları yurtdışına satacakları madenlerle yurtdışına çıkarması garanti olan bazı girişimcilerin sermayelerini Türkiye'ye yatırmakta tereddüt göstermeyeceklerini savunmuştur. İhracatı artırmak için yeni madenler açılması ve açılacak madenlerin üretim miktarının ayrıcalık verilen şirketlerin serbest kararına bırakılmaması gerektiğini belirten Alphand, Türkiye'nin bu şekilde oldukça yüksek miktarda dövize kavuşabileceğini ön görmüştür.

5. Alphand'a göre Türkiye'nin ödemeler dengesini ticaret dışı kalemlerle dengeleyebilmek adına aldığı önlemlerin meyvesini vermesi için uzun bir zamana ihtiyacı vardır ve bu sırada Türkiye dış ödeme taahhütlerini ticaret fazlasından elde edeceği dövizler ile yerine getirmek zorundadır. 1934'te 27 milyon lira olan taahhütler, 1935'te 24 milyon liraya, 1936'da 20 milyon liraya ve 1937'de 19 milyon liraya düşmektedir.

Taahhütler gereği yapılması gereken ödemeler bu şekilde azalırken Alphand'ın araştırdığı nokta gelecekte Türkiye'nin taahhütlerini yerine getirmek için gerekli döviz elde etmeye devam edip edemeyeceğidir. Bunun için aşağıdaki soruyu sormuş ve cevabını aramıştır:

Döviz ticaret dengesinin alacaklı hesabı bu sene bütün ülkenin ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli olacak mı?

Alphand'a göre eğer ithalat hacmi bu seneki gibi korunur ve clearing anlaşmaları iptal edilmezse geçen senekinden daha fazla döviz elde edilebilir ve bu dövizler de Türkiye tarafından serbestçe borçlu olduğu ülkelere ödenebilir.

Hükûmetin dış ödeme kapasitesini artırmaya yönelik aldığı tedbirlerin meyvelerini alana kadar yeni döviz taahhütlerine girmediğini ve ihtiyatlı davrandığını savunan Alphand, ödemeler dengesinin pasif tarafında kalan kalemlerin olabilecek en az seviyeye indirildiğini belirtmiştir. Alphand bu konudaki son görüşlerini *hükûmetin geçerli olan döviz taahhütleri esnek olmadığından gelecek aylarda bunların artırılmaması kendisine faydalı olur* sözleriyle dile getirmiştir.

Alphand'a göre gelecek yıllarda dış ticaretin gelişimi hükûmetin istediği gibi olmazsa ve ticaret fazlası sayesinde ödemeler dengesi sağlanamazsa rezervler kullanılarak ödemeler dengesi sağlanmak zorunda kalınacaktır.

Her Şeye rağmen Alphanđ 1935 yılında önemli bir adım atıldığını ve gelecek senelerde durumun daha da iyi olacağına inanmak için her türlü sebep bulunduğunu vurgulamıştır çünkü bir yandan taahhütler önemli ölçüde azalırken diğer taraftan hükümetin ihracatı artırma politikası meyvelerini vermeye başlamaktadır³⁵.

3.3.3. Parasal Durum

Alphanđ Türkiye'nin parasal durumu ile ilgili değerlendirmelerine 1930 yılından itibaren yaşanan gelişmeleri ve çıkarılan kanunları özetleyerek başlamıştır. 1930 yılının Eylül ayından itibaren Türk lirasının değerinin kambiyo kontrol kurumu sayesinde istikrar kazandığını ve bir lira için 12.06 Frank'ta sabit kaldığını belirtmiştir.

Alphanđ'a göre 3 Ekim 1931'de kurulan Merkez Bankasının amacı reeskont oranlarını belirlemek, para dolaşımını düzenlemek ve ayarlamak, hazinenin faaliyetlerini sonuçlandırmak olmuştur. Merkez Bankası 158.748.563 lira olan dolaşımdaki kâğıt para miktarının düzenlenmesini üzerine almış olsa da kuruluş kanununun 13 ve 32. maddelerine göre dolaşımdaki para miktarı artırılmamaktadır. Merkez Bankası'nın aynı zamanda hesapları için altın ve döviz satın alma, kıymetli evrak ve hazine bonusu iskonto etme, belirli oranlarda senet ve döviz üzerinde avans verme gibi sorumluluklarının da bulunduğunu belirten Alphanđ'a göre banka Şimdiye kadar bu sorumlulukları titizlikle yerine getirmiştir. Bugüne kadar para sirkülasyonunun her zaman makul limitler dahilinde gerçekteŐtiđini belirten Alphanđ, dolaşımdaki kâğıt paranın dışında hükümetin 1934 yılında kademeli olarak bir liralık metal para çıkarmaya karar verdiğini ve toplam hacmi 16 milyon lira olacak bu paraların sikke basma kârının hazineye aktarılacağını vurgulamıştır. Bu paraların Darphane'nin her sene 2-3 milyon lira arasında metal para basması ile piyasaya sürülmesi planlanmıştır.

Alphanđ'a göre görünür taahhütlerin karşılığı olan ve dolaşımdaki kâğıt paraların dışındaki mevduatların toplamı 18 milyon lira civarındadır. Bunların bir kısmı nakit ve döviz olarak bir kısmı da devlet tarafından çıkarılan hazine bonoları Şeklinde dağılmıştır. Dolaşımı yönetmek amacıyla hareket edilmiştir.

Merkez Bankası'nın kuruluşunda bulunan 500.000 liralık nakit sermayesinin 1935 yılı Nisan ayı itibariyle 28 milyon liraya çıktığını belirten Alphanđ,

35 ÖStA.AdR.NPA/30. 23 Mart 1936 tarihli ve 32 numaralı rapora ek, s.30-39.

bu artışın neredeyse tamamının yurtdışından altın satın alma yoluyla gerçekleştiğini ve Merkez Bankası'nda bulunan altının dolaşımdaki parayı kapsama oranının %16'ya yaklaştığını açıklamıştır.

Alphand, Türk Hükûmeti'nin dolaşımdaki para miktarını sabit tutarak kendini enflasyonun işleri kolaylaştırıcı cazibesine kaptırmamayı başarmasını överken, bu politikanın döviz kontrolü ile birlikte Türk lirasının değerini korumaya yardımcı olduğunu vurgulamış, bu politikayı başarılı bulduğunu ve bir politika değişikliğine gidilmesine gerek olmadığını eklemiştir.

Merkez Bankası'nın verdiği avansların 12.6 milyon lira ile sınırlı olduğunu belirten Alphand, bunun 8.4 milyon lirasının 3 imzalı bonolardan oluştuğunu ve bu koşullarda yukarıda bahsedilen madeni para basımının enflasyon riski barındırmadığını ifade etmiştir.

Bu noktada raporunda Türkiye'deki dolaşımdaki para miktarı hakkında yapılan tartışmalara da değinen Alphand, bazı çevrelerin Türkiye'de dolaşımdaki para miktarının ülkenin tüm ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli olmadığını iddia ettiğini belirterek değerlendirmelerine başlamıştır. Vatandaş başına düşen dolaşımdaki paranın 10 lira olduğunu ve bunun 4 sene öncesine göre %12 daha az olduğunu belirten Alphand, bu süreç içinde hayat pahalılığının %30 ila %40 arasında azaldığının unutulmaması gerektiğini vurgulamıştır. Alphand'a göre Merkez Bankası'nın faaliyetleri sayesinde dolaşım miktarı sürekli kendini ülkenin ticari ihtiyaçlarına göre oranlıyor ve bu yüzden yürürlükte olan sistemde sorun oluşturacak bir durum bulunmamaktadır.

Türkiye'nin sanayi planı kapsamında girişeceği yatırımların finansmanı noktasında oldukça kesin bir fikre sahip olan Alphand, Türkiye'nin bu konudaki fikirlerine şiddetle karşı çıkmaktadır. *Türkiye'nin endüstriyel anlamda yapacağı yatırımların Merkez Bankası tarafından verilecek uzun dönemli krediler ile yapılması fikri kesinlikle dikkate alınmamalıdır* diyen Alphand, böyle bir adımın neden olacağı tek şeyin döviz kontrol mekanizmasının engelleyemeyeceği şekilde ülkeden sermaye kaçıışı ve karaborsada Türk lirasının değerinin düşüşü olacağını iddia etmiştir. Bu durumdan ödemeler dengesinin de ciddi şekilde etkileneceğini ve ekonomik programın uygulanmasının önemli ölçüde gecikeceğini vurgulamıştır.

Hükûmetin enflasyon oluşturmayı sürekli reddeden politikasına paralel olarak Türk lirasının değerini devalüe etmeye de karşı olduğunu ifade eden Alphand, Türk lirası devalüe edilirse dış borç yükünün ağırlaşacağını ve buna hiç gerek olmadığını belirtmiştir³⁶.

3.4. Sonuç

Raporun sonuç kısmına bütçe ve ödemeler dengesinin sunduğu fırsatları değerlendirirken hükûmetin ihtiyatlı politikalarını sürdürdüğü takdirde yavaş yavaş ama kendinden emin bir şekilde uygulamaya başladığı programı tamamen hayata geçirebileceğini belirterek başlayan Alphand, Türkiye'nin mali durumunun olumlu görüldüğünü vurgulamıştır. Türkiye'nin girmiş bulunduğu taahhütlerin ağır olmakla birlikte gerçekleştirilebilir görüldüğünü ifade eden Alphand, hükûmetin ülkenin kaynaklarını artıracak olan tedbirlerin tam meyvesini vermeden borç yükünün ağırlığı arttığı takdirde projelerinin gerçekleşmesinin gecikeceğinin veya tamamen iptal olacağını bilincinde olduğunu da eklemiştir.

Alphand, ülkenin kaynaklarını artırmak için uygulanmakta olan tedbirleri şu şekilde sıralamıştır:

1. Vergi sisteminin, vergilerin toplanmasının ve kontrolünün iyileştirilmesi, Maliye Bakanlığı'nın yeniden organize edilmesini içeren mali bir reform yapılması, kamu fonlarının daha ekonomik/tasarruflu yönetilmesi/idaresi, hazinenin iyileştirilmesi.
2. Özellikle tarımsal üretimi ve maden üretimini artırmaya yönelik bir ekonomik politika uygulanması. Böylece yerel endüstrilerin ihtiyaçları karşılanacak, ülke içindeki ticaret ve ihracat artacaktır. Alphand'a göre Hükûmet aynı zamanda limanların geliştirilmesi ve turizm gelirlerinin artırılmasına yönelik de adımlar atmalıdır.

Alphand'a göre bu planların başarılı olması kademeli olarak Türkiye'de serbest ticarete karşı yürürlükte olan engellerin kaldırılmasını da beraberinde getirecektir. Dış borcu dengelendikten sonra Türkiye yabancı sermaye ile iş birliği yapmak için daha sabırsız/aceleci olacaktır. Daha liberal bir döviz ve para politikası takip edebilecektir.

Alphand bu geniş reformların ekonomik, mali ve sosyal alanda getireceği faydaların oldukça önemli olduklarını fakat bunları gerçekleştirebilmek

36 ÖStA.AdR.NPA/30. 23 Mart 1936 tarihli ve 32 numaralı rapora ek, s.39-42.

için devletin yetkin personel kadroları oluşturması gerektiğini belirtmiştir. Cumhuriyet rejiminin, kendisinden önceki rejimden savaşlarla harap olmuş bir ülke devraldığını, nüfusun büyük çoğunluğunun okuma-yazma bilmediğini ve uzun süre azınlıklar tarafından sömürüldüklerini vurgulayan Alphan'd, Türk-Müslüman nüfusun neredeyse tamamen tarım alanında çalıştığını söyledikten sonra tüccar, usta, bankacı, maliyeci olan azınlıkların bugün ülkede bulunmadığını ve yerlerinin doldurulması gerektiğini önemle belirtmiştir. Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte ulusal bir endüstri doğduğunu vurgulayan Alphan'd, üretimin ve iletişimin temel öğelerinin devletin elinde olduğunu ve bu yüzden yeni görevleri yerine getirebilecek yetenekte yeterli sayıda insan bulmak zorluğunun had safhada olduğunu açıklamıştır.

Niyetlenilen projelerin ve reformların hayata geçirilebilmesi için bütün girişimlerde ve bütün yönetimde iki çeşit çalışan ve memur bulunması zorunluluğunu dile getiren Alphan'd, bunlardan birincisinin az sayıda, geniş kültüre sahip, sorumluluk ve karar alabilen yöneticilik ve kontrol makamını işgal edecek tipler olduğunu ikincisinin ise teknik bilgiye sahip ve birincilerin emri altında çalışacak olanlar olduğunu ifade etmiştir.

Alphan'd'a göre yönetici sınıfı oluşturmak liselerin ve üniversitelerin sayısını artırmakla, burada öğrencilere "*modern medeniyetin ruhu*"nu aktarmakla olacaktır. Diğerlerini yetiştirmek için çeşitli endüstriler, tarım, ticaret, bankacılık, maliye, nafia işleri gibi alanlarda çok sayıda meslek okulu açmak gereklidir. Hükümetin bu konuda çalışmalarının devam ettiğini belirten Alphan'd, bu yöndeki çalışmaların gelecekte artarak devam edeceğini düşündüğünü aktarmıştır. Alphan'd, yapılacak reformların başarılı olmasının vazgeçilmez şartı olarak eğitimin ve kültürün sürekli olarak artmasını ve gelişmesini görmüştür³⁷.

4. 1930 yılında Türkiye'de İncelemelerde Bulunan Charles Rist'in Raporu ve Önerileri

1929 yılında başlayan Büyük Buhran'ın ardından 1930 yılında dış borçlarını ertelemek isteyen Türkiye Cumhuriyeti'nin mali durumunu incelemek üzere Türkiye'ye gelen Charles Rist bir rapor hazırlamıştır. Rist'in raporunun genelinde hâkim olan görüş, Türkiye'nin acilen yabancı sermayeye ihtiyacı olduğu ve bunu elde etmek içinde yurtiçi ve yurtdışında itibarını arttırmaya çalışması gerektiğidir³⁸.

37 ÖStA.AdR.NPA/30. 23 Mart 1936 tarihli ve 32 numaralı rapora ek, s.43-45.

38 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge

Rist, raporunun girişinde hükûmetin ekonomik kriz sırasında uygulamakta olduğu politikalardan dolaşımında olan kâğıt para miktarının sabit tutulması ve enflasyona gidilmemesi kararlarını onaylamıştır. Fakat bütçelerde yer alan gelir tahminleri ile yıl sonunda ortaya çıkan gerçek gelirler arasında büyük farklar olduğunu ifade ederek, bütçe dengesinin ancak yıl sonunda giderlerin kısılması yoluyla elde edilebildiğine dikkat çekmiştir. Rist'e göre gelir kaynaklarının artışı ancak vergi artırımı ya da vergilerden alınan verimliliğin artırılması ile sağlanabilirdi. Rist, 13-14 milyon civarında nüfusa sahip olan Türkiye'de toplam vergi yükünü 210 milyon lira ve kişi başı vergi yükünü de 15 lira ya da 182 Frank olarak tespit etmiştir³⁹.

Rist'in vergi gelirlerini artırmak için önerdiği çözümler, gümrük dışındaki dolaylı vergilerde indirim gitmek, tekellerden elde edilen geliri artırmak, vergilerin tahsil yöntemini iyileştirmektir. Vergi mükelleflerinin ödeyecekleri vergi miktarı hakkında bilgi sahibi olmamasını ve vergi memurlarının kanunları kendilerince yorumlama gücüne sahip olmasını eleştiren Rist, bu durumun vergi verimliliğini önemli oranda düşürdüğünü vurgulamıştır⁴⁰.

Rist'in Türkiye'nin mali durumunu ve ödemeler dengesini düzeltmek için önerdiği politikaların başında ihracatın teşvik edilmesi gelmektedir. Rist hem ticaretin hem de tarımsal üretimin artırılması gerektiğini önemle vurgulamaktadır. Bu iki önlem dışında Rist'in önerdiği diğer önlemler arasında tecrübeli yabancı iş gücünün ülkeye girişinin kolaylaştırılması, limanların geliştirilmesi ve ülkeye daha fazla sayıda turist çekilmesi yer almaktadır. Rist'in hükûmetin harcamalarının kısılması noktasında dikkat çektiği ilk şey ise bayındırlık alanında girişilen işlerin finansman yöntemlerinin değiştirilmesidir. Yabancıların elinde olan demiryolları, limanlar gibi işletmelerin millileştirilmesi, eksik olan demiryolu hatlarının tamamlanması, yeni limanlar inşa edilmesi gibi projelerin yabancılara devlet bütçesinden ödeme yapılmasıyla finanse edilmesine karşı çıkan Rist, yapılan anlaşmaların iş karşılığı olmayıp yıllık taksit ödemeleri şeklinde olmasını doğru bulmamaktadır. Hükûmetin hem içeride hem de dışarıda borçlanamamasının elini kolunu bağladığını ve bu kötü yola başvurmak zorunda kaldığını söylemiştir⁴¹.

Kültür Sanat, İstanbul 2009, s. 145.

39 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 637-642.

40 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 643.

41 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 644-645.

Rist hükûmetin projelerini gerçekleştirmek için seçmiş olduğu yolu eleştirmiş ve bu yolun hem bütçe hem de ödemeler dengesi üzerinde çifte bir yük getirdiğini belirtmiştir. Rist'e göre dış borçlanma yolu seçilmiş olsaydı bu yük daha hafif olurdu⁴².

Rist'in bütçe dengesi ve hazine ile ilgili önerilerinin başında hazine durumunun aylık olarak yayınlanması, devletin kasa giriş ve çıkışlarının, geçmiş yılların bütçe tahminleri ve sonuçlarını karşılaştırmalı olarak yayınlanması gelmektedir. Bayındırlık işlerinin finansman yönteminin gözden geçirilmesi gerektiğini söyleyen Rist, bütçe ve ödemeler dengesine daha az yük getirecek bir formül olarak dış borçlanmayı önermektedir.

Rist, vergi konusunda vergi mükelleflerinin ödeyecekleri tutar hakkında daha fazla bilgilendirilmesi gerektiğini ve vergi memurlarının özel yorumlarına izin vermeyecek şekilde kanunların düzenlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Rist'e göre ülkenin gelir kaynaklarını artırmak için yapılması gerekenler, tarımsal üretimin artırılması, limanların geliştirilmesidir⁴³.

Ödemeler dengesi konusunda Türkiye'nin dış taahhütlerinin 1927 yılından itibaren arttığını belirten Rist, bunu karşılayabilmek için hükûmetin 1930 yılından itibaren ticaret dengesinden ve görünmeyen kalemlerden giderek daha fazla gelir ihtiyacı ortaya çıktığını söylemiştir. Günün şartlarında Türkiye'ye sermaye girişi olmadığını belirten Rist, bunun aksine sermayenin Türkiye'den kaçtığını vurgulamış, ticaret dengesi Türkiye'nin lehine olsa bile bunun Türkiye'nin bütün dış taahhütlerini yerine getirmesi için yeterli olmayacağını ifade etmiştir. Rist sorunun tek çözümünü ihracatın artırılmasında görmektedir⁴⁴.

Türk lirasının değerindeki dalgalanmaların önüne geçmek için, ülkeye yabancı sermaye girmesini, ihracatı azaltmadan ithalatı azaltmayı, görünmeyen ihracat kalemlerini artırmayı, devlet taahhütlerini azaltmayı öneren Rist, ülkeye daha fazla kaynak sağlamak için limanların geliştirilmesi ve buradaki ticaretin artırılması gerektiğini vurgulamıştır. Rist, Türkiye'nin ödemeler dengesinin geleceğini doğrudan ihracatın ve limanlardaki ticaretin geliştirilmesine bağlı görmektedir. Fakat yakın gelecekte Türkiye'nin ihracatında büyük bir patlama ve artış beklemeyen Rist, bu yüzden ödemeler

42 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 645.

43 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 649-650.

44 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 652-653.

dengesini hızlı bir şekilde iyileştirmek için devlet taahhütlerinin ve devletin doğrudan dışarıdan yaptığı satın almaların azaltılmasını önermiştir⁴⁵.

Rist'in ödemeler dengesini bir an önce düzeltmek için önerdiği çözümün detaylarında 1930 yılını takip eden iki yılı kapsayan bir kredi/borç alınması ve bunun geri ödenmesi konusunda sıkıntı yaşanacağı düşünülecek olursa bütün gelirlerinin teminat gösterilmesi yer almıştır. 1935 yılına kadar devletin dış taahhütlerinin giderek azalacağını söyleyen Rist, ancak hükûmetin bu taahhütleri artırıcı yeni projelere girişmemesi halinde ödemeler dengesinin iyileşebileceğini ve aksi halde yaşanan sorunların kendisini tekrar edeceğini vurgulamıştır.

Bayındırlık projelerinin finansman yönteminin kesinlikle değiştirilmesi gerektiği konusunda oldukça ısrarlı olan Rist, gelecek iki sene boyunca dış harcama gerektiren her türlü yeni projeden kaçınılmasını tavsiye etmiştir⁴⁶.

Türk lirasının istikrarını sağlamak için Rist'in önerileri arasında Merkez Bankası'nda oldukça geniş yetkilerle donatılmış yabancı bir uzmanın görevlendirilmesi yer almaktadır. Yönetim kurulu toplantılarına katılacak, kambiyo ve reeskont servislerini düzenleyecek olan bu uzmana her türlü yeni iş projelerinde danışılması gerekecektir. Liranın değerindeki dalgalanmaların kaynağını karşılıksız olmasına bağlayan Rist, hükûmetin uzun vadede para istikrarını sağlaması için buna karşılık bir mevduat oluşturması gerektiğini ifade etmiştir⁴⁷.

5. Hervé Alphand ile Charles Rist'in Raporlarının ve Önerilerinin Karşılaştırılması

Yaklaşık 4 sene arayla Türkiye'nin mali durumu ile ilgili incelemelerde bulunmuş ve bunun iyileştirilmesi için önerilerini içeren raporlar hazırlamış bu iki Fransız uzmanın ulaştıkları sonuçlar bu bölümde karşılaştırılacaktır.

Öncelikle iki uzmanın Türkiye'de incelemelerde buldukları sıradaki dünya konjonktürü ve Türkiye'nin durumunun birbirinden oldukça farklı olduğunu belirtmek gereklidir. Charles Rist'in incelemelerini gerçekleştirdiği 1930 yazında henüz 1929 Büyük Buhranı'nın etkileri tam anlamıyla ortaya çıkmamış olsa da Türkiye, liranın olağanüstü şekilde değer kaybıyla tetiklenen büyük bir ekonomik krizin tam ortasında bulunmuştur. Buna karşılık

45 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 656-659.

46 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 659-662.

47 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 664-669.

Alphand'ın incelemelerini gerçekleştirdiği Haziran 1934-Mayıs 1935 arası, hükümetin 1929 krizinin etkilerini atlatmak için aldığı önlemlerin büyük oranda hayata geçtiği, liranın istikrarının sağlandığı, hatta büyük sanayi yatırımlarını içeren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulamaya geçtiği bir döneme denk gelmiştir. Rist krizin ortasında, bundan kurtulmaya çalışan bir ülkenin yapması gerekenlere raporunda yer verirken, Alphand daha istikrarlı bir ekonomide, hükümetin yeni yatırımlarını ve bunlar için gerekli kaynağı oluşturma fırsatlarını değerlendirmiştir.

Yine de bu iki Fransız uzmanın yetiştikleri dünya görüşü bakımından Türkiye'nin mali durumu ve bunun iyileştirilmesi için yapılması gerekenler hakkında çok farklı fikirlere sahip olmalarını beklememek gerekir. Rist 1930 yılında Türkiye'nin mali krizden çıkmak için bir an önce dış itibarını yükseltmesi ve yabancı sermayeyi ülkesine çekmesi gerektiğini savunmuştur. Daha önce Rist'in raporunu değerlendiren çalışmalar, Türkiye'nin mali bağımsızlığı hedefleyen politikalarına aykırı, dünyadaki kapitalist çevrelerin düşüncelerini yansıtan ve bir ölçüde Osmanlı dönemindeki kapitülasyon rejimini anımsatan önerilerinin hükümet tarafından dikkate alınmadığını tespit etmişlerdir. Gerçekten de Türkiye'nin Rist'in önerilerinin aksine krizden çıkmak için gerçekleştirmiş olduğu uygulamalar, yabancı sermayeyi ülkeye gelmeye teşvik edici olmaktan oldukça uzaktır. Sonuçları bakımından Rist'in önerileri uygulanmamış olsa da Türkiye krizi atlatmayı başarmış, liranın istikrarı sağlanmış ve yöneticilerin Osmanlı dönemindeki mali uygulamaları hatırlatacak önerileri kabul etmeden de krizlerin aşılabileceğine yönelik inançları artmıştır.

Burada iki rapor arasındaki önerileri karşılaştırmadan önce 1929 ekonomik krizinin dünyadaki serbest ticaret üzerindeki etkisini de belirtmek gereklidir. Krizin ardından ülkelerin ithalata giderek artan oranda gümrük uygulamaları serbest ticareti büyük oranda azaltmış, ülkeleri ikili ticaret anlaşmaları yoluyla dış ticareti yürütmeye sevk etmiştir. 1934 yılına gelindiğinde Türkiye de dahil olmak üzere birçok ülke dış ticaretini ikili anlaşmalar ve clearing ile yürütmekteydi. Bu bakımdan 1934 yılında Rist'in önerileri arasında bulunan serbest ticareti artırmaya yönelik önlemler geçerliliğini yitirmiş bulunmaktaydı.

Daha önce Rist'in raporunu inceleyen çalışmalarda bu rapora karşı yöneltilen en büyük eleştirilerden birisi Türkiye'nin mali durumunu değerlendirirken, Türkiye'nin sanayileşmesine yönelik, yatırımlar sonucunda gelişmiş bir

sanayi elde etmesini destekleyecek herhangi bir önerisinin bulunmayışıdır⁴⁸. Rist Türkiye'nin tarımsal üretimini artırmasını, bu ürünlerin ihracatını geliştirmesini ve ticaretin teşvik edilmesini önerirken sanayi yatırımlarından ve bunların bir alternatif olabileceğinden bahsetmemiştir. Rist'in ülkeye döviz girişini artıracak ve ödemeler dengesini kolaylaştıracak diğer önerileri limanların geliştirilmesi ve daha fazla sayıda turistin ülkeye çekilmesidir. Alphand da raporunda ödemeler dengesinin rahatlaması ve liranın istikrarının korunabilmesi için ülkeye döviz getirebilecek yöntemleri sıralarken tarımın hem miktarda hem de kalite olarak iyileştirilmesini önermiş, ayrıca yeni maden imtiyazları verilmesini, maden üretiminin ve ihracatının artmasının yararlı olacağını söylemiştir. Yine Alphand'ın da önerileri arasında limanların ve turizmin gelişmesi yer almaktadır. Alphand özellikle liman yönetimlerinin tek bir çatı altında birleştirilmesini ve İstanbul limanının Pire gibi yakın diğer limanlarla uluslararası ticarete rekabet edebilecek şekilde donatılmasını önermiştir.

Bu noktalarda Rist ile Alphand'ın önerileri benzerlik gösterse de dönem itibarıyla Türkiye'nin sanayi atılımlarına başladığı bir zaman diliminde bu yatırımların başlangıç aşamasını inceleme fırsatı bulmuş olan Alphand, Türkiye Cumhuriyeti'nin uygulamakta olduğu devletçilik politikasının Sovyetlerinkinden kesinlikle farklı olduğunu vurgulamıştır. Türkiye'nin genel olarak krizden kurtulmak için almış olduğu tedbirleri enerjik ve yerinde bulan Alphand, tarım ve maden üretimlerini artırma önerisini de devlet desteğiyle kurulmuş olan yeni sanayiler açısından değerlendirmiştir. Tarım üretiminin miktarının kalitesiyle birlikte artması ve üretilen maden miktarının yükselmesi, bunları hammadde olarak kullanan yeni sanayi tesislerinin ihtiyaçlarını daha ucuza temin edebilmelerini sağlayacak ve böylece hızlı bir gelişme ve büyüme temin edilebilecektir. Rist'ten farklı olarak Alphand Türkiye'nin yeni sanayi yatırımlarını değerlendirirken bunların gelecekte ülkenin kaynaklarını artırmak için oldukça faydalı olacaklarını belirtmiş, ayrıca ödemeler dengesine çok fazla ekstra yük getirmediklerini vurgulamıştır. Rist, Türkiye'nin millileştirme ve bayındırlık politikalarının finansman yöntemlerini sert bir şekilde eleştirip değiştirilmeleri gerektiğini savunurken, Alphand, millileştirmelerin büyük oranda tamamlandığı bir tarihte geride ödemeler dengesine yüksek yük getirebilecek büyüklükte yabancı bir kurum kalmadığını vurgulamıştır. Türkiye'nin demiryolu inşaat ve diğer bayındırlık politikalarında 1933 yılından itibaren uygulanmaya

48 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 154.

başlayan iç istikraz yöntemine dikkat çeken Alphand, bu şekilde yatırımlara devam edilmesi halinde gelecekte uzun vadeli borçlara dikkat edilmesi gerekeceğini söylemiştir.

1930 yılında kişi başına vergi yükünü yaklaşık 15 lira ve 182 Frank olarak hesaplayan Rist'e karşılık, Alphand bu rakamı 16.60 lira ve 200 Frank olarak hesaplamıştır. 4 yılda bir miktar artmış olan vergi yükü Alphand'a göre nüfusun henüz karşılayabileceği bir orandadır. Alphand bunun kanıtını tasarruf mevduatı hesaplarının giderek artması olarak göstermiştir.

Alphand da Rist gibi Türkiye'deki verilerin tutulma ve yayınlanma süreçlerini eleştirmiştir. Türkiye'nin uluslararası itibarı açısından ekonomi ile ilgili verilerin düzenli ve net bir şekilde açıklanması gerektiği her iki uzmanın da özellikle vurguladığı noktalardandır.

Sonuç

1934 yılının Şubat ayında Maliye Vekilliğine Fuat Ağralı'nın atanmasının ardından Türkiye'nin mali yapısının incelenmesi ve hazinenin durumunun iyileştirilmesi için Fransa'dan bir uzman talep edilmesi konusu gündeme gelmiştir. Yapılan yazışmalar sonucunda o sırada Fransız Maliye Nezareti'nde Kalem-i Mahsus müdürü olarak görev yapmakta olan Hervé Alphand'ın Türkiye'ye gelişi üzerinde anlaşılmiş ve Alphand Mayıs ayının sonlarına doğru Türkiye'ye gelerek görevine başlamıştır.

Alphand Türkiye'de geçirdiği bir yıl boyunca hem Türkiye'nin mali yapısını incelemiş hem de Maliye Nezareti'nin yapısında yapılması gereken değişiklikleri tespit etmeye çalışmıştır. Alphand'ın Türkiye'deki görevleri hakkında 1934 yılının Şubat ayında Fransız gazetelerinde çıkan haberlerde Türkiye'nin mali durumunu inceleyeceği üzerinde durulmuşken, Mayıs ayında Türkiye'ye hareketinden birkaç gün önce çıkan haberlerde görevinin Türkiye'de mali yönetimin yeniden organize edilmesine dair bir proje hazırlanması olduğu yer almıştır. Alphand Türkiye'de yaptığı çalışmalar sonucunda haberlerde yer alan her iki konuda da rapor hazırlamıştır. Maliye teşkilatının yeniden organize edilmesi hakkındaki raporu Başvekalet tarafından 1935 yılında Türkçe olarak basılmış olmasına rağmen Türkiye'nin mali durumu hakkında yaptığı incelemeler sonucunda hazırlamış olduğu raporu bugüne kadar gün yüzüne çıkmamıştır.

Avusturya'nın Ankara Büyükelçisi Karl Buchberger'in kişisel bağlantıları sayesinde elde ettiği bu rapor, 1936 yılı başlarında Avusturya Dışişleri

Bakanlığı'na iletilmiş ve böylece Avusturya Türkiye'nin mali durumu hakkında birinci elden bilgi sahibi olmuştur.

Alphand'ın Türkiye'nin mali durumu hakkında yaptığı incelemeler sonucunda Türkiye'nin bütçe dengesi ile ilgili vurguladığı hususların başında Türkiye'nin millileştirme politikasının bundan sonrası için bütçe üzerinde ekstra fazla bir yük oluşturmayacağı ancak 1933 yılında ilk kez uygulanan iç istikraz politikasının ileride uygulanmaya devam etmesi halinde uzun vadeli borçların miktarına dikkat edilmesi gerektiği gelmektedir.

Alphand, Fransa'da kapitalist bir dünya görüşünün etkisi altında yetişmiş olsa da Türkiye'nin bu dönemde uygulamakta olduğu devletçilik politikasına raporunda sert bir eleştiri getirmemiş ve bunu Türkiye'nin 1929 Büyük Buhranı'nın etkilerini atlatmak için uygulamak zorunda kaldığı geçici bir yöntem olarak değerlendirmiştir. Türkiye'nin uygulamakta olduğu devletçiliğin Sovyetlerinkinden kesinlikle farklı olduğunu vurgulayan Alphand, Türkiye'de özel sermayeye karşı bir tutum olmadığını belirtmiştir. Türkiye'nin uygulamakta olduğu devletçilik politikasının, krizin etkilerinin atlatılmasının ardından terk edileceğini ve özel teşebbüse geri döneceğine inanan Alphand, Türkiye'nin kendisine koyduğu hedeflere ulaşırken ulusal hassasiyetlerine halel getirmeden yabancı sermaye ile iş birliği yapıp yapamayacağı konusunu da incelemiş ve bunu yakın vadede mümkün görmemiştir.

Türkiye'nin krizin ardından uygulamaya geçirdiği devlet yatırımları ile kalkınma politikasının meyvelerini vermeye başladığını belirten Alphand, devlet kaynaklarının gelişmesi için milli ekonominin gelişmesi gerektiğini ve bunun da ancak son üç yılda olduğu gibi üretimin ve ülke içindeki ticaretin artırılması ile sağlanacağı belirtmiştir. Alphand'ın Türkiye'de gelişmekte olan sanayi hakkında yaptığı en çarpıcı yorumlardan birisi, devlet yatırımları sonucunda kurulan yeni sanayi tesislerinin üretimlerini tüketebilmek ve ülke içindeki ticaretin gelişmesi için nüfusun çoğunluğunu oluşturan köylülerin alım gücünün artırılması gerektiğidir. Hükûmetin bu konuda çok çalışması gerektiğini belirten Alphand endüstriyel üretimle tarımsal üretim arasında bir harmoni oluşturulması zaruretine dikkat çekmiştir.

Yetişmiş olduğu kapitalist düzenin etkisi altında Türkiye'nin ödemeler dengesinde geçmiş yıllarda olduğu gibi sorun yaşamaması için devletin özel girişimin zayıflamasına neden olacak şekilde faaliyet göstermemesi gerektiğini savunan Alphand, ülkedeki limanların geliştirilmesini, verilen

maden imtiyazlarının artmasını ve turizm gelirlerinin yükseltilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Türkiye'deki mali yönetime çeşitli eleştiriler getiren Alphand, ekonomi ile ilgili istatistiklerin geç yayınlanmasını ya da hiç yayınlanmamasını büyük bir sorun olarak ortaya koymuş ve bu konunun Türkiye'nin uluslararası itibarıyla doğrudan bağlantılı olduğunu belirtmiştir. Türkiye'nin kriz sırasında ülke dışına döviz çıkarılması ile ilgili düzenlemeleri, ithalatı kısımasını doğru bulan Alphand, artık krizin etkisinin hafiflediği, Türkiye'nin bütçesinin ve ödemeler dengesinin istikrar kazandığı bir ortamda katı uygulamaların devam etmesinin ülkenin çıkarlarına ters düştüğünü söylemiştir. Aynı şekilde Türkiye'de kurulmuş şirketlerin temettü ve faiz ödemelerini yurtdışına çıkarmalarının engellenmesini de yabancı sermayenin ülkeye gelişine engel olacağı gerekçesiyle yanlış bulmaktadır.

Alphand kriz sırasında Türkiye'nin uygulamaya geçirdiği önlemleri takdir eder görürse de bunların ancak geçici oldukları sürece faydalı olacağını vurgulamış ve Türkiye'nin krizin etkilerini atlattır atlatmaz yabancı sermayenin ülkeye gelmesinin önüne konulan engellerin kaldırılması, serbest ticarete geri dönmesi ve özel teşebbüse alan tanınması gibi kapitalist sisteme yeniden dahil olmasını gerektirecek önerilerde bulunmuştur.

Alphand'ın Türkiye'nin krizin etkilerini en hızlı bir şekilde atlattırması ve ödemeler dengesini istikrarlı bir hale getirebilmesi için yapmış olduğu önerilerinin temelini ihraç edilebilir ürün üretiminin artırılması oluşturmaktadır. Dünya piyasasında talebi yoğun olan tütün, pamuk, yün, tahıl gibi ürünlerin hem kalitesinin hem de üretim miktarının artırılması gerektiğini belirten Alphand, bu şekilde fiyatların düşeceğini ve yurt içinde kurulmuş olan sanayilerin hammadde masraflarının azalacağını vurgulamıştır. Türkiye'nin doğal kaynaklarını işlemesine özel bir önem veren Alphand özellikle petrol, bakır, krom ve çinko üretecek maden tesislerine imtiyaz verilmesini ve üretim miktarını artırmayı tavsiye etmiştir.

Alphand'ın devletçilik uygulamasının geçici olduğuna ve sonunda Türkiye'nin kapitalist dünyaya eklenmesi gerektiğine dair düşüncelerinin en yoğun bir şekilde ortaya çıktığı alan, Türkiye'nin sanayi yatırımlarının finansmanıdır. Alphand sanayi yatırımlarının Merkez Bankası tarafından verilecek uzun vadeli krediler ile yapılmasına kesinlikle karşı çıkmış ve böyle bir politikanın sermayenin ülkeden kaçışına neden olacağını vurgulamıştır. Hükümeti böyle bir politika uygulamaktan caydırmak amacıyla krizin

etkilerinin azalmaya başladığı bu yıllarda liranın tekrar değer kaybetmeye başlayacağını, ödemeler dengesinin bozulacağını ve Türkiye'nin kendisine koyduğu hedeflerin erteleneceğini savunmuştur.

Alphand'a göre Türkiye hedeflerine ancak döviz ve yabancı sermaye önündeki engelleri kaldırarak ulaşabilecektir. Türkiye krizin etkilerini atlattıkça, istikrarlı bir ekonomiye kavuştukça yabancı sermaye ile iş birliği konusunda daha istekli olacaktır. Daha liberal bir döviz ve para politikası takip edecektir.

Alphand raporunun genelinde Türkiye'nin krizin etkilerini atlatmak için uygulamaya geçirdiği tedbirleri överken, 1934 yılı itibariyle Türkiye'nin mali görünümünü olumlu bulmaktadır. Bu noktada geleceğe yönelik ümitli bakan Alphand, Türk ekonomisinin istikrar kazanmasının ardından hükûmetin yabancı sermaye ile iş birliği yapabileceğini ve liberal politikalar uygulamaya geri dönebileceğini düşünmektedir.

Kaynaklar

Akalın, Güneri, *Atatürk Dönemi Maliye Politikaları*, Ankara, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, 2008.

Alphand, Hervé, “*Maliye Teşkilatı ve Bu Teşkilatın Vazifeleri Hakkında Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı'na Rapor*”, Başvekalet Matbaası, Ankara 1935.

Alphand, Hervé, *L'étonnement d'être: Journal (1939-1973)*, Fayard, Paris 1977.

Bahar, Ozan, “Türkiye’de Atatürk Döneminde (1923-1938) Uygulanan Para Politikaları”, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, C 11, S 1, 2004.

Baylı, Gülnaz Gezer, *Türkiye’de İstibdam Edilen Fransız Uzmanlar ve Türk Modernleşmesine Katkıları*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi

Durgun, Ayşe, Kaya, Dilek Göze, “1923-1938 Dönemi Atatürk’ün Maliye Politikaları: Bütçe ve Vergi Uygulamaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No 19, 2009.

Erol, Ahmet, *Türkiye’de Devletin Mali ve Ekonomik Birimlerinin Yeniden Yapılandırılması*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.

<https://francearchives.fr/findingaid/555e45c2d747b246d09a29e40497803c0aa15e60>.
Son erişim 30.07.2023.

https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/mn_359paap_alphand_herve__cle0fc1a7.pdf son erişim 30.07.2023 Son erişim 30.07.2023

Kazgan, Gülten, “Türk Ekonomisinde 1927-1935 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler”, *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları (1923-1938)*, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği, 1977.

Kirmanoglu, Hülya, “Türkiye’de Vergi Reformları, Siyasal İktidarlar ve İktisat Politikaları”, *İstanbul Üniversitesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları Dergisi*, C 0, No 36, 1994.

La Dépêche (Toulouse)

Le Figaro

Le Matin

Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republic (Avusturya Cumhuriyet Arşivi, Viyana)

Sağlam, Işıl, “*Cumhuriyet Gazetesine Göre Türkiye’de Ekonomi-Politik (1930-1945)*”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli 2012.

Sarı, Kader Akdağ, “Atatürk Dönemi’nde Uygulanan Vergi Politikasının İktisadi Kesimler Üzerindeki Etkisi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies*, No 38, 2020.

Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, *1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2009.

Türk, İsmail, “Atatürk ve Türk Mali Sistemi”, *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

Varcan, Nezhik, *Türkiye’de Vergi Politikalarının Oluşumu (Cumhuriyet Dönemi)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1987.

Vural, İstiklal Yaşar, “Atatürk Dönemi Maliye Politikaları: Liberal İktisattan Karma Ekonomiye”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No 20, 2008.

Yılmaz, Gülay Akgül, “Türkiye’de 1923-1938 Dönemi Maliye Politikası Uygulamaları”, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C XXVII, No II, 2009.

Ekler

**La réorganisation financière
de la Turquie**

**Un inspecteur des finances français
se rend à Ankara, comme chargé
de mission**

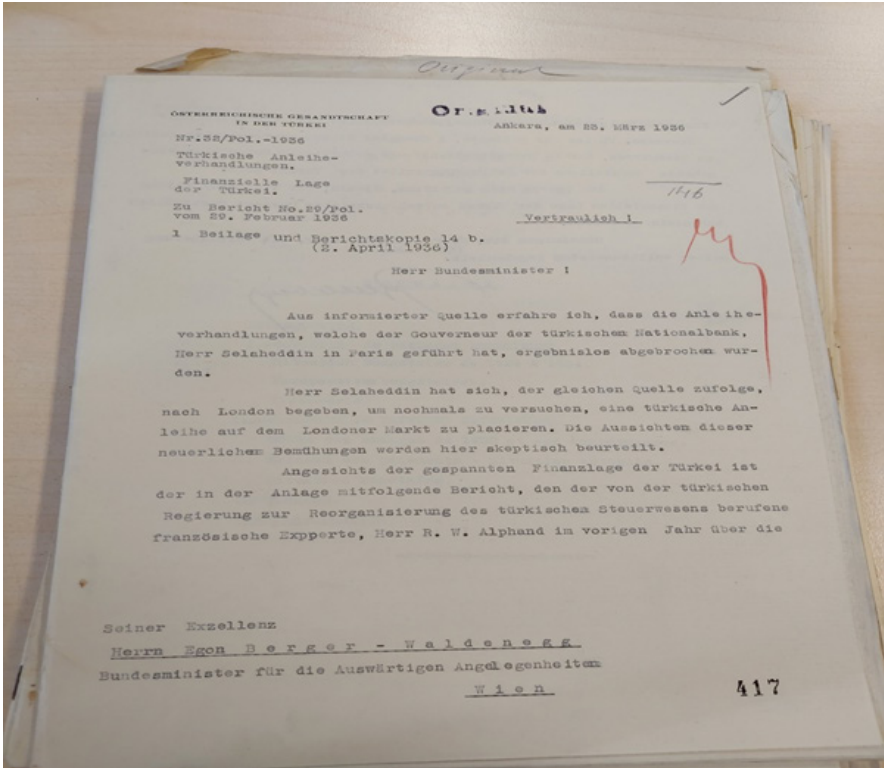

M. Hervé Alphan, inspecteur des finances, fils de M. Alphan, ambassadeur de France à Moscou, a quitté Paris, hier soir, pour se rendre à Ankara, comme chargé de mission auprès du gouvernement turc.

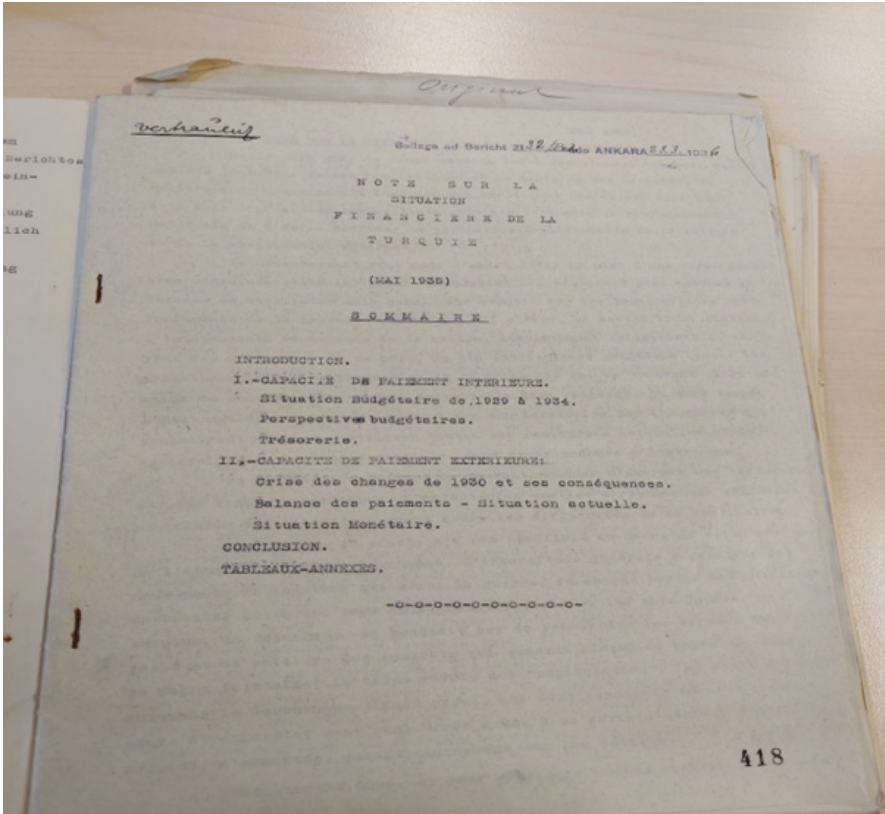
M. Hervé Alphan va collaborer, en qualité d'expert financier, à la préparation d'un projet de réforme de l'administration financière de la Turquie.

M. HERVÉ ALPHAND
Phot. G.-L. Manuel fr.

Ek 1: Alphan'd'ın Türkiye'ye gelişi ile alakalı *Le Matin* gazetesinde 24 Mayıs 1934 tarihinde yer alan bir haber.

Ek 2: Alphand'ın raporunu Avusturya Dışişleri Bakanlığına ileten Karl Buchberger'in 23 Mart 1936 tarihli raporu.

Ek 3: Karl Buchberger'in 26 Mart 1936 tarihli raporuna ek olarak bulunan Alphan'd'ın *Note Sur La Situation Financiere De La Turquie* başlıklı raporunun ilk sayfası.

Cumhuriyet Döneminde Kadının Çalışma Hayatındaki Konumu

Meltem İnce Yenilmez*

Giriş

Türkiye’de 1923’ten 1938’e uzanan Cumhuriyet Dönemi, Türk toplumunu modernleştirmeyi ve laikleştirmeyi amaçlayan bir dizi geniş kapsamlı reformla karakterize edilen dönüştürücü bir döneme işaret etmiştir. Bu dönüşümün önemli bir yönü de kadının çalışma hayatındaki değişen konumu olmuştur. Bu dönemde kadınların rolleri, öncelikle ev içi alanlarla sınırlı olmaktan, çeşitli mesleklerde yer edinmeye ve ulusun sosyo-ekonomik dokusuna katkıda bulunmaya doğru bir adım atmıştır.

Cumhuriyet reformlarının en dikkat çekici yönlerinden biri de kadın haklarının geliştirilmesine yönelik olarak getirilen yasal değişiklikler olmuştur. 1926’da Türk Medeni Kanunu’nun uygulanması, şeriata dayalı geleneksel aile hukuku sistemini ortadan kaldırdığı ve onun yerine evlilik, boşanma ve miras gibi konularda kadınlara daha fazla yetki veren modern hükümleri getirdiği için bir dönüm noktası olmuş, bu yasal reformlar, kadınların işgücü de dahil olmak üzere kamusal yaşama artan katılımının temelini atmıştır.¹

Cumhuriyet hükümetinin eğitime verdiği önem, kadının toplumdaki rolünün yeniden şekillenmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemden önce, kadınlar için eğitim olanakları sınırlı kalmıştır. Ancak Cumhuriyet Dönemi’nde laik eğitim sistemlerinin devreye girmesi, kızların erkek meslektaşlarıyla eşit düzeyde eğitime erişmelerini sağlamıştır. Bu eğitimsel güçlendirme, ufuklarını genişletti ve çeşitli mesleklere katılmalarının yolunu açmıştır.

* Prof. Dr., İktisat Bölümü, İzmir Demokrasi Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE, meltem.inceyenilmez@idu.edu.tr

1 İzgi Balcı, B. ve Akdeniz, S., “Kadın İstihdamı Sorunsalı Nereden Doğuyor?”, *EconAnadolu 2011: Anadolu International Conference in Economic II.*, Eskişehir. 2011.

Kadınların işgücüne girişi bu dönemde başlamıştır. Eğitim, sağlık ve kamu yönetimi gibi alanlar, kadın profesyonellerin akınına uğramıştır. Öğretmen, hemşire, doktor ve memur olan kadınlar, ülkenin eğitim ve sağlık altyapısının şekillenmesinde çok önemli roller oynamaya başlamış, kadınların bu sektörlerde ortaya çıkması sadece işgücünü zenginleştirmekle kalmamış, aynı zamanda daha kapsayıcı ve çeşitli bir kamu hizmetinin gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Ayrıca çalışan kadınların haklarının korunmasına yönelik yasal çerçeve oluşturulmuştur. Eşit işe eşit ücret sağlamak, doğum izni ve diğer faydaları sağlamak için iş kanunları çıkarılmıştır. Bu önlemler yalnızca cinsiyete dayalı ekonomik eşitsizlikleri ele almayı amaçlamamış, aynı zamanda kadınların işçi ve bakıcı olarak ikili rollerini kabul ederken işgücündeki hayati rolünü de kabul ettirmiştir.

Cumhuriyet reformları, geleneksel toplumsal cinsiyet normlarına meydan okudu ve kadınların kamusal yaşama aktif katılımını teşvik etmiştir. Peçenin kaldırılması ve diğer kılık kıyafet reformları, geçmişten bir kopuşu sembolize ederek, kadınları değişen rollerini ve özlemlerini yansıtan modern kıyafetleri benimsemesini sağlamıştır.² Toplumsal normların bu şekilde yeniden şekillendirilmesi, kadınların artan faillik ve ekonomik bağımsızlığının yolunu açmıştır. Ancak dönüşümün zorlukları ve sınırlamaları da olduğundan kaydedilen ilerlemeye rağmen, kadınlar hala belirli mesleklere ve liderlik rollerine erişimde engellerle karşılaşmaktadır. Belirli bölge ve sektörlerde devam eden geleneksel tutumlar ve toplumsal cinsiyet önyargıları, kadınların toplumsal beklentilerden kurtulmasını zorlaştırmaktadır. Bu dönemde kadın haklarını savunan ve kadın sorunlarına ilişkin farkındalık yaratmada hayati bir rol oynayan kadın örgütleri ve dernekleri ortaya çıkmıştır. Bu kuruluşlar, kadınların endişelerini dile getirmeleri, deneyimlerini paylaşmaları ve hayatın her alanında daha fazla toplumsal cinsiyet eşitliği için toplu olarak baskı yapmaları için platformlar işlevi görmüştür.

Bu açıdan bakıldığında, Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi kadının çalışma hayatındaki durumunda önemli bir değişime tanık olmuştur. Yasal reformlar, eğitimin güçlendirilmesi, işgücüne artan katılım ve değişen toplumsal normlar sayesinde kadınlar ev içi rollerle sınırlı olmaktan çıkıp ulusun ilerlemesine aktif katkıda bulunanlar haline gelmiştir. Bu dönem, politika değişikliklerinin ve toplumsal değişimlerin kadınların toplumdaki rolünü

2 Şenol, D., Mazman, İ., “Tarihi Bir Bakışla Çalışma Hayatında Kadın”, *Aile ve Kadın Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 2013.

şekillendirmedeki dönüştürücü gücünün bir kanıtı olarak hizmet ederek, kadın haklarında sonraki on yıllardaki ilerlemelerin temelini atmıştır. Fakat Türkiye’de kadınların işgücü piyasasına katılımına ilişkin mevcut literatür, genel olarak neoklasik işgücü arzı modellerine dayanmaktadır. Kadınların düşük katılım oranları genellikle beşerî sermaye değişkenleri ile açıklanmakta, geleneksel değerlerin ve kültürün rolü göz ardı edilmektedir. Bununla birlikte, Türkiye’nin hala ataerkil ideolojilerin etkisi altında olduğu için sosyal değerleri, kültürü ve ataerkil yapıyı dikkate almak çok önemlidir. Tüm bu nedenlerin bileşiminde Türkiye’de kadınların çoğu ya kayıt dışı olarak çalışmak zorunda kalmaktadır ya da istihdam piyasasından ayrılmaya zorlanmaktadır.

Türkiye’de kayıt dışı işgücü piyasasının büyümesinin en önemli nedeni talep ve arz yanlı faktörlerin eş zamanlı ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye’nin küresel pazarlara artan entegrasyonu, ticarete konu olan sektörlerde fiyat rekabeti ve üretim maliyetlerinin baskısıyla, talep yönünden kayıt dışı sektör istihdamına yol açmıştır. Arz tarafından bakıldığında kırsaldan kente kitlesel göç, özelleştirme ve kamu sektörü istihdamındaki azalan payla birlikte, kayıt dışı sektörde çalışmaya hazır önemli sayıda bir iş gücü oluşturmaktadır.

2010’ların başında Türkiye’de işsizlik oranları ortalama %11,9 seviyesindeydi. 2011’de başlayan istihdam artışı ve ülkenin durgunluğa karşı direnci, işgücü piyasasının görünümünde değişiklik oluşturmuştur. Ayrıca yurt dışından gelen yatırımlar da işgücü piyasasında bir genişleme sağlamıştır. 2019’da istihdam oranı en yüksek seviyesine ulaşmışken işsizlik oranı da son 10 yılın en yüksek seviyesi olan 13.4% olmuştur ³Ancak bu olumlu/olumsuz resimde önemli sorunlar bulunmaktadır. İşgücünün milli gelirdeki payı, ücret artışında son zamanlarda görülen hızlanmaya rağmen hala düşüktür. Geçici sözleşmelerin işgücü piyasasındaki etkisi nedeniyle iş kalitesi de bir sorun olmaya devam etmektedir. Nispeten düşük işgücü katılımı, gelecek yıllarda azalan çalışma çağındaki nüfus nedeniyle yavaşlayacak ve işgücünün azalmasına neden olacaktır. Emekliliği erteleyerek mevcut işgücünün varlığını koruma çabası 2008’de uygulamaya konulan reformlar sayesinde başarılı olmuş gibi görünmektedir. Ancak görece yaşlı işçiler arasında katılım ve istihdamda bir artışa neden olan bu uygulamaların etkisi emeklilik yaşının artırılmasıyla birlikte yeni bir sorun alanı oluşturmuştur ⁴

3 TUIK,2021.

4 Kocacık, F., Bilican Gökkaya, V., “Türkiye’de Çalışan Kadınlar ve Sorunları”, *Cumhuriyet Üni-*

2011'de işgücü piyasasında yaşanan genişleme ile 2000'den bu yana ücret artışı hızlanmıştır. Asgari ücret arttıkça eşitsizliğin azaltılması hedeflenmektedir. Ancak, geçici işlerin payının artması, politika yapıcılar tarafından tam olarak ele alınmamıştır. Ayrıca işgücüne katılım nispeten beklenenden daha düşük kalmıştır ve yaşlanan nüfusun halen aktif olması, yeni işgücü arzının azalması tehdidini oluşturmuştur. Bu nedenle alınacak politika önlemleri, tüm işçiler için istihdam korumasının iyileştirilmesini, düşük ücretli işçiler üzerindeki vergi yükünün azaltılmasını ve bir kez daha emeklilik yaşının düzenlenmesini içermelidir.

1. Türkiye'de Kadın İstihdamı ve İşgücüne Katılımındaki Eğilimler

Kökleri Adam Smith'in Milletlerin <enginliğine dayanan, klasik iktisatçılardan Malthus, Ricardo ve Mill'de de yine vurgulanan 'İşgücüne Katılım Oranının' modern teorik temelleri, Becker (1957) ve Mincer (1958) ve Schultz (1959)'ın beşerî sermaye yatırımı çalışmalarına dayanmaktadır. Bu teoriler, eğitim düzeyindeki artışın ücret oranını nasıl artırdığını ve dolayısıyla işgücüne katılım oranını nasıl etkilediğini açıklamaktadır. İşçinin geliri etkin bir şekilde arttıkça, daha fazla boş zaman talep eder ve eğer boş zaman normal bir mal ise daha az çalışma saati sağlar. Ücret oranı değişirse, örneğin yükselirse, bir işçi çalışma saatlerini artıracak ve boş zamanlarını azaltacaktır. Öte yandan, beşerî sermaye yatırım teorisi, bireylere yatırılan kaynakların (eğitim yatırımlarının) gelecekteki üretkenliklerini ve kazançlarını nasıl artırdığını vurgulamaktadır. Bu yüksek kazanç, işgücüne katılım oranını artırma eğilimindedir.

Türkiye'de kalkınma planlarında veya çeşitli politika belgelerinde kaç kez belirtilmiş olan kadınların işgücüne aktif katılımı 1950'lerde başlamış olsa da halen önemli bir sorun olarak devam etmektedir. Pek çok yabancı ülkenin aksine, Türkiye'de kadınların işgücüne katılımı düşüktür. Bunun genel ve toplumsal nedenlerini 1950'lerin sonuna kadar tarımsal üretime dayalı bir ekonomi, toplumsal değer yargıları, cinsiyete dayalı işbölümü, köyden kente göç, tarımsal yapıda çözülme, aile yapısı, ekonominin düşük istihdam hacmi, kadın emeğine olan talep azlığı, evlilik, çocuk sahibi olma, yaşlı bakımı ve ev işlerini kurumsallaştıramama, kadınların işgücü piyasasına girmesini sağlayacak mekanizmaların olmaması, düşük ücretler, düşük eğitim düzeyi kadın ve aile ve iş dengesi olarak sıralamak mümkündür ⁵

versitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 6(1), 2005.

5 Uraz, A., Aran, M. A., Hüsamoğlu, M., Okkalı Şanalımış, D., Capar, S. Recent Trends in fe-

Tablo 1: İşgücü İstatistikleri

	İşgücüne katılım oranı		İstihdam oranı		Toplam işsizlik oranı	
	2010	2022	2010	2022	2010	2022
Kadın (15+)	27,6	35,1	24	30,4	13	13,4
Erkek (15+)	72,4	71,4	70,1	65,0	9,5	8,9

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, 2022

Tablo 1, Türkiye'deki işgücüne katılım, toplam istihdam ve toplam işsizlik oranlarını göstermektedir. 2010-2022 döneminde, kadınların işgücüne katılımında artış, erkeklerin işgücü katılımında azalma görülmektedir. Aynı dönemde istihdam oranına bakıldığında da benzer bir tablo vardır.

Kadınların işgücüne katılımını etkileyen bir diğer önemli faktör de sosyo-kültürel faktörlerdir⁶Türk kültüründe ev işleri ve çocuk bakımı kadınların en önemli sorumluluğu olarak algılanırken, para kazanma faaliyetleri erkeklerin sorumluluğunun bir parçası olarak kabul edilmektedir. Toplum içerisinde kadınların geleneksel rollerine öncelik vermeleri ve ailevi sorumluluklarını yerine getirmeleri beklenmektedir. Kadınlar erken yetişkinlik yıllarında işgücü piyasasına katılsalar bile, çoğu evlendikten veya çocuk sahibi olduktan sonra kendilerini ailelerine adamak için işlerini bırakmaktadır. Dolayısıyla, ataerkil kültürün kadın-erkek ilişkisine etkisi nedeniyle birçok kadın işgücüne katılamamaktadır. Kadınların işgücüne katılımı ile ilgili literatürde eğitim de önemli bir konudur. Hemen hemen tüm araştırmalar, eğitim düzeyinin kadınların işgücüne katılımını olumlu etkilediğini göstermektedir⁷. Eğitimli kadınlar, yüksek ücretlerle daha iyi işler bulabilirler. Yüksek eğitim, aynı zamanda kadınların benlik saygısını da arttırır ve üzerlerindeki kültürel kalıpların baskısına direnebilirler. Ancak bu eğitimli kadınların kültürel

male Labor Force Participation in Turkey. State Planning Organization of the Republic of Turkey And World Bank Welfare and Social Policy Analytical Work Program Working Paper (2), 2010.

6 Uraz, A., Aran, M. A., Hüsamoglu, M., Okkalı Şanalmiş, D., Capar, S. Recent Trends in female Labor Force Participation in Turkey. State Planning Organization of the Republic of Turkey And World Bank Welfare and Social Policy Analytical Work Program Working Paper (2), 2010.

7 Gürol, M.A., "Türkiye'de İş Yaşamındaki Kent Kadınının Açmazı: Kariyer-Aile İkilemi", *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi Yerel Ekonomiler Özel Sayısı*, 2007.

faktörlerin etkisi altında olmadığı anlamına gelmez. Pek çok eğitilmiş kadın evlendikten ve çocuk sahibi olduktan sonra çalışmamayı tercih etmektedir.

2. Türkiye’de Kadın İstihdamının Önündeki Çeşitli Engeller

Kadınların işgücündeki yeri, daha geniş toplumlarda konumlarıyla yakından bağlantılıdır ve işgücü piyasasına artan katılımları, ekonomik kalkınma ile sıkı bir ilişki içindedir. Türkiye’de kadın istihdam oranı bariz bir şekilde düşük kalırken (2020 itibarıyla %32), işgücü piyasası incelendiğinde aslında daha fazla sorun olduğu gözlemlenmektedir. Kayıt dışı istihdam, esas olarak sosyal güvence eksikliği ve kötü çalışma koşulları nedeniyle Türkiye’de çalışan kadınlar için önemli bir sorun olmaya devam etmektedir. 2010’da 43,25% olan kadınlar için kayıt dışı istihdam oranı 2022’de %32,7’ye düşmüştür. Diğer taraftan daha yüksek niteliklere ve eğitime sahip kadınlar için de istihdam piyasasında birçok engel bulunmaktadır. Türkiye’de yönetici pozisyonlarının yalnızca %15,1’i kadındır ve yüksek eğitimli kadınların %40,7’si işsizdir (TUIK, 2022). Eğitimli kadınların erkek egemen işlerden dışlanması nedeniyle, işgücü piyasasında kadınların katılımının azlığı nedeniyle çok büyük bir beşerî sermaye kaybı olduğunu gösterir. Kısaca, kadınlar her ne kadar eğitilmiş olsalar ve/veya belirli sosyo-ekonomik geçmişten gelseler de kadın istihdamının önünde çoğunlukla benzer belirleyiciler tarafından engeller mevcuttur.

Türkiye işgücü piyasasındaki cinsiyet eşitsizliklerinin ve ayrımcılığın birçok nedeni bulunmaktadır. Mikro düzeyde, kadın istihdamıyla ilgili en büyük sorun, ev içi iş bölümünün adil olmamasıdır. Başka bir deyişle, kadınların ücretli işteki beklentilerinin yanında ev içi sorumlulukları nedeniyle sahip oldukları çifte yüküdür. 2020’de ekonomik olarak aktif olmayan kadınların %55’i ücretli bir işte çalışmama nedenini “ev hanımı olmak” olarak belirtmiştir. Türkiye’nin diğer OECD ülkeleri ile karşılaştırıldığında en düşük anne istihdamına sahip olması da şaşırtıcı değildir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanan 2020 Aile Yapısı Araştırması’nın sonuçları, sıfır ila beş yaş arasındaki çocukların tüm sorumluluklarının %86’sı anneler tarafından üstlenilirken, %7,4 ile büyükanneler, %2,8 ücretli kreş/anaokulu ve %1,5 ile dadı/çocuk bakıcıları takip etmektedir. Babalar için bu oran %0’dır ve bu oldukça endişe vericidir. Bu durum annelerin istihdamıyla ilgili sorunlara da ışık tutmaktadır (Hüseyinli, 2015; ILO, 2021). Bu nedenle, mikro düzeyde kadın istihdamının önündeki engeller, işgücü piyasasında toplumsal cinsiyet eşitsizliği açısından en açık ve kalıcı sorunlardan birini oluşturmaktadır. Bu durum, sosyal politika düzeyinde

kadınlara yönelik desteğin, ev içi sorumluluklarının ve çocuk bakımının kadınların görevi olarak görülmesi yerine bir aile meselesi olarak kabul edilmesiyle güçlendirilebileceğini ve toplumsal cinsiyet eşitliğine dayalı siyasi söylemin teşvik edilmesiyle desteklenebileceğini göstermektedir.

Orta düzeyde, istatistiksel ayrımcılık, özellikle kadınların prestijli mesleklere girişi açısından önemli bir engel olmaya devam etmektedir. Çoğunlukla kadınların üretkenlik ve aile/ çocuk sorumlulukları nedeniyle kariyerlerine ara vermeleri ile ilgili önyargılar, kadınların belirli pozisyonlardan dışlanmasına neden olmaktadır. Bu durumu inceleyen cinsiyete dayalı istatistiksel ayrımcılık, kadınların işgücü piyasasındaki ilerlemelerinde “cam tavan” ile karşılaşılmadan “cam kapı” ile karşılaştıklarını ve işe alım süreçlerinin olumsuz etkilendiğini vurgulamaktadır. İşverenlere toplumsal cinsiyet eşitliği eğitimi verilmesi ve işe alım süreçlerinin izlenmesi kurumsal düzeyde toplumsal cinsiyet ayrımcılığının azaltılmasını sağlayabilir. Bunun yanında, işgücü piyasasının tüm kesimlerinde belirli bir cinsiyet eşitliği sağlanıncaya ve işyerinde dikey ve yatay cinsiyet ayrımı tatmin edici bir düzeye indirilinceye kadar, dışlanmayı önlemek için nispeten daha prestijli mesleklerde pozitif ayrımcılık uygulamalarına ve cinsiyet kotalarına ihtiyaç duyulmaktadır.

Kadınların işgücü piyasasına katılımı ile ilgili makro düzeydeki konular öncelikle cinsiyet, aile ve işle ilgili sosyal politika oluşumunu ilgilendirmektedir. Türkiye’de kadın istihdamını bir dereceye kadar destekleyen sosyal politikalar bulunmaktadır. Ancak asıl problem sosyal politika gündemi belirlerken erkeklerin aile kurma süreçlerine dahil edilmemesidir. Kadının hem iş hem de aile yükünün istihdamının önünde büyük bir engel olduğu düşünüldüğünde, kadının işgücü piyasasındaki konumu kadar erkeğin de evdeki rollerinin pekiştirilmesinin önemini altını çizmek, kadının istihdam piyasasında yer alabilmesini sağlamak açısından oldukça önemlidir. Sosyal politikalar mevcut konjonktüre uyarlanabilirken, değişimin gerçekleşmesi için sosyal olarak yeniden yapılandırılıp, dönüştürülebilir. Ek olarak, ailede ve toplumda kadın ve erkeğe atfedilen cinsiyetçi rollere kabul etmemekle birlikte, erkeklerin eş ve baba olarak evdeki konumunu olumlu yönde değiştirmek de ayrı önem taşımaktadır.

Makro düzeyde, dikey ve yatay eğitimin yaygınlaştırılması politikaları hem kadınlar hem de erkekler için önem taşır. Yalnızca işgücü piyasası ve/ veya eşit eğitim fırsatları sağlamak için değil aynı zamanda eğitimin kadın ve erkekler üzerindeki olumlu etkisini de göz önünde bulundurmak gerekir.

Belirli iş rollerinde yetersiz kalan kadınların bu kısır döngüsünü kırmak, işgücü piyasasının tüm bölümlerinde kadın rol modellerinin sayısını artırmak ve meslek alanlarına erişimde bir destek ağı oluşturulmasına yardımcı olmak için erkeklerin cinsiyet farkındalığı ve duyarlılık düzeyleri oldukça önemlidir.

Türkiye’de yasal ve kurumsal çerçevede, özellikle toplumsal cinsiyet rollerinde gelenekçilik ve evin geçimini sağlayan erkek ile kadın ev hanımı normu hâkim olmuştur. Karşılabilir çocuk bakım hizmetlerinin eksikliği ve alacakları ücretlerin genellikle rezervasyon ücretlerinden daha düşük olması gerçeği göz önüne alındığında, kadınlar evde kalmayı tercih etmektedir. Özellikle yüksek çocuk bakım maliyetleri nedeniyle bu oran daha da artmıştır⁸ Ayrıca, erişilebilir kamu kurumsal bakım olanaklarını geliştirmek yerine, yoksul çocuklu ailelere nakit transferleri ile yaşlı ve engellilerin evde bakımı için sağlanan nakdi yardımlar gibi mevcut önlemler, evde bakım hizmetinin artırılmasına hizmet etmiş ve bu düşüncüyü güçlendirmiştir. Türkiye’de özellikle geleneksel veya muhafazakâr sosyal normlar ve kültürel değerler ile topluma özgü unsurlar, evde ve işgücü piyasasında cinsiyete dayalı iş bölümünü güçlendirmek ve aynı zamanda toplumsal cinsiyet eşitliğinin sınırlandığını göstermektedir. Kadınların çalışmak istedikleri mesleklere doğru ilerlemelerine ve o mesleklerde çalışmalarına yardımcı olacak yapısal dönüşüm ile kadınların ev hanımı olduğu geleneksel aile yapısı da değişmeye başlamıştır.

Sonuç

Gelişmiş ekonomilerde kadın işgücünün tarım sektöründe istihdamı düşükken sanayi ve hizmetler sektöründe yüksektir. Benzer durum erkek işgücü için de geçerlidir. Bu eğilim bir kalkınma göstergesi ve gelişmiş ülkeler için beklenen bir sonuçtur. Gelişmekte olan ülkelerde gelişmiş ülkelere farklı olarak tarımda çalışan kadın oranı yüksek, sanayi ve hizmet sektöründe çalışan kadın oranı düşüktür. Gelişmekte olan ülkelerde erkek işgücünün sektörel dağılımı kadın işgücüne benzemekle birlikte erkeklerin istihdam oranı kadınlarınkinden daha yüksektir. Gelişmiş ekonomilerde kadınların önemli bir kısmı ücretli işçi olarak çalışmaktadır. Ancak yüksek gelirli ülkelerde işveren olarak çalışan kadınların oranı dünya ortalamasının üzerindedir. Türkiye işgücü piyasasında, kadınlar tarım sektöründe birinci statü grubunda, sanayi ve hizmet sektörlerinde ise ikinci statü grubunda yoğunlaşmıştır. Sanayi sektöründeki iş kollarının yasal ve sosyal nedenlerle kadınların sektöre girip kalmasına yeterince uygun olmaması nedeniyle bu sektörde kadın çalışan

8 ILO, 2021.

sayısı düşüktür. Hizmetler sektörü kadınlar için daha avantajlı olmakla birlikte kadınlara yeterli istihdam olanağı sağlamadığı söylenebilir. Kadınlar aleyhine oluşmuş yapısal problemler, iş bulamayan kadınları “işgücü talebinin en düzensiz olduğu, işçiliğin en güvencesiz, örgütsüz ve yüksek sömürü düzeyine yol açan kayıt dışı sektör işlerine” yöneltme riski taşımaktadır.

Eğitim, kadınların ekonomik kalkınmadaki rolünü belirleyen ve istihdama tam katılımlarına yardımcı olan en önemli faktördür. Eğitim; işgücünün üretkenliğini artırır, aile gelirini artırır, yoksulluğu azaltır, sağlığı ve beslenmeyi iyileştirir, doğurganlığı azaltır ve böylece bir ülkenin sosyal ve politik gelişimine bir şekilde etkide bulunur. Kırsal kesimde kadınların işgücüne katılımı yoğundur, ancak çoğu ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Kentsel alanlarda işgücündeki kadın sayısı düşüktür ve eğitim arttıkça kadınların çalışma hayatına katılma eğilimi artmaktadır. Düşük işgücüne katılımın diğer nedenlerinden bazıları küçük çocuğu olan kadınların kendilerine tek başlarına bakmak zorunda olmaları, kadınların günlük ev ve bakımda erkeklerden daha fazla çalışması ve çaba göstermesi, düşük eğitim seviyeleri, yüksek nüfus artış hızı, piyasada oluşan yeni istihdam imkanlarının işgücü piyasasına yeni giren kadın nüfus için yetersiz kalması, kadınların yoğun istihdam edildiği tarımsal istihdamda azalma, ortalama eğitim süresinin uzaması, erken emeklilik, kayıt dışı ekonominin varlığı, yetersiz sermaye birikimi, işten ayrılma, iş bulma umutlarını yitiren bireylerin iş araması nedeniyle oluşan arz fazlalığı, piyasa koşullarının olgunlaşmaması, nitelik yetersizliği, düşük ücret teklifleri, iş hayatına ilişkin yasal düzenlemelerde eksiklikler, köyden kente göç, gelenek ve görenekler olarak sıralanabilir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, son 10 yılda her ne kadar kadınların işgücüne katılımında bir artış gözlemlense de kadınların dezavantajlı durumlarının önüne geçilmesi ve güçlendirilmesi için istihdam piyasasına daha fazla dahil edilmesi gerekliliği açıktır. Yasal düzenlemeler kadınların iş yaşamında karşılaştıkları zorluklarla mücadele edebilmeleri için önemli yaptırımlardır. Her şeyden önce kayıtsız ve ücretsiz aile işçisi olarak istihdam edilen kadınların sosyal güvencelerinin sağlanması gerekir. Kadınların işgücüne katılımını beklenen/istenilen seviyelere çıkartmak için aile içi sorumluluğun aile bireyleri arasında eşit paylaşılması, iş hayatındaki fırsat eşitliği, eşdeğer işe eşit ücret gibi konularda yapılacak ve uygulamaya alınacak düzenlemeler büyük önem taşımaktadır.

Kaynaklar

Becker, G. S., *The Economics of Discrimination*, University of Chicago Press, 1957.

Demirtaş, G., Yayla, N., “Küresel Entegrasyonun Kadın İstihdamı Üzerine Etkisi: Ampirik Bir İnceleme”, *Journal of Yasar University*, 2017, 12(48).

Erdoğan, S., Yaşar, S., “Türkiye’de Kadın İstihdamının Gelişimi: Konya-Karaman Örneği.”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2018, 20(34).

Eyüboğlu A., Özar Ş., Tanrıöver H.T. *Kentlerde Kadınların İş Yaşamına Katılım Sorunlarının Sosyo-ekonomik ve Kültürel Boyutları*, KSSGM, 2000 Ankara.

Grekou, D. and Lu, Y. “Gender Differences In Employment One Year Into the COVID-19 Pandemic: An Analysis By Industrial Sector And Firm Size”, *Economic and Social Reports*, 2021.

Gürol, M.A., “Türkiye’de İş Yaşamındaki Kent Kadınının Açmazı: Kariyer-Aile İkilemi”, Selçuk Üniversitesi Karaman *İ.İ.B.F. Dergisi Yerel Ekonomiler Özel Sayısı*, 2007.

Hüseyinli, N., “Uluslararası Sözleşmeler Işığında Aile ve Çalışma Yaşamının Uzlaştırılması Kapsamında Ebeveyn İzninin Uygulamadaki Yeri”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2015, 23(1).

ILO, ILO Monitor: COVID-19 and the World of Work: Updated Estimates and Analysis, Seventh Edition, 2021a.

ILO, Working to Eliminate Gender Wage Gap in the World of Work at Country Level, ILO Embarks on Achieving Equal Pay at Enterprise Level. ILO, 2021b

Ince, M. and Demir, M., “The Determinants of Female Labor Force: Empirical Evidence from Turkey”, *Eskisehir Osmangazi University Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 2006. İzgi Balcı, B. ve Akdeniz, S., “Kadın İstihdamı Sorunsalı Nereden Doğuyor?”, *EconAnadolu 2011: Anadolu International Conference in Economic II*. Eskişehir. 2011.

Karabıyık, İ., “Türkiye’de Çalışma Hayatında Kadın İstihdamı” *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 32(1), 2012b.

Kartal, M., Çoban, O., “Emek Piyasasında Kadın Çalışanlara Yönelik Cinsiyet Ayrımcılığı: Kahramanmaraş Tekstil Sektörü Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 39, 2018.

Kocacık, F., Bilican Gökkaya, V., “Türkiye’de Çalışan Kadınlar ve Sorunları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(1), 2005.

Mincer, J., “Investment in Human Capital and Personal Income Distribution”, *The Journal of Political Economy*, 66, 1958.

Schultz, T. W., “Investment in Man: An Economist View”, *The Social Service Review*, 33(2), 1959.

Smits, J., Gündüz-Hoşgör, A., “Effects of Family Background Characteristics on Educational Participation in Turkey”, *International Journal of Educational Development*, 26(5), 2006.

Şahinli, M. A., Şahbaz, N., “Tarımda Kadın İstihdamı: Sosyal Güvenlik Kurumuna Kayıtlılık Durumu”, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2013 (2).

Şenol, D., Mazman, İ., “Tarihi Bir Bakışla Çalışma Hayatında Kadın”, *Aile ve Kadın Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 2013.

TUIK, Labour Force Statistics, 2022.

Uraz, A., Aran, M. A., Hüsamoğlu, M., Okkalı Şanalımış, D., Capar, S. “Recent Trends in female Labor Force Participation in Turkey”, *State Planning Organization of the Republic of Turkey And World Bank Welfare and Social Policy Analytical Work Program Working Paper (2)*, 2010.

1933 Üniversite Reformu ile İstanbul Üniversitesine Gelen Alman İktisatçıların İktisadi ve Sosyal Hayatımıza Katkıları

Gökalp Çiftcioglu* - İnan Kalaycıoğulları**

Giriş

1933 Üniversite Reformu öncesi ve sonrasında Albert Malche ve Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip Bey, darülfünunun toplum ve hayatla bağının koptuğunu ve kendi içine kapandığını çeşitli kereler ısrarla vurgulamışlardır. Malche, Türkiye gibi yeni baştan kurulan bir ülkede üniversite ile hayat arasında çok sıkı bir bağ kurulması gerektiğini tavsiye etmiştir, Atatürk tarafından bu konu üzerinde ısrarla durulmuştur ve sonuç olarak üniversitenin toplum ve hayatla bağını kurmak için, güncel konulardan seçilen halka açık “Üniversite Konferansları” ve yaz tatilinde her ilde bir “Üniversite Haftası” uygulamaları başlatılmıştır. Alman bilim adamları, halkın aydınlanmasına yönelik olarak yapılan bu bilimsel ve kültürel faaliyetler içinde de aktif bir şekilde görev almışlardır. Üniversite Konferansları’nda yapılan konuşmaların yaklaşık yüzde yetmiş beşi Alman profesörlere aittir.

1935-1936 ders yılından itibaren yapılmaya başlanan Üniversite Konferansları’nda felsefe, matematik, astronomi, fizik, kimya, biyoloji, botanik, zooloji, jeoloji, istatistik, filoloji, edebiyat, tarih, coğrafya, pedagoji, hukuk, ekonomi, politika, sigorta, ticaret, folklor ve tıp üzerine onlarca konferans verilmiştir. Salı günleri yapılan bu konferanslara ilginin büyük olduğunu Fritz Neumark şu sözlerle dile getirmiştir:¹ “İstanbul’daki aydın çevrelerce çok tutulan dizi konferanslar, Türkiye için tamamen bir yenilik demektir ve yalnızca yetişkinlerin öğrenime devamlarına yaramakla kalmayıp

* Doktorant, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE, gokalpciftcioglu@gmail.com

** Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara/TÜRKİYE, ikalayci@ankara.edu.tr

1 Fritz Neumark, *Boğaziçi’ne Sığınanlar*, Çev: Talip Doğan Karlıbel, İstanbul 2008, s. 232-233.

ayrıca üniversite çalışmalarını ve profesörlerini tanıtmak için etkili bir yöntem demektir.”

Prof. Dr. Sadi İrmak ise konferansların aynı zamanda yeni hocalar için adeta bir sınav işlevi gördüğünü belirttikten sonra “Memlekete yepyeni kültür sorunları getirilirdi. Bu konferanslardan Spitzer’in Orta Çağ’ın kapanması, Reichenbach’ın pozitivism üzerindeki konuşmaları unutulmayacak izler bırakmıştır.”² diyerek bu konferansların etkisini ve önemini vurgulamıştır.

İstanbul’da düzenlenen ve yoğun bir ilgiyle takip edilen Üniversite Konferansları’nı Anadolu’nun çeşitli illerinde de yapmak amacıyla 1940 yılından itibaren “Üniversite Haftası” adı altında, farklı bilim dallarından bir grup öğretim üyesi bir kente giderek kendi alanlarında biri halk için biri de bilimsel olmak üzere ikişer konferans vermeye başlamıştır. Ayrıca tıp alanından öğretim üyeleri de kentteki hastanede ameliyat yaparak veya konsültasyonlara katılarak bu etkinlikte görev almışlardır. 1940-1958 yılları arasında Erzurum, Diyarbakır, Elâzığ, Samsun, Van, Konya, Çanakkale, Antalya, Trabzon, Rize, Hatay ve Edirne illerinde yapılan Üniversite Haftası çerçevesinde düzenlenen ve Alman bilim insanlarının da katıldığı bu etkinliklerde özellikle arkeoloji, tarih, coğrafya ve iktisat alanlarında etkinliğin yapıldığı kent ve çevresini ilgilendiren konu ve sorunların ele alınarak işlenmesine özen gösterilmiştir.

Alman bilim insanları üzerine çeşitli çalışmalar yapılmış olsa da iktisat tarihimiz açısından önemli olan devletçilik, serbest piyasa, 1929 Buhranı, kalkınma, planlama gibi kavramlar düşünüldüğünde Alman bilim insanlarının Üniversite Konferansları’ndaki iktisadi görüşlerine ilişkin ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır.

1935-1940 yılları arasında eğitim-öğretim yıllarının açılışından sonra hemen hemen her hafta serbest konferanslar şeklinde düzenlenen bu etkinliklerde fizik, kimya, biyoloji, evrim, jeoloji, tıp gibi fen bilimlerinin yanı sıra iktisat, sosyoloji, hukuk, psikoloji gibi beşerî bilimlerde ve dil-edebiyat, felsefe ve kültür-sanat alanlarında toplam 140 konferans verilmiştir. Bu konferanslardan 16 tanesi iktisadi konularda olmak üzere sekizi Alman iktisatçılar tarafından verilmiştir. Yine bu Alman iktisatçılar kamu yönetimi, işletme, maliye, vergilendirme ve siyaset bilimi alanlarında da konferanslar vermişlerdir.

2 Sadi İrmak, “Üniversitenin Kurulması ile İlk Yılları”, *50. Yıl Armağanı*, C 2, Erzurum 1973, s. 110.

Üniversite Konferansları'nda iktisadi konularda sunum yapan altı iktisatçı vardır. Bu isimlerden sadece Fritz Neumark 1940-1954 yılları arası çeşitli illerde düzenlenen Üniversite Haftaları'nın altıncısı olan Konya Üniversite Haftası'nda (28 Eylül- 4 Ekim 1945), o dönemde üzerinde çalıştığı ve 1950 yılında hükûmetçe uygulamaya konulan "Vergi Reformu" hakkında konferans vermiştir.³ Çalışmaya esas olan konferanslarda bu iktisatçıların dile getirdikleri düşüncelerinin dönemin iktisadi yaşantımıza katkıları incelenecektir.

1. Fritz Neumark

Fritz Neumark sadece iktisatçı olarak değil, Üniversite Reformu'ndan sonra Türkiye'ye gelen bilim insanları içinde de önemli bir yere sahiptir. Çünkü Türkiye'de kaldığı süre boyunca akademik çalışmaların yanı sıra hükûmetlere danışmanlık da yapmıştır. Türkiye'nin 1950 Vergi Reformu'nun da mimarlarındanındır.⁴ Türkçe öğrenmenin zor olduğunu düşünmesine rağmen Neumark, kısa sürede başarılı olmuş ve derslerini Türkçe verecek düzeye ulaşmıştır.⁵

Neumark Jena, Münih, Hamburg ve Berlin'de önce Germanistik, sonra siyaset bilimi ve hukuk okumuştur. 1921'de *Enflasyonun Kavramı ve Özü (Doğası)* çalışmasıyla da doktorasını almıştır. 1923-1925 arası Alman Maliye Bakanlığında, 1925-27 arası ise Wilhelm Gerloff'un asistanı olarak Frankfurt Üniversitesinde çalışmıştır. Burada *Reich Bütçesi: Kamu Bütçesi Öğretisine Bir Katkı* çalışmasıyla doçent olmuştur. Neumark, öncelikle bütçe planlaması, gelir vergisi, bir yandan ekonomik faaliyet ve büyümenin karşılıklı etkisi sorunu ve ardından kamu maliyesi sorunları ve vergi ilkeleri ile ilgilenmiştir. 1950 Vergi Reformu ile ilgili çalıştığı yıllarda *Theorie u. Praxis d. modernen Einkommensbesteuerung (Modern Gelir Vergisinin Teori ve Pratiği)* adlı eserini yayınlamıştır. Çalışma alanının daha geniş yelpazesi *Wirtschafts- und Finanzprobleme des Interventionsstaates*(Müdahaleci Devletin Ekonomik ve Mali Sorunları)(1961) antolojisinde yer almıştır.⁶

3 Fritz Neumark, "Vergi Reformu", *Altıncı Üniversite Haftası Konya 23 Eylül 1945-4 Ekim 1945*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 290, İstanbul, 1946, s. 32-51.

4 Arnold Reisman, *Nazizmden Kaçanlar ve Atatürk'ün Vizyonu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.143.

5 Faruk Şen, *Ay Yıldız Altında Sürgün Türk-Alman İlişkilerinde Tarihsel bir Kesit (1933-1945)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2018, s. 212.

6 Norbert Andel, "Neumark, Fritz" in: *Neue Deutsche Biographie* 19 (1999), S 164 f. <https://www.deutschebiographie.de/pnd118587390.html#ndbcontent>, S.E.T 07.11.2022.

Fritz Neumark, 1935-1945 yılları arasında İstanbul Üniversitesinde düzenlenen etkinliklerde iktisat alanında en çok konferans veren bilim insanıdır. Vermiş olduğu beş konferans kronolojik olarak şöyledir: “Cihan Ekonomisinin Geçmişi ve Geleceği”⁷, “Vergi Yüğü ve İktisadi Hayat”⁸, “Maliye Siyasetinin Milli Hususiyetleri”⁹, “İktisadiyatın ve İktisat Siyasetinin Yeni İnkişaf Temayülleri”¹⁰, “Ahlak ve İktisat”.¹¹

Neumark’ın verdiği ilk konferans, iki büyük savaş arası dönem olması nedeniyle dünya ekonomisinin geçmişi ve geleceğine dair değerlendirmeler içermektedir. Neumark, dünya ekonomisi ve uluslararası ticaret arasında bir ayırım yaparak konuşmasına başlar. Dünya ekonomisinin XIX. yüzyıldan beri süre gelen uluslararası mal değişimlerinin yanı sıra uluslararası hizmet, sermaye ve iş gücü akımlarını da içerdiğini belirtir. Bununla beraber dünya ekonomisinin, millî ekonomilerin içsel ve fonksiyonel olmalarını zaruri kılacak derecede genişlemiş ve güçlenmiş olduğunu da ekler.¹² Dünya ekonomisinin XIX. yüzyıldan büyük savaşa (Birinci Dünya Savaşı) kadar olan süredeki gelişmesini liberal kapitalizm sistemi ile olan ilişkisinden bağımsız değerlendiremeyeceğini, ancak savaşın liberal kapitalizmin geleceğini tartışmaya açtığını vurgular.¹³

Bu konferansında Neumark’ın en önemli tespiti, Birinci Dünya Savaşı’ndan önceki dünya ekonomisinin liberalizm üzerine kurulu olduğunu ancak bunun artık mümkün olmadığını ileri sürmesidir. Dünya ekonomisinin eskiden siyasi ve ekonomik hayatın sessiz ve sürekli bir evrimi fikrine dayandığını ancak dönem itibariyle harp, enflasyon ve ekonomik buhran (1929 Ekonomik Buhranı) devrinde bunun artık kabul edilemeyeceğini de varsayar.¹⁴

7 Neumark, “Cihan Ekonomisinin Geçmişi ve Geleceği”, *Üniversite Konferansları 1935-1936*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 47, Ülkü Basımevi, İstanbul 1937, s. 278-289.

8 Neumark, “Vergi Yüğü ve İktisadi Hayat”, *Üniversite Konferansları 1936-1937*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 50, Ülkü Basımevi, İstanbul 1937, s. 195-209.

9 Neumark, “Maliye Siyasetinin Milli Hususiyetleri”, *Üniversite Konferansları 1937-1938*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 93, Ülkü Basımevi, İstanbul 1939, s. 194-206.

10 Neumark, “İktisadiyatın ve İktisat siyasetinin Yeni İnkişaf Temayülleri”, *Üniversite Konferansları 1938-1939*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 96, Ülkü Basımevi, İstanbul 1939, s. 14-26.

11 Neumark, “Ahlak ve İktisat”, *Üniversite Konferansları 1939-1940*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 125, Ülkü Basımevi, İstanbul 1940, s. 257-267.

12 Neumark, agm., 1937a, s. 278-283.

13 Neumark, agm., 1937a, s. 279-280.

14 Neumark, agm., 1937a, s. 285-286.

Neumark, dünya ekonomisinin durumunu incelerken otarşinin (kendi kendine yetme) olanaklı olmadığı tespitini yaptıktan sonra, daha ucuz mal mübadelesinin, savaş koşulları da düşünülduğünde bağımlılığı azaltmak için vazgeçilebilir olduğunu belirtir.¹⁵ Dünya ekonomisi XIX. yüzyılda millî ekonomileri öyle bir etkisi altına almıştır ki hâlâ ekonomiler bu etkinin bağımlılığından kurtulamamıştır. Buradan hareketle milliyetçiliğin dünya ekonomisine karşı olan tutumda etkili olduğunu saptamaktadır.

Dünya ekonomisinin geleceği için ise genelsiyasette güvenliğinin geri dönmesiyle (savaş tehdidinin ortadan kalkmasıyla) ticaretin canlanabilmesinin mümkün olduğunu ileri sürer. Çünkü savaş tehdidinin, uluslararası ekonomiyi dost ve müttefik olan ülkeler arasında bir alana sıkıştırdığını belirtir. Ayrıca Neumark, bu konuda Frederick List'e atıf yaparak harp zamanı aşırı sanayileşen ve barış zamanında ise bu sanayileşmenin dinamosu fabrikaları harap olmaya terk eden liberal klasik öğretinin eleştirilmesini de doğru bulur.¹⁶

Sonuç olarak bu konferansında Neumark, millî ekonominin ve dünya ekonomisinin uluslararası siyasi ilişkilere bağlı olduğu tespitini yaparak savaş tehdidinin ortadan kalkmasıyla dünya ekonomisinin ve uluslararası ticaretin milletler için daha iyi bir refah seviyesi sağlayacağı sonucuna varır.¹⁷

Fritz Neumark "Vergi Yüğü ve İktisadi Hayat" başlıklı ikinci konferansında, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra devletlere ödenen vergilerin savaş öncesine göre arttığı, aynı zamanda kamu masraflarından daha fazla arttığı tespitini yapar. Bu durum savaş sonrası toparlanma için liberalizmden devletçiliğe zaruri geçişin de bir neticesidir. Verginin toplumdaki karşılığını tartışırken, karşılığında kamu hizmeti alınan kanuni bir zorunluluk olmasının yanında mükelleflere getirdiği yükten ziyade vergi gelirinin kullanımının esas önem teşkil ettiğini vurgular.¹⁸

Neumark, özel ve kamu ekonomisinin uzun dönemde uyumlu çalışmasının ekonomik açıdan zaruriyetine dikkat çekerken vergilerin bu uyumu sağlaması gerektiğini belirtir. Savaş zamanları gibi olağan üstü hallerde devletin farklı vergiler toplamasının normal olduğunu belirtirken, sağlam bir özel sektör için sağlam bir kamu sektörünün olması gerekliliği esasına dayanarak vergi meselesine yaklaşır.¹⁹

15 Neumark, agm., 1937a, s. 287.

16 Neumark, agm., 1937a, s. 278.

17 Neumark, agm., 1937a, s. 279.

18 Neumark, agm., 1937b, s. 195-196.

19 Neumark, agm., 1937b, s. 197-198.

“Maliye Siyasetlerinin Milli Hususiyetleri” başlıklı üçüncü konferansında Neumark, vergilendirmede Adam Smith ve David Ricardo’nun geleneksel teorik yaklaşımlarının uygulanmasının yanı sıra metot olarak ülkelere özgü tecrübelerle dayalı ampirik siyasetlerinde önemini vurgulamıştır.²⁰

Dördüncü konferansı olan “İktisadiyatın ve İktisat Siyasetinin Yeni İnkişaf Temayülleri”nde ise Neumark aslında politik ekonomiden bahsetmektedir. Tarihsel materyalizmi ilk olarak ortaya koyan Karl Marks’ın sosyal, kültürel, dinî ve siyasi bütün olguları ekonomik nedenlere bağladığını belirtir ancak ekonominin önemi ne kadar büyük olur ise olsun tek belirleyicinin bu olamayacağını dile getirerek bu düşünceye karşı çıkar.²¹ Adam Smith, David Ricardo ve Jean-Baptiste Say gibi klasik iktisatçıların dinin öngördüğü hükümlerle ekonominin ve kazancın tayin edilemeyeceğini ispata çalışmalarını anlatır. Genel olarak ekonominin bir önceki yüzyıldaki liberalizmden, liberalizmin aksayan taraflarından ve savaşla sonuçlanması neticesinden dolayı artık iktisadın devletçi ve plan iktisadiyatına doğru evrildiğini belirtir.²² Buradan da yüz yıl evvel korumacılık diye bilinen Frederick List’in yaklaşımının çağ itibarıyla kendini gerçekleştirdiğini ileri sürer. Devletçilik siyasetinin özel girişimcilik önünde bir engel teşkil etmediğini belirterek dünya devletlerinin ve Türkiye’nin uyguladığı politikalar ekseninde örneklendirir.²³

Neumark’ın Üniversite Konferansları süresince verdiği son konferans “Ahlak ve İktisat”tır. Burada Aristoteles’ten Max Webber’e, Orta Çağ skolastik düşüncesinin Katolik ahlakından Nietzsche’ye, İtalyan düşünürlerden Nazilere kadar ahlak anlayışlarından örnekler vererek iktisadın ahlakının iktisat teorileriyle değil, siyasi yapı ve iktisat felsefesi tarafından belirlenebileceğini belirtir. Adil ücret ve adil fiyat kavramlarını tartışırken iktisadın bu kavramları işleyiş itibarı ile değerlendirebileceğine işaret eder. Pirou’nun iktisat ne ahlakidir ne de gayri ahlakidir, iktisat laahlaki (amoral)’dir sözüne atıf yapmakla beraber yine Pirou’nun, “iktisatçının siyasi ve ahlaki fikirleri çalışma sahasından da büsbütün uzaklaştırılamayacağı” fikrini de destekler. Devlet ahlakı ve birey ahlakının karşılıklı ilişkisi üzerinden sorunu iktisadın ve iktisadi ahlakın birlikte ele alınarak çözülmesi gerektiğini vurgulayarak konuşmasını tamamlar.²⁴

20 Neumark, agm., 1939a, s. 195.

21 Neumark, agm., 1939b, s. 15.

22 Neumark, agm., 1939b, s. 17-22.

23 Neumark, agm., 1939b, s. 24-25.

24 Neumark, agm., 1940, s. 257-267.

2. Wilhelm Röpke

Wilhelm Röpke, Göttingen’de siyaset bilimi, hukuk ve ekonomi bilimi okumuştur. Ekonomi ve ordoliberal²⁵ temel inançlarının aksine, makalelerinde özel duruma cevaben ve pazar ekonomisinin kurtarılması için aktif bir konjonktür siyaseti ve “ateşleyici” olarak kredi finanslı bir devlet yatırım programını talep etmiştir. Bunu ise daha sonra *Krizler ve Döngüler*’de (1939) teorik olarak daha açık temellendirmiştir.²⁶ “Pazar ekonomisi, serbest ticaret ve hümanizm” kavramlarını eserlerinde işleyerek “üçüncü yolu”, ayrıca merkeziyetsiz, şeffaf yaşam alanlarını savunmuştur ve sosyal pazar iktisadının hazırlayıcılarını etkilemiştir. *Arz ve Talebin Ötesi* adlı eserinde reklam ve tüketime yönelik kültürel muhafazakarlığı eleştirmiştir.²⁷ Atatürk’ün çağrısıyla 1933’te “Millî İktisat” dersleri vermek üzere İstanbul Üniversitesi’ne gelmiştir. Dört yıl sonra Türkiye’den ayrılmış ve onun boşluğunu Joseph Dobretzberger doldurmuştur.

Wilhelm Röpke, Üniversite Konferansları sırasında “Cihan Ekonomisinin Bünyesi”²⁸ başlıklı bir konferans vermiştir. Röpke, dünya ekonomisinin sınırlarını, coğrafi yayılımını, fiyat-talep ilişkisini, uluslararası ticarete konu olan malları, gelişen teknolojinin nakliye maliyetleri açısından faydalarını anlatarak konferansına başlamıştır. Ardından mal ve hizmet akımının yanı sıra sermaye akımının da gerçekleşmeye başladığını ve bununla beraber ülkeler arası ilişkilerin daha önemli hale geldiğini belirtmiştir.²⁹

Röpke, dünya ekonomisinin geldiği durum itibarıyla Adam Smith’in mutlak üstünlükler teorisinin değil David Ricardo’nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin geçerliliğini vurgulayarak konuşmasına devam eder.³⁰ İthal mallarına ödenen fiyatın ihraç malları ile karşılanmasında temel meselenin ihracat fiyatlarının ithalat fiyatlarından fazla olması gerektiğini belirtir. Çünkü ancak böyle bir durumda bir ülke dış ticaretten kazançlı çıkabilir. Ancak ithalata bağımlı hale gelmemek için bir ülkenin ithal ettikleri ürünleri

25 Ordoliberalizm 1948 yılında Alman iktisatçı Walter Eucken ve hukukçu Franz Böhm’ün 1948 yılında çıkarmış oldukları sosyal piyasa ekonomisini savunan *Ordo* isimli dergiden adını alan bir iktisat akımıdır.

26 Neumark, çev. Şefik Alp Bahadır, *Boğaziçine Sığınanlar*, Kopernik Kitap, İstanbul 2017, s. 41-44.

27 Deutsche Biographie-Röpke, Wilhelm (deutsche-biographie.de), S.E.T. 07.11.2022.

28 Wilhelm Röpke, “Cihan Ekonomisinin Bünyesi”, *Üniversite Konferansları 1935-1936*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 47, Ülkü Basımevi, İstanbul 1937, s. 290-300.

29 Röpke, agm., s. 290-291.

30 Röpke, agm., s. 293.

de gelecekte üretme planı olmasının önemine de işaret eder. Bunun için de devlet müdahalesinin gerektiğini ve her devlet müdahalesinin liberallerin söylediğinin aksine ekonomi için olumsuz olacağı anlamına gelmeyeceğini ileri sürer.³¹

Üretim imkânları açısından daha az gelişmiş ülkelerin kendi üstün oldukları malları üretme konusunda da korumacı bir yaklaşım sergilemelerinin kaçınılmaz olduğunu belirten Röpke, bu ülkelerin cihan ekonomisine bu şekilde katılabileceklerini ifade eder.

Nüfus hareketlerinin fakir olan ülkelere, ücretlerin daha yüksek olduğu zengin ülkelere doğru olacağını var sayan Röpke, bu göçün zengin ve fakir ülkeler arasında ücretlerin dengeleneceği zamana kadar olacağını ileri sürer. Göçün önündeki engellerin kalkmadığı sürece, insanların daha az ücretle çalışmaya razı olacaklarını iddia eder.³²

Ülkeler arası ilişkinin iki ülke arasında sınırlı kalmasının bir bağımlılık yaratacağını düşünen Röpke, uluslararası ticaretin birden fazla ülke ile yapılmasının daha yararlı olacağını savunur. Röpke, dünya ekonomisinin gelişimi açısından en önemli eksikliğin, tek bir ülkedeki millî ekonomide olduğu gibi tek bir hukuk sistemi ve tek bir para birimi olmaması olduğunu söyleyerek konuşmasını bitirir.³³

3. Alexander Rüstow

Alexander Rüstow matematik, fizik, klasik filoloji, millî iktisat, felsefe ve psikoloji gibi alanlarda Göttingen, Münih ve Berlinde eğitimi almıştır. 1908-1910 arasında “Girit Yalanı Paradoksu” üzerinde “Yalancı: Teori, Tarih ve Çözüm” başlıklı çalışmasıyla doktorasını tamamlamıştır. 1919-24’te Reich Ekonomi Bakanlığında kartel sorunlarında raportör olarak çalışmıştır. 1933-49 arası İstanbul Üniversitesinde ekonomik coğrafya ve sosyal tarih kürsülerinde profesör olarak çalışmıştır.³⁴

Rüstow, Gustov von Schmoller’ın Alman Tarihçi Okulunu eleştirerek tarih sahnesine çıkan Freiburg Okulunun görüşlerine yakındır. Bu okulun kurucuları Alman iktisatçı Walter Eucken (1891-1950) ve hukukçu Franz

31 Röpke, agm., s. 294-295.

32 Röpke, agm., s. 297.

33 Röpke, agm., s. 299-300.

34 Joachim, Starbatty, “Rüstow, Alexander” in: *Neue Deutsche Biographie*, 22 2005, s. 228-229, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118750291.html#ndbcontent>, S.E.T. 07.11.2022.

Böhm'dür (1895-1977). Bu okul XIX. yüzyılın liberalizmini eleştirerek esas olarak monopolleşmeye karşı devlet müdahalesini savunur.³⁵

Rüstow'un *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*'nda yayımlanmış çok sayıda makalesinin yanı sıra birçok eseri bulunmaktadır. İlk göze çarpan kitapları, *Harbin Sosyolojik Mahiyeti* (1939), ders kitabı olarak hazırlanmış iki ciltlik *İktisadi Coğrafya* (1939, 1944) ve başyapıtı olarak adlandırılan Türkçeye çevrilmemiş olan (Hâl-i Hâzırın Yerini Tayin) (*Ortsbestimmung der Gegenwart*-1950, 1952, 1957) olarak sıralanabilir. Son kitap üzerine iktisat tarihçilerimizden Sabri Ülgener'in değerlendirmeleri mevcuttur. Ülgener, bu kitabın özellikle birinci cildinin Rüstow'un Türkiye'deki çalışmaları ile şekillendiğini ve tarih felsefesi açısından İbn Haldun'a benzer bir yaklaşıma sahip olduğunu belirtmiştir.³⁶

Rüstow Üniversite Konferansları'nda "Cihan Ekonomisinin Zihni Temelleri"³⁷ ve "Harbin Mahiyeti ve İstikbali"³⁸ başlıklı konferansları vermiştir. "Cihan Ekonomisinin Zihni Temelleri"nde dünya ekonomisi ile otarşiyi (metinde otarki diye çevrilmiştir) karşılaştırmıştır. Dünya ekonomisinin Büyük Buhran'a kadar dünya nüfusunu iki katına çıkardığını ve bu nüfusu besleyebilecek kabiliyette olduğunu söylerken otarşiye karşı konumlanmıştır.³⁹ Dünya ekonomisine otarşi tarafından karşı çıkılan ithalattan kaçınma eğiliminin zararlı olduğu fikrine dünyada en fazla ihracat yapanların aynı zamanda en fazla ithalat yapan ülkeler olduğunu örnekleyerek karşı çıkmıştır.⁴⁰

Rüstow, kendi kendine yetme fikrinin (otarşi) milliyetçilikle eş tutulmasını eleştirmiştir. Milliyetçiliğin diğer milletlere karşı bir tutum olarak algılandığını belirtirken, ismini vermediği bir Alman filozofa atıf yaparak milliyetçiliğin her şeyden önce diğer milletlere karşı sevgi besleyerek olabileceğinin derin bir gerçekliği içerdiğini ve bunun milliyetçiliğin en sağlıklı tanımı olduğunu ileri sürmüştür. Dikkat çekici bir nokta da dünya ekonomisinin inşasında

35 Mehmet Dinçaslan, "Türkiye'de Ordoliberalist Bir İktisatçı-Filozof: Alexander Rüstow (1885-1963)", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Eylül 2015, S 46, s. 206.

36 Dinçarsan, agm., s. 211.

37 Alexander Rüstow, "Cihan Ekonomisinin Zihni Temelleri", *Üniversite Konferansları 1935-1936*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 47, Ülkü Basımevi, İstanbul 1937, s. 362-371.

38 Rüstow, "Harbin Mahiyeti ve İstikbali", *Üniversite Konferansları 1938-1939*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 96, Ülkü Basımevi, İstanbul 1939, s. 166-176.

39 Rüstow, agm., 1937, s. 363.

40 Rüstow, agm., 1937, s. 365.

Hristiyanlığın sevgi anlayışı temelli olduğunu belirtmiş olmasıdır. Dünya ekonomisinin ancak fertler eliyle kamu mesuliyeti kapsamında bir beşerî gelecek inşa edeceği fikriyle konuşmasını tamamlamıştır.⁴¹

4. Gerhard Kessler

Gerhard Kessler, Berlin ve Leipzig Üniversiteleri'nde 1901-1907 yıllarında ilk olarak coğrafya ve tarih ardından iktisadi ve içtimaî bilimler okumuştur. Bu üniversitelerde dönemin dünyaca ünlü hocalarından dersler almıştır. Bu isimleri kendisi, iktisatçılar Adolf Wagner ve Karl Bücher, tarihçiler Hans Delbrück, Albert Hanik, Edward Meyer ve Karl Lamprecht, coğrafyacılar Friedrich Ratzel ve Joseph Partsch, filozoflar Wilhelm Wundt ve Adolf Lassern olarak sıralamaktadır.⁴²

Kessler, 1911'de Braunschweig'da ekonomi ve sosyal bilimler doçenti olmuştur. 1912'de sosyal politika ve millî iktisat profesörü olarak Jena'ya çağrılmıştır. Çalışmaları, güçlü sosyal politika angajmanı ile "Millî İktisat Tarihi Ekolü"ne aidiyeti tarafından şekillendirilmiştir. Nazi iktidarında, siyasi faaliyetlerinden dolayı görevden alınan ilk profesörlerdendir. Yargılanmaksızın tutuklanmış ve Cumhurbaşkanı Paul von Hindenburg'un şahsi müdahalesiyle serbest bırakılmıştır.⁴³

1933 yılında Türkiye'ye gelen Kessler İstanbul Üniversitesi'nde Sosyal Politika Kürsüsü'nde görev almıştır. Aynı zamanda sosyoloji, iktisadi bilimler, yerel yönetimler ve siyaset bilimi dersleri de vermiştir. 1935'te İktisadi Bilimler ve Sosyoloji Enstitüsü'nün kurulmasında yer almıştır.

Kessler İşletmeler, Ekonomi ve Ticaret ile Ticaret Bakanlıkları görevlerinde bulunan Prof. Dr. Muhlis Ete, İş ve İşçi Bulma Kurumu Müdürlüğü yapan Dr. Ekmel Zaidil, Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Prof. Dr. Orhan Tuna gibi isimlerin yetişmesinde rol oynamış, bu isimlerle kuzeyde Hopa, Orta Anadolu'da Ürgüp ve Kayseri, güneyde Mersin ve Adana'ya kadar Türkiye'nin yarısından fazlasında inceleme gezilerine katılmış ve buralarda çeşitli konferanslar da vermiştir.⁴⁴

41 Rüstow, agm., 1937, s. 366-369.

42 Gerhard Kessler, "Kendi Hayat Yolum", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 15, 1964, s. 3, (bu makale 1950'de *İş Mecmuası*'nın 113. sayılı Gerhard Kessler nüshasında yayımlanmıştır).

43 Gerhard Lüpkes, "Kessler, Gerhard" in: *Neue Deutsche Biographie*, 11 (1977), S. 549f, son erişim tarihi 07.11.2022.

44 Kessler, agm., 1964, s. 7.

İstanbul Üniversitesi'ndeki faaliyetlerinin dışında da sosyal sigorta, sendika, gibi sosyal politik reformlara ilişkin açıklayıcı yazı ve sunuşlarla Türk iktisadi hayatına katkıda bulunmuştur. Üniversite Konferansları kapsamında "Beynelmilel Nüfus Meseleleri"⁴⁵, "İktisat Fakültesi Açış Dersi"⁴⁶, "Tarih Felsefesi Meseleleri"⁴⁷, "Halk Karakteri"⁴⁸, "Devletlerin Bugünkü Tipleri"⁴⁹ olmak üzere beş konferans vermiştir. Bunlar arasında yalnızca 4 Şubat 1937 tarihinde iktisat fakültesinin açılışında verdiği açış dersi iktisat ile ilgili olduğu için bu konferans aşağıda incelenmiştir.

Kessler esasında bugün üniversitelerimizde Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümlerinde incelenen sosyal politika alanında bir konferans sunmuştur. François Quesnay, Adam Smith, Frederick List ile çağdaş iktisatçılardan Irving Fisher, John Keynes ve Gustav Cassel'in isimlerini anarak ekonomi siyaseti açısından teorik bir değişme olduğunu vurgulayıp eksik olanın sosyal politika alanında olduğunu belirtmiştir.⁵⁰

Açış dersinde liberallerin sosyal hayatın tek belirleyicisi olarak liberalizmi kabul etmelerini benimsemez ve çalışma saati, sendika ve kooperatif hakkı, kadın ve çocukların çalışma koşulları, ücretlerin artış miktarı gibi konularda sosyal politikaya ihtiyaç duyulduğunu ileri sürer.⁵¹ Yeni açılan iktisat fakültesinde ekonomi siyaseti ve sosyal politika alanlarının her ikisinin de işlenerek bu alanlarda çalışmaların layıkıyla yerine getirilebileceği düşüncesi ile de konuşmasını bitirir.

5. Joseph Dobretzberger

Dobretzberger Avusturyalı olup önemli iktisatçılardan Schumpeter'in de öğrencisi olmuştur. 1936'da Schushing Hükûmeti'nde Sosyal İşler Bakanlığı

45 Kessler, "Beynelmilel Nüfus Meselesi", *Üniversite Konferansları 1935-1936*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 47, Ülkü Basımevi, İstanbul 1937, s. 301-310.

46 Kessler, "İktisat Fakültesi Açış Dersi", *Üniversite Konferansları 1936-1937*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 50, Ülkü Basımevi, İstanbul 1937, s. 339-343.

47 Kessler, "Tarih Felsefesi Meseleleri", *Üniversite Konferansları 1937-1938*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 93, Ülkü Basımevi, İstanbul 1939, s. 281-287.

48 Kessler, "Halk Karakteri", *Üniversite Konferansları 1938-1939*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 96, Ülkü Basımevi, İstanbul 1939, s. 281-287.

49 Kessler, "Devletlerin Bugünkü Tipleri", *Üniversite Konferansları 1938-1939*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 96, Ülkü Basımevi, İstanbul 1939, s. 157-165.

50 Kessler, agm., 1937b, s. 339.

51 Kessler, agm., 1937b, s. 339-340.

görevini yürütmüş, ardından Graz Üniversitesine dönerek rektörlüğü üstlenmiştir. Naziler'in Avusturya'yı ilhakına tepki göstermiş ve Graz Üniversitesi rektörlüğünden ayrılmıştır. Schushing Hükûmeti'ne yönelik Nazi operasyonu yapılacağına ve hükûmet üyelerinin tutuklanacağına dair haberler çıktığında İsviçre'ye kaçmıştır. Türkiye'den Neumark'ın kendisini şahsen de tanınması vasıtasıyla tarafına iletilen davete icabet ederek -1937'de Türkiye'den ayrılan Wilhelm Röpke'nin yerine- İstanbul Üniversitesinde göreve başlamıştır.⁵² Dobretzberger'in Türkiye'ye davet edilmesi Rüstow, Neumark, Kessler ve Alexander Isaac'in ortak fikridir. Türkiye'ye gelen Alman bilim insanları içinde komünist diye nitelendirilebilecek, siyasi yanı da ağır basan bir iktisatçıdır. Türkiye'den ayrıldığında Avusturya'da komünist siyasetin önde gelenlerinden biri olmuş, Doğu Almanya safında yer almıştır.⁵³

Dobretzberger Üniversite Konferansları'nda "Endüstrileşmedeki İnkişaf Temayülleri"⁵⁴ ve "Devletçilik"⁵⁵ başlıklı iki konferans vermiştir.

"Endüstrileşmenin İnkişaf Temayülleri"nde "endüstrileşme" kavramını üç döneme ayırmıştır. Bunlardan ilkinde kent nüfuslarının hızla artması ile gıda maddelerinin talebinin ve dolayısıyla fiyatlarının artmasının, kırsal kesimde ziraatçıların gelirlerinin arttığını, ikinci dönemde kentlerdeki sendikalaşma ile işçi ücretlerinin arttığını, üçüncü dönemde ise makineleşmeye bağlı olarak işgücünden tasarrufa gidilmesi ve işsizliğin doğması sonucu ile ekonomide durgunluğun oluştuğunu belirtmiştir. İşte tam da bu noktada endüstrinin üçüncü aşamasında devletçiliğin doğal olarak devreye girmesi gerektiğini söylemiştir.⁵⁶

Dobretzberger, Devletçilik Konferansı'nda bilgi teorisine göreli doğrular ekseninde yaklaşmaktadır. Gelir kaynakları üzerinde de mülkiyet, serbest rekabet ve serbest kazanç gayretlerinin artık yeni bir ekonomik yapıya doğru gittiğini vurgulayarak liberalizmin üç aksayan yanı üzerinden artık uygulanamayacağını konferansında belirtmiştir.⁵⁷

52 Neumark, *age.*, s. 51.

53 Ahmet Güner Sayar, "Dobretzberger Dosyası", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 36, İstanbul 2007, s. 1-14

54 Joseph Dobretzberger, "Endüstrileşmedeki İnkişaf Temayülleri", *Üniversite Konferansları 1938-1939*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 125, Ülkü Basımevi, İstanbul 1939, s. 106-116.

55 Dobretzberger, "Devletçilik", *Üniversite Konferansları 1939-193/40*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 125, Ülkü Basımevi, İstanbul 1940, s. 157-165.

56 Dobretzberger, *agm.*, s. 105-110.

57 Dobretzberger, *agm.*, 1940, s. 143-144.

1. Endüstrinin gelişmiş olduğu ülkelerde artık insanlar iş bulamamaktadır. Hükûmetler işsizlere iş bulma çabası içerisinde.
2. Büyük endüstri bankaları ve sigorta şirketleri ekonomide karar verici bir yer tutmaktadır ve artık siyaseti de etkilemektedir. İktisadi yoldan elde edemedikleri kazancı siyasi yoldan elde etme çabasına girişmişlerdir.
3. Serbest rekabetin fiyatları düşürdüğü iddiası da artık geçerli değildir. Çünkü reklam ve ürün çeşitlendirme çabası yüzünden üretim masraflarının artması fiyatlara yansımakta ya da firmalar bu masraflardan dolayı kazanç elde edememektedir.

Dobretzberger liberal ekonomiye alternatif olarak gelecekte uygulanabilecek dört ekonomik sistemden de bahsetmiştir: Planlı ekonomi, cemiyetler sistemi (lonca sistemi benzeri bir sistem), müdahaleci sistem ve devletçilik.

Devletçilik konusunda toplumun iktisadi açıdan zayıf kısımlarının korunmasının söz konusu olabileceği gibi hükûmetlerin devletin ekonomiyi elinde tutmasının da suiistimale açık olduğu uyarısını yapan Dobretzberger, siyasi partilerin halka iktisadi gelişmeyi kendi hediye gibi sunmalarıyla bu durumun kolaylıkla ortaya çıkabileceğini söylemiştir. Ancak kontrollü ekonominin sınıflar arası farkları ortadan kaldırmaya yönelik bir zihniyetle ele alınmasının, ekonomik olarak zayıfların liberal sistemde kuvvetli olanlar tarafından istismar edilmesinin önüne geçilebileceğini vurgulayarak konuşmasını tamamlamıştır.⁵⁸

6. Alfred Isaac

Alfred Isaac, Almanya'nın dünyaca ünlü muhasebe profesörlerinden Eugen Schmalenbach (1873-1955) ve Fritz Schmidt'in (1882-1950) öğrencisidir. Schmidt organik bilanço kuramı (1921) ile Schmalenbach ise hesap planı ve dinamik bilanço teorisi (1919) ile tanınmışlardır.⁵⁹ Isaac, Fritz Schmidt'in asistanı olarak Frankfurt'ta bulunmuştur. İşletme ekonomisini Türkiye'de ilk müfredatı koyan kişidir.⁶⁰

Isaac, 1937-1951 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde *İşletme İktisadi* (3 cilt), *Hukukçular İçin İşletme İktisadına Giriş*, *Muhasebe Nazariyesi*, *Muhasebe*

58 Dobretzberger, agm., 1940, s. 147-148.

59 Burcu Adiloğlu, Göksel Yücel, "Çağdaş İşletme Biliminin Öncülüğünden Bilinmeyene: Ord. Prof. Dr. Alfred Isaac", *Muhasebe Enstitüsü Dergisi*, S. 60, Ocak 2019, s. 50.

60 Neumark, age., s. 47.

Tatbikatı, Ticari Hesap ve Mali Cebir, İşletmelerde Revizyon ve Kontrol, Sigorta İşletmeciliği gibi 12 kitap yayımlamıştır.⁶¹

Üniversitede aynı zamanda Sosyal Siyaset Kürsüsü asistanı da olan Orhan Tuna, Isaac'ın asistanlığını da yapmıştır. Daha sonra işletme fakültesini kuran Prof. Dr. Feridun Özgür, Nevzat Güneş, İsmet Alkan, Prof. Dr. Ahmet Ali Özeken, Prof. Dr. Kemal Tosun gibi isimleri yetiştirmiştir.⁶²

Isaac'ın derslerini fakülte dışından, Yüksek Ticaret Mektebi ve Mülkiye mezunları, hesap uzmanları ve banka müfettişleri de takip etmiştir. Isaac Türkçeyi de öğrenmiş, bir kısım derslerini Türkçe vermiştir.⁶³

“İşletme İktisadiyatının Terbiyevi Ehemmiyeti”⁶⁴ başlığıyla verdiği konferansta her insanın üretici veya tüketicisi olarak ekonomik yaşamda yer bulduğunu belirtmiş ve işletmelerin ekonomik kanunlara bağlı olarak mal ve hizmetlerin piyasada dolaşımına ilişkin fikirler sunmuştur. Genel olarak işletme alanının üniversitelerde iktisadın özel bir alanı olarak öğretilmesi konusu üzerinde bir tartışma yürüterek gerçeğin ortaya çıkarılması ve ahlaki eğilimin işletme ekonomisinde temel belirleyici olduğunu ileri sürmüştür.

İşletme iktisadının her şeyden önce kâr prensibine dayandığını belirtirken Isaac, kârı fayda ile eş anlamda kullanmıştır. Bireylerin ister üretici ister tüketicisi olsun iktisadi faaliyetlerden bir fayda sağladığını ve bireylerin bu fayda değiş tokuşunun da işletmeler aracılığıyla gerçekleştiğini söylemiştir.⁶⁵ İşletme iktisadında bir diğer önemli husus olarak ise her edimin gelecekteki eşdeğer bir edime karşılık gelebilecek şekilde ifa edilmesidir. Bunu sağlıklı bir işletme piyasasının bir koşulu olarak göstermiştir.⁶⁶ Üçüncü bir zaruri koşulu da edim veya faaliyet olmadan kâr elde edilemeyeceği olarak sunmuştur. Bunu millî iktisat bakımından ele almış ve çalışma ahlakı ile de ilişkilendirmiştir.⁶⁷

Isaac, işletme iktisadı hakkında bu temel özellikleri sıraladıktan sonra sağlıklı bir işletmenin sürdürülebilir olması için aşağıdaki özelliklere sahip olması gerektiğini savunmuştur:

61 Adiloğlu ve Yücel, agm., s. 52.

62 Adiloğlu ve Yücel, agm., s. 52-53.

63 Adiloğlu ve Yücel, agm., s. 53.

64 Alfred Isaac, “İşletme İktisadiyatının Terbiyevi Ehemmiyeti”, *Üniversite Konferansları 1937-1938*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No 93, Ülkü Basımevi, İstanbul 1939, s. 241-250.

65 Isaac, agm., s. 244.

66 Isaac, agm., s. 244.

67 Isaac, agm., s. 244.

1. Objektif ihtiyaçların meydana gelişi. Tüccarın şahsında subjektif ihtiyaçların doğumu. Tüccar müstehlik [üretici] olmak niyetindedir.
2. Tüccar ihtiyaçlarını tatmin maksadıyla istihlal ettiği [elde ettiği] malları ihtiyacı olan mallarla mübadele edebilmek için evveleminde [ilk iş olarak] edimler meydana getirecektir. Bu gayenin temini için nakde olan ihtiyacını şu faaliyete takaddüm eden [önce gelen] iktisadi devridaimden arttırdığı paralarla karşılayacaktır.
3. Bunun için diğer işletmelerden mal alacak, yani iktisadî faaliyetin bu safhasında tüccar müşteri olarak gözükecektir.
4. Bundan sonra satın aldığı malları sürüme hazır bir halde bulunduracaktır. Bu safhayı biz işletme edimi tesmiye ederiz [adlandırırız].
5. Fakat bu edimler ancak sürüldükten sonra müessir olur, yani faide temin eder.
6. Tüccar sürdüğü mallara mukabil müşterilerinden mukabil bedellerini tahsil eder.
7. Yeni tedarik edilecek mallar için paranın bir kısmı alıkonulacaktır.
8. Temin ettiği kârdan kendi subjektif ihtiyaçlarını karşılayacaktır.⁶⁸

Isaac, iktisadın önemli sorunlarından biri olarak da emeğin, yani iş gücünün kullanımının ahlaki boyutu olduğunu söyler. Roma'nın zirai işletmelerindeki köle gücünün kullanılmasını "Columella"ya atıfla örneklendirir ve bir önceki yüzyıla kadar fabrikalarda işçilerin çalışma koşullarının bu kölelik düzeninden pek de farklı olmadığını belirtir. İşçilerin çalışma koşullarını ilk defa Gustav Schmoller'in *Tesebbüsün Tekamülü* adlı eserinde ele alındığını vurgulayarak "içtimai muavenet" (sosyal yardım) fikrinin de iktisadın önemli bir unsuru olduğunu dile getirir. Müdahaleci ya da liberal iktisadın benimsenmesinin bu sorunu iktisat dışı bir hale getirmeyeceğini ve her zaman iktisadın konusu olacağını savunur. İlginçtir ki Isaac bu konferansında, iş gücünde kullanılan hayvanlara da tıpkı insanlar gibi cefa çektirildiğini söylemekte ve bu ikisinin aynı zihniyetin ürünü olduğunu ilan etmektedir. Bu ikisine karşı da aynı şekilde mücadele edilmesi gerektiğini belirterek işletme iktisadının bu ahlaki tavrı çözebilecek bir bilim sahası olduğunu düşünmektedir.⁶⁹

68 Isaac, agm. s. 245.

69 Isaac, agm., s. 248.

Son olarak işletme iktisadı ile ilgili şu tespiti yaparak konuşmasını tamamlamıştır:

Müşahedelerimizin neticesini kısaca hulâsa edersek iki mühim noktaya varmış oluruz:

1. İşletme iktisadı ilmi en basit iktisadi hadiselerin izah ve tetkikini bir tedris vasıtası şekline sokabilecektir.

2. İşletme iktisadından edinilen malûmatın bir insanın dolayısıyla bütün halkın harekâtı üzerine manevi tesirleri gayrikabili inkârdır [inkâr edilemez].

Muhakkak olan bir şey varsa o da:

İşletme iktisadının ilim sahasındaki hakkı hayatını iki büyük kültür ve terbiye problemine faydeli iştiraki ile ispat ettiğiidir.

Hakikatın tezahürü- ahlâki temayüllerin teşviki...

Bu gayelerin tahakkukunda diğer ilim şubelerinden geri kalmayacaktır.⁷⁰

Sonuç

Yabancı ve yerli bilim insanlarının, Üniversite Reformu sonrasında düzenlenen ve üniversite ile toplum arasında bir bağ kurmayı amaçlayan etkinliklerde, Türkiye’de bilimsel zihniyetin yerleştirilmesine yönelik çabaları açıkça görülmektedir. Mevcut bilimsel çalışmaların topluma ulaştırılması ve dönemin ulusal ve uluslararası siyasi durumlarına göre konferansların yapılmış olması yoğun bir bilimsel faaliyetin olduğunu göstermektedir. İktisat alanında verilen konferanslarda, Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası dünyada iktisadi alandaki gelişmeler üzerinde durulmuştur. Liberalizm ve liberalizme karşı olan fikirler analiz edilmiştir.

Bu konferanslardaki iktisadi eğilimler arasında Alman iktisatçılarda bir fikir birliği görülmemektedir. Neumark ve Dobretzberger, Frederick List’in liberalizme karşı korumacı görüşüne yaklaşmakla beraber, Dobretzberger daha da ileri giderek verdiği iki konferansta devletçiliği savunmuştur. Ancak 1929 Buhranı sonrası John Keynes’in neo-klasik iktisat anlayışını ileri sürmesiyle dünyada kapitalist ülkelerde baş gösteren ekonomiye devlet müdahalesi anlamında kullanılan “müdahalecilik” Dobretzberger’de Keynesyen anlamından daha farklıdır. Çünkü Dobretzberger komünisttir. Yine Kessler’in sosyal siyaset olarak bahsettiği kavramın yıllar sonra kurulan

70 Isaac, agm., s. 250.

“Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri” disiplininde önemli bir alan (sosyal politika) olması gayet dikkat çekicidir. Röpke ve Rüstow gibi iki önemli Alman Neo-liberal’inin de bu dönemde Türkiye’de bulunması ayrıca önemlidir. Bu iki ismin savundukları sosyal piyasa ekonomisi İkinci Dünya Savaşı sonrası Alman ekonomisinin temel yönelimi olmuştur.

Türkiye’nin 1923-1929 yılları arası ve 1929-1939 yılları arası uyguladığı ekonomi politikaları ile Üniversite Konferansları öncesi *Kadro* dergisinin önerdiği ekonomi politikaları incelenerek ve Üniversite Konferansları’ndaki Alman iktisatçıların görüşleri ile kıyaslama yapılarak Cumhuriyet dönemi iktisat anlayışı, felsefesi ve politikaları anlamlı bir şekilde ortaya çıkarılabilir. Üniversite Konferansları iki savaş arasında olduğu için Alman iktisatçıları, ekonomiyi değerlendirirken bir önceki yüzyılın tartışmasız galibi liberalizmin aksayan yanlarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu sürecin savaşla sonuçlanmasının XIX. yüzyıl liberalizminin de geçerliliğini yitirdiği fikrinde uzlaşıya yakındırlar.

Kaynaklar

Adiloğlu, Burcu, Yücel, Göksel, “Çağdaş İşletme Biliminin Öncülüğünden Bilinmeyene: Ord. Prof. Dr. Alfred Isaac”, *Muhasebe Enstitüsü Dergisi*, Ocak 2019, S. 60.

Andel, Norbert, “Neumark, Fritz” in: *Neue Deutsche Biographie*, 19 (1999). <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118587390.html#ndbcontent>, son erişim tarihi 07.11.2022.

Diñaslan, Mehmet, “Türkiye’de Ordoliberalist Bir İktisatçı - Filozof: Alexander Rüstow (1885-1963)” *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Eylül 2015, S. 46.

Dobretzberger, Joseph, “Endüstrileşmedeki İnkişaf Temayülleri” *Üniversite Konferansları 1939-1940*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 96, İstanbul 1939.

Dobretzberger, Joseph, “Devletçilik” *Üniversite Konferansları 1939-1940*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 125, İstanbul 1940.

Irmak, Sadi, “Üniversitenin Kurulması ile İlk Yılları”, *50. Yıl Armağanı*, C 2, Erzurum 1973.

Isaac, Alfred, “İşletme İktisadiyatının Terbiyevi Ehemmiyeti” *Üniversite Konferansları 1937-1938*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 93, İstanbul 1939.

Kessler, Gerhard, “Kendi Hayat Yolum”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 15, 1964.

Kessler, Gerhard, “İktisat Fakültesi Açış Dersi” *Üniversitesi Konferansları 1936-1937*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 50, İstanbul 1937.

Lüpkes, Gerhard, “Kessler, Gerhard” in: *Neue Deutsche Biographie*, 11 (1977). <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116145331.html#ndbcontent>, son erişim tarihi 07.11.2022.

Neumark, Fritz, “Ahlak ve İktisat”, *Üniversite Konferansları 1939-1940*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 125, İstanbul 1940.

Neumark, Fritz, *Boğaziçine Sığınanlar*, çev. Şefik Alp Bahadır, Kopernik Kitap, İstanbul 2017.

Neumark, Fritz, “Cihan Ekonomisinin Geçmişi ve Geleceği”, *Üniversite Konferansları 1935-1936*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 47, İstanbul 1937.

Neumark, Fritz, “İktisadiyatın ve İktisat Siyasetinin Yeni İnkişaf Temayülleri” *Üniversite Konferansları 1938-1939*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 96, İstanbul 1939.

Neumark, Fritz, “Maliye Siyasetinin Milli Hususiyetleri”, *Üniversite Konferansları 1937-1938*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 93, İstanbul 1939.

Neumark, Fritz, “Vergi Reformu”, *Altıncı Üniversite Haftası Konya 23 Eylül 1945- 4 Ekim 1945*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 290, İstanbul 1946.

Neumark, Fritz, “Vergi Yükü ve İktisadi Hayat”, *Üniversite Konferansları 1936-1937*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 50, İstanbul 1937.

Peukert, Helge, “Röpke, Wilhelm” in: *Neue Deutsche Biographie* 21 (2003). <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118601989.html#ndbcontent>, son erişim tarihi 07.11.2022.

Reisman, Arnold, *Nazizmden Kaçanlar ve Atatürk'ün Vizyonu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Röpke, Wilhelm, “Cihan Ekonomisinin Bünyesi”, *Üniversite Konferansları 1935-1936*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 47, İstanbul 1937.

Rüstow, Alexander, “Cihan Ekonomisin Zihni Temelleri” *Üniversite Konferansları 1935-1936*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 47, İstanbul 1937.

Sayar, Ahmet Güner, “Dobretzberger Dosyası”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 36, İstanbul 2007.

Starbatty, Joachim, “Rüstow, Alexander” in: *Neue Deutsche Biographie*, 22 (2005). <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118750291.html#ndbcontent>, son erişim tarihi 07.11.2022.

Şen, Faruk, *Ay Yıldız Altında Sürgün Türk-Alman İlişkilerinde Tarihsel bir Kesit (1933-1945)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2018.

Ülgener, Sabri, “Alexander Rüstow: Bir Fikir ve Akisyon İnsanının Arkasından”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1963, C 23, S 3-4.

Türk-Sovyet Ekonomik İlişkilerinde 1937 Kliring Ticaret Anlaşması'nın Yeri

Erdal Bilgiç*

Giriş

Bu çalışmanın amacı Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında 1937 yılında imzalanan Kliring Ticaret Anlaşması'na giden yolu Türkiye'nin 1930'lu yıllarda uyguladığı dış ticaret politikaları bağlamında ele almaktır. 1929 yılında Türkiye Lozan Anlaşması'nda belirlenen gümrük oranlarının son bulmasıyla dış ticaret politikalarını daha özgürce belirleyebileceği bir döneme girdi. Dünya Ekonomik Buhranı'nın bu döneme denk gelmesiyle dış ticaret politikalarında cari açık vermemeyi hedefleyen Türkiye'nin kullandığı yöntemlerden ilki ithalata kontenjan uygulamasını getirmek oldu. 1930'ların başlarında ne kadar ihracat yapılıyorsa o kadar ithalat yapılmasını sağlayan *netto-balans* dış ticaret yöntemi anlaşması ilk defa Sovyetler Birliği ile imzalandı. Diğer ülkelerle imzalanan ticaret anlaşmalarına örnek olan *netto-balans* anlaşması 1931 yılından sonra birkaç defa daha ek protokollerle uzatılarak 1937'a kadar uygulamada kaldı. Kliring Ticaret Anlaşması görüşmelerinde Sovyetler Birliği ile 1936 yılında başlanan ticaret anlaşması görüşmelerinde Kliring yöntemine başlarda Sovyet ticaret uzmanları itiraz ettiler ve *netto-balans* sisteminin devam etmesini istediler. Ancak Türkiye kambiyo sisteminin yönetilmesine olanak verdiğini ve ödemeler sisteminde avantaj sağladığını düşündüğü Kliring Ticaret Anlaşması'nı Sovyetler'e kabul ettirdi. Kliring ticaret anlaşmasının imzalanmasıyla Sovyetler Birliği içerisinde yayınlanan ekonomi makalelerinde anlaşmadan son derece olumlu bahsedildi. Makalelerinde Sovyet ticaret uzmanları Kliring yöntemi ile daha kesin ve kuralları daha iyi hale getirilmiş bir ticaret yöntemi benimsenmiş olduğunu anlattılar. Kliring Anlaşması'yla Sovyet sanayi ürünlerinin Türkiye'ye olan ihracatı artacaktı. Ayrıca ihraç edilen ürünlerin birçoğuna döviz ödenmeyecek karşılığında Türk menşeli mallar ithal edilecekti. İkinci

* Dr., İktisat Tarihi, İstanbul/TÜRKİYE, erdalbilgic@yahoo.com

Dünya Savaşı yıllarında Sovyetler ve Türkiye arasında büyük ticaret işlemleri olmasa da Kliring ticaret yöntemi devam etti. Savaştan sonra iki ülke arasındaki ticaret ilişkilerinin savaş öncesi gibi devam etmesini engelleyen önemli etkenlerden biri Türkiye'nin Kliring sistemi üzerinde ısrarcı olmasıydı. Sovyetler ise yeni bir ticaret sisteminin belirlenmesini istiyordu. Savaş sonrası yeni ticaret koşullarını soğuk savaş belirleyecekti.

Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye Ekonomisi

Lozan Anlaşması'nın hemen ardından dışa açık koşullarda uygulanan ekonomik politikalar Türkiye'de 1920'ler boyunca istenilen iktisadi büyüme ve genişlemeyi sağlayamadı. Ülkenin ihtiyaç duyduğu bazı temel ürünlerde cari açık işlemlerini artırıcı dış bağımlılığı devam etti. Yatırım ve tüketim ürünlerinin ülke içindeki üretimi istenilen ölçülerde arttırılmadı.¹ 1929 Dünya Ekonomik Buhranı birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'nin de dış ticaret politikalarında değişikliğe gitmesine neden oldu. Türkiye'nin aynı zamanda ekonomik kalkınma yolunda çare aradığı döneme denk gelen dünya iktisadi krizi Hükûmetin dış ticaret politikaları ile sanayileşme politikalarının bir arada yürütülmesi imkanını sağladı. Türk Hükûmeti dünyanın yaşadığı buhrandan ülkeyi minimum hasarla kurtarmak için kambiyo kontrolü, ikili ticaret anlaşmaları ve ithalat üzerinde miktar kısıtlamaları gibi çeşitli çarelere başvuracaktı.² Ekonomik buhranın başlangıcından önce Türkiye öncelikle bir kambiyo krizi yaşadı. Liranın değer kaybetmesi kısa süreli paniğe yol açsa da 1930'ların hemen başında Hükûmet Türk lirasının değerini korumak için bazı adımlar attı. Liranın değerinin korunması aynı zamanda dış ticaretteki cari açığı kapatmak için ithal ikamesine dayalı sanayileşmenin de tetiklenmesine yol açacaktı.³ Dünya ekonomik buhranı yeni iktisadi politikalarda iki kavramı öne çıkardı. İlk olarak ülkenin ithal ikamesi yaklaşımı değişti. İkinci olarak ise yerli malının tüketimi özendirilemeye çalışıldı. Dokuma kumaş, şeker, çimento, tekstil ürünleri en çok korunan ve ülke içindeki üretimi teşvik edilen ürünler olacaktı.⁴

Dünya krizinin başlangıç yıllarında dünya tarım ürünleri fiyatları önemli ölçüde düşünce Türkiye'nin tütün, kuru üzüm, fındık ve pamuk gibi önemli

1 Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 244.

2 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 197.

3 Tezel, *age.*, s. 199.

4 Çavdar, *age.*, s. 245.

ihraç ürünlerinin fiyatları da 1929-1933 arasında neredeyse %50 kadar geriledi. Piyasalara ihraç ürün veren tarım kesiminin gelirleri bu yüzden büyük miktarlarda düşüş yaşadı. Tarım üreticileri kayıp yaşarken koruma tedbirlerinden dolayı imalat sanayi önemli ölçülerde toparlanma yaşadı. Hükümet Keynes politikaları uygulamıyordu ancak denk bütçe ve sıkı para politikaları ile bir yandan krizin etkilerini ülke içinde azaltmaya çalışırken diğer yandan ithal ikameci politikaların öncüsü bir iktisadi politika ile sanayileşmeye çabalıyordu.⁵

Türk Hükümeti Lozan Anlaşması'nın dış ticaretine koyduğu bazı yaptırımlar ortadan kalkınca ilk olarak gümrük duvarlarını yükseltici bir hamle yaptı. 16 Mayıs 1929'da 1447 sayılı kanun ile Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu kabul edildi.⁶ Arkasından 1499 sayılı Gümrük Tarifesi Kanunu 1 Haziran 1929 tarihli resmî gazetede yayımlandı.⁷ 25 Şubat 1930 tarihinde 1567 tarihli kanun ile Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında kanun kabul edildi.⁸ 11 Haziran 1930 tarihinde 1715 sayılı kanun ile TCMB kuruldu.⁹ Banknot ihracının 30 senelik tekeli bankaya verildi. Devlet tarafından o ana kadar ihraç edilmiş 158.748.563 liralık evrakı uhdesine aldı. Devlet bunun karşılığında yüzde bir faizli 158.748.563 liralık hazine tahvili verecekti. 1909 sayılı Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti teşkiline dair kanun 30 Aralık 1931 tarihinde Resmî Gazetede yayımlandı.¹⁰ 29 Mayıs 1932 tarihinde 1993 numaralı kanun ile İktisat Vekâletinin altında

5 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 186-191.

6 "Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu (30 Mayıs 1929)", Kanun No. 1447, *Resmî Gazete*: 30 Mayıs 1929, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1203.pdf>, Son Erişim Tarihi: 17.10.2022.

7 "Gümrük Tarifesi Kanunu (1 Temmuz 1929)", *Resmî Gazete* Sayı: 1230, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1230.pdf>, Son Erişim Tarihi: 17.10.2022

8 Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun (20 Şubat 1930), Kanun No. 1433, *Resmî Gazete*: 25 Şubat 1930, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1433.pdf>, Son Erişim Tarihi: 17.10.2022.

9 "Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu (11 Haziran 1930)", Kanun No. 1715, *Resmî Gazete*: 30. Haziran 1930, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1533.pdf>, Son Erişim Tarihi: 17.10.2022.

10 "Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti Teşkiline Dair Kanun (29 Aralık 1931)", Kanun No. 1909, *Resmî Gazete*: 30 Aralık 1930, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1989.pdf>, Son Erişim Tarihi: 17.10.2022.

bir Takas Komisyonu kuruldu.¹¹ Görevi devlete ait kurumlar tarafından ithal edilecek eşyanın satın alınmasına ait talep ve teklifleri toplamaktı. Özel girişimcilere ait ithalata bu kurum karışmayacaktı. Heyetin içinde devlete ait olan fabrikalardan Milli Müdafaa Vekâletine kadar birçok ithalat yapan kuruluştan görevliler bulunacaktı. Türkiye'nin gümrük vergisi tahsilatı Lozan Anlaşmasının gümrükler üzerindeki yaptırımları sonlanınca 1929 yılında 41 milyon liradan 1930 yılında 56 milyon liraya çıktı. Ekonomik krizin etkisi ile 1933 yılında uygulanmaya başlanan yeni dış ticaret politikalarından dolayı 33 milyon liraya düştü. Buradaki amaç zaten gümrüklerden elde edilen kazancı arttırmak değil, ülkenin üretici güçlerinin korunması ve ithal ikameci sanayinin devlet eliyle geliştirilmesiydi.¹² 1930-1939 arasında Türkiye'nin izlediği iktisadi politikalarını belirleyen iki unsurdan biri korumacılık diğer ise devletçilikti. Kriz döneminde Türkiye dış ticaret politikaları ile ekonomisi dış etkenlerden korumaya çalışarak milli bir sanayileşme hamlesi dendi. Devlet ara ve ham maddeleri üreterek ülke içinde yeni bir burjuvazi yaratma çabalarını ön plana çıkardı. Dış ticaret ve kambiyo ile ilgili düzenlemeler 1929-1931 arasında, devletçiliğe geçiş ise 1932 yılında oldu. 1938 hariç her yıl ticaret fazlası verilecek bir döneme geçildi.¹³

Türkiye ithalattaki miktar kısıtlamalarını uygulamaya 1931'in kasım ayında ilan ettiği kota listeleri ile başladı. Tarım makineleri, ilaçlar, sanayi makine ve teçhizatları kotalar dışında bırakıldı. Hükümet kotalardaki fiziki kısıtlamaları bazen üç aydan üç aya bazen altı aylık dilimler zarfında ülkenin üretiminde meydana gelen değişmelere göre şekillendirecekti.¹⁴ İthalat hacminin 1930'ların ortasına doğru oldukça düşmesi Türkiye'nin uygulamaya çalıştığı sanayileşme politikaları ile ters düşmeye başlayınca Hükümet ithalat hacmini ihtiyaç duyduğu ürünler yönünde büyötmek için takas ve Kliring Anlaşmaları yapmaya başladı. Öncesinde 1931 ve 1932'de ihracatçılara ihraç tutarlarının yarısı kadar ithalat lisansları dağıtıldı. Türkiye 1932'den itibaren kendi ekonomik koşullarını gözeterek ithalatının önemli bir bölümüne kota rejimi uygulamaya başladı. Kotalar, takas sistemi ve ithalat lisanslarının dağıtılması ile birlikte ipekliler, yünü ve pamuk dokuma

11 "Takas Komisyonu Teşkilî Hakkında Kanun (31 Mayıs 1932)", Kanun No.1993, *Resmî Gazete*: 29 Mayıs 1932, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2112.pdf>, Son Erişim Tarihi: 17 Ekim 2022.

12 Tezel, *age.*, s. 201.

13 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 59-68.

14 Tezel, *age.*, s. 205.

kumaşlar gibi ülkenin ithalatını azaltacak ürünler üzerinde baskı kurulması buradan doğan rantların tüccarların eline geçmesine neden oldu.¹⁵ 1933 yılı ile birlikte Türkiye dış ticaretinde yeni adımlar atarak ticaretinde önem arz eden ülkeler başta olmak üzere bazı ikili ticaret anlaşmaları imzalamaya başladı. Bu anlaşmaların asıl amacı Türk ürünlerine gümrük avantajları sağlamak ve ithalatta Türkiye'nin sanayileşmesi için elzem olan ürünlerin öncelikli olarak sağlanmasıydı.¹⁶

Türkiye ve Sovyetler Birliği Arasındaki Dış Ticaretin Evreleri

Türkiye'nin dünya ekonomik krizine kendi iktisadi gelişimlerine de yön vermesi elzemken uyguladığı dış ticaret ve ekonomi politikalarını kısa bir özet geçtikten sonra uygulanan politikalardan Sovyetler Birliği ile olan dış ticaret münasebetlerinin münezzeh olmadığını söylemek doğru olacaktır. Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki dış ticaret 1920'lerin ikinci yarısında kadar otonom kanunlar ve karşılıklı verilen notalarla devam etti. 1923-1924 hesap yılından itibaren Sovyet ticaret uzmanları tarafından dış ticaretin gelişmesi için adımlar atılırken Türk tüccarlara ithalatta bazı imtiyazlar tanınarak Sovyetler Birliği'ne lisanssız ürün satma imkânı verildi. Lisanssız ithalat hakkı Türk-Sovyet dış ticaretinin artmasına büyük katkılar sağladı. İki ülke arasında artan dış ticaret yeni bir safhaya geçilmesini zorunlu kıldı. Ticaret anlaşması için uygun şartlar oluşunda Türk ve Sovyet bürokratları 1926 yılında Ankara'da görüşmelere başladı ve 11 Mart 1927günü bir anlaşma sağlandı.¹⁷

1927 Anlaşması Türk-Sovyet dış ticaretinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Türkiye Sovyetler Birliği'nin İstanbul'da bir Ticaret Temsilciliği açmasını kabul etti. Sovyetler ise Türk tüccarlara bazı indirim oranlarını uygulamaya devam etti ve belli bir döviz üzerinden Türk mallarını ithal edeceğini ticaret anlaşması ile taahhüt etti. Böylelikle kısa süre içinde Türkiye ve Sovyetler arasında dış ticaret hacmi beş katına kadar arttı.¹⁸ NEP döneminin sonuna yaklaştıkça Sovyetler Birliği Türkiye ile arasında uyguladığı lisanssız ithalat rejiminden vazgeçmek istiyordu. Yakın dönemde Sovyetler'de başlayacak olan Birinci Sanayileşme Planına göre Sovyet ticaret

15 Tezel, *age.*, s. 205-207.

16 Tezel, *age.*, s. 200.

17 İsrail A. Genin, "Noviy Torgoviy Dogovor Mejdu SSSR i Turtsiey. Vneşniyaya Torgovliya", *Noviy Vostok*, God İzdaniya 8, Yanvar 1938, No. 1, s. 24-30.

18 Genin, *age.*, s. 24-30.

kurumlarının asıl amacı Türkiye’den ithal edilen tüketim ürünlerinin oranını azaltırken ham madde ithalatını sanayisinde kullanmak üzere arttırmaktı. Bu bakımdan 1927 Ticaret Anlaşması Sovyetler’in Türkiye’den temin etmesi gereken ham maddelerin ithal edilmesini garanti altına alıyordu. Bu yüzden Sovyet tarafı ticaret anlaşması görüşmeleri devam ederken Türk tarafının ısrarla kabul ettirmeye çalıştığı genel listeyi onaylamadı. Daha sonraki görüşmelerde kendi ısrarlarından bazılarını kabul ettiren Sovyetler’in 1927 Ticaret Anlaşması’ndan en büyük kazancı Ticaret Temsilciğinin İstanbul’da açılması oldu. Görüşmelerin bir bölümünde ilk defa iki taraf arasında netto-balans ticaret yöntemi uygulaması gündeme geldiyse de anlaşmada bu öneri yer almadı. 7.5 milyon dolarlık 45 Türk menşeli ürünü içeren bir genel listeyi sonunda kabul eden Sovyet tarafı iki ülke arasındaki ticarete dönüm noktası olan anlaşmayı nihayet imzaladı. Sovyetler aynı yıl içerisinde yeni sanayi kalkınma planlarına uygun olarak Afganistan ve İran ile de ticaret anlaşmaları imzaladı. Bu bağlamda Sovyet ticaret uzmanlarının nihai hedefinin sadece Türkiye ile değil Sovyetler nazarında Doğu Ülkeleri olarak anılan iki devletle olan dış ticaretindeki ürün yelpazesini değiştirmek istediği söylenebilir. Sovyetler imzalanan anlaşmalarla artık kendi üretimi olan sanayi mallarına bu ülkelerde pazar bulmak istiyordu. Bu ülkelerden alınan ham maddelerle üretilecek olan sanayi ürünlerinin pazarlanması böylelikle kolaylaşacaktı.¹⁹

Türkiye ve Sovyetler arasındaki dış ticaretin üçüncü etabına 16 Mart 1931’de imzalanan ticaret anlaşması ile geçildi. Ticaret anlaşmasının en önemli maddelerinden birisi Sovyet ihracat ürünlerine Türkiye tarafından herhangi bir sınırlama konulmamasıydı. 1927 Ticaret Anlaşması’nda olduğu gibi her iki ülke vatandaşlarının imtiyazları korundu. Ancak 1931 yılının kasım ayından sonra dünya buhranından etkilenen ülkeler arasında Türkiye’de dahil oldu. Dış ticaret politikalarında yeni bir dönemin başlangıcı olan dünya ekonomik krizinin etkilerini azaltmak için Türkiye kontenjan sistemi uygulamaya başladı. Bu yüzden 1931 Türk-Sovyet Ticaret Anlaşması yeniden gözden geçirildi ve Nisan 1932’de ek protokoller konularak bazı maddeleri değiştirildi. İlerleyen yıllarda bu anlaşmanın süresi dolduğunda iki kere uzatılacaktı. 1931 yılında Türkiye’nin dünya buhranının etkisini azaltmak için yürürlüğe koyduğu kontenjan sistemi ile aynı yıl içinde Sovyetler ile

19 Erdal Bilgiç, “Atatürk Döneminde İmzalanan Türk-Sovyet Ticaret Anlaşmaları”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-imzalanan-turk-sov-yet-ticaret-anlasmalari/>, Son Erişim Tarihi: 17.20.2022.

imzalanan ticaret anlaşmasının maddeleri arasında bazı uyumsuzluklar oldu. İki ülke bu uyumsuzlukları ek protokoller kabul ederek gidermeye çalıştı. Ayrıca takas uygulaması 1933 ağustosunda bazı ithalat malları üzerinde baskı kurduğu anlaşılınca kaldırıldı. Sovyet ürünlerine önceki dönemde uygulanan yüksek kontenjan imkanları böylelikle son buldu. Eylül 1933'te yeni bir protokol imzalanarak Nisan 1934'e kadar 500.000 lirası Doğu Anadolu'ya olmak üzere iki milyon liralık Sovyet ithal ürünü netto-balans koşulları göz önüne alınmak kaydıyla kabul edildi.²⁰

1932 yılında ek protokollerle yenilenen anlaşma Türkiye ve Sovyetler arasında ilk defa uygulanacak ve sonradan Türkiye'nin diğer ülkelerle imzalayacağı ticaret anlaşmalarına örnek olacak önemli bir madde içeriyordu. Netto-balans olarak anılan sistemde Türkiye, Sovyetler Birliği'nden ne kadar ürün ithal ediyorsa, Sovyetler de Türkiye'den aynı miktar karşılığında ürün ithal etmek zorundaydı. Böylelikle bazı ülkelerin kriz döneminde Türkiye dış ticareti içinde payları azalırken Sovyetler Birliği'nin payı azalmadı, hatta 1936 yılında iki ülke arasındaki dış ticaret hadleri 38 milyon rubleye kadar çıktı.²¹

1920'lerden 1930'lara geçildiğinde Türk-Sovyet dış ticaretinin içeriğini oluşturan ürünlerin çeşitleri farklılık gösterdi. Özellikle 1930'ların ikinci yarısından itibaren Sovyet ihracatının önemli bir bölümünü sanayi malları, makine ve teçhizat oluşturdu. 1920'lerde dış ticarete konu olan Türkiye ihraç mallarının Sovyetler'e satılan büyük bir kısmını canlı hayvanlar ve tüketim malları oluştururken bu durum 1930'larda ham madde ihracatı yönünde büyük bir oranda değişti. 1931 yılında imzalanan ve ek protokollerle uzatılan ticaret anlaşmasının sonuna 1 Ocak 1937'de gelindi. Sürenin bitmesi ile taraflar görüşme masasına oturdular. Pazarlıkların büyük bir bölümünü 1931 ticaret anlaşmasının yine protokollerle uzatılması oluşturdu. Geride bırakılan üç etaplık dönemde imzalanan ticaret anlaşmalarından ders çıkararak Türk ve Sovyet tarafları 1937 Anlaşması ile her iki tarafın maksimum derecede faydalanması için gayret gösterdi. Yeni ticaret anlaşması ile 1931 Anlaşmasına nazaran kesin kuralları olan ve daha iyi belirlenmiş maddeleri bulunan ticari ve politik yönü daha çok önem arz eden bir anlaşma imzalanmış oldu. Sovyet ticaret uzmanları ticaret anlaşmasının imzalanmasını daha çok Sovyetler'de uygulanan birinci ve ikinci sanayi planlarına uyumlu olup

20 Bilgiç, *age.*, Son Erişim Tarihi: 17.20.2022.

21 Genin, *age.*, s. 24-30.

olmadığı yönünden değerlendirdi. Sovyet dış ticaret uzmanlarına göre 1937 Kliring Ticaret Anlaşması Sovyet tarafı için kesin bir zaferdi. Ekonomik ilişkiler böylelikle daha çok büyüyecek ve güçlenecekti. Sovyetler Birliği teknik kalitesi daha yüksek olan sanayi mallarını böylelikle ihraç listesine koyabilecekti. Ayrıca dış ticaretteki ödemelerin döviz ile değil daha çok ihraç ürünleri ile yapılmasından dolayı Sovyet ticaret uzmanlarına göre Türkiye başta yün olmak üzere özellikle Doğu Anadolu'dan Sovyetler'e olan ihracatını arttıracak ve böylelikle aslında Sovyetler bir nevi Türkiye'de bölgeler arasında farklılık gösteren dış ticaretin gelişmesinde rol oynayabilecekti.²²

Türkiye-Sovyetler Birliği Kliring Anlaşmasına Giden Yol

1929-1932 arasında Türkiye dünya krizinden olumsuz yönde etkilenince ödemeler dengesini sağlamak adına 1931 yılında kontenjanlı ticaret yöntemini benimsedi. İlk olarak kontenjanlar ithal ürünlerin miktar ve değerlerine göre ülkeler arasında bölüştürüldü. Ancak bu yöntem ödemeler dengesini sağlamakta yardımcı olmadı. 1933 yılının başında dış ticarete Türkiye başka bir yöntemi izlemeye başladı. Kontenjanlar Türkiye'den ne kadar ihracat yapılıyorsa ithalatın da o ülkeden aynı miktarda olacak şekilde belirlenmeye çalışıldı. Bu yöntemle Türkiye'den ihraç edilen malların taleplerinin arttırılması hedeflendi. 1934 yılının sonuna kadar Türkiye, İngiltere hariç bütün büyük ithalatçılarıyla bu yöntem dahilinde ticaret anlaşması imzalamayı başardı. Anlaşmaların temeli Kliring sistemi üzerine kuruldu. Böylelikle 1935 yılı Mart ayına kadar daha önceden belli dönemlerde 12 milyon liraya kadar çıkan kontenjanlar 1 milyon liraya kadar düştü. 22 Kasım 1936 Cumhuriyet gazetesinin haberine göre ise Türkiye, dış ticaretinin %90'ı artık Kliring Anlaşmaları çerçevesinde yönetmekteydi.

Türk lirası değer kaybedince ve henüz merkez bankası kurma imkânı elde edemeyen Hükûmet bir bankalar konsorsiyumu oluşturdu. 1930 yılında kurulan konsorsiyuma Sovyet Dış Ticaret Bankası 50.000 franklık bir katkı sundu. 1929 yılında düzenlenen Bakü ve Nijniy Novgorod fuarları için Türkiye'den gelecek tüccarların Türkiye menşeli ürünlerine ek gümrük indirimleri yapılacağı bildirildi. 1 Ocak 1931'de Sovyet Hükûmeti Türkiye'nin de aralarında bulunduğu birçok doğu ülkesinin mallarına uygulanan gümrük oranlarının düşürüleceğini %3-5 oranında bir aralıkta sabitleneceğini duyurdu. Kriz öncesinde yıllık ortalama 11.6 milyon liralık toplam dış ticaret 1929-1933 arasında 14.6 milyon liraya yükseldi. 1930'lu

22 Genin, *age.*, s. 24-30.

yıllarda Sovyet ürünleri Türkiye'deki fuarlarda boy gösterdi. 1931 yılında Ankara'da düzenlenen tarım fuarında ürünleri ile yer aldı. İzmir Fuarı'nda bu yıllarda yer alan Sovyetler 1935 yılında fuarın en iyi pavyonu seçildi. 21 Ocak 1934'de sekiz milyon dolarlık kredi anlaşması Ankara'da imzalandı. 1934-1938 arasında gerçekleştirilen sanayi planının üçte birlik sermaye ihtiyacı böylelikle karşılanmış oldu.²³

Uzun görüşmelerin ardından yeni ticaret anlaşması 16 Mart 1931'de Moskova'da imzalandı. Türk Hükûmeti 16 Kasım 1931'de ithalata ciddi sınırlamalar getirdi. Tevfik Rüştü bu durumu elçilik müsteşarı G. A. Astahov'a 15 Kasım 1931'de şöyle açıkladı; Son zamanlarda Almanya, Fransa ve İngiltere tarafından Türk malları üzerinde ciddi bir dış ticaret baskısı olduğundan dolayı ithalat kısıtlamalarına gittiklerini söyledi. 22 Aralık 1931'de Sovyet Elçiliğinden verilen notada durumun gayet iyi anlaşıldığı belirtilirken ticaret anlaşmasının şartlarının gözden geçirilmesi önerildi. Ocak 1932'de başlayan görüşmeler neticesinde Nisan 1932'de ek bir protokol imzalandı. Bu anlaşma ile ilk defa Türkiye dış ticaretinde bir ülkeye netto-balans usulünü kabul ettirmiş oldu.²⁴

1932 yılının Nisan ayında Sovyetler Birliği ile yaklaşık bir sene önce imzalanan ticaret anlaşmasına yeni protokoller eklendi. Netto-balans üzerinden kurgulanan ticaret anlaşmasındaki ürünlerin hesaplanması Sovyet malları için Türkiye limanlarındaki sif, Türkiye malları için ise Türkiye limanlarındaki fob fiyatları üzerinden yapıldı. Türkiye 1930'ların başında dış ticaretinde takas sistemini uygulamaya başladı. Bu sıralarda Sovyet Ticaret Temsilciliği zaten bu ürünlerden ithal ettiğinden takas uygulamasındaki kontenjanlardan büyük oranda kendi ürünlerini ihraç etmek için istifade ediyordu. Türkiye takas sistemini dış ticaret sisteminden kaldırdınca dış ticaretteki yüksek oranlı kontenjan imkanlarından yararlanma olanağı da ortadan kalktı. Eylül 1933 tarihinde Ticari Temsilcilik ve Türkiye Ekonomi Bakanlığı arasında yeni bir anlaşma imzalandı. Anlaşmaya göre Sovyetler 17 Nisan 1934 tarihine kadar 2 milyon TL'ye kadar, 500 bin lira kadarı Doğu Anadolu'ya olmak üzere, Sovyet malını netto-balans üzerinden yün, zeytin, tiftik ve canlı hayvan karşılığında Türkiye'ye ihraç etme olanağı sağladı. Dış ticaretinde cari açıklarının olmasının önüne geçmeye çalışan Türkiye ayrıca

23 V. N. Koptevsky, *Rossiya-Turtsiya Etapı Torgovo-Ekonomiçeskovo Sotrudniçestva*, IV RAN, Moskva 2003, s. 79-88.

24 M. A. Gasratyan, P. P. Moiseyev, *SSSR i Turtsiya 1917-1979*, Nauka, Moskva 1981, s. 108.

yeni yüksek gümrük oranlarını 1 Haziran 1933 tarihinde ilan etti.²⁵

Sovyet Dış Ticaret Bakanlığı İstanbul'daki Ticaret Temsilciliğinin Türkiye ile yapılan ithalat ve ihracat işlemlerinde netto-balans işlemlerinin sıkı bir şekilde takip edilerek 1936 ticari yılına girilmesini istiyordu. Ancak temsilcilik yeni ticari yıla Sovyetler'in pasif vererek gireceğini bildirdi. Ticaret Temsilciliği pasif verilerek yeni bir ticari yıla girilmesinin Sovyet tarafının işine yarayacağını çünkü kısa süre sonra Türkiye tarafının Sovyetleri yeni bir ticaret anlaşması imzalamak üzere çağıracağını bilmekteydi. Türkiye'den yapılan ithalatın Sovyet ihracatından fazla olmasının anlaşma görüşmeleri öncesinde Sovyet tarafına avantaj sağlayacağı düşünülmekteydi. Bunun yanında yılın ilk aylarında Sovyetler'in Türkiye ithal etmek istediği ürünlerin sezonu değildi. Kış mevsiminde Sovyetler'in sipariş vereceği Türk ihracat mallarının fiyatlarının yüksek olduğu bir dönemdi.²⁶

Ticaret Temsilciliğinin tahminleri doğru çıkmış ve Türkiye Ekonomi Bakanlığı müsteşarı Temsilcilik Müdürü Vorobyev'i aramış ve ticaret anlaşması görüşmeleri için Sovyet tarafının ne zaman hazır olabileceğini sormuştu. Vorobyev telefonda yaptığı görüşme neticesinden Türk Ekonomi Bakanlığının netto-balans anlaşmasının aynen devam etmesini istediği anlamını çıkardı. Sovyetler'in 1935 yılından 1936 ticaret yılına devrolunan Türkiye'ye olan cari açığının ticaret anlaşması görüşmelerinde Türk tarafını ikna için bir koz olacağı düşünülüyordu.²⁷ 1935 yılı içinde Sovyetler'in Türkiye ile dış ticaretinde pasif duruma düşmesinin ana sebebi sekiz milyon dolarlık krediden Türkiye'nin temin ettiği tekstil fabrikası makinelerinin, otomobil ve diğer krediye dahil olan teçhizatın cari açık hesaplamalarına dahil olmamasıydı. Sovyetler'in Türkiye ile olan ve uzun süre boyunca çözüme kavuşamayan siparişi verilen ihracat ürünlerinin vaktinde teslim edilmemesi başka bir cari açık oluşturan sorundu. Türkiye'nin Sovyetler'den ithal etmek istediği bin tonluk şeker, mineralli maddeler (cam gibi), dökme demir ve su boruları bu duruma örnek teşkil eden bazı Sovyet ihraç ürünleriydi.²⁸ Standart Oil'e satılan petrol ürünleri ise netto-balans içinde Türk Ekonomi Bakanlığı yetkililerinin uyarısı üzerine dahil edilmedi.²⁹

25 Rosiskiy Gosudarstvennyy Arhiv Ekonomiki, (RGAE), Fon: 413, Opis: 13, Delo: 566, s. 1-24.

26 RGAE, Fon: 413, Opis:12, Delo: 1969, s. 10-22.

27 RGAE, Fon: 413, Opis:12, Delo: 1969, s. 10-22.

28 RGAE, Fon: 413, Opis:12, Delo: 1969, s. 40-43.

29 RGAE, Fon: 413, Opis:12, Delo: 1969, s. 62-66.

1935 mayısında Sovyetler'in Doğu Ticaret Bölümü uzmanlarından Genin Ticaret Temsilciği müdürü Vorobyev'e yakında Sovyetler'in Yunanistan ve Bulgaristan ile Kliring Anlaşması imzalayacağını bildirdi. Yunanistan'da sadece kömür satışlarının devam etmesi için bir ofis bulduran Sovyet Dış Ticaret Bakanlığı diğer ticaret kurumlarından yapılacak olan Sovyet ürünü ihraçlarını İstanbul ofisi üzerinden yönetilmesini istiyordu. 1935 yılı içinde çalışan sayısı 37 olan İstanbul'daki Sovyet Ticaret Temsilciliği böylelikle yeni anlaşmalar imzalanırsa bile Bulgaristan ve Yunanistan'daki ticaretinin büyük bir bölümünü Türkiye üzerinden yönetecekti.³⁰

1936 yılı içinde Türkiye Ekonomi Bakanlığı Sovyetler'in yeni ticaret anlaşması projeleri üzerine konuşmak için aceleci davranmadı ve kendi tekliflerini de iletmedi. Ticaret Temsilciliği müdürü Vorobyev netto-balans üzerinden devam edecek olan bir anlaşmanın Sovyetler için daha iyi olacağını düşünüyordu. Vorobyev'in tahminine göre Türk tarafı Sovyetler'i Kliring Anlaşması için zorlayacak hatta Türkiye'den Sovyetler'e ithal edilecek ürünlerin hükûmetin kuracağı yeni bir ticaret kurumundan yapılması için baskı yapacağı yönündeydi. Sovyetler 1927 Ticaret Anlaşması'ndan her ne kadar kendi kurumlarının tanınması yönünden memnun olsa da sonrasında bazı yükümlülükler altında kaldığı için bir kurumdan alınacak ithal ürünlere ya da belirli bir miktarın taahhüt edilmesinin doğru olmayacağını düşünüyordu. Sovyetler'in amacı Türkiye'den ithal edilecek tüketim ürünlerinin arttırılmasıydı ancak bunu kendi şartlarını kabul ettirerek yapmak istiyordu. Vorobyev, Kliring Ticaret Anlaşması'nın her iki ülkenin de arbitraj farkından yararlanamayacağı bir sistem olduğundan kabul edilmesinden yana değildi. Ancak Sovyetler ve Türkiye arasındaki dış ticaretin anlaşmaları, satın alınması ve dağıtılması zaten Türkiye topraklarında gerçekleşiyordu. Bu yüzden aslında iki ülke arasındaki dış ticarete sadece Türk Lirası kullanılıyordu. Ama bir yandan da Türk Hükûmetinin bilinçli bir tercihi olarak döviz piyasası oldukça daralıyordu. Bazen İstanbul'daki yerel kurumlar Sovyet Bankasının döviz alım isteklerine olumlu yanıt vermiyordu. Bu durumda Sovyetler kendi ihraç mallarından kâr etmesi durumunda edeceği kârları Merkez Bankasında blokaj şeklinde bekletmek durumunda kalacaktı.³¹

30 RGAE, Fon: 413, Opus:12, Delo: 1969, s. 86-91.

31 RGAE, Fon: 413, Opus:12, Delo: 2310, s. 14-19.

1931 yılında imzalanan ticaret anlaşmasının süresi 31 Aralık 1936 tarihinde dolacağından Sovyet Ticaret Temsilciliği ve Dış Ticaret Bakanlığı arasında konu ile ilgili yazışmalar hız kazandı. Sovyetler Birliği, Türk Hükûmetiyle karşılıklı verdikleri notalarla ve kısa süreli aralıklarla kontenjanlar olarak dış ticaretin sürmesini sağladı. Ticaret Temsilciliği notaların verilmesinde aktif görev aldı. Bu süre zarfında Türkiye'nin sonradan imzalayacağı ticaret anlaşmalarına örnek teşkil edecek netto-balans sistemi göz önünde bulunduruldu. Henüz ticaret anlaşması imzalamayan Sovyetler'in bazı mallarına Türkiye tarafı Sovyet ithal mallarına gümrük vergilerini yükselterek cevap verdi. Dokuma kumaş, çimento, demir boru, dökme demirden borulara Sovyet ihraç ürünlerinin bazılarına Türkiye tarafından yüksek oranlı gümrük vergileri uygulandı.³² Sovyetler Birliği kendi dış ticaret sisteminde diğer ülkelerde bulunan tüccarları kendisine ait Ticaret Temsilcilikleri gibi tekel olan kurumlarla ticaret ilişkilerinde muhatap etse de kendi ticaret kurumlarının ilgili ülkede böyle bir muamele ile karşı karşıya kalmasını istemiyordu. Bu yüzden Türkiye'nin ithalat ve ihracat işlemlerini bir tek kurumun tek elden yöneteceği söylentilerinden rahatsız oldu.³³ 1 Ocak 1937'den itibaren yürürlüğe giren yeni gümrük kanununa göre Türkiye'ye her türlü tüketim malı miktar sınırlamasına maruz kalmadan ithal edilebildi. Böylelikle dış ticaret hacmi yükseltilmeye çalışıldı. Ancak spekülasyonların önüne geçmek için yapılacak olan ithalatın yarıya yakını devlet organları tarafından yapılması karara bağlandı. Kanunun yürürlüğe girmesi ithalat kontenjanlarının iptal edilmesi manasına gelmekteydi. Bazı mallarda birtakım kısıtlamalar devam edecekti ve bu durum genelde bazı ülkeleri Türkiye'nin istediği ticari anlaşmalara zorlamak için yapılacaktı. Öte yandan kontenjan sisteminin iptal edilmesi Kliring Anlaşmalarına zorlanmak manasına gelmekteydi.³⁴

1 Ocak 1937 tarihinde geçerli olmak üzere Türkiye'nin yeni ticaret rejimi şu şekilde belirlendi: K grubu ismi verilen ürünler için her altı ayda bir kontenjanlar belirlenmesi kararlaştırıldı. KL grubu ürünler için Kliring Anlaşması olan ülkelere ithal edilen ürünler olacaktı. Aslında bu grupta yer alan ürünler ziyadesiyle Türkiye'nin dış ticarete aktif durumda olduğu ülkelere temin edilen ithal mallarıydı. S grubu mallar ise serbest ticaret anlaşması olan ülkelerin ürünlerini ihraç ediyordu. İthalatında herhangi bir

32 RGAE, Fon: 413, Opis:12, Delo: 2908, s. 51-57.

33 RGAE, Fon: 413, Opis:12, Delo: 2310, s. 14-19.

34 RGAE, Fon: 413, Opis:13, Delo: 1414, s. 22-24.

kısıtlama yoktu. V grubu mallar ihtiyaç halinde ithal edilmesi bakanlıkların onayı bağlı olan ürünleri kast ediyordu.³⁵ 20 Kasım 1936 yılında yayınlanan kanuna göre ise; A grubu mallar belirli bir liste çerçevesinde anlaşmalı ülkelerden gelebilecek ürünler, B grubu Bakanlıkların izniyle gelebilecek ürünler, C ham madde ve sanayi ürünleriydi. C grubu mallar Türkiye ithalatının %5.5'ini oluşturmakta ve genelde bir sınıra bağlı değildi. K grubu mallar ise Kliring Anlaşması olan ülkelerden ya da önceden imzalanan ve geçerli olan anlaşmalı ülkelerden gelen mallardı. Bu grup toplam ithalatın %62.5'ini oluşturmaktaydı. M grubu mallar ise Türkiye sanayisine ve tarımına rakip olan mallardır ve getirilmeleri yasaktı. Daha çok Kliring Anlaşması yapılan ülkeleri ilgilendiren kanun ithalatın %75'ini etkileyen ürünleri kapsamaktaydı. İthalat yapılan ülkeler dört gruba ayrıldı; ilki Türkiye ile olan ticaretinde sürekli olarak Türkiye'nin aktif pozisyonda kalmasını sağlayan ülkeler ile olan dış ticarete konu olan mallardı. Bu durumda Türkiye'ye olan ithalata herhangi bir kısıt konulmadı. Mal satımı karşılığında bu ülkeler serbest bir şekilde döviz elde ettiler. (Amerika, Mısır, Filistin, Suriye gibi) İkinci grup ülkeler içinde Türkiye ile Kliring Anlaşması imzalayan ülkeler vardı. Bu ülkelerin aktif pozisyonu Türkiye'nin sattığı malların %20'sinin üzerinde genelde olmuyordu. Bu ülkeler istedikleri kadar ithalat yapıp istedikleri kadar Türkiye'den ürün alma şansına sahipti. Bazı ithalat oranlarında maksimum yüzdeler Ekonomi Bakanlığınca belirlenmekteydi. (İngiltere, Almanya, Fransa, Belçika, Hollanda, İsviçre, Yunanistan, İrlanda ve İsveç yer almaktadır). Üçüncü grup ülkeleri Kliring Anlaşması olsun olmasın Türkiye'ye olan ihracatı ithalatının maksimum %20 üstüne olan ülkelerdi. (Sovyetler, Çekoslovakya, Avusturya, Polonya, Romanya, Macaristan, Norveç, Yugoslavya, İtalya, Japonya, Finlandiya, Estonya, Bulgaristan). Dördüncü grupta yer alan ülkeler Türkiye'den yaptığı ithalat ihracatının altında kalan ülkelerdi. İthalat ve ihracat oranları ise fob üzerinden hesaplanmaktaydı. İthalatı gerçekleştirmek için öncelikle ihracatın karşılık gelen meblağlarını Merkez Bankasına yatırmak gerekmekteydi. Sovyetler ile ticaret anlaşması 8 Ekim 1937 tarihinde imzalandı. Böylelikle Sovyetler imzadan sonra ikinci grup ülkeler arasına girmeyi başardı. Yeni rejim bir nevi netto-balans üzerinden devam etti.³⁶

13 Temmuz 1937'de yayınlanan 7005 numaralı Kararname ile "Genel İthalat Rejimi Kararı" alındı. Türkiye'nin dış ticaret dengesinde fazla verdiği

35 RGAE, Fon: 413, Opis:12, Delo: 2912, s. 1-5.

36 RGAE, Fon: 413, Opis: 12, Delo: 2912, s. 6.

ülkelerden yapılacak olan ithalat serbest bırakıldı. (1 sayılı listede yer alan ülkeler). Kararname Sovyet belgelerinde geçen ithalat rejimiydi. Kararnameye göre eğer Türkiye'ye önce ithalat sonra ihracat yapılacak ise ihracatın bedeli olarak asgari 3 milyon lira sermayeli bir bankadan alınan kefalet mektubu sunulacak ve malların bedelleri TCMB'ye yatırılacaktı. İhracat ürünlerine Türk Ticaret ve Sanayi Odaları tarafından iki adet menşe şahadetnamesi verilmeliydi. Menşe şahadetnamesinden en az birinin verilen ürünler diğer memleketin gümrük idaresince mühürlenmesi gerekliydi. Ancak bu işlemler yapıldıktan sonra Türkiye'ye yapılacak olan ithalata müsaade edilecekti.³⁷

Kliring Anlaşmaları bazı istenmeyen olayları beraberinde getirmekteydi. Kontenjan uygulamalarında bazı malların yetmediği ve piyasada bulunmadığı ya da pahalı olduğu durumlara neden oluyordu. Türkiye'nin dış ticarete aktif olduğu durumlarda mal ithal edilemiyor, bankalarda lira üzerinden tutulan finansal kaynakları donmuş bir şekilde bekliyordu. Eğer ülke kontenjan hakkına sahip değilse ancak piyasada mal bulursa dahi dış ticarete bir işlem yapamıyordu. Kliring ile beraber toplu bir kontenjan belirlenmekteydi. Bir ithalat ürün listesi ile beraber koruma getirilen Türk menşeli mallar vardı. Eskiden kontenjan uygulanan mallar zamanla listeden azaltılacak ve çıkarılacaktı. Piyasada dönen haberlere göre yeni hazırlanan kanun sayesinde hali hazırda Türkiye ile dış ticarete aktif durumunda (ithalatı fazla olan) Almanya gibi ülkeler avantaj sağlayacaktı. Kanunun düzenlenmesinin sebebi Türkiye'nin ithalatının maliyetlerini azaltıyordu. Sovyet ticaret uzmanlarına göre yeni kanun rekabete açık bir ortam oluşturmayacaktı, aksine fiyatların yüksekliğinden çekinmeyen yabancı aktörler piyasada hâkim olacaklardı. Ticaret Temsilciliği yeni kanunla beraber Sovyet-Türk ticaretinde durumun nasıl olacağı yönünde bir tahminde bulunmamıştı.³⁸

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında imzalanan Kliring Ticaret Anlaşması'nın önemli maddeleri şöyleydi: Türkiye menşeli hiçbir ürünü ithalatta miktar sınırlandırmasına takılmaksızın Sovyetler Birliği'ne ihraç edebilecekti. Sovyetler Birliği'nden ithal edilen ürünler anlaşma eklerine belirtilen A grubu listede yer almak kaydıyla Türkiye'ye herhangi bir miktar engeline takılmayacaktı. 2 numaralı listede yer alan mallar B grubu olarak anılacak ve belli bir kontenjana tabi olarak Sovyetler'den Türkiye'ye ihraç edilebilecekti. Her iki tarafta ithal ya da ihraç eden ürünlerin menşesini gösterecek sertifikaları

37 Genel İthalat Rejimi Kararı (5 Temmuz 1937), Kararname no: 7005, *Resmî Gazete*: 13 Temmuz 2022, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3655.pdf>, Son Erişim Tarihi: 17.10.2022.

38 RGAE, Fon: 413, Opis: 13, Delo: 1414, s. 22-24.

belirtmek zorundaydı. Sovyetler'den her ithal edilecek ürün için ödemeler Merkez Bankasında bulunan Sovyetler'in Kliring hesabına Türk lirası üzerinden yapılacaktı. Merkez Bankası Sovyetler'in açtığı bu hesap için faiz ödemesi yapmayacaktı. Ancak İstanbul'da bulunan Sovyet Dış Ticaret Bankası bu hesaplardaki paraları kullanma yetkisine sahip olacaktı. Ancak öncelikle Sovyet Ticaret Temsilciliğinin Türk menşeli ürünler ithal etmek için ürünlerin menşelerini gösteren lisansları ibraz etmesi gerekiyordu.³⁹

Kliring Anlaşması Sonrası Türk-Sovyet Dış Ticareti

1938 yılına girildiğinde Türkiye'nin dış ticaret rejimi Kliring Anlaşmaları, kısmen takas ile gerçekleşen Kliring Anlaşmaları, takas yoluyla ve deblokaj yöntemiyle yürütülmekteydi. Artık Kliring, takas ve tazminat yoluyla ticaret farklı kelimeler olsa da Türkiye'nin dış ticaretinde aynı anlama gelen kelimeler oldular. Yıl sonuna kadar Türkiye; Sovyetler, İngiltere, Belçika, İspanya, Fransa, Finlandiya, Macaristan, İtalya, Almanya, Yunanistan, Hollanda, İrlanda, Bulgaristan, Japonya, Litvanya, Norveç, Estonya, İsveç, İsviçre, Polonya, Çekoslovakya, Yugoslavya ve Romanya ile Kliring Anlaşması imzaladı. Her ülke ile olan Kliring Anlaşmaları farklı içerikten oluşsa da özü olarak ihraç edilen her Türkiye ürünü için ihraç edilen ülke içinde Türkiye için oluşturulan Merkez Bankasındaki hesaba para yatırılması manasına geliyordu. Aynı şekilde ithal edilen her ürün için ise Türkiye'deki Merkez Bankası hesaplarına para yatırılmaktaydı. Alınan ve satılan mallar eşit olduğunda ödemeler sıkıntı çıkarmamakta ancak fazla ya da eksik olduğunda diğer ülke durumun eşitlenmesini beklemekteydi. Dolayısıyla hesaplara bloke konulmaktaydı.⁴⁰

Örneğin bir Fransız ihracatçısı Türkiye'ye mal satarken bir Fransız ithalatçısının Türkiye'den mal almasını beklemek zorunda kalabilmekteydi. Yani genel olarak Fransa'nın Türkiye Merkez Bankasında açılan hesaplara bakılarak ithalat yapılacaktı. Öncelik sırası ise ilk satanın ilk hakkı elde etmesi şeklinde olmaktaydı. Bazı durumlarda ise bir ülke ihracatçısı 100 liralık mal satarken ülkeden 70-80 liralık mal almak zorunda olabilirdi. Ters durumlarda söz konusuydu. Bu tip ve ilk anlatılan duruma "Temiz Kliring Mal Alım Satımı" adı verilmişti. Bir diğer Kliring Anlaşması'nın gerçekleştirilmesi tamamıyla mal takası üzerine anlaşılmasıydı. Örneğin, bir Türk tüccarı olan Kınacı, Çekoslovakya'ya tiftik satmak istese ancak malı satacak olan

39 RGAE, Fon: 7590, Opis: 3, Delo: 882, s. 16-18.

40 RGAE, Fon: 413, Opis: 12, Delo: 2912, s. 7-13.

tüccar Kınacı sadece bir ihracatçı ise ithalat hakkını başka bir ithalatçı tüccara satabilmekteydi. Örneğin başka yerel bir tüccar olan Bezmenlere. Bu durumda tiftik satan Kınacı bin liralık mal satıyor ise bin liralık ithalat hakkını Bezmenlere satarak buradan da 270 lira kazanabilmekteydi. Tiftik Prag'ta 100 kuruş iken İstanbul piyasalarında 110 kuruştı. Bu durumda Prag İstanbul'dan mal almak istemeyeceği açıktı. Ancak Kınacı İstanbul'dan 110 kuruşa tiftik alacak ve bunu 95 kuruşa Prag pazarlarında satacağı. Kilo başına 15 kuruş zarar etmeyi göze alan tüccar zaten Bezmen'den kilo başına aslında 27 kuruş kazanıyordu. Yani kilo başı 12 kuruş kâr etmişti. Öte yandan Bezmen ise Prag pazarlarından 100 metresi 100 liradan dokuma kumaş alacak ve bu miktarı Türkiye'de 150 liradan satma şansı elde edecekti. Ancak bunun halihazırda 27 lirasını Kınacı'ya ödediğinden metre başına aslında 23 lira kâr sağlayacaktı. Prag'taki fabrika ise Merkez Bankasında bloke edilen hesaplardan alacağını birkaç sene içinde almaktansa mallarını hemen Bezmen'e satıp karşılığını kısa sürede almaya razı olmaktaydı. Bahsi geçen yöntemi uygulamayı kabul eden ülkeler İngiltere; Belçika, İspanya, Fransa, Japonya, Hollanda, İrlanda, İsviçre, İsveç, Bulgaristan, Finlandiya ve Çekoslovakya'ydı. Tamamı takas yöntemi olan ticareti sadece bazı mallar için ise Amerika, Mısır, Filistin ve Suriye kabul etmekteydi. Kliring Anlaşması ya da hiçbir ticaret anlaşması olmayan ülkeler ile ise çok yönlü takas ticaret yönteminin uygulanmasına izin verilmişti. Danimarka, Brezilya, Hindistan, Bolivya, Peru gibi...⁴¹

Türkiye ile Almanya arasındaki ticaret anlaşmasının bitimine yaklaştıkça (31 Ağustos 1939) Türkiye'nin ithalatında Almanya'nın payı %50 idi. Son birkaç yılda bu durumun farkına varan Türk Hükümeti bu oranı aşağıya çekmeye çalıştı. Kullandığı araçlardan biri ihracat ürünlerinin fiyatlarını arttırmak oldu. Ancak anlaşmanın bitimiyle beraber Almanya ithalat piyasasından çekilince Türkiye kendini bir mal bulma krizi içinde buldu. İthalatta önemli payı olan dokuma kumaş, ilaç ve metal ürünlerin fiyatları önemli ölçüde yükseldi. Bunun üzerine Türk Hükümeti bazı ülkelerle yapmış olduğu ticarete 1938'in ikinci yarısında Kliring usullerini bırakmış yerine takası getirdi. Özellikle Amerika, İngiltere ve Fransa ile uygulanan bu sistemde fiyatı yüksek olan ürünlerin maliyetleri aşağıya çekilmeye çalışıldı. Bu sistem şöyle uygulanmaktaydı: Öncelikle Türkiye'nin dış piyasalarda ilgi gören ürünleri ithalatçının kabul edeceği fiyat üzerinden gönderilmekteydi. Türkiye ihracatçısı mallar ihraç edilince yani takas belgesini elde edince,

41 RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 2912, s. 7-13.

Türkiye'ye mal getirme hakkını elde etmekteydi. Daha sonra Türk ihracatçı bu belgeyi Türkiye'ye ithalat yapacak olana bu belgeyi belli bir komisyon koyarak satmaktaydı.⁴²

Türkiye, 9 Eylül 1939'dan geçerli olmak üzere birçok ürünün ihracat şeklinde değişikliğe gitti. Bazı ürünlerin ihracatı kesinlikle yasaklanırken bazı ürünlerin ihracatına lisans uygulaması getirildi. Tiftik, yün, canlı hayvan, deri, susam ve zeytin yağı ihracatına lisans uygulaması getirilen ihraç ürünlerindendi. Bu ürünlerin ihracatına lisans uygulaması getirilmesi Sovyetler'in Türkiye'den yaptığı ihracatı doğrudan etkileyebilecek bir durumdu.⁴³ Temsilciliğin hesaplarına göre 16 Eylül 1939 tarihinde Kliring Anlaşması'ndan kaynaklanan 162.000 sterlinlik bir meblağ bulunmaktaydı. Sovyetler'in Türkiye'den ihraç ürünü alarak kapatabileceği bu hesabın ihracatına lisans uygulaması getirilen ürünlerle kapatılmak istenmesi aşılması gereken bazı zorlukları gün yüzüne çıkarmıştı. Kasım ayının sonuna kadar ithal edilmesi gereken ürün tutarı 8.3 milyon rubleydi. Hâlihazırda Avrupa'da başlayan savaş Almanya ile dış ticareti önem arz eden Türkiye'yi güç durumda bırakmıştı. Sovyetler Kliring Anlaşması dolayısıyla önceden alımlarını yaptığı 1333 ton yünü ve 3.4 milyon rublelik canlı hayvanları ihracat lisanslarından dolayı Türkiye'den alamamıştı. Sovyet uzmanları en azından ödemesini yaptıkları ürünlerin gönderilmesi için Moskova'dan Ankara'ya baskı yapmaları için yardım istediler. Ayrıca yaşanan savaşın sterlin üzerinde baskı kurmasından dolayı Sovyet tarafı Ankara Hükümetinden Kliring hesaplarının dolar üzerinden tutulmasını önerdi.⁴⁴

3 Eylül 1939 tarihinden itibaren Türkiye'den yapılacak bazı malların ihracatına yasak getirildi. Özellikle petrol ve türevlerinin Türkiye üzerinden transit olarak Avrupa'ya gönderilmesi yasaklandı. 4 Eylül'de listeye yeni mallar eklendi; un, arpa, buğday, mısır, oğlak, birçok sebze ve meyve, nebati ve hayvan yağları, deri, canlı hayvan, konserve, süt ürünleri gibi... Öte yandan tiftik, yumurta, bazı deri ürünleri, kumaş, pamuk, pamuklu dokuma gibi ürünlerin ihracatı meclisin iznine tabi kılındı. Dahası tütün ve kuru yemiş hariç neredeyse Türkiye'nin ihraç mallarının tamamına yakınının ihracatı yasaklandı. 24 Ekim 1939 tarihinde canlı hayvan ihracatına sadece Doğu Anadolu'dan Sovyetler'e olmak üzere izin verildi. Bu kararın alınmasının en

42 RGAE, Fon: 413, Opis: 12, Delo: 3632, s. 17-20.

43 RGAE, Fon: 413, Opis: 12, Delo: 3223, s. 25-47.

44 RGAE, Fon: 413, Opis: 12, Delo: 3223, s. 47-51.

önemli nedeni bölge ticaretinde etkin olan Birlik'in meclise baskı yapması oldu. Daha sonra canlı hayvan ihraç etme izni Mısır, Filistin, Suriye ve Yunanistan için de verildi. 4 Kasım'da Sovyetler'e 3 bin ton yün ihraç etme izni çıktı. Ayrıca 15 bin ton kadar da şekerin Sovyetler'den Türkiye'ye olan ithalatına izin verildi.⁴⁵

1939 yılı boyunca Türkiye Almanya'nın kendi dış ticareti üzerindeki baskısını azaltmak adına birtakım tedbirlere başvurmak zorunda kaldı. Kliring Anlaşmalarından faydalanarak Güney Doğu Avrupa'da ve Türkiye'de etkinliğini arttıran Almanya Merkez Bankasında tutulan hesapları şişirdi. Dış ticarete bu ülkeleri kendine bağımlı kıldı. Öte yandan Amerika, Mısır, Suriye ve Filistin gibi ülkeler hariç Avrupa'nın önde gelen ve Türkiye'nin dış ticaretinde etkili olan ülkelerle Kliring Anlaşmaları imzalanıyordu. Bunun üstesinden gelmek için Türk Hükümeti 1938 yılının ikinci yarısından itibaren takas sistemini dış ticarete bir alternatif rejim olarak uygulamaya koydu. Ancak bütün ihraç malları listeye konulmadı, Türkiye'nin kendisinden yapılacak ithalat karşılığında diğer ülkelere alacağı elzem ürünler listeye yer aldı. Takas sisteminin özellikle İngiliz, Fransız ve Amerikan malları için uygulandığını söylemek daha doğru olacaktır. Böylelikle Türk ihraç malları dünya fiyatlarına daha yakın olacak ve karşılığında ihtiyaç duyulan ithalat ürünleri daha kolay sağlanacaktı. Yapılan ihracat karşılığında tüccarlar ithalat lisansı alacak ve bunları devretme hakkına sahip olacaklardı. Bu sistemin eksik yönü Türk mallarını ithal edecek ülkede Türkiye'ye mal satacak bir firma bulma zorluğuuydu. Diğer yandan spekülasyonlar artmakta, araya birçok komisyoncu girebilmekteydi. Sonucunda ise yüksek ithalat primleri ortaya çıkmakta, ithal ürünlerinin son tüketiciye maliyeti daha fazlaya gelmekteydi. Bütün bunların önüne geçme adına Türk Hükümeti 1939 yılının Ağustos ayında Takas Kurumunu oluşturdu. Sermayesi 500 bin lira olan şirkete İş Bankası, Ziraat, Eti Bank gibi kuruluşlar sermaye koyarak katkıda bulundular. Bu kurumun amacı değişik organizasyonların ihraç ettiği ve karşılığında aldığı ithalat lisanslarını satın almaktır. Avrupa'da devam eden savaş Türkiye piyasalarında özellikle ham madde ve sanayi ürünlerinin arzını azalttı. Hal böyle olunca Hükümetin izlediği önce ihracat sonra ithalat mantığı bozuldu. Bunun sonucunda Hükümet Takas Kurumuna önceden ithalat yapabilme yetkisini 28 Ekim 1939 tarihinde verdi.⁴⁶

45 RGAE, Fon: 413, Opis: 12, Delo: 3342, s. 19-22.

46 RGAE, Fon: 413, Opis: 12, Delo: 3342, s. 12-19.

1929 yılında 411 milyon liralık dış ticaretin 256 milyon lirası ithalat, 155 milyon lirası ihracattı. 1933 yılında bu rakam 171 milyon liraya kadar düştü. 1934 senesinde 179 milyon lira, 1935 senesinde 182 milyon lira, 1936 senesinde 210 milyon liralık, 1936 yılında 92.5 milyon lira ithalat, 117,7 milyon lira ihracat olmak üzere toplamı 209.2 milyon liralık dış ticaret gerçekleşti. 1937 dış ticaret hacmi 252 milyon liraya çıktı. 1924-1929 arasındaki yıllarda dış ticaret hacmi 350-450 milyon hadlerindeydi.⁴⁷ 1938'de 1937'ye nazaran ihracat 6.962.000 lira fazla, ithalat ise 35 milyon 458 bin lira fazla ile sonuçlandı. İthalatta görülen fazlalık pamuklu ve yünlü mensucat, demir ve çelik, makineler, kara nakil vasıtaları ve sair maddelerden kaynaklanmaktaydı. İhracattaki artış ise fındık, kuru üzüm, ham pamuk, kuru incir, krom, ceviz gibi ürünlerden kaynaklandı. 1938'de 1937'ye nazaran ilk dokuz ayında ithalatın fazla olmasının sebepleri; Almanya, İngiltere, Çekoslovakya ve Amerika'dan yün mensucat, pamuk ipliği, pamuklu mensucat, demir ve çelik, makineler, kara nakliye araçlarının alınmasıydı.⁴⁸

8 Ekim 1937'de imzalanan Kliring Ticaret Anlaşması geçerliliğini İkinci Dünya Savaşı boyunca korudu. Ancak savaş yılları boyunca Türkiye'nin almış olduğu farklı tavırlardan dolayı Sovyetler'in ithalat ve ihracat işlemlerini anlaşmaya dahil edici bir şekilde yapmasının önüne geçti. Almanya ve arkasından İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşmaları Türk Hükümetinin Sovyetler'e karşı izlediği ticaret politikasında etkili oldu. Sovyetler bu durumda sekiz milyon dolarlık anlaşmanın geri ödemelerinden yararlanmaya çalıştı ancak başaramadı.⁴⁹ İkinci Dünya Savaşı'nın kazanılmasının ardından yeniden şekillenen dünyada Kliring Anlaşmalarını sonradan kendi dış ticareti için daha uygun bulacak olan Sovyetler Birliği Türkiye ile olan ithalat ve ihracat işlemlerinin Kliring üzerinden devam etmesini henüz istemiyordu. Bir grup Türk tüccar Sovyet Ticaret Temsilciliğine başvurmuş ve Kliring Anlaşması'na dahil olacak şekilde Sovyetler'den tarım aletleri, petrol ürünleri ve kereste olmak üzere birçok ürünü ithal etmek istiyordu.⁵⁰ Türk Hükümeti, Sovyet elçiliğine 15 Temmuz 1949'da yeni dış ticaret anlaşması imzalamak istediklerini bildiren bir nota verdi. 1937'de imzalanan Kliring Ticaret Anlaşması'nın süresi 25 Ağustos 1949'da sona erecekti. Eğer Sovyet

47 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30.10.0.0/162.133.6., 07.12.1938.

48 BCA., 30.10.0.0/24.139.1., 08.02.1939.

49 RGAE, Fon: 413, Opis: 12, Delo: 6824, s. 2-11

50 RGAE, Fon: 413, Opis: 24, Delo: 2949, s. 81

tarafı da hem fikir olursa Türk Hükûmeti Kliring Ticaret Anlaşması'nın aynı koşullarda geçerliliğini korumak üzere devam etmesinden yanaydı.⁵¹

Sonuç

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki dış ticaret ilişkileri her zaman lineer bir çizgi şeklinde ilerlemedi. İnişli ve çıkışlı bir seyir izleyen Türk-Sovyet iktisadi münasebetleri dünya ekonomisinin durumu nasıl olursa olsun bir ticaret anlaşması çerçevesinde uyumlu bir çalışma zeminini bazen biraz zaman alsa da buldu. 1927 Ticaret Anlaşması her iki ülkenin de çıkarına olan bir anlaşma olsa da süresi 1930 yılında dolduğunda dünyada, Türkiye'de ve Sovyetler Birliği'nde artık farklı iktisadi koşullar ve ihtiyaçlar hasıl oldu. NEP döneminin bitimine doğru sağlanan anlaşmada Sovyetler'in en önemli isteği birinci ve ikinci sanayi planlarında kuracağı fabrikalar için ham madde bulma zorunluluğuydu. Türkiye ise tarım ürünlerini ve ham maddelerini ihraç edecek ve bunu her sene belli bir garanti altına alacak pazarlar arayışındaydı. Dünya Ekonomik Buhranı'nın başlangıcı Lozan Anlaşması'nın Türkiye'nin bazı ülkeler karşısında gümrük politikalarını belirlemesini engelleyen sürenin sonuna gelmesi ile çakışınca Türk Hükûmeti için bağımsız dış ticaret politikaları belirleme imkânı doğdu. İlk uygulanan politikalar gümrük oranlarının yükseltilmesi, ithalat üzerinde kontenjan konulması, takas işlemlerinin başlatılması, bazı ithalat ve ihracat için blokajlar konulması ve nihayetinde Kliring Anlaşmaları imzalamak oldu. Kliring Anlaşmalarının ilk öncüsü sayılabilecek netto-balans üzerinden kurgulanan ticaret anlaşması Türkiye ve Sovyetler arasında 1932'de imzalandı. İlerleyen yıllarda Kliring Anlaşmalarını kendi dış politikasını uygulama zemini bulmak için Almanya'nın lehine işlediğini fark eden Türkiye bu duruma hemen başka ülkelerle ikili görüşmeler ve anlaşmalar yaparak karşılık verdi. Ancak 1930'lı yıllar boyunca ülke ayırt etmeksizin Türkiye'nin amacı tarım ve ham madde ihraç ürünlerine yüksek fiyatlı pazarlar bulmak oldu. Diğer yandan da ülkenin üretici güçlerini ayağa kaldırmak için devlet sermayeli yatırımlar ön planda tutuldu. Böylelikle özellikle 1930'ların ikinci yarısının mottosu devletçilik ve korumacılık oldu. Bu bağlamda Sovyetler Birliği her ne kadar gönüllü olmasa da bu dönemde ve savaş sonrası yıllarda Türkiye ile olan dış ticaretini Kliring Anlaşmaları üzerinden yürütmeyi tercih etti.

51 RGAE, Fon: 413, Opus: 24, Delo: 6159, s. 2

Kaynaklar

Rosiskiy Gosudarstvenniy Arhiv Ekonomiki (Rusya Devlet Ekonomi Arşivi), (RGAE),

RGAE Fon: 413, Opus: 13, Delo: 566.

RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 1969.

RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 2310.

RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 2908.

RGAE, Fon: 413, Opus: 13, Delo: 1414.

RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 2912.

RGAE, Fon: 7590, Opus: 3, Delo: 882.

RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 3632.

RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 3223.

RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 3342.

RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 6824.

RGAE, Fon: 413, Opus: 24, Delo: 2949.

RGAE, Fon: 413, Opus: 24, Delo: 6159.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.)

BCA., 30.10.0.0/162.133.6., 07.12.1938.

BCA., 30.10.0.0/24.139.1., 08.02.1939.

Bilgiç Erdal, "Atatürk Döneminde İmzalanan Türk-Sovyet Ticaret Anlaşmaları", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-imzalanan-turk-sovyet-ticaret-anlasmalari/>, son erişim tarihi: 27.20.2022.

Çavdar Tevfik, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitabevi, Ankara 2003.

Gasratyan M. A., Moisiyev P. P., *SSSR i Turtsiya 1917-1979*, Nauka, Moskva 1981.

Genin A. İsrail, "Noviy Torgoviy Dogovor Mejdu SSSR i Turtsiyey. Vneşniyaya Torgovliya", *Noviy Vostok*, God İzdaniya 8, Yanvar 1938, No. 1.

Koptevsky V. N., *Rossiya-Turtsiya Etapı Torgovo-Ekonomiçeskovo Sotrudniçestva*, IV RAN, Moskva 2003.

Pamuk Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Tezel S. Yahya, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

<https://www.resmîgazete.gov.tr/arsiv/1203.pdf>, son erişim tarihi:17.10.2022.

<https://www.resmîgazete.gov.tr/arsiv/1230.pdf>, son erişim tarihi:17.10.2022

<https://www.resmîgazete.gov.tr/arsiv/1433.pdf>, son erişim tarihi:17.10.2022.

<https://www.resmîgazete.gov.tr/arsiv/1533.pdf>, son erişim tarihi:17.10.2022.

<https://www.resmîgazete.gov.tr/arsiv/1989.pdf>, son erişim tarihi:17.10.2022.

<https://www.resmîgazete.gov.tr/arsiv/2112.pdf>, son erişim tarihi:17 Ekim 2022.

<https://www.resmîgazete.gov.tr/arsiv/3655.pdf>, son erişim tarihi: 17.10.2022.

Atatürk ve İktisat Diplomasisi

Ali Engin Oba*

Giriş

Uluslararası İlişkiler disiplininin bir alt alanı olan diplomasisi araştırmaları diplomasiyi bugün, çeşitli kollara ayırmıştır.¹ İkili ve çok taraflı diplomasisi yanında, iktisat diplomasisi, insani diplomasisi, savunma ve güvenlik diplomasisi, kültür diplomasisi, sağlık diplomasisi, mülteci diplomasisi gibi birçok alan diplomasininin alt konuları olarak ele alınmaktadır.

Bu konulardan iktisat diplomasisi ön plana çıkmış bulunmaktadır. Küreselleşmenin gelişmesi çok taraflı ekonomik diplomasiyeye önem kazandırmıştır.

İktisadi diplomasininin hedefi, diplomatik mahareti kullanmak suretiyle bir ülkenin iktisadi, siyasi ve stratejik amaçlarına ulaşmasını sağlamaktır.²

İktisat diplomasisi, uluslararası ekonomik ilişkilerle ilgili siyaset ve sorunlara dair karar verme süreci ile bu konulardaki görüşmeleri içerir.³ Ayrıca, iktisat diplomasisi ticari imkanlardan yararlanarak stratejik dış politika amaçlarını dengelemeyi de kapsar.⁴

Yumuşak güç ile ekonomi diplomasisi, bir ülkenin etkin dış politika izlemesi için iki önemli anahtar niteliğindedir.⁵ Büyük devletler, ekonomik

* Prof. Dr., Büyükelçi(E), Çağ Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı, Mersin/TÜRKİYE, enginoba@hotmail.com

1 Andrew F. Cooper, Jorge Heine, Ramesh Thakur, *The Oxford Handbook of modern Diplomacy*, Oxford, 2013, s. 229-559.

2 Tony Wayne, "What is Economic Diplomacy and How Does It Work?" *The Foreign Service Journal*, January/February 2019.

3 Cooper, Heine, Thakur, *age.*, s. 386.

4 Dr. Linda Yueh, "Economic Diplomacy in the 21st Century: Principles and Challenges", *LSE IDEAS*, Strategic Update, August 2020, s. 3.

5 Yueh, *age.*, s. 5.

diplomasinin uygulanmasına öncelik vermişlerdir. ⁶ Özetle, geniş anlamda iktisat diplomasisi devletin iktisadi çıkarlarını yüceltmek amacıyla yürütülen diplomatik etkinlik şeklinde tarif edilebilir.

İktisat diplomasisinin bir ülkenin iktisadi, siyasal ve stratejik amaçlarına ulaşmayı sağlayan bir araç olarak kullanılması için barış en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Uluslararası politikada barışın hüküm sürmesi ekonomik diplomasinin etkinliği için en önemli şarttır. Atatürk, barış fikrini Türk Diplomasisinin esası haline getirmek suretiyle, ekonominin Yeni Türkiye'nin kalkınması için vazgeçilmez bir unsur olduğunu ortaya koymuştur. Nitekim, barış, istikrar ve huzuru ilk amaç olarak öngörmüştür. Yeni Millî Türk Devleti'ni modern ve Batı'nın bir üyesi olarak inşa etmek isteyen Atatürk, iktisat diplomasisini de Türkiye'nin bu amaca varması için en iyi şekilde kullanmaya çalışmıştır. Gerçekten, Millî Mücadele Dönemi'nde de barış arayışını hiçbir zaman terk etmeyen Atatürk, bu amaçla gerçekçi bir yaklaşımla bu konuya eğilmiş, tam bağımsızlık ve Misakımillî ilkeleri ışığında barışı aramış ve savaşı en son başvurulabilecek bir araç olarak kullanmıştır.⁷ Türkiye Cumhuriyeti, istikrarlı, barışçı ve Batı'ya yönelik dış politikayı uygulamıştır. Bu şekilde, Atatürk'ün izlediği barış diplomasisi devam ettirilmiştir.

Atatürk, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) başkanı olarak, TBMM'nin birinci dönem dördüncü yasama yılının açılış nutkunda “barış döneminde yapmak zorunda olduğumuz şeyler pek çoktur. Milletimizin ve ülkemizin kalkınması ve zenginleşmesi, halkımızın eğitilmesi ve modernleştirilmesi ve sağlık sorunlarının çözümlenmesi için kesin ve ciddi bir program içinde ilk barış günlerinden başlayarak bütün ulusun uyum içinde çalışmasını sağlamak ilk ve önde gelen görev olacaktır.” demiştir.⁸ Atatürk bu nutkunda, Yeni Türkiye'nin kalkınması ve zenginleşmesine değinirken, ülkemizin kalkınması çerçevesinde iktisadi aracın en iyi şekilde kullanılmasını ve iktisat diplomasinin de bu amaç için ihmal edilmemesi gerektiğini düşündüğünü anlıyoruz.

6 Guillaume Berlat, “*Le Mirage de La Diplomatie Economique*”, *Annuaire Français De Relations Internationales* 2018, Volume XIX, Université Panthéon-Assas Centre Thucydide, s. 378.

7 Ali Engin Oba, “Millî Mücadele Dönemi'nde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Uyguladığı Diplomasinin Değerlendirilmesi”, *Diplomasi ve Tarih: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Diplomasisi Tarihi Araştırmaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021, s. 302.

8 *Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, s. 94.

Mustafa Kemal Atatürk ve İktisat Diplomasisi Uygulamaları

1. İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat - 4 Mart 1923)

Bu kongre, Millî Mücadele'nin başarı ile sonuçlanmasından sonra Lozan Konferansı'nın kesintiye uğradığı en sorunlu dönemde, Cumhuriyet'in ilanından sekiz ay önce gerçekleştirilmiştir.

Kongre'ye çiftçiler, tacirler, sanayiciler ve işçiler arasından seçilmiş 1135 kişi katılmışlardır.⁹ Kongre, Atatürk tarafından açılmış ve genel nitelikli bir iktisat misakını kabul etmiştir.¹⁰

Bu kongre, “Kurtuluş Savaşı vermiş bir ulusun bünyesine uygun gelen bir pazar ekonomisi düzenini temel olmak üzere, uygar dünya ile bütünleşme iradesini ifade etmektedir.”¹¹

“İzmir İktisat Kongresi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ve Cumhuriyet'in niteliğini oluşturan devrimlerin temel metnini” meydana getirmektedir.¹²

Atatürk, Kongre'nin açılışında yaptığı konuşmada “bir milletin doğrudan hayatı ile alakadar olan o milletin iktisadiyatıdır.” demiştir.¹³

Yeni Türkiye'nin lâıyk olduğu seviyeye çıkması için iktisada “birinci derecede ve en çok ehemmiyet vermek” zorunda olduğumuzu vurgulamıştır. Zamanın bir iktisat devri olduğunu ifade etmiştir.¹⁴ Osmanlı Devleti'nin iktisadi politikasını da eleştirdikten sonra “Osmanlı ülkesi ecnebilerin müstemlekesinden başka bir şey değildir.” demiştir.¹⁵

Atatürk'ün İzmir İktisat Kongresi'ni bir iktisat diplomasisi olarak da kullandığını görüyoruz. Gerçekten bu kongre, özellikle iki amaca yönelik olarak kullanılmaya çalışılmıştır. İlk amaç Yeni Türk Devleti'nin millî,

9 Yüksel Ülken, “İzmir İktisat Kongresi ve Ekonomide Yön Arayışlar”, 1885-1985; *Türkiye Ekonomisinin Yüz Yılı, İzmir ve Ticaret Odası Sempozyumu*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, İzmir, s. 178. İzmir İktisat Kongresi için bk. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923 İzmir: Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara 1997.

10 Ülken, *age*.

11 Zeki Hafizoğulları, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Fikri Temelleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s. 20.

12 Hafizoğulları, *age*, s. 5.

13 A. Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat - 4 Mart 1923)*, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 57.

14 İnan, *age*, s. 58.

15 İnan, *age*, s. 61.

kapitalist, kendine uygun bir pazar ekonomisi düzenini benimsemesidir.¹⁶ Bu çerçevede, Atatürk yabancı sermayeye karşı olunmadığını, sermayeye ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.¹⁷ “Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayeye lazım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız.” demiştir.¹⁸

İkinci amaç, daha önce de belirtildiği üzere, Lozan Konferansı’nın kesintiye uğradığı en sorunlu dönemde İzmir’de düzenlenen bu Kongre, Baş Delege İsmet Paşa’nın elini kuvvetlendirmek için de kullanılmıştır. Esasen, Lozan’da Baş Delege olan İsmet Paşa’nın özellikle kapitülasyonların kaldırılması ve iktisadi bağımsızlık amacıyla verdiği uğraş, Batılıların Osmanlı Devleti ile hesaplaşmak için de yürüttükleri diplomasi ışığında, Türk Delegasyonuna dayatılan antlaşma hükümlerinin reddedilmesi üzerine Konferans kesintiye uğramıştır.

Böylelikle, Lozan Konferansı’nın kesilmesi ve daha önce toplanması kararlaştırılmış Kongre’nin bu tarihe denk gelmesi, Atatürk’e Kongre’den iktisat diplomasisi olarak istifade etmesi imkanını vermiştir.

Atatürk bu amaçla, Kongre’de yaptığı konuşmada “kesin, yüksek ve başarılı bir askeri zaferden sonra dahi bizi sulha kavuşmaktan alıkoyan neden, doğrudan doğruya iktisadi sebeplerdir, iktisadi anlayıştır. Çünkü bir devlet iktisadi egemenliğini sağlayacak olursa, o kadar kuvvetli bir temel üzerine yerleşmiş ve yükselmeye başlamış olacaktır ki artık bunu yerinden kımıldatmak mümkün olamayacaktır. İşte düşmanlarımızın, hakiki düşmanlarımızın olur diyemedikleri, bir türlü kabul edemedikleri budur.” demiştir.¹⁹

Atatürk devamla, bütün dünyaya hitap ederek, “Türk milleti istiklalinin tamamının sağlandığını görmedikçe yürümeye başladığı yoldan vazgeçmeyecektir.” demiştir. Ayrıca, “Türkler her uygar milletin malik olduklarından mahrum edilmemelidirler. Haklarımız meşrudur, bize lazımdır” demiştir.²⁰ “Ne kadar haklı isek, bunu müdafaa için de memleket ve milletimizin kabiliyet ve kudreti de o kadardır.” şeklinde görüşlerini bildirmiştir.²¹

16 Ülken, *age.*, s. 184.

17 İnan, *age.*, s. 65.

18 İnan, *age.*

19 Serdar Şahinkaya, “Cumhuriyet’in Ekonomi Politikası, Devletçilik, Halkçılık, Planlama, Kalkınma”, *Türkiye İktisat Kongresi; İzmir (1923) 96 Yaşında*, der. Şenol Çarık, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2019, s. 208.

20 İnan, *age.*, s. 66.

21 İnan, *age.*

Atatürk bu konuşmasında, barışın sağlanması, Lozan Konferansı'nın olumlu bir şekilde sonuçlanması için bir çağrıda da bulunmuştur. Konferans'ta karşımızda bulunanların, barışın gerçekleşmesine mâni olmak gibi bir sorumluluğu üstlenmemeleri için gerçeği görerek hareket etmelerini istemiştir.²²

Böylelikle Atatürk'ün bu Kongre'yi bir iktisat diplomasisi aracı olarak kullandığı, başta İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'ya barışın elde edilmesi için Konferans'taki iktisadi sorunların, özellikle kapitülasyonlar konusunun, lehimize çözüme kavuşturulmasını istediğini görüyoruz. Ayrıca Konferans'ın barış elde edilmeden dağılmasının medeni ülkeler nezdinde de ortaya çıkaracağı sorumluluğa dikkat çekmiştir. Atatürk, iktisadi bahanelerin barışa ulaşılmasında bir engel olarak gösterilmesini de reddetmiş, Türkiye'nin iktisat dahil tüm bağımsızlığını elde etmek için askeri mücadelesini de sürdürmeye hazır olduğunu bildirmiştir.

2. Chester Projesi

Chester Projesi, Colby Mitchell Chester adlı bir ABD'li Tuğgeneralin liderliğinde ABD'li bir grubun Anadolu'da demiryolu yapımı ve işletmesi ile birçok alanda almaya çalıştıkları ayrıcalıklar için kullanılmıştır. Bu grup, 1908-1914 ile 1922-1923 dönemlerinde imtiyaz elde etmek girişiminde bulunmuştur. Osmanlı döneminde bu grubun muhatabı, Jön Türk Devrimi sonrası yeni Osmanlı Hükümeti ve ikinci dönemde ise TBMM Hükümetidir.²³

Chester Grubu'nun kuracağı şirketin, Anadolu'da demiryolu inşa etmesi söz konusudur. Buna karşılık 99 yıllık bir süre ile demiryollarının iki yanındaki toplam 40 kilometrelik alan çerçevesinde bulunan ve bulunacak yer altı kaynaklarının işletme hakkı bu firmaya verilecektir.²⁴

Atatürk bu projeyi de iktisadi diplomasi çerçevesinde değerlendirmiştir. Nitekim, 1922-1923 tarihlerinde Ankara'da yapılan görüşmelerden sonra TBMM Hükümeti, 8-9 Nisan 1923 tarihlerinde bu imtiyazı onaylamıştır. Bu onay, Fransa'da ve İngiltere'de tepkilere yol açmıştır. Bunun nedeni, diğer sömürgeci ve kapitalist ülkelerin iktisadi ve siyasi çıkarları için

22 İnan, *age.*, s. 67.

23 Bilmez Bülent Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. VII.

24 Can, *age.*

yaptıkları pazarlık sürerken, ABD'nin sağladığı başarıdır.²⁵ Gerçekten, Ankara Hükümeti'nin bu projeyi onaylamadaki gerekçesi, Lozan Barış Konferansı'nda ve özellikle 23 Nisan 1923 tarihinde başlayan Konferans'ın ikinci döneminde ABD'nin desteğini sağlamaktır.

ABD, Lozan Barış Konferansı'na gözlemci olarak katılması, hiçbir oy vermemesine rağmen, görüşlerini Konferans toplantılarında açıklaması bu ülkeyi nüfuzlu bir hale getirmiştir.²⁶ TBMM Hükümeti'nin Chester Projesi'ne olur vermesinin arkasındaki nedenleri şu şekilde belirtebiliriz:

Bu ülkeden dış borç alma imkânı

ABD'nin İngiltere, Fransa ve diğer ülkelere karşı kullanılması imkânı

ABD heyetinden belli konularda destek bulma düşüncesi

Ancak Konferans'ta beklenen gerçekleşmemiştir. Lord Curzon'un, Türkiye ile ABD'nin birlikte hareket etmesini önleyen stratejisi başarılı olmuştur. İngilizlerin Açık Kapı Siyaseti'ne saygılı olacaklarını bildirmeleri ve Ermeni Sorunu'nun ABD tarafından Konferans'a getirilmesi Türk Heyeti'ni rahatsız etmiş ve Chester Projesi ile ilgili görüşmelerin kesilmesi talep edilmiştir.²⁷

Konferans'ın ikinci döneminde Osmanlı Devleti'nde imtiyaz sahibi olan Fransa, Chester Grubu'nun TBMM Hükümeti'yle yaptığı antlaşmaya tepki göstermiştir. Bundan başka Fransa, Ankara nezdinde protestoları yanında, ABD'ye yönelik olarak da eleştirilerini dile getirmiştir. Bu ortamın da etkisiyle, ABD'nin Chester Projesi'ni resmi olarak desteklemeye niyetli olmadığı anlaşılmıştır.²⁸ Özellikle Lozan'daki ABD'li diplomatların Chester Grubu'na resmi destek vermekten çekindikleri de görülüyordu.²⁹ Musul Sorunu'nda da ABD, İngiltere'nin bu bölgeye sahip olacağına inanıyordu.³⁰ Ancak Türk Delegasyonu, Chester imtiyazını kabul ediyor ve bunun meşruluğunu da

25 Can, *age.*, s. 303.

26 Bu konuda bk. Ali Engin Oba, "Lozan Barış Konferansı'nda ABD'nin Türkiye'den Talepleri ve Bu Amaçla İzlediği Strateji", *Diplomasi ve Tarih: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diplomasi Tarihi Araştırmaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021, s. 77-92.

27 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Cumhuriyet'in Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 245.

28 Can, *age.*, s. 306.

29 Can, *age.*, s. 307.

30 Can, *age.*

tartışma konusu yapmayı reddediyordu.³¹ Bu çerçevede, Türk diplomatları Osmanlı yönetiminin vermiş olduğu eski imtiyaz anlaşmalarının geçersiz olduğunu ileri sürüyorlardı. Ancak, TBMM Hükümeti'nin onayladığı imtiyazlar geçerli olacaktı. Bu görüşe ABD de destek veriyordu.³²

Chester Projesi, Lozan Konferansı çalışmalarını da önemli şekilde etkilemiş, İsmet Paşa bu gergin hava ortamında çalışma zorluğunu göz önüne alarak gerginliği düşürücü girişimlerde bulunmuştur.³³ Ancak, Türk Delegasyonunun Chester Projesi ile ilgili çabalarına rağmen umulan sonuç elde edilememiştir. Proje ile ilgili bir gelişme daha sonra da ortaya çıkmamış ve bu ortam içinde TBMM Hükümeti Proje'yi 18 Aralık 1925'te feshetmiş ve 1908'den beri gerçekleştirilmesine çalışılan Chester Projesi sona ermiştir.³⁴

TBMM Hükümeti Lideri Mustafa Kemal Paşa, Chester Projesi'ni hem Yeni Türkiye'nin kalkınması için hem de Lozan Barış Konferansı'nda karşı karşıya kaldığımız sorunların çözümünde ABD'den destek sağlanması için bir iktisat diplomasisi aracı olarak kullanmıştır. Ancak bu projenin Anadolu'da uygulanması gerçekleşmemiş, inşaatla ilgili çalışmalara başlanamamıştır. TBMM Hükümeti'nin sürekli olarak şirketi göreve çağırmasına rağmen inşaatla ilgili bir gelişmenin meydana gelememesinin nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:³⁵

Şirket içinde anlaşmazlıkların bitmemesi

ABD'deki ciddi sermaye çevrelerinin projeye ilgi göstermemeleri

ABD'li iş adamlarının imtiyaz şartlarını pek pratik bulmamaları

Chester Projesi, Lozan'ın ikinci döneminde ABD gözlemcisi, Joseph Grew ile İsmet Paşa'nın yakın bir ilişki kurmalarını sağlamıştır. İsmet Paşa, Konferans çerçevesinde çeşitli konularda Grew ile istişarelerde bulunmuştur. Grew, Türklerin sorunlarına dostlukla yaklaşmış ancak Washington'dan aldığı talimatı uygulayarak, Türk-ABD Dostluk ve Ticaret Antlaşması'nı Konferans bitmeden görüşmeye açmamıştır. Grew'un Türk Delegasyonu ile yakın ilişkisi, onun Türk taraftarı olarak algılanmasına sebebiyet vermiştir.³⁶

31 Can, *age.*, s. 311.

32 Can, *age.*, s. 309.

33 Tekeli, İlkin, *age.*, s. 265.

34 Tekeli, İlkin, *age.*, s. 266.

35 Can, *age.*, s. 313.

36 Oba, *age.*, s. 91

Grew, Milliyetçi Türkiye'nin taleplerini Washington'a ısırdırıcı bir rol oynamış, ABD'nin 6 Ağustos 1923'te imzalanan Dostluk ve Ticaret Antlaşması'nın görüşmelerine daha gerçekçi bir tutum takınmasını sağlamıştır.³⁷

Grew daha sonra, ABD'nin Ankara'ya atadığı ilk büyükelçi olarak, 1927-1932'ye kadar Türkiye'de görev yapmıştır. Türk-ABD ilişkilerinin gelişmesinde etkileyici rol oynamıştır.³⁸

3) Türk Ofisi'nin Kuruluşu, Orta Doğu ve Balkanlarda Dış Ticaretin Geliştirilmesine Yönelik Çabalar: Sergi, Fuar ve Panayırlara Katılım ile Seyyar Sergi

Aşağıdaki hususlar, Atatürk'ün iktisat diplomasisinde izlediği barış politikasının da bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır:

Cumhuriyet'in dış ticaret politikası çerçevesinde, 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin doğurduğu olumsuz durum içinde, Türkiye'yi de olumsuz şekilde etkileyen bu Buhran'ın etkilerini bertaraf etmek amacıyla ve Millî İktisat Politikası'nın uygulanması için Atatürk tarafından Türk Ofis kurdurulmuştur.

Bu amaçla, 27 Mayıs 1934'te kabul edilen bir kanunla İktisat Bakanlığı yeniden teşkilatlandırılmış ve dış ticaret işleriyle ilgilenmek üzerine Türk Ofis kurulmuştur. Bu kurum, turizm ve propaganda işlerini de üstlenmiştir. Türk Ofis, ticaret anlaşmaları, klering ve kompensiyon, madde ihtisas masaları, neşriyat, turizm, muamelat, kontenjan, döviz ve tarife şeklinde örgütlenmiştir.³⁹ Türk Ofis'in turizm ve propaganda konuları ile ilgilenmesi, bugün kamu diplomasisi denilen alana da ilgi duyulduğunu göstermektedir. Böylelikle, ekonomi diplomasisi yanında kamu diplomasisinin de Atatürk tarafından uygulandığını görüyoruz.

Türkiye, dış ticaretini Orta Doğu'da geliştirmek çabası içine de girmiştir. 1929 Buhranı'nın Türkiye'ye etkilerini bertaraf edebilmek amacıyla yönelik Orta Doğu'daki ticaretimizin arttırılması için bölgenin önemli şehirlerinden

37 Oba, *age*.

38 Ali Engin Oba, "Yeni Belgeler Işığında Cumhuriyet'in İlk Döneminde Türkiye ABD İlişkileri (1929-1932)", *Diplomasi ve Tarih: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diplomasi Tarihi Araştırmaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021, s. 193-215.

39 Feyza Kurnaz Şahin, "Cumhuriyet Dönemi Dış Ticaret Politikası ve Bir Örgütlenme Örneği: Türk Ofis ve Faaliyetleri (1934-1939)", *International Journal of History Studies*, Volume X, Issue 8, November 2018, s. 151.

Tel Aviv, Şam ve Kahire'deki sergi ve panayirlara katılım sağlanmıştır.⁴⁰ Böylelikle Türk mallarının Orta Doğu pazarlarına tanıtmak için çalışılmıştır.

Balkan ülkeleriyle ticari münasebetleri arttırmak için Selanik, Belgrad ve Filibe sergi, fuar ve panayirlarına katılmıştır. Bu faaliyet, Balkan Konferansları (1930-1933) ve 9 Şubat 1934 Balkan Antantı'nın imzalanmasından sonra gerçekleşmiştir. Bu şekilde Türkiye, iktisat diplomasisi uygulanması çerçevesinde Balkan ülkeleriyle siyasi ve iktisadi ilişkilerini pekiştirmiş ve ihraç mallarını Balkanlara tanıtmıştır.⁴¹

Atatürk'ün Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Millî Türk Devleti'nin gerçekleştirdiklerini dünyaya tanıtmak ve ihraç mallarımızı da sunmak amacıyla iktisat diplomasisini kamu diplomasisiyle beraber kullandığını da görüyoruz. Buna örnek olarak, 1927'de üç ay süre ile Finlandiya'ya kadar Avrupa'nın en meşhur limanlarını ziyaret eden ve Türk ihraç ürünlerini sunan seyyar sergi dikkat çekicidir.⁴²

Sonuç

Atatürk, diplomat kimliği çerçevesinde iktisat diplomasisini de çok iyi bir şekilde kullanarak, Türkiye'nin millî çıkarlarını korumayı başarmıştır. Bu çalışmada, daha az üzerinde durulan iktisat diplomasisinde Atatürk'ün diplomat kimliğini ortaya çıkarmaya çalıştım. Bu kimlik, Atatürk'ün diplomasinin diğer alanlarında gösterdiği başarı gibi, iktisadi diplomasiyi de en iyi şekilde kullandığını göstermektedir. Atatürk iktisadi diplomasiyi, İzmir İktisat Kongresi'nde özellikle Lozan Konferansı'nın kesintiye uğramasından sonra ikinci bölümüne yapılan hazırlıklar çerçevesinde kullanmıştır. Bu çerçevede, iktisadi sorunları ön plana çıkararak, Lozan Barış Konferansı'ndaki muhataplarımızın Türkiye'yle barış yapılmasını geciktirecek bir bahane olarak iktisat konularını kullanmamalarını istemiştir. Aksi halde, Türkiye'nin yoluna devam edeceği ve baskılara göğüs germeye hazır olduğunu kesin bir şekilde ifade etmiştir.

40 Feyza Kurnaz Şahin, "Türkiye'nin Orta Doğu'daki Dış Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Çabaları; Tel Aviv, Şam, Kahire Sergi ve Panayirlarına Katılımı (1932-1936)", *SUTAD*, Ağustos 2020 (49), s. 313.

41 Feyza Kurnaz Şahin, "Türkiye'nin Balkan Ülkeleri ile Dış Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Faaliyetleri: Selanik, Belgrad ve Filibe Sergi, Fuar ve Panayirlarına Katılımı (1929-1943)", *Akademik Bakış*, C 15, S. 30, Yaz, 2022, s. 41.

42 Celal Esat Arseven, *Seyyar Sergi ile Seyahat İntibaları*, haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 139-147.

Atatürk, Chester Projesi çerçevesinde de iktisat diplomasisini Türkiye'nin çıkarlarına uygun bir şekilde kullanmak için çaba göstermiştir. Bu projenin TBMM Hükümeti tarafından tasdik edilmesini, çok fakir kalmış Anadolu'nun inşası için bir imkân olarak değerlendirmiştir. Ayrıca, Lozan Barış Konferansı'nın ikinci bölümünde, ABD'nin lehimize tutum takınarak Konferans'ta ortaya çıkan zorluklara destek sağlanmasını öngörmüştür.

Atatürk'ün ekonomi diplomasisi, Türkiye'nin dış ticaretini arttırmak ve 1929 Krizi'nden sonra ortaya çıkan sorunlu duruma çözüm bulmak için Türk Ofis'i teşkilatlandırmıştır. Bunun yanında, turizm ve propaganda konularını bu örgütün üstlenmesini sağlamıştır. Bundan başka, Orta Doğu ve Balkanlarda çeşitli fuar, panayrlara katılım sağlayarak ve Avrupa'nın Finlandiya'ya kadar önemli limanlarını ziyaret eden seyyar sergi de iktisat diplomasisinin Yeni Türkiye tarafından ciddi bir şekilde kullanıldığını gösteren örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Atatürk, büyük devlet adamı, asker, devrimci ve diplomat sıfatıyla Türkiye Cumhuriyeti'ni ekonomik açıdan da müreffeh hale getirmeye çalışmıştır. Elindeki tüm imkanları bu amaca yöneltmiştir. Bütün bu çabaları, Milli Türk Devleti'nin iktisadi alanda da olumlu adımlar atmasını, ticaretini geliştirmesini sağlamış ve başarılı bir iktisat diplomasisi örneğini oluşturmuştur.

Kaynaklar

Arseven, Celal Esat, *Seyyar Sergi ile Seyahat İntibaları*, haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara.

Berlat, Guillaume, “Le Mirage de La Diplomatie Economique”, *Annuaire Français De Relations Internationales*, 2018, Volume XIX, Université Panthéon-Assas Centre Thucydide.

Can, Bilmez Bülent, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Cooper, Andrew F., Heine, Jorge, Thakur, Ramesh, *The Oxford Handbook of modern Diplomacy*, Oxford, 2013.

Hafizoğulları, Zeki, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Fikri Temelleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

İnan, Afet, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, TTK Yayınları, Ankara, 2020.

Oba, Ali Engin, “Lozan Barış Konferansı'nda ABD'nin Türkiye'den Talepleri ve Bu Amaçla İzlediği Strateji”, *Diplomasi ve Tarih: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diplomasi Tarihi Araştırmaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021.

Oba, Ali Engin, “Yeni Belgeler Işığında Cumhuriyet'in İlk Döneminde Türkiye ABD İlişkileri (1929-1932)”, *Diplomasi ve Tarih: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diplomasi Tarihi Araştırmaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021.

Oba, Ali Engin, “Millî Mücadele Dönemi'nde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Uyguladığı Diplomasinin Değerlendirilmesi”, *Diplomasi ve Tarih: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Diplomasi Tarihi Araştırmaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2021.

Ökçün, Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir: Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara, 1997.

Kurnaz Şahin, Feyza, “Cumhuriyet Dönemi Dış Ticaret Politikası ve Bir Örgütlenme Örneği: Türk Ofis ve Faaliyetleri”, (1934-1939), *International Journal of History Studies*, Volume X, Issue 8, November 2018.

Kurnaz Şahin, Feyza, “Türkiye’nin Orta Doğu’daki Dış Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Çabaları; Tel Aviv, Şam, Kahire Sergi ve Panayırlarına Katılımı (1932-1936)”, *SUTAD*, Ağustos 2020 (49).

Kurnaz Şahin, Feyza, “Türkiye’nin Balkan Ülkeleri ile Dış Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Faaliyetleri: Selanik, Belgrad ve Filibe Sergi, Fuar ve Panayırlarına Katılımı (1929-1943)”, *Akademik Bakış*, C 15, S 30, Yaz, 2022

Şahinkaya, Serdar, “Cumhuriyet’in Ekonomi Politığı, Devletçilik, Halkçılık, Planlama, Kalkınma”, *Türkiye İktisat Kongresi*, der. Şenol Çarık, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2019.

Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, *Cumhuriyet’in Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

Ülken, Yüksel, “İzmir İktisat Kongresi ve Ekonomide Yön Arayışlar”, 1885-1985; *Türkiye Ekonomisinin Yüz Yılı, İzmir ve Ticaret Odası Sempozyumu*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, İzmir.

Wayne, Tony, “What is Economic Diplomacy and How Does It Work?”, *The Foreign Service Journal*, January/February 2019.

Yueh, Linda, “Economic Diplomacy in the 21st Century: Principles and Challenges”, *LSE IDEAS*, Strategic Update, August 2020.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Politik Ekonomi Yönetimine Dair Bir Analiz: “Yönetim Bilimi İlkeleri” Açısından

Özgür Üzelakçıl*

Giriş

Çalışma Mustafa Kemal Atatürk'ün “iktisadi devlet” tahayyülünün nasıl bir egemen söylem haline dönüştüğünü araştırırken, diğer taraftan Atatürk'ün *iktisadi devlet* hedefine ulaşmak için oluşturduğu politik ekonomiye dair söylemlerini, yönetim biliminin temel işlevlerini (planlama, örgütleme, yöneltme, eşgüdüm ve denetim) kullanarak meta-söylem haline getirdiğini ortaya çıkarmaktadır. Özellikle Mustafa Kemal'in 1920-1930 dönemleri arasında hâkim olan düşüncesinin arkasında, ekonomik anlamda yeni bir yaklaşımı araması yatmıştır.

Her şeyden önce yabancılara verilen imtiyazlar ile ekonomik yönden bağımlı olan bir Osmanlı yönetim anlayışı içinde eksik olan yerli bir burjuva sınıfının yokluğu ve sadece toprağa bağımlı olan bir halk ile zayıf bir eşrafa sahip bir yapı vardı.¹ Bu durum; cuma günleri Türk bayrağının yalnız daire direklerinde görüldüğü ve yontma taştan yahut betondan olan bankalar ile iş yerlerinin farklı bayraklarla asılı olduğu, şeklindeki izlenimlerle vurgulanmıştır.² Osmanlı toplumunda zayıflayan ekonomik kaynaklardan dolayı artan dış borçlanmalar ve dolayısıyla dış devletlerin müdahalesi, açık pazar durumuna evrilen bir süreci beraberinde getirmiştir.³ Böylece Osmanlı devleti kendi milletinin ihtiyaçlarına cevap veremez bir duruma gelmiştir. Öyle ki; demiryolu veya okul yapımı gibi işlerde dış ülkelerden

* Dr., Gelir Uzmanı, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Gelir İdaresi Başkanlığı, Adana/TÜRKİYE, ozguruzel101@hotmail.com

1 Emre Kongar, *Atatürk Üzerine*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, Yedinci Basım, s. 101.

2 Sinan Meydan, *Akl-ı Kemal: Atatürk'ün Akıllı Projeleri*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2018, C III, 4. Baskı, s. 77.

3 Ceyhan Atuf Kansu, *Kemalizmi Anlamak: Devrimcinin kan damarı, halkın yüreğine bağlıdır*, Telgrafname Yayınları, Ankara 2020, s. 41.

izin alınması gereken ve borçlarının faizlerini bile ödeyemeyecek duruma gelen müflis bir hal vardı.⁴ Kurtuluş Savaşı'nda yabancılar fabrikalar, demir yolları, bankalar, telgraf hatları gibi unsurlara el koymuş ve dolayısıyla Cumhuriyet yönetimine önemli miktarda borç kalmıştı.⁵ Bu sebeple, Lozan görüşmelerinde ana müzakere başlığı kapitülasyonların kayıtsız şartsız kaldırılması olmuştur. Artık iktisadi anlamda tam bağımsız ve kendi kendine yetebilen bir ekonomik yapı hayali kuruluyordu. Bu hayali gerçekleştirecek olan ise, Mustafa Kemal'in ortaya koyacağı "iktisadi devlet" olma gayesiydi.

Bu noktada iktisadi devlet fikrinin gerçekleşeceği sistem açısından, devletçilik ve liberal ekonomi arasında derin bir tartışma çıkmıştı.⁶ Mustafa Kemal'in fikrindeki "iktisadi devlet" ile ifade edilen söylemin nasıl yorumlanabileceği ve hangi ekonomik sistem içinde sınıflandırılabileceği araştırma sorusuna yeni bir boyut eklemiştir. Bu manada toplumun her boyutunda kabul edilerek bir nevi meta-söylem haline gelen ekonomik modelin (Kemalist, devletçi model-mutedil devletçi veya karma) perde arkasını anlayabilmek için, Michel Foucault'nun söylem analiz tekniğinden yararlanılmıştır. Foucault'nun söylev analizinde; bir konuya dair düşünceler, davranışlar ve konuşmalar ortaya konulmuş ve kullanılan söylemlerin ana anlamlarına odaklanılmıştır. Akabinde Mustafa Kemal Atatürk'ün politik ekonomi yönetimine dair söylemleri ile yönetim bilimi ilkeleri arasındaki ilişkilere yer verilmiştir. Dolayısıyla Foucault'nun söylev analizinde izlediği metodoloji takip edilerek, Mustafa Kemal'in politik iktisat tanımı içinde kavramları nasıl kullanıldığı incelenmiştir. Sonuçta; iktisadi devlet kavramıyla ortaya konulan yaklaşım, yönetim bilimi prensipleri izlenerek, söylemsel bir nesne haline getirildiği söylenilebilir. Böylece meta-söylemin inşa süreci, bu kavramın çatısı altında somutlaştırılmıştır. Görünürlük kazanan söylemsel nesnenin meta-söylem durumuna gelmesi, bu sürecin eylemlerle desteklenmesiyle gerçekleşmiştir. Bunun önemli bir örneğini Lozan Barış görüşmeleri içinde savunulan, liberal ekonomiye sahip devletlerle eşit şartlarda olma isteği ve ekonomik bağımsızlık fikri oluşturmuştur. Nihayetinde eylemlerle desteklenen iktisadi devlet olma söylemi, milli ekonomi yaratma arzusuyla toplumsal yapıda var olan farklı özneler eliyle konumlandırılmıştır. Sonuçta Mustafa Kemal Atatürk'ün söylemlerindeki açıklamalar ve kavramlar arası ilişkiler, yönetim

4 Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 475.

5 Meydan, *age.*, s. 77.

6 Kongar, *age.*, s. 96.

bilimi ilkeleri çerçevesinde, iktisadi devlet tahayyülünün nasıl meta-söyleme dönüştüğü göstermiştir.

Kuramsal Çerçeve ve Metodoloji

Foucault söylem analizinde söylenenleri basit yazıdan çıkarılan ifade'ye (statement) öncelik tanımaktadır. İfade'ye sadece dilsel olarak değil, işlevsel olarak bakılır. İfade, kelime ve şeylerin manasıyla kesiştiği bir söylemsel bağlantı kutusu (discursive junction-box) içinde belli güçlere ilişkin çağrışımlar yapar.⁷ Bu çerçevede ifade kullanıldığı koşullar kapsam ve işlevine göre anlam taşır. İfadenin verdiği anlam ile tanımlanan şey bir nesne haline gelerek dışsal bir alana dahil olarak, söylemsel nesne'ye dönüşecektir.⁸ Söylemsel nesne, bu anlamda, belli uygulamaları görmek ve kodlamak için belli yollar bulabilecektir. Nesneyi oluşturan söylem aynı zamanda bilgi ve pratikleri oluşturarak, aslında nesneyi disipline edecektir.⁹ Foucault'nun söylem analizi diğerlerinden farklı olarak örgüt düzeyinde dile tarihsel arka plandan bakmaktadır. Ona göre; söylem, denetim altında ve örgütlü bir prosedürün çıktısıdır.¹⁰ Dolayısıyla; Foucault'nun söylem analizinin metodolojisi şöyle ifade edilebilir:

İlk aşama: nesnelere nasıl sorunsallaştırılır? Burada sosyal bir sorun varlığı gerekir. İkinci aşamada, baz alınan nesneye ilişkin tanımlamaların nasıl yapıldığına bakılır. Yani nesnelere nasıl oluşturulmuştur. Üçüncü aşamada, nesnelere nasıl düzenlenmiş olduğu ve onlara nasıl etki edildiği incelenir. Dördüncü aşamada ise tarihsel süreçte nesnenin nasıl yer edindiğine, tanımlandığına bakılır. Beşinci aşamada ise, nesnelere nüvesi olan ifadeler nasıl ve ne zaman değiştiği önem kazanır. Altıncı ve son aşamada ise dokümanlar toplanır.¹¹

- Yukarıdaki sürece bakıldığında söylemin bireylerden ve kurumlardan bağımsız olarak sistem\düzenleyiciler tarafından bir amaca tahsis

7 Linda Graham, J., "Discourse analysis and the critical use of Foucault", *In The Australian Association of Research in Education Annual Conference*, 2005, s. 7, <https://eprints.qut.edu.au/2689/1/2689.pdf>, son erişim tarihi: 06.11.2022.

8 Linda, *age.*, s. 8.

9 Linda, *age.*, s. 10.

10 Michael Arribas Ayllon, Valerie Walkerdine, *Foucauldian discourse analysis*, The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology, 2017, s. 114, <https://www.researchgate.net/publication/336871927>, son erişim tarihi: 06.11.2022.

11 Ayllon, Walkerdine, *age.*, s. 116-117.

edilerek, iktidarın sistem içinde açık rızaya gerek kalmadan varlığı korunur. Bu anlamda söylem iktidarı üretilebilir, güçlendirebilir ya da zayıflatılabilir.¹² Dolayısıyla söylem, kullandığı ritüeller, gelenekler ve değerler gibi unsurlarla meşruiyet kazanabilecek,¹³ iktidarın her yerdeliğini anlamak için kullanılacak ve iktidarın topluma nüfuz etmesini içselleştirebilecektir. Kısaca hakikat artık söylemden ne algılandığına bağlı olarak değişecektir.¹⁴ Bu noktada söylemleri kontrol edenlerin içirme veya dışlama yapabilme gücüyle hangi gerçekleri, tabuları veya öğeleri içereceği sorunu doğacaktır.¹⁵ Çünkü söylemlerin merkezinde iktidar vardır. Ve bu güç, bilgiyi de üretendir. Onun terimleri ve ifadeleri nasıl tanımladığına bağlı olarak söylemler, meta-söylem haline gelebilecektir.¹⁶ Bu manada toplumda hakikat üretilirken zorlamalar kaçınılmazdır. Dolayısıyla “hakikatin ekonomi politığının” beş özelliği bulunacaktır.

“İlk olarak, hakikat kendini üreten kurumların merkezinde görülür. İkinci olarak hakikat ekonomik ve politik alanın etkisindedir. Üçüncü olarak hakikat toplumsal yapının iletişim kanallarında dolaşan bir nesne haline gelir. Dördüncü olarak, hakikat devlet, üniversite, ordu veya medya gibi yapılarda şekillenip dağıtılır. Son olarak ise; hakikat toplumsal ve siyasal boyutta tartışılan ve çatışmaya dönüşebilen bir problemdir”.¹⁷

Son tahlilde iktidar söylemin devam ettiği sürece onla birlikte olan bir unsur olarak, üreticisi veya kaynağı değildir. İktidar ise hâkim söylem ve içerdiği nesne içinde varlık gösteren öznesini yönlendirebilecektir.¹⁸ Söyleme dair

12 Michel Foucault, *Power/Know-ledge: Selected Interviews&Other Writings 1972-1977*, ed. Colin Gordon, trans., Colin Gordon, Leo Marshall, John Mepham, Kate Soper, Penheam Books, Newyork 1980, p. 133.

13 Ayllon, Walkerdine, *age.*, s. 114-115.

14 Ayllon, Walkerdine, *age.* s. 7

15 Stahl, Carsten., Bernd, “Whose discourse? A comparison of the Foucauldian and Habermasian concepts of discourse in critical IS research”, *AMCIS 2004 Proceedings*, 2004, s. 4330, https://www.academia.edu/3088219/Whose_Discourse_A_Comparison_of_the_Foucauldian_and_Habermasian_Concepts_of_Discourse_in_Critical_IS_Research, Son Erişim Tarihi: 06.11.2022.

16 Michel Foucault, *Entelektüelin Siyasi İşlevi, Seçme Yazılar-1*, çev. Işık Ergüden- Osman Akınhay, Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011, Üçüncü Basım, s. 72.

17 Foucault, *Power/Know-ledge*, s. 131; Foucault, *Entelektüelin Siyasi İşlevi, Seçme Yazılar-1*, s. 82.

18 Foucault, *Power/Know-ledge*, s.133; Foucault, Michel, *Özne ve İktidar, Seçme Yazılar-2*, çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, Dördüncü Basım, s. 63

olan bu süreç, Foucaultcu söylem analizini eliyle 6 aşamada tanımlanmıştır. Buna göre:

İlk aşama *söylemsel yapıların* belirlenmesidir. Bu aşamada söylemsel nesneye can veren tüm cümleler örtük ya da açık şekilde belirlenir. İkinci aşamada ise, *söylemler aşaması ile* aynı söylemsel nesne farklı yollardan kurulabilir. Burada söylemsel nesnenin farklı söylem inşaları tespit edilebilir. Üçüncü aşama ise *eylem yönelimi* aşamasıdır. Burada farklı söylemlerle neyin kazanıldığı veya amaçlandığı netleştirilir. Bir söylemin görevine ve diğer söylemlerle ilişkisine bakılır. Dördüncü aşamada ise; *konumlandırılmalar* yapılır. Söylemsel inşaların özetlediği özne konumlarına odaklanılır. Beşinci aşamada *pratikler* ortaya çıkarılır. Söylemler yapılardan oluşan hangi eylemler türetilmiştir. Söylem eylem ilişkisine bakılır. Son aşamada ise, *öznelilik* temellidir. Özne konumlarında, potansiyel olarak neler hissedilebilir, düşünülebilir ve yaşanabilir? Diğer ifadeyle söylem ilişkisi çerçevesinde açığa çıkan *öznelerin deneyimlerine* odaklanılır.¹⁹

Yukarıda izah edilen metodoloji izlenerek, çalışmada Mustafa Kemal'in iktisadi devlet gayesinin meta-söylem haline gelme sürecine ışık tutulacak ve bu olaylar akışı yönetim bilimi prensipleriyle yorumlanmaya çalışılacaktır.

Mustafa Kemal'in Pozitif Bilim Anlayışına Etki Eden Gelişmeler

Tarihsel süreç içinde gelişen ve değişen kamu yönetimi içinde en payı kamu ekonomisi almıştı. Öyle ki artan isteklere cevap vermede yetersiz kalan feodal yönetimlere ve erken dönem modern devlet yapılarına bir kılavuz olarak, J.J. Rousseau tarafından dile getirilen politik ekonomiye dair görüşler daha fazla önem arz etmeye başlamıştır. Rousseau'nun bu görüşleri aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Politik Ekonomi'nin ilk amacı önder ile halk arasında çıkar birliğini sağlamaktır. Buna devletin ekonomisi denir. Hükümet ile halk arasında görüş ayrılığı olabilir ki burada politik iktisat var olur. Dolayısıyla, kamu özgürlüğü ile hükümetlerin yetkisi arasında bir denge olmalıdır. Bireysel özgürlükler ile kamu çıkarı birbirini ihlal etmemelidirler. Mülkiyet özgürlüğüne verilen önem gibi. Bu manada ideal yasa özgürlük ve denetim dengesini sağlamalıdır. Bunun içinde önderin yasalara uyması elzemdir. Böylece yasalara itiat zorla değil us ile olacaktır. Ve yasalar saygı gerçekleşecektir.²⁰

19 Ayllon-Walkerdine, 2017, s. 117-118.

20 Jean Jacques Rousseau, *Sanatlar ve Bilimler Üzerine Söylem-Politik Ekonomi Üzerine Söylem*,

Mustafa Kemal'in iktisadi devlet yönetiminde kullandığı kamu yararı, toplumsal refahın artırılması ve tam bağımsızlık gibi ilkeler göz önünde bulundurulduğunda, Rousseau'nun politik ekonomiye dair görüşlerinde de bu kavramların kullanıldığı görülebilecektir.

Mustafa Kemal'in pozitivist yaklaşımı söylem ve pratikleriyle nasıl desteklediğini, *Nesnellik, Araştırma, Sorgulayıcılık ve Kavramları Açıklıkla Tanımlayabilme*²¹ gibi unsurlara verdiği anlamla irdeleyebiliriz. Öncelikle nesnellik açısından “*ulusa ait işler, ulustan gizlenemez*” sözüyle, şeffaflığa verdiği önemi göstermiş,²² ardından 1933 tarihli üniversite reformunda üniversitelerimizin batının araştırma geleneklerine ayak uydurmalarını tavsiye etmesiyle araştırma unsuruna dikkat çekmiş ve demokratik düzende “*kamu yararının her gün, yeniden yeniye özgürce tartışılabilmesi*” ifadesiyle sorgulayıcılık hususunu vurgulayarak, tüm bunlara kapı açacak olan Cumhuriyeti sistemini öne çıkarmıştır.²³ Son olarak, kullandığı kavramları açıklayabilme kabiliyetine açısından “*Türk ulusu! 15 yıldan beri başarı sözü veren birçok sözlerimi işittin. Mutluyum ki bu verdiğim sözlerin hiçbirinde ulusumun hakkımdaki güvenini sarsacak bir isabetsizliğe uğramadım*”²⁴ diyerek, sorumluluk duygusunu ve kararlarındaki isabetliliği göstermiştir. Bu söylemlerden, Atatürk'ün düşünce yapısına etki eden bazı gelişmelerin olduğu açıktır.

Örneğin; Atatürk'ün I. Dünya savaşında Sultan Vahdettin ile Almanya'ya gitmesi ve sonra bir böbrek rahatsızlığı tedavisi için Viyana ziyareti yapması, onun Batı'ya ilişkin bir fikir sahibi olmasına katkı sağlamıştır.²⁵ Önemli olan ise Atatürk'ün, Batı yanlısı ve taklitçilik zihniyetine dayamadan ülkesinin toplumsal durumuna göre kuralları ve bu kurallara göre işleyecek mekanizmaları geliştirmeye çalışması olmuştur. Kısaca Halkçılık ilkesiyle, Batıdaki sınıfsal çatışmaların açtığı sorunları kaldırmaya çalışırken; laiklik ilkesiyle de bilimsel anlayışın önündeki engelleri kaldırmayı çabalamış ve bunu işletecek sistem olarak da Cumhuriyet'i kurgulamıştır. Dolayısıyla Cumhuriyet içinde istenilen kalkınma hamlesini pozitivist bir yaklaşımla savunmuştur.

çev. Aziz Yardımlı, İdea Cep Kitapları, 1. Baskı, İstanbul 201, s. 52-89.

21 Özer Ozankaya, *Cumhuriyet Çınarı*, Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi\42, Ankara 1995, s.7

22 Ozankaya, *age.*, s.8.

23 Ozankaya, *age.*, s. 9.

24 Ozankaya, *age.*, s.10.

25 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge yayınevi, Ankara 2001, s. 107.

Bu çerçevede; bilimsel bir yönetim felsefesiyle planlama, personel alma, örgütlenme, yöneltme, eşgüdüm ve denetim şeklinde ifade edilen öğeleri²⁶ kullanarak sınırlı kaynak ve emekleri esas amaca sevk edebilen iyi yönetici²⁷ tabirini, Atatürk hayata geçirmiştir. Bu manada bir eyleme başlarken, hedeflerin ve beklentilerin *plan* kavramıyla, belirlenen amaçlar ile bunlara ulaşmayı sağlayacak araçların ve olanakların seçimindeki süreç ise *planlamayla*²⁸ olabileceğini önceden kestirmiştir. Bu amaçla gerekli mali kaynakların sağlanması ve programların yıllık bütçe haline sokulmasını sağlayan *bütçeleme işlevi*²⁹ ile *karar vermede planlı olarak sorun çözüleceği*³⁰ prensiplerine uyarak bütçeleme, karar verme ve sorun çözme işlevlerini olaylar silsilesi içinde kullanmıştır.

Örgütlenme süreciyle çalışanlar arasındaki ilişkilerin vurgulandığı³¹ ve bu doğrultuda *personel yönetimi ve isteklendirme* işlevlerinin gerçekleştirildiği³² kabul edilmektedir. Bu yapılırken, *yöneltme* işleviyle personele karar ve politikaları bildirme ve bunlara ilişkin emirler verme faaliyeti³³ de yapılır. Böylece insanlar çabalarını zaman bakımından birleştirir, birbirlerini tamamlayarak *eşgüdüm*³⁴ sağlarlar. Fakat çalışanlar birbirlerinin çalışmalarından haberdar olabilmesi açısından *iletişim* sistemine gerek duyarlar.³⁵ Böylece, planların eldeki kaynak ve olanaklarla ne ölçüde gerçekleştirilebildiği ve amaçlara hangi ölçüde ulaşılabilirdiğini ortaya koyacak olan *denetim* işlevi de³⁶ oluşacaktır. Fakat denetim işlevinde, sonuçların hangi *ölçüt, yöntem ve kurallara* göre değerlendirildiği önemlidir. En nihayetinde de denetimler sonucunda aksaklıklar düzeltilebilecek ve örgüt içinde *kendini ve yönetimi geliştirme* aşaması oluşarak, çevreye uyum sağlanabilecektir.³⁷ Dolayısıyla yönetimin temel işlevleri, özel ve kamusal alan gözetmeden, toplumsal hayatın ekonomik, eğitim, savunma ve bilim gibi tüm boyutlarını

26 Kurthan Fişek, *Yönetim*, SBF Yayını, Ankara 1979, s. 1.

27 William Newman, *Yönetim-Sevki ve İdare*, çev. Kenan Sürgit, SBF Yayınları, Ankara 1979, s.1.

28 Tamer Koçel, *İşletme Yöneticiliği*, Beta Yayınevi, 9. Baskı, İstanbul 2003, s. 124.

29 Tayfur Özşen, *Kamu Yönetimi Ders Notları*, Mersin 2001-2002, s. 32.

30 Özşen, *age.*, s.33

31 Newman, *age.*, s. 5.

32 Newman, *age.*, s. 34.

33 Bülent Tokat-Derya Şerbetçi, *İşletmecilik Bilgisi*, İstanbul 1998, s. 188.

34 Tokat, Şerbetçi, *age.*, s.193

35 Tokat-Şerbetçi, *age.*, s. 193.

36 Özşen, *age.*, s. 37.

37 Özşen, *age.*, s. 39.

etkilemiştir.³⁸ Bu çerçevede, Atatürk İnkılâplarının temel fikir kaynaklarından birinin pozitif bilim olduğu³⁹ ve hatta Osmanlı'yı kurtarmaya çalışırken de Mustafa Kemal'in bu yönde hareket ettiği açıktır.⁴⁰ Bunu Mustafa Kemal'in "dünyada her şey için, hayat için, muvaffakiyet için en hakiki mürşit ilimdir, fendir..."⁴¹ cümlesinde pozitivismeye verdiği önemde görebiliriz. Söylemlerine ilaveten 14 ve 16. Yüz yılların başlarında *Rönesans* (yeniden doğma) hareketi ile ilk çağın klasik kültür yaratıcısı Greko-Latin eserlerinin kitlelere öğretilmesi hareketini Türkiye'ye uyarlanmıştır.⁴² Akabinde "*Reformasyon*" düşüncesinin etkisiyle, Atatürk bu gelişmeyi anayasal düzeyde ülke şartlarına laiklik ilkesiyle getirmiş ve hümanizmden etkilenecek "kurtuluş zaferi" söylemini, "*mazlum milletler için emsal*"⁴³ niteliğinde görerek tanımlamıştır. Öyle ki bilime verdiği önemle ilgili olarak, dönemin üniversitelerini batının araştırma geleneklerine ayak uydurması ve onlara erişebilmesi için Hitler rejiminden kaçan beyin gücünden, başta İstanbul Üniversitesi olmak üzere yararlanılmasında⁴⁴ hiçbir çekince duymamıştır.

Mustafa Kemal'in İktisadi Devlet Yönetimine Dair Bir Analiz

Genel anlamda pozitif bilime verdiği önem üzerinde durulan bir önceki bölümden farklı olarak, bu bölümde daha özel bir alan içine girilerek, yönetim biliminin prensipleri açısından Mustafa Kemal'in söylem ve uygulamaları ele alınmıştır. Bu değerlendirmeyi yaparken Foucault'nun söylem analizi metodolojisi kullanılarak, Mustafa Kemal'in iktisadi devlet oluşturma gayesine dair neler yaptığı altı aşamada özetlenmiştir.

Söylemsel yapıların belirlendiği ilk aşamada, söylemsel nesneyi oluşturan tüm cümleler örtük ya da açık şekilde belirlenmiştir. Dolayısıyla çalışma açısından *iktisadi devlet* kavramı altında *borçlanmayan, ussal olan, siyaset ile yönetim işlevlerini ayıran, çağa uygun ve kendine has kanunları olan milli bir ekonomi modeli* çerçevesinde ifade edilen kelimeler görünür olmuştur. Bu anlamda,

38 Fişek, *age.*, s. 1.

39 İsmet Giritli, *Bir Ulusal Modernleşme Teorisi Olarak Atatürkçülük, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Araştırma Merkezi*, Ankara 2004, s.14

40 Giritli, *age.*, s.16

41 Bülent Daver, "Atatürk'te Bilim, Fen Kavramları, Çağdaşlaşma", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (Atatürk Araştırma Merkezi) Uluslararası 2. Atatürk Sempozyumu 9-11 Eylül*, Ankara 1991, C 1, s. 61.

42 Sadi Irmak, *Atatürk Bir Çağın Açılışı*, İnkilap Yayınevi, İstanbul 1984, s. 296.

43 Irmak, *age.*, s. 296.

44 Giritli, *age.*, s. 65.

Mustafa Kemal'in ortaya koyduğu bağımsızlık sorunsalına bağlı olarak gerçekleşecek iktisadi devlet kavramının arka planında, ussal bir yaklaşım ve kavramın etkinliğini sergileyen topluma nüfuz edebilme kapasitesi olacaktır. Yasalara uymak ve her kesim için adaleti sağlayabilme becerisinin yanında bilimsel bir metot izlemek⁴⁵ bu amacı gerçekleştirecektir. Bu bakış açısını Atatürk "her işin esas hedefine kısa ve kestirme yoldan varmak şayanı arzu olmakla beraber, yolun makul, mantıklı ve bilhassa ilmi olması şarttır."⁴⁶ diyerek tamamlamıştır. Hatta "muhtelif ihtimalleri çok iyi hesaplamalı en iyi görüneni cüret ve katıyet ile tatbik etmelidir"⁴⁷ sözüyle, söylem ve eylem tutarlığını vurgulamıştır. Dolayısıyla Mustafa Kemal iktisadi devlet söylemi üzerinden temel bir sorun ve buna yönelik çözümleri önceden hayal ettiği düşünülebilir.

Bir başka sözünde de "Benim Prensibim Her Şeyi Kendi Kanunlarına İçinde İncelemektir" diyen Atatürk, bilimsel yaklaşım ile hukuk ilminin kurallarına göre devlet idaresinin gerekliliğine inandığını söyleyerek, politik ekonomi düşüncesinin dayanacağı esası bizlere göstermiştir. Bu açıdan, aslında Woodrow Wilson'a kadar uzanan bir yönetim-siyaset ayırımına yakın bir görüşle⁴⁸ devlet idaresinin farklı boyutlarını kendi prensipleriyle çözülmesi gerektiğini söylerken; "her kuşak kanunlarını kendisi yapar" diyerek, her kuşağın çağına uygun hukukuna hürmet edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁴⁹ Dolayısıyla söylemsel yapının inşa sürecinde, çağa uygun şekilde ulusal egemenliğe dayalı, halkçı, laik, cumhuriyetçi ve devrimci gibi ilkelerden hareketle, batıyı kopyalamayan ancak olumlu taraflarını alacak olan⁵⁰ iktisadi devlet tahayyülü canlandırması anlamlıydı. Bu iktisadi faaliyetler içinde bütçe faaliyetleri ile bu işten anlayacak ehillerden oluşan bir meclisin kurulması gibi konuların müzakere edilmiş olması da⁵¹ bu konuya verdiği ehemmiyeti

45 Frederick Winslow Taylor, *The Principles of Scientific Management*, Harper and Brothers Publishers, New York and London 1919, s. 26, [http://strategy.sjsu.edu/www.stable/pdf/Taylor,%20F.%20W.%20\(1911\).%20New%20York,%20Harper%20&%20Brothers.pdf](http://strategy.sjsu.edu/www.stable/pdf/Taylor,%20F.%20W.%20(1911).%20New%20York,%20Harper%20&%20Brothers.pdf), son erişim tarihi: 06.10.2022, son erişim tarihi: 06.11.2022.

46 Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, s. 139.

47 Faruk Güventürk, "Atatürk'ün Devlet İdaresi Anlayışı ve Devlet Adamlığı", *Atatürk Dizisi Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, Ankara 1984, S 17, s. 46.

48 Emel Doğramacı, "Devlet Adamı Olarak Atatürk ve Bilimselliği", *Atatürk Dizisi Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, Ankara 1984, S 17, s. 69.

49 Bedrettin Demirel, "Okuyan Bir Devlet Adamı: Atatürk", *Atatürk Dizisi Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, Ankara 1984, S 17, s. 5.

50 Kongar, *age.*, s. 100.

51 Levent Köker, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, 14.

göstermekteydi. Bu modelin taslağı, Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir İktisat Kongresi açılışında iktisadi kalkınma sorunu izah edilirken yapılmıştır. Buna göre; "Tam bağımsızlık için hakimiyet-i milliye, hakimiyet-i iktisadiye ile tarsin edilmelidir. Halk Devri, İktisat Devri mefhumuyle ifade olunur. Halk devrinin tarihi sabanla yazılacaktır. İktisadi kalkınmanın araçları, ulus içinde iş bölümü yapmış olan meslek zümreleri sonra da yabancı sermayedir".⁵²

Özünde Simon'un da vurguladığı gibi: "kamu yarına olan bir kararın ancak rasyonel kabul edilebileceği"⁵³ prensibinden hareketle Mustafa Kemal'in halkın önceliklerini baz alarak planladığı bir kurtuluş reçetesi olduğu açıktır. Kısaca bir ülkenin temel sorunsalı söylemsel nesne olarak iktisadi devlet kavramıyla ortaya çıkmıştır.

Foucaultcu söylem analizin ikinci aşaması olan *söylemler aşaması* sürecinde aynı söylemsel nesne farklı söylem inşaları tespit edebilir. Örneğin çalışmada, *iktisadi devlet söylemi karma, devletçi, mutedil devletçi, Kemalist veya milli ekonomi gibi modellerle* ifade edilebilmiştir. Bunu yaparken kimi zaman ekonomik bağımsızlık fikri kimi zamanda liberal veya komünist düzene dair söylemlerden yola çıkmıştır.

Öncelikle devletçilik kavramı üzerinden kurulan söyleme bakacak olursak; İnönü, 1930 tarihinde Sivas demir yolunun açılması sırasında, mutedil devletçi kavramıyla yeni politik iktisat tanımı yaparak, salt devlet kontrolü değil aslında özel sektörde öncelendiğini ima etmiştir.⁵⁴ Halbuki Mustafa Kemal şöyle belirtmiştir: "bizim takip ettiğimiz devletçilik ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi memuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde bilhassa iktisadi sahada devleti filen alakadar etmektir".⁵⁵

Yukarıdaki ifadeye bakıldığında, devletçiliğin öncelikle kamu çıkarı ve özel teşebbüslere verdiği öncelikle tanımlanabilecek bir felsefe olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Tüm bunların yanında, Mustafa Kemal'in felsefesini

Baskı, s. 208.

52 Köker, *age.*, s. 191.

53 Herbert Simon, A., "Rationality in Political Behavior, International Society of Political Psychology", *Special Issue: Political Economy and Political Psychology*, C 16, S 1, March, 1995, s. 50, <https://www.jstor.org/stable/3791449>, son erişim tarihi: 06.11.2022

54 Kongar, *age.*, s. 107.

55 Kongar, *age.*, s. 108.

demokrasi kavramıyla ilişkilendiren görüşlerin de olduğu aşikârdır. Demokrasi ve devletçiliğin aynı potada tartışıldığı alan içinde iktisadi sistem daha çok Kemalist ekonomik model adıyla tanımlanmıştır.

Aslında Kemalizm kavramıyla, halkçılığının milli iktisadi düşünce ve pratiğine yansımalarıyla, toplumsal çıkarın üstünlüğünü vurgulayan, bir iktisadi politika ilkesi anlaşılmaya başlanmıştır.⁵⁶ Bu yönüyle, Kemalist ekonomi modelinde, demokrasi ve halkçılık kavramları eşitlikçi bir boyutun ve hızlı sanayileşmenin aracı oluyordu⁵⁷. Devletçilik bu anlamda Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1931 ve 1935 yıllarındaki programlarında ziyadesiyle kullanılmış ve bunu Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğan, Türkiye'ye has bir sistem olarak tanımlarken; devletçiliğin liberalizm ve sosyalizmden farklı olduğu hususunu "biz bize benzeriz"⁵⁸ söylemiyle nitelemiştir. Hatta Mustafa Kemal Atatürk: "ferdiyet inkişâfının, mâni karşısında kalmaya başladığı nokta, devlet faaliyetinin hududunu teşkil eder"⁵⁹ ifadeleriyle devletin de yeri geldiğinde sınırlarının olması gerektiğini belirtmiştir. Bu anlamda Mustafa Kemal, karizmatik lider olarak ortaya çıkmış ve topluma nüfuz edecek fikirleriyle halk tarafından kabul görmüş, yeni bir toplumsal yapı kurma becerisiyle karizmasını kurumsallaştırmıştır.⁶⁰ Öyle ki sadece demokratik sistemin yöneticileri tarafından değil, tarihsel açıdan diktatör yönetim anlayışla öne çıkan Hitler "Yeni Türkiye'nin büyük ve dahi yaratıcısıdır ki, talihin terk ettiği ve kaderin çöküntüye uğrattığı o zamanki müttefiklerine, kalkınma için ilk muhteşem örneği verdi"⁶¹ söylemiyle onun zihnindeki politik ekonomi görüşündeki isabete vurgu yapmıştır.

Analizin üçüncü aşaması olan ve farklı söylemlerle neyin amaçlandığını gösteren *eylem yönelimi* sürecinde ise; bir söylemin görevine ve diğer söylemlerle ilişkisine bakılarak, *birlik ruhu, iş bölümü ve planlamaya dayalı bir politik ekonomi yönetiminin kararlarının ortak amaca hizmet etmesi, rasyonel olması ve ikna kabiliyetinin olup olmadığı* hususlarına değinilmiştir. Örneğin Atatürk İzmir İktisat Kongresinde yaptığı konuşmada:

56 Köker, *age.*, s. 23.

57 Köker, *age.*, s. 24.

58 Köker, *age.*, s. 193-194.

59 Köker, *age.*, s. 196.

60 Salih Güney, *Davranış Bilimleri Açısından Atatürk'ün Liderliği*, Ocak Yayınları, Ankara 1999, s. 224.

61 Güney, *age.*, s. 376.

...Türk tarihi incelenecek olursa bütün yükseliş ve çöküşlerin nedenlerinin bir ekonomi konusundan başka bir şey olmadığı anlaşılır...kılıçla ülke ele geçirenler, sabanla ülke ele geçirenler karşısında yenilmeye ve sonunda buldukları konumu yitirmeyi mahkumdurlar... Siyasal askeri başarılar ne denli büyük olursa olsunlar ekonomik başarılarla taşlandırılmazlarsa sürekli olamaz, az zamanda sönerler. Bu nedenle en güçlü ve parlak zaferimizin de sağladığı ve daha sağlayabileceği yararlı sonuçlar alabilmemiz için Ekonomik egemenliğimizin sağlanması, güçlendirilip genişletilmesi gerekir. Efendiler içine girdiğimiz halk döneminin, ulusal dönemin tarihini yazabilmek için de kullanacağımız kalem, saban olacaktır. Bence halk çağı ekonomi çağı kavramı ile anlatılır⁶²

söyleminde bulunmuştur.

Chester Barnard'ın "Nedenleri ifade etme ihtiyacı, insanların en derin gereksinimlerinden biridir. Konuşmak büyük ölçüde mantığa dayalıdır ve nedenleri ifade etme de konuşmaya dayalıdır. Dolayısıyla çok muhakeme yaparak bunu çok fazla dillendirmek problemin çözülmesini sekteye uğratmaz"⁶³ ifadelerinden yola çıkarak, Mustafa Kemal'in, kalkınma planlanmasına ve emeğe dayalı üretim ekonomisine verdiğini önemi defalarca söylemesi, onun bir şeyi çok fazla tekrar etmesi gereksiz konuştuğu anlamına gelmemeli, aksine amaca giden çözüm yolunu, herkesin mantığına uyacak şekilde anlatmaya çalıştığı düşünülebilir.

Bu aşamada Mustafa Kemal'in iktisat vekili olarak Mahmut Esat Bey 1923'te İzmir iktisat kongresinde söylediği aşağıdaki sözler önem kazanmıştır:

Memleketimizin iktisadi mana ve ihtiyacına, iktisat tarihimizin ruhyatına muvafık başlı başına bir iktisat siyaseti takip etmek mecburiyetindedir...biz ne bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler ne de sosyalist, komünist, etatist veya himaye mekteplerinden değiliz. Bizim de yeni Türkiye'nin yeni iktisadi manasına göre yeni bir iktisat Mektebimiz vardır. Buna ben yeni Türkiye iktisat mektebi diyorum... İktisadi teşebbüs kısmen devlet, kısmen teşebbüs-ü şahsi tarafından deruhte edilmelidir. Mesela büyük kredi müessesatını, sanayi teşebbüsatını devlet idare edecektir. Hülasa bazı hususatta

62 Meydan, *age.*, s. 120.

63 Chester I. Barnard, "Mind İn Everyday Affairs: An Examination İnto Logical And Non-Logical Thought Processes" *Management Journal of History*, C 1, S. 4, 1995, s. 12.

iktisadiyatımız devletleştirme usulünü takip edecek, bazı hususlarda iktisadi teşebbüslerini şahsi teşebbüslere terk edecektir.⁶⁴

Yukarıdaki açıklamalarla, Mustafa Kemal: “İnsanların fert halinde değil, cemiyet halinde mütalaa olunmalıdır” ifadeleriyle iş bölümü kavramına önem atfetmiş olduğu⁶⁵ ve topyekûn bir kalkınma hayali tasarladığı ifade edilebilir. Geleceğe dair kurduğu hayal çerçevesinde “iş bölümü, insanlar arasında mevcut olan tabii ve tarihi bağlara, yeni birçok kuvvetli bağlar ilave etmiştir. Bu yeni bağlar, insanlara birbirlerinin eksikliklerini tamamlatan yalnız bugünü değil, yarını da temine çalışan bağlardır” diyerek⁶⁶, kendisinin tüm askeri ve idari mücadelelerinde iş bölümüne verdiği değeri göstermiştir.

Bunlara ilaveten, ikinci beş yıllık kalkınma planında, gelişen bir ekonomide devlete düşen görevleri sınırlandırmadan, iktisadi kalkınma amacı ile huzur ve istikrarı sağlayan, adil bir gelir dağılımı ve dengeli bir üretim amacına yönelik her safhanın vakti gelince hayata geçirilmesi düşünen Mustafa Kemal: “*Bir plan dabilinde önce Milli teşkilat kurduk. Sonra Meclis'i topladık. Önce meclis hükümeti kurduk. Ondan sonra da Cumhuriyet Hükümeti'nin teşkil ettik*”⁶⁷ diyerek, aslında genel yönetim anlayışının en önemli ilkesi olan planlamaya değinmiş ve “Uygulamayı birtakım evrelere ayırmak ve adım adım ilerleyerek amaca ulaşmaya çalışmak gerekiyordu. Başarı için pratik ve güvenilir yol, her evreyi vakti geldikçe uygulamaktı”⁶⁸ söylemiyle, gerçek anlamda yönetimin ana unsuru olan planlama işlevini kullanmıştır. Planlamanın amacı ise; milli siyaset oluşturabilme iradesi için de şu sözleri söylemiştir: “milli sınırlarımız içinde her şeyden önce kendi kuvvetimize dayanmakla varlığımızı koruyarak, millet ve memleketin gerçek saadet ve refahına çalışmak... Genellikle milleti uzun emeller peşinde yorarak zarara sokmamak... Medeni dünyadan, medeni, insani ve karşılıklı dostluk beklemektir.”⁶⁹

Dolayısıyla Kemalist Ekonomi Modeli içinde planlı kalkınmaya yönelik hedefin, Mart 1922'deki meclis konuşmasında da aşağıdaki gibi izah edildiğini görüyoruz. “Sizlere ekonomi alanındaki çalışmalarımızın temel noktalarını genel olarak açıklamış bulunuyorum. Bundan sonra Bakanlar Kurulumuzun

64 Kongar, *age.*, s. 117.

65 Demirel, *age.*, s. 22

66 İnan, *Atatürk'ün El Yazıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 521

67 İnan, *age.*, s. 151.

68 Daniel Dumovlin, *Atatürk'ten Düşünceler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.191.

69 Dumovlin, *age.*, s. 299.

ekonomi politikamızda, saptamış olduğumuz bu temel ilkelere uygun olarak hazırlanacak bir plana göre uygulamaya geçmesini bekliyoruz... Bu girişimde başarı ancak sürekli bir planla ve en akıllı çalışmayla olanaklıdır”⁷⁰ demiştir.

Peter Drucker’a göre; örgütün ihtiyaçlarına göre bir hedef belirlemek ve insanları işlevsel bir hedefe yöneltmek ancak amaca göre yönetimi sağlayabilecektir. Bunun için de belirli performansla, işe ve iş atamalarına gerek duyabilecektir.⁷¹ Aynı şekilde Barnard da sorunu çözmeye yönelik bir çaba, gerçekliğe yönelik olarak bir hareket tarzı içinde ancak sorundan etkilenenlerin ikna edebileceğini belirtmiştir.⁷² Her iki görüş açısından da Atatürk’ün ulaşılabilir hedefler seçerek, Çankaya’da verdiği yemeklerde tartışma platformu kurması ve buradan ortak akla ulaşma gayreti/çabası onun, sonuç odaklı bir stratejist olduğuna işaret edebilir.⁷³ Bu nedenle, “Öyle bir iktisat devrilazımdır ki, memleketimiz insanca yaşamasını bilsin, insanca yaşamanın neye bağlı olduğunu öğrensin ve sebeplere yönelsin”⁷⁴ tahayyülüyle, iktisadi devlet içinde, insanca yaşanacak bir ekonomik düzen kurgusu halkça rıza gösterilmiştir. Sonuçta da ortak aklın çıktılarını gizlemeden 1 Mart 1922 tarihli meclis konuşmasında, 1923 tarihli İzmir iktisat Kongresi’ni açılış konuşmasında ve daha sonra da 1930’da kaleme aldırıldığı Medeni Bilgiler Kitabı ile 1933 yılında hazırlanan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında zikrettiği görülmüştür. Öyle ki onun ekonomik anlamda tam bağımsızlığı içeren stratejik öngörüsü, siyasi bağımsızlığı kazandıran Lozan anlaşmasından dört ay önce vurgulanarak⁷⁵ öne çıkmıştır.

Söylemsel inşaların oluşturduğu *öznelere konumlandırılmalarına* odaklanıldığı dördüncü aşamada; köylü, tüccar, eşraf, burjuva ve askeri ile sivil bürokrasi gibi sınıfların toplumsal yapıdaki yerleri ile yer edinimlerini sağlayan özellikleri irdelenmiştir. Bu sınıfların konumlandırılmalarının yapılabilmesi için her sınıfın kendine has ihtiyaçları vurgulanmıştır.

70 Meydan, *age.*, s. 137.

71 Peter. F. Drucker, “What results should you expect? A users’ guide to MBO”, *Public Administration Review*, 36(1), 1976, s. 13. <https://ipwna.ir/wp-content/uploads/2018/05/what-results-should-you-expect.A-user-guide-to-MBO.pdf>, son erişim tarihi: 06.11.2022.

72 Barnard, *age.*, s.14.

73 Nejat Tarakçı, *20. Yüzyılın Strateji Debası Atatürk*, Truva Yayınları, İstanbul 2011, s. 108-109.

74 Tarakçı, *age.*, s. 140.

75 Meydan, *age.*, s. 117.

Bu amaca yönelik, herkese iş sağlanması, hızlı ekonomik kalkınma, ihracatın elverdiği kadar ithalat yapılması, kişiler ve bölgeler arası gelişmişlik farkının giderilmesi, özel girişimin geliştirilmesi ve hızlı teknolojik gelişme gibi hedefler⁷⁶ aslında kendi içinde bir özneyi barındırmaktaydı. Bu nedenle Drucker'ın belirttiği gibi “Hedeflere göre yönetimin sonuç elde etmesi gereken bir sonraki alan, öncelikler ve sonradanlıklar alanıdır...Kurumlar konsantre olmalı ve öncelikler belirlemelidir...”⁷⁷. Bu açıklamalar ışığında, köylünün, emekçinin hak ettiği değeri alması, esnaf ve tüccarın güçlenmesi, burjuva sınıfının yaratılması ile asker-sivil bürokrasinin kamu hizmetlerine yönelik etkin çalıştırılması gibi amaçlar onların toplumsal yapıdaki yerlerini göstermeye yardım ediyordu. Öncelikle Kemalist ekonomi modeli (devletçi-karma model) halkçı ve demokratik özelliklerine istinaden yerli bir ulusal burjuvanın güçlendirilmesini ve eş zamanlı olarak da üretici ve emekçi olan köylü ve işçiye de hak ettiği değeri verme çabasıydı.

Bu anlamda sermaye sahiplerine destek verilirken, yatırım yapamayacağı alanlarda adil gelir dağılımını sağlayacak mekanizmaların yaratılması, olası bir sınıf çatışması da engelleyecekti.⁷⁸ Bu çabayı Atatürk: “...ekonomi politikamızın önemli amaçlarından biri de toplumun genel faydasını doğrudan doğruya ilgilendirecek kuruluşlar ile ekonomik alandaki teşebbüsleri mali ve teknik gücümüz ölçütlerine uygun olarak devletleştirmektir”⁷⁹ sözleriyle vurgulamıştır. Örneğin Adana Demir Yolları İşletmesi (1928), Mersin-Tarsus-Adana işletmesi (1929), Haydarpaşa liman işletmesi (1928) gibi işletmeler 1930'dan önce millileştirilerek, bu amaca hizmet etmiş ve devletçi pratiklere ait fikirlerin 1923'lere kadar geriye gittiğine dair ipuçları vermiştir.⁸⁰

Pratiklerin ortaya çıkarıldığı, yani söylemsel yapılardan oluşan hangi eylemlerin türetildiği beşinci aşamada, söylem-eylem ilişkisine bakılmıştır. Dolayısıyla çalışmamız açısından gerçekleştirilen milli iktisat kongresi, tasarruf tedbirleri, sosyal yardım sandıkları ve devlet baba rolü üzerinden alınan tedbirler ile Lozan barış görüşmelerindeki kararlar, bu sürece ilişkin boyutlar olmuştur.

76 Ramazan Topdemir, Atatürk'ün *Doğu-Güneydoğu Politikası ve GAP*, Truva Yayınları, İstanbul 2009, İkinci Baskı, s. 34-35.

77 Drucker, *age.*, s. 14.

78 Meydan, *age.*, s. 136.

79 Kongar, *age.*, s. 158.

80 Kongar, *age.*, s. 159.

Mustafa Kemal her şeyden önce söylemler ile uygulamalar arasında tutarlı bir yaklaşım olması gerektiğini “yapmak, maddi ve manevi kuvvetleri, zekâ ve maharetleri birleştirmektir”⁸¹ diyerek, anlatmaya çalışmıştır. Aslında Simon’un da işaret ettiği “insanların eylemleri ile sözleri ilişkilidir. Bunlar arasındaki bilgi yanlışsa karar da yanlış olacaktır”⁸² sözlerine yakın düşündüğünü göstermiştir. Örneğin; vatandaşlar ile yabancıların eşit şartlarda yaşamasının gerektiğine dair inancını: “kendi halkının çıkarları için yabancıların çalıştığı bazı iş alanlarının yerli halkın kontrolüne bırakılması gerektiği”⁸³ görüşünden anlayabiliyoruz. Bu amaçla 25 Mayıs 1935’ten sonra yabancı pasaport taşıyanlar için belirli meslekleri yasaklayan bir düzenleme hayata geçirilmiş ve Mustafa Kemal şunları söylemiştir. Bu karar yabancı düşmanlığı olarak algılanmamalı, bilakis eğer yabancılar Türklere esir muamelesi etmek arzusunda değillerse gelsinler hangi millete mensup olursa olsunlar, bunlar çalışmak istedikleri takdirde Türkiye’de iyi karşılanacaklardır. Doğulu ve batılılar karşısındakine aynı şekilde muamele etmelidirler birbirleri için eşit insanlık hakları tanınmalıdır. Artık doğuluları batının altına düşünen imtiyazlar kalkmalıdır⁸⁴ demiştir.

Yukarıdaki söyleme, “saptanan hedeflere yönelik etkin bir yönetim, politik bir süreç olmaktan çok idari bir süreci kapsar prensibiyle”⁸⁵ baktığımızda, Mustafa Kemal’in halkının çıkarlarını koruyacağına dair yaptığı söylemler, eylemlerle de desteklenmiştir. Bunu yaparken siyaset alanında yer edindiği şekliyle, halk yardımçılığı (popülizm) yapmamış, gerekli şartlar altında yabancılara da yatırım yapma imkânlarını vermiştir.

İktisadi devletin olmazsa olmaz gayelerinden biri olarak kendi kendine yeten ülke amacı için, tasarruf tedbirlerine önem vermiş ve “tutumluluk ulusal amacımız olmalıdır” diyerek, 18 Aralık 1929’da Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyetini kurdurmuştur.⁸⁶ Burada anlaşılan şudur ki Atatürk’ün Türklerin fakirliğine karşın yabancıların ve azınlıkların zenginliğine duyduğu tepki nedeniyle, onu ulusal çizgide halkçı bir ekonomik model hayaline götürmüştür.⁸⁷ Öyle ki Mustafa Kemal 18 Kasım 1920’de Türkiye Büyük

81 Dumovlin, *age.*, s. 225.

82 Simon, *age.*, s. 46

83 Meydan, s. 94.

84 Meydan, *age.*, s. 116.

85 Drucker, *age.*, s.18

86 Drucker, *age.*, s. 142.

87 Drucker, *age.*, s. 162.

Millet Meclisinde halkçılık beyannamesi olarak kabul edilmiş halkçılık programını sunmuştur. Burada özetle şunları ifade etmiştir. "...Halkın öteden beri karşılaştığı sefalet sebeplerini, yeni araç ve örgütlerle kaldırarak yerine refah ve mutluluk yerleştirmeyi ister ve bundan dolayıdır ki, toprak, adliye ve iktisat işlerinde ve diğer meselelerde sosyal kardeşliği ve yardımı halkın ihtiyaçlarına göre yenilikler vücuda getirmeyi hedef sayar".⁸⁸ Yukarıda hedeflere yönelik söylemlerle, devlet baba vurgusu üzerinden nihai amacın resmi çizilirken, iktisadi devlet teşekkülleri eliyle, gerçekleştirmeye çalışılan⁸⁹ bir kalkınma yöntemiyle halkçılığın işleyebileceği düşünülmüştür.

Foucault'nun söylem analizine uygun olarak altıncı aşamayı oluşturan *öznel*lik durumunda, özne konumlarında potansiyel olarak neler hissedilir, düşünülür ve yaşanır? Soruları üzerinden öznelere deneyimlerine odaklanılır. Çalışma açısından köylünün milletin efendisi görülme isteği ile zengin sınıfın oluşturularak yerli burjuvazinin doğma isteği aynı potada değerlendirilirken, diğer taraftan da askeri ve sivil bürokrasinin yeni bir elit sınıf oluşturma hali, kaçınılmaz olarak görünürlüğünü artırmıştır.

Mustafa Kemal'in söylemsel nesne haline getirdiği iktisadi devlet kavramı üzerinden başat rol alan ve özne haline getirilen temel unsurlar, milletin efendisi köylü ile zengin bir sınıfın varlığı kavramları olmuştur. Ona göre ulusal bir ekonominin işleyebilmesinin iki önemli araç bunlar olacak ve devlet gerektiğinde kendi büyük yatırımlarıyla bu paydaşları destekleyecektir. Mustafa Kemal'in nihai ekonomi politik duruşunu yansıtan fikirlerini Anadolu gezisi esnasında yaptığı aşağıdaki açıklamalarda görebiliriz.

Mustafa Kemal'in ekonomi politikinin, bir ulusal bağımsızlık ekonomisi niteliği şöyle belirtilebilir. Türkiye halk dönemine girmiştir. Halk dönemi ekonomi dönemi demektir. Türkiye halk kaynağının gözü çiftçidir, çobandır, köylüdür. Bağımsızlık ekonomisinde temel katkı bu kesimden gelecektir. Ama Türkiye'nin bağımsızlık sorunu bir çağdaşlaşma sorunudur, öyle ise, Türkiye endüstri devrimini de gerçekleştirmeye, fabrikalar kurmaya, demir yolları döşemeye, kendi ürünlerini kendisi işlenmiş mal haline getirmeye zorunludur. Bu işler tam bağımsızlık ilkesi içinde, ulusun kendi gücüyle, kendi emeğiyle, kendi olanaklarıyla bu halk yönetiminin işlediği, yürüdüğü bir toplum düzeninde yapılacaktır. Yabancı anapara, anamal (sermaye) gerekebilir,

⁸⁸ Drucker, *age.*, s. 163.

⁸⁹ Tarakçı, *age.*, s. 88.

çekilebilir ama Osmanlı devleti ve Hindistan yabancı anapara yüzünden sömürgeleşmiş, batmıştır. Yabancı anamalin, anaparanın jandarmalığını yapan bir ekonomi, ulusal bağımsızlık ekonomisi değil, sömürge ekonomisidir. Burada halkı ulusal emek anlaşmasına çağırırken, halk dönemi dediği ulusal ekonomi dönemi için, bir simge kullanmaktadır. Saban! Bu simge o günkü koşullarda çiftçi-esnaf Anadolu halk yapısının ekonomik gücünü, ‘temel üretim gücünü’ deyimlemektedir. Tam bağımsızlığa doğru nasıl köylünün, esnafın, sanatçıların kılıçlarıyla yürüdüyse gerçekçi ve ulusçu Mustafa Kemal, ekonomik bağımsızlığa da toplumun ana üretici gücü köylüler, esnaf, sanatçı ve işçilerle, ‘çalışan zavallı halkla’, onların sabanları, onların yaratıcı namuslu emekleri ile yürümek istemektedir.⁹⁰

demiştir.

Bu konuda Atatürk kendi ekonomi politiğinde bağımsız halk devletinden yana olup; bu anlamda baba devlet imgesi ile hem halkı göndirmeyi hem de ulusal burjuvazi yaratmayı düşündüğünü, söyleyebiliriz.⁹¹ Yine aynı şekilde 1 Mart 1922’de TBMM’de yaptığı konuşmada “Türkiye’nin sahibi ve efendisi kimdir?” sorusuyla başladığı konuşmasına, “Türkiye’nin gerçek sahibi ve efendisi, gerçek üretici olan köylüdür. O halde herkesten çok refah, saadet ve servete hak kazanan ve layık olan da köylüdür”⁹² cevabını vermiştir. Böylece milli ekonominin en önemli unsuruna açıklık getirmiştir. Türkiye ekonomisinin yönelmesi gereken amaç konusunda ise: “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin izleyeceği yol bu temel amacın (köylünün kalkındırılması) sağlanması yolunda olmalıdır... köylünün çalışması sonunda elde edeceği emeğinin karşılığını onun kendi yararına olmak üzere yükseltmek ekonomi politikamızın esası ruhudur...”⁹³ söyleminde bulunmuştur. Bu yorumla iktisadi üretim mekanizmasını işleyebilmesi için ilk ve en önemli başlangıç noktasının köylü sınıfı üzerinden gerçekleştiğine dikkat çekmiştir. Sadece köylü üzerine kurulu bir kamu ekonomisi kurgulamamış, ek olarak diğer paydaşlara da önem verdiğini, İzmir İktisat kongresindeki aşağıdaki ifadeleriyle özetlemeye çalışmıştır.

90 Kansu, *age.*, s. 43-44.

91 Kansu, *age.*, s. 16.

92 Meydan, *age.*, s. 171.

93 Meydan, *age.*, s. 171-172.

Sınıfsal eşitlikten ve halk hükümetinden söz eden Atatürk ekonomide başarı için devlet ile özel teşebbüsün el ele vererek birlikte çalışması gerektiğini belirtmiştir. “özel teşebbüsün bir engel karşısında kalmaya başladığı nokta devlet faaliyetinin sınırını oluşturur. Buna karşın genellikle zaman ve mekânda sürekli bir özel nitelik gösteren ekonomik bir işi devlet üzerine alabilir. Örneğin, bir iş ki, büyük ve düzenli bir yönetimi gerektirir ve özel teşebbüs elinde başarısızlığa uğrama tehlikesini gösterir veya genel bir ihtiyaca karşılık gelir, o işi devlet üzerine alabilir. Madenlerin, ormanların, kanalların, demiryollarının, deniz taşımacılık şirketlerinin devlet tarafından yönetilmesi ve para ihraç eden bankaların millileştirilmesi ve su, gaz elektrik ve saireye ait işlerin yerel yönetimler tarafından yapılması yukarıda açıkladığımız türden işlerdir.⁹⁴

Bir tarafta köylünün, emekçinin diğer tarafta ise burjuva sınıfının güçlendirilmesi isteği söylemsel nesnemiz açısından iktisadi devletin iki ana öznesi olmakla beraber, bir diğer önemli özne de askeri ve bürokratik sınıfın politik ekonomiye yön verebilme kapasitesi olmuştur. Bu anlamda, Kemalist devletçilik uygulama aşamasında, salt bir iktisadi politika olmayıp, bürokratik-otoriter bir toplumsal ve siyasal örgütlenme tipinin ifadesi olduğu⁹⁵ eleştirilerini de beraberinde getirmiştir.

Sonuç

Mustafa Kemal Atatürk'ün halk ile başardığı askeri zaferinin akabinde kendisini bekleyen belki de daha zor bir görev bulunmaktaydı. O da Osmanlı devletinden kalan borçlar nedeniyle, iktisadi ve mali hayatta karşılaşıacağı sorunlardı. Bu sorunların çözümü için iç politikada köylü, işçi, esnaf, zayıf sermeye sınıfı ve askeri-sivil bürokrasinin çıkarlarının aynı potada dengelenmesi gerekliydi. Dış politikada ise misak-ı millinin istikametinde mali ve iktisadi anlamda da misak-ı iktisadinin kabul edilerek, kayıtsız şartsız bağımsız bir ekonomi ve kapitülasyonların kaldırılması amaçlanmıştı. Diğer bir ifadeyle, milli bir ekonomi amaçlanmıştı. Ancak buradaki önemli husus; milli ekonomi yönetimi dönemin liberal, Bolşevik veya sosyalist ideolojilerden hangisine göre işleyeceğiydi. Mustafa Kemal tam da bu noktada, tarafsızlığını halkın da rıza gösterebileceği bir kavramla anlatmaya çalıştı. Bu kavram, devletçi-mutedil devletçi-karma ekonomik veya Kemalist

94 Meydan, *age.*, s. 166.

95 Köker, *age.*, s. 219.

ekonomik model gibi yapılarda belirebilen *iktisadi devlet* kavramıydı.

Mustafa Kemal iktisadi devlet tahayyülünü, zaman zaman devletçilik merkezli yaklaşımla ifade etse de aslında amacı şahsına münhasır bir politik ekonomi yönetimi kurmaktı. Bu sistem halkçılık ilkesinden gücünü alan, kamusal çıkarı ön planda tutan, özel teşebbüsleri de yadsımayan ve sermaye birikiminin önemine inanan bir yapıydı. Diğer bir anlatımla; iktisadi devlet, üretimi kendi olanaklarıyla sağlayacak mekanizmaları geliştirmek için köylü ve işçi sınıfının kalkındırılmasını amaçlayan bir yapı inşa etmek istedi. Buna ek olarak, üreten bir ekonominin mallarının işlenmesi ve sanayi hamlesi yapılabilmesi için yeri geldiğinde devletin de elini taşın altına koyabileceğini ve özel teşebbüslerin olası sermaye yetersizliğine destek verilebileceğini, bu manada büyük yatırımların devletçe üstlenebileceğini düşünüyordu. İlk bakışta devletçilik özellikleri öne çıksa da aslında politik anlamda popülistlik içeren kararlar silsilesiyle değil idari anlamda oldukça işlevsel olan yönetsel kararlarla bir yapı oluşturulmaya çalışılmıştı.

Yukarıda anlatılan sebeplerle, Mustafa Kemal'in iktisadi devlet kavramı altında anlatılmak istedikleri ve bu kavramı politik ekonomi yönetimi açısından nasıl idare ettiğini değerlendirmek anlamlı olmuştur. Değerlendirmeler yapılırken, yönetim bilimi prensiplerinden yararlanılmıştır. Mustafa Kemal'in iktisadi devlet yönetimine dair aldığı kararlar Foucault'nun söylem analizi metodolojisi takip edilerek incelendiğinde, etkileri toplumun her kesimine nüfuz ettiği görülmüş ve bu manada meta-söylem haline geldiği tahmin edilmiştir. Sonuç itibariyle, analiz yöntemine ve yönetim bilimi ilkelerine uygun olarak, Mustafa Kemal'in kullandığı farklı tanımlamalar üzerinden, söylemsel nesne'ye hayat veren iktisadi devlet kavramı, borçlanmayan, ussal olan, siyaset ile yönetim işlevlerini ayıran, çağa uygun ve kendine has kanunları olan milli bir ekonomi modeli şeklinde vukuu bulmuştur. Bu anlamda politik ekonomi yönetimini pozitif bilime dayalı bir yaklaşımla ele alan Mustafa Kemal, askeri alanda olduğu kadar politik ekonomi alanında da başarı sağlamıştır.

Kaynaklar

Atatürk, Kemal, *Nutuk 1919-1927*, haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayın, Ankara 2004.

Ayllon Arribas Michael, Walkerdine, Valerie, *Foucauldian discourse analysis*, The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology, 2017, <https://www.researchgate.net/publication/336871927>, son erişim tarihi: 06.11.2022.

Barnard Chester I., "Mind in Everyday Affairs: An Examination into Logical And Non-Logical Thought Processes", *Management Journal of History*, C 1, S 4, 1995.

Daver, Bülent, "Atatürk'te Bilim ve Fen Kavramları ve Çağdaşlaşma", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (Atatürk Araştırma Merkezi) Uluslararası 2. Atatürk Sempozyumu, Ankara 9-11 Eylül 1991*, C 1.

Demirel, Bedrettin, "Okuyan Bir Devlet Adamı: Atatürk", *Atatürk Dizisi Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, S. 17, Ankara 1984.

Doğramacı, Emel, "Devlet Adamı Olarak Atatürk ve Bilimselliği", *Atatürk Dizisi Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, S. 17, Ankara 1984.

Drucker, Peter. F, "What results should you expect? A users' guide to MBO", *Public Administration Review*, C 36, S. 1, 1976, 12-19. <https://ipwna.ir/wp-content/uploads/2018/05/what-results-should-you-expect.A-user-guide-to-MBO.pdf>, son erişim tarihi: 06.11.2022.

Dumovlin, Daniel, *Atatürk'ten Düşünceler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000.

Fişek, Kurthan, *Yönetim*, SBF Yayını, Ankara 1979.

Foucault, Michel, *Entelektüelin Siyasi İşlevi, Seçme Yazılar-1*, çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay, Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011.

Foucault, Michel, *Özne ve İktidar, Seçme Yazılar-2*, çev. Işık Ergüden- Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014.

Foucault, Michel, *Power/Know-ledge: Selected Interviews & Other Writings 1972-1977*, ed. Colin Gordon, trans. Colin Gordon-Leo Marshall-John Mepham, 1980.

Giritli, İsmet, *Bir Ulusal Modernleşme Teorisi Olarak Atatürkçülük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Araştırma Merkezi, Ankara 2004.

Graham, Linda J., "Discourse Analysis and the Critical Use of Foucault", *In The Australian Association of Research in Education Annual Conference*, 2005, <https://eprints.qut.edu.au/2689/1/2689.pdf>, son erişim tarihi: 06.11.2022.

Güney, Salih, *Davranış Bilimleri Açısından Atatürk'ün Liderliği*, Ocak Yayınları, Ankara 1999.

Güventürk, Faruk, "Atatürk'ün Devlet İdaresi Anlayışı ve Devlet Adamlığı", *Atatürk Dizisi Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, S 17, Ankara 1984.

Irmak, Sadi, *Atatürk Bir Çağın Açılışı*, İnkilap Yayınevi, İstanbul 1984.

Kansu, Atuf Ceyhun, *Kemalizmi Anlamak: Devrimcinin Kan Damarı, Halkın Yüreğine Bağlıdır*, Telgrafname Yayınları, Ankara 2020.

Kocatürk, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.

Koçel, Tamer, *İşletme Yöneticiliği*, Beta Yayınevi, İstanbul 2003.

Kongar, Emre, *Atatürk Üzerine*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.

Köker, Levent, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Meydan, Sinan, *Akl-ı Kemal: Atatürk'ün Akıllı Projeleri*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2018, C III.

Newman, William, *Yönetim-Sevki ve İdare*, çev. Kenan Sürgit, SBF Yayınları, Ankara 1979.

Ozankaya, Özer, *Cumhuriyet Çınarı*, Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi\42, Ankara 1995.

Özşen, Tayfur, *Kamu Yönetimi Ders Notları*, Mersin 2001-2002.

Rousseau, Jean Jacques, *Sanatlar ve Bilimler Üzerine Söylem-Politik Ekonomi Üzerine Söylem*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Cep Kitapları, 1. Baskı, İstanbul 2011.

Simon, Herbert A., "Rationality in Political Behavior", *Special Issue: Political Economy and Political Psychology*, C 16, No. 1, March 1995, <https://www.jstor.org/stable/pdf/3791449.pdf>, 06.11.2022.

Stahl, Carsten Bernd, "Whose discourse? A Comparison of the Foucauldian and Habermasian concepts of Discourse in Critical IS Research", *AMCIS 2004 Proceedings*, 2004.

Tarakçı, Nejat, *20. Yüzyılın Strateji Dehası Atatürk*, Truva Yayınları, İstanbul 2011.

Taylor, Frederick. W., *The Principles of Scientific Managment*, Harper and Brothers Publishers, New york and London 1919, [http://strategy.sjsu.edu/www.stable/pdf/Taylor,%20F.%20W.%20\(1911\).%20New%20York,%20Harper%20&%20Brothers.pdf](http://strategy.sjsu.edu/www.stable/pdf/Taylor,%20F.%20W.%20(1911).%20New%20York,%20Harper%20&%20Brothers.pdf), son erişim tarihi: 06.11.2022.

Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*. İmge Yayınevi, Ankara 2001.

Tokat, Bülent, Şerbetçi, Derya, *İşletmecilik Bilgisi*, İstanbul 1998.

Topdemir, Ramazan, *Atatürk'ün Doğu-Güneydoğu Politikası ve GAP*, Truva Yayınları, İstanbul 2009.

İktisadi Kalkınmaya Destek Aracı: Gümrük Muafiyetleri (1923-1950)

Suna Altan*

Giriş

Devletlerin bir birbirleriyle olan alışverişlerinin zaman içerisinde gelişip yaygınlaşmasıyla birlikte ticaret hayatı, ekonomik parametrelerden birini oluşturmuştur. Gelişen ticaret hayatının bir sonucu olarak sınırlardaki ürün giriş çıkışlar için bir kontrol mekanizmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu gereklilik neticesinde devletler “gümrük” kavramı etrafında hem fikir olmuşlar ve ülkeler arası ticaret sisteminin takibi konusunda gümrük rejimi kurulmasına karar verilmiştir. Tesis edilen bu rejim hem yapılması gereken uygulamaları hem de alınacak tedbirleri belirlemiştir.¹ Gümrük rejiminin kurulmasıyla birlikte devletler hem ticareti hem de sınırlardaki hareketlilikleri kontrol etmek amacıyla değişen şartları ve gelişmeleri takip ederek gümrükler konusunda çalışmaları sürekli hale getirmişlerdir. Bu çalışmaları yapan devletler arasında yer alan Osmanlı Devleti, gelişen ve değişen ticaret koşulları çerçevesinde gümrük uygulamalarının sistemli yürütülmesi adına birtakım çalışmalar yürütmüştür. Gümrük uygulamalarında devlet, ihtiyaçları göz önüne alarak hareket etmiştir. Devlet, kimi ürünlerde gümrük vergisini yüksek tutarken, kimi ürünlerde gümrük vergisinden muafiyet uygulamasına gitmiştir.² Fakat Osmanlı Devleti’nin yapmış olduğu uygulamalar devletin siyasi varlığının sona ermesiyle birlikte ortadan kalkmıştır.

I. Dünya Savaşı’nın hemen ardından Anadolu’da işgallere karşı başlatılan Millî Mücadele 1922 yılında askeri yönüyle başarıyla sonuçlanmıştır.

* Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Gümrük İşletme Bölümü, Gümrük İşletme Anabilim Dalı, Iğdır/TÜRKİYE, suna.altan7634@hotmail.com

1 Targan Hacim Çarıklı, *İkinci Cihan Harbi Sonunda Milletler Arası Ticaret*, Tanin Matbaası, İstanbul 1947, s. 77.

2 Suna Altan, “Türk Gümrüğünde Sanayi Eksenli Muafiyetler (1929-1943)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Mart 2021, C 7 S. 1, s. 132.

Kazanılan askeri zaferin diplomatik olarak tamamlanılması hususunda Lozan Barış Antlaşması görüşmeleri başlatılmıştır. Ancak bu görüşme yaşanan anlaşmazlıklardan ötürü kesintiye uğramıştır.³ Bu kesinti esnasında askeri zaferi sağlayan yönetici kadro ülkenin iktisadi bağımsızlığının kazanılmasını kendilerine ikinci hedef olarak belirlemişlerdir. Bu hedefi gerçekleştirmek amacıyla Şubat 1923 tarihinde 1135 delegenin katılımıyla “İzmir İktisat Kongresi” düzenlenmiştir. Kongre sonunda ülkenin iktisadiyesini düzeltecek ve gelişimine yön verecek olan “Misak-ı İktisadiye” kararları alınmıştır. Bu kararlar arasında ticaretin temel ögesi olan gümrük siyaseti konusu da yer almıştır. Gümrük siyaseti konusunda ülkenin iktisadi gelişimine kolaylıklar sağlamasına karar verilmiştir. Alınan kararda; “bazı sanayi ve ziraat ve ticaretin muhtaç olduğu mevadd-i ibtidaiyenin-mümasili mevcut olmadığı takdirde, gümrük resminden istisnası” ve “gümrüklerde himaye usulünün kabul edilmesi, buna karşın sanayi için gerekli olan yatırım mallarının gümrüklerden muafiyeti” uygulanması yer almıştır.⁴ İktisat Kongresi’nin tamamlanmasının ardından Lozan görüşmeleri tekrar başlamıştır. İkinci görüşme 23 Nisan 1923’te başlamış ve Ankara Hükûmeti adına İsmet İnönü ve heyeti katılım sağlamıştır. Yapılan çetin görüşmelerin ardından Lozan Barış Antlaşması 24 Temmuz 1923 tarihinde İsmet İnönü tarafından imza edilmiştir.⁵

Lozan görüşmelerinde görüşülen konular arasında ticaretin temeli olan gümrük konusu da gündeme alınmıştır. Görüşmeler sonucunda alınan kararlar Türkiye, Osmanlı Devleti’nin 1 Eylül 1916’da uyguladığı tarifinin beş yıl süreyle yürürlükte kalmasını kabul etmiştir. Böylece Türkiye, 1923-1929 yılları arasında dış alım ve satışlarda olağanüstü haller dışında gümrük politikasında herhangi bir düzenlemeye gidemeyecek ve herhangi bir ücret politikası belirleyemeyecektir.⁶ Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanmasının ardından 29 Ekim 1923 yılında Cumhuriyet ilan edilerek yeni bir devletin kuruluşu resmen gerçekleşerek rejimi de belirlenmiştir. Bu tarihten itibaren

3 Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Mücadele Tarihi V*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 209-210.

4 Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 12, 39; Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, AUSBF Yayınları 262, Ankara 1979, s. 426; Oktay Yenal, *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 52-54.

5 *İsmet İnönü’nün Hatıralar*, Yay. Sabahattin Selek, Bilgi Yayın, 2014, s. 333-365-380-415.

6 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015; Yakup Kepenik, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012, s. 34.

ülkenin iktisadi kalkınması kurucu kadronun asıl hedeflerinden biri olmuş ve bu hedef doğrultusunda çalışmalara başlanılmıştır. İktisadi kalkınma bazı alanlarda ülke içerisinde destek alınarak yapılmaya çalışılmış olsa da bazı alanlarda dışarıdan destek alınması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu konuda da devlet, destek amacıyla özellikle dışarıdan getirilecek olan ürünlere gümrük tarifelerinde muafiyet uygulamaları yapılmasına karar vermiştir. Fakat bu uygulamalarda Lozan Antlaşması'ndaki madde dikkate alınarak yapılmıştır.⁷

Lozan Antlaşması gereğince 5 yıl boyunca gümrüklerin de zorunlu haller dışında herhangi bir uygulama yapamayacak olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bu durumu 1929 yılında son bulacaktır. Devlet, uygulamanın son bulacağı tarihten 3 yıl öncesinde alt yapı çalışmalarını başlatmıştır. İlk olarak yeni gümrük tarife kanununun belirlenmesi ve hazırlanması için bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon uzun ve titiz bir çalışma döneminin ardından Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk gümrük tarife kanununu hazırlanmıştır. Hazırlanmış olan *Gümrük Tarife-İ Umumiyesi*'ne dair kanun meclise sunulmuştur.⁸ Mecliste kanun üzerine yapılan kapsamlı görüşmelerin ardından komisyonun hazırladığı kanun "Gümrük Tarife Kanunu" olarak 1 Temmuz 1929 tarihinde kabul edilmiştir. Yürürlüğe girmiş olan kanunla birlikte Türkiye Cumhuriyeti Devleti, sınırlarında bulunan bütün gümrüklerde yetki, denetim ve tarifler konusunda tek yetkili olmuştur. Kanun toplamda 33 ana madde ve birçok alt maddeden oluşmuştur. Bu kanun içerisinde 5. madde gümrük vergi muafiyetleriyle ilgilidir. Bu maddede hangi alanlarda vergi muafiyeti uygulamalarının alacağı belirlenmiştir. Maddenin 17. fıkrası ziraat, sanayi, ticaretin gelişmesi adına yurt dışından getirilecek "malların, araç gereçler, icra vekilleri heyetinin müsaadesiyle büyük ve sonrasında iade edilmek koşuluyla fennî vasıtalar ve bunların teferruatının gümrükten muaf tutulması uygun görülmüştür" ibaresi yer almıştır.⁹ Böylece ülkedeki iktisadi kalkınmaya destek olmak amacıyla gümrük vergilerinden muafiyet uygulamaları hayata geçirilmiştir. Fakat bu dönemde 1929 yılında New York borsasında yaşanan büyük düşüşle birlikte dünya ekonomik buhranı başlamıştır. Borsadaki düşüş bankalar aracılığıyla önce ABD'ye ardından

7 Suna Altan, "Türk Gümrüğünde Sanayi Eksenli Muafiyetler (1929-1943)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Mart 2021, C 7 S. 1, s. 132-133.

8 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.2.1.13.30:23.01.1929

9 *Resmî Gazete*, 01.07.1929, S. 1230, No: 1499, S. 823-829; Vamık Toprak, *Gümrük Politikası*, Sevinç Matbaası, Ankara 1965, s. 169-171.

tüm dünyaya yayılmıştır. Yaşanan ekonomik buhrandan Türkiye ekonomisi fazlasıyla etkilenmiştir.¹⁰ Yaşanan krizle birlikte devlet, bazı ekonomik uygulamalarda değişikliğe giderek, krizin etkilerini hafifletmeye çalışmıştır. Bu hususta milli iktisat politikası izlenmiş ve Tasarruf Cemiyetinin kuruluşu gerçekleştirilmiştir. Yerli üretimin artırılması temel amaç olmuş ve bu hususta iktisadi kalkınma çalışmalarına devletçi politika anlayışıyla daha fazla ağırlık verilmiştir.¹¹ Yaşanan olumsuz durumu ve ülkenin ihtiyaçlarını göz önüne alan devlet, gümrük tarife kanununda bazı değişimler meydana getirmiştir. Bu hususta ilk olarak 1930 yılında düzenleme yapılmıştır. İhtiyaç dahilinde dışarıdan alınacak olan bazı ürünlerin gümrük vergisinden muafiyet, ürünün ithal edileceği ülkeye iade edilmesi koşuluna bağlanmıştır.¹²

Uluslararası ticaretin gelişmesi ve değişmesinin yanında, ülkedeki iktisadi kalkınma destekleri göz önüne alınarak gümrükler konusundaki çalışmalara devam edilmiştir. 31 Mayıs 1933 yılında gümrükler konusunda yeni bir düzenleme yapılmıştır. Yapılan düzenlemede gümrük tarifelerinde değişiklikler söz konusu olmuş olsa da muafiyetler konusu herhangi bir değişim olmamıştır.¹³ 1933 yılından 1939 yılına kadar gümrükler konusunda bir değişim yaşanmamıştır. Fakat Almanya'nın 1933 yılından itibaren başlatmış olduğu yeni Almanya'nın inşa süreci yeni bir dünya savaşının başlamasına neden olmuştur.¹⁴ 1 Eylül 1939 yılında resmen başlayan II. Dünya Savaşı önce Avrupa'nın ardından tüm dünyanın siyasi, sosyal ve ekonomik değerlerini alt üst etmiştir.¹⁵ Bu yaşanan Dünya savaşı Türkiye açısından ekonomik olarak kayıpların yaşanmasına neden olmuştur. Ekonomideki sarsılmayı en aza indirmek adına dönemin Hükûmeti tarafından çeşitli çalışmalar yürütülmüş. İktisadi gelişimin desteği olan gümrük vergi muafiyet bu çalışmalarda yerini almıştır. Gümrük vergisinde muafiyet konusunda değişikliğe gidilmiştir. Bu konuda da 1940 yılında mecliste gümrük tarife konusunda bazı değişiklikler

10 Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 41-43.

11 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Buhurunda Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge Sanat Kültür İstanbul 2009, s. 95-97.

12 Hasan Saka, *Dış Ticaret ve Gümrük Politikası*, Maarif Matbaası, Ankara 1945, s. 210-212.

13 *TC. Resmi Gazetesi* 31 Mayıs 1933 Sayı, 2415 Kanun 2456, s. 809.

14 R.A.C. Parker, *II. Dünya Savaşı*, çev. Mufit Günay, Dost Kitapevi, Ankara 2005, s. 17; John Lukacs, "The Coming of The Second World War", *Foresing Affairs* 1989, Council On Foreign Relations, s. 166-68.

15 Basıl Liddell Hart, *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, çev. Kerim Bağrıaçık, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 37.

uygun görülmüştür. Bu değişikliklerde yurt dışından ihtiyaç dahilinde getirilecek olan ürünlerin gümrük vergisi muafiyeti söz konusu olmuştur. Savaşın yaratmış olduğu dar boğazın daha da artmasıyla hükûmette gümrük vergi muafiyeti uygulanacak ürünlerin listeleri günün koşullarını göz önüne alarak güncellenmiştir.¹⁶ Savaşın sona ermesinin ardından 1945-1950 yılları arasında gümrük vergisinden muafiyetleri konusunda keskin bir değişim yaşanmamıştır. Yalnızca 5 yıllık dönemde yurt dışından destek sağlanması hususunda büyük bir azalış meydana geldiğini söylenebilir. Çalışmamda, yapılmış olunan muafiyet ziraat, sanayi, ticaret ve maden alanlarını kapsayan 4 başlık altında incelenmiştir. 4 başlıkta devletin iktisadi kalkınmaya destek olduğu gümrük uygulamalarının hangi konularda yapıldığı ve hangi ülkelerden neler alındığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Ziraat Alanındaki Muafiyetler

Anadolu'daki ziraatın geliştirilmesi adına yapılan çalışmalar Cumhuriyetin ilanından önce başlamıştır. İzmir İktisat Kongresi'nde bu hususta ilk adım atılmıştır. Kongrede Mustafa Kemal tarıma verdiği önemi şöyle dile getirmiş “kılıçla memleket zaptedenler sonunda mevkilerini, sabanla memleket zaptedenlere terk etmeye mahkumdur. Kılıç kullanan kol yorulur, ama saban kullanan kol, her gün daha çok kuvvetlenir” demiştir.¹⁷ Çünkü Anadolu coğrafyasının temel geçim kaynağı tarım idi. Zirai faaliyetlerin geliştirilmesi ve iyileştirilmesi iktisadi kalkınma çalışmalarında öncelik olarak yer almıştır. Anadolu'nun verimli toprakları uzun süren savaşlardan dolayı harap edilmiş ve üretim durma noktasına gelmiştir. Ziraatın geliştirilmesi hem halkın temel ihtiyaçlarına dayanak sağlaması hem de sanayi ve ticarete entegre edilerek gelişim sağlanması açısından önem arz etmiştir. Bu amaç doğrultusunda zirai faaliyetlerin gelişimine destek sağlamak adına bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında gümrük vergisinden muafiyet uygulaması da yer almıştır.¹⁸

Bu konuda yapılmış olan ilk çalışma İzmit ovasındadır. İzmit'te soğan ekiminin genişletilmesi ve teşvik edilmesi adına 40.000 kilo arpacık ve 500 kilo soğan tohumunun bir defaya mahsus olmak üzere gümrük vergisinden

16 BCA., 30.10.0.0.212.439.11; 04.12.1941; Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 199-200.

17 Şafak Altun, *İlk Hedef Akdeniz'di İkinci Hedef İktisat*, Platin Yayınları, İstanbul 2007, s. 102.

18 Zafer Toprak, “Türkiye Tarım ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950,” *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, ed. Şevket Pamuk-Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara 1988, s. 26-27

muaf tutularak yurda sokulmasına onay verilmiştir.¹⁹ Böylece İzmit bölgesinde tarımsal ürün çeşitliliğine katkı sağlanmıştır. Devlet, zirai gelişim için tohum desteğine devam etmiştir. Bu konudaki ikinci muafiyet Ardahan için yapılmıştır. Ardahan'da yaşanan tohum sıkıntısını dile getiren Ardahan mebusunun tohum muafiyet isteği incelenmiştir. İnceleme neticesinde Rusya'dan getirilecek olan buğday ve arpa tohumlarının gümrük vergisinden muaf tutulması uygun görülmüştür.²⁰ Tohum konusundaki üçüncü muafiyet Adana ovası için yapılmıştır. Adana Ovası'nda önceden beri Kıbrıs cinsi buğday tohumu kullanılmıştır. Bu tohumun erken olgunlaşması ve daha dolgun olmasından dolayı daha çok tercih edilmiştir. Ovadaki buğday üretiminin artırılması ve genişlemesi adına dışarıdan getirilecek olan bu tohumlara gümrük vergisinden muafiyet uygulanmıştır. Gelen tohumların Adana ve Tarsus köylerine dağıtılması planlanmıştır.²¹ Tohum konusundaki muafiyet 1930 itibarıyla devam ettirilmiş hatta yabancı ülkelere getirilecek tohumlukların gümrük vergisinden muaf tutulması kanun ile sabitlenmiştir.²² Kanunun çıkarılmasının ardından Ziraat Bankası ihtiyaç halinde bulunan tohumlukları yurt dışından temin etmiş ve kanun bu konuda uygulanmıştır.²³ Ardından da tohum ve denetleme istasyonları için yabancı memleketlerden getirilecek tohumların 15 kiloyu geçmemek şartıyla gümrüksüz yurda sokulmasına karar verilmiştir.²⁴

İktisadi kalkınmaya destek olan zirai faaliyetlerin iyileştirilmesi için gümrük muafiyeti uygulaması yapılan diğer bir çalışma sulama alanında olmuştur. Su meselesi zirai faaliyetler için vazgeçilmez bir husustur. Bazı bölgelerde sulama konusunda büyük sıkıntılar yaşanmış ve bu durum üretimde düşüşlere neden olmuştur. Bu durumu göz önüne almış olan devlet, su sorununun çözümü için çalışmalar başlatmıştır. Kızılırmak Vadisi'nde yapılan sondaj çalışmalarında kullanılmak üzere yurt dışından talep edilmiş olunan alet ve makinelerin kullanıldıktan sonra iade edilmesi koşuluna bağlı kalınarak gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.²⁵ Zirai faaliyetler için yapılmış bir diğer çalışma ıslah konusunda olmuştur. Nazilli'de pamuk ıslah istasyonu tesis edilmiştir.

19 BCA., 30.18.1.1.6.46.14; 21.01.1923.

20 BCA., 30.18.1.1.10.39.10.13.08.1924.

21 BCA., 30.18.1.1.11.44.17; 17.09.1924.

22 BCA., 30.18.1.2.10.25.3; 30.04.1930.

23 BCA., 30.18.1.1.13.18.16; 25.03.1935.

24 BCA., 30.18.1.2.69.81.15; 15.10.1936.

25 BCA., 30.18.1.2.8.10.10; 26.02.1930.

Bu tesisin pamuk ıslah ve üretme işlerinde kullanılmak üzere Amerika'dan satın alınmasına lüzum görülen ve parası 3700 lira kadar tutarı olan çırçır tezgâhı ve yedek aksamı ile muhtelif aleti ziraiye ve yüksek vasıflı halis kan pamuk tohumunun hususiyetine binaen pamuk tohumu alınarak gümrükten muaf tutulmuştur.²⁶ Islah konusunda yapılmış olunan diğer çalışma Bursa Ovası'nda olmuştur. Ovanın genel ıslah işlerinde kullanılmak üzere inşaat müteahhitti Galip Sinop tarafından İktisat Vekâletinin izniyle Amerika'dan getirilecek olan alet ve ürünlerin gümrükten muaf olarak yurda sokulmasına izin verilmiştir.²⁷

1939 yılı itibariyle Avrupa'da Almanya öncülüğünde başlayan II. Dünya Savaşı, zamanla tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Savaş, içinde bulunan devletler kadar dışında duran devletlerde de ekonomik, sosyal ve siyasal alanda tahribatlara neden olmuştur. Savaş süresince dışarıda kalmayı başararak askeri kaybı olamayan Türkiye, kayda değer bir ekonomik kayıp yaşamıştır. 1939-1945 yılları boyunca yaşanan ekonomik kaybı en aza indirmek için çeşitli uygulamalar²⁸ yapılmıştır. Bu uygulamalarda özellikle tarımsal alandaki dengenin bozulmaması, üretim bandının devam etmesi, iâşe sıkıntısının yaşanmaması gibi hususlara dikkat edilmiştir.²⁹ Dönemin şartlarının ağırlığından dolayı zirai faaliyetlerin gelişmesi için yurt dışından desteklerin sağlanmasına rastlanılamamıştır. Savaşın son bulmasının ardından zirai faaliyetlerin gelişmesi için destekleme programı çerçevesinde yine yurt dışından sağlanacak olan malzemelere gümrük vergisinden muafiyet uygulamalarına devam edilmiştir. Bu hususta öncelik çiftçilerin ürünlerinin haşereler tarafından yok edilmesinden yana olmuştur. Mahsullere zarar veren haşerelerle savaşmak üzere Zirai Donatım Kurumu tarafından yabancı memleketlerden getirilecek olan 500 ton DDT preparatı, 100 ton arsenikli prapartı, 50 ton DDT ilaç, 200 ton ağrosan, 80 ton ramion, 10 ton ağrosid, 10 ton spesül, 20 ton alboli aum 20 ton ovisid ve 10 ton agrosidin gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.³⁰ Haşerelerle mücadele konusunda devlet tarafından destek devam etmiştir. Yeşil ve pembe kurt haşereleri

26 BCA., 30.18.1.2.42.6.1; 04.02.1934.

27 BCA., 30.18.1.2.69.85.9; 03.10.1936.

28 Uygulamaların Detaylı Olarak Bakılması İçin bk. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si* C 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 141-188.

29 Sefer Şener, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Tarım Politikası Arayışları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (7) 2004/1, s. 74-76.

30 BCA., 30.18.1.2.199.34.10; 19.04.1949.

mücadelesinde kullanılmak üzere Türkiye Ziraî Donatım Kurumu tarafından yabancı memleketlerden getirilen olan 200 ton DDT preparatının gümrük vergisinden muaf tutularak yurda sokulmuştur.³¹

2. Sanayi Alanındaki Muafiyetler

Osmanlı Devleti Anadolu'da önemli bir sanayi yapısı miras bırakamamıştır. Bir ülkenin kalkınması ve gelişmesindeki önemi göz önüne alan yeni yönetim, Cumhuriyetin ilanından sonra ülkenin iktisadi gelişiminde önemli rol oynayan sanayi alanının oluşturulması çalışmalarına ağırlık vermiştir. Bu düşüncenin temeli İzmir İktisat Kongresi'nde³² atılmıştır. Yönetim, ülkenin sanayi ile gelişeceğine inanmış ve bu hususta çalışmalar yürütme kararı almıştır. Çünkü sanayide ilerleyen devletler hem ekonomik olarak güçlü hem de gelişime açık olmaktadır. Bu düşünceden hareketle, sanayinin gelişmesi adına yapılacak çalışmalara destek sağlamak adına bazı uygulamalar hayata geçirilmiştir. Bu uygulamalar arasında sanayilerin ihtiyaçları doğrultusunda yurt dışından temin edilmesi zaruri olan ürünlerin gümrük vergisinden muaf tutulması yer almıştır. Gümrük vergisinden muafiyet uygulaması yapılırken, Teşvik-i Sanayi Kanununun 7. maddesinin 5. fıkrası mucibince yapılması uygun görülmüştür.³³ Teşvik-i Sanayi uygulamaları ise, aslında sanayi alanında 1929 yılına kadar gümrük himayesi görmemiştir. Fakat "Teşviki Sanayi Kanunu"nda tespit edilen bazı özendirici tedbirlerle desteklenmiştir. 1913'te çıkarılan sonra 1924'de ve daha esaslı olarak 1927'de değişikliğe uğrayan bu konunun sanayi işletmelerine sağlandığı bazı izinler olmuştur. Bunlar; "yeni sanayi yatırımları için ithal edilecek makine ve gereçlerin gümrük resminden muaf tutulması uygun görüldü" ibaresi yer almıştır.³⁴ Bu konunun neticesinde ülkedeki sanayi kolunun yaratılması ve geliştirilmesi sağlanmak istenilmiştir. Bu yapılırken "Sanayi teşebbüslerinin kurulması ve geliştirilmesi için gerekli inşaat malzemeleri üretimi için gerekli hammadde, alet, yedek parça, teşebbüslere ait taşıma, yükleme boşaltma, enerji üretimi ve nakil tesisleri için gerekli malzemenin yurt içinde sağlanmıyorsa, ithalinde

31 BCA., 30.18.1.2.123.60.13; 26.07.1950.

32 İzmir İktisat Kongresi'nde sanayi alanında alınan kararların tamamı için bk. Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

33 Orhan Morgül, "Büyüme ve Sanayileşme Politikaları", *Atatürk'ten Günümüze Türkiye Ekonomisi*, Ed. Bahaeddin Yedişildiz, Ankara 2002, s. 38; 30.18.1.1.9.23.7; 21.04.1924

34 Haz. Memduh Yaşa, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank Kültür Yayınları, İstanbul 1980, s. 78-79.

gümrük ve duhuliyeye vergilerinden muafıdır” maddesi kanunda yer almıştır.³⁵ Böylece de ülke iktisadiyesinin temel taşlarından olan sanayi kuruluşunu ve gelişimi için devlet desteğini gümrükler hususunda yapmıştır.

Sanayinin kalkınması adına yapılacak olan gümrük muafiyeti desteği ilk olarak çivi fabrikasına yapılmıştır. Fabrika için gerekli olan demir tellerin Avrupa'dan getirilmesine karar verilmiş ve bu malzemelere gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.³⁶ Ardından Konya Türk Elektrik Anonim Şirketinin inşa edeceği bir fabrika için tesisin kurulmasına katkı sağlanacak malzemelerin Macaristan'dan temin edilerek, malzemelere gümrük muafiyeti uygulanmıştır.³⁷ Devlet, sanayideki eksiklikleri göz önüne alarak “Teşvik-i Sanayi Kanunu”nun 7. maddesi gereğince 3 sene süreyle gümrük muafiyeti uygulamasına devam edilmesi kararı almıştır.³⁸ Bu kararın ardından öncelik olarak sanayiler için gerekli olan elektrik tesisatları konusunda yapılan çalışmalara muafiyetler uygulanmıştır. Ankara'daki sanayilerin ihtiyacı olan elektriğin karşılanması için yapılacak olan elektrik santralının yapımı için Avrupa'dan malzeme talebi yapılmıştır. Gelecek olan malzemeler kullanıldıktan sonra iade edilmek koşuluyla gümrük tarife kanununun 5. maddesinin 17. fıkrası gereğince gümrük vergisi muafiyeti uygulanmıştır.³⁹ Ardından İstanbul Elektrik Türk Anonim Şirketi tarafından silahtar fabrikasında geçici olarak belirli yerlerine takılacak olan kazıklar için lüzum görülen şahmerdanın kullanıldıktan sonra iade edilmek şartıyla ülkeye getirilmesine ve getirilirken gümrükten muaf tutulmasına karar verilmiştir.⁴⁰ Sanayi faaliyetlerine daha fazla yoğunlaşmasının neticesinde bu alanındaki gümrük muafiyetlerine de devam edinilmesi konusunda görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler sonucunda 1932 yılında alınan bir kararla sanayiye geliştirmek adına, ihtiyaç dahilinde dışarıdan sağlanacak olan desteklerde muafiyet uygulamasına devam edileceği bildirilmiştir.⁴¹ Kararın hemen ardından İstanbul'daki sanayilerin elektrik ihtiyaçlarının giderilmesi için İstanbul elektrik şirketinin elektrik tesisatının güçlendirilmesi için Berlin'den

35 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni Dün Bugün Yarın*, Kırmızıkeçi Yayınları, İstanbul 2015, s. 265-69.

36 BCA., 30.18.1.2.21.70.11; 17.11.1926.

37 BCA., 230.0.0.139.10.8; 20.04.1927.

38 BCA., 30.18.1.1.24.33.17; 25.05.1927.

39 BCA., 30.18.1.2.15.77.16; 23.11.1930.

40 BCA., 30.18.1.2.19.30.11; 18.05.1931.

41 BCA., 30.18.1.1.30.56.10; 20.07.1932.

malzeme satın alınmış ve malzemelerin 250 bin liralık kısmının gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁴²

Sanayi alanındaki muafiyetlere fabrikaların ihtiyaçları ve tesislerin malzeme gerekliliğine dikkat edilmiştir. Bu hususta yapılmış olan muafiyetlere baktığımız zaman, Gazi Orman Çiftliği'nde tesis edilmekte bulunan buz ve bira fabrikasının kurulumundaki gerekli malzemeler Almanya'dan getirilip kullanıldıktan sonra iade edilmek koşuluyla gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁴³ Sümerbank tarafından İzmit'te kurulan kâğıt fabrikasının çelik iskeletinin montaj işlerinde kullanılmak üzere yine Almanya'dan getirilen malzemelerde muafiyet uygulanmıştır.⁴⁴ Türk Gülyağcılığı Limited Şirketi tarafından Isparta'da yapılmakta olan gül yağı fabrikası için Fransa'dan getirilecek yapı, işleri bittikten sonra geri gönderilmesi şartıyla gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁴⁵

Bu muafiyetlerin ardından devlet "Teşvik-i Sanayi Kanunu"ndan istifade eden sanayilerin gümrük belgesinden muaf olarak getirecekleri maddelerin ya da ürünlerin kıymetinin bir buçuk milyon lirayı geçmemesi kaydıyla gümrükten muaf tutulmasına karar vermiştir.⁴⁶ Bu kararların ardından uygulamalara başlanılmıştır. Zonguldak Kozlu sanayisi için gerekli olan elektrik santralinin genişletilmesi gündeme gelmiştir. Gerekli malzemenin yurt içinde temin edilememiş olmasından dolayı, gerekli montaj aletleri Almanya'dan temin edilmiş ve gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁴⁷ Ardından İstanbul'daki kontraplak fabrikası montajında kullanılmak üzere işlemler bittikten sonra iade edilmek koşuluyla dışarıdan getirilecek olan malzemeler gümrükten muaf tutulmuştur.⁴⁸ Yine aynı husustan, V.H. Moreno Algarti firmasının İstanbul boğaz içinde yaptırdığı keten ve kendir sanayisinin fabrika montajında kullanılmak için aletlerin dışarıdan getirilerek kullanıldıktan sonra iade edilmesi şartıyla yurda sokulmasına izin verilmiştir.⁴⁹ Adana Millî Mensucat fabrikası için de Mirzazade Hasan Azade ve ortakları tarafından

42 BCA., 30.18.1.2.31.69.2; 03.11.1932.

43 BCA., 30.18.1.2.45.39.10; 05.06.1934.

44 BCA., 30.18.1.2.48.66.10; 01.10.1934.

45 BCA., 30.18.1.2.50.87.3; 23.12.1934.

46 BCA., 30.18.1.2.53.28.12; 15.04.1935.

47 BCA., 30.18.1.2.64.34.7; 29.04.1936.

48 BCA., 30.18.1.2.73.25.16; 31.03.1937.

49 BCA., 30.18.1.2.84.85.1; 20.09.1938.

yurt dışından getirilen 12666 mark kıymetinde olan iplikleri rutubetlendirme makinesinin gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁵⁰

Devletin ziraatı sanayiye entegre çalışmalarında şeker fabrikaları öne çıkmıştır. Pancar üretimine verilen önem ve sanayi koluna dönüştürülmesinden dolayı şeker fabrikaları ülkenin önemli sanayi kolları arasında yer almıştır. Bu sanayi konunun gelişimi için birçok çalışma yapılmıştır. Sanayinin gelişmesi adına yapılmış olan çalışmalar arasında gümrük muafiyeti uygulaması da yer almıştır. Öncelik olarak Eskişehir'de İş Bankası tarafından yapılmakta olan şeker fabrikasının montajında kullanılacak olan malzemelerin 18622 kilo ağırlığındaki aletlere iade edilmesi koşuluyla gümrükte muaf tutulmuştur.⁵¹ Muafiyet uygulaması yapılarak aletler getirilerek montaj gerçekleştirilmiştir.⁵² Ardından Uşak Devlet Sanayi Ofisine ait şeker fabrikasının rafineri tesisatının montajında kullanılacak olan 4361,17 kilo ağırlığındaki aletler, inşaat bitince iade edilmesi şartıyla gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁵³ Yine aynı fabrikanın tesisatında kullanılmak üzere Çekoslovakya'dan getirilen 1.417.018 ve gayri safi 16639,90 kilo ağırlığındaki montaj aletlerini işi bitince iade edilmesi koşuluyla gümrükten muaf tutulmuştur.⁵⁴ Muafiyet uygulanan son şeker fabrikası ise Türkiye Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi tarafından yaptırılan, Turhal Şeker Fabrikası olmuştur. Fabrikanın tesisatının montajında kullanılmak üzere Çekoslovakya'dan Erste Brünner firmasından getirilecek olan montaj aletleri iade edilmesi şartıyla gümrükten muaf tutulması uygun görülmüştür.⁵⁵

Gümrük vergisinden muafiyet uygulamaları Sümerbank tarafından yapılan fabrikalar için de yapılmıştır. Bu hususta yapılmış olan muafiyet uygulamalarında şu fabrikalar yer almıştır; Nazilli'de kurulan pamuklu mensucat dokuma ve basma fabrikası için Rusya'dan getirilecek olan alet ve edevatın tespit edilerek, sanayi kanunu gereğinde gümrükten vergisinden muaf tutulmuştur.⁵⁶ Gemlik'te kurulacak olan suni ipek fabrikası tesisatının montajında kullanılmak üzere Almanya'dan getirilmesi gerekli montaj

50 BCA., 30.18.1.2.39.1; 16.09.1933.

51 BCA., 30.18.1.2.34.16.13; 16.03.1933.

52 BCA., 30.18.1.2.34.19.4; 24.03.1933.

53 BCA., 30.18.1.2.38.55.18; 05.08.1933.

54 BCA., 30.18.1.2.45.39.6; 02.06.1934.

55 BCA., 30.18.1.2.65.45.6; 29.05.1936.

56 BCA., 30.18.1.2.60.91.6; 29.11.1935.

aletlerin işi bittikten sonra iade edilmesi şartıyla muaf tutulmuştur.⁵⁷ Sümerbank tarafından kurulmakta olan Karabük demir fabrikası tesisatının montajında kullanılmak üzere yurt dışından getirilmesi ve kullanıldıktan sonra iade edilmesi şartıyla montaj aletlerinin yurda sokulmasına ve gümrük vergisinden muafiyet kalınmasına karar verilmiştir.⁵⁸ Sümerbank tarafından Ereğli'de yaptırılmakta olan bez fabrikasının kuvvet santrali tesisatının montajında kullanılmak üzere İsviçre'de Brown Boveri Und. Co. Firmasından getirilecek olan montaj aletlerin işi bittikten sonra bir sene zarfında gönderilmek kaydıyla gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁵⁹ Yine Ereğli'de yaptırılmakta olan bez fabrikası tesisatında kullanılmak üzere Almanya'dan getirilecek olan montaj aletlerin işi bittikten sonra geri verilmesi şartıyla muafiyet uygulanmıştır.⁶⁰ Malatya bez ve iplik fabrikaları Türk Anonim Şirketinin Malatya'da kurmakta olduğu bez ve iplik fabrikasının, iplik dokuma makinelerini montajında kullanılmak üzere, geri verilmesi şartıyla yurda sokularak gümrük vergisinden muaf tutulmasına izin verilmiştir.⁶¹ Sümerbank için yapılmış olunan gümrük muafiyetleri yalnızca aletler konusunda olmamıştır. Sümerbank tarafından hariçten getirilen ilişik listede yazılı pamuk ipliklerinin gümrük vergisinden muafiyet uygulanmıştır.⁶² Pamuklu dokuma fabrikasının temel ihtiyaç maddelerinin dışarıdan temin edilmesi gereken pamuk iplikleri için 1935 senesinde 67.000 kilo pamuk ipliğine muafiyet uygulanması uygun görülmüştür.⁶³

3. Maden Alanındaki Muafiyetler

Milli Mücadele'yi başarıya ulaştıran yönetici kadro, ülkedeki kaynakların verimli ve sağlıklı bir biçimde kullanılarak ülkenin gelişmesi konusunda büyük hassasiyet içinde olmuşlardır. Bu konuda yapılacak olan çalışmaların yol haritası Cumhuriyetin ilanından önce 1923 yılının şubat ayında düzenlenmiş olan İzmir İktisat Kongresi'nde belirlenmiştir. Kongrede ülke iktisadiyesinin her alanında kararlar alınmıştır. Kongrede maden alanıyla ilgili 9 maddelik bir plan ortaya konulmuştur.⁶⁴ Bu maddeler, madencilik

57 BCA., 30.18.1.2.68.72.19; 31.08.1936.

58 BCA., 30.18.1.2.86.13.17; 21.02.1939.

59 BCA., 30.18.1.2.65.45.5; 29.05.1936; 30.18.1.2.64.35.11; 05.09.1936.

60 BCA., 30.18.1.2.68.72.20; 31.08.1936.

61 BCA., 30.18.1.2.83.53.12; 18.06.1938.

62 BCA., 30.18.1.2.101.17.7; 16.03.1943.

63 BCA., 30.18.1.2.65.42.17; 25.05.1936.

64 Bu maddelerin tamamı için bk. Gündüz. Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haber-*

alanındaki temel yaklaşımları ortaya koymanın yanında; madenlerin işletilmesiyle toplumun çağdaş medeniyet seviyesine erişmesine destek olmak misyonu da üstlenilmiştir.⁶⁵ İktisat kongresinin ardından ilerleyen zamanla birlikte ülkenin madencilik alanında gelişmesi için bazı çalışmalar yürütülmüştür. Bunlar, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması, "Türk Medeni Kanunu"nda madenlerle ilgili maddelerin yer alması, "Petrol Kanunu"nun çıkarılması, Maden Kanun Tasarısı ve MTA'nın kuruluşudur.⁶⁶ Ülke madenciliğinin gelişmesi için yapılacak olan çalışmalar kapsamında yol yapım faaliyetlerini de gündeme getirilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, madenlerin gelişmesi konusunda önem arz eden ulaşım ve yol yapım çalışmalarına ağırlık verilmesi gerekliliğini sık sık dile getirmiştir. Atatürk'ün söylemlerinin ardından hükûmet, madenler için önem arz eden demiryolu yapımı ve geliştirilmesi konusunda çalışmaların başlatılması kararı alınmıştır.⁶⁷

Ülke iktisadiyesinin kalkınmasında önemli bir yeri olan madenlerin geliştirilmesi ve iyileştirilmesi adına yapılan çalışmaların bir diğerini ülke içerisinde yeterli ekipmanın olmamasından dolayı yurt dışından destek sağlanması konusu oluşturmuştur.⁶⁸ Madenlerin gelişmesi adına yapılacak olan çalışmalar kapsamında, gerek ulaşım ve yol yapım çalışmalarında gerekse, yurt dışından ekipman desteğinin sağlanması konusunda devlet destek sağlamak adına gümrük vergisinden muafiyet uygulamasına gitme kararı almıştır. Bu kararın ardından çalışmalar kapsamında Ankara-Sivas demiryolu inşaatında kullanılmak üzere Jelosberkers ve şürekası tarafından Avrupadan getirilecek olan alet ve edevat gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁶⁹ Daha sonrasında devlet demiryolları idaresince getirilen viyadüğün kurulması için gerekli olan aletlerin kullanıldıktan sonra iade edilmesi kaydıyla gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁷⁰ Madenlerin

ler, Belgeler, Yorumlar, A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 407-410.

65 Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972, s. 11

66 Murat Koraltürk, "Cumhuriyet Dönemi İktisadi Kronolojisi (1823-2002)", *Türkler Ansiklopedisi C 17*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 566-569; Yalçın Acar, *Tarihsel Açından Türkiye Ekonomisi ve İzlenen İktisadi Politikalar (1923-1963)*, Vipaş Yayınları, Bursa 2001, s. 64.

67 İsmail Arar, *Hükümet Programları 1920-1965*, Burçak Yayınevi, İstanbul 1968, s. 42.

68 Nadir Yurtoğlu, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Maden İşletmeciliği ve Maden Politikaları (1923-1960)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2019, s. 27-28.

69 BCA., 30.18.1.1.17.83.10; 06.01.1926.

70 BCA., 30.18.1.2.11.31.5; 14.05.1930.

gelişmesi adına sağlanan gümrük muafiyeti desteği 1933 yılından itibaren ağırlık kazanmaya başlamıştır. Maden ocaklarında kullanacak olan patlatma malzemelerinin yurtdışından sağlanması gerekliliği gündeme getirilmiştir. Bu gereklilikten dolayı yurt dışından getirilecek olan patlatma malzemelerine gümrük vergisinden muafiyet uygulanmıştır.⁷¹

Patlatma malzemelerinin getirilip kullanılmasının ardından Balya-Karaaydın, Simli Kurşun madenlerinin malzeme ihtiyacı belirlenmiştir. Madenlerin ihtiyaçları arasında yer alan temizleme aletinin yurt dışından getirilmesi talep edilmiştir. Bu talep doğrultusunda yurt dışından flötasyon usulü ile maden cevheri temizlenmesi için getirilecek olan malzemeler gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁷²

Petrol Araştırma ve İşletme İdaresi tarafından yapılmakta olan düzenlemelerde kullanılmak üzere gerekli olan sondaj makinesi ihtiyacının giderilmesi adına Amerika'dan getirilecek malzemeler istenilmiştir. Bu istek doğrultusunda bu makineler gümrük vergisinden muaf tutularak yurda sokulmuştur.⁷³ Gümrük muafiyetine tabi tutulan bir diğer maden Balya-Karaaydın madenleri olmuştur. Balya-Karaaydın maden şirketine, madenlerde kullanılmak üzere yurt dışından getirilen hafif yağlardan olan gazoillerin gümrük vergisi alınmamıştır.⁷⁴ Balya-Karaaydın madenleri için dışarıdan akaryakıt alımına devam edilerek destek sağlanmıştır. Bu alımlarda da gümrük vergisinden muafiyet uygulanmıştır.⁷⁵ Gümrük muafiyeti uygulamaları yapılan bir diğer maden çeşidi kömürdür. Kozlu'da bulunan Kozlu Kömür İşleri Türk Anonim Şirketine ait elektrik santralinin genişletilmesi uygun görülmüştür. Ancak bazı malzemelerin eksikliğine dikkat çekilerek ilgili bakanlıklara bildirilmiştir. Bu eksikliklerin yurtdışından tamamlanması uygun görülmüştür. Bu hususta gerekli malzemelerin Almanya'dan alınmasına ve kullanıldıktan sonra iade edilmesi koşuluyla gümrük muafiyeti uygulanmasına karar verilmiştir.⁷⁶ Yapılan çalışma 3 yıl sonra tekrar yapılması gündeme gelmiştir. Madenler tarafından kurulmakta olan elektrik tesisatı montajında kullanılmak üzere dışarıdan getirilecek olan ve işi bittikten sonra geri iadesi gereken aletler gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁷⁷

71 BCA., 30.18.1.2.33.5.3; 14.02.1933.

72 BCA., 30.18.1.2.34.14.14; 04.03.1933.

73 BCA., 30.18.1.2.43.19.14; 05.04.1934.

74 BCA., 30.18.1.2.48.61.18; 10.09.1934.

75 BCA., 30.18.1.2.83.49.19; 06.06.1938.

76 BCA., 30.18.1.2.64.34.7; 29.04.1936.

77 BCA., 30.18.1.2.86.16.8; 27.02.1939.

Madenlerin gelişmesi adına demiryolunun geliştirilmesi ve iyileştirilmesi çalışmalarında 1941 yılı itibarıyla ağırlık verilmiştir. Bu hususta yapılan çalışmalarda, İngiltere'den The United Kingdom Commercial Corporation of Plantation House firmasından ısmarlanmış olunan ve İskenderun limanında olan 22 lokomotif ile 650 yük vagonu ve yedek parçalar vergiden muaf tutulmuştur.⁷⁸ Demiryolundaki lokomotif ihtiyacının giderilmesi için yine İngiltere'den 58 ağır lokomotif ve 300 çift cevher vagonu ile vagonların yedek parçalarının gümrük vergisinden muaf tutulması sağlanmıştır.⁷⁹ Daha sonra ihtiyaç doğrultusunda İngiltere'den The United Kingdom Commercial Corporation of Plantation House firmasından ısmarlanmış, 22 lokomotif ile 650 yük vagonu ve yedeklerin gümrük vergisinden muaf tutularak yurda sokulmuştur.⁸⁰

4. Ticari Alanındaki Muafiyetler

Cumhuriyet Türkiye'sinde kalkındırılmak istenilen iktisadi alanların içerisinde ticaret de yer almıştır. Ticari faaliyetler iç ve dış olmak üzere iki temelde yürütülmüştür. Ticaret, sanayi, maden ve tarımla paralel olarak gelişme göstermiştir. Bu paralellik göz önüne alınarak ticaretin gelişmesi adına bazı çalışmalar yürütülmüştür. Çalışmalarda, yönetim diğer alanlarda olduğu gibi ticari faaliyetlerinde gelişmesine destek olmak adına gümrük vergisinde muafiyet uygulamasına yönelmiştir. Yapılmış olunan yönelimlerde, öncelik olarak ticaretin önemli hususu olan nakliye konusunda destek sağlanmıştır. Kamyonet, kamyon ve aksamları için gerekli olan malzemelerin yurt dışından temin edilmesi hususunda varılan görüş birliğinin ardından, getirilecek olan malzemelerin gümrük vergisinden muaf tutulmuş ve bu hususta ayrıca kanun tasarısı hazırlanmıştır.⁸¹ Böylece ticari faaliyetlerde kullanılan araçların eksikliklerinin giderilmesi hususunda devlet destek sağlanmıştır. Bir diğer destek Beynelmillel Nakliyatı Havaiye Şirketi için verilmiştir. Şirketin, Yeşilköy'de inşa edeceği hangar için gerekli malzemeler gümrük vergisinden muaf tutularak yurda girişi sağlanmıştır.⁸²

Ticaret için yapılmış olunan gümrük vergisinden muafiyet uygulamaları rihtım ve iskeleler içinde yapılmıştır. Rihtım ve iskelelerin yeni yapım ve

78 BCA., 30.18.1.2.96.82.9; 27.09.1941.

79 BCA., 30.18.1.2.96.83.13; 30.09.1941.

80 BCA., 30.18.1.2.97.125.2; 04.03.1942.

81 BCA., 30.18.1.1.12.61.5; 07.12.1924.

82 BCA., 230.0.00.56.4.15; 11.10.1925.

onarım inşaatları için yurt dışından getirilecek olan malzemeler de vergiden muaf tutulmuştur. Bu konuda Mersin ve Suzanoğlu rıhtımının inşası için Braith Waite Şirketi tarafından dışarıdan getirilmesi zaruri olan her türlü makine, alet ve malzeme gümrük vergisinden muaf tutularak yurda sokulmasına izin verilmiştir.⁸³ Bu konuda yapılmış olan bir diğer muafiyet ise İskenderun ve Mersin limanlarında uygulanmıştır. Birleşik Kraliyet Ticaret Corporationu tarafından inşa edilen iskele, rıhtım işlerinde ve bunların haricinde denizde ve karada yapılmakta olan destekleyici yapılar için de yurt dışından getirilecek olan her türlü makine alet malzemelerin gümrükten muaf tutulmuştur.⁸⁴

Ticaretin gelişmesi konusunda yapılan bir diğer çalışma ulaşım üzerine olmuştur. Ulaşımın gelişmesiyle ticaretin daha rahat ve sağlıklı bir şekilde yürütüleceğini göz önüne alan devlet, ulaşımın iyileştirilmesi için çalışmalar başlatmıştır. Bu çalışmalar kapsamında köprü yapım ve onarımları ön plana çıkmıştır. Pekdemir Köprüsü'nün kurulması için gerekli olan malzemelerin yurt dışından getirilmesi planlanmıştır. Getirilecek olan malzemelerin kullanıldıktan sonra iade edilmesi koşuluyla gümrük vergisinden muaf tutularak yurda sokulmasına izin verilmiştir.⁸⁵ Bu şart çerçevesinde Pekdemir Köprüsü inşaatında kullanılmak üzere Almanya'dan Flander A.G fabrikasından gerekli malzemeler getirilerek köprü için kullanılmıştır.⁸⁶ Çalışmaların devamlılığı neticesinde Nafia Vekaleti ile Alman Sanayi Konsorsiyumu arasında bir sözleşmeler yapılmıştır. Sözleşmeler neticesinde köprülerin montajında kullanılmak üzere olimposx vapor ile Derince'ye sevk edilen aletlerin kullanıldıktan sonra iade edilmesi koşuluyla gümrük vergisinden muaf tutularak yurda sokulmasına onay verilmiştir.⁸⁷ Köprülerin yapım ve onarım işleri için yapılan muafiyetler dönem içerisinde devamlılık arz etmiştir. Almanya'dan getirilip Samsun-Sivas hattındaki demir köprülerin yapımında kullanılacak olan aletlere gümrük vergisinden muafiyet uygulanmıştır.⁸⁸ Aynı hususta Kayseri-Sivas yolu üzerinde kurulacak olan demir köprülerin montajında kullanılacak olan aletlerin kullanıldıktan sonra alınan yere iade edilmek koşuluyla gümrük vergisinden muaf tutulmasına

83 BCA., 30.18.1.2.99.3; 04.08.1942.

84 BCA., 30.18.1.2.99.70.6; 04.08.1942.

85 BCA., 30.18.1.2.16.83.9; 22.02.1930.

86 BCA., 30.18.1.1.15.75.9; 17.11.1930.

87 BCA., 30.18.1.1.19.22.10; 01.04.1931.

88 BCA., 30.18.1.2.20.31.05; 18.05.1931.

karar verilmiştir.⁸⁹ Sivas-Erzurum ve Malatya birleşme hatlarında bulunan demir köprülerin montajında kullanılmak üzere gerekli olan malzemelerin inşaat bitince iade edilmek koşuluyla gümrükten muaf tutulmuştur.⁹⁰ Bu karar neticesinde 156 kilo ağırlığındaki aletler muafiyet uygulanarak Derince'ye getirilmiştir.⁹¹ Ulaşımındaki bir diğer muafiyet yollar konusunda yapılmıştır. Bu konuda da Ereğli, Trabzon, İnebolu ve Amasra'da inşaatı devam eden yolların bakım ve onarımının yapılması ve Ankara-Zonguldak, İzmir-Kütahya, Ankara-Afyon arasındaki yolların yeniden yapılması hususunda yurt dışından getirilmesi gereken alet, malzeme, yedek parça ve makinelerin gümrük vergisinden muaf tutulmasına karar verilmiştir.⁹²

Sonuç

İzmir İktisat Kongresi ile başlayan iktisadi kalkınma çalışmaları Cumhuriyetin ilanı ile birlikte hız kazanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, iktisadi kalkınmanın topyekûn olarak yapılmasını hedeflemiştir. Bu hususta ziraat, sanayi, ticaret ve maden alanının kalkınması ve gelişim göstermesi için bir dizi çalışma yapılmıştır. Çalışmalar içerisinde ihtiyaç dahilinde dışarıdan getirilmesi zaruri olan ürünlere gümrük vergisinde muafiyet uygulaması da yer almıştır. 1923-1929 yılları arasında Lozan Barış Antlaşması gereğince gümrüklerde kısıtlama olsa da zorunlu durumlarda kullanılacak olan uygulamalarla destek sağlanmıştır. Türkiye, 1929 yılında sınırlılıkların kaldırılmasıyla ve yeni gümrük tarife kanununun yürürlüğe girmesiyle birlikte muafiyet uygulamalarında tek yetkili olmuştur. Bu yetkiden dolayı 1929 yılı itibariyle iktisadi alanda kalkınma çalışmalarının hızlanmış olmasından dolayı gümrük muafiyetlerinde de artışlar görülmüştür.

Sanayi alanında yapılmış olan muafiyetler 1926 yılından itibaren başlanmıştır. Özellikle 1927'de düzenlenen Teşvik-i Sanayi Kanunu bu uygulamada etkili olmuştur. 1929 krizi sonrasında devlet sanayi kalkınmasına daha fazla yoğunlaşmıştır. Sanayi alanındaki muafiyetler daha çok fabrikaların kurulumundaki montaj aletleri ve sanayilerin elektrik ihtiyaçları üzerine olmuştur. Sanayi alanında kullanacak olan malzemelerde muafiyetler "kullanıldıktan sonra iadesi" koşuluna bağlanmıştır. Bu hususta muafiyet yapılmış olan devletler arasında Macaristan, Çekoslovakya, İsviçre, Rusya ve

⁸⁹ BCA., 30.18.1.2.22.54.12; 27.07.1931.

⁹⁰ BCA., 30.18.1.2.48.61.1; 08.09.1934.

⁹¹ BCA., 30.18.1.2.48.70.5; 11.10.1934.

⁹² BCA., 30.18.1.2.112.87.11; 21.01.1947.

Almanya yer almıştır. Bu devletler arasında en fazla Almanya etkin olmuştur. II. Dünya Savaşı'yla birlikte Almanya'nın etkinliği azalmıştır. Savaşın koşulları neticesinde sanayileşmenin yüklenen ivmesinin azalmasıyla birlikte, desteklemesi hususunda muafiyetlerde de azalış meydana gelmiştir. Ziraat alanındaki uygulamalarda ise tohumluk, sulama, haşerelerle mücadele ve ıslah çalışmaları konusunda yapılmıştır. Malzemelerin kullanıldıktan sonra iade koşulu ziraat alanında geçerli olmamıştır. Bu yüzden diğer alanlara yapılmış olan uygulamalardan farklılık göstermiştir. 1936-1949 yılları arasında alana dair yapılmış olunan herhangi bir muafiyet uygulamasına rastlanılamamıştır. Ticaret alanındaki muafiyetler de ise, 1924-47 yılları arasında ulaşım, iskele ve hangar yapımlarında görülmüştür. Bu alana dair muafiyetlerde 1938 yılına kadar Almanya, 1939 yılından itibaren ise İngilizler ön planda olmuştur. Maden konusunda ise yol, demiryolu ve petrol arama şirketlerinin ihtiyaçları doğrultusunda muafiyetler uygulanmıştır. Demiryolu ve yol konusunda İngiltere, petrol konusunda ise Amerika öne çıkmıştır. Ticaret ve maden alanında getirilmiş olan malzemelerin "kullanıldıktan sonra iade" koşuluyla uygulama yapılmıştır.

Genel olarak baktığımız zaman 1923-1950 yılları arasında yürütülmüş olunan gümrük vergisinden muafiyet uygulamalarında dair kanunsal olarak pek bir değişim meydana gelmemiştir. Dışarıdan alınacak olan malzemelerde "kullanıldıktan sonra iade koşuluna" özellikle dikkat edilmiştir. İhtiyaç dahilinde alınacak olan ürünlere uygulanacak muafiyetler 1923-1940 yılları arasında Avrupa merkezli olmak üzere bu kıtadaki çeşitli ülkelerden sağlanmıştır. Bu ülkeler içerisinde Almanya ön plana çıkmıştır. Fakat II. Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından yürütülen dış politika neticesinde Hitler, Türkiye ile tüm ilişkilerini askıya almasının ardından muafiyet uygulanan ülkeler arasındaki öncelik sırası değişmiştir. Savaş yıllarında da bu defa öncelikli ülke olarak İngiltere yer almıştır. İngilizlerin, Türkiye'ye sanayi, maden, ticaret alanlarının gelişmesi için malzeme yardımıyla destek olmuştur. Savaş sonrasında da muafiyetler konusunda pek hareketlilik görülemediği olmanın yanında, az da olsa yapılmış olunan uygulamalarda yine Avrupalı devletler öne çıkmıştır.

İnceleme yapılan dönemde dikkat çeken üç husus vardır. Birincisi, gümrük muafiyeti uygulamalarının Avrupa ülkeleri merkezli olmuş olması ve diğer kıtalardan yalnızca Amerika birkaç defa muafiyet uygulanan ülkeler arasında yer almış olmasıdır. Bu durumda gösteriyor ki Türkiye, dış politikasında yakınlık kurduğu devletlerden destek sağlamaya çalışmıştır. İkinci husus ise,

muafiyet uygulanan birçok malzemenin getirildiği ülkenin adının belgelerde yer almamış olmasıdır. Üçüncü husus ise, devlet iktisadi kalkınmaya destek amacıyla yapmış olduğu gümrük vergi muafiyeti uygulamasıyla yapmak istediği desteği gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu hususta sanayi ağırlık olarak ön plana çıkmış çünkü sanayileşme Türkiye Cumhuriyeti Devleti için büyük önem arz etmiştir. Bu durumda iktisadi kalkınmaya yapılan desteklere yansımıştır.

Kaynaklar

- Acar, Yalçın, *Tarihsel Açıdan Türkiye Ekonomisi ve İzlenen İktisadi Politikalar (1923-1963)*, Vipaş Yayınevi, Bursa 2001.
- Altan, Suna, “Türk Gümrüğünde Sanayi Eksenli Muafiyetler (1929-1943)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Mart 2021, C 7 S 1.
- Altun, Şafak, *İlk Hedef Akdeniz’de İkinci Hedef İktisat*, Platin Yayınları, İstanbul 2007.
- Arar, İsmail, *Hükümet Programları 1920-1965*, Burçak Yayınevi, İstanbul 1968.
- Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye’nin Düzeni Dün Bugün Yarın*, Kırmızıkeci Yayınları, İstanbul 2015.
- Çarıklı, Targan Hacim, *İkinci Cihan Harbi Sonunda Milletler Arası Ticaret*, Tanin Matbaası, İstanbul 1947.
- Goloğlu, Mahmut, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Mücadele Tarihi V*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- Hart, Basıl Liddell, *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, çev. Kerim Bağrıaçık, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.
- Haz. Memduh Yaşa, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank Kültür Yayınları İstanbul 1980.
- İnan, Afet, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı*, TTK Basımevi, Ankara 1972.
- İnan, Afet, *İzmir İktisat Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.
- İsmet İnönü’nün Hatıralar*, haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayın, İstanbul 2014.
- Kazgan, Gülten, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.
- Kepenç, Yakup, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012.
- Koraltürk, Murat, “Cumhuriyet Dönemi İktisadi Kronolojisi (1823-2002)” *Türkler Ansiklopedisi* C 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Lukacs, John, “The Coming of The Second Word War”, *Foresing Affairs*, Council On Foreign Relations, 1989.

Morgil, Orhan, “Büyüme ve Sanayileşme Politikaları”, *Atatürk'ten Günümüze Türkiye Ekonomisi*, ed. Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 2002.

Ökçün, Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler, Belgeler, Yorumlar*, A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

Ökçün, Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi*, AUSBF Yay. 262, Ankara, 1979.

Pamuk, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Parker, R.A.C., *II. Dünya Savaşı*, çev. Mufit Günay, Dost Kitapevi, Ankara 2005.

Resmî Gazete, 01.07.1929, S 1230, No: 1499

Resmî Gazete, 31 Mayıs 1933 Sayı. 2415 Kanun. 2456

Saka, Hasan, *Dış Ticaret ve Gümrük Politikası*, Maarif Matbaası, Ankara 1945.

Şener, Sefer, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Tarım Politikası Arayışları”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (7) 2004 / 1: 73-92

Tekeli İlhan-İlkin Selim, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge Sanat Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si C 3*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

Tezel, Yahya S. *Cumhuriyet İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Toprak, Vamık, *Gümrük Politikası*, Sevinç Matbaası, Ankara 1965.

Toprak, Zafer, “Türkiye Tarım ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950,” *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, ed. Şevket Pamuk-Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara 1988.

Yenal, Oktay, *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Yurtoğlu, Nadir, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Maden İşletmeciliği ve Maden Politikaları (1923-1960)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2019.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.)

30.18.1.1.6.46.14; 21.01.1923	30.18.1.2.34.14.14; 04.03.1933
30.18.1.1.10.39.10.13.08.1924	30.18.1.2.34.19.4; 24.03.1933
30.18.1.1.11.44.17;17.09.1924	30.18.1.2.38.55.18; 05.08.1933
30.18.1.1.9.23.7; 21.04.1924	30.18.1.2.45.39.10; 05.06.1934
30.18.1.1.12.61.5; 07.12.1924	30.18.1.2.48.66.10; 01.10.1934
230.0.00.56.4.15; 11.10.1925	30.18.1.2.50.87.3; 23.12.1934
30.18.1.1.17.83.10; 06.01.1926	30.18.1.2.43.19.14; 05.04.1934
30.18.1.2.21.70.11; 17.11.1926	30.18.1.2.48.61.1; 08.09.1934
230.0.0.139.10.8; 20.04.1927	30.18.1.2.48.70.5; 11.10.1934
30.18.1.1.24.33.17; 25.05.1927	30.18.1.2.48.61.18; 10.09.1934
30.18.1.2.1.13.30: 23.01.1929	30.18.1.2.45.39.6; 02.06.1934
30.18.1.2.8.10.10; 26.02.1930	30.18.1.2.42.6.1; 04.02.1934
30.18.1.2.15.77.16; 23.11.1930	30.18.1.1.13.18.16; 25.03.1935
30.18. 1.2 16. 83.9; 22.02.1930	30.18.1.2.60.91.6; 29.11.1935
30.18.1.1.15.75.9; 17.11.1930	30.18.1.2.53.28.12; 15.04.1935
30.18.1.2.11.31.5; 14.05.1930	30.18.1.2.69.81.15; 15.10.1936
30.18.1.2.10.25.3; 30.04.1930	30.18.1.2.69.85.9; 03.10.1936
30.18.1.2.19.30.11; 18.05.1931	30.18.1.2.65.45.5; 29.05.1936
30.18.1.1.19.22.10; 01.04.1931	30.18.1.2.64.35.11; 05.09.1936
30.18.1.2.20.31.05; 18.05.1931	30.18.1.2.68.72.20; 31.08.1936
30.18.1.2.22.54.12; 27.07.1931	30.18.1.2.68.72.19; 31.08.1936
30.18.1.1.30.56.10; 20.07.1932	30.18.1.2.64.34.7; 29.04.1936
30.18.1.2.31.69.2; 03.11.1932	30.18.1.2.65.42.17; 25.05.1936
30.18.1.2.39.1; 16.09.1933	30.18.1.2.65.45.6; 29.05.1936
30.18.1.2.34.16.13; 16.03.1933	30.18.1.2.64.34.7; 29.04.1936
30.18.1.2.33.5.3; 14.02.1933	30.18.1.2.73.25.16; 31.03.1937

- 30.18.1.2.83.49.19; 06.06.1938
30.18.1.2.83.53.12; 18.06.1938
30.18.1.2.84.85.1; 20.09.1938
30.18.1.2.86.16.8; 27.02.1939
30.18.1.2.86.13.17; 21.02.1939
30.18.1.2.96.83.13; 30.09.1941
30.10.0.0.212.439.11; 04.12.1941
30.18.1.2.96.82.9; 27.09.1941
30.18.1.2.97.125.2; 04.03.1942
30.18.1.2.99.70.6; 04.08.1942
30.18.1.2.99.3; 04.08.1942
30.18.1.2.101.17.7; 16.03.1943
30.18.1.2.112.87.11; 21.01.1947
30.18.1.2.199.34.10; 19.04.1949
30.18.1.2.123.60.13; 26.07.1950

Türkiye’de Süt Endüstrisinin Kuruluşu: Bursa Süt Tozu ve Buz Fabrikası
Kolektif Şirketi Örneği

Ayşegül İnginar Kemaloğlu*

Giriş

Osmanlı Devleti’nin son döneminde girdiği uzun savaşlar ve kaybettiği topraklar neticesinde sadece nüfus kaybı değil ülkenin hayvan kaynakları da önemli ölçüde azaldı. Türkiye Cumhuriyeti’nin devraldığı bu ekonomik şartlar altında hayvancılığın geliştirilmesinin önemi üzerinde duruldu. Öncelikle ülkedeki hayvan sayısının arttırılması üzerine çalışmalar yapıldı. Bu çerçevede 1926 yılında 904 sayılı “Hayvan Islahı Kanunu” yürürlüğe girdi. Alınan tedbirler sayesinde hayvancılık konusunda bir ivme yakalandı. Böylece hayvan sayısının artışı ile birlikte Türkiye’nin süt ve süt ürünleri ihtiyacının karşılanmasında da bir yol kat edildi. 1929 yılında 4.685.000 olan Türkiye’nin sığır varlığı, 1930 yılında 4.735.000’e, 1935 yılında 6.486.176’ya, 1940 yılında 9.759.282’ye, 1945 yılında 9.808.926’ya, 1950 yılında ise 10.123.185’e çıktı.¹

Hayvancılık, tarım ve madencilik Erken Cumhuriyet döneminde sanayinin gelişmesinde ve ekonominin kalkındırılmasında kilit sektörler olarak rol oynadı. Millî bir iktisat politikası izlenen bu dönemde kendi kendine yetebilen ancak gerektiğinde yabancı sermayeye de yer verilen bir kalkınma stratejisi izlendi. Bu bağlamda köylünün servet kaynağı olan hayvancılık millî bir ekonominin de temeli olarak görüldü. Devlet bütçesine her yıl yaklaşık 30 milyon lira katkı sağlayan hayvancılığın geliştirilmesine devlet azami önem verdi ve Tarım Bakanlığı bünyesinde yer alan hayvan ıslah

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, aysegul.kemaloglu@marmara.edu.tr

1 Ahmet Cumhur Akın, *Türkiye’de Süt Sanayi İşletmelerinin Ekonomik Analizi ve Sektöre İlişkin Sorunların Tespiti*, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 3-4.

kurumlarının yeniden yapılanması öncelikli faaliyetler arasında oldu.² Cumhuriyetin ilk yıllarında süt üretiminde endüstrileşme ve hayvan yetiştiriciliğinde modernleşme sağlanamadığı için süt ve süt ürünlerinin üretiminin arttırılması süt veren özellikle de büyükbaş hayvanların sayısının arttırılmasına bağlı kaldı.

İktisat Vekaleti bünyesindeki İç Ticaret Umum Müdürlüğü uzmanları başkanlığında süt konusunu ele almak için 1938 yılında bir komisyon kuruldu. Komisyon süt konusundaki mevcut durumları hakkında her şehirden ayrı ayrı rapor istedi ve özellikle Avrupa ülkelerinde süt ve süt ürünleri ile ilgili yapılanma hakkında araştırma yaptırdı. Ayrıca İktisat Vekaletine bağlı, merkezi Ankara'da olan ve ülkenin her yerindeki süt işlerini tek merkezden idare edecek bir süt kurumu kurulmasına karar verildi.³ 1938 yılında süt üretimiyle ilgili İcra Vekilleri Heyetinin aldığı bir karar ile Türkiye'de süt endüstrisinin gelişmesini sağlayacak uzmanların ülkeye getirilmesi ve istihdam edilmesi yönünde bir adım daha atıldı. Kararda, "ücret ve harcırahı 3130 sayılı kanunla kabul edilen tahsisattan verilmek ve memlekette sütçülük ve süt sanayiinin inkişaf ve fennileştirilmesi için gereken tedbirleri tesbit ve bunların tatbikine nezaret etmek üzere getirtilecek sütçülük mütehassısına ait ilişik kadronun tesdikine..." denildi.⁴ Cumhuriyetin ilk yıllarında süt ve süt ürünlerinin üretimi hususunda atılan adımlar ve alınan önlemlerin ardından 1929 yılında 1.843.055 ton olan toplam süt üretimi 1938 yılında 2.843.468'e çıktı.⁵

1. Türkiye'de Süt Endüstrisinin Kuruluşu

Erken Cumhuriyet döneminde süt meselesi hem devletin hem de halkın uzun yıllar gündeminde oldu. Sütün son derece besleyici ancak bir o kadar da dayanıksız bir gıda maddesi olması, çevre koşullarından kısa sürede etkilenip bambaşka bir nitelik alması sütün işlenerek dayanıklılığının artırılmasını oldukça önemli hale getirdi.⁶

2 "Süt Meselesini Başarmak Nasıl Mümkündür?", *Tan*, 24 Ocak 1938, s. 5.

3 "Süt İşinin Halline Doğru", *Son Posta*, 25 Ocak 1938, s. 4.

4 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), BCA., 030.18.01.02/83.33.18.

5 Zühtü Yöney, "Cumhuriyetimizin İkinci 50 Yılına Gिरerken Türkiye Sütçülüğünün Genel Görünümü", Türkiye I. Sütçülük Kongresi'nden Aktaran, Mehmet Gökhan Polatoğlu, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi ile Birlikte Süt Endüstrisinin Kuruluşu ve Gelişimi Üzerine Bir İnceleme (1923-1963)", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 20, Ocak 2021, s. 121.

6 *Beş Yıllık Kalkınma Planı Süt ve Mamulleri Özel İhtisat Komisyonu Üretim Alt Komisyonu Ra-*

Özellikle gelişim çağındaki çocukların büyümesi için elzem görülen sütün, sağlıklı ve hijyenik bir şekilde halka ulaştırılması ve ithal edilen süt tozunu millî kaynaklardan sağlayarak her yıl ithalata harcanan paranın ülke içinde kalması bu hassasiyetin en önemli nedenleriydi. Türkiye’de uzun yıllar süt üretimi endüstrileştirilemediği için oluşan açık ithalatla karşılandı. 1928 yılında ithal edilen yaklaşık 680 bin liralık süt ürününün 360 bin lirası tereyağı, 254 bin lirası peynir, 65 bin lirası yoğunlaştırılmış süttür.⁷

Süt ve süt ürünleri sektöründe kullanılan temel hammadde olan çiğ sütün üretimi ile ilgili ilk istatistikler 1929 yılına aittir. Devlet İstatistik Enstitüsünün yayınlarına göre 1929 yılında toplam 1.843.055 ton süt üretildi. Takip eden yıllarda süt üretimi düzenli olmasa da artış gösterdi ve 1936 yılında üretim 2 milyon tonu aştı. II. Dünya Savaşı döneminde süt üretiminde artış olmadığı gibi üretim yaklaşık olarak 1929 yılındaki üretim seviyesine geriledi. 1945 yılından sonra ise yavaşta olsa bir gelişme kaydedildi. Gelişmiş ülkelerden farklı olarak bu dönemde Türkiye hayvancılıkta sahip olduğu tüm avantajlara rağmen, sığır varlığının %95’inin düşük verimli yerli ırklardan oluşması, bakım, besleme, ıslah, hastalıklarla mücadele, üretilen sütün satılması gereken gerçek satış bedeline satılamaması gibi nedenlerle yıllık verim miktarı düşük kaldı. Sütün dağınık ve küçük üretim tesislerinde, planlama ve kontrol yapılmaksızın üretilmesi, üretimi doğal şartlara, tabi meralara ve mevsimsel dalgalanmalara bağlı kıldı. Süt üretimindeki artışlar ise genellikle hayvan sayısının artmasından kaynaklandı. Üretimin mevsimsel dalgalanmalara bağlı olması özellikle işletmeleri olumsuz etkiledi. Senenin belli aylarında yeterli miktarda süt bulamayan bu işletmeler, üretimin bol olduğu dönemlerde kapasitelerinin çok üstünde süte sahip oldular.

Süt meselesi 1930’lu yıllarda İktisat Vekaletinde bir komisyon kurularak tetkik edilmiş ve çözüm yolları aranmıştır. Almanya, Danimarka, İsviçre, İtalya gibi süt ve süt ürünlerinin işlenmesinde ilerlemiş olan ülkelere uzmanlar

poru, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1982, s. 1. Süt farklı toplumlarda farklı şekilde tüketilebilen bir gıdadır. Çiğ olarak tüketen toplumlar olduğu gibi kaynatılarak, pastörize ederek, içine bir şey katarak, süt tozu halinde tüketen toplumlar da mevcuttur. Ancak ihtiyaçlar ve ekonomik zaruretler sütün daha dayanıklı hale getirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Rauf Cemil Adam, *Süt III*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1971, s. 1.

7 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009 içerisinde Ek-İktisadi Vaziyetimizde Dair Rapor, TBMM Matbaası, Ankara 1930, s. 253.

gönderilerek bu ülkelerin mevcut talimat ve nizamnameleri etüt ettirilmiş ve teknolojileri incelenmiştir. Bu dönemde Ziraat Vekaleti için 1933 yılında süt üzerine araştırmalar yapan kimya profesörü Nurettin Münşi, temiz ve ucuz süt temin etmek için yapılması gerekenleri şöyle sıralamıştır:

Süt müstahsillerinin tamamı bir kooperatif teşkil etmeli. Eğer bu yapılırsa süt o zaman asgari fiyata mal olur. İstanbul gibi büyük belediyeler şehrin birkaç yerinde süt pastörize fabrikaları kurmalı. Artık dünyanın hiçbir yerinde süt hayvandan sağıldığı gibi tüketilmez. Mutlaka pastörize edilir. Bir süt fabrikası zannedildiği gibi çok pahalı bir şey değildir. Bundan birkaç yıl önce Yalova'da kurulan modern fabrika ancak 55 bin liraya mal olmuştur. Halbuki şimdi inşaat malzemeleri daha ucuzdur. Yalova'daki fabrika bir saatte 1.000 kilo sütü pastörize etmektedir. Bu da demek oluyor ki bir günde 24 bin kilo süt hazırlanmaktadır.⁸

1930 yılında hazırlanan "İktisadî Vaziyetimize Dair Rapor"da süt üretimi ve tüketimi ile ilgili tespitler yapıldı ve önerilerde bulunuldu. Buna göre ihtiyacı karşılayacak kadar sütün ülkede üretilmesinin sağlanması, tağşişata karşı ciddi tedbir alınması, sütün muhafazası ve nakliyesini sağlayacak yapılanmalara gidilmesi, süt ve süt ürünlerinin üretimini standart hale getirilmesi için çalışacak bir teşkilatlanmaya gidilmesi bu öneriler arasındadır. Ayrıca süt veren hayvanların ıslah edilmesi, büyük inek ahırlarının yakınında süthanelerin kurulması da bu amaç doğrultusunda yapılması gerekenler arasında sayıldı. Bu bağlamda büyükşehirlerde kurulacak olan süthanelerin, hem sütçülüğün öğretilmesine hem de bu muhitlerin süt ihtiyacının karşılanmasına katkı sağlayacağı raporda belirtilerek şehremaneti ve belediyeler ile Hilâl-i Ahmer, Himaye-i Etfal gibi hayır müesseselerinin ayrı ayrı ya da birleşerek büyük şehirlerde süt fabrikaları kurmalarının teşvik edilmesi tavsiye edildi.⁹

1930'lu yıllardan itibaren süt ve süt tozu üretimi için fizibilite çalışmaları yapıldı ve fabrika kurulacak yerlerin tespitine çalışıldı. Süt fabrikalarının kurulacağı yerler tespit edilirken birtakım özelliklerin bulunmasına dikkat edildi. Bunlardan en önemlileri kurulacak tesisin ana yollara yakın olması, meskûn bir mahal olması, su, elektrik ve atık tesislerinin varlığı, mamullerin dağıtım maliyetlerinin katlanılabilir olmasıdır. Ayrıca süt fabrikalarının kurulacağı yerler tespit edilirken içme sütü, yoğurt gibi dayanıklılığı kısa süre olan ürünlerin tüketiciye kısa sürede ulaştırılabilir olmasına, daha uzun

8 "Süt Meselesini Başarmak Nasıl Mümkündür?", *Tan*, 24 Ocak 1938, s. 5.

9 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *age.*, s. 253.

süre dayanabilen peynir, tereyağı, süt tozu gibi ürünleri üreten fabrikaların ise sütün bol olduğu kırsal bölgelerde kurulmasına önem verildi.¹⁰ 1927 yılında Ankara'da Atatürk Orman Çiftliğinde kurulan süt fabrikasından sonra hammaddenin kolaylıkla temin edilebileceği, süt üretimi konusunda tecrübeli ustaların bulunduğu, fabrikanın işletilebilmesi için gerekli enerji ve su kaynaklarına sahip olan Bursa ve Kars süt fabrikası için seçilen iki il oldu. Bursa fabrikası ülkenin batı pazarını, Kars ise Doğu pazarını hedeflemekteydi.¹¹

Cumhuriyet Dönemi'nde süt endüstrisi üzerine ilk girişim bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün talimatıyla Gazi Orman Çiftliğinde gerçekleştirildi. Çiftlik henüz daha inşa aşamasındayken Atatürk tarafından çiftlik arazisi üzerinde bir ağılın Philip Holzman firması tarafından yenilenmesi ve süt-yoğurt üretimi için kullanılması talimatı verildi. Bunun üzerine 1927 yılında çiftlik arazisinde bir pastörize süt fabrikası açıldı. Günde 15-20 bin litre sütü pastörize edebilecek kapasitede olan fabrika açıldığı dönemde Türkiye'nin en büyük ve en modern süt üretim tesisi oldu.¹² Pastörize süt üretimi uzun yıllar çiftliğin en önemli başarısı ve çiftliği çiftlik yapan hizmet olarak görüldü. Türkiye'nin tüm şehirlerinin sıkıntısı olan süt sorununa çiftlikteki üretim ile Ankara bazında çözüm bulundu. Çiftlikte kurulan modern pastörize süt fabrikası ile saatte 600 litre süt pastörize edildi. Fabrika Avusturya'da hizmet veren dünyanın en büyük firmalarından birinin uzmanları tarafından kuruldu. En son tekniklerin kullanıldığı fabrikada her şey makine ile yapıldı. Pastörize süt otomatik olarak şişelenmekte ve kapatılarak üzerine tarih yazılmakta böylece ürünler hijyenik koşullarda tüketiciye ulaşmaktaydı. Süt meselesini çözüm getiren fabrika sonrasında yağ, yoğurt ve peynir sorununu da aynı şekilde çözdü. Sütün pastörize edilmesinden sonra elde edilen krem, mayalanma işleminin ardından makinelerde yağa dönüştürülmüş ve yine otomatik makinelerde kalıplar halinde paketlenmiştir. Fabrika bir saatte 50 kilo yağ üretmiştir. Çiftliğe ayrı bir fabrika tesis edilerek burada

10 Tümer Uraz, Okan Alpar, "Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu Fabrikalarının Kuruluş Yerleri Üzerinde Bir İnceleme", *Gıda Dergisi*, S. 6, C 3, Aralık 1978, s. 248. 1960'lı yıllarda Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesinde Öğretim Üyesi olan Rauf Cemil Adam, bir süt tozu fabrikası kurulurken göz önünde bulundurulması gereken en önemli hususları sermaye, tesis, kurulma yeri, ucuz ve bol süte erişim, bilgili ve tecrübeli ustaların varlığı, sabit pazar ve değer fiyat olarak sıralamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Rauf Cemil Adam, *Süt Tozu*, Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir 1961, s. 6-7.

11 Polatoğlu, agm., s. 121.

12 Polatoğlu, agm., s. 121.

süt mayalanarak kaplara doldurulmuş, daha sonra üstleri kapatılarak hijyenik olarak soğuk hava depolarından satışa sunulmuştur. Pastörize edilen sütlerden peynir de üreten fabrika sayesinde Ankara'da 1935 yılında günde 3-4 bin kilo süt tüketilmiş ve Ankara'nın yoğurt ihtiyacının %65-70'i karşılanmıştır.¹³ 1952 yılında nüfusu 100.000'den büyük kentlerde süt ve tereyağının pastörize edilmesi zorunluluğu getirilmiş bunun üzerine Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu'nun da (UNICEF) yardımlarıyla Atatürk Orman Çiftliğinde 1957 yılında yılda 12.000 ton kapasiteli bir süt fabrikası kurulmuştur.¹⁴

Atatürk Orman Çiftliğindeki süt fabrikasının ardından kurulan, Kars'ın ilk süt fabrikası 1933 yılının Mayıs ayında Âlimzade Halim Bey tarafından İstanbul'da bir limited şirket olarak kuruldu. Şirketin kuruluş yeri her ne kadar İstanbul olsa da fabrika tesisleri Kars'ta faaliyete geçti.¹⁵ Kars'ın Cilavuz nahiyesi Susuz köyünde kurulan süt tozu ve konserve fabrikasının makinelerini kurmak ve işletmek üzere Almanya'dan uzman olarak Adolf Wusowski'nin getirilmesine ancak burada kaldığı sürede davranışlarının gözlem altında tutulmasına ve askeri bölgelere girmemesi şartı ile Kars'a gitmesine İcra Vekilleri Heyetinin 4 Eylül 1933 tarihli tezkeresi ile karar verildi.¹⁶

Süt tozu ve yoğunlaştırılmış süt üreten fabrikanın Kars'ta faaliyet göstermesinin en önemli nedeni İstanbul'da bu tarihlerde 10 kuruş olan süt fiyatlarının Kars'ta 2,5 kuruş olmasıdır. Fabrikanın makine ve teçhizatı günde 20.000 kilo süt işleme kapasitesine sahipti ve Almanya'dan ithal edildi. Süt

13 Mustafa Kılınc, "Basında Atatürk Orman Çiftliği (1925-1938), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 100, Güz 2019, s. 569-570.

14 Bekir Koç, Murat Baskıcı, *Bozkırdan Sanayinin Başkentine Ankara Sanayi Tarihi*, Ankara Sanayi Odası Yayınları, Ankara, (Tarih yok), s. 99. 1953 yılında çiftlikte kurulacak olan bu pastörize süt fabrikasının tesisatı konusunda UNICEF ile yapılacak sözleşme için Tarım Bakanlığına imza yetkisi verildi. Ayrıntılı bilgi için bk. BCA., 030.18.01.02/132.39.2.

15 İstanbul'da bir süt fabrikasının kurulmasına 1927 yılında karar verildi. Hükümet fabrikanın malzemelerinin İngiltere'den temin edilmesine dair bir karar dahi aldı. Ancak özellikle İstanbul'daki süt fiyatlarının yüksekliği, fabrikanın işleyebileceği süt miktarının şehirdeki mevcut hayvanlardan sağlanamaması ve mevcut ahırların önce islah edilmesi gerektiğinden fabrika bu tarihte kurulamadı. Ancak süte su katılması, gayri sıhhi şekilde süt satışlarının yapılması hijyenik süte duyulan ihtiyacı her geçen gün artırdı. 1940 yılına gelindiğinde Belediye yeniden bir süt fabrikası tesis etmek için girişimlerde bulundu. Ayrıntılı bilgi için bk. "Süt Fabrikası için Malzeme Teminine Çalışılacak", *Son Posta*, 18 Şubat 1940, s. 18.

16 BCA.,030.18.01.02/39.61.14.

açısından en verimli mevsim, mayıs ayından itibaren beş ay sürmekte ve bu süreçte toplam 3 milyon kilo süt işlenebilmekteydi. 100 kilo süttten 10 kilo süt tozu elde edilebildiği düşünülerek bu süreçte toplam 300.000 kilo süt tozu istihsal edilmesi planlandı. Ancak süt tozunun kesinlikle soğuk hava depolarında saklanması zorunluluğu hem ürünün stoklanmasında hem de nakliyesinde sorun oldu.¹⁷ Türkiye’de süt tozunu sulandırıp içmek uzun yıllar kabul görmediği için fabrika süt tozunu daha çok İstanbul’daki çikolata ve bisküvi fabrikalarının ihtiyacını karşılamak için üretti.¹⁸ Ancak 1938 yılına gelindiğinde Kars’ta kurulan bu süt ve süt tozu fabrikası kapatıldı.¹⁹ II. Dünya Savaşı sırasında ekonomik sıkıntılarla geçen buhranlı dönemden sonra ise 28 Mayıs 1945’te Devlet Ziraat İşletme Kurumu Kars Süt Fabrikası açıldı.²⁰

a. İstanbul’da Süt Fabrikası Açma Girişimleri

İstanbul’da bir süt fabrikasının kurulmasına 1927 yılında karar verildi. Hükümet fabrikanın malzemelerinin İngiltere’den temin edilmesine dair bir karar dahi aldı. Ancak özellikle İstanbul’daki süt fiyatlarının yüksekliği, fabrikanın işleyebileceği süt miktarının şehirdeki mevcut hayvanlardan sağlanamaması ve mevcut ahırların önce ıslah edilmesi gerektiğinden fabrika bu tarihte kurulamadı.²¹ Fabrikanın kurulamamasının bir diğer önemli sebebi maliyetlerdir. 1924-1928 yılları arasında İstanbul Belediye Başkanlığı yapan ve aynı zamanda tıp doktoru olan Emin Erkul’un süt fabrikası kurulması için yaptırdığı tetkiklerde fabrikanın maliyetinin 200.000 liraya çıkacağı anlaşılmış, bu dönemde bu maliyetlerin karşılanması mümkün olmadığından vazgeçilmiştir. Maliyetlerin yanı sıra İstanbul’da bir süt fabrikası kurulmasını zorlaştıran diğer hususlar şehirdeki ineklerin süt kaynağı olmaktan ziyade krema ve kaymak yapımına uygun olması ve bu amaçla mevcut sütün önemli bir kısmının mandıralarda işlenmesidir. Ayrıca şehir sınırlarında bulunan 16.903 ineğin önemli bir kısmı süt veremeyecek durumdadır. Süt verebildiği tahmin edilen 10.000 kadar inek ise yaklaşık günlük 40.000 litre süt vermekte ki bu da belediye sınırlarında yaşayan sütle beslenmesi gereken 188.807 çocuk için yetersiz görüldü.²² 1940 yılına gelindiğinde ise İstanbul’da mevcut sığır sayısı 52.600’e çıktı. Ancak bunların

17 “Son Sistem Bir Süt Fabrikası Tesis Edildi”, *Son Posta*, 24 Mayıs 1933, s. 1, 10.

18 “Kars’ın İktisadi Vaziyeti Gitgide İnkişaf Ediyor”, *Son Posta*, 28 Şubat 1938, s. 5.

19 “Bursa’da Birkaç Gün Süt Tozu Fabrikası”, *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1938, s. 3.

20 Polatoğlu, agm., s. 118.

21 “Süt Fabrikası için Malzeme Teminine Çalışılacak”, *Son Posta*, 18 Şubat 1940, s. 18.

22 “Süt Meselesini Başarmak Nasıl Mümkündür?”, *Tan*, 24 Ocak 1938, s. 5.

tamamı süt verebilen hayvanlar değildir.²³

16 Ağustos 1928 tarihli bir kararname ile süt tasfiyesi ve alım satımı, süt ve süt ürünleri ile ilgili sanayi tesisi kurmak, hayvan ticareti yapmak üzere merkezi İstanbul olan 49 sene müddetli ve her biri 10 Türk Lirası kıymetinde hamiline muharrer 10.000 hisseye bölünmüş 100.000 Türk Lirası sermaye ile İstanbul Şehiremâneti Süt Müstahsilleri Süt Tasfiyhânesi Türk Anonim Şirketinin kurulması kabul edilmiştir.²⁴

Gayri sıhhi şekilde süt satışlarının yapılması, süte su katılması hijyenik süte duyulan ihtiyacı her geçen gün arttırdı. İstanbul'da hijyenik olmayan sütlerden kaynaklı zehirlenme vakalarının sıklıkla yaşanması ise konunun yeniden gündeme gelmesine neden oldu. Aynı mahallede bir günde 35 kişi süttten zehirlenmiş, zabıta tarafından tevkif edilen süt satıcısı sütlerin sağılmasından ancak 36 saat sonra eline geçtiğini ve satış yapmaya başladığını belirtmiştir. Bu da sıhhi koşullarda muhafaza edilmediği taktirde sadece 6 saat bozulmadan kalabilen sütleri halk sağlığı açısından tehlikeli hale getirmiştir.²⁵ Bu süreçte süttten zehirlenmelerin önüne geçebilmek için belediye zabıta ve veterinerlerinin ahırları sık sık kontrol ederek sağlık şartlarına riayet edilip edilmediğini denetmeleri sağlandı. Ayrıca 1944 yılında belediye kimya laboratuvarı ile hıfzıssıhha enstitüsü birleştirilmiş böylece başta süt olmak üzere yiyeceklerin sadece hijyen açısından değil aynı zamanda gıda vafına haiz olup olmadıkları da araştırılmıştır. Belediye ayrıca İstanbul'a iyi süt veren cinsten inekler getirterek büyükbaş hayvancılığı teşvik edici kararlar aldı. Belediye tarafından projelendirilen, ilgili bakanlıklar tarafından kabul edilen ve fizibilitesi yapılan süt fabrikası projesi ise 1939 yılında II. Dünya Savaşı'nın başlaması ile uygulanamadı. Savaşın sona ermesi ile 1945 yılında Amerika ve

23 1942-1945 İstatistik Yıllığı, Hüsnütabiat Basımevi, Ankara 1946, s. 271.

24 BCA., 030.18.01.01/30.53.5.

25 "İstanbul'un Süt Meselesi", *Vakit*, 7 Mayıs 1939, s. 1. Tarım Bakanlığının 1966 tarihinde yayımladığı bir neşriyatta sütün özellikleri belirtilirken, sütün içerisinde ana kanından geçen veya sonradan dışarıdan bulaşan, çok sayıda mikrop olduğu, bunların sütü bozduğu ve böyle mikroplu sütleri içenlerin de hasta oldukları belirtilmiştir. Bununla birlikte mikropların sütün içerisinde iyi beslendiği ve çoğaldığı, sütün kokuları kendine çektiği, canlı varlıkların sütün içerisinde çok çabuk çoğaldığı da ifade edilmiştir. Tüm bu olumsuzluklara rağmen çocukların büyümesi, kuvvetlenmesi, büyüklerin sağlıklı beslenmesi için oldukça yüksek besin değerlerine sahip bir gıda olduğu, sütün benzerinin yapılamadığı, taklit edilemediği ve sütteki beslenme değerlerine başka hiçbir gıdanın sahip olmadığı da sütün özellikleri arasında sayılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. *Temiz Süt*, Tarım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1966, s. 4-5.

İngiltere'den makineler getirmek tekrar mümkün hale geldiğinden belediye süt fabrikası projesini yeniden gündemine aldı.²⁶ Ancak belediyenin bu ısrarlı girişimleri bazı eleştirilere de neden oldu. Bu eleştirilerden en önemlisi sağlıklı nesillerin yetiştirilmesini sağlamak için çocuk beslenmesinde oldukça önemli bir yeri olan sütü sağlayacak fabrikaların belediyeler tarafından değil millî bir politika dahilinde devlet eliyle yapılmasının gerekliliği yönündeydi. Ayrıca belediyelerin zirai bir teşkilatlanma ve önemli bir bütçe gerektiren bu büyüklükte bir girişimin altından kalkamayacakları da belirtilmekteydi.²⁷

İstanbul'un süt sorununu çözmek için özel yatırımcılar da girişimde bulundu. Bu şirketlerden biri Tevfik Cenani tarafından İstanbul'da kurulan süt fabrikasıdır. Kuruluş tarihini tespit edemediğimiz fabrikanın uzmanlarından Beyaz Rus olan Coto Serva Şidze'nin 1934 yılında fabrikanın ticari işleri için Avrupa'ya gitmesi söz konusu olmuş ve 17 Şubat 1934 tarihli İcra Vekilleri Heyeti tezkeresi ile yurt dışına gidip gelmesine izin verilmiştir.²⁸ Her ne kadar mevcut kaynaklardan ayrıntıları tespit edilemese de söz konusu bu karardan anlaşıldığı üzere İstanbul'da bu tarihlerde Tevfik Cenani tarafından kurulmuş bir süt fabrikası bulunmaktadır.

Cumhuriyetin ilk yıllarına göre oldukça önemli bir sermaye gücüne sahip olan bir şirket inek beslemenin daha uygun yöntemlerini araştırdı. Şirket özellikle Alpullu Şeker Fabrikasının pancar küspelerinden istifade ederek inek beslemenin maliyetini düşürmenin yollarını tespit etmeye çalıştı. Buna göre İstanbul ve civarının ihtiyacını karşılayacak kadar ineğin bir yere toplanması, hayvanların Alpullu'dan gelecek olan şeker pancarı küspeleriyle beslenmesi planlandı. Kurulacak olan süt fabrikasında işlenecek olan bu sütlerin bir kısmı ile pastörize süt şeklinde kapalı şişelerde tüketicinin ihtiyaçlarının karşılanması bir kısmı ile de süt tozu üretilmesi düşünüldü.²⁹

1949 yılında İstanbul'da süt fabrikası kurulması için gerekli tetkiklerin yapmak amacıyla Fransa'dan iki uzman getirildi. Bunlardan biri sanayi mühendisi M. Jean Didier diğeri ise süt müstahsili Maurice Macarı'dır.³⁰ Belediyenin süt fabrikası kurmak amacıyla çalışmalarda bulunmak üzere

26 "Hilesiz Süt: Belediye Süt Fabrikası Meselesini Ele Almaya Karar Verdi", *Akşam*, 11 Kasım 1945, s. 3.

27 "Süt Fabrikası Etrafında", *Yeni Asır*, 30 Ocak 1937, s. 4.

28 BCA., 030.18.01.02/42.8.5.

29 "Süt Meselesi Gene Canlanıyor", *Son Posta*, 11 Mayıs 1933, s. 1.

30 "Süt Fabrikası Kurmak Üzere İki Mütahassıs Geldi", *Son Posta*, 18 Mayıs 1949, s. 2.

şehre getirttiği uzmanlar, çalıştıkları firmalara olumlu rapor vermiş, bunun üzerine 1949 yılının Mayıs ayında firma temsilcileri icap eden makine, malzeme ve sarnıçlı kamyonların temin edilmesi ile ilgili görüşmeler yapmak üzere İstanbul'a gelmiştir. Toplantı öncesinde Ticaret Bakanlığı gerekli tüm desteğin verileceğini ve icap eden kolaylıkların sağlanacağını açıklamıştır.³¹

Fransız uzmanlar yaptıkları incelemelerin neticesinde süt fabrikasının kurulması durumunda İstanbul ve civarından gerekli sütün temin edilebileceğini raporladılar. Kurulacak olan fabrikanın 3 milyon liraya tamamlanabileceği gerekli sermayenin yarısının Fransız şirket tarafından sağlanacağı, kalan kısmının ise özel şirketlerden temin edileceğini, belediyenin de yarım milyon lira ile kurulacak şirkete ortak olacağı belirtildi.³² Daha sonra özel sermaye yatırımı olarak kurulması planlanan fabrikaya belediyenin %15 sermaye ile ortak olması, Türkiye'de bulunan millî bankalardan İş Bankası ve Ziraat Bankasının ortak olması, Fransız firmanın ise sermaye olarak fabrika için ihtiyaç duyulan makine ve teçhizatları yurt dışından getirmesine karar verildi.³³

İstanbul'da süt ve süt ürünleri sanayiinin kurulması ile ilgili atılan tüm bu adımların ardından 21 Mart 1956'da merkezi İstanbul olmak üzere Süt ve Gıda Maddeleri Anonim Şirketinin kurulması, 28 Nisan 1956'da ise yine merkezi İstanbul olan Süt Hayvanları ve Süt Sanayi Anonim Şirketinin kurulması İcra Vekilleri Heyeti kararı ile kabul edildi.³⁴

2. Bursa Süt Tozu ve Buz Fabrikası Kolektif Şirketi ve Faaliyetleri

Türkiye'nin Kars'tan sonra ikinci, Marmara Bölgesi'nin ilk süt tozu ve buz fabrikası 16 Temmuz 1934'te dönemin İktisat Vekili Celâl Bayar tarafından açıldı. Daha sonra kurucularının baş harflerinden oluşan "SAYAS"³⁵ ismini

31 "Süt Fabrikası", *Akşam*, 9 Mayıs 1949, s. 3.

32 "Pastörize Süt Fabrikası Kuruluyor", *Akşam*, 3 Nisan 1949, s. 3.

33 "Süt Fabrikası", *Akşam*, 8 Kasım 1949, s. 4; "Pastörize Süt Fabrikası", *Akşam*, 3 Aralık 1950, s. 3.

34 BCA., 030.18.01.02/142.26.8; BCA., 030.18.01.02/143.38.12.

35 Daha sonra SAYAS Gıda Maddeleri Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi adını alan Bursa Süt Tozu ve Buz Fabrikası Kolektif Şirketinin kurucularından Selim Süter ve kardeşleri 1922 yılında Prizren'den Ankara'ya göç etmiş ve burada meclise yakın bir yerde pastane açmışlardır. Atatürk ara sıra uğradığı bu pastanede zaman zaman Selim Süter ve kardeşleri ile sohbet etmekteymiş. Bu sohbetlerden birinde Atatürk, Süter kardeşlere "sizin süt ürünlerinin üretimi ile ilgili tecrübeniz var. Süt tozu ve buz fabrikası kurulacak sizi destekliyorum" dediği fabrikanın kurulması ile ilgili anlatılan rivayetler arasındadır. Ayrıntılı bilgi için bk. <http://www.bursadakultur.org/Sayas.htm>, Erişim Tarihi: 1 Kasım 2022.

alan Bursa Süt Tozu ve Buz Fabrikası Kolektif Şirketinin açılışında Celal Bayar, Türk sanayiinin gelişiminde millî sermaye ve hususi teşebbüslerin önemine değinmiş ve şöyle demiştir:

Hükümet memlekette ana sanayii vücuda getiriyor. Bu ana sanayide milli sermayeye ve hususi teşebbüslere ayrıca bir kıymet ve pay bırakmıştır. Ana hatların haricinde müteşebbislerin sanayi vücuda getirmelerini büyük bir memnuniyetle karşılamaktadır. Gördüğüm bu müessese modern ve teknik esaslara istinat ediyor, memleketimizde yepyeni bir iştir. Bu cihet şayanı takdir olmakla beraber asıl benim haizi ehemmiyet bulduğum nokta bilhassa memleketin umumi hayvancılık politikasına nafi oluşudur. Hayvancılığın ilerlemesine hükümet büyük ehemmiyet vermektedir. Çünkü hayvancılık ilerlediği takdirde müteşebbisler artacak ve halk refaha kavuşacaktır. Bu modern müessese madde iptidaiyesini memleket dahilindeki sütlerden aldığı için halka verilmek istenen refah politikasında da rolü vardır demektir.³⁶

Fabrikanın kurucuları Şakir, Abdurrahman ve Selim Süter kardeşler ile enişterleri Faik Barışçı'dır.³⁷ Fabrika müdürü Selim Süter 1900 yılında Prizren'de doğmuş, fabrikanın diğer kurucuları olan kardeşleri ile birlikte 1922 yılında Türkiye'ye göç etmiş önce Ankara sonra da Bursa'ya yerleşmiştir.³⁸ Selim Süter, süt endüstrisine girmeden evvel Almanya, İtalya, Fransa, İsviçre, Macaristan ve Çekoslovakya'da süt fabrikalarını inceledi.³⁹ Fabrika yalnız Bursa için değil civarda bulunan süt müstahsilleri için de önemli bir işletme haline geldi. Fabrikanın kurulmasından önce peynir ve yağ fiyatlarından şikayetçi olan üreticiler, süt tozu fabrikasının kurulması ile daha istikrarlı bir fiyat politikasına kavuştular. Bununla birlikte günde 12.000 kilo süt işleme kapasitesi ve 500 kilo süt tozu üretme kapasitesi ile kurulan fabrika sayesinde çikolata ve bisküvi fabrikaları için yurt dışından süt tozu alınmasına da son verilmesi amaçlandı. Bu tarihte Avrupa'dan 25 kuruşa alınan süt tozu gümrük maliyetleri ile 130 kuruşa çıkmaktaydı. Sadece Bursa'da kurulan bu fabrika sayesinde Hollanda'dan alınan süt tozuna ödenen 300 bin lira ülke

36 "Süt Tozu Fabrikası", *Hakimiyeti Milliye*, 18 Temmuz 1934, s. 1.

37 Polatoğlu, agm., s. 122.

38 Bursa'nın Markaları-SAYAS, Bursa'da Kültür, <http://www.bursadakultur.org/Sayas.htm>, Erişim Tarihi: 28 Mayıs 2022; "Bursa'da Birkaç Gün Süt Tozu Fabrikası", *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1938, s. 3.

39 Polatoğlu, agm., s. 122.

içerisinde kaldı.⁴⁰

Türkiye’de süt tozu üretiminin artması üzerine İktisat Vekilliğinin isteği üzerine 1 Şubat 1937’de İcra Vekilleri Heyeti Kararı ile süt tozu ihracatına izin verildi. Kararda “Memleketimizde ticareti organize bir halde bulunmayan süt tozu, yumurta tozu ve şekerli şekersiz teksif edilmiş süt şeklindeki mamulatin sürümünü temin için bunların ecnebi şirketlerin faiz ve dividanları karşılığı olarak ve ecnebi şirketlerin hususi mukaveleleri icabı maden ihraçlarına müsaade edilmiş mallar arasına sokularak ihracına izin verilmesi...” denildi.⁴¹

Fabrika süt tozu ve buz üretmek için kurulsu da İngiltere’den getirtilen uzmanlara yaptırılan incelemelerin ardından 1938 yılında ilave edilen tesisler ve Danimarka’dan alınan makineler sayesinde Türkiye piyasasında ilk defa yerli gravyer, rokfor ve Hollanda peyniri üretti. Tamamen makinelerde üretilen bu peynirlerin tadı Avrupa’daki emsallerini aratmayacak lezzette oldu. Fabrikaya ilave edilen bir başka bölümde ise yine Avrupa’dan getirtilen makinelerde taze krema pastörize edilerek Avrupa yağı üretildi ve 1938 yılında satışa sunuldu. Balkan coğrafyasında örneği görülmeyen bu peynir üretim tesisleri sayesinde ithal peynirlerin ülke içerisinde üretimi sağlandı. Ayrıca Bursa, Karacabey ve Hara’nın mera ve yaylalarından elde edilen sütler Ankara’ya kadar sevk edildi.⁴²

40 “Süt Tozu Fabrikası”, *Akşam*, 2 Ağustos 1934, s. 1; “Bursa Süt Tozu Fabrikası”, *Akşam*, 17 Temmuz 1934, s. 2; “Süt Tozu Fabrikası”, *Milliyet*, 20 Şubat 1934, s. 3. 1930 Sanayi Kongresi’nde Türkiye’de çikolata ve bisküvi üretiminde kullanılan süt tozunun ülkede süt tozu üretecek fabrika olmadığı için yurt dışından ithal edildiği bununda maliyetleri arttırdığı üzerinde duruldu. Ayrıntılı bilgi için bk. *1930 Sanayi Kongresi Raporlar-Zabıtlar*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi Yayınları, Ankara 2008, s. 287.

41 BCA., 030.18.01.02/71.9.1.

42 “Türkiye’de Hollanda Tipi Peynirler Yapılıyor”, *Cumhuriyet*, 8 Ocak 1938, s. 6. 1928 yılında Türkiye’de kaşkaval ve salamura olarak 125 bin liralık, gravyer, Felemenk ve emsali cinsinden 132 bin liralık toplamdaysa 257 bin liralık peynir ithalatı yapılmaktaydı. Üretimde süt ve tereyağı birlikte çalışılan iki üründür. Tereyağı üretiminin artırılması aslında peynir üretimini de arttırmaktadır. Türkiye’de bu dönemde en çok imal edilen peynir kaşkaval ve salamuradır. Bu peynirlerde genellikle koyun sütünden üretilmektedir. Keçi sütünden yapılan peynirler az olmakla birlikte inek sütünden de sadece Kars havalisinde gravyer peyniri üretilmekteydi. Bunlarda daha çok ülke içinde tüketilmekte çok az bir kısmı ihraç edilmekteydi. Mısır, Yunanistan ve adalara Beyaz salamura ve kaşkaval ihracatı, Rusya’ya ise gravyer ihraç edilmekteydi. Hem ülke içi peynir ihtiyacını karşılamak hem de ihracata yönelmek için üretilen peynirlerin kalitesinin artırılması ve tağşişin önlenmesi hususu bu dönemde sıklıkla dile getirilen husus-

Fabrika sadece üretim kapasitesini ve çeşitliliğini artırmakla kalmamış soğuk hava depolarının kapasitesini ve hacmini de artırarak Balıkesir, Bergama, Salihli, Cihanbeyli, Eskişehir ve Ankara'ya sevk edilecek kendi üretimlerini ve çevre illere gönderilecek başka bazı gıda maddelerini de depolayacak hale geldi. 1938 yılında fabrikanın soğuk hava deposunda toplam 30.000 teneke yağ ve peynir, kaşar deposunda toplam 100.000 kilo kaşar peyniri, yumurta deposunda 400.000 yumurta, krema deposunda 10.000 teneke krema muhafaza edilmekteydi. Böylece fabrika süt tozu, krema, yağ, çeşitli peynir üretimi ile Türkiye'de modern anlamda süt ve süt ürünleri üretiminin öncüleri arasında oldu.⁴³

Selim Süter ve ailesinin Türkiye ekonomisine katkıları bu kadarla da kalmadı ve fabrika II. Dünya Savaşı'nın hemen arifesinde 1939 yılının Ağustos ayında tüm dünyada henüz 15 yıllık bir üretim geçmişi olan ve savunma sanayi için hayati değerdeki tutkalı aynı kalitede üretmeyi başardı. Tutkal bilhassa savaş sanayiinde kullanılan bir madde olduğundan bir savaşın vukuu bulması durumunda ithalatı yasaklanan stratejik maddeler arasındadır. Dolayısıyla üretilen bu tutkal ile fabrika çok önemli bir millî vazifeyi de yerine getirmektedir. "Süterkal" adı verilen bu tutkalın imalatında kullanılan tüm girdilerin yerli olması, herhangi bir savaş durumunda dahi kesintisiz üretilebileceği anlamına geliyordu. Avrupa'dan kilosu 150 kuruşa ithal edilen tutkal, aynı kalitede ve özellikle 80 kuruşa üretildi. Fabrikada, Avrupa'dan getirilen makinelerde tutkal yapmak için kullanılan ve süttten elde edilen bir çeşit protein olan kazein işlenerek günde 5 ton tutkal üretme kapasitesine ulaşıldı. Uçak pervanelerini ve kayış kasnaklarını yapıştırmada, vapur ve vagon üretiminde kullanılan, suda çözülmeyen ve ancak 147 kiloluk bir kuvvetten sonra ayrılabilen bu soğuk tutkalın üretimi ile öncelikle savunma sanayinin ihtiyaçlarının karşılanması hedeflenmiş sonrasında ise inşaat sektörü gibi tüm iç piyasadan gelen talepler karşılanmıştır. Tamamen yerli bir ürün olan bu tutkalın, kırılan kıymetli porselen eşyaları, cam, demir, taş, mantar, deri ve kâğıdı dahi hiçbir zank ve tutkalla ölçülemeyecek bir kuvvetle yapıştırdığı tespit edilmiştir.⁴⁴

lar arsında oldu. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Tekeli, Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları* içerisinde Ek-İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor, TBMM Matbaası, Ankara 1930, s. 255.

43 "Türkiye'de Hollanda Tipi Peynirler Yapılıyor", *Cumhuriyet*, 8 Ocak 1938, s. 6.

44 "Yerli Tutkal İmalı", *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1939, s. 6.

II. Dünya Savaşı sırasında TBMM’de yasalaşarak yürürlüğe giren Varlık Vergisi ile savaş yıllarında aşırı kazanç elde edenlerin bir kereye mahsus olmak üzere vergi ödemeleri karara bağlandı. Bu kanun kapsamında Bursa Süt ve Süt Tozu Fabrikası “Bursa Şakir Süter Biraderler” kaydıyla Ankara’da kayıtlı mükellefler arasında 50.000 TL ile Varlık Vergisi mükellefleri arasında 21. sırada yer aldı.⁴⁵ Cumhuriyetin ilk kurulan fabrikaları arasında yerini alan “Bursa Süt ve Süt Tozu Fabrikası” uzun yıllar faaliyetlerine devam etmiş ve Türkiye ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Sonuç

Süt ve süt ürünleri insan hayatının idamesi için son derece önemli olan protein, karbonhidrat ve çeşitli vitaminleri içermektedir. Sağlıklı nesiller yetiştirmek adına özellikle çocuk beslenmesinde son derece önemli olan süt ve tereyağı, hijyenik koşullarda üretilmediği takdirde insan sağlığını tehdit eden verem, tifo, difteri, dizanteri gibi hastalıkların yaygınlaşmasına neden olmaktadır. Pastörizasyonun amacı ise vitaminleri azaltmadan mikropları öldürmektir. Cumhuriyetin ilk yıllarında özellikle büyük şehirlerde görülen sağlıksız koşullarda üretilmiş ya da satılmış sütlerden meydana gelen hastalıklar ya da zehirlenmeler idarecilerin bu hususta düzenlemeler yapmalarının en önemli sebepleri arasında oldu. Mevcut kaynakların israf olması ise bir diğer önemli sebepti.

Türkiye’de sütün pastörize edildiği bununla birlikte tereyağı ve yoğurt üreten ilk fabrikası Atatürk Orman Çiftliğinin içerisinde inşa edildi. Türkiye’de modern anlamda üretim yapan fabrika, günde 15.000 ila 20.000 litre sütü pastörize edebilecek kapasite ile kuruldu. Bu fabrikanın ardından 1933 yılında bir diğer süt fabrikası Kars’ta üretime geçti. Kars’ta açılan bu fabrika aynı zamanda Türkiye’de süt tozu üreten ilk fabrika oldu. Türkiye’nin ikinci Marmara Bölgesi’nin ilk süt tozu fabrikası ise 1934 yılında Bursa’da açıldı. Kars ve Bursa’nın süt ve süt ürünleri üretilmesinde tercih edilmesi tesadüf değildi. Her iki şehir de verimli meralara ve otlaklara sahipti ve büyükbaş hayvancılık gelişmişti. Bununla birlikte süt fiyatları da İstanbul’a göre neredeyse 4 kat daha ucuzdu. Ayrıca kurulan bu üç fabrika ile coğrafi açıdan ülkenin doğusunda, batısında ve tam ortasında süt ve süt ürünleri tesisleri kurulmuş oldu.

Selim Süter ve kardeşleri tarafından kurulan Bursa Süt ve Süt Tozu Fabrikası, Türkiye’nin en çok ihtiyaç duyduğu bir zamanda üretimini sürdürmüş, Kars

45 Bekir Koç, Murat Baskıcı, *age.*, s. 86-87.

süt fabrikası ile birlikte çikolata ve bisküvi sanayinin ihtiyacı olan süt tozunu üretmiştir. Bu sayede süt tozu ithalatının harcanan para yurt içinde kaldı. Fabrika ayrıca kısa sürede ilave tesisler ile Türkiye piyasasında ilk defa yerli gravyer, rokfor ve Hollanda peyniri ile Avrupa yağı olarak adlandırılan yağı da üretmeyi başardı. Fabrika tüm bu başarılarını II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde tüm dünyada henüz 15 yıllık bir üretim geçmişı olan ve özellikle savunma sanayiinin hammaddesi olan tutkal üretimini başarması ile taçlandırdı. Üstelik bir çeşit süt proteini olan kazain işlenerek elde edilen bu tutkal oldukça dayanıklı ve kaliteliydi. Herhangi bir savaş durumunda tutkal gibi savunma sanayinde kullanılan ürünlerin ithalatının tüm ülkelerce yasaklanması, II. Dünya Savaşı döneminde bu üretimin kıymetini daha da arttırdı.

Kaynaklar

“Hilesiz Süt: Belediye Süt Fabrikası Meselesini Ele Almaya Karar Verdi”, *Akşam*, 11 Kasım 1945.

“Süt Fabrikası”, *Akşam*, 9 Mayıs 1949.

“Süt Meselesi Gene Canlanıyor”, *Son Posta*, 11 Mayıs 1933.

“Son Sistem Bir Süt Fabrikası Tesis Edildi”, *Son Posta*, 24 Mayıs 1933.

“Kars’ın İktisadî Vaziyeti Gitgide İnkişaf Ediyor”, *Son Posta*, 28 Şubat 1938.

“Süt Fabrikası için Malzeme Teminine Çalışılacak”, *Son Posta*, 18 Şubat 1940.

“Süt Fabrikası Kurmak Üzere İki Mütihassıs Geldi”, *Son Posta*, 18 Mayıs 1949.

“İstanbul’un Süt Meselesi”, *Vakit*, 7 Mayıs 1939.

1930 Sanayi Kongresi Raporlar-Zabıtlar, Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi Yayınları, Ankara 2008.

1942-1945 İstatistik Yıllığı, Hüsniyatı Basımevi, Ankara 1946.

Adam, Rauf Cemil, *Süt Tozu*, Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir 1961.

Adam, Rauf Cemil, *Süt III*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1971.

Akın, Ahmet Cumhur, *Türkiye’de Süt Sanayi İşletmelerinin Ekonomik Analizi ve Sektöre İlişkin Sorunların Tespiti*, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016.

Beş Yıllık Kalkınma Planı Süt ve Mamülleri Özel İhtisas Komisyonu Üretim Alt Komisyonu Raporu, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1982.

İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor, TBMM Matbaası, Ankara 1930.

İlhan Tekeli, Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009.

Kılınç, Mustafa, “Basında Atatürk Orman Çiftliği (1925-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S 100, Güz 2019.

Koç, Bekir-Baskıcı, Murat, *Bozkırdan Sanayinin Başkentine Ankara Sanayi Tarihi*, Ankara Sanayi Odası Yayınları, Ankara, (Tarih yok).

Polatoğlu, Mehmet Gökhan, “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi ile Birlikte

Süt Endüstrisinin Kuruluşu ve Gelişimi Üzerine Bir İnceleme (1923-1963), *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 20, Ocak 2021.

Temiz Süt, Tarım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1966.

Uraz, Tümer-Alpar, Okan, "Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu Fabrikalarının Kuruluş Yerleri Üzerinde Bir İnceleme", *Gıda Dergisi*, S 6, C 3, Aralık 1978.

"Süt Tozu Fabrikası", *Milliyet*, 20 Şubat 1934.

"Bursa Süt Tozu Fabrikası", *Akşam*, 17 Temmuz 1934.

"Süt Tozu Fabrikası", *Hakimiyeti Milliye*, 18 Temmuz 1934.

"Süt Tozu Fabrikası", *Akşam*, 2 Ağustos 1934.

"Süt Fabrikası Etrafında", *Yeni Asır*, 30 Ocak 1937.

"Süt Meselesini Başarmak Nasıl Mümkündür?", *Tan*, 24 Ocak 1938.

"Süt İşinin Halline Doğru", *Son Posta*, 25 Ocak 1938.

BCA., 030.18.01.02/42.8.5.

"Pastörize Süt Fabrikası Kuruluyor", *Akşam*, 3 Nisan 1949.

"Süt Fabrikası", *Akşam*, 8 Kasım 1949.

"Pastörize Süt Fabrikası", *Akşam*, 3 Aralık 1950.

BCA., 030.18.01.02/71.9.1.

"Bursa'da Birkaç Gün Süt Tozu Fabrikası", *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1938.

<http://www.bursadakultur.org/Sayas.htm>, Erişim Tarihi: 1 Kasım 2022.

"Türkiye'de Hollanda Tipi Peynirler Yapılıyor", *Cumhuriyet*, 8 Ocak 1938.

BCA., 030.01.00.00/19.110.03.

BCA., 030.18.01.01/30.53.5.

BCA., 030.18.01.02/39.61.14.

BCA., 030.18.01.02/83.33.18.

BCA., 030.18.01.02/132.39.2.

BCA., 030.18.01.02/142.26.8.

BCA., 030.18.01.02/143.38.12.

Ekler

Ek 1: Bursa Süt Tozu Fabrikasının Peynir Üretimi.

Kaynak: “Türkiye’de Hollanda Tipi Peynirler Yapılıyor”, Cumhuriyet, 8 Ocak 1938, s. 6.

Ek 2: Atatürk’ün bir fuarda Bursa Süt Tozu Fabrikası-SAYAS’ı ziyareti.

Kaynak: <http://www.bursadakultur.org/Sayas.htm>, Erişim Tarihi: 1 Kasım 2022.

DEVLET ARKİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

BURSA

Süt tozu ve Buz Fabrikası

Kolektif Şirketi

Telgraf: Süt-Bursa * Telefon: 2222 - 2223

A7

Bursa, 6/9/1955

Değerlet Döviz Komisyonu
Başkanlığına
Ankara

Fabrikamızın mübren ihtiyaçlarından olup Ticaret ve İktisat Vekâletinin 14/8/1954 Gün ve 20145 sayılı Mürasade-leriyle ithal etmek istediğimiz biri 3809.01 Starlin kaymetin- de diesel motoru diğeri 3300 dolar kaymetinde soğuk hava komprösürü için İş Bankası Yeni cemi şubesinde açtırılan o/100 marj- li ve gayri keblili racu olan 4511 numaralı akreditif ile Yine 16/8/1954 gün ve 20373 sayılı mürasadeleri ile 4925 nume- rali akreditife hesabına bu meblağların türk lirası olarak karşılığı yetirilmiş fakat eruden bir seneden fazla bir müddet geçmesine rağmen meblağın transferi yapılmamıştır.

Fabrikamız gıda maddelerinin Soğukla muhafazası- nı deruhte etmek gibi mühim bir vazifeyi bu günki şartlar altında idame ettirmek için elinde gelen bütün fedakarlıklara gücüne girmek için mücedale kudretini deime muhafaza ediyor.

Bursa ve Hinterlandında gerek Müccer ve Gerekece mütehsile ait Milyonlerce lira kaymetinde ki malların muhaf- zası yukarıda tehis ve transferi yapılmayan iki adet motorun Fabrikamıza en kısa bir zamanda monte edilğine bağlıdır. Bu şkeklik yüzünden mütehsile ait malların bir kısmı bozulma tehlikesiyle karşılanmış bir kısım emtia dun fiatlarla bir kıs- ma ise tamamile heder olmuştur. Böylece milli servetimizin bir kısmı sayılan bu emtiaların imkânsızlıklar yüzünden heder ol- masına boyun eğmekten başka çaremiz kalmamıştır. Şayet Yüksek komisyonunuzca yukarıda adı geçen makinelerin yurdumuza girme- sinde bir fayda görülmediği tekkirdir bir seneden beri yetirmiş olduğumuz ve fazulen bağlanan paranın idesai için ilgililere emir ve tavsiyelerinizi rica ediyoruz.

S. T. Kolektif Şirketi
Bursa

1955
S. T. Kolektif Şirketi
Bursa

Mamulâlarımız

- SÖT TOZU
 - Avrupa tipi peynirleri
- ALTIN SOLON
 - 2, 1, 1/2 Kilo luk Blok
- ULUDAĞ
 - Yuvarlak kutu, 6 Pors. Blok 250 Gramlık
 - 200
 - 125
 - 100
- KREM KAŞAR
 - 5, 1, 1/2 Kilo luk
- Yağlama peynir
- Holanda tipi yuvarlak
- ROKEFOR
- PASTORİZE EDİLMİŞ TEREYAĞI
 - 5 Kilo luk Paket
 - 2
 - 1
 - 1/2
 - 1/4
 - 1/3
 - 1/10
- Teklif edilmiş kutu-sütleri
 - Sekerli ve Sekersiz
- Kimya Sanayii Şubesi:
 - Kafein, Laktoz
 - Soğuk Tutkal (Söterkan)
 - Soğuk hava depoları

507

1955

S. T. Kolektif Şirketi

Bursa

Ek 3: Bursa Süt Tozu ve Buz Fabrikasının Makine İthalatına İzin Talebi
Kaynak: BCA., 030.01.00.00/19.110.03.

İki Rapor İki Politika: 1929 Buhranı Sonrası Türkiye’de “Millî” İktisat Politikası Belirlemede Rus ve Amerikan Uzman Raporlarının Rolü

Mustafa Yaşar Özoylumlu*

Giriş

20. yüzyılın en önemli iktisatçılarından olan Maynard Keynes, 1919 yılında kaleme aldığı *Barışın Ekonomik Sonuçları* adlı eserinde Avrupa’nın kendi elleriyle toplumsal sistemini yok ettiğini iddia etmekteydi. Ocak 1919’da Paris’te başlayan barış görüşmelerinde İngiltere’nin ekonomi temsilcileri arasındaydı ve görüşmelerin, Avrupa’nın yeniden inşasına ya da Müttefiklerin birlikte hareket ederek büyük yaralar almış bir medeniyeti ayağa kaldırmaya yönelik olmadığına dikkat çekiyordu. Keynes, konferans tamamlanmadan İngiltere’ye dönmüş ve Avrupa’nın kendini uçurumun eşiğine nasıl sürüklediğini analiz ettiği, büyük yankı uyandıran eseri *Barışın Ekonomik Sonuçları*¹ nı yazmaya başlamıştı; “...on dokuzuncu yüzyılın yeni zenginleri büyük harcamalar yapan insanlar olarak yetiştirilmemişlerdi ve yatırımın kendilerine sağladığı gücü, derhal tüketmenin hazzına tercih ederlerdi. Bu çağı diğerlerinden ayıran o büyük çaplı servet birikimlerini ve sermaye gelişimini mümkün kılan tam da servet dağılımındaki bu eşitsizlikti².” Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda Avrupa’nın on dokuzuncu yüzyılda yarattığı yeni zenginlik ve onun gereği olan *servet eşitsizliği* büyük bir sorgulamaya tabii

* Öğr. Gör., Eskişehir Teknik Üniversitesi, Eskişehir/TÜRKİYE, mustafayasarozoylumlu@eskisehir.edu.tr

1 Zafer Toprak, bu eserle Fransız iktisadının *müptelası* olan Türk aydınlarının İngiliz Keynes ile tanıştığını yazar. Malta’da sürgünde iken Ali Fethi Okyar bir şekilde bu kitabı elde eder ve Türkçeye çevirisini *Versay Sulbu’nun Netâyic-i İktisadiyyesi* başlığı ile Ankara’ya döndükten sonra yapar. 1923 sonrası Türkiye’nin gözettiği ‘denk bütçe-sağlam para’ politikasının babası Keynes’tir ve bu eserinde de bu politikaya dair açıklamalarda bulunur, bk. Zafer Toprak, *Atatürk-Kurucu Felsefenin Evrimi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 178.

2 John Maynard Keynes, *Barışın Ekonomik Sonuçları*, çev. Abdullah Cemal Balcı, Efil Yayınevi, Ankara 2020, s. 23-24.

tutuldu. On dokuzuncu yüzyıl liberalizmi yıkıcı savaş canavarının ayakları altında ezilmişti. Yeni bir iktisadi düzenin gerekliliği tüm gerçekliği ile Avrupa'nın önündeydi. Savaş sonrası dönemin iktisatçıları bu nedenle sorunu, *laissez-fairecilğin, liberal sosyalizme* evriminde arıyordu. Cevabı aranan soru, bu değişime dünyanın hazır olup olmadığıydı. Liberal sosyalizm kavramı; Batı'da, devletin korumacılığı, örgütlülüğü, planlamacılığı altında savaşın tüm yıkıntılarını yaşamış halkın çıkarına olan iktisadi uygulamaları *geçici* sosyalist bir bakış açısıyla yeniden yorumlama anlamı taşıyordu. Doğu'da ise Sovyet Rusya'nın ortaya koyduğu ekonomi-politik, liberalizmi tamamen göz ardı ederek devleti ekonomi yönetiminin tek düzenleyicisi haline getiriyordu. Tarihsel doğu-batı medeniyeti çatışması, Birinci Dünya Savaşı sonrası bu kez aynı dertten mustarip olan halkları iktisaden korumak amacıyla ortaya konan politikalarda kendini gösteriyordu. Fakat bu kez tek bir farkla; ister Doğu'da ister Batı'da olsun her ülke iktisatta devletin korumacılığına güvenmek zorunda kaldıklarının bilincindeydi. Uygulamada farklılık olsa da halkların ekonomik çıkar dışında ihtiyaç duydukları acil gereksinimler özel girişimin insafına ve isteğine terk edilemezdi. 1929 buhranı 1918 sonrası başlayan kriz döneminin farkına varılmış sonucundan başka bir şey değildi.

1919 tarihli Paris barışı, yıllar sonra David Fromkin'in tanımıyla *Barışa Son Veren Barış*³ niteliğinin hakkını teslim ediyordu. Yıkılan merkezi imparatorlukların içinden çıkan yeni yetme ulus-devletler, kıta Avrupa'sının geleneksel devletleri ile *engage* olmak yerine onları, sefaletlerinin sebebi olarak görüp *soğuk* bir iktisadi çatışmanın öznesi haline getirdi. Yeni devletler için kapitalizmle bütünleşme süreci savaş nedeniyle radikal bir biçimde kesildi. Alt-üst olan iktisat kurumu, yeni dünya düzeninde her devletin başının çaresine bakması gerektiğini salık veriyordu. Dünya kapitalist sistemiyle olan zorunlu ve vazgeçilmez bağlar sadece yeni ulus devletlerde değil 1919 yılı itibarıyla Avrupa'nın özellikle sanayi yoğun nüfusun yaşadığı *geleneksel devletlerde* de koptu. Almanya üzerine uygulanan ağır barış şartları, Almanya'yı cezalandırmaktan daha büyük bir anlam ifade ediyordu. Almanya'nın iktisadi mücadele sahasından el çektirilişi, kıta Avrupa'sının da ticari ve iktisadi dengesizliğe sürüklenmesi demektir. Savaş sonrası temel sorun, kaybolan sermayenin ya da servetin nasıl yeniden yaratılacağı ve dağıtılacağıydı. Ülkeler dünyayı yeni bir savaşa sürükleyecek kadar eşitsiz bir sermaye dağılımına izin verecek miydi? Onarılmaya çalışılan para ve kredi

3 David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2016.

sistemi, ekonominin olmazsa olması; *güvenin yeniden kazanılması* konusunda başarılı olacak mıydı?

Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkış süreci ve yeni Türkiye devletinin kuruluş sürecinin birbiriyle bağlantılı avantaj ve dezavantajı da tam bu noktada göze çarpıyordu. Lehte olan konu, Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyıl dünya kapitalist sistemine entegre⁴ sürecinin savaş nedeniyle kesintiye uğramış olması ve hali hazırda bu entegrasyonun yalnızca levant bölgelerinden ibaret kalmasının yarattığı yalıtılmış durumdu. Bunun anlamı dünya piyasalarındaki olumsuzluktan Avrupa merkez ülkelerinden göreceli olarak daha az etkilenmektir. Dezavantajlı durum ise yeni Türkiye devletinin yalıtılmış coğrafi ve iktisadi yapı nedeniyle olumsuz etkiden uzaklık durumunu, ekonomik gelişim olgularıyla destekleyecek ve mevcut konjonktürde fırsata çevirecek araçlardan yoksun oluşuydu. Hangi iktisat politikasını işler kılsın kılsın ülkelerin iktisadi yapıları, devletin diğer tüm yapılarından daha fazla uluslararasılığa bağımlıdır. Siyaset, kültür ve idare gibi alanlarda ülke içinde alınan kararlar, yönetici zümrenin kararlı duruşu ve değişime bağlılığıyla rahatlıkla uygulanabilirken; iktisat, salt ülke içi kararlar ya da yöneticilerin kararlılığı dışında (belki daha fazla) *dışsal etkenlere* bağlıdır. Bu nedenle 1923'ün ertesi Türkiye'de mevcut yapının imkân vermediği *milli iktisat* ya da *bağımlılıkları milli çıkarlara göre düzenlenen iktisadi yapı* yaratma fırsatı, 1929 yılında dünyada patlak veren buhranla kendini gösterdi.⁵

Buhran, Türkiye'nin iktisadi anlamda krizin fırsata çevrilme imkânının doğduğu bir milat olarak görüldü. Türkiye bu fırsatı, sanayileşmiş modern bir toplum inşa etmenin meşru bir nedeni olarak algıladı. 1929'un hemen ertesinde Türkiye'de sanayinin nasıl inşa edileceği sorusu etrafında kamuoyu

4 Bu konuda Çağlar Keyder, kapitalizmin ilk ortaya çıkışından itibaren Osmanlı Devleti'nde takip edilen bir *kapitalist sistem bütünleşmesi ve sürekliliği* nden söz eder, bk. Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost Kitabevi, Ankara 1983, s. 107-122.

5 1929 yılında Türkiye'nin bu imkâna sahip olmasının Lozan Antlaşması'na eklenen Ticaret Sözleşmesi'nden doğan mâli yükümlülüklerinin kaldırılmasının da etkisi vardı. Ticaret Sözleşmesi 1923 yılı itibarıyla yürürlükte olan gümrük tarifelerini, ticaret sözleşmelerini (bu sözleşmelerin hemen hepsi Osmanlı Devleti ile imzalanmıştı) saklı tutarak sözleşmede taraf olan devletlerin aleyhine olabilecek ticaret kararlarının alınmamasını öngörmüştü. Bu sözleşmenin 5 yıl geçerli olması kararlaştırılmıştır. 1928 yılında sona eren bu sözleşmeden sonra Türkiye diğer devletlerle kendi ticaret politikasına göre antlaşmalar yapmak hakkı elde etmiştir, bk. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1920-1945*, C 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 165-176.

hazırlanmaya başladı.⁶ Buhran nedeniyle dünyada tarım başta olmak üzere fiyatlarda büyük bir düşüş yaşanması, hammadde ihracatçısı ülkeleri, sanayi ürünleri ithalatına olan bağımlılıklarına son verme konusunda arayışlara yönlendiriyordu. Birçok ülke (özellikle 1919 sonrası kurulan ulus devletler) acil ve faydaları kısa sürede alınacak olan gümrük tarifesi önlemlerinin korumacılığıyla yetindiler. İç piyasayı büyük bir koruma kalkını ile kuşatarak tarımsal üretimi geçici olarak *absorbe* etmeye başladılar. Türkiye ise bu yolu tercih etmeyerek toplumsal devrimleri iktisadi dönüşüm ile destekleyecek politika arayışlarıyla zor olanı seçti. Sanayileşmiş bir toplum yaratılarak *muassır medeniyet* hedefine ulaşmak gerekiyor; tarım toplumunun doğasında bulunan muhafazakâr olgunun değişmesi gerektiğine inanılıyordu.⁷ Cumhuriyet toprak-tarım merkezli toplumsal yapıya ancak iktisadi dönüşümle nüfuz edebilirdi. Üstelik birbiri ardına gerçekleştirilen devrimler, iktisadi koşullanma ile desteklenmedikçe geçici ve muhalefet yaratıcı özelliğini koruyordu.

Yerli sanayiye oluşturma yolunun iki düzlemi vardı. Birisi tarımsal üretimi sekteye uğratmayacak korumacı gümrük tarifelerini uygulamak; diğeri tarımsal üretimi koruyarak elde edilecek ürünleri yerli sanayi hammaddesi olarak kullanmak. Türkiye'nin ithalat kaleminde, hammaddesi ülkede yetişen ürünlerin (özellikle pamuk) büyük çoğunluğu oluşturması, bu yönde alınacak kararları hızlandırıcı etkide bulundu. Kâğıt üzerinde uygulanacak politikanın tüm bağlamları olumlu görünüyor, meşruiyeti sorgulanacak bir unsur teşkil etmiyordu. Fakat Türkiye'deki toplumsal gruplar ve onların temsil ettiği çıkar alanları, üzerinde uzlaşılan *sanayileşme* yöntemini sorgulamaya başladı. Bürokrat grup, millî iktisat hamlesinin devletin tam kontrolünde gerçekleştirilecek bir sanayileşme ile icra edilmesi gerektiğini vurgularken; Sovyet Rusya'nın ekonomik gelişim modelini örnek olarak gösteriyor ve

6 İthal mallar nedeniyle yaşanan dış ödemeler dengesizliği ülke içinde fiyat makasının yüksek seviyelerine çıkmasına neden oluyordu. Hükümet sanayi tesisleri inşa etme sürecine ülke içinden yükselen tarımsal fiyat düşüklüğünün dolaylı baskısıyla girişmekteydi. Doğan Avcıoğlu söz konusu zaruri halleri ilginç örneklerle açıklar, bk. Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni. Dün, Bugün, Yarın*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2015, s. 159-350.

7 1923 sonrası Cumhuriyet, Ulus gibi birçok yayın organı kalkınma, modernleşme ve uygarlaşma olgularının çıkış noktası olarak Anglosakson ülkelerin sanayileşme modelini referans alıyordu. Üstelik onlara göre demokrasinin gereği de sanayileşmiş bir toplum yaratmaktan geçiyordu. Yunus Nadi, Burhan Asaf Belge, Mahmut Esat Bozkurt çeşitli gazetelerde yazılarıyla bu düşünceye destek veriyordu, bir örnek için bk. Mahmut Esat, "Türk Demokrasisi ve Ekonomik Sistem", *Tan*, 21 Mayıs 1935, s. 1-3.

toplumsal değişimin iktisadi *radikalizm* ile desteklenmesi gerektiğini savunuyordu. İstanbul ve İzmir'deki sermaye çevrelerinin başını çektiği, Milli Sanayi Birliği gibi örgüt ve kuruluşlar ise buhranı; paranın dolaşımı ve servetin *tedavülündeki* sıkıntılardan ibaret görerek radikal önlemleri, iktisadi gereklilikler dışında *politik-ideolojik hamleler* olarak algıyordu. Bu nedenle 1929'un hemen ertesinde hükümetin politika belirleme süreçlerine her iki taraf da raporlarla etkide bulunmaya başladılar. Bu raporlara uluslararası destekler de bulmuşlardı. Radikal himayeci politika önerenlerin imdadına 1932 yılında Türkiye'ye iktisadi incelemeler amacıyla Sovyet Rusya'dan gelen Orloff heyeti yetişirken; buhranın radikal önlemler gerektirmediği, mevcut sanayi kuruluşlarının gelişmesine yönelik politikaların belirlenmesini önerenler ise desteği 1934 yılında gelen ABD'li uzman heyeti başkanı raportör Walker Hines'te bulmuştu. İki farklı uçta belirtilen görüşler birbirleriyle oldukça önemli noktalarda çakışıyor; hatta siyasi hayatta değişimlere neden oluyordu. 1932 yılında Rus heyetinin ülkede incelemelerde bulunmasının önünü açan, devlet kontrolü yanlısı Mustafa Şeref Özkan'ın yerine İktisat Vekilliği'ne Celal Bayar'ın getirilmesi bu durumun en somut örneğiydi.

ABD ve Rusya'nın iki farklı uçta Türkiye'de karşılık bulduğu bu çatışma, ilerleyen yıllarda iç politikanın da temel konularından biri haline geldi. Mustafa Kemal, iktisadi politikada dengelerin gözetilmesi gereğini vurguluyor, Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu sanayileşmeyi belirli çıkar gruplarının isteklerine kurban etmemenin yanında; devletin düzenleyici rolünün de sınırlarını çizme gereği hissediyordu. O'na göre Türkiye'de devletçilik, kendi özgün siyasal-toplumsal yapısının gereği olarak ortaya çıkmıştı ve on dokuzuncu yüzyıl koşullarında ortaya atılan ekonomi-politik yaklaşımlara (Marksizm ve türevleri) benzemiyordu ve benzetilmemeliydi. Fakat yine de çatışma kaçınılmazdı. Celal Bayar her ne kadar *mutedil devletçi* rolünü iyi oynasa da hem temsilcisi olarak görüldüğü özel teşebbüsün⁸ hem de katı himayeci politika savunucularının hedefinde olmaktan kurtulamadı. İlerleyen yıllarda

8 Celal Bayar'ın özel teşebbüsün temsilcisi olarak görülmesinin tarihsel dayanakları da mevcuttur. Daha 1925 yılında seçim bölgesi olan İzmir ile ilişkilerinde bölgedeki tüccar kesiminin kredi isteklerine yönelik mecliste önemli girişimlerde bulunmuş; diğer bankaların kredi arzındaki kısıtlamalarını İş Bankası'nı bölgede faaliyete geçirerek gidermeye çalışmıştı; "*İzmirli, İş Bankası'nın İstanbul, Bursa ve Ankara'da gösterdiği faaliyet ve istikameti bildikleri için memleketlerine bir şube açmamızı istediler...bu noktadan tüccarlara faydalı bir zemin hazırlanmış oldu... kazalardaki tacirler İzmir piyasasında mallarını satabilmek için şubemizin her nevi delâletinden faydalanacaklardır.*" bkz. *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, Ekonomik Konulara Dair 1921-1938*, der. Özel Şahingiray, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999, s. 32-33

Celal Bayar'ın Cumhuriyet Halk Partisi karşısına Demokrat Parti'nin kurucularından biri olarak çıkması ve liberal ekonomi politika savunuculuğu, tarihsel perspektifin bu açıdan değerlendirilmesine neden oldu. Celal Bayar, 1932 sonrası devletin, ekonomi sahasına müdahalesini geçici ve olağanüstü dönemlerin *olağanüstü önlemleri* olarak gördü. Karşı tarafta yer alan bürokrat sınıf ise kendini *radikal dönüşümcü* ve *devrimci*⁹ olarak konumlandırarak iktisadi hamlelerin toplumsal dönüşümü destekleyici rolü üzerinde kalıcı etkileri olması gerektiğini savundu. Bu ayrışma Türk siyasetinin temel çizgilerinin anlaşılmasında anahtar bir rol üstlenecekti. Bu nedenle ABD ve Rus uzmanların ve ülke içindeki rapor yazarlarının söz konusu ayrışmaya yaptıkları iktisadi katkının incelenmesini oldukça önemli görmekteyiz.

1. Türkiye'de Toplumsal Sınıflar ve 1929 Buhranı

Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesine yol açan Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Türkiye, Millî Mücadele dönemine girerek yeni bir rejim, yeni bir devlet inşa etti. İmparatorluktan geriye kalan Türkiye'de nüfusun yüzde 97 kadarını Müslümanlar oluşturuyordu ve bu nüfusun büyük çoğunluğu Türk'tü. Osmanlı Devleti'nin son döneminde toplumsal değişmelerin ve yapısal dönüşümlerin taşıyıcısı haline gelmiş olan aktörler (başta gayri müslimler olmak üzere) coğrafi ve demografik birçok faktörle değişmişti. Yeni Türkiye devletinde sınıf çatışmasına neden olacak bir demografik yapı artık mevcut değildi. Bu nedenle Millî Mücadele'nin önder kadrosu ve dolayısıyla bürokrasinin doğal üyelerinin karşısında toplumsal bir tabaka olarak çatışma gücünü kendinde bulan bir grup kalmamıştı.¹⁰ İktisadi

9 Bu noktada önemli bir uyarıda bulunmak gerekiyor. Söz konusu bürokrat grup içerisinde devletçiliği *devlet kapitalizmi* olarak görenler, iktisadi yapının özellikle mülkiyet değişimini öngören radikal toplumsal düzenlemelerine yanaşmıyorlardı. Hatta mülkiyetin niteliğinin değişmesinin karşısında yer alan fakat devletin iktisadi alana müdahale etmesini isteyen Recep Peker, Yusuf Hikmet Bayur gibi isimlerin karşısında mülkiyet değişiminin gerçekleşmediği bir yerde iktisadi yapının değişmeyeceğini savunan Ahmet Hamdi, Yakup Kadri, İsmail Hüsrev Tökin, Mustafa Şeref Özkan gibi isimler konumlanmıştı. Bu isimlerden İsmail Hüsrev Tökin, Yakup Kadri, Şevket Süreyya Aydemir gibi isimler 1932-1935 yılları arasında Türkiye'de geniş yankılar uyandıran *Kadro* dergisini çıkararak görüşlerini savunmuşlardı. Marksist görüşler savundukları gerekçesiyle Tek Parti döneminin önemli isimlerinden olan Recep Peker tarafından eleştirilmişlerdi, bk. Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi, Görüşler-Yorumlar-Değerlendirmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994. Mülkiyet değişiminin önemine dair Ahmet Hamdi Başar, önemli tespitlerde bulunur; bk. Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay*, Tan Matbaası, İstanbul 1945, s. 53-67.

10 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 107.

aktör olarak elde kalan Müslüman-Türk unsur İkinci Meşrutiyet döneminden beri yaratılmaya çalışılan millî burjuvazinin etkisiz kalıntılarından ibaretti. Fakat Millî Mücadele döneminde bu grup ile önemli ittifaklar sağlanmış ve yeni devletin toplumsal iktidar ortakları haline gelmişlerdi. Ülkeden çeşitli nedenlerle ayrılan on dokuzuncu yüzyıl gayri müslim burjuvazisinin yerini alan; bir ayakları zirai uğraş nedeniyle toprakta diğer ayakları ise topraktan elde edilen artık ürünün ticareti vasıtasıyla piyasada olan bu kişiler bürokrasi karşısında bir sınıf oluşturmamaya kadar zayıf fakat mikro yapıları itibariyle toplumda önemli karşılığı olan kişilerden oluşmaktaydı. Bu kesim savaş sonrası dönemde bürokrasinin milliyetçi girişimlerinin de doğal destekçisi oldular ve mülkiyetin el değiştirmesine doğrudan etki ederek çıkar sağladılar.¹¹

1923 sonrası dönemde ülkenin idarecileri iktisadi faaliyetleri dönüştürme gücünden ve zamanından yoksundu. Temel amaç yeni rejimin ayaklarının sağlamlaştırılması ve ülkede o dönemde ortaya çıkan rejime yönelik tehditlerin bertaraf edilmesiydi.¹² Üstelik yeni bir iktisadi yapı inşa etmek için ülke buna imkân veremeyecek ölçüde yıpranmıştı. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nden kalan iktisadi ilişkiler yeni bir rejim altında bir süre daha devam etti. Üstelik Lozan Barış Antlaşması'na göre 1929 yılına kadar dış ticari ilişkilerde ve gümrük tarifesinde radikal bir değişiklik yapmak da mümkün değildi.¹³ Bu nedenle iktisadi ilişkiler savaş öncesi dönemde nasıl yürüyorsa öyle yürümek durumundaydı ve süreklilik arz etti. Ticaret burjuvazisinin özellikle gayri müslim unsurların tasfiyesi karşısında Müslüman-Türk tüccar grubu, kendilerini kolaylıkla ikame etti. Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyılında dünya kapitalist sistemine entegre olmuş bölgelerinde gayri müslim tüccar sınıfıyla yakın ticari ilişkiler kuran bu gruplar savaş sonrası mevcut bağlantılarını, bürokrat zümre içinde nüfuzlarını kullanarak geliştirdiler. Nitekim söz konusu grupların lehine olarak henüz 1923 ertesinde Türkiye bazı stratejik ürünleri uluslararası konjonktürün el verdiği ölçüde himaye

11 Oya Köymen, *Sermaye Birikirken. Osmanlı, Türkiye, Dünya*, Yordam Yayınları, İstanbul 2020, s. 79-97.

12 Cumhuriyetin ilanının hemen ardından Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile deneyimlenen muhalefet hareketi rejim karşıtı grupların desteği nedeniyle başarısızlığa uğramıştı. Cumhuriyet rejimi henüz toplumda hedeflenen desteği bulamamıştı. Bk. Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s. 293-299; Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 119-125.

13 Soysal, *age.* s. 165-176.

etmeye başlamıştı. Himaye edilen ürünlerin başında buğday geliyordu.¹⁴ Öyle ki 1923 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programında himaye, millî iktisadın inşasında vazgeçilmez unsur olarak belirliyordu. Himayenin gerekliliği üzerinde durulurken bir başka unsurun da bu girişim sonucunda ortaya çıkması bekleniyordu. Bu, yeni rejimin, millî mücadele döneminde ittifakta bulunduğu tüccar kesimine önemli bir ödülüydü. Himayecilik ile sermayenin el değiştirmesi *bir cemiyetten diğer bir cemiyete* devredilmesi açıkça hedef olarak belirliyordu. Burada devredilmesi gereken sermaye kuşkusuz savaş sonunda ülkeyi terk eden gayrimüslim burjuvazinin sermayesiydi. Bu sermayenin yalnızca maddî karşılığı yoktu; gayrimüslim burjuva ile yıllar süren iş birliği neticesinde edinilen ticaret ağları ve iş birliklerinin de devriydi kastedilen. Gerçekten de 1923 ertesini savaş öncesi ticari ilişkilerin göze çarpan sürekliliğinin en önemli nedeni buydu. Cumhuriyet himaye ettiği alanlarla yerli sermayenin elini kuvvetlendirmeyi millî iktisadın önemli bir aşaması olarak görüyordu.¹⁵ Daha cumhuriyetin ilanından aylar önce gazetelerde millî iktisadın olmazsa olmaz koşulu olarak himayecilik öne çıkarılıyor ve *sermayenin el değiştirmesinin* öneminden bahsediliyordu. "...vücuda getirilecek müesseselerin himayesi yalnız sanayiinin himayesi değil, aynı zamanda ziraatın, çiftçiliğin de himayesi demektir... bu suretle sermayenin bir şahıstan veya bir cemiyetten diğer bir şahsa ya da cemiyete devredilmesiyle daha faal ve daha faydalı olacağı tabiidir."¹⁶

1929 yılında dünyada patlak veren buhran Türkiye'nin tahayyül ettiği modernist dönüşümün iktisadi ayağının sanayi hamleleriyle tamamlanması fırsatını yarattı. Fakat sorun şuydu; Türkiye yüzlerce yıllık bir tarım toplumu ve buhranın neden olduğu hammadde fiyatlarındaki düşüş ilk ve büyük ölçüde tarımsal grupları olumsuz etkiledi. Halkın rejime desteğinin devam etmesi, tarımsal grupların ikmal ve iâşesinin devamlılığını (nitekim bu devletin biricik göreviydi) sağlamayı gerektiriyordu. Toplumsal dönüşümü iktisadi dönüşümle destekleyecek adımlar (ki bu adımların sanayileşme olduğuna karar verilmişti) tarımsal grupların muhalefetine sebep olmadan

14 Buğdayın himayesi 1930 sonrası dönemde oldukça sık bir şekilde basında tartışılmıştı. Ahmet Hamdi Başar gibi isimler himayeyi uzun vadede faydalı bulmazken; buğday gibi stratejik bir ürünün fiyatının da kontrol edilmesi gerekliliği kendini her dönemde gösteriyordu; İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 23-39.

15 Üstelik bu sanayileşme geciktirilmeden yapılmalıydı, bk. Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1987, s. 105-125.

16 Lütfi Arif, "Millî İktisada Doğru", *Anadolu'da Yeni Gün*, 24 Nisan 1923, s. 2.

hatta onların desteğiyle atılmaydı. Türk toplumunun *muasır medeniyetler* seviyesine çıkmasının anahtarı tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişinde görülmekteydi. Çatışma da bu geçişin sancılarında gizliydi. Hiçbir toplumsal sınıf ya da grup sanayileşme gereğini inkâr etmiyordu. Fakat sanayileşmenin toplumsal gelişmenin katalizörü olarak görülüp görülmemesi konusunda fikir ayrılığı vardı. Nitekim tüccar-sermayedar kesiminin sanayileşmeyi iktisadi bir gereklilikten ziyade ideolojik bir hamle olarak görmelerinin nedeni de buydu.¹⁷

Dünyaya hammadde temin etmekten başka iktisadi bir vazifesi olmayan ülkeler, her türlü etkiye açıktı. Türkiye, ihtiyaç duyduğu mamul maddeleri ithalat yoluyla elde etmeye devam ettikçe dünyanın hâkim ekonomik rüzgarından kaçınamayacaktı. Bu nedenle sanayileşme hamlesini önceki dönemlerin aksine daha büyük ölçüde gerçekleştirmeliydi. Burada karşısına iki karşıt grubun çıkışını da dengelemeli ve gerektiğinde tavizler de vererek bu dönüşüme onları da dahil etmeliydi. Öncelikle Millî Mücadele yıllarında toplumsal ittifakın (eşraf, tüccar, zirai üretici) üyelerini ikna etmeli; sanayileşmenin onların tarımsal ürünlerinin kullanılacağı bir alanda yaratılacağına inandırmalıydı. İkincisi 1913 yılından beri millî burjuvazi oluşturma politikası çerçevesinde uygulanan Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan ve küçük sanayi işletmelerini, ev tipi sanayi işletmeleriyle bağlantılı bir şekilde sürdüren küçük sanayi grubunun endişelerini gidermeliydi. Bu grubun büyük sanayi kuruluşları tarafından üretilen ürünlerin etkisi altında savunmasız kalmamaları sağlanmalıydı. Özellikle bu grup aynı zamanda zirai ürünlerin küçük sanayide işlenmesi nedeniyle tarımsal üretim gruplarıyla da yakın ilişkiye sahipti.

2. Buhran Öncesi Türk Ekonomisi

1929 yılının Ekim ayında New York borsasındaki çöküş, dünyayı 1919 yılından beri süregelen krizin son safhasına sürükledi. Türkiye'de 1929 yılından birkaç yıl önce hissedilmeye başlayan ekonomik kriz, buhranla birlikte uluslararası piyasaların etkisiyle derinleşti.¹⁸ Âli İktisat Meclisi'nin 1 Mart 1928-19 Mart 1928 tarihleri arasında yapılan toplantılarında birinci

17 Oya Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük. Ağalar, Üretenler, Patronlar*, Yordam Kitabevi, İstanbul 2008, s. 105-113.

18 Ahmet Hamdi Başar, buhrandan önceye başlayan buğday fiyatları krizi nedeniyle söz konusu sorunların Türkiye'nin yapısal problemleri nedeniyle yaşandığını savunur. O'na göre buhran hiç yaşanmamış olsaydı da Türkiye'de tarımsal yapılar krize girecekti, bk. Başar, *age.*, s. 45-60.

gündem başlığı; hayat pahalılığı idi. 1926 yılında Türkiye’de savaşın ilk yılı olan 1914 yılına oranla pahalılık 15 kat artmıştı. Türk parasının kıymetindeki düşüş bu durumun en büyük kanıtı olarak İktisat Meclisi raporlarına girmişti. Buna göre 1914 yılında parite kıymeti 110 kuruş olan 1 İngiliz lirası; 1922’de 738; 1924’te 839; 1926’da ise 934 kuruş olarak hesaplanmıştı. İngiliz lirasının gösterdiği bu artışın Türkiye’deki hayat pahalılığına etkisi yüzde 60 olarak hesaplanıyordu.¹⁹ 1928 yılında hesaplanan bu hayat pahalılığı, millî paranın kıymetindeki düşüşün en büyük sonucuydu. Hükümet millî paranın hızla değer kaybetmesine karşın bir dizi önlem aldı. Yaklaşık bir yıl sonra 12 Şubat 1929 yılında Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası’nın Açış Nutku’nda Başbakan İsmet İnönü bu konu hakkında alınan önlemlerin işlevselliğini öne çıkarıyordu; “...millî paranın göz karartacak bir sür’atle sarsılıp düştüğü günleri hatırlayınız. Mütemediyen ecnebi dövizini talep eden ihtiyaçlar karşısında birikmiş bir servet olmaksızın halin dehşetine kara gün bekleyenlerin zehir saçan sistematik propagandaları inzımam etmiş...” demektedir. Her şeyden önemlisi Başbakan İnönü vatandaşların millî paraya, millî iktisada olan güvenlerinin sarsıldığını ve bunun telafisi zor sorunlara yol açacağına sinyalini veriyordu.²⁰ İç piyasada özellikle tarım ürünlerine dayalı iktisadi sistemin bir neticesi olarak fiyatların kısa sürede büyük düşüşler kaydetmesi ortaya ödemeler dengesinde büyük bir açığın çıkmasına neden olmuştu. Dönemin tabiriyle *tediye muvazenesi* ndeki (ödemeler dengesi) bu açık Başbakan İnönü tarafından yabancı bir uzmana hesaplatılmış ve yaklaşık 3 milyon İngiliz lirasına tekabül ettiği ortaya çıkmıştı. İnönü bu açık karşısında hükümetin rolünü şöyle özetliyordu; “...devletçe alınacak tedbirlerden 3 milyon açığı kapatmaya çalışmak; diğeri millî hayattan bu açığın kapanmasına yardım aramak ve her halde memleketin iktisadi açığını artırmayacak tasarrufkârane bir millî hayat kurmak”.²¹ Burada üzerinde durulması gereken husus yeni dönemin yeni bir *millî hayat* öngörmesidir. Cumhuriyetin kültürel politikalarla yaratmaya çalıştığı *yeni insan* aynı zamanda iktisaden de *millî hayat* koşullarını sağlayan insana dönüşmeliydi. Bu millî hayatın iktisaden karşılığı, tasarruf ve yerli ürünlerin merkeze alındığı, lüks tüketimin reddedildiği, ithal mallarına rağbet etmeyen ve kendi kendine yeten bir ekonomik düzenin tüm parametrelerine uyan bir yaşam

19 *Âli İktisat Meclisi Raporları (AİMR)*, Birinci İctima Devresi (BİD), 1 Mart 1928-19 Mart 1928, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, İstanbul 1928, s. 4-6.

20 *İsmet İnönü, Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1919-1933*, haz. İlhan Turan, İnönü Vakfı Yayınları, Ankara 2021, s. 1140.

21 *İsmet İnönü, Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1919-1933*, s. 1142.

demekti. Devletin halktan beklediği tasarruf ve millî iktisada *tevaccübü* karşısında devlet de kanunlarla himaye politikalarını uygulamalı ancak bunu yaparken himaye nedeniyle iç piyasada artan fiyatlar karşısında da güçlü durmak ve eleştirileri karşılamak durumundaydı.

Âli İktisat Meclisi, Türkiye'deki hayat pahalılığına etki eden faktörleri sıralarken özellikle ticarete kazanç arzusunun arttığına, emeğin değersizleştiğine, özel iktisadiyat ile devlet iktisadiyatı arasında uyumsuzluğun derinleştiğine, iklim nedeniyle yaşanan kuraklığın bir sonucu olarak kıtlığın etkili olduğuna ve vergilerin hayat pahalılığını şiddetlendirdiğine vurgu yapmıştı. Tarım alanında görülen *randımansızlık*, üretim maliyetlerinin yüksekliği, üreticileri dünya piyasaları ile rekabet edemeyecek bir duruma sürüklemişti. Özellikle hububat üretiminin azalışındaki temel faktör maliyetlerin yüksek olmasının yanı sıra ihraç edilmeme yani satılmama riski nedeniyle üreticinin üretim için teşvik edilememesiydi. 1926 yılından başlayarak buhran Türkiye'ye vaktinden evvel girmişti. Üretici, iç piyasa ihtiyaçlarının üzerinde üretim yapmaya istekli değildi; artı ürün elde etmemek/edememek servetin oluşmasına büyük bir engel teşkil ediyordu.²²

İktisadi koşulların evrensel niteliğinin önemli bir göstergesi olarak Âli İktisat Meclisi, ikinci toplanma dönemi olan Mart 1929 yılında Türkiye'deki hayat pahalılığının Birinci Dünya Savaşı sonucunda dünyada yaşanan finansal kriz nedeniyle ortaya çıktığını öne sürdü. Buna göre Türkiye'nin savaş sonrasında ithal eşyalara olan ihtiyacı artmış, gıda üretimi çeşitli sebeplerle düşmüş *arzın talebe tekabül edememesinden* dolayı pahalılık ortaya çıkmıştı. Özellikle bir tarım ülkesi olması nedeniyle tarımsal üretimdeki maliyet yüksekliği Türkiye'de enflasyonist bir baskı yaratmış ve diğer ülkelerden daha fazla etkileri hissedilmişti.²³ İlginç olan husus, İktisat Meclisi'nin tıpkı Keynes gibi mevcut krizin savaşın sonunda ortaya çıktığını; büyüyerek bir dünya buhranı vaziyetine geldiğine yönelik tespitleriydi; "...1920 senesinde Amerika'da başlayan sınaî buhran Harb-i Umumi'nin o sırada henüz tehvin edilememiş olan netayicini vahimleştirmiştir. Bundan dolayıdır ki cihan iktisadiyatında buhran yapan gayri tabii şerait bugün de kısmen mevcuttur... ziraî ve sınaî istihsal sahasındaki muvazenenin haleldar olması, iktisadi ve icimai netayici

22 Âli İktisat Meclisi raporunun birinci bölümünün başlığı hayat pahalılığı, nedenleri ve yol açtığı sorunlardı, bk. *AİMR*, BİD, s. 3-18.

23 *AİMR*, İkinci İctima Devresi (İİD), Mart 1929, Ankara Hakimiyet-i Millîye Matbaası, 1929, s. 12,

itibariyle bugünkü buhranın başlıca sebeplerinden birini teşkil etmiştir.”²⁴ Âli İktisat Meclisi'nin özellikle savaş sonrası dönemi *buhran* olarak nitelendirmesi önemlidir. 1929 Dünya Buhranı, savaş döneminde başlayan enflasyon, fiyat artışı ve üretimin büyük ölçüde düşmesinin sonucuydu. Daha da önemlisi buhran, servetin ya da finansal tabirle sermayenin geçişkenliğinin ve hareketliliğinin kısıtlanmasına neden olmuştu. Bu konu Türkiye için büyük önem arz ediyordu. Nitekim savaş sonrası dönemde Avrupa kapitalist çevreleriyle göreceli ticari istikrarı devam ettirebilen çevrelerde sermayenin ya da servetin birikimi buhranla birlikte büyük bir olumsuz etkiye maruz kalmıştı. “... buhran sermayenin faaliyet istikametlerini değiştirmiş, sermayenin istimalinde, istihsal şubatında tevezzüünde uygunsuzluklar meydana gelmiştir. Sermayenin hayat-ı iktisadiyedeki tevezzüündeki uygunsuzluk ve muvazenesizlik ve bundan dolayı bazı şubat-ı iktisadiyedeki fazla istihşâle mukabil diğer bazılarındaki noksanii istihsal, buhranın çok sayan-ı dikkat olan avamilinden biridir.”²⁵

1932 yılında önce Sovyet iktisadi heyetinin Türkiye’de incelemelerde bulunması ardından Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nın temel amaçlarını ortaya koyacak ilkeler ilk defa, buhranın ortaya çıkışından yaklaşık 7 ay önce Mart 1929’da Âli İktisat Meclisi’nin ikinci toplantı döneminde ortaya atıldı. Raportörler, ülkede en fazla üretilen hammaddelere dayanan bir sanayi planının yapılmasını önermekteydiler. Bu doğrultuda bir başka ilk de yine bu toplantı döneminde ortaya çıkmıştır. O da Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun eleştirisidir. Meclise göre Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun amacı, memlekette her sahada *tesisat-ı snaiye* vücuda getirmek değildi. Türkiye gibi sanayileşmenin başında olan ülkeler için öncelik, hammaddesi ülkede elde edilen ve ülkede kurulacak fabrikalarda işlenebilecek ürünlerin elde edilmesine dayanan bir sanayi vücuda getirmek olmalıydı.²⁶ Fakat Türkiye’de sanayi alanında faaliyet gösteren özel teşebbüs, devletin *teşvik* ve *himayesi* dışında faaliyette bulunamayarak uluslararası rekabete hazır hale gelemediği gibi hammaddesi ülkede bulunan ürünleri sanayi alanında değerlendirmiyordu. Bu da onları uluslararası piyasa koşullarının etkisine açık bir hale getirmekteydi. İthalat ve ihracat ile uğraşan kesimlere bağlı kalan sanayi, ülkenin ihtiyaç duyduğu sanayi atılımını yapmaktan uzak kalıyordu. Piyasaların kriz yaşadığı bir dönemde de devletin *acil* ve *kahcı olmayan* müdahalesini talep etmekteydiler.

24 *AIMR*, İİD, s. 15-16.

25 *AIMR*, İİD, s. 22-23.

26 *AIMR*, İİD, s. 67-68.

Türkiye’de devletçi iktisadiyatın henüz ciddi bir tartışma konusu haline gelmediği bir dönemde 1929 yılının başlarında fiyat dalgalanmalarına devletin müdahale etmesi gerektiğini öne süren bu çevreler, devletin koruma kalkını altına girmek istemişlerdi. Fakat devletin ticari hayata doğrudan müdahalesi demek olan bu isteğin *meşru* olsa bile *tatbikin*in mümkün olmadığı da İstanbul sermaye çevreleriyle yakın ilişkide bulunan Âli İktisat Meclisi’nin raporuna yansyacaktı; “...fiyat meselesi, müşahede ve tecrübelerle sabit olduğu gibi artık bugün serbest rekabetin cilvelerine terk edilmesi caiz olmayan bir cemiyet meselesi olmuştur. Narh, bundan dolayıdır ki meşru telakki edilebilir... ancak bu usul, tatbikinin mütevakıf olduğu geniş ve büyük teşkilatın ihdasındaki müşkilata binaen, bizde kabili tatbik değildir...”²⁷ Serbest rekabet konusunda çekincelerle ve uygulamadaki güçlüklerle de olsa devletin müdahalesini meşru gören Âli İktisat Meclisi, özellikle ticarete devletin himayesini ve korumacılığını zorunlu olarak telakki etmekte ve bu konuda kararlılığını vurgulamaktaydı. Bu kararlılık özellikle İstanbul’daki tüccar çevrelerinin isteği olması nedeniyle yüksek sesle sık sık dillendirilecekti. Söz konusu çevreler ve Âli İktisat Meclisi, devletin müdahalesi yerine himayesini tercih etmişlerdi.

...tamamiyle individüalist olan serbesti ticaret sistemi şeraiti ameliyeyi ve ahvali umumiyeyi nazar-ı dikkate almayarak münhasıran faidei iktisadiye keyfiyetine ehemmiyet vermekte ve beşeri ve millî harekât üzerinde kuvvetle amil olan diğer esbap ve müessirâtı ihmal etmektedir... şeraiti iktisadiyesi itibarile henüz inkişaf edememiş olan memleketler için gaye, kuvayı iktisadiyeyi inkişaf ve tenmiye ettirmek hedefidir; muasır iktisayatin ideal şekli de behemehâl bu gayenin istihsalile temin edilebilir. Himaye prensibi lehindeki en kuvvetli amil bizce budur...²⁸

Âli İktisat Meclisi böylelikle Türkiye’nin iktisadi şartlarına uygun olarak buhrana karşı alınacak önlemlerin başında *himayeci* bir gümrük siyasetinin gelmesi gerektiğini vurguladı. Söz konusu isteğin bu dönemde ortaya atılmasının bir diğer nedeni Lozan Antlaşması’ndan karar verilen gümrük sisteminin 1929 yılında değişerek Türkiye’nin inisiyatifine bırakılacak olmasıydı. Nitekim himayeci olarak formüle edilecek gümrük tarifesinin sanayinin gelişimine olan etkilerine dünyadan da birçok örnek verilebilir. 1887 yılında İtalya’nın çıkardığı himayeci gümrük tarifesi, İtalya’yı kısa süre

27 *AIMR*, İİD, s. 112.

28 *AIMR*, İİD, s. 119.

içinde ülkedeki sanayinin ihtiyacına yönelik hammadde ithal eder bir duruma getirmişti. İtalya örneği Türkiye açısından özel öneme sahiptir. Çünkü İtalya da Türkiye gibi iktisadi sahada tarım toplumu olarak ortaya çıkmış ve zirai ürünlerin iktisadından sınai ürünlerin iktisadına geçiş yapmıştı.²⁹ Üstelik bu yöntem sadece İtalya gibi devletler için değil savaş sonrası kurulan yeni ulus devletler için de geçerliydi. Bunlar arasında Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya gibi *ihtilâller* yoluyla kurulmuş rejimler de vardı. Bu ülkeler sermayenin eşitsiz bir şekilde sirkülasyonunu devletçi iktisat politikalarıyla kontrol etmek istiyordu.³⁰

Esasen 1929 sonrasında dünyanın, himayeci ve devletin iktisadi hayata müdahale eden bir konuma yeni sürüklenmediği, savaşın hemen ertesinde düzenlenen uluslararası iktisat konferanslarında ortaya çıkmıştı. Devletler ithalat ve ihracat alanlarında serbesti ilkesini kâğıt üzerinde kabul etmiş olsa da hemen ertesi gün daha himayeci bir gümrük duvarını inşa edecek yasal önlemleri almaktan vazgeçmiyordu. 1921 yılında Porto Rose’de, 1923’te Cenevre’de toplanan konferansların konusu *serbest ticaret* iken aynı tarihlerde söz konusu devletler ulusal meclislerinde himayeci gümrük duvarlarını inşa etmeye başlamışlardı. Himayecilik savaş sonrası döneminin toplumsal ve ekonomik güvenliğinin anahtarı haline gelmişti.³¹

Türkiye’nin 1923 ertesinde giriştiği, ekonomiyi mümkün olduğu kadar millileştirme ve takip eden dönemde devletin müdahalesini artırma politikası, ithalat tüccarı ve özel girişimin muhalefetiyle karşılaştı. Bu karşı çıkış 1929 buhranından sonra devletin ekonomiyi yönetme evresine geçişi sırasında daha belirgin dillendirildi. Tüccar ve özel girişimcilerin temel tezine göre devletin ekonomiye müdahalesi iktisadi bir zorunluluk değil; politika ihtiyacından kaynaklanıyordu. Bu gruba göre siyasi ve toplumsal hayatı

29 *AİMR*, İİD, s. 142. 1937 yılında Haydar Rifat’ın Marsel Ouessant’tan çevirdiği *Karagömlekliler İhtilali* eseri İtalya’nın faşist kooperasyonlar halinde nasıl sanayileşmiş bir ülke haline geldiğini detaylarıyla ortaya koymuştur. 1937 özellikle Türkiye’nin İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nı hazırlamakta olduğu bir dönemde çevrilmesi açısından önemlidir. İtalya’nın zirai ürünleri ağır sanayinin inşasında kullanması özellikle vurgulanmıştır, bk. Marsel Ouessant, *Karagömlekliler İhtilali*, çev. Haydar Rifat, Tebeyüz Kitabevi, İstanbul 1937, s. 204-207.

30 Henry Coston, *Beynelmilel Sermaye ve İhtilâller*, çev. Kemal Yaman, Otağ Yayınevi, İstanbul 1976. Ömer Lütfi Barkan da savaş sonrası siyasi bağımsızlıklarını elde etmiş Balkan ülkelerindeki iktisadi gelişimi “Harp Sonu Zirai Reform Hareketleri” başlığı ile ayrıntılarıyla inceler, bk. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, haz. Abidin Nesimi-Mustafa Şahin-Abdullah Özkan, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 23-105.

31 *AİMR*, İİD, s. 152.

şekillendiren yeni rejim bu dönüşümü iktisadi alanda da temin etmek istiyor ve rejimin dayanacağı bir iktisadi yapı inşa etmek için dünya buhranının kendisine sunduğu imkânı geri çevirmiyordu. Bu gruba göre açıkça *devlet, fert ile rekabet* ediyor; artan devlet teşebbüsü ve tekeller özel girişim alanını daraltıyordu. Üstelik özel girişimciler bu şikayetlerini uluslararası ticaret odalarının çeşitli etkinliklerinde dillendirmişlerdi. Konuya ilişkin kurulan bir komisyona Fransız Uzman Laurent imzasıyla tebliğ de veren ticaret odası temsilcileri tebliğde *devletlerin ekonomi teşebbüslerine girişmesi, ekonomi zaruretinden değil politika ihtiyacındandır* deniliyordu.³²

3. Buhrana Yönelik İlk Önlemler ve Muhalefet

Buhranın etkileri Türkiye’de şiddetle hissedilmeye başladığı dönemde hükümet yeni önlemler aldı. Özellikle ödemeler dengesindeki açığı kapatmak için ithalata sınırlamalar getirdi. Bu sınırlamalar ithalat yapan tüccarın yoğun tepkisiyle karşılaştı. 1929 yılında alınan ilk önlemlere ilişkin ortaya çıkan sorunların başında ödenmeye başlanacak dış borçlar ve yeni gümrük tarifesinin uygulanması geliyordu. Tüccar yeni gümrük tarifesinin olası kısıtlamalarından etkilenmemek için kısa sürede büyük miktarda mal stoğu yapmıştı. Bu da hem fiyat artışına hem de döviz borçlanmasına bağlı olarak Türk parasının değerinin düşüşüne neden oldu. Ödemeler dengesinin titizlikle gözetildiği, servet eşitsizliğinin buhrana yol açtığı bir dönemde tüccarın *ihtirashlı* davranışları hükümetin tavrını daha da sertleştirdi. Mecliste konu ile ilgili tartışmalar devam ederken Başbakan İsmet İnönü ithalat yapan tüccarı açıkça sert bir dille eleştirmiş ve onların piyasada yarattıkları infiale dikkat çekmişti³³;

...tüccarın yol açtığı menfi tensiratın hepsinden mühim olmak üzere para tenezzülünün ruhlarda uyandırdığı endişeyi, buhranı zikretmeliyim. Kötü niyetli ve imansız olanlar için meydan, zehir saçacak tam bir fırsat gösteriyordu. Bu kişilere göre devletin mübayaaya ihtiyacı ileride artacak; devlet paranın kıymetini tutabilmek için bütün servetini sarf edecektir. Hükümet milli parayı düşüre düşüre sıfıra yaklaştıracak sonra az bir bedel ile parayı piyasadan toplayıp devlet bankası açacak ve yeni para çıkaracaktır.

Başbakan bu söylentilerin yersiz olduğu kadar isabetsiz olduğunu ifade ediyordu. O’na göre hükümetin politikası milli paranın değerini düşürmek değil aksine yükseltecek tedbirleri alarak altın esasını yakalamaya çalışmaktı.

32 “Devletin Fertle Rekabeti”, *Milliyet*, 2 Eylül 1929, s. 3.

33 *İsmet İnönü, Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1919-1933*, s. 1241.

İthalat tüccarına yönelik alınan önlemlerle birlikte halkın ihtiyaç duyduğu bazı ithal mallar hemen hemen hiç yok ya da oldukça kısıtlı miktarlarda satın alınabiliyordu. Önlemlerin devlet bütçesi ve vergiler başta olmak üzere birçok olumsuz etkisine rağmen uzun vadede ödemeler ve bütçe dengesinde yaratacağı olumlu etki hesaba katılarak uygulanmasına devam ediliyordu. Türkiye yeni dönemin yeni koşullarına tüm dünya gibi ayak uydurmalıydı. *Millî İktisadın* yeni koşulları ortaya çıkıyordu; ithalat kısıtlamasının yol açacağı fırsatlar değerlendirilecek, memleket ihtiyaç duyduğu maddeleri dışarıdan almak yerine ülke içinde üretmenin yollarını arayacaktı. İnönü, 12 Aralık 1931 tarihinde Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası üzerine yaptığı konuşmada bu noktaya değinmiştir; "...hiç kimse hesapsız satabileceğine güvenerek, hesapsız satın almak mevkiinde değildir... eğer ithalatın tahdit olduğu devirlerde memleketin istihsalini artıracak, hiç olmazsa muhtaç olduğu maddelerden birçoğunun dahilinde tedarikini mümkün kılacak tedbirler alabilirsek, o zaman âti için memleketin iktisadi hayatını daimi bir muvazeneye bağlamış oluruz ve ileri de bu tedbirlerden kurtulmuş oluruz."³⁴ İktisadi buhran artık Türkiye'ye açıkça yön çiziyordu. Türkiye kazandığından fazla harcamayacağı bir düzleme girmeliydi. Nitekim buhranın ilk etkisi olan millî paranın düşüşüne yönelik hükümetin aldığı önlemler de yerinde görülmeyle eleştirilere neden olmuştu. En büyük eleştiriler doğal olarak tüccar kesimi tarafından yapılmaktaydı. Onlara göre Türkiye'de yeterli miktarda altın karşılığı para mevcut değildi. Altın esasını takip etmemek dışarıdan uygun kredi veya borç bulunmasını zorlaştırıyordu. Tüccara göre altın esasının takibiyle ellerinde altın stoku bol olan ülkelere özellikle Fransa ve ABD'den ülkenin ihtiyaç duyduğu sıcak para girişi sağlanabilirdi. 29 Mayıs 1933'te Viyana'da toplanan Uluslararası Ticaret Odası kongresinin yayınladığı kararlar metni Türkiye'deki tüccarın eleştirilerinin uluslararası dayanağını ortaya koyuyordu. Karar metni, ülkelere altın esasına göre belirlenmiş standart bir para değeri tespit etmelerini, ithalata getirilen kısıtlamaların *derhal ilgasını* ve sermayeye yeniden hareket kazandırılmasını öneriyordu.³⁵ Hükümet bu önerileri millî iktisadın ruhuna aykırı bularak

34 *İsmet İnönü, Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1919-1933*, s. 1244.

35 Hem Viyana'daki kongre hem de Londra'da 29 Mayıs-3 Haziran 1933 tarihleri arasında toplanacak olan "Dünya Para ve İktisat Konferansı"nın temel hedefi dünyadaki ticaretin gümrük duvarları ile önlenmeyerek sermayenin olabildiğince hareketini sağlamaktı. Fakat Türkiye'nin bu konudaki en büyük endişesi altın stoğunu elinde bulunduran ülkelerin söz konusu ticarete "dengesizlik" yaratmasıydı. Londra'da toplanan konferans öncesinde ABD'de Başkan Roosevelt'in konferansa katılacak ülke temsilcileri ile bir görüşme yapması gündeme

kolaycılık olarak değerlendiriyor; buhranın *ruhuna* nüfuz edememiş kimselerin eleştirileri olarak görüyordu. Bu nedenle hükümet zor fakat sağlam yolu seçerek iktisadi hayatı *tasarruf ve yerlilik* üzerine inşa etmeye karar verdi. *Milli emniyet, milli sermaye, milli tasarruf* bu yeni dönemin sloganıydı.³⁶

Hükümetin aldığı önlemlerin yeni dönemin ruhuna uygun olarak bizzat Başbakan İsmet İnönü tarafından savunulmasından hemen sonra 20 Aralık 1931 tarihinde İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Umumi Kâtibi Vehbi Sarıdal, “*Cihan İktisat Buhranı, Bu Vaziyet İçinde Türkiye’nin Hali*” adıyla bir rapor kaleme aldı. İstanbul ticaret ve sanayi çevresinin sözcüsü olarak ortaya çıkan Sarıdal açıkça hükümetin, dünya buhranını iç politikada iktisadi dönüşümü gerçekleştirmenin *ideolojik* bir yolu olarak gördüğünü belirtiyordu. Aşırı önlemler alınmadan (devleti radikal bir müdahaleciliğe sevk etmeden) da buhrana çareler bulunabilirdi.³⁷ Buhranın etkilerini radikal önlemlere gerek duyulmayan bir düzeye indiriyordu. Sorun, zirai üretim buhranı ve hammadde fiyatlarındaki düşüşün sonucunda nakdi sermaye ve altının ABD ve Fransa’da birikmesinden ibaretti. Diğer ülkelerde bu nedenle altın stokları azalmıştı ve buhran aslında bir *tedavül buhranı* olarak görülmeliydi.³⁸ Tüccar kesiminin hükümet ya da bürokrat sınıf ile paylaştığı ortak nokta, buhranın *sermaye/servet tedavülü* sorununa yol açıyordu. Bu da buhranı toplumsal değişmelerin bir aracı haline getirecektir. Türkiye devlet eliyle sanayileşme yolunu tercih ederek kendine has bir devletçilik yorumu getirecektir. Bürokrat sınıfın buradaki konumu İstanbul ve İzmir sermaye çevrelerinden farklı olarak devletin radikal-dönüştürücü iktisadi rolünün tanımındadır.

4. Bürokrat Sınıf Tarafından Geliştirilen Devletçilik Tanımı ve Radikal Öneriler

Buhranı radikal dönüşümün anahtarı olarak gören bürokrat sınıf önce devletçiliğe özgün bir tanım getirme çabasına girişti.³⁹ Devletçilik, *devletin*

gelmiş bu nedenle Türkiye’nin Washington Büyükelçiliği, Roosevelt’in iktisat konusunda görüşeceği ülkelere ve kendisine dikkate almasını istediği bir “muhtıra” vermişti. Türkiye bu konferansta özellikle ellerinde altın stoku bulunan devletlerin yol açtığı *muvazenesizliklerin* önlenmesi için ABD’nin arabuluculuğuna başvurmak istiyordu. Ayrıntılı bilgi için bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 440/267.802.9., 20.04.1933

36 İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1919-1933*, s. 1312-1314.

37 Vehbi Sarıdal, *Cihan İktisat Buhranı, Bu Vaziyet İçinde Türkiye’nin Hali*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul 1931, s. 13-14.

38 Sarıdal, *age.*, s. 20.

39 Bu bürokratlar arasında Ahmet Hamdi Başar, Mustafa Şeref Özkan, Recep Peker ve

ekonomiye piyasa malı ve hizmetleri üreten işletmeler kurarak müdahale etmesidir diye tanımlandı. Bu tanıma göre, devletin bir kamu malı olarak görülen telgraf hizmetlerini üretmesi ya da benzer nitelikteki demiryollarını işletmesi önemli değildi; aslanan önemli bir piyasa malı olan dokumayı ya da demir çeliğin üretimini kontrol etmesiydi. Bu doğrultuda devlet piyasa için mal ve hizmet üretimine giriştiği takdirde doğal olarak piyasa güçlerini karşısına alacaktı. Piyasanın özel teşebbüs temsilcileri, devletin piyasa araçlarıyla rekabet etmenin olanaksızlığını görerek bu durumun aleyhinde tavır aldı.⁴⁰ Celal Bayar'ın göreceli bir şekilde piyasa elemanlarını temsil etmesi ve İktisat Vekâletine getirilmesi devletin piyasa müdahalesinden vazgeçmeyerek bu müdahaleye *geçicilik* görünümü kazandırması ve müdahalenin şiddetinin ılımlı olacağı izlenimi vermesine neden oldu. Üstelik devlet, Celal Bayar aracılığıyla piyasa kontrolüne ve sanayileşmeye özel teşebbüsü dahil etmek istedi. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, Başbakan İsmet İnönü'nün katı devletçi ve tasarrufa yönelik sert politikalarının karşısına Celal Bayar'ı bir piyasa dengesi unsuru olarak çıkarmıştı.

1931 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Peker, İktisat Vekâletinin önemli bürokratlarından olan Ahmet Şerif Öney'dan *devletçiliği* açıklamasını ister. Ahmet Şerif Öney ise Recep Peker'e *Türkiye Milli İktisadi ve Sanayii Meselesi Hakkında Bir Mütalaa* adıyla 16 Kasım 1931 tarihinde bir rapor sunar. Türkiye için en önemli yol, fiyatlardaki düşüklük nedeniyle ihraç edilemeyen hammaddelerin kullanılabilceği bir sanayinin yaratılmasıdır. Üstelik hammadde üretiminin kısa sürede maliyetleri düşürecek ve üretimi artıracak koşulları sağlanamadığı takdirde kurulması düşünülen sanayinin de mümkün olamayacağı ortaya atılmıştır.⁴¹ Bürokrat kesim, Türkiye'de

Şükrü Saraçoğlu gibi isimler yer almaktaydı. Özgün tanım çabası özellikle Sovyet Rusya'ya benzemeyen Batı ülkelerinde de görülmeyen bir sentezi içeriyordu. Devlet özel girişimin uzun vadede "önünü açmak" için piyasaya giriyordu ya da ancak bu şekilde girmeliydi, bk. Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1929-1932*, C 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1988, s. 278-310.

40 Özellikle İstanbul Ticaret Odası'nın tebliğlerinde açıkça söz konusu politika karşılığı görülmekteydi. Oda Âli İktisat Meclisi'ne endişelerini raporlarla sunma çabası gösteriyordu, bk. *AİMR*, İİD, s.152.

41 16 Kasım 1931 tarihini taşıyan rapor Ahmet Şerif Öney tarafından *Türkiye Milli İktisadi ve Sanayii Meselesi Hakkında Bir Mütalaa* ismiyle hazırlanır. Öney raporu Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Bey'in isteğiyle kaleme almıştır. Raporun tam metni için bk. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi-Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, C 2, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. E49-75.

buhranla derinleşen iktisadi gerilemenin ülkenin *millî inkişafını* tehlikeye atacak dereceye gelmesinden endişe etmektedir. Burada bürokrat sınıfının endişeleri ile sermaye sınıfının temsilcilerinin endişeleri arasında farklılık da oldukça açık bir şekilde görünmektedir. Türkiye’de ihracat ticareti, buhranın başlangıcında büyük oranda ya gayrimüslimlerin ya da onlara bağımlı şekilde hareket eden yerli tüccarın elindedir. Ayrıca ihracat ticaretinin yabancı bölümü, millî kısma daima rakip olduğunu vurgular. Bu alanda yerli özel girişimcilerin yalnız başlarına ihracat ticaretini kurtarmaya güçlerinin asla yetmeyeceği sık sık dile getirilmiştir.⁴² Millî iktisat politikasının planını hazırlarken göz önünde bulundurulması gereken bir husus daha vardır. O da İstanbul iktisadiyatının Osmanlı Devleti’nin son döneminde gayri müslim ticari ilişkilerde ortaklıklarda bulunmuş tüccar grubudur. Türkiye’de büyük bir sermayedar sınıfı bulunmamasına rağmen varlığını savaş sonrası dönemde devraldığı ticari ilişkilerle büyük çapta sürdüren sınıfın ülkenin millî iktisadiyat ihtiyaçlarına muhalif tavrının engellenmesi gereğidir. Önay İstanbul sermaye çevrelerinin özellikle millî iktisadın alacağı istikameti sekteye uğratacak engellemelerde bulunabileceği iddia etmektedir. İstanbul sermaye çevrelerinde ekalliyetlerin öneminden bahseden Önay; “...eğer bu ekalliyetleri millî bünyemizin temsil etmesi matlup ise bunların iktisadi vaziyetlerinin milletin umumi vaziyetine müsavi olmasını temin edecek bir siyaset takibi gerekir... Bu anlamda ithalat ticareti ve komisyon işleri önde gelir. Türk tüccar bütün gayretlerine rağmen bu alanda hakimiyeti ele alamamış ancak yine mezkûr anasının menafisine hizmet etmek şartile iş alabilmişlerdir...”⁴³

Konu üzerinde bu kadar sık durulmasının en önemli nedeni 1923’ten beri yaşanan millî inkılap hareketlerine iktisadi alanın henüz dahil edilmemiş olmasının bürokrat kadroda yarattığı *rejimin tehlikede* olduğu endişesidir. Önay şöyle der; “... dahili ticaretimizi ıslah meselesi millî iktisadiyatımız için ayrıca şayanı ehemmiyettir. Hiçbir memlekette toptan ve perakende fiyatlar arasında bizdeki azim farklar yoktur. Halbuki bu farklardan tevellüt eden fahiş kazançların kısmı küllisi ecnebi sermayeleri tenmiye eder. Ve millî sermayeler aynı nisbette kazanamaz...”⁴⁴ Üstelik devlet iktisadi alana her müdahalesinin ardından *ferdi teşebbüse* alan açacak bir himaye ve kanuni düzenleme getirmiştir. Önay’a göre de bundan önce buhrana karşı alınan

42 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 9.

43 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 22.

44 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 9.

önlemlerde "...netice, maksada katiyen tevafuk etmemiştir ve sebebi gayet derin bir tahlile muhtaçtır."⁴⁵ Bu sebebi sermayenin muhafazasında veya el değiştirmemesinde belirli toplumsal grupların etkisinde aramak gereklidir. Nitekim 1931-32 dönemine kadar devlet piyasada iştirakleri aracılığıyla etki etmeye çalışmış fakat istenilen sonucu alamamıştır. Plansız devlet teşebbüslerinin başarısız olmasının nedenleri arasında devlet sermayesini kullanan kesimin niteliği yer alır. İştiraklerde sermayeyi kullananların büyük çoğunluğu politik figürlerdir. Siyasi nedenlerle şirket yönetiminde yer alan bu kişiler devlet memuru zihniyetini idareye taşıyamamışlardır. İdarede bulunan kişiler şahsi çıkarlarını politik çıkarları ile birleştiren birtakım grupların temsilcileridir. Özel girişimin menfaatlerine hareket eden bu kişiler devlet sermayesinin büyümesinden rahatsızlık duyan gruplardır. İnhisarlar, Sanayi ve Maadin Bankasının fabrikaları her bir grubun farklı iktisadi yolları ve planlarına göre idare edilmektedir ve bu durum *milli sanayi* politikasında bir anarşi yaratmıştır.

Başbakan İsmet İnönü ve İktisat Vekâleti kadrosunun planlı ekonomi, müdahaleci devlet iktisadiyatına yönelik radikal adımların gerekliliklerine bir diğer rapor, Yusuf Hikmet Bayur tarafından Mustafa Kemal Atatürk'e verilmiştir.⁴⁶ Bayur, raporunda dünyanın olağanüstü bir iktisadi dönemden geçtiğini Türkiye'nin de bu dönemi tüm dünya gibi olağanüstü şartlarla karşıladığını vurguladıktan sonra *ihtilâlci* çarelere başvurmanın zamanının geldiğini ifade etmektedir. Hükümetin aldığı olağan çarelerle iki yıldır şiddetli tesirleri giderilemeyen buhranın ülkede neden olduğu *tedrici* gerileme durdurulamamaktadır. Buhranın sanayileşmiş ülkelerde yaratacağı etki ekonomi alanında kalırken; Türkiye gibi rejimin inşasının devam ettiği bir ülkede olumsuz etki iktisadi alanın dışına taşacaktır. O'na göre Türkiye'deki inkılapçı rejim *sürekli muvaffakiyetsizliğe, eskiden beri kalagelen rejimlerden* daha az dayanabilir. Bayur daha da ileriye giderek Türkiye'nin buhranı atlatamaması halinde rejiminin tehlikeye düşeceği dolayısıyla durumun memleketin tehlikeye düşmesiyle bir addedilmesini önerir.⁴⁷ Hükümet, buhranın imkân verdiği sermaye değişimini sanayi programı

45 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 13.

46 Yusuf Hikmet Bayur 8 Mayıs 1932 tarihinde raporu sunduğunda Türkiye Cumhuriyeti Riyaseti Kâtibi Umumiliği görevini yürütmekteydi. Raporun tam adı "Gazi Mustafa Kemal'e Sunulan Rapor" dur.

47 Cumhurbaşkanlığı Kâtibi Umumi olarak görev yapmakta olan Yusuf Hikmet Bayur tarafından hazırlanan rapor 08.05.1931 tarihlidir, raporun tam metni için bk. Tekeli-İlkin, *age.*, s. E33-44.

lehine kullanılmalıdır; "... memlekette mevcut olan mütedavil sermayenin, programın (uygulanması düşünülen sanayi programı) itmamına iştirakini temin için maddi ve manevi ne gibi amiller mutasavver ise kâmilten kullanılmalıdır."⁴⁸ Bu rapor Mustafa Kemal Atatürk'e gönderilmiş ve o da raporu gözden geçirmesi için Başbakan İsmet İnönü'ye yollamıştır. Dönemin idareci, tüccar, aydın ya da iktisatçı hemen herkes iktisadi buhranın ülkeye olan olumsuz etkisinin farkındadır. Ayrımın ortaya çıktığı nokta Bayur gibi bürokrat sınıf içerisinde sayılabilecek kişilerin Türk devriminin idari ve kültürel alandan asıl hissedilmesi gereken iktisadi alana kaydırmanın meşru zemininin bu buhran dolayısıyla bulunduğudur. Bayur gibi inkılap ideologlarının buhranın yol açtığı özellikle sermaye dolaşımının durması gibi olumsuz sonuçlarının değerlendirilerek sermayenin el değiştirmesine geçişi savunması ilgi çekicidir. Önerilen önlemler toprak sistemine dayalı iktisadi yapıyı zirai üretimden sınai üretime kaydıracağı gibi sermayenin devletin öncülüğünde sınai alana kaydırılarak kitleselleştirilmesinin ve halkın önemli bir bölümünün refahının sağlanmasının yolu olarak görülmektedir.

5. "Buhran, Türkiye'de Sanayileşmenin Yolunu Nasıl Açacaktır?"

Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan üretim daralmasını savaş sonrası sanayi üretimindeki kontrolsüz yükseliş takip etti. Sanayileşmiş ülkeler mevcut sanayi tesislerini genişletme yoluna gittiler. Buhranın ortaya çıktığı ABD'de *Fordizm* ekolü olarak adlandırılacak politikayla sanayi *rasyonelleştirilmiş* ve üretim artırılmıştı. Bir taraftan mevcut sanayinin üretim kapasitesinin geliştirilmesi diğer taraftan Fordizm ekolüyle üretimin band sistemine geçerek artırılması sırasında buhranın gerçek nedeni ortaya çıktı. Savaştan yeni çıkmış ulus-devletler (ki bunların birçoğu hammadde ihracatçısı ülkelerdi) kendi sanayilerini bizzat kurmak yoluna gitmiş; *iktisadi istiklal*⁴⁹ adını verdikleri süreç başlamış dünyanın alışlagelmiş arz-talep dengesi bozulmuştu. Bu aynı zamanda on dokuzuncu yüzyılın alışılmış sanayi ve zirai yani sanayi ve hammadde ayrımının ve buna sahip olan ülkelere biçilmiş rollerin de sonu demektir. Bu *silkinme* ve *kurtuluş* hareketi dünya ticari hacminin daralmasına; üretim fazlasının oraya çıkmasına neden oldu. Ve hemen her devlet, iktisadi buhranın ülkelere olan etkilerini en aza indirmek için ekonomiye doğrudan müdahalelerde bulundular. Türkiye burada iktisadi olarak yol ayrımında idi. Dünyada bir taraftan sanayinin gelişmesi diğer

48 Tekeli-İlkin, *age* s. 8.

49 Coston, *age.*, s. 73-86.

yanda onunla paralel olarak zirai tekniğin gelişimi ve hammadde ziraatının yaygınlaşması Türkiye'nin dünya piyasalarında ürünleri aranır bir ülke konumundan hızla uzaklaşmasına neden oldu.⁵⁰ Türkiye 1931 yılında dünya buhranının en sert etkilerini hissetmekteydi ve liberal iktisat görüşlerini, geçerli iktisadi yön olarak belirten Âli İktisat Meclisi, raporunda açıkça büyük ölçüde iktisadi inkılâp hareketini başlatacak özel teşebbüs ve onların müesseselerinin var olmadığı Türkiye'de devletin *iktisadi inkişafın istilzam ettiği tedâbir ile yakından alakadar* olması gerektiğini belirtiyordu.⁵¹ Türkiye sert bir fiyat düşüşüyle karşılaştığı zirai ürün alanında⁵² hızla uzaklaşarak sanayileşmeli, zirai ürünlerin kullanıldığı bir sanayi inşa etmeliydi. 1932 yılında Sovyet Rusya'dan gelen Orloff başkanlığındaki heyet Türkiye'de incelemelerde bulunmaya başlamıştır. Aynı dönemde Âli İktisat Meclis'i hazırlanması planlanan sanayi programının seyredeceği yönü de belirten tespitlere yer vermiştir. Buna göre en önemli zirai ürünlerden olan pamuğun dünya piyasa fiyatı ile ihracatından bir değer elde edilememesine karşılık pamuk ipliği ve mensucatının ithalatın büyük bir bölümünü oluşturması ülkede yetiştirilen pamuğa dayalı sanayi kurumlarının oluşturulmasının mevcut zararı önleyeceği ifade edilmektedir.⁵³ 1933 yılına gelindiğinde hem ülkedeki Sovyet uzmanları raporlarını yazmakta hem de devletin kurumları Türkiye'de sanayinin nasıl geliştirileceği ve yeni sanayi kuruluşlarının nasıl oluşturulacağını tartışmaktaydı. Üzerinde ittifak edilen husus Türkiye'de sanayileşme, hammadde ülke içinde bulunan zirai ürünlerin işlenebileceği aynı zamanda ithalat içindeki payı yüksek olan ürünlerin üretilmesine dayanmalıydı. Âli İktisat Meclisi 1933 yılında doğrudan bu soru üzerine bir rapor yayınlamış; *Türkiye'de Sanayi Nasıl Teessüs ve İnkişaf Edebilir?* sorusuna cevap aramıştı. Türkiye'de sanayinin asıl gelişim gösterdiği dönem 1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun geliştirilmesiyle ve 1929 yılında uygulamaya konulan yeni gümrük tarifesiyle gerçekleşmişti. Türkiye'nin mevcut sanayisini üç ana gruba ayrılmaktaydı; a) işlenmiş ürünü ülke dahilinde büyük oranda tüketilen, ithal fakat hammadde ülkede yetişen

50 *ÂİMR*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1932, s. 22. NOT: Âli İktisat Meclisi Raporları her yıl farklı bir matbaada basılmış ikinci toplantı yılından sonra toplantı devresi belirtilmemiştir.

51 *ÂİMR*, 1932, s. 23.

52 Zirai fiyat düşüşünü buğday üzerinden inceleyen meclis, 1929 yılının ilk aylarında İstanbul borsasında 17 kuruşa kadar satılan buğdayın aynı yılın sonlarında 12 kuruşa, 1930 senesinde ise 6 kuruşa kadar düştüğünü gözler önüne sermişti.

53 *ÂİMR*, 1932, s. 32.

sanayi; b) ham ihracat ürünlerini mamul ya da yarı mamul bir duruma getiren sanayi; c) işlenmiş ürünü ülke içinde büyük oranda tüketilen ve ham maddeleri henüz memlekette yetiştirilememekle beraber kurulduğu zaman yetiştirilmesi mümkün olan sanayi. Meclis özellikle C bendindeki sanayi tipini Türkiye için uygulanabilir görmekteydi. Hammaddesi dahilde yetişen ve sürümü çok olan sanayi diğer sanayi türlerine mutlak surette baskın gelecekti.⁵⁴ Üstelik 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan özel girişim sanayinin ülkenin üretim kapasitesindeki oranı yalnızca yüzde 25 ile sınırlıydı. Bu denli büyük himayelere mazhar görülen ve öncelik verilen sanayinin *ülke menfaatine* sağladığı katkı tartışmalı hale gelmişti. Hatta bazı sanayi kuruluşlarının devletin muaf tuttuğu vergiden daha aşağı bir oranda ülke içi hasılat katkıda bulunduğu görülüyordu. Bu nedenle devlet özel sektörün girişimde bulunacağı alanları planlamalı, uyguladığı sanayi himaye politikalarını gözden geçirmeli fakat devlete *müdahalenin şiddetini katlanamayacak derecede* artırma yetkisi tanıyan Sanayi Ofisi Kanunu'nun kaldırılması gerekiyordu. Âli İktisat Meclisi, özel girişimin talepleriyle devletin sanayileşme gereksinimini uzlaştırmaya çalışıyordu.⁵⁵

6. Sovyet ve ABD'li Uzmanların Hazırladıkları Raporlar ve İktisadi Ayrışma

1932 yılına gelindiğinde Türkiye'de devlet eliyle sanayileşme konusunda karşıt sesler olsa da bir uzlaşma sağlanabilmişti. Önce Türkiye'den Başbakan İsmet İnönü ile birlikte geniş çaplı bir heyet Sovyet Rusya'yı ziyaret etmiş ardından burada bulunulan temaslar neticesinde Sovyet Rusya'dan uzman bir heyetin Türkiye'de incelemelerde bulunmasına kararlaştırılmıştır. 1932 yılında Türkiye'ye gelen Sovyet uzmanlarının hazırladıkları rapor şu başlığı taşımaktaydı; *Türkiye, Pamuk-Keten-Kendir-Kimya-Demir Sanayi Hakkında Sovyet Mühendisleri Tarafından Verilen Raporlar*. Sovyet uzmanlar raporlarını birçok ürün sahasında yaptıkları incelemelerle detaylandırırsa da özellikle Türkiye'yi pamuklu mensucat ithalatından kurtarmak ve ithalat kumaşlarının yerine millî sanayinin ürettiği kumaşları ikame etmek hedefine yönelik hazırlamışlardır. Uzman heyeti başkanı Orloff'un pamuk sanayinin kurulması ile ilgili bölümü bizzat kaleme alması bu konuya verilen önemi göstermektedir. Uzmanlar İzmir, Nazilli, Adana ve Mersin bölgelerinde yaptıkları tetkiklerde pamuk ziraatına neredeyse hiçbir önem verilmediğini

54 *AİMR, Türkiye'de Sanayi Nasıl Teessüs ve İnkişaf Edebilir*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1933, s. 158.

55 *AİMR, Türkiye'de Sanayi Nasıl Teessüs ve İnkişaf Edebilir*, s. 164.

tespit etmişlerdir.⁵⁶ İktisat Vekâletinin uzmanlara verdikleri bilgilerden İzmir çevresinin pamuklarının Adana çevresi pamuklarına göre daha kaliteli olduğu ifade edildiği halde Sovyet uzmanlar bölgede pamuğun kalitesine yönelik hiçbir kuralın uygulanmadığını, pamuk tohumunun ıslahına ve kalitesinin artırılmasına yönelik hiçbir girişimde bulunulmadığını gözlemlemişlerdir.⁵⁷ Ayrıca Fırat nehrinin beslediği ovaların pamuk ziraatına oldukça uygun olmasına rağmen bu alanlarda hububat ve buğday ekimi tercih edilerek ihracat gücü yüksek bir ürün olan pamuk bu bölgelerde göz ardı edilmiştir. Pamuğun, kapitalist üretim ilişkilerine en uygun ve piyasa için üretime dönük en etkili hammaddelerden biri olması raporun odağını bu ürüne kaydırmıştır.⁵⁸ Orloff raporunda özellikle Anadolu'da kullanılan yerli pamuk tohumlarının diğer tohum türlerine göre sağlıklı olduğu için kullanıldığı algısına karşı çıkar. İklim ve toprak şartları açısından Anadolu ile Orta Asya'nın birbirine olan yakınlığının çarpıcı olduğunu vurgulayan Orloff bu bölgelerde kullanılan Amerikan tohumunun Anadolu'da da kullanılabileceğini; Amerikan tohumunun asla hastalıklarla ilişkisi olmadığını ifade eder.⁵⁹ Orloff ve beraberindeki Sovyet uzman heyeti Türkiye'de henüz raporlarını tamamlamakta oldukları dönemde İktisat Vekili değişmiş ve Mustafa Şeref Özkan'ın yerine Celal Bayar getirilmiştir. Bu değişikliğin ardından henüz Sovyet uzmanlar Türkiye'de iken Amerikan uzman heyeti davet edilmiş ve incelemelere başlamışlardır. Amerikan uzman heyetinin sanayileşme konusunda üzerinde duracağı ve Türkiye'nin geliştirmesini önereceği *ev sanayi* hakkında Orloff raporuna şöyle yazar;

... iktisaden mahkûm bulunan ve zamanı geçmiş olan fabrikalar inşası tavsiyesinde bulunmayı münasip görmüyoruz. Binaenaleyh ev sanayine mahsus santraller inşası, ithalatı tenkıs meselesini halletmedikten başka devletin alacağı birçok tedbirlerin kuvveden fiile çıkarılmamasına neden olur

56 *Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mütebasısları Tarafından Verilen Raporlar*, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1993, s. 7

57 *Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mütebasısları Tarafından Verilen Raporlar*, s. 8.

58 Kapitalizmin Türkiye'ye girişinde önde gelen sektörlerden biri ve belki de en önemlisi pamuktu. Hatta Osmanlı Devleti'nde İstanbul merkezli finans kapitalin bankalar aracılığıyla yaygın hale gelmesinde dokuma ürünlerinin payı hızla artacaktı, bk. Haydar Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 130-136; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2021, s. 181-186.

59 *Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mütebasısları Tarafından Verilen Raporlar*, s. 9.

ve gereksiz masraflar ortaya çıkar... dokumacılık güç bir sanat olduğundan yalnız iplik ihtiyacını leventlerle temin suretile müşkülâtları bertaraf edilmiş olmaz.⁶⁰

Orloff ev sanayi için iplik santral fabrikaları kurmanın ve buna sermaye bağlamanın aleyhinde tavır göstermektedir. Ev sanayinin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılacak sermaye, ithalatı önlemek üzere fabrika inşasında kullanılmalıdır. Ayrıca bazı çevreler özellikle Büyük Millet Meclis'inde ev sanayisinin önemine atıfta bulunarak kurulacak fabrikaların işçi teminine yönelik itirazlarda bulunmuşlardır. Bazı vekillere göre kurulması planlanan fabrikalar ev sanayini bitireceği gibi kırsalda işsizliğe de neden olacaktır.⁶¹ Fakat Orloff raporunda yeni kurulacak mensucat fabrikaları için yetersiz görülen işçilerin ev sanayisinden temin edilmesini kırsal bölgelere kurulacak demiryolu bağlantı yollarıyla işçilerin fabrikaya getirilebileceğini zamanla fabrikanın bulunduğu bölgede bir işçi yerleşimi kurulabileceğini belirtmiştir. Ayrıca Orloff, ev dokumacılarının ihtiyaç duydukları ipliklerin alımında ve ürettikleri ürünün satışında tüccarın insafına maruz kalmamak için kooperatifleşmeleri gerektiğini vurgular. Bu duruma en güzel örnekle bizzat Celal Bayar karşılaşmıştır. Ege bölgesindeki üreticilerin, tüccarlar tarafından suistimal edildiklerine dair birçok şikâyet iletilmiştir. Bu noktada daimî olarak önerdiği husus, üreticilerin kendi aralarında kooperatifleşmesidir. Fakat üreticiler aralarında böyle bir kuruluşu yapamadıklarını devletin bunu zorunlu hale getirmesini istemişlerse de (İtalya benzeri bir kooperasyon yapısı) Bayar bu istekleri olumsuz yanıtlamıştır.⁶² Devletin kooperatifleşmeyi desteklemeyeceğini yani devletin ticari alanda kontrol edici ve bunu icra edici rol üstlenmemesi gerektiğini belirten Bayar, yaklaşık bir ay sonra özellikle Ege bölgesinden gelen şikâyetlerin artışı üzerine tüccarın *a la baisse* denilen ticarete üreticinin hakkını gasp ederek tekel oluşturmaya kalktığını ifade ederek buna yönelik önlemler alınacağını ve devlet tarafından satış kooperatifleri kurulacağını ifade etmiştir. Üstelik bu devlet kooperatifleri alıcı ile doğrudan temasa geçerek üreticinin maliyet fiyatı altına satış yapmasını

60 *Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mütebassısları Tarafından Verilen Raporlar*, s. 14.

61 Meclis tartışmaları ilgili konuların detaylı bir şekilde ele alındığı dönemin gazetelerine de yansımaktaydı. "Rus Mütehassıs Heyeti", *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1932, s. 1-3; "Yeni Açılacak Fabrikalar", *Akşam*, 11 Ağustos 1932, s. 1.

62 *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, Ekonomik Konulara Dair 1921-1938*, s. 71.

engelleyecek ve üreticinin maksimum kâr elde etmelerine çalışacaktı.⁶³

Orloff heyetinin Türkiye'deki incelemeleri ve sanayi planlaması ile ilgili kamuoyunda tartışmalar devam ederken ve İktisat Vekâleti bürokratlarının CHF idarecilerine gönderdikleri yazılarda İstanbul'daki sermaye çevrelerinin devlet eliyle kurulacak sanayileşmenin karşısında yer alabilecekleri belirtilmiştir.⁶⁴ 27 Aralık 1932 tarihinde Millî Sanayi Birliği, Âli İktisat Meclisi'ne *Türkiye'de Sanayi Nasıl Teessüs ve İnkişaf Eder?* adlı bir rapor sunar. Âli İktisat Meclisi'nin isteğiyle hazırlanan raporun önemi siyasal iktisat tercihini barındırmasıdır. Millî Sanayi Birliği bu raporu özellikle kamuoyunda Orloff heyetinin raporu ile ilgili haberler çıkmasının ardından hazırlamıştır. Nitekim Birlik, Türkiye'de sanayileşme ile birlikte ziraatın ihmal edilmemesi ve köylere kadar sanayinin *ulaştırılmaması* gerektiği üzerinde durmuştur. Burada Orloff heyetiyle tam bir ayrışma söz konusudur. Nitekim Orloff raporunda pamuk ziraatının yapıldığı köylerin kombinatlara⁶⁵ bağlanması eğer bu mümkün olmayacaksa ev sanayinin ihtiyaçlarının merkezde kurulacak sanayi ile karşılanarak köy ya da ev sanayinin bu merkezlere entegre edilmesini savunmuştur. Orloff, kurulacak büyük fabrikaların işçi ihtiyacının ev sanayinden ve dolayısıyla büyük bölümü köylerden karşılanacak işçilerle karşılanması gerektiğini ifade etmesine karşılık Millî Sanayi Birliği açıkça; "... sanayinin köylere kadar tevessü edecek tarza değil orta-büyük şehirler münhasır kalacak şekilde ve köylüyü köyden şehire kaçırmayacak surette teessüsü taraftarıyız..."⁶⁶ demektedir. Sanayileşmeyi toplumsal dönüşüme radikal bir şekilde aracılık etmeyecek biçimde *sınırlı* tutulması önerilmektedir. Millî Sanayi Birliği dolayısıyla sermayedar kesim bu buhranı iktisadi bir değişim ya da dönüşümün gerekçesi olarak görmemektedirler. Nitekim Batı Avrupa ülkelerinin incelenmesini, bu incelemeden sonra buhranın üretim kaynaklı olmadığını yalnız *harici ve siyasi cereyanlardan doğan düğümlerden* ibaret olduğunu vurgulamaktadır. Birliğe göre *cereyanlardan doğan düğümler* üretimin bölüşümü ve tüketimin düzenlenmesinden ibarettir. Açıkça birlik,

63 Celal Bayar'ın *Söylev ve Demeçleri, Ekonomik Konulara Dair 1921-1938*, s. 80-81.

64 Ahmet Şerif Öney'in Recep Peker'e gönderdiği rapor; bk. Tekeli-İlkin, *age.*, s. E57-60.

65 Kombinât özellikle kırsalda bulunan küçük atölyelerin bağlı bulunduğu daha yüksek kapasiteli çalışan orta ve büyük fabrika komplekslerine verilen addır. Bu yapıların özelliği hammadde ya da daha yüksek işçilik gerektiren yarı mamul ürünleri tam mamul haline getirmek üzere kendisine bağlı kırsal işletmelerden karşılamasıdır.

66 Merkezi İstanbul'da yer alan Millî Sanayi Birliği'nin Âli İktisat Meclisi Umumi Kâtipliğine gönderdiği rapor, 27.12.1932 tarihini taşımaktadır, bk. Tekeli-İlkin, *age.*, s. E305.

buhranı engellemeye yönelik iktisadi yeni bir yönün çizilmesine hele hele devletin örgütlediği ithal ikameci bir sanayi politikasının yersizliğine işaret eder. Millî Sanayi Birliği, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun sağladığı ayrıcalıklarla birçok sermayedar kesiminin sanayiye yönelmiş ve halihazırda hükümetin sanayileşme politikasına destekte bulunduğunu iddia etmektedir. Bu nedenle Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda sanayici ve sermayedar kesiminin aleyhine yapılacak değişiklikler ve gümrük tarifesinde gözetilecek yeni bir sistem fabrika binalarını *zelzele karşısında çaresiz* bırakacaktır.⁶⁷ Millî Sanayi Birliği, Türkiye'de sanayileşmenin devam etmesi ve sermayedar kesiminin sanayi yatırımlarına yönelmesi için hükümetin himaye politikasını genişleterek devam ettirmesi gerekirse Teşvik-i Sanayi Kanunu'nu iyileştirmesi gerektiğini ifade eder. Nitekim Türkiye'de hükümet 1927'den beri gümrük ve vergi muafiyetleriyle himaye ettiği sanayiye *merkantrizm*⁶⁸ devri olarak anlaşılabilir bir dönem ile himaye etmiş ve bu muafiyetlerin kaldırılması ile bu devir sona ermiştir. Fakat henüz hükümet yeni devrin himaye yöntemini belirlememiştir. Merkantrizm devresini daima liberalizm devresinin takip ettiğini ifade eden birlik, bu dönemde sanayinin himayesinin hariçte rekabetin önüne set çekilmesiyle mümkün olabileceğini söyler.⁶⁹ Millî Sanayi Birliği'nin özellikle ithalat tüccarları ile yakın iş birliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Millî iktisat politikasının, hammaddeleri ülke içinden temin edilebilen ancak mamul ürünlerin ithalat yoluyla sağlandığı ürünlerin sanayisini kurma fikrinin tam karşısında konumlanan birlik, hali hazırda hammaddeye ihtiyaç duyan mevcut sanayi kuruluşlarının ihtiyaçlarının ithalat yoluyla teminine devam etmesi gerektiğini bildirir. Söz konusu ithalata tabii ürünlerin asgari gümrük vergisiyle getirilerek maliyetlerin asgaride tutulması önerilir. Millî Sanayi Birliği'nin bu görüşü hammadde yetersizliğinin karşılanma tarzının gümrük muafiyeti ile sağlanmaya devam ettirilmesi hatta arttırılması yönündedir. Fakat bu görüş dahi başlı başına Sovyet heyetinin fikirleri ve devletin sanayiye planlama ve icra edicisi olma rolünü üstlenmesine açıkça karşı çıkıştır. Çünkü Sovyet heyeti fenni tetkiklerle Türkiye'deki hammaddeye uygun arazilerin geliştirilerek oluşturulacak sanayi kuruluşlarının ihtiyaçlarını karşılayacak dereceye yükseltilebileceğini verilerle kanıtlamıştır. Özellikle Orloff'un pamuk ile ilgili raporu, Türkiye'nin tekstil alanında dışa bağımlılığının en yüksek olduğu alanlardan birine yönelik

67 Tekeli-İlkin, *age.*, s. E307.

68 Raporda Merkantrizm olarak yazılan kavramın Merkantilizm olduğu anlaşılmaktadır.

69 Tekeli-İlkin, *age.*, s. E308-309.

olması tesadüf değildir. Hammaddenin ülke içinde mamul hale getirilmesi zirai art bölgeleri sanayi merkez şehirlere bağlayacağı gibi ithalat ile köy-şehir arasında aracılık yapan tüccar kesiminin de çıkarlarına sekte vuracaktır. Sanayicinin hammaddenin içeride üretilmesine karşı çıkma nedenlerinden biri de mevcut hammaddelerin ilgili sanayide rasyonel bir şekilde kullanılabilmesi için gerekli işlemlerin fazladan yatırıma ihtiyaç duymasındır. Sermayedar kesimi kısa ve orta vadede kâr getirisi mümkün olmayan böyle bir araştırma-geliştirme faaliyetine yönelmek istememektedir. Mili Sanayi Birliği devlet müdahalesinin ya da kontrolünün sanayi kuruluşlarında yer almaması gerektiğini açıkça ifade eder; “..*fakat müesseses sanayiinin herhangi şube-i iktisadiyeden fazla hükümet kontrolü altında olması muvafık olmadığı gibi sanayiye yeni giren memleketlerde en mühim nokta olan müteşebbis ruhunun doğurduğu hayat hamlesini kuyudat ile tazyik etmemek lazımdır...*”⁷⁰ Sanayi iktisadını kontrollü ve planlı bir düzene sokmak amacıyla çıkarıldığı düşünülen Türkiye Sanayi Kredi Bankası kanununun açıkça aleyhinde olan birlik, *fabrikatörlerin* mevcut muafiyetlerini yok ettiğini belli başlı bir varlık halini bulan Türk sanayisinin gelişimine değil ayakta durmasına bile engel olduğunu belirtir. Millî Sanayi Birliği açıkça devletin özel girişimin mevcut sanayi kuruluşlarını inkişaf ettirdiği, koruduğu bir ortamda başka girişimcilerin de kendiliğinden yeni yeni iş sahalarına gireceğini ve bunu iktisadın doğal akışına bırakılması gerektiğini savunur. İhtiyaç duyulan sanayinin mevcut sanayinin korunmaya devam etmesiyle *tedrici* bir biçimde gelişmesinin beklenmesi gerekmektedir.⁷¹ Fakat genç cumhuriyet 1923 sonrası siyasi ve idari alanda gerçekleştirdiği *de facto* atımları iktisadi alanda da aynı hız ve etkiyle yapmak niyetindeydi. Cumhuriyet siyasal yapıyı değiştirmiş; toplumsal yapıya kültürel değişimlerle sirayet etmeye başlamıştı. Sacayağında eksik kalan tek nokta iktisadi yapıydı ve burada devlet savaş sonrası el değiştiren yerli fakat dışa bağımlı sermayenin mümkünse devlet tarafından kontrolünü *beka* meselesi olarak görüyordu. Meşrutiyetten beri aranan millî burjuvazi bu kez devlet kapitalizmine entegre edilmeli, bürokratik devrim önderliği her alanda olduğu gibi iktisadi alanı da kontrol etmeliydi. Cumhuriyet yeni insanı geçecek iktisadi yapı içinde inşa etmeye karar vermişti.

1932 yılında Mustafa Şeref Özkan'ın İktisat Vekâletinden ayrılmasıyla yerine Celal Bayar getirilmişti. 12 Eylül 1932 yılında Celal Bayar İş

70 Tekeli-İlkin, *age.*, s. E310.

71 Tekeli-İlkin, *age.*, s. E320.

Bankası çevresine ve arkadaşlarına gönderdiği mesajın satır aralarında göreve getirilişinin arka planındaki nedenleri de sıralıyordu. Nitekim Celal Bayar siyasi zorunluluklar nedeniyle yaptığı açıklamanın dilini yumuşak tutsa da Mustafa Şeref Özkan'ın yerine İktisat Vekâletine getiriliş amacı devletin piyasalara sanayileşme yoluyla müdahalesinin radikal yöntemler yerine mutedil ve tedrici bir geçişi sağlamasıydı. Celal Bayar açıklamasında ülkenin iktisadi gelişiminde bütün ticari faaliyetlerin önemli olduğunu, normal bir şekilde çalışan ve teknik üretime dayanan *sermaye sahipleri* teşvik ve himayeye layık görülmeliydi. Ayrıca Bayar, sermaye kesiminin gümrük ve vergi uygulamalarını gözden geçireceklerini ve *milletin iktisadi menfaatlerine* uygun kararlar alınacağını vurguluyordu. Ve belki de İktisat Vekâletine getirilme sebebini vurgulamanın yanında yeni dönemin radikal bir dönüşümden ziyade yumuşak bir geçiş dönemi olacağını işaret ediyordu. Kendisinden önceki İktisat Vekâleti yönetimine mesaj vermekle kalmıyor, sermaye kesiminin de yüksek itirazlarına cevap veriyordu; "... memleketin bütün istihsal hakkını tanımayan, serbest sermayenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisadi faaliyetleri benimseyen, aşırı devletçilik fikrine yol açmayacak bir vuzuh vardır."⁷²

31 Aralık 1933 yılında Celal Bayar, Sümerbank İdare Meclisi'nde bir konuşma yapar ve burada önemli noktalara temas eder. Konuşması sırasında Sovyet uzmanların raporlarına istinaden kurulması kararlaştırılan mensucat fabrikalarının ve bu fabrikaların kurulmasıyla ortaya çıkabilecek ve hem Sovyet hem de Amerikan uzmanlarının raporlarında ele alınan konuda Sivas Mebusu Remzi Bey bir soru yöneltir. Bu soru, kurulacak mensucat fabrikalarının ev sanayisini öldürüp öldürmeyeceği üzerinedir. Bayar bu soru karşısında ilgi çekici cevaplar vermiştir. Bayar, kurulacak fabrikaların üç tip mal üreteceğini (kaba, orta ve basma) bu nedenle el tezgâhları çalışanlarının bu fabrikalarda işçi olabileceğini yahut ince işçilikle elde edecekleri ürünlere yüksek fiyat biçebileceklerini ya da makineleşmeleri teşvik edilerek *ev sanayisinden* fabrika/atölye sanayisine geçebileceklerini vurgulamıştır. Bayar temel olarak piyasanın kendi gerekliliklerini yine kendi çözümleriyle ve örgütlenerek devleti müdahale ettirmeden yapmalarını öneriyordu.

Sovyet uzmanlar heyeti Türkiye'de incelemelerde bulunurken İktisat Vekâleti el değiştirmiş ve Celal Bayar, iktisat vekilliğine getirilmiştir. Ardından henüz Sovyet heyeti ülkeyi terk etmeden ABD'li uzmanlar ülkeye davet edilmiş;

72 Celal Bayar'ın *Söylev ve Demeçleri, Ekonomik Konulara Dair 1921-1938*, s. 53-54.

Türkiye'nin iktisadi yapısını incelemeleri ve raporlarını sunmaları istenmiştir. Bunun en önemli nedeni şudur; özellikle İstanbul sermaye çevreleri, hükümetin Sovyet iktisatçılarının oldukça yoğun etkisinde kalarak devletin iktisadi alanın düzenleyici olmasında ısrarcı olmasından rahatsızlık duymaları; ABD'den gelecek uzman heyetinin de görüşlerinin alınarak bir denge kurmaya çalışmalarıdır. Gerçekten de ABD'li uzman heyeti başlarında Amerika ve İngiltere'de büyük demiryolu işletmeleri yönetmiş Walker Hines bulunduğu halde 1933 yılında Türkiye'ye gelerek 1934 yılına kadar incelemelerde bulunmuşlardır. Walker Hines heyetinin raporunda Sovyet görüşünün en çok yoğunlaştığı alan olan pamuk ve dokuma mensucat fabrikaları ile ilgili görüşler önemli karşıtlıklar barındırır. Walker Hines ve ekibinin hazırladığı raporun en önemli bölümü şüphesiz sanayi kısmıdır. Bu bölümün başında Halk Fırkası İktisadi Programının ilgili bölümünün alıntılanması raporun izleyeceği yola dair ipuçları verir. Nitekim Hines, böyle bir alıntı yaparak sanayileşme ile ilgili görüşlerinin devletin görüşleriyle çelişmeyeceğini önden ibraz etmiş olmaktadır. "...küçük ve büyük sanayi, iptidai madde müstahsillerinin menfaatlerine uygun himayeye nail olacaklardır... memleketin inkişafında bütün ticaret faaliyetleri mühimdir. Normal çalışan ve tekniğe istinad eden sermaye sahipleri teşvik ve himayeye layıktır..."⁷³ Rapor özellikle devlet büyüklerinin ithalat, özet teşebbüs ve sermayenin önemine vurgu yapan sözleriyle başlar. İsmet İnönü'nün pamuklu mensucat sanayinde özellikle kuruluş devresinde ithalattan çekinilmemesi gerektiğini vurguladığı hatırlatılır. Hines ve ekibinin Türkiye'de yaptığı incelemelerin özellikle Orloff heyetinin yaptığı tetkiklerden sonra yapılması ve ardından raporun hazırlanması, Hines ekibinin mutlak surette Orloff heyetinin raporunu incelediği izlenimini uyandırmaktadır. Nitekim Hines, özellikle işaret ettiği *derhal verimli olmayacak* diye nitelendirdiği girişimler, devletin, *kârsız olduğu için* özel teşebbüsün iştirak etmediği alanlardaki yatırımlarıydı. Yani Orloff'un raporunun dayanağı olan sanayi kollarıydı. Hines'e göre Türkiye'nin buhranın koşullarından çıkma yönteminin en hızlı çözümü sanayileşme yerine zirai üretimi artıracak bir planlamaydı; "...en ehemmiyetsiz mesai ve sermayeyi bile ecnebi piyasalarının absorbe

73 Walker D. Hines, Brehan Somervell vd., *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934*, Kitap II, C III-IV, Mehmed İhsan Matbaası, Ankara 1936, s. 48. Walker Hines ve ekibinin hazırladığı rapor, toplam 6 ciltten oluşan hemen her alanda incelemelerin yer aldığı bir rapordur. İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi* eserinin ikinci cildinde bu raporun ve incelemesinin de yayınlanacağı ifade edilse de bu raporun incelendiği bir esere rastlamadık, bk. Tekeli-İlkin, *age.*, s.174.

edebileceği ihracat maddelerini istihsal eden ziraat sahasından alıp başka istikametlere tevcih etmek hatalı bir hareket olur; çünkü bu suretle ecnebi memleketlerden daha fazla teçhizat ve mamul maddeler mübayaa etmek mümkün olacaktır.”⁷⁴ 1913’ten cumhuriyetin ilan tarihi olan 1923 senesine kadar gerçek rakamların mevcut olmamasına rağmen sanayi kuruluşlarının miktarının arttığını öne sürmektedir. Hines’in raporuna göre 1923’ten 1927 sonuna kadar ve bu tarihte yeni ilavelerle himayenin kapsamını genişleten Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun çıktığı 1927’den 1932’ye kadar yeni hükümetin gösterdiği teşvikten yararlanan sanayi kuruluşlarının sayısı iki katına çıkmıştı. Özellikle Sümerbank gibi fabrika faaliyetleri hükümetin yardım ve direktifine doğrudan etki etmişti. Hines, 1929 yılında Lozan Antlaşması’ndan doğan ticari yükümlülüklerin de kaldırılmasıyla yerli sanayi için bir kat daha faydalı himaye politikalarının yürürlüğe girdiğini fakat gümrük tarifesinde ve ithalat ve ihracatı düzenleyen kanunlarda sürekli hükümetin buhran nedeniyle sık sık değişikliklere gitmesinin zararlarını vurgulamıştır. Sanayi ve sermayedar kesiminde bu değişiklikler belirsizlik yaratmış ve girişimleri engellemiştir. 1927 sanayi sayımına göre 65.245 sanayi kuruluşu vardı. Bu kuruluşların tamamında 256.855 işçi çalışmaktaydı ve buna göre kuruluş başı işçi sayısı 3 civarındadır. Bu işletmelerin 23 bini tek bir şahıs tarafından işletilen atölyelerdir. Hines bu rakamları mevcut sanayinin yeterli olduğuna yönelik fikirlerine dayanak olarak kullanmıştır. Fakat bu rakamlar aynı zamanda sanayinin oldukça dar bir alanda kaldığını ve özel kişilere bağımlı olduğunu göstermektedir. Sanayi kuruluşlarının bu dönemde en büyükleri çoğunlukla devletin iştirakte olduğu bankaların veya yabancı sermayedarların elindedir. 1932 sayımında Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan yararlanan işletme sayısı 1473’tür ve bunların %34’ü İstanbul’da %12’si İzmir’dedir. 1932 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan istifade eden 1473 kuruluşun ürettiği %54’lük bir oran ziraî mahsulatın işlenmesine aittir. Ziraî mahsulatı işleyen sanayi birinci derecede gelmektedir. Hines, Türkiye’nin zirai üretime dayalı küçük sanayisinin *ihhtiyaca tamamen kâfi* geldiğini iddia etmektedir.⁷⁵ Hines mensucat ve pamuklu sanayinin Teşviki Sanayi Kanunu’ndan ne derece olumlu yararlandığını ifade ederken, yararlanan kuruluşların teşvik nedeniyle ithalatta yararlandıkları imkânlarla da uzun uzun vurgular yapmıştır. Fakat kendisinin de üzerinde durduğu pamuklu mensucat ithalatı, toplam ithalatın hala en büyük bölümünü oluşturur. 1932’de ithalatın %24’ü bu alanda

74 Hines-Somervell vd., *age.*, s. 53.

75 Hines-Somervell vd., *age.*, s. 60.

yapılmaktadır. Hines, bu oranın mevcut sanayini himayesiyle zararları en aza indirecek bir düzeyde tutulabileceğini iddia eder. Ayrıca Türkiye'deki ev sanayi tipine büyük önem vererek; burada istihdam edilen kişi sayısının sanayi kuruluşlarında istihdam edilenlerden fazla olduğunu söylemiştir. Köylerde ihtiyaca yönelik gelişen ev sanayinin oldukça yüksek olduğu, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan kuruluşların ev sanayinin üretimini de teşvik ettiğini ve maliyetleri düşürerek üretimi artırdığını vurgulamıştır. Hines, sanayileşme yönünde atılacak adımların mevcut sanayinin aleyhinde gelişmemesi gerektiğini, halihazırdaki sanayinin küçümsenmemesi onun *inkışafına* öncelik verilmesi gerektiğini söyler; "... ziraatte olduğu gibi sanayide de hatırda tutulması gereken bir prensip vardır. Türkiye'nin yapması lazım gelen ilk iş malik olduğu şeylerden azami istifade temin etmek ve yapmakta olduğu şeyleri daha iyi yapmaktır. Hedefe vasıl olmak için kestirme bir yol gibi görünen daha calibi dikkat işler olabilir; fakat bu basit yol, takibi icap eden yoldur."⁷⁶ Hines'in takip edilmesini önerdiği yol, ziraatte olduğu gibi sanayide de acil olarak verimi artırmaktır. Bu verim Türkiye'nin hemen her köyünde ve kasabasında iktisadi hayatı oluşturan ev sanayinin desteklenmesi; halkın acil ihtiyaçlarını temin etmek için ilk olarak buralara başvurulmasıdır; "... iktisadi hayat için son derece elzem olan fakat alekser ihmal olunan küçük mahalli sanayi arzettiği imkanları yavaş yavaş idrak etmeye başlamalıdır..."⁷⁷ Hines, Türkiye'nin mevcut nüfus yapısının ve toplumsal bağlamının büyük fabrikaların ihtiyaç duyduğu usta ve işçileri temin etmeye yetersiz olduğunu belirtmektedir. Gerekli insan kaynağının ise uzun yıllar sürdürülmesi gereken eğitim ve sanayi gelişimi sonucunda yetişeceğini iddia eder. Türkiye'de henüz sanayi idaresinde uzmanlaşmış ve bunu yetiştirecek mekanizmaların olmadığını, tecrübesizliğin ve bilgisizliğin Türkiye'de büyük sanayi teşkilinin önündeki en büyük engel olduğunu söyler.⁷⁸ Türkiye sanayileşmek istiyorsa her şeyden önce mevcut sanayinin desteklenmesinin yanında sermaye artışının yollarını keşfetmelidir. O'na göre sanayi sektöründe verimi artırmanın en önemli yolu sermayenin artırılmasıdır. Türkiye'de özel teşebbüsün elinde yeterli sermaye birikmemiştir. Eğer devlet bu nedenle sanayileşmenin yükünü sırtlarsa; gelişmesi gereken özel sermayenin daha uzun yıllar birikmemesini göze almalı ve vergi yükünün doğuracağı toplumsal çalkantıları hesaplamalıdır. Hines, Türkiye'nin mevcut

76 Hines-Somervell vd., *age.*, s. 65.

77 Hines-Somervell vd., *age.*, s. 66.

78 Hines-Somervell vd., *age.*, s. 69.

sanayiye geliştirmekten daha masraflı ve zorlu bir yol olan sanayileşmenin seçilmesinin arkasındaki soruyu sorar; *iktisadi amillerden gayri amiller var mıdır?* bu soruyu sormasının nedeni Türkiye'nin esasen böyle bir yolu tutarak sermayenin el değiştirmesini hedeflediğini ve devletin kùltürel ve idari hayatının yanında iktisadi hayatını da kontrol ederek cumhuriyetin ihtiyaç duyduğu insan kaynağının yetiştirilmesinin bir aracı olduğunu fark etmektedir. Türkiye'nin sanayileşme isteğinde iktisadi nedenlerin ötesinde toplumsal dönüşüm hedefi vardır. Hines'e göre *terakki* yavaş yavaş meydana gelmelidir. İktisadi alanda devrimsel hamleler oldukça risklidir.

Sonuç

İktisat ya da ekonomi sosyal normlar arasında belki de en evrensel olanıdır. Sanayi Devrimi sonrası özellikle ulus-devlet yapılarının birbiri ardına uluslararası siyasette boy gösterdiği dönemde "milli iktisat" kavramı evrensel bir gereklilik olarak ortaya atılmıştır. Bu sadece ulusal bütünlüğünü yeni tamamlamış Almanya ya da İtalya gibi ÷lkeleri değil ÷lke içi iktisadi yapılarını katı gümrük duvarları ile koruyan İngiltere gibi ÷lkeleri de kapsamaktadır. Fakat bu dönem devletlerin ekonomik olarak "daha az bağımlı" olmayı gerçekteştirdikleri bir sürecin ötesine de geçememiştir. Milli iktisat kavramı iktisattan ziyade politik-ideolojik bir aygıt olarak hükümetlerin programlarında yer almıştır. Türkiye de 1923 ertesinde Milli Mücadele'yi milli bir devlet inşası süreci ile tamamlamayı hedefleyerek son dönem Osmanlı Devleti'nin bağımlı ekonomik yapısından farklı bir ekonomi politik hedeflemiştir. Fakat hedeflenen söz konusu "milli iktisat" politikası Osmanlı Devleti dönemiyle süreklilik arz eden toplumsal grupların ve Milli Mücadele sırasında ittifak oluşturulan ağa-eşraf-tüccar kesiminin siyasi müdahaleleriyle farklı dönemlerde farklı yorumlamalara konu olmuştur. Tek-parti dönemi olarak adlandırılan ve literatürde "sınırsız iktidar" olarak işlevselleştirilen 1923-1950 arası birbiri ardına uygulanan politikalarla iktidarın sınırlılıklarını ortaya koymuştur.

1930 sonrası dönemde de girişilmek istenen iktisadi devletçilik ya da planlı ekonomi modelleri aynı şekilde iktidarın reel sınırlılıklarını ortaya koymuş hem ÷lke içinden hem de ÷lke dışından konuyla ilgili hazırlanan raporlar senkretik bir görünüm kazanmıştır. ABD ve Sovyet uzmanlarının hazırladıkları raporlar ÷lke içindeki planlı iktisat politikası konusunda farklı iki kutbu görünür kılmış ve söz konusu iktisat politikasında fikir ve güç birliği yapılamadığını ortaya çıkarmıştır. Sanayi planlamasını başat faktör olarak sečen bürokrat kesimin devletçi grubu, Sovyet uzmanların raporlarını

kendilerine uluslararası başarılı örnek olarak seçerek siyasi alana müdahalede bulunmak isterken; tüccar ya da özel girişim grubunun devlet müdahalesini sınırlı tutmak isteyen grubu ise ABD’li Walker Hines ve heyetinin raporlarını öne sürmüşlerdir. Sonuç olarak izlenen politika bu iki raporun belli bazı öğelerinin harmanlanması sonucunda ortaya çıkmıştır. “Mutedil devletçilik” olarak formüle edilen bu senkretik yapı, ülkenin planladığı sanayi atılımını hedeflenen hızda gerçekleştirememiştir. Üstelik özel girişim-tüccar grubunun devletin ticari koruma kalkanı altında güdümlü bir gelişim göstererek nitelikli bir özel girişim olamamasına yol açarak devletin her daim korumasını talep eden bir *fırsatçı* kesim yaratmıştır.

Sovyet Orloff heyetinin Türkiye’de kurguladığı iktisadi model, hammadde kaynakları ülke içinde elde edilen ürünlerin büyük ölçekli sanayisinin kurulmasıyla kır-kent bütünleşmesini, sanayileşmiş bir toplum olarak sağlamak ve ülkeyi dış ticaret bağımlılığı nedeniyle etkilendiği fiyat dengesizliği ve bütçe açıklarından korumaktı. ABD’li Walker Hines heyetine göre ise devlet bu denli büyük bir işletme ve üretim yükünün altına girmemeli mevcut özel girişime verdiği desteği artırmalıydı. Birbirleri ile karşıt durumda bulunan bu iki görüş ülke içinde de ayrı iki grubun desteğini alarak tartışma alanı elde etti. Devlet, Hines’in belirttiği gibi iktisadi yük oluşturacak bir sorumluluğun altına girmesinin mali yükünü kaldıracak zenginlikten yoksundu. Ancak vergilerin artırılmasıyla kaynak yaratabilirdi; bu da halkın hükümete dolaylı olarak da rejime yönelik tavrını olumsuz bir alana çekebilirdi. Bu nedenle hükümet devletçi iktisat modelini “mutedil” bir yapıya kavuşturarak sosyal bir çöküşe yol açmayacak şekilde özel girişimin sanayi kolunu da sürece dahil ederek gerçekleştirmeyi denedi. Bu zaruri orta yol bulma çabası, Türk siyasal hayatında sert iniş çıkışları, ortak paydada buluşamama zorluğuna zemin hazırladı. Daha da önemlisi İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye’de rapor hazırlayan söz konusu iki gücün Soğuk Savaş’ın iki tarafını oluşturması iktisadi mücadele alanının kolayca siyasi alana kayması sonucunu doğurdu ve sosyal politikalar ile ekonomi politikaları Türkiye’de üzerinde uzlaşılabilen iki temel alan haline geldi.

Kaynaklar

Âli İktisat Meclisi Raporları, Birinci İctima Devresi, 1 Mart 1928-19 Mart 1928, İstanbul, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928.

Âli İktisat Meclisi Raporları, İkinci İctima Devresi, Mart 1929, Hakimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara 1929.

Âli İktisat Meclisi Raporları, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1932.

Âli İktisat Meclisi Raporları, "Türkiye'de Sanayi Nasıl Teessüs ve İnkişaf Edebilir", Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1933.

Arif, Lütfi, "Millî İktisada Doğru", *Anadoluda Yeni Gün*, 24 Nisan 1923.

Avcioğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni. Dün, Bugün, Yarın*. Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2015.

Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürkle Üç Ay*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.

Barkan, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1920-1953, der: Özel Şahingiray, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999.

Coston, Henry, *Beynelmilel Sermaye ve İhtilâller*, çev: Kemal Yaman, Otağ Yayınevi, İstanbul 1976.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara 2008.

"Devletin Fertle Rekabeti", *Milliyet*, 2 Eylül 1929.

Ertan, Temuçin Faik, *Kadrocular ve Kadro Hareketi, Görüşler-Yorumlar-Değerlendirmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.

Fromkin, David, *Barışa Son Veren Barış*, çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2016.

Hines, Walker D. Somervell, Brehan.vd., *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934*, Kitap II, C III-IV, Mehmed İhsan Matbaası, Ankara 1936.

İsmet İnönü, Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1919-1933, haz. İlhan Turan, İnönü Vakfı Yayınları, Ankara 2021.

Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

Kazgan, Haydar, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.

Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Keyder, Çağlar, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost Kitabevi, Ankara 1983.

Keynes, John Maynard, *Barışın Ekonomik Sonuçları*, çev: Abdullah Cemal Balcı, Efil Yayınevi, Ankara 2007.

Köymen, Oya, *Sermaye Birikirken. Osmanlı, Türkiye, Dünya*. Yordam Yayınları, İstanbul 2020.

Köymen, Oya, *Kapitalizm ve Köylülük. Ağalar, Üretenler, Patronlar*, Yordam Kitabevi, İstanbul 2008.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2021.

Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1929-1932*, C 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1988.

Kuruç, Bilsay, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1982.

Ouessant, Marsel, *Karagömlükliler İhtilali*, çev: Haydar Rifat, Tebeyyüz Kitabevi, İstanbul 1937.

Sarıdal, Vehbi, *Cihan İktisat Bubranı, Bu Vaziyet İçinde Türkiye'nin Hali*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, 20.12.1931.

Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1920-1945*, C 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi-Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, C 2, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mühassısları Tarafından Verilen Raporlar, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1993.

Toprak, Zafer, *Atatürk-Kurucu Felsefenin Evrimi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Tökin, İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.

Liberalizm-Korumacılık Tartışmaları ve Erken Cumhuriyet Döneminde Yerli-Yabancı İlaç Rekabeti

Ergül Ballı* - Murat Koraltürk*

Giriş

İlacın tarihi belki de gıdanın tarihi kadar eskiye dayanır.¹ İlacın insan sağlığı ve yaşamı için önemi, ilaç üretiminin gelişmesine paralel olarak artar. Başlangıçta Çin, Hint, Mezopotamya, Mısır ve Akdeniz uygarlıklarında bitkisel ve hayvansal kökenli maddeler ile mineraller, büyücü-şifacılar tarafından hazırlanan ilaçlara dönüştürülerek kullanılır. Bugün bu yaklaşım geleneksel tıp, alternatif ve tamamlayıcı tıp olarak nitelendirilen tedavi yöntemlerinin de temelini oluşturur. Hipokrat ile birlikte modern tıbbın temellerinin atılmasının ardından Yunan hekimler tarafından hastalıkların tedavisinde çok sayıda drog² kullanılmaya başlanır.³ Yunan medeniyetinde oluşan birikim Roma dönemine taşındığında ise eczacılığın babası kabul edilen Galenos ile bitkisel drogların sayısı iki mislinden fazla artarak 473'e ulaşır.⁴ Tıp ve eczacılık alanında İslam dünyasının üstünlüğü ele geçirmesi ile birlikte ilk eczane 768 yılında Bağdat'ta açılırken ilaç sayısı artar; yeni ilaç

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gedik Üniversitesi, Gedik Meslek Yüksekokulu, Finans, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, ergul.balli@gedik.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, mkoralturk@marmara.edu.tr

1 Ergun Türkcen, *Teknoloji Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2011, s. 266.

2 Basit ilaçlar, modern eczacılıkta drog olarak isimlendirilir. Bunlar tek bir maddeden ibaret olup aynı zamanda birleşik ilaçların hammaddesini oluştururlar. Bkz. Turhan Baytop, "Eczacılık", *Türk Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, C 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1994, s. 386.

3 Evrim Kaynak, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de İlaç Yapımı (1930'a Kadar)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

4 Turhan Baytop, *Eczacılığın Babası Bergama'lı Galenos (130-200)*, Wyeth Kültür Dizisi: 3.1, Wyeth İlaçları A.Ş., İstanbul 1997, s. 24.

şekilleri tedavi alanına girer.⁵ Özellikle 18. yüzyılda yaşanan bilimsel gelişmeler ve 19. yüzyılda bu alanda kat edilen mesafe sayesinde farmakolojinin modern bir bilim haline gelmesi ve ilaca olan talebin artmasıyla hazır ilaç üretimi ve modern ilaç sanayi gelişmeye başlar.⁶

Hazır ilaç üretiminin dolayısıyla ilaç sanayiinin çok küçük ölçekte de olsa temelleri eczanelerde atılır. Örneğin 19. yüzyılın ortasında eczanelerde morfin, kinin ve striknin gibi ilaçların toptan üretimine başlanması önemli bir adımdır. Bu süreçte 1668'de Almanya'nın Darmstadt kentinde küçük bir eczane dükkânı olarak faaliyete geçen *Merck*, 1840'larda toptan ilaç üretimine başlayan ilk şirkettir. 19. yüzyılda Almanya'da *Schering*, İsviçre'de *Hoffmann-La Roche*, İngiltere'de *Burroughs*, Fransa'da *Etienne Poulenc* ve *Abbott*, ABD'de ise *Smith Kline*, *Parke-Davis*, *Eli Lilly*, *Squibb* ve *Upjohn* ilaç üretmeye başlayan şirketlerdir. İlaç üretimine geçmeden önce organik kimyasalların, özellikle boyar maddelerin üretimini yapan ve ardından ilaç üreticisi haline gelen şirketlerin arasında ise Almanya'da *Agfa*, *Bayer* ve *Hoechst*, İsviçre'de *Ciba*, *Geigy* ve *Sandoz*; İngiltere'de *Imperial Chemical Industries* ve ABD'de *Pfizer*'i anmak gerekir. Başka bir ifade ile ilaç sanayinin gelişmesi 19. yüzyılın sonunda farmasötik kimya ve farmakolojinin bilimsel alanlar olarak ortaya çıkmasıyla birlikte başlar. Sentetik ilaçları belirlemeye, hazırlamaya ve bunların patolojik durumlar üzerindeki etkilerini incelemeye yönelik olan her iki disiplinin ilaç sanayinin gelişmesinde büyük rolü vardır.⁷

Türkiye'de İlaç Sanayinin Kısa Tarihçesi

Osmanlı Devleti'nde ilaç hazırlama ve satma işiyle uğraşan esnaf, kökçü veya aktar olarak da bilinen attarlardır. Bunların bir kısmı gezici iken toptancılar *Mısır Çarşısı*'nda satış yaparlar. Modern anlamda eczanelerin ortaya çıkması ise 18. yüzyılın ortalarından itibaren başlar. Kırım Savaşı sırasında İstanbul'a gelen Fransız ve İngiliz askerî hekim ve eczacıların etkisiyle de Osmanlı eczanelerinin sayısı artar. Eczane dükkânları, biri müşteri kabul kısmı diğeri ise ilaç hazırlama işlemlerinin yapıldığı laboratuvar olmak üzere iki bölümden oluşur. Hekimler tarafından verilen formüle göre kişiye özel biçimde hazırlanan majistral ilaçların kullanıldığı bu dönemde eczacılar henüz Avrupa malı hazır ilaçlarla karşılaşmazlar.⁸

5 Baytop, *Eczacılık*, s. 386.

6 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1970, s. 200-205.

7 Arthur Daemmrich ve Mary Ellen Bowden, "A Rising Drug Industry: Pharmaceuticals Since 1870", *Chemical and Engineering News*, C 83, S. 25, 2004, s. 28-35.

8 Baytop, *Eczacılık*, s. 387-388.

Tıbbi müstahzar denilen hazır ilaçların tedavi alanına girmesi, 1820'lerde Fransa, Almanya ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerinden ithal edilen birkaç ilacın İstanbul'daki eczanelerde satılması ile başlar. 1850'lere gelindiğinde bu sayı 15'i; 20. yüzyılın başında ise 100-120'yi bulur. Hazır ilaçların halk ve doktorlar arasında rağbet kazanmasına paralel olarak Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de hazır ilaç üretimine dair ilk girişimler, eczanelerde ortaya çıkar. İstanbul'da hazır ilaç yapımı ilk kez 1833'te Beyoğlu'nda açılan ve eczacı Noel Canzuch'a ait *İngiliz Eczanesi*'nde başlar.⁹ Bu eczanede 25 kadar hazır ilacın üretildiği bilinir. Eczane işletmeciliği ve ilaç yapım işinin gayrimüslim eczacıların egemenliğinde olduğu¹⁰ bu yıllarda ecza ticareti yapan ecza depolarının sahipleri arasında da Müslüman-Türklerin sayısı son derece azdır. Hazır ilaç üreten ilk Türk eczacı, 1880'de açtığı eczanesinin laboratuvarında üretime başlayan Hacı Hamdi Bey'dir.¹¹ Eczane laboratuvarlarının dışında küçük bir imalathanede hazır ilaç üreten ilk eczacı ise Ethem Pertev'dir. Kendisi aynı zamanda komprime üretimini başlatan ilk Müslüman-Türk eczacı ve laboratuvar sahibidir.¹² Bununla birlikte İstanbul eczanelerinin vitrinlerini ithal hazır ilaçların süslediği ve Osmanlı pazarını adeta istila ettiği bu dönemde İstanbul eczacılarının ürettiği hazır ilaçlardan ikisi –Ethem Pertev tarafından yapılan *Pertev Şurubu* ile Ali Süreyya tarafından yapılan *İksir-i Süreyya*- oldukça ün kazanarak dış piyasalara yönelir.¹³ Bu dönemde İstanbul eczacılarının yaptığı ilaçlar,

9 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Halil Tekiner, *Osmanlı Eczacılığında Bir Kilometre Taşı: İngiliz Eczanesi*, İstanbul, Osmanlı Bilimi Araştırmaları-Asuman Baytop Armağanı, C XI/S. I-II, 2010, s. 259-272.

10 Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane'nin Eczacı Sınıfı'ndan ilk 25 yılda 348 eczacı diploma alır. Bunların 28'i Müslüman, 51'i Musevi, 133'ü Rum ve 136'sı Ermeni'dir. Başka bir deyişle mezunların yaklaşık olarak %8'i Müslümanlardan oluşurken %92'si gayrimüslimlerden oluşur. Bu istatistiklere paralel olarak da İstanbul'da özel eczane sahipliğine azınlıklar egemen hale gelir. Bkz. Üveys Maskar, *Türkiye'de Sivil Eczacılık Mektebinin Açılışından Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalara ve Son Yıllardaki İnkışafına Toplu Bir Bakış*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1957, s. 6.

11 Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*, Yörük Matbaası, İstanbul 1968, s. 234-235 ve 324; Turhan Baytop, *Laboratuvar'dan Fabrika'ya Türkiye'de İlaç Sanayii (1833-1954)*, Bayer Yayını, İstanbul 1997, s. 12-13, 15 ve 112.

12 Türkiye'de eczacılık tarihinin en önemli isimlerinden olan Edhem Pertev Bey'in Aksaray'daki eczanesi 1954 yılına kadar yaşatılmıştır. Bkz. Mert I , *Belgelerle Türk Eczacılığı 1840-1948*, C 1, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul 1997, s. 84-85; "Etem Pertev İthifali", *Farmakolog*, C 4, S. 5, Mayıs 1934, s. 847.

13 Baylav, *age.*, s. 239; Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul

Avrupa ilaçlarının kopyası olan ve yapımı özel bir teknik gerektirmeyen basit preparatlar ile bazı ünlü hekimlerin kullandığı formüllerin müstahzar ilaç haline getirilmesiyle elde edilir. Ayrıca eczacılar, yaptıkları hazır ilaçlarda yerli girdileri hemen hemen hiç kullanmazlar. Yerli bitki ve ürünleri Osmanlı döneminde daha ziyade aktarlar kullanır.¹⁴

Öte yandan 19. yüzyılın ortasından itibaren doktorların ve halkın hazır ilaçlara yönelik ilgisi giderek artar ve hazır ilaçların kullanımını yaygınlaştırır. Bu eğilimin iki nedeni vardır. İlki, her bir hasta için özel olarak ilaç düzenlemenin doktor açısından zor bir iş olmasıdır. Hastaya özel reçete düzenlendiğinde de ilaçların eczacı tarafından hazırlanması, belli bir bekleme süresini gerektirir. İkincisi ise doktorun tertip ettiği ilacın, eczacı tarafından reçeteye uygun olarak yapılabileceğine dair doktorlar ve halk arasında yayılan kuşku ve söylentilerdir.¹⁵ Doktorların ve halkın Avrupa malı hazır ilaçlara rağbeti arttıkça hazır ilaçların sayısı artar; eczacıların sağlık hizmetlerinin sunumunda üstlendikleri rol de ciddi bir dönüşüme uğrar. Reçete sahibine süslü vitrininden hazır ilacı vermekle yetinen eczacılar açısından eczacılık, bakkallıktan pek farksız bir hal alır. Havanını eline almayı bırakan eczacılar, ilaç yapan kişiler yerine ilaç satan kişiler haline gelirler.¹⁶ Başka bir deyişle ilaç reçete etme anlamında doktorların işi kolaylaştıkça eczacıların işi güçleşir. Piyasaya her gün yeni ilaçların çıktığı ve kitle iletişim araçlarının ilaç reklamlarıyla süslendiği, ilacın önemli bir ticaret sahası haline geldiği¹⁷ bu süreçte dönemin eczacılarından birinin de belirttiği gibi “*Dünyada hiçbir devirde bu kadar bol ve bu kadar mütenevvi müstahzarat görülmemiştir. Bir eczanenin bunlardan yalnız örnek olarak bulundurması bile mühim bir sermaye, mühim bir yer, mühim bir iş, mühim bir hesap ve kitab meselesidir*”.¹⁸

2001, s. 132. Osmanlı döneminin ilk yerli müstahzarlarından olan bu iki ilaç, Türkiye'nin ilk eczacılık tarihi müzesi olan ve 1960 yılında Prof. Dr. Burhan Baytop tarafından İstanbul Üniversitesi'nde kurulan Türk Eczacılık Tarihi İhtisas Müzesi ilaç koleksiyonunda yer almaktadır.

14 Baytop, *Laboratuvar'dan Fabrika'ya Türkiye'de İlaç Sanayii (1833-1954)*, s. 22.

15 Baytop, *age.*, s. 13-14; “Sıhhat Vekâletinden izin almadan hazır ilaç yapmak yasak”, *Son Posta*, 15 Nisan 1937, s. 1.

16 Turhan Baytop, *Eczâhâne'den Eczane'ye Türkiye'de Eczaneler ve Eczacılar (1800-1923)*, Bayer Yayını, İstanbul 2006, s. 48-49.

17 Dr. Ekrem Emin, “Tıbbi müsahabe-Tedavide ilâcın kıymeti”, *Akşam*, 7 Kasım 1929, s. 6.

18 “Bir reçete için biri başka diğeri ücret isteyen eczahaneler olabilir mi?”, *Haber-Akşam Postası*, 15 Ocak 1939, s. 3.

Öte yandan artan hazır ilaç tüketiminin çok büyük bir bölümü, Cumhuriyet dönemine kadar ithalat yoluyla yabancı ülkelerden karşılanır. İlaç yapımında kullanılan bütün etken ve yardımcı maddeler ile ambalaj malzemesinin yurt dışından ithal edilmesi, teknik bilgi ve araç yetersizliği, yeterli işletme sermayesinin bulunmaması, yerli ilaçların doktorlar ve halk nezdinde yeterli derecede güven ve beğeni kazanamamış olması, yerli ilaç üretimini teşvik edecek yasal düzenlemelerin yokluğu gibi nedenlerden ötürü yerli hazır ilaç üretimi yetersiz kalır ve ilaçta ithalata bağımlılık devam eder.¹⁹

Bilim ve eczacılık tarihi ile uğraşan araştırmacılar, hazır ilaçların eczanelerde üretildiği ve 1833-1928 yılları arasını kapsayan bu ilk dönemi *eczane dönemi* olarak nitelendirirler. Cumhuriyetin kuruluş döneminde Lozan Antlaşması'nın gümrüklerle ilgili kısıtlayıcı hükümleri dolayısıyla 1928 yılına kadar herhangi bir sektöre yönelik gümrük vergisine dayalı korumacılık tedbirleri uygulanamaz.²⁰ Ancak 1928 yılı itibariyle hem gümrük vergisiyle ilgili kısıtlayıcı hükümlerin ortadan kalkması hem de eczacılık mesleği ve hazır ilaçların üretim ve ithalatına ilişkin olarak yapılan yasal düzenlemelerin etkisiyle milli tıbbi müstahzar kavramının öne çıktığı bir dönem başlar. 1910'lerden beri İttihatçı ve Kemalist hükümetler tarafından sistematik biçimde uygulanan milli iktisat politikasının etkisiyle özellikle 1930'lar boyunca yerli ilaç üreticilerinin devlet eliyle açıkça desteklendiği görülür. 1928-1954 yılları arasını kapsayan bu ikinci dönem, hazır ilaçların laboratuvarlarda üretilmesinden dolayı *laboratuvar dönemi* olarak nitelendirilir. Hazır ilaçların eczaneler ve laboratuvarlar yerine fabrikalarda üretilmeye başlanması ise 20. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşir. 1950'lerde iç pazarın büyüklüğü ilaç sektöründe üretimi kârlı kılacak ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını ülkeye çekebilecek düzeye ulaşmış durumdadır.²¹ Marshall Planı sayesinde yerli-yabancı sermaye ortaklığı ile Türkiye'nin ilk modern ilaç fabrikası olan *Eczacıbaşı İlaç Fabrikası'nın*²²

19 Baytop, *Eczâhâne'den Eczane'ye Türkiye'de Eczaneler ve Eczacılar (1800-1923)*, s. 48-49.

20 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Savaş Yayınları, Ankara 1982, s. 10-11.

21 Yakup Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012, s. 101.

22 İzmir tarihi, eczacılık tarihi ve ilaç sanayi açısından çok önemli bir yere sahip olan Eczacıbaşı ailesinin ilaç üretme girişimi Süleyman Ferit [Eczacıbaşı] Bey'in İzmir'deki Eczahane-i Umumi'de çeşitli preparatlar üreterek başlar. Süleyman Ferit Bey, Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun olduktan sonra İzmir Gureba-i Müslimin Hastanesi'ne Eczacı Moiz Santo Efendi'nin yerine, 21 yaşındayken baş eczacı olarak atanır. 1911 yılında daha sonra İzmir'in simgesi haline gelen Şifa Eczahanesi'ni işletmeye başlayan Süleyman Ferit Bey'in Eczahane-i Umumi'de ürettiği ilk preparatlar arasında Diapasme Ferit, Ferit Kuvvet İksiri, Ferit Kuvvet Şurubu, Ferit Hapları, Katran Ferit, Ferit Kına Kına Hülâsası ve Ferit

faaliyete geçtiği *fabrika döneminde* ilaç üretimi zanaattan sanayiye dönüşmeye başlar. Demokrat Parti iktidarı sırasında yürürlüğe giren 23.01.1954 tarihli ve 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ile sektöre yabancı sermayenin girişi daha da hızlanır. 1970 yılında antibiyotik üretiminin yapıldığı tesisin açılması ile birlikte Türkiye’de ilaç etken maddesi üretimi de başlamış olur. Öte yandan fabrikalaşmanın ve ilaç üretiminde modern tekniklerin kullanılmaya başlanmasından yaklaşık 30 yıl sonra yerli firmaların çoğunluğunun, yabancı firmaların ilaçlarını lisans altında üretme yoluna gittiği görüldüğünden 1984 sonrası dönem, *lisans dönemi* olarak isimlendirilir.²³

Eczaneler, Depolar ve İlaçlarla İlgili Hukuki Düzenlemeler

Hükümet hem millî iktisat politikasının bir gereği olarak hem de halkın yaşam koşulları ve satın alma gücünü dikkate alarak 1926’da ilaç etken maddelerinin ithalatını serbest bırakırken ülkede üretilmesi mümkün ve etkisi şüpheli olan bazı yabancı hazır ilaçların ithalatını yasaklar.²⁴ Bu bağlamda biri ithalatına izin verilen 675 ilacı kapsayan ve diğeri ithalatı yasaklanan 308 ilacı kapsayan iki liste yayınlanır.²⁵ Resmi dispanser ve eczanelere alınması gereken ilaç ve tıbbi gereçlerin bile büyük kısmının ithal edildiği bu dönemde hükümetin, yabancı ilaç üreticileri karşısında yerli ilaç üreticilerini himaye etmeye dönük bir politika benimsemesiyle birlikte 1930 yılından itibaren sadece Türkiye’de üretilmeyen ilaç ve tıbbi malzemelerin ithalatına izin verilir.²⁶ İthal ilaçlara olan güvenin tam olduğu ve Türklerin, Avrupa ayarında hazır ilaç üretmesinin mümkün olmadığına dair kanının oldukça yaygın olduğu bu yıllarda alınan bu kararlar bir taraftan alım gücünün düşük olmasından ötürü her şeyin en uygun fiyatlısını arayan ve halen koca karı ilaçlarını kullanmaya eğilimli olan Anadolu halkı için yerli ve düşük fiyatlı ilaç kullanımının teşvik edildiği diğer taraftan da yerli üreticinin korunduğunu ileri sürmek mümkündür.

Kıl Düşüren Taharat Pudrası gelir. Müstahzar çeşidinin çoğalması ve itriyat alanında yaptığı başarılı çalışmalar Süleyman Ferit Bey’i İzmir’de bir laboratuvar kurmaya teşvik eder ve 1952 yılına kadar burada ilaç üretmeye devam eder. Ancak oğlu Nejat Eczacıbaşı’nın Eczacıbaşı İlaç Fabrikası’nı açmasının ardından bazı müstahzarların üretimini fabrikada gerçekleştirir. Bkz. Sandalcı, *age.*, s. 80-83.

23 Baytop, *Laboratuvar’dan Fabrika’ya Türkiye’de İlaç Sanayii (1833-1954)*, s. 67-68.

24 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, C 3, 14.05.1928, s. 135.

25 Baylav, *age.*, s. 401-405; Baytop, *Laboratuvar’dan Fabrika’ya Türkiye’de İlaç Sanayii (1833-1954)*, s. 28.

26 “Yerli ilaç kullanılacak”, *Akşam*, 17 Haziran 1930, s. 3.

Eczacılık ve ilaç alanındaki yasal düzenlemeler bununla sınırlı kalmaz. Dönemin *Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekili* Refik Saydam, 1861 yılından bu yana eczanelerle ilgili olarak herhangi bir hukuki düzenleme yapılmamış olmasını eleştirerek yeni bir kanunun gerekliliğini savunur. Bu bağlamda oldukça tartışma yaratan *06.02.1927 tarihli ve 964 sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun* yürürlüğe girer. 1927-1954 yılları arasında yürürlükte kalan meslek kanunu, Türkiye’de eczacılık mesleğinin gelişimi ve yerli ilaç sanayinin temellerinin atılması açısından oldukça önemlidir. Öncelikle kanuna dayanılarak eczaneler arasında yaşanan sert rekabeti engellemek için bir bölgede faaliyet gösteren eczane sayısına sınırlama getirilir.²⁷ Kanun eczane sayısını, 10.000 kişiye bir eczane düşecek şekilde belirler. Ancak kanunun uygulamaya konulmasının ardından İstanbul ve diğer bazı büyük şehirlerde, sağlık koşulları dikkate alınarak 5.000 kişiye bir eczane düşecek şekilde planlama yapılır. Bu hesaba göre İstanbul’da 70 eczane açık bırakılması gerekirken 132 eczane bırakılır. İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerde kümelenen ve şiddetli bir rekabet altında sağlık hizmeti sunan eczanelerin, Anadolu’nun küçük kasabalarına doğru kaymaya başlamalarında bu kanunun belli ölçüde etkili olduğu kabul edilebilir.²⁸

Esasında eczanelerin tahdidi pek çok Avrupa ülkesinde de uygulanmaktadır. 964 sayılı kanundan yararlanarak açık kalan eczanelerin sahipleri durumdan çok memnun olurken eczanesi kapananlar alınan karardan şikayetçi olur; hatta TBMM’ne kadar gider ancak bir sonuca ulaşamazlar.²⁹ Eczanesi kapatılan 150 eczacı adına Mustafa Kemal Atatürk’e hitaben bir ariza verilir. Bu arizada tahdidin usulüne uygun biçimde uygulanmadığından şikâyet edilir. Tahditten sonra eczanesi açık kalan bazı eczacıların fahiş bedeller karşılığında eczanelerini diğer eczacılara devrettikleri hatta bu işin bir ticaret halini aldığına dair basında haberler çıkmaya başlar.³⁰ Sermayesi olanın

27 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, C 28, 20.01.1927, s. 379.

28 “Eczacılar cemiyeti itirazlara mukabele ediyor”, *Vakit*, 30 Mayıs 1930, s. 3. Anadolu’da eczane sayısının yetersiz olmasından ötürü eczanelerin olmadığı yerlerde ilaçların bakkallarda satıldığı bilinir. Bkz. “Bakkallar röntgen filmi satmalı mı?”, *Akşam*, 5 Eylül 1939, s. 2. Sadece Anadolu’da değil İstanbul’un çeşitli bölgelerinde de bakkalların ilaç satması karşılaşılan ancak engellenemeyen bir durumdur. Bkz. “Bakkal mı, eczahane mi?”, *Son Telgraf*, 21 Mart 1937, s. 4; “Bakkallar ilaç satmayacakmış”, *Tan*, 22 Mart 1937, s. 2.

29 “Eczacılar eğer dikkat etmeseler doktorlar her gün adam mı öldürecekler?”, *Vakit*, 27 Mayıs 1930, s. 3.

30 “Türkiyede eczacılık mesleği ölüyor mu?”, *Vakit*, 14 Ocak 1930, s. 3; “Eczaneleri kapanan eczacıların Gazi Hz. ne şikâyeti”, *Cumhuriyet*, 4 Aralık 1930, s. 2.

İstanbul'da yeni eczane açamadığı, eczanesi olanın da kâr oranından şikâyet etmeye devam ettiği 1930'larda tahdit meselesi etrafındaki tartışmalar gün geçtikçe artar.³¹

*Türk Farmakoloğ Birliği*³² temsilcisi, eczacılık mesleğinin gelişmesine katkı sağlayacağı iddia edilen kanunun getirdiği eczane sınırlamasını eleştirerek sivil eczacı adaylarının Eczacı Mektebi'ne girmek istemediklerini belirtir.³³ Buna göre mektebe girenlerin asıl gayesi, eczane işletmeciliği olmasına rağmen mezun olan genç bir eczacının ya hazır bir eczaneyi devren satın alması ya da eczacının vefatı halinde vekaletle başvurarak eczaneye talip olması gerekir.³⁴ Eczane sayısına getirilen sınırlamanın sadece İstanbul'da değil tüm ülkede uygulanması nedeniyle daha ziyade halkın zarar gördüğünü iddia eden bazı doktorlar da tartışmaya taraf olurlar. İstanbul'a yakın kentlerde bile sadece bir eczanenin bulunmasının halkın ilaca ulaşması açısından oldukça sakıncalı olduğu ve eczacılık mesleğinin önemini kaybettiğini iddia edenlerin karşısında tahdidin faydalı olduğu ve mektebe olan ilgiyi azaltmadığını savunan yetkililer ve doktorlar da bulunur.³⁵ Eczacılık mesleğinin, ticaretin ince ve maliyeti minimize etmeye dayanan hesaplarının yerine bilimsel ve ahlaki bir yaklaşıma sahip olması gereken bir meslek olduğunu savunan tahdit yanlısı bazı doktorlar, eczane sayısına getirilen sınırlama sayesinde eczacının ucuz ilaç peşine düşmeden yüksek kârla çalışabileceğini ve halka

31 "Patentli ilaçlar: Doktorlar eczacıların iddialarına cevap veriyorlar", *Vakit*, 22 Ocak 1930, s. 3. Eczane tahdidinin Eczacı Mektebi'ne olan ilginin azalmasına neden olduğu iddiaları, mektebin eğitim süresinin üç yıldan iki yıla indirilmesi önerisi ile ilişkilendirilir. Bkz. "Eczacı mektebi- Tahsil müddeti iki seneye mi indirilecek?", *Vakit*, 24 Kasım 1929, s. 6.

32 1909 yılında Türk eczacılar tarafından Devlet-i Osmaniye Eczacıları ismi ile kurulan ve 1924'te Türkiye Eczacıları Cemiyeti adını alan meslek örgütünün sadece eczane sahibi eczacıları üye olarak cemiyeti kabul etmesi üzerine tepki olarak 1930 yılında faaliyete geçen Türk Farmakoloğ Birliği, eczane sahibi olsun olmasın tüm eczacıları, depocuları, laboratuvar sahipleri ve asker eczacıları bir araya toplayan bir meslek örgütüdür. Birliğin 1931 yılı itibarıyla 800 üyesi bulunur. Bkz. Eyüp Talha Kocacık, *Farmakoloğ Dergisinin Özetli Bibliyografyası ve İncelemesi*, Eczacılık Tarihi Araştırma Derneği Yayını, İstanbul 2016, s. 7; *Farmakoloğ*, C. 2, S. 9, Eylül 1932, s. 512; *Farmakoloğ*, C. 1, S. 10, Ekim 1931, s. 286-287; "Eczacılar dün toplandılar-Eczane sahibi olmayınlar neden aslı aza olamıyorlar", *Vakit*, 1 Şubat 1930, s. 1 ve 4.

33 "Doktorlardan sonra bir dert daha!: Eczanelerin tahdidi eczacılığı tehlikeye koydu", *Yarın*, 22 Mayıs 1930, s. 1 ve 5.

34 "Eczacılar: Son zamanlarda mesleğe girenler gitgide azalıyor", *Cumhuriyet*, 23 Mayıs 1930, s. 2.

35 "Eczanelerin tahdidi doğru değildir! Önü kapanmış bir mesleğin müntesiplerinin çoğalması hayretle karşılanacak bir şeydir", *Vakit*, 16 Ocak 1930, s. 6.

kaliteli ilaç satabileceğini belirtirler. Tahdit öncesinde eczacılar arasındaki rekabetin onları halka ucuz ve bazen sağlığa zarar verebilen mal satmaya teşvik ettiğini belirterek tahdidin gayesinin, eczacılar arasında rekabeti azaltarak kaliteli ilaç satışını teşvik etmek olduğunu iddia ederler. Zaten kapatılan eczanelerin çoğunun aktar dükkanından farksız olduğu da iddialar arasındadır.³⁶

Ecza deposu sahiplerinin de dahil olduğu tahdit tartışmalarında tanımış bir ecza deposu sahibi, bazı eczacıları yüksek kazanç elde etmek için düşük kaliteden ucuz ilaç yapmakla suçlar. Ecza depolarının, eczacıların istedikleri kalite ve markada ilaç getirmekle sorumlu olduklarını; ilaçları Avrupa'dan kapalı olarak getirip kapalı olarak sattıklarını belirtir. İlaçların başka maddelerle karıştırılması ihtimaline karşı da depodan alınan ilacın gözü kapalı satılmaması, muayene ve tahlilinin eczacı tarafından yapılması gerektiğini söyleyerek eczacıların sorumluluğuna dikkat çeker.³⁷ Tartışmaya müdahil olanlardan biri de *Türkiye Eczacılar Cemiyeti*'dir. Aynı zamanda Tokat mebusu olan Cemiyet Reisi Hüseyin Hüsnü Bey, eczaneler arası rekabeti azaltan bu karar sayesinde eczacılığın modernleşeceği ve milli müstahzar üretiminin yaygınlaşacağını savunur; mektepten yeni mezun olan eczacılar için Anadolu'da 150'den fazla eczane açacak yer olduğunu belirtir.³⁸ Tartışmaların hararetinin giderek artmasına paralel olarak gazetelerde halktan gelen ve tahditten memnun olunmadığını belirten mektuplar da yayınlanır.³⁹ Benzer şekilde basın, tahdit nedeniyle eczanesi kapanan ve geçinemediğini anlatan eczacı okurlardan gelen mektuplara da kayıtsız kalmaz.⁴⁰

Eczone tahdidi modern ülkelerin neredeyse hepsinde uygulanmasına karşın Türkiye'de eczane tahdidi sürecinin yönetiminde bazı zafiyetlerin yaşandığını gazetelere yansıyan haberlerden takip etmek mümkündür. Esasında tahditten yaklaşık bir buçuk sene öncesinde hem eczacılar hem de diğer ilgililer,

36 "Tahdidin gayesini anlamıyanlara icap ederse bunu şiddetle anlatmalı!", *Vakit*, 17 Ocak 1930, s. 3 ve 4; "Eczanelerin tahdidi münakaşası devam ediyor: Eczacıların Niyazi İsmet Bey'e verdikleri cevap", *Vakit*, 18 Ocak 1930, s. 3.

37 "Ecza deposu sahipleri de münakaşaya karışıyor: Depocular, kabahati eczacılara yüklemekte idirler", *Vakit*, 19 Ocak 1930, s. 3.

38 "Eczacılık tahdit yüzünden sönüyor mu?", *Milliyet*, 25 Mayıs 1930, s. 3; "Eczacılar cemiyeti itirazlara mukabele ediyor", *Vakit*, 30 Mayıs 1930, s. 3; "Eczacılık-Cemiyet reisi, tehlike yok, diyor", *Cumhuriyet*, 31 Mayıs 1930, s. 2.

39 "Eczaneler meselesi etrafında iki mütalea daha", *Vakit*, 29 Ocak 1930, s. 3.

40 "Bir Eczacı Halini Anlatıyor", *Son Posta*, 13 Aralık 1930, s. 5.

eczane tahdidine ilişkin bir düzenlemenin yapılacağını tahmin etmektedir. Kapatılacak olan eczanelerin sahiplerine önceden haber verilmesi ya da kapatılacak olan eczanelerin sermayelerinin, açık kalacak olan eczanelerin arasında paylaştırılması gibi usuller uygulanabilmiş olsa piyasadan çekilmek zorunda kalan eczacıların ve halkın mağduriyetinin belli ölçüde önüne geçilebileceği iddia edilir. Bu bir buçuk yıllık süreçte kamu görevlilerinin yeni eczanelerin açılmasına kayıtsız kalmaları da eleştirilerden biridir. Ayrıca tahdit öncesinde ilaç fiyatlarının bir tarife ile henüz belirlenmemiş olması nedeniyle eczacılar arasında rekabetin görece azalmasının, ilaç fiyatlarında artış yönünde bir eğilim yaratmış olması muhtemeldir.⁴¹ Bu koşullarda eczane tahdidi ve ilaç tarifelerini bir arada uygulayan modern ülkelerden farklı olarak Türkiye’de tarifersiz bir eczane tahdidinin yapılması nedeniyle ilaç fiyatlarını öteden beri yüksek bulan halkın, birbirinden farklı fiyatlar uygulayan eczacılara olan güveninin azalması kaçınılmaz olur.⁴²

Eczaneler kanun gücüyle kapatıla dursun *Sıhhiye Müdüriyeti* yetkililerince yapılan denetimlerde kapatılan eczanelerden bazılarının kanuna aykırı biçimde gizlice ilaç satmaya ve reçete karşılığı ilaç yapmaya devam ettikleri anlaşılır. Beyoğlu’nda bulunan ve kapatılmasına karar verilen *Matkoviç Eczanesi*, Galata’da *Yorgi Apostolidi Eczanesi*, Şişli’de *Mısırlıyan Eczanesi* ile Kadıköy ve Bakırköy’de bulunan birer eczanenin sahipleri, yapılan denetimler sırasında suçüstü yakalanır. *Matkoviç Eczanesi*’nin sahibi mahkemeye verilmesine rağmen ikinci kez suç üstü yakalandığından aleyhinde açılan dava sayısı ikiye yükselir.⁴³ Eczanesi kapatılan eczacıların başvurduğu yasadışı yollar bununla sınırlı kalmaz. Bazı aktarların kaçak ilaç sattığının anlaşılması üzerine Sıhhiye Müdüriyeti yetkilileri tarafından İstanbul’daki bütün eczanelere yönelik olarak genel bir denetim gerçekleştirilir. Denetimlerde yetkisi olmadığı halde ilaç satan hatta doktor reçetesi üzerinden majistral ilaç yapan 24 kişi suçüstü yakalanarak adliyeye sevk edilir. Bu şekilde kaçak ilaç satanların hemen hepsinin eczane tahdidinden ötürü eczanesi kapatılan diplomalı eczacılardan oluştuğu anlaşılır. Belli ki İstanbul’dan ayrılmak

41 “Hakikat acıdır! –Eczanelerin tahdidi fena olmuştur”, *Yarın*, 26 Mayıs 1930, s. 1 ve 3; “Eczacılar eğer dikkat etmeseler doktorlar her gün adam mı öldürecekler?”, *Vakit*, 27 Mayıs 1930, s. 3.

42 “Eczanelerin tahdidi - Her memlekette tahdit olduğu doğru değil”, *Yarın*, 27 Mayıs 1930, s. 3.

43 “Eczacılar dün toplandılar”, *Vakit*, 29 Aralık 1929, s. 4; “Mahkemeye verilen eczacılar kimler?: Eczanelerin tahdidi kanununa muhalefet eden var”, *Vakit*, 30 Aralık 1929, s. 3; “Bu nasıl iş?: Mahkemeye verilen eczaneler gizli ilaç yapmakta devam ediyorlar”, *Vakit*, 7 Ocak 1930, s. 3.

istemediği için Anadolu'da eczanesi olmayan yerlerde eczane açmayı tercih etmeyen, tahdit sonrası açık kalan eczanelere ortak olmak istemeyen veya ortak olacak kadar sermayeye sahip olmayan eczacılar, görünüşe göre aktar olan bu dükkânlarda –yetkililer tarafından tespit edilene kadar- eczacılıkla ilgili işleri yapmaya devam ederler.⁴⁴

Öte yandan 964 sayılı kanunun birinci maddesine göre eczane açabilmek için Tıp Fakültesi Eczacı Mektebi diplomasına sahip olmak, Türk olmak ve ülkede açılmasına izin verilmiş eczanelerden birinde iki yıl çalışmış olmak gerekir. Kanunun eczane açma hakkını diplomalı Türk eczacıların tekeline bırakmasının ardından gayrimüslim eczacılar, eczane açma ve işletme imkânından yoksun kalırlar. Bununla birlikte kapatılmasına karar verilen 90 eczanelenin sahibinin tamamına yakını gayrimüslim iken başka bir yere nakledilecek olan 17 eczanelenin sahibinin ise birkaç kişi haricinde tamamı Müslüman-Türklerden oluşur. Bu bağlamda 964 sayılı kanun ile eczacılık mesleğinin millileştirilmesine dönük bir hamle de yapılmış olur.⁴⁵ Eczanesi tahdit dolayısıyla kapatılan gayrimüslim eczacıların bir kısmının tekrar eczane açabilmek için Anadolu'nun herhangi bir şehrine gitmeyi kabullenmiş oldukları anlaşılır. Birkaç yıldır yapılmayan ihtida işlemlerinin 1929 yılı itibarıyla tekrar kabulüne başlanması, onların imdadına yetişir. Din değiştirmek maksadıyla resmi makamlara başvuran ve çoğunluğu Ermenilerden oluşan 405 kişilik gayrimüslim grubunun içinde 964 sayılı kanunun hükmü gereğince eczanesi kapanan ancak Anadolu'ya giderek eczane açmak isteyen Ermenilere rastlanır.⁴⁶

Eczanelerin tahdidine yönelik sürecin dolaylı yollardan Türkiye'de yerli ilaç üretimini ve ecza ticaretini teşvik edici bir etki yarattığını ileri sürmek mümkündür. Şöyle ki, tahditten dolayı eczanesi kapatılan veya eczacı diplomasına sahip olmasına rağmen eczane açamayanlar arasında hazır ilaçların yapıldığı laboratuvar ve ecza ticaretinin yapıldığı ecza deposu açma eğilimi artar.⁴⁷ Ancak küçük sermaye ile yerli ilaç üreten laboratuvar sahiplerinin yabancı ilaç üreticileri karşısında, ecza deposu açanların da piyasaya egemen olan büyük ecza depoları karşısında şiddetli bir rekabete maruz kaldığı anlaşılmaktadır.

44 “Aktarlık yapan eczacılar – Müsaadesiz ilâc yapanlar hep eczacı imiş”, *Haber-Akşam Postası*, 18 Şubat 1935, s. 3.

45 Baylav, *age.*, s. 441-443.

46 “İhtida edenler birkaç ay içinde (400) ü buldu”, *Vakit*, 24 Eylül 1929, s. 2.

47 Kocacık, *age.*, s. 7.

İlaç piyasasının taraflarından biri de ecza depolarıdır. Osmanlı döneminden bu yana bazı büyük ecza depoları, ecza ticaretine egemen durumdadır. Ecza maliyetlerinde bir artış olduğunda fiyatı arttıran depolar, alış fiyatı düştüğünde sattıkları eczanın ve ilaçların fiyatını genellikle düşürmezler. Depocuların oligopolist tutumu karşısında eczacıların çaresiz kaldığı bilinir. Depoya gelen ilaçların yeterince kontrol edilmediğini iddia eden eczacılar, depodan aldıkları ürünün kalitesinden emin olamamaktan şikâyetçidir.⁴⁸ Depoları belli kalitede ilaç getirtmeye zorlamak gerektiği konusunda ısrarcıdır.⁴⁹ Bu nedenlerden ötürü 964 sayılı kanunun kabulünden kısa bir süre sonra yürürlüğe giren *12.03.1927 tarihli ve 984 sayılı Eczayı Tıbbiye Depoları Kanunu* ile ecza ticarethanelerinin ancak *Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti*'nden⁵⁰ alınan izin ile açılması kabul edilir. Eczane açmaya yetkili olanlar, ecza deposu açma hakkına sahiptir. Ancak meslekten olmayanların ecza ticareti yapmak istedikleri taktirde bir eczacıyı mesul müdür olarak deponun yönetimine getirmeleri gerekir. Kanunun yürürlüğe girdiği yılda ecza deposu sayısı bilinmemekle birlikte kanunun kabulünün ardından ecza depolarının sayısı hızla azalır. 1935 yılında 39 iken ertesi sene 36, 1937'de 18 ve takip eden iki yıl içerisinde 16 olur.⁵¹

Öte yandan kanunun yürürlüğe girmesinden sonra da piyasaya egemen olan ecza depoların oligopolistik tutumu devam eder. *Eczayı Tıbbiye Tacirleri Cemiyeti*, bütün ecza depolarına bir genelge göndererek ilaçların Cemiyet tarafından tespit edilen tarife üzerinden satılmasını ister. Tarifeye uymayan depolara ilaç verilmemesi yönünde ilaç fabrikaları ile fabrika temsilcileri uyarılır. Anlaşılan o ki bazı ecza deposu sahiplerinin piyasada tutunabilmek adına eczacılara daha düşük fiyattan ilaç satması, büyük depoları rahatsız eder. Kârını maksimize etmek isteyen depolar da aralarında anlaşarak bir tarife hazırlar ve tarifede yazan fiyattan daha düşük bir fiyatla ilaç satılmamasına karar verirler. Ecza depolarının bu tutumunu ihtikâr olarak değerlendiren

48 “Doktorlardan sonra bir dert daha!: Eczanelerin tahdidi eczacılığı tehlikeye koydu”, *Yarın*, 22 Mayıs 1930, s. 5.

49 “Eczanelerin tahdidi münakaşası devam ediyor: Eczacıların Niyazi İsmet Bey'e verdikleri cevap”, *Vakit*, 18 Ocak 1930, s. 3.

50 2 Mayıs 1920 tarihinde 3 sayılı kanun ile kurulan 11 vekâletten biri olan Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ayten Altıntaş-Sema Yılmaz, “Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://atatürkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sihhiye-ve-muavenet-i-ictimaiye-vekaleti-saglik-ve-sosyal-yardim-bakanligi>, son erişim tarihi: 16.04.2023.

51 Baylav, *age.*, s. 448-449.

eczacılar, Refik Saydam'ın İstanbul'da bulunduğu sırada vekil ile görüşerek ecza depolarının tröstleşme yolunda olduğunu belirtir ve kendisinden yardım isterler.⁵²

984 sayılı kanunun kabulünden sonra eczacıların depolarla ilgili olarak öne çıkan şikâyetlerinden biri de kanuna aykırı olmasına rağmen perakende ilaç satışına devam etmeleri hatta halkın reçetesinde yer alan ilaçları, eczaneye verdikleri fiyattan daha düşük bir fiyatla halka satmalarındır.⁵³ Eczane sayısının fazla fakat depo sayısının az olduğu, ecza depolarının eczanelere ancak ilaç yetiştirebildiği ve halk tarafından pek tanınmadığı yıllarda perakende satışla pek karşılaşılmaz. Ancak eczane sayısının azalması ile halk, depoları tanımaya başlar.⁵⁴ Depoların eczanelere ve halka aynı fiyattan ilaç satması eczacı kârını ortadan kaldırdığından eczacılar, halkın majistral ilaçlar haricinde neredeyse eczaneye uğramadığı, müstahzar ilaçları depolardan yarı fiyatına bile alabildiğinden şikâyet ederler. Depo sahiplerinin bazıları ise eczane tahdidi ve depoların halka hatta doktorlara perakende satış yapmasının yasaklanması nedeniyle ilaç fiyatlarının %10-90 oranında yükseldiğini iddia ederler.⁵⁵ Başka bir deyişle Türkiye ilaç piyasasında fiyatların yüksek olmasını, taraflardan her biri diğerinin –kendince hatalı kabul ettiği– satış stratejisi ile ilişkilendirir. Perakendecilik yapan depolara karşı açılan savaş nedeniyle bazı ecza depoları hakkında dava açılrsa⁵⁶ da depoların perakende satış yapmaları ve reçetesiz ilaç tertip etmeleri müzmin bir sorun olarak önemini korumaya devam eder.⁵⁷

Bunun üzerine *Türk Farmakoloğ Birliği*, piyasanın önde gelen ecza depolarının sahipleri –Paralli, *Zaman Ecza Deposu*'nun sahibi Antuvan, Memduh ve Ali Rıza, *Şark Ecza Deposu* adına Hasan Bey, *Türkiye Ecza Deposu*'nun sahibi Ohanidis, Mazon, *Yani Ecza Deposu*'nun sahibi Niyego ve Siraben Basat- ve eczacılar arasında olağanüstü bir toplantı düzenler. Hayli hararetle geçen

52 “Ecza tröstü mü?: Eczacılar sıhhiye vekiline şikâyet ettiler”, *Akşam*, 8 Nisan 1929, s. 1.

53 “Umumi Kongre”, *Farmakoloğ*, C 2, S. 9, Eylül 1932, s. 520; “Eczacılar dün toplandılar”, *Vakit*, 29 Aralık 1929, s. 4; “Hazır ilâçlarda pahalılık: Bandrollere fazla fiyat mı yazılıyor?”, *Haber-Akşam Postası*, 11 Ekim 1938, s. 2.

54 “Perakende Satış ve Sebepleri”, *Farmakoloğ*, C 5, S. 1, 1 Ocak 1935, s. 16-19

55 “Eczaneler depo sahibinin fikrini kabul etmiyorlar”, *Vakit*, 23 Ocak 1930, s. 4; “Patentli ilaçlar: Doktorlar eczacıların iddialarına cevap veriyorlar”, *Vakit*, 22 Ocak 1930, s. 3; “Eczaneler satış yapamıyorlarmış”, *Son Posta*, 11 Aralık 1935, s. 2.

56 “Ecza depoları”, *Vakit*, 3 Ocak 1930, s. 3.

57 Hasan Mehmet [Derman], “Perakende Satış-I”, *Farmakoloğ*, C 2, No: 4, Nisan 1932, s. 429-431.

toplantıda perakende satışı haklı görenlerin, daha ziyade 2.000-3.000 TL gibi küçük bir sermaye ile deposunu açmış ve piyasada tutunabilmek için bu yöntemi kullanmayı kaçınılmaz görenlerden oluştuğu anlaşılır. Bunlar, büyük depolardan aldıkları ilaçları halka satarak ecza deposu adı altında bir nevi eczane işletmeciliği yaparlar. Piyasanın büyük bir kısmına egemen olan büyük sermayeli depolar, eczane sahiplerinin kaygılarını ve eleştirilerini haklı bulduklarından sorunun çözüme kavuşması için depoların kanuna uygun davranmalarını gerekli ve yeterli görürler.⁵⁸ Toplantı sonucunda Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti nezdinde girişimde bulunmak suretiyle perakende satış yapmaya devam eden ecza depolarının cezalandırılmasının gerekliliğine karar verilir.⁵⁹ Yapılan cürmü meşhurlar sayesinde *Mehmet Galip Ecza Deposu*, *Mazon Batoj Ecza Deposu*, *Pera Ecza Deposu*, *Yafet Ecza Deposu* ve eczacılıktan depoculuğa geçen *Matkoviç Ecza Deposu* perakende ilaç satarken yakalanır. Üstelik depoların perakende satışını yaptığı ilaçların bir kısmının uyuşturucu madde içeren ilaçlar olduğu anlaşılır.⁶⁰ Birkaç yıl sonra ecza depolarından bazılarının, piyasada azalan ilaçların tamamını düşük fiyattan satın alıp toplayarak sonrasında yüksek fiyattan piyasaya arz ettikleri başka bir deyişle ihtikâr yaptıkları anlaşılır. Alber Niyego, Sahak Panosyan ve Dacat Dırdıryan isimli depo sahipleri hakkında açılan dava sonucunda davalılara para ve hapis cezası verilir.⁶¹ *Türk Farmakoloğ Birliği* bu haberi sayfalarına taşıyarak perakende satış yapan ecza depolarına gözdağı vermeye çalışır.⁶²

Her şeye rağmen depoların perakende satışını tamamen engellemek mümkün olmayınca *Sıhhiye ve İçtima-i Muavenet Vekaleti*, reçeteli veya reçetesiz perakende satış meselesini çözebilmek adına bir karar alır. Buna göre ecza depolarının, müstahzarlar haricinde en az 10.000 TL değerinde tıbbi malzeme bulundurması, satışlarını eczanelerden gelen büyük sipariş listeleri karşılığında sadece eczanelere yapmaları ve 5 Nisan 1936 tarihine kadar ana cadde ve görünür yerlerden arka sokaklara ve han içlerine taşınmaları

58 Hasan Mehmet [Derman], "Perakende Satış-II: Anlaşma ve Çarpışma, *Farmakoloğ*, C 2, S. 5, Mayıs 1932, s. 437-440; "Depolar perakende ecza satabilir mi?", *Milliyet*, 9 Haziran 1932, s. 1; "Umumi Kongre", *Farmakoloğ*, C 2, S. 9, Eylül 1932, s. 513-514.

59 "İlaç satan depolar cezalandırılacak", *Vakit*, 9 Haziran 1932, s. 3.

60 "Mahkemeye Verilen Depolar, *Farmakoloğ*, C 3, S. 15-16, Mart-Nisan 1933, s. 820.

61 "Ecza ihtikârı: Üç depo sahibinin hapsine karar verildi", *Milliyet*, 23 Mayıs 1933, s. 1.

62 "Alber Niyego Efendi ile Diğer İki Depocu Birer Aya Mahkûm Oldular, *Farmakoloğ*, C 3, S 1-2, Ocak-Şubat 1933, s. 611.

gerekmektedir. Küçük sermayeli ecza depolarını piyasadan çıkarmaya ve halkla ecza depolarının iletişim olanaklarını minimize etmeye çalışan yetkililer, karara rağmen perakende satış yapan ecza depoları haklarında kanuni takip başlatılacağı ve ilgililerin cezalandırılacakları konusunda depoları uyarır.⁶³ Vekalet müfettişleri bütün depoları tek tek gezerek şartları sağlayıp sağlamadıklarını kontrol eder.⁶⁴ Sonraki günlerde verilen mühlet dolmasına rağmen tasfiye işlemlerini tamamlayamayan bazı depo sahipleri, depolarını eczane olarak işletmek üzere izin isterler.⁶⁵ Bununla birlikte eczane tahdidinde olduğu gibi ecza depolarının sayıca azalması ile sonuçlanacak bu kararın uygulanması esnasında da bazı suiistimaller yaşanmış gibidir. Ünlü ecza depolarından birinin halen ana cadde üzerinde bulunmasına izin verildiğine dair basına yansıyan haberler dikkat çekicidir.⁶⁶

Perakende satış meselesine benzer biçimde Osmanlı döneminden beri devam eden –özellikle 1930’lar boyunca gündemi oldukça meşgul eden- bir başka sorun da eczacılar arasında haksız rekabeti önlemek amacıyla ilaç fiyatlarını tespit eden bir tarifinin varlığına duyulan ihtiyaçtır. Eczanelerin yerleşim yerleri açısından İstanbul kenti Beyoğlu, İstanbul ve Kadıköy bölgeleri olmak üzere üç bölgeye ayrılmış durumdadır. Beyoğlu, ilaçların en pahalı olduğu eczanelere ev sahipliği yapar.⁶⁷ Vergiler, eczanenin bulunduğu bölgedeki dükkân kiralari, havan ilaçları açısından bakıldığında kullanılan malzemelerin maliyeti gibi faktörler, aynı ilacın farklı eczanelerde birbirinden farklı fiyatlara satılmasına neden olur. İlgililer, majistral ilaçlarda bir dereceye kadar fiyat farklılığını makul karşılamakla birlikte özellikle aynı cadde üzerindeki eczanelerde bile hazır ilaçların farklı fiyatlardan satılması sürekli olarak şikayet konusu olur.⁶⁸ İlaç tarifesinin olmadığı bir durumda bir reçetenin bedelinin eczaneden eczaneye ciddi farklılıklar göstermesi, doğal olarak eczacıların halk nezdinde güven kaybetmesine neden olur. Eczacıların halka pahalı ilaç sattıkları, bir ilacı maliyetinin on misline satmak suretiyle ihtikâr yaptıkları

63 “Ecza depoları gelecek pazardan itibaren yeni talimatname mucibince caddede bulunmayacaklar”, *Haber-Akşam Postası*, 28 Mart 1936, s. 3; “Ecza depoları perakende ilaç satmamak için yerlerini değiştirecekler”, *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1936, s. 2.

64 “Ecza depoları perakende satış müddeti bitti”, *Kurun*, 6 Nisan 1936, s. 3.

65 “Ecza kodeksi komisyonu”, *Tan*, 14 Mayıs 1936, s. 2.

66 “Doğru mu, değil mi? – Sona kalan bir iş”, *Haber-Akşam Postası*, 9 Ekim 1936, s. 2.

67 “İlaç fiyatlarında: Hükûmetin emri ile bütün eczaneler teftiş edilecek”, *Vakit*, 27 Aralık 1929, s. 3.

68 “İlaç fiyatlarındaki farkların sebebi nedir?”, *Son Posta*, 5 Ocak 1938, s. 1 ve 10; “İlaç tarifeleri tadil edilecek”, *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1936, s. 2; “Birimizin derdi hepimizin derdi-Yine ilaç fiyatları”, *Son Telgraf*, 14 Mayıs 1937, s. 3.

yönünde dedikodular alır yürür. İlaçların tarifeye tabi tutulması, bir reçetenin her eczanede aynı fiyata hazırlanması anlamına gelir.⁶⁹

Eczane sayısında tahdide giden diğer ülkelerden farklı olarak tarifersiz tahdit uygulayan bir ülke olarak Türkiye’de tarifenin gerekliliği açıkça hissedildiğinden ilgililerden oluşan bir komisyon tarafından 1928 yılında bir fiyat tarifesi hazırlanır. Ancak aradan dört sene geçmesine rağmen yürürlüğe konulmaz. Meselenin önemine binaen *Türk Farmakoloğ Birliği*, 1932 yılında bir kez daha depo ve eczane sahiplerinden oluşan komisyon ile görüşerek bir tarife hazırlanmasını sağlar. Tarifenin hazırlanmasında eczacıların kazancı kadar halkın satın alma gücü de hesaba katılır. İlaç fiyatlarını tespit eden tarife, *Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekalet*’ne gönderilir.⁷⁰ Tarife komisyonunun hazırladığı fiyat tarifesinde Türkiye’de satışa konu olan ilaçların fiyatlarının azalmak bir yana arttığını gören vekalet, ülkenin iktisadi koşullarıyla uyumlu olacak yeni bir tarife için hazırlıklara başlar. Bu maksatla bir yandan Almanya, İngiltere, Fransa, Yunanistan ve Bulgaristan gibi ülkelerdeki konsolosluklar aracılığıyla reçete ve ilaç tarifelerine ilişkin veri toplarken diğer yandan da aynı reçeteyi İstanbul, Ankara, Trabzon, İzmir gibi şehirlerde yaptırarak tarifeye kesin şeklini vermeye çalışır.⁷¹ Ancak 1939 yılı itibarıyla tarife henüz kabul edilmiş değildir. İlaç piyasasında ulusal bir fiyat tarifesinin yokluğu karşısında Adana, Kayseri, Eskişehir, Uşak, Afyonkarahisar gibi kentlerde eczacıların mahalli tarifeler uyguladıkları bilinir.⁷²

Öte yandan hazır ilaçların üretim ve ticaretine ilişkin olarak kabul edilen son hukuki düzenleme *Devlet-i Osmaniye Eczacıları Cemiyeti* tarafından hazırlanarak 1916 yılında yürürlüğe giren *Alelumum Eczahaneler Talimatnamesi* olduğundan hükümet, hazır ilaçlarla ilgili düzenlemeler de yapar. İlk olarak *12.04.1924 tarihli genelge* ile yabancı ülkelerde üretilen ilaçların tetkik ve muayene edilmesinin ardından ithalatına izin verilmesi kabul edilir. Ancak hükümet, yerli ve yabancı ilaçlarla ilgili hukuki

69 [Sanal], Ahmet Hamdi, “Yine Tarife”, *Farmakoloğ*, C 2, S. 12, Aralık 1932, s. 566.

70 “Umumi Kongre”, *Farmakoloğ*, C 2, S. 9, Eylül 1932, s. 514; “Tarife ve Tarife Komisyonu”, *Farmakoloğ*, C 4, S. 10-11-12, Ekim-Kasım-Aralık 1934, s. 907-909

71 “İlaç fiyatları Sıhhiye Vekaletince bir tarife ile tesbit ve tahdit ediliyor”, *Haber-Akşam Postası*, 13 Eylül 1936, s. 2; “Ecza tarifeleri üzerine tetkikler”, *Cumhuriyet*, 17 Eylül 1936, s. 5; “Ecza fiyatları-Eczacıların senelik kongresinde ilaçların ucuzluğuna dair mühim görüşmeler yapıldı”, *Cumhuriyet*, 21 Nisan 1937, s. 2.

72 Hasan Derman, “Sistemli Çalışmadan Beklediklerimiz (Sistemsizlik-II)”, *Farmakoloğ*, C 9, S .6-7-8, Haziran-Temmuz-Ağustos 1939, s. 100-101.

düzenlemeleri talimatname ve genelge yerine kanun ile yapmak ister. Bu maksatla 26.05.1928 tarihli ve 1262 sayılı *İспенçiyari ve Tıbbi Müstahzarlar Kanunu* ile yerli ilaç üretimi ve yabancı ilaç ithalatı ruhsatlandırma, kalite, fiyat ve satış yönlerinden *Sıbbiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti*'nin iznine tabi hale getirilir. Hazır ilaç üretiminin yaygınlaştığı, çeşitli gazete ve dergilerin hazır ilaçların reklamlarıyla dolmaya başladığı aynı zamanda halkı aldatmaya yönelik reklamların da giderek arttığı bir ortamda hükümet, söz konusu kanunla denetimsiz üretimin ve ithalatın önüne geçmeyi amaçlar.⁷³ Kanunun yürürlüğe girmesinin ardından yapılan denetimlerde yerli ve yabancı ilaçlardan beklenen kalitede olmayanlar, piyasadan toplatılarak imha edilir ve üreticileri hakkında dava açılır.⁷⁴ Kanun, hazır ilaç üretmek isteyen kişilere vekaletten ruhsatname alınmasını şart koşmasına rağmen bazı üretici eczacıların bu işin de kolayını bulduğu görülür. Şöyle ki, öksürük ve baş ağrısı tedavisinde kullanılan komprime ilaçlar, üretim aşamasında gerekli olan etken maddenin *Türk Kodeksi*'nde yazan ismi kullanılarak piyasaya sunulur. Böylelikle üreticiler, ruhsatsız üretim yapmanın bir yolunu bulmuş olurlar.⁷⁵

Türk eczacılık ve ilaç piyasasına yönelik olarak alınması gereken tedbirlerden biri de II. Meşrutiyet döneminde bir defa teşebbüs edilen ancak savaş koşullarından ötürü yarım kalan kodeks hazırlama girişimidir. Galenik müstahzarların içereceğinde bulunması gereken etken maddelerin asgari miktarının belirlenmesi, piyasada dolaşımda olan ilaçların kodekste yazılı asgari koşulları sağlayıp sağlamadığının tespiti, kodeksle uyuşmayan ilaçların tespit edilerek toplatılması ve imhası ancak bir *Türk Kodeksi*'nin varlığına bağlıdır.⁷⁶ Buradan hareketle hükümet, ilaçların kalitesine ilişkin doktorlar, eczacılar ve depocular arasında devam eden münakaşalara son vermek maksadıyla bir kodeks komisyonu oluşturur. 1926 yılında başlatılan *Türk Kodeksi* hazırlık çalışmalarının nihayetinde 1 Haziran 1930 tarihinden itibaren geçerli olmak ve beş yılda bir gözden geçirilerek geliştirilmek üzere *Türk Kodeksi* yürürlüğe girer.⁷⁷

73 TBMM 162 no'lu Komisyon Raporu, Müstahzaratı İспенçiyariye ve Tıbbiye Kanunu Layihasının Esbabı Mucibesi, 14.05.1928.

74 "Hazır ilaçları kontrol", *Haber-Akşam Postası*, 19 Mart 1937, s. 3.

75 "Sıhhat Vekâletinden izin almadan hazır ilaç yapmak yasak", *Son Posta*, 15 Nisan 1937, s. 1 ve 11.

76 "Türkiye Eczacıları Laboratuvar T.A.Ş.", *Farmakoloğ*, C 2, S. 7, Temmuz 1932, s. 475-477.

77 Baylav, *age.*, s. 407-411.

Milli Müstahzar Meselesi

Osmanlı-Türk ekonomisinde devlet eliyle milli burjuvazi yaratmaya dönük bir iktisadi anlayış olan ve kuramsal temellerini Friedrich List'in öncülüğünü yaptığı *Alman Tarıhçı Okulu*'nun korumacılık doktrininden alan milli iktisat politikası, II. Meşrutiyet döneminde başlar.⁷⁸ Lozan Antlaşması'nda gümrük politikasına konan engeller nedeniyle 1923-1929 döneminde korumacılık ve sanayileşme eğilimleri geri plana düşerse de milli burjuvazi yetiştirme ve bunun kalkınma ve modernleşmenin temel mekanizması olarak görülmesi anlayışı, Kemalist hükümetlerde de egemendir. Bununla birlikte 1927'de kabul edilen *Teşvik-i Sanayi Kanunu* ile sınaî yatırımlara ve sınaî işletmelere çok geniş ve cömert muafiyet, imtiyaz ve teşvikler sağlanarak özel sanayi yatırımları teşvik edilir.⁷⁹ Öte yandan 1908'e kadar götürülebilecek olan liberalizm-iktisadi devletçilik etrafında şekillenen tartışmalarda 1930'lara doğru korumacılık ve devletçiliğin galip geldiği görülür.⁸⁰ Bu nedenle 1930'lu yıllar, Türkiye'de açık ekonomi koşullarından korumacılığa geçişi temsil eder. 1929 Krizi'nin etkisiyle 1930-31 yıllarında önce dış ticareti denetleyen korumacı bir yapı kurulur; bu iki yıllık sürecin ardından da devletçilik gündeme gelir.⁸¹

Cumhuriyet'in ilanının ardından 1923-1937 yılları arasında neredeyse kesintisiz bir dönem *Sıbbiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili* olarak görev yapan ve Türk müstahzaratçılığının kurucusu olarak kabul edilen Refik Saydam

78 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2011, s. 26. Milli iktisat kavramı ve Türkiye uygulamaları üzerine en son değerlendirmelerden biri olarak bkz. Seven Ağır, "Erken dönem Cumhuriyet'in "girişimcilik" mirası: Milli iktisadın bedeli", *Toplum ve Bilim*, Sayı 163, 2023, s. 114-131.

79 Boratav, age., s. 39-40, 47-48. 1927 yılında yapılan sanayi sayımına göre "Kimyevi ecza imalâtı" ile meşgul toplam çalışan sayısı 124 olan 29 işletme mevcuttur. Bu rakamlar da Cumhuriyet'in ilk yıllarında ilaç sanayinin ne kadar küçük ölçekli bir alt sektör olduğunu yansıtır. Bkz. *Sanayi Sayımı 1927*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara 1969, s. 29. 1929 yılı itibarıyla sektörde Teşvik-i Sanayi Kanundan 3 işletmenin yararlandığı anlaşılmaktadır. Bu işletmelerden ikisi İstanbul ve biri İzmir'de bulunur. İstanbul'daki işletmelerden biri Ethem Perteve ve Niyazi Beylere, diğeri Kadızade Enver Bey'e aittir. İzmir'deki işletme ise Miralay Nuri ve Süleyman Ferit'e aittir. Bkz. "Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin Listesi", *İktisat Vekaleti Mecmuası*, Sayı 12, 1929, s. 352-353, 356-357, 372-373.

80 Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 51-53. 1930'larda Kadro Mecmuası, Ahmet Hamdi Başar, Ahmet Ağaoglu ile İsmet İnönü ve CHP bürokratları tarafından öne sürülen farklı devletçilik yorumları hakkında bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2009, s. 79-106.

81 Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, s. 63-64.

ile yapılan görüşmelere rağmen ilaç tarifesi, vergiler ve depoların perakende satışına ilişkin bazı sorunlar önemini korumaya devam eder.⁸² Yine de eczane, ecza depoları, ilaç ve ilaç piyasasına yönelik yasal düzenlemeler sektörü özel yatırımcılar açısından nispeten güvenli hale getirir. Bu nedenle eczacılar ve laboratuvar sahipleri tarafından milli müstahzar olarak isimlendirilen yerli hazır ilaçların üreticilerinin devlet tarafından desteklenmesi istenirken hekimlerden de patentli ithal ilaçların yerine yerli hazır ilaçları reçete etmeleri beklenir. Esasında liberalizm-korumacılık tartışmaları ile ilişkili biçimde yerli ve yabancı ilaç rekabetine dayalı tartışmaları, II. Meşrutiyet dönemine kadar götürmek mümkündür. Cumhuriyet'in ilanını takip eden ilk yıllarda Türkiye'de yerli ilaç üretiminin mümkün olmayacağına inananlar, yabancı hazır ilaçların hiçbir kayda tabi tutulmadan Türkiye'ye ithal edilmesini savunurlar.⁸³ Yerli hazır ilaçların ithal muadilleri kadar etkili olduğuna inananların sayısı, ilk gruptakiler kadar fazla olmasa da 1930'lar boyunca giderek artar. Yerli üretimi savunanların söylemleri, bir süre sonra bazı hazır ilaçların hatta ilaçların üretiminde kullanılan eczaların ithalatının yasaklanmasını talep edecek kadar güçlenir. Ancak ilaçta ithalat yasağını savunan milli iktisat yanlıları ile ithalat yasağına karşı çıkan liberal görüşlüler arasındaki fikir ayrılığı, 1930'lu yıllarda önemini korumaya devam eder.⁸⁴

Piyasada yerli ve yabancı ilaçların rekabeti anlamında eczacılar ve doktorlar arasında yaşanan gerginlik ilk olarak 1920'lerde kamuoyunun ilgisini çekecek boyuta ulaşır. Tartışmanın fitilini yakan, Dr. Mazhar Osman Bey'in 1923 yılında yazdığı bir yazıdır. Birbirini tamamlayan iki meslek grubu arasında yaşanan gerginliğin temelini eczacıların, doktorların daha pahalı dolayısıyla hastaların erişmesi daha zor olan yabancı hazır ilaçları reçete etmekteki ısrarlarına dair itirazları oluşturur. Doktorlar ise eczacıların iddiasını reddederler. Ayrıca yabancı hazır ilaçların tamamını ikame edecek yerli ilaçların üretilmediğini, eczanelerde hazırlanan ilaçların formüle uygun hazırlanıp hazırlanmadığına dair şüphelerinin olduğunu ve bu nedenle yabancı hazır ilaçları tercih ettiklerini ileri sürerler. Basına da yansıyan karşılıklı suçlama ve savunmalar ile uzayan süreç, bir tartışmadan çok polemik halini alır. Esasında söz konusu tartışmaların, hazır ilaçların niteliğine veya tedavide yeterli olup olmadığına dair şüpheden değil

82 Hasan Mehmet [Derman], "Mesleğimizizin Yüksek Hamisi Muhterem Sıhhat Vekili Refik Beyefendi Hazretleriyle Mülakat", *Farmakoloğ*, C 2, S. 2, Şubat 1932, s. 376-377.

83 Baytop, *Laboratuvar'dan Fabrika'ya Türkiye'de İlaç Sanayii (1833-1954)*, s. 174.

84 "Hariçten gelen eczalar", *Milliyet*, 29 Ocak 1932, s. 3.

eczacıların mesleki itibar ve gelirlerini yitirme ihtimali karşısında duydukları şüphe ve itirazlardan ileri geldiği söylenebilir.⁸⁵

Majistral-müstahzar ilaçlar ile yerli-yabancı müstahzar ilaçlar etrafında eczacılar ve doktorlar arasında cereyan eden tartışmalar, 1930'larda bir kez daha gündeme gelir. Taraflar 1920'lerde ileri sürdükleri iddiaları 1930'larda da tekrar ederler. Buna göre eczacılar, çoğu ithal olan hazır ilaçların kullanımının artması karşısında hem ilaç yapma pratiklerini yitirmeye başladıklarını hem de kazançlarının azaldığını, yerli ilaçlara göre yaklaşık %50 daha pahalı olan yabancı ilaçların tüketiminden yabancı üretici ve dağıtıcı firmaların kazançlı çıktıklarını iddia ederler. Fiyatlarından dolayı tüketicinin erişiminin zor olduğu yabancı ilaçlarla karşılaştırıldığında daha ucuz olan yerli muadillerinin yabancı ilaçlar kadar nitelikli olduğu ancak hazır ilaç kullanımının artmasında doktorların tutum ve ısrarlarının rol oynadığını iddia etmeyi sürdürürler. Gayrimüslim doktorların her daim yabancı ilaçları reçete ettiğinden şikâyet eden eczacılar, muadili olmayan ilaçlar dışındaki bütün yabancı hazır ilaçların ithalatının yasaklanması ve doktorların yerli ilaçları reçete etmelerinin sağlanmasını talep ederler. Böylece yabancı ilaç ithalatının engellenmesiyle döviz tasarrufu yapılacağını, bunun da ülkenin iktisadi çıkarları için önemli olduğunu savunurlar. Doktorlar ise yabancı hazır ilaç reçete etmelerinin biricik nedeninin her şeyden önce gelen hasta sağlığına verdikleri önem olduğunu, bazı eczacıların düşük kaliteden ilaç yaparak daha yüksek kâr elde etmeye çalıştıklarını, yerli hazır ilaçların ise yeterince tanınmadığı için reçetelere giremediğini belirtirler. Bu son söylemleri ile yerli ilaç üreticilerine zeytin dalı uzatan doktorlar, yerli ilaçların bilinirliğini artırmak amacıyla polikliniklere örnekler gönderilmesini isterler.⁸⁶ İlaç hikayesini oldukça karmaşık hale getiren birbirine zıt bu iddialar, bir süre

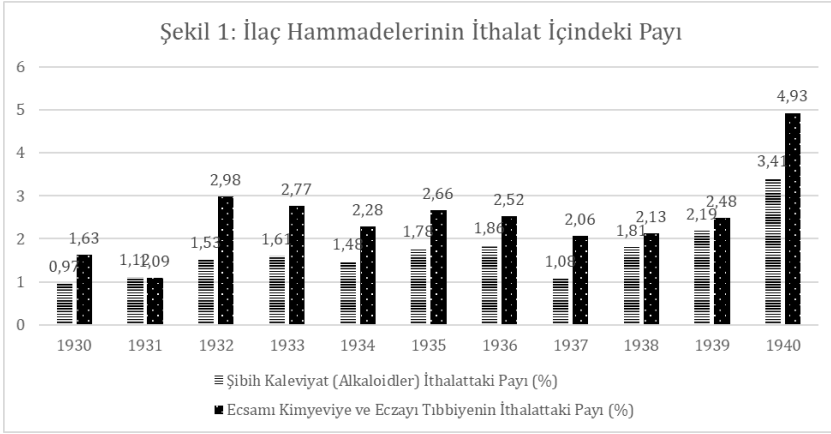
85 Baylav, *age.*, s. 387-400; Baytop, *Laboratuvar'dan Fabrika'ya Türkiye'de İlaç Sanayii (1833-1954)*, s. 28.

86 "Hekimlerden ricalar: Eczacılar sıhhi ihtiyacımızın dahilden teminini istiyorlar", *Vakit*, 19 Aralık 1929, s. 8; "Eczacılar doktorları şikâyet edecekler: Doktorlar yerli ilaçları kâsten mi kullanmıyorlar", *Vakit*, 23 Aralık 1929, s. 3; "Paramız dışarı akmaz eğer doktorlarımız eczacılara biraz daha gayret telkin ederlerse", *Vakit*, 24 Aralık 1929, s. 1-2; "Yerli ilaç münakaşası: Eczacılarla doktorlar dün ilk defa karşılaştılar", *Vakit*, 28 Aralık 1929, s. 3; "Bu nasıl şey: Bazı doktorlar yanlış ilaç mı yazıyorlar?!", *Vakit*, 21 Ocak 1930, s. 3; "Eczacılar yerli ilaçların himâyesini istiyorlar", *Cumhuriyet*, 24 Aralık 1929, s. 2, Şeref Etker, "1929 Dünya Ekonomik Bunalımında Türkiye'de Hekimlerin Eczacılara Karşı Tutumu", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, XI. National Conference on the History of Turkish Pharmacy (25-28 May 2024), 2014, s. 36-37.

sonra belli ölçüde bir uzlaşa ile durulsa da doktor ve eczacılar arasındaki bu ezeli ihtilaf, 1930'ların sonuna doğru yeniden alevlenir.⁸⁷

Yerli ilaç üreticilerinin başka bir deyişle 1930'lu yılların girişimci eczacılarının söylemlerini değerlendirebilmek adına müstahzar ilaçlarla ilgili resmi dış ticaret istatistiklerine bakmak anlamlı olacaktır. Yürürlükteki gümrük tarife cetvelinde yer alan fasıllardan biri olan *şibih kaleviyat* faslında yer alan en önemli maddeler birinci, ikinci ve üçüncü sınıf tıbbi müstahzar, serum, aşular ile karbonat, bromidrat, sülfat, valeryanat, müstahzarat-1 kimyeviye ve sınıyeden oluşur. Bir diğere fasıl olan *ecsamı kimyeviye ve eczayı tıbbiye* faslında ise çok sayıda kimyasal malzemeler ile tıbbi eczalar bulunur. Tıbbi müstahzar, serum ve aşuların ithalatında ilk sırada yer alan ülke Almanya'dır. Almanya'yı sırasıyla Hollanda, İsviçre, Fransa, Macaristan, İtalya ve İngiltere takip eder. Almanya ve Hollanda'nın ithalattan aldığı pay, 1940 yılı itibariyle %51,1'dir. *Ecsamı kimyeviye ve eczayı tıbbiye* faslında yer alan maddelerin ithalatında ilk sırada yer alan ülke İtalya'dır. İtalya'yı sırasıyla Romanya, İngiltere, Yunanistan, ABD, Macaristan ve Almanya takip eder. İtalya ve Romanya'nın *Ecsamı kimyeviye ve eczayı tıbbiye* ithalatından aldıkları pay 1940 yılı itibariyle %51,06'dır. Söz konusu iki faslın ithalat değeri içindeki toplam payı dönem boyunca %2,6 ile %8,34 arasında değışir ki, bu durum ilaç ve ilaçla ilgili maddelerin ithalatına yapılan harcamanın oldukça önemli olduğunu gösterir (Tablo 1). Tarafların da sıklıkla dile getireceğı üzere Türkiye'de yerli ilaç üretiminin Türkiye ekonomisine ve dış ticaret bilançosuna önemli katkılarda bulunması muhtemeldir. Ancak bunun için küçük sermayeli laboratuvarlarında mütevazı denebilecek boyutta üretim yapan diplomalı eczacıları teşvik edecek bir dış ticaret ve gümrük politikasına ve kamuoyunun desteğine ihtiyaç vardır. Korumacı bir iktisat politikası benimsenmeden *Bayer* gibi güçlü rakiplerin karşısında yerli üreticilerin rekabet etme şansının olmadığı açıktır.

87 "Eczacılar Doktorlarla ihtilâfımız yok! diyorlar", *Vakit*, 24 Ocak 1930, s. 3; Selim Tevfik, "İlaç Meselesi: Doktor-Eczacı ihtilâfi yeniden ortaya çıktı", *Son Posta*, 19 Nisan 1937, s. 6.

Kaynak: Selim Sabit Aykut, *İktisadî ve İçtimai Türkiye-Rakkamlarla Türkiye’de Harici Ticaret, C 1*, Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, Ankara 1944, s. 12-13 ve 20-23’den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Avrupa’dan yapılan hazır ilaç ithalatının önüne geçmenin mümkün olduğuna inananların başında gelen mesleki örgütlerden biri *Türkiye Eczacılar Cemiyeti*’dir. Doktorlardan Türk eczacıların laboratuvarlarında ürettikleri ampuller, kuvvet şurupları, meyve tozları, yatıştırıcı ilaçlar, müşhiller, öksürük ilaçları, ağrı kesicileri reçete etmelerini, mecbur kalmadıkça Avrupa’nın hazır ilaçlarını yazmamalarını ister. Cemiyet yetkilileri, doktorların himayesi arttıkça halkın da yerli ilaca olan güveninin artacağına iddia ederler.⁸⁸

Yerli ilaç üreticileri ve ruhsatını aldıkları ilaçlar nicel olarak arttıkça laboratuvar sahibi eczacılar, yerli ilaçların satış ve pazarlamasına dönük girişimlerde bulunurlar. Bu maksatla 1929 yılında eczacı Mehmet Daim Bey ile eczacı Nizamettin Talip Bey tarafından yerli müstahzar üreticilerini ve yerli müstahzarları doktor ve eczane işleten eczacılara tanıtmak maksadıyla *Türk Tıbbi Müstahzaratı* başlıklı bir eser yayımlanır.⁸⁹ Eczacı Daim Bey, kanunların sağlamış olduğu teşvik ve muafiyetlere rağmen Türkiye’de yerli ilaç sanayinin gelişmemesi ve ilaç ithalatı nedeniyle sermayenin yabancı ülkelere transfer olmasından duyduğu endişe ve üzüntüyü dile getirerek

⁸⁸ “Doktorlar yerli ilaçları verdikleri takdirde ithalâtımız yarı yarıya inebilir”, *Milliyet*, 7 Ocak 1930, s. 3.

⁸⁹ Halil Tekiner, Mert Sandalcı, Afife Mat, “A Rare Book Shedding Light on the History of Pharmacy in Turkey: Turkish Pharmaceutical Preparations (1929)”, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, C IV/S. I, 2014, s. 44.

doktor, eczacı ve kimyagerlerin el ele vererek bu sorunun üstesinden gelebileceklerini anlatır. Avrupa malı spesiyalitelere harcanan milyonların içeride kalması ve ülkenin iktisadi çıkarlarının korunması için *Üçüncü Milli Türk Tıp Kongresi*'nde toplanan doktorlardan yerli müstahzarlara destek vermelerini ister. Daim Bey'e göre girişimci eczacılar tarafından kurulan küçük laboratuvarların yerini büyük sermayeli ilaç fabrikalarının alması için yerli ilaçların himaye edilmesi kaçınılmazdır. Avrupa'da yerli ilaçların hükümet ve doktorlar tarafından gördüğü milli himayeyi Türkiye'de üretilen ilaçların görmemesinden şikayetçi olan Daim Bey, ithal muadilleri kadar kaliteli ve tesirli ancak onlardan daha ucuz ve taze olan yerli ilaçların tek eksiğinin rağbet ve himaye olduğunu sıklıkla belirtir.⁹⁰

Doktorların yerli ilaçlarla ilgili haklı ve üzüntü verici eleştirilerini kabul eden Nizamettin Talip Bey, kongreye katılan doktorlara hitaben yazdığı açık mektupta eczacılık mesleğine ve ilaç üretimine milli bir hüviyet kazandırmak için doktorların desteğini ister. Avrupa'dan her gün aynı isim altında gelen, terkibi basit ve etkisi şüpheli ilaçlar yerine kongrede teşhir edilen yerli ilaçlara ve Türk eczacılarının azim ve gayretine güvenmelerini talep eder. Son yıllarda kurulan laboratuvarların ayakta kalabilmesi ve milyonların dışarı gitmemesi için yerli malını korumanın, bir meslek hatta memleket borcu olduğunu iddia eder.⁹¹ Ekonomik krizin etkilerinin derinden hissedildiği 1930'lu yıllarda bazı doktorlar da meslektaşlarından, hastanın tedavisini planlarken ülkenin iktisadi kaynaklarını düşünerek hareket etmelerini beklerler. Esasında iktisadi kriz olsa da olmasa da tedaviyi hastanın ödeme gücüne göre planlamak, doktorların en önemli görevlerindedir. Sağlık harcamalarının süslü ambalajlar ve reklamlarla dikkat çeken pahalı ithal ilaçlara değil gayet güvenilir olan yerli ilaçlara yapılması istenir. Bu bağlamda bazı eczacılar, yerli ve yabancı ilaçların fiyatlarının karşılaştırmalı olarak yazıldığı cetveller hazırlayarak doktorların ilgisini çekmeye çalışırlar.⁹²

Öte yandan tanıtım çalışmaları açısından bu tarz bireysel girişimlerin yeterli olmayacağı açıktır; mesleki örgütlerin de desteğini almak gerekir. İlaç üreticisi eczacılar, *İstanbul Etibba Odası* aracılığıyla doktorlar üzerinde etkide bulunurlar. Oda reisi Tefvik Salim, doktorlara mümkün mertebe yerli malı olan ilaçları tercih etmeleri, aynı etkiye sahip ise daima ucuz

90 Nizamettin Talip-Mehmet Daim, *Türk Tıbbi Müstahzaratı*, Şehzadebaşı Evkaf Matbaası, İstanbul 1929, s. 11-18.

91 Nizamettin Talip, "Yerli Tıbbi Müstahzarat", *Hakimiyet-i Milliye*, 18 Eylül 1929, s. 4.

92 Dr. Abdülkadir, "Hasta tedavisinde iktisat", *Milliyet*, 17 Aralık 1931, s. 4.

ilaç kullanmaları, bin türlü reklam ile iç piyasada sürümü artırılan yabancı spesiyaliter konusunda çekingen olmaları ve son olarak hastaların menfaati kadar memleket ekonomisinin menfaatini de düşünmelerini önerir.⁹³ *Türkiye Eczacılar Cemiyeti* ile *İstanbul Etibba Muhadenet ve Teavün Cemiyeti*'nin temsilcilerinden oluşan bir komisyon, günün şartlarında Türkiye'de hangi ilaçların üretilmesinin olanaklı olduğuna dair incelemelerde bulunur.⁹⁴ Yerli müstahzaratı, yabancı müstahzaratın rekabetinden korumak için yurtiçinde üretilmesi mümkün olan hazır ilaçların ithalinin yasaklanmasını savunan *İstanbul Etibba Muhadenet ve Teavün Cemiyeti*, komprime veya ampul gibi ilaçların üretilmesinin mümkün olduğuna ancak spesiyalite üretimine başlamak için büyük sermayeli girişimlerin gerektiğine inanır. Yerli ilaçların talebini artırmak için polikliniklere ücretsiz numuneler gönderilmesini önerir. Cemiyet, 25 Ekim 1932 tarihinde hazırladığı bir tamimle meslektaşlarından mümkün olduğu kadar yerli ilaçları tercih etmelerini, aynı etkiye sahip olması halinde daima yerli ve ucuz ilaç kullanmalarını ve reçete yazarken hastanın yararı ile ülke ekonomisini bir arada düşünmelerini ister.⁹⁵

Türkiye Eczacılar Cemiyeti tarafından oluşturulan bir komisyon, yerli hazır ilaçlarla ilgili her türlü bilgilendirmeyi yapmak üzere hastane ve doktorları tek tek ziyaret edip numuneler sunarak doktorlardan destek istemeye karar verir. Ayrıca yerli ilaçların yabancı ilaçlar karşısında korunması için büyük destekleri olan ünlü doktorlara teşekkür ziyaretlerinde bulunarak kamuoyunun ilgisini çekmeye çalışırlar.⁹⁶ *Milli Tıp Kongreleri, Sanayi Sergileri* ile *İstanbul Etibba Muhadenet ve Teavün Cemiyeti*'nin müzakere salonunda açtıkları teşhir stantlarında ilaçlarını tanıtmaya çalışırlar.⁹⁷

93 “Meslek Haberleri”, *Farmakoloğ*, C 2, S. 11, Kasım 1932, s. 560-561; “Etibba kongresi: Doktorlar dün toplandılar”, *Vakit*, 8 Mart 1930, s. 1 ve 5; “Doktorların dünkü içtimaları: Yerli müstahzaratı himaye için azamî şekilde çalışılacak”, *Cumhuriyet*, 28 Aralık 1929, s. 1 ve 3; “Doktorlar yerli ilaç kullanacaklar: Etibba muhadenet cemiyetinin içtimalı”, *Vakit*, 1 Şubat 1930, s. 3; “Doktorlar lüzumlu görülen bazı ilaçların memleketimize girmesine müsaade edilmesi için teşebbüsatta bulunacaklar”, *Milliyet*, 1 Mart 1930, s. 3.

94 “Yerli ilaç mes’alesi”, *Yarın*, 9 Ocak 1930, s. 3; “Yerli İlaçlar-Eczacılar Cemiyetinin Komisyonu Tetkikata Başladı”, *Hakimiyet-i Milliye*, 9 Şubat 1930, s. 3.

95 “Eczacı fiatları niçin pahalı? – Doktorlar Avrupa malını tercih ediyorlarmış”, *Cumhuriyet*, 24 Ocak 1933, s. 2.

96 “Yerli müstahzaratın revacını temin için ne yapılacaktır?”, *Milliyet*, 26 Aralık 1929, s. 3.

97 “Eczacılar sergi için faaliyete geçtiler”, *Vakit*, 1 Eylül 1929, s. 4; “Üçüncü Tıp Kongresi”, *Vakit*, 17 Eylül 1929, s. 2; “Eczacılar toplandı: Yerli eczalardan bir sergi açacaklar”, *Vakit*, 25 Aralık 1929, s. 5; “İlaçlar... Kendimizi aldatmıyalım”, *Milliyet*, 21 Ocak 1930, s. 1 ve 5.

İlaçların teşhirine yönelik sergiler, Türk eczacı girişimciler kadar yabancı ilaç fabrikalarının da ilgi gösterdikleri ve aralarındaki rekabetin hissedildiği organizasyonlardır.⁹⁸ İlaçları doktorlara ve eczacılara tanıtmak ve hatırlatmak maksadıyla kül tablası, kalem, reçete defteri ve sünger kâğıdı gibi küçük eşyaların dağıtırlar ki, bu yöntem ilerleyen yıllarda giderek popülerleşir.⁹⁹ Öte yandan yerli ilaçların tanıtımına yer yer ecza depoları da destek verir. *Memdub ve Şeriki Ecza Deposu* bünyesinde bir reklam şirketi oluşturularak yerli ilaçların tanıtımı için kaynak ayrılır.¹⁰⁰ Tanıtım faaliyetleri kapsamında kullanılan yöntemlerden biri de yerli ilaçlarda çok uzun ve akılda tutması güç olan bilimsel ismin değil de piyasaya dönük bir ismin kullanılmasıdır.¹⁰¹ İsim bulma işine talip olan *Türk Farmakoloğ Birliği*, patentli ilaç üreticilerinin de bu yöntemi benimsediklerini hatırlatır.¹⁰²

Yerli ilaç üreticileri, ilaçların tanıtım ve sürümünü artırmak için reklamları yoğun biçimde kullanmaktan geri kalmazlar.¹⁰³ Esasında Türkiye ilaç

98 “Tıp Kongresi Bugün İsmet Pş. Hz. Tarafından Küşat Edilecek”, *Hakimiyet-i Milliye*, 17 Eylül 1929, s. 1.

99 Baytop, *Laboratuvar’dan Fabrika’ya Türkiye’de İlaç Sanayii (1833-1954)*, s. 51-56.

100 Ali Kemal, “Milli Müstahzaratı Himaye”, *Farmakoloğ*, C 3, S. 1-2, Ocak-Şubat 1933, s. 610; “Sevinçli Bir Haber”, *Farmakoloğ*, C 3, S. 1-2, Ocak-Şubat 1933, s. 615.

101 Bu dönemde bazı yerli hazır ilaçlara verilen isimlerin, Avrupa menşeli ilaçların ticari isimlerini andırdığı görülür. Avrupalı üreticiler gibi yerli üreticiler de, Latince köklerin sonuna “-ol, -al, -in, -alin, -olin” gibi ekler getirerek ilaç isimlerini belirlerler. Bu yöntemin ithal ilaçlar karşısında yerli ilaçlara olan güvenin zayıf olduğu bir dönemde yerli ilacın, Avrupa menşeli bir ilaç olduğu yönünde bir algı yaratmak için tercih edildiği ileri sürülebilir. Ancak zamanla ilaçlara isim verilirken Türkçe bir kökün sonuna Latince eklerin getirilmesiyle elde edilen-“mide”den “midalin” veya “barsak”tan “barsakal” benzeri- isimler de kullanılmaya başlanır. Aynı dil ailesine mensup dillerin konuşulduğu Avrupa’da ilaçlara isim verilirken uygulanan bu yöntemin yerli ilaç üreticileri tarafından uygulanması ve Türkçe kökün peşine Latince ek getirilerek ticari mahiyette bir ilaç ismi elde edilmesini sert bir biçimde eleştiren Peyami Safa, Siniralin isimli teskin edici ilaçtan bahsederken nüktedan bir biçimde “*mesela bir sinir ilacına siniralin gibi isim koymak, o ilaçtan beklenen faydayı hiçe indirebilecek kadar, Türk dilini sevenlerin sinirlerine dokunabilir!*” der. Bkz. Peyami Safa, “Düzme ilaç isimleri”, *Cumhuriyet*, 18 Ocak 1933, s. 3.

102 Zafır, Malik, “İktisadiyat: Sıhhiye Vekili Beyefendiye Açık Mektup”, *Farmakoloğ*, C 1, S. 10, 1 Ekim 1931, s. 289-291; Hasan Mehmet [Derman], “İktisadi Kalkınmada Borçlarımız”, *Farmakoloğ*, C 4, S. 7-8-9, Temmuz-Ağustos-Eylül 1934, s. 853-856.

103 Piyasada tutunmayı başaran yerli hazır ilaçların üreticilerinin, reklamı her zaman önemsemiş olmalarına ilişkin örnekler için bkz. M. Salâhaddin, “Nasıl para kazandınız?-Ecza deposu sahibi Hasan Bey anlatıyor”, *Milliyet*, 17 Aralık 1931, s. 7; “35 senelik bir Türk fabrikası-Etem

piyahasında en fazla tutunan yerli ilaçların en fazla reklamı yapılan ilaçlar olduğunu söylemek yanlış olmaz. *Bayer* gibi dünya çapında büyük bir üreticinin reklamlarının gazetelerde neredeyse her gün yayımlandığı bir ortamda ilaçlara yönelik reklamların, günlük ve mesleki gazete ile mesleki dergilerde başladığı görülür. 1910 öncesinde yayımlanan tıp ve eczacılık dergilerinde Türk müstahzaratçılığına ilişkin reklamlara rastlanılmamakla birlikte 1910-1928 yılları arasında yayımlanan 13 farklı dergide reklamlar görülmektedir.¹⁰⁴ Başlarda teknik açıdan reklamdan ziyade ilan statüsünde olan tanıtıcı yazılar, zamanla resimlerle renklendirilerek daha etkileyici hale getirilir. Yerli hazır ilaçlarla ilgili reklamlarda sıklıkla Avrupa'dan ithal edilen ilaçların muadili olabilecek kalitede, taze ve yarı yarıya daha ucuz olduğu öne çıkarılır; Türk malı olduğu vurgulanır ve tedavi edici özelliklerinin yeterli olduğu belirtilir.¹⁰⁵ O kadar ki, ürettiği ilaca güveni tam olan *Asipin Kenan*'ın üreticisi, bağ arısı, soğuk algınlığı, nezle ve grip tedavisi için üretilen ilacın tıbbi açıdan faydası olmadığını ispat edenlere 10.000 TL para ödülü vereceğini ilan ederek reklamın kitleler üzerindeki etkisini arttırmaya çalışır.¹⁰⁶ Yerli ilaç üreticileri arasındaki rekabet arttıkça gazetelere ve dergilere verilen reklamların kâfi gelmeyeceğine inanan laboratuvar sahipleri, reklamlarını mektup zarflarının içine koyarak doğrudan evlere göndermeye başlarlar. İlaç üreticilerinin doğrudan halkı hedef alarak yaptıkları bu reklamlar, bir süre sonra bazı doktorları rahatsız eder. Doktor tavsiyesi ve reçetesi olmadan ilaç kullanımının tehlikelerini hatırlatan doktorlar, *Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti*'ne başvurarak halk sağlığını doğrudan etkileyen bu reklamlarla ilgili şikayetlerde bulunurlar.¹⁰⁷

Öte yandan gazete ve dergiler, el ilanları, radyo yayınları ve sinemanın kitlesel pazarlamada kullanımı yaygınlaştıkça ve ilaç reklamlarına yönelik şikayetler çoğaldıkça vekalet, tıbbi müstahzar reklamlarına yönelik bir düzenlemeye gider. Esasında *1262 sayılı İspençiyari ve Tıbbi Müstahzarlar Kanunu*'nun

Pertev merhumun memlekete yadigar bıraktığı müessesesi", *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1930, s. 3; "Sevindirici bir netice", *Zaman*, 25 Temmuz 1935, s. 4.

104 Reklamların yer aldığı tıp ve eczacılık dergilerinin isimleri için bkz. Nil Sarı-Gülten Dinç-Ayten Altıntaş, "1910-1928 Yılları Arasında Yayınlanan Eski Harfi Reklâmlarda Türk Müstahzaratçılığı", II. Türk Tıp Tarihi Kongresi (20-21 Eylül 1990, İstanbul), Kongreye Sunulan Bildiriler içinde, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 86-87.

105 Sarı vd., *agt.*, s. 99.

106 "Asipin Kenan komprimeleri reklamı", *Son Posta*, 12 Şubat 1933, s. 10.

107 "İlaç mı bakkaliye eşyası mı?", *Haber-Akşam Postası*, 7 Haziran 1939, s. 5.

yürürlüğe girmesi ile tıbbi müstahzarlara yönelik reklam usullerinde kısıtlamaya gidilmiş ve sadece resimsiz reklamlara izin verilmişti. Ancak zamanla kanuna aykırı biçimde gelişigüzel ilaç reklamlarının çoğaldığını gören yetkililer, ilaç üreticilerinin halkı aldatmaya yönelik girişimlerini engelleyebilmek adına diş ve saçla ilgili müstahzarlar haricindeki tüm reklam izinlerini iptal ederek ilaç üreticilerinin yeniden izin almalarını şart kılar. Vekaletin aldığı son karara göre bundan böyle reçeteli veya reçetesiz, yerli veya yabancı tüm müstahzar ilaç reklamları halka değil doktorlara yönelik olacağından tıbbi müstahzarların reklamları sadece tıbbi mecmualarda yapılabilecek ve reklamlar resimsiz olacaktır. İlacın sürümünü artırmak amacıyla radyo ve sinemalarda ilgili müstahzarın kullanımını tavsiye eden tarzda reklamlar da aynı kararlar yasaklanmış olur.¹⁰⁸

1930'lar boyunca ilaç meselesine milli iktisat perspektifinden bakan ve mümkün mertebe yerli ilaç reçete eden doktorların sayısı giderek artmakla birlikte yerli üreticilerin, tüm doktorların güvenini kazanması mümkün olmaz. Dönemin ünlü doktorları başta olmak üzere tıp camiasının belli bir kısmının Avrupa menşeli hazır ilaçlara yönelik ilgisi devam eder. Üstelik bazı doktorların ithalatı yasaklanmış olan yabancı ilaçları bile reçetelerine yazmaya devam ettiği, yerli muadiline hiç bir surette itibar etmediği örneklerle rastlanır.¹⁰⁹

1920'lerde yerli hazır ilaç miktarının yabancı ilaç miktarına oranı %2-3 iken, bir yandan doktorlar üzerinde kurulan kamuoyu baskısı ve ithalatı yasaklanan ilaçlar listesinin zaman zaman güncellenmesi diğer yandan yerli ilaçların tanıtımına daha çok çaba sarf edilmesi gibi etkenlerin sonucu olarak bu oran, 1935 yılı itibariyle %40-50 civarına çıkar.¹¹⁰ 1923-1938 yılları arasında ilaç üreten laboratuvar sayısı ise 14'ten 56'ya yükselerek dört katına ulaşır. Aynı dönemde ilaç sayısının 30'dan 690'a yükselerek 23 misline ulaşmasına karşın 515'ten 1.377'ye çıkarak 2,7 katına yükselen yabancı ilaç sayısının artış hızı yavaşlar. Muhittin Hüsnü Kanzuk tarafından üretilen

108 "Hazır ilâçların reklamı-Sıhhat Vekâleti reklâm şekillerini tahdit ediyor", *Haber-Akşam Postası*, 9 Haziran 1939, s. 3; "Yerli ve ecnebi müstahzar reklamları", *Ulus*, 18 Haziran 1939, s. 2; "Müstahzarlar radyo ve sinema ile reklam edilemeyecek", *Vakit*, 19 Haziran 1939, s. 2; "İster inan, ister inanma!", *Son Posta*, 16 Haziran 1939, s. 2.

109 "Doktorlar spesyal ilâçları fazla yapıyor", *Haber-Akşam Postası*, 4 Şubat 1935, s. 3; "Yerli ilâçlar aleyhinde propaganda mı?", *Son Posta*, 14 Haziran 1935, s. 2; "İster inan ister inanma", *Son Posta*, 30 Temmuz 1937, s. 2.

110 "Hüseyin Hüsnü Beyin Nutku", *Farmakoloğ*, C 4, S 5, Mayıs 1934, s. 849; "Eczacıların hazır ilâçlardan şikâyeti", *Haber-Akşam Postası*, 2 Ocak 1938, s. 4.

Pastil Kanzuk, “her derde deva” olarak anılan ve Necip Akar¹¹¹ tarafından üretilen *Gripin* gibi ilaçlar Anadolu’da kasabalara kadar ulaşarak Türkiye ilaç piyasasında kullanım süresi açısından rekor kırarlar. Bu tablo iktisadi devletçiliğin egemen olduğu 1930’lu yıllarda yerli üretimi yabancı rekabetine karşı korumanın etkisi olarak da değerlendirilebilir. Bununla birlikte ilaç üretiminin laboratuvarlarda gerçekleştirildiği 1930’larda üretimde el emeğinin kullanıldığını, mekanizasyonun ve üretim altyapısının oldukça zayıf olduğunu belirtmek gerekir. Sermayesi ve üretim hacmi oldukça düşük olan yerli ilaç üreticilerinin hemen hepsi iş hanlarının 2-3 odasında faaliyet gösterirler. İlk müstakil binası olan laboratuvar ise 1937’de Demirkapı’da inşa edilen *Kadioğlu Enver Batur Müstahzarat Laboratuvarı*’dır.¹¹²

Öte yandan yabancı ilaç kullanımının kısıtlanması ile yerli ilaca olan talebin artması karşısında Türkiye pazarını kaybetmek istemeyen bazı yabancı ilaç şirketleri bu yasağı delmek, %40-50 civarında olan gümrük vergisine tabii ürünlerini de bu bedeli ödemeksizin Türkiye pazarına arz etmek için farklı yollara başvururlar. Bunlardan biri ithalatı yasak olan bir ilacı, adını değiştirerek yeni bir ilaç gibi piyasaya sürmek maksadıyla ruhsat alma yoluna gitmektir. Bir diğeri ise Türk vatandaşı bir eczacıya ruhsat aldırarak yurt dışından gelen etken madde ile kutu ve şişe gibi ambalaj malzemesini kullanarak ilacı aynı isim altında Türkiye’de üretmektir. Avrupalı ilaç fabrikalarının ithalat yasağını bertaraf etmeye yönelik girişimleri karşısında, mevcut yasal düzenlemelerin zaman zaman gözden geçirilerek tadil edilmesi gerekir. Bu bağlamda 3 Ağustos 1936 tarihini taşıyan bir kararname ile daha geniş kapsamlı bir sınırlama getirilir. İthalatı yasak olan dış macunları, ağır

111 Türk eczacılık tarihinin önemli isimlerinden biri olan Necip Akar, 1924 yılında Eczacılık Mektebi’ni bitirerek Yeşilköy’de bir eczane açarak çalışma hayatına başlar. Milli müstahzar üretimin teşvik edildiği 1930’lu yıllarda tüccar olan kardeşi Cemil Akar ile Gripin Laboratuvarı’nı kurarak ilaç piyasasında adını duyurmaya başlar. Gripin ve bir diş macunu markası olan Radyolin, piyasada kendine yer etmiş olan ve Akar biraderlerin dönemin zenginleri arasına girmelerini sağlayan iki tıbbi müstahzardır. Reklam ve promosyon çalışmalarına mühim bir bütçe ayırdığı bilinen ve dönemin gazetelerinden takip edilebilen Necip Akar’ın ilaç piyasasında tutunmak için benimsemiş olduğu stratejilerden biri, rakip üreticilerin üretim tesisleri ve markalarını satın alarak rekabeti minimize etmektir. Necip Bey, en önemli rakibi Celal Ergü’nden Türkiye çapında tanınan Nevrozin’i 44.000 lira karşılığında satın alarak aneljezik kategorisinde Gripin’i rakipsiz hale getirir; Nevrozin’in adı yavaş yavaş piyasadaki silinir. Bkz. Sandalcı, *age.*, s. 3-7; Gülnur Sandalcı-Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı I 1840-1948*, C 1, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul 2002, s. 10.

112 Baytop, *Laboratuvar’dan Fabrika’ya Türkiye’de İlaç Sanayii (1833-1954)*, s. 19-20 ve 46.

kesici kaşeler, öksürük şurupları, kuvvet şurupları ve müshiller gibi bazı basit ilaçların yabancı ilaç firmalarının lisansı altında üretilmesi yasaklanarak ilaç üretiminde yerli özel girişimler desteklenmek istenir.¹¹³

Müstahzar ve majistral ilaçlar arasında başlayan ancak ithal ikameci eğilimlerin güçlenmesi ile yerli ve yabancı hazır ilaçlar arasındaki rekabete dönüşen ilaç rekabeti, 1930'larda giderek sertleşir. Almanya'da boya ve tıbbi müstahzar üreten kimya monopollerinden *Bayer* firması, dünya pazarlarında olduğu gibi Türkiye pazarında da oldukça tutulan bir üreticidir. Türkiye piyasasına 200 farklı ilaç satmasına rağmen kazancının büyük kısmını *Aspirin*¹¹⁴ ve *Neosalvarsan* satışından elde eder. *Bayer*'in Türkiye'deki ilaç satışından kazancı yıllık 1.000.000 Türk Lirasını bulur. Doktorların yerli ilaç kullanımını destekleyen tutumu karşısında Alman *Bayer*, Türkiye pazarına mahsus olmak üzere ilaç fiyatlarına %25 zam yapar ancak yerli muadillerine göre yaklaşık üç kat daha pahalı olan Aspirin'e zam yapmaz. Türkiye'deki ecza depolarının ithal ilaçların bedelinin Türk Lirası ile ödeneceğini duyurmaları üzerine *Bayer*, depoculara verdiği krediyi keser ve ilaçları peşin satma kararı alır. İlaç bedellerinin ödenmesinde Türk Lirası yerine İsviçre Frangı ister ve nihayet ilaç fiyatlarına zam yapar. *Bayer*'in bu tutumu karşısında diğer yabancı ilaç fabrikaları da benzer bir politika takip eder. Fransız ilaç şirketi temsilcisi M. J. Bert, 6 ay olan kredi süresini 2 aya indirirken *Merck* fabrikasının temsilcisi M. Paluka ise kredi işlemlerini tamamen keser. Yabancı ilaç şirketlerinin kararlarını protesto etmek için toplanan bazı doktorlar, bir ay süreyle *Bayer* ilaçlarını boykot etmek üzere *İstanbul Etibba Odası*'na başvururlar. Benzer şekilde ecza depoları da *Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti*'ne telgraf çekerler. Telgrafta *İspençiyari ve Tıbbi Müstahzarlar Kanunu*'na atıfta bulunarak *Bayer*'in zam yapmadan evvel vekaletе başvurma zorunluluğu olduğunu hatırlatır; firmanın kanuna aykırı hareket ettiğini belirtirler. Yaklaşık bir hafta sonra İstanbul'a gelen Sıhhiye müfettişleri, dosyayı incelemek üzere ecza depolarıyla görüşür. *Bayer* fabrikası İstanbul temsilcisi M. Vidman¹¹⁵ ve İzmir temsilcisi M. Marx Unz, ilaç zammına itiraz ettiklerini ama firmaya kabul ettiremediklerini;

113 Baytop, *Laboratuvar'dan Fabrika'ya Türkiye'de İlaç Sanayii (1833-1954)*, s. 19, 28-30 ve 62.

114 Halen dünyanın her yerinde üretilen Aspirin, başarılı biçimde kitlesel üretimi yapılan ilk ilaçtır. *Bayer* firması tarafından patenti alınan Aspirin, esasında bir tür söğüt özü kabuğu olan ve 1838'den beri ağrı kesici ve ateş düşürücü olarak bilinen asetilsalisilik asitin Alman eczacı Karl Gerhardt tarafından yapay olarak üretilebilmesi ve bunun klinik deneylerde anti-romatizmal olduğunun da anlaşılması üzerine firmasının ilgisini çekmeyi başarır. Bkz. Türkcan, *age.*, s. 266.

115 *Bayer* fabrikasında üretilen hazır ilaçların Türkiye'ye ithalatı ve satışı işlemlerini yürütmekte yetkili olan M. Vidman'ın aynı zamanda Müttehit Ecza Fabrikaları İstanbul temsilcisi olduğu anlaşılmaktadır. "Ecza ihtikarı başladı", *Milliyet*, 9 Ocak 1930, s. 3

sadık müşterilerle kredili işlemlere devam ettiklerini; gerekirse Türk Lirası ile de ödeme yapılabileceğini belirtse bile pek inandırıcı olmaz. Milli müstahzaratın en ateşli savunucularından olan *Türk Farmakoloğ Birliği*'nin temsilcisi, yabancı ilaç temsilcilerinin ciro üzerinden komisyon almalarından ötürü ilaç fiyatlarının artışından memnun olduklarını iddia ederek yerli ilaç kullanma meselesini bir kez daha kamuoyunun gündemine getirme fırsatını kaçırmaz.¹¹⁶

Her türlü reklam usulünü oldukça iyi bilen ve uygulayan *Bayer*, ilaç satışlarını artırmak için öteden beri yaptığı şekilde takvim bastırıp İstanbul ve Anadolu'daki halka bedava dağıtmaya devam eder.¹¹⁷ Gazetelerden sinema el ilanlarına varıncaya kadar çeşitli vasıtalarla bir yandan reklamını yaparken diğer yandan yerli üreticilerin "sahtekâr" olduğunu iddia eden afişler yaptırır. Piyasada yaşanan rekabeti yakından takip eden *Türk Farmakoloğ Birliği*, *Bayer* yetkilisine şikâyette bulunur ancak firma, reklam birimine durumu ilettiklerini belirtmekle yetinir. Öte yandan *Bayer*, yaz kış demeden Anadolu'daki eczacıları ziyaret etmeye; beraberinde götürdüğü reklam malzemeleri ve vitrin hediyeleri ile *Bayer* ilaçlarının satışını garanti altına almaya çalışır. Ancak *Aspirin* yerine *Asabrin*, *Assipin*, *Aspirol* gibi yerli ilaçların piyasada giderek daha fazla tutunduğunu fark edince *Assipin*'in üreticisi Kenan Bey ile *Asabrin*'in sahibi İsmet Bey'i önce tehdit eder ardından bahsi geçen üreticilere dava açar. Kenan Bey ile İsmet Bey'in laboratuvarlarında taklit *Aspirin* üretildiğini iddia eden *Bayer* temsilcisi, laboratuvar sahipleri tarafından *Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekalet*'nden alınan resmi ruhsat ile üretim yapıldığı belirtilince "eczacılar hakkı iğf'al ediyor. Avamı değil hatta havası bile aldatmaktalar. Eczacılar bu işte sahtekârlık yapıyorlar" diyerek öfkesini gösterir.¹¹⁸

116 "Milli tasarruf hareketine karşı cephe alan ecnebi şirketler mi var?", *Vakit*, 9 Ocak 1930, s. 3; "Ecza ihtikârı başladı", *Milliyet*, 9 Ocak 1930, s. 3; "Bayere karşı boykot", *Vakit*, 10 Ocak 1930, s. 5; "Avrupa eczaları-Müfettişler tetkikatta bulunuyorlar", *Vakit*, 17 Ocak 1930, s. 5.

117 Seyit Kâni isimli okuyucu, *Bayer* fabrikasının ilaç reklamı yapmak için takvim bastırması ve halka bedava dağıtmasını eleştiren oldukça basit şekilde hazırlanan takvimlerin eczacılara ve ecza depolarına verilmesini ancak halka bedava dağıtılmamasını ister. Özellikle hayır kurumları tarafından çıkarılan ve belli bir bedel karşılığında satışa sunulan takvimlere rekabet eden *Bayer* takvimlerinin bedava dağıtılmasının hayır kurumlarının çabalarını boşa çıkardığını belirtir. Bk. Seyit Kâni, "Bir Okuyucumuzun Dileği: Reklâm Takvimleri", *Türk Dili*, 26 Aralık 1934, s. 2.

118 "Bayer Firmasının Yerli Müstahzaratı İmhasına Doğru", *Farmakoloğ*, C 2, S. 9-10, 1932, s. 527-530.

Benzer şekilde ABD menşeli *Sloan's Liniment* ile rekabet halinde olan *Gabay Liniment* isimli ilacın üreticisi İsrail Gabay, Amerikan ilacının Türkiye'deki temsilcisi tarafından haksız rekabet iddiasıyla mahkemeye verilir. Hem ilacın ismi hem de ilaç kutusu üzerinde yer alan görselin benzerliği nedeniyle dava edilen İsrail Gabay, mahkemede liminent kelimesinin bir ilaç şeklinin genel adı olarak kullanıldığını, ilaç kutusunun üzerindeki görselin ilacın üreticisi olması dolayısıyla kendi fotoğrafı olduğunu ve iki ilaç arasında terkip bakımından bir benzerlik bulunmadığını iddia ederek davanın reddini sağlar.¹¹⁹ Patent hakkının henüz yeterince gelişmediği Türkiye'de yerli ilaçların yabancı ilaçlarla olan isim benzerliği gerekçe gösterilerek üreticilerinin dava edilmesi, 1930'lar boyunca Avrupalı ilaç firmaları tarafından sıklıkla kullanılan bir yöntem olarak öne çıkar.¹²⁰

Öte yandan 1930'larda ilaç piyasasında görülen rekabet aynı zamanda yerli ilaç üreticilerinin kendi arasında da yaşanır. Genellikle halk tarafından çok kullanılan ve satış miktarı da nispeten yüksek olan kuvvet şurubu ve ağrı kesici kaşe üretimine yönelik yerli üreticilerin arasındaki yoğun rekabet, ilaç piyasasından oldukça küçük paylar alabilmelerine neden olur.¹²¹ Kuvvet şurubu ile diş ve baş ağrısı kaşelerinin dışında diğer kalemlerin satış hacimlerinin çok düşük kalması ise laboratuvarların satış gelirlerinin de düşük olması ile sonuçlanır. 20 kadar ağrı kesici kaşenin piyasaya sunulduğu bu dönemde *Gripin* ile birlikte halk arasında en fazla tutulan ağrı kesicilerden biri olan *Neurozin* arasında yaşanan rekabet dikkat çekicidir.¹²²

1930'larda millî müstahzar üretiminde önemli bir birikim elde edilmiş olsa da yerli ilaçların ne kadar yerli olduğunun da üzerinde durmak gerekir. Henüz ilaçlarla ilgili patent hakkı düzenlenmesinin olmadığı bu yıllarda ilk yerli ilaçların tertiplerinin aynı dönemde üretilen yabancı orijinal ilaçların tertipleriyle neredeyse aynı ve isimlerinin de benzer olduğu görülür. Hatta ilaçların kutuları üzerinde kullanılan görseller de ithal emsallerinden kopya edilir. 2525 sayılı *Soyadı Kanunu*'nun kabul edilmesi ile birlikte 1934 yılından itibaren bazı tanınmış eczacılar, Osmanlı ve Avrupalı ilaç üreticilerinin isimlerini kendilerine soyadı olarak seçerler. Yerli ilaç üreticilerinin, üretimde kullandıkları girdilerin çoğunun yabancı olması ise dikkat çekici

119 Baytop, *Laboratuvar'dan Fabrika'ya Türkiye'de İlaç Sanayii (1833-1954)*, s. 197.

120 "Yeni Bir Hücum Sistemi Etrafında Hasbihal", *Farmakoloğ*, C 3, S. 9-10-11-12, Eylül-Ekim-Kasım 1933, s. 739-741.

121 "Müstahzaratçılığımız", *Farmakoloğ*, C 5, S. 1, 1 Ocak 1935, s. 22-23.

122 Baytop, *Laboratuvar'dan Fabrika'ya Türkiye'de İlaç Sanayii (1833-1954)*, s. 45-46, 158.

bir durumdur. Yerli ilaçların üretiminde kullanılan etken madde, yardımcı madde ile şişe, kutu, tıpa ve etiket gibi ambalaj malzemesinin dahi hemen tamamının ithal edildiği, su ve el emeğinin ise yegâne yerli girdi olduğu söylenebilir. Doktor Cemil Şener tarafından 1934 yılında *Lityazol Cemil* adı altında üretim ve satış ruhsatı alınan, taş ve kum düşürücü olarak kullanılan ilaç, Türkiye’de yetişen bir bitkiden hazırlanarak tedavi sahasına giren ve gerçek anlamda yerli olan tek hazır ilaçtır.¹²³

Üretimde ithal girdi kullanılmasının beraberinde getirdiği birtakım sorunlar olur. Öncelikle sınai üretimin geriye doğru bağlantı yoluyla yerli üretimi canlandırma etkisi oldukça sönük kalır.¹²⁴ Örneğin 1934 yılında eczanesini satarak laboratuvar açan *Nevrozin* isimli ilacın üreticisi Celal Ergun, memlekette faaliyete geçen teneke kutu fabrikası sayesinde ilaçları karton kutuda sunma mecburiyetinden kurtulduğunu sevinçle haber verir.¹²⁵ Şişe ithalatı için uzun müddet beklemek gerektiğinden hem sipariş fazla verilir hem de birkaç aylık stok bulundurmak gerekir ki, bu durum daha büyük bir sermayeyi zorunlu kılar. Benzer şekilde Türkiye İş Bankası’nın desteği ile açılan şişe fabrikası da laboratuvar sahiplerini oldukça mutlu eder.¹²⁶ İthal girdi kullanımının yaygın olmasının yarattığı ikinci sorun ise ithalat güçlüklerinin var olduğu dönemlerde girdilerin temin edilememesi nedeniyle üretim darboğazı ile karşılaşılmasıdır.¹²⁷

Yerli ilaç sanayinin gelişmesi ve milli müstahzarların piyasada tutunması için verilen destekler muhakkaksa da 1940 yılında bile Türkiye’nin ilaç talebinin %85’inin yabancı ilaçlar ile karşılanmakta olduğunu belirtmek gerekir.¹²⁸ Neredeyse 25-30 senedir komprime şeklinde ilaçlar üretilebilmesine rağmen 1939 yılı itibarıyla Kızılay, dış pazarlardan komprime getirtmeye devam eder. Benzer şekilde ampul üretiminde 25 senelik bir deneyim olmasına karşın halen işçilik, ithal muadillerine kıyasla beğenilmez.¹²⁹ Ancak II. Dünya Savaşı’nın yarattığı koşullardan yararlanan yerli üreticiler, 1949 yılına gelindiğinde Türkiye ilaç pazarının %39’una ele geçirmeyi başarırlar.¹³⁰

123 Baytop, *Laboratuvar’dan Fabrika’ya Türkiye’de İlaç Sanayii (1833-1954)*, s. 45, 62 ve 96.

124 Kepenek, *age.*, s. 101.

125 “Nevrozin Laboratuvarının Açılışı”, *Farmakoloğ*, C 4, S 10-11-12, Ekim-Kasım-Aralık 1934, s. 953-954.

126 “Şişe Fabrikası”, *Farmakoloğ*, C 4, S. 7-8-9, Temmuz-Ağustos-Eylül 1934, s. 899.

127 Kepenek, *age.*, s. 101.

128 Baytop, *Laboratuvar’dan Fabrika’ya Türkiye’de İlaç Sanayii (1833-1954)*, s. 59.

129 Hasan Derman, “Sistemsizlik-I”, *Farmakoloğ*, C 9, S. 3-4-5, Mart-Nisan-Mayıs 1939, s. 35.

130 Baylav, *age.*, s. 366.

Sonuç

II. Meşrutiyet döneminden başlayarak Türkiye ekonomisini biçimlendiren milli iktisat düşüncesi ve politikası Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu izleyen yıllarda da egemen olur. Bu politika, 1929 Krizi karşısında korumacı-devletçi sanayileşme perspektifini odağına alır. Devletçilik, esasında devlet eliyle milli girişimci yaratmayı amaçlayan milli iktisat politikasının başvurduğu bir araçtır. 1930'ların başında korumacılık ile kendini gösteren devletçilik, ithal ikamesi uygulanabilecek hemen her malın üretiminde uygulanmaya çalışılır. Bu bağlamda yerli üreticiyi teşvik etmeye dönük korumacı politikaların ve devletçiliğin benimsendiği sektörlerden biri de ilaçtır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlayan yerli ilaç üretimi, 1930'lu yıllarda iktisadi devletçiliğin etkisiyle hız kazanma eğilimi çizer. Doktorlar ve eczacılar arasında çekişmelere neden olan yerli ilaç üretimi, dönemin Türkiye'sinde adeta milli bir dava halini alır. Zamanla doktorları kendi tarafına çekmeyi başaran yerli ilaç üreticileri, piyasada daha fazla tanınır ve ürünlerinin sürümünü artırır. Ancak yabancı ilaç üreticilerinin şiddetli rekabeti devam eder ve ilaç pazarının önemli bir bölümüne egemen olmayı sürdürürler. İncelenen dönemde yerli üreticiler himaye edilir, ancak devlet eliyle sanayileşme yönünde önemli adımların atıldığı 1930'lu yıllarda devletin ilaç sanayine yönelik herhangi bir yatırımına rastlanmaz. II. Dünya Savaş ertesinde çok partili siyasal sisteme geçiş ve hemen ardından 1950'de yaşanan iktidar değişikliği korumacı-devletçi odaktan görece liberal eğilimler çizen bir biçim almaya başlar. Bu süreçte yerli üreticiler, sermaye ve teknik yetersizlik sorununu aşabilmek için yabancı sermaye ortaklığını teşvik eden iktisadi iklimden yararlanarak uluslararası tanınırlığa sahip ilaç şirketleri ile ortaklık kurmak suretiyle ilaç üretimine devam ederler. Ancak yine bu dönemde ilaç sektöründe yabancı sermaye yatırımlarını teşvik eden, eczane tahdidini kaldıran hukuki düzenlemelerle ilaç üretiminde kendi kendine yeterliliğin görece azaldığı yeni bir döneme girilir.

Kaynaklar

Resmi Kaynaklar

Ayktut, Selim Sabit, *İktisadî ve İctimai Türkiye-Rakkamlarla Türkiye’de Harici Ticaret, C 1*, Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, Ankara 1944.

Sanayi Sayımı 1927, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara 1969.

TBMM 162 no’lu Komisyon Raporu, Müstahzaratı İспенçiyariye ve Tıbbiye Kanunu Layihasının Esbabı Mucibesi, 14.05.1928.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C 28, 20.01.1927.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, C 3, 14.05.1928.

Sürelî Yayınlar

“35 senelik bir Türk fabrikası-Etem Pertev merhumun memlekete yadigâr bıraktığı müessese”, *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1930.

“Alber Niyego Efendi ile Diğer İki Depocu Birer Aya Mahkûm Oldular”, *Farmakoloğ*, C 3, S. 1-2, Ocak-Şubat 1933.

Ali Kemal, “Milli Müstahzaratı Himaye”, *Farmakoloğ*, C 3, S. 1-2, Ocak-Şubat 1933.

“Aktarlık yapan eczacılar – Müsaadesiz ilâc yapanlar hep eczacı imiş”, *Haber-Akşam Postası*, 18 Şubat 1935.

“Asipin Kenan komprimeleri reklamı”, *Son Posta*, 12 Şubat 1933.

“Avrupa eczaları-Müfettişler tetkikatta bulunuyorlar”, *Vakit*, 17 Ocak 1930.

“Bakkal mı, eczahane mi?”, *Son Telgraf*, 21 Mart 1937.

“Bakkallar ilâc satmayacakmış”, *Tan*, 22 Mart 1937.

“Bakkallar röntgen filmi satmalı mı?”, *Akşam*, 5 Eylül 1939.

“Bayer Firmasının Yerli Müstahzaratı İmhasına Doğru”, *Farmakoloğ*, C 2, S 9-10, 1932.

“Bayere karşı boykot”, *Vakit*, 10 Ocak 1930.

“Bir Eczacı Halini Anlatıyor”, *Son Posta*, 13 Aralık 1930.

“Bir reçete için biri başka diğeri ücret isteyen eczahaneler olabilir mi?”, *Haber-Akşam Postası*, 15 Ocak 1939.

“Birimizin derdi hepimizin derdi-Yine ilaç fiyatları”, *Son Telgraf*, 14 Mayıs 1937.

“Bu nasıl iş? Mahkemeye verilen eczaneler gizli ilaç yapmakta devam ediyorlar”, *Vakit*, 7 Ocak 1930.

“Bu nasıl şey: Bazı doktorlar yanlış ilaç mı yazıyorlar?!” *Vakit*, 21 Ocak 1930.

“Depolar perakende ecza satabilir mi?”, *Milliyet*, 9 Haziran 1932.

Derman, Hasan, “Sistemli Çalışmadan Beklediklerimiz (Sistemsizlik-II)”, *Farmakoloğ*, C 9, S. 6-7-8, Haziran-Temmuz-Ağustos 1939.

Derman, Hasan, “Sistemsizlik-I”, *Farmakoloğ*, C 9, S. 3-4-5, Mart-Nisan-Mayıs 1939.

[Derman], Hasan Mehmet, “İktisadi Kalkınmada Borçlarımız”, *Farmakoloğ*, C 4, S 7-8-9, Temmuz-Ağustos-Eylül 1934.

[Derman], Hasan Mehmet, “Mesleğimizin Yüksek Hamisi Muhterem Sıhhat Vekili Refik Beyefendi Hazretleriyle Mülakat”, *Farmakoloğ*, C 2, S .2, Şubat 1932.

[Derman], Hasan Mehmet, “Perakende Satış-I”, *Farmakoloğ*, C 2, No: 4, Nisan 1932.

[Derman], Hasan Mehmet, “Perakende Satış-II: Anlaşma ve Çarpışma”, *Farmakoloğ*, C 2, S. 5, Mayıs 1932.

“Doğru mu, değil mi? – Sona kalan bir iş”, *Haber-Akşam Postası*, 9 Ekim 1936.

“Doktorlardan sonra bir dert daha! Eczanelerin tahdidi eczacılığı tehlikeye koydu”, *Yarın*, 22 Mayıs 1930.

“Doktorların dünkü içtimaları: Yerli müstahzaratı himaye için azamî şekilde çalışılacak”, *Cumhuriyet*, 28 Aralık 1929.

“Doktorlar lüzumlu görülen bazı ilaçların memleketimize girmesine müsaade edilmesi için teşebbüsatta bulunacaklar”, *Milliyet*, 1 Mart 1930.

“Doktorlar spesyal ilaçları fazla yapıyor”, *Haber-Akşam Postası*, 4 Şubat 1935.

“Doktorlar yerli ilaç kullanacaklar: Etibba muhadenet cemiyetinin içtiması”, *Vakit*, 1 Şubat 1930.

“Doktorlar yerli ilaçları verdikleri takdirde ithalâtımız yarı yarıya inebilir”, *Milliyet*, 7 Ocak 1930.

Dr. Abdülkadir, “Hasta tedavisinde iktisat”, *Milliyet*, 17 Aralık 1931.

“Ecza depoları”, *Vakit*, 3 Ocak 1930.

“Ecza depoları gelecek pazardan itibaren yeni talimatname mucibince caddede bulunmayacaklar”, *Haber-Akşam Postası*, 28 Mart 1936.

“Ecza depoları perakende ilâç satmamak için yerlerini değiştirecekler”, *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1936.

“Ecza depoları perakende satış müddeti bitti”, *Kurun*, 6 Nisan 1936.

“Ecza deposu sahipleri de münakaşaya karışıyor: Depocular, kabahati eczacılara yüklemektedirler”, *Vakit*, 19 Ocak 1930.

“Ecza fiyatları-Eczacıların senelik kongresinde ilâçların ucuzluğuna dair mühim görüşmeler yapıldı”, *Cumhuriyet*, 21 Nisan 1937.

“Ecza fiyatları niçin pahalı?-Doktorlar Avrupa malını tercih ediyorlarmış”, *Cumhuriyet*, 24 Ocak 1933.

“Ecza ihtikârı başladı”, *Milliyet*, 9 Ocak 1930.

“Ecza ihtikârı: Üç depo sahibinin hapsine karar verildi”, *Milliyet*, 23 Mayıs 1933.

“Ecza kodeksi komisyonu”, *Tan*, 14 Mayıs 1936.

“Ecza tarifeleri üzerine tetkikler”, *Cumhuriyet*, 17 Eylül 1936.

“Ecza tröstü mü?: Eczacılar sıhhiye vekiline şikâyet ettiler”, *Akşam*, 8 Nisan 1929.

“Eczacı mektebi-Tahsil müddeti iki seneye mi indirilecek?”, *Vakit*, 24 Kasım 1929.

“Eczacılar cemiyeti itirazlara mukabele ediyor”, *Vakit*, 30 Mayıs 1930.

“Eczacılar Doktorlarla ihtilâfımız yok! diyorlar”, *Vakit*, 24 Ocak 1930.

“Eczacılar doktorları şikâyet edecekler: Doktorlar yerli ilâçları kâsten mi kullanmıyorlar”, *Vakit*, 23 Aralık 1929.

“Eczacılar dün toplandılar”, *Vakit*, 29 Aralık 1929.

“Eczacılar dün toplandılar-Eczane sahibi olmayınlar neden aslî aza olamıyorlar”, *Vakit*, 1 Şubat 1930.

“Eczacılar eğer dikkat etmeseler doktorlar her gün adam mı öldürecekler?”, *Vakit*, 27 Mayıs 1930.

- “Eczacılar sergi için faaliyete geçtiler”, *Vakit*, 1 Eylül 1929.
- “Eczacılar: Son zamanlarda mesleğe girenler gitgide azalıyor”, *Cumhuriyet*, 23 Mayıs 1930.
- “Eczacılar toplandı: Yerli eczalardan bir sergi açacaklar”, *Vakit*, 25 Aralık 1929.
- “Eczacılar yerli ilaçların himâyesini istiyorlar”, *Cumhuriyet*, 24 Aralık 1929.
- “Eczacıların hazır ilâçlardan şikâyeti”, *Haber-Akşam Postası*, 2 Ocak 1938.
- “Eczacılık-Cemiyet reisi, tehlike yok, diyor”, *Cumhuriyet*, 31 Mayıs 1930.
- “Eczacılık tahdit yüzünden sönüyor mu?”, *Milliyet*, 25 Mayıs 1930.
- “Eczaneler depo sahibinin fikrini kabul etmiyorlar”, *Vakit*, 23 Ocak 1930.
- “Eczaneler meselesi etrafında iki mütalea daha”, *Vakit*, 29 Ocak 1930.
- “Eczaneler satış yapamıyorlarmış,” *Son Posta*, 11 Aralık 1935.
- “Eczaneleri kapanan eczacıların Gazi Hz. ne şikâyeti”, *Cumhuriyet*, 4 Aralık 1930.
- “Eczanelerin tahdidi doğru değildir! Önü kapanmış bir mesleğin müntesiplerinin çoğalması hayretle karşılanacak bir şeydir”, *Vakit*, 16 Ocak 1930.
- “Eczanelerin tahdidi-Her memlekette tahdit olduğu doğru değil”, *Yarın*, 27 Mayıs 1930.
- “Eczanelerin tahdidi münakaşası devam ediyor: Eczacıların Niyazi İsmet Bey'e verdikleri cevap”, *Vakit*, 18 Ocak 1930.
- “Etem Pertev İthifali”, *Farmakoloğ*, C. 4, S. 5, Mayıs 1934.
- “Etibba kongresi: Doktorlar dün toplandılar”, *Vakit*, 8 Mart 1930.
- Farmakoloğ*, C. 1, S. 10, Ekim 1931.
- Farmakoloğ*, C. 2, S. 9, Eylül 1932.
- “Hakikat acıdır! – Eczanelerin tahdidi fena olmuştur”, *Yarın*, 26 Mayıs 1930.
- “Hariçten gelen eczalar”, *Milliyet*, 29 Ocak 1932.
- “Hazır ilâçlarda pahalılık: Bandrollere fazla fiyat mı yazılıyor?”, *Haber-Akşam Postası*, 11 Ekim 1938.

- “Hazır ilâçları kontrol”, *Haber-Akşam Postası*, 19 Mart 1937.
- “Hazır ilâçların reklamı-Sıhhat Vekâleti reklâm şekillerini tahdit ediyor”, *Haber-Akşam Postası*, 9 Haziran 1939.
- “Hekimlerden ricalar: Eczacılar sıhhi ihtiyacımızın dahilden teminini istiyorlar”, *Vakit*, 19 Aralık 1929.
- “Hüseyin Hüsnü Beyin Nutku”, *Farmakoloğ*, C 4, S. 5, Mayıs 1934.
- “İhtida edenler birkaç ay içinde (400) ü buldu”, *Vakit*, 24 Eylül 1929.
- “İlâç fiyatlarında: Hükûmetin emri ile bütün eczaneler teftiş edilecek”, *Vakit*, 27 Aralık 1929.
- “İlâç fiyatları Sıhhiye Vekâletince bir tarife ile tesbit ve tahdit ediliyor”, *Haber-Akşam Postası*, 13 Eylül 1936.
- “İlâç fiyatlarındaki farkların sebebi nedir?”, *Son Posta*, 5 Ocak 1938.
- “İlâç mı bakkaliye eşyası mı?”, *Haber-Akşam Postası*, 7 Haziran 1939.
- “İlaç satan depolar cezalandırılacak”, *Vakit*, 9 Haziran 1932.
- “İlâç tarifeleri tadil edilecek”, *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1936.
- “İlâçlar... Kendimizi aldatmıyalım”, *Milliyet*, 21 Ocak 1930.
- “İster inan ister inanma”, *Son Posta*, 30 Temmuz 1937.
- “İster inan, ister inanma!”, *Son Posta*, 16 Haziran 1939.
- M. Salâhaddin, “Nasıl para kazandınız? – Ecza deposu sahibi Hasan Bey anlatıyor”, *Milliyet*, 17 Aralık 1931.
- “Mahkemeye Verilen Depolar”, *Farmakoloğ*, C 3, S. 15-16, Mart-Nisan 1933.
- “Mahkemeye verilen eczacılar kimler?: Eczanelerin tahdidi kanununa muhalefet eden var”, *Vakit*, 30 Aralık 1929.
- “Meslek Haberleri”, *Farmakoloğ*, C 2, S. 11, Kasım 1932.
- “Millî tasarruf hareketine karşı cephe alan ecnebî şirketler mi var?”, *Vakit*, 9 Ocak 1930.
- “Müstahzaratçılığımız”, *Farmakoloğ*, C 5, S. 1, 1 Ocak 1935.
- “Müstahzarlar radyo ve sinema ile reklam edilemeyecek”, *Vakit*, 19 Haziran 1939.

“Nevrozin Laboratuvarının Açılışı”, *Farmakoloğ*, C 4, S. 10-11-12, Ekim-Kasım-Aralık 1934.

Nizamettin Talip, “Yerli Tıbbi Müstahzarat”, *Hakimiyet-I Milliye*, 18 Eylül 1929.

“Paramız dışarı akamaz eğer doktorlarımız eczacılara biraz daha gayret telkin ederlerse, *Vakit*, 24 Aralık 1929”.

“Patentli ilaçlar: Doktorlar eczacıların iddialarına cevap veriyorlar”, *Vakit*, 22 Ocak 1930.

“Perakende Satış ve Sebepleri”, *Farmakoloğ*, C 5, S. 1, 1 Ocak 1935.

Peyami Safa, “Düzme ilâç isimleri”, *Cumhuriyet*, 18 Ocak 1933.

[Sanal], Ahmet Hamdi, “Yine Tarife”, *Farmakoloğ*, C 2, S. 12, Aralık 1932.

Seyit Kâni, “Bir Okuyucumuzun Dileği: Reklâm Takvimleri”, *Türk Dili*, 26 Aralık 1934.

“Sevinçli Bir Haber”, *Farmakoloğ*, C 3, S. 1-2, Ocak-Şubat 1933.

“Sevindirici bir netice”, *Zaman*, 25 Temmuz 1935.

“Sıhhat Vekâletinden izin almadan hazır ilâç yapmak yasak”, *Son Posta*, 15 Nisan 1937.

“Şişe Fabrikası”, *Farmakoloğ*, C 4, S. 7-8-9, Temmuz-Ağustos-Eylül 1934.

“Tahdidin gayesini anlamıyanlara icap ederse bunu şiddetle anlatmalı!”, *Vakit*, 17 Ocak 1930.

“Tarife ve Tarife Komisyonu”, *Farmakoloğ*, C 4, S. 10-11-12, Ekim-Kasım-Aralık 1934.

“Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin Listesi”, *İktisat Vekaleti Mecmuası*, Sayı 12, 1929, s. 227-385.

Tevfik, Selim, “İlaç Meselesi: Doktor-Eczacı ihtilâfı yeniden ortaya çıktı”, *Son Posta*, 19 Nisan 1937.

“Tıp Kongresi Bugün İsmet Pş. Hz. Tarafından Küşat Edilecek”, *Hakimiyet-i Milliye*, 17 Eylül 1929.

“Türkiye Eczacıları Laboratuvar T.A.Ş.”, *Farmakoloğ*, C 2, S. 7, Temmuz 1932.

“Türkiyede eczacılık mesleği ölüyor mu?”, *Vakit*, 14 Ocak 1930.

“Umumi Kongre”, *Farmakoloğ*, C 2, S. 9, Eylül 1932.

“Üçüncü Tıp kongresi”, *Vakit*, 17 Eylül 1929.

“Yeni Bir Hücum Sistemi Etrafında Hasbihal”, *Farmakoloğ*, C 3, S. 9-10-11-12, Eylül-Ekim-Kasım 1933.

“Yerli ilaç kullanılacak”, *Akşam*, 17 Haziran 1930.

“Yerli ilaç mes’alesi”, *Yarın*, 9 Ocak 1930.

“Yerli ilaç münakaşası: Eczacılarla doktorlar dün ilk defa karşılaştılar”, *Vakit*, 28 Aralık 1929.

“Yerli ilaçlar aleyhinde propaganda mı?”, *Son Posta*, 14 Haziran 1935.

“Yerli İlaçlar-Eczacılar Cemiyetinin Komisyonu Tetkikata Başladı”, *Hakimiyet-i Milliye*, 9 Şubat 1930.

“Yerli müstahzaratın revacını temin için ne yapılacaktır?”, *Milliyet*, 26 Aralık 1929.

“Yerli ve ecnebi müstahzar reklamları”, *Ulus*, 18 Haziran 1939.

[Zafır], Malik, “İktisadiyat: Sıhhiye Vekili Beyefendiye Açık Mektup”, *Farmakoloğ*, C 1, S. 10, 1 Ekim 1931.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ağır, Seven, “Erken dönem Cumhuriyet’in “girişimcilik” mirası: Milli iktisadın bedeli”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 163, 2023, s. 114-131.

Baylav, Naşid, *Eczacılık Tarihi*, Yörük Matbaası, İstanbul 1968.

Baytop, Turhan, *Laboratuvar’dan Fabrika’ya Türkiye’de İlaç Sanayii (1833-1954)*, Bayer Yayını, İstanbul 1997.

Baytop, Turhan, *Eczâhâne’den Eczane’ye Türkiye’de Eczaneler ve Eczacılar (1800-1923)*, Bayer Yayını, İstanbul 2006.

Baytop, Turhan, *Eczacılığın Babası Bergama’lı Galenos (130-200)*, Wyeth Kültür Dizisi: 3.1, Wyeth İlaçları A.Ş., İstanbul 1997.

Baytop, Turhan, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 2001.

Baytop, Turhan, "Eczacılık", Türk *Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, C 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1994, s. 386-388.

Boratav, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2011.

Boratav, Korkut. *Türkiye'de Devletçilik*, Savaş Yayınları, Ankara 1982.

Daemmrich, Arthur-Bowden, Mary Ellen, "A Rising Drug Industry: Pharmaceuticals Since 1870", *Chemical and Engineering News*, C 83, S. 25, 2004.

Etker, Şeref, "1929 Dünya Ekonomik Bunalımında Türkiye'de Hekimlerin Eczacılara Karşı Tutumu", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, XI. National Conference on the History of Turkish Pharmacy (25-28 May 2024), 2014, s. 36-37.

Kaynak, Evrim, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de İlaç Yapımı (1930'a Kadar)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

Kepepek, Yakup, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012.

Kocacık, Eyüp Talha, *Farmakoloğ Dergisinin Özetli Bibliyografyası ve İncelemesi*, Eczacılık Tarihi Araştırma Derneği Yayını, İstanbul 2016.

Maskar, Üveis, *Türkiye'de Sivil Eczacılık Mektebinin Açılışından Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalara ve Son Yıllardaki İnkişafına Toplu Bir Bakış*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1957.

Nizamettin Talip-Mehmet Daim, *Türk Tıbbi Müstahzaratı*, Şehzadebaşı Evkaf Matbaası, İstanbul 1929.

Sandalcı, Mert, *Belgelerle Türk Eczacılığı I 1840-1948*, C 1, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul 1997.

Sandalcı, Gülnur-Sandalcı, Mert, *Belgelerle Türk Eczacılığı I 1840-1948*, C 1, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul 2002.

Sarı, Nil-Dinç, Gülten-Altıntaş, Ayten, "1910-1928 Yılları Arasında Yayınlanan Eski Harfli Reklâmlarda Türk Müstahzarâtçılığı", II. Türk Tıp Tarihi Kongresi (20-21 Eylül 1990, İstanbul), Kongreye Sunulan Bildiriler içinde, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 85-106.

Şehsuvaroğlu, Bedi N., *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1970.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2009.

Tekiner, Halil, “Osmanlı Eczacılığında Bir Kilometre Taşı: İngiliz Eczanesi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları-Asuman Baytop Armağanı*, C XI/S. I-II, 2010, s. 259-272.

Tekiner, Halil-Sandalcı, Mert-Mat, Afife, “A Rare Book Shedding Light on the History of Pharmacy in Turkey: Turkish Pharmaceutical Preparations (1929)”, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, C IV/S. I, 2014, s. 43-48.

Türkcan, Ergun, *Teknoloji Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2011.

İnternet Kaynakları

Altıntaş, Ayten-Yılmaz, Sema, “Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sihhiye-ve-muavenet-i-ictimaiye-vekaleti-saglik-ve-sosyal-yardim-bakanligi>, son erişim tarihi: 16.04.2023.

Türkiye'nin İktisat Politikasının Değişim Sürecinde Kongreler Dönemi: Birinci Sanayi Kongresi ve Birinci Türkiye Ziraat Kongresi (1930-1931)

Mehmed Gökhan Polatoğlu*

Giriş

Türkiye'nin tarım ve sanayi yapısı genel itibariyle zirai nüfusun savaşlar nedeniyle azalması, vergi yükünün çiftçileri zorlaması, tarımda uygulanan yöntem ve kullanılan araçların ilköllüğü, sermayenin ve ulaşım imkânlarının yetersizliği, planlı bir ekonomi ve tarım politikasının uygulanamaması gibi nedenlerden dolayı zayıf durumdaydı. Türkiye'nin ekonomik yönden kalkınmasının esaslarını ve yöntemlerini belirlemek için Mustafa Kemal Atatürk başta olmak üzere devlet ileri gelenleri İzmir'de 17 Şubat - 4 Mart 1923'te bir iktisat kongresinin toplanmasını sağladı¹. Mustafa Kemal Atatürk kongrenin açılış konuşmasında:

“... Nasıl ki Erzurum Kongresi, felâket noktasına gelmiş olan bu milleti kurtarma hususunda, Misâk- ı Millînin ve Teşkilatı Esasiye Kanununun ilk temel taşlarını tedarik hususunda amil olmuş, müessir olmuş, müteşebbis olmuş ve bundan dolayı tarihimizde, tarih-i millimizde en kıymetli ve yüksek hatırayı ihraz etmiş ise, kongreniz dahi, milletin ve memleketin hayat ve halas-ı hakikisini temine medar olacak düsturun temel taşlarını ve esaslarını ihzar edip ortaya koyma suretiyle tarihte büyük namı ve çok kıymetli bir hatırayı ihraz edecektir...”²

sözleriyle kongrenin adeta bir iktisadi kurtuluş beyannamesi niteliği taşıdığına vurgu yapmıştır.

* Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, gokhanpolatoglu@hotmail.com ORCID: 00000002-3310-408X

1 Mehmet Kayıran, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Tarımı (1923-1929)*, T.C. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1988, s. 48-49.

2 A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 69.

Türkiye İktisat Kongresi'nde kabul edilen Misak-ı İktisadi ilkeler temelinde ülkenin ekonomik yönden kalkınması kapsamında tarım ve sanayi alanında da adımlar atılacaktır. Tarım alanında yapılan çalışmalar ile 1920'li yıllarda Ankara, İstanbul, Eskişehir ve Adapazarı'nda tohum ıslah ve deneme istasyonları kuruldu. Zirai kooperatifler teşkil edildi³. Tarım ürünlerinin korunması ve ıslahı için yasalar çıkarıldı. Sanayi alanına yönelik yatırımlarda müteşebbislere Türkiye İş Bankası ve Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası ile sermaye desteği verildi. 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kânunu ile yatırım amaçlı malzeme ithalinde gümrük vergisi muafiyeti, nakliyat bedellerinde indirim ve iç piyasada yerli sanayi mamullerinin tercihine öncelik tanınması gibi teşvik edici imkânlar sağlandı⁴. 1927'de kurulan Âli İktisat Meclisi ile de iktisadi kalkınmaya yönelik meseleler görüşüldü⁵.

Cumhuriyet'in ilanından 1930 yılına kadar Türkiye'de ekonomik bir gelişme süreci yaşandı⁶. Ancak 1923-1930 aralığını kapsayan bu dönemde kalkınma istenilen seviyede olmadı⁷. Özellikle 1929 dünya ekonomik krizinin de etkisiyle deflasyon yaşandı, cari açık arttı ve Türk Lirası hızla değer kaybetmeye başladı⁸. İhracat mallarının fiyatlarının aşırı derecede düşmesi ve dış ödeme güçlüğüne yaşanması, devlet müdahalesini arttırdı⁹. Bunun üzerine ekonomi politikasında korumacı bir sistemin uygulanması düşünüldü¹⁰. Aynı zamanda dış ticaret açığını ortadan kaldırmak için ithalat ve ihracatın bir program dâhilinde yürütülmesine karar verildi¹¹. Ayrıca ham maddesi ülke içinde mevcut olan maddeler üzerine büyük ölçekli yatırımlar yapılarak, ülkedeki zirai ve sınai ürün miktarını ve kalitesini arttırmak

3 Cahit Kayra, *Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü 1923-1950 Devletçilik Altın Yıllar*, C 1, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013, s. 90.

4 *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980, s. 79-80.

5 Korkut Boratav, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974, s. 124.

6 Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı (1933)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1972, s. VII.

7 Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1991, s. 26.

8 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğinin Oluşumu*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1982, s. 74.

9 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın*, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1995, s. 447.

10 Tefik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, İmge Kitabevi, Ankara 1992, s. 212.

11 Halük Cillov, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1962, s. 132-133.

için çalışma başlatıldı¹². Bu aşamada ithalat ve ihracattaki ticari dengenin sağlanması noktasında yerli mamul üretiminin artırılması, ürünlerin çeşit ve kalite bakımından ithalleri ile aynı dereceye getirilmesi ve uygun fiyattan piyasaya arzı sağlanarak, ülkenin ekonomik yönden kalkınmasını sağlayacak unsurların belirlenmesi¹³ amacıyla Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti¹⁴ tarafından 1930 yılında Birinci Sanayi Kongresi ve 1931 yılında Birinci Türkiye Ziraat Kongresi toplanacaktır¹⁵.

Birinci Sanayi Kongresi (22-29 Nisan 1930)

Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, yerli malların miktarını arttırmak, fiyatlarını düşürmek ve muadili olan yabancı mallar seviyesine getirmek üzere muhtelif sanayi grup temsilcilerini bir araya getirerek, müşterek ihtiyaçları ve esasları tespit etmek üzere bir sanayi kongresinin düzenlenmesine karar verdi. Birinci Sanayi Kongresi 22-29 Nisan 1930 tarihleri arasında *Gayemiz: Türkiye Sanayii Türkiye Devleti gibi yeni ve ileri olmalıdır.* şiarıyla Ankara'da toplandı¹⁶. Kongreye iş adamları ve teknisyenler katıldı¹⁷. İktisat Vekili Şakir (Kesebir) Bey, kongrenin toplanmasının esas amacının millî sanayinin kurulması ve geliştirilmesi için yapılması gerekenlerin belirlenmesi olduğunu söyledi¹⁸.

12 Hamza Eroğlu, *Atatürk ve Devletçilik*, Olgaç Matbaası, Ankara 1981, s. 29-30.

13 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 490.1.0.0.1.4.3.

14 Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti 1929 yılında TBMM Başkanı Kâzım Özalp riyasetinde milletvekillerinden; Celal (Bayar), Hasan (Saka), Fuat (Umay), Yusuf Kemal (Tengirşek) ve Rahmi (Köken) Beyler tarafından kuruldu. Cemiyetin amaçları arasında; halkı tasarruf ile mücadele ve tutumlu yaşama hususlarında bilgilendirmek, yerli malların üretimini arttırmak, tanıtımını sağlamak ve kullanımını teşvik etmek bulunmaktaydı. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Buzranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1977, s. 92-93.

15 Türkan Çetin, "1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Sonrası Türkiye'nin Tarım Politikasında Arayışlar: Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 2, S. 6-7, 1996, s. 224.

16 *1930 Sanayi Kongresi: Raporlar Zabıtlar*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Müdürlüğü, Ankara 1930, s. IV-VI.

17 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Buzranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1977, s. 122.

18 *Milliyet*, 23 Nisan 1930, s. 2.

Birinci Sanayi Kongresi'nde alınacak kararların hedeflediği başlıca konular; yerli sanayinin kurulması ve üretiminin arttırılması, yerli malların sağlam ve ucuz olması, yerli malların eş değer ithal malları kadar kaliteli olması ve tüccar ile sanayicilerin birlik ve beraberlik içinde örgütlenmesidir²⁰. Kongre gündeminde; ham madde, sermaye, kredi, vergi, Teşvik-i Sanayi Kanunu, standardizasyon, Ticaret ve Sanayi Odası temsili, sanayi eğitimi ve nakliyat tarifeleri yer alacaktır²¹.

Birinci Sanayi Kongresi'nin 24 Nisan'daki görüşmelerinde taş ve toprak sanayi ile dericilik meseleleri ele alındı²². 25-26 Nisan tarihli toplantısında konserve, çikolata ve bazı şekerli ürünler ile ticaret odalarında sanayicilerin bulunmasına ait konular müzakere edildi²³. 26-27 Nisan tarihli oturumunda fırıncılık, değirmencilik, ipekçilik, yağ, sabun ile sanayi eğitim raporları görüşülerek kabul edildi. Diğer taraftan ülke genelinde zeytin yağı tüketiminin sağlanması, ihraç edilecek yemeklik yağların içeriğine ilişkin tahlil raporları ve bandrol yapıştırılması, mekteplerde kimya eğitimine önem verilmesi, her il merkezindeki sanayi okulları yerine az sayıda ve nitelikli sanayi şubelerinin açılması gerektiği belirtildi²⁴. 27-28 Nisan tarihli birleşiminde madencilik ormancılık ve encümenlerin kredi raporları değerlendirildi. Kabul edilen raporlar doğrultusunda Sanayi ve Maadin Bankası sermayesinin sanayiye

19 *Milliyet*, 24 Nisan 1930, s. 6.

20 Sema Yılmaz Genç, "Birinci Sanayi Kongresi", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/birinci-sanayi-kongresi/>, son erişim tarihi: 03.10.2022.

21 1930 Sanayi Kongresi: Raporlar Zabıtlar, s. VII.

22 *Hakimiyeti Milliye*, 25 Nisan 1930, s. 1.

23 *Hakimiyeti Milliye*, 27 Nisan 1930, s. 4.

24 *Hakimiyeti Milliye*, 28 Nisan 1930, s. 1.

destekleyecek bir şekilde kullanılması ve kurulacak enerji tesislerinde kullanılacak yakacağın İktisat Vekâleti tarafından incelenmesi ve mahrukat komisyonunun oluşturulması teklifleri sunuldu²⁵. 28-29 Nisan tarihli toplantısında muhtelif encümen raporları müzakere ve kabul edildi. Buna göre; Geyve'de ve Akhisar'da bir pamuk istasyonunun kurulması, pamuk tohumu dağıtımında Ziraat Bankası'nın desteğinin sağlanması, halıcılığın geliştirilmesi kapsamında halı ihracatı durumunda prim verilmesi, el tezgâhlarının kurulmasında sermaye yetersizliği durumunda boyama, kasarılama, perdelama işlerini yapacak fabrikaların tesisi için hükümet tarafından tebligat yapılması, balıkçılık, kendir ve milli sanayinin tanzim ettirilmesi karara bağlandı²⁶.

Birinci Sanayi Kongresi'nde; pamuklu, yünlü ve ipekli dokuma, gıda, deri, orman, taş, toprak, cam, kimya ve maden sanayi üzerine encümen raporları beyan edildi. Buna göre yapılması gerekenler, sektörlerle ayrıldı ve şu önerilerde bulunuldu. Pamuklu dokumada; pamuklu dokuma ham maddesini teşkil eden pamuk cinsleri ıslah edilmelidir. Mevcut Pamuk İslah İstasyonlarının mesailerı arttırılmalıdır. Manisa ve Aydın'da pamuk ıslah istasyonları biran önce faaliyete geçmelidir. Kullanılan tohumların iyi vasıflı olabilmesinin temin için hükümetin tohum dağıtımını kontrol altında tutması gerekmektedir. Faaliyetteki fabrikaların modernizasyonu için milli bankalar tarafından finansman kolaylığı sağlanmalıdır. Yabancı ülke dokuma sanayisi ile rekabet edecek bir yapıya ulaşıncaya kadar yeni gümrük tarifesinde düzenleme yapılmamalıdır²⁷. Yünlü dokumada; ülke yünlerinin cinsi ıslah edilerek bölgeye göre süt, et, deri, yün bakımından en elverişli koyunlar belirlenmelidir. Muamele vergisi alınmamalıdır. Fabrikaların kullandığı su ve elektrik tarifelerinde düzenlemeye gidilmelidir²⁸. İpekli dokumada; sanayicilere kredi temini, muamele vergisinin kaldırılması, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun uygulanmasındaki zorlukların kaldırılması, uzman kadrosunun oluşturulması, yetiştirilmesi, nakliyat tarife ve ücretlerin düzenlenmesi sağlanmalıdır²⁹.

Gıda sanayi içerisinde konserve, ekmek, şeker, şekerleme, çikolata, bisküvi, şarap, sirke ve ispirto yer almaktaydı. Tüm bunlara ilişkin sunulan raporlarda

25 *Hakimiyeti Milliye*, 29 Nisan 1930, s. 1.

26 *Hakimiyeti Milliye*, 30 Nisan 1930, s. 1.

27 *1930 Sanayi Kongresi: Raporlar Zabıtlar*, s. 50-54.

28 *1930 Sanayi Kongresi: Raporlar Zabıtlar*, s. 95-96.

29 *1930 Sanayi Kongresi: Raporlar Zabıtlar*, s. 158.

genel olarak; finansman desteğinin verilmesi, üretim miktarını arttırmaya yönelik adımların atılması, kaliteli ve uygun fiyatlı mamullerin imali, ithal mallara karşı korunması gibi hususlara değinilmiştir. Deride yeterli derecede işletme mevcut olup, var olanlar iyileştirilmelidir. Gümrük vergisinde yerli deri mamullerini korumaya yönelik adımlar atılmalıdır³⁰. Ormanda işletmecilik sistemi özel teşebbüs esaslı olmalıdır. Orman sanayi gelişinceye kadar mevcut olan gümrük himayesi sürdürülmelidir. Gereken teknik desteği almak için yabancı unsurlardan yararlanmaya izin verilmelidir³¹. Taş, toprak, cam sanayisinde muamele vergisi kaldırılmalıdır. Nakliye bedelinde indirimle yönelik düzenlemeler yapılmalıdır. Dış ülkelerde mamullerin tanıtımı ve satışı için acentelikler oluşturulmalıdır³².

Kimya sanayi kendi içerisinde yağ ve sabun sanayi olarak sınıflandırılmıştır. Bunlardan yağ sanayisinde muamele vergisi kaldırılmalıdır. Pirina yağ fabrikalarının ithal edecekleri maddelerden gümrük vergisi alınmamalıdır. Nakliye fiyatları yarı yarıya düşürülmelidir. Yatırımcılara uzun vadeli ve düşük faizli kredi imkânı sağlanmalıdır. Sabun sanayisinde kullanılan esansların ithalatında gümrük vergisi kesilmemelidir. Pirine sabunlarının ordu okullarında ve devlet müesseselerinde kullanılması temin edilmelidir. Sabun sanayisinin daha rasyonel bir surette çalışabilmesi ve sabun imalatında değerli bir yardımcı madde olan gliserinin imali için gerekli tesisatın yapılması için hükümet desteği alınmalıdır. Gıda maddesi gibi zaruri ihtiyaç maddeleri arasında yer alan sabunda hile yapanlara ağır cezalar verilmelidir³³.

Madende mevcut kanunlar ile daha ziyade madencilerin emniyet ve kolaylıkla çalışabilmesi için yapılması gerekenler üzerine yeni düzenlemeler yapılmalıdır. Maden ocaklarından ihraç limanlarına, nakliye vapurlarına ve ilk düzenli seyrüsefer yapılan iskelelere kadar olan ve maden işletmeleriyle bağlı olan nakliyat işleri madencilerin kendi araçları ile yapabilmelerine izin verilmelidir. Madencilikte kullanılan barut, dinamit, fitil ve kapsül gibi patlayıcı maddeler ile makinelerde kullanılan yakıtlar tekel vergisinden muaf tutulmalıdır. Zonguldak limanı ve araçları yenilenmeli, Zonguldak-Ereğli demiryolu hattı ile Ereğli limanı inşa edilmelidir³⁴.

30 1930 Sanayi Kongresi: Raporlar Zabıtlar, s. 325-330.

31 1930 Sanayi Kongresi: Raporlar Zabıtlar, s. 356-357.

32 1930 Sanayi Kongresi: Raporlar Zabıtlar, s. 356-357.

33 1930 Sanayi Kongresi: Raporlar Zabıtlar, s. 414-416.

34 1930 Sanayi Kongresi: Raporlar Zabıtlar, s. 454-455.

Birinci Sanayi Kongresi'nde encümen raporları dışında; kaytancılık, tarakçılık, kunduracılık, kendircilik, balıkçılık, yakacak meselesi, elektrik temini, sanayide rasyonalizasyon, mesleki ve sınai eğitim, sanayi siyaseti gibi konular hakkında muhtelif raporlar da sunuldu. Buna göre atılacak adımlar şu yöntemlerin izlenmesi önerildi. Kaytancılığın ve tarakçılığın geliştirilmesinde; vergi oranlarında yeniden bir düzenlemeye gidilmelidir. Makine ve ham madde ithalinde gümrük vergisi kaldırılmalı ve yabancı sermayenin ülkeye girişi için iyileştirici koşullar sağlanmalıdır. Kunduracılıkta; küçük ölçekli imalathaneler birleştirilerek bir fabrika niteliğinde üretim alanları oluşturulmalıdır. Yerli mallar, piyasada tanıtılmalı ve tüketimi arttırılmalıdır. Mamullerin ihracatını kolaylaştırıcı ve teşvik edici adımlar atılmalıdır. Fabrikaların gelişmesi için belirli bir süre de olsa gümrük ve kazanç vergisi alınmamalıdır. Kendircilikte; Avrupalı imalatçılar ile rekabet edebilmek için el tezgâhları yerine makineli sisteme geçilmelidir. Kooperatifler kurularak üretim yönetimi ve pazarlama koşulları geliştirilmelidir³⁵.

Balıkçılıkta; modern yöntem ve araçlar ile avlanma ve işleme usulleri öğretilmelidir. Tüketim miktarı arttırılmalıdır. Zirai aletlerde olduğu gibi balıkçılıkla ilgili malzemeler vergiden muaf tutulmalıdır. Yakacak meselesinde; ulaştırma bedelleri uygun hale getirilmelidir. Kömür ihracatında yabancı firmalara karşı prim desteğinde bulunulmalı ve limanlarda rekabetçi bir ortam oluşturulmalıdır. Mesleki ve sınai eğitim ile kapsamlı ve planlı bir eğitim programı uygulanarak teknik eleman açığı kapatılmalıdır. Elektrik temini çalışmaları kapsamında ülkenin ihtiyacı olan enerjiyi sağlamak için Zonguldak havzasında ve somada yüksek kapasiteli santraller inşa edilmelidir. Sanayide rasyonalizasyon ile çağın gerisindeki eski yöntemler yerine uluslararası esaslar ve metotlar uygulanmalıdır³⁶.

Sanayi politikalarındaki düzenlemeler ile özellikle yatırımcıların büyük ve uzun vadeli krediye kolaylıkla ulaşabildikleri bir bankacılık alt yapısı oluşturulmalıdır. Gümrük tarifleri sanayi kollarının yapısına göre belirlenmelidir. Borsa ve ticaret kanunları revize edilmelidir. Büyük yatırımların hayata geçmesi için şirketler ve sanayi tesislerine eleman temini için iş bulma teşkilatları kurulmalıdır. Sanayileşme yolunun başlarında olan Türkiye'de ihtiyaç derecesine göre tesisleşme yoluna gidilmelidir. Bu doğrultuda öncelik sırasına göre; değirmen, mensucat, çimento sanayii, tuğla,

35 1930 Sanayi Kongresi: Raporlar Zabıtlar, s. 651-713.

36 1930 Sanayi Kongresi: Raporlar Zabıtlar, s. 651-713.

tahta, deri, harp levazımı, konserve, maden çıkarma, ayakkabı, kâğıt, şeker, tütün, kimya, maden ve demir sanayi kurulmalıdır³⁷.

Kongrede ele alınan dokuma, gıda, deri, orman, taş, toprak, kimya ve maden konuları üzerine hazırlanan³⁸ Umumi encümen raporları ve muhtelif raporlar ile ülke ekonomisinin bir sınai ve ticari envanterinin çıkarılması sağlandı. Ayrıca kongrede en az on yıllık bir sanayi programının hazırlanması önerildi³⁹. Tüm bunların yanı sıra 1930'lu yılların ilk yarısından itibaren ise planlı sanayileşeme modeli uygulamaya konuldu⁴⁰. 1933'te hazırlıklarına başlanan ve 1934-1938 dönemini kapsayan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı⁴¹ ile 1935'te çalışmalarına başlanan ve 1938-1942 sürecini içeren İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı⁴² ile iplik, dokuma, demir, kok, kâğıt, cam, selüloz ve kimyevi maddeler üzerine fabrikaların kurulması için çalışma başlatıldı⁴³.

Birinci Türkiye Ziraat Kongresi (5-19 Ocak 1931)

1929 dünya ekonomik krizi Türkiye'nin zirai yapısını olumsuz yönde etkiledi. Ülkede para değerinin düşmesi ve bütçe açığının artmasına karşı Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti: *Yerli mallarımızın miktarını çoğaltmayı, cinslerini metanet, zarafet, nefaset itibarıyla yabancı mallar derecesine getirmeyi ve fiyatlarını ucuzlatmayı* en önemli hedefler arasında gördü. Bu maksatla Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından ithalatın en önemli kısımlarından birini oluşturan sanayi mamullerini ele alarak, milli sanayinin gelişimini temin edecek şartlar ve esaslar belirlemek için 22 Nisan 1930'da Sanayi Kongresi düzenlenecektir⁴⁴. Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından Ziraat Odası Reisliğine iletilen beyanatta Birinci Sanayi Kongresi'nin ülke endüstrisinin durum tespiti ve gelişimi için alınması gereken önlemler açısından büyük bir fayda sağlayacağı belirtildi. Ayrıca bu kongrenin akabinde, zirai meselelerin ele alınacağı bir kongrenin düzenlenmesine karar verildiği beyan edildi⁴⁵.

37 1930 Sanayi Kongresi: Raporlar Zabıtlar, s. 651-713.

38 Tekeli-İlkin, *age*, s. 122.

39 Genç, *agm*, s. 2.

40 *Akşam*, 7 Kânunuevvel 1933, s.2.

41 Feridun Ergin, *Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi*, Yaşar Eğitim ve Kültür Yayınları, Ankara 1977, s. 38.

42 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Olgaç Matbaası, Ankara 1982, s. 275.

43 *Akşam*, 7 Kânunuevvel 1933, s.2.

44 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 1, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara 1931, s. VI.

45 BCA., 490.1.0.0.1.4.3.

Sanayinin gelişmesi ile birlikte, ihracatın ağırlık merkezini oluşturan ziraatta yaşanan sorunlara çözüm bulmak ve ileriye dönük adımlar atmak amacıyla bir ziraat kongresinin hazırlıklarına Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından 1930 yılı Eylül ayında başlandı⁴⁶. Birinci Türkiye Ziraat Kongresi, *Gayemiz: Ananevi ziraattan, rasyonel ziraata* ilkesiyle⁴⁷ 5 Ocak 1931'de toplandı. Kongreye ülke genelinden bir katılım gerçekleşti⁴⁸. Kongreye katılanlar; fen memurları, nazari iktisatçılar, büyük arazi sahibi çiftçi ve tüccar zümresi idi⁴⁹.

Birinci Türkiye Ziraat Kongresi, İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey tarafından açıldı. Kendileri, kongrenin düzenlenme amacını şöyle ifade etmiştir:

“... Türkiye'nin her tarafından buraya Türk çiftçiliği hakkında ve çiftçiliğin bulunduğu vaziyetteki müşahedelerinizi İzah etmek, Türk çiftçiliğinin yükselmesi için alınacak tedbirler hakkında mütalaalarınızı söylemek üzere geldiniz. Bugün burada Türk çiftçiliği üzerinde bildiklerimizi düşüncelerimizi münakaşa ederek ve bunların bir kısmı etrafında topladığımızda onun üzerinde ittifak etmiş olduğumuz fikirler Türk çiftçiliğinin yükselmesi için tatbik olunacak tedbir hakikate inkılap edeceklerdir. Türk çiftçiliğini istifade ettirecek her tedbir, Türk vatandaşlarının çok büyük bir kısmının kar ve faydasına olan bir tedbir demektir. Çünkü Türkiye'de oturan vatandaşların büyük bir ekseriyeti çiftçiliği kendisi için hayat meşgalesi, birlik işi gücü addetmiştir. Şüphe yok ki, asli milletlerden hiç biri tamamen çiftçi olamaz çünkü milletler büyük irfan ve medeniyet merkezlerinin ülkeleri dâhilinde teessüsten vazgeçemezler. Bunun için her millet aynı zamanda çiftçi ve sanatkâr olmalıdır. Çiftçiliğimizde bir kere teknik vesaiti tamamen almak lazımdır. İstihsal, hastalık ve haşaratla mücadeleyi ilmi bir surette değiştirmeliyiz.”⁵⁰

Birinci Türkiye Ziraat Kongresi'nde ele alınacak konular arasında; üretim koşulları, zirai kredi ve vergiler, muafiyetler ve teşvikler, fiyat teşekkülü, satış temayülleri, standart ve ambalaj meselesi, zirai eğitim ve yayın, nakliye tarifeleri, zirai kanunlar, hayvancılık ve diğer meseleler yer almaktaydı⁵¹.

46 Çetin, agm., s. 215-216.

47 *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, C 1, s. IV.

48 BCA., 490.1.0.0.1.4.3.

49 Çetin, agm., s. 223.

50 *Milliyet*, 6 Kanunusani 1931, s.1-6.

51 *1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, C 1, s. VIII.

Kongreye ülkenin farklı yerlerinden ziraat odası temsilcileri de davet edilmiştir⁵². Ziraat odaları ise kongrede ele alınacak konularla ilgili çiftçilerin hazırlanmaları için bölgelerindeki ziraat erbabının temsilcilerini, iktisatçıları ve uzmanlarını mahalli ziraat kongrelerinin akdine davet edecektir. Mahalli kongrelerde her bölgenin kendi ziraat şubeleri için pamuk, üzüm, afyon ve hububat encümeni gibi encümenlikler oluşturacaktır. Encümenler, kongredeki gündem maddeleri doğrultusunda raporlar hazırlayacaktır. Her bölgenin ziraat şubeleri kongreye katılım için bir veya iki temsilci seçecektir⁵³.

Kongre ile ilk defa köylünün sorunları ve çözüm önerileri bütün yönleriyle tartışılarak, sorunlar hükümete iletilmiştir. Ziraatın gelişimine ilişkin sunulan ve uzmanlar tarafından hazırlanan 120 adet rapor ile genel olarak; zirai teknolojilerdeki son gelişmeler, makineleşme, verim artışı, zirai hastalıklarla mücadele, sütçülük, tavukçuluk, arıcılık ve ipekböcekçiliği, zirai istatistikler, tarımsal kredi, vergi ve sigortacılık, zirai teşkilatlanma, zirai sergiler, kooperatifçilik, standardizasyon, ambalaj ve pazarlama ile Türk ürünlerinin dünya piyasasındaki yeri tartışılmıştır⁵⁴.

Kongrede ziraat üzerine; vergiler, krediler, kooperatifler, odalar, sigortalar, borsalar, sergiler, istatistikler, neşriyatlar, tedrisatlar, standardizasyon, ambalaj, uluslararası rekabet konusu ele alınarak umumi raporlar sunulmuştur. Buna göre zirai vergi uygulamasında daha önceden yapılan arazi ölçümlerinin yeniden yapılarak kıymet takdiri hataları ortadan kaldırılmalıdır. Bağ, bostan,

52 Birinci Ziraat Kongresi'ne davet edilen Ziraat Odaları: Edirne, Uzunköprü, Kırklareli, Lüleburgaz, Tekirdağ, Çorlu, Şarköy, İstanbul, Çatalca, Silivri, İzmit, Adapazarı, Hendek, Geyve, Bolu, Düzce, Bursa, Gemlik, Karacabey, Erdek, Mustafa Kemal Paşa, Çanakkale, Gelibolu, Bozcaada, Balıkesir, Bandırma, Ayvalık, Edremit, İzmir, Bergama, Urla, Ödemiş, Manisa, Akhisar, Kasaba, Salihli, Alaşehir, Kütahya, Uşak, Muğla, Eskişehir, Bilecik, Afyonkarahisar, Isparta, Burdur, Milas, Bodrum, Köyceğiz, Marmaris, Fethiye, Aydın, Söke, Nazilli, Denizli, Antalya, Alanya, Elmalı, Fenike, Aksaray, Niçe, Bor, Nevşehir, Konya, Karaman, Akşehir, Ereğli, Silifke, Mersin, Tarsus, Adana, Kozan, Cebelibereket, Ceyhan, Dörtöyl, Kırşehir, Ankara, Polatlı, Beypazarı, Zonguldak, Safranbolu, Kastamonu, İnebolu, Taşköprü, Tosya, Sinop, Boyabat, Çankırı, Çorum, Yozgat, Sivas, Kayseri, Pınarbaşı, Tokat, Zile, Erbaa, Samsun, Çarşamba, Terme, Bafra, Amasya, Merzifon, Ordu, Ünye, Fatsa, Giresun, Gümüşhane, Bayburt, Şarkikarahisar, Trabzon, Rize, Artvin, Kars, Ardahan, Iğdır, Sarıkamış, Kağızman, Erzurum, Erzincan, Elazığ, Diyarbakır, Mardin, Sar'at, Urfa, Birecik, Gaziantep, Kilis, Bahşı, Malatya, Kemaliye, Arapkir, Maraş, Elbistan idi. BCA., 490.1.0.0.1.4.3.

53 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 1, s. VIII-IX.

54 Çetin, agm., s.223-224.

kır, yayla, zeytinlik gibi yerler mülk vergisinden muaf tutulmalıdır. Arazi vergisi tahsili hasattan sonra yapılmalıdır. Sayım vergisi; çiftlikte kullanılan dört hayvana kadar ki çift hayvanlarından, dört yaşını tamamlamamış olan bakariyeden, kesime gönderilen erkek kuzulardan ve oğlaklardan muaf tutulmalıdır. Çiftçiye zor durumda bırakan tefeciliğe karşı önlem alınmalıdır. Köy iktisadının mali politikası, gelire göre vergi, yerine göre vergi ve tefeciliğin kaldırılması olmalıdır⁵⁵. Zirai kredi uygulanmasında çiftçiye mümkün olduğu kadar uygun koşullarda kredi açmak ve kredi usullerindeki zorlukları ve masrafları azaltmak gerekmektedir. Zirai faaliyetler için verilen kredilerinin tamamen zirai işler için kullanılması temin edilmelidir. Köylerde tasarruf fikri ve eylemi yerleştirilmelidir. Ziraat Bankası'nın faaliyet alanları genişletilmelidir⁵⁶.

Zirai kooperatifhususunda; ticaret kanunu ile zirai kooperatif vasfını taşımanın yasal koşulları belirtilmelidir. Kooperatif kuruluşu kolaylaştırılmalıdır. Zirai kredi kooperatiflerinde olduğu gibi diğer kooperatiflere de bazı imtiyazlar ve muafiyetler sağlanmalıdır. Kooperatiflere malî yardım meselesini tanzim edecek bir merkezî ofis kurulmalıdır⁵⁷. Ziraat odaları İktisat Vekâleti'nin denetiminde resmi bir halk teşekkülü olarak tesis edilmelidir. Çiftçilik, bağcılık, bahçivanlık, sütçülük, böcekçilik, tavukçuluk, arıcılık, ormancılık, hayvan yetiştiriciliği gibi ziraat ile doğrudan alakadar olanların ziraat odalarına kaydı zorunlu tutulmalıdır. Bunlardan yirmi yaşını dolduranlar odalara aza, yirmi beş yaşını bitirenlerden okur-yazar olanlar heyeti idare azası seçilme hakkına sahip olmalıdır. Her vilâyet ve kaza merkezinde birer ziraat odası açılmalıdır. Ziraat odaları mahallerinin ihtiyaçlarına ve hususiyetlerine göre belirli ihtisas şubelerine ayrılmalıdır. Ankara'da üç yılda bir vilâyet ve kaza ziraat odalarının birer temsilcisinin katıldığı bir kongre yapılarak, ziraat odalarındaki gelişmeler ve yapılması gerekenler hakkında müzakereler yapılmalı ve odalardan gelen raporlar üzerine tartışmalar yapılarak tedbirler ve kararlar alınmalıdır. Zirai sigortacılığa önem verilerek özellikle mahsuller ve iş hayvanları ilk etapta ele alınmalıdır⁵⁸.

Zirai sergicilikte, her fırsatta uluslararası sergilere katılmalı ve yurt içinde sergiler açılmalıdır. Sergi masrafları; hükümet, bankalar ve odalardan sağlanmalıdır. Resmi ve daimi bir sergi bürosu açılmalıdır. İstanbul'un en

55 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 1922-1928.

56 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 2465.

57 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 1990-1991.

58 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 2037-2074.

uygun yerinde daimî sergi alanı oluşturulmalıdır. Zirai istatistik noktasında, tüm mahsullerin sayısal verilerini tespit etmekte zorluk yaşanması durumunda ilk etapta iç tüketim ve dış ticaret açısından önemli olan; buğday, arpa, üzüm, incir ve afyon gibi ürünlerin istatistikleri tutulmalıdır. Diğer zirai mahsullerin genel üretimi hakkında ise tahmini bir bilgi toplanmalıdır⁵⁹. Uluslararası piyasalarda rekabet edebilmek için mahsullerin değerini arttırmak, üretim miktarını çoğaltmak, maliyet masrafını azaltmak gerekmektedir. Ürün içeriğinin ve kalitesinin yansıtılması bakımından ise standardizasyon ve ambalaj işine önem verilmelidir⁶⁰.

Zirai neşriyat ve eğitimde hususlarında; köylü için basit bir şekilde yazılmış olan resimli zirai yayınlar çıkarılmalıdır. Belli başlı ziraat bölgelerinde herkesin bilgi sahibi olacağı yayınları ihtiva eden kütüphaneler açılmalıdır. Ziraat ile ilgili yabancı çalışmaların tercümesi yapılmalıdır. Bölgesel radyo istasyonları kurarak yurt dışından zirai bilgi akışı sağlanmalıdır. Sinema ve projeksiyon ile donatılmış gezici kütüphane özelliğindeki bir aracı köylerde gezdirmek gerekmektedir. Köy öğretmenlerine, görev yaptıkları yerlerin zirai yapısı hakkında yazılan kitap ve dergiler ücretsiz verilmelidir. Her köy ve kasabadaki okul kütüphanesinde ziraat ile ilgili yayınlar bulundurulmalıdır. Köy öğretmenleri mümkün olduğunca uygulamalı eğitime ağırlık vermelidir. Köy öğretmenleri tarafından ziraat ile meşgul olan gençler ve köylülere, belirli konular hakkında dersler vermek ve kurslar düzenlemek gerekmektedir. Ziraat işlerinin azaldığı kış aylarında faaliyet göstermek için kış ziraat okulları açılmalıdır. Diğer taraftan vasıflı zirai işçi yetiştirmek amacıyla çiftlik okullarında düzenlemeler yapılmalıdır. Kışlarda ve talimgâhlarda askerî terbiye ile birlikte belirli seviyelerde zirai bilgiler verilmelidir⁶¹.

Tüm bunların yanı sıra kongrede ele alınan Türk zirai ürünler arasında; tütün, afyon, gül, incir, fındık, üzüm, Antep fıstığı, pamuk, kendir, keten, zeytin, hububat, bakliyat, pirinç, meyve, sebze ve narenciye bulunmaktaydı. Zirai işler arasında ise sütçülük, tavukçuluk, arıcılık, ipek böcekçiliği, şarapçılık, büyük ve küçük baş hayvancılık, atçılık ve balıkçılık yer almaktaydı. Kongre sonrası hazırlanan encümen raporlarına göre tütünde; fidencilik ile uğraşan veya uğraşmak isteyenlere Tütün İhisarı tarafından bedelsiz tohum dağıtılmalıdır. Fen memurları tarafından başarılı bulunan

59 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 2122-2130.

60 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 2220.

61 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 2210-2218.

tütün fidecilerine mükâfat verilmelidir. Tütünlerin nefasetini artırmak için gereken bilgileri çiftçiye aktaracak açık lisanla yazılmış bir tütüncülük kitabı yayımlanmalıdır. Tütüncülerin giderlerinin azaltılması için sicim, denk ipi, kanaviçe ve sair malzemelerin maliyet fiyatı üzerinden satılması sağlanmalıdır. Muamele vergisi, marka ve amele ücreti kaldırılmalıdır. T.C. Ziraat Bankası'nın tütüncülere verdiği sermaye miktarı arttırılmalıdır. Tütün İnhisar İdaresi, ihracata önem vererek Suriye ve Almanya'daki gibi Hindistan ve ABD'de temsilciler ve fabrika açarak, Türk tütününün tanıtımını temin etmelidir. Tütüncülükte büyük bir istikbal gösteren basma tütünlerinin ıslahı ve çoğaltılması için Kocaeli mıntıkasında bir istasyon kurulmalıdır. Tüketicilerin tercih ettikleri sade tütünlerin ıslahı ve arttırılması amacıyla Taşova mıntıkasında bir tecrübe ve tetkik merkezi açılmalıdır. Stoklanmış tütünün ihracatında, nakit yerine ihtiyaç duyulan maddeler ile mübadeleye çalışılmalıdır. Tütün İnhisar İdaresi'nin fabrika veya temsilcisinin olmadığı ülkelere, teşhir edilmek üzere elçilik ve konsolosluklar aracılığıyla Türk tütün ve sigaraları koleksiyon halinde gönderilmelidir⁶².

Afyonda; morfin miktarı ile oynayanlara caydırıcı cezalar verilmelidir. Hükümet veya Belediye kimyahaneleri ile ihraç iskelelerinde, gümrüklerde, borsalarda sıkı muayeneler ve tahliller yapılmalıdır. Palamutta; Gül için Isparta'da bir tesis kurulmalıdır. Isparta merkezinde, Adana Dörtöy'da, İzmir Bornova'da ve İstanbul Kartal'da birer ıtriyat tecrübe ve tahlil istasyonu tesis edilmelidir. Yeni açılacak gül bahçelerinin ve fidanlıklarından 5 yıl süreyle arazi vergisinden muaf tutulmalıdır. Gülyağı imalathaneleri için yurt dışından alınacak makine, alet, edevat, yedek parçaları ve gülyağı şişe ve kaplarından gümrük vergisi alınmamalıdır. İktisat Vekâleti tarafından ıtriyat kimyagerliği eğitimi için Avrupa'ya düzenli olarak öğrenci gönderilmelidir⁶³. İncirde; en iyi kalitede mahsul elde etmek için ıslah ve üretim randımanın artırılması sağlanmalıdır. İzmir limanının mevkiini değiştirerek liman hizmetleri tedricen Alsancak'a nakledilerek doğrudan demiryollarına bağlanmalıdır. İncirlerin zirai hastalıklara maruz kalmaması için Amerika'da olduğu gibi yasal düzenlemeler ve teşkilatlanma sağlanmalıdır⁶⁴.

Fındıkta, geliri yüksek türlerin dikilmesi ve yetiştirilmesi için gayret sarf edilmelidir. Verimi ve kaliteyi düşürmemek için her nevi toprağa fındık

62 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 1, s. 128-134.

63 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 1, s. 272-274.

64 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 1, s. 504-505.

dikilmemesi temin edilmemelidir. Fındık dikecekler mahallerindeki ziraat fen memuruna danışmaldırlar. Fındık hastalıkları ve zararlıları ile mücadele için Giresun'da bir tetkik laboratuvarı kurulmalıdır. T.C. Ziraat Bankası tarafından fındık üreticilerine uzun vadeli kredi desteğinde bulunulmalıdır. Modern yöntemlerle fındık bahçesi açanlar, eski bahçeleri yenileyenlere para ödülü verilmelidir ve vergiden 5 yıl muaf tutulmalıdır. Fındık mahsulünde belirli bir standardizasyon uygulanmalıdır. Üreticiler için bir ihracat kooperatifi ile satış birliği teşkil edilmelidir. Memurlar ve halk için fındıkçılık kursları düzenlenmelidir. Fındıkçılık ile ilgili ait broşür, dergi ve kitaplar yayımlanmalıdır. Fındık ürünlerini tanıtıcı reklam ve propagandalar yapılmalı, bir çikolata fabrikası teşkil edilmelidir⁶⁵.

Üzümde fidanlıklar; fennî, idari ve malî bakımdan bir elden idare edilmelidir. Mevcut fidanlıklar büyütülecektir. Amerika çubukları ile üzüm bağı kuracak arazi sahiplerine T.C. Ziraat Bankası tarafından uzun vadeli kredi verilecek ve 5 yıl vergi alınmayacaktır. Avrupa'dan köklü veya aşılı köklü çubuk ithal edilmeyecektir. Bağ budama ve aşısı ile ilgilenenler için kendi mıntıkasındaki ziraat müdür, memur veya istasyonları ile ziraat odaları tarafından sınav yapılarak sertifika verilecektir. Sertifika sahipleri budakçı ve aşıcı olarak istihdam edilecektir. Muhtelif mıntikalardan gelen üzüm işçisi sağlık koşulları dâhilinde çalıştırılacaktır. Belediye tarafından işçi konutları inşa edilecektir. Kuru üzüm imalinde kullanılacak maddelerin kontrol ve muayene esaslarını gösteren bir talimatname İktisat Vekâleti tarafından hazırlanacaktır. Bağcılar arasında kooperatifler teşkil edilecektir⁶⁶.

Antep fıstığında ziraat yöntemleri ıslah edilmelidir. Tamamen bilimsel esaslara dayalı bir fıstık numune bahçesi kurulmalıdır. Buradan elde edilecek aşı fideleri ile fıstık ziraatı geliştirilmelidir. Antep fıstığı ziraatını olumsuz yönde etkileyerek %30'luk bir kayba neden olan etmenlere karşı önlem alınmalıdır. Ziraat okullarının ders programlarında fıstık ziraatı da eklenmelidir. İktisat Vekâleti tarafından fıstık ilmî ve tetkiki aşamalarını aktaran bir kitabı hazırlanmalıdır⁶⁷.

Pamukta ziraat için kullanılacak kredi miktarı uzun vadeli ve düşük faizli olmalıdır. Pamukların yurt içinde hammadde olarak kullanılmasını sağlayacak müesseseler kurulmalıdır. Adana pamuk ıslah istasyonu

65 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 1, s. 577-579.

66 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 1, s. 640-641.

67 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 1, s. 676.

geliştirilmeli ve Aydın havalisinde bir pamuk istasyonu açılmalıdır. Pamuklu dokuma ithal eden devletler ile ticari mukaveleler yapılmalıdır. Pamuk ziraatı için gerekli tarım alet ve makineleri taksitle satılmalıdır. Sulama tesisatı olmayan yerlerde çiftçilere vasıta desteğinde bulunulması ve teknik bilgi desteğinde bulunulmalıdır. Pamuk tarlalarına gelecek işçiler için demiryolu idareleri tarafından tenzilatlı tarife uygulanmalıdır. Çiftçilerin pamuk ziraatı hakkındaki bilgilerini arttırmak için bir broşür çıkarılmalı ve bedelsiz dağıtılmalıdır⁶⁸.

Kendirde; tuz, tütün inhisar idareleri tarafından zirai üretim için fabrikalar kurulmalıdır. Kendir yetiştiren ziraatçılara T.C. Ziraat Bankası tarafından azamî derecede, uzun vadeli ve düşük faizli kredi verilmelidir. Yurt dışından gelen kenevire karşı yerli kenevir himaye edilmelidir. Kenevirler modern yöntemlerle tasnif edilerek ambalajlanmalı ve ihracatı arttırılmalıdır. Niteliği zayıflamış kenevir tohumlarının ıslahı için mahallerinde birer tohum ıslah istasyonu açılmalıdır. Ketende tohum ıslahı gerekmektedir. Bunun için bir keten tecrübe istasyonu kurulmalıdır. Ayrıca keten ziraatının yapıldığı yerlerde küçük ölçekli dokuma fabrikaları açılmalıdır. Keten ziraatı için çiftçilere T.C. Ziraat Bankası tarafından uzun vadeli ve faizi düşük kredi sağlanmalıdır⁶⁹.

Zeytinde ağaçların tahribi engellenmelidir. Zeytin ağaçlarının arttırılması işi kapsamında yabancı ağaçlar aşılmalı ve korunması sağlanmalıdır. Zeytinlik kurmak isteyenlere yardımda bulunulmalıdır. Güçlü cins seçimi ve yaygınlaştırılması gerekmektedir. Bir zeytincilik cemiyeti teşkil edilerek, her yıl belirli bir zamanda zeytincilik günü düzenlenmelidir. Zeytincilik için maddi destekte bulunulmalıdır. Zeytincilik kursları açılmalıdır. Bazı okullarda zeytincilik dersi okutulmalıdır. Orta ziraat okullarının en azından birinde zeytincilik eğitimi verilmelidir. Budama işlerini yapacak kişiler yetiştirilmelidir. Yemeklik siyah ve yeşil zeytin miktarı arttırılmalıdır. Bir zeytincilik enstitüsü açılarak, bünyesinde bir fidanlık ile bir numune ve tecrübe birimleri oluşturulmalıdır. Zeytincilik ve yağcılığa ait yayınlar neşredilmelidir. Zeytincilik birlikleri ve zeytin fidanlıkları tesis edilmelidir. Tüm uluslararası zeytincilik ve yağcılık kongrelerine iştirak edilmelidir. Ülkede zeytin tüketimi arttırılmalıdır⁷⁰.

68 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 1, s. 699.

69 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 1, s. 723-725.

70 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 1, s. 761-763.

Hububatta lke genelinde tecrübe tarlaları açılmalıdır. Tohum ıslah istasyonları tarafından yetiştirilen tohumluklar çiftçilere bedelsiz dağıtılmalıdır. Tohumlukların retilmesi, istasyonların nezareti altında olmalıdır. Çiftçinin iyi, mahsuldar ve temiz tohumluk ihtiyacı ıslah istasyonları tarafından giderilinceye kadar arazilerin zararlı ot tohumlarından temizlemek için zirai makineler kullanılmalıdır. Arızalanan makinelerin tamiri için seyyar ustalar gevlendirilerek işlettirilmesi sağlanmalıdır. Islah istasyonlarının bulunmadığı yerlerde mıntıka için en iyi tohumu belirleyip, yetiştirerek kullanıma sunmak işini yerine getirmek için mıntıkada gevli ziraat memuru ile çiftçilerin ortak çalışmaları ile bir tohum yetiştirme birliği teşkil etmelidir. Pulluk dışında toprağı harmanlayan kültivatör ve tırmık gibi tarım aletleri tedarik edilmelidir. Yeni nebatların tetkik ve tecrübeleri yapılmalıdır. Harman işleri için tınaz makinaları temin edilmelidir. Hayvan yemi üretilmelidir. Orak mevsiminde kısa vadeli ve düşük faizli kredi verilmelidir. cret veya hisse ile harman dvecek teşekküller teşvik edilmelidir. Ülkedeki mevcut atıl vaziyetteki harman makinaları tamir edilerek faaliyete alınmalıdır. Yurt içinde üretilen hububatin, ithal hububata karşı zarar görmemesi için gümrük tarifesinde düzenlemede bulunulmalıdır. Orta Anadolu'da kuraklık nedeniyle göç etmek zorunda kalmış çiftçilere tarım alet ve tohum desteği sağlanmalıdır. Köylerde hayvanı ve tohumu olup tarla sahibi olmayan çiftçileri arazi sahibi yapacak tedbirleri alarak köye yakın devlet arazilerinden tarla verilmesi için sayım yapılmalıdır. Çiftçiyi, düşük fiyat veren piyasalara mecbur bırakmamak için çiftçiye, elindeki ürün mukabilinde para desteği sağlanmalıdır. Tarla ve çift sahibi olup, tohumu olmayan çiftçilerin başkası ile ortak olma zorunluluğunun kaldırılması gerekmektedir. Özellikle köy gençlerinin ziraata ilgisini arttırmak için devlet idare teşekkülünün daha aktif çalışması gerekmektedir. Hububat ürünlerine olan ilgiyi ve satışı temin için mahsullerin standardizasyonun yapılması gerekmektedir. Satılamayan fazla hububatı ise işleyebilecek zirai sanatların gelişimine yardım edilmelidir. İthal edilen tohumluklar yurt içinde yetiştirilmesinde tohum ıslah istasyonları görev yapmalıdır. Ülkede yetiştirilmesi mümkün olmayan tohum cinslerinin ithalinin önüne geçilmesi gerekmektedir.

Pirinçte zirai usullerin ıslahı amacıyla ilmi bir eltik ziraatılığı uygulanmalıdır. Bu kapsamda laboratuvarları ile pirinç ziraatı usullerinin gösterilmesi için Maraş'ta 300 dönümlük bir numune iftliği açılmalıdır. Tohum ıslahı için yeni tohumlar ekilmelidir. Ülkenin belirli bölgelerinde ekilen bazı yüksek

kalitedeki pirinç cinslerinin uygulanma alanlarının arttırılması için çalışma yürütülmelidir. Kısa sürede pirinç ziraatı hakkında bir kanun çıkarılmalıdır. Karşılaşılan sıtma sorunu ile mücadele, pirinç ziraatına uygun suların tayini, su ile arazi yapısının mukayesesi ve suların dağıtımını işleri düzenlenmelidir. Çeltik ziraat mıntıklarında su işlerinde çalıştırılmak üzere birer su mühendisi bulundurulmalıdır. Çeltik ziraatında ciddi tahripkâr unsurlardan domuz ve fare ile mücadelede istasyonlar etkin görev almalıdır. Ufak tipte harman makineleri ile seyyar ve sabit kurutma makinelerin yurt içinde imali sağlanmalı ve çiftçilere dağıtılmalıdır. Pirinçler, taş ve topraktan arındırılmalı ve çeltik fabrikaları bulunan yerlerdeki kurutma tertibatları ıslah edilmelidir. Pirinçlerini satmakta zorluk yaşayan çiftçiler için resmî ve hususî müesseseler destekte bulunmalıdır. Ziraat okullarında çeltik tarımına ilişkin detaylı dersler verilmeli ve çeltik ziraat uzmanlarının yetiştirilmesi için İtalya'ya öğrenci gönderilmesi sağlanmalıdır. Pirinç ziraatının geliştirilmesi ve millî servetin korunması için çeltik fabrikalarının kuruluş şartları ve yöntemleri daha kapsamlı bir şekilde ele alınmalıdır. İyi nitelikte tohum yetiştirenlere İktisat Vekâleti tarafından teşvik primi verilmelidir. Çeltik ziraatında mesafenin kasaba ve şehirlerden 1.500 m uzaklıkta olması dikkate alınmalıdır. Er yıl düzenli olarak aynı yerde yapılan çeltik ziraatı esnasında yerleşim yerlerinin su ihtiyaçlarını kısıtlamadan sürdürmek, bataklık oluşumuna neden olmamak gerekmektedir. Pirinç miktarını arttırmak için hızlı bir şekilde bent ve kanal gibi yapılar inşa edilmeli, mevcut nehir ve göllerden azamî derecede istifade edilmelidir.

Meyvede mahallî ihtiyaçlar dikkate alınarak bölgesel fidanlıklar tesis edilmelidir. Bölgesel mıntıklarda meyve istasyonları kurulmalıdır. Gaziantep'te bir fıstık istasyonu inşa edilmelidir. Ayrıca bu bölgede meyvelerin pomoloji esasına göre tetkiki, ayrımı, tasnifi, ıslahı, aşısı, budaması, üretimi ve kurutulma işlemleri yapılmalıdır. Meyve bahçivani yetiştirmek amacıyla bahçivan mektepleri kurulmalıdır. Kısa süreli kurslar ile ağaç bakımı, dikim, aşı, budama, hasat, seçme, ambalaj ve hastalıklarla mücadele yöntemleri köylüye öğretilmelidir. Meyve nakliyatında kapalı vagonlar kullanılmalıdır. Meyve ihraç limanları inşa edilmelidir. Meyvelerin satışını ve muhafazasını sağlamak için büyük merkezlerde ve özellikle de İstanbul'da modern hal ve meyve muhafaza deposu inşa edilmelidir. Meyve ağacı hastalıkları ile mücadelede kullanılan ithal ilaçları gümrük vergisinden muaf tutulmalıdır. Şahsi meyve fidanlığı açacaklar 3 yıl, meyve bahçesi kuracaklar 10 yıl vergiden muaf tutulmalıdır. Meyve fidanlığı ve bahçesi

kuranlara uzun vadeli kredi verilmelidir. Konservcilik himaye edilmeli ve meyve konserve ihracatında alınan %2.5 ihracat vergisi kaldırılmalıdır. Konserve fabrikalarının kurulması desteklenmelidir. Müskirat İnhisar İdaresi tarafından meyve şaraplarının yapılması kabul edilmeli ve Avrupa meyve şarapları ağır gümrük vergisine tabii tutulmalıdır. İhracat mallarında ambalaja özen gösterilmelidir. Ziraî sergilerde meyveye de önem verilmeli ve iyi meyve yetiştirenler ödüllendirilmelidir. Meyvelerin reklamı yapılmalı ve meyvecilik hakkında broşürler çıkarılmalıdır. Rize’de en az 300-500 dönümlük bir çay bahçesinin oluşturulması ve bir çay tesisinin yapılması gerekmektedir. Şahıslara ait kızılâğaç ve çalılıkların çay bahçesine tahvili durumunda 20 yıl arazi vergisi alınmayacaktır. Halk bahçelerinden hasat edilen çaylar, Hükümet çay bahçesinde ıslah edilerek bedelsiz olarak sahiplerine teslim edilmelidir. Çayın, Türkiye’nin muhtelif mıntıkalarında da yetiştirilme denemeleri yapılmalıdır. Antalya, Mersin ve Tarsus havalisinde muz ziraatı teşvik edilmeli ve Antalya’da bir muz fidanlığı kurulmalıdır⁷¹.

Sebze besleyici maddelerin olduğuna dair içeriğe sahip neşriyatlar çıkarılarak propaganda yapılmalıdır. İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde turfanda ve iyi sebze yetiştirilmelidir. Kaliteli temiz tohum üretimi ve yerli tohumların ıslahı ile meşgul olmak için sebze istasyonu ve numune sebze bahçeleri kurulmalıdır. Turfandacılık teşvik edilmelidir. İstanbul, İzmir, Adana gibi önemli merkezlerde bahçıvan yetiştirecek sanat mektepleri açılmalıdır. Sebze mıntıklarında kurulan ve yapılacak konserve fabrikalarının himayesi için muamele vergisi kaldırılmalıdır. Şehir mezbahalarında kesim sonrası ortaya çıkan kanların, et ve bağırsak parçaları fennî bir yöntemle ıslah edilerek gübre haline getirilmelidir. Soğuk hava tesisatı içeren modern haller inşa edilmelidir. Ziraat odalarının belirleyeceği ihtiyaç miktarına göre ithal edilecek sebze tohumları gümrük vergisinden muaf tutulmalıdır. Sel ve dolu gibi doğal afetlerin tahribatına karşı sigorta tedbiri alınmalıdır. Sebze satış kooperatifleri kurulmalıdır. Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde bahçıvanlık sergileri açılarak iyi derecedeki mahsuller teşhir edenlere hükümet, belediyeler tarafından ödüller verilmelidir⁷².

Narenciyede ihtiyacı karşılayacak fidanlıklar teşkil edilmelidir. İyi nitelikte portakal, mandalina ve limon çeşitleri ithal edilebilir. Yerli cins portakal ve mandalinaların ıslahı yapılmalıdır. Narenciye bahçeleri modern

71 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 1, s. 924-927.

72 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 1, s. 978-980.

standartlarda tesis edilmelidir. Narenciyeye ait yayınlar hazırlanmalı ve halka bedelsiz verilmelidir. Narenciye kursları açılmalıdır. Hastalıklarla mücadele hususunda hastalıklar halka ve bahçecilere öğretilmelidir. Faydalı böcekleri arttırmak ve bunun için haşarat mütehassıslarına, İnsektaryumlara veya haşarat enstitüleri rol oynamalıdır. Hasat ve ambalajlara önem verilmeli ve belirli bir standart uygulanmalıdır. Millî bir ihracat markası belirlenmelidir. Nakliyat araçları tetkik edilerek, frigoriferli ve izotermik vagonlar temin edilmelidir. Narenciye ziraat ve ticaretine kredi temin edilmelidir. Narenciye üreticileri kooperatifleri ve bir ihracat ofisi kurulmalıdır. Narenciye sanayinin önemine bağlı narenciye meyvelerinden ve kabuklarından yararlanılmalıdır. Yeni ihraç alanları ve pazarları bulunmalıdır. Bir narenciye istasyonu açılmalıdır⁷³.

Zirai işler arasında ise sütçülükte, ülkenin uygun yerlerinde kooperatifler kurulmalıdır. Yaylak ve kışlak gibi yerlerle her yıl mütehassıs memurlar tarafından halka yağ ve peynir gibi mamullerin üretilmesini öğretecek basit sütçülük kursları verilmelidir. Sütçü ustası yetiştirmek amacıyla İktisat Vekâleti'nin uygun göreceği yerlerde parasız yatılı sütçülük okulları açılmalıdır. Sütçülük hakkındaki gelişmeleri takip etmek için ziraat yüksek okulu mezunlarından birkaç kişi Avrupa'ya gönderilmelidir. Ülkede modern süt imalathanelerinin temelini oluşturmak üzere ziraat okulları ile süt hayvanı olan haralarda İktisat Vekâleti tarafından modern süthaneler inşa edilmelidir. Sütçülüğün geliştirilmesi noktasında sütçülük ile uğraşacaklara ihtiyaçları oranında T.C. Ziraat Bankası tarafından uzun vadeli ödeme imkânı ile süt güğümleri, süt süzgeçleri, krem makineleri ve yayık gibi malzemeler verilmeli ve bunlardan imali mümkün olanların yurt içinde imali teşvik edilmelidir. Peynirlerin lezzetini arttıracak peynir mayaları dağıtılmalıdır. Ülkede günde 1.000 litreden fazla süt işleyecek süthane planları İktisat Vekâletinde tetkik ettirilmelidir. 100.000 kg üzerinde süt işleyenlere vadesiz 10 yıl ödeme imkânı ile T.C. Ziraat Bankası tarafından 10.000 TL kredi verilecektir. Gelişmiş ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de süt ürünlerindeki alış ve satış hatları belli olmalıdır. İhraç edilecek süt ürünlerinin gümrüklerde detaylı kontrolü yapılmalı ve kaliteli olanların gönderilmelidir. Sütçüler ve hayvan sahiplerinin katılımı ile kongreler düzenlenmelidir. Hayvancılığın ve sütçülüğün ileri seviyede olduğu yerlerde her yıl mahallî sütçülük sergileri ve süt mamulâtı üzerine yarışmalar yapılmalıdır. Süt tüketimini arttırmak için Avrupa ve Amerika'da olduğu gibi broşürler bastırmak, okullara,

73 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 1, s. 1026-1028.

müesseselere ve sokaklara levhalar yoluyla süt propagandalar yaptırmak gerekmektedir. Ülkedeki tüm sütçülük teşkilâtını idare edecek bir şube açılmalıdır. Fazla miktarda süt üretilen yerlerde mamullerinin muhafazası için buzhaneler kurulmalıdır⁷⁴.

Tavukçulukta yumurta üretimini kısa bir sürede arttırmak gerekmektedir. Yumurta ve et üretimini yükseltmek için Legorn ve Rodayland cinslerinin ülkede yetiştirilmesi için çalışma başlatılmalıdır. İktisat Vekâleti tarafından Ankara'da tesis edilen tavuk yetiştirme enstitüsü merkez olmak üzere İstanbul, Samsun, Kocaeli, Kırklareli, Bursa, İzmir ve Adana vilâyetlerinde birer yetiştirme müessesesi kurulmalıdır. Mütihazassıslar yetiştirmek üzere seçilen birkaç genç, ülke müesseselerinde bir süre staj gördükten sonra Avrupa'da eğitime gönderilmelidir. Tavuk hastalıklarını araştırmak ve aşı ile serum yapmak için ayrı bir müessese tesis edilmelidir. Ziraat okullarında tavukçuluğa dair dersler verilmelidir. 100 tavuğu fennî şartlarda besleyenlerden arzu edenlere arazi verilmelidir. Tavuk sergileri ve yarışmaları yaparak yetiştiriciler arasında rekabet ortamı oluşturulmalıdır. Yumurta ve kümes hayvanı kooperatifleri açılmalıdır⁷⁵.

Arıcılıkta ileri seviyedeki ülkeler arasında da kullanılan Amerikan kovanları uygulaması ve fennî arıcılık yöntemleri teşvik edilmelidir. Diğer taraftan bal kovanları hapishanelerdeki mahkûmlara yaptırılmalıdır. Seyyar arıcılık eğitmenlerinin istihdamı sağlanmalıdır. Arıcılığa uygun üç bölgede 200-250 dönümlük alanda birer arıcılık istasyonu kurulmalıdır. Buralarda üçer haftalık kurslar açılarak seyyar arıcılık eğitmenleri vasıtasıyla teorik ve pratik eğitim verilmelidir. Arı ırkları ıslah edilmeli ve ana arı yetiştirilmelidir. Yapay arı peteği imal edilmelidir. Arıcılığı teşvik için kamu bütçesine fazla tahsisat konulmalıdır. Macaristan'da uygulandığı gibi kursa katılanların iaşe ve konaklama giderleri karşılanmalıdır. Arıcılık yapmak isteyenlere kovan, petek ve arıcılık aletleri bedelsiz verilmelidir. Kursu tamamlayıp ikinci yıl arıcılığa devam edenlere bir bal sızdırma makinası, iki kovan ve iki kilo yapma petek desteği sağlanacaktır. Ziraat okulları ve öğretmen okullarında arıcılığın teorik ve pratik eğitimlerine önem verilmelidir. Arıcılık ile ilgili bilgilere ulaşmak için çeşitli yayımlar basılmalıdır. Türkiye'deki tek olan Ankara'daki Arı ve Kümes Hayvanları Cemiyeti aracılığıyla sergiler açılmalıdır. Dünya arıcılığındaki gelişmeleri takip etmek ve bunları ülkeye taşımak için arıcılık üzerine düzenlenen en önemli uluslararası kongre ve sergilere uzman arıcılar gönderilmelidir. Arıcılık

74 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 1461-1464.

75 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 1510-1513.

alet ve edevattan yapılabilir özellikte olanlar ülkedeki imalâthane ve ustalara yaptırılmalıdır. Arı kovanları Demiryolları İdaresi vasıtasıyla düşük tarife ile taşınmalıdır. Bal üretimi için uygun olmayan dönemlerde arıların telef olmamaları için kış yiyeceklerinden şeker yardımı yapılmalıdır. Bal üretimi kapsamında Akasya, sofora ve ıhlamur gibi ballı ağaçların dikilmesi tercih edilmelidir. Askeri kıta olan yerlerde askerlere arıcılık dersleri verilmelidir. Acı bal üretilen mıntıkalarda arıcılık men edilmelidir⁷⁶.

İpek Böcekçiliğinde iklim olarak uygun şehir ve köy merkezlerden 1 km mesafedeki arazilerde sebze bahçeleri dışında dut ağaçlarının dikilmesi kanunen mecburi tutulmalıdır. Bunun için dut fidanları İktisat Vekâleti tarafından köylüye bedelsiz verilmesi için tedbirler alınmalıdır. Beş yıllık 400 adet dut ağacı olanlara mükâfat verilecektir. 10 dönüm genişliğinde araziden 10 yıl vergi alınmayacaktır. 1 dönümden fazla yeniden dutluk kuranların arazileri beş yıl vergiden muafıt ibaresinin ilgili kanuna eklenmelidir. Yabani ağaçların aşılınması kanununa dutlukların da ilave edilmesi ve dutlukların tahripten korunması sağlanmalıdır. Yürürlükteki böcekçilik kanunu ihtiyaca göre derhal tadil edilmelidir. İktisat Vekâleti emrindeki fidanlıklar genişletilmelidir. Elazığ, Diyarbakır, Ankara ve Amasya'da yeniden dut fidanlıkları kurulmalıdır. Bursa'daki gibi Trakya, Diyarbakır, Amasya'da birer kışlağın tesisi sağlanmalıdır. Bilecik, Geyve, Antalya, Amasya, Diyarbakır, Elazığ da birer filatör fabrikası inşa edilmelidir. İktisat Vekâleti tarafından dutçuluğu teşvik etmek amacıyla fidancılardan alınan dut fidanları bedelsiz olarak köylüye dağıtılmalıdır. Aynı zamanda Bursa ile diğer koza barındıran yerlerde ticaret odaları aracılığıyla fidan alınarak köylüye ücretsiz verilmelidir. Yeniden böcekthane kurmak isteyen çiftçilere T.C. Ziraat Bankası tarafından uzun vadeli kredi sağlanmalıdır. Böcekçilerin bilgilendirilmesi için İktisat Vekâleti tarafından broşürler ve duvar levhaları hazırlanmalıdır. Maarif Vekâleti'ne bağlı erkek ve kız öğretmen okulları müfredatlarına bir böcekçilik dersi eklenmelidir. Koza ve ipek satışının ıslahı ve standardizasyonu sağlanmalıdır. Kuzey Anadolu'da ipek böcekçiliğini geliştirmek için Amasya merkez olmak üzere bir böcekçilik okulu kurulmalı ve teşkilatlanmaya gidilmelidir⁷⁷.

Şarapçılıkta yeniden tesis edilecek veya yenilenecek bağlarda en iyi nitelikte şarap veren üzüm türleri tercih edilmelidir. Araştırma ve denemeler sonucu

76 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 1576-1578.

77 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 1630-1634.

yabancı menşeiili şaraplık üzümler de ülkede yetiştirilmelidir. Şarap imali ve satışını kolaylaştırmak için şarap kooperatifleri açılmalıdır. İthal edilen muhtelif şaraplar ağır gümrük vergisine tabi tutulmalıdır. İhtiyaçlara binaen bir şarap kanunu hazırlanmalıdır. Belirli bölgelerde on iki ispiroto fabrikası tesis edilmelidir⁷⁸.

Türkiye'nin belirli yerlerinde karagül ırkının yetiştirilmesi için gereken destekler verilmelidir. Karacabey ve havalisinden merinos koyunu arttırılmalı ve sergiler düzenlenerek derece alanlar ödüllendirilmelidir. Karacabey harasında bir çoban okulu açılmalıdır. Koyun yetiştiriciliğinde cemiyet ve kooperatifler teşkil edilmelidir. Yerli koyunlarımızın seleksiyonla ıslahı sağlanmalıdır. İyi koyun sürüsü yetiştirenler mükafatlandırılmalıdır. Sayım vergisi kuzulardan kaldırılmalıdır. Sayım vesikası karşılığında yetiştiricilere uygun bedelle tuz verilmelidir. Yapağı karşılığında bankaların kredi açması sağlanmalıdır. Çobanların istihdam sureti hakkında esaslı bir kanun çıkarılmalıdır⁷⁹.

Tiftik keçisinde sayım vergisi azami derecede düzenlenmelidir. Sürü sahiplerine sayım vesikası mukabilinde tuz, uygun fiyattan verilmelidir. Tiftik keçisi yetiştiricileri ve tüccarları arasında kooperatifler kurulmalıdır. Tiftik mukabilinde bankalar kredi imkânı sağlamalıdır. Damızlık teke yetiştirmek ve tiftik keçileri hakkında bilimsel çalışmalarda bulunmak için uygun yerlerde ağıllar tesis edilmelidir. Dış borçlara karşılık tiftik ve ürünlerinin verilmesi sağlanmalıdır. Tiftiklerin yurt içinde işlenmesi ve millî ihtiyaçları temin etmesi amacıyla tedbir alınmalıdır. Tiftik keçilerinin diğer ırklarla karışmaması için önlemler alınmalıdır. Tiftik keçilerinin ıslahı için tiftik keçisi yetiştirme cemiyetine devlet desteğinin sağlanmalıdır⁸⁰.

Sığır ve mandada ülke hayvanlarının ıslahı için detaylı incelemeleri içeren bir program hazırlanmalıdır. Aynı zamanda ıslah işleri seleksiyonla yapılmalıdır. Gıdasızlık ve bakımsızlığın önüne geçmek için hayvan yemi ziraatına destek verilmelidir. Yetiştiriciler arasında kooperatifler kurulmalıdır. Mezbağa işlerinde vergi miktarları azaltılmalıdır. Ahır kanunu yapılmalıdır. Trakya ve Çifteler'de yapılan inekhanelerin açılması ve benzerlerinin ülke çapında yaygınlaştırılması sağlanmalıdır. İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentlerde bakılan ve yetiştirilen ineklerin durumları incelenerek buraların

78 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 1693-1698.

79 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 1741-1743.

80 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 1744-1745.

etrafında inek yetiştirilmelidir. Mandada bol gıda ve seleksiyonla üretim arttırılmalıdır. Mamullerin ihracı için ise pazarlar temin edilmeli ve her türlü kolaylık gösterilmelidir. Manda yetiştiriciliği ve hastalıkları işleriyle ilgilene baytar sayısı arttırılmalıdır⁸¹.

Atçılıkta ıslah ve sayı artırımına yönelik bir program hazırlanmalıdır. Sayım vergisi kaldırılmalıdır. Yerli ırkların yabancı atların tesirinden çıkarılması için çalışmalarda bulunulmalıdır. Ülke gençliğinin ata ilgisini arttırmak bağlamında okul müfredatında at ile ilgili derslere yer verilmelidir. Türk gencinin Türk atına binmesi prensibi bir umde olarak kabul edilmelidir. Spor kulüplerinin at sporuna yer vermeleri sağlanmalıdır. Gençlerin katılacağı at sporlarında yerli atlar kullanılmalı ve bu iş için yurt dışından at ithali yasaklanmalıdır. Çiftlik sahiplerinin at yetiştirmesi teşvik edilmelidir. Zootečni teşkilâtı ülke ihtiyacını karşılayacak ölçüde genişletilmelidir⁸².

Balıkçılıkta genel uygulamaları idare etmek, istatistikler ve yayınlar oluşturmak, kanun ve nizamnameler çıkarmak için İktisat Vekâleti'ne bağlı olarak müstakil bir genel müdürlük kurulmalıdır. Balıkçılık Mütahassısı Mr. Weberman tarafından İktisat Vekâleti sunulan balıkçılık programı ülke koşullarına göre sunulup uygulanmalıdır. Balıkçılığın geliştirilmesi için ülkenin deniz ve tatlı sularında fenni bir teşkilât kurulmalıdır. Dünyanın en iyi süngerleri olan Türkiye süngerlerini tanıtmak için çeşitli çalışmalar yürütülmelidir. Balık avcılığı bilhassa açık denizlerde yapılmalıdır. Kanunlara aykırı yöntemlerle özellikle de bilhassa bomba ile balık avcılığı ve balık avlanan tatlı ve deniz sularının olduğu yerlerde fabrikalar ve gemiler tarafından denize atık aktarımı yasaklanmalıdır⁸³.

Zirai aletlerde Fen Heyeti'nin vereceği direktif dâhilinde kullanılacak bölgeye uygun zirai alet imal edecek yerli imalathanelere ve müesseselere İktisat Vekâleti tarafından ödüller verilmelidir. Zirai aletlerde ithalat sıkı bir gözetim ve kontrol altına tutulması gerekmektedir. İthal zirai aletlere karşı yerli zirai aletleri himaye etmek için yasal tedbirler alınmalıdır. Zirai alet imalâthaneleri için ithal edilecek malzemelerden gümrük ve muamele vergisinden muaf tutulacak ve nakliyatta tenzilatlı tarife uygulanmalıdır. Acentelerin satış fiyatları denetlenmeli ve yedek parça bulundurmaları sağlanmalıdır. İktisat Vekâleti bünyesinde ziraat aletlerine ilişkin bir katalog

81 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 1764-1766.

82 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 1807-1810.

83 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, C 2, s. 1899-1900.

hazırlanmalı ve halka tanıtılmalıdır. Resmî ve hususî Ziraat Makinisti yetiştiren müesseselerin himayesi ve teşviki ile kurslar düzenlemelidir. Ziraat Kooperatifler kurulmalıdır. Traktörlerde kullanılan mazot ve ağır yağlar; benzin ve petrol gibi maddeler hükmüne tabi tutulmamalıdır. Buharlı pullukların kullanacakları yerli maden kömürlerinin devlet araçlarıyla nakliyesinde tenzilâtlı tarife uygulanmalıdır. Resmî müesseseler tarafından satın alınacak ziraat aletlerinin mutlak surette yurt içinden temin edilmesi gerekmektedir. Pulluk ve tohum temizleme makinelerinin bulunmadığı yerlerde bu makineler hususi idareler tarafından karşılanmalıdır. Hükümetin hazırladığı iktisat programı ile çiftçiler 10 yıl içinde pullukla donatılacaktır. Bir millî ziraat aletleri müzesi yapılmalıdır⁸⁴.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin iktisat politikasının belirlenmesinde önemli bir aşama olan Türkiye İktisat Kongresi ile karma ekonomik sistemin uygulanmasına karar verildi. Türkiye Ziraat Kongresi'nde ele alınan raporlar ile ise devletçi bir çizgiye evrilme yönünde görüşler beyan edildi. Bununla birlikte ülkede ilk kez nüfusun büyük bir kısmını oluşturan köylünün sorunları ve çözüm önerileri çeşitli yönleriyle ele alındı⁸⁵.

Birinci Türkiye Ziraat Kongresi ile ilişkili olarak Ziraat Teknik Sergisi 5 Ocak 1931'de Başvekil İsmet (İnönü) Bey tarafından açılmıştır.⁸⁶ Mustafa Kemal Atatürk sergiyi 7 Ocak 1931'de gezmiştir⁸⁷.

Mustafa Kemal Atatürk, Ziraat Teknik Sergisi'nde⁸⁸.

84 1931 Birinci Ziraat Kongresi İktisat Raporları, C 2, s. 1348-1350.

85 Çetin, agm., s. 224.

86 Cumhuriyet, 6 Kanunusani 1931, s.3.

87 Cumhuriyet, 7 Kanunusani 1931, s.1.

88 Milliyet, 10 Kânunusani 1931, s.1.

Türkiye’de 1930’lu yıllarda devletçilik ve korumacılık ilkesi ile içine kapalı ve daha merkezi bir iktisadi yapı oluşturuldu. İthal ikameci bir strateji benimsendi⁸⁹. Birinci Sanayi ve Birinci Türkiye Ziraat Kongrelerinin ardından bir zirai ve sınai gelişim süreci başladı. Bu kapsamda; Ankara, Kastamonu, Sivas, İzmir, Balıkesir, Bursa, Erzincan, Adana, Erzurum ve Çorum’da ameli ziraat mektepleri açıldı. Ankara, Eskişehir, Adapazarı ve Erzurum’da tohum ıslah istasyonları faaliyete geçti. Aydın, Giresun, Antalya, Malatya ve İzmir’de meyvecilik istasyonu kuruldu. Sivas, Erzurum, Diyarbakır ve Adana’da aygır depoları açıldı. Karabük, Alacam ve Belgrat Devlet Orman İşletmesi revirleri işletmeye açıldı.⁹⁰ Tarım alet ve makinelerini almak ve kullanmak isteyen çiftçilere kolaylıklar sağlandı. Ziraat Vekâleti tarafından ithal edilen makinelerin çiftçiye satılması aşamasında T.C. Ziraat Bankası taksit imkanları sunmuştur. Tarım, alet ve makineleri ile yedek parçalarında gümrük muafiyeti tanınmıştır. Tarım makinelerinde kullanılan akaryakıt vergiden muaf tutulmuştur. 1935’te tarım kredi ve satış kooperatifleri, 1938’de Toprak Mahsulleri Ofisi kurulmuştur. Devlet Su İşleri’nin temelleri atıldı⁹¹.

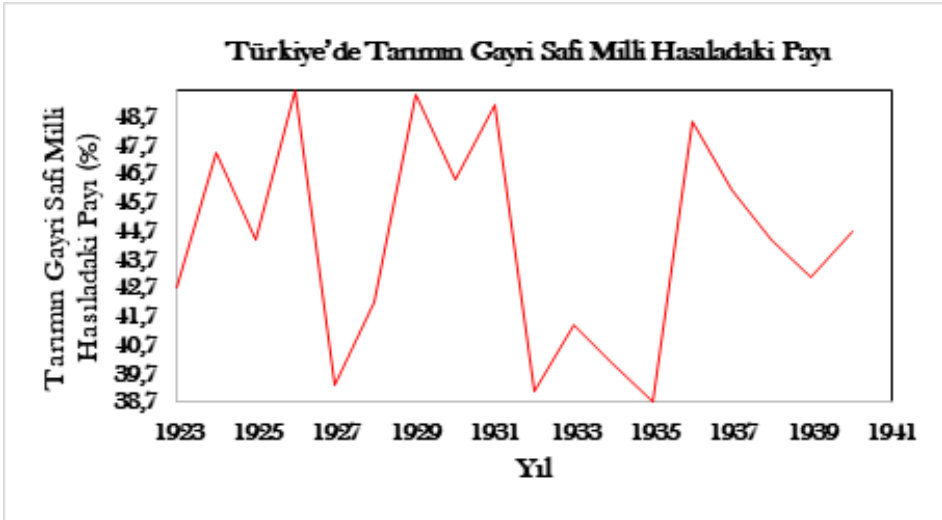
89 Şevket Pamuk, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 180-181.

90 Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Devlet Basımevi, İstanbul 1938, s. 281-286.

91 Avcıoğlu, *age.*, s. 484-488.

Zirai ve sınaı alanda yapılan çalışmalar ile birlikte Türkiye’de tarımın Gayri Safi Milli Hasıla payındaki değişimin yüzdelik dağılımları şoye olmuřtur⁹²:

Yıl	Tarım
1923	42,7
1924	47,4
1925	44,4
1926	49,6
1927	39,3
1928	42,2
1929	49,5
1930	46,5
1931	49,1
1932	39,1
1933	41,4
1934	40,0
1935	38,7
1936	48,5
1937	46,1
1938	44,4
1939	43,1
1940	44,7

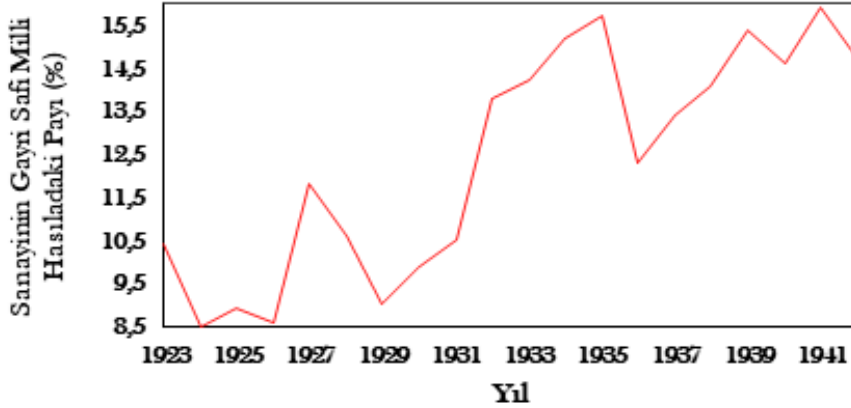

92 Altıparmak, agm., s. 50.; Topuz, agm., s. 382-385.

Sanayinin Gayri Safi Milli Hasıladaki Payı (%):⁹³

Yıl	Sanayi
1923	10,4
1924	8,5
1925	8,9
1926	8,6
1927	11,8
1928	10,6
1929	9,0
1930	9,9
1931	10,5
1932	13,8
1933	14,2
1934	15,2
1935	15,7
1936	12,3
1937	13,4
1938	14,1
1939	15,4
1940	14,6
1941	15,9
1942	14,7

Türkiye’de Sanayinin Gayri Safi Milli Hasıladaki Payı

93 Aytakin Altıparmak, “Türkiye’de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayinin Gelişimi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 13, 2002, s. 50.; Hüseyin Topuz, “Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C 12, S. 3, 2007, s. 382-385.

Birinci Sanayi Kongresi ve Birinci Türkiye Ziraat Kongresi ile Türkiye’de ziraatın, sanayi ile eş güdümlü ilerlemesi için bir zemin oluşturularak ürün miktarında artış ve ithalatta azalma yaşanmıştır. Bu kapsamda pamuklu dokumada; ithalat 1923’te 20.500.000 kg’dan 1932’de 13.432.000 kg’a gerilemiştir. Üretim 1927’de 5.722.000 kg’dan 1932’de 9.055.000 kg’a yükselmiştir. İpekli dokumada; ithalat 1927’de 173.600 kg’dan 1932’de 6.600 kg’a düşmüştür. Üretim 1927’de 9.000 kg’dan 1932’de 91.600 kg’a çıkmıştır. Şeker ithalatı 1923’te 15.964.000 kg’dan 1932’de 3.006.000 kg’a düşmüştür. 1923’te 26.690.000 kg un ithal edilmekteyken 1930’lu yıllar ile birlikte ithalat durmuştur⁹⁴.

Sonuç

Türkiye’nin iktisadi kalkınmasına yönelik adımların esasları henüz Cumhuriyet ilan edilmeden önce Türkiye İktisat Kongresi ile beyan edilmiştir. Kongrede kabul edilen kararlar doğrultusunda ağırlıklı olarak karma ekonomik çizgide bir ekonomi politikası izlenmiştir. Ancak 1930’lu yıllara kadar ciddi bir ekonomik ilerleme kaydedilememiştir. 1930’lar ile birlikte ekonomik sistemde değişime gidilerek karma ekonomik düzenden devletçi bir ekonomik düzene geçilecektir. Bu bakımdan Türk ekonomisinde 1930’lu yılların başları ilklerin yaşanacağı bir süreci temsil edecektir. Öyle ki 1929 dünya ekonomik krizinin de etkisiyle başat ülkelerin çoğunda olduğu gibi Türkiye’nin ekonomi politikasında da radikal bir değişime gidilecektir.

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından 1930-1931 döneminde düzenlenen Birinci Sanayi Kongresi ile Birinci Türkiye Ziraat Kongresi, Türkiye’de izlenecek ekonomi politikasının belirlenmesinde belirleyici bir faktör olmuştur. Öyle ki 1929 dünya ekonomik krizinin etkilerinin fazlasıyla hissedildiği 1930’lu yılların ilk çeyreğinde toplanan bu kongrelerde ele alınan konular ve alınan kararlar ile eş zamanlı olarak uygulamaya konulan devletçilik politikası da bunun açık bir göstergesidir. Kongrelerde; ham madde, sermaye, kredi, vergi, kooperatifçilik, standardizasyon, sınai ve zirai eğitim, nakliyat tarifeleri, fırıncılık, değirmencilik, ipekçilik, pamukçuluk, zeytincilik, atçılık, balıkçılık, büyük ve küçük baş hayvancılık, sütçülük, arıcılık, tavukçuluk, şarapçılık, ormancılık, pamuklu, yünlü ve ipekli dokumacılık, gıda, deri, orman, taş, toprak, cam, kimya ve maden sanayi gibi konular ele alınmış ve yapılması gerekenler ayrıntılarıyla belirtilmiştir.

94 Türkiye Ziraat Gazetesi, 1 Ağustos 1939, s. 246.

Birinci Sanayi Kongresi ve Birinci Türkiye Ziraat Kongresi'nin ardından, Türkiye'nin kalkınması yolunda önemli adımlar atılmıştır. Ülkenin farklı noktalarında tohum ve hayvan ıslah istasyonları, Devlet Orman İşletmeleri açılmıştır. Dokuma, maden, selüloz, kimya, makine ve gıda gibi alanlarda yatırımı kapsayan ve Türkiye'de ilk kez tatbik edilen Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934-1938) ile İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1938-1942) uygulamaya konulmuştur.

Kaynaklar

- A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.
- Akşam*, 7 Kânunuevvel 1933.
- Altıparmak, AYTEKİN, "Türkiye'de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayiın Gelişimi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 13, 2002, s. 35-59.
- Avcioğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın*, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1995.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 490.1.0.0.1.4.3.
- 1930 Sanayi Kongresi: Raporlar Zabıtlar*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Müdürlüğü, Ankara 1930.
- 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, C 1, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara 1931.
- 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, C 2, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara 1931.
- Boratav, Korkut, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974.
- Cillov, Halûk, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1962.
- Cumhuriyet*, 6 Kanunusani 1931.
- Cumhuriyet*, 7 Kanunusani 1931.
- Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980.
- Çavdar, TEFKİK, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, İmge Kitabevi, Ankara 1992.
- Çetin, Türkan, "1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Sonrası Türkiye'nin Tarım Politikasında Arayışlar: Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 2, S, 6-7, 1996, s. 213-226.
- Ergin, Feridun, *Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi*, Yaşar Eğitim ve Kültür Yayınları, Ankara 1977.
- Eroğlu, Hamza, *Atatürk ve Devletçilik*, Olgaç Matbaası, Ankara, 1981.

Genç, Sema Yılmaz, “Birinci Sanayi Kongresi”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/birinci-sanayi-kongresi/>, son erişim tarihi: 03.10.2022.

Hakimiyeti Milliye, 22 Nisan 1930.

Hakimiyeti Milliye, 28 Nisan 1930.

Hakimiyeti Milliye, 30 Nisan 1930.

İnan, Afet, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı (1933)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1972.

Kayıran, Mehmet, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Tarımı (1923-1929)*, T.C. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1988.

Kayra, Cahit, *Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü 1923-1950 Devletçilik Altın Yıllar*, C 1, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013.

Milliyet, 23 Nisan 1930.

Milliyet, 24 Nisan 1930.

Milliyet, 6 Kanunusani 1931.

Milliyet, 10 Kânunusani 1931.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Tekeli, İlhan - İlkin, Selim, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1977.

Tekeli, İlhan - İlkin, Selim, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğinin Oluşumu*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1982.

Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Olgaç Matbaası, Ankara 1982.

Tokgöz, Erdinç, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1991.

Topuz, Hüseyin, “Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C 12, S. 3, 2007, s. 377-390.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.

Türkiye Ziraat Gazetesi, 1 Ağustos 1939.

1929 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Ali İktisat Meclisi

Mehmet Pınar*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı, mağlup devletleri etkilediği gibi, galip devletleri de özellikle ekonomik açıdan sıkıntıya sürükledi. Fransa, savaşın galiplerinden ve zengin kömür yataklarıyla bilinen Alsas-Loren bölgesini almasına karşın ekonomik yönden zor bir döneme girdi. Savaş sonrası ekonomik sıkıntıların yanında farklı sektörlerdeki genişlemeler/daralmalar arz-talep dengesinde istikrarsızlığı da beraberinde getirdi. Savaş sonrası ekonomide yaşanan değişim Amerika'da büyük bir krizi tetikledi.

Krizin ortaya çıkışını tetikleyen sebeplerinden birincisi Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği zorluklar ve küçük şirketlerin birleşmesi sonucunda tekeller oluşturmalarıydı. Büyük şirketlerin iflası, ekonomik hayatta sarsılmaları ve krizleri beraberinde getirdi. İkinci bir sebep bankaların kötü yapılanmış olmasıydı. Bankaların sermaye esaslarını, rezerv ve kredi oranlarını belirleyen yasalar mevcut değildi. Şirketlerin mali tablolarını denetleyen yasalarda eksikler göze çarpmaktaydı. Üçüncü bir sebep de Amerika Devlet Başkanı Herbert Clark Hoover yönetiminin ekonomi alanında tecrübesiz olduğu iddialarıydı. 1920'lerde Amerikan ekonomisinde liberal yaklaşımlar yerini devletçi eğilimlere bırakmaya başladı. Krizin ilk döneminde devletçi anlayışla ekonomiye müdahalenin olumsuz sonuçları kısa vadede ortaya çıkmaya başladı. Daha sonraları başkan müdahaleye karar verdiğinde ise hem çok geç hem de müdahale başarılı sonuçlar doğurmadı. Devlet bütçesini dengelemek için devlet harcamalarını kısması, vergileri arttırması işsizliğe sebep olduğu gibi, insanların satın alma gücünün azalmasına, fiyatların düşmesine yol açtı. Hükümetin tecrübesizliğinin bir diğer göstergesi de altın standardına bağlı kalmakta ısrarıydı. Hükümetin altına bağlı olmayan para basmayı reddetmesi ve sıkı bir para politikası izlemesi, piyasada para akışını

* Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Van/TÜRKİYE, mmetpinar@gmail.com

etkilediğinden ekonomik faaliyetleri durma noktasına getirdi.¹ Üretim %20 azalırken işsizlik geniş ölçekte artmaya devam etti.² Amerika'da etkili olan kriz kısa vadede dünyanın birçok ülkesini etkilemeye başladı.

1929 Dünya Ekonomik Krizi'ni Amerikan borsasındaki hisse senetlerindeki düşüşe ve Amerika'daki ekonomik değişime bağlamak sorunu dar bir çerçeveye sıkıştırmaktır. Soruna geniş perspektiften bakıldığında tarihsel süreçte kırılma noktalarını iyi analiz etmekte yarar vardır. Sanayi İnkılabıyla başlayan ekonomideki değişimin Birinci Dünya Savaşı sonrası farklı bir çizgiye evrilmesiyle dünyada ekonomi alanında yatırım/tüketim alışkanlıklarının/reflekslerinin farklılaşmasıyla izah edilebilir. Ünlü İngiliz İktisatçısı John Maynard Keynes'in batı blokunda ekonomik dengelerin bozulmaması/korunması noktasında öngörülerinin dikkate alınmaması da krizi etkileyen önemli bir ayrıntıydı.

Bu çalışmamızda Birinci Dünya Savaşı sonrası başlayan ekonomik hayattaki değişimin ve farklılaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıkan 1929 Ekonomik buhranın etkilerinin Türkiye'ye yansımaları ve Ali İktisat Meclisi'nin kriz karşısında aldığı rolü/tavrı ele almak amaçlanmaktadır Ayrıca arşiv belgeleri ışığında Ali İktisat Meclisi'nin tavsiye niteliğinde kriz sonrası ortaya koymak istediği ekonomik açılımların siyasi erkte/hükümette nasıl bir karşılık bulduğunu tartışmaktır.

1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türkiye'ye Etkileri

Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ekonomik daralma, Türkiye'de de etkili oldu. Türk parasının sürekli değer kaybetmesi, Türk ekonomisine duyulan güveni zedeledi. Savaş sonrası yapılan çalışmalarla savaşın getirdiği yoksulluğun ortadan kaldırılması noktasında belirli ölçüde başarı yakalansa da istenilen ekonomik gelişme tam olarak sağlanamadı.

Türk parasındaki bu düşüşe karşın Milli Mücadele sonrasında milli gelirin arttığı görüldü. 1927'den sonra milli gelirden belli ölçekte düşüş yaşandı. Bu yıllarda dikkati çeken diğer bir durum ise, tarımsal ürünlerde yaşanan bolluktur. Milli gelirin artışında Türkiye'nin bir tarım ülkesi olması ve tarımda yaşanan ürün bolluğu etkili nedenlerdendi. Ürün bolluğu ile

1 Zübeyr Turan, "Dünyadaki ve Türkiye'deki Krizlerin Ortaya Çıkış Nedenleri ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi" *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2011, C 4, S. 1, s. 58.

2 BCA., 30.1.0.0/26.152.9-15.

birlikte tarım ürünlerinde fiyat düşüşleri dikkat çekiciydi.³ Türkiye’de krizin etkili olmasının sebeplerinden biri de Lozan Antlaşması uyarınca gümrük tarifelerinin beş yıl süreliğine değiştirilememesi ve sabit kalmasıydı.⁴ Ayrıca Osmanlı Devleti’nden kalan borçların ödenmesi bütçeye ayrı bir yük getirmekteydi. 1928 tarihinde bu sürenin dolmasıyla ve korumacı ekonomi politikasının başlamasıyla ticaretin içinde olan belli kesim, daha fazla kar elde etme amacıyla piyasada sirkülasyonu olan malların ithalatına yöneldi. Bu dönemde dış ticaret açığı önceki dönemlere kıyasla iki katına çıkmıştı.⁵ Ülkede fiyatların artmasının yanında ithalat-ihracat dengesi de bozulma noktasına gelmişti. İlk etapta geliri düşük insanları etkileyen kriz, zamanla toplumun büyük bir kesimini etkisi altına almaya başladı. Türkiye tarım ülkesi olması nedeniyle tarım ürünü ihraç edip, sanayi ürünleri ithal etme planlamasına karşın tarım ürünlerindeki düşüş istenilen sonuçların gelmesini geciktirdi.

Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1930’da TBMM’de yaptığı konuşmada krizin tarım sektörüne etkileri üzerinde durdu:

Efendiler, bilhassa ziraî memleketlerde hissolulan cihanşümul bir iktisadî buhran vardır. Bu buhran tabiatile bizim memleketimize de temas etmiş ve ağırlığını hissettirmiştir. Bu sıkıntı karşısında emsalsiz tahribattan dar ve kurak senelerden sonra, vatanımızın gösterdiği hayatîyet ve tahammül ancak Türk milletinin bünyesindeki kudret ve Büyük Millet Meclisinin tedbirlerindeki isabetle izah olunabilir. Geçen sene zarfında mücadeleye mecbur olduğumuz bir büyük hadise de millî para buhranıdır. Buhranı karşılamak için alınan tedbirlerin isabeti tahakkuk etmiştir. Her şeyden mühim olan esas

3 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *1929 Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara 1983, s. 90. Ali İktisat Meclisi krizden önce de Türk parasının değerinin korunması konusunda çalışmalar yapmıştı (BCA., 30.1.0.0/39.232-12.2.).

4 Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 46. 1923 Lozan Ticaret Sözleşmesi ile Türkiye, sözleşmeyi imzalayan ülkeler karşısında daha önce 1916 tarifesinin 12 katına yükseltelen oranları bazı mallarda 1916 tarifesinin 9 katına indirmeyi ve yürürlükteki oranları 5 yıl değiştirmemeyi üstlendi. Ancak Türk Lirasının sterlin karşısında %30’dan daha çok değer kaybetmesi ya da olağan dışı iktisadi krizler hainde Türk hükümeti istediği kararları alabilecekti (Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s. 145.).

5 Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s. 97

iktisadî nokta-i nazardan, milletin uyanıklığı ve kendisinin yaşamak hakkına itimadıdır. Meclis ve Hükümet tarafından alınan tedbirler, hassaten bu esasta birleşir. Bugün, içinde bulunduğumuz vaziyet malî ve iktisadî tedbir ve ihtiyatlara da dikkatle devam olunmasını icap ettirmektedir.”⁶

Yunus Nadi de dünyada fazla üretim olduğundan mahsulün para etmemeye başladığını belirtti.⁷

Türk ekonomisi uzmanlar aracılığıyla krizin etkilerini azaltmak için bir dizi önlemler aldı. Bu doğrultuda Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kuruldu. Bu cemiyetin amacı yeni oluşturulan iktisat politikalarının hedefleri doğrultusunda yerli mallarının tüketimini artırmak, tasarrufu teşvik etmektir. İlk alınan önlemlerden biri de liberal politikalar yerine ekonomide devletçilik ilkesinin belirlenmesi oldu. İzmir İktisat Kongresi’nde alınan liberal anlayışın değişimi anlamına gelmekteydi. Türk parasının İngiliz Sterlini karşısında değer kaybetmeye devam etmesi üzerine 1930’da Türk Parasını Koruma Kanunu çıkarıldı.

1930’daki ekonomik dalgalanmalar üzerine dönemin Başbakanı İsmet (İnönü) Paşa, milli para hakkında TBMM’de yapmış olduğu açıklamada; Türk parasının değer kaybını daha çok, devlet gelirlerinin hesaba katılmadan geniş çaplı harcamalarda bulunulmasına bağladı.⁸ 1930 yılında hükümet tarafından hazırlanan ekonomik programda Merkez Bankasının kurulması kararlaştırıldı. Raporlar doğrultusunda 30 Haziran 1930 tarihinde 1715 sayılı kanunla Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası kuruldu.⁹ Bütün bu çalışmalarla yeni ekonomik model için altyapı çalışmaları oluşturulduktan sonra kalkınma planlarıyla sanayileşme evresine geçildi.

Kapitalist dünya sisteminin merkezini derinden sarsan bu büyük kriz, Türkiye gibi bağımlı ve az gelişmiş ülkelerde ilk kez kendi dinamikleriyle ulusal bir sanayileşmeye yönelme fırsatı yarattı.¹⁰ Türk basınında da benzer şekilde krizin iktisadi bir inkılabı dönüşümü için bir eşik noktası olarak

6 TBMM Zabıt Ceridesi, XXII/4 (01.11.1930), s. 2.

7 Yunus Nadi: “İktisadi Buhran Niçin Zail Olmuyor?”, *Cumhuriyet*, 22 Haziran 1930.

8 İ. Tekeli- S. İlkin, *age.*, s. 82.

9 *Resmî Gazete*, 30 Haziran 1930, S. 1533; Feyzullah Ezer, “1929 Dünya Ekonomik Krizi’nin Türkiye’ye Etkileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 20, S. 1, s. 432.

10 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1998, s. 51.

değerlendirenler oldu.¹¹ Krizin etkilerini azaltmak için iç politikada bu tür önlemler alınırken dış politikada da dış ticaretini güdümlü bir yöne evirerek döviz sorununu çözmek için Almanya ile ticari ilişkilerini geliştirme çabası içerisine girmişti.¹²

Ali İktisat Meclisi'nin Kuruluşu ve İşlevi

Ali İktisat Meclisi öncesi benzer kurulların varlığı, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine rastlamaktadır. 1838'de "Meclis- i Maliye" ve "Meclis-i Ziraat ve Sanayi" gibi kuruluşlar doğal kaynakların belirlenmesi, tarım sanayi ve ticaretin geliştirilmesi, yerli ve yabancı uzmanların katkısı ile hazırlanan raporların hükümete sunulması gibi görevler üstlendi. Tanzimat döneminde kurulmaya başlanan bu meclisler, siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle faaliyetlerini sürdürememelerine karşın daha sonra kurulacak benzer kuruluşlara örnek teşkil ettiler.¹³ Cumhuriyet öncesi Türkiye'sinde bu iki kuruluşun dışında Ali İktisat Meclisi'ne asıl benzeyen kuruluş, İkinci Meşrutiyet döneminde kurulmuş olan "İktisadiyat Meclisiydi. Bu meclisin varlığı doğal olarak devletçiliğe dönüşü simgeliyordu.¹⁴ Ali İktisat Meclisi, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Meşrutiyet döneminde ekonomiye yön vermek ve tavsiyelerde bulunmak üzere kurulan İktisadiyat Meclisi'nin bir nevi devamı niteliğindeydi. Başbakanlığa bağlı olarak kurulan bu meclisin 24 üyesi ve 3 yardımcısı mevcuttu. Başbakan'dan sonra Ticaret Bakanlığı ikinci sorumlu yetkili konumundaydı. Bu üyeler Bakanlar Kurulu, Ticaret ve Sanayi Odaları ve mesleki kuruluşlar tarafından seçilmekteydi.¹⁵ Bu meclisin üyelerinin farklı ekonomik alanda faaliyet yürüten kişiler arasından seçilmesi, işin ciddi tutulduğunun göstergeleriydi

Bu teşekkülün amacı tek partinin ortaya koyduğu ekonomik politikalara paralel olarak tavsiye niteliğinde yeni açılımlar sunmaktı. Kanun teklifleri ve layihalar hazırlamak birinci öncelikler arasındaydı. Hükümetin hazırladığı ekonomi politikalarının(kanunların) ülkenin ve toplumun ihtiyaçlarıyla

11 *Cumhuriyet*, 21 Mayıs 1931.

12 Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, 2/13-8 8847-25.

13 Murat Koraltürk, "Devletçi Sanayi Politikaları ve Âli İktisat Meclisi", 75 Yılda Çarklardan Chip'lere", ed. Oya Baydar, *Tarih Vakfı Yayınları*, İstanbul 1999, s. 63.

14 Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s. 437.

15 BCA., 30.1.0.0/39.232-1.1.

örtüşüp örtüşmediğini irdelemektir.¹⁶ Meclis, Türkiye'nin coğrafi konumunu dikkate alarak limanların gelişimine kafa yorarak daha işlevsel hale gelmeleri noktasında raporlar hazırladı.¹⁷ Ali İktisat Meclisi, dönemin iktisat politikalarıyla ilgili birikimlerini ortaya koyarak geniş bir tartışma zemini oluşturdu. 1929 Krizi öncesi hayat pahalılığı karşısında raporlar hazırlayarak kooperatifleşmenin yaygınlaşmasıyla pahalılığın azalacağı savını savundu.

Meclis, hayat pahalılığı ve Türk parasının değerini düşüren sebepler üzerine raporlar hazırladı ise de Yunus Nadi, mezkûr problemlerin devam ettiğini meclisin sorunlara derinlemesine eğilmesi gerektiği yönünde eleştirilerde bulundu.¹⁸

Bu yıllarda lüks ve gereksiz tüketimin önüne geçilmeye çalışılmış ve hükümet özellikle bu doğrultuda çalışmalar yapmıştı. 1927 yılında kurulan Ali İktisat Meclisi, kriz yıllarında Türkiye'nin ekonomi politikasının oluşturulmasındaki belirleyici kurumların başında geldi. Mezkûr meclis, istikrarlı bir ekonomi politikasının oluşturulması ve toplumda çıkarları çelişen kesimlerin istikrarı bozmaya yönelik faaliyetlerini uzlaştırıcı bir rolle çözmeye yönelik bir tavır ortaya koyduğu görüldü.

1929 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Ali İktisat Meclisi

Ali İktisat Meclisi, Dünya Ekonomik Krizi'nden önce kurulmasına karşın esas rolünü kriz karşısında üstlendiği rolle gösterdi. Meclis, krizin Türkiye'ye etkilerinden önce mahiyetini/içeriğini analiz etme yolunu tercih etti. Krizin uluslararası arenada fiyat artışları ve düşüşleriyle ve tesadüfi nedenlere dayandırarak izah etmenin çok sağlıklı bir yaklaşım olmayacağını vurguladı. Meclis üyeleri, krizin ana nedenini dünya iktisat politikalarının değişimine bir tepki olarak yorumladı.¹⁹ Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında kapitalist politikalara dayanan sanayileşmenin biçimlenmesine bağladı.²⁰ Meclis üyelerine göre, yeni teknik gelişmelerle kapitalist politikalar çerçevesinde büyüyen sanayileşme ve buna bağlı olarak hammadde talebi, yeni iktisadi problemleri beraberinde getirdi. Bu durum sanayileşmiş ülkelerde olumlu tesir oluştururken ekonomisini hammaddeye bağlayan ülkelerde ise olumsuz etki bıraktı. Savaş sonrası büyük sanayi ülkeleri sanayileşmede genişlemeye

¹⁶ BCA., 30.1.0.0/39.232-1.1.

¹⁷ BCA., 30.1.0.0/27.153.2-8.

¹⁸ Yunus Nadi, "İktisat Meclisi" *Cumhuriyet*, 2 Kanunievvel 1928.

¹⁹ *1931 Ali İktisat Meclisi Raporları*, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1932, s. 19.

²⁰ BCA., 30.1.0.0/26.152-19-5.

gittiler. Amerika bu atmosferde rasyonel üretim politikası uygulamaya başladı. Krizin en önemli sebebi sanayileşmiş ülkelerin üretim alanını genişletme çabaları karşısında hammadde kaynakları bol olan devletlerin sanayileşme arzuları oldu. Bununla birlikte savaş sonrası iktisadi bağımsızlığını kazanan devletler kendi bağımsız gümrük tarifelerini oluşturdular. Hammadde ve tahıl kaynaklarıyla öne çıkan Rusya'nın dünya piyasasından çekilmesi sonucunda yeni tahıl üreticilerinin bu boşluğu doldurması, dünya ekonomik mekanizmasının genişlemesine yol açtı. Bu değişim belli bir süreçten sonra devletler arasında rekabete dönüştü. Bütün bu gelişmeler ışığında iktisadi hayatta geniş mikyasta oluşan değişim, dengesizlik ve ahenksizlik krizin ortaya çıkışını tetikledi. Meclis üyeleri, bütün bu verileri birleştirdiğinde geçici ve yüzeysel saiklerle krizi izah etmenin sağlıklı bir adım olmayacağı üzerinde durdular. Devletler düne kadar ideal bir sistem olarak gördükleri liberalizme müdahale etmek durumunda kaldılar.²¹

Meclis üyeleri, krizi ortaya çıkartan etkenler üzerinde durduktan sonra Türkiye üzerindeki tesirlerini tartışmaya açtılar. Türkiye'nin kendine özgü ekonomik modelinin eksikliğinin ve yetersizliğinin krizle ortaya çıktığını, üretici pozisyonundaki ülkelerle aradaki farkın gün yüzüne çıktığını belirttiler. Sanayileşmiş ülkelere hammadde ve tarım ürünleri sağlayan Türkiye'nin diğer ülkelere göre krizden daha çok etkilendiği üzerinde durdular. Üyelere göre, dünyadaki sanayi ve ziraat tekniklerinin gelişimi, dünya piyasasında Türkiye'yi arar bir ülke olmaktan çıkartmıştı. Üyeler, dünya krizi karşısında sanayileşmiş ülkelerle rekabet edilememesinin sebebinin teknik sıkıntılar, sermayesizlik ve teşkilatsızlığa bağladılar. 1929 Dünya Ekonomik Krizi karşısında hazırladıkları raporda öncelikle fiyatlarda yaşanan durgunluğun ihracata olumsuz yansımaları üzerinde durdular. Krizin tarihsel süreçte bir örneğinin olmadığından hareketle hammadde ve tarım ülkesi olan Türkiye'nin fiyat durgunluğundan ötürü ciddi etkilendiği tespitinde bulundular. Bunun önüne geçmek için fiyat durgunluğunu dikkate alarak pamuk ve tiftik fiyatlarının gözden geçirilmesini gerekli gördüler.²²

Meclis üyeleri, krizin yansımaları üzerinde durduktan sonra çözüm önerileri üzerine odaklandı. Krizin etkilerini en hafife indirmek için bağımsız kendi kendine yeten/üreten bir ülke konumuna gelmeyi birinci öncelikler arasına aldılar. Ziraatla sanayinin birlikte kalkındırılmasının önemine

21 BCA., 30.1.0.0/26.152-10-7.

22 BCA., 30.1.0.0/26.152-10-9.

vurgu yaptılar. Müteşebbis sınıfın yeterli ölçüde olgunlaşmadığı için devlet destekli yeni ekonomik modeli gerekli gördüler. Devletin bu konuda üretim ve maliyetleriyle ilgili sistematik bir planlamaya gitmesini elzem buldular. İhracatın %90'ı tarım ürünleri oluşturduğundan ve nüfusun %75'i çiftçilikle uğraştığından fiyat durgunluğunu çözmeye yönelik yeni politikalara yönelmesi üzerine yoğunlaştılar.²³

Meclis üyelerinin çalışmaları sonucunda üretimin başında buğdayın geldiği, iki milyon hektar toprakta buğday ekiminin yapıldığı, 1928'deki kuraklığa karşın 1929'da 27 kental, 1930'da 30 kental, 1931'de 35 milyon kentale ulaşıldığı rapor edildi. Üyelere göre, üretim bolluğuna karşın üretim maliyetlerinin yüksekliği yanında dünya piyasasındaki fiyat durgunluğu çiftçiyi zor durumda bırakmıştı. Buğday fiyatları, 1929'da İstanbul Borsasında 17 kuruş, 1930'da 12 kuruş, 1931'de 6 kuruşa düşmüştü. Üyeler, buğdayın çiftçiye maliyetinin 6 kuruş ve zor zamanlarda 3 kuruşa satıldığını göz önünde bulundurarak desteğin şart olduğunu belirttiler. Çiftçinin yeni üretim araçları için bankadan kredi çekmesi ve piyasa koşullarında borçlarını ödeyememesi şartları daha da çok zorlaştırmıştı. Ekonomik krizden çıkmanın birinci önceliği, buğday üreticisinin sıkıntılarını gidermekte gördüler. Onlara göre, Avrupa ülkelerinin zirai gümrük koruma sistemine karşın gümrük tarifelerini buğday üreticisinin lehine doğru düzenlemesi bir nebze olsun üreticiyi rahatlatmıştı. Üyeler, buğday üreticisini korumak için arz ve talebe göre bir planlamayı önemli bir adım olarak gördüler. Dünya piyasasındaki buğday fiyatlarını da dikkate alarak üreticiyi destekler mahiyette devlet destekli fiyat belirlenmesini önemsediler. Bu dengeyi sağlamak ve planlı ve sistemli hareket etmek için uzman bir kurula olan ihtiyacı da belirtmekten kaçınmadılar. Meclis, bu kurulun görevini şu şekilde açıklama yoluna gitti: “Buğdayın piyasa fiyatını maliyet fiyatı haddinde aşağı düşürecek istihsal kısımlarını tayin ve ilan olunacak bir fiyatla beletmek olacaktır. Bu su suretle mübayaa olunacak mahsullerin bedeli kısmen nakit ve kısmen de vadeli bonolarla tevsiye edilecektir. Bu bonolar erbabı ziraatın hazineye ve Ziraat Bankasına olan borçlarına mukabil nakit makamında istimal ve kabul olunacağı gibi, kıymeti muharreleri üzerinden Ziraat Bankasınca iskonto dahi edilebilecektir.” Üyeler, çiftçinin arz-talep ahenksizliği, fiyatlardaki durgunluktan oluşan zararını karşılamak için uzun vadede kredi sağlamanın yanında ürün fazlalığı devlet tarafından satın alınması gerektiği ve ihtiyaç fazlalığı ürünleri depolamak için depo/silo temin etmenin gerekliliğine

23 BCA., 30.1.0.0/26.152-10-11.

vurgu yaptılar. Bunun yanında Romanya'daki gibi Müsaade-i Resmiyede imtiyazlı bir milli teşekkülün tesisinin gerekliliği üzerinde durarak şirketler, ziraat odaları, devlet demiryolları, seyrisefain gibi nakliyat sektörü dâhil hisseler olarak bu milli teşekküle destek vermesini önemsediler. Üyelere göre, köy girişlerini ambarlar kurulmalı ürün nakliyatını kolaylaştırmak için yeni yollar yapılmalıydı.²⁴

Krizden etkilenen diğer bir ürün ise arpaydı. 1929'da 16 milyon kental, 1930'da 15 milyon kental, İstanbul borsasında 1928'de arpa 12.26 kuruş, 1929'da 10.33 kuruş, 1931'de 5 kuruşa düşmüştü. Arpa gibi pamuk, mısır, çavdarda da benzer durumlar söz konusuydu.²⁵

Meclise göre, devletlerin kendilerine özgü ekonomik modellere yönelmeleri rekabeti beraberinde getirdiği gibi, ekonomiyi kendi ellerinde tutma rollerini de genişletti. Devletler sanayilerini geliştirirken Sovyet Rusya'nın da dünya piyasasından çekilmesine bağlı olarak ziraat sahasını geliştirmeye yönelmesi, Türkiye'nin dünya piyasasındaki bu alandaki rolünü tartışmaya açtı. Meclis üyeleri, bütün bu gelişmeleri dikkate alarak yeni bir ekonomik modelin kurulmasını gerekli buldu. Ekonomik kalkınmada özel teşebbüsü önemserken değişen yeni şartlar karşısında devletin ekonomik alanda özne konumuna gelmesini zorunluluk olarak gördüler. Meclis üyelerine göre Fransa'nın yumurta, Almanya ve İngiltere'nin halı, Amerika'nın incir ithalatına getirmiş oldukları kotanın Türkiye açısından olumsuz sonuçlar doğurduğu da bir realiteydi. Meclis üyeleri, özellikle buğday üretiminde yetiştiricinin zarar etmemesi için Romanya gibi bankalar ve kooperatifler aracılığıyla alım yapılarak dengenin sağlanmasını talep ederken Rusların Sohum, tütününe karşı Samsun'daki tütün üreticilerinin desteklenmesi gerektiğinin altını çizdiler. Üyelere göre tütün piyasasının önemi üzerinde durularak Yunanlıların Bulgarların ada tütününü namıyla İzmir tütününe karşı rekabetini güçlendirici önlemler alınmalıydı. Üyeler, Yunanlıların ve Bulgarların tütün piyasasını resmi ve özel kurdukları teşekküllerle desteklediklerini, Türkiye'nin de buna benzer destekleyici teşkilatlanmaya gitmesinin gerekliliğine atıf yaptılar. Tütün piyasasını elde tutmak için stoklama politikasının hayata geçirilmesini gerekli gördüler.²⁶

24 BCA., 30.1.0.0/26.152-10-12

25 BCA., 30.1.0.0/26.152-10-17

26 BCA., 30.1.0.0/26.152-10-13.

Üyeler, fındık, zeytin, portakal ve limon gibi ürünlerin toplanmasının Avrupa'daki gibi teknik usullere göre yapılmasına raporda yer verdiler²⁷. Fındık üretiminde İspanya ile daha iyi rekabet edebilmek için fındık enstitüsünün kurulmasını gerekli gördüler.²⁸ Benzer şekilde Birinci Dünya Savaşı'ndan önce dünya piyasasına hâkim olduğumuz üzüm piyasasını Amerika'ya kaptırdığımızın altını çizdiler.²⁹ Hazırladıkları raporda üzüm, incir, fındık piyasasında üretimde düşüşlerin yanında fiyatların aşağıya doğru çekildiği görüldü. Fiyatlarda en çok düşüş gösteren ürün fındık olurken üretimde en çok düşüş gösteren ürün afyon oldu. Bu düşüşte uluslararası sınırlamalar etkili oldu. Üyelere göre, ürünlerdeki üretim düşüklüğü fiyat durgunluğu çiftçiyi etkilediği gibi ticaret piyasasını da olumsuz yönden etkiledi. Üyeler, tarım sektörü ve ticarete aksayan bu sorunları çözmek ve yeni önerileri tartışmak için genel bir iktisat kongresinin toplanmasını gerekli gördüler. Bu kongrede çok geniş bir perspektifte sorunların gündeme getirilmesini amaçladılar. Bu sorunlar/konular arasında; zirai ürünlerin kalitesi ve tohumların ıslahı, sulama işlerinin yeniden düzene konulması, zirai kredilerinin vade ve faizlerinin yeniden gözden geçirilmesi, ihraç edilen ürünlerin Türkiye coğrafyasında da yetiştirilmesi için gerekli altyapı çalışmalarının yapılması, pamuk piyasasında Türkiye bir marka olmasına karşın uluslararası arenada fiyat durgunluğu ve pamuğun gerekli rağbeti görmemesinden ötürü pamuğu iç piyasada tekstil sektöründe daha fazla kullanılması için araştırmalar yapılması, pamuk sektörünü ve üretimini canlandırmak için pamuk cinsinin ıslahından tohum istasyonlarının genişletilmesi için incelemeler yapılması, ihracatta öne çıkan ürünlerin dünya piyasasında rekabet edebilmesi için nakliye masraflarının düşürülmesi, Almanya ve İngiltere'nin ithalatımıza yönelik sınırlamalarına/kısıtlamalarına karşı yeni çözümler bulunması, ürün kalitesini arttırmak için çiftçilere teknik dersler verilmesi ve ziraat okulları açılması yer aldı.³⁰ Pamuk gibi, tiftik piyasasını elde tutmak ve Afrika- Amerika coğrafyasıyla rekabet etmek için hayvan cinslerinin ıslah edilmesi gerektiği değerlendirilmesinde bulundular.³¹ Pamuk piyasasını Amerika ve İngiltere'nin pamuk borsalarında kabul ettiği uluslararası standartlara uyarlamak ve yahut ta Türkiye'nin kendine özgü tarım koşulları dikkate alarak bir standart belirlemek gerekmektedir.³²

27 BCA., 30.1.0.0/26.152-8.5.

28 BCA., 30.1.0.0/26.152-8.9.

29 *1928 Ali İktisat Meclisi Raporları*, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929, s. 38.

30 BCA., 30.1.0.0/26.152-10-6.

31 BCA., 30.1.0.0/26.152-8.9.

32 *1930 Ali İktisat Meclisi Raporları*, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1931, s. 6.

Krizle birlikte Türk parasının yabancı paralar karşısında değer kaybı devam etti. Hükümet, Ali İktisat Meclisi'nden ithal ikamesi olanaklarını araştırmaya ve sanayileşmeye yönelik Türkiye'nin iktisadi programını hazırlamasını talep etti. Türkiye'nin iktisadi programının hazırlanması için İktisat Vekili Şakir (Kesebir) Bey başkanlığında kurulan komisyon ülkenin üretim olanaklarını yerinde tespit etmek için 3 gruba ayrılarak Türkiye'nin çeşitli kesimlerinde inceleme yapma kararı aldı. Birinci grup demiryolu güzergâhında, ikinci grup Karadeniz sahilleri üzerinden Trabzon'a ve oradan Erzurum ve çevresinde, üçüncü grup ise Akdeniz sahilleri ile Trakya'da incelemeler yapacaktı. Yapılan geziler, ekonomi politikalarında değişimin ilk işaretleriydi. Ali İktisat Meclisi, bu politikaların değişimine öncülük etmesine karşın yaşanan aksaklıklardan hazırlanan rapor İktisat Vekili Şakir Bey'in öncülüğünde "İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor" başlığı altında Mart 1930'da Başbakanlığa sunuldu. Raporda Türkiye'de yaşanan krizin değişen ekonomik şartlara ayak uydurulamayıpından kaynaklandığı belirtildi. Türkiye'nin sanayileşmiş ülkelere gıda ve hammadde yetiştiren bir tarım ülkesi olmasına karşın tarımdaki değişen teknikleri pratiğe dökemediğinden dış pazarda pamuk vb. ürünlerde fiyat düşüklüğüne yol açtığı belirtildi. Öncelikle tarımsal ürünlerin hammadde fiyatları ile mamul madde fiyatları arasında bir denge oluşturulmalıydı. İhracatın %95'i tarım ürünleri oluşturduğundan sanayileşmiş ülkelerin getirdiği ithalat sınırlamasının olumsuz etkilerini ortadan kaldırmaya yönelik çözümler üretilmeliydi.³³

Ali İktisat Meclisi, sanayi sektörünün gelişimi için öncelikle yapılması gereken ilk iş olarak planlı bir sanayi programı hazırlamakta buldu. Sanayide kullanılacak hammaddenin geliştirilmesini gerekli gördü. Meclis üyelerine göre, hammaddenin temini noktasında işleri kolaylaştırmak için devlet alıcı ile satıcı arasında hakemlik yapmalıydı. Üyeler, fabrikada çalışacak işçilerden daha çok verim alabilmek için akşam kurslarının açılmasını ve sanayileşmiş ülkelere tecrübe edinmeleri için gönderilmelerini önemsediler. Üyelere göre, sanayicinin elini kuvvetlendirmek için sermaye sıkıntısı çeken Sanayi ve Maadin Bankasını güçlendirerek sanayiciye kredi desteği tam teşekküllü bir şekilde sağlanmalıydı. Teşviki Sanayi Kanunu, sanayileşmede karşılaşılan problemleri çözmede yetersiz kalmıştı. Bu kanunun kriz atmosferinde şartlara göre revize edilmesi şarttı. Yunanistan'da olduğu gibi sanayileşmede gerekli makine ve parçaların yurt dışından temini noktasında gümrük

33 Fehmi Akın-Serkan Bayraktar, "Erken Cumhuriyetin İktisadi Kurumlarından Biri: Âli İktisat Meclisi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 29, Nisan 2011, s. 119.

indirimlerinin düzenlenmesi gerekli bir adım olacaktı.³⁴ Üyeler, sanayileşme adımlarını güçlendirmek için Sanayi Kredi Bankası Kanunu, Muamele Vergisi Kanunu ve Tarife Kanunu gibi yasaların sanayileşmeye engel teşkil eden yönlerinin revize edilmesi yönünde kararlı bir tutum sergilediler.³⁵

Sonuç

Sanayi İnkılabı ile ekonomik hayatta başlayan kapitalist düzen içeren yeni süreç ülkelerde/coğrafyalarda farklı karşılıkları da beraberinde getirdi. Sanayileşmeye yönelik ülkeler arasında ciddi bir rekabet alanı oluşmaya başladı. Tarihsel süreç içerisinde gelişen bu durum Birinci Dünya Savaşı ile sonuçlandı. Savaş sonrası ekonomide değişen dengeler 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin temelini teşkil etti. Dünyayı etkileyen kriz, tarım ülkesi olan Türkiye'de de ciddi etkiler oluşturdu. Kriz, aynı zamanda ekonominin farklı bir mecraya geçişi için de bir fırsat eşiydi. Krizin ortaya çıkışından kısa süre önce kurulan Ali İktisat Meclisi, esasında tarihsel süreçten beslenen bir geleneğin devamıydı. İslam tarihi öncesi kurultay geleneği, İslam devletleri sürecinde oluşturulan divanlar, III. Selim döneminde tesis edilen Meşveret Meclisi ve özellikle de İttihat ve Terakki döneminde savaş koşulları dikkate alınarak kurulan İktisadiyat Meclisi'nin bir devamı niteliğindedir. İktisadiyat Meclisi'ne işlevsel ve teşkilatlanma açısından ciddi bir benzerlik arz etse de ilk dönemlerde liberalizme evrilen, kriz döneminde devletçiliğe yönelik açılarından esnekliğiyle mezkûr meclisin pratikteki devletçilik yaklaşımından ayrılmaktaydı. Ali İktisat Meclisi, Cumhuriyet'in erken dönemlerinde ekonomi politikalarına yön verme amacıyla kurulmuş, ancak 1929 kriziyle beraber işleyişi de değişmişti. Ali İktisat Meclisi, esas fonksiyonunu 1929 Ekonomik Krizi'nde gösterdi. Meclis üyeleri, krizin arz-talep dengesinin bozulmasından ziyade uluslararası ekonomik şartların değişmesinden kaynaklandığının altını çizdiler. Krizin kaynağını, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında ortaya çıkan sanayileşme ve hammadde arasındaki dengesiz/eşitsiz yapıya bağladılar. Meclise göre savaş sonrası ülkelerin kendi gümrük politikalarını öne çıkartarak küresel ekonomik oluşumlardan uzaklaşmaları ve kendilerine özgü ekonomik modeller geliştirmeleri var olan yapının değişmeye başladığının işaretleriydi. Uluslararası ekonomik arenada gümrük siyasetinin temel amacı ülkenin ekonomik ilerlemesini sağlamaktı. Gümrük siyaseti devletin genel siyasetiyle ilintili bir durumdu. Değişen

³⁴ BCA., 30.1.0.0/26.152-10-14.

³⁵ *Milliyet*, 26 Kanunievvel 1932.

rekabet ortamında devletin ekonomik hayata sistematik olarak müdahalesi olağan bir durumdu. İhracatın arttırılmasında ithalatın azaltılmasında devletin alacağı politik tavrı yadsınamaz bir gerçeklikti.

Meclis üyeleri, özellikle bu süreçte hazırladıkları raporlarla tarım ve sanayinin birlikte kalkınması için büyük bir çaba sarf ettiler. Milli sanayinin pratikte işlevselliğinin artması için milli ürünlerin kullanılmasının yanında enerji maliyetlerinin düşürülmesini gerekli gördüler. Sanayi ve Maadin Bankası ile Teşviki Sanayi Kanunu'nun bu rolü üstlenmede yetersiz kaldığını raporlarda ısrarlı bir dille ortaya koymaya çalıştılar. Fabrikasyon hareketini dar çerçeveden uluslararası bir etikete kavuşturulmasının önemine vurgu yaptılar. Devletçilik politikalarının daha sistemli işleyebilmesi için Sümerbank'ın kurulmasına öncülük ettiler. Ali İktisat Meclisi, yeni bankaların kurulmasından yeni ekonomik politikaların hayata geçirilmesine kadar önemli rol üstlenmesine karşın kurumun en önemli ayırt edici özelliği farklı ülkelerin ekonomik politikalarını analiz ederek kendimize özgü ekonomik modeli hayata geçirmeye öncülük etmiş olmasıydı. Şakir Kesebir olarak bilinen ekonomik programın hazırlanmasına öncülük etmesine karşın programın sonraki süreçte bakanlık bünyesine alınması, mezkûr meclisin bürokrasinin/devlet aygıtlarının gölgesinde kaldığının bir göstergesiydi.

Kaynaklar

1928 *Ali İktisat Meclisi Raporları*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929.

1930 *Ali İktisat Meclisi Raporları*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1931.

1931 *Ali İktisat Meclisi Raporları*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1932.

Akın, Fehmi-Bayraktar, Serkan, “Erken Cumhuriyetin İktisadi Kurumlarından Biri: Âli İktisat Meclisi” *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 29, Nisan 2011.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1998.

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.)

Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, 2/13-8 8847-25.

Cumhuriyet

Ezer, Feyzullah, “1929 Dünya Ekonomik Krizi’nin Türkiye’ye Etkileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 20, S. 1, 2010.

Kazgan, Gülten, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.

Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.

Koraltürk, Murat, “Devletçi Sanayi Politikaları ve Âli İktisat Meclisi”, 75 *Yılda Çarklardan Chip'lere*, ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

Milliyet

Nadi, Yunus, “İktisadi Buhran Niçin Zail Olmuyor?”, *Cumhuriyet*, 22 Haziran 1930.

Nadi, Yunus, “İktisat Meclisi” *Cumhuriyet*, 2 Kanunievvel 1928.

Resmî Gazete, 30 Haziran 1930, S. 1533.

TBMM Zabıt Ceridesi, XXII/4 (01.11.1930)

Tekeli, İlhan- İlkin, Selim, “1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları”, *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi Serisi*, ODTÜ Yayınları, Ankara 1977.

Tezel, S. Yahya, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

Toprak, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.

Turan, Zübeyr, “Dünyadaki ve Türkiye’deki Krizlerin Ortaya Çıkış Nedenleri ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi” *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2011, C 4, S. 1.

Ekler

-1-

01	020

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞIVI

L Â H İ K A .

Dünya mübadelesine muayyen vazifelerile müdahale eden türk iktisadiyatının bu alâkasının zarurî bir icabı olarak dünya buhranındaki manzarasını tahlil etmeği muvafık bulduk. Türkiyenin beynelmilel iktisadî müşkûlâtla müsterek olan vasfı; onun da evvelemerde ve sureti umumiyede fiat sukutundan ve ihracatının daralmasından muhtarip olmasında tecelli etmektedir.

Mikyas ve şümûlü itibarile muasır iktisat rejiminin tarihinde bir istisna teşkil eden ve bu farikasile de dünyayı bir afet gibi saran iktisadî inhitata mebde olarak kabul edilen "fiat sukutu" nun, bir ziraat ve ham madde memleketi olan Türkiyede inikâslerini tahlil etmezden evvel, şiddet ve seyri kendisine has olan bugünkü "buhran" etrafındaki görüşlerinizi ifade etmek lüzumuna kani olduk.

Filhakika dünyanın geçirmekte olduğu iktisadî inhitatı, konjonktür met ve cezirlerinde, yâni muayyen bazı emtiaya ait pazarı muvazenesinin muvakkaten bozulmasında tecelli eden alalâde bir buhran gibi düsturlaşmış sebeplere irca ve raptederek izah etmek mümkün değildir. Bu "buhran" ne bir takım tesadüfî ve arızî vakayin, ne de kabili içtinap olan bir takım hadisatin eseridir. Buhranın menşeleri muasır iktisat rejiminin bünyesine has aksülâmellerdedir. Ve onda bu rejimin işlemedeki hususiyetlerden doğan zarurî ve âmil sebepler müessir olmuştur.

Cihan Harbinden evvel kâh yer yer baggüsteren, kâh bütün dünyayı dairi şümûlüne alan buhranlar, serbest mübadele iktisadiyatına dayanan ve onun bir yapısı olan cihan iktisadiyatındaki sanayi unsurlarının taazzuv etmesindeñileri geliyordu. Liberal iktisat sistemi içindeki buhranların manasındaki hususiyet, bu

030	10		26	152	10

23

- I Dünya buhranı
 II Dünyanın iktisadî halihazırını
 III Dünya buhranında ve dünyanın iktisadî halihazırını
 içinde Türkiye

I.- Dünya buhranı

Dünyanın mühlik bir buhran geçirdiği, müferrit görüşlerle mukayyet bir telâkki olarak değil, fakat umumî kanaat halinde kabul edilen bir hakikattir.

Filhakika dünyayı sarmış olan iktisadî inhitatı, konjonktür nazariyesine göre bildiğimiz alelâde bir buhran gibi, düsturlaşmış sebeplere birca ve raptederek izah edebilmek mümkün ve doğru değildir. Bu buhran ne bir takım tesadüfî ve arızî vakayin, ne de kabili iqtinap olan bir takım hadisatın eseridir. Buhranın menşeleri sistemin kendisine has, derunî reaksiyonundadır ve onda sistemin hususiyetinden doğan zarurî ve âmîl sebepler müessirdir.

Dünya iktisadiyatı bir nizandan, o nizamın reaksiyonu ile diğer bir nizama istihâle ediyor. Yeni bir devreye bağlanış olan ve cemiyet ve iktisat nizamlarının değişmesi ile neticelenen böyle bir inkılâbı, dünya tarihinin bir buçuk asır evvelki dönümünde de gördük: feodal sistemin inkırazı, esaret nizamının yıkılması, fransız ihtilâli, Amerikanın istiklâlî ve bütün bu inhidam manzaraları içinde yeni bir cemiyet temelini kurulması, yeni bir iktisat sisteminin (Liberalizm'in) teşessüs etmesi o inkılâbın semereleri idi.

030	10		26	152	9

70

23
6

1929 Tediye muvazenesinin aktif kısmının birinci maddesinin a,b,c fıkralarının her üçüne de gamil olmak üzere konulan 155 214 000 lira Rüsumat Umum Müdürlüğü'nün yıllık istatistiğinden alınmıştır.

Aktif pozisyonların en ehemmiyetlisi olan bu rakam üzerinde bir az durmak ve bunu **Âli** Meclisin tediye muvazenesini tanzim ettiği 1926 - 1929 senelerinin müteakbil rakamlarile mukayese etmek faydeli olacaktır.

1926 - 1929 seneleri için bu müteakbil rakamlar :

	Milyon T.L.	
	nisbet	M.T.L.
1926 Senesi için	100	186,4
1927 " "	85	158,4
1928 " "	93	173,5
1929 " "	83	155,2

Bu mukayeseden 1926 - 1929 seneleri zarfında, 1928 senesi müstesna olmak üzere, ihracatımızın kıymet itibarile seneden seneye azaldığı görüldür .

İhracat mallarımızdan, 1926 senesi zarfındaki ihracat kıymetlerinin yekûnu - yalnız birisi müstesna olmak üzere - bir milyon türk lirasını geçen muhtelif 25 kalem eşyanın, 1926 - 1929 senelerindeki ihracat temevvüçlerini de aşağıdaki tabloda ayrıca mukayese ettik :

2

030 | '0 | | 26 152 '6

Merkez Bankalarının Hisse Yapısının Tarihsel Gelişimi:
Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Örneği
Cemil Günay*

Merkez Bankacılığının Tarihsel Evrimi

TCMB'nin kuruluşundaki hisse yapısını ve 1970'teki değişikliği anlayabilmek için önce, merkez bankacılığının doğuşuna ortam hazırlayan nedenleri, ilk merkez bankalarının kuruluş biçimleri ve hisse yapıları ile TCMB kurulduğunda ve sonrasında dünya merkez bankacılığındaki genel eğilimleri özetleyeceğiz.

Merkez bankalarının üstlendiği işlevler sayıca ve nitelikçe zaman içinde ve ülkeden ülkeye değişmekle birlikte, ilk merkez bankalarının üç temel işlevi olduğu söylenebilir: para çıkarma (emisyon), ödemeler sistemini yöneterek parasal istikrarı sağlama ve devleti finanse etme. 19'uncu yüzyılda bu işlevlere son kredi mercii olarak finansal krizleri önleme işlevi de eklenmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında merkez bankalarına makroekonomik istikrarın sağlanmasında da rol verilmiştir. Bu bağlamda, bazı merkez bankaları istihdamı destekleme ve işsizliği azaltma görevi üstlenmişlerdir. Yine, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, gelişmekte olan ülke merkez bankalarının başlıca işlevlerinden birisi de kalkınmayı desteklemek olmuştur.

Merkez bankacılığının doğuş zamanı, merkez bankalarının ayırt edici özellik ya da işlevlerinin neler olduğuna bağlı olarak, farklı biçimde tarihlendirilebilir.¹ Bununla birlikte, başlangıçta değilse bile sonradan merkez bankasına dönüşen kurumların 17'nci yüzyılda ortaya çıktığı söylenebilir. Merkez bankalarının kurulmasında iki ihtiyaç etkili olmuştur: finansal piyasaların istikrara kavuşturulması ve merkezi devletin finansmanı. Finansal piyasaların

* Dr. Öğr. Üyesi, Çağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Mersin/TÜRKİYE, cgunay1@gmail.com

1 Stefano Ugolini, *The Evolution of Central Banking: Theory and History*, Palgrave Macmillan, London 2017, s.1-16

istikrarsız ve kriz yaratma eğilimindeki yapısı² bu piyasaların düzenlenmesini gerekli kılıyordu. Devletin gelir ve giderlerinin her zaman denk olmaması ve özellikle de savaş dönemlerinde artan bütçe açıkları karşısında kamu borçlanması giderek önem kazanınca, borçlanmanın kurumsal altyapısının oluşturulması ihtiyacı doğdu. Merkez bankaları bu kurumsal altyapının en önemli öğelerinden birisini oluşturmuştur.

Ancak, merkez bankalarına ilişkin tartışma ve gelişmeleri yalnızca teknik gereklilikler ışığında ele almak eksik bir yaklaşım olur. Merkez bankaları kaçınılmaz olarak politik kurumlardır. Kamusal politikalar uygulayan merkez bankacılığı, bu politikaların uygulandığı siyasal ortamdan bağımsız olarak ele alınamaz.³ Merkez bankaları, içinde faaliyet gösterdikleri düşünce ortamına, tercihlere ve siyasal dengelere göre bölüşümü etkileyecek kararlar almaktadırlar.⁴ Merkez bankalarının yaratmış olduğu para miktarı, yani satın alma gücü, öz kaynaklarının çok ötesindedir. Bu kuruluşlar büyük miktarlarda senyoraj geliri elde etmektedirler. Senyoraj gelirine kimin el koyacağı ve nasıl kullanılacağı çok boyutlu ekonomik ve siyasal sonuçları olan bir olgudur. Haydar Kazgan'a göre, senyoraj hakkı "finans kapitalin en önemli araç ve gereçlerinin başında" gelmektedir.⁵ Bu durum, merkez bankalarının önemini para ve finans piyasalarında istikrarı sağlamanın çok daha ötesine taşımaktadır. Dünya tarihinde, gerek ülke içi iktidar mücadelelerinde ve gerekse ülkeler arası rekabette, para gücünü elinde bulunduranların rakiplerine karşı önemli bir üstünlük sağladıklarını gösteren çok sayıda örnek vardır.⁶

Merkez bankalarının kuruluşunda ve yetkilerinin belirlenişinde değişik toplum kesimleri farklı tutumlar almışlardır. Örneğin, hükümetler düşük

2 Bu konuda şu kaynaklara bakılabilir: Hyman P. Minsky, *İstikrarsız Bir Ekonominin İstikrarı*, çev. Oğuz Esen, Efil Yayınevi, Ankara 2013 ve Charles P. Kindleberger, *Cinnet, Panik ve Çöküş: Mali Krizler Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.

3 Siyasal koşulların çeşitli ülke merkez bankalarının kuruluş ve gelişiminde oynadığı rol için bakınız, Ugolini 2017 ve Stefano Ugolini, "The Historical Evolution of Central Banking", Stefano Battilossi; Youssef Cassis, Kazuhiko Yago. *Handbook of the History of Money and Currency*, Springer Nature, 2018, s. 978-981- 10-0622-7.

4 José Fernández-Albetros, "The Politics of Central Bank Independence", *Annual Review of Political Science*, C 18;217-237, May 2015, Annual Review of Political Science | Home (annualreviews.org), son erişim tarihi: 27.08.2022.

5 Haydar Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, C I, Roma Yayınları, Ankara 2005, s. 15.

6 Bu konuda bakınız, Stephen Mitford Goodson, *A History of Central Banking and the Enslavement of Mankind*, Black House Publishing Ltd, London 2017, son erişim tarihi: 16.08.2022.

faizle borçlanabilmek için merkez bankası kurulmasını isterken, onlara yüksek faizle borç veren sarraflar ve tefeciler, önemli bir müşteriye kaybetme ve faiz oranlarının düşebileceği kaygısıyla, merkez bankasının kuruluşuna karşı çıkıyorlardı. Diğer bankalar da böylesine güçlü bir rakibin ortaya çıkmasını istemiyor ya da bu işlevin kendilerine verilmesini sağlamaya çalışıyorlardı. Büyük tutarlarda kredi alarak faaliyet gösteren tüccarlar ile sanayiciler düşük faiz ve para piyasasında istikrarın sağlanmasından yanaydılar. Toprak sahipleri ise merkez bankalarının para arzını kısırarak borçlanma maliyetini artırmasından korkuyorlardı.

Dünyadaki ilk merkez bankaları genelde özel kişilerin sahipliğinde ama devletin özel izniyle kuruldu. Bunlar, kâr amacı güden ve ticari bankacılık işlevlerini de yerine getiren kuruluşlardı. Ne var ki, onları diğer bankalardan ayıran özellik, hükümetler nezdinde sıradan kurumlar olmamaları, hükümetin vermiş olduğu özel izin ve ayrıcalıklara sahip olarak kurulmaları ve hükümetten bağımsız faaliyet göstermelerinin söz konusu olmaması idi.⁷

Bu özelliklerine ek olarak, merkez bankalarının 19'uncu yüzyılda, banka krizlerinin önlenmesi bakımından yaşamsal önem taşıyan son kredi mercii işlevini üstlenmeleri, giderek önce fiilen ve sonra da yasal olarak kamusal kurumlara dönüşmelerine ve kârın temel amaç olmaktan çıkmasına yol açtı. Gerçekte, merkez bankası işlevleri ile diğer bankacılık faaliyetlerini birlikte yürütmeleri ve öbür bankaların mevduatını da tutmaları onlara *bankaların bankası* özelliğini kazandırmıştı. Bankaların bankası olmaları onların son kredi mercii durumuna gelmelerini kolaylaştırdı.⁸ 20'nci yüzyılda, 1930'lardan başlayarak, mevcut merkez bankalarının çoğu devletleştirildi ve yeni kurulan merkez bankaları da genelde devlet bankası olarak kuruldu. 1920'lerde dünyadaki 30'a yakın merkez bankasının yarısından çoğu özel kişilerin sahipliğinde iken, 1940 yılında 40'ı aşkın merkez bankasının yarıdan fazlası devletin sahipliğinde idi. 1960 yılına gelindiğinde merkez bankası sayısı 80'i aşarken özel kişilerin sahipliğindeki banka sayısı 15 dolayında kalmıştı. 2000 yılında dünyadaki 180'e yakın merkez bankası içinde ancak 10 dolayındaki banka özel kişilerin sahipliğinde idi.⁹

7 Michael D. Bordo, "A Brief History of Central Banks", Federal Reserve Bank of Cleveland, clevelandfed.org/newsroom-and-events/publications/economic-commentary/economic-commentary-archives/2007-economic-commentaries/ec-20071201-a-brief-history-of-central-banks.aspx, December 2007, son erişim tarihi: 05.09.2022

8 Bordo, agm.

9 David Bholat and Karla Martinez Gutierrez, "The ownership of central banks" <https://>

Merkez bankaları yalnızca özel şirketlerden değil ama aynı zamanda diğer kamusal kurumlardan da farklı bir konumdadırlar ve hükümetlerle olan ilişkileri hep tartışma konusu olagelmıştır. Bu kuruluşların hükümetten ne ölçüde bağımsız olacakları ve aynı zamanda kamusal çıkarlar doğrultusunda hareket etmelerinin nasıl sağlanacağı günümüzde de tartışılmaktadır. Hükümet/merkez bankası ilişkilerini etkileyen başlıca etmenler var olan siyasal koşullar, zamanın egemen siyasal/ekonomik felsefesi ve döviz kuru rejimleri olmuştur.¹⁰

Merkez bankalarının öncülleri Venedik ve Amsterdam'da ortaya çıkmakla birlikte, dünyanın ilk merkez bankası olarak genellikle 1668 yılında İsveç'te kurulan Riksbank kabul edilmektedir. Ancak, merkez bankacılığının tarihsel gelişimi bakımından öne çıkan örnek, gelişim süreci ve faaliyetleri bütün dünya için çok daha önemli olan İngiltere Bankasıdır (The Bank of England).¹¹ Günümüzde merkez bankası işlevini yerine getiren kurumlar için kullanılan tek bir ortak isim yoktur. Merkez bankası kavramı 19'uncu yüzyıl başında çok şubeli bankaların yönetim merkezlerini ifade etmek için kullanılmaya başlanmış ve daha sonra da aynı yüzyıl içinde İngiltere Bankası için kullanılır olmuştur.

İngiltere Bankası 1694 yılında özel bir şirket olarak ve Fransa ile devam etmekte olan savaşı finanse etmek amacıyla kuruldu. Geçici olması düşünülen bu şirkete, banknot ihracını da içeren bankacılık imtiyazı verildi. Banka, hükümete devlet tahvilleri karşılığında nakit (külçe) borç verecek ve bu tahvilleri karşılık göstererek banknot çıkarabilecekti. Banka, devlet hazinedarlığını yapma imtiyazını da almıştı. 1717 yılında altın standardının *de facto* kabulüyle, altın piyasasında piyasa yapıcılığı rolünü üstlendi. Bu rol ona iç piyasada para dolaşımını düzenleme olanağı sağladı. 1844 tarihli Bankacılık Yasası ile Bankanın imtiyazı süresiz hale getirildi

bankunderground.co.uk/2019/10/18/the-ownership-of-central-banks/, October 2019, son erişim tarihi: 28.08.2022

10 Forrest Capie, Charles Goodhart and Norbert Schnadt, "The Development of Central Banking", Book Section (Published Version), ed. F Capie, F. S. Fischer-C. Goodhart, ve N. Schnadt, *The future of central banking: the tercentenary symposium of the Bank of England*. Cambridge, UK: Cambridge Books Online, 2012, s. 1-261. Online ISBN 9780511983696. İnternet versiyonu için erişim: <http://eprints.lse.ac.uk/39606/>, s. 62, son erişim tarihi: 27.08.2022.

11 Michael D. Bordo-Pierre L. Siklos, "Central Banks: Evolution and Innovation in Historical Perspective, NBER Working Paper 23847, September 2017, son erişim tarihi: 16.08.2022.

ve belli bir miktarın ötesindeki banknot ihracı sahip olduğu altın rezervi ile orantılı hale getirildi. İngiltere Bankası, 19'uncu yüzyıl ortasında, geçerli teminat karşılığında sınırsız kredi sağlayarak, merkez bankalarının en önemli işlevlerinden birisi olan son kredi mercii rolünü oynamaya başladı. Ayrıca, Londra bankaları üzerinde gayri resmi bir denetim sistemi geliştirdi. Banka, Hazine hesaplarındaki gibi otonom değişmelerin para piyasaları üzerindeki etkilerini sistematik biçimde dengeleyerek faiz oranlarına istikrar kazandırmaya çalıştı. Ayrıca, araç olarak resmi döviz kuru ve faiz oranı hedeflerini içeren bir para politikası geliştirdi.¹²

Özel bir kuruluş olarak kurulmuş olan İngiltere Bankası, 18'inci yüzyıl sonuna doğru, finansal sistemin sürdürülebilmesinde kamusal sorumluluğu giderek artan bir kamu otoritesi niteliğini kazandı. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz Hükümetinin denetimine giren Banka, 1946 yılında devletleştirildi.¹³

1870-1914 döneminde birçok ülke tarafından benimsenmiş olan altın standardı para sisteminde, ülkeler paralarının değerini sabit bir altın miktarı cinsinden tanımlıyorlardı. Merkez bankalarının temel kaygısı altın standardını yönetmek ve paralarının altına çevrilebilirliğini sürdürmekti. Ülkeler altın rezervleri karşılığında banknot çıkarmakta ve banknotların altına çevrilebilirliğini sürdürmek amacıyla büyük miktarlarda altın rezervleri bulundurmaktaydılar. Ülkeler arası para (altın) hareketlerinin serbest olduğu bu dönemde, faiz oranı rezerv yönetiminin aracı olarak kullanıldı.¹⁴

Altın standardında önceliğin döviz kuru istikrarına ve sermayenin serbest dolaşımına verilmesi, uluslararası ticaret ve sermaye hareketlerini desteklemekle birlikte, para politikasının makroekonomik istikrarı sağlamada oynayabileceği rolü ciddi ölçüde sınırlamıştı. Bu para sisteminde, ülkelerin faiz ve enflasyon oranları birbirine yaklaşmıştı. Altın ve dolayısıyla da para arzındaki değişikliklere göre uzun dönemli fiyat artış ya da düşüşleri yaşanabilmekte ve fiyat hareketlerinin gelir bölüşümünü değiştirici etkileri ekonomik ve siyasal gerilimlere neden olmaktaydı. Öte yandan, altın standardının uygulanması, banka krizlerinin de gösterdiği üzere, finansal istikrarı sağlamaya yetmiyordu.¹⁵

12 Ugolini, 2018.

13 Capie vd., *age*, s. 53.

14 Bordo, agm.

15 Maurice Obstfeld-Alan M. Taylor, "International Monetary Relations: Taking Finance Seriously" NBER Working Paper 23440, May 2017, <http://www.nber.org/papers/w23440>,

İngiltere’de 1873 krizi İngiltere Bankası’nın son kredi mercii rolünün önemini artırmıştı. Merkez bankasının finansal panik sırasında teminat karşılığında serbestçe borç verebilmesi gerektiği düşünülüyordu. Ancak, burada bir sorun vardı; merkez bankası bir yandan bu şekilde para arzını artırırken öbür yandan paranın altına çevrilebilirliğini nasıl koruyabilecekti? Altına çevrilebilirlik faiz oranı yükseltilerek sağlanabilirdi,¹⁶ ne var ki, yüksek faiz oranları depresyondaki ekonomiler için arzulanan bir şey değildi.

Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla, daha fazla kaynağa ihtiyaç duyan hükümetler para basılmasını emrettikleri için, altın standardı terkedildi. Para arzındaki artış yüksek enflasyonla sonuçlandı. Savaş sonrasında birçok hükümet ekonomilerini istikrara kavuşturmak amacıyla altın standardına dönmeyi seçti. Kambiyo kontrolü kaldırıldığı için sermaye hareketliliği yeniden artmıştı. Ancak, altın standardının geçerli olduğu 1920’ler ile 1930’ların başında uygulanan para politikaları önemli sorunlara yol açtı. Finansal sistemde istikrar yoktu ve yaygın banka krizleri yaşanıyordu. 1920’lerde altın standardına dönmüş olan ülkeler 1930’larda sistemi terk ettiler ve sermaye hareketlerini sıkı denetim altına aldılar.¹⁷

Gerçekten, küresel boyutta altın standardına dönme çabalarının yarattığı sorunlar ekonomik ve finansal bunalıma yol açan nedenler arasındaydı. Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında altın standardını koruyan ABD borsasında 1920’lerin sonunda dışarıdan büyük tutarda altın girişine yol açan hızlı bir yükseliş yaşanmaktaydı. ABD’deki kredi kısıtlaması altın girişlerini artırınca, altın kaçışını önlemek için önce faiz artıran diğer ülkeler, yüksek faizlerin deflasyonist etkisinden kurtulabilmek için sonunda altın standardından çıkmak zorunda kaldılar. İngiltere 1931 yılında altın standardını terk ederken diğer ülkeler de onu izlediler. ABD, 1933 yılı baharında, doların altın bağlantısını askıya aldı.¹⁸

1930’lardan başlayarak hükümetler, genelde, merkez bankalarını kendi karar süreçlerine bağlı olarak çalışan kurumlar haline getirmeye başladılar. Kamusal politika öncelik kazandığı için, altın standardının çökmesiyle birlikte para politikasının işlevi de değişti. Altına çevrilme kuralı olmayınca, ülkeler ulusal paralarının iç ve dış değerini etkileme gücüne kavuştular. Gerçekte,

son erişim tarihi, 19.09.2021.

16 Obstfeld-Taylor, agm.

17 Obstfeld-Taylor, agm.

18 Obstfeld-Taylor, agm.

hükümetler politikalarını ekonomik faaliyetlere müdahale ve ekonomiyi yönlendirme doğrultusunda değiştirdiler. Bu rol dönüşümüyle birlikte, merkez bankaları ticari kaygılarla değil kamusal bir görevi yerine getirme anlayışıyla hareket eder oldular.¹⁹ Özel kişilerin sahipliğindeki merkez bankaları birçok ülkede devletleştirildi²⁰ ve yeni kurulan merkez bankaları da devletin ekonomi politikalarını uygulayan bir kurum olarak tasarlandılar. Merkez bankaları finansal sistemin gelişimi ve parasal işleyiş, döviz kuru, borçlar ve sermaye piyasalarının gözetimi konusunda sorumluluk üstlendiler. Ülkeler mevduat sigortası ve faiz tavanı uygulamasına başladılar, finansal ve ticari kurumları birbirinden ayırdılar.²¹

Bu dönemin bir başka yeniliği, birçok merkez bankasına ekonomik kalkınmayı destekleme görevi verilmesiydi. Merkez bankaları, sanayileşmeyi hızlandırmak isteyen hükümetlerin öncelik verdiği sektörleri desteklemeye başladılar. Bu kurumlar, diğer kamusal organlarla eşgüdümlü ve kamu çıkarıyla uyumlu biçimde çalışmak durumundaydılar. Yeni kurulan merkez bankalarının çoğu, tümüyle devletin sahipliğinde idi. Eski merkez bankalarından bazılarında özel ortakların varlığı devam etmekle birlikte, böylesi durumlarda bile, özel ortaklar politika belirlemedeki ağırlıklarını büyük ölçüde kaybettiler.²²

İkinci Dünya savaşı öncesinde, uluslararası parasal ve ticari ilişkilere yön verecek bir sistem yoktu. Böyle bir sistemi oluşturmak üzere Temmuz 1944'te gerçekleşen Bretton Woods konferansında sabit kur sistemi kabul edildi ve kurulan Uluslararası Para Fonu (IMF) bu sistemi koordine etmekle görevlendirildi. Gerçekte, kurulan sistem ayarlanabilir bir sabit kur sistemi idi. Amerikan dolarının değeri bir ons altın 35 dolar olacak şekilde sabitlendi ve diğer tüm IMF üyesi ülkelerin paraları farklı oranlarda dolara bağlandı.

19 Bank of International Settlements (BIS), *Issues in the Governance of Central Banks*, A Report from the Central Bank Governance Group, 2009, Issues in the Governance of Central Banks, May 2009 (bis.org), son erişim tarihi: 16.08.2022.

20 İngiltere Merkez Bankasından David Bholat ve Karla Martinez Gutierrez'in hazırladıkları listeye göre 1935-1950 arasında 8, 1950-1970 arasında 3 ve 1970-2010 arasında 6 olmak üzere, daha önce özel kişilerin sahipliğinde olan toplam 17 banka devletleştirilmiştir (Bholat ve Martinez Gutierrez, agm). Forrest Capie ve diğerlerinin hazırladıkları 1936-1949 dönemine ilişkin devletleştirilen merkez bankaları listesinde de 8 banka yer almakla birlikte bu bankalar Bholat ve Martinez'in listesinde yer alanlarla aynı değildir.

21 Bordo, agm.

22 BIS, agr.

ABD Hükümeti doların sabit altın değerini, ülkelerin dolar rezervlerinin altına çevrilebilirliğini garanti ederek destekleyecekti. Üye ülkeler, döviz kurlarını açıklamış oldukları değer etrafındaki yüzde birlik bir bant içinde tutmak kaydıyla, döviz piyasalarına müdahale edebileceklerdi. Ödemeler dengesi açıklarını finanse edecek kadar rezervi olmayan ülkeler, uluslararası nihai kredi mercii olarak tasarlanan IMF'ye başvurabileceklerdi. Ayrıca, büyük dengesizliklerle karşı karşıya kalan ülkeler, IMF'nin onayını almak kaydıyla paralarının değerini kararlaştırılmış olan bandın dışına çıkacak şekilde değiştirebileceklerdi. Bretton Woods sistemi (BWS), döviz kuru ayarlamaları ve uluslararası likidite gibi sorunlara odaklanmıştı. Sabit kur sistemini tehlikeye atabilecek sermaye hareketleri sıkı denetim altındaydı. Sıkı düzenlemeye ek olarak, uluslararası finansal sistemin yalınlığı da 1970'li yıllara kadar neredeyse krizsiz bir dönem yaşanmasını sağladı. BWS, sermaye hareketlerini denetim altına alarak, hükümetlere ekonomik amaçları doğrultusunda para politikaları uygulamada bir ölçüde bağımsızlık sağladı. Ülkelere aynı anda hem faiz oranlarını yönetme ve hem de sabit kur sistemini sürdürme konusunda alan açtı. ABD dolarının altına bağlanmış olması sisteme güven sağlıyor ve bu ülkenin enflasyonu düşük tutmasını kolaylaştırıyordu. Ancak, durum ABD'de enflasyonun yükselmeye başladığı 1960'larda değişti.²³

Dolar ile altın arasında olduğu varsayılan bağ giderek zayıfladı. 1960 yılında, yabancıların elindeki dolar rezervlerinin değeri Amerikan altın stoklarının değerini aştı ve Londra Borsasında dolar altın karşısında değer kaybetmeye başladı. Bu durum, ABD'nin doları altına çevirme taahhüdünü yerine getirememesi olasılığını doğurdu. Doların aşırı değerlenmiş olduğu ve değer kaybetmesi gerektiği yönünde genel bir kanı oluştu. Alman Markı, Japon Yeni ve İsviçre Frangı gibi paralara yönelik talep artışı, bu ülkelerin merkez bankalarını dolar satın alarak ulusal paralarının dolar karşısındaki değerini sabit tutmaya zorladı. Diğer ülkelerin dolar rezervleri ile ABD'nin altın rezervleri arasındaki fark giderek büyüdüğü için, artık sürdürülemez bir durum ortaya çıkmıştı.²⁴

Amerikan dolarına duyulan güvenin azalmasıyla birlikte yabancı merkez bankaları dolar rezervlerini Amerikan altınları ile değiştirmeye başladılar. Dalgalı kur sistemine geçilmesine yönelik çağrılar arttı. Bu durum karşısında,

23 Bordo, agm; Obstfeld-Taylor, agm.

24 Obstfeld-Taylor, agm.

ABD önce 1971 yılında dolar ile altın arasındaki bağlantıya son verip sonra da 1973 yılında doların değerinin belirlenmesini piyasa güçlerine bırakınca BWS çöktü.²⁵

1970'lerde, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalist dünyada genel kabul gören ve kısaca Keynesçi olarak nitelendirilebilecek olan müdahaleci iktisadi düşünce ve uygulamalar güç kaybetti ve yerini neoliberalizm olarak adlandırılan yeni bir anlayışa bıraktı. Bu yeni dönemde, merkez bankalarının işlevlerinde ve hükümet-merkez bankası ilişkilerinde önemli değişiklikler oldu. Merkez bankaları çoğunlukla devlet mülkiyetinde kalmakla birlikte, merkez bankası bağımsızlığı, merkez bankasının temel işlevinin fiyat istikrarını sağlamak olarak değişmesi ve gelişmekte olan ülkelerde kalkımcı merkez bankacılığının terk edilmesi yeni dönemin egemen anlayışı haline geldi.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının Kuruluşu Öncesinde Türkiye'de Merkez Bankacılığı

Haydar Kazgan'a göre, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı'ya nazaran geciken en önemli iktisadi olay kâğıt para ihracıdır."²⁶ Osmanlı Devletinin senyoraj hakkını kullanamamış olması sonucunda gelişen "iktisadi ve siyasi olaylar Osmanlı İmparatorluğu'nu az gelişmişlik sürecinde kısır döngüye sokmuştur."²⁷ Avrupa'da 18'nci yüzyılın başından itibaren yüzde 30'u geçmeyen altın karşılığında altına çevrilebilen kâğıt para basılıp yaygın olarak kullanılırken, Osmanlı Devleti 1840'lara gelinceye kadar altın ve gümüş karşılığı kâğıt para çıkaramadığından, gelişen ticaretle birlikte artan para talebi karşılanamıyordu.²⁸ 19. yüzyıl başında canlanan Akdeniz ticareti sonucunda ve özellikle de 1838 yılında İngiltere ve 1839 yılında Fransa ile imzalanan ve ithalât üzerindeki kısıtlamaları azaltan ticaret anlaşmalarının da etkisiyle dış ticaret açıkları artmaktaydı. Dış ticaret açığının artması, dışarıya değerli maden çıkışı nedeniyle içerideki stokların azalmasına yol açıyordu. Üstelik, altının bir servet biriktirme aracı olarak kullanılması, mevcut altın stokunun para basımında kullanılabilen kısmını daha da azaltıyordu. Para darlığına çözüm olarak 1840 yılında, faizli iç borç tahvili niteliğinde olan *kaimeler* basıldı. Başlangıçta kaimelerin halk tarafından benimsenmesi devletin borçlanma faizini düşürdü. Ancak bu durum

25 Obstfeld-Taylor, agm.

26 Kazgan, agk, s. 61.

27 Kazgan, agk, s. 15.

28 Kazgan, agk, s. 17.

Devlete yüksek faizle borç veren Galata Bankerlerinin işine gelmedi. Galata Bankerlerinin, alacaklarını tahsilde kaimeleri kabul etmemeleri ve basımdaki teknik yetersizliklerin de etkisiyle çok sayıda sahte kaime basılması gibi nedenlerle kaime uygulaması başarılı olamayınca²⁹ kâğıt para basma imtiyazı 1863 yılında yabancı ortaklı özel bir banka olan Osmanlı Bankasına verildi. Her türlü bankacılık işlemleriyle uğraşacak olan Osmanlı Bankası ayrıca devletin hazinedarlığını yapacak, devlet gelirlerini toplayacak ve Hazine'nin Banka üzerine çekeceği havaleleri ödeyecekti. Yine Banka, hazine bonolarını iskonto edecekti. İç ve dış borçların ana para ve faizlerini ödeme görevi de Bankaya verilmişti. Osmanlı Bankası, banknot çıkarma yetkisine sahip olmakla birlikte bu görevini, halkın banknota karşı olumsuz tutumunun da etkisiyle, sınırlı ölçüde yerine getirmiştir.³⁰

Osmanlı Bankası, ekonominin likiditesini ve kredi hacmini ayarlama ve denetleme işlevine sahip değildi. Bankanın, önemli para politikası araçları olan reeskont ve zorunlu karşılık oranlarını saptama yetkisi yoktu. Hükümetin hazinedarlığı ve mali ajanlığı görevini bir ölçüde yerine getirmiş olmakla birlikte, çoğu kez devletin kısa vadeli borçlanma taleplerini karşılamamış ve talepleri değerlendirirken kendi kâr endişesini ön planda tutmuştur. Bu nitelikleriyle Osmanlı Bankası, bir merkez bankasının işlevlerini kısmen yerine getirirken gerçekte bir ticaret bankası olarak faaliyet göstermiştir.³¹

Merkez bankasının görev ve yetkilerinin yabancı bir bankaya bırakılmasının sakıncaları özellikle Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sırasında daha açıkça görüldü. Osmanlı Bankası savaşın finansmanı için gerekli olan parayı basmaya yanaşmadı. Osmanlı Hükümeti, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Alman Hazine Bonoları karşılığında Düyun-u Umumiye kanalıyla kâğıt para basarak sorunu çözdü. Osmanlı Bankasının tutumu, özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde giderek güçlenen “Milli İktisat” düşüncesinin de etkisiyle, 1917 yılı başında İttihat ve Terakki yönetiminin, ileride merkez bankası işlevlerini de üstlenmek üzere bazı ayrıcalıklara sahip olarak Osmanlı İtibarı Milli Bankası kurmasında etkili oldu. Ancak bu girişim başarılı olmadı.³²

29 Kazgan, agk, s. 61-63.

30 İlhan Tekeli-Selim İlkin, “Merkez Bankası”, *Cumhuriyetin Harcı, İkinci Kitap: Köktenci Modernitenin Ekonomi Politikasının Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 181-200.

31 Öztin Akgüç, *100 Soruda Türkiye’de Bankacılık*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1987, s. 109.

32 Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik*, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s. 58; Akgüç, agk, s. 110.

Ulusal bir emisyon (merkez) bankası kurulması isteği Cumhuriyet döneminde güçlenerek devam etti. Daha Cumhuriyet kurulmadan toplanan İzmir İktisat Kongresinde bu istek dile getirilmiştir. Ekonomik koşullar bir merkez bankasının kurulmasına elvermemekle birlikte, 1925 yılında Osmanlı Bankası ile imtiyaz anlaşması yenilenirken, imtiyaz süresi içinde hükümetin banknot çıkarmaya yetkili bir Türk bankası kurması halinde Bankanın buna itiraz etmeyeceği hükmü anlaşmaya konularak, ulusal bir merkez bankası kurulmasının yolu açık tutuldu. 1926 yılından itibaren de merkez bankası kurmak için hazırlıklara başlandı. 28 Kasım 1928 tarihinde Maliye Vekili, devlet bankası kurulmasına karar verildiğini, 1925 yılında yapılmış olan anlaşmanın gereği olarak, Osmanlı Bankasına resmen bildirdi.³³

Merkez bankası kuruluş çalışmalarında aşılması gereken önemli iki sorun banka sahipliğinin nasıl olacağı ve gerekli sermayenin nereden ve nasıl sağlanacağı idi. O dönemde geçerli olan “altın karşılık” ilkesi bankanın kuruluşunu güçleştiriyordu. Banka sermayesinin yurtiçinden mi yurt dışından mı sağlanacağı, karma bir çözüm bulunması halinde ne kadarının içeriden ve ne kadarının dışarıdan sağlanacağı, dışarıdan sermaye sağlanması hâlinde bunun borç olarak mı alınacağı yoksa ortaklık biçiminde mi olacağı yaygın olarak tartışılıyordu.³⁴ Merkez bankasının kuruluş tartışmaları devam ederken 1929 dünya ekonomik bunalımının patlak vermesi süreci hızlandırmıştır. 1929 yılı Kasım ayında dünya krizinin de etkisiyle Türk lirası İngiliz sterlini karşısında hızla değer kaybedince, Türkiye acil önlemler almaya başladı. Aralık ayında Türk lirasının değeri saptandı ve Şubat 1930’da 1567 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu çıkarıldı. Bir merkez bankası olmamasının doğurabileceği sakıncaları azaltmak için de “Kambiyo alımı ve satımını idare etmek ve spekülasyon yapılmasına meydan vermemek üzere, milli ve ecnebi bankaların” katılımıyla bir bankalar konsorsiyumu kuruldu.³⁵

Kurulacak merkez bankasının statüsü konusunda iki farklı yaklaşım vardı. Birincisi, Hükümetin savunduğu “Devlet Bankası”; ikincisi, başlıca savunuculuğunu T. İş Bankası çevresi ve onun Genel Müdürü olan Celâl Bayar’ın yaptığı özel nitelikte bir bankanın kurulması idi. Öte yandan, Osmanlı Bankası da 1935 yılında bitecek olan imtiyazını uzatma peşinde idi.

33 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda bir Aşama: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara 1997.

34 Tekeli-İlkin 1977, s. 133.

35 Tekeli-İlkin 2004.

Celâl Bayar'ın görüşlerini, zamanın merkez bankası algısını anlamamızı kolaylaştırması ve İş Bankası çevresinin konuya bakışını ifade etmesi bakımından kısaca özetleyelim. Bayar'a göre kurulacak banka bir ihraç bankasıdır. İleri derecede uzmanlaşmış diğer herhangi bir bankadan banknot ihraç etme dışında bir farkı yoktur. Dolayısıyla da kuruluşundan sonra, halen faaliyette ve gelişmiş bir ticari banka ile birleştirilmesi mümkündür. Bu birleşme, özellikle acemilik aşamasında sağlayacağı yararlar ile amaca varılabilmesi için daha kestirme bir yol olarak kabul edilebilir.³⁶

Dönemin başbakanı İsmet İnönü ise Bayar'ın önerisine karşı çıkmış; Merkez Bankasının bağımsız bir kuruluş olması ve özel bankalar bir yana, devlete ve bizzat Maliye Bakanlığına karşı görevinin gerektirdiği dürüstlük ve sertlikle çalışması gerektiğini savunmuş ve İş Bankası'nın, Merkez Bankası nüfuzunu kullanmasını önlemek için çaba harcamıştır.³⁷

Osmanlı Bankasının merkez bankası kurulması konusunda başlangıçtaki tutumu, böyle bir banka kurulmasının hatalı olduğunun yetkililere anlatılmaya çalışılması; bankanın kurulmasında ısrar edilmesi halinde ise Osmanlı Bankasının yardımcı olmasının önerilmesi şeklinde idi. Ekim 1928'de Osmanlı Bankasının Maliye Vekiline verilmek üzere hazırlattığı metindeki tutumu Tekeli ve İlk üç başlık altında özetlemektedir: i) Türkiye devlet bankasını paranın stabilizasyonu sağlandıktan sonra kurmalıdır, ii) stabilizasyonu sağlamak için dış borç alınmalıdır, iii) kurulacak bankada, güven verici olması için, yabancı sermaye olmalıdır. Ancak, Osmanlı Bankasının değişen koşullara göre esnek bir tutum aldığı görülmektedir. Ocak 1929'da "münhasıran Türk sermayesiyle yabancı bir yardım olmamak koşulu ile" bir devlet bankasının kurulması için yardımcı olunacağı görüşünün yetkililere bildirilmesine kara verilmiştir. Ancak bu yardımın alınabilmesi için ileri sürülen koşullar nedeniyle öneri reddedilmiştir. Daha sonra Osmanlı Bankası ve Hükümet yetkilileri arasında liranın istikrara kavuşturulması için borç sağlanması ve Osmanlı Bankasının merkez bankasının kuruluşuna katılımı konularında yapılan görüşmelerden olumlu bir sonuç çıkmamıştır.³⁸

Maliye Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun hazırlattığı merkez bankası yasa tasarısı 13 Mart 1930'da Bakanlar Kurulu'na sunuldu. Türkiye'de faaliyet gösteren bankaların hisse satın almaya zorlanmasını, bankalar sistemine

36 Tekeli-İlkin 2004, Belge V.

37 Tekeli-İlkin 2004, Belge VI.

38 Tekeli-İlkin 1997, s. 279-283.

yaygın kontroller getirilmesini ve devlet mevduatının yeni kurulan bankada toplanmasını öngören yasa taslağına bankalar ve iş çevrelerinden büyük tepki geldi. Hükümet, tasarı üzerindeki görüşmeler sürerken, tasarıyı incelemek üzere Şükrü Saraçoğlu başkanlığında bir teknik komisyon oluşturdu. Bu komisyonda iki eski maliye vekili ile İş Bankası Genel Müdürü Celâl Bayar, aynı bankanın Yönetim Kurulu Başkanı ve bazı milletvekilleri bulunuyordu. Maliye Bakanlığı tasarıyı, bankacılık ve iş çevrelerinin yanı sıra yabancı uzmanlardan da görüş alarak değiştirdi ve yeniden Hükümetin gündemine getirdi. Tasarı, üzerinde değişiklik yapılmadan 28 Mayıs 1930 tarihinde bir Baş Vekalet tezkeresiyle Meclise sunuldu. Tasarı ilgili komisyonlardan küçük değişiklikler ile geçti. Meclis Genel Kurulundaki görüşmeler, Maliye Bakanının önerisiyle bir süre askıya alınarak, yabancı uzmanların önerileri doğrultusunda tasarıya son şekli verildi. Tasarı bu haliyle kabul edilerek 11 Haziran 1930 tarihinde yasalasta.³⁹ Sonuç olarak denilebilir ki, Hükümet, İş Bankası çevresi ve Osmanlı Bankasının önerilerini kabul etmedi; ama Maliye Bakanlığınca hazırlanmış olan tasarı da ancak itirazlar doğrultusunda değiştirilerek yasalastırılabilirdi. Tekeli ve İlkin'in sözcükleriyle, "Merkez Bankası Kanunu ile getirilen düzen, çeşitli kesimlerde belirilmiş isteklerin bir sentezi mahiyetindedir."⁴⁰ Altın karşılık konusundaki güçlük ise, bir Amerikan firmasından kibrit tekeli karşılığında sağlanan 10 milyon dolarlık borç ile aşıldı.⁴¹

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası

11 Haziran 1930'da kabul edilen 1715 sayılı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu (TCMBK) ile Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) kurulmuş⁴² ve 3 Ekim 1931'de faaliyete geçmiştir.⁴³ TCMB bir anonim şirket olarak kuruldu. Ortakları Hazine, hisse çoğunluğu Türk uyruğundaki kişilerin elinde olan milli bankalar, yabancı banka ve imtiyazlı şirketler, Türk uyruklu ticaret müesseseleri ve Türk uyruklu özel ve tüzel kişiler olacaktı. 1715 sayılı TCMBK 1970 yılına kadar yürürlükte kaldıktan sonra, yerini bu tarihte 1211 sayılı yeni TCMBK almıştır. 1211 sayılı yasada yürürlüğe girmesinden sonra önemli değişiklikler olmakla birlikte Banka'nın

39 Tekeli-İlkin 1997, s. 284-291.

40 Tekeli-İlkin 1997, s. 303.

41 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi 2, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1977, s. 139.

42 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem 3, C 20, Birleşim 75.

43 TCMB, Yıllık Rapor, 1932.

hisse yapısı korunmuştur. Kuruluşundaki ve 1970 değişikliği sonrasındaki hisse yapılarının ayrıntısına geçmeden önce, TCMB'nin kurulmuş olduğu ortamı kısaca değerlendirelim.

Merkez bankalarının kuruluş zamanlarını, organizasyon yapılarını ve işlevlerini ekonomilerin gelişmişlik düzeylerinden, dünyadaki gelişmelerden ve iç siyasal ve ekonomik dengelerden bağımsız olarak düşünemeyiz. TCMB'nin kurulduğu 1930 yılında dünyada iki önemli olgu yaşanmaktaydı: 1929 yılında başlayan Büyük Buhranın devam ediyor olması ve dünyada ilk kez dünya kapitalizmine alternatif bir sistem olan sosyalizmin Rusya'da uygulanmaya başlanması. Kapitalist ülkelerdeki ekonomik düşünce ve uygulamalar bu iki olgunun etkisiyle önemli değişikliklere uğradı. Düşünce boyutunda liberal kapitalizme duyulan güven azalırken uygulamada devlet daha aktif ve müdahaleci bir rol üstlendi. Ancak, TCMB'nin kurulmuş olduğu 1930 yılı bu gelişmelerin ekonomi politikaları ve kurumsal yapılarda yol açtığı değişikliklerin henüz ortaya çıkmadığı bir yıldır. Söz konusu değişikliklerden bazılarının gerçekleşmesi için 1930'lu yılların ortalarını, diğer bazılarının gerçekleşmesi için de İkinci Dünya Savaşı sonrasını beklemek gerekecektir. Dünyadaki merkez bankası sayısı 20'nci yüzyılın ilk 40 yılında iki katından fazlasına çıkmış olmakla birlikte, İkinci Dünya Savaşı sonrasının patlaması henüz yaşanmamıştır. Devlete ait merkez bankaları olduğu gibi özel kişilerin sahipliğindeki bankalar da varlığını sürdürmektedir. Merkez bankalarının devletleştirilmesi eğilimi henüz başlamamış olmakla birlikte, tıpkı Japon Merkez Bankası gibi⁴⁴ Türkiye Merkez Bankası da çoğunluk hissesi kamuya ait olacak şekilde kurulabilirdi. Ancak Hazinesin elinde gerekli altın olmadığı gibi yurt dışından, karşılığında istenilebilecekler göz önünde bulundurularak, büyük tutarda borçlanmak da istenmiyordu. Ayrıca, iç dengeler ile uluslararası ortam nedeniyle, hâlâ özel sahipliğin ağır basmakta olduğu söylenebilir.

1929 Büyük Bunalımı ile sosyalist sistemin ortaya çıkardığı eğilimlere İkinci Dünya Savaşı'nın etkileri de eklenince 1940'lardan itibaren, 1930 öncesine göre daha müdahaleci iktisat politikaları uygulanmaya başlanmıştır. Bu gelişmelerin para ve finans piyasalarındaki yansımaları, sabit kur sistemi ve sermaye denetimlerinin kabulü; hükümetlerin kontrolündeki merkez bankalarına, gelişmiş ülkelerde makroekonomik istikrarın sağlanmasında,

44 John Singleton, *Central Banking in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, United Kingdom 2011, s. 45.

gelişmekte olan ülkelerde ise kalkınmada daha aktif rol verilmesi şeklinde olmuştur.⁴⁵

11 Haziran 1930'da kabul edilen 1715 sayılı yasa ile TCMB'nin sermayesinin 15 milyon lira olması kararlaştırılmıştır. Banka sermayesi her birisi 100 liralık 150.000 hisseye ayrılmıştır.⁴⁶ Hisseler A, B, C ve D sınıflarına bölünmüştür. (A) sınıfına ait hisse senetleri münhasıran Hükümet müesseselerine mahsus olup sermayenin yüzde 15'i ile sınırlandırılmıştır. (B) sınıfındaki hisse senetleri Türkiye'de faaliyette bulunan milli bankalara tahsis edilmiştir. Burada adı geçen milli bankalar, milli kanunlara dayanılarak kurulmuş ve Türk parası olarak konulan sermayelerinin çoğunluğu Türk uyruğundaki kişiler elinde bulunan bankalardır. (C) sınıfındaki hisse senetlerinden en fazla 15.000 adedi (yüzde 10'u) milli bankalar dışında kalan diğer bankalarla imtiyazlı şirketlere tahsis edilmiştir. (D) sınıfındaki hisse senetleri Türk ticaret müesseselerine ve Türk uyruklu tüzel ve özel kişilere tahsis edilmiştir. Yasada, (A) ve (C) sınıflarında bulunan hisse senetlerinin miktarlarının, sermayenin artışı dışında, hiçbir şekilde başlangıçta kabul edilen miktarları aşamayacağı kuralı getirilmiştir.

TCMB'nin kuruluşu, dünyada merkez bankalarının görev ve işlevlerinde önemli değişikliklerin olduğu dönemin hemen öncesine denk gelmiştir. Bu nedenle de ortaklık yapısı o dönemin egemen anlayışını yansıtmaktadır. Merkez bankası görevinin özel bir bankaya verilmesi önerisi kabul görmemekle birlikte Banka sermayesinde Hazinesinin payının yüzde 15 ile sınırlandırılması, farklı görüşlerin uzlaşması olarak anlaşılabilir. Öte yandan, TCMB'nin, hisselerinin tümü ya da çoğunluğu kamuya ait olacak şekilde kurulmamış olmasının dış dünyaya yönelik bir mesaj niteliği taşıdığı da söylenebilir. Ayrıca, pay sahipliğinin kamunun yanı sıra çeşitli çıkar grupları arasında paylaşılmasıyla TCMB'ye Hükümet ve bu çıkar grupları karşısında belli bir serbesti verilmeye çalışıldığı ifade edilebilir.⁴⁷

TCMB'de Devlet payını yüzde 15 ile sınırlayan yasa hükmü, 3 Temmuz 1932 tarih ve 2662 sayılı yasa ile değiştirilmiş ve kamunun sahip olduğu (A) sınıfı hisse senetlerinin Banka sermayesinin yüzde 25'ne kadar yükseltilebileceği

45 Capie vd. 2012, s. 54.

46 *T.C. Resmî Gazete*, 30 Haziran 1930, S 1533.

47 Timur Önder, *Para Politikası: Araçları, Amaçları ve Türkiye Uygulaması*, TCMB Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Ankara 2005, s. 98.

hükümü getirilmiştir.⁴⁸ Bakanlar Kurulunun 13201 sayılı Kararnamesiyle TCMB ana sözleşmesinde yapılan değişiklik ile 2062 sayılı yasa hükümü doğrultusunda kamu payını gösteren (A) sınıfı hisselerin Banka sermayesinin yüzde 25'ine kadar artırılabilceği karara bağlanmıştır.⁴⁹ Devlet hisselerinin üst sınırının yüzde 15'den yüzde 25'e yükseltilmesinin (D) sınıfı hisseler beklenen talebin gerçekleşmemiş olmasından doğan bir zorunluluk olduğu söylenebilir.⁵⁰

Nitekim Tablo 1'den de izlenebileceği gibi, TCMB'deki kamu payı hiçbir zaman yüzde 25'i bulmamıştır. 1932 yılında yüzde 18,18'e yükselen kamu payı 1933'te yüzde 22,98'e çıktıktan sonra küçük artışlarla 1945 yılında yüzde 24,43 olmuş ve 1970 yılına kadar önemli bir değişiklik göstermemiştir. Tablo 1'de dikkati çeken ikinci bir husus, yabancı banka ve imtiyazlı şirketlerin başlangıçta yüzde 10 ile sınırlandırılan payının, 1934 yılından itibaren bu oranın altında kalması ve 1954 yılında yüzde 5,47'ye kadar düştükten sonra 1956 yılından itibaren yeniden artmasına rağmen, 1960'ların sonunda ancak yüzde 7'nin biraz üzerinde olmasıdır.

Tablo 1: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın Hisse Yapısı (1930-1970, yüzde)

	A Sınıfı	B Sınıfı	C Sınıfı	D Sınıfı	TOPLAM
1930	15,00	37,00	10,00	38,00	100,00
1932	18,18	34,57	10,00	37,25	100,00
1933	22,98	37,30	10,00	29,72	100,00
1934	23,87	37,40	9,63	29,09	100,00
1935	23,93	37,61	9,45	29,01	100,00
1936	23,96	38,23	9,41	28,40	100,00
1940	24,00	38,21	8,68	29,11	100,00

48 T.C. Resmi Gazete, 4 Temmuz 1932, sayı 2141.

49 T.C. Resmi Gazete, 3 Ağustos 1932, sayı 2165.

50 TCMB kurulduktan sonra, özellikle devlet memurlarını hisse almaya ikna etmek için yoğun bir basın kampanyası yürütüldüğü anlaşılıyor. Bu konuda bakanız, Mehmet Özdemir, *Cumhuriyet'ten Bugüne Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, TCMB Banknot Matbaası, Ankara, 1997. Maliye Vekâleti Ekim 1930'da Merkez Bankası hisselerinin alımını teşvik etmek amacıyla, hisse alma taahhüdünde bulunacak devlet memurları adına Hazine'den ödeme yapıp sonra da maaşlardan 8 ilâ 12 ayda kesileceğini açıklamıştır (Haydar Kazgan, Murat Öztürk, Murat Koraltürk, *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Creative Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 116).

1945	24,43	38,21	6,54	30,82	100,00
1950	24,47	38,23	5,96	31,34	100,00
1955	24,47	38,68	5,47	31,37	100,00
1960	24,47	38,71	7,09	29,72	100,00
1962	24,47	38,71	7,09	29,73	100,00
1967	24,47	38,64	7,09	29,80	100,00
1970	54,68	23,18	4,26	17,88	100,00

Kaynak: TCMB, Yıllık Raporlar. Hisse dağılımının önemli bir değişiklik göstermediği yıllar tablodan çıkarılmıştır.

Yeni Merkez Bankası Yasası

Yürürlükte kaldığı sürede 1715 sayılı TCMB’de 22 değişiklik yapılmıştır.⁵¹ Ancak bu değişiklikler, birisi dışında, sermaye yapısıyla ilgili değildir. Sermaye yapısının 1970 yılına kadar değişmemesinde Hükümetin, (B) ve (D) sınıfı hisseleri elinde bulunduran hissedarlar aracılığı ile TCMB’yi kontrolünde tutabilmesi etkili olmuş olabilir.⁵² 14 Ocak 1970 tarih ve 1211 sayılı TCMBK ile Bankanın sermayesi 15 milyon liradan 25 milyon liraya çıkarılmış ve 10 milyon liralık artışın tümü (A) sınıfı kamu hisselerine tahsis edilmiştir.⁵³ 1211 sayılı yasada, yabancı banka ve imtiyazlı şirketlere tahsis edilen (C) sınıfı hisseler için yüzde 10 üst sınır korunurken, (A) sınıfı kamu hisseleri için yüzde 25’lik üst sınır, yüzde 51’lik alt sınır olarak değiştirilmiştir.

TCMB’nin sermaye yapısında bu değişikliğe neden gerek duyulmuştur? Başbakanlığın yasa gerekçesine göre, “diğer memleketler Merkez Bankaları sermayelerindeki Devlet üstünlüğü genel prensibine uyulmuştur”.⁵⁴ Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosunun tasarımı görüşen ilgili komisyonları da, tasarının sermayeye ilişkin maddelerini aynen kabul etmiş ve raporlarında Başbakanlığın bu gerekçesini tekrarlamışlardır.⁵⁵ Genel Kurul görüşmelerinde, Bankanın sermaye sahipliğini düzenleyen maddeleri görüşülürken Hükümet tasarısına karşı çıkan olmamış ve bu maddeler aynen yasalaşmıştır.

51 Başbakanlığın yasa gerekçesi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 2, C 36, Birleşim 91.

52 Bakınız Tablo 1.

53 *T.C. Resmî Gazete*, 26 Ocak 1970, S 13409.

54 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 2, C 36, Birleşim 91.

55 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 2, C 36, Birleşim 91; *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, C 55, Birleşim 21.

Ancak, getirilen “Devlet üstünlüğü” Banka sermayesindeki kamu payının yüzde 51’in üzerine çıkarılması ile sınırlı değildir. Çünkü daha önce de vurgulandığı üzere, dünyada merkez bankalarının devletleştirilmesi eğilimi çok daha önceden ortaya çıkmıştır. Üstelik, 1715 sayılı TCMBK’deki değişiklikler, İkinci Dünya Savaşı sonrasında genel kabul gören merkez bankacılığı anlayışının değişmekte olduğu bir dönemde gerçekleşmiştir. O halde, sermaye yapısındaki değişikliğin nedenini daha iyi anlayabilmek için 1211 sayılı yasa ile yapılmış olan diğer değişikliklere de bakmak gerekir.

1715 sayılı TCMBK’nın yerini alan 1211 sayılı yasanın hazırlıklarının başladığı 1960’ların son yılları, İkinci Dünya Savaşı sonrasında uygulamaya konulan müdahaleci politikaların gücünü kaybettiği, sabit kur ve uluslararası sermaye hareketlerinin sıkı denetimine dayalı sistemin sona yaklaştığı bir dönemdi. Tıpkı 1930 kuruluş yılında olduğu gibi, 1211 sayılı yasanın yürürlüğe girdiği 1970 yılı da eskinin sürdürülemez hale geldiği ama henüz yerini yeniye bırakmadığı bir yıldır. 1970’lerden başlayarak “istikrar” kavramının öne çıktığı, istikrardan öncelikle fiyat istikrarının anlaşıldığı ve diğer makroekonomik sorunların fiyat istikrarının sağlanması ile kendiliğinden ortadan kalkacağı bir iktisadi anlayış uygulamaya egemen oldu. Önce gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan bu anlayış 1980’li yılların başından itibaren gelişmekte olan ülkelere de dayatıldı. Bu yeni anlayışın merkez bankacılığına yansımalarıyla, fiyat istikrarının sağlanması merkez bankalarının birincil amacı haline geldi ve Türkiye gibi ülkelere kalkınmacı merkez bankacılığı anlayışı bir yana bırakıldı.

Oysa 1970’lerin başında, Türkiye’de ekonomik kalkınmayı iradi olarak hızlandırma hevesi henüz canlı idi. Avrupa Ekonomik Topluluğu’na girme hedefi konulmuştu ve Avrupa ülkelerinin çok daha uzun yıllarda kat ettikleri yolun kısa sürede alınması öngörülüyordu. Bu amaçlar, gelişmeler tesadüflere bırakılarak gerçekleştirilemezdi. TCMB’nin, plan metinlerinde ortaya konulan hedeflere, gene planlarda öngörülen politikalar uygulanarak varılabilmesini sağlayacak şekilde hareket etmesi gerekiyordu. 1211 sayılı yasanın çıkarılmasının bu yaklaşımla değerlendirilmesi doğru olur. Ne var ki, burada bir gecikmeden söz edilebilir. Türkiye’de planlı kalkınma uygulaması 1963 yılında başladığı halde TCMB’nin planlı kalkınmaya ayak uyduracak şekilde yeniden yapılandırılması ancak 1970 yılında gerçekleştirilebilmiştir. Oktar Türel, 1211 Sayılı yasanın kabulünü “Keynesgil Altın Çağ (1946-1973)’ın Türkiye’deki uzantısı ‘Planlı Ekonomi’ anlayışının Merkez

Bankacılığımıza epey gecikmeli bir yansıması” olarak niteliyor.⁵⁶

Gerçekte, daha önce “Merkez Bankasının para ve kredi konusundaki görev ve yetkilerinin günün ve değişen ekonominin gereklerine göre yeniden düzenlenmesi” konusu 1966 yılı Kalkınma Programına konulmuştur.⁵⁷ 1967 yılında kabul edilen İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (1968-1972), 1715 sayılı yasanın “dengeli kalkınma için gerekli etken ve esnek bir para politikasının uygulanabilmesini sağlamaktan uzak olduğu” belirtilmiştir. Planda, “para politikasının planın öngördüğü ilkelere göre etkili bir şekilde uygulanabilmesi için Merkez Bankası Kanunu’nun değiştirilmesi ve Merkez Bankasının Hazine ve bankalar sistemi ile ilişkilerinin modern ekonomik ve mali anlayışa uygun olarak düzenlenmesi öngörülmüştür.”⁵⁸

1211 sayılı yasanın çıkarılmasının asıl nedeninin kalkınmanın finansmanı sorunu olduğunu söylemek mümkündür. Başbakanlık yasa gerekçesinde şöyle deniyor: “Bu kanun tasarısının amacı, Merkez Bankası(nın), para ve kredi alanındaki sorumluluk ve yetkilerini artırmak, ..., (Bankaya) millî ekonomi içindeki fonksiyonunu, bilhassa plânlı kalkınma devresinde, istikrar içinde süratle kalkınmayı gerçekleştirebilecek surette yerine getirmesini sağlayacak, ... bir yön vermektir.” Gerekçeye göre, merkez bankalarının temel görevi, para ve kredi politikasını, Hükümetçe izlenen ekonomik hedeflere uygun bir tarzda gerçekleştirmeye çalışmaktır. 1715 sayılı ilk yasanın ikinci maddesinde TCMB’nin amacı “memleketin iktisadî inkişafına yardım” olarak tanımlanmıştı. Yeni yasada bu amaç değiştirilmemiş, daha somut hale getirilmiştir. Banka, ülkenin hızla kalkınmasına, kalkınma planlarındaki öncelikleri gözeterek ve Hükümetçe izlenen ekonomik hedefler doğrultusunda para politikaları uygulayarak katkıda bulunacaktır. Yasa gerekçesine göre, para-kredi politikasının iki ana hedefinden birisi ulusal paranın değerini korumak, diğeri ise “kredileri, millî ekonominin yararına ve Devletçe izlenen amaçlara göre yöneltmektir.” Bankanın bu hedefleri gerçekleştirebilmesi için, para ve kredi konusunda çeşitli kuruluşlara dağıtılmış olan yetkiler TCMB’ye devredilerek bu kurumun güçlendirilmesi amaçlanmaktadır. Böylece, “para-kredi konusunda gerekli tedbirlerin süratle alınması” sağlanacaktır. Ancak, gerekçede yer alan aşağıdaki ifadeler, asıl güçlendirilmek istenenin Merkez Bankası değil Hükümet olduğunu ortaya koyuyor. “Gerçekten Merkez

56 Oktar Türel, T.C. Merkez Bankası’na Yeni Yasal Çerçeve: 4651 Sayılı Kanun Üzerine Gözlem ve Değerlendirmeler, *Mülkiye Dergisi*, C XXV, S. 229, Temmuz-Ağustos 2001, s. 71-86.

57 Önder, *age.*, s. 126

58 Akgüç, *agk.*, s. 51

Bankasının, para-kredi politikasının hazırlanmasında etkili ve Hükümete yardımcı olması gerektiğinden, bankanın, bu politikanın uygulanmasındaki görev ve yetkileri tasarı ile ehemmiyetli bir surette artırılmış ve buna muvazi olarak, Hükümetin sermaye ve dolayısıyla yönetimde daha etkili olması sağlanmıştır.”

Hükümetin Banka yönetimi üzerindeki etkisini güçlendirmek için, banka sermayesindeki Hazine payının yüzde 51'in üzerinde çıkarılmasına ek olarak, bankanın en önemli karar organı olan Banka Meclisi (eski yasada İdare Meclisi) üyelerinin seçiliş biçimi de değiştirilmiştir. Daha önce Meclisin sekiz üyesi vardı ve iki üye Hükümet tarafından, iki üye (B) ve (C) sınıfı hissedarlar tarafından, bir üye (D) sınıfı hissedarlar tarafından, bir üye ticaret ve sanayi odaları tarafından ve iki üye de ziraat kooperatifleri tarafından seçilmekteydi. 1211 sayılı yasada Meclisin üye sayısı, birisi Başkan (Guvernör) ve altısı Genel Kurul tarafından seçilen üyeler olmak üzere 7'ye düşürülmüştür. Hükümet, Banka Genel Kurulunda çoğunluk hissesine sahip olduğundan, daha önceki dönemde 8 üyeden ancak ikisini seçebilirken, Başkan da Meclisin önerisi ile seçildiğine göre, yeni yasa ile tüm Meclis üyelerini seçebilecek güce erişmiştir.

1211 sayılı yasa ile denetim kurulu üyelerinin seçim biçimi de değiştirilmiştir. 1715 sayılı yasada 4 kişilik Murakabe Komisyonunun 2 üyesinin (B) ve (C) sınıfı, diğer 2 üyesinin de (D) sınıfı hissedarlar tarafından seçilmeleri öngörülmekteydi. 1211 sayılı yasa, 4 kişilik Denetleme Kurulunun bir üyesinin (A) sınıfı, 2 üyesinin (C) ve (D) sınıfı ve kalan bir üyenin de (D) sınıfı hissedarlar tarafından seçilmesini öngörmektedir. Böylelikle, önceki yasada Denetleme Kuruluna üye seçme yetkisi olmayan Hazineye, daha önce (D) sınıfı hisse sahipleri tarafından seçilmekte olan bir üyeyi seçme hakkı verilmiştir.

1211 sayılı yasada, Banka üzerinde Hükümetin denetim yetkisi çoğunluk hissesinin Hazineye ait olması ve Banka Meclisi ve Denetleme Kurulu üyelerinin seçiliş biçimleri ile de sınırlı değildi. Yasa ile para politikasının iki önemli aracı olan faiz ve yasal karşılık oranlarını belirleme yetkisi TCMB'ye verilmişti. Ancak, bu konudaki TCMB Meclis kararlarının yürürlüğe girmesi için Yüksek Planlama Kurulunun oluru ve Bakanlar Kurulunun onayı gerekmektedir.⁵⁹

59 1211 sayılı yasa, Madde 4/c, Madde 40-II/a, b.

Yasa ile TCMB'ye orta vadeli reeskont ve avans işlemleri yapma yetkisi verilmiştir. Gerekçede, orta vadeli kredilerin “sınai kalkınmanın âmillerinden biri” sayıldığı belirtiliyor ve şöyle devam ediliyor: “(... kalkınma devresine girmiş olan memleketimizde de gelişmekte olan sanayi, orta vadeli krediye olan ihtiyacı artırmış ve bu sahada çalışan kredi müesseseleri, artan bu ihtiyaca cevap verecek hacimde malî kaynaklarla teçhiz edilememiştir. Birçok ticaret bankalarımız kısa vadeli kredi kaynaklarını bu sahaya, vâdenin uzunluğu dolayısıyla yöneltememekteler. Bu durum, *Merkez Bankasının orta vadeli kredi sahasında aktif bir rol alması ve bu sahayı takviye etmesi zaruretini doğurmuştur.* Bu sebeple, tasarının 46'ncı maddesiyle Merkez bankasına orta vadeli senetlerin reeskonta veya avansa kabulü hususunda yetki verilmiştir.” (İtalikler bana ait, C.G.)

Şirketlerin sabit sermaye yatırımları, ödünç fonlara erişimdeki kolaylık ve fonlama maliyeti kadar, fonların vadesine de bağlıdır. Ödünç fonların vadeleri sanayileşmenin ileri aşamalarında daha da önem kazanmaktadır. Çünkü sanayileşmenin başlangıç aşamasında olan ülkelerde yatırım ölçekleri göreceli olarak küçük ve yatırılan fonları geri kazanma süresi de kısadır. Sanayileşme süreci ilerledikçe, ara ve yatırım malları üretimi artmakta ve bu tür malların üretimi daha büyük ölçeklerde gerçekleşmektedir. Büyük ölçekli işletmelerde ödünç fonların miktarı daha büyük, kurulum ve yatırılan fonları geri kazanma süreleri daha uzundur. Bu nedenle, sanayileşme düzeyi yükseldikçe ödünç alınabilir fon arzı ile kredi vadelerinin önemi giderek artmaktadır. Türkiye'de 1950'li yıllardan başlayarak, büyük ölçekli işletmelerin kurulmasını gerektiren ara ve yatırım malları üretiminin payı artmaya başladı.⁶⁰ Bu durum, orta ve uzun vadeli fon ihtiyacını artırdı.

60 Türkiye'de, 1950-1963 yılları arasında sanayi katma değeri içinde tüketim mallarının payı yüzde 68'den yüzde 50'ye düşerken ara ve yatırım mallarının toplam payı 32'den yüzde 50'ye yükselmiştir (World Bank, Turkey: Prospects and Problems of an Expanding Economy, Washington D.C. 1975, s.10-11). İmalât sanayisinde ölçek büyümesinin göstergesi olarak işletme başına ortalama yıllık çalışan sayısı alınabilir. TÜİK rakamlarına göre bu sayı, 1950 yılında 63 iken 1965 yılında 113'e yükselmiştir (TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2006, Tablo13.1). Yine, artan sermaye ve dolayısıyla yatırım ihtiyacının göstergesi olarak çalışan başına katma değeri ve marjinal sermaye hasıla katsayısını alabiliriz. TÜİK'in tahmin ettiği olduğu GSYH indirgeyicisini kullanarak hesapladığımız imalât sanayisinde çalışan başına ortalama yıllık katma değer, aynı dönemde, sabit fiyatlarla 4.412 liradan 8.864 liraya çıkmıştır. Geliri yüzde bir artırabilmek için gelirin yüzde kaç kadar yatırım yapmak gerektiğini gösteren marjinal sermaye hasıla katsayısı, sanayi ve inşaat sektörleri için 1955-1960 döneminde 1,86'dan 1960-1965 döneminde 2,48'e ve 1965-1970 döneminde 2,59'a yükselmiştir (WB,

Yatırım fonlarının bir kısmı dış kaynaklardan sağlanabilmekle birlikte, esas olan ülke içi kaynaklardır. Birinci beş yıllık kalkınma planında (1963-1967) yatırımların finansmanında kullanılması öngörülen yabancı kaynak miktarı milli gelirin yüzde (3,5)'i idi. Gerçekleşen toplam kaynak girişi ise beklenenin altında kaldı, yüzde (1,8). Bu rakamlar, planlarda hedeflenen büyüme hızlarının yakalanabilmesi için yatırılabilir iç kaynakların artırılması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Oysa birinci beş yıllık plan döneminde, sabit sermaye yatırımlarının iç kaynaklar ile finanse edilecek kısmı için konulan hedefe de ulaşamamıştı; hedef milli gelirin yüzde (14,8)'i iken gerçekleşme, yüzde (14,2) oldu.⁶¹

Yatırılabilir iç fonlar üç ana kaynaktan beslenmektedir: özel tasarruflar, bütçe kaynakları (vergileendirme) ve Merkez Bankası kaynakları (para basma).

Özel tasarruflar ya aile içi tasarrufların doğrudan yatırımda kullanılmasıyla ya da para ve sermaye piyasaları aracılığıyla sabit sermaye yatırımına dönüşmektedir. Türkiye'de şirketler genelde aile şirketi olduklarından yatırımlarını büyük ölçüde öz kaynakları ile finanse etmeyi tercih etmişlerdir. Ek sermaye ihtiyacı doğduğunda başvurulan yöntem, ortak sayısını artırarak şirket üzerindeki kontrol gücünü zayıflatmaktansa, mevcut ortaklardan fon sağlamak olmuş ve halka arzlar sınırlı kalmıştır. Özel tasarrufları yatırıma aktarmanın bir yolu da tahvil ihracıyla sermaye piyasasından borçlanmadır. Türkiye'de tahvil ihracıyla sağlanan fonlar da çok sınırlı kalmıştır. Özel şirketlerin orta vadeli tahvil ihracı 1967 yılında başlamış ve ihraç edilen tahvillerin toplam tutarı özel sektör yatırımlarının yüzde üç ilâ beşi düzeyinde kalmıştır.⁶² İkincil piyasaların gelişmemiş olması tahvillerin likiditesini ve dolayısıyla tahvil talebini düşürmüştür.⁶³

Para piyasasının tamamına yakını, ana fon kaynağı mevduat olan ticari bankaların elindeydi. Mevduatın yetersizliğine ek olarak, vadesiz ya da kısa vadeli mevduatın toplam içindeki payının yüksek oluşunun yaratmış olduğu vade uyumsuzluğu tasarrufların orta ve uzun vadeli yatırım fonlarına dönüşmesini engelliyordu. 1963-1970 yıllarını kapsayan 8 yıllık dönemde vadeli özel mevduat vadesiz özel mevduattan daha hızlı arttığı için özel

1975, s.18, Tablo 3).

61 Yakup Kepenek-Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 18.Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s. 180.

62 World Bank 1975, s. 105.

63 Özhan Özoğuz, "Sermaye Piyasası ve Son Gelişmeler", *Türkiye'de Kredi Piyasası ve İşleyişi ve Muhtemel Gelişmeler Semineri*, İktisadi Araştırmalar Vakfı, 19-20 Kasım 1980, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1981.

mevduatın vade yapısı biraz iyileşmiş ve vadeli mevduatın toplam özel mevduat içindeki payı 1962 yılında yüzde 16 iken 1970 yılında yüzde 28'e çıkmıştır. Ne var ki, vadeli mevduat içinde çok kısa vadeli mevduatın payı çok yüksekti. Dönemin bütününde, özel mevduatın dörtte üçünden fazlası vadesiz mevduat idi ve vadesi 1 yıldan uzun olan mevduatın toplam mevduat içindeki payı yüzde 10 dolayındaydı.⁶⁴ 1211 sayılı yasa tasarısının TBMM'ne sunulduğu 1969 yılında vadesi bir yıldan uzun özel mevduatın milli gelire oranı ancak yüzde (1,35) idi. Aynı yıl gerçekleşen özel yatırımların milli gelire oranının yüzde 14 dolayında olduğu dikkate alındığında, bir yıldan uzun vadeli özel mevduatın o yıl gerçekleşen özel yatırımların onda birini bile karşılamadığı görülmektedir. Böylesi bir kaynak yapısı, ticaret bankalarının orta vadeli kredi sağlama kapasitesini sınırlıyordu.

Merkezi bütçe kaynaklarından yatırıma aktarılan payın artırılabilmesi, büyük ölçüde, vergi gelirindeki artışa bağlıdır. Oysa vergi gelirlerinin artırılması sorunlu bir alandır. Planlı dönemin başında planlama bürokrasisi tarafından önerilen vergi artışına dönük reformlara siyasal dengeler elvermemiştir.⁶⁵

Bu durumda, orta ve uzun vadeli yatırım fonlarını artırmak için Hükümet, bir yandan mevduat bankalarını uzun vadeli kredi vermeye özendirerek ve zorlayacak politikalar uygularken bir yandan da kalkınma bankalarının kuruluşunu destekledi. 1950 yılında, uzun vadeli yabancı kaynakları özel sektöre aktarmak amacıyla Dünya Bankası'nın desteği ile Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) kurulmuştu.⁶⁶ 1963 yılında, altı ticaret bankası, ikinci bir özel yatırım bankası olan Sınai Kredi ve Yatırım Bankasını (SYKB) kurdular. TSKB ile SYKB'nin sanayi işletmelerine açtıkları kredilerin toplamı, 1964-1970 arasında 2,4 katına çıkmıştır. Ancak, Dünya Bankasına göre, TSKB ve SYKB, sağladıkları fonlarla Türkiye'deki özel imalât sanayi yatırımlarının ancak yüzde 10'nu finanse edebilmişlerdir ve bu iki bankanın büyümesini sınırlayan ana etken, verdikleri kredilere uygulanan düşük faiz tavanıdır.⁶⁷ İki özel yatırım bankasının kuruluşunu 1964 yılında bir kamu yatırım bankası olan Devlet Yatırım Bankasının (DYB) kuruluşu izlemiştir. DYB'nin kuruluş amacı İktisadi Devlet Teşekküllerinin yatırımlarını finanse etmektir. 1964-1970 döneminde DYB'nin kullandığı sanayi kredileri de 2,5 katına çıkmıştır.⁶⁸

64 World Bank 1975, s. 398, Tablo 6.8.

65 Kenan Bulutoğlu, "Financing Turkey's Development Plan", *Planning in Turkey*, ed. S. İlkin-E. İnanç, ODTÜ, Ankara 1967, s. 181-214.

66 World Bank 1975, s. 164.

67 WB 1975, s. 101.

68 Selçuk Abaç, "Türkiye'nin Sanayileşmesinde Bankaların Rolü", SBF, *Cumhuriyetin 50'inci*

TCMB'ye orta vadeli kredi ve reeskont yetkisi verilmesini, Başbakanlığın yasa gerekçesinde de belirtildiği üzere, orta vadeli kaynak sağlamadaki yetersizlik bağlamında değerlendirmek gerekiyor. Bu uygulama ile TCMB bir tür kalkınma bankası işlevini üstelendi ve TCMB'de tutulan zorunlu karşılıklar bankacılık sektörüne orta vadeli kredi sağlamanın en önemli aracı haline geldi.⁶⁹ 1211 sayılı yasa ile TCMB'ye ayrıca, belirleme yetkisine sahip olduğu fiyat ve oranları kalkınma planlarındaki öncelikleri dikkate alarak farklılaştırma yetkisi de verildi.

Şimdi, 1211 sayılı yasa ile getirilmiş olan ve orta vadeli fon arzını artırmayı amaçlayan yeniliklerin söz konusu amaç bakımından ne denli etkili olduğunu değerlendirebiliriz.

1211 Sayılı Yasanın Uygulama Sonuçları

Bu değerlendirmeyi dört başlık altında yapacağız: toplam kredi hacminde, mevduatın vade yapısında, kredilerin vade yapısında ve sanayiye ayrılan kredi miktarındaki değişme

Önce toplam kredi hacmindeki değişime bir göz atalım. Tablo 2'de 1211 sayılı yasanın yürürlüğe girdiği 1970 yılı öncesi 7 yıl ile izleyen 7 yılda Türkiye'de kredi hacminin büyüme hızları veriliyor. Toplam kredi hacmindeki yıllık ortalama artış hızı 1963-1970 döneminde yüzde 19 iken, 1970-1977 döneminde yüzde 34'e yükselmiştir. Enflasyondaki hızlanma nedeniyle artış hızındaki yükselme nominal rakamların ima ettiğinden daha düşük olmakla birlikte, bu rakamlar kredilerde ciddi bir reel ivmelenmeyi göstermektedir.⁷⁰ TÜİK verilerine göre, toplam kredi hacminin milli gelire oranı 1970 yılında yüzde 27,4 iken, izleyen yıllarda 10 puanlık artışla 1977 yılında yüzde 37,4'e çıkmıştır. Ancak, krediler milli gelire oranla 1978 yılından itibaren gerilemiş ve kredi hacmi/milli gelir oranı 1980 yılında 1970'in gerisine düşmüştür, yüzde 25,0.

1963-1977 döneminde, Merkez Bankasının gerek doğrudan ve gerekse diğer bankalar aracılığı ile kullandığı krediler, bankaların kendi kaynaklarından

Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri, Ankara, 28-31 Ocak 1974, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1975, s. 521-582.

69 Caner Bakır, *Merkezdeki Banka; Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ve Uluslararası Bir Karşılaştırma*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 31.

70 TÜİK verilerine göre, TÜFE ve TEFEE ortalama artış oranı 1963-1970 arasında yüzde 5,8 ve 7,8; 1970-1977 arasında yüzde 18,0 ve 23,8'dir. TÜİK, *İstatistik Göstergeler, 1923-2006*, Ankara Aralık 2010.

kullandığı kredilerden çok daha hızlı artmıştır. Merkez Bankasının doğrudan ya da diğer bankalar aracılığı ile kullandığı kredilerdeki artış hızı birinci dönemde yüzde 24 iken ikinci dönemde yüzde 44 olmuştur. Aynı dönemlerde bankaların kendi kaynaklarından kullandıkları kredilerin artış hızı yüzde 16 ve 28 olarak gerçekleşmiştir. Sonuçta, Merkez Bankasının doğrudan ve diğer bankalar aracılığı ile kullandırmış olduğu kredilerin toplam kredi hacmi içindeki payı 1963 yılındaki yüzde 23'ten 1970 yılında yüzde 32'ye ve 1977 yılında yüzde 53'e yükselmiştir. Bu sayılar, kredi artışını esas olarak Merkez Bankasının sürüklediğini göstermektedir.

Tablo 2: Kredi Hacmindeki Yıllık Değişme (1962-1977, yüzde)

	TCMB			BANKALAR			GENEL TOPLAM
	Doğrudan	Bankalar Aracılığıyla	Toplam	Kendi Kaynağından	TCMB Kaynağından	Toplam	
1963-1970	24	25	24	16	25	18	19
1970-1977	48	39	44	28	39	30	34

Kaynak: TCMB'nin Yıllık Raporlarındaki verilerden hesaplanmıştır.

Daha önce, 1963-1970 döneminde Türkiye'de özel mevduatın yaklaşık yüzde 90'ının vadesiz ya da kısa vadeli olduğunu belirtmiştik. 1962 yılında özel mevduatın yüzde 16'sı vadeli idi. Vadeli özel mevduat oranı izleyen yıllarda artarak 1972 yılında yüzde 33'e kadar çıktı. 10 Ağustos 1970 tarih ve 7/1100 sayılı Kararname ile bir yıldan uzun vadeli mevduat faizi yüzde 6'dan yüzde 9'a çıkarılarak vadeli mevduat cazip hale getirilmeye çalışılmıştır.⁷¹ Ne var ki, özel mevduat içinde vadeli mevduatın payı 1973 yılından itibaren, yükselen enflasyon karşısında reel faizlerin düşük kalmasının da etkisiyle, düşmeye başladı. 1977 yılında bu pay yalnızca yüzde 19 idi. Kısaca, 1211 sayılı yasanın yürürlüğe girmesinden sonra mevduatın vade yapısında orta ve uzun vadeli kredileri destekleyecek kalıcı bir iyileşme olmadı.

Orta vadeli kredileri cazip hale getirmek amacıyla, Ağustos 1970'te banka ve borçluya faiz farkı ödenmesi kararlaştırılmıştır. Başlangıçta sadece tarım alanına özgü olmak üzere, faiz farkı ödemesi orta vadeli kredilerde daha yüksek tutularak bu kredilerin teşvikine başlanmıştır. Eylül 1970'te ise banka ve borçluya yapılan faiz iadesi oranları yükseltilmiş ve ayrıca tarım dışı sektörlere de orta vadeli kredi uygulaması getirilmiştir. Ekim 1970'te orta vadeli kredilere uygulanacak faiz oranı farklılaştırılarak genel faiz oranının

71 T.C. Resmi Gazete, 10 Ağustos 1970, S. 13575, 7/1118 sayılı Kararname.

üzerine çıkarılmıştır.⁷² Başlangıçta bankaya ve kredi kullanana verilmekte olan faiz farkı Şubat 1973'ten itibaren yalnızca kredi kullanana ödenmeye başlanmıştır. Öte yandan, faiz farkı ödemesi için bütçeye düzenli ve yeterli ödenek konulmamıştır.⁷³

Merkez Bankası orta vadeli reeskont kredisi vermeye 1971 yılında başladı. Bu krediler öncelikle yatırımı tamamlanmamış sanayi kolları, ihracata yönelen sınaî yatırımlar, ihracat, ihracat garantili yatırım, turizm, gemi inşaatı ve teşviki öngörülen sanayi alanlarında yatırım, teçhizat ve işletme kredisi şeklinde uygulanacaktı. "Ekonomide birikmiş sermaye potansiyelinin bir kısmının ticareti değil sanayii finanse edecek hale getirilmesi ve bu alana kanalize edilebilmesi orta vadeli kredi çalışmalarının ilk amacı olmuştur."⁷⁴ Ancak, orta vadeli kredilerde beklenen artış olmayınca, Mart 1972'de bankalara plasman toplamalarının en az yüzde 10'nu belli nitelikteki orta vadeli kredilere tahsis etme zorunluluğu getirildi. Dünya Bankasının Türkiye için hazırlamış olduğu Ülke Ekonomik Raporuna göre, bankaların çoğunun bu isteğe uyduğu söylenmiş ve özel sektöre verilen orta vadeli krediler artmış olmakla birlikte, bu artışın ne kadarının gerçek ve ne kadarının bazı kısa vadeli kredilerin uzun vadeliymiş gibi gösterilmesinden kaynaklandığı belli değildir.⁷⁵

Merkez Bankasının bankaları orta vadeli kredi vermeye yönlendirme çabaları devam etmiştir. Orta vadeli kredileri özendirmek ve bankaların açtıkları orta vadeli kredilerde kendi kaynaklarını daha fazla kullanmalarını sağlamak amacıyla, belirli sektörlerle orta vadeli kredi olarak tahsis edilecek mevduata uygulanan zorunlu karşılık oranı Ağustos 1974'te yüzde 20'den yüzde 5'e indirilmiş, Temmuz 1975'te ise sıfırlanmıştır. Ocak 1976'da toplam banka plasmanlarının büyük bankalar için yüzde 20'ni, küçük bankalar için yüzde 10'nu daha önce belirtilen sektörlerin finansmanında kullanma zorunluluğu getirilmiştir.⁷⁶

Merkez Bankasının diğer bankalar aracılığıyla vermiş olduğu orta vadeli krediler başlangıçta hızla artmakla birlikte artış hızı izleyen yıllarda

⁷² TCMB, *Yıllık Rapor*, 1972.

⁷³ Avni Zarakolu, Memleketimizde Kanuni Karşılıklar ve Kredi Dağılımı, tarihsiz, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/631788>

⁷⁴ TCMB, *Yıllık Rapor*, 1972.

⁷⁵ WB 1975, s. 101.

⁷⁶ TCMB, *Yıllık Rapor*, 1974, 1975 ve 1976.

yavaşladı. Bu yolla verilen krediler 1971 yılında 148 milyon liradan 1974 yılında 3,6 milyar liraya ve 1978 yılında da 10,8 milyar liraya ulaştı.⁷⁷ Merkez Bankasının Hazine ve tarım sektörünü finanse etme zorunluluğu sanayiye reeskont kredisi verme kapasitesini sınırlıyordu.⁷⁸ Hazineye kısa vadeli avans, destekleme ve tarım kredilerinin 1976-1980 döneminde Merkez Bankası kredileri içindeki payı yaklaşık yüzde 60'ı bulmuştur. Öte yandan, Merkez Bankasının kamu kuruluşlarına vermiş olduğu doğrudan kredilerle mevduat bankalarının verdikleri kredilerin vade yapısına ilişkin elimizde yeterli veri olmadığından, kredilerin vade yapısının orta ve uzun vadeli krediler lehinde değişip değişmediğini söyleyemiyoruz. Ancak, sanayi şirketlerinin yabancı kaynakları içinde uzun vadeli kaynakların payının 1970'lerin sonunda dramatik biçimde azalmış olması kredilerin vade yapısında arzulanan iyileşmenin olmadığını ima ediyor.⁷⁹

Kalkınma ve yatırım bankalarına daha fazla kaynak aktarılması amacının gerçekleştiğini söyleyemeyiz. Bu bankaların vermiş oldukları krediler 1970-1977 döneminde yıllık ortalama yüzde 32 hızla artmıştır. Bu artış hızı toplam kredi stokundaki artış hızının gerisinde kaldığından, kalkınma ve yatırım bankalarının vermiş oldukları kredilerin toplam kredi hacmi içindeki payı artmamış, tersine düşmüştür. 1970'te yüzde 21 olan bu pay, 1973 yılında yüzde 15'e düştükten sonra yeniden yükselerek 1977 yılında yüzde 20,0 olmuş; ancak izleyen iki yılda yeniden azalmış ve 1979 yılında yüzde 17,0'a gerilemiştir.⁸⁰

Sanayiye ayrılan kaynak miktarının artırılması 1211 sayılı yasanın amaçlarından bir tanesi idi. Bu nedenle, söz konusu yasanın etkilerini değerlendirirken bakacağımız başka bir husus da sanayi kredilerinin toplam krediler içindeki payındaki değişimdir. Kredilerinin çoğu sanayi sektörüne yönelik olan yatırım ve kalkınma bankalarının kullandırmış oldukları kredilerin toplam kredi stoku içindeki payının 1970-1977 döneminde artmadığını yukarıda belirtmiştik. Tablo 3'te imalat, madencilik ve enerji alt sektörlerini içeren sanayi sektörüne Merkez Bankasının doğrudan ve ticaret bankaları aracılığı ile vermiş olduğu kredilerle ticari bankaların kendi

77 TCMB, *Üç Aylık Bülten*, 1986-IV.

78 Zarakolu, agm.

79 Aydemir Aşkın, *Türk Sanayiinin Finansal Yapısı ve Kaynak Sorunları*, Ankara Sanayi Odası, *1981'den 1982'ye Türkiye Ekonomisi Semineri*, 26-27 Mart 1982 Dedeman Ankara Oteli, s. 29-38, Ongun Kardeşler Matbaası, Ankara 1982.

80 Kazgan vd. agk, s. 192.

kaynaklarından vermiş oldukları kredilerin toplam krediler içindeki payının 1970-1980 döneminde nasıl değiştiği veriliyor. Sanayi sektörünün payı 1970 yılından itibaren hızla artarak yüzde 27'den 1977 yılında yüzde 46'ya çıktı. 1978 yılından itibaren ise düşmeye başladı; 1980 yılı oranı yüzde 39 idi. Bu pay 1970 yılına göre hâlâ 12 puan daha yüksek olmakla birlikte düşüş izleyen yıllarda da devam etti ve 1986 yılında yüzde 23'e kadar geriledi. Ancak, ticari kredilerin yüzde 30-40'nın sanayi firmalarına açılan krediler olduğu bilindiğinden⁸¹ bu rakamları ihtiyatla karşılamak gerekmektedir.

Tablo 3: Merkez Bankası ve Ticari Bankaların Sanayi Kredileri (Milyon lira ve yüzde)

	Merkez Bankası ¹	Ticari Bankalar ²	Toplam	Toplam Kredi Hacmi İçindeki Payı	Artış Hızı
1970	1.549	10.692	12.241	27,0	
1971	1.629	13.823	15.452	27,7	26,2
1972	2.128	20.759	22.887	31,9	48,1
1973	5.245	26.975	32.220	35,2	40,8
1974	12.596	37.510	50.106	40,5	55,5
1975	19.459	52.115	71.574	41,8	42,8
1976	34.763	74.775	109.538	45,8	53,0
1977	57.983	93.927	151.910	46,0	38,7
1978	72.521	112.163	184.684	43,9	21,6
1979	115.378	149.278	264.656	40,1	43,3
1980	176.698	274.156	450.854	39,0	70,4

Kaynak: TCMB. Üç Aylık Bülten, 1986-IV. (1) Doğrudan ve ticari bankalar aracılığıyla. (2) Kendi Kaynaklarından.

Sonuç

TCMB, dünyada altın standardının çökmekte olduğu bir zamanda kuruldu. Altın standardının çökmekte oluşu Bankanın kurulmasını hızlandırdı. Ancak, altın standardı sistemi yine de Bankanın statüsünün belirlenmesinde etkili oldu. Bankadaki Hazine payını yüzde 51'in üstüne çıkararak 1970 değişikliği ise BWS'nin çökmekte olduğu bir zamana denk geldi.

TCMB'nin sermayesindeki Hazine payının 1970 yılında yüzde 51'in üzerine

81 Zarakolu, agm.

çıkarılmasının arkasındaki ana nedenin kalkınmanın finansmanı için giderek önemi artan orta vadeli kaynak yaratmak olduğunu savunduk ve belirtilen amaca ne ölçüde ulaşıldığını tartıştık.

Orta vadeli kredileri artırmayı amaçlayan ve BWS ile tutarlı olan yeni yapı, BWS'ni izleyen neoliberal dönemle çelişen özellikler taşıyordu. Gerçekte 1211 sayılı yasanın çıkarılması planlı kalkınmayla uyumlu merkez bankacılığı doğrultusunda atılan önemli ama gecikmiş bir adım olarak değerlendirilebilir. Çünkü dünyada merkez bankalarının devletleştirilmesi eğilimi çok daha önceden ortaya çıkmıştı ve Türkiye'de planlı kalkınma 1963 yılında başlamıştı. Yeni dönemde ise fiyat istikrarının sağlanması merkez bankalarının birincil amacı haline gelecek ve Türkiye gibi ülkelerde kalkınmacı merkez bankacılığı anlayışı terkedilecekti. Oysa 1970'lerin başında, Türkiye'de ekonomik kalkınmayı iradi olarak hızlandırma hevesi hâlâ canlı idi ve yeni yasa kalkınmacı merkez bankacılığı anlayışını yansıtıyordu.

1970 değişikliğinden sonra kredi hacmindeki reel artış hızlanmakla birlikte bu sürdürülemedi. Toplam kredi stokunun milli gelire oranı 1970-1977 döneminde 10 puan arttıktan sonra azalmaya başladı. Merkez Bankasının diğer bankalar aracılığıyla kullandırmış olduğu orta vadeli kredilerin toplam kredi stoku içindeki payı düşük kaldı. Yatırım ve kalkınma bankalarının kullandırmış oldukları kredilerin toplam kredi stoku içindeki payında artış olmadı. Öte yandan, Merkez Bankasının kamu girişimlerine doğrudan vermiş olduğu krediler ile mevduat bankalarının kullandıkları kredilerin vade yapısı hakkında elimizde yeterli bilgi olmadığından, kredilerin vade yapısının ne ölçüde iyileştiği hakkında bir şey söyleyemiyoruz. Son olarak, sanayi sektörüne kullandırılmış olan kredilerin toplam kredi hacmi içindeki payının 1977 yılına kadar yükseldikten sonra, izleyen yıllarda 1970 yılının gerisine düştüğünü görüyoruz.

Özetle, 1211 sayılı yasanın yürürlüğe girdiği 1970 yılından 1977 yılına kadar sanayi sektörüne yatırılabilir fonlar konusunda bir iyileşme olduğu ama bu iyileşmenin daha sonra tersine döndüğü söylenebilir. Ayrıca, 1970'li yıllarda enflasyonun giderek hızlanmasında, diğer beklenmedik iç ve dış gelişmelerin yanı sıra, yatırılabilir fonlarda milli gelire oranla sağlanan geçici artışın Merkez Bankası kaynaklarına dayanılarak gerçekleştirilmiş olmasının önemli bir rol oynadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Kaynaklar

Abaç, Selçuk, “Türkiye’nin Sanayileşmesinde Bankaların Rolü”, SBF, *Cumhuriyetin 50nci Yılında Türkiye’de Sanayileşme ve Sorunları Semineri*, Ankara 28-31 Ocak 1974, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1975.

Akgüç, Öztin, *100 Soruda Türkiye’de Bankacılık*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1987

Aşkın, Aydemir, Türk Sanayiinin Finansal Yapısı ve Kaynak Sorunları, *Ankara Sanayi Odası, 1981’den 1982’ye Türkiye Ekonomisi Semineri*, 26-27 Mart 1982 Dedeman Ankara Oteli, Ongun Kardeşler Matbaası, Ankara 1982.

Bakır, Caner, *Merkezdeki Banka; Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ve Uluslararası Bir Karşılaştırma*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.

Bank of International Settlements (BIS), *Issues in the Governance of Central Banks*, A Report from the Central Bank Governance Group, 2009, Issues in the Governance of Central Banks, May 2009 (bis.org), son erişim tarihi: 16.08.2022.

Bholat, David – Gutierrez, Karla Martinez, “The ownership of central banks” <https://bankunderground.co.uk/2019/10/18/the-ownership-of-central-banks/>, son erişim tarihi: 28.08.2022

Bordo, Michael D., Siklos, Pierre L., “Central Banks: Evolution and Innovation in Historical Perspective”, NBER Working Paper 23847, September 2017, son erişim tarihi: 16.08.2022.

Bordo, Michael D., “A Brief History of Central Banks”, Federal Reserve Bank of Cleveland, evelandfed.org/newsroom-and-events/publications/economic-commentary/economic-commentary-archives/2007-economic-commentaries/ec-20071201-a-brief-history-of-central-banks.aspx, son erişim tarihi: 05.09.2022

Bulutoğlu, Kenan, “Financing Turkey’s Development Plan”, *Planning in Turkey*, ed. S. İlkin-E. İnanç, ODTÜ, Ankara 1967.

Capie, Forrest- Goodhart, Charles- Schnadt, Norbert, “The Development of Central Banking”, Book Section (Published Version), *The future of central banking: the tercentenary symposium of the Bank of England*, ed. F Capie, F.-S. Fischer-C. Goodhart, N. Schnadt, Cambridge, UK: Cambridge Books

Online, 2012, s. 1-261. Online ISBN 9780511983696. İnternet versiyonu için erişim: <http://eprints.lse.ac.uk/39606/>, son erişim tarihi: 27.08.2022.

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi.

Fernández-Albetros, José, “The Politics of Central Bank Independence”, *Annual review of Political Science*, C 18, 2017, Annual Review of Political Science | Home (annualreviews.org), son erişim tarihi: 27.08.2022.

Goodson, Stephen Mitford, *A History of Central Banking and the Enslavement of Mankind*, Black House Publishing Ltd, London 2017, son erişim tarihi: 16.08.2022.

Kazgan, Haydar, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, C I, Roma Yayınları, Ankara 2005.

Kazgan, Haydar, Öztürk, Murat, Koraltürk, Murat, *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Creative Yayıncılık, İstanbul 2000.

Kepenek, Yakup-Yentürk, Nurhan, *Türkiye Ekonomisi*, 18. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.

Kindleberger, Charles P., *Cinnet, Panik ve Çöküş: Mali Krizler Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007

Millet Meclisi Tutanak Dergisi.

Minsky, Hyman P., *İstikrarsız Bir Ekonominin İstikrarı*, Çeviren: Oğuz Esen, Efil Yayınevi, Ankara 2013.

Obstfeld, Maurice, Taylor, Alan M., “International Monetary Relations: Taking Finance Seriously” NBER Working Paper 23440, May 2017, <http://www.nber.org/papers/w23440>, son erişim tarihi: 19.09.2021

Önder, Timur, *Para Politikası: Araçları, Amaçları ve Türkiye Uygulaması*, TCMB Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Ankara 2005.

Özdemir, Mehmet, *Cumhuriyet'ten Bugüne Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, TCMB Banknot Matbaası, Ankara 1997.

Özoğuz, Özhan, “Sermaye Piyasası ve Son Gelişmeler”, *Türkiye'de Kredi Piyasası ve İşleyişi ve Muhtemel Gelişmeler Semineri*, İktisadi Araştırmalar Vakfı, 19-20 Kasım 1980, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1981.

Singleton, John, *Central Banking in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, United Kingdom 2011

T.C. Resmi Gazete.

TBMM Zabıt Ceridesi.

TCMB, Üç Aylık Bültenler.

TCMB, Yıllık Raporlar.

Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, “Merkez Bankası”, *Cumhuriyetin Harcı, İkinci Kitap: Köktenci Modernitenin Ekonomi Politikasının Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.

Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi 2, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1977.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda bir Aşama: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara 1997.

The World Bank, Turkey: Prospects and Problems of an Expanding Economy, Washington D.C., 1975.

Toprak, Zafer, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, Homer Kitabevi, İstanbul 2003.

TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2006.

Türel, Oktar, “T.C. Merkez Bankası'na Yeni Yasal Çerçeve: 4651 Sayılı Kanun Üzerine Gözlem ve Değerlendirmeler”, *Mülkiye Dergisi*, C XXV, S 229, Temmuz-Ağustos 2001.

Ugolini, Stefano, “The Historical Evolution of Central Banking”, *Handbook of the History of Money and Currency*, ed. Stefano Battilossi; Youssef Cassis, Kazuhiko Yago, Springer Nature, 2018.

Ugolini, Stefano, *The Evolution of Central Banking: Theory and History*, Palgrave Macmillan, London 2017.

Zarakolu, Avni, “Memleketimizde Kanuni Karşılıklar ve Kredi Dağılımı”, tarihsiz, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/631788>

1935 - 1938 Cumhuriyet Dönemi Ekonomi Politikaları: Güdümlü Ekonomi ve İkinci Sanayi Planı

Kaan İrfan Ögüt* - Mehmet Ali Tuğtan** - Cenk Yaltırak***

Giriş: 1935 Yılı Cumhuriyet Dönemi Ekonomi Politikalarında Bir Kırılma Noktası Olarak Değerlendirilebilir mi?

Cumhuriyet Dönemi Ekonomi Politikaları üzerine yapılan çalışmalarda 1923-1938 döneminin “Atatürk Dönemi” olarak bir bütün olarak ele alındığını veya 1929-1938 döneminin *Devletçilik Dönemi* olarak bir alt dönem olarak tanımlandığını görürüz. Bununla birlikte 1929-1938 devletçilik döneminde Celal Bayar’ın önce 1932’de iktisat vekili ardından da 1937’de başvekil olarak ekonomi politikalarına müdahil olması ile devletçiliğin tonunun yumuşadığına dair bir görüş de yaygındır. Bu çalışmada farklı bir yorum ile dönemin ekonomi politikalarında simgesel bir kırılmanın 1935 yılında Atatürk’ün ilk defa 9 Mayıs’ta CHP’nin 4. Büyük Kurultayı’ndaki konuşmasında kullandığı *Görüyorsunuz ki arkadaşlar yepyeni bir güdümlü ekonomi düzeni kurmakla uğraşıyoruz.*¹ cümlesi ile hayat bulduğunu iddia ediyoruz. Atatürk’ün büyük buhran koşullarına rağmen, dış ticaret dengesinin sağlandığını, iç pazarın harekete geçirildiğini ve en önemlisi bir sanayileşme hamlesinin başlatıldığını anlattığı konuşmasında kullandığı *güdümlü ekonomi* kavramı bir anlamda çalışmanın hareket noktasını oluşturmaktadır.

* Doç. Dr., Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi İstanbul/TÜRKİYE, kaan.ogut@eas.bau.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, İstanbul/TÜRKİYE, mehmet.tugtan@bilgi.edu.tr

*** Prof. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, Maden Fakültesi, İstanbul/TÜRKİYE
yaltirak@itu.edu.tr

1 *CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası*, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s.16; Taha Parla, *Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 242-243.

Çalışmanın ikinci bölümünde söz konusu konuşma öncesinde ne Atatürk ne de cumhuriyet kadrolarının Türkçesi ile kullanmadıkları *güdümlü ekonomi* kavramının 1935 yılında, Ahmet Hamdi Başar'ın Fransız iktisatçı Gaëtan Piron'un² kitabından yaptığı çeviri vasıtasıyla Atatürk tarafından benimsendiği iddiası temellendirildikten sonra, üçüncü bölümde *güdümlü ekonomi* kavramının Fransızcası olan ve Piron'un kitabının Fransızca orijinal başlığında *économie dirigée* olarak kullanılan ifadenin 1930'ların Türkiye'sinde *dirije ekonomi* olarak Türkçeleştirilerek kullanıldığına değinildikten sonra kavramın çeşitli Avrupa ülkelerinde siyasi ve akademik çevrelerde kapitalizmin buhranı karşısında bir alternatif, bir ekonomik model ve hatta bir üçüncü yol olarak benimsendiği ortaya konmuştur. Dördüncü bölümde, Başvekil İnönü'ye rağmen Atatürk'ün müdahalesiyle Bayar'ın iktisat vekili yapılmasının tarihsel arka planında güdümlü ekonominin söylemsel ve eylemsel bağlamda Kemalist rejimin ekonomik modeli olarak yapılandırılma süreci ele alınmıştır. Beşinci bölüm güdümlü ekonomi modelinin özgünlüğü, Sümerbank ve Etibank'ın öncülüğünde kurulan finansal yapı çerçevesinde tamamlanan Birinci Sanayi Planı ve ayrıntılı hazırlıkları yapılan İkinci Sanayi Planı ile ilişkilendirilerek tartışılmıştır. Bu bölümde özellikle Atatürk'ün son yıllarında Bayar ile birlikte titizlikle hazırladıkları İkinci Sanayi Planında ortaya konan ihracat hedefinin, bu hedefe sahip olmayan ithal ikameci sanayileşme modellerinin bir döviz krizi ile sonlanabileceği öngörüsüne sahip olduğu ve dayandığı finansal yapılanma ile birlikte ele alındığında 1960 sonrası Güney Kore'de uygulanan kalkınma modelini öncelediği de iddia edilmektedir. Söz konusu dönemde Güney Kore'nin liderliğini yapan General Park'ın, bizzat dile getirdiği Atatürk'e olan hayranlığı da bu anlamda ilginç bir detay olarak vurgulanmaktadır. Çalışma güdümlü ekonomi modelinin Kemalizm'in özgün ekonomik modeli olarak tanımlanması üzerine yapılan tartışmanın yer aldığı altıncı bölüm ile sonlanmaktadır.

2. Kapitalizmin Buhranı ve Güdümlü Ekonomi: Piron'un Yazdığı, Başar'ın Tercüme Ettiği ve Atatürk'ün Okuduğu Kitap

Birinci bölümde çalışmanın odağında konumlandığımız *güdümlü ekonomi* kavramı 1930'ların ilk yarısında yoğunlaşan devletçilik tartışmaları sırasında Türkçe olarak gündeme gelmemişken Atatürk'ün konuşması ile birlikte 1935'ten itibaren kullanılmaya başlanmış ve 1938'e kadar özellikle de resmi

2 Gaëtan Piron, *Kapitalizmin Buhranı*, çev. Ahmet Hamdi Başar, Dün ve Yarın Tercüme Külliyyatı, İstanbul 1935.

metin ve konuşmalarda ön plana çıkmış ancak Atatürk'ün vefatından sonra unutulmuştur. Söz konusu kavram Fransız iktisatçı Gaëtan Piron tarafından 1934'te yazılmış *La crise du capitalisme capitalisme et économie dirigée, néo-socialisme et capitalisme, capitalisme et nationalisme, l'avenir du capitalisme* isimli kitabın 1935'te "Ahmet Hamdi Başar tarafından *Kapitalizmin Buhranı, Kapitalizm ve Güdümlü Ökonomi: Yeni Sosyalcılık, Kapitalizm ve Ulusalçılık, Kapitalizmin İlerisi*" başlığıyla yapılmış tercümesinde yer almaktadır.

Kitabın Türkçeye tercüme edildiği tarih ile güdümlü ekonomi kavramının Atatürk tarafından ilk defa kullanıldığı tarihin aynı olmasının yanı sıra kitabın adının Cumhurbaşkanlığı'nın 2006'da yayınladığı Atatürk'ün Kitaplığı³ adlı eserde de yer alması güdümlü ekonomi kavramı ile Gaëtan Piron'un kitabı arasında ilişki kurulmasına neden olmuştur.^{4 5}

1930'lar Türkiye'sine baktığımızda *güdümlü ekonomi* kavramının Türkçe olarak kullanılmasa da Fransızcası olan ve Piron'un kitabının Fransızca orijinal başlığında da yer alan *dirigée* ifadesinin *dirije* olarak Türkçeleştirildiğini ve kullanıldığını ifade etmek gerekir. Bu anlamda Türk aydınlarının 1935 öncesinde kavramı bildikleri ve kullandıkları söylenebilir. Örneğin Burhan Asaf Kadro dergisinin Nisan 1933'te yayınlanan 16. sayısındaki *Liberal Emperyalizmden Dirije Emperyalizme Doğru*⁶ ve "... Liberalizmin, doğurmuş

3 Kitapta, *İlim Tasnifine Girmemiş Muhtelif Eserler* başlıklı listesinde 81 numaralı yayın Piron'un söz konusu kitabıdır. *Atatürk'ün Kitaplığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin 83. Yılı*, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, Ankara 2006, s. 158.

4 "Bu model 1930'lu yıllarda büyük bunalım esnasında ilk defa Fransa'da kapitalizm ve sosyalizmin başarısızlıklarını sıralayarak yeni bir yol bulunup bulunamayacağı sorgusuyla başlar. Bu konuda A.H. Başar'ın çevirdiği bir kitabı okuyan M. Kemal Atatürk, 1932 de planlı başlayan ekonomik açılımı, girişimi ve üretim ekonomisini içine alarak geliştirmek gerektiğini fark etmiş ve 1935'te CHP kurultayındaki açış konuşmasında şu şekilde ifade etmiştir: "Görüyorsunuz ki arkadaşlar; yepyeni bir güdümlü ekonomi düzeni kurmakla uğraşyoruz"; Cenk Yalıtırak, "AB ve IMF Eksikli Siyasete Karşı 21 yy. Çözümü Bütünde Parçalı Toplum Mühendisliği ve Teknik Devlet", *Aydınlanma 1923*, S 46, İstanbul 2002.

5 "Güdümlü ekonomi kavramına dikkatle baktığımızda Atatürk'ün kitaplığında bulunan Gaëtan Piron tarafından kaleme alınan ve Ahmet Hamdi Başar tarafından 1935 yılında tercüme edilen *Kapitalizmin Buhranı, Kapitalizm ve Güdümlü Ökonomi: Yeni Sosyalcılık, Kapitalizm ve Ulusalçılık, Kapitalizmin İlerisi*" başlıklı kitap ilgi çekicidir."; Kaan Ögüt, "Aydınlanma 1923 Ulusal Devrim İdeolojisi: Kemalizm Tarihselliği ve Güncelliği", *Aydınlanma 1923 Devrimi 21. Yüzyılda Kemalizm*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Ankara 2004 s. 160.

6 Burhan Asaf, "Liberal Emperyalizmden Dirije Emperyalizme Doğru", *Kadro*, S 16, Ankara Nisan 1933.

olduğu sınıf tezdı ve metropol-müstemleke tezdı ile zayıfladığından yeni bir evreye geçmekte olduğunu artık liberal iktisat yerine dirije iktisat, liberal devlet yerine otoriter devlet, liberal kapitalizm yerine dirije kapitalizm, liberal ve zayıf bir emperyalizm yerine dirije ve kuvvetli bir emperyalizmin ikamesinin söz konusudur”

Kasım 1933'te yayınlanan 23. sayısındaki *Fotomontaj*⁷ başlıklı makalelerinde dirije kavramını kullanmıştır. “... Amerika'da, kalkınma planı, Avrupa'da kontenjanlı takaslı economie dirijeler, korporasyon sistemleri, faşizm, sosyal faşizm, sosyal nasyonalizm. Bütün bu teşebbüsler, kapitalizmden uzaklaşmakta olduğunu örtmeğe olduğu kadar ona bağlı kalabilmeğe mahsus tedbirleri de temsil ediyor.”

Yine Hüseyin Cahit Yalçın, Fikir Hareketleri dergisinde 1935 yılında Henri Decugis'ten yaptığı üç çeviri makalede *economie dirigée* kavramını sevk ve idare edilen şekilde Türkçesi ile beraber kullanmıştır. “... Savaş sonrasının ekonomik zorlukları yavaş yavaş bütün devletleri sevk ve idare edilen dirigée iktisada yöneltti”⁸, “... Bay Roosevelt, 1933 senesi martında işe başlar başlamaz kendisine bir diktatör nüfuz ve salahiyeti verdi ve derhal geniş bir ekonomi dirigee ve nafia programı tatbikine kalktı”⁹ Dirije olarak Türkçeleştirilen ve yönetilen, yönlendirilmiş veya müdahale edilmiş anlamına gelen dirigée ifadesi bir sıfat olarak sadece ekonomiyi nitelendirmek için değil başka alanlarda da kullanılmıştır.¹⁰

3. Büyük Buhran Yıllarında Avrupa'da Dirije (Güdümlü) Ekonomi Tartışmaları ve Üçüncü Yol Arayışları

Büyük Buhran, sonuçları bakımından 20. yüzyılın en önemli olaylarından biridir. Yapısal nedenleri Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan siyasi ve ekonomik sistemin kırılğanlığında yatar. Savaş bittiğinde dünyanın en büyük askeri, ekonomik ve siyasi gücü ABD'dir. Diğer galipler Fransa ve İngiltere savaşın yaralarını sarmak zorundadır. Almanya, mağlubiyetin bedelini toprak kayıpları ve astronomik savaş tazminatları ile ödemek zorunda kalmıştır. Bu durumda beklenen, Paris Barış Konferansı sırasında Başkan Wilson'un

7 Burhan Asaf, “Fotomontaj”, *Kadro*, S 23, Ankara İkinci Teşrin, 1933.

8 Nahit Yüksel, *Fikir Hareketleri Dergisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 304.

9 Henri Decugis, “Economie Dirigée Gidişi”, *Fikir Hareketleri*, Sene 2, C 4, S 101, İstanbul 28 Eylül 1935.

10 Ögüt, Yalıtırak, *age.*, s. 172.

kurulmasına bizzat öncülük ettiği yeni düzenin garantörünün ABD olmasıdır. Ancak Amerikan Kongresinde izolasyonist grup baskın çıkar ve ABD, yeni kurulan Milletler Cemiyeti'ne üye olmaz. Bu da kurulan sistemin en başından onu taşımaya gücü ve iradesi olmayan İngiltere ve Fransa'nın omuzlarına yıkılmasına neden olur. Amerikan ekonomisinin 1920'ler boyunca uygulanan politikalar sonucunda girdiği tehlikeli borç sarmalı ve buna eşlik eden tarım sektörü krizi aslında Büyük Buhranın ön habercileridir. Ancak savaş ve ölümden bıkmış bir dünyada kimse bu işaretleri doğru biçimde anlamlandırmak istememiştir. Savaş sonrası durumun biraz olsun normale döndüğü ve dünya ekonomisinin genel olarak büyüdüğü 1924-1929 arasında dahi Amerikan tarım sektörü giderek derinleşen bir krizin içindedir.¹¹ Öte yandan aynı ABD Birinci Dünya Savaşı sonrasında otomotiv sektöründeki atılım ile güçlü bir büyüme trendi de yakalamıştır. Ancak söz konusu dönem boyunca gözlemlenen ve üretim süreçlerindeki gelişmeleri destekleyen sabit sermaye yatırımlarındaki artış 1929'a doğru hız kesmeye başlamıştır.¹² Artan otomobil sahipliği yeni yerleşim yerlerinin gelişmesinin yanı sıra Florida emlak piyasasında yaşanan benzer arazi spekülasyonlarını da gündeme getirmişti.¹³ Güçlü ekonomik büyümenin hisse senedi fiyatlarını yükseltici etkisi 1928'den itibaren spekülatif özellikler göstermeye başlamış, dönemin görece düşük faiz oranları bir yandan borçlanma yoluyla otomobil ve konut talebini desteklerken bir yandan da kredi ile hisse senedi alımlarını gündeme getirmiştir. Kredi destekli talep ile şişen hisse senedi fiyatlarındaki yükseliş firmaların değerleri ve dağıttıkları kar paylarındaki artışı aşır spekülatif bir köpüğün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nihayetinde 1929'da borsaya yeni girişler yavaşlamaya başlamış hisse senedi endeksi 313 seviyesinden 1932'ye kadar 47 seviyesine kadar düşmüştür. Negatif servet etkisi devreye girmiş, 1920'ler boyunca borçlanan hane halklarının yükümlülüklerinin varlıklarına oranı ciddi oranda artmış ve talep keskin bir şekilde gerilemiştir.¹⁴

29 Ekim 1929'da New York Borsasındaki ani değer kaybının ardından aralık ayı sonuna kadar hisse fiyatları Kanada ve Belçika'da %30, Almanya ve Avusturya'da ise %16 kadar düşmüş finansal kriz küresel bir boyut

11 Eric Hobsbawm, *Age Of Extremes The Short Twentieth Century*, An Abacus Book, 1994, s. 34.

12 Alvin H. Hansen, *Monetary Theory and Fiscal Policy*, McGraw-Hill 1949, s.152.

13 J. Kenneth Galbraith, *The Great Crash 1929*, Houghton Mifflin Company, Boston 1955, s. 7-19.

14 Peter Temin, "Lessons for the Present from the Great Depression", *The American Economic Review*, 66(2), 1976, s. 40-45.

kazanmıştır.¹⁵ 1929'daki borsa çöküşünün ardından başlayan durgunluk ABD'nin ithalat talebinde ciddi bir daralmaya neden oldu. Bunun doğal sonucu, Avrupa'ya ve dünyanın geri kalanına ciddi şekilde azalan dolar akışıydı. 1930 yazında ekonomik durgunluğu klasik yöntemlerle engellemeyi amaçlayan ABD yönetiminin Smoot-Hawley yasası ile gümrük oranlarını arttırması dünya ticaretine büyük darbe vurarak Latin Amerika başta olmak üzere gelişmekte olan ülkeleri krizin içine çekti. Emtia fiyatlarının önemli ölçüde düşmesiyle pek çok ülke ihracat değerlerinin ithalat değerlerinden daha hızlı düşmesi ile karşı karşıya kaldılar.¹⁶ Dünya genelinde fiyatlar 1929'dan 1934'e kadar %30 gerilerken, Türkiye'de tarımdaki deflasyon sanayidekinden daha şiddetli olduğundan nispi olarak sanayi mallarının fiyatları daha yüksek kalmıştır.¹⁷ 1929-1933 yılları, modern ekonomik tarihin en kapsamlı çöküş dönemlerinden birine tanık olmuştur. ABD sanayi üretimi %30 azalırken, işsizlik oranı %27'ye çıkmış, Almanya'da üretim kaybı %35'e işsizlik ise %44'e ulaşmıştır. Fransa'nın endüstriyel üretim kaybı %20 civarında gerçekleşmiştir. Öte yandan Londra borsasının krizin ilk yılında %44 değer kaybettiği İngiltere'de endüstriyel üretim %31 düşerken işsizlik, 1932 itibarıyla %22'ye yükselmiştir. Krizden Avrupa'nın orta ve küçük boyutlu ekonomileri de paylarını almış, Norveç'te işsizlik %31, Danimarka'da %32, İsveç'te %24'e yükselmiştir.¹⁸ Özellikle Avrupa'da belli bir entegrasyon seviyesine ulaşmış finansal sistem krizin yayılmasını hızlandırmıştır.¹⁹ Doğu'daki en önemli endüstriyel güç olan Japonya'da Büyük Buhranın etkisi, 1931 Showa Depresyonu ile hissedildi. Henüz bir yıl önce döndüğü

15 Dirk Berg-Schlosser, "Cross-Sectional and Longitudinal Analysis", *Authoritarianism and Democracy in Europe, 1919-39 Comparative Analyses*, ed. Dirk Berg-Schlosser-Jeremy Mitchell, Palgrave Macmillan, 2002, s. 293.

16 Derek H. Aldcroft, *The European Economy 1914 - 2000*, 4th Edition, Routledge 200, s. 69.

17 Seyfettin Gürsel, "Growth Despite Deflation: Turkish Economy During the Great Depression", 2005; <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.561.1962>, son erişim tarihi: 14.08.2023.

18 Hobsbawm, *age.*, s. 93.

19 Örneğin Avusturya Kredi Enstitüsü'nün (Credit-Anstalt) iflası Almanya'da bir seri iflası tetiklerken kıta Avrupası finansının en sağlam kalesi İsviçre de Almanya'da derinleşen krizden payını almıştır. 1 Milyar İsviçre Frangına yakın bir miktar, Alman Bankacılık Moratoryumu nedeniyle dondurulmuştur. Pek çok ülkenin üretim ve gelirlerindeki düşüşler karşısında dış borç ödemelerinde sorunlar yaşaması bu bankacılık krizinin daha da yaygınlaşmasına neden olmuştur. Fransa ve İtalya'da özellikle ağır hissedildi; Herbert, R. Reginbogin, *Faces of Neutrality: A Comparative Analysis of the Neutrality of Switzerland and other Neutral Nations During WWII*. Lit Verlag, Berlin 2006.

altın standardından tekrar çıkmak zorunda kalan Japon Yeni, bunun sonucu olarak 1931-1932 arasında Amerikan Dolarına karşı %60, İngiliz Sterline karşı %44 değer kaybetti.²⁰

ABD'de ve çoğu Avrupa ekonomisinde imalat üretimi, 1932'nin ortalarında dip noktasına düşmüş ve bu ülkelerin çoğu 1929'daki üretim düzeylerine 1939'dan önce ulaşamamışlardır. Genel olarak ekonomik toparlanmanın ülkenin altın standardını terk etmesinden yaklaşık altı ay sonra gerçekleştiği gözlenmiştir.²¹ Örneğin, Eylül veya Ekim 1931'de altın standardını terk eden İngiltere ve İskandinav ülkeleri, 1934'e kadar altın standardına bağlı kalan Fransa, İtalya veya Polonya gibi ülkelerden çok daha önce toparlanmıştır. Altın standardı gibi sabit döviz kuru sistemleri iyi zamanlarda iş ve iletişimi kolaylaştırırken, Büyük Buhranda olduğu gibi, kötü zamanlarda sorunları yoğunlaştırma potansiyeline sahiptir.²²

Buhran öncesinde Türkiye'de hükümetin iktisat politikasının hedefi liranın altın karşılığının tespiti ve bunun belirli bir seviyede tutulmasıdır. Denk bütçe, sağlam para hedefinin sürdürülebilirliği para hacminin değişmezliği ile doğrudan ilişkilidir.²³ Türkiye her ne kadar altın esasını doğrudan uygulama olanağına sahip olmasa da uzun dönemde bunu gerçekleştirme amacındadır. 1930'da Türk Lirasının değeri Sterlin üzerinden dolaylı olarak altına bağlanmıştır. Ancak İngiltere'nin bunalımla birlikte 1931'de altın standardını terk etmesinin ardından Türk Lirasının değeri altın esaslı bir para olan Fransız Frank'ına bağlanmış ve dönem boyunca liranın değeri ödemeler dengesi üzerinden korunmuştur.²⁴ Fransa da İngiltere gibi altın

20 Masato Shizume, "The Japanese Economy During the Interwar Period: Instability in the Financial System and the Impact of the World Depression", *Bank of Japan Review*, 2009.

21 Nikolaus Wolf, "Europe's Great Depression: Coordination Failure After the First World War". *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 26, No. 3.

22 Barry Eichengreen, Peter Temin, "Fetters Of Gold And Paper" *NBER Working Paper Series*, Working Paper No. 16202, 2010.

23 Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi, İstanbul*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2012, s. 295.

24 Bu anlamda paranın değerinin korunması dış açık vermeme ve bütçeyi denk tutmaya bağlıdır. Öte yandan özellikle buğday ve genel olarak tarım ürünlerinin fiyat düzeyinin 1930'lar boyunca düşük kalması ihracatı destekleyerek ödemeler dengesinin sağlanmasına yardımcı olmuştur. Türk parasının dış değerinin sabit tutulabilmesi bir anlamda iç fiyat düzeyinin önemli ölçüde düşmesi ile sağlanmıştır. Böylece bütçe dengesi, ödemeler dengesi ve kambiyo istikrarı gerçekleştirilmiştir. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık 2009, s. 150.

standartından ayrılınca 1930 yılında saptanmış zımni altın paritesi saklı tutularak liranın resmi döviz kuru korunmuş ancak bu karar 1930'ların sonlarında liranın fazla değerlenmesine neden olmuştur.²⁵

Pirou'nun da kitabında altın standardı sistemini sorgulaması önemlidir. Pirou Fransa'nın, sahip olduğu büyük altın stoklarının da verdiği güvenle altın para doktrini savunduğunu²⁶ ancak buhran zamanında borçluların, borç yüklerinin reel değerinin de artacağını bu yüzden devletin paranın içerdiği kıymetli maden miktarını değiştirmek üzere müdahalede bulunabileceğini, yine durgunluğu besleyecek bir nakit sıkışıklığının ortaya çıkması durumunda devletin para miktarını çoğaltabileceğine dikkat çeker.²⁷ Piro'nun kitabını Türkçeye tercüme eden Başar'ın da altın standardı hakkında benzer bir tutuma sahip olduğu görülmektedir. Ahmet Hamdi Başar paranın altın karşılığı olması gerekliliğinin liberalizmin temel kabullerinden birisi olduğunu ancak son buhran ile altın sisteminin liberalizme engel olduğunun görüldüğü, İngiltere, Amerika ve Fransa gibi büyük altın stoklarına sahip olan ülkelerin paralarını altın karşılığında ayırdıklarını ifade eder. Başar'a göre kapitalizmin kurbanı olmuş ülkeler kalkınma hareketleri için altına muhtaç değillerdir.²⁸ Başar Türkiye'de mevcut paranın altın karşılıklı olmasını da eleştirir. Büyük kalkınma hedefleri için paraya ihtiyaç olduğuna göre bunu ancak altın stoklarımızı artırarak yapabileceğimizi, bunun için dış ticaret fazlası vererek dış piyasalardan altın almamız gerekeceğini ancak böyle bir fazlanın elde edilebilmesi durumunda bile asıl ihtiyacın makine, teknik araçlar ve savunma aletleri olduğunu vurgular. Altın karşılıklı para sistemi mevcut oldukça ilerlemenin mümkün olmayacağını iddia eder.²⁹ Başar Merkez Bankası'nın kurulmasıyla birlikte altın stoku oluşturmak üzere harekete geçtiğini ancak başta makine birçok ithal ürüne ihtiyacımız

25 Bir anlamda pek çok ülkenin işsizliği azaltmak için devalüasyona gittiği bir dönemde Türkiye'de hükümet liranın değerlenmesine göz yummuştur. Lira 1931-34 arasında dolar ve sterlin karşısında %40 kadar değerlenmiş ve bu düzey 1930'ların sonlarına kadar korunmuştur. Buna rağmen sanayi üretiminde sağlanan büyüme 1929 sonrasında yoğun olarak kullanılan ithalat kısıtlamaları ve korumacılık ile gerçekleşmiştir. Yahya Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi 1923-1950*, Yurt Yayınları, Ankara 1986, s. 150.

26 Pirou, *age.*, s. 37.

27 Gaëtan Pirou, "Güdümlü Ekonomi Nedir?", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, T. C. Ziraat Vekâleti, Ankara 1938.

28 Ahmet Hamdi Başar, *Değişen Dünya*, Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, İstanbul 1941, s. 133-134.

29 Ahmet Hamdi Başar, *Para ve İnkılap*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1936, s. 23-24.

olan bir dönemde dış alacaklarımızı altın ile tahsil etmemizi eleştiriyordu.³⁰

Avrupa'da politikacılar, aydınlar, bilim insanları ve ekonomistler, liberal sistemin bu ciddi krizi karşısında uygulanabilir yeni ekonomik bir düzen arayışındaydılar. Olası yeni ekonomik düzen ile ilgili olarak Sovyetler Birliği'nde yükselen sosyalist deneyim ile liberal kapitalizm arasında bir alternatif, bir anlamda bu ikisi arasında bir *üçüncü yol* bulma ihtiyacı genel olarak taraftar bulduysa da devlete verilecek rol ve piyasaya bırakılacak kapsam konusunda biz uzlaşma sağlanamamıştı. Bu dönemde Fransa'da özellikle de ekonomik krizin etkilerinin hissedilmeye başlandığı 1932'den itibaren yoğunlaşan *üçüncü yol* tartışmaları *planlama* ve *korporatizm* kavramlarını ön plana çıkarmıştı.³¹

Hem bireyciliği hem de devletçiliği reddeden bu yaklaşımın öncülerinden olan François Perroux *üçüncü yol* perspektifini korporatizm³² ile birleştirirken fikirlerinden yaralandığı yazarlardan birisi de bu çalışmada kitabına odaklandığımız Gaëtan Pirou olmuştur.³³ Bununla birlikte *economie dirigée* kavramını Pirou'dan daha önce kullanan 1928 yılında yazdığı kitabına bu ismi veren Bertrand de Jouvenel olmuştur. Jouvenel'in kitabı, üçüncü bir yolun uygulanması yoluyla ekonominin genel işleyişini iyileştirmeye yönelik bazı öneriler içeriyordu.³⁴ Knegh³⁵ Fransız aydınları Alfred Fabre-Luce ve Bertrand de Jouvenel'in 1930'lardan 1950'lere cumhuriyetçi merkez soldan faşizme evrilen siyasal düşüncelerini analiz ettiği kitabında Jouvenel'in, ilk kitabı *L'Économie Dirigée* ile bu literatürde öncü bir rol oynadığını ve uzun

30 Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan sonra Türkiye*, 2. Baskı, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara 1981, s. 155.

31 Katia Caldari, "Corporatism and Planning in Monnet's Idea of Europe", ed. Alexandre M. Cunha-Carlos E. Suprinyak, *Political Economy and International Order in Interwar Europe*, Palgrave Macmillan 2021, s. 94.

32 Korporatizm, İtalya'da da hem liberalizmin hem de sosyalizmin yerini alabilecek alternatif bir sistem olan bir "üçüncü bir yol" olarak tartışılmıştır. Irene Stolzi, 2018. *Corporatism and Neo-Corporatism: Developments in the 20th-century Italian Legal Order*, 2018. <http://dx.doi.org/10.1590/S2178-14942018000200006>. Son erişim tarihi:14.08.2023.

33 Alexandre M. Cunha, "Third-Way Perspectives on Order in Interwar France: Personalism and the Political Economy of François Perroux". ed. Alexandre M. Cunha-Carlos E. Suprinyak, *Political Economy and International Order in Interwar Europe*, Palgrave Macmillan 2021, s. 77.

34 Alain Alcouffe, "A. French Planning: How to cope with Business Cycles?" ed. Alain Alcouffe-Monika Poettinger, *Business Cycles in Economic Thought*, Taylor & Francis 2017.

35 Daniel Knegh, *Fascism, Liberalism and Europeanism in the Political Thought of Bertrand de Jouvenel and Alfred Fabre-Luce*, Amsterdam University Press, 2017, s. 70.

ömürlü bir Fransızca terimi icat ettiğini ifade eder. Jouvenel komünist tarzda devlet liderliğindeki bir ekonomi kadar ileri gitmemiş, devletin geleneksel araçlarından, vergilerden ve tarifelerden yararlanarak, istatistiksel verinin analizine dayalı ve eğitilmiş bir ekonomik uzman kadrosuyla rasyonel bir şekilde ekonominin yönetilebileceğini savunmuştur. Pirou'nun kitabında da görüldüğü gibi *L'Économie Dirigée* politik/ideolojik olmaktan çok iktisadi bir tanımdır aslında.

Avrupa'da Büyük Buhran ile birlikte 1930'ların başlarından itibaren arızalı bir *laissez-faire* kapitalizmi ve komünist devrimin bilinmezliğiyle karşı karşıya kalan birçok genç entelektüel, iki sistem arasında *üçüncü bir yol* ararken, Faşist İtalya'nın korporatist modeli, potansiyel olarak çekici bir alternatifi temsil ediyordu. Bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri'ndeki New Deal uygulamaları ve Nazi Almanya'sının büyük ölçekli istihdam projeleri de umut verici görünüyordu³⁶. Pirou'nun da vurguladığı gibi her ne kadar korporatizm ve planlama perspektifleri çoğu zaman örtüşüyor olsalar da *üçüncü yol* arayışları sırasında ön plana çıkan bu iki kavramın aynı çevreler tarafından savunulduğunu düşünmek de hatalı olur. Örneğin İtalya'da planlama daha çok dönemin neoliberaleri ve sosyalist sendikacılar tarafından önerilirken korporatizm Katolik muhafazakârlar, anti-komünist sendikacılar, kralcılar ve işverenler tarafından destekleniyordu³⁷. Bu noktada özellikle İtalya'da 19. yüzyılın sonlarından itibaren liberalizmden hem de sosyalizmden eşit derecede dehşete düşmüş Roma Katolik kilisesi tarafından da desteklenen korporatizm adı verilen bir ekonomik sistemin taraftar topladığına da dikkat çekmeliyiz.³⁸ İtalya'da 1922'ye uzanan bu işbirliğinin tarafları bizzat Mussolini ve Papa 11. Pius idi. Liberalizm ve sosyalizm ile kıyaslandığında faşizm Vatikan tarafından amaçlanan toplum yeniden Hıristiyanlaştırılması için ideal olarak görülen bir sosyal düzen ve disiplin koşullarını tesis etme yeteneğine sahipti.³⁹

36 Knecht, *age.*, s. 72.

37 Caldari, *age.*, s. 94-95.

38 Randall K. Morck-Bernard B. Yeung, "Corporatism and the Ghost of the Third Way", *Capitalism and Society*, Volume 5, Issue 3, 2010.

39 Jan Nelis-Anne Morelli-Danny Praet, "The Study Of The Relationship Between Catholicism And Fascism, Beyond A Manichean Approach?", *Catholicism and Fascism in Europe 1918-1945*, ed. Jan Nelis, Anne Morelli and Danny Praet, Georg Olms Verlag AG, Hildesheim 2015. www.olms.de

Gürbüz⁴⁰ Pirou'nun 1925 yılında yazdığı *Fransa'da Ekonomik Doktrinler* başlıklı kitabında Fransa'daki iktisadi doktrinleri sosyalizm, bireycilik ve ara doktrinler olarak üçe ayırdığını, üçüncü gruptakilerin kendilerini hem klasik liberalizm hem de Marksizm'den farklı bir yerde konumlandırmak istediklerini belirtir. Pirou bu grubu da Sosyal Radikaller, Sosyal Katolikler ve Milliyetçi İktisatçılar olarak üçe ayırır. Gürbüz Sosyal Radikaller içinde değerlendirdiği ve Türkiye'de hem Peyami Safa gibi aydınları hem de Mustafa Kemal'i etkilediğini iddia ettiği solidarizm, dayanışmacılık yaklaşımının Fransa'da 1789 Fransız Devrimi ve Rousseaucu Toplumsal Mutabakata dayalı bir öğretiyi olduğunu ve hem klasik liberalizmi hem de Proudhoncu korporatif Fransız sosyalizminin aksine toplumsal ahengi bozan Marksist sosyalizmi yetersiz bulduğunu ifade eder.⁴¹ Büyük bunalım ile birlikte Avrupa ve dünya genelinde korporatist politikaların ve kurumlarının popülerleşmesi hızlanmış, Almanya ve İtalya'nın yanı sıra Doğu Avrupa'nın çoğunlukla çok uluslu olan ülkelerinde, Fransız devriminden o güne değin birbirini besleyen kavramlar olan milliyetçilik ve demokrasi arasındaki pozitif bağlantının yıpranmış, milliyetçiliğin demokratik olmayan versiyonları yükselmiştir.⁴² Aslında Avrupa'da otoriter rejimler ya da daha spesifik olarak faşizm üç farklı dalga halinde ilerlemiştir İtalya, ilk dalganın ana dayanak noktasıdır, Benito Mussolini'nin Faşist partisi Ekim 1922'nin sonunda siyasi güç kazanmıştır. Almanya'da Adolf Hitler'in Nazileri, Kasım 1923'teki Münih Birahane Darbesi olayından sonra popüleritesini kaybettikten sonra büyük buhran ile birlikte Nasyonal Sosyalist hareketini Avrupa genelinde olduğu gibi canlandırmaya hizmet etmiştir.⁴³ Büyük buhran boyunca otoriter veya faşist yönetimleri tercih eden Almanya (1933), Avusturya (1933), Estonya (1934), Yunanistan (1936) ve İspanya'dan (1939) farklı olarak İtalya bu yola daha 1922'de girdiği için ideolojik bir birikime de sahipti.⁴⁴ Aslında İtalya'daki faşist hükümetin krize yanıt olarak izlediği politikaların çoğu,

40 Burak Gürbüz, "Yeni Toplum Düzeni Arayışında Peyami Safa ve Fransız Liberalleri", ed. Erdem Özgür-Alper Duman-Alp Yücel Kaya, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 236-237.

41 Gürbüz, *age.*, s. 238

42 Mark R. Thompson, "Building Nations and Crafting Democracies—Competing Legitimacies in Interwar Eastern Europe", *Authoritarianism and Democracy in Europe, 1919–39 Comparative Analyses*, ed. Dirk Berg-Schlosser-Jeremy Mitchell, Palgrave Macmillan, 2002, s. 38.

43 Charles F. Delzell, *Mediterranean Fascism 1919–1945*, Macmillan, 1970, s. xi.

44 Lauri Karvonen-Sven Quenter, "Electoral Systems, Party System Fragmentation and Government Instability", *Authoritarianism and Democracy in Europe, 1919–39 Comparative Analyses*, ed. Dirk Berg-Schlosser-Jeremy Mitchell, Palgrave Macmillan, 2002, s. 141.

birçok yönden, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Faşist olmayan hükümetlerin üstlendiği politikalardan çok farklı da değildi.⁴⁵ İtalya grev ve lokavt hakkının kaldırılması ve iş mahkemelerinin oluşturulması yoluyla iş çatışmasının otoriter bir şekilde düzenlenmesi; her sektör için tek bir işveren derneğinin ve tek bir sendikanın yasal olarak tanınması yoluyla çalışma ilişkileri üzerinde devlet tekeli kurulmasını öngören yasal düzenlemelerle yeni bir otoriter çalışma ilişkileri modeli yarattı. İtalya'da Korporasyon Bakanı olan Bottai'nin sözleriyle, bu korporatist tüzük aracılığıyla İtalya, uluslar arasındaki üstünlüğünü yeniden kazanmıştı⁴⁶ Pirou kitabının önsözünde, eserin İtalya'da Korporasyon Bakanı olan Bottai'nin isteği üzerine yazıldığını, Bottai'nin kendisine kapitalizmin buhranının Fransa'daki gelişimini irdeleme görevini verdiğini⁴⁷, başka yazarların da Almanya, İngiltere, Birleşik Amerika ve İtalya için benzer çalışmalar yapmayı üstlendiklerini belirtmektedir.⁴⁸ Bir üçüncü yol arayışında Fransa kaynaklı tüm bu entelektüel çabalara, geliştirilen literatüre rağmen Fransız vatandaşlarının büyük çoğunluğunun cumhuriyetin değer sistemine ve kurumlarına bağlı olması ve Fransa'da hem muhafazakar sağın hem de radikal solun parlamenter bir cumhuriyete bağlı kalma geleneği İtalya ve Almanya'daki faşizm deneyimlerinin yaşanmasına izin vermemiştir.⁴⁹ Faşist fikirler 1880'lerden itibaren Fransa'da, özellikle entelektüel çevrelerde yaygın bir çekiciliğe sahip olmakla birlikte halk desteğinden yoksundur. Bununla birlikte Fransa'daki faşizmin geleneksel Fransız muhafazakarlığıyla da keskin bir şekilde çelişmekte sağ ya da sol olarak tanımlanabilecek olmaktan ziyade sağ ve solun bir bileşimi olduğu iddia edilebilir.⁵⁰ Aslında Solidarizm bir

45 A. James Gregor, *Italian Fascism and Developmental Dictatorship*, Princeton University Press, 1979.

46 Antonio Costa Pinto, "The Corporatist Wave Corporatism and the Diffusion of Organic Representation" in *European Dictatorships*, *ICS Working Papers*, s. 11-15.

47 Bottai'nin, 1930 ve 1932'deki benzerlerinden sonra 1935 yılında Roma'da İtalyan-Fransız Üçüncü Korporatist Çalışmalar Kongresi'ne öncülük ettiği göz önüne alınırsa Pirou'nun çalışması da bu çerçevede değerlendirilebilir. Laura Cerasi, "Intellectuals in the Mirror of Fascist Corporatism at the Turning Point of the mid-thirties", *Authoritarianism and Corporatism in Europe and Latin America*, Routledge, 2018, s. 1-6.

48 Pirou, 1935, *age.*, s:3,

49 William Brustein-Marit Berntson, "Interwar Fascist Popularity in Europe and the Default of the Left", *European Sociological Review*, Vol. 15, No. 2, 1999.

50 Robert J. Soucy, "French Fascism and the Croix de Feu: A Dissenting Interpretation", *Journal of Contemporary History*, Vol. 26, No.1, 1991

anlamda Üçüncü Cumhuriyet Fransa'sının resmî ideolojisiydi ve bir anlamda liberalizmin ve sosyalizmin alternatifi bir yaklaşımla adalet ile özgürlüğü bir potada birleştirecek, serbest teşebbüs ve mülkiyet dokunulmazlığına gölge düşürmeksizin liberalizm ile sosyalizm arasında bir üçüncü yol arıyordu. Ekonomide devlet müdahaleciliği, çalışanları ve güçsüzleri gözeten sosyal biz düzen ön gören ancak sınıf çatışması yerine dayanışmayı benimseyen ve en önemlisi laik eğitimi savunan bir öğretiydi. Kapitalizmin doğurabileceği sosyal adaletsizlikleri parlamenter yoldan gidermeyi amaçlıyordu.⁵¹

Sosyoloji Fransa'da 19. yüzyılda Auguste Comte ve Le Play öncülüğünde doğmuş ve 20. Yüzyılın başlarında Auguste Comte, Herbert Spencer, Emile Durkheim'in fikirleri, Sâatı Bey, Ahmet Şuayib ve tabii ki Ziya Gökalp aracılığı ile Osmanlı fikir dünyasına girmiştir. Zafer Toprak'ın deyimi ile Üçüncü Cumhuriyet Fransa'sının benimsediği idealler bu yolla Osmanlı aydınına ulaşmıştı. Daha Birinci Dünya Savaşı devam ederken Yeni Mecmua sayfalarında Durkheim'in *Toplumsal İş Bölümü Üzerine* isimli ünlü eserindeki fikirler tartışılıyordu. Dolayısıyla Osmanlı aydını solidarizm (dayanışmacılık/tenasütçülük) kavramlarına yabancı değildi. Gökalp, ülkenin içinde bulunduğu buhranın çaresini Durkheim'den esinlenerek mesleki ahlak anlayışında arıyordu. Milli iktisadın ancak ulusal düzeyde örgütlenmiş esnaf korporasyonları tarafından kurulacağına inanıyordu. Meclis'in mesleki temsil esasına göre yapılandırılmasının Yunus Nadi'den, Mahmut Esat Bozkurt'a pek çok taraftarı vardı. Nitekim korporatif model Millet Meclisi'nin kuruluş evresinde de yoğun olarak tartışılmış ancak Rousseau'dan esinlenen milli egemenlik anlayışı mesleki temsille bağdaşmayan Atatürk tarafından reddedilmiştir.⁵²

Nenovsky kronolojik olarak önce gelen Alman ve İtalyan güdümlü ekonomi deneyimlerinin (*directed economy, economie dirigée*) modellerinin daha çok politik ve moral özellikler taşıdığını ancak aynı dönem görüşleri ABD ve İngiltere'de etkili olan Keynes'in daha çok para ve maliye politikaları ile talebi yönlendirmeye çalışan yaklaşımının ise daha bilimsel olarak nitelendirilebileceğini ifade etmektedir.⁵³ Açık bütçe ve emisyon (karşılıksız

51 Zafer Toprak, *Atatürk: Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 145.

52 Toprak, *age.*, s. 198-199, 207.

53 Nikolay Nenovsky, "Economic Discussion at the European Periphery Bulgarian Economists During the Great Depression", 2010. <https://economictheoryandpolicy.files.wordpress.com/2013/02/10128692nenovskybulgarianeconomistsdepression.pdf>.

para arzı) ile tanımlanan Keynesyen maliye anlayışı depresyon döneminde başvurulan bir politika olarak ortaya çıkmıştır ve özellikle Amerika'da Roosevelt tarafından uygulanmıştır. Pirou'nun da nihai olarak dengesizliğin temel nedeni olarak Keynes'e benzer şekilde talep yetersizliğini göstermesi bir anlamda *güdümlü ekonomi* kavramının Keynes'in Büyük Bunalım karşısında ortaya koyduğu politika önerileri ile ilişkilendirilebileceği şeklinde yorumlanabilir. Keynes talep yetersizliğinin neden olduğu durgunluktan çıkış için devletin talep destekleyici, istihdam yaratıcı politikalar uygulamasını önermenin yanı sıra finansal piyasalardaki spekülatif köpüklere de dikkat çekmiş özellikle de ABD'de spekülasyonun reel ekonomi üzerinde baskın bir konuma geldiğini vurgulamıştır.⁵⁴ 1918-1945 arasında Avrupa'daki diktatörlükleri inceleyen Lee Türkiye'de 1923-1938 arasındaki Mustafa Kemal Atatürk rejiminin ne komünist sol ne de muhafazakâr ya da faşist sağ olmadığını vurgular.⁵⁵ Yine Zafer Toprak'ın ifadesi ile Pierre Milza, iki savaş arası tüm dünyada faşizm örneklerinin gözlendiğini kaydetmekle birlikte bu rejimlerin Almanya ve İtalya'dakinden farklı boyutlarının olduğuna dikkat çeker. Ne Japon İmparatorluğu'nun saldırgan askeri diktatörlüğü ne de faşizme en çok yaklaşan, Brezilya Getulism'i son kertede İtalyan ve Alman totaliter rejimlerini tekrarlamışlardır. İlki, faşizmin kimi baskı ve kitleleri düzene sokmaya yönelik yöntemlerini benimseyen klasik bir diktatörlükken ikincisi Mustafa Kemal'in kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'yle aynı çizgide, anti-emperyalist orta sınıfların ve kentli halk kitlelerinin ittifakı üzerine inşa edilen otoriter bir rejimdir. Avrupa faşizmlerinde büyük ölçüde milliyetçilikle devrimci sendikalizmin buluşması gözlenirken. Ne Japonya ne de Üçüncü Dünya geleneğinde bu tür bir taban vardır. Bu anlamda Gerçek faşizm Avrupa'nın ayrıcalığıdır. Kemalist gelişimden kaynaklanan ikinci çizgi, gerekçeleri, toplumsal içeriği, ilerici niteliğiyle gerçek faşizmden ayrılmaktadır.⁵⁶

54 J. Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, A Harvest /HBJ Book, 1964[1936].

55 Stephen J. Lee, *European Dictatorships 1918-1945*, Routledge, 2008, s. 3.

56 "Zafer Toprak'ın saptamasıyla dünya genelinde faşist olarak sınıflandırılan yönetimler tek parti rejimleri olarak yapılandırılmıştır. Nitekim faşizm üzerine literatüre büyük katkısı olan Pierre Milza da Türkiye'deki 1923-1946 dönemindeki tek parti deneyimine referansla "Faşizmler" kitabında Türkiye'ye de yer vermiştir. Toprak'ın anlatımı ile Milza İki dünya savaşı arası Akdeniz ülkelerindeki otoriter rejimler olan Portekiz, İspanya, İtalya ve Yunanistan'ın yanı sıra Türkiye'yi sanayileşmemiş bir ülkede bir yandan yabancı emperyalist güçlere karşı başkaldıran diğer yandan da yarı-feodal bir yapıyı kırarak iktisadi gelişmeyi hedefleyen ilk girişim olarak nitele-

Cumhuriyet'i kuran kadroların sınıf çatışmasının olmadığı bir toplumsal düzeni arzu ettikleri yadsınamazsa da en azından ele aldığımız 1935-1938 döneminde Nenovsky'nin sınıflandırmasıyla faşist değil ama planlamacı, Keynesyen bir güdümlü ekonomiden söz edilmesi daha olasıdır. Bununla birlikte Keynes'in politika önerilerinin daha çok gelişmiş kapitalist bir ekonominin karşılaştığı durgunluktan çıkış için geçerli olduğunu ve para politikasının sınırlarına ve maliye politikasının gerekliliğine işaret etmesi açısından önemli olduğunu da vurgulamalıyız. Kemalist üçüncü yolun, kalkınma, sanayileşme perspektifi çerçevesinde ilerlemesi gerekiyordu.

4. Kemalist Rejimin Ekonomik Doktrini Olarak Şekillenen Güdümlü Ekonomi

Atatürk'ten sonra güdümlü ekonomini kavramını sıklıkla kullanan ikinci isim dönemin İktisat Vekili Celal Bayar'dır. Atatürk'ün Mayıs 1935 konuşmasından hemen sonra Bayar önce yine Mayıs 1935'te Ticaret ve

mektedir. Bu amaçla ulusal burjuvazi ve halk kitlelerine yaslanan yarı diktatoryal bir tek parti rejimi kuran Mustafa Kemal yönetiminin dönemin birçok askeri rejiminden ve faşizmden birçok açıdan ayrılan önemli öğeler içerdiğine de dikkat çeker, Mustafa Kemal'in kurduğu rejimin, daha çok, İkinci Dünya savaşı ertesi Nasirizm ile başlayan sömürgeciliğe karşı Üçüncü Dünyacı hareketin habercisi olduğunu belirtir. Kemalizm'in toplumbilimsel tabanının faşizmden ve onun karşısında yer alan, büyük çoğunlukla sağda konuşlanan eski düzenin savunucusu rejimlerden farklı olduğunu vurgular. Yine Toprak, Schwartzenberg'in Siyaset Sosyolojisi başlıklı eserinde gelişmekte olan ülkelerdeki tek parti rejimleriyle ilgili değerlendirmelerinde Türkiye'ye ayrı bir yer verdiğini, genellikle tek partinin bir oligarşinin hegemonya ya da bir kişisel iktidar aracı olduğunu savunduğunu ancak Kemal Atatürk Türkiye'si'nin bir istina olduğunu iddia ettiğine dikkat çeker. 1923-1946 Türkiye'sinin totaliter bir ülke olmadığını, demokratik bir ideolojiden, çoğulcu Batı demokrasisinden yana olduğunu, Tek Parti rejiminin de bu hedefe ulaşmak için bir araç olduğunu, CHP'nin Fransız radikal partisine benzer bir kadro partisi olduğunu, çoğulcu demokrasiye geçişte bir okul işlevi gördüğünü ifade eder. Duverger de tek parti rejimlerinin, komünizm ve faşizmden başka tipinin mümkün olmadığı yolundaki yaygın kanaate karşı çıkar ve faşizm kavramının, Hitler Almanya'sının ve Mussolini İtalya'sının rejimlerine uygun düştüğünü, ancak Salazar Portekiz'i için anlamlı olmayacağını, hele Türkiye'ye için daha da anlamsız olacağını iddia eder. Duverger totaliter olmayan tek parti yapısına örnek olarak Türkiye'yi gösterir. 1923-1946 arası Cumhuriyet Halk Partisi'nin başta gelen özelliği olarak ideolojisinin son kertede demokratik olduğunu iddia eder. Bu ideolojinin, hiçbir zaman faşist ya da komünist tek partilerde olduğu gibi, bir tarikat niteliği taşımadığını, üyelerine gözü kara bir iman ya da gizemlilik empoze etmediğini, özü itibarıyla pragmatik olduğunu kaydeder. CHP'nin söylemini 20. yüzyıl otoriter rejimlerinden çok Fransız Devrimi'ne ve 19. yüzyıl söylemine yakın olarak nitelendirir." Zafer Toprak, "Türkiye'de 'Sol Faşizm' ya da Otoriter Modernizm 1923-1946," *Toplum ve Bilim*, S 100, 2015, s. 84-99.

Sanayi Odaları Dördüncü Büyük Kongresi'ni açarken verdiği söylevde, ardından da Ocak 1936 da İkinci Beş Yıllık Plan hakkında toplanan Endüstri Kongresi'ndeki konuşmasında güdümlü ekonomi kavramını kullanmıştır.

21 Mayıs 1935'te Ulus gazetesinde yayınlanan söylevinde Bayar şunları söylemiştir:

... Ben sizin dikkatinizi geçmişte yapılmış, bitmiş veya bitmek üzere olan işler üzerine israf etmeyeceğim. Bu kadcıkcık işaretim bile yalnız Türk iş aleminin hükümete takib ettiği güdümlü ekonomi politikasından, ne derece şuurla, disiplinle yardım etmiş olduğunu söyleyebilmek ve özlerinizde temsil ettiğiniz kitleye teşekkürlerimi arz etmek içindir⁵⁷

24 Ocak 1936'da Ulus gazetesinde yayınlanan söylevinde ise Bayar şöyle demektedir: "... Hususi sermaye nedir? Hususi teşebbüse nasıl revaç vermek lazım gelecektir? Biz hem yapıcı ve hem de yaptırıcı bir kuvvet olarak kalmak istiyoruz. İktisat vekâletinin takib ettiği güdümlü ekonomi politikasının dayandığı prensip yapmak ve yaptırmaktır. Yaptırmak kısmının içerisinde hususi teşebbüs ve hususi sermaye geliyor..."⁵⁸

Bayar'ın bu söylevi aynı yıl hazırlanan Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı'nın ⁵⁹ başlangıç kısmında da yer almıştır. Cemal Kutay'ın derlediği Celal Bayar külliyyatında yer alan Endüstri Kongresi'nin açış nutkuna Bayar, *niçin sanayileşiyoruz* sorusu ile başlamıştır. Bayar bu konuşmasında gümrük gelirlerindeki olası azalma nedeniyle sanayileşmeye karşı çıkan grupları ikna etmeye çalışır.⁶⁰ Katıldığı Londra Para ve İktisat Kongresi'nde Almanya delegesinin Türkiye'nin sanayileşme girişimlerine karşı çıkışına tanık olan Bayar başka bir konuşmasında da şunları söyler. "... Büyük sanayici memleketler aralarındaki bütün siyasi ve iktisadi münazaalara ve ihtilaflara rağmen ziraatçı memleketleri her zaman için ham madde müstahsili [üreticisi] mevkiinde bırakmak ve bu memleketlerin piyasalarına hâkim olmak davasında müttefiklerdir".⁶¹

57 Özel Şahingiray, *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1921-1938 Ekonomik Konulara Dair*, Ankara, Doğuş Ltd. Ortaklığı Matbaası 1955, s.117.

58 Şahingiray, *age.*, s. 155.

59 Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 13.

60 Cemal Kutay, *Celal Bayar: Dört Cildin İkincisi*, Kenan Basımevi, İstanbul 1939.

61 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 155.

1937 yılına geldiğimizde artık başbakan olan Celal Bayar'ın güven oylaması münasebetiyle 8 Kasım günü yaptığı konuşmada şu cümleyi görüyoruz: “Hulûsa politikamız zaman ve ihtiyaca mütemadiyen uyan güdümlü ekonomi politikasıdır. Bu yolda dikkatle yürünecektir”.⁶²

Atatürk dönemi Cumhuriyet ekonomi tarihi üzerine yapılan çalışmalarda *güdümlü ekonomi* kavramına nadiren yer verilirken bunun da çalışmada ele alınan bağlamından kopuk yapıldığı görülmektedir. Örneğin Boratav devletçilik kavramına paralel olarak *güdümlü ekonomi* teriminin de arada bir kullanıldığını ifade eder.⁶³ Oysa kavramın Bayar tarafından sıklıkla kullanımının asıl nedeni önce iktisat vekili ardında da başvekil olarak devletçilik ilkesini yeniden yorumlarken ve uygularken Atatürk'ün onayını aldığını ortaya koymaktır.⁶⁴ Bayar kendi devletçilik anlayışının İnönü çizgisinden farkını ortaya koymak için Atatürk'e referans verebileceği bu kavramı ön plana çıkarmıştır.⁶⁵ Kuruç *güdümlü ekonomi* ifadesinin Bayar'ın sevdiği bir söz olduğunu 1930'ların ikinci yarısında, özellikle İktisat Vekâleti çevresinin bu deyimini, devletçilik sözü kadar hatta zaman zaman daha çok kullandığını söyler. Bayar döneminde devletçilik uygulamaları özel kesimle yapılmış olan uzlaşma içinde devam etmiş bununla birlikte liberalizme doğru bir kayma yaşanmamıştır. Bayar'ın sözleri milli iktisat anlayışının yeni yönünü göstermektedir, milli iktisadın adı da *güdümlü ekonomi* olarak yenilenmiştir.⁶⁶... *Liberalizmi –dilim dahi dönüyor; bu kelime bana o kadar yabancı geliyor– yıkaraktan memleketimizde güdümlü bir ekonominin esaslarını kurmak istiyoruz.*

5. Atatürk ile Bayar'ın Bankacılık Temelli ve İhracat Hedefli İthal İkameci İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı

Kuruç'a göre *güdümlü ekonomi* kavramı Bayar tarafından devletçiliğin, özel teşebbüsü⁶⁷ ön planda tutan ve devletin kurduğu sanayi tesislerini

62 İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları*, C 3, TBMM Basımevi, Ankara 2014, s. 14.

63 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 184.

64 Atatürk'ün rahatsızlığının önemini hissettiği günlerde Celal Bayar'ı başvekilliğe getirirken iktisadi meselelerin öncelikle ele alınmasını amaçlamış olmalıydı. M. Akif Tural, *Atatürk Devrinde İktisadi Yapılaşma*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, No: 848, Ankara 1987.

65 Bayar, İnönü hükümetinin iktisat vekiliyken dahi Atatürk'ün desteğine ihtiyaç duymaktadır. Ögüt-Yalıtırak, *age.*, s. 180.

66 Kuruç, B., *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 322.

67 Pirou *güdümlü ekonomi* yaklaşımında özel mülkiyetin esas olduğunu özellikle vurgular. Pi-

bankalar aracılığı ile organize eden bir ekonomik yaklaşımı ifade etmek için kullanılır.⁶⁸ Bu anlamda *güdümlü ekonomi*, Kemalist ekonomi modelinin Bayar tarafından temsil edilen ve bir anlamda siyasi otorite ile finans ve bankacılık kesiminin de dahil olduğu bir ittifakı yansıtan kolunu ifade etmektedir. Nitekim Bayar'ın İktisat Vekili olmasıyla yerli sermaye kesimi, önceki dönemde azalmaya başlayan ayrıcalıklarını yeniden kazanmaya başlar. 1933 Haziran'ında Sümerbankın kuruluş kanunundan^{69,70} başlayarak devletin kuracağı sanayilere ortak olma şansına da kavuşur.⁷¹

rou'nun *güdümlü ekonomi* sistemini kapitalizm ve sosyalizmden farklı, bir nevi üçüncü bir yol olarak tanımlaması dönemin Kemalist Devletçilik yaklaşımına da uygundur. Nitekim 1936'da yayınlanan Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı'nın Afet İnan tarafından yazılan ön-sözünden hemen sonra K. Atatürk imzası ile yer alan bir sayfalık yazıda Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sisteminin sosyalizm ve liberalizmden farklı olduğu açıklıktır. "Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik, sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdüğü fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizce manası şudur: Fertlerin hususi teşebbüslerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok yapılamayanları göz önünde tutarak, memleket iktisadiyatını devletin eline almasıdır... Devlet hususi teşebbüsle yapılmamış olan şeyleri bir an evvel yapmak istedi ve muvaffak oldu. Bizim takip ettiğimiz bu yol, liberalizmden başka bir sistemdir." Bu söylev 1935'te İzmir Uluslararası Fuarı'nın açılışında Atatürk tarafından Celal Bayar'a okutturulmuştur. Bayar Atatürk'ün kendisine İzmir'de okumak üzere verdiğini vurguladığı bu metni 1936'da Endüstri Kongresi'nin açılışında da okumuştur.

68 Bilsay Kuruç, "Kemalist Ekonomi Görüşü: Kesitler", *Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 298-312, 306.

69 Zafer Toprak Sümerbank'ın 11 Temmuz 1933 tarihinde 2262 sayılı kanunla kurulduğunu ve 17 Haziran 1938 tarihinde devlet teşekkülü haline getirildiğini ifade eder. 2262 sayılı kanunun kuruluş gerekçesinde Tüm Ulusal kaynaklardan ve iktisadi faktörlerden yararlanarak sanayileşmenin daha verimli ve uyumlu bir biçimde başarılabilmesi için güçlü bir kuruluşa ihtiyaç duyulduğu, söz konusu kuruluşun benzeri özel müesseselerin rasyonel çalışma yöntemleri ile ticari bir serbestiye içerisinde gelişmesi için şirket karakterinde olmasının tercih edildiği belirtilmiştir. Zafer Toprak, *Sümerbank Holding A.Ş.*, Creative Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 188.

70 Sümerbank'ın ilgileneceği genel sanayi işleri önem sırasına göre şöyle sıralanıyordu: Ana hammaddesi memlekette yetişen ve henüz üretim miktarı tüketimi karşılayamayan sanayi, Ham ihracat mallarını imalat veya kısmen imalat haline koyarak kıymetlendiren ve sürümünü kolaylaştıran sanayi, İmalatı ülkede yapılan ve büyük miktarda tüketimi olan ve hammaddelerinin ithal edildiği ancak fabrikaları yapılır ise ülke içinde de hammadde üretiminin yapılabilmesi mümkün olan sanayi, Hammaddesi ithal olunan yurt içinde de üretilme imkânı bulunmayan fakat imalat aşamalarının memlekette yapılmasının faydalı olacağı planlanan sanayi kollarıdır. Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sumerbank/>

71 Kuruç, *age.*, s. 299-321.

Bayar kendi ifadesi ile koyu bir devletçilik örneği olarak değerlendirdiği Devlet Sanayi Ofisini kapatmış ve Sümerbank'ı kurarak ve onu ticari zihniyetle çalıştırarak fabrika kurmak iktidarını kazandırmaya çalışmıştır.⁷² Aslında 1925 yılında askeri fabrikalar hariç olmak üzere devlete ait fabrikaları işletmek, finanse etmek ve yönetmek ve ayrıca özel sanayii teşvik amacıyla kurulmuş Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Sümerbankın öncülü, nüvesi olarak kabul edilebilir.⁷³ 1932'de Sanayi Ofisi kurularak fabrikaların idari işleri bankadan alınarak bu ofise verilmiş ve bankanın ismi de Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası olarak değiştirilmiştir. Bir anlamda Sümerbank bu bankanın yerine geçmiştir.⁷⁴

Sümerbank sermayesinin tamamı devlet tarafından karşılanmasına rağmen özel bir anonim⁷⁵ şirkete benzer bir şekilde yapılandırılmıştı. Sümerbank'ın bu orijinal örgüt yapısı daha sonra 1935'te Etibank'a da uygulanmıştır⁷⁶. Sümerbank Kanunu, Sanayi Maadin Bankasınıninkine benzer şekilde Banka'nın Sanayi Ofisi'nden devralacağı devlet fabrikalarını bir yıl içinde değerlendirerek bu fabrikaların hisse senetlerinin Türkiye hakiki ve hükmi şahıslarına satılabilmesini de içeriyordu.⁷⁷ Kanunla, istihsal faaliyetleri üzerinde menfi tesirler yapabilecek bütün amiller ortadan kaldırılmış ve benzerleri hususi müesseselerin rasyonel çalışma usulleri kabul edilerek, ticari bir serbesti ile inkişaf edebilmesi için, müesseseye anonim şirket karakteri verilmiştir. 1930'larda Ahmet Hamdi Başar'ın da devlet işletmelerinin anonim şirketler gibi bağımsız uzman kişiler tarafından yönetilmesini savunduğunu not düşelim.⁷⁸ Sümerbank'ın sahibi bulunacağı fabrikalar hisselerinden bir kısmının Türklerin ve Türk teşekküllerinin eline geçmesi

72 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 155.

73 Naci Yılmaz, *Küresel Ekonomik Kriz Sonrası Türkiye'de Bankacılık: İktisadi Devletçilik (1930 – 1946)*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2020, s. 139-141.

74 Naci Yılmaz, *Atatürk Döneminde Bankacılık; Ekonomik Liberalizmden Devletçilik Politikasına Geçiş ve Günümüze Etkileri*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2019, s. 195.

75 Ekrem Özelmas idare ve murakabe uzuvlarının anonim şirketlere benzetildiğini ifade eder. Ekrem Özelmas, *Devletçilik ve Türkiye'deki Tatbikatından Sümerbank*, Sümerbank Yayınları, 1963, s. 87.

76 Yülek, Sümerbank ve Etibank aracılığıyla organize edilen devlet öncülüğünde sanayileşmenin Almanya'daki örneklerine benzediğine dikkat çeker. Murat A. Yülek, *Ulusların Yükselişi*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 353.

77 Dündar Sağlam, "Devletçilik İlkesinin Gelişmesi ve Günümüzdeki Sonuçları", *Ekonomik Yaklaşım* 2 (4), 1981.

78 Serkan Tuna, *Türkiye'de Devlet İşletmeciliği ve Sümerbank*, Derlem Yayınları, İstanbul 2009, s. 179.

muvafık görülmüştür.⁷⁹ Kepenek bu anlamda Sümerbank'ı özerk kamu işletmeciliğinin ilk büyük ve başarılı örneği olarak tanımlar⁸⁰. Sümerbank yasası ile, 1934 yılında kabul edilecek olan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın temel yürütücülüğü görevini yüklenecek yeni bir kurum oluşturulmuştu. Sümerbank genel olarak öz sermayesi veya hükümetten alacağı tahsisat ile sanayi tesislerinin kurulması ve genişletilmesi çalışmalarına katılmanın yanı sıra Devlet Sanayi Ofisinden devralınacak fabrikaları yenileyecek ve işletecekti. Ayrıca usta ve işçi yetiştirmek amacıyla eğitim merkezleri kurmak, mühendis ve uzman ihtiyacını karşılamak üzere yurt içinde yüksek okullarda öğrenci okutmak ve yurt dışına öğrenci ve stajyer göndermek görevleri arasındaydı. Sümerbank kamu fabrikalarına finansal destekte bulunmakla birlikte likit sermayesinin en az yarısını özel sanayinin kredi ihtiyacının karşılanması için de kullanacaktı.⁸¹ Bu anlamda Sümerbank sanayileşme yolunda yeni bir model oldu ve 1934 yılında Kayseri'de kurulan ilk Sümerbank Fabrikası ile modern anlamda tekstil sektörünün temelleri atıldı.⁸² Murat Yülek sanayi yatırımlarında üretim ve lojistik maliyetlerinin düşürülebilmesinin önemine dikkat çekerek genellikle devletin öncülük ettiği sanayi kümelerinin rolünü vurgular ve Türkiye deneyiminde, Sümerbank'ın bir devlet bankası ve tekstil holdingi olarak kurduğu tekstil fabrikaları temelinde pek çok şehirde sanayi kümelenmelerinin kendiliğinden ortaya çıktığını söyler.⁸³ Yülek ve Gür hükümetin sanayileşme ve modernleşmenin hedeflerine ulaşmak için Sümerbank ve Etibank gibi bankalar aracılığıyla bölgesel sanayileşmeye ve toplumsal dönüşüme odaklandığını ifade ederler. Sümerbank'ın az gelişmiş şehirlerde inşa ettiği sanayi tesisleri, zaman içinde özel teşebbüsün⁸⁴ de katılımıyla büyüyecek sanayi merkezlerinin çekirdeğini oluşturmuştur. Sümerbank üretim tesisleri aynı zamanda hükümetin

79 Kuruç, *age.*, s. 406.

80 Yakup Kepenek, "Bir Destandı Sümerbank", *Cumhuriyet'in Ekonomi Politikası*, ed. Şenol Çarık, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2019 (1999).

81 Ceren Kalfa, *1933 Yılı: Planlamada Sümerbank Modeline Geçiş*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2007; M. Gökhan Polatoğlu, "Türkiye'nin Kalkınmasında Sümerbank ve Etkinliği (1933-1987)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 37 (104), 2021.

82 Şafak Altun, *Atatürk, İnönü, Bayar'ın İktisat Kavramı*, Hayal Et Kitap, İstanbul, 2008, s. 139.

83 Murat Yülek, *How Nations Succeed*, Palgrave Macmillan, 2018, s. 184.

84 Birinci Sanayi Planı sürecinde devlet yatırımları ile paralel bir şekilde özel sanayi yatırımları da büyümüştür. Murat Yülek-Mete Han Yağmur, "Sanayi ve Sanayileşme", *Türkiye Ekonomisi*, ed. İrfan Kalaycı, Divan Kitap, İstanbul 2020, s. 275.

sosyal mühendislik amaçları doğrultusunda toplumun batılılaşma temelli modernleşmesinin de mikro düzeydeki araçlarıydı. Yazarlar çalışmalarının kalkınmacı devletin 19. ve 20. yüzyıldaki Doğu Asya ülkeleriyle sınırlı bir kavram olmadığını gösterdiğini ifade ederler.⁸⁵

1934'te Birinci Plan'ın uygulamaya konmasından sonra 1935'te hükümet ithal ikamecilikle yetinmeyip ihracatı da öngören İkinci Beş Yıllık Plan'ın hazırlıklarına başlamıştı ki Atatürk de bu plana çok önem veriyordu⁸⁶. Birinci planda olduğu gibi İkinci Beş Yıllık Plan da Sümerbank'a sanayi kuruculuğu görevi vermişti. Bir yandan Devlet Sanayi Ofisi'nden devraldığı fabrikaları tevsi ediyor, onları yeni makinelerle donatıyor, öte yandan yeni fabrikalar kuruyordu⁸⁷. Bayar'ın açılış konuşmasında *güdümlü ekonomi* kavramına yer verdiği 1936'da toplanan Endüstri Kongresi'nin ana teması, İkinci Beş Yıllık Plan'dır. Bayar Kasım 1936'da İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı Projesi'ni Başvekâlete

85 Murat Yülek-Betül Gür, "State Management of Industrialization and Social Engineering in the Early Turkish Republic: the Case of Sümerbank and its Textile Plants", *Journal of Management History*, Vol. 28, No. 3, 2022.

86 Bu planın hazırlanış süreci ile ilgili Hasan Rıza Soyak, Afet İnan ve Celal Bayar tarafından paylaşılan anılar Atatürk'ün planı ne kadar önemsedığını açıkça göstermektedir. Ögüt, Yalıtık, *age*, s. 182. "Hasan Rıza Soyak anılarında 18 Eylül 1938 günü Başvekil Celal Bayar'ın 4 yıllık yeni bir iktisadi planı Atatürk'e izah etmek üzere geldiğinde Atatürk'ün hastalığına rağmen büyük heyecan içinde kendisinden ve Afet İnan'dan da Bayar'ı dinlemelerini istediğini anlatır. Bayar'ın konuşmasından sonra Atatürk şunları söylemiştir. "Bizim bu ve buna benzer işleri başarmamız için en çok üç sene mühletimiz vardır; ondan evvel de fırtına kopmaz demiyorum... Ne yaparsak bu dar müddetin içine sıkıştırmaya bakmalıyız. Bütçe filan düşünmeye mahal yoktur; memleketin bütün kuvvet menbalarını seferber ederek bu işleri yapmak lazımdır." Aynı anıya Afet İnan da İkinci Sanayi Planı'na yazdığı önsözde yer vermiştir. Ancak Afet İnan, Soyak'tan farklı olarak İçişleri Bakanı ile birlikte gelen Başbakan Bayar'ın İkinci Beş Yıllık İktisadi Plan'ı izah etmek üzere Atatürk'ün yanına girdiklerini söyler. Afet İnan bir ara doktorun tavsiyesine uyarak müdahale etmek istediğinde Atatürk'ün "Biliyorum doktorlar yine istirahat tavsiye etmişlerdir. Memleketin en önemli ve esaslı işlerini konuşuyoruz, bunlar beni yormuyor bilakis hayat veriyor," demiştir. "Celal Bayar aynı anıyı aktarırken İkinci Dört Yıllık Plan'ın vekiller heyetinde karara bağlandıktan sonra faaliyete geçmek için Atatürk'ün muvafakatini almak üzere gittiğinde, doktorların yarım saat vakit verdiklerini, Atatürk'ün de Hasan Rıza Soyak'ı özellikle konuşmaya dahil ederek onun vasıtasıyla yapılacak olası bir müdahaleyi engellemeyi amaçladığını söyler. Celal Bayar anılarında, kendisinin söz konusu planın İngiltere ve Almanya'dan alınan kredilerle bütçeye yük olmadan gerçekleştirilebileceğini söylediğinde Atatürk'ün yukarıdaki konuşmayı yaptığını anlatır. Görüldüğü gibi planın adlandırılması konusunda farklılıklar olmakla birlikte Atatürk'ün bu planı ne kadar önemsedığı açıktır."

87 Toprak, *age*.

sunmuştur. Birinci planın aksine yeni proje tüketim malları üzerinde çok az durmaktaydı. Birinci plana göre daha detaylı mühendislik, maliyet ve piyasa araştırmalarına dayanmaktaydı. Ölçen o tarihe değin hiçbir ülkenin bu nitelikte ve kapsamda bir sektör planlamasına girişmediğini, kurulması öngörülen tesislerin yer seçimindeki kriterlerin, üretim kapasitelerinin hesabında ele alınan karşılaştırmalı alternatiflerin Türkiye’de 1960 sonrasında planlarının hiçbirisinde bu kadar ciddiyetle ele alınmadığını iddia etmektedir.⁸⁸ Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile ülkenin temel ihtiyaç maddeleri olan “üç beyaz” un, şeker ve pamuk ihtiyacını karşılayacak sanayi tesisleri inşa edilirken, İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile “üç siyah” adı verilen kömür, demir ve petrol tesislerinin kurulması ve yurt dışı talebi yurt içi talebine görece güçlü olan madenlerin ham ve yarı mamullerinin ihracatını arttırmak amaçlanıyordu.⁸⁹ 450 adet uçak motoru planın en iddialı projesiydi. Krom, bakır, çinko, simli kurşun ve demir cevheri çıkarılması ve işlenmesi yoluyla hem sanayinin girdi ihtiyacı karşılanacak hem de ihracat artırılabilecekti. İlk planın lokomotifinin Sümerbank olmasına benzer şekilde ikinci planın yürütücüsü olarak da Sümerbank’ın yanı sıra Etibank seçilmişti⁹⁰.

Sonuç

1930’ların başından itibaren devam eden devletçilik tartışmaları 1933’ten itibaren Atatürk ve Bayar’ın müdahalesi ile⁹¹ yeni bir aşamaya evrilmiş 1935’te ise bu aşamanın ismi *güdümlü ekonomi* olarak belirlenmiştir. İktisadi açıdan dönemin önemli bir belirleyici özelliği banka merkezli sanayi örgütlenmesi ve ihracat hedefiydi ki çok genel hatlarıyla 1950’lerin Japonya ve 1960’ların Güney Kore deneyimlerini hatırlatmaktadır⁹², 1930’ların Türkiye’si gibi 1960’larda Güney Kore de iyi gelişmiş tahvil ve hisse senedi piyasalarından yoksundu ve doğal olarak mali sisteminin ana bileşeni bankalardı⁹³ ve Türkiye’de olduğu gibi Kore’de de bankalar ekonomik kalkınmanın tüm aşamalarında önemli rol oynamışlardır.⁹⁴ Özetle 1930’ların Türkiye

88 Ali Nejat Ölçen, *Kemalizmin Ekonomisi*, Türk Devrim Kurumu, Ankara 1997, s. 117.

89 Polatoğlu, *age*.

90 Faruk Türkoğlu, *Neden Geç Kaldık, Nasıl Yetişiriz*, Dünya, İstanbul 2022, s. 335-336.

91 Ögüt, Yaltırak, *age*, s. 176-179.

92 Sema Kalaycıoğlu-Feride Gönel Doğaner, *Uzak Doğu Asya Ekonomileri Ders Notları*, Yıldız Teknik Üniversitesi İİBF, İstanbul, 1998, s. 14, 52,

93 Joon-Kyung Kim-Chung H. Lee, “Finance and Economic Development in Korea”, *SIRFE Working Paper* 10-A05, 2010.

94 György Iván Neszmélyi, “The Role of Development Banks in the Economic Development

deneyimine benzer şekilde Güney Kore'nin kalkınma sürecinin temel ayaklarından birisi de banka temelli finansal sistemdir.⁹⁵

1961 yılında askeri bir müdahale ile yönetimi ele geçiren General Park, öncelikle ülkenin dört büyük bankasını millileştirdikten (kamulaştırdıktan) ve 1962'de merkez bankası yasasını değiştirerek hükümete tabi kıldıktan sonra Ekonomik Planlama Kurulu adında bir süper bakanlık kurmuş ve Güney Kore'nin İlk Beş Yıllık Ekonomik Kalkınma Planını 1962'de uygulamaya koymuştur.⁹⁶ Park daha sonra söz konusu kalkınma planının dayandığı ilkeleri *güdümlü kapitalizm* (guided capitalism) olarak tanımlamıştır.⁹⁷ Güney Kore hükümeti devletin ulusal çıkarlar doğrultusunda ekonomiyi yönetmesi gerektiği yaklaşımı ile *güdümlü kapitalizm* konseptini savunmuştur.⁹⁸ 1960'lar boyunca, hükümet tüm ticari bankaları kamulaştırmanın yanında devlete ait birçok ihtisas bankası da kurmuştur.⁹⁹ Hükümet bir yandan bankaları kâr amaçlı kurumlar olarak değil ulusal kalkınma politikalarının araçları olarak yönetirken diğer yandan da destekleyeceği sanayicileri seçmiştir.¹⁰⁰ Park'ın güdümlü kapitalizm yaklaşımı bir yandan da hali hazırda belli bir güce sahip chaebol liderlerinin kontrol edilmesini hedefliyordu. Chaebollerin aynı zamanda finans sistemine hâkim olmaları kaynak tahsisini belirlemeleri istenmiyordu. Chaebollerin yasama ve idari unsurlar üzerinde baskı kurarak kendi çıkarlarına yönelik kanunlar çıkarma yönündeki baskılarına direnebilecek kadar güçlü bir devlet bürokrasi kurulması hedefleniyordu.¹⁰¹

Policy of the Republic of Korea”, *Public Finance Quarterly*, 2019.

95 World Bank, *The East Asian Miracle*, World Bank Policy Research Report, 1993.

96 Hyung-A Kim-Clark W. Sorensen, “Introduction”, *Reassessing the Park Chung Hee Era, 1961–1979: Development, Political Thought, Democracy, and Cultural Influence*, A Center for Korea Studies Publication University of Washington Press, 2011, s. 5.

97 Hyung-A Kim, “State Building: The Military Junta’s Path to Modernity through Administrative Reforms”, *The Park Chung Hee Era: The Transformation of South Korea*, ed. Byung-Kook Kim, Ezra, F. Vogel. Harvard University Press, 2011, s. 101.

98 Tadashi Kimiya, “The Cold War and the Political Economy of the Park Chung Hee Regime”. *Reassessing the Park Chung Hee Era, 1961–1979: Development, Political Thought, Democracy, and Cultural Influence*, A Center for Korea Studies Publication University of Washington Press, 2011, s. 68.

99 Yoon Je Cho-Joon-Kyung Kim, “Credit Policies and the Industrialization of Korea”, *World Bank Discussion Papers*, No 286, 1995.

100 Yoon Je Cho, “Financa And Development: The Korean Approach”, *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 5, No. 4, 1989, s. 88-102,

101 Hyung, *age.*, s. 101.

1962'de açıklanan ilk plan aynen Türkiye'de olduğu gibi içe dönük ithal ikameci sanayileşme yoluyla kendi kendine yeten bir ekonomi inşa etmeyi hedefliyordu ve büyümenin motoru olarak ağır sanayi ve kimya sanayi belirlenmişti. Ancak bu hedefler, Güney Kore'nin yetersiz sermaye ve teknoloji kapasitesi ve dolayısıyla yaratacağı döviz ihtiyacı dikkate alınmadan belirlenmişti.¹⁰² Aslında Güney Kore'de ithal ikameci sanayileşme 1950'lerden beri uygulanıyordu ve tekstil başta olmak üzere hafif tüketim sanayilerinde önemli gelişmeler sağlanmış, belli bir özel sermaye birikimi de oluşmuştu¹⁰³. 1963'te başkanlık seçimlerini kazanan Park hükümeti ihracata dayalı sanayileşme politikasını gündeme getirdi, deneyimler ülkeyi iflastan kurtarmak için ihracat yapıp döviz üretilmesi gerektiğini açıkça göstermişti. İlk aşamada imalatın odağını hızla ithal ikamesinden ihracata, özellikle de tekstil, giyim, ayakkabı ve peruk gibi hafif sanayi ürünlerinin ihracatına kaydırdılar. İhracatı teşvik etmeye yönelmek Güney Kore'deki ithal ikameciliği sona erdirmeyi amaçlamıyordu. Aksine, Park ikisini tamamlayıcı olarak gördü.¹⁰⁴

Vogel¹⁰⁵ "*Ulus Kurucular: Mustafa Kemal Atatürk, Lee Kuan Yew, Deng Xiaoping, and Park Chung Hee*" başlıklı makalesinde 20. yüzyılın önde gelen ulusal liderlerinden dördünün, kargaşa içindeki ülkeler miras olarak yeni sistemler kurarak ve hızlı bir büyüme süreci başlatarak uluslarını modernleştirdiklerini vurgular. Bu liderler Türkiye'de Atatürk, Singapur'da Lee Kuan Yew, Anakara Çin'de Deng Xiaoping ve Güney Kore'de Park Chung Hee'dir. Rivlin'in General Park'ın anılarını¹⁰⁶ referans vererek aktardığına göre Vogel'in listesindeki Park Chung Hee, Japonya'daki Meiji reformlarından, Çin'deki Sun Yat-Sen modernizasyonuna, Atatürk'ün Türkiye'de uyguladığı politikalarından, Mısır'daki Nasır'a kadar bir dizi gelişmekte olan ülkelerin liderlerinin yazdıklarından ve eylemlerinden etkilenmiştir. General Park dönemini yaşamış Güney Koreli iktisatçı Ha-

102 Taehyun Kim-Chang Jae Baik, "Taming and Tamed by the United States", *The Park Chung Hee Era: The Transformation of South Korea*, ed. Byung-Kook Kim-Ezra, F. Vogel. Harvard University Press, 2011, s. 75.

103 Cemil Günay, *Türkiye ve Güney Kore'de Uzun Dönemli Büyüme Karşılaştırmalı Bir Analiz (1960-1980)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana, 2005, s. 9.

104 Kim-Baik, *age.*, s. 75.

105 Ezra F. Vogel, "Nation Builders: Mustafa Kemal Atatürk, Lee Kuan Yew, Deng Xiaoping, and Park Chung Hee", *The Park Chung Hee Era: The Transformation of South Korea*, ed. Byung-Kook Kim-Ezra, F. Vogel. Harvard University Press, 2011, s. 513.

106 Paul Rivlin, *Arab Economies in the Twenty-First Century*, Cambridge University Press, New York, 2009, s.77

Joon Chang'ın kitabının Türkçe baskısı için yazdığı önsözde yer verdiği çocukluk anıları da Park için Atatürk'ün önemi hakkında fikir verebilir.¹⁰⁷

Güdümlü ekonomi söylem düzeyinde, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomi modeli seçimi üzerine yapılan tartışmalarla etkileşim içinde şekillenmiş olsa da banka merkezli örgütlenmeler olan Sümerbank ve Etibank gibi devlet sermayeli holdinglerin devlet liderliğindeki sanayileşmenin finansmanında oynadığı rol ile ete kemiğe bürünmüştür.¹⁰⁸ Hem söz konusu bankaların hem de bu bankaların kurduğu fabrikaların anonim yapılanmaları ise özel sermaye kesimlerini sanayileşme sürecine dahil etme potansiyeli ile ayrı bir öneme sahiptir. *Güdümlü ekonomi* bu anlamda büyük buhran yıllarında tüm Avrupa'da yaygınlaşan *üçüncü yol* arayışlarına Kemalistlerin verdiği cevap olmuştur.

107 “... 1970’lerde ülkem Kore’de büyürken, ilkokulda dünyanın büyük siyasi liderlerinin devletin yayınladığı yaşam öykülerini okumaya teşvik edilirdik. Elbette o dönemin güçlü diktatörü General Park Chung Hee de bunlardan biriydi. Diğer liderlerin arasında öne çıkan isimler, George Washington, Abraham Lincoln, Winston Churchill ve Charles de Gaulle’dü. Ancak, dünya sahnesinde sadece Amerikalıların ve Avrupalıların yerinin olduğunu düşünen Üçüncü Dünyalı bir okul çocuğu için bu liderlerin arasında bir de Türk liderinin bulunması ilginç bir durumdu. Bu Türk lider, General Kemal Paşa ya da Kore’de daha çok bilinen adıyla Kemal Atatürk’tü. Kemal Atatürk’ün yaşam öyküsünü okuyan bir okul çocuğu bile çok uzaklarda bir ülkeyi yönetmiş olan bu liderin General Park için bir rol modeli olduğunu anlayabiliyordu. Yıllar sonra bir üniversite öğrencisi olarak kalkınma iktisadı okuduğumda Kemal Atatürk’ün gerçekten de daha sonra devlet güdümlü kalkınma stratejisi diye adlandırılacak olan stratejiyi ilk uygulayan Üçüncü Dünya lideri olduğunu öğrendim”. Ha-Joon Chang, *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*, çev. Tuba Akıncılar Onmuş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

108 Murat Yülek, “Industrial Policies: A Comparison between Korea and Turkey”, 2014 KIEP Visiting Fellows Program, ed. Jeong Hyung-Gon, 2015.

Kaynaklar

- Alcouffe, Alain, "A. French Planning: How to cope with Business Cycles?", ed. Alain Alcouffe-Monika Poettinger *Business Cycles in Economic Thought*, Taylor & Francis 2017.
- Aldcroft, Derek H., *The European Economy 1914-2000*, 4th Edition, Routledge 200.
- Altun, Şafak, *Atatürk, İnönü, Bayar'ın İktisat Kavramı*, Hayal Et Kitap, İstanbul, 2008.
- Asaf, Burhan, "Fotomontaj", *Kadro*, S 23, Ankara İkinci Teşrin, 1933.
- Asaf, Burhan, "Liberal Emperyalizmden Dirije Emperyalizme Doğru", *Kadro*, S 16, Ankara Nisan, 1933.
- Atatürk'ün Kitaplığı: Türkiye Cumhuriyeti'nin 83. Yılı*, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği Ankara 2006.
- Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan sonra Türkiye*, 2. Baskı. Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara 1981.
- Başar, Ahmet Hamdi, *Değişen Dünya*, İstanbul, Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, 1941.
- Başar, Ahmet Hamdi, *Para ve İnkılap*, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1936.
- Berg-Schlosser, Dirk, "Cross-Sectional and Longitudinal Analysis", *Authoritarianism and Democracy in Europe, 1919-39 Comparative Analyses*, ed. Dirk Berg-Schlosser-Jeremy Mitchell, Palgrave Macmillan, 2002.
- Boratav, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi, Ankara 2006.
- Brustein William-Berntson, Marit, "Interwar Fascist Popularity in Europe and the Default of the Left", *European Sociological Review*, Vol. 15, No. 2, 1999.
- Caldari, Katia "Corporatism and Planning in Monnet's Idea of Europe", ed. Alexandre M. Cunha-Carlos E. Suprinyak, *Political Economy and International Order in Interwar Europe*, Palgrave Macmillan 2021.
- Cerasi, Laura "Intellectuals in the Mirror of Fascist Corporatism at the Turning Point of the mid-thirties", *Authoritarianism and Corporatism in Europe and Latin America*, Routledge, 2018.

Chang, Ha-Joon, *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*, çev. Tuba Akıncılar Onmuş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Cho Yoon Je-Kim, Joon-Kyung, “Credit Policies and the Industrialization of Korea”, *World Bank Discussion Papers* No 286, 1995.

Cho, Yoon Je, “Finance And Development: The Korean Approach”, *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 5, No. 4, 1989.

CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

Cunha, Alexandre M., “Third-Way Perspectives on Order in Interwar France: Personalism and the Political Economy of François Perroux”ü, ed. Alexandre M. Cunha-Carlos E. Suprinyak, *Political Economy and International Order in Interwar Europe*, Palgrave Macmillan 2021.

Decugis, Henri, “Economie Dirigée Gidişi”, *Fikir Hareketleri*, Sene 2, C 4, S. 101, İstanbul 28 Eylül 1935.

Delzell, Charles F., *Mediterranean Fascism 1919-1945*, Macmillan, 1970.

Eichengreen Barry-Temin, Peter, “Fetters Of Gold And Paper” *NBER Working Paper Series*, Working Paper No. 16202, 2010.

Galbraith, J. Kenneth, *The Great Crash 1929*, Houghton Mifflin Company, Boston 1955.

Gregor, A. James, *Italian Fascism and Developmental Dictatorship*, Princeton University Press, 1979.

Günay, Cemil, *Türkiye ve Güney Kore’de Uzun Dönemli Büyüme Karşılaştırmalı Bir Analiz (1960-1980)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana 2005.

Gürbüz, Burak, “Yeni Toplum Düzeni Arayışında Peyami Safa ve Fransız Liberalleri”, ed. Erdem Özgür-Alper Duman-Alp Yücel Kaya, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Gürsel, Seyfettin, “Growth Despite Deflation: Turkish Economy During the Great Depression”, 2005, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.561.1962>, son erişim tarihi: 14.08.2023.

Hansen, Alvin H., *Monetary Theory and Fiscal Policy*, McGraw-Hill 1949.

Hobsbawm, Eric, *Kısa 20. Yüzyıl: Aşırılıklar Çağı*, çev. Yavuz Alogan, Everest Yayınları, İstanbul 2006.

İnan, Afet, *Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

Kalaycıoğlu, Sema-Doğaner, Feride Gönel, *Uzak Doğu Asya Ekonomileri Ders Notları*. Yıldız Teknik Üniversitesi İİBF, İstanbul 1998.

Kalfa, Ceren, *1933 Yılı: Planlamada Sümerbank Modeline Geçiş*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2007.

Karvonen Lauri-Quenter, Sven, "Electoral Systems, Party System Fragmentation and Government Instability", *Authoritarianism and Democracy in Europe, 1919-39 Comparative Analyses*, ed. Dirk Berg-Schlosser-Jeremy Mitchell, Palgrave Macmillan, 2002.

Kepenek, Yakup "Bir Destandı Sümerbank", *Cumhuriyet'in Ekonomi Politikası*, ed. Şenol Çarık, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2019 [1999].

Keynes, J. Maynard, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, A Harvest /HBJ Book, 1964[1936].

Kim Taehyun- Baik, Chang Jae, "Taming and Tamed by the United States", *The Park Chung Hee Era: The Transformation of South Korea*, ed. Byung-Kook Kim-Ezra, F. Vogel, Harvard University Press, 2011.

Kim, Hyung-A, "State Building: The Military Junta's Path to Modernity through Administrative Reforms", *The Park Chung Hee Era: The Transformation of South Korea*, ed. Byung-Kook Kim, Ezra, F. Vogel, Harvard University Press, 2011.

Kim, Hyung-A-Sorensen, Clark W, "Introduction", *Reassessing the Park Chung Hee Era, 1961-1979: Development, Political Thought, Democracy, and Cultural Influence*, A Center for Korea Studies Publication University of Washington Press, 2011.

Kim, Joon-Kyung-Lee, Chung H "Finance and Economic Development in Korea", *SIRFE Working Paper*, 10-A05, 2010.

Kimiya, Tadashi, "The Cold War and the Political Economy of the Park Chung Hee Regime", *Reassessing the Park Chung Hee Era, 1961-1979: Development, Political Thought, Democracy, and Cultural Influence*, A Center

for Korea Studies Publication University of Washington Press, 2011.

Knegt, Daniel, *Fascism, Liberalism and Europeanism in the Political Thought of Bertrand de Jouvenel and Alfred Fabre-Luce*, Amsterdam University Press, 2017.

Kuruç, Bilsay, “Kemalist Ekonomi Görüşü: Kesitler”, *Kemalizm*, İstanbul, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 298-312.

Kuruç, Bilsay, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.

Kutay, Cemal, *Celal Bayar: Dört Cildin İkincisi*, Kenan Basımevi, İstanbul 1939.

Lee, Stephen J., *European Dictatorships 1918-1945*, Routledge, 2008.

Morck, Randall K.-Yeung, Bernard B. “Corporatism and the Ghost of the Third Way”, *Capitalism and Society*, Volume 5, Issue 3, 2010.

Nelis, Jan-Morelli, Anne-Praet, Danny, “The Study Of The Relationship Between Catholicism And Fascism, Beyond A Manichean Approach?”, *Catholicism and Fascism in Europe 1918 – 1945*, ed. Jan Nelis, Anne Morelli and Danny Praet. Georg Olms Verlag AG, Hildesheim 2015. www.olms.de

Nenovsky, Nikolay, “Economic Discussion at the European Periphery Bulgarian Economists During the Great Depression”, 2010. <https://economictheoryandpolicy.files.wordpress.com/2013/02/10128692nenovskybulgarianeconomistsdepression.pdf>

Neszmélyi, György Iván, “The Role of Development Banks in the Economic Development Policy of the Republic of Korea”, *Public Finance Quarterly*, 2019.

Neziroğlu İrfan-Yılmaz, Tuncer, *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları C 3*, TBMM Basımevi, Ankara 2014.

Öğüt, Kaan, “Aydınlanma 1923 Ulusal Devrim İdeolojisi: Kemalizm Tarihselliği ve Güncelliği”, *Aydınlanma 1923 Devrimi 21. Yüzyılda Kemalizm*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Ankara 2004.

Öğüt, Kaan-Yaltırak, Cenk, “Kemalizmin Ekonomi Politliğinde Unutulmuş Bir Sayfa: Güdümlü Ekonomi”, *Türkiye’de İktisadi Düşünce*, ed. Erdem Özgür-Alper Duman-Alp Yücel Kaya, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Ölçen, Ali Nejat, *Kemalizmin Ekonomisi*, Türk Devrim Kurumu, Ankara 1997.

Özelmas, Ekrem, *Devletçilik ve Türkiye'deki Tatbikatından Sümerbank*, Sümerbank Yayınları, 1963.

Parla, Taha, *Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

Peter Temin, "Lessons for the Present from the Great Depression", *The American Economic Review*, 66(2), 1976.

Pinto, Antonio Costa, "The Corporatist Wave Corporatism and the Diffusion of Organic Representation" in *European Dictatorships, ICS Working Papers*.

Pirou, Gaëtan, "Güdümlü Ekonomi Nedir?", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, T. C. Ziraat Vekâleti, Ankara 1938.

Pirou, Gaëtan, *Kapitalizmin Buhranı*, çev. Ahmet Hamdi Başar, Dün ve Yarın Tercüme Külliyyatı, İstanbul 1935.

Polatoğlu, M. Gökhan, "Türkiye'nin Kalkınmasında Sümerbank ve Etkinliği (1933-1987)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 37(104), 2021.

Reginbogin, Herbert, R., *Faces of Neutrality: A Comparative Analysis of the Neutrality of Switzerland and other Neutral Nations During WWII*, Lit Verlag, Berlin 2006.

Rivlin, Paul, *Arab Economies in the Twenty-First Century*, Cambridge University Press, New York, 2009.

Sağlam, Dündar, "Devletçilik İlkesinin Gelişmesi ve Günümüzdeki Sonuçları", *Ekonomik Yaklaşım*, 2 (4), 1981.

Shizume, Masato, "The Japanese Economy During the Interwar Period: Instability in the Financial System and the Impact of the World Depression", *Bank of Japan Review*, 2009.

Soucy, Robert J., "French Fascism and the Croix de Feu: A Dissenting Interpretation", *Journal of Contemporary History*, Vol. 26, No.1, 1991.

Stolzi, Irene, 2018, *Corporatism and Neo-Corporatism: Developments in the 20th-century Italian Legal Order*, 2018. <http://dx.doi.org/10.1590/S2178-14942018000200006>. Son erişim tarihi:14.08.2023.

Şahingiray, Özel, *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1921-1938 Ekonomik Konulara Dair*, Doğu Ltd. Ortaklığı Matbaası, Ankara 1955.

Tekeli İlhan-İlkin Selim, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

Tezel, Yahya, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi 1923-1950*, Yurt Yayınları, Ankara 1986.

Thompson, Mark R., “Building Nations and Crafting Democracies—Competing Legitimacies in Interwar Eastern Europe”, *Authoritarianism and Democracy in Europe, 1919-39 Comparative Analyses*, ed. Dirk Berg-Schlosser-Jeremy Mitchell, Palgrave Macmillan, 2002.

Toprak, Zafer, “Türkiye’de ‘Sol Faşizm’ ya da Otoriter Modernizm 1923-1946,” *Toplum ve Bilim*, S. 100, 2015.

Toprak, Zafer, *Atatürk: Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Toprak, Zafer, *Sümerbank Holding A.Ş.*, Creative Yayıncılık, İstanbul 1990.

Tuna, Serkan, *Türkiye’de Devlet İşletmeciliği ve Sümerbank*, Derlem Yayınları, İstanbul 2009.

Tural, M. Akif, *Atatürk Devrinde İktisadi Yapılaşma*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, No 848, Ankara 1987.

Türkoğlu, Faruk, *Neden Geç Kaldık, Nasıl Yetişiriz*, Dünya, İstanbul 2022.

Vogel, Ezra F., “Nation Builders: Mustafa Kemal Atatürk, Lee Kuan Yew, Deng Xiaoping, and Park Chung Hee”, *The Park Chung Hee Era: The Transformation of South Korea*, ed. Byung-Kook Kim-Ezra, F. Vogel, Harvard University Press, 2011.

Wolf, Nikolaus, “Europe’s Great Depression: Coordination Failure After the First World War”, *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 26, No. 3.

World Bank, *The East Asian Miracle*, World Bank Policy Research Report, 1993.

Yaltırak, Cenk, “AB ve IMF Eksenli Siyasete Karşı 21 yy. Çözümü Bütünde Parçalı Toplum Mühendisliği ve Teknik Devlet”, *Aydınlanma 1923*, S. 46, İstanbul 2002.

Yılmaz, Naci, *Atatürk Döneminde Bankacılık; Ekonomik Liberalizmden Devletçilik Politikasına Geçiş ve Günümüze Etkileri*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2019.

Yılmaz, Naci, *Küresel Ekonomik Kriz Sonrası Türkiye’de Bankacılık: İktisadi Devletçilik (1930-1946)*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2020.

Yüksel, Nahit, *Fikir Hareketleri Dergisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.

Yülek, Murat, “Industrial Policies: A Comparison between Korea and Turkey”, *2014 KIEP Visiting Fellows Program*, ed. Jeong Hyung-Gon, 2015.

Yülek, Murat, *How Nations Succeed*, Palgrave Macmillan, 2018.

Yülek, Murat, *Ulusların Yükselişi*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Yülek, Murat-Gür, Betül, “State Management of Industrialization and Social Engineering in the Early Turkish Republic: the Case of Sümerbank and its Textile Plants”, *Journal of Management History*, Vol. 28, No. 3, 2022.

Yülek, Murat-Yağmur, Mete Han, “Sanayi ve Sanayileşme”, *Türkiye Ekonomisi*, ed. İrfan Kalaycı, Divan Kitap, İstanbul 2020.

Cumhuriyet Döneminde Ekonomik Büyüme ve Kalkınmanın Değerlendirilmesi

Eylül Kabakçı Günay* - Çağatay Tunçsiper**

Giriş

Ekonomik büyüme bir yıl içerisinde bir ekonominin gerçekleştirmiş olduğu mal ve hizmetlerin üretiminin miktarının artması anlamını taşır. Bu bakımdan ekonomik büyüme bir ekonominin üretim gücünün artması demektir. Ekonomik büyümeyi etkileyen unsurlar ise; doğal kaynaklar, beşerî kaynaklar, sermaye mallarının artması, üretim faktörlerinin verimliliğinin artması, teknolojik gelişme olarak ifade edilmektedir.

Ekonomik büyüme ve ekonomik kalkınma ise birbirinden farklı kavramlardır. Ekonomik büyüme bir ülkenin üretim kapasitesindeki artış olarak nitelendirilebilirken, kalkınma ülkelerin ekonomik anlamda ilerleme sağlaması neticesinde elde edilen gelir artışının sosyal, siyasi ve kültürel gibi birçok alandaki gelişmenin gerçekleştirilerek refah artışına dönüşmesidir. O halde ekonomik büyüme kalkınmanın anahtarıdır.

Bu çalışmada Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin ekonomik büyüme performansı incelenmiş ve dönemler arası bir karşılaştırma yapılarak farklılıklar ortaya konulmuştur.

1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Ekonomik Göstergeler

Tablo 1'e bakıldığında Cumhuriyet öncesi dönemde ekonomik göstergelere bakıldığında yüzyıllar içerisinde Osmanlı'nın toplam GSYH'sının 400 yıl içerisinde 3 kat artış göstermiştir. Ancak artan nüfus ile birlikte asırlar içerisinde kişi başına düşen gelir sabit kalmış ve 600\$ seviyelerinde seyretmiştir.

* Doç. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE, eylul.kabakci@idu.edu.tr

** Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE, cagataytuncsiper@gmail.com

Tablo 1. Osmanlı Devleti Döneminde Ekonomik Göstergeler

Yıllar	1500	1600	1700	1820	1922
Dünya GSYH (milyon \$)	248.321	331.344	371.058	693.502	3.000.000
Osmanlı GSYH (milyon \$)	3.780	4.740	5.040	6.478	9.882
Osmanlı GSYH/ Dünya GSYH	1,5	1,4	1,4	0,9	0,3
Dünya Nüfusu (bin)	438.428	556.148	603.490	1.040.708	1.863.466
Osmanlı Nüfusu (bin)	6.300	7.900	8.400	10.074	13.877
Dünya KB Ortalama Gelir (\$)	566	596	615	666	1525
Osmanlı KB Gelir (\$)	600	600	600	643	712

Kaynak: Maddison,A. (2006) ¹

1922 yılında kişi başına ortalama 712\$ gelire sahip olan Osmanlı, 1. Dünya savaşının getirmiş olduğu yenilginin yükünü taşımaktaydı. Bu noktada Osmanlı döneminde ekonomik büyüme ve kalkınmanın hızlı biçimde gerçekleşmediği ve özellikle kişi başına düşen gelirin 20. Yüzyılda dünya ortalamasının yarısından da azına denk geldiği söylenebilir.

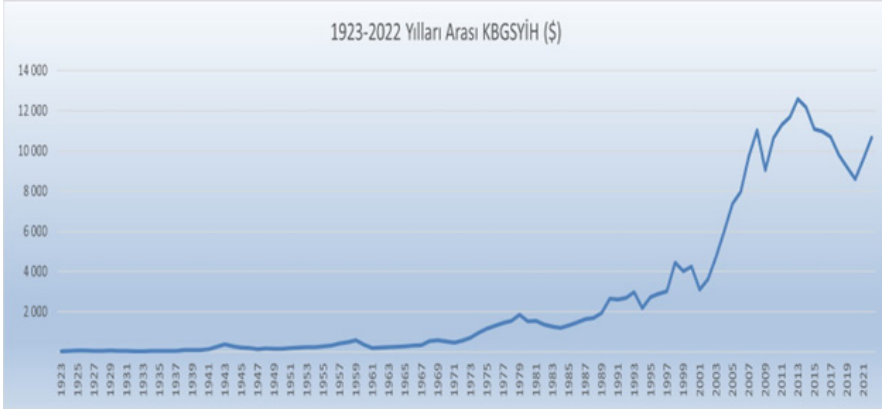
2. Cumhuriyet Döneminde Milli Gelir ve Ekonomik Büyüme

1923 yılına gelindiğinde kişi başına gelir düzeyi 1913 düzeyinin yaklaşık %40 altındadır. Cumhuriyetin bir enkaz devraldığı söylenebilir; ancak bu enkaz büyük ölçüde 1912-1922 döneminde ortaya çıkmıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra alınan ekonomik tedbirler neticesinde Türkiye Cumhuriyeti hızlı bir ekonomik büyüme sürecine girmiştir. Tablo 2'ye göre kuruluş yıllarında 50 \$ seviyelerinde olan KBGSYİH, 1975 senesinde 1000\$'ı geçmiş, 2000'li yıllarda ise 2009 yılı hariç 2013 yılına kadar artarak 12 bin 582 dolar ile zirveyi görmüştür. 2022 yılı için ise 10655 \$ olarak açıklanmıştır.

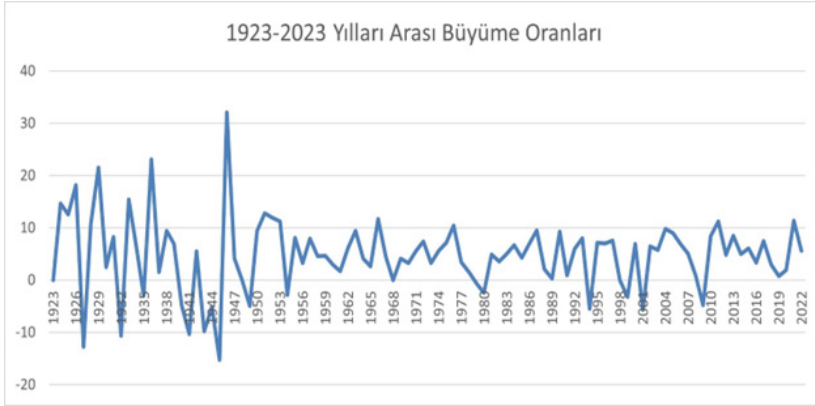
¹ A. Maddison, "The World Economy", OECD Publishing, 2006.

Tablo 2. Cumhuriyet Döneminde Kişi Başına Düşen Gayrisafi Yurtiçi Hasıla

Kaynak: TÜİK ²

Tablo 3. Cumhuriyet Döneminde Büyüme Oranları

Kaynak: TÜİK ³

Tablo 3'e bakıldığında ise genç cumhuriyetin hızlı bir büyüme atağı gerçekleştirdiği görülmektedir. 1920'lerdeki hızlı büyüme, büyük ölçüde uzun süren savaşlar sonrasındaki toparlanmayı yansıtmaktadır. Bu toparlanma sürecinde kent ekonomisindeki yatırım hamlesinin yanı sıra, tarımsal üretimdeki artışlar da önemli rol oynamıştır.

2 TÜİK, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Ulusal-Hesaplar-113>'ten yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

3 TÜİK, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Ulusal-Hesaplar-113>'ten yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Böylece, Cumhuriyet ekonomisi 1913 yılının kişi başına milli gelir düzeyini 1929 yılında yakalayabilmiştir.⁴

Tablo 4. Türkiye’de 10 Yıllık Dönemler Halinde Ortalama Büyüme Hızları

YILLAR	ORTALAMA BÜYÜME HIZLARI
1923-1932	7.220652
1933-1942	5.004843
1943-1952	3.913421
1953-1962	4.749928
1963-1972	5.856073
1973-1982	3.675008
1983-1992	5.096021
1993-2002	3.186609
2003-2012	5.695052
2013-2022	5.299212

Tablo 4’te ise Türkiye’nin 10 yıllık dönemler halinde ortalama büyüme hızlarına yer verilmiştir. Bu dönemler incelendiğinde en düşük büyüme hızının 1993-2002 yılları arasında yaşandığı görülürken, en yüksek büyüme hızının ise Cumhuriyetin ilk 10 yıllık dönemi olan 1923-1932 yılları arasında gerçekleştiği görülmektedir.

3. Türkiye Ekonomisinde Dönemler Arası Ekonomik Görünüm

Cumhuriyet döneminde gerçekleşen ekonomik büyüme oranlarını doğrudan etkileyen birçok unsur bulunmaktadır. Bu unsurları daha iyi anlayabilmek için 100 yıllık süreçte ülke ekonomisinin genel durumuna dönemler halinde ele almak doğru bir yaklaşım olacaktır.

4 Ş. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

Tablo 5. Türkiye Ekonomisinde Dönemler

Yıllar	Dönemin Özelliği
1923-1929	Kuruluş ve Serbest Ticaret
1930-1939	Büyük Depresyon,Devletçilik Politikaları, Osmanlıdan kalan borçların ödenmesi
1940-1949	II.Dünya Savaşı, Kıtlık, İthalatta zorluk, Varlık Vergisi
1950-1959	Çok Partili Yaşam, Liberal Politikalar, Marshall Yardımları
1960-1969	Planlı dönem, ithal ikamesi
1970-1979	Petrol fiyatları artışı, Kıbrıs Barış Hareketi, Ambargo
1980-1989	Serbest piyasa düzeni, dışa açılma ve neo-liberal politikaların uygulanması
1990-1999	Dışa açılma,1994 krizi, IMF anlaşması
2000-2009	2001 krizi, IMF programına devam edilmesi, AB ile temaslarda artış, liberal politikalar
2010 ve sonrası	Düzensiz Göçlerin artması, Müdahaleci Politikalar

Kaynak: Eğilmez, M. (2020).⁵

Tablo 5'e göre Cumhuriyetin ilk yılları kuruluş aşaması ve serbest ticaretin benimsenerek yurtdışı ile entegrasyon hareketlerinin hız kazandığı bir dönem olarak betimlenebilir. 1930'lu yıllarda ise devletçilik politikalarının hız kazanmış, 40'lı yıllar ise ithalatta yaşanan güçlükler ve 2. Dünya savaşı ile karakterize edilmiştir. 50'li yıllarda çok partili hayata geçilmiş, liberal politikalar benimsenmiştir. 60'lı yıllarda planlı kalkınma ve ithal ikameci politikalar uygulanmaya konulmuştur. 70'li yıllarda ise OPEC ülkelerinin yaratmış olduğu petrol krizi her ülkeyi olduğu gibi Türkiye'yi de etkilemiş, yine Kıbrıs Barış Harekatı'ndan dolayı Türkiye'ye ambargo başlamıştır. 80'li yıllarda ise Türkiye'nin dışa açılma süreci başlatılmış olup, neoliberal politikalar uygulanmaya başlanmıştır. 90'lı yıllarda ekonomik krizler döneme damgasını vurmuş ve IMF ile Standby Anlaşmaları hız kazanmıştır. 2000'li yıllarda 2001 ve 2008 krizi yaşanmış AB ile temaslarda artmıştır. 2010'lu yıllarda ise karşılaşılan temel sorun düzensiz göçmenler ve müdahaleci politikalar olmuştur.

5 M. Eğilmez, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, 2020.

Tablo 6. Türkiye'nin Sektörel Büyüme Oranları

Yıllar	Sanayi		Tarım		Hizmetler	
	Büyüme Oranı	% Toplam	Büyüme Oranı	% Toplam	Büyüme Oranı	% Toplam
1924-1929	8	9,6	15,9	45,7	8,3	44,8
1930-1939	11,7	13,5	6	43,8	5,7	42,7
1940-1949	-0,3	14,9	1,7	43	1	42,1
1950-1959	9,2	14,2	6,6	39,6	6,8	46,2
1960-1969	9,5	18	1,9	33	6,7	49
1970-1979	6,1	19,8	1,9	25,6	6	54,6

Kaynak: Eğilmez, M. (2020)⁶

Tablo 6 incelendiğinde görülmektedir ki kuruluş yıllarında tarımın toplam gelir içerisindeki payı en yüksekken sonraki yıllarda özellikle 1950'li yıllarda hizmetler sektörünün toplam gelir içerisindeki payı tarım sektörünü geçmiştir. Yine sanayi sektörünün yıllar içerisindeki payı gittikçe artmıştır. Sektörlerin yıllar içerisindeki büyüme hızlarına bakıldığında ise tarım sektörünün büyüme hızının keskin bir biçimde düştüğü, ancak sanayi ve hizmetler sektörünün ise büyüme oranlarının hızlı bir biçimde değişmediği görülmektedir.

a. Liberal Dönem (1923-1929)

17 Şubat 1923'te toplanan Birinci İzmir İktisat Kongresinde Kurtuluş Savaşı sonrasında ekonomide üretim gücünün artırılması için lokomotifin sanayi sektörü olmasına karar verilmiştir. Bu bakımdan bu yıllarda sanayileşmeye büyük önemin verildiğini ve yeni girişimlerin desteklenerek liberal bir anlayışın benimsendiğini görürüz. 1927'de çıkarılan Sanayi Teşvik kanunu bunun bir göstergesidir. Sanayi Teşvik kanununa göre;

- Yerli Üretim teşvik edilmelidir.
- Lüks ithalattan kaçınılmalıdır.
- Tekelcilik yasaktır.
- Ekonomik büyümeye katkı sağlamak koşuluyla yabancı sermayeye izin verilecektir.
- Girişimciler teşvik edilecektir.

⁶ Eğilmez, *age*.

- Dışa Açık bir ekonomi uygulanmaktadır.

KİT'ler bu dönemde kurulmaya başlanmıştır. 1924'te Türkiye İş Bankası'nın kurulması dönemin önemli gelişmelerindendir (Eğilmez, 2020)⁷.

Bu dönemde ortalama ekonomik büyüme %11 olmuştur.

b. Devletçi Politikalar Dönemi (1930-1949)

1929 yılında baş gösteren büyük buhran nedeniyle ekonomiye devletin müdahale etkisinin arttığı yıllardır.

Bu dönemin belli başlı önemli olayları;

1930 MB Kuruluşu ve Türk parasının kıymetini koruma kanunu (Kambiyo Denetimi)

1933 Sümerbank Kuruluşu

Sanayi Planlarının hazırlanması

I. Beş Yıllık Sanayi Planı (1934-1938)'nin uygulanması

Beş sektör kararları (Dokuma, Maden, Kağıt, Kimya, Toprak endüstrisinde sanayi tesisleri kurulması)

İkinci Dünya Savaşının Türkiye Cumhuriyeti'ni etkilemesi ve özellikle enflasyon sorununun derinleşmesi.

Ekonomik Büyüme sağlanabilmesi için kamu harcamalarının artırılması ve Keynesyen Hipotezin benimsenmesi yine bu dönemde etkin olan politikalarındandır.

Bu dönemde ortalama ekonomik büyüme %2,7 olmuştur.

c. Liberal Politikalara Dönüş Dönemi (1950-1960)

1950 yılında seçimleri kazanan Demokrat Parti, Türkiye'yi yeniden liberal politikalara geçirme çalışmaları yapmıştır.

Genel olarak;

Tarımın makineleşmesi,

Kredi olanaklarının yaygınlaştırılması ve para arzının genişlemesi,

İthalatın sınırlandırılıp yerli sanayinin desteklenmesi,

7 Eğilmez, *age*.

Altyapı yatırımlarına önem verilmesi,

Marshall yardımları gibi dış yardımların ekonomik büyüme ve kalkınma için kullanılması

Bu dönem, ekonomi ilk dört yıl hızlı bir büyüme performansı göstermiş ve ortalama %7 büyüme oranını yakalamıştır. Ancak parasal genişleme ile desteklenen bu büyüme politikası enflasyon yaratmış, bu dönemde ortalama enflasyon yıllık %10 civarında seyretmiştir.

Dönem 1960 askeri darbesi ile sona ermiştir.

Bu dönemde ortalama ekonomik büyüme %6.71 olmuştur.

d. Planlı Karma Ekonomi Dönemi (1961-1979)

Devlet Planlama Teşkilatı Kurulmuş ve ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi için belirli bir plan ile hareket edilmesine gereksinim olduğu düşünülmüştür.

Bu bağlamda 1961 Anayasasında planlama ve planlı ekonomi kavramları kural haline getirilmiştir.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963-1967 yıllarında uygulanmış ve büyük bir başarı elde etmiştir.

Planların ekonomik büyüme hedefi, yıllık ortalama %7'lik bir büyüme hızı elde edilip, 10 yıl içerisinde yaratılan toplam milli gelirin 2 katına çıkarılmasıydı.

1968-1972 yılları arasında II. Kalkınma planı esnasında sanayileşme önemini korumuş ve büyümenin lokomotif olarak tanımlanmıştır. Yine bu dönemde büyüme politikalarının ithal ikamesi ve ihracatın teşviği üzerine şekillendirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.

Dönemde 1974 petrol krizi nedenli enerji fiyatlarındaki büyük artış ve Kıbrıs Barış Harekâtı nedeniyle karşılaşılan ambargo nedeniyle elde edilen başarılı ekonomik görünüm sürdürülememiş ve 24 Ocak 1980'de ekonomik istikrar kararları açıklanmıştır. Bu dönemde TL devaüle edilmiştir. 1961 yılında 9.8 tl olan TL, dönem sonu olan 1979'da 35.2 TL olmuştur.

Bu dönemde ortalama ekonomik büyüme %5.07 olmuştur.

Piyasa Ekonomisine Geçiş Dönemi (1980-2001)

Türkiye ekonomisinin kabuk değiştirmesinin yaşandığı dönem olarak da tanımlayabileceğimiz 1980 ve sonraki yıllarda, ithal ikameci sistemden vazgeçilmiş, serbest piyasa koşullarında ihracata dayalı bir ekonomik büyüme modeli benimsenmiştir.

24 Ocak kararları ile TL devaüle edilmiş, kararlardan 1 gün sonra yani 25 Ocak'ta, 35.2 TL olan dolar kuru 70 tl'ye yükselmiştir.

1985 yılında kurun piyasada belirlenmesi sistemine geçilmiştir.

Bu dönemde özelleştirmeler hız kazanmış, ithal malların ülkeye girişi serbestleşmiş, IMF ile Standby Anlaşmaları imzalanmıştır. (1984,1994,1999)

2001 krizi ülkenin ekonomik büyümesini olumsuz etkilemiş, bir önceki seneye göre %5 küçülme gerçekleşmiştir.

Dönemin ortalama büyümesi ise %3.7 dir.

Müdahaleli Piyasa Dönemi (2002 ve Günümüz)

- Bu dönemde enflasyonla mücadele, dolar kurunun dengede tutulması, ekonomik büyüme gibi konularda kayda değer iyileşmeler gösterilmiştir.
- Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarında rekor girişler yaşanmıştır.
- Maliye politikalarının yerini para politikaları almıştır.
- TL'nin aşırı değerli olması nedeniyle dönemin başında GSYİH'ı dolar cinsinden yukarıya taşımış, ithal ürünler ve ithal girdiler ucuzlamış, enflasyon hızla düşüş eğilimi sergilemiştir.
- KBGSYİH 10.000 \$'ı aşmıştır.
- 2011 yılında dolar 1.91 TL seviyelerindeyken, 2017 yılında 3.80 seviyelerine çıkmıştır.
- Ekonomik büyüme ortalaması %5.55 seviyelerinde seyretmiştir. (Eğilmez, 2020; Pamuk, 2007; Karluk, 2014).⁸

⁸ Eğilmez, age., Ş. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007. R. Karluk, *Türkiye Ekonomisi Cumhuriyet'in İlanından Günümüze Yapısal Dönüşüm*, Beta Basım Yayım, 2014.

Sonuç

Türkiye'nin Cumhuriyet dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni bir ulus devlet olarak kurulmasının ardından modernleşmesi ve ekonomik gelişim gösterilmesi ile aynı zamana denk gelir. Atatürk ve ekibi Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında ülkenin ekonomik altyapısını güçlendirmek ve çeşitli reformlarla sanayileşmeyi teşvik etmek için çaba sarf etmiştir. Bu dönemde ekonomik büyümenin etkileri, tarım ve sanayi sektörlerinde önemli reformların uygulanmasını, tarımsal modernizasyonun teşvik edilmesini ve devlet destekli büyük yatırımlara sahip fabrikaların kurulmasını ve yerli üretimde artışa yol açmasını içermektedir.

Cumhuriyet ayrıca demiryolları, limanlar, yollar ve havaalanları dahil olmak üzere altyapı projelerine büyük önem vererek ülkenin iç ve dış ticaretini kolaylaştırmış ve ulaşım etkinliğini artırmıştır. Sanayileşme çabaları 1930'lardan bu yana daha da güçlendirilmiş, bu da üretim ve ihracatta bir artışa yol açtı ve böylece ekonomiyi dışa doğru genişletmiştir. Eğitim sistemi modernize edilmiş ve nitelikli bir işgücünün geliştirilmesi teşvik edilmiştir. Belirtilen bu hususlar uzun vadeli ekonomik büyümeye katkıda bulunmuştur. Ekonominin finansal altyapısını güçlendirmek için kamu bankaları ve finans kuruluşları kurulmuş, bu da kredi fırsatlarını artırdı ve ekonomik büyümeyi desteklemiştir.

1960'larda stratejik sektörleri hedef alan ve ekonomik büyüme hedefleri belirleyen beş yıllık kalkınma planları dönemi başladı. Bununla birlikte, bu olumlu gelişmelere rağmen, Cumhuriyet dönemi ekonomisi, zaman zaman ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebilecek periyodik krizler, enflasyon ve dış borçlarla karşı karşıya kaldı. Ekonomik büyümenin tamamen homojen olmadığını ve farklı dönemlerde değişen seviyelerde gerçekleştiğini belirtmek çok önemlidir. Denilebilir ki Cumhuriyet döneminde ekonomik büyüme hız kazanmış, kriz yıllarında ise bu artış hız kesmiştir. Türkiye ekonomisinin 1923-2023 yılları arasında ortalama büyüme hızının %5 olduğu, özellikle cumhuriyetin kurulduğu ilk senelerde büyüme hızının ortalama %7.5 ile oldukça yüksek olduğu görülmüştür.

Kaynaklar

Angus, M., “The World Economy”, *A Millennial Perspective and Volume 2: Historical Statistics*, Vol 1, Paris: OECD Publishing, 2006.

Eğilmez, M., *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, 2020.

Karluk, R., *Türkiye Ekonomisi Cumhuriyet’in İlanından Günümüze Yapısal Dönüşüm*, Beta Basım Yayım, 2014.

Pamuk, Ş., *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

TUİK, Türkiye İstatistik Kurumu, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Ulusal-Hesaplar-113>

Türkiye Cumhuriyeti'ne Dönüşüm Yıllarında Devletin İktisadi Amaç Fonksiyonlarındaki Rolünün Muhtelif Sanayi Kolları İtibariyle İncelenmesi

Merter Mert*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşümünde devletin farklı alanlarda olduğu kadar iktisadi hayatta da bir rolünün olduğu açıktır. 1930'lu yıllarda devlet, sanayileşme hedefi doğrultusunda sanayi kesimine ilişkin olarak kararlar almıştır. Devletin iktisadi amaç fonksiyonlarını etkileyen bir fail olarak davrandığı kabul edildiğinde alınan kararların hangi iktisadi amaca hizmet ettiğini saptamak önemlidir. Bu saptamaya bağlı olarak devletin niteliğine ve rolüne ilişkin anlamlı çıkarımlar yapılabilecektir.

Buradaki iktisadi amaç fonksiyonundan kasıt kâr maksimizasyonu, toplam gelir maksimizasyonu, kamu refahı maksimizasyonu veya bunların melez birleşimleridir. Bu çalışmanın birinci amacı da devletin uyguladığı politikalar sonucunda, alışıl gelmiş amaç olarak kârını maksimize eden iktisadi birimlerin diğer mikroiktisadi amaçlara yani kamu refahı maksimizasyonu ve toplam hâsılat maksimizasyonu amaçlarına yaklaşma eğiliminin olup olmadığını saptamaktır.

Yukarıda ifade edilen mikroiktisadi amaçlar belirli kalkınma politikalarına karşılık geldiği için, çalışmanın amacı aslında devletin hangi kalkınma amacına dönük kararlar aldığına ilişkin olarak çıkarımlar yapmaktır. Örneğin, kâr maksimizasyonu amacı sermaye birikimi amacına hizmet ederken, kamu refahı maksimizasyonu amacı belirli koşullarda en fazla üretim miktarını içermesi nedeniyle yerli üretici için piyasayı genişletme amacına uygun olmaktadır. Toplam hâsılat maksimizasyonunun ise bu iki amacı uzlaştırdığı savunulabilir. O halde, eğer tipik bir amaç olarak karı maksimize eden bir

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ankara/ TÜRKİYE, merter.mert@hbv.edu.tr

şirket, kamu refahı maksimizasyonuna karşılık gelen değerlere yaklaşıyorsa, devletin uyguladığı politikanın yerli üretici için piyasayı genişletme amacına işaret ettiği çıkarımı yapılabilir. Bir başka açıdan, eğer tipik bir amaç olarak karı maksimize eden bir şirket, toplam hâsılat maksimizasyonuna karşılık gelen değerlere yaklaşıyorsa, devletin uyguladığı politikanın sermaye birikimi ile yerli üretici için piyasayı genişletme amaçlarının uzlaştırılmasına işaret ettiği çıkarımı yapılabilir.

Böylece, çalışmanın ikinci amacı, sanayi kesimine ilişkin olarak iktisadi amaç fonksiyonlarına ilişkin yapılan saptamalar sayesinde, 1930'lu yıllardaki devletin iktisadi kalkınma sürecinde nasıl bir tasarım yaptığına ilişkin bir çerçeve oluşturabilmektir. Buradaki iktisadi tasarım ifadesi kavramsal olarak, bir amacı ve amaca uygun kurumları veya mekanizmayı ifade etmektedir. Bir başka deyişle, iktisadi tasarımın, amaç fonksiyonu ve amaca uygun kurum veya mekanizma olmak üzere iki temel unsuru vardır. Eğer, mevcut çalışmada olduğu gibi iktisadi kalkınma sürecindeki faillerin amaç fonksiyonları tespit edilirse, kurumsal yapının veya mekanizmanın çözümlenmesi de yapılabilir. Çalışmada kurumsal yapının analizi değil, amaç fonksiyonunun ortaya çıkarılması hedeflenmektedir.

Yukarıda belirtilen konuyu iktisadi tasarımın analitik çerçevesi ile inceleyen az sayıda çalışma vardır ve sadece şeker sanayi konu edinilmiştir. Eldeki çalışmada ise şeker sanayi dışındaki sanayi kolları ele alınarak kapsam genişletilmiştir. Böylece, iktisadi tasarımın tarihsel incelemelerde kullanımına dair yöntemsel tartışmalar da gündeme getirilmiş ve aynı zamanda bu alandaki yazına da muhtemel bir katkı sağlanması mümkün olmuştur.

Eğer bu çalışmanın ayrıntılandırılması ve amacın yanı sıra kurumsal düzenlemelerin de incelenmesi mümkün olursa, Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşüm yıllarında özgün bir iktisadi kalkınma tasarımı olup olmadığına dair tartışmalara ışık tutulmuş olur. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki iktisadi gelişimi inceleyen kimi çalışmalarda şu dört saptamanın öne çıktığı savunulabilir: İlk olarak, devletin dışsal nedenlerle ve dışsal şartlara bağlı olarak politikalar uyguladığı iddia edilmiştir. İkinci olarak, dışsal şartlara bağlı bir şekilde biçimlenen politikalar, devletin amaç fonksiyonunun 1920'lerde ve 1930'larda iki alt döneme ayrılması gerektiğine işaret eder. Üçüncü olarak, 1920'ler dönemi liberal politikaların öne çıktığı ve kimi açılardan başarılı olmayan dönem iken, 1930'lu yıllar 1929 bunalımı ve özel girişimcinin yeterli olamaması gerekçe gösterilerek mecburi nedenlerle devletçi politikaların uygulandığı dönem olmuştur. Böylece, 1920'lerde ve 1930'larda özgün bir

İktisadi kalkınma tasarımı mümkün olmamıştır.¹ Tersine bir yaklaşım sunan çalışmalar da vardır. Buna göre, ilk olarak, devlet aslında dışsal sebeplerle ve dışsal şartların tayin ettiği politikalar oluşturmaktan ziyade kendine özgü olduğu ağır basan bir iktisadi kalkınma politikası tasarlamış olabilir. İkinci olarak, gerek 1920'ler gerekse 1930'lar tek bir iktisadi kalkınma amacına dönük politika tasarımı içeriyor olabilir. Üçüncü olarak, 1920'lerin liberal 1930'ların ise zorunlu olarak devletçi dönem şeklinde ayrıştırılması doğru olmayabilir. Sonuçta, devletin kendine özgü bir iktisadi kalkınma tasarımının var olduğu savunulabilir.²

Böylece, literatürde tartışılan bu konunun derinlemesine ve verilere dayanarak incelenmesi durumunda özgün bir iktisadi kalkınma tasarımının olup olmadığı ve eğer varsa bu tasarımın unsurlarının neler olduğuna dair tespitler yapılabilir. Mevcut çalışma ile bu tahlilin bir kısmına katkı yapılması hedeflenmektedir.

Çalışmanın planı şöyledir: İzleyen bölümde teorik çerçeve sunulmuştur. Sonra, yöntem ve veri açıklanmıştır. Ardından uygulama sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

- 1 Bu dört çıkarım örneğin şu çalışmalara dayandırılabilir: İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 12. Baskı, Cem Yayınevi, Özyurt Matbaası, İstanbul 1995, s. 287-288; Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1926-1929)*, Yurt Yayınevi, Olgaç Matbaası, Ankara 1982, s.12; Robert Kerwin, "Türkiye'de Devletçilik 1933-50", *Türkiye'de Devletçilik*, der. Nevin Coşar, Bağlam Yayınları, Bayrak Matbaası, İstanbul 1995, s. 98, Uğur Korum, "1923-1929 Döneminde Türkiye'de İmalat Sanayii ve Sanayi Politikaları", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 513, A.Ü. S.B.F. Basın ve Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara 1982, s. 63.
- 2 Bu iddiayı desteklemeye çalışan çalışmalar için örneğin bk. Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, 1. Cilt, (1929-1932)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 569, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1988, s. XXXI, XXXII, XXXV; Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, 2. Cilt, (1933-1935)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 580, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1993, s. LVII; Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi, Büyük Devletler ve Türkiye*, İstanbul Üniversitesi Bilgi Üniversitesi Yayınları, Sena Ofset, İstanbul 2011; Ali Nejat Ölçen, "1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 513, A.Ü. S.B.F. Basın ve Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara 1982, s. 134; Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1940, s. 192.

1. Teorik Çerçeve

Bu bölümde çalışmanın teorik yapısının dayanak noktası olan kısımlara yer verilmiştir. Bu doğrultuda önce mikroiktisadi amaç fonksiyonları ile kalkınma amaçları eşleştirilmiştir. Ardından, iktisadi tasarıma ilişkin bir açıklama yapılmıştır. Teorik çerçeve kapsamındaki bir kısım seçilmiş literatür de bu bölümde sunulmuştur.

a. Mikroiktisadi Amaç Fonksiyonları

Mikroiktisadi olarak bir şirket yalnızca karı, yalnızca toplam hâsılatı, yalnızca kamu refahını veya bunların birleşimini maksimize edecektir. Şirketin amacı eğer yalnızca kârı maksimize etmek ise kamu refahı maksimizasyonundan daha düşük üretim ve kamu refahı maksimizasyonunu veren fiyattan daha yüksek fiyat geçerli olacaktır. Şirketin amacı eğer yalnızca toplam geliri maksimize etmek ise, belirli koşullarda, yine kamu refahı maksimizasyonundan daha düşük üretim ve kamu refahı maksimizasyonunu veren fiyattan daha yüksek fiyat oluşacaktır. Her iki durumda da refah kaybı veya dara kaybı meydana gelecektir. Böylece, belirli koşullarda, kamu refahı maksimizasyonu hariç hangi iktisadi amaç fonksiyonu olursa olsun bir dara kaybı söz konusudur. Kamu refahının maksimum olduğu tam rekabetçi şartlarda ise dara kaybı olmayacaktır. O halde, ekonominin tam rekabet şartlarına yaklaşım yaklaşmadığına göre kalkınma politikasına ilişkin çıkarımlar yapılması mümkün olur. Kamu refahı maksimizasyonundaki üretim diğer amaç fonksiyonlarına göre en çok olduğunda, kamu refahının maksimum olduğu koşullar pazar çapının genişletilmesi amacı ile eşleşecektir. Kâr maksimizasyonu amacının ise sermaye birikimi amacı ile eşleştiğini savunmak mümkündür. Son olarak, toplam hâsılat maksimizasyonunun sermaye birikimi ile yerli üretici için piyasayı genişletme amaçlarının uzlaştırılmasına işaret ettiği çıkarımı yapılabilir.

Bu çalışmada da ilgili sanayi kolunda geleneksel olarak kâr maksimizasyonu amacının hedeflendiği varsayılmış, diğer taraftan, bu koşullarda sanayi kolunun toplam hâsılat maksimizasyonuna ve tam rekabet şartlarına yaklaşım yaklaşmadığı incelenmiştir. Eğer ilgili sanayi kolu tam rekabet şartlarına yaklaşıyorsa o sanayi kolunda pazar çapının genişletilmesi amacının gerçekleştiği savunulabilir. Eğer sanayi kolu toplam hâsılat maksimizasyonu şartlarına yaklaşıyorsa o sanayi kolunda pazar çapının genişletilmesi amacı ile sermaye birikimi amaçlarının uzlaştırılmaya çalışıldığı savunulabilir.

Diğer taraftan, bu çalışmada alışlagelmiş amaç fonksiyonunun hedeflendiği yani kar maksimizasyonunun hedeflendiği kabul edilse de literatürde alternatif amaç fonksiyonları da tartışılmıştır.³ Mevcut çalışmanın veri ve zaman kısıtı altında alternatif amaç fonksiyonlarının incelenmesi yapılmamıştır.

b. İktisadi Tasarım

İktisadi tasarım kavramı devletin kalkınma sürecindeki rolünün ortaya çıkarılması için önemli bir imkân yaratmaktadır. Bu kavrama göre, karar birimi önce amacı ortaya koyar, bunun ardından amaca uygun kurum tasarımı yapılır. Kurum ise kurallar veya normlar olarak kabul edilir. Diğer taraftan, konulan kuralın uygulanabilir olması ve taraflar için optimal sonucu yaratabilmesi gereklidir. O halde iktisadi tasarım iki unsurdan oluşur: Toplumsal olarak erişilmek istenen amacın tanımlanması ve amaca uygun olarak kuralın veya normun tasarlanması. Burada kural veya norm olarak ifade edilen kavram kurum veya mekanizma olarak da ifade edilebilir. Mekanizma tasarımı gerek geleceğe dönük çalışmalarda gerekse geçmişe dönük tarihsel çalışmalarda teorik çerçeve için önemli bir dayanak noktası oluşturmuştur.⁴ Geleceğe dönük çalışmalarda sorunun teşhis edilmesinin ardından sorunun optimal ve uygulanabilir şekilde çözümünün sağlanması için kurallar tasarlanmış olur.⁵ İktisadi tasarım veya mekanizma tasarımı tarihsel çalışmalarda kullanıldığında iktisadi olguların arka planındaki kurumsal sebeplerin açıklanması hedeflenir.⁶ Mevcut çalışmanın veri ve

3 Örneğin bk. Yakov Amihud ve Jacob Kamin, "Revenue vs. Profit Maximization: Differences in Behavior by the Type of Control and by Market Power", *Southern Economic Journal*, C 45, S 3, 1979, s. 838-846.

4 Bk. Leonid Hurwicz, "The Design of Mechanisms for Resource Allocation", *The American Economic Review*, C 63, S 2, 1973, s. 1-30; Eric Maskin, "Mechanism Design: How to Implement Social Goals", *The American Economic Review*, C 98, S 3, 2008, s. 567-576.

5 Bunlara örnek olarak Atila Abdulkadiroğlu, Tayfun Sönmez, "School Choice: A Mechanism Design Approach", *The American Economic Review*, C 93, S 3, 2003, s. 729-747; L. K. Cheng, L. D. Qiu ve K. P. Wong, "Anti-Dumping Measures as a Tool of Protectionism: A Mechanism Design Approach", *The Canadian Journal of Economics*, C 34, S 3, s. 639-660, A. Caplin, K. Eliaz, "AIDS Policy and Psychology: A Mechanism-Design Approach", *The RAND Journal of Economics*, C 34, S 4, 2003, s. 631-646 verilebilir.

6 Bu tür çalışmalara B. Hueth, "The Goals of U.S. Agricultural Policy: A Mechanism Design Approach", *American Journal of Agricultural Economics*, C 82, 2000, s. 14-24; D. Acemoglu, S. Johnson, J. A. Robinson, "The Colonial Origins of Comparative Development: an Empirical Investigation", *The American Economic Review*, C 91, S 5, 2001, s. 1369-1401 örnek olarak verilebilir.

zaman kısıtı altında yalnızca amaç fonksiyonları tahlil edilmiş, kurumsal bir inceleme yapılmamıştır.

2. Yöntem ve Veri

Bu bölümde sırasıyla yöntem ve veri hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmada ilgili parametreleri üretebilmek için kalibrasyon yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde, bir iktisat kuramı çerçevesinde, mevcut verileri tekrar elde eden parametreler hesaplanır. Bir diğer ifadeyle, fonksiyonel bir ilişkiyi anlatan bir denklemde, bir değişkene ilişkin gerçekleşen veriler yerine konduğunda bir diğer değişkene ait gerçekleşen veriler onaylanır.

Kalibrasyon yapılarak parametrelerin belirlenmesinin ardından, üretici rantı, tüketici rantı ve dara kaybı yani refah maliyeti hesaplamaları yapılır.

Kalibrasyon sürecinde kullanılan denklemler aşağıda açıklanmıştır.

Ters talep denklemi şöyledir:

$$P = c - dQ; \quad d > 0$$

Buradaki P , Q sırasıyla fiyat ve miktarı temsil etmektedir. c ve d ise parametrelerdir. Buradan marjinal gelir (MR) denklemi aşağıdaki gibi yazılır:

$$MR = c - 2dQ$$

Toplam gelir (TR) denklemi yazılır.

$$PQ = TR$$

Toplam gelir denkleminin miktara göre türevi alınır.

$$\frac{dP}{dQ}Q + P = \frac{dTR}{dQ}$$

$$\frac{dP}{dQ} \frac{Q}{P} + 1 = \frac{dTR}{dQ} \frac{1}{P}$$

Burada e_d talebin fiyat esnekliğini temsil etmektedir.

$$\frac{1}{e_d} + 1 = \frac{MR}{P}$$

Karın maksimum olduğu koşullarda marjinal gelir marjinal maliyete (MC) eşit olur.

$$MR = MC$$

$$\frac{1}{e_d} + 1 = \frac{MC}{P}$$

Yeniden düzenlenirse şu elde edilir:

$$\bar{P} = MC \frac{e_d}{e_d + 1}$$

O halde, buradan hesaplanmış fiyat (\bar{P}) elde edilecektir. Kalibrasyon işlemi için gerekli olan marjinal maliyet verisi marjinal maliyetin ortalama değişken maliyete (AVC) eşit olduğu kabul edilerek kullanılmıştır.

$$MC = AVC$$

Hatırlanacağı üzere şu eşitlik yazılmıştı:

$$PQ = TR$$

Miktar yalnız bırakıldığında aşağıdaki yazılır:

$$Q = \frac{TR}{\bar{P}}$$

Dikkat edilirse, paydada hesaplanmış fiyat vardır.

Marjinal maliyet toplam değişir maliyetin (TVC) miktara bölünmesi ile elde edilen ortalama değişir maliyete eşittir.

$$MC = \frac{TVC}{Q}$$

$$\hat{Q} = 1$$

$$MC\hat{Q} = \widehat{MC} = AVC$$

Dikkat edilirse, $P = MC \frac{e_d}{e_d + 1}$ denklemindeki talebin fiyat esnekliği yerine konulunca elde edilen fiyat yani \bar{P} , $Q = \frac{TR}{\bar{P}}$ eşitliğinde yerine konunca $\hat{Q} = 1$ 'i verecek şekilde ve aynı anda $MC\hat{Q} = \widehat{MC} = AVC$ eşitliğini yeniden üretecek şekilde hesaplanmıştır. Burada kalibre edilen değişken marjinal maliyet veya ortalama değişir maliyet olmuştur.

Esnekliğin tutarlı bir şekilde atanmasının ve fiyat ve miktarın marjinal maliyeti kalibre edecek şekilde hesaplanmasının ardından c ve d parametreleri elde edilmiştir. Daha sonra bu değerler kullanılarak tüketici rantı, üretici rantı ve dara kaybı hesaplanmıştır.

Ardından, talebin fiyat esnekliği değerlerinin hangi değerlere yöneldiği, artış eğiliminde mi yoksa azalış eğiliminde mi olduğu incelenmiştir. Eğer talebin fiyat esnekliği -1 değerine mutlak değer olarak 1'den büyük değerlerden başlayarak yaklaşıyorsa, devlet politikasının sermaye birikimi amacı ile pazar çapını genişletme amacını uzlaştırmaya dönük bir amaç içermiş olabileceği çıkarımı yapılabilir.

Son olarak, mevcut toplam hâsılat ile tam rekabetteki toplam hâsılat arasındaki farkın hangi değerlere yöneldiğini, artış eğiliminde mi yoksa azalış eğiliminde mi olduğu incelenmiştir. Eğer söz konusu fark artma eğiliminde ise kamu refahı maksimizasyonu amacından uzaklaşma eğilimi olduğu savunulabilir.

Çalışmada ücret ve yevmiye yekûnu (lira) ve istihsal kıymeti (lira) verileri kullanılmıştır. Buradaki ücret ve yevmiye yekûnu toplam değişir maliyet verisi olarak ve istihsal kıymeti verisi ise fiyat ile miktarın çarpımı olarak kabul edilmiştir. Veriler 1932-1939 dönemini kapsamaktadır. Çalışma 1920'li yılları kapsamamaktadır. Yalnızca 1930'lu yıllarla sınırlandırılmıştır. Veri kaynağı Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından yayımlanmış olan Sanayi İstatistikleri'dir.⁷

Veriler on sanayi kolu için mevcuttur.

1. Sanayii istihraciye, 2.Ziraat, hayvanatı ehliye ve av mahsulâtı sanayi, 3.Sanayii nesciye, 4.Sanayii haşebiye, 5.Kâğıt ve karton sanayi, 6.Sanayii madeniye, 7.Ebniye inşaatı sanayi, 8.Sanayii kimyeviye, 9.Sanayii muhtelite, 10.Sanayii muhtelif ve gayri muayyene.

Bu sınıflandırma 1927 sanayi sayımındaki sınıflandırmadır. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Devlet İstatistik Enstitüsü adını aldıktan sonra yayımlanan 1927 sanayi sayımı sonuçlarında bu sanayi kolları şöyle adlandırılmıştır:⁸ 1. İstihraç sanayii (Maden Çıkartma), 2. Tarım, evcil

7 Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Sanayi İstatistikleri-*Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932-1939 Seneleri Faaliyetleri*, Neşriyat No 156, Receb Ulusoglu Basımevi, Ankara 1941.

8 Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Sanayi Sayımı 1927*. Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1969.

hayvanlar, balık ve av ürünleri sanayi, 3. Dokuma Sanayi, 4. Ağaç sanayii ve diğer bitki maddeleri sanayi, 5. Kâğıt ve karton sanayi, 6. Maden sanayii, maden işleme ve makine onarımı ve imalatı, 7. Bina ve inşaat sanayi, 8. Kimya sanayi, 9. Karma sanayi, 10. Çeşitli sanayi.

Çalışmada bu on sanayi kolu için gerekli kalibrasyon ve hesaplama işlemleri yapılmıştır.

3. Bulgular

Bu bölümde, yöntem kısmında ifade edilen veriler uygulanması sonucunda elde edilen bulgular sunulmuştur. Bulguların sunumunda on sanayi kolu sırayla başlıklandırılmıştır. Her bir sanayi kolu için tüketici rantı, dara kaybı, üretici rantı, mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı) ve talebin fiyat esnekliği bulgularına yer verilmiştir.

a. Sanayii İstihraciye

Tablo 1'de sanayii istihraciye yani maden çıkartma sanayi için hesaplanmış tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı değerleri yer almaktadır. Vurgulanmalıdır ki hesaplanan tüketici rantı ile dara kaybı değerleri aynıdır. Ayrıca, üretici rantı her yıl için tüketici rantı ve dara kaybının toplamına veya bunların her birinin iki katına eşittir. Bu durum nedeni, marjinal hasılat doğrusunun, talep doğrusunun yatay ekseni kestiği nokta ile orijin arasındaki mesafenin tam ortasında yatay ekseni kesmesidir. Bu durum, yani marjinal hasılat doğrusunun eğiminin talep doğrusunun eğiminin iki katı olması, iktisadi bir sonuçtur. O halde, Tablo 1'deki durum on sanayi kolu için de geçerlidir.

Tablo 1'e ve Şekil 1'e göre, her üç büyüklük de yani tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı artma eğilimindedir.

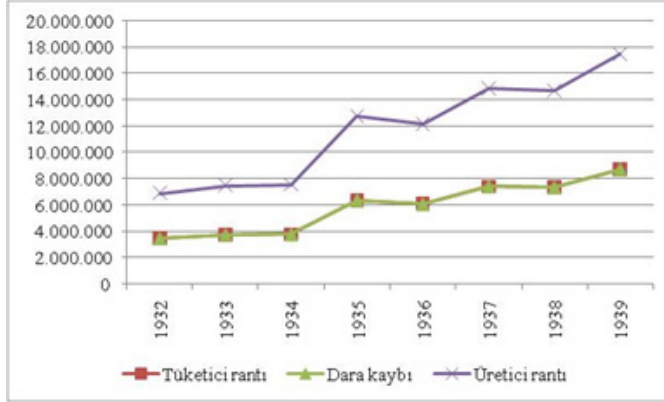
Tablo 1. Sanayii istihraciye için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı hesaplamaları

Yıllar	Tüketici rantı (lira)	Dara kaybı (lira)	Üretici rantı (lira)
1932	3.445.123	3.445.123	6.890.247
1933	3.740.172	3.740.172	7.480.343
1934	3.763.119	3.763.119	7.526.237
1935	6.373.444	6.373.444	12.746.889
1936	6.074.835	6.074.835	12.149.670

1937	7.423.100	7.423.100	14.846.201
1938	7.347.018	7.347.018	14.694.036
1939	8.743.994	8.743.994	17.487.989

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 1. Sanayii istihraciye için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

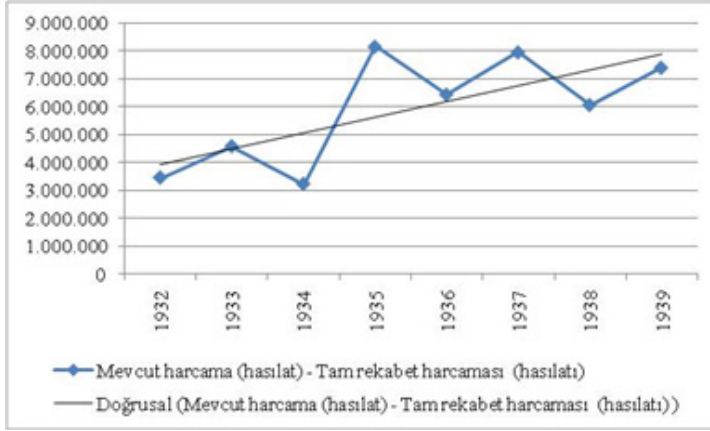
Tablo 2'de ve Şekil 2'de maden çıkartma sanayi için mevcut hâsılat ile tam rekabet hâsılatı farkı verilmiştir. Buna göre, mevcut hâsılat ile tam rekabet hâsılatı farkı artma eğilimindedir. Tablo 2'de ayrıca talebin fiyat esnekliği de sunulmuştur. Tablo 2'ye ve Şekil 3'e göre, talebin fiyat esnekliğinde 1932-1939 döneminde mutlak değer olarak artma eğilimi vardır.

Tablo 2. Sanayii istihraciye için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı) ve talebin fiyat esnekliği hesaplamaları

Yıllar	Mevcut harcama (hâsılat) - Tam rekabet harcaması (hâsılatı) (lira)	Talebin fiyat esnekliği
1932	3.442.323	-1,5004064
1933	4.572.211	-1,38876992
1934	3.213.189	-1,5730683
1935	8.166.043	-1,3593697
1936	6.438.361	-1,4700793
1937	7.962.050	-1,46369778
1938	6.062.919	-1,58738915
1939	7.407.391	-1,5764298

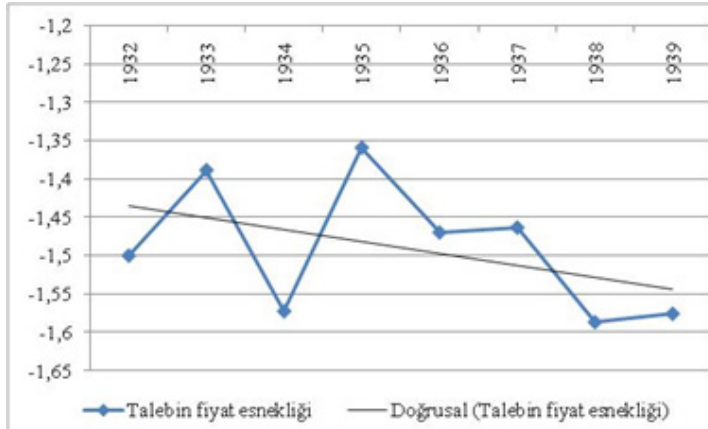
Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 2. Sanayii istihraciye için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

Şekil 3. Sanayii istihraciye için talebin fiyat esnekliği

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

b. Ziraat, Hayvanatı Ehliye ve Av Mahsulâtı Sanayi

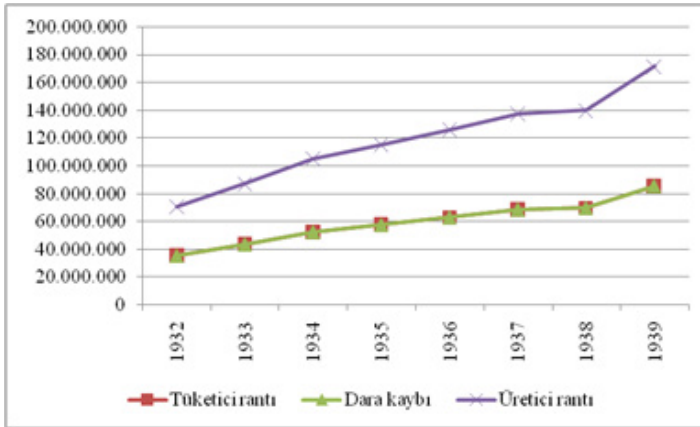
Tablo 3'te ve Şekil 4'te ziraat, hayvanatı ehliye ve av mahsulâtı sanayi için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı hesaplamaları sunulmuştur. Maden çıkartma sanayindeki gibi artış eğilimi vardır.

Tablo 3. Ziraat, hayvanatı ehliye ve av mahsulâtı sanayi için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı hesaplamaları

Yıllar	Tüketici rantı (lira)	Dara kaybı (lira)	Üretici rantı (lira)
1932	35.391.249	35.391.249	70.782.499
1933	43.621.603	43.621.603	87.243.206
1934	52.642.489	52.642.489	105.284.977
1935	57.715.922	57.715.922	115.431.844
1936	63.069.283	63.069.283	126.138.565
1937	68.768.540	68.768.540	137.537.081
1938	69.864.297	69.864.297	139.728.594
1939	85.769.196	85.769.196	171.538.392

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 4. Ziraat, hayvanatı ehliye ve av mahsulâtı sanayi için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 4'e ve Şekil 5'e göre ziraat, hayvanatı ehliye ve av mahsulâtı sanayi için mevcut hâsılat ile tam rekabet hâsılatı farkı artma eğilimindedir. Ayrıca, Tablo 4'e ve Şekil 6'ya göre, talebin fiyat esnekliğinde 1932-1939 döneminde

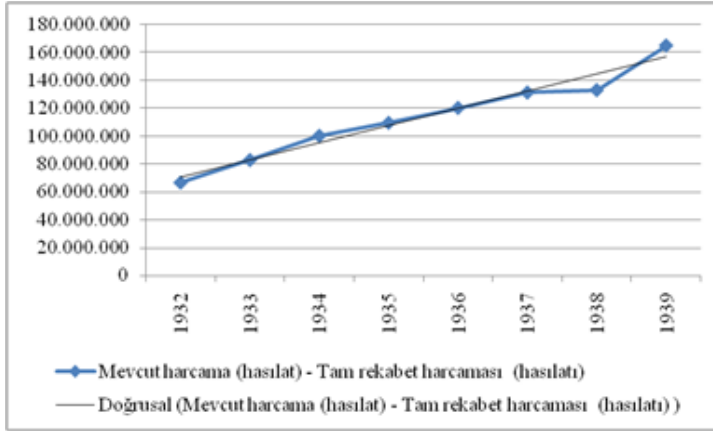
maden çıkartma sanayinin tersine mutlak değer olarak azalma eğilimi vardır.

Tablo 4. Ziraat, hayvanatı ehliye ve av mahsulâtı sanayi için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı) ve talebin fiyat esnekliği hesaplamaları

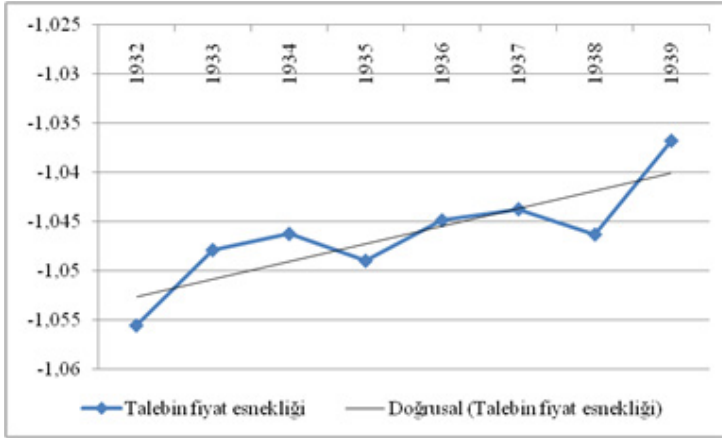
Yıllar	Mevcut harcama (hâsılat) - Tam rekabet harcaması (hâsılatı) (lira)	Talebin fiyat esnekliği
1932	66.849.367	-1,05556645
1933	83.063.981	-1,04790315
1934	100.414.764	-1,04625744
1935	109.775.885	-1,04899825
1936	120.476.856	-1,044884843
1937	131.519.373	-1,04375335
1938	133.256.548	-1,04631869
1939	165.226.047	-1,03679844

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 5. Ziraat, hayvanatı ehliye ve av mahsulâtı sanayi için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

Şekil 6. Ziraat, hayvanatı ehliye ve av mahsulâtı sanayi için talebin fiyat esnekliği

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

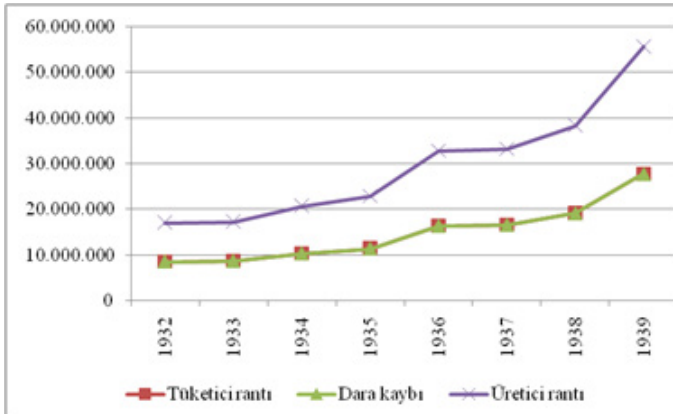
c. Sanayii Nesciye

Tablo 5'te ve Şekil 7'de sanayii nesciye yani dokuma sanayi için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı verileri yer almaktadır. Söz konusu büyüklüklerde yine artma eğilimi vardır.

Tablo 5. Sanayii nesciye için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı hesaplamaları

Yıllar	Tüketici rantı (lira)	Dara kaybı (lira)	Üretici rantı (lira)
1932	8.504.512	8.504.512	17.009.023
1933	8.649.675	8.649.675	17.299.350
1934	10.339.370	10.339.370	20.678.740
1935	11.398.396	11.398.396	22.796.792
1936	16.375.161	16.375.161	32.750.322
1937	16.580.761	16.580.761	33.161.522
1938	19.142.930	19.142.930	38.285.860
1939	27.788.696	27.788.696	55.577.391

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 7. Sanayii nesciye için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

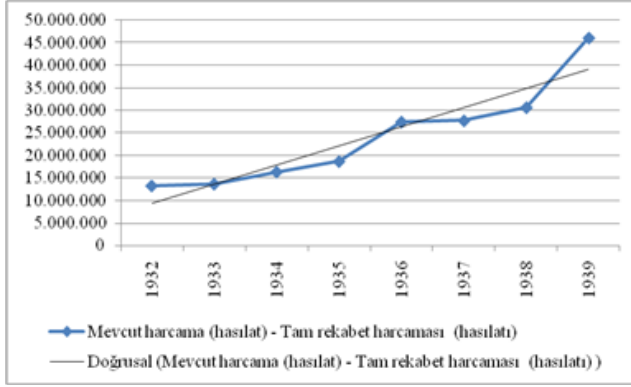
Tablo 6'daki ve Şekil 8'deki bilgilere göre, dokuma sanayi için mevcut hâsılat ile tam rekabet hâsılatı farkı önceki iki sanayi kolundaki gibi artma eğilimindedir. Tablo 6'daki ve Şekil 9'daki bilgilere göre, dokuma sanayi için talebin fiyat esnekliği 1932-1939 döneminde mutlak değer olarak azalma eğilimindedir.

Tablo 6. Sanayii nesciye için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı) ve talebin fiyat esnekliği hesaplamaları

Yıllar	Mevcut harcama (hâsılat) - Tam rekabet harcaması (hâsılatı) (lira)	Talebin fiyat esnekliği
1932	13.288.489	-1,21873884
1933	13.687.110	-1,20880783
1934	16.382.271	-1,20777231
1935	18.692.596	-1,18003395
1936	27.475.536	-1,1610606
1937	27.756.111	-1,1630025
1938	30.679.375	-1,19867608
1939	46.141.242	-1,169783959

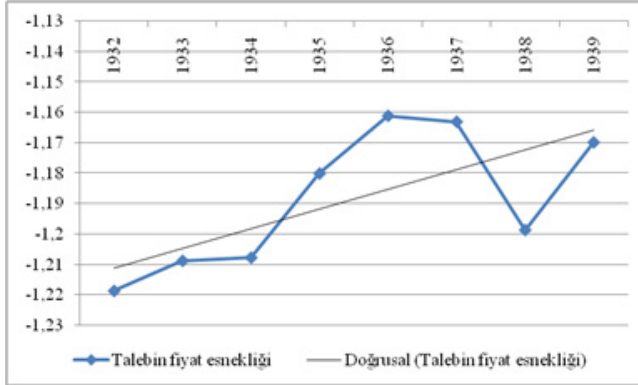
Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 8. Sanayii nesciye için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

Şekil 9. Sanayii nesciye için talebin fiyat esnekliği

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

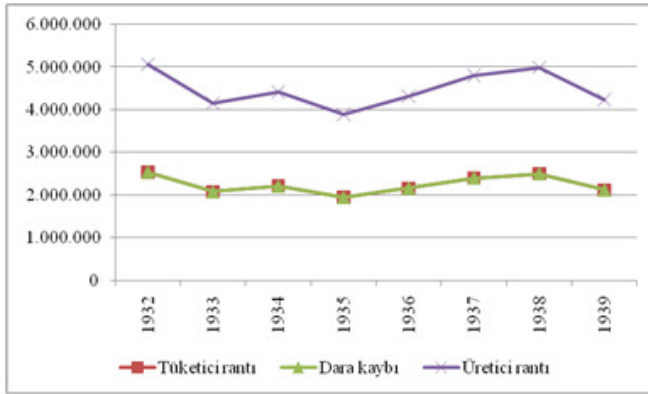
d. Sanayii Haşebiye

Tablo 7'deki ve Şekil 10'daki veriler, sanayii haşebiyede yani ağaç sanayii ve diğer bitki maddeleri sanayinde tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantının artma eğiliminde olmadığını göstermektedir. Tablo 7 ve Şekil 10'a göre bu üç büyüklük dönem boyunca diğer sanayi kollarına kıyasla durağan bir seyir izlemiştir.

Tablo 7. Sanayii haşebiyeye için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı hesaplamaları

Yıllar	Tüketici rantı (lira)	Dara kaybı (lira)	Üretici rantı (lira)
1932	2.532.953	2.532.953	5.065.906
1933	2.075.638	2.075.638	4.151.276
1934	2.204.802	2.204.802	4.409.604
1935	1.942.220	1.942.220	3.884.439
1936	2.157.551	2.157.551	4.315.102
1937	2.396.865	2.396.865	4.793.730
1938	2.496.371	2.496.371	4.992.743
1939	2.117.531	2.117.531	4.235.061

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 10. Sanayii haşebiyeye için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

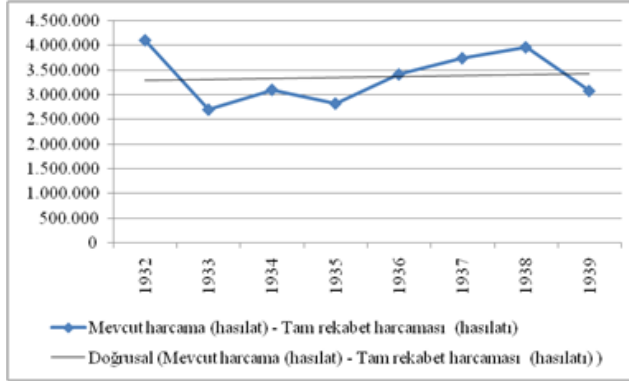
Sanayii haşebiyede mevcut hâsılat ile tam rekabet hâsılatı farkı yine önceki sanayi kollarından farklı olarak görece durağan bir seyir halinde olmuştur (bk. Tablo 8 ve Şekil 11). Bu sanayi kolundaki talebin fiyat esnekliği ise az da olsa mutlak değer olarak azalma eğilimindedir (bk. Şekil 12).

Tablo 8. Sanayii haşebiye için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı) ve talebin fiyat esnekliği hesaplamaları

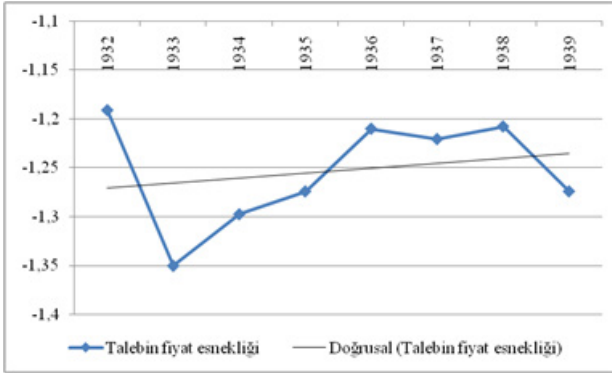
Yıllar	Mevcut harcama (hâsılat) - Tam rekabet harcaması (hâsılatı) (lira)	Talebin fiyat esnekliği
1932	4.098.565	-1,19095
1933	2.696.237	-1,3505
1934	3.097.217	-1,29762
1935	2.819.345	-1,2742
1936	3.409.017	-1,20998
1937	3.736.456	-1,22055
1938	3.956.189	-1,20761
1939	3.074.098	-1,27413

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 11. Sanayii haşebiye için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

Şekil 12. Sanayii haşebiye için talebin fiyat esnekliği

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

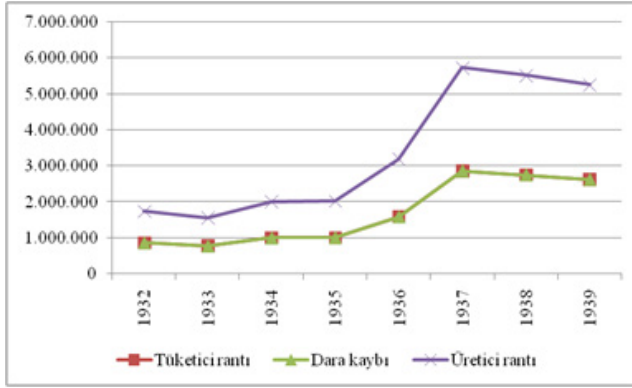
e. Kâğıt ve Karton Sanayi

Kâğıt ve karton sanayinde, tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı 1937'ye kadar bir artma süreci içinde olsa da 1937'den itibaren azalmalar yaşanmıştır (bk. Tablo 9 ve Şekil 13)

Tablo 9. Kâğıt ve karton sanayi için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı hesaplamaları

Yıllar	Tüketici rantı (lira)	Dara kaybı (lira)	Üretici rantı (lira)
1932	868.587	868.587	1.737.175
1933	779.513	779.513	1.559.025
1934	1.005.748	1.005.748	2.011.495
1935	1.011.703	1.011.703	2.023.406
1936	1.594.249	1.594.249	3.188.497
1937	2.863.797	2.863.797	5.727.593
1938	2.755.713	2.755.713	5.511.426
1939	2.627.620	2.627.620	5.255.241

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 13. Kâğıt ve karton sanayi için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

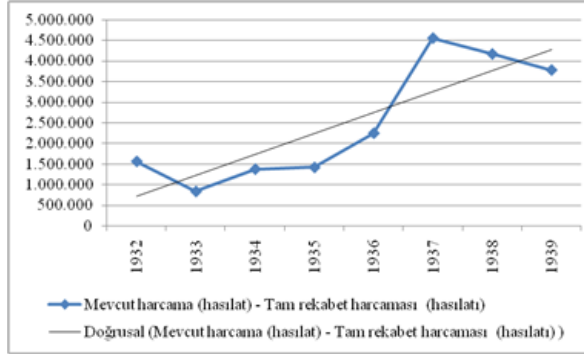
Tablo 10'daki ve Şekil 14'teki verilere göre, kâğıt ve karton sanayi için mevcut hâsılat ile tam rekabet hâsılatı farkı yükselme eğilimindedir. Ayrıca, Tablo 10'daki ve Şekil 15'teki verilere göre, kâğıt ve karton sanayi için talebin fiyat esnekliği söz konusu dönemde çok az da olsa mutlak değer olarak azalma eğilimindedir.

Tablo 10. Kâğıt ve karton sanayi için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı) ve talebin fiyat esnekliği hesaplamaları

Yıllar	Mevcut harcama (hâsılat) - Tam rekabet harcaması (hâsılatı) (lira)	Talebin fiyat esnekliği
1932	1.559.403	-1,10233
1933	829.263	-1,46809
1934	1.370.943	-1,31845
1935	1.413.666	-1,30134
1936	2.245.639	-1,29571
1937	4.557.583	-1,20428
1938	4.172.075	-1,24301
1939	3.782.226	-1,28029

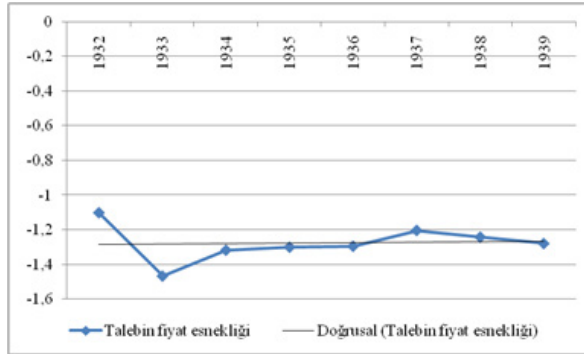
Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 14. Kâğıt ve karton sanayi için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

Şekil 15. Kâğıt ve karton sanayi için talebin fiyat esnekliği

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

f. Sanayii Madeniye

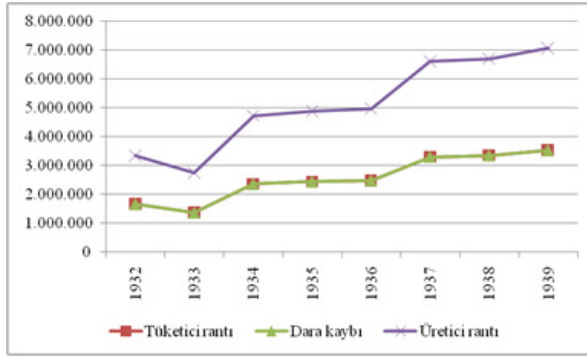
Tablo 11'deki ve Şekil 16'daki bilgiler, sanayii madeniyede yani maden sanayii, maden işleme ve makine onarımı ve imalatında tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantının dönem başı ile sonu kıyaslandığında artma eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, 1934-1936 ve 1937-1939 dönemlerindeki durağanlık da dikkat çekmektedir.

Tablo 11. Sanayii madeniye için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı hesaplamaları

Yıllar	Tüketici rantı (lira)	Dara kaybı (lira)	Üretici rantı (lira)
1932	868.587	868.587	1.737.175
1933	779.513	779.513	1.559.025
1934	1.005.748	1.005.748	2.011.495
1935	1.011.703	1.011.703	2.023.406
1936	1.594.249	1.594.249	3.188.497
1937	2.863.797	2.863.797	5.727.593
1938	2.755.713	2.755.713	5.511.426
1939	2.627.620	2.627.620	5.255.241

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 16. Sanayii madeniye için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı

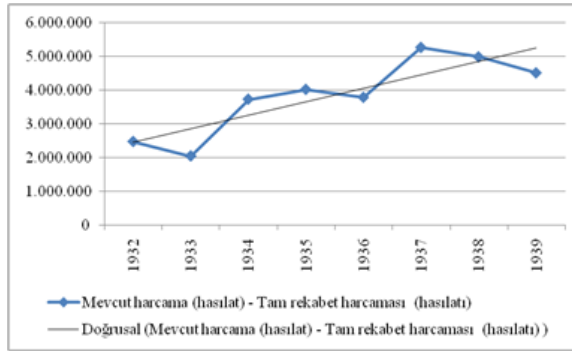
Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 12'de, Şekil 17'de ve Şekil 18'de yer alan bilgilere göre, maden sanayii, maden işleme ve makine onarımı ve imalatında mevcut hâsılat ile tam rekabet hâsılatı farkı ve mutlak değer olarak talebin fiyat esnekliği yükselme eğilimindedir.

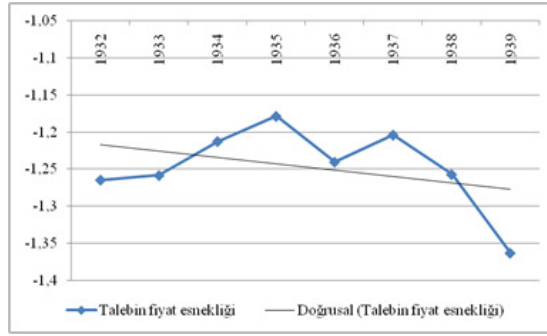
Tablo 12. Sanayii madeniye için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı) ve talebin fiyat esnekliği hesaplamaları

Yıllar	Mevcut harcama (hâsılat) - Tam rekabet harcaması (hâsılatı) (lira)	Talebin fiyat esnekliği
1932	2.464.548	-1,26431
1933	2.037.367	-1,25815
1934	3.721.618	-1,21243
1935	4.012.404	-1,17865
1936	3.777.524	-1,24012
1937	5.256.749	-1,2038
1938	4.977.096	-1,25685
1939	4.501.992	-1,36266

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 17. Sanayii madeniye için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

Şekil 18. Sanayii madeniye için talebin fiyat esnekliği

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

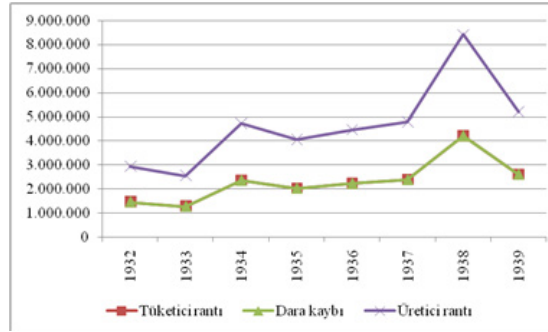
g. Ebniye İnşaatı Sanayi

Ebniye inşaatı bir başka deyişle bina ve inşaat sanayine ilişkin tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı verileri Tablo 13'te ve Şekil 19'da verilmiştir. Buna göre dönem başı ile dönem sonu karşılaştırıldığında artma eğilimi olsa da farklı yıllarda durağan bir seyir ve azalmalar da vardır (bk. Tablo 13 ve Şekil 19)

Tablo 13. Ebniye inşaatı sanayi için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı hesaplamaları

Yıllar	Tüketici rantı (lira)	Dara kaybı (lira)	Üretici rantı (lira)
1932	1.466.318	1.466.318	2.932.635
1933	1.271.366	1.271.366	2.542.733
1934	2.358.403	2.358.403	4.716.807
1935	2.025.668	2.025.668	4.051.337
1936	2.225.488	2.225.488	4.450.977
1937	2.384.438	2.384.438	4.768.876
1938	4.205.928	4.205.928	8.411.857
1939	2.605.144	2.605.144	5.210.289

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 19. Ebniye inşaatı sanayi için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

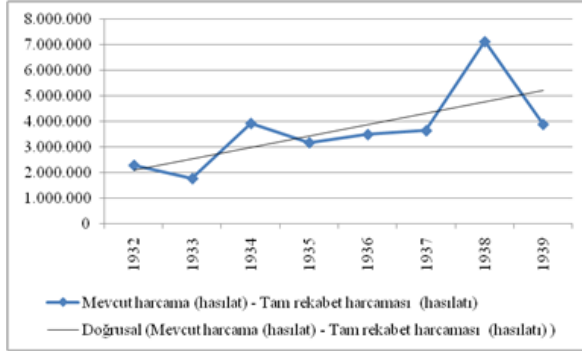
Ebniye inşaatı sanayinde de mevcut hâsılat ile tam rekabet hâsılatı farkı yükselme eğilimindedir (bk. Tablo 14, Şekil 20). Diğer taraftan, mutlak değer olarak talebin fiyat esnekliği azalma eğilimindedir (bk. Tablo 14, Şekil 21).

Tablo 14. Ebniye inşaatı sanayi için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı) ve talebin fiyat esnekliği hesaplamaları

Yıllar	Mevcut harcama (hâsılat) - Tam rekabet harcaması (hâsılatı) (lira)	Talebin fiyat esnekliği
1932	2.286.280	-1,2204
1933	1.767.555	-1,30486
1934	3.928.024	-1,16723
1935	3.171.488	-1,21718
1936	3.491.684	-1,21552
1937	3.641.540	-1,23639
1938	7.129.817	-1,15241
1939	3.891.591	-1,2531

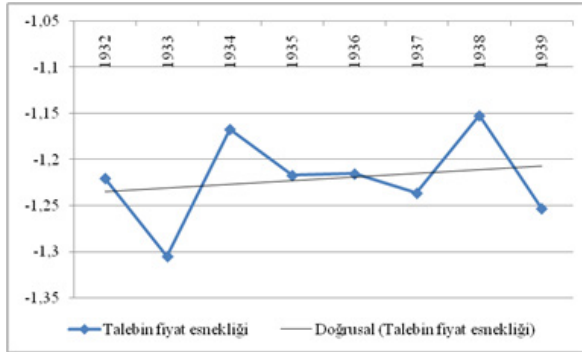
Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 20. Ebniye inşaatı sanayi için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

Şekil 21. Ebniye inşaatı sanayi için talebin fiyat esnekliği

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

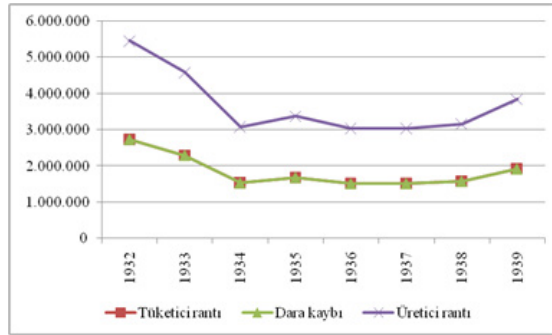
h. Sanayii Kimyeviye

Sanayii kimyeviye için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı verilerine göre, diğer sanayi kollarından farklı olarak azalma eğiliminin olduğu anlaşılmaktadır (bk. Tablo 15 ve Şekil 22).

Tablo 15. Sanayii kimyeviye için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı hesaplamaları

Yıllar	Tüketici rantı (lira)	Dara kaybı (lira)	Üretici rantı (lira)
1932	2.727.835	2.727.835	5.455.671
1933	2.289.786	2.289.786	4.579.573
1934	1.536.023	1.536.023	3.072.045
1935	1.683.437	1.683.437	3.366.873
1936	1.516.010	1.516.010	3.032.020
1937	1.517.311	1.517.311	3.034.622
1938	1.580.624	1.580.624	3.161.248
1939	1.920.326	1.920.326	3.840.652

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 22. Sanayii kimyeviye için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

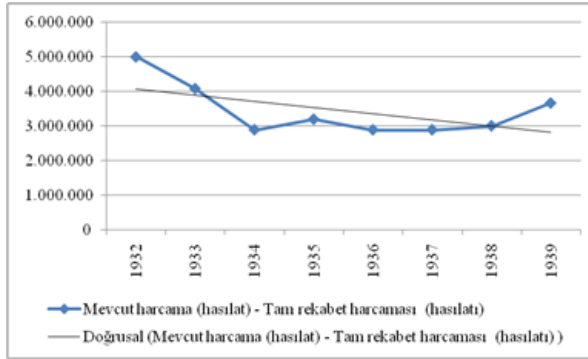
Sanayii kimyeviye için mevcut hâsılat ile tam rekabet hâsılatı farkı verilerine göre, yine diğer sanayi kollarından farklı olarak azalma eğiliminin olduğu anlaşılmaktadır (bk. Tablo 16 ve Şekil 23). Bu sanayi kolu için talebin fiyat esnekliği de mutlak değer olarak azalma eğiliminde olmuştur (bk. Tablo 16 ve Şekil 24).

Tablo 16. Sanayii kimyeviye için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı) ve talebin fiyat esnekliği hesaplamaları

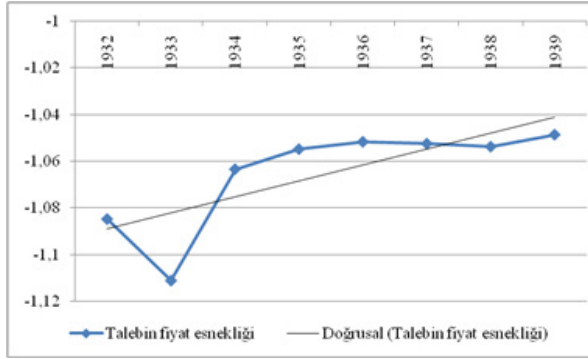
Yıllar	Mevcut harcama (hâsılat) - Tam rekabet harcaması (hâsılatı) (lira)	Talebin fiyat esnekliği
1932	4.993.733	-1,08467
1933	4.071.242	-1,111
1934	2.877.504	-1,06333
1935	3.182.480	-1,05477
1936	2.875.527	-1,05161
1937	2.875.633	-1,05239
1938	2.991.520	-1,05369
1939	3.654.142	-1,04856

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 23. Sanayii kimyeviye için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

Şekil 24. Sanayii kimyeviye için talebin fiyat esnekliği

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

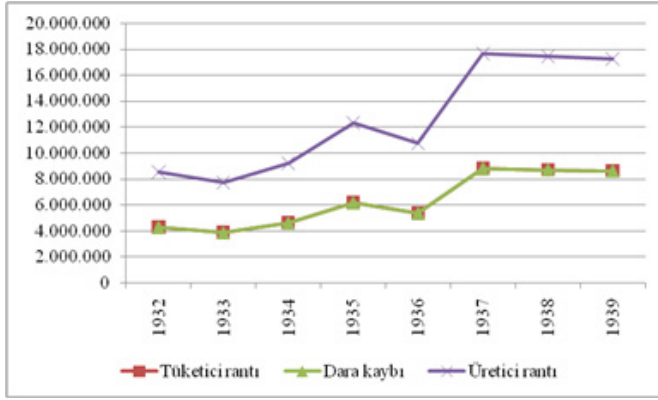
i. Sanayii Muhtelite

Tablo 17'de ve Şekil 25'te karma sanayi için bulgular sunulmuştur. Bazı yıllardaki azalmalara karşın tüketici rantı, üretici rantı ve dara kaybı dönem başı ve sonu kıyaslandığında artma eğilimindedir.

Tablo 17. Sanayii muhtelite için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı hesaplamaları

Yıllar	Tüketici rantı (lira)	Dara kaybı (lira)	Üretici rantı (lira)
1932	4.265.947	4.265.947	8.531.893
1933	3.847.876	3.847.876	7.695.752
1934	4.595.506	4.595.506	9.191.013
1935	6.160.815	6.160.815	12.321.629
1936	5.363.131	5.363.131	10.726.262
1937	8.827.140	8.827.140	17.654.279
1938	8.717.701	8.717.701	17.435.402
1939	8.626.087	8.626.087	17.252.175

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 25. Sanayii muhtelite için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

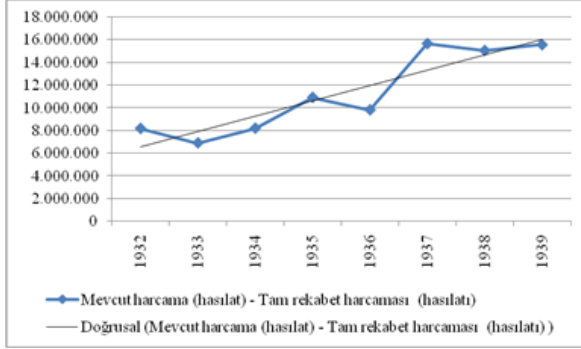
Karma sanayi için mevcut hâsılat ile tam rekabet hâsılatı farkı artma eğilimindedir (bk. Tablo 18 ve Şekil 26). Diğer taraftan, bu sanayi kolu için talebin fiyat esnekliği mutlak değer olarak artma eğiliminde olmuştur (bk. Tablo 18 ve Şekil 27).

Tablo 18. Sanayii muhtelite için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı) ve talebin fiyat esnekliği hesaplamaları

Yıllar	Mevcut harcama (hâsılat) - Tam rekabet harcaması (hâsılatı) (lira)	Talebin fiyat esnekliği
1932	8.164.820	-1,04302
1933	6.896.893	-1,10381
1934	8.191.404	-1,10876
1935	10.907.432	-1,11477
1936	9.807.422	-1,08566
1937	15.644.754	-1,11383
1938	15.038.756	-1,13746
1939	15.546.081	-1,09889

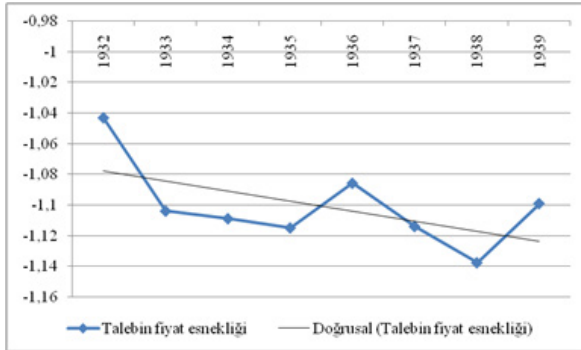
Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 26. Sanayii muhtelite için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

Şekil 27. Sanayii muhtelite için talebin fiyat esnekliği

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

1. Sanayii Muhtelif veya Gayri Muayyene

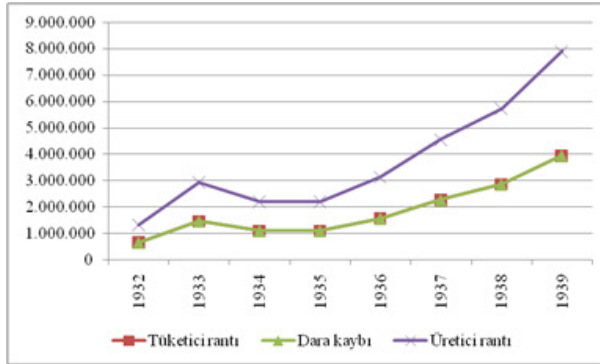
Son bulgular sanayi muhtelifi yani çeşitli sanayi için gösterilmiştir (bk. Tablo 19 ve Şekil 28). Bu sanayi kolunda da tüketici rantı, üretici rantı ve dara kaybı artma eğilimindedir.

Tablo 19. Sanayii muhtelifi için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı hesaplamaları

Yıllar	Tüketici rantı (lira)	Dara kaybı (lira)	Üretici rantı (lira)
1932	656.730	656.730	1.313.460
1933	1.466.960	1.466.960	2.933.920
1934	1.098.204	1.098.204	2.196.409
1935	1.100.459	1.100.459	2.200.917
1936	1.567.753	1.567.753	3.135.506
1937	2.275.377	2.275.377	4.550.755
1938	2.862.983	2.862.983	5.725.967
1939	3.949.276	3.949.276	7.898.552

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 28. Sanayii muhtelifi için tüketici rantı, dara kaybı ve üretici rantı

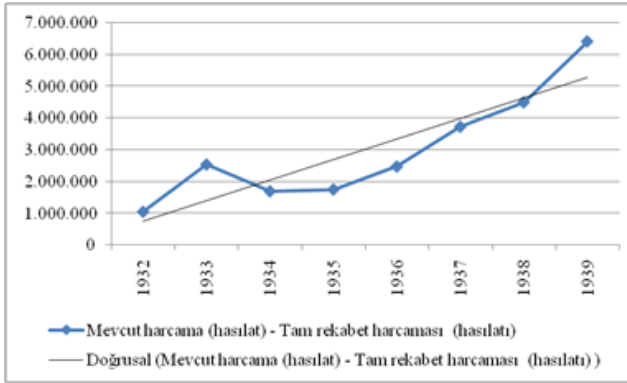
Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çeşitli sanayi için mevcut hâsılat ile tam rekabet hâsılatı farkı (bk. Tablo 20 ve Şekil 29) ve talebin fiyat esnekliği (bk. Tablo 18 ve Şekil 27) mutlak değer olarak artma eğilimindedir.

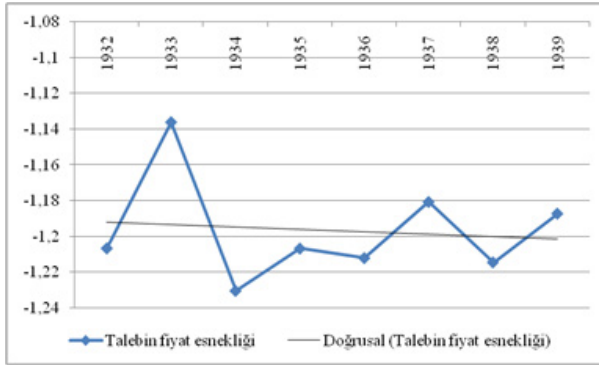
Tablo 20. Sanayii muhtelif için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı) ve talebin fiyat esnekliği hesaplamaları

Yıllar	Mevcut harcama (hâsılat) - Tam rekabet harcaması (hâsılatı) (lira)	Talebin fiyat esnekliği
1932	1.041.956	-1,20671
1933	2.534.953	-1,13598
1934	1.689.981	-1,23057
1935	1.745.590	-1,20688
1936	2.470.166	-1,2122
1937	3.728.304	-1,18073
1938	4.497.253	-1,21459
1939	6.419.360	-1,18727

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 29. Sanayii muhtelif için mevcut harcama (hâsılat) - tam rekabet harcaması (hâsılatı)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

Şekil 30. Sanayii muhtelif için talebin fiyat esnekliği

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Doğrusal olarak verilen çizgi, eğilim çizgisidir.

Son olarak, Tablo 21 ve Tablo 22'de on sanayi kolu için talebin fiyat esnekliği değerleri toplu olarak gösterilmiştir. Bu tablolara ilişkin çıkarımlar sonuç bölümünde yapılacaktır.

Tablo 21. On sanayi kolu için talebin fiyat esnekliği değerleri I

	Sanayii istihraciye	Ziraat, hayvanatı ehliye ve av mahsulâtı sanayi	Sanayii nesciye	Sanayii haşebiye	Kâğıt ve karton sanayi
1932	-1,5004064	-1,05556645	-1,21873884	-1,19095	-1,10233
1933	-1,38876992	-1,04790315	-1,20880783	-1,3505	-1,46809
1934	-1,5730683	-1,04625744	-1,20777231	-1,29762	-1,31845
1935	-1,3593697	-1,04899825	-1,18003395	-1,2742	-1,30134
1936	-1,4700793	-1,044884843	-1,1610606	-1,20998	-1,29571
1937	-1,46369778	-1,04375335	-1,1630025	-1,22055	-1,20428
1938	-1,58738915	-1,04631869	-1,19867608	-1,20761	-1,24301
1939	-1,5764298	-1,03679844	-1,169783959	-1,27413	-1,28029
Aritmetik ortalama	-1,4899	-1,04631	-1,18848	-1,25319	-1,27669
Eğilim (mutlak değer olarak)	Artış	Azalış	Azalış	Azalış	Azalış

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 22. On sanayi kolu için talebin fiyat esnekliği değerleri II

Yıllar	Sanayii madeniye	Ebniye inşaatı sanayi	Sanayii kimyeviye	Sanayii muhtelite	Sanayii muhtelifi veya gayri muayyene
1932	-1,26431	-1,2204	-1,08467	-1,04302	-1,20671
1933	-1,25815	-1,30486	-1,111	-1,10381	-1,13598
1934	-1,21243	-1,16723	-1,06333	-1,10876	-1,23057
1935	-1,17865	-1,21718	-1,05477	-1,11477	-1,20688
1936	-1,24012	-1,21552	-1,05161	-1,08566	-1,2122
1937	-1,2038	-1,23639	-1,05239	-1,11383	-1,18073
1938	-1,25685	-1,15241	-1,05369	-1,13746	-1,21459
1939	-1,36266	-1,2531	-1,04856	-1,09889	-1,18727
Aritmetik ortalama	-1,24712	-1,22089	-1,065	-1,10078	-1,19687
Eğilim (mutlak değer olarak)	Artış	Azalış	Azalış	Artış	Artış

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Sonuç

Bu çalışmanın birinci amacı, devletin uyguladığı politikalar sonucunda, mikroiktisadi amaçlar olarak kar maksimizasyonu, kamu refahı maksimizasyonu ve toplam gelir maksimizasyonu amaçlarına yaklaşma eğiliminin olup olmadığını saptamaktır. 1932-1939 döneminin verileri kullanılarak bu amaç doğrultusunda kalibrasyonlar yapılmış ve on sanayi kolu için bulgulara ulaşılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, on sanayi kolu arasında talebin fiyat esnekliği değeri -1'e en yakın olan sanayi kolları ziraat, hayvanatı ehliye ve av mahsulâtı sanayi ve sanayi kimyeviye'dir. On sanayi kolu arasında talebin fiyat esnekliği değeri -1'e en uzak olan sanayi kolu ise sanayi istihraciyedir. On sanayi kolundan dördü için talebin fiyat esnekliği artış eğiliminde iken diğer altısı azalış eğilimindedir (bk. Tablo 21 ve Tablo 22). Sonuç olarak, devletin uyguladığı iktisadi politikaların bir kısım sanayi kolunda sermaye birikiminin hızlandırılmasını sağladığı, bir başkasında piyasa çapının genişletilmesine hizmet ettiği, diğer bir kısım sanayi kolunda pazar çapının genişletilmesi ile sermaye birikimi amaçlarını uzlaştırdığı anlaşılmaktadır.

Çalışmanın ikinci amacı, sanayi kesimine ilişkin olarak iktisadi amaç fonksiyonlarına ilişkin yapılan saptamalar sayesinde 1930'lu yıllardaki devletin iktisadi kalkınma sürecinde nasıl bir tasarım yaptığına ilişkin bir çerçeve oluşturabilmektir. Elde edilen bulgular göstermiştir ki Türkiye'de iktisadi kalkınma sürecinin devletin rolü bağlamında özgün kısımları vardır. Diğer taraftan, bu saptamanın ayrıntılı bir şekilde değerlendirilebilmesi için mevcut yöntemin farklı açılardan da ele alınması gereklidir. Ayrıca, amaçların ortaya çıkarılmasının ardından kurumsal düzenlemelerin söz konusu amaçlarla bağlantısı da incelenmelidir. Çalışmanın önerisi budur.

Kaynaklar

- Abdulkadiroğlu, A., Sönmez, T. "School Choice: A Mechanism Design Approach", *The American Economic Review*, C 93 S 3, 2003.
- Acemoglu, D., Johnson, S., Robinson, J. A. "The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation" *American Economic Review*, C 91, S 5, 2001.
- Amihud, Yakov, Kamin, Jacob, "Revenue vs. Profit Maximization: Differences in Behavior by the Type of Control and by Market Power", *Southern Economic Journal*, C 45, S 3, 1979.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Sanayi Sayımı 1927*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1969.
- Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri – Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932–1939 Seneleri Faaliyetleri*, Neşriyat No 156, Receb Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1941.
- Caplin, A., Eliaz, K., "AIDS Policy and Psychology: A Mechanism-Design Approach", *The RAND Journal of Economics*, C 34, S 4, 2003.
- Cem, İsmail, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 12. Baskı, Cem Yayınevi, Özyurt Matbaası, İstanbul 1995.
- Cheng, L. K., Qiu L. D., Wong, K. P, "Anti-Dumping Measures as a Tool of Protectionism: A Mechanism Design Approach", *The Canadian Journal of Economics*, C 34, S 3.
- Derin, Haldun, *Türkiye'de Devletçilik*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1940.
- Hueth, B., "The Goals of U.S. Agricultural Policy: A Mechanism Design Approach", *American Journal of Agricultural Economics*, C 82, 2000.
- Hurwicz, Leonid, "The Design of Mechanisms for Resource Allocation", *The American Economic Review*, C 63, S 2, 1973.
- Kerwin, Robert, "Türkiye'de Devletçilik 1933-50", *Türkiye'de Devletçilik*, der. Nevin Coşar, Bağlam Yayınları, Bayrak Matbaası, İstanbul 1995.
- Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1926–1929)*, Yurt Yayınevi, Olgaç Matbaası, Ankara 1982.

Korum, Uğur, “1923-1929 Döneminde Türkiye’de İmalat Sanayii ve Sanayi Politikaları”, *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları 513, A.Ü. S.B.F. Basın ve Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara 1982.

Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, 1. Cilt, (1929-1932)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No 569, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1988.

Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, 2. Cilt, (1933-1935)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No 580, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993.

Kuruç, Bilsay, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomide, Büyük Devletler ve Türkiye*, İstanbul Üniversitesi Bilgi Üniversitesi Yayınları, Sena Ofset, İstanbul 2011.

Maskin, E. S., “Mechanism Design: How to Implement Social Goals”, *The American Economic Review*, C 98, S 3, 2008.

Ölçen, Ali Nejat, “1923–1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları”, *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları 513, A.Ü. S.B.F. Basın ve Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara 1982.

Türkiye’de Tekstil Sanayiine Tarihsel Bir Bakış

Gizem Nur Bulut*

Giriş

Tekstil, genel bir anlatımla dokuma ve dokumacılık faaliyetlerinin bütününe verilen isimdir. Tekstilin ortaya çıkışı, insanoğlunun var oluşundan itibaren doğa karşısında sürdürdüğü yaşam mücadelesine kadar uzanmaktadır. İnsanoğlu doğanın zorlu koşulları karşısında yaşamını sürdürebilmek için beslenme, giyinme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını giderebilmenin yollarını aramıştır. Tekstilin ilk ürünleri, bu üç temel ihtiyaçtan birini oluşturan giyinme ihtiyacının giderilmesine yönelik ortaya çıkmıştır. Zaman içerisinde gerek ihtiyaçların çeşitlenmesi gerekse bilim ve teknolojiye yaşanan gelişmelere bağlı olarak tekstil üretiminde kullanılan malzemeler, araçlar ve yöntemler giderek çeşitlenmiştir¹. Bu çeşitlenmenin vardığı önemli bir nokta ise Sanayi Devrimi olmuştur. 18.yy’ın sonlarına doğru İngiltere’de ortaya çıkan makineleşme hamlelerinin temelinde yer alan geleneksel tekstil üretiminde iplik eğirme ve dokuma süreçlerini hızlandırma çabalarıdır. Böylece tarihin ilk dönemlerinde başlayan geleneksel tekstil üretimi yerini Sanayi Devrimi’yle birlikte gelişen tekstil sanayiine bırakırken; tekstil sektörü dünyada birçok ülkenin sanayileşme sürecinde önemli bir başlangıç noktası olmuştur.

Tekstil sektörü basit teknoloji kullanımına dayanan emek yoğun üretim yapısı sayesinde özellikle geliştirmekte olan ülkelerin sanayileşme ve kalkınma sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Bu açıdan sanayileşmede tekstil sektörüne öncelik verilmesi, Türkiye için de geçerlidir. Bu çalışmada Türkiye’de tekstil üretiminin gelişimine yönelik mevcut kuramsal araştırmalardan ve tekstil sanayiine yönelik istatistikî verilerden yola çıkılarak Türkiye’nin ekonomi ve

* Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE, gizemnurbulut@gmail.com

1 T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, *Tekstil, Hazırgiyim ve Deri Ürünleri Sektörleri Raporu (2020)*, Ankara 2020, s. 15.

sanayi politikaları çerçevesinde tekstil üretiminin gelişim süreci tarihsel bir bakış açısıyla incelenecektir.

1. Cumhuriyet'in İlanından Önce Türkiye'de Tekstil Sektörü

Tekstil sektörü, Anadolu'da en eski ekonomik faaliyetlerden birini oluşturmaktadır. Bu coğrafyada dokuma ve dokumacılık faaliyetlerinin tarihi, İlk Çağ uygarlıklarına kadar uzanmaktadır; ancak Anadolu'da dokumacılığın gelişimi, esas olarak Selçuklu döneminde başlamıştır. Bu dönemde Anadolu'da üretilen pamuklu ve ipekli dokumalar, dönemin en önemli ticaret malları arasında yer almıştır. Osmanlı döneminde dokumacılığın gelişimi ise Selçuklu dokumacılık mirasının yeniden değerlendirilmesiyle mümkün olmuştur². Bu sayede 13.yy'dan itibaren Anadolu'da üretilen pamuklu ve ipekli dokumalar dünyanın çeşitli yerlerine gönderilmeye başlanmış; Denizli, Adana, Bursa gibi pamuk ve ipek üretiminde öne çıkan şehirler önemli birer dokumacılık merkezi olarak gelişim göstermiştir³. Pamuklu ve ipekli dokumacılığın yanı sıra zaman içerisinde yün, kenevir ve keten dokumacılığı da imparatorluğun çeşitli yerlerinde faaliyet göstererek Osmanlı dokumacılığının gelişiminde belirleyici olmuştur⁴.

Kuruluşundan son yıllarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda ülke ekonomisinin esas olarak gıda ve tekstil üretimine dayandığı görülmektedir. Başta hammadde temini olmak üzere dokumacılığın kaynağını Doğu'dan alması; Batı'nın önemli bir tüketici durumunda bulunması, giyinme ihtiyacının yanı sıra ordunun ve donanmanın ihtiyaçlarını karşılayabilme durumu gibi etkenler iç ve dış piyasada Osmanlı dokumacılığının gelişimine öncülük etmiştir. Böylece 18.yy'a kadar Osmanlı dokumacılığı geniş imparatorluk sınırları içerisinde ülke ihtiyaçlarını karşılayabildiği gibi dış ülkelere ihracat imkânı da sağlamıştır⁵. Ancak 18.yy. itibariyle İngiltere'de başlayan ve kısa süre içerisinde İngiltere'nin ticari ilişkiler kurduğu diğer ülkeleri de etkisi altına alan Sanayi Devrimi, bütün dengeleri altüst etmiştir. Fabrikalarda yeni makinelerin kullanılmasıyla daha ucuza mal edilen tekstil ürünlerinin yarattığı rekabet koşulları karşısında Osmanlı dokumacılığının

2 Halil Yıldız, "Türkiye'nin Sanayileşmesinde Dokuma Sanayiinin Yeri ve Önemi", *İstanbul İktisat Dergisi*, 1989, 389-404, s. 393.

3 Emre Dölen, *Tekstil Tarihi*, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 373.

4 Uludağ İhracatçı Birlikleri (UİB), *Türkiye Tekstil Sektörü ve Bursa*, Bursa 2020, s. 7.

5 Yıldız, agm., s. 393-394.

atölyelerde geleneksel el tezgâhları kullanılarak gerçekleştirilen üretim yapısı oldukça yetersiz kalmıştır⁶. Makine kullanımının yanı sıra çeşitli kapitülasyonlar ve ticari anlaşmaların dış ülkelere sağladığı kolaylıklar da Avrupa kökenli tekstil ürünlerinin Osmanlı pazarını ele geçirmesine neden olmuştur. 19.yy’a kadar Osmanlı İmparatorluğu tekstil ürünleri bakımından kendine yeterliyken; 19.yy’dan itibaren imparatorluk sınırları içerisinde talebin yaklaşık %80’i ithal edilen iplik ve kumaş gibi tekstil ürünlerinden sağlanır hale gelmiştir⁷.

1839’da Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu’nda başta askeri ve idari alanda olmak üzere modernleşmeye yönelik bir dizi reform yapılmıştır. Bu dönemde Avrupa sanayii karşısında yerli üretimin çöküşünü engellemek ve en önemlisi modern ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla devlet öncülüğünde fabrika kurmaya yönelik çeşitli adımlar atılmıştır. Bu kapsamda Feshane, Basmahane ve Hereke Fabrikası gibi çeşitli dokuma fabrikaları ortaya çıkmıştır⁸. Bu fabrikaların kurulabilmesi için Avrupa’dan yeni teknolojiye dayalı makineler ithal edilmiş, üretim sürecini yönetmek üzere yüksek ücretlerle mühendis ve teknik elemanlar getirilmiştir. Ancak bu girişimler, kurulmak istenen sanayinin dışa bağımlı olmasına neden olmuştur⁹. Ayrıca bu dönemde devlet tarafından kurulan fabrikaların yanı sıra özel teşebbüs tarafından da çeşitli dokuma fabrikaları kurulmuştur. Kapitülasyonların sağladığı kolaylıkların yanında hammadde bolluğu, ucuz emek gücü ve geniş bir pazarın varlığı gibi avantajlara sahip olması Osmanlı topraklarını yabancı sermaye yatırımları açısından daha cazip hale getirmiştir¹⁰. Sanayileşmeye yönelik önemli sayılabilecek bu gelişmelere rağmen kurulan fabrikaların büyük çoğunluğu uzun süre faaliyet gösterememiştir. Bunun nedeni, Osmanlı sanayiinin teknik yetersizliklerinin yanı sıra kapitülasyonların Avrupa tekstil ürünlerine sağladığı önemli avantajlar olmuştur¹¹.

6 Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 10. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 101.

7 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, 24. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 22.

8 Dölen, *age.*, s. 401-402.

9 Pamuk, *age.*, s. 93.

10 Gülşah Yılmaz, *18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Yerel Tekstil Üretiminden Sanayileşmeye Geçiş*, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, s. 98.

11 Yılmaz Kuzucu, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Tekstil Tarihinin Gelişimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2009, s. 180.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ve 'milli bir ekonomi oluşturma' hedefiyle birlikte sanayileşmeye yönelik önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1913 yılında yerli sanayi üretimine devlet desteği sağlamak amacıyla 'Teşvik-i Sanayi Kanunu' yürürlüğe konmuştur¹². Sanayileşmeye yönelik atılan bu adımlar dokuma sanayinin de gelişimine öncülük etmiştir. Özellikler ipekli dokuma alanında geleneksel el tezgâhları yerine yüksek teknoloji makinalar kullanılmaya başlanmış; 1910 yılında ilk modern dokuma tezgâhı, yabancı bir girişimci tarafından Bursa'ya getirilmiştir¹³. Tekstil üretiminde makineleşme yaygınlaşırken, Osmanlı dokuma sanayinde çalışanların sayısı da giderek artmış; çalışanların büyük çoğunluğu oldukça düşük ücretlerle çalıştırılan kadınlar olmuştur. Tekstil üretimin emek yoğun yapısı göz önüne alındığında düşük ücret düzeyleri, Osmanlı dokuma sanayinin ayakta kalmasını sağlayan en temel unsur olmuştur¹⁴.

20.yy'a geldiğinde Osmanlı'da dokumacılık alanında faaliyet gösteren işletmeler arasında en önemlileri İstanbul Feshane, İzmit ve İslimye'de bulunan Çuha Fabrikası, Hereke Fabrikası, Bursa Mensucat, Balıkesir Aba, Bursa İpek İpliği ile Basmahane olarak da bilinen Bakırköy Bez Fabrikası'dır¹⁵. 1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı, Osmanlı'nın sanayileşme çabalarını sekteye uğratmış; dokuma sanayii de bu gelişmeden olumsuz etkilenmiştir. 1915 yılında toplam üretimin %82,3'ü gıda ve dokuma sanayiinden sağlanırken; imparatorluk sınırları içerisinde pamuklu dokuma tüketiminin yalnızca %9,5'i yerli üretimle; geri kalanı ithal edilen ürünlerle karşılanmıştır¹⁶. Bu durum, sanayileşmeye yönelik önemli gelişmelere karşın Osmanlı'nın kendine yeterli bir sanayi üretimi gerçekleştiremediğinin ve iç piyasadaki talebin esas olarak ithalat yoluyla karşılandığının bir göstergesidir. Osmanlı ekonomisinin büyük ölçüde sanayisiz bir ekonomi olarak sayılmasına yol açan bu eğilim Millî Mücadele yıllarında da sürmüştür. Savaş koşullarının tarım arazileri, hayvan sürüleri, teknik araç ve gereçler üzerinde yarattığı tahribat, bütün sanayi kollarında olduğu gibi dokuma sanayiinin de büyük oranda gerilemesine neden olmuştur¹⁷.

12 İhsan Burak Bircikli, "Yüzcü Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme", *Akademik Bakış*, 2.3, 2008, 211-26, s. 221.

13 Ayhan Aktar, "Bursa'da Devlet ve Ekonomi", içinde *Bir Masaldı Bursa*, ed. Engin Yenal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 137.

14 Kuzucu, *agt.*, s. 186.

15 Hacer Ansal, "75 Yılda Başlı Çeken Sektörlerden: Tekstil", içinde *75 Yılda Çarklardan Çiplere*, ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 183.

16 Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 36-37.

17 Pamuk, *age.*, s. 174.

2. Cumhuriyetin İlanından Sonra Türkiye’de Tekstil Sektörü

Cumhuriyet’in ilanından önce ülkenin ekonomik bağımsızlığını sağlayacak adımların görüşülmesi amacıyla 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında ‘İzmir İktisat Kongresi’ düzenlenmiştir. Kongre’de Osmanlı döneminde Meşrutiyet sonrası benimsenen milli ekonomi oluşturma düşüncesi devam ettirilmiş; sanayileşmenin gerçekleştirilmesi için başlangıçta devletin özel sektörü teşvik etmesine yönelik girişimler yapılmıştır. Bu kapsamda ilk olarak, özel sektörü kredi ve teşviklerle desteklemek amacıyla 1925 yılında ‘Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası’ kurulmuştur. Bankaya Osmanlı İmparatorluğu’ndan devralınan Feshane, Basmahane, Hereke İpekli ve Yünlü Dokuma Fabrikası ile Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası devredilmiş ve banka bünyesinde bu işletmelerin teknoloji ve altyapı açısından uygun hale getirilerek özel sektöre devredilmesi amaçlanmıştır¹⁸. İkinci olarak, yerli ve yabancı sanayi yatırımlarını teşvik etmek amacıyla 1927 yılında ‘Teşvik-i Sanayi Kanunu’ yürürlüğe konmuştur. Kanun çerçevesinde sanayi işletmelerine arsa temini, teknik araç ve gereç için gümrük vergisi muafiyeti, taşıma ücretlerinde indirim gibi çok geniş ayrıcalıklar sağlayacak düzenlemeler yapılmıştır¹⁹. Sanayiye sağlanan bu teşviklere rağmen söz konusu dönemde -bütün sektörlerde olduğu gibi- tekstil sektöründe anlamlı bir sanayileşmenin söz konusu olmadığı görülmektedir. 1927 yılı sanayi sayımlarına göre imalat sanayinde katma değer yaklaşık %64,4’ü gıda sanayinden; %18,3’ü dokuma sanayinden karşılanmıştır. Buradan hareketle, tekstil sektörünün dönemin imalat sanayinde ikinci önemli sektör konumunda olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu dönemde tekstil üretimi, iç piyasadaki talebi karşılanmaktan oldukça uzak kalmıştır. 1923-1929 yılları arasında düzenli olarak pamuk ihracatı yapılmasına karşın, tekstil ürünleri ithalatı %35-45 aralığında seyretmiştir. Bu durum, imalat sanayinde kapasite yetersizliklerinin yanı sıra Türkiye’de üretilen iplik ve kumaşların düşük kalitede olmasından kaynaklanmıştır²⁰.

a. 1930-1950: Planlı Sanayileşme ve Tekstilde Sümerbank Deneyimi

1920’lerin sonlarına gelindiğinde devlet teşviklerine rağmen özel sektörün yeterince gelişemediği görülmüştür. 1929 Krizi’nin ülke ekonomilerine

18 Dölen, *age.*, s. 435.

19 Çağlar Keyder, “İmalat Sektörünün Yapısı (1923-1929)”, içinde *75 Yılda Çarklardan Çiplere*, ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 51.

20 Keyder, *agm.*, s. 47-48.

devlet müdahalesini gerektiren olumsuz etkileriyle birlikte 1930'lardan itibaren Türkiye'de de devlet müdahalesine dayalı korumacı ekonomi ve planlı sanayileşme politikasına geçilmiştir. Bu çerçevede ilk olarak, 1930-1931 yılları arasında dış ticarete koruma önlemleri giderek artırılmıştır²¹. İkinci olarak, 1932 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'nın statüsünde birtakım değişiklikler yapılmış; banka özellikle kredi işlemleriyle ilgilenmek üzere 'Sanayi Kredi Bankası'na dönüştürülmüş ve bünyesindeki sanayi işletmeleri 'Devlet Sanayi Ofisi'ne devredilmiştir²². Devlet Sanayi Ofisi'nin kuruluşu planlı sanayileşme yolunda atılan ilk adım olarak sayılabilir; ancak bünyesindeki işletmeleri devreden bankanın sermayesiz kalıp kredi veremez duruma düşmesi gibi nedenlere bağlı olarak uygulamada istenilen sonucu veremediği görülmüştür. Bunun üzerine 1933 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı hazırlanmış ve planın uygulamasında aynı yıl kurulan 'Sümerbank' görevlendirilmiştir²³.

Birinci Sanayileşme Planı çerçevesinde ithal edilen temel tüketim mallarının yerli üretimine öncelik verilmiş; hammaddesi ülke içerisinde karşılanabilen sanayi kollarına yatırım yapılması ve özel sektör tarafından yatırım yapılması mümkün görünmeyen sanayi işletmelerinin devlet tarafından kurulması amaçlanmıştır²⁴. Planın uygulanmasından sorumlu Sümerbank'ın temel görevleri ise Sanayi ve Kredi Bankası'ndan devraldığı kredi ve bankacılık işlemlerini gerçekleştirmek; Devlet Sanayi Ofisi'nden devraldığı fabrikaları işletmek, devlet tarafından kurulacak sanayi işletmelerinin plan ve proje işlerini yürütmek; sanayi işletmelerinin teknik eleman ihtiyacını karşılamak üzere yurt içinde çeşitli okulları açmak ve yurt dışına öğrenci göndermek olarak belirlenmiştir²⁵.

Sümerbank, ilk olarak devraldığı mali haklar, sermaye ve fabrikalar ile işe başlamış; kısa süre içerisinde hem devraldığı fabrikalarda modernleşmeye gitmiş hem de yeni fabrikaların kuruluşuna geçmiştir. Sümerbank'ın devraldığı fabrikalar, Feshane Yünlü Dokuma, Bakırköy Pamuklu Dokuma,

21 Mustafa Sönmez, "75 Yıllık Sanayileşme Politikaları", içinde *75 Yılda Çarklardan Çiplere*, ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 5.

22 Bilsay Kuruç, "1930'ların Sanayi Hareketinde Unutulanlar ve Az Bilinenler", *75 Yılda Çarklardan Çiplere*, ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 96.

23 Sönmez, agm., s. 4-5.

24 Korkut Boratav, "Korumacı-Devletçi Sanayileşme: 1930-1939", *75 Yılda Çarklardan Çiplere*, ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 74.

25 Dölen, *age.*, s. 437.

Hereke İpekli ve Yünlü Dokuma Fabrikaları ile Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası’dır. 1934’te Bakırköy Dokuma Fabrikası genişletilmiş ve ağırlık dokuma sanayiinde olmak üzere 1935’te Kayseri Bez Fabrikası, 1937’de Nazilli Basma Fabrikası ve Ereğli Bez Fabrikası, 1938’de Gemlik Suni İpek Fabrikası ve Bursa Merinos Fabrikası, 1939’da Malatya Bez ve İplik Fabrikası işletmeye açılmıştır. Fabrikalarda üretilen ürünlerin pazarlanmasını sağlamak amacıyla 1933’te ‘Yerli Mallar Pazarı’ kurulmuş ve zaman içerisinde çeşitli aşamalardan geçerek 1949’da ‘Sümerbank Alım Satım Müessesesi’ adını almıştır. Kurulduğu 1933 yılında kurum bünyesinde yalnızca bir satış mağazası bulunurken, zaman içerisinde satış mağazalarının sayısı giderek artmış; 1940’ta 39, 1950’de 50, 1960’ta 151 ve 1970’te 197’ye yükselmiştir²⁶.

Sümerbank’ın faaliyetleriyle birlikte sanayileşme, temel tüketim mallarının ülke içinde üretilmesine yönelik gerçekleştirilmiş; böylece Türkiye gıda ve tekstil üretimini, kural olarak yerli üretimle sağlar hale gelmiştir. Bu gelişme, esas olarak hafif sanayiye dayalı bir gelişme olmakla birlikte, Boratav’ın aktarımıyla, bu yönde zorunlu bir adım atılmadan herhangi bir sanayileşme sürecinin başlayabilmesinin mümkün olmadığını da gözden kaçırmamak gerekir²⁷.

Sümerbank’ın başarısının ardından 1940 yılında uygulamaya konmak üzere İkinci Sanayileşme Planı hazırlanmış; planda dış ticarete koruma önlemleri devam ettirilirken, bu kez daha çok yatırım ve ara malların ülke içinde üretimine yönelik yatırımlara öncelik verilmiştir. Ancak II. Dünya Savaşı’nın başlaması, ülke ekonomisinin savaş koşullarına göre biçimlendirilmesini gerektirmiş ve bu durum, planın uygulanmasını büyük ölçüde sekteye uğratmıştır²⁸. Yine de dokuma sanayiine yönelik girişimler 1940’lı yıllarda, özellikle savaşın zorlayıcı koşullarına rağmen devam etmiş ve Türkiye’de tekstil üretimini modernleştirme çabaları sürdürülmüştür. 1928 yılında tekstil üretimi iplikte 82.000 adet iğ ve 800 adet dokuma tezgâhı kapasitesiyle gerçekleştirilirken; 1949 yılına gelindiğinde iplikte iğ kapasitesi 270.000’e ve dokuma tezgâhı kapasitesi 5.500’e yükseltilmiştir²⁹. Üstelik Sümerbank bünyesinde yatırım ve ara malı üreten sanayi kollarının kurulmasına yönelik çeşitli girişimler de yapılmış; özellikle demir-çelik, kâğıt ve kimya sanayi kollarında ilk modern fabrikalar bu dönemde kurulmuş, inşaat malzemesi ve çimento üretiminde de büyük artışlar yaşanmıştır³⁰.

26 Dölen, *age.*, s. 438.

27 Boratav, “Korumacı-Devletçi Sanayileşme: 1930-1939”, s. 76.

28 Sönmez, *agm.*, s. 7.

29 Ansal, *agm.*, s. 184.

30 Boratav, “Korumacı-Devletçi Sanayileşme: 1930-1939”, s. 76.

1950'li yıllara gelindiğinde Sümerbank, ağırlık tekstil sanayinde olmak üzere toplam 17 işletmeye ve bu işletmelere bağlı 35 fabrikaya sahip olmuştur³¹. Sümerbank fabrikaları, kuruldukları bölgelerde altyapı olanaklarının gelişmesine öncülük etmiştir. Genellikle her fabrikada işçilerin barınmasını sağlamak amacıyla lojmanlar kurulmuş ve işçilerin ulaşımı sağlamak amacıyla demiryolu hatları döşenmiştir. Bu sayede fabrikaların bulunduğu şehirlerin modern bir kimliğe bürünmesi sağlanmıştır. Sümerbank fabrikaları, sağladığı sosyal tesisler ile sosyal yaşamın gelişmesine de öncülük etmiştir. Fabrikalarda kütüphaneler, sinema ve tiyatro salonları kurulmuş; konserler, resim ve heykel sergileri düzenlenmiş; fabrika yerleşkelerinde futbol, basketbol gibi spor alanları oluşturulmuş ve spor kulüpleri kurulmuştur. Ayrıca Sümerbank, kadınların çalışma hayatına katılmasında da öncü rol oynamış, özellikle tekstil fabrikalarında çalışan kadınların sayısında önemli artışlar olmuştur³². Buradan hareketle Sümerbank fabrikalarının sanayi işletmeleri olarak ekonomik değişimin yanı sıra sosyal tesisler olarak faaliyet göstererek sosyal değişimin de önemli bir simgesi olduğunu söylemek mümkündür.

Boratav'a göre 1950'li yıllar, Türkiye'nin 'dünya ekonomisiyle farklı bir eklemlenme denemesi' olarak nitelenmelidir³³. 1950'lere gelindiğinde Türkiye'de korumacı ekonomi politikalarının aksine ekonomide serbestleşmeye doğru bir yönelme söz konusudur. Dolayısıyla iç pazara yönelik bir sanayileşme stratejisi değil; dış pazara yönelik tarım, altyapı ve inşaat sektörüne öncelik veren bir kalkınma politikası izlenmiştir. Bu dönemde Marshall yardımları olarak da bilinen yurt dışı kaynaklı yardımların tarımın makineleşmesinde önemli etkileri olmuş; bu sayede tarım ürünlerinin üretimi ve ihracatında önemli artışlar sağlanmıştır. Ancak 1954 yılı itibarıyla dünya genelinde tarım ürünleri fiyatlarının düşmesi, toplam ihracatının %80'ini tarım ürünlerinin oluşturduğu Türkiye'de dış ticaret açığının sürekli artmasına neden olmuştur³⁴. Bu açığın kapatılabilmesi için çeşitli adımlar atılmış; özellikle tarımsal üretimin yanı sıra özel sektör öncülüğünde ithal ikamesine dayalı sanayileşmeye de öncelik verilmiştir. 1954 yılında özel sektörün sanayi yatırımlarını kredi ve teşviklerle desteklemek amacıyla

31 Mahmut Kiper, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sanayi Politikaları ve Sümerbank", içinde *Mühendislik Mimarlık Öyküleri II*, TMMOB, Ankara 2006, s. 46.

32 Kiper, agm., s. 47-49.

33 Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*. s. 104-105.

34 Abdullah Uğur, "Türkiye'nin Dış Ticaretinde Tekstil-Giyim Sektörünün Yeri ve Yeni Rekabet Dönemi", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2.2, (2004), 26-49, s. 34.

‘Türkiye Sınai Kalkınma Bankası’ kurulmuştur³⁵. Banka, özellikle gıda, tekstil ve kimya olmak üzere iç pazara yönelik temel tüketim mallarının üretimine yönelik sanayi işletmelerinin kurulmasına destek olmuştur³⁶. Böylece özellikle birinci plan döneminde tekstil sanayi yatırımları içerisinde özel sektörün payında hemen hemen hiç artış olmamasına rağmen; 1950’lerden itibaren özel sektörün ilk yatırımlarını özellikle pamuk üzerinde yoğunlaştırarak tekstil sektörüne girmeye başladığı görülmektedir. Banka bünyesinde sağlanan mali desteklerin yanı sıra özel sektörün tekstil sanayi için gerekli bilgi birikimi ve teknik eleman ihtiyacı ise Sümerbank tarafından karşılanmıştır³⁷. Sağlanan teşvikler ve gerekli teknik destek sayesinde 1952 yılında özel sektörün pamuklu dokuma üretimindeki payı %38’e ulaşmış; 1953 yılına gelindiğinde ise özel sektörün pamuklu dokuma üretimi, Sümerbank’ı geride bırakmıştır. Benzer bir gelişme yünlü dokuma üretiminde de görülmüş; 1958 yılında özel sektörün yünlü dokuma üretimi, Sümerbank’ı geçmiştir³⁸. Bu dönemde kurulan tekstil işletmeleri küçük ölçekli olma özelliğini sürdürse de söz konusu teşvikler sayesinde 1950-1960 yılları arasında tekstil ürünleri ithalatının %11,5’ten %0,6’ya gerilediği görülmektedir³⁹.

b. 1960-1980: İthal İkameci Sanayileşme, Kalkınma Planları ve Tekstil Sanayii

1960’lı yıllar, Türkiye’de ekonomik, siyasi ve sosyal alanda önemli değişimlerin yaşandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. 27 Mayıs Askeri Darbesi ile siyasi alanda gerçekleşen dönüşüm gerek ekonomi politikaları gerekse sosyal yaşamın düzenlenmesine yönelik önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. 1961 Anayasası’nda yer alan sosyal devlet ilkesi uyarınca ekonomik ve sosyal kalkınmayı gerçekleştirmek ve bu amaçla kalkınma planları oluşturmak devletin temel görevleri olarak düzenlenmiştir⁴⁰. Bu doğrultuda devlet öncülüğünde planlı sanayileşme ve kalkınma politikalarına geri dönülmüş; planlama faaliyetlerini yürütmek amacıyla ‘Devlet Planlama

35 Sönmez, agm., s. 8.

36 Uğur, agm., s. 34.

37 Ansal, agm., s. 184; Dölen. agm., s.488.

38 Yıldız, agm., s. 400.

39 Uğur, agm., s. 34.

40 Ahmet Mucip Gökçen, “Cumhuriyetten Günümüze Türkiye’de İktisat Politikaları ve Ekonomik Gelişme”, *Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, ed. Mehmet Zencircıran, 7. baskı, Dora Yayınevi, Bursa 2020, s. 204.

Teşkilatı' kurulmuştur. Böylece, 1963 yılından itibaren uygulamaya konulan beşer yıllık kalkınma planlarıyla birlikte ağırlıklı olarak devlet öncülüğünde yürütülen ithal ikameci sanayileşme politikasına geçilmiştir⁴¹.

Bu dönemde ithal ikameci sanayileşme ağırlıklı olarak temel tüketim mallarının üretimine yönelik geliştirilmiş; yatırım ve ara malı üretiminde ise kayda değer bir gelişme yaşanmamıştır. Bu nedenle sanayi üretiminde tüketim malları öne çıkmış; tüketim malları sanayisini ayakta tutabilmek için iç piyasadaki talebin çeşitli yollarla sürekli canlı tutulması gerekmiştir⁴². Bu durum, sanayi yatırımları içerisinde basit teknoloji kullanımına dayalı emek yoğun üretim yapısına sahip olan tekstil sektörünün öne çıkmasını sağlamıştır. Özellikle ithal ikameci politika çerçevesinde benimsenen teşvikler sayesinde sanayi yatırımları içerisinde özel sektör paylarında önemli bir gelişme görülmüş; 1950-1960 yılları arasında özel sektörün tekstil sanayii yatırımlarındaki payı %28'den %62'ye yükselmiştir⁴³.

Beş yıllık kalkınma planları çerçevesinde Türkiye'de tekstil sektörünün mevcut durumu değerlendirilmiş; ülke içerisinde tekstil üretiminin geliştirilmesi ve ihracat payının artırılması için yapılması gerekenler belirlenmiştir. Birinci Kalkınma Planı'nda (1963-1967) tekstil üretiminin iç pazara yönelik gerçekleştirilmesi, pamuk gibi işlenmemiş hammadde ihracatı yerine iplik ve kumaş gibi işlenmiş tekstil ürünleri ihracatının yapılması, üretimde verimliliği artırmak üzere küçük ve dağınık halde bulunan tekstil işletmelerinin birleştirilmesi hedeflenmiştir⁴⁴. Bu kapsamda küçük işletmeleri belirli bir sanayi bölgesi içerisinde bir araya getirmek amacıyla Organize Sanayi Bölgesi (OSB) kurulmasına yönelik çalışmalara ilk olarak 1962 yılında Bursa'da başlanmış ve 1966 yılında altyapısı tamamlanarak faaliyete açılmıştır. Başlangıçta yalnızca bir işletme bulunan Bursa OSB'de zaman içerisinde özellikle tekstil ve otomotiv sektörlerinde faaliyet gösteren işletmelerin sayısı giderek artmış ve bölgedeki işletme sayısı 1970 yılı itibarıyla 18'e, 1980 yılı itibarıyla ise 68'e yükselmiştir⁴⁵. Bölgede faaliyet gösteren tekstil işletmeleri OSB'nin yapısına uygun olarak tekstil

41 Uğur, agm., s. 35.

42 Sönmez, agm., s. 14.

43 Ansal, agm., s. 184.

44 Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)*, Ankara 1963, s. 257.

45 Güler Ağra, *Kuruluşundan Günümüze Kadar Organize Sanayi Bölgeleri ve Sorunları*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1982, s. 103-104.

sektörünün bütün alt dallarını ve tekstil üretiminin iplik, dokuma, boya ve terbiye gibi bütün aşamalarını kapsayacak şekilde örgütlenmiştir⁴⁶.

İkinci Kalkınma Planı’nda (1968-1972) birinci planda yer alan üretim hedeflerine ulaşılmasıyla birlikte sektörde yüksek bir ihracat potansiyelinin ortaya çıktığı belirtilmiş; buradan hareketle tekstil ihracatında öncelik özel sektöre verilirken, devletin mevcut işletmelerin varlığını sürdürebilmeleri ve özellikle dış ticarete rekabet gücünü artırabilmeleri için gerekli teşvik uygulamalarını sürdürmesi hedeflenmiştir⁴⁷. Ayrıca Bursa’nın başarısı göz önüne alınarak başta Eskişehir, Manisa, Konya, Erzurum ve Gaziantep olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinde OSB kurulmasına karar verilmiştir. Ancak bu dönemde kurulan OSB sayısının oldukça sınırlı kaldığı görülmektedir. Nitekim, 1980 yılına kadar yalnızca beş yeni OSB kurulabilmiştir⁴⁸.

Üçüncü (1973-1977) ve Dördüncü (1979-1983) Kalkınma Planı dönemlerinde ise tekstil sektöründeki iç ve dış piyasa olanakları değerlendirilmiş; gerek iç piyasadaki artan talebi karşılayabilmek gerekse sektörün ihracat payını artırabilmek amacıyla pamuklu, yünlü, ipekli dokuma ve sentetik ipek ipliği üretimine yönelik gerekli yatırımların yapılması hedeflenmiştir⁴⁹. Bu yatırımların gerçekleştirilmesi, Türkiye’de hazır giyim sektörünün gelişmesinin de önünü açmıştır. Bu sayede 1970’li yıllar boyunca toplam ihracat içerisinde tekstil ve hazır giyim sektörlerinin payı sürekli artış göstermiş; 1975 yılında %13,7 olarak belirlenen ihracat payı 1979 yılına gelindiğinde %17,8’e yükselmiştir⁵⁰.

Bu dönemde tekstil sektörü açısından diğer bir önemli gelişme, sektöre yönelik araştırma-geliştirme faaliyetinin yürütülmesi, eğitim ve danışmanlık hizmetlerinin verilmesi amacıyla Sümerbank tarafından 1972 yılında Bursa’da ‘Tekstil Araştırma ve Eğitim Merkezi (TEAM)’ kurulması olmuştur. TEAM, tekstil üretiminde kullanılan her türlü maddenin analiz ve testlerinin yapılması, sektörün teknik eleman açığını kapatmak üzere çeşitli eğitimlerin düzenlenmesi gibi sektörün gelişmesine oldukça fayda

46 Ayhan Aktar, *Toplumsal Değişme Sürecinde Küçük İmalat Sanayii: Bursa Dokuma Sanayiinde İnsan İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1989, s. 118.

47 DPT, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)*, Ankara 1968, s. 393.

48 Ağra. *agt.*, s. 67.

49 DPT, *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)*, Ankara 1973, s. 336; DPT, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)*, Ankara 1979, s. 508.

50 Uğur, *agm.*, s. 35.

sağlayan birçok faaliyet yürütmüştür. 1983 yılında merkez, kurum statüsü kazanmış ve 1985 yılında 'Sümerbank Araştırma Geliştirme ve Eğitim Müessesesi (SAGEM)' adını almıştır⁵¹. Tekstil sektörüne yönelik Ar-Ge çalışmalarının temelini oluşturan bu merkezin varlığına karşın özellikle 1970'li yıllardan sonra Sümerbank gerekli esneklik ve teknolojik yeniliklere uyum sağlayamadığından piyasa koşullarına ayak uyduramaz hale gelmiştir⁵².

1960-1980 arası dönemde tekstil sektörünün sanayi üretimi içindeki payı sürekli artmış ve bu sayede tekstil, Türkiye sanayisinde hâkim sektör konumuna gelmiştir. Bu gelişme, ilerleyen süreçte sektörün dışa açılmasına da imkân sağlamıştır. Ancak özellikle 1970'li yıllar itibarıyla Türkiye'nin tekstil ihracatında karşılaştığı bir engel, dünya tekstil ticaretine yön veren kota uygulamaları olmuştur. 1950'lere dayanan bir öncesi olmakla birlikte dünya tekstil ticaretinde kota uygulamaları, 1961-1973 yılları arasında yürürlükte olan Pamuk Anlaşması ile yaygınlaşmış; 1974 yılında Çok Elyafılar Anlaşması'yla (Multifiber Agreement) birlikte özellikle gelişmekte olan ülkelerin tekstil ihracatını kısıtlamaya yönelik kotaların kapsamını genişletmek üzere çeşitli tedbirler alınmıştır. ABD ve Avrupa ülkelerine geniş yetkiler veren bu anlaşmalar, dünya tekstil ticaretinin %80'ini düzenlediğinden dünya pazarına yeni girmeye çalışan Türkiye gibi ülkelerin rekabet gücünü büyük ölçüde kısıtlamıştır. Kotaların yanı sıra tekstil ihracatını kısıtlayan diğeri bir engel, Türkiye'nin sektörde üretim maliyetlerini düşürerek rekabet etmesinin yollarını tıkayan 'Anti Damping' belgelerinin OECD ülkeleri tarafından bir koz olarak kullanılması olmuştur⁵³.

İthal ikameci sanayileşmeyle birlikte temel tüketim malları üretiminde yaşanan önemli gelişmelere karşın sanayinin yatırım ve ara malları yönünden gelişmemesi, sanayi üretiminin girdi ve teknoloji yönünden dışa bağımlı olmasına neden olmuştur. Dışa bağımlılık, ithalatın sürekli artmasına yol açarken; oluşan dış ticaret açığı, esas olarak dış borçlarla kapatılmaya çalışılmıştır. Dışa bağımlılığın yanı sıra 1973 Petrol Krizi, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve ardından gelen silah ambargosu ile ülke içindeki siyasi huzursuzluklar Türkiye ekonomisini olumsuz etkilemiş ve 1970'lerin sonuna

51 <https://butal.tubitak.gov.tr/tr/kurumsal/tarihce>

52 Seval Uyanık ve R. Tuğrul Oğulata, "Türk Tekstil ve Hazır Giyim Sanayinin Mevcut Durumu ve Gelişimi", *Tekstil ve Mühendis*, 20.32, 2013, 59-78, s. 60.

53 Ercan Dülgeroğlu, "Türk Tekstil Sanayinin Dışa Açılması", *Uludağ Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi*, 7.2 (1986), 1-7, s. 4.

gelindiğinde Türkiye dış borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir⁵⁴. Bu durumda tıkanma noktasına gelen ithal ikameci sanayileşme stratejisinden vazgeçilmiş; ekonomik krizi aşmak ve dünya ekonomisine eklenmek üzere ihracata dayalı sanayileşme stratejisi gündeme getirilmiştir⁵⁵. Yine de bu dönemde gerek sağlanan sanayi teşvikleri gerekse düşük teknoloji kullanımına dayalı emek yoğun yapısı sayesinde tekstil sektöründe önemli gelişmeler yaşanmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere, dünya tekstil ticaretinde kota uygulamalarına rağmen, özellikle 1970’li yıllarda Türkiye’nin tekstil ihracatında önemli artışlar görülmüştür. Bu sayede tekstil sektörü, 1980’li yıllara gelindiğinde ihracata dayalı sanayileşme stratejisinin uygulamaya konulmasında da öne çıkan bir sektör olmuştur.

c. 1980-2000: İhracata Dayalı Sanayileşme, Sümerbank’ın Özelleştirilmesi ve Tekstilde Dışa Açılma

1980 yılında ilk olarak 24 Ocak Kararları yürürlüğe konmuş ve ardından gerçekleşen 12 Eylül Askeri Darbesi ile bu kararların uygulanabilmesi için gerekli zemin hazırlanmıştır. 24 Ocak Kararları ile ithal ikamesine dayalı sanayileşme politikasına son verilmiş; ihracata dayalı sanayileşmeye ve ekonomide serbestleşmeye yönelik çeşitli adımlar atılmıştır. Bu doğrultuda dış ticarete koruma önlemleri büyük ölçüde kaldırılmış, ithalatın serbestleşmesine koşut olarak ihracat da vergi iadesi, gelir ve gümrük vergisi muafiyeti, düşük faizli krediler gibi çeşitli teşvikler aracılığıyla özendirilmiştir. Sanayileşmede temel eğilim ise devletin sanayiye yatırım yapmaması, bünyesindeki işletmeleri özel sektöre devrederek sanayi üretiminden çekilmesi olmuştur. Ancak devletin sanayi yatırımlarından çekilmesi, bu alanın özel sektör tarafından doldurmasıyla sonuçlanmamış; kamu yatırımlarındaki azalmaya bağlı olarak özel sektörün sanayi yatırımları da azalmıştır⁵⁶.

Sanayi politikasında meydana gelen bu değişimle birlikte sanayinin mekânsal dağılımında da yeni eğilimler ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki, devletin sanayi yatırımlarından çekilmesi ve özel sektör yatırımlarının ülkenin Batı bölgesinde yoğunlaşması gibi etkenlere bağlı olarak, özellikle kamu sanayi işletmeleri temelinde sanayileşme ve kalkınma sürecine girmiş olan Kırıkkale

54 Sönmez, agm., s.14; Uğur. agm., s.35.

55 Sönmez, agm., s. 15.

56 Yavuz Kepenek, “Türkiye’nin 1980 Sonrası Sanayileşme Süreci”, içinde *75 Yılda Çarklardan Ciplere*, ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 235-236.

ve Zonguldak gibi illerde sanayi üretiminin gerilemesidir. İkincisi, İstanbul, İzmir, Adana gibi sanayi merkezlerinde yatırımların hizmet sektöründe yoğunlaşmasıyla birlikte sanayi üretiminin Kocaeli, Bursa, Manisa, Hatay gibi çevre illere taşınması ve bu illerde hızlı bir sanayileşmenin başlamasıdır. Üçüncüsü, sanayi yatırımlarının çevre illere kayma eğiliminden bağımsız olarak Denizli, Kahramanmaraş, Gaziantep gibi illerin kendi iç dinamiklerine bağlı gelişen belirli alanlarda uzmanlaşarak sanayileşmesidir. Bu şehirlerde sanayinin gelişimini sağlayan tekstil ve hazır giyim gibi büyük ölçekli sermaye yatırımları gerektirmeyen emek yoğun sektörler olmuştur. Anadolu'da sanayi üretiminin bu tür gelişimi, Asya Kaplanları olarak adlandırılan Güneydoğu Asya ülkelerinin sanayileşme sürecine benzetilmiş; buradan hareketle söz konusu şehirler 'Anadolu Kaplanları' olarak adlandırılmıştır⁵⁷. Bu şehirlerde üretilen sanayi ürünlerinin yüksek ihracat potansiyeline sahip olması, toplam ihracat içerisinde tekstil ve hazır giyim sektörlerinin öne çıkmasını sağlamıştır.

1980 sonrası hizmet sektörünün yükselişine karşın sanayi yatırımları azalırken gerek ihracatın gerekse sanayi ürünleri ihracatının arttığı görülmektedir. 1980 yılında 2,9 milyar dolar olan toplam ihracat, 1987 yılında 10,2 milyar dolara ve 1998 yılında 26 milyar dolara yükselirken; 1980 yılında %36 olan sanayi ürünlerinin toplam ihracat içindeki payı ise 1998 yılında %85'e yükselmiştir⁵⁸. Bu dönemde ihracat artışını sağlayan, yeni yatırımlardan ziyade ithal ikameci dönemden devralınan sanayi kapasitesinin daha etkin kullanılması olurken; sanayi ürünlerinde ihracat artışını sağlayan ise üretim maliyetinden ziyade ihracata sağlanan mali destekler olmuştur⁵⁹. Dolayısıyla sanayi ürünleri ihracatında meydana gelen büyük artışlara karşın, ihracat yapısında çeşitlilik sağlanamamış; sanayi ürünleri ihracatı, hammaddesi ülke içinden sağlanan ve düşük teknoloji kullanıma dayalı emek yoğun üretim yapısına sahip sektörler üzerinde yoğunlaşmaya devam etmiştir. Bu durum, bir önceki dönemde olduğu gibi, tekstil ve hazır giyim ürünleri ihracatının öne çıkmasını sağlamış ve 1980 yılında %15,5 olan sektörün toplam ihracat içindeki payı 1990 yılında %36,8'e yükselmiştir⁶⁰.

57 Metin Özasan, "Türkiye'de Dışa Açılma Süreci ve Sanayinin Mekansal Dağılımında Değişimler", içinde *IV Ulusal Coğrafya Sempozyumu: Avrupa Birliği Sürecindeki Türkiye'de Bölgesel Farklılıklar*, Ankara 2006, s. 276-281; Metin Özüğurlu, *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, Halkevleri Emek Çalışmaları Merkezi Bilimsel Yayınlar:1, İstanbul, 2005, s. 119.

58 Sönmez, agm., s. 17.

59 Kepenek, agm., s. 235.

60 Uğur, agm., s. 37.

Tekstil ürünleri ihracatında yaşanan artışlara bağlı olarak sektörün rekabet gücünü artırmak amacıyla üretimde modernleşmeye yönelik çeşitli adımlar atılmıştır. Bu dönemde sektörde özellikle verimlilik artışı sağlanması açısından önemli sayılabilecek teknolojik yenilikler, iplik eğirmede ‘open-end’ rotor teknolojisi ve dokumada mekiksiz tezgâhların kullanılması olmuştur. 1980’li yıllar boyunca diğer sektörlerde olduğu gibi, tekstil sektöründe de yeni teknolojilere dayalı makinelerin ithal edilmesiyle üretimde kullanılan open-end rotor ve mekiksiz dokuma tezgâhı sayısı giderek artmış ve buna bağlı olarak tekstil ve hazır giyim ürünleri ihracatı da büyük bir artış göstermiştir⁶¹. 1980’li yılların ilk yarısında ağırlıklı olarak iplik, elyaf, kumaş gibi düşük katma değerli tekstil ürünleri ihracatı yapılırken; ikinci yarısında yüksek katma değerli hazır giyim ürünleri ihracatı yapılmaya başlanmıştır. Bu sayede sektörün gerek üretim gerekse istihdam içerisinde önemi giderek artmış ve buna bağlı olarak özellikle 1990’lı yıllar boyunca toplam ihracat içerisinde tekstil ve hazır giyim sektörlerinin payında önemli artışlar görülmüştür⁶². Tekstil üretiminde yeni teknolojilerin sağladığı bu avantajlar ve artan tekstil makineleri ithalatına karşın bu dönemde yerli makine üretimine yönelik kayda değer bir girişimin söz konusu olmadığını söylemek mümkündür.

Bu dönemde tekstil ve hazır giyim ürünleri ihracatının %65’i Türkiye’nin hammadde temini ve emek maliyeti yönünden daha avantajlı konumda olduğu Almanya, Fransa, İngiltere gibi Avrupa ülkelerine yapılmıştır⁶³. Ucuz işgücünün yanı sıra Türkiye’nin coğrafi konumunun ulaşım maliyetlerinin düşmesine ve teslimat sürelerinin kısalmasına imkân sağlaması, Avrupa pazarında Türk tekstil ve hazır giyim ürünlerine büyük bir rekabet avantajı sağlamıştır. Bu sayede 1990’lı yıllarda sektörün toplam ihracat içindeki payı %40’a ulaşmış ve Türkiye dünya tekstil ticaretinde kota ve anti-damping uygulamaları gibi kısıtlamalara rağmen İtalya’dan sonra Avrupa’nın ikinci büyük tekstil ve hazır giyim ihracatçısı konumuna gelmiştir⁶⁴.

1980’lerin sonuna gelindiğinde sektör açısından önemli bir gelişme, 3291 sayılı ‘Kamu İktisadi Teşekküllerinin Özelleştirilmesi Hakkındaki Kanun’ çerçevesinde 1987 yılında Sümerbank’ın özelleştirme kapsamına alınmasıdır. Özelleştirme kapsamına alındığı 1987 yılında Sümerbank bünyesinde

61 Ansal, agm., s. 184.

62 Uyanık ve Oğulata. agm., s. 60.

63 Uğur, agm., s. 37.

64 Uyanık ve Oğulata. agm., s. 60.

tekstil sektöründe ağırlıklı olarak pamuklu ve yünlü dokuma ile halıcılık alanlarında faaliyet gösteren 26 kurum ve 7 bağlı ortaklık bulunmaktaydı. Sümerbank bünyesindeki tekstil işletmeleri toplam 7242 adet dokuma tezgâhı kapasitesine sahipti⁶⁵ ve ülkedeki pamuk ipliğinin %12'si, pamuklu dokumanın %15'i, yün ipliğinin %5,6'sı, yünlü dokumanın %13,2'si ve el halısının %3,4'ü Sümerbank tarafından üretilmekteydi⁶⁶. Özelleştirme kapsamında Sümerbank 1987 yılında Sümerbank Holding A.Ş. olarak yeniden yapılandırılmış; 1993 yılında Yüksek Planlama Kurulu'nun kararı ile bünyesindeki bankacılık birimi holdingden ayrılarak Sümerbank A.Ş. dönüştürülmüş ve Sümerbank Holding A.Ş. unvanı Sümer Holding A.Ş. olarak değiştirilmiştir⁶⁷. Sümerbank bünyesindeki tekstil işletmelerinin özelleştirilmesiyle birlikte devletin sektördeki üretici rolü büyük ölçüde ortadan kalkmış; özellikle özelleştirmelerin yoğun bir şekilde yürütüldüğü 1990'lı yıllardan itibaren tekstil üretiminde özel sektörün payı %90'nın üzerine çıkmıştır⁶⁸.

1990'lı yıllarda uluslararası alanda Türkiye'nin tekstil ve hazır giyim ihracatını etkileyen önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü (DTO) kurulmuş ve 2005 yılına kadar üye ülkeler arasında kotaların aşamalı olarak kaldırılmasını düzenleyen Tekstil ve Hazır Giyim Anlaşması yürürlüğe konmuştur. 1996 yılında Türkiye ile AB arasında Gümrük Birliği süreci tamamlanmış ve AB Türkiye'ye karşı gümrük vergilerini ve kota uygulamalarını kaldırmıştır. Bu sayede Avrupa pazarında kotasız ticaret yapma hakkına kavuşan Türkiye, tekstil ve hazır giyim ticaretinde diğer ülkelere kıyasla önemli bir rekabet avantajı elde etmiştir⁶⁹. Bu avantajın etkisiyle -yukarıda da bahsedildiği üzere- Türkiye tekstil ve hazır giyim ürünleri ihracatının %65'ini AB ülkelerine gerçekleştirmiştir. Yine bu dönemde Rusya, Ukrayna, Doğu Avrupa ülkeleri gibi eski Sovyetler Birliği ülkelerine yönelik tekstil ve hazır giyim ürünleri ihracatı giderek artmış ve

65 M. Cem Danacı, *Türkiye'de Özelleştirme Faaliyetleri ve Bir Örnek Olay Sümerbank ve (Dünya Uygulamaları)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 209.

66 Mehmet Gökhan Polatoğlu, "Türkiye'nin Kalkınmasında Sümerbank ve Etkinliği (1933-1987)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 104, 2021, 261-306, s. 291.

67 Danacı, *agt.*, s. 212-213.

68 Uyanık ve Oğulata. *agm.*, s. 61.

69 Çağatay Emrah Öngüt, "Türk Tekstil ve Hazır Giyim Sanayinin Değişen Dünya Rekabet Şartlarına Uyumu", DPT, Ankara 2007, s. 107.

‘bavul ticareti’ olarak da adlandırılan bir süreç başlamıştır⁷⁰. Ancak 1997 yılında Asya Krizi’nin ülke ekonomileri üzerindeki etkilerini 1998 yılında Rusya Krizi’nin etkileri takip etmiş ve rublenin değer kaybetmesine bağlı olarak bavul ticareti de azalma eğilimine girmiştir⁷¹. 1997 yılında AB’ye aday ülkelerin gümrük vergileri ve kota uygulamalarından muaf tutulmalarıyla birlikte Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti gibi ülkelerin AB pazarında söz sahibi olması, Türkiye’nin tekstil ve hazır giyim ihracatını olumsuz etkilemiştir. Dünya ekonomilerinde yaşanan krizlerin ve AB pazar kaybının etkisiyle 1999 yılında Türkiye’nin tekstil ve hazır giyim ihracatında önemli bir düşüş gözlenmiştir. Bu düşüşte 1994 Krizi’nin etkisiyle ortaya çıkan ülke içi ekonomik sıkıntılarının ve 1999 Marmara Depremi’nin yarattığı ekonomik ve sosyal maliyetlerin de etkisi olmuştur⁷².

d. 2000 Sonrası: Çin Rekabeti, Ekonomik Krizler ve Tekstil Sektörü

Türkiye’nin tekstil ve hazır giyim ihracatına ilk büyük darbe, 2001 yılında Çin’in DTÖ’ye katılması ve 2005 yılında kotasız ticaret yapma hakkına kavuşmasıyla meydana gelmiştir. Özellikle AB tarafından Çin’e yönelik kota uygulamalarının kaldırılmasıyla Türkiye AB pazarında ciddi bir rekabet ile karşı karşıya kalmıştır⁷³. Bu süreçte Türkiye, Çin ve diğer Asya ülkeleri karşısında ucuz işgücüne dayalı rekabet avantajını sürekli olarak kaybettiğinden uluslararası alanda rekabet gücünü artırmanın yeni yollarını aramaya başlamıştır. Bu kapsamda Türkiye tekstil ve hazır giyim sektörlerinde ürün geliştirme, yenilikçilik ve markalaşma konularına ağırlık vererek uluslararası alanda başta kalite ve tasarım olmak üzere yüksek katma değerli ürünlere dayalı rekabet avantajı elde etmeye yönelmiştir. Ayrıca söz konusu ülkelerin sahip olduğu düşük fiyat avantajı, Türkiye’nin iç pazarlarında da etkisini hissettirdiğinden Türk tekstil sektörünü Asya menşeli ürünlerin yarattığı haksız rekabetten korumak amacıyla anti-damping uygulamalarının arttığı tekstil ürünlerine yönelik korumacı politikalar uygulanmaya başlanmıştır⁷⁴.

70 Ömer Güleriyüz, “Küresel Gelişmeler Işığında Türkiye’de Tekstil Sektörü ve Geleceği”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2011, s. 62.

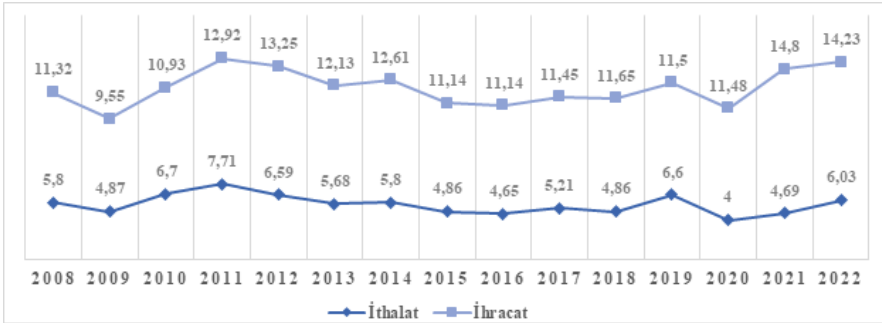
71 Sinem Yapar Saçık, “Türkiye’de Bavul Ticaretinin Dış Ticaret İçerisindeki Yeri ve Büyüme-Bavul Ticareti İlişkisi”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 12.4 (2013), 807-15, s. 809-810.

72 Güleriyüz, *agt.*, s. 62-63.

73 UİB, *agm.*, s. 7.

74 Bora Çevik, *Tekstil Sektörü*, İstanbul 2015, s. 16.

Türkiye tekstil ve hazır giyim ihracatında Çin ve Asya ülkelerinin yarattığı rekabet koşullarıyla mücadele ettiği bu süreçte 2008 Krizi'yle karşı karşıya kalmıştır. Krizle birlikte Türkiye'nin tekstil ve hazır giyim ihracatı talebin önemli ölçüde azaldığı AB ve ABD pazarları yerine, krizden nispeten daha az etkilenen Afrika ve Ortadoğu ülkelerine yönelmiştir. Pazar değişikliğine rağmen krizin sektör üzerindeki olumsuz etkileri önlenememiş; 2009 yılında tekstil ihracatı 9,55 milyar dolara, hazır giyim ihracatı ise 9,6 milyar dolara gerilemiştir (Şekil 1 ve Şekil 2). İhracat paylarında meydana gelen bu düşüşün bir yansıması olarak 2008 yılında sektörde faaliyet gösteren 49 bin işletme sayısı, 2009 yılında 42 bine inmiş ve 44 bin çalışan işsiz kalmıştır⁷⁵. Kriz sonrası süreçte sektörde toparlanma eğilimi gözlenmiş; Çin'in dünya pazarındaki varlığın karşın özellikle AB pazarından gelen talep artışıyla birlikte 2010 yılında tekstil ihracatı 10,93 milyar dolara, hazır giyim ihracatı ise 10,61 milyar dolara yükselmiştir (Şekil 1 ve Şekil 2).

Şekil 1: Yıllara Göre Türkiye Tekstil İhracat ve İthalatı (milyar dolar)⁷⁶

75 Bestem Esi, "Türk Tekstil Endüstrisi ve Gelişimi", *Journal of Awareness*, 2 (2017), 643-63, s. 649.

76 TÜİK, "Ekonomik Faaliyetlere Göre (ISIC, Rev. 3) İhracat ve İthalat (1996-2019)", www.tuik.gov.tr, 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> adresinden erişildi. TÜİK, "Ekonomik Faaliyetlere (ISIC, Rev. 4) Göre İhracat ve İthalat (2013-2023)", www.tuik.gov.tr, 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> adresinden erişildi.

Şekil 2: Yıllara Göre Türkiye Hazır Giyim İhracat ve İthalatı (milyar dolar)⁷⁷

2011 yılında dünya genelinde pamuk fiyatlarının yükselmesine bağlı olarak hammadde maliyetlerinin artması, tekstil ve hazır giyim sektörlerinin üretim faaliyetlerinde yavaşlamaya neden olmuş; 2012 yılı itibariyle bu sektörlere yapılan yatırımların ekonomik büyümeye katkısında azalma eğilimi gözlenmiştir⁷⁸. Yine de tekstil ve hazır giyim sektörlerine yönelik yatırımlar hız kesmemiş; bu sayede tekstil ve hazır giyim ihracatı kısa sürede toparlanmış ve 2014 yılına kadar artmaya devam etmiştir.

2016 yılında gerçekleşen darbe girişimi ve terör olayları gibi ülke içindeki siyasi ve sosyal huzursuzluklar ve döviz kurlarındaki ani yükseliş, birçok sektörde olduğu gibi, tekstil ve hazır giyim sektörlerini de olumsuz etkilemiştir⁷⁹. 2017 yılında her iki sektörde de gözlenen toparlanma eğilimine karşın gerek 2018 yılında döviz kurlarındaki ani yükselişin gerekse 2020 yılında dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgınının etkisiyle her iki sektörün üretim hacminde ve ihracat paylarında önemli bir düşüş yaşanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) tarafından Covid-19 salgınının reel etkilerini ortaya koymaya yönelik yapılan anketin sonuçlarına göre Türkiye’de tekstil ve hazır giyim sektörlerinde faaliyet gösteren işletmelerin %50’den fazlası salgın nedeniyle üretime ara vermek zorunda kalmıştır⁸⁰. Salgın süresince sektör işletmelerinin karşılaştığı en önemli sorunlar ise siparişlerdeki düşüş, hammadde tedarik sorunları, maliyet artışları ve e-ticarete uygun olmayan altyapı olarak sıralanmıştır. Ancak normalleşme sürecinin başladığı Haziran 2020 itibariyle, birçok sektörde olduğu gibi, tekstil ve hazır giyim sektörlerinde de toparlanma eğilimi gözlenmiştir. Salgının kişisel koruyucu ekipman ihtiyacını artırmasıyla sağlık tekstili üretimi yükselişe geçmiş; özellikle Çin’den alınan koruyucu ürünlerin gerekli teknik özellikleri taşımaması, kalitesiz ve pahalı oluşu yerel üreticiler için büyük bir fırsat yaratmıştır. Avrupa ve ABD pazarlarında artan talebe yanıt verebilmek için maske ve tulum gibi koruyucu ekipmanların yerli üretimiyle birlikte Türkiye’nin sağlık tekstili alanında gerek üretim hacmi gerekse ihracat payı

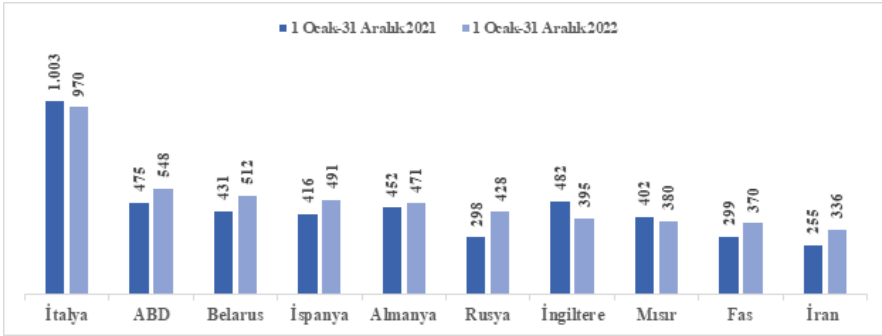
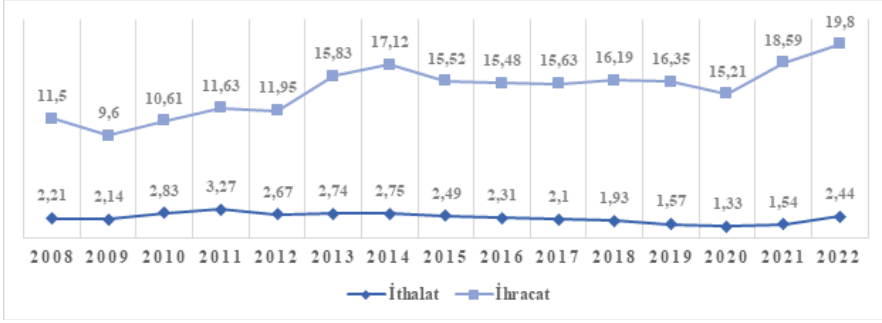
77 TÜİK, *Ekonomik Faaliyetlere Göre (ISIC Rev. 3) İhracat ve İthalat (1996–2019)*; TÜİK, *Ekonomik Faaliyetlere (ISIC, Rev. 4) Göre İhracat ve İthalat (2013–2023)*.

78 Çevik, *age.*, s. 19.

79 Esi, *agm.*, s. 650.

80 Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB), *Koronavirüs Salgınının Reel Sektöre Etkileri Anketi*, 2020.

önemli oranda artmıştır⁸¹. Nitekim, 2020 yılı itibariyle Türkiye'nin salgına yönelik Covid-19 ürünleri ihracatı %233 oranında artarak 1,2 milyar dolara ulaşırken; sağlık tekstiline yönelik maske-tulum-önlük ihracatı ise %508 oranında artarak 442,8 milyon dolara ulaşmıştır⁸².

Şekil 3: Türkiye Tekstil İhracatında Öne Çıkan 10 Ülke (milyon dolar)⁸³

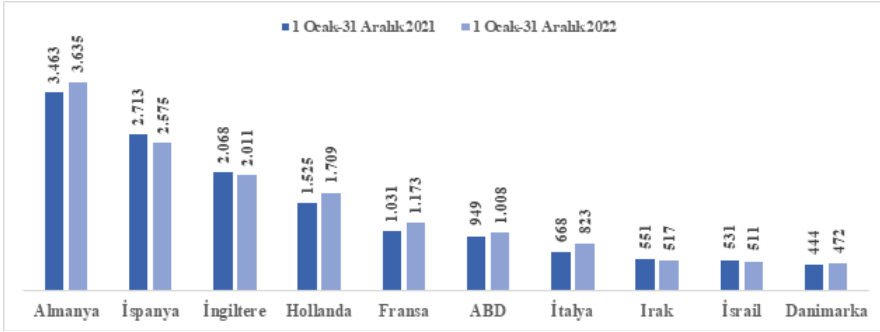
Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) verilerine göre 2022 yılı itibariyle Türkiye'nin tekstil ihracatında öne çıkan ilk beş ülke sırasıyla İtalya, ABD, Belarus, İspanya ve Almanya'dır (Şekil 3). Bir önceki yıla kıyasla söz konusu ülkelerin ihracat paylarında genel bir artma eğilimi gözlenmektedir. Ancak Türkiye'den en fazla tekstil ihracatının yapıldığı İtalya'ya 2021 yılında 1,03 milyar dolar olan ihracat, 2022 yılında %3,3 oranında azalarak 970 milyon dolara gerilemiştir. Bir önceki yıla kıyasla 2022 yılında Türkiye'nin tekstil ihracatında Rusya, Fas ve İran'ın öne çıktığı görülmektedir. Rusya'ya 2021

81 Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü, *Covid-19 Krizine Yanıt ve Dayanıklılık Projesi Tekstil Sektörü Analiz Raporu ve Kılavuzu- TR1 ve TR2 Bölgeleri*, 2021, s. 20.

82 Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM), *İhracat 2022 Raporu*, İstanbul 2022, s. 30.

83 <https://tim.org.tr/ihracat-rakamlari>.

yılında 298 milyon dolar olan tekstil ihracatı, 2022 yılında %43,8 oranında artarak 428 milyon dolara yükselmiştir. Benzer şekilde Fas’a ihracat %23,8 oranında artarak 370 milyon dolara ve İran’a ihracat %32 oranında artarak 336 milyon dolara yükselmiştir.

Şekil 4: Türkiye Hazır Giyim İhracatında Öne Çıkan İlk 10 Ülke (milyon dolar)⁸⁴

TİM verilerine göre Türkiye’nin 2022 yılı hazır giyim ihracatında öne çıkan ilk beş ülke sırasıyla Almanya, İspanya, İngiltere, Hollanda ve Fransa’dır (Şekil 4). Türkiye’den en fazla hazır giyim ihracatının yapıldığı Almanya’ya 2021 yılında 3,46 milyar dolar olan ihracat, 2022 yılında %5 oranında artarak 3,63 milyar dolara yükselmiştir. Benzer şekilde Hollanda’ya ihracat %12,1’lik artışla artarak 1,70 milyar dolara, Fransa’ya ihracat %13,8’lik artışla 1,17 milyar dolara ve ABD’ye ihracat %6,3’lük artışla 1,08 milyar dolara yükselmiştir. Buna karşın bir önceki yıla kıyasla İspanya’ya ihracat %5,1 oranında azalarak 2,57 milyar dolara, İngiltere’ye ihracat %2,8 oranında azalarak 2,01 milyar dolara gerilemiştir. Ayrıca 2022 yılı itibariyle Türkiye’nin hazır giyim ihracatında Irak ve İsrail’in öne çıktığı görülmektedir.

Günümüzde büyük bir tekstil ve hazır giyim endüstrisine sahip olan Türkiye’nin üretim sürecinde kullanılan makineler ve kimyasal maddeler açısından büyük ölçüde dışa bağımlı olduğu görülmektedir. Dışa bağımlılığının en önemli nedeni gerek tekstil sanayiinin gelişim aşamalarında gerekse sektöre yönelik Ar-Ge çalışmalarında yalnızca tekstil ürünlerinin üretimine ağırlık verilmesidir. Özellikle gelişmiş ülkelere bakıldığında sektöre yönelik Ar-Ge kaynaklarının önemli bir bölümünün makine ve kimyasal madde üretimine ayrıldığı görülmektedir. 2018 yılında Türkiye’nin tekstil makineleri ithalatı %32,6 oranında artarak 1,9 milyar dolara ulaşmıştır. İthal edilen tekstil

84 <https://tim.org.tr/ihracat-rakamlari>.

makinelerinin büyük çoğunluğunu iplik ve elyaf hazırlanmasında kullanılan makineler, dokuma, örgü ve trikotaj makineleri ve tekstil terbiyesinde kullanılan makineler oluşturmaktadır. İthalat artışına yol açan bir sebep, makine üretimine yönelik hammadde temininde yaşanan zorluklar, özellikle paslanmaz çeliğin ülke içinde üretilmemesidir. Diğer bir sebep, yerli üretimle kıyaslandığında daha ucuz olan ikinci el tekstil makinelerinin ithalatının yeni makinelerin piyasaya sunulmasını büyük ölçüde engellemesidir⁸⁵. Sektör temsilcileri tekstil makineleri ithalatının azaltılmasında başta paslanmaz çelik olmak üzere makine üretiminde hammadde temininin ülke içinde gerçekleştirilmesi; sektöre yönelik Ar-Ge çalışmalarında yalnızca üründe değil kullanılan teknolojiye de yeniliğe odaklanılması, başta yazılım olmak üzere yüksek teknoloji ürünlerin üretimi ve fikri sınai mülkiyet haklarının korunması gibi konulara dikkat çekmektedir⁸⁶. Yerli makine üretiminin teşvik edilmesiyle 2019 yılında 1,1 milyar dolara gerileyen tekstil makineleri ithalatı, 2020 yılında %49,7 oranında artarak 1,7 milyar dolara ulaşmıştır. Bu artışa yol açan ise salgının olumsuz etkilerinin azaltılmasına yönelik çok sayıda uygun kredi imkanının sağlanması ve sektörlerin bu kredileri makineleri yenilemek veya kapasite artırmak için kullanması olmuştur⁸⁷. Söz konusu yatırımlarda ithal makinelerin tercih edilmesini sektör açısından yerli makine üretiminin yeterli olmadığına bir göstergesi olarak okumak da mümkündür.

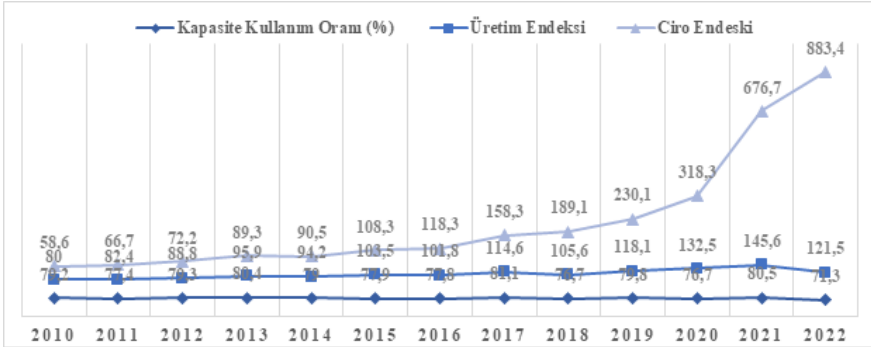
Şekil 5 ve Şekil 6'da Türkiye'de tekstil ve hazır giyim sektörlerinin 2010-2022 yılları arasında kapasite kullanım oranları, üretim ve ciro endeksleri gösterilmektedir. 2008 Krizi sonrası ekonomide toparlanma eğilimin gözlemlendiği 2010 yılından itibaren her iki sektörde de kapasite kullanım oranlarının, üretimin ve cironun artma eğiliminde olduğu görülmektedir. 2010 yılından günümüze kapasite kullanım oranlarının tekstil ürünleri imalatında %70-80 arasında; hazır giyim ürünleri imalatında %75-85 arasında değişen yatay bir seyir izlediği görülmektedir. 2017 yılında tekstil ürünleri imalatında kapasite kullanım oranı %80'in üzerine çıkmış; 2018 yılında ekonomik kriz ve döviz kurundaki ani yükselişin olumsuz etkilerine bağlı olarak sektörünün kapasite kullanım oranı %76,7'ye gerilemiştir. 2019

85 Barış Sedef, "Tekstil Makinelerinde Paslanmaz Çelik ve İkinci El Sorunu Çözülmeli", *Dünya Gazetesi*, 7 Şubat 2020, 1-9, s. 1.

86 Sedef. agm., s. 9 ; T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, age., s. 23.

87 Türkiye Makina Federasyonu (MAKFED), *Makine İmalat Sektörü Türkiye ve Dünya Değerlendirme Raporu*, Ankara 2021, s. 70-71.

yılında bir toparlanma görülse de 2020 yılında salgın sebebiyle ortaya çıkan tam kapanma, talep daralması ve işletmelerin çoğunda üretime ara verilmesi gibi olumsuz durumlara bağlı olarak sektörün kapasite kullanım oranı %76,7 seviyesinde gerçekleşmiştir. Normalleşme süreciyle birlikte sektörde gözlenen toparlanma eğilimi kapasite kullanım oranlarına da yansımış; 2021 yılı itibariyle sektörün kapasite kullanım oranı %80,5’e yükselmiştir.

Şekil 5: Tekstil Sektöründe Kapasite Kullanımı, Üretim ve Ciro Endeksi⁸⁸

Şekil 6: Hazır Giyim Sektöründe Kapasite Kullanımı, Üretim ve Ciro Endeksi⁸⁹

2010 yılından itibaren her iki sektörde kaydedilen cirolarda yukarı yönlü artış devam etmektedir. İhracata bağlı üretim yapan bu sektörlerde ciro artışının en önemli nedenlerinden biri döviz kurlarındaki ani yükselişe bağlı olarak ABD doları ve Euro’nun Türk lirası karşısında değerlenmesidir.

Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) verilerine göre 2023 yılı Ocak ayı itibariyle Türkiye’de 4/a kapsamında tekstil ve hazır giyim ürünleri imalatında faaliyet gösteren işletme sayısı 61.081’dir (Tablo 1). İşletme ölçeklerine göre değerlendirildiğinde her iki sektörde faaliyet gösteren işletmelerin %73,3’ü

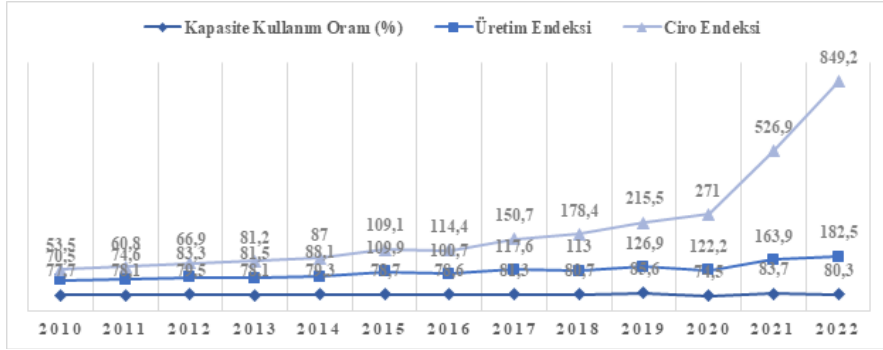
88 TCMB, “İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı”, www.tcmb.gov.tr, 2023, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Reel+Sektor+I-istatistikleri/Imalat+Sanayi+Kapasite+Kullanim+Orani/> adresinden erişildi. TÜİK, “Toplam Sanayi Ciro Endeksi 2005-2023”, www.tuik.gov.tr, 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=sanayi-114&dil=1> adresinden erişildi. TÜİK, “Sanayi Üretim Endeksi 2005-2023”, www.tuik.gov.tr, 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=sanayi-114&dil=1> adresinden erişildi.

89 TCMB, *İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı*; TÜİK, *Toplam Sanayi Ciro Endeksi 2005-2023*; TÜİK, *Sanayi Üretim Endeksi 2005-2023*.

1-9 çalışanı olan mikro işletme, %19'u 10-49 çalışanı olan küçük işletme, %6,7'si 50-249 çalışanı olan orta ölçekli işletme ve %1'i ise 250 ve üzeri çalışanı olan büyük ölçekli işletmedir. Bu doğrultuda Türkiye'de tekstil ve hazır giyim üretiminin ağırlıklı olarak 1-9 çalışanı olan mikro işletmelerde gerçekleştirildiği görülmektedir. Tekstil işletmelerinin %72'si, hazır giyim işletmelerinin %74'ü mikro işletmedir.

Tablo 1: Tekstil ve Hazır Giyim Sektörlerinde İşletme Ölçekleri Dağılımı⁹⁰

Ocak 2023	Mikro İşletme	Küçük İşletme	Orta Büyüklükte İşletme	Büyük İşletme	Toplam
TEKSTİL	13.844	3.743	1.328	268	19.183
HAZIR GIYIM	30.982	7.834	2.756	326	41.898

SGK verilerine göre 2023 yılı Ocak ayı itibariyle Türkiye'de tekstil ve hazır giyim ürünlerinin imalatında 4/a kapsamında sigortalı çalışanların sayısı 1.112.453'tür (Tablo 2). Ancak bu sektörlerin emek yoğun üretim yapısına bağlı olarak özellikle küçük işletmelerde kadın, çocuk ve göçmen emeğinin düşük ücretli, güvencesiz ve kayıt dışı istihdam edildiği bilinen bir gerçektir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanan işgücü istatistiklerine göre Türkiye'de 2022 yılında tarım dışı sektörde kayıt dışı çalışma oranı %16,8 olarak belirlenmiştir. Kayıt dışı çalışma oranı kadınlarda

⁹⁰ Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK), "SGK Sigortalı İstatistikleri Ocak 2023, 4/a Kapsamında İşyeri, Zorunlu Sigortalılar ve Prime Esas Ortalama Günlük Kazançların Faaliyet Gruplarına Dağılımı", www.sgk.org.tr, 2023, <https://www.sgk.gov.tr/Istatistik/Aylik/42919466-593f-4600-937d-1f95c9e252e6/> adresinden erişildi.

%19,2; erkeklerde ise %15,7’dir⁹¹. Özellikle hazır giyim üretiminde yer alan dikiş, örme gibi işlemlere kadınların daha yatkın görülmesi gibi etkenlere bağlı olarak sektörde kadın emeği ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla gerek kayıt dışı çalışma oranının gerekse kadınlarda kayıt dışı çalışma oranının yüksekliği göz önüne alındığında tekstil ve hazır giyim sektörlerinde istihdam edilenlerin sayıca çok daha fazla olabileceğini düşünmek mümkündür.

Tablo 2: Tekstil ve Hazır Giyim Sektörlerinde Çalışan Sayısı⁹²

Ocak 2023	Daimi	Geçici	Kamu	Özel	Kadın	Erkek	Toplam
Tekstil	404.991	597	769	404.819	127.484	278.104	405.588
Hazır Giyim	702.156	4.709	10.556	696.309	379.530	327.335	706.865

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) tarafından her yıl Ocak ve Temmuz aylarında yayınlanan işçi sendikaları üye sayıları istatistiklerine göre 2023 yılı Ocak ayında tekstil ve hazır giyim sektörlerinde istihdam edilen işçilerin yalnızca %8,6’sı (114.433 kişi) sendika üyesidir. Dokuma, hazır giyim ve deri işkolunda faaliyet gösteren toplam 17 sendika bulunmaktadır; ancak yalnızca üç sendika %1 işkolu barajını geçerek toplu iş sözleşmesi yapma yetkisine sahiptir⁹³. Görüldüğü üzere, tekstil ve hazır giyim sektörlerinde çalışanların büyük çoğunluğu sendikalaşma ve toplu sözleşme haklarından yoksun istihdam edilmektedir.

Hazır giyim sektöründe 4/a kapsamında sigortalı çalışanların %54’ü kadındır. Kadın emeğine dayanan üretim yapısına karşın bu sektörde kadınların erkeklerden daha düşük ücretlerle istihdam edildiği görülmektedir. SGK verilerine göre Ocak 2023 itibarıyla hazır giyim sektöründe 390,91 TL olarak belirlenen ortalama günlük kazanç erkeklerde 401,87 TL, kadınlarda ise 381,29 TL’dir. Hazır giyim sektörüne kıyasla tekstil sektöründe ücretlerin daha yüksek olduğu görülmektedir. Ocak 2023 itibarıyla tekstil sektöründe ortalama günlük kazanç 469,96 TL olup; günlük kazanç erkeklerde 487,63 TL, kadınlarda ise 430,04 TL’dir⁹⁴. Görüldüğü üzere, tekstil sektöründe de

91 TÜİK, “Esas işinden dolayı sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olmayanlar”, *www.tuik.gov.tr*, 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=istihdam-issizlik-ve-ucret-108&dil=1> adresinden erişildi.

92 SGK, SGK Sigortalı İstatistikleri Ocak 2023.

93 Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB), “İşçi Sayıları ve Sendikaların Üye Sayıları Hakkında Tebliğler-2023 Ocak Ayı İstatistiği”, *www.cs.gb.gov.tr*, 2023, https://www.cs.gb.gov.tr/media/90468/ocak_2023-isci.pdf adresinden erişildi.

94 SGK, SGK Sigortalı İstatistikleri Ocak 2023.

kadınlar erkeklerden daha düşük ücretlerde çalışmaktadır. Ayrıca her iki sektörde de kayıt dışı istihdam edilenlerde ücret düzeylerinin daha da düşük olabileceğini gözden kaçırmamak gerekmektedir.

Sonuç

Sanayi Devrimi'nin temelini oluşturan tekstil üretimi, dünyada birçok ülkede sanayileşme için önemli bir başlangıç noktası olmuştur. Özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından değerlendirildiğinde basit teknoloji kullanımına dayanan emek yoğun yapısına bağlı olarak tekstil üretiminin sanayileşme için önemli bir çıkış noktası olma özelliği taşıdığı görülmektedir.

Bu çalışmada geçmişten günümüze Türkiye'nin ekonomi ve sanayi politikaları içerisinde tekstil sektörünün gelişimi tarihsel bir bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Tekstil sektörü, birçok ülkede olduğu gibi, Türkiye'nin sanayileşme sürecinde de önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde girilen sanayileşme ve fabrikalaşma çabaları ağırlıkla tekstil sektörü üzerinden yürütülmüş; bu birikim cumhuriyetin ilk yıllarında Sümerbank'a devredilerek Türkiye'de tekstil sanayiinin temelleri atılmıştır. Sümerbank, Türk tekstil sanayiinin gelişiminde önemli bir girişim olarak görülmelidir. Özelleştirme kapsamına alındığı 1987 yılına kadar varlığını sürdüren Sümerbank gerek tekstil sanayiine yönelik yatırımlarıyla gerekse oluşturduğu fabrika düzeniyle Türkiye'de ekonomik ve toplumsal hayatın gelişmesinde öncü bir kurum olmuştur. 1960'lı yıllardan benimsenen ithal ikameci sanayileşme modeline uygun hazırlanan beşer yıllık kalkınma planlarında tekstil sanayiinin üretim ve ihracat kapasitesini artırmaya yönelik çeşitli girişimlere yer verilmiş; söz konusu bu girişimler tekstil sektörünün yanı sıra hazır giyim sektörünün gelişmesini de sağlamıştır. 1980 sonrası ekonomide dışa açılma sürecinde her iki sektörün üretim ve ihracat potansiyeli öne çıkarken; artan özelleştirmelerle birlikte tekstil sanayiinde özel sektörün belirleyiciliği de giderek artmıştır.

Tekstil ve hazır giyim, günümüz Türkiye ekonomisi içerisinde ihracat payları yüksek sektörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaman içerisinde krizlere bağlı olarak düşüşler gözlenmesine karşın; genel eğilim Türkiye'nin tekstil ve hazır giyim sektörlerinde ihracat paylarının arttığı yönündedir. TCMB ve TÜİK tarafından yayınlanan kapasite kullanım oranları, üretim ve ciro endeksleri söz konusu sektörlerin sahip olduğu üretim ve istihdam potansiyelini ortaya koymaktadır. Buna karşın, üretimde özellikle makinada dışa bağımlılık; istihdamda ise düşük ücretler, örgütsüzlük ve kayıt dışılık

sektörlerin en önemli sorunları arasında yer almaktadır. Sektör temsilcileri tarafından yapılan açıklamalarda söz konusu sorunlara sıkça dikkat çekilmekte ve çeşitli çözüm yolları üzerinde iş birliğine gidilmektedir. Bu çerçevede özellikle makinada dışa bağımlılık sorununa bir çözüm girişimi olarak değerlendirilebilecek önemli bir adım atılmış ve 20-21 Ekim 2022 tarihleri arasında Bursa Uludağ Üniversitesi (BUÜ), Tekstil Mühendisleri Odası (TMO) ve Tekstil Makine ve Aksesuar Sanayicileri Derneği (TEMSAD) iş birliği ile “*I. Ulusal Tekstil Makineleri ve Sistemleri Sempozyumu*” düzenlenmiştir. Sempozyumda “*tekstile kendi teknolojinle yön ver*” sloganı çerçevesinde tekstil ve hazır giyim sektörlerinde yerli makina üretiminin sorunları değerlendirilmiş; makina ithalatını azaltmak için başta yerli makina alımında finansman desteği sağlanması olmak üzere çeşitli çözüm yollarına dikkat çekilmiştir⁹⁵. İki yılda bir gerçekleştirilmesi planlanan bu sempozyum, sektörün gelişimi açısından tarafların iş birliğine vurgu yapan önemli bir girişim olarak karşımıza çıkmaktadır.

95 Barış Sedef, “Yerli Makine Alıcılarına Finans Desteği Verilmeli”, *www.dunya.com.tr*, 31 Ekim 2022, <https://www.dunya.com/ekonomi/yerli-makine-alicilarina-finans-destegi-verilmeli-haberi-673148> adresinden erişildi.

Kaynaklar

- Ağra, Güler, “Kuruluşundan Günümüze Kadar Organize Sanayi Bölgeleri ve Sorunları”, Yıldız Teknik Üniversitesi, 1982.
- Aktar, Ayhan, “Bursa’da Devlet ve Ekonomi”, içinde *Bir Masaldı Bursa*, ed. Engin Yenal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- Aktar, Ayhan, “Toplumsal Değişme Sürecinde Küçük İmalat Sanayii: Bursa Dokuma Sanayiinde İnsan İlişkileri”, İstanbul Üniversitesi, 1989.
- Ansal, Hacer, “75 Yılda Başlı Çeken Sektörlerden: Tekstil”, *75 Yılda Çarklardan Çiplere*, ed. Oya Baydar Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- Bekmen, Ahmet, “Sermayenin Etik İnşası: Küresel Meta Zincirleri ve Çalışma Standartları”, İstanbul Üniversitesi, 2010.
- Birecikli, İhsan Burak, “Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bir İnceleme”, *Akademik Bakış*, 2.3, 2008.
- Boratav, Korkut, “Korumacı-Devletçi Sanayileşme: 1930-1939”, içinde *75 Yılda Çarklardan Çiplere*, ed. Oya Baydar (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), ss. 71-76.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi*, 24. baskı (İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2019).
- Çevik, Bora, *Tekstil Sektörü* (İstanbul, 2015), https://ekonomi.isbank.com.tr/ContentManagement/Documents/sr02_tekstilsektoru.pdf adresinden erişildi.
- ÇSGB, “İşçi Sayıları ve Sendikaların Üye Sayıları Hakkında Tebliğler-2023 Ocak Ayı İstatistiği”, www.cs.gb.gov.tr, 2023, https://www.cs.gb.gov.tr/media/90468/ocak_2023-isci.pdf adresinden erişildi.
- Danacı, M. Cem, “Türkiye’de Özelleştirme Faaliyetleri ve Bir Örnek Olay Sümerbank ve Dünya Uygulamaları”, İstanbul Üniversitesi, 1996.
- Dölen, Emre, *Tekstil Tarihi*, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992.
- DPT, *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)*, Ankara 1963.
- DPT, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)*, Ankara, 1979.
- DPT, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)*, Ankara 1968.

DPT, *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)*, Ankara 1973.

Dülgeroğlu, Ercan, “Türk Tekstil Sanayiinin Dışa Açılması”, *Uludağ Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi*, 7.2, 1986.

Esi, Bestem, “Türk Tekstil Endüstrisi ve Gelişimi”, *Journal of Awareness*, 2, 2017.

Gökçen, Ahmet Mucip, “Cumhuriyetten Günümüze Türkiye’de İktisat Politikaları ve Ekonomik Gelişme”, *Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, ed. Mehmet Zencirkıran, Dora Yayınevi, Bursa 2020.

Güleryüz, Ömer, “Küresel Gelişmeler Işığında Türkiye’de Tekstil Sektörü ve Geleceği”, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2011.

Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü, *Covid-19 Krizine Yanıt ve Dayanıklılık Projesi Tekstil Sektörü Analiz Raporu ve Kılavuzu- TR1 ve TR2 Bölgeleri*, 2021, <https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/dokuman/covid-19-krizine-yanit-ve-dayaniklilik-projesi-tekstil-sektoru-analiz-raporu-ve-kilavuzu-trb1-ve-trb2-bolgeleri/2155> adresinden erişildi.

Kaya, Erdal, “Denizli Tekstil Sektöründe Emek Süreci: Nitel Bir Analiz”, Pamukkale Üniversitesi, 2020.

Kepenek, Yavuz, “Türkiye’nin 1980 Sonrası Sanayileşme Süreci”, *75 Yılda Çarklardan Çiplere*, ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

Keyder, Çağlar, “İmalat Sektörünün Yapısı (1923-1929)”, *75 Yılda Çarklardan Çiplere*, ed. Oya Baydar Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

Kiper, Mahmut, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sanayi Politikaları ve Sümerbank”, *Mühendislik Mimarlık Öyküleri II*, TMMOB, Ankara 2006.

Kuruç, Bilsay, “1930’ların Sanayi Hareketinde Unutulanlar ve Az Bilinenler”, *75 Yılda Çarklardan Çiplere*, ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999).

Kuzucu, Yılmaz, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Tekstil Tarihinin Gelişimi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

MAKFED, *Makine İmalat Sektörü Türkiye ve Dünya Değerlendirme Raporu*, Ankara, 2021.

Öngüt, Çağatay Emrah, “Türk Tekstil ve Hazır Giyim Sanayiinin Değişen Dünya Rekabet Şartlarına Uyumu”, Devlet Planlama Teşkilatı, 2007.

Özaslan, Metin, "Türkiye'de Dışa Açılma Süreci ve Sanayinin Mekansal Dağılımında Değişimler", *IV Ulusal Coğrafya Sempozyumu: Avrupa Birliği Sürecindeki Türkiye'de Bölgesel Farklılıklar*, Ankara, 2006.

Özüğürlü, Metin, *Anadoluda Küresel Fabrikanın Doğuşu Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, Halkevleri Emek Çalışmaları Merkezi Bilimsel Yayınla, 1, İstanbul 2005.

Pamuk, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Polatoğlu, Mehmet Gökhan, "Türkiye'nin Kalkınmasında Sümerbank ve Etkinliği (1933-1987)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 104, 2021.

Sedef, Barış, "Tekstil Makinelerinde Paslanmaz Çelik ve İkinci El Sorunu Çözülmesi", *Dünya Gazetesi*, 7 Şubat 2020.

Sedef, Barış, "Yerli Makine Alıcılarına Finans Desteği Verilmeli", *www.dunya.com.tr*, 31 Ekim 2022, <https://www.dunya.com/ekonomi/yerli-makine-alicilarina-finans-destegi-verilmeli-haberi-673148> adresinden erişildi.

SGK, "SGK Sigortalı İstatistikleri Ocak 2023, 4/a Kapsamında İşyeri, Zorunlu Sigortalılar ve Prime Esas Ortalama Günlük Kazançların Faaliyet Gruplarına Dağılımı", *www.sgk.org.tr*, 2023, <https://www.sgk.gov.tr/Istatistik/Aylik/42919466-593f-4600-937d-1f95c9e252e6/> adresinden erişildi.

Sönmez, Mustafa, "75 Yılın Sanayileşme Politikaları", içinde *75 Yılda Çarklardan Çiplere*, ed. Oya Baydar Tarih Vakfı Yayınları, Bursa 1999.

T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, *Tekstil, Hazırgiyim ve Deri Ürünleri Sektörleri Raporu (2020)*, 2020.

TCMB, "İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı", *www.tcmb.gov.tr*, 2023, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Reel+Sektor+Istatistikleri/Imalat+Sanayi+Kapasite+Kullanim+Orani/> adresinden erişildi.

TCMB, *Koronavirüs Salgınının Reel Sektöre Etkileri Anketi*, 2020, https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/1ba636c7-cab9-4727-b1b6-22c1357960ec/Kutu_4.2_2020-3.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-1ba636c7-cab9-4727-b1b6-22c1357960ec-nepL2Re adresinden erişildi.

TİM, *İhracat 2022 Raporu* (İstanbul, 2022), www.tim.org.tr, 2022, https://tim.org.tr/files/downloads/Strateji_Raporlari/TIM%20I%CC%87hracat%20Raporu%202022.pdf adresinden erişildi.

TİM, “Ülkelere Göre Sektörel İhracat Rakamları”, www.tim.org.tr, 2022, <https://tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari> adresinden erişildi.

TÜBİTAK, “TÜBİTAK BUTAL/Bursa Test ve Analiz Laboratuvarı”, www.tubitak.org.tr, 2022, <https://butal.tubitak.gov.tr/tr/kurumsal/tarihce> adresinden erişildi.

TÜİK, “Ekonomik Faaliyetlere (ISIC, Rev. 3) Göre İhracat ve İthalat (1996-2019)”, www.tuik.gov.tr, 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> adresinden erişildi.

TÜİK, “Ekonomik Faaliyetlere (ISIC, Rev. 4) Göre İhracat ve İthalat (2013-2023)”, www.tuik.gov.tr, 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> adresinden erişildi.

TÜİK, “Esas işinden dolayı sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olmayanlar”, www.tuik.gov.tr, 2022, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=istihdam-issizlik-ve-ucret-108&dil=1> adresinden erişildi.

TÜİK, “Sanayi Üretim Endeksi 2005-2023”, www.tuik.gov.tr, 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=sanayi-114&dil=1> adresinden erişildi.

TÜİK, “Toplam Sanayi Ciro Endeksi 2005-2023”, www.tuik.gov.tr, 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=sanayi-114&dil=1> adresinden erişildi.

Uğur, Abdullah, “Türkiye’nin Dış Ticaretinde Tekstil-Giyim Sektörünün Yeri ve Yeni Rekabet Dönemi”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2.2, 2004.

Uludağ İhracatçı Birlikleri (UİB), *Türkiye Tekstil Sektörü ve Bursa*, Bursa, 2020.

Uyanık, Seval, ve R. Tuğrul Oğulata, “Türk Tekstil ve Hazır Giyim Sanayiinin Mevcut Durumu ve Gelişimi”, *Tekstil ve Mühendis*, 20.32, 2013.

Yapar Saçık, Sinem, “Türkiye’de Bavul Ticaretinin Dış Ticaret İçerisindeki Yeri ve Büyüme-Bavul Ticareti İlişkisi”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 12.4, 2013.

Yıldız, Halil, "Türkiye'nin Sanayileşmesinde Dokuma Sanayinin Yeri ve Önemi", *İstanbul İktisat Dergisi*, 1989.

Yılmaz, Gülşah, "18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Yerel Tekstil Üretiminden Sanayileşmeye Geçiş", T.C. Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, 2015.

Türkiye’de Ayçiçeğinin Sosyo-ekonomik Tarihi:
Toplum, Ziraat ve Ekonomi
Okan Ceylan*

Giriş

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından Batı Blok’unun siyasi, askeri ve iktisadi bir müttefiki olan Türkiye, 1948-1956 yılları arasında tarıma öncelik veren iktisadi gelişme stratejisi amacı ile Marshall Yardımından yararlanmışır. Bu kapsamda makineleşme, gübre ve zirai ilaç kullanımıyla tarımsal verimlilik, ürün çeşitliliği ve üretim artışları yaşanmıştır. Tarım sektörüne yönelik aynı zamanda devletçilikten ve ağır sanayiden tarıma dayalı sanayiye doğru bir geçişi de ifade etmiştir.¹ Bu bağlamda artan nüfusun gıda ihtiyacının karşılanabilmesi için pazara yönelik üretimin alt yapısı arttırılmışır. 1948 sonrası Marshall Planı ile başlayan ve 1960’lı ve 1970’li yıllarda ivme kazanan bu süreç Yeşil Devrim olarak kavramsallaştırılmışır.² Bu dönemde Türkiye ekonomisi tarihinin en hızlı büyümesini yaşamıştır.³ Ayrıca tarım bölgelerinin ürün deseni değişim ve dönüşümler geçirmiştir. Neticede Türkiye’de çeltik, şekerpancarı, ayçiçeği ve pamuk ekim alanları büyük oranda artmıştır.

Ancak Soğuk Savaş Döneminin yaşandığı 1945 sonrasında Türkiye’de ayçiçeği ziraatında kullanılan tohumların önemli bir kısmı Rusya’dan, zirai

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İzmir/TÜRKİYE, okan.ceylan@ege.edu.tr

1 İlhan Tekeli, “Cumhuriyet Dönemi Boyunca Kırsalın Geçirdiği Dönüşüm”, *Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C II, S 6, 2019, s. 25-26.

2 Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl Aşırılıklar Çağı*, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 299-334; Okan Ceylan, “1950-1980 Arasında Türk Tarımında Devrim: Serhat İlimiz Hakkâri Örneği” *Cumhuriyet Devrinin Bir Serhat Vilayeti Hakkâri Uluslararası Sempozyumu*, haz. Selcan Koçaslan, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2020, s. 207.

3 Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 255-256.

mekanizasyon teknolojisi ise batıdan ithal edilmiştir. Ayçiçeğinin zirai tarihi pek çok siyasi tarih çalışmasında Doğu ve Batı Blokları arasında çizilen kalın duvarları da bir ölçüde yıkmaktadır. Bu çalışma ayçiçeğinin tıpkı çeltik ve pamuk gibi Yeşil Devrimin önde gelen ürünlerinden olduğu iddiasını taşımaktadır. Ancak, bu eserin literatürdeki diğer çalışmalardan farkı ise hem ürünün adeta tarihsel bir aktör gibi zirai ve biyolojik özellikleri ile toplum ve devlet nezdinde oluşturduğu ekonomik dinamiklere vurgu yapması hem de tarımda ekonomik büyümenin ve büyük sosyo-ekonomik dönüşümlerin yaşandığı 1945-1980 arası dönemi bütüncül açılardan incelemesidir. Bu noktada da ayçiçeğinin tarihsel gelişiminde bu mahsulün genlerini yayan ve geleceğe aktaran insanlar ve arılar kadar ürünün kendisi de tarihin yapıcısı önemli bir aktördür. Bu çalışma ayçiçeğini ürünün zirai ve biyolojik özellikleri, tarih sahnesine çıkışı ve tarım kültürüne alınışı, 1950-1980 arası Türkiye ziraatında gelişim sürecinde etkili olan dinamikler ile ayçiçeği piyasası ve ayçiçeği ile ilgili politik tartışmalar çerçevesinde incelemektedir.

1. Zirai ve Biyolojik Açından Ayçiçeği

Ayçiçeği (*Helianthus annuus L.*), endüstri bitkileri başlığı altında yer alan tıpkı susam, keten, yağ şalgamı, haşhaş, kolza, ızgın, pelemir ve ketencik gibi yağlı tohumlar kategorisindedir.⁴ Soluk sarı renkte olan ayçiçeği yağı, yarı kuruyan yağlardan olup içerisinde oleik, linoleik ve palmitik asit bulunmaktadır.⁵ Nitekim kabuklu tohumunda %29 oranında, iç kısmında ise %50 oranında yağ içermektedir. Ancak ayçiçeğinin yağ oranı iklim koşullarına, toprak çeşitlerine ve yetiştirilme koşullarına bağlı olarak değişmektedir. Yağının çıkartılmasının ardından geriye kalan küspesi yem sanayisinde kullanıldığından ayçiçeği yem bitkileri gurubunda da değerlendirilmektedir. Küspesinde %30,6 oranında protein, %19 oranında karbonhidrat ve %8 oranında yağ bulunmaktadır.⁶

Farklı iklim koşullarında ve toprak türlerinde yetiştirilebilmesi öncelikle ayçiçeğinin güçlü bir adaptasyonu olduğuna işaret etmektedir.⁷ Toprağın derinliklerine kadar inebilen kazık ve saçak kök yapısı sayesinde de

4 Fethi İncekara, *Endüstri Bitkileri ve Islahı*, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, İzmir 1964, s. 3.

5 Kamil İlisulu, *Yağ Bitkileri ve Islahı*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, İstanbul 1973, s. 84.

6 Celal Tarıman-Fethi İncekara, *Ayçiçeği ve Ziraatı*, Çiftçi Dergisi Yayınları, Ankara 1959, s. 5.

7 Cemalettin Şenocak, *Ayçiçeği*, Edirne Zirai Araştırma Enstitüsü, Edirne 1983, s. 5.

kuraklığa dayanıklıdır.⁸ Bu yüzden nehir boylarındaki alüvyon topraklar ayçiçeği ziraatı için çok uygundur.⁹ Hatta bu mahsul rutubet oranı yüksek ve humuslu topraklarda daha iyi gelişme göstermektedir. Buna karşın tuzlu, asitli, ağır killi, taban suyu yüksek ve kireç yönünden fakir topraklarda yeterince gelişmemektedir.¹⁰ Ancak ayçiçeği, tahıllara oranla topraktan üç kat daha fazla potasyum ve iki kat daha fazla fosfor almaktadır. Örneğin ayçiçeği her bir dekadardan 6,5 kilogram azot, 4,1 kilogram fosfor, 36 kilogram potasyum ve 13,3 kilogram kireç almaktadır. Bu yüzden de kimyevi gübrenin piyasaya yeni çıktığı ve yeterince yaygınlaşmadığı 1950’lerde tarım müdürlüklerinin yayım faaliyetlerinde ve akademik yayınlarda münavebe üzerinde durulmuştur. Örneğin tahıllar, baklagiller, haşhaş ve hardalla münavebeye oldukça uygun olduğu vurgulanarak aynı tarlaya dört ile altı yılda bir ayçiçeği ziraatı önerilmiştir.¹¹ Üretiminin en çok yapıldığı Trakya’da ayçiçeği ile münavebeye giren ürünler buğday, şekerpancarı, arpa, mısır ve bostandır.¹² Aynı tarlaya üst üste ayçiçeği ekilmesi durumunda ise hem verim düşmekte hem de canavarotu ve diğer hastalıklar görülmektedir.¹³ Nitekim ayçiçeği yetiştirme süresi boyunca en çok azot, fosfor ve potasyuma ihtiyaç duymaktadır. Ülkemiz toprakları potasyumca zenginken azot ve fosfor açısından ise fakirdir. Azot, ürünün yeşillik tonu, dane dolgunluğu, gövde, boy ve yaprak gelişimi üzerinde etkiliyken fosfor ise verimlilik, kök gelişimi ve yağın asit içeriği üzerinde etkilidir. Bitki, bu sayede hastalıklara ve kuraklığa dayanıklı hale gelmektedir. Potasyum ise bitkinin su sarfiyatını düzenlemekte danelerdeki nişasta ve şeker miktarını arttırmaktadır. Toprağın doğru bir şekilde işlenebilmesi ve gübrelenebilmesi için toprak analizi şarttır.¹⁴

Fizyolojik açıdan saçak köklü ve kazık köklü bir bitki olan ayçiçeğinin dik ve hafif dikenli olan sapının kalınlığı 2-10 cm aralığında olup sap uzunluğu ise

8 *Ayçiçeği Tarımı*, ed. Oğuz Tuna, Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Yayın Dairesi Başkanlığı Ankara 1988, s. 3.

9 Tarıman-İncekara, *age.*, s. 11-12.

10 Bozkurt Alkan, *Ayçiçeği Tarımı ve Gübrenmesi*, Toprak ve Gübre Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü, Ankara 1973, s. 4; Şenocak, *age.*, s. 6.

11 Tarıman-İncekara, *age.*, s. 11-12.

12 Şenocak, *age.*, s. 10.

13 Tarıman-İncekara, *age.*, s. 11-12.

14 Alkan, *age.*, s. 6-9.

25 cm ile 300 cm arasında değişmektedir.¹⁵ Bu yüzden bitkinin köklerinin gelişimi açısından toprak işlenmesi çok önemlidir. Öncelikle ayçiçeği ekilecek tarlaların sonbaharda 20 cm derinliğinde sürülmesi ve ilkbaharda da tırmık veya kazayağı yapılması gereklidir.¹⁶ 20-22 cm derinlikteki bir sürüm kışın yağın kar ve yağmur suları sayesinde toprağın yeterli nemini koruması açısından son derece önemlidir.¹⁷ Ayçiçeğinde üç ekim tarzı bulunmaktadır. Bunlar: serpmeye, ocak ve sıraya ekim usulleridir. En yaygın olan mibzerle sıraya ekim yöntemi olup bu sayede hem tohumdan tasarruf edilir hem de ürünün makine ziraatla işlenmesi kolaylaşmış olur.¹⁸ Örneğin, 1950'lerde ayçiçeği, pamuk ve hububat ekiminde kullanılmak üzere Ankara Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu 632 liradan taksitle satışı yapılmak üzere 8,750 adet mibzer satmıştır. Bu mibzerler at, öküz ve inek gibi çift hayvanlarıyla kullanılmıştır.¹⁹ Sıraya ekimde sıra arası mesafenin 70 cm, sıra üzeri mesafenin ise 30-40 cm olması gereklidir. Ancak toprak çeşidine bağlı olarak dekar ekilecek tohum miktarı ise 800-1,500 kilogram arasında değişmektedir.²⁰ Hafif ve kuru topraklarda ekim daha derineyken ağır ve rutubetli topraklarda tohumların daha sık ekimi önerilmektedir. Ekimden önce toprak ısı en az 4-6°C olmalıdır. Ekimin ardından tohumlar 4-10 gün arasında 8°C'de çimlenir ve ortalama 25°C'de yetişmektedir. Ayçiçeği ziraatında tımar işleri ise ekimden yaklaşık 20-30 gün sonra yapılan seyreltme, yabancı otların çapalanması ve yıllık yağış miktarının 550 mm olduğu kurak bölgelerde sulamadır. Böylece dekar başına ortalama 3,000 kök ayçiçeği düşmektedir.²¹ Ayçiçeği, tıpkı kenevir gibi tarlada hem gölge tavı meydana getiren hem de yabancı otları boğan bir bitkidir.²²

Ayçiçeği ekim denemelerinden elde edilen sonuçlara göre Ege, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri için mart ayı; Marmara, Karadeniz ve İç Anadolu Bölgeleri için nisan ayı ve son olarak da Doğu Anadolu Bölgesi

15 Tarıman- İncekara, *age.*, s. 7-8.

16 Alkan, *age.*, s. 5-11.

17 Ali Kürçay, *Ayçiçeği Yetiştirilmesi*, Tarım Bakanlığı Ziraat İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1964, s. 7.

18 Alkan, *age.*, s. 5-11.

19 "Türkiye Mibzer İmalatı", *Edirne Postası*, 11 Mart 1953.

20 Tanfer Dinler, Saadettin Karaaslan, *Mısır, Soya, Ayçiçeği, Susam, Sorgun Tarımında Kullanılan Ekim Makineleri- İkinci Ürün Yayım ve Araştırma Projesi*, Söke Ziraat Üretim İşletmesi Ziraat Teknik Lisesi ve Mekanizasyon Eğitim Merkezi Müdürlüğü, Aydın 1982, s. 1-3.

21 Tarıman- İncekara, *age.*, s. 12-14; Alkan, *age.*, s. 5-11; Şenocak, *age.*, s. 6.

22 İncekara, *age.*, s. 1-2.

için mayıs ayı uygun görülmektedir. Ekimin zamanında olması ayçiçeğinin hem toprağın neminden yararlanabilmesini hem de çiçeklenme ve dane dolum dönemindeki yağışlardan faydalanabilmesi için çok önemlidir.²³ Aksi takdirde 1972 yılında ekimi geç yapılan ayçiçeklerinde Sclerotinya hastalığı ortaya çıkmıştır. Bu hastalığa bağlı olarak ayçiçeğinin kök, gövde ve tablalarında çürümelere meydana gelmiştir. Bu hastalığın nakli ise rüzgârlar ve tarım aletleri yoluyla olmuştur. Hastalıkla mücadele kapsamında ise drenaj, tohum temizliği, nadas sistemi ve ilaçlama önerilmiştir.²⁴

Tablo 1: Ekim dönemi ve Verim (Kg)/Dekar İlişkisi

Ekim Tarihi	1958	1959	1960
Şubat Ortası	100	273	210
Mart Başı	127	250	234
Mart Ortası	106	250	213
Nisan Ortası	93	203	156
Mayıs Ortası	34	109	100
Haziran Ortası	-	-	53

Kaynak: Ali Kürçay, *age.*, s. 7.

Ayçiçeği geniş yaprakları sayesinde su tutma kapasitesi yüksek bir bitki olmasına rağmen suya en çok ihtiyaç duyduğu dönem tablanın ilk teşekkülünden çiçeklenmeye kadar geçen süredir. Bu noktada ilkbaharda düşen mayıs yağmurları çok önemlidir. Sulama ise üç aşamadan oluşmaktadır. Bunlar: tabla teşekkül evresi, çiçeklenme evresi ve dane dolum evresidir.²⁵ Sulama özellikle çiçeklenme evresinde en hayati düzeyde olup verim üzerinde de oldukça etkilidir.²⁶ Yaprakları ise hafif tüylü olup yapraklarının kenarları dişlidir. Tabla adı verilen ayçiçeğinin kafa kısmının büyüklüğü ürünün sık ya da seyrek ekimine bağlı olarak değişmektedir. 1940’ların sonunda ayçiçeklerinin çok dallı ve tablalı olduğu görülmektedir.²⁷ Ancak, bu durumda yan dallardaki danenin dolması ve olgunlaşması daha geç olmaktadır.²⁸ Çeşide bağlı olarak

23 *Ayçiçeği Tarımı*, s. 8; Şenocak, *age.*, s. 6; Kürçay, *age.*, s. 7.

24 “Ayçiçeği Tarlalarında Hastalık Görüldü”, *İpsala*, 11 Eylül 1972.

25 Alkan, *age.*, s. 12-13.

26 Fevzi Bayrak, *Bafra Ovası Koşullarında Ayçiçeği Su Tüketimi*, Samsun Bölge Toprakları Araştırma Enstitüsü, Samsun, 1978, s. 8.

27 Tarıman-İncekara, *age.*, s. 7-8; Akif Üretmen ve Muzaffer Alap, *Çukurova Çiftçisine Öğütler, Arjantin Keteni, Susam, Ayçiçeği, Yer Fıstığı Nasıl Yetiştirilir?*, Adana 1948, s. 92.

28 İlisulu, *age.*, s. 95.

yetiştirme süresi 80-120 gün arasında değişmektedir.²⁹ Uzun boylu çeşitler geç, kısa boylu çeşitler ise erken olgunlaşmaktadır.³⁰ İlkbaharda ekilen ayçiçekleri 15 Ağustos-30 Eylül tarihleri arasında sonbaharda hasat edilmektedir. Yetiştirme sürecinde ürünün yağ rekoltesi güneşlenmesine bağlı olarak gelişimi ise rüzgâr almasına bağlıdır.³¹

Resim 1: Edirne’de Ayçiçeği Tarlası

Kaynak: “Edirne’nin Tablo Gibi Ayçiçekleri” TRT Haber, 28 Temmuz 2021.

Biyolojik açıdan ayçiçeği yabancı döllenebilirliğe mahkûm olan bir bitkidir. Ayçiçeğinin genlerinin yayılmasında ve geleceğe aktarımında insanoğlunun yanı sıra arıların da büyük rolü vardır.³² Örneğin bir kovan arı beş dekarlık bir ayçiçeği tarlasının tozlaşmasını sağlamaktadır.³³ Ayçiçeği tohumları sert bir kabuğun içinde bulunmakta olup renk açısından ise beyaz, siyah, koyu kahverengi ve kurşuni gri gibi farklı tohum kabukları mevcuttur.³⁴ En çok üretimi yapılan siyah beyaz çizgili tohumlu çeşitken ikinci sırada siyah renkli ve en az üretimi olan ise beyaz renkli ayçiçekleridir.³⁵ Tohum boylarının 7-20 mm arası değiştiği ayçiçeğinde bin dane ağırlığı ise 35-200 gr arasındadır.³⁶ Çerezlik çeşitlerde tohumlar daha uzun, siyah ve büyükken yağlık çeşitlerde ise daha küçük ve tombuldur. Daha tombul olan yağlık ayçiçeği çeşitlerinin

29 Tarıman-İncekara, *age.*, s. 7-8; Üretmen ve Alap, *age.*, s. 92.

30 Kamil İlisulu, Emin Ekiz ve Orhan Arslan, *Ayçiçeği Islahı ve Oronbaşa Dayanıklı Çeşitlerin Kurak Şartlara Adaptasyonu*, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu, Ankara 1982, s. 10.

31 Tarıman-İncekara, *age.*, s. 11; Alkan, *age.*, s. 5.

32 Michael Pollan, *Arzunun Botaniği*, çev. Sevin Okyay, Domingo, İstanbul 2019, s. 1-2.

33 *Ayçiçeği Tarımı*, s. 16.

34 Tarıman- İncekara, *age.*, s. 9-10.

35 Üretmen-Alap, *age.*, s. 88.

36 İncekara, *age.*, s. 84.

toplam ürün ağırlıkları daha fazladır. Yağlık ayçiçeği çeşitleri kuraklığa daha dayanıklıdır. Bu tohumlar en çok serçe istilalarına maruz kalmaktadır.³⁷ Dekar başına 120 ile 135 kilogram arasında tohum ve 750 kilogram sap ve yaprak alınmaktadır.³⁸ Ayçiçeğinin dış kabuğunda yağ bulunmamakta ve yağ içindeki çekirdekten elde edilmektedir.³⁹

Saf tohumluk elde edebilmek amacı ile üreticiler tohumluk üretimi ve dağıtımını yapan Zirai Araştırma Enstitüsü veya Devlet Üretim Çiftliklerinden tohumluk temin etmişlerdir.⁴⁰ Trakya’da bulunan Türkgeldi (Kırklareli), Acıpayam (Denizli) ve Dalaman (Muğla) Devlet Üretim Çiftliklerinde 1960’ların ortalarından itibaren tohumluk ayçiçeği üretimi yapılmış ve belirli bir ücret mukabilinde dağıtılmıştır.⁴¹ Hatta çeşitli doğal afetlerden zarar gören çiftçilere 1966 yılında pamuk, ayçiçeği ve çeltik tohumluklarının dağıtımını için Tarım Bakanlığı, Maliye Bakanlığı ve Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Ziraat Bankasını görevlendirmiştir.⁴²

Ayçiçeğinin hasadı da yoğun emek gerektirmektedir. Yapraklarının kuruyup dökülmesinin ardından tablalarındaki tohumların içi dolup kurumakta ve sertleşmektedir. Bu noktada hasadın zamanında olması verimlilik ve yağ oranı açısından son derece önemlidir. Hasadın erken olması durumunda tohumlarda nem oranı yüksek olduğundan küflenme meydana gelirken hasadın geç olması durumunda ise tohumlarda dökülmeler meydana gelmektedir.⁴³ Hasat 1970’lerin ortalarına kadar tablaların kesilip dövülmesi yoluyla emek yoğun bir şekilde yapılırken bu tarihlerden itibaren biçerdöverle yapılmıştır. İnsan emeği ile hasat edilen ayçiçeği tohumlarının içindeki sap ve çöpler rüzgârda savrulurken veya tınaz makinesinde elenerek ayrıştırılmaktadır. Hasat sonrası depolama için %8-9 nem oranı gereklidir. Bu yüzden ayçiçeğini serilip güneşte kurutmak gerekmektedir. Depolama çuvalarla yapılacaksa üst üste beş çuvaldan fazla ürün konmamalı ve dökme

37 Tarıman-İncekara, *age.*, s. 8.

38 Tarıman-İncekara, *age.*, s. 9-10; İncekara, *age.*, s. 85.

39 İlisulu, *age.*, s. 125.

40 Zeynep Dernek, *Konya Ovasında Ayçiçeği Çeşitleri Adaptasyonu*, Konya Bölge Topraksu Araştırma Enstitüsü Yayınları, Konya 1978, s. 20.

41 Nejat Pirinççioğlu, *Ayçiçeği İşletmelerinde Verimliliği Araştırma ve Yaygınlaştırma Olanakları*, Milli Produktivite Yayınları, Ankara 1974, s. 39.

42 T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.) 30-18-1-2/192-5-1 (26 Ocak 1966); BCA., 30-18-1-2/270-61-7 (19 Ağustos 1971).

43 Tarıman-İncekara, *age.*, s. 13-14.

depolanacaksa öbeğin yüksekliği bir buçuk metreyi aşmamalıdır.⁴⁴ Ürünün zirai boyutunun ötesinde ayçiçeğinin gerek dünyada gerekse Türkiye'deki yayılımında savaşlar, göçler, kültürel alışveriş etkili olmuştur. Bu konunun aydınlatılabilmesi için ürünün tarihsel geçmişi önem arz etmektedir.

2. Ayçiçeğinin Kısa Tarihi ve Türkiye'de Ayçiçeğinin Tarım Kültürüne Yerleşmesi

Ayçiçeğinin anavatanı Güney Amerika kıtasında yer alan Meksika ve Peru'dur.⁴⁵ Ancak Gray, Watson ve Wavilos gibi botanikçilere göre 32-35 enlemleri arası yer alan Kanada ve Meksika'nın batısı ve güneyinin ayçiçeğinin anavatanının olabileceğini ileri sürmüştür. Hatta ünlü Fransız gezgin ve Coğrafyacı Samuel de Champlain de 1615 yılında Amerikan yerlilerinin Georgia Gölü civarında ayçiçeği yetiştirip yağ ürettiklerini yazmaktadır.⁴⁶ Bu ürünün dünyaya yayılışında 15. ve 17. yüzyıllar arasındaki Coğrafi Keşifler'de İspanyollar etkili olmuştur.⁴⁷ Botanik Bilimciler ayçiçeğini "Güneş Otu" ya da "Peru Güneş Çiçeği" olarak adlandırmışlardır. Türkiye'de ise "Gündöndü, Günebakan, Günetapan ve Şemsiamer" gibi isimler kullanılmıştır.⁴⁸ Bu mahsulün yayılışı Amerika'dan Avrupa'ya oradan da diğer kıtalara doğrudur. 16. yüzyılda Avrupa'da bir süs bitkisi olan ayçiçeği⁴⁹ 17. yüzyılın ilk çeyreğinde ise İngiltere'de yağ ihtiyacı için üretilmiştir. Ancak, o tarihlerde İngiltere'de ileri bir ayçiçeği fabrikasyon sistemi mevcut değildir.⁵⁰ 19. yüzyıla kadar daha çok tohumlarının çerezlik olarak tüketildiği ayçiçeği bu yüzyıldan itibaren yemeklik yağ ve margarin üretiminde kullanılmıştır.⁵¹

Gerek ayçiçeği ziraatında gerekse endüstrisinin gelişiminde Rusların yaptığı seleksiyonların ve çernezyom kara topraklarının büyük katkısı olmuştur.⁵² Öncelikle 1794'te Rusya'da tarım kültürüne alınan ayçiçeği 18. yüzyılda daha çok süs bitkisi, ilaç, kuşyemi, çerez ve kahvenin içerisine karıştırılarak tüketilmiştir. 19. yüzyılda bu ürün Rusya'nın güneydoğusunda

44 Şenocak, *age.*, s. 9.

45 Tarıman-İncekara, *age.*, s. 5-6

46 İncekara, *age.*, s. 76-77; İlisulu, *age.*, s. 86-87.

47 Tarıman-İncekara, *age.*, s. 5-6.

48 İlisulu, *age.*, s. 87-93.

49 Tarıman-İncekara, *age.*, s. 5-6; Alkan, *age.*, s. 3.

50 İncekara, *age.*, s. 78.

51 Tarıman-İncekara, *age.*, s. 5-6.

52 İncekara, *age.*, s. 77-78.

yetiştirilmiştir.⁵³ 1829 yılında Rusya’nın güneybatısında yer alan Woroneks Bölgesi’nde Bokorjov adında bir köylünün bu bitkiden ilk kez daha ileri tekniklerle yağ üretmesinin ardından ayçiçeğinin üretimi gerek Rusya’nın Volga, Sibirya ve Kafkasya bölgelerinde gerekse dünyada hız kazanmıştır. Örneğin, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan ekim alanlarının geniş olduğu ülkelerdir. Rusya’da ayçiçeği ekim alanları üç ile beş milyon hektarı bulsa da üretimin arttığı yıllarda canavarotu, pas, ayçiçeği güvesi ve tırtıla bağlı olarak ürüne zarar veren parazitler de artış göstermiştir.⁵⁴

I. Dünya Savaşı’nın ardından Bulgaristan ve Romanya’dan ülkemize göç eden soydaşlarımız ayçiçeği tohumları getirmişlerdir.⁵⁵ Bu yüzden ayçiçeği tarım kültürünün Türkiye’ye girişinde dağılan Osmanlı Devleti’nin değişen sınırları ve zorunlu göçler önemli rol oynamıştır. Göçmenlerin önemli ölçüde iskân edildiği Trakya’da ayçiçeği ziraatı ilk defa 1918 yılında sınırlı alanlarda yapılmıştır.⁵⁶ İlk etapta göçmenler bahçelerine süs bitkisi olarak⁵⁷ve yağ ihtiyaçları için ayçiçeği ekmişlerdir. Zamanla Trakya’nın yerlileri de ayçiçeği ziraatı yapmaya başlamışlardır. Ancak ilk zamanlarda Trakyalı çiftçiler, ayçiçeğinin topraktan çok fazla gıda almasından dolayı bu mahsulü kendi arazilerinden ziyade kiraladıkları tarlalarda üretmişlerdir. Hatta Yeşilköy Zirai Araştırma Enstitüsü’nün 1930’lerin başında yaptığı ayçiçeği denemelerinde de gübresiz ayçiçeği ekiminin toprağın verim kabiliyetini düşürdüğü görülmüş ve üretimi teşvik edilmemiştir.⁵⁸ Ayrıca toprağı yormasının yanı sıra gerek emek yoğun üretim gerektiren çapa bitkisi olması gerekse buğday ile rekabet edememesi de enstitünün vazgeçişinde etkili olmuştur. Eldeki 600 kilogram tohum Samsun Çarşamba’daki bir çiftçiye verilmiştir.⁵⁹

53 İlisulu, *age.*, s. 87.

54 Tarıman-İncekara, *age.*, s. 78.

55 İlisulu, *age.*, s. 87.

56 T.C Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, *Ayçiçeği Ekonomik Raporu*, Teşkilatlandırma Genel Müdürlüğü, Ankara 1989, s. 1.

57 Ahmet Kurt-Reşat Yamankaradeniz, “Türkiye’de Bitkisel Yağ Üretiminde Ayçiçeğinin Yeri ve Önemi”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, C XII, S 2-3, 1981, s. 87.

58 Mirza Gökgöl, Recai Taşan, *Yeşilköy Zirai Araştırma Enstitüsü (Marmara-Trakya Bölge Zirai Araştırma Enstitüsü)’nün 50. Yılı, Yeşilköy Zirai Araştırma Enstitüsü 1926-1976*, Yeşilköy Zirai Araştırma Enstitüsü, İstanbul 1978, s. 16-17.

59 *Yeşilköy Tohum Islah ve Deneme İstasyonu 1926/7-1936/7*, Ziraat Vekâleti Neşriyat Müdürlüğü, Ankara 1937, s. 103.

Zirai üretiminin yanı sıra katma değerli endüstriyel üretimine bakıldığında 1940'ların sonunda Trakya'daki yağ fabrikalarının rafine tesislerinin olmadığı görülür. Yalnızca Edirne, Kırklareli, Alpullu, Lüleburgaz, Çorlu, Bursa ve Muratlı'da bulunan yağhanelerde kabuk soyma, öğütme ve hidrolik pres tesisatı mevcuttur.⁶⁰ Melkon Aslaner ve Haydar Tabakoğlu kurdukları ilk hidrolik presle üretim için köylüye yağ verme karşılığında ayçiçeği almışlardır.⁶¹ Hidrolik pres de ülkemize Balkan göçmenleri tarafından getirilmiştir. Ancak küspede %16-8 oranında yağ bırakmaktadır.⁶² Bu tesislerde günlük 1,000-2,500 kilogram tohum işlenmiştir.⁶³ Trakya çiftçisinin ayçiçeğine yönelmesi İkinci Dünya Savaşı'nın savaş ekonomisi koşullarında beliren karaborsa ve enflasyon ortamında olmuştur.⁶⁴ Ayçiçeğinin Trakya'daki yaygınlaşmasına karşın Çukurova'da teknik bilginin olmayışı, sanayisinin yeterince gelişmemesi, yüksek işçilik ve maliyet gerektirmesi, fiyat düşüklüğü ve pamuk ve narenciye gibi ürünlerle rekabet edememesi dolayısıyla yaygınlaşmamıştır. Buna karşın 1926 yılından beri gerek pamuk sahasında uzmanlaşan Ziraat Mühendisleri Dr. Marcus ve Kemal Sezen'in öncülüğünde Adana Pamuk İslah İstasyonu ve Ziraat Mühendisi Haşim Alataş'ın denetiminde Adana Ziraat Mektebinde yapılan kuru ve sulu ayçiçeği ziraatı çalışmalarının neticesinde 150-200 kilogram verim elde edilmiştir.⁶⁵ Benzer olarak ayçiçeğinin Konya Ovası'nda yaygınlaşmama nedeni ise çiftçilerin verimli çeşitleri üretip tecrübe etmemeleri, sulama imkânlarının yetersizliği⁶⁶ ve ayçiçeğinin susam ve haşhaşla rekabet edememesindedir. Trakya'da buğday, Bursa'da sebzeler, Çanakkale'de mısır ve domates ve Sakarya'da ise patates ayçiçeğine rakip ürünlerdir.⁶⁷ Nitekim Kamil İlisulu 1960'ların sonunda Türkiye'de yetiştirilen ayçiçeği çeşitlerinin oronbaş (canavarotu)'a dayanıklı olduğunun ancak sulama imkânlarının ve üreticilerin tecrübesinin az olduğunun altını çizmiştir.⁶⁸ Trakya'da olduğu gibi Tokat Yöresinde de şeker şirketi ayçiçeğini şekerpancarı ile iyi bir münavebe ürünü olarak

60 Üretmen-Alap, *age.*, s. 86-94.

61 Kurt-Yamankaradeniz, *agm.*, s. 87.

62 İlisulu, *age.*, s. 127.

63 Üretmen- Alap, *age.*, s. 86-94.

64 Mehmet Oluç, *Trakya Ziraat Ekonomisi*, İstanbul Üniversitesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü, İstanbul, 1946, s. 139.

65 Üretmen- Alap, *age.*, s. 86-94.

66 Dernek, *age.*, s. 7.

67 Şenocak, *age.*, s. 5; Özkaya ve Talim, *age.*, s. 26-37.

68 İlisulu, *age.*, s. 7.

değerlendirip bu bölgedeki üretimini teşvik etmiştir.⁶⁹ Ayçiçeğinin Marmara Bölgesinde tarım kültürüne alınmasının ardından ürünün gelişiminde etkili olan kurumsal, toplumsal ve ekonomik dinamikler ayçiçeği üretiminin artışında etkili olmuştur.

3. Türkiye’de Ayçiçeğinin Zirai Ekonomisi

Trakya’daki artan arz ve talep üzerine bir müddet sonra Yeşilköy Zirai Araştırma Enstitüsü çiftçiye rehberlik etmiştir. Böylece 1937-1947 arası üretimi git gide artan ayçiçeği 1947’den itibaren istatistiklere de girmiştir.⁷⁰ Ayrıca, ayçiçeği ziraatına paralel 1950’lerden sonra ayçiçeği yağı tüketimi yükselmeye başlamış ve 1970’lerde yaygınlık kazanmıştır. Trakya illerinin yanı sıra 1950’lerin başında Adapazarı, Çanakkale, Bursa, Balıkesir, Eskişehir ve Kocaeli illerinde ayçiçeği üretimine başlanmıştır. Bu durum akıllara ayçiçeği ziraatını yaygınlaştıran etmenlerin neler olduğu sorusunu getirmektedir. Bir defa ayçiçeğinde üretimin ve endüstrileşmesinin önemli bir kısmı Trakya’da gerçekleştirilmiştir.⁷¹ İlk olarak 1970’lerin başında Türkiye’de haşhaş ekiminin yasaklanması ile ayçiçeği ziraatı Afyonkarahisar, Kütahya ve Uşak’ın içinde yer aldığı İç Batı Anadolu ve Isparta, Konya (Akşehir ve Beyşehir civarı), Burdur ve Denizli’nin bulunduğu Göller Yöresinde de başlamıştır.⁷² Ancak ayçiçeği üretiminin teşvikine rağmen Afyonkarahisar’da ilk etapta bu ürünün ne zirai yetiştiriciliği bilinmiş ne de haşhaş kadar karlı görülmüştür.⁷³ 1980 yılına dek ayçiçeğinin üretiminde ve endüstrisinde daha çok Marmara Bölgesi öne çıkarken bu tarihten itibaren diğer bölgelerin de üretim payları artmıştır.⁷⁴

İkinci olarak modern tarım teknikleri ile artan verim ve ayçiçeği yağına olan yüksek talep üretimi arttırmıştır. 1970’lerin ilk yarısına kadar Türkiye’de ayçiçeği ekim alanları daha çok küçük işletmelerin çift hayvanları ile işledikleri tarlalarda üretilmiştir. 1960’lar ve 1970’ler Türkiye kırsalında traktörün yaygınlaşmaya başladığı bir dönemdir. 1962’den itibaren oronbaşa

69 Talat Demirören, *Tokat’ta Ayçiçeği Su Tüketiminin Saptanması*, Tokat Bölge Topraksu Araştırma Enstitüsü Yayınları, Tokat 1978, s. 9.

70 Gökgöl-Taşan, *age.*, s. 16-17.

71 Tarıman-İncekara, *age.*, s. 3.

72 Pirinçcioğlu, *age.*, s. 39.

73 Okan Ceylan, “Türkiye’de Haşhaş Ekim Yasağının Afyon İlindeki Sosyo-ekonomik Yansımaları”, *VIII. Uluslararası Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Afyonkarahisar 2018, s. 1092-1094.

74 Alkan, *age.*, s. 3; *Ayçiçeği Tarımı*, s. 3.

dayanıklı hibrit ayçiçeği çeşitlerinin tarım kültürüne alınması ile yağ oranı %46-48 oranına yükselmiştir. Ancak ayçiçeği ve yağ üretimi artan nüfusun gerisinde kalmış ve Türkiye yurtdışından bitkisel yağ ithal etmiştir.⁷⁵ 1970'lerin ortalarında özellikle Trakya'da artan çeltik ziraatına bağlı olarak sulama kooperatifleri yaygınlaşmıştır.⁷⁶ Ancak bu kooperatifler ayçiçeği sulaması konusunda yeterince örgütlenememiştir.⁷⁷ 1970'lerde Trakya'daki ayçiçeği ekim alanlarının ortalama %3,4'ü sulanmaktadır.⁷⁸ Edirne'de ise ayçiçeği sulama oranı ortalamanın üzerinde %7,5'tir. Meriç ve Ergene Ovaları ekime uygun olmasına rağmen sulak ovalarda en büyük engel kuş zararlarıdır.⁷⁹

1970'lerde ayçiçeği yağının %78'si Marmara Bölgesinde üretilmektedir.⁸⁰ Üçüncü olarak ayçiçeğinin Trakya başta olmak üzere ekim alanlarının genişlemesi vita ve margarin üreten yağ sanayinin gelişimine paralel olmuştur.⁸¹ Örneğin 1970'li yıllara gelindiğinde 18'i Edirne'de olmak üzere⁸² Trakya ve Güney Marmara Bölümünde 65 yağ sanayisi vardır.⁸³ Özkaya ve Talim ise 1976 yılında bölgede 74 yağ fabrikasının bulunduğunu ancak 32 tanesinin kapalı olduğunu belirtmiştir.⁸⁴ Trakya'da üretilen ayçiçeklerinden margarin üretimi İstanbul Bakırköy'deki vita margarin fabrikalarında kullanılmıştır.⁸⁵ 1970'li yıllarda Türkiye'de üretilen ayçiçeğinin %49,1'i margarin, %49,5'i likit yağ üretiminde ve %1,4'ü ise diğer sanayi kollarında

75 T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 3, C 37, 112. Birleşim, 21 Mayıs 1973, s. 454.

76 Okan Ceylan, "Bir Tahılın Örgütleyici Gücü: Çeltik Tarımının Edirne İli Sulama Kooperatiflerinin Gelişimindeki Rolü", *21. Yüzyıl Türkiye'sinde Tarım ve Kooperatifler*, der. Çağatay Edgücan Şahin, Notabene Yayınları, İstanbul 2021, s. 234-235.

77 T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 3, C 37, 112. Birleşim, 21 Mayıs 1973, s. 454.

78 Özkaya-Talim, *age.*, s. 7.

79 Özkaya-Talim, *age.*, s. 70.

80 Tayfun Özkaya, Metin Talim, *Trakya ve Marmara Bölgesinde Ayçiçeği Üretiminde ve Yağ Sanayinde Temel Sorunlar*, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi, İzmir 1982, s. 5.

81 Kürçay, *age.*, s. 5.

82 "İlimizde Yılda 45,000 ton Küspe Üretiliyor", *Vatandaş*, 3 Nisan 1974.

83 "Marmara ve Trakya'da 65 Nebati Yağ Sanayicisi Tekirdağ'da Toplandı", *Adalet*, 28 Mayıs 1975.

84 Özkaya, *age.*, s. 87.

85 İlisulu, *age.*, s. 84.

değerlendirilmiştir.⁸⁶ Türkiye’nin yanı sıra uluslararası alanda Rusya, Arjantin, Romanya, Bulgaristan ve Yugoslavya gibi ayçiçeği üretiminde öne çıkan devletlerde de ayçiçeği yağı üretimi iki üç kat artış göstermiştir.⁸⁷

Mutfak kültürü açısından 1970’ten önce Türkiye’nin yedi coğrafi bölgesindeki tarım kültürü dikkate alındığında tereyağı, sadeyağ ve kuyruk yağ gibi hayvansal yağlar ile susam yağı en yaygın tüketilen yağlardır. Bunların yanı sıra Kıyı Ege’de zeytinyağı ve İç Batı Anadolu ve diğer haşhaş ekim bölgelerinde haşhaş yağı, Çukurova’da pamukyağı ile Kocaeli yarımadası ve İç Batı Anadolu’da keten yağının tüketimi de görülmektedir. Ayrıca 1950-1980 arası dönemde ayçiçeği ziraatının en çok yapıldığı Trakya’da susam üretimi sınırlanırken tütün ekim alanlarını ise azaltmıştır.⁸⁸ Ayçiçeğinden yağ üretimi ve tüketiminde daha çok II. Dünya Savaşı’ndan sonra artan nüfusun besin ihtiyacının karşılanabilmesi, toplumsal refah seviyesi ve yaşam standartlarının artışı, kentleşme, ayçiçeğinin yüksek yağ verimi ve kalitesine sahip olması, tarım tekniğindeki ilerlemeler, üretim teşviki ve yağ çıkartma tekniğindeki gelişmeler etkili olmuştur.⁸⁹ Trakya’da yakın zamanlara da kadar “şırılan yağ” olarak da adlandırılan ayçiçeği yağı⁹⁰ yemeklik yağ açığını gidermede önemli bir paya sahiptir.

Ayçiçeği ziraatının gelişiminde endüstri ve yağ talebinin yanı sıra suni gübre kullanımının yaygınlaşması da bir diğer faktördür. Nitekim ayçiçeği yetiştirme süresince yoğun bir azot, fosfor ve potasyum ihtiyacı duymaktadır.⁹¹ Hatta iktisadi açıdan 1960’lı yıllarda nüfus artışıyla birlikte artan bitkisel yağ talebi karşısında oluşan ithalat ve dış ticaret açığını düşüme hedefleri ayçiçeği üretiminde verimliliği ve üretimi esas kılmıştır.⁹² Bu noktada gübre kilit bir

86 T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 3, C 37, 112. Birleşim, 21 Mayıs 1973, s. 454.

87 İncekara, *age.*, s. 78.

88 T.C Başbakanlık, İstatistik Genel Müdürlüğü, *Zirai Bünye ve İstihlal 1934-1950*, DİE Matbaası, Ankara, 1951; T.C Başbakanlık, İstatistik Umum Müdürlüğü, *Zirai Bünye ve İstihlal 1946-1953*, DİE Matbaası, Ankara, 1954; T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Zirai Bünye ve İstihlal 1959-1961*, DİE Matbaası, Ankara 1963; Okan Ceylan, “Geleneğin Yeniden Hatırlanması: Türkiye’de Ketenin Toplumsal Tarihi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S 69, 2021, s. 154.

89 Şenocak, *age.*, s. 5; İlisulu, Ekiz ve Arslan, *age.*, s. 1.

90 “Trakya’da İsyân Var: Kendi Yağımızla Kavrulamıyoruz”, *Saray*, 11 Mart 2017.

91 Alkan, *age.*, s. 6-9.

92 “Zeytin Yağı ve Bitkisel Yağ Politikası Değişecek”, *Edirne Sesi*, 27 Temmuz 1965.

rol oynamıştır. 1960'lı yıllarda gübrenin daha çok kullanılmaya başlanması ve 1970'lerde yaygınlaşması ile ayçiçeği ziraatında dekar başına %21'lik amonyum sülfat gübresinden 38 kilogram, %16'lık süper fosfat gübresinden 62 kilogram ve %48'lik potasyum sülfattan 20 kilogram önerilmiştir.⁹³ 1971'de ayçiçeği ekim alanlarının %50'sinde gübre kullanılmışken 1977'de bu oran %77'ye yükselmiştir. Ancak gübre konusunda bilinçli hareket edilmemiş ve asıl gerekli olan potaslı gübreler çok az kullanılmıştır.⁹⁴ Bu yüzden Avusturyalı Ziraat Mühendisi Hans Steiner Türkiye'nin suni gübre kullanımının hem geç hem de yetersiz olduğunu belirtmiştir. Örneğin dekar başına ortalama yarım kilogram gübre düşmektedir. Gerek Karabük Demir Çelik Fabrikası gerek Kütahya Azot Sanayi ile İskenderun ve Yarımcadaki gübre fabrikaları 1960'ların başında kurulmuştur. Ancak, motorlu taşıtların yetersizliğinden dolayı gübrenin kırsal alanlara dağıtımında aksaklıklar görülmüştür. Gübre kullanımının arttırılabilmesi için kredi imkânlarının genişletilmesi de önerilmiştir.⁹⁵ Gübrelemenin önemine binaen Teknik Ziraat Müdürlükleri de üç gün sürecek gübre kursları açmıştır.⁹⁶

Ancak Steiner'in da belirttiği gibi 1960'ların sonlarına dek köylerde büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık yoğun bir iktisadi faaliyet olarak yapıldığından suni gübre yerine köylüler tarlalarına daha çok hayvan gübresi kullanmışlardır. Bu gübreler tarlalara kış aylarında atılıp toprağa iyice karışması için de toprak işleme yapılmıştır.⁹⁷ Ancak hayvan gübresi ne ayçiçeği ziraatı için kâfidir⁹⁸ ne de en çok ayçiçeği üreten Trakya çiftçisi tarlalarına yeterince gübre atmaktadır. Koyun gübresi daha çok tahıl, sebze ve bostan ekilecek tarlalara altı yedi yılda bir atılmıştır. Çiftçiler ayçiçeği gibi topraktan çok fazla potas alan bir mahsule gübre kullanmadıklarından ayçiçeğinden sonra ekilen ürünlerde verim kayıpları yaşanmıştır. Hatta topraklar zaman içerisinde hem verim kabiliyetini kaybetmiş hem de ayçiçeği tarlaları yeterli besin alamadıklarından oronbaş hastalığı görülmüştür. Dolayısıyla hem kısa vadede üründe hem de uzun vadede toprakta %50 verim kaybı yaşanmıştır. Oronbaş gübre kullanılmayan zayıf topraklardaki ayçiçeğine daha büyük zarar vermiştir.⁹⁹

93 Kürçay, *age.*, s. 5.

94 Özkaya-Talim, *age.*, s.61-67.

95 Suphi Rıza Doğukan, "Bir Konferans Dinledik", *Vatandaş*, 2 Eylül 1964

96 "Gübreleme Kursu Açıldı", *Vatandaş*, 17 Eylül 1964.

97 Kürçay, *age.*, s. 5.

98 İlisulu, *age.*, s. 111.

99 Kürçay, *age.*, s. 1-2.

Oronbaş ayçiçeğinin yanı sıra bakla, bezelye ve tütün içinde zararlı bir parazittir. Halk arasında bakla kurutan, koçanotu, mor sümbül, allahınızırotu ve canavarotu olarak da adlandırılmaktadır. Bu parazit ile mücadele için münavebe, sertifikalı tohum kullanımı ve iyi bir toprak işlemesi şarttır.¹⁰⁰ Bu yıllarda ayçiçeğinde verimlilik için ileri teknoloji ve zirai sulama ön görülmüş ve ekim alanları da artmıştır.¹⁰¹ Ayrıca yüksek taban fiyat uygulaması, taban fiyatların hasat öncesi açıklanması, oronbaşa dayanıklı sertifikalı çeşitlerin üretimi ve gübre kullanımı ayçiçeği üretimini ve verimini arttırmıştır.¹⁰² Bu bağlamda Yağlı Tohumlar Kooperatifi de Edirne kısına oronbaşa dayanıklı ayçiçeği tohumları dağıtmıştır.¹⁰³ Tarım ve Orman Bakanlığı ülke genelinde yerli ayçiçeği ekimini yasaklayarak oronbaşa dayanıklı sertifikalı tohumlukların ekimi zorunlu kılınmıştır.¹⁰⁴ Yasak kararı 17 Ocak 1964 tarihli Resmi Gazete de yayımlanmıştır. Karara uymayanlar hakkında 6968 Sayılı Zirai Mücadele Kanunu gereğince işlem yapılması uygun görülmüştür. Yeni tohumlukların dağıtımında Teknik Ziraat Müdürlükleri, Yağlı Tohumlar Satış Kooperatifi ve ziraat odaları görev üstlenmiştir.¹⁰⁵ Ancak tarlalarda eski tohumlardan çıkan bazı yerli ayçiçeği çeşitlerinde kısmen oronbaş görülmeye devam etmiştir.¹⁰⁶ Ayçiçeğinin zirai gereksinimleri dolayısıyla bir yandan çiftçiler suni gübre kullanımına yönelmişler diğer yandan da oronbaşla mücadele ve ülkesel yağ açığını önlemek için devlet sertifikalı tohum kullanımını zorunlu tutmuştur. Bu tohumlukların üretildiği kurumlar tablo 2’de gösterilmiştir.

100 Kürçay, *age.*, s. 10-11; “Ayçiçeğine Musallat Olan Verem Otu Lalapaşa’da Yeniden Görüldü”, *Vatandaş*, 19 Temmuz 1976.

101 Pirinççioğlu, *age.*, s. 39

102 *Ayçiçeği Maliyet Çalışması (1982)*, Tarım Orman Bakanlığı Gıda Kontrol Genel Müdürlüğü, Ankara 1982, s. 5.

103 “Yağlı Tohumlar Kooperatifinin Verimli Faaliyetleri Müstahsil Tarafından Memnuniyetle Karşılıyor”, *Vatandaş*, 2 Ağustos 1963.

104 “Trakya’da Yerli Ayçiçeği Ekimi Tarım Bakanlığınca Yasaklandı”, *Vatandaş*, 20 Ocak 1964.

105 “Oronbaşa Mukavim Ayçiçeği Yetiştirilmesi Kararı Alındı”, *Vatandaş*, 4 Şubat 1964; “Çiftçilerimize Sertifikalı Ayçiçeği Tohumu Veriliyor”, *Edirne Sesi*, 24 Şubat 1967.

106 “Ayçiçeği Hastalığı Görüldü”, *Edirne Sesi*, 3 Ağustos 1965

Tablo 2: 1977 Yılı Sertifikalı Tohumluk Üretimi ve Kuruluşlar

Üretici Kuruluş	Ton	Yüzdelik Pay %
Dalaman Devlet Üretme Çiftliği	500	19,7
Türkiye Ziraî Donatım Kurumu	500	19,7
Karacabey Harası	350	13,8
Tohum İslah ve Üretim A.Ş.	300	11,9
Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.	250	9,9
Tahirova Türk Alman Çiftliği	225	8,9
Türkgeldi Devlet Üretme Çiftliği	200	7,9
Acıpayam Devlet Üretme Çiftliği	100	4,0
Alparslan Devlet Üretme Çiftliği	50	2,0
Edirne Ziraî Araştırma Enstitüsü	30	1,2
Celal Tülümen İşletmesi	25	1
Toplam	2,530	100

Kaynak: Özkaya, Talim, *age.*, s. 43.

Toprağı kuvvetlendiren gübre, toprak işleminde zirai makineleşme ve verimliliği arttıran ıslah edilmiş tohumluk zirai kalkınmada üç temel kriterdir. Bu sayede ürünler hastalıklar ile kuraklık ve don gibi doğal afetlere karşı daha dayanıklı hale gelmektedir. Birçok ülke II. Dünya Savaşının ardından modern tarım tekniklerini uygulamaya başlamıştır. Bu dönemde Türkiye’de ayçiçeği tohumluklarının en büyük sıkıntısı tohumluklardaki yabancı maddelerden daha ziyade tohumlukların çeşit açısından homojen olmamasıdır. Bu durum ayçiçeğindeki talebi etkilemekte ve piyasalardaki rekabetini düşürmektedir.¹⁰⁷ 1947-1956 yılları arasında gerek ayçiçeği ekim alanları ve üretimi artış gösterirken 1956 yılında Trakya’da görülen oronbaş yüzünden üretimde büyük kayıplar yaşanmıştır.¹⁰⁸ Bu yüzden 1960’ların başında Yeşilköy Ziraî Araştırma Enstitüsü verimi yüksek, yağ kalitesi iyi ve oronbaş başta olmak üzere hastalıklara dayanıklı çeşitler üzerinde çalışmıştır. Örneğin üç çeşit üzerinde çalışan enstitü bu çeşitleri oronbaşla bulaştırarak tohumların bu hastalığa bağışıklık kazanmasını sağlamıştır. 1962 yılında oronbaşla mücadele kapsamında bu çeşitlerden 100 ton tohumluk üretmiştir. 1963 yılından itibaren ise hem devlet üretme çiftliklerine hem de çiftçilere çeşit ıslahı yapılmış oronbaşla dayanıklı tohumluklar dağıtılmıştır. Ancak,

¹⁰⁷ Kürçay, *age.*, s. 3-4; “Tekirdağ’da Ayçiçeği Ekimi Mahvoldu”, *Vatandaş*, 28 Haziran 1963.

¹⁰⁸ İncekara, *age.*, s. 79.

bu çeşitleri arıların yerli çeşitlere tozlaştırmasının önüne geçebilmek için ilk zamanlar yerli ayçiçeği çeşitlerinin ekildiği tarlalardan üç dört kilometre uzak alanlara ekilmesi önerilmiştir. Yeni çeşitler iri, sağlam ve doğal afet ve hastalıklara dayanıklı tek tablalı çeşitlerdir.¹⁰⁹ Enstitü oronbaşa mücadelede en etkin yolun erken ekim olduğunu da vurgulamıştır. Ancak Rusların oronbaşa dayanıklı çeşitler geliştirdiği ve Bulgaristan’a gönderdiği haberi üzerine Yeşilköy Zirai Araştırma Enstitü hem Bulgaristan göçmeni Türkler üzerinden hem de Trakya’daki valilikler üzerinden Bulgaristan’dan bu yeni çeşit tohumu getirmeye çalışmıştır. Ardından Tekirdağ Valisi’nin girişimleri ile Yugoslavya’ya ayçiçeği götürülen bir Rus gemisi Tekirdağ Limanı’na gelerek iki kilogram kadar ayçiçeği tohumu bırakmıştır. Bu tohumluklar ilk kez Lüleburgaz yakınlarındaki Türkgeldi ve Sarımsaklı Çiftliklerine ekilmiştir. Bunun yanı sıra Unilever (Vita Sana) yağ fabrikasının idaresi ile yapılan iş birliği sayesinde Rusya’dan yağ randımanı ve verimi yüksek 100 kilogram tohum daha getirilmiştir.¹¹⁰

Ayçiçeği ziraatında 1957-1958 ekim döneminde oronbaşa bağlı olarak ekim alanları gerilese de 1960’larda Rusya’dan bu hastalığa mukavim hibrit çeşitlerin ithal edilip ekilmesiyle birlikte Ayçiçek üretimi ve yağ verimi %26’dan %45’e yükselmiştir.¹¹¹ Ayçiçeğinde oronbaşa dayanıklılık, verimlilik ve yağ randımanı üzerine en önemli çalışmalar Rusya’da yapılmıştır.¹¹² Hibrit ayçiçeği iki ayrı çeşidin melezlenmesiyle oluşmaktadır. Hibrit ayçiçeği tohumluğunun yaygın hale gelmesi 1969 yılında başlamıştır. Böylece dünya çapında üretim ve verim artmıştır. Ayçiçeği üretiminde en çok öne çıkan bölgeler ise Avusturalya ve Kuzey Amerika olmuştur.¹¹³ Üretim de 1962’de 60,000 tondan 1972’de 480,000 tona yükselmiştir.¹¹⁴ Oronbaşa dayanıklı hibrit çeşitler tek tablalı oldukları için 1970’lerde biçerdöverle hasada da oldukça uygundur.¹¹⁵ Oronbaşın yanı sıra 1975 yılında görülen çayır tırtılı ve Amerikan Beyaz Kelebeği üreticilerde büyük endişeler yaratmıştır. Bu

109 Kürçay, *age.*, s. 3-4; “Tekirdağ’da Ayçiçeği Ekimi Mahvoldu”, *Vatandaş*, 28 Haziran 1963.

110 Gökgöl-Taşan, *age.*, s. 17-18

111 T.C Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, *Ayçiçeği Ekonomik Raporu*, s. 1.

112 İlisulu, *age.*, s. 101.

113 Yılmaz Akar, *Tobumculuk Politikamız ve Ayçiçeği Üretimi, Tarım ve Orman Bakanlığı Proje ve Uygulama Genel Müdürlüğü*, Tekirdağ 1986, s. 7-8.

114 T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 3, C 37, 112. Birleşim, 21 Mayıs 1973, s. 453.

115 T.C Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, *Ayçiçeği Ekonomik Raporu*, s. 1.

haşerelere karşı ilaçlamanın nasıl yapılabileceği konusunda Zirai Mücadele ve Karantina Müdürlüğü çalışanlarına eğitim verilmiştir. Çayırılı tırtılı, Amerikan Beyaz Kelebeğine oranla daha tehlikeli olmakla birlikte bu haşere ile mücadelede en etkili yol iyi bir toprak işlemesi ve yabancı otla mücadele olmuştur. Nitekim çayır tırtulları özellikle yabancı otların bulunduğu ayçiçeği tarlalarına daha çok zarar vermiştir.¹¹⁶

Resim 2: Ayçiçeği Hasadı

Kaynak: “Kuşlarla Ayçiçeği Hasadı” *Sabah*, 12 Temmuz 2020.

1970’lerin ortalarından itibaren Türkiye’de ülkesel ayçiçeği araştırma proje merkezi olan Edirne Zirai Araştırma Enstitüsü hem yeni hibrit çeşitler üretmiş hem de yurt dışından ithal ettiği çeşitleri Tarım İl Müdürlükleri kanalı ile yaymıştır. Trakya Birlik Yağlı Tohumlar Satış Kooperatifi de gerek hibrit çeşitlerin yaygınlaşmasında gerekse ayçiçeği mekanizasyonunda Tarım ve Orman Bakanlığı ile koordineli çalışmıştır.¹¹⁷ Bu projeye 27,581,000 TL ayrılmış olup Yeşilköy de ilk etapta yer almış ancak iş yoğunluğu ve ekonomik kaynak sıkıntısından dolayı ayrılmıştır.¹¹⁸ 1960’lı yıllardan itibaren ayçiçeği alanında çalışan kurumlar Yeşilköy Zirai Araştırma Enstitüsü ve Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi¹¹⁹ ve Edirne Zirai Araştırma Enstitüsü (Trakya Tarımsal Araştırma Enstitüsü)’dür. Yeşilköy Zirai Araştırma Enstitüsü ülkemizdeki iklim koşullarına uygun ayçiçeği çeşitleri üzerine araştırmalar yapmıştır. Üzerinde en çok çalışılan konu kurak şartlara dayanıklı çeşitler olmuştur. Ayrıca verem otu adı verilen oronbaşa dayanıklı yağ oranı yüksek

116 “Geçen Yıl Ayçiçeklerine Büyük Zarar Veren Amerikan Beyaz Kelebeği İçin Bu Yıl Mücadele Özel Ekiplerle Devlet Mücadelesi Şeklinde Olacak”, *Vatandaş*, 15 Şubat 1976.

117 Akar, *age.*, s. 8; “Edirne Zirai Araştırma Enstitüsü Yeni Araştırma Projeleri Üzerinde Çalışıyor”, *Vatandaş*, 15 Mayıs 1976.

118 Özkaya-Talim, *age.*, s. 76.

119 Pirinççioğlu, *age.*, s. 43.

ince kabuklu çeşitlerin seleksiyonu yapılmıştır. *Vniimk 1646, V.6540, Jdanovsky 8281 ve Tchernianka* gibi çeşitler ayçiçeği araştırmalarında kullanılacak yeni çeşitler daha çok Rusya’da bulunan Mariapolski Deneme İstasyonunda geliştirilmiştir. Buna karşın *Vniimk 1646-70A* çeşidi ise Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Endüstri Bitkileri Kürsüsünde *V.1616* orijinal çeşidinin populasyon tozu verilerek üretilmiştir. Bu çeşitlerin tohumlukları Trakya Bölge (Edirne) Zirai Araştırma Enstitüsü’nden getirilmiştir. Benzer çalışmalar Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Deneme Tarlalarında, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş ve Uşak ve Konya’daki deneme tarlalarında yapılmıştır.¹²⁰

Türkiye’deki ayçiçeği çeşit ıslahında Pustovoit’in 1965 yılında takip ettiği metotlardan faydalanılmıştır. Tohum ve yağ veriminden hastalıklara dayanıklılığa kadar birtakım çalışmaların yapıldığı ıslah projesinde Türkiye’de *Yenissei, Peredovik, V.8883, a.9343, 9345, Tc 1957, Tchernianka, Nain Noir, Smena, Grisstrle, 416 (V. 1646), V.8931, Y.B 12 ve Y 8* çeşitleridir.¹²¹ Trakya Birlik Yağlı Tohumlar Satış Kooperatifi 1975 yılında Romanya’dan *Romsun 53 çeşidi* ile Bulgaristan’dan *Balkan* çeşidinin tohumluklarını ithal etmiştir. Bu ülkelerin ikliminin Türkiye ile benzerlikler göstermesi dolayısıyla hastalıklara dayanıklı bu çeşitlerin Türkiye’de de yetiştirilebileceği düşünülmüştür.¹²² Ayrıca Trakya Birlik Yağlı Tohumlar Satış Kooperatifi ayçiçeğinde hızlı ilerlemeler kaydeden Bulgaristan ile tohum çeşit ıslahı konusunda bir protokol imzalamıştır. Protokol tohum çeşit ıslahı, depolama teknolojisi, ekim yöntemleri ve toprak analizini kapsamaktadır.¹²³ Islah çalışmaları tohum verimliliği, yağ randımanı, oronbaşa ve diğer hastalıklara dayanıklılık, çevre şartlarına uyum ve yetiştirme sürelerini kapsamaktadır.¹²⁴

120 İlisulu, Ekiz ve Arslan, *age.*, s. 6-7.

121 İlisulu, Ekiz ve Arslan, *age.*, s. 33-38.

122 “Trakya Birlik Üyelerine 75 Milyon Lira Dağıtacak”, *Vatandaş*, 8 Mayıs 1976.

123 “Trakya Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifi Birliği ile Bulgaristan Arasında Tohum Islah Konusunda Protokol İmzalandı”, *Vatandaş*, 1 Ocak 1978.

124 İlisulu, *age.*, s. 118.

Tablo 3: 1970'li Yıllarda Orta Anadolu'da Uygulanan Ayçiçeği Çeşit Deneme Sonuçları

Çeşitler	Bitki Boyu	Verim (Dekar)	Yağ Oranı %	Bin Dane Ağırlığı
Smena	150	250	43,7	55-86
Yenisei	138	220	40,1	-
Peredovik	144	271	42,0	80-101
Vniimk	155	257	40,8	60-80
Arnavisky 9343	158	273	43,4	57-75
Arnavisky 9345	149	271	42,8	55-76
Çernianka 1957	128	204	40,0	-
Çernianka	110	207	40,1	-
Vniimk 1646	146	263	43,7	-
416Cu1646 (V.891)	175	243	48,0	60-85

Kaynak: Zeynep Dernek, *Konya Ovasında Ayçiçeği Çeşitleri Adaptasyonu*, Konya Bölge Topraksu Araştırma Enstitüsü Yayınları, Konya, 1978, s. 9.

Türkiye'de yağlı tohum bitkileri gerek ulusal ekonomide gerekse beslenmede önemli bir yere sahiptir. Ülkemizin yağ tüketimi nüfus artışına, kentleşmeye ve refah seviyesinin artışına bağlıdır. Örneğin 1970'lerin ortalarında Türkiye yağ ihtiyacının %45,6'sı ayçiçeğinden, %33,6'sı pamuk yağı ve % 18,8'i zeytinyağından elde etmektedir.¹²⁵ Ayçiçeğinin Türk mutfağındaki kullanım oranı 1980'lerin sonunda %63'e yükselmiştir.¹²⁶ Bu yüzden hem tane ve yağ verimini arttırmak hem de hastalık ve zararlılara karşı ürünün dayanıklılığını arttırabilmek için 1970'lerden itibaren hibrit ayçiçeği tohumunun ticari üretimi başlamıştır. Böylece hibrit çeşitler yerli çeşitleri piyasa dışına itmiştir. 1980 sonrası dönemde T.C Tarım Bakanlığı başta 1984 ve 1987 yılları arasında Edirne Zirai Araştırma Enstitüsü (Trakya Tarımsal Araştırma Enstitüsü)nde geliştirilen *Türk-Ay 1* ve *Edirne 87* çeşitleri olmak üzere 23'ü ABD, 3'ü Avusturalya, 1'i Macaristan ve 1'i Romanya'da geliştirilen 30 farklı ayçiçeği çeşidinin üretimine izin vermiştir.¹²⁷

¹²⁵ Özkaya-Talim, *age.*, s. 5.

¹²⁶ T.C Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, *Ayçiçeği Ekonomik Raporu*, s. 4.

¹²⁷ *Ayçiçeği Tarımı*, s. 6-7.

Harita 1: 1970’lerde Türkiye’de Ayçiçeği Ekim Alanlarının Dağılışı

Kaynak: İlisulu, 1973, s. 92.

1970’li yıllarda Türkiye dünyadaki ekim alanları düşünüldüğünde Rusya, Arjantin ve Romanya’nın ardından ülkemiz dördüncü sırada yer almaktadır. Böylece Bulgaristan’daki ekim alanları aşılmıştır.¹²⁸ 1980’lerin başında dünyada ayçiçeği ekim alanları ele alındığında Rusya, ABD, Arjantin, Çin, Romanya ve Fransa’nın ardından Türkiye yedinci sırada yer almaktadır.¹²⁹ Üstelik 1960’larda dünyadaki ayçiçeği ekim alanlarının üçte ikisi Rusya’da bulunurken¹³⁰ bu oran 1980’lerin başında diğer ülkelerdeki üretimin artışına paralel üçte bire gerilemiştir.¹³¹ Türkiye ekim alanlarında yedinci sırada yer alsa da yağ üretiminde Arjantin ve Çin’in ardından üçüncü sırada bulunmaktadır. Almanya, Meksika, Hollanda, Portekiz, Lüksemburg, Belçika, İtalya ve İngiltere gibi ülkeler önde gele tohum ihracatçısı ülkelerdir.¹³²

Tablo 4: Yıllara Göre Türkiye’de Ayçiçek Ekim Alanları ve Üretim (1945-1980)

Yıllar	Ekim Alanları (Hektar)	Üretim (Ton)	Verim (kg/dekar)
1945	13,000	7,500	57
1948	59,600	32,400	54
1951	107,600	107,500	100
1954	139,200	120,000	86,2
1957	154,000	95,000	61,6
1960	137,000	123,000	89,7
1963	94,000	87,000	92,5
1966	218,000	200,000	91,7
1969	285,500	310,000	108,6

¹²⁸ İlisulu, *age.*, s. 87.

¹²⁹ T.C Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, *Ayçiçeği Ekonomik Raporu*, s. 4-5.

¹³⁰ İncekara, *age.*, s. 78.

¹³¹ T.C Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, *Ayçiçeği Ekonomik Raporu*, s. 4-5.

¹³² T.C Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, *Ayçiçeği Ekonomik Raporu*, s. 16.

1972	495,000	560,000	113
1975	418,000	488,000	116
1978	415,000	488,000	116
1980	575,000	750,000	130

Kaynak: Tarıman, İncekara, *age.*, s. 6; İlisulu, *age.*, s. 89; T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Zirai Bünye ve İstihsal 1959-1961*, DİE Matbaası, Ankara 1963, s. 4; T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Tarımsal Yapı ve Üretim 1972-1974*, DİE Matbaası, Ankara 1975, s. 4; T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Tarımsal Yapı ve Üretim 1973-1975*, DİE Matbaası, Ankara 1978, s. 4; T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Tarımsal Yapı ve Üretim 1976-1978*, DİE Matbaası, Ankara 1979, s. 4; T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Tarımsal Yapı ve Üretim 1980*, DİE Matbaası, Ankara 1982, s. 4.

Tablo 5: Ayçiçeği Ekim Alanları ve Üretimin En Fazla Olduğu İller (1951-1961)

Yıllar	1951		1961	
	Ekim Alanları	Üretim	Ekim Alanları	Üretim
Tekirdağ	29,740	35,460	37,300	22,270
Edirne	23,922	25,400	20,440	15,582
Kırklareli	24,472	17,705	9,800	4,177
Kocaeli	12,427	15,578	10,000	11,140
Bursa	4,958	5,210	9,075	10,850
Çanakkale	3,082	4,581	7,521	7,028
İstanbul	2,593	2,677	2,958	2,480
Balıkesir	2,906	2,160	7,077	9,044
Eskişehir	475	1700	1,258	1,079

Kaynak: Tarıman, İncekara, *age.*, s. 7; T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Zirai Bünye ve İstihsal 1959-1961*, s. 107.

Tablo 6: Ayçiçeği Ekim Alanları ve Üretimin En Fazla Olduğu İller (1973-1980)

Yıllar İller	1973		1980	
	Ekim Alanları	Üretim	Ekim Alanları	Üretim
Tekirdağ	135,000	144,835	130,608	168,850
Edirne	133,239	159,225	117,077	172,620
Kırklareli	68,754	74,259	94,075	105,733
Kocaeli	6,655	7,500	7,740	11,100

Bursa	22,852	34,754	22,350	34,086
Çanakkale	15,738	16,803	19,060	22,810
İstanbul	12,675	16,628	12,683	17,584
Balıkesir	20,232	24,640	30,030	38,160
Eskişehir	1,573	1,449	7,583	8,578

Kaynak: T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Tarımsal Yapı ve Üretim 1973-1975*; T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Tarımsal Yapı ve Üretim 1980*.

Tablo 4’e göre 1950-1980 arası dönemde Türkiye’de ayçiçeği ekim alanları 44 kat, üretim 100 kat ve verim ise 2,28 kat artış göstermiştir. Tablo 5 ve 6 incelendiğinde ise Üretimin en çok Tekirdağ, Edirne ve Kırklareli illerinde yoğunlaştığı görülmektedir. 1951’de ekim alanlarının %81,7’si ve üretimin %86,7’si Trakya illerindedir. 1961’de ise bölgenin Türkiye ekim alanları içindeki payı %60,6’a ve üretim ise %35,1’e gerilemiştir. 1971 yılına gelindiğinde Trakya’nın toplam ekim alanları içindeki payı %81’e yükselmiş ve üretim ise %79’a yükselmiştir. 1981 yılında ise Trakya’da ayçiçeği ekim alanları ülke genelinin %79’unu üretimin ise %77’sini oluşturmaktadır. Üretimin en yüksek düzeye ulaştığı dönem 1970’lerdir. 1973 yılında Edirne’de ayçiçeği ekim alanları buğdayın ekim alanlarından fazladır.¹³³ Üretim artışına paralel 1971 yılında 9,212 ton olan ayçiçeği yağı, 1973’te 40,105 tona 1979’da ise 76,839 tona yükselmiştir.¹³⁴

Ayçiçeğinin hasat sonrası kuru sapları köylerde ekmek fırınlarının tutuşturulmasının yanı sıra köy evlerinin tavanlarının ve kiremitlerin altılığı olarak çatılarının döşenmesinde de kullanılmıştır.¹³⁵ Ayçiçeklerinin tablaları ve sapları köy sanatları içerisinde çocuk oyuncakları olarak da değerlendirilmiştir. Ayrıca odun ve kömüre oranla daha ucuz olması nedeniyle Trakya’da ayçiçeğinin tohum kabukları çuval veya teneke hesabı

133 Tarıman, İncekara, *age.*, s. 7; T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Zirai Bünye ve İstihsal 1959-1961*, DİE Matbaası, Ankara 1963, s. 107; T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Tarımsal Yapı ve Üretim 1973-1975*, DİE Matbaası, Ankara 1978; T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Tarımsal Yapı ve Üretim 1980*, DİE Matbaası, Ankara 1982.

134 T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1979*, DİE Matbaası, Ankara 1973, s. 3-237.

135 Alkan, *age.*, s. 3; Üretmen ve Alap, *age.*, s. 1948.

ile satılmıştır.¹³⁶ Kurumuş saplar yakılarak külleri toprağa gübre olarak kazandırılmıştır.¹³⁷ Endüstriyel açıdan tohumlarının yanı sıra ayçiçeğinin saplarından kâğıt yapraklarından ise kinine benzer bir madde üretilmiştir.¹³⁸ Ayçiçeği, başta yağ, yem ve gıda endüstrisi gibi tarıma dayalı sanayinin yanı sıra suni tahta, kauçuk, ambalaj, sabun ve boya sanayisinde de önemli bir hammaddedir.¹³⁹ Örneğin, sabun yapımında en çok ayçiçeği, zeytin ve pamuk yağı kullanılmaktadır.¹⁴⁰ Amerika'da ayçiçeği daha çok geç olgunlaşan çeşitlerin sık ekilip erken hasat edilmesi koşuluyla silo yemi için üretilmiştir.¹⁴¹ Ayçiçeği üretiminin ardından oluşturduğu piyasa bir yandan siyasi iktidarları diğer yandan da Trakya Birlik Yağlı Tohumlar Satış Kooperatifinin fiyat politikasını etkilemiştir.

4. Üretimden Tüketime Ayçiçeği Piyasası

1966 yılında Trakya Birlik Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifinin kuruluşuna kadar ayçiçeği piyasasında alım ve satım işlemleri serbest piyasa koşullarında yapılmıştır.¹⁴² Ancak ayçiçeği üretim maliyetlerinin yüksek olmasından kaynaklı kredi imkânlarının genişletilebilmesi ve arza bağlı fiyat değişimlerinin önüne geçilebilmesi için depolama yapabilecek bir stok kurumu olarak Trakya Birlik Yağlı Tohumlar Satış Kooperatifi kurulmuştur.¹⁴³ 1968'den itibaren taban fiyat uygulamasına geçilmiş ancak bu konuda çok da başarılı olunamamıştır.¹⁴⁴ 1976 yılında Trakya Birlik Yağlı Tohumlar Satış Kooperatifinin 29 şubesi ve 40,000 ortağı bulunurken¹⁴⁵ 1979 yılında 42 şube ve 75,000 ortağa ulaşmıştır.¹⁴⁶ Kooperatifin yüksek fiyat vermesi ve kredi imkânları ortaklıkta belirleyici olmuştur. Ancak taban fiyatın yüksek olduğu yıllar ortaklar ürünleri kooperatife düşük olduğu yıllarda da tüccara

136 İlisulu, *age.*, s. 86.

137 İncekara, *age.*, s. 89.

138 Tarıman-İncekara, *age.*, s. 5-6.

139 Alkan, *age.*, s. 3; *Ayçiçeği Tarımı*, s. 3.

140 İlisulu, *age.*, s. 134.

141 İncekara, *age.*, s. 78.

142 "Ayçiçeği Satışları Serbest Yapılacak", *Edirne Postası*, 31 Ağustos 1949.

143 "Zeytin Yağı ve Bitkisel Yağ Politikası Değişecek", *Edirne Sesi*, 27 Temmuz 1965.

144 Kurt-Yamankaraeniz, *agm.*, s. 90

145 "Trakya Yağlı Tohumlar Kooperatifinin Şube Sayısı 29'a yükseldi", *Vatandaş*, 7 Kasım 1976.

146 "Trakya Birlik Ayçiçeği Üreticisine Son Bir Yıl İçinde 273 Milyon Lira Kredi Dağıttı", *Vatandaş*, 2 Mart 1979.

satmışlardır. Dolayısıyla kurumsal aidiyet zayıftır.¹⁴⁷ Kurumun şubeleri başta Edirne, Tekirdağ, İstanbul, Kırklareli gibi Trakya şehirleri olmak üzere Bursa, Balıkesir, Çanakkale, Sakarya, Afyonkarahisar ve Kütahya illerindedir.¹⁴⁸

Ayçiçeği daha çok küçük aile işletmelerinde üretildiğinden üretici ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ürününü bir an evvel pazarlamayı düşünmektedir. Buna karşın orta ve büyük ölçekli işletmeler ise ürünlerini depolayıp fiyatların yükseldiği kış aylarında hem Trakya’dan hem de İstanbul’dan gelen tüccarlara satmaktadır. Ayçiçeği üretiminde başta Trakya vilayetleri olmak üzere Marmara Bölgesi büyük bir paya sahip olduğundan Türkiye’de ayçiçeğinin borsa ve fiyat hareketleri özellikle Edirne, Çanakkale ve İstanbul’da keskinleşmektedir. Örneğin, 1970 yılında Türkiye’de işlenen 325,000 ton ayçiçeğinin 185,000 tonu Marmara Bölgesindeki sanayi kuruluşlarında işlenmektedir. Trakya Birlik Yağlı Tohumlar Satış Kooperatifi’nin yanı sıra Unilever Margarin Sanayi’nin de yağ fiyatın oluşumunda etkisi yadsınamaz.¹⁴⁹ 1963 yılında 569,50 kuruş olan bir kilogram ayçiçeği yağı, 1968 yılında 542,8 kuruşa gerilemiştir.¹⁵⁰ 1973 yılına gelinde ise bir kilogram yağın fiyatı 759,5 kuruş iken 1978 yılında 1,616 lira olmuştur.¹⁵¹

1960’ların sonundan itibaren yağlık ayçiçeği tohumlarının belirli bir seviyede tutulabilmesi, ayçiçeği üreticisinin korunması, yemeklik yağ fiyatlarında istikrarın sağlanması ve tüketicinin korunması için 2834 Sayılı Kanunun 17. Maddesinin C fıkrası kapsamında Trakya Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifi ve Karadeniz Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifi devlet tarafından görevlendirilmiştir.¹⁵² Bu bağlamda Trakya Birliğe 20,000,000 lira alım kredisi ve 2,000,000 lira işletme kredisi verilmiştir.¹⁵³ Böylece üreticiler tefecilerden korunmuştur. Güçlendirme kredisi olarak adlandırılan bu krediler ürününü kooperatife teslim eden çiftçilere verilmiştir.¹⁵⁴ 1978’de 273,000,000 lira dağıtılmışken 1979 yılında üreticilere 440,000,000 lira

147 Özkaya- Talim, *age.*, s. 39-42.

148 “Trakya Yağlı Tohumlar Kooperatifinin Şube Sayısı 29’a yükseldi”, *Vatandaş*, 7 Kasım 1976.

149 İlisulu, *age.*, s. 122-123.

150 T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1971*, s. 423.

151 T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1979*, DİE Matbaası, Ankara 1979, s. 368.

152 BCA., 30-18-1-2/239-58-6 (20 Ağustos 1969); T.C Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, *Ayçiçeği Ekonomik Raporu*, Teşkilatlandırma Genel Müdürlüğü, Ankara 1989, s. 1.

153 BCA., 30-18-1-2/247-16-12 (27 Şubat 1970).

154 “Trakya Birlik Üyelerine 75 Milyon Lira Dağıtacak”, *Vatandaş*, 8 Mayıs 1976.

tutarında güçlendirme kredisi dağıtılmıştır.¹⁵⁵ Benzer şekilde İzmir Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifi (TARİŞ) de görevlendirilmiştir. Her ne kadar ayçiçeği 1974 sonrasında destekleme alımına tabi tutulsa da bu konuda görevli Trakya Yağlı Tohumlar Satış Kooperatifinin yeterli depolama kapasitesinin olmaması nedeniyle fiyatlar borsada oluşmuş ve düşük düzeyde seyretmiştir. Asit nispeti %1'i aşmayan kırmızı rengi altı dereceyi geçmeyen rutubeti düşük alımlar gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁶ Yağlı Tohumlar Satış Kooperatifinin depo sorunları devam ettiği için ürün ya dışarıda brandalarla örtülerek depolanmış ya da Toprak Mahsulleri Ofisinden depo konusunda yardım istenmiştir.¹⁵⁷ Ticaret Bakanlığına bağlı kooperatiflerde açıkta uygun olmayan koşullarda depolanan 56,000 ton ayçiçeğinin yaklaşık yarısında asit oranı yükselmiş ve renklerinde kararırma olmuştur.¹⁵⁸

1976 yılında iklim şartlarından dolayı ürününün erken olgunlaşması üzerine hükümet taban fiyatı açıklamakta gecikmiş ve Yağlı Tohumlar Satış Kooperatifi de depolamada hazırlıksız yakalanmıştır. Kooperatifin depoları dolduğu için yeni depo arayışları vardır. Bu yüzden çiftçiler ürünlerini pazarlamakta zorlanmışlardır.¹⁵⁹ Üreticiler mahsulünü ya satış kuyruklarında ya da harmanda bekletmiştir.¹⁶⁰ Gerek kooperatiflere açıkta depolama yetkisinin verilmesi gerekse Yağlı Tohumlar Satış Kooperatifinin yanı sıra Tarım Kredi Kooperatiflerine en az taban fiyatı ve üzerinde alım yetkisi verilmesi üzerine hem kooperatif ortakları hem de ortak olmayanları ürünlerini kooperatiflere pazarlamak istemiştir.¹⁶¹ Ayrıca, yurt dışından yapılan yağ ithalatı da çiftçinin ürününün elde kalmasına neden olmuştur.¹⁶² Ancak kooperatifin alımları yavaş ilerlediğinden çiftçilerin %70'inin ayçiçeği ziraatı yaptığı Uzunköprüde çiftçiler borçları yüzünden ayçiçeklerini bir an evvel tüccara pazarlamışlardır.¹⁶³

155 “Trakya Birlik Ayçiçeği Üreticilerine 440 Milyon Lira Güçlendirme Kredisi Güçlendirme Kredisi Dağıtacak”, *Vatandaş*, 18 Nisan 1979.

156 BCA., 30-18-1-2/240-64-18, 23 Eylül 1969.

157 “Trakya’da Çukurova Bereketi”, *Edirne Sesi*, 24 Eylül 1967.

158 “25,000 ton Ham Çiçek Yağı Bozuldu”, *Vatandaş*, 22 Aralık 1976.

159 “Ayçiçeği Taban Fiyatının Zamanında Açıklanmaması Nedeniyle Üretici Ürünü Yok Pahasına Satıyor”, *Vatandaş*, 3 Eylül 1976; “Üreticiler Ayçiçeklerini Satmaya Başladı”, *Vatandaş*, 4 Eylül 1976.

160 “Ayçiçeği Konusunda Hem Alıcı Hem de Satıcı Dertli”, *Vatandaş*, 10 Eylül 1976.

161 “Ayçiçeği Alımı İçin Gerekli Bütün Tedbirler Alındı”, *Vatandaş*, 29 Eylül 1976.

162 Kurt-Yamankaraeniz, agm., s. 91.

163 “Uzunköprü’de Ayçiçeği Ucuz Fiyatla Tüccara Kaptırılıyor”, *Vatandaş*, 1 Kasım 1976.

Tablo 7: 1970-1980 Arası Ayçiçeği Destekleri

Yıllar	Cari Fiyat	Sabit Fiyat	Resmi Fiyat	Destek Tarihi
1970	1,800	1,573	13,575	10.08.1970
1973	2,500	1,325	14,626	15.08.1973
1976	5,750	1,845	155,702	09.09.1976
1980	30,000	1,500	17,092	01.09.1980

Kaynak: *Ayçiçek Raporu*, T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, Ankara, 1983.

Çiftçilerin artan maliyetler ve yüksek enflasyona karşılık gerek Ziraat Bankası gerekse Tarım Kredi Kooperatiflerinden kullandıkları krediler yetersiz kalmıştır. Bu yüzden banka ve kooperatifin dışında bazı köylüler tefecilere borçlanmışlardır. Ayçiçek üreticisinin %95’i depolama imkânından yoksun gerek maliyeti dolayısıyla oluşan kredi borçlarını kapatmak gerekse kışlık ihtiyaçlarını bir an evvel nakde çevirebilmek mecburiyetinde kalan küçük aile işletmeleridir. Bu kesimler ürünün piyasada bol olduğu üretim devresinde ürünlerini pazarlaması ürünün ucuza satılmasına neden olmuştur. Bu durum üreticinin pazar gücünün zayıf kalırken tüccarın ise elinin daha güçlü olmasına neden olmuştur. Bu bağlamda ayçiçeği pazarlaması dört şekilde gerçekleşmiştir. Hatta Tekirdağ Milletvekili Yılmaz Alparslan’ın mecliste de ifade ettiği gibi ayçiçeği pazarlama yöntemlerinden birincisi borsada satıştır. Borsada ürünün piyasa koşulları içinde arz talep dengesine göre pazarlandığı akla gelse de çoğu zaman tüccarlar aralarında anlaşarak rekabeti devreden çıkarıp tek bir fiyat önermişlerdir. Borsa hissesi olarak köylü binde dokuzluk bir ödeme yaparken birbirlerine ürün pazarlayan tüccarlar ise binde üç oranında borsa hissesi ödemişlerdir. İkinci yöntem ise yağ fabrikalarının borsa dışı alımlarıdır. Bu usulde üreticiler kış aylarında nakde ihtiyaç duyduklarında ürünlerini fabrikaya satmayı taahhüt ederek avans almışlardır. Borsa dışı alımlarda yereldeki yağ fabrikalarının yanı sıra merkezi İstanbul’da bulunan ve depo sahibi araçlar tarafından da yapılmıştır. Bu kimseler kıştan ürünü ucuza alıp yazın daha pahalı fiyattan pazarlamışlardır. Örneğin 1972 yılında kilogramını 165-175 kuruştan aldıkları ayçiçeğini 210 kuruştan pazarlamışlardır. Üçüncüsü ise ürünü köylüden kamyonlarla almaktır. Bu alımlarda yer yer yanlış tartımlar ve hileler de meydana gelmiştir. Örneğin 1972 yılında Tekirdağ Saray’a bağlı Çukuryurt Köyünde piyasa fiyatlarının üzerinde alım yaptığını iddia eden bir tüccarın tartısında hile yaptığı ortaya çıkmıştır. Son olarak Trakya Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifinin alımlarıdır. Kurum ortak ve ortak

olmayan üreticilerin tamamından ürünü alıp ayçiçeği fiyatlarının yükseldiği bir dönemde pazarlayarak aradaki farkı yine ortaklarına ödemiştir. Bu yöntem üreticinin maruz kaldığı emek sömürsünü bir nebze azaltmaktadır. Ancak 1960'ların sonunda Demirel Hükümeti ile başlayan ve Erim ve Melen Hükümetleri ile devam eden fiyat farkının çiftçiye ödenmemesi çiftçinin ürünü düşük fiyattan satmasına ve mağduriyetine neden olmuştur. Bu farkın ödenmeme sebebinin ise kooperatifin yapmış olduğu destekleme alımları olarak gösterilmiştir.¹⁶⁴ Bu konuda Tekirdağ Milletvekili Nihan İlgün'ün sorusu dönemin Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanı Mustafa Ok tarafından yanıtlanmıştır. Buna göre 1972-1973 döneminde Trakya Yağlı Tohumlar Kooperatifi tarafından 61,595,257 kilogram ayçiçeği alındığı ve üreticiye 153,983,692,90 TL ücret ödendiği, bunun kooperatife maliyetinin 27,517,216,19 TL olduğu belirtilmiştir. Kooperatif kilogram başına 44 kuruş masraf etmiştir. Tüm işlemlerin sonucunda kooperatifin 4,086,388,98 TL karının olduğu bu paranın da bakanlığın tasvibi doğrultusunda ortaklara dağıtılmak yerine yatırımlar için kullanılacağına altı çizilmiştir.¹⁶⁵

Ayrıca Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifinin Ziraat Bankası'ndan aldığı kredilerin %25 gibi yüksek bir oranda olduğu belirtilmiştir. Bu maliyetlere sigorta, depolama, uzman incelemesi gibi masraflar da eklendiği zaman kooperatifin ekonomik zararı daha net görülmektedir. Ayçiçeğinde devlet her ne kadar taban fiyat ilan etmiş olsa da bu fiyat kâğıt üzerinde kalmıştır. Borsada ürünün satışında taban fiyat çok da belirleyici olmamıştır. 1972 yılında Türkiye'de 250,000 ailenin geçimini sağladığı ayçiçeğinde kilogram başı maliyet toplam 196 kuruş olarak hesaplanmışken kilogram başı ürün satış fiyatı ise 210 kuruştur. Dolayısıyla çiftçilerin kilogram başına kazancı oldukça düşük düzeyde kalmıştır. Buna karşın bir yağ fabrikasının kilogram başı karı 25 kuruşken ekstraksiyon yağ fabrikalarının karı kilogram başı 82 kuruştur. Devlet Planlama Teşkilatına göre Türkiye'de üretim yapan 154 yağ fabrikasının toplam kazancı yıllık 2,000,000 lira civarındadır. Ayçiçeğinden üretilen bir litre sıvı yağ 510 kuruş, bir litre rafine yağ 550 kuruş, bir paket margarin 900 kuruş ve bir kilogram küspe 175 kuruştur. Ayçiçeği üretimi üzerinden yabancı sermayenin de büyük bir karı olmuştur. Yağ üretimin yarısını oluşturan margarin piyasası Hollandalı bir şirket olan Unilever

164 T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 3, C 37, 112. Birleşim, 21 Mayıs 1973, s. 456.

165 T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 4, C 3, 70. Birleşim, 2 Mayıs 1974, s. 343-345.

tarafından üretilmiştir. 1952 yılında 5,000,000 lira sermaye ile kurulan bu şirketin 1962 yılında 20,997,000 lira sermayeye ulaştığı görülmektedir.¹⁶⁶

Diğer taraftan ürünün yağ fabrikalarına satışının ardından arz noktasındaki düşüşler yağ fiyatlarını arttırdığından hem tüketicilerin daha yüksek fiyatlardan yağ tüketmelerine neden olmuş hem de ürününü daha önceden düşük fiyattan pazarlayan üreticileri mağdur etmiştir. Örneğin, 1974 yılında CHP İzmir Milletvekili Yüksel Çakmur’un Başbakan Bülent Ecevit’e gönderdiği mektupta yağ fabrikalarının fiyatları yükseltebilmek için ayçiçeğini işlemeyip ürünü stokladıklarını ve böylece fiyatları yükselttiklerini iddia etmiştir.¹⁶⁷ Ayçiçeği üreticiden ucuza alınıp yağ sanayicileri tarafından üretim düşürülerek piyasadaki yağ arzı düşürülmüş ve fiyatlar stokçuluk yoluyla yükseltilmeye çalışılmıştır.¹⁶⁸

Kamunun yağ sanayisi kurmaya yönelik girişimleri kapsamında Nihan İlgün 1975 yılında Tekirdağ’a kurulması düşünülen ayçiçeği ekstrasyon tesislerinin inşasına ilişkin sorusu dönemin Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanı İ. Hakkı Aydınoglu tarafından yanıtlanmıştır. Bakan tesislerin kurulmasının gecikme sebebi olarak hem yeterli su kaynağının bulunamayışının hem de tesisin kurulacağı yerdeki fizibilite ve uygulama projelerinin henüz bakanlığa intikal etmediğinin altını çizmiştir. Kuruluşun gecikmesinde özel veya kamusal bir engelin bulunmadığını da vurgulamıştır.¹⁶⁹ Bunun neticesinde de kentlerde yağ arzı yüksek talebi karşılayamamakta ve kuyruklar oluşmaktadır. Yağ fabrikalarının yanı sıra bazı bakkalların da stokçuluk yoluyla bir karaborsacılığa yeltindikleri görülmüştür. Örneğin Edirne’den İstanbul’a yağ satışları olmuştur. Yağ sıkıntısı halkı endişeye sevk etmiştir.¹⁷⁰ Ayrıca 1970’lerdeki tüp, gaz ve yağ kuyukları Yeşilçam’a da yansımıştır.

Üreticilerin zarara uğramaması ve bir sonraki yıl ekime devam edebilmesi için 1975 yılında maliyet fiyatı 600-650 kuruş olan ayçiçeği için 800 kuruş

166 T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 3, C 37, 112. Birleşim, 21 Mayıs 1973, s. 457.

167 “Trakya’daki Fabrikalar Ayçiçeğini Maksatlı İşlemedikleri Bildiriliyor”, *Vatandaş*, 5 Mayıs 1974.

168 “Üreticiden Çıkan Ayçiçeği Tüccarın Elinde Hızla Yükseliyor”, *Vatandaş*, 17 Mayıs 1974.

169 T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 4, C 2, 56. Birleşim, 26 Mart 1975, s. 233-234.

170 “Edirne Merkezi ve Havsa’ya Bu Hafta da 35,000 ton Margarin Dağıtılıyor”, *Vatandaş*, 9 Ağustos 1979.

taban fiyat talep edilmiştir.¹⁷¹ Ancak fiyatların belirlenmesinde hükümet hem tüketicilerin alım gücünü hem de çiftçinin kazançlarını birlikte ele almak durumunda kalmıştır. Ayçiçeği fiyatını belirlemek üzere Ankara'dan Tekirdağ'a bir heyet gelerek ayçiçeği taban fiyatlarını belirlemek için incelemelerde bulunmuştur. Heyetin içinde Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nden bir akademisyen, İstatistik Genel Müdürlüğünden bir uzman Tarım ve Orman Bakanlığı, Sanayi Bakanlığı ve Ticaret Bakanlığında da birer uzman bulunmuştur.¹⁷² İncelemelerin ardından Bakanlar Kurulu 1975 yılı için ayçiçeği taban fiyatını kilogram başı 550 kuruş olarak belirlemiştir.¹⁷³ Benzer şekilde tohumluk ayçiçeği fiyatları Tarım Bakanlığının koordinatörlüğünde Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Bursa, Balıkesir ve Samsun illerinin teknik ziraat müdürleri ile üretici kuruluşların temsilcilerinin katıldığı toplantılarda belirlenmiştir. Bu tohumlukların üretimleri de Muğla'da bulunan Dalaman, Trakya'daki Türkgeldi ve Sarımsaklı Devlet Üretme Çiftlikleri ile Edirne Ziraat Araştırma Enstitüsünde gerçekleştirilmiştir.¹⁷⁴ Yeni tohumluklar hem verim hem de yağ randımanı açısından son derece önemlidir.¹⁷⁵ Ancak yüksek fiyat yüzünden çiftçi yeni tohumluk kullanamamakta ve verim düşüşleri yaşanmaktadır. Örneğin 1975 yılında Keşan'da 130 ton yeni tohumluk kullanılırken 1976 yılında 30 ton tohumluk kullanılmıştır.¹⁷⁶

Tohum maliyetlerinin yanı sıra çiftçiler toprak analizi yaptırmak yerine tecrübelerine dayalı olarak gübre kullanmışlardır. Bu durum ayçiçeği verimliliği üzerinde etkili olmuştur. Verimliliğin yanı sıra gübre fiyatlarındaki astronomik artışlar yüzünden 1970'te kilogramı 87 kuruştan satılan diamonyum fosfor gübresi 1971'de 130 kuruşa ve 1972 yılında ise 220 kuruşa yükselmiştir. Benzer bir şekilde çiftçilerin devlet üretme çiftliklerinden satın aldığı sertifikalı ayçiçeği tohumlukları da aynı şekilde artış göstermiştir. Örneğin 1971'de 400 kuruş olan bir kilogramlık tohum 1972'de 340 kuruşa yükselmiştir. Hatta bu dönemde traktörün yaygınlaşması ile 1960'larda ortalama 30,000 lira olan traktör fiyatları da 1973'te 100,000 liraya yükselmiştir. Gübre, tohumluk ve tarım makineleri fiyatlarındaki bu artış yükselen talebin yanı sıra bu yıllarda sıkça görülen stokçuluk, vurgunculuk

171 "Trakyalı Üreticiler Ayçiçeği Taban Fiyatının 8 Lira Olmasını İstiyor" *İpsala*, 2 Mayıs 1975.

172 "Ayçiçeği Fiyatı 640 Kuruş Olarak Saptandı", *Adalet*, 15 Nisan 1975.

173 "Ayçiçeği Taban Fiyatı 550 Kuruş Olarak Tespit Edildi", *İpsala*, 7 Ağustos 1975.

174 "Tohumluk Ayçiçeğinin Fiyatı 825 Kuruş Olarak Belirlendi", *Vatandaş*, 10 Ocak 1975.

175 "Ayçiçeği Tohumluğuna Bu Yıl Rağbet Yok", *Vatandaş*, 10 Şubat 1976.

176 "Ayçiçeği Üreticisi Hükümetten Ucuz Tohumluk İstiyor", *Vatandaş*, 26 Haziran 1976.

ve karaborsacılığın bir sonucudur. Ayrıca, ayçiçeğinin tarladan en çok aldığı potasyumu tekrardan toprağa kazandırabilmek için gerekli olan kompoze gübreler yerine potasyum içermeyen gübrelerin gönderilmesi ve çiftçilerin bunları kullanması ayçiçeğindeki yağ oranının %48’lerden %40’lara düşmesine neden olmuştur.¹⁷⁷ Nitekim ayçiçeği ilaçlaması da ilk kez 1976 yılından itibaren başlamıştır.¹⁷⁸ 1970’lerde yaygınlaşan stokçuluk yüzünden bazı zirai ilaçlar bayilerde bozulduğundan hem çiftçiler nezdinde bir mağduriyet doğmuş hem de ilaç piyasasında suni bir artış yaşanmıştır. Bu yüzden zirai mücadele ekipleri ilaç bayilerine yönelik denetimleri arttırmıştır.¹⁷⁹ Ayçiçeğinde yabancı otlar mücadelesinde en etkin yöntem çapalama olduğundan ilaçlama işçilik maliyetlerini düşürmüştür.¹⁸⁰

Üretimin sürdürülebilirliği için çiftçilerin kazancı önemli olduğundan 1976 yılında ise Türkiye Ziraat Odaları Birliği ayçiçeği taban fiyatı konusunda bir rapor hazırlamıştır. Fiyatın 800 kuruş/kg olarak belirlendiği rapor ihracatçılar, yağ sanayicileri ve Ticaret Bakanlığı tarafından da kabul görmüştür. Ticaret Bakanlığı Teşkilatlandırma Genel Müdürlüğünde düzenlenen toplantıda ayçiçeği üretim maliyetinin 610 kuruş/kg olduğu belirlenmiş ve kâr marjı olarak da %30 bir oran eklenmiştir. Raporla ithalattan ziyade yerli üretim ön planda tutulmuş ve destekleme fiyatının da üretimdeki teşvik edici rolü vurgulanmıştır.¹⁸¹ 1976 yılında artan maliyetler ve yükselen fiyatlar gerek hükümet nezdinde ayçiçeği taban fiyatının belirlenmesini gerekse sanayiciler nezdinde ham yağ fiyatlarının tespitini zorlaştırmıştır.¹⁸² Ancak ayçiçeği taban fiyatı Bakanlar Kurulu tarafından 575 kuruş/kg olarak belirlenmiştir. Fiyat tespitinde 100,000 ayçiçeği üreticisinin ilaç, gübre, mazot ve işçilik maliyetleri ile 40,000,000 yurttaşın bitkisel yağ alım gücü göz önünde bulundurulmuştur.¹⁸³ Ayrıca Türkiye’nin iklim koşulları ve toprak yapısı yağlı tohum bitkileri üretimine elverişli olmasına rağmen yağ açığına

177 T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 3, C 37, 112. Birleşim, 21 Mayıs 1973, s. 454.

178 “İlimizde İlk Defa Olarak Yapılan Ayçiçeğinde Yabancı Ot Mücadelesi İlgi Gördü”, *Vatandaş*, 11 Haziran 1976.

179 “İlaç Bayilerinin Kontrolleri Sıklaştırıldı”, *Vatandaş*, 11 Haziran 1976.

180 “İlimizde İlk Defa Olarak Yapılan Ayçiçeğinde Yabancı Ot Mücadelesi İlgi Gördü”, *Vatandaş*, 11 Haziran 1976.

181 “Ayçiçeğine 8 Lira Taban Fiyat İsteniyor”, *Vatandaş*, 22 Mayıs 1976

182 “Ayçiçeği Hasadı Başlıyor Taban Fiyatı Açıklanmadı”, *Vatandaş*, 20 Ağustos 1976.

183 “Ayçiçeği Taban Fiyatı 575 Kuruş Saptandı”, *Vatandaş*, 4 Eylül 1976; “Edirne Bölgesinde Ayçiçeği Üretiminde %40 Artış Olacağı Hesaplandı”, *Vatandaş*, 16 Nisan 1980

sebebiyet veren yetersiz üretim¹⁸⁴ ayçiçeği ziraatındaki politik ve bürokratik kargaşadan kaynaklanmıştır. Bu yüzden ayçiçeği taban fiyatı ile yağ fiyatları arasında büyük bir fark ortaya çıkmıştır.¹⁸⁵ Neticede fiyatların düşük seyretmesi üreticileri ayçiçeğinden ziyade buğday veya şekerpancarı ziraatına yönlendirmiştir.¹⁸⁶ Örneğin 1972'den beri üretici buğday ziraatını daha karlı bulmaktadır.¹⁸⁷ Hatta 1975 yılında 550 kuruş/kg olan ayçiçeği fiyatının 1976'da 575 kuruş/kg olması üreticileri çok da memnun etmemiştir.¹⁸⁸ Balıkesir Susurluk Ziraat Odası, Başbakan Süleyman Demirel'e çektikleri telgrafta ayçiçeği taban fiyatını yetersiz bulduklarını ifade etmişlerdir.¹⁸⁹ Trakya Birliğin önerisi ile 1979 yılında ayçiçeği taban fiyatı 12 liradan 16 liraya yükseltilmiştir. Bu durum bitkisel yağ açığının kapatılmasında önem arz etmektedir.¹⁹⁰ Ancak 1979 yılında da Türkiye'nin yıllık bitkisel yağ açığı 120,000 tona yükselmiştir.¹⁹¹

Tarım politikaları açısından artan nüfusun yağ ihtiyacının yanı sıra döviz açığının önlenmesi, tarıma dayalı sanayinin ve tarımsal ürün çeşitliliğinin zenginleştirilebilmesi açısından ayçiçeği ziraatı özellikle 1973-1978 yıllarını kapsayan III. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde önem kazanmıştır. Böylece ayçiçeği üretiminin artırılarak yağ ithalatının azaltılması hedeflenmiştir. Ayçiçeği yağının Türk mutfağındaki %55'lik tüketim oranı dikkate alındığından Bakanlar Kurulu ayçiçeğini destekleme kapsamına alınmıştır. Bu dönemde ayçiçeği ekim alanlarının %60'ının Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ illeri olduğu saptanmıştır. Ayrıca susam, haşhaş, keten, ayçiçeği ve zeytin elde edilen yağların tüketimi Türk mutfağında önemli bir yere sahiptir. Ancak yağ çeşitlerinin tüketimi hem bölgeler arasında hem kırsal ve kent arasında hem de ekonomik gelir gurupları arasında değişiklik göstermektedir. Bu bağlamda Hacettepe Üniversitesi'nin 1974 yılında yağ tüketimi alanındaki çalışmalarının yanı sıra Devlet İstatistik Enstitüsü

184 "Ayçiçeği Alanlarında Genişleme Öneriliyor", *Vatandaş*, 22 Ağustos 1979.

185 "Ayçiçeğinde Verim Her Yıl Düşüyor", *Vatandaş*, 9 Ağustos 1979.

186 "Üreticiler Ayçiçeği Yerine Buğday ve Şekerpancarı Ekmeyi Tercih Ediyor", *Vatandaş*, 27 Nisan 1974.

187 "Ayçiçeği Taban Fiyatının En Az 7 Lira Olması Gerekli", *Vatandaş*, 8 Eylül 1977.

188 "Ayçiçeği Taban Fiyatları Şehrimiz Üreticilerince de Düşük Bulundu", *Vatandaş*, 7 Eylül 1976.

189 "Ayçiçeği İçin Bazı Üreticiler 6 Lira", *Vatandaş*, 10 Eylül 1976.

190 "Ayçiçeği Taban Fiyatı Trakya Birliğin Önerisi ile 12 Liradan 16 Liraya Yükseldi", *Vatandaş*, 15 Ağustos 1979.

191 "Ekim Alanları Genişletildi", *Vatandaş*, 25 Ağustos 1979.

tarafından 1973-1974 yıllarında kırsal kesimde; 1976-1979 yılları arasında da kentsel alanlarda yağ tüketimini saptayan anket çalışmaları yapılmıştır.¹⁹² Her ne kadar III. Beş Yıllık Kalkınma Planında Türkiye’nin bir sanayileşme hedefi olsa da bu hedeflenen ölçütlerde gerçekleştirilememiştir. IV. Beş Yıllık Kalkınma Planını kapsayan 1977-1982 yılları arasında ise tarıma dayalı sanayi kuruluşlarının kurulmasına öncelik verilmiş ve 80’den fazla özel ihtisas komisyonu oluşturulmuştur. Zirai ilaçlardan ve traktör üretiminden gübre sanayisine kadar üretimin yerli imkânlarla artırılması amaçlanmıştır.¹⁹³ Ayçiçeğinin ekonomisi sadece toplumu ve piyasaları değil aynı zamanda fiyat, dış ticaret ve sanayi gibi konularda siyaseti de yakından ilgilendirmiştir.

5. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Ayçiçeği Tartışmaları

Tekirdağ Milletvekili Ömer Kahraman 1975 yılında Ticaret Bakanı Halil Başol’a küspe satışları ve ihracatının iç piyasadaki yem fiyatlarına etkisi hakkında bir soru yöneltmiştir. Bakanın vermiş olduğu yanıtta ayçiçeği küspe fiyatlarının öncelikle Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından belirlendiğinin altı çizilirken ihracat izninin ve hangi yabancı firmalara satılabileceğinin de yine aynı bakanlığın yetkisi dâhilinde olduğu vurgulanmıştır. Küspe ihracat fiyatlarının belirlenmesinde Kopenhag ve Hamburg borsası referans alınmıştır. Türkiye’nin 21,500 ton ihracat kontenjanının sadece 9,500 tonu kadar ihracat yaptığını belirten bakan küspe ihracatının yem kanuna göre yapıldığının altını çizmiştir.¹⁹⁴

Tekirdağ Milletvekili Yılmaz Alparslan ayçiçeği taban fiyatı ve Unilever Şirketine ilişkin Ticaret Bakanı Halil Başol’a soru sormuştur. Sorusunda ayçiçeği üreticisinin pazar bulamadığı, köylünün 550 kuruş olan taban fiyatın altında ürün sattığını, ürünün hasat döneminde yağ ithalinin yapılmasının hem köylüleri zor duruma düşürdüğü hem de özel sektörü koruma amacı güdüldüğünü iddia etmiştir. Bu sorulara hitaben Bakan Başol, 550 kuruş olan ayçiçeği taban fiyatının üreticiyi memnun ettiği ve alımların daha çok Trakya Birlik Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifi tarafından yapıldığını belirtmiştir. Hatta kooperatifin 1974 yılında 3,100 ton alım yaparken 1975 yılında ise 55,000 ton alım yaptığının altını çizmiştir. Yağ ithalatının 40,000,000 Türk yurttaşının yağ sıkıntısı çekmemesi için yapıldığını da

192 *Ayçiçek Raporu*, T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, Ankara, 1983, s. 1-3.

193 “Savaş ve Tarıma Dönük Endüstriye Eşit Ağırlık”, Vatandaş, 20 Temmuz 1976.

194 T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 4, C. 13, 101. Birleşim, 15 Temmuz 1975, s. 233-588-589.

sözlerine eklemiştir. Son olarak yağ ithalatında hiçbir özel şirketin etkili olmadığını belirtmiştir.¹⁹⁵

CHP Tekirdağ Milletvekili Ömer Kahraman'ın 1976 yılında Ticaret Bakanlığının ihtiyaç fazlası yağ ithalatı yaptığının bu durumun üreticiyi zora soktuğunu söylemiştir. Ayrıca ayçiçeği üreticileri ürünlerini Trakya Birlik Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifi'ne sattıktan sonra ödemelerin zamanında yapılmadığı bunun nedeninin de Milliyetçi Cephe Hükümeti döneminde Adalet Partili yöneticilerin kooperatifteki kadrolaşmalarından ve yolsuzluklarından kaynaklandığını iddia etmiştir.¹⁹⁶ 1976 yılında üreticinin, Trakya Birlik'in ve zahirecilerin elinde 192,000 ton civarından ürün olmasına rağmen 220,000 ton yağ ithali kararının alınıp 170,000 tonunun ithal edilmiş olması köylünün ürününü değer fiyatından pazarlayamamasına neden olmuştur. Bu yüzden 260,000,000 Dolar yabancı ülke çiftçilerine aktarılmıştır. Bu durum çiftçiyi üretmekten sanayici ise çalışmaktan ve istihdam yaratmaktan alıkoymuştur.¹⁹⁷ Türkiye'nin yağ talebi ayçiçeğinin yanı sıra zeytinyağı tüketim teşvikleri ile de kapatılmaya çalışılmıştır. Bu konuda hem Uluslararası Zeytin Yağı Konseyinin Türkiye'ye ayırmış olduğu 8,000 Dolar bir destek hem de zeytinyağı tüketiminin daha az olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ne Türkiye Radyo Televizyon (TRT) Kurumunun tanıtıcı reklamları olmuştur.¹⁹⁸

Ömer Kahraman'ın Ticaret Bakanı Ağah Oktay Güner'e 1977 yılı içerisinde ayçiçeği taban fiyatı ve üreticinin Trakya Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifi'ne teslim ettiği ürünlerin ücretinin ödemeleri hakkında soru sormuştur. Bakan Güner, 1977 yılında ayçiçeği alımı yapmak üzere Trakya Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifi ile Isparta Gül Yağı Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifinin görevlendirildiğini söylemiştir. Bu kooperatiflerin bulunmadığı bölgelerde ise Tarım Kredi Kooperatifleri görevlendirilmiştir. Trakya Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifi 14.12.1977 tarihine kadar

195 T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 4, C. 2, 56. Birleşim, 26 Mart 1975, s. 233-234. T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 4, C. 16, 62. Birleşim, 21 Şubat 1976, s. 151-152

196 T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 4, C. 2, 56. Birleşim, 26 Mart 1975, s. 233-234. T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 4, C. 22, 21. Birleşim, 21 Aralık 1976, s. 226.

197 "Hükümet Yağ Politikalarında Geçen Yıl Düştüğü Hataya Bu Yıl Düşmemeli", *Vatandaş*, 25 Haziran 1976.

198 "Zeytinyağı Tüketimini Arttırmak İçin Reklam Kampanyası", *Vatandaş*, 26 Ağustos 1976.

221,474,945 kilogram ayçiçeği almış ve üreticiye 1,442,471,000 lira ödemiştir. Benzer bir şekilde 30.11.1977 tarihine dek 3,266,596 kilogram ayçiçeği aldığını ve 21,232,874 lira ödeme yatığını belirtmiştir. Son olarak Tarım Kredi Kooperatifleri ise 4,270,000 kilogram alım yapmış ve 27,255,000 lira ödemiştir.¹⁹⁹

Sonuç

Ayçiçeği endüstri bitkileri içerisinde öncelikle yağlı tohum bitkisidir. Ayrıca bu ürün küspesi dolayısıyla da yem bitkileri gurubunda değerlendirilmektedir. Zirai ve biyolojik açıdan ayçiçeğinin en önemli özelliği güçlü adaptasyonudur. Bu özellikleri dolayısıyla ayçiçeği hem toprak işleme için zirai mekanizasyona hem de topraktan çok fazla gıda almasından dolayı da bilhassa potasyum, azot ve fosfor içeren gübrelere ihtiyaç duymaktadır. Bu yüzden ayçiçeğinin hem ekim alanları artmış hem de tarım kültürüne girdiği bölgelerde Yeşil Devrim’in simgeleri olan zirai teknikler ilerlemiştir.

Ayçiçeğinin anavatanı Amerika kıtası olsa da bu bitkinin hem zirai hem de endüstriyel gelişiminde asıl öne çıkan Rusya’dır. İlk Ayçiçeği tohumunun Türkiye’ye gelişi ve yayılışı serüveni tarihsel sosyoloji ve coğrafya ile alakalıdır. 20. yüzyıl başında Osmanlı Devleti’nin dağılışının ardından yaşanan sınır değişiklikleri ve zorunlu göçler neticesinde Bulgaristan ve Romanya’dan gelen göçmenlerle olmuştur. Bu mahsul 1980’ne dek öncelikle Trakya, Marmara Bölgesi, Eskişehir, Orta Karadeniz ve İç Batı Ege civarında üretilmiştir. Ancak üretimde aslan pay Trakya’ya aittir. Üretimin yayılışında göçmenlerin yerleştiği sahalara, büyüyen nüfusun artan yağ ihtiyacı karşısında devletin üretim teşvikleri, kentlerde değişen mutfak kültürü, sertifikalı tohum kullanımı, ayçiçeği sanayinin kuruluşu, zirai modernleşme (makineleşme, gübre ve ilaç kullanımı) etkili olan faktörlerdir.

Ancak, ayçiçeğinin tarım kültürüne yeni yeni alındığı yörelerde gerek diğer ürünlerle girdiği rekabet gerekse bilinçsiz gübreleme ve yetiştiricilik dolayısıyla istikrarlı bir üretiminin yapılamamıştır. Türkiye’de özellikle Edirne Zirai Araştırma Enstitüsü ve Yeşilköy Zirai Araştırma Enstitüsü ile Dalaman, Türkgeldi ve Sarımsaklı Devlet Üretim Çiftliklerinin ayçiçeği ziraatındaki katkılarının altı çizilmelidir. Üretim boyutunun yanı sıra arz talep

199 T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 4, C 16, 62. Birleşim, 21 Şubat 1976, s. 151-152 T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 4, C 2, 56. Birleşim, 26 Mart 1975, s. 233-234. T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 5, C 2, 86. Birleşim, 3 Ocak 1978, s. 161-162.

dengesinin oluşması sürecinde hem üreticiyi hem de tüketiciyi korumak için bir denge kurumu görevi de gören Trakya Birlik Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifi 1966 sonrasında ayçiçeği satışlarında önemli bir işleve sahiptir.

Dolayısıyla ayçiçeği ziraatı hem Türkiye'nin zirai modernleşme serüvenini hem de Türkiye'de kentleşmenin hızlandığı tarihinin en büyük ekonomik büyümesinin yaşandığı 1950-1980 arası dönemde değişmeye başlayan mutfak ve beslenme kültürünü yansıtmaktadır. Ayçiçeğinin bahsedilen dönem aralığında üretimi ve yağ tüketimi 1970'lerde zirve yapmıştır. Bu yıllar gerek Amerikan ambargosu gerekse petrol krizi koşullarında hayat pahalılığı, stokçuluk ve karaborsacılığın olduğu bir dönemdir. Toplum, ayçiçeği yağından en çok alışveriş kuyruklarında bahsederken dönemin milletvekilleri de yağ açığını kapatma hedefleri, taban fiyat uygulamaları, dış ticaret ve tarıma dayalı endüstri başlıklarında bu mahsulden söz etmişlerdir. Son olarak ayçiçeği Soğuk Savaş döneminde Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile politik temaslar kurmaya yönlendirmiştir.

Kaynaklar

T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.)

T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 3, C. 37, 112. Birleşim, 21 Mayıs 1973.

T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 4, C. 3, 70. Birleşim, 2 Mayıs 1974.

T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 4, C. 13, 101. Birleşim, 15 Temmuz 1975.

T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 4, C. 2, 56. Birleşim, 26 Mart 1975.

T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 4, C. 16, 62. Birleşim, 21 Şubat 1976.

T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 4, C. 22, 21. Birleşim, 21 Aralık 1976.

T.C Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D. 5, C. 2, 86. Birleşim, 3 Ocak 1978.

T.C Başbakanlık, İstatistik Genel Müdürlüğü, *Zirai Bünye ve İstihsal 1934-1950*, DİE Matbaası, Ankara 1951

T.C Başbakanlık, İstatistik Umum Müdürlüğü, *Zirai Bünye ve İstihsal 1946-1953*, DİE Matbaası, Ankara 1954

T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Zirai Bünye ve İstihsal 1959-1961*, DİE Matbaası, Ankara 1963.

T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1971*, DİE Matbaası, Ankara 1973.

T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1972-1974*, DİE Matbaası, Ankara 1975.

T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1973-1975*, DİE Matbaası, Ankara 1978.

T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1979*, DİE Matbaası, Ankara 1979.

T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1976-1978*, DİE Matbaası, Ankara 1979.

T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1980*, DİE Matbaası, Ankara 1982.

Akar, Yılmaz, *Tobumculuk Politikamız ve Ayçiçeği Üretimi*, Tarım ve Orman Bakanlığı Proje ve Uygulama Genel Müdürlüğü, Tekirdağ 1986.

Alkan, Bozkurt, *Ayçiçeği Tarımı ve Gübrenmesi*, Toprak ve Gübre Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü, Ankara 1973.

Ayçiçeği Maliyet Çalışması (1982), Tarım Orman Bakanlığı Gıda Kontrol Genel Müdürlüğü, Ankara 1982.

Ayçiçek Raporu, T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, Ankara 1983.

Ayçiçeği Tarımı, ed. Oğuz Tuna, Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Yayın Dairesi Başkanlığı Ankara 1988

Bayrak, Fevzi, *Bafra Ovası Koşullarında Ayçiçeği Su Tüketimi*, Samsun Bölge Topraksu Araştırma Enstitüsü, Samsun 1978.

Ceylan, Okan “Türkiye’de Haşhaş Ekim Yasağının Afyon İlindeki Sosyo-ekonomik Yansımaları”, *VIII. Uluslararası Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Afyonkarahisar 2018.

Ceylan, Okan “1950-1980 Arasında Türk Tarımında Devrim: Serhat İlimiz Hakkâri Örneği” *Cumhuriyet Devrinin Bir Serhat Vilayeti Hakkâri Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, haz. Selcan Koçaslan, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2020.

Ceylan, Okan, “Bir Tahılın Örgütleyici Gücü: Çeltik Tarımının Edirne İli Sulama Kooperatiflerinin Gelişimindeki Rolü”, *21. Yüzyıl Türkiye’sinde Tarım ve Kooperatifler*, der. Çağatay Edgücan Şahin, Notabene Yayınları, İstanbul 2021.

Ceylan, Okan, “Geleneğin Yeniden Hatırlanması: Türkiye’de Ketenin Toplumsal Tarihi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 69, 2021.

Kürçay, Ali, *Ayçiçeği Yetiştirilmesi*, Tarım Bakanlığı Ziraat İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1964.

Demirören, Talat, *Tokat’ta Ayçiçeği Su Tüketiminin Saptanması*, Tokat Bölge Topraksu Araştırma Enstitüsü Yayınları, Tokat 1978.

Dernek, Zeynep, *Konya Ovasında Ayçiçeği Çeşitleri Adaptasyonu*, Konya Bölge Toprak Araştırma Enstitüsü Yayınları, Konya 1978.

Dinler, Tanfer ve Karaaslan, Saadettin, *Mısır, Soya, Ayçiçeği, Susam, Sorgun Tarımında Kullanılan Ekim Makineleri-İkinci Ürün Yayım ve Araştırma Projesi*, Söke Ziraî Üretim İşletmesi Ziraat Teknik Lisesi ve Mekanizasyon Eğitim Merkezi Müdürlüğü, Aydın 1982.

Hobsbawm, Eric, *Kısa 20th yüzyıl Aşırılıklar Çağı*, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1996.

İlisulu, Kamil, *Yağ Bitkileri ve Islahı*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, İstanbul 1973.

İncekara, Fethi, *Endüstri Bitkileri ve Islahı*, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, İzmir 1964.

Gökgöl, Mirza, Taşan, Recai, *Yeşilköy Ziraî Araştırma Enstitüsü (Marmara-Trakya Bölge Ziraî Araştırma Enstitüsü)’nün 50. Yılı, Yeşilköy Ziraî Araştırma Enstitüsü 1926-1936*, Yeşilköy Ziraî Araştırma Enstitüsü, İstanbul 1978.

Kurt, Ahmet, Yamankaradeniz, Reşat, “Türkiye’de Bitkisel Yağ Üretiminde Ayçiçeğinin Yeri ve Önemi”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, C XII, S. 2-3, 1981.

Oluç, Mehmet, *Trakya Ziraat Ekonomisi*, İstanbul Üniversitesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü, İstanbul 1946.

Özkaya, Tayfun, Talim, Metin, *Trakya ve Marmara Bölgesinde Ayçiçeği Üretiminde ve Yağ Sanayinde Temel Sorunlar*, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi, İzmir 1982.

Pamuk, Şevket, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Pirinççioğlu, Nejat, *Ayçiçeği İşletmelerinde Verimliliği Araştırma ve Yaygınlaştırma Olanakları*, Milli Prodüktivite Yayınları, Ankara 1974.

Pollan, Michael, *Arzunun Botaniği*, çev. Sevin Okyay, Domingo, İstanbul 2019.

Şenocak, Cemalettin, *Ayçiçeği*, Edirne Ziraî Araştırma Enstitüsü, Edirne 1983.

Tarıman, Celal ve İncekara, Fethi, *Ayçiçeği ve Ziraatı*, Çiftçi Dergisi Yayınları, Ankara 1959.

T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, *Ayçiçeği Ekonomik Raporu*, Teşkilatlandırma Genel Müdürlüğü, Ankara 1989.

Tekeli, İlhan, “Cumhuriyet Dönemi Boyunca Kırsalın Geçirdiği Dönüşüm”, *Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C II, S. 6, 2019.

Üretmen, Akif ve Alap, Muzaffer, *Çukurova Çiftçisine Öğütler, Arjantin Keteni, Susam, Ayçiçeği, Yer Fıstığı Nasıl Yetiştirilir?*, 1948.

Adalet

Edirne Postası

Edirne Sesi

İpsala

Sabah

Saray

TRT Haber

Vatandaş

Yeşilköy Tohum Islah ve Deneme İstasyonu 1926/7-1936/7, Ziraat Vekâleti Neşriyat Müdürlüğü, Ankara 1937.

BCA., 30-18-1-2/192-5-1 (26 Ocak 1966).

BCA., 30-18-1-2/239-58-6 (20 Ağustos 1969).

BCA., 30-18-1-2/240-64-18 (23 Eylül 1969).

BCA., 30-18-1-2/247-16-12 (27 Şubat 1970).

BCA., 30-18-1-2/270-61-7 (19 Ağustos 1971).

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Bakır İhracatı Yoluyla Savaş Araç-Gereçlerinin Temini

Özkan Demir*

Giriş

Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğüne başlayan Türk Kurtuluş Savaşı yalnızca siyasi bir mücadele olarak görülmemiş, kurulacak olan yeni devletin iktisadî geleceği için de önem arz etmiştir. Siyasi bağımsızlık amacıyla yapılan bu mücadelede aynı zamanda iktisadî bağımsızlığın temelleri atılmıştır. Lozan görüşmelerinin Şubat 1923'te kesintiye uğradığı bir dönemde binden fazla delegenin katılımıyla gerçekleşen İzmir'deki iktisat kongresinde yeni Türk devletinin iktisadî görüşlerini ortaya çıkarmak ve emperyalist devletlere mesaj vermek gayesiyle önemli kararlara imza atılmıştır. Temelde on iki madde olarak kabul edilen bu kararlara Misak-ı İktisadî Esasları ismi verilmiştir. Sanayici, tüccar, çiftçi, işçi, bankacı vs. temsilcilerinin önerileriyle sorun olarak görülen meselelerin çözümüne teklifler getirilmiş, cumhuriyetin ilk yıllarında yaşanabilecek ekonomik olumsuzlukların önüne geçilmeye çalışılmıştır.

İzmir İktisat Kongresi hakkında dönemin bürokratlarının beyanatları ve gazetelerin yazdığı haberler Ahmet Gündüz Ökçün tarafından kitaplaştırılmış, kongrenin amacı ve niteliğiyle ilgili bilgiler verilmiştir. Dönemin İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in açıkladığı üzere kongrenin amacı; memleketin iktisadî teşkilatının geleceğini tartışmak, ziraat, işçi, ticaret ve sanayi erbabı için sendikalar kurmak, alınması gereken iktisadî tedbirleri araştırmak şeklinde belirtilmiştir.¹ Kongrede görüşülen konular arasında yer alan madenlerle ilgili dokuz maddelik öneri listesi kabul edilmiş, özellikle Ereğli kömür madenleri en önemli kömür havzası olarak

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Silifke-Taşucu Meslek Yüksekokulu, Mersin/TÜRKİYE, ozkandemir@selcuk.edu.tr

1 Ahmet Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 (Haberler, Belgeler, Yorumlar)*, Ankara 1997, s. 2.

gösterilmiştir. Bunun dışında zımpara madeni, kok ve antrasit, kükürt gibi madenlere ait görüşlere yer verilmiş, keşfedilen diğer madenlerin en kısa sürede yerli gruplara ihale edilerek işletilmesi kararı alınmıştır.² Kongrede Mustafa Kemal Paşa memleketin layık olduğu seviyeye yükselmesi için iktisadi işlere birinci derecede önem verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Sanayileşme hareketi devletin teşviki ve koruması altında olmak üzere, özel teşebbüsün gayretine bırakılmıştır. Kongreden birkaç ay sonra imzalanan Lozan Antlaşması'nda tam anlamıyla bir serbestiye kavuşturulamayan gümrük rejimi dışında, kongrede alınan kararlar Cumhuriyetin ilanı ile beraber art arda uygulamaya konulmaya başlamıştır.³

Genel Hatlarıyla Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Madencilik Politikaları

İzmir İktisat Kongresi'nde sanayi grubu tarafından teklif edilen öneriler Yeni Türk Devleti'nin sanayi hedefleri açısından önem taşıyan görüşler olmuştur. Geçmişte yaşanmış sıkıntıların gelecekte yaşanmaması için bu kararların uygulanmasına gerek duyulmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet yönetimine bırakılan sanayi mirasına bakıldığında bu hedeflere ulaşılması kolay görünmüyordu. Mevcut sanayinin %15'i civarında Türk ve Müslüman payı bulunmakta, gerisi ise Avrupa sermayesi ve azınlıkların paylarını oluşturmaktaydı. Millî ekonomi anlayışının uygulanabilmesi için hammadde satımının denetlenmesi ve hammaddenin ülke içinde kurulacak sanayi tesislerinde işletilmesi gerekiyordu.⁴

Yukarıda da ifade edildiği gibi özel sanayi yatırımlarına özendirici uygulamalar doğrultusunda çalışmalara girilmiş, ancak başta sermaye yetersizliği gibi önemli bir sorun sebebiyle istenilen seviyede sanayi tesislerin kurulması mümkün olmamıştır. 1925 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankası, Osmanlı Devleti'nden kalan dört sanayi işletmesini devralmış, ancak bankanın kendi eliyle yeni tesis kurmasına imkân verilmemiştir. Bankanın devraldığı tesislerin uygun şartlarda özel sektöre aktarılması amaçlanmış, özel sanayi ve maden işletmelerini kredi ve iştiraklerle desteklenmesi öngörülmüştür.⁵

2 Ökçün, *age.*, s. 340-341; Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, Ankara 1989, s. 34-35.

3 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara 1994, s. 160.

4 Yılmaz Karakoyunlu, *Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci*, İstanbul 1997, s. 188.

5 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İstanbul 2005, s. 47.

Osmanlı Devleti'nin madencilik sektöründe son olarak yürürlüğe koyduğu 1906 Maadin Nizamnamesi Cumhuriyet'in ilk döneminde de yürürlükte kalmış fakat kanun doğrultusunda verilen birçok maden arama hakkı ve imtiyaza rağmen madencilik büyük bir gelişme gösterememiştir. Yapılan üretimler ise memleketin maden servetine uygun bir miktarda olmamıştır. Birinci Dünya Savaşı ve ardından başlayan Millî Mücadele, Anadolu madenlerinde üretimlerin ya durmasına ya da asgari düzeyde işletilmesine yol açmıştır. Örneğin Millî Mücadele yıllarında krom üretimi tamamen durmuş, 1924 yılında ancak yeniden üretime geçilebilmiştir. 1924 yılına kadar yapılan krom ihracının tamamı ise Birinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılan maden stoklarının satışından meydana gelmiştir. Bakır madenine bakacak olursak, Osmanlı Devleti'nin son döneminde imparatorluk sınırları içinde ortalama 1200 ton civarında olan üretim, Millî Mücadele döneminde 100 tona kadar düşmüştür.⁶ Kısaca Cumhuriyet'in ilk döneminde madencilik sektöründe üretim yok denecek kadar az düzeydedir. Bu sebeple Cumhuriyet hükümetleri devlete önemli gelir kaynağı ve sanayi için hammadde oluşturan madenlere yönelik politikalar belirlemek zorunda kalmıştır.

Türkiye'de maden üretiminin geliştirilmesi amacıyla 12 Nisan 1925'te 608 sayılı kanunla Osmanlı Devleti'nden kalan Maadin Nizamnamesi değiştirilmiştir. Böylece hem terk edilmiş hem de yeni keşfedilen madenlerin devlet tarafından işletilmesi ya da devletle birlikte tüzel kişilerin katılımıyla kurulacak olan ortaklıklar sonucunda işletilmesi kararlaştırılmıştır. Bu işletmelerde sermayenin en az %51'inin Türklere ait olması mecburiyeti getirilmiş, işletmelerde yabancı teknisyen çalıştırılabileceği ancak buna karşılık her yabancı karşılığında bir Türk genci yetiştirileceği şartı konmuştur.⁷

1928 yılında dönemin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın da imzasının bulunduğu Türkiye'de maden sanayinin durumunu ilgilendiren raporda son otuz kırk yıl içerisinde çeşitli madenleri ait olan beş yüz elli maden imtiyazının verildiği belirtilmiştir. Raporun devamında hükümete ait bulunan, aynı zamanda yeni keşfedilen iki yüz seksen madenin ve kömür ocakları için verilmiş olan imtiyazların da eklenmesiyle toplam sayının bin sekiz yüze ulaştığı yazılmıştır. Ancak hükümete ait gösterilen iki yüz seksen madenin hiçbirinde faaliyetin olmadığı açıklanmıştır. Raporun sonunda Türkiye'deki madenlerden verimli faydalanmak için alınması gereken tedbirlerden söz edilmiştir. Burada ise

6 Eldem, *age.*, s. 176-179.

7 Ulaş Kıpıl-Özgür Uyanık, *Türkiye Millî İktisat Tarihi (Devletçilik)*, İstanbul 2001, s. 68.

öncelikli olarak yabancı sermaye yönetimindeki madenlerin Türklere ait olmasını sağlayacak adımların atılması ama gerekirse yabancı müşavirlerin de katılacağı bir yönetim oluşturulabileceği önerisinde bulunulmuştur.⁸

İsmet İnönü ve kabinesi tarafından hazırlanan 1930 İktisadi Programı'nda madenler kısmına yer verilerek petrol, kömür ve bakırın milli servet oluşturduğu belirtilmiştir. Petrol konusunda henüz sondaj aşamasında olduğumuz, sondajın ardından devlet tarafından petrol siyasetinin belirleneceği açıklanmıştır. Maden kömürünün büyük bir servet olduğu ifade edilerek kömür üretiminin arttırılması, satılmasının kolaylaştırılması ve kömür tüketimini yaymak amacıyla kömür sanayi tesislerinin teşvik edilmesi için tavsiyede bulunulmuştur. Ayrıca Ergani bakırının modern usullerle işletilmesi için devletin teşvik ve himayelerde bulunması gerektiği ifade edilmiştir.⁹ Bütün bunlar ise Cumhuriyet'in ilk yıllarında madencilikğin ülkenin ekonomik hayatını doğrudan ilgilendiren, aynı zamanda hükümetlerin konuya nasıl yoğunlaştığına dair kanıtlar niteliğindedir.¹⁰

1933 yılında Âli İktisat Meclisi tarafından hazırlanan madencilikle ilgili raporda "*Madenlerimizden en iyi surette istifade şekli nedir?*" başlığıyla Türkiye'deki madencilik hakkında çeşitli bilgiler ve öneriler aktarılmıştır. Başlangıçta verilen öneriye göre ancak madenin işletilmesiyle devlete fayda sağlayabileceği, toprağın altında kaldıkça kimseye fayda sağlamayacağı belirtilmiştir. Diğer bir öneriye göre maden işletmesinin kurulması ya da işletilmesi sırasında gerekli olan alet ve araçların gümrük vergisinden muaf tutulmasıyla maden işletmelerinde gelirin artabileceği ifade edilmiştir.¹¹

Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin on senelik maden faaliyetine dair 9 Ağustos 1933'te bir rapor hazırlanmış, Anadolu madenlerinin önemi ve çeşitli madenlerin durumları hakkında bilgi verilmiştir. Krom, borasit, zımpara, kurşun, bakır, linyit ve maden kömürü ele alınan madenler olmuştur. Raporda maden servetlerinin kıymetlendirilmesinin iktisadi gelişmemizin en önemli etkenlerinden biri olduğu belirtilmiştir.¹² Âli İktisat Meclisi

8 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030.10.0.0/175.209.16, 18.11.1928

9 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Buzranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, İstanbul 2009, s. 571.

10 Turgut İleri, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Madencilik Politikaları (1923-1960)*, İstanbul 2019, s. 39.

11 "Madenlerimizden en iyi surette istifade şekli nedir?", *Âli İktisat Meclisi Raporları*, Ankara 1933, s. 9-10.

12 BCA., 030.10.0.0/175.210.3, 09.08.1933, s. 17.

raporunda da aynı madenler üzerinde durulmuş ve bakır, gümüşlü kurşun, çinko gibi madenlerin önemli miktarlarda üretilebilmesi için büyük sermayeli işletmelere gerek duyulduğu ifade edilmiştir. Özellikle kömür ve petrole ayrı yer açan raporda hükümetin sermaye sahiplerine kolaylık sağlaması halinde Türkiye'deki madenlerin olumlu bir şekilde işletilebileceği açıklanmıştır.¹³

On senelik maden faaliyetini içeren rapordaki bilgilere bakıldığında bakır kısmında Ergani bakırına yer verilmiştir. Ancak ihraç limanlarına uzaklığı sebebiyle bakırın satılamayacak olması ihtimali bakır yatağındaki üretimin kesintiye uğradığı ifade edilmiştir. Ayrıca madenin işletilmesiyle büyük kazançların gelebileceği ihtimalinden dolayı Türk hükümetinin 1/3 oranında Ergani şirketine ortak olduğu açıklanmıştır. Bakır kısmının sonunda ise Avrupalı büyük sermaye sahiplerinin ortak olduğu Ergani Bakır Şirketi'nin bir iki yıl içerisinde faaliyete geçeceği duyurulmuştur.¹⁴

Savaş Öncesi Dönemde Çeşitli Madenlerin İhracat Durumu

Cumhuriyetin ilk on yılında devlet kontrolündeki maden üretimi ancak belirli alanlarda olmuştur. Bunlar içerisinde en çok üretimin olduğu alan kömür ise olmuştur. Diğer taraftan 1935 yılında Etibank'ın kurulmasıyla beraber madencilik sektöründe bir devlet teşekkülü artık çalışmaya başlamış, yer altındaki madenleri çıkarıp işleme görevi bu bankaya bırakılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti zamanından beri önemli bir sorun olarak görülen yabancı şirketlerin elindeki maden işletmelerine Etibank'ın müdahalesine yer verilmemiştir. 1936 yılından itibaren tam anlamıyla çalışmaya başlayan Etibank, önemli maden işletmelerinin millileştirilmesi sürecinde görev verilen kuruluş olmuştur.

Etibank'ın madencilik sektörüne girmesinden sonra bazı maden şirketlerinin devletleştirilmesiyle beraber bu alanda yeniden devlet üretiminin başladığı görülmektedir. Bu gelişmelerin sonucu olarak Ergani Bakır İşletmesi TAŞ'ın Deutsche Bank'a ait olan hisseleri 11 Haziran 1936 tarih ve 3034 sayılı kanunla hükümet tarafından satın alınmış ve işletme Etibank'a devredilmiştir. Hisse senetlerinin Etibank'ça satın alınmasına dair yapılan mukavele ise Maliye Vekaleti'nin tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 18 Temmuz 1936 tarihinde onanmıştır.¹⁵ Ergani Bakır İşletmesi'nden başka 1937 yılında Ereğli Kömür İşletmesi Fransızlardan devralınmış, Kuvarshan bakır, Murgul

13 "Madenlerimizden en iyi surette istifade şekli nedir?", *Âli İktisat Meclisi Raporları*, s. 13.

14 BCA., 030.10.0.0/175.210.3, 09.08.1933, s. 9.

15 BCA., 030.18.1.2/67.62.1, 18.07.1936.

bakır, Guleman krom ve Kütahya linyit işletmeleri de millileştirilen diğer işletmeler olmuştur.¹⁶

İkinci Dünya Savaşı öncesi dönemde maden üretimleri ve ihracına bakıldığında 1930-1937 yılları arasında bakır üretimine rastlanmadığı için satış da söz konusu olmamıştır. 1937 yılında Kuvarshan Bakır İşletmesinde Etibank tarafından üretim yapılmış, 1937'de üretilen bakırın 400 tonu ABD'ye ihraç edilmiştir.¹⁷ Kuvarshan bakırından yurt dışına yapılan satışlar 1938'de 2.488 tona, 1939 yılında da 5.917 tona çıkmıştır. 1940 yılında ise yurt içi ve yurt dışı bakır satışlarının toplamı 7.046 tona ulaşmış ve 1937 senesine nazaran aşağı yukarı 17,5 misli bir artış kaydetmiştir. Böylece bakır ihracatından Türkiye'ye sağlanmış olan döviz miktarı 1939 yılında 2 milyon lirayı aşmıştır.¹⁸

Etibank'ın krom alanında üretime geçmesiyle beraber bu alandaki üretim 1936 yılına kıyasla 1937 yılında oldukça fazla bir şekilde gerçekleşmiştir. Aynı zamanda ihracat rakamlarında da bu değişikliği görmekteyiz. 1936 yılında 6.800 ton civarında krom ihracı¹⁹ yapılmışken 1937 yılında bu rakam 48.200 ton civarına yükselmiştir.²⁰ Özel sermayenin işlettiği krom şirketleriyle beraber 1937 yılında toplamda 191.913 ton krom ihracı gerçekleşmiştir.²¹ 1938 yılında toplam krom ihracatı 208.405 tonu bulmuştur. Etibank Şark Kromları İşletmesi'nin krom ihracından elde ettiği gelir 2 milyon dolar civarında olmuştur. Krom ihracının en çok yapıldığı ülkeler ise Almanya, İsveç ve İtalya olmuştur. Bu üç ülkeye yapılan satış miktarı 153 bin tonu bulmuştur.²²

Cumhuriyetin ilk on beş yılında kömür üretimi ve ihracına bakıldığında iki yıl haricinde genelde artışların olduğu görülmektedir. Önemli sanayi merkezi olan Zonguldak Ereğli'de taşkömürü üretimi 1937 yılından Etibank tarafından gerçekleştirilmiş ve bu yıldan itibaren dönemin koşulları gereği kömür ihracı sürekli düşmüştür. Buna karşılık yurt içi satışlarda artışlar yaşanmıştır. 1935 yılında 750 bin ton kömür ihraç edilerek Cumhuriyetin

16 İleri, *age.*, s. 105.

17 "Umumi Maden Durumu", *MTA Dergisi*, S. 11, Ankara 1938, s. 1.

18 "Madencilüğimizin 18 Yıllık Bilançosu", *MTA Dergisi*, S 25, Ankara 1941, s. 436.

19 İktisat Vekaleti Türk Ofis Başkanlığı'nın 1937 yılında hazırladığı rapora göre 1936 yılında Türkiye'nin krom ihracından elde ettiği gelir 2.926.579 TL olmuştur. BCA., 030.10.0.0/161.132.1, Belge 78, 16.09.1937

20 Burhan Ulutan, *Etibank 1935-1985*, Ankara 1987, s. 136.

21 "Umumi Maden Durumu", *MTA Dergisi*, S. 15, Ankara 1939, s. 7.

22 "Umumi Maden Durumu", *MTA Dergisi*, S. 15, Ankara 1939, s. 6.

ilk on beş yılında en fazla dış satışın olduğu yıl olmuştur. 1936 yılında çıkarılan 2 milyon 298 bin ton kömürden 570 bin tonu çeşitli ülkelere ihraç edilmiştir.²³ 1937 yılından itibaren kömürde yurt içi satışlara ağırlık verilmiş, üretimin yarısından fazlası iç piyasaya satılmıştır. İhraç edilen kömür miktarı ise 327 bin ton civarında olmuştur. Türkiye’de yeni kurulan sanayi tesislerin enerji ihtiyacını karşılamak, demiryolu ağının genişlemesiyle lokomotiflerin ihtiyacını ve halkın ısınma ihtiyacını gidermek için 1938 yılından itibaren kömür satışlarının büyük kısmı iç piyasaya yönelik olmuştur. 1938 yılında satılan 1 milyon 600 bin ton kömürün ancak 355 bin tonu ihraç edilen kısmını oluşturmaktadır.²⁴ İkinci Dünya Savaşı’nın başladığı dönemde kömürün Türkiye için önemli bir maden kaynağı olduğunu gösteren bir diğer belge ise kömürün ihracını yasaklayan 31 Ağustos 1939 tarihli kararnamedir. Buna göre İktisat Vekâletinin hazırlamış olduğu tezkereyle kömürün satışı izne bağlanmış ve ihracı yasaklanmıştır.²⁵

Dış politikasını ülkenin toprak bütünlüğünü ve tam bağımsızlığını korumak şeklinde belirleyen Türkiye, 1 Eylül 1939’da Almanya’nın Polonya’ya saldırısıyla başlayan İkinci Dünya Savaşı’nda savaş dışında kalmayı temel prensip edinmiştir.²⁶ Türkiye birinci dereceden kendisini ilgilendirmeyen ve Avrupalıların çıkar çatışmalarından doğan bir savaşa girmek istemiyordu. Bu sebeple Türkiye ile savaşa ülkelerden olan Sovyet Rusya, Fransa, İngiltere, Almanya ve Bulgaristan gibi devletlerarasında saldırmazlık antlaşmaları imzalanmıştır. Fakat savaş Türkiye’nin ekonomik durumuna etki etmiş, sanayileşme hareketleri durdurulmuştur. 1939’da yürürlüğe giren İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı askıya alınmış ve sonradan tamamen yürürlükten kaldırılmıştır. Eldeki mevcut kaynaklar da dışarıdan gelecek herhangi bir tehlikeye karşı silahlı kuvvetlerin ihtiyaçları için harcanmıştır. Yeni silah üretecek fabrikası olmayan Türkiye, ihtiyaç malzemelerini zirai ürünlerin ihracıyla karşılamak zorunda kalmıştır.²⁷ Diğer taraftan krom ve bakır gibi madenlerin üretimi devam etmekle beraber bunların da ihracının sağlanması gerekiyordu.

23 BCA., 030.10.0.0/161.132.1, Belge 44, 16.09.1937.

24 Madencilüğimizin 18 Yıllık Bilançosu”, *MTA Dergisi*, S. 25, Ankara 1941, s. 436.

25 BCA., 030.18.1.2/88.86.3, 03.09.1939.

26 Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939’dan Günümüze Kadar)*, Ankara 1983, s. 7.

27 Yuluğ Tekin Kurat, “İkinci Dünya Savaşı’nda Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset”, *Belleten*, S. 97, Ankara 1961, s. 95.

1939'da başlayan savaşla birlikte harp sanayisinin bazı hammaddelere olan gereksinimi artmıştır. Türkiye bu dönemde savaş sanayisi için gerekli olan krom, bakır ve alüminyum gibi hammaddelere sahip olmasına rağmen bu madenleri işleyebilecek sanayiye henüz tam sahip olamadığı için ihraç etmek zorunda kalmıştır. Bu ise savaşan devletlerin Türkiye üzerindeki baskılarına yol açmıştır. Mihver devletler, Türkiye ile bu madenlerin ticaretini yapmak için, Müttefik devletler de bu ticareti engellemek için çaba harcamıştır.²⁸ Almanya ile 25 Temmuz 1938'de imzalanan Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın devam ettiği bir dönemde Almanya hayati önemde olan hammadde (özellikle krom) sevkiyatının devamını istiyordu. Ancak Türkiye'nin talepte bulunduğu savaş malzemelerinin satışı Almanya tarafından geciktirilmiştir. Antlaşmanın bitimine kısa bir süre kala Ankara hükümeti bu şartlarda antlaşmanın süresinin uzatılmayacağını, gerekirse krom sevkiyatının durdurulabileceğini bildirmiştir. İki taraf arasındaki görüşmelerden olumlu sonuç çıkmayınca ticaret antlaşması yenilenmediği ve uzatılmadığı için 31 Ağustos 1939 tarihinde sona etmiştir. Savaşın başladığı 1 Eylül 1939'da Türkiye ile Almanya arasındaki ticaret tamamen durmuştur.²⁹

Atatürk döneminde Türkiye, mallarını satın alan ülkelerden mal almayı, yerli üretim yapılan alanlarda dış alımı sınırlandırmayı ve iki anlaşma yoluyla ticaret yapmayı dış ticarete temel politika olarak belirlemiştir. Bu süreçte başta Almanya olmak üzere birçok ülkeyle kliring (karşılıklı takas) anlaşmaları yapılmış, dış satım karşılığı dış alım yaklaşımı uygulamıştır. Ancak bu tür ticaretlerde dış ticaret açığının çıkması ülkelerin en çok karşılaştığı husus olmuştur. Dış ticaret açığının artması sebebiyle Türkiye 1938 yılında kliring usulüyle yapılan ticarete sınırlama getirmiştir.³⁰ Savaş öncesi dönemde Romanya ve Bulgaristan ile birlikte Türkiye dış ticaretinin büyük bir kısmını kliring usulüyle gerçekleştiren ilk üç ülke olmuştur. Bunun yanında kliring yoluyla en fazla mukavele yapılan ülkeler de Almanya ve İtalya olmuştur. 1938 yılında Türkiye'nin ithalatında 150 milyon Türk Lirası olan hacminin %51,4'ü Almanya ile gerçekleşmiştir. Toplamda 145 milyon Türk Lirası olan ihracat hacminin Almanya'ya ait kısmı ise %47,6 oranında olmuştur.³¹

28 Abidin Temizer-Muharrem Selçuk Özkan, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Ticaretinin Siyasi ve Ekonomik Sonuçları", *Studies Of The Ottoman Domain*, C 3, S. 4, Samsun 2013, s. 2.

29 Cemil Koçak, *Türk Alman İlişkileri (1923-1939): İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Ankara 1991, s. 230.

30 Yakup Kepenek-Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul 2001, s. 76.

31 Fritz Neumark, "1938 Senesinde Türk Harici Ticareti", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 1, S. 1, İstanbul 1939, s. 122-123.

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Bakır İhracatı ve Takas Usulü Uygulamaları

Türkiye'nin savaş öncesi dönemde yoğun ticaret yaptığı ülkelerden olan Almanya, yaşanan döviz sıkıntısından dolayı ihtiyacı olan hammaddeleri kliring sistemiyle almayı tercih etmiştir.³² Aynı şekilde Türkiye de döviz sıkıntısı nedeniyle büyük oranda takas yoluyla dış ticaretini yapmakta ve mal sattığı ülkelerden mal almaktaydı. Bu durum Türkiye'yi silahlanmaya yönelen Almanya için ideal bir ticaret ortağı haline getirmiştir. Diğer taraftan kliring hesaplarında Türk alacaklarının artması üzerine Türkiye kliring borçlarını tahsil etmek için sürekli olarak Alman mallarını ithal etmek zorunda kalmıştır.³³

1940 yılının mart ayında Türkiye ile Almanya dış ticaret konusunda yeni bir anlaşmaya varmış ve Almanya Türkiye'ye tayar, top ve motorlu araçlar, telsiz istasyonlarına ait yedek parçaları 5 milyon 200 bin sterlin karşılığında ihraç etmeyi kabul etmiştir. Buna karşılık Türkiye ise Almanya'ya deri, zeytinyağı, tiftik, meyan kökü gibi ürünleri satmayı kabul etmiştir.³⁴

Takas usulü ticarete Türkiye en çok maden kaynaklarını satma yoluna gitmiştir. Diğer ülkelerin krom, bakır, demir gibi madenlere ihtiyaç duyması Türkiye ile ilgili ülkelerin pazarlığına konu olmuştur.³⁵ İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından itibaren kendi sanayisi için yedek parça tedarikinde zorlanan Türkiye, diğer ülkelerden bu tür malzemeleri almak için zaman zaman takas usulünü uygulamıştır. Zonguldak kömür havzası ve diğer bazı maden işletmeleri için gerekli olan yedek parçanın acilen getirilmesi için Amerika ile bakır ve krom karşılığında anlaşma yapılmıştır. Gelecek malların bedeli olan 510 bin dolar karşılığında Etibank tarafından üretilen krom ve bakırın malları getiren Amerikan gemisiyle sevk edilmesi hükümet tarafından 17 Ağustos 1940 tarihinde kabul edilmiştir.³⁶

İlerleyen tarihlerde Türkiye'nin Almanya ile ticaretinin devam etmesinden rahatsız olan Amerika, Türkiye'nin bu devletle ticaretini kesmesi konusunda

32 Koçak, *age.*, s. 199.

33 Nuri Karakaş, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXV, S. 2, İzmir 2010, s. 451.

34 Kurat, *agm.*, s. 100.

35 Muharrem Selçuk Özkan, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Takas Usulü Ticareti", *Karadeniz Araştırmaları*, C 9, S. 34, Ankara 2012, s. 94.

36 BCA., 030.18.1.2/92.81.20, 17.08.1940

görüşmelerde bulunmuştur. Ancak Amerika Büyükelçisi Mac Murray, bu tutum Türkiye'yi Almanya'ya daha çok yanaştırır düşüncesiyle Türkiye'nin müttefikliğinin kaybedilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Buna rağmen Amerika, Türkiye'ye taahhüt ettiği bir aylık askeri yardımı askıya almıştır.³⁷

Türkiye'nin dış ticaretinde yer alan ülkelerden biri de Macaristan olmuştur. Macar Standart Elektronik Anonim Şirketi'nden 100 telsiz, 1000 sahra telefonu ve 100 adet santralin alınması için Türk – Macar kliring anlaşması yoluyla %50'si nakit, geri kalan %50'lik mukabil kısmın ise ham bakır olarak ödenmesi konusunda iki ülke arasında sözleşme imzalanmıştır. Bu doğrultuda hükümet takas yoluyla yapılan bu ticareti 4 Aralık 1940 tarihinde kabul etmiş ve anlaşma Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından onaylanmıştır.³⁸ Macaristan ile ticaretin uzun süreli devam etmesi için karşılıklı takas yoluyla 1941 yılında taraflarca anlaşma imzalanmasına karar verilmiştir. 3 Mayıs 1941'de bir araya gelen taraflar itiraz gelmediği müddetçe senelik olarak kendini yenileyecek anlaşmayı kabul etmiş ve anlaşma ekinde yazılı olan malları almayı taahhüt etmişlerdir. Türkiye'nin ihraç edeceği mallar arasında senelik 1500 ton bakır, çeşitli maden ürünleri, tiftik, pamuk, tütün, susam gibi birçok ürün yer almıştır. Buna karşılık maden direği, kimyevi gübre, telefon ve telsiz malzemeleri, lokomotif ve traktör başta olmak üzere çeşitli ürünler ithal edilecektir. Anlaşmada Macaristan'ın demir, çelik ve bakır türünden yarı mamul ya da mamul olarak göndereceği ürünlere karşılık Türkiye'nin göndereceği bakır, demir ve çelik madenlerinde 2 ton Macar ürününe karşılık 3 ton Türk ürünü denk tutulmuştur.³⁹

Türkiye her ne kadar savaş girmese de savaşın olumsuz etkisi kendisini rakamlarda göstermiştir. 1939 yılında ihracat toplamı 127 milyon Türk Lirası olan Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla nakliyelerde yaşanan sıkıntılar ve ülkelerin ihraçlarına getirilen sınırlamalar nedeniyle 1940 yılındaki ihracatı ancak 111 milyon Türk Lirası olarak gerçekleşmiştir.⁴⁰

Almanya ile Türkiye arasında 9 Ekim 1941'de yapılan 100 milyon mark değerindeki anlaşmayla Türkiye tarafından silah vb. askeri malzemeler alınması düşünülmüştür. 31 Mart 1943'e kadar devam edecek olan bu anlaşma yalnızca bir ticari belge olarak değil iki ülke arasında sulh vesikası

37 Karakaş, agm., 465.

38 BCA., 030.18.1.2/93.112.5, 12.04.1940.

39 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 6, Yasama Dönemi 2, C 20, Birleşim 81, 9 Eylül 1941, s. 185.

40 Özkan, agm., s. 91.

olarak değerlendirilmiştir. Almanya bu anlaşmayla takas yolu kullanılarak pamuk, tütün ve maden ürünleri gönderilecek, buna karşılık Türkiye'ye çeşitli sanayi ürünleri ve harp malzemeleri verilecektir.⁴¹

Türk-Alman ticaret anlaşması TBMM'de onaylandıktan sonra Türkiye'nin Almanya'ya hububat ürünleri gönderip göndermeyeceği gündeme gelmiştir. Hariciye Vekili Numan Menemencioğlu basına verdiği demeçte Türkiye'nin ağırlıklı olarak harp malzemesi, demir-çelik ürünleri, tıbbi ecza ürünleri, kâğıt ve selüloz alacağını, Almanya'ya ise çoğunlukla madenler, tiftik, zeytinyağı, pamuk, keten, küspe, palamut gibi ürünler gönderileceğini ifade etmiştir. Türkiye'nin hububat konusunda sıkıntı yaşayabileceği düşünülerek hububat ürünlerinin ihraç edilmeyeceği söylenmiştir. Anlaşmaya göre yaklaşık bir buçuk yıl süreyle Almanya ile yapılacak olan ticaret hacmi %75'in altına düşmeyecektir.⁴²

Savaşta yer almayan Türkiye hem Müttefik devletlerin hem de Mihver devletlerin yanına çekmeyi düşündüğü devlet olmuştur. Müttefik devletlerden Amerika, Türkiye'ye askeri yardım verilebileceğini ifade ederek daha önceki bakışını değiştirmiştir. Bu doğrultuda ABD Başkanı tarafından 11 Mart 1941'de imzalanan anlaşmayla ödünç verme ve kiralama yoluyla Türkiye'ye tank, tayyare, top, askeri elbisesi, havan topu taşıyan kamyonlar gönderilmiştir.⁴³

Akşam Gazetesi 19 Şubat 1942 tarihli sayısında Macaristan'dan 20 bin ton çelik mamulleri geleceğini haber etmiştir. Habere göre gelecek malzemeye karşılık 15 bin ton blok çelik, 20 bin ton döküm demir ve 250 ton bakır Macaristan'a ihraç edilecektir⁴⁴. Aynı konuda haber yapan Cumhuriyet Gazetesi ise rakamları farklı ifade etmiştir. Haberde 25 bin ton mamulün geleceği belirtilmiş, buna karşılık 15 bin ton blok çelik, 20 bin ton döküm demir ve 1250 ton bakır ihraç edileceği yazılmıştır.⁴⁵

Devlet Demir Yolları İşletmesi Genel Müdürlüğü lokomotif ve vagon tamirinde gerekli olan yedek parçaların tedariki konusunda İkinci Dünya

41 "Türk-Alman İktisadi anlaşmaları dün Ankara'da imzalandı", *Son Posta*, 10 Birinci Teşrin 1941, s. 1, 5.

42 "Almanya ile Ticari Mübadelenin Esası", *Cumhuriyet*, 16 Birinci Teşrin 1941, s. 1, 3.

43 "Amerika Türkiye'ye Tank ve Tayyare Verecek", *Bugün*, 5 Birinci Kanun 1941, s. 1.

44 "Türk-Macar Ticaret Anlaşması", *Akşam*, 19 Şubat 1942, s. 2.

45 "Macaristan'la Anlaşma; Bize 25 Bin Ton Çelik Mamulat Verecekler", *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1942, s. 1.

Savaşı başladıktan sonra sıkıntı yaşamıştır. Romanya'dan Raşita Firması ile Devlet Demiryolları arasında 1941 yılında Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu bandajların gönderilmesi için mukavele imzalanmıştır. Ancak Almanya ile Sovyet Rusya arasında savaşın başlaması dolayısıyla Romanya'nın göndereceği mallar Vigo limanında beklemeye alınmıştır.⁴⁶ 1939'da savaşın başlangıcından itibaren 1942 yılına kadar yıpranmış olan bandajların bir an evvel Türkiye'ye getirilmesi için Münakalat Vekâleti (Ulaştırma) ile Başbakanlık arasında yazışmalar yapılmış, Hariciye Vekâleti de Bükreş Büyükelçiliği'ne talimat vererek teminat verilmesi yoluyla konunun çözümünü istemiştir. Neticede 500 ton bakırın bandaj karşılığında Romanya'ya verilmesi şartıyla 26 Ocak 1942'de taraflar arasında yeni sözleşme yapılmış, bandajların 1942 yılı içerisinde getirilmesi konusunda anlaşılmıştır.⁴⁷

Türkiye devletlerarası ticaret anlaşmalarına İsviçre'yi de eklemiştir. 28 Mart 1942'de iki ülke arasında imzalanan ticaret ve tediye anlaşmasıyla hususi takas ya da serbest dövizle mal alım-satımı kabul edilmiştir.⁴⁸ Anlaşmadan sonra Türkiye İsviçre'den oerlikon hava savuma topları için toplamda 30 bin tahrip danesi istemiştir. İsviçre ise malzemelerin hemen verilmesi için Türkiye'den bakır talep etmiştir. Buna karşılık üç ton rafine bakırın gönderilmesi 21 Mayıs 1942 tarihli kararnameyle kabul edilmiştir. Ayrıca aynı kararnamede İngiltere'den getirilmesi düşünülen elektrolit bakıra karşılık 500 ton blister bakırın gönderilmesi de kabul edilmiş ve ihracına izin verilmiştir.⁴⁹ Yine oerlikon topları için İsviçre'den 50 bin zırh delici, 25 bin yangın ve 25 bin tahrip mermisinin alınması için 26 ton 140 kilogram rafine bakırın ihracına aynı günkü kararname ile izin verilmiştir.⁵⁰

İkinci Dünya Savaşı döneminde Devlet Demiryollarına ait vagon ve lokomotif gibi araçların bakımı yedek malzemelerin eksikliği sebebiyle pek mümkün olmamıştır. Bu tür araçların yıpranması ve sık sık tamir istemesi nedeniyle önce Almanya ile yedek parça konusunda görüşülmüş ancak istenilen sonuç alınamayınca bu kez İsviçre Hükümeti ile görüşülmüştür. İsviçre Hükümeti

46 Selçuk Ural-Selçuk Kılınç, "Türkiye-Romanya İlişkileri (1923-1950)", *Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi*, C 6, S 11, Kars 2015, s. 191.

47 BCA., 030.10.0.0/153.84.3, 09.04.1942.

48 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 6, Yasama Dönemi 3, C 26, Birleşim 74, 17 Haziran 1942, s. 220.

49 BCA., 030.18.1.2/98.42.14, 21.05.1942.

50 BCA., 030.18.1.2/98.42.12, 21.05.1942 Bu ticarete 100 kilo bakırın karşılığı 165 İsviçre Frangı olarak hesaplanmıştır. İsviçre'ye gönderilecek bakırın toplam bedeli ise 43.164 İsviçre Frangı tutmuştur.

ise ihtiyaç duyulan tezgâh, kompresör ve motor gibi malzemeyi satmak için Türkiye'den yaklaşık 315 ton blister bakır istemiş, kalan alacağının da Türk hükümetinin izin verdiği çeşitli maddelerin ihracına karşılık takas olarak değerlendireceğini kabul etmiştir.⁵¹

Devlet Demiryolları'nın ihtiyacı olan bandajların Romanya'dan temini için 19 Aralık 1941'de yapılan anlaşmada alınacak mala karşılık döküm verilmesi kabul edilmiş ancak savaş ortamında denizden sevkinin mümkün görünmediği, karadan yapılacak olan nakliyatın masrafının da yüksek olması sebebiyle iki devlet arasındaki sözleşmenin yenilenmesine gidilmiştir. Romanya bandajlara karşılık 100 ton bakır talebinde bulunmuş ve varılan anlaşma doğrultusunda taraflar arasında yeni mukavele imzalanmıştır. Bandajlara karşılık 100 ton bakır gönderilmesi, kalan ödemenin de kliring hesabından karşılanması 29 Mayıs 1942'de imzalanan kararnameyle kabul edilmiştir.⁵²

İsviçre ile yapılan bir diğer takas anlaşmasında bu kez donanmanın ihtiyacı olan savaş malzemelerinin bakır ihracına karşılık satın alınması konusu gündeme gelmiştir. Millî güvenlik politikası doğrultusunda başlangıçta gizli olarak kaydedilen belgenin 1994 yılında gizliliğinin kaldırıldığı görülmektedir. İki ülke arasındaki anlaşmaya göre ilk etapta 160 bin Türk Lirası değerindeki 30 bin adet mermiyle, 330 bin Türk Lirası kıymetindeki 2 cm'lik 55 bin adet oerlikon mermisi, ayrıca 800 bin Türk Lirası değerindeki 100 bin adet 2 cm'lik oerlikon mermisiyle 20 adet 2 cm'lik oerlikon topuna karşılık bakır ihracına izin verilmiştir. Ancak mermilerle bakırın değerlemesi yapılırken her 30 bin mermi için azami üç ton bakırın sevki kabul edilmiştir.⁵³

1942 yılına gelindiğinde alınan malların kredi ödemesi için Almanya'nın borca karşılık bakır isteyeceği düşünülmüştür. Önce Millî Müdafaa Vekaleti ardından Hariciye Vekaleti bu konuyu değerlendirmiş ve yurt dışından Almanya'dan getirilecek olan harp malzemelerine karşılık bakır ihracına izin verilmesi için Başbakanlığa yazı yazılmıştır.⁵⁴

Ordudaki mevcut uçak savar topları için Amerika'dan alınan 200 bin adet boş mermi gövdelerinin İstanbul Zeytinburnu'ndaki Nuri Killigil Demir Eşya Fabrikası'nda tam atım haline getirilmesi için mermi tapalarındaki

51 BCA., 030.10.0.0/153.84.6, 17.06.1942.

52 BCA., 030.18.1.2/98.46.7, 29.05.1942.

53 BCA., 030.18.1.2/99.54.10, 24.06.1942.

54 BCA., 030.10.0.0/167.164.4, 10.08.1942.

bilyalara ihtiyaç duyulmuştur. Ancak bunların ülke içinden tedariki mümkün olmadığı için Avrupa ülkelerinden alınması düşünülmüş, Almanya, İsviçre ya da İsveç'ten temin edileceği anlaşılmıştır. Bu ülkelerle yapılan görüşmeler neticesinde bilyaların verilebilmesi için beş ton bakır talebinde bulunmuştur. Millî Müdafaa Vekaleti de Başbakanlığa gönderdiği yazıda hava savunmasında büyük öneme sahip olan bu topların kısa zamanda faaliyete geçmesi için ilgili ülkelerin istediği bakırın ihracına izin verilmesini istemiştir.⁵⁵

Türkiye'nin bu dönemde takas usulüyle ticaret yaptığı ülkeler arasında Danimarka da bulunmaktadır. Gölcük Deniz Fabrikalarının elektrik ihtiyacını karşılamak için alınacak dizel alternatör grubu, transformatör ve çeşitli teçhizatlara karşılık Danimarka 3600 kilogram rafine bakır talep etmiştir. Millî Müdafaa Vekâletinin teklifi üzerine bu konu hükümetçe görüşülmüş ve ilgili ekipmanların Türkiye'ye girmesinden sonra Danimarka'nın talep ettiği bakırın ihraç edilmesi 1 Nisan 1943 tarihinde kabul edilmiştir.⁵⁶

18 Nisan 1943'te Türkiye ile Almanya arasında yapılan karşılıklı ticaret anlaşmasına göre Almanya'dan junkers 52 tipinde beş adet uçak alınması ve buna mukabil çeşitli malların ihraç edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak savaş koşullarından dolayı süreç uzamış, anlaşmanın tasdiki 19 Şubat 1944 tarihinde gerçekleşmiştir. Almanya tarafından gönderilen on üç kişilik yolcu uçaklarından ilki 3 Nisan 1944 günü İstanbul'a ulaşmış ve İstanbul-Adana hattında kullanılmak üzere Hava Yolları İdaresi'ne teslim edilmiştir.⁵⁷ Yaklaşık 1 milyon 534 bin Türk Lirası tutan uçak bedellerinin 640 bin Türk Lirası 400 ton bakıra denk gelecek şekilde, geri kalanının da pamuk ve palamut karşılığıyla ödenmesi kabul edilmiştir.⁵⁸

1943 mali yılından sonra Emniyet Genel Müdürlüğü bünyesinde çalışmaya başlayacak memurların ihtiyacı olan 300 tabanca ve otuz bin mermi için Almanya ile görüşmeler yapılmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu şartlarda Türkiye ile Almanya arasındaki 9 Ekim 1941 tarihli ticaret anlaşmasının 31 Mart 1943'te sona erecek olması Türk hükümetini bu

55 BCA., 030.10.0.0/52.342.15, 29.01.1943.

56 BCA., 030.18.1.2/101.23.10, 01.04.1943.

57 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 7, Yasama Dönemi 1, C 12, Birleşim 79, 3 Temmuz 1944, Mazbata Sıra Sayısı 175, s. 1-3; "Almanya'ya ısmarlanan yolcu tayyareleri geldi", *Son Posta*, 4 Nisan 1944, s. 1.

58 "Türk-Alman Ticari Mübadele Anlaşması", *Vakit*, 4 Temmuz 1944, s. 1, 4.

konuda başka çözümler bulmaya itmiştir. Neticede 29 Mart tarihine kadar Türk gümrüklerine gelmesi kaydıyla bu tabanca ve mermilerin bedeli olan 17.600 liranın kliring yoluyla ödenmesi kabul edilmiştir.⁵⁹

Romanya ile yapılan başka bir anlaşmayla yetmiş sarnıçlı vagon ve 3270 demir varil alınması, bedellerinin kısmen muayyen mal kısmen de ley olarak ödenmesi hususu hükümetçe kabul edilmiştir. Üç maddelik kanun metninin ayrıntısında Türk Petrol Ofisi tarafından alınacak 55 vagon, Türk Petrol ve Madeni Yağlar tarafından alınacak 15 vagonun bedeli için toplamda 159 ton blister bakır, demir varillerin bedeli olarak da 57 ton blister bakırın gönderilmesi taraflarca benimsenmiştir.⁶⁰

İkinci Dünya Savaşı yıllarında diğer devletlerle bazen doğrudan satım bazen de takas usulüyle yapılan ihracatta Türkiye maden kaynaklarını sıklıkla kullanmıştır. Konumuz gereğince 1939 ile 1945 yılları arasında Etibank bakır işletmelerinin toplam bakır ihracatı 25 bin 500 ton civarında olmuştur.⁶¹ Satışın en fazla olduğu 1943 yılında hem iç hem dış pazara toplamda 12 bin tondan fazla bakır satılmıştır. Bu satıştan elde edilen gelir ise 10 milyon Türk Lirasını geçmiştir.⁶²

Sonuç

Türkiye'nin takas usulü ticaret uygulamaları İkinci Dünya Savaşı'ndan önce başlamış ancak ülkeye gelen döviz miktarı azalmış ve dış ticaret açığı artmıştır. Diğer taraftan nakit sıkıntısı yaşanmış ve sıcak para dolaşımı azalmıştır. 1939 yılında savaşın başlamasıyla birlikte Türkiye doğrudan satış yöntemini tercih etse de diğer devletlerin takas usulü ticaret konusunda ısrarcı olması üzerine yeniden devletlerarasında anlaşmalar imzalanmaya başlamıştır. Bu defa Türkiye hem hususi takas hem de serbest döviz yoluyla ticaretin yapılmasını istemiş, Almanya, İsviçre, Macaristan, İsveç, Romanya gibi ülkelerle ticaret ve tediye sözleşmeleri imzalanmıştır. Türkiye genellikle diğer devletlerin savaş döneminde ihtiyaç duyduğu zeytinyağı, kuru meyve gibi gıda malzemelerini, dokuma hammadde ürünlerini ve çeşitli madenleri ihraç etmiş, karşılığında da işlenmiş sanayi mamulleri, mermi, top, tabanca

59 BCA., 030.10.0.0/167.164.5, 11.06.1943.

60 BCA., 030.18.1.2/100.96.3, 19.11.1942; *TBMM Zabıt Ceridesi*, 3 Temmuz 1944, Mazbata Sıra Sayısı 179, s. 1-4; Ural-Kılıç, agm., s. 193.

61 Ulutan, *age.*, s. 135.

62 "Umumi Maden Durumu: Türkiye Madenciliğinin 1943 Bilançosu", *MTA Dergisi*, S. 31, Ankara 1944, s. 8.

gibi savaş araç-gereçleri, lokomotif ve vagon yedek parçaları, telsiz ve telefon gibi iletişim araçlarını almıştır. Bu ticaretin Türkiye'ye olumlu etkisine baktığımızda savaş koşullarında bile dış ticaret hacmi genelde büyümüş ve savaşan ülkeler başta olmak üzere diğer devletlere gönderilen mallar karşılığında ihtiyacımız olan ürünler kolaylıkla tedarik edilmiştir. Olumsuz tarafını düşündüğümüzde ise Türkiye'nin takas yoluyla aldığı mallara ilgili ülkeler yüksek fiyat bedeli koyduğu için ithalattan gelen mal yüksek fiyatlı bir şekilde Türkiye'ye giriş yapmış, bu da Türkiye'nin takası denkleştirebilmesi için gönderdiği malların miktarlarının artmasına yol açmıştır. Yani doğrudan satma yerine takas usulünün kullanılması ticaretten gelen kar oranını düşürmüştür.

Çalışmaya konu olan bakırın takas usulünde kullanılması ise etkili bir sonuç vermiş, savaşan ülkeler özellikle krom, bakır ve demir madenlerini almaya çalışmıştır. 1937'den itibaren Etibank kontrolünde üretimi yapılan bakırın 1945 yılına gelene kadar ihracat miktarı yirmi beş katına çıkmıştır. Rafine bakır ve blister bakır şeklinde ihraç edilen bakır madeninden 1945 yılı dahil olmak üzere 25 milyon 274 bin dolar gelir elde edilmiştir. Türkiye'nin takas usulünü kullanarak savaşa rağmen hem yeni ürettiği ürünleri hem stokunda olan malları satması dış ticaretin sürekliliğini sağlamıştır.

Kaynaklar

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030.10.0.0/175.209.16; 030.10.0.0/175.210.3; 030.10.0.0/153.84.6; 030.10.0.0/161.132.1; 030.10.0.0/167.164.4; 030.10.0.0/167.164.5; 030.10.0.0/52.342.15; 030.10.0.0/153.84.3; 030.18.1.2/101.23.10; 030.18.1.2/67.62.1; 030.18.1.2/88.86.3; 030.18.1.2/92.81.20; 030.18.1.2/93.112.5; 030.18.1.2/98.42.12; 030.18.1.2/98.42.14; 030.18.1.2/98.46.7; 030.18.1.2/99.54.10; 030.18.1.2/100.96.3;
- “Almanya ile Ticari Mübadelenin Esası”, *Cumhuriyet*, 16 Birinci Teşrin 1941.
- “Almanya’ya İsmarlanan Yolcu Tayyareleri Geldi”, *Son Posta*, 4 Nisan 1944.
- “Amerika Türkiye’ye Tank ve Tayyare Verecek”, *Bugün*, 5 Birinci Kanun 1941.
- “Macaristan’la Anlaşma; Bize 25 Bin Ton Çelik Mamulat Verecekler”, *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1942.
- “Türk-Alman İktisadi Anlaşmaları Dün Ankara’da İmzalandı”, *Son Posta*, 10 Birinci Teşrin 1941.
- “Türk-Alman Ticari Mübadele Anlaşması”, *Vakit*, 4 Temmuz 1944.
- “Türk-Macar Ticaret Anlaşması”, *Akşam*, 19 Şubat 1942.
- “Madencilüğimizin 18 Yıllık Bilançosu”, *MTA Dergisi*, Sayı 25, Ankara 1941.
- “Umumi Maden Durumu: Türkiye Madencilığının 1943 Bilançosu”, *MTA Dergisi*, S 31, Ankara 1944.
- “Umumi Maden Durumu”, *MTA Dergisi*, S 11, Ankara 1938.
- “Umumi Maden Durumu”, *MTA Dergisi*, S 15, Ankara 1939.
- Âli İktisat Meclisi Raporları*, “Madenlerimizden En İyi Surette İstifade Şekli Nedir?”, Ankara 1933.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İstanbul, 2005.
- Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, Ankara 1994.

Gürün, Kamuran, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)*, Ankara 1983.

İleri, Turgut, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Madencilik Politikaları (1923-1960)*, İstanbul 2019.

İnan, Afet, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, Ankara 1989.

Karakaş, Nuri, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXV, S. 2, İzmir, 2010.

Karakoyunlu, Yılmaz, *Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci*, İstanbul, 1997.

Kepenek, Yakup – Yentürk, Nurhan, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul, 2001.

Kipal, Ulaş – Uyanık, Özgür, *Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)*, İstanbul, 2001.

Koçak, Cemil, *Türk Alman İlişkileri (1923-1939): İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Ankara 1991.

Kurat, Yuluğ Tekin, "İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", *Bellekten*, S 97, Ankara 1961.

Neumark, Fritz, "1938 Senesinde Türk Harici Ticareti", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 1, S 1, İstanbul, 1939.

Ökçün, Ahmet Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 (Haberler, Belgeler, Yorumlar)*, Ankara, 1997.

Özkan, Muharrem Selçuk, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Takas Usulü Ticareti", *Karadeniz Araştırmaları*, C 9, S. 34, Ankara, 2012.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, Yasama Dönemi 2, C 20, Birleşim 81, 9 Eylül 1941.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, Yasama Dönemi 3, C 26, Birleşim 74, 17 Haziran 1942.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 7, Yasama Dönemi 1, C 12, Birleşim 79, 3 Temmuz 1944.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, İstanbul 2009.

Temizer, Abidin-Özkan, Muharrem Selçuk, “II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’nin Krom Ticaretinin Siyasi ve Ekonomik Sonuçları”, *Studies Of The Ottoman Domain*, C 3, S. 4, Samsun, 2013.

Ulutan, Burhan, *Etibank 1935-1985*, Ankara 1987.

Ural, Selçuk-Kılınç, Selçuk, “Türkiye-Romanya İlişkileri (1923-1950)”, *Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi*, C 6, S. 11, Kars 2015.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Sivas'ın Sosyo-Ekonomik Durumu (1939-1945)

Hasan Öztürk*

Giriş

Cumhuriyet 1923'te ilan edildiğinde, Mustafa Kemal Atatürk liderliğindeki kurucu kadro, ülkenin kalkınması adına önlerinde büyük engel ve zorluklar bulmuşlardır. Ülkenin askeri ve diplomatik alanda kazandığı zaferleri iktisadi bağımsızlıkla taçlandırmak ve “muasır medeniyet seviyesine ulaştırmak” hedefiyle kurucu kadro, inkılaplar yapıp, yenileşme hamlelerinde bulunmuşlardır.¹ Türkiye’de, yıllarca süren savaşların getirdiği yıkımla birlikte üretim yapısı ve teknikleri eski usullere dayanmakta ve nüfusun önemli bir kısmı kırsal alanda yaşamaktadır. Nüfusun büyük kısmını barındıran kırsal alan, aynı zamanda eğitim, sağlık ve ulaşım hizmetlerinden mahrum durumdaydı. Mevcut durum karşısında Atatürk liderliğindeki kurucu kadro, 1930’ların sonuna kadar hemen her alanda inkılaplar yapıp, iktisadi alanda ülkenin kalkınması için girişimlerde bulunmuşlardır.² Yapılan inkılap hareketleri, 1930’ların sonunda Atatürk’ün hayata gözlerini yumması ve II. Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle birlikte yavaşlamış ve durma noktasına gelmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında, Atatürk sonrasında ülke yönetimini ele alan İsmet İnönü liderliğindeki yeni kadro, ülkenin savaş dışı kalmasını ve özellikle eğitim, sağlık ve kültür alanında kalkınmanın sürdürülmesini hedeflemiştir. Yeni kadro esas olarak ülkenin savaş dışı kalması ve savaşın getirdiği olumsuzların aşılması için ilk olarak siyasi ve iktisadi alanda önlemler almış ve savunma bütçesini artırmıştır.³ Alınan tedbirlerin ilk neticeleri nüfus artışının düşmesi ve tarımsal üretim başta olmak üzere ekonomide

* Dr. Öğr. Gör., Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi, Ortak Dersler Bölümü, Kahramanmaraş/TÜRKİYE, hasandtcf@mail.com

1 Serdar Şahin, *Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Ekonomisinin İnşası*, ODTÜ Yayıncılık, 2. Basım, Ankara 2009, s. 29-30.

2 Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, 2. Basım, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 95.

3 İsmail Türk, “Cumhuriyet Dönemi Maliye Politikalarında Aşamalar”, *Yeni Forum*, C 14, S

yaşanan daralmalar olmuştur. Yaşanan gelişmeler en çok da küçük üretici ve köylüleri etkilemiştir.⁴ Bu durum, savaşın Türkiye’de etkilerinin daha da derinleşmesine neden olmuştur. Savaş yıllarında yaşanan zorluklar, ilerleyen yıllarda ülkenin idari ve iktisadi yapısındaki değişimleri zorunlu kılmıştır.⁵ Türkiye’nin II. Dünya Savaşı yıllarında yaşadığı gelişmeler ülkenin bütününde hissedilse de özellikle de kırsal alanları yoğun olarak etkilemiştir. Çalışma kapsamında İç Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgelerinin birleştiği noktada yer alan Sivas’ın ele alınması, II. Dünya Savaşı’nın Türkiye kırsalına olan etkilerinin anlaşılması adına önem arz etmektedir.

Sivas, Orta Anadolu platoları Kızılırmak, Yeşilirmak ve Fırat havzasında yer almaktadır.⁶ Doğu ve Orta Anadolu arasında yollar ve kültürlerin birleştiği kavşak noktasında yer alan vilayetin tarihi, eski dönemlere kadar dayanmaktadır. Vilayet yerleşim yeri olarak tarihten gelen önemini, günümüze kadar sürdürmüştür.⁷ Sivas tarihteki önemini, özellikle Milli Mücadele’nin kazanılması ve Cumhuriyet’in kurulması sürecinde göstermiş olup, bu önemi ilerleyen yıllarda da korumaya çalışmıştır.⁸ Diğer yandan vilayetin Anadolu’da geçiş bölgesinde yer alması, coğrafi yapısına da yansımıştır. Vilayet coğrafik olarak geçiş bölgesinde yer almış ve yer şekillerinde yükseltisi kuzey ve kuzey-doğu yönünde artış göstermiştir.⁹ Genel itibariyle arazileri düz olan vilayette, arazilerin %89,2’si kültüre elverişli iken %10,8’i kültüre elverişli olmayan arazilerden oluşmuştur.¹⁰ Vilayette tipik bozkır iklimi görülüp, kışlar kar yağışlı ve sert geçmekte, yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir.¹¹ Bölgede diğer yandan Kuzey Anadolu Fay hattı geçmekte olup hatta çeşitli dönemlerde kırılmalar yaşanmıştır.¹² Denizden yüksekliği 800 ile 1780 metre olan Sivas’ın coğrafi koşulları ve iklim yapısı, sosyal ve iktisadi düzenini de belirlemiştir. Vilayette coğrafi şartlar nedeniyle üretim önemli oranda tarıma

285, Şubat 1993, s. 34-35.

4 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, 9. Basım, İmge Yayınevi, Ankara 2005, s. 87.

5 Gülten Kazgan, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2006. s. 74.

6 “Sivas” *Yurt Ansiklopedisi*, C 9, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982-1983, s. 6876.

7 Kadri Erdil, *Sivas Rehberi*, Kâmil Matbaası, Sivas, 1953, s. 17-18.

8 Ömer Demirel, “Sivas”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 37, Türk Diyanet Vakfı Yayın ve Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul 2009, s. 278.

9 *Köy Envanter Etüdlerine Göre Sivas*, Köy İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969, s. 85.

10 *Age*, s. 52-53.

11 “Sivas” *Türk Ansiklopedisi*, C 29, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1980, s. 138-139.

12 “Sivas” *AnaBritanica*, C 19, Ana Yayıncılık A.Ş., İstanbul 1986, s. 439.

dayanmakta ve özellikle de tarımda tahıllar, yani buğday ve arpa üretimi öne çıkmıştır.¹³ Sivas, yapılan ekonomik girişimlere rağmen II. Dünya Savaşı yıllarına kadar bu mevcut iktisadi yapısını korumuştur.¹⁴

Türkiye, 1930'ların sonunda patlak veren II. Dünya Savaşı'na fiili olarak katılmamış olsa da savaşın getirdiği olumsuzları yaşamıştır. Dönemin siyasi iktidarı savaşa yönelik, iktisadi ve sosyal konularda politikalar belirleyip, genel olarak savaş ekonomisi uygulamıştır. Döneme yönelik alınan önlemler ve uygulanan politikalar, özellikle merkezden uzak kırsal alanlarda kendisini göstermiştir. Bunun en önemli sebebi ise savaşın nüfus artış hızını ve tarımsal üretimi düşürmesi olmuştur. Çalışma kapsamında, Sivas'ın Erken Cumhuriyet dönemi sonrasında yaşadığı sosyal ve ekonomik gelişmeler, II. Dünya Savaşı'nın Türkiye kırsalına olan yansıması çerçevesinde ele alınmaktadır. Çalışma temelde iki bölümden meydana gelmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde, 1939 ve 1945 yılları arasında Sivas nüfusunun yaşadığı gelişmeler ele alınırken, çalışmanın ikinci kısımda ise aynı dönemde vilayette yaşanan ekonomik gelişmelere değinilmiştir. Yapılan çalışmayla esas olarak, nüfusun büyük kısmının yaşadığı ve tarımın da merkezi olan kırsal alanda, II. Dünya Savaşı'nın Türkiye'ye olan etkileri Sivas örneklemini üzerinden ele alınmaya çalışılmaktadır.

A. II. Dünya Savaşı Yıllarında Sivas'ın Nüfus Yapısı

II. Dünya Savaşı'na Türkiye fiili olarak dâhil olmasa da savaşın özellikle olumsuz etkilerini açık bir şekilde yaşamıştır. Atatürk'ün 1938'de ölmesi sonrasında ülke yönetimini elinde bulunduran İsmet İnönü liderliğindeki kadro, ülkeyi savaşın dışında tutmak ve savaşın etkilerini azaltmak için iktisadi ve sosyal politikalar geliştirmiştir. Savaş döneminde Türkiye'nin sosyal ve iktisadi politikalarının temel dayanağını, 18 Ocak 1940'da kabul edilen "Milli Korunma Kanunu" oluşturmuştur. Çıkarılan kanunla, genç erkek nüfusun orduya alınması ve çeşitli vergi yükümlülükleri getirilmesi söz konusu olmuştur.¹⁵ Alınan önlemler ve uygulanan politikalar sonrasında, II. Dünya Savaşı'nın ülkeye yönelik ilk etkisi, nüfus artış hızının düşmesi

13 Mehmet Metin Gezer, *Cumhuriyet'in Temellerinin Atıldığı Şehir*, 2. Basım, Berikan Yayınevi, Ankara 2017, s. 31.

14 Hasan Öztürk, "Atatürk Dönemi'nde Sivas: Tarım ve Nüfus Yapısı" *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 17, S 34, 2021 Güz, s. 631.

15 Şevket Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, 3. Basım, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 188-189.

yönünde olmuştur. Türkiye’de 1935 ve 1940 yılları arasında nüfusun yıllık ortalama artış hızı %0 17,0 iken bu oran 1940 ve 1945 yılları arasında %0 10,6’ya kadar gerilemiştir. Çalışma kapsamında ele alınan Sivas’ta ise 1935 ve 1940 yılları arasında yıllık nüfus artış hızı %0 15,7 iken 1940 ve 1945 yılları arasında %09,8’e düşmüştür. Diğer yandan Sivas’ta nüfusun yıllık ortalama artış hızı, 1935 yılına kadar ülke ortalamasının üstünde yer alırken, 1935’ten sonra ortalamanın altında kalmıştır.¹⁶ Buna rağmen vilayetin yıllık nüfus artış hızı, II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye ortalamasına yaklaşmış olsa da ilerleyen yıllarda ortalamanın altında kalmaya devam etmiştir. Diğer yandan Sivas’ta ilerleyen dönemlerde kente göçün hızlanmasıyla birlikte, nüfusun yıllık ortalama artış hızı gitgide düşmüştür.

II. Dünya Savaşı yıllarında, Türkiye’nin yüzey olarak en geniş üç büyük vilayeti içinde yer alan Sivas’ın, nüfus yoğunluğunu Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Yüzölçümünün geniş olması Sivas’ın nüfus yoğunluğunun, Cumhuriyet’in ilk yıllarından beri ülke ortalamasının altında yer almasına neden olmuştur. Bu durum, vilayette nüfusun savaş yıllarındaki miktarı ve kazalara göre dağılımını veren “Tablo Ek 1”de açık olarak görülmektedir. Vilayet geneli ve kazalardaki nüfus yoğunluğunun ortalamanın altında olduğu ve nüfusun vilayetin orta ve batı kısımlarında yoğunluk gösterdiği anlaşılmaktadır. Tablo Ek 1’e göre diğer yandan Sivas’ta II. Dünya Savaşı öncesinde, 1927’de nüfusun %82,70’si köylerde ve %17,30’u kentlerde ve 1935’te nüfusun %84,96’sı köylerde ve %15,04’ü kentlerde yaşar iken, II. Dünya Savaşı’nda yani 1940 yılında nüfusun %83,19’u köylerde ve %16,81’i kentlerde ve 1945’te nüfusun %83,69’u köylerde ve %16,31’i kentlerde yaşadığı görülmektedir.¹⁷ Şehirleşme konusunda vilayet, Cumhuriyet’in ilk yıllarından beri tarihten gelen önemini korumaya çalışsa da II. Dünya Savaşı yıllarını da içine alan 1940 ve 1945 yılları arasında durağan bir dönem yaşamıştır. Sivas, savaş yıllarında ekonomik, sosyal ve kültürel olarak

16 Nüfusun yıllık ortalama artışı 1927-1935 yıllarında Türkiye’de %021,1 Sivas’ta %034,1, 1935-1940 yıllarında Türkiye’de %017,0 Sivas’ta %015,7, 1940-1945 yıllarında Türkiye’de %010,6 Sivas’ta %09,8 ve 1945-1950 yıllarında %021,7 Sivas’ta ise %020,0’dır. “Sivas” *Yurt Ansiklopedisi*, C 9, s. 6848.

17 Türkiye’de 1927’de nüfusun %75,80’i köylerde ve %24,20’si kentlerde, 1935 yılında nüfusun %76,47’si köylerde ve %23,53’ü kentlerde, 1940 yılında nüfusun %75,61’i köylerde ve %24,39’u kentlerde ve 1945 yılında nüfusun %75,06’sı köylerde ve %24,94’ü kentlerde yaşamıştır. *1935 Genel Nüfus Sayımı*, C 60, Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1937, s. 17; *21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1950, s. 575.

şehirleşme konusunda gelişme gösterememiştir. Şehirleşme ve şehre olan yönelimin ertelenmesine neden olan bu dönemde, tarımsal üretime olan rağbet vilayette olduğu gibi ülke genelinde de artmış ve II. Dünya Savaşı döneminde, dolaylı olarak da kırsallaşmada artış gözlemlenmiştir.¹⁸ Bu anlamda Sivas'ta II. Dünya Savaşı sürecinde kentleşme hareketleri durma noktasına gelmiştir.¹⁹ Aynı dönemlerde Türkiye'de ise şehirleşme yavaşlamış olmakla birlikte, artışına devam etmiş ve kırsal nüfus azalmıştır.

Nüfusu büyük oranda kırsalda yaşayan ve II. Dünya Savaşı yılları da dâhil olmak üzere kırsal alanda yaşayan nüfusun artış yaşadığı Sivas'ta, savaşın ilk yıllarında Türkiye'de olduğu gibi kadınlar kırsal alandaki nüfusun çoğunluğunu teşkil etmiştir. 1940'ta vilayette kadınların %15,08'si kentlerde, %84,92'si köylerde ve erkeklerin ise %18,58'i kentlerde, %81,42'si kentlerde yaşamıştır. Savaşın ilk yıllarında kadınların, vilayetteki erkeklerden ve Türkiye genelindeki kadınlardan (%77,43) daha fazla oranda kırsalda yaşadığı gözlemlenmiştir. Vilayette kadınlar sadece kırsal alanda değil, genel nüfusta da çoğunluğu oluşturmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri devam eden bu durum, vilayette savaşın son yıllarında da değişmemiştir.²⁰ 1945'te ise kadınların %15,24'ü kentlerde, %84,76'sı köylerde ve erkeklerin %17,40'ı kentlerde, %82,60'ı köylerde yaşamıştır. Sivas'ta savaş sonunda kadınlar, erkek nüfustan ve ülke genelindeki kadın nüfusundan (%76,63) hala fazla oranda, kırsalda yaşamaya devam etmiştir.²¹ Verilerden de anlaşılacağı üzere vilayet nüfusu, bilhassa da savaş koşulları nedeniyle kırsal kalmaya devam

18 Gölpinar Akbulut, "Sivas Şehri'nin Tarihi Coğrafyası", *CÜ. Sosyal Bilimler Dergisi*, C 35, S 2, İnönü Üniversitesi, Aralık 2009, s. 219.

19 Mustafa Ökmen, "Sivas'ta Kentsel Gelişme", *CÜ. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C 2, S 1, 2001, s. 242.

20 1940 yılında Sivas nüfusunun %49,38'i erkek ve %50,62'si kadınlardan oluşmuştur. Kırsal alandaki nüfusun %48,33'ü erkekler %51,67'sini kadınlar, kentlerde ise nüfusunun %54,59'unu erkekler ve %45,41'ini kadınlar oluşturmuştur. 1945 yılında vilayet nüfusunun %49,66'si erkek ve %50,34'ünü kadındır. Köylerdeki nüfusun %49,02'si erkek ve %50,98'i kadın iken şehirlerde nüfusun %52,98'i erkek ve %47,02'si kadınlardan oluşmuştur. Türkiye'de 1945'te genel nüfusun %50,3'ü erkek iken %49,7'si kadınlardan oluşmuştur. Türkiye genelinde nüfusun yılda ortalama artışı 1935'de %22,9, 1940'ta %18,0 ve 1945 yılında %10,9'dur. 1940 yılında yıllık artış oranları erkeklerde %21,5 iken kadınlarda %14,6'dır. Bu artış oranları 1945 yılında ise erkeklerde %12,3 iken kadınlarda %9,4'tür. *21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı*, C 65, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1950, s. 3.

21 *21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı – Sivas İli*, C 56, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1950, s. 7.

etmiş ve kırsallaşma oranı artmıştır. Nüfusu önemli oranda kırsalda yaşayan ve nüfusunun çoğunluğu kadınlardan oluşan Sivas'ta, nüfusun önemli bir kısmı gençlerden meydana gelmiştir. Aşağıdaki tabloda II. Dünya Savaşı sonunda Sivas nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımı verilmiştir.

Tablo 1: 1945'te Sivas Nüfusunun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Yaş Grubu	Mutlak Rakamlar			Yaş Grubu	Mutlak Rakamlar		
	Erkek	Kadın	Toplam		Erkek	Kadın	Toplam
0-4 Yaş	41.002	36.619	77.621	55-59 Yaş	3.305	4.255	7.560
5-9 Yaş	38.511	34.716	73.227	60-64 Yaş	4.631	9.341	13.972
10-14 Yaş	35.518	27.341	62.859	65-69 Yaş	2.080	2.567	4.647
15-19 Yaş	27.800	23.035	50.835	70-74 Yaş	1.832	3.062	4.894
20-24 Yaş	14.877	18.239	33.116	75-79 Yaş	538	605	1.143
25-29 Yaş	11.340	18.254	29.594	80-84 Yaş	634	1.016	1.650
30-34 Yaş	17.253	18.237	35.490	85-89 Yaş	163	157	320
35-39 Yaş	14.827	14.387	29.214	90-94 Yaş	219	326	545
40-44 Yaş	13.211	14.077	27.288	95 ve Üstü	112	152	264
45-49 Yaş	8.981	8.735	17.716	Meçhul	493	420	913
50-54 Yaş	6.263	11.362	17.625	Toplam	243.590	246.903	490.493

Kaynak: 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, C. 65, Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Ankara 1950.

Sivas nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımını gösteren yukarıdaki tabloya göre, vilayet nüfusunun %60,69'unun (297.658 kişi) 0-24 yaş grubunda yer aldığı ve bu yaş grubunda özellikle erkeklerin çoğunluğu oluşturduğu anlaşılmaktadır. Nüfusun %28,40'ı (139.302 kişi) ise 25-49 yaş gurubundan yani orta yaş grubundan meydana gelmiştir. Diğer yandan nüfusun %9,93'ü (48.698 kişi) orta yaş ve üstü gruplar olan 50-74 yaş grubunda yer alırken, son olarak nüfusun %0,80'i (3.922 kişi) 75 yaş ve üzerinde yer alan ileri yaş gruplarını teşkil etmiştir. Vilayet nüfusunun %0,19'unun (913 kişi) ise yaşları meçhuldür. 24 yaş altındaki yaş gruplarında erkekler çoğunluğu oluştururken, 25 yaş ve üstündeki bütün yaş gruplarında kadınlar çoğunluktadır.²² Kadın nüfusu diğer yandan ilerleyen yaş gruplarında, erkek nüfusunun neredeyse iki katı oranındadır. Bu durum vilayette kadınların erkeklere göre yaşam sürelerinin, daha uzun olduğunu göstermektedir. Nüfusun cinsiyete göre medeni durumu da erkek ve kadınlarda farklılıklar içermiştir.

²² 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, C 65, s. 74-79.

Tablo 2: 1945 Yılında Sivas Nüfusunun Cinsiyete Göre Medeni Durumu ve Nispetleri

Medeni Hal	Mutlak Rakamlar			Nispet (%)		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Bekâr	149.527	121.701	271.228	61,38	49,29	55,30
Evli	89.682	100.006	189.688	36,32	40,50	38,67
Dul	3.136	22.678	25.814	1,29	9,18	5,26
Boşanmış	167	467	634	0,07	0,19	0,13
Meçhul	1.078	2.051	3.129	0,44	0,83	0,64
Toplam	243.590	246.903	490.493	100,0	100,0	100,0

Kaynak: 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı – Sivas İli, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, C. 56, Ankara, 1950.

Yukarıda Sivas nüfusunun cinsiyete göre medeni durumunun verildiği tabloya bakıldığında, vilayet genelinde kadın ve erkek nüfusu arasında büyük fark söz konusu olmasa da nüfusun medeni durumuna göre dağılımında, cinsiyet farklılıklarının olduğu anlaşılmaktadır. Nüfusun özellikle bekârlık ve dul kalma oranlarında cinsiyetler arasında farklılıklar söz konusudur. Bu farklılıkların oluşmasında, kadınların erken yaşta evlendirilmesi, erkeklerin dul kalmalarının ardından tekrar evlenmelerinin yaygın olması ve kadınların yaşam sürelerinin erkeklerden uzun olması gibi nedenlerin olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum genel itibariyle bölge ve ülke geneliyle de uyum içermiştir.²³ Sivas nüfusunda kadınların Türkiye genelinde olduğu gibi evlenme yaşı 10-14 yaş grubundayken, bu durum erkek nüfusta 15-19 yaş grubunda yer almıştır. Erken yaş gruplarında bekâr nüfusta erkekler çoğunlukta iken aynı yaş grubunda evlilerde ise kadınlar çoğunluğu oluşturmuştur. Genel olarak vilayette erkeklerin boşanma ve eşini kaybetme sonrasında tekrar evlenme oranlarının yaygın olması ve ilerleyen yaş gruplarında kadın nüfusun fazla olması, kadınlarda dul nüfusunun artırmıştır.²⁴

23 1945'te Türkiye'de kadınların 10-14 yaş grubu, erkeklerin de 15-19 yaş grupları itibariyle evlenmeye başlamıştır. Ülkede erken yaşlarda evlilik oranı kadınlar ve bekârlıkta da erkekler çoğunlukta. İlerleyen yaşlarda bekâr ve dul kalma oranlarında kadınlar ve evli olma oranları erkekler çoğunluğu oluşturmuştur. 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, C 65, s. 101.

24 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı – Sivas İli, s. 6.

Sivas'ta II. Dünya Savaş yıllarında vilayet genelinde konuşulan diller; Türkçe, Kürtçe, Çerkezce, Ermenice ve Boşnakçadır. Türkçe, erkek ve kadın nüfusta en çok konuşulan dil olmuştur.²⁵ Vilayette konuşulan dillere bakıldığında, nüfusun büyük çoğunluğunun Türklerden oluştuğu, dönemin parti raporlarına yansımıştır. Ele alınan rapora göre bölgede, Türk, Kürt, Çerkez, Çeçen ve Ermeniler yaşamaktadır.²⁶ Vilayetteki nüfusun inandığı dinlerde ise İslam dini öne çıkmıştır. Kadın ve erkek nüfusta İslam dinine mensup olanların oranı %99,23'tür. İslam dini dışında, Hristiyanlık ve Musevilik dinine mensup kişiler de söz konusudur.²⁷ Savaş yıllarında konuşulan diller ve inanılan dinlerden sonra Sivas'taki nüfusun okur-yazarlığına bakıldığında ise Müslüman erkeklerin %28,1'i ile kadınların %9,1'i, Hristiyan erkeklerin %49,6'sı ile kadınların %24,6'sı ve Musevi erkeklerin %84,6'sı ile kadınların %34,5'i okuma-yazma bilmektedir. Vilayette okur-yazarlık seviyesi, Müslüman olmayan nüfusta özellikle de erkeklerde daha yüksektir. Konuşulan dillerde, Türkçe konuşan erkeklerin 25,5'i ve kadınların %9,7'si, Kürtçe konuşan erkeklerin %50,4'ü ve kadınların %3,8'i, Çerkezce konuşan erkeklerin %32,7'si ve kadınların %13,7'si, Ermenice konuşan erkeklerin %52,5'i ve kadınların %24,9'u ve son olarak Boşnakça konuşan erkeklerin %20,7'si ve kadınların %5,5'i okuma-yazma bilmektedir.²⁸ Vilayette, Türkçe dışında kalan dilleri konuşan nüfusun genel olarak okur-yazarlık seviyesi, Türkçe konuşan nüfusa göre özellikle de erkeklerde daha yüksektir. Sivas nüfusunun savaş yıllarında genel olarak okur-yazarlık düzeyi, ülke genelinden düşüktür. Vilayetin 1935 yılında okur-yazarlık oranı, erkeklerde %14,6, kadınlarda %2,7 iken genel ortalama %8,4'tür. Aynı dönemde Türkiye'de ise okur-yazarlık, erkeklerde %23,0 ve kadınlarda %8,8 olmak üzere genel

25 1945 yılında vilayette Türkçeyi 215.185 erkek ve 217.205 kadın, Kürtçeyi 23.243 erkek ve 24.552 kadın, Çerkezceyi 2.233 erkek ve 2.233 kadın, Ermeniceyi 999 erkek ve 845 kadın ve son olarak Boşnakçayı 290 erkek ve 240 kadın konuşmaktadır. *Age.*, s. 11.

26 II. Dünya Savaşı öncesinde ele alınan teftiş raporunda bölge müfettişine göre toplam nüfusu 462.810 kişilik olan vilayette, 393.000 Türk, 54.847 Kürt, 9.162 Çerkez, 1.180 Çeçen ve 4.585 Ermeni bulunmaktadır. BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 08.06.1938, s. 2.

27 Sivas nüfusunda erkeklerin 241.741'i kadınların 244.992'si İslam'a, erkeklerin 1.755'i ve kadınların 1.876'sı Hristiyanlık ve erkeklerin 65'i ile kadınların 29'i Musevilik dinine mensuptur. *21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı – Sivas İli*, s. 10.

28 Sivas nüfusunda erkeklerin 241.741'i kadınların 244.992'si İslam'a, erkeklerin 1.755'i ve kadınların 1.876'sı Hristiyanlık ve erkeklerin 65'i ile kadınların 29'i Musevilik dinine mensuptur. *Age.*, s. 11.

ortalama %15,3'tür.²⁹ Bu anlamda Türkiye'de genel okur-yazarlık düzeyi, 1927'de %11 iken 1935'te %15,3'e ve 1945 yılında da %24,25'e çıkmıştır.³⁰

Vilayetin okur-yazarlık düzeylerine bakıldığında, bu oran 1935'te %8,4 iken 1945'te %18,35'e çıkmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'deki okur-yazar sayısı, önceki döneme göre %85,42 artarken, Sivas'ta bu artış oranı %148,80 olmuştur. Vilayette son on yıl içerisinde yaşanan okullaşma ve eğitime olan ilginin artmasıyla birlikte, okur-yazar nüfusun sayısındaki artış oranı, Türkiye genelinde yaşanan artışın neredeyse iki katı düzeyinde olmuştur. Okur-yazar oranındaki artış, bilhassa ülkenin geneli ve doğu bölgelerine nispeten görece iyi olsa da ülkenin batı bölgelerine göre geri düzeyde kalmıştır. Aşağıdaki tabloda Sivas ve Türkiye nüfusunun II. Dünya Savaşı yıllarındaki okur-yazarlık oranı verilmiştir.

Tablo 3: 1945 Yılında Sivas ve Türkiye'de Toplam Nüfusun Okuma-Yazma Oranları ve Nispetleri

		Mutlak Rakamlar			Nispet (%)		
		Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Okuma ve Yazma Bilen	Sivas	67.888	22.139	90.027	27,87	8,97	18,35
	Türkiye	3.291.798	1.264.716	4.556.514	34,85	13,54	24,25
Yalnız Okuma Bilen	Sivas	904	524	1.428	0,37	0,21	0,29
	Türkiye	18.477	18.275	36.752	0,20	0,20	0,20
Okuma ve Yazma Bilmeyen	Sivas	174.798	224.240	399.038	71,76	90,82	81,35
	Türkiye	6.136.305	8.060.603	14.196.908	64,96	86,27	75,55
Toplam	Sivas	243.590	246.903	490.493	100,0	100,0	100,0
	Türkiye	9.446.580	9.343.594	18.790.174	100,0	100,0	100,0

Kaynak: 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, C. 65, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1950; 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı – Sivas İli, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, C. 56, Ankara, 1950.

Yukarıdaki tabloya göre, vilayet ve ülke genelinde okur-yazarlık oranının hala düşük olduğu gözlemlenmektedir. Nüfusun cinsiyet yapısı esas alındığında, kadınların okur-yazarlık oranı ülke genelinde düşük olsa da Sivas'ta bu

²⁹ "Atatürk Dönemi'nde Sivas: Tarım ve Nüfus Yapısı", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, s. 624.

³⁰ 1927 Umumi Nüfus Tahriri Vilayet, Kaza Şehir ve Köy İtibariyle Türkiye Nüfusu, Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumisi, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara 1928.

oran, ülke geneline göre daha da düşüktür. Vilayette savaş yıllarında okuma bilme oranı, erkeklerde %28,2, kadınlarda %9,2 ve nüfusun genel ortalaması %18,6'dır.³¹ Bu oranlar ülke genelinde, erkeklerde %35.0 ve kadınlarda %13,7'dir.³² Verilen oranlara ve tabloya bakıldığında, vilayetin okuma bilme oranı, her iki cinsiyette ülke ortalamasının altında olsa da özellikle kadınlarda okuma bilme oranı bilhassa düşüktür. Sivas'ta şehir merkezleri dışındaki kırsal alanlara bakıldığında okuma bilme oranlarının çok düşük olduğu anlaşılmaktadır. Şehir merkezlerinde başta okula ulaşma fırsatının yüksek olması ve kırsal alanda okullaşmanın düşük olması gibi nedenlerden dolayı kırsalda okuma oranları düşüktür. Şehir merkezlerinde okuma bilme oranı en yüksek yerler, vilayet ve Divriği merkezi iken, en düşük okuma bilme seviyesine sahip yer ise Hafik merkezdir. Kırsal alanda ise Gürün en yüksek okuma bilme oranına sahip olurken, en düşük okuma oranı Yıldızeli kırsalındadır. Vilayette şehir merkezlerinde genel olarak erkeklerin okuma bilme oranı yüksek iken, kadınlarda kırsal alana gidildikçe okuma bilme oranları düşüş göstermiştir. Kadın nüfusunun büyük kısmının kırsalda yaşadığı düşünüldüğünde, bu dönemde kadınlardaki okuma bilme oranları daha net anlaşılmaktadır.³³

II. Dünya Savaşı yıllarında vilayette okur-yazarlığın düşük olmasının en büyük nedeni, bu dönemde eğitim kurumu ve elemanlarının eksik olmasıdır. Özellikle de okul eksikliği bu dönemde öne çıkmıştır. Sivas genelindeki okul ve diğer eğitim kurumlarını gösteren tabloya bakıldığında, "Tablo Ek 2"ye göre II. Dünya Savaşı'nın ilk dönemlerini teşkil eden 1939-1940 eğitim-öğretim döneminde vilayet genelinde kazalarda 22 ve köylerde 74 olmak üzere toplamda 96 ilkokul mevcuttur.³⁴ Şehir merkezlerindeki ilkokullarda 6.463 ve köylerdeki ilkokullarda 6.588 olmak üzere toplamda 13.051 öğrenci

31 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı – Sivas İli, s. 10.

32 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, C 65, s. 180

33 0-6 yaş grubu haricindeki nüfusun verilerine göre okuma bilme oranları Sivas merkezde %49,6 ve kırsalda %16,4, Divriği merkezde %46,2 ve kırsalda %19,5, Gürün merkezde %40,9 ve kırsalda %19,8, Hafik merkezde %27,0 ve kırsalda %10,7, Kangal merkezde %34,3 ve kırsalda %34,3, Koyulhisar merkezde %30,7 ve kırsalda %13,5, Suşehri merkezde %30,9 ve kırsalda %12,2, Şarkışla merkezde %34,3 ve kırsalda %15,5, Yıldızeli merkezde %41,5 ve kırsalda %10,3 ve son olarak Zara merkezde %33,6 ve kırsalda %10,8'dir. 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı – Sivas İli, s. 12-13.

34 1939-1940 eğitim-öğretim döneminde Türkiye genelinde şehirlerde 1.245 ve köylerde 4.436 okul olmak üzere toplamda 5.681 ilkokul mevcuttur. *Maarif İstatistiği 1939-1940*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ulusal Matbaa, Ankara 1947, s. 29.

bulunmaktadır.³⁵ Verilere göre, savaşın ilk yıllarında ilkokulların %77,08'i ve de öğrencilerin %50,48'i köylerdeydi. Öğrencilerin cinsiyetine göz atıldığında, öğrencilerin %25,65'ini kızlar ve %74,35'ini de erkekler oluşturmakta ve kız öğrencilerin %43,86'sı ile erkek öğrencilerin %52,76'sı köylerde okumaktadır. Şehirlerde ilkokul sayısı köylere göre daha az olsa da kız öğrencilerin önemli bir kısmı şehirlerde öğrenim görmüştür. Tablo Ek 2'ye bakıldığında savaşın ilk yıllarında vilayette ilkokullarda toplam 230 öğretmen bulunmakta olup, öğretmenlerin %54,35'i köylerde ve %45,65'i şehirlerde görev yapmaktaydı. İlkokullardaki kadın öğretmenlerin çoğunluğu yani %92,54'ü şehirlerdeyken, erkek öğretmenlerin çoğunluğu yani %61,35'i ise köylerde çalışmaktaydı. Verilere göre kız öğrenci ve kadın öğretmenlerin çoğunun şehirlerdeki ilkokullarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Savaşın son döneminde yani 1944-1945 eğitim-öğretim döneminde vilayet genelinde öğrenci sayısı, erkeklerde %78,02 artarak 17.275'e, kız öğrenci sayısı ise %162,47 artarak 8.785'e ve toplamda da öğrenci sayısı %99,68 artarak 26.060'a çıkmıştır. Öğrenci sayısındaki artış özellikle kız öğrencilerde olmakla birlikte, bu artış özellikle %242,98'lik oranla köylerde gerçekleşmiştir.

Sivas'ta II. Dünya Savaşı döneminde ilkokullardan sonra en yaygın olan eğitim kurumu ortaokullardır. 1940'ta vilayette, Divriği'deki Divrik Nuri Demirağ Ortaokulu ve merkez kazadaki Sivas Ortaokulu bulunmaktadır. Nuri Demirağ Ortaokulu 1938 yılında öğrenime başlamıştır.³⁶ Tablo Ek 2'ye göre Divriği'de 182 erkek ve 19 kız olmak üzere toplam 201 öğrenci, Sivas Ortaokulu'nda ise 605 erkek ve 182 kız olmak üzere toplamda 787 öğrenci mevcuttur. Vilayet genelinde öğrenci sayısı ise 988'dir. 1939-1940 eğitim-öğretim döneminde ortaokullarda, Divriği'de 11 ve merkez kazada 24 olmak üzere toplam 35 öğretmen mevcuttur. 1945 yılında vilayet genelinde adı geçen okullar dışında ortaokul açılmamıştır. Bu okullardaki öğrenci sayısı, Divrik Nuri Demirağ Ortaokulu'nda %22,89 düşerek 155'e, Sivas Ortaokulu'nda öğrenci sayısı %28,34 düşerek 564'e ve genelinde öğrenci sayısı %27,23 düşerek 719'a gerilemiştir. Bu doğrultuda, erkek öğrenciler %30,24 ve kız öğrenciler %15,42 azalmıştır. Savaş sonunda öğretmen sayısı da öğrenci sayısında olduğu gibi düşmüş ve %22,86 azalarak, öğretmen sayısı 27'ye gerilemiştir. Ortaokul sonrasında lise düzeyinde eğitim veren ve öne çıkan tek kurum Sivas Lisesi olmuştur. Kurtuluş Savaşı döneminde önemli

35 *Maarif İstatistiği 1939-1940*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ulusal Matbaa, Ankara 1947, s. 93-128-218-247-284-288-335-353-383-392.

36 *Sivas İl Yılığ*, Sivas Valiliği, Doğu Matbaası, Sivas 1967, s. 130.

katkıları bulunan Sivas Lisesi, 1894'te eğitim-öğretim hayatına başlamış ve önceleri "Mülki", "İdadi" ve "Sultani" isimleriyle anılan lise, 1924'te Atatürk'ün direktifiyle "Sivas Lisesi" adını almıştır.³⁷ Sivas Lisesi 1967 yılına kadar vilayetteki tek lise olarak öğrenime devam etmiştir.³⁸ Savaşın ilk yıllarında ortaokul ve lise olmak üzere iki bölümden oluşan Sivas Lisesi'nde 458 erkek ve 58 kız olmak üzere toplamda 516 öğrenci bulunmaktadır. Tablo Ek 2 incelendiğinde savaş sonunda lisedeki öğrenci sayısının %2,52 azalarak, 503'e düştüğü anlaşılmaktadır. Savaşın ilk yıllarında 18 olan öğretmen sayısı ise savaş sonunda 17'ye gerilemiştir.

Savaş yıllarında Sivas'ta lise dışında, Akşam Kız Sanat Okulu, Sivas Erkek Öğretmen Okulu, Sivas Erkek Sanat Enstitüsü ve Pamukpınar Köy Enstitüsü mevcuttur. Bu okullarda savaşın ilk yıllarında toplam öğretmen sayısı 25 ve öğrenci sayısı ise 596'dır. Savaş sonunda ise Sivas Lisesi dışında mevcut olan okulların öğrenci sayısı %159,73 artarak 1.548 olmuştur. Öğretmen sayısı ise %216 artarak 79 olmuştur. Bu okullardan Akşam Kız Sanat Okulu 1938'de, Erkek Öğretmen Okulu 1881'de ve Pamukpınar Köy Enstitüsü 1942 yılında Yıldızeli kazasında kurulmuştur.³⁹ II. Dünya Savaşı yıllarında Sivas'ta Maarif Bakanlığı'na bağlı kurumlar dışında, halkın sosyo-ekonomik kalkınmasını hedefleyen Sivas Halkevi, Ağustos 1932'de yönetiminin seçilmesiyle çalışmalarına başlamıştır. Savaş yıllarında halkevinin en önemli ihtiyacı, mevcut binası yetersiz olduğu için yeni bir bina inşa edilmesidir. 1939'daki deprem nedeniyle mevcut bina hasar görmüş ve 1939 ile 1947 yılları arasında aynı bina kullanılmaya devam edilmiştir.⁴⁰ Merkez dışında vilayette savaş yıllarında Divriği, Gürün ve Zarda halkevi ve bunlara ait kütüphaneler bulunmaktadır. Bu kurumlardan bir yılda 12.339 erkek ve 304 kadın olmak üzere toplamda 12.643 kişi faydalanmıştır.⁴¹ Genel olarak II. Dünya Savaşı yıllarında Sivas'ta eğitim alanında ilkokullar yani temel eğitim veren kurumlar dışındaki lise ve ortaokullarda öğrenci ve öğretmen sayısında düşüşler yaşanmıştır. Vilayette diğer okullarda ise öğretmen ve öğrenci sayısı artış göstermiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında vilayette okul sayısı %65,05

37 *Age.*, s. 125-126.

38 "Sivas", *Yurt Ansiklopedisi*, C 9, s. 6.912.

39 *Sivas İl Yıllığı*, s. 128-129.

40 Selçuk Duman, *Türk Modernleşme Sürecinde Sivas Halkevi (1933-1951)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2008, s. 199-202.

41 *Maarif İstatistiği 1939-1940*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ulusal Matbaa, Ankara 1947, s. 523-524.

artarak 170'e, öğrenci sayısı %90,28 artarak 28.830'a ve öğretmen sayısı ise %61,04 artarak 496'ya çıkmıştır.

İlköğretim düzeyinde yaşanan ilerlemeye rağmen II. Dünya Savaşı döneminde, vilayette bilhassa da kırsal alanda temel eğitim konusunda eksiklik ve problemler döneme damgasını vurmuştur. Eğitimle ilgili eksiklik ve Sivas halkının talepleri, vilayet vekilleri ve bölge müfettişlerinin ele aldıkları dönemin parti raporlarına yansımıştır. Eğitim konusu başta olmak üzere, vilayete ilgili parti raporları, savaş öncesinden başlanarak 1938, 1939, 1941, 1942 ve 1943 yıllarının çeşitli aylarında Bölge Müfettişleri Zihni Orhon ve Ali Kemal Yiğitoğlu ile Sivas milletvekili veya milletvekilleri tarafından CHP Genel Sekreterliğine sunulmak üzere hazırlanmıştır. Hazırlanan bu raporlara ilgili bakanlıklar 1944 yılında cevap vermiştir. Savaş yıllarında vilayete yönelik hazırlanan raporlarda, halkın eğitime yoğun ilgi gösterdiği görülmektedir. Halk, eğitim konusunda okul ve öğretmen ihtiyaçlarını sıklıkla dile getirmiştir. Okullarda ise en çok ilkokul eksikliği ve ortaokula duyulan ihtiyaç vurgulanmıştır. Diğer yandan mevcut okulların kalabalık olması ve bunun neticesinde ek öğretmen gönderilmesi ile mevcut okulların genişletilmesi diğer dilekleri teşkil etmiştir. Yıllara göre raporlardaki eğitim konusuna bakıldığında, 1938'de eğitim konusundaki sıkıntı ve ihtiyaçlara değinildikten sonra, halkın istekli olsa da eğitime ulaşamadığı ve öğrencilerin ortaokul için merkeze gittiği ifade edilmiştir.⁴² 1939'da ilkokulların yetersiz olduğu, bütçe konusunda yaşanan sıkıntılar nedeniyle taleplerine olumlu cevap verilemediği, ortaokul ihtiyacının devam ettiği ve genel olarak da okul ve öğretmen sıkıntısının devam ettiği vurgulanmıştır. Divriği'de açılan ortaokul için de halkın memnuniyeti dile getirilmiştir. Öte yandan bu dönemde yürürlükte olan Orman Kanunu nedeniyle, kereste edinmek mümkün olmadığı için okul inşa etmenin zorlukları şikâyet konusu olmuştur.⁴³ 1941 yılına gelindiğinde vilayette eğitimle ilgili okul ve öğretmen ihtiyacına, kazalarda ve vilayet merkezinde okul inşaatlarının başladığına, öğretmen atamalarının sıklaştığına, yapılan girişimlere karşılık bütçedeki sıkıntılara, okul inşaatları için kereste sağlanması gerektiğine, vilayet merkezi ve kazalarda ilkokul, ortaokul, ticaret ve sanat okullarının açılması gerektiğine ve de bu yıl son olarak savaş nedeniyle yatırımların yavaşlaması ile birlikte yapılmakta olan okulların açılmayacağı gibi konulara değinilmiştir.⁴⁴

42 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 10.01.1938, s. 2; BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 08.06.1938, s. 14.

43 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 06.01.1939, s. 1-2; BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 08.11.1939, s.10; BCA., 490.1.0.0/708.414.1, 01.11.1939, s. 27; BCA., 490.1.0.0/708.414.1, 31.12.1939, s. 4.

44 BCA., 490.1.0.0/709.417.1, 26.02.1941, s. 47; BCA., 490.1.0.0/709.418.1, 28.06.1941, s. 25-

Savaşın en kritik dönemlerinden biri olan 1942 yılında ele alınan raporlarda, okul ve öğretmen ihtiyaçları dile getirildikten sonra okulların ihtiyaçlarına yönelik yeterli bütçenin olmadığı ifade edilmiştir. Bu dönemdeki raporlarda öğretmen ihtiyacının yeni mezun olanlardan karşılanacağı ifade edildikten sonra, diğer ihtiyaçların karşılanması için yeterli bütçenin olmadığı vurgulanmıştır.⁴⁵ Dönemle ilgili son raporlar 1943'te ele alınmıştır. Raporlarda eğitimci okulu, ilkököl ve ortaokul, sanat ve akşam okulu açılması, okullara maddi yardım yapılması, öğrencilerin kalması için merkez kazaya pansiyon yapılması, bütün kademedeki okullara öğretmen gönderilmesi, Maarif Müfettişine teftiş için bütçe ayrılması, mevcut okulların yetersiz ve bakımsız olduğu, okulların genişletilmesi ve eğitim konusunda taleplerin karşılanmasının devletten ziyade CHP'ye yaraşan ve düşen iş olduğu belirtilmiştir.⁴⁶ Sivas vekillerinin 1943'te ele aldıkları rapora Maarif Vekâleti 1 Temmuz 1944'te cevap vermiştir. Bakanlık, ortaokulların açılmasının sıraya konulduğunu, "E,H,J" serisine göre ilk olarak vilayette Şarkışla, Gürün, Suşehri, Koyulhisar, Kangal, Hafik ve Yıldızeli kazalarında ortaokullar açılacağını açıklamıştır. Sivas Lisesi'nin pansiyonun olduğu söylenmiş ve özel pansiyon isteniyorsa da mahalli idarecilere başvurulması istenmiştir. Gezici başöğretmen sayısı 1944'te 20'ye çıkarıldığı, eğitimci okullarındaki teftişlerin daha sıkı yapılacağı ifade edilmiştir. Vekâlet cevabında diğer yandan ilkököl inşaatlarının tamamlanmaya ve öğretmen ihtiyaçlarının da yeni mezunlarla karşılanmaya çalışılacağını açıklamıştır.⁴⁷ Genel anlamda ise Sivas'ta II. Dünya Savaşı ve öncesindeki dönemde, eğitim ve öğretime büyük bir ilgili olduğu görülmektedir. Gerek okuma verilerine ve gerekse dönemin arşiv belgelerine göre, halkın en büyük talebi eğitimle ilgilidir. Savaş yıllarında vilayette nüfus, önemli oranda kırsalda yaşamakta ve eğitim kurumlarından yeteri kadar faydalanamamaktadır. Bu durum ise vilayette eğitim seviyesinin düşük olmasına ve halkın bu alanla ilgili sürekli taleplerde bulunmasına neden olmuştur. Halkın eğitim konusundaki istekliliğine karşın, dönemin koşulları gereği vilayette eğitim istenilen düzeye ulaşamamıştır.

Sivas'ta eğitimden sonra en çok ilgi gören ve halkın yoğun talepte bulunduğu konu, sağlık alanında olmuştur. Sağlık alanında vilayette

37; BCA., 490.1.0.0/709.417.1, 24.11.1941, s. 3-6.

45 BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 19.06.1942, s. 20-36; BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 08.11.1942, s. 8.

46 BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 23.11.1943, s.4; BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 23.11.1943, s. 11; BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 20.12.1943, s. 6-7.

47 BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 01.07.1944, s. 1.

tarihin eski dönemlerinden beri gerek tıp eğitiminin verilmesi gerekse tedavi hizmetinin karşılanmasında büyük katkıları olmuş olan iki kuruluş söz konusudur. Bu kurumların birincisi 1217'de I. İzzeddin Keykavus'un kurduğu "Şifaiye" ve ikincisi 1228'de Divriği'de Mengücek sultanlarından Ahmet Şah'ın karısı için kurmuş olduğu şifahiyedir. Cumhuriyet öncesinde vilayette ise 1875/1876 yıllarında devlet hastanesi ve personel bulunmadığı anlaşılmaktadır. 1885'te bir hastane açılmasına yönelik girişimler olsa da bina bulunamamıştır. 1924 yılına gelindiğinde halkın ve belediyenin desteği ile Numune Hastanesi, dâhiliye, göz, kulak, kadın hastalıkları ve röntgen servislerinin kurulması ile birlikte hastane, 110 yataklı olacak şekilde halkın hizmetine açılmıştır. 1932 senesinde hastanede yaşanan yangın nedeniyle hastane taşınmıştır.⁴⁸ Diğer yandan ise 1920'lerde kurulmuş olan Memleket Hastanesi vardır. Vilayette sağlık sistemi Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerek altyapı ve gerekse sağlık personeli konusunda ülkenin genelinde olduğu gibi yetersizdir.⁴⁹ II. Dünya Savaşı öncesinde ise Sivas genelinde şehir altyapısı ve sağlık şartlarında yaşanan sıkıntılar nedeniyle sağlık alanında yeterli gelişme hala sağlanamamıştır.

II. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında Sivas'ın sağlık koşulları, Türkiye geneline göre geri vaziyette olsa da doğu vilayetlerine göre durumu görece iyidir. Savaş yıllarında ve sonraki dönemlerde vilayette genel olarak bulaşıcı hastalıklar, yaygın çocuk ölümleri, zatürre ve mide-bağırsak hastalıkları, sağlık altyapısındaki eksiklikler, sağlık alanında öne çıkan konulardan olmuştur. Vilayet genelinde özellikle kanalizasyon sisteminin yetersiz olması, içme suyunun açık kaynaklardan ve sağlıksız kuyulardan sağlanması, şehirlerde de dâhil olmak üzere hanelerde bağımsız tuvaletlerin olmaması, hane halkının kalabalık olması ve konutların genel olarak sağlık şartlarına elverişli olmaması gibi nedenlerden dolayı vilayette, salgınlar ve bağırsak-mide hastalıklarına sıklıkla rastlanmıştır. Diğer yandan halkın bireysel temizlik ve sağlık konusunda yeterli bilince sahip olmaması, mevsimlere göre hastane ve diğer sağlık kuruluşlarına zamanında ulaşmanın mümkün olmaması, birey ve toplumun sağlığını etkileyen diğer konular olmuştur. Sağlık altyapısı ve toplumda sağlık bilincinin yetersizliğine ek olarak, şehirlerde derelere lağım sularının kontrolsüz akıtılması ve sonrasında bu suların tarım ve diğer alanlarda kullanılması salgın hastalıkları körüklemiştir.⁵⁰ Vilayet genelinde

48 *Sivas Numune Hastanesi 1939 Yılığ*, Kader Basımevi, İstanbul 1941, s. 2-3.

49 "Sivas", *Yurt Ansiklopedisi*, C 9, s. 6913.

50 *Sivas Numune Hastanesi 1939 Yılığ*, s. 23-24.

özellikle kırsal alanlardaki konutların yapı mimarisi halkın sağlığını yakından etkilemiştir. Yapı tarzı çoğunlukla taş, kerpiç ve yığma malzemeden yapılan bu binaların damları düz ve toprak örtü kullanılarak inşa edilmiştir. Kır alandaki evlerin önemli bir kısmında tuvalet mevcut olup, genel itibariyle binadan ayrı vaziyettedir.

Vilayetteki köylerin önemli bir kısmında içme suyu yetersizdir. Köylerin azımsanamayacak kısmında da susuzluk yaşanmaktadır. Köylerin yaklaşık 10/1'i içme suyu ihtiyacını derelerden ve açık alanlardan karşılamaktadır. Köylerin önemli bir kısmı da ihtiyaçlarını kaynaktan su taşıyarak gidermektedir. Hayvanlar için gerekli olan su da insanların içme suyundan karşılanmıştır. Aynı zamanda bu içme sularının debisinde mevsimsel şartlara göre azalmalar yaşanmıştır.⁵¹ Sivas geneline bakıldığında, vilayet yayla şeklinde olsa da yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı özellikle de köylerde kullanılan içme suyu büyük bir çoğunlukla yetersiz ve sağlıksızdır.⁵² Sivas'ta içme suyu konusunda yaşanan sıkıntılar dışında, vilayette diğer yandan bataklıklar da sağlık problemi oluşturmuştur. Bu bataklıklar nedeniyle sıtma gibi hastalıklar sıklıkla gözlemlenmiştir. Bataklıklar vilayette Zara'da beş bölgede, Hafik'te yedi bölgede, merkez kazada beş bölgede, Divriği ve Şarkışla'da da birer bölgede bulunan sulak arazilerdir. Bu araziler özellikle ilkbaharda karların erimesi ve yağışların artması ile birlikte göletler oluşturup bataklığa dönüşmektedir. Bataklık halini alan göletler, kısa süre sonra sivrisinek ve bakterilere yuva görevi görmektedir. Bu durum karşısında halk, başta sağlık sorunlarının giderilmesi ve diğer yandan arazilerin tarımda kullanılması için şikâyet ve taleplerde bulunmuştur.⁵³ Aynı dönemlerde bataklık ve göletlerden kaynaklanan sağlık problemleri dışında, demiryollarının inşasında çalışan işçilerin de çalışma koşulları nedeniyle sağlık problemleri yaşadığı görülmektedir.⁵⁴ Bu dönemde diğer yandan okullarda öğretmen ve öğrencilerde öncelikle grip, sıtma, şarbon ve trahomun sıklıkla gözlemlendiği anlaşılmaktadır.⁵⁵ Vilayet genelinde mevcut hastalıklar dışında halk, doğuştan gelen ya da sonradan gerçekleşen sakatlıklardan da mustarip olmuştur. Bu dönemde vilayette en çok gözlemlenen sakatlık bir

51 *Köy Envanter Etüdülerine Göre Sivas*, Köy İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969, s. 115-121.

52 *Sivas İl Yıllığı*, s. 157-164.

53 M. Fahreddin Başel, *Sivas Bülteni*, Kâmil Kitab ve Basımevi, Sivas 1935, s. 59-61.

54 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 18.02.1936.

55 *Maarif İstatistiği 1939-1940*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ulusal Matbaa, Ankara 1947, s. 448-458.

ayağın total olması durumudur. Bir ayağın total olması sakatlığını, kör olma, bir kolun çolak olması, sağır-dilsiz olma, iki ayağın total olması ve kambur olma gibi sakatlıklar takip etmiştir. Bu sakatlık durumlarında özellikle de doğum sonrasında gerçekleşen sakatlıklar yaygınlık göstermiştir. Sakatlık oranları genel olarak nüfusta, erkeklerde daha fazla gözlemlenmiştir.⁵⁶

Sağlık alanında Sivas'ta II. Dünya Savaşı döneminde, sağlık yapısı ve yaşanan problemler dönemin yıllık ve parti raporlarına yansımıştır. Dönemin parti raporlarında eğitim konusundan sonra en çok talep ve şikâyetlerin olduğu alan, sağlık sistemi ve altyapıdaki eksiklikler olmuştur. Savaşın ilk yıllarında Sivas'taki en önemli sağlık kuruluşu Numune Hastanesi'dir. Hastanenin 1939'daki yıllığına göre, hastaneye en çok giriş ve çıkış yapılan hastalıklar; karahumma, lekeli humma, grip, veremler, cilt hastalıkları, kanser çeşitleri, verem çeşitleri, zehirlenmeler, sinir hastalıkları, kalp hastalıkları, dolaşım hastalıkları, bronşit, zatürre, diğer solunum yolu hastalıkları, ishal, apandisit, karaciğer, hazım yolları hastalıkları, böbrek iltihabı, idrar yolu hastalıkları, doğum ve loğusalık hastalıkları, cilt hastalıkları ve doğum sonrası hastalıklardır.⁵⁷ Hastane yıllığı dışında vilayetteki sağlık yapısına yönelik konular, 1938 yılından başlayarak, 1939, 1941, 1942 ve 1943'teki parti raporlarında da ele alınmıştır. Raporlarda genel olarak doktor, ebe, sağlık memuru ve hastane ile eczane eksikliklerine değinilmiştir. Raporlarda diğer yandan sıtma, frengi, cüzzam gibi hastalıkların yaygınlığı ile halkın

56 Doğuştan körlük 114, sonradan körlük 685, bir kolu çolak 584, iki kolu çolak 24, bir ayağı total 1.682, iki ayağı total 149, sağır-dilsiz 328, kambur 128, kötürüm 71 ve müteaddit 44 olmak üzere 2.016 erkek ve 1.793 kadınla birlikte toplam sakatlık Ssı 3.809'dur. *21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sı - Sivas İli*, s. 9.

57 1939'da hastanenin toplam hasta Ssı 1.924 kişi olup bu hastaların 1.804'ü hastaneden çıkar-ken 120'si kalmaya devam etmiştir. Çıkan hastaların 1.199'unun hastalıkları tedavi edilirken, 150'si ise vefat etmiştir. Hastalıklar içinde en çok müracaat edilenlerin 337'si doğum sonrası hastalıklar, 232 hazım hastalıkları ve 225'i sinir hastalıklarıyla ilgilidir. Geri kalanların hastaların iyileşemedikleri anlaşılmaktadır. 1939 yılında hastanenin polikliniğine dâhiliyeye 5.638, hariciyeye 3.442, göz hastalıklarına 3.138, kadın doğuma 804, kulak burun boğaza 3.847 ve diş bölümüne 2.194 olmak üzere toplam 19.063 müracaat olmuştur. Dahiliye polikliniğine başvuran hastalardan; malarya 1.304 (parazit/sıtma), tifo 10, tifüs 11, yılanlık 4, tetanos 2, amipli dizanteri 44, umumi intan 196, tufeylat 877, muhtelif tb. 352, mide hastalıkları 380, rie afatı 425, bağırsak afatı 310, nefrit, nefroz 85, pleuresie 74, pneumonie 65, romatizma 86, kalp hastaları 237, eviye hastaları 154, kan hastaları 70, şarbon 10, karaciğer 88, böbrek mesane 142, apandisit 57, kanserler 37, nevros ve asap 362, kemik hastalıkları 66, C nesci tahrişleri 127, basdown 34, fitik 34, kist 4 ve şeker hastalıkları 8 olmak üzere toplamda 5.626 hasta gelmiştir. *Sivas Numune Hastanesi 1939 Yılığ*, s. 86-99.

sağlık kuruluşları ve eczanelere ulaşımında sorun olduğu ifade edilmiştir. 1938'teki raporlarda Numune Hastanesi'nin beş veya altı vilayete daha hizmet verdiği halde hastane binası ve altyapısının yetersiz olduğu, bu yüzden gelen hastaların tedavi olamadan geri dönmek zorunda kaldığı iddia edilmiştir. Aynı yıl ele alınan diğer raporda bazı kazalarda frengi ile sıtma gibi hastalıkların gözlemlendiği ve sağlık kuruluşlarının eski ve personelin yetersiz olduğu rapor edilirken, öte yandan özellikle sıtma vakalarının artmasındaki ana nedenin yurda yeni gelen göçmenlerden kaynaklandığı açıklanmıştır.⁵⁸ Raporlara göre göçmenlerin yerleştirildiği alanlar ve konutlar sağlığa elverişli olmadığı için sıtma gibi hastalıklar sıklıkla ortaya çıkmakta, buralardan da topluma yayılmaktadır. Bu dönem de dâhil olmak üzere Sivas'a Cumhuriyet'in ilanından 1960 yılına kadar, vilayet geneline yayılmak suretiyle 15.496 göçmen yerleştirilmiştir.⁵⁹ 1939 yılına bakıldığında raporlarda vilayette sıtma vakalarının devam ettiği ve durum daha da kötüleştiği için acil müdahale edilmesi gerektiği talep edilmiştir. Sıtma dışında vilayette frengi ve trahomun yaygın olması, doktor, sağlık personeli ve sağlık kuruluşu ve eczane eksikliği, bataklıkların kurutulması, içme suyu eksikliği ve göçmenlerin sağlıksız koşullarda yaşaması dönemin sorunlarını teşkil etmiştir. Bu sorunlara karşılık olarak ise raporlarda bütçenin elvermediği de ifade edilmiştir.⁶⁰

1941 yılına gelindiğinde parti raporlarında, Numune Hastanesi'nin yetersiz olduğu ve genişletilmesi gerektiği, sıtma, frengi ve trahom hastalıklarının salgın olarak yaygınlığı ve salgın tedavisinde kullanılan ilaç ile doktorların yeterli olmadığı vurgulanmıştır. Diğer yandan I. Dünya Savaşı sonrasında Erzurum'dangelenmuhacirlerde frenginin halayaygın olduğu raporlanmıştır.⁶¹ 1942'de dönemin parti raporlarında, merkez kazada kanalizasyon sisteminin yetersizliği, bataklıkların kurutulması, frengiyle mücadele için doktor ve ilaç gerektiği gibi konulara değinilmiştir.⁶² II. Dünya Savaşı yıllarında son parti raporlarının ele alındığı 1943 yılında ise kaza ve köylerde sıtmayla mücadele merkezlerinin kurulmasına, bataklıkların kurutulmasına, vilayette

58 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 10.01.1938; BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 08.06.1938, s. 7-11.

59 Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskanı (1923-1960)*, Kalan Yayınları, Ankara 2019, s. 30-31.

60 BCA., 490.1.0.0/708.414.1, 01.11.1939, s. 24-26; BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 06.01.1939, s. 1-2; BCA., 490.1.0.0/708.414.1, 31.12.1939, s. 6.

61 BCA., 490.1.0.0/709.417.1, 26.02.1941, s. 42; BCA., 490.1.0.0/709.417.1, 24.11.1941, s. 3-4.

62 BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 19.06.1942, s. 1-39; BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 08.11.1942, s. 18.

çok yaygın olan sıtmayla mücadele teşkilatı kurulmasına, “kinin, atebrin ve plazmokin” gibi ilaçların gönderilmesine, frengi ve cüzzamın bazı kazalarda hala yaygın olduğuna, sağlık personelinin doktor, ebe ve sağlık memuruna ihtiyaç duyulduğuna değinilmiştir. Dönemin raporlarında aynı zamanda özellikle salgın hastalıkların içme suyu edinmede yaşanan sorunlardan kaynaklandığının altı çizilip, halkın hijyen sağlanması adına önemli olan umumi hamamların olmadığı veya işletilemediği de açıklanmıştır.⁶³ Sıhhat İçtimai ve Muavenet Vekâleti, 23 Mart 1944'te bölge müfettişleri ve Sivas mebuslarının ele aldığı raporlara cevap vermiştir. Bakanlığın verdiği cevapta; sıtmanın ülke genelinde olduğu ve 1943'te vilayette yağışların fazla olmasının sıtmayı artırdığı, hastane ve eczanelere gerekli miktarda atebrin ve kinin gibi ilaçların gönderildiği, lekeli humma gibi hastalıkların ülke genelinde mevcut olduğu ve geçen sene şiddetli mücadeleye rağmen hastalık bitmediği, hastalığın salgına dönüşmemesi için çalışıldığı ve diğer yandan kış mevsimi olmasına rağmen tifüs vakalarında artış yaşansa da mücadelelerin ciddiyetle sürdürüldüğü gibi konular ifade edilmiştir. Bakanlık son olarak kazalarda eczane açmak isteyenlere yardım edilip, gerekli kolaylıklar sağlanarak özellikle ruhsatname çıkarmalarına yardım edileceğini de açıklamıştır.⁶⁴

Genel olarak II. Dünya Savaşı yıllarında vilayette ve ülke genelinde birçok sağlık problemi olduğu gözlemlenmiştir. Bu dönemde vilayet ahalisinin kullandığı konutlarda başta olmak üzere şehir altyapısındaki ve bilhassa içme suyunun sağlanmasında yaşanan sıkıntılar nedeniyle salgın hastalıklara vilayet genelinde sürekli rastlanmıştır. Bu duruma ek olarak eczane ve hastane eksikliği ile doktor ve diğer sağlık personelinin olmaması, halkın sağlık konusunda büyük bir sıkıntı yaşamasına neden olmuştur. Mevcut koşullar nedeniyle de sıklıkla salgın hastalıklara rastlanmış ve bunun neticesinde de çocuk ve hasta ölümleri yaygınlık göstermiştir. Sağlık sistemindeki eksiklikler ve problemler ile bütçe yetersizliği nedeniyle hastalıklar, bu dönem boyunca varlığını korumuştur.

II. Dünya Savaşı'nda Sivas genelinde eğitim ve sağlık alanlarında yaşanan sorunların ulaşım konusunda da görüldüğü anlaşılmaktadır. Vilayet, Türkiye'de doğu-batı, kuzey-güney yönünde kara ve demiryollarının birleştiği noktada yer almıştır. Sivas'ın ülkenin merkezi bir noktasında yer alması, ulaşım konusunun sadece vilayeti ilgilendiremeyecek kadar

63 BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 23.11.1943, s. 4-5; BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 23.11.1943, s. 13-18; BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 20.12.1943, s. 2.

64 BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 23.03.1944, s. 1.

önemli olmasını sağlamıştır. Bu yüzden Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren inşasına büyük önem verilen demiryolları, ilk olarak 1929 sonunda Gemerek'e varmıştır.⁶⁵ 30 Ağustos 1930 gibi önemli bir tarihte ise vilayet merkezine ulaşmıştır.⁶⁶ Ardından 1 Ocak 1930'da Şarkışla'ya ve 30 Ağustos 1930'da merkeze varan demiryolları hattı, buradan doğu ve kuzey istikamete ilerlemiştir.⁶⁷ Bu çerçevede Samsun-Sivas hattı 1932 yılında tamamlanırken, Erzurum'a giden hattın Sivas'taki son istasyonu olan Divriği bölümü 2 Ekim 1937'de tamamlanmıştır.⁶⁸ Böylece 1938 yılına kadar demiryollarının Sivas'ta yer alan bölümleri tamamlanmıştır. Vilayetteki demiryollarından İstanbul-Ankara-Kayseri-Sivas-Erzincan-Erzurum-Kars'a giden Doğu Ekspresi, İstanbul-Ankara-Kayseri-Sivas-Diyarbakır-Kurtalan'a giden Güney Ekspresi ile İstanbul-Ankara-Kayseri-Sivas-Elazığ-Tatvan-Kapıköy arasında Vangölü Ekspres trenleri olduğu gibi Sivas-Samsun arasında seferler düzenlenmiştir.⁶⁹ Vilayette karayolları ve demiryolları dışında, 1943 yılında faaliyete geçen ve 1966 yılına kadar hizmette bulunmasının yanında vilayet merkezine 6 km mesafede bulunan bir havayolu meydanı da vardır.⁷⁰ Vilayetin ulaşım konusunda sahip olduğu öneme rağmen, ulaşım ağı zayıf ve bazı kazaların gerek birbiri ile gerekse merkezle olan karayolları bağlantısı geç dönemlere kadar yoktur. Özellikle vilayette geç dönemlere kadar köylerle karayolu bağlantısı sağlanamamıştır. Genel olarak vilayette çimento, demir, işlenmiş mamul ve bazı tarım ürünleri dışında üretim ve tüketim potansiyelinin düşük olması taşımacılığın gelişmesini engellemiştir.⁷¹

Sivas'ta mevcut karayolları ve ulaşım ağları belirli mevsimlerde ulaşımın kapanmaktadır. Bu anlamda her dönem ulaşımın sağlandığı yollar sınırlılık göstermiştir.⁷² Sivas'ta kısıtlı ve zayıf vaziyette olan ulaşım yapısıyla ilgili sorunlar ve dilekler II. Dünya Savaşı yıllarında ele alınan raporlara da yansımıştır. Genel itibarıyla raporlarda ulaşım altyapısında yol ve köprülerin iyi vaziyette olmadığı ifade edilmiştir. Bu çerçevede bazı kazaların demiryolları güzergâhına taşınması ve tren istasyonları ile yerleşim yerlerinin arasındaki

65 BCA., 30.10.0/152.75.20, 30.11.1929, s. 2.

66 *Sivas İl Yıllığı*, s. 274.

67 BCA., 30.10.0/152.76.1, 01.01.1930.

68 BCA., 30.10.0/152.76.18, 28.11.1932; BCA., 30.10.0/152.76.34, 02.10.1937.

69 "Sivas" *Yurt Ansiklopedisi*, C 9, s. 6901.

70 *Sivas İl Yıllığı*, s. 276.

71 "Sivas" *Yurt Ansiklopedisi*, C 9, s. 6900-6901.

72 *Köy Envanter Etüdlerine Göre Sivas*, 1969, s. 28-29.

yolların yapılması düşünülmüştür.⁷³ II. Dünya Savaşı'nın başında Erzincan ve Sivas arasındaki yolun bozuk olduğuna ve belli mevsimlerde ulaşımın elverişli olmadığına, Sivas-Gürün yolu ile Arapkir-Divriği yollarının da yapılması gerektiğine değinilmiştir. Bu isteklere karşılık ise bütçe kısıtlı olduğu için tamirlerin yapılmaya çalışılacağı açıklanmıştır.⁷⁴ 1941'de ele alınan raporlarda, Kangal, Koyulhisar ve Divriği-Arapkir arasındaki yolların durumunun iyi olmadığına ve özellikle Koyulhisar'da gerçekleşen deprem nedeniyle yolun acilen düzeltilmesi gerektiğine değinilmiştir.⁷⁵ 1942'deki parti raporlarında, Suşehri'ndeki yollar ile Koyulhisar-Reşadiye arasındaki yolların kışın kapandığı, Kelkit vadisi yolunun yapılması gerektiği, Divriği-Arapkir yolu ve Pingen ve Kız köprüleri ile Kangal-Armağan yollarının tamir edilmesinin hayati derecede önemli olduğu yazılmıştır.⁷⁶ Ulaşım ile ilgili son olarak 1943'teki raporlarda, bazı yollarda belli mevsimlerde ulaşımın sağlanamadığı, köyler arasındaki yolların bakımsız ve ulaşım elverişli olmadığı ve yolların genel itibarıyla eski dönemlerde açıldığı için genişletilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Aynı zamanda raporlarda Sivas-Koyulhisar arasındaki yolun 1939 depremi sonrasında yeniden açılması, kaza ve nahiyeler arasındaki ırmakların aşılması için köprülerin yapılması ve mevcut köprülerin de tamir edilmesi gerektiği ile ulaşım teşkilatının vilayette zayıf olması nedeniyle kadrosunun güçlendirilmesi gerektiği gibi konular talep edilmiştir. Diğer yandan raporlarda, ayrıca yol vergisi alınmasına rağmen artan işçi ve malzeme ücretleri nedeniyle vilayette yol yapımının söz konusu olamadığı ve bütçe yetersiz olduğu için ulaşımın taleplerin hepsinin karşılanamadığı da ifade edilmiştir.⁷⁷ Sivas'ta II. Dünya Savaşı döneminde ulaşım konusunda olan taleplere Nafia Vekâleti 12 Mayıs 1944'te verdiği cevapta, Şarkışla'daki Şahruh ve Divriği'deki Kız köprülerinin tamirine başlamak üzere bulunduğu, Pingen köprüsünün demir malzemeyle yapılmasının planlandığı ve diğer taleplerin de bütçe doğrultusunda yapılmaya çalışılacağı açıklanmıştır.⁷⁸

73 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 08.06.1938, s. 7.

74 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 08.11.1939, s. 8; BCA., 490.1.0.0/708.414.1, 01.11.1939, s. 4-25.

75 BCA., 490.1.0.0/709.417.1, 26.02.1941, s. 42-46; BCA., 490.1.0.0/709.417.1, 24.11.1941, s. 4; BCA., 490.1.0.0/709.417.1, 24.11.1941, s. 5.

76 BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 19.06.1942, s. 21-30.

77 BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 23.11.1943, s. 15-17; BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 20.12.1943, s. 5-6.

78 BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 12.06.1944, s. 1.

Vilayette savaş yıllarında ulaşım ve altyapıyla ilgili olarak ele alınan konulardan bir diğeri de Kangal kazasının şehir merkezinin, demiryolunun geçtiği ve istasyon merkezleri olan Çetinkaya veya Armağan nahiyesine taşınması olmuştur. Raporlarda halkın genel talebi, şehir merkezinin taşınıp taşınmayacağına kesin olarak kendilerine bildirilmesi ve taşınılacaksa da Armağan nahiyesinin seçilmesi yönündedir. Halk, Çetinkaya'nın kaza merkezine çok uzak olduğunu savunurken, memurlar ise taşınılacak yerlerdeki altyapı ve konut problemlerine değinmiştir.⁷⁹ Genel olarak ulaşım konusunda II. Dünya Savaşı yıllarında Sivas'ta ulaşımın iyi vaziyette olmadığı anlaşılmaktadır. Demiryolları, karayolları ve havayolları ulaşımının olduğu vilayette, kazalar ile merkezler arasındaki yolların durumu genel olarak iyi vaziyette olmadığı gibi aynı zamanda, geç dönemlere kadar nüfusun büyük çoğunluğunun yaşadığı köylere ulaşım için yol yoktur. Yolların yapılması ve tamir edilmesi için ise bütçenin yeterli düzeyde olmadığı da anlaşılmaktadır.

1939 ve 1945 yıllarını içine alan II. Dünya Savaşı yıllarında Sivas'ın genel olarak nüfus yapısına bakıldığında, nüfusun büyük oranda genç ve kırsal alanda yaşadığı anlaşılmaktadır. Savaş sürecinde kırsallaşmanın arttığı vilayette, kırsal alanda yaşayan nüfusun içinde kadınlar öne çıkmakta olup, kadınların okuryazarlık seviyesinin ülke ve vilayet ortalamasının altında olduğu anlaşılmaktadır. Vilayette eğitim seviyesi ise genel olarak düşüktür. Eğitim konusunda vilayette, ilkokul yapılması ve öğretmen gönderilmesi en çok talep edilen hususlardan olmuştur. Eğitimden sonra en çok sıkıntı ve problemin olduğu, aynı zamanda en çok da talebin söz konusu olduğu alan sağlık sistemidir. Vilayette altyapıda yaşanan sorunlar ve sağlık kuruluşları ile personel yetersizliği nedeniyle savaş yıllarında salgınlar sıklıkla görülmüştür. Sağlıkta yaşanan sıkıntılar, aynı zamanda çocuk ve hasta ölümlerini de artırmıştır. Eğitim ve sağlıkta yaşanan problemler gibi ulaşım alanında da yeterli gelişme yaşanmamış ve problemler gözlemlenmiştir. Vilayet bölgede ve ülke genelinde kavşak noktasında yer almasına rağmen vilayetin ulaşım altyapısı iyi vaziyette değildir. Sivas'a demiryolları 1930'ların başında gelmiş olsa da aynı gelişme karayollarında yaşanmamıştır. Sivas'ın üretim yapısı belirli ölçüleri geçemediği için karayolları ulaşımı da yeteri kadar gelişme gösterememiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında vilayetteki eğitim, sağlık ve ulaşım konularında yaşanan sıkıntı ve problemler dönem sonuna kadar varlığını sürdürmüş olup, bu sıkıntılar bütçede yaşanan darlık nedeniyle belirli ölçülerde ancak aşılmaya çalışılmıştır.

⁷⁹ BCA., 490.1.0.0/708.414.1, 31.12.1939, s. 6-8; BCA., 490.1.0.0/709.417.1, 24.11.1941, s. 7; BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 19.06.1942, s. 33-34.

B. 1939-1945 Yılları Arasında Sivas'ın İktisadi Durumu

1923'te Türkiye'de Cumhuriyet'in ilan edilmesinin ardından, ülkenin özellikle iktisadi temelde kalkınması için çeşitli adımlar atılmıştır. Atatürk Dönemi boyunca süren bu kalkınma hamleleri, II. Dünya Savaşı'nın ufukta belirmesiyle yavaşlamış ve durma noktasına gelmiştir. Cumhuriyet'in ilanından II. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde, yapılan iktisadi hamlelere rağmen ülkede ekonominin temeli hala tarım ürünleri ve hammadde ihracatına dayanır pozisyonadadır.⁸⁰ Öyle ki ülkenin tarıma dayalı ekonomik yapısı II. Dünya Savaşı yılları boyunca da varlığını korumuştur. Bu koşullar altında Türkiye, II. Dünya Savaşı'na fiili olarak katılmamış fakat savaşın olumsuz etkilerini yaşamıştır. Üretimi kırılgan bir yapıya sahip olan Türkiye'de, dönemin iktidarı bilhassa iktisadi konularda savaşa yönelik tedbirler almaya çalışmış ve bu çerçevede 18 Ocak 1940'da Milli Korunma Kanunu çıkarılmıştır. Kanunla devlet, kırsala emek ve vergilendirme yükümlülüğü getirmiş, öte yandan tarımsal ürünlere el koyma fırsatı elde etmiştir.⁸¹ Köylüyü bu dönemde etkileyen en önemli devlet politikaları, tarımsal ürünlerin zorunlu satışı, aynı olarak vergi verilmesi ve genç nüfusun askere alınması olmuştur. Bilhassa da genç erkeklerin silahaltına alınmasıyla iktisadi faaliyetler kadın, çocuk ve yaşlı nüfusun omuzlarına binmiştir.⁸² Diğer yandan savaş yıllarında siyasi iktidarın üretim ve tüketimi denetleme ve vergilendirme politikaları, toplumun genelini de etkilemiştir.⁸³ Savaş yıllarında uygulanan vergilendirme ve zorunlu ürün alımı gibi politikalar savaşın yüklerini, orta ve küçük üretici olan köylünün omuzlarına yüklemiştir. Türkiye'de 1940 ile 1945 yılları arasında uygulanan savaş ekonomisinin sonucu olarak ithalat hacminde de büyük daralma yaşanmış ve savaş öncesinde 1938'de 120 milyon dolar olan ithalat 1940-1941 sezonunda 50-55 milyon dolara kadar gerilemiştir. Yaşanan düşüşle birlikte toplumda kullanılan ara malların karşılansında sıkıntılar yaşanmış ve devletin vergi geliri zorunlu olarak düşmüştür.⁸⁴

80 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, 2. Basım, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 88-90.

81 Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, s. 188-190.

82 Selim Sabit Aykut, *İktisadi ve İçtimai Türkiye-Türkiye'de Ziraat*, C 2, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1943, s. 3-4.

83 Şevket Pamuk, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm" *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, ed. Şevket Pamuk-Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara 1988, s. 96.

84 Korkut Boratav, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974, s. 291.

Ülkedeki gelir ve gider dengesinde yaşanan değişim, üretime ve üretim şartlarının ağırlaşmasına yansımıştır. Savaş koşullarında ekonominin temeli olan tarımsal üretimde 1939'da hububat ekim alanı 7,6 milyon hektar ve üretim miktarı 8.1 milyon tondur. 1945 yılında hububatta ekim alanı 8,8 milyona yükselirken üretim miktarı 4.0 milyon tona gerilemiştir. En çok üretilen mamullerden buğday, 1939'da 4.0 milyon hektar ekilip 4.2 milyon ton ürün elde edilirken, 1945'te 3.7 milyon hektar ekilip 2.2 milyon ton üretim yapılmıştır.⁸⁵ Savaş yıllarında Türkiye'de 1941 yılına kadar üretimde artış yaşansa da ilerleyen yıllarda 1945'e kadar üretimde düşüş yaşanmıştır. Savaş yıllarında ülke genelinde tarımsal üretimde yaşanan dalgalanma, Grafik Ek 1'de net olarak görülmüştür. Grafik Ek 1'e göre tarımdaki üretim miktarı özellikle savaş koşullarından etkilenmiştir. Öyle ki 1945'te bitkisel üretim miktarı, 1938-1939 döneminin yaklaşık %35 altına düşmüştür. En çok düşüş ise tarımdaki en önemli üretim alanını oluşturan hububat ürünlerinden buğday ve arpada yaşanmıştır. Ülkede genel olarak yaşanan sıkıntılar sonrasında kent ve kırsal alanlardaki hayat koşulları neredeyse aynı derecede etkilenmiş olduğu için bu dönemde nüfusun ülke içindeki hareketliliği de pek değişmemiştir.⁸⁶

1930'ların sonunda dünyada patlak veren savaşın Türkiye'ye olan en önemli etkisi, nüfus ve iktisadi üretimin düşmesi şeklinde olmuştur. Genel olarak savaş nedeniyle yaşanan olumsuzluklar, ülkenin doğu bölgelerinde ve bilhassa da merkezden uzak kırsal alanlarında gözlemlenmiştir. Bu çerçevede bakıldığında, II. Dünya Savaşı'nın getirdiği bütün olumsuzluklar Sivas'ta da gözlemlenmiştir. Vilayetin özellikle iktisadi hayatı savaş koşullarından ziyadesiyle etkilenmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında Sivas'ta iktisadi yapı tarıma dayanmıştır. Bu dönemde vilayette arazilerin yaklaşık %89'u kültüre elverişli olup, bu arazilerin ise neredeyse yarısı mera ve bir o kadarı da tarla olarak kullanılmıştır. Kültüre elverişli olmayan arazileri ise vilayetin kuzeydoğu bölgelerinde yükseltinin arttığı alanlarda yer almıştır. Bu arazilerin yaklaşık %95'lik kısmını taşlık ve kayalık alanlar teşkil etmiştir. Bu anlamda güney ve

85 Türkiye genelinde bakılıyorsa, 1939 yılında 391 bin hektar ekim alanı ve 357 bin ton üretim yapılmışken, 1945 yılında 336 bin hektar ekilmiş ve 185 bin ton üretim yapılmıştır. Sınai bitkilerinde ise 1939'da 657 bin hektar ekilip 1,4 milyon ton ürünler elde edilirken, 1945 yılında 580 bin hektar ekilip 1,0 milyon ton ürün elde edilmiştir. *Tarla Mahsulleri İstatistiği 1938-40*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1942, s. 1. *Tarla Mahsulleri İstatistiği 1940-1945*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1947, s. 1.

86 Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, s. 184-188.

batı bölgeleri ile vilayetin orta kesimleri genel olarak düzlük kültüre elverişli arazilerden oluşmuştur.⁸⁷ 1945 yılında Sivas nüfusunun cinsiyete göre mesleki dağılımını gösteren “Tablo Ek 3”e göre nüfusun önemli kısmının toprağı işleyerek hayatını kazandığı görülmektedir. Aynı tabloda meslek gruplarına göre dağılımında nüfusun, %41,61’i toprak mahsulleriyle, %1,78’i sanayiyle, %0,66’sı ticaretle, %0,40’ı nakliyeyle, %1,58’si umumi hizmetlerle ve %0,07’si şahsi hizmetlerle uğraşırken, nüfusun %53,90’ı da mesleksizlerden meydana gelmiştir.⁸⁸ Vilayette en önemli ve nitelikli iş kolunu toprağın işletilmesiyle ilgili meslekler oluştururken, vilayetin sanayisinin yeteri kadar gelişmemiş olduğu da anlaşılmaktadır. Bu durumda ise Sivas’ta, tarımsal üretimin vilayette şehir merkezleri de dâhil olmak üzere her yerde yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki Tablo 4’te Sivas’ın en yaygın iş alanı olan toprağın işletilmesiyle ilgili meslekler ve bu mesleklerdeki nüfusun cinsiyete göre dağılımı verilmiştir.

Tablo 4: 1945’te Sivas Nüfusunun Cinsiyete Göre Toprak Mahsulleri ile Mesleklere Dağılımı

Toprak Mahsulleri ile İlgili Meslekler	Mutlak Rakamlar			Nispet (%)		
	Erkek	Kadın	Top.	Erkek	Kadın	Top.
Ziraat	119.798	82.839	202.637	98,89	99,85	99,28
Bağcılık, bahçevanlık ve çiçekçilik	253	42	295	0,21	0,05	0,14
Hayvan yetiştirme ve bakımı, arıcılık	999	52	1.051	0,82	0,06	0,51
Ormancılık	50	2	52	0,04	0,00	0,03
Deniz, göl, nehir ve kara avcılığı	2	-	2	0,00	0,00	0,00
Zirai işletmelerde çalışan fen ve idare memurları	46	29	75	0,04	0,03	0,04
Toplam	121.148	82.964	204.112	100,0	100,0	100,0

Kaynak: 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı-Sivas İli, C 56, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1950.

II. Dünya Savaşı yıllarında Sivas nüfusunun %82,67’si köylerde yaşamakta ve yukarıda belirtildiği üzere nüfusun %41,61’i toprakla uğraşmaktadır. Genel itibariyle sanayi, ticaret, umumi hizmet ve ev iktisadiyatı gibi meslekler dışında çalışan nüfusun, %95,51’nin toprakla bağlantısı söz konusudur. Bu anlamda toprağın işletilmesiyle ilgili işlerin gösterildiği

⁸⁷ Köy Envanter Etüdlerine Göre Sivas, 1969, s. 52-57.

⁸⁸ 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı-Sivas İli, s. 16-17.

yukarıdaki Tablo 4 incelendiğinde, toprağı işleyen nüfusun %99,28'inin ziraatla uğraştığı anlaşılmaktadır. Vilayetteki coğrafi yapı ve iklim koşulları, toprağın işletilmesiyle ilgili mesleklerin çeşitlenmesine ve ziraatın özellikle de hububat ekiminin en önemli üretim alanı olmasına neden olmuştur. Toprağın işletilmesiyle ilgili mesleklerde, nüfusun cinsiyet dağılımında erkekler çoğunluktadır. Fakat toprağın işletilmesiyle ilgilenen kadın nüfusun, ziraatla uğraşma oranı erkeklerden daha fazladır. Toprakla ilgili işlerde ziraattan sonra, hayvancılıkta çoğunlukla erkek nüfus çalışmıştır. Çoğunlukla erkeklerin çalıştığı ziraat vilayetin iktisadi hayatının temelini oluşturmuştur. Vilayet ziraatında bu dönemde başta buğday ve arpa olmak üzere yulaf, çavdar, fiğ, burçak, nohut, patates, soğan, şeker pancarı ve benzeri mahsuller yetiştirilmiştir.

Vilayette karasal iklim ve bozkır bitki örtüsünün hüküm sürmesi, üretim yapılan zaman diliminin dar ve yağış miktarının düşük olmasına neden olmuştur. Diğer yandan yağış miktarının düşük olması nedeniyle ekilen arazilerin bir kısmının dinlenmesi için nadasa bırakılması ve bunun yanında üretimden elde edilen üründe yıldan yıla dalgalanmalar söz konusudur.⁸⁹ Vilayette kışların uzun ve çetin geçmesi tahıl üretimini öne çıkarırken, sebzeçilik ve meyvecilik gibi üretim dallarının gelişmemesine, ayrıca üretim çeşitliliğinin dar olmasına neden olmuştur.⁹⁰ Aşağıdaki tabloda savaş yıllarında Sivas'ta üretilen tarım ürünleri ve ekim alanları verilmiştir.

Tablo 5: 1939-1946 Arasında Sivas Tarımında Yer Alan Ürünlerin Üretim Alanı ve Miktarları

Ürün	1939		1940		1941		1942		1944		1945		1946	
	Hek.	Ton	Hek.	Ton	Hek.	Ton	Hek.	Ton	Hek.	Ton	Hek.	Ton	Hek.	Ton
Hububat														
Buğday	113.	219.	131.	187.	147.	152.	161.	56.	165.	118.	168.	98.	164.	125.
	923	251	461	366	799	600	966	855	335	792	935	840	796	220
Arpa	48.957	97.914	57.226	82.632	62.389	68.000	84.690	25.935	74.700	46.360	66.092	37.900	66.582	49.600
Çavdar	672	1.307	470	1.231	500	600	550	374	207	154	637	390	670	525
Yulaf	1.237	1.618	1.298	1.581	1.446	500	2.549	882	1.110	1.114	960	710	994	2.000
Mısır	652	853	767	903	809	896	930	573	1.118	1.045	1.110	943	1.123	1.209
Darı	21	29	29	28	29	24	33	10	22	14	-	-	-	-

89 Sivas İl Yıllığı, s. 169-170.

90 Erdil, age., s. 7.

Mahlut	-	-	-	-	-	-	-	-	38	31	28	26	28	36
Bakliyat														
Bakla	34	49	36	53	65	-	65	-	18	8	-	-	-	-
Nohut	125	217	124	210	162	141	163	403	111	176	47	41	123	145
Fasulye	-	-	-	-	-	-	-	-	267	485	225	420	209	325
Mercimek	225	491	370	1.185	412	298	504	352	360	364	370	375	390	380
Fik	1.693	2.145	1.938	2.292	2.213	1.670	2.326	1.810	2.174	3.507	2.020	2.948	1.909	2.400
Burçak	493	869	920	605	384	862	1.033	2.564	406	929	480	1.200	434	1.000
Sanayi Bitkileri														
Patates	917	9.486	922	6.603	962	5.269	4.027	20.135	1.149	9.980	1.200	5.985	1.221	6.400
Pancar	298	6.460	962	13.123	651	7.641	602	7.330	456	7.854	496	8.069	365	5.607
Kendir-Kenevir	9	14	12	12	13	18	19	18	4	3	8	16	8	17
Soğan	329	3.359	357	2.509	451	1.590	541	1.148	85	83	189	585	331	804
Sarımsak	133	694	113	482	132	140	155	183	-	-	235	687	112	160
Genel	169.	344.	197.	300.	218.	240.	260.	118.	247.	190.	243.	159.	239.	195.
Toplam	718	756	005	815	417	249	153	572	560	899	032	135	295	828

Kaynak: *Tarla Mahsulleri İstatistiği 1938-40*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1942; *Tarla Mahsulleri İstatistiği 1940-42*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1944; *Tarla Mahsulleri İstatistiği 1940-45*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1947; *Tarla Mahsulleri İstatistiği 1937-46*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1947.

Sivas'ta toplam arazilerin tarım ve diğer üretim biçimleri için kullanılmasında, Cumhuriyet sonrasında önemli artışlar yaşamıştır. II. Dünya Savaşı öncesinde yaşanan olumsuzluklara rağmen verim, savaşa kadar kademeli olarak artmıştır.⁹¹ Bu artışlar, kuraklık ve diğer olumsuzluklara rağmen devam etmiştir.⁹² İşlenen arazilerdeki artış, II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve savaşın getirdiği koşullar nedeniyle düşüş göstermiştir. Fakat savaşın ilk yıllarında koşullar henüz ağırlaşmadan önce verim iyi durumdadır.⁹³ Verimin iyi olması ve mevcut durumun korunması için vilayette, başta tahıl saklama ambarları ve ürün alımındaki koşulların iyileştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır.⁹⁴ Yapılan çalışmalar ve alınan önlemlere rağmen yukarıdaki Tablo 5 incelendiğinde, Sivas'ta ekilen arazi ve elde edilen ürünlerin II. Dünya

91 Öztürk, *age.*, s. 626.

92 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 13.12.1935; BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 18.02.1936, s. 52.

93 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 08.11.1939, s. 5-9.

94 BCA., 490.1.0.0/708.414.1, 27.11.1939, s. 1.

Savaşı yıllarında değişim yaşadığı anlaşılmaktadır. Savaşın ilk yıllarında vilayet genelinde toplam 169.718 hektar olan ekim alanı, 1942'de 260.153 hektara çıkarken 1945'te 239.295 hektara gerilemiştir. Savaş yıllarında 1942'den sonra ekilen arazi %6,58 düşüş gösterse de genel olarak vilayette, 1939'dan 1945'e kadar ekilen arazi %43,20 artış göstermiştir. Yukarıdaki tabloya göre elde edilen verim ise savaş dönemi boyunca %53,84 düşmüştür. Savaş yıllarında en çok düşüş halkın da ana geçim kaynağı olan hububat üretiminde yaşanmıştır. Dönem boyunca hububatta ekim alanı %43,70 artarken üretim miktarı %56,75 düşmüş, bakliyat ürünlerinin ekim alanı %22,26 ve üretim miktarı ise %32,17 artmış ve son olarak sanayi bitkilerinin üretim alanı %26,22 artarken, üretim miktarı %23,34 düşmüştür.⁹⁵ Tablo 5'e göre, 1942 sonrasında tarımsal üretimin düştüğü ve bu düşüşün savaş sonuna kadar devam ettiği görülmektedir. 1942 yılından sonra vilayet tarımında yaşanan düşüşlerin "Grafik Ek 1" incelendiğinde, Türkiye geneliyle uyum içerdiği görülmektedir.

1942 sonrasında Sivas'ta tarımsal verimin düşmesi parti raporlarına da yansımıştır. Dönemin parti raporlarında Sivas'ta 1941'deki üretimin önceki yıllara göre %15 noksan/düşük olduğu iddia edilmiş, Ticaret ve Ziraat Vekâletlerinin çiftçiye tohum sağlaması istenmiştir. Diğer yandan önlem alınmaması durumunda, mahsulün gelecek yıllarda azalacağı vurgulanmıştır.⁹⁶ 1942 yılında ele alınan raporlarda ise bu dönemde, halkın verimin düşmesi ve hayat pahalılığı konusunda endişelendiği belirtilmiş, bunun yanında hükümetin tohum ve tarım aleti desteğinde bulunması istenmiştir. Tarımdaki verim düşüklüğünün vilayette özellikle de Hafik ve Şarkışla gibi kazalarda olduğu savunulmuştur.⁹⁷ 1943'te verim düşüşüyle ilgili Hafik ve Şarkışla gibi kazalarına yardım edilmesi istenmiştir.⁹⁸ II. Dünya Savaşı dönemindeki parti raporları ve yukarıdaki Tablo 5'e bakıldığında, Sivas tarımında ana üretim

95 1939'da Sivas'ta hububat ürünlerinin ekim alanı 165.462 hektar, üretim miktarı 320.972 ton, bakliyat ürünlerinin ekim alanı 2.570 hektar ve üretim miktarı 3.771 ton ve son olarak sanayi bitkilerinin ekim alanı 1.686 hektar ve üretim miktarı 20.013 tondur. Vilayette 1945'te hububat ürünlerinin ekim alanı 237.762 hektar ve üretim miktarı 138.809 ton, bakliyat ürünlerinin üretim alanı 3.142 hektar ve üretim miktarı 4.984 ton ve son olarak sanayi bitkilerinin üretim miktarı 2.128 hektar ve üretim miktarı 15.342 tondur. *Tarla Mahsulleri İstatistiği 1938-40*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1942, s. 9-148; *Tarla Mahsulleri İstatistiği 1937-46*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1947, s. 3-172.

96 BCA., 490.1.0.0/709.417.1, 24.11.1941, s. 1.

97 BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 08.11.1942, s. 1-2; BCA., 490.1.0.0/270.1079.2, 17.12.1942, s. 10.

98 BCA., 490.1.0.0/270.1079.2, 01.02.1943, s. 8.

mamulünün buğday olduğu anlaşılmaktadır. Vilayette ekilen buğdayın cinsini bölgenin iklimi belirlemiştir. Vilayet genelinde kılçıklı ve kılçıksız buğday türü ekilmiştir. Kılçıksız buğday cinsinin “zeron, kel, güdük”, kılçıklı buğday cinsinin “sarı topbaş” ve “çalıbasan” türleri bulunmuştur. Kılçıklı ve kılçıksız buğday cinslerine ek olarak az miktarda olan ve genelde akarsu ile göl kenarlarında yetiştirilen “akyazlık” buğday cinsi de vilayette ekilmiştir. En iyi buğday vilayette Ulaş, Kangal ve Yıldızeli kazalarındaki topraklarda yetiştirilmiştir.⁹⁹ Üretim gerilemesi, vilayet tarımında en büyük üretim alanı ve miktarını oluşturan buğdayda üretim miktarı %22,95 ve arpada %61,29 gerçekleşmiştir. Üretiminde en çok düşüş yaşanan ürün ise %82,58 düşüş oranı ile soğanda gerçekleşmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında en çok buğday üretimi ise Hafik, Suşehri, Zara, merkez kaza ve Şarkışla gibi kazalarda yapılmıştır.¹⁰⁰

II. Dünya Savaşı yıllarında Sivas ve Türkiye genelinde, tarımsal üretimdeki düşüş iş gücü ve çeki hayvanlarının sayısındaki düşüğe paralellik göstermiştir. Faal nüfusun askere alınmasının yanında, devletin çeki hayvanlarına el koyması nedeniyle üretim gerilemiştir. 1939'da Sivas'taki çeki hayvan sayısı 141.305 iken, 1945'te %52,23 gerileyerek 67.500'e düşmüştür.¹⁰¹ Bu düşüş Türkiye ortalamasından daha yüksek olmuştur. Vilayette tarımdaki modern girdilerin düşük olması ve üretim yöntemlerinin eski usullere dayanması yanında, çeki hayvanları üretimde temel vasıta özelliği taşımıştır. Tarımda kullanılan aletler ve modern girdilerin düşük sayıda olması sadece Sivas'a has bir durum olmamakla birlikte, bu durum bölge ve ülke genelinde de yaygınlık göstermiştir. Vilayet genelinde tarımda kullanılan alet ve edevatlar savaş koşullarından ziyadesiyle etkilenmiştir. Mevcut tabloya rağmen ise vilayette ekilen araziler, artışa devam etmiş fakat üretim miktarında önemli düşüşler gözlemlenmiştir. Dünyadaki savaşın Türkiye tarımına en önemli etkisi, tarımsal ürün ihracatının düşmesi ve tarım aletlerinin ithalatını zorlaştırması olmuştur. Savaşın ilk yıllarında ülke genelinde ve Sivas tarımında kullanılan tarım araçları, savaşın son dönemine kadar düşüş yaşamıştır.¹⁰² Yaşanmakta olan savaş öncesinde, vilayetteki tarım aleti ve

99 Başel, *age.*, s. 116.

100 *Tarla Mabsulleri İstatistiği 1940-45*, s. 65.

101 *Hayvanlar İstatistiği 1940*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsniyatıtabi Basımevi, Ankara 1942, s. 21; *Hayvanlar ve Hayvan Ürünleri İstatistiği 1945-1950*, Başbakanlık Genel Müdürlüğü, Ankara Basım ve Cildevi, Ankara 1952, s. 45

102 Sivas'ta 1940'ta traktör 4, tek tekerlekli pulluk 2.308, çift tekerlekli pulluk 1.016, döner kulaklı

edevatı miktarının durumu, iyi değil ve aletler sayıca azdır.¹⁰³ Sivas'ta II. Dünya Savaşı boyunca bütün tarım aletlerinde %92,37 azalma yaşanmıştır. Vilayette tarım aletleri sayısında yaşanan bu düşüş, ülke genelinde daha az oranda gerçekleşmiştir. Savaş yıllarında Türkiye'de tarım aletlerinin sayısı genel olarak, %14,98 oranında düşmüştür.¹⁰⁴ Vilayette tarım aletlerindeki düşüşün daha büyük olması, tarımsal yapının ülke geneline göre daha fazla eski usullere dayandığını ve modern girdilerin tarımsal üretimdeki yerinin daha dar olduğunu kanıtlamaktadır.

Tarım aletlerindeki düşüş ve aletlere duyulan ihtiyaçlar, savaş yıllarında vilayette ele alınan parti raporlarında da kendine yer bulmuştur. Savaşın ilk yıllarında vilayette ele alınan raporlarda, köylünün kendi haline terk edildiği ve tarımsal üretimin eski usullere dayanmakta olduğu için tarımın gelişmediği ifade edilmiş, bu duruma karşılık acil müdahale edilmesi gerektiğine değinilmiştir.¹⁰⁵ 1939 sonunda, Sivas ve bölgedeki tarımsal üretimde kullanılan "çift ve çubuk edevatın Âdem baba devrinden kalma iptidai şeyler" olduğu ve ulaşımın kötü olması nedeniyle üretimde kullanılan

pulluk 1.033, her çeşit tırmık 15.765, disk-harolar 2, çeşitli pulluklar 20, traktöre bağlı pulluk 3 ve traktöre bağlı disk pulluk 2, pancar ekme makinesi 2, çayır biçme orağı 4, tırnaklı orak 8, Rus dolaplı orak 5, harman makinesi 7, tınaz makine 641, triyör 26, kırma makinesi 2 ve balya makinesi 1, motopomp 2, makineli madeni yayık 8, makineli haşebi yayık 2 ve krema makinesi 99 adet olmak üzere toplam tarım alet ve edevat 20.960'dır. *Ziraat Âlat ve Makineleri İstatistiği 1940*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsniyat Basımevi, İstanbul, 1941, s. 12-40.

103 1944 yılında ise Sivas'ta öne çıkan tarım aletleri; traktör 3, tek tekerlekli pulluk 901, çift tekerlekli pulluk 236, döner kulaklı pulluk 214, her çeşit tırmık 10, disk-harro 1, çayır biçer orak makinesi 3, tırmıklı orak makinesi 2, harman makinesi 3, tınaz makinesi 152, selektör 8, makineli madeni yayık 50, kırma makinesi 1 ve krema makinesi 16 adet olmak üzere toplam tarımsal alet ve araçlar 1.600'dür. *Tarım Aletleri ve Makineleri İstatistiği 1944*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü-Ankara Basımevi, Ankara 1946, s. 5-42

104 II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de tarımda kullanılan alet ve makinelerin bir kısmı; 1940'ta traktör 1.066, tek tekerlekli pulluk 345.450, çift tekerlekli pulluk 69.306, döner kulaklı pulluk 17.315, her çeşit tırmık 139.463, tınaz makinesi, 7.240, makineli madeni yayık 1.047, makineli ağaç yayık 2.750, selektör 253, krema makinesi 13.530, harman makinesi 552 ve Rus dolaplı orak makinesi 6.759 olmak üzere toplam 604.731'dir. 1944'te traktör 956 tek tekerlekli pulluk 343.733, çift tekerlekli pulluk 62.564, döner kulaklı pulluk 13.148, her çeşit tırmık 65.092, makineli madeni yayık 2.838, makineli ağaç yayık 4.234, selektör makinesi 246, krema makinesi 14.492, harman makinesi 253 ve Rus dolaplı orak makinesi 6.585 olmak üzere toplam tarım aleti Ssı 514.141'dir. *Tarım Aletleri ve Makineleri İstatistiği 1944*, s. 1.

105 BCA., 490.1.0.0/708.414.1, 05,11.1939, s. 1.

emeğin sifıra indirildiği ifade edilmiştir. Genel olarak ise köylünün yıllardır kendi haline bırakılması nedeniyle dededen kalan usullerden uzaklaşmadığı savunulmuştur.¹⁰⁶ 1941, 1942 ve 1943'teki parti raporlarında, bu duruma karşılık bölge halkının ziraat memuru ve tarım aletleri talepleri dile getirilse de savaş nedeniyle yurtdışından alet gelmediği ve yerli üretimin düşük olduğu raporlarda sıklıkla vurgulanmıştır.¹⁰⁷ Tarım aletleri kadar dönem boyunca tohum ihtiyacı da raporlara yansımıştır. Tohum ihtiyacının karşılanması konusunda, 1942 sezonu kötü geçmiş ve daha zaman varken gelecek dönem ve dönemler için gerekli halkın tohumluk ihtiyacının hemen karşılanması raporlarda istenmiştir. Raporlarda diğer yandan yapılan yardımlar ve tarım alanında gerekli olan uzmanların gönderilmesi gibi konular ele alınmıştır.¹⁰⁸ Sivas tarımına yönelik ele alınan raporlara Tarım Bakanlığı verdiği cevapta, gönderilen tarım aletlerinin neler olduğu ve yurtdışından alet geldiğinde hemen gönderileceği de ifade edilmiştir.¹⁰⁹ Bu dönemde vilayetteki mevcut tarım aletleri ise merkez kaza, Kangal ve Hafik başta olmak üzere Zara, Suşehri, Gürün ve Divriği'de yoğunluk göstermiştir. Tarım aletlerinin vilayetteki miktarı ve dağılımı vilayetin topografik durumunu gösteren Harita Ek 1'de belirtilen düzlük ve ovalık alanlarla uyum göstermiştir. Vilayette düzlüklerin artış gösterdiği bölgelerde, tarımda makineleşme artmış ve arazilerin engebeli olduğu alanlarda tarımdaki modern girdiler düşmüştür. Dağlık alanlarda bu anlamda üretimde, eski usul ve teknikler kullanılmıştır. Genel olarak bu dönemde vilayetteki tarım araç ve gereçlerinin bölgedeki diğer vilayetlerle paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Tarımda kullanılan alet ve edevatın vilayetteki mahiyeti raporlara yansırken, aynı zamanda raporlarda vilayette önceki dönemlerde yerleştirilmiş muhacirlerin durumu da ele alınmıştır. Raporlarda öncelikle muhacirlerin sağlıksız koşullarda yaşadıkları ifade edilmiş ve ardından toprak, alet ve hayvan ihtiyaçları sıralanmıştır.¹¹⁰ Muhacirlerin sağlıksız koşullarda yaşadıkları için sıklıkla salgın hastalıklar yaşadıkları ve bu hastalıkların yayılmasına neden oldukları iddia edilmiştir. Diğer yandan aynı raporlarda,

106 BCA., 490.1.0.0/708.414.1, 05.12.1939, s. 1.

107 BCA., 490.1.0.0/709.417.1, 24.11.1941, s. 8; BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 19.06.1942, s. 33-34; BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 23.11.1943, s. 6-8.

108 BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 08.11.1942, s. 2; BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 23.11.1943, s. 23; BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 20.12.1943, s. 5.

109 BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 16.03.1944, s. 1.

110 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 08.06.1938, s. 10; BCA., 490.1.0.0/708.414.1, 31.12.1939, s. 5-6.

vilayette muhacirlerin geçimlerini sağlamaları için yeterli araziye sahip olmadıkları, ellerinde bulunan arazilerin ziraata uygun hale getirilmesi gerektiği ve son olarak tarımsal üretimde kullanacakları alet ve gereçlerinin yetersiz olduğu açıklanmıştır. Vilayet genelinde yetersiz olan tarım araçlarının tamamlanması için yapılan istekler, vilayetteki muhacirlere yönelik raporlarda sıklıkla dile getirilmiştir. Vilayette özellikle merkez kaza, Hafik, Yıldızeli ve Şarkışla'daki muhacirlerin sorunları ele alınmıştır.¹¹¹ Vilayet, tarımda alet ve gereç eksikliği ile muhacirlerin yaşadığı sorunlar kadar tarımda kullanılan gübre ve suyun kullanımının düşük olması ile derelerin ıslah edilmemesi de bu dönemde halk tarafından dile getirilmiştir. Bu istekler içinde ıslah edilmemiş ırmaklar yani “deli çayların” varlığı dönemin raporlarında ele alınmıştır. Raporlarda Şarkışla gibi kazalarda ıslah edilmemiş çayların belli mevsimlerde taşıdığı ve üretime zarar verdiği ile bu durumun ülke genelinde yaygınlık gösterdiği açıklanmıştır. Deli çayların yanında diğer yandan, üretim sonrası ürünlerin saklanması ile ilgili sıkıntılar da söz konusudur. Parti raporunda, Ziraat Vekâlet'inin yaptırdığı siloların yeterli olduğu ve çiftçinin ürünlerinin devlet tarafından alınmasının ise üretilen malın simsarların eline düşmesini engellemediği savunulmuştur.¹¹² Genel olarak II. Dünya Savaşı yıllarında Sivas'taki tarımsal üretime bakıldığında, tarımın nüfusun büyük çoğunluğunun geçim kaynağı olduğu ve vilayet genelinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Dönemin tarımsal üretimi eski usullere dayalı ve modern girdilerden uzak, emek gücüne dayalı olarak yapılmıştır. Bu durum tarımsal üretimin mevsim ve iş gücünde yaşanan değişimler gibi dış etmenlerden ziyadesiyle etkilenmesine neden olmuştur. Savaş yıllarında ülkede aktif nüfusun silahlı hale alınmasıyla birlikte, iş gücündeki düşüşe koşut olarak, verimde de düşüşler yaşanmıştır. Diğer yandan tarımda gübre ve su kullanımının kısıtlı olması ile modern tarım aletlerine ulaşmada yaşanan sıkıntılar, tarımda verimi savaşın sonuna doğru önemli oranda düşmüştür.

Sivas'ta tarımda bitki üretiminden sonra vilayet ekonomisinde öne çıkan en önemli meslek ve uğraş alanını hayvancılık oluşturmuştur. Vilayetin bazı bölgelerinde arazilerin tarıma elverişli olmaması, bitkisel üretimden elde edilen gelirin yetersizliği ve meraların geniş yer kaplaması gibi nedenlerden dolayı vilayette hayvancılık yapılmıştır. Hayvancılık Sivas'ta, Harita Ek 1'de verilmiş olan topografik duruma göre, vilayetin kuzey ve kuzeydoğusunda

111 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 08.11.1939, s. 3; BCA., 490.1.0.0/709.417.1, 24.11.1941, s. 4; BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 19.06.1942, s. 36.

112 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 10.01.1938, s. 2; BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 23.11.1943, s. 18.

yükseltinin arttığı alanlarda yoğun olarak yapılmıştır. Bu anlamda mera otlatmacılığının yaygın olduğu ve yükselti nedeniyle ziraat işlerinin yapılmadığı Uzunyayla, Hafik ve Zara bölgelerinde hayvancılık en yaygın gelir kaynağıdır.¹¹³ Hayvancılık vilayette, tarımdaki bitki üretimine entegre olarak yapılırken, az miktarda köylerde birinci dereceden gelir kaynağı olarak yapılmıştır. Tarımla uğraşan ailelerin en az birkaç hayvan beslemesi şeklinde yapılan vilayet hayvancılığı, yeteri kadar gelişme gösterememiştir. Vilayette savaş yıllarında mera hayvancılığı yaygın olup, besi hayvancılığı çok geç dönemlere kadar gelişme göstermemiştir. Yapılan hayvancılıkta yerli ırkın yaygın olması ve hayvanlarda görülen hastalıklar, hayvan sayısı ve verimini derinden etkilemiştir. Vilayette hayvancılıktan el edilen verimi, hayvanın ırkı ve hayvan hastalıkları kadar derinden etkileyen bir diğer önemli husus, II. Dünya Savaşı olmuştur. Savaş yıllarında emek gücünün özellikle silahlı altına alınması ve arazilerin işlenmesi ile taşımacılıkta kullanılan çeki hayvanlarının da bir kısmının devlete verilmesi hayvan üretimini olumsuz yönde etkilemiştir. Aşağıdaki tabloda II. Dünya Savaşı yıllarında Sivas'ta mevcut olan hayvanların yıllara göre sayıları verilmiştir.

Tablo 6: 1939 ve 1945 Yılları Arasında Yetiştirilen Hayvan Çeşitleri ve Miktarları

Hayvanlar	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
Küçükbaş								
Koyun	916.116	1.333.610	1.333.610	694.708	617.730	607.480	675.788	676.866
Kılkeçisi	411.371	576.211	576.211	361.992	408.130	424.008	427.936	428.234
Tiftikkeçisi	50.389	75.177	75.177	43.756	43.540	42.176	44.735	44.733
Toplam	1.377.998	1.984.998	1.984.998	1.100.456	1.069.400	1.073.664	1.148.454	1.149.853
Büyükbaş								
Sığır	443.255	537.927	535.947	330.619	345.866	349.191	410.047	412.788
Manda	25.731	32.457	32.457	18.793	23.923	24.182	25.362	25.407
Toplam	468.986	570.384	568.404	349.412	369.789	373.373	435.409	438.195
At Cinsi								
Deve	1	1	-	-	-	-	-	-
At	48.587	52.399	52.399	20.100	27.072	23.632	25.935	24.247
Katır	914	998	998	926	525	767	829	831
Eşek	91.804	100.281	100.281	36.837	45.457	44.334	42.736	41.858

113 "Sivas", *Yurt Ansiklopedisi*, C 9, s. 6889.

Toplam	141.305	153.678	153.678	57.863	73.054	68.733	67.500	66.936
Genel Toplam	1.988.168	2.709.061	2.707.080	1.507.731	1.512.243	1.515.770	1.651.363	1.654.984

Kaynak: *Hayvanlar İstatistiği 1940*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsniyat Basımevi, Ankara, 1942; *Hayvanlar İstatistiği 1944*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Hüsniyat Basımevi, Ankara 1946; *Hayvanlar ve Hayvan Ürünleri İstatistiği 1945-1950*, Başbakanlık Genel Müdürlüğü, Ankara Basım ve Cildevi, Ankara 1952.

II. Dünya Savaşı yıllarında Sivas hayvancılığında yer alan hayvan çeşitleri ve sayılarının verildiği yukarıdaki Tablo 6'ya göre, vilayette yetiştirilen hayvanların az çeşitlilik içerdiği ve hayvan üretiminin savaş koşullarından etkilenmiş olduğu görülmektedir. Tabloya göre vilayette en çok küçükbaş hayvancılık yapılmaktadır. Koyunculğu sığırcılık izlemiştir. Küçükbaş hayvancılık, yüksek yaylaların olduğu merkez kazası, Gürün Kangal, Hafik, Şarkışla, Yıldızeli ve Zara'da yaygın olarak yapılmıştır. Küçükbaş hayvancılıkta öne çıkan koyun yetiştiriciliğinde en çok, "akkaraman" ya da "Kangal akkaramanı" cinsi beslenmiştir. Bu cins 1930 ile 1950 yılları arasında Kangal, Yıldızeli, Hafik ve Zara'da yaygın olarak yetiştirilirken, sonraki yıllarda vilayet geneline yayılmıştır. Akkaraman ırkı dışında, "morkaraman" ve "merinos melezi" de vilayette mevcuttur.¹¹⁴ Yukarıdaki tabloya bakıldığında vilayette en çok yetiştirilen küçükbaş hayvancılığın, yaşanan savaştan ziyadesiyle etkilendiği saptanmaktadır. II. Dünya Savaşı yıllarında vilayet genelindeki toplam hayvan sayısının %69,31'ni oluşturan küçükbaş hayvanlar, savaş döneminde %16,66 azalmıştır. Vilayette küçükbaş hayvancılıkta bu süreçte koyun sayısı %26,23 düşerken, kıl keçisi sayısı %4,03 artış göstermiştir. Kıl keçisi vilayette, koyun ve sığır yetiştiriciliğinden sonra en yaygın yetiştirilen hayvan olmuştur. Kıl keçisi bilhassa da dağlık bölgelerde yoğun olarak yetiştirilmiştir. Kıl keçisi, önceki yıllarda koyundan sonra en çok üretimi yapılan hayvan olsa da kıl keçisinin ormanlara verdiği zarar nedeniyle üretimi zamanla gerilemiştir.

Vilayette küçükbaş yetiştiriciliğinden sonra yaygın olarak büyükbaş hayvancılık yapılmıştır. Büyükbaş hayvancılıkta özellikle sığırcılık öne çıkmıştır. Sığırcılık daha çok merkez kaza, Gemerek, Hafik, Suşehri, Kangal, Şarkışla, Zara ve Yıldızeli'nde yaygın olarak yapılmıştır. Vilayet genelinde sığır cinsi olarak en çok "Doğu Anadolu kırmızısı" yaygın olup, bunu

114 Agm., s. 6889-6890.

“yerli kara” ve diğer melez ırklar takip etmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında vilayetteki büyükbaş sayısı %7,16, en çok yetiştirilen sığır cinsi ise %7,49 düşüş göstermiştir. Vilayette büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık dışında, genelde taşımacılık ve toprağın işletilmesi için kullanılan at cinsi de Tablo 6'ya göre savaş yıllarında %52,23 azalmıştır. At cinsinde bu kadar büyük düşüş yaşanmasının nedeni ise II. Dünya Savaşı nedeniyle ilan edilen seferberlik emri gereği, çeki hayvanlarının bir kısmına devletin el koymasındır. At cinsi bu dönemde, tarımda taşımacılık ve toprağın işletilmesi ve motorlu taşıtlar yaygın olmadığı için ulaşım alanlarında binek olarak kullanılmıştır. Bu dönemde en iyi atlar Şarkışla'nın Uzunyayla bölgesinde yetiştirilmiştir.¹¹⁵ Hayvancılıkta diğer yandan kümes hayvancılığı olsa da yetiştirilen tavuklar, aile tüketiminden öte gidememiştir. Aynı şekilde arıcılıkta, geleneksel olarak kara kovan usulüyle ve ailenin tüketimi için yapılmıştır.

II. Dünya Savaşı döneminde genel manada hayvancılığın tarımsal üretimdeki payı yaklaşık %50'ler civarında olsa da hayvancılığın üretim değeri yeterli düzeyde değildir. Hayvancılıkta küçükbaş ve büyükbaş hayvan sayısı artsa da verim oldukça düşüktür. Sivas'ta hayvancılıkta, yaygın olarak yerli ırk yetiştirilmiş ve hayvan yetiştirilmesinde geleneksel usuller kullanılmıştır.¹¹⁶ Hayvancılıkta ırk ıslahı ve verimin artırılması için gerekenler, dönemin parti raporlarına da yansımıştır. Raporlarda, yerli ırkın yaygın olarak yetiştirildiği Sivas'ta, hayvan ırkının ıslah edilmesi ve verimin artırılması, halk tarafından yoğun şekilde talep edilmiştir. Raporlarda aynı zamanda veteriner ve hayvan sağlık memurlarının eksikliğinin hayvanlarda sık sık salgın hastalıkların görülmesine neden olduğuna ve bunun salgınlarla yapılan mücadeleyi aksattığına değinilmiştir.¹¹⁷ Hayvancılık ile ilgili raporlarda bilhassa, ırk ıslahı için boğa ve damızlık hayvan istekleri öne çıkmıştır.¹¹⁸ Savaş yıllarında büyükbaş ve küçükbaş hayvanların ıslahı konusu kadar, at neslinin ıslahı için damızlık aygır gönderilmesi ve aygır deposu açılması da istenmiştir.¹¹⁹ Vilayette özellikle hayvan sevkini yoğun olduğu Şarkışla gibi kazalarda, “şarbon” hastalığının sıklıkla görüldüğü ve tedbirlerin alınması ile ilgili talepler, dönemin raporlarına

115 Agm., s. 6890.

116 Agm., s. 6888-6889.

117 BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 19.06.1942, s. 37.

118 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 08.11.1939, s. 4; BCA., 490.1.0.0/709.417.1, 24.11.1941, s. 6; BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 19.06.1942, s. 34.

119 BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 23.11.1943, s. 23; BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 20.12.1943, s. 5.

yansımıştır.¹²⁰ Diğer yandan raporlarda, halkın hayvanlarda yaşanan salgınlar için ilaç ve veteriner gönderilmesini istediği görülmüştür. Bununla birlikte ıslah istasyonlarının oluşturulmasında sıkıntılar yaşandığı iletilmiştir.¹²¹ Dönemin raporlarında ifade edilen talep ve isteklerin yaşanan savaş nedeniyle, büyük oranda karşılanamadığı anlaşılmaktadır. Genel olarak bakıldığında ise vilayette yapılan hayvancılığın, bölge ve Türkiye geneliyle uyum içerdiği görülmektedir. Vilayette yapılan hayvancılıkta, geleneksel ve eski usullerin kullanılması ve yerli ırkın yaygın olarak yetiştirilmesi hayvancılığın gelişimini engellemiştir. Yaşanan savaşla birlikte vilayetteki hayvan sayısında, tarımsal üretimde olduğu gibi düşüş yaşanmıştır.

Sivas'ta, tarımsal üretim, ziraat ve hayvancılıktan sonra, sebze ve meyve yetiştiriciliği de yapılmıştır. Vilayetteki karasal iklim koşulları nedeniyle, kışlar uzun ve yazlar kurak geçmektedir. Bu durum ise vilayette yapılan sebze ve meyveciliğin yeteri kadar gelişmesini engellemiştir. Vilayette özellikle sulu tarımın çok dar alanda yapılması, meyve ve sebzelerin dere, göl ve diğer su kaynaklarının yanında yapılmasına neden olmuştur. Koşullar nedeniyle mevcut üretim savaş yıllarında, ihtiyacı karşılamaya yönelik olarak küçük bostanlar şeklinde yapılmıştır. Sivas'ta sebzeçilik, tarımın en az üretim alanı ve değerine sahip kolu olmuştur. Sebzeçilik vilayette, Karadeniz'e yakın olan Kelkit vadisi civarında yaygın olmakla birlikte Divriği, Gürün ve Şarkışla gibi kazalarda vadi boylarında yapılmıştır. Karasal ilkim nedeniyle vilayette yetiştirilen sebze çeşidi, oldukça azdır. Vilayet genelinde lahana, taze soğan, biber, turp, havuç, yerelması ve domates yetiştirilmiştir. Yapılan üretim, ihtiyacın az bir kısmını karşılamakla birlikte genel olarak üretim, ailenin tüketimi gözetilerek yapılmıştır. Vilayette yapılan meyveciliğe bakıldığında, vilayette yetiştirilen meyvelerin, iklim koşullarının uygun olmamasından olumsuz etkilendiği görülmektedir. Meyveler iklim koşulları nedeniyle geç büyümekte ve küçük kalmaktadır. Bunun için vilayette meyvecilik, kar getiren bir uğraş olarak görülmemiş ve üretim daha çok küçük bahçelerde aile içi tüketimi karşılamaya yönelik yapılmıştır. Bu nedenden dolayı vilayetin meyve ihtiyacı, daha çok Tokat, Amasya ve Adana'dan karşılanmıştır.¹²² Aşağıdaki tabloda Sivas'ta II. Dünya Savaşı yıllarında yetiştirilen meyve ağaçları ve üretim miktarları verilmiştir.

120 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 08.06.1938, s. 11.

121 BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 19.06.1942, s. 31-32; BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 19.06.1942, s. 34.

122 "Sivas", *Yurt Ansiklopedisi*, C 9, s. 6885.

Tablo 7: Sivas'ta Üretimi Yapılan Meyvelerin Ağaç Adeti ve Üretim Miktarları (1939-1945)

Meyveler	1939		1941		1943		1945	
	Ağaç/Adet	Meyve/Ton	Ağaç/Adet	Meyve/Ton	Ağaç/Adet	Meyve/Ton	Ağaç/Adet	Meyve/Ton
Armut	30.250	334	30.250	334	21.250	166	22.235	463
Ayva	5.420	66	4.105	53	3.400	39	4.000	51
Ceviz	28.100	2.271	28.750	388	21.097	196	21.400	205
Dut	99.396	2.367	101.398	2.257	50.342	868	50.750	835
Elma	54.560	699	56.940	667	47.506	540	48.900	607
Erik	152.200	1.316	172.915	1.243	186.180	1.271	186.980	1.291
İğde	3.204	16	4.000	18	3.800	20	4.000	23
Kayısı	7.088	130	7.350	26	5.200	36	5.640	44
Kiraz	13.979	119	14.530	143	16.875	156	17.700	175
Kızılçık	9.300	137	9.100	98	7.025	77	7.200	81
Şeftali	8.080	40	16.120	17	15.963	37	17.270	62
Vişne	35.270	247	35.170	286	35.300	283	35.900	305
Zerdali	76.950	1.259	59.340	509	61.480	537	64.100	553
Üzüm	Hektar/34	96	Hektar/86	572	Hektar/44	277	Hektar/46	227

Kaynak: *Meyve İstatistiği 1938-1942*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara, 1944; *Meyve İstatistiği 1941-1945*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara, 1947.

Yukarıdaki tablo incelendiğinde, vilayette karasal iklim koşullarına uygun olarak, soğuk ve kuraklığa dayanıklı ve de kısa süre zarfında ürün veren meyvelerin yetiştirildiği görülmektedir. Tablo 7'ye göre meyve ağacı ve üretim miktarı II. Dünya Savaşı süresince yıllara göre dalgalanmalar yaşamıştır. Bu noktada meyve üretiminin de çevre koşullarına açık, geleneksel usullerle yapıldığı anlaşılmaktadır. Meyve yetiştiriciliğinde kullanılan usuller ve yaşanan koşullar, savaş yıllarında üretilen meyvelerin üretim miktarını farklı yönde etkilemiştir. Bu anlamda II. Dünya Savaşı boyunca Tablo 7'ye göre ağaç sayısı, erikte %20,85, iğdede %24,84, kirazda %26,62, vişnede %1,79 ve şeftalide %113,74 artış gösterirken armutta %26,50, ayvada %26,20, cevizde %23,84, dutta %48,94, elmada %10,37, kayısıda %20,43, kızılçıkta %22,58 ve zerdalide %16,70 azalmıştır. Savaş yıllarında meyvecilikte ağaç sayısıyla birlikte, ürün miktarı da aynı yönde değişim göstermiştir. Bu kıstasa sadece armut ve erik meyvesi uymamıştır. Bu anlamda armutta ağaç sayısı düşerken

verim artmış ve erikte ağaç sayısı artmasına karşılık verim düşmüştür. Vilayetteki üzüm üretiminde ise savaş yıllarında, üzüm dikilen arazi %35,29 ve üretim miktarı ise %136,46 artış göstermiştir. Dönemin meyveciliğiyle ilgili olarak parti raporlarına göre, sadece Güründe bir meyve kurutma tesisinin açılması talep edilmiştir.¹²³ Sivas'ta sebze ve meyvecilikle ilgili döneme yönelik genel olarak bakıldığında, üretimlerde ziraata göre daha az dalgalanma yaşansa da istikrarlı bir artış ya da azalma yaşanmamıştır. Aile için yapılan üretimler, dönemin koşullarından nispeten etkilenmiştir.

Sivas, coğrafi konumu nedeniyle yolların birleştiği ve bölgeler arasında geçişlerin sağlandığı stratejik bir öneme sahiptir. Sivas'ın kuzey-güney, doğu-batı istikametinde ulaşım, ticaret, konaklama ve askerî açıdan sahip olduğu bu öneme karşılık, vilayette sanayi, II. Dünya Savaşı'na kadar yeteri kadar gelişme gösterememiştir. Ağırlıklı olarak vilayet ekonomisi, tarıma dayansa da vilayette gıda, metal eşya ve dokuma gibi alanlarda sınırlı da olsa küçük işletmeler ve tezgâhlar düzeyinde sanayi yapısı mevcut oluşmuştur. Vilayette nüfusun cinsiyete göre dağılımını gösteren Tablo Ek 3 incelendiğinde, vilayette erkeklerin %3,42'si ve kadınların %0,17'si olmak üzere nüfusun ortalama %1,78'i yani 8.739 kişinin sanayiyile uğraştığı görülmüştür. Sanayi alanında nüfusun en fazla çalıştığı iş kolu, öncelikle maden işletmeleridir. Maden işletmelerini, dokuma, makine sanayi, gıda ve ağaç işletme sanayileri izlemiştir.¹²⁴ II. Dünya Savaşı öncesinde vilayetteki sanayi yapısı ve esnaf teşkilatlanması yeteri kadar gelişmemiştir. Savaş öncesinde Sivas üzerine ele alınan parti raporlarında, vilayetteki sanayi yapısı ve işçilerin durumu şöyle ifade edilmiştir: *"İl merkezlerinde bakırcılık, kunduracılık, yemenicilik gibi muayyen işlerle meşgul küçük esnaf çok. Esnaf teşkilatı yok. Münhasıran amelelikle geçinen sınıf azdır. Başkalarının işlerini görenlerin aşağı yukarı hep köyler ile alakaları bakidir."*¹²⁵ İfadelerden de anlaşılacağı üzere, vilayet merkezi ve kazalarda sanayi yapısının, küçük işletmeler ve tezgâhlar düzeyinde kaldığı ve genel olarak sanayinin vilayette gelişmediği anlaşılmaktadır. Bu durum ise nüfusun köye bağlılığını daim kılmış ve iktisadi yapının gelişmesini engellemiştir. Dönemin diğer parti raporlarında, vilayet genelinde küçük sanayi işletmeleri ve tezgâhların yaygın olduğu, üretilen şal, halı ve benzeri yerel ürünlerin bölgede ve Türkiye'de önem arz ettiği vurgulanmıştır. Bu duruma karşılık raporlarda, mevcut üretim, tezgâh ve işletmelerinin

123 BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 23.11.1943, s. 6.

124 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı – Sivas İli, s. 16-17.

125 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 18.01.1936, s. 57.

geliştirilmesi adına bir şey yapılmadığı vurgulanmıştır. Bu durum için ise İktisat Vekâleti'nin yardım ve teşviklerinin gerekli olduğu savunulmuştur.¹²⁶

Cumhuriyet sonrasında Sivas'ta sanayi alanında en önemli gelişme, 1930'ların başında demiryollarının vilayet merkezine varması olmuştur. 30 Ağustos 1930 gibi önemli bir tarihte Ankara-Sivas demiryolları hattı açılmış, 1932'de hat Samsun'a ulaşmış ve 1938'de de doğuya giden hat Sivas'taki son istasyon olan Divriği'ye varmıştır. Demiryolları dışında vilayette, 1932'de Sivas Elektrik Şebekesi, 1934'te Tavra Hidroelektrik Santrali, 1936'da Hamamcıoğlu Un Fabrikası, 1938'te Divriği Demir Madenleri İşletmesi, 1939'da DDY Fabrikası ve Cer Atölyesi, 1941'de halı dokuma tesisi, 1943'te Sümerbank'ın kurduğu Sivas Çimento Fabrikası ve 1945 yılında Sivas Şehirçi Otobüs Terminali gibi işletmeler ve fabrikalar hizmete girmiştir.¹²⁷ II. Dünya Savaşı yıllarında ise vilayette yer alan en önemli işletmeler, demiryolları için kurulan Cer Atölyesi ile Çimento Fabrikası'dır. Demiryollarının vagon ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak için inşa edilen Cer Atölyesi ile birlikte, vilayet merkezine bir tane istasyon ve çalışanlar için konutlar yapılmıştır. Cer Atölyesi dışında İç ve Doğu Anadolu'nun çimento ihtiyacını karşılamak için 1940 yılında iki fabrika kurulmasına yönelik çalışmalar başlamış, fakat fabrika malzemelerinin ulaştırılması esnasında savaş nedeniyle gemilerden birisi batırılmıştır. Bu olaylar neticesinde bir çimento fabrikası, 1943 yılında Sivas'a inşa edilebilmiştir. Gerek savaş öncesinde gerekse savaşın ilk dönemlerinde şehre inşa edilen bu fabrikalarla, halka iş imkânı sağlanırken diğer yandan şehirleşme adına şehrin çehresi değişime uğramıştır.¹²⁸ Bu gelişmeler dışında vilayette 1936'da bir tane yünlü dokuma tesisi kurulmuş ve tesis 1937'de kapanmış, aynı şekilde 1936'da açılan çorap tesisi de aynı yıl kapanmıştır.¹²⁹ Yapılan çalışmalara rağmen II. Dünya Savaşı yıllarında vilayetteki sanayi yapılanması, ülke ortalamasının altında kalmıştır.

Sivas'ın II. Dünya Savaşı ve öncesinde var olan sanayi yapısı, dönemin parti raporlarına da yansımıştır. Savaş öncesinde ele alınan raporlarda, kurulmakta olan Cer Atölyesi'nin halk tarafından memnuniyetle karşılandığı ve gelecekte vilayet ekonomisine sağlayacağı katkılar ifade edilmiştir. Cer Atölyesi gibi Sivas Çimento Fabrikası'nın kuruluş kararı da büyük ilgi

126 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 08.06.1938, s. 12.

127 "Sivas", *Yurt Ansiklopedisi*, C 9, s. 6870.

128 Erdil, *age.*, s. 10-11.

129 *Sanayi İstatistikleri 1936-1941*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1945, s. 80-125.

görmüştür. Kurulmakta olan bu fabrikaların dışında, savaş öncesi ve savaş sürecinde vilayet ekonomisinde önemli yer edinen hayvancılığa yönelik, özellikle de koyun yünlerinin işlenmesi için bir şayak fabrikasının kurulması yoğun olarak talep edilmiştir. Bu talepler dışında vilayetteki mevcut sanayi yapısının, aile işletmeleri düzeyinde ve yerel ihtiyacı karşılamaya yönelik olduğu, diğer yandan bölgedeki sanayi potansiyelinin yanlış politikalar yüzünden keşfedilemediği de raporlara yansımıştır.¹³⁰ II. Dünya Savaşı'nda tarım ürünlerinin fabrikalara ulaşıp işlenmesi veya ticaretinin yapılması adına, taşımacılık için Ziraat Vekâleti'nden taşıt gönderilmesi istenmiştir. Raporlara göre, taşıma vasıtalarının temin edilmesi pahalıya mal olduğu için halk, kağrı gibi eski usul vasıtaları kullanmaktadır. Bu durum ise tarımsal ürünlerin işletilmesi ve ticaretini engellemektedir.¹³¹ II. Dünya Savaşı yıllarında genel olarak sanayi üretimine bakıldığında, vilayetteki sanayi yapısının, savaş öncesi ve savaş yıllarında açılan çeşitli fabrikalar ve işletmelere rağmen yeterli gelişme gösteremediği ve yaygın olarak geleneksel üretim sistemlerinin varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu anlamda II. Dünya Savaşı yıllarında tarım, vilayet genelinde en önemli üretim alanı olmuş ve ilerleyen yıllarda bu konumunu korumuştur.

II. Dünya Savaşı, Türkiye'nin ekonomisinde tarım, hayvancılık, sanayi, sebze ve meyvecilik gibi üretim alanlarını etkilemiş ve üretimlerin düşmesine neden olmuştur. Savaş yıllarında, üretimin düşmesine koşut olarak ülke genelinde ve vilayette, tüketim artmaya devam etmiştir. Arz ve talep dengesinde savaş nedeniyle yaşanan bozulma sonrasında, halkın tuz, şeker, petrol, gaz yağı, bez/kumaş, çimento ve kereste gibi temel ihtiyaç maddelerine ulaşmada dönem boyunca sıkıntılar yaşadığı gözlemlenmiştir. Halk bu mamullere ulaşmada sıkıntı yaşadığı gibi ulaşılan maddelerin aşırı fiyat artışlarından da mustarip olmuştur. Savaş öncesinde yaşanan sıkıntılar ilerleyen dönemlerde varlığını sürdürmüştür.¹³² Halkın temel ihtiyaçları karşılaması bilhassa savaş yıllarında zorlaşmıştır. Savaş yıllarında halkın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik talepleri ve yaşadıkları sıkıntılar, dönemin parti raporlarına yansımıştır. Raporlarda öncelikle, aşırı fiyat artışları şikâyet konusu olmuştur. Halk savaş süreci boyunca, tuz, şeker, gaz yağı, kereste, Sümerbank mamulleri, pamuk ürünleri, çimento, tezgâhlar için iplik topu, kışlık petrol ve kömür gibi ihtiyaçlarının

130 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 10.01.1938, s. 3; BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 08.06.1938, s. 12.

131 BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 08.11.1942, s. 3-4.

132 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 13.12.1935, s. 1; BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 29.12.1937, s. 2.

karşılanmasını talep etmiştir.¹³³ Bu taleplerin yanında, tuz ambarı açılması, dokuma tezgâhı verilmesi, petrolün ucuzlaması ve verilen mal istihkakının artırılması, karaborsanın engellenmesi ve Sivas merkeze Yerli Malları Pazarı açılması da sıklıkla dile getirilmiştir. Bu taleplerin giderilmesi sırasında, vilayet ve kazalara ayrılan kontenjanların artırılması bilhassa vurgulanmıştır. Diğer yandan ihtiyaçların karşılanması sırasında, mamullerin dağıtımı ve fiyatlarının belirlenmesinde kimi yerlerde adil davranılmadığı da şikâyet konusudur.¹³⁴

Halkın gündelik ihtiyaçlarına yönelik istek ve şikâyetlerine İktisat Vekâleti 2 Şubat 1944'te verdiği cevapta, kömür kontenjanının Sivas'a 1943-44 kışında 1.000 ton kok ve 1.000 maden kömürü tahsis edildiği ve vilayete ayrılan kontenjanın artırılmasının söz konusu olmadığını açıklamıştır. Bakanlık, giyim eşyası için ise merkez kazaya açılan Sümerbank'ın Yerli Malları Pazarı'nı, diğer kazalara şube açmasının çeşitli zorluklardan dolayı imkânsız olduğunu ifade etmiştir. Vilayet ve kazalara sağlanan tevziatlar için ise nüfus yoğunluğunun dikkate alındığı açıklanmıştır.¹³⁵ Gümrük ve İnhisar Vekâleti 6 Mart 1944'te verdiği cevapta, tuz ambarları ve tuzlalıkların tevzi edilen yerlerini göstermiştir.¹³⁶ Ticaret Vekâleti 13 Mayıs 1944'teki cevabında ise gaz yağının vilayetin nüfusuna, benzinin ise vilayetteki motorlu taşıtlara göre miktarlarının belirlendiğini açıklamıştır. Bakanlık, sıkı kontroller ile akaryakıtta karaborsanın önüne geçilmek istendiğini de vurgulamıştır.¹³⁷ II. Dünya Savaşı yıllarında vilayette ve ülke genelinde iktisadi ve sosyal hayatı derinden etkileyen bir diğer konu ise Orman Kanunu'dur. Kanun nedeniyle halk, öncelikle yakacak odun ve bina inşa etmek için gerekli olan keresteyi bulmada büyük sıkıntı yaşamıştır. Bu dönemde, yakacak odun bulmanın Orman Kanunu nedeniyle zor olması ve kömür fiyatlarının yüksek olması nedeniyle, kış aylarının geçirilmesinde büyük zorluklar yaşanmıştır. Kereste bulmada yaşanan sıkıntılar nedeniyle, özel ve resmi konutların inşası sırasında,

133 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 26.09.1939, s. 1; BCA., 490.1.0.0/708.414.1, 31.12.1939, s. 6; BCA., 490.1.0.0/709.417.1, 26.02.1941, s. 42; BCA., 490.1.0.0/709.417.1, 24.11.1941, s. 2-5; BCA., 490.1.0.0/709.418.1, 28.06.1941, s. 25-34.

134 BCA., 490.1.0.0/709.418.1, 04.06.1942, s. 20-24; BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 08.11.1942, s. 3-6; BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 23.11.1943, s. 5-21; BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 23.11.1943, s. 19-20; BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 20.12.1943, s. 3.

135 BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 02.02.1944, s. 1.

136 BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 06.03.1944, s. 1-2.

137 BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 13.05.1944, s. 1.

kereste temin edilemediği için yapıların yarım kaldığı ifade edilmiştir. Bu durum bilhassa savaş yıllarında inşa edilmek istenen okulları olumsuz etkilemiştir. Orman Kanunu çerçevesinde yaşanan bu sıkıntılar, dönem boyunca sürmüş ve parti raporlarında sıklıkla şikâyet konusu olmuştur.¹³⁸

Genel olarak bakıldığında Sivas'ın, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine iktisadi yapısının, tarım ve hayvancılığa dayalı olduğu ve bu özelliğini erken Cumhuriyet döneminde yapılan sanayi ve altyapı yatırımlarına rağmen önemli oranda koruduğu anlaşılmaktadır. II. Dünya Savaşı yıllarında vilayet ve ülke genelinde iktisadi yapı, önemli oranda toprağın işletilmesiyle ilgili işlere dayanmıştır. Ülke ve vilayetteki nüfusun büyük bir kısmı, kırsal alanda yaşamış ve tarımla iştigal olmuştur. Sivas'ta tarımsal faaliyetler, özellikle vilayetin yer şekillerinin dağılımıyla paralellik göstermiştir. Bu anlamda tarımsal üretim, vilayetin doğu ve kuzey bölgelerinde yükselti ve engebenin artması nedeniyle daha az yapılırken, üretim orta, güney ve batı kesimlerde yer alan düzlüklerde yoğunlaşmıştır. Eski usul ve tekniklerle yapılan tarımsal üretimde, modern girdiler düşük ve üretim genel itibarıyla hane halkının katılımı ile ihtiyaca yönelik yapılmıştır. Dünyadaki savaş nedeniyle vilayette yapılan tarımda, gerek iş gücü ve çeki hayvanlarının orduya alınması gerekse düşük olan tarımdaki modern girdilerin daha da düşmesi nedeniyle üretim önemli oranda düşmüştür. Tarım, savaş yıllarında şehir merkezleri de dâhil olmak üzere vilayet genelinde yapılmıştır. Tarımda hububat ekiminin yaygın olduğu ziraattan sonra, en çok hayvancılık yapılmıştır. Hayvancılık vilayette daha çok dağlık bölgeler başta olmak üzere, yerli ırk yetiştiriciliğiyle öne çıkmıştır. Verimin düşük olduğu hayvancılık, savaş koşullarından etkilenmiştir. Hayvancılıktan sonra vilayetteki diğer iş kolları olan meyvecilik ve sebzeçilik, iklim koşulları ve su kullanımının düşük olması gibi nedenlerden ötürü yeterli gelişme gösterememiştir. Sivas'ın savaş yıllarında sanayi yapısı ise son dönemlerde yapılan yatırımlara rağmen, yeterli düzeyde gelişmemiştir. Genel olarak bakıldığında, vilayetin iktisadi durumunun yeteri kadar gelişmediği ve savaş öncesindeki yapısal özelliğini, II. Dünya Savaşı yıllarında da korumaya devam ettiği görülmüştür.

138 BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 29.12.1937, s. 4; BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 08.06.1938, s. 10; BCA., 490.1.0.0/708.414.1, 31.12.1939, s.1-4; BCA., 490.1.0.0/709.417.1, 24.11.1941, s. 2; BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 20.12.1943, s. 5; BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 16.03.1944, s. 1.

Sonuç

Atatürk sonrası ülke yönetimini elinde bulunduran İsmet İnönü liderliğindeki kadro hem ülkenin savaş dışında kalması hem de önceki dönemde yapılmış olan yeniliklerin sürdürülmesi için büyük çaba sarf etmiştir. Ülkenin savaş dışında kalmasında başarılı olursa da savaşın getirdiği olumsuzlukların topluma yansımaları engellenememiştir. Bu durum ise Türkiye'de, ilerleyen dönemlerde siyasal, sosyal ve iktisadi yapının belirleyicisi olmuştur. Savaş yıllarında uygulanan politikalar ve savaşın olumsuz getirileri nedeniyle nüfus ve üretim, derinden etkilenmiş ve özellikle nüfusun büyük kısmının yaşadığı kırsal alanlarda bu etkiler kendisini göstermiştir. Bu anlamda tarihi ve kültürü eski dönemlere kadar dayanan ve Türkiye'nin önemli şehirlerinden biri olan Sivas'ın ele alınması, II. Dünya Savaşı'nın kırsal alana olan etkilerinin anlaşılması adına önem arz etmiştir. Bu dönemde Sivas'ın nüfusu, önemli oranda gençlerden oluşmakta ve kırsal alanda yaşamaktadır. Savaş süresince kırsal alandaki nüfusta kadınlar çoğunluğu oluştururken, kentlerde çoğunlukla erkekler vardır. Nüfusunun yaklaşık %60'ının 25 yaş grubu altında yer aldığı Sivas'ta, erkekler 0-24 yaş arasında çoğunluğu oluştururken, kadınlar orta ve üstü yaş gruplarında çoğunluğu teşkil etmiştir. Nüfusun medeni durumunda ise erkekler bekâr nüfusta çoğunlukta iken, erken yaş gruplarında evlenmede ve dul kalan nüfusta kadınlar öne çıkmıştır. Vilayette bu dönemde nüfusun okur-yazarlık düzeyi, ülke ortalamasından düşüktür. Erkeklerin okur-yazarlık durumu, kadınlara göre iyi vaziyette olsa da ülke ortalamasının altındadır. Kadınların ise okur-yazarlık durumu, genel olarak düşük olmakla birlikte kırsal alandaki okur-yazarlık daha da düşük vaziyettedir. Vilayette kırsal alana doğru gidildikçe okur-yazarlık seviyesi her iki cinsiyette de önemli oranda düşmüştür. Bu nedenlerden ötürü, savaş yıllarında vilayet halkının en çok ihtiyaç duyduğu konu eğitim olmuş ve dönem boyunca halk, öğretmen gönderilmesi ve okul inşa edilmesi için sıklıkla taleplerde bulunmuştur. Eğitim konusunu, sağlık sistemindeki eksiklikler izlemiştir. Savaş yılları boyunca Sivas'ta, şehir altyapısı ve yapı mimarisinden kaynaklanan sorunlar nedeniyle halk, sıklıkla sağlık sorunları yaşamış ve salgın hastalıklarla yüzleşmiştir. Sağlık alanında savaş yıllarında özellikle, doktor ve hastane eksikliği söz konusu olmuştur. Vilayette savaş yıllarında, sağlık ve eğitim alanlarından sonra, ulaşım konularında da problemler yaşanmıştır. Yaşanan sorunlar ise bu dönemde, vilayet üzerine hazırlanmış olan parti raporlarına yansımıştır. Rapor ve verilen cevaplara göre, yaşanan sorunlara bütçenin elverdiği ölçüde çözüm aranmaya çalışılmış olsa da sorunlar, varlığını savaş sonuna kadar korumuştur.

Sivas'ın II. Dünya Savaşı yıllarında ekonomisi, önemli oranda toprağın işletilmesine dayanmıştır. Tarım, bölgede olduğu gibi Sivas'ta da ekonominin temelini teşkil etmiştir. Vilayette tarım, bilhassa nüfusun büyük kısmının yaşadığı kırsal alanda olmak üzere, eski usul ve tekniklere dayalı ve modern girdilerden yoksun olarak yapılmıştır. Tarımsal üretim, ekonomik uğraş olarak şehir merkezleri de dâhil olmak üzere vilayet genelinde yapılmış ve hububat ekimi, esas üretim alanını teşkil etmiştir. Vilayette, iklim ve coğrafi şartların tarımsal üretimi kısıtlanmış olması nedeniyle, buğday ve arpa üretimi öne çıkmıştır. Hububat ekimi dışında sınırlı olarak, bakliyatlar ve sınaî bitkilerinin de üretimi yapılmıştır. Dünyada yaşanan savaşın getirdiği olumsuzluklar ve yapısal sorunlar nedeniyle, özellikle hububat üretiminde büyük düşüş yaşanmıştır. Vilayette tarımda bitki üretiminden sonra en önemli geçim kaynağı, eski usul ve tekniklerle yerli ırkların yetiştirildiği hayvancılıktır. Hayvancılık vilayette, emeğe dayalı olarak coğrafi şartların zor ve rakımın yüksek olduğu alanlarda yaygın olarak yapılmıştır. Hayvancılık da tarımda bitki üretiminde olduğu gibi savaş koşullarından etkilenmiş ve üretim düşmüştür. Tarım ve hayvancılık dışında yapılan sebze ve meyvecilik ise yeterli gelişim göstermiş olmasa da dönemin koşullarından etkilenmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri çeşitli girişimler olsa da yeteri kadar gelişme gösterememiş olan vilayetteki sanayi, gıda, dokuma, maden, ağaç işlemeciliği gibi alanlarda öne çıkmıştır. Geleneksel üretim anlayışı ve el tezgâhlarına dayanan vilayet sanayisi, bu yapısal özelliğini savaş yıllarında korumuştur. Genel olarak II. Dünya Savaşı yıllarında Sivas'ın üretim yapısının modern girdilerden mahrum, emek gücüne bağımlı olması yanında, üretim yaşanan savaştan olumsuz etkilenmiştir. Bununla birlikte vilayetin sahip olduğu üretim potansiyeli, çeşitli girişimlere rağmen geliştirilememiş ve üretimde gerilemeler yaşanmıştır.

II. Dünya Savaşı'nda Sivas'ta nüfusun Türkiye ortalamasının üstünde kırsalda yaşadığı ve tarımsal üretimle uğraştığı görülmektedir. Vilayet nüfusunun büyük oranda genç olmasının yanında nüfusun sağlık, eğitim ve ulaşım gibi altyapı hizmetlerinden yeteri kadar yararlanamadığı anlaşılmaktadır. Sivas'ta temel üretim alanını oluşturan tarım, geleneksel ve eski usullere dayalı yapılar modern girdilerden yoksundur. Tarım bu dönemde şehir merkezleri de dâhil olmak üzere vilayet genelinde yapılmıştır. Hububat ekimi ile öne çıkan tarımdaki üretim, II. Dünya Savaşı yıllarında emek gücünün silahlana alınması ve diğer yaşanan olumsuzlar nedeniyle önemli oranda düşmüştür. Tarımsal üretimde yaşanan düşüş, sebzeçilik, meyvecilik ve hayvancılıkta da gözlemlenmiştir. Diğer yandan vilayet ekonomisinde önemli bir yer

kaplamayan sanayi teşkilatı, yapılan girişimlere rağmen yeterli düzeyde gelişim gösterememiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin kırsal alanına örnek oluşturması adına ele alınan Sivas'ın bu dönemde, nüfus yapısı, eğitim, sağlık ve ulaşım sistemi ile tarım, hayvancılık ve sanayi üretimi, ülkenin doğu ve güneydoğu bölgelerine göre görece iyi durumda olsa da batı ve diğer bölgelere göre geri vaziyettedir. Sivas'ın, genel itibarıyla II. Dünya Savaşı yıllarında, Erken Cumhuriyet döneminde devraldığı nüfus ve iktisadi yapısını önemli oranda koruduğu görülmektedir. Bununla birlikte vilayetin, savaşın getirdiği olumsuzlukları, özellikle nüfus artışının düşmesi ve tarımsal üretim miktarının gerilemesi gibi konularda ziyadesiyle yaşadığı anlaşılmaktadır. Savaş yıllarında vilayette yaşanan bu gelişme ve sıkıntılar, genel olarak ülke geneliyle uyum içermiştir.

Kaynaklar

(BCA.), 490.1.0.0/270,1079.2, 01.02.1943.

BCA., 490.1.0.0/321.1320.1, 25.01.1943.

BCA., 490.1.0.0/708.413.1, 07.11.1939.

BCA., 490.1.0.0/708.414.1, 04.01.1940.

BCA., 490.1.0.0/709.417.1, 24.02.1942.

BCA., 490.1.0.0/709.418.1, 24.09.1942.

BCA., 490.1.0.0/709.420.1, 23.12.1942.

BCA., 490.1.0.0/710.423.1, 09.11.1944.

T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Muamelat Genel Müdürlüğü (BCA.), 30.10.0/152.75.20, 30.11.1929.

BCA., 30.10.0/152.76.1, 01.01.1930.

BCA., 30.10.0.0/152.76.18, 28.11.1932.

BCA., 30.10.0.0/152.76.34, 02.10.1937.

20 İkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Sivas Vilayeti, Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, C 51, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1937.

20 İkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1941.

21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1945.

21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı – Sivas İli, Cilt 56, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1950.

21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, C. 65, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1950.

22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, İstanbul 1961.

28 Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri Vilayet, Kaza Şehir ve Köy İtibariyle Türkiye Nüfusu, Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumisi, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara 1928.

Akbulut, Gülpınar, “Sivas Şehri'nin Tarihi Coğrafyası”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 35, S 2, Aralık 2009.

Aykut, Selim Sabit, *İktisadi ve İctimai Türkiye-Türkiye'de Ziraat*, C 2, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1943.

Başel, Fahreddin, *Sivas Bülteni*, Kâmil Kitab ve Basımevi, Sivas 1935.

Boratav, Korkut, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi, 9. Basım, Ankara 2003.

Demirel, Ömer, “Sivas” *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 37, Türk Diyanet Vakfı Yayın ve Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul 2009.

Duman, Selçuk, *Türk Modernleşme Sürecinde Sivas Halkevi (1933-1951)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2008.

Erdil, Kadri, *Sivas Rehberi*, Kâmil Matbaası, Sivas, 1953.

Hayvanlar İstatistiği 1940, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsnütabiat Basımevi, Ankara, 1942.

Hayvanlar İstatistiği 1944, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Hüsnütabiat Basımevi, Ankara, 1946.

Hayvanlar ve Hayvan Ürünleri İstatistiği 1945-1950, Başbakanlık Genel Müdürlüğü, Ankara Basım ve Cildevi, Ankara 1952.

Geray, Cevat, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskanı (1923-1960)*, Kalan Yayınları, Ankara 2019.

Gezer, Mehmet Metin, *Cumhuriyet'in Temellerinin Atıldığı Şehir*, 2. Basım, Berikan Yayınevi, Ankara 2017.

Gülöksüz, Güven-Gülöksüz, Yiğit, “Kırsal Yapı”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, C 1, İletişim Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2018.

Kazgan, Gülten, *21. Yüzyılda Türkiye Ekonomisi*, 2. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.

Koç, Pınar, *Sivas'ta 1870-1970 Aralığında Modernleşme İzleğinin Katmanları Üzerine Bir Analiz: Mekânsal ve Dönemsel Ayrıştırmaya Yönelik Yöntem Önerisi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi-Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2020.

Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

Köy Envanter Etüdlerine Göre Sivas, Köy İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969.

Köy Envanteri 1997-Sivas, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 2002.

Maarif İstatistiği 1939-1940, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ulusal Matbaa, Ankara 1947.

Meyve İstatistiği 1938-1942, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1944.

Meyve İstatistiği 1941-1945, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1947.

Milli Eğitim İstatistikleri 1942-1943, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1945.

Milli Eğitim İlköğretim İstatistikleri 1944-1945, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Pulhan Matbaası, 1947.

Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1944-1945, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Pulhan Matbaası, Ankara 1947,

Ökmen, Mustafa, "Sivas'ta Kentsel Gelişme" *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C 2, S 1, 2001.

Öztürk, Hasan, "Atatürk Dönemi'nde Sivas: Tarım ve Nüfus Yapısı" *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 17, S 34, 2021 Güz.

Sanayi İstatistikleri 1936-1941, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1945.

"Sivas" *Ana Britanica*, C 19, Ana Yayıncılık A.Ş., İstanbul 1986.

Sivas İl Yıllığı, Sivas Valiliği, Doğu Matbaası, Sivas 1967.

Sivas Numune Hastanesi 1939 Yıllığı, Kader Basımevi, İstanbul 1941.

- “Sivas” *Türk Ansiklopedisi*, C 29, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1980.
- “Sivas” *Yurt Ansiklopedisi*, C 9, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982-1983.
- Şahin, Serdar, *Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Ekonomisinin İnşası*, ODTÜ Yayıncılık, 2. basım, Ankara 2009.
- Şimşek, Ayşe, *Cumhuriyet'ten Günümüze Sivas'ta Ortaöğretim (1923-1997)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2006.
- Pamuk, Şevket, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm” *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, ed. Şevket Pamuk–Zafer Toprak, Yurt Yayınevi, Ankara 1988.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, 3. Basım, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- Pamuk, Şevket, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2016.
- Tarım Aletleri ve Makineleri İstatistiği 1944*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara Basımevi, Ankara 1946.
- Tarımsal Göstergeler 1923-1998*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü-Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 2001.
- Tarla Mahsulleri İstatistiği 1937-46*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1947.
- Tarla Mahsulleri İstatistiği 1938-40*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1942.
- Tarla Mahsulleri İstatistiği 1940-1945*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1947.
- Tarla Mahsulleri İstatistiği 1940-42*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1944.
- Türk, İsmail, “Cumhuriyet Dönemi Maliye Politikalarında Aşamalar”, *Yeni Forum*, C 14, S. 285, Şubat 1993.
- Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1941.

Ekler

Tablo Ek 1: 1935 ve 1945 Yıllarında Sivas ve Türkiye'deki Nüfus Verileri

İlçe ve Kazalar	Şehir Nüfusu			Nahiye ve Köylerin Genel Toplamı (Kırsal Alan)			Genel Toplam			Km ²	Yoğ- un-luk	Köy Ade- di
	Kadın	Erkek	Top.	Kadın	Erkek	Top.	Kadın	Erkek	Top.			
Merkez 1935	16.446	17.444	33.890	17.019	16.583	33.602	33.465	34.027	67.492	3.960	17	108
1940	18.851	22.879	41.730	18.834	18.178	37.007	37.685	41.052	78.737	3.960	20	109
1945	20.140	24.716	44.856	19.620	19.632	39.252	39.760	44.348	84.108	2.948	29	111
Şarkışla 1935	1.651	1.525	3.176	28.467	26.433	54.900	30.118	27.958	58.076	3.425	17	134
1940	1.865	1.898	3.763	32.078	29.616	61.694	33.948	31.514	65.457	3.425	19	136
1945	1.912	1.819	3.731	33.281	32.827	66.108	35.193	34.646	69.839	3.864	18	137
Hafik 1935	774	1.208	1.982	24.063	20.708	44.771	24.837	21.916	46.753	3.445	14	153
1940	946	930	1.876	24.862	22.001	46.863	25.803	22.931	48.739	3.445	14	153
1945	928	953	1.831	25.737	23.383	49.120	26.665	24.336	51.001	3.306	15	153
Divriği 1935	2.872	3.038	5.910	13.823	14.741	28.564	16.695	17.779	34.474	2.635	13	78
1940	3.343	4.758	8.101	14.693	13.246	27.939	18.036	18.004	36.040	2.635	14	84
1945	3.284	3.520	6.804	14.486	13.166	27.652	17.770	16.686	34.456	2.530	14	82
Zara 1935	2.488	3.459	5.947	28.425	25.632	54.057	30.913	29.091	60.004	3.180	19	242
1940	2.803	5.021	7.824	30.389	27.385	57.774	33.192	32.406	65.598	3.180	21	238
1945	2.909	3.200	6.109	32.032	29.455	61.487	34.941	32.655	67.596	3.745	18	238
Kangal 1935	958	1.029	1.987	19.985	21.781	41.766	20.943	22.810	43.753	3.950	11	133
1940	1.087	1.134	2.221	21.593	21.532	43.125	22.680	22.666	45.346	3.950	11	134
1945	999	1.108	2.107	21.418	22.174	43.592	22.417	23.282	45.699	4.581	10	134
Gürün 1935	2.381	2.088	4.469	8.823	8.197	17.020	11.204	10.285	21.489	1.715	12	59
1940	2.434	2.115	4.549	9.684	9.115	18.799	12.118	11.280	23.348	1.715	14	61
1945	2.486	2.070	4.556	10.309	9.807	20.110	12.795	11.877	24.672	2.550	10	61
Yıldızeli 1935	1.259	1.325	2.584	23.125	21.610	44.735	24.384	22.935	47.319	2.315	20	145
1940	1.452	1.514	2.966	24.540	23.557	48.097	25.992	25.071	51.063	2.315	22	145
1945	1.569	2.067	3.636	24.984	25.170	50.154	26.553	27.237	53.790	2.788	19	145
Koyulhi-sar 1935	1.095	1.041	2.136	10.447	9.150	19.597	11.542	10.191	21.733	1.050	21	46

1940	992	963	1.955	10.421	10.219	20.640	11.413	11.182	22.595	1.050	22	47
1945	1.138	978	2.116	11.415	11.062	22.477	12.553	12.040	24.593	1.195	21	48
Suşehri 1935	1.588	1.449	3.037	15.360	13.506	28.866	16.948	14.955	31.903	1.065	30	113
1940	1.964	1.752	3.716	14.201	13.403	27.604	16.165	15.155	31.320	1.065	29	114
1945	2.259	1.964	4.223	15.997	14.519	30.516	18.256	16.483	34.739	1.434	24	115
Sivas 1927	28.706	28.347	57.053	146. 132	126. 556	272.683	174.838	154.903	329.741	26.930	12	1. 221
Sivas 1935	31.512	33.606	65.118	189. 537	178. 341	367.878	221.049	211.947	432.996	26.740	16	1. 211
1940	35.737	42.964	78.701	201.295	188. 247	389.542	237.032	231.211	468.243	26.740	18	1.221
1945	37. 624	42. 395	80. 019	209. 279	201. 195	410.474	246.903	243.590	490.493	28. 941	17	1. 224
Türkiye 1927	1.595. 397	1.710. 482	3.305. 879	5.480. 404	4.873. 992	10.354. 396	7.075. 801	6.684. 474	13.660. 275	762. 736	18	40. 991
Türkiye 1935	1.832. 674	1.969. 968	3.802. 642	6.388. 574	5.966. 802	12.355. 376	8.221. 248	7.936. 770	16.158. 018	762. 736.	21	34. 876
1940	2.018. 691	2.332. 558	4.346. 249	6.908. 347	6.566. 354	13.474. 701	8.922. 038	8.898. 912	17.820.950	767. 119	23	34. 024
1945	2.183. 760	2.503. 342	4.687. 102	7.159. 834	6.943. 238	14.103. 072	9.343. 594	9.446. 580	18.790. 174	767. 119	24, 49	34. 065

Kaynak: 28 Ekim 1927 Umumi Nüfus Tahriri Vilayet, Kaza Şehir ve Köy İtibariyle Türkiye Nüfusu, Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumisi, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara 1928. 1935 Genel Nüfus Sayımı, C 60, Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1937)- 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1941; 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1950.

Tablo Ek 2: 1939-1945 Yıllarında Sivas'taki eğitim kurumu, öğrenci ve öğretmen sayıları

Okullar	1939-1940 Eğitim Öğretim Dönemi							1944-1945 Eğitim Öğretim Dönemi							
	Okul Sayısı	Öğrenci			Öğretmen			Okul Sayısı	Öğrenci			Öğretmen			
		E	K	T	E	K	T		E	K	T	E	K	T	
İlkokullar															
Şehirler	22	4.584	1.879	6.463	63	62	125	26	6.236	3.750	9.986	81	84	165	
Köyler	74	5.120	1.468	6.588	100	5	105	136	11.039	5.035	16.074	160	41	201	
Toplam	96	9.704	3.347	13.051	163	67	230	162	17.275	8.785	26.060	241	125	366	
Orta Okullar															
Divriği Nuri Demirağ	1	182	19	201	9	2	11	1	145	10	155	5	2	7	
Sivas Ortaokulu	1	605	182	787	21	3	24	1	404	160	564	16	4	20	
Toplam	2	787	201	988	30	5	35	2	549	170	719	21	6	27	
Liseler															
Sivas Lisesi	Orta	1	138	-	138	7	-	7	1	117	-	117	5	-	5
	Lise		320	58	378	9	2	11		346	40	386	12	7	19
	Top.		458	58	516	16	2	18		463	40	503	17	7	24
Diğer Okullar															
Akşam Kız Sanat Okulu	1	-	169	169	-	6	6	1	-	88	88	-	1	1	
Sivas (Erkek) Öğretmen Okulu	1	143	23	166	7	1	8	1	145	28	173	10	1	11	
Sivas Kız Enstitüsü	1	-	36	36	-	4	4	1	-	115	115	-	9	9	
Sivas Erkek Sanat Enstitüsü	1	225	-	225	7	-	7	1	523	-	523	-	37	37	
Pamuk Pınar Köy Enstitüsü								1	625	24	649	15	6	21	
Sivas Toplamı	103	11.317	3.834	15.151	223	85	308	170	19.580	9.250	28.830	304	192	496	

Kaynak: *Maarif İstatistiği 1939-1940*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ulusal Matbaa, Ankara 1947. *Milli Eğitim İstatistikleri 1942-1943*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1945. *Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1944-1945*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Pulhan Matbaası, Ankara 1947. *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1944-1945*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Pulhan Matbaası, Ankara 1947.

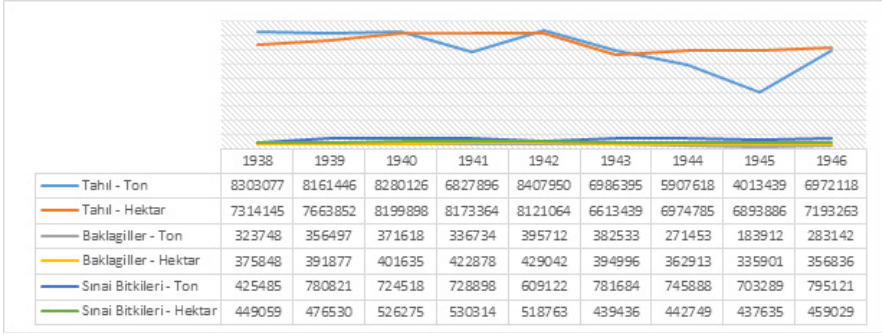
Tablo Ek 3: 1945'de Sivas Nüfusunun Cinsiyete Göre Mesleki Dağılımı ve Nispetleri

Meslekler	Mutlak Rakamlar			Nispet (%)		
	Erkek	Kadın	Top.	E	K	Top.
1. Toprak Mahsulleri	121.148	82.964	204.112	49,73	33,60	41,61
2. Sanayi ve Küçük San'atler						
a. Maden Ocaklar, memlehalar, taşocakları	564	-	564			
b. Taş ve ocak sanayi	584	34	618			
c. İnşaat, bina, ve mobilye sanayii	664	-	664			
d. Ağaç işletme sanayi	829	17	846			
e. Maden işletme sanayi	1.462	-	1.462			
f. Makine, cihaz ve alet imalatı sanayi	1.172	-	1.172			
g. Kimya sanayi	2	-	2			
h. Dokuma sanayi	96	68	164			
i. Kağıt ve tabi sanayii	54	2	56			
l. Deri, kösele ve kürk imalatı	99	-	99			
j. Kauçuk, seloit vb sanayi	20	-	20			
k. Gıda, içki ve tütün sanayi	792	24	816			
l. Elbise/giyim sanayi	1.196	205	1401			
m. Elektrik, gaz ve istihsal ve tevzii	23	-	23			
n. Sanayii müesseseleri fen ve idare memurları	54	-	54			
o. İhtisası gayrı muayyen sanayi amelesi	711	63	774			
p. Muhtelif ve muhtelif sair sanayi	4	-	4			
Sanayi Toplamı	8.326	413	8.739	3,42	0,17	1,78
3. Ticaret	3.130	98	3.228	1,28	0,04	0,66
4. Nakliye ve muvasala	1.919	60	1.979	0,79	0,02	0,40
5. Umumi idare ve hizmetler	7.430	317	7.747	3,05	0,13	1,58

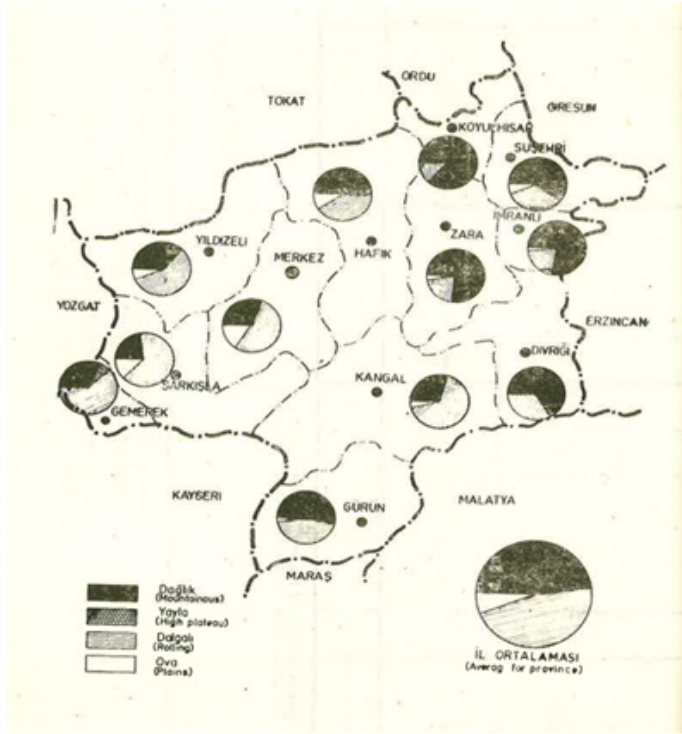
6. Ev itkisadiyatı, şahsi hizmetler	182	153	335	0,07	0,06	0,07
7. Mesleksizler ve mesleği meçhul olanlar	101.455	162.898	264.353	41,65	65,98	53,90
Genel Toplam	243.590	246.903	490.493	100,0	100,	100,0

Kaynak: 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı – Sivas İli, C 56, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1950

Grafik Ek 3: Türkiye’de 1938 ve 1946 Yılları Arasındaki Tarımsal Üretim Miktarı ve Ekim Alanları

Kaynak: *Tarımsal Göstergeler 1923-1998*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü - Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 2001.

Harita Ek 1: Sivas'ın Topografik Durumu

Kaynak: *Köy Envanter Etüdülerine Göre Sivas*, Köy İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1965.

1947 Yılı Recep Peker Hükümeti'nin Ekonomi Bakanlığı
Programında Yer Alan Sümerbank'ça Girişilen İthal Teşebbüsleri
Hakkında Rapor
Muhammed Aslaner*

Giriş

Cumhuriyetin ilanından itibaren cumhuriyetin ilk yıllarında ulusal, millî sermaye ve teşebbüslerden yoksun ve bitmiş tükenmiş bir ekonomiyi yeniden yapılandırma ve kalkındırma çalışmalarının yer aldığı görülmektedir. Çağdaş ulus devlet modelini bütün kurum ve kuruluşlarıyla, tüm ekonomik alanlarda yerleştirmek üzere bu devirde önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir. 1923-1938 döneminde uygulanan ekonomi politikalarının, genel olarak karma ekonomik sistem özelliği taşıdığı görülmektedir. İç ve dış gelişmelerinde etkisi doğrultusunda bu dönem içerisinde özel girişim ve sermayeyi göz ardı etmeden artan oranda kamu girişimciliğine bir diğer ifadeyle devletçi ekonomik politika ve uygulamalara ağırlık vermesi, dönem sonu itibarı ile başarılı sayılabilecek sonuçlara ulaşmıştır¹.

1933-1950 arası dönem ise, ekonomi alanında Türkiye'de yine devlet öncülüğünde kalkınma ve sanayi planları uygulanmıştır. 1933-1950 yılları arasında, İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkilerine rağmen, Türkiye her alanda çok önemli kalkınma hamleleri gerçekleştirmiştir. Bu kalkınma üretim, sanayi, ekonomik, sosyal ve kültürel bir kalkınmadır. Bu dönemde, ülkenin en ücra köşelerine kadar kurulan fabrikalar kırsal bölgelerin kalkınma tohumları olarak kabul edilmektedir². Özellikle I. Beş Yıllık Sanayi Planı ve akabinde II. Beş Yıllık Sanayi Planları çerçevesinde de bu fabrikaların kurulduğu görülmektedir.

* Doktorant, Uşak Üniversitesi, Tarih Bölümü, Uşak/TÜRKİYE, muhammed_deu@hotmail.com

1 Hakan Rodoplu, *Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi: Ekonomi Politikası ve Uygulamaları*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, 1998, s. 2.

2 Özer Ertuna, "1923'ten Bugüne Türkiye Ekonomisi ve 2023'e Doğru Hedefler", *MUFAD Muhasebe ve Finansman Dergisi*, S 21, İstanbul 2004, s. 8.

II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber, Türkiye yarı seferberlik olarak adlandırılan bir duruma geçti. Bu durum, üretim kısmında yer alan genç nüfusun çok büyük ve önemli bir kısmının silah altına alınması demek idi. Türk ordusunun muhtemel bir savaşa girmesine karşı hazırlıkların yapılması, askeri harcamaların artmasının yanı sıra üretici durumdaki erkeklerin ve genç nüfusun orduya alınması sonucunda üretimde ciddi azalmalar görülmüştür³. Sadece bu uygulama bile tek başına Türkiye'de ekonominin olağan işleyişini aksatmaya yetecek nitelikteydi⁴. Bu dönemin Türk halkında bıraktığı en önemli durum ağırlıklı olarak şehirlerde ortaya çıkan “ekonomik darlık” oldu⁵. Halkın yaşanan ekonomik sıkıntı ve darlık karşısında bu dönemde siyasi iktidara yönelik en açık tepki ve söylemlerinden biri “Geldi İsmet gitti Kısmet” söyleminde kendisini göstermektedir⁶.

Türkiye Cumhuriyeti, II. Dünya Savaşı'na katılmasa da savaşın etkisiyle oluşan ekonomik ve siyasi problemleri fazlasıyla yaşadığı görülmektedir. Bu dönemin en önemli sorunu, hiç şüphesiz, dış ticaret olanaklarının kısıtlandığı bir ortamda ülkenin temel ihtiyaç ve gereksinimlerini karşılayabilmek başka bir deyişle üretimi belli bir düzeyde tutabilmektir. Ne var ki, devlet merkezli ekonomi politikasına ve alınan tüm önlemlere karşın 1940-1945 yılları arasındaki uygulanan ekonomik politikaları başarılı olarak nitelendirmek mümkün değildir⁷.

II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye ekonomisinde savaşın etkilerinin hala sürdüğü görülmektedir. Her ne kadar Türkiye II. Dünya Savaşı'na fiilen girmese de savaşın ülke ekonomisini derinden sarsmıştır.⁸ İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle birlikte, iç ve dış gelişmeler Türkiye'de mühim siyasal ve iktisadi değişiklik ve gelişmelere yol açtığı görülmektedir ülke içinde pek çok toplumsal yapı artık tek parti iktidarından hoşnutsuzluk duymaya

3 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 199.

4 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 287.

5 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, C 2, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1968, s. 197.

6 Alev Gözcü, “İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Ekonomik Durumun Sosyal Hayata Etkilerine Dair Bazı Tespitler”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 62, Bahar 2018, s. 107.

7 Murat Koçtürk-Meryem Gölalan, “1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi”, *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, S 2, 2010, s. 59.

8 Muhammed Aslaner, “Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Akademik Dergisi*, C 2, S 1, Haziran 2022, s. 68.

başlamıştı. Kırsal alanlarda küçük ve orta ölçekli tarımsal üreticiler savaş dönemindeki ağır vergilerden ve iaşe politikalarından olumsuz yönde etkilendiği görülmektedir. II. Dünya Savaşı döneminde hemen hemen her köye giren jandarma ve vergi memurları, savaşı takip eden yıllarda tepki çekmeye devam eden simgelere dönüşmüşlerdi⁹.

İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda hükümet, hemen cumhuriyetin ilk yıllarında ve Atatürk döneminde hazırlanmış, ama II. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle uygulanamamış bir takım sanayileşme ağırlıklı plan ve projeleri devlet önderliğinde uygulamaya çalıştığı görülmektedir. Bu plan ve projeler 1945'de Geniş Plan Taslağı, 1946'da o taslaktan Sümerbank ve Etibank tarafından hayata geçirilebilecek yatırımlar seçilerek oluşturulan İvedi Sanayi Planı ve son olarak 1947 Vaner Planı olarak sayılabilir. Bu planlar arasında 1945 Geniş Plan Taslağı, "Türkiye'nin ithal ettiği her şeyi içerde üretmek amacı taşımaktadır"¹⁰. Bu yapılan uygulama, proje ve planların amacı Türkiye'nin savaş sonrası ekonomi, sanayi ve ziraat gibi alanlarında kalkınmasını sağlamaktır¹¹. İşte böyle bir savaş sonrası dönemde Sümerbank'ta hem gerekli ithalat ve ihracatın yapılmasında hem de üretimin sürekliliğinin ve çeşitliliğinin sağlanmasında II. Dünya Savaşı sonrasında önemli rol oynamıştır. Bu dönemde hazırlanan "Sümerbank'ça Girişilen İthal Teşebbüsleri Hakkındaki Rapor" da savaş sonrası dönemde hem ekonomik durumun hem de sosyo-ekonomik yapının anlaşılmasında bize önemli veriler sunması açısından önemli bir rapordur. Ayrıca hazırlanan rapor bu dönemde Sümerbank'ın sanayi üretimi ve ticaretteki yeri ve özellikle ithalatta üstlendiği rolün görülmesi içinde bize veriler sunmaktadır. Çalışmanın ilerleyen sayfalarında öncelikle Sümerbank'ın tarihsel süreci ve akabinde de raporun içeriği sıra ile ele alınacaktır.

1. Sümerbank

Sümerbank'ın temeli Sanayi ve Maadin Bankasına dayanmaktadır.1925 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankası öncesinde 1932 yılında Devlet ve Sanayi Ofisi, Sanayi ve Kredi Bankası diye ikiye ayrıldığı görülmektedir. Kısa bir süre ayrı şekilde devam eden bu iki kuruluş sonrasında Devlet Sanayi Ofisi'nin bünyesinde birleşmiştir. Sümerbank'ın açılmasıyla da

9 Muhammed Aslaner, agm., s. 69.

10 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 316.

11 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 97.

Sümerbank'ın bünyesine katılıp, Sümerbank'ın sermayesini oluşturmuşlardır. Sümerbank, 2262 kanun numarasıyla 3 Haziran 1933 tarihinde TBMM'de kuruluşu kabul edilmiş ve kanun 11 Haziran 1933 tarihinde *Resmî Gazete*'de yayınlanmıştır¹². Ayrıca Sümerbank'ın kuruluşu dönemin meclis tutanaklarında şu şekilde ifade edilmektedir: “Alelûmum sanayi işleri ile ve bankacılık muameleleri ile iştigal etmek ve merkezi Ankara'da olmak üzere “Sümerbank” namı ile bir banka teşkil edilmiştir”¹³. Sümerbank, fabrikalar inşa etmek, kredi vermek ve özellikle I. Sanayi Planını uygularken kurulacak kuruluşları finanse etmek üzere açılmış bir bankadır.

Millî sanayinin finansman ihtiyacının karşılanmasını hedefleyen bankanın kuruluş kanununa göre başlıca görevleri şunlardır¹⁴:

- Devlet Sanayi Ofisi'nden devralacağı fabrikaları işletmek ve hususi (özel) sanayi kuruluşlarındaki devlet iştiraklerinin hisselerini kanunlara göre idare etmek.
- Hususi yasalara göre kurulacak fabrikalar dışındaki devlete ait bütün sınai kurumlarının etüt ve projelerini hazırlamak, bunları tesis etmek ve yönetmek.
- Sanayi kurumlarının kurulması ya da genişletilmesini sağlamak, yurt için iktisaden yararlı sınai işlere sermayesinin yettiği oranda iştirak ve yardım etmek.
- Memlekete ve kendi fabrikalarına lüzumu olan usta, işçi yetiştirmek üzere gerekli mektepleri açmak, sanayi mühendisleri ve mütehassısları (uzmanları) yetiştirmek üzere Yüksek Okullarda öğrenci okutmak, yurtiçi ve yurtdışındaki mekteplere talebe ve stajyer göndermek.
- Sınai kurumlara kredi vermek ve her türlü bankacılık işlemlerini yapmak.
- Ulusal ve millî sanayinin gelişmesi için gerekli tedbirleri araştırıp, İktisat Vekaleti tarafından istendiğinde ilgili mevzular hakkında İktisat Vekaletine görüş bildirmek.

Sümerbank'ın kuruluş gerekçesi, kuruluş kanununda 1923-1930 aralığında kurulan banka ve fabrikalarla gerekli ve beklenen yatırımın tam olarak sağlanamamasından dolayı Sümerbank'ın kurulduğu ifade edilmektedir¹⁵.

12 *T.C. Resmî Gazete*, “Sümerbank Kanunu”, S 2424, 11 Haziran 1933.

13 *TBMM Zabıt Ceridesi*, “Sümerbank Kanunu”, Devre: 4, İçtima: 2, İnikat: 65, 3/6/1933.

14 *T.C. Resmî Gazete*, “Sümerbank Kanunu”, S 2424, 11 Haziran 1933.

15 *T.C. Resmî Gazete*, “Sümerbank Kanunu”, S 2424, 11 Haziran 1933.

Ayrıca I. Sanayi Planı çerçevesinde planlı bir kalkınma hedeflenmektedir. Bunun içinde sanayi kuruluşlarını finanse edebilecek bir bankaya ihtiyaç duyulmaktadır. Sümerbank duyulan bu ihtiyacı giderecek bir bankadır.

Celal Bayar bankanın kuruluşu hakkında “Sümerbank'ın kurulması, I. Beş Yıllık Sanayi Planı'nın gereği idi. Onun tatbiki için kurduk. Ona vazife verdik.¹⁶” şeklinde beyanda bulunmuştur. Banka bu dönemde kurulan yirmiyeye yakın bankadan 13 tanesinin kuruluşunda başat rol oynamıştır. Yerli sermayeyi ve ham maddesi Türkiye'de olan fabrikaların açılmasını desteklemiştir. Bu fabrikalara bu dönemde kredi ve fon sağlayarak millî fabrikaların kurulmasını sağladığı görülmektedir.

Sümerbank, halk tasarrufuyla oluşturulmuş bir bankadır. Türkiye'de ilk modern tekstil kuruluşu olarak büyük bir üne vardır. Bu dönemde açılan bazı fabrikaların sermayesinde Sovyet Rusya'nın da Sümerbank'a kredi sağladığı görülmektedir. Demir-çelik tesisleri, çimento fabrikaları, kâğıt ve selüloz tesisleri Sümer Bank bünyesinde kuruldu ve bunların daha sonra kendi bünyesinden ayrılarak ayrı birer kuruluş olmasını sağladı.

Sümerbank'ın ilgili olduğu sanayi kuruluşları iki alt başlık altında toplanabilir¹⁷:

-Doğrudan doğruya sahibi bulunduğu kuruluşlar: Hereke mensucat ve halı fabrikası, Bakırköy bez fabrikası, Beykoz deri ve kundura fabrikası, Yıldız çini fabrikası, Malatya ve Kayseri mensucat(dokuma) fabrikası, İzmit kâğıt fabrikası, Bursa kamgran fabrikası, Gemlik Suni ipek fabrikası.

-İştirak hissesi bulunan kuruluşlar: Bünyan, Kırşehir, Isparta halı ipliği fabrikaları, Tosya, Maraş, Bursa çeltik fabrikaları, Yalvaç debağat fabrikası, Aksaray, Trabzon elektrik santralleri, Keçiözümlü kükürt fabrikası, Isparta gülyağı fabrikası, Türkiye şeker fabrikaları.

Sümerbank 1987 ve 1995 yıllarında iki defa özelleştirildi. 1999 yılında TMSF (Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu)ye devredilen banka, 11 Ocak 2002 tarihinde OYAK (Ordu Yardımlaşma Kurumu) grubuna devredilmiştir.

2. Sümerbank'ça Girişilen İthal Teşebbüsleri Hakkındaki Rapor

Sümerbank kurulduğu tarihten itibaren ülkenin kalkınmasında, üretimin artmasında ve devamlılığının sağlanmasında önemli görevler üstlenmiştir.

16 Dündar Sağlam, “Celal Bayar ile Söyleşi”, *Banka ve Ekonomik Yorumlar*, S 12, 1986, s. 41.

17 Naci Yılmaz, *1930-1946 Döneminde Bankacılık*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 163.

Yeni kurulacak fabrikalara finansman sağlanmasında, önceden kurulan veya başka kaynaklar tarafından kurulup krediye ihtiyacı olan sanayi fabrikalarının veya diğer üretim kurum ve kuruluşlarının fonlanmasında kurulduğu tarihten itibaren Sümerbank'ın büyük desteği olmuştur. Bunun yanında ülkenin ihtiyaç duyulduğunda ithalat ve ihracatında da Sümerbank dönem dönem aktif rol oynamış ve devletin gerekli gördüğü noktalarda girişimlerde ve atılımlarda bulunmuştur. İşte bu noktada “1947 Yılı Recep Peker Hükümeti'nin Ekonomi Bakanlığı Programında Yer Alan Sümerbank'ça Girişilen İthal Teşebbüsleri Hakkında Rapor” da II. Dünya Savaşı sonrası hem ülkenin ekonomik durumunu anlamak hem de hükümetlerce hazırlanan sanayi planları ve kalkınma planlarının gerçekleştirilmesinde Sümerbank'ın üstlendiği rolü ve gerçekleştirdiği faaliyetlerin anlaşılması ve dönemin değerlendirilmesi açısından bize kıymetli bilgiler sunmaktadır.

10 Şubat 1947 tarihli raporun ilk sayfasında Ekonomi Bakanlığı tarafından hazırlanıp Başbakanlık makamına sunulan 3 Şubat 1947 tarihli Teftiş Başmüdürlüğü'nün hükümet programında yer alan Ekonomi Bakanlığını ilgilendiren konulardan uygulamaya konulan programda yer alan gelişmeler ele alındığı görülmektedir. Sanayi ve maden alanlarında; Sümerbank'ı ilgilendiren iplik ve dokuma, ağır sanayi, makine sanayi, selüloz ve kimya sanayi grupları için 300 küsur milyon liralık bir programın Bakanlar Kuruluna sunulduğu görülmektedir. Etibank'a bağlı maden işletmeleri için 600 küsur milyon liralık bir ekonomi programı hazırlanmıştır. Yakıt İşleri başlığı altında ise ülkenin doğusunda çeşitli yerlerde linyit arama girişimlerine başlanıldığı hem halkın hem de sanayinin yakıt ihtiyacını karşılamak için linyit cinsi yakıtla ihtiyacın karşılanmak istendiği ve bu alanda gerekli tedbirleri sağlamak için komisyon kurulduğu ifade edilmektedir¹⁸.

Raporun ilerleyen kısımlarında önceki yıllarda uygulamada olan ama artık kaldırılan “Yerli Mallar ve Pazarlar” ile ilgili kısıtlama ve tedbirlerden bahsedilmektedir. Bu kaldırılan kısıtlama ve tedbirler şunlardır: Yerli yünlü kumaşların 15/8/1946 tarihinden itibaren satışının serbest bırakıldığı, ithal yünlü kumaşların 28/09/1946 tarihinden itibaren satışlarının serbest bırakıldığı, Kaputbezi ve basma satışlarındaki kısıtlamaların 1/10/1946 tarihinden itibaren kaldırıldığı, bunun dışında patiska, dril, kazalina, saten, karamandol ve dobralko gibi pamuklu dokumaların resmi yerlerin ihtiyaçları

18 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BCA.), Muamelet Genel Müdürlüğü, 14.81.4/12, 10 Şubat 1947.

karşılandıktan sonra geriye ancak 80 milyon metre kadar kumaş kaldığı bu durumun göz önüne alınarak dokumaların nüfus başına taksiminin 4 metre düşecek şekilde ayarlandığı ucuz bir şekilde dağıtımın yapılması içinde valiliklerin gerekli tedbirleri aldıkları belirtilmektedir¹⁹.

Sanayi kurumlarının devirlerinin ve satılması için konulan kısıtlamaların ise 28 Ekim 1946 tarihinde kaldırıldığı, ithal pamuklar için konulan el koyma kararının ise 1 Kasım 1946 ile kaldırıldığı ve pamuk ticaretinin serbest bırakıldığı ifade edilmektedir. Ayrıca benzol ve toluol satışları 4 Kasım 1946 tarihinden itibaren serbest bırakılmıştır. Yerli Malları Müessesesi ilga edilmiş yerine Yerli Mallar depoları kurulmuştur. İplik ve Dokuma Müessesesi bünyesinde bulunan bu fabrikalar 1 Ocak 1947 tarihinden itibaren faaliyete geçmiştir. Bu fabrikaların buldukları yerler aşağıda belirtilmiştir²⁰:

-Adana	-Ankara	-Balıkesir	
-Diyarbakır	-Erzurum	-Eskişehir	
-İstanbul	-İzmir	-Kayseri	
-Konya	-Malatya	-Nazilli	
-Samsun	-Sivas	-Trabzon	-Zonguldak

Rapor da dönemin ekonomi bakanı (Tahsin Bekir Balta) imzalı pamuk ipliği ve pamuklu dokuma darlığını önlemek üzere Sümerbank'ça girişilen ithal teşebbüsleri başlıklı yazının devamında ise memleketteki pamuklu dokuma darlığını giderebilmek üzere dışarıdan bez ithal etmek için Sümerbank'a vazife verildiği, bankanın bu maksatla gerekli teşebbüslere başladığı belirtilmektedir. Aynı şekilde pamuk ipliği darlığına karşı da yine Sümerbank'ın görevlendirildiği bu konuda da Sümerbank'ın gerekli ithal girişimlerine başladığı, 200 küsur bin paketlik bir partinin ithalinin son aşamaya geldiği ifade edilmektedir²¹. Sümerbank dışında ayrıca Etibank ile ilgili de konular yer almaktadır. Bunlardan biri Etibank'ın Beş Yıllık Sanayi Planı harici siparişleri de yer almaktadır. Bu siparişler şunlardır²²:

19 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

20 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

21 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

22 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

Ereğli Kömürleri İşletmesi	Teslimatın İkmal Olunacağı Takribi Tarih	TL	Yekûn
1-Lâvvar ve Teçhizatı	Kasım 1947 ile Ocak 1948	1.531.670	
2-Tuğla Fabrikası	Şubat 1948	437.080	
3-Oksijen Fabrikası	Nisan 1947	99.990	
4-Kozlu Uzun Mehmet Teçhizatı	Nisan 1947	248.500	
5-Çaydamar Teçhizatı	Ocak 1949	734.030	
6-Vinçler	Mayıs 1948	1.092.920	
7-Lokomotifler	Mayıs 1947	814.620	
8-Vagon ve Vagoneler	Şubat 1948	2.090.350	
9-Diğer Teçhizat	Nisan 1949	3.302.075	
			10.351.235

Garp Linyitleri İşletmesi	Teslimatın İkmal Olunacağı Takribi Tarih	TL	Yekûn
Soma Kuvvet Santrali	Nisan 1947	1.430.968	
Vagoneler	Nisan 1947	641.070	
Diğer Teçhizat	Haziran 1947	392.423	
			2.464.461

Raporun sonraki sayfalarında ise “İvedili Endüstri Planı”na dahil olup Sümerbankça bağlantısı yapılan tesisler listelenmektedir. Bu tesisler şunlardır²³:

I. Grup Fabrikalar: Tekstil Endüstrisi

²³ BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

Tesisin Mahiyeti	Şimdiye Kadar Yapılan Bağlantılar - TL	Tesisin Faaliyete Gececeği Takribi Tarih
1-Bakırköy Fabrikası Tevsii 20,976 İğ (2200 ton iplik yılda) 160 Tezgâh (5 milyon metre)	3.919.000	Mart 1949
2-İzmir İplik Dokuma Fabrikası 32.644 İğ (3200 ton iplik yılda) 724 Tezgâh (25 milyon metre)	5.738.000	Nisan 1951
3-Basma Fabrikası 20 Milyon metre yılda	1.289.000	Ocak 1951
4-Ereğli Dikiş İpliği Tesisi 5616 İğ (200 ton dikiş ipliği yılda)	897.000	Ocak 1951
5-Yeni İplik Fabrikası 32.644 İğ (3200 ton iplik yılda)	3.174.000	Ocak 1951
6-Kendir, Sicim ve Kanaviçe Fabrikası 950 İğ ve 60 Tezgâh (400 ton sicim, 4 milyon metre Kanaviçe)	1.643.000	Haziran 1949
7-Suni Yün ve Selofan Tesisi Yılda 500 ton	2.089.000	Ekim 1948
8-Sülfür dö Karbon Tesisi Yılda 500 Ton	500.000	Ekim 1948
9-Merinos Fabrikası Tevsii 20160 İğ (2000 ton iplik yılda)	7.200.000	Mayıs 1950

Muhtelif Santraller	Şimdiye Kadar Yapılan Bağlantılar - TL	Tesisin Faaliyete Gececeği Takribi Tarih
a-Ereğli, Nazilli, Gemlik ve Bakırköy Santral Tevsileri	2.107.000	1948 yılı içinde
b-Derme İdrolük Satral Tesisi	1.260.000	Ocak 1949

II. Grup Fabrikalar: Selüloz Endüstrisi

Tesisin Mahiyeti	Şimdiye Kadar Yapılan Bağlantılar – TL	Tesisin Faaliyete Gececeği Takribi Tarih
1-İzmit kuvvet santral tesisi	1.050.000	Ekim 1949
2-Sapanca pompa istasyonu dizel tulumba grubu	130.000	Ocak 1948
3-Sapanca-İzmit elektrik havai hattı	283.000	1949 içinde

III. Grup Fabrikalar: Demir ve Çelik Endüstrisi

Tesisin Mahiyeti	Şimdiye Kadar Yapılan Bağlantılar – TL	Tesisin Faaliyete Gececeği Takribi Tarih
1-Müşavir Mühendis Ücreti	798.000	-
2-Karabük Gaz Jenaratörleri	912.000	1949 içinde

Raporun ilerleyen sayfalarında Sümerbank'ın konfeksiyon işi hakkında not başlığı altında: Halk tabakalarının ihtiyaçlarını karşılamak ve kadın erkek elbise ve çamaşır fabrikaları için Amerika'da bir heyet tarafından tetkik edilmeye başlandığı, bu heyetin ülkeye döndükten sonra 4 Ekim 1946 tarihinde yönetim kurulunda alınan karar doğrultusunda Amerika'dan iki uzmanının getirilmesine karar verildiği belirtilmektedir. 9 Ekim 1946 tarihinde Amerika'da New York'ta Amerikan Tayloring Co firması ile görüşüldüğü ve firmadan iki uzmanın Türkiye'ye davet edildiği açıklanmaktadır. Tayloring Firması'nın ise cevap olarak bir uzmanın yeterli olacağı ve iase ve gelip gitme masraflarının karşılanırsa gelebileceği bildirilmiştir. Eğer bu uzman dört aylık bir süre ile ülkeye gelirse takriben 43000 Türk lirası bir giderin olacağı ifade edilmektedir²⁴. Bu rakamı Sümerbank'ın yönetim kurulunun fazla bulduğu bunun üzerine firmadan 1 uzman gönderip istenilen parada indirim yapılıp yapılamayacağı ya da uzman gönderilmeden gerekli tetkikin Amerika'dan yapılmasının mümkün olup olmayacağını sorulduğu, bankanın da cevap olarak gerekli bilgiler gönderildikten sonra gerekli desteğin verilebileceğini belirttiği ifade edilmektedir. Ayrıca Sümerbank'ın gerekli soruları ihtiva eden bir varaka hazırlayacağı bu varakayı şirketin uzmanlarının cevaplamasını isteyeceği bu işlem karşılığında ise şirketin 500 dolar talep ettiği açıklanmaktadır. Bu 500 dolarlık isteği bankanın genel kurulunun 10 Şubat 1947 tarihinde kabul ettikleri ifade edilmektedir²⁵.

²⁴ BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

²⁵ BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

Raporun ilerleyen sayfalarında ise sargılık kanaviçe ve çuval mevzusu hakkında şu bilgiler yer almaktadır: Bu kanaviçe ve çuvalların jüt denilen malzemeden imal edildiği belirtilmektedir. Ayrıca Türkiye'nin kanaviçe ve çuval ithalatı II. Dünya Savaşı önceki yıllarda şu şekildedir²⁶:

Sargılık bez kanaviçe ithalatı:

1933	765.821 kg
1934	2.303.783 kg
1935	5.613.758 kg
1936	7.838.963 kg
1937	8.814.123 kg
1938	6.452.453 kg

Çuval İthalatı:

1933	3.683.330 kg
1934	2.702.178 kg
1935	2.898.284 kg
1936	2.501.948 kg
1937	3.149.722 kg
1938	2.625.655 kg

İstanbul'da 1934'ten beri faal olan Güneş Jüt Dokuma Fabrikası ithal ettiği jüt ipliklerini işlemek suretiyle bir miktar imalatta bulunmuş ve bu suretle yabancı ham maddenin bir kısmı yerli imalatla piyasaya sürülmüştür²⁷.

1934	Çuval, kanaviçe, terzi telâsı, yol halısı vb.	14.387 kg.
1935	Çuval, kanaviçe, terzi telâsı, yol halısı vb.	24.488 kg.
1936	Çuval, kanaviçe, terzi telâsı, yol halısı vb.	39.829 kg.
1937	Çuval, kanaviçe, terzi telâsı, yol halısı vb.	77.759 kg.
1938	Çuval, kanaviçe, terzi telâsı, yol halısı vb.	163.254 kg.

²⁶ BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

²⁷ BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

Savaş öncesi son yılın ithalat ve imalâtını genel ihtiyacın normal şartlara göre belirlendiği düşünülürse ülkenin genel ihtiyacı 1938 durumuna göre şu şekildedir²⁸:

Sargılık bez ithalâtı 6.452.453 kg.

Çuval ithalâtı 2.625.655 kg.

Yerli imalâtı 163.452 kg.

Toplam: 9.241.362 kg.

Yukarıda belirtilen ithalat ve imalât dışında köylerde jüt yerine kendir, kaba yün ve kıllardan çuval imal edilmekteydi ve bunun miktarı 2,5- 3 milyon kadar civarında olduğu tahmin edilmektedir. Yukarıda belirtilen miktara bu üretimde eklendiğinde memleketin ortalama çuval ihtiyacının 12 bin ton olduğu hesap edilmektedir²⁹.

Rapora göre II. Dünya Savaşı sonrası yıllar için ise ziraat üretiminin artması ve tarım ürünlerindeki çeşitlilik ile birlikte şeker, çimento fabrikalarının açılması ve bu alanlarda artan üretimlerinde etkisiyle kanaviçe ve çuval ihtiyacının artacağı ve tahmini ihtiyacın 25 bin ton civarında olacağı tahmin edilmektedir³⁰.

Kendir üretimi ve kendir çuval üretimi mevzusunda ise Türkiye'nin bir kendir üretim ülkesi olduğu, kendir sanayisinin de geliştiği bu alanda özellikle Kendir hazırlama fabrikası, akabinde kendir lifi hazırlama kendir kanaviçesi imalatı alanlarda gelişmeler sağladığı belirtilmektedir. Kendir lifinden dokumalar mevzusunda ise henüz inceleme aşamasında olduğu açıklanmaktadır.

Savaş öncesi yıllarda Türkiye'nin kendir istihsali (üretimi) şu şekildedir³¹:

<u>Seneler</u>	<u>Ziraat Sahası Hektar</u>	<u>Kendir Lifi Ton</u>	<u>Kendir Tohumu Ton</u>
1933	9.753	6.335	2.367
1934	10.994	7.866	5.519
1935	10.794	5.817	1.278

28 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

29 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

30 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

31 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

1936	12.976	10.906	2.184
1937	12.255	10.065	2.070
1938	10.638	7.583	3.200
1939	10.105	7.139	2.399

Türkiye’de sık kullanılan üretim merkezleri³²:

İzmir	1.785 ton	25,0 %
Kastamonu	2.092 ton	29,3 %
Muhtelif	<u>3.262 ton</u>	<u>45,7 %</u>
	7.139 ton	100 %

Rapora göre II. Dünya Savaşı öncesi Türkiye’nin kendir ihracatı³³:

1931	196 ton	38.000 TL
1932	76 ton	15.000 TL
1933	848 ton	177.00 TL
1934	1.099 ton	240.000 TL
1935	977 ton	264.000 TL
1936	973 ton	300.000 TL
1937	333 ton	116.000 TL
1938	653 ton	216.000 TL
1939	556 ton	182.000 TL

Memleket içinde kendir imalatı genel olarak Kastamonu bölgesinde gelişmiştir. Ege bölgesinde ise çalışan el tezgâhları ile senelik üretimi 4 bin ton civarında olduğu tahmin edilmektedir. İstanbul’da yer alan Göksu fabrikasının 2.000 ton kapasitesi olmasına rağmen üretiminin 1.000 ton civarında olduğu belirtilmektedir. Sümerbank’ın Kastamonu-Taşköprü’de kendir hazırlama fabrikası kurduğu bu fabrika senede 600 ton kendir lifi hazırlayacaktır. Ayrıca Sümerbank tarafından yeni bir kendir fabrikası kurulacak ve bu fabrika 2.000 ton lif işlemek suretiyle 400 ton sicim, 1.200

³² BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

³³ BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

ton kanaviçe yapacaktır. Bu suretle iç üretimde 1.600 tonluk yeni bir hacim ortaya çıkacaktır³⁴.

Fabrikanın yeri olarak öncelikli düşünülen yer Kastamonu bölgesidir. Fabrika için İngiltere'nin raporuna göre 1100 ile 1250 kilovatlık takate (güç) ihtiyaç vardır. Taşköprü civarındaki Göksu Irmağı'nda gerekli inceleme yapılmamasına rağmen bu ırmağın yeterli güce sahip olmadığı düşünüldüğü ifade edilmektedir. Bu fabrikanın hızla kurulmasında ve gerekli kararların alınmasında bu takat (güç) mevzusunun sonuçlandırılmaması engel olduğu ifade edilmektedir³⁵. Raporla ayrıca elle tutulan ayrı bir notta ise 1.200 ton kanaviçenin = 4.000.000 metre kanaviçeye eşit olduğu ifade edilmektedir.

Raporun ek sayfalarından biri de Başbakan Refik Saydam'ın Ekonomi Bakanlığına yazdığı bir yazı ile ilgilidir. Bu yazı da başbakan Büyük Millet Meclisi'nde okunan Hükümet beyannamesinde yer alan vaatlerden ne kadarı uygulamaya kondu, hangi vaatlerde ne kadar ilerleme sağlandığının hükümetin kurulmasının altıncı ayında 14 Şubat 1947 tarihinde yapılacak basın toplantısına kadar bu programdaki son durumun rapor edilmesi istenmektedir. Bu raporda uygulamaya konulan programların ilgili kanun, yasa sayısı, ilgili hesaplar, ilgili sayı ve numaralarının dahi gösterilmesi ve kanunlaşmamış olsa dahi meclise yasa teklifi olarak verilen tasarıların dahi belirtilmesi istenilmektedir³⁶. Bu yazının devamında başbakanın ayrı bir yazısında: "19 Ağustos 1946 tarihli yazınıza cevap olarak gerekli çalışmalar başlamış ve öncelikli olarak yünlü kumaşların satışlarındaki tahditlerin kaldırıldığı bildirilmiştir. Çalışmaların bundan sonraki safhaları hakkında da bilgi verilmesini rica ediyorum."³⁷ diyerek bir ekonomi bakanlığından bir bilgi istenmektedir.

Raporun devamında 1/714 ilgi sayı numaralı belgede ise 16/8/1946-4 sayılı Başbakanlık emirlerine cevap olarak hazırlanan belge ile ilgilidir. Belgenin içeriğinde gerek doğrudan Ekonomi Bakanlığı'na bağlı gerekse ekonomi bakanlığına dolaylı olarak bağlı kurum ve kuruluşları ilgilendiren hükümet programında yer alan çalışmalara derhal başlanıldığı bu çalışmaların titizlikle takip edileceği ifade edilmektedir. Bu çalışmaların bakanlığın uhdesinde gerekli yardımların yapılarak gerçekleştirileceği belirtilmektedir.

34 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

35 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

36 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

37 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

Ayrıca programın ilk uygulanan faaliyetinin yünlü kumaşların satışlarındaki tahditlerin kaldırılması olduğu bu uygulamanın sonuçlarının ise en kısa zamanda Başbakanlık Yüksek Makamına bildirileceği dönemin Ekonomi Bakanı Tahsin Bekir Balta imzası ile yer almaktadır³⁸.

Raporda Ekonomi Bakanlığının “Sanayileşme Faaliyeti” başlıklı sayfalarında ise ülkenin hızla kalkınmasını sağlamak amacıyla Halk Partisi Hükümetleri tarafından girişilmiş olan sanayileşme hareketine yeni şart ve imkanlardan da faydalanılarak ekonomi programının uygulanmasına hızlı bir şekilde devam edileceği, geniş halk kitlelerine hitap eden kadın ve erkek için hazır elbise ve çamaşır fabrikaları kurma ve kurulmasını teşvik etmenin önemle ele alınacağı belirtilmektedir³⁹.

Madenler konusunda ise; yer altı kaynaklarının değerlendirileceği, memleketin farklı bölgelerinde kömür kaynaklarının çıkarılarak işletileceği ve yakıt ihtiyacının karşılanması için özel olarak çalışılacağı ifade edilmektedir⁴⁰. Ayrıca enerji santrallerinin kurulması ve işletilmesi ile ilgili olarak da hususiyetle ilgilenileceği açıklanmaktadır.

Alt başlıklarda yer alan “İktisadi Devlet Teşekküllerinin İdaresi” başlığı altında ise devlet iktisadi teşebbüslerinin ticari ve iktisadi teşebbüsler çerçevesinde dikkatle ele alınacağı, Yerli Mallar Pazarları devlet fabrikalarında imal olunan ve kütle ihtiyacını karşılamaya yarayan malların toptancı ve perakendecilere mal veren depolar haline getirileceği belirtilmektedir⁴¹.

Sanayi işletmelerinde verimi artırıcı, kaliteyi düzenleyici, maliyetleri etkileyen faktörler üzerinde durarak sanayi mamullerinin maliyetlerini düşürmek ve dış rekabete karşı gümrük vergilerini düzenlemek hedefler arasında sayılmaktadır. İktisadi faaliyetlerde hususi teşebbüs ve sermayeden faydalanmak, devlet teşebbüsleri ile hususi teşebbüsler arasında iş birliğini sağlamak, devlet işletmeleri eğer hususi teşebbüslerle yapıyorsa bunu onlar aracılığı ile gerçekleştirmeye çalıştırmak gerektiği ifade edilmektedir⁴².

Ürünlerin kâr seviyelerini kontrol ederek özellikle giyim eşyalarında indirimlerin yapılacağı, ince yünlü kumaşlar, basmalar ve kaput bezi gibi

38 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

39 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

40 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

41 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

42 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

ürünlerin üstünde yer alan kısıtlamaların kaldırılacağı, su mamullerinin değerlendirileceği ve ekonomik olarak özellikle balıkçılık faaliyeti ile ilgilenileceği açıklamaları raporun son kısımlarında yer almaktadır⁴³.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye’de ekonomi alanında planlı bir kalkınmanın sağlanabilmesi için birtakım atılımların olduğu görülmektedir. Bu atılımlar çerçevesinde devletin ve özellikle yürütme organı içinde yer alan bakanlıkların ve bakanların hükümet programı çerçevesinde birtakım çalışmalar yaptığı, hükümet programında yer alan kararları uygulamaya koyarak gerçek hayata yansıtmaya çalışmışlardır. Bu uygulamalarını ise yürütme erkinin başı olan başbakana ve başbakanlık yüksek makamına rapor ettikleri görülmektedir. Savaş sonrası dönemde savaş döneminde uygulanan bir takım kısıtlama ve gümrük tarifelerinin kaldırıldığı, ithalatın ve ihracatın yeni ekonomik koşullara ve savaş sonrası döneme göre yeniden düzenlendiği görülmektedir. Bu raporlardan biri olan “1947 Yılı Recep Peker Hükümeti’nin Ekonomi Bakanlığı Programı’nda Yer Alan Sümerbank’ça Girişilen İthal Teşebbüsleri Hakkında Rapor” ile de sanayi ve maden işleri, yakıt işleri, pamuk ipliği ve pamuklu dokuma darlığı önlemek üzere Sümerbank’ça girişilen ithal teşebbüsleri ve bu teşebbüslerin boyutu görülmektedir. Ülkenin hangi alanlarda üretime ihtiyaç duyduğu, bu belirtilen alanlarda ne kadar ürün ihraç ettiği, gelir elde ettiği, ne kadar ithalata ihtiyaç duyduğu ne kadar sermayenin gerekli olduğu, yapılan yatırım miktarları, yine raporda belirtilen tekstil, kimya, dokuma, selüloz vb. alanlarda hem savaş öncesi ithalat ve ihraç durumu hem savaş yıllarındaki savaştan dolayı üretimin azalması, savaş sonrası ihtiyaçların ne kadar olduğu, planlar çerçevesinde ithalat ve ihracatta hedeflenen düzeylerin görülmesi açısından da rapor bize veriler sunması açısından değerlidir.

Yine bu dönemde Sümerbank dışında Etibank’ın da var olan devlet girişimleri ve hükümet programını destekleyici girişimlerde bulunduğu özellikle ülkenin kömür işletmelerinin desteklenmesinde, yine tekstil alanında yeni tesislerin açılmasında ve var olan tesislerin ihtiyaçlarının karşılanıp modernize edilmesinde görevler üstlendiği de görülmektedir. Yine iki bankanın da sadece tekstil, kömür, selüloz, yakıt vb. alanlarla sınırlı kalmadıkları bunun yanında ülkenin enerji ihtiyacı konumunda olan termik santrallerin yapılmasında, demir-çelik endüstrisinin gelişmesinde ve

43 BCA., 14.81.4/12, 10.02.1947.

finansmanın da önemli görevler üstlendikleri de görülmektedir.

Tüm bu uygulamaların ise hem yeni plan ve programların çerçevesinde hem de II. Dünya Savaşı öncesi uygulamaya konulan ama savaş sebebi ile sekteye uğrayan ve uygulaması ya yarıda kalan veya hiç uygulamaya konulamayan I. Beş Yıllık Sanayi Planı ve II. Beş Yıllık Sanayi planlarının devamı niteliğinde olduğu görülmektedir. Tabii sadece bu sanayi planları veya programlar ile de sınırlı değildir. II. Dünya Savaşı sonrası hazırlanan 1945 yılı Geniş Plan Taslağı, 1946 Yılı İvedili Sanayi Planı, 1947 Yılı Vaner Planı çerçevesinde de yeni tesisler, fabrikalar, enerji santralleri, ağır sanayi tesisleri vb. pek çok yeni tesisin kurulduğu bir kısmının ise tam olmasa da eksik bir şekilde faaliyete geçtiği belirtilmektedir.

Hükümetin bu raporu da göstermektedir ki; savaş sonrası ülkenin yeni bir iktisadi ve ekonomik atılım ve kalkınma içine girdiği, bu program ve kalkınmaların ise genel itibarıyla yerli kaynaklara dayalı olduğu gözükmektedir. Ayrıca bu planların sanayi ve üretim temelli olduğunu ve belirtilen alanlarda Türkiye'nin kendi kendine yeten bir ülke haline gelmesi hedeflendiğini söyleyebiliriz. Yerli sermayenin veya yerli üretim kaynaklarının ve ham maddenin yetersiz kaldığı noktalarda ise yabancı kredi ve ekonomik kaynaklara yönelmek zorunda kalındığı, ithalata başvurulduğu tüm bu yabancı krediler ve hammaddeler ithal edilirken de yine ülkenin durumu, ihtiyacı ve ekonomik gücü de dikkate alınmıştır.

Bu dönem de hükümetin ve Ekonomi Bakanlığı'nın özellikle özel sektörle de iç içe hükümet programını uygulamaya çalıştığı görülmektedir. Ayrıca Sümerbank'ı ilgilendiren iplik ve dokuma, ağır sanayi, makine sanayi, selüloz ve kimya sanayi grupları ile tekstil vb. alanlarda Sümerbank hükümet programını destekleyici ve yerine göre uygulayıcı bir konumda yer almıştır. Rapora bakıldığında Sümerbank'ın bu icraatı gerçekleştirmek için hem yerli sermayeden hem de dış kaynaklardan ve yabancı sermayeden yararlandığı görülmektedir. Bunun yanında hükümet ve yürütmenin maden, yakıt, tekstil, giyim, kimya, makine vb. alanlarda halkın ihtiyaçlarına yönelik kararlar aldığı öncelikli olarak ülke kaynaklarına yöneldiği, ülke kaynaklarının yetersiz kaldığı noktalarda hem kendi eliyle devletin hem de bankalar ve özel sektör var olan eksiklikleri gidermeye çalışmışlardır. Bu nokta da bu ithal teşebbüsleri hakkındaki rapor da hem dönemi hem ekonomi politikalarını hem de var olan ekonomi programlarının uygulamalarının görülmesi açısından kayda değer bir veri sunması açısından da önemlidir.

Kaynaklar

- Aslaner, Muhammed, “Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi*, C 2, S 1, Haziran 2022.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, C 2, Remzi Kitapevi, İstanbul 1968.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi, Ankara 2003.
- Boratav, Korkut, *Türkiye’de Devletçilik*, İmge Kitabevi, Ankara 2006.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), Muamelat Genel Müdürlüğü, 14.81.4/12, 10 Şubat 1947.
- Ertuna, Özer, “1923’ten Bugüne Türkiye Ekonomisi ve 2023’e Doğru Hedefler”, *MUFAD Muhasebe ve Finansman Dergisi*, S 21, İstanbul 2004.
- Gözcü, Alev, “İkinci Dünya Savaşı Türkiye’sinde Ekonomik Durumun Sosyal Hayata Etkilerine Dair Bazı Tespitler”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 62, Bahar 2018.
- Koçtürk, Murat- Gölalan Meryem, “1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi”, *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, S 2, 2010.
- Pamuk, Şevket, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- Rodoplu, Hakan, *Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi: Ekonomi Politikası ve Uygulamaları*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 1998.
- Sağlam, Dündar, “Celal Bayar ile Söyleşi”, *Banka ve Ekonomik Yorumlar*, S 12, 1986.
- T.C. Resmî Gazete*, “Sümerbank Kanunu”, S 2424, 11 Haziran 1933.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, “Sümerbank Kanunu”, Devre: 4, İçtima: 2, İnikat:65, 3/6/1933.
- Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Dönemi’nin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.
- Yılmaz, Naci, *1930-1946 Döneminde Bankacılık*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

PTT'nin İngiliz Mühendisleri

Yücel Yiğit*

Giriş

Telekomünikasyon alanında telgraf yaygın olarak kullanılmaya başlayınca posta, telefon gündelik yaşamın bir parçası haline gelince de telgraf gölgede kalmıştır. Kısa bir süre sonra da telsiz telefonlar denenmeye başlamıştır. Lakin beşinci nesil iletişim cihazı mobil telefonlar devreye girmesiyle de hepsinin pabucu dama atılmıştır. Günümüzde teknoloji ve iletişim alanındaki baş döndürücü gelişmeler neticesinde internetin her eve girmesi ve neredeyse her mobil cihazda kullanılmasıyla iletişim bambaşka bir mecraya kaymıştır. Belki de ilerleyen yıllarda telekomünikasyon, internet üzerinden değil de aklımızın alamayacağı başka bir kulvardan ilerleyecektir. Belki de insanoğlu, yeni nesil bir haberleşme aracı olmaksızın da birbirleriyle irtibatta kalacağı aşikârdır.

Şüphesiz tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı ve Cumhuriyet devirlerinde de haberleşmenin tarihi bir safahatı mevcuttur. Nitekim köklü bürokratik reformların yapıldığı Tanzimat devrinde birçok alanda olduğu gibi iletişim sektöründe de bir takım yeni adımlar atılmıştır. Osmanlı toplumunun posta ihtiyacını karşılamak üzere 23 Ekim 1840 tarihinde ilk posta teşkilatı, nezaret statüsüyle kurulmuştur. Önce telgrafın akabinde telefonun kullanılmaya başlamasıyla posta teşkilatı dönüşüm geçirerek en son 1909 yılında Posta, Telgraf ve Telefon (PTT) Nezaretine dönüşmüştür. II. Meşrutiyet devrinde kendini arayan ve müesseseseleşmeye çalışan kurum, bir ara Dâhiliye akabinde de Maliye Nezaretleri bünyesinde umûm müdürlük düzeyinde vatandaşlara hizmet vermiştir. Erken Cumhuriyet yıllarında Dâhiliye Vekâleti çatısı altında genel müdürlük statüsündeki teşkilat, 23 Mayıs 1933 tarihinde Nafia (Bayındırlık), II. Dünya Savaşının hemen öncesinde de 27 Mayıs 1939 tarihinde de Münakalât (Ulaştırma) Vekâletlerinin sorumluluğunda

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla/TÜRKİYE, yigit21@hotmail.com

kalmıştır. 1954 yılında Kamu İktisadi Teşebbüsü (KİT) kabul edilen PTT, bazı birimlerinin özelleştirilmesine rağmen günümüze kadar kurumsal kimliğini sürdürmüştür.

Özellikle Cumhuriyet devrinde PTT'nin hizmet ağının yaygınlaşması ve ciddi alt yapı yatırımları için yerli mühendis ve emekçiler, nitel ve nicel bakımdan yetersiz kalmışlardır. Dolayısıyla 1946 yılından itibaren ihtiyaç duyulan insan kaynağı, yurt dışından getirilen mühendis ve uzmanlarla giderilmeye çalışılmıştır¹. Bilhassa otomatik telefon santrallerinin montajı, bakımı ve denenmesi için İngiliz mühendisler ve mütehassıslar ön plana çıkmıştır. Bu araştırmanın temel amacı, Cumhuriyet devrinde İngiltere'den PTT'ye gelen mühendislerin kuruma ne düzeyde katkı sağladıklarıyla; bunların özelliklerini tartışmayı amaçlamaktadır. Neden İngiliz mühendisler tercih edilmiştir? İkamet ve oturma tezkeresi alırken sıkıntıyla karşılaşmışlar mıdır? Asker kökenli üç telefon mühendisinin casusluk yapma ihtimali var mıdır? Espiyonaj faaliyetlerine karşı kolluk birimleri ne gibi tedbirler almıştır? Müteahhit firma adına kaç yıl Türkiye'de kalmışlar ve ne zaman ayrılmışlardır? Hangi mühendis daha ön plana çıkmıştır? gibi sorulara da cevap verilmiştir. Araştırmamızın kronolojik çerçevesini 1946-1951 yılları oluşturmaktadır. İncelemedeki belgeler, ağırlıklı olarak Emniyet Genel Müdürlüğü (EGM) Arşivinden alınmıştır. Yine telif eserlerden de istifade edilmiştir.

EGM Arşivindeki belgeler, sistematik bir tasnife tabi olmadığı için araştırmada birtakım güçlükler ortaya çıkmıştır. En önemlisi de kronolojik bir ayırımın olmamasıdır. Ayrıca aidiyet numarası bulunan dosyadaki belgelerin sıra numarasının olmaması da sıkıntıyı artırmıştır. Biz de problemi çözmek hasebiyle belgelerin dijital poz numaralarını referans göstermeyi tercih ettik. Yine PTT'ye emek veren bazı yabancıların isim ve soy isimleri karıştırılmış veyahut birbirlerinin yerine kullanılmış, bazen telaffuz edildiği gibi yazılması da problemi daha derinleştirmiştir. Bazılarının kimlik ve mesleki bilgileri belgelere yansımadağı gibi ilk defa bazı isimler de oturma ve çalışma tezkerelerinin yenilenmesinde karşımıza çıkmıştır. Dolayısıyla bunların ne

1 Yabancı mühendis ve uzman kullanımı, yeni haberleşme teknolojilerinin ülkemizde henüz yaygın olarak kullanılmadığı dönemlerde de karşılaşılan bir husustur. Bu anlamda PTT tarihinde ilk kez Telgraf teknolojisinin tesis edilmesinde ve Osmanlı ülkesinde inşa edilen İngiliz-Fransız hatlarının satın alınmasından sonra işletilmesinde yabancı memurlar uzun süreli olarak istihdam edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Diren Çakılcı, *Rumeli Telgraf Hatları 1854-1876*, Ankara 2019, s. 12 v.d., 65 v.d.

zaman ve niçin geldikleri veyahut ülkelerine hangi tarihte döndüklerine dair net kanaatler oluşmamıştır. Buna rağmen derleyebildiğimiz isimlerden bir tablo oluşturmayı da ihmal etmedik. Şüphesiz tüm bu güçlükler, araştırmada bazı sorunların türemesine vesile oldu. Orijinal çalışmanın yeni belgelerle ve bilgilerle takviye edilmesi elzemdir. Bilhassa da İngiliz Arşivi ve süreli basınla desteklenmelidir. Ayrıca illerin arşivleri de sürece dâhil edilmelidir. Digital olarak İngiliz Arşivini taradığımız da konuyla ilgili karşımıza bir belge ve bilgi çıkmadı. Belki de İngiliz mühendislerin aileleriyle irtibat sağlanabilirse daha kıymetli malumat elde edilecektir. Dolayısıyla ortaya çıkacak yeni kaynakların, tespit ettiğimiz somut bulguları her zaman değiştirmesi mümkündür.

1. Telefon Yaygınlaşıyor

İletişim sektöründen güncel gelişmeleri takip ederek uluslararası sisteme uyum sağlamak isteyen Cumhuriyet Türkiye'sinin yöneticileri, Erken Cumhuriyet devrinde posta, telgraf ve telefon alanında ciddi yatırım kararı almışlardır. Dolayısıyla Osmanlı mirası iletişim olanaklarından telefonun kullanımını daha da yaygın hale getirilmek istenmiştir². Esasında eski

- 2 1881 yılında Posta ve Telgraf Nezareti tarafından Soğukçeşme'deki nezaret dairesiyle Yeni Cami'deki ahşap postahane binası arasına çekilen tek telli telefon hattı, ülkede kullanılan ilk telefon hattı olmuştur. Aynı sene içinde Galata Millet Hanındaki postane ile Yeni Cami Postanesi arasına ve Galata'daki Osmanlı Bankası ile aynı bankanın Yeni Camideki İstanbul şubesi arasına da bir telefon teli tesis edilmiştir. Akabinde Galata Liman İdaresi ile Kilyos'taki Tahliye İdaresi arasına da tek telli yeni bir hat daha çekildi. Ancak 1886'da çıkan emirle son kurulan hat dışındakiler kaldırıldı. Böylece "gizli kapaklı işler görülmesine müsait bir vasıta" olarak görülen telefonun kullanımı, II. Meşrutiyet Dönemine kaldı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra telefona olan rağbet arttığından Posta ve Telgraf İdaresi telefonu kendi tekeline almış, bu cihazın tesis ve ruhsat işlemlerinde Hükümete müdahil olmaması konusunda ısrar etmiştir. 1909 yılında Fransadan 50'lik bir santral ve 45 adet manyetolu masa telefonu getirilerek Meydancık'taki postahane binasına nakledilmiştir. Nazırlar ve üst makam yöneticileri başta olmak üzere 28 aboneye tahsis edilen ve 10 Mayıs 1909 tarihinde işletmeye açılan bu santralin ilk telefon santrali olması bakımından ayrı bir yeri ve önemi vardır. Hatta bazı vilayetler kendi imkânlarıyla telefon hattı döşeme çabasında olmuşlardır. Yine 6 Mayıs 1911'de İstanbul ve çevresinin telefon imtiyazı 30 yıl süreyle Herbert Lows Webb'e verilmiştir. Webb, Dersaadet Telefon Anonim Şirketi adıyla bir şirket kurmuştur. Hükümet, Birinci Dünya Savaşı sırasında 14 Mart 1915'de şirkete el koymuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Nadir Yurtoglu, "Haberleşme Sektörünün Önemli Bir Teşekkülü: Millî Mücadele Döneminden 1960 Yılına Türkiye'de Posta, Telgraf ve Telefon (PTT) Teşkilatı (1920-1960)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 32, S 93, Ankara 2016, s. 71; Esat Aktaş, " II. Meşrutiyet Dönemi'nde Samsun'da İlk Telefon Hatları ve Kullanımı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C 15, S 30, Trabzon, 2021, s. 512; Tanju Demir, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Haberleşme Kurumuna

başkent müstesna Cumhuriyet'in ilk yıllarında tüm Anadolu'ya şamil olmak üzere ciddi bir telefon alt yapısı mevcut değildir³. Millî Mücadelenin zaferle neticelenmesinden sonra 4 Şubat 1924 tarihli Telgraf Telefon Kanunuyla, PTT Umûm Müdürlüğü bünyesinde Anadolu'nun telefon hatlarıyla donatılması kararlaştırılmıştır. 2.000 hatlı Türkiye'nin ilk otomatik telefon santrali, ihaleyi kazanan Ericson firması tarafından 1926 yılında yeni başkentte kurulmuştur. İki yıl sonra hattın kapasitesi %50 artırılarak 3.000'e çıkartılmıştır. Üç yıl sonra da -1 Temmuz 1929- tek devreli ilk şehirlerarası telefon hattı devreye alınarak eski ve yeni başkent arasında telefonla irtibat sağlanmıştır. Sıra uluslararası bağlantıya gelmiştir. Çok geçmeden iki yıl sonra İstanbul'la Sofya arasında ilk telefon görüşmesi gerçekleştirilmiştir. 2 Aralık 1931 tarihinde İstanbul-Bükreş, 1932 Şubat'ında İstanbul-Belgrad hattı görüşmeye açılarak bir kısım Avrupa şehirleriyle telefonla haberleşme imkânı temin edilmiştir⁴.

Bu dönemde Türkiye'de toplam 707 kişiye bir telefon makinesi düşerken bu sayı Ankara'da 43, İstanbul'da 63 ve İzmir'de 92'dir⁵. Bu dönemde en çok merak edilen hususlardan biri de telefon görüşme ücretlerinin ne kadar olacağıdır. Konuşmalar ilk etapta üç dakika ile sınırlandırılırken bu süre için 115 kuruş ücret ödenecektir⁶. Öte yandan aynı hattan çok sayıda telefonun birbiriyle

Dair Değerlendirmeler”, *Yakın Dönem Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 13, S 25-26, İstanbul 2014, s. 9-11; Elif Yüçetürk, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Haberleşme: Mültezimlerden Konsorsiyumlara”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S 23-24, İstanbul 2001, s. 292; Şeyhmus Bingül, “Osmanlı Devleti'nde İletişim Araçlarının Kontrolü: “Telefon Tevkiferi””, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C 21, S 2, İstanbul 2020, s. 297; T.C. Ulaştırma Bakanlığı PTT Genel Müdürlüğü, *İstiklal Harbi'mizde PTT*, Ankara 2009, s. 30-32.

3 Sadece Samsun'da resmi bir ruhsat alınmadan başçavuşluktan ayrılma Avni Bey ile iki arkadaşı tarafından 350 hatlık bir telefon şebekesi işletilmiştir. Bu şebekeye Millî Mücadele yıllarında Samsun valisi tarafından el konularak valilik tarafından işletilmeye başlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Reşat Alşan, “Cumhuriyetimizin Kuruluşu ve İlk Onbeş Yılında PTT İşletmesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C VI, S17, Ankara 1990, s. 411-412.

4 Alşan, agm., s. 412-415.

5 Yurtoğlu, agm., s. 73.

6 Konuşma süresinin üst sınırı kısa süre sonra 6 dakikaya çıkarıldı. İlk üç dakika için 115 kuruş sonraki üç dakika içinse 100 kuruş ücret belirlendi. Telefon görüşmesi yapılabilmesi için 2341 veya 2342 numaralar aranarak santrale konuşmak istenilen numara söyleniyordu. Aranılan kişi yerinde bulunamazsa 15 kuruş ücret tahsil ediliyordu. İlk gün İstanbul Ankara telefon hattını 34 kişi kullanırken bunların çoğunluğu tüccardır. Telefon ücretlerinin ödenmesiyle ilgili de günümüzden farklı bir metot uygulanıyordu. İlk etapta açık hesap şeklinde aboneler görüşme yaparken kısa süre sonra 15 günde bir faturaların ödenmesi usulüne geçildi. Aylık 20'den fazla

görüşme imkânı sağlayan kuranportör hatlar yaygın olarak kullanılmaya başlanarak yoğunluk düşürülmeye çalışılmıştır. Nitekim ilk defa kuranportör hatla 1934 yılında Ankara-Eskişehir arasında çoklu görüşme sağlanmıştır. Telefonla ilgili önemli bir gelişme de ekonomik özgürlüğü önemseyen Cumhuriyet Türkiye'si telefon tesislerinin işletmesini 9 Nisan 1936 tarihli bir anlaşmayla İngiliz Telefon Şirketinden satın almasıdır⁷. Böylece Osmanlı Devletinden beri yabancı devlet ve şirketlere verilen iletişim imtiyazları Cumhuriyet devrinde kademeli olarak sona erdirilmiş ve milli bir iletişim politikası geliştirilmiştir⁸.

İktisadi kalkınma olmadan tam bağımsızlığın hayal olduğunu iyi kavrayan Mustafa Kemal Paşa ve mesai arkadaşları, 1923'te İzmir İktisat Kongresi kararları mucibince “alt yapının tamamlanması, tarımda modernleşmeye öncelik, sanayileşme, ekonomik sektörlerin bütünleşmesi ve kalkınma planlarına” öncelik vermişlerdir⁹. Lakin 24 Ekim 1929'da New York Borsasının çökmesiyle Amerika'dan tüm dünyaya yayılan ve on yıl boyunca tüm dünyayı derinden etkileyen '1929 Dünya Ekonomik Buhranı' tüm planları alt-üst etmiş, özel sektöre ve piyasa ekonomisini temelinden sarsmıştır. Krizin derinleşmesiyle Türkiye, özel sektör ile kamunun el ele vermesiyle yürütülen karma bir ekonomik modeli benimsemiştir. Şüphesiz özel sektörün sermaye ve tecrübe birikiminin kifayetsiz kalmasından dolayı büyük bir alt yapı çalışmalarını kamu üstlenmek zorunda kalmış ve planlı bir devletçilik modeli benimsenmiştir. Zaten yerli ve yabancı ağır sanayi ve sermaye alt yapısından ziyade şehirlerde gündelik yaşamı kolaylaştıracak ve kısa sürede gelir getirecek kazançlı alanlara yatırım yapmışlardır¹⁰.

telefon görüşmesi yapanların ise en az bir aylık konuşma ücreti kadar depozitoyu veznelere ödeme zorunluluğu getirildi. Bu kurallara uymayanların ise telefon görüşmesi yapmalarına müsaade edilmeyecektir. Ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Tekir, “Erken Cumhuriyet Yıllarında Türkiye'de İletişim Araçları: Posta, Telefon, Telgraf ve Telsiz (1925-1930)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 6 (Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı), Sakarya 2021, s. 281-282.

7 Kemal Arı, “İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye'nin PTT Alanından Yatırımları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C XIII, S 27, İzmir 2013, s. 171-172.

8 Bu konuda II. Abdülhamit döneminde telgraf haberleşmesindeki yabancı tekelini kırma çabaları tarihi önem arz eden ilk girişimler olarak dikkat çekicidir. Diren Çakılcı, “Osmanlı Devleti'nde Denizaltı Telgraf Hatları ve Eastern Telegraph Company”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C 3, Ankara 2022, s. 303.

9 Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-1999)*, Ankara 1999, s. 53-55.

10 Tokgöz, *age.*, s. 7-9.

1929 Dünya Ekonomik Buhranının etkileri sona ermeden II. Dünya Savaşının ayak seslerinin duyulmasıyla alt-yapı yatırımları durmuş, ekonomi daralmış, tasarruf tedbirleri uygulanmış ve bütçenin büyük bir kısmı savunma harcamalarına tahsis edilmiştir. Başarılı ve dengeli bir dış politik tutum sergileyen Türkiye, her ne kadar aktif olarak cephelerde yerini almasa dahi muharip bir devlet gibi savaşın tüm ekonomik olumsuzluklarını yaşamıştır. Müttefiklerin, Mihver devletleri mağlup etmesiyle insanlık tarihinin gördüğü en büyük savaş sona ermiştir. Savaş sonrasında devletler, savaş yıllarında gelişen iletişim teknolojilerini resmi ve sivil yaşam içinde daha etkili kullanabilmek için yeni yatırımlara yönelmiştir.

Türkiye de iletişim alt yapısını güncellemek ve güçlendirmek için yatırım yapma kararı almıştır. Çünkü üç büyük şehrin telefon santrallerinde ciddi yoğunluk yaşanmıştır. Nüfusun artmasına bağlı olarak arz-talep dengesi bozulmuştur. Yoğunluğun azaltılabilmesi için yeni telefon santrallerine ihtiyaç vardır. Bunun için Münakalât Vekili Ali Fuat Cebesoy, Başbakanlığa raporlar sunmuş ve Maliye Vekâletinden ödenek talep etmiştir. Ayrıca hazırlanan projeler, askeri amaçlara da matuftur. Dolayısıyla sürece Genelkurmay Başkanlığı da dâhil edilmiştir. Uzun uğraşlardan sonra telefon yatırımlarının yasal mesnedi oluşturulmuş ve ödenek ayrılmıştır¹¹. Yeni hazırlanan programa göre bütün vilayetlerin Ankara ve İstanbul'un yanında kendi aralarında da haberleşmeyi sağlaması için 16 bin km uzunluğunda telgraf ve telefon hatlarının inşası, muhtelif kanallı telgraf ve telefon cihazlarının tesisi, uluslararası standartlara uygun PTT istasyonları ile binalarının kurulması kararlaştırılmıştır. Bu alt yapı yatırımlarının toplam bedeli 102 milyon TL'dir. Ayrıca PTT'ye 60 milyon TL de borçlanma yetkisi tanınmıştır¹².

1935 yılında ülkede 18 bin olan telefon abonesi on yıl sonra 28 bine çıkmıştır. Ülkenin toplam nüfusu da 18 milyona dayanmıştır. Dolayısıyla artan nüfusa bağlı olarak 10 bin yeni abonelik yeterli değildir. II. Dünya Savaşı sonrası başta İstanbul, Ankara ve İzmir olmak üzere tüm Anadolu'da telefona yönelik talep her geçen gün artmaktadır. Yeni yatırım yapmadan yeni abonelik yapmak artık mümkün değildir. Bunun için General Electric Company, L.M. Erikson ve Le Materiel Telefonique isimli yabancı firmalarla antlaşmalar imzalanmıştır. Dolayısıyla çok partili siyasinin başladığı

11 Arı, agm., s. 177.

12 Yurtoğlu, agm., s. 64-65.

yılda ve Demokrat Parti iktidarından önce başta büyükşehirler olmak üzere Anadolu'da birçok yerde toplam 335 km telefon hattı çekilmiş ve santraller kurulmuştur¹³.

2. Usûller ve Nitelikler

Teknolojiden beslenen alt yapı hizmetlerinde devlet, mühendis ve uzman gibi vasıflı insan kaynakları bakımından nitel ve nicel olarak yetersiz kalmıştır. Problem, sadece alt-yapı planlaması yapmak ve ödenek ayırmakla bitmemektedir. Bir yandan da ülke nüfusunun artması dönemin kolay iletişim aracı telefona talebi artırmıştır. Zira Türkiye'de II. Dünya Savaşının etkilerinin ortadan kalkması ile Demokrat Parti devrinde tarımda makineleşmeye bağlı olarak hızla şehirlerin nüfusu artmıştır. Dolayısıyla telefon hatları ve santrallerin kapasitesi ile nüfus arasında bir tahterevallivâri ilişkisi doğmuştur. Çünkü araştırmamızın kronolojik çerçevesini oluşturan 1946-1951 yılları arasında Türkiye'nin nüfusu 19.220.000 ile 21.520.000 milyon kişi arasında değişmektedir¹⁴.

Telgraf ve telefon tesisatlarının döşenmesi, teknik cihazlardan verim alınabilmesi için nitelikli insan kaynağına ihtiyaç duyulmaktadır. Yerli personelin bu ihtiyacı karşılamayacağı anlaşılınca yurt dışından getirilecek mühendis ve montör gibi uzman elemanlarla sorun giderilmeye çalışılmıştır. Nitekim PTT'nin telefon santrali, ağları ve hatları için II. Dünya Savaşının hemen akabinde on beş İngiliz mühendisi (*bkz.: Tablo 1.*) tercih edilmiştir. Ada ülkesinden geçici süreyle Anadolu'ya transfer edilecek mühendisler için şu usuller izlenmiştir:

1. Yerli mühendislerin yapamayacağı işlerin ve bunun için ihtiyaç duyulan kadronun tespiti,
2. İlan aşaması,
3. Şartlara haiz mühendislerin, İngiltere'deki Türk elçiliği ile konsolosluklara başvuru yapmaları ya da doğrudan PTT'yle temasa geçmeleri,
4. Çalışma şartları ve maaş gibi şartnamede mutabık kalınması,

¹³ Arı, agm., s. 177, 180-181.

¹⁴ Türkiye'nin toplam nüfusu 1946'da 19.220.000, 1947'de 19.640.000, 1948'de 20.060.000, 1949'da 20.480.000, 1950'de 20.900.000 ve 1951'deyse 21. 520.000 kişidir. Ayrıntılı bilgi için bk. EGM Personel Daire Başkanlığı, *Cumhuriyetimizin 80. Yılında 80 Yıllık Polis İstatistiği (1923-2003)*, Rapor, Ankara 2003.

5. Geçici kontrat akdinin imzalanması,
6. PTT yönetiminin başvuru evrakını, Dâhiliye Vekâletine göndermesi,
7. Emniyet Umûm Müdürlüğünce (*EUM*) İngiliz mühendislerin arşiv ve güvenlik soruşturmalarının yapılması,
8. Sicili olumlu olanlar için Genelkurmay Başkanlığının görüşünün alınması,
9. Genelkurmay Başkanlığının sakınca görmemesi üzerine İngiliz mühendislerin dosyalarının, İcra Vekilleri Heyetine sevki,
10. İcra Vekilleri Heyetinin onayı,
11. Nihai sözleşmesinin imzalanması,
12. Bir yıllık geçici ikamet ve çalışma tezkeresinin verilmesi,
13. Müsaade verilenlerin durumlarının mülki birimlere ve kolluk kuvvetlerine bildirilmesiyle süreç tamamlanmaktadır¹⁵.

PTT'nin talep ettiği İngiliz mühendislerden yaklaşık on yıl önce endüstriyel kâğıt üretimi için 1936 yılında Kocaeli'nde hizmete başlayan SEKA'ya ağırlıklı Alman mühendis ve montörler görevlendirilmiştir. Farklı sektörler için farklı büyük devletlerin tercih edilmesi Osmanlı'dan kalan dış politikadaki denge siyasetinin ekonomik alanına iz düşümüdür. Dolayısıyla tüm alt yapı yatırımlarında bir büyük devlete yaslanılarak doğacak tekelleşmenin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Türkiye'yi idare eden kadro, insanoğlunun gördüğü bu en büyük savaştan sonra Almanya, İtalya ve Japonya gibi Mihver devletlerden uzman personel getirterek başta ABD, İngiltere, Fransa ve SSCB ile ilişkileri bozmak istememiş, onların tepkilerini

15 Türkiye'ye yurtdışından gelecek her yabancı mühendis ve uzmanlarla ilgili yasal süreç aynıdır. Yabancıların ülkeye davet edilmesiyle ilgili usuller, daha evvel *Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları AŞ* (SEKA) üzerine kaleme aldığımız çalışmalarda kullandığımız şablonun bir benzeridir. Sadece kurumun ismi değişmektedir. Dolayısıyla daha evvelki çalışmalarımızdaki şablonu bu incelememizde de kullandık. Ayrıntılı bilgi için bk. Yücel Yiğit, "Seka'nın Yabancı Montörleri", *Uluslararası Orhan Gazi Sempozyumu V*, Editörler: Haluk Selvi-İbrahim Şirin vd., C II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2019 s. 1223-1225; Yücel Yiğit, "SEKA'nın Alman Ustaları", 3. *İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri*, ed. Mustafa Öztürk-Ayşe Değerli, C III, İzmir 2019, s. 399-400; Yücel Yiğit, "Casus mu Montör mü?: Gustav Hoppe Seka'da İşbaşında", *Uluslararası Milli Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu VI*, ed. Haluk Selvi-İbrahim Şirin vd., C II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2020, s. 1112-1113.

toplamayı arzu etmemişlerdir. Zira Türkiye, savaş sonrası istikametini savaşın galibi Müttefiklerin istekleri doğrultusunda şekillendirmiştir. Yine Avrupalı devletlerin saplantısı haline gelen anti-semitik tavırdan dolayı da üniversiteler müstesna Yahudiler geçici görevli olarak kamuda istihdam edilmemiştir.

Tüm sektörlerde olduğu gibi PTT'de de görev alan İngiliz mühendislerin casus olma ihtimaline karşı kolluk birimleri teyakkuzda kalmışlardır. Her hareketleri, seyahatleri ve ilişkileri uzaktan takip yöntemiyle izlenmiştir. Özellikle iller arası iş gezileri mülki yöneticiler tarafından yakından takip edilmiş ve Dâhiliye Vekâleti düzenli olarak bilgilendirilmiştir. Şayet kolluk mensupları ve istihbarat elemanlarının kuşkuları artarsa kontrol çemberi daha da daralmıştır. Somut bilgilere ulaşılması durumunda mühendislerin oturma ve çalışma tezkereleri ya iptal edilmiş ya da uzatılmamıştır. Gerçi PTT adına iş gören on beş İngiliz mühendise dair somut bir casusluk emaresi görülmemiştir. Dolayısıyla bir tezkere iptali ve sınır dışı etme durumu yaşanmamıştır. Lakin idareciler, devlet olma bilinciyle hareket ederek her ihtimale karşı önlemlerini almışlardır.

3. İngiliz Telefon Mühendisleri Türkiye'ye Ayak Basıyor...

General Electric Company (GEC) firması tarafından Adana-Ulukışla, Ulukışla-Konya ve Konya Eskişehir arasındaki telefon devrelerine uygulanacak olan üç hatlı kuranportör cihazlarının montajı, denemesi ve bakımı için İngiltere ordusu mensuplarından John Campbell Whiting, Charles Geofferes Leonard ve Edward Arthur Scarlett isimli üç İngiliz mühendis, II. Dünya Savaşının hemen akabinde Türkiye'ye gönderilmiştir. Asker kökenli üç İngiliz mühendise, 11 Ocak 1946 tarihinde Türkiye'nin Mısır'daki büyükelçiliğince pasaportlarına 'hüviyet varakası görülmüştür' notuyla ikamet vizesi verilmiştir. Telefon mühendisleri, karayolunu kullanarak Mısır'dan hareket etmişler ve 27 Ocak 1946 tarihinde İslâhiye üzerinden Anadolu'ya giriş yapmışlardır. Akabinde de hiç vakit kaybetmeden doğrudan Ankara'ya gitmişlerdir. Mühendisler, daha Türkiye'ye ayak basmalarından bir ay geçmeden Eskişehir'e oradan da Konya'ya geçmişlerdir¹⁶. Lakin işe bir an evvel başlayabilmeleri için çalışma tezkeresini almaları elzemdir. Ayrıca haklarında güvenlik ve arşiv taraması da tamamlanmamıştır. Dolayısıyla sadece ikamet tezkeresine sahip olmaları işe koyulacakları anlamına gelmemektedir. Onları ülkeye davet eden Ulaştırma Bakanlığının tam bu noktada devreye girerek yasal süreci tamamlaması gerekmektedir.

16 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 75/81-82.

Nitekim Ulaştırma Bakanı Ali Fuat Cebesoy 25 Şubat 1946 tarihinde üç İngiliz mühendisin, ülke içerisinde kara, deniz ve hava yoluyla, memnu mıntıka kanunlarına riayet etmek kaydıyla Adana, Tarsus, Ulukışla, Ereğli, Karaman, Konya, Aksaray, Kütahya, Afyon ve Eskişehir gibi ikinci yasak bölgelere iş icabı giriş ve çıkışlarını serbestçe yapabilmeleri için Başbakanlıktan müsaade istemiştir¹⁷. Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 4 Mart 1946 tarihinde görüşlerini almak üzere yazıyı Milli Savunma ve İçişleri Bakanlıklarına sevk etmiştir¹⁸. Emniyet Genel Müdürlüğü (EGM), Ankara Emniyet Müdürlüğü 1. Şube Müdürlüğü aracılığıyla İngiliz mühendislerle ilgili tahkikat yapmıştır¹⁹. Hatta Başbakanlık, yazışma uzun sürünce 7 Mart 1946 tarihinde cevabın ivedilikle verilmesi için İçişleri Bakanlığına tekit yazısı yollamıştır²⁰. Bunun üzeri 15 Nisan 1946 tarihinde bakanlıkça, ülkede buldukları kısa sürede fenalıkları görülmeyen mühendislerin teknik destek vermesinde herhangi mahzur olmadığı cevabı verilmiştir²¹. Yasal prosedür tamamlandıktan sonra çalışma tezkeresiyle ilgili izin, 20 Nisan 1946 tarihinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün riyasetinde toplanan Bakanlar Kurulunun gündemine alınmış ve üç İngiliz'e ikinci yasak mıntıkalara iş vesilesiyle girişlerine müsaade edilmiştir²². Bakanlar Kurulu kararı, ivedilikle Başbakan Müsteşarı imzasıyla ilgili bakanlıklara ve valiliklere tebliğ edilmiştir²³.

Çalışma tezkeresi alındıktan sonra asker kökenli John Campbell Whiting ve Charles Geofferes Leonard, ilk olarak Nisan sonlarında Mayıs başlarında Konya'ya iş ziyaretinde bulunmuşlardır. Yaklaşık bir ay müddetince Konya'nın telefon santrali tesisleriyle meşgul olan İngilizler, 4 Haziran 1946 tarihinde başkente dönmüşler ve Yenişehir Palas oteline yerleşmişlerdir. İkilinin, altı gün sonra da Ankara'dan Seyhan'a (Adana) hareket ettiklerini Ankara Valisi Nevzat Tandoğan'ın İçişleri Bakanlığına gönderdiği resmi

17 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 80.

18 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 77.

19 Tahkikat yapılanlar yabancı olduğu için eski fişlerde haklarında bir kayıta rastlanılmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 71-74.

20 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 70.

21 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 69.

22 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 67. Bakanlar Kurulu gündemine gelen yazıda, Milli Savunma Bakanlığının da 12 Nisan 1946 tarihli müsaadesi bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 67.

23 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 64-65.

bir yazıdan öğrenmekteyiz²⁴. Öte yandan Edward Arthur Scarlett ile Alfred James White²⁵ isimli iki İngiliz telefon mühendisi, önce Afyon'a akabinde de 17 Haziran 1946 tarihinde İstanbul'a gitmek üzere Ankara'dan ayrılmışlardır²⁶. İstanbul'a vasıl olunca Beyoğlu Tepebaşı'ndaki Londra oteline yerleşmişlerdir²⁷. Yaklaşık dört gün İstanbul'da kalan ikili, 21 Haziran 1946 tarihinde eski başkentten yeni başkente karayoluyla hareket etmişlerdir²⁸.

İkişerli iki grup halinde mesai yapan toplam dört İngiliz telefon mühendisi, 1946 yılının geri kalan aylarında İstanbul, Adana, Konya, Afyon ve Eskişehir'e sık sık iş gezisine çıkmışlardır. Yolculuklarını bazen karayoluyla bazen de havayoluyla yapmışlardır. Onlar, İstanbul'dayken genellikle eski İngiliz elçiliği binasında konaklamışlardır. İş gezilerinin sabit ayağı Ankara'dır. 1946 yılında başkentte buldukları süre zarfında daha çok Yenişehir Palas otelinde kalmışlardır. Telefon mühendislerinin her adımı kolluk tarafından yakından izlenmiş ve mülki birimler haberdar edilmiştir. Hatta bir keresinde A. J. White'ın Ankara'ya döndüğüne dair bir malumat alınamaması üzerine gizli bir yazıyla İçişleri Bakanlığı bilgilendirilmiştir. Şüpheli her hareketleri başta Ankara Valileri Nevzat Tandoğan ve İzzettin Çağpar tarafından resmi yazıya dökülmüştür. Örneğin İngiliz Mühendis J. C. Whiting, İstanbul'a gitmek için vize aldığı halde gitmekten sarfınazar etmiştir. Hemen polis devreye girerek nerede olduğuna dair bir araştırma yapılarak Ankara'da olduğu tespit edilmiştir²⁹. Dolayısıyla İngiliz mühendislerin hiçbir adımı atlanmamıştır.

EGM Arşivindeki dosyada, İngiliz mühendislerin Türkiye'ye ayak basmasından bir yıl sonra biri müstesna diğerlerinin izini kaybetmekteyiz.

24 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 61-62.

25 Alfred James White, EGM Arşivindeki belgelerden ne zaman Türkiye'ye geldiği, hangi tarihte ikamet ve oturma tezkeresi aldığı müphemdir. Ayrıca izin için Bakanlar Kurulu kararı da bulunamamıştır. Karşımıza ilk defa 24 Haziran 1946 tarihli Ankara valiliğinin bir yazısında çıkmaktadır. Muhtemelen aynı yılın ilkbaharında resmi işlemlerinin tamamlandığı ön görülmektedir. Zira belgelerin izin sürdüğümüzde 1946-1951 yılları arasında en çok şehirlerarası iş seyahatinde bulunan İngiliz mühendisidir. Ayrıntılı bilgi için bk. EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya.

26 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 113-114.

27 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 110.

28 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 110-112.

29 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 96-103.

Sadece A. J. White karşımıza çıkmaktadır. O da 1947 yılının ilk ayından itibaren başta Afyon olmaz üzere daha çok Anadolu'nun batısındaki illere iş gezisine çıkmıştır. Bu yıla ait ilginç bir bilgi de mühendislerin daha evvel konakladıkları Yenişehir Palas otelini terk ederek Ankara'daki Uçar Sokak 18 numaralı daireyi kullanmalarındadır. A. J. White'ın ilk iş gezisi, yılbaşından hemen sonra Afyon'dadır. Ne kadar süreyle orada kaldığını bilemiyoruz lakin 9 Ocak 1947 tarihinde Uçar Sokaktaki evine dönmüştür³⁰. Birkaç gün burada kaldıktan sonra 14 Ocak 1947 tarihinde yeniden Afyon'a gitmiştir. Şehre ayak basar basmaz doğruca Afyon Emniyet Müdürlüğüne giderek oturma belgesini vize ettirmediğini beyan etmiştir. Afyon valisi ivedilikle İçişleri Bakanlığını durumdan haberdar etmiş ve bu yabancıya takibe değer bir halinin bulunup bulunmadığını bildirilmesini arz etmiştir³¹. İçişleri Bakanlığı adına Ankara valiliği Afyon valiliğini bilgilendirmiştir. Telefon mühendisinin ikinci derece yasak bölgelere izin mucibince girdiğini ve şüpheli bir halinin de olmadığı haberi gelince İngiliz mühendis, Afyon'da polisin fiziki tabibinden kurtulmuştur³². White, 1947 yılında sırasıyla Afyon, Eskişehir ve İstanbul'da müteahhit firma adına PTT'nin telefon santrali işleriyle meşgul olmuştur. Bu sefer Ankara'ya dönünce Bahçelievler 14. Sokak 36 numaralı evde kalmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu adres bilgisinden onun yeni bir eve taşındığını anlıyoruz³³.

A. J. White, 1948 yılında ağırlıklı olarak İstanbul'a gidip gelmiştir. Bu yılın ilk iş gezisi yılın ortalarında 23 Haziran 1948 tarihinde İstanbul'a gerçekleşmiş ve İngiliz konsoloshanesine yerleşmiştir. 4 Temmuz'da buradan ayrılmıştır. İngiliz mühendis İstanbul'da mesai harcarken her zaman konsoloslukta kalmamaktadır. Bazen Londra otelinde bazen de Beyoğlu Hamalbaşı 14 numaralı Conka apartmanının 3 numaralı dairesinde ikamet etmiştir. Fırsat buldukça da doğduğu toprakları ziyarete gitmiştir. Nitekim A. J. White, süresi biten ikamet vizesini bu sefer de 1 Kasım 1948 tarihinde Türkiye'nin Londra Büyükelçiliğinden alarak İngiliz yolcu uçağıyla İstanbul'a gelmiştir. Gerekli beyannameyi ibraz ettikten sonra da 16 Kasım 1948 tarihinde İzmir'e hareket etmiştir. Lakin 10 Aralık 1948 tarihinde İzmir Valisi Âğâh Erkan, onun İzmir'de bulunduğu dair hiçbir kaydın olmadığını İçişleri Bakanlığına bildirmiştir. Hatta hakkında ilde hiçbir muhaberenin olmadığı

30 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 95.

31 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 94.

32 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 93.

33 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 58-92.

bilgisini de resmi yazısına eklemiştir. Yapılan incelemede White'ın İzmir yerine 17 Kasım 1948 tarihinde Ankara'ya geldiği anlaşılmıştır³⁴. Telefon mühendisinin başkentteki yeni adresi Meşrutiyet Caddesi 14 numaralı ev olmuştur.³⁵ Öte yandan 1948 yılında daha önce isimleri geçen diğer mühendislerle ilgili hiçbir veri mevcut değildir.

1949 yılının farklı aylarında İngiliz Telefon Mühendisi A. J. White, kuranportör telefon hatlarını tesis etmek için Türkiye'nin değişik illere iş gezisine çıkmıştır. İlk olarak Nisan ayında iki defa Eskişehir'e gitmiş ve dönüşte Yenisehir'deki Ragıp Sosyal apartmanındaki ikametgâhına yerleşmiştir. Bu iş gezilerinde teknik düzeyde neler yaptığına dair malumat bulunmamaktadır. Polis vasıtasıyla takip edilerek illere geliş ve gidişleri mülki amirlerce İçişleri Bakanlığına bildirilmiştir. Rutinin dışındaki tek değişiklik Ankara'ya döndüğünde farklı adreslerde ikamet etmesidir. Bazen bir otelde bazen de bir evde kalmaktadır. Bu kadar sık adres değişikliği yapması onun sabit bir yerde kalmadığını göstermektedir. Muhtemelen PTT yönetiminin tahsis ettiği evlerde ya da kiraladığı sosyal tesislerde kalmaktadır. Yoksa bu kadar kısa aralıkla ev taşınması mümkün değildir. Yaz aylarında İstanbul'a gitmeyi tercih eden A. J. White, 31 Temmuz 1949 tarihinde Heybeliada'ya giderek oradaki Heybeli Palas otelinde kalmıştır³⁶.

1949 yılında A. J. White dışında ilk defa GEC firmasının telefon teknisyenlerinden 1909 doğumlu İngiliz Jack O'Leary ve John Dawson Hucksted isimleri ikamet tezkeresinin bir yıl daha uzatılması için PTT'nin Ankara Emniyet Müdürlüğüne yazdığı bir evrakta karşımıza çıkmaktadır³⁷. 40 yaşındayken Türkiye'de mesai harcayan O'Leary ve Hucksted hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır. Aynı yazıdan A. J. White'ın da ikamet tezkeresinin süresinin bittiği anlaşılmaktadır. Ankara Emniyet Müdürlüğü, ikametleri müddetince kötü bir halleri tespit edilmeyen İngilizlerin ikamet tezkerelerinin bir yıl daha uzatılmasının münasip olduğunu üst makamlara bildirmiştir. Bu yılın son iş gezisini White, Adapazarı'na ve Kırıkkale'ye yapmıştır³⁸.

34 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 49-54.

35 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 55-57.

36 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 41-48.

37 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 39.

38 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 33-38.

A.J.White yanında meslektaşı Peter Henry Morley olduğu halde Cumhuriyet Halk Partisinin iktidarı Demokrat Partiye devrettiği 1950 yılının ilk ayında posta ve telgraf binasının harici telefon montajı ile şehirlerarası telefon santralinin montajını yapmak için 3 Ocak 1950 tarihinde Yozgat'a gitmiştir³⁹. Yaklaşık on beş gün Yozgat şehir merkezinde kalan iki İngiliz, yine telefon santrali montajı nedeniyle 20 Ocak 1950 tarihinde Akdağmadeni ilçesine geçmişlerdir⁴⁰. İkili, yaklaşık bir ay Yozgat'ta kaldıktan sonra 5 Ocak'ta başkentte dönmüşlerdir⁴¹. İngiliz uzmanlardan A. J. White, Jack O'Leary ve Eric Gildo Tobia, 1950 yılında ağırlıklı olarak Orta ve Doğu Anadolu'daki illerin telefon kuranportör işleriyle meşgul olmuşlardır. İlk olarak Erzurum'a oradan da trenle Erzincan'a geçmişlerdir. Nisan ayında bölgeyi bir kez daha gitmek zorunda kalmışlardır⁴². İngiliz mühendisler, müteakip aylardan itibaren Sivas, Eskişehir⁴³, Beypazarı, Göynük, Adapazarı, Yozgat ve Polatlı gibi yerlerde otomatik telefon santraliyle ilgilenmiştir⁴⁴. Örneğin yıl içerisinde İstanbul'a hiç iş gezisi olmamıştır. İl ve ilçe isimlerinden anlaşılacağı üzere otomatik telefon hatları batıdan doğuya, merkezden taşraya doğru yayılmıştır.

1951 yılında Demokrat Parti iktidarında da PTT'nin yatırımları hız kesmeden devam etmiştir. İngiliz mühendisler, telefon santralinin tesisi amacıyla aynı yıl içerisinde Eskişehir, Konya, İzmir, Afyon, Sivas, Samsun ve Malatya'ya iş ziyaretinde bulunmuşlardır⁴⁵. Yılsonunda iyice yorulan A. J. White, memleket özlemini gidermek amacıyla 29 Kasım 1951 tarihinde İngiltere'ye gitmiştir. Dönüşte oturum belgesini yenilemiştir⁴⁶. Dolayısıyla bu müsaade, önümüzdeki yıllarda da Türkiye'ye hizmet edeceğinin delilidir. Bu yılın sonbaharında yeni İngiliz mühendislerden Jeremi Murphy, Edward Collett Water, Anthony Brey Hery, David Murray Smoille, Fredrick

39 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 31-32.

40 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 30.

41 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 28-29.

42 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 25-27.

43 Alfred James White, 1950 yılında Eskişehir'deyken Çağlayan Palas otelinde konaklamıştır. Ankara'da ise daha çok Selanik Caddesi 32/A numaralı evi kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 11-18.

44 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 10-24. 1950 yılında ilk defa İngiliz mühendislerden *Dennis Gordon Kirby*'nin ismine Yozgat'ın telefon santrali montajıyla ilgili bir belgede tesadüf edildi. Ayrıntılı bilgi için bk. EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 14.

45 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 2-9.

46 EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 4-5.

Arthur Romptan ve Robert Alexandre Kennedy isimleri ilk defa karşımıza çıkmaktadır. Bunların en az bir yıl ikamet ve çalışma tezkeresi aldığını hesapladığımız da PTT'nin yatırımlarının Demokrat Parti iktidarında da hız kesmeden devam ettiğini göstermektedir. Lakin yabancıların Türkiye'den ne zaman ayrıldığına dair bilgi mevcut değildir. Zira belgeler 1951 yılı itibariyle sona ermektedir.

Sonuç

PTT'nin otomatik telefon santrallerinin kurulumunda kifayetsiz kalan yerli mühendislerin yerine on beş İngiliz telefon mühendisi 1946-1951 yılları arasındaki zaman diliminde farklı yıllarda işletmeye emek vermiştir. Zira Adana-Ulukışla, Ulukışla-Konya ve Konya Eskişehir arasındaki telefon devrelerine uygulanacak olan üç hatlı kuranportör cihazlarının montajı, İngiliz firmasına ve mühendislerine havale edilmiştir. Nitekim ihtiyaç duyulan insan kaynağının tamamı General Electric Company firmasının temsilcilerinden karşılanmıştır. Lakin ilerleyen yıllarda antlaşmanın mekânsal sınırlarına riayet edilmemiştir. Muhtemelen firmayla yeni sözleşme imzalanmış olmalıdır ki İngiliz mühendisler, Anadolu'nun muhtelif il ve ilçelerinde vatandaşın 'alo' diyebilmesi için gayret sarf etmiştir.

PTT'nin telefon alt yapısı için İngiltere'yi tercih etmesi Türk dış politikasının savaş yıllarındaki denge prensibinin barış yıllarında da iktisadi alana tezahürüdür. Çünkü II. Dünya Savaşı öncesi ve yıllarında SEKA ve demir-çelik fabrikaları için gereken yabancı mühendis ve ustalar, Almanya, İsviçre, Avusturya ve SSCB gibi farklı ülkelerden ve milletlerden seçilmiştir. Sadece anti-semitik bir yaklaşımla Yahudi olmamasına itina gösterilmiştir. Lakin savaşı Müttefikler kazanınca mühendis, usta ve montör tercihlerinin rengi tamamen değişmiştir. Hâlbuki telekomünikasyon alanında İtalyan, İspanyol ve Alman mühendisler çok daha iyi olmalarına rağmen rağbet görmemişlerdir. Galiplerle birlikte hareket etmek isteyen Türk yöneticiler, tercihlerini İngilizlere karşı kullanmışlardır.

İnsanoğlunun gördüğü en büyük savaştan sonra 1946 yılında Türkiye'ye gelen dört mühendisten üçü asker menşelidir. İstihbarat bağlamında teknik dinleme kapasitesinin arttığı bir dönemde mesai yapan mühendislere, kuranportör hatların tesisinin ihale edilmesi gayet ilginçtir. Çünkü hatların montajı, testi ve bakımı sırasında verileri, bağlı buldukları firmaya dolayısıyla İngiltere'ye aktarmadıkları kim bilebilir ki? Şüphesiz Türkiye'ye vize aldıktan sonra gelenlere bir güvenlik ve arşiv taramasının

akabinde çalışma tezkeresi verilmektedir. Lakin o yılların istihbâri bilgileri düşünüldüğün de haklarında elde ne kadar bilgi olabilir ki? Daha çok ülkede ikamet ettikleri kısa sürede durumlarında bir fenalık görülmeyenlere çalışma tezkeresi de birer yıllık periyotlarla verilmiştir. John Campbell Whiting, Charles Geofferes Leonard, Edward Arthur Scarlett ve Alfred James White, 1946 yılında Türkiye'ye gelen ilk telefon mühendisleridir. Alfred James White müstesna diğerleri asker kökenli mühendislerdir. Zaten onun dışındakiler, 1947'den sonra karşımıza çıkmamaktadır. Haklarında EGM Arşivinde bir malumat bulunmamaktadır. Belki de durumlarından şüphelenildiği için çalışma tezkereleri yenilenmemiş de olabilir. Acaba kuzu kurtta mı teslim edildi? Bunu bu aşamada bilmemiz mümkün değil çünkü mühendislerin iş gezileriyle ilgili belgelerde teknik bilgiler yer almamaktadır. Hatta verim alınıp alınmadığını bile ölçmemiz imkânsızdır.

21 yaşında Türkiye'ye ayak basan Alfred James White, en uzun süreyle ve en çok mesai harcayan İngiliz'dir. Hakkındaki kayıtlar 1951 yılında kesilmektedir lakin belgelerden edindiğimiz intiba Demokrat Parti devrinde de emek verdiği şeklindedir. Mühendisleri mukayese ettiğimiz de White, soluksuz altı yıl çalışmıştır. Hatta bazı haftalar sabit adresi Ankara'da iki üç gün dinlendikten sonra hemen bir başka ile iş gezisine çıkmıştır. Seyahatlerini daha çok karayoluyla yapmış bazen de havayolunu kullanmıştır. İstanbul'dayken daha çok ülkesinin Beyoğlu'ndaki konsolosluğunda kalmıştır. Bu durum, polisi iyice tedirgin etmiş White'in her adımı yakından izlenmiştir. Bütün iş gezileri ile çalışma tezkeresinin süresi dikkatlice takip edilmiş ve günü gününe resmi yazışmalara konu olmuştur. Polisin tüm takibine rağmen hakkında bir fenalık tespit edilememiştir. Zaten belgeye ve bilgiye yansımayan yüksek dereceli bir kuşku halinde ikamet ve çalışma tezkeresi yenilenmezdi.

Alfred James White dışındaki İngiliz telefon mühendisleri hakkında pek fazla malumat mevcut değildir. Bazıları bir evrakta satır arasında geçerken bazılarını da sadece Bakanlar Kurulu kararından öğrenmekteyiz. Neredeyse on civarındaki mühendisin ismine ilk defa, tek parti iktidarının sona erdiği 1950 yılında tesadüf etmekteyiz. Dolayısıyla iktidarın el değiştirmesine rağmen Demokrat Parti devrinde de PTT'nin yatırımlarının hız kesmeden devam ettiğini görebilmekteyiz. Hızla asli ihtiyaçlardan biri haline gelen telefonun sorunsuz kullanımı için gerekli bir alt yapı yatırımlarını, milli bir çerçevede telakki etmekte fayda vardır. Nitekim telefon hizmetleri ülkenin en büyük üç şehrinin dışındaki illerde de kullanıcısıyla buluşmaya başlamıştır.

İngiliz mühendislerin iş gezilerinden anlaşılacağı üzere telefon santralleri, batı illerinden sonra Yozgat, Samsun, Erzurum, Erzincan, Adana gibi Orta ve Doğu Anadolu'daki yerlere de yayılmıştır. Hatta illerden sonra nüfusça kalabalık ilçelere dahi telefon hatları çekilmeye başlamıştır. PTT'nin telefon hizmeti yatırımları sonrası bir nebze de olsa arz talep dengesi muhafaza edilmeye gayret edilmiştir.

General Electric Company firmasının temsilcileri, belki de günümüzde yok olan veya kullanılmayan başta Ankara, İstanbul, Eskişehir, Konya, Afyon, Yozgat gibi yerlerin toponomisine bilgi düzeyinde katkı sağlamışlardır. Zira belgelerden birçok mahalle, sokak ve otel isimlerini onların iş gezileri sayesinde öğrenmekteyiz. Neticede Türkiye'nin sağlıklı telefon iletişimi için alın teri döken İngiliz mühendisler, emekleri karşılığında Türk halkının haberleşmesine katkı sağlamışlardır. Nitekim onlar, Özal'ı yıllarda ülkenin telefon şebekesi tüm ülke sathında yaygınlaşınca kadar illeri, iş yerlerini, kamu kurumlarını, haneleri ve gönülleri birbirlerine bağlama gayretiyle Türkiye'de bulunmuşlardır. Özal hükümetleri öncesinde bir telefon aboneliği sahibi olmak için önce sıraya girilirdi. Sıranın ancak 5-10 yıl sonra geldiğini de o dönemde yaşayanlar, gayet iyi bilir.

Kaynaklar

Aktaş, Esat, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Samsun’da İlk Telefon Hatları ve Kullanımı”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C 15, S 30, Trabzon 2021.

Alışan, Reşat, “Cumhuriyetimizin Kuruluşu ve İlk Onbeş Yılında PTT İşletmesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C VI, S 17, Ankara 1990.

Arı, Kemal “İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye’nin PTT Alanından Yatırımları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C XIII, S 27, İzmir 2013.

Bingül, Şeyhmus, “Osmanlı Devleti’nde İletişim Araçlarının Kontrolü: “Telefon Tevkifleri””, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C 21, S 2, İstanbul 2020.

Çakılcı, Diren, “Osmanlı Devleti’nde Denizaltı Telgraf Hatları ve Eastern Telegraph Company”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C 3, Ankara 2022.

Çakılcı, Diren, *Rumeli Telgraf Hatları 1854-1876*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Demir, Tanju, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Haberleşme Kurumuna Dair Değerlendirmeler”, *Yakın Dönem Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 13, S 25-26, İstanbul 2014.

EGM Personel Daire Başkanlığı, *Cumhuriyetimizin 80. Yılında 80 Yıllık Polis İstatistiği (1923-2003)*, Rapor, Ankara 2003.

Emniyet Genel Müdürlüğü Arşiv Daire Başkanlığı, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 1-114.

T.C. Ulaştırma Bakanlığı PTT Genel Müdürlüğü, *İstiklal Harbi’imizde PTT*, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2009.

Tekir, Süleyman, “Erken Cumhuriyet Yıllarında Türkiye’de İletişim Araçları: Posta, Telefon, Telgraf ve Telsiz (1925-1930)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 6, (Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı), Sakarya 2021.

Tokgöz, Erdinç, *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-1999)*, İmaj Yayınevi, Ankara 1999.

Yiğit, Yücel, “Causus mu Montör mü? Güstav Hoppe Seka’da İşbaşında”,

Uluslararası Millî Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu VI, ed. Haluk Selvi-İbrahim Şirin vd., C II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2020.

Yiğit, Yücel, "SEKA'nın Alman Ustaları", *3. İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri*, ed. Mustafa Öztürk-Ayşe Değerli, C III, İzmir 2019.

Yiğit, Yücel, "SEKA'nın Yabancı Montörleri", *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu Kitabı*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, C II, İzmit 2019.

Yurtoğlu, Nadir, "Haberleşme Sektörünün Önemli Bir Teşekkülü: Millî Mücadele Döneminden 1960 Yılına Türkiye'de Posta, Telgraf ve Telefon (PTT) Teşkilatı (1920-1960)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 32, S 93, Ankara 2016.

Yüctürk, Elif, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Haberleşme: Mültezimlerden Konsorsiyumlara", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S 23-24, İstanbul 2001.

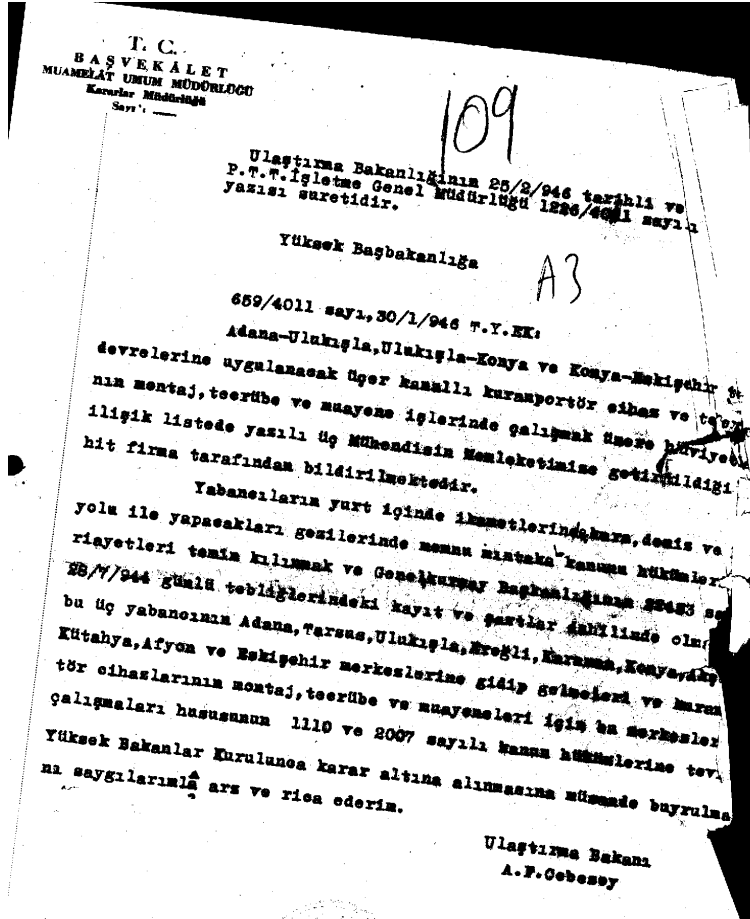
Ekler

Tablo 1. PTT'nin İngiliz Mühendisleri (1946-1951)

SN	ADI SOYADI	BABA ADI	DOĞUM YERİ VE TARİHİ	MESLEĞİ-YAŞI-MEDENİ HALİ-MEZHEBİ	İCRA VEKİLLERİ HEYETİ ONAYI	OTURUM BELGE NUMARASI
1	<i>Alfred James White</i>	<i>William Alfred</i>	1925	<i>Protestan</i>	1946	1/4107
2	<i>John Campbell Whiting</i>	<i>George</i>	<i>Woking, 19.06.1926</i>	<i>Telefon Mühendisi/ Bekâr,</i>	20 Nisan 1946	1/4067
3	<i>Charles Geofferes Leonard</i>	<i>Redvers Cecil</i>	<i>Birmingham, 2.12.1925</i>	<i>Telefon Mühendisi/ Evli</i>	20 Nisan 1946	1/4068
4	<i>Edward Arthur Scarlett</i>	<i>Arthur</i>	<i>Londra, 21.06.1923</i>	<i>Telefon Mühendisi/ Bekâr</i>	20 Nisan 1946	
5	<i>Jack O'Leary</i>	<i>James</i>	1909	<i>Katolik</i>		1/5173
6	<i>John Dawson Hucksted</i>					
7	<i>Dennis Gordon Kirby</i>					1/4638
8	<i>Jeremi Murphy</i>					
9	<i>Edward Collett Water</i>					
10	<i>Anthony Brey Hery</i>					
11	<i>David Murray Smoille</i>					1/5612
12	<i>Frederich Arthur Romptar</i>					29/1540

13	Robert Alexandra Kennedy					1/4376
14	Peter Henry Morley					1/5598
15	Eric Gildo Tobia					

Kaynak: EGM Arşivi, 41924-6957 Aidiyet Numaralı Dosyadan Derlenmiştir.

Belge 1: Üç İngiliz Mühendise Müsaade Edilmesi İçin Ulaştırma Bakanı Ali Fuat CEBESOY Tarafından Başbakanlığa Gönderilen Resmi Yazı, EGM Arşivi.

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAHESAT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kavalar Müdürlüğü
Karar sayısı:
4084

KARAR SURETİ

96

Adana-Ulukışla , Ulukışla-Konya ve Konya-Eskişehir telefon devrelerine uygulanacak şerh kanallı kuranportör sıhas ve teleferantın montaj, tecrübe ve muayene işlerinde geliştirilecek olan İngiliz listede hüviyetleri yazılı Şiş İngiliz mühendisin iş icabı olarak geçen yerlerdeki ikinci yasak bölgelere girmelerine izin verilmesi Ulaştırma Bakanlığının 25/2/1946 tarihli ve 1236/4011 sayılı yasak bölgeleri Bakanlığının 15/4/1946 tarihli ve 41924-6967-11638 sayılı ve Millî Savunma Bakanlığının 12/4/1946 tarihli ve 11656 sayılı kararları üzerine, 1110 sayılı kanunun 1 inci maddesinin (B) fıkrasına göre, Bakanlar Kurulunca 20/4/1946 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI
İSMAİL İNÖNÜ

Başb.	Ad. B.	M. S. B.	İçiş. B.	Dışiş. B.
Ş. SARACOĞLU	M. E. B. MONTAZ ÖKMEN	A. R. ARTUNKAL	HİLMİ URAN	H. SAKA
Mu. B.	M. E. B.	Ba. B.	MİKRO FİLM CEKİNİ YERİBİLİR F. SİRMEZ	Sa. ve So. Y. B.
N. E. SUMER	YÜCEL	SİRRI DAY		Dr. SADI KONUK
G. ve T. B.	Ta. B.	Ula. B.	T. B.	Çalış. B.
SADIK URGÜDÜK	S. E. ULUTUĞLU	F. CERESOV 12	OCAK 1988 KARADENİZ	Dr. SADI IRMAK
F. ÇÖLMEK	Dr. SADI IRMAK			

Aslı gibidir.

Belge 2: PTT Adına Türkiye Gelen Üç İngiliz Mühendis Hakkındaki 1946 Yılındaki Bakanlar Kurulu Kararı, EGM Arşivi.

Soyadı	Leonard	Whiting	Scarlett
Adı	Charles Geoffrey	John Campbell	Edward Arthur
Doğum yeri	Birmingham	Woking	London
" tarihi	2 Aralık 1925	19 Haziran 1926	21 Haziran 1923
Babasının adı	Madvers Cecil	George	Arthur
Milliyeti	İngiltere	İngiltere	İngiltere
Medeni hali	Evlî	Bekâr	Bekâr
Mesleği	Telefon mühendisi	Telefon Mühendisi	Telefon Mühendisi
Uyruğu	İngiliz	İngiliz	İngiliz

Belge 3: PTT Adına Türkiye Gelen Üç İngiliz Mühendisin Kimlik Bilgileri, EGM Arşivi.

T. C. 19 / 11 / 1949

P. T. T. İşleri Genel Müdürlüğü (Genel Belgeleri)
Pen. D. XXXXXXXXX Bir Yabancıdan İkamet Tezkeresinin Yeniden Alınması H.

Eğk. No. 10809 D. 4334-2 Eki:

Emniyet Müdürlüğüne

ARZU

İdaremeze ait kuranportör tesisatını teahhüt eden İngilterede Kfin S.S.C. firmasının memleketimize g8r derdiği ve hüviyeti aşafında yazılı adı teknisyenin İkamet tezkeresi müddeti bitmek üzere olduğundan , bir gene usa tilması için gerekli işlemin yapılmasına emirlerini rica ederim .

Genel Müdür
Haluk Karaka

Soyadı	: O'Leary	: White
Adı	: Jack	: Alfred James
Babasının adı	: James	: William Alfred
Doğumu	: 1909	: 1925
Memleketi	: İngiltere	: İngiltere
Tabiiyeti	: İngiliz	: İngiliz
Milliyeti	: Katolik	: Protestan
İkamet tezkeresi No.su	: 1/5173	: 1/4107
İkamet tezkeresi Tarihi	: 15/11/1948	: 15/11/1948

19 OCAK 1950

Yazılacak cevabın sübe teminin de gösterilmesi rica olunur.

Belge 4: İkamet Tezkeresi Sona Eren Alfred James White ile Jack O'Leary Hakkında PTT Umum Müdürlüğünün EGM'ye Gönderdiği 19 Kasım 1949 Tarihli Resmi Yazısı, EGM Arşivi.

Arşiv Belgeleri Işığında 1948-1950 Yıllarında Türkiye'ye Yapılan Marshall Yardımları

Zeynep Müjde Sakar* - Cengiz Atlı**

Marshall Planı

Truman Doktrini, esas itibariyle Yunanistan ve Türkiye'ye askeri yardımı öngörmüştür. Çünkü bu iki ülke Sovyetlerin doğrudan doğruya baskısı ve tehdidi altında idi. Fakat bu sırada Avrupa'nın durumu iktisaden son derece kötüdür. Altı yıllık savaş bütün ülkelerin ekonomik kaynaklarını tüketmiştir. Savaş bütün ülkelerde ağır tahribat yapmıştır. Bir bakıma toplumlar açlıktan kıvrınmaktadırlar. Ekonomileri harekete geçirecek kaynak yoktur. Sovyet Rusya bu durumu fırsat bilerek komünizm propagandasını şiddetlendirmişti. Komünizm propagandası fakirliğin müsait zemininde çok müessir olmaktaydı. Sovyetler komünist partilerin bilhassa etkili olduğu Fransa ve İtalya'yı seçmişlerdi. Bu iki ülkede komünist partilerin kıskırtmasıyla çıkan grevler, bu ülkelerin ekonomisini felce uğratmıştı. Bu grevlerle komünist partilerinin iktidara gelmeleri amaçlanmıştı¹.

Bu durumu gören Amerikan Dışişleri Bakanlığı, ekonomik buhranların yaratacağı bu kaçınılmaz sonucu önlemek için Avrupa'ya geniş ölçüde bir iktisadi yardım yapılmasını kararlaştırmıştır. Dışişleri Bakanı General Marshall, 7 Haziran 1947'de Harvard Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmada Avrupa devletlerinin iktisadi kalkınmalarını planlamak için bir araya gelmelerini istemiş ve ortak bir plan hazırlanırsa ABD'nin destek ve yardımının esirgenmeyeceğini söylemiştir². ABD, Avrupa'ya ekonomik

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Şanlıurfa/TÜRKİYE, zeynep.sakar@gmail.com

** Prof. Dr., Iğdır Üniversitesi, Fen/Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Iğdır/TÜRKİYE, cengiz3636@hotmail.com

1 Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, C I, Ankara 1994, s. 443.

2 Ahmet Şükrü Esmer, Oral Sander, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990)*, 1939-1945 Dönemi, Ankara 1993, s. 220.

yardımda bulunmaya daha önce başlamıştı. 1945 Haziran'ı ile 1946 sonu arasında Batı Avrupa'ya yaptığı ekonomik yardım 15 milyar dolar olmuş, fakat bu yardım bütçe açıklarının kapanması, ithalat için kullanılması gibi paranın verimli olamayan alanlarında harcanmıştı.

Marshall Planı Avrupa'da memnunlukla karşılandı. Türkiye de dahil, 16 Avrupa ülkesinin³ katılımıyla 1947 yılının Haziran-Eylül ayları arasında Paris'te Avrupa Devletlerinin kalkınmasıyla ilgili bir konferans toplandı. Çalışmalar sonucunda dört yıl süreli "Avrupa Ekonomik Kalkınma Programı" hazırlandı ve Amerika'ya verildi. Bunun üzerine Amerika Birleşik Devletleri, 3 Nisan 1948'de "Ekonomik İşbirliği kanunu" nu çıkardı ve Avrupa'ya yardıma başladı. Bundan sonra 18 Avrupa ülkesi⁴, 16 Nisan 1948'de "Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütünü kurdular. Bu örgütün amacı, üyelerin ekonomik iş birliği yoluyla sağlıklı bir Avrupa ekonomisine ulaşmaktı⁵.

Marshall Yardımı'ndan yardım alacak ülkeler 4 gruba ayrılmıştı.

1. Yunanistan ve Avusturya hibe olarak
2. İsviçre, Portekiz. Türkiye peşin para ile
3. İsveç, Norveç, İrlanda borç olarak
4. İngiltere, Fransa ve İtalya, Hollanda, Belçika, Lüksemburg, Danimarka ve İzlanda kısmen hibe ve kısmen borç olarak⁶

1948-1950 Yıllarında Türkiye'ye Yapılan Marshall Yardımları

Birleşik Amerika İktisadi iş birliği idaresi ve Avrupa İktisadi İşbirliği teşkilatıyla yapılan temaslarda Marshall Yardımı'na giren konularda talepler, teknik yardım talepleri ve izinleri Türkiye adına imzalaması için Başbakanlık Milletlerarası İktisadi İşbirliği Teşkilatı. 1. Daire Başkanı Bülent Yazıcıya 12. Haziran 1950 tarihinde yetki verilmişti.⁷

Marshall Planı'ndan ülkemize iki şekilde yardım temin edilmekteydi. Bunlardan birincisi direk yardım olup Amerikan Hükümetince Türkiye'ye dolarla Amerika'dan yapılacak mal ve hizmet satın alınması için kullanılmaktaydı. İkinci şekil yardım ise traş hakkı sureti ile çeşitli Avrupa ülkelerinde Türkiye'ye temin edilen satın alma imkânlarıydı.

3 İngiltere, İtalya, Belçika, Fransa, Portekiz, İrlanda, Yunanistan, Türkiye, Hollanda, Lüksemburg, İsviçre, İzlanda, Avusturya, Norveç, Danimarka, İsveç.

4 Daha sonra bu devletlere Federal Almanya ve İspanya da katılmıştır.

5 Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995, s. 668.

6 DK,C,G0104,395,1.54.

7 BCA., 30.18.1-2.123.49.14.

1948/49 yılında Marshall Planı'ndan Türkiye'ye yapılan 49.7 milyon dolarlık yardımdan 22.148.000 dolarlık kısmı (umum yardımın %44.5 u) Bakanlığa ayrılmıştı.

1949/50 yılı Marshall Planı'ndan ülkemize 59 milyon dolar direk ve 58 milyon dolarlık da Avrupa'dan traj hakkı toplam 117 milyon dolarlık yardım yapılmıştır. Bu yardımlardan tarıma toplam olarak 16.134.000 dolarlık yardım ayrılmıştır. Bu da genel yardımın %13.8 ini teşkil etmektedir. Bunun 14.626.000 doları Amerika'dan direkt yardım; geri kalan 1.508.000 doları da Avrupa'dan traj hakları teşkil etmektedir.

1950 yılına kadar tarıma 36.774.000 dolar direkt yardım ve 1.508.000 dolar traj hakkı toplam 38.282.000 dolar ayrılmıştır.⁸

1950 yılına kadar 6576 traktör, 9079 traktör pulluğu, 3456 diskharrow, 1262 biçer-döğeri, 1439 hububat mibzeri, 2732 pamuk mibzeri, 2516 One-way pulluğu ve 104 pikap kamyonet sipariş verilmiştir.

Marshall Planı'ndan getirilen bu alet ve makinalar firmalar vasıtası ile ithal edilmekte ve satılmaktadır. İthal ve satış fişleri 10138 sayılı yönetmelik hükümlerine göre yürütülmektedir.

28 Şubat 1949 da 1948-1949 döneminde ülkemize yapılacak yardım miktarını toplam 60 milyon dolar olarak göstermekteydi. Bu miktarın 10 milyonu nisan-haziran dönemine ve diğer 50 milyon Temmuz 1948, Haziran 1949 dönemine ait olmak üzere düzenlenmişti.⁹

6 Mart 1949 da Amerika Yardım İdaresi Türkiye'nin bu döneme kadar sipariş fiyatlarına nazaran haziran ayı sonuna kadar 50 milyon doları veremeyeceğini ve sadece 37.5 milyon doları kullanabileceğine kanaat getirmişti.¹⁰

Malların Satışı

Marshall Planı'ndan ülkemize getirilen traktör, ziraat alet ve makinaları önce Vilayetler itibarı ile tahsis olunmakta ve bu tahsisler İl Tevzi Komisyonları vasıtası ile çiftçilerimize dağıtılmakta idi. Yeterli miktarda araziye sahip olan bir çiftçi vilayete başvurarak işletme büyüklüğünü, satın alacağı aletin cinsini vesair bilgiyi gösterir bir beyanname vermekte ve bir tedarik belgesi almakta idi. Bu belgeler o vilayete tahsis olunan alet ve makinaların miktarını geçemezdi. Eline belge geçiren çiftçi o yıl içinde, istediği zaman %37,5 peşin ve gerisini dört taksitte ödemek üzere aletini almakta idi.

8 BCA., 30.1.0.0.80.507.5.

9 DK.C., G0104. 059.1.16.

10 DK.C., G0104. 059.1.7.

Tahsis sisteminin birçok mahzurları görüldüğünden 1949 yılı Ağustos'unda bundan vazgeçilmiş ve satışlar tamamen serbest bırakılmıştır.

Marshall Planı'ndan traktör vesaire alet ve makine almak isteyenler için yalnız çiftçi olmak ve bir çiftçi belgesi almak kâfi görülmektedir. Çiftçi olduğuna dair belge alan ve bu belgeyi idare amirlerine tasdik ettiren herkes istediği büyüklükte traktör ve diğer aletleri satın almakta tamamen serbesttir. Bakanlık mubayaa (satın alma) işlerinden tamamıyla elini çekmiştir. Çiftçi istediği aleti peşin veya taksitle satın alabilir. Bu husus çiftçinin arzusuna bırakılmıştır.¹¹

Kredili satışlar ya doğrudan doğruya firma tarafından veya Ziraat Bankasının iştiraki ile yapılmaktadır. Azami taksit süresi 6 yıldır. Satışta peşin olan birinci taksit %20, geri kalan beş taksitin oranları sırasıyla %20, %15, %15, %15, %15 dir. Taksitler her yıl o bölgedeki esas mahsulün idrak veya satış mevsiminde tahsil edilmektedir. Taksitler üzerine süre sonunda ayrıca %2.5 faiz konur.

Satışlarda firmaya malın c.f. (satın alma + dış ticaret) bedeli üzerinden %20 kar haddi tanınmıştır. Son defa bu had %25 şe çıkarılmıştır. Bu ilave olunan %5, yalnız alet ve makinaların randımanlarını arttırmak üzere bakım, servis ve çiftçilerin öğretimi (demonstration) işlerinin yürütülmesine sarf olunacaktır. Yedek parçalarda satış fiyatının hesaplanmasında imalatçı fabrikanın yedek parça liste fiyatı esas alınmıştır. Buna göre Amerika'dan ithal olunan yedek parçaların satış fiyatı esas liste fiyatının 4.5 misli, Kanada'dan 4.3 misli olarak kabul olunmuştur. Örneğin Amerika'daki fiyatı bir dolar olan bir yedek parça Türkiye'nin her tarafında 450, Kanada'nınki ise 430 kuruşa satılmaktadır. Yalnız John Deere fabrikası için bu nisbet 4.8 olarak hesaplanmıştır. Marshall Planı'ndan getirilen traktör lastiklerinden kar haddi de %25 olarak kabul olunmuştur.¹²

Marshall Planı'ndan Getirilen Ziraat Alet ve Makinalarının Kullanma, Bakım ve Ömürlerini Arttırmak İçin Alınan Tedbirler

Marshall Planı ile getirilen traktör ve diğer ziraat alet ve makinaların kullanma, bakım ve onarım işlerini çiftçilerimize öğretmek üzere makinist kursları açılmıştır. Kurslara ilk olarak 1949 yılı ilkbaharında yurdun 12 muhtelif yerinde başlanmıştır. Altışar ay devam eden bu kurslarda 1949

11 BCA., 30.1.0.0.80.507.5.

12 BCA., 30.1.0.0.80.507.5.

yılında 1200 eleman yetiştirilmiştir. Ayrıca şeker fabrikaları da 450 makinist yetiştirmiştir. 1950 yılında kurs adedi 20'ye çıkarılmış ve 2000 makinist yetiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Kurs devresi de altı aydan beş aya indirilmiştir.

Alet ve makinelerin randımanlarını arttırmak içinde Marshall Planı ithalatçı firmaları ile de iş birliği yapılmaktadır.¹³

Marshall Planı makinelerinin randımanını arttırmada yedek parça işine büyük önem verilmektedir. 1949 yılında ithal olunan traktör ve ziraat alet ve makineleri bedelinin %10 nu oranında yedek parça getirtilmişti.1950 yılında bu oran %20 ye çıkarılmıştır. 1950 yılına kadar 2.213.000.- dolarlık yedek parça ithal olunmuştur. 2.000.000 dolarlık yedek parça da siparişe bağlanmıştır.

Alet ve makinelerin bakımından el kitaplarından da faydalanılacağı düşünülmüştür. Bütün Marshall Planı ithalatçı firmaları getirttikleri traktör, harman makinesi ve biçer-döğer gibi makinelerin kullanma, bakım ve onarımları hakkında Amerika'da yazılmış el kitaplarını dilimize tercüme ettirmişlerdir. Bu kitaplar çiftçilere

Marshall Planı'ndan getirtilen ziraat alet ve makinelerinden azami randımanı temin için bunların takım halinde çiftçilerimize satılması hususu firmalara tavsiye olunmuştur. Bu hususta Şeker Fabrikaları 3-6 çiftçiden müteşekkil çiftçi gruplarına traktör ve bununla birlikte kullanılan diğer aletlerin komple bir halde satılmasını temin etmektedir.

Firmaların satış sahalarını belirlenen bölgelerde yoğunlaştırmaları istenmişti. Böylece servis işleri bir hayli kolaylaşmış olacaktır¹⁴

Çiftçilerin görgü ve bilgilerini arttırmak, onlara modern ziraat usullerini göstermek üzere, firmaların yardımı ile bilhassa yeni tip aletlerle gösteriler düzenlenmekteydi.

Marshall Planı Teknik Yardımı

1. Amerika'ya Eleman Gönderme:

Marshall Planı teknik yardımından faydalanarak Amerika'ya bilgi ve görgülerini arttırmak üzere çeşitli alanlarda eleman göndermek mümkün olmaktadır. Yine aynı yardımdan faydalanarak Amerika'dan uzman

¹³ BCA., 30.1.0.0.80.507.5.

¹⁴ BCA., 30.1.0.0.80.507.5.

getirtilebilmekteydi. Aynı şekilde elit tohum ve damızlık getirilebilirdi.

Bakanlık teknik yardımdan her üç şekilde de faydalanmaktadır. 1950 yılına kadar bu yardımdan faydalanarak Amerika'ya 28 yüksek ziraat mühendisi ile Ziraat fakültesinden bir profesör ve bir doçent gönderilmiştir. 5 veterinerin Amerika'ya gönderilmesi için yapılan müracaat kabul olunmuştu. Bu elemanlar 16 Haziran'da Amerika'da eğitim almak için gönderilmişlerdi.¹⁵

Ziraat fakültesinden bir profesör ile bir pamuk mütehasssınının Amerika'ya gönderilmeleri için yapılan müracaat da kabul olunmuştu. Ayrıca melez mısır yetiştiriciliği üzerinde bilgi ve görgüsünü arttırmak üzere Amerika'ya bir ziraatçıyı beş ay müddetle gönderme teklifide E.C.A. idaresince kabul olunmuştu. 5 Yüksek Orman Mühendisi ile Ziraat Fakültesinden bir profesörün muhtelif ormancılık şubelerinde bilgi ve görgülerini arttırmak üzere Amerika'ya gönderme teklifi de E.C.A. tarafından kabul edilmişti.

Amerika'dan Uzman Personel Getirilmesi

Teknik yardımdan faydalanarak memleketimizde iki yıl incelemelerde bulunmak üzere Amerika'dan 8 uzman getirilmesi hakkında yapılan teklif kabul olunmuştu. Bunlardan aşağıda adları yazılı 7 mütehasss 28/Mart/1950 günü ülkemize gelmişler ve incelemeye başlamışlardı bu uzmanlar Çukurova ve Güneydoğu vilayetlerimizle Ege, Marmara, Trakya ve çevre bölgelerinde incelemelerini tamamlamışlardı. Sonraki dönemde doğu ve kuzey Anadolu'da da incelemelere başlayacaklardı. Bu incelemeler sona erdikten sonra uzmanlar Türkiye için yeni bir ziraat teşkilatı programı hazırlamışlardı.

Uzmanlar:

Mr. Elmer Starch	Zirai Organizasyon Uzmanı
Mr. Gould	Zirai Yayım (Extension)
Mr. Winchester	Zootekni Uzmanı
Mr. Hansmeier	Toprak Hayatietini Muhafaza (Conservation)
Mr. Smith	Ziraat Alet ve Makinaları Uzmanı
Mr. Killough	Pamukçuluk
Mr. Ward	Sulu ziraat

Bu dönemde teknik yardımdan faydalanarak beş ay süreyle bir uzman

¹⁵ BCA., 30.1.0.0.80.507.5.

gözetiminde teknik yardımdan faydalanarak Amerika'dan getirilen 800 kg kadar muhtelif melez mısır çeşitlerinin de ülkemizde denenmesi üzerinde araştırmalarda bulunulmuştu. Teknik yardımdan faydalanarak 1950 yılında da Amerika'ya 50 ziraatçı, 15 veteriner ve 15 ormancı gönderilmesi için hazırlıklara başlanmıştı.

Tablo 1: 1949/50 Yılı Marshall Planı Traj Haklarından Tarıma Ayrılan 1.508.000 Doların Maddeler ve Ülkeler İtibarı ile Bölünüşü (Rakamlar 1000 Dolar Olarak)

Cinsi	Almanya	İngiltere	Belçika	Toplam
Sun'i gübre	-	67.2	584	651.2
Traktör	150	244	-	394
Traktör pulluğu	34	-	-	34
Atla çekilir ziraat aletleri	82	-	-	82
Mücadele ilaçları	-	59.8	-	59.8
Santrifüj tulumba	-	97	-	97
Hububat hangarları	150	-	-	150
Laboratuvar malzemesi	-	40	-	40
Toplam	416	508	584	1.508

Tablo 2: Marshall Planı'ndan Tarım Bakanlığına Yapılan Tahsisler

Code No	Cinsi	1948/49	1948/49 programına istirdat yolu ile dahil edilen
830-00	Tank tipi traktör 50 HP.den küçük	1.057	182
831-00	Tank tipi traktör 50 HP.den büyük	672	15
832-00	Tekerlekli traktör	7.327	382
832-03	Tekerlekli traktör	217	-
770-00	Ziraat aletleri	3.833	158
770-03	Ziraat aletleri	2.857	404
771-00	Yedek parça	1.500	156
771-03	Yedek parça	557	
891-00	Lastik (traktör ve ziraat aletleri için)	96	-
740-00	Tulumbalar	417	-
236-00	Mücadele İlaçları	306	-

820-00	Pikap kamyonet	81	-
380-00	Kimyevi madde (Calisyum clorid)	5	-
950-	Deniz navlunu	1.790	120
750-00	Seyyar tamirhane	-	-
880-00	Fenni aletler	-	-
640-00	El aletleri	8	-
890-00	Lastik tamir malzemesi	-	-
120-00	Tohum	-	-
	Yekûn	20.725	1.425

1950 yılının sonlarında Cumhurbaşkanı Celal Bayar'la birlikte İzmit ve Bursa'da gezintiler yapan Uludağ'ı, Hereke Fabrikasını, Gölçük Tersane ve Deniz üssünü gören Marshall Planı Türkiye Komitesi Başkanı Mr. Russell Doll' e Marshall Planı'ndan Türkiye'ye yapılmakta olan yardımın 1951 yılında da devam ettirilerek artırılması istenmişti.¹⁶

Tablo 3: Ülkemizde Firmalar Tarafından Kurulmuş ve Kurulacak Jabet ve Seyyar Tamirhanelerin Yerlerini Gösterir Cetvel

Firma Adı	Kurulmuş		Kurulacak	
	Sabit	Seyyar	Sabit	Seyyar
Z. Donatım	1 Konya 1 Adana	14 Ankara Adana Kayseri Diyarbakır Konya Eskişehir Manisa İzmir İstanbul	1 Ankara 1 Diyarbakır 1 Manisa 1 Adana	1 Trakya
Çukurova	1 İstanbul 1 Adana		1 İzmir 1 Konya	1 Adana 1 Konya

¹⁶ *Cumhuriyet*, 19 Eylül 1950.

Koç	1 Ankara 1 İzmir 1 Adana 1 Konya 1 Antalya	2 Eskişehir 1 Ankara 1 Antalya Adana Gaziantep	1 Gaziantep 1 Diyarbakır 1 Balıkesir	1 Urfa 1 Antalya
Türk İnter			1 İstanbul 1 Eskişehir 1 Adana 1 İzmir 1 Adana	1 Eskişehir 1 Adana
Yakındoğu	1 İstanbul	1 Trakya 1 Kocaeli	1 Trakya 1 İzmir 1 Antalya	1 Konya 1 Bursa
Neptun			1 İstanbul	1 Trakya 1 Eskişehir 1 İzmir
Mataş	1 İstanbul			1 Adana
Toplam	11	18	18	13

Mr. Russell Doll 'Egede Marshall Yardımları kapsamında Ege bölgesindeki ev ve fabrikalara daha fazla ve daha ucuz kömür temin etmek için büyük bir önem taşıyan Soma, Değirmisaz, ve Tunçbilek kömür ocaklarını geliştirdiğini açıklamıştı. Ayrıca İzmir'de inşa edilen çimento fabrikası finanse edilmişti. Çamaaltında tuzlada üretimi artırmak için çalışmalar yapılmıştı. Büyük Menderes vadisindeki sulama projesinin tamamlanması içinde bir taraftan teçhizat sağlandığı gibi diğer taraftan da Amerikan mühendisleri tarafından araştırmalar yapılmaktaydı. İzmir yakınlarında pamuk tohumu ayıklama ve yağ çıkarma fabrikasının kurulması içinde finansman sağlanmıştı.¹⁷

¹⁷ BCA., 490.01.204.811.3.

Tablo 4: 27/7/1950 Gününe Kadar Türkiye'de Mevcut Traktörlerin Vilayetler İtibarı ile Dağılışı

İli	1948 de mevcut	27/7/1950 gününe kadar Marshall'dan satılan	Toplam
Afyon	6	9	15
Ağrı	-	1	1
Amasya	10	54	64
Ankara	53	63	116
Antalya	23	153	176
Aydın	134	265	399
Balıkesir	16	50	66
Bilecik	-	1	1
Bingöl	-	2	2
Bitlis	-	-	-
Bolu	4	7	11
Burdur	6	7	13
Bursa	30	44	74
Çanakkale	34	22	56
Çankırı	1	4	5
Çoruh	-	-	-
Çorum	8	16	24
Denizli	23	48	71
Diyarbakır	6	28	34
Edirne	42	93	135
Elazığ	3	2	5
Erzincan	-	3	3
Erzurum	5	12	17
Eskişehir	87	116	203
Gaziantep	8	41	49
Giresun	-	-	-
Gümüşhane	-	-	-
Hatay	23	85	108
İçel	125	114	239
Isparta	4	5	9
İstanbul	96	71	167
İzmir	75	194	269

Kars	-	4	4
Kastamonu	7	1	8
Kayseri	12	23	35
Kırklareli	42	81	123
Kırşehir	5	7	12
Kocaeli	21	25	46
Konya	54	250	304
Kütahya	2	16	18
Malatya	3	19	22
Manisa	75	201	276
Maraş	20	28	48
Mardin	14	30	44
Niğde	1	26	27
Ordu	-	-	-
Rize	-	-	-
Samsun	56	25	81
Seyhan	650	790	1440
Siirt	2	4	6
Sinop	2	2	4
Sivas	3	13	16
Tekirdağ	62	202	264
Tokat	19	32	51
Trabzon	-	2	2
Tunceli	-	1	1
Urfa	10	76	86
Van	2	5	7
Yozgat	14	3	17
Zonguldak	-	-	-
Hakkâri	-	-	-
Zirai Kombinalar	297		
Devlet Zi. Teş.	42		
Veteriner İş. U. Müd.	53		

Pamuk İş. Müd.	28		
İslah İstasyonları	23		
Tarım okulları	6		
TOPLAM	2338	3443	5781

Tabloya 1948'den bugüne kadar Marshall Planı dışında giren traktörler dahil değildir. Marshall Planı'ndan ithalatçı firmalar elinde bulunup da henüz satılmayan veya satılıp da Bakanlığa satış fişi henüz gelmeyenler de dahil değildir.

Türkiye'de zirai üretimde makineleşmenin gelişmesinde Marshall Yardımlarının çok önemli katkıları olmuştur. Bu yardımın önemli bir kısmı zirai makineleşmede kullanılmıştır. Bu yardım fonundan Türkiye'ye 1948-1950 yılları arasında hibe ve borç olarak 164.000 dolar yardım yapılmış ve bu yardımın 199.000.000 tl hibe şeklinde gerçekleşmiştir. Türkiye'nin Marshall Planı'ndan aldığı pay 1948-1949 yılları arasında %1 iken bu yardım oranı 1949-1950 döneminde %2.7 ye yükselmiştir.¹⁸

Kurumlara ve Özel Sektör Birimlerine Marshall Yardımı'ndan Destek Sağlanması

Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Genel Müdürlüğüne Marshall Planı direkt yardımından ayrılan para ile satın alınacak lokomotif yedeği, motorlu drezin ve yedeği ile buldozer'in araya komisyoncu veya aracı girmeksizin doğrudan doğruya firmaların sahibi veya temsilcileriyle sözleşme yapılmak, mukavele teminatı ile gecikme tazminatı aranmamak, malzeme bedellerinin başka suretle tediyesine imkan bulunmaması hallerinde sevk evrakı mukabilinde, bunun da mümkün olmaması halinde malzemenin fabrikada sevke hazır olduğunun tevsiki mukabilinde bedelinin ödenmesini teminen yüzde yüze kadar akreditif açılmak ve aynı miktara kadar avans verilmek, iptidai madde ve işçilik ücreti ile benzeri amiller tesiri altındaki fiyat artışlarının malzemenin sevki halinde nazarı itibara alınmak şartıyla pazarlıkla sağlanması 28 Haziran 1950 tarihinde kararlaştırılmıştı.¹⁹

18 Refii Şükrü Suvla, "Türkiye ve Marshall Planı", İstanbul Üniversitesi, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C X, 1951, S 1-4.

19 BCA., 30.18.1-2.123.56.9.

Talat Kilcioğlu tarafından İstanbul'da kurulmakta olan Meyve Usare Fabrikasının bazı noksanlarını tamamlayarak işletmeye geçebilmesi amacıyla Marshall Yardımı karşılık paralar hususi teşebbüs fonundan 100.000 lira ikraz edilmesi; Bakanlar Kurulunca 25/7/1951 tarihinde kararlaştırılmıştır.²⁰

Arazi sulama, bataklık kurutma ve buna müteferri yol işlerinde kullanılacak makine ve teferruatını Almanya'dan ithal için de Marshall Yardımı karşılık paralar hususi teşebbüs fonundan Erzurum'da Şaban Dilaver'e 215.000 liranın ikraz edilmesi; Bakanlar Kurulunca 25/7/1951 tarihinde kararlaştırılmıştır.²¹

Erzurum İli Oltu ilçe merkezinde de 150 bin lira sarf etmek suretiyle ve şahsi teşebbüsü ile kurmuş olduğu Hidro Elektrik tesisatını yeni bir türbinle takviye ederek ilçenin elektrik ve her nevi inşaat ve mobilya sanayinin ihtiyacı karşılayabilecek bir hale getirebilmesi için tesisat sahibi Mustafa Kömürçün Marshall Yardımı'ndan faydalanmak istemişti. İnceleme sonucu Oltu ilçe merkezinde yüz elli bin lira sarf ederek şahsi teşebbüsü ile kurmuş olduğu hidro elektrik tesisatını teknik bir şekilde tevsi etmek isteyen ilişik istida sahibi Mustafa Kömürçünün talebi Adı geçen şebeke ve türbin tesisatı İl Bayındırlık müdürüne yerinde tetkik ettirilerek bu tesisatın kasabanın müstakbel ihtiyacını karşılayacak tenvirat kudretine haiz olmadığı anlaşılmıştır. Kerestesi bol olan bu ilçede her nev'i inşaat ve mobilya sanayinin kurulması için tesisatın yeni bir türbinle takviyesinin bir zaruret olduğu kanaatine varılmıştır.²²

20 BCA., 30.18.1-2.126.59.11.

21 BCA., 30.18.1-2.126.59.12.

22 BCA., 30.10.0.0.268.807.4.

Kaynaklar

- Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, C I, (1914-1980), Ankara 1994.
- Bağcı, Hüseyin, “Demokrat Parti’nin Ortadoğu Politikası”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul 2001.
- BCA., 30.1.0.0.80.507.5.
- BCA., 30.10.0.0.268.807.4.
- BCA., 30.18.1-2.123.49.14.
- BCA., 30.18.1-2.123.56.9.
- BCA., 30.18.1-2.126.59.11.
- BCA., 30.18.1-2.126.59.12.
- BCA.490.01.204.811.3.
- Cumhuriyet*, 19 Eylül 1950.
- DK.C. G0104. 059.1.16.
- DK.C. G0104. 059.1.7.
- Dünya*, 27 Ekim 1952.
- Esmer, Ahmet, Şükrü, Sander Oral, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990)*, 1939-1945 Dönemi, Ankara 1993.
- Gürün, Kâmuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara 1991.
- Öke, Mim Kemal, Mütercimler, *Erol Yalnızlıktan Saygınlığa Demokrat Parti’nin Dış Politikası*, Ankara 2000.
- Soysal, İsmail, *Türkiye’nin Uluslararası Siyasi Bağlıları (1945-1990)*, C II, Ankara 1991.
- Suvla, Refii Şükrü, “Türkiye ve Marshall Planı”, İstanbul Üniversitesi, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C X, S. 1-4, 1951.
- TBMM Tutanak Dergisi*, XX/51.
- The Newyork Times*, Mart 1948,
- Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995.

Ekler

BİŞİŞLERİ BAKANLIĞI
Ticaret ve Endüstri Dairesi U. Md.

Kayıt No: 416
Tarih: 24 / 5 / 1948

27.5.1948

*Acele bir kopye
sevilmesi
niyasıyla Tercü-
me Bürosuna
takdim
24 Ocak 1948
T.C. ve K.H.P. 48.*

The Department of State has emphasized the need for Turkey's participation in ERP and the desire for its full cooperation.

Evidence of the importance attached to Turkey's participation is the active interest of the Department in the needs of Turkey for agricultural, mining and other equipment and supplies for projects designed to produce commodities essential to ERP. Within a short time efforts will be made to assure that important short-supply items will be available to Turkey during the first 15 months of the program.

The Department is mindful of Turkey's important and complex military problems and the need for general economic development, although these matters are not directly involved in ERP.

Turkey was included with Portugal and Switzerland as one of the European countries which appeared to be better off than others in terms of gold and foreign exchange holdings. The suggestion that Turkey can finance completely projects contributing to ERP out of its own finances is subject to review by the Administrator of the Aid Program. It should be emphasized that the figures presented to Congress were in no way intended to fix an actual pattern of the program. They have no permanent status and were used for "illustrative" purposes only, as indicating the factors which the Administrator will take into account. Although no change in those figures and statements can be made at the moment, the Administrator will have broad powers of discretion and will consider all

information

2

47.05.2022 tarih ve 34430357 sayılı Karar ile resmî olarak kaldırılmıştır.

THE NEW YORK TIMES, THURSDAY, MARCH 4, 1948.

Marshall Text on the Requirements for Turkish and Greek Support

By the Associated Press.
WASHINGTON, March 4.—The text of the statement by Secretary of State Marshall in the House Foreign Affairs Committee today on Greek and Turkish aid, as reported by The Associated Press, follows:

On March 13, 1947, Congress was requested to authorize assistance to Greece and Turkey in the amount of \$100,000,000 for the period ending June 30, 1948. The President later stated that such action was made necessary by the gravity of a situation which involved the foreign policy and national security of the United States.

Congress authorized the requested aid by Act of May 23, 1947, and appropriated the necessary funds by Act of July 26, 1947. There has been presented to the Congress a report for additional military assistance to Greece and Turkey in the amount of \$175,000,000, covering the period ending the fiscal year 1949.

In Turkey, the aid program is being conducted by the Military Assistance Administration Office in Ankara, which was set up as an office of the American Embassy in Ankara.

Under the terms of the act, the United States is to provide the Greek armed forces being created by the American Mission for Aid in Greece under the leadership of Dwight P. Dinsmore.

Greece Aid as Free Nation
 The program of American aid to Greece has had the important additional effect that Greece continues to remain as a free nation. Economic recovery has been seriously impeded, in spite of American aid, because guerrilla warfare, supported from the neighboring countries, has been incessantly and continues to destroy Greek economic life.

One hundred and seventy million dollars, or about 10 per cent of the total funds provided for the Greek aid program, is being expended for the strengthening of the Greek armed forces and the creation of local national guard units to take over from the main army the protection of villages and lines of communication maintained by the guerrillas.

While the President addressed Congress on this subject in March 1947, a committee of the Senate Foreign Relations Committee was in the Balkans to investigate alleged border incidents along Greece's northern frontier. The

majority report of this committee, submitted on June 27, 1947, mentioned that Yugoslavia, Albania and Bulgaria had supported the guerrilla warfare in Greece. Action on the basis of this report by the Senate Foreign Relations Committee was blocked by a House veto.

The matter was accordingly referred to the General Assembly which, on Oct. 12, 1947, adopted a resolution calling upon Albania, Bulgaria and Yugoslavia "to do nothing which would furnish aid or assistance" to the guerrillas. It also called upon these powers and Greece "to cooperate in the settlement of their disputes by peaceful means," making certain specific recommendations in this effect. It established a special committee to observe the compliance by the four governments with these recommendations and to be available to render in their report.

Greeks Are Cooperative
 The government of Greece refused the suggestion to cooperate with the special committee. It has in that case on the other hand, the government of Yugoslavia informed the Security Council of the United Nations that it will not extend any cooperation to the committee, and that it will not permit the United Nations to have any part in the settlement of the dispute. Similar statements were made by the government of Albania in the Security Council of the United Nations and France in the General Assembly but already made it clear that their governments would take no part in the activities of the special committee, though membership on the committee was, and still is, reserved for them.

The attitude on the part of the U.S.S.R., Poland, Yugoslavia, Bulgaria and Albania and the committee in the first instance is reported to comment on its inability to report any evidence of increased compliance with any of the recommendations of the General Assembly. In its second session report, the committee stated that the Albanian government had announced that it would not cooperate with the committee on the basis of the report of the observation group in the region, "that aid in the form of lighted aircraft is being transported from Albania to guerrillas operating in Greek territory."

There was an announcement on Dec. 28, 1947, over the Balkan radio, of the establishment of a Greek junta under the guerrilla leader Mavros. Propaganda

against the United States and in favor of the Greek guerrillas has been carried on by the government-controlled press and radio in the Communist-dominated countries of Eastern Europe, and, the support extended to the Greek guerrillas, has been intensified since the inception of the American aid program.

The President, in transmitting to the Congress the second report on assistance to Greece and Turkey, stated:

"It is significant that the guerrilla warfare is directed not against the Greek army, but against the people of Greece. The damage and nation destruction of Greek villages does not result from military engagements."

Business Program Seen
 "It is determined and realistic description intended to render people business and drive them from the soil; to force them into overcrowded urban centers where they become charges of an already overburdened state; and to create for them conditions of misery and hardship in the hope that they will make them susceptible to political agitation."

The accuracy of the statement was made at the time the United Nations had left their bases in the guerrilla areas and have sought refuge in the cities of northern Greece. They have not joined them.

By such means the independence and territorial integrity of Greece was being threatened and all efforts of the Greeks and their friends to promote the economic rehabilitation of the country are being systematically destroyed.

The Greek government has been threatened and is being urged to direct its military purposes and for villages relief to provide assistance of money and supplies needed for economic rehabilitation. The American aid program also has been urged to direct some \$10,000,000 of the American funds recently loaned for economic purposes in order to build up the Greek armed forces.

The situation is serious, and it is without hope. The Greek Government, in its efforts to meet such a formidable situation, has been unable to depart from antiquated methods and to apply modern methods to meet the situation. A serious government headed by the chief of the Liberal party and supported by a large majority of the freely elected Greek Parliament still is in power.

An intensification of the Greek military effort against the guerrillas, with the direct and equipment presently authorized and now required, and with the help of the American military efforts now required in the field, gives promise of greater success. With such success in the elimination of guerrilla warfare, the remainder of the American aid program

which already has begun to show results will have a greatly increased effectiveness. In the strengthening of Greek economy, extension of further American military aid to Greece and Turkey, which is now before the Congress, as well as early and favorable action on the European Recovery Program, will be of tremendous importance in preventing any further aggression against Greece.

Conversely, nothing could be more than a whole of disaster to Greece, as well as of the United States, if the proposed program for the aid to Greece and Turkey is not carried out.

Need for Aid Increased
 When request for appropriation for aid to Greece and Turkey was made last year the Department of State expressed the hope that with funds provided under the initial program, progress would be such a point that further financing of Greek activities could be obtained from the international Greek establishments could be obtained from Greek business men. It was pointed out that the need for both economic and military assistance to Greece was increasing.

As a member of the Panel of the Committee of the European Economic Cooperation, Greece participated in the development of a program for European recovery which it was calculated would cost \$100 million. Funds provided under the Greek aid program are available for military purposes in the Greek armed forces in their fight against the guerrillas.

Although there is expectation that the guerrilla warfare can be brought under control during the period for which additional military funds now requested, it is probable that the need for military and economic aid to Greece will be large part upon the degree to which Greece's northern neighbors give assistance to the guerrillas in their efforts to secure Communist domination of Greece against the wishes of the Greek people.

I call your attention to the following passage from the recent report to Greece of the subcommittee of the House of Representatives United States Committee on Foreign Aid:

"Should the United States now withdraw its support from Greece, which would almost certainly result in the establishment of a Communist government, the United States would immediately utilize the opportunity to point out that the aid now available for setting Communist domination in Greece would be greatly reduced. The effects of such withdrawal would be greatly reduced by the termination of the administration

that additional aid will not be required as long as there exists the active fight in Turkey of Communist domination.

Greece and Turkey occupy a strategic position in the Eastern Mediterranean area. They are confronted by the same menace of the loss of their independence and the imposition of an alien and arbitrary rule which would be contrary to the wishes of the great majority of their people. The loss of independence would have serious effects far beyond the borders of the two countries. It would greatly weaken the position of these European countries which the United States is seeking to aid through the proposed European recovery program. It is in the national interest of the United States that the rights of free peoples to work and their own dignity to their own way shall not be violated.

Large Army Maintained
 The continuation of military assistance to Turkey, which has since the war been under such constant foreign pressure that she has had to maintain a large and expensive military establishment, is equally important. Intensification of Communist pressure against Turkey during the past year, coupled with the aid given to Greece and Czechoslovakia of Communist incursions against all independent nations who stand in the way of their plans for expansion, have furnished the expectation that the military assistance we are furnishing Turkey in this year's aid program will be continued. While the proposed program involves no commitment, until it otherwise, as to continuation of assistance to Turkey beyond the fiscal year 1948, an assurance can be given

that additional aid will not be required as long as there exists the active fight in Turkey of Communist domination.

Greece and Turkey occupy a strategic position in the Eastern Mediterranean area. They are confronted by the same menace of the loss of their independence and the imposition of an alien and arbitrary rule which would be contrary to the wishes of the great majority of their people. The loss of independence would have serious effects far beyond the borders of the two countries. It would greatly weaken the position of these European countries which the United States is seeking to aid through the proposed European recovery program. It is in the national interest of the United States that the rights of free peoples to work and their own dignity to their own way shall not be violated.

that additional aid will not be required as long as there exists the active fight in Turkey of Communist domination.

Greece and Turkey occupy a strategic position in the Eastern Mediterranean area. They are confronted by the same menace of the loss of their independence and the imposition of an alien and arbitrary rule which would be contrary to the wishes of the great majority of their people. The loss of independence would have serious effects far beyond the borders of the two countries. It would greatly weaken the position of these European countries which the United States is seeking to aid through the proposed European recovery program. It is in the national interest of the United States that the rights of free peoples to work and their own dignity to their own way shall not be violated.

72 45 9022 to 44 34470857

THE NEW YORK TIMES, TUESDAY, MARCH 16, 1948.

Marshall Text on Aid to Greece and Turkey

WASHINGTON, March 15 (AP)—The last of Secretary of State Marshall's statements to the Senate Foreign Relations Committee:

You have before you a request for the provision of further American military aid to Greece and Turkey in the amount of \$70,000,000 through the period ending June 30, 1949. The proposed legislation would supplement, with respect to these two countries, the European Recovery Program to which Congress is currently giving its consideration and which envisages only economic assistance to participating states. It would also extend the act of May 22, 1947, for aid to Greece and Turkey voted by Congress in response to the President's message of March 12, 1947. American aid already granted Greece and Turkey under this legislation has been of great importance in helping to preserve their freedom and independence during the past critical year. In the case of Greece, it has been at the heart of our objectives of rehabilitation and pacification has been prevented in part by the intensification of guerrilla warfare, supported from neighboring countries.

In July and August, 1947, Soviet vetoes prevented action by the United Nations Security Council on the majority report of its Balkan Investigating Commission that Yugoslavia, Albania and Bulgaria were supporting guerrilla warfare in Greece. These three neighboring countries have subsequently flouted the resolution of the United Nations General Assembly of Oct. 21, 1947, calling upon them "to do nothing which could furnish aid or assistance to the guerrillas and to cooperate with Greece" in the settlement of their disputes by peaceful means.

A United Nations Special Committee on the Balkans was set up by the Assembly to observe compliance with its recommendations and to be available to assist in their implementation. Yugoslavia, Albania and Bulgaria have not refused to permit this committee to enter their territory but have rejected repeated invitations by the committee to enter into negotiations for the peaceful conciliation of their differences with Greece. The Soviet Union and Poland have failed to accept the places on the committee which are still reserved for them. Greece, on the other hand, has given the committee full cooperation and facilities and has expressed its willingness to comply with the Assembly's recommendations.

On Dec. 24, 1947, establishment of a Greek Junta under the guerrilla leader, Markos was announced over the Belgrade radio and on Christmas Day a large-scale guerrilla attack was launched against the Greek border town of Kozani which the United Nations Committee reported, was logistically supported from Albania.

Propaganda in favor of Markos and against the Greek Government and the United States is carried on ceaselessly by the Government-controlled press and radio in the Communist-dominated countries of Eastern Europe, directed, obviously, with official sanction, to collect money and supplies for the guerrillas in Greece.

As a consequence of foreign aid, the guerrillas have been able to improve their armament, as well as their military organization and tactical plans, and they have more than doubled their numbers, chiefly by forced recruiting, since the inception of the American aid program.

The results for Greece have been to pile still more ruins upon those left by the last war and to drive over 450,000 people from their rural homes in the districts where the guerrillas operate to seek refuge in the cities of Northern Greece.

It is significant that these people have not found the same

Russians Adamant in Demand That Austria Pay \$200,000,000 in 2 Years as Peace Price

By DREW MIDDLETON

LONDON, March 15—The Soviet Union refused to modify its demand for \$200,000,000 from Austria in two years as part of the price of a peace settlement in the meeting of the Deputy Foreign Ministers of the Big Four today. Both Samuel Reber and Gen. Paul Cherrier, the American and French delegates, advanced from their original positions, which rested on the French proposal for payment of \$100,000,000 in kind over an eight-year period.

They rejected the idea that Austria could pay even \$100,000,000 in two years. But each suggested that some formula might be found for spreading out that sum or perhaps a larger one over a period of years and allowing payment in industrial and other types of production.

Nikolai T. Koltomov, the Russian delegate, ignored these overtures and ended by accusing General Cherrier of having with-

drawn from the original French proposal.

Mr. Reber finally told Mr. Koltomov that it would be "useless to ask Austria for a sum which could not be paid." He called the French offer a "good one" but he emphasized that "any payment must be considered in the light of Austria's chances of paying it."

Western deputies will finish their presentation of various adjustments between the Soviet and French proposals tomorrow. The next few days should decide the fate of the conference.

Mr. Koltomov today refused to answer a question as to the whereabouts of the floating dock that Russian authorities had removed from Vienna last month, stating, "The question is not on the agenda."

He admitted, however, that at some stage it "might be a good idea to fix a date, after which no removal of property can be made until a treaty is signed."

rillas. They have fled from what the President described in his second report to Congress on assistance to Greece and Turkey as "determined and ruthless destruction intended to render people homeless and drive them from the soil; to force them into overcrowded urban centers where they become charges of an already overburdened state; and to create for them conditions of misery and hardship in the hope that this will make them susceptible to political agitation."

The latest example of the ruthlessness of the Greek guerrillas in contrast to with foreigners is the planned removal of 12,000 or more Greek children to the countries of Eastern Europe, recently announced over the Belgrade, Sofia, Bucharest and Markos radios. The true purpose of this plan can easily be seen behind the fiction of humanitarianism, and the Greek Government has justly denounced it as comparable to the practices of Nazi Germany.

Intensification of guerrilla activity has made necessary the strengthening of the Greek armed forces and the creation of local National Guard units to take over from the mobile army the protection of threatened towns, villages and lines of communications. This has required the diversion by the Greek Government of increasing amounts of money and supplies needed for economic rehabilitation.

It has also obliged the American Aid Mission to divert to military purposes some \$33,000,000 of the American funds originally intended for the Greek economy. In all, \$372,000,000, or about 57 per cent of the total of \$290,000,000 programmed for Greece under the 1947 act, is being expended for military purposes.

Situation Not Without Hope
Serious as it is the Greek situation is not without hope. Unfavorable world-wide and local economic factors which have contributed to retard recovery now show signs of improvement. Important administrative, financial and fiscal reforms and many reconstruction projects undertaken in Greece with the help of the

American Mission are beginning to make their effects felt.

On the political side, the Greek Government has commendably resisted temptations to meet the crisis by departure from democratic principles and recourse to totalitarian methods, and has carried on as a coalition under the leadership of the chief of the Liberal party and with the support of a large majority of the freely elected Greek Parliament. Greater military progress may also be expected through intensified operations against the guerrillas by the Greek forces in the numbers and with the equipment presently authorized and now proposed and with the advice of the American military officers who have recently reached the field.

The danger remains that the Communist-dominated countries of Europe will increase their pressure on Greece just as they have in other directions in Europe. It is the boast of the totalitarian leaders that democracies are incapable of timely and decisive action.

Should we fail to continue our efforts, the consequences would be swift and tragic and they would not be confined to Greece. The recent report on Greece of the Subcommittee of the House of Representatives Select Committee on Foreign Aid states: "Should the United States now withdraw its support from Greece, which would almost certainly result in the establishment of a Communist government, the Communist parties throughout Europe would undoubtedly utilize the opportunity to point out to those who are now valiantly resisting Communist infiltration in other countries the uncertainty of relying on United States help. The effects of such withdrawal would greatly weaken the determination of the constitutional forces resisting communism elsewhere."

Turkey is confronted by the same threat as Greece, but not in so active a manner. Turkey is economically and militarily stronger than Greece and was thus able, with foreign diplomatic support, to resist Soviet pressure for the cession of the strategic eastern province of Kars and

Ardashan and for control of the Straits. Thereafter, in the latter part of 1946, the guerrilla movement began in war-ravaged Greece, an easier route for Communist expansion toward the Mediterranean, the Near East and Africa.

To remain relatively safe from aggression, Turkey must remain strong; but she cannot do so indefinitely on her own meager resources. The maintenance of the large army rendered necessary by the situation imposes a special and heavy financial burden.

While the proposed program for military aid to Turkey and Greece involves no moral or other commitment for its continuation beyond the fiscal year 1949, no assurance can be given that additional aid will not be required so long as the active Communist threat to these two countries exists. This was recognized in the President's message to Congress of March 12, 1947, in which he said that he would not hesitate to go before Congress again if further funds or further authority should be needed. This matter, the President then said, was one involving the foreign policy and national security of the United States in a fatal hour.

The hour is far more fateful now than it was one year ago. By intimidation, fraud and terror, Communist regimes have been imposed upon Hungary and Czechoslovakia. Totalitarian control has been tightened in other countries of Eastern Europe, and these states have been linked together in a network of alliances. Other European peoples face a similar threat of being drawn against their will into the Communist orbit.

In this situation, the United States must avoid hasty action which could lead to the dissipation of our resources, or fear which would lead to stultified inaction. With calm determination we must pursue the policy confirmed last May by the Congress.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ABD ve Avrupa'da Tanıtılma Çabası Tarsus Vapuru Seyyar Sergisi

Cengiz Mutlu*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin ilk katıldığı uluslararası sergi 1851 Londra sergisiydi. Birçok ülkenin katıldığı sergide 22.000 civarında eşya sergilenmişti. Londra Hyde Park'ta düzenlenen sergiye Kraliçe Victoria Osmanlı Devleti'nin de katılımını istemişti¹. İngilizlerin gözünde Osmanlı şayet daha iyi yönetilen bir imparatorluk olursa, Ruslara karşı daha canlı bir tampon, Osmanlı'daki gelişme İngiliz malları için daha iyi bir pazar ve yabancı sermaye için daha büyük güvenlik demektir. Osmanlı bürokrasisinin Avrupalılarla iş birliği hedefi, İngilizlerin Osmanlı'yı destekleme siyasetine taraftar bulmasını kolaylaştırabilirdi². Londra sergisine zamanında ulaştırılmayıp ürünler geç teşhir edilse de, bu girişim Batı dünyası ile siyasi iktisadi ilişkilerin geliştirilmesi açısından önemliydi³. Osmanlı Devleti'nin katıldığı ikinci uluslararası sergi 1855 Paris Evrensel Sergisi'ydü. Osmanlı Devleti sergiye 787 özel ve resmi kuruluşla katılmıştı. Açılışını Fransa İmparatoru Napolyon ve İngiltere kraliçesi Victoria'nın birlikte yaptığı sergi 1855 Kırım Savaşına denk gelse de sergiye katılım yüksek olmuştu⁴. 1862 Londra Evrensel sergisine Osmanlı Devleti hazineye yük getireceğinden dolayı

* Doç. Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Karasu Meslek Yüksekokulu, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE, cengizmutlu@subu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1192- 8528

- 1 Adnan Giz, "Dünya Sergilerinde Türk Mamulleri", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, S. 18, İstanbul 1967, s.11.
- 2 Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s. 49.
- 3 Sevilay Kasap, *Sergi-i Umumi Osmani, 1863*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 3.
- 4 Menekşe Yıldız Uslu, *Osmanlı Devleti'nin Yurtdışında Katıldığı Uluslararası Sergiler*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2016, s.17

katılmak istememişti. Fakat gerek Avrupa devletleri nezdinde imajının zedelenebileceği, gerekse ziraat, sanayi alanlarında ilerlemelerden şüphe edilmemesi için sergiye katılım kararı alınmıştı. Osmanlı ürünleri Londra'da 25 pavyonda teşhir edilmişti⁵. Abdülaziz döneminde Osmanlı Devleti yoğun bir şekilde dışa açılırken, Avrupa devletleri arasında yer almak istediğini gösterme amacındaydı. Kendisine olumlu bir imaj vermek isteyen devlet İstanbul'da sergi düzenlenmesine karar vermişti. 1863'te düzenlenen İstanbul Sultanahmet'teki sergiye birçok ürün ve eşya Avrupalılara teşhir edilmiş ve dış basında Osmanlı sanayii için övgü dolu cümleler sarf edilmişti⁶. Osmanlı Devleti'nin katıldığı evrensel sergiler arasında 1867 Paris sergisi özel öneme sahipti. Fransa imparatoru tarafından şeref konuğu olarak davet edilen Abdülaziz sergiye katılmak için Paris'e gitmiştir. Sergide tarım, sanayi ürünleri yanında Osmanlı yapıları olarak, bir cami, Boğaziçi köşkü ve hamam sergilenmiştir⁷. 1873 Viyana Evrensel Sergisine III. Ahmet Çeşmesi'nin bir örneği, bir hamam, kahvehane, fırın Osmanlı yapılarını oluşturmuştu⁸. 1889 Paris evrensel sergisine Fransız ihtilalinin 100. Yılı olması hasebiyle Avrupa monarşileri katılmamıştı. Bu nedenle Osmanlı Devleti resmen katılmadan bireysel başvurularla temsil edilmişti. Osman Hamdi Bey ve Halil Paşa'nın eserleri madalya kazanmıştı⁹. 1893 Chicago sergisi Osmanlı Devleti'nin bir komisyon oluşturarak katıldığı bir sergiydi. Kolomb'un Amerika'yı keşfinin

5 Rıfat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi Osmanî (1863 İstanbul Sergisi)", *Bellekten*, C 47, S. 185, Ankara, Ocak 1983, s.203-204.

6 Kasap, *agt.*, s. 67.

7 Gökhan Akçura, *Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 34.

8 Nurdan Gür, *1900 Yılı Uluslararası Paris Sergisinde Osmanlı Devleti*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 17.

9 *1889 Paris Umumi Sergisi*, TBMM Milli Saraylar, İstanbul 2010, s. 7. Abdülhamit tahta çıktığında Türklerin itibarı Avrupa nezdinde yerlerde sürünmekteydi. Nitekim, 1867 Girit isyanı, 1875 iflası, 1876 Bulgar ayaklanması ve Gladstone'un kaleme aldığı "*Bulgarian Horrors*" adlı yergi eseri -eserde Türklere şiddetli biçimde saldırılmakta, Türkler Avrupa'yı terke ve Asya'ya geri dönmeye çağrılmaktaydı- imparatorluğun imajını yerle bir etmişti. Üstelik bir de meclis-i mebusanın kapatılması, kanun-i esasinin askıya alınması Abdülhamit'i batılıların gözünde müstebit bir hükümdar yapmıştı. Halkla ilişkiler uzmanı olan Abdülhamit, aydın bir hükümdarın yönetiminde, modernleşme hamlesi başlatan bir ülke imajını yayması gereği bilincindedeydi. Evrensel sergilere katılımın önemini 1867 Paris sergisinde sanayi gücünü hayranlıkla incelerken fark eden Abdülhamit, kalkınan ve modernleşen Osmanlı'yı yurt dışında tanıtmak için fırsatlardan yararlanma yolunu tutmuştu. Bk. François Georgeon, *Sultan Abdülhamit*, Homer Kitabevi, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2006, s. 318-319.

400. Yılı münasebetiyle ABD teknolojik ürünlerini sergilemeyi amaçlamıştı. Bir Amerikan kongre üyesince davet edilen Sultan Abdülhamit sergiyi fırsat olarak telakki etmişti. Sergide Türk maden ürünleri teşhir edilerek Amerikan pazarına sunulmuştur¹⁰. Lozan Barış Antlaşması ile siyasi bağımsızlığını kazanan Türkiye Cumhuriyeti Avrupalı devletler nezdinde saygın bir konum elde etme niyetindeydi. Çok yönlü bir çağdaşlaşma hamlesi olarak görülen Karadeniz vapuruyla gerçekleştirilen seyyar sergi, Türk ekonomisini Avrupa'ya tanıtmayı, Türk imajını Avrupa'ya tanıtmaya gayretini sarf etmişti¹¹. Bu bildiri XIX. yy. ortalarından itibaren Türkiye'nin katıldığı, bir propaganda aracı olan Tarsus vapuruyla gerçekleştirilen seyyar sergiye değinilecektir.

1. Tarsus Vapurunun Yola Çıkışı

Türkiye turizm kurumunun tertiplelediği Batı Akdeniz turistik seyahati için hazırlanan Tarsus Vapuru 30 Mayıs 1953'te hareket etmişti. Büyük bir kalabalık eşliğinde uğurlanan vapurda 532 yolcu bulunmaktaydı. İçinde sergiyi barındıran geminin Pire, Napoli, Cenova yoluyla Barselona'ya gitmesi planlanmıştı. Bir ay kadar sürecek olan bu seyahate Turizm kurumu başkanı Lütfi Kırdar da iştirak etmişti. Vapurun hareketinden önce Lütfi Kırdar verdiği beyanatında, modern Türkiye'yi tüm hüviyetiyle Akdeniz ülkelerine tanıtmak amacıyla seyyar sergi hazırlandığını, vapurun Pire, Palermo, Palma, Marsilya, Cenova'da ikişer, Napoli, Nis ve Barselona'da beş gün konaklayacağını, konaklama yerlerindeki halkın da ziyaretinin hedeflendiğini söylemişti. Beyanatta, olgunlaşma enstitüsünün 70 parçalık elbise koleksiyonundan mürekkep defilenin, Atina, Roma, Paris'te de teşhir edileceğinin altı çizilmişti. Sergide, İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa'nın turistik açıdan tüm değerleriyle gösterileceğine atıf yapan Lütfi Kırdar, Türkiye'nin başlıca ihraç mamulleriyle maden ve kıymetli mahsullerinin de sergileneceğini, ayrıca serginin bir hususiyetinin de NATO'ya ait bir köşeyi ihtiva edeceğini sözlerine eklemiştir¹². 20.15'te Çanakkale önüne gelen Tarsus'ta, Dumlupınar denizaltısında ölen aziz Türk şehitleri için bir merasim yapılmıştı. Şehitler için saygı duruşunun ardından denize çelenk atılmış ve ardından Lütfi Kırdar bir konuşma yapmıştı. Gemide hoşça vakit geçiren Tarsus yolcuları Pire limanında karaya çıkar çıkmaz Atina'ya gidip Akropol

10 Akçura, *age.*, s. 38-40.

11 Celil Bozkurt, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Bir Propaganda ve Tanıtım Hamlesi: 1926 Seyyar Sergi ve Avrupa Seyahati", *Bellekten*, C 83, S. 298, 2019, s. 1127.

12 *Akşam*, 31 Mayıs 1953, s. 1, 2; *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1953, s. 1,6.

harabelerini gezmiştir. Yanında kordiplomatlar ve Atina Büyükelçisi Cemal Taray olduğu halde gemiyi gezen Yunan kral ve kraliçesine Türkiye turizm kurumu başkanları Lütfi Kırdar ve Cihat Baban eşlik etmişti¹³. 1 Haziran'da Yunanistan'dan ayrılan Tarsus, 3 Haziran'da muazzam binaları, muntazam yolları ve bahçeleriyle Palermo'da büyük samimiyet ve misafirperverlikle karşılanmıştı. Bol bol alışveriş yapan Tarsus yolcuları iki gün çok güzel bir şekilde ağırlandı. Palermolular geminin hareketinden saatlerce önce rıhtımı doldurmuş, gemi ayrılıncaya dek yerlerinden ayrılmamışlardı¹⁴.

Serginin geminin uğrayacağı limandan önce gezilemeyeceği, 19 Haziran'da Cebelitarık Boğazı'nı geçerek 20 Haziran'da Casablanca limanına varılması ve orada iki gün geçirileceği ilgililere iletilmişti. 21 Haziran'da buradan yola çıkacak geminin bir sonraki uğrak yeri ise Kanarya adalarının merkezi Las Palmas olacaktı. Kristof Kolomb'un Amerika seyahatine Las Palmas limanından hareket ettiğini hatırlatan Panaroma muhabirine göre, Tarsus'ta tıpkı Kolomb gibi okyanusun enginliklerine açılacaktı. On bir günlük bir okyanus yolculuğu hesapladıklarını dile getiren Hakkı Devrim, Tarsus yolcularının sıkılmayacaklarını, zira gemideki zengin eğlence programlarının yolculuğu neşeli bir hale getireceğine inandığını ifade etmişti. Orhan Boran ise gece balo ve müzik, gündüz salon oyunları, müsabakalar ve filmlerle bezenmiş zengin bir programlarının olduğunu söylemiştir. Amerika kıtasına ilk ayak basacakları yerin Havana olduğunu ve burada meşhur puro fabrikalarından plajlara kadar birçok noktanın gezileceğini söyleyen Orhan Boran, durak olarak Miami'yi işaret etmişti. Orhan Boran'ın, Miami'nin villalarını, zenginliklerini, adacıklarını, plajlarını betimlemesinin ardından söz alan Hakkı Devrim, zenginlerin uğrak yeri olan Miami'deki gece hayatına atıf yaparak buradaki birçok gazino ve kabarenin de gezi programına dahil edildiğini söylemişti¹⁵.

2.Fransa Ziyareti

1 Haziran'da Marsilya'ya varan ve burada bir gün geçiren Tarsus yolcuları Vilfranche'ye seyahat etmişti. Burada Fransa'nın turistik güney sahillerinden Nice, Cannes, Monte Carlo'ya geçen plaj ve şatoları gezen Tarsus yolcuları, burada dünya sinemasının ünlü aktörlerini görme fırsatı yakalamıştı¹⁶.

13 20. *Astr Dergisi*, 2 Temmuz 1953, C 3, S. 47, s. 25,30.

14 20. *Astr Dergisi*, 9 Temmuz 1953, C 3, S. 48, s. 7.

15 *Panorama*, Yıl 1, S. 3, Temmuz 1954, s. 15.

16 20. *Astr Dergisi*, 30 Temmuz 1953, C 2, S. 51, s. 7.

Paris'te Louvre bahçesindeki şenliklerde Türk olgunlaşma enstitüsüne bağlı Türk kızları Fransız modacıları, sosyeta, yazarları ve kalabalık bir topluluk önünde modernize edilmiş Türk motiflerinden mürekkep elbiseleri sergileme imkânı bulmuşlardı. Türk sefiri Numan Menemencioğlu ve müsteşar Cahit Hayta'nın da katıldığı davet, Türk basın ataşesi Cevdet Lagaş tarafından Türk heyetinin şerefine verilmişti. Gayet başarılı olan defilenin nihayetinde Fransız misafirlerin dağılmasından sonra Türkler baş başa kalıp defileyi sergileyen kızlar masalarda Akdeniz'deki seyahatlerini anlatmışlardı. Ertesi gün Fransız modacılar Türk motiflerini beğendiklerini dile getirmişlerdi¹⁷.

3. Cazablanca Ziyareti

20 Haziran'da kargaşa ve kaos içerisindeki Casablanca'ya varan Tarsus'taki yolculardan biri de Panaroma'nın Tarsus muhabiri Hakkı Devrim'di. Casablanca'nın şehircilik açısından mükemmel bir dizayna sahip olduğunu öne süren Hakkı Devrim, gemideki yolcuların büyük kısmının ilk kez yurtdışı seyahate çıkarken adeta bir bayram gününü yaşadıklarını bildirmekteydi. O günler Hakkı Devrim'in kalemine şu şekilde yansımıştı: ...*Gemide iki orkestra var. Biri dans ve caz orkestrası; zıplamak için! Öbürü daha ağır başlı; Franz Lehar'ın operetlerinden parçalar, çığan havaları tellendiriyor. Herkes şu kanaate varıyor. Seyahat en mükemmel şey. Yepyeni bir hüvviyet, yepyeni bir hava veriyor.* Gemideki herkesin 400'ünün de memnun olduğunu, eski dönemlerde Amerika ve Avrupa'ya seyahatin hali vakti yerinde insanlarca bile hayal olduğunu dile getiren Hakkı Devrim, Türkiye turizm kurumunun orta halli bir insana bu fırsatı bahsettiğine vurgu yapmıştır. Hakkı Devrim'e göre, Türkiye'yi tanıtmak sadece Turizm kurumuna düşmekteydi. Gemide; eğlence kısmını gayet başarılı bir şekilde Orhan Boran'ın idare ettiği, içeriğinde bulmacadan, asayiş haberlerine ve moda kadar birçok küpürü barındıran bir gazete çıktığını haber veren Hakkı Devrim, gündüzleri güneşlenen hanımların gece şık tuvaletleri ile suvarelere katıldıklarını anlatmaktaydı. Geminin Casablanca'ya vardığı gün Hakkı Devrim'in kalemine şu şekilde yansımıştır:

“Dört yüz Türk'ün grup grup caddelere dağılması, yerli ahali üzerinde bariz bir heyecana sebep oldu. Büyük bir misafirperverlik yarışına girdiler. Fransız idarecileri de şehre büyük bir itimat ve emniyet havası telkin etmiş. Ufak tefek suikastler, müfrit milliyetçilerin marifetlerinden başka bir şey değil. Şehri çok sevdik. Kaldırımlara

17 *Akşam*, 20 Haziran 1953, s. 1,2.

kadar uzanan kahve ve gazinolarda oturarak yerli ahaliyle ahbablık ettik, öteberi aldık gemiye döndük. Ayrılırken büyük bir kalabalık bizi teşyie gelmişti. Akdeniz ikliminde henüz kurtulamadık. Oldukça sıcak”.

Hakkı Devrim, Türkiye turizm kurumunun başkanı Lütfi Kırdar’ın gemidekilerle sıhhatlerine kadar ayrı ayrı ilgilendiğini, gemide her daim gayet sakin, telaşsız duruşunun kendilerine huzur ve güven telkin ettiğini haber veriyordu¹⁸.

Akdeniz’de yapılan bu seyahatle Türkiye; Yunanistan, İtalya, Fransa ve İspanya gibi memleketlerde en güzel şekilde tanıtılmıştı. Tahmin edilenin çok üstünde ilgi ve takdirle karşılanan vapurda Türk iş adamları da dahil edilmişti. Türk iş adamları İspanya ziyaretinde Barcelona fuarından faydalanmıştı. 100.000 kişinin gezdiği Tarsus sergisinde özellikle, MKE, Sümerbank, Etibank ve İller Bankasının pavyonları yabancı iş adamlarının fazlasıyla ilgisini çekmişti. En fazla ilgiyi çeken ise seramik, halı ve elişleri sergisi olmuştu. Tarsus, Yunanistan, İtalya, İspanya ve Fransa’daki Türk hariciye memurlarınca karşılanmış, yakın ilgi ve alaka gösterilmişti. Ziyaret edilen yerlerde modern Türkiye hakkında esaslı bir fikir verilmiş oldu¹⁹.

4. Tarsus Vapurunun Amerika Seyahati

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra bölgesinde güvenlik endişesi hissettiğinden milli savunmasına büyük önem vermişti. Bu yüzden 1945’ten beri bütçesinin neredeyse %48’ini milli savunmasına ayırmakta hatta bu oran bazı yıllarda %60’ları bulabilmekteydi. 500.000 gencini silah altında tutan,- Avrupa’nın en fazla asker besleyen memleketi- iktisaden az gelişmiş bir ülke olan Türkiye topraklarındaki hayat seviyesini yukarılara çıkarmakta zorlanmaktaydı. Türkiye düşük olan hayat standardını hali hazırdaki seviyede tutma hususunda büyük çaba sarf etmekteydi. Bu yüzden randıman verecek yatırımlara şiddetle ihtiyacı olmakla beraber, bunları finanse etmek için dış yardıma ihtiyacı vardı²⁰.

Washington büyükelçiliği basın ataşeliğinden Altemur Kılıç Kore Savaşı’nın ardından Ankara’ya bir yazı yollamıştır. Kaldığı müddet zarfında Amerikalıları gayet iyi tanıdığını dile getiren Kılıç, Türkiye’nin Amerikan

18 *Panorama*, Yıl 1, S. 3, Temmuz 1954, s.16.

19 *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1953, s.4.

20 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 030, 01/ 132,855, 3 lef 2.

basın ve kamuoyu nezdindeki itibarının Kore Savaşı esnasında zirveye çıktığını, fakat savaştan sonra dünyadaki hadiselerin akışından dolayı ikinci plana düştüğü konusunda uyarıda bulunmuştur. Nitekim, bu dönemde Türkiye'nin bazı gerçeklerinin Amerika'ya yanlış aksettirilmesi aleyhine sonuçlar doğurmuştu. Amerikalıların savaş dönemini balayı, savaştan sonraki dönemi hakiki evlilik devresi olarak nitelediklerini söyleyen Kılıç, evlilik döneminin de parlak geçebileceği konusunda ümit vardı. Ona göre yapılması gereken yeni propaganda ve tanıtım hamleleriyle beraber Amerikan gazete ve gazetecilerine ehemmiyet verilmeliydi. Resmi yollardan yapılamayacak birçok iş şahsi dostluklarla kotarılabılırdi. Maddi metalara doyan Amerikalıyı küçük bir doğum günü tebriki ile kazanmak kabildi²¹.

Tarsus Vapuru; Yunanistan, İtalya, Fransa, İspanya, Lübnan, Mısır ve Kıbrıs'tan sonra Türkiye Turizm Kurumu 400 yolcusunu Türkiye'yi temsil vazifesiyle Amerika'ya götürmek için hazırlanmıştır. Export-Line tezgahlarında inşa edilen dönemin tecrübeli kaptanlarından Necdet Or'un süvariliğin yaptığı gemi için Panorama dergisi şu ifadelerle yer vermişti: *Her mevkide konforlu kamara ve yatakları, yaz ve kış bahçelerini teşkil eden ferah ve geniş güverteleri, istirahat, yemek müzik salonları, Amerikan barı, itinalı servis, emsalsiz yemekleriyle Tarsus, deniz aşığı Türklerin olduğu kadar Akdenizlilerin de çok iyi tanıdığı ve sevdiği bir gemidir*²². Denizcilik Bankası'nın Tarsus vapuru 63 günlük Amerika seyahatine 14 Haziran saat 12.30'da çıkmıştı²³.

Büyük bir titizlikle hazırlanan organizasyonda gemide geçirilecek günlere renk vermek amacıyla eğlence ekibi de görevlendirilmişti. Nitekim, seyahatin eğlence programları aylar evvel Vedat Ar, Hakkı Devrim ve Orhan Boran'dan müteşekkil bir komite tarafından hazırlanmıştı. Gemide ayrıca Darvaş, Fritz Kerten, ve Angelo orkestraları, caz yıldızı Sevinç Tevs, Hale-Belma kardeşlerden de görevlendirilmiştir. Seyahatin alelade olmadığını ifade eden Orhan Boran, görevlendirildikleri vazifeyi adeta bir fetih hareketine benzetmiştir. Gönülleri fethetmenin zorluğuna değinen Orhan Boran, 63 günlük programda Akdeniz'de üç büyük balo tertipleneceğini, her gece iki pavyonun açık olduğunu, sinema, skeçler, sohbet saatleri, müsabakalar ve çeşitli sürprizlerin olduğunu sözlerine eklemiştir²⁴. Yolcuları gemiye binerken nar çiçeği renkli kıyafetleriyle Türkiye turizm kurumunun hostesleri

21 BCA., 030, 01/127,822, 7, lef 2.

22 *Panorama*, Yıl 1, S. 2, Haziran 1954, s. 5.

23 *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1954, s. 6.

24 *Panorama*, Yıl 1, S. 2, Haziran 1954, s. 4.

karşılamaştır. Üst güvertede İstanbul Milletvekili Lütfi Kırdar ve eşi Vedat Ar, Olgunlaşma Enstitüsü Müdürü Refia Hanım hararetli konuşmalar yapmıştır. Sosyetenin önemli simalarından Fatma Tatari de elinde karanfillerle karşılamada hazır bulunmuştu. Seyahatin eğlence programından sorumlu Orhan Boran seyahat hakkında Panorama muhabirine şunları aktarmıştı: *Düşündüklerimi iki kelime ile hulasa edebilirim. Fevkalade bir seyahat. Nerelere Uğrayacaksınız? Üç kıtanın en güzel limanlarına ve şehirlerine... Gideceğimiz yerleri saati saatine bilen Hakkı Devrim'i ele geçirirse, en etraflı malumatı ondan alabiliriz. Amerika seyahatinin manasını son derece geniş ve mühim olarak niteleyen Hakkı Devrim, geminin kalkınan Türkiye'yi bütün cepheleriyle yeni dünyaya tanıttacak muazzam bir sergiyi de beraberinde götürdüğünü dile getirmişti. Hakkı Devrim'e göre, son yıllarda Amerika'da Türkler ve Türkiye'ye karşı hayranlık arttığından onlara Türk eserlerini, Türkleri daha yakından tanıtmak bir memleket davasıydı. Sergide Türkiye'nin her türlü mahsulünün, nadide elişlerinin, imar ve inşaat faaliyetlerinin, çeşitli fabrika mamullerinin gösterileceğini söyleyen Hakkı Devrim, Vedat Ar'ın sergi için aylardan beri hazırlık yaptığını, olgunlaşma enstitüsünün hazırladığı Türk giyim zevkini yansıtan elbiselerin sergileneceğini sözlerine eklemiştir²⁵.*

Tarsus'la Atlantik'i geçmekte olan kalkınan Türkiye sergisinin ABD'de benzeri görülmemiş bir şekilde karşılanacağı tahmin edilmekteydi. Karşılama programları Basın-Yayın Turizm Genel Müdürlüğü, New York Türk haberler bürosu tarafından geminin uğrayacağı şehirlerin yetkili makamlarıyla temasla belirlenmiştir. İlk ziyaret edilecek liman Miami limanıydı. Şehirde Miami belediyesinin, ticaret odasının, askeri makamların Exchange ve Propeller, Rotacy gibi meslek kulüplerinin iş birliğinde karşılama komitesi kurulmuştur. Karşılama komitesinin -Türk bayraklarıyla süslenmiş motorlarca çekilecek bir houseboat içerisindeki bando ile beraber- 7 Temmuz sabahı Miami karasularında Tarsus'u karşılaması kararlaştırılmıştır. Ayrıca karşılamaya uçaklar ve Türk bayrağını taşıyan bir helikopter, gümrük muhafaza teşkilatının motorları, kız-erkek izciler, liman muhafaza teşkilatına mensup bir müfreze, muhtelif meslek grupları ve halk da eşlik edecekti. Türk bayrakları ile süslenecek Miami'nin önemli yerlerinde Türkiye'ye ait sergiler tertip edilecekti. Gemi limana varır varmaz Miami ticaret odası idare heyeti aylık toplantısını gemide yapacak ve Tarsus'un ziyaretini Miami için tarihi bir olay haline getirecek mahiyette kararlar alacaktı. Türkiye turizm kurumunu temsilen on beş kişilik bir heyet belediye

reisini ziyaret edecek ve kendilerine İzmir'e götürülmek üzere Miami şehrinin anahtarı ve İzmir belediye başkanına fahri hemşerilik tevdiine dair mesaj teslim edilecekti. Merasimde belediye başkanı bir Türk haftası ilan edecekti. 7 Temmuz akşamı için tertiplenen resmi kabulde şehrin ileri gelenleriyle Tarsus yolcuları bulunacaktı. Toplantıda Miami belediye başkanına İzmir'in anahtarı ve İzmir fahri hemşerilik beratı takdim edilecekti. Mahalli kulüpler haftalık toplantılarını Türkiye'ye tahsis edip Tarsus yolcularından bir kısmı bu toplantılara davet edilecekti. Şehir bandosu ise misafirleri için açık hava konseri verecekti. Tarsus yolcularının gerek şehir gerekse meslek gruplarıyla temaslarını kolaylaştırmak için gemide bir enformasyon bürosu kurulacaktı. Şehrin merkezindeki McAllister otelinde Tarsus yolcuları için büyük bir salon tahsis edilecekti. Otelin genel salonu Türk bayrakları, afiş ve Türkiye'ye ait fotoğraflarla süslenecekti. Hostes ve yolculardan bir kısmı Amerikan Kızılhaç'ı için kan verecekti. Miami'de düzenlenecek Türk moda defilesini, Amerika'nın tanınmış sosyal kulüplerinden Variety Clup himaye edecekti. Defileden elde edilecek geliri kulüp kendi himayesindeki çocuk hastanesine bağışlayacaktı²⁶.

Tarsus'a yolculuğunda eşlik edenlerden biri olan dönemin gazetecilerinden Şevket Rado, gözlemlerini Panaroma dergisi için kaleme almıştı. Gemiyle on dört günde Amerika'ya varan Şevket Rado'nun en fazla dikkatini çeken özgürlük heykeli olmuştu. New York'un gökdelenlerinden etkilendiğini, şehirde İstanbul'daki insanların sayısının iki katı kadar otomobil olduğuna vurgu yapmıştı. Orada 7.000 kişilik tiyatro salonlarının, Broadway'in ışıltılı, pahalı dükkanlarının tasvirini yapan Şevket Rado, gördüklerini bir rüya alemine benzetmişti²⁷.

26 *Panorama*, Yıl 1, S. 3, Temmuz 1954, s.9.

27 *Panorama*, Yıl 1, S. 2, Haziran 1954, s. 7. New York Türk haberler bürosunun teşebbüsüyle Türkiye'ye gelen Amerika'nın tanınmış modacılarından Carolyn Schnurer, Türkiye'den ilham alarak hazırladığı elbiseler Amerika'da büyük ilgi görmüştü. Vogue ve Harpers Bazaar gibi tanınmış dergi ve gazetelerde bu konuda yazılar çıkmıştır. Dergi ve gazetelerde eski Türk kültür zenginliğinin Amerikan moda alemine yeni fikirler getirdiği belirtilmiştir. Bu yeni modayla New York'dan San Fransisko'ya kadar Amerika'nın en tanınmış otuz dört mağazasında Türkiye'ye ait resimlerle teşhir edilmiştir. Carolyn Schnurer, Türkiye'den ilhamla gerçekleştirdiği defile sırasında Türkiye için şu sözleri sarf etmişti: "Birçok medeniyete beşik olmuş, modern kültürlü bir medeniyeti ziyaret etmek ister misiniz? Beş sent mukabilinde, on beş dakikad, bir vapurla Avrupa'dan Asya'da seyahat etmek hoşunuza gider mi? Zengin ve eski işlemlerden, güzel mücevherattan, lüks halılardan, tarihi çinilerden, eski elbiselerden, harikulade el yazılarından hoşlanıyor musunuz? Öyleyse Türkiye'ye gidiniz. Yedi bin senenin kültür ve

Seyahat hakkında olgunlaşma enstitüsünün müdürü Refia Övünç de bir beyanat vermiştir. Evvelki yaz Akdeniz'deki ülkelere Türk giyim tarzını tattırdıklarını hatırlatan Övünç, ABD'ye sekseni aşan eski Türk kıyafet ve motiflerini içeren ve bu motiflerin stilize ve modernize edilmesiyle oluşan kostümlerle gittiklerini ifade etmişti. Övünç, bu seyahatte teşhir yeniliğiyle mankenlerin elbiseleri tek tek değil, mukayeseye imkan verecek sentetik bir şekilde, iki elbisenin aynı anda takdim edip başarılı olacaklarına inandığını sözlerine eklemiştir²⁸.

Geminin ziyaret programı belirlenmişti. 10 Temmuz'da Miami'den ayrılacak geminin 11 Temmuz'da Charlston'a ulaşması planlanmıştı. Şehrin gezilmesinden sonraki durak 14 Temmuz'da Baltimore'du. Buradan otobüslerle Washington'a geçilecekti. Washington'daki tarihi ve turistik yerlerin gezilmesinin ardından Türk elçiliğine ve tamamlanmakta olan Büyük Camii de duraklardan biri olacaktı. Sonraki uğrak yeri ise Times Square, Bowery, Wall Street, Çin mahallesi, Central Park, Fifth Avenu, NBC televizyon istasyonu ile New York'tu. Dönüşte planda Lizbon ve Cote d'Azur da vardı. Akdeniz ve sakin olan okyanusu gayet başarılı bir şekilde geçerek 11 Temmuz'da Charleston'a varan Tarsus'ta, yolculuk boyunca günde on dört saat süren müzik ve etkinlikler eksik olmamıştı. 23 Haziran'da Las Palmas'tan ayrıldıklarını haber veren Hakkı Devrim, on günlük okyanus yolculuğunda yolcuların birbirleriyle kaynaştığını, hoşça vakit geçirdiklerini, kalkınan Türkiye sergisinde Atatürk maskından, İstanbul'un üç boyutlu tablosuna, Hacibekir lokumundan Tekel mamullerine, olgunlaşma enstitüsünün sanat eserlerinden Füreya Kılıç'ın seramiklerine kadar her şeyin mevcut olduğunu bildirmekteydi. Sergi Tarsus'un meşhur delikli salonunda başlamaktaydı.

medeniyetinin sanat aşkıyla yoğrulup bir kalp gibi attığı bu yer, New York'tan sadece yirmi altı saatlik bir hava yolu uzaklığındadır. Bu cami ve minare memleketinde, tarihi eserler, modern üniversiteler, müzeler ve dünyanın en eski ticaret merkezi olan Kapalı Çarşı ile omuz omuzadır. Türkiye, Atatürk'ün önderliği ile eski bir imparatorluktan modern bir cumhuriyet olmuş, eskiliğinden kurtulmakla beraber kültür ve sanat sahasındaki vaziyetini muhafaza edebilmiş, ırk, renk ve cinsiyet ayırmadan herkesin müsavi olduğu, reşit olan herkesin rey hakkı olan, hür ve demokrat bir memleketidir. Türkiye'yi ziyaret, Türklerin misafirperverliği dolayısıyla bir zevk olduğu kadar, modern oteller, tarihi yerler, Topkapı Sarayı, Kapalı Çarşı, İzmir eski pazar, kervansaraylar Hitit eserleri müzesi ve modern devlet merkezi Ankara ile görmeye değer bir yerdir." Ünlü modacı Carolyn Schnurer, Türkiye seyahatiyle hazırladığı defileyle iki ülke arasındaki dostluğu kuvvetlendirdiği gibi, iki ülkenin insanlarını da kaynaştırmaya hizmet ettiği kanaatindeydi. Bk. Aynı eser, s.13-14.

28 *Panorama*, Yıl 1, S. 2, Haziran 1954, s. 9.

Burada Atatürk maskı, İstanbul, Ankara üç boyutlu resimleri ve Mehmetçik vardı. Üst gezi güvertesinde, serginin amacını yansıtan Türkiye turizm kurumu panosu vardı. Burada Türkiye'nin tabii güzellikleri, eski ve yeni medeniyetlerin mimari eserleri, sanat süslemeleri sergilenmekteydi. Serginin üçüncü kısmı üst güverte salonunda ise kalkınan Türkiye tüm yönleriyle tanıtılmaya çalışılmış ve filika güvertesinde ise satış bölümleri vardı²⁹.

Kore ve Türkiye'nin vefakarlık ve dostluğu Amerika'nın zihninde büyük değişiklikler yapmıştı. Buna rağmen Amerikan kamuoyu Türk'ü muharip bir insan olarak tanımakta ısrar etmekteydi. Türkiye'yle ABD'nin yakınlaşması kâfi gelmiyordu. Türk Hükümeti'nin yakınlaşma çabalarının başarılı olabilmesi için Amerikan demokrasisinin en büyük dayanağı Amerikan kamuoyunun da Türkiye'yi tanınması ve sevmesi gerekmekteydi. Bu mülahazadan hareket eden Türkiye Turizm Kurumu Tarsus vapuruna Amerikan zihniyetinin anlayacağı tarzda kalkınan Türkiye sergisini yerleştirmişti. Yolda mazot, su gibi gemin ihtiyaçları Fas, Kanarya Adaları ve Küba'dan karşılanılmıştı. Gazeteler seyyar serginin uğradığı limanlarda bilhassa Amerika'da sergiden sitayişle bahsetmişti. Amerika'nın beş şehrinde Türk haftası ilan edilmiş, şehirler donanmış, konferanslar verilmiş, radyo ve televizyonlarda Türkiye tanıtılmıştı. Fakat evvelki yıl büyük bir memnuniyetle karşılanan Tarsus'un hareketi bu sefer bazı gazetelerde tenkitlere yol açmıştı. Tenkitlerin başında, *garphlaşalım fakat tesettürü kaldırmayalım, sanayileşelim, fakat işçi hareketi olmasın.* sözleri gelmekteydi. Ayrıca vazifesi, Türkiye'ye döviz girişine vesile olmak olduğu halde kurum, döviz çıkışına sebep olduğu gerekçesiyle eleştirilmişti. Eleştirilere kurum, başlıca amacının Türkiye'yi tanıtarak turist ve döviz getirmek olduğu şeklinde cevaplandırmıştı. Turistlerin barınması için Türkiye'de oteller yapılmaya başlandığını hatırlatan kurum, bir-iki sene sonra meyve vermeye başlayacak propagandaya şimdiden başlanıldığına vurgu yapmıştı. Zira dövizle gelen turist Türkiye'yi tanıması için dışarıda Türkiye hakkında propaganda yapılması lazımdı. Türkiye tanınmadan kimse Türkiye'ye gelmeyeceği için kurum, en asgari fedakarlıkla azamiyi elde etme yolunda bir teşebbüse girişerek bunda başarılı da olmuştu. Zira hükümet yalnız başına seyyar sergi ve propaganda seferleri tertip edecek imkanlara sahip değildi. Buradan hareketle tanıtım işini hükümetle beraber özel teşebbüs eliyle yapmak devlete ucuza mal olacaktı. Bu yüzden masrafların büyük kısmının yolculardan alınması yoluna gidilmişti. Bu şekilde Türk vatandaşları yeni yerleri görerek aydınlanacağı gibi, geziyi de üçte bir

29 *Panorama*, Yıl 1, S. 4, Ağustos 1954, s. 13-14.

maliyetine yapacaktı. Ayrıca asırlarca *kabuğuna çekilmiş Türk Milleti'nin denizler ve okyanusları aşarak grup halinde seyahat etmesinin, böyle bir grubun sadece oraya ayak basmasıyla Türkiye lehine bir propaganda hareketinin uyanmasına vesile teşkil ettiği de unutulmamalıdır*. Kurumun tek amacı Türkiye'yi yabancı diyarlara tanıtmak ve Türkiye'ye gelmek isteyenlerin ilgisini çekmekten ibaretti³⁰.

Kanallar ve Mercan adaları arasından 4 Temmuz bayram şenliklerinin olduğu Havana'ya varan Tarsus, limanda toplanan halk tarafından selamlanmıştır. Geniş caddeleri, tarihi İspanyol mimarisinin örneklerini barındıran, emsalsiz otel ve plajları, dünyanın en büyük müzikhollerinden Tropikanalı Havana şehri Tarsus yolcularını etkilemişti. Menşe ve kültürce İspanyol, yaşayış açısından Amerikalı olan Havana'da Tarsus üç gün geçirmiştir. Tarsus'un sonraki durağı plajlarıyla meşhur Miami şehriydi. Burada büyük bir hayranlıkla karşılanan Tarsus adeta ziyaretçi akınına uğramıştı. Valilik tarafından Tarsus emrine bir askeri otomobil tahsis edilmişti. Charleston ve Baltimore ziyaretleri de beklenildiği gibi ilgiyle karşılan serginin bir sonraki durağı ise Washington'du. Washington'daki Türk defilesine Amerikalı bazı senatörler eşleri olduğu halde katılmıştı. Senatörlerin eşlerinin modellik yaptığı Türk defileri büyük beğeni toplamıştı. Burada amaçlanan elbette ABD ile Türkiye arasındaki dostluk bağlarını kuvvetlendirmekten ibaretti. Türk ve Amerikalı mankenlerin eski ve yeni Türk kıyafetlerini takdimi ABD'de müspet akisler yapmıştır. Geminin sonraki durağı Baltimore'da gemiyi gezmek için 200 metrelik bir kuyruk oluşmuştu. Şehrin vali, belediye başkanı ticaret odası başkanının davet ve ziyaretleri birbirini takip etmişti. Tarsus'un son durağı ise New York'tu. Tarsus, New York'ta Türk kolonisi, New Yorklular, Washington'dan otomobillerle gelenler ve askeri bando ile karşılanmıştı. New York'ta Tarsus yolcuları içinde; prova, defileler, dört televizyon kanalında program, muhtelif gazetelere röportaj, fotoğrafçılarla randevuları içeren yüklü bir programa imza atmıştı. Astoria otelinde muhteşem bir defile sergileyen Türk model ve mankenleri, televizyon kanallarında söyleşilere katılmış, Türk müzisyenlerle birlikte sokaklarda imza dağıtmışlardı. 16 milyonluk nüfusu, otomobilleri, gökdelenleri ve sanatsal etkinlikleriyle Tarsus yolcularını kendine hayran bırakan New York, hakkında Hakkı Devrim şu cümleleri aktarmaktaydı: *içimizden bir kişinin bile ab burada kalabilsem dediğini duymadım. New York canavara benzetilen büyük şehirlerin en büyüğü. Kendisine sadece hayran ediyor ve biraz da ürkütüyor. Esasen*

30 *Panorama*, Yıl 1, S. 4, Ağustos 1954, s. 11.

Amerikalılar da New York'u pek sevmiyorlar. Hatta Londra bize New York'tan daha yakındır diyenler bile var. Hakkı Devrim'e göre orada yaşayan Türklerin tek isteği yurda dönmektir. Bir haftalık New York ziyaretinin ardından tekrar Atlantik'e açılan Tarsus Lizbon'a doğru yol çıkmıştı. Lizbon'dan Cannes'a geçen ve burada bir defile sergileyen Türkiye turizm kurumu personeli burada birçok yeri gezme fırsatı yakalamıştı. Buradan Villefranche'a bayram günü ulaşan Tarsus personeli üst güvertede bayram namazını eda etmiş ve Lizbon'dan alınan kurbanlar kesilmiştir. 16 Ağustos 1954 sabahı Tarsus İstanbul'a varmıştır³¹.

5. Tarsus Ziyareti Üzerine Değerlendirmeler

Tarsus'un Amerika'daki ziyareti üzerine olgunlaşma enstitüsü müdürü Refia Övünç basına bir demeç vermiştir. Sergi, ziyaretin tamamlanmasının ardından defilelerde sergilenen elbiselerin sadece şalvar ve etekten ibaret olduğu gerekçesiyle tenkite uğramıştı. Refia Övünç, defilede sadece eski Türk kıyafetlerinin sergilenmediğini, grup halinde mukayese imkanı verecek şekilde takdim edilen Türk koleksiyonundaki elbiselerin ilham kaynağının Türk tarihi olduğunu belirtmiştir. Gayet başarılı bir sergiye imza atıldığının altını çizen Refia Övünç, zevkle bir araya gelen renklerin, Amerikalılar için yenilik olduğunu, zira serginin gördüğü ilginin Amerikan gazetelerinden takip edilebileceğini söylemişti. Refia Övünç, New Yorklu modacı Mrs. Helen Cookman'dan, defiledeki işlemlere, renk kompozisyonuna, eski ve yeni desenlere dönük hayranlığını içeren bir mektup almıştı. Mrs. Helen Cookman'a göre, biçkisi, provaları ile herhangi bir profesyonel koleksiyonla denk hatta bazı yerlerde üstün Türk defilesi, tüm dünya için yeni bir tecrübe teşkil etmişti. Refia Övünç Türk renk kompozisyonunun yabancılar için en ilginç taraf olduğunu ortaya atmıştı. Refia Övünç'e göre Paris, Londra gibi merkezlerle yarışabilecek ihracat merkezli bir moda endüstrisi kurulamaz ise de belli alanlarda atılım yapılabilirdi. Üstelik enstitü birdenbire artacak siparişleri karşılayabilecek kapasitede değildi. Muhatabının Avrupa ve Amerika seyahatleri arasındaki farkı sorması üzerine Refia Övünç, ilk göze çarpanın giyim tarzları olduğunu, Amerikalı kadınların çok sade giyinerek, çok aksesuar kullandıklarını, hazır elbise giymeyenlerin çok az olduğunu, Avrupa'da ise belli bir standardın olmadığını sözlerine eklemişti. Amerikalı kadınların çok çalıştıklarını, laubalilikten uzak olduklarını, vakti olanların yardımlaşma cemiyetlerinin müdavimi olduğunu söyleyen Refia Övünç,

31 *Panorama*, Yıl 1, S. 5, Eylül 1954, s. 12.

Avrupa'da plaj kıyafetlilere rastlamanın ahval-i adiyeden olduğu halde, New York'ta 40 derece sıcakta bile çorap ve şapkaların muhafaza edildiğini aktarmıştı. Refia Övünç'e göre, Amerika Türkiye için çok daha verimli bir Pazar olabilirdi. Refia Övünç konuşurken masası New York, San Francisco gibi şehirlerden gelen ithalatçı firmaların mektuplarıyla doluydu³².

Tarsus'un Amerika ziyareti ile ilgili Türk kamuoyunu aydınlatmak, eleştirilere cevap vermek için Türkiye turizm kurumu başkanı Lütfi Kırdar bir beyanat vermiştir. Kurumun gayesinin memleketi tanıtmak ve Türk turizmini geliştirmek olarak özetleyen Lütfi Kırdar, bir önceki yıl idare heyetinin Türkiye'yi en kısa yoldan, en tesirli şekilde ve en az masrafla tanıtmının ve ancak birkaç sene sonra mahsul verecek bir tohumu ekmek cihetinden büyük sayıda turist çekebilmenin çaresi olarak seyyar bir serginin tertibinin düşünüldüğünü söylemişti. Lütfi Kırdar sözlerine şu şekilde devam etmişti:

“Sergi, batı Akdeniz limanlarını ziyaret ederek o derece muvaffak oldu ki, idare heyetimiz neticelerini hükümete arz ederken gerek Kore harbindeki kahramanlıklarımızın, gerekse reisicumhurumuzun ve başvekilimizin Amerika'ya ziyaretlerinin Amerikan milletinde uyandırdığı alaka ve sempatiyi bir kat daha arttırmaya matuf bir ziyaret yapılmasını istimzaç ettiği zaman, geçen sene olduğu gibi bu sefer de hükümetin şükranına layık tasvip ve teşvikine mazhar oldu. Lüzumlu her türlü müsaadeler ve yardımlar yapıldı.”

Lütfi Kırdar'a göre, Türkiye'yi tanıtmak, turist çekmek için dünyanın gittiği yoldan gitmekten başka çare yoktu. Türkiye bu uğurda milyonlar harcayamadığı için kurum, endirekt propaganda yolunu tercih etmişti. Bu da bir Türk gemisinin sergi, defile ve birkaç yüz Türk vatandaşının Türkiye'yi az veya çok veyahut hiç tanımayan diyalara götürmesiyle mümkün olmuştu. Harbin hemen ardından Amerika'da bu tarz bir propagandaya ilk tevessül eden ülkenin Fransa olduğunu hatırlatan Lütfi Kırdar, Amerika'nın dostluğunu kazanabilmek için Amerika'daki tüm tren şebekesi üzerinde bir seyyar sergi tertiplediğine vurgu yapmıştı. Türk sergisi ise sadece dört liman ve Washington'u ziyaret edebilmişti. Alınan netice ve görülen alakaya bizzat şahit olan Lütfi Kırdar idare heyetinin kararının son derece yerinde olduğunun altını çizmişti. Lütfi Kırdar'a göre, bu tarz büyük propagandaya vesile olan sergilere ileriki yıllarda da devam edilmeliydi. Lütfi Kırdar'ın en büyük temennisi, gelecekte memleketin sahibi olacağı transatlantiklerin

32 *Panorama*, Yıl 1, S. 5, Eylül 1954, s.16.

geniş salon ve güverteleriyle daha zengin sergilerin tertip edilerek Amerikan sahillerinin tüm önemli limanlarının ziyaret edilmesi idi. Tahmin edilenin üstünde büyük bir ilgiyle karşılandıklarını, Tarsus sergilerinin on binlerce kişi tarafından ziyaret edildiğini söyleyen Lütfi Kırdar, yolcuların şerefine davetler, kokteyller tertip edildiğini, şehirlerin Türk bayraklarıyla donatıldığını, her limanda Türk haftası ilan edilerek Türkiye hakkında konferanslar verildiğini hatırlatmıştır. Sosyal ve mesleki teşekküllerin temsilcileri, belediye başkanları Tarsus yolcularıyla meşgul olmuştu. Lütfi Kırdar, Washington sosyetesinin en kibar hanımlarının, bu arada bazı senatörlerin eşlerinin defilede Türk elbiselerini giyerek halkın huzuruna çıkmayı kendilerinin istediğini, Başkan Eisenhower'ın kendilerini özel surette kabul ettiğini aktarmıştı. Lütfi Kırdar'a göre sergi, evvelki seneki Avrupa sergisiyle karşılaştırıldığında çok daha başarılı geçmişti. Zira, o yıllarda Ford şirketi televizyonda bir seans alınca 500.000 dolar ödemekteydi. Televizyon şirketleri kendi inisiyatifleriyle 11 seans tanıtım fırsatı vermişti. Bunun dışında gazete ve radyoların yayımlarını, Amerika'da milyonlardan başka Avrupa'da da milyonlar takip etmişti. Tarsus'un propaganda seferinin Türkiye'yi tanıtmaya ve turist çekme amacına dönük olduğunu yineleyen Lütfi Kırdar, Türkiye'nin tek bir bürosu yokken diğer ülkelerin dünyada birçok turizm bürosu açtığını, turizmin uzun vadeli bir iş olduğunu, otellerin tamamlanmazsa kimsenin gelmeyeceğini sözlerine eklemişti. Sergi beklenenin üstünde başarı göstermişti. Zira Tarsus Amerika'dan ayrılınca Türk seyahat acentelerine birçok müracaat yapılmıştı. Ayrıca bir Amerikan seyahat acentesi İstanbul'a bir temsilci göndermişti³³.

6. Tarsus Ziyaretinin Amerika'daki Akisleri

Amerikan basınında iyi niyet gemisi olarak adlandırılan Tarsus gayet olumlu bir izlenim bırakmıştı. Zira güvertedeki Türk temsilcilerin ve rıhtımdaki halkı selamlaması, üniformalı hosteslerin Türk ve Amerikan bayraklarıyla merasimi Amerikan basınına etkilemişti. Amerikan 3. deniz kuvvetlerine ait bandonun Türk ve Amerikan milli marşlarını çalarken kalabalığın sessizliğe büründüğünü sütunlarına taşıyan Miami Herald gazetesi, karaya ilk ayak basanın Lütfi Kırdar ve ardından Nuri Eren olduğunu haber vermektedir. Tarsus'u karşılayanlar arasında Amerika'dan birçok sivil ve askeri yetkili vardı. Lütfi Kırdar şu beyanını vermişti: *Cumhurbaşkanımızın geçen sene, başbakanımızın bir iki ay evvel ve nihayet bizim bu günkü ziyaretimiz Türkiye ve Amerika arasında, sulhu muhafaza için yapılan işbirliğinin en güzel*

33 Panaroma, S. 6, Ekim 1954, s.14.

nişanesidir. Daha sonra Lütfi Kırdar ve Nuri Eren karşılama komitesini gemideki sergiye davet edip sergiyi gezdirmiştir. Şehir meclisini ziyaret eden Tarsus heyeti, diğer şehirler için de hazırlanan İzmir'in ay yıldızlı pirinç anahtarını belediye başkanı Abe Aronovitz'e vermiştir. Belediye başkanı da Miami şehrinin anahtarını Türk heyetine vermiştir³⁴.

Bir başka Amerikan gazetesi Tarsus'un seyahatini *Tarsus Hoş Geldin* şeklinde verirken, en iyi hatıralarını Charleston'dan götürmesini tüm kalbiyle dilemekteydi. En iyi intibaların Charleston'dan alınacağını ümit eden gazete, Tarsus'un güzel bir şekilde karşılanacağını belirtirken, iki memleketin birbirini tanıyıp turistik ve ticari bağların temin edileceğini sütunlarına taşımaktaydı. 1949'da Amerika'ya iki Türk destroyerinin geldiğini hatırlatan gazete, Amiral Mehmet Ali Ülgen Amerikan deniz üstlerini gezmişti. 1951'de on beş Türk mühendisi iki Amerikan fabrikasında staj görmüştü. 1952'de Protoces gemisi direğine Türk bayrağı çekmişti. Gazeteye göre, Türklerin Amerika'da candan karşılanmasının başlıca sebeplerinden biri Türkiye'nin iyi bir müttefik oluşu ve komünizmle canhıraş mücadelesiydi. Türkler Ruslara karşı durumu gayet iyi idare etmekteydi. Zira son 150 sene zarfında Ruslarla dört kez savaşan Türkler, Rusların boğazlarda gözünün olduğunu bilmekte, Amerikan askeri yardımını gayet iyi kullanmaktaydı. Ayrıca Türk askerinin Kore'deki kıymetini tüm dünya görmüştü. Gazete Türklerin lügatinde *acaba, keşke* kelimelerinin olmadığını sütunlarına taşımıştı³⁵.

Sonuç

Türkiye'yi Batılı ülkelere tanıtmak ve Türkiye aleyhine propagandayı pasivize etmek amacıyla Osmanlı Devlet'i yurtdışındaki seyyar sergilere katılma gereği duymuştu. Zira bu dönemde Batı'daki Türk düşmanlığı had safhadaydı. Genç Türkiye Cumhuriyeti de Osmanlı'dan kalan mirası devam ettirmişti. Türkiye, memleketi tanıtarak Türk turizmini çok az masrafla geliştirip Türkiye'nin imajını Avrupa ve Amerika'da daha yukarılara çekmek için Tarsus vapuruyla seyyar sergi seyahatine karar vermişti. Zira Kore Savaşı'ndan sonra özellikle Amerika'da Türkiye'ye dönük sempati azalmaya başlamıştı. Azalan ilgiyi yukarılara taşımak ve aynı zamanda Türk turizmini geliştirmek elzemdi. Bu dönemde İkinci Dünya Savaşı'nın ardından süper güç konumuna yükselen Amerikan kamuoyunu etkilemek için bazı Avrupa ülkeleri de seyyar sergiler tertiplemekteydi. Avrupa ve Amerika'da

34 *Miami Herald*, 8 July 1954.

35 *Charleston*, 10 July 1954.

beklenenin üzerinde ilgi uyandıran Tarsus sergisi sayesinde gazete, radyo ve televizyonlarda Türkiye'den söz edilmeye başlanması devletin bu politikasının kanımızca en önemli meyveleriydi. Burada asıl hedef Batılı ülkelerin kamuoylarını Türkiye tarafına çekme gayretinden başka bir şey değildi. Bize göre Tarsus vapuruyla yapılan seyahat amacına ulaşmıştır.

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.)

Dergiler

Panorama

20. Asır Dergisi

Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Charleston

Miami Herald

Eserler

1889 Paris Umumi Sergisi, TBMM Milli Saraylar, İstanbul 2010.

Akçura, Gökhan, *Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.

Bozkurt, Celil, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Bir Propaganda ve Tanıtım Hamlesi: 1926 Seyyar Sergi ve Avrupa Seyahati", *Belleten*, C 83, S. 298, 2019.

François, Georgeon, *Sultan Abdülhamit*, Homer Kitabevi, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2006.

Giz, Adnan, "Dünya Sergilerinde Türk Mamulleri", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, sayı 18, İstanbul 1967.

Gür, Nurdan, *1900 Yılı Uluslararası Paris Sergisinde Osmanlı Devleti*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul 1993.

Kasap, Sevilay, *Sergi-i Umumi Osmani, 1863*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

Önsoy, Rifat, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi Osmanî (1863 İstanbul Sergisi), *Bellekten*, C 47, S. 185, Ankara, Ocak 1983.

Uslu, Menekşe Yıldız, *Osmanlı Devleti’nin Yurtdışında Katıldığı Uluslararası Sergiler*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2016.

Türkiye-Uluslararası Para Fonu İlişkilerinin Türk Siyasi ve Sosyal Hayata Etkileri (1961-2013)

Muhabbet Doyran*

Giriş

Yeni oluşturulan Türk devletinin uygulayacağı iktisat politikalarını belirlemek için ilgili bir kurul toplanmıştır. Çalışmalarını Ankara Garı'nda bir vagona gerçekleştiren bu kurulun içinde iki ayrı görüş mevcuttu. Ziya Gökalp'in başkanlardan biri olduğu kuruldaki görüşlerden biri liberalizmdi. Bu anlayış devletin ekonomik alana müdahalesinin olmadığı sistemdi. Bir diğeri ise devletin ekonominin tüm yapısına müdahale ettiği sosyalizmdi. Gökalp, kuruldaki bu farklı iki görüşü uzlaştırmak için şekilde "karma ekonomi" olarak nitelendirdiği, ekonomi literatürüne giren "eklektik modeli" önermiştir.¹ Atatürk, 1923 yılında İzmir'de toplanan İzmir İktisat Kongresi'nin açılış konuşmasında şunları söylemiştir:

İktisadiyat demek her şey demektir. Yeni hükümetimizin bütün programları iktisat programından çıkmalıdır. Hepimizin arzusu şudur ki, memleketimize zeninler memleketi. Çalışkanlar diyarı denilsin. Siyasi, askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun iktisadi muvaffakiyetlerle tetviç edilemezse husule gelen zaferler payidar olamaz. Yeni Türkiye'mizi, layık olduğu mertebeye isal için behemehal iktisadiyatımıza birinci derecede ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz.²

Mustafa Kemal Atatürk, ülkenin tam bağımsızlığının, iktisadi bağımsızlık olmadan gerçekleştirilemeyeceğini şu sözlerle açıklamıştır: *Muhakkak tam bağımsızlığı sağlayabilmek için yegane hakiki kuvvet, en kuvvetli temel iktisadi-*

* Dr. Öğr. Gör., İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE, doyanmuhabbet@hotmail.com

1 Yüksel Ülken, *Atatürk ve İktisat İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve "Eklektik Model"*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Ankara 1981, s. 8.

2 Ömer Celal Sarc, *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları*, Çağdaş Düşünce Işığında Atatürk, İstanbul Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1983, s. 347.

yattır.³ Daha önce kapitülasyonlarla yitirilmiş olan iktisadi ve siyasi bağımsızlığın Lozan Barış Antlaşması'yla kazanılması kolay olmamıştır. Yapılan uzun ve sıkıntılı görüşmelerin ardından Osmanlı Devleti'nin borçlarının önemli bir kısmını ödemek dahil, yeni devletin iktisat politikaları oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu politikalar yeni kurulan devletin gelişmesinin önündeki önemli engellerdi. Bu engelleri aşmak için Kazım Karabekir başkanlığında toplanan "İzmir İktisat Kongresi'nde" yeni rejim için belirlenecek tüm iktisadi-politik sorunlar tartışılmıştır. Kongre sonunda kabul edilen "İktisadi esaslarda" kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi teşvik edici, ekonomik hayatın millileştirilmesini kolaylaştırıcı ve sert olmayan bir korumacılığı savunan tezler ileri sürülmüştür.⁴ Temel amaç Osmanlı Devletinden devralınan, devletin yıkılmasına sebep olan savaşlar, kapitülasyonlar ve borçlar nedeniyle bozulmuş ekonomik yapının düzeltilmesiydi. Bu amaçla Lozan Kongresi'nin asıl hedefi siyasi bağımsızlıkla birlikte ekonominin bağımsızlığını sağlamaktı. İktisat Kongresinde Türk girişimcilerin güçlendirilmesi için karar alınmış, sanayiciyi teşvik için "Teşvik-i Sanayi Kanunu" çıkarılmıştır. Liberal politikaların izlendiği bu dönemde devlet, ülkede ihtiyaç duyulan bazı maddelerin üretilmesi için "Kamu İktisadi Teşekküllerini" kurmaya başlamıştır. Bir yandan özel kesime hammadde temin edilmeye çalışılırken diğer yandan da nitelikli işgücü yaratılmaya çalışılmıştır. Ancak beklenen gelişme olmamış, 1929'da bütün dünyayı etkileyen ekonomik kriz yaşanmıştır. 1923-1929 döneminde devlet bütçesi bir kez açık vermiştir.⁵ Bunun sebebi Lozan Antlaşması sırasında imzalanan Osmanlı Gümrük tarife sisteminin beş yıl süreyle uygulanma zorunluluğuydu 1929'dan itibaren bu zorunluluk ortadan kalmış, Türkiye ekonomik bağımsızlık yolunda önemli bir sorunu aşmıştır.

Türkiye 1930'da "Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nı" kurarak para politikalarını yönlendirebilecek bir kuruma kavuşmuştur. 1930'dan itibaren Türk ekonomisi dışa kapanmış, devlet "ithal ikameci" ve milli sanayileşme politikalarını hayata geçirilmiştir. 1930-1939 yılları arasında devletin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda faaliyet gösterdiği, toplumsal ihtiyaçların devlet eliyle karşılandığı dönem olmuştur. Çünkü Atatürk, iktisadi kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için sanayileşmeyi zorunlu görmüş bu sebeple devletçilik ilkesini hayata geçirmiştir. Devletçilik prensibinin içeriğinde

3 Ülken, *age.*, s. 10.

4 Korkut Boratav *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Kitapevi, 15. Baskı, Ankara 2011, s. 46.

5 Mahfi Eğilmez, *Değişim Sürecinde Türkiye Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme*, Remzi Kitabevi, 8. Basım, İstanbul 2018, s. 137-138.

planlı sanayileşme ve KİT'ler vardır. Başarıyla uygulanan birinci beş yıllık sanayi planı ile çok önemli yatırımlar yapılmıştır. Bu sayede yeni devleti kuran kadro, ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda devrimler yapabirmiştir. Atatürk'ün ekonomi ile ilgili düşüncesinde kesin olarak devlet ya da özel kesiminin mutlak egemenliği yoktur. İkinin birlikte olmasını, birlikte uygulanmasını istemiştir. "Karma ekonomi" olarak nitelendirilen ve uygulamaya konulan bu "eklektik" model, dinamik ve devamlı bir özelliğe sahiptir.⁶ Özel sektörün pek varlık gösteremediği dönemde uygulamaya konulan birinci sanayi planının etkisiyle de sanayi kesimi Cumhuriyet tarihinin büyüme hızı ortalamasının en yüksek oranına ulaşmıştır. "İthal ikame" politikaların uygulamaya konulmasıyla demir-çelik ve kağıt fabrikaları başta olmak üzere çok sayıda KİT kurulmuştur. Ülke ekonomisi on yıllık dönemde ortalama yıllık %6 büyümüştür. Üstelik bu dönemde 129.000.000 Türk Lirası (TL) olan Osmanlı Devleti'nin borcunun ödenmeye başlandığı dönemdir.⁷ Ancak ikinci beş yıllık sanayi planı uygulamaya konulmuş olmasına karşın II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı zorunluluk kaynaklar başka amaçlar için kullanılmıştır. Öncesinde İsmet İnönü'nün Başbakanlık görevinden ayrılmasıyla bu atılımlar yarım kalmıştır. Savaşın başlamasıyla birlikte Türkiye, savaşa girme tehlikesine karşı savaş ekonomisine geçmiştir.⁸

6 Osman Nuri Tosun, Haydar Kazgan, Öztin Akgüç, Mustafa A. Aysan, Gündüz Pamuk, Selahaddin Babüroğlu, Aydın Dündar, Gönğür Uras, *Kamu İktisadi Teşebbüsleri Gelişimi, Sorunları ve Çözüm Yolları*, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1981, s. 7-8.

7 Hüseyin Akyıldız-Ömer Eroğlu, "Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları", *Süleyman Demiral Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C 9, S. 1, 2004, s. 50.

8 Tosun ve diğerleri, *age.*, s. 11.

* 190 ülkenin üyesi olduğu IMF (International Monetary Found), Dünya Bankası (DB) ile birlikte II. Dünya Savaşı sonrasında 1945 yılında toplanan Bretton Woods Konferansıyla oluşturulmuştur. Merkezi ABD'nin Washington DC'de olan IMF uluslararası parasal iş birliği ve döviz kuru istikrarını, ekonomik büyümeyle yüksek istihdamı desteklemek ve üye ülkelerin ödemeler dengesi finansmanında karşılaşılan sorunların giderilmesini kolaylaştırmak hedefiyle kurulmuştur. IMF, küresel para iş birliğini geliştirmek, uluslararası ticareti kolaylaştırmak, yüksek istihdam ve dünya çapında yoksulluğu azaltmak için çalışmak ve IMF'nin uluslararası genel kaynaklarının gerekli talimatlarla belirli bir süreyle kullanılmak suretiyle üyelere güven vermek ve onlara doğabilecek ödemeler dengesindeki uyumsuzlukları ve ulusal ve uluslararası refahı tehdit edici tedbirlere başvurmadan düzeltme olanağını sağlamak gibi amaçları bulunmaktadır. Söz konusu amaçları yerine getirmek için IMF'nin üç temel görevi bulunmaktadır. Bunlar; "gözetim", "teknik yardım" ve "finansman yardımıdır". IMF, gözetim

Türkiye’de gerek savaş dönemi gerekse dünyada meydana gelen yeni düzen nedeniyle bazen liberal bazen de devletçi politikalar uygulanmıştır. Buna karşın hayata geçirilen ekonomik politikalarda özgürlükçü eğilimden vazgeçilmemiştir. 1946’da çok partili siyasi hayata geçilmesiyle birlikte daha demokratik bir ortam oluşturulmaya çalışılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile ilişkilerin geliştirildiği ve Birleşmiş Milletlere (BM) üye olunduğu bu dönemde hem ekonomide hem de Türk dış politikasında da önemli değişiklikler yaşanmaya başlanmıştır. 1944’de Bretton-Woods* Antlaşmasını kabul eden Türkiye önce IMF’ye ((International Monetary Found) daha sonra da DB’ye (Dünya Bankası) 19 Şubat 1947 tarihinde 5016 Sayılı Kanun’la üye olmuştur.⁹ Türkiye bu tercihle ABD tarafından gerçekleştirilmekte olan yeni ekonomik dünya düzeni içinde yer almak istemiştir. Bu durumun iki sebebi olmuştur. Bunlardan birincisi iki kutuplu dünya düzeninde kendine bir tehdit unsuru olarak gördüğü Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’ne (SSCB) karşı kendini güvenceye almaktır. İkincisi ise ABD yardımlarından faydalanmaktır. ABD başkanı Harry S. Truman kendi adı ile anılan “Truman Doktrinini” ve Dışişleri Bakanı George Marshall’ın adıyla anılan “Marshall Planını” hayata geçirmiştir.¹⁰ Bu yardımlar, II. Dünya Savaşı’nda büyük yıkım yaşayan Avrupa’nın kalkınmasını gerçekleştirmek, Yunanistan ve Türkiye’nin savunma sistemlerini güçlendirmek için gerçekleştirilen yardımlardır.¹¹

Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomik ve Sosyal Politikalar

1947’den itibaren yürütülen iktisat politikalarının temelinde DB ve IMF’ye üye olarak dünyadaki yeni ekonomik düzene eklenmek istenmiştir. Savaş dönemi zenginleşen bir kesimin desteğini alarak tek başına iktidara gelen ve on yıl Türk siyasi hayatına etki eden Demokrat Parti’nin (DP) yürüttü-

ile her bir üyesiyle yapacağı veri paylaşımında ve tavsiye ettiği politikalara paralel olarak yine her üyenin ekonomik durumu ile ilgili kapsamlı değerlendirmede bulunmaktadır. Ayrıca istikrarlı döviz kuru ile sürdürülebilir bir büyüme için uygulanabilecek politikaları ülke yetkilileriyle görüşüp, bu görüşmelerden elde ettiklerinin analizini yaparak küresel ve bölgesel gelişmelere ilişkin değerlendirmeler yapmaktadır. Söz konusu değerlendirmeleri de yılda iki kez olmak üzere çeşitli raporlarla yayınlamaktadır. Teknik yardım ise ülkelerin daha maliye, para ve kur politikalarıyla bankacılık ve finans sisteminin denetimi ve düzenlemesiyle ilgilidir. (“IMF hakkında” <https://www.imf.org/external/about/htm>. Son erişim tarihi, 16.10.2022.)

9 “Milletlerarası Para Fonu ile Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankasına katılmak için hükümete yetki verilmesine dair Kanun”, *T.C. Resmî Gazete*, S 6541, 25 Şubat 1947, s. 11922.

10 “Truman’ın Tarihi Nutku”, *Cumhuriyet*, 13 Mart 1947, s. 1, 3.

11 “Amerikan yardımı anlaşması imzalandı”, *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1947, s. 1, 3.

ğü iktisat politikalarında da Cumhuriyet Halk Partisinin (CHP) yürüttüğü politikalara paralel, dış ticarete liberalleşme ve dış ilişkilerde dünyaya eklenme uygulamaları hayata geçirilmiştir.¹² Dolayısıyla dönem hükümetlerinin bağımsız iktisat politikalarından uzaklaşıp ve yeni dünya düzenine uyumlu daha liberal politikaları hayata geçirdikleri görülmektedir. “Denk Bütçe” ve “Denk Ödemeler Dengesi” ilkesinin terk edilmesiyle birlikte yeni maliye ve para politikaları uygulamaya konulmuştur. Bir anlamda II. Dünya Savaşı sonrası tümenden yıkılmış olan Avrupa’nın yeniden inşasını sağlamak ve temel ihtiyaçlarını gidermek için hayata geçirilen Marshall Planı’ndan Türkiye fiilen 1949’da yararlanmaya başlamıştır.¹³

1950’de yeni bir dönem başlamış, 27 yıl süren CHP’nin iktidarı sona ermiş, CHP’den ayrılanlardan bir grup DP’yi kurmuştur. Kurucuları arasında Adnan Menderes ve Celal Bayar’ın olduğu DP tek başına iktidar olmuştur. Daha demokratik ve katılımcı bir yönetim bekleyenlerin umudu olan DP hükümetleri döneminde özellikle 1939-1949 döneminde işçi kesiminin büyük sorunları bulunmaktaydı. DP, İşlerini kaybeden, yüksek enflasyon ve pahalılıkla mücadele edemez hale gelen işçilerin şartlarını düzeltme sözü verilmiştir. Hükümet Programlarında (HP) her kesime seslenilmiş ve problemleri çözme vaadinde bulunulmuştur. Programlarda toplumun her kesiminin örgütlenme hakkına sahip olması, yeni sendika, dernek ve meslek kuruluşlarının kurulabilmesi, çağdaş bir toplum yaratılması için çalışacaklarının vaadinde bulunulmuştur. Dönem hükümetlerinin Başbakanı Adnan Menderes, devletçilikten uzaklaşılacağını, KİT’lerin özel sektöre devredileceğini, halkın her kesiminin refahının yükseltileceğini açıklamıştır.¹⁴ İşçiler, DP’nin politikalarını benimsemiş ve desteklemişlerdir. Sendikalarla da görüş birliği içinde olan DP, sosyal hayat ile ekonomiyi dengede tutarak, refahı yaymak, sosyal adaleti sağlamak istemiş, bunun için çeşitli yasalar çıkarmıştır.¹⁵ Traktörler ithal edilmiş, çiftçiye Ziraat Bankası’ndan ucuz ve bol kredi verilmiştir. Ayrıca tarım gelirlerinin vergi dışı bırakılmasıyla birlikte servet sahipleri ortaya çıkmıştır. Kent hayatının içinde de yer almaya başlayan ancak uyum

12 Nazif Ekzen, *Türkiye Kısa İktisat Tarihi 1946’dan 2008’e İliştirilmiş Ekonomi IMF-Dünya Bankası Düzeninde 62 Yıl*, ODTÜ Yayınları, 2. Basım, Ankara 2009, s. 33.

13 Ekzen, *age.*, s. 14-15.

14 İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz (Haz.), *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, 22 Nisan 1950-20 Kasım 1961, C 2, TBMM Basımevi, 2013, s. 925.

15 Osman Cenk Kanca, “1950-1960 Arası Türkiye’de Uygulanan Sosyo-Ekonomik Politikalar”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C 9, S 19, s. 56.

sağlayamadıkları için “hacığa” olarak nitelendirilen yeni toprak zenginleri oluşmuştur.¹⁶

Diğer yandan DP döneminde ABD yardımlarıyla Türkiye’ye gelen çeşitli tarım alet ve makineleri, tarım işçisine olan talebi düşürmüş, ülkenin pek çok yerinde sosyo-ekonomik yapıyı etkilemiştir. Çünkü tarım ürünlerinden elde edilen verim arttığı gibi işçilik maliyetleri düşmüş, emek gücüyle hayatını sürdürenlerin bir kısmı atıl hale gelmiştir.¹⁷ İşsizlikle birlikte kentlere göç eden bu kesim, bir gecekondulaşma sorununun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹⁸ Böylece hem kırsal kesimden, hem de kentli kesimden iktidarın politikalarına karşı tepkiler ortaya çıkmaya başlamıştır.

1950’li yıllarda uygulanan tarım politikaları sonucunda “Kore Savaşı” sırasında özellikle Avrupa’da tarım ürünlerine talebi arttırmıştır. Türkiye dış talep artışı nedeniyle ihracatta önemli gelişmeler yaşamış olmasına karşın dış ticarete açık vermiştir. Dış krediye dayalı ekonomik büyüme, Marshall yardımlarıyla makineleşme, yabancı sermayenin teşviki, pazara yönelik ulaşım, haberleşme ve bayındırlık alanlarında yapılan yatırımlar dönemin önemli uygulamalarıdır. Bu krediler daha sonra dış borç oluşmasına sebep olmuştur. 1954’de kırsal kesimden önemli oranda oy alan DP daha güçlü olarak iktidara gelmiştir. Böylece kendi ekonomik, siyasi ve sosyal politikalarını daha rahat uygulama olanağını elde etmiştir. “Halkın %80’nin tarım işleriyle meşgul...” olduğunu söyleyen Adnan Menderes iktidarının ikinci yarısından itibaren hem dış ticaret açığı hem de dış borç miktarı artınca tarımda sübvansiyonlar durdurulmuştur. Ekonomik krize girildiği 1955’de devalüasyon yaşanmış, daha korumacı politikalar izlenerek, sanayileşme çabalarına girilmiştir.¹⁹ DP’nin iktidarda olduğu 1955-1960 döneminde işgücünün sektörel dağılımı tarım ve sanayideki genel durum hakkında bilgi vermektedir.

16 Deniz Elif Yavalar, *Demokrat Parti Döneminde Mubalif Mizab Basını: 41 Buçuk, Dolmuş, Taş, Karikatür, Taş-Karikatür Dergileri Üzerine Bir İnceleme*, T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2016, s. 283.

17 Gülten Madendağ, “Orhan Kemal’in Hanımın Çiftliği Üçlemesinde Demokrat Parti Dönemi ve Adana”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 11, S. 56, 2018, s. 181.

18 Yakup Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, 74. Basım, İstanbul 2011, s. 127.

19 Akyıldız-Eroğlu, agm., s. 52.

Tablo 1. Sivil İşgücünün Sektörler Bazında Dağılımı (1955, 1960) (bin kişi)

Sektörler	1955	Yüzde Dağılımı	1960	Yüzde Dağılımı
Tarım	9.446	80,8	9.737	77,7
Madencilik	63	0,5	77	0,6
Sanayi	726	6,2	885	7,1
Enerji	16	0,1	15	0,1
Hizmetler	1.444	12,3	1.820	14,5
Toplam	11.695	100,0	12.534	100,0

Kaynak: Yakup Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, 74. Basım, 2011, s. 128.

DP döneminde çalışma hayatına ilişkin önemli yasalar çıkarılmıştır. 1951’de “İşçilere hafta tatili ve genel tatil günlerinde ücret ödenmesi hakkında Kanun”²⁰, “1952’de 5953 Sayılı Basın Kanunu, 1954’de “İhtiyarlık Sigortası Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi bazı maddelerinin kaldırılması ve bu kanuna bazı maddeler eklenmesi hakkında Kanun”²¹ yine 1954’de 6379 Sayılı “Deniz İş Kanunu”²² ile “Öğle Dinlenmesi Kanunu”²³ kabul edilmiştir. Bu arada 31 Temmuz 1952’de “Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ)” kurulmuştur.²⁴ 1952’de “Basın mesleğinde çalışanlarla çalıştıranlar arasındaki münasebetlerin tanzimi hakkında Kanun”.²⁵ Basın yasası ile çalışma şartları belirlenmiş, çalışanların hakları gözetilmiştir. Böylece basının büyük desteğini alan DP, 1954 yılına gelindiğinde ekonomi ve sosyal alanlardaki bazı tutumları nedeniyle basın tarafından eleştirilmeye başlanınca bu defa basın için sansür uygulamaya, halkın doğru habere ulaşmasını engellenmeye çalışılmıştır bu amaçla “Neşir yoluyla veya radyo ile işlene-

20 “İşçilere hafta tatili ve genel günlerinde ücret ödenmesi hakkında Kanun”, *T.C. Resmi Gazete*, S 7885, 15 Ağustos 1951, s. 1801.

21 “İhtiyarlık Sigortası Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi bazı maddelerinin kaldırılması ve bu kanuna bazı maddeler eklenmesi hakkında Kanun”, *T.C. Resmi Gazete*, S 8664, 22 Mart 1954, s. 8755.

22 “Deniz İş Kanunu”, *T.C. Resmi Gazete*, S 8663, 20 Mart 1954, s. 8742.

23 “Öğle Dinlenmesi Kanunu”, *T.C. Resmi Gazete*, S 8652, 8 Mart 1954, s. 8515.

24 “Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu”, <https://www.turkis.org.tr/uzun-tarihce/>. Son Erişim Tarihi: 21.10.2022.

25 “Basın mesleğinde çalışanlarla çalıştıranlar arasındaki münasebetlerin tanzimi hakkında Kanun”, *T.C. Resmi Gazete*, S 8140, 20 Haziran 1952, s. 3962-3964.

cek bazı cürümler hakkında Kanun” çıkarılmıştır.²⁶ Bu gibi girişimler daha sonraki yıllarda da devam etmiş, gazetelerin kapatılmasına ve gazetecilerin tutuklanmasına başlanmıştır. ABD Cumhuriyet Parti senatörü Jeseoph Raymond McCarthy'nin “Soğuk Savaş” döneminde ve “McCarthyizm” olarak nitelendirilen anti-komünizm hareketi Türkiye’de de karşılık bulmuştur. 1951 yılının Ekim ayından itibaren Türkiye Komünist Partisi (TKP) üyeleri tutuklanıp, yargılanmışlardır. 1954’de birçok TKP üyesi kişiler, bazı yazarlar ve gazeteciler komünist oldukları iddiasıyla yargılanmışlar, aralarında hüküm giyenler olmuştur.²⁷

Türkiye’de DP iktidarının son yıllarında 1958’de 256.000.000 ABD doları tutarındaki birikmiş borcun ödenememesi ekonomide sıkışıklığa sebep olmuştu. IMF baskısıyla bir istikrar programını kabul eden Türkiye’nin 420.000.000 ABD dolarlık borcu ertelenmiştir.²⁸ Bununla birlikte ek olarak Türkiye’ye 234.000.000 ABD doları ABD’den, 25.000.000 ABD doları stand-by anlaşması karşılığı IMF’den ve 100.000.000 ABD dolarlık bölümü ise OECD’den olmak üzere toplam 359.000.000 ABD doları ek yeni kaynak yaratılması kararlaştırılmıştır. Bu kaynakların nerelerde kullanılacağı da belirtilmiştir.²⁹ Türkiye bu program gereği 4 Ağustos 1958’de TL’yi devalüe etmiştir. 1 ABD doları 2.80 TL’den, 9 TL’ye yükselmiştir. DP, iktidarının sonlarına doğru dış borçların döndürülmesi için devletin kamudan çekilmesi konusundaki tavrını ve benimsemiş olduğu liberal iktisat politikalarını değiştirmiştir. İstikrar programının uygulamaları arasında, Merkez Bankası kredileri ile kamuya açılan kredilerin sınırlandırılması, KİT üretimi ve hizmet fiyatlarının yükseltilmesi ile faiz oranlarının arttırılması bulunmaktaydı.³⁰

1958’de yaşanan devalüasyonla birlikte Menderes tarafından kurulan hükümetlerin, 1950-1958 döneminde uyguladığı iktisat politikalarındaki tercihleri değiştirmiştir. Bunda başta ABD olmak üzere Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (OECD) ve IMF tarafından “planlı kalkınma” ve “ithal ikamesi” politikaların yerleştirilmesi talebinin etkisi olmuştur.³¹ Bunun yanı sıra DP, 1957’den itibaren ekonomik düzensizlik, dış borçlarının ödenmesinde ya-

26 “Neşir yoluyla veya radyo ile işlenecek bazı cürümler hakkında Kanun”, *T.C. Resmi Gazete*, S 8660, 17 Mart 1954, s. 8653.

27 “Dün 184 komünist hüküm giydiler”, *Cumhuriyet*, 8 Ekim 1954, s. 1.

28 Kanca, agm., s. 59.

29 *TBMM Zabıt Ceridesi (ZC)*, C 4, İ 87, 21.8.1958, s. 837-842.

30 Kepenek, *age.*, s. 125.

31 Eken, *age.*, s. 38.

şanan sıkıntılar, TL'nin değer kaybetmesi partinin oy kaybetmesine sebep olduğundan daha da baskıcı politikalar izlemiştir.³² Bu durum, sosyal barışın bozulmasına, iktidar ile muhalefetin karşı karşıya gelinmesine, toplumun “Vatan Cephesinde” olanlar veya olmayanlar şeklinde bölünmesine sebep olmuştur. Yaşanan siyasi ve sosyal gerilimler ülkede, 27 Mayıs 1960 tarihinde ordunun yönetime el koymasına yol açmıştır.³³

1960-1980 Dönemi Türkiye IMF İlişkileri ve Yansımaları

Gelişmekte olan ülkeler olarak nitelendirilmesine karşın, gerçekte kalkınmasını gerçekleştirilememiş ülkeler, kalkınma mücadelelerinde çok çeşitli ekonomik sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Bunu daha çok gelişmiş ülkelerle ve uluslararası kuruluşların destekleriyle gidermeye çalışmaktadırlar. İkiz kuruluşlar olarak nitelendirilen IMF-DB, verdikleri krediler karşılığında bazı istikrar programların hayata geçirilmesini önermektedirler. Bu programların yürütücülerinden biri IMF, diğeri ise IMF'nin kardeş kuruluşu olarak nitelendirilen DB'dir. IMF politikalarının başarılı olabilmesinin temel dayanağı hükümetlerin uygulamadaki kararlılığı olarak nitelendirilmektedir. Ülkelerle Stand-by anlaşması* yapan IMF'ye, krediyi talep eden ülke IMF'nin programlarını uygulama taahhüdü olan “Niyet Mektubu (NM)” vermektedir. NM'de belirtilen koşulların, performansın ve yapısal kriterlerin gerçekleştirilmesinin değerlendirilmesi IMF tarafından “Gözden Geçirme” raporlarıyla yapılmaktadır. NM'de alınacak olan finansal ve ekonomik önlemler yer almaktadır. Türkiye, IMF ile 1961-2005 döneminde toplam 19

32 Barış Bulunmaz, “Türk Basın Tarihi İçerisinde Demokrat Parti Dönemi ve Sansür Uygulamaları”, *Öneri Dergisi*, C 10, S. 37, 2012, 210.

33 “Meclis feshedildi, yeni Anayasa ve demokratik müesseselerin kurulma hazırlığına başlandı”, *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1960, s. 1-5.

* Ekonomik krizlerde, ülkelerin sorunların üstesinden gelmeleri için ihtiyaç duydukları finansmanın karşılanmasıdır. IMF kredilerine bir dizi düzeltici “istikrar programı” olarak nitelendirilen politikaların yürütüldüğü bir onay durumudur. Bu kredinin kaynağını oluşturan SDR (Special Drawing Right) (Özel Çekme Hakkı), üye ülkelerin resmi rezervlerini desteklemek için 1969'da IMF tarafından oluşturulmuş bir rezerv varlığıdır. Bretton Woods sabit döviz kuru sistemi bağlamında tamamlayıcı bir uluslararası rezerv varlığı olan SDR, IMF ve diğer uluslararası kuruluşların hesap birimi olarak hizmet vermektedir. Bir para birimi olmayan SDR, IMF üyelerinin serbestçe kullanılabilen para birimleri üzerinde potansiyel bir iddia olması nedeniyle bir ülkeye likidite sağlayabilmektedir. SDR'nin değeri, ABD doları, Euro, Çin Yuanı, Japon Yeni ve İngiliz Sterlini olmak üzere beş para biriminden oluşan sepete dayanmaktadır. (“Özel Çekme Hakkı” <https://www.imf.org/en/Topics/special-drawing-right>, son erişim tarihi: 16.10.2022.).

Stand-by anlaşması yapmıştır. Kısa süreli ödemeler dengesi sorunu yaşayan ülkelere genellikle üç aylık taksitlerle kullandırılan kredilerin geri ödemesi 5 yıl içinde yapıldığından, Türkiye, bu kredileri ekonomik ve siyasi krizlerin ardından kullanma ihtiyacı duymuştur.

1960'da ülkede siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda önemli değişikliklerin olduğu yıldır. Askeri darbe ile DP kapatılmış, Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes ile DP'nin ileri gelenleri Yassıada'da yargılanmışlardır. Bazı siyasetçiler hapis cezasına mahkûm edilirken, Adnan Menderes, Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu idam edilmişlerdir.³⁴ Bu durum Türk siyasi tarihinde siyasilerin ve toplumun bölünmesinde, karşı karşıya bırakılmasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Askerlerden oluşan Milli Birlik Komitesi (MBK), "Kurucu Meclisi (KM)" oluşturmak için uzun zamandır yürürlükte bulunan 1924 yılı "Teşkilat-i Esasiye Kanununda" değişikliğe gitmiştir. Kanunun 2. maddesinde KM'nin amacı şöyle açıklanmıştır:

Kurucu Meclis, Demokrasi ve Hukuk Devleti esaslarını gerçekleştirip teminat altına alacak olan yeni Anayasa ile yeni Seçim Kanununu en kısa zamanda tamamlayarak en geç 29 Ekim 1961 tarihinde iktidarı yeni seçilecek Türkiye Büyük Millet Meclisine devredinceye kadar yasama yetkisi ile yürütme organını denetleme yetkisini bu kanundaki esaslara göre kullanır. Kurucu Meclisin Kabul edeceği Anayasa, ancak halkoyu ile tavsib edildikten sonra kesinleşir.³⁵

KM tarafından 1961 Anayasasının hazırlanması için hukuk fakültelerinin hocalarından oluşan "Bilim Kurulu" oluşturulmuştur. Anayasa hazırlanıp, 9 Temmuz 1961'de halk oylamasına sunulmuş ve % 61,5 evet oyuyla kabul edilmiştir.³⁶ Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en ileri, en özgürlükçü anayasası olarak nitelendirilen³⁷ 157 maddeden oluşan 1961 Anayasasının 2. maddesinde "*Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, milli, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devletidir*" ifadesi yer almıştır. Egemenlik kaynağının kayıtsız şartsız Türk Milletine ait olduğu ise

34 İlyas Topçu-Sema Akılmak Topçu, "Adnan Menderes'in Yargılanması ve İdamı", *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* S. 61, 2017, s. 72-73.

35 "1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanununun bazı hükümlerinin kaldırılması ve bazı hükümlerinin değiştirilmesi hakkındaki 12 Haziran 1960 tarihli ve I sayılı Geçici Kanuna ek 'Kurucu Meclis Teşkil' hakkında Kanun", *T.C. Resmî Gazete*, S 10682, 16 Aralık 1960, s. 2766.

36 Topçu-Topçu, agm., s. 65.

37 Eğilmez, *age.*, s. 144.

4. maddede yer almıştır. Anayasanın ikinci kısmında yer alan “Temel Haklar ve Ödevler” çeşitli başlıklar altında sıralanmıştır. 14-34 maddeleri arasında “Kişinin Hakları ve Ödevleri”, 35-53 maddeleri arasında “Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler”, 54-62 maddeler arasında ise “Siyasi Haklar ve Ödevler” yer almıştır. Ayrıca ülkenin, “İktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmasının bir planla yapılacağı” ve kalkınmanın bu plana göre gerçekleştirileceği 129. maddede yer almıştır.³⁸ Bununla birlikte yasama, yürütme ve yargı erklerinin birbirinden bağımsız çalışması yani “kuvvetler ayrılığı” kabul edilmiş, “Anayasa Mahkemesi” kurulması hükme bağlanmış ve çıkarılacak kanunların Anayasaya uygunluğunun denetlenmeye tabii olacağı belirtilmiştir. Ayrıca Anayasa ile sendika kurma, sendikaya üye olma, sendikal faaliyette bulunma, grevler, mitingler ve eylemlerde bulunma hakkı getirilmiştir.³⁹

Askeri müdahalenin ilk yılında Türkiye hem siyasi hem de ekonomik krizden çıkabilmek için yollar aramış, IMF ile 1 Ocak 1961’de 12 uzun süreli yaklaşık 55.000.000 ABD dolarlık ilk stand-by anlaşmasını imzalamıştır. 1961-1965 döneminde Türk siyasi hayatında yeni bir iktidar arayışı koalisyon hükümetleri ile mümkün olmuştur. VIII. İnönü Hükümeti 20.11.1961-25.06.1962 tarihleri arasında görev yapmıştır. Koalisyon Protokolüyle (KP), 15 Ekim 1961’de yapılan seçimler sonucunda CHP ile Adalet Partisi (AP), hükümet kurma konusunda karşılaşılan güçlülere çözüm bulmak üzere, bir karma hükümet kurma kararı vermişlerdir. Çünkü seçim sonuçları hiçbir partiye tek başına iktidar olma şansı vermemiştir. Ülkenin toplumsal barışının yeniden inşa edilmesi, bozulan ekonominin düzeltilmesi, siyasi husumetlerin terk edilip, ülkede huzurun kurulması gibi çok önemli sorunları bulunmaktaydı. O nedenle DP geleneğinden gelen AP ile Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kurucu partisi CHP, yurt içinde ve yurt dışında güven veren bir iş birliği oluşturmak için birlikte hareket etmişlerdir.⁴⁰ Gelecekte Türk siyasi hayatında önemli bir yer alacak olan Bülent Ecevit, Çalışma Bakanı olmuştur. Bu hükümet döneminde 30 Mart 1962’de 9 aylık 2. stand-by anlaşması yapılmıştır. Bu hükümet uzun ömürlü olmamış AP içinde yer alan DP’li eski milletvekillerinden oluşan grupla koalisyon hükümeti yü-

38 “Türkiye Cumhuriyeti Anayasası”, *T.C. Resmî Gazete*, S 10859, 20 Temmuz 1961, s. 4641-4645, 4650.

39 Bilal Tunç, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri ve Önemi”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 67, 2020, s. 674.

40 İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz (haz.), *Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (20 Kasım 1961-27 Ekim 1965)*, C 3, Ankara TBMM Basımevi, 2013, s. 1324.

rütülememiştir. Daha sonra kurulan IX. İnönü Hükümeti (25.06.1962-25-12-1963), Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP), Yeni Türkiye Partisi (YTP) ile CHP'nin koalisyonu ile oluşmuştur. 3. Stand-by anlaşmasını yapan bu hükümetin ömrü uzun olmamış, yerine X. İnönü Hükümeti, bir azınlık hükümeti kurulmuştur. İki koalisyon hükümetinin ardından iktidara gelen CHP, yaklaşık iki yıl görevde kalmış, 4. ve 5. uzun süreli stand-by anlaşmaları bu hükümet döneminde yapılmıştır. Zorunluluklar sonucunda kurulan azınlık hükümeti, geniş tabandan destek alamadığı için radikal politikalar üretmesi mümkün olmamış, bütçesi kabul edilmediği için iktidardan düşmüştür. Ardından (20.02.1965-27.10.1965) toplam sekiz ay görevde kalacak olan dördü koalisyon denilen ve Cumhuriyet Senatosu Üyesi Bağımsız Suat Hayri Ürgüplü Başbakanlığında, Millet Partisi (MP), CKMP, YTP ve AP'nin katılımlarıyla bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. Geniş tabanlı kurulmasına karşın bu hükümet de başarılı olamamıştır. Ardından 27.10.1965-26.03.1971 dönemlerinde Süleyman Demirel Başbakanlığında AP'nin üçüncü uzun vadeli tek parti hükümeti olarak iktidarı başlamıştır. Ancak muhalefetle uzlaşmazlık yaşayan AP, askeri muhtıra ile görevinden uzaklaştırılmış, yerine CHP'den istifa edip, bağımsız olan Nihat Erim Başbakanlığında kurulan bir hükümet gelmiştir. ABD'de ve Avrupa'da başlayan 1968 yılı hareketi Türkiye'de de antiemperyalist bir düşünceyle karşılık bulmuştur. Türkiye'de Batıdan farklı olarak gelişen 1968 yılı hareketi, zayıf olan sol işçi hareketine dönüşmüştür. Sol görüşlü gençler, işçiler adına mücadeleyi üstlenmişlerdir. Ayrıca öğrenciler, üniversite reformu talebi etrafında buluşmuşlardır. ABD karşıtlığı, yükseliş göstermiş, "Tam bağımsız Türkiye" söylemi siyasi bir hedef olarak belirlenmiştir. Bu gençlerin karşısında Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin (CKMP) (Daha sonra Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ismini almıştır.) teşkilatlandırmasıyla kendilerini ülkücü olarak nitelendiren gençler yer almıştır. Ülke bir terör dönemini yaşamış çok sayıda insan hayatını kaybetmiş, iç güvenlik sorunları artmış, siyaset tıkanmış ve darbeye zemin oluşmuştur.⁴¹ AP iktidardan uzaklaşana kadarki dönemde 5 stand-by anlaşması imzalanmıştır. 1961-1970 döneminde kesintisiz her yıl stand-by anlaşması yapılmış, bu kredilerin tamamı kullanılmamıştır. Bu da IMF tarafından istenilen istikrar programının tam anlamıyla uygulanmadığını göstermiştir.⁴²

41 Mehmet Koca, "68 Öğrenci Olayları ve Üniversitelerde Politik Şiddet", *Birey ve Toplum Dergisi*, 2018, C 8, S.15, 2018, s. 92.

42 Zeynep Erdiç, "Uluslararası Para Fonu-Türkiye İlişkilerinin Gelişimi ve 19. Stand-By

Türkiye’de IMF programlarına ve yöntemlerine ilişkin pek çok eleştiri yapılmaktadır. Bu eleştirilerin çoğu IMF programlarının çok zorlayıcı olduğu, IMF kaynaklı istikrar yöntemlerinin geliri azalttığı, zorunlu hizmetin, ürünlerin fiyatlarını yükselttiği ve gelir dağılımını bozduğu yönündedir. Ayrıca IMF’nin kriz yaşayan ülkelerde büyük kredi paketlerini onayladığı halde, şartların yerine getirilmesi koşulu nedeniyle ihtiyaç anında kredileri serbest bırakmadığı da yapılan eleştiriler arasındadır. Bunun dışında IMF’nin, IMF programlarıyla ülkelerinin iç işlerine müdahale ettiği, ayrıca sosyal yönünün zayıf olduğu açıklanmıştır.⁴³

Devlet Planlama Teşkilatı’nın (DPT) kurulmasıyla birlikte Türkiye planlı kalkınma dönemine başlamıştır. Bu dönemde iki Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP) hazırlanmış ve uygulamaya konulmuştur. 1963-1967 dönemini kapsayan I. BYKP’de; “*Millî tasarrufu arttırmak, yatırımları toplum yararına, gerektirdiği önceliklerle yöneltmek ve iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek üzere hazırlandığı*” belirtilmiştir. Planda nüfusun çok hızla arttığı, halkın büyük bir kısmının kötü şartlar altında, uygarlık araçlarından yoksun yaşadığı, okuma yaşında bulunan ya da bu yaşı aşmış olanların %60’nun okuma-yazma bilmediği, köylerin %53’nün, kasabaların %55’nin temiz içme suyundan yoksun olduğu, nüfusun %69’unun elektrikten faydalanmadığı, nüfusun %2,5’inin verimli olduğu, 4.000 kişiye bir doktor düştüğü, büyük şehirlerdeki nüfusun %30’unun tek odalı evlerde yaşadıkları, gecekonduarda yaşayan insan sayısının 1.200.000 olduğu yer almıştır.⁴⁴

II. BYKP’de (1968-1972), I. BYKP’nin ilk dört yılında ekonominin tarıma dayandığı, bununla birlikte sanayi ve hizmet sektöründe de gelişmeler yaşandığı yer almıştır. Bölgeler arası gelişmişlik farkının devam ettiği belirtilen planda, işgücünün sektörel dağılımında da farklılıklar meydana geldiği, sanayi sektöründe artış yaşandığı, modernleşme yönünde işgücünün değişim gösterdiği belirtilmiştir. Tarım sektöründe gizli işsizliğin yaşandığı açıklanan planda, son beş yılda lise seviyesinde mesleki eğitim gören öğrenci sayısında

Anlaşması”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 18, 2007, s. 106-107; Hükümetler”, https://www5.tbmm.gov.tr/kutuphane/e_kaynaklar_kutuphane_hukümetler.html Son Erişim Tarihi: 23.11.2022.

43 Mahmut Tekin, Mustafa Soba, Özden Sevgi Akıncı, “IMF’nin Yönetimsel Reformlarını Engelleyen Etmenler ve Çözüm Önerileri”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C 18, S. 36, 2018, s. 163.

44 T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı (Birinci Bey Yılı) 1963-1967*, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1963, s. 1-2.

%56, yüksekokul ve üniversitelere devam eden öğrenci sayısında %30 artış yaşandığı; ancak özellikle Çukurova ve Ege bölgelerinde tarım işçiliği için mevsimlik göç hareketliliğinin eğitimi zorlaştırdığı belirtilmiştir.⁴⁵ Anayasada yer alan “sosyal devlet” tanımı siyasi içeriği kadar ekonomik ve sosyal içeriği açısından da önemlidir ve BYKP’lerde bunlar gözetilerek yapılmıştır. Planlar kamu kesimi için zorunlu, emredici özellikteyken özel sektör için yol gösterici olmuştur. İthal ikamesi politikaların uygulandığı dönemde 1970’de dünyada yaşanan petrol krizi ile devalüasyon yapılmış, bu da fiyat artışlarının ve enflasyonun sebebi olmuştur. Süleyman Demirel bu durumu, “*Ülke yetmiş Cent’e muhtaç*” hale gelmiştir sözüyle açıklamıştır.⁴⁶

1974’de gerçekleştirilen “Kıbrıs Barış Harekâtı”⁴⁷ ve sonrası ABD tarafından uygulanan ambargo ile bütçeye büyük yük gelmiş, toplumda birçok ürüne ulaşmak mümkün olmamıştır. Türkiye’nin bütün planlarının bozulduğu yıllarda iktidar ve muhalefetin uzlaşmaz tutumları, siyaseti olduğu gibi toplumu da sağ ve sol görüş olarak ikiye bölmüştür. 1970-1978’e kadar IMF ile ilişkiler dondurulmuştur. 1977’de ortaya çıkan büyük ekonomik bunalımın etkisiyle 1977-1979 dönemi, içe dönük, dışa bağımlı ve ithal ikameci politikaların devamı niteliğindedir.⁴⁸ İstihdam sorunlarının aşılması amacıyla 1960’lı yıllardan itibaren Türkiye yurt dışına işçi yollama politikalarını benimsemiş ve uygulamaya koymuştur. Yurt dışında çalışmak amacıyla gönderilen işçiler genellikle vasıfsız olduğundan bunların, gelişmiş ülkelerde nitelik kazanacağı ve ülkeye döviz göndererek ekonomiye katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Yurda gelen dövizlerin Türk ekonomisine gelir kaydetmiştir.⁴⁹

Askeri Darbeye Zemin Hazırlayan Gelişmeler ve IMF İlişkileri (1980-1991)

1980’e kadar koalisyon ve azınlık hükümetleriyle yönetilen Türkiye’de işçi hareketlerinde ve sol siyasette yükselişler meydana gelmiştir. Toplumda şiddet ve baskının arttığı dönemde 1 Mayıs 1977’de Taksim’de⁵⁰, toplumun belli

45 T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, *İkinci Beş Yıllık kalkınma Planı 1968-1972*, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1968, s. 57-58.

46 Eğilmez, *age.*, s. 145.

47 “Mehmetçik Kıbrıs’ta”, *Hürriyet*, 20 Temmuz 1974, s. 1.

48 Borotav, *age.*, s. 140.

49 Ahmet Murat Alper, “İşçi Dövizlerini Belirleyen Makro Ekonomik Etkenler: Türkiye Örneği” *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası İşçi Dövizleri Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Yeterlilik Tezi*, Ankara 2005, s. 29, 32-33.

50 “1 Mayıs Katliamı: 34 Ölü”, *Hürriyet*, 2 Mayıs 1977, s. 1; “1 Mayıs Töreni Saldırıya Uğradı”, *Politika*, 2 Mayıs 1977, s. 1

bir kesimine yönelik Kahramanmaraş, Çorum, Malatya, Bingöl, Sivas'ta⁵¹ olaylar meydana gelmiştir. Bununla birlikte, sağ ve sol görüşlü kesimlerin sembolik isimlerine suikastlar düzenlenmiş, insanların can güvenliği ön plana çıktığı için devletin daha etkin olması istenmiş ama bu gerçekleşmemiştir. Demokrasinin işlemediği, ağır ekonomik ve siyasi koşulların sosyal barışın bozulduğu bir dönemde kısır çekişmeler nedeniyle parlamento çalışamaz hale gelmiştir.⁵² Toplum içindeki bölünmeden kaynaklı çatışmalar, öğrenci grupları arasında yaşanan olaylar sonucu meydana gelen ölümler⁵³, patlatılan bombalar 12 Eylül 1980 günü yapılan askeri darbeye zemin oluşturmuştur.⁵⁴ Hükümet ve parlamento feshedilmiş, siyasal partilerin faaliyetleri durdurulmuş ve parlamenterlerin dokunulmazlığı kaldırılarak bütün yurttta sıkıyönetim ilan edilmiştir.⁵⁵ 12 Eylül darbesiyle 14.000 kişi siyasal yasaklı hale getirilmiş, 3.000 gazeteci mahkemeye verilmiş, 251 kitap yakılmış, 937 film yasaklanmış, 458 süreli yayının yayınlanmasına izin verilmemiş, 650.000 kişi gözaltına alınmıştır. Bu dönemde 30.000 kişi mülteci olarak Avrupa'daki ülkelere iltica etmiş, Türkiye'deki toplumsal ve siyasal yapının temelleri sarsılmış, ülke çok farklı bir düzene geçmiştir.⁵⁶

Süleyman Demirel Hükümeti dönemine 80'li yılların ekonomi politikalarını belirleyen, DB'de danışman olarak çalışan Turgut Özal, neo-liberal politikalar doğrultusunda istikrar programı olarak nitelendirilen 24 Ocak 1980 kararlarını açıklamıştır. IMF-DB aracılığı ile açıklanan bu program, KİT zamları ve fiyat denetimlerinin kaldırılması dâhil pek çok kararı içermektedir. Serbest piyasa ekonomisinin benimsendiği, yapısal uyumun sağlanmasına ilişkin kararlar toplumda tepki çekmiştir; ancak 1980 askeri darbesi ile bu kararlar uygulama alanı bulmuştur.⁵⁷ 24 Ocak kararlarının ardından IMF ile 36 ay süreli Stand-by anlaşması imzalanmıştır. III. BYKP'de (1973-1977), özel kesim öne çıkarılmış ve yatırımlara özendirilmiştir. Dış kaynaklara

51 "Sivas'ta 1000'den fazla işyeri ve bina tahrip edildi, 5 ölü, 92 yaralı var", *Milliyet*, 5 Eylül 1978, s. 1.

52 Abdulvahap Akıncı, "Türk Siyasal Hayatında 1980 Sonrası Darbeler ve E-Muhtıra", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 15 S. 2, s. 42.

53 "8 Ayda 1606 ölü", *Milliyet*, 2 Eylül 1978, s. 1.

54 "Silahlı Kuvvetler Yönetime El Koydu", *Milliyet*, 13 Eylül 1980, s. 1; "Kahraman Türk Ordusu Bütün Memlekette Dün Gece Sabaha Karşı İdareye Ele Aldı", *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1980, s. 1.

55 "Bütün Yurttta Sıkıyönetim İlan Edildi, Ordu Yönetime el koydu", *Hürriyet*, 13 Eylül 1980, s. 1.

56 Ahmet Alver, "12 Eylül 1980 Askeri Darbesi 'Devrimciler' ile 'Yüz: 1981' Romanlarından Hareketle 12 Eylül Döneminde Yaşanan Devlet Güdümlü Baskı ve Şiddet Sorunsalı" *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırma Dergisi*, C1, S. 1, 2012, s. 9.

57 Borotav, *age.*, s. 147-148.

bağlılığın eleştirildiği planda sanayileşmenin sağlanması ve işsizliğin düşürülmesi çözüm olarak belirtilmiştir.⁵⁸ İlk üç planın birbirleriyle benzerlik göstermesine karşın IV. BYKP (1978-1982) uygulaması bir yıl ertelenerek 1979-1983 dönemine kaydırılmıştır.

Beş kuvvet komutanından meydana gelen Milli Güvenlik Konseyi (MGK) ve Danışma Meclisi'nden (DM) oluşan Kurucu Meclisin temel görevi anayasayı yapmak ve yasama görevini yerine getirmektir.⁵⁹ İhtilalden bir gün sonra Orgeneral Kenan Evren, 1961 Anayasasının dışında bir anayasa yapılabileceğini açıklamıştır.⁶⁰ Oluşturulan, 15 üyeli Anayasa Komisyonuna Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Tasarısını hazırlaması için görevi verilmiştir. Hazırlanan 1982 Anayasa metni halk oylamasına sunulmuş ve kabul edilmiştir.⁶¹ 1982 Anayasasının pek çok maddesi 1961 Anayasasından farklı bir anlayışla oluşturulmuştur. Bu maddelerden “Kişinin temel hak ve özgürlükleri” maddesinde 1961 Anayasasında devletin varlığı önkoşul olarak görülmüş; ancak haklar ve özgürlükler yönünden önceliği kişiye vermiş; kişinin özgürleşmesi için devleti sorumlu kılmıştır. 1982 Anayasasında durum bunun tersi olup, devlet öncelikli olmuş, kişi ikinci planda tutulmuştur.⁶²

Askeri idarenin altında 24 Ocak 1980 istikrar paketi kolay uygulama alanı bulmuştur. Bu istikrar programıyla, enflasyonu düşürmek, serbest piyasa ekonomisine geçmek ve ekonomiye dışa açarak döviz girdilerini artırmak istenmiştir. Bu amaçla 1984'de Türkiye'de sabit kur politikasından vazgeçilmiş, serbest piyasada belirlenmesine geçilmiştir. Amaç ihracatı destekleyerek döviz ihtiyacını karşılamaktır. Bu uygulamalarda TL, ABD Doları karşısında değer kaybetmiş olmasına karşın ihracat teşvik edilmiştir. İthal ikameci sanayileşme yerine dışa açılarak yapısal değişimin sağlanacağı iktisat politikaları benimsenmiştir.⁶³

Kalkınma, sanayileşmeyle istihdamın artırılması, gelir dağılımının düzen-

58 T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Yeni Strateji ve Kalkınma Planı, Üçüncü Beş Yıl 1973-1977*, Başbakanlık Basımevi, DPT Yayın No., Ankara 1973, 1272, s.121.

59 Bülent Tanör-Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş., 14. Basım, 2014, s. 13.

60 “Yeni anayasa hazırlanacak”, *Tercüman*, 13 Eylül 1980, s. 1.

61 “Anayasa, ezici bir çoğunlukla kabul edildi”, *Günaydın*, 8 Kasım 1982, s. 1; “Türkiye Cumhuriyeti Anayasası”, *T.C. Resmî Gazete*, S 17844, 20 Ekim 1982, s. 1.

62 Suna Kili, “Temel Hak ve Özgürlükler yönünden 1961 ve 1982 Anayasaları”, 1984, s. 28. (https://ayam.anayasa.gov.tr/media/6324/suna_kili.pdf. Son Erişim Tarihi 27.10.2022.

63 Akyıldız-Eroğlu, agm., s. 55.

lenmesi refah seviyesinin artırılması ve kaynakların verimli kullanılması olarak nitelendirilmektedir. Dışa açılma anlayışıyla hazırlanmış olan IV. BY-KP'de ihracatı arttırma, yabancı sermayeye yönelme yaklaşımı bulunmaktadır. Ayrıca plan hazırlanırken serbest piyasa ekonomi prensipleri temel alınmıştır.⁶⁴ Turgut Özal'ı ekonominin sorumlusu olarak işbaşına getiren askeri yönetim, genel olarak ücretlerin yüksek olmasından şikâyetçi olmuştur. Programın uygulanması sırasında Korkut Borotav bu durumu, "...işgücü piyasasını askeri bir denetimle denetim altında tutmuştur" sözleriyle eleştirmiştir.⁶⁵ Türkiye, Turgut Özal tarafından kurulan ve dördüncü tek parti iktidarını (1983-1991) Anavatan Partisi (ANAP) ile yaşamıştır. 1983-1989 Turgut Özal'ın Başbakanlığı döneminde IMF ve DB tarafından geliştirilen yapısal reformu içeren istikrar programı süreklilik içinde uygulanmıştır. 1983 ve 1984 yıllarında IMF ile 12 ay süreli iki Stand-by anlaşması imzalanmıştır. 1984'de yapılan anlaşmanın performans kriterlerini tutturulamaması nedeniyle büyük kısmı iptal edilmiş ve başarısız sayılmıştır.

1985-1993 döneminde stand-by anlaşması yapılmamıştır.⁶⁶ Turgut Özal döneminde uygulanan neo-liberal ekonomi politikalarının etkisiyle çalışanların ücretlerinde düşüş meydana gelmiştir. Bu durum 1989'da işçilerde bir direnme başlamasına neden olmuş ve siyaset ortamını etkilemiştir. 1989'da ANAP yerel yönetimlerde önemli oy kaybetmiştir. Bunun sonucunda işçi ve memur maaşlarında düzeltmeye gidilmiştir.⁶⁷ KİT'lerin, hazineden finanse edilmeyip, dışarıdan borçlandırılması ve siyasi iktidarlar tarafından kadrolarının şişirilmesi gelecekte KİT'lerin özelleştirilmesini gündeme getirecektir. Ücretlerin giderek düşürüldüğü 1987'den itibaren kamu ve özel sektörde işçiler, ücret zammı, yacak yardımı, izin ve bayram parası miktarının arttırılmasını isteyerek greve çıkmışlardır. Türk Maden-İş, Hava-İş, Petrol-İş, Otomobil-İş, Basın-İş ve Öz Gıda İş gibi sendikalara bağlı olarak grev kararı ile işçiler direnişe geçmişlerdir. 1987'de 307 grev, 1988'de 30.000 işçinin katıldığı 357 grev ve büyük bir KİT olan ve Kamu-İş'e bağlı SEKA'da 10.000 işçi dört ay süreyle greve yapmışlardır. Yüksek enflasyonun olduğu 1989-1995 dönemindeki işçi hareketi iktidarı

64 T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983*, Başbakanlık Basımevi, Yayın No. DPT: 1664, Ankara 1979, s. 3, 657-659.

65 Borotav, *age.*, s. 148.

66 Mahmut İnan, "IMF İstikrar Politikaları ve Stand-By Anlaşmalarını Gerekli Kılan Nedenler Açısından Türkiye IMF İlişkileri" *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 32, 2019, s. 610.

67 Borotav, *age.*, s. 173-175.

ve işveren kesimini örgütlü işçilerle uzlaşmaya götürmüştür.⁶⁸

1993-2013 Döneminde Türkiye-IMF İlişkilerinin Siyaset ve Sosyal Hayata Etkileri

24 Ocak 1980 istikrar programı ile IMF ve DB, Türkiye'nin iktisat politikalarının belirlenmesinde önemli aktörler olmuşlardır. İkiz kurumun yönlendirmeleriyle DPT'nin devletin anayasal sonucunda kurum yapısından çıkarılarak siyasallaşmaya açık hale getirilmiştir. Böylece devletin planlı kalkınmasındaki görevi, iktidar patilerinin ekonomi hükümleri düzenlemeye dönüşmüştür.⁶⁹ 1990-1995 döneminde toplu sözleşmeler için yapılan görüşmelerde işçilerin biriken alacaklarının uzun süre ödenmemesi nedeniyle, işçi hareketliliği devam etmiştir. Memurlar da işçilere destek vermek amacıyla iş bırakma, oturma eylemlerinin yanı sıra belediyelerde çalışanların, çöpleri toplamamaları nedeniyle halk sağlığı tehdit altına girmiştir. Yüksek enflasyon, yüksek devalüasyon ve verilen bütçe açıklarıyla koalisyon hükümetlerinin iktidarları uzun olmamıştır. I. Çiller Koalisyon Hükümetinde (Doğru Yol Partisi (DYP), Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP), (1993-1995) iktidarında yürürlükte olan VI. BYKP'de, işçi ücretlerinin plan döneminde yıldı ortalama %5 oranında arttırılması hedeflenmişti. Hızlı ve istikrarlı bir kalkınma sürecinde gelir dağılımının düzeltilmesi, işsizliğin, bölgesel ve yöresel gelişmiş farklarının azaltılmasının amaçlandığı planda, KİT'lerin ilk defa özelleştirilmesine ilişkin çalışmaların hızlandırılmasına yer verilmiştir.⁷⁰ Türkiye, 1993'de alınan yanlış ekonomik karar ve uygulamalar neticesinde Türkiye'den hızlı bir sermaye çıkışı olmuş, döviz kuru 1 ABD Doları 19.000 TL'den üç ay içinde 1 ABD doları 38.000TL'ye çıkmış, Türkiye'nin döviz rezervlerinde şok düşüş yaşanmıştır. Bunun neticesinde IMF ile yeni bir 14 ay süreli stand-by anlaşması yapılmış, yeni önlemler paketi açıklanmıştır. Bu paketle ücretler düşürülmüş, işsizlik artmış, yüksek bir devalüasyon ve enflasyon dönemine girilmiştir.⁷¹

Uygulanan yanlış para maliye politikalarının yanı sıra yüksek enflasyon,

68 Uğur Özcan, *1989-1995 Döneminde Türkiye'de İşçi Hareketleri*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021, s. 78, 82.

69 Alkan Soyak-Nadir Eroğlu, "Türkiye'nin Kalkınma Anlayışının Dönüşmesinde IMF-Dünya Bankası Yapısal Uyum Politikalarının Rolü", *Münich Personal RePEc Archive*, 2008, s. 6.

70 T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994*, Başbakanlık Basımevi, Yay. No: DPT 2174. 1990, s. 1, 3.

71 Kepenek- Yentürk, *age.*, s. 582.

yüksek faiz nedeniyle bozulmuş olan dengeler 5 Nisan 1994 kararlarıyla IMF ile yapılan stand-by anlaşmasıyla giderilmeye çalışılmış; ancak başarılı olunamamıştır.⁷² Dış borç istikrar programlarının uygulandığı dönemlerde 1984'de 21.000.000.000 ABD Doları, 1991'de 51.000.000.000 ABD doları iken 1995'de 76.000.000.000 ABD doları olmuştur.⁷³ Türkiye'de IMF-DB'nin etkisiyle izlenen liberalleşme politikalarıyla yabancı sermaye girişleri özendirilmek istenmiştir. Bu durumla dış ticarete ve kamu finansmanındaki açıkların kapatılması hedeflenmiştir. Koalisyon hükümetlerinin ömrü sorunları çözmeye yetmemiş, II. Tansu Çiller, koalisyon için ortaklık oluşturamamış, partilerin dışarıdan verdikleri destekle azınlık hükümetini kurmuştur. Çiller, TBMM'de açıkladığı HP'de 5 Nisan kararlarının bir yıllık uygulamasının başarıya ulaştığını, ihracatın ithalatı karşılama oranının arttığını, dış ticaret açığının düştüğünü, kamu açıklarının ilk kez 1994'de daraldığı ifade edilmiştir. Özelleştirme, sosyal güvenlik, teşvikler, tarımsal destekleme ve kamu istihdamı alanında reformlar yapıldığı belirtilen HP'de, devlete yük olarak nitelendirilen Etibank, Türkiye Zirai Donatım Kurumu (TZDT) ve Tekel Genel Müdürlüğüne ait bazı tesislerinde üretim faaliyetlerinin durdurulduğu, Karabük Demir-Çelik İşletmeleri gibi ağır sanayi yatırımlarının bedelle çalışanlara devredilerek özelleştirildiği yer almıştır. VII. BYKP'de ile yeni bir planlama anlayışının benimsendiği belirtilen HP'de tırmanan terörle mücadele edileceği, Güney Doğu Anadolu'da güvenlik gerekçesiyle boşaltılan köylerin güvenliği sağlanarak vatandaşların geri dönmelerinin sağlanacağı belirtilmiştir.⁷⁴

Küresel piyasaya hâkim olma, sermayeyi genişletme olarak nitelendirilebilecek olan küreselleşme, neo-liberalizmle yeni kapitalist sistemin temelinde devletin kamu iştraklerinden çekilip, yerini özel sektöre devretmesi vardır. Bu durum, IMF-DB vasıtasıyla özellikle kriz yaşayan gelişmekte olan ülkeler hazırlanan yapısal uyum programlarıyla bu ülkelerin uluslararası sisteme entegre edilmesi amaçlanmıştır. Türkiye kamusal iştraklerinde yıllarca uyguladığı politikalarla KİT'ler borçlandırılmış, çalışanların ücretleri düşük tutulmuş ve kadrolar gereğinden fazla arttırılarak büyük bir problem yaratılmıştır. VII. BYKP'de (1996-2000) belirtildiği gibi özelleştirme kanunu çıkarılarak⁷⁵ gerekli kurumsal düzenlemeler yapılmıştır. Tarımdaki istihdam

72 "Yine IMF kelepçesi", *Milliyet*, 18 Nisan 1994, s. 1.

73 Eğilmez, *age.*, s. 150.

74 *TBMM Tutanak Dergisi (TD)*, C 94, B 5, 10,10,1995, s. 398-402.

75 "Özelleştirme uygulamalarının Düzenlenmesine ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde

düzeyinin %45 oranında olduğu belirtilen planda sanayi ve hizmet sektörlerinde hedeflenen istihdam oranlarına ulaşamadığı da yer almıştır. Ayrıca işgücünün eğitim seviyesinin düşüklüğü ve gizli işsizlik gibi sorunların yanı sıra belirli bölgelerde işsizlik yaygın bir nitelik kazanmıştır. Bununla birlikte kentlerdeki eğitimli gençler arasındaki işsizlik oranı yükselmiş, kadınların işgücüne katılım oranı düşük kalmıştır.⁷⁶ 1997'de toplumda çok tartışılan ilköğretimde “Sekiz Yıllık Kesintisiz ve Zorunlu Eğitime” geçilmiştir.⁷⁷ Özellikle kız çocuklarının eğitim sisteminin içinde daha uzun süre kalmalarını sağlamaya yönelik Sivil Toplum Kuruluşları (STK) tarafından eğitime destek programları yapılmıştır.⁷⁸

ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'ın DSP, Demokrat Türkiye Partisi (DTP) ile bir koalisyon hükümeti kurmuştur. Yaklaşık bir buçuk yıl görev yapan hükümet, ekonomik ve toplumsal sorunların ağırlaşarak devam etmesi üzerine IMF ile 1998'de üç yıllık orta vadeli bir anlaşma öncesi bazı hedeflere ulaşmak amacıyla “Yakın İzleme Anlaşması” yapmıştır. Türkiye, IMF ve DB'nin dörder aylık dönemlerdeki “Gözden Geçirme” programlarıyla yakından denetlenmiştir. Hızlı sanayileşme politikalarını tek edip “Piyasaya Uyum” politikalarına geçilmesi için zorlanan ve ağır borç koşulları içinde olan Türkiye'nin 2008'e kadar “İstikrar Yapısal Uyum” Programını tamamlanmasına onay vermek durumunda kalmıştır. IMF-DB'nin bu programı Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD) tarafından 1995'de sermayenin ortak talebi olarak ortaya konulmuştur.⁷⁹ 1999 Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) ile tam üyelik için müzakerelerinin başlaması kararlaştırılmıştır. Türkiye bu süreç içinde AB'ye uyum için açılacak başlıkların gerçekleştirilmesi için kriterleri yerine getirerek, AB'den yardımlar alacaktır. Bu süreç çok iyi yönetilememiştir. Uyum yasaları ve kriterleri yerine getirmek için müzakereler sonucunda “Ulusal Program” kabul

Kararnelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, *T.C. Resmi Gazete*, S 22124, 27 Kasım 1994, s. 1-2.

76 T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)* Başbakanlık Basımevi, 1995, s. 4, 301.

77 “Milli Eğitim Temel Kanunu”, *T.C. Resmi Gazete*, S. 23084, 18 Ağustos 1997, s. 2-3.

78 “ÇYDD'den ‘Çağdaş Türkiye'nin Çağdaş Kızları Projesi’” *Cumhuriyet*, 13 Kasım 2000, s. 6; “Kardelenler”, *Milliyet*, 6 Haziran 2004, s. 12. “Düzce Yıkıldı”, *Hürriyet*, 13 Kasım 1999, s. 1-12.

79 *Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2008 Kavşağında Türkiye Siyaset, İktisat ve Toplum*, Yordam Kitap 42, İstanbul 2008, s. 64.

edilmiştir.⁸⁰ AB ile IMF-DB politikaları birlikte yürütülmüştür.

1999'da yapılan seçimler sonucunda V. Ecevit Hükümeti, DSP, ANAP, MHP koalisyonu ile kurulmuştur. Aynı yıl içinde Türkiye'de Marmara Bölgesinde iki büyük deprem meydana gelmiştir. Marmara Bölgesi, Türkiye sanayisinin en önemli merkezi olması nedeniyle hem can kayıpları hem de ekonomik zarar çok büyük olmuştur.⁸¹ Şubat 1999'da yaşanan önemli bir diğer gelişme ise PKK terör örgütünün kurucusu ve lideri Abdullah Öcalan yakalanarak Türkiye'ye getirilmiş ve ardından PKK tek taraflı ateşkes ilan etmiştir.⁸²

Güney Asya ülkelerinde ve ABD'de büyük finans kuruluşlarının, bankaların çöküşünün sebep olduğu küresel kriz Türkiye'de de etkili olmuştur. Türkiye'de mevcut ekonomik, siyasi ve toplumsal sorunların yaşandığı ancak geniş tabanlı bir hükümetin kurulmasıyla güven ortamının oluşmuştur. Türk sanayisinin yaygın olarak bulunduğu ve Türkiye'nin en gelişmiş bölgesi olan Marmara Bölgesi'nde 1999'da iki büyük deprem meydana gelmiştir. Bu depremlerin getirdiği yükün dışında 2001'de siyasi kriz, ekonomik krize dönüşmüş ve ardından 20.000'e yakın işyeri kapanmış, Türkiye %9,5 küçülmüş, işsiz sayısı 2.000.000 kişi olmuştur.⁸³ IMF ile 2000'de yapılan 12 ay süreli stand-by anlaşmasından sonra IMF'nin 7.500.000.000 ABD dolarlık ek rezerv yardımıyla finansal kriz aşılmış, enflasyonu düşürme programı ile %70 olan enflasyon %35-40 oranına düşmüştür. Ayrıca 21 Şubat 2001'da çıkan siyasi krizin etkisiyle gecelik faizler bir anda % 6000'lere çıkmış ve ekonomide büyük çalkantı meydana gelmiş,⁸⁴ ABD doları %100 devalüe edilmiş, 600.000TL'den 1.200.000 TL seviyesine çıkmıştır. Hükümet, IMF-DB etkisiyle acil önlemler almak, yapısal dönüşümü sağlamak ve belirlenecek programın kararlı bir şekilde uygulanmasını sağlamak için ekonominin başına Kemal Derviş'i getirmiştir. 15 Nisan 2001'de "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programını (GEGP)" açıklanmıştır. Hükümet, borçların döndürülmesi ve yeniden yapılandırmasında büyük güçlüklerle karşılaştığı için GEGP'nin uygulanmasında kaynak sorunu yaşamıştır. Bu sorunu gidermek için IMF,

80 TBMM TD, C 57, B 73, 22 Mart 2001, 226-228.

81 "Deprem acımız büyük", *Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1999, s. 1; Batı yıkıldı. Yetkililer aciz kaldı, Halk Sahipsiz", *Milliyet*, 18 Ağustos 1999, s. 1; "Türkiye ağlıyor, Allah korudu", *Milli Gazete*, 18 Ağustos 1999, s. 1; Düzce Yıkıldı", *Hürriyet*, 13 Kasım 1999, s. 1-12.

82 Nuray Altındağ, "Türkiye'nin PKK Bölücü Terör Örgütü ile Mücadelesine Dair Bir Analiz", *Anadolu Strateji Dergisi*, 2020, s. 40.

83 TBMM TD, C 81, B 44, 28 Aralık 2001, s. 211.

84 Akyıldız-Eroğlu, agm., s. 58.

Türkiye ile 1999'da yapılan stand-by anlaşmasını iptal etmiş, 2002-2004 yıllarını kapsayan yeni bir stand-by anlaşması yapmıştır.⁸⁵ Bu programda mali sektörün yeniden yapılandırılması, kamu finansmanının ve sosyal dayanışmanın güçlendirilmesine yönelik yapısal reformlar ön görülmüştür. Türkiye Elektrik Üretim- İletişim A.Ş (TEAŞ), üretim, iletim ve dağıtım alanında faaliyet gösteren üç farklı şirket haline getirilmiştir. Türk Telekom'un özelleştirme şartlarının iyileştirilmesine yönelik karar alınmıştır. TEKEL'in özelleştirilmesinin kolaylaştırılması için "Özelleştirme İdaresine" devredilmiştir. Özelleştirmenin de etkisiyle işsizlik oranında artış devam etmiştir. Bu nedenle 1 Haziran 2000'de "İşsizlik Sigortası Fonundan" aylık ödemeye ve sağlık yardımlarına 2002'de başlama kararı alınmıştır.

2001'de gecelik faizlerin aşırı yükselmesi üzerine Merkez Bankası'nın rezervlerinden ABD doları kullanarak piyasaya müdahale edilmesi sonucu rezerv kaybedilmiş ve dalgalı kur sistemine geçilmiştir.⁸⁶ Krizlerin ardından IMF ile yapılan anlaşmaların bir çare olmadığı eleştirileri yapılmıştır. IMF ile yılda üç kez yapılan anlaşmanın çözüm üretmediği, büyük ölçüde üretim kaybı, milli gelirden büyük gerileme, 2.000.000 ek işsiz insan, yüzde yüzü aşan devalüasyon, %80'lerde enflasyon yaşandığı basında yer almıştır. Ayrıca iç talepte düşüş sebebiyle durgunluk, bankaların kapanmasının yaşandığı 2001 krizinin birinci yılında yapılan değerlendirmelerdir.⁸⁷ Kemal Derviş'in kriz bittiğini açıklaması da eleştirilmiş, Türkiye'de krizlerin bitmemesinin sebepleri açıklanmıştır.⁸⁸ Seçimlerin yapıldığı 3 Kasım 2002 tarihine kadar, IMF-DB ile iş birliği içinde ekonomide yapısal değişim, AB uyum sağlama süreçlerinin yoğun yaşandığı bir dönemdir. AB'ye uyum sürecinde 2002'de yeni "Türk Medeni Kanunu" yürürlüğe girmiş,⁸⁹ kadın ve erkek yasalar önünde eşitlenmiş, Anayasa'da yapılan değişikliklerle çalışmanın herkesin hakkı ve ödevi olduğu ve uygulamadan devletin sorumlu olduğu belirtilmiştir.⁹⁰

2001 krizi koalisyon hükümetlerinin sonunu getirmiş, yapılan seçimler so-

85 Orcan Çörtük, *Türkiye-IMF İlişkileri ve İlişkilerin Hesap Bazında İşleyişi*, T.C. Merkez Bankası Muhasebe Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi, Ankara 2006, s. 74.

86 T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2002 Yılı Raporu*, Başbakanlık Basımevi, 2002, s. 4, 6, 72.

87 Yalçın Doğan, "Krizin ilk yılında varlıklar kaybolurken...", *Cumhuriyet*, 19 Şubat 2002, s. 1.

88 Fatih Altaylı, "Ülkenin ne krizi biter ne kerizi", *Hürriyet*, 22 Mart 2002, s. 1.

89 "Türk Medeni Kanunu", *T.C. Resmî Gazete*, S 24607, 08.01.2001, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2001/12/20011208.htm#1>. Son Erişim Tarihi: 30.10.2022.

90 "Anayasa değişikliği", *Millî Gazete*, 30 Eylül 2001, s. 2.

nunda Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) tek başına iktidara olmuştur. AKP, 2002'de iktidara gelmiş ve iki partinin girebildiği TBMM'de sahip olduğu milletvekili sayısı bakımından oldukça avantajlı bir durum yakalamıştır. Dört aya yakın görev yapan ancak sürekliliği olan Abdullah Gül'ün Başbakan olması ve HP'yi TBMM'de açıklamıştır. HP'de yürütülen yanlış politikalar sebebiyle devletin ekonomideki rolünün değişen koşullara ayak uyduramadığı, servetin toplumdaki kesimler arasında ve bölgeler arasındaki dağılımda adaleti sağlayamadığı, hantallaşmış kamu yönetiminin aşırı merkeziyetçi yapısı ile özelleştirmelerin gerçekleştirilmediği yer almıştır. HP'de ayrıca krizlerin halkta görülmemiş yoksulluk yarattığı, yüzbinlerce iş yerinin kapandığı ve milyonlarca insanın işsiz kaldığı, yolsuzluk yapıldığı eleştirisi yapılmıştır. IMF'yle birlikte uygulamaya konulduğu belirtilen HP'de, GEGP'nin sosyal boyutunun zayıf kaldığı, yoksullukla mücadele edileceği ve AB'ye tam üyelik için müktesebata uyum sağlamak için kamu kurum kuruluşları, özel sektör ve STK ile uyum içinde çalışılacağı da açıklanmıştır.⁹¹

HP'nin açıklanmasından önce 17 Kasım 2002'de Recep Tayyip Erdoğan, Acil Eylem Planını (AEP) aracılığıyla ülkenin acil çözüm bekleyen problemlerini bir yıllık programla çözeceklerini basın toplantısında belirtmiştir.⁹² 15 Mart 2002'de Başbakan olup yeni hükümeti kurunca, HP ve AEP'nin aynen devam ettirileceğini belirten⁹³ Erdoğan, Türk siyasi hayatında uzun bir dönem (2003-2014) tek parti iktidarının Başbakanı olarak görev yapmıştır. Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olan Ali Babacan da partinin IMF-DB ilişkilerini yürütmüştür (2003-2009).

AKP iktidarının ilk altı ayında kişi başına düşen gelir artışında önemli bir gelişme yaşanmıştır. 2002'de devrildiğinde kişi başına gelir 3.500 ABD doları iken bu miktar 2005-2006'da 10.000 ABD doları aşmıştır. Hedeflenen %5 oranındaki enflasyona ulaşılamamış olmasına karşın enflasyon tek haneye düşürülmüştür. IMF'nin verdiği önemli para desteği, özelleştirmeden elde edilen gelirler, TL'nin uzun süre ABD doları karşısında sabit kalması kişi başına düşen gelirin artmasında etkili olmuştur. Bu durum 2010'dan itibaren değişmeye başlamıştır. Bunun sebeplerinden biri IMF'nin parasal desteğinin bitmesi, AB ile tam müzakerelerin yürütülememesi sonucu yabancı sermaye girişinin azalması, özelleştirmeden kaynaklı gelirden düşüş yaşanma-

91 TBMM TD, C 1, B 3, 23.11.2002, s. 42, 55-56.

92 "İlk 1 yılın vaatleri", *Milli Gazete*, 17 Kasım 2002, s. 1-10; "IMF'ye sadık kalmaları bizim için bir güvence", *Milli Gazete*, 19 Kasım 2002, s. 10.

93 "Başbakan Erdoğan," *Yeni Şafak*, 15 Mart 2003, s. 1.10.

sıdır. Sonunda değiştirilen kriterlere rağmen işsizlik %10 olmuş, TL, ABD doları karşısında değer kaybetmeye, kişi başına düşen gelir hızla azalmaya başlamıştır. Bunun yanı sıra Türkiye'nin kısa toplam brüt dış borç 2002'de 129.596.000.00 ABD doları iken, 2013'de bu dış borç 398.183.000.000 ABD doları olmuştur.⁹⁴ AB ile ilişkilerin sosyal yansımada müktesebata uyum çerçevesinde Anayasanın 10. Maddesinde yapılan değişikliklerle kadın-erkek eşit hükmü getirilmiştir. Ayrıca yeni iş yasası kabul edilmiştir.⁹⁵

IMF ile 2002'de yapılan stand-by anlaşması kesintisiz 2008'e kadar devam etmiştir. IMF'nin beklentilerinin enflasyonun kontrol altında tutulması, kamu finansmanının disipline edilmesi ve pazarların serbestleştirilmesi için gereken önlemlerin alınmasıdır. Bu dönemde hazırlanan 2007-2013 dönemini kapsayan AKP, Kemal Derviş zamanında IMF ile yeniden düzenlenen 18. stand-by anlaşmasını 4 Şubat 2005'e kadar eksiksiz uygulamıştır. 18. stand-by anlaşması sonlanmadan önce, 11 Mayıs 2005 tarihinde, 19. stand-by anlaşması, imzalanıp yürürlüğe konulmuş ve 10 Mayıs 2008'de tamamlanmıştır. 19. stand-by anlaşmasıyla büyüme, faizlerin ve kamu borçlarının düşürülmesi, yapısal reformların hayata geçirilmesi, vergi yükünün azaltılması, istihdamın artırılması, kamu bankalarının özelleştirilmesine yönelik hedefler belirlenmiştir.⁹⁶ 19. stand-by anlaşması döneminde, 18. stand-by anlaşmasında gösterilen hedeflere ulaşmadaki kararlık gösterilmediği için 2008'e kadar ki hedefler gerçekleştirilememiştir. 20. stand-by anlaşmasında uzlaşmaya varılamadığı için yürürlüğe konulmamıştır. Bunun nedenlerinden bazıları şunlardır: IMF'nin 2002'de yürürlükten kalkan "Nereden Buldun Yasası'nın yeniden uygulamaya geçirilmesini istemesi, 2008 küresel kriz nedeniyle 2009'da ek tedbirlerin alınması zorunluluğunun ortaya çıkması, IMF tarafından belediyelerin finans kaynaklarının azaltılmasının istenmesidir.⁹⁷ Türkiye'nin IMF'ye olan borcu yapılandırılmış, Türkiye borcunu 2013'te ödeyerek kapatmıştır.⁹⁸ AKP'nin iktidara geldiği yıllardan PKK'nın terör eylemleri, yeniden başlamış⁹⁹ sınır ötesi harekâtlar yapılmıştır. Ayrıca büyük şehirlerde yaşanan terörist saldırılarda çok

94 Eğinmez, *age.*, s. 150.

95 Avrupa Topluluğu Komisyonu, Türkiye'nin Katılım Yönünde İlerlemesi Hakkında 2004 Yılı Düzenli Raporu, 1201, 2004, (gayri resmi tercüme), https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2004.pdf. Son Erişim Tarihi: 30.10.2022.

96 Erdiç, *agm.*, s. 102.

97 Eroğlu-Eroğlu, *agm.*, s. 134-135, 139.

98 İnan, *agm.*, s. 610.

99 "Yeter Artık", *Cumhuriyet*, 22 Ekim 2007, s. 1.

kişi hayatını kaybetmiştir. Ekonomiyi yakından ilgilendiren bu eylemler özellikle turizm sektörünü çok etkilemiştir.¹⁰⁰ Bunun yanı sıra Türkiye, 2011'de Suriye'ye yapılan operasyonlar sonucu Suriye'den Türkiye'ye büyük bir mülteci akını olmuştur.¹⁰¹ Türkiye hem ekonomik hem siyasi hem de toplumsal olarak bu durumdan olumsuz etkilenmiştir.

Sonuç

Türkiye gelişmekte olan bir ülkedir ve pek çok sorunu bulunmaktadır. Her gelişmekte olan ülke gibi Türkiye gelişme sürecinde sorunlarını aşabilmek için gelişmiş ülkelerle iş birliğine ve uluslararası kuruluşların desteğine ihtiyaç duymuştur. Türkiye'de yaşanan 1960 askeri müdahale, 1970'deki askeri muhtıra ve 1982 askeri darbeyle siyasi, ekonomik ve toplumsal değişimler yaşanmıştır. 1950'lerde ABD yardımlarının etkisiyle dışa açık ve tarıma dayalı ekonomi modeliyle, kırsal kalkınma yaşanmış, sonrasında yaşanan makineleşme ve gelir düşürücü diğer etmenlerle kentlere kırsaldan göçler başlamıştır. Yapılandırılmış olan Osmanlı Devleti'ne ait Türkiye'nin ödediği borçlar DP zamanında bitirilmiş; ancak yine DP döneminde dış borçlanmaya gidilmiştir. İkinci tek parti iktidar döneminin sonlarına doğru, toplumda yaşanan ayrışmalar iç barışı bozmuştur. Ülkede yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik krizin ardından Türkiye, IMF ile 1961'de ilk stand-by anlaşmasını yapmış, anlaşma gerekleri yerine getirildikçe krediler serbest bırakılmıştır. 1960-1970 döneminde kısa süreli hükümetlerin ardından 1965-1970 uzun sayılabilecek bir dönemde AP iktidarda kalmıştır. Planlı kalkınma, ithal ikameci politikaların izlendiği bu dönemde iktidar ile muhalefetin uzlaşmazlığı topluma yansımış öğrenciler arasında sağ-sol kavgasına dönüşmüştür. 1961-1969 döneminde 9 stand-by anlaşması imzalanmıştır. 1970-1978 dönemde IMF ile hiç stand-by hiç anlaşması yapılmamıştır. Türkiye, anlaşmaların uygulamasında ve şartların yerine getirilmesinde başarılı olamamış, sonuçta kredilerin tamamını kullanamamıştır.

1980 askeri darbesinin öncesinde açıklanan 24 Ocak 1980 kararları ağır bulunduğundan uygulama zemini askeri yönetimde oluşmuştur. Ülkede terör çok tırmanmış, ekonomi daralmış, güven ortamı olmadığı için yabancı sermaye girişi olmamıştır. IMF-DB öncülüğünde neo-liberal politikaların ha-

100 Oğuz Çam-Hakkı Çılgınoğlu, "İstanbul'da Gerçekleştirilen Terör Saldırılarının İncelenerek Bu Destinasyonun İmajının Turistlerin Zihinlerinde Oluşturdukları Algıların Değerlendirilmesi", *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2020, s. 275.

101 "Sığınmacı sayısı 4 bin", *Cumhuriyet*, 12 Haziran 2011, s. 1.

yata geçirilmesi için 1980'de bir yıllık, 1983'de üç yıllık stand-by anlaşmaları düzenlenmiştir. İhracatın desteklendiği, ithalatın serbest bırakıldığı ANAP döneminde sermaye piyasası ve kamu sektörü reformu ön planda tutulmuştur. İhracatın teşvik edildiği bu dönemde IMF, 1985'te taleplerinin yerine getirilmemesi üzerine Türkiye'den ayrılmıştır. Ekonomiye yön vermenin yanı sıra kurumları dizayn eden IMF, siyasette de etkili olmuştur. 1994'den itibaren büyük bir devalüasyon yaşanmış, 5 Nisan 1994 tarihinde yeni bir ekonomik programla IMF ile yola devam edilmiştir. 1999-2005 döneminde, büyümenin dikkate alındığı, enflasyonun düşürülmesinin ve özelleştirmelerin hedeflendiği politikalar yürütülmüştür. IMF ile en son 19. stand-by anlaşması 2005'te yapılmıştır. KİT'lerin borçlandırılması, siyasi amaçlarla kadroların şişirilmesi sonucu, KİT'ler vasıflarını kaybetmişlerdir. Stand-by anlaşması gereği KİT'lerin özelleştirilmesi için planlama yapılmıştır. B amaçla çok sayıda KİT çalışanın bir kısmı emekliye ayrılmış, tazminatını alanların bir kısmı işten ayrılmış bir kısmı da işsiz kalmıştır. IMF ile toplam 19 stand-by anlaşması yapılmış, yapısal reformlara gidilmiş, ülke ekonomisi üçer aylık gözleme raporlarıyla izlenmiş, buna karşın Türkiye ekonomisi istenilen düzeye gelememiştir. 2008'de Türkiye'nin de yaşadığı küresel kriz döneminde Türkiye-IMF arasında kesintisiz sürdürülen on yıllık ilişkisi bitmişti. IMF-DB ilişkilerinde dönemsel kısa süreli iyileşmeler olsa da uygulamaya konulan istikrar programların hem siyasi hem de toplumsal etkileri yüksek olmuştur. Koalisyon hükümetlerinden ziyade tek parti iktidarlarının döneminde planlananlar yapılamamıştır IMF ile yola devam eden hükümetlerin en çok etkilendikleri konu istikrar programlarının halkta yarattığı olumsuz durumlardır. IMF, ekonominin sosyal yanını ihmal ettiğinden, toplumda yaşam koşullarının iyileştirilmesi göz ardı edilmiştir. Ayrıca uygulattığı istikrar programlarıyla ne koalisyon hükümetleri döneminde ne de tek parti iktidarlarında güven ve istikrar ortamını sağlayamamıştır.

Kaynaklar

- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Kalkınma Planı (Birinci Bey Yıl) 1963-1967, *Başbakanlık Devlet Matbaası*, Ankara, 1963.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972*, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1968.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Yeni Strateji ve Kalkınma Planı, Üçüncü Beş Yıl 1973-1977*, Başbakanlık Basımevi, Yayın No, DPT Ankara, 1973.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983*, Başbakanlık Basımevi, Yayın No. DPT: 1664, Ankara 1979.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994*, Başbakanlık Basımevi, Yay. No. DPT 2174. 1990.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)*, Başbakanlık Basımevi, 1995.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2002 Yılı Raporu*, Başbakanlık Basımevi, 2002.
- Akıncı, Abdulvahap, “Türk Siyasal Hayatında 1980 Sonrası Darbeler ve E-Muhtıra”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 15 S. 2, 2013.
- Altaylı, Fatih, “Ülkenin ne krizi biten ne kerizi”, *Hürriyet*, 22 Mart 2002.
- Altındağ, Nuray, “Türkiye’nin PKK Bölücü Terör Örgütü ile Mücadelesine Dair Bir Analiz”, *Anadolu Strateji Dergisi*, 2020.
- Akyıldız, Hüseyin-Eroğlu, Ömer, “Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları”, *Süleyman Demiral Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C 9, S. 1, 2004.
- Alper, Ahmet Murat, “İşçi Dövizlerini Belirleyen Makro Ekonomik Etkenler: Türkiye Örneği” *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası İşçi Dövizleri Genel Müdürlüğü*, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Ankara 2005.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler, *2008 Kavşağında Türkiye Siyaset, İktisat ve Toplum*, Yordam Kitap 42, İstanbul 2008.
- “Basın mesleğinde çalışanlarla çalıştıranlar arasındaki münasebetlerin tanzimi hakkında Kanun”, *T.C. Resmî Gazete*, S. 8140, 20 Haziran 1952.

“Batı yıkıldı. Yetkililer aciz kaldı, Halk Sahipsiz”, *Milliyet*, 18 Ağustos 1999.

1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanununun bazı hükümlerinin kaldırılması ve bazı hükümlerinin değiştirilmesi hakkındaki 12 Haziran 1960 tarihli ve I sayılı Geçici Kanuna ek “Kurucu Meclis Teşkil” hakkında Kanun”, *T.C. Resmî Gazete*, S 10682, 16 Aralık 1960, “1 Mayıs Katliamı: 34 Ölü”, *Hürriyet*, 2 Mayıs 1977.

“1 Mayıs Töreni Saldırıya Uğradı”, *Politika*, 2 Mayıs 1977.

“Bütün Yurtta Sıkıyönetim İlan Edildi, Ordu yönetime el koydu”, *Hürriyet*, 13 Eylül 1980.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Kitapevi, 15. Baskı, Ankara 2011.

Bulunmaz, Barış, “Türk Basın Tarihi İçerisinde Demokrat Parti Dönemi ve Sansür Uygulamaları”, *Öneri Dergisi*, C 10, S. 37, 2012.

Can, Tevfik, *Cumhuriyetin Ellinci Yılında Türkiye’de Ödemeler Dengesi Gelişimi*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Yayın No. DPT 1371, İPT: 349, Ankara 1974.

Çörtük, Orcan, *Türkiye-İMF İlişkileri ve İlişkilerin Hesap Bazında İşleyişi*, T.C. Merkez Bankası Muhasebe Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi, Ankara 2006.

Doğan, Yalçın, “Krizin ilk yılında varlıklar kaybolurken...”, *Cumhuriyet*, 19 Şubat 2002.

Eğilmez, Mahfi *Değişim Sürecinde Türkiye Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme*, Remzi Kitabevi, 8. Basım, İstanbul 2018.

Ekzen, Nazif, *Türkiye Kısa İktisat Tarihi 1946’dan 2008’e İliştirilmiş Ekonomi IMF-Dünya Bankası Düzeninde 62 Yıl*, ODTÜ Yayınları, 2. Basım, Ankara 2009.

Erdoğan, Zeynep, “Uluslararası Para Fonu -Türkiye İlişkilerinin Gelişimi ve 19. Stand-By Anlaşması”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, 2007.

“İhtiyarlık Sigortası Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi bazı maddelerinin kaldırılması ve bu kanuna bazı maddeler eklenmesi hakkında Kanun”, *T.C. Resmî Gazete*, S. 8664, 22 Mart 1954.

“IMF hakkında” <https://www.imf.org/external/about/htm>. Son erişim tarihi: 16.10.2022

IMF’ye sadık kalmaları bizim için bir güvence”, *Millî Gazete*, 19 Kasım 2002.

“İşçilere hafta tatili ve genel günlerinde ücret ödenmesi hakkında Kanun”, *T.C. Resmî Gazete*, S. 7885, 15 Ağustos 1951.

Mahmut İnan, “IMF İstikrar Politikaları ve Stand-By Anlaşmalarını Gerekli Kılan Nedenler Açısından Türkiye IMF İlişkileri”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 32, 2019.

“Kahraman Türk Ordusu Bütün Memlekette Dün Gece Sabaha Karşı İdareyi Ele Aldı”, *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1980.

Kanca, Osman Cenk, “1950-1960 Arası Türkiye’de Uygulanan Sosyo-Ekonomik Politikalar”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 9, S. 19.

Kepenek, Yakup-Yentürk, Nurhan, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, 74. Basım, İstanbul 2011.

Kili, Suna, “Temel Hak ve Özgürlükler yönünden 1961 ve 1982 Anayasaları”, 1984, (23-28) https://ayam.anayasa.gov.tr/media/6324/suna_kili.pdf. Son Erişim Tarihi 27.10.2022.

Koca, Mehmet, “68 Öğrenci Olayları ve Üniversitelerde Politik Şiddet”, *Birey ve Toplum Dergisi*, 2018, C 8, S. 15, 2018.

Madendağ, Gülten, “Orhan Kemal’in Hanımın Çiftliği Üçlemesinde Demokrat Parti Dönemi ve Adana”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 11, S. 56, 2018.

“Meclis feshedildi, yeni Anayasa ve demokratik müesseselerin kurulma hazırlığına başlandı”, *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1960.

“Milletlerarası Para Fonu ile Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankasına katılmak için hükümete yetki verilmesine dair Kanun”, *T.C. Resmî Gazete*, S. 6541, 25 Şubat 1947.

“Millî Eğitim Temel Kanunu”, *T.C. Resmî Gazete*, S. 23084, 18 Ağustos 1997.

“Neşir yoluyla veya radyo ile işlenecek bazı cürümler hakkında Kanun”, *T.C. Resmî Gazete*, S 8660, 17 Mart 1954.

Neziroğlu, İrfan-Yılmaz, Tuncer (haz.), *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, 22 Nisan 1950-20 Kasım 1961, C 2, TBMM Basımevi, 2013.

Neziroğlu, İrfan-Yılmaz, Tuncer (haz.), *Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (20 Kasım 1961-27 Ekim 1965)*, C 3, Ankara, TBMM Basımevi, 2013.

Özcan, Uğur, 1989-1995 Döneminde Türkiye’de İşçi Hareketleri, *T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021.

“Özelleştirme uygulamalarının Düzenlenmesine ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, *T.C. Resmî Gazete*, S. 22124, 27 Kasım 1994.

Sarc, Ömer Celal, *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları*”, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul 1983.

“Sığınmacı sayısı 4 bin”, *Cumhuriyet*, 12 Haziran 2011.

“Sivas’ta 1000’den fazla işyeri ve bina tahrip edildi, 5 ölü, 92 yaralı var”, *Milliyet*, 5 Eylül 1978.

Soyak, Alkan-Eroğlu, Nadir, “Türkiye’nin Kalkınma Anlayışının Dönüşmesinde IMF-Dünya Bankası Yapısal Uyum Politikalarının Rolü”, *Münich Personal RePEe Archive*, 2008.

Tanör, Bülent-Yüzbaşıoğlu, Necmi, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, Beta Basım Yayın Dağıtım A. Ş., 14. Basım, 2014.

Tekin, Mahmut, Soba, Mustafa, Akıncı, Özden Sevgi, “IMF’nin Yönetimsel Reformlarını Engelleyen Etmenler ve Çözüm Önerileri”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C 18, S. 36, 2018.

“Türkiye Cumhuriyeti Anayasası”, *T.C. Resmî Gazete*, S. 17844, 20 Ekim 1982.

Tosun, Osman Nuri, Kazgan, Haydar, Akgüç, Öztin, Aysan, Mustafa A., Pamuk, Gündüz. Babüroğlu, Selahaddin, Dündar, Aydın, Uras, Göngür, *Kamu İktisadi Teşebbüsleri Gelişimi, Sorunları ve Çözüm Yolları*, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1981.

Tunç, Bilal, “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri ve Önemi”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 67, 2020.

Topçu, İlyas-Topçu, Sema Akılmak, “Adnan Menderes’in Yargılanması ve İdamı”, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* S. 61, 2017.

“Türkiye Cumhuriyeti Anayasası”, *T.C. Resmî Gazete*, S. 10859, 20 Temmuz 1961.

Ülken, Yüksel, *Atatürk ve İktisat İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve “Eklektik Model”*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981.

Yavalar, Deniz Elif, *Demokrat Parti Döneminde Muhaliif Mizah Basını: 41 Buçuk, Dolmuş, Taş, Karikatür, Taş-Karikatür Dergileri Üzerine Bir İnceleme*, T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2016.

Çam, Oğuz-Çılgınoğlu, Hakkı, “İstanbul’da Gerçekleştirilen Terör Saldırılarının İncelenerek Bu Destinasyonun İmajının Turistlerin Zihinlerinde Oluşturdukları Algıların Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2020.

Avrupa Topluluğu Komisyonu, “Türkiye’nin Katılım Yönünde İlerlemesi Hakkında 2004 Yılı Düzenli Raporu”, 1201, 2004, (gayri resmi tercüme), https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2004.pdf. Son Erişim Tarihi: 30.10.2022.

“Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013)”, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Dokuzuncu_Kalkinma_Planı-2007-2013.pdf. Son Erişim Tarihi: 31.10.2022.

“Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu”, <https://www.turkis.org.tr/uzun-tarihce/>. Son Erişim Tarihi: 21.10.2022.

“Amerikan yardımı anlaşması imzalandı”, *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1947.

“Truman’ın Tarihi Nutku”, *Cumhuriyet*, 13 Mart 1947.

“Öğle Dinlenmesi Kanunu”, *T.C. Resmî Gazete*, S. 8652, 8 Mart 1954.

“Deniz İş Kanunu”, *T.C. Resmî Gazete*, S. 8663, 20 Mart 1954.

TBMM Zabıt Ceridesi (ZC), C 4, İ 87, 21.8.1958.

“Mehmetçik Kıbrıs’ta”, *Hürriyet*, 20 Temmuz 1974.

“8 Ayda 1606 ölü”, *Milliyet*, 2 Eylül 1978.

Alver, Ahmet, “12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ‘Devrimciler’ ile ‘Yüz: 1981’ Romanlarından Hareketle 12 Eylül Döneminde Yaşanan Devlet Güdüm-
lü Baskı ve Şiddet Sorunsalı” *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırma Dergisi* C 1, S. 1, 2012.

“Silahlı Kuvvetler Yönetime El Koydu”, *Milliyet*, 13 Eylül 1980.

“Yeni anayasa hazırlanacak”, *Tercüman*, 13 Eylül 1980.

“Yine IMF kelepçesi”, *Milliyet*, 18 Nisan 1994.

TBMM Tutanak Dergisi (TD), C, 94, B 5, 10,10,1995.

“Deprem acımız büyük”, *Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1999.

“Türkiye ağlıyor, Allah korudu”, *Milli Gazete*, 18 Ağustos 1999.

“Düzce Yıkıldı”, *Hürriyet*, 13 Kasım 1999.

“Türk Medeni Kanunu”, *T.C. Resmî Gazete*, S. 24607, 08.01.2001, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2001/12/20011208.htm#1>. Son Erişim Tarihi: 30.10.2022.

TBMM TD, C 57, B 73, 22 Mart 2001, 226-228.

“Anayasa değişikliği”, *Milli Gazete*, 30 Eylül 2001.

“Anayasa, ezici bir çoğunlukla kabul edildi”, *Günaydın*, 8 Kasım 1982.

TBMM TD, C 81, B 44, 28 Aralık 2001, s. 211.

“İlk 1 yılın vaatleri”, *Milli Gazete*, 17 Kasım 2002.

TBMM TD, C 1, B 3, 23.11.2002, s. 42, 55-56.

“Başbakan Erdoğan,” *Yeni Şafak*, 15 Mart 2003.

“Yeter artık”, *Cumhuriyet*, 22 Ekim 2007.

Devrim'den TOGG'a Türkiye'nin Otomobil Yolculuğu

Süleyman Aşık* - Fahrettin Tepealti**

Giriş

Sanayi İnkılabı ile dünyada değişim ve dönüşümün hızı her geçen sene artmaktadır. Teknik bilginin insan hayatının merkezinde kendini hissettirdiği alanların başında ulaşım gelmektedir. İnsanların eskiye göre buldukları yerlerden çok daha uzaklara gitmelerinde ulaşım araçları büyük bir öneme sahiptir. Bunlar arasında otomobilin ayrı bir önemi vardır. Zira standart yapıdaki kişi ve/veya aileler için ideal bir binek türüdür.

Dünya tarihine bakıldığında, Avrupa devletleri ile Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) otomobilin geliştirilmesinde ve piyasada yaygınlaşmasında başat rol üstlendikleri görülmektedir.¹ Osmanlı Devleti'ne bakıldığında ise, otomobilin ithal bir ürün olduğu görülmektedir. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanının ardından otomobiller İstanbul'da daha fazla görünür olmuştur. Bu dönemde aynı zamanda askerî otomobiller de temin edilmiştir.² Askerî araçlar bilhassa Millî Mücadele sürecinde ordunun ihtiyaçları kapsamında önemli bir işlev görmüştür.³ Bu dönemde, Mustafa Kemal Paşa, 9. Ordu Müfettişi olarak görevlendirilip gönderildiği Anadolu'da görevi için kendisine tahsis edilen otomobili istifa etmesine rağmen geri vermemiş, bu aracın prestijinden ve halk üzerinde bıraktığı etkileyici tesirinden istifade etmiştir.⁴

* Doç. Dr., İzmir Bakırçay Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, suleyman.asik@bakircay.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Coğrafya Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, fahrettin.tepealti@bakircay.edu.tr

1 <https://www.thoughtco.com/history-of-steam-powered-cars-4066248> son erişim tarihi: 24.01.2023.

2 Ahmet Azcanlı, *Türk Otomotiv Sanayinin Tarihsel Gelişimi*, Otomotiv Sanayi Derneği, İstanbul 1995, s. 43-44.

3 *Türk İstiklal Harbi*, C 7, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1975, s. 193.

4 Mustafa Yeni, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Motorlu Kara Taşıtları (1890-1922)*, Marmara Üni-

Savaş döneminin bitip barış görüşmelerinin yapıldığı 1923 yılında İzmir’de düzenlenen I. Türkiye İktisat Kongresi’nde yeni dönemin planlaması yapılırken, Mustafa Kemal Paşa da yaptığı konuşmada, ekonominin önemini vurgularken, “Siyasi, askeri zaferler ne kadar büyük olursa olsunlar, ekonomik zaferlerle taçlandırılmazlarsa meydana gelen zaferler devamlı olamaz, az zamanda söner” demiş ve gelişmişlik ile yol-otomobil bağlantısını şu sözlerle kurmuştur: “(...) Memleketimizi bundan başka şimendifer ile ve üzerinde otomobiller çalışır şoselerle şebeke haline getirmek mecburiyetindeyiz. Çünkü garbın ve cihanın vesaiti bunlar oldukça, şimendiferler oldukça bunlara karşı merkepler ve kağıt ile ve tabii yollar üzerinde müsabakaya çıkışmanın imkânı yoktur.”⁵

Bu çerçevede genç Cumhuriyet’in yöneticileri kalkınma hamlelerinin geciktirilmeden atılması için girişimlere başlamış ve bu amaçla farklı alanlarda fabrikalar açılmıştır. Otomotiv sektöründe ise özel sektörün girişimleriyle ithalat yöntemi izlenmiştir. 1928 yılı itibariyle tüm ülkede yaklaşık 1500 otomobil olduğu düşünülmektedir.⁶ Bu veri o dönem için Türkiye’de otomobilin ulaşılması ve sahip olunması son derece “lüks” bir araç olduğunu göstermektedir. Bu dönemde, 1929’da Ford Company Türkiye’de otomobil ve kamyon montajına başlamış ancak II. Dünya Savaşı’nın da etkisiyle bu alanda istenilen ilerleme gerçekleşmemiştir. 1950 yılına gelindiğinde, yapılan seçimler sonucunda iktidar el değiştirmiş ve liberal ekonomi politikalarını benimseyen Demokrat Parti (DP) tek başına iktidara gelmiştir. Bundan sonraki on yılda montaj sanayi alanında önemli adımlar atılmış, özel sektör girişimleri desteklenmiştir. Örneğin, Başbakan Adnan Menderes, iş adamı Vehbi Koç’a, Ford firmasının sahibi II. Henry Ford ile yapacağı görüşmede sunulmak üzere bir referans mektubu vermiştir.⁷ Uzun soluklu görüşmelerin neticesinde, 1959’da Ford-Koç ortaklığıyla Otosan A.Ş. kurulmuş ve “Ford Thames” kamyon ile “Ford Consul” model otomobil⁸ Türk mühendis ve işçileri tarafından üretilmeye başlanmıştır.⁹

versitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 157.

5 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 291.

6 Önder Küçükerman, *Anadolu Tasarım Mirasının Ayak İzlerinde Türk Otomotiv Sanayi ve 40. Yılında TOFAŞ 1968-2008*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 223.

7 Azcanlı, *age.*, s. 82.

8 Küçükerman, *age.*, s. 237.

9 Azcanlı, *age.*, s. 86.

Yerli Otomobil Üretim Fikrinin Ortaya Çıkışı

Türkiye'nin otomobil serüveni yukarıda da ifade edildiği gibi, ithalat ve montaj sanayi üzerine olmuştur. Ancak zaman içerisinde otomobil ve üretimi ile ilgili önemli bir bilgi birikimi de oluşmuştur. Bu arada, DP'nin liberal ekonomi anlayışı yerini, 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'nin ardından yönetime geçen Millî Birlik Komitesi (MBK) ile daha planlı bir ekonomi modeline bırakılmış ve 30 Eylül 1960'ta Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuştur.¹⁰ DPT'nin görevleri arasında “*Memleketin tabii, beşeri ve iktisadi her türlü kaynak ve imkânlarını tam bir şekilde tesbit ederek takip edilecek iktisadi ve sosyal politikayı ve hedefleri tayinde Hükümete yardımcı olmak*”¹¹ yer almaktaydı. Bu arada, 1961 yılının bütçesi bir önceki yıla göre 1 milyar 200 milyon TL daha fazla olacak şekilde 8.638.000.000 TL olarak belirlenmiş ve bunun da yaklaşık üçte biri yatırımlara ayrılmıştır. Maliye Bakanı Kemal Kurdaş yatırımlarda önceliğin “DP iktidarı döneminde başlanılan işlerin bitirilmesi” olduğunu ifade etmiştir.¹²

Devlet ve Hükümet Başkanı Cemal Gürsel de 1961 yılı bütçesinin oluşturulurken “ihtiyaçlara öncelik verileceğini ve gerekli olmayan alanlara yatırım için bütçe ayrılmayacağını” söylemiştir. Gürsel bütçe ile ilgili yaptığı bu açıklamada ilk kez yerli otomobil üretimi meselesine değinmiş ve sanayinin gelişimi hakkında yöneltilen bir soruya verdiği cevapta, “Türkiye’de Türk tipi otomobil üretimi üzerinde ciddiyetle durulduğunu” ifade etmiştir.¹³

Gürsel’in bu açıklamasıyla yerli otomobil üretim meselesi Türkiye’nin gündemine girmiş oldu. Bundan sonraki dönemde konu ilgili çevreler ve basında enine boyuna tartışılmaya başlandı. İlk günden itibaren tartışmalar yerli otomobil üretiminin iktisadi olup olmayacağı yönündeydi. Dönemin istatistiklerine göre, Türkiye’de her 725 kişiye bir otomobil düşmekteydi. Buna karşın, ABD’ye her 2 kişiye bir, İngiltere’de her 5 kişiye bir ve Almanya’da her 10 kişiye bir otomobil düşmekteydi.¹⁴ Bu istatistiklere bakıldığında, o dönem için otomobilin bir Türk vatandaşı için “lüks” olduğu söylenebilir.

10 Bir yazıda, DPT’nin kurulmasıyla, “Planlı çalışmaya aklımız yattı. Hiç değilse teşkilatı kurduk ve raylar üzerinde gider bir katar haline koyduk” denmiştir. Rıza M. Kandiller, “1961 Bütçesine Dair Müşahedeler”, *Türkiye İktisat Gazetesi*, 9 Şubat 1961, s. 1.

11 *T.C. Resmî Gazete*, 5 Ekim 1960, s. 2274.

12 Cemil Koçak, *27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları-II*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 788.

13 “1961’de Yeni Yatırımlar Yapılacak”, *Türkiye İktisat Gazetesi*, 5 Ocak 1961, s. 1.

14 “Yerli Otomobil 14 Bin Liraya Mâl Olabilecek”, *Ulus*, 1 Mart 1961, s. 1.

Ancak belirtilen Batılı ülkelerde özel sektör girişimi olarak birçok markanın piyasada uzunca bir süredir var olduğu da bir gerçektir.

Türkiye için yeni bir tartışma alanı olan bu konuda sanayiciler ile ithalatçıların fikrinsel olarak karşı karşıya geldikleri söylenebilir. Bu fikrinsel ayrılık örnekler üzerinden izah edilecek olursa, meselenin özü daha iyi anlaşılacaktır. Örneğin, General Motors Distribütörü Yüksek Mühendis Muhtar Batu, Türkiye’de mevcut imkânlarıyla hiçbir şekilde bir oto sanayisinin kurulamayacağını, bunu iddia etmenin “*gülünç bir manzara*” ortaya çıkaracağını ifade edip daha önce kurulan uçak fabrikasının akıbetini hatırlatmıştır! Buna karşın, bu sektörde montaj fabrikası kurmanın daha uygun olacağını ve bunun için de üzerlerine düşenleri yapmaya hazır olduklarını söylemiştir. Ancak zamanla yerlilik oranının artabileceğini de eklemiştir.¹⁵ Bir başka ithalatçı Oto Dizel’in sahibi Cemil Muhayyeş ise bu işin çok iyi planlanması gerektiğini, en az 50 milyon dolarlık bir fabrikaya ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Oto sanayi kurulmasından önce yardımcı sanayi alanında ilerlemenin gerektiğini izah etmiş ve kendilerinin “kendi menfaatlerine aykırıdır diye böyle bir sanayi baltalayacak kimseler olmadıklarını”¹⁶ sözlerine eklemiştir.

İthalatçıların bu yaklaşımlarına karşın, sanayici kesiminden gelen değerlendirmeler ise Türkiye’de bir oto sanayi kurulabileceği yönünde olmuştur. Örneğin, İbrahim Uzel ve ortaklarına ait makas fabrikasının müdür ve hissedarlarından Cemal Atay yaptığı değerlendirmede, ithalatçıları eleştirerek, “*Biz sanayici olarak, memleket ekonomisinin ithalatçılar elinde kalmasına razı değiliz. Bugün memleketin sınai kalkınmaya ihtiyacı olduğu aşikârdır. Sanayi, bir memlekette el ele verilmek suretiyle tahakkuk ettirilir*” demiştir. Yapacakları ürünlerde yüzde 40 ila 60 oranında yerli ürün kullanabileceklerini ve yüzde 50 döviz tasarrufu sağlayabileceklerini dile getirmiştir. Atay ayrıca, meselenin toplumsal ve psikolojik yönüne de dikkat çekerek, “*Dünyanın her yerinde başlangıçta yeni olarak kurulan bir sanayi tenkide maruz kalır ve ‘olmaz’ denir. Ancak, aradan 10 sene gibi kısa bir zaman geçtikten sonra o sanayinin çok inkişaf ettiği ve pekâlâ ‘olamaz’ denilen şeyin çok iyi yapılmış olduğu görülür*”¹⁷ demiştir. Motor Fabrikaları yöneticilerinden Gültekin Soytekin de bu alana vakit kaybedilmeden girilmesi gerektiğini belirterek, “*Bugün olmaz, yarın olmaz teranesiyle kendimizi uykuya kaptırmanın*

15 “Önce Montaj Fabrikası Kurmamız Doğru Olur”, *Yeni İstanbul*, 1 Şubat 1961, s. 1, 5.

16 “Bizde Oto Sanayi Çok Güç Tutunur”, *Yeni İstanbul*, 7 Şubat 1961, s. 1, 5.

17 “Avrupa Ayarında Makas Yapıyoruz”, *Yeni İstanbul*, 10 Şubat 1961, s. 1, 5.

manası yoktur” ifadesini kullanmıştır. Bunun yanı sıra, birkaç yıl içerisinde asgari yüzde 50 döviz tasarrufu sağlayacak bir oto sanayi kurulabileceğini ve böylelikle yedek parça alanındaki ithalatın asgari bir düzeye indirilebileceğini söylemiştir. Üretim konusunda bir de öneri sunan Soytekin, başlangıçta tek tip bir otomobil modeli benimsenmesi durumunda bütün imalatın tek tip olacağını ve bunun da faydalar sağlayacağını belirtmiştir.¹⁸

İşin ticari olarak mutfağındaki kesimlerin karşılıklı fikirlerini ifade ettikleri bu ortamda Yüksek Mühendis Selahattin Beler bir yazı kaleme almıştır. Otomobil sanayisinin kurulmasının son derece önemli olduğunun altını çizen Beler, yurtdışından getirilecek aksamın yüzde beş olacağını belirtmiştir. Üretim tek bir modelle başlaması ve küçük ebatta ve düşük olması gerektiğini söylemiştir. Beler'e göre her şeyin planlandığı gibi gitmesi halinde on sene sonra 117 kişiye bir otomobil düşecektir.¹⁹ Beler'in verdiği bu sayı, o günün Türkiye'sinde 725 kişiye bir otomobil düştüğü göz önüne alınırsa son derece çarpıcı gözükmektedir.

Konunun enine boyuna tartışıldığı bu günlerde sürpriz bir brifing gerçekleşmiştir. Bilgisine başvuru İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesi'nden Doç. Dr. Necmettin Erbakan'dır. 4 Mart 1961 tarihindeki bakanlar kurulu toplantısında konu hakkında detaylı bir sunum yapan Erbakan, yerli otomobil üretiminin önemli bir ihracat kalemi oluşturacağını ve topluma bir özgüven sağlayacağını altını çizmiştir. Kişi başına düşen otomobil sayısına da değinerek, mevcut sayının az olmasının bu işin zaruretini ortaya koyduğunu izah etmiştir. Erbakan ortaya bir üretim modeli de koymuş ve devletin önce bir prototip yaptırmasını ardından özel şirketlerin süreci devam ettirmesinin doğru olacağını söylemiştir. Türkiye'de her 725 kişiye bir otomobil düşmesi üzerinden bir kıyaslama da yaparak, Brezilya'da kurulmuş otomobil sanayinin durumunu tetkik ettikten sonra biraz ümitlendiğini belirtmiştir.²⁰

Erbakan'ın sunumunun ardından bakanlar söz alarak konuyla ilgili düşüncelerini dile getirmişlerdir. Örneğin, Millî Eğitim Bakanı Ahmet Tahtakılıç bu işin çok kolay olmadığını, teknik ve iktisadi bakımdan bazı çekinceleri olduğunu ve bu işin de daha önceki uçak fabrikasının akıbetine benzeme riski bulunduğunu belirtmiştir. Dışişleri Bakanı Selim Sarper de

18 “Tek Tip Otomobil İçin Çalışalım”, *Yeni İstanbul*, 12 Şubat 1961, s. 1, 5.

19 Selahattin Beler, “Otomobil Sanayi Davamız”, *Türkiye İktisat Gazetesi*, 16 Şubat 1961, s. 5.

20 “Sanayi Bakanı Avrupa'ya Gidiyor”, *Yeni İstanbul*, 12 Mart 1961, s. 5.

bazı tereddütleri olduğunu, bu üretimde yurtdışına ne kadar döviz çıkacağını ve üretilecek otomobiller ile ithal edilenler arasındaki farkın ne olacağını sormuştur. Otomobil üretimi fikrine en sıcak bakan isim ise Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Ragıp Üner olmuştur. “*Memleketi kurtarmanın yolunun*” motor üretimi olduğunu söyleyen Üner, motor üretiminin rüyalarına giren bir hadise olduğunu dile getirmiştir. Üner’in motor üretimine ilişkin bu heyecanlı tutumuna karşın, para yönetimini elinde bulunduran Maliye Bakanı Kemal Kurdaş ise “*Motor şöyle dursun, daha basit şeyleri (dabi) yapabilecek durumda değiliz*” demiştir. Otomobil üretimi için tereddütleri bulunan Kurdaş, bilimsel olarak kanıtlanmadıkça otomobil üretimine sıcak bakamayacağını da sözlerine eklemiştir.²¹

Devlet kademesinde bu mesele tereddütleriyle birlikte ilerlemeye devam etmiştir. 22 Nisan 1961 tarihinde Başbakanlık’tan Ulaştırma Bakanlığı’na “acele” ibareli bir yazı giderek “prototip” bir motor ve otomobil imali istenmiştir.²² 15-17 Mayıs 1961 tarihleri arasında da Makine Mühendisleri Odası tarafından I. Otomobil Endüstrisi Kongresi düzenlenmiştir. Açış konuşmasını yapan Cemal Gürsel tarım ihracatı ile ülkenin istenilen kalkınma hedeflerine ulaşamayacağını söyleyerek, sanayileşmek gerektiğini vurgulamış ve “Türkiye’de otomobil üretilemez” diyenleri “kara düşünceli” olarak nitelendirmiştir.²³

Yerli Otomobilin Üretim Aşaması

Teori kısmı enine boyuna tartışılan bir otomobil prototipi imal etme fikri haziran ayı ile fiiliyata dönüşmüştür. 14 Haziran 1961 tarihinde Başbakanlık’tan Ulaştırma Bakanlığı’na gönderilen yazıda, yerli otomobil prototipi üretimi için 500. 000 TL’lik kaynak ayrıldığı gönderilen bir çek ile belirtilmiştir.²⁴ Yapılan değerlendirmeler sonucunda, çalışmaların Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları’nın (TCDD) Eskişehir’de bulunan Cer Atölyesi’nde gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Farklı alanlarda ekipler kurulmuş ve tetkiklerin ardından fiili çalışmalar başlamıştır.

Bu dönemde, Sanayi Bakanlığı ile TCDD konu hakkında bir rapor hazırlamıştır. Sanayi Bakanlığı raporuna göre, mevcut vergilerde bir

21 Koçak, *age.*, s. 949-962.

22 Emin Bozoğlu Arşivi

23 “Gürsel, Sanayileşme Zaruretindeyiz, Dedi”, *Vatan*, 16 Mayıs 1961, s. 1, 5; “Sanayileşmek Zorundayız”, *İktisadi Mücadele*, 16 Mayıs 1961, s. 1.

24 Emin Bozoğlu Arşivi

düzenleme yapılmadığı takdirde, yerli otomobilin maliyetinin en fazla 30.000 TL, vergilerde değişiklik olduğu takdirde ise fiyatın daha aşağı düşeceğini ifade etmiştir.²⁵ Öte yandan, Sanayi Bakanlığı'na göre, sıfırdan bir otomobil üretmektense mevcut montaj sanayinin önündeki engelleri kaldırmanın daha isabetli olacağı ifade edilmiştir. Projeyi üstlenen TCDD tarafından hazırlanan raporda ise mevcut şartlarda birtakım zorluklara sahip projenin başarı ile sonuçlanacağına inanıldığı belirtilmiştir. Diğer yandan, projenin maliyeti hakkında net bir fiyat vermenin çok mümkün olmadığı fakat yapılan fizibilite çalışmasında 1.287.500 TL'lik bir fiyat çıktığı belirtilmiştir.²⁶ Bu arada, DPT Müsteşarlığı da bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora göre, kamyon imali daha avantajlı görülürken, otomobilin kısa vadede getirisi olan bir yatırım olmayacağı ve devletin bir süre sübvanses etmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir.²⁷

Tüm bu maliyet hesapları ve farklı görüşlerin neticesinde 29 Ekim 1961'de, yani Cumhuriyet'in 38. yıldönümü kutlamalarında üretimi tamamlanan *Devrim* adlı iki otomobil TBMM'de kamuoyuna tanıtıldı. Ancak Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in bindiği siyah renkli *Devrim* bir süre yol alıp durmuş ve o an durumun ne olduğunu soran Gürsel'e otomobili kullanan projenin mühendislerinden Rıfat Serdaroğlu'nun "*Galiba benzin bitti Paşam!*" demesi üzerine, bazı basın-yayın organlarının odaklandığı nokta burası olmuştur.²⁸ Yapılan tüm çalışmalar sonucunda, 4 otomobil, 6 şanzıman ve 10 motor imal edilen projenin maliyeti ise Cemal Gürsel imzalı bir belgede 900.000 TL olarak açıklanmıştır.²⁹

Devrim'den Sonra TOGG'dan Önceki Dönem

1961 yılında gerçekleşen Devrim otomobili tecrübesi prototip üretimde kalmış, seri üretime geçilmemiş, geçilememiştir. Fakat Türkiye'de otomobil

25 "Yerli Otomobil: Maliyet Fiyatı 30 Bin Lira", *Hürriyet*, 6 Ağustos 1961, s. 5.

26 Emin Bozoğlu Arşivi

27 Devlet Planlama Teşkilatı Arşivi (DPT)

28 Otomobiller Eskişehir'den trene yüklendikten sonra güvenlik nedeniyle benzinleri büyük ölçüde boşaltılmış ve Ankara'da ikmal yapılması planlanmıştır. Fakat buna tam anlamıyla imkân bulunamamıştır. Ayrıca, test sürüşleri sırasında otomobiller tıkanma sorunu yaşadığı için Serdaroğlu, benzin ikmalini bir "ihtimal" olarak ifade etmiş lakin buradaki "galiba" ifadesi yeterince dikkate alınmamıştır. Cemal Gürsel'in bindiği bej renkli olan ikinci otomobil sorunsuz bir şekilde Hipodromdaki törenlere giderken, siyah renkli otomobil de benzin ikmalinin ardından TBMM'den Hipodroma gitmiştir.

29 Emin Bozoğlu Arşivi

üretimine yönelik arayışlar devam etmiştir. Vehbi Koç'un girişimleri neticesinde 1966 yılında Ford ortaklığıyla *Anadol* marka otomobilin seri üretimi başlamıştır. Otomobilin piyasaya çıkış fiyatı 26.800 TL olmuştur.³⁰

Türkiye ilerleyen yıllarda özellikle montaj sanayinde önemli aşamalar kaydetmiştir. Bunun yanı sıra, dünyanın önemli otomotiv firmaları 1990'lardan sonra Türkiye pazarında peşi sıra yer almaya başlamışlardır. Bu yönelmede, 1992 yılı itibarıyla Türkiye'de kişi başına düşen otomobil sayısının (27) dünya ortalamasının (49) altında olması etkili olmuştur. Bu dönemde Türkiye'de otomobillerini üretmeye başlayan firmalar arasında Toyota, Kia, Nissan yer almıştır. Ayrıca, Subaru ve Citroen'in temsilcilikleri de İhlas Holding tarafından 1993 yılında alınmıştır. Yabancı firmaların pazar payını artırdığı Türkiye'de 1999 yılında iş adamı Fadıl Akgündüz "yüzde yüz yerli" iddiası ile *İmza 700* adlı prototip bir otomobil ürettiklerini açıklamıştır. Ancak 2,7 milyar dolara mâl olacağı ifade edilen yatırımlar ilerleyen süreçte gerçekleşmemiştir. 2000'li yıllarda başka Türk girişimcilerin otomobil teşebbüsleri olsa da bunlar klasik anlamda seri üretimi yapılabilen araçlar olmamıştır.³¹

TOGG

1961 yılında prototip olarak üretilen fakat seri üretimi gerçekleşmeyen *Devrim* otomobillerinin ardından Türkiye'de yerli ve millî bir otomobil üretimi toplum nezdinde önemli bir yer tutmuştur. Buna karşın, büyük çaplı bir organizasyon ile *Devrim* gibi etki eden bir otomobil üretimi gerçekleşmemiştir. Fakat 2011 yılında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Türk Sanayici ve İşadamları Derneğinin (TÜSİAD) 41. Genel Kurul toplantısında, daha önce Koç Holding Yönetim Kurulu Başkanı Mustafa Koç'a yerli otomobil üretilmesi çağrısında bulunduğunu hatırlatmış ve bu işi yapacak olanlara "babayiğit" demiştir.³² Böylece, Türkiye'de tam 50 yıl sonra yerli otomobil konusu güçlü bir şekilde tekrar kamuoyunun gündemine girmiştir.

Ancak yerli otomobil üretimi fikrine sektörün içinde olan bazı kesimler mütereddit yaklaşmıştır. Örneğin, Otomotiv Distribütörleri Derneği (ODD)

30 "Anadol Halka Teşhir Edildi", *Milliyet*, 20 Aralık 1966, s. 1.

31 Süleyman Aşık, *Bir Devrim Hikâyesi: Devrim Arabaları*, Kopernik Kitap, İstanbul 2020, s. 210-216.

32 <https://www.haberturk.com/ekonomi/otomobil/haber/593418-artik-soyadiniz-gibi-mar-ka-yaratin> son erişim tarihi: 04.02.2023.

eski Başkan Yardımcısı Sami Nacaroğlu tam olarak yerli bir marka meydana getirmek için 4 milyar dolara ihtiyaç olduğunu söylerken, Otomotiv Sanayi Derneği (OSD) Genel Sekreteri Prof. Dr. Ercan Tezer, “Bir yerli otomobil üretimi teknik olarak mümkün görünse de Türkiye'nin başka alanlarda büyümesi gerekiyor. Hâlihazırda başarılı bir büyüme yakaladığımız ticari araç alanında çok daha kuvvetli olabiliriz”³³ diyerek, bu işe pek sıcak bakmadığını belirtmiştir. Bu arada, 2011 yılında kurulan 61. Hükümet'in programında bu konuya özel bir yer ayrılmıştır. Programda, “Önümüzdeki dönemde dünya piyasalarında yer bulabilen ‘Türk Malı’ otomobilin üretilmesi için gereken destek ve teşvik mekanizmasını harekete geçirecek...”³⁴ ifadelerine yer verilmiş; 1 milyonluk Türkiye iç pazarında yerli otomobil için 200 bin satış hedefi öngörülmüştür.³⁵

2010'lu yıllarda yerli otomobil meselesi zaman zaman istenilen hızda ilerlememiş hatta Başbakan Erdoğan bir keresinde doğrudan TÜSİAD'ı tenkit etmiştir:

Yerli otomobil yapmamak için ellerinden ne gerekiyorsa onu yapmışlardır. Aklıma TÜSİAD içinde olan devlerden birinin lafı geldi. ‘Ben böyle bir şeyi yapmasam da ithal ederim’ demişlerdir. Böyle bir zihniyet bu ülkenin değerleri noktasında ülkeyi sıçratmaz. Bu ülkeyi frene basmaktır. Kendi otomobilimizi yapalım hem kendimiz kullanalım hem de ihraç edelim. Ben sanayici değilim, siyasetçiyim, başbakan ufuk verir, biz devleti ekonominin içinden çektik, gelin bu işi siz yapın dedik. Ekonomik konsey olarak onlarla konuştuk, teşvikse teşvik dedik, bölgesel teşvikler yaptık. Birçok yerde faizi sıfırladık, vergide sıfır vergi getirdik. Yatırım yapılınsı dedik.³⁶

İlerleyen dönemde daha somut adımlar atılarak yerli otomobil meselesi belli bir noktaya geldi ve 2018 yılında Türkiye'nin Otomobili Girişim Grubu (TOGG) kuruldu. Şirket ortakları yüzde 19'luk hisseleri ile Anadolu Grubu, BMC, Kök Grubu, Turkcell ve Zorlu Holding olurken, Türkiye Odalar ve

33 Âşık, *age.*, s. 218.

34 *T.C. Resmi Gazete*, 17 Temmuz 2011, Sayı: 27997.

35 <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/ilk-siraya-turkiyeyi-koyardim-18729422> son erişim tarihi: 04.02.2023

36 <https://ekonomi.haber7.com/is-dunyasi/haber/933105-erdogandan-tusiada-yerli-oto-tavri> son erişim tarihi: 04.02.2023

Borsalar Birliği (TOBB) de yüzde 5'lik hissesi ile bu oluşumda yer aldı.³⁷ Şirketin CEO'su Bosch'un Almanya'daki merkezinde Kıdemli Başkan Yardımcısı olarak görev yapan Mehmet Gürcan Karakaş oldu.

Yüzde yüz elektrikli olarak planlanan otomobilin üretim yeri olarak Bursa/Gemlik belirlendi. Üretim için Bursa'nın belirlenmesi stratejik bir plan çerçevesinde gerçekleşmiştir. Çünkü Bursa lokasyon itibarıyla deniz ve kara ulaşımına elverişli bir konumdadır ve bu özelliğin de etkisiyle şehirde Fiat, Renault ve Türk Karsan firmaları üretim yapmaktadır.

Süreç, Gürcan Karakaş'ın göreve başlamasıyla daha hızlanmış ve Bursa'da kurulacak olan elektrikli otomobil üretim tesisine devlet desteği sağlanmasına ilişkin 27 Aralık 2019 tarihli *Resmî Gazete*'de Cumhurbaşkanı Kararı yayımlanmıştır. Bu karara göre, öngörülen sabit yatırım tutarı 22 milyar TL; yatırım süresi ise kararın açıklandığı tarihten itibaren 13 yıl olarak belirlenmiştir. Gerektiği durumda, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından, belirtilen sürenin yarısı kadar daha ek süre verilebileceği de ifade edilmiştir. Yıllık üretim adedi ise 5 ayrı model için toplamda 175 bin olarak belirlenmiştir.³⁸

27 Aralık 2019 tarihinde otomobillerin SUV ve sedan türlerinin prototipleri kamuoyuna tanıtıldı. Tanıtımda konuşan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 60 yıllık bir hayalin gerçekleştiğini söylemiş ve çalışma ekibindeki her bir kişinin “kahraman” olduğunu ifade etmiştir.³⁹ Nihayetinde, 29 Ekim 2022 tarihinde, yani Cumhuriyet'in ilanının 99. yıldönümünde, fıkri ve sınai mülkiyeti yüzde 100 Türkiye'ye ait *Togg* markalı ilk otomobiller seri üretim bandından indirilmiştir. Başlangıçta yüzde 51 yerlilik oranına sahip olan araçların tedarikçilerinin yüzde 75 ise Türkiye'den seçilmiştir.⁴⁰

Togg, üreteceği ve “akıllı cihaz” olarak adlandırdığı araçlar için 16 Mart 2023 tarihi itibarıyla başlattığı ön sipariş sürecini 27 Mart 2023 tarihinde sonlandırmıştır. Türk kamuoyundan büyük talep gören ve 20.000 satış kontenjanı tayin edilen *Togg* markasına ait T10X modeli için bu süre zarfında 177 bin 467 kişi sipariş vermiştir. Bu nedenle, satış fiyatı 953.000

37 <https://www.haberturk.com/son-dakika-yerli-otomobilde-sirket-paylari-aciklandi-1997233-ekonomi> son erişim tarihi: 04.02.2023

38 *T.C. Resmî Gazete*, 27 Aralık 2019, s. 2.

39 Aşık, *age.*, s. 231.

40 <https://egirisim.com/2022/10/29/TOGG-teknoloji-kampusu-29-ekimde-duzenlenen-gor-kemli-torenle-acildi-ilk-seri-uretim-arac-banttan-indi/> son erişim tarihi: 08.02.2023

TL'den başlayan aracı almaya hak kazanan kişiler 29 Mart 2023 tarihinde yapılan kura ile belirlenmiştir.⁴¹ Üretimi yapılan modelin ilk teslimleri Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve eşine, ikincisi ise Bakü'de Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev'e yapılmıştır.

Türkiye'nin kendi otomobilini yapmasında ve bu pazara iddialı biçimde girebilmesinde önemli bir otomotiv endüstrisi tecrübesine sahip olması etkilidir. Türk ekonomisinin lokomotif konumundaki otomotiv sanayisi olarak 2021 yılı ihracat rakamları ile (29,3 milyar dolar) bu gücünü perçinlemiştir. Bu rakam 2020'ye göre yüzde 15'lik bir artışı ifade etmektedir. Otomotiv ihracatının en fazla yapıldığı ülke 4 milyar 168 milyon dolar ile Almanya olmuştur.⁴² Otomotiv ihracatındaki yükseliş çizgisi, pandemi şartlarına rağmen 2022 yılında bir önceki yıla göre yüzde 5,7 artarak 30 milyar 995 milyon 808 bin dolara ulaşmıştır. 2022 yılında Avrupa Birliği (AB) ülkeleri, Türkiye'nin otomotiv ihracatında yüzde 64,7 payla ilk sırada yer alırken Almanya 2022'de de en çok otomotiv ihracatı gerçekleştirilen ülke olmuştur (4 milyar 379 milyon 923 bin dolar).⁴³

Grafik 1: Türk Otomotiv Sanayisinin Dış Ticaret Dengesi (2011-2020) *

* TÜİK- 87.00 kapsamında yapılan dış ticaret; motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları; bunların aksam, parça ve aksesuarı dış ticaret verilerini içermektedir.⁴⁴

41 https://www.ntv.com.tr/galeri/ekonomi/TOGG-ne-zaman-teslim-edilecek-iste-TOGG-teslim-tarihleri,oanYCBu8xkaFyD_SXOnp3g/aSOtyR3cd0y00OxNq5ndXg son erişim tarihi: 09.04.2023

42 <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiye-otomotiv-sektorunun-2021-ihracati-29-3-milyar-dolara-cikti/2465849> son erişim tarihi: 08.02.2023

43 <https://www.ntv.com.tr/ntvpara/otomotiv-sektorunun-ab-ulkelerine-ihracati-20-milyar-dolari-asti,KleEasb-vEyu-G2SE5PJFg> son erişim tarihi: 08.02.2023

44 *Otomotiv Sanayii Dış Ticaret Raporu*, Otomotiv Sanayi Derneği, 2020, s. 5.

Grafikteki belirtilen 10 yıllık dış ticaret verilerine göre; otomotiv sektörünün 2011, 2013 ve 2015 yılları haricinde dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir. Otomotiv sektörünün bu dönemdeki dış ticaret fazlası ise ortalama 4,7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.⁴⁵

Sonuç

Türkiye'nin kendi otomobilini yapma düşüncesi ilk kez 20. yüzyılın ikinci yarısında gündeme gelmiş ve prototip olarak 1961 yılında *Devrim* ile gerçekleşmiştir. Ancak üretim sürecinin öncesinde, süreç içerisinde ve sonrasında bazı kesimlerin ve bazı devlet kurumlarının seri üretiminin rantabl olmayacağı düşüncesini savunmaları ve gerekli desteklerin sağlanamamasının etkisiyle *Devrim* “yarım kalan bir rüya” olarak tarihteki yerini almıştır. Fakat Türk otomotiv sanayi zamanla özellikle montaj sanayinde önemli aşamalar kaydetmiştir. Bunun yanı sıra, özel siparişlerle birtakım yerli otomobil üretim denemeleri olsa da istenilen noktaya gelinebilmiştir. Yalnız, yerli ve millî bir otomobile sahip olma düşüncesi Türk toplumunun bir arzusu olarak varlığını hep muhafaza etmiştir.

Bu doğrultuda hareket edilerek, yerli ve millî bir otomobil üretme fikri *Devrim*'den sonra ilk kez 2011 yılında ciddi bir şekilde kamuoyunun gündemine gelmiş ve Türkiye fikrî ve sınai hakları tamamen kendisine ait ilk yerli ve millî elektrikli otomobile *Togg* markasıyla 2019 yılında prototip olarak sahip olmuştur. 2022 yılında ise T10X modeli ile seri üretime geçilmiştir.

Türk milletinin yerli ve millî bir otomobile sahip olma hayalinin gerçeğe dönüşmesinin etkisiyle *Togg* modellerine kuvvetli bir iç talep beklenmektedir. Ayrıca bu otomobilin Türkiye'nin hinterlandında yer alan Orta Doğu, Kafkasya, Orta Asya, Kuzey Afrika ve Balkanlarda da önemli bir müşteri kitlesine sahip olma potansiyeli mevcuttur. Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk nüfus ağırlıklı olmak üzere kıta genelinde de talep görmesi beklenebilir.

Türkiye için katma değeri yüksek bir ihracat ürününe dönüşecek olan *Togg*, Türkiye'nin ihracat gelirini artırırken, kendi segmentinde oluşacak dış talebin bir kısmının da ülke içinden karşılanmasını sağlayacaktır. Bu sayede ithalat harcamaları üzerinde düşürücü bir etki oluşturacak olan *Togg*, dış ticaret açığının azaltılmasına kıymetli bir katkı yapmış olacaktır. *Togg* üretimi, ülkenin dış ticareti üzerinde pozitif etkide bulunduğu gibi üretim, dağıtım

45 *Otomotiv Sanayii Dış Ticaret Raporu*, Otomotiv Sanayi Derneği, 2020, s. 5.

ve işletme aşamaları sayesinde önemli sayıda kişinin istihdam edilmesine de olanak sağlayacaktır.

Yerli otomobilin üretilmesi ekonomik kazanımlar yanında Türk milletine ciddi bir özgüven de kazandıracak ve gelecek nesillere Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu diğer alanlarda da katma değer yüksek ürünleri kendi imkânları ile üretebilme cesareti kazandıracaktır.

Kaynaklar

“1961’de Yeni Yatırımlar Yapılacak”, *Türkiye İktisat Gazetesi*, 5 Ocak 1961.

Âşık, Süleyman, Bir Devrin Hikâyesi: Devrim Arabaları, Kopernik Kitap, İstanbul 2020.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

Azcanlı, Ahmet, *Türk Otomotiv Sanayinin Tarihsel Gelişimi*, Otomotiv Sanayi Derneği, İstanbul 1995.

Beler, Selahattin, “Otomobil Sanayi Davamız”, *Türkiye İktisat Gazetesi*, 16 Şubat 1961.

Devlet Planlama Teşkilatı Arşivi (DPT)

Emin Bozoğlu Arşivi (EBA)

“Gürsel, Sanayileşme Zorundayız, Dedi”, *Vatan*, 16 Mayıs 1961.

Kandiller, Rıza M., “1961 Bütçesine Dair Müşahedeler”, *Türkiye İktisat Gazetesi*, 9 Şubat 1961.

Koçak, Cemil, *27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları-II*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Küçükerman, Önder, *Anadolu Tasarım Mirasının Ayak İzlerinde Türk Otomotiv Sanayi ve 40. Yılında TOFAŞ 1968-2008*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Otomotiv Sanayii Dış Ticaret Raporu, Otomotiv Sanayi Derneği, 2020.

“Sanayileşmek Zorundayız”, *İktisadi Mücadele*, 16 Mayıs 1961.

<https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiye-otomotiv-sektorunun-2021-ihracati-29-3-milyar-dolara-cikti/2465849> son erişim tarihi: 08.02.2023

<https://ekonomi.haber7.com/is-dunyasi/haber/933105-erdogandan-tusiada-yerli-oto-tavri> son erişim tarihi: 04.02.2023.

<https://www.haberturk.com/ekonomi/otomobil/haber/593418-artik-soyadiniz-gibi-marka-yaratin> son erişim tarihi: 04.02.2023.

<https://www.haberturk.com/son-dakika-yerli-otomobilde-sirket-paylari-aciklandi-1997233-ekonomi> son erişim tarihi: 04.02.2023.

<https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/ilk-siraya-turkiyeyi-koyardim-18729422> son erişim tarihi: 04.02.2023.

<https://www.ntv.com.tr/ntvpara/otomotiv-sektorunun-ab-ulkelerine-ihracati-20-milyar-dolari-asti,KleEasb-vEyu-G2SE5PJFg> son erişim tarihi: 08.02.2023.

https://www.ntv.com.tr/galeri/ekonomi/TOGG-ne-zaman-teslim-edilecek-iste-TOGG-teslim-tarihleri,oanYCBu8xkaFyD_SXOnp3g/aSOtyR3cd0y00OxNq5ndXg son erişim tarihi: 09.04.2023.

<https://www.thoughtco.com/history-of-steam-powered-cars-4066248> son erişim tarihi: 24.01.2023.

Türk İstiklal Harbi, C: 7, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1975.

Yeni, Mustafa, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Motorlu Kara Taşıtları (1890-1922)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

“Bizde Oto Sanayi Çok Güç Tutunur”, *Yeni İstanbul*, 7 Şubat 1961.

“Avrupa Ayarında Makas Yapıyoruz”, *Yeni İstanbul*, 10 Şubat 1961.

“Yerli Otomobil 14 Bin Liraya Mâl Olabilecek”, *Ulus*, 1 Mart 1961.

“Sanayi Bakanı Avrupa'ya Gidiyor”, *Yeni İstanbul*, 12 Mart 1961.

“Anadol Halka Teşhir Edildi”, *Milliyet*, 20 Aralık 1966.

T.C. Resmî Gazete, 5 Ekim 1960; 17 Temmuz 2011; 27 Aralık 2019.

<https://egirisim.com/2022/10/29/TOGG-teknoloji-kampusu-29-ekimde-duzenlenen-gorkemli-torene-acildi-ilk-seri-uretim-arac-banttan-indi/> son erişim tarihi: 08.02.2023

“Önce Montaj Fabrikası Kurmamız Doğru Olur”, *Yeni İstanbul*, 1 Şubat 1961.

“Yerli Otomobil: Maliyet Fiyatı 30 Bin Lira”, *Hürriyet*, 6 Ağustos 1961.

Lojistik Sektöründeki Gelişmelerin Türkiye Ekonomisine Etkisi

Burcu Aracıoğlu*

Giriş

Lojistik kavramı, geçmişin en eski dönemlerinden itibaren gerek toplumsal gerekse ekonomik bağlamda oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Bu noktada kavramı bugünkü geniş perspektifin dışında ele almak ve toplumsal ihtiyaçlar başta olmak üzere teknolojik ve ekonomik anlamda yaşanan gelişmeler ve değişimleri de göz önüne alarak değerlendirmekte fayda bulunmaktadır.

Lojistik kavramı ilk kullanılmaya başladığı dönemlerde askerî kökenli bir yaklaşımla ele alınmış, çoğu zaman nakliye ve ulaştırma olarak algılanmıştır. Kavramın askerî kökeni, II. Dünya Savaşı sonrasında askerî alanda kullanılan birçok kavramın endüstriye taşınmasına bağlanabilir. Askerî seferlerin oldukça uzun sürmesi, sefer boyunca ihtiyaç duyulan malzemelerin stoklanması, bu ihtiyaçların ilgili noktalara sevkiyatı ve tüm bu süreçlerin etkin bir şekilde planlanması gerekliliği lojistiği önemli kılmaktadır. Bu algılama kavramın yapısında yer alan birçok faaliyetin bu kapsamda değerlendirilmesine yol açmaktadır. Nakliye ve ulaştırma ile eş değer görülmesinin nedeni ise, bu maliyetlerin toplam lojistik maliyetleri içerisinde en yüksek paya sahip olmasıdır. Ancak lojistik sadece askerî alana özgü veya sadece nakliyeden ibaret bir kavram değildir. Oldukça eski tarihlerden itibaren lojistik faaliyetlerin izlerini tarihi bulgularda gözlemek mümkündür. Örneğin, Kuijta ve Finlaysonb (2009) tarafından yapılan çalışmada neolitik dönemde önemli sosyal ve ekonomik etkileri olan tahıl ambarlarına dair kazı sonuçlarından bahsedilmektedir. Aslında tahıl ambarları diğer bir deyişle tahıl depoları ve bu depolarda yürütölen faaliyetler de lojistik kapsamında ele alınmalıdır. Bu şekilde bugünkü bakış açısını da destekleyecek yapılar daha net anlaşılacaktır.

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Faköltesi, İzmir/TÜRKİYE,
burcu.aracioglu@ege.edu.tr

Askeriyeden sağlık hizmetlerine, imalattan eğitime kadar her alanda lojistik kavramı önemli bir yer tutmaktadır. Ancak bu çalışma kapsamında lojistik özellikle dış ticaret ve ülke ekonomisi bağlamında değerlendirilmeye çalışılacaktır. Çalışma ile coğrafı anlamda Asya ve Avrupa kıtaları arasında bir köprü olarak değerlendirilen Türkiye açısından tarihsel süreçte lojistik kavramının gelişimi ele alınarak güncel gelişmeler çerçevesinde ekonomi bağlamında değerlendirmelerin yapılması amaçlanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde yapı,  kıtayı kapsayan bir yönetim ve bunu sağlayan askerı lojistik başarısı ile ön plana çıkmış olsa da aynı zamanda birçok ticaret yolunun güzergahı üzerinde yer alması da lojistik anlamda birçok avantajı beraberinde getirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve beraberinde gelen yapısal dönüşüm sürecinde küresel anlamda hız kazanan ticari faaliyetlerde de coğrafı konumun sağladığı lojistik avantajların önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir.

Bu noktalardan hareketle oluşturulan çalışma kapsamında öncelikle lojistik kavramı ele alınacaktır. Sonrasında tarihsel sürece değinilecek ve son olarak günümüzde yaşanan konjonktür paralelinde lojistik sektörünün ülke ekonomisindeki yeri değerlendirilmeye çalışılacaktır. Son olarak yapılan değerlendirmeler doğrultusunda öneriler sunulacaktır.

Lojistik Kavramı ve Gelişimi

Kökenleri çok eski dönemlere dayanmasına karşın ticaret, özellikle günümüzde birçok alanda önemli değişimler yaşanmasına neden olan teknolojik gelişmelere paralel olarak küresel boyutlara taşınmıştır. Hatta yapı öyle bir hale gelmiştir ki, farklı coğrafı noktalardan temin edilen ham madde ve malzemeler yine farklı ülkelerdeki işletmeler tarafından işleme tabi tutulmakta ve üretilen ürün ve hizmetler dünyanın dört bir yanındaki tüketicilere ulaştırılmaktadır. Ancak süreç bu kadar da basit gerçekleştirilememektedir. Tüm bu noktalardaki tedarik zinciri yeleri arasındaki akışın sağlanması güçlü bir lojistik alt yapı gerektirmektedir. Lojistik yapının güçlü bir şekilde oluşturulması mikro boyutta işletmeler makro boyutta ise ülke ekonomileri açısından küresel ticarete önemli avantajlar getirmektedir. Çünkü retim bağlamında değerlendirildiğinde işletmeler, benzer kalitedeki ürünleri benzer maliyetlerde üretebilmektedirler ancak bunu doğru tedarik zinciri yapılarıyla ve doğru lojistik yönetimiyle sağladıklarında maliyet anlamında çok daha önemli rekabet avantajları elde etmektedirler. Günümüzde lojistik kavramının bu kadar ön plana çıkmasının en temel nedeni de bu avantajlar olarak görülmektedir. Bu alışma kapsamında lojistik kavramı özellikle dış ticaret bağlamında ele alınacaktır. Fakat sürecin bu bağlamda

ele alınmasından önce temel olarak kavramın tanımlanması ve gelişiminin irdelenmesi gerekmektedir.

Ulaştırma ve nakliye kavramları ile eş kullanılan lojistik kavramının epistemolojik kökeninin Yunanca “logistikos” kelimesinden türediği ve aritmetik ilişkilendirme anlamına geldiği belirtilmektedir.¹ Benzer noktalara atıf yapılırsa da Tepic ve diğerlerinin (2011) yaptıkları çalışmada, farklı kaynaklara da atıf yaparak kelimenin tarihçesine ilişkin farklı bilgileri derlediği görülmektedir. Çalışmada kavramın Fransızca kökenli olduğu ve ilk defa General Baron de Jomini tarafından kullanıldığını belirtilmektedir. Yazarlar, kavramın ortaya çıkışını iki farklı bağlamda ele almışlardır. Bunlardan ilki, askerî rütbeden türetildiği, ikincisi ise yine askerî kökenli olarak kamp yapmak olduğudur.²

Lojistik ile ilgili çalışmalar irdelendiğinde genel olarak kavramın askerî kökenine değinildiği görülmektedir. Ancak konunun farklı bakış açılarıyla ele alınması da söz konusudur. Nitekim belki de avcı toplayıcı toplumlarda elde edilen yiyeceklerin öncelikle bir yerden bir başka yere götürülmesi ihtiyacı ile icat edilen tekerlek dahi bugünkü bakış açısıyla bir lojistik inovasyon olarak sayılabilir. Bu bakış açısıyla yaklaşıldığında aslında toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda boyutu ve kapsamı değişmiş olsa da lojistik kavramının çok eskiye dayanan bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Bu yönden ele alındığında literatürde, tarihin farklı dönemlerinde yapımı gerçekleştirilen Göbekli Tepe, Giza Piramitleri, Kurtuba Cami gibi önemli yapıların inşa süreçlerinin önemli lojistik örnekler olduğu belirtilmektedir.³ Bu örneklerde tonlarca ağırlığa sahip taşların farklı noktalardan nakledilmesi, elleçlenmesi ve bu süreçlerdeki yapıların planlanması hepsi birer lojistik faaliyettir. Bununla beraber, Göbekli Tepe örneğinde, bu merkezin önemli bir tapınak olmasının yanı sıra önemli bir ticaret merkezi de olduğuna yönelik bulgular bulunmaktadır. Bu bulgulara dayanarak, gelen ürünlerin sınıflandırılması, depolanması vb. faaliyetlerin bugüne kıyasla daha basit şekilde yapılmış olması gerektiği de düşünüldüğünde aslında lojistiğin ticari temellerinin çok eski dönemlere dayandığı söylenebilir.

1 Yunus Ceran, Ali Alagöz, “Lojistik Maliyet Yönetimi: Lojistik Maliyetler ve Lojistik Maliyet Muhasebesi”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2007, 5(2), s. 154.

2 Tepić, Tanackov, Stojić, agm., s. 379.

3 Kemal Kaplan, *Anadolu Lojistik Tarihi*, UTİKAD, İstanbul 2022, s. 16; Sandu Cristian Cutu-rela-Alexandru Manole, “A Short Historical Perspective on the Evolution of Logistics and its Implications for Globalization”, *Romanian Statistical Review*, 2013, s. 193-194.

Kavramın ulaştırma bağlamındaki tanımlaması ise, 1840 yılında Fransız Akademisi tarafından “logistique” kavramı üzerinden, taşımacılık Şekillerinin koordinasyonunu sağlayan bir yapı Şeklinde yapılmıştır.⁴

Kavramın Türk Dil Kurumu tarafından verilen tanımlamasında da öncelikle askerlik ile ilgili “geri hizmet”, “geri hizmetle ilgili” gibi tanımlamalar yapıldığı görölmektedir. Bununla beraber “modern mantık” ve asıl çalışmanın temel bağlamıyla ilgili olarak; “Kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere her türlü ürünün, hizmetin ve bilgi akışının çıkış noktasından varış noktasına kadar taşınmasının etkili ve verimli bir biçimde planlanması ve uygulanması” Şeklinde tanımlandığı görölmektedir.

Günümüzde en fazla kabul gören tanım, Tedarik Zinciri Yönetimi Profesyonelleri Konseyi (Council of Supply Chain Management Professionals) tarafından yapılan tanımlamadır. Konsey, güncel kaynaklarında lojistik yönetimini; “müşterilerin ihtiyaçlarının karşılanması için tedarik zincirinin başlangıç noktasından tüketim noktasına kadar ürünlerin (mal ve hizmetlerin) ve bunlara ilişkin bilgilerin verimli ve etkili biçimde ileriye / geriye akışının ve stoklanma sürecinin planlanmasını, uygulanmasını ve kontrol edilmesini sağlayan tedarik zinciri yönetimi parçası” olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlamaya göre kavramın yapısının oldukça genişletildiği görölmektedir. Bu geniş tanımlama yapısı çerçevesinde ele alındığında günümüz küresel pazar koşullarında lojistik faaliyetler ve yönetiminin önemi daha da net anlaşılmaktadır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi kavram bugünkü yapısına gelirken değişimlere uğramış ve yaşanan teknolojik gelişmeler paralelinde oldukça geniş bir yapıya sahip olmuştur.

Lojiştiğin askerî alanlar dışında kullanıma ilişkin olarak ilk örneğin, Alfred Weber Citation (1909) tarafından tasarlanan “Standorttheorie” olarak bilinen matematiksel bir algoritma olduğu belirtilmektedir. Bu algoritma, taşıma maliyetleri, ham madde ve işçilik maliyetlerini dikkate alarak işletmelerin üretim tesisleri için en uygun konumun belirlenmesine yönelik olarak geliştirilmiştir.⁵ Cherevko ve diğerleri (2019) yaptıkları çalışmada lojiştiğin

4 Mahmut Tekin, Muammer Zerenler, Atıl Bilge, “Bilişim Teknolojileri Kullanımının İşletme Performansına Etkileri: Lojistik Sektöründe Bir Uygulama”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 4, 8, 2005, s. 117.

5 Brett Neilson, “Five Theses on Understanding Logistics as Power”, *Distinktion: Scandinavian Journal Of Social Theory*, 13(3), 2012, s. 323.

19. yüzyılın ortalarında bilimsel bir alan olarak geliştiğini ve II. Dünya Savaşı sırasında uygulamaların hayata geçirildiğini vurgulamaktadırlar.⁶

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, askerî alanda kullanılmakta olan lojistik yönetimi, sayısal yöntemler gibi bazı temel yapılanmalar endüstriyel alanlara uygulanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, temel bir yaklaşım olarak işletme lojistiğinin, işletme yönetiminin bir parçası olarak kullanımı daha çok II. Dünya Savaşı sonrası dönemle bağdaştırılmaktadır.

Literatürde birçok yayın bu gelişim sürecini farklı dönemler itibariyle ele almaktadır. Örneğin Gravier ve Farris (2008) yaptıkları çalışmada üç dönem olarak ele almaktadırlar. 1950-1960 yılları arasında arası daha çok fiziksel dağıtıma entegre edilmiş, lojistik faaliyetlerle toplam sistem maliyetinin minimize edilmesine yönelik bir yaklaşım izlendiği belirtilmektedir. 1980'lerde ortaya çıkan serbestleşme ve küreselleşme ile beraber entegre lojistik yönetimine fiziksel dağıtımın yanı sıra iç lojistiğin de eklendiğini vurgulamışlardır. 1990'larla beraber Porter'ın değer zinciri modelinin de etkisiyle sistemin toplam verimliliği ve etkinliğini vurgulayacak biçimde tedarik zinciri kavramıyla entegre bir yapıya evrildiğini belirtmektedirler.⁷

Southern (2011) ise bu yapıyı, akademi ve iş yaşamı bütününde farklı tarihsel süreçlerle ele almaktadır. Söz konusu çalışmada, 1950'lilerde ulaşımın ön planda olduğu, 1960'larda ise fiziksel dağıtımın ön plana çıkarak az da olsa lojistiğe dönüştüğünü belirtilmekte ve 1970'lerin lojistik bağlamında önemli bir dönem olduğu vurgulanmaktadır. Yazar bu dönemde fiziksel dağıtımla beraber fiziksel tedarikçinin de ele alınması gerekliliğini ve düzenlemelerle lojistik kavramının daha da genişlediğini belirtmektedir. 1980'lerde ekonomik bağlamda düzenlemelerin devam ettiği ve fiziksel dağıtımın daha da genişleyerek işletme lojistiğine evrildiği belirtilmekte ve 1990'larda toplam maliyetin minimize edilmesi bağlamında işletme lojistiğinin önemini devam ettirdiği görülmektedir. 2000'li yıllarda ise yine tedarik zinciri yönetiminin gelişimi söz konusu olmaktadır. Yazar son olarak aslında bu gelişim sürecinin teknolojiye bağlı değişimlerle de desteklendiğini ve müşteri hizmetlerine odaklı,

6 Heorhiy Cherevko, Volodymyr Kolodiichuk, Irina Kolodiichuk, "Historical and Meritorical Genesis Of Logistics", *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Logistyki*, 4, 4, 2019, s. 11.

7 Michael J., Gravier, M. Theodore Farris, "An Analysis of Logistics Pedagogical Literature: Past and Future Trends in Curriculum, Content, and Pedagogy", *The International Journal of Logistics Management*, 19, 2, 2008, s. 235.

kaliteli ürünü düşük maliyetlerle sunma noktasından lojistik ve tedarik zinciri yönetiminin etkilerinin gelecekte de önemli olacağını vurgulamaktadır.⁸

Koca (2021) ise 1950-1959 yılları arasının ulaşım, 1960-1979 yılları arasının fiziksel dağıtım, 1980-1989 yılları arasında işletme lojistiği kavramının ve 1990 yılı sonrasında ise bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle beraber işletme lojistiğinin öneminin devam ederek ön planda tutulduğunu vurgulamaktadır.⁹ Literatürde benzer gelişim sürecine ilişkin örnekler daha da arttırılabilir.

20. yüzyılın son yarısında lojistik süreçler ve ekonominin küreselleşmesi arasında döngüsel bir etkileşim olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle lojistik süreçlerdeki gelişmeler küreselleşmeyi tetiklediği gibi küreselleşme de lojistik gelişmeleri tetiklemektedir. Lojistik alanındaki gelişmeler beraberinde ham maddenin elde edilmesinden tüketimine farklı konum kombinasyonlarının oluşturulmasını da kolaylaştırarak küresel anlamda yeni yapılanmaların oluşumunu tetiklemiştir.¹⁰ Teknolojide yaşanan gelişmeler, kullanılan sistem ve araçları etkilemiş, sosyo-kültürel ve ekonomik anlamdaki değişimlerle beraber sanayi toplumundan bilgi toplumuna doğru bir geçiş yaşanmıştır. Bu geçiş süreci gerek ürün ve hizmetler gerek para gerekse de bilgi akışı anlamında lojistik süreçlerin gelişimini desteklemiştir.

Sonuç olarak günümüzde teknolojiye meydana gelen hızlı değişim ve gelişmelere ek olarak yaşanan ekonomik ve siyasi gelişmeler paralelinde ortaya çıkan küresel tedarik zincirleri sonucunda lojistik yönetimi daha da büyük önem kazanmıştır. Lojistik, maliyetler içerisindeki payı nedeniyle ön plana çıkan taşımacılığın yanı sıra tedarik zinciri bütününde ilk noktadan son tüketiciye kadarki süreçte talebin tahminlenmesi ve yönetimi, ambalajlama, elleçleme, stok kontrolü, uluslararası ticaret bağlamında gümrükleme, dokümantasyon ve depolama gibi çok farklı faaliyetlerin yürütüldüğü bir yapı haline gelmiştir.

8 R. Neil Southern, "Historical Perspective of the Logistics and Supply Chain Management Discipline", *Transportation Journal*, 50(1), 2011, s. 55-60.

9 Mevlüt Koca, "Lojistik Sektörünün Dış Ticaret Gelişimi Üzerine Etkisinin İncelenmesi: Türkiye Örneği", *Mersin Üniversitesi Denizcilik ve Lojistik Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 2021, s. 44-45.

10 Martin Danyluk, "Capital's Logistical Fix: Accumulation, Globalization, And The Survival Of Capitalism", *Environment and Planning D: Society And Space*, 36.4 (2018), s. 643.

Ana Hatlarıyla Osmanlı'dan Cumhuriyete Dış Ticaret ve Lojistik Unsurlar

Anadolu, 3 kıtanın ortasında yer alan ve mutlak bir avantaj olarak değerlendirilebilecek coğrafi yapısının yanı sıra sahip olduğu kaynaklarla da yüzyıllardır oldukça önemli bir konuma sahip olmuştur. Coğrafi konumunun avantajıyla birçok ticaret yolunun geçtiği Anadolu'da kurulan devletlerin bunu doğru şekilde yönetmeleriyle beraber önemli ekonomik ve politik üstünlükler elde ettikleri bilinmektedir. Başarılı askerî lojistik çalışmaları ve 3 kıtaya yayılan yapısıyla Osmanlı İmparatorluğu da bu devletlerden birisidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, uzun süren seferlerde ihtiyaç duyulan erzak ve mühimmatın doğru zamanda ihtiyaç duyulan yere ulaştırılmasında, ikmal veya iaşe kavramları ile tanımlanan askerî lojistiğin, stratejik açıdan en fazla önem verilen faaliyetler arasında olduğu görülmektedir.¹¹

Lojistik gelişimi ticaret boyutu ile ele alındığında; sürekli vurgulanan coğrafi konumunun da etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun, her zaman ticarete önem veren bir yapı sergilediği görülmektedir. Bu bağlamda sınırlarını genişletirken fethettiği ülkelerle ve ticarete güçlü ülkelerle ticari ilişkilerini güçlü tutmuştur.

Ticarette yoğun bir devlet kontrolünün söz konusu olduğu Osmanlı'da, ekonomik karlılığı arttıracak bir yapı hedeflendiği, ihracatın kısıtlandığı buna karşın ithalatın ise teşvik edildiği görülmektedir. Bu bağlamda, başta 1838 yılında İngiltere'ye, sonra Fransa'ya verilen imtiyazlar, zaman içerisinde birçok Avrupalı devlete verilerek gümrük işlemleri kolaylaştırılmıştır.¹² Avdar ve Avdar (2020) tarafından yapılan çalışmada, bu durumun Osmanlı'yı, Sanayi Devrimi'ni yakalamış ülkeler açısından açık bir pazar konumuna getirdiği, bu anlaşmalarla dış ticaret hacminin arttığı buna karşın geleneksel üretimin olumsuz şekilde etkilendiği belirtilmektedir.¹³ Bununla beraber Bakkaloğlu ve İncekara da (2017) Osmanlı'nın verdiği bu imtiyazlarla Atlas Okyanusu üzerinden işleyecek olan transit ticaret yapısını Akdeniz'e yönlendirmeyi

11 R. Dilek Koçak, "Lojistiğin Tarihsel Gelişimi: Askerî Gereksinimden İşletme Lojistiğine Ve Tedarik Zinciri Yönetimine Evrilme Süreci", *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 15(58), 2020, s. 248.

12 Burcu Kılıç Savrul, Hasan Alp Özel, Cüneyt Kılıç, "Osmanlı'nın Son Döneminden Günümüze Türkiye'de Dış Ticaretin Gelişimi", *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 8, 1, 2013, s. 57.

13 Ramazan Avdar, Reyhan Avdar, "Balta Limanından Mondrosa Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret (1838-1918)", *Sakarya İktisat Dergisi*, 9, 5, 2020, s. 111.

amaçladığını belirtmektedir.¹⁴ Ancak burada vurgulanması gereken, mutlak avantaj olarak değerlendirilebilecek noktaları, belli stratejilerle birleştirerek uluslararası ticaret bağlamında önemli roller üstlenmiş olmasıdır.

Ticaret bağlamında ele alınması gereken bir diğer konu da ticaret yollarıdır. Osmanlı İmparatorluğu coğrafi olarak başta İpekyolu olmak üzere, Kral Yolu ve Baharat Yolu gibi ticaret yolları üzerinde bulunmaktadır. Elinde bulundurduğu askerî güç ve üç farklı kıtaya yayılan sınırları, bu yollar üzerindeki hakimiyetini pekiştirmiştir. Bu yollar doğu ile batı arasında başta ticari ilişkiler olmak üzere askerî, siyasi, sosyal ve kültürel boyutlarda ilişkilerin oluşturulması ve devamlılığı açısından büyük önem taşımıştır. Osmanlıların bu yollar üzerindeki hakimiyeti ve ticarete söz sahibi olan ülkelerle olan ticari ilişkileri bu yollar üzerinden önemli avantajlar kazanmalarını sağlamıştır. Bununla beraber batılı devletlerin denizciliğe yönelmeleri alternatif yollar oluşmasına neden olsa da eski yolların önemi de bir anda kaybolmamıştır.¹⁵

Ticaret yapısı ve yollarla beraber ele alınması gereken bir diğer konu da ulaşım alt yapısıdır.

Osmanlı'nın karayolu ulaşımı bağlamında kendinden önce kurulan devletlerden kalan yolları kullanmaya devam ettikleri, ihtiyaç duyulması halinde yenileme ve onarım çalışmalarının yapıldığı veya yeni yol ve köprülerin eklendiği belirtilmektedir.¹⁶ Bununla beraber ticaretin devam ettirilmesi açısından güvenlik önlemleri alınmış ve Selçuklu Devleti'nde de olduğu gibi ticari yollar üzerine kervansaraylar ve bedestenler yaptırılmıştır. Kervansaraylar gerek güvenlik önlemleri anlamında gerekse yolcuların ihtiyaçlarının karşılanmasından ticareti yapılan ürünlerin depolanmasına kadar birçok ihtiyacı karşılayacak şekilde yapılar olarak görülmüştür.¹⁷

Osmanlı döneminde kökeni 1830'lu yıllara kadar eskiye dayanmasına karşın demiryolu alt yapısının oldukça yetersiz olduğu görülmektedir. Almanlara ilki 1889 yılında ikincisi de 1903 yılında Bağdat Demiryolu Projesi ile verilen

14 Aysen Bakkaloğlu, Ahmet İncekara "Osmanlı'dan Modern Türkiye'ye Ulaştırma", *Kapadokya Akademik Bakış*, 1, 2, 2017, s. 54-73.

15 Mehmet Bulut, "Erken Modern Dönem Osmanlı Ticaret Literatürüne Genel Bir Bakış", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1, 2003, s. 219-244.

16 Ümit Ekin, "Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)", *Belleten*, 81, 291, 2017, s. 388.

17 Ali Bakkal, "Antalya Selçuklu Kervansarayları", *Turkish Academic Research Review*, 4, 4, 2019, s. 525.

ayrıcılıklarla gerçekleştirilen demiryolu projeleri demiryolları anlamında önemlidir. Özellikle 1903 yılında gerçekleştirilen proje ile siyasi, ekonomik ve askerî beklentiler elde edileceği düşünülmüştür.¹⁸

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren denizlere kıyası olan ülkelerin gerek askerî gerek ticari gerekse politik anlamda bazı avantajlara sahip oldukları bilinmektedir. Temelleri, Anadolu Selçuklu Devleti'ne ve sonrasında kurulan Aydınoğulları ve Karesioğullarına dayandırılan denizcilikte, Osmanlı'nın gücünü, 15. yüzyılın sonlarında arttırmaya başladığı ve 16. yüzyılın başlarında özellikle Venedikliler gibi batılı devletler tarafından gerçekleştirilen yeniliklerin de izlenmesiyle Akdeniz'de önemli bir noktaya geldiği görülmektedir. Yine aynı dönemlerde Karadeniz'in de Osmanlı'nın bir iç denizi haline getirilmesiyle beraber ülkeler arası çatışmaların yaşandığı coğrafyada önemli bir konuma sahip olmuştur.¹⁹ Bununla beraber verilen imtiyazlarla beraber Osmanlı'nın denizyolu taşımacılığında çok fazla yer almadığı görülmektedir.

Sonuç olarak Osmanlı döneminde imparatorluğun üç kıtaya yayılan yapısı, coğrafi konumu ve uygulanan düzenlemelerle lojistik ve ticaret yapısının nasıl bir araya getirildiği belli başlıklar altında ele alınmaya çalışılmıştır.

Kurtuluş Savaşı ve sonrasında sınırları belirlenen Türkiye Cumhuriyeti için de Asya-Avrupa arasındaki köprü tanımlaması devam etmiştir. Özellikle Osmanlı döneminde önemli imtiyazlara konu olan boğazlar yeni kurulan ülkenin de sahip olduğu en temel stratejik güç olma özelliğini korumuştur.

Osmanlı Devleti'nin aksine, 1923 yılında cumhuriyetin ilanı ile beraber girilen yeni dönemde gerçekleştirilen çalışmaların temelinde ithal ikameci bir politik yapı bulunmaktadır. Amaç milli sanayi oluşturulması ve bu şekilde güçlü bir ekonomik yapının sağlanması olarak şekillendirilmiştir.²⁰ Bu dönem özellikle Kurtuluş Savaşı sonrası yeniden kalkınma hedefi ile hareket edilen bir dönemdir.

18 Mustafa Albayrak, "Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı" *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6, 6, 1995, s. 11-12, 21-22.

19 Rümeyza Kars, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Karadeniz Bölgesindeki Tersane Ocaklıklarının Osmanlı Donanması Açısından Önemi ve Askerî-Lojistik Potansiyeli", *Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 115-142.

20 İsmet Ateş, Erhan Işık, "Türkiye'de Lojistik Hizmetlerinin Gelişiminin İhracattaki Büyüme Etkileri", *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), 2010, s. 101.

Cumhuriyetin ilk yıllarında yoğun şekilde devletçi politikalar uygulanmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında ise liberal ekonomi politikaları takip edilmeye başlanmıştır. 1960 askerî darbesi sonrasında yurtiçi üretimin desteklenmesi ile ithal ikameci politikalar izlenmiş, ancak ihracat göz ardı edilmiştir. Buna rağmen girdiler bağlamında ithalat nedeniyle dışa bağımlılığın bu dönem de devam ettiği görülmektedir.²¹

1980'lere kadar bu şekilde devam eden yapı 24 Ocak 1980 kararları ile yerini ihracata dayalı bir büyüme programına bırakmıştır. Bu dönemde ilk defa serbest bölgeler kurulmuştur. 1989 yılında yabancı sermaye açısından yeni teşvikler sağlanmış ve dış ticaret serbestleştirilmiştir. 1980'de %36'larda olan ihracatın ithalatı karşılama düzeyi 1990 yılında %58,1 olmuştur.²² 1980 sonrası on yıllık dönemde ihracatın arttığı görülmektedir. Bu artışın ayrıntıları incelendiğinde küresel bağlamda yaşananlar başta olmak üzere uygulanan ihracat teşviklerinin de etkili olduğu görülmektedir. Bu dönemde atıl kapasitenin azaltılması söz konusudur.²³ 1994 yılında yaşanan devalüasyon sonrasında ihracatta bir hareketlilik meydana gelmiştir. Yine aynı yıl alınan "*İthalat Rejimi Kararı*" ile ithalata büyük ölçüde serbestlik getirilmiştir. 1996 yılında ise Gümrük Birliği'ne girilmiştir. Uygulanan ihracata yönelik sanayileşme ve ithalatta serbestleşme politikaları sonucunda gerek ihracat gerekse ithalat rakamlarında artışlar elde edilmiştir.²⁴ 2000'li yıllara doğru gelirken küresel anlamda yaşanan krizler tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de etkili olduğu görülmektedir. Bununla beraber GSMH içinde dış ticaretin payının giderek arttığı görülmektedir. 1990'larda %23 olan oran, 2006'da %56 seviyesine yükselmiştir. Diğer bir deyişle ekonomi içerisinde dış ticaret önemli bir paya sahip hale gelmiştir.²⁵ Bununla beraber dış ticaret hacminin yıllar içinde artış gösterdiği görülmektedir.

21 Erdem Bağcı, Ümit Engin Tekin, "Türkiye İktisat Politikalarının Tarihsel Gelişimi ve Günümüze Yansımaları", *R&S-Research Studies Anatolia Journal*, 3.3, 2020, s. 176-177.

22 Ünal Özdemir, Güzin Kantürk Yiğit, Muhammed Oral, "Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında Türk Dış Ticaretinin Gelişimi", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 21, 35, 2016, s. 161-162.

23 Şennur Sezgin, "Türkiye'de 1990-2006 Yılları Arasında Dış Ticaret-Ekonomik Büyüme İlişkisi", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11.22, 2009, s. 180.

24 Meriç, Subaşı Ertekin, Erol Kutlu, "1980 Sonrası Dönemde Türkiye Dış Ticaretinin Genel Bir Analizi", *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16, 1, 2000, s. 236-237, 251.

25 Sezgin, agm., s. 185.

Literatürde yer alan çalışmalarda lojistik ve dış ticaret arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu belirtilmektedir.²⁶ Bu ilişki daha öncede belirtildiği gibi karşılıklı bir etkileşim içinde değerlendirilmelidir. Bu noktada lojistik veya ulaşım bağlamında değerlendirmelere yer verecek olursak lojistik sektörünün de benzer dönemler itibariyle büyüme eğiliminde olduğu görülmektedir.

Ulaşımın temel alt yapıları bağlamındaki gelişmeler üzerinden bir değerlendirme yapıldığında; 1923 yılında uzunluğu 18.350 km olan karayolu ağının 1923 – 1947 yılları arasında 43.743 km'ye çıkarıldığı, 1950 yılında Karayolları Genel Müdürlüğü (KGM) kurulması ile karayolu çalışmalarına daha fazla önem verildiği görülmektedir. 1973 yılında trafiğe açılan 15 Temmuz Şehitler Köprüsü ile Asya-Avrupa arasında kesintisiz bir karayolu ulaşımı sağlanmıştır. 1980'lerde otoyol çalışmaları başlatılmıştır. 2003 yılından sonra ise gerek ulusal gerekse uluslararası ağ bütünlüğü ve karayollarındaki kapasite yetersizlikleri dikkate alınarak Acil Eylem Planı hazırlanmıştır. 2023 yılı Ocak ayı itibariyle karayolu ağının uzunluğu 68.689 km'ye ulaşmıştır.²⁷ Bugün Doğu-Batı arasındaki ticaret hacminin kesintisiz bir şekilde taşınmasını sağlayan bir yapı oluşturulduğu görülmektedir.

Günümüzde önemi artan bir diğer nokta denizyoludur. 1923 yılında denizlerde gemi işletme hakkının geri alınmasıyla beraber limanlar arasında yük taşınmasına başlanmıştır. 8.333 km kıyı şeridi üzerinde bugün 172 adet liman ve iskele bulunmaktadır.²⁸ İstanbul, Mersin ve İzmir'de yer alan limanlar özellikle uluslararası ticaret bağlamında etkin şekilde kullanılmaktadır.

İlk olarak Batılı devletler tarafından yapıyı gerçekleştiren demiryollarına, cumhuriyetin ilk yıllarıyla beraber sadece ulaşım aracı olarak bakılmamış aynı zamanda kültürel ve ekonomik anlamlarda yüklenmiştir. Ancak gerekli alt yapının doğru oluşturulamaması nedeniyle, lojistik açıdan güvenilir ve ucuz yapılar olarak değerlendirilen demiryollarının yeterli derecede kullanılmadığı görülmektedir.²⁹ Demiryolları Avrupa'da oldukça gelişmiş

26 Koca, agm.; Ateş-Işık, agm.

27 Karayolları Genel Müdürlüğü, <https://www.kgm.gov.tr/sayfalar/kgm/sitetr/kurumsal/tarihce.aspx#:~:text=Karayollar%C4%B1%20Genel%20M%C3%BCd%C3%BCrl%C3%BC%C4%9F%C3%BC%3B%20Aral%C4%B1k%202022,68.761%20kilometre%20yol%20a%C4%9F%C4%B1na%20sahiptir>.

28 Belis Gülay Şahin, Soner Özkaya, "Türkiye'de Lojistik Sektörünün İncelenmesi ve Sektör Araştırmasının Bulguları.", *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi-USBED*, C 2, S 2, 2020, s. 117.

29 İlker İbrahim Avcı, "Türk Demiryolu Sektörünün Entropi ve Promethee Yöntemleriyle

olmasına karşın Türkiye’de bugün halihazırda istenilen düzeyde bir yapı oluşturulamamıştır. Ulaşım anlamında İstanbul-Ankara, Ankara-Eskişehir ve Ankara-Konya arasında hızlı tren projeleri hayata geçirilmiş olsa da yük taşıması anlamında çok fazla proje oluşturulmadığı görölmektedir.

Hava yolu ile ilgili çalışmalar 1912 yılında Trablusgarp’ta İtalyanlar tarafından düzenlenen hava saldırısı sonrası başlatılmıştır. Cumhuriyetin ilanı ile beraber önem verilmeye devam edilmiştir. Bu dönemde art arda bu konuda çalışmalar yapabilecek kurumlar oluşturulmuştur. İlk ticari uçuşlar İstanbul-Eskişehir Ankara hattında gerçekleştirilmiştir.³⁰ Bugün sadece Türk Havayolları sahip olduğu 426 uaklık filosu ile 129 ölkede toplam 342 noktaya ulaşım hizmeti sağlamaktadır. Günümüzde belli ürün grupları açısından hava yolunun yüksek maliyetli olmasına karşın tercih edildiği görölmektedir.

Bu alt yapıları ek olarak Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de günümüzde de gerek ikili gerekse çok taraflı sözleşmelerle dış ticarete yönelik düzenlemeler yapılmaktadır.

Çekerol ve Kurnaz (2011) tarafından yapılan çalışmada 1980-1990 yılları arasında 4 temel ulaşım yolu bağlamında yapılan çalışmalarla alt yapının oluşturulduğu ve 1990’lı yılların sektör açısından önemli gelişmelerin elde edilmeye başlandığı bir dönem olduğu belirtilmektedir. 2000’li yıllarla beraber de uluslararası boyutta da hizmetler sunan dinamik bir yapı sergilediği belirtilmektedir.³¹

Sonuç olarak, yapının doğru kurgulanması ve doğru yatırım kararlarının gerçekleştirilmesiyle beraber, sahip olunan coğrafı konum avantajı, Türkiye’nin küresel aktörler arasında çok daha ileri seviyelere çıkmasını sağlayacaktır. Burada sadece dış ticaret ve lojistik bağlamda temel bazı unsurlara değinilmiştir. Ancak Türkiye sosyal yapısı, genç nüfusu ve nitelikli işgücü olanakları ile önemli bir potansiyele sahiptir.

Analizi”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakóltesi Dergisi*, 16(3), 2023, s. 749-750.

30 Bakırıcı Muzaffer, “Ulaşım Coğrafyası Açısından Türkiye’de Hava Yolu Ulaşımının Tarihsel Gelişimi ve Mevcut Yapısı”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 25, 2013, s. 343-344.

31 Gülşen Serap Çekerol, Niyazi Kurnaz, “Küresel Kriz Ekseninde Lojistik Sektörü ve Rekabet Analizi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 2011, s. 53.

Güncel Gelişmeler Bağlamında Lojistik Sektörü ve Türkiye Ekonomisine Etkileri

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde toplumsal, ekonomik, siyasi ve teknolojik bağlamda birçok değişim yaşandığı görülmektedir. Bunlar bir çarkın dişlileri gibi düşünülebilecek değişimler olup, birinde meydana gelen bir hareketliliğin diğerini tetiklediği söylenebilir. Bu dönemde ülkeler arasındaki ticaretin desteklenmesi adına gerçekleştirilen anlaşma ve düzenlemeler mal hareketliliğinde bir artışa neden olmuştur. Küreselleşme sonucunda ortaya çıkan çeşitlilik tüketici davranışlarında değişme neden olmuştur. Yine aynı bağlamda artan ürün hareketliliği açısından önemli bir yapı olarak değerlendirilebilecek konteynerizasyon ile yüksek miktarlarda ürünün tek seferde düşük maliyetlerle taşınması söz konusu olmuştur. Paralelinde teknolojik gelişmelerle beraber tam zamanında üretim yaklaşımı da düşük miktarlarda stoklar yoluyla diğer bir maliyet avantajını yaratmıştır. Tüm bunlar neticesinde küresel tedarik zinciri yapıları ve bu yapılardaki süreçlerde akışların yönetimi anlamında lojistik yönetimi çalışmaları büyük önem kazanmıştır.

50-60 yıllık dönem içerisinde gerçekleşen bu gelişmeler dahilinde bugün satın aldığımız birçok ürünün ham maddesinin ayrı noktalarda üretildiğini/ çıkarıldığını, ara bileşenlerinin farklı ülkelerden tedarik edildiğini, üretim veya montajlarının yine dünyanın farklı coğrafi alanlarında gerçekleştiğini ve dünyanın dört bir yanındaki tüketicilere yine farklı menşeli firmalar tarafından sunulduğu görülmektedir.

Lojistik alanında meydana gelen gelişmeler sadece akışların yönetimi anlamında değil aynı zamanda ekonomik faaliyetler anlamında da boyutsal değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda küresel yapılar dahilinde ekonomik bağımlılıklar daha da derinleşmiştir.³²

Bu durum bir yandan çok avantajlı olarak görüle de önemli sorunları da beraberinde getirmektedir. Özellikle 2020 yılında ortaya çıkan Covid-19 Pandemisi bunu bir kere daha gözler önüne sermiştir. Çalışmanın bu kısmında başta pandemi süreci üzere son dönemde yaşanan belli başlı gelişmeler bağlamında lojistik sektöründe meydana gelen değişimler ile Türkiye ekonomisi açısından etkileri ortaya konmaya çalışılacaktır.

32 Danyluk, agm., s. 644.

Covid-19 pandemi süreci başta sağlık olmak üzere küresel boyutta çok önemli etkiler yaratmıştır. Ticari anlamda öncelikle ham madde-malzeme tedariginde sorunlar yaşanmıştır. Sonrasında hastalığın yayılmasıyla beraber küresel çapta önlemler alınmaya başlanmıştır. Çin başta olmak üzere üretim tesislerinde gerçekleşen kapanmalar ve ortaya çıkan tedarik sorunları sonucunda zaman içerisinde talebin kapasiteden yüksek olması söz konusu olmuştur.³³ Tedarik zinciri üyelerinden gelen talebin artması, artan talebin karşılanabilmesi için üretimin artırılması, bunun sonucunda ortaya çıkan stokların yönetimi, depolanma süreçleri ve tabi nakliye sorunlarını beraberinde getirmiştir. Arz-talep dengesizliğine bağlı olarak gerek konteyner gerekse navlunlarda artışlar yaşanmıştır. Tüm bunlar yeniden tüm odağın lojistiğe çevrilmesine neden olmuştur.

Etkileri yaşanmaya devam eden bu süreçte işletmeler sadece lojistik anlamda değil tedarik zinciri yapılanmaları anlamında da önemli sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Avrupa’da faaliyet gösteren işletmeler bu süreçte Çin gibi Uzakdoğu ülkeleri yerine Türkiye’yi tedarik merkezi olarak değerlendirme eğilimine girmiştir. Ayrıca Türkiye’nin bir lojistik üs olarak ele alınması da söz konusu olmuştur.

Bu süreçte yaşanan bir diğer gelişme Evergreen gemisinin Süveyş Kanalında karaya oturması olmuştur. 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı Akdeniz ve Kızıl Denizi, Hint ve Atlas Okyanuslarını birleştirmektedir. Kanal, Asya’yı Avrupa’ya bağlayan en kısa deniz yoludur. Kanalın kullanımı ile yolun 7000 km kısaldığı belirtilmektedir.³⁴ Evergreen gemisinin karaya oturması ve sonrasında yaşanan sorunlar ile maddi boyutları alternatif yol arayışlarını da beraberinde getirmiştir. Bu arayışların, Türkiye’nin bölgedeki rolünü daha da ön plana çıkaracağı düşünülmektedir.

Benzer bir anlayışla 2013 yılında Çin tarafından oluşturulan “Bir Kuşak Bir Yol (One Belt One Road – OBOR)” projesi de bu bağlamda gündeme gelmiştir. Tarihi İpek yolu güzergâhı ile aynı olan proje ile Çin ve Avrupa’nın, kara, demir ve deniz yolu üzerinden daha hızlı ulaşım sağlayacak bir yapıyla

33 Bojan Bešković, Marina Zanne, Marko Golnar, “Dynamic Changes in Port Logistics Caused by the COVID-19 Pandemic”, *Journal of Marine Science and Engineering*, 10, 1473, 2022, s. 2.

34 Zeki Koday, Saliha Koday, Çağlar Kıvanç Kaymaz, “Dünyadaki Bazı Önemli Boğazlar ile Kanalların Coğrafi Özellikleri ve Jeopolitik Önemleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 3, 2017, s. 900.

bağlanması amaçlanmaktadır. Türkiye projeye 2017 yılında dahil olmuştur.³⁵ Güzergâh üzerinde yer alması ile beraber Türkiye'nin projeden başta ekonomik olmak üzere pek çok açıdan fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

24 Şubat 2022 tarihinde Rusya'nın Ukrayna'ya girişi ile beraber binlerce yıl geriye gitmeksizin sürmekte olan savaşa bakarak dahi lojistiğin önemine yönelik pek çok çarpıcı detay gözlemlenebilmiştir. Günümüzün küresel koşulları da dikkate alındığında taraf olsun olmasın tüm ülkelerin, sosyal, ekonomik ve siyasi anlamda bu süreçten etkilendiği görülmektedir. Üretim ve lojistik açıdan sorunlar yaşanmıştır. Örneğin; Rusya ve Ukrayna limanlarına yapılacak seferlerin iptali ile beraber alternatif limanlarda beklenmedik yoğunluklar yaşanmıştır. Önemli bir lojistik hattın kullanılamaması ile beraber alternatif güzergahlara yapılan yönlendirmeler neticesinde zaman kayıpları ve ilave maliyetlerle karşı karşıya kalınmıştır.³⁶ Gıda ve enerji tedarigi konusunda önemli endişeler yaşayan Avrupa devletleri odaklarını yeniden önemli bir lojistik üs statüsüyle Türkiye'ye çevirmişlerdir.

Yaşanan bu son gelişmeler öncesinde de tarihsel süreç içerisinde Türkiye'nin uluslararası politikalar bağlamında, Doğu ve Batı arasındaki ticari, ekonomik ve kültürel ilişkilerin oluşturulması ve geliştirilmesi bağlamında önemli roller üstlendiği görülmektedir. Oğuz ve Oğuz tarafından (2019) yapılan çalışmada da belirtildiği gibi Türkiye, bir ticaret merkezi ve lojistik anlamda transit üs olarak görülmekte ve bu bağlam dikkate alınarak bu güce katkı sağlayacak planlama ve yatırım çalışmaları yapılmalıdır.³⁷

Sonuç

Lojistik sektörü, uluslararası ticaret ve küresel tedarik zincirleri bağlamında oldukça önemlidir. Daha önce de belirtildiği gibi lojistik ve dış ticaret arasında önemli bir etkileşim söz konusudur. Mikro boyutta işletmeler makro boyutta da ülkelerin küresel pazar koşulları bağlamında rekabet avantajı elde etmeleri açısından lojistik sektörünün doğru yapılandırılmış olması büyük önem taşımaktadır.

35 Ahmet İkiz, "Tek Kuşak Tek Yol Projesi ve Türkiye'ye Olası Etkileri", *Electronic Journal of Social Sciences*, 18, 72, 2019, s. 1688.

36 Ömer Cengiz, "Rusya-Ukrayna Savaşının Türkiye'den Geçen Orta Lojistik Koridora Etkileri", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14, 27, 2023, s. 494-495.

37 İbrahim Halil Oğuz, Demet, Oğuz, "Türkiye Ekonomisinde Lojistik", *International Journal of Business and Economic Studies* 1, 2, 2020. s. 72.

Türkiye’de sektörün, teknolojik bağlamda da değişimleri hızlı bir şekilde adapte edebildiği ve mutlak üstünlüklerini güçlü bir alt yapı ile daha ileriye taşıyabildiği görölmektedir. Ortaya çıkan yeni yapılar, ekonomik ve siyasi konjonktür dikkate alınarak ve yapılacak detaylı SWOT analizi çalışmalarından sonra, lojistik sektörü bağlamında yeni stratejiler oluşturulmalıdır. Yapılanmalarda hedef, fırsatlar ve tehditler değerlendirilerek, güçlü yönlerin ön plana çıkartılması zayıf kalan yönlerin ise geliştirilmesi yönünde olmalıdır. Bu bağlamda özellikle mevzuat uyumu sağlanmalıdır. Tüm bunlar Türkiye’de ihracat tabanlı kalkınmanın sağlanması açısından oldukça önemlidir.

Bu yapının sağlıklı bir şekilde çalışabilmesi için gerek mevzuat gerekse fiziksel koşullar anlamında lojistik sektörü açısından güçlü bir yapının oluşturulması gerektiği görölmektedir. Tarih içerisinde ön plana çıkan jeopolitik avantajı kullanarak, ölkeler arasındaki ithalat ve ihracatı destekleyecek güçlü bir lojistik alt yapı oluşturulmasıyla elde edilecek getiri ülke ekonomisine büyük bir katkı sağlayacaktır. Sektörün ileriye taşınması sadece ekonomik değil, sosyo-kültürel açıdan da önemli getiriler elde edilmesine destek sağlayacaktır.

Cumhuriyetinin ikinci yüzyılında, küresel ticaret açısından bölgede önemli roller üstlenen Türkiye’nin, lojistik performansının geliştirilebilmesi için özellikle hız, güvenlik ve maliyet açısından değerlendirmeler yapılarak alt yapısının güçlendirilmesine önem verilmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

Albayrak, Mustafa, “Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu’nun Yapımı”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6, 6, 1995.

Ateş, İsmet, Işık, Erhan, “Türkiye’de Lojistik Hizmetlerinin Gelişiminin İhracattaki Büyüme Etkileri”, *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), 2010.

Avdar, Ramazan, Reyhan Avdar, “Balta Limanından Mondrosa Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret (1838-1918)”, *Sakarya İktisat Dergisi*, 9, 5, 2020.

Bağcı, Erdem, Tekin, Ümit Engin, “Türkiye İktisat Politikalarının Tarihsel Gelişimi ve Günümüze Yansımaları”, *R&S-Research Studies Anatolia Journal*, 3, 3, 2020.

Bakırcı, Muzaffer, “Ulaşım Coğrafyası Açısından Türkiye’de Hava yolu Ulaşımının Tarihsel Gelişimi ve Mevcut Yapısı”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 25, 2013.

Bakkaloğlu, Ayşen, İncekara, Ahmet, “Osmanlı’dan Modern Türkiye’ye Ulaştırma”, *Kapadokya Akademik Bakış*, 1, 2, 2017.

Bešković Bojan, Zanne, Marina, Golnar. Marko, “Dynamic Changes in Port Logistics Caused by the COVID-19 Pandemic”, *Journal of Marine Science and Engineering*, 10, 1473, 2022.

Bulut, Mehmet, “Erken Modern Dönem Osmanlı Ticaret Literatürüne Genel Bir Bakış”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1, 2003.

Cengiz, Ömer, “Rusya-Ukrayna Savaşının Türkiye’den Geçen Orta Lojistik Koridora Etkileri”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14, 27, 2023.

Ceran, Yunus, Alagöz, Ali, “Lojistik Maliyet Yönetimi: Lojistik Maliyetler ve Lojistik Maliyet Muhasebesi”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2007, 5(2).

Cuturela, Sandu Cristian, and Alexandru Manole, “A Short Historical Perspective on the Evolution of Logistics and its Implications for Globalization”, *Romanian Statistical Review*, 2013.

Cherevko, Heorhiy, Kolodiichuk, Volodymyr, Kolodiichuk Irina, “Historical and Meritorical Genesis Of Logistics”, *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Logistyki*, 4, 4, 2019.

Çekerol, Gülşen Serap, Kurnaz, Niyazi, “Küresel Kriz Ekseninde Lojistik Sektörü ve Rekabet Analizi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 2011.

Danyluk, Martin, “Capital’s Logistical Fix: Accumulation, Globalization, And The Survival Of Capitalism”, *Environment and Planning D: Society and Space*, 36.4, 2018.

Ekin, Ümit, “Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)”, *Belleten*, 81, 291, 2017.

Erturgut, Ramazan, Artuğ Eren Coşkun, “Lojistik ve Tersine Lojistik: Etimolojik Bir Analiz”, *5th Eurasian Conference On Language and Social Sciences Letonia*, Antalya, 2019.

Ertekin Subaşı, Meriç, Kutlu, Erol, “1980 Sonrası Dönemde Türkiye Dış Ticaretinin Genel Bir Analizi”, *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16, 1, 2000.

Gravier, Michael J., and M. Theodore Farris, “An Analysis Of Logistics Pedagogical Literature: Past and Future Trends In Curriculum, Content, and Pedagogy”, *The International Journal of Logistics Management*, 19, 2, 2008.

İkiz, Ahmet, “Tek Kuşak Tek Yol Projesi ve Türkiye’ye Olası Etkileri”, *Electronic Journal Of Social Sciences*, 18, 72, 2019.

Kaplan, Kemal, *Anadolu Lojistik Tarihi*, UTİKAD, İstanbul 2022.

Kars, Rümeyza, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Karadeniz Bölgesindeki Tersane Ocaklıklarının Osmanlı Donanması Açısından Önemi ve Askerî-Lojistik Potansiyeli”, *Geçmişten Günümüze Karadeniz’de Ulaşım*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2020.

Koca, Mevlüt, “Lojistik Sektörünün Dış Ticaret Gelişimi Üzerine Etkisinin İncelenmesi: Türkiye Örneği.” *Mersin Üniversitesi Denizcilik ve Lojistik Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 2021.

Koçak, R. Dilek, “Lojistiğin Tarihsel Gelişimi: Askerî Gereksinimden İşletme Lojistiğine ve Tedarik Zinciri Yönetimine Evrilme Süreci”, *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 15 (58), 2020.

Koday, Zeki, Koday, Saliha, Kıvanç Kaymaz, Çağlar, “Dünyadaki Bazı Önemli Boğazlar ile Kanalların Coğrafi Özellikleri ve Jeopolitik Önemleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21.3, 2017.

Kuijt, I., & Finlayson, B., “Evidence For Food Storage And Predomestication Granaries 11,000 Years Ago In The Jordan Valley”, *Proceedings of The National Academy of Sciences*, 106(27), 2009.

Neilson, Brett, “Five Theses On Understanding Logistics As Power”, *Distinktion: Scandinavian Journal Of Social Theory*, 13(3), 2012.

Oğuz, İbrahim Halil, Oğuz, Demet, “Türkiye Ekonomisinde Lojistik”, *International Journal of Business and Economic Studies*, 1.2 2020.

Özdemir, Ünal, Kantürk Yiğit, Güzin, Oral, Muhammed, “Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında Türk Dış Ticaretinin Gelişimi”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 21, 35, 2016.

Savrul, Burcu Kılınç, Hasan Alp Özel, Cüneyt Kılıç, “Osmanlı'nın Son Döneminden Günümüze Türkiye'de Dış Ticaretin Gelişimi”, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 8, 1, 2013.

Sezgin, Şennur, “Türkiye'de 1990-2006 Yılları Arasında Dış Ticaret-Ekonomik Büyüme İlişkisi”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11.22, 2009.

Southern, R. Neil, “Historical Perspective Of The Logistics and Supply Chain Management Discipline”, *Transportation Journal*, 50(1), 2011.

Şahin Gülay, Belis, Özkaya, Soner, “Türkiye'de Lojistik Sektörünün İncelenmesi ve Sektör Araştırmasının Bulguları”, *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi – USBED*, C 2, S 2, 2020.

Tekin, Mahmut, Zerenler, Muammer Zerenler, Bilge, Atıl, “Bilişim Teknolojileri Kullanımının İşletme Performansına Etkileri: Lojistik Sektöründe Bir Uygulama”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 4, 8, 2005.

Tepić, Joyan, Tanackov, Ilija, Stojić, Gordan, “Ancient Logistics-Historical Timeline and Etymology”, *Tehnicki Vjesnik/Technical Gazette*, 2011, 18(3).

Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim tarihi: 10/07/2023.

İzmir'in İmarının Yüz Yılda Değişimi

Hülya Koç*

Giriş

9 Eylül 1922 tarihindeki kurtuluşunun üzerinden yüz yıl geçen İzmir'in bu sürede kentsel doku ve binalar açısından birçok değişim geçirdiği bilinmektedir. Ülkemiz kentlerinin son yüz yılda değiştiği ve giderek değişmekte olduğu görülmektedir. İzmir'in planlanması ve yeniden planlanması ile yapılanmaları ve yeniden yapılanmaları da değişim konusunun izleneceği bir laboratuvar olma özelliği sunmaktadır. Elbette bu değişimde İzmir'e özgü doğal, tarihsel, ekonomik ve toplumsal koşulların da etkisi belirgindir.

Türkiye'nin batısında Ege denizi kıyısındaki İzmir bin yıllar boyunca yerleşime konu olmuş bir alandır. Körfezin kıyısında konumlanması ve geri alanında O'nu besleyen verimli bir alanın varlığı yanı sıra liman kenti olma özelliği de gelişmesinde etkili unsurlar olarak ön plana çıkmıştır. Binlerce yıllık tarihi ve gelişimini ele almak üzere yapılan pek çok araştırma ve yayın bulunmaktadır. Bu bildiri kapsamında başlangıç noktası ise Sempozyumun konusu gereği 1922 yılı olarak seçilmiştir.

Yüzyıllık bir süreç bir bildiri kapsamı açısından oldukça uzundur. Bu nedenle birkaç döneme ayrılarak incelenmeye çalışılmıştır. Birinci dönem, 1922-1950 yılları arasındır. İkinci dönem, 1951-1980 yılları arasını, üçüncü dönem, 1981-2000 yılları arasını kapsamaktadır. Dördüncü dönem ise 2001 yılından günümüze kadar olan zaman dilimini ele almaktadır. Bu kırılma yıllarının seçilmesinde, Dünyada ve Türkiye'de yaşanan ekonomik ve siyasal gelişmeler etkili olmuştur.

1922-1950 Dönemi

1914 Osmanlı istatistiğine göre, İzmir kazasının toplam nüfusu 264.437'dir. Bu nüfusun yaklaşık %38'i Müslüman, %28'i Rum, %9'u Yahudi, %4'ü

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, hulya.koc@deu.edu.tr

Ermeni, %20'si Yabancı ve %1'i de diğer cemaatlerden oluşmaktadır.¹ Cumhuriyet döneminde ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılında İzmir kazasının nüfusu 184.254 kişidir.² Cumhuriyet Döneminde ülke, ekonomik, sosyal ve kültürel yönden kalkınmayı gerçekleştirme uğraşına girmiştir. Bu koşullar altında, 1923-1950 döneminde İzmir kentinin ülkedeki tarımsal ürünlerin ihraç limanı olarak önemini sürdürdüğü izlenmektedir. 1945'lere gelinceye dek kent nüfusu, hızlı sayılamayacak biçimde artış göstermiştir. Cumhuriyetin ilk on yılında şehrin yanmış olan kesimlerinin imarı ve altyapı hizmetlerinin geliştirilmesi konularına odaklanılmıştır.³

9 Eylül 1922 tarihinde İzmir, üç yıl, üç ay, üç hafta ve üç gün süren düşman işgalinden kurtarılmıştı. Kurtuluşun hemen ertesinde, 13 Eylül'de başlayan ve günlerce süren yangınlarla İzmir, bir kez daha yıpranmıştır. Yangın sonrası incelemelerde bulunan I. Kolordu Komutanı İzzettin Paşa'nın hazırladığı raporda, 20-25 bin civarında yapının hasar gördüğü kaydedildi. İzmir İstatistik Müdüriyeti tarafından hazırlanan ve Mart 1923'te açıklanan verilere göre, İzmir'de mevcut 42.495 binadan 14.004'ü tamamen yandığı belirtiliyordu.⁴ Yangından geriye kentin kenarları ile ortası yanmış büyük bir boşluk kalmıştı. Söz konusu alan, kentin Türk ve Musevi mahalleleri dışında kalan bölümünün dörtte üçüydü.⁵ Cumhuriyet İzmir'inin yöneticilerinin önündeki en önemli sorun, bu yangın alanının imarıydı. Cumhuriyetin ilanından sonra, İzmir'deki ilk planlama çalışmaları da yangın alanının imarına yöneliktir.

Cumhuriyetin ilanından sonra ilk kez 1924 yılında yangın alanı için bir plan hazırlanması gereği gündeme gelmiştir. Bu yıllarda İzmir Belediye Başkanı Aziz Akyürek'dir. Prost'un hazırlaması istenilen plan, işleri nedeniyle onun denetiminde ve önerdiği isimlerden olan Fransız mimar Rene ve Raymond Danger tarafından hazırlanmıştır. Hazırlanan plan ana hatları ile şöyle tanıtılmaktadır:

1 Nejdet Bilgi, *Nejdet Bilgi Yazdı: İşgal Öncesi İzmir Nüfusu*, web 2023-1, <https://www.tarihistan.org/nejdet-bilgi-yazdi-iscal-oncesi-izmir-nufusu/26610>, son erişim tarihi:20.06.2023

2 Sema Polat, (1994), *1927 İzmir Nüfus Sayımı ve İzmir Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2 (4), s. 71. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ctad/issue/25230/266687>.

3 Hülya Koç, *Cumhuriyet Döneminde İzmir'de Sosyal Konut ve Toplu Konut Uygulamaları*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Yayın No: MİMF-01-DK-003, İzmir 2001, s. 56.

4 Erkan Serçe, Fikret Yılmaz ve Sabri Yetkin, *Küllerinden Doğan Şehir*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, Kent Kitaplığı Dizisi, No: 45., İzmir 2003, s. 15-16.

5 Serçe vd., *age.*, s. 16.

1. Liman, antrepolar, esas itibariyle en uygun yer olan körfezin ucuna nakledilmiştir. Bandırma ve Aydın hatlarının birbirleri ile çaprazlama kesiştiği yere ve limana nispeten yakın olmak üzere bir gar santral yeri konulmuştur. Mevcut istasyonlar şehir istasyonu halinde bırakılmıştır.
2. Şehrin sanayi merkezi uygun olan yerlerinde bırakılacak yalnız civarında parklarla, çocuk bahçeleriyle limana ve fabrikalar kısmına en yakın bulunması nedeniyle bir amele sitesi yeri ayrılmıştır.
3. Hâlihazırda Birinci Kordonun üzerinde yanan kısma bina inşa edilmeyerek imbat rüzgârlarının şehrin bu kısmına süzülerek girmesi için ağaçlandırılarak bahçe halinde bırakılacaktır.
4. Şehrin yönetim ve oteller kısmı hâlihazır Cumhuriyet Meydanı etrafındaki kısımları işgal edecektir.
5. Karantina ve Karataş sırtlarının güneybatıya doğru kısmı yeni iskân mıntıkası olacak ve Kadifekale'nin kuzeydoğusunda bahçeli evler mıntıkası yapılacaktır.
6. Daha sonra Kültürpark olarak tarif edilen kısım ise mektepler, umumi kütüphaneler vesaire ilmi bir site haline konulacaktır.⁶

Plan hazırlanmıştır ama ardından revizyonlar da başlamıştır. Belediye öncelikle Birinci Kordon kısmını yeniden düzenler. Bu düzenlemenin nedeni Say'ın kitabında şöyle özetlenmektedir: "Planın 1924 de itmam ve teslimini müteakip plan üzerinde tetkikat yapan belediye hey'eti birinci kordon üzerinde yanan yerlerde yeşillik ve saire tesisi gibi şeylerle bazı bulvarların genişliğini belediyeye daha nafi bir tarzda kullanmak düşüncesiyle tadil etti ve bu muaddel plan üzerinde arsalar satılmağa başladı".⁷ Böylelikle Alsancak'ta Birinci Kordon'un bugünkü kullanımının ilk belirtileri 96 yıl öncesinde görülmeye başlamıştır.

1926'da Gazi Bulvarı açılmış, Cumhuriyet Meydanı'nın açılması için düzenlemelere girişilmiş, meydana açılan diğer caddeler belirginleşmeye başlamıştır. Yangın alanında, parsellenerek konut ve iş alanı olarak ayrılan arsaların bir bölümü 1928 yılına kadar satılmıştır. Ancak Dünya Ekonomik Krizinin de etkisi ile sonraki yıllarda satışlar oldukça azalmıştır. Belediyenin mali kaynaklarının zayıflığı da etkili olduğundan 1930'ların başlarına gelindiğinde planın az bir bölümünün uygulanabildiği görülmüştür.

6 Dr. Memduh Say, *İjiyen Bakımından İzmir Şebri*, Bilgi Matbaası, İzmir 1941, s. 64-65.

7 Say, *age.*, s. 67.

Bu dönemde, 1931'de Dr. Behçet Salih Uz'un İzmir Belediye Başkanı olarak seçilmesi planın uygulanması ve yangın alanının düzenlenmesi konusunda yeni görüşlerin oluşmasına neden olacaktır.

1932 yılındaki önemli gelişmelerden biri de Cumhuriyet Meydanındaki Atatürk Anıtının açılışı idi. İzmir Atatürk Anıtı, İzmir Cumhuriyet Meydanı'na Millî Mücadele'yi temsil etmek üzere 1932'de dikilmiş olan anıttır. Bunun ertesinde anıtın arka tarafındaki alan temizlenerek panayır alanı olarak düzenlenecekti.

Panayır alanı fikri 17 Şubat 1923 tarihli İzmir İktisat Kongresi'ne kadar uzanmaktadır. İzmir İktisat Kongresi süresince "Numune Meşheri" isimli bir sergi açılarak, ülkenin zirai ve sınai ürünlerinin tanıtılması hedeflenmiştir.⁸ Bundan dört yıl sonra 4 Eylül 1927'de Mithat Paşa Sanat Mektebinde Dokuz Eylül Sergisi açılmıştır. 9 Eylül Sergileri 1928 ve 1929 yıllarında da açılmış, daha sonra Dünya Ekonomik Buhranının etkileri ile 1930-1932 yılları arasında açılmamıştır.

29 Mayıs 1933'te Belediye Başkanı Dr. Behçet Uz tarafından bir teklif öne sürülmüştü. Bu teklifte büyük çaplı bir panayır oluşturulması öngörülmüştü. Bu panayır, milli ekonominin tüm ürünlerini sergileyerek, Kemalist kalkınmaya katkıda bulunacaktı⁹. 9 Eylül Panayırı Eylül 1933'de şimdiki Swiss Otel'in bulunduğu alan temizlenerek açıldı. 1934 ve 1935 yıllarında yine aynı alanda Arslusal İzmir Panayırı ismi ile uluslararası nitelikte açıldı.

Suad Yurdkoru'nun görüşleri ile Dr. Behçet Uz yangın alanında Kültürpark ve Fuar fikrini birleştiriyordu. Bu şekilde fuar alanına giden yollar da imar edilecekti. Yangın alanını molozlardan temizlemek iki yıl sürdü. Bu alanı çevreleyen duvarların temeli, 1 Ocak 1936'da atıldı. Kültürpark, Arslusal İzmir Fuarı ismi ile 1 Eylül 1936'da açıldı.¹⁰

Bu yıllarda Belediyeler ve imarla ilgili önemli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bunlardan biri 14 Nisan 1930 tarihinde, 1471 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanan 1580 sayılı Belediye Kanunu'dur. Bunu takiben 21 Haziran 1933

8 Beral Alacı; "İzmir İktisat Kongresinden İzmir Enternasyonal Fuarına Giden Süreç: 1935 Dokuz Eylül Panayırı", *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 3*, 25-27 Nisan 2019, T.C. İzmir Demokrasi Üniversitesi, İzmir s. 15-16.

9 Uğur Oral, <http://www.uguroral.com.tr/arastirma/izmir-enternasyonal-fuarini-tarihcesi>, son erişim tarihi: 2.11.2022.

10 Kültürpark Şube Müdürlüğü, <https://www.kulturparkizmir.org/tr/KurulusÖyküsü/21/50>, son erişim tarihi: 2.11.2022.

tarih ve 2433 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanan 2290 sayılı Belediye Yapı Yollar Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunlar belediyelerin kurulması ve imar planları yaptırmasını öngören yasalardı. İzmir'de yangın alanını da kapsayan onaylı plan konusunda görüş almak üzere Belediye Başkanı Behçet Uz 1932 yılında Alman plancı Herman Jansen'i İzmir'e davet etmiştir. Danger-Prost planını eleştiren Jansen'in görüşleri Belediye Meclisince kabul gördüyse de yeterli para bulunmadığından yeni bir plan konusunda anlaşma olamamıştır¹¹.

1934 tarihli İzmir Rehberi'nde on yıllık icraat İzmir Şehrinde İmar Faaliyetleri başlığı altında şöyle anlatılıyordu:

Cumhuriyet idaresi İzmir'i istirdatta, henüz dumanları tüten bir yangın harabesi halinde teslim almıştır. Şehrin en mühim mahalleleri ve ticari kısmı, mağaza ve depoları kâmilen yanmıştı. Cumhuriyetin kuvvetli rejim ve enerjisinden aldığı büyük bir hız ile Hükümet ve şehrin Belediyesi, el ele vererek çalışmış, bir harabazar olan mahallelerde, muntazam ve geniş bulvarlar, gayet muazzam binalar, iktisadi müesseseler vücuda getirmiştir. Şehir belediyesi evvela yanmış olan kısmın yeniden inşası için bir plan hazırlamış ve bunun üzerinde işe başlamıştır. İşte bu fenni plana tevfikan yapılan yeni ve modern binalarla, bugün yeni İzmir eskisine nazaran tanınmayacak bir şekilde güzelleşmiş ve asrileşmiştir. İzmir şehri, belediyesinin büyük bir himmet eseri olarak, otomatik bir telefona, asri mezbahaya, elektrikli tramvaylara, şehir un fabrikasına, müteaddit parklara, son sistem elektrik tenviratı ile, otobüs gibi medeni şehirlerin malik buldukları vesaitin hepsine sahip bulunmaktadır¹².

Şehrin yanmayan kısımlarının imar planı için hazırlıklara 1938 yılında başlanmıştır. Şehrin 1/500, 1/1000 ve 1/2000 ölçeklerindeki haritaları oluşturulmuştur. İmar planının düzenlenmesine hazırlık olmak üzere şehir, 17.10.1938 tarihinde toplanan bir heyet tarafından imar planı raporu hazırlanmış ve Nafia Vekâletine sunulmuş onaylanmıştır¹³.

11 Serçe, *age.*, s. 21.

12 İzmir ve Havalisi Asarîatika Muhipleri Cemiyeti, *İzmir Rehberi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1934, s. 194.

13 Yurdkoru, Suat vd., *İzmir Şehir Rehberi* 1941, İzmir Belediyesi Neşriyatı, Meşher Matbaası, 1941, İzmir s. 193-194.

1939 İmar Planı Raporunda ise 1925 yılında Rene Danger tarafından hazırlanan imar planının uygulamasının hemen hemen sona erdiği belirtiliyordu. “Planın büyük bir kısmı mesken mıntikasını teşkil etmektedir. Bu mıntıkada umumiyetle bir ila dört katlı bahçelievler yaptırılmaktadır. Yine bu plan dâhilinde bir kısım ticari mıntıklar vardır. Buralarda da iki ila üç katlı bitişik binalar, mağazalar, depolar, ufak imalathaneler; yazıhaneler gibi teşkilatı ihtiva etmektedir”¹⁴. Planda İzmir’in sanayi mıntikası Halkapınar civarında olmakla beraber kereste fabrikalarına da itfaiye merkezinin karşısındaki adalar tahsis edilmiştir. Ayrıca, belediye sarayı, orta ve lise binalarıyla çocuk hastanesi, garaj, santral hal binalarına ve Kültürpark’a yer verilmiştir.¹⁵

Konutların Kat Adetlerine Göre Ayrılışı - 1937-1938 İstatistik Yıllığı¹⁶

	<i>Şehir</i>	<i>Bayraklı</i>	<i>Karşıyaka</i>	<i>Toplam</i>
1 katlı	13177	231	2331	15739
2 katlı	11386	189	1311	12886
3 katlı	887	21	52	960
4 katlı	44	-	4	48
5 katlı	1	-	-	1
6 katlı	2	1	1	6
Meçhul katlı	547	1	9	557
<i>Toplam</i>	<i>26044</i>	<i>443</i>	<i>3708</i>	<i>30195</i>

1938 İzmir’inde konutların kat adetlerine göre dağılımında bir ve iki katlı konutların çoğunlukta olduğu izlenmektedir. Beş ve altı katlı konut sayısı tüm kentte altıdır. Konutların kat adetlerine göre dağılımı 1940 konut sayımında da benzer bir görünüm sunmaktadır. Ancak beş ve altı katlı konutların sayısının dört kat artış göstererek 24’e ulaşmış olduğu izlenmektedir¹⁷.

14 İzmir Belediyesi, *İzmir Şehir İmar Planı Raporu*, İzmir Belediyesi Yayını, İzmir 1939, s. 12

15 *Age.*, s.12

16 T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1937-1938*, İzmir Vilayeti İstatistik Dairesi, S 21, Dereli Basımevi, İzmir 1939, s. 50.

17 Koç, 2001, *age.*, s. 89.

Evlerin Kat Adetlerine Göre Ayrılışı - 20 Ekim 1940 Sayımı¹⁸

	<i>Şehir</i>	<i>Karşıyaka</i>	<i>Toplam</i>
1 katlı	15984	2606	18590
2 katlı	10604	1534	12138
3 katlı	808	55	863
4 katlı	64	5	69
5 katlı	12	2	14
6 katlı	10	-	10
Katı bilinmeyen	53	60	113
<i>Toplam</i>	<i>27535</i>	<i>4262</i>	<i>31797</i>

1930-1940 arasındaki dönem 1941 tarihinde yayımlanan İzmir Şehir Rehberi'nde şöyle özetlenmektedir.

175 hektarlık ...sahadaki yangın molozları ve bunların arasındaki yer yer bataklıklar altı yedi sene içinde tamamen ortadan kaldırılmış ve burada asri İzmir kurulmuştur. Bu muntıkada imar planı mucibince 1941 senesine kadar açılıp kısmen parke, kısmen beton-asfalt olarak tefriş edilen ve kanalizasyonları da ikmal edilen 15 adet bulvar cadde ve 20 adet sokağın heyeti umumiyesi 13 700 metre tul ve 150 000 metre murabbai bir sahayı işgal etmektedir¹⁹.

20 Ekim 1940 Sayımına Göre Binaların Kullanma Biçimleri²⁰

	<i>Şehir</i>	<i>Karşıyaka</i>	<i>Toplam</i>
Ev	26809	4238	31047
Apt. ve pansiyon	254	3	257
Otel	50	2	52
Bekar Odası	106	3	109
Baraka	306	16	332
<i>Toplam</i>	<i>27535</i>	<i>4262</i>	<i>31797</i>

18 Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1948*, C 16, Yayın No: 285, s. 154.

19 Yurdkoru vd., *age.*, s. 191.

20 *İstatistik Yıllığı 1948*, *age.*, s.152.

Kültürpark'ın gerçekleşmesi sonrasında çevresindeki konut alanlarının imarı konusunda da gelişmeler başlamıştır. Bu gelişmelere olanak sağlayan yasal düzenlemeler de bulunmaktadır. Bunlardan biri, 6 Temmuz 1948 tarih ve 6950 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanan 5228 sayılı Bina Yapımını Teşvik Kanunu'dur. Kanununun 11. Maddesinde "Aynı şehir ve kasabada kendisine veya eşine ait meskeni olmayanlarla bu gibilerin mesken edinmek üzere kurdukları kooperatiflere mesken yapmak veya yaptırmak üzere ipotek mukabilinde Türkiye Emlâk Kredi Bankasından, Bankaca tahmin edilen İnşaat bedelinin % 75 ine kadar ve % 5 i geçmemek üzere Maliye Bakanlığınca tesbit edilecek faiz nispeti üzerinden borç verilebilir"²¹ demektedir.

İzmir'de 1940 öncesi ilk gecekondu Kadifekale'nin doğu yamaçlarında, Gürçeşme'nin (Kaңçeşme) Buca-Alsancak demiryoluna yakın kısımlarında Boğaziçi semtinde karayoluna yakın ve hazine arazileri üzerinde başlamıştır. Belediyeler arasındaki sınır ihtilafı bölgeler de (Örneğin Gültepe) gecekondu yapımına sahne olmuştur.²² 1944-1950 yılları arası İzmir'de gecekondu yapımı yönünden aktif yıllar olmuştur. Gürçeşme, Kadifekale, Boğaziçi, Gültepe ve Ferahlı gibi merkeze yakın büyük gecekondu bölgelerinin oluşması bu döneme rastlamaktadır²³.

1951-1980 Dönemi

1950 sonrası, ülke ölçeğinde bir kentleşme hareketinin başlaması ve bu arada İzmir kentinin planlaması yönünden de önemli bir tarihtir.²⁴ 1951 yılında İzmir kenti imar planının hazırlanması amacıyla bir uluslararası proje yarışması düzenlenmiştir. İzmir imar planı çalışmalarına temel olmak üzere İller Bankası'nca 1951 yılında onaylanan İmar Komisyonu Raporuna göre İzmir şehri hinderlanda bağlı ithal ve daha çok ihraç iskelesi durumundadır. Şehrin gelişmesi liman merkez olmak üzere halkalar halinde çevresine doğru olmuştur. Liman çevresindeki iş binaları yanında ticari bölgenin gelişmesi Konak meydanından Anafartalar Caddesini takiben Basmahane, Pasaport arasında kalan sahada olmuştur. Konut bölgesi ise önceleri Göztepe Karantinaya kadar uzanırken daha sonra Güzelyalı doğrultusunda genişlemiştir. Doğuya doğru İzmir'in eski mahallelerini oluşturan Kadifekale

21 "Bina Yapımını Teşvik Kanunu", "5228 Sayılı Kanun", *Resmî Gazete*, 6 Temmuz 1948, S 6950.

22 Mesut Ayan, *İzmir'de Gecekondu Problemi ve Gültepe Gecekondularında Sosyo-Ekonomik Bir Araştırma*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1973, s.90.

23 Ayan, *age.*, s. 87.

24 İmar ve İskân Bakanlığı, *50 Yılda İmar ve Yerleşme 1923-1973*, İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü Araştırma Dairesi Başkanlığı Teksir Matbaası, Ankara 1973, s. 51-52.

sırtları ve Tepecik yer almaktadır. Anafartalar Caddesinden Alsancağa ve sahile kadar uzanan kısım 1924 yılında planı yapılan imar alanını oluşturmaktadır²⁵.

1950 sonlarına doğru, Alsancak ve Bostanlı dışında, bir bölüm kooperatifin Üçkuyular-Güzelyalı semti ve çevresinde yer seçtikleri görülür. Sağlık Yapı Kooperatifi, (Tescili 1953, 104 ortak), İzmir Belediyesi Eshot İşçileri Bahçelievler Kooperatifi (Tescili 1953, 72 ortak), İzmir Adliyeciler Kooperatifi, (Tescili 1954, 35 ortak) bunların arasındadır²⁶.

İmar Komisyonu Raporu, Karşıyaka'dan, Bostanlı'ya, Güzelyalı'dan İnciraltı'na, Alsancak'tan sanayi mıntıkası olan Halkapınar'a doğru gelişme hareketlerinden söz eder. Bu yıllarda şehrin meskûn kısmı Üçkuyular'dan, Karşıyaka Bostanlı'ya kadar 1455 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Komisyon Raporu kentten düz ve imar görmüş kısımları dışındaki binaların çoğunlukla ahşap ve az kıymetli olduğunu, sağlık ve teknik koşullar, güneş ve havadan mahrum olduklarını belirtir. Bu tarihte yaklaşık 20.000 nüfuslu Karşıyaka'nın önemli bir konut alanı olduğu, bunu Bornova ve Bayraklı'nın izlediğine işaret eden Rapor, 1940-1949 döneminde 4491 ev yapıldığını kaydetmektedir. Kentin gelişme alanı olarak İnciraltı, Güzelyalı, Karantina sırtları, Eşrefpaşa civarı, Tepecik, Halkapınar, Bayraklı ve Karşıyaka vurgulanmaktadır²⁷. 1950 nüfus sayımına göre 230.000 olan kent nüfusunun ise, 50 yıllık bir dönemde 400.000 kişiye ulaşacağı tahmin edilmektedir.

Proje yarışmasına katılan projelerin değerlendirilmesi sonucu Prof. Kemal Ahmet Aru, Gündüz Özdeş ve Emin Canpolat'tan kurulu grubun projesi birinciliği kazanmıştır. Yarışma sözleşmesi gereğince İmar Müşavirliği görevini alan Aru'nun başkanlığında yapılan çalışmalarda hazırlanan İzmir Şehir İmar Planı 1953 yılı Temmuz ayında tasdiklenerek yürürlüğe girmiştir²⁸. Bu plan Alsancak bölgesindeki mevcut kentsel konut dokusunun yapı adalarını büyük ölçüde korumaktadır. Yollarla bağlantılı olarak gabari düzenlemeleri getirmektedir.

Plandaki yeni konut gelişme alanları ve gelişme biçimleri ise şöyle açıklanmaktadır:

25 İzmir Belediyesi, *İzmir Şehri İmar Komisyonu Raporu*, İzmir Belediyesi Yayını, İzmir 1951, s. 52.

26 Koç, *age.*, s. 101

27 *İzmir Şehri İmar Komisyonu Raporu*, *age.*, s. 53.

28 Aysel Bayraktar, *İzmir Şehrinin İmarında Peyzaj Mimarisi ile İlgili Problemler ve Prensiplerinin Tesbiti*, Birlik Matbaası, İzmir 1973, s. 115.

Karataş, Küçükalyalı, Göztepe, Güzelyalı ve Üçkuyular'ın güneyinde çok arızalı bir zemin üzerine yerleşecek olan yeni mesken bölgeleri, arazinin elverişli kısımları seçilerek, küçük iskân grupları halinde birbirinden çözümlenerek tertiplenmiştir. Planlanan yeni mesken sahalarından, Tepecik'te ve Bayraklı'nın güneyinde kurulacak işçi mahallelerinin endüstri tesislerinden yeşil sahalarla ayrılması ve her türlü sosyal tesislere yer verecek şekilde tertiplenmesi gereğine önemle değinilmiştir. Karşıyaka'da planlanan sahalarda ise, ilk önce Bostanlı ve civarının imara açılacağı, arazi tahsisi bakımından genel ortalamanın nüfus başına 100 m² olacağı, esas yollarda 3-4 katlı apartmanların inşa edileceği ifade edilmiştir²⁹.

Nitekim konut kooperatiflerinin de uygulamalarının da öncelikle bu gelişme alanlarına (Karataş, Göztepe, Üçkuyular, Bostanlı) yönelmiş olduğu izlenmiştir³⁰.

Karşıyaka'da planlanan sahalarda ise, ilk önce Bostanlı ve civarının imara açılacağı, arazi tahsisi bakımından genel ortalamanın nüfus başına 100 m² olacağı, esas yollarda 3-4 katlı apartmanları inşa edileceği ifade edilmiştir³¹.

Planda gelişme alanı, Karataş'tan Üçkuyular'a kadar uzanan bölge ile Karşıyaka'nın batısında öngörülmüştür. Bu alanlarda sırasıyla 200 kişi/ha ve 100 kişi/ha nüfus yoğunlukları kabul edilmiştir. Planda liman ve gerisinde depolama alanları demiryolu hatları ile ilişkili olarak Alsancak'ta geliştirilmiştir. Aru-Canpolat planı, 1950 sonrası hızla artan nüfus ve kentleşme ile birlikte kısa sürede yetersiz kalmıştır. Planın onaylanmasından itibaren yoğunluk artışı talepleri ortaya çıkmıştır. On yıl içerisinde kent nüfusu yüzde 50 artarak 350.000'i bulmuş, gecekondular alanları hızla yaygınlaşmıştır.³²

1/2000 ölçekli Kemal Ahmet Aru Planının lejant paftasında mevcut iskân bölgeleri 3 ayrı karakterde gösterilmiştir. En fazla yoğunluğun olduğu 400 kişi/ha olan bölgeler sık dokuda, bundan daha az yoğunluğun olduğu 200-400 kişi/ha olan bölgeler daha seyrek dokuda, en az yoğunluğun olduğu 0-200 kişi/ha olan bölgeler en seyrek dokuda taranmıştır. Buna göre Alsancak

29 Bayraktar, *age.*, s. 118-119.

30 Koç, *age.*, s. 147-148.

31 Bayraktar, *age.*, s. 118-119.

32 Cana Bilsel, "İzmir'de Cumhuriyet Dönemi Planlaması (1923-1965): 20. Yüzyıl Kentsel Mirası", *Ege Mimarlık Dergisi*, İzmir Ekim 2009, s. 16-17.

bölgesinde yoğunluğun en fazla olduğu kesim Kordon'daki adaların tümü ile Cumhuriyet Bulvarı'na cephe veren parseller olarak belirtilmiştir. Buradan daha az yoğun olan alan Alsancak bölgesi ile yeni konut alanı olarak ayrılmış, kooperatiflerin yoğun olduğu bölümdür. Planda en düşük yoğunluğa sahip olan alan ise Kahramanlar kesimidir³³.

Plan bir süre kentin gelişimini düzenlemiş ancak hızlı gelişme karşısında kısa zamanda yetersiz duruma düşmüştür. Bunun nedenleri arasında İzmir Büyük Şehir alanının tek bir yönetsel bütün olmadığı gerçeğinin dikkate alınmaması nedeniyle gerçek gelişme hızının anlaşılabilmesi ve nüfus değerlendirmelerinde tahminlerin her zaman düşük kalması ve yine aynı nedenlerle belediyenin kendi sınırları dışındaki gelişmeleri denetleme olanaklarının kalmaması da sayılabilir³⁴.

1950-1960 döneminde de İzmir'de gecekondular hızlı bir biçimde devam etmiş ve yedi yeni gecekondular bölgesi kurulmuştur³⁵.

Konuta olan yoğun talep, arsa payı ortaklığı ile bağımsız birimlerden oluşan apartmanların oluşumunu başlatmıştır. Ancak bu talebin giderek yoğunlaşması sonucunda yerel yönetimlerin, mevcut parseller üzerindeki yapı yoğunluklarını ve gabarilerini sürekli arttırdıkları görülmektedir³⁶.

1956 yılında 6785 sayılı "İmar Kanunu" 16 Temmuz 1956 tarihi ve 9359 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanmıştır. Yayımlanışından altı ay sonra da 1957'de yürürlüğe girmiştir. 1958 yılında ise 7116 sayılı İmar ve İskân Bakanlığı Kanunu'nun çıkarıldığı görülmektedir. Bu yıllarda yangın alanında ise artık geniş ve ağaçlı bulvarlar, çağdaş konutlar, okul binaları ve Kültürpark yer almaktadır. Ancak 1940'lar ve 1950'ler inşa edilen yapı adalarına uzun zaman geçmeden yapılan düzenlemelerle mevcut kat adetlerinden daha yüksek kat adetlerinde bina yapılmasına imkân sağlayan koşullar tanımlanmıştır. İzmir Kenti İmar Planı sonrasında 1958 yılında İzmir Şehri İmar Talimatnamesi

33 Sıdika İçci Çetin, *İzmir'in Yangın Bölgesinde 1922-1965 Yılları Arasında Yaşanan Mekansal Değişim ve Dönüşümlerin Konut Bağlamında Değerlendirilmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Bina Bilgisi Programı, Doktora Tezi, İzmir 2004, s. 116.

34 *50 Yılda İmar ve Yerleşme 1923-197*, age., s. 52.

35 Ayan, age., s. 87.

36 Gülnur Ballice, *İzmir'de 20. yy. Konut Mimarisindeki Değişim ve Dönüşümlerin Genelde ve İzmir Kordon Alanı Örneğinde Değerlendirilmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı Bina Bilgisi Programı, Doktora Tezi, İzmir 2006, s. 388.

çıkarılmıştır. Yönetmelikte parsel derinliği 20 metre ve temiz kat yüksekliği en az 2,50 metre olarak tanımlanmıştır. Yönetmelikte bina yükseklikleri ile yol genişlikleri arasında bağlantı kurulmaktadır.

Kentin gelişimi karşısında yeni bir plan yapımı gereğini gören belediye yine yabancı uzmanlara başvurma görüşünü benimsemiş, 1958 yılında Prof. Luigi Piccinato var olan planın yenilenmesi amacıyla İzmir'e çağırılmıştır. Piccinato'nun incelemelerini yaptıktan sonra, Bakanlığa sunduğu raporunda bulunan, planda gerekli düzeltmeleri yapmak için yerinde bir planlama bürosu kurulması görüşü bakanlıkça da benimsemiş ve bu amaçla 1959 yılında kurulan büroya danışman olarak Birleşmiş Milletlerde görevli İsviçreli Uzman Albert Bodmer atanmıştır. 1961 yılına kadar yoğun bir biçimde çalışmalarını sürdüren Bodmer, yeni bir strüktür ve revizyon planı hazırlamış, bu plan onaylanmıştır.

Bodmer Planı, İzmir planlama tarihçesinde kentin yalnız belediye sınırları içinde ele alınamayacağını ortaya koyması yönünden önem taşımaktadır³⁷. Planlama bürosu Bodmer'in ayrılışından sonra da çalışmalarını sürdürmüştür. Daha sonra 1965 yılında İzmir Belediyesinde kurulan bir büro ile Büyük Kent Bütünü kapsamında çalışmalar başlamıştır. Bu arada 1960 sonrası çevre belediyelerde hızlı gelişim sürmekte bu belediyeler imar planlarını hazırlamaktadırlar. 1965'te toplam 1 600 000' i geçen nüfusun hemen hemen üçte biri İzmir Belediyesi dışında yaşamaktadır.

1960'dan sonra da İzmir'de gecekondu yapımı devam etmiştir. Bu dönemde Bayraklı ve Karşıyaka yörelerine sıçramıştır. 1965 sonrasında Bayraklı ve Naldöken sırtları gecekonduyla dolmuştur³⁸.

Kentin imarında önem taşıyan yasalardan biri olan ve tamamlanmış bir yapının bölümlerinde bağımsız mülkiyet haklarının kurulabilmesine olanak sağlayan 634 sayılı Kat Mülkiyeti Kanunu 02.07.1965 tarihli ve 12038 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanmıştır. Bu Kanunun hemen ertesinde İzmir'de 1958 yılı Yönetmeliğini yürürlükten kaldıran 19 Ekim 1966 tarihli yönetmelik yürürlüğe girmiştir. Yönetmeliğin ilk maddesinde "Bu yönetmelikte yazılı hükümler, İmar Planlarında aksine bir açıklama bulunmadığı takdirde uygulanır" demektedir. Bu yönetmelikte bina derinliğinin 22 metreyi geçemeyeceği ve temiz kat yüksekliklerinin 2,40 metreden az olamayacağı da

37 50 Yılda İmar ve Yerleşme 1923-1973, age., s. 52.

38 Ayan, age., s. 90.

belirtilmektedir³⁹. Bu koşullarla 1966 İmar Yönetmeliği bina inşaat alanının genişletilmesi yanı sıra, eski yönetmeliğin öngördüğü kat adetlerine birer kat daha eklemiş olmaktadır.

İstanbul, Ankara ve İzmir Nazım Planlarının İmar ve İskân Bakanlığı yönetimi altında kurulacak özel bürolarca ele alınmasını öneren 20.7.1965 günlü Bakanlar Kurulu Kararı ile ülkede Metropoliten Planlama konularında yeni bir dönem başlamıştır. İmar ve İskân Bakanlığı ile İzmir Belediyesi arasında imzalanan 26.3.1968 günlü protokol uyarınca İzmir'de İzmir Nazım Plan Bürosu Ekim 1968 tarihinden itibaren çalışmalara başlamıştır⁴⁰.

Büronun çalışmaları sürerken Alsancak semti için kat adedi artışına imkân sağlayan bir diğer karar da 12.05.1970 tarihinde İmar ve İskân Bakanlığınca onaylanarak yürürlüğe giren Bölge Kat Nizamıdır⁴¹. Alsancak, Mimar Sinan ve Kültür Mahallerini kapsayan F1 ve F2 Planlama Analiz Ünitesi için yeniden birer kat daha fazla inşaat yapma imkânı sağlamaktadır.

İzmir Nazım Plan Bürosunca yapılan çalışmalar sonucunda Metropoliten Bölge ölçüsünde kararlar geliştirilmiş dört seçenek gelişme önerisi ortaya konularak İzmir Büyük Şehir Bütünü için bir plan hazırlanmıştır. Hazırlanan ön planın en belirgin yönü kuzey-güney eksenini boyunca doğrusal bir gelişme öngörmesidir⁴².

İzmir Metropoliten Alan Nazım Planı çalışmalarından olan 1/25 000 ölçekli İzmir Nazım Planı İmar ve İskân Bakanlığı'nın 4.1.1973 gün ve PL: 350131303/469-57 sayılı yazısı ile onaylanmıştır⁴³. Nazım Plan çalışmalarında yalnız o günkü şehir sınırları içinde kalınmamış, İzmir Merkez Belediyesi ile birlikte ekonomik, sosyal ve kültürel iletişim içinde olan, 12 çevre belediye ve 31 köy yerleşmesini kapsayan 75.000 hektarlık bir alan ele alınmıştır⁴⁴.

Büro tarafından İzmir Büyük Kent Bütünü olarak tanımlanan alan, günlük toplumsal ve ekonomik ilişkiler göz önünde bulundurularak saptanan İzmir Büyük Kent Bütünü İzmir, Büyük Çiğli, Bornova, Pınarbaşı, Işıkkent,

39 Erkal Serim, *Yıkım Yapım Satım Olgusu ve Kentsel Yenileme-İzmir Alsancak Örnek Olay Üzerinde Bir Araştırma*, Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Doktora Tezi, İzmir 1979, s. 101.

40 İzmir Belediyesi, 1972, *age.*, s. 73 .

41 Serim, 1979, *age.*, s. 102.

42 *50 Yılda İmar ve Yerleşme 1923-1973*, *age.*, s. 56.

43 İzmir Belediyesi, 1973, *age.*, s. 83.

44 İzmir Belediyesi, 1973, *age.*, s. 83.

Altındağ, Çamdibi, Gültepe, Buca, Gaziemir, Yeşilyurt, Balçova, Narlıdere ve Güzelbahçe'yi kapsamaktadır⁴⁵. İzmir Büyük Kent Bütünü sınırları içinde toplanan ve onu bölge merkezi yapan fonksiyonlar bölgesel toptan ve perakende ticaret, dolayısıyla bölge ölçüsünde toplama ve dağıtma faaliyetleri, bölgesel bankacılık ve mali kontrol, bölgesel sanayi ve dolayısıyla teknik ve idari hizmetlerle küçük sanayi ve tamirdir. Eğitim, sağlık ve dinlenme fonksiyonları da bunlara eklenebilir⁴⁶.

Değişen ulaştırma, enerji ve sınai üretim teknolojileri ile merkez kent çevresinde büyük ölçekli sanayilerin kurulması ve toplu taşıma sistemi ile istihdam noktalarına ulaşılabilirlik sağlanması nüfus ve aktivitelerin kentsel mekânda dağılımında büyüme farklılıkları getirmiştir. Bu farklılıklar 1950 sonrası İzmir'de merkez kent ve çevre yerleşmeler ve çevre yerleşmelerin kendi aralarındaki mekânsal ve işlevsel farklılaşma biçiminde oluşmuştur.

Merkez Kent idare, yönetim, finansman, ticaret ve küçük sınai üretim fonksiyonlarındaki ağırlıklı konumunu korumuş ve metropoliten alanında konut alanı farklılaşmasında yüksek-orta yüksek gelirli nüfusun tek, orta gelirli nüfusun ağırlıklı yerleşme yeri olarak belirlemiştir⁴⁷. Batı ve güneybatı gelişme aksı üzerinde bulunan Güzelbahçe, Narlıdere, Balçova, Yeşilyurt çevre yerleşmeleri; kuzey-kuzeybatı yönünde Örnekköy, Büyük ve Küçükçiğli yerleşmeleri; güneyde Buca; güney-güneydoğu'da merkez kenti çevreleyen Gültepe, Çamdibi, Altındağ çevre yerleşmeleri "konut" fonksiyonlu, doğu'da Kemalpaşa aksı "sanayi" fonksiyonlu, doğu'da Bornova, Güney'de Gaziemir "sanayi ve konut" fonksiyonlu çevre yerleşmeler olarak 1970'li yılların ortalarında farklılaşmışlardır⁴⁸.

Bu yerleşmelerin sanayi ve konut fonksiyonları da kendi içinde farklılaşma göstermektedir. Konut fonksiyonundaki farklılaşma nüfusun meslek yapısından izlenebilmektedir. Buna göre Bornova, Buca, Gaziemir ve batı aksı yerleşimleri daha çok memur, esnaf türü "orta gelir" gruplarına; merkez kenti çevreleyen Gültepe, Çamdibi, Altındağ yerleşmeleri ve kuzey- batıdaki

45 Settar Parsa, "Metropoliten Alan Planlaması Deneyimleri, İzmir", *İzmir'de Planlama Paneli*, 19-20 Nisan 1979, Teksir, İzmir 1979, s. 2.

46 Mübaccel Kıray, *Örgütlemeyen Kent*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972, s. 59.

47 İnci Ak, *Metropolleşme Sürecinde Türkiye ve İzmir Örneğinde Çözüm Araştırması*, DPT Yayın No: 1796, Sosyal Planlama Dairesi: 338, Yayın ve Temsil Şubesi Matbaa Birimi, Ankara 1981, s. 142.

48 Ak, *age.*, s. 145.

Örnekköy, Küçük ve Büyükçığıli yerleşmeleri ise “işçi” kesimine hizmet etmektedir. Bu yerleşmelerin kendi içlerinde, istihdam alanını belirtir biçimde, Gültepe tüketim malları üreten, Altındağ ara ve yatırım malları üreten, Çamdibi karışık imalat sanayii üreten, Büyükçığıli ise genel hizmet dallarında çalışan işçilerin konut yerleri olarak farklılık göstermektedirler⁴⁹.

Bu farklılaşmanın, konut kooperatiflerinin kentsel mekândaki yer seçme eğiliminde de etkili olduğu, işçi kooperatiflerinin 1970 öncesinde merkez kentte yoğunlaşırken, 1970 sonrasında çevre yerleşmelere sıçradıkları ve üyelerinin çalıştıkları sanayi kuruluşlarına yakın akslarda, orta gelir gruplarının konut alanlarını tercih ettikleri izlenmiştir⁵⁰.

1951-1980 Dönemi, apartmanlaşma açısından oldukça aktif bir döneme işaret etmektedir. “1951 yılında yarışma yoluyla kabul edilen ve 1954’te uygulanmaya başlanan kentin yeni imar planında, başlangıçta Kordon’da 3-4 katlı apartmanların yapımına olanak tanınırken, mevcut mimari dokunun korunmasına yönelik hiçbir önlem ya da öneride bulunulmamıştır. Dolayısıyla, aynı dönemde mevcut tarihi dokunun yok olmasının yolu da açılmış olmaktadır”⁵¹.

1950’li yıllarda başlayan 4-5 katlı bitişik nizam apartmanlar, izleyen yıllardaki imar artışlarıyla beraber 6-7-8-9 kata çıkmış, bu süreç içerisinde mevcut imar haklarının sonuna kadar kullanılması, alan arttıracak şekilde kat ilaveleri, çatı katlarının tam kata dönüştürülmesi ve balkonların kapatılması gibi uygulamalar yaygınlaşmaya başlamıştır. Kısa sürede Alsancak Birinci Kordon’un tümü apartmanlarla yapılaşmış, günümüzde tescilli olan 6-7 örnek dışındaki yapıların tümü yüksek bloklara dönüşmüştür⁵².

49 Ak, *age.*, s. 147.

50 Koç, *age.*, s. 148-151.

51 Ballice, *age.*, s. 388.

52 Ballice, *age.*, s. 389

Farklı İmar Yönetmeliklerinde ve Bölge Kat Nizamına Göre Yol Genişliklerine Göre Gabariler⁵³

Yol Genişliği	Bina Yükseklikleri				Kat Adedi			
	1958	1966	1970	İmar	1958	1966	1970	İmar
9,50	9,80	12,80	15,80	15,80	3	4	5	5
12,00	12,80	15,80	18,80	18,80	4	5	6	7
14,50	15,80	18,80	21,80	21,80	5	7	8	8
17,00	18,80	18,80	21,80	21,80	7	7	8	8
19,50	18,80	21,80	24,80	24,80	7	8	9	9
22,00	21,80	21,80	24,80	24,80	8	8	9	9

Tüm bu artışlar olurken yeşil alanlar, eğitim tesisleri gibi donatı alanlarında ise bir artış görülmemektedir. Bu durumun yaşam kalitesi üzerindeki etkisi tahmin edilebilir.

1981-2000 Dönemi

1980 sonrası dönemin ülke ekonomi politikaları açısından belirleyici farklı özelliği 24 Ocak 1980 kararları ile Neo-liberal ekonomi dönemine geçilmiş olmasıdır. 12 Eylül 1980 darbesi ve ardından 1983 yılından itibaren sivil hükümetlerin uygulamaları neo-liberal politikalar etkisi ile şekillenmiştir.

1980'li yılların ilk yarısı çıkarılan yasaların inşaat sektörünü önemli ölçüde etkilediği bir dönem olmuştur. Türkiye'de 1980'lerin başında ekonomide ve inşaat sektöründe büyük bir durgunluk yaşanmaktadır. Bu ortamda inşaat sektörünün diğer yan sektörleri harekete geçirici gücünden yararlanmak üzere arayışlara gidilmiştir. 1981 tarihli 2487 sayılı Toplu Konut Kanunu ve onu izleyen 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu da böylece oluşmuştur. 1984 yılı sonrasında 2985 sayılı Toplu Konut Yasası- Toplu Konut Fonu ve Toplu Konut İdaresi yapısal oluşumu devletin konut sektörüne müdahalelerinden en önemlilerinden biri olmuştur. Uygulamalar, Kanun / Fon / Kurum üçlüsü içinde yasal ve kurumsal zemine oturmuştur. Kurum, Toplu Konut İdaresi'dir. Fon da Toplu Konut Fonu'dur. Kanun ve yönetmeliklerde, konut yapımındaki aktörler arasında kooperatifler ön plana çıkmaktadır. Uygulama ortamı için bu koşullar sağlanınca konut kooperatiflerinin sayıca büyük bir artış içinde bulunduğu izlenmiş, bu durum, giderek kooperatiflerce yaptırılan konutların ruhsatlı konut sunumu içindeki paylarını da yükseltmiştir⁵⁴.

53 Serim, *age.*, s. 108.

54 Hülya Koç, "Kentsel Konut Sunumunda Giderek Unutulan Bir Organizasyon: Konut Yapı

Türkiye genelindekine benzer durum İzmir için de geçerli olmuş, konut kooperatiflerinin ruhsatlı konut sunumu içindeki payı yükselmiştir.

1985-1990 yılları arası konut kooperatiflerinin konut ruhsatları içindeki payını %30'lar ve üzerine çıkardığı dönem olmuştur. Bu durum, kooperatiflerin finansman desteği sağlanması durumunda etkinliklerini ne ölçüde artırabileceklerini göstermektedir. Ancak artan konut maliyetleri karşısında Fon kaynakları zorlanmaya başlamış, 1988 yılından başlayarak kredi ödemelerinde sıkıntılar baş göstermiştir. 1993 yılında ise Toplu Konut Fonu Genel Bütçe kapsamına alınmıştır⁵⁵.

1981 tarihli ve 2561 sayılı “Büyük Şehirlerin Yakın Çevresindeki Yerleşim Yerlerinin Ara Belediyelere Bağlanması Hakkında Kanun”, belediyelerin yönetsel yapılarında yeni düzenlemeler getirmiş, 9.7.1984 tarihli 3030 sayılı “Büyükşehir Belediyelerinin Yönetimi Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun” ile büyük kent yönetimine ilişkin hükümler yürürlüğe girmiştir. Böylelikle İzmir’de de İzmir Büyükşehir Belediyesi ile ona bağlı merkez ilçe (sonradan Konak), Karşıyaka ve Bornova ilçe belediyeleri şeklinde düzenlemeye gidilmiştir.

3194 sayılı İmar Kanunu 9.5.1985 tarihinde *Resmî Gazete*'de yayınlanarak altı ay sonra yürürlüğe girmiştir. Bu kanun ile belediye sınırları içinde kalan yerlerin Nazım İmar Planları ve Uygulama İmar Planlarının hazırlanma ve onaylanma yetkisi ilgili belediyelere verilmiştir. 1985 Yılı Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre merkez ilçe şehir nüfusu (946.225) 886.334, Bornova (200.603) 183.218, Karşıyaka (342.944) 338.860 olmak üzere Büyükşehir Belediyesindeki toplam yerleşik nüfus 1.408.412 kişidir⁵⁶.

1985 yılında 3194 sayılı “İmar Kanunu” plan onaylarının Belediyelerce yapılmasına olanak sağlaması bakımından önemli bir değişim arz etmektedir. Bu yılda hazırlanan 1985 İmar Planı ve 1989 planı ile özellikle Alsancak, Karşıyaka ve Göztepe gibi kent merkezindeki kıyı yerleşimlerde daha da artırılan gabari sınırları sonuna kadar kullanılmıştır. 1980’li yıllara kadar yap-satçı müteahhitlerden korunabilen bazı konutlar 1980 sonrasında daha fazla korunamayarak çok katlı konut yapıları şeklinde değişime uğramıştır⁵⁷.

Kooperatifleri”, *İdealkent*, C 13, S 3, Ankara 2022, s. 2011.

55 Koç, *age.*, s. 2013.

56 DİE, 1988, s. 131.

57 Özgecan Akbayırlı, *1923'ten Günümüze İzmir'de Planlama Kararları ile Konut Dokusu ve Mirarisinin Etkileşimi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi,

Bu arada İzmir Büyükşehir Belediye Başkanlığınca 24.01.1985 tarihinde ticari kullanımların yaygınlaşmasını sağlayan Alsancak Uygulama İmar Planı onaylanmış, plan kararları doğrultusunda uygulamalar devam etmiştir.

1984 yılında çıkarılan ve gecekondular alanları açısından önem taşıyan bir yasa, 2981 sayılı 8.3.1984 tarihli ve 18335 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanan İmar ve Gecekondular Mevzuatına Aykırı Yapılara Uygulanacak Bazı İşlemler ve 6785 Sayılı İmar Kanunu'nun Bir Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun olmuştur. Halk arasında gecekondular affı olarak bilinen Kanunun 23.07.1986 tarihli ve 19173 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanan yönetmeliği getirdiği "İslah İmar Planı" kavramı ile gecekondular alanlarının kat adedi olarak yükselmesine yol açacak hükümler içermektedir.

İzmir Büyük Şehir Bütününe ilişkin Nazım Plan Revizyonu 1989 yılında Belediye Meclisince kabul edilmiştir. Bu doküman, aslında, imar yasasıyla tanımlanan sürece göre yapılmış bir revizyon değil, daha önce hazırlanmış ve onaylanmış olan 1/5000 ve 1/1000 ölçekli planların birleştirilmesi ve boş alanlara yeni plan kararları getirilerek oluşturulan bir düzenlemedir. 1989 Nazım Plan Revizyonu ile planlanan gelişme alanı dört ilçe belediyesi (Konak, Karşıyaka, Buca ve Bornova) sınırlarını kapsayan 44.075 hektarlık alan ile 43.000 hektarlık mücavir alan olmak üzere toplam 87.000 hektardır⁵⁸.

1990 Yılı Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre ise, Merkez ilçe (Konak) 866.700, Bornova 272.860, Karşıyaka 418.724 ve Buca 199.130 kişi olmak üzere Büyükşehir Belediyesindeki toplam nüfus 1.757.414. kişiye yükselmiştir⁵⁹. Büyükşehir Belediyesi idari sınırları içindeki değişim ise 1990 sonrasında sürmüştür. 1992 yılında Konak, Bornova, Buca, Karşıyaka olmak üzere dört ilçe belediyesi bulunurken, 1993 yılına gelindiğinde Konak, Bornova, Buca, Karşıyaka, Balçova, Çiğli, Narlıbahçe ve Gaziemir olmak üzere ilçe belediyelerinin sayısı sekize yükselmiştir. 1994 yılına gelindiğinde ise Narlıbahçe

İlçesi Narlıdere ve Güzelbahçe ilçelerine ayrılmıştır. Böylelikle ilçe belediyesi sayısı dokuzaya yükselmiştir.

1990'ların başlarında İzmir'in toplam kentsel yayılma alanınının 17.399 hektar olduğu ifade edilmektedir. İzmir Büyük Şehir Bütünündeki konut alanları ise

İzmir 2009, s. 144.

58 Meral Celep, *İzmir Kent Çeperindeki Toplu Konut Üretim Sürecinin Kuzey Aksı Örneğinde İncelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2000. s. 38.

59 DİE, 1993, s. 173.

brüt olarak 13.046 hektarlık bir alan kaplamaktadır. Net olarak ise konut alanları 4.235 hektardır⁶⁰.

1997 Genel nüfus sayımı sonuçlarına göre İzmir Belediye sınırları içindeki Balçova, Bornova, Buca, Çiğli, Gazimir, Güzelbahçe, Karşıyaka, Konak, Narlıdere ilçe merkezleri kapsamındaki nüfus 2.081.556 kişidir. Halen dokuz ilçe belediyesi İzmir Büyükşehir Belediyesini oluşturmaktadır.

Planlama çalışmaları açısından, özellikle 1/25000 ölçekli planlar zaman içinde yenilenmiştir. 04.01.1973 tarihinde İmar İskân Bakanlığınca onaylanan 1/25000 ölçekli İzmir Metropolitan Alan Nazım İmar Planı, kentte bugüne kadar yapılmış çeşitli plan ve uygulamalar nedeniyle geçerliliğini fiilen yitirmiş olduğu gerekçesiyle, 3194 sayılı İmar Kanunu'nun 9.maddesi gereği Bayındırlık ve İskân Bakanlığınca 07.05.2003 tarihinde iptal edilmiştir. 1989 tarihinde yapılan 1/25000 ölçekli İzmir Büyükşehir Bütünü Nazım Plan Revizyon planı da 2002 yılında, Büyükşehir Belediyelerinin 1/25000 ölçekli plan yapma yetkisinin bulunmadığı gerekçesi ile geçersiz kılınmıştır.⁶¹

2001 Yılı ve Sonrası Dönem

2000'ler sonrası, temelleri 24 Ocak 1980 kararları ile atılan neo-liberal ekonomi politikalarının etkisi ile kentlerdeki şekillenmenin oluştuğu bir dönem olmuştur. 1990'larda, büyük alışveriş merkezleri, kapalı konut siteleri, büyük sermayeli toplu konut şirketleri, kentin merkezi alanlarında çok katlı yapılanmalarla etkileri izlenen oluşumlar bu dönemde de varlık göstermişlerdir. İnşaat alanında büyük şirketlerin piyasaya hâkim olduğu bir dönemdir. Kentsel dönüşüm sözcüğünün de sıklıkla duyulduğu yıllardır. Dönüşüm ismi ile tek binanın kendi parselinde yeniden daha küçük girişimciler eliyle inşa edilmesi yanı sıra yeni yapılanmaların ada bazında çok katlı ve çok daireli apartmanlar şeklinde site türü yapılanmaların sıklıkla tekrar edildiği görülmektedir. Toplu Konut İdaresi bu dönemde daha geniş yetkilerle donatılmış olsa da ruhsatlı konut piyasasındaki payı yüzde 10'ların altında kalmış, konut kooperatifleri yok olma noktasına gelmiş ve inşaat yapımı neredeyse bütünüyle özel sektör tarafından üstlenilmiştir.

İzmir Büyükşehir Belediyesi sınırları 2000'li yıllarda da çeşitli yasalarla değişikliğe uğramıştır. 2004 yılında çıkarılan 5216 sayılı kanun ile

60 İzmir Ticaret Odası, *İzmir Stratejik Planı 1992-2007*, Hürriyet Matbaası, İzmir 1993, s. 161.

61 İzmir Büyükşehir Belediyesi İmar ve Şehircilik Daire Başkanlığı Nazım Plan Şube Müdürlüğü, "Karabağlar 3. Etap Nazım İmar Planı ve Revizyonu (Peker-İhsan Alyanak Kesimi) Açıklama Raporu", Kasım 2017, s. 8. https://www.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/NazimI-marPlani/2059_16981.pdf.

büyükşehir belediyesinin sınırları valilik binası merkez kabul edilerek yarıçapı 50 kilometre olan dairenin sınırlarına genişletilmiştir. Bu sınırlar içinde kalan 21 ilçe, büyükşehir ilçe belediyeleri hâline gelmiştir. 6 Mart 2008 tarihinde kabul edilen 5747 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile Bayraklı ve Karabağlar ilçeleri kurulup İzmir Büyükşehir Belediyesi'ne bağlanmıştır. 6 Aralık 2012 tarihinde *Resmî Gazete*'de yayımlanan 6360 sayılı Onüç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmialtı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'a göre İzmir Büyükşehir Belediyesi sınırları il mülki sınırları olarak tanımlanmıştır⁶².

2004 yılında yürürlüğe giren 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu uyarınca, Büyükşehir Belediyesi yetki alanının bütünsel bir yaklaşımla ele alınarak, mekânsal gelişme bütünlüğünün planlı olarak sürdürülmesinin sağlanması amacıyla, İzmir Büyükşehir Belediyesince 1/25000 ölçekli Plan hazırlanmıştır. 1/25000 Ölçekli planlar birkaç kez değişikliğe uğramıştır. Bu değişiklikler Belediyenin plan değişikliği raporlarından izlenebilmektedir.

5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra Büyükşehir Belediyesinin yetki alanına dâhil edilmesi ile İzmir Büyükşehir Belediye Başkanlığı'nca hazırlanarak İzmir Büyükşehir Belediyesi Meclisi'nin 16.03.2007 tarih ve 01.315 sayılı kararıyla onaylanan 1/25000 ölçekli İzmir Kentsel Bölge Nazım İmar Planı ile üst ölçekli plan kapsamına girmiştir. Daha sonra 1/25000 ölçekli İzmir Kentsel Bölge Nazım İmar Planı Revizyonu İzmir Büyükşehir Belediye Meclisi'nin 16.10.2009 tarih ve 01.904 sayılı kararı ile kabul edilerek onaylanmıştır⁶³.

Son olarak, İzmir Büyükşehir Belediyesi'nin, 5216 sayılı Kanun kapsamındaki yetki alanını kapsayan, 1/25000 ölçekli İzmir Büyükşehir Bütünü Çevre Düzeni Planı, İzmir Büyükşehir Belediye Meclisi'nin 12.09.2012 tarih ve 05.843 sayılı kararı ile onaylanmıştır⁶⁴.

62 https://tr.wikipedia.org/wiki/İzmir_Büyükşehir_Belediyesi.

63 İzmir Büyükşehir Belediyesi İmar ve Şehircilik Dairesi Başkanlığı Nazım Plan Şube Müdürlüğü, "Torbalı İlçesi, Ertuğrul Mahallesi 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı 1/5000 Ölçekli Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı", Nisan 2018, İzmir. https://www.izmir.bel.tr/Yuklenen-Dosyalar/NazimImarPlani/2477_17539.pdf, s.5-6.

64 "Torbalı İlçesi, Ertuğrul Mahallesi 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı 1/5000 Ölçekli Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı", *age.*, s. 8.

03.07.2005 tarihli ve 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 73. Maddesinde 17/6/2010 tarihinde değişiklik yapılarak Belediyelere kentsel dönüşüm ve gelişim projeleri uygulayabilmeleri konusunda yetki verilmiştir. 05.05.2004 tarihinde kabul edilen 5162 sayılı Kanun ile de 2985 sayılı Toplu Konut Kanunda değişiklikler yapılarak Başkanlığın gecekondular dönüşüm projesi uygulamaları yapmasına olanak sağlayan hükümler getirilmiştir. 1/25000 ölçekli Çevre Düzeni Planlarında da belirtildiği üzere İzmir'de çok sayıda dönüşüm alanı tarif edilmiştir. Bu bağlamda İzmir Büyükşehir Belediyesi, en küçüğü 7 hektar en büyüğü ise 122 hektar olmak üzere 6 bölgede toplam 248 hektar alanda kentsel dönüşüm çalışmalarına devam etmektedir⁶⁵.

2000 sonrası dönemde İzmir merkezde çok katlı yapılanmalar giderek artmaktadır. İzmir Hilton Oteli Çankaya, İzmir'de Gazi Osman Paşa Bulvarı üzerinde bulunan, 1986 yılında inşa edilen 35 katlı, 142 m yükseklikte bir oteldir. Bina 1991 yılında bitirilerek hizmete açılmıştır⁶⁶.

İzmir'in ilk Residence'ı, toplam 102 daireli Gürel Tower Residence, 2007 Mart ayında tamamlanmıştır. Daha sonra ilk dört katında alışveriş merkezi, daha yukarıda iki kat otopark, bir kat restoran, spor merkezi ve terastan sonra 13 kat konut ile toplam 20 katlı bir gökdelen Aksoy Residence 2009 yılında Alsancak'ta tamamlanmıştır⁶⁷. Çok katlı bina yapımı 2000'lerde yeni kent merkezi olarak nitelenen alanda ve Alsancak'ın doğusunda devam etmektedir.

Diğer bazı residencelar şöyle sıralanabilir.

The Port Residence, Alsancak, 23 kat, 70 daire, Tamamlanma Tarihi: 2010

Folkart Towers A, 46 kat, 200 m., Tamamlanma Tarihi: 2014.

Folkart Towers B, 46 kat, 200 m., Tamamlanma Tarihi: 2014.

Ege Perla A, 46 kat, 210 m., Tamamlanma Tarihi: 2016.

Ege Perla B, 38 kat, 130 m., Tamamlanma Tarihi: 2017.

Mistral, 38 kat, 154 m., Tamamlanma Tarihi: 2017.

Point Bornova, 50 kat, 197 m., Tamamlanma Tarihi: 2017.

65 <https://www.izmir.bel.tr/tr/Projeler/kentsel-donusum-gelisim-ve-yenileme-projeleri/1271/4>, son erişim tarihi: 29.06.2023.

66 <https://forum.donanimhaber.com/turkiye-nin-ilk-7-gokdeleni-ve-ulkemizdeki-diger-gok-delenler-toplam-sayi-16--74355485>, son erişim tarihi: 29.06.2023.

67 https://tr.wikipedia.org/wiki/İzmir'deki_en_yüksek_binalar_listesi, son erişim tarihi: 28.06.2023.

Çok katlı konut projeleri son yıllarda da devam etmektedir. Hâlihazırda inşa halinde veya tamamlanmış olan büyük projeler arasında 59 katlı, 595 rezidanslık, Mahall Bomonti, 37 katlı 802 rezidanslı Folkart Vega, 1069 dairesi 24 katlı Allsancak sayılabilir⁶⁸.

Sonuç

1922 Büyük İzmir Yangını'nı takip eden yıllarda küllerinden yeniden doğan İzmir kenti, tarihi miras, planlı kalkınma, liberal ve neo-liberal ekonomi ve eski ile yeninin yan yana harmanlandığı bir kenttir. Hızlı kentleşme, yapılaşmaya dayalı ekonomik kalkınma modeli ve sık sık değişen planlar İzmir'de de diğer büyük kentlerimize has dokunun tekrarlanmasına neden olmuştur.

Bu bildiriye İzmir'in son yüzyıl içinde kentsel doku ve yapı stoku açısından geçirdiği değişim yasal ve kurumsal düzenlemeler ışığında kısaca özetlenirken önemli görülen bazı temel gelişmelerin altı çizilmeye çalışıldı.

İzmir son yüzyılda her zaman Türkiye'nin üçüncü büyük şehri olma özelliğini korumuştur. İmarla ilgili gelişmelerde ise İzmir'de de ülkenin ekonomik ortamı, çıkarılan yasal düzenlemeler, oluşturulan kurumlar ve finansman olanakları paralelinde konut inşaatı da yıllara göre değişim göstermiştir.

Küçük sanayi siteleri, organize sanayi bölgeleri, serbest bölgeler ve teknoparklar, İzmir sanayisinin gelişimine katkı sağlamaktadır. İzmir'de il bazında 13 OSB yer almaktadır. İzmir'de Aliğa, Bornova, Çiğli, Gaziemir, Kemalpaşa, Menderes, Menemen ve Torbalı ilçeleri sanayi yatırımlarının yoğunlaştığı ilçelerdir. Gaziemir'de bulunan Ege Serbest Bölgesi (ESBAŞ) ile Menemen'de bulunan İzmir Serbest Bölgesi (İZBAŞ) kentin 2 önemli serbest bölgesidir⁶⁹.

Ülkemizin diğer birçok büyükşehirinde olduğu gibi İzmir zaman içinde nüfus yönünden hızlı bir artış göstermiştir. Bu nüfus artışında çevredeki kırsal alanlardan veya başka kentlerden göçlerin etkileri olmuştur. Belediye sınırları giderek genişlemiş, merkez ilçelerdeki mevcut doku giderek yoğunlaşmış ve daha az yeşil ve daha yüksek katlı binalardan oluşan ve sosyal ve teknik donatılar yönünden yönetmeliklerimizde öngörülen değerleri sağlayamayan, otopark sorunu yaşanan bir duruma gelmiştir.

68 <https://www.hepsiemlak.com/proje/konak-projeleri>, son erişim tarihi: 28.06.2023

69 Erdem Alptekin, "Sanayi Raporu", <https://www.izto.org.tr/tr/tg/sanayi>, son erişim tarihi: 15.06.2023.

Coğrafi açıdan İzmir, körfezin kıyısında düz alanlarla ve onu çevreleyen eğimli yamaçlarla bir çanağı andıran özelliكتedir. Bu özellik, çevreye yayılma açısından sınırlamalar getirdiğinden merkezde yer alan ilçelerin yoğunlaşması söz konusu olmuştur. Konak, ticari merkezi giderek Alsancak kesimine yayılmıştır. Alsancak kentsel dokusu büyük ölçüde 1924 Prost-Danger planı ile belirlenmişti. Aynı yol aksları ve yapı adaları üzerinde giderek 1960'ların ortalarından 1970'lerin sonuna kadar giderek artan yoğunlukta yeniden yapılanmayı sürdürmüştür.

İzmir'in merkez ilçesi olarak anılan Konak ilçesi yanı sıra Karşıyaka, Bornova, Buca, Karabağlar, Bayraklı ilçeleri en fazla yoğunluk artışı yaşayan ilçeler olmuştur. Merkezde Konak ilçesi, (sonradan Karabağlar) gecekondu yerleşmeleri yönünden en fazla uygulamaya sahip bir alan olarak günümüzde kentsel dönüşüm gerektiren alanların başında gelmektedir. Kuzeyde ise Çiğli yine gecekondu yerleşmeleri, dolayısıyla dönüşüm alanları barındırması açısından benzer sorunları paylaşmaktadır.

İzmir'in makroformu ise 1973 Metropolitan Alan Nazım İmar Planına göre belirlenen kuzey-güney aksında gelişme kararı doğrultusunda olmuştur. Yine bu planda belirlenen Bayraklı Yeni Kent Merkezi kararı, 2000'ler sonrası bölgede yer alan çok katlı yapılaşmaları açıklar niteliktedir. Kuzey aksındaki gelişmeye ivme kazandıran oluşum Egekent-1 projesi olmuştur. 1980'lerin ortalarında (1985-1989) Çiğli yamaçlarında yerel yönetim ve kooperatifler birliği iş birliği ile gerçekleşen 8548 konutluk Egekent İzmir'deki en büyük konut projesi olarak çevresini de etkilemiştir.

Çiğli'de var olan demiryolu hattının elektrifikasyonu yapılarak 30 Ağustos 2010'da İzban ismi ile işletmeye açılması da kuzey aksında, yeni konut gelişme alanlarının yapılaşmasını hızlandırmıştır. 1990 yılında faaliyete geçen İzmir Atatürk Organize Sanayi Bölgesi'nin varlığı da kuzey aksının gelişimi üzerinde etkili olmuştur. Ulucak, Harmandalı aksı giderek Menemen ve Aliağa'ya ulaşmıştır.

Güneyde Dokuz Eylül Üniversitesi'nin 3 yerleşkesini barındıran Buca, özellikle ve İzmir-Aydın-Çeşme bağlantısını sağlayan otoyolun kavşağında yer alan Tınaztepe Yerleşkesinin varlığı ile İzmir'in en hızlı büyüyen ilçesi konumuna gelmiştir.

Kasım 1987'de açılan Adnan Menderes Havalimanı, Gaziemir'de bulunan 1990 yılından bu yana faaliyette olan Ege Serbest Bölgesi (ESBAŞ) güneyde Gaziemir ve Menderes ilçelerindeki gelişmeleri teşvik ederken, bitişiğindeki

uydu kent niteliğindeki Torbalı, tarım toprakları üzerinde gelişimini sürdürmüştür. Tarım topraklarının parçalanması Menderes ilçesi için de söz konusu olmuştur.

1994 yılında Çeşme Otoyolu'nun açılması ile İzmir'in ikinci konutlar şeklinde gelişen batı aksında Narlıdere ve Güzelbahçe'den itibaren Urla ve Çeşme arasında üst gelir grubu kapalı konut siteleri yer seçmişlerdir. Seferihisar – Menderes arası ana yol boyunca az katlı yazlık konut siteleri ile dolmuştur. Doğuda Kemalpaşa ilçesi de son dönemlerde merkez kentle bütünleşme eğilimi gösteren yerler arasına katılmıştır.

Sonuç olarak günümüzde İzmir'in üstesinden gelmesi gereken önemli sorunlar bulunmaktadır. Birincisi, mevcut konut stokunun nitelik iyileştirmesidir. Bu iyileştirmede özellikle dönüşüm alanlarında sosyal ve teknik donatıların artırılma çabası önem taşımaktadır. En önemli hususlardan biri de yeşil alan varlığımızın artırılması konusunda (çatı bahçeleri, dikey bahçeler, hobi bahçeleri gibi) yeni arayışlardır. İzmir'de giderek çok katlı ve çok dairesel konut binalarının yapılması söz konusu olmaktadır. Az katlı konutlar için çözüm arayışlarının da hatırdan tutulması yararlı olacaktır. Sorunların giderilmesi durumunda daha yaşanabilir bir İzmir'in varlığı gerçekleşecektir. Bugüne dek yapılanlar değerlendirildiğinde, planlı ve programlı hareket edildiğinde uzun vadede bu hedefin gerçekleşmesi için iyimser tahminler yürütmek zor olmayacaktır.

Kaynaklar

Ak, İnci, *Metropolleşme Sürecinde Türkiye ve İzmir Örneğinde Çözüm Araştırması*, DPT, Yayın No: 1796, Sosyal Planlama Dairesi: 338, Yayın ve Temsil Şubesi Matbaa Birimi, Ankara 1981.

Akbayırılı, Özgecan, *1923'ten Günümüze İzmir'de Planlama Kararları ile Konut Dokusu ve Mimarisinin Etkileşimi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009.

Alacacı, Beral, "İzmir İktisat Kongresi'nden İzmir Enternasyonal Fuarı'na Giden Süreç: 1935 Dokuz Eylül Panayırı", *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri*, 3, 25-27 Nisan 2019, T.C. İzmir Demokrasi Üniversitesi, İzmir. <https://www.academia.edu/42287141>.

Alptekin, Erdem, "Sanayi Raporu", <https://www.izto.org.tr/tr/tg/sanayi>, son erişim tarihi: 15.06.2023.

Ayan, Mesut, *İzmir'de Geçekondu Problemi ve Gültepe Geçekondularında Sosyo-Ekonomik Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1973.

Ballice, Gülnur, *İzmir'de 20.Yy. Konut Mimarisindeki Değişim ve Dönüşümlerin Genelde ve İzmir Kordon Alanı Örneğinde Değerlendirilmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı Bina Bilgisi Programı, Doktora Tezi, İzmir 2006.

Baran, Tülay Alim, *Bir Kentin Yeniden Yapılanması İzmir 1923-1938*, Arma Yayınları, İstanbul 2003.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1948*, C 16, Yayın No: 285.

Bayraktar, Aysel, *İzmir Şehrinin İmarında Peyzaj Mimarisi ile İlgili Problemler ve Prensiplerinin Tesbiti*, Birlik Matbaası, İzmir 1973.

Bilgi, Nejdete, "Nejdete Bilgi Yazdı: İşgal Öncesi İzmir Nüfusu", <https://www.tarihistan.org/nejdete-bilgi-yazdi-iscal-oncesi-izmir-nufusu/26610>, son erişim tarihi:20.06.2023.

Bilsel, Cana, "İzmir'de Cumhuriyet Dönemi Planlaması (1923-1965): 20. Yüzyıl Kentsel Mirası", *Ege Mimarlık Dergisi*, Ekim 2009.

Celep, Meral, *İzmir Kent Çeperindeki Toplu Konut Üretim Sürecinin Kuzey Aksı Örneğinde İncelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2000.

Çetin, Sıdıka İğci, *İzmir'in Yangın Bölgesinde 1922-1965 Yılları Arasında Yaşanan Mekansal Değişim ve Dönüşümlerin Konut Bağlamında Değerlendirilmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Bina Bilgisi Programı, Doktora Tezi, İzmir 2004.

<https://forum.donanimhaber.com/turkiye-nin-ilk-7-gokdeleni-ve-ulkemizdeki-diger-gokdelenler-toplam-sayi-16--74355485> , son erişim tarihi: 29.06.2023.

https://tr.wikipedia.org/wiki/İzmir'deki_en_yüksek_binalar_listesi, son erişim tarihi: 28.06.202.

<https://www.hepsiimlak.com/proje/konak-projeleri>, son erişim tarihi: 28.06.2023.

İmar ve İskân Bakanlığı, *50 Yılda İmar ve Yerleşme 1923-1973*, İmar ve İskân Bakanlığı, Mesken Genel Müdürlüğü Araştırma Dairesi Başkanlığı Teksir Matbaası, Ankara 1973.

İzmir Belediyesi, *Beyaz Kitap*, DDY Matbaası, İzmir 1954.

İzmir Belediyesi, *İzmir Şehir İmar Planı Raporu*, İzmir Belediyesi Yayını, İzmir 1939.

İzmir Belediyesi, *İzmir Şehri İmar Komisyonu Raporu*, İzmir Belediyesi Yayını, İzmir 1951

İzmir Büyükşehir Belediyesi İmar ve Şehircilik Daire Başkanlığı Nazım Plan Şube Müdürlüğü, “Karabağlar 3. Etap Nazım İmar Planı ve Revizyonu (Peker-İhsan Alyanak Kesimi) Açıklama Raporu”, Kasım 2017, https://www.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/NazimImarPlani/2059_16981.pdf son erişim tarihi: 29.06.2023.

İzmir Büyükşehir Belediyesi İmar ve Şehircilik Dairesi Başkanlığı Nazım Plan Şube Müdürlüğü, “Torbalı İlçesi, Ertuğrul Mahallesi 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı 1/5000 Ölçekli Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı”, İzmir Nisan 2018. https://www.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/NazimImarPlani/2477_17539.pdf, son erişim tarihi: 29.06.2023.

İzmir Büyükşehir Belediyesi, <https://www.izmir.bel.tr/tr/Projeler/kentsel-donusum-gelisim-ve-yenileme-projeleri/1271/4>, son erişim tarihi: 29.06.2023.

İzmir Şehri Milletlerarası İmar Planı Müsabakası Jüri Raporu, Arkitekt, S 5-8.

İzmir Ticaret Odası, *İzmir Stratejik Planı 1992-2007*, Hürriyet Matbaası, İzmir 1993.

İzmir ve Havalisi Asarıatika Muhipleri Cemiyeti, *İzmir Rehberi*, 1934, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1934.

Kıray, Mübeccel, *Örgütlemeyen Kent*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972.

Koç, Hülya, "Kentsel Konut Sunumunda Giderek Unutulan Bir Organizasyon: Konut Yapı Kooperatifleri", *İdealkent*, C 13, S. 3, Ankara 2022.

Koç, Hülya, *Cumhuriyet Döneminde İzmir'de Sosyal Konut ve Toplu Konut Uygulamaları*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Yayın No: MIMF-01-DK-003, 2001, İzmir 2001.

Koç, Hülya, *İzmir'de Cumhuriyet Döneminde Toplu Konut Uygulamaları*, Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1981.

Koç, Hülya. "1940-1960 Döneminde İzmir Alsancak'ta Konut Yapı Kooperatifleri ve Konut Sunumu", *Egemimarlık*, 2018/1-2, S. 98-99, İzmir 2018.

Kültürpark Şube Müdürlüğü, <https://www.kulturparkizmir.org/tr/KuruluşÖyküsü>, son erişim tarihi: 2.11.2022.

Olgaç, Ulvi, *Güzel İzmir Ne İdi, Ne Oldu?*, Meşher Basımevi, İzmir, 1939.

Oral, Uğur <http://www.uguroral.com.tr/aramizma/izmir-enternasyonal-fuare-nin-tarihcesi>, son erişim tarihi: 2.11.2022.

Parsa, Settar, "Metropolitan Alan Planlaması Deneyimleri, İzmir", *İzmir'de Planlama Paneli*, 19-20 Nisan 1979, Teksir, İzmir 1979.

Polat, Sema, "1927 İzmir Nüfus Sayımı ve İzmir", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 2, S. 4, Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ctad/issue/25230/266687>, Haziran 1994.

Say, Memduh, *İyiye Bakımından İzmir Şehri*, Bilgi Matbaası, İzmir 1941.

Serçe, Erkan, "İzmir'in Düşlerde Kalan İmarı", *KNK İlkbahar* 2020, S. 42.

Serçe, Erkan; Yılmaz, Fikret, Yetkin, Sabri, *Küllerinden Doğan Şehir*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, Kent Kitaplığı Dizisi, No: 45, İzmir 2003.

Serim, Erkal, *Yıkım Yapım Satım Olgusu ve Kentsel Yenileme-İzmir Alsancak Örnek Olay Üzerinde Bir Araştırma*, Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Doktora Tezi, İzmir 1979.

T.C. İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1937-1938*, İzmir Vilayeti İstatistik Dairesi, S. 21, Dereli Basımevi, İzmir 1939.

Yurdkoru, Suat vd., *İzmir Şehir Rehberi 1941*, İzmir Belediyesi Neşriyatı, Meşher Matbaası, İzmir 1941.

İzmir Ticaretinde İhracat

Mustafa Tanyeri*

İzmir, bir liman kenti olma özelliği ile asırlar boyu dış ticarette ve özellikle de ihracatta kilit rol oynayan bir merkez olmuştur. İzmir, Ege Bölgesi'nin diğer kentleri için de dünya pazarlarına bir çıkış kapısıdır. İzmir'in dış ticaret verilerine baktığımızda, geleneksel olarak dış ticaret fazlası veren bir kent olduğu görülmektedir.

		2022			
	İL	İHRACAT (genel ticaret sistemi)	İTHALAT (genel ticaret sistemi)	DIŞ TİCARET HACMİ	DIŞ TİCARET DENGESİ
		Bin ABD \$	Bin ABD \$	Bin ABD \$	Bin ABD \$
1	İstanbul	124 656 527	178 741 780	303 398 307	- 54 085 252
2	İzmir	17 012 102	13 624 756	30 636 858	3 387 345
3	Kocaeli	14 460 625	18 388 580	32 849 205	- 3 927 955
4	Bursa	12 778 202	10 183 576	22 961 777	2 594 626
5	Ankara	12 000 881	14 500 699	26 501 580	- 2 499 819
6	Gaziantep	11 194 872	8 493 072	19 687 945	2 701 800
7	Mersin	6 159 891	6 854 885	13 014 776	- 694 994
8	Sakarya	5 272 619	3 549 376	8 821 995	1 723 243
9	Denizli	4 450 165	2 658 058	7 108 223	1 792 107
10	Hatay	4 066 974	7 611 168	11 678 141	- 3 544 194
	TOPLAM TÜRKİYE	254 170 940	363 710 111	617 881 051	- 109 539 171

*Sıralama 2022 ihracat verilerine göre yapılmıştır.

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

TÜİK verilerine göre, İzmir, 2022 yılında 17 milyar dolar değerinde ihracat gerçekleştirmiştir. İzmir, ülkemizdeki dış ticaret açığı büyümesine rağmen

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE, mustafa.tanyeri@deu.edu.tr

dış ticaret fazlası veren bir kent konumunu korumayı ve Ege Bölgesi ihracatının yarısından fazlasını gerçekleştirmeyi başarmıştır.

TÜİK Genel Ticaret sistemi verilerine göre 2022 yılında en fazla ihracat gerçekleştiren iller sıralamasında İzmir, İstanbul'un ardından ikinci sırada yer almıştır. Bunun yanında yaklaşık 3,4 milyar dolar değeri ile en fazla dış ticaret fazlası veren il olmuştur.

2019 yılında 12,2 milyar dolar olan İzmir ihracatının, pandeminin de etkisiyle 2020 yılında 11,6 milyar dolara gerilediği, ancak pandeminin etkilerinin hafiflemesi ile birlikte tekrar ivme kazanarak 2021 yılında 14,7 milyar dolara, 2022 yılında ise 17 milyar dolara yükseldiği görülmektedir.

TÜİK güncel verilerine göre, Ocak – Mayıs 2023 itibari ile İzmir ihracatı 7,3 milyar dolar olmuştur.

İZMİR'İN YILLARA GÖRE İHRACATI (Genel Ticaret Sistemi) Bin ABD \$				
2019	2020	2021	2022	2023 (Ocak-Mayıs)
12 168 872	11 636 389	14 737 269	17 012 102	7 284 964

Ege Bölgesi ve İzmir, ülkemizin diğer illerine kıyasla ihracatta sektörel çeşitlilik bakımından ön plana çıkmaktadır.

Kimya, Elektrik-Elektronik, Çelik, Su Ürünleri ve Hayvansal Mamuller, Tütün, Yaş Meyve Sebze ve Zeytin ve Zeytinyağı sektörlerinin ihracat şampiyonu firmaları Ege Bölgesi'nde faaliyet göstermektedir.

Türkiye İhracatçılar Meclisi tarafından her yıl geleneksel olarak hazırlanan ve ihracatçı firmaların şampiyonlar ligi konumundaki ilk 1000 ihracatçı listesinde, Ege Bölgesi, 2022 yılında, 159 firma ile güçlü konumunu sürdürmüştür. İzmir ise, 75 firmayla ilk 1000 ihracatçı listesinde İstanbul'un ardından ikinci sırada yer almıştır:

- İzmir Aliağa'da üretim tesisleri olan SOCAR TURKEY PETROL TİC. A.Ş. Türkiye'den en çok ihracat yapan dördüncü firma olarak listede yer almıştır.
- İzmir Aliağa'da üretim yapan HABAŞ SINAİ VE TIBBİ GAZLAR İSTİHSAL ENDÜSTRİSİ A.Ş. Çelik sektöründe Türkiye birincisi olurken, genel sıralamada 15. sıraya adını yazdırmıştır.
- Tütün sektörü ihracat şampiyonu JTI TÜTÜN ÜRÜNLERİ SANAYİ A.Ş. ilk 1000 listesinde 178. Sırada yer almıştır.

- Yaş meyve sebze sektöründe Türkiye birinciliğini 6. yıla taşıyan UÇAK KARDEŞLER GIDA SERACILIK ULUSLARARASI NAKLİYE PLASTİK SANAYİ VE TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ, ilk 1000 ihracatçı listesinde 216. sıranın sahibi olmayı başarmıştır.
- 2021 yılında ilk 1000 ihracatçı listesine 969. Sıradan giren VERDE YAĞ BESİN MADDELERİ SANAYİ VE TİCARET ANONİM ŞİRKETİ, 2022 yılında 536 sıra birden yükselerek 433. sıraya çıkarken, Zeytin ve Zeytinyağı sektöründe ihracat şampiyonu olan başka bir İzmir firması olmuştur.

Bunun yanında, İzmir, mermer, gelinlik-hazır giyim, tarım, mobilya, tıbbi cihaz ve malzeme sektörü ihracatında parlayan yıldız konumunda olup, bu sektörlerde prestijli uluslararası fuarlara ev sahipliği yapmaktadır.

Ülkemizin gelinlik ihracatı yaklaşık 1 milyar dolar düzeyinde olup bunun yaklaşık yüzde 70-80'i İzmir'den yapılmaktadır. Başta Avrupa ve Orta Doğu olmak üzere pek çok ülkeye İzmir'den gelinlik ihraç edilmektedir. Taleplere hızlı ve kaliteli üretimle yanıt veriliyor olması İzmir'in küresel pazarda gücüne katkıda bulunmaktadır. Hazır giyim sektörü istihdam, üretim ve ihracatta büyük önem taşımaktadır. Diğer yandan hazır giyimde ihracatta birim fiyatlar 15-16 dolar civarıyken özellikle gelinlik ve abiye de ihracat birim fiyatları 100 doların üzerine çıkmaktadır.

İzmir Mimar Kemalettin Çarşısı da gelinlik ve abiye giyim sektörünün en önemli noktalarından birisidir. Bu çarşıda faaliyet gösteren irili ufaklı 1000'in üzerinde işletme sektöre dinamizm katmaktadır.

Tıbbi cihaz ve malzeme sektörü ise İzmir'in ihracatında payını arttırmaya başlamıştır. Tıbbi cihaz ve malzeme sektörü, İzmir'de büyük ölçüde tek kullanımlık sarf malzemesi, tek kullanımlık ameliyat yan ürünleri, hastane/poliklinik mobilyaları (hasta yatakları, muayene koltukları vb.) plastik ölçme değerlendirme ürünleri (tüp, hortum vb.) çevresinde yoğunlaşmaktadır.

TUİK verilerine göre, İzmir, 90 nolu (Optik, fotoğraf, sinema, ölçü, kontrol, ayar, tıbbi, cerrahi alet ve cihazlar, bunların aksam, parça ve aksesuarı) fasıl ihracatında, 2022 yılında İstanbul (567.624.180 USD) ve Ankara'nın (304.273.023 USD) ardından 3. sırada yer almayı başarmıştır. (İzmir 206.478.171 USD)

İzmir, temiz enerji sektöründe de ön plana çıkmaya başlamıştır. İzmir'in yenilenebilir enerji sektöründeki potansiyeli, kentimiz için önemli fırsatları barındırmaktadır.

Biyoenerji, jeotermal enerji, rüzgâr enerjisi ve güneş enerjisi alanlarında çok elverişli konumda bulunan İzmir'in bu alanlarda fırsatları değerlendirmesinin, yeşil dönüşümünün tüm sektörlerde yaygınlaştırılmasının ihracat rakamlarının daha yukarı çıkarılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

İzmir gümrük kapılarının önemini ise veriler açıkça ortaya koymaktadır. İzmir, Aliağa, Dikili, Çeşme, Adnan Menderes, Ege Serbest Bölge ve İzmir Serbest Bölge gümrük kapılarından alınan verilere göre İzmir, 2022 yılında 35,1 milyar dolar ihracat gerçekleştirmiştir.

Ülkemizin 2022 yılında 254,2 milyar dolar ihracat gerçekleştirdiği göz önünde bulundurulduğunda, gümrük verilerine göre kentimizin, Türkiye ihracatına % 13,8 oranında bir katkısı olmuştur. Gümrük verilerine göre 61,4 milyar dolar dış ticaret hacmi yaratılmıştır.

İZMİR GÜMRÜKLERİNE GÖRE DIŞ TİCARET	2022		
	İHRACAT (Genel Ticaret Sistemi) Bin ABD \$	İTHALAT (Genel Ticaret Sistemi) Bin ABD \$	DIŞ TİCARET HACMİ (Bin ABD \$)
İzmir Güm. Md.	9 272 211	9 091 325	18 363 536
İzmir Yolcu Salonu Güm. Md.	10 853	335	11 187
Adnan Menderes Güm. Md.	371 213	325 313	696 526
Dikili Güm. Md.	114 881	12 591	127 472
Çeşme Güm. Md.	18 571	14 251	32 822
Aliağa Güm. Md.	22 475 838	14 886 424	37 362 262
Ege Serbest Bölge Güm. Md.	2 288 722	1 577 830	3 866 551
İzmir Serbest Bölge Güm. Md.	524 192	368 035	892 227
İzmir Tır Güm. Md.	-	3 645	3 645
TOPLAM	35 076 480	26 279 748	61 356 228

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

TİM verilerine göre, ülkeler bazında 2022 yılında İzmir, en fazla Almanya, ABD, Birleşik Krallık, İspanya, İtalya, Hollanda, Fransa, Rusya Federasyonu, Belçika ve İsrail'e ihracat gerçekleştirmiştir. İzmir'in en fazla ihracat gerçekleştirdiği ülkelerin, ülkemizin geleneksel pazarlarına benzer olarak, AB ülkeleri ve yakın coğrafyalar olduğu görülmektedir.

	İZMİR'İN İHRACATINDA İLK 10 ÜLKE -2022	PAY (%)
1	ALMANYA	11,6
2	ABD	7,6
3	BİRLEŞİK KRALLIK	5,8
4	İSPANYA	5,5
5	İTALYA	5,3
6	HOLLANDA	5,2
7	FRANSA	4,2
8	RUSYA FEDERASYONU	3,7
9	BELÇİKA	3,1
10	İSRAİL	2,4

Kaynak: TİM

TİM verilerine göre sektör bazında ise sırasıyla en fazla Kimyevi Maddeler ve Mamulleri, Hazır Giyim ve Konfeksiyon, Çelik, Otomotiv Endüstrisi, Elektrik ve Elektronik sektörlerinde ihracat gerçekleştirilmiştir.

	İZMİR'İN EN FAZLA İHRACAT GERÇEKLEŞTİRDİĞİ İLK 10 SEKTÖR-2022
1	Kimyevi Maddeler ve Mamulleri
2	Hazır Giyim ve Konfeksiyon
3	Çelik
4	Otomotiv Endüstrisi
5	Elektrik ve Elektronik
6	Mobilya, Kağıt ve Orman Ürünleri
7	Makine ve Aksamları
8	Hububat, Bakliyat, Yağlı Tohumlar ve Mamulleri
9	İklimlendirme Sanayii
10	Tütün

Kaynak: TİM

Ülkemiz ihracatının üçte ikisi ülkemize ortalama uzaklığı 2.000 km mesafede bulunan ülkelere yapılmaktadır. Bu ihracat mesafenin dünya ortalamasının gerisinde kalmasından hareketle Ticaret Bakanlığımız tarafından “Uzak Ülkeler Stratejisi” çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu strateji ile, 85 trilyon dolar büyüklüğe sahip dünya ekonomisinden yüzde 64 pay alan, Türkiye’ye ortalama mesafesi 8 bin 500 kilometre olan 18 ülkeye yönelik ihracatımızın 4 katına çıkarılarak 80 milyar doları aşması hedeflenmektedir. (Amerika

Birleşik Devletleri, Avustralya, Brezilya, Çin, Endonezya, Filipinler, Güney Afrika Cumhuriyeti, Güney Kore, Hindistan, Japonya, Kanada, Malezya, Meksika, Nijerya, Pakistan, Şili, Tayland, Vietnam)

Bu çerçevede, İzmir'in de özellikle güçlü olduğu ihracat sektörlerinde marka, kalite, tasarım odaklı çalışmalarının hız kazandırılması ve ihracat menzilini arttırması önem arz etmektedir.

Ülke grupları ve ürünler bazında ihracatta dengeli bir gelişme eğilimi gösteren İzmir Türkiye ekonomisine döviz kazandırma yönünden önemli katkılar sağlamaktadır.

Kaynaklar

TİM

TÜİK

